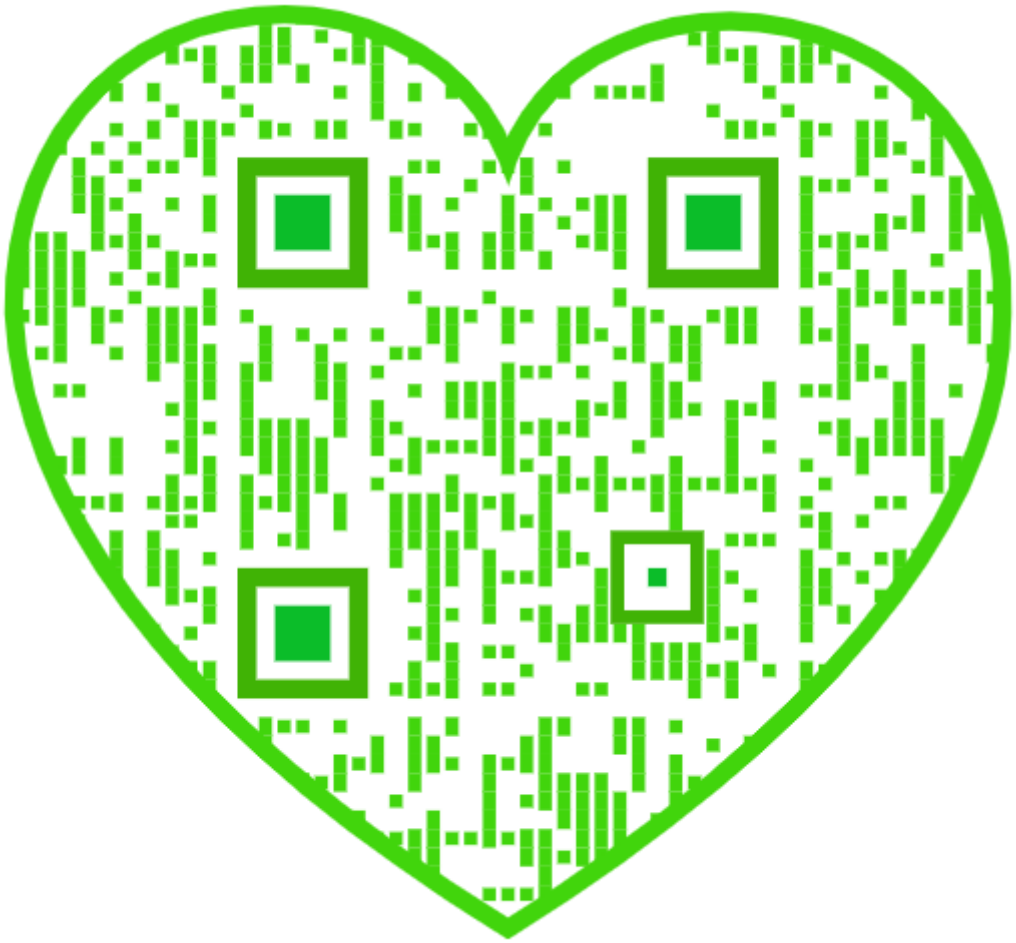
De Gids. Jaargang 84

bron
De Gids. Jaargang 84. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1920

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001192001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

[Eerste deel]

Demonen.

I.

In het rustige opkamertje der bodega zaten alleen maar de twee vrienden. Beneden, in het lokaal, toefden nog enkele late gasten, maar noch hun gedempt praten, noch het geritsel hunner kreukende kranten verstoorde de dommelige stilte. Victor Volkert en Arnout Tersteghe, verzonken in hun fauteuils bij den haard, waarin een kolenvuurtje gloeide, dronken koffie, rookten en lazen. Arnout bladerde in letterkundige tijdschriften van de leestafel, Victor tuurde in een aflevering van 'Nature', die hijzelf had meegebracht. Een geruime poos hadden zij al zoo gezeten. Nu en dan maakte Arnout een korte opmerking, uitte een invallende gedachte, waarop dan Victor met een enkel zinnetje, of ook wel met een absent gemompel, antwoordde. Toch waren zij geen van beiden verdiept in hun lectuur; Arnout, die niets had gevonden dat hem boeide en blijkbaar verlangde een gesprek aan te knoopen, zag herhaaldelijk Victor aan en bemerkte dan zeer goed aan diens peinzenden blik en wrevelig fronsen dat ook deze met zijn gedachten elders was. Hij wilde zijn vriend echter niet storen, liet het over aan den Ober, die bezig was de oesters te serveeren en hen nu spoedig met zijn professioneel-bescheiden gebaar noodde plaats te nemen aan het tafeltje. In een plotseling verlevendigde stemming rezen toen beiden op.

'Victor', begon Arnout, nog terwijl zij hun servetten ontvouwden, 'Victor, ik heb je iets te vertellen... dàárvoor vroeg ik je eigenlijk om hier te komen. Dit is, zoo te zeggen, een... een plechtig oogenblik voor me... ja waarachtig...'

Victor trok de wenkbrauwen op; een spotternij lag hem op de lippen, maar toen hij op Arnout's gelaat het verlegen glimlachje ontwaarde van die zachtzinnige naturen, die vreezen zelfs hun vrienden met ongevraagde gevoelsuitingen lastig te vallen, bedwong hij zich, vroeg lakoniek-aanmoedigend ‘Wel?’, drupte wat citroensap over zijn oesters en begon te eten.

‘Voortreffelijk’, zeide hij, ‘bedien je’.

‘Weet je nog, Victor, hoe je me eens, nu bijna vijftien jaar geleden, die veertienhonderd gulden leende? Je hebt er mij nooit naar gevraagd, maar ik heb niet vergeten dat je daarmee mijn gezin gered hebt - excuseer den pathetischsentimenteelen term, maar 't wàs nu eenmaal zoo. - Neen, dat vergeet ik nooit. En nu heb ik 't eindelijk bij elkaar... ik had je al vroeger wel eens iets kunnen geven, maar vond 't aardiger te wachten tot ik àlles had. En nu, door het onverwachte succes van mijn laatsten roman, hèb ik het. Kijk!’

Met een kinderlijk-blij gezicht telde hij de biljetten op tafel en bleef er naar turen, even verbaasd als zijn vriend, die zelfs zijn oestervorkje neerlegde.

‘Maar kerel!’ riep Victor, ‘heb je dat allemaal... met dien eenen roman...? 't Is enorm!’

Hij lachte ironisch, bijna bitter. Daar zat Tersteghe, de man die jaren lang geworsteld had om in allerlei misère zijn kunst heilig te houden; die in dien tijd verscheidene belangrijke werken geschreven had, waarvan geen sterveling notitie nam, behalve de enkele kritikus die het afmaakte, maar die opeens, als bij toeval, zonder eenig opzet, toch den weg gevonden had tot het hart van ‘de groote massa’ en nu een beroemd man was. Nu had hij dan eindelijk bereikt! De eer die hem al zoolang toekwam. En die man sprak daar nu, eenigszins verlegen, van een ‘onverwacht’ succes - het klonk haast als ‘onverdiend’ - en keek naar een paar bankbiljetten als een schooljongen die zijn spaarpot ledigt en nog nooit zooveel geld bij elkaar gezien heeft!

Victor lachte opnieuw. ‘'t Is enorm’, herhaalde hij, maar nu gul-bewonderend, met warme medevreugd om Arnout's vergenoegdheid.

Arnout, met een ietwat linksch gebaar, zeide: ‘Voor jou, Victor’.

Eerst nu drong het tot dezen door dat het geld er lag voor

hèm. Bedachtzaam slurpte hij weer eenige oesters; hij moest het geval even verwerken.

'Nout,' hernam hij toen, 'ik vind het natuurlijk... ik ben... laat ik zeggen... ten diepste getroffen, om in den toon te blijven. Maar... ja, wat wou je eigenlijk dat ik met dat geld uitvoerde? Ik heb dat altijd beschouwd als een geschenk; geen oogenblik heb ik er aan gedacht dat jij, kunstenaar, jij, paria, ooit in staat zoudt zijn dergelijke geweldige sommen over te leggen. Ik gaf het je destijds met...'

Hij aarzelde, een peinzende droefenis vaagde even over zijn strak gezicht, eer hij met hartelijken glimlach vervolgde:

'Ik gaf 't je immers met plezier... een kleine vriendendienst. En doe me nu wéér het genoegen het te behouden. Je hebt het, ondanks je succes, toch altijd nog méér noodig dan ik, en in elk geval zal je vrouw het beter kunnen gebruiken dan een van ons beiden.'

Arnout schudde het hoofd. 'Neen, Victor, dat was geen kleine vriendendienst, maar een heel groote, een zeldzaam groote. Ik weet wel dat je het geld nù niet noodig hebt, maar tòen... waarachtig, als ik maar had kunnen vermoeden wat 't voor jou beteekende toen je me zoo, op mijn eerste woord, het geld gaf dat je zelf noodig had, dat onmisbaar was voor je studie, je werk, je uitvindingen... onmisbaar... kerel, dan...'

Victor onderbrak hem met een ongeduldig gebaar.

'Wat noodig... onmisbaar... onzin!' gromde hij. 'Ik gàf het immers. Maar enfin, we zullen beginnen met van dit fortuin nog wat oestertjes te laten aanrukken. Ober! nog twee!... Maar eet toch!'

Arnout echter liet zich niet afleiden. 'Speel geen komedie,' hernam hij, 'daarvoor zit je tegenover een te diep kenner van het menschelijk hart, om met den "Tijdgeest" te spreken - hij wees op het blad waarin hij zat te lezen -. Waarin ik, tusschen haakjes, nog geen jaar geleden zelden anders dan "een zeker warhoofd" heette. Denk je heusch dat ik niet later heb ingezien wat je tòen voor mij hebt opgeofferd? Een heele carrière! Zwijg! Dat je die ondanks je offer later tòch maakte, is niet mìjn verdienste, maar jouw eigen rampzalig noodlot. Je moogt het kinderachtig vinden dat ik er zoo op sta je dat geld terug te geven. Maar het is nu

eenmaal het eenige offer dat ik kan brengen. Toe, neem 't aan.'

Victor stak hem de hand toe. 'Goed, dank je,' zei hij kortaf. En hij glimlachte van heimelijk pleizier bij de gedachte dat hij spoedig genoeg - met Kerstmis al - gelegenheid zou hebben Arnout's vrouw en kinderen schadeloos te stellen. Arnout drukte Victor's hand krachtig. Hij wilde nog iets zeggen, maar vond geen woorden en viel daarom maar op de oesters aan, met een haast alsof hij zich verplicht achtte Victor in te halen. Deze pakte onderwijl de bankbiljetten bijeen, maakte een gebaar als wilde hij ze in den buitenzak van zijn colbert steken, bedacht echter plotseling dat deze nonchalance kwetsend zou kunnen lijken voor zijn vriend en borg ze daarom met eenige aandacht in zijn binnenzak. Daarop wenkte hij den Ober en bestelde champagne. Eerst toen zij hun tweede glas hadden vol geschonken hervatten de vrienden hun gesprek.

'Is het niet curieus,' zeide Arnout met zijn even merkbaar ironisch knipoogje, 'zoo prachtig als we nu toch allemaal zijn terecht gekomen? Het heele clubje! Proost! Verschuur minister van justitie, van Brakel prof van wereld-vermaardheid, de Wilde onze energieke en invloedrijkste groot-industrieel, jìj een moderne Newton, Stevenson, weetik-'t. Ja, we stelden allemaal een termijn, waarbinnen we ons levensdoel bereikt moesten hebben. Dat wil zeggen, ik eigenlijk niet. Ik maakte er mij met Solonische diplomatie af. Ik zei dat ze de kaartlegster moesten laten komen om mij het uur van mijn dood te voorspellen. Maar ze vonden dat onkiesch, niet zoozeer tegenover mìj, dan wel tegenover de onbesproken juffrouw, die ze toch niet 's nachts om drie uur uit haar bed konden sleuren. Zoodoende heb ik altijd zonder éénig gevoel van pressie kunnen werken. Overigens heeft mijn leven, zooals je weet, bovendien toch geen doel, maar alleen een taak. Zoo'n beetje te spelen voor het "geweten der menschheid". In het algemeen geen benijdenswaardige karwei, want het is een vervloekt smerig geweten. Enfin, bij het vervullen van die taak steeg ik dan toch ook zelf, geheel onverplicht, een paar sportjes op de balanceerende Jacobsladder van den roem. Ik hoop dat ik die als een goed acrobaat aan den anderen kant weer veilig afdaal en op mijn zestigste jaar eindelijk

met een gezond hart zeggen kan - ondanks het protest van mijn huldigings-commissie - dat ik heelemaal geen artiest meer ben, dat de hemel mij voorgoed verlost heeft van de onzalige manie van denken en dichten. God late 't me beleven; liefst in een bescheiden buitenhuisje, met een pereboom en twee bijenkorven. Maar nu gaat het helaas nog berg-op. Oesters, extra-dry! Aanzie de symbolen der bedenkelijkste welgeslaagdheid! En dat in de volle kracht van onzen mannelijken leeftijd!'

'Arrivés,' spotte Victor. 'Maar je vergeet Havers.'

'Dat is waar. Wat zou er van hèm geworden zijn?'

'Dit meest belovende lid van onze genieën-bent was, toen ik hem het laatst ontmoette, ronselaar voor het koloniale leger en een tamelijk verloederd individu, om 't zacht uit te drukken.'

'Zegt niets,' meende Arnout. 'Had net zoo goed een uitnemend advokaat van kwade praktijken kunnen worden, zelfs van goede. Zoo iets ligt aan kleinigheidjes.'

Victor lachte schamper. 'Kan zijn! En goed beschouwd is hij misschien beter geslaagd dan Verschuur en de Wilde; hij heeft tenminste nooit nobeler idealen voorgewend.'

'Op den avond van van Brakel's promotie had hij overigens praats genoeg. Hij riep zich uit tot keizer van Centraal-Afrika.'

'Zoo. Ja, ik herinner me die fuif van pils en wafels, bacchanaal van beurs-studenten, die het er ook eens van nemen.'

'Ik hoor van Brakel nòg zweren dat hij binnen tien jaar prof zou zijn, en waarachtig, hij was het binnen vijf. Verschuur - secure kerel - stelde twaalf jaar voor zijn ministerschap. Heeft óók al woord gehouden. Er was toch wel iets aardigs in onze verwatenheid.'

'Onze? Ik herinner me niet dat jij ooit opschepte. Jij keek maar toe en lachte ons uit; zooals je 't nu de heele wereld doet.'

'Zeg dat niet. Ik nam en neem altijd ieder voor de helft au serieux. Maar de praktische logica onderscheidt grootste en kleinste helften. Zoo geloofde ik destijds vast dat Verschuur een geweldig staatsman zou worden, maar niet dat hij "zijn leven zou wijden aan de heilige zaak der demokratie", gelijk hij bezwoer met een vol fleschje pils in zijn vuist. Zijn ernst zat in zijn allerkleinste helft.'

‘En nu maakt hij stakingswetten en zet eerlijke volksleiders achter slot.’

Arnout keek even, licht-verwonderd, op over Victor's uitval en zei goedig: ‘Nou, òneerlijke toch òòk?’

‘Indertijd, bij het groote communisten-oproer vocht hij aan mijn zijde. Dat is te zeggen, hij stond altijd een beetje achter me.’

‘Des te meer staat hij nù op den voorgrond, en als de revolutie hier ooit komt, zul je eens zien hoe hij deze hydra de koppen afslaat.’

‘En de Wilde! Ook al zoo'n bevrijder van het proletariaat! Verdomme. Nu kruipt hij voor het kapitaal. Ja, kruipt!’

‘Zoo gaat het, Victor, als je je te vroeg aan iets “wijdt”’, lachte Arnout vergenoegd. ‘Aardig om te zien. Denk eens aan van Berghem, tòen de extreem-individualistische dichter der geestes-aristokratie, antipode van Verschuur en consorten, nù de heftigste volkstribuun. 't Is aardig te zien hoe alles verkeert. En nog aardiger, hoe hier en daar iemand in zijn lijn blijft. Zooals jìj bijvoorbeeld, die àl je beloften, van hoofd en hart, bent nagekomen.’

Victor zweeg, haalde de schouders op.

‘Kom,’ hervatte Arnout, ‘ik merk dat je een van je buien hebt. Schiet het werk weer eens niet op? Komt terecht; weet je net zoo goed als ik. Troost je middelerwijl met de gedachte dat je toch in elk geval de uitvinder bent van...’

‘De Gloria-zeep!’ hoonde Victor.

‘Nu ja... onder andere. En ze is toch goed... wil ik hopen.’

‘Ze is bèst. Zelfs de ‘beste en goedkoopste in gebruik’.

‘Je spreekt op een toon alsof je er bezwaar tegen hebt dat je schoonvader met dien infamen zwendel een paar millioen verdiend heeft.’

‘Ikzelf stak er ook aardig wat van op. Ze is bovendien werkelijk best, daar ben ik godbetert nog trotsch op... Dat is 't ook niet wat me hindert... ik noem zoo'n malle reclameleugen maar omdat ze één van de uiterlijk meest zichtbare symptoompjes is van een innerlijk verleugend leven’.

Met een moedeloos gebaar, als vaag zich bezinnend, streek

hij zich over het voorhoofd en door het dichte, ietwat grijzende haar. Arnout, als in reflexbeweging, streelde zijn baard.

‘Kijk Nout... je sprak van beloften...’, ging Victor weifelend voort. ‘Maar ik heb een gevoel alsof ik werkelijk iets beloofd hèb. Niet in woorden, maar innerlijk. Ik heb de wereld iets beloofd, maar ik geef het niet. Wat beteekenen al mijn uitvindingen? Neen, leuter niet, ik visch niet naar een compliment, geen mensch weet beter dan ikzelf hòe vervloekt knap ze zijn. Maar heeft de menschheid er behoefte aan? Alles wat werkelijk goed is laat ze liggen... of misbruikt het... zooals mijn Excelsior-dynamiet, waarmee ze nu Turken en Chineezen op de beste en goedkoopste manier in de lucht laten vliegen. Dààrvoor werk ik... vuil gespuis! Neen, neen... ik heb iets anders bedoeld, ik heb iets anders beloofd. Maar wat... wat was het...?’

Arnout keek zijn vriend aan in peinzende bezorgdheid.

‘Maar Victor’, polsde hij voorzichtig, ‘dat is curieus. 't Lijkt wel of je vergeten bent wat jij dien avond hebt gezworen? Weet je 't niet meer? Jij hield een redevoering, die, voor jouw doen, schitterend was. Je zwoer dat je ... weet je 't waarachtig niet?’

‘Niets... ik was zeker heelemaal boven mijn bier’.

‘Je wàs behoorlijk dronken. Maar nevermind, des te aardiger dat je woord hieldt.’

‘En wàt zwoer ik?’ vroeg Victor, plotseling heftig.

‘Je hield een, uit den aard der zaak niet héél oorspronkelijke, rede over de voosheid van het menschelijk gedoe. Heb er nog enkele passages van verwerkt in mijn roman, als je 'm ooit mocht lezen herinner je 't je wel... heel treffend en allemachtig waar. De pointe was dat je tegen den aspirant-prof, die “den mensch” verheerlijkt had, schreeuwde dat deze doodlooper der evolutie maar een kruipend gedierte was... curieus, daarnet herhaalde je zelf het woord tweemaal. “Gekortwiekt, niet als gevallen engelen, maar als vliegen met uitgetrokken vleugels, kruipen we rond”. Dit is een steekproef, de rest was naar rato. En toen zwoer je dat jij... dat jij dat armzalige insekt weer vleugels geven zou. Dat jìj het menschdom zou bewijzen dat het niet hòefde te kruipen, dat het zich kòn opheffen boven den mesthoop van zijn begeerten en ambities. Je zou het zijn geloof in

zichzelf terug geven, niet door woorden - dat was aan het adres van Verschuur en de Wilde, die tot op dezen dag verzuimd hebben de gentle hint in hun zak te steken - maar door de daad. Je zoudt vliegen... en de menschen zouden zien en gelooven'.

Victor was bleek geworden, Arnout's woorden schenen hem sterk te ontroeren. 'Was 't dàt, was 't dàt?' prevelde hij in diepe verbazing.

'Je was dronken, Victor, natuurlijk. Ikzelf zeg dergelijke dingen ook alleen maar in lyrische vervoering. Maar je sprak toch mooi; al je haat kwam er uit... Curieus dat we haat mooi kunnen noemen... Enfin, misschien was 't liefde.'

'Was dàt mijn belofte?' herhaalde Victor zacht. 'Mijn vliegmachine? Hoe vreemd, ik dacht dat die idee een jaar of tien geleden voor het eerst in mij was opgekomen. God, hoe vreemd'.

Hij schonk zich een glas champagne in, ledigde het langzaam en vervolgde daarna, als in zichzelf sprekend:

'Is 't dus tòen al begonnen? Dat is wel acht... negen jaar vroeger... weet er niets meer van.'

'En jìj hebt ook een termijn gesteld, evenals de anderen.'

Bijna verschrikt zag Victor hem aan. 'Hoelang?' vroeg hij vol spanning.

'Twintig jaar', antwoordde Arnout. 'Jij was de bescheidenste. Maar over twintig jaar zou je vliegen. En dat zùl je, Victor, daarvan ben ik overtuigd.'

'Dus ik heb nog... anderhalf jaar?' mompelde Victor.

Arnout zag hem vlak aan. 'Durf je die eed te herhalen?'

Victor scheen in tweestrijd. Doch het was geen twijfel die hem deed aarzelen. Hij keek terzijde en antwoordde eindelijk, kwasi luchtig: 'Ik ben nù niet dronken, Nout.' Onmiddellijk echter wendde hij het in koele vastberadenheid verstrakte gelaat zijn vriend weer toe en zeide rustig:

'Binnen anderhalf jaar zal ik vliegen'.

Arnout drukte hem glimlachend de hand. 'Goed zoo, Victor'.

Een poosje aten zij zwijgend hun oesters. Arnout begreep dat hij door het oprakelen dier vergeten herinneringen Victor ontroerd had en hij wilde hem niet door een onverschillig gesprek wekken uit de peinzende stemming waarin hij weer verzonken was. Nauwelijks was het souper ten einde, of

Victor stond op, liet zich in zijn pels helpen en nam afscheid.

'Tot ziens, Nout,' mompelde hij absent, en toen, met een opflikkering van hartelijkheid, 'En nog eens: dank voor de aflossing hoor... machtig aardig ...'

II.

Langzaam liep Victor den verlaten boulevard af. Het mistte; de frisch-vochte atmosfeer deed hem behagelijk aan. Alsof hij een bad nam in een eenzamen, killen boschvijver. Hij dacht opeens aan zijn schooljongens-tijd, toen hij zoo dikwijls spijbelde om te gaan zwemmen. Om de duffe benauwing, de ondragelijke beklemming van zich af te spoelen. Zoo deed hij ook nu nog, wanneer hij in een van zijn 'inzinkingen' de dreigende melancholie ontvluchtte in de wouden eener afgelegen streek.

Was het dus weer zoover? Moest hij rust nemen? Maandenlang was hij onafgebroken bezig geweest, van den ochtend tot den avond, dikwijls des nachts. Zelden was hij in dien tijd naar huis gegaan, en dan nog alleen 's avonds laat, om 's morgens weer met een der eerste treinen terug te keeren naar zijn werkplaats. Maar de laatste dagen vlotte het niet meer; hij scheen op een dood punt gekomen. Zou hij dan maar weer eens naar den Eeckhof gaan? Elsje had hem - drie weken al wel geleden - uitdrukkelijk gezegd dat hij in haar kerstvacantie thuis moest zijn. Elsje! Als een hallucinatie zag hij het fijne, blonde hoofdje van het negenjarig meisje opdoemen in den glanzenden nevel vóór hem. Een gouden aureool straalde er om heen. De diep-donkere, vragende en toch als alwetende kinderoogen keken hem peinzend, ietwat droevig aan. Ze verlangt naar me, dacht hij; ja, dan moet ik gaan. Direkt. Een warme tinteling doorgloeide hem bij de gedachte aan de blijdschap van zijn dochtertje, als hij morgen onverwacht voor haar zou staan. Hoe kon hij het toch soms zoo lang zonder haar uithouden! Goed zou het hem doen met haar te spelen, te wandelen, te praten; met frissche kracht zou hij daarna in Januari weer beginnen.

Elsje, Elsje! vleide hij in zichzelf, terwijl een week verlangen naar het kind hem koesterend vervulde. Zijn besluit was genomen; haastig nu, sloeg hij de zijstraat

in naar de buitenwijk waar zijn werkplaatsen zich bevonden.

Reeds na enkele schreden echter werd hij staande gehouden door een jonge vrouw, die uit de schaduw van een portiek op hem toetrad. Victor zag haar vluchtig aan, schudde het hoofd en liep door. Maar het meisje bleef naast hem, lachte, bedelde, drong zich op.

‘Toe, wees nu eens lief, ga nu toch mee.’

Victor lette niet op haar. Hij verstond vaag het woordje ‘lief’ en dacht aan Elsje, die hij morgen verrassen zou onder het ontbijt. De jonge vrouw evenwel nam zijn zwijgen als toestemming op en vergezelde hem, keuvelend met een zachte, vriendelijke stem. Eerst toen zij hem na een poosje een arm gaf, ontwaakte Victor uit zijn gemijmer. Hij hield stil bij een lantaren en keek naar het tengere figuurtje, bestraald door het tooverachtig omnevelde licht.

‘Dat was m'n bedoeling niet,’ zeide hij glimlachend.

Verwonderd, teleurgesteld, half boos, zag het meisje tot hem op.

‘En je liet me... ik loop al een heele straat met je mee... Bèn je nou!’

‘Ik had niet op je gelet, neem 't me niet kwalijk,’ hernam Victor, maar toen hij in haar verontwaardigde oogen keek schaamde hij zich opeens. Hoe kwetsend klonk het, wàs het, ‘niet te letten’ op een mensch! Mooie oogen had ze, vond hij, en een heel lief gezichtje.

‘Kind, je bent veel te dun gekleed voor dit weer,’ zeide hij bezorgd, toen hij haar zag huiveren.

‘Laat jìj me 'n wintermantel verdienen?’ vroeg zij bits. Maar zij scheen te voelen dat de zonderling, die zij per ongeluk had aangeklampt, haar snibbigheid niet verdiende en vervolgde op haar vroegeren, zachten toon:

‘Wees maar niet boos, ik zal heusch lief voor je zijn, ik zie aan je gezicht dat je 't noodig hebt.’

Weer schudde Victor het hoofd.

‘'t Is heel vriendelijk van je, maar ik kan niet.’

‘Maar wat ben je dan toch voor 'n rare?’ vroeg zij.

Een oude herinnering steeg in Victor op; herinnering uit dienzelfden ideaal-rijken studententijd waarover Nout had gesproken. Tot de talrijke droomen die hem toen vervulden had ook het ernstige verlangen behoord mooie prosti-

tuées tot het besef van hun ‘ware menschelijkheid’ te brengen.

‘Nou, zeg 's, wat ben je?’

‘Middernachtzendeling,’ antwoordde Victor, weer doorloopend.

Het meisje proestte. ‘En wou je mij ook bepreeken?’

‘Neen, dat deed ik twintig jaar geleden. Toen liep ik eens net zoo als nu, met een meisje net zoo als jij - je kunt haar dochter wel zijn, dacht hij - en die bepreekte ik. Ik hield haar voor dat ze... enfin, dat weet je wel.’

‘O ja,’ zuchtte het kind verveeld.

‘Vertel me eens, hoeveel van je klanten beginnen met preeken?’

‘Misschien wel de helft... tenminste van de goeie.’

‘Dacht ik al, wij mannen zijn eigenlijk verbazend deugdzaam.’

‘En hoe liep het af?’

‘Wel, ik ging tenslotte tòch mee.’

Het meisje schaterde. ‘En nu?’

‘Nu preek ik nièt... en ga nièt mee.’

Zij waren bij de volgende lantaren en stonden weer stil. Victor stak haar de hand toe.

‘Dus werkelijk niet?’ Een lieve glans blonk in haar oogen.

‘Da's jammer, nù zou ik juist ècht zin in je hebben.’

‘Geloof me, ik heb heelemaal geen tijd, anders graag. Het spijt me erg dat ik je voor niets heb opgehouden. Maar ik wil je met plezier je tijdverlies vergoeden. Mag ik?’

Weifelend stond zij voor hem, dorst niet te antwoorden. Eindelijk stamelde zij toch: ‘Nee, dàt hoeft nou óók niet.’

Het verbaasde Victor even dat zij niet gretig zijn geld aannam. ‘Wel meisje’, moedigde hij aan, ‘doe me 't genoegen’.

Hij tastte in zijn binnenzak, gaf haar een van de biljetten, die hij van Arnout had ontvangen, knikte haar goedendag en stapte voort.

Ze wou heusch lief voor me zijn, lachte hij in zichzelf, keek om en knikte nog eens hartelijk tegen het verbouwereerde meisje. Waarachtig, ze zou het geweest zijn ook! Wie weet... En ik heb 't noodig, zegt ze... dat ziet ze mij aan! Het amuseerde hem. Maar met grimmigen schrik bedacht hij plotseling: als dat eens géén gewoonte-frase van haar was geweest! Een bitter gevoel van ontbering, een knagende pijn, die hij kende, óók van lang geleden, bekroop

hem. De pijn, waarin hij als jongen smachtte naar Marga, die hij nooit zou ontmoeten. Marga, de heimelijke liefde van zijn jeugd! Leefde ze nog? Was ze getrouwd? Met een van de rijke vrindjes? Dezelfde pijn, waarin Esther hem had achtergelaten, toen zij een eind maakte aan hun verhouding, nu net vijf jaar geleden.

Niet aan denken! Driftig verdrong hij de opstijgende herinneringen. Die vervloekte meid ook! Wat had hij zich met 't kind te bemoeien! Hij dwong zijn gedachten terug naar Elsje. Jammer dat het draaimolentje nu niet af was. Al het houtwerk, de schommels, de paarden, de poppetjes waren gereed, ook de koperen staafjes en kettingen en de bel. Die had een klank als de zilveren klokjes in haar schoolliedjes. Maar alles moest nog goed pasklaar gemaakt om te kunnen worden opgezet, en de kleine dynamo, die 't zou drijven, moest nog in de machineruimte geplaatst worden. Het was Elsje's kerstcadeau - altijd moest zij speelgoed hebben door hemzelf gemaakt. Wie weet, misschien kwam hij voor de kerstdagen niet meer in de stad - zijn laatste inzinking had òòk langer dan twee weken geduurd. Als hij eens vannacht nog...?

Stevig stapte hij door en een minuut of tien later stond hij voor het gebouwencomplex dat in de buurt ‘de fabriek van Volkert’ heette, ofschoon er niets gefabriceerd werd, doch alleen maar onderzocht, geprobeerd, uitgevonden.

III.

Het was behagelijk warm in zijn studeerkamer; in het haardje gloeide nog vuur, waarop hij werktuigelijk wat versche talhouten wierp. Hij nam er voor plaats, warmde zich een poosje, maar nauwelijks voelde hij zich in droomerij verzinken, of hij stond op om een rondgang te maken. Door het kleine, intiem-gezellige laboratorium liep hij direkt naar de werkplaatsen, nam er nauwkeurig op waaraan ieder bezig was en schreef toen aan de tafel van Bertus, den hoofdopzichter, eenige instructies. Langs zijn eigen werktafel schrijdend, ontwaarde hij het laatste aluminium-model van zijn vliegmachine, waaraan hij nu weer weken achtereen vergeefs had zitten peuteren. Kritisch bleef hij het bekijken.

Hoe elegant, dacht hij. En met iets als voldoening vergeleek hij het bij de plompe modellen, die hij vroeger gemaakt had. Ik ben toch wel op den goeden weg, klonk het in hem; elegant moet het zijn als een wonderbaarlijke vogel. Zou hij 't dan nu maar zoo laten uitvoeren? En dan proefvluchten op zijn vliegterrein in Westergauw? Maar de becijferingen bevielen hem niet, er was iets nog niet in orde. En die ellendige motor! Hij greep een blad papier van de tafel en verdiepte zich opnieuw in de berekening, die hij in den avond, toen Arnout hem opbelde, had afgebroken. Weldra ging hij zitten, nam andere papieren ter hand, zocht naar teekeningen, sloeg boeken op, las, vergeleek, peinsde...

Tot hij opschrok van een schuifelend geluid langs het raam. Het was een waker van den nachtveiligheidsdienst, die, hoewel gewend des nachts licht te zien branden in de fabriek, toch even naar binnen had gekeken om zich te overtuigen dat meneer zelf er bezig was. Hij kreeg dan wel eens een kop koffie of een grogje.

Victor keek op zijn horloge: drie uur bijna! Langer dan twee uur had hij weer zitten werken. Hij voelde zich opeens vermoeid. Ik zal nog wat gaan slapen, besloot hij; maar op hetzelfde oogenblik schoot hem de mallemolen te binnen. Alle geschriften en teekeningen wierp hij bijeen in een lade van zijn tafel, die hij afsloot; ook het aluminium-toestel borg hij zorgvuldig weg. Daarna haalde hij vlug de verschillende brokstukken van het speelgoed te voorschijn en begon ze in elkaar te passen. Het viel mee, alles was accuraat gemaakt. Een gevoel van dankbaarheid vervulde hem tegenover zijn werklieden, - allen toch eerste-klas monteurs en instrumentmakers - die met evenveel toewijding werkten aan een stuk speelgoed voor zijn dochtertje als aan zijn meest belangrijke uitvindingen.

Met innig pleizier, en al spoedig geheel en al geabsorbeerd in zijn nieuwe bezigheid, prutste hij aan zijn geschenk. Hier wat vijlen, daar wat bijwerken aan de draaibank... een paar tubetjes verf, om thuis de steigerende paarden en kluchtige poppen nog wat op te sieren, stak hij in den zak. Nu nog de dynamo in het machine-huisje! Klaar. Even de proef, aansluiten aan het batterijtje... Prachtig, de bel luidde, de molen zette zich in beweging, de schommels dein-

den, de paarden wipten, de poppen knikten behoorlijk met hun hoofden.

Victor gromde hardop van genoegen. Een jongensachtige lach ontspande de stroefheid van zijn gelaat. Glunderend, de handen in de zakken, bewonderde hij het draaiende ding. Wat zou Elsje een schik hebben! Hij liet het stoppen en opnieuw beginnen, scharrelde nog wat aan het mechaniek om de snelheid beter te kunnen regelen. Tenslotte nam hij alles weer uit elkaar en verpakte de onderdeelen zorgvuldig in een klein, houten verhuiswagentje, waarop geschilderd stond: Elsje's Eerste Elektrische Mallemolen.

Met een gevoel van tevredenheid als hij in de laatste weken niet had ondervonden, betrad hij opnieuw zijn studeerkamer. Het was intusschen omstreeks vijf uur geworden. Zou hij nog slapen? Aarzelend stond hij voor het in elkaar geklapte veldbed waarop hij zoo vaak overnachtte. 't Leek de moeite niet meer. Even over half acht ging de eerste trein, en dien moest hij wel nemen zoo hij Elsje nog aan het ontbijt wilde treffen, voor zij naar school ging. Hij zou maar opblijven, wat gaan zitten lezen bij den haard. Een paar handenvol dorre twijgen deden de nog smeulende asch dadelijk tot een hoogvlammend vuur oplaaien. Hij zette koffie, boterde een paar beschuiten en plaatste het primitief ontbijt op een tabouret naast den diepen clubfauteuil voor het vuur.

Vaak had hij hier zoo gezeten in de stille rust van den nacht, wanneer te late arbeid hem over zijn vermoeidheid had heengebracht. Dan zat hij, met een zeldzaam helder hoofd te lezen: Molière, Goethe, Dostojefski, Tolstoi, Balzac. Soms ook een nieuwen roman of een modern tooneelstuk, en een heel enkele maal verdiepte hij zich in een of ander filosofisch geschrift, bij wijze van wel nuttelooze, maar toch aardige sport, vond hij. En uit oude liefhebberij. Deze nachtelijke uren waren de eenige die hij niet aan vakstudie besteedde, maar hij had er genoeg aan, dank zij een gelukkig instinkt om juist die lectuur te kiezen die zijn geest het meest behoefde. Brak, na zulk een doorwaakten nacht, de morgen aan, dan maakte hij meestal een lange wandeling, ging in een der omliggende dorpen ontbijten en was weer terug vòòr de fabriek geopend

werd, frisch en krachtig. 's Middags rustte hij dan een uurtje.

Maar soms ook zat hij daar in een vage verdooving, zonder zijn moede hersens te kunnen beletten door te denken over het probleem waarmee hij tevergeefs dagen en weken had geworsteld. Dan verviel hij in een melancholiek gepeins en tenslotte in een soort van apathie, waarin alles hem leeg en doelloos leek, in het bijzonder zijn eigen leven en werk. Vooral vroeger hadden hem zulke vlagen van inzinking gekweld; thans wist hij beter hoe het in zijn uitvindersziel toeging. Eerst kwam de geboorte der idee, de plotselinge verheldering: zóó is het, zóó moet het! In de verbaasde spanning, den lichten geluksroes die hierop volgde, werd de wereld als een schoone herfstmorgen, zilverdauwig, ijl-wazig, frisch en wijd, vol duizelende mijmering. Dit waren Victor's dagen van geluk. Dan begon het langzaam groeien van de technische uitvoering, het zoeken en tasten naar de middelen, het langdurig en geduldig cijferen en teekenen en modelleeren. Deze phase van het proces was vermoeiend, inspannend, maar toch meestal vervuld van een koortsachtige blijheid. Tot hij stuitte op schijnbaar onoverkomelijke moeilijkheden; dan kwam de inzinking, een periode van droefgeestige rust, een smartelijke tijd van voorbereiding tot een nieuwen aanval op het weerbarstige probleem. Daarna maakte het troebel gefantaseer, waaraan hij zich dan overgaf, langzamerhand weer plaats voor rustige concentratie. Deze periodieke inzinkingen hadden hem aanvankelijk verontrust en gekweld. Maar toen hij door de ervaring geleerd had dat zij de regelmatige voorboden waren van belangrijke vondsten of ontdekkingen, had hij begrepen dat, al scheen zijn bewuste denken stil te staan, er toch in zijn geest een verborgen werkplaats moest zijn waar de arbeid onverpoosd werd voortgezet. Deze overtuiging deed hem zijn buien van apathie op den duur gelatener dragen; soms zelfs gaf hij er zich met een zeker behagen aan over, veilig zich voelend in de zekerheid dat toch iedere worsteling eindigde met een overwinning.

En nu stond Victor voor zijn grootste probleem, zijn levenswerk, de vliegmachine. Nog altijd inspireerde hem, onverzwakt, de herinnering aan de geboorte der idee; maar zwaarder strijd dan ooit kostte hem de uitwerking. Niet eens of twee

keer, maar vele malen reeds in vele jaren hadden zijn aanvallen en inzinkingen elkaar afgewisseld.

Een tijdlang had Victor, onder het drinken van zijn koffie, zitten rommelen in zijn gedachten. Dat dat beroerde model hem maar niet uit het hoofd wilde! Hij had nu immers besloten voorloopig den aanval te staken. Waartoe die onrust? Hij had toch geen haast! Kregelig stond hij op om een boek te halen. Uit een van de lage kasten, die de wanden in het rond besloegen, greep hij een sierlijk gebonden roman, die daar tusschen de stugge studiewerken en verfomfaaide tijdschriften zonderling verlaten stond, en begon te lezen. Het was Arnout's laatste werk, het boek dat hem zijn onverwachten roem bezorgd had; Victor had het nog nooit ingezien. Nù voelde hij deze onverschilligheid pijnlijk als een tekortkoming. Wonderlijk, dat hij zoo weinig gaf om menschen en dingen om hem heen! Maar zijn werk, zijn werk gedoogde het niet, enfin. Hij bladerde, tòch zonder aandacht, las een fragment:

'De eeuwige minnaar, dolend bedelaar, gedoemd het gave gewaad der Schoonheid saam te lappen uit de flarden die hij langs zijn levensweg vindt. Het laatste verlossende lapje verbreekt zijn betoovering, herschept hem van bonten harlekijn tot schoon-gekleeden prins. En elke vrouw, ook de meest verworpene, kan dit laatste lapje zijn.'

Een oogenblik soesde Victor, maar de zin van het gelezene drong niet zuiver tot hem door, hij kon zich nu niet in de gedachten van een ander verplaatsen; hij klapte het boek weer dicht, wierp het met een zwaai op tafel, naast den verhuiswagen met Elsje's caroussel. Hij zou het maar meenemen om thuis te lezen.

Zijn gedachten bleven nu echter bij Arnout. Aardige kerel toch, hartelijke kerel! Wat moest hij geploeterd hebben voor dat geld! Maar opeens sprong zijn herinnering over op Nout's verhaal van de promotiepartij en in verbazing besefte hij: maar ik hèb haast... anderhalf jaar nog maar! Gek, gek... hij was nu toch in den loop der tijden een rustig, beheerscht werker geworden, die zich nooit door omstandigheden liet opjagen; hard werken zonder haast was zijn grondbeginsel; hij kòn, als het moest, zooals nu, zijn werk vrijwillig afbreken. Nooit bond hij zich aan tijd. En nu moest hij van een ander

hooren dat hij eens een eed had gezworen die hem verplichtte over anderhalf jaar klaar te zijn met een werk, waaraan hij meende zijn gansche leven te zullen besteden! En hij was nog kinderachtig genoeg geweest die eed te herhalen! Alsof de champagne hem naar het hoofd gestegen was! Wat een bluf! Hij schold zichzelf een ijdeltuitig Streber. Maar toch voelde hij dat het hem ernst was geweest; het leek of er iets in hem opvlamde van een oude, vergeten bezieling... de geestdrift van den dronken student?

Victor matte zich af met het losmaken en ontwarren der herinneringen aan dien avond. Allengs stond het tafereel hem duidelijker voor den geest, van elk der deelnemers wist hij zich steeds meer te binnen te brengen; maar zijn eigen rol bleef vaag. Alleen was het hem alsof het heele gezelschap luid had gelachen om iets bijzonder geks dat hij gedaan of gezegd had. Behalve Nout; die had hem de hand gedrukt en gezegd: Goed zoo, Victor! Of... was dat alleen vanavond geweest? 't Leek nu net of het ook tòen gebeurd was.

Victor verdiepte zich zelden in herinneringen; hij vermeed het instinktief. De verlatenheid van zijn jeugd, de hunkering van zijn jongensjaren, de ontberingen van zijn studententijd, de machtelooze levensstrijd daarna, zijn huwelijk... al deze episoden waren voor hem als de leege, kale, kille vertrek ken in dat oude, verlaten huis, waarvan hij wel eens droomde. Hij was bang er door te dwalen, zooals een kind onbestemd bang is voor spoken die het konden bedreigen of vastgrijpen.

Vele demonen woonden in Victor's zielehuis; een onrustig gezelschap, vol krakeel, vol ruwen strijd en verborgen geïntrigeer. Ontelbaar waren hun namen, hun gedaanten en dier metamorphosen. Maar onder de grooten en machtigen waren er twee die van oudsher overheerschten en alle andere hielden in hun geheimen ban. Dat waren Eenzaamheid en Verlangen. Van jeugd af waren zij bij hem geweest, overal hadden zij hem vergezeld, zwijgend, ongezien, maar altijd aanwezig. Hij dacht niet aan ze in bepaalden vorm, zelfs in het leege droomhuis zàg hij ze nooit als tastbare verschijningen, maar hij voelde hun geheimzinnige tegenwoordigheid. Wonderlijke demonen! Een enkele maal leken zij zachtaardig en lieflijk, maar meestal openbaarde zich hun macht als een vage, diepe weemoed, een donkere beklemming. En al wat

gebeurde kreeg daardoor in herinnering een kleur van grauwe droefheid.

Meer en meer schuwde Victor het Verleden, meer en meer drong hij de herinneringen terug en het was of de groote demonen nog slechts heerschten in een verzonken schimmenrijk. Het gelukte hem te beter naarmate een andere demon met de jaren sterker en machtiger in hem werd: Arbeid. De Arbeid beheerschte zijn Heden. Soms als een duistere tyran, die hem voortzweepte als een slaaf, meestal echter als een vertrouwd kameraad dien hij kende óók van heel jong al: het vrindje waarmee hij speelde als knutselende knaap en dat nu, mèt hem, man geworden was.

De sfeer van dézen demon was kracht en rust. Niet altijd heerschte hij oppermachtig, vele waren zijn vijanden, vaak kwam de Twijfel tegen hem in opstand en nooit nog had hij de oude heerschers, Eenzaamheid en Verlangen, volkomen kunnen overwinnen. Al te vaak nog voelde Victor als vroeger hunne verschrikkelijke aanwezigheid, besefte hij dat zij niet slechts schimmen waren uit het Verleden, maar evenzeer reëele, verborgen-stuwende krachten van het Heden. En soms dacht hij met bevreemding, dat de Arbeid, zijn makker, zijn tyran, zelf niet anders was dan een nieuwe gedaante der schijnbaar onttroonden. Of dat zij alle drie, en wie weet hoevelen meer nog, maar vormen waren van één ander wezen, dat, innerlijk verdeeld, in hèm naar eenheid zocht. Dan leek het hem of dat gansche verwarde demonenheer dat in hem krioelde, de machtigen, zoowel als de kleintjes zonder naam, van wie men nooit wist of zij vriend of vijand waren van de grooten, een zwaren strijd uitvochten. En dan droomde hij vaag van een Toekomst, waarin hij verlost zou zijn van hun wonderlijk gespook. Er zou één groote, zeer machtige onder hen opstaan en hen allen onderwerpen en voortaan heerschen in rust en ongeschokten vrede. Wie zou het zijn: Plicht? Rede? Tòch de Arbeid? Neen, hij erkende van geen van hen een absolute aanspraak op de alleenheerschappij.

Maar toch, ééns zou de verlossing komen en dàn zou hij denken en doen in volstrekte vrijheid krachtens eigen oppermachtig gezag. Zoolang hij zich echter nog gebonden voelde, dacht hij maar het liefst in het geheel niet, vergat hij het liefst

alles, om zich te kunnen concentreeren op dat ééne, waarvoor hij zoo graag geloofde op de wereld te zijn: zijn werk.

Dezen keer echter kon Victor de herinneringen niet weeren; het gesprek met Arnout had te veel in hem losgewoeld en wakker geschud. Hij doolde door de holle kamers van het Verleden en naast hem voelde hij weer de twee demonen van zijn jeugd, die hem vervulden van eenzaamheid en verlangen. En opnieuw besefte hij dat zij nòg leefden als de verborgen richters van zijn Heden.

IV.

Gemakkelijk was zijn leven niet geweest. Als arm student aan het politechnikum te Kroonstad werd hij de eerste jaren gesteund door een combinatie van evenmin welgestelde bloedverwanten. Daarna, toen hij hun opoffering niet langer wenschte te aanvaarden, sloeg hij zich er zelf doorheen met les geven aan jongeren en teekenen voor het bureau van een bevriend ingenieur. In dien tijd had hij, die op school absent, lui en ongedurig was geweest, geregelder leeren werken, ook als de aard van den arbeid hem niet aanstond, en die training was hem te stade gekomen toen hij, na voltooiing van zijn studie, zijn weg door het leven moest banen. Hij was toen begonnen werk te zoeken aan groote fabrieken, waar hij meende het meeste te kunnen leeren; want niet om het baantje, maar om de ervaring was het hem te doen. Maar al spoedig begreep hij dat hij zonder kruiwagen niet zoo licht zou slagen. Tijdens zijn studie had hij echter geen bijzondere blijken van talent gegeven - plannen voor verschillende ontdekkingen, die hij al lang in zich omdroeg, had hij steeds angstvallig verheimelijkt - en zoo kon hij zich niet beroepen op aanbevelingen van zijn leermeesters. Ook zijn persoonlijk optreden, bescheiden, ietwat aarzelend, gaf den kloeken industrie-mannen, bij wie hij zich kwam aanbieden, niet den indruk dat zij met een begaafd of bekwaam man te doen hadden. Een betrekking als leeraar verlangde hij in het geheel niet; het lag niet in zijn aard te doceeren, al bleef hij, door den nood gedrongen, nog steeds repetitor. Na eenige maanden van vruchteloos zoeken aanvaardde hij eindelijk een ondergeschikte functie aan een

kleine katoenfabriek in een der provinciesteden. Slechts een half jaar had hij het er uitgehouden. Hij voelde niets voor het werk, zijn geest was juist bezig met iets geheel anders. En als Victor zich in iets verdiepte kon hij onmogelijk op den duur nog eenig belang stellen in wat hem van buitenaf werd opgedrongen; àl zijn kracht en tijd moest hij geven aan het ééne dat hem vervulde, aan de taak die hij zich uit eigen innerlijken aandrang had gesteld. Dàäraan kon hij arbeiden, standvastig, hardnekkig, van vroeg tot laat; zijn broodwerk, dank zij de zelftucht van zijn studiejaren een poos lang plichtmatig, doch nauwgezet vervuld, mòest hij verwaarloozen zoodra het eigen probleem hem pakte. Zoo ging het ook in de katoenfabriek. Het werk, dat hem boeide zoolang het hem vreemd was, werd hem tot een kwelling toen hij het onder de knie had. Als een speelsch kind, in een onweerstaanbare behoefte om zich steeds te oefenen, greep hij onmiddellijk naar iets anders. Op een ochtend, toen de telefoon defect was, peuterde hij het toestel in zijn bureau uit elkaar: hij had de puzzle ontdekt waarmee hij zich voortaan in stilte zou bezighouden. Niet echter zonder dat zijn verstrooidheid den patroon opviel en ergerde. Daarbij kwam dat Victor nu telkens de gezette werktijden negeerde. Het gebeurde wel dat hij, vroeg opgestaan om wat voor zichzelf te werken, niet alleen zijn ontbijt, maar ook zijn fabriek vergat en zich uren te laat met schrik herinnerde dat zijn tijd eigendom was van den katoenfabrikant die hem 75 gulden per maand betaalde. Toen zich dergelijke onbehoorlijkheden eenige malen hadden herhaald, kreeg Victor zijn ontslag.

In een volgende betrekking ging het hem evenzoo, alleen bleef hij er korter. Hij teerde nu een kleine maand op het salaris dat hem nog was uitbetaald en in dezen tijd kwam hij gereed met zijn eerste uitvinding, een belangrijke verbetering aan de telefoon. Hij haastte zich ermee naar een telefoonmaatschappij, de eerste de beste, want sinds enkele dagen was zijn geld op. Deze maatschappij aanvaardde zijn uitvinding welwillend, betaalde hem er niet minder dan *f* 250 voor en nam hemzelf bovendien in haar dienst. Om helaas in haar hooge verwachtingen omtrent Victor bitter te worden teleurgesteld. Weliswaar leverde zijn uitvinding haar aan-

zienlijke winsten op, maar hijzelf presteerde hoegenaamd niets meer. Onmiddellijk toch had hij zich op een geheel ander, thans een typografisch probleem geworpen. De geregelde arbeid in het telefoonkantoor benauwde hem, zoo hij maar eenigszins kon nam hij de wijk naar een drukkerij in de buurt om er de persen te bestudeeren. Intusschen bracht de aard van zijn werk mede dat deze verwaarloozing van zijn plichten niet zoo sterk in het oog liep, en ofschoon hijzelf nu en dan, half verbitterd over de ondoelmatigheid der sociale organisatie, half beschaamd over zichzelf, pijnlijk besefte dat hij den tijd, noodig voor wat hij zijn 'echte werk' noemde, eenvoudig stal, en meer dan eens op het punt gestaan had aan dezen als onwaardig gevoelden toestand een eind te maken, bleef hij toch ruim anderhalf jaar bij deze onderneming werkzaam. De dankbare maatschappij had hem namelijk het royale salaris van *f* 1800 toegekend, voor Victor een aanzienlijk bedrag, dat hem opeens uit de zorgen geheven had en hem in staat stelde te sparen. Want geld moest hij hebben, vòòr alles geld om de proeven te kunnen bekostigen, die voor zijn uitvindingen noodig zouden zijn. Hij leefde als een askeet, ieder kwartje, dat hij maar missen kon, ging naar de spaarbank. Als hij *f* 2000 had overgegelegd zou hij zijn ontslag nemen, een werkplaatsje huren en uitsluitend gaan leven voor zijn eigen studie. Teeder gekoesterde illusie, die hem de kracht gaf de saaiheid van zijn baantje en de zelfvernedering die het hem oplegde, zonder al te heftig innerlijk verzet te dragen. Tenslotte werd hij betrapt op een verregaand verzuim, 'dat zijn onverschilligheid voor de belangen der maatschappij op ergerlijke wijze deed uitkomen', zeide, zeer gegriefd, de directeur, die meende beter verdiend te hebben van den jongen man dien hij zoo te zeggen van de straat had opgeraapt - weliswaar met een niet onverdienstelijke en allerminst onrendabele uitvinding in zijn zak, maar dan toch zonder een cent. Doch omdat de directeur een bijzonder humaan mensch was en bovendien de laatste balans het ruimschoots toeliet, zette hij Victor niet weder op straat in dienzelfden toestand, maar betaalde hem, toen hij - eigenlijk tot zijn spijt - geen berouw toonde, bij zijn welverdiend ontslag nog drie maanden onverdiend loon uit.

Zoo had Victor zijn vrijheid terug en bevond zich bovendien in het bezit van een vermogen van *f* 1700. Den volgenden morgen reeds keerde hij naar Kroonstad terug. Hij begreep dat hij daar, in de centrale, grootste fabriksstad van het rijk, waar bovendien vele en goede bibliotheken voor hem open stonden, zijn 'echte' werk en studie moest beginnen. Hij herinnerde zich een vervallen smidse, bergplaats van oud-roest, in een der buitenwijken. Reeds als student had hij, plannenmakend, overlegd dat deze smidse met weinig kosten tot een bruikbare werkplaats ware in te richten. Dadelijk na zijn aankomst te Kroonstad toog hij er heen, onderhandelde met den eigenaar, kwam omtrent de geringe huur voorloopig met hem overeen en begaf zich vervolgens naar een aannemer om over de noodige reparaties te spreken. Op weg daarheen had hij de noodlottige ontmoeting met Nout, die hem zijn fortuin zou kosten.

Terwijl hij uit oude gewoonte stil stond voor een der boekenstalletjes in de buurt van het universiteitsgebouw, beluisterde hij een onderhandeling, die eenige passen van hem af gevoerd werd tusschen den boekenkoopman en een sjovel heer.

'Vier gulden, m'n laatste bod', zei de jood.

'Maar u ziet toch dat ze allemaal nieuw en ongebruikt zijn; vijftien gulden is toch wel het minste dat u geven kunt.'

De stem, aarzelend, in een toon van spot en angst tegelijk, klonk Victor bekend; hij bleef staan.

'Recensie-exemplaren, u hebt ze zelf cadeau. Nou, laat ik dan zeggen vijf.'

Het bleef even stil. 'Goed', sprak toen dezelfde zachte stem berustend. 'Vijf gulden dan.'

Toen de sjovele heer zijn geld in ontvangst had genomen en zich omdraaide, herkende Victor zijn ouden vriend. Hij nam hem mee naar een cafétje, waar zij als studenten dikwijls hadden koffie gedronken tusschen twee colleges. En daar vertelde Nout hem van zijn misère: de langdurige ziekte van Adry, zijn vrouw, die na een zware bevalling nu reeds bijna drie maanden in een ziekenhuis lag; de kostbare operatie, die zij daar had ondergaan; de dure verpleging van kleinen Frank, hun eerste kind; zijn hopeloos getob om met journalistiek iets te verdienen; zijn steeds dieper wegzakken in

de schulden; de bedreiging van zijn huisheer om hem met kind en al de deur uit te zetten als hij niet binnen twee weken al het achterstallige betaalde...

Victor had geluisterd, minder met medelijden, dan met het wrange gevoel van ellende en opstand dat onrecht steeds in hem placht op te wekken. Hoe was het mogelijk! een man van zooveel geest en karakter te hooren klagen als de doodgewoonste tobber! Nooit zal ik trouwen, dacht hij; zorg om het eigen leven beteekent niets, maar de zorg om een ànder maakt onszélf tot niets. Maar die Adry, als zij dezelfde was met wie Nout reeds als student gedweept had, moest toch welgestelde ouders hebben!

'Kan de familie van je vrouw niets doen?' vroeg Victor.

'Haar ouders helpen niet. We zijn namelijk tegen hun zin getrouwd, of juister gezegd niet getrouwd.'

'En waarom trouwen jelui dan niet?'

'Bijgeloof', lachte Nout. 'Mijn vrouw zegt: banden zijn er om verbroken te worden, en ik wil je niet verliezen, ergo bind ik je niet... een geraffineerde logica, een infame spekulatie, een doortrapte vrouwenlist, die me per slot van rekening in volle vrijheid kétent, vaster, onverbrekelijker dan de heiligste huwelijksband. De rakker.'

Weer lachte Nout, het bekende, luchtige, levenslustige geluid. En hij vervolgde: 'Neem me niet kwalijk, Victor, ik zit maar te zeuren over mezelf en weet nog in 't geheel niet hoe 't jòu gegaan is. Vertel eens!'

'Reken jij eerst nog even uit hoeveel je noodig hebt om uit de misère te komen', had Victor geantwoord.

'Doe ik drie keer per dag... om twaalf uur was 't veertienhonderd gulden. Op 't moment vijf minder. Nu jij!'

Victor had zijn portefeuille reeds geopend. Al het geld dat hij den vorigen dag van de spaarbank gehaald had, zat er in, 1400 gulden op den kop af, nog in de envelop der bank.

'Nu ik!' zeide hij en reikte Nout de envelop over. 'Niet meer en niet minder. Een bestiering zooals ze alleen jou overkomen kan.'

Dit laatste was een toespeling op een van Nout's ietwat mystieke theorieën, volgens welke bepaalde belangrijke gebeurtenissen in het leven als door een soort van goddelijke bestiering precies op het juiste oogenblik plaats grijpen. Victor

zinspeelde daarop om Nout het aannemen te vergemakkelijken. Deze draalde dan ook niet lang, vooral nadat Victor hem verteld had hoe het hem was meegeloopen, hoe hij veel meer verdiend had dan hij als jonggezel kon verteren en nu zelfs nog een paar honderd gulden overhield om desnoods een half jaar van te leven, terwijl hij op zijn gemak naar een nieuwe betrekking uitkeek. Ik ben al in besprek, loog hij.

Eerst toen Arnout hem had verlaten, had Victor de gevolgen van zijn daad gerealiseerd. Spijt gevoelde hij niet; nooit hadden spijt of berouw over zijn daden hem gehinderd. Maar wel voelde hij zich, voor het eerst in zijn leven, ontmoedigd. Van voren af aan moest hij beginnen; hij wist te goed dat niemand hem geld zou voorschieten om het aan onzekere proefnemingen te laten verknoeien. De rest van den dag bracht hij in datzelfde cafétje door met het overwegen van zijn toestand. 's Avonds zou hij bij Nout komen, had hij afgesproken, om met kleinen Frank kennis te maken. Hij durfde niet gaan, bevreesd dat hij zich iets over zijn eigen moeilijkheden zou laten ontvallen. Hij zond een loopjongen, met een zilveren kroes voor Frankje en een tuil bloemen voor Adry, die hij niet kende, en liet de boodschap overbrengen dat hij plotseling verhinderd was, omdat hij op reis moest voor een sollicitatie.

Den volgenden dag ging hij inderdaad op reis; naar Amerika. Geld moest hij hebben, geld, het eene noodige was geld. En in een kinderlijke exaltatie geloofde hij zijn doel, zoo ergens, te zullen bereiken in het land der fortuinzoekers. Nu begon zijn zwerversleven van twaalf ambachten en dertien ongelukken. Drie jaren doorkruiste hij de Vereenigde Staten, overal werk zoekend. Hier, wanneer hij wat geld had, kieskeurig alleen aanvaardend wat hem nuttig leek voor zijn ontwikkeling, van voorbereidende waarde voor zijn plannen; elders ook den geringsten ongeschoolden arbeid met blijmoedigen humor aanpakkend wanneer gebrek hem dwong. Het laatst en het langst was hij gezel bij een instrumentmaker te Philadelphia. Deze leerschool was hem van bijzonder groot nut, daarom werkte hij er met meer ijver dan ergens anders. Bovendien had hij er een flink loon, zoodat hij eindelijk kon sparen. Na een jaar echter liet hij ook deze betrekking varen en keerde terug naar Europa. Waarom?

Hij wist het eigenlijk niet goed. Had hij genoeg geleerd? Was hij al te veel zwerver geworden? Werd het vage heimwee naar de smidse te Kroonstad hem te sterk? Of had een ontluikende liefde, waaraan hij zich niet wilde binden, ook invloed op dit heimwee? Soms dacht hij het, in een weemoed, een wrok, die hij onmiddellijk weer verkropte en verdrong. Dan, het land der fortuinzoekers beviel hem in 't geheel niet, de branie-achtige flinkheid van deze het geld om het geld najagende zakenwereld stond hem tegen. Hoe het zij, hij wilde weg. Als stoker op een oceaanstoomer reisde hij terug naar zijn vaderland, dertig jaar oud, een knap werkman, geschoold in menig ambacht.

Zeshonderd dollar had hij overgespaard. Daarmee zou hij het dan nu eindelijk probeeren. De smidse werd gehuurd en ingericht, in het kamertje er achter woonde hij. Hij begon zijn experimenten. Maar het was of zijn eenzijdig werktuigkundige arbeid in Amerika zijn geest thans tot een reactie dwong. Inplaats van geregeld te werken aan wat hij zich had voorgenomen, wierp hij zich met hartstochtelijken ijver op de scheikunde en veranderde de smidse in een chemisch laboratorium. Eerst voelde hij zich nog wel ietwat onzeker, vroeg zich af of het wel goed was steeds te blijven toegeven aan die ongedurigheid, die hem nu al langer dan vijf jaar van den hak op den tak had doen springen. Maar het instinktief besef dat ook dit werk noodig was, het vast vertrouwen dat eigenlijk al wat hij ondernam toch maar ‘voorloopig’ was, een voorbereiding tot iets dat later vanzelf wel komen zou, dat ééns zich zelf zou aanwijzen als doel van zijn leven, overwon zijn weifeling en weldra deed hij niets anders meer dan mengen, koken, distilleeren, fractioneeren, zonder naar nut of bedoeling te vragen. Zoo leefde hij, alleen, als een middeleeuwsch alchimist in zijn oude smidse, geheel verzonken in zijn studie. Door niets liet hij zich afleiden, zijn eenige ontspanning waren een paar boeken, voornamelijk wijsgeerige en sociologische werken, en nu en dan een bezoek aan een rustig café om een krant te lezen, of een ontmoeting met Arnout, die nu een vaste betrekking had als tooneelkritikus aan een der groote dagbladen en aldus, schoon nog steeds met de grootste moeite, zijn gezin boven water hield.

Omstreeks tien maanden leefde hij op deze wijze, gelukkig en volkomen tevreden. Toen merkte hij op zekeren dag bij het betalen van zijn huur, dat zijn kapitaal tot op enkele tientallen guldens was opgeteerd. Het was dus uit met zijn idylle. En het ergste was dat hij in die tien maanden, ondanks zijn ingespannen werken, niets ‘positiefs’ had tot stand gebracht. Hij tobde echter volstrekt niet over deze ontdekking. Dan maar weer op avontuur, dacht hij goedsmoeds, begaf zich naar zijn café, bestudeerde er de advertentiepagina's van alle kranten die er lagen en besloot te solliciteeren voor een betrekking aan Thomson's zeepfabriek.

Ditmaal slaagde hij dadelijk. Zooals hij later te weten kwam, had hij dit succes minder te danken aan het verslag van zijn kundigheden, dat hij, door zijn avontuurlijk leven zelfbewuster in zijn optreden geworden, vrijmoedig ten beste gaf, dan wel aan zijn gladgeschoren ‘amerikaansch’ gezicht. De heer Thomson namelijk, self-made man, die in den loop van een werkzaam leven het van zijn vader geërfde zaakje had opgewerkt tot een vrij belangrijke onderneming, had, ondanks een gezonden en nuchteren kijk op de dingen des zakenlevens, een ongemotiveerden eerbied voor Amerika en de Amerikanen. Het baard- en knevellooze gelaat van Victor - waarlijk het eenige dat hij met het vereerde ras gemeen had - maakte daarom reeds dadelijk een gunstigen indruk. Toen Victor ongeveer tien minuten gesproken had, constateerde de fabrikant, met eenige voldoening over zijn menschenkennis, dat deze jongeman een origineele flinkheid bezat, brak het gesprek af en zeide met dien koel-zakelijken blik en dat afdoende handgebaar, dat hij zich had eigen gemaakt omdat hij ze voor Amerikaansch hield: ‘'t Is goed, u kunt morgen om negen uur in dienst treden.’

Victor deed zijn best. En hij kòn zijn best doen omdat het werk hem interesseerde. In zijn eigen laboratorium had hij zich juist in het bijzonder met de vetchemie en het verzeepingsproces bezig gehouden. Hij werkte zich er nu heel en al in en het duurde niet lang of hij wist het overgeleverde procédé van het oude sleurbedrijf te verbeteren en te vereenvoudigen. De heer Thomson kon alweer met voldoening constateeren, dat hij toch waarlijk een verduiveld scherpen kijk op z'n menschen had. Hij verhoogde Victor's

salaris en schonk hem met Nieuwjaar een flinke gratifikatie, niet vermoedend dat hij den knappen Amerikaan te eerder zou kwijt raken, hoe meer gelegenheid hij hem gaf tot sparen. Want Victor dacht er niet aan langer dan hoog noodig in deze branche te blijven. Hij had er alweer genoeg van. Van de heele chemie overigens; in de smidse, waar hij nog steeds huisde, lagen de retorten, kolven, schalen en smeltkroesen dik onder het stof. Al zijn vrijen tijd besteedde hij nu weer aan de mechanica.

Toen kwam het eerste keerpunt in zijn leven: de conceptie van de vliegmachine.

Geld! Geld! En nu geen honderden, maar duizenden, tienduizenden zou hij noodig hebben! Wat hielpen hem nu zijn salaris, zijn gratifikaties? Victor verloor een paar honderd gulden in verschillende loterijen; met weerzin beproefde hij zijn geluk - goddank vergeefs - in een berucht speelhol; toen begreep hij dat er maar één weg was: eerst iets anders uitvinden waarmee geld viel te verdienen. Dag aan dag peinsde hij er over, zonder nochtans zijn aandacht op iets anders te kunnen concentreeren dan op de geweldige idee die in zijn hersens rijpte. Afweziger dan ooit vroeger verrichtte hij zijn werk op de fabriek. De heer Thomson voelde zich verontrust. Hij oefende eenig geduld, maar toen Victor's onverschilligheid en slofheid eer nog verergerden, ontbood hij hem op een morgen in zijn privékantoor, gaf hem streng zijn misnoegen over het verslappen in zijn ijver te kennen, voegde er vaderlijk aan toe dat hij hoopte, neen vertrouwde, dat Victor spoedig weer de oude zou zijn, maar dat hij anders - hier werd hij weer patroon - zijn langsten tijd op de zeepfabriek zou hebben gewerkt.

Victor wilde zich verdedigen. Hij wilde open spreken over de idee die hem nu bezielde en zijn vaderlijken patroon vragen, smeeken hem te helpen. Maar toen hij opkeek en den vergramden fabrikant in het gelaat zag, zeide hij tot zijn eigen verbazing iets geheel anders. Met rustige stem vertelde hij dat hij sinds eenigen tijd rondliep met weer nieuwe plannen ter verbetering van het procédé, maar er nog niet over had durven spreken, omdat hij nog niet ver genoeg gevorderd was. Maar nu de omstandigheden er toe geleid hadden, verzocht hij den heer Thomson hem van het gewone

werk te ontslaan en een tijdlang geheel naar eigen inzicht en onbelemmerd te laten experimenteeren. De zeepfabrikant, eenigszins overrompeld door deze wending, kon zich niet ontveinzen dat er iets echt Amerikaansch stak in Victor's voorstel. En nam het aan.

Victor had niet geheel en al gelogen. Inderdaad had hij allang gezien dat het procédé nog steeds niet volmaakt was, maar het probleem had hem verder niet aangetrokken. Nu echter vatte hij het met alle kracht aan en een maand later kon hij zijn verbaasden patroon meedeelen, dat hij een bijna geheel nieuw procédé had gevonden, dat de productiekosten tot ongeveer de helft verminderde, terwijl het product beter was dan vroeger.

Ofschoon Victor niet naïef genoeg meer was om zich met een kleinen opslag te laten afschepen, was hij toch ook niet koopman genoeg om de commercieele waarde van zijn uitvinding ten volle te beseffen. Het gevolg was dat hij weliswaar een aanzienlijk hooger salaris kreeg, maar dat de heer Thomson niet alleen eigenaar werd van het procédé, maar bovendien den uitvinder ervan door een draconische clausule in het contract voorgoed aan zijn onderneming verbond. Victor evenwel, reeds verheugd dat zijn ruimer inkomen hem nu tot kostbaarder proefnemingen in staat zou stellen, nam deze regeling niet te ernstig op; hij beschouwde ook deze zaak als ‘voorloopig’, als een meevallertje dat hem aan wat geld moest helpen. Tot hij na eenigen tijd bespeurde hoe de Gloria-zeep, dank zij de echt Amerikaansche reclame van den heer Thomson, haar triomftocht over de wereld begon, hoe vervolgens de fabriek zich meer en meer uitbreidde en eindelijk een tweede, een derde moesten worden bijgebouwd. Toen eerst begreep hij dat zijn uitvinding een fortuin waard was... voor den heer Thomson.

Machtelooze ergernis vervulde hem. Hij was nu de technische leider der fabrieken, maar van de enorme winsten door zijn uitvinding gemaakt, van al de duizenden waarmee hij modellen van vliegmachines had kunnen bouwen, bouwde de zeepfabrikant zijn lusthof in het mooiste bosch der provincie. Wrevel en nijd verbitterden zijn stemming, en als Nout, die zelf bij ervaring wist dat talent het niet ver bracht, hem niet steeds met zijn ironische gelatenheid getroost had,

zou hij in dien tijd stellig een ontevreden cynicus geworden zijn.

De onderneming werd in korten tijd een grootbedrijf van den eersten rang. En hoewel de heer Thomson in gemoede overtuigd was dat het geweldige succes der Gloria-zeep in hoofdzaak aan zijn eigen handelsbeleid te danken was, vergat hij Victor, die hem gelegenheid had verschaft dit beleid te ontplooien, geenszins. Victor, 32 jaar, jonggezel, genoot een salaris, voor menig hooggeplaatst staatsambtenaar eerst op gevorderden leeftijd bereikbaar. Maar Victor was niet tevreden, want hij berekende dat hij toch nog minstens een jaar of tien zou moeten sparen eer hij zich terug zou kunnen trekken, om, op zeer bescheiden wijze dan nog, voor zichzelf te kunnen gaan werken.

Toen, terwijl hij enkele dagen bij zijn patroon op diens landgoed te gast was, vond hij het redmiddel dat hem uit zijn 'slavernij' zou verlossen: zijn huwelijk met Hermine, Thomson's eenige dochter. Een lichtelijk sentimenteele opwinding beiderzijds gedurende gezamenlijke avondwandelingen door park of bosch, gaf hem een korten tijd de illusie der liefde; maar al spoedig voelde hij dat hij deze knappe, vriendelijke, zachtaardige, huishoudelijke, maar in wezen onbeduidende en koele vrouw slechts trouwde om door hààr terug te krijgen wat hem door haar vader ontgaan was; geld, het geld voor zijn proeven. Hij aanvaardde deze noodzakelijkheid niet met nuchter cynisme, maar met een weemoed die niet zonder hoop was. Wie weet wat nog uit dit huwelijk zou groeien; waarom zou liefde altijd met den dwazen overschattingswaan der verliefdheid moeten beginnen? Hij redeneerde, paaide zichzelf, trachtte zijn gedrag goed te praten. Hij had verstandig gehandeld; zeker, verstandig, dit was reëele levenspolitiek. Hij zou eindelijk óók eens doen wat het leven eischte: z'n slag slaan. Maar in zijn hart klaagde heimelijk zelfverwijt.

Intusschen was deze reëele politiek inderdaad het begin van zijn zegepraal. Kort na het huwelijk maakte hij zich vrij van de fabrieken. Wel bleef hij in naam de leider, maar hij stelde een kundig technoloog aan, die het werk voor hem deed. Van zijn schoonvader eischte en verkreeg hij een behoorlijk aandeel in de winst, dat hij geheel en al voor zichzelf reserveerde; de jonge huishouding werd bekostigd

uit Hermine's bruidsschat. Hij kocht, uit oude neiging, de smidse, liet haar sloopen en op dezelfde plek een laboratorium en werkplaats bouwen, waar hij zich nu verder onbezorgd aan zijn uitvinders-arbeid wijdde. Zijn schoonvader mopperde, vond het geldverspillen; maar ziende dat Victor de zeepfabrieken in elk geval nog controleerde, ja zelfs nog hier en daar verbeteringen aanbracht, berustte hij in Victor's grillen. Vooral nadat deze door eenige nieuwe uitvindingen op geheel ander gebied naam begon te maken en goed geld verdiende aan zijn patenten. Zijn grief was slechts dat Hermine zelden iets van dat geld bemerkte; bijna alles ging weg aan proeven, die schatten verslonden. Na eenige jaren werd Victor's werkplaats vergroot, zij bestond nu uit een laborarium, drie ruime lokalen voor bankwerkers, smeden en 't andere werkvolk, en een studeerkamer.

Bijna dagelijks ging Victor met den vroegen trein uit Niedorp, in welks nabijheid de Eeckhof lag, naar Kroonstad, om eerst 's avonds laat terug te komen; dikwijls bleef hij zelfs in zijn studeerkamer overnachten. Hij werkte onafgebroken. Vijf jaar na zijn huwelijk, toen hij met een belangrijk patent een groote som verdiend had, kocht hij een afgelegen en uitgestrekt landgoed bij het dorpje Westergauw, bestaande uit vlakke hei, door bosch omsloten. Op deze hei verrees een zonderling gebouw, een soort van loods, met een woonhutje er naast. Weken lang bracht Victor soms in dit eenzame oord door, zoo het heette om tot rust te komen, in werkelijkheid om er met een paar vertrouwde monteurs de vliegtoestellen, in de werkplaats te Kroonstad bedacht en vervaardigd, in elkaar te zetten en te beproeven. Victor huisde dan in het hutje, het werkvolk in de oude hoeve die zich op het landgoed bevond.

Thans, in zijn 43ste jaar, was Victor Volkert een beroemd en rijk man. Hij was doctor honoris causa van de universiteit te Kroonstad, eerelid van eenige buitenlandsche academies, voorzitter en bestuurslid van diverse wetenschappelijke commissies, adviseur van het ministerie van Arbeid, voor ‘Oorlog’ had hij zijn diensten geweigerd te verleenen. Hij was uitvinder van het Excelsior-dynamiet en van tal van andere nuttige zaken, kleine en groote. Gezien en algemeen bewonderd.

Slechts één omstandigheid wierp een lichte schaduw over zijn roem: de vliegmachine. Sinds het was uitgelekt wat daar op het geheimzinnige landgoed te Westergauw gebeurde, zagen vele mannen der wetenschap zoowel als der praktijk zich gedwongen Victor niet meer heel en al au sérieux te nemen. Een vindingrijke geest, oordeelden zij, die gelukkige grepen gedaan heeft, maar overigens een fantast, een onverbeterlijke utopist. Eigenlijk niet meer, zeiden de degelijksten, dan een fortuinlijk dilettant. Immers wat stond vaster dan de absolute onmogelijkheid van het perpetuum mobile en de vliegmachine! En zelfs zij die Victor oprecht bewonderden, hielden nochtans zijn vliegmanie voor een zonderlinge, om niet te zeggen pathologische afwijking van een overigens scherpzinnig vernuft.

Maar Victor werkte.

V.

Als een verwarden, verbrokkelden droom doorleefde Victor de herinnering aan dezen levensloop. Zijn eind-indruk was hetzelfde bittere ‘arrivé’ dat hij bij het oestermaal Nout had toegebeten. Hij zuchtte, schonk zich nog een kop van de halfkoude koffie in en rakelde het vuur op.

Wat nog! dacht hij. Ik heb gewerkt, en tot nu bereikt wat ik bereiken wilde. Ik zal àlles bereiken; ook de vliegmachine zal er nog bijkomen... binnen anderhalf jaar. Dat zal wel, dat zal zéker.

Een opwelling van overmoedigen trots verdreef een oogenblik zijn somberheid. Ik zàl vliegen, voelde hij met de onbedriegelijke stelligheid die hem steeds in de laatste phasen van eenig werk vervulde. En dit gevoel bracht hem even in een duizel van opwinding, in denzelfden zaligen zwijmel, herinnerde hij zich opeens, dien hij als knaap speurde wanneer hij in zijn droomen vloog over warrelende steden, golvende zeeën en wonderbaar fantastische landschappen. Meteen schoot hem door het hoofd ergens gelezen te hebben dat zulke vliegdroomen kenteekenen zouden zijn van eerzucht.

Was hij dan eerzuchtig? Hij had toch altijd gemeend dat zijn roem hem onverschillig liet. Nooit had hij ook maar de minste moeite gedaan om zijn naam bekend te maken, zich-

zelf vooruit te dringen of eenig eerbewijs te verkrijgen; werken terwille van roem had hem altijd iets minderwaardigs, iets verachtelijks geleken. Maar waarvoor werkte hij dan wèl? Om te werken? Zooiets als het l'art pour l'art, waarmee Nout den spot dreef tegenover de literaire kunstmaniakken die in de mode waren? Onzin! Niet piekeren! Hij werkte. Basta. En in dat werken vond hij zijn geluk. Rampzalig woord: geluk! Vòelde hij dat? Als hij éérlijk, maar eerlijk, zich afvroeg wat zijn werk hem gaf, mocht hij dan het woord geluk gebruiken? Voldoening, krachtsbesef, fijn, doordringend intellectueel genot soms, een geestelijke wellust en een korte roes van triomf... maar geluk?... neen, geluk moest iets anders zijn. En als ééns de vliegmachine voltooid was, zou hij dàn geluk voelen? Als hij vlòòg, zooals vroeger in zijn droomen, boven het 'kruipend menschgedierte', de 'vliegen zonder vleugels'? Ja, dat zou hij wel gezegd hebben op dien avond waarvan Nout vertelde; en hij voelde dat hij het gedàcht had, heimelijk gedacht, menigmaal in die tien jaren dat zijn vliegdroom hem tot bewuste taak had geïnspireerd. Hìj, Victor, de zegevierende - zou hij zijn naam voor niets dragen? - hij, hoog boven alle menschen uit! Van den eersten dag af, toen de grootsche idee plotseling was opengebloeid in de lente van zijn hart, had dit verlangen hem bedwelmd.

Maar dan was het dus tòch eerzucht, eigenwaan die hem dreef! Niet piekeren! De dingen gebeurden volgens een eigen, verborgen noodzaak; de motieven, die wij menschen, blinde werktuigen, ervoor verzonnen, deden er ten slotte niet toe. Zijn uitvindingen moesten er zijn en dààrom vond hij ze uit; niet voor zijn geluk, niet uit menschenliefde, niet uit ijdelheid, al kon hij al die aandoeningen beurtelings als motieven voelen werken. Neen, voor de wereld, waaraan hij zijn uitvindingen gaf, was het onverschillig wat hem dreef.

Maar voor hemzelf? Zijn motieven, gegrond of ongegrond, echt of onecht, waren toch zijn werkelijke aandoeningen, vormden toch het leven van zìjn geest... Wat baat een filosofie, een hooger inzicht, dat het hart niet kan toepassen?

Even boeide hem de sophistiek waarin hij verzeilde. Hij dacht aan gesprekken met Nout, die een Sokratisch talent bezat om alles op losse schroeven te zetten, alle schijn-

motieven uiteen te rafelen en tenslotte toch nog met opgewektheid te doen wat hij deed; en dat was niet weinig. Nout zou zeggen: 'Pieker niet, of pieker voor mijn part wel, maar zorg in elk geval dat je vliegt.' Waarom had hij eigenlijk voor Nout geheim gehouden dat hij al ééns gevlogen hàd? Een jaar geleden. Dat hij toen na een zweef-vlucht van een 500 meter, bij een poging om te keeren, gevallen was: het toestel verpletterd; hij zelf was er met een gebroken arm en sleutelbeen afgekomen. Hij had dit ongeval verzwegen, thuis gezegd dat hij op straat was uitgegleden; hij gunde zijn schoonvader, zijn bespotters en benijders het pleizier niet over zijn mislukte proefnemingen grappen te kunnen maken, zij lachten al genoeg om zijn theorieën. En ook ter wille van Elsje had hij gezwegen, zìj mocht nooit weten dat hij bij iedere proef-vlucht zijn leven waagde. Maar Nout had hij het toch kunnen vertellen. Hij voelde dat het hem goed zou hebben gedaan eens zichzelf hardop te hooren getuigen dat hij het probleem nu theoretisch zoo goed als opgelost had. Wie ter wereld wist iets af van zijn worstelingen? Ja, Bertus, en Karel Blok, zijn twee vertrouwde monteurs... en reeds daarom alleen voelde hij iets als de warmte van vriendschap voor die mannen. Maar hoeveel heerlijker moest het zijn wanneer echte vrienden met elkaars arbeid meeleefden. Hij had gezwegen uit valsche schaamte, om niet den schijn van grootspraak op zich te laden, had hij gemeend. En dat tegenover Nout, die elken schijn zoo gauw doorzag. Hoe komt het, hoe komt het toch dat ik zoo eenzaam ben, dat niemand met mij meevoelt, vroeg hij zich af in sentimenteelen weemoed. Hoe komt het dat ik zòò gesloten ben?

Zijn herinnering zweefde terug naar de eenzaamheid van zijn jeugd. Het tuinhuisje zag hij, zijn eerste werkplaats. Dààr was hij toch waarlijk gelukkig geweest temidden van den knutselrommel waarmee hij zijn fantastische machines bouwde als kind, zijn echte elektrische toestellen maakte als knaap. Als hij daar maar rustig kon zitten en de school vergeten kon - o, de vervloekte school met het troostelooze sleurwerk en de eeuwige klachten over zijn luiheid en verstrooidheid! - dan kwelde hem nooit de wrok van zijn armoede, dan kon het hem niet schelen dat hij niet

kon meedoen, dat hij uitgesloten was van de clubs en partijtjes der rijkeren. De Woensdag- en Zaterdagmiddagen, de Zondagen heel en al, zat hij in zijn kluis te knutselen, behalve de rampzalige uren dat zijn vader hem met zijn huiswerk opsloot in zijn slaapkamertje. Zijn vader schudde altijd het hoofd om zijn prutsmanie, al zag hij haar door de vingers, omdat zij 'den jongen tenminste van de straat hield.' Hij sprak van geldverspillen en tijdvermorsen. Toen Victor eens een heelen rijksdaalder, heerlijkst verjaargeschenk, besteed had aan koperdraad en klemschroefjes, had hij een zeer ernstige vermaning moeten aanhooren en sindsdien had hij nooit meer geld gekregen, zoodat hij tenslotte verjaardag en Kerstmis was gaan haten om het steeds teleurstellende 'nuttige boek' en de nimmer verlangde, hoewel zeer doelmatige wollen handschoenen. Van zijn paar dubbeltjes zakgeld moest hij alles doen. Wat had hij al niet verzonnen om aan meer geld te komen! Hoe had hij gewoekerd met de postzegels die hij nu en dan kreeg van een verzamelend familielid. Hoe had hij zich voor zijn medescholieren vernederd door zijn handel in potlooden en gomelastiek! Vreemd dat hij er nooit aan gedacht had te stelen. Maar al dit verdriet was vergeten, zoodra hij maar bij zijn klossen en instrumenten zat.

Victor glimlachte bij de herinnering. Zooals later, in de smidse, dacht hij. Toen had ik vrede in mijzelf. Maar toch, alléén in mijzelf; ook tòen was er niemand die met mij meevoelde. Behalve Nout dan, die was wel een echt vriend. Hem had hij altijd bewonderd, om zijn smaak en vernuft, meer nog om zijn opgewekten humor. Beiden harde werkers, hadden zij nooit drukken omgang onderhouden, maar toch, de uren met Nout doorgebracht waren, dat voelde hij met stelligheid, altijd van belang, van diepe waarde voor zijn leven geweest. Maar hoe was hij aan Nout gekomen? Ook zìjn vriendschap had hij niet gezòcht... Nout had ze hem gebracht, en hij had aanvaard. Hij had ook hem, hij herinnerde het zich zeer goed, in den aanvang schuw vermeden. Eerst langzamerhand had hij zijn vrees voor Nout's ironie, ofschoon die hem juist zoo sterk aantrok, overwonnen. Maar zelfs nù nog had hij zoo weinig vertrouwen in hem, dat hij hem niet eens deelgenoot gemaakt had van zijn eersten triomf.

Victor peinsde na. Ben ik te trotsch, te hooghartig om vriendschap, vertrouwen, gemeenzaamheid te zoeken? Maar dan zou ik de ontbering niet voelen als verdriet...

Opeens zag hij zijn vader het tuinhuisje binnentreden, driftig, met harde stappen. ‘Zoo mannetje, gisteren alweer gespijbeld? Waar ben je geweest!’

Victor, verdiept in zijn werk, had nauwelijks opgemerkt dat zijn vader ernstig boos was en antwoordde rustig: ‘Hier vader.’

‘Lieg niet!’ Het scheen den man de grootste moeite te kosten zich voor te stellen dat een behoorlijk opgevoede jongen zou spijbelen alleen om een heelen middag in een benauwd hokje vol zwavelzuurdamp te zitten knutselen. Victor echter had dien dag een nieuw soort van galvanometer gemaakt, hìj tenminste hield het voor een werkelijke uitvinding. En vol vreugde en trots, in een plotseling opwellende behoefte om zich te uiten, toonde hij zijn vader het instrumentje en liet zien hoe gevoelig het den stroom aanwees.

De galvanometer werd hem afgenomen. Dààrvoor betaalde zijn vader geen schoolgeld! Drie weken lang mocht Victor het tuinhuisje niet betreden.

Hij voelde zich blozen van ergernis bij de herinnering; een woedende wrok kropte op in zijn keel. En onmiddellijk verscheen een nieuw beeld: zijn vader's begrafenis, een jaar later... en hijzelf zonder tranen, zonder aandoening bij het graf. Tòen had hem dat verbaasd, verschrikt, bedroefd, berouwd; nù begreep hij. Die man, wel bekrompen, maar harteloos allerminst, was zijn wezen volkomen vreemd geweest, en toch had Victor de onvoorzichtigheid begaan hem zijn wezen te toonen. Daarom was, op het oogenblik toen zijn eerste vinding miskend werd, ook tevens zijn drang naar mededeelzaamheid gefnuikt. Zoo wreed en ruw, dat zelfs de welwillendheid van den natuurkunde-leeraar, die allengs merkte dat Victor tenminste in zìjn vak belang stelde, hem niet meer voor verdere vereenzaming kon behoeden. Hij voelde het nu, sinds dien dag, dienzelfden dag waarop hij zich van zijn talent bewust werd, was hij zoo schuw en terughoudend geworden.

Maar later dan! Waarom ook nù nog die behoefte aan verheimelijking? Had dan ook nu nog de vrees dat iemand

hem mocht misverstaan vat op hem? Zij weerhield hem toch nooit om zijn theoriëen, ook zijn meest gewaagde, te publiceeren. Wie zou hem nù een galvanometer ontnemen? Wat deerde hem nù de spot der miskenning, dat misprijzende zwijgen van zijn schoonvader en anderen? En al zouden zijn vliegpogingen hem zijn reputatie als ‘wetenschappelijk man’ kosten, het liet hem onverschillig, hij had die reputatie immers nooit gezocht. En toch die schuwheid om over zijn werk te spreken, zelfs tegenover mannen als Nout, die er zoo oprecht belang in stelden!

Een ander tafereel rees voor hem op. Zijn vrouw en hij, kort na Elsje's geboorte. Zij liepen samen in den tuin van hun villa. Hij voelde een nieuwe teederheid in zich, een dankbare genegenheid voor Hermine, nu de moeder van zijn dochtertje. Misschien groeit er nog liefde tusschen ons, dacht hij, misschien wordt Elsje nu de middelaarster tusschen ons, die tot nu toe als vreemden naast elkaar leefden. Hermine, peinzend als hij, scheen hem iets te willen zeggen: zou misschien in haar hetzelfde omgaan? Opeens had zij hem gevraagd hoe het ging met zijn werk, voor het eerst. En hij, verbaasd en ontroerd, had haar opgewonden verteld van zijn grootsche plannen: het bijbouwen van een tweede werkplaats, het koopen van een uitgestrekt vliegterrein ergens op de heide. Hij had haar vol geestdrift gezegd dat nu al het andere bijzaak was geworden, dat hij voortaan heel zijn kracht op de vliegmachine zou concentreeren.

Toen hij tot haar opkeek, zag hij niets dan stug verwijt in haar oogen.

‘Ik dacht dat je tenminste ook nog iets nùttigs zoudt doen. We zullen nu méér geld noodig hebben dan vroeger, daar schijn je niet aan te denken. De vliegmachine, wie gelooft daar nu aan! Al wat je verdient smijt je er aan weg. En nu waarachtig nog een heel vliegterrein! Ze brengen je nog eens met een ongeluk thuis.’

‘Hoogstwaarschijnlijk’, had Victor geantwoord. ‘Ik zal mijn leven verzekeren’. En zweeg. Nooit meer in de volgende negen jaren van hun huwelijk had hij ook maar één enkel woord met Hermine gesproken over zijn werk. Hij had sindsdien uitvindingen gedaan waarvan zij niets wist, waarover zij eerst in de kranten las of door derden hoorde

spreken. Soms verweet zij hem bitter die terughoudendheid. Dat verwarde hem dan, nooit vermocht hij haar te zeggen waarop zij berustte, het was te beschamend voor haar, dacht hij, haar te herinneren aan haar wreedheid. En het zou ook niet baten, anders had zij zelf die immers niet vergeten. Hij stamelde dan een uitvlucht, nam zich voor haar in het vervolg tenminste oppervlakkig op de hoogte te houden, maar als het er toe kwam, gelukte het hem toch nooit zijn schroom te overwinnen. Het kòn haar immers niet schelen, dan alleen voorzoover zijn roem dan toch maar ook op hààr afstraalde. - Ja, zijn vader en zijn vrouw, die beiden hadden hem teruggejaagd, met striemend onbegrip, naar zijn eenzelvigheid, als een hond naar zijn hok.

Maar àls hij eens vloog! Wat zouden ze, Hermine en zijn schoonvader, dan trotsch op hem zijn... tegenover anderen. Hij hoorde hen om strijd beweren, dat zìj het wel hadden geweten. Hij hoorde den ouden heer met goedige gewichtigheid zeggen: ‘'t Heeft me een schep geld gekost, dat is waar, mààr meneeren, ik had het er graag voor over. Ik liet hem altijd z'n gang maar gaan, ik wist wel dat 't hem lukken zou.’

En Hermine? Hij zette zijn fantasie niet voort. Een soort van medelijden met haar, dat meestal in hem opkwam wanneer hij aan haar dacht, verzette zich er tegen. Wat mocht hij van haar verlangen, hij, die haar getrouwd had om haar geld? Niets had hij haar te verwijten en goddank, nooit in al die jaren had hij zich laten verlèiden tot verwijt, zelfs niet tot een hard woord, hoe hevig haar volslagen onbegrip van wat er in hemzelf leefde hem ook dikwijls irriteerde. Altijd wanneer zij tobde over zijn verkwisting - zij, die nooit aan iets gebrek leed - had hij zijn opwellende verbittering weten te beheerschen, hoogstens nu en dan een dreigende kibbelarij afgesneden door haar koel te herinneren aan het feit dat haar vader zijn groot fortuin bijna geheel aan hèm te danken had en dus best zijn dochter mocht onderhouden, zonder dat Victor als echtgenoot zich dat behoefde aan te trekken.

Tallooze dergelijke scènes kwamen hem te binnen. Schampere verwijten hoorde hij haar zeggen op bitsen toon, Hermine, als meisje zoo zachtaardig en vriendelijk. Maar

ook zag hij haar gevleid glimlachen tegen de gasten die iets zeiden over het genie van haar man. Dàn speelde zij toch maar de vrouw die dat genie ‘terzijde stond’...

Victor vloekte. Met geweld trachtte hij iedere gedachte aan zijn huwelijk te verdringen. Hij sprong terug tot den ouden heer en stelde zich nu voor wat die zeggen zou wanneer men den gevallen Ikarus eens 't huis in kwam dragen met gebroken nek of verbrijzelden schedel.

‘Droevig, droevig, meneeren! Maar 't was te voorzien, niet waar, zòò moest het wel afloopen, ik heb het jaren zien aankomen. Wie probeert nu ook zoo iets!’

En Hermine zou... Verdomme, weer Hermine? Wat kon het hem schelen! Kinderachtig, zoo te zitten fantaseeren. Zoo deed hij vroeger ook wel, als student, wanneer hij zich eens meer dan gewoonlijk eenzaam voelde en behoefte had aan gezelschap. Hij liet dan allerlei menschen die hij kende denkbeeldige monologen houden of ook wel samenspraken. Eens had hij op deze wijze een soort van tooneelspel geschreven. Nout moest het nog in zijn bezit hebben. De kritikus had ervan gezegd dat het goed was, maar niet zoo goed als de Gloria-zeep, dat wil zeggen: wel goedkoop, maar niet best. En daaruit had hijzelf de gevolgtrekking gemaakt dat hij het maar niet in het gebruik moest brengen. Maar als hij het nù nog eens probeerde... hij was nu een zooveel rijper man, en... ervarener? 't Zou misschien een goede afleiding zijn voor zijn geest.

Na even dòòrmijmeren verwierp hij het denkbeeld als een kinderlijke dwaasheid, beseffend dat hij zijn scheppingskracht niet aldus moest verbrokkelen. Het bewustzijn dook in hem op dat dit verlangen om iets te schrijven berusten moest op een behoefte om een nieuwe wereld om zich heen te scheppen, een behoefte ook om uit te spreken, tot zichzelf te komen... had hij dat dan zoo noodig?

Hij hoorde de klok zachtjes halfzeven slaan en keek op. Na de zeven tikjes leek het stiller dan eerst. Hij luisterde; buiten op straat geen geluid. Hij zag het vertrek rond. Vreemd, die stilte... vreemd, hìj alleen in dit ledige, stille gebouw. Toch zat hij daar dikwijls net zoo, den langen, stillen avond, of den nog langer, stiller nacht, zonder dat het hem opviel. Dan voelde hij zijn eenzaamheid niet en

dàn, dààrom, was die eenzaamheid heerlijk. Een zegen, een kracht en een verrukking kon zij zijn, hier en in Westergauw, als hij haar zelf zocht, uit eigen, innerlijken drang naar verstilling en zuivering. Dìe eenzaamheid had hij altijd lief gehad. Had hij niet als knaap gefantaseerd dat hij een monnik was en woonde in een oud klooster? Tot in détails had hij het zich voorgesteld: een kleine cel met witgekalkte muren; eenvoudige, door hemzelf getimmerde meubels van ongeverfd hout; voor zijn venster een vredig hofje. Daar leefde hij, en hij had een gelofte gedaan er te werken en te mediteeren als een wijs askeet, die zich de ijdelheden van het leven in glimlachende blijheid ontzegt. Een dwaze knaap was hij toen, die terzelfder tijd naar die ongekende ijdelheden hunkerde. ‘Je bent van nature een askeet,’ had Nout eens gezegd, juist toevallig terwijl zij samen, niet bepaald frugaal, dineerden. En hij had geantwoord: ‘Niet as 'k eet.’ Een geestigheid die Nout had doen schudden, maar waarvan hij niettemin den diepen droevigen ernst had gevoeld, al had hij geantwoord dat 't verschil tusschen sprinkhanen en kreeften hem per slot niet zoo héél groot leek.

Zou hij ooit de schoone eenzaamheid van den asketischen monnik bereiken? De vrijwillige resignatie? Niet de wrokkende afwijzing van wat hij toch niet kon krijgen, niet de oververzadigde weigering van het te rijkelijk genotene; maar de vrije verwerping van het in waarheid waardelooze? De eenzame resignatie van den monnik was verheven; maar nù voelde hij alleen de eenzame ontbering van den verstootene, die in open handen zijn hart aanbiedt... en het wordt geweigerd, zooals door zijn vader, door Hermine... of het wordt met schijn van vreugde aangenomen en dan achteloos weggeworpen, zooals door Esther.

Een gevoel van kilte kwam over hem. Vreemd, was dit werkelijk zijn studeerkamer? Het leek opeens een holle, leege ruimte, de somberste zaal uit het droomhuis. Doodstil! En toch niet alleen, naast hem zweeg het spook van zijn eenzaamheid.

Ofschoon de steenkool in zijn haard nog gloeide, wierp hij nieuwe twijgen op het vuur. Vlammen wilde hij zien, vlammen die knetterden en òpsloegen, die de doodstille, roerlooze eenzaamheid verbraken. Vlammen, o vlammen! dacht

hij met een heftigheid die hem bijna verschrikte. En terwijl hij takjes brak, dacht hij weer aan het huiverende meisje dat hij honderd gulden gegeven had voor haar ‘tijdverlies’. Lief zou ze voor me geweest zijn... haha, en zij kon het mij aanzien... ‘Elke vrouw, ook de meest verworpene, kan het laatste lapje zijn’... origineel, die Nout! En met vluchtigen zelfspot erkennend dat 't hem welbeschouwd speet haar niet te hebben meegenomen, besefte hij opeens ten volle de schreiende leegheid, de kille verlatenheid van zijn hart, dat zelfs zulke surrogaat-verwarming bleek te willen aanvaarden.

Hij kreunde van woede om dit jammerlijk sentiment, en als beangst door het geluid dat hijzelf veroorzaakt had, luisterde hij een oogenblik alsof hij een antwoord, een echo verwachtte uit de stilte. Er ratelde alleen een melkkar voorbij. Naast hem was het tweede spook: Verlangen.

Hij zag zich als zeventien-jarige knaap staan wachten in de straat van de meisjes-H.B.S. Hij drukte zijn gelaat tegen de ruit van den sigarenwinkel, schijnbaar kijkend naar de pijpen die daar altijd lagen uitgestald. Maar met schuwe blikken loerde hij terzijde. Daar kwam zij aan, Marga, met haar vriendinnen. Marga van Woudbergen, en de meisjes Durinck, en 't freuletje van Steenveld, allen blijde, elegante patriciërskinderen, met hun boekentasschen in de eene en hun dure tennisrackets in de andere hand. Zij flaneerden hem voorbij; hij hoorde Marga lachen, hij hoorde haar praten met haar heldere, warme stem. Hij zag haar vriendelijk knikken tegen Guus, den ellendigen kwibus. Zij lachte tegen hem en riep hem toe vooral dadelijk op de tennisbaan te komen. Tegen dien stommen proleet lachte zij... die mocht met haar dansen, spelen, omdat hij de zoon was van den kantonrechter. Maar hij drukte bijna de winkelruit in met zijn voorhoofd. En als zij voorbij was staarde hij haar na, met een hart, verkrampt van pijn en zaligheid. Hoe heerlijk luchtig haar gang, hoe flink, hoe forsch haar lichaam. Zij was de vlugste, de krachtigste, de mooiste, de lieflijkste van alle meisjes. Zoo stelde hij zich de Grieksche nymphen en godinnen voor. Marga... nooit had hij haar gesproken... Hoe dikwijls had hij haar zoo nagestaard, om dan schuw af te druipen naar huis, naar zijn eenzaam werkhokje... Was het wonder dat de armoede van zijn jeugd zelfs nù nog zijn

herinnering verbitterde? Of neen, het was niet de àrmoede geweest die hem toen zoo ongelukkig maakte... wat had hij later in Amerika om zijn armoede gegeven? Wat gaf hij nù om zijn rijkdom? Maar het gemis van Marga, de onmogelijkheid zonder geld tot haar 'kring' door te dringen.

Victor stond op: 't Wordt dag, kom, laat ik inpakken en maar gaan. Achter zijn fauteuil, leunend op den rug, bleef hij staan en tuurde in het inzinkend vuur. Vlammen, vlammen! Waarom had hij altijd zoo van vuur gehouden, was het een passie van hem geweest vuurtjes te bouwen? Overblijfsel uit den tijd toen hij van oude klinkers een smeltoventje metselde achter zijn werkschuurtje? Neen, het had een innerlijker zin, het vuur was symbool van zijn eigen gloeiend, verterend verlangen. Hoeveel vuren had hij hier doen opvlammen, hier in deze kamer, de toevlucht van zijn eenzaamheid? Aan zijn vuren warmde en schroeide hij zich... omdat geen liefde hem ooit had gekoesterd.

En als laatste fantasie zag hij Esther, de vrouw die hij had liefgehad, vijf jaar geleden, de éénige die hij zijn hart had gegeven in een argelooze, kinderlijke overgave, de eerste voor wie hij zijn angstige beschroomdheid had overwonnen. O het kanalje, het hartelooze, zelfzuchtige dame-mensch, dat niets anders bedoeld had dan een vulgaire liaison, die haar interessant en gewichtig maakte bij haar even vulgaire vriendinnen: zìj, de minnares van een beroemd man! Wonderlijk, nu schaamde hij zich eigenlijk niet meer over zijn naïeve trouwhartigheid. En 'kanalje'... dacht hij dat nu niet maar uit gewoonte? Hij voelde immers geen hààt meer voor die vrouw, die zoo wreed met hem had gesold, die hem voor jaren belachelijk gemaakt had voor zichzelf en wier valschheid hem zòò verschuchterd had, dat hij nù nog alle aanraking met vrouwen vermeed in een opgedrongen gevoel van algemeene verachting.

Het vuur doofde uit. En hij dacht: ook mìjn hart is uitgebrand, nooit zal ik meer kunnen liefhebben. Dor, hard, stug en koud voel ik me. God, wat heb ik met mijn vuur gedaan! Ik heb mijn werk... ja, mijn werk... ik heb mijn vuur laten branden in mijn studeerkamer, in dienst van mijn intellekt, maar mijn hart is dood. Ik denk, studeer, werk en ploeter, en ik weet niet waarvoor, want ik heb niet lief, en

niemand heeft mij lief. En nu gaat het vuur uit... Ik ben moe, ik voel me ziek... Maar zoo is het leven... de heele menschheid is even ziek als ik, ze leeft en werkt voor de nietswaardige nuttigheden van het verstand, maar haar hart is dor als het mijne... met al ons vernuft zijn we grenzeloos rampzalig. Want er is geen liefde.

Hij haalde de schouders op en glimlachte, weemoedigironisch. Want toen hij dacht: er is geen liefde, had hij opnieuw het meisje zonder wintermantel gezien en hij herinnerde zich hoe hij, vrouwenhater zooals hij heette, haar had toegeknikt en geen spoor van minachting had gevoeld voor deze verworpene. En hij dacht aan Adry, Nout's vrouw; zonnige, kloeke, verstandige en eenvoudig-fijngevoelige Adry, met wie hij toch altijd zoo graag praatte, bij wie hij òòk zijn wrok vergat. En toen dacht hij aan Elsje. Blijder glimlachend nu, vaagde hij zich als ontwakend over het voorhoofd.

Het waren de spoken, de verdoemde demonen van het droomhuis, dacht hij. Ze hebben nog macht, maar eens, eens zal ik mij bevrijden.

Hij pakte Elsje's verhuiswagen, Nout's roman en nog eenige kleinigheden in een handkoffertje en verliet de fabriek. Hij sloeg dadelijk den weg in naar het station. ‘Jammer dat de winkels dicht zijn, maar ik zal wel bonbons koopen in de restauratiezaal... als ze maar caramels hebben.’

NICO VAN SUCHTELEN.

(Wordt vervolgd.)

Sonnetten.

I.

Novembersneeuw komt wervlend nederstuiven
En dekt met reinheid de ál te sombre graven,
Waar donkre menschen offren bloemengaven,
Chrysanthen wit, wier bladenlinten kruiven
En geel als bleeke winterzon. De raven
Zijn zwarte vlekken op de sneeuw. Traag schuiven
Elkaar voorbij de vrouwe' in zwarte huiven
En momplen zacht: - ‘Hij rust in veilge haven.’

In de eerste blankheid wil ik nederknielen,
Mijn lieve dooden, en uw aller zielen
Mijn teêrste bede en eêlste leeljen wijden
En zeggen u hoe trouw mijn hart bleef ranken
Rondom uw liefde en, deemoedsvol, u danken
Voor vreugd, die was - en is voor álle tijden.

II.

De regen ritselt en de stormwind fluit.
Ik voel me een vreemde, in 't vreemde huis alleen,
En huiver. - Koud en zwaar als marmersteen
Weegt in mijn borst mijn hart. En langs de ruit
Rolt regendrop na droppel, één voor één,
Als trage tranen. - Op de deel leest luid
Een knaap den Bijbel. - Waarom koos hij uit
Die dreiging van geknarstand en geween?

Stil, op den drempel, sterft een kleine hond.
Een vraag kijkt me uit zijn brekende oogen aan.
- 'Ik was zoo trouw, wat heb ik dan misdaan
Dat ik zoo bang en bitter lijden moet,
Ik, die mijn vreugde alleen in liefde vond?'

'k Benijd dien hond: straks slaapt hij zoet, voorgoed.

III.

De blonde muggen zwermen in den schuinen
Bewogen straal van avondzonnegoud.
De stervensgeur van 't welkend herrefstwoud
Vermengt zijn weemoed met den reuk der tuinen,
Waar nog één roos te bloeien zich verstout,
Oost-Inje's-kersekelken gele' en bruinen.
Gelaten zacht doorzucht de wind de kruinen,
Als wie van leed berusting overhoudt.

En ik benijd het klein gevleugeld leven
Der blijde mugjes, dansende in het licht.
Zij sterven morgen, maar zij mogen zweven,
Zij weten niets van twijfel, zonde en plicht,
Van droeve liefde en smartvol schoonheidstreven,
Van donkre vrees voor dood en godsgericht.

IV.

Toen lag ik in een donker hol gevangen,
Vol stiklucht; waar zich bang mijn handen strekten,
Voelde ik hoe, klam, van ruige wanden lekten
Slijmrige droppels. - Heimlijk slopen slangen
Mij naderbij, een zwerm van felle insecten
Omwolkte en stak me. Uit onderaardsche gangen
Kwam, zieldoorhuivrend, galm van doodezangen,
Die in 't verwulfsel hollen weerklank wekten.

Ik hief tot God de machtelooze handen.
- Een andren god bracht ik mijn offeranden,
Gestrenge Wreker! werd te licht bevonden
Dit leedzwaar hart, dat riep om mededoogen,
Werd ik aldus verworpen en gebonden,
Straf niet met tragen marteldood mijn zonden!
Versla mij met één bliksem van uw oogen!

V.

Nu wil ik stil zijn, ooft noch roze ruiken,
Geen kus herdenkend mijn gesloten mond,
Los, elke band, die ooit mijn zinnen bond,
Mijn handen vouwen en mijn oogen luiken.

In dons verzonken, waar 'k vergeten vond
Voor 't rustend lijf, wil diep ik onderduiken
In de eigen ziel en zetten uit de fuiken,
Beidend tot God mij buit van waarheid zond.

Nu lig ik roerloos en ik wacht en luister -
Doch in mijn afgrond vind ik louter duister,
Waar wijzen waarheid vinde' en vromen, God.

God, zijt gij moe mijn bange bittre beden?
Mag 'k in mijzelve uw rijk niet binnentreden
Of drijft een demon met uw kind den spot?

VI.

God, roer mij aan met d' adem van uw mond!
   God, neem uw kind genadevol weer aan,
   Nu laat me alleen de schoone liefdewaan,
Dien gij, zoo meende ik, mij als engel zondt!

O Raadselgod! hoe zoude ik u verstaan?
   'k Moest zelve een god zijn zoo ik God verstond.
   Tuchtig mijn trots, wijl ik u lang weerstond,
Maar laat mij niet alleen in donker gaan.

God, kroon mijn hoofd weer met de Pinkstervlam,
Die eens uw hand mij gaf en weder nam.
   Dan zal uw licht mijn licht zijn, waar ik ga.

Mijzelve een licht en duizend andren, zal
Ik zingend stijgen uit mijn donker dal
   En roemen luid uw liefde en uw genâ.

VII.

Vergeestlijkt ligt de stervende landouw
In 't gouden herfstlicht. - Even rein gestild
Voel ik mijn ziel nu. Zomer heet en wild
Is uitgebluscht, kalm heerscht nu 't hemelblauw.

Mijn ziel is rijp en zuiver, wijs en mild.
't Is me of ik boven 't leven God aanschouw,
Die, goede Vader, wijl 'k hem zocht zoo trouw,
Me uit Dal van Wanhoop in zijn armen tilt.

Nu wil ik bidden voor mijn beulen wel,
Nu wordt mijn ziel gelijk een liefdewel,
Die laven wil met wondren woordenval.

En 'k schrijf dit vers, dat 'k nooit dit uur vergeet
En dat ook eens ten hemel 't heffen zal
Andere zielen boven aardeleed.

HÉLÈNE SWARTH.

Het lied buiten de wereld.

Als wij een stem, die maar zelden en dan laat en als uit verre stilte hoorbaar wordt, mogen gelooven, dan zal zeker de dood licht zijn en onafzienbaar glinsterend en zingende eindeloos langs de kusten van het vreemd eiland, dat dit leven is.

Maar de gang daarheen van hen, die welhaast allen ontgoocheld of uitgeput, binnen de dingen der wereld terugzwichten, wordt door maar weinigen volbracht, en de velen sterven niet tot den dood, maar zij verwelken voor zij die zee en het zeil van den overtocht in zicht krijgen, en verdwijnen weer in wat hen hier omgeven hield. Want zij bouwden de wereld tot een macht over zichzelven, die hunne begeerten ontzenuwde tot steelsche lusten, voor de liefde hen naar het verlangen kon redden.

En het zijn maar weinigen, die tot de tocht van het sterven worden gedreven door dat eene verlangen, waarin de vele begeerten overzwevend zich verloren, en dat voorbij deze kusten gaat.

Deze weinigen waren soms eenvoudig, en ondergingen dit leven binnen een luttel bestek van leed en liefde; soms ook groot en zelve gelijk werelden en omgeven van aanhang en strijd, tot zij afstand deden en vereenzaamden, omdat zij het ál herleid hadden tot een droom. Naarmate zij verder gaan op de tocht van het sterven wordt het verlangen, dat hen drijft, aangewaaid door een voorgevoel, tot hen, als eindelijk die glinsterende vreemde zee in zicht komt, de mogelijkheid vervoeren gaat van overtocht naar een ander rijk, waar zij in de liefde tot een

mensch of tot een droom, die hen hier deed leven en van hier ontsterven deed, hersteld zullen worden in vereenvoudigde helderheid, eeuwiger en gelukzaliger bewogen.

Toch, in weerwil van de velen wier sterven nooit dien dood bereikt, zijn zij, die zoo van hier gered worden, niet waarlijk bevreemdend. Want van hier uit worden zij bewogen, en het verlangen, dat hen beweegt, ontbloeit in hen uit het welken derzelfde begeerten, waar allen hier aan onderhevig zijn. En zelfs als wij het voorgevoel, waardoor zij, als hun sterven zich gaat vervullen, bevlogen worden, niet geheel uit het lief en leed van dit eiland kunnen verklaren, dan nog behoeft het ons niet te bevreemden, dat een eenzame, als hij onze verlaten kustgebieden bereikt, verrukt wordt door den zeewind, en de geuren en het ruischen meent te voelen aanwaaien van andere bloemen en de wateren van een ander rijk.

Zoo onderscheiden zij zich dan niet in wezen, want door hun sterven en zich inschepen op den dood wordt hetzelfde pogen des levens naar een ijler hereeniging van ziel en bloed vervuld, dat faalt in de vele anderen, die, opdat dit pogen bestendig zij, hier ontbonden worden.

Er zijn er echter, die hier wel gaan als vreemden, al nemen zij van wie hier leven de verschijning aan, en al worden zij nooit herkend, dan een enkele maal door een der weinigen, van wie ik daareven sprak.

Zij, deze vreemdelingen, komen hier aan bij den dood, want hun geboorte is een landing aan de kusten van dit eiland.

En daarom zal van dien af aan hun leven hier, opdat het zich vervulle tot dienzelfden eindelijken overtocht, bewogen worden naar den omgekeerden zin der aandriften, waardoor enkelen, die van hier uitgaan, de kust bereiken en zee kiezen.

Wat in die eersten, na geleden begeerten, eindelijk een lichte overhand neemt als verlangen, zal als heimwee - en nog voor zij de begeerte weten - gevoeld worden in deze aan de kust geborenen. En wat in die vorigen, als zij ten laatste deze wereld gaan vergeten, het verlangen bevliegt met een voorgevoel, dat zal als een herinnering gaan lichten in den schemer van het heimwee dezer ongekenden.

Schoon en bevreemdend zijn zij voor wie hier leven, en zij bewegen zich, in afgewende verzonkenheid of onver-

heelde overgave, zóózeer naar de verre staat van hun herkomst, dat de aandachtigen, hen waarnemend, peinzend zich afvragen, wat het geweest mag zijn, dat hen hier landen deed, en wel gelooven moeten, dat zij van overzee gezonden zijn, om de wereld, die wij op dit eiland bouwden, door strijd te vereenvoudigen, en de reddende wraak van hun liefde te nemen op onze wanhoop en onze onverschilligheid.

Vaak althans blijkt deze aandrift tot onze wereld in hen zóó machtig, dat, tot kort voor hun heengaan van hier, heimwee en herinnering van hun herkomst te loor gaan. Niet is dit bij al dezen echter zoo, en naarmate in weerwil van dien aandrift, dat heimwee en die herinnering hen blijven bewegen, zullen zij - onmachtiger tot de daad - zwerfscher zijn, en, zoowel lichter bekoord als eenzamer, zullen zij vaker deze wereld ontvluchten en komen waar langs de kusten van dit eiland de zee breekt, die hen verbannen houdt.

Zelfs zijn in enkelen van hen heimwee en herinnering van den aanvang af àl te dwingend dan dat die aandrift tot onze wereld, waardoor toch ook dezen wellicht hier geland zijn, hen ooit vermag te bewegen of zelfs maar bewust in hen kan worden.

Deze zeldzamen strijden niet, noch zwerven zij veel, maar zij blijven eenzelvig en afgewend. Zij zijn noch aan de brandende vervoering noch aan de duistere wanhoop onderhevig, welke, door te sterke tweedracht van droom en wereld, hun broeders, die zwerven, zoo vaak beheerschen, en - al zijn ook hún oogen starend en al blijven hunne handen leeger nog van de dingen dezer wereld - toch bevangt hen het leed niet, dat uit ervaring is, en ondervinden zij van hun oponthoud hier niet dan een vage weemoed, waarachter altijd de verwijderde blijmoedigheid glinstert, die in hen, van voor hun landing, nableef.

Den korten tijd, dat zij hier zijn - want het lijkt wel, of de wil, die hen komen deed, zich spoedig weer bezint - ontwijken zij als van zelve dan ook en zonder willekeur het wereldlijk ervaren, en leven stil en voor zich heen, en vaak schijnt het, alsof een wijze of wel een droom, die zij nimmer geheel vergaten, hen nergens een volkomen rust gunt. Bij wijlen toonen zij tegen wie hen omgeven, en door wie zij wellicht vreezen te worden afgeleid, een lichte schuwe

wrevel; doch kort maar, want dan is het bijna of zij vergeving vragen en zich nadenkend verwonderen, waarom zij ooit kwamen waar zij zoo blijkbaar vreemd zijn. Dikwijls zoeken zij naar de waarneembaarheden, die hen - zoo schijnen zij te verwachten - aan wat verloren ging zullen herinneren, en het zijn dan vooral de koelten en de eenzame helderheden - een open herfstdag, een heuvel, een beek in het veld, het spelen van een fluit, of sneeuw langs een stil water - waarheen zij zich begeven, wellicht omdat in deze dingen het zwaarmoedig labyrinth der natuur nauwlijks aangevangen en nog te voorkomen schijnt, en een overzweven naar ijler en gelukzaliger wording niet onmogelijk.

Zoo gaan zij hier - jonge schoone vreemdelingen - opgemerkt alleen door de aandachtigen, en in hun zoo zelden droefgeestige eenzelvigheid als wachtend de vervulling van een belofte, die zij zich niet meer geheel herinneren, maar die zij weten, dat zal worden nagekomen. Tot dan ook, wellicht werkelijk door de halen van een fluit na den regen in een zomeravond of door een eenzaam bewegen van water ergens afgelegen, ten laatste weemoed en onbestemdheid optrekken en verzweven, en de herinnering open ligt, stil en eindeloos spiegelende. Dan weten zij, dat hun heimwee in vervulling zal gaan, en van dan af aan leven zij hier nog van dat weten als van een gouden vrucht, die nooit mindert. En zooals een, die gaat baden, slechts het glinsterende water ziet en al niet meer het kleed, waarvan hij nog bezig is zich te ontdoen, zoo maken zij zich van het toch al zoo weinige waartoe zij zich hier betrokken licht en snel los, en zonder nadenken. Bleek worden zij, en wankelend, en zij ontwijken, meest zonder een uitleg, die toch maar verwonderen zou, de deernis van wie hen hier liefkregen, en die wel voor een raadselachtig verdriet moeten houden dit nu ophanden geluk, dat van zoo ver lokt, en dat zoo licht en snel ontsterven doet uit deze wereld.

Meestal is dan hun einde hier ook stil en verhelderd, en daarom doen, eer dan dat eigenlijk heengaan zelve, het naderen, de voorteekenen, ervan den nabestaanden angst gevoelen en onrust. Want deze, door liefde en zorg bewogen, bestijgt, volgend wie zoo vervreemd wordt, zelve

een eindweegs de helling dier koele verlatenheid, maar ziet dan, talmend een wijle, de wereld beneden zich, en voelt - zelve toch van die wereld zijnde - kommer en droefheid om wie zoo licht en zonder omzien dit eenig zekere verlaat, en angst toch ook, dat hij zelve, alleen daar teruggelaten, er zich nimmermeer vertrouwd zal kunnen bevinden.

De waarheid omtrent deze dingen ontbloeide, lang voor de willekeur van der wereld rede, in oude tijden, toen tusschen ziel en bloed het leven nog waarneembaar was voor allen, als vanzelve tot het schoon verhaal, het levende beeld, waarin ook ons denken nog zijn voltooiing vermag te vinden, en het is naar een toenmalig koning van Tevir dat mijn gedachten nu gaan, en hoe hij halverwege een heuvel stond, in een avond aan het eind van een korten zomer. Zijn jonge zoon Conla en een Druïde waren hem voorgegaan naar den top, maar hij zelve, zich wendend op de helling, zag uit over het land.

De avond, na een dag van wind en vele wolken en plotselinge regens, was nu stil geworden. De zon was al onder, maar een wijd ledig licht bleef in den hemel na en daarin lagen, somber en verspreid, de wolken, door de wind teruggelaten, ontredderd en als de vergeten puinen van een door den laatsten droom verwoeste wereld. Hem beving, neerziend op zijn land, dat daar, bewoond toch en bewerkt, zoo stil lag onder zulk een hemel des doods, een angst, een vreemd gevoel, als ware zijn leven wellicht niet anders geweest dan een wolk, teruggelaten in een ledig licht. Toen, bevreesd voor gedachten en teekenen, die, zijn wil ten spot, tot hem ingingen, steeg hij eindelijk verder naar den top.

Het oogenblik, dat hij die bereikte, kwam Coran, de Druïde, hem haastig tegen, en wees, ontsteld, hem op zijn zoon.

Zij zagen hem, slank, en als bijna weggetild zoo rijzig, nabij en toch onbereikbaar vreemd, zijdelings, tegen de leege oneindigheid van dat licht, geheimzinnig bedreigd, in betooverde aanschouwing van iets, een tegenwoordigheid, een wezen wellicht, dat hij voor zich leek te zien verschenen, en waarnaar hij hoorde, sidderend in die dunne lucht, met open lippen en oogen, die staarden.

En zij, die niets hoorden, zagen, dat hij, luisterend, gelei-

delijk en als langzaam bedwelmd, herinnerd werd aan iets, dat wel schoon moest zijn, want zijn oogen wilden zich wel sluiten, en een glimlach streek neer over zijn gelaat, en in zijn gestalte kwam ontspanning, een zwevend begin van bewegen, als ware hij lichter dan de lucht, die hij ademde; herinnerd - want het was niet langer verbazing nu, maar eer de geheime zaligheid van een hervonden droom, die hij leek te ondergaan, zooals hij daar nog zichtbaar was, en zooals hij nu, ademend en geluidloos, aanving daarheen bewogen te worden vanwaar hem dit scheen te gebeuren.

Een einde dreigde: zijn gelaat, wit bijna, werd sidderend bevlogen van een verrukking, die wel niet lang meer zou kunnen wachten hem te ontvoeren.

Toen greep de koning den Druïde bij den schouder.

'Redt hem! Redt hem!'

Deze, teruggeschrokken tot zichzelf, kwam, wit en stil, een schrede naar voren. Hij strekte zijn oude armen uit, en stelde zijn handen, die schraal waren maar niet beefden, werend naar waar gezongen scheen te worden, en hij ving te spreken aan, een stem, groot en zacht, een bronzen luiden van oude machtige woorden, een eentonig bezweren, overgeleverd uit donkere eeuwen, dat nu rondom aanzwol en golvend werd, en daaruit stijgend een aanroepen, luid en duizelend en onophoudelijk, van de beginselen van dit leven - van het licht, dat op vuren wielen den hemel beklimt, van de lucht, de gevleugelde, en de verborgen nesten der windstreken, van het water, en de opstand en het breken zijner bitterheid tegen der aarde einden, van de aarde zelve, door dezen, als een hart bevlogen door de ziel, aangeslagen en vervoerd tot een voortdurende muziek van bloeien en welken. En zoozeer dwingend werd, onder deze bezweringen en aanroepingen, dit leven herleid tot die meest aanvankelijke bewogenheden, dat men zich als in de vergeten stilte van de geboorte teruggebracht meende, en wijd en zijd het leven der aarde zich weer voordeed als eenig en zichzelve ten doel.

Zoo verging het den koning, en hij zag hoe onder ditzelfde bevinden, dat hem een herstel en een vreugde was, zijn zoon scheen te worden ontzenuwd en vertwijfeld, als een, die, bijna vrij gelaten, zich plotseling weer, en onherroepelijk, gekneveld voelt.

En werkelijk was het of hij, onmachtig en in wanhoop, het heengaan, het verdwijnen zag van die eerst verschenen aanwezigheid, want terwijl de galm der bezweringen en het luiden der aanroepingen afnam, grepen zijn handen angstiger in zijn borst, en staarden zijn oogen àl verder en vertwijfelder in ééne richting, tot, plotseling, met een kreet van verrassing, hij zijn handen boven zich uitsloeg.

Toen, tegen het zwart van een hooge wolk, zagen ook de koning en de Druïde, hoe een lichte bal, een gouden appel, van ver uit de lucht opgeworpen, een wijde vlucht nam, en dalend met een lange boog neerkwam, opgevangen in Conla's handen.

Toen zij van hun verbazing met een schrik bekwamen, ijlde Conla schichtig langs hen heen, en de helling af, en zij zagen hoe hij die groote gouden vrucht met beide handen vasthield op zijn borst.

Langzaam en in zwijgen gebogen daalden zij hem na door den nu gevallen avond, en zij vonden hem later in een zaal van de burcht bij zijn harp; zijn gelaat was bleek en zijn oogen lichtend van een vreemde opgetogenheid. Maar hij hield op met spelen toen zij binnentraden.

Eenmaal vroeg zijn vader hem naar wat hem overkomen was dien avond. Conla - wellicht om een liefde, die hij toch te leur moest stellen, althans met een vertrouwelijk zijn te beantwoorden - zeide toen, dat een vrouw hem was verschenen, en dat zij aankwam, snel en zwevend, loopend op de lucht, een vrouw, die kwam van voorbij den dood, eene van de onsterfelijken, de gelukzaligen. Zij had een zijden mantel om, die groen was zooals de zee het wel eens is, met een gouden gesp bij de hals, en daaronder een wit kleed met gouddraad doorweven, en om haar hoofd zweefde de sluier, dun en zilver, die een vorstin draagt. Toen, staande voor hem, maar zonder de aarde te raken, had zij gezongen, en terwijl hij haar stem hoorde en haar zelve zag, waren in hem weer ontwaakt de herinneringen van een wereld, waar hij sinds zijn geboorte niet meer van had geweten, en aan al wat hij daar eenmaal zag en hoorde en zelve deed en beleefde in een gelukzaligheid, waarvan het onbegrepen nagevoel hem hier altijd vreemd en als niet geheel aanwezig had doen zijn.

Het was de stem van zijn vader, die hem opschrikte uit zijn verhaal, en die hem vermaande zich toch niet aan den dwang van een droombeeld prijs te geven. Hij moest in de wereld leeren gelooven, en in de hooge plaats, die zijn geboorte hem toewees; hij moest zijn begeerte en zijn wil smeden tot een recht en zuiver zwaard in dienst dier wereld, en de hooge plicht der vorstelijkheid zou hem een schild zijn, blinkend en betrouwbaar, tusschen hemzelven en al wat er aan droomen en verlangen den mensch belaagt en lokt naar de stille hinderlagen van schemer en vervreemding, of overrompelt met de vervoeringen, waarvan wij alleen weten, dat zij hier niet dan puin achterlaten. Want het was zijn roeping, de dingen der wereld aaneen te houden tot een ondeelbaarheid, hecht en in zichzelve besloten, gelijk de kroon, welke die wereld hem zou doen dragen, na zijn vader. Toen, aarzelend en als bewogen door een bijgedachte, vroeg de koning hem, of hij de woorden, die daar gezongen waren, zou kunnen herhalen.

Conla echter, nadenkend en bevreemd door een ballingschap, die hem met liefde en het goud van een kroon in de boeien wilde slaan, ontweek met een vage ontkenning het antwoord, en vroeg zich af, wie wel de moeder geweest mocht zijn, van wie hij niet wist, dan dat zij van een eiland in het noorden kwam, waar haar vader eerlang koning was, en dat zij stierf met zijn geboorte. Maar hij zweeg, en staarde voor zich heen, en zag niet op, toen hij hoorde, dat zijn vader heenging.

Het was een jong zanger, die het lied hoorde, dat dien avond op den heuvel gezongen was. Hij vereerde en beminde Conla, en waagde nauwelijks hem te naderen, zoozeer - hij kon zichzelven niet verklaren waarom - onderging hij door hem een schoonheid, die hem beschaamd deed zijn van zichzelven.

Een avond zag hij hem alleen uitgaan; het was donker, want de maan was nog niet opgegaan. Hij was stil en onbemerkt gevolgd, een langzame glooiing op, waar hier en daar enkele boomen stonden, tot hij zich achter een van dezen verborg, toen Conla zich wendde en stil bleef staan. Dit duurde eenigen tijd. Langzaam en groot ging de maan op in de verte, boven heuvelen, die nu zichtbaar werden. Toen was het, dat Conla het lied zong.

En dit is het lied:

‘Zijt gij vergeten wie ik ben - o, zoon van een koning der
neerslachtigen - en wie gijzelve zijt?
Waarom zijt gij toch ooit ontstorven tot een geboorte aan
deze droeve zijde van den dood?
Roept van de vrouwen, die hier moeders worden, dan het
verlangen tot aan onze kusten?
Hoe anders - want gij waart toch niet van hen, die ons verlaten
om hier de brand te stichten onzer droomen - gij, die
hier niet gestreden hebt, noch hebt gezworven.
Niets hebt gij hier gebracht dan een luttel bevreemding, noch
ondergaan dan een heimwee oneindig -
Want zooals wanhoop herinnert aan vreugde, zoo herinnert dit
leven aan ons leven,
en gelijk ons eiland zoo is ook dit eiland een speeltuig, waaruit
de vlaag en de golf en de vlam - die eerstgeborenen - over
de zee een lied doen klinken van den tijd.
Maar o, waar ik ben, en gij waart, en weer komen kunt,
daar vindt de vlaag van de lucht zijn einde niet in de ritseling
van verdorde vreugde, maar in het fluisteren van de vreugde,
die voor zingen te stil werd,
en de golf van het water niet in het bleeke schuim van de haat
tegen de steile vertwijfeling, maar in het wit schuim van een
overmoed, die zich uit liefde breekt,
en de vlam van het vuur in het walmen niet van angst en on-
verschilligheid, maar in de blauwe roke van den droom, die
het verlangen vergeten is -
want zachter en droomender, sneller en verrukter, langzamer
en hartstochtelijker grijpen vlaag en golf en vlam daar in den
donkeren klankbodem der gronden, en doen er klinken, en doen
er jubelen en ruischen, ons lied van den tijd.
En ook ons lied van den tijd vervult zich aan het rijzen en aan
het dalen van de beide wijzen van bloeien en welken, maar
niet gelijk hier,
want hier haten deze beiden elkander, vergeefs en eindeloos,
tot in het zwijgen der wanhoop,
maar daar waar gij zult wederkeeren, beminnen zij elkander,
en voortdurend en naar alle windstreken henen zweven zij
over en beleven een eindeloos ingaan tot stralende eeuwig-
heden van stilte -
En toch is tusschen hier en daar niets dan de dood -
O, mijne liefde, laten wij nu gaan naar den dood -
Uw oogen glinsteren al van zijne verten,

in uw ooren ruischt al zijn branding langs deze kusten, en roept
de kreet al van zijn witte vogel -
in uw haren woelt al van zijn schoone geheimen de lichte zee-
wind -
Wat talmen wij nog? Het zeil van den droom, die - en voor-
goed - u redden gaat van hier, liep hier al binnen en wacht
aan de kust.
Vreest gij den overtocht? Vreest gij den stormgordel van de
droomen des ondergangs, die aanvangt waar deze kust verdwijnt
voor nog ons eiland glinstert in het westen?
Hoog loopen de zeeën daar, en noodlottig - ik weet het.
In den nacht worden de torens daar gezien, de glazen torens
der ontzetting;
blauw branden zij van de maan, en zij zijn door groote vogelen
omvlogen;
uit de afgronden der wateren staan zij, en de bergen der
wateren werpen zich op hen, maar zij breken niet;
op hunne duizelige transen staan de koningen van die wereld,
de buitensporige koningen van de waanzin;
wild en eentonig zingen zij; somber en meeslepend zijn hunne
zangen.
Maar met de dageraad, de aanklacht van het licht, de wrok
van een verloren zon, zijn de glazen torens verdwenen,
en tegen norsche zwarte kapen worden de eenzame schipbreu-
ken dan geleden van wie van hier ontkomen wilden op de
vervoeringen, die zonder liefde zijn.
Maar wat kan ons dat deren?
Want wat is het woeden ons van de voortijden dezer wereld,
wij, die toch nooit van deze wereld waren -
Wij zullen samen zijn onder het zeil van onzen droom, en overstag
gaan, roekeloos, en - hangend in de lange bocht van
ons vervoerd vertrouwen - de kapen omzeilen en overzwen-
ken naar waar de zee weer wijd wordt en fonkelt in het
vroege licht.
En alsof wij het uit zee en hemel te voorschijn zongen, zoo zal
het ons in zicht komen, spiegelend en verzaligd, het eiland
van de ziel, van waaruit eeuwig aller werelden kusten bevlogen
blijven van heimwee en verlangen -
O, als een eenzame, die staat en zacht jubelt in het gouden
eind van een middag, en hij weet het niet, want zijn lied is
een parel in de schelpe der stilte,
als een stil paard, een tevreden dier, dat graast in een afgelegen
weide, waar de zon daalt -
als een bij, die wiegt en zoemt in een blauwe bloem van den

zomer, neen, als een droomer in zijnen droom, en als de
glimlach van den droom op het gelaat van den droomer -
O, als een hart, dat bloeit in de vrede der ziel,
zoo ligt dat eiland en bloeit in de zee voorbij den dood -
Weet gij het nu weer, mijne liefde?
Was het u dan werkelijk ontgaan, hier in den vreemde?
Maar nu zult gij toch komen, is het niet?
Altijd kunt gij komen nu gij dit weer weet, en alles kan de
boot van uw ontkomen zijn.
Blijf nu niet lang meer hier en neem niet meer van hunne
spijzen, maar lesch uw dorst en stil uw honger met de gouden
vrucht van dit weten alleen,
tot op het uur, dat als een bres zal zijn in de wering der tijden.
Zij, die voorbij den dood zijn, wachten u -
zij roepen achter den wind en achter het licht wuiven zij, de
gelukzaligen,
en hunne oogen zien naar u uit, dat gij zult wederkeeren.
Laat het niet lang meer zijn, mijne liefde, laat u niet lang meer
overschaduwen door de zwaarmoedigheid van dezen,
maar kom naar de lichte, zingende dood -
Voelt gij zijn zeewind al? Hoort gij de kreet al van zijn witte
vogel?
Laat het niet lang meer zijn.
En weent gij nu, mijne liefde, of glinstert de blijde dood al in
uw oogen?
Laat het niet lang meer zijn, niet lang meer.'

Zoo was het lied, dat Conla op de heuvel hoorde, en dat hij nu zelve gezongen had.

Het was licht geworden van de maan toen hij langzaam van de helling daalde. Bij een boom lag iemand geknield. Het was de jonge zanger; hij weende. De zoon van den koning legde zijn hand op het gouden haar, en zeide hem, het lied niet te vergeten, en het vaak te zingen als de wereld in hem zou beginnen voorbij te gaan, en dat zij wellicht elkander dan weer zouden zien - 'later, bij mij', sprak hij.

Toen ging hij, en liet hem, die, van geluk nu, weende, achter. Na dien avond voelden allen uit de omgeving van den koning, dat het einde, nu niet ver meer, in snellen aantocht was

Bedrukt ging men om in de gangen en zalen en over de slotplaats, in angst en zorg, in bevreemding ook, om hem,

wiens oogen met den dag gelukzaliger te branden stonden in het gelaat, dat - met den dag ook - inviel, en, van binnen uit doorschenen, als dunne witte asch werd, doorgloeid al van een vreemd vuur, dat, hevig en stil, daarachter nog maar nauwelijks verborgen bleef.

Op de maaltijden bleef hij afwezig, en enkelen wisten te zeggen, dat hij niet meer at, dan van een vrucht, een gouden appel alleen, die hij altijd bij zich had, en die niet minderde.

Eenzelviger dan ooit, werd hij ook schichtiger, als wilde hij voorkomen, dat de neerslachtigen hem, nog die laatste dagen binnen de schaduw van hun muren, zouden betrappen op zijn geheime verrukking, en als vreesde hij een verwijt, dat hun bedroefde zorg hem daarvan wellicht zou maken.

Dikwijls, met gejaagde schreden en zijn gelaat een weinig achterover in de lucht, alsof hij iets verwachtte te hooren, ging hij de poort uit en verdween in het bosch, dat niet ver van daar was. Maar spoedig keerde hij dan weer, uitgeput, bevend, wankelend bijna.

En ook daarbuiten werd het alsof het voorspel van een nu ophanden vervoering over de verschenen wereld zich verterend en als een gevleugelde brand voltrok. Want voortdurend staken groote stormen op en bevlogen den ganschen omtrek vanuit de zeegewesten; een machtig en uitgestrekt ruischen hield aan uit de wouden der heuvelen, en de bladeren, als voortvluchtige menigten, ontruimden deze gebieden; donkere regens woeien aan en over.

Hem was zijn gespannen verrukking over dit gebeuren als een voorrecht boven de angstigen, die hem omgaven, een hem geschonken besef, dat in dit somber geweld de voorteekenen gegeven werden van het groote licht, dat na de wereld komt; en als hij achter het noodlottig luiden dezer ondergangen het eindelooze jubelen van die tweede staat al meende te hooren, dan doorvloog hem de sidderende verwachting van wie het ineenstorten der wereld, waarbinnen hij gevangen ligt, ziet aanvangen, en weet, wie de overwinnaar, nu dan toch op komst, zijn zal.

Een enkele maal tegen den nacht vervulde zich een wijde stilte over het bevochten land, en de groote sterrenbeelden stonden vast en flonkerend verschenen. Dan, uit de onrust

van zijn te lichte slaap, stond hij op en kwam buiten, als verwachtte hij, dat zijn bevrijders, nu aangekomen, hem tegen zouden treden.

De koning voelde zijn kommer en zijn angst om hem onmachtig bij dit vreemde meedogenlooze geluk, waarvan de aantocht zijn liefde met vereenzaming bedreigde.

Zij vermeden elkander alleen te zien, vreezend dat een uitspraak tusschen wie de verzaliging zoo nabij voelde en een, die daarvoor zoozeer beducht ging, wel een afscheid moest worden zonder vertroosting.

Toen, eindelijk, kwam die nacht, waarin de koning later wist, dat hij zijn zoon gezien had, zittend aan zijn voeteinde, naar hem starend.

De herinnering, die hem voor altijd daarvan bleef, lag vreemd en als ademloos verstild in een zacht, eeuwig licht zoo diep in hem verschenen, dat hij voelde er nimmer over te mogen spreken, een gevoel gelijk de herinnering van een droom wel geven kan; en toch - dat wist hij met een zacht en zeker geluk - was dit geen droom geweest, ook al was hem verder niet bijgebleven, dan dat de verschenene iets gezegd had, van niet meer bedroefd om hem te moeten zijn, want dat hij nu niet anders meer dan naar zijn geluk kon gaan. Uit een slaap zoo diep en rustgevend, dat hij er zich vaak later over verwonderde, was hij ontwaakt in een windstillen morgen; het was nog vroeg, maar de nevel begon al goud te worden van het licht.

Hij vroeg naar zijn zoon, die - zoo wist een jonge vrouw hem te zeggen - was uitgegaan, nog niet lang te voren, de richting in van het woud.

Hij dankte en ging dienzelfden weg; niet haastig ging hij, maar met dwalende schreden, en rustig zagen zijn oogen naar de kleine heuvelen, die uit de nevel vrij kwamen, en naar de struiken, die glinsterden met vele droppels.

Dan kwam hij waar het woud begon.

Daarbinnen scheen de stilte wel met eenmaal een beteekenis te krijgen, een verborgen zin, een doel bijna. Overal en voortdurend vielen er droppels, nabij en verder, uit de hoogte der takken. Hij ging dieper het woud in, zonder richting te zoeken. Eindelijk kwam hij bij een opening; achter de nevel, die daar weer alleen was, zag hij ondui-

delijk opnieuw de stammen van het woud. Maar voor hem, aan zijn voeten, glinsterde het - een groote waterplas, nagebleven, zoo meende hij, van de zware regens. Het leek wel of de stilte, die hij in het woud had waargenomen, hier begon. De grond was er van lichter zand, en er lagen geen blaren meer. Alleen wel een weinig verder, bij een kleine berk, die daar alleen stond. Daar lag ook de mantel van Conla, en hij knielde daar. Omdat zijn liefde toen zeer stil werd, ging hij open tot een ander leven. Hij hoorde twee stemmen, die, niet luid, zongen; het klonk alsof het van hem heenging; maar het was nog niet ver en het lied was een blij lied. Hij dacht met een glimlach, dat hij het vroeger wel een vreemd lied zou hebben gevonden. Er naar luisterend bemerkte hij pas, dat het tot hem klonk vanuit een ruischen, dat groot was en vredig.

En waarlijk, toen hij opkeek, zag hij de zee. Er was bijna geen branding, en nog dicht bij de kust waar hij geknield lag, liep een boot uit, een kleine boot, doorzichtig als een kristal, en daarin stonden zij samen in de luwte van het zeil, en zongen. Zij leunden in elkanders armen, en zij zongen. Zij zagen niet naar hem, maar over het water heen. Hij zag hen na tot zij in de nevel waren verdwenen, en daarna hoorde hij hun stemmen nog zingen, maar toch niet lang meer.

Hij stond op, en sloot even zijn oogen, want een lichte duizeling beving hem. Toen hij zich weer bij de opening in het woud bevond, nam hij de mantel, die daar nog lag, en ging terug.

Conla werd niet meer gezien, en niemand heeft ooit geweten waarheen hij dien morgen ging, dan wellicht alleen de jonge zanger. Deze, als hij alleen was met zijn harp, zong vaak een lied, waarvan in alle liederen, die hij den anderen deed hooren, een siddering nableef en een licht, dat hen bevreemdde. Eenmaal slechts heeft hij het voor hen gezongen, en dat was lange jaren later, toen hij al grijs werd en niet meer droefgeestig was en zeker wist, dat de dood stil zou zijn en glinsterend en zingende eindeloos langs de kusten van dit vreemd eiland des levens.

Sindsdien hebben wij, ver van die kusten, diep in het land, eeuw na eeuw, de stad onzer wereld gebouwd.

Breed en duister onder eigen sombere gloed staat zij uit

de graven der ontelbaren wier sterven den lichten dood niet vond, rijzend in den ouden wind waaronder de zwoegenden verdorden, omhoog met de torens van haar overmoed.

Het is de stad waarbinnen wij onze begeerten ondergebracht en beveiligd weten voor het verlangen, en van welker onverlichte tinnen ons ervaren zich vermeet den droom te loochenen. Wij onderwierpen ons aan een geloof, dat die wereld om der wille van haar zelve belijdt, sinds wij in de spiegel, die ons hart is, geen beeld meer toelaten, dat zich niet voegt binnen haar beeld, en van onze zangers roemen wij boven allen hen groot, die ons het gebeuren, dat zij in die spiegel waarnemen of verwachten of wenschen waar te nemen het machtigst zingen.

Gebonden door deze begoochling staan wij verbijsterd en zonder begrip voor de rampspoeden, waardoor wij, als door de voorteekenen van een ophanden noodweer, in die spiegel onze wereld overvleugeld en verduisterd zien worden. Want wij beseffen niet hoe de ziel aan onze afvalligheid hare liefde als een oorlog ging verklaren, noch hoe zij de voortijden onzer wording als oordeelen des ondergangs over ons weer doet keeren, en hoe zij van de lichte machten van droom en verlangen de wrekende keerzijden van ontzetting en wanhoop door hare gezondenen over ons ontketent.

En toch zijn het de nederlagen in dezen vreemden oorlog geleden, die het hart van den aandachtigen overschaduwen met een leed, ouder dan het eigen leed.

En redding is hieruit geene, dan door het wonder.

Het wonder, dat de mensch deze wereld, door haar te doorlijden, afhankelijk maakt van haar spiegelbeeld in zijn hart; want als, na de laatste vertwijfelingen en de uiterste bitterheden, de liefde of de droom der liefde met de genade van een eindelijk ongeduld het hart breekt, dan - plotseling en spoorloos - blijkt hem de wereld vergaan te zijn.

Enkelen van hen, wien dit geschiedde, waren zangers, en wel moeten zij in de koele eenzaamheid na dien ondergang iets hebben gehoord van dat lied, dat alle heimwee vervult, zoozeer klinkt het weinige, dat zij zelve nog zongen van dien af aan tot hun heengaan uit het leven aan deze zijde van den dood, ijl, en verdwijnend in een verte, op welker verloochening de macht der wereld berust. Ijl, want toen in hen

die spiegel brak, brak ook van hun zang de trots en de zekerheid, die der wereld waren, en de stem sidderde in hare bewegingen en de woorden aarzelden om hunne beteekenissen. Maar vervoerender dan de ruimte, die de zware toortsen der groote zangen ontdekken in de wereldhal, is het geheimzinnig eindelooze, dat de kleine bevende vlam van hun lied, weggedragen uit dat somber feest, daarbuiten doet vermoeden.

En ook wie dit lied beluisteren gaan nadenkend en afgewend in een vervreemding van der wereld grootheid, nu in hen een nevel optrok van voor dat stille eerste licht.

En al moeten zij nog een wijl terugkeeren binnen de wereld der ongebrokenen, zij zullen gaan naar hut of naar zaal gelijk die koning dien morgen weerkeerde tot zijn troon - zonder aandacht voor het omgevende, maar in zichzelven verzonken om wat hij gezien had waar die open plek was in het woud -, en zij zullen, onvervreemdbaar, een nagebleven herinnering met zich omdragen, gelijk ook die koning een mantel droeg, die hij daar vond in de nevel, achtergelaten bij het water.

A. ROLAND HOLST.

Studiën over de Nederlandsche restauratie.

De vereeniging met België.
II.

Van de vorsten, in 1813 tegen Napoleon verbonden, trok Alexander I, Tsaar aller Russen, het meest de opmerkzaamheid van Europa tot zich. De Prins-Regent van Engeland was een versufte genotzoeker; Frederik Willem III van Pruisen en Keizer Frans hoogst onbeduidende lieden; alle drie ondergingen meer de groote gebeurtenissen van hun tijd dan dat zij ze leidden. Alexander daarentegen was jong, bewegelijk, behaagziek. *Zijn* land had Napoleon den eersten schrikkelijken slag toegebracht, die meer in het oog viel dan het geduldige, onafgebroken ondermijningswerk van Engeland. Dramatisch waren de gebeurtenissen eerst geworden te Moskou; van toen af waren zij geen oogenblik tot staan gekomen, en Alexander voelde zich de bevrijder van Europa.

Aanvankelijk, zoolang het gold Pruisen, vervolgens Oostenrijk, tot aansluiting te bewegen, en nog na Leipzig, toen het er op aankwam de neiging van Metternich te bedwingen, om liever den linker Rijnoever aan Napoleon te laten dan den verdelgingsoorlog tegen hem te wagen, waren Engeland en Rusland zeer wel samengegaan. Dit veranderde toen de bondgenooten voor Parijs stonden en een besluit hadden te nemen, wat met Frankrijk te doen?

Alexander was liberaal opgevoed, in den geest van en

zelfs door Fransche filosofen. Hij zag er groot gevaar in, Frankrijk aan volslagen politieke reactie over te leveren, en vreesde dat deze van een herstel der Bourbons het gevolg zou moeten zijn. Liever liet hij Frankrijk aan den zoon des Keizers, onder een regentschap. Tegen het eenstemmig advies der anderen in had hij dit niet doorgedreven, maar wel waarborgen verlangd dat de Bourbons zouden terugkeeren als constitutioneele vorsten; hij werd daarop door de Parijsche publicisten, die nog in veel opzichten den toon aangaven in Europa, als een held en redder gevierd. Hij wilde nu ook de hoofdrol spelen te Weenen, en werd daardoor alleen reeds de mededinger van het Engelsche kabinet, dat zichzelf de eerste rol had toebedeeld. De mededinging werd vijandschap, toen bleek hoe Alexander zich de nieuwe indeeling van Europa voorstelde.

Hij wist zijn liberale allures zeer wel te vereenigen met zorg voor bijzondere Russische belangen. Wat moest er met Polen geschieden? Zijne troepen hadden het veroverd, en hij wilde het niet weer uit de handen geven. Napoleon had Pruisen en Oostenrijk tot afstand gedwongen van de meeste stukken van oud-Polen die zij bij de verschillende deelingen verworven hadden, en er het groothertogdom Warschau uit gevormd waarvan hij de kroon had vereenigd met die van het koninkrijk Saksen. De koning van Saksen had in 1813 niet tijdig het voorbeeld zijner broeders van Beieren en Wurtemberg gevolgd, die hun beschermer vóór Leipzig verzaakten, en was in Pruisische gevangenschap geraakt. De Pruisen waren meester van het koninkrijk en de Russen van het groothertogdom. Alexander nam nu de houding aan het onrecht, indertijd aan Polen gedaan, te willen herstellen; de verschillende deelen er van zouden weder vereenigd worden tot een koninkrijk met liberale constitutie, mits hij er zelf koning van zou zijn. Tegen zulk een oplossing zouden in verzet moeten komen Oostenrijk en Pruisen, die geen van beiden er op gesteld konden zijn Rusland bij wijze van spreken aan de poort te zien staan zoowel van Weenen als van Berlijn, en die beiden aanspraak maken konden op Poolsch gebied dat zij reeds eenmaal hadden bezeten. Met de aanspraken van Oostenrijk liet het Poolsche plan van Alexander zich in het geheel niet vereenigen; met die van Pruisen misschien.

Pruisen kon de provincie West-Pruisen onmogelijk missen; dit gedeelte van oud-Polen had ook sedert 1773 onophoudelijk van de Pruisische monarchie deel uitgemaakt en was in 1813 niet door Russische troepen bezet; Alexander liet het buiten zijn herstellingsplan. Van de Poolsche landen die Pruisen in 1807 verloren had wenschte het enkel Posen terug: van het groote in 1795 verkregen stuk om Warschau heen zag het gaarne af, indien het in de plaats daarvan een groote gebiedsuitbreiding in Midden-Duitschland verwierf. Die groote gebiedsuitbreiding was aangewezen: het koninkrijk Saksen. Alexander ondersteunde dus ten krachtigste de Pruisische aanspraken op dit gebied als het eenige middel om Pruisen te doen berusten in het herstel van een koninkrijk Polen, maar kwam daardoor in een zoo scherp mogelijke tegenstelling tot de politiek van Oostenrijk, dat in geen geval zijn mededinger naar de hegemonie over Duitschland in een sterke militaire positie wilde zien gevestigd op de grens van Boheme. Engeland was van ouds geneigd zich van de mogendheden van het vasteland het liefst met Oostenrijk te verstaan als de meest bezonken macht, en van een groote uitbreiding van Rusland vreesde het verstoring van het evenwicht in Europa en eene bedreiging van Konstantinopel, dat, gelijk de gansche wereld van de Levant, voor de Engelsche staatslieden bijzonder gewicht had gekregen sedert de vestiging van het Britsch-Indische Rijk. Het was dus vóór het herstel van Saksen en tegen dat van Polen. Met hulp van Frankrijk is het er te Weenen in geslaagd, het plan van Alexander althans gedeeltelijk te verijdelen: Oostenrijk heeft niet terugbekomen Lublin, Radom en Krakau, die het bij de deeling van 1795, maar wel Galicië dat het bij die van 1773 verworven had; Pruisen heeft Posen teruggekregen en slechts de noordelijke helft van Saksen verworven; het koninkrijk Polen is opgericht, doch binnen enger grenzen dan Alexander zich had voorgesteld. Zijn hoogtepunt heeft de strijd tusschen Engeland en Rusland eerst bereikt tijdens het congres van Weenen, maar thans reeds kondigde hij zich aan, en alles wat den invloed van Engeland in Europa kon versterken werd door Alexander, alles wat Alexander vrienden kon bezorgen door Engeland met naijver gezien.

Aan de Europeesche hoven had de Tsaar vele betrekkingen door de talrijkheid zijner zusters. Eene er van was met een aartshertog gehuwd, eene te Schwerin, eene te Weimar; eene (Catharina) was, na een zeer kort huwelijk, weduwe gebleven van den erfprins van Oldenburg; de jongste, Anna, naar wier hand Napoleon vruchteloos gedongen had eer hij zijne keus vestigde op Maria Louise, was ongehuwd, en thans juist aangeboden aan Lodewijk XVIII voor den hertog van Berry; een huwelijksplan dat slechten voortgang nam, daar de Allerchristelijkste koning een voorwaarde maakte van Anna's oogenblikkelijken overgang tot het katholieke geloof, en noch de grootvorstin, noch hare moeder, de keizerinweduwe Maria Feodorowna (geboren prinses van Wurtemberg) hiervan hooren wilde. Behalve voor Anna, zag ook voor Catharina de Tsaar in dit jaar naar plaatsing uit.

Heeft hij van den aanvang af onder de huizen, die voor familieverbinding met het zijne in aanmerking kwamen, ook dat van Oranje geteld, voorbestemd tot het beklimmen van een troon die in aanzien zeker met dien van de groothertogen en kleinere Duitsche koningen zou kunnen wedijveren? Het zou niet onwaarschijnlijk zijn, ware het niet dat het Oranjehuis van jonge prinsen, die met mogelijkheid een der Russische grootvorstinnen konden huwen, op dit oogenblik niet voorzien was. Prins Frederik was een knaap, en in December was de verloving van den Erfprins met Charlotte van Engeland aan de Europeesche hoven vertrouwelijk medegedeeld.

Het plan tot die verloving had sinds jaren bestaan. Het was gevormd in een tijd dat er den Prins van Oranje ten hoogste aan gelegen was, zijne betrekkingen tot het Engelsche koningshuis te hernieuwen. Om zijn zoon als huwelijkscandidaat in het oog te doen vallen, had hij hem naar Engeland gezonden om zijne opvoeding te voltooien.[1)] Het Engelsche kabinet was allengs den jongen prins met zijne innemende manieren en aan Engeland welgevalligen geslachtsnaam inderdaad als den aangewezen candidaat voor de hand der vermoedelijke Engelsche troonopvolgster gaan beschouwen, en sedert de prins met onderscheiding onder Wellington

1) *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk*, 226.

diende was hij bepaald populair geworden ook bij het Engelsche volk, dat hartelijk verlangde naar opfrissching van zijn vorstenhuis 't welk in de personen van een krankzinnigen koning en zijn deels liederlijke, deels onbeduidende zoons zoo geheel en al was gaan afsteken bij de in kracht, rijkdom, zelfvertrouwen hoog gestegen natie.

Het huwelijksleven van den Prins-Regent was diep treurig geweest. Eene vrouw had hij slechts aangenomen omdat de koning zijn vader hem anders niet verlossen wilde van zijne tot een fabuleus bedrag gerezen schulden. Caroline van Brunswijk en hij hadden elkander het leven tot een hel gemaakt, en na de geboorte van Charlotte (in 1796) had alle echtelijk samenleven opgehouden en zocht de prins vergetelheid in de armen van Mrs. Fitzherbert. De wettige gemalin leefde op Connaught House als eene verstootene, voor haar rechten slechts steun vindende bij leden der parlementaire oppositie. Charlotte mocht van tijd tot tijd haar moeder bezoeken, doch werd opgevoed door personen die werden aangewezen door den vader. Tegen het denkbeeld van een huwelijk zijner dochter met den erfprins van Oranje was deze niet opgekomen, maar had er zich ook nimmer uitdrukkelijk vóór verklaard. De jongelieden waren elkander persoonlijk niet bekend; tijdens Willem's verblijf in Engeland hadden de lords Malmesbury, Grenville, Auckland en de hertog van Portland, die op verzoek van zijn vader zijne schreden bestuurden, hem met opzet zoo weinig mogelijk aan het besmette hof laten verschijnen, en de jonge prinses bracht toen nog hare dagen in volstrekte afzondering door. Groote ingenomenheid met de positie van prins-gemaal, waartoe hij wel voelde te worden opgebracht, bestond er bij den prins niet; in 1812 schrijft hij uit Spanje aan zijn vader dat hij tot het offer bereid is in diens belang, maar laat er zich heel wat op voorstaan.[1)]

Het vooruitzicht zooals het zich toen voor hem en ieder ander moest opdoen, was dat van een leven aan de zijde van Charlotte - *in Engeland*. De zaak veranderde in menig opzicht, nu hij erfgenaam geworden was der Nederlandsche kroon. Het was niet te verwachten dat de Neder-

1) *Inlijving en Opstand*, 249.

landsche troonopvolger steeds in Engeland zou kunnen verblijven. In Nederland zou hij koning worden onmiddellijk bij afsterven van zijn vader; in Engeland zou vermoedelijk nimmer Charlotte zelf regeeren, maar de oudste der zoons die hij bij haar zou mogen verwekken. De Engelsche regeering had in geenen deele voor, te bewerken dat in de toekomst de kronen van Engeland en van Nederland op één en hetzelfde hoofd zouden rusten; zij begreep zeer goed dat hiertoe noch Nederland te vinden was, noch Europa. Er zou dus bepaald worden dat het oudste mannelijk oir uit het huwelijk van Willem en Charlotte recht zou hebben op de Engelsche, het in ouderdom volgende op de Nederlandsche kroon. Was nu de kans dat de Prins-Regent nog wel zoude leven tot de meerderjarigheid van zijn oudsten kleinzoon genoeg, om de Engelsche natie te doen berusten in Charlotte's geregeld verblijf op het vasteland? In geenen deele, zooals de uitkomst bewezen heeft; maar de Prins-Regent schijnt vermoed te hebben van wèl. Zoodra de omwenteling in Holland heeft plaats gehad is hij op eens de grootste voorstander van het huwelijk van allen; als de uit Spanje ontboden erfprins op weg naar Holland zich te Londen ophoudt legt hij zelf de hand zijner dochter in die van Willem, en geeft te kennen dat er geen de minste moeilijkheid zal rijzen nopens haar verblijf op het vasteland. Zelf geen gezin hebbende kunnen vormen om den troon, houdt hij het gezin dat zijn dochter zal kunnen vormen liefst op een afstand, opdat het hem niet store in eene vrijheid van gedrag die het eenige is waaraan hij nog hecht, en het buiten aanraking blijve met zijne gehate gemalin.

Willem komt als verloofd prins in den Haag aan, en zijn vader deelt de verloving aan de naaste familiebetrekkingen in Europa mede, aan zijn zwager bijvoorbeeld, den koning van Pruisen.[1)] In de grondwet wordt een artikel opgenomen, dat den Vorst bevoegd maakt wegens het intreden van ‘bijzondere omstandigheden’ eene wet tot verandering in de erfopvolging voor te dragen. Van der Duyn vertrekt in Maart naar Engeland tot het officieele aanzoek; het huwelijkscontract en eene conventie omtrent de successie

1) *Ged.* VII, 418 (26 Dec. 1813).

worden opgemaakt;[1] men rekent dat het huwelijk eind Mei of begin Juni zal kunnen worden gesloten. Doch in April beginnen de moeilijkheden; zij komen van den kant van Caroline van Brunswijk en van haar raadslieden, als Brougham en den in onmin met zijn broeder den Prins-Regent levenden hertog van Sussex. De Prinses van Wales doorziet den toeleg van haar gemaal, Charlotte naar het vasteland te verwijderen; zij heeft den natuurlijken wensch dat zoo haar dochter een huwelijk zal sluiten, het er een zij dat haar niet verder van hare moeder verwijdere dan zij reeds is; integendeel dat haar in staat stelle hare moeder zoo vrijelijk te zien als zij het zelve zal mogen begeeren. Charlotte, aan het gezag des vaders onderworpen, voelde evenwel meer voor hare moeder, en het vooruitzicht uit Engeland te zullen worden verwijderd was haar zeer onaangenaam. De pers begon zich met de zaak te bemoeien, en er gingen veel stemmen op die de jonge prinses en haar moeder geen ongelijk gaven. Het stuitte volkomen terecht de natie tegen de borst dat de vermoedelijke troonopvolgster buiten 's lands zou verblijven en dat haar kind, de toekomstige koning van Engeland, door vreemden zou kunnen worden opgevoed.[2] De bepaling, in het contract opgenomen, dat de wijze van opvoeding van het kind dat tot de Engelsche kroon kon zijn geroepen ter bepaling stond van den koning van Engeland, werd geen voldoende waarborg geacht, daar men de bedoeling van den Prins-Regent mistrouwde; en men deed het terecht: immers hij had uit de hem door Fagel voorgelegde formule: ‘shall be brought up in England, in such manner’ (etc.) de woorden *in England* laten schrappen.[3] Het was duidelijk dat hij op alle mogelijke wijze wilde voorkomen dat de oppositie in Engeland een jong, daar gevestigd hof als vereenigingspunt zou kunnen gebruiken. Charlotte, door de raadgevers van haar moeder geïnstrueerd, bracht bezwaar in tegen de bepaling van het contract, dat zij niet buiten 's lands zou mogen verblijven *buiten goed-*

1) *Ged.* VII, 553 (‘The person entitled to the Sovereignty of the United Kingdom shall not enjoy the Sovereignty of the United Provinces’).
2) Zie het artikel van de *Morning Chronicle* van 22 April 1814 in *Ged.* VII, 542.
3) *Ged.* VII, 549.

keuring van den Koning; zij wilde er voor in de plaats: *dan met haar vrijen wil en met goedkeuring van den Koning*. Toen haar vader dit weigerde, verbrak zij, in een schrijven aan den Erfprins van den 9den Mei, de verloving.[1)]

De Erfprins was toen in persoon te Londen; zoodra de moeilijkheden begonnen hadden Fage! en van der Duyn hem geroepen, in de hoop dat zijn persoonlijke invloed op de prinses haar van haar verzet tegen haar vaders wil zou doen afzien. Doch die persoonlijke invloed bleek niet groot. De prinses gevoelde zeer goed dat de Erfprins met het onder andere omstandigheden voor hem bedachte huwelijk-om-redenen-van-Staat eigenlijk zeer verlegen was; hij zou haar alleen hebben kunnen winnen door hare zijde te kiezen tegen haar vader; m.a.w. door zijne eigen belangen en betrekkingen als Nederlandsch troonopvolger geheel ondergeschikt te maken aan die van Charlotte als *heir apparent* der Engelsche kroon. Het huwelijk was eigenlijk onraadzaam geworden op het oogenblik zelf dat de Prins-Regent er zich plotseling zoo warm vóór verklaard had: het zou kwalijk kunnen dienen tot bevestiging eener goede verhouding tusschen beide rijken, integendeel eene staatkundige verhouding die in zakelijke omstandigheden gegrond was, moeten vertroebelen door complicatiën van persoonlijken aard. Maar de verloving was bekend gemaakt, en de Souvereine Vorst vreesde dat de verbreking er van afbreuk zou doen aan zijn aanzien in Holland, in België en in Europa, terwijl de Prins-Regent er een punt van maakte niet te bukken voor zijne gemalin, en zijne ministers, niet te bukken voor de parlementaire oppositie[2)]. En zoo kreeg de zaak, die den 9^{den} Mei geëindigd had behooren te zijn, nog een onverkwikkelijk verlengstuk.

De prinses had den Erfprins geschreven, dat zij afbrak uitsluitend om de weigering haars vaders tot overneming van haar eigen formule. ‘Had there been shewn inclination to conciliate, it might have been obviated’. Mondeling

1) *Ged.* VII, 569.
2) ‘Le fait est que le Prince et surtout les ministres ont peur qu'elle [Charlotte] devienne chef d'opposition, et par conséquent désirent garder le pouvoir de l'éloigner ou de la rappeler selon leur convenance’ (de Erfprins aan zijn vader, 17 Mei 1814; *Ged.* VII, 578).

eischte zij, als de eenige voorwaarde waarop zij hem nog eenige hoop kon laten, dat hij zelf er in slagen zou de door haar verlangde wijziging in het contract te doen aanbrengen; had zij eenmaal deze overwinning op haar vader behaald, dan zou zij niet weigeren althans van tijd tot tijd naar Holland te komen. De Erfprins moest dan van den Souvereinen Vorst zien te verkrijgen, dat deze zelf haar wensch bij den Prins-Regent ondersteunde. Hierover werd raad gehouden tusschen Fagel en den Prins-Regent. Hij moest het geheel aan den Souvereinen Vorst overlaten, zeide deze, of zulk een ondersteuning kon worden verleend: ‘il ne consentirait jamais à faire à S.A.R. une proposition qu'il ne saurait s'empêcher de considérer comme offensante si elle lui était faite à lui-même’; het artikel zijner dochter gaf wantrouwen te kennen in haar man en het streven zich aan de maritale macht bij voorbaat te onttrekken; haar blijkbare afkeer van Holland zou daar onaangenaam aandoen en niet ten goede komen aan het nog jonge gezag van den Souvereinen Vorst; ging het artikel door dan zou het jonge paar gedurig gescheiden moeten leven, ‘circonstance qui ne promettrait pas pour le bonheur des futurs époux’. De Vorst moest het weten. Voldeed hij aan Charlotte's eisch, dan zou de Prins-Regent, ‘presque malgré lui’, de wijziging aanbrengen[1].

Willem Fagel, de broeder van den ambassadeur, vertrok met deze boodschap naar den Vorst, dien hij niet in den Haag aantrof en naar Parijs na moest reizen. Waren de zaken reeds niet zoover gekomen, antwoordt de Vorst vandaar (28 Mei), hij zou van het gevoelen zijn van den Prins-Regent. Nu durfde hij het ‘éclat’ dat het afspringen zou maken, niet aan: ‘l'effet de pareil événement, tant en Europe que particulièrement en Hollande, me fait la loi de peser mûrement ses conséquences.’[2] Hij onderwierp zich dus aan de schoondochter in hope, en zond den (feitelijk in alle termen door haar gedicteerden) brief aan den Prins-Regent af.[3]

De vernedering zou niet eens meer helpen. De Prins-Regent had op zijne gemalin wraak genomen door haar geheel op

1) Fagel aan den Vorst, 17 Mei 1814 (*Ged.* VII, 579).
2) De Vorst aan Fagel, 28 Mei 1814 (*Ged.* VII, 586).
3) De Vorst aan den Prins-Regent, 28 Mei 1814 (*Ged.* VII, 587).

den achtergrond te laten bij de ontvangst der vreemde souvereinen die in Juni het Engelsche hof bezochten; zij hadden zich te gedragen alsof de Prinses van Wales niet bestond. Terwijl contract en conventie ter teekening werden opgemaakt en de Prins-Regent reeds sprak over den dag der bruiloft, verbrak eensklaps Charlotte opnieuw de verloving, ditmaal in termen die den Erfprins niet toelieten haar om opheldering te vragen (16 Juni). Het geschiedde op den avond van een drawing room waartoe de Prinses van Wales toegang had gewenscht en niet verkregen. Haar plaats, schreef Charlotte, was aan de zijde harer moeder; 'my residence out of this kingdom would be equally prejudicial to her interest as to my own. The duties and affections that reciprocally bind us to our respective countries render our marriage incompatible not only from motives of policy but domestic happiness. - I must consider our engagement from this moment to be totally and for ever at an end'.[1)]

Het geval maakte in een Londen vol souvereinen en ministers een geweldig schandaal; het hielp niet dat de Prins-Regent en de ministers de zaak stil trachtten te houden; de oppositie wist er onmiddellijk van. De Erfprins moest druipstaartend naar huis; hij had den tact zich zóó te bewegen dat de honderden oogen die hem bespiedden slechts zelfbeheersching te zien kregen en waardigheid; maar hij voelde zich diep vernederd en zeer ongelukkig. De ministers verbeten hun woede, dat zij een achttienjarig meisje niet naar hun hand hadden weten te zetten; de Prins-Regent gunde zich een nieuwe wraak, door haar staatsjuffers, die hij van medeplichtigheid verdacht, door andere te vervangen. Zij zou voortaan haar eigen etablissement in Warwick House moeten opgeven en intrek nemen in Carlton House bij haar vader; - het gaf slechts aanleiding tot een nieuw schandaal, want de prinses nam de vlucht naar Connaught House bij haar moeder;[2)] de hertog van York en de bisschop van Salisbury moesten haar komen terughalen. De hertog van Sussex dreigde in het Huis der Lords zijn beklag te zullen doen dat de prinses tegen haar zin in Carlton House werd gehouden;

1) *Ged.* VII, 149.
2) *Ged.* VII, 639.

hij werd er eindelijk van teruggebracht en de regeling werd getroffen dat Charlotte de nieuwe dames aanvaarden zou, maar weder onder eigen dak mocht wonen: te Cranbourn Lodge bij Windsor.

Nog hadden aanvankelijk de ministers de hoop niet opgegeven dat de zaak kon worden geschikt. Laat de Erfprins wachten, was hun advies; laat hij vooral geene verbintenis elders aangaan. Zij vreesden namelijk dat eene andere verbintenis hem onmiddellijk zou worden voorgeslagen door den Tsaar.

Deze was, toen Charlotte haar afzegbrief schreef, op het punt Londen te verlaten en zou de terugreis, naar reeds eenigen tijd van te voren aangekondigd was, over Holland nemen. Eerst zou hij nog door den Prins-Regent op eene vlootrevue te Portsmouth worden onthaald, en zich vervolgens inschepen te Dover, om van Calais over Brussel naar den Haag te komen, waar hij in de eerste dagen van Juli werd verwacht. Met hem zou vertrekken zijne zuster Catharina, douairière van den erfprins van Oldenburg, die zich reeds sedert Maart in Engeland bevond. Kwade tongen schreven aan haar de breuk tusschen Charlotte en den Erfprins toe.

Catharina was eene vrouw van geest en van zeer onafhankelijke allures. Toen in December 1813 de vorsten, waaronder haar broeder, vereenigd waren te Frankfort aan de Main, was zij daarheen gekomen en had onmiddellijk groote belangstelling in de Hollandsche zaken doen blijken, die daar toen gedurende eenigen tijd het nieuws van den dag vormden; ‘elle me fait asseoir, causer’, schrijft Gagern, ‘et paraît entrer dans toutes les grandes questions.’[1)] Zij kende de Oranje's sedert lang, en nadat de vorsten naar Frankrijk waren opgebroken kwam zij naar Holland om hen in hun nieuwe huishouden te bezoeken; zij zag overal rond en vermaakte zich blijkbaar in al het eigenaardige van het haar vreemde land. Van Holland ging zij 17 Maart naar Londen, en toen weldra bekend werd dat ook Alexander daar zou komen, bleef zij er hem wachten en maakte dus van nabij het familiedrama, dat zich daar afspeelde, mede. Nu trekt het de aandacht dat hare aanwe-

1) Gagern aan den Vorst, 8 Dec. 1813 (*Ged.* VII, 373).

zigheid daar als zeer onverschillig beschouwd is tot na de catastrophe; in de enkele berichten die van haar doen tusschen Maart en 16 Juni eenige notitie nemen verschijnt zij in geenen deele als intrigante. Heeft zij invloed op den afloop gehad, het zou moeten geweest zijn door òf Charlotte tegen haar vader te helpen opzetten, òf den Erfprins tot verzet tegen de eischen zijner verloofde te prikkelen; er is geen bewijs hoegenaamd dat zij een van beide gedaan heeft, en de loop dien de zaak nam laat zich geheel verklaren uit de bestaande verhoudingen binnen de Engelsche vorstelijke familie zelve. Dat het spektakel eerst begon in April en dus na hare komst, wordt gereedelijk verklaard door de omstandigheid dat de publieke opinie eerst toen aanleiding had zich over de zaak eenigermate warm te maken. Het moest hare aandacht trekken dat te Amsterdam, den 29sten Maart, in alle openbaarheid een huwelijk als aanstaande werd aangekondigd, waarvan geen mededeeling geschied was of geschiedde aan het Engelsche parlement. Eerst toen begon zij den toeleg van den Prins-Regent tot verwijdering van zijn dochter te doorzien, en kon Caroline zeker zijn van steun in een verzet dat zonder zoodanig vermoeden licht onredelijk zou zijn geoordeeld; immers de persoon van den Erfprins op zichzelf was bij het Engelsche volk populair. Bovendien, de Erfprins en Catharina hadden in Holland met elkander omgegaan als vriend en vriendin, die elk van beiden de toekomst kenden welke voor den ander bepaald was: Alexander's plan was toentertijd, haar te doen huwen met aartshertog Karel van Oostenrijk[1]. Ook aan een huwelijk van den Erfprins met Anna kunnen noch hij noch zijne zuster in het voorjaar van 1814 hebben gedacht; Alexander had haar toen nog bestemd voor den hertog van Berry. Eerst toen tegelijk met het afspringen van het huwelijk van den Erfprins met Charlotte de Tsaar de teleurstelling ondervond dat de beide groote katholieke huizen geene grootvorstinnen ontvangen wilden die niet van te voren waren overgegaan tot het katholieke geloof, kan hij er over zijn gaan denken een zijner zusters aan den Erfprins uit te huwen. Merveldt, de Oostenrijksche gezant te Londen,

1) *Ged.* VII, 495, 630, 699.

die de vlootrevue te Portsmouth had bijgewoond, vertelde na afloop daarvan aan Fagel, dat Alexander zijne zuster Catharina daar een huwelijk met den Erfprins had voorgesteld en dat zij er zich niet afkeerig van had betoond[1]; hiermede stemt weinig overeen, dat Catharina niet met den Tsaar naar Holland medekwam, maar te Brussel afscheid van hem nam en vandaar naar Keulen ging waar zij zich na afloop van zijn Hollandsche reis weder bij hem voegde, zonder dat intusschen een mogelijk huwelijk tusschen haar en den Erfprins door haar broeder met een woord bij den Vorst ter sprake was gebracht, gelijk deze uitdrukkelijk aan Fagel komt verzekeren[2], in antwoord op een brief waarin zijn gezant zoodanig huwelijk 'vraiment révoltant' genoemd had; 'un véritable malheur pour notre pays, pour V.A.R. et son illustre Maison'[3].

Ook Clancarty, onmiddellijk door Castlereagh tegen zoodanig huwelijksplan in het geweer gebracht, weet niet meer te berichten dan dat de Tsaar den Erfprins bejegent met de grootste onderscheiding en hartelijkheid, en hem uitgenoodigd heeft tot een bezoek aan St.-Petersburg; een uitnoodiging die evenwel niet stellig is aangenomen. Clancarty gelooft niet aan eenig gevaar voor een huwelijk met Catharina, maar vreest dat de Tsaar te eeniger tijd Anna zal kunnen aanbieden. Hij bevestigt echter dat dit thans nog niet is geschied; de Tsaar heeft slechts het terrein verkend, en bespeurd dat de Vorst besloten is het advies van Castlereagh en Fagel te volgen, die hem vermanen geduld te hebben en niet alle denkbeeld op het huwelijk met Charlotte te laten varen.

Behalve Castlereagh, zag ook Metternich in het Russische huwelijk met Oranje groot bezwaar, en als het noodig was wilde hij wel eene aartshertogin bieden om het te verhinderen. Er waren er twee die in aanmerking konden komen, Leopoldine en Clementine. Metternich liet den Vorst polsen door Fagel. In de eerste plaats, liet hij zeggen, wenschte Oostenrijk dat het huwelijk met Charlotte nog voort-

1) *Ged.* VII, 630.
2) *Ged.* VII, 635 (9 Juli 1814).
3) *Ged.* VII, 625 (1 Juli 1814).

gang hebben zou, doch was dit onmogelijk, dan beval hij het huwelijk met een Oostenrijksche aan, die katholiek zou moeten blijven zonder dat daarom hare kinderen het behoefden te zijn; zelfs de dochters niet.[1)] Gagern, toen in den Haag, vond het Oostenrijksche huwelijk eene trouvaille: men maakte er zijn hof mede aan de Belgen; - als later in 1815 de moeilijkheden met de bisschoppen beginnen, schrijft daarentegen van Nagell: goddank dat wij niet in een Oostenrijksch huwelijk vervallen zijn. Thans antwoordde de Vorst, dat hij nog steeds bij het Engelsche huwelijk bleef; maar in September dringt hij er op aan, dat de Erfprins uit zijn Brusselsch commando verlof zal krijgen om het Congres te Weenen bij te wonen, zoo gezegd omdat hij daar een vertrouwd vertegenwoordiger zijner belangen noodig heeft, doch in waarheid 1°. omdat hij wat afgunstig wordt op de ook daar zich ontwikkelende populariteit van zijn zoon; en 2°. omdat deze dan althans de aartshertoginnen zal kunnen leeren kennen. Deze tweede bijbedoeling wordt in Engeland doorzien, en men maakt daar bezwaar den Erfprins het gevraagde verlof te verleenen[2)].

Nog altijd wenscht men er dat de Erfprins zich vrij zal houden minstens tot den afloop van het Weener Congres. In het eind van Juli had de Prins-Regent den Vorst zijn leedwezen betuigd over het gebeurde, en de hoop uitgesproken dat alles nog ten goede keeren zou; en de Vorst had, bij schrijven van 4 Augustus, geantwoord dat hij voorloopig geene andere verbintenis voor zijn zoon zou zoeken. Doch huwen moest deze, en in Charlotte's besluit kwam geen de minste keer. In September laat de Tsaar zijn vertrouweling, generaal Czernicheff, met den Erfprins eene briefwisseling beginnen die ten doel heeft hem met het denkbeeld van een huwelijk met Anna vertrouwd te maken; het geheele najaar en den winter door wordt deze voortgezet, en in Februari 1815 geeft de Vorst aan den Engelschen gezant (dan Sir Charles Stuart) te kennen, dat het Congres ten einde loopt en hij daarna niet langer aan zijne toezegging van den vorigen zomer gebonden wil zijn. Wanneer vervolgens uit het stilzwijgen der Engelsche regeering blijkt

1) *Ged.* VII, 630.
2) *Ged.* VII, 694.

dat men daar niets voor te stellen heeft om eene verbintenis elders te voorkomen, rekent de Vorst zich vrij. De honderd dagen stellen dan tijdelijk alle huwelijksplannen op den achtergrond, maar na Waterloo biedt Alexander de hand van Anna aan en wordt deze aanvaard. De Vorst schrijft op den eigen dag dat hij Alexander antwoordt ook brieven aan den Prins-Regent en aan Wellington: hij heeft niet anders gekund; men moet er geen afval van Engeland in zien. De Koning, schrijft de Pruisische gezant Brockhausen, is met het Russische huwelijk ver van ingenomen, maar heeft het aanbod, eenmaal gedaan, niet mogen afslaan[1]. Ook de Prins-Regent en Wellington zien dit in en antwoorden dienovereenkomstig; en Castlereagh besluit met de verzuchting, dat men er het beste van moet hopen. Intusschen was tijdens het Congres voldoende gebleken, dat wanneer het op *staatkundige* keuze tusschen Engeland en Rusland aan kwam, de Vorst zich door geen huwelijksvooruitzichten tot afval van Engeland liet bewegen.

Wat Charlotte betreft, deze huwde, naar den zin harer moeder, in 1816 een Oostenrijksch officier, Leopold van Saksen-Coburg, wien geene hem elders wachtende souvereiniteit aan het verblijf in Engeland onttrekken kon, en voor wiens huis dit huwelijk de intrede beteekende in de groote Europeesche wereld, waar voor zijn leden een zoo groote toekomst zou blijken te zijn weggelegd. Niet dat hij lang met Charlotte verbonden is gebleven; zij ontviel hem reeds in 1817, terwijl nog geen kind uit hun huwelijk was geboren. Maar het overlijden der vermoedelijke troonopvolgster van Engeland werd oorzaak van een op de drie nog ongehuwde broeders van den Prins-Regent uitgeoefenden zachten dwang, om zich gemalinnen te kiezen, en Leopold's invloed was het die den hertog van Kent de hand deed reiken aan zijne zuster, welke moeder worden zou van Victoria. Leopold's eigen weg zou zich nog op geheel onvoorziene wijze met die van den Prins van Oranje kruisen: bezitter eerst van diens verloren bruid, zou hij het eenmaal worden van zijn verloren rijk.

Is er nu eenige grond voor Castlereagh's vermoeden dat Alexander den Vorst tegen het protocol van 21 Juni zou

1) *Ged.* VII, 319.

hebben opgezet? Neen, want de tekst van dat stuk was tijdens het verblijf van den Tsaar den Vorst nog niet bekend en zijn gast heeft er hem niet mede bekend gemaakt.[1] Wel heeft hij hem in algemeene termen verzekering gegeven van zijn bereidwilligheid om tot de vervulling van 's Vorsten territoriale wenschen mede te werken, en het is duidelijk dat indien, volgens zijn denkbeeld, Pruisen Saksen verkreeg, het gemakkelijker zou vallen Pruisen van een gedeelte zijner aanspraken op den linker Rijnoever te doen afzien, dan wanneer, volgens het Engelsche plan, Saksen aan Pruisen werd onthouden. Dat in deze omstandigheden, en met de ergernis over den afloop der huwelijkszaak in het hart, de Vorst alleen reeds door de herinnering aan Alexanders voorkomend bezoek gestijfd kan zijn in zijne neiging zich tegen het Londensche protocol te verzetten, is even natuurlijk als dat Castlereagh, wanneer het veeleischende stuk van 24 Juni[2] hem door Fagel voorgelegd wordt, daarin een gevolg van inblazingen van den Tsaar ziet. Hij zag dat ook in 's Vorsten eischen op het punt der koloniën; - ook deze waren echter reeds 24 Juni vastgesteld en vóór Alexanders aankomst in Holland in handen van Fagel geweest, en het lag alleen aan Castlereagh's voortdurende occupatie in het Huis der Gemeenten, waar toen de artikelen van den vrede van Parijs werden besproken, dat de minister er eerst kennis van nam tegelijk ongeveer met de ontvangst van Clancarty's bericht omtrent 's Vorsten bezwaar tegen het protocol van 21 Juni.[3] In zóóverre evenwel is zijn vermoeden gegrond geweest, dat ongetwijfeld de Tsaar tot den Vorst gesproken heeft in een zin die hem ook op het punt der koloniën stijven moest in opvattingen die reeds bij hemzelven bestonden. Het was in het belang van Europa, had Alexander gezegd, dat Holland, bij zijne uitbreiding op het vasteland, het karakter van koloniale en maritieme mogendheid niet verloor.[4] Vermoedelijk is het bovenal in verband met de onderhandeling omtrent de koloniën geweest, dat Castlereagh den invloed van Alexander vreesde. Diens

1) De Vorst aan Fagel, 3 Juli 1814 (*Ged.* VII, 635).
2) Zie December-aflevering, bl. 496.
3) *Ontstaan* II, 35.
4) Brockhausen, 14 Juli 1814 (*Ged.* VII, 802).

aanbod om tusschen Engeland en de Vereenigde Staten te bemiddelen, was te Londen met grooten argwaan ontvangen.

Castlereagh's barre dépêche van 14 Juli is als eene krachtproef te beschouwen. In werkelijkheid kan hij volstrekt niet verlangd hebben, de onderhandeling omtrent de koloniën tot het Congres van Weenen te verschuiven. Zulk uitstel zou juist de baan vrij laten voor wie mocht willen beproeven Holland tegen Engeland op te zetten. Holland zou volgzamer zijn indien het voldaan was op een punt waar het zoo groot belang in stelde als in de terugbekoming van Java; en wanneer men met Holland alleen bleef zou het gemakkelijker vallen (gelijk men voorhad) ook koloniën te behouden die niet van den aanvang af door Engeland van de teruggave waren uitgezonderd, dan wanneer men met zoodanigen eisch voor den dag had moeten komen in een Europeeschen raad, die Engeland deze afwijking van vroegere beloften licht zou willen doen betalen met compensatiën op het vasteland. Het was er Castlereagh waarlijk niet om te doen de zaak der koloniën onder Alexander's bereik te brengen, integendeel den indruk dien zijn bezoek mocht hebben achtergelaten onmiddellijk te vernietigen door een krachtig dreigement. De toeleg gelukte volkomen. De Vorst gaf toe èn op het punt van het protocol, èn op dat der koloniën. Hij hechtte aan het eerste officieel zijne goedkeuring bij eene acte van aanneming, uitgereikt aan de vertegenwoordigers der groote mogendheden in den Haag,[1] en wijzigde Fagel's instructiën in zake de koloniën zoodanig dat deze vrijheid kreeg te teekenen wat Castlereagh dicteeren zou. In de laatste week van Juli begaf hij zich naar België, en nam daar den 1sten Augustus het voorloopig bestuur van Vincent over. Hij ontving er Castlereagh toen deze over Brussel zijn weg nam naar Weenen, en bracht bij deze gelegenheid zijn eischen van 9 Juni tot bescheidener afmetingen terug: hij ziet thans van het departement van de Roer af, mits 1°. de Nassausche erflanden behouden zullen blijven; 2°. gansch Limburg, Luik en Luxemburg worden verkregen; 3°. een gebied langs de Moezel worde verworven, dat Nederland in vrije verbin-

1) *Ontstaan*, II, 46.

ding met Nassau brengt; 4°. van Mook tot de oude landen van Overmaze een strook op den rechter Maasoever aan Nederland komt, zoodat Pruisen nergens tot de Maas zal reiken.[1] Deze eischen zijn vervolgens door Falck in kaart gebracht en aan Lord Clancarty medegegeven, die Castlereagh naar Weenen vergezelde. Men hoopte van Vaals af de noordelijke grens der Fransche departementen van de Ourthe, Saar en Rijn-en-Moezel te mogen volgen en dus bij Bonn aan den Rijn uit te komen, vervolgens den linker Rijnoever te verkrijgen tot Coblenz, en den rechter Moezeloever tot het Luxemburgsche. Desnoods kon van het departement van Rijn-en-Moezel het noordelijkste arrondissement (Bonn) worden opgeofferd, mits men het gedeelte van het arrondissement Coblenz dat bezuiden den Moezelmond lag (en tot bij Rheinfels liep) er bij verwierf; men kwam dan met zijn landtong vlak tegenover de Nassau-Dillenburgsche landen uit.[2]

Ziehier de grens, waarvoor de Vorst Clancarty verzocht, te Weenen tegen Pruisen te vechten. Dat het gevecht zonder uitzicht was, bleek zooras Pruisen ook *zijne* aanspraken formuleerde: de rechter Rijnoever met inbegrip van Nassau Pruisisch, en Pruisisch al het land tusschen Maas, Rijn en Moezel op Luxemburg na dat Beiersch worden moet, aangezien het een te gewichtige vesting is om in handen te laten van eene zoo weinig militaire natie als de Nederlandsche. De Souvereine Vorst zal genoeg te doen hebben met zijn overige vestingen naar behooren te bezetten. Nederland zal op den rechter Maasoever niets verkrijgen dan een smalle strook om Venlo, Maastricht en Luik te kunnen verdedigen. Het gedeelte van Luikerland bewesten de Maas zal moeten gelden als vergoeding voor het verlies van Nassau. Om contrôle mogelijk te maken op de militaire toebereidselen van den Vorst moet zijn gansche rijk worden opgenomen in den Duitschen Bond. ‘L'Allemagne doit trouver dans l'arrangement à faire, ce qui peut assurer sa propre défense.’[3]

Castlereagh had ook geen groot vertrouwen op de militaire

1) Falck aan Castlereagh, 28 Aug. 1814 (*Ontstaan* II, 52).
2) *Ged.* VII, 196.
3) Hardenberg aan Castlereagh, 28 Sept. 1814 (*Ged.* VII, 190).

kracht die het rijk der Nederlanden zou kunnen ontwikkelen: ‘I doubt the policy of building our system of defence exclusively upon the Prince of Orange's power, enfeebled as it must be for great military exertions by the genius of his people, and by the principles of his government.’[1] Tegen het redmiddel evenwel door Pruisen aangegeven had hij groot bezwaar: de Vorst zou in allerlei interne Duitsche kwestiën betrokken raken; en het was niet in Engelands belang dat Duitschland, door Holland, zeemogendheid worden zou.[2] Nederland zou in den Bond òf het werktuig òf de tegenstander moeten worden van Pruisen; het een was voor Engeland zoo min wenschelijk als het ander.[3] - Wellington, door Castlereagh geraadpleegd, keurt zoowel de jongste Nederlandsche plannen als het nieuwe Pruisische plan sterk af. Veel beter is het, zegt hij, tot de conventie van Troyes terug te keeren, en dus Nederland een smalle grens tegen Frankrijk te geven maar een breed achterland aan den Rijn; naast Nederland moet Pruisen in eerste linie staan, te Luxemburg en te Mainz[4]. Juist zoo bleek Lord Liverpool de zaak in te zien[5]. Doch Pruisen dacht er niet over, het rijke departement van de Roer te laten varen voor de Ardennen, en er bleef dus slechts over in zooverre tusschen de Pruisische en Nederlandsche plannen te bemiddelen, dat de Vorst althans iets meer behield van de ruim 600.000 zielen die hem op den rechter Maasoever toegevallen zouden zijn volgens de conventie van Troyes, dan het geval was bij het Pruisische plan van 28 September, 't welk hem op den rechter Maasoever slechts enkele duizendtallen inwoners liet, en hem bovendien een kleine 40.000 onderdanen verliezen deed in de oude bezittingen der Republiek over de Maas, en 115.000 in Nassau. Voorloopig kwam er van zoodanige bemiddeling echter niets in, daar de regeling der Poolsche en Saksische vraagstukken uitsluitend op aller aandacht beslag begon te leggen. Het kwam zoover dat bij

1) Castlereagh aan Wellington, 1 Oct. 1814 (*Ged.* VII, 194).
2) Clancarty aan den Vorst, 7 Oct. 1814 (*Ged.* VII, 199).
3) Clancarty aan den Vorst, 10 Oct. 1814 (*Ged.* VII, 200).
4) Wellington aan Castlereagh, 17 en 27 Oct. 1814 (*Ged.* VII, 201 en 206).
5) Liverpool aan Wellington, 1 Nov. 1814 (*Ged.* VII, 209).

geheime alliantie van 3 Januari 1815 Engeland, Frankrijk en Oostenrijk zich verbonden zoo noodig met de wapenen Rusland en Pruisen te zullen dwingen tot aanneming der volgende voorwaarden: aan Pruisen de volle uitbreiding met vier millioen zielen waarop het aanspraak maakte krachtens zijn verdrag met Rusland van 28 Februari 1813[1]; aan Rusland Polen zonder Galicië en zonder Posen. Nu dus het oorspronkelijke plan van Engeland verviel, Pruisen het grootste gedeelte zijner vier millioen nieuwe onderdanen in Polen te bezorgen, en evenzeer aan Pruisen's hoop, die nieuwe onderdanen voornamelijk te mogen vinden in Saksen, de bodem werd ingeslagen (immers van Saksen verkreeg volgens de aangeboden voorwaarden Pruisen slechts de noordelijke, minst bevolkte helft), had in ruime mate moeten worden toegegeven aan aanspraken door Pruisen voor en na op verschillende Westduitsche landen gevormd; één millioen van de vier moesten gevonden worden op den linker Rijnoever, en de Nassau-Dillenburgsche landen waren in de acquisitiën van Pruisen begrepen (niet die der andere takken van het huis Nassau). De grens tusschen Nederland en Pruisen was bij de voorwaarden aldus getrokken, dat behalve de ‘lisière de la Meuse’ die Gelderland aan Staats Opper-Gelder en dit aan de landen van Overmaze verbond, het grootste gedeelte der oud-Nederlandsche bezittingen over de Maas aan Nederland bleef[2], doch van de Fransche departementen der Ourthe en van de Wouden stukken aan Pruisen kwamen: van de Ourthe Eupen, Malmédy, St. Vith; van de Wouden het stuk beoosten de Our; in plaats van een uitgebogen, vertoonde nu de grens tusschen Vaals en de Moezel een vrijwel rechte lijn. Van de aanwinst van ruim 600.000 zielen beoosten de Maas, den Souvereinen Vorst te Troyes toegedacht, bleven er zoodoende ongeveer 450.000 behouden, en op Luik en Luxemburg na (beide in geringe mate) was geen der oude Belgische gewesten geschonden.

1) Waarbij Rusland zich verbonden had ‘à ne pas poser les armes aussi longtemps que la Prusse ne serait point reconstituée dans des proportions *statistiques*.... conformes à ce qu'elle était avant l'époque précitée (1806)’. Deze bepaling was goedgekeurd door Engeland te Reichenbach (14 Juni 1813) en door Oostenrijk te Toeplitz (9 Sept. 1813).
2) Daalhem niet.

Voor het verlies van Nassau zou Luxemburg de vergoeding zijn; als groothertog van Luxemburg, niet als koning der Nederlanden, zou de Vorst toetreden tot den Duitschen Bond, en Luxemburg werd bondsvesting, evenals het aan Hessen-Darmstadt toegewezen Mainz. Tot het verbond dat deze voorwaarden met de wapenen zou afdwingen, werden uitgenoodigd Beieren, Hannover en de Souvereine Vorst; de laatste zou in het geval van oorlog 40.000 man hebben te stellen.

De Vorst heeft zich zelden in een zoo onaangenaam parket gevoeld, als toen hem van dit een en ander mededeeling werd gedaan: oorlog te voeren voor conditiën, die de volkomen insluiting van zijn rijk door Frankrijk en Pruisen beteekenden, en waarbij zijn oude erflanden werden opgeofferd zonder hem iets in te brengen dan het civiel bestuur over een gewest dat men niet tevens toevertrouwde aan zijn militair bewind. Hij tilde er zwaar aan, maar had geen keuze. Hoe had hij de zijde van zijn mededinger Pruisen kunnen kiezen, of eenige andere partij dan die van Engeland, terwijl België nog bezet was door Engelsch-Hannoveraansche troepen? Hij trad tot de alliantie toe, maar zond Capellen naar Weenen met opdracht zoo eenigszins mogelijk Nassau uit den brand te redden.

Het was te laat. Toen Capellen aankwam was alle kans op oorlog reeds verdwenen; Rusland en Pruisen hadden de voorwaarden aangenomen, en men was bezig deze gezamenlijk uit te werken ter opneming in het groote tractaat waarmede het Congres stond te worden besloten. Zijne vier Nassausche landen waren voor den Vorst verloren. Siegen is door Pruisen behouden; Dillenburg, Dietz en Hadamar stond het aan Nassau-Weilburg af, in ruil voor door dit huis bezeten landen tusschen Lahn en Sieg.

De artikelen van het groote tractaat waarbij de belangen der Nederlanden en die van den Vorst betrokken waren, zijn alle vastgesteld 13 Februari 1815. Een er van (art. 19) houdt den afstand van Nassau in, een volgend (art. 20) regelt de grens tusschen Nederland en Pruisen. Dan bepaalt art. 21: ‘Les provinces unies dont se compose la Hollande formeront conjointement avec les provinces belges et districts cédés par l'art. 20 à S.A.R. le Prince Souverain des Provinces-Unies un seul royaume sous la

dénomination de royaume des Pays-Bas. Ce prince et ses successeurs prendront le titre de Roi des Pays-Bas, et dès que la ratification d'usage sera faite, le titre et les prérogatives de la dignité royale seront reconnus dans la maison d'Orange-Nassau-Dietz'. Art. 22 lijft Luxemburg in bij den Duitschen Bond en maakt de hoofdstad tot bondsvesting.

Om Rusland, Oostenrijk en Pruisen te bewegen deze artikelen te onderteekenen, had Castlereagh eerst toezeggingen moeten doen omtrent de financieele aanspraken door hen ontleend aan de slotalinea van het protocol van 21 Juni. Nog tot in November '14 was hij door Lord Liverpool vermaand geworden zich zoo eenigszins mogelijk van de Russische schuld te ontslaan[1)], maar het bleek geheel ondoenlijk. Aan Rusland werd dus toegezegd de overneming van 50 millioen gulden Russische schuld, voor de helft door Engeland en voor de helft door de Nederlanden, onder de stipulatiën vroeger vermeld;[2)] aan Oostenrijk de overneming van de vóór 1795 op zijn Belgische inkomsten gevestigde schuld (31 ½ millioen gulden) door de Nederlanden, terwijl, om een door Pruisen ingebrachte aanspraak af te koopen op vergoeding wegens te gering ontvangen aandeel in de contributiën aan België opgelegd ten tijde van Horst, Castlereagh berustte in de bijpassing van een eerst door hem betwist tekort in de uitbetaling der subsidiën, aan Pruisen verschuldigd krachtens het tractaat van Chaumont. Deze financieele toezeggingen van Castlereagh maken geen deel uit der artikelen van 13 Februari, doch werden belichaamd in afzonderlijke tractaten; dat over de Russische schuld is van 19 Mei, dat over de Oostenrijksche van 11 October 1815. Den 31sten Mei werden de artikelen van 13 Februari opgenomen in het algemeene tractaat tusschen de vier verbondenen van Chaumont, dat weder ingelijfd is in de Weener slotacte van 9 Juni 1815. Het koninkrijk der Nederlanden had zijn intrede gedaan in het Europeesche recht.

H.T. COLENBRANDER.

(Slot volgt).

1) *Ged.* VII, 210.
2) December-aflevering, bl. 478.

Indische problemen.

Aan de versnelling van het tempo der maatschappelijke ontwikkeling, welke aan den oorlog te danken is, heeft uit den aard der zaak ook Nederlandsch-Indië niet kunnen ontkomen. De toestand van betrekkelijke afzondering, in welken de kolonie de laatste jaren verkeerde, en als gevolg daarvan de noodzakelijkheid, hier op eigen initiatief en met eigen middelen te voorzien in tal van behoeften voor welke vroeger van buitenaf gezorgd werd, hebben tot veranderingen geleid van welke men zich, naar het schijnt, in Nederland nog maar moeilijk een voorstelling kan vormen. De gouverneur-generaal zeide in zijn rede ter opening van de Volksraadszitting in Mei j.l., dat Indië zich een eigen sfeer heeft geschapen. Die woorden zijn zoo waar, dat ze ons als gemeenplaats in de ooren zouden hebben geklonken, indien er niet, juist uit den mond van den hoogsten bewindhebber hier te lande, de opmerking op ware gevolgd, dat men in Nederland onvoldoende van het besef daarvan doordrongen schijnt te zijn.

Inderdaad! In den loop der laatste vier à vijf jaren hebben de toestanden en verhoudingen hier te lande zich met een zoodanige snelheid ontwikkeld, dat ook in de kringen dergenen die Indië eerst eenige jaren geleden verlieten, in vrij sterke mate onbekendheid blijkt te heerschen met aard, omvang en beteekenis der nieuwe problemen, voor welke de regeering zich hier telkens geplaatst ziet; problemen, die, ook voorzoover zij wellicht voorzien hadden kunnen worden, met zekere onverwachte onstuimigheid oplossing eischen en daardoor allicht den indruk wekken

als had men te doen met vraagstukken, die, door den oorlog ontstaan, na het sluiten van den vrede vanzelf van karakter veranderen of verdwijnen zouden, zoodat terugkeer tot vroegere verhoudingen mogelijk en geboden worden zou.

Toch zou men de beteekenis dier vraagstukken onrecht doen indien men ze enkel beschouwde als gevolgen van een abnormalen toestand. Zij hebben zich onder invloed van de oorlogsomstandigheden spoediger voorgedaan dan ingeval van blijvenden vrede te verwachten zou zijn geweest; maar ze zouden zich in elk geval hebben voorgedaan, zij het dan later. Want de gang der koloniale ontwikkeling leidt er nu eenmaal toe, dat in de kolonie zelf de krachten groeien die wijzen in de richting der vorming van een zelfstandige sociale eenheid, een éénheidsstaat. Dit proces werd door de oorlogsgevolgen enkel verhaast; en hieraan is toe te schrijven, dat de lucht thans vol is van het gerucht van een strijd over belangentegenstellingen, die, principieel en onverzoenlijk als ze zijn, in zeer korten tijd dermate aan scherpte wonnen, dat het den oppervlakkigen en kortzichtigen waarnemer wel schijnen moet als hadden we hier met een verwordingsproces te doen, en als ware alleen uitkomst te verwachten van herstel, met straffe hand, van de vroegere verhoudingen. Het aantal dergenen die zoo denken, is ook hier te lande verbijsterend groot. Zij stellen, in uiterste geborneerdheid, den huidigen landvoogd en diens ‘slappe’ politiek verantwoordelijk voor hetgeen zij om zich heen aan afkeurenswaardigs meenen waar te nemen, en eischen vervanging van den gouverneur-generaal door een Daendels-figuur, die weer ‘orde’ zal moeten scheppen. Zij miskennen zoowel de onvermijdelijkheid als den ernst van den gang van zaken en zien niet in dat ook de regeering de nieuwe verhoudingen en alle vraagstukken, die er uit geboren werden, als feiten te aanvaarden heeft, zonder aan den loop der ontwikkeling die ze ons bracht, iets te kunnen veranderen. De regeering staat voor de taak, oplossingen te zoeken voor vraagstukken die door de snelle verscherping van de tegenstellingen uit welke zij ontstonden, verder dan ooit van een oplossing verwijderd zijn. De tijden zijn voorbij, toen voorloopig volstaan kon worden

met het nemen van een proef, die bij mislukking vervangen werd door weer een andere proef, indien men althans verder de zaak maar niet geheel liet rusten. Indië heeft geen pogingen tot oplossing, maar de oplossingen zelve noodig. Doch het blijkt moeilijker dan ooit te zijn geworden, deze te vinden; en slechts in miskenning van aard en omvang der taak welke der regeering door de tijdsomstandigheden op de schouders is gelegd, kan een redelijke verklaring gevonden worden voor den toon, die in een deel der Europeesche pers hier te lande tegen den huidigen landvoogd wordt aangeslagen.

* * *

Wáár men het oog ook wendt in deze koloniale wereld, overal ontwaart men problemen die zich met kracht opdringen en de aandacht voortdurend bezighouden. Wij hebben hier, om er maar enkele te noemen: het vraagstuk van een doeltreffender bestuursinrichting, dat der belastingpolitiek, van den arbeid (poenale sanctie), de grondhuur, de ontwikkeling van de inlandsche nijverheid tot een groot-industrie, het onderwijs, de weerbaarheid, de bezoldigingen, de vakorganisatie van Europeesche geëmployeerden, de inlandsche rechtspraak, geheel het rassenvraagstuk, het z.g. Indovraagstuk enz. enz. Meer of minder latent bestonden ze reeds sinds jaren; maar doordrongen van het besef dat de oplossing haast eischte, was noch de regeering, noch het gros der ingezeten. En de overweging dat, voorzoover een oplossing beproefd was, deze telkens uiterst moeilijk te vinden bleek te zijn, zal er toe bijgedragen hebben, de neiging te versterken om voorloopig maar van een poging van die strekking af te zien.

Wat jarenlang dreigde en door slechts weinigen voorzien werd, is thans gekomen: ze staan daar vóór ons, al deze moeilijkheden, die elk voor zich volle aandacht en toewijding eischen; en ze moeten uit de wereld. Maar hoe? De meeningen zijn hopeloos verdeeld. Een weg die leidt naar een oplossing welke allen bevredigen kan, ziet eigenlijk niemand; en wie, met voldoende kennis van de details eener kwestie, een maatregel voorstaat, weet in het algemeen zeer wel, dat er ook veel tégen aan te voeren is, maar houdt

zich overtuigd dat de keuze uit vele kwaden op het geringste kwaad behoort te vallen.

Het is niet mogelijk, deze vraagstukken naar aard en beteekenis te doorzien en zich van de mate hunner oplosbaarheid eenig denkbeeld te vormen, indien een poging om ze in hun wording en ontwikkeling te begrijpen, achterwege blijft. Het resultaat van een onderzoek naar de wijze waarop ze ontstonden houdt allicht tevens het antwoord in op de vraag naar de voorwaarden aan welke voldaan moet worden om ze weer te doen verdwijnen, d.w.z. ze op te lossen. Een dergelijk onderzoek zal bovendien leiden tot inzicht in den onderlingen samenhang dezer problemen, en indien al niet de oplossing-zelve van elk ervan, zoo toch een *methode* ter oplossing kunnen doen vinden. Want ofschoon ze weliswaar door hen die krachtens hun werkkring geroepen zijn, een weg uit de moeilijkheden aan te geven, als afzonderlijke vraagstukken onder handen genomen moeten worden, is toch duidelijk, dat geen ervan op zichzelf staat en ze alle eenzelfden oorsprong hebben; dat daardoor een oplossing over de geheele linie noodzakelijk zijn zal en geen der pogingen tot een goed eind zal zijn te brengen indien de andere niet naar beginsel en methode daaraan parallel gaan. Het koloniale vraagstuk van onzen tijd openbaart zich in een reeks afzonderlijke vraagstukken; maar het is een *gehéél*, dat als geheel tot oplossing gebracht moet worden op straffe van onoplosbaar te zullen blijken in zijn bijzondere verschijningsvormen: de afzonderlijke problemen.

Het koloniale vraagstuk dat tot oplossing gebracht zal *moeten* worden, indien in de toekomst nog van koloniale exploitatie sprake zal zijn, is dat der verzoening van belangentegenstellingen, die in den loop der koloniaal-maatschappelijke ontwikkeling meer en meer op de spits gedreven schijnen te worden. Dat die tegenstellingen snel scherper geworden zijn, ziet ieder. De vraag is echter, of ze door ingrijpende hervormingen tot verdwijnen kunnen worden genoopt, dan wel of ze principieel zijn en dus zullen blijven bestaan, tenzij met geheel het moderne stelsel van koloniale exploitatie gebroken wordt.

* * *

Letten we op den aard der vraagstukken, die hier thans om oplossing roepen, dan blijken ze zonder uitzondering direct betrekking te hebben op, of althans nauw verband te houden met, de verhouding tusschen de inlandsche maatschappij en de Westersche samenleving in Indië. Ten aanzien van het rassenvraagstuk, dat der bestuursinrichting, van het belastingwezen, van de inlandsche groot-industrie, van den arbeid, de grondhuur, het onderwijs, de bezoldigingen is dit op het eerste gezicht duidelijk. De moeilijkheden met welke de vakvereenigingen van Europeesche geëmployeerden in de landbouwnijverheid te worstelen hebben, komen grootendeels daaruit voort, dat de positie van den Europeeschen werknemer zich naar twee zijden laat karakteriseeren: tegenover den inlandschen arbeider treedt hij op als vertegenwoordiger van den werkgever, tegenover dezen laatste als de loondienaar die zich tot in het ongeloofelijke heeft laten te gezeggen. Geheel het koloniaal-maatschappelijk leven is doortrokken van een dualisme, dat zich te scherper accentueert naarmate dit land door het uitheemsch kapitaal intensiever geëxploiteerd wordt, en ondanks hetgeen van regeeringswege gedaan wordt om de kloof te overbruggen. De oorsprong van al die problemen moet dan ook in die kapitalistische exploitatie gezocht worden. En ze zullen niet tot oplossing te brengen zijn zoolang niet aan geheel dit stelsel van exploitatie op den huidigen voet een eind gemaakt is.

Welke is de feitelijke verhouding tusschen de inlandsche maatschappij en de Westersche beschaving hier te lande? Er zijn koloniale politici - en hun aantal is niet gering - die de Westersche samenleving den bovenbouw en de bekroning der inlandsche zien. Naar mijn meening ten onrechte. De Westersche samenleving is tot op den huidigen dag in wezen een fragment van de maatschappij in West-Europa gebleven. Over haar taak, haar karakter en haar omvang wordt vrijwel geheel ginds beslist; zij is ten aanzien van de inlandsche maatschappij een vreemd element, dat noch als aanvulling, noch als onderdeel organisch bijdraagt tot de vorming van één enkele Indische sociale eenheid. Wie voorbijziet, dat een analyse van de maatschappelijke verhoudingen hier te lande eischt, de inlandsche en de Westersche samenleving streng uiteen te houden, be-

schouwt die verhoudingen al aanstonds met vertroebelden blik.

Zoolang, ten tijde der batig-slot-politiek, de taak der Indische regeering hoofdzakelijk bestond in zorg voor de teelt en de inzameling van producten voor de Europeesche markt, en mogelijk was, het leeuwendeel van die taak te leggen op de schouders der hoofden van de inlandsche bevolking, behoefden de bestuursbemoeienissen weinig intensief te zijn. Dit veranderde echter toen het Nederlandsche particuliere kapitaal zich op de exploitatie van de bronnen van rijkdom der kolonie werpen ging. Het kapitaal zag in, redelijk betrouwbare vertegenwoordigers noodig te hebben, aan wie hier de leiding van de productie in handen kon worden gegeven; en die vertegenwoordigers moesten Nederlanders, althans Europeanen zijn, doordrongen van het besef dat het belang der eigenaren der ondernemingen gebood, uit het bedrijf alle winsten te halen die er uit gehaald zouden kunnen worden. Zij vormen het intermediair, dat nu eenmaal niet gemist kan worden, daar het onmogelijk is, de schatten des lands van Nederland uit *direct* te exploiteeren. Naarmate de exploitatie intensiever werd, werd de regeering meer en meer weggedrongen van het terrein der productie naar dat waar, naar het gevoelen van het kapitaal, haar eigenlijke taak lag; de taak n.l. van te zorgen voor aanwezigheid van de voorwaarden tot duurzame, verzekerde exploitatie. De bestuursbemoeienissen breidden zich sterk uit, in de diepte zoowel als in de breedte. Daar was geld voor noodig; de jaarlijksche uitgaven stegen met groote snelheid. Doch de opbrengst der ‘op hoog gezag ingestelde’ cultures nam van jaar tot jaar af. Het werd noodig, op veel ruimer schaal dan te voren belastingen in geld te heffen, ook, en vooral, van de inlanders, in wier samenleving, welke nog in ver overwegende mate gesloten dorpshuishouding was, het geld een ondergeschikte rol speelde en dan ook zeer schaarsch was. De eisch, de belastingen in geld op te brengen, dwong hen om òf hun oogst geheel of gedeeltelijk aan tusschenhandelaars-opkoopers - voor het meerendeel Chineezen - van de hand te doen, òf zich op Europeesche ondernemingen in loondienst te begeven. En hiermee stond men aan het begin van het

allengs tot botsing leidend contact tusschen de inlandsche gesloten dorpshuishouding en de modern-Westersche geldhuishouding, en aan de wieg van al die vraagstukken, welke thans de volle aandacht van regeering en belanghebbenden voor zich opeischen.

* * *

De aard dier vraagstukken wordt geheel bepaald door het karakter van die botsing. Welke is de beteekenis voor de hier inheemsche maatschappij der Westersch-kapitalistische exploitatie van de schatten van dit land?

Van die exploitatie zou geen sprake zijn, indien zij niet bestemd ware, den eigenaren der Europeesche bedrijven in Indië in staat te stellen, een zoet winstje te maken van hun in die ondernemingen gestoken kapitaal. Het feit dat deze winsten voor bijna het volle bedrag - ongeveer 95 percent - buiten Indië verteerd worden, het verschijnsel der ‘drainage’, zij hier voorloopig slechts gememoreerd. De aandacht zij hier eerst enkel gevestigd op de omstandigheid dat die winsten mogelijk worden gemaakt, *niet* in de eerste plaats door het feit dat de bodem van dit land zoo rijke schatten bevat, maar doordat deze ontgonnen worden met behulp van aan een nog in de periode der ‘Naturalwirtschaft’ verkeerende samenleving onttrokken goedkoope arbeidskrachten.

Dit feit: de exploitatie van dit land, dank zij de medewerking van inlandsche werkkrachten, is voor de hier heerschende koloniaal-maatschappelijke verhoudingen van fundamenteele beteekenis. Onder de woordvoerders van het koloniaal kapitalisme zijn er, die dit verschijnsel als voor het minst volkomen onschadelijk voor de inheemsche samenleving voorstellen. Zij beroepen zich op de omstandigheid dat de schatten van Indië's bodem zouden blijven sluimeren indien niet buitenlandsch kapitaal de ontginning ervan ter hand nam, en beweren dat de inlander door niets of niemand gedwongen kan worden om zich op een Europeesche onderneming in loondienst te begeven. De winsten, op de producten dier bedrijven gemaakt, zijn dus geheel te beschouwen als rechtmatig eigendom van het kapitaal dat ze schiep. Indië wordt er geen cent armer door, wordt, zoo meenen deze koloniale politici,

in het ergste geval eenvoudig niet rijker dan het zonder die exploitatie door het buitenlandsch kapitaal zou zijn.

Anderen gaan nog verder en rekenen, als mr. H. s' Jacob, de voorzitter van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia in een artikel in de *Indische Gids* van Maart 1910, voor, dat de inlandsche samenleving het bedrag harer jaarlijksche uitgaven onmogelijk uit eigen krachten zou kunnen opbrengen, zoodat hier zonder die ondernemingen een enorme overbevolking zou bestaan. Naar het oordeel dezer verdedigers van de moderne koloniale exploitatie is dan ook voor de inlandsche maatschappij nauwelijks grooter zegen denkbaar dan de instrooming van steeds meer kapitaal, dat zich hier op de ontginning van de natuurlijke rijkdommen van den bodem werpt.

Door den heer s' Jacob werd aldus een verschijnsel in het debat betrokken, dat allereerst nader moet worden bezien: de zeer groote dichtheid der bevolking van Java. De bekwame schrijver aanvaardt die als resultaat van een natuurlijk proces, dat zich in elk geval, met of zonder Europeesche ondernemingen, zou hebben voltrokken; en hij redeneert ongeveer aldus: gegeven het feit, dat het zielental der bevolking van Java in zoo snel tempo steeg, is het maar drommels goed, dat juist bijtijds Europeesche ondernemingen gesticht werden, door welke dat deel der bevolking dat anders als óverbevolking onheil over de inheemsche samenleving zou hebben gebracht, aan bestaansmiddelen geholpen werd. Die ondernemingen verschenen derhalve als redders in den nood; zonder haar zou een deel der inlandsche bevolking van honger hebben moeten omkomen.

Een verwijzing naar Bali - waar nagenoeg geen Europeesche bedrijven bestaan en het algemeene welvaartspeil-belangrijk hooger is dan op Java; waar men haast geen bedelaars ziet, terwijl het op Java daarvan wemelt - geeft aanleiding, de juistheid der conclusie van den heer 's Jacob voor het minst ernstig te gaan betwijfelen. Weliswaar is de dichtheid der bevolking van Bali aanmerkelijk geringer dan het zielental per eenheid van oppervlakte op Java, maar men zou een grove fout begaan door hierin de verklaring der grootere welvaart te zoeken. De sterke vermeerdering van het zielental der bevolking op Java ging niet aan het ont-

staan van Europeesche ondernemingen vooraf, zoodat in deze bedrijven te rechter tijd een welkome, want noodzakelijke, bron van bestaansmiddelen gevonden werd, - zij is integendeel door de existentie dier ondernemingen veroorzaakt.

Overbevolking is een bij uitstek relatief begrip. Doordat verbeteringen in de techniek van productie en distributie, ter vermeerdering van het totaal aan bestaansvoorwaarden eener samenleving, in het algemeen niet ter hand genomen wordt voordat de behoefte daaraan zich doet gevoelen, doet de natuurlijke aanwas der bevolking van tijd tot tijd een tekort aan levensbenoodigdheden ontstaan, dat eenerzijds tot emigratie drijft, anderzijds aanspoort tot het zoeken van middelen ter vergrooting van het productief vermogen der samenleving. In deze periode van inwendige spanning neemt het percentage der vermeerdering van het zielental der bevolking af. Door vergrooting van het productievermogen der maatschappij worden echter nieuwe, ruimere bestaansmogelijkheden geschapen, zoodat de vermeerdering van het zielental verhoudingsgewijs toenemen kan en de bron der emigratie geleidelijk opdroogt. Wij hebben dit verschijnsel in alle Europeesche landen waargenomen in de periode van overgang van landbouw- naar industriestaat. De emigratie naar Amerika had in Engeland den grootsten omvang tot ongeveer 1850, in Duitschland tot ongeveer 1880; toen kwamen de zuidelijke landen van Europa aan de beurt. Voor de landverhuizers beteekende hun deelneming aan het productie- en distributieproces in het nieuwe vaderland een aanmerkelijke verruiming van de grenzen der bestaansmogelijkheid, en ze toonden er een groote mate van vruchtbaarheid, die verbaasde en beangstigde. Zoo kwam het denkbeeld in de wereld dat de zuidelijke volkeren van Europa veel vruchtbaarder zouden zijn dan de Engelschen, de Franschen, de Duitschers; een meening, die door de gegevens der statistieken van geboorte en sterfte in die zuidelijke landen zelve allerminst wordt gesteund. Het was enkel de overgang naar de levensverhoudingen eener op hooger plan van ontwikkeling staande samenleving die het grootere aantal geboorten toelaatbaar maakte. In overeenstemming hiermee blijkt deze vruchtbaarheid dan ook af te nemen zoodra de geslachten der landverhuizers zich aan de voor hen nieuwe sociale verhoudingen hebben

aangepast, m.a.w.: zoodra die lieden Amerikanen zijn geworden.

Een soortgelijk proces heeft zich in den loop der laatste decenniën op Java voltrokken. De oprichting van nieuwe Europeesche ondernemingen beteekende voor de inlanders, die daar hun arbeidskracht in loondienst konden verhuren, een verruiming van de bestaansvoorwaarden. De bevolkingscijfers wijzen uit dat de bevolkingsdichtheid het grootst is in de residenties waar Europeesche ondernemingen in het economisch leven een belangrijke rol spelen. Kediri heeft in de laatste tien jaren een groot aantal immigranten uit andere deelen van Java getrokken. Van de overbevolking in Kedoe, waar tien à vijftien jaren geleden zooveel over te doen was, hoort men niet meer spreken; toen de nood er drong, wist de bevolking uit eigen krachten de productiemethode harer samenleving te verbeteren, terwijl in het laatste tiental jaren gestichte Westersche bedrijven - o.a. de groote suikerfabriek Poerworedjo - er toe medewerkten, een belangrijk grooter aantal inlanders middelen van bestaan te verschaffen.

De dichtheid der bevolking van Java bedraagt ongeveer 230 zielen per vierk. K.M.; dat is 70 à 80 zielen per vierk. K.M. méér dan zij bedragen zou indien hier geen Europeesche ondernemingen bestonden, die, door werkgelegenheid te geven, ‘geld onder de menschen brengen.’ Inzooverre heeft mr. 's Jacob volkomen gelijk. Ook is duidelijk, dat thans, nu de bevolkingsdichtheid eenmaal zoo groot geworden is, de Westersche bedrijven niet meer kunnen worden gemist. Maar hiermee is niet gezegd, dat het bestaan dier bedrijven den inlander ten zegen zou zijn. Het feit der daardoor veroorzaakte buitengewone toeneming van het zielental bewijst te dezen aanzien niets. En vóór het vraagstuk nader onder de oogen is gezien, gaat het niet aan, eenvoudig te zeggen, dat de bevolkingsvermeerdering onder invloed van de werkzaamheid van Europeesche ondernemingen er toch op wijst, hoezeer die bedrijven voor het inlandsch economisch leven een weldaad beteekenen.

* * *

Welke beteekenis heeft het bestaan b.v. eener suikeronderneming voor de inlandsche omgeving?

De vraag is herhaaldelijk opgeworpen, en meestal bestond het antwoord in een aantal cijfers: zooveel betaalt de fabriek aan de inlanders aan grondhuur en loonen, zus- of zooveel - dit is in alle berekeningen een aanmerkelijk geringer bedrag - zou de waarde van den oogst van diezelfde gronden zijn indien de inlanders de velden zelf bebouwden; - het verschil tusschen deze bedragen geeft het voordeel aan dat de bevolking door het bestaan der fabriek geniet.

Een betoog van deze strekking lijkt op het eerste gezicht rationeel. Maar zij die het voeren zien geheel over het hoofd, dat zij zaken vergelijken, die thans nog volstrekt onvergelijkbaar zijn. De betoogtrant zou zin hebben indien ons moderne, hoog-ontwikkelde geldverkeer in de inlandsche samenleving een even rationeel en onmisbaar element zou vormen als in de Europeesche maatschappij. Maar hier is geen sprake van. De inlandsche landbouwer in de binnenlanden heeft zelfs geen vaag besef van ons kapitaalbegrip en produceert niet om winst te maken, maar voor zijn directe levensonderhoud. Hij heeft van berekening van den kostprijs niet het minste begrip, en als hij zijn oogst verkoopt, dan is dit omdat hij contanten in handen wil hebben, - een behoefte die onder invloed van de voor hem vreemde Westersche geldhuishouding geboren werd. De tendenzen der ontwikkeling van zijn maatschappij worden doorkruist door invloeden uit een gansch ander sociaal milieu afkomstig: uit de Westersche samenleving, met haar intensieven warenruil en haar productie voor de markt.

Bij vergelijking van hetgeen de suikerindustrie gemiddeld per bouw aan grondhuur en loonen betaalt met hetgeen de inlander bij eigen bebouwing van zijn velden per eenheid van oppervlakte maken kan, wordt dus een volstrekt verkeerde maatstaf aangelegd. Zuiverder zou in elk geval zijn een vergelijking van de door de industrie betaalde bedragen met hetgeen de inlander zou moeten uitgeven om zich in den kleinhandel te voorzien van een even groote hoeveelheid producten als door hem op de verhuurde gronden zou kunnen worden verbouwd. Of déze even beslist in het voordeel der Europeesche cultuur zou uitvallen, is twijfelachtig. Maar

ook tegen een vergelijking van dien aard zou het bezwaar blijven bestaan van het bezigen van een aan de ontwikkelde Westersche geldhuishouding ontleende maatstaf ter bepaling van den invloed van. Westersche bedrijven op een samenleving die nog grootendeels in het stadium der productenhuishouding steekt.

Vindt de inlandsche samenleving, als organisch geheel, baat bij het bestaan en de werkzaamheid van Europeesche ondernemingen in haar midden? Wordt haar ontwikkeling er door beïnvloed, of laat het bedrijf deze ongemoeid? Welke beteekenis heeft het voor de inlandsche maatschappij als organisch geheel, dat een betrekkelijk groot aantal der individuën uit welke zij is opgebouwd, een meer of minder groot bedrag aan geld in handen krijgt?

Houden wij ons, teneinde bij deze analyse de kwestie zoo concreet te stellen als de aard van het onderwerp toelaat, bij het voorbeeld der werking van een suikerfabriek. Wat hier volgt, geldt overigens voor alle Europeesche bedrijven hier te lande.

De suikeronderneming brengt ‘geld onder de menschen’. Zij doet dit in den vorm van huur voor de gronden welke met riet beplant moeten worden, en in dien van arbeidsloonen; dit laatste deel van het totaal-bedrag is overwegend. Aan de samenleving der bevolking worden bouwvelden onttrokken, en een aantal harer leden krijgt geld in handen. Doch daarvoor moet die samenleving zich laten welgevallen, dat die leden, die arbeidskrachten, aan het proces harer ontwikkeling onttrokken worden; de inlandsche koelie der suikeronderneming draagt, voorzoover hij in dit Europeesche bedrijf in loondienst werkt, bij tot den groei der Westersche samenleving, maar niet tot die van de sociale eenheid waaruit hij afstamt, de inheemsche maatschappij. De prikkel tot ontwikkeling van het productief vermogen der inlandsche samenleving, die hier, als overal, gelegen is in de door de vermeerdering van het zielenaantal ontstane wanverhouding tusschen hetgeen met behulp van de bestaande techniek tot levensonderhoud voortgebracht kan worden en de hoeveelheid voedingsmiddelen die noodig is, wordt hier weggenomen. Want voor het geld dat ze in handen krijgen kunnen de inlandsche grondbezitters en arbeiders koopen wat ze anders

zèlf in hun maatschappij zouden moeten voortbrengen door het productievermogen dier maatschappij te vergrooten.

Het bedrijf der suikeronderneming heeft dus de strekking, de inlandsche omgeving sociaal-organisch op één en hetzelfde plan van ontwikkeling te doen blijven. Zij schept tevens de mogelijkheid dat het zielental der bevolking stijgt tot betrekkelijk ver bóven het aantal monden dat met behulp van de techniek dier inlandsche samenleving kan worden gevoed. Dit verklaart, dat wel de bevolkingsdichtheid in de omgeving der suikerfabriek, of in die der Europeesche onderneming in het algemeen, grooter is dan daar waar geen Westersche bedrijven gevestigd zijn, doch de welvaart der bevolking er niet hooger, over het geheel veeleer geringer is dan elders. Men denke alweer aan den toestand op Bali.

Hier wordt opzettelijk gesproken van een *strekking*, omdat geenszins ontkend wordt, dat deze invloed van de werkzaamheid der Europeesche bedrijven door andere, naar gelang van locale omstandigheden, ten deele geneutraliseerd kan worden. Er zijn streken aan te wijzen - o.a. het Sidoardjo'sche en in Japara - waar de bevolking onder den drang der behoefte beter grondbewerking toe ging passen op de bouwvelden die haar ter beschikking gebleven waren nadat de beste aan Europeesche ondernemingen waren verhuurd. Dit is een in tegengestelde richting werkende tendens, die het echter, blijkens den feitelijken toestand, in kracht tegen eerstgenoemde aflegt. In het algemeen geldt dat het bestaan der Europeesche onderneming de ontwikkeling van de inlandsche maatschappij in haar omgeving remt.

* * *

Het proces der aanpassing van de inheemsche maatschappij aan de Westersche geldhuishouding, waarin door verdedigers van de economische konsekwenties der koloniale exploitatie een ‘opvoedend element’ wordt ontdekt, voltrekt zich dus voor een belangrijk deel doordat individueele inlanders uit het aloude desaverband worden losgemaakt om geheel afhankelijk te worden van het bestaan der Westersche bedrijven. Een stijgend aantal inlanders begeeft zich in loondienst, al doen zij dezen stap uit een milieu waarmede zij

geheel vertrouwd zijn naar een dat hun psychisch vreemd is en levenslang vreemd zal blijven, met tegenzin.

Naarmate de beteekenis van het geld als rouleerend ruilmiddel toeneemt, wordt de behoefte er aan in geheel de inlandsche samenleving grooter. De inlandsche nijverheid is door den invoer van producten der industrie van Europa en Amerika grootendeels doodgedrukt; om zich van deze invoerartikelen te kunnen voorzien, heeft de inlander geld noodig. Zijn belastingen moet hij in geld opbrengen. Hij kan maar weinig meer doen of laten zonder daarbij van geld gebruik te maken. Het geld is hem een middel om behoeften te bevredigen of aan hem opgelegde verplichtingen te voldoen, niet om zich te verrijken. Hij gebruikt het, bij afwezigheid van kapitaalbegrip, als het ware mechanisch. Hij zal b.v., wonende te Batavia, daar eenvoudige withouten voorwerpen, tafeltjes en stoeltjes, vervaardigen, met die dingen naar Buitenzorg wandelen en ze daar verkoopen voor dezelfde prijzen die hij er te Bativia voor vraagt. En dat hij zich zonder fel protest, vaak met graagte, in handen van den woekeraar stelt, is dan ook geheel daaraan toe te schrijven dat in zijn samenleving het geld nog schaarsch is en hij toch gedwongen wordt op steeds grooter schaal van geld gebruik te maken.

Zoo wordt door de ontijdige, geforceerde invoering van de Westersche geldhuishouding de hechtheid van het sociaal verband in de inlandsche wereld hier te lande geducht ondermijnd. Nu heeft zich eeuwen geleden in Europa een overeenkomstig proces voltrokken; ook daar werd de aloude dorpshuishouding door de ontwikkeling der productiekrachten uit haar verband gerukt en opgelost. Maar dáár was dit proces natuurlijk, noodzakelijk en onvermijdelijk; zonder dat zou de groei der samenleving niet mogelijk zijn geweest, en de maatschappij bleef, ondanks klassetegenstellingen, die tot haar wezen behoorden, een organisch geheel vormen. Geheel de ontwikkeling van techniek en productiemethode greep plaats binnen de grenzen der eigen samenleving. De klasse der werklieden leverde niet slechts de noodige arbeidskrachten, maar vormde tevens in hoofdzaak de markt voor de producten der nijverheid. Daardoor had de verbetering van technische hulpmiddelen een stijging van den algemeenen

levensstandaard tot voorwaarde; zonder deze zou de koopkracht van de binnenlandsche markt onvoldoende zijn om tot vergrooting van het productief vermogen in staat te stellen.

De hier in Indië door buitenlandsch kapitaal gestichte landbouw- en nijverheidsbedrijven werken echter juist *niet* voor de binnenlandsche markt, of op zeer geringe schaal. De productie heeft haast uitsluitend voor den uitvoer plaats. De eisch van het bestaan van een koopkrachtige bevolking, als voorwaarde tot uitbreiding van de productie dezer ondernemingen, laat zich hier dan ook niet gelden; Indië is niet een homogene sociale eenheid, maar een kapitalistisch geëxploiteerde *kolonie*, en verhooging van de inlandsche koopkracht heeft wel beteekenis voor bedrijven in Europa en Amerika die daar voor den export werken, doch niet voor de *hier* bestaande bedrijven, die voornamelijk grondstoffen produceeren en van de inlandsche arbeidskracht slechts vragen dat zij zal zijn: goedkoop en gezeggelijk. Terwijl in Europa en Amerika de arbeidersklasse groeide met en door de ontwikkeling van het kapitalisme, zoodat daar een proces van geleidelijke psychische aanpassing mogelijk was en de vatbaarheid der werklieden tot begrijpen en doorvoelen van de zinrijkheid van telkens verbeterde technische hulpmiddelen tot zekere hoogte gewaarborgd bleef, moet het kapitaal het hier stellen met een aantal geïsoleərde arbeidskrachten, onttrokken aan het productieproces eener samenleving, welke in ontwikkeling bij de Westersche ten achter is en welker groei geheel buiten die van het Westersche kapitalisme om plaats had. Van de psychische aanpassing aan het Westersch productieproces, van doorvoelen der zinrijkheid der Westersche methoden en hulpmiddelen kan nog geen sprake zijn; zelfs hebben pogingen om aan inlanders het gebruik van eenvoudige Europeesche werktuigen als kruiwagens en zeisen te leeren, tot dusver nog niet recht willen vlotten. Bovendien eischt de productie van een op lager plan van ontwikkeling staande samenleving veel minder verbruik van sociaal arbeidsvermogen dan in het stadium van groei der moderne Westersche maatschappij noodzakelijk is. De overgang naar een nieuwe productiemethode beteekent voor elke maatschappij een zoodanige vergrooting van dit energieverbruik, dat het soms ìs voorgekomen dat samenlevingen te

gronde gingen bij gebreke van de noodige levenskracht om den stap van de ‘Nomadenwirtschaft’ naar den landbouw te doen. Dat het feit, dat met geringer verbruik van sociaal arbeidsvermogen kan worden volstaan, zich in de levenshouding van de maatschappij samenstellende individuën openbaren moet, is duidelijk. En dit verklaart de klachten van letterlijk iederen Europeeschen bedrijfsleider in Indië over de domheid, de luiheid, de geringe praestaties van den inlandschen werkman. Deze laatste kan hier in het Westersch productieproces voorloopig niet méér zijn dan een levende en betaalde *machine*; en het is uitgesloten, zijn werkkracht in eenigszins beteekenende mate te doen stijgen door loonsverhooging. Het machinale in de hanteering der Westersche werktuigen blijft ondanks loonstijging bestaan; inzicht in de noodzakelijkheid van de werkzaamheden die hem opgedragen worden en voor welke hij wordt betaald, blijft nagenoeg geheel ontbreken.

Het buitenlandsch kapitaal, dat Indië tot werkplaats koos, heeft aan opheffing van de inlandsche bevolking, aan verhooging van het welvaartspeil door onderwijs, sociale maatregelen, enz. geen behoefte. Het heeft zich van den aanvang af verzet tegen de z.g. ethische politiek, het streven der woordvoerders van de Nederlandsche voor den export werkende nijverheidsbedrijven, die na de industrieele opleving tusschen de jaren 1890 en 1900 behoefte kregen aan uitbreiding van het afzetgebied door verhooging van de koopkracht der inlandsche bevolking, en van die intellectueelen, die te ver van de practijk van het maatschappelijk leven afstonden om te beseffen dat hier niet, als in Europa, de belangen van het kapitaal gebaat worden door maatregelen, die bestemd zijn de economische veerkracht der arbeidersmassa te vergrooten. De inlandsche werkman, die nog veelal liever een halven dag voor 30 cent dan een geheelen dag voor 60 cent werkt, is nog een geheel ander wezen dan de Europeesche arbeider. De bedrijfsleider hier te lande heeft geleerd, loonsverhooging als een oorzaak van verhooging van de productiekosten te beschouwen, zonder te hebben ervaren dat het productief vermogen van zijn bedrijf erdoor stijgt. En dus keert hij zich tegen alle streven van dien aard.

Deze invloed van de Westersch-kapitalistische exploitatie

op de inheemsche maatschappij had langen tijd het rijk alleen. Zoolang die exploitatie zich nog in de periode van haar aanloop bevond en het kapitaal gelegenheid had op een nog nagenoeg onontgonnen terrein nieuwe verhoudingen te scheppen, schonk het aan een groot aantal inlanders in snel tempo nieuwe bestaansmogelijkheden, die oorzaak werden van een snellen bevolkingsaanwas, ondanks gelijkblijvende inlandsche productietechniek. Maar aan alles komt een eind. De kapitalistische exploitatie breidt zich gaandeweg meer in de diepte dan in de breedte uit. Het percentage, waarmee het in Indië belegde totaal-kapitaal toeneemt, wordt geleidelijk geringer, de concurrentie wordt scherper en zwaarder. En in overeenstemming hiermee neemt ook de bevolkingsaanwas van jaar tot jaar af. De strekking van stijging van het zielental der bevolking botst met steeds grooter kracht eenerzijds tegen het gebrek aan productief vermogen van de inlandsche maatschappij, anderzijds tegen de omstandigheid dat de door de Europeesche ondernemingen geschapen bestaansmogelijkheid voortdurend minder toeneemt. De exploitatie van Indië door het buitenlandsch kapitaal heeft in een impasse gevoerd en tal van vraagstukken opgeroepen, die tot dusver in kiem *alle* bestonden, maar eerst thans met onstuimigen aandrang oplossing eischen.

* * *

Nu kan men den hier geschetsten invloed van het buitenlandsche kapitaal op de ontwikkeling der inlandsche samenleving wel een ethischen maatstaf aanleggen en de werkzaamheid der Europeesche bedrijven met alle gevolgen ervan luide vervloeken, maar dat is vrij nutteloos. Zoolang het bestaan van Westersch-kapitalistische bedrijven hier noodzakelijk, d.i. onvermijdelijk is, hebben we het, met al zijn gevolgen, te aanvaarden. Doch dit ontslaat niet van de verplichting, die gevolgen te analyseeren en een onderzoek in te stellen naar de voorwaarden aan welke voldaan zal moeten zijn opdat vrije baan worde gebroken voor de ontwikkeling ook der inlandsche samenleving hier te lande.

Het gevolg der Westersch-kapitalistische exploitatie dat in beteekenis alle andere overheerscht, is: dat de kloof tusschen

de Westersche en de inlandsche samenleving in Indië voortdurend dieper en breeder wordt. Het in Indische bedrijven gestoken kapitaal werkt ter verrijking van de samenleving in Europa, maar dènkt er niet aan, mede te werken tot vorming van een Indische sociale eenheid aan welke de vruchten van zijn inspanning ten goede zouden komen. Bij den groei van een Indischen éénheidsstaat heeft het geen belang; integendeel, wat het noodig heeft is de mogelijkheid van aldoor te kunnen putten uit een reservoir van goedkoope arbeidskrachten die aan een op belangrijk lager plan van ontwikkeling staande maatschappij onttrokken moeten worden. De scherpe afscheiding tusschen de Westersche en de inlandsche maatschappij, in welke de Indische samenleving uiteenvalt, behoort tot de levensvoorwaarden van het regiem der kapitalistisch-koloniale exploitatie ten bate van de maatschappij in West-Europa.

In wezen en beginsel staat de Westersche samenleving hier te lande geheel buiten en tegenover de inheemsche. Zij is het instrument ter vergemakkelijking van de exploitatie van dit land door en voor het kapitaal elders. De Europeesche bedrijfsleiders, de ingenieurs, ambtenaren, advocaten, leeraren, onderwijzers enz. enz., zij alle zijn vertegenwoordigers van de kapitalistische maatschappij-orde *daarginds*. En naarmate de economische tegenstellingen scherper worden, worden de Europeanen zich meer en meer ervan bewust, één aaneengesloten blok te vormen met eigen belangen, die door elke opleving van onder-op, in de inlandsche maatschappij, bedreigd worden. De verkettering van den Europeaan die het waagt, anders te spreken en te handelen dan de belangen van het hier werkende kapitaal eischen, is veel ernstiger en veel gevoeliger dan in Europa zelf in overeenkomstige gevallen. Men kent in deze Westersche samenleving wel het verschil tusschen veel en weinig verdienende groepen, maar niet dat tusschen bezitter en proletariër, waardoor de maatschappij in West-Europa gekarakteriseerd wordt; ook de Europeesche employé gevoelt zich tegenover den inlandschen werkman vertegenwoordiger van het Europeesche kapitaal. Men beseft instinctief, vast-aaneengesloten te moeten blijven tegen al wat van de zijde der inlandsche maatschappij dreigt of dreigen mag.

Het kapitaal, dat langzamerhand ook den regeerenden groepen te sterk geworden is, heeft hier verhoudingen geschapen welke den leden der Europeesche samenleving volkomen rationeel en gerechtvaardigd lijken, doch slechts bestaan kunnen zijn door de handhaving van een dualisme dat zich op elk gebied laat gelden. Het dualistisch beginsel doordringt geheel het koloniaal-maatschappelijk leven. Dit laat zich niet enkel verklaren uit het door haast alle Europeanen gevoede besef van sociale meerwaardigheid, overeenkomende met de klassevooroordeelen der ondernemers in Èuropa. Het dankt zijn ontstaan in hoofdzaak aan een andere oorzaak: de exploitatie van dit land door buitenlandsch kapitaal eischt een politiek van volstrekte overheersching, eischt dat zooveel mogelijk aan inlanders de gelegenheid onthouden worde, mede te profiteeren van de grootere voordeelen dier exploitatie. Het dualisme in bestuur, wetgeving, rechtspraak, onderwijs, belastingwezen enz. enz. steunt op een basis van niet- of half-bewuste economische motieven; werd het verlaten, zoo zou de kapitalistische exploitatie van Indië op den huidigen voet daardoor onmogelijk worden.

Men late zich niet van de wijs brengen door het feit dat in den loop der laatste tien à vijftien jaren ook onverdachte verdedigers van het systeem der kapitalistische koloniale exploitatie de gelederen der bestrijders van het z.g. rascriterium zijn komen versterken. Het kapitaal eischt handhaving van een scheidingslijn tusschen de Westersche samenleving en de inlandsche maatschappij, maar het verschil tusschen deze in zoo onderscheiden fasen van ontwikkeling verkeerende *sociale* organismen heeft niets te maken met het verschil in *ras*, dat een biologisch begrip is. Zoolang in het rascriterium een bruikbaar middel gezien werd om de maatschappelijke verschillen scherp tot uitdrukking te brengen, was handhaving ervan gewenscht. Maar het is van den aanvang af middel geweest, en niet doel. Naarmate de Europeesche bedrijven er voordeel in gingen zien, in betrekkingen voor welke eenige meerdere intellectueele ontwikkeling noodig is, inlanders te werk te stellen instede van Europeesche geëmployeerden, werd geleidelijk duidelijker begrepen dat de scheidingslijn tusschen de maatschappijen en die tusschen de rassen àl minder gingen samenvallen en dat

de sociale verschillen zich niet langer door rasverschillen zuiver lieten meten. Wordt het zoodoende onmogelijk, de Westersche samenleving in Indië ras-zuiver te houden, geëischt wordt in elk geval dat die Westersche samenleving stand houde. De inlander die in Europa een diploma voor b.v. ingenieur weet te behalen, staat, hier teruggekeerd, voor de keuze, zich in de Westersche samenleving te doen opnemen en het milieu waarin hij geboren werd den rug toe te keeren, of opnieuw inlander te worden en in zijn eigen maatschappij een werkkring te vinden in welke zijn diploma van bitter weinig waarde is. De verdedigers van het kapitalistisch exploitatieregiem, die het rascriterium uit den tijd achten, denken er niet aan, een agitatie te beginnen ten bate van de uitwissching der sociale scheidingslijn. En nu het onvoldoende van het rascriterium ook door de verdedigers der kapitalistisch-koloniale orde steeds scherper wordt beseft, ziet men tegelijk door een scherpzinnig, maar eenzijdig en conservatief denker als den heer S. Ritsema van Eck een betoog voeren ten gunste van een staatsrechtelijk onderscheid tusschen Nederlanders, Indiërs en Vreemdelingen. Zoo blijft het maatschappelijk onderscheid, dat men behouden wil, staatsrechtelijk vastgelegd, en de voordeelen der koloniale exploitatie blijven aan het buitenlandsch kapitaal gewaarborgd.

* * *

Zoolang Indië door buitenlandsch kapitaal economisch overheerscht blijft, zal het beginsel van het dualisme geheel het koloniaal-maatschappelijk leven blijven doordringen en zich naar alle zijden openbaren. En zoolang zullen hier verhoudingen bestaan, uit welke thans onder invloed van den loop der omstandigheden problemen geboren worden, welker onoplosbaarheid, bij behoud van het huidig exploitatieregiem, steeds scherper zal worden beseft. De regeering heeft er de handen mee vol; en de bewindsperiode van den huidigen landvoogd is wel een der moeilijkste, indien niet de allermoeilijkste, welke men hier tot dusver beleefde.

Als gevolgen van de principieele tegenstelling tusschen de belangen der Westersche en die der inlandsche maatschappij hebben deze vraagstukken van den aanvang van het tijdperk

der kapitalistische exploitatie af alle in kiem bestaan. Maar ze openbaarden zich niet of in zoo geringe mate dat weinigen verwachtten, ze te zullen zien uitgroeien tot problemen die op de volle aandacht van regeering en belanghebbenden beslag zouden leggen en met kracht oplossing zouden eischen, op straffe van geheel het stelsel der koloniale overheersching met ondergang te bedreigen. Wat jaren geleden nog slechts enkelen voorzagen, is thans werkelijkheid geworden, klaarblijkelijk doordat zij, wier belangen door den loop van zaken op maatschappelijk terrein schade lijden, zich hiervan op steeds pijnlijker wijze bewust werden en een geest van verzet in hen ontwaakte. De weerzin tegen de bestaande sociale orde is dermate in kracht toegenomen, dat bevrediging van de verlangens der benadeelde groepen de alles-overheerschende waarborg voor handhaving van de binnenlandsche rust geworden is.

Welke invloeden zijn het, die het verzet hebben doen groeien in zoodanige mate, dat ook de optimisten onder de koloniale politici het gevaar ervan volmondig toegeven?

Hiervóór werd uiteengezet hoe het komt, dat de kapitalistische exploitatie van deze kolonie een rem aanlegt aan de ontwikkeling der inlandsche maatschappij. Deze tendens werkte uit den aard der zaak plaatselijk en met geringe kracht zoolang het aantal en de uitgestrektheid der Europeesche ondernemingen betrekkelijk gering waren. Toen dat aantal snel steeg, werd aan telkens meer inlanders in kort bestek bestaansmogelijkheid geschonken, waardoor de bevolking nog gelegenheid kreeg, zich snel te vermeerderen, en het gevaar, dat in dezen loop van zaken school, zich nog in geringe mate openbaarde. Maar in het laatste decennium wordt door haast alle bedrijven veel meer dan vroeger nadruk gelegd op de noodzakelijkheid van *intensiever* exploitatie, hetgeen beteekent, dat gestreefd wordt naar uitbreiding van het arbeidsveld (en vergrooting van de winst) zonder een daaraan evenredige vermeerdering van het aantal te werk gestelde inlandsche arbeidskrachten. De gevolgen hiervan zien wij in de geleidelijke daling van het percentage der bevolkingstoename; m.a.w. er ontstaat een spanning, die naar twee zijden een uitweg doet zoeken: onder de inlandsche bevolking ontwaakt het verlangen om zelf opnieuw te beschikken over de gronden

welke aan de Europeesche ondernemingen verhuurd werden, en het wordt als noodzakelijk beseft, de eigen maatschappij tot verdere ontwikkeling te brengen. Maar de drang tot dit laatste komt in botsing met de door de werkzaamheid van Europeesche bedrijven ontstane tendens tot vertraging juist van de ontwikkeling der inheemsche maatschappij. En deze botsing, die over het algemeen slechts ten halve of in het geheel niet beseft wordt, is de oorsprong van den zeer sterken, doch veelal onbewusten haat, door welken de geesteshouding der bevolking in de suikerstreken gekenmerkt wordt, - van dien diepen, doffen, onberedeneerden haat, die zich in plotselinge, zij het voorloopig nog plaatselijke, explosies dreigt te zullen uiten. De revolutionnaire, anti-Europeesche stemming, die zich hier onder de inlandsche bevolking met groote snelheid verbreidt, is niet de kwade vrucht van de propaganda van inlandsche agitatoren, noch heeft de als ‘slap’ gewraakte politiek der regeering er schuld aan, - zij is het onvermijdelijk gevolg van de exploitatie van dit land door buitenlandsch kapitaal. Hiertegen is dan ook de actie gericht dergenen, die, mede door de propaganda van Europeesche socialisten, meer of minder vaag beseffen dat het Europeesche kapitaal de vijand der inlandsche samenleving is. Het ‘zondige’ kapitaal, waarover men de laatste jaren in de inlandsche pers zooveel te lezen en op meetings zooveel te hooren krijgt, in hun het niet-inlandsche kapitaal; behalve de ‘extremen’, de revolutionnairen van de richting-Semaoen, keeren deze agitatoren zich *niet* tegen het denkbeeld van ontwikkeling van een inlandsch kapitalisme, en in de actie der S.I., de groote volksorganisatie met haar millioenen leden, zijn dan ook tal van elementen aan te wijzen, die zich slechts laten verklaren als pogingen om de belangen van den opkomenden derden stand te behartigen. Op het met Pinksteren van dit jaar te Weltevreden gehouden congres van de Indische afdeeling der S.D.A.P. wees de heer Westerveld, bekend lid van den gemeenteraad en locoburgemeester van Semarang, er op dat, als de S.I.-leiders in de stad zijner inwoning zich met klachten tot het gemeentebestuur wendden, het steeds de belangen betrof van eigenaren van warongs, dogcarverhuurderijen e.d., nooit of hoogst zelden die van den eigenlijken ‘orang ketjil’, den kleinen man. Dit

gaat zelfs zoover, dat de burgemeester van Semarang ruim een jaar lang een vergeefschen strijd gevoerd heeft tegen de gewoonte van voedering van de sadopaarden op straat instede van in den stal. Deze wijze van voedering is voor de dieren funest, terwijl voor de koetsiers, die aansprakelijk zijn voor paard, tuig en wagen en als een paard op straat dood neervalt of onbruikbaar wordt, met het bedrag voor den aankoop van een ander belast worden, het risico aanmerkelijk grooter wordt. Maar om aan deze verhoudingen een eind te doen maken is een beroep op het S.I.-bestuur vergeefsch.

Het aanvankelijk verzet van de S.I. tegen den rijstopkoop en de rijstdistributie door de regeering is uit hetzelfde streven tot behartiging van de belangen van den opkomenden derden stand te verklaren. Want, ofschoon de ‘orang ketjil’ er bij gebaat is, brengen die maatregelen schade toe aan de belangen van hadji's en anderen, die in den kleinhandel in rijst een aardig stukje brood verdienen. De S.I. verklaarde zich vóór de inkrimping van den suikerrietaanplant, wat al weer begrijpelijk wordt indien men op de belangen dierzelfde groep van kleinhandelaren in rijst let: uitbreiding van de binnenlandsche rijstmarkt als gevolg van de beplanting van grooter oppervlakte bouwgronden met padi, zou aan de winsten dier lieden ten goede komen. Toen in de najaarszitting 1918 van den Volksraad de toestanden bij den zoutaanmaak op Madoera ter sprake werden gebracht, bleek men de belangen der zoutpanbezitters, niet die der koelies, op het oog te hebben. Hoe weinig de gevoels- en gedachtenwereld der S.I.-leiders nog van democratisch besef doortrokken is, blijkt ook daaruit, dat verscheidene hunner zich verzetten tegen het denkbeeld om ook den analphabeten stem te geven in de verkiezing van leden der regentschapsraden, hetgeen b.v. mogelijk zou zijn door den ongeletterden gelegenheid te geven tot het stellen van vertrouwsmannen, kiesmannen, of door een systeem van stemming waarbij met gekleurde bollen gewerkt wordt.

Dit verschil in belangen van de groepen, die in de S.I. onderkomen hebben gezocht, wordt thans nog overbrugd door de gemeenschappelijkheid van den strijd tegen aller vijand: het buitenlandsch kapitaal, waarvoor Indië niet het vaderland, maar de werkplaats is. De actie is te vergelijken

met die van den derden en den vierden stand tegen het absolutistisch gezag in Frankrijk, ten tijde der groote revolutie, of met die van de opkomende Nederlandsche bourgeoisie en het Nederlandsche proletariaat in den strijd tegen Spanje. Het inlandsch proletariaat voelt, nog nagenoeg onbewust, maar niettemin zeer sterk, dat het bij duurzame exploitatie van Indië door uitheemsch kapitaal niets te winnen heeft, dat daarentegen een van overheersching bevrijd vaderland het gelegenheid kan geven, zich als klasse omhoog te werken. Het besef, dat het niets te verliezen heeft, maakt het sterk in zijn haat en vastbesloten. De gedachte aan de mogelijkheid dat het, bij welslagen van een poging om de overheerschers te verjagen, onder door eigen landgenooten uitgeoefenden, wellicht nog sterkeren, economischen druk zou moeten leven, komt niet bij hem op. De dagelijksche aanraking met den Europeeschen bedrijfsleider of diens vertegenwoordiger, den geëmployeerde, die, zich van zijn ras-superioriteit bewust, over het geheel gewoon is hem te behandelen op een wijze op welke men het niet wagen zou een Europeeschen werkman te bejegenen, doen hem zijn haat richten tegen geheel het uitheemsche ras. En gretig treedt hij toe tot de organisatie welker actie voorshands allerminst in de eerste plaats gericht is op economische bevrijding ook van den inlandschen loonarbeider.

Intusschen biedt deze strijd ook voor de belangen van den opkomenden derden stand geen of weinig uitzicht op succes. Tegen het Europeesche kapitaal is het inlandsch bedrijfsbeleid niet opgewassen, en waar het zich werpt op takken van nijverheid, die meer of minder belangrijke winsten belooven, moet het inlandsch kleinkapitaal wijken. Voorzoover de inlandsche nijverheid niet doodgedrukt werd door den massa-import van producten der industrie in Europa en Amerika, wordt zij verdrongen door Europeesche nijverheidsondernemingen, die hier in stijgend aantal en in telkens nieuwe takken van industrie worden opgericht. Het begrip van ‘specifiek-inlandsche’ industrieën, waarover een tien-, vijftiental jaren geleden zooveel geschreven en gesproken werd, blijkt meer en meer een fictie te zijn. Het buitenlandsch kapitaal van die nijverheidsgebieden uit te sluiten, ten einde de baan vrij te maken voor de inlandsche onderne-

mers, is niet mogelijk; de regeering zou de macht daartoe missen, en het ligt trouwens niet op haar weg, betrekkelijk weinig levensvatbare bedrijfjes in stand te houden of gelegenheid te geven ze te scheppen, indien in dezelfde takken van nijverheid economisch-krachtige bedrijven kunnen worden gesticht. Zij stelt zich dan ook op het standpunt, dat zij geen onderscheid tusschen Europeesche en inlandsche, doch alleen tusschen levensvatbare en niet- of weinig-levens-vatbare nijverheidsondernemingen kent. Zoolang de exploitatie, en daarmee de economische overheersching, door het buitenlandsch kapitaal hier onvermijdelijk blijven, is voor de regeering geen ander standpunt denkbaar. Het vraagstuk der ontwikkeling van een inlandsche groot-industrie lijkt mij nu dan ook nog onoplosbaar; zelfs minder dan ooit, nadat de isoleering van Indië gedurende de oorlogsjaren behoefte deed gevoelen aan intensiveering van de industrieele exploitatie en gelegenheid gaf tot loonende vervaardiging van tal van producten aan welke men te voren geen aandacht schonk.

* * *

En zoo zijn alle hierboven genoemde vraagstukken onoplosbaar, doordat zij ontstaan zijn uit principieele tegenstellingen, die zich in en door den loop der koloniale ontwikkeling gedurende de laatste jaren hebben toegespitst. Enkele ervan mogen hier nader worden bezien.

Het bestuursvraagstuk dat thans de aandacht bezig houdt, valt in twee problemen uiteen: dat der decentralisatie van het bestuur, en dat der medewerking aan de taak der regeering over Indië van de niet-Europeesche bevolkingsgroepen, in de eerste plaats de inlandsche. Nu is decentralisatie van bestuur altijd mogelijk zonder dat het algemeen karakter van het bewind daardoor een wijziging behoeft te ondergaan; en zij werd hier onvermijdelijk nadat het kapitaal, dat den regeerenden groepen te sterk geworden is, zijn aandeel in de bestuurstaak ter betere behartiging van de eigen belangen dan het van Buitenzorg uit meende te mogen verwachten, ging opeischen. De locale raden, vooral de gewestelijke raden, hadden aanvankelijk een in het oog loopend, ontwijfelbaar overwegend Europeesch-kapitalistisch karakter; zij

vormden een onderdeel der bestuursmachine, dat vooral beheerd werd door de ‘gros-bonnets’. Wie, als schrijver dezes, b.v. den gemeenteraad van Soerabaja in de eerste jaren van zijn bestaan aan het werk heeft gezien, verkeert daaromtrent allerminst in twijfel. Zelfs werd een vertegenwoordiger van de Europeesche ‘kleine luyden’, de Indo-Europeanen, geheel gemist, en het duurde jaren, alvorens de Soerabajasche kiesvereeniging, die het rijk alleen had, tot het inzicht kwam dat althans adviezen omtrent de belangen dier Europeesche bevolkingsgroep waarde zouden kunnen hebben, en het dus niet onverdienstelijk zou zijn, haar een vertegenwoordiger cadeau te doen.

Dat was althans een begin, al had het een voor een democraat bitter bijsmaakje; het begin ook van den groei, bij de leden der maatschappelijk minder en minst bevoorrechte groepen, van inzicht in hetgeen een locale raad als middel ter behartiging ook van niet-kapitalistische belangen aan waarde zou kunnen hebben. Dit inzicht leidde tot een streven naar eigen vertegenwoordiging in de raden. Er werden radicale en democratische kiesvereenigingen opgericht; de gemeentepolitiek begon aan beteekenis te winnen.

Toch is er geen sprake van medezeggenschap in gelijke mate van alle bevolkingsgroepen. Het aantal der inlandsche vertegenwoordigers is in alle locale raden nog gering, en hun invloed is van weinig beteekenis. Die invloed zal, zoolang de huidige economische verhoudingen gehandhaafd worden, ook niet belangrijk kunnen toenemen. Daar verzetten de belangen van het kapitaal zich tegen, en van de Indische regeering, die toch in wezen, naar oorsprong, de regeering van het Europeesche kapitaal is, mag nooit verwacht worden, dat zij, hoezeer zij zich ook te goeder trouw de regeering ook van de inlandsche bevolking gevoelt, dulden zal dat de belangen van het Europeesche kapitaal in gevaar worden gebracht. De bepalingen op de verkiezing van inlandsche leden zijn dan ook van dien aard, dat deze vertegenwoordigers in aantal en invloed in de minderheid moeten zijn en blijven.

Aan succes van het streven naar deelneming aan de algemeene bestuurstaak mag evenmin worden gedacht. Indië is nu eenmaal een kapitalistisch geëxploiteerde kolonie, d.w.z.

het wordt van het moederland uit geregeerd. Dáár liggen, per slot van rekening, de belangen van welke de behartiging aan de Indische regeering opgedragen is, en dáár worden de groote, algemeene lijnen getrokken, die door het Indische bewind in het oog gehouden *moeten* worden. Doet het dit niet, dan wordt het eenvoudig vervangen door een regeering die zich wèl daartoe leent. Het bestuur over deze kolonie is dan ook in de eerste plaats een overheerschersbewind en kan in de gegeven omstandigheden niets anders zijn. Het beginsel dat de inlandsche bevolking door haar eigen hoofden bestuurd wordt, is in de practijk dan ook toegepast in dien zin, dat het karaker van dit eigen inlandsch bestuur nooit strijdig zal mogen zijn met de belangen van het Westersche kapitaal. Hierop wordt scherp gelet; prof. Snouck Hurgronje maakte in zijn bekend *Gids*-artikel van 1908 over 'De Inlandsche bestuursambtenaren, vooral op Java', dan ook de opmerking, dat het Indische bestuurscorps uit twee helften bestaat, de kleinere Europeesche en de grootere inlandsche helft, van welke de eerste tot taak heeft, naar het werk der andere te staan kijken. De regent, die zich niet volkomen voegt naar de wenschen van het kapitaal en de belangen der bevolking van zijn ressort voorstaat, ook waar deze met die der Westersche samenleving in botsing dreigen te komen, heet al spoedig revolutionnair en wordt gewantrouwd.

Waar het zwaartepunt van de hier in Indië behartigde belangen elders ligt en de Westersche samenleving hier te lande bestaat bij de gratie van het buitenlandsch kapitaal dat haar nu eenmaal als voorpost en als verzorgster van zijn belangen niet missen kan, terwijl anderzijds uitgesloten is dat haar een mate van zelfstandigheid zou worden gegund door welke het kapitaal daarginds een eenigszins belangrijk deel van zijn macht en zeggenschap uit handen zou geven, - daar moet duidelijk zijn, dat al wat Indië van Nederland uit 'geschonken' wordt, onder de gegeven omstandigheden doorloopend blijven zal beneden het minimum dat hier wordt geëischt. Onze Volksraad is een adviseerend college, doch heeft geen stem in het kapittel en zal deze ook niet krijgen; de moedeloosheid die zich onder de inlandsche leiders begint te openbaren, die naar andere middelen om doet zien en den heer Tjokroaminoto aanleiding was, de voorjaarszit-

ting dit jaar niet bij te wonen, is volkomen verklaarbaar.

Elke poging om het bestuur over Indië in eenigszins belangrijke mate in den juisten zin, d.i. in de richting van werkelijke medezeggenschap van alle bevolkingsgroepen, te hervormen, zal stranden op den onverzettelijken wil van het buitenlandsch kapitaal, dat voor zijn economische overheersching nu eenmaal volstrekte handhaving van het dualistisch beginsel behoeft. Wat den Europeanen in Indië nog tot zekere hoogte kan worden toegestaan, wordt, uit zucht tot zelfbehoud, den inlanders onthouden. Dit is het, wat hier alle groote vraagstukken onoplosbaar maakt. Wáár we, om ons heen, er een grijpen, daar blijkt deze principieele tegenstelling van belangen er de oorsprong van te vormen. Kan de inlandsche werkman der cultuuronderneming, met zijn van de Westersche zoozeer afwijkende geaardheid, waardoor hij zich in het milieu voor hetwelk hij dat zijner eigen samenleving verliet, maar moeilijk thuis gevoelen kan; met zijn zucht om van tijd tot tijd eens heerlijk te luieren, een feest te geven of bij te wonen, - niet gedwongen worden om zoo te arbeiden als door de belangen van het bedrijf wordt geëischt, dan roept de ondernemer om strafbepalingen, om een poenale sanctie, omdat er langs den weg eener civiele vordering niets van den armen duivel te halen valt. En het departement van Justitie ontwerpt voor Banjoewangi, waar deze bezwaren zich het sterkst doen gevoelen, een arbeidsregeling met verkapte staangeldbepaling. Maar zonder maatregelen van die strekking balanceeren de cultures op de punt van een naald.

Het vraagstuk der invoering van een militie voor inlanders zal in de aanstaande Volksraadzitting in behandeling komen. Krijgen we een inlandsch militieleger, dan zal het bedoeld zijn als een middel om de koloniale overheersching in stand te houden. Maar een ieder voelt, dat er, juist nadat de oorlogsjaren een zoo hevige verscherping van de belangentegenstellingen gebracht hebben, voor dat doel toch allerminst op zal zijn te rekenen, en het veeleer een wapen in handen der inlanders dreigt te worden om zich van de overheersching te ontdoen. Maar Indië is onverdedigbaar tegen elken aanval van buitenaf; en is het denkbeeld dat een inlandsch militieleger voldoende betrouwbaar zou zijn om er het Nederlandsch gezag op te doen steunen, een waan, dan is geheel

het defensievraagstuk onoplosbaar. Het *is* dan ook inderdaad onoplosbaar. Het kapitalistisch exploitatieregiem is, voorzoover het Nederlandsch zal zijn, aangewezen op een huurleger van redelijke grootte. Maar Nederland wil dit niet bekostigen, en Indië kan het niet bekostigen, doordat de millioenen die er voor noodig zouden zijn, aan dit land onttrokken worden.

Onoplosbaar is al evenzeer het vraagstuk van een Indisch bezoldigingsstelsel. Men gaat nu eenmaal niet naar Indië om 'vliegen te vangen', zooals het gemeenlijk heet. Wie hier een werkkring zoekt, doet dit in de verwachting, het beter te zullen krijgen dan in het vaderland en gelegenheid te zullen hebben, wat over te leggen voor den ouden dag. Maar de levensstandaard is hier in den loop der jaren dermate gestegen, dat jonge ambtenaren gedwongen zijn zich in schulden te steken en het gros der ouderen moeite genoeg heeft om, zonder te sparen, ongeveer in overeenstemming met de hier door Europeanen gestelde levenseischen rond te komen. Er wordt dan ook hevig gemopperd, en over het geheel met recht. De tractementen der ambtenaren mogen twintig of dertig jaren geleden voldoende zijn geweest, ze zijn thans te laag.

Dit springt vooral in het oog indien men de ambtenaarsinkomens vergelijkt met die der in particuliere bedrijven werkzame Europeanen. Het kapitaal kan van zijn ruime winsten belangrijke bedragen afzonderen ter betaling van de diensten zijner Europeesche vertegenwoordigers hier te lande en die der geëmployeerden, en het doet dit gereedelijk teneinde deze aan zich te binden. De bezoldiging der Europeanen in de particuliere bedrijven, vooral in de hoogere betrekkingen, is over het geheel abnormaal hoog, hooger dan het standaardinkomen in een samenleving als de Indische met haar betrekkelijk geringe waardeproductie mag zijn. De exploitatie van dit land ten bate van de eenzijdige belangen eener naar verhouding kleine groep van kapitaalbezitters maakt mogelijk, allen die tot deze exploitatie direct medewerken, een inkomen boven den norm te schenken.

Het gouvernement kan op dezen weg niet volgen; niet alleen doordat zijn jaarlijksch budget, in verband met zijn reusachtige taak en het groote aantal zijner ambtenaren, veel

grooter en daardoor veel minder elastisch is dan dat van een particulier bedrijf, maar in de eerste plaats doordat het de regeering vormt van geheel de Indische samenleving, terwijl een naar evenredigheid te groot deel der hier geproduceerde waarde bestemd is ter verrijking van de kapitaalbezitters en wie direct van dezen afhangen. Hierdoor blijft de Indische samenleving, d.i. geheel het door de regeering bestuurde complex van Westersche en inlandsche maatschappij, te arm dan dat belangrijke uitgaven aan tractementen mogelijk zouden zijn. Hooge belastingen te heffen van het kapitaal zou den kapitaalbezitters aanleiding kunnen geven, Indië bij beleggingen voorbij te gaan en hun geld in ondernemingen elders te steken; bij wijze van dreigement werd hierop reeds meer dan eenmaal gewezen, al ging dit steeds vergezeld van een misbaar dat duidelijk op overdrijving wees.

De woordvoerders van het kapitaal zijn niet gewoon, een blad voor den mond te nemen als ze der regeering onvoldoende behartiging verwijten van de belangen die zij, ter verzekering eener ongestoorde exploitatie, in de eerste plaats behartigd wenschen te zien. Maar de zich sterk uitbreidende regeeringsbemoeienissen eischen veel en goed geschoold personeel en veel geld. Dit laatste is er niet voldoende; een veel te groot deel van wat in de schatkist terecht zou moeten komen, gaat naar het buitenland. En daardoor gaat het niet alleen met de aanvulling van het ambtenaarscorps alles behalve naar wensch, maar bovendien verlaat ieder die er de kans schoon toe ziet, den gouvernementsdienst terwille van een werkkring in het particulier bedrijf.

Dat moet natuurlijk spaak loopen. De regeering installeerde ongeveer anderhalf jaar geleden een commissie die tot taak kreeg, voorstellen tot herziening van de bezoldigingen in te dienen. De heer D. de Jongh Wzn., de burgemeester van Semarang, iemand die in het algemeen niet gewoon is, een zaak op te geven, heeft onlangs het voorzitterschap der commissie neergelegd; de inzichten der meerderheid van de leden weken te sterk van de zijne af. Dat is een symptoom, en het is twijfelachtig of het der commissie gelukken zal, met voorstellen voor den dag te komen die niet, als het nieuwe belastingsontwerp der regeering, onmiddellijk van alle zijden besprongen zullen worden.

Ware Indië een éénheidsstaat, het zou uit het buitenland de krachten laten komen die voor de ontginning van de schatten noodig zouden zijn in grooter aantal dan het nu zelf kan leveren, en deze werkkrachten lokken door hooger tractementen dan de normale; dit systeem werd o.a. door Japan toegepast. Er zou dan sprake zijn van een standaardinkomen, afhankelijk van den rijkdom aan hier geproduceerde waarden. Een bezoldigingsprobleem in den zin van het huidige zouden we hier dan niet hebben op te lossen. Of wel: ware de overheersching van de inlandsche maatschappij hier te lande van zoo ontwijfelbare kracht en de belastingdraagkracht van den inlander zoo groot, dat van hem alles gehaald zou kunnen worden wat noodig is om de hier geëischte bezoldigingen te betalen, er zou, afgezien van ethische motieven, evenmin een bezoldigingsprobleem behoeven te bestaan. Maar noch het een, noch het ander is het geval. Indië is géén eenheidsstaat, terwijl de financieele en belastingdraagkracht van den inlander te gering en het verzet tegen versterking van den druk te krachtig zouden zijn, dan dat aan een van die mogelijkheden kan worden gedacht. Een derde mogelijkheid is er echter niet. Van een normale Indische bezoldiging, van een Indisch standaardinkomen is geen sprake; het inlandsche gemiddelde inkomen is voor den Europeaan te laag, en algemeene aanvaarding van wat voor het Europeesche door zou kunnen gaan, is veel te hoog dan dat de voor dergelijke bezoldigingen - die dan ook aan inlandsche krachten gegund zouden moeten worden - vereischte bedragen door deze Indische samenleving opgebracht zouden kunnen worden. Het is niet duidelijk, hoe voor dit vraagstuk een oplossing te vinden zou zijn, zoolang het regiem der kapitalistisch-koloniale exploitatie intact blijft.

Het is de moeite waard, er hier op te wijzen, dat de regeering van Britsch-Indië met vrijwel precies dezelfde problemen te worstelen heeft.

* * *

De onverzoenlijkheid der tegenstellingen, die hier door de exploitatie geschapen werden, spreekt zich het scherpst uit in de houding der uiterste groepen: de groep der onder-

nemers en die van de inlanders wier bestaan van het bedrijf der ondernemingen geheel of grootendeels afhankelijk is geworden. Deze staan ontwijfelbaar recht tegenover elkaar; in de geesteshouding der leden van deze groepen openbaart zich de strijd der klassebelangen ondubbelzinnig.

De Europeesche middengroep evenwel, die der intellectueelen wier maatschappelijk bestaan wel direct, maar toch minder zichtbaar met de existentie en de ontwikkeling der Westersche samenleving hier te lande verband houdt, ondergaat de in het economisch leven werkende invloeden half- of niet-bewust, voelt dat er iets, of dat er veel, hapert in hetgeen er rondom haar gebeurt, maar slaagt er niet in, zich daarvan een helder gedachtebeeld te vormen. Zij analyseert niet of slecht, kan niet gelooven dat het kapitaal hier, als overal elders, krachtens zijn aard met cynische onmeedoogendheid werken *moet*, en spreekt zich uit in idealen en leuzen, die tegenover de practijk niet stand kunnen houden en dan ook tal van mutaties vertoonen, - of versterkt de gelederen der theosofen. Indië is het land der idealen die in de lucht hangen en der leuzen die nooit tot verwerkelijking komen. Zoolang de tegenstellingen nog niet op de spits gedreven waren, en zich, bij oppervlakkige beschouwing, verwachten liet dat ze nog wel te verzoenen zouden zijn, dat althans toenadering mogelijk was, vormden de leden dezer middengroep een vrij sterken steun voor de verdedigers van de ethische politiek. De ethische politiek bracht den inlanders eenige meerdere welvaart, maar tegelijk het verlangen naar nog veel méér welvaart, en, toen het besef begon te dagen dat het buitenlandsch kapitaal dat Indië exploiteert er naar streeft, de inlandsche samenleving op één en hetzelfde lage plan van ontwikkeling te doen blijven, de zucht naar bevrijding van alle overheersching. Zóó werd het echter door die groep van goedwillende intellectueelen niet bedoeld. Zij deinst terug voor de natuurlijke konsekwentie van mede háár werk, en lost zich meer en meer op: een zeer klein deel stelt zich aan de zijde der inlandsche beweging en verdedigt het goed recht daarvan, de massa echter loopt geheel over naar het andere kamp en versterkt de gelederen der koloniale-conservatieven. De ethische politiek, de politiek der goede bedoelingen van hen

die den inlander gaarne wat meer welvaart en vrijheid gunnen maar aan de grondslagen der koloniale overheersching niet getornd willen zien, heeft afgedaan. De wederzijdsche verhoudingen teekenen zich àl scherper af, en duidelijker dan ooit wordt beseft, dat men niet tegelijk het een en het ander wenschen kan, dat wie niet vóór ontwikkeling der inlandsche samenleving is, daartégen is. De onderscheiding, door de inlandsche pers gemaakt, in de 'sini'- en de 'sana' partij, de partij der hier inheemschen en die van elders gekomenen, geeft dan ook blijk van juist besef voor de feitelijke verhoudingen.

Het ligt voor de hand, dat onder deze omstandigheden nagenoeg elke maatregel der regeering voorbestemd is, òf naar de eene, òf naar de andere zijde teleurstelling te wekken; en ook, dat ondanks haar meest oprechte bedoelingen het wantrouwen vooral aan inlandschen kant noodzakelijk sterk toenemen moet. Het streven van den huidigen landvoogd om tegenover alle partijen volstrekte billijkheid te betrachten, is volkomen oprecht; er hebben zich, in den loop zijner regeerperiode, tal van feiten voorgedaan, die dit boven allen twijfel verheffen. Doch waar de wereld der maatschappelijke verschijnselen een zoo scherp en principieel conflict van belangen te zien geeft, komt billijkheid ten aanzien van de eene partij zelden neer op iets anders dan het toebrengen van schade aan de andere. En per slot van rekening blijft de regeering de vertegenwoordigster van het buitenlandsch kapitaal en de behartigster van de belangen der kapitaalbezitters. De koloniale exploitatie heeft nu eenmaal een bij uitstek zelfzuchtig doel en is geenszins bestemd, de inlandsche bevolking tot beschaving en welvaart te brengen, zooals het veelal heet. Weliswaar heeft de regeering en hebben de Europeanen, die de inlandsche bevolking naar billijkhheid behandeld willen zien, de zedelijke verplichting tot het nemen en steunen van maatregelen van die strekking te aanvaarden, maar de regeering is en gevoelt zich gebonden, en zal zich in stijgende mate gebonden gevoelen door haar primaire taak, de taak welke zij, uit kracht van het doel harer existentie als *koloniale* regeering in eerste instantie te volbrengen heeft: die der bevordering van de kapitalistische exploitatie van Indië. De rest

is, van het standpunt van den kapitaalbezitter bezien, bijzaak.

Dit juist is het, wat het besturen van dit land zoo uiterst moeilijk maakt. De meest oprechte bedoelingen der regeering raken bekneld tusschen de wenschen der inlandsche bevolking, die zich zelfstandig organiseert, en de daaraan tegengestelde eischen van het buitenlandsch kapitaal. De kapitalistisch-koloniale exploitatie van Indië heeft in een impasse gevoerd, waaruit wij ons niet zullen kunnen bevrijden tenzij met geheel dit exploitatieregiem gebroken wordt.

* * *

Of dit mogelijk, en of het spoedig mogelijk zal zijn - want de tijd dringt! - hangt geheel af van den loop van zaken op maatschappelijk terrein in West-Europa. Slechts socialiseering, meer of minder geleidelijk, van de thans kapitalistisch beheerde bedrijven ginds zal uitkomst kunnen brengen. Ik kan er hier niet diep op ingaan en ik durf het niet, omdat voorspellingen ten aanzien van hetgeen op sociaal gebied gebeuren zal, altijd een sterk element van speculatie bevatten. Maar een kort overzicht van de ontwikkeling zooals deze zich vermoedelijk voltrekken zal, mag hier niet achterwege blijven.

Van de resultaten der batig-slot-politiek der vorige periode van koloniale exploitatie kan. gezegd worden, dat zij voor een deel althans geheel het Nederlandsche volk ten goede zijn gekomen; er zijn o.a. vestingwerken en spoorwegen van bekostigd, zoodat de druk op den belastingbetaler lichter kon zijn dan zonder het bezit van het Indische wingewest mogelijk zou zijn geweest. Sinds echter het regiem der exploitatie door het buitenlandsch kapitaal tot ontwikkeling kwam, heeft de economische beteekenis van Indië voor Nederland een belangrijke wijziging ondergaan. Indië is afzetgebied voor kapitaal, gebied tot productie van grondstoffen voor de industrie en afzetgebied voor producten van de nijverheid daarginds. De beteekenis als afzetgebied voor Nederlandsche nijverheidsproducten is gering; van den totalen uitvoer uit het vrij verkeer van Nederland werd sinds 1890 niet meer dan 3 tot 5 procent jaarlijks naar Indië uitgevoerd. Wat van Indië aan grondstoffen, voedings- en genotmiddelen naar

Nederland wordt geëxporteerd, vertegenwoordigt ongeveer 15 à 16 procent van den totalen invoer tot verbruik in Nederland. Het grootste deel van de hoeveelheid jaarlijks naar Nederland uitgevoerde Indische producten wordt derwaarts verscheept omdat dáár de markt gevestigd is, en wordt weder naar elders uitgevoerd. In dezen handel worden groote sommen verdiend - en het is dan ook alleszins begrijpelijk, ofschoon strijdig met Indië's belangen, dat in Nederland zetelende directies van hier bestaande bedrijven en andere belanghebbenden een actie voeren voor opheffing van de markten, die zich hier in Indië onder den drang der oorlogsomstandigheden hebben gevormd, ten gunste van de markt in Nederland. De winsten komen echter een slechts kleine groep belanghebbenden ten goede; het Nederlandsche volk als geheel vindt er weinig baat bij.

Een kleiner deel der uit Indië verscheepte grondstoffen wordt in Nederlandsche nijverheidsbedrijven verwerkt. Hierbij hebben allen, die in deze bedrijven werkzaam zijn, uit den aard der zaak in meer of minder mate belang. Maar deze bedrijven vormen vermoedelijk een slechts onvoldoende compensatie voor die, van welke de oprichting in Nederland achterwege bleef doordat zij overbodig werden gemaakt door den uit Indië jaarlijks derwaarts vlietenden goudstroom. Voor Engeland is vrij afdoende aangetoond, dat de omvang van den kapitaaluitvoer en die der emigratie van jaar tot jaar nagenoeg gelijken tred houden. Een groote export van kapitaal doet de werkgelegenheid in het eigen land onmiddellijk sterk afnemen. Voor Nederland geldt naar alle waarschijnlijkheid hetzelfde. Het belang van geheel het Nederlandsche volk bij de exploitatie van Indië lijkt dus niet groot.

Wie er echter wel, en terdege, zijde bij spinnen, zijn: de Nederlandsche kapitaalbezitters. Het zijn de eigenaren van en de aandeelhouders in Indische ondernemingen - die reeds behooren tot de betrekkelijk kleine groep der bezitters van het grootste deel van het nationaal vermogen - aan wie het leeuwendeel van den buit toevalt. Voor hèn geldt inderdaad het ‘Indië verloren, rampspoed geboren’ - maar dat het Nederlandsche volk als gehéél door het verlies van deze kolonie ernstig zou worden getroffen, of, indien het daardoor al een schok zou ondergaan, zich

hiervan niet in verrassend korten tijd herstellen zou, wordt door de analyse der statistieken betreffende de economische verhouding tusschen Nederland en Indië niet aannemelijk gemaakt. De Nederlandsche arbeider heeft bij de exploitatie van dit land geen, of een zeer gering, belang. In zooverre zijn de verhoudingen in ons moederland aanmerkelijk gunstiger dan die in Engeland, van welks uitvoer ongeveer 35 procent naar de koloniën, voornamelijk Britsch-Indië, gericht is, en waar de werkliedenklasse voor een zeer groot deel afhankelijk is van het bestaan van voor die koloniën werkende bedrijven.

Stellen wij ons nu voor, dat West-Europa, en dus ook Nederland, socialistisch geworden is. Dit beteekent dan, dat voor de behoefte geproduceerd wordt instede van, als tot dusver, voor de markt. Wat voortgebracht wordt bóven hetgeen de maatschappij aldaar ter bevrediging van die behoeften noodig heeft, heeft niet langer waarde als middel om winst te maken, maar ter uitwisseling tegen producten van andere landen; uit Indië zullen langs dien weg de grondstoffen verkregen worden, welke de industrie in West-Europa toch in elk geval noodig zal blijven hebben. Een politiek van koloniale overheersching als de huidige, die bestemd is om, ten nadeele van de inheemsche maatschappij hier te lande, zeer eenzijdige belangen te dienen, zal dan overbodig geworden zijn. Want deze belangen zijn die van het buitenlandsch kapitaal, dat door een socialiseering van de voornaamste bedrijven juist een zeer groot deel van zijn macht en invloed verliezen zal; en juist deze belangen zijn het, die hier de afscheiding tusschen de Westersche en de inlandsche samenleving en geheel het dualistisch regiem eischen.

Verliest echter het kapitaal zijn invloed, dan verliest de Westersche samenleving haar beteekenis van voorpost en behartigster van buitenlandsche kapitalistische belangen. Droogt de bron der ‘drainage’ op, dan heeft eene samenleving van Europeanen in Indië, naast en afgezonderd van die der inheemsche maatschappij, geen zin meer. Dit wil niet zeggen dat hier te lande dan geen plaats meer zal zijn voor Europeesche ingezetenen, maar dat wat in Indië, ook onder leiding van Europeanen, geproduceerd wordt, Indië ten goede zal komen. Niet de ontginning van de natuurlijke rijkdommen van dit land met

behulp van Westersche technische middelen is op zichzelf voor Indië de oorsprong van de gevaren en vraagstukken, op welke in het voorgaande gewezen werd, - maar het feit, dat die technische middelen eigendom zijn van elders wonende kapitaalbezitters, m.a.w. dat ze zoodanig functionneeren, dat de resultaten der exploitatie voor verreweg het grootste deel aan dit land onthouden worden. Wordt gebroken met de politiek die dit mogelijk maakt, dan is daardoor tevens gebroken met het dualisme dat thans nog het wezen dezer koloniale samenleving kenmerkt. En dan ondergaat de Westersche samenleving in Indië een fundamenteele verandering.

Want zal de modern-Westersche techniek van productie en distributie, door het kapitaal hier geïmporteerd, en al wat daarmee samenhangt, functionneeren ten bate van Indië-zèlf, dan is de eerste voorwaarde dat de eigenaren dier middelen Indië als hun vaderland beschouwen, en is er voor Europeanen die hier komen met de bedoeling, zich in betrekkelijk korten tijd een vermogen te verwerven waaraan voor hen in hun geboorteland niet te denken valt, nog slechts bij uitzondering plaats. Zij die hier de bedrijven over zullen nemen van de buitenlandsche kapitaalbezitters kunnen niet op hun beurt buiten Indië de vruchten der exploitatie gaan verteren. En daarom zal vooral het gouvernement zich in het Indisch bedrijfsleven krachtig moeten doen gelden.

Het moet erkend worden, dat de kern der bedrijfsleiders in afzienbare toekomst niet uit de inlanders zal kunnen worden gerecruteerd. De technische en wetenschappelijke beschaving der inlandsche massa is over het geheel nog te laag dan dat zij een voldoend aantal op modern-Westersch plan van ontwikkeling staande individuëen als haar organen vooruit zou kunnen stooten, aan wie de leiding in het maatschappelijk leven toevertrouwd zou kunnen worden. En wordt in het algemeen te zeer vergeten, dat het receptief en het inventief vermogen - dit laatste opgevat als de psychische en intellectueele vatbaarheid tot doorvoelen en begrijpen van de beteekenis van hooger productiemethoden - zich als bijeen-behoorende tegenpolen in wisselwerking tot elkaar gelijkelijk behooren te ontwikkelen; dat het inventief vermogen in werking wordt gesteld

zoodra de maatschappij aan vermeerderde productie behoefte krijgt, maar zijn resultaten toch vanhetgeen aan kennis van feiten en functies voorhanden is, afhankelijk blijven. Zal een uitvinding waardehebben, dan moet zij aan een sociaalgevoelde behoefte tegemoet komen. Maar de behoefte richt zich op het naastbijliggende; en het is ondenkbaar dat die eener samenleving, welke nog voor ruim 90 procent in de fase der gesloten dorpshuishouding steekt, uit zou gaan naar de modern-Westerscheproductie- en distributietechniek. Het proces is te vergelijken met dat van het branden eener kaars: de hitte van de vlam doet de was smelten, en dank zij het smelten van de was wordt de vlam onderhouden. Juist door de tweeledigheid van dit proces, door deze wisselwerking, is onmogelijk dat zonder eenige van buitenaf komende oorzaak uit een brandende kaars plotseling een stuk wegvallen en het proces van het branden zich lager voortzetten zou. Het maatschappelijk ontwikkelingsproces vertoont een overeenkomstige tweeledigheid; en daarom is het ondenkbaar, dat een sociaal organisme in zijn groei een periode zou kunnen overslaan.

Wel kan een ontwikkelingsperiode worden verkort, en dit zal hier ten aanzien van de inlandsche maatschappij stellig gebeuren, zoodra zij van haar banden zal zijn verlost. Wat thans door haast alle Europeanen voor moreele en intellectueele minderwaardigheid van den inlander wordt aangezien, is voor een groot deel het gevolg der reactie van het inlandsch sociaal organisme op de vijandige invloeden der economische overheersching door het buitenlandsch kapitaal. Is voor zelfontwikkeling der inheemsche maatschappij de baan eenmaal vrij gemaakt, dan zullen dezelfde Europeanen zìch verbaasd en beschaamd afvragen, of dat dezelfde inlanders zijn die zij indolent, dom, diefachtig en leugenachtig scholden. Ik heb een groot vertrouwen in de sociale capaciteiten der inheemsche bevolking vooral, van, Java. En al lijkt het denkbeeld dat zij de kapitalistische fase van maatschappelijke ontwikkeling over zou kunnen slaan, een waan even waarschijnlijk is, dat zij die periode in een naar verhouding kort tijdsbestek zal weten te doorloopen.

De industrie in West-Europa zal in Indië geproduceerde grondstoffen noodig blijven hebben in hoeveelheden

minstens even groot als die thans daarheen worden uitgevoerd. De maatschappij daarginds zal dan ook de productie van dergelijke hoeveelheden gewaarborgd willen weten. Hierom reeds zou een socialistisch West-Europa er vermoedelijk tegen opzien, de handen geheel van Indië af te trekken en dit land zonder meer onafhankelijk te verklaren, - d.i. aan zijn lot over te laten; dit zou trouwens in volstrekten strijd zijn met de belangen der inlandsche maatschappij. De onafhankelijkheid van Indië zal voor de ingezetenen eerst volle waarde kunnen hebben zoodra dit land niet langer van wetenschappelijke en technische hulp van Europa afhankelijk zal zijn. Maar dit belet niet, dat Indië reeds in de periode van voorbereiding, welke voorafgaat aan het oogenblik waarop dit stadium bereikt wordt, zelfstandige éénheidsstaat zal kunnen zijn. De band met West-Europa zal het karakter van een bondgenootschap hebben. Is de maatschappij ginds socialistisch, dan brengt haar belang vanzelf mede, de ontwikkeling van Indië voort te stuwen tot dit hetzelfde peil zal hebben bereikt.

De noodzakelijkheid dezer ontwikkeling biedt steun en richting aan een Indische vooruitstrevende politiek. Men schermt hier gaarne met het denkbeeld dat ten aanzien van dit land een ‘Realpolitik’ noodig is, die haar steun en rechtvaardiging heeft te zoeken in de feitelijke verhoudingen. Het spreekt vanzelf, dat, wordt een ontworpen maatregel op haar doorvoerbaarheid getoetst, de beslissing tenslotte ligt bij den aard der maatschappelijke verhoudingen van het oogenblik zelf. Maar elke nieuwe maatregel behoort te passen in een algemeen schema, juist niet vooral met het oog op het heden, doch op de verhoudingen der toekomst ontworpen. De meer of min bewuste visie op de toekomst, van leiders zoowel als van massa, is de naar buiten geprojecteerde onmiddellijke psychische reactie op den gang der maatschappelijke ontwikkeling. Het bewustzijn - en voor velen het onderbewustzijn - ondergaat den invloed van de noodzakelijkheid dier ontwikkeling, en men voelt en weet met groote zekerheid, dat het zekeren kant uit moet, zonder de wenschelijkheid daarvan precies in allen deele te kunnen betoogen. Hoe heftiger en sterker die invloed, des te algemeener het gevoel voor de juiste richting. Kloven worden overbrugd door besef

der noodzakelijkheid van samengaan op eenige groote punten. De Radicale Concentratie is een natuurlijk product der tijdsomstandigheden, terwijl het oogenblik der samensmelting van de vereeniging 'Insulinde' met de Sarekat Islam niet ver meer af schijnt.

Er is geen vooruitstrevende politiek denkbaar die niet rekening houdt met de toekomst en den noodzakelijken gang der ontwikkeling daarheen. Daarom ook is het ontwerp tot unificatie van belastingen door ons met instemming begroet, al is het volkomen waar dat de armere Indo erdoor neergedrukt wordt tot lager maatschappelijk peil. Hij is niet te redden; behoort tot een klasse die geen toekomst heeft. Het streven naar unificatie is op de toekomst gericht en verdient dus toejuiching.

* * *

Onze taak bestaat in voorbereiding van den nieuwen tijd. Wij kunnen de macht van het kapitaal hier niet breken zoolang zij niet in Europa gebroken is. Wel kunnen wij een actie voeren voor afronding van de scherpe tegenstellingen, al brengt die *principieel* geen verbetering en al blijven desondanks de tegenstellingen bestaan. Critiek op al wat het kapitaal tot schade van de inlandsche samenleving uitricht is de eerste eisch. Daarnaast bevordering van den groei van instituten als Volksraad en Technische Hoogeschool. Wij maken ons omtrent het doel dezer 'schenkingen' geen illusie; wij weten zeer goed dat zij gedaan werden ter betere behartiging van de kapitaalbelangen, en dat ze, zooals ze thans, onder kapitalistisch exploitatieregiem, nog functionneeren en zullen functionneeren, Indië in geen enkel opzicht meer zelfstandig maken. Maar zij behooren tot de instrumenten, die, na *verandering* van hun functies, in de toekomst nuttig zullen zijn als elementen tot den opbouw van een homogeen Indisch sociaal organisme. En daarom aanvaarden wij ze reeds nu, met graagte; want het bestaan dier instituten zal de moeilijkheden der periode van overgang verlichten.

Op den achtergrond van dit streven ligt een beslist partijkiezen voor de belangen der inlandsche maatschappij hier te

lande. Niet omdat wij eenige partij of groep het recht zouden willen ontzeggen om haar belangen te behartigen op de wijze op welke haar zulks, *van haar standpunt*, rationeel en zakelijk voorkomt. Maar omdat in dezen strijd van onverzoenlijke tegenstellingen partij gekozen *moet* worden ten bate van *de Indische maatschappij der toekomst*.

Buitenzorg, September 1919.

D.M.G. KOCH.

Rantsoeneering van sterke dranken.

Het gebied der Noord-Amerikaansche Unie ligt droog. Krachtens een staatsverbod (prohibitie) mogen aldaar alkoholische dranken niet meer worden ingevoerd, verhandeld of geschonken. In België is het tappen van gedistilleerd verboden; koopen kan men het nog bij den slijter, hoewel slechts in hoeveelheden van minstens twee liter. Eindelijk maakt de uitslag van een in October j.l. gehouden volksstemming het waarschijnlijk, dat eerlang in Noorwegen slechts lichte wijnen en bieren verkrijgbaar zullen zijn.

Ziedaar eenige hoogstbelangrijke feiten uit de nieuwste geschiedenis der drankbestrijding. Voorbeelden tevens van de veel verbreide meening, dat alkoholmisbruik de genezing en vernieuwing van onze zieke wereld niet in gevaar mag brengen.

In het laatste oorlogsjaar lag in de meeste landen het bedrijf van brander, slijter en tapper bijna stil. De borrel werd schaarsch, duur en slap. Openbare dronkenschap kwam zelden voor en de deliriumlijders verdwenen uit de hospitalen. Gelukkiger oogenblik om krachtige maatregelen te nemen ter oplossing van het alkoholvraagstuk was ondenkbaar.

Onze Regeering schijnt dit niet te hebben ingezien. Ze liet het gunstige getij verloopen. Eerst in het derde jaar van zijn werkzaamheid, verklaarde de Minister van Arbeid, zag hij kans een herziening der Drankwet tot stand te brengen.

Wèl werd inmiddels een Staatscommissie in het leven geroepen. De opdracht luidde: ‘aan een onderzoek te onderwerpen de mogelijkheid om, zonder de industrie te knakken, aan het branderij-, distilleerderij- en likeurstokersbedrijf een andere richting te geven en meer bepaaldelijk na te gaan, of het ter wille van de bestrijding van het alkoholisme mogelijk is, de productie van gedistilleerd, voor inwendig gebruik bestemd, aanmerkelijk te beperken, indien het kan, op te heffen’.

Uit dezen zwaren bureauzin valt moeilijk iets anders te lezen, dan dat voorstellen, die een opheffing of een belangrijke vermindering van het verbruik van sterke dranken beoogen, alleen dàn door den Minister kunnen worden aanvaard, indien daarbij tevens de weg is aangegeven, waarlangs voor den alkohol, die niet meer door het keelgat verdwijnt, een voldoende afzet verzekerd blijft. Vóór alles moet de Commissie dus uitmaken, hoe het mogelijk zal zijn de gedistilleerdbedrijven meer voor export te laten werken en hoe alkohol in ruimere mate, dan tot dusverre het geval was, dienen kan als bron van licht, kracht en warmte. Dit laatste beteekent, dat ze zich wagen moet aan het geweldige probleem, dat sedert lang de oplossing van het alkoholvraagstuk bemoeilijkt.

Het behoeft geen betoog - ik zeg dit salva reverentia voor haar bekwame leden - dat de Commissie er hoogstwaarschijnlijk niet in zal slagen op bovenstaande vragen een behoorlijk antwoord te vinden. De aan haar gedane opdracht kan niet leiden tot bruikbare voorstellen van ruime strekking. En zeker behoeft haar werkzaamheid niemand er van te weerhouden, om de middelen, waarmede naar zijn meening het alkoholgevaar kan worden bestreden, in het openbaar te blijven bespreken.

In dezen gedachtengang waag ik het een lans te breken voor de invoering van een systeem van rantsoeneering van sterke dranken. Een systeem, dat uit den aard der zaak onvolmaakt is. Hoewel op de individuen toegepast, treft het met volkomen zuiverheid slechts de gemeenten. Maar ook dit beteekent reeds een geweldig voordeel. *Een rantsoeneering*, *die den matigen mensch in staat stelt zijn behoeften aan gedistilleerd ruimschoots te blijven dekken en tegelijkertijd*

ten gevolge heeft, dat er in elke gemeente minstens 41½% minder wordt gedronken, onttrekt ontegenzeggelijk dit mindere, zoo niet uitsluitend, dan toch grootendeels aan het misbruik.

* * *

Voor den geheelonthouder ligt het antwoord op de vraag, hoe het alkoholisme dient bestreden, doorgaans voor de hand. Wie, hetzij om ethische redenen, hetzij (wat gewoonlijk er meê samen gaat) omdat hij van oordeel is, dat de alkoholische dranken nimmer of hoogstzelden iets goeds, maar bijna altijd schade brengen, de stelling aanvaardt, dat elk gebruik uit den booze is, zoodat alkohol slechts voor technische en, heel misschien, voor geneeskundige doeleinden verkrijgbaar mag zijn, eischt, volkomen logisch, een staatsverbod voor alle alkoholische dranken, hetzij onmiddellijk, hetzij als toekomstig einddoel. In het laatste geval verlangt hij als maatregel van voorbereiding, van overgang, het mogelijk maken van plaatselijke verboden door plaatselijke keuze (local option).

De matigheidsman daarentegen, van meening, dat een regeling kan worden gevonden, welke het misbruik tot geringe afmetingen herleidt, zoodat de schade, hierdoor teweeggebracht, veel geringer is dan het voordeel, dat het gebruik aan individu en samenleving biedt, staat voor een moeilijk vraagstuk. Natuurlijk komt prohibitie bij hem niet in aanmerking. Daarentegen eischt hij, dat de borrel duur blijve. Ook wenscht hij meestal de Drankwet te behouden, die de kroegen verbeterde, het aantal daarvan gedurende het tijdvak 1882-1913 van 1: 129 tot 1: 332 inwoners deed dalen en zonder twijfel er toe medewerkte, dat het verbruik van sterken drank van 9.43 tot 5.21 liter per hoofd en per jaar verminderde. Ongaarne zal hij dit oude en reeds beproefde opofferen voor iets geheel nieuws.

Trouwens, wat zou dit moeten zijn? Een onbeperkt monopolie, waarbij alle verkoop van sterken drank zonder breidel in de handen van staatsambtenaren overgaat? In Rusland werd dienaangaande een alles behalve gunstige ondervinding opgedaan. Graaf Witte, de man, die het stelsel invoerde,

eindigde met in den Rijksraad te erkennen, dat uit zijn monopolie, hetwelk 25% der staatsinkomsten opleverde, enkel een instrument voor den Fiscus was gegroeid. De Russische methode om alle van hun kostwinning beroofde tappers en slijters aan hun lot over te laten, zal men bovendien hier te lande niet aandurven, terwijl omgekeerd in deze dure tijden een stelsel, dat groote schadevergoeding medebrengt, minder kans zal hebben dan ooit.

Ook het Gotenburger stelsel (bolagsysteem) zou in aanmerking kunnen komen voor den matigheidsman, die geheel nieuwe wegen wil gaan. Men vertelt daarvan veel goeds. Het beperkte het aantal drinkgelegenheden, rantsoeneerde aldaar het verbruik en, wat de hoofdzaak is, het schiep in den zetbaas van het bolaglokaal een tapper, wiens belangen geen verband houden met de hoeveelheid gedistilleerd, die gedronken wordt. Maar hiertegenover staat, dat het de vraag blijft, of het stelsel veel invloed heeft op het drankverbruik. Ook schadevergoeding aan tal van vergunninghouders zal bij invoering van bolagmaatschappijen, die de kroegen overnemen, niet kunnen uitblijven. Eindelijk pleit nog tegen het stelsel, dat daardoor het misbruik, hetwelk van de slijterijen uitgaat, niet wordt getroffen.

Sedert 1914 heeft men in Zweden getracht dit laatste bezwaar te ondervangen door de invoering van een rantsoeneeringsysteem voor de koopers van gedistilleerde dranken in slijterijen; een systeem, waarvan vooral Dr. Bratt, een Stokholmsch geneesheer, de ontwerper mag heeten. Aanvankelijk zijn hiermede goede resultaten bereikt. Zonder dat het debiet der Stokholmsche tapperijen toenam, daalde de verkoop der slijterijen geleidelijk van 19.9 (1913) tot 9.6 (1916) liter per hoofd en per jaar. Tevens verminderden in sterke mate de in dronkenschap begane misdrijven en overtredingen, het aantal deliriumlijders en de gevallen van chronisch drankmisbruik. Verder reikt de ervaring helaas niet. Zooals zooveel anders, heeft de oorlog (gebrek aan graan) ook deze proef in de war gestuurd.

Wèl echter weten we, dat niemand minder dan Dr. Bratt zelf het nieuwe systeem als aanvulling van het Gotenburger stelsel onvoldoende acht. Hij eischt bovendien (waarom zal straks blijken) een beperkt staatsmonopolie. Fabricage,

invoer en handel mogen niet langer in handen van particulieren zijn.

* * *

Wie het Gotenburger stelsel wil, zal dus waarschijnlijk èn Dr. Bratt's systeem èn een beperkt staatsmonopolie moeten aanvaarden.

Verdient deze combinatie ook voor ons land aanbeveling? Bezwaarlijk. Bolaglokalen hebben we niet en om die te scheppen zouden we niet alleen leergeld moeten betalen, maar ook, wat het meest klemt, voor een belangrijke schadeloosstelling aan tal van tappers hebben te zorgen.

Daarentegen schijnt het mogelijk om even goede resultaten als Bratt voor Zweden verwacht, zoodra aldaar een beperkt monopolie zal zijn ingevoerd, hier te lande te bereiken, indien we met behoud van ons vergunningsysteem een rantsoeneeringstelsel aanvaarden met als onmisbaar complement een beperkt monopolie. *Onze rantsoeneering zal echter niet enkel den aankoop in slijterijen*, *maar ook de vertering in kroegen moeten gelden*. Weliswaar zal het bolaglokaal meestal van beter gehalte blijven dan vele van onze drinkgelegenheden, maar hiertegenover staat als voordeel, dat, zoodra de bons op zijn, het drinken, zoo niet altijd, dan toch dikwijls gedaan zal zijn: het bezoeken van een ander lokaal geeft geen uitkomst.

Wie beweert, moet bewijzen of althans het beweerde aannemelijk trachten te maken. Met het oog hierop begin ik met in korte trekken de voornaamste bepalingen neêr te schrijven van een rantsoeneeringsysteem, dat voor ons land zou kunnen dienen.

1. Een staatsmonopolie wordt ingesteld, omvattende den invoer, de bereiding, de zuivering en den verkoop in 't groot (meer dan 350 gram) van alle gedistilleerd.
2. Verkoop in 't klein van gedistilleerde (sterke) dranken blijft overgelaten aan vergunninghouders (slijters en tappers). Deze verkoop mag slechts geschieden tegen inwisseling van een gedistilleerdkaart of van daarvan af te scheuren bons.
3. Gedistilleerdkaarten zijn op aanvraag verkrijgbaar voor alle mannen van 21 jaar en ouder. Meerderjarige vrouwen kunnen een kaart ontvangen, indien ze alleen wonen of aan het hoofd eener huishouding staan. Geen kaart wordt uitge-

reikt, indien bij onderzoek blijkt, dat de aanvrager bedeeld wordt, alkoholist is, kortgeleden veroordeeld werd wegens een misdrijf of overtreding, met alkoholmisbruik in verband staande enz. enz.

4. Elke kaart draagt den naam of het nummer van den houder. Ze bestaat uit een lichaam, waaraan tien bons. Zoowel lichaam als bons zijn voorzien van een stempel, waaruit blijkt, in welke gemeente de kaart is uitgegeven. Buiten die gemeente zijn bons noch kaarten geldig.
5. Voor elken bon mag 35 gram (een borrel) gedistilleerd worden getapt, terwijl een geheele kaart (dus met de daaraan verbonden bons) het recht geeft om 350 gram (een halve flesch) in te slaan bij den slijter, die bij het distributiebureau staat opgegeven als leverancier van den houder der kaart.
   Vervoer van meer dan een halve flesch moet door een geleibiljet zijn gedekt.
6. Evenals vroeger met de broodkaarten het geval was, worden telkens vier gedistilleerdkaarten voor vier achtereenvolgende weken uitgereikt. Echter enkel aan mannen. Vrouwen ontvangen slechts één kaart (van bijzondere kleur), die dan voor den geheelen termijn van vier weken geldig is. Ook mannen kunnen in plaats van vier weekkaarten één of twéé van zulke vierwekelijksche kaarten verlangen.
   De uitreiking der kaarten geschiedt tegen eenige betaling. Deze is per kaart des te geringer, naarmate iemand om minder kaarten verzoekt.
7. Op ongebruikte bons, mits nog aan de kaarten verbonden, kan in de laatste der vier weken bij den slijter worden gekocht, doch nooit meer dan 350 gram.

Enkele van bovenstaande bepalingen behoeven eenige toelichting. De hoeveelheid sterke drank, per week toegestaan, beschouwe men als een maximum; over een lager rantsoen ware zeker te praten. Aangezien de vrouw doorgaans matig leeft en meestal slechts sterken drank behoeft ten bate van een bezoeker of voor huishoudelijk gebruik, is voor haar een rantsoen, dat gelijk staat met ¼ van hetgeen de man kan ontvangen, ruim voldoende. Aan de bepaling, dat elke bon den stempel moet dragen van de gemeente, waar de kaart is uitgegeven, zoodat het opkoopen van bons voor de groote steden wordt voorkomen, ligt de gedachte ten

grondslag, dat een over het geheele land verdund euvel ver te verkiezen is boven een kwaad, dat zich op enkele plaatsen concentreert. Het geringe bezwaar, dat bij deze regeling iemand, die van huis is, zich geen glaasje gedistilleerd kan doen schenken, mag hier niet wegen. De tijd is voorbij, waarin men meende (zie art. 3 der Drankwet), dat een soldaat, die marcheert of een burger, die een groote reis doet, een borrel binnen zijn bereik moet hebben. Wat betreft de invoering van een beperkt monopolie, hetgeen voor een groot deel neerkomt op staatsexploitatie van fabrieken en bijgevolg de aandacht verdient van de staatscommissie, die naar aanleiding van de motie Marchant zal worden ingesteld, - van een rantsoeneeringsysteem is ze een logisch gevolg. Geheime levering dient voorkomen. Ook moet de Staat als distribuent het geproduceerde kunnen kwijt raken, wat niet zal lukken, indien particulieren de bereiding in handen hebben en aan den Staat leveren. Tenzij natuurlijk, dat deze ook de productie ransoeneert, iets waaraan in vredestijd niet te denken valt. In 't voorbijgaan opgemerkt: omgekeerd is een monopolie nimmer aan te bevelen zonder rantsoeneering van het verbruik. Immers, juist deze voorkomt, dat een regeering het monopolie misbruikt ten bate van de staatskas.

* * *

De Staat wordt dus fabrikant, zuiveraar, importeur en rantsoeneerend distribuent van alle gedistilleerd. Welke gebreken heeft zulk een regeling?

Er zal een handel in bons ontstaan, die niet alleen de rantsoeneering voor een deel haar doel doet missen, maar ook de rol kan spelen van een moreel zeer schadelijken factor. Onder de bepalingen, die hiertegen zijn te bedenken, is er zeker geen enkele die den handel geheel verhindert. Hoogstens kan men dien wat bemoeilijken. Daarom blijve, evenals bij de brooddistributie het geval is, den bezitter eener kaart de vrijheid om bons aan anderen te geven of te verkoopen. Het moreele bezwaar is dan ten minste in hoofdzaak opgeheven, aangezien de groote massa, aan wier opvoeding intusschen blijve gewerkt, in het overdoen van bonnetjes iets volkomen geoorloofds gaat zien. Wat het te kort schieten der rantsoeneering betreft, dienaangaande trooste men zich met de gedachte,

dat, zooals straks zal blijken, daarmede toch veel bereikt wordt en bedenke verder, dat elk stelsel van drankbestrijding onvolmaakt is. Iedere extra-portie zal bovendien extra-geld kosten.

Eveneens zal de op de kaarten gekochte drank niet zelden aan anderen worden overgedaan. Ook hierin beruste men. Om meer dan een half fleschje kan het nooit gaan. En, wat de hoofdzaak is, de handel in kaarten blijft onmogelijk. Enkel de houders daarvan kunnen daarop iets inslaan bij hun leverancier.

Dat bij invoering van rantsoeneering ook grenssmokkelarij en geheime bereiding zijn te duchten, spreekt van zelf. Hoe duurder en schaarscher de borrel is, des te meer heeft men tegen deze ontduikingen te kampen. Rantsoeneering zal dan ook meer hiertoe aanleiding geven dan het tegenwoordige vergunningstelsel. Daarentegen staat ze torenhoog boven een systeem, waarbij het land zoogenaamd droog wordt gelegd. Noorwegen weet daarvan meê te praten. Het tijdelijk verbod, dat in dat land gedurende de laatste twee oorlogsjaren van kracht was, had ten gevolge, dat het verbruik van brandewijn voor technische en geneeskundige doeleinden tot het honderdvoudige steeg van wat het vroeger bedroeg, terwijl daarenboven een sterke vermeerdering viel waar te nemen der klandestiene stokerijen (Corr. N.R. Ct.). Verwonderen kan dit niet. Men trekke slechts de consequentie uit het feit, dat menig brave huismoeder, die zelf nooit sterken drank gebruikt, heel wat zal willen neêrtellen om eenig gedistilleerd in huis te hebben, hetzij om den man eens te onthalen, hetzij om bij lichte ongesteldheden toe te passen.

Ook bij rantsoeneering zal van het gedistilleerd, dat voor technisch of geneeskundig gebruik wordt bestemd, wel iets langs verkeerde wegen gaan. Voor medisch gebruik zal echter de kaart bijna altijd voldoende zijn, terwijl in de behoefte, die een huishouding aan een weinig spiritus kan hebben, gemakkelijk is te voorzien door deze vloeistof bij den slijter verkrijgbaar te stellen tegen afgifte van 2 à 3 bons per 35 gram.

Menig vergunninghouder zal er naar trachten om door verdunning van de uit de rijksmagazijnen ontvangen dranken te kunnen verkoopen of tappen aan hen, die geen kaart of bon meer bezitten; meestal zal dit personen betreffen, die juist geen extraportie moeten hebben. Het wil mij schijnen,

dat dit gevaar te voorkomen is, wanneer de slijters hun waar in verzegelde flesschen ontvangen en als zoodanig moeten afleveren. Wat de tappers betreft, er is zonder twijfel veel te bereiken, indien de Staat de gewone soorten jenever, brandewijn, cognac en zoete likeuren in éénzelfde sterkte tegen ongeveer den thans geldenden prijs aflevert, daarentegen de dranken met grooter alkoholgehalte zoo hoog berekent, dat verdunning van deze fijne waar geen winst geeft. Natuurlijk heeft de Drankwetinspectie dan een oog er op te houden, dat er geen gedistilleerd getapt wordt van te laag alkoholgehalte, hetgeen te vergemakkelijken is door de bepaling, dat de flesschen, waaruit de gewone soorten worden geschonken, bijzondere etiketten moeten dragen en op een zichtbare plaats in het buffet staan. Dit laatste brengt het voordeel, dat ook de kroeg bezoeker gaat controleeren, of hij wel waar voor zijn geld krijgt.

Met het schenken uit te kleine glaasjes valt hetzelfde te bereiken, als met de verdunning der dranken. Glazen van geringer inhoud dan 35 c.M^3 mogen bijgevolg in een vergunninglokaal niet worden geduld.

* * *

Welke zijn nu de goede zijden, de voordeelen van het stelsel?

Allereerst is van belang, dat het een uitbouw geldt van wat reeds bestaat, het vergunningsysteem. Invoering van bolagstelsel of onbeperkt monopolie zou vereischen, dat met de bestaande wetgeving geheel gebroken werd.

Dat het klandestiene tappen, een ware pest, zoo goed als verdwijnen zal, zoodra ieder zijn portie gedistilleerd krijgt toegewezen, is eveneens een goede zijde van de rantsoeneering. Bij eenig toezicht kan nimmer zóóveel gedistilleerd tersluiks worden bereid of ingevoerd, dat de tallooze geheime tapperijen de noodige stof kunnen machtig worden om het bedrijf voort te zetten. Te meer niet, omdat waarschijnlijk in de eerste plaats de groote café's en de rijke particulieren deze dure borrels zullen trachten machtig te worden.

Een voordeel is verder, dat, behalve wellicht aan den groothandel, schadevergoeding kan uitblijven. Om het lot van slijters en tappers behoeft een staat, die rantsoeneert, zich niet te bekommeren. Al zullen deze hun debiet zien verminderen, de winst, die ze derven, werd in hoofdzaak

behaald, voor zooverre hun bedrijf schadelijk werkte; grootendeels kwam ze voort uit misbruik. Wat het gebruik den vergunninghouder opleverde, blijft behouden, terwijl de meerdere verkoop van alkoholvrije dranken veel goed zal maken, althans voor den tapper. In dit verband is het van belang er aan te herinneren, dat de vergunningen, die na 1 Mei 1904 zijn verleend, geheel buiten beschouwing kunnen blijven; men kan ze nu reeds zonder meer elke 5 jaar opdoeken.

De grootste post op de creditzijde van de rantsoeneering blijft intusschen de vermindering van het verbruik. Hetgeen in Zweden is bereikt, werd reeds medegedeeld. Wat ons land betreft, waar in 1913 het jaarlijksch verbruik van gedistilleerd (herleid tot 50% gehalte) 5.21 liter per hoofd bedroeg, was in dit jaar de hierboven geschetste rantsoeneering van kracht geweest en had het alkoholgehalte van de gewone soort jenever enz. 35% bedragen, dan zou er, zooals de berekening leert, per hoofd slechts 3.05 liter (ad 50%) zijn gedronken. En schriel ware dat rantsoen niet geweest, veeleer te ruim. Bovendien, al moet men zich in dezen voor al te schoone illusies in acht nemen, niet ieder zal, zooals bij de berekening werd aangenomen, zijn rechten op het rantsoen laten gelden. Ook is het aantal personen, aan wie een kaart dient geweigerd, voor vermeerdering vatbaar. Zoo verdient overweging, om ieder, die niet aangeslagen is voor eenige belasting, de kaart te onthouden. Wie in den tegenwoordigen tijd zóó weinig verdient, dat Rijk noch Gemeente iets van hem vorderen, is in economischen zin zulk een minimumlijder, dat voor hem de verleiding om zijn geld aan borrels te verdoen eigenlijk niet mag bestaan. Zeker echter moet aan degenen, die wèl aangeslagen zijn, maar, als het op betalen aankomt, in gebreke blijven, het verzoek om een gedistilleerdkaart nimmer worden toegestaan. Zonder plichten geen rechten! Wat deze maatregel zal beteekenen, laat zich eenigszins vermoeden uit het feit, dat in Amsterdam en Rotterdam in het laatste jaar vóór den oorlog niet minder dan 5081 (11½%) en 2771 (16½%) belastingposten, den laagsten aanslag (*f* 600. -) betreffende, oninvorderbaar waren.

* * *

De vraag, welke van de twee het zwaarst wegen, de voordeelen, die het besproken stelsel zal afwerpen of de nadeelen, die er aan kleven, is helaas geen rekensom. Verschillende personen zullen aan de verschillende posten een zeer verschillende waarde toekennen, zoodat een eenigszins objectief antwoord onmogelijk blijft.

Toch heb ik goeden moed, dat velen met mij accoord zullen gaan, wanneer ik van het door mij besproken stelsel veel durf verwachten.

Natuurlijk zullen er zijn, die onder geen voorwaarde van rantsoeneering willen weten. De prohibitionisten in de eerste plaats. Hen zal ik zeker niet bekeeren. Evenmin degenen, die niet willen geraakt zien aan de bestaande vrijheid om zooveel te drinken als men lust heeft, of blind zijn voor de gevaren, die ten gevolge van hooger loon en meer vrijen tijd dreigen; gevaren, die zich reeds beginnen af te teekenen in de opbrengst van den jeneveraccijns en de arrestaties wegens dronkenschap gedurende de laatste maanden. Ook wie de staatskas te lief heeft of tegen het toepassen van krachtige middelen opziet, zal ik niet overtuigen.

Maar, voor al die menschen schrijf ik niet. Mijn beschouwingen richten zich tot de matigheidsmannen, die, met een open oog voor het steeds meer dreigende alkoholisme, bereid zijn om ten bate van het algemeen iets van hun persoonlijke vrijheid op te offeren en daarbij geen vrees koesteren om voor een belangrijk doel hun toevlucht te nemen tot zoo ingrijpende maatregelen als rantsoeneering en staatsmonopolie.

Intusschen weet ik, dat ook bij menigen matigheidsman nog bezwaren zullen rijzen. Vooral de bonnenhandel zal hem tegenstaan. Daarom nog dit. Wie de hierboven beschreven rantsoeneering verwerpt, overwege eens, wat hij dan wèl zou willen. Ik ben er zeker van, dat de eenige gevolgtrekking, waartoe hij zal komen, geen andere kan zijn dan dat de regeling, die Bratt voor Zweden wenscht, hem meer aantrekt. Maar, ik wijs hierop nog eens met nadruk, deze regeling is evenmin volmaakt en eischt bovendien, dat men onze drinkgelegenheden door bolaglokalen durft vervangen en bereid is om millioenen neer te tellen tot schadeloosstelling van tallooze vergunninghouders.

* * *

Allicht heeft het verwondering gewekt, dat tot dusverre niet werd gerept van het stelsel van plaatselijke keuze (local option). Dit geschiedde met opzet. In dezen moeilijken en zorgelijken tijd moet over het geheele land het drankmisbruik zonder dralen worden beteugeld. En aan dezen eisch voldoet plaatselijke keuze allerminst. Niet alleen, omdat dit stelsel slechts geleidelijk, in den loop van jaren, tot een uitwerking van beteekenis zal komen, maar ook, omdat - de ondervinding in Amerika en Noorwegen leert het - daarvan niet te verwachten valt, dat het ingang zal vinden in de groote steden. Wien de drankbestrijding ter harte gaat, moet dan ook den wensch koesteren, dat, indien het ontwerp der heeren Rutgers c.s. tot wet mocht worden verheven, dit niet zal geschieden in de overtuiging, dat daarmede het noodige gedaan is.

Intusschen, wetsbepalingen, die plaatselijke verboden mogelijk maken, zal menig matigheidsman willen aanvaarden. Weliswaar kunnen deze, wanneer ze algemeen mochten worden, practisch hetzelfde gevolg hebben als het door hem niet gewenschte staatsverbod, maar, zooals reeds gezegd, daarop is niet veel kans. Erkend dient, dat aan plaatselijke keuze naast enkele kleinere één groot voordeel verbonden is, namelijk, dat het tal van menschen er toe brengt zich met het alkoholvraagstuk bezig te houden. Iets, wat ons land bitter noodig heeft.

Met het hierboven besproken rantsoeneeringstelsel kan local option gemakkelijk samengaan. Tegen een combinatie van vergunningstelsel, beperkt monopolie, rantsoeneering en plaatselijke keuze bestaat geen bezwaar. Noodzakelijk zal echter zijn, dat in gemeenten, waar behalve de kroegen ook de slijterijen door de stembus verdwijnen, voor de ingezetenen gedistilleerd-kaarten beschikbaar blijven, opdat ze in staat zijn van elders te ontbieden, wat in de eigen woonplaats niet meer te koop is. Een regeling, die zeker te verkiezen zal zijn boven een plaatselijke keuze zonder rantsoeneering. Daarbij toch staat het een ieder vrij sterke dranken in elke hoeveelheid van uit natte plaatsen in te voeren.

H. BURINGH BOEKHOUDT.

De feestrede.

Toen de Voorzitter van ‘Arti et Amicitiae’ de talrijke gasten in de benedenzalen van het maatschappelijk gebouw had toegesproken, en hen in een sobere maar hartelijke rede de beteekenis der plechtige bijeenkomst had uiteengezet - toen werden de deuren geopend en begaf men zich naar de Tentoonstelling.

De zalen liepen vol, er was een feestelijke stemming, men ontmoette vrienden en bekenden; maar de kans om de wachtende kunstwerken rustig te bezien, was gering.

Toch was wat men zien kon voldoende om de bezoekers te overtuigen dat de Tentoonstellings-Commissie voor een prachtige verzameling had gezorgd, en dat zij ten volle de hulde verdiende, die haar in de openingsrede gebracht was.

Ik trachtte voorzichtig de schilderijen te naderen, week uit naar links en naar rechts, wrong mij door de speurende en pratende groepen en - zag mij plotseling in de buurt van ‘mijn ouden vriend.’ Ik mag hem niet altijd een ideaal gezelschap prijzen - daarvoor is hij te onrustig en te zeer van vele dingen vervuld - maar in deze feestelijke omgeving moest ik hem wel zeer waardeeren, om zijn ruime belangstelling en niet te onderschatten ervaring, ook om zijn soms aan zuidelijker streken herinnerende opgewektheid en mededeelzaamheid.

Ik nam mijn maatregelen, dat hij mij niet ontsnappen kon en vond hem gelukkig in de beste stemming: Hij was verrukt over de kunstwerken, ingenomen met het feest. Hij kwam natuurlijk op het diner, dat 's avonds in de societeits-

zalen zou worden aangericht; ‘men moet’, zoo voegde hij er aanstonds aan toe, ‘zulke oude instellingen in eere houden’ en hij toonde zelfs een bijzonderen lust om eens een warme speech te lanceeren.

‘Weet je waarover?’ vroeg hij en keek mij door zijn ronde brilleglazen uitdagend aan. Voor ik mij aan het antwoord waagde, vernam ik het reeds: ‘over de Amticita’.

Maar het begonnen gesprek werd te dikwijls verstoord; wij lieten ons door den drang der bezoekers willig voeren naar een van die stille hoeken waar men een oogenblik ongestoord zijn kon, zonder dat het genot der animeerende omgeving verbroken werd. Verlangend de goede stemming te behouden, begon ik maar aanstonds het denk beeld der feestrede voortreffelijk te noemen.

‘Heel interessant’, beaamde ik, ‘ik ben verlangend je rede te hooren. Maar ik moet je toch waarschuwen dat je ditmaal met je warmte wel eens een beetje in den tocht zoudt kunnen staan. Juist over die “Amicitia” immers, worden altijd nog al harde noten gekraakt. Weet je niet dat onlangs in de Vereeniging Architectura et Amicitia een voorstel om die “Amicitia” heelemaal te schrappen een sterke verdediging vond en.....’

‘Och’, zoo onderbrak hij mij haastig, ‘je-lui begrijpt de zaak niet. Daar is oorspronkelijk waarachtig geen ordinaire cameraderie mee bedoeld, en het pleit niet voor den geest onzer jongeren, indien ze slechts zoo in weten te zien’.

Ik vreesde, dat aldus een dispuut geopend zou worden, weinig passende bij de feestelijke stemming onzer omgeving en verzachtend voerde ik dus aan:

‘Nu ja, niemand ontkent natuurlijk de waarde, de geestelijke waarde der vriendschap; maar geef dan ook toe dat de verleidingen vele zijn in de wereld en dat in een Genootschap de weg van leden-vriendschap tot cameraderie wel eens zeer kort gebleken is’.

‘Zeker, maar voel je nu niet dat de zaak verkeerd begrepen wordt? Je moet niet aan persoonlijke vriendschap of uitsluitend persoonlijke relaties denken’, was het snelle antwoord.

‘Goed, ongetwijfeld, dat zal veel beter zijn’, gaf ik weer toe; ‘maar welke gronden heb je nu voor je bewering, dat men het anders verstaan moet?’

‘Gronden?’ gaf hij terug en hij keerde zich met een van zijn ietwat abrupte gebaren naar mij toe: ‘Gronden? Zie dan eens naar den stichtingstijd, toen men het woord gekozen heeft. Ge behoeft er niet lang naar te zoeken: de Heer Balbian Verster heeft bij het 70-jarig feest een interessante geschiedenis der Maatschappij gepubliceerd in “Eigen Haard”. Ge zult nog wel ergens een exemplaar kunnen vinden. En lees daar eens na wie de stichters waren! Dat waren twee schilders, een beeldhouwer, een graveur en een architect, dat waren de vijf Directeuren der toenmalige Academie (Gij moogt het waarachtig wel weten voegde hij er eenigszins smalend bij), dat waren de representanten der Beeldende Kunsten zooals ze in die Academie als in een Universitas Artium vereenigd waren: zij vertegenwoordigden de Eenheid der Kunsten en de harmonie hunner samenwerking. Dàt zegt je hoe de “Amicitia” was die zij bedoelden! en zij kozen het antieke woord om de universeele gedachte eerbiedig te noemen.’

Ik kon niet ontkennen, dat de uitlegging fraai gevonden was. Maar zijn toelichting was nog niet compleet.

‘Heb je,’ zoo ging hij voort, ‘wel eens gedacht aan de geestvolle verschijning van Johannes Bosboom’ (hij spreekt dien naam altijd met bijzonderen eerbied uit), ‘op dat eerste Arti-feest? Hij was toen nog een jonge kerel van 21 jaar, vol van verrukkingen en illusies. In de vergadering waar zooveel oudere Kunstenaars en deftige Heeren zetelden nam hij driemaal het woord. En waarover sprak hij denk je?... Over de eerstvolgende Tentoonstelling? Neen, hij sprak, opgetogen, over de bouwkunst, over de grootsche historische Monumenten, die nog steeds als onbegrepen kostbaarheden midden in onze schoone steden stonden...’

En, als om een, niet gemaakte tegenwerping af te weren, gaf hij met een lichte handbeweging toe, ‘nu ja, hij heeft natuurlijk wel geweten dat hem hier een prachtige arbeid wachtte! Maar de diepere en wijdere gevoelens die hem dreven, waren toch verwant aan de harmonische inzichten, die de stichters samenvoerden. Die Stichters herinnerden aan de harmonie, aan de Amicitia der Kunsten; hij, Bosboom, ging in zijn hoog gestemde verwachtingen verder, hij vierde in zijn oproep voor de eer onzer grootsche monumenten,

de harmonie van Kunst en Leven... een andere en hoogere ‘Amicitia.’

Mijn vriend werd warm en ietwat opgewonden; en hij wist wel dat hij mij met zijn soms zoo wijde gedachten, die (hoezeer moest ik het vreezen) wel eens met de realiteit in botsing zouden kunnen komen, altijd charmeerde.

Wij zaten in het hoekje van een der kleine zalen, een poos mijmerend over het gesprokene, toen hij plotseling weer hervatte:

‘Ik heb, eenige jaren geleden, van een jeugdig geleerde, die als Hoogleeraar aan de Amsterdamsche Universiteit zijn inaugurale rede hield, eens bijzonder wijze woorden gehoord, die ik bij deze gelegenheid wel eens in herinnering zou willen brengen.

Hij had voor Curatoren, Collega's, Studenten en velerlei genoodigden, een diepzinnige uiteenzetting gegeven van enkele problemen in de door hem te doceeren wetenschap en zei ten slotte, zich meer bijzonder tot zijn toekomstige leerlingen richtende:

“Bij dat alles zou ik U echter steeds er aan willen herinneren, dat het vak van studie waarin ik Uw leider zal trachten te wezen slechts een deel is der wetenschap en... dat de wetenschap zelve maar weer een deel is van het geheele groote en machtige Leven.”’

‘Zie je’ - en een beetje ‘ému’, zooals wij dat in onze jonge jaren ook zoo dikwijls waren, stond hij op en besloot ‘van uit zulke ideeën moet men, naar het mij voorkomt, de Amicitia bezien.’

Het bleek werkelijk een interessant onderwerp, dat mijn vriend aan de feesttafel wilde opdisschen. Maar kon men wel gerust zijn omtrent de wijze waarop de rede ontvangen zou worden? Hoezeer waren de omstandigheden sedert 1839 veranderd! Toen was er één Vereeniging: Arti et Amicitiae; en Bouwmeesters, Schilders, Beeldhouwers en Graveurs werkten er samen en zelfs Dichters en Musici waren er geen vreemden.

Dit gaf de jonge maatschappij de kracht tot een even snelle als gelukkige ontwikkeling.

En thans? Er zijn verschillende Architecten- en Schilders-Vereenigingen, de Beeldhouwers hebben hun kring, evenals

de Grafische Kunstenaars. Ziet men ooit Componisten of Letterkundigen in Arti's zalen? Arti is een der vele vereenigingen geworden bijna uitsluitend van Schilders, die er wellicht nog eens hun onvervreemdbaar ‘arena’ van maken.

‘Maar ik zal hun toch schoone en onvergankelijke illusie van der Kunsten Eénheid nog eens voorhouden - in de leuze der Maatschappij ‘Arti et Amicitae’... zoo bleef het vaste voornemen van mijn vriend en wij scheidden.

Des avonds om half acht vereenigden zich de zoo talrijke gasten in de gezellige zalen aan het Rokin. De vriendelijke Voorzitter ontving ons met zijn Bestuur, dat zich alle moeite gegeven had de talrijke gasten aan vier groote tafels op het beste een plaats te geven. De maaltijd begon.

Ik was vol verwachting. Van af mijn plaats kon ik ‘mijn ouden vriend’ niet ontdekken; maar te rechter tijd zou ik hem wel hooren.

De eerste officieele speechen werden gezegd en toegejuicht. De voorzitter bracht hulde en dank aan de Vorstelijke beschermers, de secretaris gaf een zorgzaam bewerkt historisch overzicht. Ik werd een beetje ongerust toen ik de blijde drukte en het rumoer in de zaal met onverwachte snelheid stijgende zag. De sprekers volgden elkander op... men prees het Bestuur, de Maatschappij, de Tentoonstellings-Commissie... meermalen ook de vriendschap, in wel geheel anderen geest echter als mijn vriend het bedoelde! Het ging steeds door en aldoor steeg mede de feestvreugde, die haast een feestroes annonceerde. Het strijkje deed zijn uiterste best, de onvermoeide feestleider introduceerde met plechtige gebaren een koddige negerzanger,... het feestmaal liep ten einde.

Maar de rede, de feestrede op de Amicitia, die mij beloofd was? Ik wachtte te vergeefsch en ging ten slotte teleurgesteld naar huis.

De volgende morgen bracht opheldering. Bij den doorgang van het Rijks Museum kwam ik mijn vriend tegen en hij keek mij schuin door zijn brilleglazen min of meer wantrouwend aan; de opgewektheid van gisteren was geheel verdwenen.

‘Hoe is het’? vroeg ik direct. ‘Waar bleef je schoone beschouwing over de Amicitia? Ik heb je gehoord noch gezien!’

‘Ik heb jou wel gezien’, beet hij mij eenigszins bits toe,

‘je zat daar zoo aan het boveneinde van de tafel en ik... neen je hebt gelijk gehad. Ik deed beter mijn speech in mijn zak te houden’.

‘Maar wat is er dan toch gebeurd’, drong ik eenigzins onnoozel aan?

‘Hoor eens’, hernam hij, ‘laten we geen comedie spelen. Ik ben een idioot. Gisteren, nadat wij uiteengingen, was ik nog even in de Societeitszalen, waar de geurige thee gul werd rond gediend. De stemming was ook daar gezellig en opgewekt en toch begreep ik er in eens, hoeveel er veranderd is in... de situatie der Maatschappij in 80 jaren’. Ja, zoo gaat het soms met enthousiasten! zul je zeggen. In elk geval ik vond het beter maar niet te spreken en thuis te blijven.

‘En toch kon ik mij 's avonds niet weerhouden eens te gaan kijken. Ik trof het nogal zonderling. De zaal zag er werkelijk feestelijk uit en de opgewektheid was bijna aanstekelijk. Waarachtig men had het over Amicitia en een der onberispelijke gasten sprak. Ge zult het u wel herinneren.

“Mijne heeren”, riep hij, want men moest er zijn stem geducht uitzetten om in het rumoer verstaan te worden. “Mijne Heeren”... ik was lid van Zeemanstrouw en werd daar eensklaps dakloos gemaakt... ik werd lid van Eendracht, maar voelde mij daar als een kat in een vreemd pakhuis, tot ik een paar oude vrienden tegen kwam, die mij de vraag stelde: Waar zit je? We zien je nooit! Nu, ik vertelde hen van zus en zoo. Wel, antwoordden ze, wij zijn in Arti, dáár is het gezellig, je kunt er zoo rustig een kaartje leggen of een dominotje spelen en het gaat er vriendschappelijk toe. En toen ben ik lid van Arti geworden, Mijnheer de voorzitter, en ik ben blij dat ik het gedaan heb, want hier vinden wij, oude leden van Zeemanstrouw, de Amicitia van Arti. Ik drink dus (hij trachtte nu zijn stem bij gejoel en gejuich, nog meer kracht te geven) ik drink Mijnheer de Voorzitter op de Amicitia Uwer Maatschappij’!!

‘Er was veel applaus; of ik dat goed begrepen heb weet ik niet, maar ik heb mijn speech weggestopt en... ik ga nu de Tentoonstelling nog eens kijken.’

Bij het afscheid nemen zich nog even omkeerend, riep hij mij echter met de hem zoo eigen beslistheid toe:

‘Toch blijf ik van meening dat de maatschappij een goed

en schoon devies voert en dat wij goed zouden doen het niet te vergeten.’

Ja, het is met die onuitgesproken feestrede van mijn vriend jammerlijk afgeloopen. En misverstand of niet - ik geloof dat de maatschappij moeilijk oprechter en deugdelijker genegenheid vinden zal dan mijn illusionistische vriend bereid was haar bij haren feestmaaltijd aan te bieden.

A.J. DER KINDEREN.

King Lear.

Het is een donkere gruwelijke wereld, door een onbekende macht omvat, waarin koning Lear zijn laatste leven rampzalig ziet vergaan, het is een wereld van zuchten, van snikken en handenwringen. Wel aanschouwde het klaar verstand des dichters een blijde waarheid die rust kon geven, doch zijn hart was zwaar van der menschen weedom en van twijfel duister, en van wat hij gevoelde moest hij spreken. Als bij de andere treurspelen was het weder het verloren evenwicht waaruit het verhaal van koning Lear te voorschijn kwam, de erkenningen van verschillende geboorte, ongelijk, verstonden elkander niet. De rede had reeds lang gevonden dat de mensch vrij over zichzelf beschikken kan, en dat het kwaad der wereld altoos overwonnen wordt, maar het hart - en wat dit zegt is den dichter toch van liever oorsprong: Speak what we feel, not what we onght to say -, het hart leed met het gevoel van schuldeloosheid. Toen ontsluierde de verbeelding deze wereld van vragen en raadselen, waarin vaag, verward krijten en jammeren klinkt en de gestalten met gebaren van vertwijfeling, gekromd, gebogen, in gloeiende nevelen doemen en verzinken.

De koning van Brittannië, zoo oud dat er voor hem geen verleden schijnt te zijn, weet dat gelijk ieder bezit ook de macht eenmaal moet afgegeven worden. Maar terwijl hij besluit zijn koninkrijk te verdeelen maakt hij een voorbehoud, opdat in zijn luttele toekomst de schijn dier macht hem omstralen blijft. Cordelia, zijn jongst-geborene, begeert hij tot zijn laatste vreugde te behouden. Uit zijn zwakheid

komt de behoefte zich over te geven, uit zijn zwakheid tevens, gemis aan geloof, rijst de begeerte zich vast te klampen aan de tijdelijkheid. Het is de zwakheid die eenmaal een ieders deel is wanneer de ziel niet de vrome lach der overgave heeft, de baatzucht van den ouderdom die de jonkheid ergert. Van het verleden heeft Lear niet anders over dan de teederste herinnering, Cordelia, de late bloem, die hij bemint met den hartstocht van den grijsaard, en de eenige wil die nog in hem woont verlangt deze vreugde voor hem te verzekeren. In zijn kindsche verblinding ziet hij niet dat ook de sterkste wil niet over de toekomst te beschikken heeft. Zijn eerste verschijning is even roerend als zijn laatste, zoo onnoozel had hij zich verheugd en zóó hard slaat de werkelijkheid van Cordelia's woorden zijn illusie stuk. Dit is de eerste grommende toon van het onweder in dit treurspel, de zwakheid van den mensch die geen anderen heerscher over zijn lot kent dan zichzelf. En de dichter die, in de hevig bewogen kentering van die tijden, zag dat de hoogste geesten geen ander bestuur door het leven hadden dan de zelfbeheersching; die overal rondom den starren glimlach van het cynisme aanschouwde, den broozen luister der lusten die met het oogenblik voorbij gaan, de schuwe blikken van het bijgeloof, de ruwe worsteling van verstand, behendigheid, bedrog om spijs en geld en pronk, of, op zijn best, de vreugdelooze berusting in de onbegrepen verschijnselen des levens, de dichter had het hart donker en arm aan hoop. Hoe kon de verbeelding hem het einde van den droeven grijsaard anders toonen dan als een vloek in een slechte wereld.

Van het oogenblik dat de koning over zijn lot beschikt begint het verward gekrijsch en gejammer der menschen die met hun booze hartstochten of met hun zwakke goedheid dwalen en tegen elkander botsen en strijden, hulpeloos in den schemer de handen naar een uitkomst strekkend. De een gaat diep gebogen onder de macht der sterren - These late eclipses in the sun and moon portend no good to us. Een ander, zooals Kent, draagt duldzaam de smarten die zij bedeelen:

> It is the stars,
> The stars above us govern our conditions.

Een ander, Gloster, blind van oog en ziel en in zijn beste liefde wreed geslagen, legt zich neder en geeft den goden hun gaven weder:

> O you mighty gods,
> This world I do renounce, and in your sights
> Shake patiently my great affliction off.
> If I could bear it longer and not fall
> To quarrel with your great opposeless wills,
> My snuff and loathed part of nature should
> Burn itself out.

Een der slechtsten, Edmund, de natuur als zijn godin aanroepende, is de geest die de nieuw gevonden waarheid uitspreekt dat de mensch uit eigen kracht de heerschappij over de hartstochten bereiken kan:

This is the excellent foppery of the world, that, when we are sick in fortune, often the surfeit of our own behaviour, we make guilty of our disasters the sun, the moon, and the stars; as if we were villains by necessity; fools by heavenly compulsion; knaves, thieves, and treachers, by spherical predominance; drunkards, liars, and adulterers, by an enforced obedience of planetary influence; and all that we are evil in, by a divine thrusting on. - Tut! I should have been that I am, had the maidenliest star in the firmament twinkled on my bastardizing.

En die nochtans, met deze waarheid, niets zoekt dan de bevrediging der lage driften van hebzucht en wellust.

En ook de allerergsten verrijzen om die wereld vuns te maken, Regan en Goneril, onnatuurlijk in vrouwelijke gedaante, wezens van enkel zinnelijkheid, redeloos, verstoken zelfs van den geringsten drang naar innerlijk licht, wier eenige begeerte wulpschheid is. Dit was overmaat van bitterheid, de geest voor wien de reinste liefde van mensch tot mensch zich immer in beelden van vrouwen openbaarde, aanschouwde ook het verachtelijkste in het menschelijk maaksel in vrouwelijk geschapen creaturen. Ondankbaar waren de dochters van koning Lear, maar was de ondank zóó zwarte ondeugd voor den zachtmoedigen ziener dat hij de vrouw van haar hart berooven moest? Of was het dat de dichter, die zich immers ook aan den waanzinnige ver-

want gevoelde, zulke ellenden te dragen had dat zelfs de haat zijn verbeelding vergiftigde? Nooit daarvoren en nooit daarna heeft hij zulke monsters voortgebracht; Iago en Edmund, voor wie nog verontschuldiging kan gevonden worden, kennen den steek van het geweten, Lady Macbeth, die nog een kind heeft mogen baren, roert ten leste het mededoogen.

Nergens zag hij den glans des hemels, maar de liefde die in hem kwijnde, geslagen, gewond en bleek van tranen, tuurde in de onsterfelijke bron, en ijl als een avonddauw ontlook haar een glimlach van de schoonheid, Cordelia, de teedere. Het liefste licht is zij in deze wereld van koning Lear, van haat en grimmige hartstochten bezoedeld, en zij, die zijn eenig ware lafenis kon zijn voor hij van zijn foltering verlost werd, die alle smarten ongeleden had kunnen maken, zij juist wordt door de klauwen aangegrepen om hem tot het uiterste te martelen. And my poor fool is hanged - het onnoozel schaap dat hij verstooten had, bij den aanvang van zijn lijden, die zijn innigste gedachten immer bleven zoeken, en die gekomen was om hem te redden. Welke pijn moet het geweest zijn die hem, wrak en kindsch, de kracht gaf den moordenaar neer te slaan! En welke smarten had hij reeds geleden toen hij, onder de bedreiging van den waanzin, aan haar dacht, wier allerkleinste schuld zoo leelijk had geschenen. De waan van zijn liefde was het dien de wereld hem verscheurde, maar hij vond zijn Cordelia weder.

> Her voice was ever soft,
> Gentle, and low, - an excellent thing in woman.

Er dwaalt nog ander licht, valer, kouder, over dien poel van verschrikkingen.

Gloster die eenmaal, toen hem door toedoen van zijn helschen zoon Edmund de oogen werden uitgestoken en alles hem donker en troosteloos werd, naar dezen zelfden zoon Edmund vroeg, bespeurt aldus den eersten schemer der vertroosting:

> I have no way, and therefore want no eyes;
> I stumbled when I saw; full oft 't is seen

Our means secure us, and our mere defects
Prove our commodities.

En fijner rijst het licht uit het medelijden - O gods! Who is 't can say ‘I am at the worst?’ - het medelijden, dat tot een wijsheid voert:

World, world, o world!
But that thy strange mutations make us hate thee
Life would not yield to age.

Sterker verspreidt het zich in verscheidenheden van tint en glans, van Glosters eerste berusting in zijn lot, wanneer hij ziet hoe de menschen den goden zijn gelijk vliegen voor baldadige knapen, die ze dooden voor hun spel, tot den moediger blik van Edgar:

Men must endure
Their going hence, even as their coming hither.
Ripeness is all.

Het is nog de koude, onwillige aanvaarding van de noodwendigheid die Edgar uitspreekt, ook later wanneer hij erkent dat de goden rechtvaardig zijn, doch er den alsem aan toevoegt dat zij van onze aangename ondeugden de middelen maken om ons te kwellen. Telkens weder klinkt dit morren van stugge duldzaamheid, zelfs uit den mond der zuivere Cordelia: Wij zijn de eersten niet die, met beste bedoeling, het ergste toegemeten krijgen. De helderste berusting bereikt Kent, de trouwe vriend wiens genegenheid door de zwarte wolken tintelt; zijn ruime goedheid verwarmt de laatste duisternissen en de hoop die uit zijn zachte erbarming glanst, legt de lang verbeide rust over dit schouwspel van armzaligheid.

Vex not his ghost: O, let him pass! he hates him
That would upon the rack of this tough world
Stretch him out longer.

Rust, rust was het eenige dat de wijsheid vermocht te vinden voor den zwakken mensch in de booze wereld. Maar de liefde van den dichter ontwaarde nog schooner heil.

Vaag verscheen de begeerde waarheid voor zijn gedachten dat het goede immer zegeviert, maar het was een waarheid als een ideaal, onwezenlijk en ver. Inderdaad, de goeden blijken de sterksten in dit treurspel, zooals in Macbeth, in Hamlet en Othello, maar het is een droeve zegepraal en troost geeft hij weinig, want wij aanschouwen hem, zonder hem te gevoelen, als een droom boven de werkelijkheid; het is het beginsel dat getoond wordt, de vrome hoop zonder welke geen dichter kan bestaan, nadat het kwaad al zijn verwoesting heeft gemaakt. De echte heerlijkheid evenwel steeg uit warmer bron, de stralende zekerheid dat alle martelingen en alle ellenden den mensch zijn schoonst bezit niet ontnemen kunnen. Alles heeft de oude koning geleden, tot het voorzegde oordeel toe - or image of that horror -, maar aan het eind omkranst een aureool zijn verlaten hoofd. Een wonderbare genade, levend in des dichters hart, vertoonde den grijsaard het laatste dat hij zag van deze aarde bovenaardsch - zijn liefde in Cordelìa's heilig beeld, wat geen ander oog dan het zijne zag:

> Do you see this? Look on her, - look, - her lips, -
> Look there, look there! -

Het is een ontzaggelijke afstand van de klaterende jeugd van de Gentlemen of Verona, zelfs van Romeo and Juliet, tot deze afgronden vol raadselen, van den sprankelenden, onbevangen levenslust tot deze rustelooze doling in de smarten. Over deze verbeelding vaart de ondergang eener zon, de duistere gloed der vermoeidheid van den tijd wiens verbazingwekkende kracht in duizend heerlijke hartstochten was uitgebrand en die thans, in de kentering, voor het aangezicht van den nieuwen tijd met zijn nieuw ontwakende verlangens, zich afvroeg welk duurzaam goed hij vergaderd had. De stemmen van bijkans alle levenshoudingen zijn verneembaar in deze eeuw, de wijsheid zoekende geest der menschheid leefde rijk in de uiterste verscheidenheden van aanschouwing. Gedurende meer dan twee honderd jaren was hij allengs van de strenge toppen der middeleeuwen nedergedaald en hij had de hoogten der oudheid weder bereikt, waar het hem aangenaam te leven was, maar waar hij in den nood de laatste vertroosting ontberen moest. De

heidensche verheerlijking van den lust; de ervaring en de skepsis van al het bovennatuurlijke afgewend; het beginsel van de zedelijke zelfstandigheid, met zijn gevolgen van hoogmoed en grootsche daden; de idealen van geluk in zielerust; het god-geloof in zijn menigvuldige verschijningen, van de jonge, snel aangroeiende overtuiging dat in alle wijsheid en in iederen godsdienst dezelfde godheid leeft, tot de onverbrekelijke trouw aan de eenig zaligmakende gemeenschap, - al de schakeeringen der gedachte die den tijd bewogen stonden in den hoogsten bloei. Sommigen moesten verwelken, in anderen rijpte het zaad.

En een der verhevenste geesten der Renaissance, de dichter in Londen, die meer, mateloos meer voor de onschatbare vondst gedaan had waar geslachten na geslachten aan hadden gewerkt, de kennis van den mensch, hij stond met vermoeide handen voor de velden die hij had opgedolven en ontwaarde dat hij nimmer genoeg gezocht zou hebben eer hij den oorsprong der roerselen had ontdekt. Waar? In geen der stemmen waar hij naar luisterde hoorde hij de eene waarheid dan welke de ziel geen andere beminnen kan. De natuur, met wat zij biedt, berusting in haar werk? de godheid, die bestuurt, onnaspeurlijk voor de rede? Maar zoo rijk van nog niet gehoorde liefde was het hart, zoo bloeiend de verbeelding, dat hij zich sterk gevoelde uit verder diepten voort te brengen, te spreken van wat hem bewoog, van der menschen beproevingen en van zijn lieve hoop, van de warmte waaruit de schoone beelden stegen.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Bredero.

J. Prinsen J. Lzn., Gerbrand Adriaensz. Bredero. Amsterdam 1919 Mculenhoff.

Wat kan Bredero nog voor onzen tijd zijn? Ziedaar de vraag die voor een juiste beoordeeling van Prinsen's smaakvol boekje het punt van uitgang behoort te vormen. Immers de historische juistheid klemt hier niet in de eerste plaats. Ongetwijfeld acht de schrijver zelf zijn opvatting over den dichter Bredero ook uit zuiver geschiedkundig oogpunt onaantastbaar. Maar Knuttel heeft deze meening in de *Gids* van 1919 (II, 61 vgg.) bestreden, en ik zou met dezen gelooven haar te kunnen bestrijden. Thans komt het evenwel daarop niet aan. Wanneer onze tijd aan andere gedachten en gevoelens behoefte heeft dan de zeventiende eeuw, wanneer de schrijver der letteren meent, dat hij tot het verdiepen en verbreeden van het geestesleven zijner tijdgenooten een oud auteur kan gebruiken, door dien op zijn eigen wijze te interpreteeren, wanneer eindelijk van zulk een auteur een beeld ontstaat dat misschien niet met de werkelijkheid overeenstemt, doch dat wèl onze ziel verruimt en verrijkt: wie zou zich aan zulk een behandeling der historische stof kunnen stooten? Mits men haar maar niet voor geschiedschrijving en niets dan geschiedschrijving uitgeeft. En voor het wekken van dien schijn bestaat bij een eenvoudig populair werkje als dit geen gevaar. Kan de Bredero, dien Prinsen ons in gloênde verven schildert, onze gemoederen opbeuren, troosten, verheugen: waarom zouden wij hem dan niet dankbaar aanvaarden? Hem te verstooten uit historische angstvalligheid is even

dwaas als verwijten te maken aan een twintigste-eeuwer die het kasteel zijner vaderen van centrale verwarming en electrisch licht voorziet. Het beeld gaat nog verder dan mijn betoog: het is verkieslijker, dat zulk een kasteel levend blijft. Laat ons ook onze oude dichters levend houden. De Bredero van het geestelijk dualisme, door de smart over de onbereikbaarheid van gedroomd geluk in een roes van wijn en vrouwen gejaagd, de geteisterde dichterziel, die tegen het leven in verzet komt, waarom dien Bredero misgund aan degenen, wien hij een vriend kan worden?

Het zij herhaald: Prinsen acht zijn Bredero wèl historisch. Dit mag mij thans om het even zijn. Het boekje heeft een strekking, die tegelijkertijd ruimer en enger is dan die van een eigenlijk geschiedwerk. Ruimer, doordat het iets zijn wil voor degenen, die aan het heden zoo druk te werken hebben, dat zij aan het verleden niet toekomen. Enger, daar de schrijver er niet alles in vertelt, wat hij van zijn onderwerp weet. De letterkundige geschiedbeschrijving weerspiegelt het litterair voelen van een tijdperk. Bij de jongste periode van poëzie en proza, die den meesten onzer versch in het brein ligt, past de historiographie van Prinsen. In vroeger tijden schreef men kunstwetboeken, compendia der litteraire opvattingen. Meestal verschenen die, wanneer die opvattingen zelve, onbewust als zij eerst leefden in de scheppingen der kunstenaars, over hun hoogtepunt heen waren. Matthijs de Castelein beteekent het einde der rederijkerij, Boileau de inzinking van het classicisme. Sedert de wereld de groote romantiek beleefd heeft, is er voor zulke codificaties geen reden van bestaan meer. Thans schrijft men de geschiedenis der letteren, die van de romantiek zoowel den historischen factor als het gevoelselement behouden heeft. De mogelijkheid bestaat dus, dat ook het litterair geschiedwerk het einde eener periode aankondigt. Zoo vragen wij ons af: zijn de gedachten en gevoelens, waaruit Prinsen's werkje geboren werd nog die van het heden en van de toekomst?

De leuze van het tijdperk, dat wij laatstelijk doorleefd hebben en waarvan hier in het midden gelaten wordt of het reeds ten einde is, was: waarheid. Waarheid hetzij tegenover de uiterlijke, hetzij tegenover de innerlijke verschijn-

selen. Zoo ontstonden ons naturalistisch proza en onze individualistische poëzie. Deze twee richtingen vinden wij in de litteratuurgeschiedenis weerspiegeld. Wij kennen de veelgesmade pragmatische en de z.g. aesthetische geschiedschrijving. Het reeds door velen waargenomen verschijnsel, dat de zuiver individualistische poëzie, ondanks haar verrukkende schoonheid, voor een andere heeft moeten plaats maken, brengt dezen twijfel op de lippen: is die aesthetische litteraire historie voor ons nog wel het goede?

Dit vraagpunt heeft een vrij diepgaande beteekenis. Prinsen's boekje staat niet op zich zelf. Het is een verschijnsel, uitvloeiend uit een kracht, die onze hedendaagsche samenleving doortrekt. De trotsche burchten van wetenschap en kunst worden belegerd door talrijke hongerende scharen. De menschheid, op eenmaal schrikkend voor de ijdelheid van haar bedrijf, roept om vulling voor haar holle ziel. Onverbiddelijk hebben ‘l'art pour l'art’ en de wetenschap om haars zelfs wil afgedaan. De tijden zijn voorbij, waarin de geestelijke schatten als in onderaardsche kamers opgeborgen werden. Zij mogen niet langer bestaan alleen om hun eigen schoonheid en kostelijkheid: zij zijn er voor de menschen. Daarom hebben wij alom volkshoogescholen zien verrijzen, daarom moeten de eerste mannen der wetenschap hun kennis en gedachten voortaan óók in werkjes van het soort waartoe dit van Prinsen behoort, neerleggen.

Men begrijpe dus goed waar het om gaat. Als de litteratuur-beschouwing, welke men de aesthetische noemt, voor onzen tijd niet meer de ware is, als dit boekje ontstond uit opvattingen, die zinkende zijn, dan heeft het zijn bestemming gemist.

Welnu dan, verlangen wij nog naar den stakkerd van een Bredero, dien Prinsen ons geeft, onzeker in alles, zonder richting, zonder lijn? Worden wij gesterkt en geschraagd in 's levens moeilijkheden door den dichter, die al zijn kracht vergoot in driften van den dag, gejaagd door de vlagen hier en daarheen? Zullen wij beter kunnen voortkosteren in het geleide van een die als Peer Gynt 's levens zin miste, ‘omzweefd door een droeven, dwazen lach’, maar zonder de verlossing bij een Solvejg?

Als er geen andere Bredero mogelijk is, laat ons dan zijn

werken voor ons volk sluiten, en ze naar de boekenplanken der geleerden verbannen. Die Bredero heeft voor het leven geen waarde. De tijd van het uitsluitend aesthetisch genieten is er geweest, hij neigt ten einde. Als er later weer rust, welvaart en evenwicht in de samenleving zijn, zal hij misschien terugkeeren. Eerder niet.

Maar er is nog een andere Bredero. Niet de artiest, maar de mensch. Niet de zwalkende, maar de geloovende. Niet de gedrevene, maar de willende. Waarom moest het 'Aendachtig Liedboek' in een paar bladzijden afgehandeld worden? Op de stemming van dat deel van het Liedboek is juist een Bredero-figuur op te trekken, die niet dualistisch, niet onzeker, niet vertwijfelend is. Daar staat de Bredero met een lijn, de lijn van zijn eigen onverwoestbaren wil omhoog. Hoe zou het ook anders kunnen bij zulk een dichter, wiens grootsche vitaliteit Prinsen ons met zijn veelvermogende pen laat kennen? Zoolang de wil het krachtigst symbool der vitaliteit is, zoolang zal een figuur als Bredero met 'Weltschmerz' niets gemeen hebben, zal het de taak van den geschiedschrijver zijn vóór al het andere de lijn van zijn wil af te teekenen. En die lijn is juist in Bredero van zoo meesleepende schoonheid. Hij dorstte naar schoonheid met zijn heele ziel en zijn heele lijf. En hij vond ze ook. Maar onvoldaan in de schoonheid, die het lijf te genieten gaf, riep hij om meer en beter. En dan in de stille oogenblikken van inkeer, vond hij God. Evenals voor ons allen gelooven: strijden is, zoo was voor Bredero leven: zoeken. Door al zijn werk heen spreekt dat, maar wel het meest in het Liedboek: gelooven, strijden, zoeken, zijn de ziel van zijn ziel. En soms ook: vinden.

Ik zie den tijd, die schoonheidspassie verheerlijkt, als voorbij. Men mag smalen op de oude dichters, die zich als 'zedemeesters', als 'predikers van nutte practische wijsheid' voordeden. Die twee termen hooren echter niet naast elkaar. Nutte practische wijsheid is goed, maar banaal. Maar hij die zeden leert, kan de levende kracht der samenleving zijn. Mits zijn leeren maar dat leeren is, waarnaar in ieder eerlijk gemoed, volgens Ruskin's zeggen, een nooit getemperde drang is, mits zijn zeden maar spruiten uit een vrije, hooge, moedige levensopvatting. De aesthetische litteratuurbeschouwing blijft ondanks alles kil en koud. Zullen onze oude

dichters ons helpen in den strijd om de verheffing van ons volk - en dat kunnen zij -, laten wij ons wetenschappelijk inzicht niet langer enten op de stervende aesthetiek, doch op de ethiek, die vol beloften ontbloeit. De menschen hebben het noodig, en de wereld zal er wel bij varen.

A.G. VAN HAMEL.

‘De gedachte der tijden’.

P.H. van Moerkerken, Het Nieuwe Jeruzalem.[1)]
P.H. van Moerkerken, De Verwildering.

Het wordt wel steeds duidelijker, dat het levenswerk van den heer Van Moerkerken de uiting is van een steeds zich herhalenden, onvermoeibaar voortgedroomden droom. Het is een droom die ietwat buiten het leven staat, een droom vooral gevoed en gekoesterd in de beslotenheid van de studeerkamer, waar vele boeken zijn, een flakkerend haardvuur en lange suizende stilten. Het laatste rosse licht van de vroeg-vriezende Novemberavonden, dat door beslagen venster binnenglijdt, en zich mengt met de rustig-rustelooze schijnsels van het haardvuur, moet bij voorbeeld aan den heer Van Moerkerken wel zeer lief zijn. Op zulke avonden meer dan op andere, laat het zich rustig en verzonken droomen aan alles wat geweest is. De avondster Venus dringt haar trillend en levend licht door de hangende wolkenbanden, en dan wordt het zoo vreemd te denken, dat dit eeuwen en eeuwen geschiedde, dat milliarden levende en langvergane oogen haar diamanten straal ontmoetten, wanneer het stil werd over de aarde. Stoeten van menschen die liefhadden en verlangden en pijn leden, stoeten eindeloos, menschengelaten ontelbaar, rezen op uit het Niets, werden door denzelfden zon en maan één oogenblik beschenen, en zonken terug in den donkeren schoot dierzelfde oude wereld. Koningen van barbaarsche

1) Deel I en II van den cyclus historische romans, door den heer Dr. P.H. Van Moerkerken beloofd; uitgevers: P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam.

namen, koningen over gansche volkeren, zijn gekomen en gegaan. Onbegrijpelijk om te bedenken, dat zij eenmaal jong waren en vol van wreede kracht, dat zij stralende oogen hadden en lippen die liefdewoorden konden stamelen, en niet dachten aan hunnen ouderdom, - en toch kwam de tijd dat zij tot grauwen ouderdom tesamenschrompelden en stierven, moeilijk en pijnvol, en nieuwe wreede kracht ontstond en rekte zich wellustig naar het leven. En zoo verging alles! Zoo verzonken zeeën van menschelijkheid in den onzichtbaren afgrond, - heldenmoed die eindelooze pijnen doorleed die tòch eenmaal eindigden, hartstocht die in heimelijkheid ondenkbare verrukkingen doorleefde, en heiligheid die stil zich wegteerde in gebeden door menschenooren nooit gehoord.... Fascinatie van het verleden, *omdat* 't verleden is! En dan van dit wonderbare het wonderlijkste vermoeden: dat er altijd droomers moeten zijn geweest, die dat alles zagen met dezelfde oogen als de moderne droomer bij het vuur, die het vluchtige spel glimlachend aanschouwden, en niet medespeelden, en hun beurt verwachtten om te worden meegenomen met de ontastbare golven van den tijd.

Dit, ongeveer, is het karakter van den droom van dezen schrijver, een droom die al zijn werken heeft gevoed. Dat deze droom zich eindeloos herhaalt, behoeft een schrijver niet te beletten, er een grootsche gestaltenis aan te geven. Alle menschendroomen zijn eentonig. Zelfs de grootste schrijver ter wereld openbaart meestentijds niet anders, dan één groote droom die zijn ziel levenslang hanteert, en éénzelfde levensconceptie, die uit dezen aanvankelijken droom ontstaan is, rijst meestentijds in steeds scherper lijnen uit zijn werken omhoog. Het is ten slotte al zeer veel voor een kleinen mensch, wanneer hij twee drie groote levensideeën aan de wereld heeft te openbaren, wanneer hij twee drie typen van menschelijkheid volkomen heeft leeren doordringen. De grootste schrijvers hadden niet meer, niet meer dan één droom des levens dien zij eindelijk, na herhaalde pogingen soms, tot een paar stralende typen van menschelijkheid wisten te condenseeren. Wat is Stendhal anders dan Julien, Fabrice, Armance, de heerschzuchtige en hoogmoedige jonge mensch der beginnende 19e eeuw, het donkende en wulpsche roofdier, en als tegenpool, als onvervuld verlangen zijner ziel:

Madame de Renâl, Cletia Conti en Armance[1)], de vrouwen vlekkeloos van ziel en lichaam, en als zuiver uit Gods hand gekomen. Wat is Flaubert anders dan de kwijnende later-19de-eeuwsche droomer, met een knagende zelfaanklacht in den grond zijner ziel, die beurtelings een mannen- of een vrouwenaanschijn aanneemt, of zich verhult in de barbaarsche pracht van een ondenkbaar-ver verleden; wat ten slotte zijn de vele hoofdfiguren van Dostojevski anders dan de eindelooze variaties van het driemansschap der Karamazov-zonen, de drie heerschende levenskrachten die hij in zich zelf en in het leven ontdekte, de levenskrachten van hartstocht, verstand en liefde, Dmitri, Iwan en Alioska. Zij die van een schrijver een voortdurende variatie vragen, innerlijke variatie, weten wellicht niet wat zij vragen. Zij willen den grooten schrijver terugverwijzen naar het gebied der uiterlijke typeering, waar alles van buiten aangewezen wordt, en niets en niemand innerlijk doordrongen. Zij vergeten dat hij reeds lang de uiterlijke veelheid der verschijnselen doordrongen heeft, en in deze veelheid enkele onveranderlijke wetten van menschelijkheid heeft gevonden, en deze wetten wederom in enkele bovenmenschelijke gestalten heeft te zamengevat en tot leven gebracht, tot het leven van de kunst...

De eentonigheid van Van Moerkerken's droomen dus behoefde geenszins een beletsel te zijn, om te komen tot de schepping van onvergetelijke historische gestalten. Dat Van Moerkerken's historische gestalten deze grootheid missen, heeft evenwel een andere oorzaak. De droom van Van Moerkerken mist een zekere levenskracht, en hij mist een doel. Er is geen voorkeur en geen afkeer in, met directe woorden: er leeft geen groot geestelijk verlangen in, of desnoods een groote angst, die er de stuwkracht aan zou kunnen geven, - een verlangen of een angst die zich in het verleden zouden kunnen projecteeren, en tot gestalten opgroeien. Het is altijd het verleden òm het verleden, dat Van Moerkerken zich droomt, de vormelooze fascinatie van diezelfde gedachte: dit alles was eenmaal, en het is nu *niet meer*, en die zich dan als

1) Julien Sorel, hoofdfiguur van Le Rouge et le Noir, Fabrice del Dongo, hoofdfiguur van 'La Chartreuse de Parme', Octave, hoofdfiguur van 'Armance', Madame de Renal, Clétia Conti, Armance, vrouwelijke hoofdfiguren van de voornaamste romans.

't ware omwendt tot zichzelven en den droomer mede inwikkelt in dienzelfden vergankelijksheidsweemoed: ‘en ik, die *nu* ben, zal al dadelijk niet meer zijn’. Deze fascinatie van het verleden is algemeen-menschelijk en niemand is er wellicht geheel aan ontkomen. Een ieder heeft wel één oogenblik in zijn leven dit groote suizende zwijgen gehoord. Een ieder heeft zijn eigen werkelijk leven tot een onbegrijpelijk-vluchtige seconde voelen worden in den eindeloozen, ijlenden tijd. Zwakke naturen ondergingen dit weemoedig, sterker naturen soms als een ademloozen schrik.

En reeds is deze fascinatie uitgedrukt in onze literatuur met een intensiteit, als sindsdien niet meer is geëvenaard.- Ary Prins deed zulks. Als tegen een achtergrond van ondoorgrondelijk maar hevig levend duister, riep hij zijn convulsieve visioenen voor ons op, visioenen van het verst verleden: een ridder die met ros-en-al den dood intuimelt, een halfverdwaasde oude koning, een biddende heilige. Niets meer dan deze visioenen alleen, - en de schrik die er in siddert, de schrik voor de zuigende macht van den nacht en den dood, die al wat werkelijk is, wegtrekt in zijn wezenloosheid. De schrik voor den afgrond! De zware stilte die de historische visioenen van Ary Prins omgeeft, is nooit meer te vergeten, voor hen die haar eenmaal ondergingen. Het is of zij - Margaretha, de heilige, Harold en Dragamosus de koningen, - zich convulsief verweren tegen een golf van duister die hen reeds heeft aangegrepen, en de weinige gebaren die hij zijn figuren leent, hebben een waanzinnige energie, alsof heel hun dierlijk leven zich in enkele seconden heeft te zamen getrokken. De ontzetting van het korte oogenblik van leven en geluid dat het leven is, tegenover het eindelooze zwijgen van den nacht van het verleden, dat is het moment, dat door Ary Prins voor altijd en klassiek vertolkt is in onze literatuur. Het is misschien niet mogelijk, verder dan Ary Prins te gaan in visioenaire kracht. Na hem moest de historische roman of novelle een intellectueeler karakter aannemen, ofwel steeds verzwakken.

Dezelfde fascinatie van het verleden-om-het-verleden heeft bij Van Moerkerken zwakker vormen aangenomen. Na den bijna dierlijken schrik tegenover het verleden van Prins, die zich slechts in wilde fantasmen openbaren kon, wordt Van

Moerkerken's verledensgevoel tot enkel zachten weemoed, de weemoed van den poëtisch en ironisch gestemden geleerde. Het is geen verkleining van de verdienste van dezen uitnemenden, verfijnden schrijver, een der nobelsten van Holland. Ook de weemoed en de weemoedige ironie hebben hun recht. Het wil alleen maar een hulpmiddel zijn, om te trachten de plaats van dezen schrijver te bepalen. Van Moerkerken blijft de doellooze droomer van het verleden, hij droomt het verleden omdat het 't verleden is, en komt nimmer tot sterk bewustzijn nòch van zichzelven, nòch van dit verleden. Dit deed bij voorbeeld de groote Charles de Coster, de man die reeds vóór Prins den idealen roman van het verleden heeft gegeven. De Coster had wèl de groote innerlijke stuwkracht die zijn droom levenskracht gaf en zielsschoonheid. Hij ook droomde zich hartstochtelijk het verleden, het voorbije leven van zijn geliefd Vlaamsch volk, doch terzelfdertijd had hij ook een groote geestelijke drijfveer, een levend ideaal. Dat was zijn vrijheidsdrang. Die vrijheidsdrang, die hij in zijn eigen tijd zich zag versnipperen in kleine pogingen, plantte hij over in zijn machtig Vlaamsch verleden, het verleden van den grooten opstand, - waar zij tot heldhaftigheid ontbloeien kon, en uit dezen vrijheidsdrang ontstond zijn stralende held, de figuur van Uilenspiegel, - die terzelfdertijd fascineerend historisch, overtuigend-mogelijk aandoet middenin dit oude groote leven, en toch volkomen algemeenmenschelijk is. Zulk een synthese, zulk een volmaakte samensmelting van historische mogelijkheid en een groote en levende gedachte, deed het kunstwerk ontstaan, dat thans reeds de wereld veroverd heeft, en zeker direct volgen kan op dien anderen ‘historischen roman’, de ‘Don Quichotte’ van Cervantes.

En tusschen deze beide uitersten, droom die tot vrees wordt, en droom die zich verheft tot groote gedachten en in historische verbeeldingen ontbloeit, daartusschen bevindt zich het werk van Van Moerkerken.

* * *

Doch wij zeiden, dat de weemoed en de weemoedige ironie hun recht hebben. Men zou. meer kunnen zeggen. Van zoo zuiver gehalte is deze weemoed in Van Moerkerken,

dat, moge zij niet toereiken om rijen van meesterwerken te doen ontstaan, één enkel meesterwerk toch uit zulk een levensgevoel zeker kan geboren worden. En zulk een meesterwerk moest ontstaan, toen de aard van dit levensgevoel zich verbond met den aard van den beschreven tijd. Wellicht heeft Van Moerkerken het reeds geschreven. Zooals Prins zich alleen maar uiten kon in wilde visioenen van de barbaarsche vroege middeleeuwen, om dan opeens over te springen in de verschrikkingen van den tocht naar Rusland, - zoo vond Van Moerkerken ook zijn geëigenden tijd in onze vroeg-negentiende eeuw. Daar was de gekunstelde wandelhof voor zijn verledensdroomen. Van Moerkerken's 'Bevrijders', dat het leven van het pas vergane Holland beschrijft: men mag niet aarzelen het een klein meesterwerk te noemen. Tot dit kleine boek keert men altijd weder. Het gansche boek, met de figuren die er in verkeeren: stille eenvoudige menschen en schuldelooze dwazen, - heeft waarlijk iets van een eigen, halfvergeten herinnering. Het heeft de blankheid en de rust van de fijne bekoorlijke gravuren van dien tijd, - waar menschen, in een zachte en welverpleegde natuur, rustig wandelen, elkander omslachtig begroeten, of bedachtzaam spelen, gravuren waarop het altijd Zondag schijnt te zijn. De teedere elegische droomenlust, waarmede Van Moerkerken alles te samen heeft gebracht, wat het droomerige beeld van dezen tijd voltooien kon, - deelt zich aan den lezer mede. En het beste bewijs van de zuiverheid van stemming, waaruit dit boekje voortkwam, is wel, dat de onveranderlijke karakters, die in Van Moerkerken's boeken steeds beschreven worden, hier het menschelijkst bezield verschijnen. De hulpelooze edele vrouwenliefde van freule Aagje is het menschelijkst-schoone wat Van Moerkerken heeft kunnen geven. Dit kleine boek is reeds een orgaan in het organisme onzer literatuur geworden. Het vertegenwoordigt volkomen een *element* van menschelijkheid: de elegische droom die door het verleden dwaalt.

Als men aanneemt, dat een kunstwerk alleen zuiver kan worden, wanneer de schrijver een tijd beschrijft, die aan zijn karakter het meest geëigend is, dan is het groote plan van den

schrijver: onzen 80-jarigen oorlog te beschrijven, en dan verder, methodisch, in deel na deel, onze gansche historie ‘door te nemen’, een gevaarlijk ondernemen. Want dan moet, bij deze methodische beschrijving, de schrijver Van Moerkerken onvermijdelijk tijden ontmoeten, die hem niet geëigend zijn, tijden waaraan hij onherroepelijk onrecht moet doen. En dit niet alleen: maar bij deze methodische werkwijze dreigt den schrijver en den lezer het gevaar eener onweerstaanbare eentonigheid. Want de geest van Van Moerkerken toonde nimmer een scherpen vorm. Enkel weemoedig scepticisme, enkel vergankelijkheidsdroomen zijn niet voldoende, om de groote perioden onzer geschiedenis tot een nieuwe werkelijkheid om te scheppen.

Twee boeken zijn ondertusschen reeds verschenen: ‘Het nieuwe Jeruzalem’ en ‘de Verwildering’, door een zeer korte tusschenpooze gescheiden. Zij bevestigen deze vrees! Het nieuwe Jeruzalem behandelt de vage en dreigende gisting, de eerste teekenen eener algemeene Renaissance, die onder Karel V in ons land begon, - en die eindelijk in den 80-jarigen oorlog uit zou breken tot een alles verslindende, alles vernieuwende revolutie. Het tweede ‘de Verwildering’ brengt ons midden-in het brandpunt van den strijd: het beleg van Haarlem en de val van de groote, sterke stad. Welk een onderwerpen! Vooral het laatste is van bijna onbenaderbare grootheid en verwikkeling.

Het eerste dier beide boeken is zeker één der beste, die Van Moerkerken ons gegeven heeft. In een tijd van onbestemde onrust, dwaze en gejaagde droomen, wijde en onbestemde verlangens, die aan groote omwentelingen vooraf gaat, in zulk een tijd is veel, wat aan den heer Van Moerkerken van nature verwant is. Hier en daar klinkt de stemming dier jaren zooals zij geweest moet zijn, samen met de stemming van Van Moerkerken den modernen mensch. De reacties die een eindigende beschaving in de verschillende individuen oproept, moeten steeds een zekere gelijkheid hebben. Dwepend geloof en uiterst scepticisme leven dan naast elkander. In de zielskrachtigen roept de wreedheid en verwarring van het leven een hartstochtelijk verlangen op naar beter, naar een vaag maar hartstochtelijk-aanbeden ideaal; in de intellec-

tueelen wekt hetzelfde schouwspel een sceptische en koude berusting, een absolute vertwijfeling aan de werkelijkheid. Wanhoop en groote geestelijke vreugde van hen, die door een ontzaglijke wilsspanning die wanhoop te boven stijgen: het zijn de onveranderlijke kenmerken van de eindigende culturen. Hoe zou Van Moerkerken, zoon zelf van een eindigende cultuur, tegenover deze kenteekenen vreemd kunnen blijven?

Ondertusschen: in dezen modernen mensch wint het scepticisme het. In zijn roman der Wederdoopers zijn er twee figuren, die deze twee tegenovergestelde reacties verwerklijken en belichamen. Joris de dwepende wederdooper, en Amal de zwervende Jodenmarskramer, - die los is van alle dingen, van den tijd en diens beroeringen, die enkel maar aanschouwt en in herinneringen leeft. Deze is ongetwijfeld de geliefkoosde figuur, deze is het meest Van Moerkerken zelve, het edelste van hemzelven. Hij zwerft door stad en land, en de historicus Van Moerkerken zorgt er voor, dat steeds rond zijn zwervende schamele figuur de oud-Hollandsche landschappen opleven, teer en vlakgekleurd, compleete schilderijen van verfijnde en soberste woordkunst. - Zijn glimlach en zijn berusting geven aan dit boek ook weer den bekenden toon van edele weemoed en berusting, van zwakke menschelijkheid die zich in droomen redt en glimlachend vergeeft.

Dan staat daarnaast, in dit verhaal, als de ziel die zich verzet, Joris Amalszoon, de sombere en dweepzieke wederdooper, die het nieuwe Jerusalem verwacht en predikt. Als altijd waar Van Moerkerken grootheid tracht te geven, van ziel of gebeuren, verloopt de psychologie hier weder tot vage aanduiding. - Wat is er in deze mensch? grootheid en diepte van ziel, of enkel sensualiteit: ‘verdrongen’ en ongezuiverde sensualiteit, om de nieuwste terminologie te gebruiken? Deze vraag blijft bestaan, ook nadat deze karakterteekening voltooid is door Joris' tragisch einde. Het weemoedig scepticisme gedoogt geen volkomen heldhaftigheid. Het is of hij aan den aanvang zijn held diep en smartelijk heeft gezien, - een mensch met een groot hart, een droomer van het wereldeinde van verzoening, en hem ten slotte meer en meer heeft losgelaten, - tot aan het einde slechts een sensueele en naïeve dweper overblijft, die zijn verzoe-

ningsdroomen en zijn vlammend protest verwart met zijn zeer vleeschelijke verliefdheid tot de welige koopmansdochter Margriet. Met hoeveel talent deze phasen van dit karakter afzonderlijk beschreven worden, - zij vormen samen geen overtuigende eenheid. Men heeft wel te verstaan, dat de kunstenaar het recht heeft, om alle mystische droomers als verholen sensualisten aan te zien, maar dan heeft hij dit in zijn kunst zelf te rechtvaardigen. Dan heeft hij zulk een karakter van begin af aan doorzichtig te maken, of zijn ontaarding aan te toonen. Ook Flaubert wilde soms in de mystische droomen zijner historische figuren niets anders zien dan verdrongen sensualiteit. Zoo bijvoorbeeld in Salammbo. Maar daar dan ook is *deze vergissing zelve* het tragische innerlijke conflict van gansch dit karakter, gansch dit boek. Van begin af aan wist de schrijver, wat hij wilde openbaren. Lees de huiveringwekkende slangenscène, in haar perverse en wilde sensualiteit. Salammbo stierf omdat zij in haar hoogmoed Matho, den machtige, die het eenige compliment voor haar zware sensueele natuur was, voorbijzag terwille van de liefde der Goden. Zij, Salammbo, de vorstendochter, had prachtig kunnen opbloeien in het leven, wanneer zij het leven had aanvaard, wanneer zij alle trappen van menschelijkheid had willen doorstijgen. Zij wilde het niet. Dat wordt haar tragedie en haar noodlot. Hier is alles klaar en van te voren bepaald. - Een kunstenaar echter heeft niet het recht, zijn conceptie halverwege nonchalant wijzigen. Dan valt een karakter uiteen in twee psychische helften, die niet meer onderling verbonden zijn. Een dergelijk geval deed zich voor, in onze literatuur, bij Adriaan Van Oordt, bij de schepping van zijn Warhold. Diepe zekerheid tegenover psychologische problemen is de kracht niet van Hollandsche schrijvers.

Wat men het minst voelt in dit overigens aantreklijke boek vol weemoed en scepticisme, het is de tijd, de spanning en de tragische volheid van den tijd. Korten tijd duurde het, of deze spanning brak uit in den Grooten Opstand. En temidden van deze uitbarsting koos Van Moerkerken zijn tweede onderwerp, voor zijn 'Verwildering'. Hij stelt zich daarmede bloot aan gevaarlijke vergelijkingen. Het epos van De Coster treedt onmiddellijk in de herinnering, gedicht van

onzeggelijke smart en alles-overstralende levenskracht, en dan die groote tijd zelf, zooals hij zich uitgedrukt heeft, onvervalschbaar, in de oude getuigenissen zelve. Het beleg van Haarlem! Het leeft onsterfelijk in de zware strophen van Hooft's kroniek, het wordt nog een ademlooze ontroering wanneer Mothley in zijn eenvoudigen verteltrant ervan gewaagt. Het wonderbare Wilhelmus is uit dien tijd, de openbaring van de diepste en fataalste menschelijkheid, die ooit in Hollandsche woorden leefde, en de wilde Geuzenliederen, waarin het afgejaagde menschendier zich kromt en spant tot een laatsten sprong van verweer:

> Helpt den herder die voor U strijdt,
> Of helpt den wolf die U verbijt,
> Weest niet meer neutralisten.
> Vernielt den tyran,
> 't Is meer dan tijd,
> Met al zijn tyrannisten.

Tegenover zulk een tijd stelt Van Moerkerken zich op met zijn moderne ironie en weemoed. Hij erkent de grootheid van deze dagen ternauwernood. De oude klacht breekt bij hem uit: ‘doelloosheid en blindheid, die *misschien* in den dienst van een onbegrijpelijke voorzienigheid staat’. Behouders, die niet weten wat zij behouden, vernielers die niet weten wat zij vernielen. - De groote tijden worden klein, wanneer zij van nabij beschouwd worden, - en ongetwijfeld denkt Van Moerkerken hierbij aan zijn eigen tijd. Maar toch leefde de ziel van dezen tijd wel zeer bewust, toch was de diepe heldhaftigheid in enkele uitverkorenen volkomen aanwezig: de oude getuigenissen roepen het onwraakbaar uit, de oude rhythmen trillen ervan! En al heeft een kunstenaar het recht, om van een grooten tijd het kleine gebeuren alleen te zien, - zoo had hij boven zijn werk niet mogen nederschrijven: ‘*de gedachte der tijden*’. Een smalend dialoogje over het staatkundig egoisme óók van Willem van Oranje, en dan de herhaalde zucht, dat alles verwarring is, verwarring en vergankelijkheid, dat is waarlijk niet voldoende, om ons het verwikkelde wezen van de gedachte der tijden te ontsluiten.

Dezelfde weemoed van het eerste werk, dezelfde romantiek ook van menschelijk gebeuren, herhaalt zich in dit tweede werk. Wederom verschijnt als hoofdpersoon de droomer die

enkel maar aanschouwt, het is thans de kleinzoon van denzelfden Amal, de burger Paulus Joriszoon. - Het zijn weder eenige liefdesgebeurtenissen met ‘vreemde’ vrouwen, in wier oogen een ‘wild licht’ leeft, en wederom wordt de vrouw der dagelijksche zorgen verwaarloosd en vergeten terwille van deze wildere naturen. Maar zoowel deze weemoed als deze Romantiek zijn thans door herhaling verzwakt. De hartstocht van den krijgsman voor de geheimzinnige, occultdoende courtisane is geheel onwaarschijnlijk geworden, en wordt slechts lusteloos aangeduid. - Al te onwaarschijnlijk, te vluchtig, en te philosophisch-versierd, wordt het huwelijk van de edele jonkvrouw met den poorter, al breekt de verteedering er somtijds door. Het komt alles als uit de verte tot ons. En de betoovering van Van Moerkerken's stijl, in wiens rhythme alles zich tot droom te vervluchtigen schijnt, - zelfs deze betoovering volstaat ditmaal niet, om ons de schablonen-vlakheid dier psychologie te verbergen. Hier dreigt reeds de ontaarding der herhaling. De weemoed om het vergankelijke verengt zich! Zij ontaardt tot iets, dat men een antiquarischen weemoed zou kunnen noemen. Zoovele dierbare tastbare herinneringen aan de Middeleeuwen, schoone gebouwen, doorzielde beelden, kostbare boeken, werden door razende onwetenden versplinterd en vernield, - en met hoeveel liefde had een moderne geleerde ze kunnen betasten, of verslinden met den blik! De schrijver wordt niet moede het te herhalen. Zoozeer, dat deze antiquarische weemoed bijkans aanzwelt tot het laatste accent van het boek, dat in de herinnering overblijft.

Voorzoover wij thans kunnen zien, ligt het meesterwerk van deze ‘Gedachte der tijden’-cyclus reeds aan het einde van de reeks gereed. Het blijft, ondanks velerlei schoonheid ook elders te vinden: ‘De Bevrijders’. Tenzij Van Moerkerken nogmaals een periode of situatie ontdekt, die nog ongewekte krachten in hem wakker roept. Bij een zoo nobel schrijver blijft dit ten laatste toe mogelijk.

DIRK COSTER.

Buitenlandsch overzicht.

23 Dec. 1919.

Het terugtreden van Amerika heeft Engeland weder aan de spits gebracht der natiën die het verdrag van Versailles hebben uit te voeren. Bij de onderhandeling nu onlangs met Duitschland gevoerd over het aanvullingsprotocol heeft Engeland duidelijk de leiding genomen en de Fransche eischen gematigd. Aanvankelijk was geëischt dat Duitschland eene formule zou onderteekenen waarbij het aan de overwinnaars het recht toekende zonder oorlogsverklaring tot militaire dwangmaatregelen over te gaan nog na het van kracht worden van den vrede, met het doel de vervulling der voorwaarden, die Duitschland bij het aanvullingsprotocol zouden zijn opgelegd, te verzekeren. Duitschland heeft dezen eisch met beslistheid verworpen en Engeland heeft Frankrijk beduid dat men hem moest laten vallen. Daarop heeft Duitschland schadevergoeding toegezegd voor het feit van Scapa Flow, mits die schadevergoeding niet bestaan zou in afstand ook van de ontzaglijke hoeveelheid drijvende dokken en baggermateriaal die aanvankelijk in de eischen der Entente was begrepen. Inderdaad heeft men nu Duitsche afgevaardigden toegelaten tot overleg omtrent de vraag waarin de schadevergoeding dan wèl bestaan zal. Het laat zich aanzien dat deze onderhandeling weldra zal worden teneinde gebracht en Duitschland het aanvullingsprotocol dan eindelijk zal teekenen; de maand Januari zal vermoedelijk niet verstrijken zonder dat daarmede de vrede van Versailles van kracht zal zijn geworden.

Duitschland is ernstig bevreesd geweest, dat Frankrijk zijn Duitsche krijgsgevangenen ook dàn nog zou willen achterhouden, als middel om een druk op Duitschland uit te oefenen en een eventueel tekort in de vervulling van zekere bepalingen van het vredesverdrag te kunnen bestraffen. Het vredesverdrag zelf staat dit Frankrijk niet toe, maar men maakte zich bezorgd dat Frankrijk het zou kunnen schenden. Thans is nogmaals de toezegging gegeven dat de krijgsgevangenen zullen worden teruggezonden zoodra het verdrag van kracht is.

Van den datum af waarop dit het geval zal zijn, beginnen termijnen te loopen waarbinnen de Volkenbond zekere handelingen zal moeten verrichten. Dit lichaam zal dus moeten optreden zonder Amerika, dat met eene beslissing omtrent zijne nader aan te nemen houding zeker niet binnen eenige weken gereed zal zijn. Ongeratificeerd bleef ook de door Wilson te Parijs geteekende Amerikaansch-Fransch-Engelsche alliantie, en Clemenceau is naar Londen geweest om onmiddellijk eene bijzondere Fransch-Engelsche alliantie in de plaats te vragen. Zij is hem ontzegd; Engeland acht zich alleen gebonden aan wat het reeds geteekend heeft, en dit alleen indien ook Amerika het bekrachtigt. Wel zijn Engeland en Frankrijk tot overeenstemming gekomen omtrent een aantal punten die men voornemens was geweest gezamenlijk met Amerika af te doen, maar waarvoor men niet gedurende onbepaalden tijd op Amerika kan blijven wachten: in de eerste plaats behooren daartoe de maatregelen met betrekking tot het Turksche Rijk, waaromtrent de wereld nu misschien in Januari iets anders zal vernemen.

In Rusland blijft de Sowjet-republiek voorloopig ongestoord; van haar inwendige reorganisatie, waarop de *Prawda* zinspeelde, is voor den buitenstaander nog niets te zien. Met Denikin schijnt het vrij snel achteruit te gaan. De ontruiming der Oostzeeprovinciën door de laatst overgebleven Duitschers schijnt, onder toezicht van een Ententegeneraal, thans inderdaad geregeld te verloopen. Renner heeft te Parijs toezegging ontvangen dat de Entente de republiek ‘Oostenrijk’ die zij zoo eng begrensd heeft nu althans niet verder wil zien afbrokkelen (adres aan Vorarlberg), en de Slavische naburen zijn vermaand, tot de voedselvoorziening

van Weenen mede te werken. Over Dalmatië zal 7 Januari te Parijs eene onderhandeling beginnen, waarbij Italië zeker Fiume vorderen zal, misschien Zara, maar niet alles wat d'Annunzio, wiens rol schijnt uitgespeeld, nog verder had willen veroveren.

De moordaanslag op French komt Engeland herinneren aan het Iersche vraagstuk, dat brandde in 1914 en door den oorlog niet is gedoofd, enkel aan het gezicht was onttrokken. Zal Lloyd George de verzoenende politiek der regeering waartoe hij in 1914 behoorde, weder durven opvatten? Zoo niet, dan zal men in Ierland spoedig gevaarlijker tegenstand ontmoeten dan dien van de nazaten der Fenians, die thans op French hebben gemikt. Die geheime genootschappen met hunne methoden van schrikaanjaging door misdaad worden door Sinn Fein niet gesteund, dat integendeel den openlijken afval predikt. Elke poging daartoe beteekent burgeroorlog tegen die van Ulster, en de regeering is niet te benijden, welke tusschen deze beide uitersten zichzelf te handhaven en de belangen des Rijks in zekerheid te stellen heeft. De Home Rule-politiek schijnt de eenige die goede uitkomst belooft, mits zij niet langer worde uitgesteld. Engeland ziet, blijkens zijne toezeggingen op Malta, in Indië, in Egypte, in het algemeen in op welke voorwaarden het Britsche Rijk voortaan alleen zal kunnen bestaan; - het zal niet mogen aarzelen de beginselen die het elders huldigt, eindelijk ook op Ierland toe te passen.

Naschrift (24 December). - De Entente handhaaft voor de leus in haar laatste woord aan Duitschland den vollen eisch van 400.000 ton havenmateriaal; ‘indien echter uit een onderzoek, door deskundigen der Geallieerden in de Duitsche havens in te stellen, mocht blijken dat de geëischte 400.000 ton daar niet aanwezig zijn, zal daarmede rekening worden gehouden’. De Duitschers hadden verzekerd, dat men slechts de helft zal aantreffen; komt de bevinding der Geallieerden dit bevestigen, dan zal de eisch worden verzacht.

Lloyd George heeft er zich door den aanslag op French niet van laten afhouden, de Home Rule-politiek weder op te vatten. Hij heeft een ontwerp aangekondigd dat Ierland twee parlementen geeft, een voor Ulster en een voor de

rest, met een door deze beide parlementen verkozen nationalen raad als vertegenwoordiger der Iersche eenheid, en met de bepaling, dat beide helften ook, zoodra zij het zullen verkiezen, één enkel Iersch parlement mogen vormen, dat dan volledíger bevoegdheid krijgt dan aanvankelijk aan de gescheiden parlementen zal worden toegekend. *Times*, *Daily News* en *Manchester Guardian* ontvangen het denkbeeld gunstig; Carson reserveert zijne opinie; de Sinn Feiners ontbreken nog altijd te Westminster en eischen de zelfstandige Iersche republiek; aan verkiezingen voor het nieuwe parlement zullen zij wellicht niet deelnemen. Het moet dan blijken of zij, zoo doende, de massa van het Iersche volk op hun hand zullen houden.

C.

Bibliographie.

Liefde's Veelvoudigheid, door J. Eilkema de Roo. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Waarom moest het looze lot in wat bij de oude ‘Groene’ de ‘spreekzaal’ heet, vlak onder een artikeltje van Dr. Van Oppenraaij, die daar gretiglijk vertelde, wat hem ‘en vele katholieken met (hem)’ getroffen had in Van Eeden's verklaring over *Roomsch worden*, een tweede ingezonden-stuk plaatsen dat *Prijsopdrijving* was getiteld?

In bovengenoemden roman komt op het tweede of derde plan één geestelijk-levend mensch voor, een meisje, van wie de hoofdpersoon uit het boek zich ‘herinnert, hoe weinig ze van haar geloof gesproken had en hoe toch de kracht van dat geloof in haar meeningen geweest was’. - ‘Wij katholieken - zoo verzekert deze Julie zelve op een andere plek - vermijden niets zo angstvallig als het maken van prozelieten’. Dr. Van Oppenraaij zal dit misschien eveneens beweren, hoe vriendelijk hij daar in de Groene den nog aarzelenden Van Eeden den weg wees.

Wie voorin Eilkema de Roo's werk de uitgevers-reclame niet overslaat, vindt met vette letter van een ‘grandioos-opgezetten roman’ getuigd door Pater Hermans der *Maasbode*. ‘Een geniaal boek, de aandacht spannend tot het laatste woord’ en met een kennis van den roomschen godsdienst als de pater ‘menigen katholiek zou toewenschen’. Dit alles van ‘*Liefde's Veelvoudigheid*’? Neen, de hemel beware voor déze verwarring! De roomsche geestdrift geldt vroegeren arbeid, het tweede gedeelte van *Paul de Raet*. Ik voor mij heb, hoewel details waardeerend: knappe beschrijving, kennis van vele dingen en inzicht in of althans besef van vele vraagstukken-

-des-tijds; noch in dat tweede gedeelte, dat ‘naar de bronnen van het inzicht’ heette te leiden, voldragen levenswijsheid; noch in het eerste dat ‘in den maalstroom der onbewustheid’ voerde, iets anders dan... niet bedoelde verwardheid vermogen te ontdekken.

Eerst in dit nieuwe boek vind ik een werkelijke persoonlijkheid terug en wel den auteur, die *De Man van veertig jaar* heeft geschreven. Maar of pater Hermans ook dit ‘een praestatie’ zal achten, ‘die tot de gebeurtenissen behoort in onze Hollandsche letterwereld’?...

Een gebeurtenis is het verschijnen van deze nieuwe vertelling allerminst; doch de schrijver volbracht met het maken ervan iets dat binnen zijn bereik lag. Alleen kan hij ook nu den mooiklinkenden titel niet verantwoorden. Allen natuur- of hoogeren machten dank: er is nog andere veelvoudigheid aan ‘de liefde’ dan de hier naast elkaar gezette gevallen van sexen-botsing!

Tegen het samenstel van het verhaal kan dit parallellenmaken in zooverre ingebracht worden, als het gevolg ervan geweest is, dat *Liefde's Veelvoudigheid* niet de levens of brokken leven van een aantal menschen vertelt, maar deze menschen, niet in hun karakteristiek, doch met wat van hen verhaald wordt, voorstelt als nooit met iets anders vervuld, nooit door iets anders beheerscht dan dien sexueelen strijd. Momenten van beslissenden invloed kunnen dat ongetwijfeld in hunne levens zijn; hunne gestalten apart gegeven in even zoovele afzonderlijke schetsen of vertellingen; of waargenomen door één mensch, wiens beschouwen het verbindend element van de historie zou zijn geweest, gelijk in Barbusse's *Hel* en in tal van oude verhalen- of schetsenbundels gedaan is; en men zou iets gavers van Eilkema de Roo gekregen hebben, dan dezen, om zoo te zeggen ‘bevooroordeeld’ geconcipieerden roman.

Hiermede is reeds erkend, dat, zoo men wil fragmentarisch beschouwd, deze vertelkunst voortreffelijk is; vol fijne levendigheid van levensfactoren, en van menschen onder den invloed daarvan, verhaalt.

J.D.M.

Dr. J. Clay: De dialektiek en de leer van de tegenstrijdigheid bij Hegel en Bolland; 47 blz. Juni 1919; Uitg. Vereenigde Drukkerijen J.J. Eikelenboom en Timmer, Bloemendaal.

Hun, die belang stellen in Hegel's wijsbegeerte, heeft de heer Clay een grooten dienst gedaan door de in bovengenoemd boekje ondernomen poging om een misverstand weg te nemen ten aanzien van twee zeer nauw met elkaar samenhangende gewichtige

elementen van Hegel's leer: de dialektiek en de tegenstrijdigheid.

Dit boekje is te meer interessant, doordat het Hegel niet koel van buiten af bestrijdt, maar vervuld is van een atmosfeer van grooten eerbied voor dezen geestelijken heros, terwijl de schrijver grondige kennis van Hegel aan goede reputatie op het terrein eener speciale wetenschap - de natuurkunde - paart. De studie geeft den indruk van te zijn het resultaat van veel innerlijken strijd: het conflict van met moeite en geestdrift bestudeerde wijsgeerige dogma's met een helderen kop, die de dogmatiek niet meer in overeenstemming kan brengen met de gegevens van zijn vakstudie en met eigen zelfstandig denken. Men zie de woorden op blz. 44, waar de schrijver de hoop uitspreekt ‘een gevoel van verluchting op te wekken bij hen, die zich beëngd gevoeld hebben in de lijnvormige ontwikkeling van de Hegeliaansche logica’.

Het geschrift is in 7 §§ ingedeeld. Na een inleiding volgt: § 2. *Dialektiek bij Hegel;* § 3. *De tegenstrijdigheid;* § 4. *De ontwikkeling van de tegenstelling en van de tegenstrijdigheid;* § 5. *Werkelijke tegenstrijdigheid;* § 6. *Begripsontwikkeling in Hegel's Encyclopedie*. De slotparagraaf, die Dr. Clay's zienswijze over de begripsontwikkeling, weergeeft, eindigt met een 15-tal stellingen waarin de schrijver zijn oordeel over de behandelde onderwerpen kort samenvat.

Scherpe, ja hoonende, bestrijding is uitgelokt door de zoogenaamde leer der tegenstrijdigheid, zooals men die bij Hegel meende te lezen en zooals zij door Hegel's trouwe aanhangers verkondigd werd en wordt. De tegenstrijdigheid moet naar het gewone spraakgebruik en evenzeer naar de in de wijsbegeerte heerschende opvatting wel erkend worden als een positief verschijnsel, maar als een verschijnsel van denzelfden aard als de denkfout, het wanbegrip e.dm. Voor het denken kan het tegenstrijdige echter geen gelding hebben d.w.z. niet als waarheid erkend worden; dat is het, wat de in de wetenschap der logica zoo genoemde regel der tegenstrijdigheid bedoelt, wanneer zij formuleert, dat iets niet tegelijk A. en niet -A. kan zijn. Deze regel is de negatieve formuleering van den zoogenaamden regel der identiteit: dat iets is, wat het is. Beide regels (waarbij men nog de regel van ‘het uitgesloten midden’ kan voegen) zijn grondwetten van het denken, of liever, zij maken eerst het denken mogelijk. Gesteld, dat het mogelijk ware, dat A. niet tegelijk A. was, dan zou, gelijk Johannes Volkelt (Gewissheit und Wahrheit’ blz. 455), beeldrijk opmerkt, ‘alles Verknüpfen den Charakter eines haltlosen Gaukelwerks, eines uns an jedem Punkt entgleitenden Wirbels annehmen, für dessen

absolute Unfestigkeit es uns an bezeichnenden Ausdrücken fehlt'. Het is natuurlijk niet te loochenen, dat men in de wetenschap vaak op tegenstrijdigheid stoot, maar juist, omdat de tegenstrijdigheid voor het denken onverdragelijk is, wordt dan gezocht naar een oplossing van de tegenstrijdigheid met het noodzakelijk gevolg, dat wat tevoren tegenstrijdig *scheen*, achterna niet meer tegenstrijdig *blijkt*.

Nu heeft Hegel den indruk doen ontstaan alsof hij aan die tegenstrijdigheid wel volle geldigheid toekende, en in de geschrifien van vele zijner volgelingen wordt de waardeering der tegenstrijdigheid voorgesteld als de hoofdwaarheid van Hegel's wijsbegeerte; dit geschiedt met een nadruk en behagen alsof men juist aan het paradoxale het hoogste waarheidsgehalte toekent. Veel van de felle oppositie tegen Hegel's leer is juist gericht tegen zoodanige overschatting van de tegenstrijdigheid.

De heer Clay toont duidelijk aan, hoe hier een misverstand in het spel is, waaraan Hegel en de zijnen niet voor een klein deel schuldig staan. Zij spreken nl. van 'Widerspruch', niet alleen wanneer zij de eigenlijke tegenstrijdigheid bedoelen, maar zij gebruiken dezen term ook voor het verschijnsel, dat een en dezelfde voorstelling of gedachte tegengestelde bepaaldheden aanwijst, de zgn. eenheid van tegendeelen. Zulk een eenheid van tegendeelen nu is zeer zeker een geldige denkbaarheid, maar niet een tegenstrijdigheid in den gewonen zin van het woord.

Dat een ding een eenheid is en tegelijk een veelheid van eigenschappen, dat de eenheid van de electriciteit zich openbaart in de tegenstelling positief en negatief, dat de persoonlijkheid een identiteit is in alle verscheidenheid van vermogens, neigingen en uitingen, - dit alles zijn geen tegenstrijdigheden. Is dan toch hetzelfde in deze gevallen niet tegelijk zoowel het een als het andere? - het ding, een eenheid en ook een veelheid, de electriciteit positief en negatief, de persoon groot, dom, goedig, muzikaal? Clay antwoordt terecht, dat de wet der tegenstrijdigheid beduidt, dat hetzelfde *in hetzelfde opzicht* niet tegelijk iets en wat anders kan zijn. Nu kan een ding wel een eenheid en een veelheid wezen, maar *in zoover* het een eenheid is, is het niet een veelheid. M.a.w. het ontkennen van de geldigheid van de denkwet der tegenstrijdigheid bij Hegel en de zijnen komt alleen daaruit voort, dat zij het in de denkwet gelezen, maar niet altijd uitgesproken voorbehoud 'in hetzelfde opzicht' over het hoofd zien. Cl. had er op hunnen wijzen, dat reeds Aristoteles bij zijn formuleering van deze wet het voorbehoud 'in hetzelfde opzicht' (kata to auto) invoegde: Metaph. 1005b, 20).

Nog veel meer twistgeschrijf dan over Hegel's leer der tegenstrijdigheid is veroorzaakt door Hegel's beschouwing der dialektiek en de dialektische methode. Het vraagstuk der dialektiek behoort reeds sedert Zeno den Eleaat tot den vasten inventaris der wijsbegeerte. Hegel heeft het, zooals bekend is, voor zijn stelsel van het hoogste belang gemaakt door de dialektische methode tot grondslag en bewegende kracht van zijn geheelen arbeid te nemen.

Dr. Clay constateert nu, dat men bij Hegel tweeërlei dialektiek moet onderscheiden, n.l. een dialektiek in ruimeren en een in engeren zin. Onder de laatste moet dan verstaan worden het beginsel, dat de ontwikkeling der begrippen steeds zou voeren door de tegenstrijdigheid heen. Dialektiek in ruimeren zin is daarentegen de 'zelfontvouwing en ontplooiing der begrippen, die het denkende subject noodwendig drijft van het eene begrip tot het andere voort te gaan'. De engere dialektiek wordt door den schrijver verworpen, de waarde van de andere erkent hij gaarne. Doch - en dit is van belang - die waardeering brengt voor Dr. Clay niet de erkenning mede, dat deze ruimere dialektiek de eenige juiste methode van begripsordening zou zijn. De methode en middelen om de waarheid te vinden zijn, naar hij terecht opmerkt, vele. 'Niet alle begrippen', zegt hij op blz. 43, 'kunnen langs één lijn worden geordend. Het is in beginsel verkeerd te meenen, dat alle begrippen in één betoog achtereenvolgens logisch uit elkaar zouden kunnen voortkomen. Het begrippenschema is niet ééndimensionaal. Door krampachtig aan deze ééne lijn vast te houden, krijgt men verwrongen verhoudingen en schijnovergangen'.

Men kan dit alles toegeven voor de speciale wetenschappen en zelfs ook voor de wijsbegeerte in het tegenwoordige stadium onzer kennis. Maar toch kan de vraag rijzen, of de wetenschap, die het menschelijke denken zelve - dus èn de methode der speciale wetenschappen èn de uitkomst dier wetenschappen - wil ordenen niet uitsluitend op één methode aangewezen zou zijn.

December 1919.
J.J. BOASSON.

Bouw van middenstandswoningen, door A.H. Wegerif Gzn., Architect B.N.A. te Apeldoorn. N.V. Uitgeversmaatschappij 'De Zonnebloem', Apeldoorn 1919.

Een van de symptomen, dat er is een *nieuwe* middenstand. Want noch aan den handeldrijvenden middenstand, die gemeenlijk

achter of boven zijn winkel huist, noch aan den industrieelen, aan de smidsbazen, de meester-timmerlieden, de ververs-patroons, denkt dit geschrift in de eerste plaats, al kunnen de middenstandswoningen ook van dezer lieden gading zijn zoodra zij elders wonen dan winkel of werkplaats houden. Maar aan al diegenen, die, naar hun inkomen boven den arbeider uit, van middelmatig fortuin of niet te hoog tractement moeten weten rondtekomen.

Inderdaad, ook deze maatschappelijke middengroep wordt door den woningnood al harder genepen.

De heer Wegerif nu heeft vrijwat technisch en ook wel eenig economisch materiaal bijeengebracht, waarmee wij in dezen hoek van het woningvraagstuk kunnen voortwerken. En dit een en ander verwerkt tot een goed leesbaar geheel. Denkelijk zal ook hijzelf de meeste waarde hechten aan zijn technisch materiaal. Economisch is verblijdend zijn afkeer van allen niet strikt noodzakelijken bijslag uit de publieke kassen, zijn voorkeur voor *indirecte* overheids-hulp. Niet onbelangrijk is zijn beschouwing over het inkomens-percentage, dat aan goed wonen kan worden ten koste gelegd, een ander percentage, betoogt hij, en vooral een van andere samenstelling, bij den middenstand dan bij de arbeiders. Voor het overige blijft onduidelijk (invloed van duitsche lectuur?), hoe hij het verband ziet tusschen hooge huren en hooge grondprijzen. Op dit stuk is veel geketterd, maar juist om de onklaarheid van deze passages kan het boek hier niet veel kwaad aanrichten.

v.B.

De spiegel van het verleden. Beschouwingen over den ondergang van het romeinsche rijk naar aanleiding van het huidige wereldgebeuren, door dr. H.M.R. Leopold. Rotterdam, 1918, W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij.

Titel en ondertitel wijzen er op, dat de schrijver analogieën zocht. En inderdaad geeft hij ze slag op slag. Op zijn gezag aannemend, dat daarmede de economische gegevens uit de oude wereld niet misteekend en verwrongen zijn, blijft men toch geneigd, in deze wijze van geschiedenisverhalen iets gewilds te zien, vooral nu naast de punten van opvallende gelijkenis (die er zeker zijn, al kan men twisten over het aantal) de punten van onderscheid tusschen oude en nieuwste wereld (die even zeker niet ontbreken) in dit boek dermate op den achtergrond blijven, dat zij haast opzettelijk verdonkeremaand lijken. Klasse-

verschillen toen en thans, stellig. Maar in de oudheid de slavernij als klassentegenstelling verscherpende factor van ongemeene kracht. Ook in dit opzicht, dat zij een tijdlang de opkomst van den middenstand in de latere beteekenis van dezen term belet heeft. Van dezen kant evenwel wordt dit gegeven hier niet beschouwd, al heeft reeds voor jaren juist onze Pierson de aandacht erop gevestigd.

Goed geteekend lijkt, hoe het latere west-romeinsche rijk van het geldverkeer in de huishoudingen-in-natura terug-en in zeker opzicht uiteenvalt. Het verschijnsel is, als overgang tusschen klassieke oudheid en middeneeuwen, gewichtig, maar wordt hier in zijn oorzaken onvolledig ontleed.

Aan een goed overzicht van de economische geschiedenis der oude wereld bestaat hier te lande dringend behoefte. Het boek van dr. Leopold voorziet in deze behoefte niet. Zijn opzet trouwens was beperkter. Wèl houdt zijn studie bouwstof in voor een werk van dien aard. Men beschouwt haar het best als reeks van stellingen, juist voldoende uitgewerkt om de aandacht te trekken, stellingen die af en toe uitlokken tot tegenspraak en vrijwel alle naar nadere verificatie begeerig maken.

v.B.

Hector Lambrechts, docteur en droit, professeur aux cours scientifiques et littéraires (Bruxelles), La Leçon d'une Crise, Considérations sociologiques. Dekker en Van der Vegt, Utrecht; 1918.

Het is niet onlogisch, zoo men uitgaat van den vrijen wil en het determinisme verwerpt, de wereld-crisis van den wereldoorlog op rekening van toerekenbare menschelijke karakterfouten te stellen en derhalve de mogelijkheid van herstel in het wegnemen van deze fouten te zien. En het is begrijpelijk, dat een roomsch-katholiek socioloog in deze richting meent te moeten zoeken.

Deze beschouwingswijze staat inmiddels in het huidige sociologische denken wel zeer apart. In elk geval staat zij lijnrecht tegenover die andere, welke óók voor den wereld-oorlog naar sociologische verklaring zoekt, maar, gansch of deels deze ziende in den economischen groei der wereld-huishouding, onmiddellijk aan de in dezen groei vasttestellen strekkingen vastknoopt, ze *aanvaardt* en ten meesten bate van het algemeen ze tracht te leiden in heilzame richting.

Ook deze zoekers evenwel doen hiermede nog iets anders dan vaststellen en aanvaarden; wijzigen, verbeteren, willen ook zij;

ook hun standpunt is critisch. En hier ligt voor hen de mogelijkheid om zelfs van den principieel van hen geheel verschillenden belgischen hoogleeraar te leeren. Al zal zijn boek bij hen vaker tegenspraak dan instemming vinden, zijn belezenheid en zijn voordracht kunnen ook hen bekoren. En zeker kan niet worden ontkend, dat met zijn school rekening is te houden bij den arbeid, zwaar zonder weerga, den arbeid van wederopbouw, die nu te verrichten valt.

v.B.

Staatscredietorganisatie, door mr. dr. M.A.G. Harthoorn; Batavia - Den Haag, G. Kolff en Co. - Martinus Nijhoff, 1918.

Een boek van veel verborgen studie en veel verzwegen nadenken. Zonder aanhaling van ook maar een enkele bron en nagenoeg zonder polemiek. Van algemeen economische bespiegeling zooveel voorop als tot goed begrip van de ontwikkeling der hoofdstelling dienstig en noodig leek. Een strak gehouden betoog dat zich niet laat afleiden, zich houdt bij zijn hoofdzaken, en dan ook erin slaagt deze hoofdstelling klaar en scherp zich te laten ontwikkelen. En met een voorbeeldige inhoudsopgaaf, die nagenoeg heel het betoog in korte stellingen samenvat.

Een boek van zeer verdienstelijke compositie derhalve. Niet als studieboek bedoeld; dàn had verwijzing naar bronnen, dan had, af en toe, polemiek niet mogen achterwege blijven; dan hadden ook sommige leerstukken, als de waardeleer aan het begin en de beschouwingen over het credietbegrip èn daar èn verderop, dieper moeten behandeld zijn. Doch een betoog van practische strekking, waarin degeen, wien de stof niet gansch vreemd is, wel hier en daar herkent; hier neemt hij over van dezen, daar wijkt hij af van genen auteur, maar waarin aldoor deze practische strekking in zicht blijft en al naderbij komt.

Een betoog van practische en zeer ver gaande strekking. Een, naar ik vrees, mislukt betoog, maar toch met zooveel knaps en van zoo groote actualiteit, dat het waardeering, ruime aandacht en gezette overweging verdient.

Hier kunnen enkel een paar hoofdpunten worden aangegeven, die bij critische beschouwing van mr. Harthoorn's leer in het oog moeten worden gevat.

Zijn betoog stuurt aan (en zegt, dat ook de maatschappij zelve aanstuurt) op vervanging der grootendeels aan het particuliere bankbedrijf overgelaten credietorganisatie door credietorganisatie van staatswege.

Hierin steekt deze, als juist te erkennen, kern, dat de geweldige macht van het grootbankbedrijf, zoolang zij vrij blijft van controle, uitgeoefend door gemeenschaps-organen in het algemeen belang, in de huidige samenleving, die zoodanige controle wèl kent en sinds lang kent op tal van particuliere gedragingen van veel geringer maatschappelijke beteekenis, een abnormaliteit is en onder omstandigheden een zeer bedenkelijke abnormaliteit kan blijken.

Deze bedenkelijkheid evenwel wordt door den schrijver reeds een allerpijnlijkste werkelijkheid geacht. Aan het particuliere bankbedrijf wijt hij zoo niet alle, dan toch het grootste deel der maatschappelijke kwalen: de onderlinge concurrentie der particuliere banken staat aan het volgen van een doelbewuste credietpolitiek in den weg; het particulier karakter van het bankwezen doet dit in de eerste plaats de behartiging van particuliere, niet die van algemeene belangen nastreven; het bevordert den groei van het grootbedrijf en verscherpt hiermede de tegenstelling tusschen groot en klein, rijk en arm; het werkt dus, kan men samenvatten, antisociaal in alle die opzichten, waarin juist van die groote beweegkracht van het economisch leven, die het moderne bankwezen is, in onze dagen sociaal besef en sociale gedraging moet worden geëischt.

De aanklacht is scherp genoeg. Maar zij is ongenoegzaam bewezen.

De concurrentie tusschen de banken wordt schromelijk overschat. Het opmerkelijkst verschijnsel, dat het moderne bankwezen kenmerkt, de bankconcentratie, werkt haar vierkant tegen en heeft een sterk reguleerende strekking.

Deze concentratie is op haar beurt weer bevorderlijk, dit kan zeker niet worden tegengesproken, aan het grootbedrijf met name in handel, scheepvaart, mijnwezen en nijverheid. Maar zij is daarvan toch niet *de* oorzaak bij uitstek; de economische en technische superioriteit van het groote boven het kleine bedrijf zou, zij het langzamer, ook in een stelsel van uitsluitend particuliere bankiers en kleine banken, het grootbedrijf naar boven en naar voren hebben doen komen.

De causale keten van mr. Harthoorn: groote banken - groote bedrijven - afhankelijkheid en armoe der groote massa, is wark, al in haar eersten schakel. Ook in de tweede; het is in het algemeen *niet* waar, dat de economische toestand der arbeiders verslechterd is door den groei van het grootbedrijf. En hier dwaalt de schrijver wel heel erg. Want als hij zijn staatsbank, die de particuliere banken vervangen zal, de van haar crediet afhankelijke particuliere bedrijven wil laten dwin-

gen, het lot hunner arbeiders te verbeteren, dan wil hij zeer nadrukkelijk hieronder niet begrepen zien het geven van eenigen invloed aan de arbeiders op de gestie der hen voedende bedrijven. Terwijl de onvoldaanheid in arbeiderskringen zeker niet minder het gevolg is van het gevoel, te weinig economischen invloed, dan van het gevoel, te weinig voedsel en te slechte behuizing te hebben. Voor Tjipanas, vanwaar mr. Harthoorn zijn boek de wereld inzond, gaat misschien zijn bewering op, voor West-Europa getuigt zij van onvoldoenden kijk op de werkelijkheid.

Er is, naast het vele dat hij in het oog vatte en scherpzinnig ontledend bekeek, een en ander wat hij niet heeft gezien of onvoldoende heeft overwogen.

Hij vergat, dat een staatsbank, dienstbaar aan staats-, dit is aan algemeene belangen zooals het staatsbestuur deze ziet, uiteraard die belangen het liefst, het eerst en het best verzorgt, welke koestering vinden bij de leden van het staatsbestuur, welke het oor van deze leden hebben. Het onpartijdig wikken en wegen, dat mr. Harthoorn van de staatsbank verwacht, is allerminst gewaarborgd met die stelligheid, die hem vanzelfsprekend lijkt,

Intusschen, hier lijkt zijn verwachting meer overdreven dan bepaald onjuist.

Erger is, dat hij de internationaliteit van de bankconcentratie, van haar strekkingen en haar werking, in het geheel niet schijnt te hebben beseft. Zijn voor internationale credietverschaffing de aan geen landsgrenzen gebonden particuliere banken niet tienmaal geschikter dan de naar haar aard nationale staatsbanken? Deugdelijke verschaffing van crediet aan en over heel de wereld onderstelt in het staatsbanken-stelsel een politieke wereld-eenheid, die boven de afzonderlijke staten uitgaat, een voldragen volkenbond. Zoolang daarvan niet meer dan een schuchter begin is te zien, lijkt een voor het particuliere bankwezen in de plaats tredend staatsbankwezen even utopisch als de verwachting, dat de arbeid, alleen wijl beter gevoed en humaner bejegend door den werkgever, die hiertoe order kreeg van de hem financierende staatsbank, zich zal verzoenen met het kapitaal.

v.B.

Van Verleden en Heden, door Is. Querido. (Amsterdam 1919, Em. Querido).

Wie zich het genot gunt den kunstenaar Querido nauwkeurig te volgen in elk zijner artistieke uitingen, gevoelt zijn bewon-

dering en eerbied groeien, gestaâg en zeker. Elke nieuwe publicatie van dezen buitengewonen man is een nieuwe verrassing, nog onverwachter en nog schooner soms dan de vorige, - en even staart men bezinnend voor zich uit om zuiver te beseffen, dat hij ook dàt kon, en vooral: dat hij het zóó kon. Toch is Querido geen 'veelschrijver' in de slechte beteekenis van het woord, geen karakterloos en handig compilator zonder meer. Het tegendeel is juist waar: alles wat zijn schrijftafel verlaat is van een bizondere, gansch-eigene geaardheid en draagt de duidelijke kenmerken van zijn eigen forsche en breede persoonlijkheid. En juist dat geeft aan al zijn werk de groote bekoring en de groote waarde, hetzij het een geweldig Perzisch epos is of een boos journalistiek entrefilet aan het adres van een Hollandschen dominee.

Evenals in zijne vroegere essays wordt ook in de opstellen van dezen nieuwen verzamelbundel met een driftige begeerte getast naar de diepte der kunstenaarsziel, naar het schoone mysterie vanwaaruit het mogelijk is dat een mensch één woord spreekt en... alle volgende geslachten staren er op met ontroering en eerbied. Daar is onmiddellijk in den aanvang zijn diepe en fijne en toch soms ook zoo ruig-plastische karakteristiek van onzen Breero, - daar is ook het liefdevol begrijpende opstel over Schopenhauer, met ter inleiding het grootsche visioen van den Zuid-Amerikaanschen condor, - daar is zijn Goethe-karakter, zijn humoristische open-brief van Louis de Vries, zijne typeering der kunst van Chrispijn Sn., - daar is, niet het minst, de fijnheid zijner kleine verzameling aphorismen, die hij 'gedachtenweefsels' noemde. Hoe zuiver weet Querido de persoonlijke onderscheidingen tusschen verschillende kunstenaars te formuleeren; - hij heeft een bijzonder talent onmiddellijk met een paar ràke woorden het aparte, het eigene en individueele van een auteur zòò naar voren te halen dat het is alsof het plotseling onder een fellere belichting staat dan de rest. Hij doet dat met een innigheid van gemoed, met een hartstocht bijna, die zijn woord dikwijls àl te hevig, soms zelfs bombastisch doet schijnen, zonder dat het daarom zoo is. Wanneer hij achtereenvolgens zegt dat Breero 'de renaissance op zijn zonnigst' is, 'het licht-flikkerende losschieten van vaandelglanzen uit een duister-belichte avondstraat', - dat de analytische geest van Schopenhauer hem 'de knellende prangers der bezonnenheid om het hoofd perste', - dat Goethe 'in de duizelende waereldruimte nog andere geluiden hoort dan het orphische smeekroepen van den wind' en dat 'het magische vuurgetoover van de nachtzee zijn Faust heel anders dan zijn

Werther den dood inlokt',... of wanneer hij spreekt over Breughels 'wilde, grillige, bochten-omsnellende en caprioze sprongen-verduikelende humor', dan meent ge aanvankelijk slechts zware en mooie woorden te lezen en niets meer. Maar wanneer ge elk zijner beschouwingen afzonderlijk doorleest en al die woorden en beelden op u hebt laten inwerken dan krijgt ge langzaam maar zeker een beeld van den mensch en zijn kunst en ge verwondert u er over hoe levens-fel, hoe slagraak daar is uitgedrukt wat ge zelf ook wel altijd vaag, maar nimmer zóó bewust gevoeld hebt.

Merkwaardig is soms Querido's kinderlijke begeerte tot een soort pralerij met geleerdheid of met doorwrochte literatuur, - merkwaardig vooral omdat een man als hij dàt allerminst noodig heeft om ons te overtuigen; daartoe immers bezit hij een oneindig betere kracht in zijn eigen kunstenaarschap, in zijn spontaan aanvoelingsvermogen en in de onontkoombare suggestie van zijn woord, - daartoe ook heeft hij zich reeds te dikwijls (evenals in dit nieuwe boek) een Meester getoond.

HERMAN POORT.

Demonen.

VI.

Hermine had Elsje's boterhammen gesmeerd en met gestampte muisjes bestrooid. Zij achtte het nu noodig, terwijl het kind smakelijk peuzelde, een bevalliger strik te leggen in heur haarlint. Eva, gedienstige logée, die tijdens haar nu zevendaagsch verblijf op den Eeckhof geleerd had haar nicht niet beter te kunnen behagen dan door eenig, overigens ongehuicheld, vertoon van huiselijke hulpvaardigheid, schonk het juist opkokende theewater uit den bouilloir in den trekpot.

‘n Groote kop, Els; omdat 't zoo koud is buiten’, antwoordde zij zachtjes op de vertrouwelijke vraag van Elsje's oogen. Het meisje knikte haar oudere vriendin dankbaar toe.

‘Voorzichtig, kindje, je trekt me 't lint haast uit de handen’, zeide haar moeder. Niet onvriendelijk, maar op een toon toch als of het erg zou zijn als 't gebeurde. Zij keek weer, dacht Eva, alsof zij een ‘plicht’ vervulde. Ja, 't kind moest netjes voor den dag komen, zij zelf was ook altijd even keurig, saai-onberispelijk....

Elsje at zwijgend door, hield haar hoofdje zoet stil; tusschen twee lange krullen die haar voor het gezichtje golfden dóór, gluurde zij tevreden-verwachtend naar Eva. Maar plotseling schokte haar lijfje omhoog, zòò wild dat Hermine werkelijk den blauwen strik moest loslaten.

‘Hebt u 't gehoord?’ vroeg ze nerveus. ‘'t Fluitje, vast!’

‘Maar Elsje, wind je toch niet zoo op, er is niets’, antwoordde Hermine.

‘Jawel’, riep Elsje heftig. ‘Hij is 't’. Zij sprong op van

haar stoel en vòòr haar moeder haar kon vasthouden was zij de deur reeds uitgehold.

'Zonder manteltje..', zuchtte Hermine.

Ook Eva hoorde nu fluiten: een kort signaal.

'Victor', verklaarde Hermine met een matte stem. En het viel Eva plotseling weer op hoe vreemd-zielig die strakke trek van plichtmatige berusting Hermine's van nature lieflacherig poppengezicht verzuurde.

Eva trad aan het venster. Zij zag juist hoe Elsje in de oprijlaan een robusten man om den hals vloog en nu op zijn arm naar huis werd gedragen.

Dus Volkert kwam thuis. Vóór haar vertrek zou zij den man nog ontmoeten die haar altijd zulk een raadsel was geweest, omdat zij zich uit de tegenstrijdige verhalen en beschrijvingen nooit een voorstelling van hem had kunnen vormen. Hoe verschillend werd er niet over hem gesproken. Een handige Streber, zeiden de heimelijke benijders van zijn wassenden roem; een al te bescheiden en onpraktisch idealist, rondweg gezegd een stommeling, zeiden eenige ingewijden, die wisten dat Volkert een belangrijke en eervolle staatsfunktie had afgeslagen, alleen om zich rustig aan zijn onderzoekingen te kunnen geven. Een stugge, plompe, grove kerel, oordeelden velen, die hij in absente buien door schijnbare onbeleefdheid had beleedigd, wier indringerige vleierij hij had genegeerd of wien hij in zijn bruuske eerlijkheid zijn antipathie te onbewimpeld had doen blijken. Als een gul, hartelijk en fijnvoelend man daarentegen hoorde zij hem van andere zijde prijzen. Een sombere, menschenschuwe zonderling, alleen levend in zijn boeken en machines, zeide deze; als een opgewekt en geestig causeur, die in alles belang stelde, kende hem gene. Hermine sprak nooit kwaad van hem, liet echter des te duidelijker door verstolen zuchten en berustende blikken merken hoe nobel zij haar eigen houding vond tegenover een echtgenoot die haar zoo zichtbaar verwaarloosde. Elsje eindelijk beschreef hem met de uitbundigheid van een liefde en vereering zoo grenzeloos, dat Eva heimelijk neiging had te gelooven aan zijn absolute volmaaktheid.

Zij stonden nu op de stoep. Elsje, haar linker-arm om Victor's hals, wuifde Eva toe met de vrije rechter. Haar stralende gezichtje hield ze tegen haar vaders baardeloozen

wang gedrukt. Eva wuifde terug. Ze zag den lachenden manne-mond verstrakken; zij keek in twee scherpe oogen, die nog één oogenblik in blijheid naglansden, eer zij haar koel fixeerden. Het leek haar of onder het dichte, grijzende haar het forsche voorhoofd rimpelde terwijl hij Elsje iets vroeg. ‘O, da's Eef maar’, hoorde zij het kind zeggen en de warmte van den toon trof haar nu dubbel weldadig. ‘Maar!’ Zij glimlachte. Alsof die stoere kerel, die daar aankwam en er uitzag als een ietwat geciviliseerde cowboy, bang voor haar was! Zou hij werkelijk zoo menschenschuw, zoo'n vrouwenhater zijn?

Victor trad binnen. Nog steeds droeg hij zijn dochtertje op den arm, maar bij de deur zette hij haar voorzichtig op den grond.

‘Goeden morgen samen,’ zeide hij. Zijn stem was zacht, de groet klonk opgewekt en hartelijk, vond Eva. Hij stak zijn vrouw de hand toe. ‘Alles goed geweest?’ En nog terwijl Hermine koeltjes antwoordde: ‘Natuurlijk, anders hadt je 't toch wel gehoord,’ vervolgde hij:

‘En je hebt 'n gast, zie ik?’

‘Eva’, stelde Hermine voor.

Weer zag Eva denzelfden scherpen, koelen blik op zich gericht. Zoo keurt hij zijn materiaal, dacht ze.

‘O... Eva...?’ zei Victor aarzelend, vaag, alsof het hem te veel moeite was dien naam in zijn herinnering na te speuren.

In een plotselinge opwelling van spot, of ergernis, zij wist niet goed wat, vulde zijzelf aan:

‘Ja, Eva, Eva Thomson... bekende klank, vindt u niet?’

Het was bijna uitdagend. Als hij werkelijk verlegen is kruipt hij nu in zijn schulp, dacht zij.

Victor zag haar in rustig nadenken aan. Hij herinnerde zich nu Hermine en haar vader, tot voor kort Eva's voogd, vaak over dit verre nichtje te hebben hooren spreken. De oude heer wel met een hem anders tamelijk vreemde teederheid, maar steeds ook met de ernstige bezorgdheid van een oom die ten volle zijn verantwoordelijkheid voelt en zich diep gegriefd acht door de eigenwijsheid van zijn vrijheidlievende en alle conventies over boord werpende pupil. Hermine voortdurend in vrees dat het geëxalteerde kind nog eens - je zoudt het zien - ‘gekke dingen’ zou

doen. Dat was dus die lastpost, die ongezeggelijke wildebras, die compromittante avonturierster, die eenige jaren geleden, achttien jaar oud, de pretentie had gehad haar eigen weg te gaan; die eerst in Parijs, toen in Weenen, zich 'in het leven' had geworpen en voor de rest wat scheen te schilderen, koperdrijven en weven of zoo. Tot die 'gekke dingen' was het blijkbaar niet gekomen en Victor had wel eens den indruk gekregen dat dit Hermine en den ouden heer eigenlijk een beetje prikkelde; zij vergisten zich niet gaarne in hun menschkundigheid.

Hij zag haar aan, voelde dat hij, verbaasd over haar teere schoonheid, wilde glimlachen; maar geërgerd bedwong hij zich.

'Nooit van gehoord?'

'O pardon, maar al te veel,' antwoordde hij luchtig, gaf daarop ook háár een hand.

Zonderling; zij vond niet als gewoonlijk de koket-schertsende repliek waardoor zij zoo dikwijls ineens de situatie beheerschte.

Wat bedoelde hij? Spot of onverschilligheid?

Victor scheen het niet noodig te oordeelen haar te verzekeren hoe aangenaam het hem was met haar te mogen kennismaken. Wat Eva, die dergelijke goede manieren idioot vond, tot haar verwondering verdroot. Hij wendde zich dadelijk tot Elsje, die inmiddels al door Hermine in haar bonten manteltje geholpen was en, gereed staande naar school te gaan, nog haastig een paar reepjes ophapte. De lange gouden golven waren nu netjes bijeengebonden.

'Ik breng je, duifje', zei Victor.

'Je thee, Els,' riep Eva. 'Je hebt nog allen tijd, haast je maar niet.' Vlug schonk zij in, bereidde zonder te vragen nog een kop en bracht dien aan Victor.

'U wilt toch wel?'

'Graag, dank u,' antwoordde hij. Even had hij een gevoel alsof hij zich moest verweren. Nest, dacht hij, ze wil Hermine vóór zijn. Maar hij zag Elsje met zulk een dankbaar gezichtje de warme thee slurpen, beide kleine handjes om den grooten kop, dat hij, haar toeknikkend, zeide:

'Heerlijk, niet? Dat had ik net noodig.'

'U wilt toch zeker ook ontbijten?'

'Als ik terug kom,' antwoordde Victor, en zich opzet-

telijk tot Hermine richtend, ‘Laat maar wat staan, wil je?’

Hermine knikte. ‘Als je je dan zelf maar helpen wilt, want ik moet dadelijk aan mijn werk. We hebben vanmiddag diner, en nu jij nog zoo onverwacht er bij komt...’

Een lichte wrevel trok over Victor's gelaat.

‘O, ik kan wel weer verdwijnen.’

Elsje zette haar kop neer, verschrikt.

‘Nee, nee! niet dadelijk weer weggaan, vader!’

Tranen stonden in haar oogen. Victor, beschaamd, wilde haar troosten, maar reeds had Eva den arm om haar heen geslagen en fluisterde sussend, terwijl zij hem verwijtend, bijna boos aanzag:

‘Dat meent vader niet, wel nee; hij is er immers pas, hij blijft lekker mee eten van grootvader's haas; en vertel hem onderweg maar eens van de taart die we hebben gebakken.’

‘U hebt een verbazend scherpe intuïtie voor wat ik noodig heb,’ zei Victor droog. ‘Dan maar naar school, Els!’

Aan zijn hand, als een heel klein meisje nog, trippelde Elsje met hem heen.

Een half uur later vond Victor het ontbijt gedekt op een tafeltje bij den haard. Een rijk, maar smaakvol bewerkte theewarmer viel hem het eerst in 't oog. Daarna een klein kristallen vaasje met enkele wèl-geschikte chrysanthen. Naast zijn bord lagen de morgenbladen. Victor glimlachte. Elsje had hem onderweg al verteld dat Eva ‘een engel’ was. Hm, uiterlijk ook. Een engel van Rafaël..., bedenkelijk soort in werkelijkheid. Elsje's bewondering had een jaloersche neiging in hem opgewekt om een afwerende houding aan te nemen tegenover het meisje, dat hij reeds om haar schoonheid alleen voor een koket wicht hield; maar tòch voelde hij zich tegelijk dankbaar gestemd om haar in elk geval oprechte genegenheid voor zijn kind. En toen Eva binnenkwam om hem een paar spiegeleieren te brengen, riep hij onwillekeurig opgeruimd:

‘Maar u raadt waarachtig àl mijn wenschen!’

‘Hermine had me verzocht voor uw ontbijt te zorgen,’ zei Eva, langs hem heen ziende. Victor voelde dat zij jokte.

‘Zoo, en heeft ze u soms óók gezegd dat ik thuis... ik bedoel in Kroonstad, altijd gewoon ben net zoo bij den haard te ontbijten? Zonder zulke mooie bloemen dan.’

‘Neen, maar het leek me gezelliger voor u dan aan zoo'n groote, leege tafel.’

Victor wilde iets vriendelijks zeggen. Maar toen hij opzag naar de ranke gestalte, die zoo rustig en zeker van haar houding naast hem stond, even gebogen over het theestel en onderwijl hem van terzijde aanziend met iets tegelijk guitigs en innigs in haar fluweelige bruine oogen, voelde Victor opnieuw het onbestemde verzet in zich opkomen en bedwong zijn neiging tot familiariteit. Hij greep een krant en zei slechts - voor zìjn doen beleefd genoeg - ‘U permitteert?’

‘Natuurlijk, ik heb ze er voor neergelegd’, antwoordde Eva lakoniek. ‘Ik moet nu trouwens Hermine helpen. Alstublieft.’

Zij plaatste het ingeschonken kopje naast zijn bord. ‘U kunt u nu verder wel zelf redden, denk ik.’

‘Zeker, dank u.’

Zij ging heen. Maar eer zij de deur bereikt had keerde zij zich opnieuw tot hem.

‘Kan ik misschien nog iets voor u doen?’

De vraag trof hem. Met een soort van ontroering keek hij naar de chrysanthen. Iets voor hem doen! Hoe wonderlijk prettig was het dat een vrouw te hooren vragen.

‘Bij voorbeeld?’ vroeg hij. Gek toch, waarom moest hij dat zoo kortaf, zoo stroef-ironisch zeggen?

‘Ik weet niet... zoo maar... moet de kachel op uw kamer niet aangelegd?’

‘Ik zal van ochtend een wandeling maken. Maar tegen den middag heel graag.’

‘Dus u blijft toch eten?’

‘Dat is nog zoo zeker niet. Ik moet noodzakelijk een kennis hier in de buurt opzoeken en... enfin,’ de rest van van de leugen slikte hij in.

Eva lachte. ‘'k Geloof er niets van. U houdt niet van diners. Ik ook niet, ik vind ze meestal afschuwelijk. Maar deze keer.. toe, blijft u.

‘Als ik er u een pleizier mee doe.’

Verdomd, vloekte hij in zichzelf, tot wat voor onbenullig bakvischjesdiscours laat ik me daar toch dwingen! Of méénde ze 't? Ze zei alles zoo natuurlijk, zoo gewoonweg, haar

heele houding was zoo argeloos... Maar zoo zijn ze, de kanaljes.

‘Ja, mij doet u er ook pleizier mee’, antwoordde Eva. ‘Maar vooral Elsje. En dan nog een van de gasten, een... vriend van mij, een jong ingenieur, die zoo graag met u kennis zou maken.’

Zij sprak het ‘vriend’ na eenige aarzeling, maar toch met opvallenden klemtoon uit, als wilde zij van te voren de gedachte aan iets anders ketsen.

‘Hou op!’ riep Victor verschrikt. ‘Daar moet ik nou heelemáál niets van hebben!’

Eva, met den deurknop in haar hand, staarde hem aan, beduusd en teleurgesteld. Victor had schik in haar verlegenheid.

‘Dat is jammer voor Rik,’ zeide zij toen zacht en met een kinderlijke intonatie van spijtigheid, die hem deed denken aan de aandoenlijke verdrietjes, die Elsje soms bij hem kwam uitklagen.

‘Wie is die vriend van u?’ vroeg hij, kwasi belangstellend, verteederd door zijn vergelijking.

‘Richard Welders. Hij studeerde in Zürich toen ik daar een paar jaar geleden was. Een wàt aardige jongen, en knap ook. Hij is nu sinds een half jaar klaar. Hij kwam me hier opzoeken en toen vroeg Hermine hem ten eten. Hij wou eerst niet omdat... nu ja...’

‘Waarom wou hij niet?’

‘Omdat hij niet in het bezit is van een salonfähig costuum.’

Eva lachte weer, en Victor lachte mee, hoewel eenigszins bitter. Hij herinnerde zich namelijk de machtelooze woede die hem vervuld had toen hij eens, als student, om dezelfde reden een uitnoodiging had moeten afslaan tot een soirée waar hij hààr, Marga, eindelijk zou hebben ontmoet. En hij dacht aan Nout, die hem toen troostte met de confidentie dat ook hìj bij gebrek aan een rok een dierbare ontmoeting, ja meer dan eene, en bovendien niets minder dan een carrière, gemist had. En aan Verschuur, die altijd een rok huurde bij een uitdrager en die nu ook werkelijk minister van justitie was. Zou die Richard zoo'n zelfde onnoozele bloed zijn als hij en Nout geweest waren, die niet op de gedachte kwamen dat een mensch ook gehúúrde kleeren kon dragen?

‘En wat komt hij hier in 't land doen?’

‘Een baantje zoeken natuurlijk.’

‘Heb niets te vergeven.’ Het klonk alweer cynischer dan hij 't meende.

Eva bloosde diep; haar oogen fonkelden van drift.

‘Dàt was ook zijn bedoeling niet, hij wou u heelemaal niet om protectie vragen. Ik heb hem met alle moeite moeten overreden, ofschoon hij u eigenlijk dol graag zou ontmoeten, alleen omdat hij zoo'n groote bewondering voor u heeft. Maar hij zou zeker niets vragen, hij is zoo verschrikkelijk bescheiden. Hij nam tenslotte de uitnoodiging aan, juist omdat er zoo weinig kans was dat u thuis zoudt zijn. Hij is de nobelste jongen die... och wat, u gelooft het toch niet... Ik ben stom geweest, dat ik er over begon, eeuwig stom. Natuurlijk valt iedereen u lastig...’

‘Helaas, met of zonder bewondering.’

‘Hij niet, Rik niet.’

Een wild veulentje, dacht Victor, een lief kind. En met welgevallen keek hij naar het booze gezichtje, waarin de fijne lippen trilden.

Zij draalde nog even. Victor bedacht dat hij nu toch iets zeggen moest om het weer goed te maken, maar voor hij een frase verzinnen kon, was zij de kamer al uit.

‘Eva!’ riep hij haar achterna, terwijl zij de deur nog niet had gesloten. Maar zij scheen hem niet te willen hooren.

Victor ontbeet en bladerde in de kranten. Maar telkens hinderde hem de herinnering aan zijn zonderling gesprek met Eva. Ook gedurende de wandeling, die hij daarna maakte, stond haar beeld herhaaldelijk voor hem. Dan voelde hij zich wonderlijk verheugd, ondanks een onbestemde kregeligheid over zichzelf. Waarom was hij eigenlijk zoo onaardig tegen haar geweest? Maar hij zou het goed maken.

Aan de lunch evenwel was Eva zoo gewoon, zoo opgewekt, zoo lief weer voor Elsje, zoo onopzettelijk attent voor Hermine en voor hemzelf, zoo vanzelf sprekend beminnelijk, dat Victor, wien het steeds moeilijk viel een vooraf beraamde houding aan te nemen, met een gevoel van verlichting vond dat er blijkbaar niets goed te maken wàs. En onwillekeurig vergeleek hij haar houding met de lange nawerking van Hermine's ontstemmingen.

Hij had even, terloops, half tegen Hermine, half tegen Elsje, gezegd dat hij toch maar van den haas en de taart zou profiteeren en daarbij opgemerkt dat Eva glimlachte. Het hinderde hem. Triomf? vroeg hij zich af. Maar Eva knikte Elsje alweer zoo argeloos toe, dat hij zijn achterdocht liet varen. Over het diner werd verder niet gerept; Victor vroeg niet naar de andere gasten. Men sprak over het aanstaande Kerstfeest, over Elsje's school en tenslotte over Eva's verblijf te Weenen. Zij vertelde, eenvoudig, met bekorenden ernst en losse vrijmoedigheid van haar leven, zonder eenigen ophef te maken van haar artistieke werk. Juist deze bescheidenheid echter gaf aan de zekerheid van haar optreden en spreken, die onwillekeurig tòch de aandacht trok, een dubbele charme. Haar opmerkingen waren natuurlijk, ongedwongen, soms vrij kras, maar toch steeds zonder bravour en zonder een zweem van de gewichtigheid en pretentie waarmee de meeste vrouwen haar overtuigingen en principes verkondigen. Haar geest had dezelfde soepele gratie als haar lichaam, vond Victor.

Toen het maal was afgeloopen wilde Victor zich dadelijk naar zijn kamer begeven.

'De kachel brandt lekker,' zei Eva.

'Er zijn twee verrassingen,' zei Elsje, 'een van mij en een...'

'Tuut, tuut!' dreigde Eva.

'Ik heb je smoking vast laten klaarleggen,' zei Hermine.

Bij het binnentreden van het vertrek viel Victor's blik het eerst op de verrassingen: een weelderige tuil bloemen en een groote bloknoot in kinderlijk beplakte lijst, werk van Elsje's slöjdles. Een potlood met voorbeeldige punt lag er naast. Elsje wist wel dat haar vader zelfs in bed moest kunnen teekenen en cijferen.

Hij nam plaats voor de kachel, die inderdaad behagelijk brandde. Op het eerste blad van de bloknoot schetste hij een fantastisch landschap. Op den voorgrond een breed kanaal, met een gedeelte van een boogbrug. Er lagen schepen met open ruim en hooge hijschkranen er over heen gebogen, die zware kisten en balen torschten. Daar achter, door het land, reden lange treinen naar verre fabrieken, die door telegraaflijnen met elkaar waren verbonden. Hij had er schik in dit

tafereel van zwoegenden arbeid uit te werken. - Els moest toch zien hoezeer haar geschenk van pas kwam. - Het werd ten laatste een warrelende volte van machines en wriemelende menschen. Toen hij klaar was en de krabbel reeds had neergelegd, nam hij, in het gevoel dat er iets ontbrak, haar opnieuw ter hand en teekende, hoog in het midden, tusschen dikke wolken, een grooten vreemden vogelvorm met iets als een poppetje op den rug. De vliegmensch! Voor hààr teekende hij die dikwijls en nooit had zij er om gelachen. Tevreden schoof hij nu eindelijk de bloknoot van zich af. Even wierp hij een blik op de keurig geborstelde smoking die over een stoel hing. Hij besloot, om Eva's 'vriend', hoe heette hij ook weer, op zijn gemak te zetten, liever maar in colbert aan tafel te verschijnen en legde zich tevreden ter ruste.

VII.

Toen Victor in zijn huiselijkst jasje den salon binnentrad, zag Hermine hem aan met een zwijgende, doch misprijzende berusting. Dat dacht ik wel, zei haar blik. Maar Eva's oogen, blij-verrast, zeiden: dat hoopte ik half. Begreep zij werkelijk de bedoeling van zijn nonchalance? Met lichte verwondering zag hij dat Hermine meer 'toilet' gemaakt had dan zij anders bij zulke intieme dinertjes placht te doen, en in goedig besef van haar teleurstelling zeide hij daarom, nadat hij zijn schoonvader begroet had, als verontschuldigend: 'Ik haalde een winkelhaak in mijn smoking, daarom kom ik maar zóó'.

Eva glimlachte. En weer voelde Victor dezelfde driftige ontevredenheid over zichzelf opstijgen, welke hem dien morgen vervuld had. Idioot, idioot die ik ben! Wat heb ik mij voor dit kind aan te stellen en te verbergen?

Juist traden nu samen de beide andere gasten binnen, kaptein Dubois en Eva's vriend. Victor verwelkomde den eerste hartelijk, den tweede koel. Eerst later, midden onder het gesprek, dat de kaptein dadelijk met hem had aangeknoopt, drong de onheuschheid van zijn houding tot hem door en begreep hij tevens dat zij voortkwam uit een neiging om Eva te misleiden. Of wilde hij haar kwetsen? Hij schaamde zich over die gedachte. Het liefst had hij nu den hem totaal

onbekenden officier laten staan om zich bij Eva en den jongen ingenieur te voegen, die terzijde in een causeuse hadden plaats genomen, met Elsje tusschen zich in. Maar de kaptein liet hem niet los; hij verhaalde Victor hoe hij hier in garnizoen gekomen was en hoe hij onlangs het genoegen had gehad kennis te maken met mevrouw en hoe haar gastvrij huis nu sinds een paar weken de oase was in de woestijn van zijn kazerne-leven. De kaptein was een veertiger, knap van uiterlijk, hoffelijk en welbespraakt, nog slechts enkele jaren geleden een niet ongevaarlijk charmeur voor jongere en thans nog een Don Juan voor oudere dames. Wat hem ontbrak om op en top een man van de wereld te zijn, werd op voor vrouwen voldoende wijze vergoed niet alleen door zijn uniform, maar bovendien door een krachtbewuste, hoewel niet overdreven-snorkende martialiteit, een resolute kordaatheid, die hem voor velen dier graagonderworpen zielen onweerstaanbaar maakten. Victor echter boeide hij allerminst; voor Vtctor was hij wat deze een blanco-mensch placht te noemen, iemand voor wien hij voorkeur noch tegenzin voelde, iemand met wien hij weliswaar geen half uur zou kunnen wandelen, maar best een heelen avond bridge spelen. Victor luisterde reeds niet meer naar zijn frases, maar nam onderwijl Richard eens op. Een slanke jonge man van omstreeks 24, met blond haar en knevel, een prettig open gelaat en rustige idealisten-oogen. Zijn entrée was wat linksch geweest, Victor's onverwachte aanwezigheid had hem zichtbaar geïntimideerd; maar met Eva scheen hij geheel onbevangen en hij praatte met Elsje zonder eenig vertoon van zich aanpassende nederbuigendheid, zoodat zij zich volkomen met hem op haar gemak scheen te voelen; haar handje rustte op zijn knie.

De gong luidde. De kaptein verliet zijn gastheer om Hermine zijn arm aan te bieden. Victor trad op de causeuse toe. Eva scheen te verwachten dat hij haar naar tafel zou geleiden; Richard stond in onzekere houding naast haar, met een bedeesd verlangen in zijn blik. Het ontging Victor niet. Met een zwaai tilde hij Elsje over de leuning heen, zette haar op zijn schouder en stapte zoo met haar de eetkamer binnen. Eva en Richard volgden gearmd. De oude heer Thomson, reeds rustig gezeten, glimlachte, dacht het zijne en

wierp Richard een knipoogje toe, dat dezen verwarde en Eva deed blozen. Van ergernis, voelde Victor. Zou zij werkelijk niets meer dan vriendschap voelen voor dien zieligen jongen, dien de schuchtere aanraking van haar arm reeds scheen te bedwelmen? Hermine had de plaatsen aldus verdeeld dat zijzelf aan het hoofd-einde zat, geflankeerd door den kaptein en haar vader, terwijl het beneden-einde werd ingenomen door Victor en Elsje, met terweerszijden Eva en Richard. Het leek Victor dat het voor Eva een soort van verlichting was dat zij door deze schikking tusschen hem en den kaptein en tegenover Richard kwam te zitten. Hijzelf echter had het benauwende besef nu te moeten converseeren, temeer daar de kaptein zich druk met Hermine bezig hield en zoodra hij zijn hoffelijk gekout met haar staakte, in beslag werd genomen door zijn overbuur, den niet minder conversabelen heer Thomson. Gelukkig werd het gesprek van dit drietal weldra van zoo algemeenen aard dat ook Eva en Richard er hun aandacht op konden richten, waardoor Victor gelegenheid kreeg stilletjes te keuvelen met zijn dochtertje, dat hem vertelde dat meneer Welders beloofd had, zoodra er sneeuw lag, Eef en haar te leeren sleeën zooals 't in Zwitserland gedaan werd.

De heer Thomson had het over de revolutie in Turonië. Er kwamen de zonderlingste en vreeselijkste berichten uit dit ongelukkige land. Niemand echter wist precies wat er gebeurde. Het eenige wat vrij zeker scheen was, dat in het half jaar sedert de omverwerping van het oude regime, méér bourgeois waren gefusilleerd, opgehangen, verbannen en gevangen gezet, dan proletariërs gedurende de geheele voorafgaande eeuw. De roode regeering ‘betreurde’ dit weliswaar oprecht, maar achtte het niettemin onvermijdelijk om met de grootste gestrengheid de orde te handhaven en onverbiddelijk iedere poging tot contra-revolutie van woelige en kwaadwillige elementen den kop in te drukken. De sociale terminologie van de roode terreur was even krachtig-wel-meenend als die der voormalige onderdrukkers. Haar daden waren echter, zoo mogelijk, nog radikaler. Fusillades van honderden tegelijk schenen aan de orde van den dag en geruchten van ongehoorde, beestachtige gruwelen verspreidden ontzetting in alle naburige landen.

Eenige dichterlijke geesten, zooals Nout's vriend van Berghem, de groote zanger van het proletariaat, kwamen op het gelukkige denkbeeld deze bloedige gebeurtenissen te vergelijken bij de smarten eener geboorte. Sindsdien werd ‘de bloedige baring der nieuwe orde’ door dat deel der pers dat zich voorbereidde op een mogelijk noodzakelijke koersverandering, aanvaard als een natuurlijk feit, een ‘grootsche’ katastrophe in een ‘grooten’ tijd. Vele buitenlandsche toeschouwers, en natuurlijk ook de Turonische accoucheurs zelf, die met zulk een individueelen tegenzin hun grootsch kollektief slachterswerk volbrachten, putten veel troost uit de zinrijke beeldspraak die tot zoo ruime opvatting en filosofische gelatenheid aanleiding gaf. Andere idealisten spraken met vrijwel denzelfden bevredigenden uitslag voor het gemoed, van een zuiveringsproces, waaruit het groote Turonische volk, ja de geheele menschheid, herboren zou te voorschijn komen. Maar de meer bezadigden waren en bleven toch ontzet over de gruwelen waarvan zij hoorden en nog veel meer over de onbezonnen hervormingen, die waren of schenen te zijn ingevoerd of nog te wachten stonden. Het algemeen kiesrecht was reeds uitgebreid tot de heffe des volks, ja zelfs tot de vrouwen. De monarchie was afgeschaft. Eeuwenoude historische banden - de uit den band gesprongenen zelf spraken van slavenketenen - waren op ruwe wijze verbroken. En nu dreigde zoowaar de socialiseering der productie!

Tot die meer bezadigden, die hoofdschuddend deze bedenkelijke toekomst zagen naderen, behoorde ook de heer Thomson. Hij had er altijd een eer in gesteld bezadigd te zijn en hield ook nu het hoofd koel. Hij vond zichzelf de man van het juiste midden; reaktie en revolutie, autokratie en anarchie, lagen hem even ver. Menig verbaasd collega had den voortvarenden groot-industrieel in besloten club rondborstig hooren verklaren ‘dat de maatschappelijke orde, niet alleen in Turonië, maar overal, zelfs in ons land meneeren, haar eigenaardige leemten en gebreken had, die men onbevreesd onder de oogen moest zien en waaraan men ernstig moest trachten tegemoet te komen.’ Van struisvogelpolitiek verwachtte hij niets. Meegaan met den tijd! Vooruit, met gepaste middelen! Dat waren zijn leuzen. En aan die

leuzen hield hij zich ook in de praktijk. Hij had niet geaarzeld op zijn fabrieken vrijwillig - want een toevallig gelijktijdig dreigen met staking had hem koud gelaten - den negen-urigen werkdag in te voeren, toen proefnemingen in het buitenland hadden bewezen, dat van dezen maatregel volstrekt geen achteruitgang der productie was te duchten. Evenzoo had hij in zijn humane neiging om - waar het kon - het nuttige met het aangename te verbinden, voor zijn meer dan zeshonderd arbeiders een tuindorp gesticht, waar zij voor een matige huur gezond en genoeglijk, zelfs in bescheiden coöperatieve luxe, konden wonen. Een onderneming die bovendien rendabel bleek, zoowel finantieel als moreel. Door het arrogante optreden der vakvereenigingen liet hij zich niet imponeeren, maar van vriendschappelijk overleg in sommige zaken toonde hij zich niet afkeerig en met gepaste bescheidenheid voorgedragen wenschen en opmerkingen, ja vrijmoedige kritiek, vonden bij hem een welwillend gehoor.

De heer Thomson had juist gezegd dat naar zijn meening de toestanden in Turonië onder het oude regime volstrekt niet in alle opzichten volmaakt waren geweest en dat de - thans geguillotineerde - regeering verstandig zou hebben gedaan wanneer ze niet stelselmatig de oogen voor sommige leemten en gebreken in het maatschappelijk organisme had gesloten. Hij concentreerde zich nu, plotseling in het onzekere gevoel dat zijn vrijmoedig oordeel voor de eene helft van zijn auditorium te kras, voor de andere te slap kon zijn, eenige oogenblikken op zijn hazenbout. Misschien zou hij zich moeten verdedigen naar twee kanten, in het juiste midden stond je meestal alleen.

Naast hem klonk een nerveus kuchje.

‘Bent u het niet met mij eens, meneer Welders?’ vroeg de fabrikant, in zijn weifeling agressief wordend.

‘O zeker, zeker, volkomen. Maar u zegt: volstrekt niet in alle opzichten volmaakt. Ik zou liever zeggen: in alle opzichten volstrekt onvolmaakt, en het is maar goed dat...’

De jonge man raakte in verwarring onder de spottende, verschrikte en minachtende blikken door den ouden heer, Hermine en den kaptein tegelijk op hem gevestigd. Hij zweeg verlegen.

Victor begreep dat hij tot de partij van het zuiveringsproces, misschien wel van de bloederige baring behoorde. Hij zag Eva aan, die bloosde, zich blijkbaar ergerend over de laffe geloofsverloochening van haar vriend en die nu, hetzij om hem te helpen, hetzij om hem te beschamen, zijn zin voltooide.

‘Ja, het is maar heel goed dat 't zoodje nu onder de guillotine voor goed de “oogen gesloten” heeft voor àlle aardsche leemten en gebreken! Vervloekte bende!’

‘Eva! denk aan 't kind!’ riep Hermine, met een blik op Elsje, die echter zonder te luisteren haar appelmoes lepelde. ‘De kaptein zal denken dat hij een soldaat naast zich heeft.’

‘Een kazerne met dergelijke soldaatjes zou me lijken,’ schertste de hoffelijke charmeur.

‘Zou je toch niet meevallen die te commandeeren’, bromde de oude heer. Richard had al nerveus gelachen om Eva's uitval, maar keek nu met verbeten woede naar den kaptein. Hermine leek gechoqueerd over Eva's ongegeneerde ruwheid, in werkelijkheid was zij jaloersch om de aandacht die de kaptein haar nichtje schonk. Victor voelde een oogenblik de verschillende stemmingen botsen. Maar de heer Thomson herstelde met veel takt - takt was zijn fort, vond hij - het evenwicht door eenige woorden van lof te wijden aan den haas, die inderdaad voortreffelijk gebraden was. Hij releveerde daarop dat hij twee uur in den regen had staan wachten eer hij hem onder schot kreeg. Maar toen zelfs de kaptein hierin geen aanleiding vond zijn jagerstalenten op bijzondere wijze te huldigen, hervatte hij het afgebroken gesprek met de opgewekte vraag:

‘En wat dunkt u, kaptein, zou 't werkelijk op òns land kunnen overslaan?’

De kaptein zette een bedenkelijk gezicht. Wie zou 't zeggen? In dezen tijd van gisting en tuchteloosheid was alles mogelijk. Maar in elk geval, eenig succes zou een revolutie hier nooit hebben; hij kon wel verzekeren dat iedere poging tot opstand binnen een week volkomen onderdrukt zou zijn. Ze moesten maar eens beginnen!

‘'t Is te hopen,’ zuchtte Hermine, doelende op die onderdrukking.

‘Waarom te hopen?’ vroeg Eva heftig.

Haar voormalige voogd keek eerst haar, daarna Richard, die haar natuurlijk al die revolutionnaire malligheid in het hoofd gezet had, ironisch-medelijdend aan.

'Omdat, kindlief', zeide hij met eenigen nadruk, 'omdat de revolutie de maatschappij, de industrie, den handel, alles, alles, totaal ontwrichten zou.'

'Wat zou dat dan nog? Alsof industrie en handel het heele leven zijn. En wat doet een oorlog dan, die wèl door uw heilig gezag wordt gesanktioneerd en gepropageerd; die uit pure roofzucht wordt uitgelokt? Is er erger ontwrichting mogelijk, denkbaar, dan die waartoe uw eigen stelsel onafwendbaar leidt?'

De oude heer antwoordde haar niet; er zijn zoo van die netelige kindervragen. 'Stel je voor', richtte hij zich tot den kaptein, 'dat ze bijvoorbeeld de fabrieken socialiseerden. De helft zou direkt stilstaan. Wat er van òns bedrijf terecht moest komen, ìk weet het niet.'

'Zeep is een heel noodig artikel', merkte Richard bedeesd op.

Victor, die in het algemeen twistgesprekken, en vooral tafeldebatten, hoogst overbodig vond, kon zich tot zijn eigen verbazing niet weerhouden zich thans in de discussie te mengen.

'Ja, in het bijzonder voor het proletariaat, en zeer in het bijzonder na een revolutie. Wees maar gerust, schoonpapa, onze fabrieken werken full speed door.'

De oude industrieel raakte door dezen onverwachten tegenstand even de kluts kwijt.

'Maar, maar... 't is toch onmogelijk dat het bedrijf winstgevend blijft als...'

'Trek u van die winst maar niets aan, die zouden ze òns toch niet meer overlaten', lachte Victor.

Hermine ergerde zich. Waarvoor diende dat nu! Anders, als zij gasten had, was er geen woord uit Victor te krijgen, liet hij de meest geanimeerde conversatie langs zich heen gaan zonder te luisteren, verveelde hij zich zoo zichtbaar, dat haar vader zijn verstrooidheid door grapjes over een aanstaand professoraat bij de gasten moest verontschuldigen. En nu, nu hij eindelijk eens meedeed, was het alleen om door ondoordachten nonsens Eva en dien vriend van haar

te stijven in hun idiote theorieën, inplaats van ze eens behoorlijk op hun nummer te zetten.

‘Maar Victor, ik begrijp niet hoe je dergelijke dingen zelfs maar voor de aardigheid kunt zeggen. Wat zou er met vader, met jou gebeuren...?’

‘Wel, ik denk dat ze ons kalm ons werk lieten doen.’

‘Ja, als gewone arbeiders, onder het motto gelijkheid’, protesteerde de groot-industrieel schamper.

‘U bent altijd een vader voor uw onderdanen geweest, dat zullen ze wel niet vergeten. Ik ben er beroerder aan toe. Want ik moet helaas erkennen, dat ik mijn heele leven niet anders gewerkt heb dan ten bate van het kapitaal. Enfin, ze zullen me tòch noodig hebben. Ze zullen ons allebei een lief huisje geven in Gloria-dorp.’

‘En de voorzitter van den arbeidersraad trekt parmantig in vaders villa’, vulde Hermine aan.

‘Juist, juist, dààrom is het ze te doen’, ijverde de oude heer.

‘Nu ja, geef de lui ook 'n kansje’, spotte Victor. ‘Overigens geloof ik’, vervolgde hij, opeens nadenkend, ‘dat we geen van allen een duidelijke voorstelling hebben van socialisatie en hoe die zou moeten worden georganiseerd, de revolutionnairen zelf wel het minst; dat lijkt me het bedenkelijkste. Het ware probleem der sociale revolutie is niet een steeds stijgende loonstandaard, maar een rationeele productie. Niet op schijnbaar meer verdienen, maar op werkelijk meer en beter arbeiden, dààrop komt het aan. En als 't daarvoor noodig was dat ook wij, nette menschen, voortaan arbeiders moesten zijn onder arbeiders, wel, daar zou ik niets tegen hebben; de dames- en heerenbeschaving verveelt me genoeg en ik heb vroeger al jarenlang als arbeider geleefd, heel tevreden.’

‘Ongetrouwd, zonder kind.’

‘Dat is waar, maar ik kende arbeidersgezinnen, met véél kinderen, die gelukkig waren...’

‘Als ze geen gebrek hadden’, had hij willen zeggen, maar zijn schoonvader viel hem in de rede.

‘Precies, en daar zie je nu weer eens aan dat het ware geluk niet zit in al die materieele dingen waar ze zich zoo druk om maken.’

‘En die wìj toch maar lekker hebben en niet willen afstaan’, wierp Eva er tusschen.

‘Ja’, zei Victor, ‘ik geloof niet dat het aan òns is om met al te veel nadruk de waardeloosheid van het materieele te preeken.’

Hermine haalde de schouders op en zeide tot den kaptein die haar een glas wijn inschonk: ‘Ze zou wel anders spreken als 't er werkelijk eens toe kwam’.

‘En als ze eens tusschen een barricade en een peleton soldaten verzeild raakte’, zeide de kaptein.

‘Zoudt u vuur commandeeren als ik eens òp een barricade stond?’ Eva boog zich lachend tot den kaptein over en liet zich eveneens haar glas vullen. Vervloekt gekoketteer, dacht Victor. Maar hij weifelde toen hij den hoon zag die in haar oogen flikkerde.

De charmeur wist niet goed wat te antwoorden.

‘Wat een verrukkelijk wijntje’, zeide hij.

‘Moesel, een Spätherbst-trockenbeeren-auslese’, verklaarde de heer Thomson met eenigen trots. ‘Nog uit mìjn kelder, een cadeau bij hun huwelijk.’

‘Zoudt u vuur commandeeren?’ herhaalde Eva.

‘Het is een absurde onderstelling,’ antwoordde nu de kaptein.

‘Volstrekt niet. Er zijn in Turonië... en overal... dikwijls genoeg beter vrouwen dan ik doodgeschoten.’

‘En door beter mannen dan ik, als het hun plicht was’, zei de kaptein, nu mannelijk-ferm. ‘Als vrouwen meedoen, zijn ze meestal erger dan mannen. Maar 'n flink salvo doet wonderen.’

Eva nam hem nieuwsgierig op, als een wezen dat zij niet begreep.

‘U zoudt misschien òòk anders spreken als 't er werkelijk toe kwam’, zeide zij toen langzaam, met een weeken klank in haar stem. Maar de kaptein voelde zich nu sterk. ‘Neen’, hernam hij kortaf. Als een commando klonk het, als een scherp, hard ‘vuur’.

‘Ik geloof u niet.’

Even aarzelde de kaptein, toen vervolgde hij, in den ongeforceerden toon eener ernstige herinnering: ‘Ik hèb eens vuur gecommandeerd, als luitenant, twintig jaar geleden,

tijdens het communisten-oproer te Kroonstad. 't Was op de Groote Markt. Bij dat salvo is ook een vrouw gevallen.'

'Dood?' vroegen Eva en Hermine gelijktijdig.

De kaptein haalde de schouders op, alsof dit détail hem ontgaan was.

Victor glimlachte zonderling, terwijl hij den kaptein monsterde met denzelfden nieuwsgierigen blik als van Eva.

'Ja, morsdood,' zeide hij toen. 'Ze had vijf kogels... ik stond namelijk naast haar en heb haar zelf weggedragen. U ziet, kaptein, dat we vandaag toch niet voor het eerst kennis maken.'

Er viel een kort zwijgen. Iedereen was verbaasd. Noch Hermine, noch haar vader hadden geweten dat Victor destijds aan dat oproer had deel genomen. Ook de kaptein leek onthutst. Hij moest zich geweld aandoen om eenigszins luchtig te kunnen zeggen, dat deze tweede kennismaking hem wèl zoo aangenaam was.

'U hadt u bijna zelf van dat genoegen beroofd', zei Victor droog, want ik kreeg bij die gelegenheid twee kogels, een door mijn hoed en een hier in mijn boven-arm.. Maar liefje, liefje, het doet nu heelemaal geen pijn meer', vervolgde hij in hulpeloozen schrik tegen Elsje, die met ontzette oogen beurtelings haar vader en den kaptein aanstaarde. Ook Eva boog zich tot het ontstelde kind over om haar zacht-pratend af te leiden. Een oogenblik zag Victor haar in de gloeiende oogen.

De kaptein zeide nog iets over orde, gezag en plicht. Alleen de oude heer reageerde er op met een instemmend hoofdknikje.

'Ja ja, 't is een droevige tijd dien we beleven', zeide hij om het gesprek weer op het heden terug te brengen.

'Maar een gròòte tijd!' vulde de jonge theoreticus der wedergeboorte aan met nauwelijks bedwongen geestdrift.

Victor voelde zich aangegrepen door een wonderlijke ontroering.

'Droevig? Groot?... Och ja', prevelde hij peinzend. Hij merkte niet dat Eva verwonderd naar hem keek. Een droomerige weemoed had zich van hem meester gemaakt, absorbeerde zijn geest, zoodat hij niets meer hoorde van het gesprek om hem heen.

De revolutie! Al sinds een half jaar woedde zij in Turonië en heel die wereldschokkende gebeurtenis was bijna onopgemerkt langs hem heen gegaan. Hij had geleefd, verdiept in zijn werk alsof er niets aan de hand was. Hij had niets in zich bespeurd van eenige geestdrift, nog minder van angst of ongerustheid. Soms had hem een gevoel bekropen van verwondering - nù was 't weer heel sterk - diezelfde verwondering waarmee hij als kind stond tegenover al wat ruw en onrechtvaardig was en hem noodeloos toescheen. De verwondering waarmee hij een koetsier een paard zag ranselen, waarmee hij dacht aan een gevangenis, waarmee hij luisterde naar verhalen over den grooten oorlog, die toen gevoerd werd tusschen twee naburige rijken. De verwondering om de mènschen, die deze vreemde dingen blijkbaar nìet noodeloos vonden, maar ze aanvaardden als iets noodzakelijks of - nog verwondelijker - als iets heel gewoons of - verwonderlijkst van al-zeiden ze te verafschuwen en niettemin gedwee er aan mee deden. Later was die verwondering veranderd in verachting en opstandigen haat - dat was in den tijd van het oproer geweest - en weer later waren deze onstuimige hartstochten verrustigd tot... ja, wàs het wel onverschilligheid? Neen... het leek er op; maar hij herinnerde zich vaag een vredig inzicht dat in hem geschemerd had toen hij kluizenaarde in de smidse en de rumoerige gebeurtenissen van het wereldleven hem wel kalm, maar nièt onverschillig lieten. Dit inzicht, die stemming van vrede, waarbij òòk alles noodzakelijk en gewoon was - maar in hoe geheel anderen zin als voor den bourgeois satisfait - waarom had hij die weer verloren? Waarom stond hij nu tegenover de revolutie en tegenover de menschen hier aan tafel alleen maar met die droeve, kinderlijke verwondering van heel vroeger? En waarom voelde hij, die de sociale problemen toch stellig dieper dan een van hen had doordacht en bestudeerd, praktisch en theoretisch, zich onwetender dan de meeste redelooze revolutie schreeuwer en de meest radelooze reactionnair?

Er waren weer enkele zinnen gewisseld. Victor ving de laatste woorden van den kaptein op.

'Krachtig optreden, met de grootste energie, zonder genade...'

Nog verdroomd glimlachte Victor tegen Eva, die zich nerveus op de lippen beet. Toen zei hij, langzaam, als hardop mijmerend voor zichzelf:

'Droevig? Groot? Het is alles absurd. De heele maatschappij is rot en rijp voor den mesthoop. Ja, natuurlijk, dat is een goedkoope frase. Maar zijn wij, zooals we nù zijn, in staat haar te genezen door een revolutie? Neen, ik geloof - het verbaasde hem opeens bovenmate zichzelf dat te hooren zeggen - dat er eerst een revolutie komen moet in onszelf, een geestelijke revolutie, voor de sociale kan worden gerechtvaardigd of kan slagen... wat hetzelfde is. Maar ons geestelijke leven is nog veel armoediger en slaafscher dan ons ekonomische. Er lééft geen recht en er lééft geen liefde in ons, ook niet in de strijders voor het socialisme. Ze zijn geen haar beter dan wij bourgeois in al ons zelfbedrog en al ons vooze respekt voor elkaars moreele gezwendel. Ze vechten uit eerzucht, hoogstens uit een beetje medelijden... egoïsme uit de tweede hand. Wie heeft het zedelijk recht op te staan tegen de nietswaardigheid van de maatschappij? Niet wie alleen maar aan die maatschappij vertwijfelt. Alleen wie vertwijfeld heeft aan zichzelf, wie gemarteld werd door het besef van nuttelоosheid en nietswaardigheid van èigen werk en leven en die dààrna tot inzicht is gekomen... ja, wàt voor inzicht eigenlijk?... van de goddelijke noodwendigheid onzer dwaasheid. Alleen wanneer we die innerlijke burgeroorlog te boven zijn gekomen, zouden we het recht hebben een maatschappelijke te verwekken. Wie niet klaar is met zichzelf, boven alle haat en wrok uit, mag geen revolutie maken. Maar juist dìe doet het, uit angst voor wat er heimelijk in hemzelf revolteert, of uit eerzucht en zelfaanbidding. Of hij helpt de revolutie den kop indrukken, uit gemakzucht, uit lafheid. Tenslotte aan beide kanten hetzelfde egoïsme, bij den een gericht op behoud van bezit en macht, bij den ander op het veroveren ervan. En het meest nuttelooze bezit, de meest verachtelijke macht. Waartoe moet een socialisme dienen, geschapen door zulke menschen als wij nu nog zijn?'

'Je bent wel vriendelijk', zei Hermine, die in toenemende verbazing naar Victor's buitengewone bespraaktheid had geluisterd. Victor scheen haar echter niet te hooren. Hij zag Eva aan en vervolgde:

‘Als we maar eerst stil konden worden, zonder eigen wil en eigen-waan, dàn zouden we inzicht krijgen in wat er willoos gedaan wordt door de blinde driften van machthebbers en machtbegeerigen. En misschien begrepen we dan, dat jìj, Eva, met hetzelfde goddelijke recht op de barricade zoudt staan, waarmee de kaptein je er met zijn wonderdoende salvo weer af zou schieten. En dan mochten we dat schouwspel misschien “groot” noemen. Maar dat inzicht hebben we niet en dat maakt de zaak droevig. Groot? Als we een mierenhoop uitbranden lijkt dat ook een groote gebeurtenis... voor de mieren. Er is veel leed, en misschien verdient niemand te lijden... maar aan den anderen kant, wie ter wereld verdient verlossing?’

Victor zweeg. En onmiddellijk overviel hem het beklemmende besef dat hij te veel gezegd had. En te weinig. Want was dit alles niet eigenlijk onbeholpen kindertaal? Inderdaad keken Hermine, de kaptein en de oude Thomson in ietwat verlegen aandacht op hun borden. Maar hij voelde Elsje's vingers streelen over den rug van zijn hand en langs het kind heen ziende, keek hij Richard in de eerlijk-sympathieke oogen. Toen boog Eva zich naar hem toe. Zij wilde iets zeggen, maar vond niets anders dan ‘Dank u’, dat zij zacht, in verteederde bedeesdheid fluisterde. Victor's beklemming was geweken: hij lachte, òòk verlegen; haar ‘Dank u’ had zoo onbeholpen, zoo ‘er naast’ geklonken en zei toch eigenlijk alles. Er was nu verstandhouding tusschen hen. En in een impuls van blijdschap over die ontdekking greep Victor zijn glas - en Eva tegelijk het hare - en klonk met haar.

‘Op wat?’ vroeg zij schalksch.

‘Op zoomaar’, lachte hij terug.

Zij klonken nog eens en beiden glimlachten omdat beiden de onnoozele ceremonie voelden als een verinnigende nadering.

‘En wij’, noodigde de oude heer Thomson den kaptein uit, ‘wij zullen dan in 's hemels naam maar klinken op het behoud van bezit en macht, in afwachting dat Eva met haar petroleuses den boel in brand steekt.’

De kaptein haastte zich Hermine en zichzelf nog eens in te schenken van het onuitsprekelijke merk en met haar en den fabrikant te klinken.

‘In 's hemels naam! Oompje! vooral in 's hemels naam’, lachte Eva den ouden heer toe.

Het gesprek nam nu een andere wending. Richard, die na eenige aanmoedigende vragen van Victor zijn schroom had overwonnen, vertelde van zijn studie te Zürich en vooral van zijn bergtochten, van rodelsport en skiloopen. Hij ontpopte zich als een aangenaam prater. De kaptein wilde niet achterblijven en putte den ganschen schat van zijn meest salonwaardige bonmots uit. En na het dessert verhaalde de oude heer met een breedsprakigheid, behagelijk voor hemzelf en voor het gezelschap duldbaar, omdat het toch al aan de koffie en de chartreuse toe was, eenige persoonlijke anecdotes die in verwijderd, maar moeilijk te verzwijgen verband stonden met zijn humaniteit als patroon en zijn autoriteit als expert in den gemeenteraad. Victor voelde zich meer en meer aangetrokken tot Richard en liet dit blijken door een hartelijke belangstelling in diens plannen. Eva zag die toenadering met stille vreugde: zij sprak voornamelijk met Elsje, die gedurende het dessert naast haar was gaan zitten om pistaches met haar af te trekken. Hermine voelde zich voldaan, gelukkig, nu haar diner, ondanks Victor's aanwezigheid en raar gedrag, zoo uitnemend slaagde. Er straalde een rustige triomf van haar uit, vooral wanneer zij sprak met den kaptein.

Zoo was het gezelschap, toen het zich naar de biljartkamer begaf om daar den avond verder door te brengen, in de beste stemming. Victor verveelde zich geen oogenblik. Met den kaptein sprak hij over vestingbouw en hij moest zichzelf bekennen dat hij den krijgshaftigen praatjesmaker toch eigenlijk wel een intelligent man vond. Met Richard onderhield hij zich over mijn-exploitatie, het onderwerp van de lezing, die de jonge ingenieur over enkele dagen in het naburige Bronheim zou houden en waartoe hij Victor aarzelend had uitgenoodigd. En toen Eva, die Elsje naar bed gebracht had, weer beneden kwam, speelde hij met haar een partijtje biljart en amuseerde zich over den ernst waarmee zij haar werkelijk magistrale stooten uitvoerde en de kinderlijke blijheid waarmee zij zichzelf toejuichte.

Terwijl de gasten vertrokken en Hermine hen uitgeleide deed, bleven Victor en Eva een oogenblik alleen.

‘Ik heb er geen spijt van dat u mij gedwongen hebt het diner bij te wonen’, zeide Victor.

Zij antwoordde niet, maar peinsde:

‘Toen u meevocht in het communisten-oproer, toen was u net zoo oud als ik nu.’

Victor lachte. ‘Daar zal ik goed aan denken in 't vervolg.’

‘Blijft u nog?’

‘Een paar dagen, een week, ik weet niet. Hoe zoo?’

‘Omdat u er mij van vertellen kunt als ik terugkom. Ik ga namelijk morgen een paar dagen logeeren bij een vriendin. Belooft u 't me?’

‘Misschien. Maar goeden nacht nu.’

‘Goeden nacht, en vergeet den winkelhaak in uw smoking niet.’

VIII.

De zaal begon reeds vol te loopen. Eva, gespannen - belachelijk nerveus, vond zijzelf - keek de rijen langs, trachtte te schatten hoeveel menschen er zouden kunnen zitten. Zij was verheugd over de groote belangstelling, maar vreesde tegelijk dat het gezicht van een zoo talrijk gehoor Richard verlegen zou maken. Het was immers zijn eerste lezing. En hij wàs verlegen, ellendig genoeg. Zij hield niet van mannen die niet wisten op te treden, die niet onmiddellijk een toestand meester waren. Jammer van Rik, dat weifelende dat hij soms had. Toch kon het ook wel lief zijn; wàt was het dan eigenlijk dat haar zoo hinderde? En wat voor vlerken waren niet meestal die echte mannen die wèl optraden, die nooit van hun stuk raakten. Zij deed Rik onrecht.

Daar zag zij Victor staan praten met een van de heeren van het bestuur. Hoe zou Victor spreken? Rustig natuurlijk, koel en strak, met groote zekerheid, al was de zaal propvol, dacht zij. En toch kon ook hìj, net als Rik, in gezelschap zoo verlegen zijn als een kind. Maar er was verschil: Rik voelde zich onzeker omtrent zichzelf, Victor omtrent anderen, sommigen, waarvan hij wist dat zij hem niet begrepen. Victor zou met volmaakte kalmte spreken over ieder onderwerp dat binnen het bereik van het geleerdste auditorium lag: maar niet over zijn vliegmachine. Maar waarom toch

zou Victor zich tegenover hààr onveilig voelen? Wat was hij toch een wonderlijk man! Op Hermine's diner, nu drie dagen geleden, had zij gemeend zijn ware natuur ontdekt te hebben, had zij toenadering, verstandhouding gevoeld. De dagen die zij daarna bij haar vriendin had doorgebracht, had zij bijna voortdurend dit blijde besef met zich omgedragen. En nu, toen zij vanmiddag terugkwam, tòch die koele begroeting, die stugge terughoudendheid, die pijnlijke gêne toen zij even met hem alleen bleef, dat haast beleedigend-beleefde ‘juffrouw Thomson’. Bespottelijk, een eigen nichtje van zijn vrouw niet dadelijk te tutoyeeren! Maar zìj zou 't hem niet vragen. Hij was welbeschouwd lomp geweest, lomper nog dan bij hun eerste ontmoeting. Had Hermine misschien gestookt, iets kwaads van haar gezegd? Maar boosaardig was Hermine niet, en véél kwaad, tenminste wat Victor kwaad zou noemen - zou hij eigenlijk wel iets ter wereld kwáád noemen? - viel er niet eens van haar te vertellen. Victor zou er bovendien niet naar luisteren. Waarom zou hij zich om haar bekommeren? Hij was een ongelikte beer, net zoo als zij gedacht had...

Ook Victor keek de zaal rond. Dààr, hij zag haar, maar geen spier van zijn gelaat bewoog; hij had zijn masker voor. In spijtige drift wendde zij het hoofd af. Hij is lomp, lomp, ze hebben gelijk, mokte zij in zichzelf. Maar tegelijk zag zij Victor's gelaat weer voor zich zooals hij haar aan tafel, toen zij Richard even plaagde, had aangezien: goedhartig-vragend, nauw glimlachend, maar met een ondeugende tinteling in de oogen. Een blik die haar opeens weer dat prettige gevoel van verstandhouding had terug gegeven. Heel even maar. Neen, lomp is toch niet het woord. Want hoe aardig was hij geweest tegen Rik. Na het dessert had zij die twee een lange poos samen zien praten; Victor, toch altijd de groote uitvinder, met het jonge ingenieurtje, pas van het polytechnikum losgelaten, Vol belangstelling had Victor geluisterd - en die man huichelde niet, die liep eenvoudig weg als iets hem verveelde. Zij had dadelijk gevoeld dat hij Rik op zijn gemak wilde zetten. Maar hij deed het met zooveel takt dat die goeierd zelf het heelemaal niet merkte.

Nu zou het haast beginnen. Het bestuurslid nam afscheid van Victor en deze zocht zijn plaats op. De rij waarop

Hermine en Eva, bij de tusschengang, zaten, was geheel bezet, maar de beide stoelen achter hen waren nog vrij. Terwijl Victor plaats nam achter Eva, voelde deze dat zij met een zekere spanning zijn keuze had afgewacht. Maar voor zij tijd had zich daarover boos te maken, betrad Richard het podium.

Hij sprak. Zijn eerste woorden waren wat weifelend, wat pijnlijk-beverig; de volgende te krachtig, belachelijk-stoutmoedig. Maar toen zijn oogen, die nerveus de zaal doorzochten, Eva, bijna verborgen achter een breeden rug, gevonden hadden, herstelde hij zich. Bedaard praatte hij verder, met prettig luide stem en een opwekkende intonatie. Goddank, het lukt, dacht Eva, en zij knikte hem nog even toe, eer zij weer schuil ging achter den rug van haar voorman. Zij luisterde dankbaar. Geweldig knap leek het haar, en toch zoo begrijpelijk. Ondanks haar geëmancipeerdheid had zij een vrouwelijk ontzag voor mannen-knapheid, geleerdheid of handigheid. Hoe zou Victor dat nu vinden? Zou ze omkijken? Neen, neen, hij moet niet merken dat 't me iets kan schelen wat hij vindt of niet vindt... 't kàn me ook niet schelen.

Richard begon met de lantaarnplaatjes. Eva moest weer verschuiven om langs den dikken voorman heen te kunnen kijken. Plotseling voelde zij een hand op haar schouder.

‘Kun je wel goed zien, Eefje? Kom anders op mìjn plaats.’

Dat was Victor. Snel draaide zij zich om; blozend - gelukkig was het bijna donker in de zaal - keek zij naar hem op. De zachte, maar tegelijk krachtige druk op haar schouder hield nog even aan, toen trok hij zijn hand terug.

‘O, dank u’, stamelde zij, ‘ik zie best.’ En toen, warm en dankbaar: ‘Heusch hoor... maar dank u wel.’

Zij keek naar de plaatjes die Richard vertoonde, maar haar aandacht was gebroken. Hoe wonderlijk dat die aanraking en die paar vriendelijke woordjes haar zoo hevig ontroerden! Was 't dan zoo bijzonder dat hij een kleine beleefdheid...? En ze had hem daarnet voor een lomperd uitgemaakt. En beleefd was dit toch eigenlijk ook niet. In verbazing vroeg zij zich af wat zij wel gevoeld en gedaan zou hebben als een andere man haar zoo familiaar had durven aanraken. Stel je voor! Rik zelfs! Hoe mal, hoe

benauwend had zij het laatst gevonden toen zij hem haar arm moest geven. En Victor legde zoomaar zijn hand op haar schouder! Zijn hand was grof en zwaar, heel anders dan Rik's meisjeshanden. En toch was haar druk licht geweest. Het was een hand, absoluut rustig, zeker, beheerscht in haar beweging, een hand die 't zwaarste en het fijnste werk verrichten kon. Een mànnelijke hand, romantiseerde zij... Als Rik eens... maar Rik's handen waren móói...

En ‘Eefje’, had hij gezegd; uit zichzelf. Zij gluurde terzijde; zou Hermine het gehoord hebben? Wat zou dat hinderen? Waarom was zij opeens zoo gelukkig? Wat bedoelde Victor? Een oogenblik kwam het in haar op - zij kende de mannen genoeg - dat hij van de schemerige situatie partij had willen trekken om een flirt in te leiden. Maar zij verwierp die verdenking onmiddellijk. Het was toch immers heel gewoon dat een man van drie en veertig - vooral een man als hij - een meisje van twee en twintig tutoyeerde als hij daar zin in had. Daarvoor waren verder geen motieven noodig: had zij 't niet juist zelf zoo belachelijk gevonden, dat hij haar niet al dàdelijk bij den naam had genoemd? Had het haar niet gespeten, geërgerd, dat hij na dien éérsten keer, tijdens het diner, toen zijn vertrouwelijk ‘jij, Eva’ haar zoo ontroerde, weer tot ‘u’ vervallen was? En dat hij haar aanraakte, wat stak daar nu achter, hoe had hij ànders haar aandacht moeten trekken? Het was alles heel gewoon. Maar dat hij weer ‘Éefje’ zei bewees toch dat zij hem nìet antipathiek was, en daarom alleen was die sensatie van zijn hand op haar schouder zoo prettig-verrassend, dacht zij. Maar zij bleef het voelen als een vreemde verrukking. Heel den tijd voor de pauze mijmerde zij voort, in een innig-gelukkig besef van veiligheid, nu die hand daar gerust had.

Richard had verklaard eenige minuten te willen pauzeeren en nam plaats op zijn stoel aan de bestuurstafel. Eva hoorde Victor achter haar in de handen klappen.

‘Uitstekend, hij kan 't, hoor. Die vrind van je is 'n knappe kerel’, zeide hij zachtjes aan haar oor. Hij wachtte geen antwoord af, maar stond op, liep dwars door het publiek heen naar de bestuurstafel, drukte Richard de hand en knoopte een gesprek met hem aan. Eva popelde, zij begreep wat dit beteekende. Hier en daar zag zij de hoofden bij elkaar

steken. ‘Ja, dat is Volkert’, hoorde zij fluisteren. Een oud mannetje, met lange, spierwitte haren, voegde zich bij hen. ‘Professor Buloff’, lichtte Hermine toe. Eva herinnerde zich in Weenen te hebben hooren spreken over den wereldvermaarden natuurkundige. Een vierde stelde zich voor: de leider van het zoutmijnen-syndikaat. Dát waren relaties die Rik hebben moest. En aan Victor had hij die te danken. Daar stonden ze met z'n vieren: drie celebriteiten, en daarbij als gelijkwaardige, neen, eigenlijk als hoofdpersoon, Rik. En hoe gewoon, hoe ongedwongen was nu zijn houding. Hij had alle aarzeling overwonnen. Geen spoor van angst was er meer in haar over omtrent den afloop; en zij wist het toch zoo goed: er was maar een kleinigheid toe noodig geweest om hem van de wijs te brengen. Tranen van geluk en dankbaarheid schoten haar in de oogen. Het besef was zoo heerlijk dat Victor dit niet deed om haar, maar omdat hij vond dat het Richard toekwam.

Victor wenkte een kellner, wees hem de rij aan waar zij en Hermine zaten. Zij ontmoette zijn blik; hij knikte nu. Ook Rik zag haar en groette. ‘Goed, prachtig!’ fluisterde zij, haar lippen bewegend alsof zij sprak tegen een doove. Rik scheen haar te verstaan, hij lachte zoo vergenoegd. Nu kwam de kellner op hen af, bracht hen koffie en bonbons.

‘Nou nou, Victor is vanavond attent! Zeker voor jou, Eef.’

Hoe vulgair en onredelijk was toch Hermine's voortdurende kritiek. Hoe zuurzoet klonk dit nu weer. Victor ‘attent!’ Het woord hinderde haar. Een malle, onmogelijke combinatie. Neen, maar Victor was lief en hartelijk... als 't zoo te pas kwam... en dan voor Hermine evengoed als voor ieder ander. Maar dat ‘zeker voor jou’ gaf haar tòch een schokje van blijdschap.

De wijze waarop Hermine over Victor sprak hinderde Eva meestal. Zij hield niet van haar nicht, ofschoon deze haar steeds - met eenige superioriteit weliswaar - vriendelijk behandelde. Nooit kon Eva haar gevoelens hooger opschroeven dan tot een gematigde waardeering van Hermine's goed-burgerlijke deugden en tot een instinktief-vrouwelijk medelijden om haar mislukt huwelijk. Want dat het huwelijk van Victor en Hermine een volstrekte mislukking was, had zij al doorzien van den eersten dag af dat zij op

den Eeckhof logeerde. De kille, haast schampere toon waarop Hermine sprak over Victor's leven in Kroonstad, een toon waarvan de wrangheid soms zelfs voelbaar was voor Elsje - die dan opkeek met een vage ontzetting in haar groote oogen -, de wijze waarop zij zich bijna beklaagde over zijn ‘manieren’, zijn ‘verwaarloozing van alle vormen’, heel deze defensieve houding van kwasi-verongelijkte vrouw, had Eva geërgerd al vòòr zij Victor ontmoette. En bedroefd vooral. Hoe was het mogelijk, had zij zich afgevraagd, dat zulke huwelijken bestonden? Waarom, als Hermine niets, maar ook niets hoegenaamd, begreep van het zieleleven van een man als Victor, waarom had zij hem dan getrouwd? Zou zij hem werkelijk vroeger anders hebben gezien dan nu? En Victor, waarom had die zulk een vrouw gekozen? Welk een wanhopig dwaze instelling was het huwelijk toch eigenlijk, dat menschen er zoo zielig in deed loopen. Nooit zou zij er toe komen, zich aan een dergelijke vergissing te wagen. En al was dit misschien van begin af een mariage de raison geweest, hoeveel andere huwelijken had zij al niet in ‘passie’ zien beginnen en in haat, of erger, saaiheid zien eindigen of verzanden. Had het hier misschien ook anders gekund? Was het Victor's schuld? Zij had wel halfgeloofde geruchten gehoord omtrent zijn liaison, een paar jaar geleden, met Esther Aminsky - vreemd dat de gedachte daaraan haar zoo hinderde -. Zij wist ook dat Hermine hem deze afdwaling vergeven had - Hermine zelf had het haar in pathetische woorden en met tranen om haar eigen edelmoedigheid in duidelijke toespelingen verhaald - maar zij begreep zeer goed dat deze verjaarde ontrouw geen oorzaak, maar zelf gevolg was van het volslagen gebrek aan verstandhouding tusschen de beide echtgenooten... Zij nooit? God, waarom had zij, met al die misère voor oogen, tòch altijd in haar hart dat stellige, onbedriegelijke besef dat háár liefde door alles heen mooi zou blijven. O, haar meisjesdroom van het hoogheilige, onaantastbare huwelijk!... Haar ervaring lachte er om, maar haar hart geloofde nog altijd.

Eva hoorde opeens weer zijn stem fluisteren.

‘Drink je koffie toch, kindje, hij begint weer.’

Verschrikt zag zij om. Victor zat weer achter haar, Richard trad op den katheder toe. Zij merkte dat zij al

dien tijd met het kopje in haar hand had zitten mijmeren. Zij dronk alsof zij aan een bevel gehoorzaamde; Victor nam het kopje van haar aan en gaf het den voorbijloopenden kellner mee. Zijn oogen lachten; hoe leuk-jongensachtig kon hij kijken!

'Waar dacht je aan?'

Banale vraag, die haar scheen te willen plagen met Richard. Of... wist hij dat ze aan hèm dacht? Zonder te antwoorden, verlegen, en zich boos makend tevens over deze ongekende sensatie, wendde zij zich tot Hermine, die haar bonbons presenteerde. Daarop, in een plotselingen angst hem gekwetst te hebben, keek zij nog even schichtig om, stamelde 'heerlijk' en trachtte toen te luisteren naar Richard, die nu,. met de gemakkelijkheid van een geoefend redenaar, zijn lezing voortzette. Maar 't lukte haar niet meer zijn betoog te volgen. Telkens dwaalde zij af en tenslotte dacht zij aan niets meer dan aan Victor. Victor en Hermine. Zou er iets aan te doen zijn? Er was toch liefde... of zooiets, gewéést. Elsje was toch geboren. Dàt kind, moest dat niet een vrucht zijn van de allergrootste liefde? Door wiens schuld dan was die liefde verwoest?'

Maar àls er sprake kon zijn van schuld, dan moest die toch zijn aan den kant van Hermine, die een man wilde hebben, gefatsoeneerd naar haar schabloontje van welopgevoedheid, inplaats van een man met eigen karakter. Zij deed Victor te kort. In àlles. Hìj was niet koud en liefdeloos, maar zìj, die zijn eenzaamheid nooit had begrepen. Had zìj dan nooit ontdekt de zonnige goedheid die toch eigenlijk den ondergrond van heel zijn wezen vormde? Mijn God, wat beteekende daartegenover een enkel hard woord, een cynische uitval, die bovendien nooit geheel misplaatst waren. Was Hermine's natuurlijke koelheid niet eigenlijk veel harder en cynischer? Kijk, hoe ze daar zat, stijf rechtop met haar kille gezicht, met een air alsof ze alles begreep. Een pop, een wassen beeld, een modeplaat... En Victor had immers warmte, leven, innigheid, liefde noodig... meer dan iemand anders... natuurlijk. God, dat zoo'n man die zoeken moest bij 'n schepsel als die Esther, hoe jammerlijk tragisch. Maar dat geval was voorbij. En 't zal voor hemzelf ook wel niet meer dan een korte vergissing geweest

zijn. Zij had Esther Aminsky eens ontmoet, een intrigante kokette, met een oppervlakkigen, aangeleerden schijn van geest. Hoe verschrikkelijk moest het zijn voor een man om van zulk een creatuur het slachtoffer te zijn geweest. Zwak, ellendig zwak zijn mannen. Maar vrouwen dan? Zag zij niet hoe Hermine werd ingepalmd door de idiote komplimenten en ‘attenties’ van den kaptein? En... om den eigen balk niet te vergeten. Was zij niet zelf een volle week verliefd geweest op een jongen salonheld, alleen omdat hij de kranigste danser van Weenen was? Een ziekte, krankzinnigheid was verliefdheid. Het zou haar nooit weer gebeuren. Hoe zou Rik haar verachten als hij dat wist. En haar dwaze avontuur met den primas van dat strijkje! Zij had dicht bij hem gezeten, voor hààr had hij gespeeld en de gloed van zijn ‘zielvolle oogen’ had haar bedwelmd. Door den kellner liet hij haar in de pauze zijn briefje brengen, en 's avonds was zij gekomen, zij, grande dame, op de armoedige kamer van den restaurant-artist. Met een hart vol heerlijke verwachting trad zij er binnen - in die oogen had zij de heilige liefde gezien waarvan zij droomde - om twee minuten later den liederlijken fortuinzoeker weer alleen te laten met haar op zijn tronie stukgeslagen wandelstokje. Had zìj het recht nog mannen zwak te noemen? Rik zou zich zeker niet vergooien. Goeie Rik, die haar maar stijf en strak als een ‘superieure vrouw’ vereerde! Zou het waar zijn dat zij zoo'n goeden invloed op hem had als hij altijd beweerde?... Toch was 't mooi, zoo'n vriendschap. Maar waarom bemoeiden zich de menschen er mee? Zelfs Victor geloofde er niet aan. Ach, misschien was het ook voor Rik-zelf méér dan vriendschap... het zou zoo jammer zijn.

Eva boog zich voorover om weer langs haar dikken voorman heen te kijken naar Richard. Hij scheen haar gezocht te hebben, het leek haar alsof er een schok door hem heen ging toen zijn blikken haar vonden. Hij lachte haar toe onder het gesprek, overmoedig. In een bitter gevoel van verdriet, leunde zij weer terug, bleef stil zitten, vaag luisterend naar Richard, denkend aan Victor.

Weer Victor en Hermine. Maar zou zij, die nu beiden kende, niet kunnen helpen, iets doen, om hen weer tot

elkaar te brengen? Terwille van Elsje ook.... Ja, het moest... Maar... méénde zij dat nu wel werkelijk? Neen, ze hóórden niet bij elkaar, dat was heel duidelijk. Maar het maakte zoo ellendig dat te zien... telkens weer was het als een ruwe spotlach óver je droomen, och, je onnoozele bakvischjes-illusies van eeuwige liefde en onwankelbare trouw...

De lezing was afgeloopen. In den corridor van het restaurant waar men zou soupeeren, was Eva een oogenblik met Richard alleen.

'Was je tevreden?' vroeg hij zacht, met den trouwhartigen blik van wie in eenvoud zijn best heeft gedaan.

Zij gaf hem haar hand, wenschte hem nog eens, en warmer dan daareven in vol gezelschap, geluk met zijn overwinning.

''t Was prachtig hoor.... En Victor.... Volkert... vond het ook.' Richard zag niet hoe zij bloosde, hij lette nauwelijks op haar verbetering.

'Als jìj er niet geweest was, zou ik er niets van terecht gebracht hebben.'

Zij lachte, gemaakt-vroolijk.

'Dat is bedenkelijk, Rik, moet ik dan voortaan altijd en overal met je mee?'

Hij bukte zich, greep plotseling haar hand.

'Eefje, Eefje, zou je dat willen? Zou je werkelijk...?'

Maar hij zweeg ontsteld toen hij de tranen zag die in haar oogen welden.

'Rik, vraag dat niet, laat het toch zoo blijven... toe.'

'Ik ben een boer, een brute stommeling, dat ik dat jou vraag, vergeef me', mompelde hij.

'Laten we naar binnen gaan, naar de anderen', zeide zij. En in een opwelling van medelijdende teederheid nam zij zijn arm, drukte dien tegen zich aan. Kijk, nù was dat niets mal.

'Nee, Rikje, een stommeling ben je nu niet precies, dat heb je me juist laten hooren. En een bruut nog veel minder, hoor. Je bent 'n lieve jongen, zoolang je me maar niet voor superieur houdt.'

Richard, verbijsterd, maar toch gelukkig alweer door haar innigheid, liep naast haar met de uitdrukking van een jong devoot, die de kuischheid zelve adoreert.

Zoo traden zij de restauratiezaal binnen, waar Hermine,

Victor en de mijndirecteur, dien Victor, niet zonder bijbedoeling, had uitgenoodigd, reeds een tafeltje gevonden hadden. Hermine keek eerst wat gechoqueerd, zij vond Eva wel wat héél vrij; zooiets ging misschien in Weenen, maar hier gaf 't geen pas. Doch toen zij den industrieel met vriendelijk begrijpenden glimlach zag kijken naar het jonge paar, gaf zij hem toch een goedig knipoogje dat hem diskreet het ‘nog geheim’ deed eerbiedigen.

De ‘verdachten’ hielden zich goed. Maar het ontging Victor toch niet dat er met Eva iets gebeurd was; zij sprak weinig en vermeed hem aan te zien. En Hermine begreep niets meer van Richard. Zijn triomf scheen hem koud te laten, van den mijnmagnaat nam hij weinig notitie en diens vereerende en veelbelovende uitnoodiging om met Victor de mijnen te komen bezichtigen, nam hij aan met een vluchtige koelheid die den groot-machtige verwonderde, zoodat Hermine hem met een tweede knipoogje er aan moest herinneren dat de liefde veel verontschuldigt.

IX.

Gedurende de dagen van Eva's afwezigheid had Victor vaak aan haar gedacht. Zoo vaak, dat hij zich wel eens afvroeg waarom hij zich toch zoo sterk voor dat meisje interesseerde en zich dan moest geruststellen met de verzekering dat slechts Elsje's verhalen hem er toe dwongen. In gedachte zag hij haar echter niet zooals zij was tegenover het kind, maar steeds zooals hij haar gezien had den avond van het diner, op het oogenblik dat zij ‘zoomaar’ met hem klonk. Uit enkele opmerkingen van Hermine had hij begrepen dat er tusschen Eva en Welders wel degelijk ‘iets gaande was’. Dit had hem even - zonderling, vond hij - teleurgesteld, maar zoodra hij zich moest toegeven dat toch ook hijzelf dit reeds vermoed had, voelde hij zich door Hermine's bevestiging eer bevredigd. Van Eva had hij dus verder geen kuren meer te vreezen. En toen hij den middag van haar terugkomst weer de gemakkelijke vertrouwelijkheid van haar omgang met Richard opmerkte, haar bijna kokette, maar nu toch als argeloos-speelsch doorschouwde manier van om te springen met dien nog niet geheel ontbolsterden jongen; toen was

alle weerstand tegen haar bekoring plotseling in hem gebroken; hij had zijn verdedigende pose kunnen laten varen en 's avonds, onder de lezing, zijn natuurlijke houding aangenomen. Vanzelf, zonder er bij te denken, had hij haar bij den naam genoemd; haar vreugde over deze toenadering, verheugde hem, geen oogenblik meer hadden woord of gebaar van haar hem verontrust.

Dit gevoel van toenadering en veiligheid werd nog versterkt door een voorval, onbeduidend op zichzelf, den volgenden avond.

Men zat aan de theetafel. Hermine borduurde, Eva las, als een schoolkind over haar boek gebogen, 't hoofd in de handen, Nout's roman. Victor raadpleegde een spoorboekje. Vóór het middagmaal had hij een dringenden oproep gekregen tot een vergadering te Bronheim en hij had besloten er heen te gaan. Hij stond op, zocht op de schrijftafel eenige papieren bij elkaar. Zijn beweging had ook Eva doen opzien. Met verdroomde oogen, glimlachend, knikte zij hem toe.

‘'t Is mooi’, zeide ze.

Victor had haar 's middags het boek gegeven. Eva's lof over het werk van zijn vriend - dat hijzelf nog steeds niet gelezen had - gaf hem opeens een zonnige vreugde. Maar haar blik verwarde hem; hij keerde zich naar het venster, schoof het gordijn open en keek naar buiten.

‘Sneeuw, sneeuw!’ mompelde hij verrast.

‘Je moogt wel een paraplu meenemen’, zeide Hermine, traag, toonloos, zonder op te kijken van haar handwerkje.

Hermine's welgemeende raad maakte hem wrevelig. De eerste sneeuw! En dan een paraplu! ‘Adieu samen, morgenochtend kom ik waarschijnlijk wel thuis’, zeide hij kortaf.

‘Tot morgen dan’, antwoordde Hermine, even traag en toonloos als te voren.

Maar terwijl Victor den deurknop al omdraaide moest hij nog even kijken naar Eva. Haar blonde hoofd, in de omlijsting harer armen, hief zich met een rukje hooger, zoodat haar gelaat verborgen bleef achter heur handen, die met de vingertoppen tegen elkaar rustten. Toen spreidden haar vingers uiteen en als door een half-geopend vizier zag hij in haar wijde, glanzende oogen, die schenen te lachen, guitig als van een kindje dat kiekeboe speelt, maar tegelijk zoo

onverholen lief dat hij opeens weer ‘de’ verstandhouding voelde. Hij wuifde haar toe met de hand, zij opende het vizier nu heelemaal en lachte.

‘Sneeuw?’, riep ze, ‘heerlijk, ik wou dat ik ook mee moest.’

‘Maar kind, je hebt niet eens overschoenen’, zei Hermine.

Opnieuw ving Victor dienzelfden schalksch-lieflijken blik op. ‘Breng me dan naar het station’, zei hij, eer hij het wist.

‘Ja ja, dat doe ik’, juichte zij.

Hermine zag nu, eenigszins verbaasd, op.

‘Maar Victor, dan moet ze immers alleen, in het donker, terug!’

‘Daar ben ik mans genoeg voor’, antwoordde Eva zelf.

‘Je weet hoe onveilig 't is’, waarschuwde Hermine.

‘Ze kan mijn revolver krijgen’, zei Victor.

Eva was al opgesprongen, had haar mantel gehaald. Victor hielp haar bij het aantrekken, sloeg haar nog zijn eigen muffler om.

‘'t Zal toch koud zijn, Eef, en 't ligt geloof ik al een voet dik.’

‘Wat 'n pleizier!’ mompelde Hermine.

Eva voelde zich innig dankbaar. Richard, elke heer met egards en bezorgdheden, zou haar hebben afgeraden, misschien verboden, mee te gaan; want het wàs onveilig. Maar Victor gaf haar alleen zijn revolver. En tegelijk stopte hij haar zoo koesterend in alsof zij het teerste poppetje was.

Zij stonden op de stoep in de sneeuwjacht.

‘En nu er door!’ commandeerde hij.

‘Zonder paraplu, zonder overschoenen... in het donker’, spotte zij.

‘Geef me maar 'n arm’, zei Victor.

‘Ja graag’, antwoordde zij gretig. En dicht tegen elkaar aan liepen zij voort. Zij spraken weinig, beiden diep verbaasd en gelukkig om deze plotselinge intimiteit. -

En deze vertrouwelijkheid was gebleven. Victor voelde met vredige voldoening dat elk opzettelijk zich verstoppen, alle veinzen, voortaan overbodig was. Tegenover Eva voelde hij geenerlei verlegenheid, verwarring of wantrouwen. Hij wist dat haar kleine vriendelijkheden oprecht gemeend waren

en geen geheime bedoelingen hadden; dat zij niets liefs deed of zeide uit overlegde behaagzucht. Hij wist ook dat hijzelf niet meer op zijn hoede behoefde te zijn, dat zij hem aanvaardde gewoon zooals hij was. Het gaf hem een blij gevoel van veiligheid. Hij praatte en schertste met haar, zelf zich er over verbazend dat hij weer met een 'vrouw' praten en schertsen kòn. Nu en dan flitsten tusschen hen de korte, lachende blikken van begrip, knikten zij elkaar toe bij het uitspreken van een juist zoo verwachte opmerking, bij het gelijktijdig zien van iets moois of grappigs, bij het aanvoelen van eenzelfde gedachte. Nu hij meende te weten dat zij Richard liefhad, genoot hij zonder erg van haar beminnelijkheden en trachtte evenmin zijn vreugde te verbergen. Wel vleide hij haar nooit - en zij verwachtte dit ook blijkbaar niet - maar een vriendelijk woord, een enkele glimlach over haar toilet, haar kapsel, haar gebaren, deden haar telkens gevoelen hoezeer haar aanwezigheid hem lief was. Toch zocht hij haar gezelschap niet opzettelijk, zijn dagen bracht hij door geheel naar zijn luim het hem ingaf, soms zag hij haar den geheelen dag niet. Een enkele maal maakten zij samen een wandeling.

Victor was nu bijna twee weken thuis. Nu en dan dacht hij aan zijn werk, voelde een vluchtig verlangen naar zijn studeerkamer, zijn fabriek. Zouden ze voortkunnen? Maar in de kalm behagelijke stemming waarin hij leefde drong hij elke ongerustheid onmiddellijk weer terug. Er was immers altijd werk genoeg dat zij zonder hem konden doen. En Bertus, den meesterknecht, kon hij zoo absoluut vertrouwen. Bovendien, 't was toch geen aangenomen werk! Hij weifelde bij die gedachte. Want eigenlijk was zijn werk wèl aangenomen. Anderhalf jaar! En toch dat prettige gevoel geen haast te hebben. Zooals hij hier vanochtend rondkuierde in de stil neerdwarrelende sneeuw, warm in zijn pelsjekker, 'n pijp in den mond, en op zijn gemak het bosch inspecteerde: met een zorg en een ernst, en vooral een genot, die menig geleerd collega een betere zaak waardig zou hebben geacht, de boomen uitzocht die terwille van den fraaier groei der anderen zouden moeten vallen; nadacht over het graven van een zwembassin, dat door de beek van den ouden watermolen van stroomend water zou worden

voorzien; in de vacantiestemming van zulk behaaglijk-bezig lanterfanten voelde hij zich, ondanks het besef zijner roeping voor de toekomst, volkomen rustig in het tegenwoordige. Hij herinnerde zich ditzelfde gevoel van zekerheid als jongen herhaaldelijk te hebben genoten. Wanneer hij zijn huiswerk, zijn veel te vele huiswerk, tòch nog van dag tot dag uitstelde; niet uit luiheid, zooals hem verweten werd, maar om den triomf van het in een verloren oogenblik af te maken, als in een overmoedig spelletje, maar waarop hij plotseling al zijn kracht concentreerde. Zoo zou het ook nu gaan. Een reusachtige taak lag op hem te wachten; de tijd wilde hem dwingen. Maar hij zou zich niet laten dwingen; hij zou kalm afwachten tot hij spontaan, uit zichzelf oprees voor den laatsten aanval. Hij zou blijven spelen met Elsje; hij zou houthakken en zagen met de tuinlieden; hij zou overleggen welke plek wel het meest geschikt was voor den nieuwen boomgaard. Dat mocht vooral niet overijld gebeuren. Het moest een mooie, intieme bongerd worden, met sappig gras, vol boterbloemen en madelieven onder de boomen. En als zij bloeiden, de kleine perelaars en appelaars, zou Elsje er onder spelen met de geitjes die hij haar beloofd had. Voor de verwerkelijking van dit blij visioen werd de boomgaard eigenlijk aangelegd, want de oude leverde vruchten genoeg. Hij zou er ernstig over denken. Ernstig, want Victor vond alles wat hij deed, onverschillig hoe hij het ervoor of erna beschouwde, op het oogenblik zelf het allergewichtigste wat hij kon doen; alles, van den mallemolen af tot de vliegmachine. En alles was spel... zoo tenminste voelde hij 't het liefst.

En hij zou wandelen; het wandelen deed hem goed. En het was altijd prettig als Eva meeging... dat belette hem om tòch te gaan piekeren. Eva was eigenlijk een heerlijke afleiding voor hem. Hij had niet gedacht ooit weer zoo goed met een jong meisje te zullen opschieten. Eéns had hij hetzelfde gevoel van onmiddellijke verstandhouding gekend, lang geleden, toen hij werkte bij dien instrumentmaker te Philadelphia. Dat was met Edith geweest. Edith, de dochter van den ouden professor in de natuurkunde, zijn naam was hij vergeten, voor wien hij allerlei toestellen maakte. Drie malen had hij haar ontmoet en met haar gesproken,

telkens nauwelijks een half uur. Jammer toch dat hij twee weken later hals over kop vertrokken was. Edith was toen zoo wat even oud als Eva nu. Ze was ook even mooi, alleen forscher, ook geestelijk. Een wonderbaar wezen. Van het eerste oogenblik af had hij zich volkomen vertrouwd met haar gevoeld; als zij hem aankeek zei hij precies wat hij voelde, zonder eenig voorbehoud, net als nu met Eva, daarom kwam ze hem zeker in de herinnering. Overigens was er een verschil, voor Edith was hij.. bang geweest. 't Was of een demonische macht in haar hem dwòng zich te geven. Bij Eva kwam 't vanzelf. Eva was een heerlijk kind, Els had wel gelijk, 'n engel. Er zou nooit misverstand tusschen hen mogelijk zijn. Zij verstonden elkaar altijd. Maar zij ‘converseerden’ nooit. Als zij zweeg had hij nooit het pijnlijke besef dat zij zweeg uit armoe aan gedachten of, nog erger, uit vrees geheime gedachten te verraden. Zij zweeg alleen, omdat het niet noodig was iets te zeggen of omdat haar aandacht bij iets anders verwijlde. Evenals hijzelf. Want soms vergat hij haar. Zij scheen dat heel goed te begrijpen, was er nooit boos om, keek hem alleen maar ondeugend aan wanneer hij uit een of andere mijmering ontwaakte. Als zij naast hem liep, leek het hem dikwijls alsof zij een oudere dochter van hem was. En met verrukking dacht Victor opeens aan den tijd wanneer Elsje grooter zou zijn, ook een jonge, ontluikende vrouw als Eva. Dan zou hijzelf diep in de vijftig zijn, een oud man al haast. Maar dat jonge, teedere leven zou naast hem bloeien en ook hem jong houden. Hoe lieflijk was Eva in die half-kinderlijke, half-vrouwelijke gratie. Waarom begreep die sul van 'n Richard blijkbaar nog altijd maar niet dat Eefje hem lief had? Waarom hunkerden zijn oogen zoo droevig, terwijl hij eenvoudig kon toegrijpen? Waarom doorzag hij niet dat bekoorlijke conflict tusschen haar maagdelijk beschroomd verlangen en haar geëmancipeerden vrijheidsdrang?

Victor stond voor den watermolen. Hij overlegde. Als hij de beek eens langs liep tot aan de houtvesterswoning, inplaats van het boschpad te volgen? Dan kon hij beter oordeelen over verval en watermassa. Hij daalde in het ravijntje af en waadde nu door de dikke, krakende sneeuw vlak langs het snelvlietende water. Verrukkelijk koel zou

het zijn om in te zwemmen. Rondom het bassin moesten hooge, ondoordringbare hagen van ligusters en hazelaars komen. Er vòòr een kleine terras-tuin met felkleurige, sterkgeurende bloemen. Of misschien een rosareum? Op de glooiingen wilde boschplanten, kruizemunt en thijm. Hij moest het nog maar eens goed met Eva bespreken. Die was dadelijk met zooveel animo op het idee ingegaan. Hermine daarentegen had weer bezwaren, vond de geschiedenis ook veel te kostbaar. De oude heer beoordeelde de zaak uitsluitend uit het oogpunt van nuttige werkverschaffing. Hij vond haar nièt nuttig; hij zwom niet.

Hier, beneden het watervalletje, waar de beek over een vijftig meter lengte slechts weinig verval had, leek het wel een gunstige plek, en prachtig beschut ook. Hij zou het onthouden en na Kerstmis het terrein met Eefje en den tuinman gaan uitzetten. Hij baggerde verder, zag nu beneden zich, dichtbij, de houtvesterswoning. Prachtig, hij zou er even aanloopen, in de gelagkamer zijn voeten drogen. Dan kon hij daar meteen aan Nout's vrouw schrijven over het studiefondsje voor Frank, waarin hij om te beginnen die veertienhonderd gulden wilde storten die Nout hem had teruggegeven. 't Was hoog tijd, overmorgen was 't al Kerstmis... Als hij den brief dààr schreef kon hij meteen doorloopen naar het dorp om hem te posten. Bovendien moest hij toch noodig weer eens kijken naar dien armen jongen van den houtvester, die nu al een week of zes te bed lag. Had Eva niet gisteren aan tafel gezegd dat zij ook...? Maar wat hinderde het als ze elkaar daar ontmoetten.

De houtvestersvrouw begroette hem hartelijk en opgewekt. 't Ging nu veel beter met den jongen, de dokter was er gisteren nog geweest en had verklaard dat alle gevaar geweken was. Over een paar dagen mocht hij opstaan en binnenkort kon hij weer aan 't werk. Of hij zich verveelde? Geen oogenblik. Juffrouw Eva en Elsje hadden zoo langzamerhand een heele bibliotheek meegebracht en hìj las maar, den godganschen dag. En soms bleven ze uren lang spelletjes met hem doen of vertellen en raadsels opgeven.

‘En altijd vol grapjes; u hebt daar 'n lieve logée’, eindigde vrouw Bijlsma haar lofspraak.

‘Zeker, zeker’, bromde Victor terug, ‘en geef me nu maar 'n warme kop koffie... ik kruip bij de kachel en schrijf even een brief.’

'n Lieve logée’, herhaalde de houtvestersvrouw. ‘Ik dacht dat u haar kwam halen... ze is hìer ziet u... o, wist u dat niet?... kokende koffie krijgt u, en versch, ik was net bezig ze expres voor de juffrouw te zetten... ik zal haar waarschuwen.’

‘Doe dat niet, vrouw Bijlsma’, antwoordde Victor. ‘Ik heb niets geen haast, ik wacht hier wel: misschien doet ze anders je zoon te kort.’

Vrouw Bijlsma verdween in haar keuken en Victor nam plaats aan het tafeltje bij de kachel om er zijn brief aan Adry te schrijven. Een brief die niet best wilde vlotten; Victor was absent, dacht aan Eva en wist zijn zinnen niet met den vereischten takt in te kleeden. Hij vond ze ergerlijk onhandig. Tenslotte vouwde hij den brief samen, legde er een chèque van veertienhonderd gulden tusschen en schreef op de envelop ‘te openen onder den kerstboom.’ In een tweede briefje schreef hij dat hij in het dorp niets aardigs voor de kinderen kon vinden en dat hij daarom voor elk van het drietal maar een tientje insloot. Ook dit briefje kostte hem moeite; een paar minuten peinsde hij over een grappig versje, maar hij bracht er weinig van terecht. Toen hij eindelijk alles in een grooter couvert bij elkaar gepakt had en met behulp van een pijpje lak en een kaars van den houtvester behoorlijk verzegeld, voelde hij zich verlicht als een schooljongen die juist een opstel heeft geschreven over ‘een zomerdag’ of ‘eind goed al goed.’

Toen vrouw Bijlsma de deur binnentrad met twee dampende koppen, hoorde Victor in het achterhuis Eva's lachende stem den zieken jongen een ‘Dàg’ toeroepen. Een oogenblik later verscheen ook zij in de gelagkamer.

‘Victor!’ riep zij op een toon van zoo juichende blijdschap, dat de houtvestersvrouw haar een oogenblik verbaasd aanstaarde. ‘Victor, jij hier?’

Hij knikte haar lachend toe. Welk een heerlijk, blijmoedig kind, redeneerde hij, de gedachte terugdringend dat haar vreugde hemzelf zou kunnen gelden.

‘Zooals je ziet’. antwoordde hij - ellendig droog en stug, vond hij.

Zij zat al naast hem, zag hem vragend, licht-verwonderd aan. En hij, in verward berouw, streelde even haar hand, zooals hij dat ook bij Elsje placht te doen en zei:

‘Kindje, kijk es wat 'n heerlijke koffie. Gaan we nu saampjes naar huis? En eerst door 't dorp, voor dien brief?’

Zij knikte, vertrouwelijk, gerustgesteld, glimlachend om zijn kinderlijk liefkoozende woorden. Maar het was een glimlach van verholen weemoed. Ik ben voor hem niet méér, niet anders dan Elsje, begreep zij.

De houtvestersvrouw bracht hen een paar sneden koek.

‘Och meneer, wat zeit u toch wel van die revolutie! 't Is me 'n toestand. Waar moet 't na toe, vraag ik maar. M'n man zegt dat ze nou ook al den keizer hebben vermoord. 'k Zal niet zeggen dat-ie 't niet verdiend heeft, maar 't blijft toch verschrikkelijk. Hij was toch 'n keizer, en standen moeten er zijn. En nu... zoudt u nou denken dat 't hier óók wel kon beginnen? 't Land zit vol spionnen en propagandisten, zeggen ze...’

Victor stelde vrouw Bijlsma tevreden met een paar kalmeerende zinnen. Maar dezelfde verwondering die hem tijdens het diner bevangen had, kwam opnieuw boven. Waarom scheen iedereen, van vrouw Bijlsma af tot den notabelen ouden heer Thomson toe, in doodsangst voor het overslaan der revolutie? En waarom bleef hij zelf maar even onaandoenlijk? De keizer dood, vermoord! Hij had het in het ochtendblad gelezen zonder dat het ook maar den geringsten indruk op hem maakte. Hij was gaan wandelen en had er geen seconde meer aan gedacht. Wat deed het er toe.

Victor en Eva verlieten samen de houtvesterswoning. Dicht naast elkaar liepen zij den straatweg naar het dorp op. En Victor vertelde nu van zijn eigen revolutionnairen tijd, toen hij, jong student, met Nout en andere heethoofden zich hals over kop in ‘de beweging’ gestort hadden. Eva's vragen animeerden hem; het was of de jeugdige geestdrift weer in hem opflikkerde; hij voelde even zijn hart verruimen tot een heugenis van diezelfde warme en sentimenteele menschenliefde die hem toen naar de volksvergaderingen en naar de barricades gedreven had, dat vage, maar verrukkende gevoel zich te wijden, te willen offeren, aan een groote, algemeene zaak. Was nu zijn geestdrift dood?... of was de zaak der

revolutie, nu zoogoed als toen, in werkelijkheid nìet zoo heel groot?

‘Eefje, vindt je het vreemd dat 't me nu allemaal zoo koud laat?’

‘Neen, Victor, ik begrijp wel wat je toen aan tafel zei: wij jongeren zijn alleen maar te heftig om het voortdurend te kunnen blijven inzien. Maar daarom ben jij nog geen renegaat.’

Victor lachte. Hoe had zij alweer zijn zelfverwijt geraden.

‘Misschien niet, Eef, ik weet het niet. Maar ik denk dat Richard me wel degelijk een lamlendige renegaat vindt.’

Eva haalde de schouders op.

‘Zeg 't maar eerlijk.’

Zij antwoordde eerst na eenige oogenblikken en met blijkbaren tegenzin:

‘Ik geloof het niet. In elk geval, hij houdt te veel van je om je ondoordacht te veroordeelen. En dan, wat doen wijzelf? Ik zal je als we thuis zijn, iets voorlezen uit Tersteghe's boek. Daarin is óók sprake van een revolutionnair’, verklaarde zij met een fijn lachje.

Wonderlijk is haar verhouding tot Richard wel, dacht Victor, terwijl zij zwijgend doorstapten. Ik was er toch zoo zeker van dat zij van hem houdt... heb ik me dan vergist? 't Is waar, zij heeft nooit anders dan terloops over hem gesproken... nù ook weer vermijdt ze 't, zelfs in zoo'n onpersoonlijk verband. Zij is heel lief voor hem... maar toen ik haar vertelde dat ik hem misschien aan de zoutmijnen geplaatst kon krijgen, wat nam zij dat vreemd op. ‘Heerlijk voor hem’... voor hèm... alsof 't hààr niet aanging.

‘Victor’, begon zij opeens, ‘ik weet waaraan je denkt. Ik wil eerlijk zijn, luister eens...’

‘Ja kindje?’

Zij zuchtte, scheen te strijden; haar neergeslagen oogen zochten nerveus langs den grond.

‘Victor, ik had het je al eerder moeten zeggen... dat was beter geweest...’

‘Maar Eefje, Eefje, wat is er dan?’ vroeg hij verschrikt om haar blijkbare verslagenheid. Hij trachtte haar aan te zien, maar zij ontweek zijn blik.

‘Ik... ik kan het tòch niet zeggen... maar ik moet weg, ik kan hier niet blijven.’

Zij hief opeens het hoofd op, zag hem aan met een raadselachtigen glimlach en zei toen, met iets als bitterheid:

‘Je zult het wel begrijpen, Victor.’

‘Je houdt niet van Richard, Eefje?’

‘O, ik houd veel van hem, heel veel...’

‘Maar niet genoeg om...?’

‘Juist, dàt is het, je raadt het.’ Het klonk alweer wonderlijk bitter.

‘Ik ga met m'n vriendin naar Spanje, voor 'n paar maanden, daarnà zal ik wel zien. Ik ga vlak na Kerstmis... Ik heb alles al afgesproken... ik wou 't feest niet verstoren anders was ik al weggeweest.’

‘Arm Eefje, dat is lief van je... En we hebben hem nog wel juist voor den kerstavond geïnviteerd.’

‘Hindert niets... voor hem is 't het ergste. Ik zal me wel goed houden. Voor mij is 't eigenlijk een verlossing als ik weg ga... ja waarachtig, ik zal me wel amuseeren... ik ben niet verliefd.’

Zij lachte nu luid, in een valsche vroolijkheid, die Victor niet bedroog.

‘Goed, goed, Eefje... Maar 't is voor jou toch immers ook heel naar; dat weet ik best, dat hoef je niet te verbergen, voor mìj niet.’

Eva aarzelde, scheen nog iets te willen zeggen, maar zij kwam niet verder dan:

‘Ik wòu dat ik niets hoefde te verbergen voor je... laten we er niet meer over spreken.’

In het dorp postten zij den brief, kochten toen nog wat versierselen en lekkers voor den kerstboom. Eva forceerde zich tot opgewekte gesprekken. Victor bleef verstrooid, voortdurend denkend met spijt, bijna met verslagenheid, aan haar vertrek.

NICO VAN SUCHTELEN.

(Wordt vervolgd.)

Gedichten.

September.

September, kom. De druiven rijpen.
Wij halen de gordijnen op.
Ik hoor des merels zoete pijpen
In 't loover van den elzentop.
De blaren bronzen en vergelen
Langs 't bleeker blauwende verschiet.
De schicht'ge zwaluwen verhelen
Den dag hun onrust langer niet.

Nu kom. Wij zullen samen zitten
Ten koelen dorpel van het jaar.
Verjaagt gij niet de zwoele hitte,
Dat 'k in den lommer van uw haar
Een stond me vlije, en veilig voele
In de armen om mij heengeleid,
En 't branden mijner slapen koele
In 't meer van uw aanminnigheid?

Verlangend heb ik mij gebogen
Naar 't klaren van uw kalmen lach,
Daar 'k in den afgrond uwer oogen
Den droom van stillen vrede zag.
De zon vergeet haar felle zengen:
Wij doen de ramen open, wijd....
Ik zal u frissche rozen brengen
En vroolijk zijn, daar gij er zijt.

Gij zijt de beetre, gij de beste,
Die sluit de deuren van 't seizoen.
Gij zijt de liefste, gij, de leste
Verheugenis van 't gulden groen,
En 't eind der wisselvalligheden
Van bloeiens vreugd en rijpens pracht,
Gij die niet meer belooft dan vrede
En enkel in berusting lacht.

Zoo velen met beloften komen,
In min verbeid en bang begroet...
De bloesem onzer mooiste droomen
Besneeuwt de wegen voor uw voet.
De fel begeerde zomerweelde
Is niet dan pijn voor 't moede lijf.
Alleen uw klare, uw onverdeelde
En diepe vreugde bid ik: blijf.

Dan, laat ons van den zomer praten
Als van een sprookje, mooi-onwaar:
Zoovele lokkende gelaten,
Waar 'k luistrend in 't verleden staar...
Maar leed en alle bloemen dorden;
Mij maakt vereenzaming gezond.
En alles zie ik Schoonheid worden
Tegen een gouden achtergrond.

September, kom. De druiven rijpen.
Wij halen de gordijnen op.
'k Begeer geen parel meer te grijpen,
Die glinstert aan den rozenknop.
'k Verlang alleen met u te poozen. -
Rijp valt uw vrucht mij in den schoot.
En dankbaar zie ik 't bronzen,... blozen...,
Zij 't ook de vrede van den Dood.

Leeuwerik.

Van de ure dat de dageraad
Zijn witte handen openslaat
    En laat de lichtzee stroomen,
Is hij uit de amethysten dauw
Naar 't nevelige morgenblauw
    Zingend omhoog gekomen.

De leeuwwerk die, ten hemel gaand,
Zich met zijn zang zijn paden baant
    Tot hij in 't licht verloren,
De sterren, in den dag verdwaald,
Met zijn verrukking achterhaalt
    En dwingt zijn lied te hooren.

Wanneer hij op zijn wervelwiek
In 't blonde licht van zijn muziek
    De wolken heeft bestegen, -
Dan stil te luistren naar den zang
Die stijgt en stroomt, en stonden lang
    Ruischt als doorgeurde regen!

Het is een vuur dat vonken sproeit
En uit zijn eigen aandrift groeit
    En grijpt steeds om zich henen;
Een fonkling, gensters, spat op spat,
Of één daar diep verdoken zat
    Te slijpen edelsteenen.

Het spruit en springt zoo lustig rond:
Als paarlen uit den diepen grond
    Der heldre lucht gerezen, -
Als bloemen die in blijden val
Door 's wereld nog bewinterd dal
    Den Mei zijn wegen wezen.

Nachtegaal.

Van dat de maan zich rust
In 't zilverwitte staal
En opstijgt van de kust,
Aanhoor 'k den nachtegaal,
Die, ver in 't bosch verborgen,
Er minstreelt tot den morgen.

Hij tjuikt en fluit en lokt
Met klanken, langgerekt;
Hij preludeert en stokt
Plots.... Alles, blij gewekt,
Ligt bang nu te verlangen
Naar 't voortgaan zijner zangen.

Dan slaat hij voller slag
En laat den paarlen val
Der klanken door den dag
Der maan gaan met geschal,
Van 't wijd gewei der twijgen,
Door 't wijd gespreide zwijgen.

Gestadig vloeit de wel
Van 't wonderlijk geklank,
Waarbij de maan haar spel
Van licht en zilver, sprank
Aan sprank, in staag gewiegel
Belonkt als in een spiegel.

Het drupt en tinkt zoo rein,
Zoo rustig, ijl doorspeeld,
Een tintlende fontein
Wier straal rijst en verdeeld
In ronde droppen daalde
En dalend ruischte en draalde.

Een stroom van zoet geluid,
Die in een eindloosheid
Van wisselingen, spruit
En sproeit, en de avond wijdt -
De sterrenlucht en 't loover, -
Met wonderlijk getoover.

Meikoning nachtegaal!
Hij weeft zijn lied van dauw
En geur en manestraal,
Onder 't violenblauw
Der heldre lentenachten,
Wier sterren naar hem smachtten.

En tot de morgen aan
De kim zijn vuren brandt
En zegerijk zijn vaan
In 't veld der scheemring plant,
Zingt, in zich zelf verloren,
Hij voort voor wie 't moog hooren.

Dan, als de maan haar schild
Bergt achter 't kruivend woud
En 't land zich uit de stilt
Van mist en droom ontvouwt
Tot schoonheid ongeweten, -
Schijnt hij zijn zang vergeten.

Maar nauw doorjoeg de zon
Met wakens vreugd-gevier
De bosschen, en begon
Het vooglenvolk zijn zwier
Van lied en lust, - niet langer
Zwijgt ook de schoonste zanger.

Nog zingt hij heel den dag
Met onverzwakte wijs
Van 't wonder dat hij zag,
Toen uit den nevel grijs
Die blauwe koepel klaarde
Over de bloeiende aarde.

En allen voert hij aan
Bij 't Meifeest van gezang,
Dat diep in twijg en blaân,
De gouden stonden lang,
De zon volgt op haar tijgen
Ter ree van 't avondzwijgen.

En allen gaat hij voor, -
Tot alles weer verdween
En hij in 't zilvren spoor
Der zachte maan alleen
Den nacht verlucht en 't duister,
Doorzongen met zijn luister.

Merel.

Wanneer de zonnelooze zwoelte
Den gouden sluier heeft gelicht
Voor 't waaien van de koelte
Van 's avonds zuiver aangezicht,

Dan lig ik onder huive
Van bloesemgeurig takgewei,
Terwijl de late schaduws schuiven
Over de wit-en-gele wei,

Zoo gaarne naar 't gefluit te luistren
Der zoete merelwijs,
Die tusschen dags triomf en duistren
Zingt van een vromen peis.

Dat is zoo klaar en rijp en rustig
Gedragen wat hij zingt,
Dat ik in droom en vrede mij verlustig
Als zelden mij doordringt.

De klanken gaan als helder water over
Mijn moede zinnen heen
En stroomen over bloei en twinklend loover,
Als vloeibaar edelsteen.

En heel de koele rust zoo kostbaar lavend,
En heel de wonderheid
Van paarlemoeren, bloesemteeren avond
Is tot muziek herleid.

FELIX RUTTEN.

Blanchette.

Gelijk de bloei der lente was haar korte jeugd, rozig van den gloed der onontloken droomen. De knopjes aan de takken sprenkelen het dauwig waas der verwachting over de gaarden en op een morgen straalt het gansche land rein in den bloesempraal, het zonlicht koestert en de zoelten streelen de lieve lange dagen tot de blaadjes in mildheid over de aarde warrelen. Maar de boomen worden groen en kleine vruchten zwellen aan de takken, de lente heeft voor hen gedaan wat de zomer voort zal zetten, en wie de wisseling aanschouwde van jeugd tot wasdom gelooft in den zegen van verder tijden. Haar jonkheid was een bloei waar niets op volgde wat het oog kan zien, niets dan gepeinzen die te hoog gaan. Maar blank glansde haar wezen in het grauw gewriemel van nietigheden en in haar kleinen tijd sproot klaar van kinderlijke wijsheid, vervuld van één enkelen zuiveren zucht uit haar ziel de vraag die menig mensch den hemel vraagt: waar de aarde roept, waar de engelen zingen, waar zal ik wederkeeren? En of zij ook nimmer meer dan deze vraag verstond, het was genoeg voor het blozen en het schreien van haar vluchtig leven.

De lente straalde en haar eerste morgen was gelijk een witte bloem. De moeder zag in den luister die over den bloei der heuvelen waarde dat deze vreugde, vaag en al te teeder, als dat licht verzwinden moest, zij hoorde in het gemurmel dat de kamer wazig gelijk den ochtend maakte de stem die voor andere oorden zong. Wanneer het wicht bij haar werd gelegd voelde zij zich stijgen of zij mee zou gaan,

maar het getwetter in de boomen, het geluid van landvolk buiten riep haar terug, en haar oogen openend verwonderde zij zich dat het kind nog bij haar lag, tot uit de stilte van het bloesemend land de zekerheid in haar kwam dat het niet waarlijk hier kon blijven. Het warme hoofdje, het zoete lijfje, de kleedertjes die haar beroerden ontvloden haar als verre heiligheden die haar nooit hadden behoord, zelfs de pijn die door haar was gegaan was haar de vreugde van een ander wezen. En zij dankte met gesloten oogen, zij stond op en schreed gebogen door het huis, de menschen nederig aanziend.

Blanchette noemde zij het kind daar het haar reinste dag geweest was, en haar gemaal, ofschoon hij een anderen, meer betamelijk bij zijn geslacht er voor bestemd had, vergunde haar het bij dien naam ten doop te houden.

Al eer dit dochtertje geboren werd had de heer van Angély beseft dat hij een domheid had gedaan toen hij de moeder den naam der vaderen schonk, daar het kind van deze moeder, in een gril van zijn ouderdom gevonden, voor de wereld nimmer een Angély kon zijn. Tien jaren had hij, verstooten van de aanwezigheid des konings, op zijn eenzaam slot gewoond, wachtend tot de genade weer zou keeren, peinzend, beramend en rusteloos beproevend de fortuin terug te winnen. Iedere poging faalde, de tijd verging, het huis werd somber van zijn bitterheid en wrok. Ook zijn zoon was van het hof gekeerd, verjaagd door den toorn van machtigen, en ook hij wachtte en beraamde met moeilijk verkropten wrevel. De beide dochters waren uit het klooster teruggekomen om een plaats te verwerven in de wereld, maar toen de jongelieden de ongenade schuwden van vader en zoon en Angély vermeden, werden ook voor haar de dagen grauw van ledig wachten. En in dien tijd gebeurde het dat Laurent d'Angély, vreezend voor zijn ouderdom, zich van kwellende gedachten aan een machteloos einde te verlossen zocht door een nieuwe verlustiging van zijn leven en een geringe dochter uit de stad tot zijn gravin verhief.

Maar het slot was te donker en te klein, de kommer van menigerlei onrust, nijd en twist werd er zwaarder dan voorheen toen in hoop en twijfel de dagen vloten. De zoon, die voor zijn jaren en zijn huis zich den besten gunst in Versailles waardig achtte, vergaf den vader de vernedering van den

naam niet. Stil was de morgen in de woonzaal waar Laurent en zijn gade zwijgend steeds denzelfden aanvang van den dag verbeidden, en steeds werd de morgen door den zoon verstoord met spot en scherpe woorden, waar de heete drift op volgde, een snel verborgen traan, de schampere blikken van de dochters. De jonge burchtvrouw, argeloos, van de vijandschap luttel wetend, zag de verdrietelijkheden schuchter aan en durfde niet te spreken; zij week terug van de kinderen die zij vreesde, van den gemaal die haar een gebieder bleef en waar zij ging met haar zachte schreden was zij alleen in haar verwondering. Slechts in de kapel, geknield voor den abbé, of in de slaapzaal als zij de oogen opsloeg, brak door haar fluisteren een snik uit haar verlatenheid. Doch Marguerite werd vroeg verblijd met het geluk der vrouwen en toen zij eenmaal deze liefelijkheid verstond keerde op haar gelaat de blos van jong vertrouwen. Donker was het huis voor den heer en zijn norsche kinderen, voor Marguerite echter scheen daarbuiten het licht des hemels en de stem van haar dochtertje kweelde voor haar in alle zalen.

De ergernissen, door prikkeling en ongeduld vermenigvuldigd, groeiden met de jaren, tot de tijd kwam dat de heer niet met zijn zoon of dochters te zamen werd gezien, dat de zusters en de broeder niet tot elkander of tot de vreemdelinge spraken dan wat de vorm in de aanwezigheid der dienaars eischte. Eentonig lag er de benauwenis; geen zang van den zomerdag, geen tijding van de wereld wekte er geluid; de blikken spiedden fel wantrouwend van den een tot den ander, de lange dagen bleven stom.

In dit huis wies het kind Blanchette, in deze duisternis ontloken haar lachjes en murmelden haar lippen de eerste taal. Zij speelde bij haar moeder of bij haar min en strekte de handen uit naar wat er bloeide in de gaarde; de schimmen van wie voorbij haar gingen staarde zij na of het schaduwen van boven waren, maar de hemel straalde zoo klaar, er dwaalden zooveel klanken uit den dag, dat zij hier sprong en daar buitelde over het gras in den onberoerden gloor der onschuld. Stil in haar verrukking zat Marguerite urenlang bij het geruisch der boomen te luisteren naar het wonder dat rondom haar zweefde, maar de vredige woorden van den abbé, die somtijds naderde en weer van haar ging, het

gefluister der dienstvrouw die niet storen durfde, hielden haar zinnen bij haar dagelijksch lot. Het kindje speelde de groote dagen door, open voor het licht, en het groeide en leerde wat het jonge hart verstaat. De warmte van de hand des vaders echter kende het niet, noch de tinteling der oogen van wie door het bloed elkaar behooren.

Toen zij tien jaren was, toen de wrokkende broeder en de bittere zusters zwijgzame menschen waren, werd haar eenzaamheid verrast door een geluidje uit de wieg. Er was den heer van Angély weder een zoon geboren. En diezelfde dag werd voor Blanchette het begin van vragen en gemijmer.

Alleen zat zij voortaan met haar speelgoed onder de linde van den binnenhof of somtijds luisterend zooals haar moeder placht te luisteren, zij sloop alleen door de kille gangen, bedeesd dat zij iemand storen zoude, zij dwaalde om de pracht der perken of langs de rozen aan den vijver, en haar oogen leerden te staren voorbij de kleuren naar het vage dat een lach en een vraag wekte in haar hart. Den lach verstond zij, want de vreugde in de stilte en het licht te gaan was haar genoeg, maar de vragen gingen onbegrepen voor haar open en vielen zonder antwoord weer in het duister weg. En wanneer een mensch haar tegen kwam, haar vader, een der zusters of een hovenier die aan zijn werk ging, boog zij het hoofd en wist dat wat zij niet begreep van de menschen kwam. Roerloos, met gevouwen handen zat zij lange poozen in de zon te denken wat er achter hun woorden verscholen lag. Toen haar moeder begon haar te onderwijzen en zij de zedespreuken herhalen moest tot zij ze van buiten kende werd dit innerlijk vragen grooter, want zij hoorde duidelijk dat in de vreemde stem die de woorden voor het boek gesproken had een andere stem verborgen was, een stem gelijk die welke zij in zich zelve kende wanneer zij zeer stil luisterde. En des avonds op het donker bed klonken in haar hoofd de gebeden die zij zacht gezegd had vragend na en wiegden haar te slaap in de sluiers van waarom en hoe.

Een voorjaar kwam met geuren van de rozenhagen, een zomer volgde met zon en zwoelten, een najaar en een winter gingen met hooge wolken en duisternis en vlammen in den haard, en slanker rees de gestalte van Blanchette,

lichter werd haar gelaat van den glimlach der verwondering overtogen, haar stem werd ijler van den nagalm van geluiden die zij alleen gehoord had. Haar moeder, die in vergetelheid met het kleinste kind naar haar niet had geluisterd, verstond in die stem weer den heiligen toon die over was gevaren toen zij in haar eerste verblijding lag; de voedster en de abbé hieven in verraste aandacht hun hoofden op wanneer de klare klank van die teederheid uit de hagen steeg waar Blanchette eenzaam was met haar onbegrepen lach. En de heer van Angély zag haar somtijds onderzoekend aan en dacht aan mogelijkheden voor de toekomst.

Eenzaam groeide Blanchette tot de ontdekkingen der jeugd, geen mensch merkte de zuchten der ontluiking of zag haar oogen wanneer zij vochtig waren. Maar de jubeling van het jonge hart, dat enkel voor zichzelf te zingen meende, werd in den tijd toen zijn lente bloeide verstaan door een hart even jong en overvloedig van den eersten bloei.

Zij was toen vijftien jaar. Daar de ruimte binnen de muren niet wijd genoeg meer was begon zij verder af te dwalen, eerst met de beek die door de akkers kronkelde, dan het bosch in waar zij alleen geluid van vogels en bladeren hoorde, en in de schaduw hier, schaars van het goud der zon besprenkeld, droomend en wachtend wat uit de oneindigheid van den dag verschijnen kon, leerde zij het wijsje van het smachten terwijl het ongeweten uit haar mond vloot. Het was of haar stem den diepen smeektoon van den koekoek ving, den menigvuldigen lofzang van de lijsters, het streelend kirren, het zelfvergeten lachen van de duiven. Een jongeling hoorde die muziek en schreed verwonderd, met voorzichtige voeten aan. Maar zij zweeg toen zij de heerlijkheid van haar uur ontwaarde, hoe zij stil uit het gewas verrees en door de gulden varens tot haar naderde. En zij zaten te zamen en durfden elkaar niet aanzien, het bosch was groot en hoog van glansen en zanggeruisch. Blanchette sliep dien nacht den slaap waarin de ziel vol zacht gefluister is en toen zij ontwaakte onder het licht van den hemel staarde zij in het geluk.

Het bosch was die lange dagen van den zomer de plaats waar zij woonde, er leefde in haar gedachten niet anders dan de boomen met hun weelde, den zang in de hoogte,

de heerlijkheid die zij behoorde. Zij liep er in den morgen met open armen heen, maar de tijd verging te snel en donkere oogen wachtten thuis; zij keerde er in den middag huppelend, met fladderende haren weer, en het geviel wel dat zij hem zag en hoorde en in de verrukking van hooren en zien het uur vergat. Zij hadden elkander hun naam genoemd, maar zij spraken niet, blozend voor wat hen gevangen hield, zij staarden beiden in de gouden loovers der oneindigheid.

Dit was al haar geschiedenis.

De broeder kwam door het bosch gereden en hij sloeg met zijn zweep den jongeling, die een boerenzoon was, hij gebood Blanchette achter hem te gaan en hij gaf haar met ruwen hoon den vader over. Boven in den toren werd zij opgesloten, vele dagen lang, waar ook haar moeder niet tot haar kwam om te troosten. En hier begon het licht te schijnen in haar vragen zoodat zij door de eerste, de bitterste tranen der kennis de waarheid van haar smart bespeurde, en hier leerde zij te smeeken in het gebed, te luisteren in stilte naar de stem die liever troost spreekt.

De wereld daar beneden, waarvan de spiegaten haar een klein deel lieten, week ver van haar, alleen haar moeder die de handen tot haar ophief en het broedertje dat bij de struiken speelde volgde zij met haar oogen, tot na poozen starens een nevel het gezicht verduisterde en zij op den vloer nederviel. Dan werd een herinnering wakker en een lachje opende haar lippen, dan ontlook een teedere gedachte aan de bekoringen die haar daar gekoesterd hadden en een nieuw warm licht begon te dagen. Uit den schemer der vroegste jaren waarvan zij niets meer wist rezen gedachtenissen: een bleek gelaat in een grooten glimlach tot haar naderend, bloemige boompjes die over haar negen, een gouden wolk van de hoogte dalend, en van overal, van al het rozig gefonkel dat om haar zweefde vloot de tinteling in haar binnen die haar altijd zóó zacht gestreeld had dat zij altijd de innigheid van het lachen had gevoeld. In het gelaat herkende zij haar moeder, ofschoon er ook een geest van anderen in leefde, van den abbé gewis, van een dienaar of iemand die haar eenmaal had aangezien, van één wellicht wiens blik het diepst in haar woonde. Al haar dagen waren geweest gelijk een warme morgen van spel en schittering, van neuriën en

lachen innerlijk. Wel had zij vreemdheid voorbij zien glijden in schimmen en gestalten, in dreigende blikken, wel had zij vrees gevoeld voor wat zij in der menschen woorden niet begreep, maar de boosheid en spot van broeder en zusters noch de strengheid van den vader had haar aangeraakt, en iedere morgen was licht geweest zooals de glans in het binnenste der bloemen, lieflijker dan de geuren. Toen was plotseling de slag gevallen als een schrikkelijk ontwaken in den nacht. En zij doolde in onwetendheid en angst waarom zij getuchtigd was, want zij kende haar schuld niet. Maar terwijl zij dag na dag tuurde naar het land rondom en naar het bosch dat haar zuchten trok, brak onverwachts een smart uit het mijmerend verlangen, zij strekte haar armen uit naar wat zij ginder had gezien, zij verborg haar aangezicht toen zij plots bespeurde dat daar het kwaad moest zijn. Zij weende lang van een diepe pijn, zij weende om hulp tegen haar slechtheid. En als zij ontwaakte en troost zocht van den nachtelijken hemel, als haar hart weer dwaalde naar de geuren die haar eens hadden omhuld, sproten uit nieuwe angsten verbijsterende gedachten voort waarin zij begon te zien voor welke zonde zij lijden moest. Zij was naar het bosch gegaan omdat zij iets liever dan het huis verlangde, en toen zij het wonderbare gehoord had keerde zij er iederen dag terug, omdat het poperde en tintelde in haar, en dit was het kwaad, het vreemd verschrikkelijk kwaad in haar. En zij begreep het verlangen, en het verlangen werd groot en bedwelmde haar. Maar in de vreugde der tranen schrok zij terug en wilde de zoetheid niet binnenlaten. Zoo was zij vele dagen in den strijd der moeiten die de wil der menschen voortbrengt tegen de zaligheden rein uit de ziel geboren. En nog wist zij niet waar zij hooren zoude toen haar vader kwam en de deur voor haar ontsloot.

Tot haar moeder werd zij geleid, zij weenden zacht te zamen. En toen Blanchette getroost rustte aan de goede borst durfde zij te vragen hoe zij het kwaad kon keeren, doch haar moeder zweeg in een glimlach en zij bleef onwetend. Dan werden haar gedachten gestild en verjaagd, in verwondering zag zij toe wat de vrouwen met haar deden, en ofschoon een groote vraag haar geheel vervulde vergat zij en liet zij willig zich omringen in de toebereidselen die met gefluister, wenken

en liefkoozingen werden gemaakt. Het stijve keursje klemde, de satijnen schoentjes wrongen, maar, verbluft door de weelde van het onder loovertjes schitterend kleed achtte zij pijn noch ongemak. En zij bleef onbewogen voor den overvloed van bevallige tooisels, hoewel zij niet denken kon aan hetgeen in haar verborgen was, zij merkte de scherpe blikken der zusters niet, zij staarde slechts den glimlach van haar moeder aan.

En onbewogen, strak was haar aangezicht toen zij na vele dagen van voorbereiding, kunstig aangekleed, aan de hand van haar broeder in de groote zaal gevoerd werd voor den markies de Bellespines, een blozend, gemoedelijk man, die in de gansche streek zijn voornemen had aangekondigd om zich weder een vrouw te kiezen. Hij boog op de knie en zag Blanchette lachend aan, hij zeide met luide stem dat zij de blankste jonkvrouw was die hij ooit had gezien, en de vrouwen die er waren voelden de waarheid in dien lof. Blanchette wist zelf wat haar schoonheid was, zij reikte haar hand met een hooge bevalligheid die allen verbaasde. Luidruchtig was de maaltijd, zelfs de zusters zaten opgetogen in hun pronk, en in de welgezinde blikken die de vader wisselde met den zoon begreep de een dat ook de ander ten leste een beteren tijd voor Angély aanschouwde. En na enkele dagen van feestelijkheid sprak de markies met den heer van Angély, hij schonk Blanchette een kleinood, en toen hij vertrok werd zijn wapenvlag boven de deur ontplooid ten teeken dat hij een teeder recht in de hoede van zijn gastheer liet.

Gerucht van vroolijkheid klonk door het gansche huis. Zingend keerde de zoon van de jacht weerom, de vader vertelde verhalen aan den disch van wat hij aan het hof beleefd had, de zusters zagen Blanchette soms zachter aan. Er kwamen boden uit de stad die korven en doozen brachten, er kwamen kleedermakers, schoenmakers, kappers en kooplieden, de drukte en de bezigheid duurden tot den laten avond.

En onder het passen en naaien zat Blanchette stil bij haar moeder, starend naar de boomen waarvan de bladeren vielen. Soms toog een blos over haar aangezicht en wie het zag meende dat haar heimelijke gedachte tot den bruidegom

ging. Haar moeder wist dat zij een andere liefelijkheid verzweeg en poogde wel met teederen aandrang, wanneer zij in het donker bij het bed zat, een woordje van haar kind te hooren dat haar zou toonen wat zij zoo innig wenschte, maar Blanchette bleef rustig en koel, want zij begreep zelve niet dat zij gelukkig was. Eenmaal droomde zij, en toen zij ontwaakte dacht zij aan het bosch en verlangde er heen te gaan. Zij vreesde echter dat haar vader het haar niet vergunnen zoude, zij durfde het niet te vragen, Zij dacht toen gestadig aan het bosch zooals het dien zomer was geweest, zacht, ruim, eindeloos, een nieuwe gloed straalde uit de vage mijmering en voer in steeds nieuwer zoetheid door al haar wezen, tot zij begon te verstaan dat een eeuwigheid in haar leefde.

Toen, wijl buiten onder grijze regens en nevelen glinsterend over de boomen de bladeren dorden, klaarde in Blanchette de zuivere weelde. Plotseling hoorde zij in haar ziel de glorie van een naam, plotseling verscheen haar de stralende diepte der oogen, toen wist zij waarheen zich haar armen openen wilden, zij verlangde en zuchtte uit haar eenzaamheid, haar tranen gaven verdriet en blijdschap samen, de lange nachten werden welig van beelden uit verlangen en herinnering geboren. Op haar gelaat glansde het licht dat niet vergaat en dat de menschen voor een glimlach hielden. Maar ten leste viel over de droomen hard en zwaar het besef dat wat zij aanschouwde niet wezenlijk kon zijn en dat zij het liefste niet naderen kon. In haar snikken hoorde zij het hopeloos waarom, starend in de raadselen kon zij het kwaad niet vinden in wat haar riep noch de rechtvaardigheid van wat haar tegenhield. Waarom? waarom? riep in de duisternis de smart. Ginder bloeide en geurde de lente wezenlijk in menigerlei genieting, het donker huis hield haar gevangen om haar te dwingen die zelf niet helpen kon dat de vreugde in haar jubelde. Van de deugden had zij geleerd en van den wil des hemels die den kinderen gehoorzaamheid gebiedt, zij wist geen weg in de onwetendheid hoe de plicht strijdig kon zijn met wat God had gegeven; zij sloeg de handen wringend op toen de twijfel weder opstond of het niet waarlijk kwaad geweest was waarvoor zij straf geleden had, zij lag in jammer vele uren van den nacht.

Maar bij het eerst gerucht dat zij van den morgen hoorde hief zij zich weder in het geloof dat het de goede hemel is die de vreugde geeft. En klein en bleek trad zij in de woonzaal, want zij had de wanhoop nabij gevoeld en geleerd het innigste te verbergen, maar om haar mond was de blankheid van een heilig weten.

Bij het voortgaan der toebereidselen, als haar de kostelijke tooi werd aangedaan, schreide zij menigmaal, tot zij, zwichtend voor de vragen harer moeder, plots haar redding vond en smeekte in het klooster te mogen gaan. Marguerite troostte uit haar eigen leed, zij kende nu het geheim en wist dat alleen het klooster dit al te teeder kind behoeden kon voor de droefheden der wereld. Anders schuchter ging zij onbevreesd tot haar gemaal om voor Blanchette te eischen de ontzegging van het gewijde leven. Hij antwoordde dat het kind zich beter kon wijden aan het geslacht dan aan een nutteloos doel. En toen Blanchette hoorde dat haar bede geweigerd was ging zij zelf en lag op haar knieën. Haar vader zweeg, hij verliet haar zonder een woord. Maar voor deze hardheid werd haar een nieuwe troost geschonken, de zekerheid dat zij rein van schuld was, en zij keerde met het vertrouwen dat geen dwang haar voeren zoude in de duistere toekomst van strijdigheden.

Dien eigen dag vroeg zij den abbé te komen om haar te hooren. Geknield, met de oogen inwaarts, bevrijd van het menschelijk gezag, riep zij den priester aan, zij vond de woorden van haar recht, het was een kinderlijk, maar sterk hart dat, geen raad begeerende, uitsprak wat het verwachtte. Van de teederste gedachten sprak zij die haar hadden verblijd nadat zij den jonkman had gezien, van haar verdriet om wat niet kon zijn, van de onmogelijkheid van het huwelijk. De goede priester beaamde dat zij gewis niet valsch mocht zijn, en toen hij vroeg of zij in zich zelve den roep tot den heiligen dienst gehoord had, antwoordde zij dat zij slechts daarin leven kon. Doch ook zijn voorspraak baatte niet, de heer van Angély moest weigeren omdat hij al zijn hoop gezet had op dit huwelijk.

De winter ging, de lente ontlook weer in de gaarden. En op een morgen reed bij trompetgeschal de markies de Bellespines in zijn koets voor de poort. Het huis werd roerig

van vroolijke verwarring wijl de een na den ander de gasten volgden, vrienden van voorheen die kwamen om te aanschouwen hoe Angély zijn praal herwon. De dienaren, in fraaien dos, droegen spijs en drank den ganschen dag, het kostbaarst huisraad prijkte in de zalen en zoo weelderig verscheen de oude naam dat menig heer vroeg naar den bruidsschat der dochters van Angély. Den nacht voor het huwelijk werden de menuetten in den geur van bloemen en reukwerken gedanst tot het licht van de vele luchters doofde.

In den dageraad voerde Marguerite koesterend haar dochter mede aan haar borst en hielp zwijgend bij het kleeden. En toen Blanchette, blozend in den droomerigen lach van haar gelaat, gereed was in haar bruidskleed, met den sluier en de krans en de bloemen in de hand, vroeg zij den abbé tot haar te roepen en alleen met haar te laten. Zij zeide hem dat zij niet leven kon dan in het klooster en vroeg hem haar daarheen te brengen, het was weinig wat zij sprak, maar hij begreep haar. Met al zijn goedheid, met al zijn vernuft en al de spraak die hij vinden kon zocht hij haar tot volgzaamheid te overreden, maar als hij zweeg herhaalde zij slechts haar woorden. En radeloos ten leste bad hij, en ook zij knielde en bad in stilte, en zoo lang baden zij tot haar moeder, gezonden om haar tot den bruidegom te leiden, weer binnentrad. De abbé rees en nam Marguerite bij de hand, beiden stonden en luisterden hoe het kind den Heer der hemelen smeekte haar te beschermen, haar niet te doen ingaan tot de wereld waar zij slecht zou zijn; hoe zij zuchtte dat zij alles had liefgehad, haar moeder en alle anderen, het huis, de tuinen en de boomen; hoe zij bevend fluisterde dat de blik der menschen haar zou branden. Toen zij zweeg was het zeer lang stil, want de moeder en de priester, weenend over haar gebogen, durfden niet te spreken van de harde noodzaak. Het gerucht beneden echter van luide gasten en muzikanten die hun speeltuig stemden verontrustte hen, zij zagen elkander droevig aan, tot eindelijk de abbé den hemel aanriep om hem bij te staan en de burchtvrouw medevoerde uit de kamer. Blanchette staarde hen na en wist dat zij gingen om voor het laatst te smeeken. Zij zag hoe haar moeder van haar verdween, zij wilde roepen, want plotseling werd haar verstand verlicht zoodat zij haar verlatenheid aan-

schouwde: van den wil der menschen kon geen verlossing komen. Licht rees zij. Zij nam de bloemen, zij zocht een mantel waarin zij zich hulde en sloop voorzichtig uit de deur.

Zij daalde de duistere trappen af tot de gewelven. Op haar knieën fluisterde zij het afscheid aan haar moeder, in wier oogen zij een liefelijk erbarmen zag, zij schreide niet. Zij bad, en zij vond des hemels antwoord voor haar voeten, het gif dat er voor de ratten lag, dat haar behoeden zoude indien er van de menschen geen verhoor was.

Het huis werd plotseling stil. Blanchette luisterde en wachtte, tot zij insliep voor de tralies van het luik.

Toen de schemer viel ontwaakte zij. Het luik week voor haar handen en gaf uitgang naar de droge gracht. Een gouden gloed tintelde door den hemel, de boomen fonkelden nog in hun luister, de vogels maakten nog vertier. Van de wachters onbemerkt sloop zij langs de ijle heesters, tot de beek die zij volgen moest, want het klooster lag aan gindsche zijde van het bosch.

En toen zij het mos betrad en de eerste boomen zag bleef zij staan. Groot was de stilte in het jonge loof. Op sommige stammen lag een laatste glansje van de zon, de knoppen, de bladeren waren roerloos aan de takken, een zoele geur van aarde zweefde uit de schemering. In haar hart hoorde zij de nooit begrepen stem, van voorheen zoo wel bekend, lispelend van het lachen waar zij eindelijk in zou gaan. Zij opende de armen voor de naderde warmte, zij bukte om de goedheid van den grond te voelen, zij raakte zacht de boomen aan en lachte omdat hier de plaats was van het allerliefst verlangen. En opschouwend ontwaarde zij dat het gelaat der heldere maan op haar nederzag, een vogel verder in het bosch begon weer te kwinkeleeren, het was een roep tot haar om te komen, zij wierp den mantel af en van het bruidskleed waarin zij toen zichzelf verscheen wist zij dat zij het klooster zoomin als de wereld kon toebehooren, want de hemel die zijn kinderen leidt had haar hier gebracht om in waarheid een bruid te zijn. Langzaam schreed zij binnen over het mos, haar voeten kenden den weg naar de plek die haar riep.

Het was daar anders, lichter, ruimer, hooger dan zij vroeger had gezien. De maan scheen door het loof, haar parel-

glans lag op de takken en op de ontplooide varens, het zingen van den vogel werd zalig over de eenzaamheid. Blanchette legde zich neder op hetzelfde mos waar zij vaak gelegen had en staarde naar dezelfde boomen vanwaar hij tot wien haar gedachten spreken wilden het eerst verschenen was. Vrij voelde zij zich, open voor het komende.

En haar gedachten riepen hem, zijn naam en zijn wezen. Zij spraken van haar hart dat nooit geweten had waarom het de waarheid moest verzwijgen; goed was het niet geweest, want het had haar vrienden niet geheel bemind, het had haar moeder niet gezocht die haar geleerd zou hebben; vroom was het niet geweest, want het had niet gehoorzaamd en vertrouwd. Maar de hemel kende haar eenige waarheid die niet vergaan kon, de innigste zoetheid die haar nooit verlaten kon wat ook haar gegeven werd. Die de gebeden hoort had haar verlangen verstaan en haar hier geleid, wat meer kon zij nu verlangen?

Zij luisterde of er antwoord was, maar alleen de nachtegaal zong die enkel aan zichzelf dacht, en ruimer werd de eenzaamheid. Toen zag zij dat zij alleen was en niet meer verlangen mocht dan wat haar hier omringde. Zij herinnerde zich haar moeder en de anderen in het huis, hoe verblijd zij zouden zijn indien zij deed wat haar geboden was; nu de zang der liefste heimelijkheid haar vervulde kon zij smeeken goed en gehoorzaam te mogen zijn en te leven gelijk haar moeder, stil, duldzaam, gebogen.

En zij zag rond, aarzelend of zij het bosch vaarwel zou zeggen om terug te keeren. Toen brak plotseling iets daarbinnen, een donkere gloed steeg tot haar oogen, zij voelde de hitte van haar aangezicht. Zij wist dat zij nimmer zoo gebloosd had, zij wist ook dat zij schuldeloos was. Een adem van haar mond vervulde gansch het bosch van jubeling nu het onbegrepene in haar den hemel had gekozen, verrukt stond zij in de gewisheid dat één gehoord had hoe zij zijn naam riep tot de eeuwigheden. Haar oogen zagen in dieper oogen de belofte voor verder tijden, zij voelde dat zij een mensch geworden was en boog zich, de bruidskrans viel van haar hoofd. Haar hart sprak dat het één waarheid slechts behoorde. Zij legde zich op het mos, zij nam wat haar mond het laatst proeven zoude, en wachtte.

Zij zag de bloemen in haar hand, blank als het licht, blank als de ruimte, haar oogen sloten niet. De maan lachte tegen haar lach.

De vogel zong voort die stille uren, de boomen stonden roerloos met hun knoppen in het licht. Al wat leefde ontlook tot nieuwen bloei, het witte lijfje wachtte tusschen de varens.

De lente ging met geur en zang. En door de woorden die soms de vrouwen over dien bruidstijd spraken dwaalde het zoet geheim van bloesems die enkel in de jonkheid bloeien.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Het historisch museum.

De taak, waaraan de Staatscommissie tot reorganisatie van het museumwezen sedert het laatst van 1918 werkzaam is, moet haar ongetwijfeld buitengewone moeilijkheden bereiden, maar een hoogst dankbaar werk is het ook. De commissie heeft van het Nederlandsche volk een stilzwijgend mandaat, waaromtrent zij geen oogenblik in twijfel behoeft te verkeeren. Het luidt: zuiveren, schiften, opnieuw ordenen van de schatten, die de Staat bezit, naar onaantastbare beginselen van kunstgevoel en wetenschap. Ieder droomt zich wel vaag de resultaten, die hij van dien arbeid verwacht: een herboren rijks-kunstmuseum, harmonisch, afgerond, onberispelijk naar kwantiteit en kwaliteit van het tentoongestelde, wellicht een even onberispelijk kunstnijverheidsmuseum daarnevens.

Evenwel, het is niet enkel kunst, wat onze rijksverzamelingen bergen. Hoe de taak van reorganisatie ook wordt aangevat, een Historisch museum, even zuiver op zijn gebied als de kunstmusea op het hunne, ligt ook in het vooruitzicht. Vermoedelijk zijn op dit punt de verwachtingen des volks noch zoo gespannen, noch zoo duidelijk omlijnd, als wat de kunst betreft. Een reden te meer, om, zonder te willen vooruitloopen op de nog onbekende beslissingen der commissie, zich eens de vraag voor te leggen, hoe dit Historisch museum er wel uit zou kunnen zien.

Die vraag is reeds beantwoord, twee jaren geleden. Een doeltreffende regeling van het museumwezen was reeds sedert vele jaren bestudeerd door den Oudheidkundigen bond. Die

arbeid, waarvan de uitkomst is neergelegd in het omvangrijk geschrift *Over hervorming en beheer onzer musea*[1], heeft ook het Historisch museum gegolden en er de beginselen van bepaald. Nu blijft het natuurlijk de vraag, in hoeverre de staatscommissie nog op het standpunt van dit geschrift zal blijken te hebben gestaan. Reeds het feit, dat de commissie uit 22 personen is samengesteld, terwijl de redactie van de brochure slechts uit 5 bestond, maakt verschil van inzichten waarschijnlijk. Met dat al is de brochure het eenige, wat ons omtrent de opvattingen aangaande de zaak van gezaghebbende zijde bekend is. Een toetsing van de beginselen, waarnaar men bij de reorganisatie kunst en historie zal hebben te scheiden, kan dus het best aanknoopen aan het werk van den Oudheidkundigen bond.

Het is, geloof ik, niet gewaagd of onbescheiden, in de beide eerste hoofdstukken, die het reorganisatieprobleem als zoodanig behandelen en daarmede de stichting van het Historisch museum, voornamelijk de hand te zien van een onzer meest gezaghebbende historici, tevens museumdirecteur van veeljarige ondervinding en door ieder erkende verdiensten.

De vorming van het Historisch museum schijnt den schrijver een zeer eenvoudige zaak. Het geschiedt door een proces van uitscheiding. In de meeste der bestaande musea treffen wij bestanddeelen aan, die er niet tot hun recht komen, er niet recht thuishooren: corpora aliena, die het organisme zoo spoedig mogelijk moeten verlaten, wil het gezond worden. ‘In het Amsterdamsche schilderijen-museum hebben wij tal van voorwerpen opgemerkt, die alleen om hunne voorstelling belang hadden en dus het kunstmuseum dienden te verlaten; in het Prentenkabinet merkten wij zelfs geheele afdeelingen van illustratie-materiaal op, die naast de prachtige producten onzer graphische kunst een poveren indruk maakten; in het Nederlandsche museum vonden wij ook eene groote rubriek over zeden en gewoonten, wier aanwezigheid in ons museum van kunstindustrie wij ons niet goed konden verklaren, en allerlei andere zaken, die zonder schade van daar verwijderd zouden kunnen worden....

1) Leiden, Sijthoff, 1918. Zie Colenbrander in De Gids, 1918, IV, blz. 139.

Welnu, men neme al die afdeelingen, die ons hinderden als misplaatst en waarmede verstandige museum-directeuren tegenwoordig geen weg meer weten; men voege ze te zamen en late ze door een kundig man handig organiseeren, dan zal men *reeds dadelijk* een voortreffelijk Historisch Museum bezitten, dat Nederlands merkwaardige beschaving en hare roemrijke geschiedenis prachtig zal vertegenwoordigen en dat de leemte, die wij in het samenstel onzer Rijksmusea constateerden, op voortreffelijke wijze zal aanvullen' (blz. 13).

Nietwaar, dat is gemakkelijk. Men purgeert het lichaam der kunst, en wat er afvalt is historie. Er is iets roerends in de bescheidenheid, waarmee de grijze geleerde, wiens ingeschapen geestdrift toch, naar men vermoeden mag, meer nog de geschiedenis dan de kunst geldt, bereid is, deze diensten voor de laatste te verrichten. Met deze zelfverloochening bevindt hij zich in volkomen overeenstemming met den Oudheidkundigen bond als zoodanig. Deze had namelijk reeds in de jaren 1911 tot 1918 gaandeweg zijn inzichten geformuleerd in 76 museumstellingen[1)]. In deze stellingen wordt het Historisch museum even uitdrukkelijk en even principieel op den tweeden rang geplaatst. Stelling 15 luidt: 'Voorwerpen, die - al zijn zij ook producten van bovengenoemde kunsten - geen kunsthistorisch belang hebben, doch die als herinneringen zijn te beschouwen aan toestanden, gebeurtenissen of personen op een of ander historisch gebied, behooren niet in het Rijksmuseum voor Beeldende kunsten, maar in een afzonderlijk Historisch museum, dat vooral de kennis van en de liefde voor het verleden dient te bevorderen'.

Nu kan men daarlaten, of deze formuleering, logisch gesproken, niet een weinig rammelt. De bedoeling is duidelijk. Ook hier wordt uitgesproken de negatieve grondslag van het Historisch museum. Stelling 17 bevestigt de minderwaardigheid van het Historisch museum. 'In geval van twijfel over de plaatsing van een voorwerp, behoort het oorspronkelijke werk in den regel in het Kunstmuseum, terwijl het Historische museum zich met een doublet of eene reproductie

1) Afgedrukt aan het slot der brochure.

vergenoegen kan'. Het geldt dus als een uitgemaakte zaak, dat de kunstwaarde de historische belangrijkheid primeert. Maar het wordt nog erger. Zijn aan de eene zijde aesthetisch onbelangrijke oudheden uitteraard bestemd voor het Historisch museum, dit mág zelfs geen schoone voorwerpen, door menschenhand gemaakt, bezitten, want deze zijn kunst, en de kunst... daar heeft het Historisch museum af te blijven. Hoor stelling 21: 'Het Historisch museum moet omvatten: *a.* herinneringen aan historische toestanden uit het openbaar en bijzonder leven van ons voorgeslacht in al zijn uitingen, *behalve in die*, *welke op het kunstzinnig leven betrekking hebben*[1)]*:* politiek leven (bestuur en rechtspraak, leger en vloot), kerkelijk leven (armbestuur enz.), maatschappelijk leven (handel, nijverheid en gildewezen, landbouw, scheepvaart, verkeerswezen en koloniën), wetenschappelijk leven, muzikaal leven, huiselijk leven enz.'

Ik moet bekennen, dat ik niet weet, wat 'het kunstzinnig leven' is, ook al slaag ik er met een griezeling in, dit woord 'kunstzinnig', dat men ons zoo hardnekkig wil opdringen, mee door te zwelgen. Het muzikale leven hoort er blijkens de bewoordingen zelve niet toe. Gis ik terecht, dat de stellers ook een Vondel-autograaf wel aan het Historisch museum zouden toewijzen, dan valt ook het litteraire leven er buiten. Bedoeld is dus blijkbaar 'beeldende-en-nijverheids-kunst-zinnig leven'. Nu begin ik het te begrijpen: het kunstzinnig leven onzer vaderen, dat was, dat zij Delftsche borden in hun kasten hadden, en op Louis-Zooveel stoelen zaten. Of wel, de praktische bedoeling der zinsnede zal zijn: een mooi bewerkte gildestaf in het kunstmuseum, een leelijke in het historische. Was het niet eenvoudiger geweest, te zeggen: 'met uitzondering van voorwerpen van kunstwaarde'? - Dan was het arbitraire (en onuitvoerbare) van zulk een scheiding meteen gebleken.

De kritiek op deze beginselen is niet uitgebleven. Colenbrander heeft reeds zijn twijfel uitgesproken, of het aldus gevormde Historisch museum wel terstond zoo voortreffelijk zou zijn, als de brochure onderstelt. Ongeveer terzelfder tijd werd er de staf over gebroken door den heer F. Lugt in

1) Cursiveering van mij.

zijn geschrift *Het redderen van den nationalen kunstboedel*[1]. Wat ons van zulk een Historisch museum te wachten zou staan, beschrijft deze aldus. ‘Een Historisch museum, waar alle oudheden en historische herinneringen vereenigd zullen worden, die geen kunstwaarde bezitten. Dus een museum, waar de rijkst vloeiende bronnen zullen worden geweerd, waar de schilderijen en beeldhouwwerken, aan welke hun schepper een deel van zijn onsterfelijk wezen meegaf, zullen ontbreken, waar alleen portretten zullen hangen door tweede en derderangs meesters, die het karakter van den uitgebeelde niet in hun werk hebben vermogen uit te drukken, waar men de nijverheid in haar bloeiendste en meest karakteristieke uitingen als het Delftsch aardewerk, de goudleerindustrie, de meesterwerken der zilversmeden en der geelgieters, als zijnde kunstvoortbrengselen, tevergeefs zal zoeken, waar - o schrik - gipsafgietsels, copieën en imitaties in het chronologisch geordende materiaal de ontbrekende stukken zullen aanvullen, - kortom, een verzameling waaruit systematisch al het bezielende gemeden zal zijn en die bovendien niet smaakvol zal zijn te schikken (zooals wordt aanbevolen), omdat het mooie er geen toegang zal hebben. Alleen de historicus zal daar kunnen grasduinen, omdat zijn uitgebreide kennis hem de dorheid doet vergeten, terwijl hij in zijn eigen gedachtenwereld leeft. Maar elk ander zal er den innerlijken band met het verleden vergeefs zoeken, omdat de inrichters meenen dat men de vonk van het eeuwig onverklaarde der kunstwerken hier kon missen’ (blz. 23).

Men merkt het reeds: het is geen hartstocht voor het historische op zich zelf, wat den heer Lugt deze bladzijde ingaf. Hij zou het best zonder een eigenlijk Historisch museum kunnen stellen. Want wat is de functie, welke hij in het museumwezen aan de historie heeft toegedacht? Die van een dienares der kunst, een rol ter opluistering. Hoor, hoe hij zich de oplossing denkt. Men moet rondom de kunstwerken aanbrengen ‘de historische sfeer.’

‘Men denke eens welken veel juisteren indruk de rijke zilveren bekers en gildeteekens zouden maken, tezamen met de pronkwapens, indien vereenigd met schilderijen als de

1) Amsterdam, Van Kampen & Zn., 1918.

Schuttersmaaltijd.... Hoe zouden wij verder verrijkt zijn als bij de schilderijen, die onze heldenfeiten ter zee het best verheerlijken, een zegeteeken als de spiegel van de Royal Charles was te zien, met een keuze der fraaiste oude scheepsmodellen' (blz. 60). - Dus, het Rijksmuseum bijeenhouden, het enkel anders en smaakvol schikken, zoo, dat er 'slechts van kultuurhistorie als hulpmiddel, niet van historie als doel, sprake zal zijn' (blz. 62). Daar kan dan naar waarheid 'zich de geest, de ziel van vroegere tijdvakken openbaren' (ib.)

Een oogenblik brengt ons wellicht dit beeld een pittigen smaak op de tong. Want herinnert het ons niet aan iets, wat ons sympathiek en dierbaar is? Wat is het toch?.... Is het niet: Potgieter's Rijksmuseum? - Doch dan geconcipieerd van een gansch andere grondgedachte uit. Bij Potgieter was dit de romantisch-patriotische aandoening, waarin de kunstvervoering nog onder ging. Lugt wil ons langs de eerste laten opklimmen naar het zuivere kunstgenot. Zonder twijfel is daarmee de waardeverhouding dier beide aandoeningen voor het tegenwoordig levende geslacht beter uitgedrukt. Evenwel, zou op die wijze de historie tot haar recht komen? Wij kregen een tempel, waar de groote kunstwerken, geflankeerd door zegeteekenen, wapens, staatsiekleinoodiën, meubels en weefstoffen, zich zouden voordoen met een al te ronkende sonoriteit, met een bedenkelijke zwierigheid, die aan den heiligen ernst der kunst wellicht meer schaden dan baten zou. Het zou een amalgaam worden van kunstmuseum en nationale 'Ruhmeshalle', even veel te luidruchtig voor de kunst als te eenzijdig voor de historie.

Want, waar bleef de geschiedenis der techniek, die der waterbouwkunde, van den handel, van het verkeerswezen? De heer Lugt zou toch niet een molenmodel naast Ruysdael willen plaatsen, een sluismodel naast Van Goyen, een houten schooltasch naast Dou's avondschool? Neen, tot zulk een cultuurhistorische uitmonstering der kunstschatten leenen zich slechts zeer enkele gebieden, als krijgswezen, staatkunde, scheepvaart, gildenwezen. Met al de rest van wat historisch merkwaardig is, zou men toch nog blijven zitten. En ergens onder dak moet het toch. De moeilijkheid zou zich enkel verplaatsen, en het is duidelijk, dat het

residu van historischen aard, dat na de stoffeering van den heer Lugt zou overblijven, een nog treuriger Historisch museum zou opleveren dan dat van den Oudheidkundigen bond.

Blijft er dan, aangezien men nu eenmaal aan een zelfstandig Historisch museum niet ontkomt, of men er belang in stelt of niet, niets anders over, dan te besluiten tot de pijnlijke operatie, die de Bond aanbeval, met als onvermijdelijk resultaat: het tweederangs museum zonder glans of heerlijkheid?

Hier komen wij tot den principieelen kant van het vraagstuk. Het geheele betoog der museumbrochure is gebaseerd op de als vanzelfsprekend aanvaarde overtuiging, dat er een diepgaand verschil bestaat tusschen aard en werking van een historisch museum en een kunstmuseum, zoo diep, dat elke verbinding tusschen die twee reeds uit dat oogpunt dient te worden verbroken. Ook Colenbrander, hoewel niet zoo overtuigd van het welslagen der operatie, twijfelt daaraan niet. Het huwelijk tusschen geschiedenis en kunst, zegt hij, zooals men dat waarneemt in ons Nederlandsch museum, moet ontbonden worden. ‘Zich eene geschiedenis aanschouwelijk te maken, en, zich aan kunstgenot over te geven, zijn te verschillende functiën van den geest, dan dat zij, in den regel, bevredigd kunnen worden in één en dezelfde omgeving.’ Zoo ziet ook de Oudheidkundige bond het. Tegenover een kunstmuseum staat een wetenschappelijk museum. In het eene geniet men, in het andere studeert men. Wat niet kunst is, is wetenschap, en de eischen van wetenschap en kunst zijn tegenstrijdig. De rangschikking van het Historisch museum zal ‘nooit mogen uitgaan van artistieke gezichtspunten, maar zich alleen laten leiden door antiquarische en historische beginselen’. ‘Het Historische museum behoort geen *zelfdoel* te zijn, maar de studie te bevorderen.’[1)]

Er ligt naar mijn innige overtuiging op den bodem dezer opvattingen een geweldig misverstand, een miskenning van den aard en het wezen der geschiedenis. Ik zou zelfs geneigd zijn, te gelooven, dat wij in dit opzicht op Potgieter's tijd achteruitgegaan zijn. Wij hebben ons zoo blind gestaard

1) Over hervorming enz. blz. 12, 13, 16, 18, 26, 27.

op de kunst, dat wij niet meer weten, wat historie is. Of liever, wij weten het nog wel in den grond van ons hart, maar wij durven er nauwelijks meer van te getuigen, uit vrees van de kunst te kort te doen,... of uit vrees van onze wetenschappelijkheid in twijfel te zien getrokken.

Tegenover de zooeven vermelde opvattingen zou ik de volgende stellingen willen plaatsen. 1. Zoowel een historisch museum als een kunstmuseum dient in de eerste plaats om te genieten, in de tweede plaats om te studeeren. Weliswaar is de verhouding gansch verschillend: in het kunstmuseum zullen wellicht de genieters bij duizenden, de studeerders bij tientallen komen, in het historisch museum.... andersom? wel neen, - laat daar de studeerders misschien komen bij vijftigtallen, de genieters komen er nog altijd wel bij honderdtallen. 2. Het genieten van kunst en van historie is niet zoo essentieel verscheiden, dat men langs dezen maatstaf een objectieve scheiding zou kunnen aanbrengen tusschen hetgeen in het kunstmuseum en in het historisch museum behoort. 3. Er zijn tal van gevallen, waarin de historische belangrijkheid de kunstwaarde primeert, en het historisch museum dus kunstvoorwerpen moet verwerven.

Maar van welken aard, zal men vragen, is dan toch dat historisch genieten, dat in één adem met kunstgenot genoemd mag worden? - Voorzeker is het niet het zwellen van het hart in triomf over de ‘Royal Charles.’ Evenmin de droogstoppelige wellust van zulk een historicus, als Lugt ontwaarde, stof etend voor zijn genoegen. Laat mij door een zeer concreet en persoonlijk voorbeeld trachten te benaderen, wat ik mij er onder voorstel.

Van lange jaren her heb ik een zwak gehad voor het prentwerk van Jan van de Velde. Geen meester van den allereersten rang dus. Zeker, het is kostelijk, om in het stugge koper met naald en burijn zoo sterke en volle effekten aan zooveel teerheid en gevoeligheid te verbinden, maar... hij is toch tevens onbeholpen, kleinsteedsch, primitief in den minderen zin des woords, bovendien herhaalt hij zich buitensporig. Ik weet dan ook zeer goed, dat het genot, waarmee ik de gezellige vertellingen bekijk van zijn maandprenten (de groote, de kleine, de langwerpige... wat niet al!), zijn elementen, zijn vier tijden des daags, zijn losse landschappen,

geen zuiver kunstgenot zonder meer is. Met kinderlijke graagte smul ik in de smakelijke détails van zijn voorstellingen. Hier is een April,[1)] de maand van het verhuizen, vond Jan. Te water natuurlijk: een burgerinboedeltje wordt op een open schuit door een stadsgracht geboomd. Vader staat aan 't roer (een los zijroer maar), de kinderen, een jongen en een meisje, zitten op een groote kist, met hun voeten op een bank; de jongen houdt triomfantelijk de tang in zijn hand. Aan den wal koopt een vrouwtje tulpen; verderop zijn ze aan 't planken stapelen, om van een onvermijdelijk hengelaartje (met toekijkers natuurlijk) niet te spreken. De teekening als zoodanig heeft tal van gebreken.

Wat geniet ik? De kunst? - Ja, maar iets anders nog. Wetenschappelijk genot is het zeker niet; heusch, de geschiedenis der verhuizingen in het begin der 17^{e} eeuw heeft geen geheimen, die mij trekken. ‘Het zijn antiquarische interessen van lagere orde’, zegt de kunstdogmaticus. - Best. Als ik maar mag getuigen, dat voor mij zelf die minderwaardigheid in vergelijking met mijn genot aan de prent als kunstwerk niet bestaat. Ja, ik ga verder. Het kan zijn, dat zulk een historisch détail, in een prent, maar het zou evengoed kunnen zijn in een notarisacte, terwijl het mij toch als zoodanig onverschillig is, mij opeens het gevoel geeft van een onmiddellijk contact met het verleden, een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot, een (lach niet) bijna ekstatische gewaarwording van niet meer mij zelf te wezen, van over te vloeien in de wereld buiten mij, de aanraking met het wezen der dingen, het beleven der Waarheid door de historie.

Meent toch niet, dat het iets abnormaals is, of dat ik de gewaarwording overdrijf: gij kent haar allen. Om toch vooral goed verstaan te worden, wil ik er een voorbeeld naast stellen, dat met het onderwerp der *historische* perceptie niets te maken heeft, enkel om te illustreeren, in welke sfeer de sensaties liggen, die ik bedoel. Gij loopt op straat, en er speelt een draaiorgel, en als gij er dicht bij komt, waait u opeens een vleug van erkennen door den geest, alsof gij even dingen begreept, die anders bedekt zijn

1) Franken en Van der Kellen no. 178.

onder de sluiers van het leven. Gij zoudt u schamen, het muzikaal genot te noemen,... maar het is een pathos, een dronkenschap van een oogenblik... ge kent het toch, het is immers als motief in duizend sonnetten aangeraakt.

Van dezen aard is ook, wat ik de historische sensatie noem. Wij zijn thans ver buiten de grenzen der kunst.

Aan deze wonderlijke functie van onzen geest, aan deze vatbaarheid voor de onmiddellijke *historische suggestie* moet het Historisch museum in de eerste plaats dienstbaar zijn, om háar te wekken, hoe en waardoor ook. Meent gij, dat de kunst te goed zou zijn voor dat doel? - Enghartigen!

Het Historisch museum moet zijn voor allen, die den hartstocht kennen voor het verleden en de bekoring van het echte. Laat het *niet* gesloten zijn voor kunst; herroept dien vloek van kunstonwaardigheid, dien gij er onbedacht over hebt uitgesproken! Die vloek is trouwens niet te handhaven; de scheiding van kunst en historie is praktisch onuitvoerbaar; het is niet een kwestie van bokken en schapen.

De brochure van den Oudheidkundigen bond is met de voorbeelden, die de wenschelijkheid der scheiding moeten toelichten, niet bijzonder gelukkig. In het Historisch museum, zegt zij (blz. 20), hooren onder andere ook de oude wapens thuis, die door een veronderstelden directeur van een kunstmuseum ‘terecht leelijk geoordeeld’ worden. Die directeur heeft dus geen gevoel voor de schoonheid van een harnas, met zijn fijne, haast organische welvingen en zijn bouw van een prachtig insekt? Wat doet hij met klingen en kolven, als zij ingelegd en gedamasceerd zijn? - Een ander voorbeeld van uit kunstoogpunt onbelangrijke voorwerpen, die door den schrijver in het Historisch museum op hun plaats worden geacht, is de oude weefstoel. Zeker, een kunstvoorwerp kan men het moeilijk noemen. Doch vraag u eens af, waar gij een sterker aanraking met schoonheid ondergaat: bij een middelmatig schilderij, of bij zulk een in zwijgende schemering slapend monument van den noesten arbeid, in zijn zwart eiken kracht?

Hoe moet men zich dan een oplossing denken, waarbij de historie niet te kort komt en de kunst niet vernederd wordt? Een Historisch museum stel ik mij voor, waaraan, in de juiste erkentenis, dat de kunst niet het monopolie heeft

van ons leven te verheffen, met ruime vrijgevigheid ook oudheden van kunstwaarde worden toegescheiden. Prentkunst in de eerste plaats; dat is gemakkelijk genoeg, want er zullen veelal wel doubletten beschikbaar zijn. Maar ook teekeningen en schilderijen. Niet in de eerste plaats de roemruchtighedens, als zeeslagen, intochten en begrafenissen, al zal ik ze er hartelijk welkom heeten. Doch vooral stadsgezichten met hun overwegend historische suggestie, al zijn zij ook van Beerstraten en Berkheyde, afbeeldingen uit het bedrijfsleven, zelfs al was het een snijder van Brekelenkam. Geen Staalmeesters natuurlijk, en geen Gezicht op Delft. Niemand zou er aan kunnen denken, ze te missen in het Kunstmuseum. Doch reeds bij de beeldjes van Jacques de Gérines zou ik beginnen te twijfelen, of ik ze niet liever onderbracht in het Historisch museum; of ze daar niet sterker en dieper werking zouden uitoefenen dan op hun kunsthistorische plaats te midden van een keurcollectie vijftiende-eeuwsche plastiek. Maar, zegt de kunst, kan het Historisch museum het dan niet met reproducties doen? - Neen, in beginsel kan het dat niet, al zal de praktijk er wel eens toe noodzaken. Met doubletten van geringer gaafheid, met mindere drukken van een ets kan het Historisch museum zich onmiddellijk vergenoegen, doch met namaak (tenzij bijna gelijktijdige copieën) niet. Want een deel der historische sensatie is de volstrekte overtuiging der echtheid.

Het is niet bekend, of de Staatscommissie een afzonderlijk museum van kunstnijverheid zal voorstellen. Zoo ja, dan zal de groote moeilijkheid liggen in het afgrenzen van dit en het Historisch museum. Wil men elk gebruiksvoorwerp van kunstwaarde reserveeren voor een Kunstnijverheidsmuseum, dan is het beter, maar van de stichting van een Historisch museum af te zien, en er enkel een depôt van oudheden van te maken. De roemruchtigheden en dierbare relieken voor het Zondagspubliek bergt men dan wel in een voorhal. Doch dit zou een smaad zijn en een bekrompenheid. Zoo ergens, dan zal er zelfverloochening noodig zijn van de zijde van hen, die de kunstnijverheid een zelfstandige plaats wenschen te geven.

Was eenmaal op die wijze de stof van een goed Historisch museum bijeen, dan zou de schikking van die stof enkel een

kwestie zijn van veel smaak. Meende de brochure, dat de uitstalling der oudheden, zoo slechts naar wetenschappelijke gezichtspunten aangevat, vanzelf haar juisten vorm zou krijgen, het staat integendeel buiten twijfel, dat voor een goede rangschikking van een Historisch museum eêr nog meer smaak noodig zal zijn dan voor die der kunst. Natuurlijk zou er zeer veel naar het depôt worden verwezen, enkel ten dienste der studeerenden. De historicus, die aan het hoofd staat, zal zelf ook eenigermate kunsthistoricus moeten zijn. Trouwens, aan het hoofd van welk museum zou iemand zonder kunstzin en kunstkennis op zijn plaats zijn? Ik zie de kloof tusschen den kunsthistoricus en den historicus niet zóó wijd als de brochure van den Bond, waar zij een treffend dilemma ontwerpt, om de incompatibiliteit van kunst en historie in één museum te betoogen. De directeur, luidt het op blz. 19, is of kunsthistoricus of historicus. Staat hij voor de keus, of hij een oud beeldje zal koopen of een weefstoel, dan zal hij in het eerste geval het beeldje, in het laatste den weefstoel koopen. Ik kan het niet helpen, maar mij komt de kunsthistoricus, die niet de aandoening kan ondergaan van het historische als zoodanig buiten de kunst om, voor als een koe, die geen zoogdier zou zijn. Historici zonder kunstsmaak, ja, die zijn er natuurlijk, en zij kunnen zelfs goed voor hun werk zijn, doch men zal hen nimmer aan het hoofd van een museum stellen, hoe ook genaamd.

Mocht echter de brochure gelijk hebben, en onze kunsthistorici werkelijk zoo weinig eerbied hebben voor hun moeder, de geschiedenis, en mochten zij met zulk een opvatting in de Staatscommissie den doorslag geven, - ja, dan wanhoop ik aan het Historisch museum. Dan krijgen wij wellicht voortreffelijke kunstmusea, waarvoor wij hevig dankbaar zullen zijn, maar er zou een vergrijp zijn gepleegd tegen de ziel der historie. En vroeg of laat, wanneer de storm opkwam tegen onzen kunsthoogmoed, zouden zij, die dat verricht hadden, te hooren krijgen: de bekrompen doctrinairen, dat waart gij! - Doch mijn vertrouwen is anders.

J. HUIZINGA.

De Russische socialistische federatieve Sowjet-republiek.

Opmerkelijk is, voor wie eenige jaren in het buitenland vertoefde, de verandering die in de geestelijke atmosfeer van Nederland heeft plaats gehad; verbazend het nieuwe geloof, dat daar is opgebloeid; ontstellend de gronden waarop het wordt gepropageerd en de onjuiste voorstellingen omtrent wat elders in naam van die leer is gewrocht.

Voorlichting van het publiek schijnt thans de onafwijsbare plicht van allen, die het Communisme in Rusland zelf aan het werk hebben gezien.

Te Kieff gevestigd als vertegenwoordiger der Nederlandsche regeering, was ik tevens belast met de bescherming der belangen van andere nationalen, toen de bolsjewiki daar binnentrokken. Te zamen met alle consulaire ambtenaren werd ik uit Kieff uitgewezen en bleef, gedurende eenige weken, te Odessa geïnterneerd, totdat een Fransch oorlogsschip ons naar Constantinopel overbracht. Reeds vóór de verovering van Kieff door de roode troepen had de Russische communistische beweging mijne aandachtige belangstelling; sedert die gebeurtenis heb ik niet opgehouden haar ter plaatse te bestudeeren als een belangwekkend maatschappelijk verschijnsel, ten opzichte waarvan ik geheel vrij stond, noch in mijn oordeel belemmerd door de instructies mijner regeering noch door persoonlijke belangen of oordeelen vooringenomen.

Van de overtuigde communisten, sowjet-autoriteiten of anderen, heb ik nagenoeg niets kunnen ervaren; nagenoeg alle moeite met hen anders als ambtelijk te verkeeren, was

vergeefsch: voorzoover zij niet zich a priori op een onverzoenlijk vijandig standpunt stellen, zijn zij veelal bevreesd, voortdurend bespionneerd door wantrouwende partijgenooten, dikwijls door heel weinig intelligente, zelfs op de simpelste vragen te antwoorden. In de tweede of derde week van het roode bewind werd de chef der kiëver afdeeling van het Volkscommissariaat van Buitenlandsche Zaken (destijds nog gevestigd te Kharkoff) gearresteerd, onder meer, omdat hij te mijnen huize een haastig noenmaal had genuttigd; nog gedurende een tiental dagen kreeg ik omtrent hem berichten door andere, weder ontslagen arrestanten; sedert dien is hij verdwenen. Rakofski, den president der, slechts in naam van Moskou onafhankelijke, Oekrainsche Socialistische Republiek heb ik heel enkele malen tot een kort en steeds belangwekkend gesprek kunnen bewegen, maar hij weigerde over iets anders zich uit te laten dan over butienlandsche politiek.

Alle andere bronnen van informatie waaronder de - alle officieele of officieuse - dagbladen een groote plaats innemen, stonden echter te mijner beschikking. Voor wat te Petrograd en Moskou, steden die ik persoonlijk niet bezocht heb, gebeurd is, heb ik behalve van tallooze andere inlichtingen van Russen en Polen, van Duitschers en Oekrainers, van allerlei overtuiging en werkkring, kunnen gebruikmaken van de ervaringen van een zweedsch diplomaat, die aan het nederlandsche gezantschap te Petrograd heeft gearbeid in de sectie, die de engelsche belangen behartigde, en bovenal van die van den heer E. Kruytbosch, een Nederlander, te Petrograd verbonden aan de commercieele leiding der rubberfabriek Treoegolnik (onderneming, die in den goeden tijd aan 16000 arbeiders werk verschafte), en later commercieel leider der filiale te Kieff, in gedwongen dienst der bolsjewiki, die het bedrijf hadden genationaliseerd. Ik heb zeer sterk den indruk gekregen dat principieel noch feitelijk de toestand in het Noorden verschilde van die in het Zuiden. Zoolang de Raad van Volkscommissarissen te Kharkhoff was gevestigd, was het leven te Kieff gemakkelijker, was daar minder orde, maar ook minder consequent schrikbewind; soortgelijke ervaring had men te Petrograd en Moskou opgedaan; zoodat tusschen Moskou en Kieff

allicht een verschil in graad, zij het niet in wezen, bestond.

Van de nederlandsch-communistische vlugschriften en artikelen, die ik onder oogen heb gehad, scheen mij de brochure van mevrouw Roland Holst verreweg de sympathiekste. De auteur zet met de zuivere eerlijkheid en de overtuigde vervoering van den apostel hare vooroordeelen en onvolledige wetenschap uiteen. Indien het dan mijn taak is, in een zeer summiere beschrijving, valsche voorstellingen te niet te doen, meen ik niet juister te kunnen handelen en zeker niet aangenamer, dan, uit dat geschrift enkele grepen doende, mijn voorstelling van de ‘daden der bolsjewiki’ te stellen tegenover hare meening. Ik meen mij daarbij, zooveel maar eenigszins mogelijk is, van eene rechtstreeksche beoordeeling der feiten te moeten onthouden.

I.

‘De geheele macht binnen het territoir der Republiek behoort aan de arbeidersbevolking van het land’ en ‘de parasitische klassen der maatschappij behooren te worden vernietigd’ heet het in de Grondwet der ‘Russische Socialistische Federatieve Raden-Republiek’, die in een ander artikel uitroept de ‘dictatuur van het proletariaat’. Zeer beslist wordt afstand gedaan van de democratische gedachte dat de geheele volksgemeenschap deel behoort te hebben aan de regeermacht, en de absolute heerschappij van een déél van het volk over het gehéél ingesteld.

Het proletariaat, dat dus alleen actief en passief kiesrecht heeft, bestaat volgens diezelfde Grondwet uit ‘allen, die hun levensonderhoud bekostigen uit de opbrengst van productieven en voor het algemeen nuttigen arbeid’, als hoedanig alléén worden beschouwd ‘arbeiders en geëmployeerden in industrie, handel en landbouw, verder de boeren, die geene arbeiders in hun dienst hebben en de personen, die, in de huishouding werkzaam, hunnen gezinsgenooten den productieven arbeid buitenshuis mogelijk maken’, ten slotte de, onbegrijpelijk tallooze, ‘staatsambtenaren, de soldaten en matrozen van de roode legers en vloot. Uitgesloten zijn allen die arbeiders in hun dienst hebben, die handel drijven, van renten of pensioenen leven, geestelijken en dergelijke’.

Zoo de theorie: de praktijk beperkt het aantal kiezers nog zéér aanmerkelijk. Dat weet mevrouw Roland Holst ook wel. Immers, zij deelt mede: ‘Na de Novemberrevolutie werden de vakvereenigingen herschapen in industrieverbonden naar duitsch-amerikaansch voorbeeld. Van het lidmaatschap van den vakbond werd het kiesrecht voor de politieke Sowjets afhankelijk gesteld’ (pag. 16). Maar dat is slechts één der middelen op de verkiezingen invloed te oefenen, slechts de éérste beperking.

Dagbladen of tijdschriften, die den kiezers andere als communistische denkbeelden zouden verkondigen, worden niet getolereerd. Recht van vereeniging en vergadering hebben alleen de communistische partijgenooten; zoodra schijnt niet den regeeringsspionnen eene vereeniging een sterk afwijkende meening te zijn toegedaan, of zij wordt opgeheven: openbare kiezersvergaderingen, waarin de problemen van den dag worden besproken, in niet-communistischen, zelfs in socialistischen zin, worden als ‘contra-revolutionnair’ gesloten. Nauwelijks iemand zou durven wagen zich te stellen tegenover den regeeringscandidaat, in een land waar reeds de verdenking van oppositie blootstelt aan huiszoeking en strafvervolging.

De stemming is openbaar, niet geheim; volgens officieele toelichting ‘opdat de goedgezinde arbeiders hunne op vijanden van het proletariaat stemmende makkers zullen leeren kennen en in toom houden’. De tot oordeelen in dezen bevoegde autoriteiten echter beschouwen ieder niet-communist als ‘contra-revolutionnair’ en bestraffen iedere contra-revolutionnaire handeling met den dood. Gekozen wordt, in de praktijk, door de machthebbers; gestemd wordt, in de praktijk, slechts door communisten of die ervoor moeten doorgaan.

De geschiedschrijfster van de ‘Daden der Bolsjewiki’ vindt een en ander geheel in den haak. Immers: ‘Gedurende dit tijdperk is de inrichting der maatschappij volgens de eischen der formeele demokratie onmogelijk, omdat de bourgeoisie, zoolang zij sociaal niet vernietigd, dat wil zeggen, niet in de nieuwe arbeidersgemeenschap is opgegaan, haar ekonomische voorrechten altijd weer zou gebruiken om de formeelbestaande demokratie metterdaad te vervalschen en de achterlijke, onbewuste of halfbewuste elementen van de massa

te beïnvloeden' (p. 13). Hoe zij en hare medestanders echter erin slagen den wil van dergelijke kiezers te vereenzelvigen met den wil van 'de geheele arbeidersbevolking van het land', is raadselachtig.

Op die wijze komen tot stand de 'Raden' van stad en land. In hun gebied oefenen zij, in naam van het volk, alle macht van wetgeving, uitvoering en rechtspraak, die zij niet overdragen aan een hoogere autoriteit. Zij kiezen uit hun midden een bestuur, het 'Uitvoerend Comité', dat, zoolang de Raad niet vergaderd is, in zijnen naam decreteert, handelt en vonnist.

De locale Raden vaardigen uitverkorenen af naar de Gouvernements-Radencongressen, die, op hun beurt, afgevaardigden zenden naar het Al-Russische Radencongres. De macht dier lichamen, tot wier competentie behoort wat van gouvernements- en landsbelang is, wordt weder toevertrouwd aan Uitvoerende Comité's in de gouvernementen, en aan het Centraal Uitvoerd Comité in de republiek.

Drie belangrijke theoretische verschilpunten zijn het, die de aangeduide organisatie onderscheiden van gemeentebestuur, provinciale-staten en rijks-parlementen, zooals wij die kennen. Eerst heeten de raden te beschikken over àlle macht van wetgeving, uitvoering en rechtspraak, in de meest complete willekeur die het onbezonnen volk verlangen kan; - in den parlementairen staat houdt het kiezersvolk, door zijne organen, nauwlettend toezicht op het bestuur, dat het niet pretendeert zelf uit te oefenen, en vertrouwt het de rechtspraak toe aan daartoe door het bestuur bevoegd geoordeelde personen. De raden dragen alle macht weder over aan een uit hun midden gekozen bestuurscollege, zonder ook maar een deel zich voor te behouden; - daarentegen wordt in den modernen staat slechts een zeer ondergeschikt deel der wetgevende functie toevertrouwd aan de met uitvoering belaste organen. Eindelijk bepaalt te onzent het centrale, opperste vertegenwoordigend lichaam wat tot de competentie van de lagere colleges behoort, terwijl in het radenstelsel de lagere colleges het zijn, die aan de hoogere sommige zaken van meer omvattend belang overlaten.

De Raden heeten driemaal per week samen te komen, de vier- tot zeshonderd afgevaardigden der Gouvernements-

congressen, tweemaal per maand; het Al-Russische Radencongres een gezelschap van 2000 leden, stroomt slechts tweemaal in het jaar, voor een tiental dagen, samen om zich te vergasten aan russisch-lange, russisch-vage en russisch-sentimenteele redevoeringen. Het Centraal Uitvoerend Comité, van 300 leden, bestuur van het Al-Russische Radencongres, heet wetgeving, rechtspraak en bestuur over het geheele gebied te deelen met den Raad van Volkscommissarissen, hoofden der 18 departementen van algemeen bestuur, gekozen door dat Comité.

Het kiezersvolk heet niet alleen iedere drie maanden direct te worden geraadpleegd, maar ook tusschentijds de macht te hebben de leden van den raad door andere te vervangen. Maar het Uitvoerend Comité van den Raad zelf moet de verkiezingen in gang zetten; het houdt zich niet strikt aan de bepaling van driemaandelijksche verkiezingen en geeft zeker niet zelf aan het volk gelegenheid nog tusschentijds zich uit te spreken. Het Uitvoerend Comité van het Gouvernements-Radencongres noch het Centraal Uitvoerend Comité van het Al-Russische Radencongres gedragen zich anders ten aanzien van de verkiezingen voor hunne Congressen.

Behalve aan de omstandigheid dat zij, feitelijk, de heele wetgeving en uitvoering in handen hebben, ontleenen de leden der Uitvoerende Comité's nog macht aan deze andere dat hunne leden, als vertegenwoordigers van de Raden en Congressen, aan het hoofd staan van allerlei openbare en oeconomische instellingen, van genationaliseerde bedrijven.

Worden nu al de Uitvoerende Comité's, vanaf het simpelste landelijke Comité tot aan het verhevene Centrale Uitvoerende Comité, volgens het stelsel der Grondwet, verkozen door de Raden en Congressen, in de praktijk wordt bij die keuze de aanbeveling gevolgd der locale, der gewestelijke, der centrale communistische partij-besturen. De locale en gewestelijke besturen houd zich in hunne aanbevelingen strict aan de aanwijzingen van het Centraal Communistisch Partij-bestuur.

De leden nu van het Centraal Communistisch Partijbestuur zijn zelf leden van den Raad van Volkscommissarissen en van de (later te bespreken) Al-Russische Bijzondere Commissie. De leden van het Centraal Uitvoerend Comité

zijn, voor het meerendeel, tevens ambtenaar in de bureaux derzelfde Volkscommissarissen en van dezelfde Bijzondere Commisie. Op die feitelijke - en in de natuur van menschen en dingen liggende - combinatie berust de absolute macht van de langs vier, door henzelf streng gecontrôleerde, trappen verkozen en dús onafzetbaren Raad van Volkscommissarissen. In dien Raad is Trotski nog bijzonder machtig doordat hij volkscommissaris is voor het leger en Lenin doordat hem de partij vereert als den nieuwen Tsaar.

Ongehoord vast sluit dus alles ineen; enkele personen beschikken over de geheele staatsmacht; van hoog tot laag doen zij hunne creaturen en de door hunne creaturen aangewezenen, in laatste instantie, kiezen door hunne werkelijke of schijnbare partijgenooten. Mevrouw Roland Holst is dus buitengemeen slecht ingelicht indien zijn meent dat ‘de vertegenwoordigende organen der massaas’ iets anders zijn als ‘zelfstandige, van de massa onafhankelijke instellingen, die zich op den duur onherroepelijk tegenover deze verheffen’ (p. 14).

De macht van het proletariaat heeft zich, op den weg van den Raad tot de Volkscommissarissen, van haren oorsprong losgemaakt: een kleine groep tyranniseert door hare ambtenaren het geheele land... juist als vroeger. Destijds was het de baltische adel, die Rusland beheerde, thans zijn het joodsche journalisten en ingenieurs. Evenals vroeger bevindt zich de wetgevende en uitvoerende macht in eenzelfde hand, en is van toezicht en openbare kritiek op wetgeving of op uitvoering geen sprake.

De straffe feitelijke centralisatie sluit anarchie niet uit. Immers, beheersching van de partij en van de regeerings*personen* is niet tevens beheersching van regeerings*daden*. De menigten gewestelijke en plaatselijke Uitvoerende Comité's (en de door hen bestuurde Radencongressen en Raden) hebben zich te gedragen naar de decreten van het Centraal Uitvoerend Comité en van den Raad van Volkscommissarissen. Zonder duidelijk besef echter van wat boven hun werkkring uit gaat en zonder zich veel te verdiepen in de stapels, niet eenmaal systematisch gepubliceerde, verordeningen van de hoogere regeeringslichamen, nemen zij besluiten, die de belangen raken van den geheelen staat en voeren die, zoover mogelijk, uit. Theoretisch hebben immers zij, die

de vertegenwoordigers zijn der plaatselijke proletariërs, het oppergezag in handen. Waar het betreft langzamen opbouw, kan het hooger college ingrijpen met naijverig verbod; in snelle afbraak echter zijn de lagere Uitvoerende Comite's hun te vlug.

Het Comité van de stad Moskou beveelt de nationalisatie van de geheele russische textiel-industrie, en de executie van den Tsaar heeft plaats op besluit van het Uitvoerend Comité van Jekaterinenburg, een mijnstad in den Oeral, den onttroonden gevangene als verblijfplaats aangewezen.

II.

Naast de regeering staan de 'Bijzondere Commissies tot Bestrijding van Contra-revolutie, Woekerhandel en Ambtsmisdrijven'. Zonder deze zou zij zich niet langer dan enkele maanden hebben kunnen handhaven. Eene zeer kleine minderheid toch, niet steunende op traditie of eenige andere geestelijke macht, behoeft, tot het opleggen van haren wil aan eene overgroote meerderheid, wel sterke materieele machtsmiddelen.

In Moskou zetelt de Al-russische Bijzondere Commissie, het centraal-instituut; in ieder gouvernement, in iedere stad van eenige beteekenis, in ieder groot dorp is een dergelijke gewestelijke of plaatselijke instelling gevestigd. Te Kieff werkten er drie naast elkander: de Oekrainsche, die voor het gouvernement Kieff, en de stedelijke.

De commissies hebben ten doel *bestrijding* der contrarevolutie, juister gezegd der personen, die tegen de revolutionnaire machthebbers bezwaren hebben, 'bourgeois', mensjewiki en anderen, *uitroeiïng* van den sluik- en woekerhandel, die ginds weliger bloeit, waarschijnlijk, dan waar ook in Europa, en *fnuiking* der ambtsmisdrijven - behalve dan het zich laten omkoopen, waaraan haar eigen leden zich mochten hebben schuldig gemaakt. Hare middelen tot die doeleinden zijn analoog aan die, aangewend door de tsaristische geheime politie: een uitgebreid spionnage-systeem, aanmoediging van verklapping, uitlokking van onvoorzichtige uitlatingen eerst, doorzoeking van woning en correspondentie, gevangenneming en foltering daarna, uiterst summiere rechtspleging en doodstraf ten slot.

Volgens de ervaring is iedere ambtenaar te koop, evenals in het tsaristische Rusland het geval was; slechts ontbreekt tegenwoordig een tarief en maken de onderlinge naijver zoowel als de nog verscherpte spionnage de poging tot omkooping gevaarlijker dan vroeger. Van de omkoopbaarheid der leden van de Bijzondere Commissie zelf ben ik te Kieff herhaaldelijk getuige geweest. In het bijzonder staat mij al te levendig voor den geest het geval van een mij bekenden oud-garde-officier, tegen wien niets ten laste werd gelegd dan het feit dat hij officier geweest was; wij, zijne familie en bekenden, zijn er niet in geslaagd de afkoopsom voor zijn leven, 60.000 roebel, binnen den ons gelaten, zeer korten, termijn bijeen te brengen; hij is door de Bijzondere Commissie van de stad Kieff gedood. Verreweg de meeste der gevallen van berechte ambtenaren, die mij persoonlijk bekend zijn geworden, betroffen personen, die het gewaagd hadden zich tegen de grenzelooze willekeur der Bijzondere Commissies te verzetten of die hare macht poogden in te perken.

De bestrijding van den sluik- en woekerhandel is al even weinig effectief als die van de ambtsmisdrijven. En gelukkig! Waarvan zou men geleefd hebben, nu de roode potentaten nagenoeg allen regelmatigen handel volstrekt verhinderden, en hunne rantsoeneering ‘bourgeois’ en zulke lieden als vertegenwoordigers van den imperialistischen staat Nederland eenvoudig voorbijging? Wel werden vele namen gepubliceerd van wegens verboden handel terechtgestelden, maar opmerkelijk was het, dat in de lijsten de namen ontbraken van de joodsche speculanten in sieraden, in vreemde geldspeciën, in levensmiddelen, die ieder in de stad kende (en die velen noodig hadden), zeker niet het minst de leden der commissie, door hen omgekocht en aan hen verwant! Terwijl alle goud heette te woden geconfiskeerd ten bate van den bolsjewiekschen staat en zelfs het bezit van goud levensgevaarlijk was, kwam te Kieff bij de straatmakelaars nog dagelijks een ongeschreven noteering tot stand voor, weliswaar iederen dag moeilijker te krijgen, goudgeld.

Maar het belangrijkste werk van de Bijzondere Commissie is de bestijding der ‘contra-revolutie’. Toen zij de macht in handen gekregen hadden, vonden de maximalisten goed iedere handeling, die ten doel heeft de gëusurpeerde opper-

macht hunner *partij* te ontgaan, contra-revoluionnair te verklaren. Niet alleen de eigenlijke reactionnairen heetten zich ‘tegen de revolutie’ te kanten, maar ook de progressieve partijen, kadetten en revolutionnair-socialisten, en zelfs de mensjewiki; allen dus die de eerste, de Februari-revolutie gemaakt hadden. De agent van het Volkscommissariaat van Buitenlandsche Zaken te Odessa, die mij toevoegde: ‘Alle bourgeois zijn misdadigers tegen den staat’, geeft de opvatting van alle Bijzondere Commissies weer, die reeds het enkele bestaan van den niet-proletariër een vergrijp tegen de Grondwet schijnen te achten, omdat deze in haar derde artikel ‘de niets onziende onderdrukking der uitbuiters’ tot staatsdoel proclameert. Zelfs anderen, zoo zij zich, ofschoon zich geenszins met de politiek bemoeiend, niet stipt houden aan de ‘communistische’ voorschriften en bevelen: stakende arbeiders, arme boeren die weigeren hun ploegpaard af te geven voor het roode leger, weet men onder den verzamel-‘contra-revolutionnair’ te brengen.

Verbeurdverklaring van goederen en kapitaal, gevangenneming en dooden van gijzelaars, verbod van uitgave van boeken, tijdschriften en dagbladen, en vooral het dooden van ‘staatsmisdadigers’, behooren tot de repressie-middelen van de Bijzondeere Commissie, door bataillons eigen lijfgarden bijgestaan en beschermd.

Opsporing der misdrijven, instructie, aanklacht en vonnis berusten alle in dezelfde handen; berooving van het leven is de gewone straf, terstond ten uitvoer gelegd; van openbaarheid of hooger beroep is geen sprake; het oppertoezicht, dat den Raad van Volkscommissarissen toekomt, wordt door de machtige commissies eenvoudig verijdeld; het toezicht, dat de Al-russische over de locale commissies houdt, bestaat in de praktijk slechts in het lezen van de verslagen, die de commissies zelve geven willen.

Het personeel van deze commissies bestaat uit de infaamste schurken, die in de russische jodenbuurten te vinden zijn, en uit kroonstadsche matrozen, door de maximalisten-revolutie uit de strafdepôts bevrijd. In het eigen weekblad der commissies klagen zij over miskenning, over den laster dat hunne leden, toch uitgezochte communisten, een uitvaagsel der partij zouden zijn; in een ander maximalistisch tijdschrift wordt

gesproken van eene schifting, die onder de leiders plaats heeft, waardoor in de Raden de goede elementen blijven, terwijl de Buitengewone Commissies langzamerhand verzamelingen werden van avonturiers, onmiddellijk voor alle soort bandietenstreken te vinden.

Vooral de actie van deze ontzinde wreedaards is het die de joden-pogroms, onmiddellijk gevolg van de bevrijding van iedere landstreek, verklaart.

Conflicten tusschen de Bijzondere Commissies en de andere autoriteiten, die hunne macht meer of min aan banden wenschen te leggen, die hun georganiseerd schrikbewind wenschen te verzachten, zijn minder zeldzaam dan men zou verwachten. Zij strekken dien anderen tot eer. Lenin, de tsaar van het bolsjewieken-regime, is tegenstander van de terreur, en dus van den beruchten Dzjerzinski, vroeger voorzitter der Al-russische Bijzondere Commissie, thans Volkscommissaris van Binnenlandsche Zaken, en van Peters, zijn opvolger; - verandering heeft Lenin niet weten te brengen, maar slachtoffer is hij nog niet geworden. Dombrowski, de militaire commandant van Odessa, die eene stelselmatige algemeene plundering, door de plaatselijke Bijzondere Commissie bevolen en tegen een bepaalden datum aangekondigd, gewapenderhand heeft belet, is, in mijn tijd, minder gelukkig geweest.

Voor eene beschrijving van de methoden der commissies, voor eene becijfering van hunne executies, is dit tijdschrift de plaats niet. Ik maak slechts melding van den befaamden open brief, dien eenige hooggeplaatste bolsjewiki aan de Al-russische hebben gericht naar aanleiding van de vrijlating van den britschen consul Lockhart, waarin zij der commissie verwijten dat zij niet, ten einde mededeelingen en adressen te verkrijgen, die zoo iemand toch in groote getale moet hebben, hun gevangene aan zoo geraffineerde folteringen hebben onderworpen dat het lezen harer beschrijving alleen reeds den contra-revolutionnairen een heilzamen schrik zou hebben ingeboezemd. ‘Of moest men hem de mogelijkheid laten aan de Al-russische Bijzondere Commissie te ontkomen, ten einde niet den toorn der britsche regeering op zich te laden? Genoeg sentimentaliteit! Laat het onwaardige spel met “Diplomatie” en “Vertegenwoordiging” varen! *Heeft men*

een gevaarlijken schurk te pakken gekregen, *dan moet men alles uit hem halen wat in hem zit om hem daarna af te maken*' (in het origineel gespatieerd.)

Mevrouw Holst noemt wel 'het feit van deze terechtstellingen eene zwarte bladzijde in het gouden boek der russische revolutie' (p. 47), maar wijt die uitsluitend aan 'het duivelsche woeden der contra-revolutionnaire machten', die zij vereenzelvigt met 'het imperialisme' dat 'zich nog geen dag kan handhaven, zonder dwang, geweld, onderdrukking en barbaarschheid', en aarzelt niet vast te stellen dat, 'het rechtswezen zijn hatelijk klasse-karakter verloren heeft' (p. 46). De opmerking is ietwat verwonderlijk: de vervolging der 'bourgeoisie', als zoodanig, zou noch hatelijk zijn noch klassenjustitie? Of de vonnissende Bijzondere Commissie zou niets met het 'rechtswezen' uitstaande hebben? Dat zou zelfs een russische fanaticus niet toegeven!

'In de plaats der vroegere rechtbanken en gerechtshoven van vakspecialisten kwamen volksrechtbanken, door de Sowjets gekozen en samengesteld uit boeren, soldaten en arbeiders. De leekenrechters kregen de opdracht, recht te spreken volgens hun geweten' (p. 45).

Dat alles geldt voor de rechtspraak in civiele zaken en voor kleine overtredingen. De ingewikkelde verhoudingen zijn afgeschaft in eene maatschappij, die tot uiterst primitieve vormen is teruggevoerd, en derhalve kan ook de ingewikkelde regeling dier verhoudingen vervallen. Het schijnt dan minder noodig willekeur uit te sluiten, recht te doen naar een tevoren weloverdachten norm; het schijnt dan mogelijk de beslissing van geschillen over te laten aan de stemming van het oogenblik van een drietal menschen, die spreken moeten over zaken die zij nimmer hebben bedacht, nog minder geleerd.

Voor den handigen pleiter schijnt de zaak bij voorbaat gewonnen. Eigenlijk kan niemand ook maar eenigszins staat maken op de ingeving van het oogenblik, die het zorgvuldig overwogen vonnis vervangt.

'Ieder burger, die de zittingen bijwoonde, kreeg het recht als aanklager en verdediger op te treden; wat beteekent, dat de rechtspraak door leeken in àl haar konsekwenties werd doorgezet' (p. 45). Ook dit past in den achteruitgezetten cultuurtoestand. Van dat recht wordt druk gebruik

gemaakt. Het publiek mengt zich in de behandeling der zaken, rechters en partijen gaan op die tusschenkomst in; een eindeloos, maar zeer gemoedelijk geredekavel is het gevolg, en verwarring de uitkomst.

III.

Niet alleen hare inwendige constitutie kan een samenleving karakteriseeren, hare houding tegenover het buitenland is bijna even kenschetsend. Aan dezen kant echter schenkt mevrouw Roland Holst niet de geringste aandacht.

Heb ik zooeven het staatsbestel (indien men dit zoo noemen mag) geteekend als de onverbiddelijke heerschappij van de leiders eener kleine partijfractie, ik vind in de gedraging der zich noemende regeering naar buiten denzelfden partijgeest terug.

Voor de commissarissen der Socialistische Republiek bestaan staten niet; zij onderkennen in de menigten die Europa bevolken, slechts ‘nationaliteiten’ (dat zijn rassen en stammen), in *partijen*, doch niet in *staten* gedeeld en gegroepeerd. Hun imperialisme verlangt dat de ‘communistische partij’ de heele wereld beheersche; andere grenzen als tusschen ‘bourgeois’ en ‘proletariër’ worden niet erkend. De oekrainsche president, Rakofski, maakte er geen geheim van, dat hij, als gezant van de Raden-Republiek te Moskou bij den Hetman te Kieff, tot eersten plicht had de bolsjewieksche beweging in de Oekraine te organiseeren en zich aan haar hoofd te stellen.

De moskousche volkscommissarissen belijden wel het beginsel van zelfbeschikkingsrecht voor alle volkeren, maar handelen daarnaar niet. De Oekrainsche Republiek heette als zelfstandige staat erkend, maar de Volkscommissarissen, te Kharkoff eerst, te Kieff later, gedroegen zich naar de instructies uit Moskou. Zoodra hadden niet de bolsjewiki te Buda-pest de overhand gekregen, of er was sprake van federatie met het hongaarsche broedervolk, onder opperheerschappij van Moskou.

De consequentie dier leer moet natuurlijk in de behandeling der vreemdelingen, ingezetenen van het door de Radenregeering beheerschte gebied, eveneens tot uiting komen. Het

past dezen loozen lieden echter allerminst openlijk dingen te zeggen, die groote groepen tegen hen zouden ontstemmen, zoolang deze nog de kracht en de wakkerheid hebben zich te weer te stellen. Dies wordt, aanvankelijk, een decreet uitgevaardigd, waarbij den vreemdelingen eenige rechten worden toegekend, waarvan de voornaamste zijn, dat hunne huizen niet kunnen worden gerequireerd zonder militaire noodzaak, en ook dan nog niet zonder dat hun een andere passende woning wordt aangewezen waarheen zij hunne meubelen en kleederen mogen overbrengen; zij zijn vrijgesteld van buitengewone belastingen en van den militairen dienst en mochten zij in hechtenis worden genomen, dan moeten de motieven van dien maatregel terstond aan den betrokken consul worden medegedeeld.

Doch dit decreet wordt niet uitgevoerd. Bij iedere requisitie eener woning wordt militaire noodzaak voorgewend, terwijl nadere verklaring van dat motief wordt geweigerd; andere woningen kunnen de betrokken autoriteiten in den termijn van een of twee maal 24 uur, die gelaten wordt, niet vinden; de certificaten, door consuls over vervoerd wordende meubels afgegeven, maken op een rooden officier of op een commissaris, die de goederen aanhoudt, niet den geringsten indruk; zelfs eene heffing ineens mag niet eene bijzondere belasting heeten; van gevangennemingen hoort het Commissariaat van Buitenlandsche Zaken nimmer iets, zoodat het er ook niets over mededeelt; paspoorten, in Rusland door een consul afgegeven, worden als bewijs van vreemdelingschap niet erkend.

Vertegenwoordigers van vreemde staten, consulaire zoowel als diplomatieke, hebben het recht voor hunne landgenooten op te treden en hen bij te staan, maar eigenlijk niet meer dan ieder ander, en zeker minder dan de aanstonds te bespreken ‘Comité's van vreemde communisten.’ Het duurt ook niet lang of zij worden weggedrongen. Men wil dan wel erkennen comité's van saamhoorige nationalen die de hunnen bijstaan, zooveel mogelijk uit den commissarissen welgevallige (dat is: ‘proletarische’) elementen samengesteld.

Te Petrograd was de predikant Schim van der Loeff, voor wiens bevrijding uit gevangenschap de nederlandsche regeering in den herfst en den winter van het jaar 1919 alle

denkbare middelen heeft aangewend, voorzitter van het nederlandsche comité. Te Kieff, waar te weinig Nederlanders bleven om een comité te vormen, heb ik voor hen aansluiting gevraagd en verkregen bij het skandinavische comité, dat ten tijde van mijn vertrek nog niet erkend was. Een britsch comité, door mij in overleg met bijna alle leden der kolonie gevormd, was ook nog niet officieel erkend. Een bulgaarsch en een poolsch comité hadden niet de geringste kans, omdat reeds eenige zich noemende communisten als zoodanig waren geconstitueerd.

Eindelijk worden dan, bij decreet, ook de vreemdelingen volkomen gelijkgesteld met de russische en oekrainsche nationalen, en worden zij gemobiliseerd voor het roode leger.

In de bonte veelheid van Raden en Comité's die allerlei groepen ‘proletariërs’ met allerlei bedoeling oprichten, en aan welke allen, volgens de constitutie, een vage souvereine macht toekomt, hebben de Comité's van vreemde communisten een eigen en zeer groote plaats. Zij komen tot stand, zoover ik kan nagaan, doordat eenige roofzuchtige en brutale lieden zich als zoodanig opwerpen en van den Raad van Volkscommissarissen erkenning vragen als vertegenwoordigers der communisten in hun land. De sowjet-autoriteiten, die op een door haar gewenscht verloop van zaken anticipeeren, behandelen hen als waren zij wettige vertegenwoordigers van hun land, dat zich als Raden-republiek zou hebben geconstitueerd en zich zou hebben aangesloten bij de Socialistische Federatieve Sowjet-republiek. Zij heerschen dan over hunne beweerde nationalen op dezelfde wijze als de regeerende commissarissen het over het heele territoir doen. Zij nemen dus de zaken van de aan hun willekeur overgeleverde vreemdelingen in beheer en berooven hen van hetgeen de andere autoriteiten hun nog gelaten hebben; zij doen huiszoekingen en arresteeren; zij weigeren verlof het land te verlaten en geven passen uit. Hun macht is zoo groot en zoo onbepaald, dat een conflict tusschen eenige hongaarschjoodsche bandieten, die zich het ‘Comité van Duitsche Communisten’ noemden en de Volkscommissarissen te Kieff, over een bedrag van eenige millioenen roebels, die de hooge regeering aan duitsche ‘Wirtschaftscentralen’ en andere officieele instellingen in liquidatie wilde ontnemen, en waarvan

de anderen zich reeds hadden meester gemaakt, aan de overheid oneindige moeite en last gaf. De gedeserteerde en wegens hoogverraad ter dood veroordeelde kapitein Sadoul, candidaat der communisten bij de laatste verkiezingen voor de fransche Kamer, was voorzitter van den Raad der fransche communisten te Odessa.

Officieele vertegenwoordigers van eenen werkelijken staat, die zich, tegenover of naast die comité's, ten bate hunner beschermelingen willen handhaven, kunnen het zoeken in een nóg fermer optreden, nóg hooger toon, in - weliswaar bij totale afwezigheid van hulpmiddelen uiterst moeilijk te bereiken, doch absoluut noodzakelijke - intimidatie der door hun geringere ontwikkeling bezwaarde sowjet-autoriteiten.... Tot op het oogenblik dat de diplomaat of consul het land moet ruimen, of zijn vrijheid verliest.

IV.

Kort na de revolutie, die Lenin en Trotski aan het roer bracht, werd een decreet uitgevaardigd over het toezicht door de arbeiders uit te oefenen in de industrie. De organisatie is dezelfde als in den staat. De arbeiders eener fabriek of mijn kiezen een Arbeiderscommissie; in de groote ondernemingen worden een regeeringscommissaris en een vertegenwoordiger van het vakvereenigingsbestuur in de commissie opgenomen. Die commissie is te vergelijken met den Raad van Commissarissen in onze Naamlooze Vennootschap; hare macht is echter veel grooter. Zij neemt het algemeene beheer der fabriek in handen, zonder daarvoor de verantwoordelijkheid te dragen. Op den eigenaar van de fabriek, werkende onder de bevelen der commissies en belast met de dagelijksche leiding, rust de geheele verantwoordelijkheid.

Boven deze commissies staan de Commissies van toezicht en arbeidsverdeeling, in gelijksoortige bedrijven, welker leden voor de helft gekozen worden door de arbeiders-commissies en voor de andere helft door de vakvereeniging; haar taak is analoog aan die van het bestuur eener trust.

De vakvereeniging, harerzijds onderworpen aan het bestuur van den Al-russischen Bond van Vakvereenigingen, contrôleert de Commissies van toezicht en arbeidsverdeeling.

Worden aldus de verschillende bedrijven geregeld, Arbeidsraden, onafhankelijk van de vakvereenigingen, door de regeering benoemd, zullen zorgen voor het onderling verband der verschillende industrieën, voor de verdeeling van de grondstoffen en materialen, die onderscheiden industrieën gezamenlijk noodig hebben, en zoo meer.

Die geheele regeling behoort tot de geschiedenis.

'De fabrieksraden' (juister: arbeiderscommissies) zoo citeert mevrouw Holst (p. 37) een sowjet-autoriteit, 'stelden in talrijke gevallen de belangen van hun eigen groep boven de algemeene der arbeiderklasse'. 'Gebrek aan zelftucht, samenhoorigheid en gemeenschapsbesef onder de massa's' (p. 43) deden het hunne. 'Steeds nieuwe wrijvingen en botsingen waren hiervan het gevolg' (p. 37). De plaatselijke regeeringsorganen staan, bij die wrijvingen, aanvankelijk aan den kant der arbeiderscommissies, onteigenen - bij wijze van strafmaatregel, *niet* in het weloverwogen belang der gemeenschap - in menigte de fabrieken, waaruit zij den directeur verjagen, en die dan de noch technisch, noch commercieel onderlegde arbeiderscommissies binnenkort te gronde richten. Resultaat is de ruïne van welhaast de geheele russische industrie. De proef met de 'socialisatie' der bedrijven mislukt; de 'massa' is ondeugdelijk gebleken tot beheer en leiding der fabrieksnijverheid.

In Mei 1918 wordt te Moskou een congres bijeengeroepen der gewestelijke commissies van den Vakvereenigingsbond. Daar wordt besloten tot de reorganisatie der functies van den Oppersten Raad van Volkshuishouding, opperste directie der voortaan 'genationaliseerde' bedrijven. Begin Juni 1918 onttrok het moskousche gouvernement circa 500 fabrieken aan het beheer der Arbeiderscommissies, en einde dier maand naastte het nog een duizendtal, die tezamen een kapitaal van verscheiden milliarden roebel vertegenwoordigden. Later volgden nog andere, bijna al de weinige fabrieken die nog kunnen produceeren, wier machines niet roekeloos zijn vernield of verwaarloosd, wier grondstoffen en brandstoffen door de arbeiders niet ten eigen profijte zijn verkocht. Ongeveer twee derden dier genationaliseerde fabrieken echter waren einde 1918 reeds gesloten.

De met dat optreden ingeleide staatssocialistische regeling,

die de industrie aan de willekeur der arbeiders onttrekt om haar onder staatsbeheer te stellen, is de volgende:

Aan den Oppersten Raad voor de Volkshuishouding is het toezicht op de industrie in bepaalde streken toevertrouwd.

Ondergeschikt aan den Oppersten Raad, maar geheel onafhankelijk van de gewestelijke Raden, waarmede zij behooren samen te werken, staan de Industrie-centralen, die de technische en commercieele leiding van bepaalde industrieën in het geheele gebied der Radenrepubliek vereenigen; zoo de Rubber-centrale, de Textiel-centrale, de Werktuigen-centrale. De directie der afzonderlijke fabrieken is door haar toevertrouwd aan de Fabrieksraden.

De Opperste Raad is samengesteld uit vertegenwoordigers van de drie onderscheidene belanghebbenden bij de nationalisatie der industrie: de republikeinsche regeering, die politiek en sociaal belang heeft bij het uitbreiden van het staatsbedrijf, de technische en commercieele leiders der bedrijven, die uit den aard der zaak met resultaat verlangen voort te brengen en met profijt om te zetten, en de arbeiders en geëmployeerden, voor wie werk en arbeidsvoorwaarden levensquaestie zijn. Ook de ondergeschikte Raden zijn samengesteld uit dezelfde elementen. Een fabriek wordt derhalve beheerd door een of meer technische en commercieele directeuren, aangesteld door de Centrale, evenveel regeeringscommissarissen, benoemd door den Oppersten Raad, en evenveel arbeiders, door het Arbeiderscomité aangewezen.

In vele fabrieken hebben de Centralen geschoolde ‘bourgeois’ tot commercieele en technische directeuren aangesteld met salarissen tot vijftig maal hooger dan die der werklieden en kantoorbedienden; de regeeringscommissarissen stemmen gemeenlijk, zelfs zonder voorafgaand onderzoek, met den bedrijfsleider mede. De eerst in de fabriek almachtige Arbeiderscomité's zijn thans machteloos. Aldus is het lot der geheele industrie, onttrokken aan de communistische massa, in handen gelegd van een betrekkelijk kleine groep personen, veel geringer in aantal dan vóór de revolutie het geval was.

Krassin, volkscommissaris voor handel en nijverheid, voor verkeerswezen en voor de verzorging van het leger, staat, met enorme macht, aan het hoofd van de staatstrust die Opperste Raad voor Volkshuishouding heet. Hij heeft gered

wat nog te redden viel, zoo dikwijls hij door andere groote persoonlijkheden werd gesteund.

Dat is het geval geweest bij de Textiel-centrale. Het presidium van dit lichaam, en dat van den gewestelijken Raad voor de volkshuishouding van Moskou tevens, zijn opgedragen aan Ragin. Hij is erin geslaagd te Moskou ongeveer de helft der weefgetouwen weder aan het werk te brengen, terwijl de textiel-industrie elders zoo goed als geheel stil ligt. Deze Centrale is de best geleide van alle.

Intusschen zijn de resultaten van de nijverheid allerwege allerbedroevendst. Tegenover een rekening van 11 milliard roebel aan uitgaven over de eerste zes maanden van 1919, staat een productie ter waarde van 6 milliard. De Textielcentrale betaalt 1.348 millioen roebels en brengt een waarde van 143 millioen voort, dat is ruim 10%.

Steeds hooger stijgen de loonen, steeds geringer wordt de individueele arbeidspraestatie. Steeds grooter wordt het aantal fabrieken dat de deuren sluit; de ontvolking der steden gaat steeds verder.

De onvermoeide lofzangeres der bolsjewiki moge opgewekt verzekeren dat ‘de theoretici der revolutie den Oppersten Raad beschouwen als het zenuwcentrum van den toekomstigen socialistischen staat’ (p. 37), de practici zien nu reeds in, dat dit lichaam, met zijn 250.000 ambtenaren, zóó volledig is verbureaucratiseerd, dat geen sterveling meer den weg erin weet. Ten einde nog *iets* te bereiken, heeft een man als Krassin buiten dien Raad om moet handelen. Met de 6.000 ambtenaren der Textiel-centrale onder zijne bevelen, heeft Ragin ongelooflijke moeilijkheden te overwinnen om althans de dicht bij zijn bureau gelegen fabrieken aan het werk te houden. Een communistisch dagblad klaagt, dat, terwijl het volk in den grootsten kleedingsnood verkeert, anderhalf millioen stukken laken een jaar lang in een staatsmagazijn verborgen liggen, ten prooi aan den eetlust van ratten en aan de hebzucht van Centrale-beambten.

Dan komt de derde phase der ontwikkeling. In vele werkplaatsen wordt een ijzeren discipline ingevoerd, tot welker handhaving de gewapende directeuren en commissarissen zich geregeld van gewapende soldaten bedienen; Taylorsysteem en premie-stelsel, verbod van verlof en verlenging

van den arbeidsdag worden in toepasing gebracht. In menige fabriek is bepaald dat de werklieden hune klachten behooren aan te brengen bij de gewestelijke Raden voor de volkshuishouding, opdat zij de directie niet lastig vallen bij de leiding van het bedrijf.

De ontevredenheid onder de ongewapende arbeiders groeit met den dag; de onderdrukking door maatregelen van gewapend geweld wordt steeds wreeder. Administratie-gebouwen worden voortdurend militair bewaakt, en directie-vertrekken door opgestelde machinegeweren gedekt. Geweldige werkstakingen in de aan tienduizenden arbeiders werk gevende genationaliseerde Poetiloff-fabrieken, in de Oboekhoff-fabrieken, in de Petrograder spoorwegwerkplaatsen, worden in bloed gesmoord.

Het schijnt zeer de vraag of zelfs Krassin de russische nijverheid, in den loop der laatste vijftig jaar met noeste vlijt door vreemde ondernemers met behulp van vreemde geschoolde werkkrachten opgebouwd, tegen geheelen ondergang zal kunnen behoeden.

V.

Tot het jaar 1861 was de grond uitsluitend eigendom van den Tsaar, de Kerk en den Adel; de boeren waren lijfeigenen, verbonden aan den grond.

In 1861 schafte Alexander II lijfeigenschap en heerendienst af en stelde de van ouds bestaande dorpsgemeenschappen in de gelegenheid den grond, dien de landheeren voor haar voeding en onderhoud hadden gereserveerd, af te koopen door betaling van annuïteiten en in collectief eigendom te nemen.

Na den boerenopstand van 1906, die volgde op de ontbinding van de eerste Rijksdoema, werd, onder de auspiciën van Stolypine, een decreet uitgevaardigd, volgens hetwelk die gedeelten der gemeene gronden, die sedert twaalf jaar of meer ter bewerking aan een en dezelfde familie waren toegewezen, in vollen eigendom zouden overgaan aan het hoofd van dat gezin; de andere gemeene gronden zouden voorloopig gemeen blijven, en eerst langzamerhand in privaateigendom overgaan.

De aankoop van den bodem door de boeren moest

worden gesteund door de staatsboerenleenbank; men had echter kans gezien de werking dier bank in hooge mate te verijdelen.

Zoo stonden de zaken toen, in 1917, een boerenopstand op de revolutie der stedelingen en soldaten volgde. De leiders der bolsjewiki handelden volgens hunne gewone taktiek: ten einde de landbouwende bevolking op hun hand te krijgen, predikten zij den boeren de anarchie. Bij congresbesluit van 26 October 1917 worden met kracht van wet voorzien de besluiten van het Boerencongres van 23 Juni van dat jaar. Het particulier grootgrondtbezit wordt afgeschaft en de domeinen van tsaar en kerk, de goederen van den adel met al wat zich daarop bevindt, worden ter beschikking gesteld van de locale boerencomité's, die als administrateurs zullen optreden. De landerijen der roode soldaten en der boeren zijn echter *niet* aan confiscatie onderworpen. Men laat dus, wat de boeren betreft, het bestaande systeem intact; de aanval is uitsluitend gericht op de grootgrondbezitters. De comité's, waarin de gezeten boeren, thans bevredigd, zitting nemen, gaan, zonder eenig systeem, over tot verdeeling van het grootgrondbezit.

In hetzelfde nummer van het officiëele dagblad echter worden vanwege den landbouwcommissaris gepubliceerd ‘Instructies’ over het communistische landbezit, dat geleidelijk moet worden ingevoerd: alle grond, óók die der eigenerfde boeren, behoort aan den staat te komen; aan boerengezinnen moeten stukken land ter bebouwing worden toegewezen; het werken met gesalarieerde landarbeiders zal worden verboden.

Verwezenlijking van het programma werd opgedragen aan regeeringscommissarissen, die met de boerencomité's zouden samenwerken. De comité's echter waren niet te vinden voor den afstand van het juist verworven bezit. Men verving ze daarop door ‘Comité's van armoede’, waarin alleen de armste boeren, de bezitlooze boerenarbeiders en het uit de steden gevluchte proletariaat mochten zitting nemen.

Een teruggang dus naar het stelsel van vóór 1861, met dit verschil dat nu niet de oude grondeigenaars, maar de vroegere daglooners de machthebbers zijn. ‘De roode draad, die door de agrarische politiek der Bolsjewiki loopt, is het

aanwakkeren van den klassenstrijd tusschen de rijke en de halfproletarische boeren, die 's winters op de fabrieken werkten', zegt mevrouw Holst volkomen juist (p. 31). Het 'decreet', op grond van de motie van het Boerencongres uitgevaardigd, werd opgevat als eene autorisatie tot het plunderen der grootgrondbezitters, de 'Instructie' als eene aansporing tot berooving van den landelijken middenstand. Ongekend is de vernieling geweest van landbouwwerktuigen, de vernietiging van voorraden, van paarden en van vee.

'Gesteund door de Roode Garden namen de komitees der arme boeren de macht in handen, zij zetten de inbeslagneming van levensmiddelen ten bate van den staat door, regelden den ruil van deze tegen industrieprodukten, en namen de oprichting van arbeidsgemeenschappen ter hand'. (p. 32). Deze laatste voorstelling is fantastisch. Hoe zouden boerenarbeiders, in het meest ongeletterde land van Europa, in staat zijn den ruil te regelen van de landbouwproducten eener geheele streek tegen voortbrengselen der industrie, ter voorziening in de behoeften dier streek; hoe zouden zij de oprichting van arbeidsgemeenschappen ter hand nemen, indien zij zich, door roof, in luiheid meer dan het noodige kunnen verwerven?

Zoo is het dan ook gebeurd. De werkende boeren hielden op levensmiddelen naar de markt te brengen, vanwaar zij niet met kleeding en schoeisel, met manufacturen en landbouwwerktuigen naar huis konden komen, waar zij stuitten op maximumprijzen en bloot stonden aan de willekeur der plaatselijke autoreititen. De comité's van armoede werkten de confiscatie van graan en paarden voor het roode leger in de hand; zij verschaften, ten laste der boeren, den uit de hongersteden vluchtenden arbeiders voedsel en onderdak.

Het systeem heeft gefaald, en de sowjet-autoriteiten erkennen de mislukking door de middenstandsboeren weder in de Comité's op te nemen en hun uit te leggen dat het nooit in de bedoeling had gelegen de landbouw-commune door dwang in te voeren, maar dat ieder dorp voor zich mag uitmaken of het dien vorm van grondbezit al of niet aanvaarden wil.

Ook deze maatregel tot bevrediging der boeren heeft echter niet geholpen. De landbouwers, die hoe langer hoe meer

beseffen dat zij in het land de eenige producenten zijn, kanten zich tegen de regeering die hunne paarden en een groot deel van hun graan heeft weggenomen ten behoeve van het roode leger, die getracht heeft hunne zonen te mobiliseeren; tegen de sowjet-ambtenaren, die maximumprijzen hebben vastgesteld voor het graan dat zij hun nog laten, en die den aankoop van landbouwwerktuigen zoozeer bemoeilijkt hebben. Boerenopstanden zijn algemeen, zij het dan zoo slecht georganiseerd, dat zij in November-December 1918 Moskou wel ernstig konden bedreigen, maar niet nemen; dat zij den toevoer van levensmiddelen en den treinenloop naar Kieff in April-Mei 1919 wel wisten te belemmeren, maar de overheerschers niet konden verjagen.

In December 1918 werd een decreet uitgevaardigd tot regeling van den dwangarbeid op het land. Een commissie werd belast met het onderzoek van den toestand en het nemen van de noodige maatregelen ter voorziening; de gewestelijke Raden waren verplicht haar een voldoend aantal arbeiders te verschaffen.

In het voorjaar van 1919 is men bij een decreet ‘tot uitbreiding van het bebouwde land’ ertoe overgegaan werklooze fabrieksarbeiders te verplichten tot bebouwing van 8 millioen desjatinen onbeheerd land, dat vroeger aan grootgrondbezitters had toebehoord. De maatregel moet, op den duur, worden uitgebreid tot al het land dat de boeren braak laten liggen. Ongehoord zijn de moeilijkheden die een bureaucratische inrichting van het landbouwbedrijf in het algemeen ondervindt; in dit geval, nu landbouwwerktuigen zoowel als paarden en vee ontbreken, moeten zij wel onoverkomelijk zijn. De resultaten der poging zijn mij niet bekend geworden.

De totale mislukking van de staatsindustrie in de Socialistische Republiek heeft den staatslandbouw noodzakelijk gemaakt. Indien de genationaliseerde bedrijven voldoende en goedkoop hadden geproduceerd, zou niet zooveel land onbebouwd zijn gebleven. Toen de staat echter niet bij machte bleek anderen het land te doen behouwen door hun, in ruil voor voedingsmiddelen, fabrieksgoederen aan te bieden, kwam hij, op den duur, in de noodzakeiijkheid zelf den landbouw ter hand te nemen.

In het Zuiden, de Oekraine, is het nog niet zoover gekomen.

Na de inneming van Kieff, in begin Februari 1919, is graan bij de boeren gerequireerd voor Groot-Rusland, zelfs - naar men klaagde - zaaigoed. Het grootste deel der naar Moskou en Petrograd gezonden wagonladingen werd echter onderweg geplunderd. De boeren hebben zelf het land meer of min behoorlijk bebouwd. Toen de oogst was binnengehaald echter, hebben zij hunne dorpen met wal en gracht verschanst tegen de afdeelingen soldaten, die dien zouden willen weghalen.

VI.

De banken werden gesloten, haar kapitaal zoowel als de bij hen in pand gegeven goederen en waarden verbeurd verklaard, haar bedrijf in naam overgenomen door de Volksbank. Eigenlijke bankierszaken doet de Volksbank niet; zij bepaalt zich uit den aard der zaak tot kassierswerk. Door stillegging van particuliere bedrijven, door confiscatie of vernieling van alle mijnen en een deel der industrie, is het normale credietwezen zoo goed als overbodig geworden. De dictatuur heeft hier slechts vernietiging gebracht.

Ook de verheerlijkster dier dictatuur erkent zulks, waar zij schrijft: ‘De inbeslagneming der banken was gemakkelijk geweest; ze werkelijk in dienst der nieuwe orde van zaken te gebruiken bleek daarentegen uiterst moeilijk’ (p. 34), en: ‘De nationalisatie der banken werd doorgezet als een onderdeel van de grootsche poging om den geheelen bureaukratischen, ekonomischen en politieken machtstoestel der bourgeoisie met één slag te vernietigen en dien te vervangen door nieuwe instellingen, in overeenkomst met den aard van het Sowjetbewind’ (p. 33); - na eenige regels daarvóór de eenvoudige waarheid te hebben verkondigd dat ‘om te beheeren het noodig is te leeren, en te leeren tijd eischt.’ De gevolgtrekking uit die twee stellingen is duidelijk: de revolutie kan niet tot het beoogde doel leiden, omdat zij den tijd niet laat tot leeren. Maar de vurige schrijfster leidt er uit af, dat de schuld der mislukking ligt bij..... den ‘bourgeois’, den aartsvijand, die niet verkiest vriendendiensten te bewijzen aan wie hem als vijand behandelt.

De handel is in Sowjet-Rusland ‘genationaliseerd.’ In een groot aantal artikelen is het slechts de staat, die, door zijne

organen, handeldrijven mag. De socialistische staat wordt bij zijne transactiën met het buitenland geleid door de behoeften der volksmassa's, zegt mevrouw Holst (p. 38), dus juist als de particuliere koopman. ‘Enkel *die* waren worden uit het buitenland ingevoerd, die dienen om werkelijke volksbehoeften te bevredigen; de invoer van weelde artikelen wordt daarentegen tot het uiterste beperkt.’ Juist als in alle andere bij den oorlog betrokken europeesche staten. Tot de taak van den ‘Raad van den buitenlandschen handel’ behooren o.a. ‘het vaststellen van den omvang van vraag en aanbod der in- en uit te voeren produkten; de inkoop der benoodigde voorraden en de vaststelling der prijzen’ (p. 38). Precies zoo doet de kapitalistische koopman, wiens bedrijf blijkbaar voor de dichteres een gesloten boek is.

Nieuw zou echter de poging zijn tot den uiterst primitieven vorm van warenruilhandel terug te gaan; ik heb daaromtrent geen gegevens. Zij is hoogstwaarschijnlijk spoedig mislukt, en niet in de Oekraine ingevoerd, hoewel de president der oekrainsche republiek mij verzekerde, dat hij niets liever verlangde dan ertsen, huiden en andere zaken, die men tot zich genomen had, tegen duitsche en engelsche producten te ruilen.

De nieuwe binnenlandsche handel kenmerkt zich door een ontzaglijken bureaucratischen omslag. Het is er niet alleen om te doen den groothandel, maar ook den kleinhandel te monopoliseeren. Er wordt dus nauwlettend op toegezien dat niemand meer krijgt dan hij voor zijn persoonlijk gebruik noodig heeft. Tienduizenden ambtenaren stellen zich tusschen den consument en de onbereikbare waar. Een boer, die een ploeg verlangt, moet, in stad, een dik dossier overleggen van certificaten en verloven, door allerlei autoriteiten afgegeven, en is dan ten slotte gedwongen van den aankoop af te zien, omdat de tijd van ploegen lang verstreken is voordat hij het werktuig kan krijgen, dat hijzelf uit den voorraad heeft uitgezocht..... tenzij hij eenige der betrokken ambtenaren omkoopt.

Een inwoner van Poltawa, die een paar rubber-handschoenen koopen wil, heeft zes certificaten te Kieff over te leggen, voordat de verkoopcentrale der genationaliseerde fabriek hem die leveren mag.

Het vervoerwezen is in een ellendigen staat. Dozijnen locomotieven staan op een zijlijn te verroesten; nieuwe worden veel te weinig in gebruik gesteld. De reparatie-werkplaatsen staan overvol beschadigd materiaal. In de wagens, waarvan men vergeten heeft waarheen zij moeten worden verzonden, staan de goederen onbeheerd te bederven, indien zij niet te voren worden gestolen. Men heeft het weinige rollend materiaal uit de Oekraine grootendeels naar de lijnen in Centraal-Rusland weggevoerd; de houten spoorweg-viaducten op de kaden in de haven van Odessa werden afgebroken om als brandhout te worden verstookt.

Brievenport heet afgeschaft, maar stukken, aan de post toevertrouwd zonder van postzegels te zijn voorzien, komen al even gebrekkig aan als andere. De telegraaf is nagenoeg onbruikbaar.

Door al die omstandigheden is het uitgestrekte territoir feitelijk verdeeld in heel kleine productie- en distributie-gebieden, die nauwelijks eenigen samenhang hebben.

Of Krassin, de zeer energieke figuur, sedert een half jaar volkscommissaris van het verkeerswezen, op den duur hierin verbetering zal weten te brengen, staat te bezien.

VII.

Een aantrekkelijke groep van staatsbemoeiïngen is die, waaraan de naam van Loenatsjarski is verbonden. Het zijn de instellingen die zich met het kind bezighouden, waaraan deze krachtige idealist zijn energie gegeven heeft.

De bestudeering van maatregelen, die de bescherming van het moederschap en van het kind kunnen verzekeren, werd ijverig ter hand genomen. Tot den bouw en de inrichting van kraamvrouwentehuizen, van vondelinggestichten, van kinderbewaarplaatsen werd besloten.

Aan enkele scholen kunnen zelfs wel inderdaad de ‘sanitaire sectiën’ toegevoegd zijn, waarvan mevrouw Holst gewag maakt (p. 61); mij is daarvan niets bekend. In Petrograd en Moskou zijn ook schoolkeukens opgericht, die een verhoogd rantsoen levensmiddelen voor de kleinen beschikbaar stellen; elders is daarvan echter niets te merken.

Dat alle cacao en chocolade, in Rusland aanwezig, voor de schoolkeukens gereserveerd wordt (p. 61), is weder grove overdrijving.

Inderdaad was een goed deel van het onderwijs vooral op het platteland van het tsaristische Rusland zeer opzettelijk verwaarloosd; en Loenatsjarski tracht werkelijk iets op te bouwen. Hij neemt daartoe vele oude plannen over. De lezer van het geschrift over de 'Daden der Bolsjewiki' zou kunnen meenen dat in Rusland geene paedagogische tijdschriften bestonden, dat de plannen voor eene instelling tot wetenschappelijke beoefening der kinderpsychologie in Rusland iets nieuws zijn (p. 63). Ten onrechte.

In de school worden intusschen op groote schaal niet onbedenkelijke proeven genomen. Naast onderwijs tot ontwikkeling der verstandelijke en lichamelijke eigenschappen wordt tevens onderwijs verstrekt in handenarbeid, gelijk elders in Europa reeds lang algemeen als juist is erkend. Maar ook heeft men, in de héél groote klassen der volksschool, 'kindercomité's' ingesteld, die over allerlei interne aangelegenheden hebben te beslissen, en uit den aard der zaak niet veel beter weten te doen dan zichzelf extra-vacanties toe te meten, minder in den smaak vallende lessen te weigeren, en weinig populaire onderwijzers op zijde te zetten. In de kweekscholen voor onderwijzers werken de kweekelingen mede bij het kiezen hunner leeraars.

In afwachting van de hervormde scholen, die er *nog niet* zijn, heeft men alvast scholen, die er *wel* zijn, afgeschaft. Het is te Kieff voor een bourgeois hoogst moeilijk schoolonderwijs voor zijne kinderen te vinden, daar een menigte scholen gesloten zijn, terwijl de andere werken met veel te groote klassen en slechts halve dagen. De bourgeois-kinderen worden niet toegelaten zoolang de jeugdige proletariërtjes, die worden aangemeld, niet allen een plaatsje gevonden hebben.

Met alle waardeering voor den man, die te midden van de algemeene ruïne iets tot stand heeft gebracht, moet gewezen worden op wat ook hij heeft laten vernielen. Het 'hooger onderwijs', dat ook te onzent steeds meer in de knel komt ten bate van de 'vakstudie', wordt ginds grondig verwaarloosd. De gymnasia en lycea zijn te Kieff (over andere plaatsen heb ik geenerlei bericht) als scholen ten dienste der bour-

geoisie afgeschaft, de universiteiten zijn alle verlaagd tot volksuniversiteit. Admissie-examens zijn officieel afgeschaft, doch door de professoren weder steelsgewijze ingevoerd. In Rusland minder dan waar ook had men reden onderwijsinrichtingen voor 'burgerlijke' te houden: nergens in Europa studeerden zooveel doodarme studenten. In universiteitsgaarkeukens bestond gelegenheid voor 5 kopeken een portie vleesch te eten, en menig student kon met 25 roebel per maand rondkomen; weliswaar kon hij niet tegelijkertijd acht uur per dag aan fabrieksarbeid besteden.

Zeer bijzondere zorg wordt door hetzelfde commissariaat besteed aan propaganda van communistische gevoelens in eigen land, aan propaganda tegen de bestaande orde in het buitenland. Inderdaad wordt dit partijbelang buitengewoon goed bediend, is de voorziening in dezen tak van *partij*-dienst door *staats*-hulp zeer geslaagd.

De oprichting eener Socialistische Academie voor sociale wetenschappen te Petrograd wordt als een groote 'daad' verheerlijkt (p. 67). Het ware wellicht gepast geweest te vermelden, dat zij de plaats heeft ingenomen van de zuiverder wetenschappelijke cursussen der Vereeniging voor Staathuishoudkunde. Het nieuwe instituut heeft onlangs den eersten oogst van 1000 propagandisten opgeleverd, die op eene aanstelling niet behoefden te wachten. Zij zullen den 'massalen honger naar kennis' (p. 68) moeten bevredigen!

De post- en telegraafkantoren, die voor den totaal ontwrichten postdienst nauwelijks meer noodig zijn, heeft men ingericht tot centra van tractaatjes-verspreiding. En in treinen wordt veelal een propagandalectuur-wagen ingeschakeld, die onderweg vliegende blaadjes verspreidt, en beplakt is met de grove anti-bourgeois reclameplaten in centsprenten- of expressionistischen stijl, sieraad der steden. Weliswaar is de landbevolking zoo goed als geheel analphabeet, maar de communistische pamfletten vinden evenveel aftrek als de tsaristische couranten, waarom, in vredestijd, de plattelanders den trein langs bedelden. Ook vroeger verbaasde zich de onervaren vreemde reiziger over de 'weetgierigheid van den moezjik' (p. 69); de Rus echter verklaarde hem het phenomeen uit de liefhebberij der plattelanders, cigaretten te rooken, gerold in het scherpsmakend courantenpapier.

VIII.

Het sowjet-bestuur heeft eene menigte sociale decreten in zijne dagbladen doen afdrukken, waarvan eenige niet anders zijn dan min of meer geslaagde copieën van wetten uit den tsarentijd of uit dien van het voorloopig bewind onder Kerensky, andere naar europeesche voorbeelden gevolgd zijn.

Het verbod van nachtarbeid voor vrouwen en kinderen beneden 16 jaar, onder Kerensky uitgevaardigd, is behouden. Tevens worden minimum-loonen vastgesteld, en van tijd tot tijd verhoogd. Een rijksverzekering tegen werkloosheid en de gevolgen van den ouderdom bestond reeds onder het tsarisme. Eene ziekteverzekering, eene ongevallenverzekering, eene verzekering tegen de gevolgen van invaliditeit zijn gedecreteerd, maar nog niet in werking.

Toen de bolsjewiki nog niet de macht in handen hadden, eischten zij een arbeidsdag van hoogstens zes uren. Later hebben zij zelf den arbeidsdag van 8 uur voor handenarbeid, van 6 uur voor bureauwerk ingevoerd. Een ieder klaagt over de luiheid der arbeiders, over hun lummelen onder oneindige gesprekken en tallooze glazen thee. In enkele bedrijven maakte Krassin aan dien wantoestand een einde. Dat verreweg de meeste ambtenaren op de bureaux, die van 10 tot 4 heeten te werken en in dien tijd nog recht hebben op het drinken van eenige glazen thee en het nuttigen van een middagmaal, zeker niet véél meer dan anderhalf uur per dag den schijn aannemen van iets uit te voeren, heb ik uit eigen ervaring.

De schrijfster van ‘De daden der Bolsjewiki’ gaat te ver wanneer zij (p. 50) alle maatregelen van sociale voorzorg, in Rusland genomen, op rekening harer helden schrijft, en niet ver genoeg wanneer zij verzwijgt dat van hun eigen hervormingen slechts de *vermindering van arbeidstijd* feitelijk is tot stand gekomen, en niet de *vermeerdering van de levenszekerheid*.

De voedselverdeeling werd ter hand genomen als welhaast de belangrijkste der takken van communistische staatszorg. Hoe werd er in voorzien?

De luierende, niets produceerende arbeiders en de ontzettende heirlegers improductieve ambtenaren ontvangen steeds

hooger loonen en salarissen; zij worden betaald in papieren roebels, door geenerlei werkelijke waarde gedekt. Zelfs tegen schatten aan dit papier van beweerde geldswaarde kunnen de boeren hunne behoeften niet meer bevredigen. De landelijke producenten doen dus de prijzen hunner producten rijzen.

Mag men aannemen, dat ‘de sociale rechtvaardigheid en het algemeene belang beter gediend waren door krachtige maatregelen, - dwangmaatregelen, zoo het niet anders ging - tegen de boeren die hun graan verstopten om dit tersluiks aan landgenoot of vreemdeling met woekerwinst te verkoopen’, dan door verbetering van het geldwezen en de productie van voor de boeren begeerlijke en nuttige zaken (p. 20)? De regeering grijpt in door het vaststellen van maximumprijzen, die de levensmiddelen van de open markt verjagen en bitteren hongersnood doen ontstaan in een land, dat vroeger enorme hoeveelheden graan uitvoerde. Op den dwang der prijszetting volgt noodzakelijk de nieuwe dwang der gewapende macht. Men besloot ‘tot het doen opsporen en in beslag nemen dezer voorraden door opgerichte komité's uit de arme boeren, afdeelingen van de Roode Garde en bewapende arbeiders’ (p. 20). De boeren, wien reeds de paarden en het vee zijn ontnomen, verliezen allen lust meer te verbouwen dan voor eigen levensonderhoud strikt noodig is, en de voedselvoorziening wordt met den dag minder voldoende.

Een tweede maatregel moet den eersten completeeren. In enkele grootere steden is een aantal volksgaarkeukens opgericht, waar afschuwelijk slechte en te eenen male onvoldoende maaltijden tegen betrekkelijk lagen prijs worden verstrekt. Een streng toezicht waakt ervoor dat aan den ‘bourgeois’ zeker niet een der in beperkt aantal uitgegeven toegangskaarten tot die instellingen wordt uitgereikt.

Een derde maatregel ten slotte: de levensmiddelen worden gerantsoeneerd. Alléén de roode soldaten krijgen zooveel als zij noodig hebben; de rest der bevolking, met uitzondering van de - immers te vernietigen - ‘bourgeoisie’, wordt in drie klassen ingedeeld: de handarbeiders krijgen het meest, de intellectueelen het minst, allen te weinig. De roode soldaten en de commissarissen met hunnen nasleep beschikken over zeer veel geld, en hebben maar voor het requireeren, zijn

dus naar omstandigheden dubbel goed eraan toe; reeds minder de half-boersche stadsarbeiders, die nog de meeste kans hebben door hunne relaties met het land iets vandaar te bekomen, en het slechtst de intellectueelen, die noch geld bezitten om uit den sluikhandel te koopen, noch macht om te requireeren, noch connnecties met de voedselproducenten.

Kende zij de praktijk, mevrouw Holst zou wellicht niet hebben geschreven: 'In zooverre een schematisch-doorgevoerd rantsoeneeringstelsel sociale rechtvaardigheid kan betrachten, lijkt de veelgesmade broodrantsoeneering der Bolsjewiki ons dit te doen. In elk geval is zij oneindig rechtvaardiger dan ieder stelsel, dat een mechanische gelijkheid tot grondslag heeft en de sociale tegenstellingen ignoreert' (p. 21).

IX.

Deze beknopte mededeelingen zijn allicht voldoende voor een vluchtig overzicht van stelsel der radenrepublieken en zijn uitwerking, zooals die zich aan den onpartijdigen toeschouwer in het land zelf vertoonen. Cijfers worden niet gegeven, bronnen niet vermeld. Aanteekeningen heb ik niet naar buiten kunnen medenemen. Echter zijn gegevens te vinden in buitenlandsche literatuur, bijzonderlijk in geschriften van hen, die te Stockholm of te Berlijn kans zagen materiaal in handen te krijgen. Dr. J.C. van Dillen heeft, in zijn gedocumenteerde geschiedenis van 'de Russische Revolutie', met helder kritisch oordeel en wetenschappelijke bezadigdheid van vele dergelijke publicaties gebruik gemaakt en zijn gebruik verantwoord.

Belangrijker dan de sobere keuze uit de feiten die men een west-europeesch publiek kan voorhouden, is de geestelijke atmosfeer, die aan de gebeurtenissen eerst de juiste waarde geeft. De algemeene indruk dien men daarvan behoudt, is er een van te hebben verkeerd tusschen louter fanatici en misdadigers, allen uit op vernieling van al het bestaande, de weinigen gedreven door een blind geloof, de velen ter voldoening aan lage instincten. Zeer enkelen zijn bedacht op reconstructie binnen het schema door de tegenwoordige despoten aangegeven, maar weten niet anders te vinden dan oude bouwplannen en oude bouwmaterialen, behept

met de oude fouten. Wie, als ikzelf, mocht meenen in aanraking te zullen komen met een jeugdige maatschappij, waard bestudeerd te worden, bemerkt, met ontstellenden weerzin, dat hij te doen krijgt met een stervende, half in ontbinding verkeerende samenleving, waarin de gruwelijkste perversiteiten, vroeger heimelijk woekerende, onbeschaamd zich ten toon stellen.

En bijna niemand, die in staat zou zijn zich te keeren tegen de vreemde - immers joodsche - overheersching, en gewapenderhand op te treden tegen de gewapende verdelgers. Van het vijf-en-twintigtal volken, die tezamen het tsarenrijk in Europa bevolkten, bestaat het grootste uit onkrijgshaftige fatalistische droomers en praters, door den al te langen oorlog verslapt, door de blijkbare mislukking der vervulling van hunnen vrijheidsdroom versuft. Polen en Finnen hebben zich verschanst in eigen, door de wereldmachten erkende rijken. De wilde volksstammen van den Kaukasus zijn nog nauwelijks door de propaganda bereikt. De kleine noordelijke en noordwestelijke randstaten, de zuidelijke en zuidwestelijke Koebankozakken en de boeren der Oekraine, minder apathische elementen, wachten vergeefs op moreelen steun van geordend Europa.

De russische landen zijn aan het verworden, het russische rijk vermolmt. De europeesche rijken, ieder voor zich en elk voor allen, hebben te zorgen, dat ook zij niet door het euvel worden aangetast.

December 1919.
T.H. FOKKER,
Consul-Generaal der Nederlanden.

Contrôle op de staatsuitgaven.

De zuinigheid - met hare sterk retardatieve werking - tot beginsel verheven, als voornaamste richtsnoer te nemen voor het Staatsbestuur, zou stellig geen aanbeveling verdienen. Maar de schatkist is berooid. Wij leven koortsig in het besef dat het zóó niet veel langer gaan kan, verlangend naar de toekomst - op hoop van beter. In onze omstandigheden moet spaarzaamheid met 's lands gelden dan toch zoo stelselmatig mogelijk worden betracht - moet de zuinigheidsidee den regeerder steeds ter zijde gaan, niet als een lastig spooksel, veeleer als een goede genius, immer geraadpleegd, gevolgd waar het kan. Kan beperking in uitgaven alleen geen verbetering brengen - verbetering zonder deze is niet denkbaar.

Dit zoo zijnde, rijst de vraag: wat wordt er gedaan, wat zou er meer dan dit kunnen geschieden, om deze beperking, zoo stelselmatig als het mogelijk is, door te voeren.

Om voorbeelden te noemen:

Een der departementen van algemeen bestuur wil grond koopen - noodig inderdaad, als men wil, - voor het stichten van een gebouw. Daar geen begrootingscrediet beschikbaar is, dient de regeering bij wetsvoorstel een aanvraag om gelden in. Dat voorstel wordt door de Tweede Kamer der Staten-Generaal gaaf aangenomen. In de Eerste Kamer weet een der leden - toevallig met plaatselijke kennis toegerust, of hoe dan ook - zijne collega's te overtuigen, dat de gevraagde koopprijs vele tonnen te hoog is. Hebben nu de Regeering, welke dien prijs wilde betalen, alle leden der Tweede Kamer,

die zich daartegen niet verzetten en alle op één na, der Eerste, die er zonder die één ook ingeloopen zouden zijn, hun plicht verzuimd, door zich niet tijdig ten volle van de betrokken omstandigheden op de hoogte te stellen?

Het gebouw, dat gesticht moet worden, behoeft niet juist op de plaats te komen, waar men het zetten wil. Elders heeft een der andere departementen een gebouw leeg staan, dat voor het doel geschikt zou zijn. Wordt er in zulk een geval eenig toezicht gehouden, dat het beschikbare gebouw in gebruik genomen zal worden en men geene onnoodige uitgaven zal doen voor een nieuw?

Het Rijk bouwt duur. Openbare aanbesteding kan dit niet voorkomen. Gegadigden, die met hun opzet-contracten ook wel particulieren dupeeren, zien niet in dat zij voor den Staat, die het immers gemakkelijker betalen kan dan wie ook en bovendien den aannemer met zoovele voorschriften lastig valt, goedkooper zouden moeten werken. Prijzenswaardig is het dan, als de regeering nagaat, of niet tot kostenvermindering is te komen, door ook eens een gebouw ‘in eigen beheer’ te bouwen. Maar wie ziet toe, dat dit denkbeeld nu ook werkelijk een fair chance krijgt voor verwezenlijking? Als niet alles zoo oeconomisch mogelijk wordt ingericht, als b.v. voor directie, toezicht en wat dies meer zij, hoogbeloonde geëmployeerden en ambtenaren worden aangesteld, is de proef van te voren tot mislukking gedoemd.

Ook bij uitvoering van een werk in eigen beheer blijft een hooge mate van afhankelijkheid van handel en industrie bestaan. Hoe wordt b.v. gezorgd, dat het Rijk terecht komt aan de beste adressen voor aanschaffing van bouwmaterialen? Hoe krijgt het goede waar voor niet te veel geld?

Daargelaten nu, dat de hier gegeven, losjes aaneengeregen voorbeelden zijn ‘ontleend aan de praktijk’, aan aangelegenheden, recentelijk in de Volksvertegenwoordiging of de dagbladen ter sprake gebracht, kan men gemakkelijk inzien, dat dergelijke gevallen zich aanhoudend kunnen voordoen, met eindelooze reeksen van allerlei aard zijn uit te breiden. En wie een antwoord tracht te geven op de vragen, die daarbij uit zuinigheidsoogpunt zijn op te werpen, zal tot weinig afdoende resultaten komen.

Hetgeen het vermoeden wettigt, dat ons eerste vraagpunt:

'wat wordt er gedaan om de beperking der uitgaven stelselmatig door te voeren?' ook slechts een onbevredigend antwoord toelaat.

Bij een algemeene beschouwing dezer vraag kome in de eerste plaats aan de orde het toezicht, door de Staten-Generaal op de uitgaven gehouden.

'De Volksvertegenwoordiging houdt de koorden van de beurs.'

Er is maar weinig in ons financieele staatsrecht, dat werkelijk onomstootelijk vast staat (den stevigsten grondslag heeft veelal nog het ongeschrevene) en ook deze zegswijze is slechts betrekkelijk juist. Er valt niet op af te dingen, als men er alleen mede bedoelt, dat de Volksvertegenwoordiging nu en dan ministers tot aftreden noopt door een begrootingswet af te stemmen[1]. Maar zoolang de regeering aanblijft, dient zij, wat de uitgaven betreft, een vrij groote mate van vrijheid te genieten en heeft zij die ook werkelijk, al zijn de begrootingen nog zoo gespecificeerd.

Een eenvoudig voorbeeld. Op de oorlogsbegrooting staat uit den aard der zaak een zeer aanzienlijk bedrag voor kleeding en uitrusting van het leger. Welnu, ook de beste Tweede Kamer kan niet met zekerheid nagaan, of deze som niet b.v. 25% lager zou kunnen wezen. Zij wordt toegestaan op den negatieven grond, dat men niet kan aantoonen, dat zij te hoog is.

Een in het begrootingsontwerp omschreven uitgaaf, die door de Tweede Kamer geschrapt wordt, zal door de regeering niet licht worden gedaan. Maar het nalaten geschiedt dan gewoonlijk uit deferentie voor de Volksvertegenwoordiging en niet, omdat het niet anders kan. Het zou b.v. dikwijls genoeg mogelijk blijken, zoo'n uitgaaf toch te doen en te betalen uit 'Onvoorziene uitgaven.'

Een onzer ministers van Oorlog, die, wat hem niet kwalijk

1) Dat de regeering geen geld zou kunnen krijgen - geen belastingen zou mogen innen b.v. - als de z.g. Middelenwet werd verworpen of niet tijdig tot stand kwam - is even beslist beweerd als tegengesproken. Ziedaar dus alweer een onzekerheid. Men gaat haar geregeld uit den weg, door te zorgen, dat de Middelenwet vóór nieuwjaar er is. Overigens is dit een punt, dat hier niet nader besproken behoeft te worden.

te nemen viel, niet al te best met financieel recht op de hoogte was en dien ten gevolge nu en dan in de Kamers eenvoudig navertelde, wat men hem op zijn departement had medegedeeld, kreeg bij de behandeling zijner begrooting eens oneenigheid met de Tweede Kamer over een reorganisatie, die hij wilde invoeren. Toen ten slotte uitgemaakt was, dat de Kamer er niet van weten wilde, vond hij goed, het kalf nog even in het oog te stooten, door te zeggen: 'Ik kan het tòch doen, als ik maar binnen de grenzen der begrooting blijf.'

't Was meer onhandig dan onjuist.

De betrokken begrootingsposten stelden gelden beschikbaar voor officierstraktementen in het algemeen. Daar officieren in het algemeen niet afgeschaft konden worden, viel er aan schrapping van die artikelen niet te denken. Wel aan vermindering, met het bedrag dat de reorganisatie zou kosten. De minister meende nu, dat hij het geld voor zijne reorganisatie zou kunnen vinden, door b.v. op de traktementen van andere groepen van officieren te bezuinigen, zoodat hij ook met den verminderden begrootingspost nog wel uitkwam. Dan zou - zoo redeneerde hij, of zoo had men hem voorgezegd - de Tweede Kamer niets hebben in te brengen.

Toch brengt volgens de Grondwet het budgetrecht van de Staten-Generaal niet alleen mede, dat zij moeten medewerken tot het vaststellen der begrootingen van uitgaaf - d.w.z. aanwijzingen te geven hebben omtrent de uitgaven, die gedaan moeten worden - maar ook wel degelijk, dat hun verantwoording geschiede, hoe de Staatsgelden besteed zijn. Die verantwoording behoort volgens de constitutie te worden gedaan over elk dienstjaar, 'onder' overlegging van de door de Algemeene Rekenkamer goedgekeurde Staatsrekening. De praktijk is intusschen geworden, zou men kunnen zeggen, dat de verantwoording wordt afgelegd 'door' overlegging van de rekening.

Wat de Algemeene Rekenkamer betreft, zij knoopt aan de formaliteit der goedkeuring geene opmerkingen vast omtrent het financieel beleid der regeering. Hetgeen zij daaromtrent te zeggen heeft, dient gezocht te worden in hare

jaarverslagen, die intusschen geen aanwijsbaar verband houden met de Staatsrekeningen. Op die verslagen kom ik nader terug.

Ongetwijfeld kunnen de Staten-Generaal, wanneer zij geroepen worden, de rekening over een dienstjaar vast te stellen, aan de ministers inlichtingen vragen en opmerkingen maken, als zij twijfelen aan de zuinigheid van het gevoerde bewind - zoo goed als zij van dit recht gebruik kunnen maken bij elke willekeurige andere gelegenheid. Er is evenwel in de verte niet aan te denken, dat zij alle uitgaven ook maar eenigszins stelselmatig zouden kunnen nagaan. Zij zijn wel genoodzaakt, zich te beperken tot het geven van algemeene wenken of het behandelen van enkele bijzondere gevallen, die toevallig ter kennis hunner leden zijn gekomen. Meer dan dat is niet te bereiken.

Terwijl ik dit schrijf, brengen de nieuwsbladen het bericht, dat een der leden van de Tweede Kamer den Minister van Landbouw de overlegging heeft gevraagd van een gespecificeerden staat van alle inkoopen van granen, meel en bloem van granen, sinds zijn optreden door zijn departement gedaan, met vermelding bij elken koop van den naam van den verkooper, de hoeveelheid, de qualiteit, den prijs, den tijd van verlading, enz. Hier wordt dus over een gedeelte van zijne gestie in zake de broodvoorziening eene volledige rekening gevraagd van den Minister. Blijkens de omschrijving en de opsomming van de verantwoordingsstukken, met welke de steller van de vraag die rekening belegd wenscht te zien, schijnt deze van meening te zijn, dat de Kamer, als aan zijn verzoek voldaan wordt, die rekening en verantwoording van a tot z behoorlijk zal kunnen beoordeelen. Het zal wel blijken, dat dit niet gaat. Maar zelfs al gelukte het voor dit eene onderdeel van het regeeringsbeleid, hoe zou de Kamer ooit het geheel van alle handelingen der regeering, waar uitgaven mede gemoeid zijn, kunnen nagaan? Al hadde zij nog zulk een staf van ambtenaren tot hare beschikking, al konden deze haar nog zulke volledige inlichtingen verstrekken, zoodat zij niet uitsluitend behoefde af te gaan op schriftelijke verklaringen van problematiek nut - het zou haar geheel onmogelijk zijn, den noodigen tijd te vinden. De eigenlijke contrôle op de uitgaven berust onver-

mijdelijk elders, de Staten-Generaal geven er slechts sanctie aan.

Aan de behandeling der Staatsrekeningen gaat nog iets vooraf, dat eigenlijk iets meer naar het doen van verantwoording door de ministers gelijkt, nl. de indiening en behandeling van de zoogenaamde regularisatiewetten.

Het kan zijn - is geheel aannemelijk zelfs - dat de makers onzer Grondwet, met name in 1848, van de gedachte zijn uitgegaan, dat de begrooting een crediet was van de wetgevende op de uitvoerende macht, door deze niet te overschrijden. Maar dan hebben zij zich iets gedacht, dat in de praktijk onmogelijk bleek.

En al zegt nu ook artikel 24 van de Rekenkamerwet (van 5 October 1841 Staatsblad nr. 40) dat de sommen, bij ieder artikel der begrootingen uitgetrokken, zullen worden beschouwd als maximum van uitgaaf - dit brengt wel mede, dat de Rekenkamer eene uitgaaf niet als wettig kan erkennen, wanneer het bedrag van het begrootingsartikel waarop deze geboekt moet worden, tot die boeking ontoereikend is, maar het heeft niet noodzakelijk ten gevolge, dat uitgaven boven de in de begrootingen vermelde bedragen niet gedaan kunnen worden.

Eene begrooting is nu eenmaal slechts eene raming, deze kan mee- maar ook tegenvallen. In beperkte mate wordt daarmede dan ook rekening gehouden in de begrootingswetten zelve, door de opneming van artikelen voor ‘onvoorziene uitgaven’, welker bedragen zoo noodig mogen worden overgeschreven op andere artikelen. Maar ook met deze aanvulling komt men er dikwijls niet. En stel u nu eens voor, dat de regeering een rivierdijk eenvoudig liet doorbreken, omdat er geen geld genoeg op de begrooting stond, om zoo'n onheil te voorkomen; of de laatste maanden van het jaar het geheele leger met groot verlof zond, omdat de artikelen, waaruit de voeding der soldaten betaald moest worden, uitgeput waren en zij dus geen geld beschikbaar had om eten te koopen voor de menschen!

Neen, tal van uitgaven mòeten eenvoudig gedaan worden, genoeg geld of niet genoeg geld op de begrooting - zelfs al was er heelemaal niets[1]. En evenzeer zijn er vele uit-

1) Vele uitgaven moeten ook gedaan worden, niet omdat zij onvermijdelijk zijn, maar omdat zij op wettelijk voorschrift berusten - b.v. subsidiën aan bijzondere scholen, krachtens de onderwijswet. Over dergelijke uitgaven moet bij de behandeling der begrooting niet worden gediscussieerd. In zooverre was het stelsel, aanvankelijk door de mannen van 1814 voorgestaan, hoezeer het terecht geen ingang gevonden heeft, nog zoo dwaas niet. Zij wilden twee begrootingen. Eene, die doorloopend van kracht bleef en alleen gewijzigd werd, als het noodig bleek. En daar naast eene voor bepaalde tijdvakken, de ‘buitengewone’ uitgaven bevattende. Men had op deze wijze de uitgaven, die in elk geval moesten gedaan worden, niet telkens opnieuw vast te stellen en hield die, waarover te praten viel, afzonderlijk. Wat voor het overzicht wel gemakkelijk was.

gaven, die als het rigoureus noodzakelijk was, wel zouden kunnen wachten, totdat er gelden voor op de begrooting zijn, maar waarvan het toch zeer wenschelijk is, ze niet zoo lang uit te stellen.

Het kan dus noodig zijn de begrooting te overschrijden. Indien dit geschied is, weigert echter de Algemeene Rekenkamer, op grond van hare instructie, de uitgaven als wettig te erkennen en kunnen zij in de Staatsrekening niet worden opgenomen. Om deze onregelmatigheid te vermijden, maakt men dan een wet, om de betrokken begrooting alsnog aan te vullen, ofschoon het 'begrooten' van een uitgaaf, die reeds gedaan is, eigenlijk een ongerijmdheid is. Dergelijke wetten noemt men regularisatiewetten.

Met het ontwerp van een regularisatiewet treedt de regeering dus voor het forum der Volksvertegenwoordiging, om zich te verantwoorden ter zake van begrootingsoverschrijding. Zoolang een minister binnen de perken van zijn budget blijft, behoeft hij in den regel niet aan te toonen op welke wijze hij de gelden, die te zijner beschikking waren gesteld, besteed heeft; als hij daar buiten treedt, moet hij toelichting geven. Maar ook in dit opzicht maken de Kamers het der Regeering gewoonlijk niet al te moeilijk. Met een zeer algemeene uiteenzetting zijn zij in den regel tevreden. Maken zij nog opmerkingen, dan zijn het klachten over grove onjuistheden in de oorspronkelijke ramingen of - gelijk boven gezegd - algemeene aansporingen tot zuinigheid of besprekingen van bijzondere gevallen. Of het bestuur werkelijk in alle opzichten zuinig is geweest, treedt ook bij de behandeling van begrootingsoverschrijdingen maar zelden

aan den dag. De Kamers moeten zich wel tevreden geven, zoolang zij zelf niet het bewijs weten te leveren, dat er te roekeloos met 's lands gelden is omgesprongen. En zij zouden daarin in den regel te kort schieten, zelfs al was dit toch feitelijk wel geschied.

Het verwerpen van een regularisatiewet is dan ook een hooge zeldzaamheid. Trouwens, wat bereikt men er mede? Het kan wel zijn, dat als de aanvulling der begrooting gevraagd wordt, de uitgaven nog niet betaald zijn. Maar als de leverantiën, waarover het gaat, zijn gedaan of de werken uitgevoerd, staan de vorderingen van de leveranciers en aannemers op den Staat vast, en moeten betaald worden, zelfs al willen de Staten-Generaal er geen gelden voor op de begrooting brengen. Daaraan twijfelt sedert lange jaren wel niemand meer. Men denke aan de bekende zaak-Bourbon.[1)]

Wat dan? Aan de uitspraak van de Volksvertegenwoordiging zou het karakter gegeven kunnen worden van een votum van wantrouwen, dat den betrokken minister tot aftreden dwong. Maar dit paardenmiddel toe te passen om gebrek aan zuinigheid te wreken, gaat toch niet aan. In den aanvang wees ik er reeds op, dat spaarzaamheid in deze tijden een voornaam ding is, maar toch niet tot eerste beginsel van regeeringsbeleid mag worden genomen.

Bovendien, al ging de minister heen, wat zou het baten? Zijn aftreden maakt hetgeen eenmaal geschied is, niet onge-

1) Arrest van den Hoogen Raad van 5 October 1849.
Den 4en October 1845 had de Regeering krachtens Koninklijke machtiging een contract gesloten met C.E. de Bourbon, tot aankoop van door dezen gedane uitvindingen van 'nieuwe oorlogsmiddelen'. Later ontstond geschil omtrent de uitvoering dezer overeenkomst en in 1849 ontkende de regeering de geldigheid van het contract, omdat er geen begrootingsartikel bestond, waarin de uitgaaf omschreven was. Ook de Tweede Kamer wilde van het contract niet weten. Bij de discussie werd beweerd, dat de medecontractant had kunnen weten, dat er geen begrootingswet bestond, die crediet verleende om hem te betalen en Thorbecke achtte het een ongeschreven rechtsregel, dat geen ministerden Staat kon verbinden dan krachtens eene wet. De Hooge Raad vond echter deze argumenten niet afdoende en veroordeelde het Rijk tot betaling. Toen zijn noodgedwongen alsnog *f* 27.750 op de begrooting van Marine en *f* 78.950 op die van Oorlog gebracht, om de betwiste vorderingen te voldoen.

daan en er is geen waarborg, dat zijn opvolger, die immers weer andere zaken te behartigen krijgt, beter zal zijn. Daarbij verliezen we wel eens te veel uit het oog, dat de minister wel als de verantwoordelijke man voor de Kamers staat, maar dat hij in werkelijkheid dikwijls maar heel moeilijk kan zorgen, dat zuinigheid betracht wordt, als hij met ambtenaren moet werken, die nu eenmaal niet zuinig zijn aangelegd. Hij kan het parool 'zuinigheid' uitgeven zoo goed als een ander wachtwoord en moet natuurlijk zooveel mogelijk toezien, dat men zijn wenschen nakomt. Maar of het hem gelukken zal, dit te bewerken? Men wordt niet spaarzaam op commando.

Ja, die ambtenaren! Ondanks de rechteloosheid, waarover zij veelal klagen, zitten zij in zeker opzicht in een heilig huisje, waar maar heel moeilijk bij te komen is. Bevelen voor concrete gevallen moeten zij natuurlijk opvolgen, anders stellen zij zich aan bestraffing wegens plichtsverzuim bloot, maar om hen te laten werken in een gegeven richting, die nu eenmaal de hunne niet is - dat is niet gemakkelijk. Bij iedere instelling in het burgerlijk leven kan men den ondergeschikten bevelen: 'werkt zus of zoo - in dezen of dien geest' en bij twijfel, of zij het doen zullen, kan er op volgen: 'of ge zult de gevolgen ondervinden.' Maar de ambtenaren? Wat geschiedt er, als zij den geest, waarin de minister hen leiden wil, niet weten te vatten? De minister kan desnoods heengaan, als hij zijn en hun gedrag niet voldoende weet te rechtvaardigen tegenover de Staten-Generaal, maar hun geschiedt ter zake zelden iets. Men kan hier theoretische beschouwingen tegenover stellen - de praktijk is nu eenmaal zoo.

Men versta mij hier goed. Het komt niet in mij op, te willen beweren, dat de Rijksambtenaren in het algemeen slordig, verkwistend of niet zuinig genoeg zouden zijn. Ik poneer slechts de stelling, dat als het ambtenarencorps in dit - of een ander - opzicht eens niet goed wilde, een minister - hun chef voor o, zoo korten tijd! - het moeilijk genoeg met hen zou hebben. Ook hierom is het dus zeer terecht, dat men in de Kamers den minister, wiens ambtenaren niet zuinig genoeg waren, daarover niet àl te hard zou vallen.

Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid staan in nauw verband tot elkander. De tweede zou een noodzakelijk complement op de eerste genoemd kunnen worden. Immers, wat heeft een lastgever er aan, of hij tot zijn lasthebber kan zeggen: ‘doe mij verantwoording over de opdracht die ik u verstrekte, toon mij aan, dat ge die naar behooren hebt vervuld,’ als daarop niet volgen kan: ‘wanneer blijkt, dat ge mij nadeel berokkend hebt, spreek ik u voor die schade aan, zult ge mij die hebben te vergoeden?’ Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid staan dus tot elkander als oorzaak tot gevolg ongeveer[1)], maar zij zijn niet twee woorden voor hetzelfde begrip. In ons recht zijn die twee dooreen gehaspeld. Zoo zegt ons Burgerlijk Wetboek, dat de mandataris *verantwoordelijk* (lees: aansprakelijk) is voor de kosten, schaden en interessen, die door het niet ten uitvoer brengen van den last zouden kunnen ontstaan; dat hij niet alleen *aansprakelijk* is wegens kwaad opzet, maar ook wegens verzuimen; dat niettemin de *verantwoordelijkheid* (lees weer: aansprakelijkheid) wegens verzuimen minder streng wordt toegepast, als de last om niet is aanvaard; dat de lasthebber *verantwoordelijk* is voor dengeen dien hij in zijn plaats gesteld heeft, enz. Zoo zegt ook de wet op de ministerieele verantwoordelijkheid, dat de financiëele verantwoordelijkheid bij een nadere wet zal worden geregeld en bedoelt dan klaarblijkelijk de geldelijke aansprakelijkheid. Maar die in 1855 in uitzicht gestelde nadere wet laat (wegens de onmogelijkheid om haar samen te stellen?) nog steeds op zich wachten. Zoolang zij er niet is, kunnen dus de ministers, hoezeer verantwoordelijk,[2)] niet worden aange-

1) Anders: De lastgever kan den mandataris *aanspreken* om *verantwoording* te doen en als daaruit blijkt, dat hem door verkeerde daden of verzuimen schade berokkend is, hem *nader aanspreken* om vergoeding. Ook als men aldus aansprakelijkheid als een ruimer begrip opvat, staat zij niet gelijk met verantwoordelijkheid.

2) Ook de wijze waarop de uitgaven verantwoord moeten worden, dient volgens artikel 126 van de Grondwet bij de wet te worden geregeld. Maar het uitblijven van *deze* wet heeft natuurlijk niet ten gevolge, dat de ministers nu niet *verantwoordelijk* zijn wegens hunne uitgaven. Bij gebreke eener wet zijn zij niet aansprakelijk, maar, wet of geen wet, hunne algemeene verantwoordelijkheid blijft Zie ook artikel 54 van de Grondwet. Aangezien, gelijk in dit opstel betoogd is, de Staten-Generaal een ongeschikt lichaam zijn om een stelselmatige verantwoording van de uitgaven op te nemen, kunnen wij het ook heel best buiten die door de Grondwet verlangde regeling van de verantwoording stellen.

sproken voor schadevergoeding, als zij den staat door verkeerd beleid of verzuim nadeel berokkend hebben.

Gelukkig behoeven wij niet aan te nemen, dat het in Nederland zoover zou komen, dat aan ministers kwade trouw of misdadige achteloosheid bij het doen van uitgaven zou kunnen worden bewezen. Als er ooit een wet op de ministerieele aansprakelijkheid kwam, zouden daarbij echter geene te goeder trouw begane dwalingen opgenomen worden onder de feiten, die tot schadeverhaal op de ministers aanleiding zouden kunnen geven - dat spreekt van zelf. Hieruit vloeit voort, dat financieel aansprakelijk stellen van de hoofden der departementen in de praktijk evenmin zou voorkomen, ook al bestond de vereischte wet, als strafrechtelijk veroordeelen. Deze hoogst gelukkige omstandigheid - die een wet op de geldelijke aansprakelijkheid overbodig schijnt te maken - brengt dan echter mede, dat staatsuitgaven, eenmaal gedaan, ook onherroepelijk ten laste van den staat blijven, ook al is er niet zooveel mogelijk zuinigheid betracht. En daaruit volgt dan weer opnieuw, dat een onderzoek achteraf ter zake van spaarzaamheid, gewoonlijk niet veel ander gevolg kan hebben, dan wenken om voortaan voorzichtiger te wezen, zonder vasten waarborg, dat aan die wenken zal worden voldaan.

Ten aanzien van de verantwoordelijkheid der ministers aan de Staten-Generaal mogen we nu de volgende conclusies trekken:

Deze verantwoordelijkheid brengt, ook al maken de Kamers een ruim gebruik van haar recht om inlichtingen te vragen, ten aanzien van de Staatsuitgaven niet een regelmatig toezien mede, dat zuinigheid wordt betracht. Zoodanig toezicht zou van elders moeten uitgaan en zoo mogelijk preventief moeten werken.

Laat ons thans nagaan, in hoeverre de contrôle, door de Algemeene Rekenkamer gevoerd, aan dit doel beantwoordt.

Onze Rekenkamer dateert van het Herstel van Nederlands Onafhankelijkheid.

Wel is waar leerden we op school bij de vaderlandsche geschiedenis, dat Philips de Goede van Bourgondië haar instelde, maar de colleges, algemeene of gewestelijke, die voor 1813 den naam Rekenkamer droegen, verschilden in karakter geheel van de tegenwoordige. De rekenkamers van vroeger werkten voor den vorst, daarna voor de - souvereine - Staten. Had men haar, zooals zij toen waren, in onze nieuwe staatsinstellingen overgeplant, zij zouden eenvoudig geworden zijn eene afdeeling van het Departement van Financiën. Maar tijdens het Herstel stichtte men een ander college. Er kwamen nu Staten-Generaal aan wie de Regeering verantwoording schuldig was, maar die - toen zoo min als nu - een geregelde contrôle op de financiën niet zelf konden voeren en behoefte hadden aan eene instelling die dit voor hen deed. De Rekenkamer werd dus mandataris van de Staten in hun nieuwe karakter van volksvertegenwoordiging tegenover de regeering - en kwam daardoor vanzelf in eene geheel andere positie dan te voren. Dat het besef, wat er uit de verantwoordelijkheid der uitvoerende macht aan de wetgevende te halen viel, in die dagen nog heelemaal niet rijp was, weten we uit de politieke geschiedenis van ons volk in die dagen. In verband daarmede kon de noodzakelijkheid van het bestaan eener Rekenkamer dan ook niet diep gevoeld worden. Dit blijkt al mede uit het feit, dat Hogendorp in zijne Grondwetschets de vermelding van zoo'n college geheel vergat. De opmerking van een lid der Commissie die met hem dat ontwerp nader bestudeerde, bracht de Rekenkamer alsnog er in.

Er staat dan tegenwoordig in de Grondwet, dat de Rekenkamer er is en dat hare taak bij de wet wordt geregeld. De aanvankelijk gekozen omschrijving, dat dit College diende om de staatsrekeningen op te nemen,[1)] is nader achterwege gelaten - zij was dan ook waarlijk al te eng.

Toch is het alweer de vraag, of zij niet karakteristiek was voor den staat van zaken, zooals die zich na 1813 aanvankelijk vertoonde. Beteekende voorloopig de werkzaamheid van de Volksvertegenwoordiging volstrekt niet zooveel, als men er eigenlijk van had mogen verwachten,

1) Mitgaders de rekeningen van de bijzondere comptabelen.

de Algemeene Rekenkamer heeft naar het schijnt in den beginne haar taak ongeveer in denzelfden geest opgevat als deze. Ook de wettelijke instructies, die men voor haar vaststelde, maken niet den indruk, dat men aan hare nieuwe roeping recht liet wedervaren. Toen dan ook het politieke leven roeriger werd, kwam aanstonds de klacht, dat de Rekenkamer eigenlijk niet veel anders was dan een registratiebureau. Die klacht hield verband met het ontwakend inzicht, dat de uitvoerende macht van hare verantwoordelijkheid een averechtsche opvatting had, zoodat o.m. het begrootingsrecht van de wetgevende macht vrijwel op een formaliteit neerkwam, terwijl daarbij het financieel beheer volkomen spaak liep.

Eindelijk werd bij de wet van 5 October 1841 Stbl. nr. 40 een nieuwe instructie voor de Rekenkamer vastgesteld, die haar gelegenheid moest geven, meer dan tot dusver aan hare roeping te voldoen.

Wie nu deze wet - die, behoudens enkele wijzigingen, in den loop der tijden er in aangebracht, tot op den huidigen dag van kracht is gebleven - opslaat, in de hoop, zich daaruit een duidelijk beeld van de werkzaamheden der Rekenkamer te kunnen vormen, zal bedrogen uitkomen.

De discussiën, die er over gevoerd zijn, maken den indruk, dat de beteekenis harer bepalingen zelfs aan degenen, die haar tot stand brachten, niet in alle opzichten duidelijk zijn geweest. Zooveel is zeker, dat er nogal wat in voorkomt, waarvan de strekking ons tegenwoordig duister is. Een pronkstuk van wetgeving is het alles behalve. Den wetgever van 1841 daarvan geen verwijt! De herhaalde mislukte pogingen van later datum, om de Rekenkamer aan een beteren leidraad te helpen, hebben wel bewezen, hoe moeilijk het is, in dit opzicht iets nieuws en goeds te leveren.

Nieuw was trouwens de wet van 1841 slechts voor een gedeelte. Er is heel wat uit de oude instructiewet overgenomen. Naar het opbouwen van een goed sluitend systeem van bepalingen is trouwens niet gestreefd, er is slechts werk gemaakt van hetgeen op dat oogenblik meer in het bijzonder de aandacht trok. De Rekenkamer moest de Staten-Generaal door een jaarverslag op de hoogte houden van hare werkzaamheden, maar bovenal moest zij helpen zorgen, dat er

geene uitgaven gedaan werden, buiten de begrooting om, zooals men dat noemt. Dat is, van het standpunt gezien, dat wij in dit opstel tot het onze nemen, een uitmuntend stelsel; zulk een stipte orde in het beheer moet, het kan niet anders, zuinigheid van beheer ten goede komen. Jammer is het dan ook in zooverre, dat het zoozeer gewenschte resultaat door de nieuwe wet toch eigenlijk niet is bereikt. Ondanks de formaliteiten, welker vervulling zij tot dat doel verplichtend stelde, is het niet onmogelijk geworden, dat de regeering uitgaven zou doen buiten de begrooting. De befaamde 'Veertientonzaak' van het Departement van Oorlog zou als voorbeeld daarvoor kunnen gelden. Immers, toen de begrooting voor 1895 bij de Tweede Kamer werd ingediend, zag de minister van Financiën zich verplicht tot de opzienbarende mededeeling, dat sedert 1888 voor de aanschaffing van kleeding en uitrusting voor militairen een bedrag van ongeveer een millioen vierhonderdduizend gulden meer was uitgegeven, dan uit de sommen, bij de begrootingen voor 1888 tot 1893 toegestaan, kon worden bestreden.

Men weet, dat daarop onderzoek en verandering van het comptabel beheer bij het Ministerie van Oorlog gevolgd is.

Laat ik er bij zeggen, dat er sedert, voor zoover ik weet, geen geval bekend is geworden, dat de imperfectie in dit opzicht van de Rekenkamerwet tot noemenswaardig misbruik aanleiding zou hebben gegeven en naar het schijnt zorgen het Ministerie van Financiën en de overige departementen er voor, dat aldus aanvankelijk onregelmatig uitgegeven bedragen zoo spoedig mogelijk worden geregulariseerd. Dit doet het te kort schieten der wet evenwel niet te niet. Het gaat goed, omdat onze regeeringen soliede en hare ambtenaren betrouwbaar zijn. Zoo is er wel meer in onze staatscomptabiliteit.

Hoe dit zij, op die quaestie van geld uitgeven buiten de begrooting om is bij het in elkander zetten der wet en bij de discussie daarover in 1841 sterk de nadruk gevallen. Hoe weinig het den wetgever te doen is geweest om een welgeproportionneerd geheel van voorschriften, is te zien aan de nonchalance, waarmede hij de - toch voorzeker ook genoeg belangrijke - contrôle op de Rijksmiddelen en inkomsten heeft behandeld. Het toezicht op de uitgaven vormt

verreweg het meest omvangrijke gedeelte van de taak der Algemeene Rekenkamer, dat is ook in hare jaarverslagen met een oogopslag te bespeuren.

Er is dan ook veel en belangrijke contrôle op de inkomsten noodig buiten de Rekenkamerwet en buiten de Rekenkamer om. Men denke bij voorbeeld aan de Inspecties der Belastingen. Dat de Ontvangers regelmatig verantwoording doen en dat hunne ontvangsten naar behooren geboekt worden, daarop houdt de Algemeene Rekenkamer het oog. Dat b.v. de kohieren goed worden opgemaakt en uitgevoerd en de gelden dus behoorlijk binnenkomen, daarop zien anderen toe.

Laten wij ons echter thans bepalen tot het toezicht van de Rekenkamer op de uitgaven en zien, in hoeverre dit, hetzij opzettelijk of onwillekeurig, tot bezuiniging kan medewerken.

De Instructiewet van 1841, zooals ik reeds opmerkte niet overduidelijk en veel verouderd, zegt ons hieromtrent niet zoo heel veel. Een betere kijk op het eigenlijke werk van de Rekenkamer is te verkrijgen door raadpleging van de jaarverslagen, die zij aan de Koningin uitbrengt en die aan de Staten-Generaal worden medegedeeld.

Een voornaam deel dan van de taak der Rekenkamer is het verevenen, d.w.z. als wettig erkennen, van uitgaven. Zij moet daartoe nagaan, voor zoover hare medewerking wordt ingeroepen vóórdat de betaling geschiedt, of de vorderingen, die schuldeischers op den Staat beweren te hebben, deugdelijk zijn en als de uitgaven eerst te harer kennis komen na de betaling, of deze betaling terecht is geschied. Zij neemt dus kennis van, al of niet reeds voldane, vorderingen. Vóórdat een eisch tot betaling is gedaan, treedt zij niet op. Het ontstaan der vorderingen ligt dus buiten den invloed van de Rekenkamer. Welke ambtenaren de regeering wil aanstellen en hoe zij die bezoldigen wil - welke werken zij zich verplicht acht te ondernemen, en wat zij daaraan denkt ten koste te leggen - welke goederen zij wil aanschaffen en tot welke hoeveelheden en prijzen - over dit alles behoeft de Regeering niet met de Rekenkamer te rade te gaan: deze laatste is in hoofdzaak een controleerend lichaam en regeert niet mede. Zij kan aan haar oordeel over de doelmatigheid van uitgaven geen rechtsgeldige gevolgen verbinden. Natuur-

lijk kan zij nu en dan wel in de gelegenheid zijn, zich over doelmatigheid of ondoelmatigheid eene meening te vormen, het is haar recht, die meening mede te deelen aan den minister wien de zaak aangaat en er melding van maken in haar jaarverslag, maar op grond van een afkeurend oordeel der Rekenkamer kan geene betaling van vorderingen geweigerd worden.

Het is goed, dat dit zoo is, maar er volgt vanzelf uit, dat de macht van de Algemeene Rekenkamer, om te voorkomen dat onnutte uitgaven gedaan worden en dat de schatkist schade lijdt, zeer beperkt is.

Stel, dat een aannemer zich verbonden heeft, leveringen te doen tot een bedrag van een millioen, maar daarbij een voorschot bedongen van eenige tonnen; dat hij fout gaat na de ontvangst van dat voorschot, maar voordat hij nog iets geleverd heeft; dan lijdt de Staat aanmerkelijke schade, die wellicht niet te verhalen is. Nu kan de Rekenkamer er op wijzen, dat men dergelijke onereuse contracten niet moet sluiten, althans niet zonder borgstelling te eischen voor de voorschotten. Maar zij kan het gebeurde niet ongedaan maken; zij kan, al is de leemte in het contract haar duidelijk voordat de voorschottermijn betaald wordt, de voldoening van dezen niet verhinderen; zij kan ook niet voorkomen, dat dezelfde gevaarlijke overeenkomst ondanks hare waarschuwing, bij een volgende gelegenheid weer gesloten wordt, als de administratie nalatig genoeg is, haren wenk niet ter harte te nemen.

Als de regeering bij het aanvaarden van geldelijke verplichtingen hare wettelijke bevoegdheid overschreed, zou de Rekenkamer, die alle vorderingen vóór alles heeft te toetsen aan de wetten, hare medewerking tot de betaling moeten weigeren. Maar zou dat de betaling kunnen voorkomen?

Volgens de thans gangbare meening zou de Staat tòch genoodzaakt kunnen worden de door zijn vertegenwoordigers, zij het met machtsoverschrijding, aangegane schuld te voldoen. Hij zou in rechten kunnen betrokken worden en tot betaling veroordeeld.

In zooverre kan men dus zeggen, dat de schuldeischers van den Lande hunne rechten ontleenen aan hunne praestaties of contracten, onafhankelijk van uitspraak of oordeel der Algemeene Rekenkamer.

En zoolang de geldelijke aansprakelijkheid der ministers niet geregeld is, kan de Staat de voldoening van de door dezen ten onrechte aangegane verplichtingen ook niet op hen verhalen.

Dit alles neemt niet weg, dat de eisch, dat de Rekenkamer de schuldvorderingen aan de wet zal toetsen, wel degelijk zijn belang heeft en geschikt is, het doen van onwettige uitgaven tegen te gaan. De door onachtzaamheid veroorzaakte zijn niet te voorkomen, maar willens en wetens zal de administratie zoo. licht niet hare bevoegdheden overschrijden: zij zou, ten gevolge van de weigering der verevening door de Rekenkamer en van de vermelding der feiten in het jaarverslag van dit College, onvermijdelijk in moeilijkheden komen met de Staten-Generaal. Daarbij: in de meeste gevallen, dat de Rekenkamer aanleiding vindt over wetsbepalingen of reglementen briefwisseling te voeren met de departementen, is er geen sprake van uit onachtzaamheid of met opzet verkeerd doen dezer laatsten, maar van verschil in opvatting. Dat de Rekenkamer daarbij de zienswijze voorstaat, die tot de minste uitgaven leidt, behoeft geen betoog. Weet zij hare meening ingang te doen vinden, dan draagt zij derhalve ook hiermede bij tot het bevorderen van zuinigheid.

De Rekenkamer heeft zich ook, zegt artikel 28 harer instructie, te overtuigen van de deugdelijkheid van de bewijsstukken, die tot staving van vorderingen aan haar zullen moeten worden overgelegd. Dit doet zij dan ook, blijkens de verslagen, met groote nauwgezetheid en dikwijls met succes. Herhaaldelijk werden dubbele en zelfs drievoudige betalingen door haar toedoen voorkomen of achterhaald, menigmaal werden vorderingen van aannemers verminderd, nadat zij gewezen had op een onjuiste, voor het Rijk nadeelige, toepassing der bepalingen hunner contracten.

Maar ook van ondervonden moeilijkheden spreken de jaarverslagen. Het wetsartikel is eigenlijk alleen doeltreffend, zoolang en voor zooveel de administratie met het controleerend college medewerkt.

Als bijvoorbeeld uitgaven aan het toezicht van dit laatste worden onttrokken, doordat zij den ambtenaren die ze voorloopig betaald hebben, in den vorm van een toeslag op traktement of van eene gratificatie of onder de omschrijving

‘belooning voor extra werkzaamheden’ worden teruggegeven - dan kan de Rekenkamer tegen een dergelijke onjuiste handelwijze opkomen, als zij het bemerkt, maar dat zij er achter komt, blijft toch altoos min of meer toeval.

Toen een der Departementen alle vorderingen van aannemers ging belasten met eene korting ten behoeve van een bijzonder fonds - hetgeen natuurlijk een minstens gelijke verhooging van hunne prijzen medebracht - duurde het omtrent veertig jaar, voordat de Rekenkamer er achter kwam en bewerken kon, dat aan deze administratieve verkeerdheid[1)] een eind kwam.

Gelukkig echter kunnen wij aannemen, dat het onttrekken van uitgaven aan de wettige contrôle niet vaak voorkomt, en dat de Departementen over het algemeen medewerken, om de noodige gegevens te verstrekken.

Intusschen kan de vraag gesteld worden: ‘wat is te verstaan onder deugdelijke bewijsstukken tot staving van vorderingen?’

Om één - zeer groote - groep van pretenties te nemen: die van aannemers van werken en leveranciers van goederen. Deze dienen in het algemeen declaraties in, waarop hetgeen zij verricht of geleverd hebben, omschreven staat. De Rekenkamer kan niet weten, of zulk een declaratie deugdelijk is, zonder een bewijs van oplevering of dienstpraestatie, dat dan ook geregeld door haar wordt verlangd. Maar zulk een certificaat of verklaring behoort dan óók tot de bewijsstukken betreffende de vordering. Moet nu de Rekenkamer zich ook van de deugdelijkheid daarvan overtuigen? Dit zou zij in verreweg de meeste gevallen niet kunnen. Het zou er trouwens op neer komen, dat zij zelve door hare ambtenaren zou moeten laten nagaan of leveringen en werkzaamheden behoorlijk hadden plaats gehad en dan ware immers eene door een ander afgegeven verklaring van praestatie overbodig.

Dat de taak om zelf de uitvoering van werken en wat dies meer zij na te gaan, niet aan de Kamer zou kunnen worden opgelegd, spreekt vanzelf; al was het slechts, omdat zij geen technisch personeel heeft.

1) Administratieve verkeerdheid; zoo iets behoeft nu nog niet beslist een misbruik te wezen. Maar dat het zoovele jaren voor de Rekenkamer verborgen kon blijven, teekent den toestand.

Zij moet dus nagenoeg uitsluitend afgaan op de haar door de administratie verstrekte verklaringen en het is derhalve voor haar van groot belang, dat deze betrouwbaar zijn. Daarop wordt dan ook telkens gewezen. Daarvan hangt grootendeels de waarde van hare contrôle af. Als door een ambtenaar valsche verklaringen worden afgegeven, of valsche stukken worden opgemaakt, bestaat de mogelijkheid, dat dit wordt bemerkt door andere ambtenaren van de administratie zelve en ook, dat de Rekenkamer er het eerst achter komt, maar deze laatste kans is slechts zeer gering. Hierin schuilt nu geen groot gevaar, zoolang onze bestuursambtenaren over het algemeen eerlijk blijven en wie twijfelt daaraan? Mocht het echter anders worden, dan zou de Rekenkamer het kwaad niet kunnen verhelpen of te keer gaan.

Toen er in 1913 sprake van kwam, of de comptabele contrôle op het beheer der Staatsmijnen niet gevoerd kon worden in de bureaux dier instellingen zelf - waardoor voorkomen zou worden, dat omvangrijke bescheiden dubbel opgemaakt moesten worden - beval de Commissie van leden der Tweede Kamer, die rapport uitbracht over het Rekenkamerverslag 1913, dit denkbeeld warm aan. Zij meende, dat de Rekenkamer door onderzoek ter plaatse waar de uitgaven worden gedaan en de ontvangsten worden verkregen, niet alleen dubbel werk kon vermijden, maar ook door beter inzicht, van nabij verkregen, deugdelijker contrôle kon uitoefenen, met minder last voor den betrokken diensttak.

Sedert heeft de wet de gelegenheid tot dergelijke plaatselijke contrôle opengesteld. Wellicht zou deze ook buiten de zoogenaamde Staatsbedrijven en de crisisbureaux uitgebreid kunnen worden. Zij kan zeker tot vereenvoudiging in de administratie leiden en ook tot beter inzicht, in zooverre zij het den controleurs gemakkelijker maakt, zich met de administrateurs te aboucheeren. Men moet zich echter niet voorstellen, dat de contrôle daardoor van karakter zal veranderen Zij blijft - en moet blijven - contrôle van bescheiden.

In dit verband trekt de aandacht het juist verschenen Rekenkamerverslag over 1918, waarin de resultaten der ‘plaatselijke contrôle’ in een afzonderlijke rubriek zijn verzameld. Belangrijke mededeelingen staan daar bijeen, omtrent

de wijze, waarop soms met 's lands gelden wordt omgesprongen. Maar bij lezing is het gemakkelijk na te gaan, dat de Rekenkamer de verkeerde praktijken even goed ontdekt zou hebben, als zij de bescheiden op de gewone wijze in hare eigen bureaux had geverifieerd.

Dat de Rekenkamer toezicht houdt, dat de uitgaven worden aangewezen op de begrootingsposten waarop zij naar haren aard behooren en dat er geen vermenging van fondsen over verschillende dienstjaren of van verschillende begrootingen plaats hebbe, is uitstekend voor het handhaven van stipte orde in het comptabel beheer en deze is een eerste vereischte, om tot een zuinige administratie te geraken. Dat hare verplichting, zich te overtuigen van het toereikende der betrokken begrootingsposten niet afdoende is om overschrijding der budgetten te keeren, zagen wij reeds. Het zou voorzeker een goede bevordering van spaarzaamheid zijn, als er zooveel maar eenigszins mogelijk was, de hand aan gehouden werd, het bij elk begrootingsartikel toegestaan bedrag te beschouwen als een maximum van uitgaaf. Dit kan geschieden, als de Staten-Generaal het den Ministers niet al te gemakkelijk maken, zich te verantwoorden op begrootingsoverschrijdingen.

Dat overigens de Rekenkamer, zooveel hare bevoegdheid medebrengt, op zuinigheid en nog eens zuinigheid aandringt, daarvan getuigt schier iedere bladzijde harer verslagen - al wordt toepassing van het artikel der Rekenkamerwet, dat haar meer in het bijzonder de verplichting oplegt, ‘ten allen tijde zoodanige voordrachten en mededeelingen te doen, als, volgens haar inzien kunnen leiden tot vermindering of besparing van staatsuitgaven en tot vereenvoudiging van 's Rijks geldelijk beheer’, daarin zelden aangetroffen. Maar dit komt, omdat het artikel voordrachten aan de Kroon[1)] beoogt, terwijl de Rekenkamer in den regel hare voorstellen doet aan de ministers. Wij zagen echter, dat het vermogen der Kamer, om na te gaan wat weelde-uitgave is en wat niet, wat noodzakelijk is en wat te vermijden, binnen vrij enge grenzen beperkt

1) In zooverre is het uit den tijd. Het werd in de wet gezet toen Koning Willem I, met zijn sterke neiging tot zelfbemoeienis en inmenging wel van het staatstooneel was afgetreden, maar zijn geest toch nog vaardig was over de administratie.

is. Kenschetsend in dit opzicht zijn de volgende aanteekeningen, te vinden in haar verslagen over 1883 en over 1916.

De Kamer was van meening, dat op een declaratie, die haar tot onderzoek vóór de betaling werd aangeboden, posten voorkwamen, die niet verschuldigd waren. De betrokken minister zette uiteen, waarom naar zijne meening de declaratie juist was, zond het betalingstuk ongewijzigd weder in, en gaf het College in overweging, de betwiste posten zelf te schrappen, als het bij zijne aanvankelijke opinie bleef. 'De Kamer antwoordde, dat zij vasthield aan hare bewering, dat de vroeger bedoelde posten volgens contract niet verschuldigd waren, doch tevens, dat zij zich niet bevoegd achtte, om de aanvrage van betaling te verminderen, nu de verantwoordelijke minister, naar het scheen, erkende, dat de Staat verplicht was, ook die posten te betalen. De Kamer voegde erbij, dat wanneer de Minister inderdaad van meening was, dat de declarant recht had op het volle bedrag der declaratie, gebruik gemaakt kon worden van voldoening bij credietopening en dat dan later de beslissing van den wetgever kon worden ingeroepen.'

Dat wil zeggen: de declaratie zou betaald worden, de Rekenkamer zou dan de verevening weigeren en de Minister zou, om het bedrag in de Staatsrekening opgenomen te krijgen, een wetsvoorstel moeten indienen.

Zou er veel kans geweest zijn, dat een dergelijk wetsvoorstel werd verworpen en dat de Wetgevende Macht een gelegenheidswetje zou scheppen om het bedrag ten laste van den Minister te brengen?

Het mag wel algemeen bekend verondersteld worden, dat het beheer van het zoogenaamde Vluchtelingenkamp te Gouda nog al eens aanmerkingen te verduren heeft gehad wegens al te luchthartig beschikken over 's lands gelden. Zoo maakte de Rekenkamer er o.a. den Minister van Binnenlandsche Zaken opmerkzaam op, dat op het - gehuurde - terrein van dit kamp een vrij dure betonbeschoeiing was aangelegd, van welk werk het Rijk de helft der kosten te betalen had. Het was toch wel wat erg, vond zij, veel geld uit te geven voor eene terreinverbetering, waaraan het Rijk over korten tijd, als de huur afgeloopen zou zijn, niets meer zou hebben.

De Minister antwoordde, dat door hem aangaande be-

doelde schoeiing reeds inlichtingen waren ingewonnen, welke ook hem niet geheel hadden kunnen bevredigen. Sedert korten tijd werd echter op vernieuwingen en herstellingen toezicht uitgeoefend vanwege den Rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, enz. Voor het vervolg was derhalve, naar het oordeel van den minister, zekerheid verkregen dat geen onnoodige werken zouden worden uitgevoerd.

Hier blijkt wel heel duidelijk, dat het zwaartepunt van de zuinigheidscontrôle in zulke gevallen niet bij de Rekenkamer is te zoeken.

Laten wij ons thans niet verder verdiepen in de verslagen van de Algemeene Rekenkamer, maar nog even nagaan, wat de houding van dit college zou kunnen zijn tegenover de vier gevallen, in den aanvang van dit opstel aangestipt.

Wat dan betreft den duren grondaankoop: De Rekenkamer zou stellig, als zij de betaling te beoordeelen kreeg, kennisneming van de koopakte vorderen. Het is echter zeer de vraag of zij zich daaruit eenig denkbeeld zou kunnen vormen van de werkelijke waarde van het gekochte. Wellicht zou niettemin de hooge prijs haar aandacht trekken en zou zij daaromtrent inlichtingen kunnen vragen, maar als zij deze verkreeg, weer uiterst moeilijk kunnen beoordeelen, of zij afdoende waren. Zij zou in geen geval den koop kunnen voorkomen en de mogelijkheid, dat zij voordat daartoe overgegaan werd, van raad zou kunnen dienen omtrent den prijs, is vrijwel uitgesloten.

Wat de stichting van een nieuw gebouw aangaat, waar een oud gebouw ledig staat: Het is wel mogelijk, dat de Kamer aanteekening houdt van het gebruik der landsgebouwen en terreinen. Maar aangezien zij van hunne ligging en gesteldheid in de meeste gevallen weinig kennis zal hebben, zal zij vermoedelijk niet dikwijls omtrent het al of niet noodige van nieuwe stichtingen aanwijzingen kunnen geven.

Het bouwen in eigen beheer: Als men bij het aanstellen van personeel, enz. het niet àl te zot maakt, zal de Rekenkamer vermoedelijk niet kunnen nagaan, of de grenzen van gepaste spaarzaamheid overschreden worden. Het is zeer de vraag zelfs, of zij bij deze manier van bouwen een voldoend overzicht van de kosten zou krijgen, om na afloop van het werk eenigszins te kunnen nagaan, of het duur geweest was.

Het aanschaffen van materialen, enz: Of er te veel gekocht wordt, kan zij gewoonlijk niet nagaan. Als van twee leveranciers de een goedkooper levert dan de andere, kan zij de zuinigheid in de hand werken, door hierop de aandacht van de Administratie te vestigen, maar als beide leveranciers te duur zijn, is er veel kans dat zij het niet bemerkt.

Al hetgeen hierboven omtrent de Rekenkamer is opgemerkt, zou als volgt kunnen worden saamgevat:

De Rekenkamer is meer dan de Staten-Generaal in staat, een zuinig beheer te bevorderen; zij doet dit ook naar vermogen, maar is daarin tot op zekere hoogte afhankelijk van de meerdere of mindere welwillendheid, waarmede de administratie haar te gemoet treedt. Dat zij bij haar streven naar spaarzaamheid een welomlijnd en in alle opzichten afdoende werkend stelsel zou kunnen volgen, is niet aan te toonen.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat in dezen tijd, nu bezuinigingen zoozeer gewenscht zouden zijn, de klachten over gebrek aan spaarzaamheid hand over hand toenemen. Aan den eenen kant is dit wel verklaarbaar: wanneer de bodem van de schatkist te zien is, trekt luchthartigheid bij het doen van uitgaven veel meer de aandacht, dan wanneer de inkomsten naar verhouding tot de uitgaven ruim vloeien. Aan den anderen kant is het niettemin juist thans dubbel te betreuren, dat er tot zulke klachten aanleiding wordt gegeven.

Geen wonder dan ook, dat aan alle zijden stemmen opgaan, die op groote behoedzaamheid bij het doen van uitgaven aandringen. Zoo in de Staten-Generaal als in de dagbladpers. Of er enkele millioenen jaarlijks bespaard kunnen worden, of wel tien millioen zooals onlangs in de Tweede Kamer beweerd is, of nog meer, behoeft niet vooraf vast te staan: dat de hand aan het werk geslagen moet worden, om althans te trachten, op de gewone uitgaven tot aanzienlijke besparingen te komen, is aan geen twijfel onderhevig. Zeer terecht is opgemerkt: ‘Bestrijding van verkwisting is bestrijding van ontevredenheid’.

In de dagbladen zoowel als in de Tweede Kamer is met name het jongste verslag van de Algemeene Rekenkamer (t.w. over 1918) besproken. Feiten, in dat rapport mede-

gedeeld, zijn staaltjes van ergerlijke verkwisting genoemd. De Rekenkamer, die zoo goed op de kleintjes past, is om hare waakzaamheid geprezen. Doch daarbij is ook opgemerkt, dat er toch een of ander orgaan behoorde te zijn, dat overbodige uitgaven en financieele knoeierijen kan voorkomen; er is ook de aandacht op gevestigd, dat een opmerking in het verslag van de Rekenkamer haar nut kan doen, omdat zij misschien herhaling tegengaat, maar dat zulk een opmerking dikwijls vrij lang achteraf komt en dat de noodzakelijkheid van een preventief optredend orgaan niet betwistbaar is.

Deze gevolgtrekking kan ik tot de mijne maken: zij past logisch op al wat ik hierboven aanvoerde: de Volksvertegenwoordiging, die toezien wil, dat aan haar drang tot besparing gevolg wordt gegeven, moet daartoe de hulp van andere staatsmachten inroepen en de hulp, die de Rekenkamer haar in dit opzicht kan geven, is niet voldoende, hoezeer ook het optreden van dit college spaarzaamheid in de hand werkt. Derhalve zal inderdaad de verbetering moeten komen door de instelling van een orgaan, dat kan wat de Rekenkamer niet vermag: raad geven vóór het verkeerde geschied is - een soort van Inspectie voor de uitgaven, zooals er Inspecties voor de inkomsten bestaan.

Laten wij in zeer vluchtige trekken even aangeven, hoe ik mij de werking denk van zulk eene instelling, die dus meer in het bijzonder datgene moet verrichten, waartoe de Rekenkamer niet of niet volledig geoutilleerd is en derhalve zoowel repressief als preventiet, zoowel desgevraagd als ongevraagd, de regeering van advies zal hebben te dienen, waar dit tot bezuiniging kan leiden.

Het spreekt vanzelf, dat daarbij vermeden moet worden hetgeen tot absurde consequenties zou voeren. Om van ieder, die aankoopen doet of werk vervaardigen laat, waarvan de kosten uit de Staatskas bestreden worden, te vergen, dat hij van elken post aantoone, waarom die juist zóó hoog moest zijn en niet lager kon wezen, - dat zou het staatsbestuur niet slechts belemmeren, maar verlammen. Evenzoo zou het een onmogelijke eisch zijn, dat de administratie tot geen uitgaaf besluite, zonder de ‘Inspectie’ - we zullen de nieuwe inrichting kortweg dien naam geven - daarin te kennen.

Maar de Inspectie kan, als zij wordt ingesteld, gegevens verzamelen omtrent goederenprijzen en arbeidsvoorwaarden en deze ter beschikking van de regeering te stellen, om te voorkomen, dat duurder gekocht en gearbeid wordt voor Rijksrekening, dan noodig is. Het is eenvoudig dwaas, zoo maar aan te nemen, dat het Rijk duur koopt, duur bouwt enz., omdat dit nu eenmaal niet anders kan. Het kan anders, als er maar behoorlijk toezicht is.

De eisch moet dan gesteld worden, dat de adviezen van de 'Inspectie' gevraagd en gevolgd worden, zooveel dit redelijkerwijze mogelijk is en zoowel ministers als ambtenaren, moeten zich hebben te verantwoorden, als er verkeerde dingen gebeurd zijn, omdat die adviezen niet werden ingewonnen, of wel werden gevraagd, maar niet gevolgd.

Om knoeierijen van allerlei aard te kunnen weren, moet de Inspectie de bevoegdheid hebben tot opnemingen in magazijnen en werkplaatsen, bij werken die voor Rijksrekening in uitvoering zijn. Natuurlijk vertrouwt de Nederlandsche belastingplichtige, dat er geen malversatiën op grooten schaal plaats vinden. Maar het is hoogst wenschelijk, dat hieromtrent zekerheid besta. In Engeland leefde men tot voor korten tijd even gerust als bij ons. Niettemin zijn daar wel degelijk eenige maanden geleden ernstige schandalen aan den dag gekomen. Bovendien: prevention is better than cure. Hoe grooter het gevaar voor ontdekking, hoe geringer de neiging zal wezen om bedrog te plegen.

Om hare taak goed te volvoeren zal de Inspectie evenzeer over goed onderlegd technisch als over administratief personeel moeten beschikken.

De samenstelling van het personeel is overigens m.i. een der moeilijke punten. Als er in werkelijkheid, zooals de deskundigen beweren, millioenen te bezuinigen zijn op de meest gewone dagelijksche uitgaven, zal een doelmatige contrôle daarop in elk geval wel de kosten loonen. Toch zal het wenschelijk zijn, dat de Inspectie zelve in de eerste plaats een praktische en niet te dure organisatie worde, dat dus de aanstelling van een uitgebreid corps vaste ambtenaren, die schier onafhankelijk van het resultaat hunner werkzaamheden in traktement opklimmen, zoo mogelijk worde voorkomen. Misschien zal de oplossing te zoeken zijn in de

verstrekking van tijdelijke opdrachten aan niet-ambtenaren.

De nieuwe instelling zal nauw moeten samenwerken met de Algemeene Rekenkamer, zóó nauw, dat aanstonds de vraag opkomt: 'zal die nieuwe inspectie niet eenvoudig een afdeeling moeten worden van de Rekenkamer?'

Voorshands zou ik die vraag ontkennend willen beantwoorden. Het komt mij voor, dat het aanstonds toevoegen der Inspectie aan de Rekenkamer tot tal van moeilijkheden aanleiding zou kunnen geven, waardoor zoowel het oude als het nieuw toegevoegde orgaan in zijn functionneering belemmerd zou kunnen worden. Ook is in het oog te houden, dat de samenstelling der Algemeene Rekenkamer met het oog op de nieuwe soort werkzaamheden wijziging zou behoeven.

Zooals men weet bestaat het College uit zeven leden, door de Kroon benoemd op voordracht van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Tegen dien overwegenden invloed van een politiek lichaam op de keuze zijn reeds van zoovele zijden bezwaren ingebracht, dat het noodeloos schijnt, daaromtrent nog in beschouwingen te treden. Ter verdediging van het stelsel is aangevoerd, dat toch dikwijls zeer bekwame mannen gekozen zijn. Dat is een gelukkige omstandigheid, maar zij ontneemt aan het college zijn *vitium originis* niet.

De bezwaren tegen het systeem van verkiezing zouden zich nog veel meer doen gelden, als de Rekenkamer door de opdracht van een nieuwe taak gedeeltelijk van karakter veranderde. Breken met dit systeem is noodzakelijk, maar daartoe is Grondwetsherziening noodig, en die komt niet in één dag.

Men geve dus de nieuwe instelling vooreerst een eigen bestaan naast de Rekenkamer, maar zóó, dat het later niet te moeilijk zal zijn tot fusie van beide lichamen te geraken.

Mocht het hier verdedigd denkbeeld voor verwezenlijking vatbaar zijn, dan mag het onverantwoordelijk heeten, met de uitvoering op Grondwetsherziening te wachten. Do it well. And do it now.

Rijswijk, October/November 1919.

H.F.C. Berckenkamp.

'n Vijfde evangelie?

Frederik van Eeden, Jezus leer en verborgen leeven. Amsterdam, W. Versluys, 1919.

De indruk, dien we van iets ontvangen, wordt ook bepaald door de verwachting, waarmee we het tegemoet zien. Daarin ligt, voor 'n deel, het belangrijke van 'n boekentitel.

De titel van dit boek brengt een ieder, die eenigszins op de hoogte is van de verschillende hedendaagsche beschouwingen over de verlossing, door Jezus teweeggebracht, onmiddellijk eene der belangrijkste daarvan voor den geest. Deze verlossing berust, volgens haar, niet op het geloof aan de traditie, de berichten en de verhalen aangaande Jezus, 'n leer over Jezus, of 'n leer van Jezus. De onderwerping aan dit alles kan slechts uitwendig, heteronoom, onzedelijk zijn. Alleen de ontroerende indruk, dien zijn persoonlijkheid maakt, het geestelijk-zedelijk contact met zijn innerlijk, *verborgen* leven, en het vertrouwen, daardoor gewekt, stelt in staat tot vrijwillige overgave en maakt waarlijk vrij. Toch zijn de uitwendige gegevens hierbij het medium. Ze vormen het materiaal, waarmee de persoonlijkheid wordt opgebouwd, of liever, veel juister, waaruit de intuïtie van de persoonlijkheid ontspringt. Want 'n persoonlijkheid leert men nooit anders kennen dan door intuïtie. Het spreekt vanzelf, dat er in het aldus van iemands verborgen leven gevormde beeld 'n subjectief element ligt. En de beteekenis van het gegeven beeld hangt, in zoover, niet weinig af van de beteekenis van hem, die 't geeft. 'n Kleine ziel kan zich van 'n grooten geest niets anders dan 'n caricatuurvoorstelling maken. Lichtenberg zegt van de machtige voortbrengselen van den geest: ‘solche Werke sind Spiegel: wenn ein Affe hineinguckt, kann kein Apostel heraussehen’. Mutatis mutan-

dis geldt dit evenzeer van de groote persoonlijkheden zelve.

Het zou derhalve ongetwijfeld belangwekkend kunnen zijn den Heer van Eeden te hooren over Jezus' leer in verband met zijn verborgen leven en 'n uitbeelding te ontvangen van zijn figuur, zooals deze auteur haar heeft gezien. Wie met die verwachting het boek ter hand neemt, wordt teleurgesteld. In plaats daarvan vindt hij er voornamelijk 'n relaas over de gebeurtenissen uit het leven van Jezus vóór zijn openbaar optreden, de periode tusschen zijn 12e en 30e jaar, waaromtrent de kanonieke Evangeliën ons nagenoeg niets vermelden. 'n Anonyme Broeder van 'n zeker geleerd Genootschap, dat in het begin onzer jaartelling 'n nederzetting gehad moet hebben in de woestijn van Judea, heeft er onzen auteur mededeeling van gedaan en daaraan zijn opvatting van Jezus' leer en persoon toegevoegd. Deze zegsman is wel 'n zeer authentiek getuige: hij heeft met Jezus, die gedurende z'n verborgen leven lid geweest is van de Broederschap en in zijn tent verblijf heeft gehouden, veel en intiem verkeer gehad.

De Heer van Eeden verklaart in 'n nawoord, dat wie z'n geschrift voor 'n fantasie of 'n poëtische fictie houdt, stellig dwaalt. Zonder de goede trouw van den schrijver in twijfel te willen trekken, zullen velen het niettemin daarvoor blijven houden. Volgens hen zijn er geen ‘geesten’. En als ze er zijn, kan de mensch toch niet in aanraking met hen komen. Eigenlijk is het de Heer van Eeden zelf, die hier spreekt. Dit boekje geeft ons tòch, in ietwat zonderlingen en omslachtigen vorm, de indrukken weer, die hij van Jezus ontvangen heeft, en vertoont ons diens gestalte, zooals ze in zijn ziel gereflecteerd wordt.

Met die meening kan ik niet instemmen. Ik acht mij totaal buiten staat uit te maken wat al of niet mogelijk is en heb niet de minste behoefte daarover met den schrijver te twisten. Het zij zoo: de Broeder heeft hem z'n boek gedicteerd.

De heele vraag naar de realiteit of het fictieve van de gegeven voorstelling omtrent de *herkomst* van den inhoud dezer publicatie, is voor mij van zeer bijkomstig belang voor de *beteekenis*, die we er aan hebben te hechten. Immers het is niet voldoende, dat 'n geest het lichaam verlaat, om z'n oppervlakkigheid te verliezen, om onfeilbaar of zelfs ook

maar vertrouwbaar te worden. Ik meen te weten, dat door deskundigen algemeen de mogelijkheid wordt erkend van misleiding door spot- of leugengeesten. Zoodat het getuigenis van 'n ‘geest’ niet meer autoriteit bezit dan dat van 'n mensch van vleesch en bloed.

Men weet, dat het karakter der bronnen voor het leven van Jezus den historicus schier onoverkomelijke moeilijkheden bereidt. Alle vragen, die daarmee samenhangen, zouden op eenvoudige en afdoende wijze tot oplossing gebracht kunnen worden, wanneer men volkomen geloofwaardige en welingelichte geesten kon raadplegen. Het is echter al dadelijk 'n bezwaar, dat in den loop der tijden reeds meermalen mededeelingen over dit onderwerp uit de geestenwereld ons hebben bereikt en dat deze evenmin met elkaar als met de Nieuwtestamentische gegevens overeenstemmen. In plaats van eenvoudiger, worden de kwesties dus nog veel ingewikkelder. Er is alle reden om nu ook deze verschillende getuigenissen van feilbare ‘geesten’, al zijn ze te goeder trouw, aan 'n historisch-kritisch onderzoek te onderwerpen.

We mogen, meen ik, wel vaststellen, dat met de erkenning der, laat ons zeggen, bovennatuurlijke herkomst van 'n getuigenis niet in 't minst 'n beslissing is gevallen over z'n waarheid. We worden er niet door ontslagen van den plicht daar 'n nader onderzoek naar in te stellen, en wel met de middelen, die ook in andere gevallen het meest deugdelijk zijn gebleken. Dit betreft niet alleen de waarheidswaarde, doch evenzeer elke andere. De waarde van het meegedeelde moet, in welk opzicht ook, door onszelf worden bepaald naar z'n eigen innerlijke verdienste. Het is de oude moeilijkheid, waarin de wonderdoener de menschen bracht. De Satan stelt evenzeer tot wonderen in staat als God. Het wonder is geen waarborg voor goddelijkheid. Wie is dan in elk bizonder geval aan het werk? Of men te doen heeft met 'n waren of 'n valschen profeet, is alleen uit te maken door het gehalte van hetgeen hij brengt. Welnu, 'n getuigenis heeft niet minder waarde, omdat het van 'n ‘geest’ afkomstig is. Maar ook niet meer. Z'n *waarde* hebben we, onafhankelijk van de wijze, waarop het tot ons is gekomen, te beoordeelen naar z'n *gehalte*.

Het kan natuurlijk aan mij liggen, maar ik waag het er

op te verklaren, dat ik in den ‘geest’, wiens verhaal de Heer van Eeden ons overbrengt, niet de sporen kan ontdekken van 'n grooten en diepen geest. De Broeder is niet geheel vrij van zelfingenomenheid en volstrekt ongeneigd z'n beteekenis voor Jezus' opvoeding te onderschatten. Hij heeft Jezus ingewijd in de Leer der Broederschap, is op reis zijn Mentor geweest, heeft hem later geheel in zijn vertrouwen genomen, terwijl Jezus hem wederkeerig boven allen zijn vertrouwen heeft geschonken. Hij heeft Jezus gezegd en gewaarschuwd ‘dat zijn werk zou mislukken, juist door dat zuiver menschelijk optreeden’. Ergens verklaart hij: ‘het kwam Jezus en mij in ons leven op aarde al wenschelijk voor enz’. De waarde nu van hetgeen hij ons in z'n wijdloopig verhaal over Jezus weet te vertellen is niet evenredig met het, heel eufemistisch uitgedrukt, pretentieuze van dit optreden, dat wonderlijk afsteekt tegen den eenvoudigen verteltrant van het geschrift en waardoor hij het ons zoo moeilijk maakt billijk tegenover hem te zijn.

Wat ons gegeven wordt, bestaat uit 'n aantal tot nu toe onbekende *faits divers* uit het leven van Jezus, soms opzettelijk meegedeeld ter correctie van de Evangelieverhalen. Er slingert hier en daar in het boek 'n beetje Boeddhisme rond. Door het geheel loopt 'n sterke inslag van specifiek Roomsche opvattingen. Overigens víndt men er allerlei in, dat sindslang tot het gemeenschappelijk bezit van de christenheid behoort en algemeen bekend is. Het is mij niet duidelijk geworden welke bizondere waarde de mededeeling van deze dingen door den Broeder voor het geestelijk leven van de menschheid zou kunnen hebben. Er worden aangaande Jezus geen nieuwe perspectieven geopend. We ontvangen geen nieuwe, eigen visie van zijn verschijning. Er worden geen nieuwe diepten in zijn wezen ontsloten. Z'n persoonlijkheid wordt ons in geenen deele naderbij gebracht. Er wordt werkelijk bitter weinig geopenbaard van het verborgen leven van Jezus, in den zin, waarin ik er in den aanvang van sprak.

Of er in dit boekje dan niets goeds is? Stellig wel. Veel zelfs. Maar dat goede is niet nieuw of buitengewoon. Men kan het ook overal elders vinden en vaak veel beter. Het is hier niet op bizonder schoone of indrukwekkende

wijze weergegeven. Zeker, van Eeden blijft van Eeden. Er zijn in z'n geschrift fijne, en teere, en innige, en vrome passages, waar de ontroering van de ziel natrilt in woorden en wendingen. De Broeder had het wel slechter kunnen treffen met z'n naverteller. Toch is dit boekje ook als kunstwerk geen gebeurtenis van belang en wordt ook daardoor allerminst gerechtvaardigd de zonderlinge wijze, waarop de Broeder z'n verhaal introduceert.

Er is namelijk eenig verband tusschen z'n manifestatie en de ontzaglijke gebeurtenissen, die in de laatste jaren op onze aarde de menschheid hebben geteisterd. Het schijnt, dat de wereldoorlog ook de geestenwereld in beroering en min of meer van de wijs heeft gebracht. Ik kan niet ontkennen, dat weldadig aandoet het innig medegevoel van den Broeder met het onbeschrijflijk leed, waaronder het geslacht der menschen gebukt gaat, de hevige behoefte om leniging aan te brengen, de groote liefde en het warme enthousiasme, waarmee gewezen wordt op Jezus als den grooten Redder en Vertrooster. De Broeder heeft z'n mooie momenten, waarin hij aangrijpt en verteedert. Maar hij is toch wezenlijk elken kijk op de dimensies kwijt, wanneer hij de mededeeling, in dezen bewogen tijd, van z'n verhaal aan den Heer van Eeden beschouwd wil zien als 'n allergewichtigste nieuwe openbaring, 'n gebeurtenis van kosmisch belang, 'n keerpunt in de geschiedenis der menschheid, het inluiden van de heilseeuw. Hij heeft, jammer genoeg, verzuimd te bedenken, dat de afstand van het sublieme naar het ridicule spoedig afgelegd is, en dat niets doodelijker werking heeft dan het laatste.

Gaarne neem ik aan, dat de ontvangen mededeelingen in het leven van den Heer van Eeden van groote beteekenis zijn geweest. Ik wensch niet mee te doen met hen, die hem deswege hoonen. Integendeel. 'n Gemoed, dat hiervoor openstaat, is mij heel wat sympathieker dan een, dat volhardt in naturalistische verharding. En men zal reeds begrepen hebben, dat het mij absoluut niet hindert den Heer van Eeden, of wien ook, van ‘geesten’ te zien aannemen wat men geregeld afwijst als het vanwege de kerk aangeboden en van de kansels verkondigd wordt. Indien het maar tot hen doordringt.

Doch hetgeen in iemands particulier leven 'n belangrijke

rol speelt, is daarom nog niet van wereldschokkende beteekenis. Het is 'n weinig aanbevelenswaardige gewoonte iederen keer weer Amerika te ontdekken. Door op die wijze alle verhoudingen uit het oog te verliezen loopt men gevaar zichzelf en anderen *schade* toe te brengen. Het kan, als ik wel zie, z'n nut hebben eens uit te spreken, dat hetgeen de Heer van Eeden blijkbaar zelf ook aanziet voor zooiets als 'n nieuw Evangelie niet nieuw is en geen Evangelie, althans in geen enkel opzicht in de schaduw van de kanonieke Evangeliën staan kan, of ook maar iets belangrijks bijdraagt om in deze laatste dieper door te dringen. Het is wel een van z'n beste oogenblikken, waarin de Broeder verklaart: ‘als ik mij hier in uw midden bewust ben de persoon van Jezus te doen opleeven uit herinneringen aan ons aardsche samenzijn, dan schiet mijn taalmacht te kort en kan ik slechts zwijgen en den Vader vragen u de juiste kennis te brengen’. Er is, naar het mij voorkomt, niets mee verloren, dat hij tot in het tweede decennium van de 20^{e} eeuw gewacht heeft met z'n openbaringen. En ik zou den Heer van Eeden wel durven verzekeren, dat de tijd niet spoedig zal aanbreken, waarin men spreken zal van de *vijf* Evangeliën: Mattheüs, Markus, Lukas, Johannes en Frederik. Wie de figuur van den Jezus der Evangeliën in haar onbegrensde suggestiviteit, haar onuitputtelijken rijkdom en onpeilbare diepte, haar geheel eenige geestelijk-zedelijke waarde voor de menschheid wil leeren kennen, kan heel wat beter terecht dan bij onzen, met al z'n goede eigenschappen toch weinig eenvoudigen, over het paard getilden Broeder. Paulus heeft hij, naar zijn zeggen, nog gekend. Hij zou veel van hem kunnen leeren. Eveneens, om nog slechts 'n heel enkelen te noemen, van 'n Augustinus, 'n Luther, 'n Pascal. Vergeleken met deze en dergelijke geestelijke reuzen komt de welmeenende ‘geest’, die hier aan 't woord is en daarbij de verdenking wekt van 'n preektoon te hebben, heelemaal niet in aanmerking.

Ik twijfel of dit geschrift wel 'n uitgever, in elk geval of het 'n behoorlijk aantal lezers zou gevonden hebben, indien het niet den naam droeg van 'n beroemd schrijver. Hoewel... er is blijkbaar iets in de menschelijke natuur, waarvoor dit soort van verborgenheden 'n zekere bekoring heeft.

Men denke b.v. aan de z.g. non van Dülmen, Anna Katharina Emmerich. In vizioenen heeft ze 'n heel leven van Maria en van Jezus geschouwd. Het laatste is ook meermalen het vijfde Evangelie genoemd. Die vizioenen zijn door Cl. Brentano opgeschreven. Ze beslaan 1250 paginas in quarto en zijn in meer dan 100.000 exemplaren verspreid.

'n Buitenkansje voor den uitgever is het rumoer, dat gemaakt wordt om de vraag of de schrijver Roomsch gaat worden. Wie kan dat zeggen? Het zieleleven van 'n mensch is ingewikkeld, z'n richting onberekenbaar. Dat is met onzen auteur denkelijk niet in mindere mate het geval dan met ieder ander. Sommigen zal het zeer onwaarschijnlijk voorkomen, dat we hem tot de Roomsche kerk zullen zien overgaan: ze vinden hem daartoe, als ze zich vriendelijk willen uitdrukken, te zelfstandig, of, als ze het onvriendelijk willen zeggen, te eigenwijs. Anderen zullen het lang niet onmogelijk achten, gezien z'n voorliefde voor de religiositeit van den Broeder, die voornamelijk bestaat uit 'n mengeling van mystiek en rationalisme en waarin het persoonlijke, het geestelijk-zedelijke 'n ondergeschikte rol speelt. We zullen het, liefst kalm, moeten afwachten. Ook of het, eventueel, na de vele en veelsoortige overgangen tot de Roomsche kerk, wier geschiedenis voor ons open ligt, aan onze kennis van de structuur van het moderne geestesleven veel van beteekenis zal toevoegen.

De vijanden van den Heer van Eeden zullen uit z'n geschrift wel weer projectielen vervaardigen om hem te kwetsen. Dat kan hem koud laten. Erger is misschien, dat de besten onder z'n oude vrienden, zij, die niet alles wat hij geeft bewonderen en verheerlijken omdat het van hem komt, hem dit boekje, ter wille van het vele goede en schoone, dat ze van hem ontvangen hebben, gaarne willen vergeven en bereid zijn het spoedig te vergeten. De nieuwe vrienden, die hij er zich mee maakt, gunnen ze hem, den bij wijlen zich eenzaam voelende, van harte. En zoowel oude als nieuwe vrienden stemmen overeen in de hoop, dat deze getourmenteerde ziel, deze veelgeslingerde waarheidzoeker, bij het naderen van den ouderdom ten laatste de zoo-zeer-begeerde klaarheid, rust en vertroosting zal vinden.

Groningen.

A.J. DE SOPPER.

Levende en abstracte waarheid.

Dr. J.D. Bierens de Haan. Wereldorde en Geestesleven. Amsterdam, S.L. van Looy, 1919.

Wereldorde en Geestesleven is te beschouwen als het hoofdwerk van Dr. J.D. Bierens de Haan en geeft de synthese van alles wat deze schrijver tot nu toe publiceerde. Hierbij is geen sprake van samenvatten in den zin van bloot rangschikken in behoorlijk overzichtelijke orde, maar het overal quasi verspreid liggend materiaal, dat tallooze grootere en kleinere studies hem verschaften, wordt in dit werk vanuit een dat alles doorlichtend verdiept gezichtspunt tot een zelfstandige eenheid herschapen. Het boek ligt in het verlengde van alle vorige geschriften van den auteur, maar het staat tevens op hooger plan, zóó, dat het al het voorafgaande beheerscht en omvat. Daarom is *Wereldorde en Geestesleven* een voorloopige afsluiting, die als het moest ook een definitieve zou kunnen zijn, in dién zin, dat de levensopgaaf die Dr. Bierens de Haan zich gesteld moet hebben, in elk geval is vervuld.

Het is nu eenmaal gewoonte eenen wijsgeer zoo mogelijk te kenschetsen door zijn verwantschap en verbandhouding met een school of een richting. Zoo spreekt men dan van Platonisten, Spinozisten, Kantianen; of meer in het onpersoonlijke van idealisten, kriticisten, empiristen etc. Wie deze verbandstelling noodig acht, moet Dr. Bierens de Haan Spinozist noemen, ook al is hij dit van begin af aan slechts onder noemenswaardig voorbehoud geweest. En nu komt het mij voor, dat aan den eenen kant de schrijver in geen

zijner werken vrijer naast Spinoza staat dan in dit, terwijl hij aan den anderen kant nergens zoozeer Spinozist is als juist hier. Zelfs de ‘bouw’ van het werk doet aan de Ethica denken, zóó, dat men opeenvolgende groepen van hoofdstukken met de vijf boeken der Ethica zou kunnen vergelijken. Maar desondanks is de verbandhouding hier tot een algeheel vrije en geestelijk spontane geworden. Van afhankelijkheid is geen sprake. De leerling van vroeger (in de *Levensleer naar de Beginselen van Spinoza*) ontpopt zich hier als een zelfstandig denker, die op zijn beurt den leermeester zou kunnen beïnvloeden en richten. Tenvolle geldt voor den schrijver zelf wat hij van de beïnvloeding in 't algemeen zegt op bladzijde 165 van zijn werk:... ‘de invloed is niet een bewerking van buiten af; maar zij is de materie, welke de ontvankelijke aktiviteit der ziel opzuigt om haar om te zetten tot eigen geestesleven. Een gedachte, die ik uitgesproken lees in een geschrift, heeft eerst dan invloed, wanneer ik haar opneem in het verband van eigen innerlijk wezen. Ik onderga haar niet bij wijze van mechanische toevoeging aan mijn geestelijk bezit; maar ik neem haar op, aktief, als voedsel mijner zelfverwerkelijking. Zoo is ook de geestelijke beïnvloeding begrijpbaar in den organischen groei van het geestesleven. De door invloeden gezegende mensch leeft toch ten volle zijn *eigen* leven’. - - In dit geval is hieraan toe te voegen: en schrijft zijn *eigen* filosofie.

Wat den vorm betreft is het werk systematisch en overzichtelijk opgesteld. De dertien hoofdstukken zijn onderverdeeld in 126 paragrafen, die elk hun eigen inhoudsopgaaf hebben, en ons stap voor stap verder brengen. Het lezen van dit kapitale werk wordt hierdoor ten zeerste veraangenaamd, temeer daar Dr. Bierens de Haan de gave bezit om in kernachtige, aan definities herinnerende uitspraken den wezenlijken inhoud van belangrijke onderwerpen in weinige woorden aan te geven. Overigens wijst alles er op, dat hier niet zoozeer de geleerde tot den geleerde, maar in de eerste plaats de denker tot den denkenden mensch spreekt.

We zeiden zooeven, dat, wie veel van klassificeeren houdt, Bierens de Haan tot de Spinozisten moet rekenen. Sommige

lezers zullen, na het lezen van het eerste hoofddeel, dat over de wereldorde handelt, veeleer meenen met een aanhanger van Hegel kennis te maken. Inderdaad wordt men, vooral in dat eerste hoofddeel, telkens er aan herinnerd, dat tusschen Spinoza en den schrijver Hegel staat; en ook hier kan weer worden opgemerkt dat, hoeveel verkeerds en verwerpelijks Hegel gebracht moge hebben, er heden bezwaarlijk een idealistisch denker te vinden zal zijn, die door Hegel niet min of meer werd beïnvloed, ook al uit zich dat tevens in onmiskenbaar protest, hetgeen, naar mij voorkomt, hier het geval is. Daarom willen we niet zoozeer het gebruikelijke korte en dus steeds tamelijk gebrekkige overzicht van het hier te bespreken werk geven, maar veeleer stellen we ons ten doel in groote trekken de plaats aan te wijzen die deze filosofie temidden der reeds bestaande zienswijzen inneemt. En we kunnen dit het best doen door te laten uitkomen hoedanig en hoe groot de verschillen zijn tusschen dìt idealisme en alles wat met Hegel inderdaad verwant is. Hierdoor kan veel misverstand worden voorkomen.

Evenals Hegel ziet Bierens de Haan in alle realiteit al of niet tot zichzelve gekomen idealiteit. Ook bij hem is het eeuwige beginsel van al wat is de Idee of het Denken, de loutere innerlijkheid, die zich in de natuur veruitwendigt en uit haar eenheid treedt. (64) Hoe dit in het werk gaat, moet men nòch aan Hegel vragen, nòch aan Bierens de Haan, noch aan een anderen mensch, maar er hangt zeer veel van af, hoe men zich nu de verhouding tusschen Idee en Natuur of tusschen These en Antithese voorstelt. Hier zet dan ook het groote verschil in tusschen alle idealisme à la Hegel en het idealisme van Bierens de Haan.

Reeds in de *Levensleer naar de Beginselen van Spinoza* protesteert Bierens de Haan (pag. 198) tegen de Hegelsche zienswijs, die Idee en Natuur, of zijn en anders-zijn tot *gelijkwaardige* tegengestelden maakt. Want dit wil zeggen, dat bij Hegel de Idee zich in de natuur *ontledigt*. De veruitwendiging wordt daar gedacht als een zich te buiten raken, als een zelf-verlies, als een ondergang, zoodat het wezen en de volle inhoud der Idee aan den dag komt in het hoogste en beste wat uit de natuurwereld in de cultuuruitingen opbloeit. Daarboven is niets. Voornamelijk in het systeem

der filosofie van Hegel zou dan het werelddrama zijn oplossing en voleindiging vinden. Men moet er niet naar vragen of dit systeem hiermee wat àl te duur gekocht zou zijn. Er moet slechts worden ingezien, dat deze of een dergelijke oplossing de noodzakelijke consequentie is waar Idee en natuur als *gelijkwaardige* tegengestelden worden gezien.

Hiertegen komt Dr. Bierens de Haan in verzet met zijn uitspraak, dat de Idee om (waarlijk) Idee te zijn, *in zich zelve zich vàn zich zelf onderscheidt*. (20) Deze éene uitspraak is voldoende om in te zien, dat het zich veruitwendigen en zich ontkennen der Idee, waarvan ook hier sprake is, niet gedacht wordt als zelfverlies en zelfontlediging, waardoor Idee en natuur tot gelijkwaardige tegengestelden zouden worden, maar zóó, dat de Idee haar zelfonderscheiding omvat en doordringt en bovendien zich zelf blijft. De tegenstelling wordt hier dus als eene *ongelijkwaardige* gezien. Dat dit inderdaad het geval is blijkt afdoend uit de mooie passage op pagina 20, welke in haar geheel luidt: 'Van uit het Goddelijk denken is dus de wereld *niets* dan dit eene dat de Idee om Idee te zijn, in zich zelve zich van zich zelf onderscheidt; maar in het zelfbewustzijn is deze onderscheiding metéén weer opgeheven, want hierin dat de Idee zichzelf denkt is zij met zich zelf boven alle onderscheidingen één. Voor God houdt geen wereld stand; want de wereld, door God gedacht, wordt dóórdacht, dat is ten einde gedacht en opgeheven'. Men ziet hoe ook hier, evenals destijds in de Levensleer, tegen het Heraklitisme van Hegel wordt front gemaakt door nadruk te leggen op de ongelijkwaardigheid van Zijn en anders-zijn, ten bate van het eerste.

Maar komt men aldus niet tot dualisme? Neen, antwoordt Bierens de Haan, want het dualisme verkondigt dat God en wereld ieder afzonderlijk bestaan, alsof God zonder wereld en de wereld zonder God denkbaar ware. De tegenstelling waarvan sprake is moet echter gedacht worden als in het goddelijk denken immanent. De tegenstelling is slechts 'werkvorm' der Idee. De natuur moet niet gedacht worden als buiten de Idee bestaande, maar als in de Idee begrepen (49 noot). In het wereldproces, als geheel genomen, is de natuur niet meer dan een te overwinnen of te doorlichten 'moment', waar door heen gegaan zijnde in het Geestesrijk

de nu in oneindige modificatie gëindividueerde Idee waarlijk zich zelve kan zijn.

De natuur, in de Idee begrepen zijnde, bestaat niet op zich-zelve, maar, voor zoover wij haar ons voorstellen als zuivere en loutere natuur, is zij niet meer dan werking zonder richting, expansie zonder concentratie, spontane aandrift zonder doel. De natuur als zoodanig is loutere uitwendigheid en loutere eindigheid. Daar echter de natuur onder alle omstandigheden in de Idee inbegrepen is, is zij in werkelijkheid steeds iets meer dan dat alles. Een natuur waarin geen rede werkte, zou geheel wetteloos zijn, evenals een geestesleven dat van alle natuur (zinnelijkheid) los ware, zuiver begrip zou wezen (50). De natuur in haar eindelooze veelheid is de Eenheid zelve in haar staat van verborgenheid. Zonder dit ware de natuur in haar atomische menigvuldigheid uit elkaar gespat (67). Daarom omvat de natuur als fase van het wereldproces meer dan het bloot werking, expansie en spontane aandrift zijn. Zij omvat alles wat de Idee in haar zelf-verwerkelijking van deze spontane aandrift maakt. De Idee woont in de natuur in en bouwt uit haar de verschijning op. De Idee doorloopt in het wereldproces de onderscheiden rijken der anorganische en organische en der dierenwereld, tot de ontwaking van het zelfbewustzijn toe, waarbij de natuur overgaat tot geestesleven en de tweede fase van het wereldproces wordt ingetreden (56-57).

Hier ligt het hoogtepunt van het natuurproces en is de voorwaarde tot stand gebracht op grond van welke de Idee zich nu als individualiteit vermag te herwinnen. Zeer mooi onderscheidt Bierens de Haan het persoonschap van de persoonlijkheid, den mensch als natuurgroeisel, die zich uit de groepziel differentieert, van den mensch die in zich diepte heeft (91). In den mensch als individueel persoonschap ligt geen diepte, en toch is in het persoonschap diepte verondersteld, daar zonder deze het persoonschap onpersoonlijk zou zijn. Maar eerst in de persoonlijkheid is de Idee waarlijk zich individueerende en mensch wordend (92).

Nu dringt alles, al naar men op Hegelschen bodem staat of op dien van Bierens de Haan, naar twee hemelsbreed uiteenloopende oplossingen heen.

Heeft de Idee in de natuur haar gelijkwaardig tegenge-

stelde, dan komt in kunst, godsdienst en wijsbegeerte, d.i. in de werken der als volstrekt vergankelijk te begrijpen persoonlijkheden, het quasi onpersoonlijk zelfbewustzijn der Idee in zijn geheele volheid als absolute Geest tot bestaan. De menschelijke persoonlijkheid moet in dit gedachtenverband noodzakelijkerwijs als volstrekt vergankelijk worden beschouwd, omdat, als in hare werken de Idee zich in de actueele werkelijkheid ten volle vermag uit te spreken, alle kosmische strevingen en doeleinden reeds hier en nu in vervulling gaan, zoodat het geen raison heeft zich die persoonlijkheid als eene onsterfelijke intelligentie voor te stellen. Als het geheele wezen en de geheele volheid der Idee in de natuur in verkeering is gegeven, dan kan zij slechts in en met de natuur haar inhoud ontplooien en dan is een leven, dat van de natuur losgemaakt en boven haar verheven zou zijn, ondenkbaar en volmaakt zinloos.

Is echter de natuur niet meer dan een ín zich zelve zich ván zich zelf onderscheiden der Idee, zoodat de tegenstelling een óngelijkwaardige is, in welke de Idee prioriteit behoudt, dan kan het werelddrama niet binnen het kader der natuurwerkelijkheid zijn oplossing verkrijgen, omdat, waar het moment der natuur ongelijkwaardig tegengestelde is, een aan dit moment gebonden bewustheid aan de vólle zelfopenbaring der Idee in den weg staat. Dan is de natuurlijke dood overgang tot onsterfelijkheid als tweeden levensvorm (345), omdat de eigenlijke en volle Idee-bewustheid dan een bevrijding van de uitwendigheid, of van de overheersching van het tegenstellig moment veronderstelt. Dan zal noodzakelijkerwijs het geestesleven zijn voltooiing hebben in een sfeer der eenheid, aan de ervaarbare natuur ontheven (356). Het overwinnen der tegenstelling is dan tevens de overwinning der natuurwerkelijkheid als on-eigenlijke en onware werkelijkheid. Dan wijst alles heen naar het in zichzelf gegrondveste Geestesrijk, waarin de geïndividueerde Idee haar diepsten inhoud ontvouwt, niet als een ‘bestaand’ gebied, maar als levende atmosfeer (335). Het geheele natuurbestaan wordt nu in zijn beteekenis herleid tot: het individueeringsproces der Idee. Waar die individueering tot stand is gekomen, in en met de vergeestelijkte menschenbewustheid, daar heeft de natuur haar opgaaf volbracht en kan, in het niet

objectief-bestaande, de eigenlijke en ware kosmische orde zich openbaren in de veeleenigheid van concrect levende, onsterfelijke intelligenties. ‘Denkenderwijs ontvouwen wij werelden waarin wij leven, en die het gebied zijn, waarin de persoonlijkheid de echo hoort van haar stem. In deze werelden komen wij tot ons zelf’ (335) en het Geestesrijk is gegeven in het onderling geestelijk verkeer van dezen. Is het niet alsof hier een rechtgezette en algeheel doordachte Monadenleer wordt voorgedragen?

Welke beteekenis krijgt nu in dit verband de kultuur, en in deze de filosofie zelve als haar hoogste uiting, waarin Hegel de Idee-bewustheid zich in den absoluten geest zag constitueeren? Wordt de kultuur langs dezen weg tot een bijkomstig iets van slechts betrekkelijke waarde? Men beschouwe deze vraag in verband met het voorafgaande. Als de opgaaf der natuur volbracht is waar de individueering der Idee tot stand komt, dan is alle natuur- en kultuurleven aangelegd op de bezinning van een boven het natuurbestaan verheven waarlijk kosmisch leven, en dan geven de hoogste kultuuruitingen slechts een voorproef, een ‘voorafschaduwing’, een heenwijzing daarheen te zien. Men zou dan kunnen zeggen dat de kultuur niet meer is dan een bewijsstuk, dat de zich vergoddelijkende individualiteit van hare hoogheid in de verkeerd bestaande actueele werkelijkheid achterlaat. Vandaar het bezielend vermogen der kultuur. Zij is een inwijding tot de gemeenschappelijkheid (377). Aan haar beleeft de mensch in zijn bezinning en bewustwording het Geestesrijk, het rijk der Innerlijkheid, de *herkenning* van den medemensch in de Idee (379). Want het is de gemeenschap des geestes die wij zoeken, en in de groote kultuurscheppingen vinden wij een aanwijzing tot deze (374). *Niet als absolute*, *maar als objectieve geest wordt de kultuur hier gezien*. In wezen is zij niet meer dan de poging om het onfixeerbaar eeuwige in de objectief-historische werkelijkheid te belichamen; ‘daarom is zij meerder dan het subjektief-geestelijke (de eigenpersoonlijke opvattingen, smaken, meeningen etc.) en minder dan het universeel-geestelijke (de bewustwording van de Idee in de persoonlijkheid)’ (372).

Wereldorde en Geestesleven behoort tot die werken, die

net argument van den religieuzen mensch, dat abstracties ons niet verder brengen, en dat daarom alle filosofie onzelfgenoegzaam is, overwinnen. Er komt steeds meer behoefte aan eene filosofie, die het concrete leven het concrete leven laat blijven en het in zijn concreetheid op hooger plan verheft. Niet om een eindelooze opeenhooping van objectief-juiste inzichten, maar om de absolute waarheid is het ons ten slotte te doen; en deze kan niet gegeven zijn in bleeke, ledige en abstracte gedachtenbeelden, doch slechts in de concreet-levende vergeestelijkte en quasi vergoddelijkte Persoonlijkheid, die niet in abstracties te vangen is, al tracht men haar ook door middel van abstracties aan te duiden en te omlijnen. De filosofie die dit te doen onderneemt is de filosofie der toekomst, en van haar is het werk van Dr. Bierens de Haan een der eerste monumenten.

Wil dit zeggen dat deze filosofie den mensch zoozeer in het middelpunt der aandacht plaatst dat al het andere uit het gezichtsveld verdwijnt? Wordt hier de makrokosmos ten bate van den mikrokosmos verwaarloosd? De schrijver geeft hierop zelf het antwoord: 'Wie zichzelf doorgrondt vindt den Wereldgrond en wie God vindt, vindt zich. Want de eenheid wordt niet gevonden als ziellijke of als kosmische, elk afzonderlijk, maar beide in één'. De ware mensch is geen afgezonderdheid, geen grootheid op, in, of naast den kosmos, maar hij is de kosmos zelf in zelfbewuste verbijzondering. Ondanks zijn individueele eigenheid is de ware mensch kosmische mensch, en zijn bewustheid de absolute. Waar deze mensch tot bestaan komt, daar is de onsterfelijke Waarheid *levend* voorhanden.

LEONARD J. SCHUTTE.

Buitenlandsch overzicht.

26 Jan. 1920.

In deze maand is dan eindelijk het vredesverdrag van Versailles van kracht geworden, en heeft de eerste Volkenbonds-vergadering plaats gehad, om eene commissie van bestuur over het Saargebied te benoemen. Onderwijl bestaat de Opperste Raad nog voort; hij is doende aan de Turksche en Dalmatische zaken. Een modus vivendi in zake Fiume is ontworpen, door Italië aanvaard, en thans in overweging bij de Zuid-Slaven.

Intusschen is het niet langer Clemenceau die in dien Oppersten Raad Frankrijk vertegenwoordigt. Hij had langen tijd geleden reeds aangekondigd, zijne portefeuille te zullen nederleggen na de presidentsverkiezing. Millerand, de leider van het 'nationale blok' dat de Kamerverkiezingen gewonnen heeft, was reeds vóór de presidentsverkiezing met de vorming van een kabinet nagenoeg gereed. Tot president zou worden verkozen - Clemenceau zelf. Dat verluidde sinds verscheiden weken, al werd de candidatuur niet publiekelijk door eene groep voorstanders gesteld, zoodat de candidaat er zich over zou hebben moeten uitspreken. Clemenceau rekende er zoo stellig op dat hij zich niet eens meer in den Senaat liet herkiezen. Hij gaf dus bij voorbaat de plaats op, van waar uit hij het, na een eventueele mislukking zijner candidatuur, zijn tegenstanders lastig zou hebben kunnen maken.

De verkiezing was bepaald op Zaterdag 17 Januari. In het begin der voorafgaande week duikt eensklaps de candidatuur-

Deschanel op, en de vrienden van Clemenceau hebben eenige dagen lang geaarzeld over de nu aan te nemen houding. Was het veiliger de voor Donderdag 15 Januari beraamde vóórvergadering te laten doorgaan, of niet? Er waren er die het veiliger achtten de tegenstanders der candidatuur-Clemenceau in het onzekere te laten omtrent hunne eigen getalsterkte en een zóó hooghartige houding aan te nemen, dat die tegenstanders den 17^{den} niet met hun man voor den dag zouden *durven* komen. Maar - als zij het nu tòch durfden, en de meerderheid haalden? Het bleek dat de stille veldtocht tegen Clemenceau geleid werd door Briand, den man die voor zeven jaar de candidatuur-Pams deed mislukken. Het vertrouwen der vrienden van Clemenceau daalde met den dag. Ten slotte hebben zij zelf gewenscht dat de voorvergadering der republikeinsche partijen, die zij eerst onmogelijk hadden willen maken, toch werd gehouden, opdat, bij nederlaag, Clemenceau zich althans tijdig zou kunnen terugtrekken. De voorvergadering werd des Vrijdags gehouden en toonde aan dat Deschanel over eene voldoende meerderheid beschikte om zijn officieele verkiezing den volgenden dag te verzekeren. Clemenceau trok zich terug, en des Zaterdags is Deschanel tot president gekozen, zonder strijd.

Hij heeft er zich niet tegen verzet dat Poincaré, zoodra het ontslag van het kabinet-Clemenceau was ingekomen, aan Millerand de opdracht tot vorming van een nieuw kabinet heeft verstrekt. Zooals ik zeide was dat kabinet eigenlijk al gevormd; het werd geacht het kabinet te zijn waarop Clemenceau zijn zegen zou hebben willen geven. Vermoedelijk zal de kracht van Millerand nu snel zijn verbruikt. Nadat in Februari Deschanel het Elysée zal hebben betrokken, staan, om de portefeuilles op te vangen die Millerand c.s. wellicht zullen moeten laten glippen, naar alle waarschijnlijkheid gereed - Briand, Barthou of Poincaré; - ook Poincaré, want deze schijnt niet van zins het voorbeeld van vroegere oud-presidenten, van in geen ministerie meer zitting te nemen, te volgen. Hij is alvast in den Senaat gekozen.

Heeft Frankrijk, met Clemenceau deze teleurstelling te bereiden, een daad van zwarte ondankbaarheid begaan?

Sommigen hebben het te verstaan willen geven, doch zij schijnen met die verzekering in Frankrijk zelf niet veel indruk te maken.

Men kan ten volle erkennen de onvergelijkelijke verdienste die de oude man zich tegenover het vaderland verworven heeft, ten volle inzien dat een Deschanel vermoedelijk in de verte niet aan de praestatiën van een Clemenceau gedurende het crisisjaar 1918 zou hebben kunnen reiken, en toch ongeschokt blijven in de overtuiging dat voor de taak die nu aanbreekt, iemand van Clemenceau's temperament, van Clemenceau's (niet met 1918 begonnen) antecedenten, en van Clemenceau's leeftijd, bijzonder weinig geschiktheid bezit. Indien iets, dan is hij convulsief. Een ministerie-Clemenceau heeft in den tijd vóór den oorlog opmerkelijke kwaliteiten vertoond, heeft het land in spanning gehouden, maar is ten slotte door zijn naamgever aan een bruusk en onwaardig einde geholpen, nadat het weinig stevigs had opgebouwd. Een presidentschap-Clemenceau zou beteekend hebben onrust en onzekerheid voor Frankrijk en vermoedelijk voor Europa.

De Opperste Raad heeft Nederland de uitlevering van den gewezen Duitschen keizer gevraagd en zich het antwoord op den hals gehaald dat was te voorzien.

De ex-keizer bevond zich al op Nederlandsch gebied toen de Geassocieërden art. 227 in hun vredesverdrag schreven. Zij hebben desniettemin dat artikel geredigeerd zooals het luidt en er zich dus aan blootgesteld dat eene mogendheid, te Parijs niet vertegenwoordigd, de tenuitvoerlegging er van verhinderde.

In den roes van December 1918 had men die kans glad vergeten; men stelde zich de mogelijkheid eener zoodanige uitkomst niet voor, maar riep ‘Hang the Kaiser’, en Lloyd George liet toe dat op die leus eene meerderheid gekozen werd. Men moest en zou dus ‘iets doen’; - maar eer men het doen kon, was het Januari 1920 geworden.

Zou in het geheel niet overwogen zijn, de vraag maar achterwege te laten? De wijze waarop invloedrijke organen èn in Frankrijk èn in Engeland Nederlands antwoord bespreken, doet haast vermoeden dat het in besloten kring aan adviezen, zich aan geen weigering te wagen, niet geheel ont-

broken zal hebben. Men heeft die adviezen niet gevolgd. Het verdrag was het verdrag, en de toezegging van December 1918, eene toezegging. Men kan nu altijd antwoorden, te hebben gedaan wat de omstandigheden toelieten.

Natuurlijk gaan er nog eenige stemmen op, dat de Opperste Raad de zaak hierbij niet mag laten rusten. Enkele organen spreken van op Nederland uit te oefenen economischen dwang, maar voegen er terstond bij, dat de poging daartoe zonder uitkomst zijn zou, nu Amerika er zich niet bij zou aansluiten. Andere willen de diplomatieke gedachtenwisseling voortgezet zien om Nederland althans tot interneering van den ex-keizer te bewegen. Het Nederlandsche antwoord bevat echter geen letter die kan doen veronderstellen dat de Nederlandsche regeering bereid is omtrent maatregelen, harerzijds op den ex-keizer toe te passen, in overleg te treden met derden; althans niet in dit stadium der zaak.

Zijn de overwinnaars op de formaliteit van een rechtsgeding gesteld, dan zullen zij moeten veroordeelen bij verstek. Zal daarmede de zaak uit zijn? Ja, wanneer Duitschland zijn gewezen vorst vergeet. Neen, wanneer deze hoop mocht gaan voeden op een restauratie, en naar die hoop handelt. Nederland kan van zijn ongenooden gast dan moeite krijgen, en de regelingen die wij zelf omtrent het verblijf van den ex-keizer in ons midden zullen hebben vast te stellen, zullen er op berekend moeten zijn dit gevaar, waarvan de volstrekte opheffing in niemands macht staat, tot de kleinst mogelijke afmetingen te beperken.

Dit schijnt evenwel duidelijk, en wordt door bezadigde Engelschen en Franschen begrepen, dat men de zaak der reactie in Duitschland een dienst zou bewijzen door Wilhelm tot een martelaar te maken. De persorganen die dit inzien lijken te talrijk, dan dat iemand van de kracht der actie die thans tegen Nederland zou kunnen worden ingezet, groote verwachting kan hebben.

Na Denikin is nu ook Koltsjak onschadelijk gemaakt, en het Lenin-bewind zal niet worden omvergestooten van buiten af, maar zich ontwikkelen van binnen uit - tot wat?

Dat blijft de groote vraag, waarop noch de bewonderaars, noch de vervloekers van de ‘Daden der Bolsjewiki’ ons

eenig antwoord vermogen te geven. Men valle er hen niet hard om. Tijdens het Schrikbewind wist ieder wel te zeggen dat het zóó niet lang meer kon gaan - maar zou niemand eene schets hebben kunnen geven van het Frankrijk van Napoleon I.

Het afslaan der tegenomwenteling en het ophouden van de blokkade (of van de dreigementen daartoe) zijn factoren die de vervorming van het bolsjewiekenbewind tot iets anders, dat wij niet kunnen omschrijven maar dat geen bolsjewiekenbewind meer zijn zal zooals het ons tot dusver is voorgesteld, slechts kunnen bespoedigen. Robespierre kon ook eerst vallen nà Hondschoote en Wattignies.

Het boek van Maynard Keynes, den vertegenwoordiger der Britsche 'Treasury', wien het te bedompt werd te Parijs en die het 7 Juni 1919 verliet, heeft terecht de aandacht getrokken. Tot de verklaring van het raadsel-Wilson heeft nog niemand zooveel als deze schrijver bijgebracht.

'The President was a nonconformist minister; - his thought and his temperament were essentially theological not intellectual, with all the strength and the weakness of that manner of thought, feeling and expression... It was commonly believed at the commencement of the Paris Conference that the President had thought out, with the aid of a large body of advisers, a comprehensive scheme not only for the League of Nations, but for the embodiment of the Fourteen Points in an actual Treaty of Peace. *But in fact the President had thought out nothing*... He had no plan, no scheme, no constructive ideas whatever for clothing with the flesh of life the commandments which he had thundered from the White House. He could have preached a sermon on any of them or have addressed a stately prayer to the Almighty for their fulfilment; but he could not frame their concrete application to the actual state of Europe...

The President's slowness amongst the Europeans was noteworthy. He could not, all in a minute, take in what the rest were saying... His mind was too slow and unresourceful to be ready with any alternatives... He did not remedy these defects by seeking aid from the collective wisdom of his lieutenants... If he once stepped down to

the intimate equality of the Four, the game was evidently up.

Having decided that some concessions were unavoidable, he might have sought by firmness and address and the use of the financial power of the United States to secure as much as he could of the substance, even at some sacrifice of the letter. But the President was not capable of so clear an understanding with himself as this implied. *He was too conscientious*. Although compromises were now necessary, he remained a man of principle, and the Fourteen Points a contract absolutely binding upon him. He would do nothing that was not honorable... Thus, without any abatement of the verbal inspiration of the Fourteen Points, they became a document for gloss and interpretation and for all the intellectual apparatus of self-deception, by which, I dare say, the President's forefathers had persuaded themselves that the course they thought it necessary to take was consistent with every syllable of the Pentateuch... Then began the weaving of sophistry and Jesuitical exegesis that was finally to clothe with insincerity the language and substance of the whole Treaty...

In spite of everything, I believe that his temperament allowed him to leave Paris a really sincere man; and it is probable that to this day he is genuinely convinced that the Treaty contains practically nothing inconsistent with his former professions.'

Zulke Amerikanen zijn er veel. Zulke Amerikanen zijn niet Taft, Root, Hoover, die, met Raphaël Georges Lévy voor Frankrijk, Mc Kenna, Lord Robert Cecil, Asquith, Bryce voor Engeland, Ador en Sarasin voor Zwitserland, Nansen voor Noorwegen, anderen voor Zweden en Denemarken, het Vissering-adres onderteekend hebben, dat 15 Januari aan de regeeringen van Engeland, Frankrijk, de Vereenigde Staten, Nederland en de vier andere boven reeds genoemde neutrale landen is overhandigd geworden. Het is voor ons land allerheugelijkst dat deze 'Zeven Punten' geconcipieerd konden worden te Amsterdam. De namen der onderteekenaars zijn er borg voor dat, zoo het tot eene internationale samenwerking tot herstel van het productievermogen der wereld op dezen grondslag komt, een zoo heil-

zame poging althans niet zal worden gedenatureerd zoolang de voorstellers er zelf bij zitten. Ons land is den President der Nederlandsche Bank dank verschuldigd voor zijn opzet en voor de, in eene daar juist de pers verlatende brochure[1)], bevattelijk geschreven toelichting. De heer Vissering bepleit 'het instellen van den georganiseerden goederenruil voor Staten, wier valuta niet meer als betaalmiddel in het wereldverkeer kan aangenomen worden;' - voorwaarde tot hulpverleening aan zoodanige Staten zal moeten zijn: 'staking van het maken van kunstmatige koopkracht door uitgifte van staatsschuld, gemeenteschuld en papieren geld (inclusief bankbiljetten).' - Nederland zal niet enkel het denkbeeld aan de hand hebben gedaan, doch het ook aanstonds uitvoeren voor zoover het daartoe in staat is:

'Mochten landen met gedeprecieerde valuta', besluit Mr. Vissering, 'nog langer dralen met het nemen van initiatief (om tot een georganiseerden goederenruil te komen), dan moeten de neutralen die taak aanvaarden. In Nederland zijn wij van plan in de eerstvolgende weken eene organisatie in het leven te roepen, welke deze werkzaamheid met naburige landen zal opnemen.'

Een staal van de wijze, waarop *wij* onze internationale verantwoordelijkheid opvatten. En dat wij, bij toongevende economen, bankiers en staatslieden der Geassocieerden er begrip en erkenning voor gevonden hebben, geeft moed.

C.

1) Mr. G. Vissering, Over den Internationalen Financieelen en Economischen Toestand; Amsterdam, de Bussy, 1920.

Bibliographie.

H.C.M. Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd (jeugd en huwelijksjaren), Rotterdam, W.L. en J. Brusse's Uitg. Mij. 1919.

'Hebt UwEd. gezien die nieuwe stukken van Juff. de Wolf, dat moet een particulier mensch wezen, zeer ge-entetteerd met haar zelve', schreef in het laatst van 1765 de vlijtige, weetgierige stichter der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde Frans van Lelyveld aan zijn leidsman, den genialen Utrechtschen hoogleeraar Rijklof Michaël van Goens. Inderdaad, hoe onvolledig en oppervlakkig ook, toch wel een juist oordeel over de jonge domineesche, die in deze eerste jaren van haar auteurschap de aandacht op zich vestigde met haar Bespiegelingen over het Genoegen, over den Staat der rechtheid en met haar, voor den ouden Wolff niet vleiende, Eenzame Nachtgedachten, een oordeel, dat in het algemeen blijft gelden voor het Betje Wolff ook der latere jaren.

Ze had veel op met zich zelf, ze voelde zich, in haar kennis, haar geestelijke gaven zoowel als in haar charmant air de plaire, de onweerstaanbare bekoring, waarmee ze de aanzienlijken van geest als van staat aan zich wist te binden.

En zeer particulier, bijzonder zich onderscheidend van haar tijdgenooten door haar drang om mee te leven in het denken en werken van haar tijd buiten de grenzen van haar dommelend vaderland, haar petillante viefheid van geest tegenover den statigen ernst van haar omgeving, haar scherpheid en juistheid van denken tegenover de loome traagheid, haar natuurlijke, uitbundige hartstochtelijkheid tegenover de strakke ingetogenheid en schijndeugd of mondaine liederlijkheid harer sexegenooten, haar vrije zelfstandige levensbeschouwing, haar levende 'redelijke' godsdienst van liefde en verdraagzaamheid tegenover de

gelijktijdige starre dogmatiek ten onzent. Met welk een ernst en inspanning heeft deze vrouw heel haar leven door gezocht naar haar wel-levenskunst, naar den waren weg van wijsheid en vroomheid; welk een strijd tusschen hooghartigheid en edelmoedigheid, tusschen natuurlijke echt vrouwelijke hartstochtelijkheid, gebrek aan logica en mannelijke redeneerkracht; welk een ups en downs van matelooze neerslachtigheid en toomelooze joligheid, van sentimenteele aandoenlijkheid en welbewuste vastheid in het zien, begrijpen en liefhebben van de realiteit, haar welberadenheid in het volgen van den weg die de natuur haar wees, en haar wijsbegeerte ‘die de ziele leert ontslaan van 't geen onwaardig is, haar ruste te verbreken.’

Van Betje Wolff in haar gelukkige samenwerking met Aagje Deken, samen de voortreffelijke auteurs van Sara Burgerhart en Willem Leevend, samen de vroolijke ballingen van Trévoux, samen na den financiëelen ondergang de beklagenswaardige duldsters in de Haagsche Herderinnestraat, kunnen we ons uitstekend op de hoogte stellen in verscheidene zorgvuldige, betrouwbare, liefdevolle studies. Een dergelijke studie heeft thans mejuffrouw Ghysen gewijd aan een minder ontgonnen terrein uit Betje's leven, de jaren vóór de samenwerking met Aagje.

Haar boek is met groote zorg en nauwkeurigheid samengesteld en rijk in verwijzing naar de bewijsplaatsen voor haar oordeel. Stap voor stap laat zij ons Betje volgen van haar eerste bespiegelende gedichten zonder literaire waarde, haar gezwollen poëtisch proza, onrijp, onvast, vol overdrijving en gisting, naar het punt waarop zij ‘de opvoedster van haar volk’ wordt, naar de ‘bekroning van haar persoonlijkheid, de harmonische samensmelting van haar verstands- en gevoelsbehoeften,’ laat zij ons zien, hoe het levenslustige Vlissingsche meisje onder haar voortdurende geestelijke werkzaamheid, haar verkeer met vrienden en vijanden, de misères van haar huwelijksleven gegroeid is tot de geestige, zelfbewuste schrijfster van een paar boeken, die voor altijd tot het beste van onze literatuur zullen blijven behooren. ‘Het einde van haar huwelijk is niet alleen de afsluiting van een leven waarin zij, vaak in harden strijd en hevige opstandigheid van kind tot vrouw is gegroeid, beheersching heeft geleerd over zichzelf, in voor haar temperament zeer moeilijke omstandigheden; het is tevens het eindpunt van haar ontwikkeling als “verlichte” achttiende-eeuwsche.’

Van bijzonder belang is de geheel nieuwe kijk, dien dr. Ghysen geeft op het avontuur van de nauwelijks zeventienjarige overmoedige Betje met den vaandrig Mattheus Gargon. ‘Er waren in de familie Gargon ondernemende en rustelooze elementen, en

waarschijnlijk heeft in den predikantszoon, die het soldatenleven verkiest, iets dergelijks gescholen, wat hem in de oogen van een jong romantisch ding als Betje aantrekkelijk kon maken. Had hij wellicht van zijn grootvader letterkundige belangstelling geërfd en oefende hij ook op deze wijze aantrekkingskracht op haar?' Dr. Ghysen maakt het lang niet onwaarschijnlijk, dat Gargon niet zulk een Lovelace, zulk een lichtmis van beroep is geweest als waarvoor men hem gewoon is te houden en dat de verhouding tot Betje niet is verbroken met het incident van 25 Juli 1755, dat deze nog voortgeduurd heeft tot '59, het huwelijk met Wolff, als wanneer zij voorgoed over haar hartstocht had gezegevierd. Gargon ging het volgend jaar naar Indië.

In 1770 schrijft ze, naar aanleiding van haar huwelijk: 'Wacht totdat ik mijn mémoires in het licht geef, om te oordeelen of ik wel een zot stukje beging, toen ik, 20 jaar oud, mijn familie op één na adieu zei, om in het stijve Noord-Holland met een oud, statig man te hokken. Ik heb mogelijk meer recht op den schoonen titel van "N. chère philosophe te..." dan gij denkt. Indien de philosophie ook bestaat in het triumfeeren over de sterkste en vurigste hartstocht waarvoor het aandoenlijk hart vatbaar is, usurpeer ik dien titel niet.'

Zij zegevierde over haar passie, niet door het gevoel, dat Gargon haar liefde niet waard was. De jaren '55-'60 zijn voor haar een periode van harden strijd geweest. Maar wat de eigenlijke oorzaak was, blijkt niet. Gehoorzaamheid aan haar vader misschien?

Zoo kwam het in haar liefde gedwarsboomde Betje ten doode gewond, van zelf tot zedekundig-godsdienstige overdenkingen, tot zelfopbouw en verdieping van haar godsdienstig en wijsgeerig leven, zoo werd het jolige teruggedrongen en werd ze de wijsgeerige dichteres van Bespiegelingen over het Genoegen, bezig om zichzelf en het menschdom 'het ware geluk' te brengen.

Haar philosophen en theologen uit de Wolffiaansche school brachten haar midden in de eigenliefde-theorie: de eigenliefde werd verheven tot prikkel voor godsdienstige zelfvolmaking; deugd, naastenliefde en godsdienst werden alle tot welbegrepen eigenliefde terug gebracht. De christelijke zedeleer moest vóór alles met de rede overeenstemmen. Godsvrucht en de dierbare rede,

> Zij leren hoe zichzelfs verstandig te beminnen,
> Zij tonen ons dat in het leven naar Gods wet,
> Ons heil gelegen is.

De grondstellingen van dit Christelijk eudaemonisme aanvaardt Betje gretig, maar haar vroomheid is sterker dan de leer. ‘Alle stellingen omtrent Rede en Eigenliefde beletten haar niet, zich in De Weg tot het Waar Genoegen opeens bijzonder te verheugen over het spontaan karakter der menschenliefde, juist omdat deze den naaste te hulp snelt, nog vóór de rede het gebiedt, die mogelijk juist de eigenliefde de overhand zou doen verkrijgen.’

Ook in later jaren heeft ze zich in deïstische lectuur verdiept, zich ingewerkt in de strijdvragen en zich een onpartijdig oordeel willen vormen. Maar ze weet scherp te onderscheiden tusschen een ‘redelijk’ deïsme, dat gelooft aan een Voorzienigheid en aan de onsterfelijkheid der ziel, doch de openbaring in twijfel trekt, en de ‘deïstery’, die overgaat in epicurisme en materialisme. Profaneerenden spot kan zij niet dulden. Ze heeft een afkeer van atheïsme. Over Holbach's Système de la Nature en zelfs over Lessing's Wolfenbütler Fragmente is ze verschrikt en diep verontwaardigd. De schurken in haar latere romans zijn allen aanhangers van Holbach en Reimarus. Zij blijft bij haar blijmoedig redelijk Christendom.

Als in wijsbegeerte en theologie leeft ze ook mee in de vernieuwing der aesthetische beginselen van haar tijd. Reeds in 1764 eischt ze oorspronkelijkheid en aandoening; zij sluit zich aan bij de denkbeelden van Dubos en Batteux; waarschijnlijk kende ze ook Young's betoog On Original Compositions (1759). Aanvankelijk blijft ze echter ook hier zweven tusschen oud en nieuw. Dubos en Batteux stellen zich niet principieel tegenover het classicisme en voor Betje houden Boileau en Pope nog lang het hoogste gezag. Tranen zijn haar lang het beste criterium van hooge kunst. ‘Ik kan geen gunstig oordeel vellen over menschen die, zonder aangedaan te zijn, een schoon stuk van Voltaire of van den tederen Racine kunnen zien acteeren’ schrijft ze in haar Gedachten over de Dichtkunde. Doch door haar persoonlijke genialiteit, haar drang naar geestige oorspronkelijkheid, haar zin voor vrijheid en natuur werkt ze zich op, maakt ze zich vrij en in haar zedelessen en schilderingen in de Grijzaard (1768-'69) is reeds een gemakkelijke losheid van stijl, zuiverheid van woordenkeus, geestige humor en rake teekening naar de realiteit, die de schrijfster van Sara Burgerhart aankondigen. Zelfs in haar uitvoerig gedicht Walcheren (1769) is die groei merkbaar, al was ze alles behalve een geboren dichteres.

Merkwaardig is het ook Betje in haar diepe sentimenteele inzinking als âme sensible te volgen. Geen lachje kan er over-

schieten. De eigen vroolijke Betje ziet er zelfs iets minderwaardigs in: ‘Wanneer ik de leiding van mijnen geest volge valt mijn keuze op ernstige stukken. Mij dunkt er is zo iets delicieus in de gewaarwording dat wij om de droefheid van anderen kunnen schreien, het doet zoo veel eer aan ons welgeplaatst hart, dat de envie om te lachen altijd beneden hetzelve is.’

Young met zijn ‘wijsbegeerte der tranen’ heeft daaraan wel veel schuld, maar ook haar eigen levensomstandigheden. Een gunstig teeken is het, dat ze ook in die diepste overgevoeligheid den realist en humorist Fielding blijft waardeeren. Maar van Molière, in het bijzonder van l'Avare, heeft ze een afkeer. Niet enkel om de onredelijkheid van het lachen, maar ook om de ‘onaangename gewaarwording van te moeten veragten’.

Molière is de graadmeter voor haar gezonden geestelijken groei. In 1766 valt haar overgang; de sentimenteel-godsdienstige dichters gaan in den ban. Zij komt tot het besef van het gevaar van spelen met doodsgedachte en afkeer van het leven. Dan geeft ze zich vrij aan Molière, geniet ze van Scapin's Sganarelle, van le Bourgeois Gentilhomme en ook van zijn ernstiger karakters, dan komt ze zelfs tot oprechte waardeering van onzen Breeroo, met wien ze bij alle verschil zoo na verwant is.

Veel zou er nog na te vertellen zijn uit het boek van Mej. Ghysen over Betje's verhouding tot allerlei tijdgenooten, haar hartsvriendschappen, in het bijzonder die voor Loosjes. Ik besluit met de aardige opmerking van de auteur, dat deze teedere vriendschap zich weerspiegelt in de prachtig realistische teekening van het vriendschapsdweepstertje Lotje Roulin.

J. PRINSEN J.LZ.

Dr. E.C. van Dorp, De practische beteekenis der theoretische economie. Haarlem, de Erven F. Bohn, 1919.

De belangstelling in de economie is in de laatste jaren zeer toegenomen. Vooral de theorie van het geld en de wisselkoersen, eens besloten in het boek met de zeven zegels, is thans een ‘question brûlante’ geworden, die de kolommen van dagblad en tijdschrift vult.

Die vermeerderde belangstelling in onze wetenschap kan gevoegelijk als oorlogswinst worden gequalificeerd. Want zij dankt haar ontstaan uitsluitend aan den oorlog, die een zoo geweldige wijziging bracht in de economische verhoudingen, dat zij zelfs ‘the man in the street’ naar de oorzaak dier revolutie deed vragen.

Vroeger, toen de economische machine bijna geruischloos haar werking deed, behoefde de samenstelling van het raderwerk slechts den econoom van professie te interesseeren, voor wiens pluizersgenoegen de problemen immers slechts heeten te bestaan. Thans, nu de storing in het mechanisme zóó door een ieder aan den lijve wordt gevoeld, wordt de problematiek der economische verschijnselen ook buiten den kring van den vakgeleerde beseft.

Die toegenomen belangstelling is niet in alle opzichten verblijdend. Den ernst der wetenschap doet haar popularisatie geen goed. Zij leidt ertoe dat de problemenstrijd vaak gevoerd wordt met oppervlakkige argumenten en onzuivere begrippen. Wat de strijdenden, die elkaars taal niet verstaan, slechts verbittert en den waren wetenschapsman wellicht ervan terughoudt deel te nemen aan een kamp die, op deze wijze gevoerd, a priori tot onvruchtbaarheid gedoemd is.

Het dilettantisme is, zoo ergens, een gevaar in de economische wetenschap. En Dr. van Dorp, die in haar bovengenoemd geschrift met klem van overtuiging op die gevaren heeft gewezen, heeft daarmede zeker geen overwonnen vesting bestormd. De samenhang der economische verschijnselen is verre van eenvoudig. Den sluier der causaliteit op te lichten vraagt ernstige, bezonken studie. Al te vaak blijkt, hoe in den verklaringsketen der verschijnselen alle schakels deugdelijk zijn - op één enkele na, die dan het gansche gewrocht waardeloos maakt. Eén gewaagde conclusie in de reeks der deducties en de theorie, hoe stevig ook naar uiterlijken schijn, valt in elkaar. Daarom is in de theoretische economie koel overleg een eerste vereischte en elke overijlde gevolgtrekking het grootste kwaad.

Dat ook overigens verdienstelijke werkers zich dit wachtwoord niet steeds voor oogen houden en, wellicht door een al te hartstochtelijken ijver gedreven, de teugels der zelfcritiek wel eens uit handen geven, blijkt uit het jongste geschrift van mej. Dr. van Dorp. Daar ontwikkelt zij in enkele bladzijden een geldtheorie, die, naar hare meening, ‘alle moeilijkheden en verschilpunten in de geldtheorieën oplost’. (blz. 24).

Die oplossing bestaat echter daarin, dat de geachte schrijfster door een weinig of niets zeggende gelddefinitie, die bovendien empirisch onhoudbaar is, de moeilijke problemen der monetaire theorie eenvoudig over boord werpt.

Immers, omdat de verklaring van de waarde des gelds naar haar meening op groote moeilijkheden stuit - moeilijkheden die, naar het ons voorkomt, grootendeels op een onzuivere probleemstelling berusten - acht de schrijfster zich gerechtigd het feit, dat het geld waarde heeft, eenvoudig te ontkennen. De

waardeleer is niet op het geld toepasselijk, zoo luidt haar betoog, *dus* heeft het geld geen waarde, is het ook geen goed, maar moet het slechts 'als een geheel op zichzelf staande quantiteit in het bewegingsstelsel der economische verschijnselen beschouwd worden'.

De eerste vraag, die bij het lezen van Dr. van Dorp's betoog rijst, is deze: is de toepassing van de grenswaardeleer op het geld werkelijk onmogelijk? De schrijfster zegt: ja, want het grensnut, dat de waarde des gelds moet verklaren, is niet anders dan het nut van de hoeveelheid goederen, die men voor een gegeven geldquantum kan krijgen en die hoeveelheid hangt juist van de waarde des gelds af. M.a.w. de toepassing der grenswaardeleer op het geld voert tot een cirkelredeneering: men verklaart de waarde uit de waarde. Een impasse inderdaad, maar een impasse die, naar het ons voorkomt, op een onzuivere probleemstelling berust. De taak van de geldtheorie is niet om een *bepaalde* waarde van het geld te verklaren, maar om *de veranderingen* op te sporen, die die waarde onder invloed van bepaalde bewegende oorzaken ondergaat. En de methodologische weg, die bij de oplossing van *dat* probleem uitgaat van de bestaande waarde des gelds als van een gegeven factor, is volkomen juist. De moeilijkheid, die de schrijfster hier ziet, bestaat overigens ook elders in de waardetheorie. Zij herleze maar eens wat Von Böhm daarvan zegt.

Maar zelfs al ware het waardeprobleem des gelds tot op heden niet opgelost, mag daaruit daarom zijn onoplosbaarheid worden besloten? Zeker niet indien die conclusie als consequentie heeft een gelddefinitie, die empirisch zóó onhoudbaar is als die, welke Dr. van Dorp heeft opgesteld. Immers tegenover haar bewering dat het geld slechts een quantiteit is, die waarde ontbeert, staat het feit, dat de menschen het geld ter dege waardeeren en daarvan telkens getuigenis afleggen, zoo dikwijls zij, om geld te erlangen, goederen en diensten opofferen.

De argumenten, die de geachte schrijfster voorts tot bewijs van de juistheid harer definitie aanvoert, zijn verre van krachtig. Ware het geld inderdaad, instede een quantiteit, een waardevol goed, aldus betoogt zij, dan 'ontkomt men niet aan de consequentie, dat men door papiergeld uit te geven, waarde schept - een gevolgtrekking, waarvan toch ieder de onjuistheid inziet'. (bl. 24/5) Er is, dunkt ons, op dat argument wel wat af te dingen. Met evenveel juistheid ware, naar analogie van het geleverde betoog, de waardeloosheid van het recht van hypotheek te bewijzen: immers heeft het recht van hypotheek waarde, dan ontkomt men niet aan de consequentie, dat men door hypo-

theken te vestigen, waarde schept - een gevolgtrekking, waarvan toch ieder de onjuistheid inziet. Edoch, tegenover dit 'logisch' bewijs staat alweer het nuchtere feit, dat hypotheken een object zijn van ruilverkeer en hun waarde in den geldprijs manifesteeren.

'Onzuivere waardevoorstellingen' hebben hier vermoedelijk Dr. van Dorp parten gespeeld: zij ontkent dat het geld waarde heeft omdat zijn vermeerdering of vermindering de maatschappij-in-haar-geheel onverschillig is. Maar het feit, dat een zaak voor de maatschappij-in-haar-geheel zonder waarde is, beteekent nog volstrekt niet, dat die zaak geen *ruil*waarde bezit. Vorderingen en zakelijke rechten hebben ruilwaarde zonder waarde te bezitten voor het 'geïsoleerde subject'. Dito het geld. Het heeft voor de gemeenschap in haar geheel slechts beteekenis als instituut, doch waarde heeft het voor de gemeenschap niet. Voor de subjecten, in wier handen het een beschikkingsmacht over elkaars prestatiën beteekent, heeft het geld echter terdege een waarde, die zij dan ook in den geldprijs der goederen tot uitdrukking brengen.

De waarde des gelds lijkt ons een feit, dat moeilijk door eenig logisch bewijs zal kunnen worden ontkend. In elk geval is de geachte schrijfster er nog niet in geslaagd dat bewijs te leveren. Misschien gelukt haar dit in de nadere uitwerking harer denkbeelden, die zij in haar geschrift in uitzicht heeft gesteld. Zoolang deze intusschen nog ontbreekt zijn voor de wetenschap de moeilijkheden in het geldprobleem door haar gelddefinitie nog niet tot oplossing gebracht.

Januari '20.

H. FRIJDA.

Demonen.

X.

In het bosch, bij de tuinmanswoning, waren de beide tuinlui met nog eenige daglooners aan het rooien. Victor had hen geholpen. Op den tronk van een pas gevelden beuk zat hij uit te rusten. Hij keek den kant op van de villa, speurend of Eva soms al naderde door het witte woud; zij zou hem hier komen halen. Hij moest het nu waarnemen... morgen Kerstmis en dan... dan ging ze weg. Jammer, jammer, ze was werkelijk iets voor hem geworden, hij zou haar missen. Zij begreep hem, ook waar ze hem eigenlijk nièt begreep. Gisteren, toen zij spraken over het communistenoproer, en later, dat rustig intieme oogenblikje 's avonds, toen Hermine uit was en Eef hem uit Nout's boek voorlas, had hij dit weer zoo duidelijk gevoeld. Zij las natuurlijk de passage waarop Nout gezinspeeld had in de bodega; de toespraak van een jongen revolutionnair tot een groepje geestverwanten. Hartstochtelijk opstandige, meesleepende taal. Het waren de woorden die Nout ironisch ‘heel treffend en allemachtig waar’ genoemd had. En hij voelde het: hijzelf, Victor, had ze eens gesproken, net zoo. En toen Eva gekomen was aan den zin dien Nout had aangehaald... ‘als vliegen met uitgetrokken vleugels kruipen we rond’, had ze het boek dichtgeslagen en hem vragend aangekeken.

‘Waarom lees je niet verder Eefjelief? Ik vind het heel treffend en allemachtig waar; 't klinkt haast als verzen van van Berghem’, had hij gezegd, half spottend, half ernstig.

‘Verder? Och neen, ik wou je geheugen maar eens wat opfrisschen. Zòò dachten Tersteghe en jij toèn.’

‘En jij en Richard nu.’

‘Maar jullie déden er naar.’

‘Deden? Och kom. Dat was ook maar een oogenblik, een episodetje, grootendeels uit zucht naar avontuur en omdat ons leven ons niet zoo heel veel kon schelen. We hadden ook niets te verliezen. Maar vraag eens wat we nù doen!’

‘Nu laat Tersteghe datzelfde gevoel tòch weer opleven in wie zijn boeken leest, het helpt hem niet of hij het al beironiseerd. En jij, jij doet meer, jij leert de gekortwiekte vliegen dat zij in waarheid gevallen engelen zijn, die eens weer kunnen opstijgen naar den hemel. Dat leer je ze, ondanks je bitterheid.’

Victor herhaalde in zichzelf het heele gesprek. Al wat Eva gezegd had was lief en verstandig en mooi geweest, al wat hij zelf zei was cynisch en ontmoedigend. -

In de deur der tuinmanswoning verscheen Jansje, de oudste dochter, en wenkte haar vader.

‘De koffie is klaar.’

Kees Breeman, juist bezig aan een reusachtigen stomp, hieuw met een paar forsche slagen nog een wortelscheut af en zette toen zijn bijl tegen een boom. Aarzelend zag hij zijn landheer aan. Maar Victor voorkwam hem.

‘Wel Kees, ik zal maar meegaan, je vrouw heeft, wed ik, nog wel een bakje voor mij ook.’

‘En voor de juffrouw’, zei Kees, ‘daar komt ze net aan!’

‘Ik hoop het’, lachte Eva al van verre, ‘al heb ik 't niet verdiend.’

‘Niemand krijgt wat-ie verdient’, gromde een van de daglooners, terwijl het heele troepje naar binnen stapte.

De tuinmansvrouw, vereerd met het bezoek, haalde haar trommel met balletjes te voorschijn. Eva snoepte ervan als een kind, vond Victor, en weer betrapte hij zich op een vergelijking tusschen Elsje en haar. Heerlijk dat een bijna volwassen vrouw toch zóó de gratie van een kind kan behouden. Hij gluurde terzijde, waar Eva zat te dollen met Kareltje, den jongsten robbedoes van vrouw Breeman. En met verbazing voelde hij hoe hij het ventje benijdde. Het was hem of hij zelf een kind was en moest toezien hoe een kameraadje vertroeteld werd. Daar was het weer: zijn

jeugd, zijn eigen jeugd rees voor hem op; wéér voelde hij het verterend knagen van het verlangen om òòk gekoesterd te worden, net zooals hij het doorleden had als knaap. En later ook, als student, toen hij die 'sentimentaliteit' schijnbaar overwonnen had, verstikt onder het werk. En nog later, als gerijpt man, toen hij meende heelemaal niet meer aan vrouwen en liefde te denken. Nu begreep hij dat zelfs tòen zijn hooge resignatie niets anders was geweest dan de zelfverdedigingspose van zijn nog altijd hunkerend jongenshart. Had hij dààrom gewerkt? Om te vergeten? Was de wetenschap, waaraan hij heel zijn leven had gewijd, niets dan surrogaat voor liefde? Zijn roem een surrogaat voor geluk? Neen toch, Elsje... Elsje had hij... Hij kènde liefde en geluk, diep... en vast. Maar Elsje was zijn dochter...

Werktuigelijk dronk hij zijn kommetje koffie leeg, werktuigelijk zei hij nu en dan iets tegen vrouw Breeman of het werkvolk. Kareltje stond nu tusschen hem en Eva in; hij streelde den jongen door het haar en zei: 'Je hadt het daar best bij de juffrouw, hè'. Het klonk vriendelijk; hemzelf leek het mal; hij voelde zich weer onhandig, keek naar Eva. Maar toen ook zij opzag, wendde hij zijn oogen dadelijk af. Zijn blik bleef rusten op een wandtekst, die achter haar op een kastdeur hing.

'Nu dan blijft geloof, hoop en liefde, deze drie: doch de meeste van deze is de liefde.'

Het was Victor of hij een slag kreeg die hem plotseling verbijsterde. Verschrikt staarde hij naar den tekst, herlas de bekende woorden. Zijn jeugd, alweer zijn jeugd!

Het was op den dag van zijn candidaats-examen. Bij het opstaan merkte hij dat hij geen schoenen had, zijn eenig paar was niet van den lapper terug gekomen. Bezorgd klopte hij aan bij zijn hospita, om haar te vragen of zij even bij den schoenmaker wilde aanloopen; hij kon toch niet op pantoffels naar het examen! Er kwam echter geen antwoord op zijn kloppen en toen hij toch binnentrad, vond hij de juffrouw bezig haar dochter voor te lezen uit den bijbel; elk had vòòr zich een bordje waarop twee sneedjes brood, met roggebrood belegd. Zij liet zich niet storen, las door tot het heele kapittel ten einde was: ...geloof, hoop en

liefde, deze drie, doch de meeste van deze is de liefde. ‘Ja ja’, voegde zij er met haar eenigszins lijmerige, onderworpen stem, als uit eigen ervaring aan toe, eer zij den commensaal vroeg of zij soms iets voor meneer's ontbijt vergeten had. En haar dochter, lief, bloeiend kind van zeventien jaar, pas verloofd, had geglimlacht, zóó gelukkig alsof zij heelemaal niet besefte dat de machtigste woorden van den geweldigsten apostel eigenlijk doelden op een ietwat grootscher liefde dan gewoonlijk tusschen een bakvischje en een adjunkt-commies aan Belastingen pleegt te bestaan.

Maar Victor was naar zijn eigen sneedjes met roggebrood teruggegaan. En hij had nog bijtijds zijn laarzen gekregen; hij had examen gedaan, cum laude, en was verder dien dag diep rampzalig geweest. Want voortdurend hoorde hij den doem: al ware het dat ik alle wetenschap wist en ik had de liefde niet, zoo ware ik niets. En ook hij dacht bij liefde, evenmin als het bakvischje, aan de hemelsche genade, maar alleen aan zijn hunkering naar Marga.

En daar hing waarachtig diezelfde verdomde spreuk! Om hem nog eens te hoonen met wat hij zichzelf al den laatsten nacht in Kroonstad gezegd had: dat zijn leven zonder liefde was.

De mannen waren weer opgestaan en gingen terug naar hun werk. Victor en Eva bleven nog een oogenblikje praten met vrouw Breeman: over haar kinderen; wanneer Jansje ging trouwen, en over den jongen van den houtvester die gelukkig weer beter werd. Eva toonde zoo groote belangstelling voor alles, dat vrouw Breeman zeer welbespraakt werd en het tweetal noode liet gaan. Zij gaf balletjes mee voor Elsje.

Victor wandelde met Eva verder het bosch in. Eva stak haar hand, door zijn arm heen in den zak van zijn jekker.

‘Mijn vingertoppen worden zoo gauw koud’, klaagde zij.

Hij sloot ze in zijn vuist, drukte ze zachtjes. ‘Ik zal ze wel warm houden, kindje.’

Zij kwamen voorbij de plek, die Victor voor den nieuwen bongerd wilde bestemmen en spraken er even over. Ook over het zwembassin.

‘Het is leuk al die dingen zelf aan te leggen,’ zeide Eva. ‘Maar wat me verbaast is, dat je geen tennisveld laat maken voor Hermine; ze zei laatst dat ze er zoo graag een heb-

ben zou'. Terwijl Eva het zeide, dacht ze in bittere zelfbespotting aan haar bevlieging tijdens de lezing, om Victor en Hermine 'tot elkaar' te brengen.

Victor dacht na, het verbaasde hem nu zelf ook. Hij maakte plannen voor een kostbaar zwembassin, eigenlijk voor hèm alleen en tegen den zin van Hermine. Maar hààr verlangen naar een tennisveld negeerde hij; dàt vond hìj een overbodige luxe.

'Eef, 't is goed dat je dat zegt; ik schaam me werkelijk. Maar 't komt doordat ik zelf het land heb aan tennissen... zoo zijn we nu eenmaal. Ik vind het een ellendig spel.'

Eva lachte luid.

'Maar Victor, dat kàn toch niet, dat zeg je maar, 't is onmogelijk!'

'En waarom?'

'Omdat ìk er dol op ben.'

'Toch is 't zoo. Ik vind het een spel voor dandy's, voor proletige aristokraten, voor...'

Maar hij zweeg verschrikt. Plotseling zag hij de dandy's en aristokraten vòòr zich. Guus, die met Marga flirtte, en het heele troepje patriciërskinderen van zijn school. En Marga, Marga met haar racket! Luchtig, daar flaneerden ze, of de wereld van hun was. God, dus dààrom haatte hij het tennissen, dààrom onthield hij Hermine dit kleine genoegen? Omdat het eens zijn eigen, onbereikbare wensch geweest was!

''t Is vreemd... vreemd', prevelde hij.

'Wat is zoo vreemd, Victor?'

'Een jeugdherinnering, Eefje. Alles herinnert me tegenwoordig aan mijn jeugd.'

'Omdat je tweede jeugd begint, Victor. Eigenlijk dacht ik dat je nog altijd aan je eerste bezig was.'

Een verlangen steeg in hem op om haar van zijn jeugd, van zijn liefde voor Marga te vertellen, maar instinctief voelde hij dat zijn verhaal haar pijn zou doen. Waartoe? Ze gaat weg... En hij zeide slechts:

'Ik heb een droevige herinnering aan tennissen, Eefje. Maar ik dank je dat je me uit mijn egoïsme hebt wakker geschud. Ik zal een veld laten aanleggen, een prachtig veld, grooter en mooier dan... het veld van mijn herinnering, en daar kunnen dan Hermine en... en de kaptein tennissen.'

‘En Els met haar vriendinnen! O, die zal 't zoo heerlijk vinden!’ riep Eva.

‘En wìj, Eefje!... Als je terugkomt uit Spanje. Dan ga ik er misschien ook nog van houden.’

Eva glimlachte een beetje droevig.

‘Laat 't eerst maar maken, dan zullen we later wel zien. Later, wie weet. Maar Victor... Zij weifelde, scheen ontroerd te strijden met zichzelf. Zij waren vlak bij den Eeckhof, Hermine zag hen al aankomen van uit de veranda. Victor vertraagde zijn gang, drukte teeder de vingertjes in zijn jekkerzak en vroeg:

‘Zeg 't maar liefje, wat is er, wat wil je me vragen?’

‘Victor... gebruik je... tweede jeugd beter dan je eerste, en...’ Zij sprak niet verder, zag hem hulpeloos aan en maakte zich van hem los om Elsje op te vangen die hen tegemoet sprong.

XI.

De kerstboom brandde nog. Maar de slanke, bonte kaarsen waren ingekrompen tot vormlooze, afdruipende klompjes, die hier en daar op het punt stonden uit te gaan en in een laatste opflikkering dreigden de nabije dorre naalden te schroeien en te doen ontvlammen. Dan sprongen Elsje en Eva toe om ze uit te dooven.

Het overige gezelschap - hetzelfde als bij het diner - had zich reeds van den boom afgewend. In de trillende schemering, warm-doorgeurd van het krachtig aroom van hars en smeulende dennetakjes, zat men bij den haard te wachten tot de boom zou zijn uitgebrand en het licht weer op mocht. Men dronk heete punch en at sneeuwballen en kerstkrans, terwijl men luisterde naar den ouden heer Thomson, die verhaalde hoe hij door een landlooper voor een tientje en een pak kleeren, benevens een paar spiksplinternieuwe laarzen was opgelicht.

‘De vent moest dan, zei-d-ie, solliciteeren voor een baantje dat hij stellig en zeker krijgen zou als hij maar netjes voor den dag kon komen. Nou, dat klonk plausibel genoeg, niet waar; en ook dat hij reisgeld moest hebben om er te komen - toevallig, 't andere eind van het land -. Meneer weet-

ik-wie, die ik natuurlijk wel zou kennen, maar ik had niet het genoegen - hij liet me 's mans kaartje nog zien - had hem al aan een tientje geholpen... als ik daar nu nog een bij deed was hij gered. Ik dacht: man je neemt me beet. Maar enfin, ik gaf hem 't tientje en stak 'm in de kleeren... 'n net costuum, héél net; en een paar nieuwe schoenen, want oude had ik niet. En zòò toog hij uit solliciteeren... voor politie-agent. Kostelijk hè? Ik zei: waarde heer, stuur me's een prentkaart als je je baantje hebt en laat me vooral weten of 't pak je past, want je lijkt me minder corpulent dan ik. Meneer, zegt-ie, 't zal wel schikken, over 'n jaar ben ik commissaris, dat beloof ik u, en dan groei ik er wel in. Maar de prentkaart is niet gekomen. Dat wist ik wel. Ja, ja.'

Men lachte, meer uit beleefdheid, danwel geamuseerd of verontwaardigd: niemand had het relaas met al de aandacht, waarop het aanspraak maakte, gevolgd. Richard had telkens terzijde gegluurd naar Eva en geglimlacht als zij een kaarsje uitblies of iets fluisterde tegen Elsje. Dan had hij zich weer met een peinzenden blik te luisteren gezet, om het volgend oogenblik opnieuw onrustig het hoofd te wenden bij het hooren van Eva's lach.

Ook de kaptein was niet met zijn geheele hart bij het verhaal van den ouden heer. Hij scheen veel intenser geboeid door Hermine. Als zij iemand wilde inschenken, hìj raadde het en reikte haar den dampenden ketel aan, die naast hem op het plat van den haard stond. Wenschte zij van den kerstkrans te presenteeren, hìj raadde het en wipte galant rond met den schotel. Als zij opstond volgde hij haar met de oogen. Als zij lachte - en zij lachte meer dan anders - glimlachte ook hij.

Victor, die in het geheel niet geluisterd had, maar vaagmijmerend zat te observeeren, bemerkte met eenige verwondering dat deze laatste invloed wederkeerig was. Reeds den ganschen dag, ja eigenlijk reeds sinds het diner, had Hermine's gedrag hem verbaasd. Zij was veel opgewekter dan gewoonlijk, haast levendig; toonde belangstelling in allerlei, zelfs voor de landsweerbaarheid, en las romans die de kaptein haar leende. Zij las ze niet slechts, maar had er ook een oordeel over, en dat was zeer gedecideerd en òf

in treffende overeenstemming òf in interessant contrast met dat van den kaptein. Zij knorde minder op Elsje, tobde minder over de kleine huiselijke beslommeringen. Soms was zij bijna beminnelijk, vond Victor, en een enkele maal had het hem reeds getroffen, dat zij ook tegenover hèm iets van haar kille houding van 'plichtsbetrachting' liet varen en hem uit een innerlijken aandrang trachtte aangenaam te zijn. Toen hij haar als kerstgeschenk een plattegrond van het tennisveld gaf, had zij met een ongekende zachtheid gezegd: 'Dat is lief van je.' Victor zag deze verandering met oprechte vreugde, al gaf daarnaast de gedachte, dat het de charmante kaptein was die haar teweegbracht, hem wel even een licht gevoel van spijt en wrevel.

Hermine was opgestaan om den ouden heer in te schenken en ook de kaptein stond prompt met den ketel klaar.

'Och vader, u bent veel te goed', lachte zij vroolijk. Het viel Victor weer op, dat er geen zweem van die spijtige afkeuring in haar toon lag, waarmee zij anders den ouden heer diens lichtvaardige philanthropie placht te verwijten. Haar lach klonk helder.

'Veel te goed, en u zult er heusch altijd weer de dupe van zijn. We moesten nu maar het licht opdraaien. Elsje, blaas jij de laatste kaarsjes uit?'

De heer Thomson, wars van alle valsche bescheidenheid en zelf meer dan iemand anders overtuigd van de al te groote goedheid zijns harten, lachte genoegelijk.

'Kindlief, 't is een zwak van me, dat weet je. Maar dupe moet je niet zeggen, ik had den kerel immers in de gaten. Niet te sterk, kind, zoo, dank je... ja maar, òòk niet te veel water, kaptein, hoho, dank u.'

De kaptein zette den ketel weer neer en haastte zich vervolgens naar de deur om het licht op te draaien, een dienst waarvoor Hermine hem, naar het Victor voorkwam, buiten verhouding dankbaar was.

'Èn meneer Welders', hernam de heer Thomson, 'vertel mij eens hoe het nu met uw vooruitzichten staat.'

Richard wierp een schichtigen blik naar Eva, die nu bij het tafeltje, waarop de geschenken waren uitgestald, met Elsje in vernieuwde bewondering stond te kijken naar den Eersten elektrischen Mallemolen.

‘Neen’, zei de oude heer oolijk, ‘ik bedoel uw maatschàppelijke vooruitzichten.’

‘Thomson voelde voor Richard, ondanks het fatale conflikt der levensbeschouwing tusschen oude en jonge generatie, een hartelijke genegenheid. Richard's gansch niet Amerikaansche bescheidenheid en onzakelijkheid beschouwde hij, sedert door alleszins bevoegde zijden zijn kunde en talent buiten twijfel waren gesteld, als jeugdige groenheid of als een niet al te hinderlijke karakterfout. Neen, waarlijk, hij zou zich niet tegen Eefje's keuze verzetten. - Wat hem, in het heimelijk besef dat verzet niets baten zou, een behagelijk gevoel van ruimdenkendheid gaf. - Dat wilde, lichtzinnige kind - aldus noemde hij Eva in gedachte nog steeds, hoewel volkomen ongemotiveerd - kon geen beter echtgenoot treffen dan dezen kalmen, ernstigen jongeman, die, al was hij behept met een geringen revolutionnairen kolder, toch au fond - daarvan hield hij zich overtuigd - geen kwaad haar op het hoofd droeg. Hij zou hem - al was hij allerminst een vriend van protectie - graag een beetje op streek helpen.

Richard kon zich niet aan het gesprek onttrekken, vertelde dus van zijn bezoek met Victor aan de mijnen en sprak de hoop uit, dat de directie hem zou kunnen gebruiken. Hij verheelde echter niet, dat zijn eigenlijke verlangens een andere richting uitgingen, meer naar het werktuigkundige en inventieve, speciaal op het gebied der electrotechniek.

Op dit oogenblik wenkte de kaptein, die uit Hermine's bonbonnière een geweldige praline had opgediept, Elsje tot zich.

‘Kijk eens wat een groote, Els! Wil je die van me hebben?’

Maar Elsje verroerde zich niet, veinsde niets gehoord te hebben.

‘Elsje’, zei Hermine, bijna op den ouden, strengen, verwijtenden toon, ‘hoor je niet dat de kaptein je roept? Kom eens hier.’

Het kind kwam aarzelend nader, nam met zichtbaren tegenzin den bonbon aan en liep vlug weer naar Eefje toe. Victor merkte op, dat zij in het voorbijgaan de praline achteloos onder den kerstboom neerlegde. De afkeer, dien Elsje voor den kaptein scheen te voelen, ondanks diens blijkbaar eerlijke pogingen haar genegenheid te winnen, was hem reeds

meer opgevallen. Van Eva had hij gehoord, dat die tegenzin zich vooral na het diner sterk had geopenbaard.

'Vader, laat 'm nog eens draaien?' riep zij nu. Victor sprong op en voegde zich bij Eva en zijn dochtertje. Met z'n drieën speelden zij met den mallemolen en alle drie leken zij even gelukkig.

Toen het kunstwerk lang genoeg gedraaid had, zat Victor even stil met Elsje op zijn schoot. Over haar kopje heen zag hij Eva aan, die glimlachte, blij en weemoedig tevens. Ze denkt aan overmorgen, haar vertrek; ze denkt aan Richard, die nog niets weet en voor wien ze juist vanavond zoo lief was. En misschien denkt ze ook wel aan mij. 't Zal eenzaam zijn als ze weg is.

'Eva, 't volgend kerstfeest ben je weer hier, nietwaar?' fluisterde hij in het Engelsch. 'Of eerder, veel eerder. Zij - hij streelde Elsje teeder, als medelijdend over het haar - zij zal je zoo missen. Zul je?'

Eva antwoordde hem slechts met dien vragenden blik, die hem reeds meer verward had. Waarom had hij zoo nadrukkelijk zij gezegd en niet wìj... waarom niet eerlijk ìk?

'Eefje, je begrijpt me wel, hè?'

Eva bleef zwijgen. Maar Elsje, verteederd door Victor's liefkoozing, voelend een atmosfeer van onuitgesproken innigheid om hun drieën, sloeg haar armpjes om zijn hals en zei:

'Vader, ik houd zooveel van je, zòòveel dat... dat ik voor je zou willen doodgaan.'

Victor zag haar aan, ontroerd en verschrikt.

'Ja, dat zou ik', herhaalde zij langzaam, alsof zij het nog eens overwogen had. Haar oogen tuurden zóó ernstig, dat Victor niet kon antwoorden met een grapje. Hij zweeg. Maar het kind vervolgde: 'Want dan was ik een engel en dan kon ik over je waken. Dan was ik altijd bij je, ook als je weg bent, naar Kroonstad, naar je fabriek, en dan kon niemand je doodschieten.'

Victor begreep dat zij in den kaptein vooral den man zag, die eens haar vader bijna had gedood.

'Liefje', zeide hij, 'maar je vergeet dat ik toch erg verdriet zou hebben.'

'O nee, ik zou zòò van je houden, dat je nooit meer verdriet kòn hebben, om niets meer.'

Zij had nu luider gesproken. Haar hooge stemmetje trilde van hartstocht, maar toch klonken haar woorden vast, met groote zekerheid. Hermine had ze verstaan.

‘Elsje, kom kind, niet zoo sentimenteel doen, hoor.’

‘Ik ben niet sentimenteel... ik weet niet eens-es wat dat is’, antwoordde zij heftig.

Victor kuste haar, maakte zich van haar los, keek naar Eva, 't leek hem dat er tranen blonken in haar oogen - en wendde zich tot zijn gasten.

‘De vliegkunst zou, als ze maar mogelijk was, toch in elk geval van groot strategisch belang kunnen zijn’, hoorde hij den kaptein zeggen.

‘*Als* ze mogelijk was, zeg dat er wèl bij, kaptein’, bromde de heer Thomson.

‘Ze is mogelijk en ze zal goddank voor beter dingen dienen dan om bommen te strooien, zooals u waarschijnlijk bedoelt’, antwoordde Richard eenigszins opgewonden.

Victor trad op het debatteerende troepje toe, en zooals altijd wanneer men over zijn manie sprak, zoodra hij er bij kwam, verstomde het gesprek. Hij glimlachte tegen Richard, die hem aanzag met een warmen blik van verstandhouding.

‘Des te beter’, mompelde de kaptein nog sarkastisch.

De oude heer bracht alweer met de hem eigen takt het gesprek onmiddellijk op iets anders.

‘Verbeel je, Victor, welk idee deze jonge illusionist daareven zoo en passant te berde bracht. Hij wil telegrafeeren zonder draden! Ik heb u toch goed begrepen? U zei toch dat dat kòn?’

Richard bloosde en zeide bedeesd: ‘'t Is theoretisch volstrekt niet onmogelijk.’

De kaptein lachte, bijna onwellevend hoonend.

‘Het zou een ware uitkomst zijn voor sommige fantasten, die tusschen hemel en aarde wenschen te zweven.’

Hij kon zich niet weerhouden deze geestige toespeling te lanceeren; te laat bemerkte hij hoe Hermine hem knipoogend waarschuwde.

Eva was opgestaan en ging naast Richard zitten; het leek of zij hem wilde beschermen. Maar Richard scheen nog meer van streek te raken, en zichtbaar nerveus onder de kritisch spottende blikken van den ouden fabrikant en den genieofficier, stamelde hij:

‘Och... 't is maar 'n idee.’

‘En een bliksems goed idee’, viel Victor in, ‘er is niets tegen de mogelijkheid van telegrafeeren zonder draad in te brengen; het licht gebruikt ook geen draden om van de zon naar hier te komen. Houdt dat denkbeeld warm, Welders; ik verzeker je in allen ernst, dat ik je over kort of lang nog eens een draadloos telegram zend naar Chili of Australië of waar je terecht mocht komen. Een seiner en een ontvanger, daar komt alles op neer, de trilling vindt haar weg wel. Zorg maar dat jij het toestel uitvindt. En haast je, want anders krijg ik hard zin het je af te snoepen... Hermine, is er nog punch?’

De heeren begrepen dat Victor's laatste woorden gelijk stonden met een vriendelijk basta en zwegen; de oude heer met een heimelijken eerbied voor Victor's gezag en een flauw gevoel van ‘je kunt niet weten’; de kaptein met de troostrijke gedachte, dat waar twee gekken elkaar wederkeerig te hulp komen een wijze uitgepraat is.

Maar Eva knikte met een gelukkig lachje Richard toe.

‘Het moèt kunnen’, prevelde deze nog.

Victor nam hen beiden terzijde. ‘We moeten er eens nader over spreken’, zeide hij tot Richard. ‘Als ik weer in Kroonstad aan het werk ben. Ik hoop dat je me daar dikwijls zult opzoeken. Het doet me zoo goed te spreken met menschen die durven te gelooven. Ik stel me veel voor van ònze debatten. En misschien dat je in mijn werkplaatsen nog eens wat ziet dat je interesseert of van nut kan zijn. En als je er ooit zelf mocht willen werken aan 't een of ander, alles staat er tot je beschikking.’

Richard drukte hem de hand.

‘Ik zal nu wel gauw teruggaan’, voegde Victor er haperend aan toe, toen hij Eva's droevig-dankbaren blik ontmoette.

De avond verliep verder rustig en genoegelijk, evenals de avond van het diner. Victor en Eva waren ernstig gestemd, als onder de verwachting van komend verdriet. Maar zij zagen elkaar, zij voelden voortdurend elkaars verrustigende nabijheid en dit maakte dat zij, ondanks alles, zich geen van beiden ongelukkig konden voelen.

Samen brachten zij Elsje naar boven. Toen Victor haar in haar bedje gelegd had bleef hij even bij haar zitten.

‘Kindje’, zei hij, ‘je moet niet zoo onaardig zijn tegen den kaptein. 't Is jammer dat je laatst gehoord hebt dat hij mij eens bijna had doodgeschoten. Maar dat is al heel lang geleden en hij kon het niet helpen. Heusch... ik ben er zelf heelemaal niet boos om. Kom, dat begrijp je nu nog niet.’

Hij schaamde zich terwijl hij het zei, want de donkere oogen van het kind zeiden duidelijk, dat zij wel degelijk alles begrepen had.

‘Ik haat hem’, riep ze heftig.

Victor lachte, maar haar hartstocht verschrikte hem toch.

‘En ik kan niet uitstaan dat moeder van hem houdt.’

‘Kom duifje, ik hààt hem... wel ja, dat woord heb je zeker in een boek gelezen. Laat de haat aan de groote menschen over. Wanneer je alles meende wat je daar straks, beneden, tegen mij zei, dan kun je ook niemand haten. De kaptein wou je een pleizier doen, dat was lief van hem. Kijk, hier heb ik z'n praline, ik heb haar voor je meegebracht, eet ze nu maar op.’

Elsje stopte de praline dadelijk in haar mond. ‘Lekker’, lachte ze, ‘maar nù heb ik haar ook van jòu.’

Samen gingen Eva en Victor weer naar beneden.

‘Haat is een verschrikkelijk ding, Eva... Ik had gehoopt dat Elsje dat gevoel nooit zou kennen... naïef, nietwaar?’

‘Liefde kan nog veel verschrikkelijker zijn, Victor’, antwoordde Eva.

‘Ook de liefde die zoo groot is dat wie haar bezit nooit meer verdriet kan hebben?’

‘Dìe liefde is... 'n kinderdroom, Victor... Daarover moesten we maar niet filosofeeren. Hoor, Hermine en de kaptein zijn weer aan het muziek maken.’

Toen zij binnentraden galmde de kaptein met een niet onfraaie bariton een Italiaansch minnelied, dat sinds het laatste operaseizoen in de mode was. Hermine accompagneerde hem, met zichtbare spanning zijn vlugge loopen volgend.

Victor glimlachte. Het deed hem plezier dat Hermine

zoo opfleurde. Ze heeft niet veel, dacht hij. En hij voelde zich schuldig, omdat hij nooit met haar geflirt, geliteratuurd, gemusiceerd had. Tot Eva, die peinzend naast hem stond, fluisterde hij in een ondeugende opwelling:

'Zouden ze straks gaan dansen?'

Eva schoot in een lach, maar antwoordde toch, met bijna dezelfde heftigheid als Elsje: 'Ik haat hem.'

Maar Victor had spijt over zijn spot. Hij voelde opeens de wrange tragiek van Hermine's onbevredigde jongedames-illusies. Zij kòn lachen, zij kon gul en hartelijk zijn; misschien kon zij liefhebben. Hoe ongelukkig moet zij geweest zijn doordat ik zoo anders ben. Met een soort van dankbaarheid keek hij naar den kaptein, die het vertrek van 'amore' en 'cuore' weergalmen deed. Hij voelde een warme behoefte hem te waardeeren voor wat hij bij Hermine bereikte. Maar toch - geërgerd moest hij het zichzelf erkennen - toch vond hij hem ridikuul.

XII.

Eva was vertrokken. Twee dagen later keerde Victor naar Kroonstad terug; niet met vernieuwden werklust, maar in het ontevreden besef dat hij zich thuis verveelde. De landelijke bezigheden, die hij zich geschapen had, kwamen hem opeens beuzelachtig voor. De boomgaard, nu ja, dat moest maar gebeuren, hij had het Elsje beloofd, maar de tuinman kon daar verder alleen wel voor zorgen. Ook voor 't kappen en effenen van 't terrein voor het tennisveld. En 't zwembassin, neen, dat was toch eigenlijk niet de moeite waard. Nu Eva hem niet meer animeerde... 'Je komt hier terug, niet waar? Heel gauw', had hij haar gevraagd bij het afscheidnemen. Maar zij had zwijgend het hoofd geschud. Wat had hij nu thuis nog te doen? Het was er saaier dan ooit. Hermine was prikkelbaar, scheen Eva's gezelschap en vooral haar hulp, die zij steeds onderschat had, nu toch ook te missen. De oude heer, die tot Nieuwjaar zou blijven, was eveneens uit zijn humeur; hij pruttelde over Eefje's dwaze kuren en pretenties, beklaagde Richard - want hij had de tragedie direkt doorzien - en had blijkbaar verdriet zonder het zich te willen bekennen. Elsje was

diep bedroefd; terwille van haar zou Victor ook zeker gebleven zijn. Maar reeds den dag na Eva's vertrek werd zij te logeeren gevraagd bij een vriendinnetje, en ofschoon zij aanvankelijk niet wilde, had hij haar toch er toe overgehaald de uitnoodiging aan te nemen. Victor vond het een welkome afleiding voor haar, achtte het ook noodig dat zij wat meer met andere kinderen in aanraking kwam. En bovendien, het spreken met haar over Eva, hoezeer het hen dien eersten dag beide troostte, deed hem toch te pijnlijk voelen wat hij niet voelen wilde: hoe lief zij hem geworden was. Zoo bracht hij Elsje naar Bronheim... en omdat zij alleen gezwicht was voor het argument, dat hijzelf toch ook naar zijn werk terug moest, ging hij vandaar meteen door naar Kroonstad.

Eenmaal terug had hij, dadelijk door allerlei bezigheden druk in beslag genomen, zijn stemming van futlooze landerigheid wel spoedig overwonnen, maar de echte werklust, de groote, krachtige vreugde, was nog niet over hem gekomen en aan zijn vliegmachine had hij in het geheel niet gedacht.

''t Was nu oudejaarsmiddag. Het werkvolk had vrij-af gekregen en was juist vertrokken; Victor was geheel alleen in de fabriek achtergebleven. Hij had zich voorgenomen dien avond rustig te gaan werken, maar nu hij rondzag door het verlaten lokaal, met de banken leeg en de tafels netjes opgeruimd, voelde hij zich zoo eenzaam en gedésoeuvreerd, dat hij besloot eerst in de stad te gaan dineeren en dan... dan zou hij nog wel zien, maar hij besefte, dat hij den moed nog niet had om zijn plannen weer aan te pakken. In godsnaam, hij moest dan voorloopig nog maar het gewone dagelijksche werk blijven leiden, dat was toch òòk noodig. Hij dwong zich te denken aan alles wat onder handen was. De inspectie bevredigde hem. Bertus had ze maar weer goed aan den gang weten te houden tijdens zijn afwezigheid... beste kerel, die Bertus,... en 'n knappe kerel ook. En dat was de dronkaard en vrouwenbeul, die indertijd door den ouden heer van de zeepfabriek werd weggejaagd, die daarna een jaar gevangenis kreeg wegens mishandeling en tenslotte, na een paar maanden van werkloosheid en moreel verval, half uit medelijden, half bij wijze van experiment, van Victor

een baantje kreeg in de fabriek. Hij was hier op zijn plaats, dat had hem er boven op geholpen. En bovendien was zijn vrouw weggeloopen. - Maar met Karel Blok was er iets niet in orde. Toen hij hem, nu twee jaar geleden, van Westergauw had meegebracht, omdat hij in het boerenbedrijf niet aardde, was hij een intelligente, ambitieuse kerel, met dien aandoenlijken honger naar kennis, ontwikkeling, beschaving, die zoo velen arbeiders eigen is. Met welk een kinderlijke geestdrift had de 25-jarige daglooner Victor's toestellen bewonderd, hoe gelukkig was hij geweest als hij mocht helpen bij grover werk en hoe innig dankbaar was hij toen Victor beloofde hem in de fabriek te zullen laten opleiden. Het had wel moeite gekost om het verzet van zijn moeder, die nu alleen met haar kleindochtertje op de hoeve achterbleef, te overwinnen. De goede, maar wat zonderlinge vrouw zag in iedere stad een Babel. Maar ook zij begreep dat Karel voor boer toch niet deugde en legde zich tenslotte met haar gewone vrome gelatenheid er bij neer dat hij zijn eigen weg ging. En Karel had zijn best gedaan, hij was nu een goed geschoold vakman, hij en Bertus waren de twee die het best op de hoogte waren van Victor's plannen, de twee die hij het meest vertrouwde. Maar nu was er in Karel's houding een vreemde, nerveuse schuwheid gekomen, die Victor niet begreep. De openhartige, vroolijke jongen leek stug en achterbaks geworden, alsof hij iets in het schild voerde. Victor had Bertus eens over hem gepolst. Die had de schouders opgehaald en gezegd: ‘Hij prakizeert te veel, over de revolutie en zoo; maar z'n werk is best, daarvan niet.’

Ik zal eens wat meer op hem letten, besloot Victor.

In het eenvoudige restaurant, waar Victor meestal placht te eten, beviel het hem dien dag niet. Het was er drukker dan gewoonlijk; enkele familie-dinertjes brachten er een stemming van goedige feestelijkheid te weeg die hem irriteerde. Hij liet zich een avondblad geven om er zich achter te kunnen verschansen. Tusschen soep en visch las hij de belangrijkste berichten: nog altijd bijzonderheden omtrent den moord op den ongelukkigen keizer van Turonië; voorts telegrammen over schandelijke muiterijen, misdadige woelingen en onverantwoordelijke stakingen in alle mogelijke landen. Alleen de regeeringen, goedertieren maar streng,

deden als altijd haar plicht, gerugsteund door verknochte legers, betrouwbare politie en ordelievende burgerij. Tusschen visch en reebout oogde hij vluchtig een waarschuwend hoofdartikel door waarin de misleidende demagogie van den vermaarden dichter-socialist Van Berghem werd aan de kaak gesteld door een even vermaard, doch patriottisch sterrenkundige. En vòòr de flensjes met confituren las hij op de volgende pagina het verslag van een meeting, waarop dezelfde dichter voor een helaas niet zeer talrijke, maar des te geestdriftiger menigte de naderende revolutie had aangekondigd. Hij verbaasde zich een beetje over de bombastische termen en smakelooze beelden, waarvan de zoo subtiele stylist zich voor deze gelegenheid bediende. Hij wist dat Gustaaf van Berghem zeer bevriend was met Nout, kende ook wel iets van zijn werk. Hoe wonderlijk veelslachtige wezens zijn toch wij menschen, dacht hij weemoedig; hoe vol van zielige contrasten en conflikten zitten we. Maar het zieligst is dat we die conflikten niet innerlijk uitvechten, maar ze botvieren op anderen. Hoeveel slachtoffers maakt zoo'n Van Berghem tengevolge van zijn eigen onevenwichtigheid? Hoeveel wanbegrip zaait zoo'n verontwaardigde autoriteit door zijn eigen botte bekrompenheid?.... Daar kwam de koffie; hij moest nu maar eens zien in de agenda, waar hij vanavond heen kon. De Fransche opera... de Italiaansche opera?... Hij dacht aan den zingenden kaptein en voelde de spijtige zekerheid, dat die op ditzelfde oogenblik bij Hermine en den ouden heer dineerde en met hen den oudejaarsavond zou doorbrengen. Zij zouden whisten met den blinde, uit vriendelijke opoffering voor den ouden heer; en dan zouden zij ‘Müllern’ naar eigen hartelust. Hij zag de energieke hoofdrukjes, waarmede de kaptein ‘das Wandern’ tot ‘des Müllers Lust’ verklaarde. Om twaalf uur zou de oude heer een intiem toastje houden; de kaptein zou antwoorden met enkele hartelijke, doch hoffelijke zinnen en het glas opheffen, waarin weer een van de beste merken uit zijn zoo geprezen kelder ‘parelde.’

Opeens nam Victor een besluit. Waarom zou hij alweer zoo uitzonderlijk zijn? Iedereen vierde genoegelijk feest in gezin of vriendenkring, waarom zou hij in een soort van nijdige vereenzaming daar zoo schamper op neerzien? Hij

zou naar Nout gaan en daar den avond doorbrengen. Bij Nout en Adry was het altijd gezellig, en dààr was hij ook altijd welkom. Vreemd eigenlijk dat hij er zoo zelden kwam. En hij had Frank al zoo lang beloofd eens te komen kijken naar zijn knutselarijen. Als ze nu maar geen drukte maakten om dat studiefondsje! Hij zou maar meteen opstappen, een frissche wandeling bovendien, bijna een uur.

Onderweg kocht hij een paar flesschen bisschopwijn en een groote taart en aldus voorzien bereikte hij tegen het thee-uur Nout's woning, een van die benauwend burgerlijke bovenverdiepingen in een van die triestige kazernebuurten, waar in dien tijd de veel te velen opeen hoopten. Met de grootste hartelijkheid werd hij ontvangen door Adry. In een briefje had zij hem reeds voor zijn kerstgeschenk bedankt, nu kwam zij tot Victor's verlichting niet meer op de zaak terug, maar haar blik en handdruk gaven aan haar gevoel uiting op een wijze, die Victor op zijn beurt dankbaar stemde. Adry wilde Nout, die in zijn studeerkamer aan het werk was, roepen, maar Victor verzocht haar hem niet te storen, hij had toch eerst te spreken met Frank. De jongen haastte zich een algebra-som, waaraan hij bezig was, af te maken, haalde vervolgens een schetsboek voor den dag en begon Victor een reeks vragen omtrent door hem ontworpen toestellen en stroomschema's te doen. Hij toonde hem ook enkele instrumentjes, die hij zelf had geknutseld. Victor had schik in het wel onbeholpen, maar toch in menig opzicht handige werk van den intelligenten jongen en nog meer in den eerbied en den trots waarmee zijn moeder hen gadesloeg. Adry zeide niets, blijkbaar bevreesd het gewichtige gesprek, waarnaar Frank zoo had uitgezien, te verstoren. Als zij opstond om te kijken naar kachel of bouilloir, liep zij op haar teenen. Ternauwernood waagde zij het thee te zetten, maar als Victor haar niet lachend gevraagd had wanneer ze eindelijk eens inschonk, zou zij den moed niet gehad hebben zijn aandacht door het aanbieden van een kopje af te leiden.

'Als je lust hebt, Frank, om wat smeden en koperslaan te leeren, kun je Woensdag- of Zaterdagmiddags best op mijn fabriek terecht. De meesterknecht of ikzelf zullen je dan wel zoo'n beetje les geven, en anders probeer je maar alleen.'

De jongen, ontroerd van vreugde, stamelde: ‘Graag, graag!’

‘Afgesproken dan. En ga nu je vader maar zeggen dat hij oude jaar moet komen vieren.’

‘Hij maakt aardige opmerkingen, ik geloof wel dat er talent in hem steekt’, vervolgde hij tegen Adry toen Frank de kamer had verlaten.

‘'t Is zoo heerlijk wat je voor hem doet, Victor’, antwoordde deze. Maar ik geloof zeker dat het aan hem besteed is. Hij doet z'n best. Altijd studeert hij... heusch, in echte studentenboeken. Ieder vrij uurtje leest of knutselt hij. Soms ben ik wel een beetje bang dat...’

Zij aarzelde, het leek haar niet hartelijk op dit oogenblik tegenover Victor de vrees uit te spreken dat haar zoon zich te eenzijdig ontwikkelde. Maar Victor had haar begrepen. Hij dacht aan zijn eigen jongensleven en zeide, antwoordend op wat zij nog niet gezegd had:

‘Ja, dat is een groot gevaar. Maar hij zal toch ook wel belangstelling hebben voor andere dingen?’

‘O ja, Nout laat hem ook wel andere boeken lezen en tegenwoordig neemt hij hem wel eens mee naar den schouwburg. Maar hij heeft te weinig vrienden. Och, het meedoen met alles is zoo duur, hè. Hij zou nu b.v. graag lid worden van een tennisclub, maar de contributie en de uitrusting...’

‘Lààt hem lid worden, Adry, wat het ook kost’, viel Victor haar bijna heftig in de rede. ‘Ik meen het, ik weet veel te goed hoe ikzelf als jongen naar die dingen verlangde en hoeveel kwaad het mij gedaan heeft, dat ik niet mee kon doen.’

Adry antwoordde nog iets, maar brak glimlachend af toen zij zag dat Victor, blijkbaar in gedachten verzonken, niet meer luisterde. Net als Nout, dacht zij met vergoelijkende sympathie, en toen, met innigen trots: net als Frank.

‘Adry, houdt Frank van zeilen? Dit voorjaar koop ik een klein jacht. Daarbij kan ik best zoo'n schippersknechtje gebruiken. De jongen moet wat aan sport doen. Ik beloof je dat ik hem niet tot een boekenwurm en een werkezel zal opleiden. En laat hem lid worden van die club, dan geef ik hem 'n sportkostuum en een mooie racket.’

Nog vóór Adry kon antwoorden traden Nout en Frank

binnen, gevolgd door twee nieuwe gasten, den dichter-socialist, over wien Victor onder zijn maaltijd had gelezen en een proletarisch schilder van eenigen naam. Zij kwamen maar even aanloopen, verklaarden zij, om Nout iets te vragen aangaande een op te richten vereeniging ‘Arbeid en Kunst’. Maar Victor kon den indruk niet van zich afzetten, dat die twee eenzame mannen gekomen waren om dezelfde reden als hij. Zij lieten zich inderdaad, bij het gezicht van den bisschop en de taart gaarne verleiden om te blijven. Hetgeen Victor aanvankelijk speet, want in het algemeen had hij het land aan kunstenaars. Hij vond ze voor het meerendeel onuitstaanbaar en had vooral voor dichters een zekeren angst. De enkelen, die hij ontmoet had, hadden hem binnen het kwartier hun verzen voorgedragen en bijwijze van terloopsche toelichting verklaard, dat die-en-die beroemde kritici hen steeds plachten te vergelijken met Shelley, of Baudelaire of de Musset, welke bewering zij dan staafden met brokstukjes van recensies die zij toevallig in hun zak hadden. Zij verzuimden dan tevens niet deze welwillende kritici op hun beurt te kwalificeeren als ‘fijne geesten’, ja kunstenaars - want kritiek was óók kunst, zeer subtiele kunst zelfs - slechts te vergelijken met Brunetière enz. Deze ijdele kinderen hadden Victor steeds bovenmate verveeld met hun voortdurend en gewichtig geredeneer over literatuur... alsof er niets belangrijkers in het leven was. Hij bespeurde daarom, ondanks zijn bewondering voor de enkele verzen, die hij van Gustaaf van Berghem kende, een lichten wrevel over zijn waarschijnlijk verloren avond. Adry, die Victor's afkeer van artiesten wel kende, nam hem terzijde om hem met enkele woorden gerust te stellen; zij vreesde dat hij anders zou vluchten. En meteen wenkte zij Frank om hem even de nieuwste verrassing mede te deelen.

Inderdaad behoorde van Berghem niet, zoomin als Nout zelf, tot het verfoeide artiestentype. Naar opvoeding en uiterlijk aristocraat - Victor herinnerde zich hem nog als gesoigneerden swell uit zijn studententijd - had hij ondanks zijn grooten eenvoud des harten toch nooit dat cachet van verfijndheid in spraak en manieren kunnen afleggen, dat hem voor buitenstaanders steeds in een goedkoop te bespotten contrast plaatste met zijn proletarische kameraden. Maar,

sinds jaren reeds, had hij zich niettemin bij die kameraden zelf bemind weten te maken. Men vertrouwde, bewonderde en vereerde hem als den eersten dichter der massa en tevens als haar grootsten 'wetenschappelijken' woordvoerder. Want van Berghem, door en door gevoelsmensch en intuïtiefmoralist, had, naar hij zonderlingsgewijs geloofde, door zijn studie al zijn sentimentaliteit 'overwonnen' en trachtte dit aan elk, die het niet gelooven wilde, te bewijzen door hardnekkig in reeksen van de nuchterst-intellectueele verhandelingen het 'wetenschappelijk socialisme' te propageeren. Waarbij hij echter, evenals in zijn politieke redevoeringen, telkens bedenkelijk uit den toon viel en zich dan door het hartstochtelijkste gevoel liet meesleuren. Zelden sprak hij over menschen, het minst over zichzelf; toestanden en ideeën schenen voor hem het eenige bestaande te zijn: toestanden, die hij met scherpe kritiek ontleedde, ideeën, die hij met zijn hybridischen intellectueelen hartstocht verdedigde of aanviel.

Zoo leerde hem nu ook Victor kennen, en nog geen half uur was verstreken of hij voelde zich geheel door de persoonlijkheid van den dichter gewonnen. Ook de schilder viel mee. Een ernstig man, niet welbespraakt als van Berghem, maar die toch nu en dan, als terloops, een belangrijke of scherpzinnige opmerking maakte.

Hij sprak juist over kultuur en stijl der toekomst. Evenals in de vervlogen perioden van oudheid en middeleeuwen, zoo betoogde hij, zou zij berusten op massale gevoelens, op een gemeenschappelijk geloof in een zinrijke wereldorde. En dit geloof zou van religieus karakter zijn.

Van Berghem ontkende het; studie en politiek hadden hem niet alleen ten opzichte van den positieven godsdienst, maar ook van het religieuse gevoel zeer wantrouwend gemaakt; hij zag het eenheidsbeginsel dat de toekomst zou beheerschen als redelijke organisatie der productie, het religieuse sentiment was privaatzaak, en behoorde tot den geestelijken 'bovenbouw'. Maar het kwam er nù op aan eerst het materieele fundament te leggen.

Nout wist het niet; hij vroeg zich af of die zoogenaamde eenheid en die schoone kulturen van vroeger eigenlijk wel ooit bestaan hadden, of dit niet maar zoo léék op een afstand en omdat het overgeleverde aan kunst en geschiedenis

uit deze perioden toch waarschijnlijk een zeer eenzijdige selectie had ondergaan. En ook nù kwam het hem voor dat de behoefte aan ‘gemeenschappelijke idealen’ niet zoo bijster groot was. Zelfs de socialisten waren verdeeld in niet meer te tellen sektes, die elkaar als 't kon het liefst zouden opvreten.

Victor luisterde, zonder zelf veel in het midden te brengen en dacht daarbij aan de gesprekken, dezelfde gesprekken over dezelfde stellingen, verdedigd en bestreden met dezelfde woorden, die hij ééns voerde met Nout en zijn andere vrienden, in den tijd van het groote oproer. Toen was van Berghem nog alleen maar de lyrische dandy in ivoren toren, maar hij stond met een hart, verbijsterd van haat, vechtlust, liefde en offerdrang op de barricaden. Ook toen noemden zij den tijd ‘rijp’, ook toen heette de kentering te komen met de noodzakelijkheid en onafwendbaarheid van een natuurwet. De zegepraal van het proletariaat zou haar brengen! Frase! Hoeveel geslachten in hoeveel eeuwen hadden zich niet telkens gepaaid met de illusie dat nù dan toch de tijd ‘rijp’ was! Vanwaar dat zonderling vertrouwen in de herscheppende kracht van juist de redelijk en zedelijk minst-getrainden? Wat kwam er van de macht van het proletariaat terecht in Turonië en de landen en steden waar door toevallige benden, handjesvol van de belachelijkste dwazen en erger, de ‘groote revolutie’ werd nageaapt? Het oude liedje: geweld, roof, tyrannie, liederlijkheid en luiheid, als maar zelden tevoren botgevierd door een ‘ontaarden’ adel of een ‘opgeblazen’ bourgeoisie. Daar moeten we doorheen, zeide van Berghem; de ingeschapen ‘liefde tot den arbeid’ zou alles weer terecht brengen. Maar wie zou die liefde, zoo ze al ingeschapen wàs, weer kunnen opwekken bij een in overwinningsroes en machtswaan verdwaasde massa van voor 't meerendeel onbekwame individuen, vervuld van jarenlang opgekropten wraaklust?

En toch, ondanks zijn bitter scepticisme voelde Victor weer het warme verlangen opwellen om mee te strijden voor de verbreiding van dat nieuwe geloof... dat er nog niet was. Een wereld met een doel, een zin, een beteekenis in het heelal! En een maatschappij, waarin hij waarlijk werkte voor het algemeen, de menschheid; waarin hij bouwde, samen

met de anderen, aan een schoone, stijlvolle, door één grootsche idee gedragen kultuur! Hij geloofde toch immers nog altijd in zijn hart aan een eenheid des geestes, een deelhebben van alle menschen, van al het levende, aan een hooger, kosmisch organisme? Of was dit geloof langzaam, ongemerkt, verworden tot niets dan een intellektueele hypothese; was het geen werkelijke, ontroerde gemeenschap meer met dat hoogere, goddelijke? Als hij weer mee-dééd, zonder grübelnde kritiek, deelnam aan de revolutie, spontaan-weg, zonder te vragen waar 't goed voor was, zou dan die oude, heilige drift weer levend worden?

XIII.

Een man, om te bewonderen, waard om van te houden, dacht Victor, op den terugtocht naar de fabriek namijmerend over zijn bezoek. Hij is toch wel de echte dichter van zijn verzen gebleven, ondanks zijn aangeleerd meetings-rationalisme en zijn grappig nuchtere manier van spreken, dwars door zijn enthousiasme heen. Er is toch geen aanstellerij in zijn... nou ja, bombast... maar kan ènkel bombast tot zoo schoone geestdrift leiden? Wat een fel vernuft, welk een sterk vertrouwen en welk een dwaas geloof! Ja, dwaas! En hij glimlachte nu weemoedig bij de herinnering aan zijn eigen terugverlangen van zoo-even naar de oude revolutionnaire bezieling.

Een poosje peinsde hij over het gevoerde gesprek. Maar al spoedig dwaalden zijn gedachten af naar Adry, ofschoon deze weinig aan de conversatie had deelgenomen. Hij hield van Adry, met haar zonnig gezicht, haar altijd gereeden lach, haar onverwoestbare gelijkmoedigheid, die toch niets had van indolentie. Integendeel, zij was levendig, dikwijls opgewonden als een bakvischje, vol dwaze invallen en plannen. Maar als het er op aankwam praktisch en verstandig als geen tweede. Zij was zuinig, veel zuiniger dan b.v. Hermine - zij moèst wel, natuurlijk - maar zij was het alleen daar waar het noodig was en dat ontnam er al het hinderlijke en leelijke aan. Trouwens, geen harer deugden bezat zij te onpas. En hoe ging zij op in haar kinderen, zonder ze te verwennen en zonder ze te tyranniseeren! Als Elsje eens zulk een moeder

had gehad. En hoe goed begreep zij Nout in al zijn eigenaardigheden. Wel mocht hij Nout's troepje ‘het gelukkige gezin’ noemen. Een prachtige romantitel. Maar Nout - zonderlinge fantast - schreef alleen over huwelijksmisère... àls hij 't over het huwelijk had, wat zelden gebeurde. Zijn theoretisch ideaal - hij was de trouwste echtgenoot dien Victor kende - was de liefde tusschen van elkaar onafhankelijke mannen en vrouwen. Monogaam of polygaam, al naar 't voor elk het best bleek. En Adry, die geen seconde een anderen man zou kunnen liefhebben, was het, wèrkelijk roerend, met zijn theorieën en hun gewaagdste consequenties eens.

Een torenklok sloeg twee maal; uit de verte antwoordde een andere klok als een zwakke echo. Victor stond even stil onder een lantaren, bedacht dat hij zijn horloge moest gelijk zetten... Hij zag om zich heen, met een plotseling gevoel van herkenning. Hij bevond zich nu in de Breestraat... daar had je den hoedenwinkel, daar het hulppostkantoor... was dat dan zoo vreemd? Honderden malen liep hij daar langs zonder er op te letten. Maar nu hàd hij het, zag hij zich onder diezelfde lantaren staan met dat sjovele meisje. Die zal het nu wel minder koud hebben... àls ze een mantel gekocht heeft in plaats van een paar zijden prulletjes of een onbruikbaar bont. Ik wou dat ik het wist; zou dat kind nog aan me denken?....

Hij keek nòg eens rond als in de verwachting dat zij wel weer ergens op post zou staan, lachte toen in zichzelf over zijn ijdele en schijnheilige nieuwsgierigheid en stapte door.

Een paar huizen verder echter verraste hem het bewustzijn dat hij verlangde naar Eva. Als Eva nu bij hem was, naast hem liep, met hem mee kon gaan! God, waarom had hij dat niet gevoeld toen hij haar nog had? Hetzelfde schrijnende verlangen van dien avond met het meisje steeg in hem op. Ja, hij begéérde Eva. En zij... o, zìj, zij zou... Plotseling begreep hij de beteekenis van haar raadselachtige blikken, die droevig-ironische, verwijtend-vragende blikken; begreep hij ook wààrom zij was heengegaan. Niet om Richard, maar om hèm. Hèm had zij lief. Een zoete schrik ontstelde hem. Zij had hem lief en hij, hij ezel, hij stupiede kinkel, had haar laten gaan! Hij had haar kunnen hebben en... en nòg, hij kon haar opsporen... hij zòu haar opsporen, nareizen naar

Spanje. Laat zien, wáár zou zij zeker moeten komen... in Burgos... Toledo... hij kon aan alle hotels daar seinen... Neen, hij zou haar vinden zòò, vanzelf. Een instinkt, een intuïtie zou hen bij elkaar brengen.

Tot aan de fabriek gaf hij zich over aan een bedwelmend gefantaseer. Maar toen hij het licht in zijn studeerkamer had opgedraaid en in de naargeestige kilte van het onverwarmde vertrek, nog in zijn pels gehuld, had plaats genomen aan zijn schrijftafel, voelde hij wèl nog het hongerend verlangen, maar niet meer de zekerheid dat Eva hem liefhad, en met droeve bitterheid schold hij zichzelf een sentimenteelen ouden gek. Hij, bijna tweemaal zoo oud als dat kind! Zij hield van hem, nu ja, maar voor de rest? En hijzelf! Wat beteekende deze vlaag anders dan een aanval van doodgewone sensualiteit? Hij moest zich schamen dit verlangen in verband te brengen met Eefje, Eefje, van wie hij hield als van een dochter, als van Elsje.

Hij staarde peinzend voor zich uit. Buiten sloeg opnieuw een klok. Hij dacht even aan het oogenblik toen het twaalf uur had geslagen. Nout, inconsequent als altijd, was opgestaan en had, omdat ze nu toch eenmaal ouderwetsch aan het vieren waren, zijn vrouw gekust en gelukkig nieuwjaar gewenscht. En Adry had gekeken uit haar groote zonnige oogen alsof die wensch volkomen overbodig was. Het gelukkige gezin!

Nu dacht hij aan den ouden Droom. Die droom was de Liefde, en zij kwam tot hem in de gedaante van een vrouw. Hij had hem het eerst gedroomd als jongen, op een middag toen hij in zijn werkschuurtje, onder het omwinden van een klos in uiterste radeloosheid had zitten denken aan Marga. Toen stond, als een hallucinatie, de verschijning voor hem, niet Marga, maar de Droomvrouw, die de Liefde zelf was. Daarna had hij haar méér gezien, in den slaap; het laatst na zijn ontgoocheling met Esther, toen hij niet meer geloofde dat een vrouw liefhebben kòn. Geloofde hij in zijn hart dan nòg aan de Droomvrouw die eens komen zou, ongeroepen, ongezocht? Wie zou zij zijn? Dwaas daaraan te denken. - Weer flitste Eva's beeld voor hem op, een oogenblik peinsde hij na. Neen, neen, neen, Eva was het *niet*. Marga? Hij weifelde... maar neen, ook Marga zou

het niet zijn. Ik moet geduldig wachten. Dwaas, dwaas! mijn heele leven zal ik wachten op de Droomvrouw, de romantische onbekende. En als ze nìet komt? Goed, goed, dan heb ik tenminste niet uit armoede of in verblinding opnieuw verkeerd gegrepen. En ik heb Elsje. Hoe kan ik naar liefde verlangen zoolang ik háár heb? Is de liefde voor dat kind niet mooier, edeler dan de troebele affekties voor vrouwen? Maar misschien... Ik zal zoeken, niet vragen... ik zal wachten.

Doch terwijl hij aldus redeneerde, schudde hij het hoofd, voelend dat zijn rede loog. Een nieuwe vloedgolf van verlangen brak neer over zijn hart. Zij mòet komen! De droomvrouw die mij liefde brengt in mijn eenzaamheid. Kom dan toch! Ik wil eindelijk leven. God, mijn jeugd! Verlos me van 't verlangen! Vrijheid, vrijheid! Leer me wachten! God, verlos me!

Hij zat stil, verwonderd over zijn emotie. Het was hem of hij luid geschreeuwd had zonder het te willen en zonder te weten wat. De demonen vochten. Wanneer zou hun eindstrijd zijn? Wanneer zou hij komen, de groote bevrijder? Zou de Droomvrouw...?

Wachten! verlos me! Wachten! Vrijheid! klonk het in hem na en stil toen: liefde, de liefde. Vermoeid leunde hij achterover in zijn stoel. Een poosje hield de vlucht van zijn gedachten op, er kwam als een vale leegte om hem heen, waarin hij, volkomen rustig, wachtte. Toen hoorde hij, scherp en duidelijk, fluisteren ‘Edith’ en met diepste verbazing en verrukking zag hij Edith's beeld voor zich; even duidelijk als eens de Droomvrouw.

Edith de Droomvrouw? Hij had in al die jaren zelden aan haar gedacht. En nu zàg hij haar, nu stond zij bijna tastbaar voor hem. Hoe was dat mogelijk? De verschijning moest een andere zijn. Maar hoe scherp hij keek, Edith bleef Edith, het meisje uit Philadelphia; alleen ouder leek zij. En met een zalige zekerheid, die hem tegelijk beangstte om haar ongerijmdheid, bleef hij voelen dat zìj het was... *en dat zij komen zou*, de Liefde.

De verschijning, de hallucinatie, of wat het geweest mocht zijn, was verdwenen. Nog steeds zat Victor in zijn pels aan de schrijftafel. Dit is absurd gefantaseer, dacht hij. Ik moet

er niet aan toegeven, ik moet oppassen, of het wordt pathologisch... Edith! Er ging hem een licht op. Wat hij na zijn avontuur met Esther had gedàcht, datzelfde had hij, zooveel vroeger, tegen Edith gezègd: ‘Ik geloof niet dat een vrouw kan liefhebben’. Waarom had hij dat gezegd? Was hij tòen al zòò verbitterd? Hij wist het niet meer, 't kwam zoo in hun gesprek te pas. En Edith had hem aangezien met een wonderlijken blik... zoo kon ook Eva kijken... en geantwoord: ‘Maar ik wel’. Meer niet... Ja, dàt was de sleutel voor zijn naief romantisch gedroom. Weg er mee! weg, weg, weg! En aan 't werk, morgenochtend!

Huiverend van kou stond hij op. Idioot, hier te zitten blauwbekken, terwijl mijn bed klaar staat! Hij ontkleedde zich haastig, wikkelde zich in de wollen dekens. Er lag een warme kruik aan het voeteneind.

Aardig van Bertus, hartelijke kerel, dacht hij. Nog even dwong hij zich te denken aan een praktische arbeidsverdeeling bij de uitvoering van een nieuwe opdracht, die hij met Bertus moest bespreken, maar onmiddellijk na deze overweging sliep hij in.

XIV.

Dien nieuwjaarsmorgen hervatte hij zijn werk. Laat was hij ontwaakt, volkomen uitgerust en frisch. Hij voelde zijn lichaam behagelijk krachtig, zijn geest onbekommerd; de zwoele fantasieën van den vorigen avond hadden geen herinnering achtergelaten. Ongekleed nog legde hij het vuur in den haard aan. Met kinderlijk pleizier bouwde hij den stapel van vuurmakers, los papier, dorre takjes, dunne blokjes en tenslotte het zware hout en stak er den brand in. Daarna nam hij in de werkliedengarderobe een koude douche, kleedde zich haastig aan voor het vuur, dat nu als een hel vlamde en waarop hij reeds veilig wat blokken steenkool werpen kon, en begon, in het rustig besef op dien Zondag door niets gestoord te kunnen worden, op zijn gemak voor het ontbijt te zorgen. Hij besteedde veel aandacht aan deze bezigheid, niettegenstaande zijn verlangen om direkt aan het werk te gaan. Want juist dit verlangen, die krachtige werklust en de heerlijke zekerheid dat hij nu ook werken zoù,

gaven hem zulk een intens genot op zichzelf dat hij instinktief deze sensatie trachtte te rekken en te versterken door het oogenblik van den aanval nog te verschuiven. Hij zette dus thee met een uiterste zorg; hij bakte een omelet inplaats van spiegeleieren; hij roosterde een aantal sneedjes brood en, gedreven door een ander instinkt, dat scheen te weten dat hij, eenmaal aan 't werk, zijn maaltijden zou vergeten, opende hij een blik tong en een flesch compôte, zoodat zijn ontbijt tenslotte het karakter had van een stevigen lunch, waaraan hij zich met welbehagen te goed deed.

Den geheelen verderen dag verdiepte hij zich in zijn plannen. Naast vele kleinere had hij drie van meer belang onder handen, buiten de vliegmachine. Hij zocht de dossiers van deze drie groote problemen bij elkaar; het materiaal voor de vliegmachine, waarop hij zich eigenlijk het liefst geconcentreerd had, liet hij liggen, hij durfde het nog niet aan, al trachtte hij zich deze vrees te ontveinzen door de redeneering dat hij eerst ‘schoon schip’ moest maken met het andere werk. Hij nam den ochtend voor het eerste, den middag voor het tweede en den avond voor het derde probleem, werkte zich in alle drie met dezelfde aandacht in en nam zich voor 's nachts in den slaap te kiezen in welke volgorde hij ze zou afwerken. Hij vergat, zooals zijn instinkt met juistheid voorvoeld had, te lunchen en te middagmalen: eerst laat in den avond zette hij opnieuw thee en at eenige biscuits. Te middernacht maakte hij een wandeling, daarna ging hij ter ruste in het tevreden gevoel zich weer eens goed georiënteerd te hebben.

Den volgenden morgen bemerkten de werklieden op de fabriek dat de patroon weer heelemaal op dreef was. Dat wil zeggen, Victor vertoonde zich minder dan anders, liet de leiding weer bijna geheel over aan Bertus. Als hij eens kwam kijken zag hij hen niet zoo scherp op de vingers, maar liep - blijkbaar al-naar-gelang de arbeid in zijn studeerkamer vlotte - norsch-zwijgend rond - maar in een norschheid die niemand hem kwalijk nam, omdat zij zich nooit in persoonlijke onvriendelijkheid uitte - of maakte opgewekt - maar bijna even absent - met dezen of genen een praatje. Dan verdween hij weer plotseling en haastig in zijn studeerkamer.

Victor had dien nacht geen keuze gedaan. Hij bleef dus werken zooals hij begonnen was, aan alle drie de problemen tegelijk. Eigenlijk vond hij deze methode ook het aangenaamst, hij verbeeldde zich dat de voortdurende afwisseling, waartoe hij zich aldus dwong, zijn geest frisscher, waakzamer hield.

Een week ongeveer duurde deze eerste werkroes. Toen had hij een der grootste moeilijkheden opgelost. Onmiddellijk ging hij naar huis om Elsje te zien. Hij wandelde een heelen middag met haar; het kind had hem veel te vertellen van haar logeerpartij bij haar nieuwe vriendinnetje en Victor, blij dat zij een afleiding scheen te hebben gevonden, moedigde haar aan door zijn belangstelling. Over Eva durfden zij echter geen van beiden te spreken. Nog dienzelfden avond keerde hij naar de fabriek terug, voorgevend weer vroeg aan het werk te willen gaan, in werkelijkheid omdat de aanwezigheid aan tafel van den kaptein hem prikkelde en een duidelijk besef van zijn overbodigheid gaf.

Victor was nu gekomen in het stadium van het rustige, geduldige, systematische zoeken, het gevoel van als een veroveraar op iets aan te stormen was geweken; hij belegerde nu de vesting door haar stelselmatig van alle kanten te benaderen. Zijn dagverdeeling werd weer normaal, hij vergat niet langer behoorlijk te eten en te rusten. Hij forceerde zich niet tot dòòrwerken als hij vermoeid was, maar zocht eenige afleiding zoodra hij daaraan behoefte gevoelde. Meestal vond hij zijn verpoozing in Nout's familiekring, praatte een uurtje met Nout zelf op diens studeerkamer of bekeek met Frank de boeken en plaatwerken, die hij voor hem meebracht, terwijl Adry genoegelijk om hen bezig was.

Een afleiding, die tevens aansporing was, verschaften hem de herhaalde bezoeken van Richard. Victor, die tot dusver altijd volkomen in zichzelf teruggetrokken had gewerkt, bespeurde met vreugde hoezeer het spreken over een of ander vraagstuk met een zoo scherpzinnigen en helderen geest hem behulpzaam was bij het verder uitwerken. Weldra sprak hij dan ook zonder voorbehoud met zijn jongeren vriend over alles wat hem vervulde, zonder eenige vrees een geheim prijs te geven. Het veilige gevoel Richard onbeperkt te kunnen vertrouwen, maakte hem mededeelzamer

dan hij ooit geweest was. Voor Richard had deze nieuwe, ongedwongen omgang, ja vriendschap, een nog veel grooter beteekenis, zij leek hem een haast niet te bevatten geluk. Door Victor's hulp, kritiek en aanmoediging ontwaakte meer en meer het zelfbewustzijn van den timieden jongen man; ook de eerbied, dien de werklieden hem al spoedig betoonden en de gulle bewondering van Frank, die ook nu meestal zijn vrije middagen in de fabriek doorbracht, droegen daartoe bij. Hij voelde zich man worden, een man die een toekomst voor zich heeft en deze in rustig vertrouwen durft tegemoet zien. En zeker zou hij zich gelukkig gevoeld hebben als het verdriet om Eva's wonderlijke handelwijze hem niet onophoudelijk had gekweld. Hij hield zich flink; hij wanhoopte niet, hij was te vast overtuigd van Eva's oprechte genegenheid om te kunnen wanhopen. Alles zou terecht komen als Eva maar rust vond; hij zou intusschen geduldig wachten en werken. Een enkele maal had hij, in een zeer mistroostige bui, aanvechting om met Victor over haar te spreken, maar een vage angst weerhield hem steeds. Victor sprak evenmin uit eigen beweging over haar, ofschoon hem vaak een bemoedigend woord op de tong lag wanneer hij Richard neerslachtiger vond dan gewoonlijk. In zulke oogenblikken zagen de twee mannen elkaar soms aan met een zonderling onderzoekenden blik.

Terwijl Victor aldus weken aaneen voortleefde in gestadigen werkijver, kwam onverwacht een nieuwe arbeid hem nieuwe vreugde brengen. Eenigen tijd geleden had hij in een zijner vakbladen een artikel, of liever een paar korte, nauwelijks tezamenhangende notities gepubliceerd over het vliegen der vogels. Deze aanteekeningen waren het resultaat van zorgvuldige waarnemingen, die hij bij den Eeckhof en vooral op de heide te Westergauw gedaan had. Hij achtte ze belangrijk, maar had niet den moed gehad ze tot een duidelijk artikel te verwerken; het schrijven kostte hem te veel inspanning, hij dacht er bij aan de wanhoop over zijn school-opstellen en eindigde steeds, nog vòòr hij goed begonnen was, in het verlammende besef dat hij het toch niet kon.

Thans vond hij in hetzelfde blad een artikel waarin de theorie, die hij eigenlijk slechts terloops had aangeduid, werd aangevallen en verworpen. De toon dezer kritiek was hoogst

onbehoorlijk, het eenige ‘wetenschappelijke’ dat zij bevatte was de klinkende naam van den auteur. Niettemin betichtte deze Victor op heftige wijze van ‘onwetenschappelijkheid’. Victor overwon zijn verbazing hierover eerst toen hij zich te binnen bracht, dat hij eens met den schrijver in eenzelfde commissie gezeten had en bij die gelegenheid een onpraktisch voorstel van den heethoofdigen geleerde had doen duikelen.

Schouderophalend legde hij het artikel weg. Maar toch, het verwijt dat hij als een onverantwoordelijk fantast met losse invallen gespeeld had, stak hem scherp. Zijn tegenstander had nagenoeg niets van zijn notities begrepen of willen begrijpen, dat was duidelijk, maar Victor voelde zeer goed, dat dit niet slechts een gevolg was van 's mans vooropgezette onwelwillendheid, maar voor een groot deel ook van de inderdaad zeer onvolkomen wijze, waarop hijzelf zijn gegevens had gepubliceerd. De ergernis hierover liet hem niet los en reeds den volgenden dag besloot hij dezelfde aanteekeningen te verwerken tot een waarlijk doorwrochte studie. Dit voornemen vervulde hem met een kinderlijke blijdschap en de uitvoering ervan werd een bron van ongekend genot. Hij reserveerde er zijn avonden voor en den geheelen dag voelde hij een prikkelend verlangen naar die stille uren, waarin hij met de pen boven het gladde papier afwachtte wat een innerlijke geest hem scheen te dicteeren. Met diepe verwondering las hij dan na afloop wat hij geschreven had. Een intense vreugde, een soort van intellektueele wellust, gaf het hem zijn gedachten daar zoo scherp geformuleerd te zien staan, zijn argumenten zoo feilloos elkaar te zien opvolgen, alles zoo zeker in elkaar te zien sluiten als een of ander wonderbaarlijk kunstig planetarium of een wiskunstig zuiver mozaïek van fijne kristallen. Schrijven is een edel spel, dacht hij dan, en hoe heerlijk: ik kan het.

Toen na ongeveer twee weken zijn verhandeling gereed was, voelde Victor zich overgelukkig. Onmiddellijk zond hij haar naar de redactie van het bewuste tijdschrift, en in de overmaat van zijn oprechte dankbaarheid schreef hij een hartelijk briefje aan den vinnigen collega. Wat deze echter opvatte als een ironische beleediging die hij Victor nooit vergaf.

Na de voltooiing van zijn artikel gevoelde Victor een

vreemde leegte. 's Avonds werd hij onrustig, kon niet goed bij zijn werk blijven, zocht telkens verstrooiing, nochtans zonder daarbij bevrediging te vinden. Hij begreep dat hij alleen door gestadige toepassing en oefening van zijn nieuw ontdekte talent aan die onrust kon ontkomen. Hij schreef nu nog enkele kleine artikelen en een steeds grooter voldoening schonk het hem aldus zijn gedachten over verschillende onderwerpen te ordenen, systematisch te keuren en uit te werken. En eindelijk, toen hij voelde 'het' te kunnen, rijpte in hem het plan een werk te gaan schrijven over de vliegkunst en daarin al wat hij tot dusver had gevonden en bereikt overzichtelijk te boek te stellen.

Eenige dagen weifelde hij nog, bang dat de arbeid toch nog zijn krachten zou te boven gaan. Toen vluchtte hij naar den Eeckhof, werkte er een paar dagen met de tuinlieden mee in den nieuwen boomgaard, bleef er besluiteloos een halve week hangen. In dien tijd kwam er een briefje van Eva aan Hermine. Een conventioneel briefje, meldend dat zij veel genoot en eindigend met de hartelijke groeten, òòk aan Victor. Dit briefje bevreemdde hem, maar hij peinsde er niet verder over na, dacht slechts: des te beter. Maar den dag daarop keerde hij naar zijn werkplaats terug en begon nu eindelijk den grooten laatsten aanval.

XV.

Langer dan twee maanden was Victor aan den arbeid, doch nu scheen weer een verflauwing te zullen intreden. Reeds eenige dagen had het schrijven niet zoo goed meer willen vlotten, ondanks de aanmoedigende gesprekken met Richard, dien Victor ook bij het in elkaar zetten van zijn boek raadpleegde. Het was in de eerste dagen van Maart. Het weder was ruw, doch niet koud, nu en dan zweefde iets als het eerste aanvoelen van de naderende lente in de nevelige lucht. Reeds had Victor een enkele merel gehoord. De groote ribes op het binnenplein liep uit; aan de hazelaars hingen kleine katjes en in de moestuinen achter de fabriek bolden propperige rhabarberbladen uit den grond op en stonden hier en daar de vroegste erwtjes in ordelijke rijen. Op zijn wandelingen merkte Victor deze symptomen op en een

onbestemd verlangen welde in hem omhoog en verloomde onbewust zijn werkkracht. Ook in hem scheen iets te willen uitbotten, een verborgen kiem, die begraven en verstikt lag onder... ja, onder wat? Onder vergeten herinneringen en de niet te vergeten zorgen en muizenissen van den dag? Hij voelde dit slechts vaag, maar het maakte hem des te droefgeestiger. Hij dacht dat de oude melancholie terug kwam, met den knagenden twijfel aan zijn werk en den zin van zijn leven en den bitteren zelfspot over zijn slaafsche sloven voor niets, voor niemand, niet eens voor zichzelf. De vreemde melancholie, die zijn spel maakte tot zwaar gedragen dwangarbeid.

Op een zeer stormachtigen avond zat hij naar gewoonte voor zijn schrijftafel; hij had het voornemen het schema voor een nieuw hoofdstuk van zijn boek op te zetten. Maar het was onmogelijk om te denken; hij moest voortdurend luisteren naar den wind, die rondom de fabriek gierde en nu en dan met plotselinge vlagen aan het gebouw rukte en schudde. Hij voelde een zelfde onrust in eigen hart. Wat zat hij hier als een boekenwurm te schrijven! Was dat werk voor hèm? Driftig greep hij zijn pennehouder, hield hem vast alsof hij een hamer was, liet zijn vuist zwaar op het papier vallen, zoodat de inkt rondspatte. Naar de werkplaats, naar Westergauw! Dààr moest hij zijn machine bouwen, niet hier, op papier! Dòen, niet meer denken! Hij zou willen opstaan, plotseling met een ruk, en de wereld verbazen door een daad! Zijn vage, maar diepe onbevredigdheid ging over in een even vage, maar wilde opstandigheid, waarin de daad, die zijn spontane krachtopwelling begeerde, opeens niet meer in duidelijk verband stond met zijn werk. Opstaan, de gevangenis uitbreken; rammelen, schudden, zooals die wind daarbuiten, aan de benauwende schutting van menschelijke zotheden, de dogma's van zijn geleerde collega's, het gezwets van de vromen, van de vrijdenkers, de frases van de bourgeois satisfaits en van de revolutie-mannen. Alles neer! Tegen den grond! Heel de wrakke gedachte-keet die de menschen - stumperds - voor zoo'n prachtig paleis hielden! De heele rotte boel in elkaar rammeien en dan... Maar hij bedacht glimlachend dat die kwajongensachtige drift slechts herleving was van oude jeugd-illusies, opgewekt door gesprekken met van Berghem en nog niet gansch weer geneutraliseerd door

de lachwekkende indrukken, die enkele onlangs door hem bezochte meetings van ultra-revolutionnairen bij hem hadden achtergelaten. Neen, hij zou niet vernietigen... wat kon de boel hem eigenlijk schelen?... Maar opbouwen in stilte en alleen. Hij zou rustig zijn vliegmachine bouwen, hij zou met Richard en Karel Blok naar Westergauw gaan en daar het laatste model in elkaar zetten. En dan mocht in dien tusschentijd de wereld doen wat ze wou... naar den bliksem gaan voor zijn part... op een goeden dag zou hij boven den wriemelenden madenhoop zweven, hoog in den vrijen hemel! Waarom zou hij opstaan tégen iets? Hij zou vliegen bòven alles uit!

Of was er toch een innerlijke reden voor zoo'n opwelling van vernielzucht? Was zij niet een oer-eigen impuls van elk scheppend wezen? Moest in hem, den opbouwer, niet òòk de verwoestingsdrang leven? En tot daad komen? Zooals bij van Berghem?

Opnieuw deed een rukwind de ruiten trillen. Victor voelde den luchtdruk en huiverde licht. Zoo had hij gehuiverd toen hij een paar maanden geleden voor een sneeuwstorm schuiling gezocht had in het jachthuis. Dat was met Eva geweest. Zij hadden er een half uur gescholen in een kille kamer - zooals deze op het oogenblik - en geluisterd naar het huilen van den wind - zooals hij nù deed. - 't Was hun laatste wandeling geweest voor haar vertrek, den dag na Kerstmis. Eva had heel oproerig gesproken, geforceerd opstandig tegen alles en hij had - hij herinnerde het zich met levendigheid - ietwat radeloos toegeluisterd en heel onbeholpen geantwoord. Want hij had toen duidelijker dan ooit gevoeld dat zij in dien verbitterden haat tegen de wereld slechts uiting gaf aan een heel ander, heel persoonlijk verdriet - om Richard dacht hij toen nog -; dat zij vooral in opstand kwam tegen allerlei remmingen in haar eigen ziel. Maar hij had zich niet in staat geacht haar dit duidelijk te zeggen en daarom had hij, evenals zij, maar over de maatschappij en de revolutie gesproken, voelend dat zij onbewust doelde op zichzelf. En daardoor was, dacht hij, al wat hij zeide eigenlijk min of meer onoprecht, in elk geval er naast geweest. En toen zij daar samen stonden voor die natte, rammelende ruiten van het jachthuis, had zij gezegd: ‘Victor,

laten we niet gaan kibbelen, we begrijpen elkaar toch niet vandaag.' Het had hem pijn gedaan. Maar hij had, tot beider troost, onmiddellijk den nadruk gelegd op 'vandaag' en geantwoord: 'De storm werkt op ieder van ons anders.' 'Wat klinkt dat diepzinnig', had zij gelachen en toen waren zij vroolijk en vertrouwelijk verder pratend, huiswaarts gegaan.

Waarom dacht hij nu weer aan Eefje? Die liep te dweepen in het Alhambra of reed op een muilezel door de bergen van Andalusië met een of anderen Sancho Pancha achter zich aan. Die schilderde Spaansche rotsstadjes, danseressen en caballeros. Die at niets anders dan sinaasappels, olijven en vijgen... En dacht niet aan hèm. Kom, aan het werk!

Victor greep een nog niet gesloten couvert, geadresseerd aan de redactie van een Engelsch natuurkundig tijdschrift. Het bevatte een opstel, gericht tegen een buitenlandsch geleerde, die doorging voor den ontdekker van iets dat Victor reeds jaren geleden gevonden had, zonder er verder werk van te maken. Richard, verontwaardigd dat men dien vreemden usurpator, die bij zijn uiteenzettingen een volslagen onbekendheid met Victor's arbeid voorwendde, ten onrechte huldigde, had Victor er - met eenige moeite weliswaar - toe overgehaald dit artikel te schrijven.

Eenmaal bezig had Victor er zelf pleizier in gekregen zijn 'goed recht', zooals Richard het noemde, te verdedigen. Helder had hij de prioriteit van zijn vinding bewezen en tevens aangetoond, dat men blijkbaar met opzet van zekere zijde zijn onderzoekingen negeerde. Hij had zich bijna even voldaan gevoeld over zijn stuk als Richard. Maar hij had het - uit een soort van grilligheid, dacht hij - nog een paar dagen op zijn tafel laten zwerven. Gelukkig, nu kon hij het nog eens kalm overlezen. Met strakken ernst deed hij het, veranderde hier en daar een woord, preciseerde een argument, verscherpte een beschuldiging. Ja, het artikel was fel, de conclusie vernietigend vond hij; en hij hervoelde het genot dat het schrijven hem had gegeven. Het zou rumor in casa brengen. Goed! hij liet zich voortaan niet meer straffeloos in een hoek duwen. Hij was nu mans genoeg om dòòr te vechten als het moest. Hij kon nu zelf ook schrijven, beter waarachtig dan de nijdige scribenten, die de laatste

jaren onbestreden hun kleine campagnetjes tegen hem hadden gevoerd. Nu zouden ze er van lusten. Hij begon met dit 'kopstuk' op zijn nummer te zetten; daarna kregen ze allen hun vet, de miserabele benijders van zijn roem, de pietluttige bevitters van zijn geslaagde en kleinzielige bespotters van zijn mislukte werk. Ha! dàt was het verwoesten dat òòk tot de taak van den schepper behoorde! De weerstanden te lijf! Vernietigen wat in den weg staat! Welk een sul was hij toch altijd geweest! En welk een heerlijk gevoel was het te vechten en te weten dat je de baas bent!

Hij wilde de brief nu verzegelen, dan kon hij hem meteen, als hij straks ging eten, op de bus gooien. Maar dezelfde aarzeling, die hem dagen lang belet had den brief ter hand te nemen, verhinderde hem nu opnieuw hem te sluiten. Hij leunde achterover in zijn stoel, dacht even na, verwonderd zich afvragend wat er dan toch niet in orde was. En opeens, in een meedoogenlooze helderheid, doorschouwde hij de voosheid van zijn eigen exaltatie, de belachelijkheid van zijn eerzuchtige zelfingenomenheid, de jammerlijke minderwaardigheid van zijn roemdorstigen strijdlust. En met iets als ontzetting dacht hij er aan, dat die brief met dat artikel, dat schitterend-vernuftige artikel - maar waarom hij ieder ander hartgrondig zou hebben veracht - nu al onherroepelijk onder weg had kunnen zijn... Verdoemd! hoe was het mogelijk? Was hij dan zòò opgezweept door zijn werkextase? Had zijn nieuwe schrijfkunst hem zòò verwaten gemaakt? Of de bewondering van Richard? Neen, neen, zooiets deed je niet als het niet in je zat! Met een schrijnende schaamte herinnerde hij zich de gelofte, die hij eens voor zichzelf had afgelegd op een stillen avond in de smidse, toen hij zat te droomen tusschen den chaos van zijn retorten en toestellen; die heilige gelofte dat hij nooit, nooit zich om roem zou bekommeren, nooit iets zou doen uit eerzucht. En wat was dit artikel, dit schimpscheutige pamflet, anders dan de verholen, neen publieke, zelfverheerlijking van het quasimiskend genie? Hij keek naar den brief als een veroordeelde naar zijn vonnis. Dàt leeft dus werkelijk in me? Net als in de anderen? Ik werk, als de anderen, pour épater le bourgeois, mijzelf in kluis? Voor een beetje armzalige eer? Dat blijkt toch.... ik heb immers genòten onder

het schrijven, ik heb het geschreven met mijn heele hart!

Victor sprong overeind en liep nerveus het vertrek op en neer. Wat bliksem! dat krachtsbesef, die zekerheid, die zelfbewustheid, die hem den laatsten tijd onder het werken vervuld hadden... die wortelden alleen maar in dat verachtelijk brok van zijn wezen dat ergens heimelijk van uit een ongekend hoekje van zijn hart zijn schijnbaar vrijwillige daden kon besturen? Die drang om te verwoesten, keerzij van zijn scheppingskracht, die nobele strijdlust... die waren òòk niet anders dan erbarmelijke maskers van die verborgen demonen: ijdelheid en eerzucht? Een vervalsching, een zelfbedrog, een trucje was dit alles tegen het geweten dat riep dat er iets viel te vernietigen, te verwoesten, uit te rukken in hemzèlf. Zòò was het!

En Victor greep den brief, verscheurde hem en wierp de snippers in de prullemand.

Onmiddellijk was zijn opwinding voorbij. Hij gevoelde noch spijt noch zelfvoldoening, slechts een licht-weemoedige bevreemding over de wonderlijke wegen van den geest bleef hem bij. We zijn sukkels, we weten niet wat we doen, niet eens wat we willen, mijmerde hij nu.

Hij besloot te gaan eten en dan den avond naar een of anderen schouwburg te gaan, van werken zou toch niets meer komen, hij voelde zich afgemat als na een koortsaanval. Juist echter toen hij de fabriek wilde verlaten, werd hij opgebeld door Nout, die hem vroeg weer eens te komen op de soirée bij Madame Camilla; Victor had er zich zoo lang niet vertoond en laatst had Madame zich daarover al bij Nout beklaagd. Victor, wien het onverschillig was hoe hij den avond zou doorbrengen, zegde toe. Eigenlijk leek het hem een niet onaardige afleiding weer eens oude bekenden te spreken. Als er nu maar niet te veel literatoren waren, de zwetsers. Maar misschien was van Berghem er wel, als die tenminste op het oogenblik nog aan iets anders dacht dan aan zijn revolutie. Victor kleedde zich dus in avondtoilet, begaf zich eerst naar zijn restaurant en liet zich na afloop van zijn middagmaal tegen halfnegen naar de woning van Madame Camilla rijden.

Madame Camilla heette eigenlijk Milly en was de wettige en eer- en deugdzame huisvrouw van den heer Bachmann,

een der meest notabele groothandelaren der hoofdstad. Zij hield er echter een salon op na waarin zij zelf en een zekere kategorie van haar bezoekers, zich richtend naar min of meer fantastische jeugd- en literatuurherinneringen en even kortstondige als verkeerde Parijsche indrukken, meenden iets dergelijks als den Franschen 'esprit' te verwezenlijken. Hoe dit zij, er heerschte in elk geval in den salon van Madame Camilla een verkwikkend vrije geest. Genood werden haar gasten zelden, tenzij door elkaar. Iedere man en vrouw van beteekenis had er toegang, onverschillig welke of hoe denkbeeldig die beteekenis was. Musici, diplomaten, schrijvers, leden der jeunesse dorée, tooneelspelers, geleerden, politici van alle richtingen en industrieelen van alle praktijken, bekende juristen en totaal onbekende, maar des te veelbelovender jongelieden zonder definieerbaar beroep of talent ontmoetten er elkaar en kortten zich den tijd met het nuttigen van steeds even delicieuse sandwiches en het voeren van niet steeds even geestrijke gesprekken. Soms had Madame - en niet zonder eenig recht - het gevoel alsof de geheele kultuur des lands in haar salon niet slechts werd vertegenwoordigd, maar direkt gemaakt. Dit trotsche bewustzijn echter legde haar ook de zedelijke verplichting op deze kultuur te beschermen tegen den verderfelijken invloed van elementen als van Berghem. Helaas, ééns was het haar glorie geweest dat de groote poëet haar salon bezocht. Nog slechts een half jaar geleden had hij er zelfs deelgenomen aan een souper, welke onproletarische handelwijze hem in de oogen zijner tegenstanders voor goed had gestempeld tot een absoluut minderwaardigen huichelaar, die koketteerde met zijn fraaie principes - hoewel van Berghem in woord noch geschrifte zich ooit tegen smakelijke en genoegelijke maaltijden verklaard had. Sinds van Berghem zich evenwel zoo onmogelijk aanstelde, was hij niet langer te handhaven, en toen de vrouw van den burgemeester - heusch niet een van de bekrompenste - ostentatief haar huis verlaten had toen zij van Berghem zag binnentreden, had Camilla den dichter vriendelijk doch dringend verzocht maar liever niet meer te komen. Sans rancune.

Nout, die Victor dadelijk bij zijn komst tegemoet trad, bracht hem even van dit incident op de hoogte. De mede-

deeling deed hem onaangenaam aan en een oogenblik weifelde hij of hij zich niet solidair met zijn nieuwen vriend zou toonen. Maar reeds had de beminnelijke en interessante gastvrouw hem in het oog gekregen en haastte zij zich hem te verwelkomen. Ook anderen begroetten hem en weldra zat hij in een der stillere zijvertrekken met een klein gezelschap van oude kennissen in genoeglijk gesprek. In den grooten salon werd inmiddels gemusiceerd. Een bekend operazanger werkte een nog veel bekender aria af; een pianist speelde een vreemdsoortige sonate van een modernen meester; Victor schonk er geen aandacht aan. In het geroezemoes om hem heen, zelf zacht pratend, hij wist nauwelijks waarover, soesde hij heimelijk weg in een vaag gemijmer: over den zonderlingen tweestrijd, dien hij gevoerd had met zichzelf en over de ribes op het binnenplein, en den boomgaard op den Eeckhof... hij verlangde naar de lente, naar Elsje onder de bloesems.

Maar opeens weerklonk een volle, krachtige vrouwestem, die hem onmiddellijk tot luisteren dwong. De zangeres accompagneerde zich zelf. Zij deed het met de losse zekerheid van een goed-geschoolde pianiste, maar toch ook met een fijnheid, die haar als een kunstenares deed kennen. Zij zong drie oud-Italiaansche liederen; Victor, die weinig kennis van muziek bezat, kende slechts het eerste, een Scarlatti; ook Hermine had het wel eens - hoe anders! - gezongen.

‘Wie is dat, die daar zingt?’ vroeg hij zijn buurman.

‘O, mevrouw Coopmans, 'n knappe pianiste. Aardige stem.’

‘Aardig?’ dacht Victor. En verstrooid zijn gesprek voortzettend, luisterde hij in stijgende bewondering.

‘Amarilli, mia bella...’ Hij kon het niet verder verstaan. Maar dat was ook niet noodig. Hoe zoet, hoe innig zongen die klanken van dat oude Italiaansch. Welk een vol, warm geluid. ‘Amarilli, Amarilli’, zong het weer week-smachtend. ‘Amarilli è 'l mio amore.’

Het was lieflijk, het was mooi. Hij brak zijn fluisterend gesprek af, toen zweeg zij en hij mompelde: ‘Prachtig, prachtig.’

‘Een van de mooiste Caccini's’, verklaarde zijn deskundige buurman.

‘Ik bedoelde haar stem’, zeide Victor geprikkeld.

‘Ja, niet kwaad’, meende de ander, goedig-toegeeflijk.

Eenige minuten later trad Nout op hem toe.

‘Waarom houdt je je zoo achteraf? Kom eens mee, ik moet je voorstellen aan mevrouw Coopmans.’

‘Die daarnet zong?’

‘Ja, dezelfde, een allercharmantste vrouw.’

Victor aarzelde. Die vrouw had hem ontroerd, maar was dat een reden om contakt met haar te zoeken? Eer niet, het zou natuurlijk toch tegenvallen. En ietwat norscher dan in zijn bedoeling lag, zeide hij:

‘Dank je, niets geen behoefte aan.’

Nout lachte. ‘Zoo'n vrouwenhater! Maar je moet wel; ze heeft zelf naar je gevraagd.’

Victor, wien nieuwsgierigheid naar zijn persoon steeds irriteerde, antwoordde: ‘Des te meer reden om me niet te vertoonen.’ Maar ondanks zijn verzet voelde hij zich toch wonderlijk blij verrast door de belangstelling dier onbekende zangeres.

‘Maar ze wil je absoluut leeren kennen, beste kerel’, riep Nout komiek-wanhopig. ‘Ik heb mijn hoofd verpand dat ik je mee zou brengen. Ze heeft je een belangrijk verzoek te doen. Ja, dat mocht ik zeggen als je te veel tegenstribbelde. 't Zal me wat zijn! Maar enfin.’

Victor stond lachend op en volgde Nout naar den grooten salon.

XVI.

Mevrouw Coopmans was in gesprek met de gastvrouw; deze liet haar echter alleen, zoodra zij de twee mannen zag naderen.

Victor boog tamelijk onverschillig en met een nijdigen blik op Nout die hem voorstelde:

‘Mijn vriend Victor Volkert, die het bijzonder op prijs zou stellen kennis met u te maken.’

Mevrouw Coopmans reikte Victor de hand.

‘Ik ben blij, meneer Volkert’, zeide zij innemend, maar zonder eenige koketterie, ‘dat Tersteghe u toch heeft kunnen vangen. Heeft het hem veel moeite gekost? U kunt u complimenten gerust thuis houden; ik heb naar u gevraagd.

U moet namelijk weten dat ik erg verlangend was u eens te ontmoeten'.

Victor had terwijl zij sprak de oogen tot haar opgeheven. Bij den eersten aanblik van haar gelaat onderging hij een lichten schok van verwondering. Daarna duizelde hij enkele seconden. Doch toen hij weer tot zijn bewustzijn terugkeerde en haar laatste woorden opving, wist hij dat hij stond tegenover Marga.

'Mij? mij?... u verlangde... mij?' stamelde hij. Verbazing, geluk, schrik... hij wist niet wat hem vervulde. Mevrouw Coopmans... Caccini... Marga! Zij was het. Dat was haar ranke, mooie gestalte... iets forscher alleen dan toen... die daar voor hem stond; dat was háár hand, haar krachtige pianistehand die nu in de zijne rustte...

Hij zag Nout's oogen zich ironisch dichtknijpen en begreep dat zijn houding belachelijk moest zijn. Deed er niet toe. Hij stond tegenover Marga, en Marga had naar hem verlangd, had hém gezocht. Welk wonderlijk toeval, welk wonderbaarlijk noodlot! Het waren háár groote, eerlijke oogen die hem aankeken, van onder de vragend opgetrokken wenkbrauwen. Zóó, netzoo had zij hem ééns aangezien, toen hij haar alleen was tegenkomen en bijna, bijna had willen aanspreken. Datzelfde lieve, argelooze jongemeisjesgezicht... toen was het alleen iets teerder van tint, iets donziger van huid.

En, verstaanbaar, fluisterde hij:

'Marga... dat is Marga... van Woudbergen.'

Zijn verwarring ontging haar niet, maar scheen haar weinig te verwonderen.

'Kent u mij?' vroeg zij glimlachend. Maar bemerkend, dat Victor zich nog niet hersteld had en dat Nout hen beiden met lichtelijk kritischen blik gadesloeg, vervolgde zij, na een aarzeling zoo kort, dat zij Nout's aandacht ontsnapte:

'Ja, ik verlangde naar u, want... mijn huistelefoon is defekt. Ik heb het nieuwe toestel... daarvan is u immers de uitvinder? Mijn installateur is 'n uil; weet er niets van... Ik dacht, misschien kunt u er iets aan doen...'

Nout schaterde. 'Ha, was dàt de geheimzinnige boodschap!' Die vrouw durft, dacht hij, die is een doortrapte kokette of... een kind, maar ze lijkt op geen van beiden...'

‘Vindt ù een huistelefoon niet een uitstekend intermediair voor een eerste kennismaking?’ vroeg zij Nout, met een zweem van ondeugendheid, toen Victor niet dadelijk antwoordde. ‘U vooral moest daarin een diepzinnige symboliek vermoeden.’

Victor zag haar onafgebroken aan en verbaasde zich, verbaasde zich mateloos. Wat wilde ze?.... Hoe vol en mooi klonk haar stem... het leek heel dwaas wat ze zei... hij dacht aan Hermine, die eens een bekend schilder, die bij hen logeerde, verzocht had het kippenhok op te knappen; wat hij overigens met veel pleizier gedaan had. - Maar hoe vorstelijk stond ze daar. Het was Marga!... En ze hield hem voor den mal. Waarom? En toch waren haar oogen zoo rustig, zoo klaar, zoo openhartig van blik... Ze moest een bedoeling hebben er mee... of ze zei het óók uit verlegenheid, omdat hij zoo idioot in de war was... Met een geweldige inspanning wilde hij zich dwingen te antwoorden met een beleefdheidsfrase of een grapje. Maar het lukte niet en opnieuw stamelde hij onbeholpen:

‘Ik zal... met genoegen... er eens naar kijken. Ja... 't is lastig als zoo 'n ding niet werkt.’

‘Afgesproken dan’, antwoordde zij. ‘Laten we gaan zitten.’ Zij lachte hem toe. ‘Vond u mijn vraag erg mal? Heb ik u er mee gekwetst?’

Weer zag zij hem oplettend aan, met de wenkbrauwen even omhoog. Victor's twijfel verdween. Hetzelfde veilige gevoel als bij Eva omving hem; verzet en pose gaf hij bij voorbaat op.

‘Mij niet, maar mijn ijdelheid’, zeide hij.

Verrast keek zij op. ‘Zijn bij u Ik en ijdelheid dan gescheiden? Maar wèlke ijdelheid heb ik gekwetst? Uw ijdelheid als màn, niet waar? Voor den uitvinder was mijn vraag toch vleiend... tenminste vleiend bedoeld.’

‘'t Zou beide even miserabel zijn... van mij wel te verstaan. Beroepstrots is in mijn oog een van onze laagste ondeugden’.

Bijna heftig stootte Victor het uit; hij dacht aan den strijd dien hij in den vooravond gevoerd had.

‘Hij is namelijk moralist’, zei Nout droogjes. ‘U hadt hem overigens moeten zien toen hij onlangs met mijn oudsten

zoon de bel bij ons hersteld had. Ik weet niet wie van de twee het meest voldaan was.'

'Soit', lachte nu Victor. 'En ik zal nog meer voldaan zijn als ik uw telefoon in orde krijg, vooral als u mij dan beloont met een lied van Caccini. U hebt het zoo mooi gezongen.'

'Werkt u nu op mijn beroepstrots?'

Victor ergerde zich over dien schijn. Hij bloosde en zei kortaf. 'Neen, ik vind eenvoudig dat u mooi zingt.'

'Dan moogt u 't ook eenvoudig zeggen, zooals ik eenvoudig had behooren te zeggen, dat ik verlangde u te kennen, zonder reden verder.

'Ik zal graag nog eens voor u zingen. Ik doe mijn best en ik vind het een heerlijke voldoening als ik daardoor iemand pleizier doe. Het kan mij niet schelen als dat trots of ijdel is.'

'Het bewustzijn ons best te hebben gedaan is geen trots, en de vreugde een ander pleizier te schenken is geen ijdelheid', zeide Victor.

'Wat ons literatoren betreft', viel Nout in, 'moet ik eerlijk bekennen dat ònze zelfvoldoening meestal heel wat minder bescheiden is. Ik voor mij voel mij het veiligst als ik maar heelemaal niet aan het resultaat of succes van mijn werk denk. Merk ik dan nu en dan eens dat het dezen of genen toch iets gegeven heeft... à la bonne heure, daar kan ik desnoods tegen...'

Maar hebt u zich dan nooit echt gelukkig gevoeld als uw werk werd bewonderd?'

'Neen... 't spijt me, gelùkkig? nooit! Gelukkig nooit, zou ik haast zeggen met wat andere intonatie. Wel trotsch, opgeblazen, verwaten, met achteraf goddank het kalmeerende besef dat die brave bewonderaars zich toch vergissen, of zich aanstellen, net als wijzelf, en dat al die kunst en al dat kunstgenot maar lak en lari zijn. Tenminste als we de kunst au sérieux nemen, wat je 'n serieus ding eigenlijk niet moet doen. Het publiek géét niet om kunst... en wijzelf eigenlijk ook niet. Bewijs? Ik zat onlangs in de club met... enfin, doet er niet toe. Laat ik, nu ik toch voor mijn beroepsijdelheid mag uitkomen, zeggen dat daar de vier grootste artisten van het land zaten te bitteren. Ik zei toen... bij

wijze van experiment natuurlijk, want 't kon mij geen lor schelen... mannen, we moesten nu de tentoonstelling in Musis gaan kijken, want die wordt morgen gesloten en ze moet prachtig zijn. U weet, 't is vijf minuten loopen. En A. zei: “'t regent geloof ik.” En B. greep de “Assiette au beurre” en zei niets. En C. zei: “ik pak liever nog een bittere.” Waarop ik zeide: Heeren, ik sluit mij aan bij den laatsten spreker en concludeer dat onze heele kunst ons geen natte overjas, geen schunnig prentje en geen borrel waard is, om nog te zwijgen van de twee kwartjes entrée.’

‘Is uw eigen kunst u ook niet meer waard?’ vroeg Marga.

‘U kunt haar cadeau krijgen.’

‘Met mijn wetenschap er bij’, zei Victor.

‘U bent al te royaal,’ lachte Marga.

‘Ziet u wel’, zeide Nout, ‘u ketst zelf ons welwillend aanbod af! Er is maar één ding dat men graag cadeau zou krijgen, liefde, maar er is niets dat minder van harte gegeven wordt. God, wat zijn menschen daar zuinig mee. En àls ze haar geven moet je nog verduiveld oppassen dat 't geen surrogaat is. Maar u vroeg me, niet waar, naar 't geluk dat mijn eigen werk mij verschaft heeft. Ja, ééns heb ik toch werkelijk iets als een voorsmaakje van geluk gevoeld. Toen had iemand mij geschreven, dat hij door 't lezen van mijn werk een beter mensch was geworden. Kijk, dacht ik, dat is nu toch aardig, die man zeurt niet over schoonheid en kunst en zoo, maar heeft gevoeld waar het in wezen eigenlijk om te doen is. Maar toen ik later dit verbeterde mensch ontmoette, moest ik helaas erkennen: 't mag bèter zijn, maar goed is anders en mijn geluks-hors-d'oeuvre was toch wel een beetje voorbarig.’

Marga had, half geamuseerd, half ernstig, naar Nout geluisterd.

‘Jullie kunstenaars bent cynische sofisten,’ zeide zij, ietwat meewarig.

‘Accoord’, antwoordde Nout gelaten. ‘Wij zullen het blijven zoolang wij niet door ons werk zèlf wijzer en gelukkiger, laat ik maar burgerlijk zeggen, “beter” geworden zijn. Maar daarover plegen we minstens een heel leven te doen. Wij armoedzaaiers worden ook zelden zoo oud als Goethe.’

Marga's rustig-regelmatig gelaat wendde zich tot Victor, het leek of zij ook zijn oordeel vroeg.

‘Mijn werk zal zeker nooit een sterveling beter maken, en mijzelf ook niet wijzer of gelukkiger’, zeide hij, en zachtjes, met een lichte schouderophaling, voegde hij er aan toe: ‘tenminste, dat zou ik niet denken.’

Marga bleef hem peinzend aanzien, met een glimlach, waarin teeder meegevoel vermengd was met lichten spot.

‘Wilt u gelooven’, zeide zij eindelijk langzaam, ‘dat ik soms... een soort van medelijden heb met mannen als u beiden. Het lijkt wel of uw werk een vloek is, een harde slavernij, die je alleen kunt dragen door er een beetje mee te spotten en die je op je nam om iets anders te vergeten dat je ontbeert: tevredenheid, geluk... liefde misschien.’

‘Daar is iets, om niet te zeggen alles, van aan,’ antwoordde Nout peinzend. En opstaand vervolgde hij: ‘Uw dienaar, ik zie daar een vriend, die snakt naar een biljardje’. Hij boog en trad op den jongen man toe die hem gewenkt had. Victor was met Marga alleen. Bijna ontzet zag hij haar aan. Die glimlachende, wonder-rustige vrouw om wie hij zooveel geleden had, sprak in een paar woorden, haast de eerste die zij met hem wisselde, uit, wat hij zoolang al voelde, openbaarde hem het noodlot van zijn heele leven. En zij glimlachte. Zich nauwelijks meer meester van ontroering boog hij zich tot haar over en fluisterde:

‘Ja, ja... dat is het. Alles, al mijn werken was surrogaat voor de liefde die ik ontberen moest... Marga!’

Verward, in het hulpeloos gevoel, dat hij zich nu misschien verraden had en dat dit onherstelbaar mal zou zijn, zweeg hij. Maar zij, opeens licht blozend, haar wenkbrauwen nog hooger optrekkend, richtte vol en ernstig haar groote oogen op hem. Toen, op een toon van innigst meegevoel zeide zij zacht:

‘Dàt heb ik nooit geweten... God, hoe wonderlijk.’

Een poosje zwegen zij. Toen begon Marga opnieuw, aarzelend, als troostend. ‘Ik herken u nu wel. Ik heb u gezien toen we schoolgingen te Firosa... U was mij toen een raadsel. Waarom zocht u mij niet? Ik had toen geen huistelefoon, waarvoor ik u had kunnen ontbieden.’

‘En ik had geen tennisrackets en geen balschoenen.’ Victor lachte weemoedig. ‘Ja, dat is de heele tragedie.’

Zij stak hem haar hand toe. ‘Misschien dat we nu toch

nog op andere wijze kunnen inhalen, wat we toen hebben verzuimd', sprak zij, met een teederheid in haar stem die Victor bedwelmde. 'O, daar komt mijn man... wacht, ik zal u aan hem voorstellen'.

Victor streelde haar hand schuchter; even maar, zij trok haar dadelijk terug. 'Marga, Marga', prevelde hij. En door zijn hersens suisde het: Inhalen, inhalen! Nu gaat het komen! God, God... Marga!... Wie is die vent?... Laat me alleen, met Marga!... wie... o ja... haar man... zij heeft 'n man...

Victor groette koel, als gewoonlijk tegenover vreemden. Maar voor dézen vreemde voelde hij al van te voren vijandschap, haat. Intusschen rukten deze gevoelens en het tegelijk doorbrekende besef van hun onredelijkheid hem uit zijn extase en reeds na de eerste zinnen, die hij met den heer Coopmans wisselde, had hij zijn zelfbeheersching volkomen herwonnen. Hij voelde zich nu schuldig tegenover den innemenden en wellevenden man en deed zijn best - vooral ook terwille van Marga, die hen met een stil-peinzenden blik gadesloeg - den indruk van hooghartige stugheid, dien hij voelde gemaakt te hebben, weer weg te nemen. Hij hoefde zich daartoe niet te forceeren, want hoe meer hij sprak, hoe aannemelijker de heer Coopmans hem werd. Er ging een rustige kracht uit van dezen energieken houthandelaar, die, naar men zeide, de geheele markt des lands beheerschte. Wel was er iets autoritairs in zijn optreden, een al te groote beslistheid in zijn oordeel; maar Victor, die meer dergelijke magnaten van handel of industrie kende, was te weinig geïmponeerd door deze heerschershouding om er zich zelfs maar aan te ergeren. De heer Coopmans scheen overigens vrij ontwikkeld, toonde vooruitstrevende maatschappelijke begrippen te bezitten, die hij met een heldere zakelijkheid verdedigde, bleek niet ongevoelig voor een gezonden, rondborstigen humor, waardeerde de kunst, achtte de wetenschap, hield den houthandel voor een der hechtste grondslagen der sociale orde en was in alle opzichten een aangenaam mensch om mede te praten. Ondanks zijn maatschappelijk masker van eenigszins koude liberaliteit - à la Thomson - had hij een nobel hart, en al de warmte en de liefde, waarvoor hij noch in den houthandel noch in de

wijder wereld emplooi vond, had hij geplaatst, om niet te zeggen soliede belegd, bij zijn vrouw. Deze beknopte karakteristiek maakte Victor op in de oogenblikken dat hij zich met den groothandelaar onderhield.

Er voegden zich thans anderen bij hen. Een jonge dichter - zoowaar tòch - droeg met een zwak-slepende, hoogzangerige stem eenige verzen van zichzelf voor, waarbij hij onafgebroken zijn troebelen mijmerblik liet rusten op een verschrikte, weinig literaire oudere dame, die vlak bij hem zat. De heer Coopmans was door een anderen heer, blijkbaar een handelsvriend, aangeklampt. Marga sprak - eenigszins absent, leek het Victor - met een jong meisje over zanglessen. Victor was weer gaan zitten, schuins naast haar. Peinzend, in een zoete sensatie van geluk, luisterde hij naar haar stem en nu en dan, verstolen van onder de hand die boven zijn oogen boogde, keek hij naar heur rustig gelaat onder de volle, blonde haren. Een enkele maal ving hij een blik van haar op, en dan golfde er een gloed van verlangen door hem heen: Marga, Marga!

XVII.

De jonge dichter had zijn verzen ‘gezegd’, zoo niet gezongen. Aangezien echter nog geen der aanwezige vrouwen hem adoreerde en ook de gastvrouw zelf hem niet als genie had voorgesteld, bepaalde zijn succes zich tot een ongedefinieerd glimlachje van de dichtstbijstaanden, een zenuwachtig-afgedwongen ‘heel mooi’ van de toehoorster-tegen-wil-en-dank en een warmen handdruk van een jeugdig advokaat met literatuur-hervormende aspiraties, die ten diepste getroffen scheen door de blijkbaar onder ingeving van een hoogere opvatting verhaspelde taal en de verwrongen beeldspraak van den poëet. Beide mannen namen in de buurt van Marga plaats en nu en dan ving Victor brokstukjes van hun gesprek op... expressionisme... beeldend beginsel... dynamische vitaliteit, vergeestelijkte ontroering... los van de materie... absoluut nieuwe kunst...

Victor begreep dat hij zoo juist een staaltje van die nieuwe kunst had gehoord. Verward en machteloos, had hij onder het luisteren gedacht, een onbeholpen variatie van een reeds

lang weer afgedaan nieuwigheidje van vroeger, van twintig jaar geleden, toen de tijdschriften der modernen daverden van dezelfde en soortgelijke slagwoorden, toen Beukers het beeldend woord uitvond en het spontane sentiment en het sensitivisme en het... enfin, heel dien kunstrommel.

Victor, in zijn stille geluksstemming, keek met vriendelijke aandacht naar den jongen baanbreker, vond hem symphatiek ondanks zijn artistieke gewichtigheid. Het leek in de literatuur evenals in het sociale leven: al wat maar jong en sterk-aktief was leefde telkens weer in de illusie iets nieuws te scheppen. Maar in de literatuur was die naïeve eigenwijsheid tenminste onschadelijk. Hoe gezellig had Nout laatst in zijn blad den draak gestoken met die eeuwig achteraan komende baanbrekers. Aan de hand van een gedicht, door een hypermodern kriticus aangehaald als een zuiver voorbeeld van de 'nieuwe' kunst, had hij aangetoond, dat de beginselen waarop expressie en beeldspraak ervan berustten, welbeschouwd volkomen dezelfde waren als eens voor Homerus, Dante of welken anderen ouden dichter golden, wier kunst in wezen eeuwig-onveranderlijk was. Het schijnbaar nieuwe was bijwerk; het technische maniertje, het bevreemdende trucje, in de meeste gevallen zelfs niets anders dan de onbeholpenheid en ondoordachtheid van het onbesuisd élan eener te jonge geestdrift. Zouden de werkelijk groote kunstenaars zich ooit verbeeld hebben iets nieuws te scheppen?

En onderwijl bereikten hem van den anderen kant de opgetogen uitroepjes van het bakvischje naast Marga, dat het waarachtig had over de moderne muziek, zoo héél anders dan 'wat u daarnet zong', zoo absoluut iets nieuws, vindt u niet?

Hij moest lachen en Marga zag het; het leek Victor tenminste of de tinteling in haar oog ook hem toelachte. En het was of zij tegen hèm sprak toen zij antwoordde: 'Nu ja, nieuw; maar ik geloof dat we eigenlijk in geen enkele kunst op de hoogte van het oude zijn.'

Marga, o Marga! Wat was zij heerlijk! Welk een zachte, stille rust, welk een beheerschte, zonnig-sterke warmte straalde er van haar uit! Hoe edel was haar wezen in dit milieu van toch maar mondainen bluf en excentrieke gewichtigheid...!

Toen Victor weer uit zijn extatisch gemijmer opschrok

was het gesprek algemeen geworden. Het liep over niemand anders dan den grooten Beukers, den alhaast klassieken schepper der voorlaatste nieuwe kunst. Beukers had juist een novelle gepubliceerd, na lange jaren niets van zich te hebben doen hooren. Ze werd levendig geprezen en de jonge dichter, dien de groote Beukers door een genadige inleiding bij zijn eersten bundel zoo'n beetje in het zadel had geholpen, wat echter niemand wist, - behoudens enkele, steeds het oordeel van den Hoogepriester naprevelende neophyten - getuigde met geestdrift, dat hij altijd wel geweten had dat de meester niet dood was. Nog onlangs toen Beukers bij hem was komen aanloopen...

'Houdt zijn vrouw niet een asyl voor ziekelijke kinderen?' vroeg de toehoorster tegen-wil-en-dank, bevreesd dat het gesprek te literair zou worden.

'Welke vrouw?' vroeg een sarkastisch heer. En nu men eenmaal door deze geestigheid er aan was herinnerd dat de groote artiest tevens een zedeloos mensch was - hoe grooter geest, hoe grooter beest, werd ergens opgemerkt - voelde de meerderheid van den kring zich opeens veel behaaglijker. Nu had men iets waarover men veilig kon praten; de hooge literatuur bleef toch altijd een onzeker terrein, vooral in den salon van Madame Camilla, waar men kans had telkens de hachelijkste controversen, de schrilste en schreeuwendste contradicties in levenden lijve te ontmoeten. De jonge would-be intimus van het groote beest werd nu een persoon van gewicht. Maar hij kreeg pijnlijke vragen te beantwoorden. Om te beginnen moest hij toegeven dat Beukers' vrouw, zijn wettige vrouw dan, inderdaad een asyl voor kinderen of katten of zooiets hield. Hij haastte zich echter te verzekeren - iets zekerder dan hij eigenlijk zou kunnen verantwoorden - dat het haar heel goed ging, dat ze best kon rondkomen. Deze mededeeling was een teleurstelling voor eenigen van die fijngevoeligen, die gaarne de onschuld zien lijden, alleen om maar te kunnen meelijden. Zij verklaarden daarom dat dit er nu niets toe deed, het feit, de ontrouw, het schandaal, bleven even erg. En dan die arme kinderen!

'O, die hebben niet te klagen. Ze zijn bij de moeder en sinds die niet meer hoeft te tobben over de verkwisting en weet ik meer van haar man, is haar humeur zòò verbeterd,

dat de jongens nooit zoo'n vroolijk tehuis hebben gehad.'

'U neemt het nog al heel licht op!'

'Niet lichter dan Beukers, z'n vrouw of z'n kinderen zelf.'

'Ik kan 't niet helpen, mij stuit zooiets altijd tegen de borst; je bent getrouwd for better for worse', zeide, zeer overtuigd, een helaas ongehuwde dame, met een scherpen blik op een halve vriendin die onlangs was gescheiden.

'Zeker', wierp Nout er tusschen, 'als eerst het "better" je onbezonnen gratis in bruikleen werd gegeven, lijkt het billijk dat je er achteraf met het "worse" voor betaalt, maar de interest blijkt dan meestal toch wat heel hoog.'

'U moogt zeggen wat u wilt, maar ik beschouw het huwelijk, het ouderwetsche, monogame huwelijk, nog altijd als een onschendbaar sakrament', antwoordde een andere, ditmaal gehuwde, dame, op een toon alsof ieder, die het hiermede niet eens mocht zijn, een dwaas of een misdadiger was.'

'Mìj lijkt het hoe langer hoe meer een van de meest tegennatuurlijke zonden', hernam Nout, met een bedaarden ernst, die den gechoqueerden dames het onbehagelijke gevoel gaf van voor den gek gehouden te worden.

'Dat is weer echt iets voor u', zei eindelijk de eene, en dit schonk de andere den moed nog half schertsend te vragen:

'En waaruit leidt u dat af?'

'Uit het feit dat negen van de tien zondaren zoo zwaar moeten boeten en de tiende zoo bovenmate wordt beloond, net als bij andere loterijen, spekulaties en bankroeten.'

Victor zag den heer Coopmans de wenkbrauwen fronsen; maar Marga glimlachte, vriendelijk en begrijpend, alsof zij wel wist dat Nout zelf zulk een tiende zondaar was.

Niemand durfde intusschen doorgaan op een debat met den eenigszins beruchten spotter over dit kiesch en netelig probleem. Men keerde dus aanstonds van de algemeene beschouwing terug tot het bijzondere geval.

'Nu maar, ik blijf Beukers' gedrag meer dan schandelijk vinden.'

'Maar léést u dan toch zijn laatste novelle!' riep de jonge epigoon driftig.

'Wat heeft die met deze onverkwikkelijke zaak te maken?'

'Alles, alles! die had hij nooit in der eeuwigheid kunnen schrijven als hij bij die tobberige vrouw gebleven was. Ik

moet zeggen, dat hij 't zoo lang met haar heeft uitgehouden is kranig van hem, maar een ramp voor de kunst.'

'Dat meisje, dat kokette nest, is natuurlijk de schuld van alles.'

'Dat meisje? Dat heeft hem geïnspireerd tot nieuw leven. Begrijpt u dan niet dat hij zijn jeugd terug zocht? Die gaf ze hem. Dat kokette nest is een prachtmeid.'

Hier wendde Edward Coopmans, die, schoon met zijn zakenvriend in gesprek, toch met een half oor scheen te hebben geluisterd, zich tot het gezelschap. Bij het 'for better for worse' had hij reeds goedkeurend geknikt.

'Onzin', besliste hij nu streng, met zijn autoritair geluid. 'Onzin, ik geloof niet aan die inspiratie door wat u "prachtmeiden" noemt. Frasen, opgeschroefd sentiment. Een man van karàkter heeft die niet noodig. Die laat z'n gezin niet in de misère zitten... of denkt u dat zoo'n asyl géén misère is voor een vrouw van beschaving, van standing? Ze kan misschien "rondkomen"... ja, terwijl die sinjeur - de dichter verbleekte van woede: de groote Beukers een "sinjeur!" - ik zeg, terwijl die frasendraaier goeden sier maakt met 'n meisje, een jaar jonger dan z'n oudste zoon. Inspiratie zegt u! Nieuw leven! Prachtig, laat de kerel een nieuw leven beginnen in z'n gezin, laat-ie zorgen dat zijn vrouw niet hòeft te tobben. En laat-ie dan voor mijn part maar geen verhaaltjes meer schrijven.'

Edward wachtte geen antwoord af, maar emigreerde met zijn vriend naar een zijvertrek. De dichter haalde de schouders op en zweeg; wat zou hij nog zeggen tegen een wezen dat het schrijven van novelles - verhaaltjes zei hij godbetert - niet zoo heel belangrijk bleek te achten. Ook de anderen zwegen, de abrupte uitval van Edward had opeens aan het geharrewar een eind gemaakt; het gesprek verdeelde zich over afzonderlijke groepjes.

Marga en Victor, beiden afkeerig van kwaadspreken en zich moeien met andermans zaken, hadden aanvankelijk met tegenzin geluisterd, om echter al heel spoedig met iets als persoonlijke belangstelling het twistgesprek te volgen.

Marga gevoelde in de eerste plaats medelijden met Beukers' vrouw; méér echter nog met Beukers zelf om wat deze in al die jaren van zijn huwelijk moest hebben ontbeerd. Haar

gevoel beoordeelde het geval op dezelfde wijze als Eva de verhouding tusschen Victor en Hermine. Het was zoo heel begrijpelijk, dat zulk een man vòòr alles liefde noodig had, spontane, hartstochtelijke, meeslepende, desnoods lichtzinnige, maar in elk geval inspireerende liefde. Begrijpelijk was het en daarom ook vergeeflijk. Viel er bij zooiets eigenlijk wel te oordeelen en te vergeven? Zij had zich dat ook afgevraagd destijds toen de praatjes omtrent Victor's liaison met Esther Aminsky tot haar doordrongen. Vreemd, daarvòòr had zij Victor ééns gezien, het had haar de sensatie gegeven van een plotselinge herkenning. Later had zij, vooral door Nout, over hem hooren spreken en meer en meer had zijn persoonlijkheid haar geboeid; maar bepaald verlangd hem te leeren kennen had zij pas na zijn avontuur met die Esther. Zij voelde bewondering en deernis tegelijk voor den man die als een arend wilde vliegen, maar als een mot bleef hangen in Esther's web. Zij was nieuwsgierig naar dien al te menschelijken halfgod. De wereld besprak het geval, als altijd, cynisch kletsend, noemde háár een karonje en hém een ezel. - Uit. Maar zij had het in haar hart voor hem opgenomen, zij kon hem niet minder achten, omdat zijn argeloosheid te kinderlijk was om een gemeene kokette te doorzien. In zulk een geval waren alle mannen, tenminste nobele mannen, deerniswaardige sullen.

Waarop berustte haar heimelijke sympathie voor Victor, vroeg zij zich af. Op een gelijksoortigheid van karakter misschien? Maar zij kon zich niet voorstellen, dat zij op dergelijke wijze het slachtoffer zou worden van een minderwaardig man. Of was er een gelijksoortigheid in hun levensomstandigheden? Vreemde gedachte! Zij keek naar haar man, die daar zoo zelfbewust stond te gestikuleeren, en smartelijk beet haar opeens de al zoo dikwijls teruggedrongen twijfel aan haar eigen huwelijksgeluk. Had ook zij in die veertien jaren van vredig, welverzorgd leven iets... het belangrijkste misschien... ontbeerd? Had niet ook zìj hoog willen vliegen in de vrijheid en was zij niet machteloos blijven hangen in een web - o, niet eens van verleiding, maar van sleur, versaaiing? Edward was goed; zij had hem altijd hooggeacht... God wat klonk dat koud... Zij hield van hem... maar zou zichzelf dat moeten voorpraten, betóó-

gen, als zij liefhad zooals zij eens, als meisje, droomde te kùnnen liefhebben?

Wat zou Victor nu denken? Hij zag zoo ironisch-aanmoedigend naar Beukers' geestdriftigen verdediger. Zij had aldoor aan Victor gedacht, terwijl over Beukers gesproken werd. Hoe benijdde zij dat meisje, dat zich zoo ongebonden mocht geven aan den boven alles geliefden man. Marga romantiseerde het geval dadelijk. -

Victor had zich aanvankelijk over het burgerlijk geklets vermaakt. Noch de aanklacht, noch de verdediging leken hem waardig. Er was maar één opvatting mogelijk: òf die menschen hadden elkaar lief en dan behoorde hun zielestrijd heilig te zijn voor ieder ander, òf zij waren slachtoffers van hun ijdelheid, behaagzucht, eerzucht, hartstocht, en dan waren zij méér te beklagen dan de verlaten vrouw. Maar niemand wìst hoe 't zat, dus wat gaf hun 't recht er over te praten? Hij gevoelde lust deze overweging te uiten, maar toen trof hem de uitdrukking van Beukers' pleitbezorger: ‘hij zoekt zijn jeugd’ zóó sterk dat hij verbaasd zweeg. Wat was dat? Opeens voelde hij zichzelf als in de plaats van Beukers. Zocht niet ook hìj zijn jeugd terug? Riep niet eigenlijk alles in hem den laatsten tijd om zijn verloren jeugd? En daar, daar naast hem, daar zat zij, zijn jeùgdliefde, Marga.

Hij zag op; in hetzelfde oogenblik hief ook Marga het hoofd; even zagen zij elkaar aan, wendden toen in verwarring den blik weer af.

Daarna kwam Edward's strafpreek. Waarom ergerde die hem zoo, inplaats van hem te doen lachen?

Toen Edward heenging zagen Marga en Victor elkaar opnieuw aan, aarzelend, vragend, bijna angstig. Een oogenblik peilden zij elkaars onzekerheid, beiden schenen zij iets te willen zeggen, maar zij glimlachten slechts.

Het was vrij laat toen Victor, tegelijk met Marga en Edward, de soirée verliet. Het regende. Victor verzocht Edward hem in zijn rijtuig mee te nemen en af te zetten bij het City-hotel, waar hij nog wel een kamer zou vinden. Hij gevoelde weliswaar weinig lust nu nog den grooten afstand naar de fabriek af te leggen, maar eigenlijk was zijn

verzoek een voorwendsel om langer in Marga's nabijheid te kunnen blijven. Edward wilde er evenwel niet van hooren dat Victor in een hotel zou gaan slapen, hij moest dien nacht bij hen logeeren.

Victor aarzelde.

'Ik vrees dat het mevrouw wat lastig zal zijn, zoo onverwacht.'

'Volstrekt niet', antwoordde Edward in Marga's plaats. 'De logeerkamer is altijd klaar en Marga zal het prettig vinden, niet waar?'

Marga zweeg. Het rijtuig kwam juist voorbij een lantaarn en Victor merkte op hoe haar blik nerveus-vluchtig langs hem heen gleed, terwijl zij het hoofd naar het raampje wendde, schijnbaar kijkend naar het plassen van den regen.

'Wel, zeg je niets? Je bent niet erg invitant', zei Edward eenigszins verwonderd.

'O, pardon', antwoordde Marga. 'Ik was wat absent, ik dacht aan... enfin.' En op haar gewonen innemenden toon vervolgde zij: 'Natuurlijk is meneer Volkert welkom; het zou mij spijten als u weigerde.'

'Dat riskeer ik niet, mevrouw', zei Victor, even buigend.

Krankzinnig, dacht hij, daar zit ik te buigen, in het pikdonker notabene, en stamel imbeciele beleefdheden tegen een vrouw die ik liefheb!

'Best, u gaat dus mee', zeide Edward vergenoegd en liet zijn raampje zakken om den koetsier te waarschuwen, dat hij bij het City-hotel niet behoefde stil te houden.

'En waarover zat je zoo onbeleefd te droomen, kindje?' wendde hij zich daarna tot Marga. 'Nu, biecht eens op, waar dacht je aan? Of mogen we dat niet weten? Is het zoo'n gewichtig geheim?'

Edward sprak zacht-schertsend, maar de toon van goedige teederheid hinderde Victor. Hoe kon een man op zoo'n manier spreken tegen een wezen, dat hij respecteerde, dat hij lief had? Alsof hij het rècht had te weten wat de ander dacht. Welk een matelooze arrogantie lag er in dien eisch van 'geen geheimen voor mij hebben'. Marga zweeg; hinderde het hààr ook dat hij haar vroèg naar wat zij niet uit eigen beweging zeide?

'Wel, je maakt me nieuwsgierig', schertste Edward, maar

nu met een zweem van ongeduld in zijn stem, alsof hij verwachtte thans ook onmiddellijk antwoord te zullen krijgen.

Zou Marga in opstand komen? Een scherp antwoord geven? Wat 'n onding is het huwelijk! Een vrouw als Marga gebonden aan een man, die haar ondervraagt alsof zij een kind was!

Marga bewoog. Victor zag hoe zij haar arm in dien van Edward schoof. En met haar rustige, warme stem antwoordde zij:

‘Ik dacht aan jou, Edward. Ik vond je zoo hard in je oordeel over Beukers. Het is eigenlijk niets voor jou om zoo eenzijdig... zoo onbillijk te vonnissen.’

Victor voelde dat zij haar man verdedigde tegen zijn stille aanklacht. Maar Edward lachte, voldaan en gestreeld.

‘Ja, ik geef toe dat ik wat onbesuisd uit mijn slof schoot. Meneer Volkert zal me wel hebben uitgelachen. Maar - en opeens werd hij ernstig - kijk eens, dat gesprek irriteerde me, 't gebazel van zoo'n jongen artiest, de ondoordachte paradoxen van Tersteghe... 't heele geval was me uiterst antipathiek... ik had 's middags juist iets dergelijks gehoord, maar van een vrouw, die haar man bedrogen had... een man, die haar op de handen droeg, die haar aanbad. Stel je voor... en dan tòch...’

Edward's stem trilde van opwinding en verontwaardiging.

Hij aanbidt Marga ook, hij draagt haar òòk op de handen... en toch speelt hij heer en meester! Idioot, idioot is het huwelijk, dacht Victor.

‘Stel je voor, Marga... zij is er van door gegaan, met 'n artiest natuurlijk. En hij...’

‘En hij? Wat deed hij?’ Marga vroeg het in blijkbare spanning.

‘Arme kerel, hij schoot zich dood.’

Het bleef een poosje stil, Marga keek naar buiten, zij scheen te huiveren.

‘Heb je 't koud? Of... had ik dit misschien niet moeten vertellen? Maar ik moest je wel immers verklaren waarom ik zoo... onbillijk was, zooals je het noemt.’

‘Het is heel droevig’, zei Marga zacht.

Edward, die een rehabilitatie verwacht scheen te hebben, argumenteerde tegen verzwegen verzet:

‘Ja, jullie moogt me kleingeestig en ouderwetsch noemen, maar voor mìj is de liefde, het huwelijk, heilig, absoluut heilig.’

Victor voelde een bijna onbedwingbaren lust in zich opkomen tot tegenspreken en ridikuliseeren. Hij voelde zich door zijn zwijgen vernederd... 't was of hèm de les gelezen werd. De liefde, het huwelijk... die noemde déze man in één adem!.

‘Mijn waarde heer’, begon hij, ‘natuurlijk is de liefde heilig. Maar dat zeggen Beukers en z'n prachtmeid ook.’

‘Onzin, frases om het mooi te praten.’

‘U spreekt alsof liefde een kwestie is van recht en plicht. Mij dunkt, als in een huwelijk de liefde ophoudt...’

‘Die màg niet ophouden...’

‘Maar àls ze tòch ophoudt, of zich verplaatst...’

‘Zegt u maar mìsplaatst. U vergeet dat het hier geldt het breken van een belofte. Er is toch nog zoo iets als trouw. Of houdt u trouw misschien ook voor een ouderwetsch vooroordeel?’

Victor weifelde. Moest hij dien koopman aan het verstand trachten te brengen, dat het breken van een immoreele belofte, die de vrijheid van het hart geweld aandeed, niet te vergelijken was met het niet-honoreeren van een wissel of het niet-nakomen van een handels-afspraak? Dat trouw op liefde moest berùsten, maar niet den schijn van liefde mocht voorwenden? Het was kinderachtig te redetwisten met wie zoo blijkbaar in een andere gevoelssfeer leefde. Hij zou 't maar opgeven. Maar nog eer hij een kalmeerenden zin kon vinden, zei Marga bijna smeekend tot haar man - maar het was Victor alsof zij tegen hèm sprak -:

‘Edward, toe... kibbel nu niet. Denk eens, die man is dood.’

‘Je hebt gelijk, lieve... 't is niet heel beleefd van me dadelijk onzen gast zoo aan te vallen. Enfin, mannen vechten graag, meneer Volkert zal 't me wel ten goede houden. Maar jìj bent 't toch hoop ik alvast met mij eens.’

‘Och Edward, waarom... waarom nu... neen, ik ben het nìet met je eens... niet heelemaal tenminste. Ik heb medelijden met dien man, maar misschien had hij toch ongelijk. Ik geloof dat het zoo is als meneer Volkert zegt: Trouw

onderstelt liefde en liefde is geen kwestie van recht en plicht. En een vrouw is geen bezit dat mannen verdedigen of elkaar betwisten kunnen. En wat weten we tenslotte van hun motieven?'

'Juist', viel Victor in, verbaasd en verrukt, omdat zij als door hem gezègd aanhaalde wat hij slechts had gedacht. 'Juist, zoolang we niet weten of die man handelde uit liefde - en dat kan ik me haast niet voorstellen; wie een vrouw werkelijk lief heeft schiet zich toch niet dood om daardoor haar verdriet nog maar te vergrooten? - danwel uit jalouzie of gekwetste ijdelheid om de schending van zijn bezitsrecht... zoolang kunnen we niet zeggen of hij gelijk of ongelijk had. Neen, over liefde mag niemand oordeelen, juist omdat ze absoluut heilig is en niet kàn zondigen. Men verwart liefde met hartstocht, met afgunst, bezitswaan, allerlei vormen van zelfzucht. Maar de liefde, die nìet door dergelijke dingen vertroebeld is, kan niet zondigen, die doet eenvoudig wat ze doen moet. Zij kan daarbij in botsing komen met allerlei conventies en normen van het gereglementeerde maatschappelijk egoïsme, maar dan is niet zij het, maar zijn het die conventies, die normen, die tot het tragische conflikt leiden. Maar wat hindert dat? Wie zegt dat liefde per se moet samengaan met geluk? Ik zou haast zeggen: de praktijk leert het tegendeel. Liefde op zichzelf is heilig, waarom zou men het zich dan eigenlijk zoo erg aantrekken als het toeval haar koppelt aan op zichzelf overbodig verdriet, zonde, ondergang? Waren Tristan en Isolde te beklágen? Onze gevoelskleinzeerigheid inzake de liefde... van anderen, is belachelijk. Ik... enfin, we zouden niet kibbelen.'

'Allemaal mooie theorie', mompelde Edward. 'Maar goed dan, die man had ongelijk, dat geef ik toe... in zoover als hij n.l. eerst dien ander en dan pas zichzelf had moeten doodschieten.'

Victor lachte; een beetje schamper, vreesde hij achteraf. Maar Marga richtte zich op en vroeg, met een vreemde hardheid in haar stem:

'En wat zou jìj doen, Edward? Ook de schending van je "eigendomsrecht" wreken, de verbreking van een "belofte" straffen?'

Edward streelde haar arm.

‘Ik? wat ìk zou doen?’ Zulk een frivole vraag had hij van zijn vrouw niet verwacht. En verwonderd herhaalde hij:

‘Wat ìk zou doen?... Ja, daarop kan ik niet antwoorden, omdat de gedachte eraan ongerijmd is.’

‘We zijn ongelukkige, blinde insekten, die maar rondkruipen op hun onzeker gevoel af. God, en we behoorden te vliegen... te vliegen in vrijheid als...’

Hartstochtelijk had Marga de laatste woorden gesproken; Victor voelde dat ze tot hem gericht waren, hij zag haar oogen gloeien. Ik zal vliegen, wilde hij zeggen, maar hij zag hoe Marga zich, als vermoeid, tegen haar man aanvleide en hij zweeg.

En na een poosje van zwijgen, waarin Marga rustig tegen Edward aan bleef leunen, hernam deze hartelijk en opgewekt:

‘Oef, wat waren we zwaar op de hand. Gelukkig dat we er zijn. Meneer Volkert, nog een toddy op de valreep, tegen de kou en op de kennismaking. Maar Marga gaat een-twee-drie naar bed, ze moet weer bijtijds present zijn.’

Zeker om volgens plicht der liefde voor zijn ontbijt te zorgen, dacht Victor, terwijl hij haar hielp uitstappen. Hij voelde zich bitter gestemd.

Marga, met den voet op het treeplankje van het rijtuig, weifelde een oogenblik, zij scheen Edward te zoeken, die echter bezig was de huisdeur te openen. Onzeker reikte zij daarop Victor de hand, zonder hem aan te zien.

NICO VAN SUCHTELEN.

(Wordt vervolgd.)

Het paradijs.

Zooveel schoons heb ik genoten,
zooveel liefs heb ik bemind.
Stilte heeft mij overgoten
als een nietsbegeerend kind.

Ik leef in herinneringen:
Geurige lente, balsemzacht,
waarin trage wijzen zingen,
oudbekend en lang verwacht,

leidt mij langs de groene paden,
schemerteer en glanzend vroom,
die mijn voeten eens betraden
in een zilverstille droom.

En de oude boomen streelen
met hun wuivend handgebaar,
en de eerste vogels kweelen
stil en innig, zacht en klaar.

...Maar opeens ach! word ik wakker
en het paradijs vervaagt.
Ik moet werken op den akker
als het drukke leven vraagt;

ik ben in het licht getreden
uit de zoete schemerschijn,
in het volle menschenleven,
waar de strijd en moeiten zijn.

Toch leeft op de stille gronden
van mijn ziel, gerust en vroom,
ongerept en ongeschonden,
van mijn jeugd de lentedroom.

MARIE CREMERS.

‘Hond’.

Het bleek niet meer mogelijk Kees te redden. Te vaak was herhaald dat hij nooit had gedeugd; en wij, zijn enkele getrouwen, spraken laf het maar niet meer tegen. Wie helpen konden, geloofden ons toch niet. Het werkwoord deugen is elastisch, 't beteekent braaf en dienstig zijn: Kees zou gediend hebben wat hem lief was, indien zijn vader dit niet had verhinderd.

Zichzelven schold hij graag een halfbloed; dan lachten de vrienden den noorderling uit en nieuwe bekenden keken dezen geel-blonde met de lichtgrijze oogen die fosforesceerden spottend aan. Doch 't sloeg niet op iets koloniaals; er is ander geboorteleed dan der indo's.

Nadat de goudsmidsfirma Bongert & Zoonen negen-en-zeventig jaar oud was geworden en Kees' grootvader, de vierde eigenaar, zijn eenig kind ten huwelijk had gegeven aan den twee-en-dertig-jarigen chef van het atelier, Wubbe, den weesjongen uit Drente geboortig, van de ambachtsschool op het werk gekomen en voor de in ouderwetschheid verkwijnende fabriek een redder door geest- en stuurkracht gebleken; verkreeg hij versch bloed in de zaak, doch aan zijne kleinkinderen, zoowel aan de twee dochters als aan den acht jaar na-gekomen zoon openbaarde zich de zwakheid der moeder: Kees had verfijnd het gelaat van zijn vader, doch verder geleek hij in niets op hem, hij miste lichaams-, zoowel als geestkracht, de laatste van een oud geslacht, hoewel als ‘Wubbe Bongert’ een eerste. Drentsch was hij in hardnekkigheid en bij wat trots op het aanzien der Bon-

gerts bezat hij van zijn vader een fierheid, die leiden kon tot dorst naar eer, zooals zij het den werkman gedaan had, toen inspanning dezen nooit te zwaar viel en hij aan de liefde der duidelijk smachtende patroonsdochter resoluut met een aanzoek gehoor gaf. Rechtschapen echtgenoot bleef de man, al duldde hij tegenspraak nog moeilijker in de huiskamer dan op de fabriek. De ijver voor zijn zaak belette hem, anders dan als lid van den kerkeraad deel te nemen aan het openbaar belang, doch een weldoener prees men hem op zijn graf en iemand van rustige rechtzinnigheid had hij zich altijd getoond. In den kring waar hij verkeerde vond hij, zij 't met geduldig beleid, de echtgenooten voor zijn dochters, ook uiterlijk evenbeelden der moeder. Beide schoonzonen waren in zaken, Wubbe kon met hen overweg en deze eensgezindheid verzachtte de ergernis van zijn vroegen ouderdom, den kommer om Kees, dien bitteren aanstoot.

De zaak en den jongen wilde hij één: Firma Wubbe Bongert dan. Kees mocht langdurig zich voorbereiden. Zoo kwam hij bij ons, op de academie en bleek er terstond: géén ‘winkelier’. Na twee maanden wist hij: ‘ik word schilder’; - of had hij het al van te voren gewenscht? De strijd heeft èn vader èn zoon gebroken; hier hadden beiden Drentsche koppen; in al het andere was Kees ‘halfbloed’, iemand die zelf nooit wist wat hij wilde, hoewel vaak voortreffelijk raadsman voor vrienden.

Na een hartaandoening uit drift, vechtensmoe, om hem kwijt te zijn, liet de vader hem gaan naar Parijs. Dáár zou Kees zien; ‘misschien dat dáár...’ Hij deed zich werkelijk inschrijven voor kunstnijverheid, doch huurde een eigen atelier en werd een vagebond van Montmartre. Schilder was hij nu - in droomen; *zijn* werk zou kunst zijn: schadeloosstelling voor wat zijn voorouders als zilver- en goudsmeden, door toe te geven aan de eischen van het publiek, hadden te kort gedaan aan den smaak... Toen zijn vader ging weigeren geld te sturen, toen Kees ook op accepten met woekerrente niets meer los te krijgen vermocht, leed hij armoe, werkelijk honger; - geestelijk was 't zijn mooiste tijd, want nu spande hij zich in. Even leende hij zich tot prutswerk, portretjes hier en daar waar hij schuld had; doch weldra kwam de Drentsche stugheid boven in

haar aantrekkelijksten vorm en leefde hij liever in broodsgebrek dan al zijn illusies zóó te besmeuren.

Had hij daarbij naar raad geluisterd! Zelfs zijn moeder was niet bij machte, die twee stijfkoppen te verzoenen. Kees vernietigde de blijmoedigheid van zijn vader; deze vernielde in hem den werklust, mèt den niet sterken, maar fijnen aanleg.

Toen de oude stierf, was Kees al verloren. Van de zaak was bijtijds een vennootschap gemaakt; maar Kees bezat opeens fortuin - grootvader had indertijd voorzichtig meenen te doen door zijn dochter niet in gemeenschap van goederen te laten trouwen; zijn vader liet hem heel wat na en met dit aandeel in den boedel, eischte hij plotseling stem in het bestuur der fabriek. Voortaan moest daar kunst gemaakt worden! De eene zwager, directeur nu, dacht met beleid te handelen, door voor te wenden dat hij accoord ging; Kees kréég een ‘afdeeling’, branche der schoonheid; doch in zijn onmacht om daar wat te doen, wilde hij zich met alles bemoeien en zou slechts wanorde hebben veroorzaakt, zoo hij werkelijk macht had geoefend. Echter bleek hij nu zelf ontwricht; zijn plannenmaken, zijn tierend verlangen, 't was uiting van den wrok om verzwakking in wie nooit zelfbestuur gekend, en bij den bohème-roes op Montmartre zijn weinigje weerstandsvermogen ingeboet had. Den laatsten tijd oefende hij zijn mede-directeurschap uit in een derde-rangs-hotel, waar hij intrek had genomen, vanwaar hij bevelen per telefoon gaf. Toen het bleek dat ontevreden werklieden daar met hem samenspanden en stookten, werd hij als bestuurder ontslagen. Onmiddellijk deed hij de zaak een proces aan, doch veertien dagen later verdween hij, was hij plotseling weer naar Parijs.

* * *

Hij ging niet alleen. Met iedereen had hij gebroken; ons, zijn enkelen getrouwen, die hem bezwoeren bakzeil te halen, schandaal te vermijden en vrijwillig uit de vennootschap te treden, al was het enkel om zijn moeder, gaf hij hooghartig tegelijk afscheid: - zulke vrienden had hij niet noodig. Zelfs wij meenden tot het laatst, dat een vrouw met wie hij

in het hotelletje woonde, noodlottigen invloed op hem kreeg. Ook haar liet hij achter, royaal betaald. Tegen zijn wanhoops-hoogmoed was niets meer bestand.

Echter nam hij wel zijn hond mee. Het was een zwerver geweest, als hij nu. Een gore smous die, op een nacht hem nageloopen, door zijn behoefte aan autoritair-doen werd opgedrongen aan het hotelletje en aan de vrouw met wie hij leefde. Ook schoongemaakt, een onsmakelijk beest. Meer dan één veearts onderzocht hem; hij bleek niet ziek, maar was altijd verwaarloosd; de gulheid, die hem nu liet eten, maakte hem dikker, geenszins mooier. - 'Hoeft ook niet', placht Kees te grommen, wanneer de vrouw dit haatdragend zei.

Zoowel de zwager die niet in de zaak zat, als twee uit ons clubje hebben Kees te Parijs bezocht en op zijn gevoel gewerkt met boodschappen van de moeder. Van de eerste poging stelden we ons niets voor, verwantenveete vreet diep door. Nadat hij de vrienden schuw ontvangen en bij een tweede bezoek niet opengedaan had, begrepen we dat er niets meer met hem te beginnen zou zijn. - Was hij wel thuis? werd begrijpelijkerwijze gevraagd. En het antwoord luidde: - De concierge van het huis had ons verzekerd dat we hem zouden vinden. Toen we bij haar terugkwamen, vroeg ze: - 'Is de hond niet achter de deur komen ruiken?' En daar we zoo iets hadden gehoord: - 'Dan is hij er ook; ze zijn altijd samen'.

* * *

Vijf jaar later is Kees naar ons land gekomen om te sterven. Die tweede Parijsche-tijd moet verschrikkelijk zijn geweest. Levenslust had hij niet meer; vergeefs zocht hij er nogmaals... te vergeten. Het vooze pretvertoon van Mortmartre, die schijn van hartstocht, had nooit werkelijk hem geboeid. Nu vond hij er zelfs geen afleiding in en zijn gestel verdroeg den drank niet. Hij sufte weg in vale verveling. Geen menschelijk wezen had het er met hem uitgehouden. Alleen 'Hond' vermocht dit wel. Zijn wrokkende hooghartigheid kon zich, toen hij het dier hier in de stad vond en opnam, alleen tegen dezen weerlooze volkomen

uitspelen. De menschen uit het hotel, wàt zij ook al om zijn geld verdroegen; de vrouw die dure dingen mocht koopen; ze duldden niet alles van den ongelukkige, wiens wezen zij raadselachtig vonden, doordien ze de oorzaak van zijn driftbuien en zijn gestadige schamperheid niet begrepen. Zijn vrienden, die dit wel deden, verzetten zich zelden, doch trachtten telkens te overreden. De eenige die lijdzaam verduurde zonder meer, was ‘Hond’. Kees, om hem te smaden, weigerde hem een naam te geven. ‘Hond’, gromde hij achteloos, wanneer hij dacht dat het dier er niet was, en altijd lag of stond het naast hem. De vrienden die hij liet bellen te Parijs, ontroerden, met de concierge sprekend, toen deze van den snuffelaar achter de woningdeur ook al zei: - ‘Ah oui, c'est 'Hondte’, met een hache aspiré!

* * *

‘Hond’ maakte ook de terugreis mee. Samen schijnen zij enkele dagen door de stad te hebben gezworven. Toen is Kees naar de Vecht gegaan, waar wij allemaal een paar zomers naar de natuur gewerkt hadden, waar hij, toen al in botsing met zijn vader, wel nooit rustig vermocht te studeeren, maar toch zijn blijdsten tijd gekend heeft. Geen van de vrienden kon iets vermoeden van zijn terugkomst. Verwijderde kennissen zeiden eerst later, dat ze hem door de stad zagen dwalen. In het water zocht hij den dood. Het was een koele, hoewel zonnige voorjaarsdag. Blijkbaar dorst hij een nieuwe ‘zomervreugd’ niet meer aan. Het langdurige janken van den ouden ‘Hond’, die ook op bedreigingen uit het riet niet week, riep een paar boerenjongens naar den daar eenzamen oever. Toen de doode was opgehaald, bleef ‘Hond’ bij hem waken en slechts met list gelukte het weghalen van het lijk. ‘Hond’ volgde. Toen men hem wegjoeg op het kerkhof, kroop hij aan den achterkant door de heg en legde zich vóór het lijkenhuisje.

Een zorgvuldig ingepakte, niet doorweekte brief ‘aan de politie’ bewees den zelfmoord en gaf het familie-adres, waarheen een tweede couvert ‘aan mijn Moeder’ verzonden werd.

De dochters hebben gemeend het schrijven aan de versufte oude niet te mogen onthouden. Deze laatste smart deed

haar geest opleven. In ontstellende verheldering wilde zij alles weten en regelen. Toen men haar eindelijk ook van ‘Hond’ sprak, eischte zij dat men hem bij haar zou brengen; en het moederleed vond er troost in, met de bevende, vermarmerde knoken te strijken over de schurftige huid. ‘Hond’ kreeg een hok in den tuin, waar hij stierf, niet vele weken na de moeder.

J. DE MEESTER.

De grondslag van denken en leven.

De meeste menschen hebben nog nooit nagedacht over een grondslag van hun denken en leven, hetzij omdat zij meenen, dat die eens voor altijd is gelegd en derhalve niet opnieuw gelegd behoeft te worden, hetzij omdat zij overtuigd zijn, dat een dergelijke grondslag met het denken zelf is gegeven. Een onderzoek als hier wordt beoogd, schijnt hun overbodig en - gevaarlijk. Overbodig, want aan den grondslag, die er eenmaal is, kan toch niets veranderd worden; gevaarlijk, omdat zoo licht kan gebeuren, dat een mensch het hechte fundament verwaarloost en gaat bouwen op wat inderdaad zandgrond is.

Laat mij daarom beginnen met de verzekering, dat ik geen verlangen heb om een anderen grondslag aan te wijzen dan die er altijd is geweest en in onze natuur is gelegen. Ook wil ik niet op een ander fundament bouwen dan hetgeen zich in den loop der eeuwen rotsvast heeft betoond. Mijn bedoeling is slechts om datgene, dat werkelijk het fundament is, waarop wij behooren te bouwen, aan te wijzen, zoodat een ieder begrijpt wat er onder wordt verstaan.

Gevaarlijk kan dus mijn streven niet worden genoemd, maar het is niet overbodig. Hoevelen zijn er, die maar bouwen zonder te denken aan den grondslag, waarop gebouwd moet worden! Wat een ellende is daardoor in de wereld, wat een misverstand en tweedracht! Hoe worden stelsels in elkaâr gezet, die straks als kaartenhuizen in elkander vallen! Hoe verbeeldt men zich op een bepaalden grondslag te bouwen en het is niets anders dan schijn! Dit alles zou niet plaats

hebben, wanneer men een helder begrip had van datgene, dat bij ernstig denken en leven de grondslag behoort te zijn.

Neen, ik wil hier niet spreken over de lichtzinnigen, die maar handelen naar de invallen van het oogenblik en niet verder denken dan de gedachten, die zich bij hen aanmelden. Doch zijn deze menschen niet de levende bewijzen, dat men kan bouwen in denken en leven zonder gebruik te maken van den in onze natuur liggenden grondslag? Zijn deze menschen niet daarom zoo moeielijk te veranderen, omdat zij leven in de naïeve veronderstelling, dat zij vanzelf wel bouwen op het fundament, waarop gebouwd moet worden, en derhalve er niet over denken, of zij het wel hebben gedaan?

Iets anders is het met degenen, die zich verbeelden den grondslag te kennen, waarop gebouwd behoort te worden, maar praktisch blijkt, dat het niet meer dan inbeelding is. Zoo is het met de kerkelijke wereld van onze dagen. Daar zweert men altijd nog bij het aloude woord: niemand kan een anderen grondslag leggen dan die gelegd is, namelijk Jezus Christus (1 Cor. 3: 11). Hoe verschillend de kerkelijke menschen ook zijn, zich zelf rangschikkend onder allerlei kerkgenootschappen en richtingen, hierin zijn zij het samen eens, dat er geen ander fundament te leggen is dan Jezus Christus. Zelfs waar de vrijheid als beginsel wordt aanvaard, blijft het altijd een vrijheid binnen het kader van het christendom. Maar kent men dan in de kerkelijke wereld inderdaad den grondslag van denken en leven? Toont men te weten wat het zeggen wil, als men bouwt op Jezus Christus?

Wie rondziet in de kerkelijke wereld, bespeurt al spoedig een zoeken en tasten, dat op groote onzekerheid wijst. Is voor den katholiek de Kerk, zooals zij zich uit in de uitspraken van pausen en concilies, de grondslag van het godsdienstig denken en leven, bij protestanten heet het nu eens de bijbel als het geopenbaarde woord Gods, dan weder het evangelie van Jezus Christus, straks alleen de woorden van Jezus, maar altijd zegt men, dat men Jezus Christus als grondslag aanvaardt. Zoo is het dus volstrekt niet duidelijk wat men bedoelt, als men spreekt over den grondslag van het christelijk godsdienstig leven.

Een noodzakelijk gevolg van deze kerkelijke onzekerheid is, dat er in de praktijk van het leven zoo weinig rekening wordt gehouden met den specifiek-christelijken grondslag. Zeker, er zijn bepaalde waarheden, die met kracht worden aanbevolen. Ook zijn er allerlei gewoonten en gebruiken, door de ernstigen in de kerkelijke wereld met nauwgezetheid in stand gehouden; vooral ook denkbeelden over orde en fatsoen. Verder is er angst voor de overtreding en gehechtheid aan bepaalde waarheden. Maar het is alles als een van buiten geleerde les, een op gezag van anderen aanvaarde onbegrepen leer, een naar de letter gehandhaafd gebod, waarvan men den geest niet verstaat. Het blijkt zoo uit alles, dat de grondslag, waarop men zegt te willen bouwen, niet werkelijk de grondslag van denken en leven is: de diepere motieven zijn vaak gansch andere dan het verlangen om op den eenig-waren grondslag te bouwen! Maar zou dit alles ook zoo wezen, als men den grondslag inderdaad kende als een rotsvaste zekerheid in het eigen zieleleven?

Het is een verblijdend feit, dat in de kerkelijke wereld steeds krachtiger klinkt een geroep om waarheid, dat er alleen gesproken en getuigd mag worden, omdat men zelf heeft ervaren en begrepen. Geen waarheid toch is onze waarheid, of wij moeten haar zelf gevonden hebben en in de diepten van onze ziel van haar verzekerd zijn. Niet omdat de Kerk die waarheid leert of de bijbel of Jezus, moeten wij haar aanvaarden, maar omdat wij zelf niet anders kunnen; omdat wij zelf overtuigd zijn. Wij moeten niet napraten wat wij niet hebben verstaan, noch ons buigen voor wat ons niet heeft gegrepen in de ziel, want dan worden wij papegaaien gelijk, maar wij zijn niet als papegaaien geschapen.

Zoo blijkt wel, hoe noodzakelijk het is eens een ernstig onderzoek in te stellen naar den grondslag van denken en leven, al zullen wij niet vergeten te luisteren naar wat anderen ons te leeren hebben. Zelfstandigheid toch wil geenszins zeggen, dat wij maar onzen eigen weg gaan zonder ons te storen aan anderen. Dan kon het wel eens gebeuren, dat wij kwamen waar wij niet wilden zijn! Neen, zelfstandig is de mensch, die behoedzaam voorwaarts gaat, maar voortdurend rekening houdt met wat vroegere denkers en onder-

zoekers hebben gevonden, niet om het zonder nader onderzoek te aanvaarden, doch om daaruit te leeren.

Toch mogen wij niet aan ons onderzoek beginnen, of wij moeten afgerekend hebben met nog een ander soort menschen: zij die meenen, dat zij in zich zelf het middel bezitten om te weten wat zij behooren te denken en te doen. 'Heeft een mensch niet zijn gezond verstand?' zoo vragen velen van hen. 'Hebben wij niet een hart, dat ons den weg wijst in den doolhof van het leven?' zoo vragen de anderen. 'Wat hebben wij dan verder noodig? Laten wij maar zorgen, dat wij goed gebruiken wat wij van moeder-natuur hebben ontvangen!' - Zoo zijn er verstandsmenschen en gevoelsmenschen, die zich verbeelden, dat zij om zeker te gaan niets anders hebben te doen dan een goed gebruik te maken van hun vermogens. Maar zijn er niet tal van gevallen, waar iemand even ernstig als wie ook onderzoekt wat hij behoorde te denken en te doen, en toch op den dwaalweg is gekomen?

Zulke menschen doen mij altijd denken aan iemand, die zou zeggen: 'ik heb een gezonde maag, een goed hart, uitnemende nieren; nu heb ik verder niets noodig om te leven!' en er niet aan denkt, dat hij ook nog noodig heeft een gezond oordeel over het voedsel, dat hij zal opnemen. Al luisteren wij toch nog zoo ernstig naar verstand of hart, zooals zij zich op een bepaald oogenblik doen hooren, wij loopen altijd gevaar te verdwalen, tenzij wij ook nauwlettend hebben toegezien, met welke spijs zich verstand of gevoel hebben gevoed, of zij beide wel gezond zijn gebleven.

Door velen wordt dit tegenwoordig vergeten. De man van het diepe denken en het vele weten, de groote kunstenaar, wiens werken ons van innige bewondering vervullen, de fijne gevoelsmensch, die zoo scherp zichzelf kan ontleden, zij allen gelden voor hun bewonderaars vanzelfsprekend ook voor de leiders in deze wereld en worden met onbepaald vertrouwen gevolgd. Hoe zweert een ieder bij de grooten, die voor hem de grootsten zijn! Hoe onmogelijk is het elkander te overtuigen of zelfs maar wat dichter te naderen!

Zoo is het duidelijk, dat er in den tegenwoordigen tijd een steeds aangroeiend verlangen is naar een grondslag, die voor allen geldt en waarop men met gerustheid kan bouwen.

Wat Mr. R. Kranenburg zegt over ‘de noodzakelijkheid eener rechts- en staatsleer op psychologischen grondslag’[1], dat is ook op ander gebied steeds meerderen uit het hart gegrepen. Of is niet juist dit het onbevredigende in allerlei discussies, ‘dat, wanneer de redeneering ten gronde wordt doorgezet, men niet een gemeenschappelijke basis, maar evenveel standpunten vindt als er strijders zijn?’ Zoo geldt in alle andere discussie wat Mr. Kranenburg zegt van die over den rechtsgrond: ‘Men ziet elkaar voorbij, omdat men op verschillende verdiepingen staat. Men maakt van de resultaten van het onderzoek op het eene onderdeel des rechts dikwijls niet voldoende gebruik op het andere, omdat men de gemeenschappelijke methode mist. Dit alles wordt anders, wanneer inderdaad een gemeenschappelijke basis gevonden is. Dan wordt het beroep op een rechtsgrond niet meer een appèl op een ietwat vage notie, waarvan de wederpartij zegt: “ja, dat *voelt* ge nu zoo, maar ik *voel* het anders”, maar dan wordt bewust een duidelijk omlijnd criterium aangewend bij de juridische beoordeeling, dan is het beroep op rechtsgronden een herleiden tot een hoogeren, algemeen aanvaarden regel.’

De diepe oorzaak toch van het onbevredigende van elke discussie is, dat een ieder op zijn wijze zijn begrippen heeft gevormd, maar doet alsof deze de eenig-ware zijn, terwijl dat juist nog bewezen moet worden. Zoo verbeeldt men zich, dat het wereldbeeld, dat ten gevolge van het oordeel over wereld en leven in overeenstemming met deze begrippen is verkregen, het eenig-ware is en houdt daaraan vast ondanks alle tegenwerpingen. Maar zijn die begrippen niet vaak gevormd zonder dieper nadenken? Hoevelen hebben zich bij de vorming van hun begrippen door niets anders laten leiden dan hun verlangen naar iets anders dan het bestaande! Hoevelen hebben zonder verder nadenken de begrippen, welke zij in hun omgeving vonden, overgenomen! Hoevelen zijn bij de vorming van hun begrippen uitgegaan van hetgeen hun aangenaam of nuttig toescheen, wat zij mooi of leelijk, edel of onedel noemden! In menig geval hebben wij ons alleen laten leiden door gevoelens van bewondering, liefde,

1) Tijdschrift voor Wijsbegeerte 1914, blz. 401.

eerbied of ontzag, gevoelens die zich in ons met groote kracht doen gelden en daarom op ons den indruk maken van volkomen betrouwbaar te zijn. Dat zijn zij echter alleen dan, als deze gevoelens op goeden grond bij ons zijn gewekt, als wij derhalve bij ons oordeel een maatstaf hebben aangelegd, die algemeen geldig en betrouwbaar is.

Zulk een maatstaf echter bezitten wij zonder meer niet. Wel wordt er nooit een afgerond oordeel gevormd, of wij hebben geluisterd naar het in ons levend verlangen naar geluk, dat bij al ons denken en doen aanwezig is en zijn invloed doet gevoelen. Dat doet ons met bijzonderen blik wezens en dingen beschouwen en is in den diepsten grond de maatstaf, waarmede de waarde van alwat is, wordt bepaald. De groote vraag bij al onze beschouwingen is altijd weder: welke beteekenis heeft het waargenomene voor ons persoonlijk geluk of voor het geluk van andere wezens? Zelfs waar wij vaststellen wat voor ons het goede is, hebben wij ook een meer of minder heldere voorstelling van de waarde er van voor ons persoonlijk geluk. Maar toch is het verlangen naar geluk zonder meer geen betrouwbare maatstaf. Veilig kunnen wij er naar luisteren, als wij eenmaal weten, dat onze voorstelling van geluk de eenig-goede is. Doch zoolang wij deze zekerheid niet bezitten, kan het verlangen naar geluk ons op allerlei dwaalwegen voeren en ons verleiden naar een valschen maatstaf wereld en leven te beoordeelen en zoo schijngeluk te gaan najagen.

Zoo gevoelen wij de noodzakelijkheid van een betrouwbaren, algemeen geldigen maatstaf bij de vorming van onze begrippen en onze beschouwingen over wereld en leven. Die noodzakelijkheid begrijpen wij nog beter, als wij denken aan de gevolgen van den bestaanden toestand voor enkeling en samenleving. Wat een ellende schept men zich zelven, als men gewoon is te handelen naar begrippen, zonder dieper nadenken gevormd, of gehoor geeft aan gevoelens en verlangens, niet op waarheid gegrond! Hoe komt men voortdurend in botsing met zich zelf! Altijd kan ons worden getoond, dat wij in het eene geval anders handelen als in het andere, dat wij inkonsekwent zijn. Dan begint voor ons de ellende, want wij willen ons zuiveren van die blaam en aan de inkonsekwentie ontkomen. Maar wij zijn bezig ons

hoe langer hoe meer te verwarren in het net van den schijn, omdat wij er niet aan denken onze begrippen te herzien en op beteren grond te vormen. Maar wat komen wij ook altijd in botsing met de wereld om ons heen, de natuur en de menschen, want de begrippen, die ons zoo natuurlijk schijnen, maken ons voor anderen lastig in den omgang, met vreemde neigingen en ziekelijke wenschen! Is niet een groot deel van de gisting en de verwarring in onzen tijd te wijten aan het gebrek aan ernst, waarmede men zijne begrippen heeft gevormd? Men heeft gehandeld als kleine kinderen, die met de groote naïeveteit, aan kinderen eigen, gelooven in het goed recht van de zelf gevormde begrippen en daarmede onbarmhartig alles beoordeelen en waardeeren, en zoo is de kleine-kindergeest over deze wereld gaan heerschen met al de droeve gevolgen, daaraan verbonden.

De vorming van zuivere begrippen is het doel van natuurwetenschap en bespiegelende wijsbegeerte beide, hoe ver zij overigens ook uiteen mogen gaan. Beide zoeken naar zekere kennis, want zullen onze begrippen zuiver zijn, dan moeten zij op zekere kennis steunen. Zekere kennis, rotsvaste wetenschap behoort de grondslag te zijn van al ons denken en doen.

Natuurwetenschap en bespiegelende wijsbegeerte bewandelen bij het zoeken naar zekerheid elk haar eigen weg. De natuurwetenschap heeft begrepen, dat nooit zekerheid is te verkrijgen, of wij moeten van de feiten uitgaan, datgene dat door ervaring wordt geleerd, doch zij heeft tevens als eenig middel om deze feiten te leeren kennen erkend de zintuigelijke waarneming. Alwat niet berust op zintuigelijke waarneming, is voor haar uit den booze. Het steunt op onbestemde gevoelens en verlangens, is derhalve in haar oogen niet anders dan voortbrengsel der verbeelding. Een mensch mag niet verder gaan dan de zintuigelijke waarneming en wat daaruit logisch is af te leiden! Hier hebben wij dus als grondslag vertrouwen in de zintuigelijke waarneming der feiten, dus vertrouwen in de menschelijke organisatie: als wij onze vermogens goed gebruiken, kunnen wij de feiten, die voor zintuigelijke waarneming vatbaar zijn, leeren kennen. Al het overige blijft terra incognita.

De bespiegelende wijsbegeerte loochent wel niet het goed

recht van dit vertrouwen, dat van nature in ons ligt, maar ontkent, dat wij langs den weg van zintuigelijke waarneming de feiten zouden leeren kennen, zooals zij werkelijk zijn. Bovendien gevoelt zij, dat de natuurwetenschap, door alwat niet op zintuigelijke waarneming berust, onverbiddelijk af te snijden, een groot gebied ontoegankelijk maakt voor den menschelijken geest en zoodoende gemakkelijk tot valsche kennis komt. Zij heeft begrepen, dat men maar zoo niet aan het waarnemen kan gaan, maar eerst een uitgangspunt heeft te zoeken, waardoor het waarnemen vanzelf in een bepaalde richting gaat en men schijn van wezen, het belangrijke van het onbelangrijke kan onderkennen. Dat uitgangspunt moest iets wezen boven het door zintuigelijke waarneming gekende, boven alle ervaring, en men wist niet beter dan dit in het denken zelf te vinden.

Van lieverlede zijn de oogen opengegaan voor de betrekkelijke waarheid, welke èn bij de natuurwetenschap èn bij de bespiegelende wijsbegeerte ligt. De eerste legt terecht den nadruk op het feit, dat nooit zekerheid is te verkrijgen, of wij moeten van de feiten uitgaan; de laatste wijst met niet minder recht op de noodzakelijkheid om bij de waarneming der feiten te zoeken naar een uitgangspunt, dat het waar te nemene in een bepaald licht plaatst. Evenwel is ook het gebrekkige van beider standpunt niet verborgen gebleven. Begrepen is door steeds meerderen, dat de natuurwetenschap slechts schijnbaar op zintuigelijke waarneming der feiten alleen steunt, dat zij onwillekeurig en zonder het zichzelf bewust te wezen altijd ook een oordeel over het waargenomene velt, iets over de belangrijkheid van het waargenomen feit, of het mooi of leelijk is, doelmatig of ondoelmatig, derhalve toont het waargenomene in een bepaald licht te zien. Maar hoe zij dit haar standpunt heeft verkregen, daarover laat zij zich niet uit, ofschoon men toch wel van haar kan eischen, dat zij ons dit duidelijk maakt. Moet dat nu maar zoo, zonder eenig bewijs, worden aangenomen? Omgekeerd is ook door steeds meerderen begrepen, dat de bespiegelende wijsbegeerte, als zij het denken zich laat bezinnen over zich zelf en bij deze zelfbezinning van het denken van geen ervaring wil weten, bezig is zich zelve te bedriegen, want datgene, dat men zegt door logische

redeneering gevonden te hebben, zou zeker nooit gevonden zijn, als het van tevoren niet door ervaring was gekend. Vanwaar zal het denken zijn bouwstoffen halen, indien niet uit de ervaring? Wij kennen niets, ook niet ons eigen zieleleven, of het is door onderzoek van en nadenken over hetgeen door ervaring tot ons bewustzijn is gebracht.

Zoo is het duidelijk, dat wij van de ervaring moeten uitgaan. Zij moet de bron wezen, waaruit wij putten. Maar wij moeten er ons wel van bewust zijn, dat ervaring niet alleen is wat door zinnelijke waarneming tot ons bewustzijn is gebracht, doch alwat wij ondervinden en een indruk heeft gemaakt op ons gemoed.

De eerste, die dit stelselmatig heeft gedaan, is Prof. Heymans te Groningen. Hij spreekt wel van de ervaring als grondslag van zijn betoog, maar bedoelt daarmede toch niets anders en ook niets meer dan dat de ervaring de bron is, waaruit hij wil putten. In zijn werk: die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens, in 1890 voor het eerst verschenen, zet hij met groote helderheid in een rustig betoog uiteen, dat wij bij ons denken over het door ervaring tot ons bewustzijn gebrachte altijd veel veronderstellen, dat boven de ervaring uitgaat. Ons denken veronderstelt altijd veel meer dan het zuiver-ervarene. De grondstellingen, waarvan elke bijzondere wetenschap uitgaat, zijn voor een deel afhankelijk van de ervaring, maar voor een ander deel hebben zij voor de mannen der wetenschap grooter zekerheid dan de ervaring kan schenken. Is er niet een instinktief vertrouwen, niet alleen dat er naast de gegeven bewustzijnswereld is een niet gegeven buitenwereld, maar ook dat de wetten der logica geldig zijn met noodwendige en dus absolute algemeenheid? Het is immers iets anders te zeggen, dat men iets waarneemt, dan te beweren, dat het waargenomene ook werkelijk bestaat. En dat laatste weten wij alleen zeker door vertrouwen: het is een onderstelling, die niet bewezen kan worden. En geldt ditzelfde niet van de wetten der logica, wier algemeene geldigheid ook niet uit ervaring gekend kan worden? Zoo begint dus alle wetenschap met een onderstelling, als volkomen zeker aangenomen, die niet door ervaring tot ons is gekomen. Maar ook gaan wij in onze waarnemingen en oordeelvellingen altijd boven

het waargenomene, het zuiver-ervarene uit. Wij voegen er iets aan toe. Kennis van tijd en ruimte hebben wij niet door ervaring in den strikten zin des woords. Uit verschillende waarnemingen trekt men het besluit, dat het altijd wel zoo zal wezen; uit het bijzondere besluit men tot het algemeene, de eigenschappen van een bepaalde soort van wezens of dingen. Waar zijn de bewijzen voor de axiomata der wetenschappen? Zij liggen niet in de ervaring.

Dit alles is duidelijk en de conclusie ligt voor de hand, dat er dan ook geen reden tot zekerheid is voor een wetenschappelijk mensch, of hij moet weten, op welken grond zijn vertrouwen rust, dat hij toch werkelijke kennis van de buitenwereld kan ontvangen en dat hetgeen boven de ervaring uitgaat, hem niet op dwaalwegen voert. Al is het waar, wat Prof. Heymans aanvoert, dat nog nooit iemand in de praktijk van het leven den twijfel zóó ver gedreven heeft, dat hij zich overgaf aan volkomen wantrouwen jegens zijn waarnemingsvermogen, en al ligt het vertrouwen op dit vermogen van nature in iederen mensch, daarom mogen wij ons nog niet onttrekken aan een onderzoek naar den redelijken grond daarvan. Prof. Heymans doet dit niet. Hij meent, dat de onzekerheid, die het wetenschappelijk denken in zeker opzicht aankleeft, het logisch denken niet treft.

Mijns inziens is dit onjuist. Reeds de door Prof. Heymans als feit aanvaarde algemeene geldigheid van de wetten der logica is bij hem niets meer dan een geloof, dat op niets steunt. Hij meent bewezen te hebben, dat die wetten algemeen geldig zijn, door de gevallen, welke van het tegendeel schijnen te getuigen, recht te zetten. Maar dat is toch ook een conclusie, die boven de ervaring uitgaat, want het zijn altijd maar een paar gevallen van de ontelbaar vele, welke zijn onderzocht. Bovendien doet zich bij het onderzoek alleen door logisch denken hetzelfde voor als bij het wetenschappelijk denken: ook hier gaat men boven het waargenomene, het zuiver-ervarene altijd uit. Men neme slechts één van de redeneeringen uit Heymans' boek! Is het niet eigenaardig, dat hij bij het onderzoek naar de algemeengeldigheid van de wetten der logica uitgaat van deze gedachte[1)]: ‘erstens wissen wir im allgemeinen, dass das

1) Dritte verbesserte Auflage, Leipzig 1915, Seite 29.

Ergebnis irgend welches Prozesses nicht nur durch die dasselbe beherrschenden Gesetze, sondern auch durch die tatsächlich gegebenen wirkenden Faktoren... mitbestimmt wird?' Wat is dit weten echter anders dan een verzekerd zijn boven alle ervaring, op dezelfde wijze als het wetenschappelijk denken zijn verzekerdheid verwerft? Bewezen in den strikten zin des woords is het immers niet. Een onderzoek naar den grondslag van deze verzekerdheid, den grond van het vertrouwen, waarmede wij afgaan op de wetten der logica, is dus even noodzakelijk als een onderzoek naar den grond van het onbeperkt vertrouwen, waarmede het wetenschappelijk denken zich overgeeft aan wat zijn waarnemingsvermogen leert.

Waar de grond van ons vertrouwen niet is gevonden, althans waar er geen rekening mede is gehouden, daar moeten de gevolgen zich bij verder onderzoek en nadenken doen gevoelen op noodlottige wijze. Er wordt altijd vergeten wat het belangrijkste is, omdat men een bepaald licht werpt over het onderwerp van onderzoek. Dit komt, naar mijn meening, scherp uit in Prof. Heymans' Einführung in die Ethik auf Grundlage der Erfahrung[1)] en niet minder in een werkje van een zijner leerlingen Dr. H.T. de Graaf: Om het hoogste goed.[2)] De methode is in beide werken dezelfde. Men begint met het terrein van onderzoek af te bakenen en te overzien. Uitnemend, want een goede omschrijving van het onderwerp is noodzakelijk om tot zuivere kennis te geraken. Maar wonderlijk doet het aan, dat bij dit afbakenen en overzien er in het geheel niet aan is gedacht het standpunt uiteen te zetten, vanwaaruit de schrijver zijn onderwerp beziet en waardoor een bepaald licht er over wordt geworpen. Het is, alsof èn Heymans èn De Graaf meenen, dat een ieder het terstond met hùn blik op het waar te nemen terrein eens zal wezen. Het schijnt, dat ook zij meenen, evenals de oudere wijsbegeerte en de natuurwetenschap, dat wij door zorgvuldig gebruik van onze vermogens en door logisch denken tot zuivere kennis van de werkelijkheid, zooals zij werkelijk is, kunnen komen, alsof

1) Leipzig 1914.
2) Wereldbibliotheek, Amsterdam 1918.

er niet veel is in die werkelijkheid, voor vroegere geslachten verborgen, maar aan ons door ervaring ten deel gevallen, gelijk er nu veel verborgen is, dat latere geslachten bij ervaring zullen leeren kennen en waardoor misschien een geheele omkeer in hun wetenschappelijke kennis zal komen, zooals de wetenschap van onzen tijd in zoo menig opzicht anders is dan die van de eeuwen, welke zijn geweest.

Hoe noodig het was zich vooraf rekenschap te geven van den grondslag, waarop men wil bouwen, en daardoor van het standpunt, waarop men staat, blijkt bij nadere bestudeering van hetgeen ons in beide genoemde werken wordt gegeven. Wij bepalen ons bij dat van Prof. Heymans, omdat dit het meest uitvoerige is en door de beperktheid van het terrein van onderzoek ook het meest overzichtelijke.

Hier treft ons zeker allermeest, dat Heymans begint met het gansche gebied van goed en kwaad te willen overzien. Ethiek is voor hem ‘die Wissenschaft vom Guten (Sittlichen) und Bösen (Unsittlichen)’. Wat een groot terrein van onderzoek! Maar onderzoekt hij nu werkelijk dit gansche terrein? Het is er ver vandaan. Zonder het opzettelijk te zeggen verengt hij het begrip van goed en kwaad en noemt zedelijk alleen datgene dat hij op het voetspoor van Kant zedelijk acht. Hij gaat uit van een begrip van het zedelijke, zooals dit bij een bepaald standpunt behoort, maar heeft er zelfs niet over gedacht dit standpunt nader toe te lichten en aannemelijk te maken. Zoo decreteert hij, dat er is een principiëel onderscheid tusschen hedonistische of utilistische oordeelvellingen eenerzijds, specifiek-zedelijke aan den anderen kant, maar het blijft verre van duidelijk wat dit specifiekzedelijke is. Eerst aan het einde van het werk wordt de sluier eenigszins opgelicht, maar wij ontvangen dan tevens den indruk, dat het gansche betoog heeft gediend om wat als vanzelfsprekend onder het begrip zedelijk werd verstaan, tot klaarheid te brengen en uit te spreken. Maar was daarvoor zulk een betoog noodig?

Een gevolg van dit vooropstellen van een bepaald begrip van het zedelijke, ontleend aan een bepaald, niet nader aangeduid standpunt, is, dat andere opvattingen van dit begrip eenvoudig worden afgesneden. Wij hooren niets over de verschillen onder de menschen, verschillen vooral in aard,

waardoor ook de gemoedstoestand vaak zoo verschillend is en zij er vanzelf toe komen goed en kwaad op verschillende wijze te bezien. Zijn er niet leidende motieven bij een daad, waaraan een man als Heymans nooit zou denken, of hij zou geen oogenblik van rust meer in zijn leven hebben, en anderen geven zich over aan die motieven en zij hebben wel rust? Bovendien: wie gevoelt niet bij het terugzien op zijne daden, hoe weinig wij tot oordeelen er over in staat zijn, omdat zij in den regel het gevolg zijn van allerlei overwegingen? Met het woord plicht is toch zeker nog niet alles gezegd wat gezegd behoort te worden, ook niet in de ethiek.

Dit is, mede ten gevolge van het vooropgestelde standpunt, door Heymans niet voldoende bedacht. Waar menschen spreken over hun plicht, daar is het nog niet altijd hetzelfde wat zij bedoelen. De motieven, waarom zij tot hun plicht komen, kunnen zoo geheel verschillend zijn. Ook is het de vraag, of alle menschen, die het begrip plicht in hun leven kennen, op dezelfde wijze tot dit begrip zijn gekomen en zich voor den plicht zijn gaan buigen. De reden, waarom men den plicht vervult, zal bij den een ook een gansch andere zijn als bij den ander, al doen zij beide hetzelfde. Bij de vaststelling van het zedelijke doen zich immers allerlei oorzaken van verschil voor: verschil in ervaring, kijk op de werkelijkheid, aanleg en karakter, bepaalde begrippen van vrijheid, liefde enz. Is het niet noodig om hiermede rekening te houden en moeten wij niet in een wetenschappelijk betoog rekenschap geven van de wijze, waarop wij tot ons begrip van het zedelijke zijn gekomen en waarom wij dat van anderen niet kunnen aannemen?

Wederom een gevolg van het vooropstellen van een begrip van het zedelijke zonder dat dit nader is toegelicht, is de vaagheid, welke over alles ligt. Sterk komt dit uit, als Heymans spreekt over het kwade. Dit is voor hem het egoïsme. Het staat rechtstreeks tegenover het zedelijke. Maar hij vermijdt ten eenen male om dit begrip nader te omschrijven; veronderstelt dus, dat een ieder het terstond zal begrijpen. Toch ontvangt het eerst een bepaalden inhoud bij een bepaald standpunt. Datzelfde geldt voor het begrip van het normale en het abnormale. Abnormaal schijnt

Heymans alleen te noemen den geestelijk-achterlijke, den geestelijk-gekrenkte, die allerlei waandenkbeelden koestert. Dit hangt samen met het standpunt, waarvan hij stilzwijgend uitgaat, doch dat hij vergeet nader aan te duiden. Toch is het noodig scherp te zien wat in de zedelijke beoordeelingen van ons zelf en onze naasten normaal is en wat abnormaal: men mag zich zelven toch zonder meer maar niet normaal noemen! Zoo is er veel vaagheid, die zeker het sterkst uitkomt, wanneer Heymans handelt over axiomatische zedelijke grondbegrippen, over een uitsluitend zedelijken maatstaf, het onbevangen zedelijk oordeel, het natuurlijk zedelijk bewustzijn, in ons levende idealen en wettelijk in ons werkzame normen, begrippen, die voor hem zelf volkomen duidelijk zijn, maar tot allerlei vragen aanleiding geven, als degenen, die niet op het standpunt van den schrijver staan, er van lezen.

Doch genoeg om ons diep te doen gevoelen, dat hier een duidelijke uiteenzetting van het eigen standpunt ontbreekt en hoe dit zich aan het geheele werk wreekt. Alleen waar men zich scherp bewust is van een eigen standpunt, daar kan men met kracht spreken; daar hebben de woorden een scherp omlijnde beteekenis. Daar toch heeft men een vast levensbeginsel. En is het nu niet wonderlijk, dat in een werk, dat ons zal inleiden in de ethiek, nergens sprake is van een vast levensbeginsel, waardoor bepaald wordt wat goed is en wat slecht? De noodzakelijkheid van een vast levensbeginsel doet zich altijd gevoelen. Zonder zulk een vast beginsel blijven begrippen als vrijheid, liefde, zelfzucht altijd zwevend en geven altijd aanleiding tot abnormale opvattingen. Zonder zulk een beginsel is er geen oordeel mogelijk, geen onderscheid tuschen goed en kwaad. Dan is er slechts een kiezen tusschen verschillende mogelijkheden, motieven en neigingen naar wat men persoonlijk het beste acht. Zonder zulk een beginsel kan men bepaalde neigingen nooit bestrijden, want vroeg of laat stellen zij zich met onwederstaanbare kracht tegenover den wil. Zonder zulk een beginsel is bij een botsing van plichten nooit onvoorwaardelijk te kiezen, want er is geen vaste lijn.

Klaarheid ten opzichte van standpunt en levensbeginsel hadden wij verwacht waar men ons wilde inleiden in de

ethiek, vooral waar de schrijver terecht is begonnen met een ten opzichte van overgeleverde denkbeelden onafhankelijk standpunt. Maar hebben wij niet recht dezelfde klaarheid te verwachten bij de behandeling van andere wetenschappelijke en wijsgeerige onderwerpen? Moeten wij daar ook niet weten, uit welk oogpunt de onderwerpen worden beschouwd, waarop de volle aandacht zal vallen en wat als van ondergeschikt belang zal worden verwaarloosd? Vooral: moeten wij niet weten, waarom zoo geoordeeld wordt en wat het doel is, dat wij ons voor oogen stellen?

Dat men de noodzakelijkheid hiervan niet heeft gevoeld in wetenschappelijke kringen, is daaruit te verklaren, dat men er leeft in de naïeve veronderstelling, als zou bij zorgvuldig onderzoek vanzelf alles geweten worden, derhalve ook wat het belangrijkste is en wat als onbelangrijk kan verwaarloosd worden. Een naïeve veronderstelling, want wij leven in een oneindig groot geheel met een oneindig aantal oorzaken en gevolgen en van deze oneindigheid zullen wij, menschen, nooit anders dan een zeer, zeer klein gedeelte kunnen kennen. Zelfs het scherpste onderzoek van den best toegerusten waarnemer zal veel niet opmerken, dat toch ook gekend moest worden om te weten wat noodig is voor zuivere kennis van een bepaald gebied van wetenschap. En is het niet merkwaardig bij alle wetenschappelijk onderzoek en wijsgeerig nadenken, dat men zich verbeeldt, dat het alleen om die zuivere kennis is te doen, zoodat naar een ander doel niet wordt gevraagd?

Eerst waar men heeft geleerd, dat volledige kennis voor ons, menschen, onmogelijk is; dat het altijd is een kennen ten deele, dat nooit een kennen ten volle kan worden; eerst waar men den naïeven waan heeft overwonnen, als zou men een enkel ding volledig kunnen kennen, eerst daar gaat men denken over een ander doel van wetenschappelijk onderzoeken en kennen. Dan is het niet meer alleen te doen om de kennis, maar om hetgeen men met deze kennis wil bereiken. Maar doet zich dan tevens niet de behoefte gevoelen aan zekerheid, dat men inderdaad het beste doel beoogt?

Zoo wordt bij wetenschappelijk onderzoek de groote vraag, vooraf op te lossen: wat is het eenig-zuivere standpunt, het ware levensbeginsel, het eenig-goede doel? Dat is geen vraag

van logisch denken en evenmin van nauwkeurig wetenschappelijk waarnemen. Al zou men alle standpunten en alle levensbeginselen en alle doeleinden kennen, dan zou men nog een maatstaf moeten bezitten om het eenig-ware en het eenig-zuivere te kennen, en zulk een maatstaf kan wetenschap noch wijsbegeerte ons schenken: zij zouden hoogstens kunnen komen tot een maatstaf om het beste te vinden uit het ons bekende en dan altijd nog naar ons gebrekkig inzicht.

Naar mijne meening nu worden al deze vragen vanzelf opgelost, als wij beginnen met den grond van het vertrouwen te zoeken, dat op den bodem ligt van iedere menschenziel. Waar die grondslag is gevonden, daar gaan wij alles beschouwen onder een zeer bepaald licht; daar wordt in onze ziel een levensbeginsel gebracht, dat wij terstond als het eenig-ware erkennen; daar zien wij een doel voor ons bestaan, voor al onze gedachten en daden, waardoor alles wordt verlicht.

Het is duidelijk, dat de Grond van ons vertrouwen de Geest is, die zich in het heelal openbaart. Dat weten wij niet bij ervaring, maar het ligt instinktief in ons. Wij zeggen daarmede nog niets bijzonders, want wij weten niet wie of wat deze Algeest is. Alleen Zijn bestaan veronderstellen wij bij hoogere intuïtie, totdat wij Hem bij eigen ervaring hebben leeren kennen.

In de kerkelijke wereld meent men, dat dit laatste geschiedt, als wij vol vertrouwen aanvaarden wat aan de groote vromen is geopenbaard en door middel van hen, bovenal door middel van Christus tot onze kennis is gebracht. ‘Vertrouw dus wat zij hebben geleerd en neem het op hun gezag aan, en gij bezit alwat gij kunt wenschen om vast verzekerd te zijn!’ Zoo redeneert men. Ongetwijfeld ontvangt iemand, die zoo handelt, wel een grondslag voor zijn denken en leven. Ook is het mogelijk, dat hij, op dezen grondslag voortbouwende, meer en meer overtuigd wordt, dat het de goede grondslag is. Maar de vaste verzekerdheid wordt zoo nooit zijn deel. Het welt niet op uit het eigen zieleleven, omdat het niet is geput uit eigen zielservaring. Alleen wat uit eigen zielservaring voortvloeit, wat wij zelf als waarheid hebben doorvoeld, alleen dat is wezenlijk ons eigendom en daarvan zijn wij vast verzekerd.

Daarom meenen anderen in aanraking te komen met den Algeest en Dezen te leeren verstaan door te luisteren naar den geest der cultuur, zooals deze zich in onzen tijd openbaart. Zij gelooven in het nieuwe geluid, dat zich op elk gebied van kunst en wetenschap doet hooren, want in dat oorspronkelijke geluid vernemen zij de werking van een geest van schoonheid, die hen brengt tot bewondering en aanbidding. En is deze geest in hunne oogen niet een openbaring in onzen tijd van den eeuwigen Geest? Nu behoeven wij de waarde van de nieuwe uitingen op het gebied van kunst en wetenschap, hoe onbegrijpelijk vaak, niet te ontkennen om toch te begrijpen, dat hier de grondslag van denken en leven nog niet gevonden is. De cultuur immers is nooit anders dan van tijdelijken, ja, zelfs van zeer persoonlijken aard. Zij mag derhalve niet gedacht worden als uit den Algeest te zijn voortgevloeid, die, onveranderlijk Dezelfde, zich ver verheft boven al het tijdelijke en persoonlijke.

Zoo zijn er nog anderen in onzen tijd, die meenen in aanraking te komen met den Algeest door zich te geven aan de idealen van het socialisme en het communisme. Is dat beeld van een nieuwe maatschappij niet op even wonderlijke wijze tot ons gekomen als het nieuwe geluid van kunst en wetenschap? Een gansche wereld leeft gerust bij allerlei maatschappelijke ellende. Armen en misdeelden, onderdrukten en uitgebuiten worden beschouwd als van nature te behooren tot de maatschappelijke orde. Allen schikken zich in het bestaande. En daar staan zij op, de mannen en de vrouwen, in wier ziel is opgerezen het beeld van een nieuwe wereld, waar niet meer zal wezen wat in deze wereld als een noodzakelijk kwaad wordt gevoeld. Zoo schijnt er in onzen tijd een openbaring van den Algeest, waarin duizenden gelooven. Toch is het beeld van een toekomstige maatschappij, hoe het ook moge wezen, even goed als de denkbeelden over kunst en wetenschap, schepping van den mensch, door hem zelf gevormd en derhalve in zijn wezen onvolkomen, met groote kans, dat het geen rekening houdt met de natuur der samenleving. Wie zich inspant om zulk een toekomstbeeld te verwezenlijken, geeft zich derhalve aan het menschelijk onvolkomene in de verbeelding, dat het goddelijk-volkomen is. De Algeest toch kan zich nooit anders dan volmaakt uiten.

Hier spreken wij voortdurend over den Algeest als over een ons goed Bekende. Wij weten van Hem, dat Hij zich boven het tijdelijke en persoonlijke verheft en dat Hij zich nooit anders dan op volmaakte wijze kan openbaren. Dat weten wij niet door ervaring. Wij komen er ook niet toe door nadenken. Het behoort tot onze intuïtieve wetenschap, die tot ons bewustzijn komt, zoodra wij gaan denken over den Algeest. Voor ons gevoel kan het niet anders. Wij zijn zóó geformeerd, dat wij niet anders kunnen denken.

Op Hem vertrouwen wij instinktief, maar hoe zullen wij Hem leeren kennen, met Hem in persoonlijke aanraking komen? Hoe zullen wij weten, dat ons vertrouwen inderdaad gerechtvaardigd is en wij niet voortdurend ronddolen in den schijn? Alleen ervaring kan ons zekerheid geven, dezelfde ervaring als de groote vromen hebben gehad, toen zij in Hem rust hebben gevonden voor hun hart.

Naast al de ervaringen toch, door middel van waarnemen en denken tot ons gekomen, staan de eigenlijke zielservaringen, de ervaringen van ons innigst zelf. Zij zijn niet het gevolg van waarnemen en denken, maar komen tot ons plotseling en met een kracht, een verzekerdheid, waardoor voor den twijfel geen plaats meer is. Eerst als alles is geschied, kunnen wij er over gaan nadenken en door waarneming van ons zelf ons duidelijk maken wat er eigenlijk is geschied.

Wel zijn zij zeer te onderscheiden van gevoelens als: bewondering, ontzag, eerbied, devotie, gevoelens die zeker ook rechtstreeks tot het zieleleven behooren, maar toch alleen gewekt worden onder den invloed van zuiver zinnelijke ervaringen. Zoodoende kunnen zij bij scherper waarnemen of ernstiger nadenken, zoo niet geheel verdwijnen, dan toch sterk gewijzigd worden. Waar een onontwikkelde voor knielt met een oprecht gevoel van devotie in de ziel, daaraan kan een meer ontwikkelde voorbijgaan zonder iets van devotie in zich. De bewondering, die wij als kinderen koesterden, verdwijnt vaak als wij ouder zijn geworden. Wat natuurlijk niet wil zeggen, dat deze gevoelens niet een grooten invloed op ons leven uitoefenen en ons in een bepaalde richting drijven.

Maar de zielservaringen, welke ons in aanraking met den Algeest brengen, zijn anders. Zij staan in zeer nauw verband

met ons geweten; ja, zij zouden met groot recht gewetenservaringen kunnen genoemd worden.

Ieder mensch heeft een geweten, het groote middel om zich zelf te beoordeelen, eigen gedachten en daden, eigen gezindheden en bedoelingen. Het houdt zich rustig, zoolang wij ons houden aan hetgeen wat goed is, maar niet zoodra wijken wij er van af, of het begint te waarschuwen en ons onrustig te maken. Er zijn er, die meenen, dat het altijd heenwijst naar het absoluut-goede, maar ik meen, dat wij niet verder mogen gaan dan dat het ons voor oogen houdt wat voor ons zelf goed is. Dat kan derhalve het absoluutgoede zijn, maar het behoeft het niet. Zijn er geen verduisterde gewetens? Zijn er niet menschen, die zonder eenige gewetenswroeging doen wat voor anderen de grootste zonde zou wezen? Zoo kan het ook gebeuren, dat iemand gekweld wordt door berouw en dat hij bij zuiverder kennis zich zelven volkomen vrij zou pleiten.

Maar wat ook de inhoud van het geweten moge zijn en naar welken maatstaf het ook oordeelt, bij overtreding maakt het altijd onrustig en dwingt den mensch zich zelven te herzien. Hij moet zich haasten om goed te maken wat hij bedorven heeft. Hij moet van levensgedrag in een bepaald opzicht veranderen. Hij behoort zijn schuld te erkennen.

Het kan wezen, dat iemand dit nog nooit heeft ervaren, niet omdat hij zoo hoog staat, integendeel omdat zijn geweten niet gewoon is te spreken. Dan zal dit levensgebied voor hem onbekend land blijven, totdat zijn geweten is geraakt en ook met kracht zich doet hooren. Maar ieder ander zal er van mede weten te spreken, ja, hoe hooger hij grijpen wil in zijn leven, des te beter zal hij dat levensterrein kennen.

Wanneer het een overtreding geldt van betrekkelijk weinig beteekenis, die terstond weder kan worden hersteld, is de onrust ook niet groot en verdwijnt, zoodra wij ophouden met het verkeerde te doen. Iets anders wordt het echter, als wij de gevolgen van onze daden niet kunnen aanvaarden en ons daarover in onrust gevoelen, maar wij weten niet, in welk opzicht wij verkeerd hebben gehandeld, of alles in ons verzet zich tegen den weg, dien wij zouden moeten bewandelen, wilden wij weder vrede hebben met ons zelf. Iets anders is het zeker ook, als wij door ramp en smart worden getroffen

of wanneer de menschen ons vijandig zijn gezind en wij zoeken de oorzaak in ons gedrag, onrustig over ons zelf, maar een oprechte erkenning van schuld is ons onmogelijk. Dan blijven wij zoeken, gedreven door een groot verlangen naar innerlijken vrede, om bevrijd te worden van die groote onrust, en wij eindigen niet, of wij hebben gevonden wat wij zochten. En is het niet merkwaardig, dat nog nooit iemand zoo gezocht heeft, of hij heeft ook gevonden? Er is altijd licht in zijn ziel gekomen, een begrijpen van hetgeen hij vroeger niet begreep, en daardoor een verandering in denken en doen, en nooit is zoo dat licht opgegaan over zijn ziel, of hij heeft zich het voorwerp der liefderijke zorg van den Algeest gevoeld; hij heeft erkend in aanraking te zijn gekomen met God.

Zoo vinden wij dus door middel van deze ervaringen den Grond van ons vertrouwen: God. Nadenken over deze ervaringen zal ons derhalve tot zuiverder kennis van den Grond van ons vertrouwen brengen en daardoor tot juister inzicht van het standpunt, waarop wij ons moeten stellen bij onze beschouwing van wereld en leven, en van het levensbeginsel en het levensdoel, dat ons voor oogen moet staan. Zoo vinden wij den grondslag van denken en leven.

Niemand toch heeft met dankbaarheid ervaren, hoe het weder licht is geworden in zijne ziel en hij bevrijd is van den drukkenden last, door angst en onrust op zijn zieleleven geworpen, of hij weet tevens met rotsvaste zekerheid, dat het een Almachtige is geweest, die hem de oogen heeft geopend en zijn ziel heeft bevrijd. Hij gevoelt het als een groot wonder, dat aan hem is geschied. Hij begrijpt zelf niet, hoe het is gebeurd, maar dat het gebeuren kon, dat is voor hem niet anders te verklaren dan uit de werking van een hoogen, goddelijken geest.

Dat erkent hij ook, als hij bedenkt, hoe zijn gedachten zijn opgeheven en hij heeft leeren zien wat hij tevoren nog niet had gezien. Het is als iemand, die enkele schreden hooger is geklommen en nu verder om zich heen kan schouwen, met dit groote verschil, dat hij zelf niet geklommen is, maar dat God hem hooger heeft gezet. Dat erkent hij, want hij had nooit gevonden uit zich zelf wat hij nu heeft gevonden. Is er niet een hoogere plicht, die hem wenkt, een heiliger

werk, waartoe hij geroepen wordt, een schoonere taak, die hem op de schouders wordt gelegd?

En eindelijk, niemand heeft iets van deze ervaringen doorgemaakt, of hij heeft begrepen, dat het een zegenende en weldoende Macht is, die in zijn leven is gekomen. De schuld, eerlijk erkend tegenover zich zelf, wordt vergeven. De smetten der ziel worden weggewischt. De onrust wordt weggenomen. Hij kan weder van harte vroolijk zijn en met opgewekten moed aan het werk tijgen. Hij kan weder vol dankbaarheid zijn over den zegen des levens.

Wie dit heeft ervaren, ziet met anderen blik om zich heen, in wereld en leven. Het licht, dat voor zijn ziel is opgegaan, zoekt hij overal. De werkzaamheid van God, welke hij in zich zelf heeft gevoeld, wil hij overal waarnemen. Al zijn er raadselen, die hij niet kan verklaren, hij blijft gelooven in de alwerkzaamheid van den God, dien hij door eigen levenservaring heeft leeren kennen. Zoo valt een bijzonder licht op alwat hij waarneemt. Hij krijgt zijn eigen kijk op de dingen. Hij heeft zijn eigenaardig standpunt, vanwaar hij alles moet beschouwen. Hij heeft zijn bijzondere opvatting van wat het hoogste geluk is, wat behoort tot 's werelds hoogste goed.

Reeds spoedig komt in hem de zekerheid, dat het goed is zich naar Gods wil te gedragen. Dan blijft de vrede ongeschokt; dan gaat hij op voor zijn ziel veilige wegen. God blijft hem weldoen en hij blijft Gods weldoende hand gevoelen. De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid.

Maar al opziende tot God omhoog en al werkende om Gods wil te volbrengen, wordt in zijn hart de liefde tot God gewekt. Als een heilig levensbeginsel valt zij in zijn hart en maakt daar woning. Hij gevoelt zich nu vrij en toch gebonden, gehoor gevende aan eigen verlangen en toch gedreven. Hij kan zeggen, dat hij zelf wil, en toch kan hij niet anders. Het is een zelf aanvaard levensbeginsel, dat hij God wil navolgen, omdat hij Hem liefheeft, maar het is ook een opgelegde plicht, waaraan hij zich niet onttrekken kan. Zoo wordt de grondslag van zijn leven en denken de liefde tot God, het heilig verlangen om alleen dat te denken en te doen, dat in overeenstemming is met Gods wil, zooals wij dien wil bij ervaring hebben leeren kennen.

Zijn leven bouwende op dat levensbeginsel als op een rotsvasten grondslag, wordt hij een ijveraar voor Gods zaak, niet alleen in dezen zin, dat hij uit liefde tot God zoovelen als mogelijk is, wil brengen tot aanvaarding van Gods geboden en het bewandelen van Gods wegen, maar ook dat hij anderen wil schenken de blijdschap, het licht en het heil, dat hem ten deel is gevallen. De liefde tot God gaat over in liefde tot de menschen, het groote verlangen om den naaste te steunen en te helpen, om voor hem te zorgen en te waken, om hem den weg tot God te leeren. Nu is er een doel in zijn leven, een doel voor al zijn denken en doen, en daardoor overal en altijd een heilige taak. Hij zal geen wetenschap beoefenen en geen kunst, of hij zal dit doel trachten te verwezenlijken.

Evenwel gevoelt hij zich voortdurend zwak in een wereld, waar men van gansch andere beginselen uitgaat en een gansch ander doel najaagt. Hoe licht verliest hij het rechte pad uit het oog! Hoe gemakkelijk doet hij mede met de hebzucht en de genotzucht der wereld, met haar heerschzucht en haar ijdelheid! Hoe moeilijk is zijn strijd tegen de zelfzucht, die vijandig staat tegenover de liefde tot God! Alleen zal hij telkens struikelen en vallen, zich daardoor nooit gerust en tevreden gevoelen. Alleen kan hij zoo weinig bereiken in deze duistere wereld, die dan slechts met eerbied luistert, als een mensch met gezag is bekleed.

Zoo is er de behoefte aan aaneensluiting. Al zijn er maar twee samen verbonden in liefde tot God en de menschen, dan gevoelen zij zich door elkander gesteund en gedragen; dan weten zij samen te werken aan het gemeenschappelijke doel; dan helpen zij elkander in den nood. Telkens toch als zij samenzijn, zal het levensbeginsel, door beiden gehuldigd, zich krachtig doen gelden en zij zullen elkander wijzen op het groote doel, elkander moed inspreken om te volharden in den zwaren strijd, bereid om zich zelf te verloochenen en zich zelf op te offeren. Dan zal de geestdrift over hen worden uitgestort en zij zullen uiteengaan in het zalig bewustzijn, dat zij niet alleen staan met hun strijd: de God der liefde gaat met hen mede! Is het zoo reeds waar twee samenzijn, hoeveel te meer kracht zal er dan uitgaan van een bijeenkomst waar meerderen zich samen verbonden weten in liefde

tot God en de menschen! Daar weet men zich gedragen door het heerlijk besef, dat velen met ons denzelfden strijd voeren en streven naar hetzelfde doel.

Hier leert men tevens in den onderlingen omgang de toepassing van het gemeenschappelijk levensbeginsel, niet alleen hoe men hartelijk en goed jegens elkander moet zijn en bij verschil van meening moet blijven, maar vooral hoe men kan besturen en toch niet heerschen, hoe men geleid kan worden en toch niet onderworpen zijn. Men zal daar leeren, hoe men zich zelf heeft te gedragen in den omgang, hoe men zich naar anderen moet schikken, ook al is het lastig en onaangenaam en wordt er van onze zijde een zwaar offer gevraagd. Vooral zal men daar leeren, hoe men edel moet strijden tegen anderer fouten, hoe men gereed moet staan om te vergeven en te vergeten, hoe men moet geduld oefenen, totdat de ander zelf zich veranderen gaat.

Zoo rijst, waar menschen samen verbonden zijn in liefde tot God en de menschen, door den onderlingen omgang het ideaal van samenleven. In aller hart begint het te leven. Allen zien er heen naar omhoog. Allen hebben het lief en willen niets liever dan het verwezenlijken.

Dat ideaal is in den diepsten grond de grondslag van a hun denken en handelen. Het wijst hun den weg in het leven; het roept hen op tot hun taak; het verlicht hun levenspad. Op dit ideaal bouwen zij hun theorieën omtrent een nieuwe maatschappij, hun denkbeelden over rechtvaardige toestanden en verhoudingen, hun wijze van strijden om uit de duisternis van het heden te komen tot het licht der toekomst. Ziende op dit ideaal leeren zij, hoe zij zich hebben te gedragen te midden van de moeiten en teleurstellingen, van de smarten en de pijnen des levens. Het is dit ideaal, dat hun voortdurend het groote doel voor oogen houdt en spreekt van het ware levensbeginsel; dat getuigt van God als het groote Voorbeeld voor ons allen en niet ophoudt ons toe te roepen, dat wij Gods nabijheid zoeken en zoo Zijn heil deelachtig worden.

Hier hebben wij dus den grondslag van denken en leven, dien wij zochten. Op dezen grondslag bouwen wij veilig, want wij hebben hem gevonden door uit onze innigste ervaringen te putten, terwijl hij zelf in den Algeest is gegrond.

Is deze grondslag dezelfde, dien de christenen Christus hebben genoemd? Alleen een historische studie over het begrip: Christus kan op deze vraag een afdoend antwoord geven. Maar zulk een studie valt buiten het kader van hetgeen wij ons bij het schrijven hebben voor oogen gesteld.

Eén zaak alleen mag niet over het hoofd worden gezien: waar deze grondslag is gevonden en daarop wordt gebouwd, daar is de leer aangaande God, de theologie, vanzelf weder geworden de wetenschap, waarop alle andere wetenschap steunt, het uitgangspunt van de encyclopaedie der wetenschappen.

L.N. DE JONG.

Het valuta-vraagstuk.

Van de afdeeling Frankfort der Nederlandsche Kamer van Koophandel voor Duitschland ontving ik de uitnoodiging, in haar midden eene bespreking over het valuta-vraagstuk te komen inleiden. Ik heb geaarzeld, of ik aan dit verzoek wel zou voldoen. Het is een inderdaad zeer weinig aantrekkelijke taak, om in eene Duitsche omgeving de waardedaling van het geld, welke er goeddeels mede door grove fouten van Regeering en bevolking beide, thans, op Rusland en Oostenrijk na, grooter omvang heeft aangenomen en ernstiger verwoestingen heeft aangericht in het economisch leven dan waar elders ook, te bespreken. Inzonderheid wanneer men geen snel en afdoende werkende geneesmiddelen tegen het kwaad vermag aan te wijzen.

Echter heeft niet enkel de wensch om een blijk van sympathie te geven voor het streven van bovengenoemde nuttige vereeniging, welke zich de bevordering en weder-opleving der ook voor ons land zoo belangrijke handelsbetrekkingen tusschen Nederland en Duitschland ten doel stelt, mij doen zwichten. Het kwam mij tevens voor, dat het geen geheel onvruchtbaar werk behoefde te zijn, over een onderwerp, waaromtrent nog steeds uiteenloopende en verwarde denkbeelden heerschen, eenig nader theoretisch licht te doen schijnen. Gelijk Prof. Oppenheimer dezer dagen, in eene te Utrecht uitgesproken rede, volkomen terecht opmerkte, niets is ten slotte van grooter practisch belang, dan juist theoretisch inzicht in den aard en de oorzaken van het economisch gebeuren. De maatschappij is door en door ziek, en

wil zij niet aan de raadgevingen van welmeenende empiristen, of erger, aan de heilmiddelen van de tallooze kwakzalvers, die in grooten getale zich aanmelden, te gronde gaan, dan zal zij goed doen de lessen der economische physiologie niet te verwaarloozen en moeten beginnen met het stellen eener juiste diagnose. Deze kan haar den weg wijzen waarlangs, zij het geleidelijk en langzaam, de geschokte gezondheid kan herwonnen worden.

Op grond derzelfde overwegingen meende ik aan het in Frankfort door mij gesprokene ook in ons land bekendheid te mogen geven. Het onderstaande vormt een overzicht der hoofzaken daarvan.

Men zal het begrijpelijk vinden, dat, in verband met de omgeving waar ik sprak, inzonderheid de depreciatie der Mark door mij werd behandeld.

Over den aard van het valuta-vraagstuk behoef ik slechts enkele woorden te zeggen. Het raakt ten nauwste het vraagstuk der waardevastheid van het geld, zonder daarmede echter geheel samen te vallen. Immers is deze in alle landen zonder uitzondering tijdens, en in verband met, den wereldoorlog, door oorzaken bij het geld gelegen, geschokt. De indexcijfers leveren daarvoor het onweersprekelijk bewijs. Wijzigingen in de productie- en de verkeers-verhoudingen kunnen in de prijzen van bepaalde goederen en diensten verandering brengen, welke met verandering in de waarde van het geld als zoodanig niet te maken heeft. Doch zoodra het algemeene peil der prijzen van goederen en diensten wijziging in zekere richting ondergaat, - zij het ook, dat sommige goederen, die in bijzondere omstandigheden verkeeren, die prijsbeweging niet volgen, en dat deze nimmer bij alle geheel gelijkmatig optreden kan - dan heeft men daarin het bewijs te zien, dat er in de waarde van het geld, door oorzaken aan de geldzijde gelegen, verandering kwam. De wijziging der indexcijfers is dan niet het gevolg, doch de openbaring der appreciatie of depreciatie van het geld.

Nu heeft, gelijk ik zeide, allerwege in de laatste jaren het geld aan waarde ingeboet. De goederen-productie en het verkeer zijn sterk teruggegaan, de geldvoorraad daarentegen is in nog sterker mate toegenomen. Onvermijdelijk

moest dientengevolge de waarde der geldeenheid dalen. Dit feit heeft, ik meen het zonder vrees voor tegenspraak te kunnen zeggen, de door den oorlog teweeggebrachte ontwrichting der maatschappij in hooge mate bevorderd, den arbeidslust verzwakt en de revolutionnaire stroomingen aanzienlijk versterkt. Regeeringen en bankdirecties hebben, geenszins in Duitschland alleen, ongewild, het socialisme en het bolsjewisme de hand gereikt, en gaan voort dit te doen.

Deze noodlottige gelddepreciatie zoude echter nog niet tot het ontstaan van een valuta-vraagstuk hebben behoeven te leiden. Indien toch de depreciatie in alle landen in geheel gelijken omvang had plaats gehad, zou de onderlinge verhouding in de waarde der verschillende geldeenheden niet gewijzigd zijn. Een pond sterling zou dan nog steeds in waarde gelijk staan met 20,51 marken, 25,35 francs, 12,15 guldens, 4,90 dollars enz., en omgekeerd, zij het ook, dat de koopkracht van al deze geldsoorten tegenover goederen en diensten sterk zou blijken te zijn verminderd.

Zoo staat de zaak evenwel niet. De vermindering der koopkracht van het geld heeft in de verschillende landen in zeer uiteenloopende mate plaats gehad. De geldvoorraad is in het eene land veel sterker uitgebreid dan in het andere; de goederenproductie moest hier veel meer worden ingekrompen dan ginds; de mogelijkheid om goederen uit den vreemde te betrekken tegen crediet, in plaats van onmiddelijke levering der tegenwaarde, stond niet voor allen gelijkelijk open; met het gevolg, dat de waarde der geldeenheid in sommige landen veel meer terugliep dan in andere. Daardoor stegen vorderingen op landen met, betrekkelijk gesproken, geringe gelddepreciatie, uitgedrukt in de geldeenheid van landen waar deze depreciatie grooter omvang nam, in prijs, en geldt b.v. het recht op de ontvangst van 100 gulden in Duitschland, niet, zooals voor den oorlog, ongeveer 168,74, maar 3600 of meer marken. Daardoor ook verklaart het zich, dat de gelddepreciatie in de staten, waar deze, zooals in Nederland, binnen engere grenzen bleef dan elders, in de waarde van hun geldeenheid, uitgedrukt in die der andere landen, nagenoeg niet te voorschijn treedt. Zij is er daarom evenzeer, doch kan enkel blijken uit den loop der indexcijfers.

De ervaringen der laatste jaren hebben duidelijk aangetoond,

dat een groote vermeerdering van den geldvoorraad op korten termijn, onverschillig of zij op toeneming van den goudvoorraad berust, dan wel uitsluitend het papiergeld betreft, vermindering van de waarde der geldeenheid tot onvermijdelijk gevolg heeft.

Voor den oorlog, toen het economisch leven allerwege zich regelmatig ontwikkelde, en er een ongestoord, zij het ook door beschermende rechten moedwillig beperkt, internationaal verkeer van goederen en diensten bestond, kwam er ook wel telkens wisseling in de onderlinge waardeverhouding der geldeenheden. Doch deze bleven dan, voor zoover niet ergens een abnormale vermeerdering van den geldvoorraad plaats had, binnen enge grenzen, en herstelden zich spoedig.

Men heeft langen tijd gemeend, dat de goudbasis der geldstelsels van de verschillende landen de oorzaak was dezer vastheid in de intervalutarische koersen. Dit is echter geenszins het geval. Dat eene geldregeling, waaraan het goud ten grondslag ligt, - en hoe smal was dan nog, vergeleken bij de ontzaglijke ontwikkeling van het geldverkeer in de laatste decennia, de goudbasis! - nog geen waarborg biedt voor de waardevastheid van het geld, heeft de geleidelijke ‘Entwertung’ daarvan, welke in de jaren, aan den oorlog voorafgaande viel waar te nemen, bewezen. En de ervaring in Nederland tijdens den oorlog opgedaan, toen de goudvoorraad met enkele honderdtallen millioenen steeg, en de algemeene koopkracht van het geld dientengevolge in aanzienlijke mate verminderde, leverde er opnieuw een bevestiging van. Het internationale verkeer heeft zich zoozeer ontwikkeld, dat een, waar en uit welke oorzaken ook, optredende waardedaling van het geld, ook in een land waar de gouden standaard geldt, haar invloed geleidelijk over alle aan dit verkeer deelnemende landen moet uitstrekken. Ook bij eene metallieke geldregeling, voor zoover niet kunstmatig door den wetgever in het leven geroepen belemmeringen deze doorwerking in meerdere of mindere mate verhinderen, en daardoor ongelijkmatigheden in den omvang dezer waardedaling veroorzaken, welke anders van zelf zouden verdwijnen.

En dat omgekeerd de nationale valuta zeer wel kan worden op peil gehouden, ook zonder dat het goud daarbij een rol

van eenige beteekenis speelt, heeft, om slechts op dit voorbeeld te wijzen, de geschiedenis van Oostenrijk in de jaren van 1892-1914 geleerd. Noodig is daarvoor, naar mijne meening, dat de staat de 'Geldschöpfung', behoudens met betrekking tot het pasgeld, geheel in handen der banken legt, en deze daarbij bindt aan voorschriften, welke haar nopen tot eene rentepolitiek, welke de geld-emissie zoodanig beperkt, dat de waarde van het nationale geld tegenover het vreemde op een vast peil wordt gehouden. De intervalutarische koersen moeten dan m.a.w. den barometer vormen, welks stand aan de banken tot richtsnoer dient voor haar rentepolitiek. Natuurlijk onderstelt eene zoodanige geldregeling[1)], dat de circulatie-banken zich de leiding, welke haar in Nederland en elders steeds meer ging ontglippen, blijvend verzekeren, en er voor zorgen, dat haar rente-politiek niet door de andere banken wordt krachteloos gemaakt. Bij de middelen, welke zij te dien einde zouden moeten toepassen, zal ik overigens thans niet nader stilstaan.

Slechts in één geval zoude eene dergelijke geldregeling, welke de zoo zeer verarmde wereld ontheffen zoude van den last, om enkele milliarden goud noodeloos en renteloos in de kelders der banken te bewaren,[2)] falen. Indien alle landen gezamenlijk en gelijktijdig hun geldcirculatie overmatig zouden uitbreiden, zou, ik wees er boven reeds op, de daardoor veroorzaakte gelddepreciatie het peil der intervalutarische koersen ongewijzigd laten, en de zoo even bedoelde barometer derhalve zijn dienst weigeren. In abstracto is, wanneer men rekening houdt met het wijdverbreid, en door de snelle gelddepreciatie tijdens den oorlog eerst recht tot ontwikkeling gekomen, streven naar vermeerdering der geldinkomens, het intreden van dit geval zeker niet geheel ondenkbaar.

1) In hare hoofdtrekken door mij uiteengezet in mijne Utrechtsche aanvaardings-rede over 'de toekomst van het goud.'

2) Destijds gaf ik als mijne meening te kennen, dat ons land den geweldigen goudvoorraad, welke hier heen stroomde, niet zoude zien terugvloeien, voor onze geldeenheid tegenover die van andere landen disagio deed. De ervaring heeft deze opvatting bevestigd. Niet echter heb ik vermoed, dat onze goudvoorraad, welke nog steeds voor een verdere depreciatie van ons geld gevaar blijft opleveren, ook zou worden vastgehouden, niettegenstaande het optreden van een disagio van den gulden in Amerika en zelfs in Ned. Indië.

Voorshands ziet het er echter niet naar uit, alsof de daarvoor vereischte internationale samenwerking zich gemakkelijk zoude laten verwezenlijken.[1)]

Intusschen, gelijk ik zeide, herstelden, voor den oorlog, storingen in de wisselpariteiten zich, voor zoover niet een gevolg van buitensporige geldvermeerdering, steeds spoedig en zonder schokken. Daalde, b.v. ten gevolge van een mislukten oogst, de koopkracht der geldeenheid op de binnenlandsche markt, en nam dientengevolge op korten termijn de invoer van graan sterk toe, zonder dat gelijktijdig en terstond, tengevolge van de tegenover andere goederen gestegen koopkracht van het geld, de invoer dezer laatste evenredig afnam, dan voerde de daardoor veroorzaakte stijging der wisselkoersen op het buitenland tot vermeerdering van den uitvoer, en maakte zij invoer-operatiën, welke anders nog juist loonend zouden geweest zijn, economisch onmogelijk. Met het gevolg, dat reeds uit dezen hoofde de oude wisselpariteit snel weder werd bereikt. Was de invloed der stijging van den wisselprijs op in- en uitvoer tijdelijk ontoereikend om dit doel te verwezenlijken, dan ging wellicht een deel van den beschikbaren goudvoorraad over de grenzen, kromp, wegens de in den regel daarmede samengaande stijging der bankrente, de geldvoorraad in, en werd op deze wijze het herstel der waarde van de geldeenheid verhaast.

Gouduitvoer als zoodanig was daarvoor echter niet noodig. De vermeerdering van den export zou even goed en even snel door verkoop aan, of beleening in, den vreemde van fondsen, of door beschikbaarstelling, uit de wisselportefeuille der banken, van vorderingen op het buitenland, bereikt kunnen worden. Ook zoude inperking der geldcirculatie, door verhooging der bankrente, de ingetreden gelddepreciatie kunnen doen verdwijnen.

1) In geval eener gelijktijdige, doch ongelijkmatige inflatie in de verschillende landen, zou de door mij ontworpen regeling, ook bij stipte handhaving, de inflatie van den *geringsten* omvang niet corrigeeren. Wil men ook daartegen een waarborg scheppen, dan zou niet de stand der wisselkoersen, doch het binnenlandsch prijspeil het richtsnoer voor de geldcreatie door de banken moeten vormen. Vgl. daarover het werk van Mr. Dr. G.M. Verrijn Stuart, Inleiding tot de leer der waardevastheid van het geld. Den Haag, 1919.

Handhaving van vaste wisselpariteiten is, ik wensch het hier nog eens nadrukkelijk te herhalen, volstrekt niet gebonden aan het behoud eener metallieke basis voor de geldregeling. Wat tot troost kan strekken voor die landen, welke, ten gevolge van den wereldoorlog, in de onmogelijkheid verkeeren om, al zouden zij het wenschen, in de eerste decenniën den zuiveren gouden standaard te herstellen.

In het voorafgaande is de stand der valuta beschouwd als de openbaring van de waarde der nationale geldeenheid, uitgedrukt in die der andere landen. Het is bekend, dat daarover veelal anders is en wordt gedacht. Met name in de eerste jaren van den oorlog werd, inzonderheid in Duitschland, de meening verdedigd, dat de daling van den markenkoers niet als het teeken mocht worden beschouwd van teruggang in de waarde van de Duitsche geldeenheid, doch dat zij enkel het gevolg was van eene voor Duitschland ongunstige wijziging in de betalingsbalans. Niet, als zouden degenen die deze opvatting zijn toegedaan ontkennen, dat een buitensporige vermeerdering van den geldvoorraad de waarde van de geldeenheid zou kunnen aantasten, en dat zij, via de wijziging van deze, op de wisselkoersen zoude moeten inwerken. Doch zij meenden, dat de facto de stijging dier koersen, voor wat met name Duitschland betreft, zoude moeten worden verklaard uit de door den oorlog geboren noodzaak voor dit land, om zijn invoer, ondanks prijsstijging, sterk uit te breiden, en uit de onmogelijkheid waarin het verkeerde om dien invoer met producten van eigen arbeid te betalen. Wat te denken van dezen strijd?

Aangezien de wisselprijs niet anders te kennen geeft, dan het bedrag in nationaal geld, hetwelk wordt betaald voor het recht om zeker bedrag in vreemd geld te mogen ontvangen, is het, naar mijne meening, inderdaad aan geen twijfel onderhevig, dat, in beginsel, de hoogte van dien prijs uitsluitend bepaald wordt door de betrekkelijke waarde der geldeenheden van het land waaruit, en van dat waarop, de wissel getrokken wordt, d.w.z., door de koopkracht van elk dezer geldeenheden. En wel, daar iedere geldregeling slechts kracht heeft binnen de grenzen van het eigen land, de koopkracht op de nationale markt. Indien zekere hoeveelheid goederen in Duitschland in waarde gelijk staat met 1000

mark, en in Nederland met *f* 30, dan is - van transporten andere onkosten nu afgezien - het duidelijk, dat *f* 30 in Duitschland 1000 mark zullen waard zijn en 1000 mark in Nederland *f* 30.

Verandering in den stand der wisselprijzen, b.v. in stijgende richting, is het teeken dat òf de waarde van het vreemde geld gestegen, òf die van het eigen geld gedaald is, òf ook eindelijk dat het eene zoowel als het andere plaats had. En aangezien de waarde van het geld op zijn kwijtingskracht berust, in laatste instantie tegenover den emittent van het geld, kan de stijging van den wisselprijs Berlijn - Amsterdam slechts beteekenen, dat de koopkracht van den gulden steeg, of dat die van de mark daalde, of, gelijk thans werkelijk het geval is, dat de koopkracht van den gulden minder dan die van de mark is gedaald. Ik begrijp inderdaad niet, hoe men de zaak anders zou kunnen verklaren.

Zoolang de geldeenheden der verschillende landen een geldstuk van zeker gewicht aan fijn goud waren, of althans geacht konden worden, binnen zekere grenzen, een recht op de ontvangst van zoodanig geldstuk te vertegenwoordigen, was de waardeverhouding dier geldeenheden identiek met de gewichtsverhouding van het goud, dat er in vermunt of er door vertegenwoordigd was. Indien een gulden gelijk is aan 0.6048 gram goud, een mark aan 0.358425 gram goud, dan moet het recht om in Nederland *f* 100 te ontvangen, in Duitschland met ongeveer 168.74 mark worden betaald, het recht om in Duitschland 100 mark te innen in Nederland met ongeveer *f* 59.25. De mark is echter thans niet meer een geldstuk van goud, noch ook de drager van het recht om een zeker gewicht aan goud te ontvangen, evenmin als dit van de franc, het pond sterling, of zelfs van den gulden kan worden gezegd.

Dit zou echter, gelijk ik reeds opmerkte, op zich zelf de waardeverhouding dezer geldeenheden niet hebben behoeven te wijzigen, ware het niet, dat eenerzijds de vermeerdering van den geldvoorraad in de verschillende landen ongelijkmatig plaats had, anderzijds de verhouding tusschen dien geldvoorraad en de hoeveelheid goederen en diensten, welke er mede moet worden gefinancieerd, er thans sterk uiteenloopt. Dientengevolge heeft zich een nieuwe pariteit tusschen de

geldeenheden der verschillende landen gevormd, welke thans in de wisselprijzen tot uitdrukking komt. Een pariteit, welke geen vaste kan zijn, zoolang de verhouding tusschen geld- en goederenvoorraad in die landen nog van dag tot dag zeer belangrijke wijzigingen ondergaat. In het wezen dezer pariteit is echter uiteraard niet de minste wijziging gebracht. Evenals voorheen brengt zij tot uitdrukking de waardeverhouding der onderscheiden geldeenheden. En evenals voorheen werkt er, bij onbelemmerd handelsverkeer, een tendens, om het algemeen prijspeil in de verschillende landen in overeenstemming te brengen met de waardeverhouding der geldeenheden; een tendens dus om de geldprijzen in Nederland, indien de mark nu stel evenveel waard is als 1/20 gulden, in guldens uitgedrukt juist op een twintigste zich te doen stellen van de markenprijzen in Duitschland. Dat deze tendens nooit volkomen zich zal verwezenlijken is het gevolg van storende invloeden, welke thans onbesproken kunnen blijven, doch die aan zijn bestaan niet afdoen.

Zijn dus plotselinge wijzigingen in de samenstelling der betalingsbalans geheel zonder invloed op den stand der wisselprijzen? Zeker niet. Die wijzigingen verklaren echter den loop der wisselprijzen niet, doch zijn te beschouwen als het gevolg van wisseling in de waarde der geldeenheden van de landen tusschen welke de wissel loopt. Het is met de theorie van de betalingsbalans evenzoo gesteld als met de formule, dat de prijzen worden bepaald door vraag en aanbod. De formule is niet onjuist, alleen maar niets opheldérend, zoolang men niet weet, waardoor vraag en aanbod in omvang en intensiteit worden bepaald. Er kunnen, ook al zouden er in het algemeen waarborgen gegeven worden, dat de nieuwe pariteit gehandhaafd blijft, thans evenzeer als vroeger door allerlei oorzaken veranderingen op korten termijn komen in de verhouding tusschen den geld- en den goederenvoorraad van zeker land, welke de waarde zijner geldeenheid opvoeren of drukken. Zoodanige veranderingen zullen dan, wederom evenals voorheen, werken, al naar hun aard, als een prikkel tot verhoogden invoer of tot verhoogden uitvoer, doch juist daardoor, voor zoover in- en uitvoer mogelijk zijn, de wisselprijzen op het peil hunner pariteit terugbrengen. Die prijzen schommelen thans om de nieuwe pari-

teit, gelijk zij het vroeger om de goudpariteit deden, en deze schommelingen zijn, zoo men wil, de openbaring van de veranderingen, welke in de samenstelling der betalings-balans plaats vonden.

In dezen zin is dus *op den duur*, de vraag geheel onverschillig, in welke waardeverhouding de verschillende geldeenheden tot elkaar staan. Waar het op aankomt, is slechts, dat deze verhouding. hoe zij dan ook overigens moge wezen, eene vaste zij.

Alvorens hier nader op in te gaan, mede in verband met de vraag, of het wenschelijk is te streven naar het herstel der pariteiten, welke vóór den oorlog bestonden, en zoo ja, welke wegen dan te dien einde moeten worden ingeslagen, verlangt echter nog een ander punt, van bijzonder belang, onze aandacht. Ik bedoel het feit, dat de intervalutarische koersen ten nadeele van Duitschland veel meer zijn gestegen, dan met de daling van de koopkracht zijner geldeenheid op de binnenlandsche markt overeenstemt. Dit verschijnsel toch is schijnbaar in strijd met de hier voorgedragen leer, en heeft iets raadselachtigs. Hoe is het mogelijk, mag men vragen, dat de mark in Duitschland een zoo aanzienlijk hoogere waarde heeft en voorloopig behoudt dan daarbuiten? Toch is dit het geval. De mark heeft tegenover den gulden thans nog slechts ongeveer 1/20 van zijn vroegere waarde behouden. Waar nu de gulden, vergeleken bij den ante-bellumtijd, nagenoeg de helft van zijn koopkracht heeft ingeboet, zou dus het prijspeil in Duitschland, indien de mark er evenveel als in Nederland waard was, het 40-voud ongeveer van dat in 1914 moeten zijn. Zóó aanzienlijk is de algemeene prijsstijging er echter zeker nog lang niet.

De verklaring ligt, meen ik, hierin, dat tijdens en na den oorlog voor milliarden, reeds destijds tegenover de buitenlandsche geldeenheden gedeprecieerde, marken en markenvorderingen door Duitschland in den vreemde zijn ondergebracht, die daar voor een aanzienlijk deel thans als speculatie-object verhandeld worden, zonder dat de koopers ze begeeren als betaalmiddel, om er terstond schulden aan Duitschland mede te kwijten.

Dit land toch is voorshands niet in staat of bereid genoeg te exporteeren, om dezen marken-voorraad volledig als

betaalmiddel begeerd te doen zijn. De prijs dezer marken is daardoor voorhands vrijwel los gemaakt van de waarde, die de geldeenheid in Duitschland zelf heeft. Het bedrag aan marken voor betalingen aan Duitschland vereischt, vermindert voorloopig dezen in het buitenland aanwezigen markenvoorraad nauwelijks, wijl daartegenover staan de enorme betalingen, die Duitschland sedert de opheffing der blokkade ter zake zijner invoeren schuldig werd.

Zoolang nu dit waardeverschil tusschen de mark in en buiten Duitschland bestaat, werkt het in Duitschland als een extra-bate voor de exporteurs, in het buitenland als een extrabate voor de importeurs. Deze bate is zóó aanzienlijk, dat zij de oorzaak werd van de hernieuwing der handelsbetrekkingen tusschen Duitschland en zijne vroegere vijanden, zelfs nog vóór de vrede van kracht werd.

Langs dezen weg zoude, bij onbelemmerd handelsverkeer, bedoeld waardeverschil geleidelijk verdwijnen. De mark zou, tengevolge van het terugvloeien van het duitsche geld naar, en van het verminderen der goederenvoorraden in Duitschland daar nog verder in waarde dalen, in het buitenland omgekeerd in waarde stijgen, tot de waardegelijkheid zich zoude hebben hersteld.

Zoolang het waardeverschil zich echter doet gelden, is het begrijpelijk dat het, zoowel in Duitschland als daarbuiten tot ernstige klachten aanleiding heeft gegeven. Duitschland, dat de dringendste behoefte heeft aan invoeren, om zijn bedrijfsleven weer op gang te brengen, zou in den zoo pijnlijken uitverkoop, die thans gaande is, kunnen berusten, indien hij betaald werd met de goederen die het begeert. Maar nu in ruil voor zijn exporten voorloopig slechts een deel van de in het buitenland vroeger ondergebrachte marken terugvloeit, door dien terugkeer in verband met den goederenuitvoer, de koopkracht van zijn geldeenheid in het eigen land verder daalt, en de vermindering van zijn schuld aan het buitenland door den terugkoop van een deel zijner marken, tegenover den ontzettenden last, waarmede de vrede het tegenover het buitenland heeft bezwaard, geen gewicht in de schaal legt, ziet het, vergetend, dat het vroeger de thans terugkeerende marken, en tot hooger koers, heeft gebruikt tot betaling van zijn invoer, in den thans plaats

vindenden uitvoer begrijpelijkerwijze enkel verarming.

En ook in het buitenland heeft deze toestand tot ernstig bezwaar voor sommigen geleid. Het valuta-vraagstuk, zooals het zich thans in landen als Nederland voordoet, heeft twee bedenkelijke kanten. De lage stand der marken en andere vreemde geldeenheden heeft op zichzelf geenerlei belang. De meening, dat een blijvend lage koers van het vreemde geld als een invoer-premie zoude werken, is niet vol te houden. Het bezwaar ligt eenerzijds in de groote schommelingen der waarde van de vreemde valuta's, welke een zeer schadelijk element van onzekerheid in alle handelstransacties brengt, en welke, voorzoover zij voortdurend in dalende richting gaan, telkens een tijdelijken prikkel tot invoer beteekenen; en anderzijds juist in de ongelijkheid der waarde van de vreemde geldeenheden in het eigen land en daarbuiten, welke den invoer doet toenemen en den uitvoer goeddeels onmogelijk maakt. Algemeen gesproken, is het natuurlijk een voordeel voor een land, wanneer het een deel van wat het behoeft, op tijdelijk zeer gunstige voorwaarden uit den vreemde kan betrekken, en zou het onverstandig handelen door daartegen zich teweer te stellen. Maar onloochenbaar geeft de toestand zoowel voor de concurreerende eigen industrieën, als voor de uitvoer-bedrijven, die door de voortdurende daling der koers van de marken enz. hun export ernstig zien bedreigd, tot groote schade aanleiding.

Engeland heeft dan ook reeds een wetsontwerp aanhangig gemaakt tot het tegengaan van dezen vorm van ‘dumping’, gelijk men het daar noemt, ofschoon wat thans gebeurt geenszins eigenlijk ‘dumping’ is, daar immers niet geleverd wordt tegen lager prijs dan de eigen landgenooten te betalen hebben. En Duitschland trof maatregelen om de export-prijzen in overeenstemming te brengen met den markenkoers in het buitenland, waardoor het aanvankelijk meer marken zal terug ontvangen uit het buitenland, dan anders het geval zoude zijn, en op den duur zelfs, zoo er streng de hand aan gehouden wordt, aan dezen geheel exceptioneelen uitvoer een eínde zal worden gemaakt. Het waardeverschil tusschen de mark in en buiten Duitschland, hetwelk door dien uitvoer geleidelijk zoude verdwijnen - wijl daardoor immers de waarde van de mark in den vreemde

stijgt en in Duitschland daalt - zal dan echter voorshands gehandhaafd blijven. Voorshands, omdat op den duur de in den vreemde bestaande markenvoorraad toch naar Duitschland moet terugkeeren. Het besproken verschil in de waarde der geldeenheid in het eigen land en daarbuiten is uiteraard een overgangsverschijnsel, hetwelk verdwijnen zal, naarmate de normale handelsbetrekkingen zullen worden hersteld.

De gelijkheid nu kan worden bereikt, hetzij doordat de mark in Duitschland nog minder waard wordt dan nu, hetzij doordat zijn waarde in het buitenland klimt, hetzij eindelijk door het een zoowel als het ander. Ik kom hiermede tot de hoofd-vraag, welke het valuta-vraagstuk thans moet doen stellen, t.w. deze: moet men in Duitschland en elders, waar de geldleenheid in aanzienlijke mate tegenover die van Amerika, Spanje, Nederland enz. is gedreprecieerd, eenvoudig in dit feit berusten, en de pariteit, welke zich thans gevormd heeft, door devalvatie der eigen geldeenheid bestendigen; of moet men, omgekeerd, trachten terug te keeren tot de vroegere pariteit, de nationale geldeenheid althans op een veel hooger peil dan het tegenwoordige terugbrengen?

Ik zeide zoo straks, dat de waarde waarop de geldeenheid van een land wordt vastgesteld als zoodanig geen belang heeft. Maar wel is het voor de volkswelvaart van groot belang indien binnen enkele jaren de waarde der mark tot op een twintigste daalt. Niet zoozeer voor den volksrijkdom in zijn geheel - ofschoon ook daarvoor die daling, wegens de boven besproken veranderingen, welke zij in den omvang van uit- en invoer teweeg brengt, zeker niet zonder beteekenis is - als voor zijn verdeeling over de bevolking.

Daling der waarde van de geldeenheid beteekent een nadeel, en, nu zij zulk een grooten omvang nam, een ernstig nadeel, voor allen die geldvorderingen hebben afkomstig uit den tijd vóór de inflatie intrad, resp. vóór zij haar tegenwoordigen omvang bereikte. Ik noem: hypotheekhouders, verzekerden bij levensverzekering-maatschappijen, inleggers in spaarbanken, gepensionneerden, houders van vaste rente gevende vorderingen, daaronder vooral degenen die op staats- of gemeente-leeningen inschreven, toen de geldeenheid nog weinig van haar waarde verloren had.

Men kan niet zeggen, dat hier steeds een gelijk voordeel voor de debiteuren dezer rente-schulden tegenover staat. Dit is slechts dan het geval, wanneer hun geldinkomen eene aan de daling dier waarde evenredige vermeerdering onderging, zoodat hun renteschuld nu een kleiner deel van hun inkomen vordert. Maar een levensverzekering-maatschappij verhoogt haar tarieven niet tengevolge van de plaats gehad hebbende inflatie, en wie zich bij haar eenzelfde zekerheid als voor den oorlog wil koopen, moet een grooter som verzekeren en een evenredig hooger premie betalen. Hetzelfde geldt voor de spaarbanken. Voor de geldmiddelen van het Rijk ligt de zaak anders en beteekent de inflatie, gelijk iedere andere vorm van staatsbankroet, een voordeel, daar b.v. de inkomstenbelasting, ook zonder belastingverzwaring, tengevolge van de daling der waarde van het geld, hooger opbrengst geven zal; waartegenover echter staat, dat een aantal uitgaven van het rijk, tengevolge der inflatie, ook meer geldeenheden vorderen. Maar dit voordeel is ongetwijfeld onrechtmatig verkregen te achten en moet het crediet van den staat in de toekomst ernstig schokken. Welk recht heeft de staat om langs dezen weg een zwaar nadeel toe te brengen aan de tienduizenden, die in goed vertrouwen op de staatsleeningen inschreven, toen de mark nog weinig van zijn waarde verloren had, en die zeker grootendeels nog in het bezit zijn van de hun destijds toegewezen obligatiën?

Omgekeerd beteekent ook het weder opvoeren van de waarde der geldeenheid een verschuiving in de volkswelvaart, in zoover debiteuren van geldvorderingen, ontstaan, nadat de inflatie groote afmetingen aannam, de rente en aflossing dan betalen moeten met marken, welke meer waard zijn dan die welke zij destijds ter leen ontvingen. Het rijk behoort daar in zoover niet toe, dat de oorlogsleeningen alle zijn aangegaan toen de mark, in guldens uitgedrukt, nog 34 cents of meer gold, derhalve ongeveer tienmaal meer waarde had dan thans. Na den wapenstilstand is de rijksschuld, anders dan in den vorm van schatkistpromessen en Darlehnskassenscheine, weinig of niet uitgebreid.

Intusschen, wat men ook doet, de waarde van de mark herstellen of haar laten op haar tegenwoordig peil, in beide gevallen heeft er benadeeling en bevoordeeling van sommigen

plaats. Mij komt het echter voor, dat de belangen van hen, die door handhaving van den tegenwoordigen koers zouden worden geschaad, zoowel wegens hun aard als wegens hun omvang, het meeste recht op bescherming hebben.

Terwijl echter, ik geef het gaarne toe, hierover meeningsverschil kan bestaan, zijn er twee m.i. dwingende redenen, welke er toe moeten voeren met kracht en met spoed het herstel der valuta na te streven. De eerste is deze, dat anders het waardeverschil in den stand der Duitsche valuta in en buiten de grenzen in dezen zin zal worden opgelost, dat haar koopkracht in Duitschland nog verder in zéér aanzienlijke mate zal teruggaan. Ook al wordt de daling der mark-waarde thans tot staan gebracht, dan zullen de prijzen en loonen, wanneer, wat na korter of langer tijd onvermijdelijk moet geschieden, de thans in het buitenland aanwezige voorraad zal zijn teruggevloeid, stijgen tot ver boven het tegenwoordige peil, de prijzen tot het dubbele van het tegenwoordige of nog hooger. Wat de loonen betreft, is de zoo vaak thans door de arbeiders gestelde eisch, dat het geldloon het prijspeil op den voet moet volgen, slechts ten deele redelijk te achten, daar de prijsstijging der goederen niet enkel de openbaring is der plaats gehad hebbende inflatie, doch daarnaast ook een gevolg van hun toegenomen schaarschte. In zooverre heeft men in de tegenwoordige daling der koopkracht van het geld der verschillende landen enkel de aanwijzing te zien van hunne verarming. Daarentegen is het volkomen billijk, wanneer de arbeiders vorderen, dat de inflatie ook in de geldloonen evenredig tot uitdrukking komt. Slechts waardedaling der arbeidspraestatie tengevolge van werkloosheid zou deze stijging der geldloonen kunnen temperen.

Men kan zich nu gemakkelijk voorstellen, wat deze doorwerking der bestaande inflatie voor het Duitsche bedrijfsleven zou beteekenen: verlenging en verscherping van de stakingsbeweging en een aanzienlijke versterking van de propaganda voor de sociale revolutie, welke zakelijk, naar mijne overtuiging, zeker geen verbetering zou brengen, doch niettemin aan zeer velen verkieslijk zou gaan voorkomen, boven het behoud eener maatschappelijke ordening, welke niet in staat is de schommeling van prijzen en loonen binnen redelijke grenzen te houden. En blijft men, als tot dusver, van week

tot week voor milliarden kunstmatige koopkracht scheppen, koopkracht, welke immers niet in de productie wortelt, dan is de economische ondergang binnen korten tijd met stelligheid te voorzien.

Daarbij komt, dat de voortdurende daling zijner valuta Duitschland den invoer van wat het zoo dringend behoeft, om zich uit den afgrond, waarin het gevallen is, weer geleidelijk omhoog te werken, uitermate heeft verzwaard en het peil, waarop die valuta tegenwoordig staat, zoolang de prijsstand van alle goederen en diensten in het eigen land zich daarbij nog niet heeft aangepast, invoer schier geheel onmogelijk maakt.

Men heeft weliswaar reeds beproefd, om het gewone internationale geldverkeer door meer primitieve handelsvormen te vervangen. Ik denk aan het in loondienst, en tegen betaling met een deel der producten, verwerken van door buitenlanders geleverde grondstoffen, en aan de zoogenaamde 'Butterschichte' in het Roerkolengebied, waar de arbeiders overwerk verrichtten, ten einde voor de aldus gewonnen steenkolen boter uit Denemarken te kunnen bekomen. Dergelijke ruilingen zijn echter, gelijk gemakkelijk valt in te zien, slechts op zeer beperkte schaal mogelijk, daar zij aan de voorwaarde gebonden zijn, dat iedere partij juist die goederen behoeft, welke de tegenpartij leveren kan. In het moderne op ver doorgevoerde arbeidsverdeeling berustend bedrijfsleven, wordt die voorwaarde slechts zelden in de werkelijkheid verwezenlijkt. Langs dezen weg laat zich dan ook het door de daling der valuta verstoorde handelsverkeer niet herstellen. Hij zoude, in plaats van handel en bedrijf geleidelijk de vrijheid te hergeven, welke zij zoozeer behoeven, om zich op nieuw te kunnen ontwikkelen, beide aan een streng gecentraliseerde contrôle onderwerpen.

Zoowel de steeds verder gaande daling, als het bestaande waardeverschil tusschen de mark in en buiten Duitschland, werken, gelijk in het laatste jaar afdoende gebleken is, als een prikkel voor den uitvoer, een belemmering voor den invoer. Daaruit volgt echter omgekeerd, dat een geleidelijke verhooging van de waarde der valuta den invoer bevorderen, den uitvoer remmen zal. Ook hierin zie ik een klemmende reden voor Duitschland, om niet te talmen met het treffen der daarvoor noodige voorzieningen.

Men vreest van het herstel der valuta, welke tot prijsen loondaling voeren moet, moeilijkheden voor de industrie en verzet van de arbeiders. Ik antwoord, dat de binnenlandsche prijzen en loonen geen daling zullen ondergaan, vóór de waarde der mark in het buitenland is opgevoerd tot het peil, waarop zij zich in Duitschland zelf nog bevindt. En wanneer daarna de prijzen der grondstoffen, welke de industrie uit den vreemde moet betrekken en in vreemde valuta moet betalen, haar gaandeweg minder gaan kosten; en wanneer de geldloonen, in verband met de daling der prijzen van de levensmiddelen, weer kunnen worden teruggebracht, kan de stijging der waarde van de geldeenheid voor de industrie geen gevaar opleveren. Er zullen echter waarborgen noodig zijn, dat de daling der geldloonen met de prijsbeweging verband houdt en de arbeiders dus verzekerd kunnen zijn, dat deze daling voorshands blijft binnen de grenzen, welke de weder toenemende koopkracht van de mark aanwijst. Daartoe zou de loonbeweging met den loop der door de regeering vast te stellen index-cijfers van de kleinhandelsprijzen moeten worden in verband gebracht. Op deze wijze zou dan, naar mag worden vertrouwd, het verzet der arbeiders tegen de waardeverhooging der valuta kunnen ondervangen worden.[1)] Ik voeg hier echter aanstonds bij, dat ook de arbeiders goed zullen doen zich van meet af te doordringen van het feit, dat hun levensstandaard gedurende lange jaren het peil van vóór den oorlog niet zal kunnen bereiken.

Is dus, naar mijne meening, het herstel der Duitsche valuta een plicht, waaraan de regeering zich niet kan onttrekken, over de vraag hoever dit herstel zal moeten gaan, is het doelloos thans uitvoerig te spreken. Voor de naaste toekomst ware reeds zeer veel gewonnen, indien deze valuta in het buitenland wordt gebracht op het binnen de Duitsche grenzen nog geldend peil. Zeker zou het aan het prestige van Duitschland in hooge mate bevorderlijk zijn, indien na zeke-

1) De arbeiders, die, door de ervaring geleerd, allerwege de werkelijkheid door den bedriegelijken schijn van den geldsluier heen beginnen te onderscheiden, zouden voorts zeker niet ontoegankelijk zijn voor het betoog, dat die waardeverhooging onmisbaar is, om het Duitsche bedrijfsleven weder op gang te brengen.

ren tijd de vóór den oorlog geldende pariteit weder kon worden bereikt. Men moet in eene zaak als deze echter niet met wenschelijkheden, maar met mogelijkheden rekenen. En dan betwijfel ik, of de toestand, waarin Duitschland door den afloop van den oorlog is geraakt, het herstel van de markenpariteit op het goudpeil, hetwelk tot Augustus 1914 gold, - waarvoor overigens terugkeer tot den gouden standaard geenszins de voorwaarde zoude behoeven te zijn - in afzienbare toekomst bereikbaar kan doen heeten. Ik kom hierop nog terug.

Van meer belang is de vraag, welke middelen ten dienste staan, om het herstel van den markenkoers te verwezenlijken.

Voorop staat daarbij natuurlijk de eisch, dat onmiddellijk een einde worde gemaakt aan de noodlottige, het economisch leven ondermijnende werkzaamheid der geldpersen, welke, bij een steeds meer slinkenden goederenvoorraad, het bedrag der biljetten van de Reichsbank en der Darlehnskassen sedert het sluiten van den wapenstilstand, toen de inflatie reeds in een vergevorderd stadium was gekomen, nog veel meer dan verdubbelden. Cessante causa cessat effectus.

Om de matelooze geldcreatie te doen ophouden is het natuurlijk allereerst noodig de rijksuitgaven uit de gewone rijksontvangsten te dekken. Zoolang het rijk voortgaat meer uit te geven dan het ontvangt, en het tekort door uitgifte van steeds meer papiergeld te dekken, moet de Duitsche valuta blijven dalen, en eerlang zelfs geheel waardeloos worden.

Wil men echter haar waarde niet enkel op het tegenwoordig peil vastleggen, doch verder verbeteren, dan zal men het bedrag aan papiergeld in het verkeer geleidelijk moeten verminderen. De regeering, welke thans, om in haar behoefte aan betaalmiddelen te kunnen voorzien, tot steeds meerdere papieruitgifte de toevlucht neemt, zal de mogelijkheid om tot de geleidelijke intrekking daarvan over te gaan zich door belasting-heffing moeten verzekeren. Natuurlijk gepaard gaande met de, trouwens uit anderen hoofde reeds onvermijdelijke, inperking der uitgaven van den publieken dienst tot het volstrekt noodzakelijk minimum. Die heffing zal tevens het middel kunnen zijn, om ook die kringen der bevolking, welke de noodzakelijkheid daarvan nog altoos niet genoegzaam blijken te beseffen, te nopen tot zuinigheid. Ver-

mindering der geldcirculatie, welke mede door aanzienlijke stijging der aan overheid en particulieren voor credietverleening gedebiteerde geldrente moet worden bevorderd, gepaard gaande met vermeerdering der beschikbare goederen, moet onvermijdelijk tot rijzing der valuta, verhooging van de koopkracht der mark, leiden. En die uitbreiding van den goederenvoorraad heeft op haar beurt wederom tot voorwaarde, naast herstel en opvoering der productie, zuinigheid in het verbruik.

Deze laatste kan en behoort op nog andere wijze te worden bevorderd. In het algemeen ware het thans voor Duitschland zeker meer dan ooit verderfelijk, het handelsverkeer met het buitenland aan belemmeringen te onderwerpen. Het zal, indien al niet uit beginsel, dan toch noodgedrongen, het beginsel van den vrijhandel moeten aanvaarden. Slechts den invoer van hetgeen voor herstel van zijn bedrijfsleven onnoodig is, van weelde-artikelen derhalve, zal het moeten verhinderen. Protectie kan daarín niet gelegen zijn, mits ook de productie van die goederen in het eigen land wordt tegengegaan. Geen land kan berusten in een toestand, waarbij een deel der beschikbare productieve energie, rechtstreeks of zijdelings, wordt geleid in de richting der voortbrenging van luxe-goederen, terwijl op hetzelfde oogenblik aan het hoogstnoodige in zoo breeden kring een schreeuwend gebrek bestaat. Hier moet, naar het mij voorkomt, met krachtige hand en onverbiddelijk worden ingegrepen[1].

Is het niet onverantwoordelijk, dat in dezen tijd der gruwelijkste verarming, onlangs een stoomboot van Rotterdam naar Hamburg werd bevracht uitsluitend met struisveeren? Een bewijs, dat inderdaad velen zich nog weinig rekenschap geven van wat thans zoowel economisch als sociaal vóór alles noodig is.

Dit klemt te meer, nu, naar luid der jongste berichten

1) Voor zoover het vredestractaat hiertegen geen beletsel vormt. In de komende drie jaren mogen de invoerrechten op allerlei goederen, waaronder zonder twijfel ook luxe-gocderen, tegenover de Entente-landen door Duitschland niet worden verhoogd (art. 269; zie ook art. 268). Dit is, ook van het standpunt der Entente d.m., eene zeer bedenkelijke bepaling, waarvan de schadelijke werking echter wellicht door de verdere Duitsche belasting-wetgeving kan worden tegengegaan.

uit Amerika, de kansen op een ruime crediet-verleening ten behoeve van het herstel van Europa, en met name van de centrale rijken, niet zeer hoog meer kunnen worden aangeslagen. Natuurlijk zou het, ook voor Duitschland, van het grootste belang zijn, indien het de grondstoffen en voedingsmiddelen, welke het noodig heeft om op gang te komen, en die het voorshands niet kan betalen met de producten, welke het gewoon was uit te voeren, op crediet kon ontvangen. Dergelijke credietverleening zoude, mits gepaard gaande aan verwezenlijking der bovengenoemde voorwaarden voor verheffing van het peil der valuta, Duitschland weder op de been kunnen helpen, mits het gedurende den looptijd der credieten zijn productie zoodanig vermocht op te voeren, dat het eerlang een waarde voor export beschikbaar kreeg, voldoende, niet enkel om daarmede te betalen hetgeen het van jaar tot jaar uit den vreemde behoeft, doch tevens om te voorzien in de aflossing der aangegane schuld. Zij veronderstelt derhalve, om te slagen, een snel klimmen van het Duitsche productie-vermogen, in een mate, als slechts bij uiterst toegewijde inspanning van allen bereikbaar ware.

De verwachtingen met betrekking tot den omvang der te verleenen credieten waren overigens m.i. van meet af te hoog gespannen. Men stelt zich deze credieten veelal in den geldvorm voor. Zij zouden echter, om te kunnen helpen, natuurlijk in den vorm van goederen (grondstoffen en voedingsmiddelen) moeten worden verleend, welke goederen thans evenwel nergens in genoegzame mate beschikbaar zijn, doch eerst moeten worden voortgebracht. En het schijnt mij geenszins vast te staan, dat die volken, welke als van zelf hier het eerst in aanmerking zouden moeten komen, ook geneigd zullen blijken om, hetzij harder te werken, of minder te verbruiken, ten einde de aldus beschikbaar komende goederen bij wege van credietverstrekking ter beschikking van het verarmd Europa te stellen. En evenmin, of de ondernemers bereid zullen zijn, de kosten van dit deel hunner productie uit eigen middelen voor te schieten. Doen zij dit niet, of kunnen zij het niet doen, dan zou een valutaleening, gelijk men haar noemt, de inflatie in de credietgevende landen nog verscherpen.

In ieder geval echter is *eenige* credietverschaffing, en wel

zoo spoedig mogelijk, aan landen als Duitschland en Oostenrijk volstrekt noodig, indien men hun volkomen ondergang nog wil voorkomen. Wie ontbloot is van alle grondstoffen, en geen levensmiddelen genoeg heeft om te kunnen bestaan, is natuurlijk ook niet in staat tot vruchtdragenden arbeid. Hier is periculum in mora, en men kan slechts wenschen, dat het op Nederlandsche aanstichting aan de verschillende regeeringen gedaan voorstel in zake het bijeenroepen eener valuta-conferentie, spoedig tot het beoogde doel voeren moge.[1)]

Voor zoover echter de crediethulp te laat mocht komen of onvoldoende blijken, rest aan Duitschland slechts de mogelijkheid zich het onmisbare te koopen tegen afstand, ter aanvulling van hetgeen uit de jaarlijksche opbrengst van zijn arbeid voor dit doel mocht blijken beschikbaar te zijn, van een groot deel der rijkdommen, welke het nog bezit, tot prijzen berekend tegen den koers zijner valuta in het buitenland. Het helpt niet om voor deze harde noodzakelijkheid de oogen te sluiten. Zij zal de verarming, welke door den oorlog intrad, voor allen duidelijk in het licht doen treden.

Inperking, door middel van belasting-heffing en renteverhooging, van de mateloos uitgebreide geldcirculatie; uiterste zuinigheid in alle openbare en bijzondere huishoudingen, en een zoo snel en zoo krachtig mogelijk herstel van de voortbrenging, dit zijn de m.i. eenig doeltreffende middelen om de ingetreden inflatie te bestrijden en het valuta-vraagstuk geleidelijk tot oplossing te brengen. Voor andere landen, die thans in meerdere of mindere mate met hetzelfde euvel te worstelen hebben, geldt natuurlijk hetzelfde. Kunnen deze middelen niet worden toegepast, dan zie ik voor mij geen uitweg, en staat met name de volkomen ineenstorting van het nog voor weinige jaren zoo trotsche gebouw der Duitsche volkshuishouding binnen korten tijd te vreezen. Dat dit, en waarlijk niet voor Duitschland alleen,

1) De bepaling van art. 260 van het verdrag van Versailles, maakt echter medewerking van de Entente bij dergelijke credietoperaties voorshands onvermijdelijk. Dit artikel toch geeft, tot Mei 1921, aan de Commission des Réparations een onbeperkt opvorderingsrecht met betrekking tot Duitsche goederen.

een ramp ware, van grooter omvang en ernstiger aard, dan de economische geschiedenis der laatste eeuwen er een heeft aan te wijzen, zal wel geen betoog behoeven.

Maar indien, omgekeerd, het Duitsche volk de groote gaven van organisatie, energie en algemeene ontwikkeling, waardoor het is gekenmerkt, onverwijld weet aan te wenden ter verwezenlijking dezer doeleinden; wanneer het, met de tanden op elkaar, er zich met alle kracht toe zet, om zich uit de diepte opnieuw omhoog te werken, dan zou het, al zal wellicht de tegenwoordige generatie het doel niet meer volledig bereiken, zijn toekomst, ondanks alles, met vertrouwen tegemoet kunnen zien, ware het niet, dat het bij dezen arbeid een hindernis van onoverkomelijken omvang ontmoet op zijn weg: de schadevergoeding van 150 of nog meer milliarden goud-marken, waartoe het zich bij den vrede heeft moeten verbinden. Zou, zonder den vernietigenden last, welke het daarmede is opgelegd, de met het herstel van het bedrijfsleven weder toenemende uitvoer aan de verbetering zijner valuta ten goede komen, en den invoer van levensbenoodigdheden en grondstoffen voor zijn nijverheid vergemakkelijken, nu zal gedurende lange jaren de uitvoer die werking missen en, quasi kosteloos geschiedend, enkel de schuld van Duitschland aan de Entente verminderen. Hoe het mogelijk zal zijn, om aan het buitenland uit de vruchten van eigen arbeid, na aftrek van wat noodig is om het Duitsche volk zelf, zij het in bescheiden levensomstandigheden, te onderhouden, niet enkel de betaling te leveren, van wat het voor de instandhouding van zijn bedrijfsleven onvermijdelijk van jaar tot jaar moet invoeren, maar bovendien de goederen en diensten, welker waarde, in goud-marken berekend, als afbetaling van een zóó ontzaglijke oorlogs-schatting zal moeten gelden, is niet wel in te zien.

Duitschland kon, volgens Helfferich's berekeningen, in de laatste jaren vóór den oorlog 10 milliard per jaar kapitaliseeren. Laat dit, indien destijds de levensstandaard reeds ware teruggebracht op het peil, dat thans noodzakelijk is geworden, toen tot 15 milliard hebben verhoogd kunnen worden, het productief vermogen van het land is, tengevolge van het verlies, niet enkel van zijn koloniën, doch inzonderheid ook van zeer waardevolle deelen van zijn grondgebied in

Europa; van de bepalingen omtrent de steenkolenlevering aan de landen der Entente; van het verlies zijner handelsvloot; van de in allerlei vorm plaats gehad hebbende kapitaalvernietiging; van den physieken achteruitgang der bevolking door jarenlange ondervoeding - zoozeer verminderd, dat het beschikbaar overschot zijner productie als vrijwel geheel verdwenen moet worden beschouwd. Bij een uiterste inspanning van alle krachten, waarop overigens de verplichting tot het betalen eener zware oorlogsschatting stellig niet gunstig zal inwerken, zou Duitschland, dat immers ook den jaarlijkschen invoer van hetgeen het voor de instandhouding van zijn bedrijfsleven uit den vreemde moet betrekken uit de vruchten van zijn jaarlijkschen arbeid moet betalen, in een tijdvak van stel 30 jaren, wellicht nog een oorlogsschatting van 40 milliard, volgens Keynes' berekening, kunnen voldoen. Doch de schatting, welke het thans heeft moeten op zich nemen, gaat in ieder geval zéér verre zijn krachten te boven.

Men kan slechts hopen, dat Duitschland's vijanden eerlang tot het inzicht zullen komen, dat waar niet is, ook de keizer zijn recht verliest, en dat reeds hun eigen belang verbiedt, in een tijd waarin elk beschikbaar deeltje productieve energie dringend noodig is om de verloren welvaart geleidelijk weer te herstellen, een zoo krachtige economische gemeenschap als Duitschland tot ondergang te brengen. Zoo niet, dan zal een aanzienlijk deel der Duitsche bevolking, wil het niet van honger en gebrek omkomen, moeten emigreeren. Te denken valt daarbij zeker allereerst aan Rusland, wanneer daar eenmaal weder geordende toestanden zullen heerschen. De toekomst van Rusland bergt ongetwijfeld economisch nog onbegrensde mogelijkheden in haar schoot. Men moet echter de bezwaren eener millioenen-emigratie, welke, naast menschen, en van de energiekste, ook onvermijdelijk kapitaal onttrekt aan het moederland, niet onderschatten. Ook is het minstgenomen twijfelachtig, of zij reeds in de naaste toekomst en op afdoende schaal mogelijk zoude zijn. Dat overigens het verhaal der oorlogsschatting op de achterblijvenden dan nog zooveel te minder mogelijk zoude blijken, behoeft wel geen betoog.

Op een spoedige, grondige, herziening van de zoo moeitevol tot stand gekomen tractaten van Versailles en St. Germain te vertrouwen, ware allicht zich schuldig maken aan een

ongemotiveerd optimisme. Echter is door eene zeer gematigde toepassing van den inhoud dier tractaten reeds iets te bereiken. Naast de uiteindelijke afwikkeling van het bolsjewistisch avontuur moet men in ieder geval deze matiging beschouwen als de voornaamste voorwaarde voor het herstel van eenigermate bevredigende toestanden in ons ongelukkig werelddeel.

Utrecht, Januari 1920.
C.A. VERRIJN STUART.

Indonesische grondrechten en Nederlandsche juristen.

De onlangs verschenen brochure van den Leidschen hoogleeraar van Vollenhoven over den Indonesiër en zijn grond verdient èn vanwege het onderwerp èn vanwege de wijze van behandeling in hooge mate de aandacht van allen, die belang stellen in onze agrarische politiek in Ned.-Indië. Zij is vooral van beteekenis voor de drie categorieën van landsdienaren, die ambtelijk betrokken zijn bij de samenstelling der wettelijke voorschriften en bij de toepassing daarvan in de praktijk: de bureau-ambtenaren, de bestuursambtenaren en de rechterlijke ambtenaren.

Tegen de eerstbedoelde categorie: de ambtenaren die op de Haagsche en Buitenzorgsche bureaux de grondslagen ontwerpen van onze agrarische politiek in Indië, richt de Leidsche hoogleeraar een aanval van buitengemeene heftigheid. Wil men in onze koloniale literatuur een voorbeeld zoeken van een soortgelijken aanval, soortgelijk niet alleen in scherpte maar ook in gloed en talent, dan zou men moeten teruggaan tot den Max Havelaar: een boek waaraan de Leidsche brochure in zoo menig opzicht doet denken.

Als een striemende zweepslag klinkt aan het slot van den Havelaar de vraag of het met 's Konings wil is dat daarginds dertig miljoen onderdanen worden mishandeld en uitgezogen in zijn naam. Men hoort de echo van dit geluid in de Leidsche brochure in de stellingen dat aan de inheemsche bevolking ‘een eeuw van onrecht’ is gepleegd (blz. 59), dat onder haar ‘eene economische verwoesting’ is aangericht (blz. 16), dat ‘rechtskrenking op rechtskrenking is gestapeld’ (blz. 16) en dat ‘het rechtsbelang van zeven

en veertig miljoen Indonesiërs' bedreigd wordt (blz. 117).

De bureau-ambtenaren, zooals Prof. van Vollenhoven die ziet, het zijn de Slijmeringen en Droogstoppels van den Max Havelaar, vastgeroest in verouderde begrippen en in een star zelfzuchtig conservatisme. Weliswaar wordt in het begin en aan het slot der brochure verklaard dat de bedoelingen der Indische Regeering onbaatzuchtig zijn en het daglicht mogen zien, dat de oorzaak van het agrarisch onrecht den Indonesiër aangedaan niet schuilt in onwil, doch in waanweten, maar uit het geheele betoog blijkt duidelijk dat dit toegeeflijk oordeel misschien wel geldt voor de Regeering, maar niet voor de bureau-ambtenaren die haar voorlichten.

Deze toch zoeken hun doel te bereiken langs gluiperige sluipwegen (blz. 78, 79) maken zich schuldig aan kunstgrepen (blz. 72) ja zelfs aan brutale mystificaties (blz. 77), zij zondigen niet uit eenvoud des harten maar uit boos opzet (blz. 79), zijn bezield door vijandige willekeur (blz. 112) en worden ten slotte vierkantweg beschuldigd van kwade trouw (blz. 75). Worden hunne voorstellen wet dan zal niet de eer van ons inzicht maar de eer van ons karakter worden aangetast (blz. 121). Volgens de schildering van Prof. van Vollenhoven heeft men in den bureaustand weinig minder te zien dan een pandaemonium bezield met bloeddorstige wraakgierigheid tegenover den onschuldigen Indonesiër.

En andermaal doet de Leidsche hoogleeraar denken aan den Havelaar, waar hij de bureauhelden van het tooneel wil doen verdwijnen en elders 'een prachtig heenkomen bezorgen desnoods met toekenning van een hoogen rang en een gouden pajong tot aan gene zijde des grafs' (blz. 117). Korter en krachtiger, minder hoffelijk maar overigens volkomen analoog in de welgemeende bedoeling is het afscheidswoord aan Droogstoppel: Stik in koffie (inkt!) en verdwijn!

Dit alles verhoogt ongetwijfeld het pikante van de lectuur der Leidsche brochure. Toch vraagt men zich onwillekeurig af of het wel noodig was het requisitoir tegen de bureaucratie te stellen in zulke scherpe bewoordingen, of het effect niet verhoogd zou zijn geworden door eene meer rustige woordenkeuze? En ook hier geeft wederom de Max Havelaar het antwoord: 'Evenals iemand die roept: houdt den dief', zoo heet het aan het slot van dit boek, 'zich weinig

bekommert om den stijl van zijne geïmproviseerde toespraak aan 't publiek, is het ook mij geheel om 't even hoe men de wijze zal beoordeelen waarop ik mijn: houdt den dief, heb uitgeschreeuwd.' Plaatst men deze opmerking in gedachte als motto boven den klewangwettenden krijgszang van Prof. v. Vollenhoven, dan zal men dien in het ware licht kunnen bezien. Want dan wordt de vorm bijzaak, de strekking hoofdzaak en kan men zich met volle aandacht wijden aan de vraag welke die strekking is.

Zij is - en wederom, zie Havelaar! - in vier woorden weer te geven: de Javaan, neen, ditmaal de Indonesiër, wordt mishandeld.

Mishandeld, niet door de knevelzucht zijner eigen hoofden, maar door de letter van onze agrarische wetsvoorschriften, ontworpen of samengesteld door bureau-ambtenaren, die geen flauw begrip hebben van den aard en het karakter der inlandsche grondrechten. Het is in het bijzonder de z.g. domeinverklaring, het pertinente voorschrift dat alle grond waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein is van den staat, die in dit geval de bron is van alle kwaad, de 'baarlijke duivelin' (blz. 59) die de economische verwoesting onder de bevolking heeft bewerkt.

Prof. v. Vollenhoven heeft zich steeds met nadruk verzet tegen deze domeinverklaring, die tot dusver alleen voorkwam in het z.g. Agrarisch (Koninklijk) Besluit en het kan ons niet verbazen dat zijn toch al niet koudbloedig temperament aan het koken is geraakt toen hij moest ontwaren dat de Minister van Koloniën Pleijte het voorstel deed die domeinverklaring niet alleen te handhaven, maar daaraan zelfs de allerhoogste sanctie te geven door haar over te brengen van het agrarisch Koninklijk besluit naar de Indische grondwet: het Regeeringsreglement.

Nu vormt onze koloniale agrarische rechtsliteratuur, zooals bekend, een doolhof van onderling tegenstrijdige opvattingen en interpretaties. Over het nut en de noodzakelijkheid der domeinverklaring zijn de bekwaamste geleerden het oneens. Welke wijsheid men ook over deze 'juridische fictie'[1] zou

1) Zoo noemde de Minister van Bosse de domeinverklaring, zie Domeinnota blz. 16.

willen verkondigen, men kan er zeker van zijn: ‘straks komt een wijzer die 't wegredeneert’. In deze omstandigheden doet de leek die zich zijner incompetentie volkomen bewust is, verstandig zijn hand niet in dit wespennest te steken. Dit is dan ook niet noodig voor het doel van deze regelen die, zooals nader blijken zal, beöogen de zaak meer van de practische dan van de formeele zijde te bezien. Volstaan moge dan ook worden met eene enkele opmerking over de domeinverklaring, niet uit een juridsch maar uit een practisch staatkundig oogpunt.

Het begrip van een staatseigendom van den Indischen bodem dateert uit de tijden toen Raffles en, na hem, van den Bosch dat begrip noodig meenden te hebben voor de invoering van landrente-en cultuurstelsel. Het is voor 't eerst wettelijk geformuleerd door den Minister de Waal toen hij den Indischen bodem ging openstellen voor de particuliere landbouw-idustrie. De domeinverklaring hing dus samen met en maakte min of meer een onderdeel uit van de agrarische exploitatiepolitiek, die, hetzij dan in het belang van den Staat, hetzij in het belang van particulieren, gedurende nagenoeg de geheele 19e eeuw door ons in toepassing is gebracht, een politiek waarbij Indië tot op zekere hoogte beschouwd werd als een vermogensobject van den Nederlandschen Staat.[1)]

Sinds zijn de toestanden en daarmede de politieke inzichten echter belangrijk gewijzigd. Onze koloniale staatkunde is eene nieuwe phase ingetreden; zij beöogt niet langer in hoofdzaak exploitatie ten bate van Staat of particulier, maar onwikkeling ten bate en in het belang van de inheemsche bevolking; het einddoel dat men wil trachten te bereiken is de toekenning aan de kolonie van den hoogst mogelijken graad van politieke, economische en finantieele zelfstandigheid. Als belangrijke schreden in deze richting kunnen o.a. genoemd worden de decentralisatie wetgeving van 1903, de erkenning van de rechtspersoonlijkheid van Nederl.-Indië in 1912 en de instelling van den Volksraad in 1916. En al

1) Van de zijde van hen die zich van den aanvang af tegen de domeinverklaring verzetten werd o.a. opgemerkt dat deze verklaring zeker kracht zou kunnen bijzetten aan het gevoelen van de partij die meende dat zij ‘Java als ééne groote pachthoeve beschouwen mag’. Handelingen Tweede Kamer. Bijl. 1868-69 blz. 1349.

moge het tempo waarmede in de nieuwe richting wordt voortgegaan sommigen nog niet kunnen bevredigen, het valt niet tegen te spreken dat de exploitatiepolitiek heeft afgedaan en dat onze koloniale staatkunde eene nieuwe periode is ingetreden: die der *ontvoogding*.

Ligt het nu niet geheel in de lijn van deze ontvoogdingspolitiek, zoo zou men willen vragen, om de domeinverklaring, stammende uit en herinnerende aan de exploitatieperiode te schrappen uit de rij onzer koloniale rechtsformules?

Prof. v. Vollenhoven betoogt dat de domeinformule voor de praktijk onzer agrarische politiek zonder bezwaar gemist of door doelmatiger voorschriften vervangen zou kunnen worden. Is dit juist, welke reden kan er dan nog bestaan voor den Nederlandschen voogd om te blijven vasthouden aan eene juridische fictie die schimmen oproept uit een tijdvak dat thans voorgoed tot het verleden behoort? Wordt het in ieder geval geen tijd de hoofdbeginselen van onze koloniale wetgeving en daaronder de domeinverklaring te herzien in het licht van het nieuwe stelsel van politieke ontvoogding?

Hoe dit zij, de geschiedenis van de domeinformule zooals Prof. v. Vollenhoven die schildert, is weinig anders dan *l'histoire d'un crime*. En al moge het tafereel dat hij ons voorhoudt nu en dan doen denken aan een Rembrandtiek schilderij met zijne zeer schelle licht- en zeer donkere schaduwpartijen, het laat op den onbevangen lezer ongetwijfeld den eindindruk achter dat bij de samenstelling en interpretatie onzer agrarische wetsvoorschriften meermalen - en, zooals nader blijken zal, niet alleen op de bureaux - zwaar gezondigd is tegen de inheemsche rechtsopvattingen.

Dit alles, en vooral de gestie der bureaux geldt echter in hoofdzaak onze geschreven wetgeving, de formuleering onzer rechtsbeginselen. Die formuleering is ongetwijfeld van groot belang. Maar voor den toestand zooals die zich ten slotte ter plaatse zal ontwikkelen is zij niet de eenige, noch zelfs de voornaamste factor. Wie gelegenheid gehad heeft èn de samenstelling van wetsbepalingen op de bureaux èn de practische toepassing dier bepalingen op het terrein van nabij te mogen gadeslaan, zal vooral getroffen zijn door de geweldige klove die dikwerf gaapt tusschen de theorie der bureaux en

de praktijk van het terrein. En hij zal ten slotte tot de min of meer verrassende ontdekking komen dat het karakter van onze koloniale politiek zich niet, althans niet in hoofdzaak afspiegelt in het papieren geraamte, geconstrueerd op de bureaux en tentoongesteld in onze staats- en bijbladen maar bovenal in het lichaam van vleesch en bloed, het levend organisme, gevormd in en door de praktijk.

De argelooze lezer die uit onze geschreven wetgeving, allereerst uit het Indisch Regeeringsreglement, zich een oordeel zou willen vormen over onze politiek ten aanzien der inlandsche bevolking, zal met groote voldoening ontwaren dat deze bevolking, behoudens hooger toezicht, gelaten wordt onder de onmiddellijke leiding van hare eigen hoofden (art. 67 Reg. Regl.); dat aan de inlandsche gemeenten, eveneens onder zeker voorbehoud, de regeling wordt gelaten van haar eigen huishoudelijke belangen (art. 71 Reg. Regl.): dat geenerlei afstand van grond inbreuk mag maken op de rechten der bevolking (art. 62 Reg. Regl.); dat recht gesproken wordt met inachtneming van de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der inlanders (art. 75 Reg. Regl.); dat in den druk der heerendiensten, zoo op Java als daarbuiten, voortdurend eene trapsgewijze vermindering wordt gebracht (art. 57 Reg. Regl.); dat door den Gouverneur-Generaal gezorgd wordt voor het oprichten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking (art. 128 Reg. Regl.); dat de slavernij is afgeschaft en den slavenhandel verboden (art. 115 Reg. Regl.) enzoovoorts, enzoovoorts. Maar komt die argelooze lezer in de desa en geeft hij zich rekenschap van de wijze waarop deze voorschriften gedurende een halve eeuw en langer in praktijk zijn gebracht, dan leert hij beseffen dat het papieren beeld in menig opzicht contrasteert met de werkelijkheid en dat voor de meest betrokken partij: de inheemsche bevolking, het zwaartepunt van onze wetgeving gelegen is, niet in het schriftelijk omhulsel der wetsbepalingen maar in den innerlijken kern, den geest waarmede zij practisch worden toegepast.

Stelt men zich bij de lezing van Prof. van Vollenhoven's brochure op dit standpunt dan zal men ook het zwaartepunt van dit betoog niet langer zoeken in het snelvuur gericht tegen den wetgevenden arbeid der bureau-ambtenaren

(zij rusten in vrede!) maar in de vraag hoe de hoogleeraar zich voorstelt de practische uitvoering onzer nader vast te stellen wetsbepalingen in juiste banen te leiden.

En hiermede komen wij aan het arbeidsveld en de taak van de beide andere categorieën van landsdienaren, die ten nauwste betrokken zijn bij de beschouwingen en denkbeelden van Prof. van Vollenhoven: de besturende en de rechterlijke ambtenaren.

De bestuursambtenaren, dit zij al dadelijk geconstateerd, hebben niet te klagen over gemis aan waardeering van de zijde van den Leidschen hoogleeraar. Natuurlijk hebben ook zij wel een en ander op hun geweten maar het ontbreekt toch niet aan *bonnes marques*. De regelen in Djambi, later ook in Riouw, gesteld inzake de bevolkingsrechten op bouwvelden doen 'verkwikkend' aan, laten die rechten 'in een helder en geheel natuurlijk verband' en zullen 'ook aan de hoofden en dorpers volkomen duidelijk' wezen (blz. 47). De Djambische regelen voor de inheemsche rechtspraak geven 'een zoo loyale en leerzame erkenning van de inlandsche rechten die volgens de bureau-ambtenaren niet bestaan, en eene meestal zoo practische oplossing voor hunne hanteering, dat men deze met heel wat meer vrucht zou nabootsen dan de voorschriften voor Java' (blz. 95). In Bali is de eerste poging tot verbetering van de afbakening der subjectieve rechten der bevolking gedaan door 'een bestuursambtenaar met open oog voor het volksleven' (blz. 50). Het onderzoekingswerk op het eiland Lombok ingesteld inzake de grondrechten was 'kranig werk' (blz. 40). In den tijd toen landrente en dwangcultuur aller aandacht eischte, waren de controleurs schatkist-ambtenaren; in later tijd zijn zij 'de rechte voorsprekers en beschermers der bevolking geworden' (blz. 48). Sinds 1874 is aan de instructie voor erfpachtsaanvragen in de buitengewesten door het binnenlandsch bestuur 'eene tactrijke uitvoering' gegeven (blz. 73). De negatie door de overheid van het beschikkingsrecht der bevolking zou het belang van Indië's bodem en onze eigen economische wenschen lijnrecht tegenwerken' zoo de practijk der controleurs niet wijzer ware dan de doctrine der bureaux' (blz. 80). Wel brengt de domeinverklaring de klaarste breinen, ook onder de bestuursambtenaren, in ver-

doling maar hun uiteenzetting van geconstateerde beschikkingsrechten op den grond is ‘een goudmijn’ (blz. 103) - een goudmijn waarvan onzerzijds zonder overdrijving kan worden geconstateerd dat zij zeker nimmer tot vruchtbare exploitatie zou zijn gekomen zonder het krachtig initiatief en het onvermoeid doorzetten van Prof. van Vollenhoven.

Men ziet: de bestuursambtenaren komen er, onder het scherpe ontleedmes van den Leidschen hoogleeraar, heel wat beter af dan hunne collega's van de pen. Welke taak zal nu voor deze bestuursambtenaren zijn weggelegd bij de practische toepassing van het stelsel door Prof. van Vollenhoven aanbevolen tot wederopbouw van onze zoo leelijk uit het lood gezakte agrarische politiek?

Allereerst zal voldaan moeten worden aan een negental ‘eischen der practijk’ door Prof. van Vollenhoven opgesomd (blz. 29). Hoe en door wie zal aan die eischen moeten worden voldaan? Niet door ‘decreteeren’ want dit zou, als zijnde de taak der bureaux, op algeheele mislukking uitloopen. Hoe dan? Door middel van agrarische reglementen die blijkbaar samengesteld zullen moeten worden door de bestuursambtenaren. Dus reglementeeren zonder decreteeren. Nu zijn de ‘eischen der praktijk’ gesteld in zeer algemeene en vage bewoordingen; de ambtenaren zullen, door middel van die reglementen, te zorgen hebben dat het Indonesisch grondbezit ‘zoo spoedig mogelijk een recht van vrije beschikking zal worden’; dat ‘lichtvaardige vervreemding van akkers aan niet-Inlanders moet worden tegengegaan’; dat ‘verbrokkeling van grondbezit worde tegengegaan’; ‘dat het verbinden van akkers voor schuld worde geleid in goede banen’; dat de ‘nog gangbare eigen richting worde tegengegaan’ enz. enz. En nu is het duidelijk dat de practische uitvoering van al deze voorschriften zich eenvoudig zal oplossen in een niet te vermijden strijd van meeningen omtrent de vragen: wat verstaan moet worden onder ‘vrij genot en vrije beschikking’; wat onder ‘lichtvaardige vervreemding van akkers’; wat onder ‘verbrokkeling van grondbezit’; in welke ‘goede banen’ het verbinden der akkers moet worden geleid; hoever gegaan moet worden met het tegengaan van ‘eigen richting’ enz.

Zal de reglementeering der negen eischen van praktijk de

bestuursambtenaren reeds voeren op een terrein vol voetangels en klemmen, hun taak krijgt het karakter van een ‘puzzle’ wanneer men kennis neemt van een tienden eisch door Prof. van Vollenhoven in zake onze practische agrarische politiek aan die negen voorschriften toegevoegd. Dat tiende gebod is kortweg dat wij onze handen ‘thuis moeten houden’, eene uitdrukking die men in de Leidsche brochure herhaaldelijk aantreft en waarmede bedoeld wordt dat niet storend mag worden ingegrepen in het natuurlijk ontwikkelingsproces van het inlandsch adatrecht. Dat ontwikkelingsproces toch zal zich, volgens Prof. van Vollenhoven, indien wij slechts de handen thuis houden, bewegen in een lijn ‘om economische en juridische redenen door ons gewenscht’. De theorie is zeker fraai. Maar in de praktijk zal juist omtrent hetgeen economisch en juridisch ‘gewenscht’ moet worden geacht, het grootste verschil van gevoelen blijken te bestaan.

Om één enkel voorbeeld te noemen: het communaal grondbezit. Prof. v. Vollenhoven is hiervan geen onverdeeld bewonderaar; hij noemt het ‘een verward, achterlijk instituut’, - ‘geen adat-inzetting, maar een schepping van landrente- en cultuurstelsel, door de bureaux met gretigheid aanvaard’, (blz. 42). Nu is het voldoende bekend dat dit onvriendelijk oordeel lang niet algemeen gedeeld wordt en nog onlangs op de vergadering van het Ind. Genootschap van 16 Januari j.l. bleken b.v. Prof. Niermeijer's wenschen in dit opzicht te gaan in eene richting vrij wel tegengesteld aan die van Prof. van Vollenhoven.

Bij die gelegenheid betoogde de laatste dat een toevallige theorie gehuldigd door een toevallige groep bestuursambtenaren de richting niet mag aangeven voor de te volgen agrarische politiek.

Maar wat moet nu de bestuursambtenaar doen die, op op het terrein aangekomen, constateert dat de bevolking zich schaart aan de zijde van Prof. Niermeijer en de toevallige theorie der toevallige groep bestuursambtenaren? Houdt hij zijn handen thuis dan zal het grondbezit zich ontwikkelen in eene richting door Prof. van Vollenhoven niet ‘gewenscht’. Houdt hij zijn handen niet thuis dan zal hij handelen in strijd met Prof. van Vollenhovens tiende gebod.

Geeft men zich nu bovendien nog rekenschap van het onzeker, zwevend en min of meer kameleontisch karakter van de inlandsche adat[1)] dan wordt het duidelijk dat ook bij de uitvoering van Prof. van Vollenhoven's programma voor de toekomst het ‘schriklijk pleit’ nog nìet volstreden, het agrarisch onweer niet van de lucht zal zijn. De hoogleeraar heeft dit zelf gevoeld en geeft daarvan blijk bij het opnoemen van drie algemeene consideratiën die bij de uitvoering van zijn programma in het oog gehouden moeten worden (blz. 120). Die consideratiën zijn:

1°. dat wetgeven in een tropisch land nu eenmaal zeggen wil: de laagontwikkelde en de hoogontwikkelde, de achterlijke en de vergevorderde toestanden, rechten en wenschen die elkaar gedurig kruisen, brengen in één harmonisch verband waarbij geen van beide aan de andere groep wordt opgeofferd. ‘Gesteld dus al, dat gronduitgifte en ontginningsregeling op de basis der volksinzettingen niet aanstonds overal vlot mocht loopen - dan is men er niet af met te bewijzen dat voor gouvernement en particuliere industrie (ruw gezegd: voor de belangen der kolonisten) de oude toestand, die de bevolkingsrechten negeerde, nuttiger was’.

Of het ooit mogelijk zal blijken, onder welke hemelstreek, in welk land, onder welk volk dan ook, de verschillende onderling tegenstrijdige belangen, rechten en toestanden samen te brengen in één harmonisch verband, moet, gelet op de ontwikkelingsgeschiedenis der geheele menschelijke maatschappij, ten zeerste betwijfeld worden. Ook al verhuizen de bureauheeren naar betere gewesten en ook al houden wij onze handen thuis, strijd zal niet te vermijden zijn. Maar ten volle kan worden ingestemd met Prof. van Vollenhoven's conclusie dat bij de vraag of de nieuwe toestand in zake de agrarische politiek in Indië nuttiger zal zijn dan de oude, niet alleen gelet moet worden op de belangen van Gouvernement en particuliere industrie maar in de allereerste plaats op die van de inheemsche bevolking. Ook dit ligt geheel in de lijn der ontvoogdingspolitiek.

De tweede consideratie is dat de te treffen voorzieningen

1) Van den Bosch vergeleek de adat met een klomp was die men naar verkiezing kneden en van vorm veranderen kan; zie van Deventer Landelijk Stelsel II: 259.

zoodanig behooren te zijn dat zij aansluiten op de loffelijke zelfbestuurspolitiek der laatste twintig jaar en dat onze domeinverklaring en agrarische finesses ‘nooit een bruikbare grondvest zullen worden voor regels die de landschapsbestuurders zelf met ontwikkelde helpers, zij het onder deskundig toezicht, zelfstandig toepassen’. Ook hiermede kan in hoofdzaak worpen ingestemd. Maar ook hier zal alles afhangen van de practische uitvoering. De bewoordingen toch geven vrijheid om al naar gelang zulks met eigen inzicht strookt, de handen thuis te houden (regeling door de landschapsbestuurders zelven) dan wel de handen uit te steken (ontwikkelde helpers, deskundig toezicht). Of hierdoor de bestaande onzekerheid en onrust voorgoed zullen worden weggenomen, moet al wederom betwijfeld worden.

De laatste, uit een practisch oogpunt ongetwijfeld verreweg de meest belangrijke, helaas uit datzelfde oogpunt ook verreweg de meest bedenkelijke van Prof. van Vollenhoven's algemeene consideratiën is deze, dat van de nieuwe agrarische voorschriften, ook waar zij de rechten der bevolking raken, ‘uitdrukkelijk het uitleggen en toetsen zal moeten worden opgedragen aan de rechterlijke macht’ en dat aan de bevolking en zelfs aan anderen het recht moet worden toegekend zich tegenover de Staats- of bijblijden te beroepen ‘op den zelfstandigen rechter’.

Hij die het pakkend betoog van den Leidschen hoogleeraar aandachtig gevolgd heeft en sterk onder den indruk is gekomen van de kracht van het aangevoerde feitenmateriaal, wrijft zich de oogen uit bij het lezen van deze conclusie. Het geheele betoog toch is een schier doorloopend zondenregister van juristen en rechterlijke ambtenaren en hunne spitsvoudige, averechtsche en dikwerf onderling tegenstrijdige beslissingen op agrarisch wetgevend gebied.

Tegenover den eenen rechter die van eene herverdeeling van persoonlijke akkers, zelfs bij gemeenschappelijke ontginning, niet wil weten, staat de andere rechter die den omhaal van een Mohammedaansch bruikleencontract tusschen den ontginner en zijne desa phantaseert om toch maar aan den eisch der ontginnigsordonnantie te ontkomen (blz. 23) - De rechtskundige landraadpresidenten die met 1871 voor 't eerst ten tooneele verschijnen, geven ‘de eerste twintig

jaren nergens aandacht aan het adat-grondenrecht; van on-Europeesche rechten als beschikkingsrecht, genotrecht, voorkeursrecht heeft geen hunner ooit gehoord en de rechter die ze ontmoet, herkent ze niet'. Een hunner heeft zelfs den moed het doodgewone verschijnsel van grondverpanding te loochenen 'omdat pandrecht in ons burgerlijk wetboek beperkt is tot roerend goed'; daarentegen zijn de heeren 'bizonder knap in wat het adatrecht niet kent en niet kennen kan'. Van den inhoud van het grondbezit hebben zij geen notie en trachen dit vrij te maken op eene wijze die geheel strijdt met de inheemsche rechtsopvattingen (blz. 25). - Wie fluisterde aan den Minister Fransen van den Putte het onzalig denkbeeld in om de akkerrechten der Indonesiërs in te ruilen voor ons Europeesch eigendomsrecht? De zeer bekwame jurist Mr. Kappeyne van de Coppello (blz. 33). - Waar en wanneer werd, in dezelfden gedachtengang, het denkbeeld geöpperd om inzake de rechten van den inlander op den grond 'frischweg den knoop door te hakken' en den inlander te begiftigen met ons eigendomsrecht dat in zoo menig opzicht afwijkt van de inheemsche rechtsbegrippen? Drie jaar geleden op eene vergadering der Nederlandsche *Juristen*vereeniging (blz. 34). - Hoe is onzekerheid gebracht in een ouden adatregel over familiebezit van gronden? Door de schuld eener landsraadjurisprudentie (blz. 40). - Waaraan ontleent het rijk, kostbaar, prachtig 'materiaal' van het Eindrésumé van het grondrechten-onderzoek vooral zijn waarde? Hieraan dat het niet is bewerkt met 'de noodige rechtskennis' welke op de Indische Juristenvereeniging door een der medewerkers blijkbaar werd gewild (blz. 49). - Wie kenteekende het akkerbezit van den Javaan wegens de opeischbaarheid als een Romeinsch rechterlijk 'bezit ten bede' en construeerde zoodoende 'met drie woordjes onrecht tot recht'? Het was ditmaal geen rechterlijk ambtenaar doch een controleur. Maar een controleur - en dit kenmerkt het geval - een controleur die, bij hooge uitzondering, 'den titel rijk was van meester in de rechten'. (blz. 52). - Wie komt op een goeden dag met 'het nieuwtje' dat de grond der vrije desa's geen landsdomein zou wezen? Niemand minder dan de bekwame beoefenaar van het agrarisch recht, tevens bekwaam jurist Mr. C.Th. van Deventer. (blz. 56).

- Wanneer en hoe wordt de ‘kostelijke’ leer verkondigd dat het tot vrome stichting maken van een stuk grond b.v. van een moskee, alleen kan uitgaan van de regeering, daar het Gouvernement eigenaar is van alle bouwvelden? In 1904 in een vonnis van den door een rechtsgeleerde voorgezeten Bandongschen landraad (blz. 57). - Door wie wordt in 1895 het landsdomeinrecht beurtelings als publiek- en privaatrecht gekenteekend? Door het allerhoogste Indische Rechtscollege: Het Hooggerechtshof van Ned.-Indië en zulks nog wel in een en hetzelfde arrest (blz. 57). - Waar is, geheel ten onrechte, als uitgemaakt aangenomen dat over heel Indië de bouwvelden, woonerven enz. der Indonesiërs mogen worden omschreven als ‘tot het Landsdomein behoorende gronden waarop Inlandsche gebruiksrechten worden uitgeöefend’? In de door ongetwijfeld bekwame juristen samengestelde artikelen 424 en 425 van het Indisch Strafwetboek (blz. 57). - Wie wil de in beginsel zoo heilzame woorden dat ‘de regten der inlandsche bevolking (moeten) worden geëerbiedigd’ geschrapt zien uit de domeinformule? De uit juristen samengestelde Staatscommissie voor een geunificeerd Burgerlijk Wetboek (blz. 62). - Wie noemde op grond der domeinformule alle Indonesische akkerbezitters ‘bezitters te kwader trouw’? Niemand minder dan de deken der Amsterdamsche balie (blz. 62). - Wie verklaren dat voor een recht tot ontginning en voor een dorpsrecht op woeste gronden hun rechtsgeleerdheid staat men open mond? Juridische kopstukken als Mrs. Godefroi en Pijnappel (blz. 69.) - Waar werd uitgemaakt door eene spitsvoudige redeneering dat beschikkingsgrond identiek zou zijn met akkers, woonerven, enz.? Al wederom in de bijeenkomsten der Indische *Juristen*vereeniging (blz. 76). - Wie verkondigt dat grond in bijna volledig eigendom bezeten, welke extra commercium zoude zijn, een begrip is dat niet gemakkelijk te vatten is?’ De rechtsgeleerde Directeur van Justitie (blz. 96). - Wie van de lange rij koloniale specialiteiten die zich op argrarisch gebied bewogen, vindt het meeste waardeering bij Prof. van Vollenhoven? Aan wien is het te danken dat het onrecht aan de woeste gronden gepleegd niet ouder is dan een halve eeuw? Aan den niet-jurist Baud; aan ‘Baud als hoofdambtenaar’, aan ‘Baud als landvoogd ad interim’, aan ‘Baud

als Kamerlid' (blz. 65, 75). En wie, om een einde te maken aan deze opsomming, eentonig als Saïdjah's buffelverhaal, wie deed twee jaar geleden een voorstel 'om al wat tot heden een bederf en mislukking is gebleken te gaan vastleggen in onvergankelijk wetsgraniet', (blz. 1) een voorstel dat, zoo het wet wordt, 'de eer van ons karakter' zal aantasten (blz. 121)? De in de rechtsgeleerdheid doorkneede Minister van Koloniën Mr. Th.B. Pleyte.

Dit zijn de feiten. Wat daaruit te concludeeren? Eilacie; er is geen andere conclusie mogelijk dan dat de bureaumannen, de schriftgeleerden, kinderen in de boosheid zijn vergeleken bij de rechtsgeleerden. Dat het kwaad door de eersten gesticht *op papier*, in het niet zinkt bij dat, gesticht door den laatsten *op het terrein*. En dat men zijn hart moet vasthouden bij de gedachte dat voortaan de Indonesiër, wil hij recht zoeken bij aanslagen op zijne agrarische belangen, zal worden overgeleverd aan de rechtsopvattingen van onze juristen.

De rechtsopvattingen. Omtrent de goede trouw, den ernstigen wil, het eerlijk plichtsbesef dezer juristen, dit zij met nadruk vooropgesteld, bestaat niet de minste of geringste twijfel. Maar de studie van Prof. van Vollenhoven's brochure wekt bij den onbevangen lezer een, door den schrijver wellicht niet bedoeld, zeker niet uitgesproken maar niettemin bij den lezer telkens weder opkomend vermoeden. En dat vermoeden is dat er iets hapert aan de academische opleiding onzer juristen. Het brein van onze studenten in de rechtsgeleerdheid, zoo is de conclusie die zich onwillekeurig aan ons opdringt, wordt tijdens hunne academische studiën zoodanig afgekookt in het mixtum compositum van Westersche (zoo Romeinsche als hedendaagsche) rechtsopvattingen, dat hun juridisch denkvermogen voor den ganschen verderen duur van hun leven daardoor volslagen wordt beheerscht. Aangekomen op het terrein van een Oostersch volk, met Oostersche opvattingen en rechtsbegrippen is het hun niet mogelijk zich los te maken van het alleenzaligmakende der Westersche theoriën en rusten zij niet voordat de Oostersche rechtsbegrippen zoodanig gefatsoeneerd, verwrongen en verknipt worden dat zij eenigermate passen in het raam der Westersche instellingen. Prof. van Vollenhoven

erkent dit met zoovele woorden. ‘Indien Indonische rechten op bouwvelden - zoo schrijft hij (blz. 20) - vergelijkbaar schenen met welbekende Europeesche rechten, werden ze gaarne ontzien. Maar zoo dikwijls het Indonesisch akkerrecht in het Europeesche begrip niet paste, wisten, zonder eenig onderzoek, wij het beter en gingen er aan knoeien’.

Tegelijk dringt zich de gedachte op dat zij die niet het slachtoffer zijn geweest van deze eenzijdige juridische voorbereiding, speciaal de bestuursambtenaren, op datzelfde terrein aangekomen, veel meer onbevangen staan tegenover de inheemsche volksopvattingen en daaraan beter recht doen wedervaren dan de door hunne opleiding min of meer benevelde en niet meer tot onbevangen oordeel bekwame rechtskundigen. De niet gestreng juridisch opgeleide bestuursambtenaren, zij zijn in deze materie, zoo men wil, de armen van geest. Maar juist daarom is het hen nu en dan gegeven de goddelijke waarheid te zien.

Mag een en ander als juist worden aangenomen dan is tevens verklaard waar men den dieperen ondergrond heeft te zoeken van de door Prof. van Vollenhoven geconstateerde mislukkingen in ons agrarisch beleid. Dan verschijnen de de begane fouten in een ander licht. Dan rijst het vermoeden, dat de schuld niet ligt aan het waanweten, de vijandige gezindheid, de kwade trouw der bureau-ambtenaren, nòch aan de bemoeizucht van bestuursambtenaren die hunne handen niet thuis kunnen houden, maar bovenal aan den door hunne opleiding verduisterden blik van onze juristen. De bron van het kwaad moet dan gezocht worden niet, althans niet in hoofdzaak, op de Haagsche of Buitenzorgsche bureaux, nòch in onze geschreven wetgeving maar aan de Nederlandsche Universiteiten.

Het gevaar dat de aldaar opgeleide juristen opleveren voor onze agrarische koloniale staatkunde ligt niet alleen in hunne ontoegankelijkheid voor andere dan Westersche rechtsbegrippen; dat gevaar ligt vooral in hunne alomtegenwoordigheid. Men vindt hen in Indië in alle rechterlijke colleges, van de laagste tot de hoogste, waar zij de allerwichtigste taak vervullen van het beslissen in twijfelachtige gevallen en het vormen van het algemeen richtsnoer der jurisprudentie. Men vindt hen op de bureaux in den Haag

en Buitenzorg waar zij de vraagbaak zijn van en aanstekelijk werken op de aldaar geplaatste niet-juristen en indien een nauwkeurig onderzoek kon worden ingesteld naar de bron van de vele ongerechtigheden door Prof. van Vollenhoven op rekening gesteld van ‘de bureaux’ dan zou zeer waarschijnlijk blijken dat een groot deel daarvan zijn oorsprong vindt in de agrarische theorieën der op die bureaux geplaatste juristen. Men vindt hen in de Juristenvereenigingen, in de Staatscommissies belast met het ontwerpen van wettelijke voorzieningen, onder de landsadvocaten i.e.w. overal waar over het Oostersch agrarisch recht gesproken, geschreven of geadviseerd wordt. Men vindt hen in onze volksvertegenwoordiging die zeker haar aandeel heeft gehad in het gepleegd agrarisch onrecht en in ieder geval, als hebbende de eindbeslissing inzake de groote beginselen in handen, de medeverantwoordelijkheid daarvoor draagt. Men vindt hen ten slotte achter de Ministerstafel waar zij voorstellen doen die de eer van ons karakter als koloniale mogendheid aantasten.

Ongetwijfeld: er zijn uitzonderingen op den regel. Het is gelukkig nog altijd mogelijk een bekwaam Westersch jurist te zijn en toch een open oog te hebben voor de Oostersche rechtsbegrippen. Indien iemand die mogelijkheid practisch heeft gedemonstreerd dan is het de Leidsche hoogleeraar Mr. van Vollenhoven. De vermelding van zijne volgelingen kan achterwege blijven; zijn naam vertegenwoordigt eene richting. Maar die richting wordt blijkbaar nog slechts gevolgd door eene kleine minderheid. De groote meerderheid van hen, die door hune alomtegenwoordigheid een overwegenden invloed uitoefenen op ons agraaisch beleid in Indië, schijnt in gedachten nog altijd te veel te leven in de Westersche, te weinig in de Oostersche maatschappij.

Nu geeft de moderne ontwikkeling van deze maatschappij althans één lichtpunt van beteekenis in deze duisternis te zien. De meest betrokken partij, de Indonesiër zelf, komt op den voorgrond. Tot dusver te veel beschouwd als object, eerst van de batig slot politiek, daarna van proefnemingen op elk gebied en in allerhande richting, staat zijn rol van lijdend object verwisseld te worden voor die van handelend subject. Het proefkonijn wordt helper in het laboratorium. De Indonesiër zal zijn aandeel krijgen in het behartlgen zijner

eigen belangen, hij zal ook bij de voorlichting en vaststelling onzer agrarische politiek eerst onze medewerker, daarna onze plaatsvervanger moeten worden. En na al wat hierboven gezegd is behoeft het wel geen uitvoerig betoog dat hij, geboren en getogen op het terrein, in de eerste plaats geroepen behoort te worden het materiaal te leveren voor eene meer gezonde ontwikkeling van deze politiek.

Welk aandeel heeft de inheemsche voorlichting tot dusver gehad in de ontwikkeling van onze agrarische wetgeving? welke rol vervulde zij bij de toepassing van die wetgeving op het terrein, welke invloed had zij op de uitspraken van onze 'zelfstandige rechters'? Het wekt eenige teleurstelling dat Prof. van Vollenhoven's brochure waarin onze bureauambtenaren nagenoeg uitsluitend verantwoordelijk worden gesteld voor de begane zonden, geenerlei licht verspreidt over deze toch niet onbelangrijke vragen. Uit eene opmerking elders door hem gemaakt[1)] valt af te leiden dat de inlandsche leden van onze landraden 'stomme personnagieën' blijven 'zoolang de voorzitter juristenrecht velt'.

Ons 'juristenrecht' zou dus den Indonesier die deel uitmaakt van den landraad, zoodanig overbluffen, dat hij, geroepen om zijn oordeel uit te spreken, met stomheid wordt geslagen. Treffende tegenstelling wederom tusschen theorie en praktijk! Onze inlandsche rechtspraak, volgens de letter van het Regeerings Reglement, gegrond op eerbiediging der godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der inlanders, wordt in de practijk een instituut, rechtdoende onder de feodale leuze: bij u, over u, zonder u!

Het is ongetwijfdeld te hopen dat de Indonesiër weldra zelf zal toonen ook in dit opzicht zich geroepen en in staat te gevoelen tot het spelen van eene hoogere rol dan die van stommeknecht. Maar wil zijne medewerking vrucht dragen dan zal allereerst moeten worden toegezien dat hij niet vervalt in de fouten door ons begaan. Gezorgd zal moeten worden dat de vorming van inlandsche juristen op de Bataviasche rechtsschool niet geschiedt volgens het leerstuk dat er maar één recht bestaat en dat de Westersche juristen daarvan de profeten zijn. Maar bij die vorming zal ook ten

1) Een adatwetboekje voor heel Indië, blz. 8.

volle recht moeten wedervaren aan de Indonesische rechtsopvattingen, aan de Oostersche gedachtensfeer.

Aan het slot van een artikel in ‘de Gids’ van December j.l. maakt Prof. van Vollenhoven gewag van den landraadvoorzitter die eerlijk opbiechtte hoe een Westersch jurist, in een proces over adatgrondenrecht, zich verzekerd en wijs acht zoolang hij getogaad gezeten is in zijn eigen landraadzaal als op een troon - maar hoe klein hij zich gevoelt als hij, voor datzelfde geding, ‘de desa ingaat en daar, in gewone kleeren, op een sawahdijkje staat tusschen die dorpelingen, oud en jong *die niet den landraad begrijpen maar wel hun eigen recht*’.

Inderdaad, hier ligt de oplossing van het raadsel, de aanwijzing tevens van den weg naar beterschap in de toekomst. Waaraan is het toe te schrijven dat de bestuursambtenaar minder dan zijn rechterlijke collega schuldig staat aan de lange reeks der door Prof. van Vollenhoven geconstateerde rechtsmiskenningen? Hieraan: 1°. dat hij, tijdens zijne opleiding, van de rechtswetenschap juist genoeg leert om zich vertrouwd te maken met de hoofdbeginselen, maar niet zóóveel dat hij onvatbaar wordt voor het opnemen van andere indrukken; 2°. dat hij in Indië aangekomen, meer dan zijn rechterlijke collega, gelegenheid heeft en lust gevoelt andere indrukken op te nemen en te verwerken *op het terrein*.

In deze richting nu zal ook de jurist zich moeten bewegen. Zijne universitaire vorming zal zijn blik moeten richten, niet uitsluitend naar het Westen maar ook naar andere windstreken. Zijne practische vorming zal hij moeten zoeken op de sawah.

Als slotsom en ter samenvatting van het voorafgaande zij het dan ook geöorloofd aan de drie consideratiën van algemeenen aard van Prof. van Vollenhoven, hierboven aangehaald, drie andere toe te voegen, welke zoowel de voorkoming als de genezing van de door den hoogleeraar gesignaleerde kwalen betreffen.

De eerste is, dat gezorgd behoort te worden dat bij de vorming van al onze juristen, niet alleen te Leiden maar aan al onze rechtscholen èn in Nederland èn in Indië, het leerstuk van de onfeilbaarheid der Westersche rechtsbegrippen worde losgelaten en de studenten toegankelijk worden gemaakt voor de bestaansmogelijkheid en het bestaansrecht van andere rechtsbegrippen en constructies, van een

ander *rechtsgevoel* dan het onze. De *vergelijkende* rechtstudie kome meer naar den voorgrond.

De tweede overweging is, dat aan die juristen, èn in Nederland èn in Indië, voorgehouden en opgedragen moet worden om hetgeen hen mocht ontbreken aan kennis van en inzicht in de inheemsche rechtsopvattingen, te gaan aanvullen door persoonlijk onderzoek en navraag in Indië *op het terrein*.

De derde overweging is, dat de beslissing inzake agrarische rechtskwesties opgedragen behoort te worden, niet bij uitsluiting aan den jurist maar aan dezen in samenwerking met den bestuursman. Ingesteld worde, in elke afdeeling of elk gewest, een gemengd college, een raad van beroep of welken naam men daaraan wil geven, samengesteld uit rechterlijke en bestuursambtenaren. Onder beide categoriën van landsdienaren te verstaan zoowel Nederlanders als Indonesiërs daar in de toekomst aan laatstbedoelde categorie in deze materie ongetwijfeld gelijkheid van medezeggingschap zal moeten worden toegekend.

Het betoog van Prof. van Vollenhoven bewijst opnieuw dat, evenals schier elke koloniale staatkunde, ook de onze nog altijd schuldig staat aan het verwaarloozen van twee zeer eenvoudige maar niettemin fundamenteele en in hunne gevolgen zeer ver strekkende waarheden. Die waarheden zijn:

1°. dat wij groote voorzichtigheid moeten betrachten bij het overplanten van Westersche denkbeelden op eene daarvoor niet of nog niet rijpe Oostersche omgeving;

2°. dat het wezen en de constructie eener Oostersche omgeving alleen kan worden nagespoord in die omgeving zelve, *op het terrein*.

Zoolang wij niet beseffen dat ‘niet in de scholen’ moet worden gezocht, ‘nòch van geleerden’ moet worden geleerd, zoolang wij niet inzien dat:

> 't Leven alleen is de school van het leven,
> Levenservaring het heilige boek!

zoolang zal onze koloniale staatkunde wellicht groote bekoring hebben in onze eigen oogen, maar nimmer in die van de meest geïnteresseerde partij: de inheemsche bevolking.

C.J. HASSELMAN.

De nieuwste berichten over de Nederlandsche Noordpoolvaarders.

Midden in den wereldoorlog, in 1914 en 1917, heeft de oud-zeeofficier S.P. l'Honoré Naber met zeldzamen ijver en zelfbedwang voor de Linschoten-vereeniging drie dikke boekdeelen in het licht gezonden, die over de roemrijke daden onzer vaderen op weg naar de Noordpool weder vrij wat nieuw licht hebben verspreid. Welberadener en vaster is hij geweest dan ik; want toen de boekdeelen verschenen waren, heb ik, die het werk bijzonder waardeerde, met overtuiging beloofd daarover verslag te zullen geven in een onzer tijdschriften. Maar ten slotte heb ik, tusschen de dagelijksche oorlogsberichten, in den kolennood - die ons allen onze studeerkamers ontroofde - daartoe noch de zielsrust noch de opgewektheid gehad: het werk is blijven steken. Maar thans, nu wij weer vrede hebben (althans in naam!), heb ik de taak weer opgevat, en zoodra ik kon mij aangegord, om het woord, dat ik vrijwillig gegeven had, in te lossen. En ditmaal zal het gelukken, naar ik vertrouw.

De uitgaaf van den heer Naber bevat herdrukken van de vijf reisjournalen, die Jan Huygen van Linschoten en Gerrit de Veer ons van de drie wereldberoemde poolreizen hebben nagelaten. Wereldberoemd, dus algemeen bekend, in tal van uitgaven - de journalen van De Veer zelfs in uitgaven van 1876, - goede uitgaven ook, want bezorgd

door onzen bekenden en sympathieken landgenoot Koolemans Beynen. Was het dan noodig, dit alles nogmaals te herdrukken? Dringend was dit zeker niet; maar ik gevoel toch, dat de Linschoten-vereeniging zich dit meest uitlokkende deel van haar program niet heeft willen laten ontnemen, ook al zou haar uitgaaf ons niets bepaald nieuws meer brengen. Want het geven van eene onberispelijke editie der journalen van den man, naar wien zij zich heeft willen noemen, scheen stellig voor de vereeniging eene eereplicht, - en de reisverhalen van De Veer, die de beroemde overwintering op Nova Zembla verhalen, waren het laatst en het best uitgegeven in het Engelsch: van die vlek moest de jonge vereeniging onze historische letterkunde schoonwasschen. Ik begrijp dus, ik prijs het, dat de vereeniging de uitgaven heeft doen bezorgen door eene bijzonder bevoegde en toegewijde hand. De uitgaaf is uiterlijk verzorgd met den keurigen smaak, waaraan de Linschoten-vereeniging ons gewend heeft, ook zorgvol versierd met passende illustraties. De tekst is - ik twijfel er geen oogenblik aan, want 's heeren Naber's naam staat daarvoor borg - nauwkeurig en correct weergegeven. Hij is voorzien van niet te vele, maar geheel voldoende noten, stellig alle die men behoefde. De editie is voortreffelijk: ik heb het niet gecontroleerd, want ik wist het.

Niet om de editie der teksten zelve heb ik de boeken dan ook ter hand genomen; niet daarom spreek ik er hier over. Ik heb de deelen gelezen, met groote voldoening gelezen - *om de inleidingen*. Want al verontschuldigt de auteur zich, als hij begint, dat hij ons gaat onderhouden over zaken, die iedereen ten onzent, die zelfs de kinderen kennen, toch heeft hij middel gevonden, om ons bij het verhaal van *elke* reis, bij het bespreken van *elken* persoon iets nieuws en ook iets belangrijks te geven. Ook op deze veel betreden baan heeft hij nog veel nieuws gevonden, en hij heeft ons dit voorgezet, toebereid op eene nieuwe en smakelijke wijze. Hij heeft den goeden smaak gehad, om ons de reisverhalen, die wij in originali zouden lezen, niet nogmaals te vertellen in zijne inleidingen. Het weinige, dat ter toelichting van de teksten te zeggen viel, heeft hij grootendeels geplaatst in de noten daaronder. Maar de personen van de schrijvers der journalen en van hen, die de hoofdrollen daarin vervuld hebben op de

reizen en bij de voorbereiding daarvan, heeft hij ons leeren kennen in zijne inleidingen. Daar heeft hij ons hunne levensgeschiedenissen verteld, zelfs hunne karakters trachten te ontleden, - hachelijke taak, waar het bijna altijd personen gold, die voor ons tot nog toe slechts namen geweest waren, personen, bijna allen kooplieden en burgerlui, van wier karakter ons uiterst weinig bekend was gebleven. Toch is het hem gelukt, door het opsporen van hunne omstandigheden en hunne lotgevallen, soms ook door het raden van hunne geestgesteldheid uit een enkel woord, dat zij zelf of hunne lotgenooten zich hebben laten ontvallen, ons levendige portretten van hen te schetsen. Eene enkele maal mogen wij meenen, dat hij hierbij wat te vèr gegaan is en zijn doel heeft voorbij gestreefd; over het geheel zijn wij hem echter dankbaar en lezen wij zijne schetsen met belangstelling en met genoegen. Ik ga u deze zeven portretten zeer verkleind voorhouden; ik zal deze gelegenheid ook gebruiken om aan te wijzen, waar ik van oordeel ben, dat Naber in het schrijven zijner schetsen eene enkele maal niet geslaagd is.

De eerste persoon, dien Naber aan het publiek voorstelt, is de eenige, die aan verreweg de meeste zijner lezers wel onbekend zal zijn geweest. Het is Olivier Brunel, een Brusselaar, geboren in de laatste jaren van de eerste helft der zestiende eeuw. De man, die in zijn tijd in onze handelswereld vrij wat van zich heeft laten spreken, is uit de vergetelheid, waarin hij geraakt was, ten onzent het eerst weer te voorschijn gebracht door Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge in 1862. Ik zelf heb, op De Jonge's spoor voortwerkend, nog een en ander over hem gevonden, en hem toen in 1874 gezet op de plaats, waar hij hoorde: aan den spits der Nederlandsche Noordpool-reizigers. Maar Naber heeft thans weer vrij wat meer gevonden: een hoogst belangrijk bericht van den bekenden cartograaf Lucas Waghenaer; daarna heeft hij Brunel's leven toegelicht uit Russissche en Deensche bronnen. En toen heeft hij zijne heele biographie geschreven, die wel zeer belangrijk is voor onze handelsgeschiedenis.

Brunel was in de tweede helft der zestiende eeuw als handelsreiziger in dienst van eene Russische firma, en hij is dit jarenlang geweest. Omstreeks 1570 is hij zeer actief

geweest bij het vestigen en uitbreiden van de Nederlandsche handelsbetrekkingen met Rusland; in samenwerking met zekeren Jan van de Walle, die mede eene voorname rol heeft gespeeld in de Nederlandsch-Russische relaties van dien tijd, ook bij de stichting van Archangel. Al spoedig is Brunel toen ook in betrekking gekomen met den genialen koopman Balthazar de Moucheron, een Antwerpenaar, die na den val der stad zich gevestigd heeft te Middelburg: in zijn schaduw heeft zich het verdere leven van Brunel ontwikkeld.

In Moucheron's dienst laat Naber hem reeds in 1576eene reis in de IJszee ondernomen, ik geloof ten onrechte[1]. Maar zeker is het, dat hij daarna in 1583, mede in verbond met Moucheron, tijdelijk in Deenschen dienst getreden is en waarschijnlijk eene reis ondernomen heeft, om de verloren Deensche kolonie in Groenland op te sporen[2]. En ten slotte heeft hij, weder in opdracht van Moucheron, in 1584 de eerste Nederlandsche Noordpoolreis ondernomen. Hij was de eerste Nederlander, die Nova Zembla bezocht; maar in de rivier de Petschora heeft hij zijn rijk met koopwaren beladen schip zien verongelukken. Van zijne latere levensjaren is niets bekend; naar wij mogen aannemen, is hij in 1597 gestorven[3].

De tweede groote figuur, dien Naber ons voorstelt, is de vermaarde Jan Huygen van Linschoten. Vooral over hem vertelt hij ons vrij wat nieuws, door ons uit Enkhuizensche familiepapieren kennis te doen maken met zijne familie, die ons nog geheel onbekend was. Het blijkt, dat de vermaarde globetrotter, geboren te Haarlem, van moederszijde na ver-

1) Het komt mij voor, dat de heer Naber de aangevoerde bewijsplaats niet juist verstaat. De brief zegt: ‘Brunel tot Vaigats sijnde gecomen, vont selve al toegevroren, ende hadde alsoe 18 jaeren geweest’. Ik lees daaruit, niet dat Brunel achttien jaren vroeger de straat ook toegevroren gevonden had, maar dat zij (naar mededeelingen van de bevolking) in achttien jaar niet open geweest was.

2) Ik kan niet inzien, waarom het bericht van Megiser, die zeer precies spreekt van drie reizen van Brunel naar Groenland, geen geloof zou verdienen.

3) Het is zeker te betreuren, dat de heer De Stoppelaar de bron van dit bericht niet vermeld heeft; maar zoolang ik daarvoor geen bepaalde reden heb, durf ik toch niet te beweren, dat de man gelogen zal hebben, waartoe hij toch geene aanleiding had.

want was met eene historische figuur, met wien wij hem niet licht in verband gebracht zouden hebben, met den bekenden Floris Thin, die een der grootste bevorderaars is geweest van de unie van Utrecht en die, in verzet tegen Leycester, het toch gebracht heeft tot pensionaris der Staten van Utrecht. De beide neven blijken, nu wij ze wat nader hebben leeren kennen, ook beter bij elkaar behoord te hebben dan wij aanvankelijk gedacht zouden hebben; want de moeder van Floris Thin was eene welgestelde handelaarster in laken, en terwijl haar zoon begonnen is als notaris van het kapittel van Oudmunster, blijkt ook de vader van onzen Linschoten notaris geweest te zijn te Enkhuizen. Daarbij was hij ook - evenals zijne vrouw (andere weduwe Swartenhont!) - herbergier, een ambt, dat zich in de zestiende eeuw wonderwel verdroeg met dat van makelaar en notaris, omdat de herbergier gewoonlijk de tusschenpersoon was bij de transacties van zijne vreemde gasten met de kooplieden in de stad. Zoo is het ook geheel niet vreemd, dat Jan Huygen, telg van een groot gezin, reeds op zestienjarigen leeftijd naar Spanje getrokken is als handelsleerling, en van daar eerlang zijne wereldberoemde reis naar Indië ondernomen heeft, waar hij lange jaren gebleven is. Allerminst was hij dus een weggeloopen jongen, een avonturier: zoon uit een fatsoenlijk gezin, dat welgesteld, maar rijk met kinderen gezegend was, moest hij leeren zijn kost te verdienen, en beproefde dit, zooals men dat toenmaals veel deed ten onzent, in den handel buitenslands: wij zagen het ook Olivier Brunel reeds doen van uit Brussel.

De verdere levensloop van onzen Linschoten is dan ook volkomen begrijpelijk. Toen hij in 1592 uit Indië terugkwam, nam hij spoedig als commies (d.i. handelsagent) dienst voor zijne vaderstad op de reis naar de Noordpool, die Moucheron ontworpen had; en toen die reis, naar men meende, prachtig succes had gehad, ging hij, hoewel onderwijl getrouwd (een gedwongen huwelijk!), toch weer mee op de tweede reis, die niet te best afliep. Maar toen rangeerde hij zich: in Indië had hij denkelijk vrij wat geld verdiend, en als huisvader had hij genoeg van het varen; hij deed dus, zooals zijn vader gedaan had: hij werd een gezeten deftige burger. Zijne kennis van zaken bracht hem ten slotte als thesaurier

van Enkhuizen in dezelfde kringen als zijn beroemden neef Floris Thin, die een der eerste figuren werd in de magistratuur der provincie Utrecht. Maar zijne reizen naar Indië en naar de Poolzee heeft Linschoten toch nooit vergeten: hij schreef zijne reisjournalen en gaf ze in het licht. En levenslang is hij blijven kibbelen met Ds. Plancius te Amsterdam over den besten weg naar de Noordpool. Nog toen de Hollandsche admiraliteit in Februari 1611 opnieuw dacht over eene Noordpoolreis naar het plan van Plancius, ontbood zij ook den ouden Linschoten naar Den Haag, om zijn gevoelen over het plan te vernemen. Maar hij kon niet komen, want hij was zwaar ziek, en zes dagen later is hij overleden.

Eene geheel andere figuur dan onze Linschoten was Ds. Petrus Plancius, al was ook hij wel een echte Nederlander uit het laatst der zestiende eeuw. Zuid-Nederlander van afkomst was hij, als Brunel, als Moucheron en als zoovelen, die Nederland groot hebben gemaakt. Maar van ander maaksel dan dezen: terwijl zij hun vaderland verlaten hadden, omdat in de troebelen de handel er verliep, waren het de godsdiensttwisten zelven geweest, die den jongen Petrus Plancius verjaagd hadden. Hartstochtelijk Calvinist, zooals de meeste Vlamingen die destijds tot ons kwamen, had hij zijn leven meermalen gewaagd als hageprediker; en ook in zijn nieuwe vaderland onderscheidde hij zich al spoedig door zijn heftig en geruchtmakend optreden: zóó kwam hij eerlang als predikant in het zich machtig uitzettende Amsterdam.

Dat werd een keerpunt in zijn leven: rechtzinnig en heftig predikant is hij zijn leven lang gebleven; maar de geloofsijver heeft toch (zeker tot zijne verbazing) te Amsterdam eene mededingster gevonden in de... geographie! Des Zondags beklom Ds. Plancius geregeld den preekstoel als godsdienstleeraar; maar de heer Naber vertoont hem ons toch niet alleen in deftig portret met toga en kalot: hij heeft hem ook afgebeeld, zooals hij in de week op den preekstoel stond in de Oudezijdskapel, waar hij dan aan een talrijk en fatsoenlijk publiek les gaf in de zeevaartkunde. Daar was, zijn wij geneigd te denken, toch eigenlijk zijn hart; want dit werk heeft hem beroemd en bewonderd gemaakt, ook bij het nageslacht. Maar ik geloof het toch niet; want bij

zijne uitvaart in 1622 werd hij betreurd en uitgeluid als een der ijverigste Contra-Remonstrantsche voorvechters.

Over Plancius, die een geheel nieuw type in zijne beeldengalerij is, - geen handelaar, maar een wetenschappelijk cartograaf, - is Naber natuurlijk zeer uitvoerig. Want Plancius is zijn man, veel meer dan de kooplieden. Eerst verhaalt hij ons van het reisplan, dat alle vroegere Noordpoolreizigers - ook Linschoten en zelfs Barentsz. - nog volgden door, naar de oude middeleeuwsche routine, steeds voorzichtig te varen langs de kust. Maar dan zet hij uiteen, hoe, geheel anders, Plancius het avontuurlijke denkbeeld opvatte, om, stout en geniaal, recht naar de Noordpool te varen. Want met overtuiging heeft Plancius gepredikt en levenslang volgehouden, dat de kortste weg naar Indië liep recht over de pool. Aanvankelijk hechtte hij daarbij nog aan de denkbeelden van Mercator, die geloofde aan een poolland met in het midden aan de pool eene groote rots, waarheen vier stroomen leidden; daar lag het Oud-testamentische paradijs, en daar stond nog altijd de engel met het vlammende zwaard, beweerden sommigen. Maar later geloofde Plancius daaraan niet meer, maar aan eene opene poolzee, waar niet, zooals aan de Laplandsche kusten en in de Karische zee, de ijsschotsen tusschen het omringende land opgesloten bleven vastzitten, maar waar des zomers het ijs spoedig wegdreef en den doortocht openliet, den doortocht naar het langgezochte Cathay en naar het verre Indië. Over dit punt is de heer Naber zeer uitvoerig en ook zeer interessant[1)], op het voetspoor ook van Dr. Burger, die het plan heeft uiteengezet naar de oude kaarten, die hij zoo goed kent en geordend heeft[2)].

1) Het is te hopen, dat de heer Naber nog ééne verdienste voegen zal bij zijne vroegere, door al de bekende brochures van Hessel Gerritsz. van 1612/4, behoorlijk toegelicht, inderdaad te herdrukken, zooals hij aankondigt. Ze zijn klein van omvang, maar overvol van kostbare berichten over allerlei plannen van Noordpoolreizen, die destijds aan de orde waren. - Naber wil dan ook de latere Noordpoolreizen van de Noordsche Compagnie, die ik ontdekte, uitvoeriger behandelen. Uitmuntend! Hij denke er dan aan, dat Kernkamp in zijne studie over de geschiedenis der Compagnie (in de Bijdragen en Mededeelingen v.h. Hist. Genootschap) uit later gevonden bronnen nog een en ander over die reizen heeft medegedeeld.
2) De Nederlandsche reizen in de Poolzee zijn sedert weder nader toegelicht door de cartographische onderzoekingen van Dr. Wieder.

Ook over eene andere vondst van Ds. Plancius, over zijn instrument om de lengte op zee te bepalen, spreekt Naber uitvoerig. Het denkbeeld was onjuist; maar hij redt toch een deel van de eer van zijnen held door vast te stellen, dat het niet de lengte-berekening op zee was, die Plancius door zijn instrumentje heeft gemeend gevonden te hebben, maar de havenvinding, de kunst om de bestemmingshaven te vinden zonder de lengte te kennen. Ook is Naber zoo gelukkig geweest (wel *bijzonder* gelukkig!), om onder de hoop voorwerpen, die kapitein Carlsen in 1871 in Barentsz.' Behouden huis gevonden heeft, Plancius' instrument voor de havenvinding terug te vinden, en wel het instrumentje zelf, dat Barentsz. en zijne tochtgenooten in 1597 op Nova Zembla hebben achtergelaten, blijkbaar omdat zij het waardeloos hadden bevonden. Triomfantelijk heeft de heer Naber het curieuse voorwerp voor ons afgebeeld, en hij vertelt er ons bij, dat hij onder de Barentsz.-relieken ook het armpje heeft teruggevonden, waarmede het instrumentje bruikbaar gemaakt kon worden en dat er van losgeraakt is. Hoe is het mogelijk, dat hij, zóó gelukkig in zijne vondsten, de gescheiden stukken niet hersteld en voor ons afgebeeld heeft? eerst dan toch was zijn succes *volkomen* geweest!

Tegen Willem Barentsz.[1)], den beroemden zeeman die zijn leven gelaten heeft in de IJszee en die in de tragische geschiedenis der reis de meest aantrekkelijke figuur is, heeft de heer Naber een bezwaar. Hij houdt blijkbaar niet veel van Barentsz.; hij duidt het hem euvel, dat hij, de medestander van Plancius, ten slotte de uitvoering van diens plan heeft belet en zijn eigen weg is gegaan. Terecht, want inderdaad schijnt Barentsz. van het denkbeeld van zijn vereerden meester afgeweken te zijn. Dit stond hem natuurlijk vrij: hij, die op de plaats zelf was, kon beter oordeelen dan deze; maar het maakt toch een minder gelukkigen indruk, dat hij, tegen zijne instructie in vasthoudend aan zijn eigen oud denkbeeld, aanvankelijk noode met zijn ambtgenoot Rijp het Plancius-

1) Of hij Barents of Barentsz heette, welke quaestie Naber uitvoerig bespreekt, is dunkt mij zonder belang: in ieder geval heette hij Barents. of Barentsz. *met een verkortingspunt*. In de wandeling zal hij in beide gevallen wel Barentsen genoemd zijn, zooals de zoon van Jan: Jansen heette en nog heet.

plan, dat de instructie voorschreef, heeft gevolgd, en, toen het daarmede niet aanstonds lukte, ten slotte toch weer op zijn oude plan is teruggekomen en daarbij, slachtoffer van zijne hardnekkigheid, den dood heeft gevonden. Zeker is er dus wel eenige juistheid in Naber's standpunt, eenige reden om Barentsz. koppigheid te verwijten. Maar als hij hem bekrompenheid verwijt, omdat hij nog in 1596 vasthield aan den ouden Juliaanschen kalender, dan houd ik het wel voor zeker, dat hij te vèr gaat. Want waarlijk, al haalt de heer Naber inderdaad eenige personen aan, die in 1596 den Gregoriaanschen kalender reeds aanvaard hadden, het zou gemakkelijk zijn eene talrijke schare daartegenover te stellen; want in de 17e eeuw was de oude kalender hier nog veel in gebruik, en eerst in het jaar 1700 is hij officieel en voor goed afgeschaft; iemand, die daaraan vasthield in 1596, mag dus waarlijk nog niet hopeloos ouderwetsch en koppig genoemd worden! Er is meer: eer zou ik uit het geval willen afleiden, dat Barentsz. bijzonder *weinig* koppig was. Immers, terwijl het blijkt, dat hij in 1595, toen hij zijn Caertboeck uitgaf, eenigszins tegen den stroom roeide, zien wij uit het ons bewaarde fragment van zijn journaal, dat hij ‘le 18 de May *stile neuve*’ (1596) van Texel vertrokken is. Tusschen 1595 en 1596 heeft Barentsz. zich dus laten overtuigen, dat hij zijne vroegere gewoonte moest afleggen en met zijn tijd medegaan, - allerminst koppig!

Dit verwijt is dan echter ook de éénige zonde, die de heer Naber tegen Willem Barentsz. op zijn geweten heeft. Want overigens heeft hij hem niet alleen niets te verwijten; hij wil hem integendeel zelfs plaatsen op een troon, waar hij niet thuis behoort en waarop hij, naar ik meen, ook nooit zal gezeten hebben: als leider aan het hoofd der geheele Amsterdamsche expeditie. Ten onrechte plaatst hij hem zoo hoog, herhaal ik; want Gerrit de Veer, die anderhalf jaar lang Heemskerck en Barentsz. in hunne ambten werkzaam heeft gezien, zegt bij het begin van zijn verhaal der reis van 1596 zeer precies, dat Heemskerck schipper-commies (‘van de comenschappe’), Barentsz. daarentegen ‘opperste stuerman’ was. En het verhaal, dat hij, die het geval bijgewoond heeft, ons geeft van de bemiddelende houding van Barentsz.

tusschen Heemskerck en zijn scheepsvolk, schijnt mij afdoend en niet wel te wederleggen: duidelijk en voor goed bepaalt het Barentsz.' positie aan boord. De heer Naber ziet, dunkt mij, het karakter der geheele onderneming ook niet juist. Blijkbaar meent hij, dat de noordpoolreis, die voor den geleerden geograaf Petrus Plancius (al hoopte Zijn Weleerwaarde er ook een aardig stuk geld aan te verdienen!) natuurlijk in de eerste plaats eene wetenschappelijke expeditie was, ook door Barentsz. en zelfs ook door de Amsterdamsche regeering, die ze uitrustte, geheel in dit licht werd gezien. Maar ik voor mij ben overtuigd, dat dit standpunt niet juist is en dat Amstels vroede vaderen in de heele zaak niets anders gezien hebben dan eene stoute (en geniale) handelsspeculatie. En ik denk dus, dat zij, die de handelsbelangen boven alles stelden, er niet aan gedacht zullen hebben, om de leiding van de expeditie te ontnemen aan den persoon, aan wien déze volgens het vaste gebruik toekwam, aan Jacob van Heemskerck. Wanneer het schip, zooals men vast hoopte, eerlang in Indië zou aankomen, dan zou Heemskerck, al had hij (met Rijp, De Veer en anderen) in der tijd ook de stuurmanskunst geleerd bij den beroemden Le Canu, toch als handelsagent de aangewezen man zijn, om op te treden als de gemachtigde der stad en om namens haar tractaten te sluiten met de Indische regenten en opperhoofden der Javanen, - doelmatige en slim berekende handelstractaten, zooals men die begeerde en behoefde. Maar Willem Barentsz. was een eenvoudige burgerman, een zeeman van Terschelling, vreemd in de illustre galerij van Naber's bereisde handelsagenten. *Zij* waren de leiders der handelsexpedities, der zeekaravanen; de stuurlieden fungeerden slechts als de voerlieden. De aangeboren plaats van Barentsz., den geboren zeeman van rijke ervaring, was aan den stuurstoel, nergens elders; niet alleen De Veer, die het wel het best weten moest, maar ook Theunis Claesz., wiens getuigenis Naber afdrukt, noemen hem dan ook herhaaldelijk stuurman van zijn schip.[1)]

1) De twee getuigenissen, over de reis van 1596 afgelegd door twee schepelingen van Rijp, noemen Barentsz. ‘maistre’ (schipper) van het andere schip; maar deze getuigenissen zijn eerst van 1630, dus 34 jaar na de reis. (De heer Naber verandert dit jaar beide malen in 1613, maar, naar ik meen, ten onrechte: de verklaringen hebben blijkbaar gediend in het proces van de Noordsche Compagnie tegen Jean Vrolicq, die een Fransch octrooi verkregen had, dat 1 Januari 1630 inging.)

Maar als ik Barentsz. een eenvoudigen stuurman noem, dan wil dit niets afdoen van zijne bijzondere bekwaamheid: hij was een man van groote ervaring, in zijn vak een geleerde. Lucas Waghenaer had kort geleden (1586) een zee-atlas uitgegeven, die nog steeds geroemd wordt; en daar de Nederlanders juist in zijn tijd de straat van Gibraltar gepasseerd hadden en begonnen waren handel te drijven in de Middellandsche zee, had Barentsz., die reeds veel gevaren had, in 1595 een nieuwen zee-atlas uitgegeven, die geheel bij dien van Waghenaer aansloot, blijkbaar eene aanvulling van diens werk wilde wezen. Deze atlas heeft (met zijne latere kaart van de nieuwe vaart naar de IJszee) Barentsz.' reputatie als geleerden cartograaf gevestigd. Juist in de vaart in de IJszee was hij dan ook eene bekende specialiteit; in tegenstelling met Moucheron en Linschoten, die zich nog bij de kustvaart gehouden hadden, had hij zich aangesloten bij het plan van Ds. Plancius, die veel noordelijker om wilde varen en de opene zee zoeken. Dat hij daarbij, minder stout dan Plancius, het denkbeeld, om, recht naar het noorden, juist over de pool heen, den kortsten weg naar Indië te zoeken, niet heeft aangedurfd, is eene waarheid, die eerst in den laatsten tijd, niet het minst door Naber zelf, in het licht is gesteld. Bij het volkomen gebrek aan kennis van het eigenlijke poolgebied, mag echter deze afwijking van Plancius' leer Barentsz. niet euvel geduid worden; het droevige resultaat van de latere reizen volgens Plancius' plan heeft dit overtuigend bewezen. Barentsz' roem als ervaren zeevaarder blijft dan ook onweersproken, ook al mocht het verwijt van koppigheid, dat Naber hem gedaan heeft, juist zijn. En hij was niet alleen de beste autoriteit op dit gebied, maar ook een man van zekere beschaving, zelfs een kundig teekenaar: getuige de afbeelding van een opgetuigd schip, dat door hem gegraveerd en uitgegeven is. Naber heeft op dit plaatje de aandacht gevestigd: hij had het ook in den tekst van zijne biographie moeten overnemen.

Een veel grooter heer dan Barentsz. was de leider van de expeditie, de niet minder dan hij beroemde Jacob van

Heemskerck. Een groote heer, zooals men ze destijds had in Noord-Nederland, althans te Amsterdam. Zijn vader was een zeilenmaker; maar evenals Linschoten was hij, en ook zijn broeder Cornelis, vroeg ter zee gaan varen, om handel te drijven. Hij is in Indië geweest, niet als stuurman - dat was zijn vak niet - maar als commies (handelsagent), later als schipper (scheepskapitein). Goed geld heeft hij daar verdiend, vooral in 1602 met de verovering der Portugeesche kraak, waarover Hugo de Groot zijn boek *De jure praedae* geschreven heeft; als rijke parvenu is hij in het vaderland teruggekomen. Zoo was destijds in Holland een aristocraat.

Maar Heemskerck's carrière was ook daarmee nog niet ten einde: Naber beschrijft hem als eerzuchtig, maar eerlijk en onbaatzuchtig. Ook knap was hij: alle dingen, die den beroemden Hudson in de IJszee mislukten, zijn hem volgens Naber daar gelukt. Niet vreemd was het dus, dat de Amsterdamsche regeering hem aan het hoofd stelde van den tocht, dien zij in 1596 deed ondernemen. En al was de uitslag van de reis betreurenswaardig, de wijze, waarop hij, niettegenstaande schijnbaar onoverkomelijke moeilijkheden, zijne mannen thuis heeft weten te brengen, ook toen Barentsz., zijne rechterhand, gestorven was, deed zijne reputatie niet weinig groeien. In 1606 schrijft de Fransche gezant dan ook over hem als den aanstaanden leider van de nieuwe expeditie naar de IJszee, waarover Plancius onderhandelt. Maar ten slotte sloeg hij toch eene andere richting in, zooals dit destijds, in weinig gecompliceerde toestanden, mogelijk was: De Ruyter, die koopvaardijkapitein was, werd ten slotte admiraal. Zoo is ook Heemskerck het hoofd geworden van den tocht naar Gibraltar; hij sneuvelde er, om als nationale held vereeuwigd te worden in het kernachtige grafschrift:

> Heemskerck. die dwers door 't ijs en 't yser dorste streven,
> Liet d' eer aen 't lant, hier 't lijf, voor Gibraltar het leven.

Luisterrijk heeft men hem ten grave gedragen in de Oude kerk; het wapenschild van het oud-adellijk geslacht der heeren van Heemskerck is voor hem uitgedragen. Denkelijk was hij wel de eerste der vele Amsterdamsche burger-aristocraten, die zich tooiden of getooid werden met oud-adellijke

versierselen, weinig passend bij hunne eerlijke, maar burgerlijke afkomst.

Eene zeldzame geschiedenis heeft de reputatie van Jan Cornelisz. Rijp gehad in den loop der eeuwen. Hij was zeker afkomstig uit De Rijp[1)] en zijn geslacht zal wel naar het naburige Alkmaar getrokken zijn, dat als 's mans geboorteplaats geldt. Maar later schijnt hij te Enkhuizen gewoond te hebben; dat zijn naam daar in de registers van den burgerlijken stand niet voorkomt, bewijst omstreeks 1570 nog niets.

Op de Amsterdamsche reis van 1596 was Rijp schipper en ‘commies van de comenschappe’, chef van den handel dus, op het tweede schip. Toen men het in de IJszee oneens werd over den te volgen koers, heeft hij den koers recht naar het noorden doorgezet; zijn stuurman Arent Martensz. was een leerling van Plancius, en hij kon zich beroepen op diens instructie. Barentsz. is toen mokkend meegegaan; op de reis is Beereneiland en Spitsbergen ontdekt, maar de tocht naar de pool is mislukt. Toen keerde men terug, en na eenigen tijd is het gekomen tot eene scheiding. Rijp is teruggegaan in de richting, waar hij meende dat zijn plicht hem riep; Heemskerck en Barentsz. zijn, thans terecht, hun ouden koers nogmaals opgegaan, ten noorden van Nova Zembla; daar heeft Barentsz. den dood gevonden, maar tevens onverwelkbaren roem. Maar de reputatie van Rijp heeft, al heeft hij in het volgende jaar zijne oude kornuiten op hunne terugreis van het Behouden huis kunnen redden, onder het geval geleden. Zonder resultaat van belang is hij thuisgekomen, en hij heeft ook geene romantische avonturen beleefd. En al heeft twintig jaar later de Nederlandsche Noordsche Compagnie goed geld verdiend door de walvischvangst bij het eiland, dat Rijp ontdekt had, toch is zijn naam vergeten.

Eerst in onzen tijd zijn de kansen van Jan Cornelisz. Rijp gekeerd. Men heeft ingezien, dat, terwijl Barentsz. ten slotte aan de denkbeelden van den leider der expeditie, den

1) De naam Rijp immers was nog niet tot familienaam vergroeid; toen Rijp in 1597 te Kola een briefje schreef aan zijne vroegere tochtgenooten, ‘conden sy, hoewel de onderteyckeninge van den brief hielt: *By my Jan Cornelisz. Rijp*, effewel niet versinnen, dattet die Jan Cornelisz. was, die sjaers te voren mettet andere schip met ons ghelijck toegemaeckt ende uytgeseylt was gheweest.’

grooten Plancius, ontrouw geweest is, het Rijp geweest is, die diens plan moedig en trouw heeft uitgevoerd; men heeft toen ook het succes gewaardeerd, dat zijn doortasten aan de Nederlandsche walvischvangst heeft gebracht. Het is niet het minst de heer Naber geweest, die in deze richting gewerkt heeft. Hij heeft een kort reisverhaal van zekeren Theunis Claesz., een reisgenoot van Rijp, ontdekt en in zijn boek uitgegeven, waarin diens verdere reis na de scheiding van Barentsz. beschreven is. Het blijkt daaruit, dat Rijp nog twaalf weken lang bij Spitsbergen vertoefd en den doortocht gezocht heeft; onlangs heeft Dr. Wieder het zelfs waarschijnlijk gemaakt, dat hij (zooals ik zelf reeds in 1874 vermoed had) Spitsbergen omzeild heeft[1]. Zoo is Rijp, die vrijwel vergeten was, thans in deze studiën min of meer de man van den dag. Ook naar zijne verdere lotgevallen heeft men gezocht; het is waarschijnlijk gemaakt, dat de bekende Isaac Lemaire in 1609 nog met hem onderhandeld heeft over eene nieuwe Noordpoolreis, die ten slotte uitgevoerd schijnt te zijn door Melchior van den Kerckhove. Ook in 1611 en in 1613, toen men aan nieuwe reizen naar de Poolzee en aan uitrustingen voor de walvischvangst dacht, blijkt hij niet vergeten te zijn en heeft de regeering zijne voorlichting gezocht. Hij zat in 1605 gevangen te Rotterdam en woonde later (1613) te Delft; daar zal men dus zijn spoor wellicht nog kunnen vinden.

De eenige figuur in Naber's portretgalerij, die er niet best afkomt, is Gerrit de Veer. Hij was een jonge man uit eene familie van deftige parvenu's, zooals ze toen te Amsterdam den toon aangaven. Zijn vader was reeds notaris en ook schrijver van zekeren naam; zijn broeder Mr. Albert de Veer, secretaris, later pensionaris der stad, bracht het tot raadsheer in den Hoogen Raad en zelfs tot ambas-

1) Hij laat hem echter het eiland van het oosten af omzeilen, wat niet heel waarschijnlijk is. De heer Naber heeft dezer dagen dezen koers van Rijp dan ook tegengesproken. De nieuwe ontdekkingen van 1614 in de Poolzee, waarop Wieder de aandacht vestigt, schrijft Naber toe niet aan Rijp, maar aan de weinig bekende reis van 1609 van Melchior van den Kerckhove; men bedenke echter, dat Kerckhove niet den koers van Barentsz. of Rijp, maar den ouden van Linschoten gevolgd heeft en dan ook gestuit is in de straat van Nassau. Het is merkwaardig, hoe levend de studie onzer Noordpoolreizen plotseling weder geworden is!

sadeur aan den Engelschen koning. Gerrit de Veer zelf, die de beroemde Noordpoolreis van 1596 mededeed en beschreef, heeft eene minder schitterende carrière gemaakt. Als Linschoten en als Heemskerck is hij, reeds als jongeling uitgevaren ter zee, op den handel[1]. De verwantschap zijner familie met Heemskerck zal den jongeling eene plaats als handelsleerling bezorgd hebben op het Amsterdamsche schip, dat in 1596 via de IJszee koers zette naar Oost-Indië. Op die reis heeft hij, de ondergeschikte, geene rol gespeeld; maar met zijne tochtgenooten is hij in 1597 teruggekomen. Prof. Six heeft het onlangs waarschijnlijk gemaakt, dat hij toen lid is geworden van eene der Amsterdamsche schutterijen, waar hij, als lid der deftige familie De Veer, thuisbehoorde; het verwondert mij, dat de heer Naber de beeltenis van den jongen man, wijzende op de kaart van de Poolzee, niet in zijn boek heeft opgenomen[2]. In hetzelfde jaar 1598, toen Gerrit de Veer aldus lid schijnt geweest te zijn van de Amsterdamsche schutterij, heeft hij ook het reisjournaal in het licht gegeven, dat zijn naam vereeuwigd heeft. Zeker heeft hij zijne reisaanteekeningen te Amsterdam uitgewerkt en geredigeerd; hij schreef vlot en levendig, was allicht, evenals van de schutterij, ook lid van eene Amsterdamsche rederijkerskamer, waar hij zich met zijn geleerden broeder als dilettant kan toegelegd hebben op de letterkunde. Naar het schijnt, is hij jong gestorven; want de bekende Amsterdamsche leeraar der stuurmanskunst Le Canu, die hem onderwijs gegeven heeft, spreekt in 1627 van zijn dood als iets, dat lang geleden, niet zeer lang na de beroemde reis, is voorgevallen, toen die reis nog veel besproken werd.

1) Het feit, dat hij ‘in 1595 *nog* nauwlijks eenig begrip van zeevaartkunde had’, kan ik hem, als handelsleerling, dan ook niet, met den heer Naber, euvel duiden.

2) Natuurlijk was de man, op wiens schouder de jonge De Veer de hand legt, *niet* Willem Barentsz., die in 1598 reeds dood was; als Terschellinger zeeman zou hij trouwens in dezen kring van voorname Amsterdammer burgers ook geheel niet thuis behoord hebben. - Er bestaat nòg een portret van een onzer Noordpool-reizigers: het Haagsche gemeente-museum bewaart de geschilderde beeltenis van Melchior van den Kerckhove, den reiziger van 1609.

De heer Naber is met het werk van den jongen man maar matig ingenomen; en gaarne neem ik aan, dat de journalen van Jan Huygen van Linschoten, die alleen beschreef wat hij beleefd had, *als leider* beleefd had, vrij wat meer beteekenen dan het werk van den jeugdigen Gerrit de Veer. Maar ik wil toch ééne opmerking maken, die aan diens werk wat meer gewicht kan bijzetten dan men tot nog toe daaraan gehecht heeft. Terloops spreekt de heer Naber van het feit, dat De Veer, die de eerste der drie Noordpoolreizen niet meegemaakt heeft, toch nu en dan den gewonen verhaaltoon: 'sy gingen', 'sy deden' enz., verwisselt met de uitdrukking: *wij* gingen, *wij* deden enz. Hij ziet natuurlijk in, dat De Veer dit uit zijn bron moet 'nageschreven' hebben. Inderdaad: machinaal nageschreven. Maar juist dit machinale overnemen, waaraan de jeugdige auteur zich bij het bewerken zijner reisverhalen schuldig maakt, schijnt mij aan zijn werk eene bijzondere waarde te geven voor ons. Want het schijnt mij eene aanwijzing, dat hij zijne bronnen, waaronder wellicht Willem Barentsz.'s reisjournalen geweest zijn, dikwijls woordelijk zal hebben overgenomen. De Veer's verhaal zal dus misschien, meer dan men meent, deze kostbare maar verloren documenten kunnen vervangen[1].

Eene omstandigheid, die veelal tegen De Veer's geloofwaardigheid wordt aangevoerd, wil ik ten slotte nog bespreken; ik heb het oog op het bekende feit, dat volgens het reisverhaal de zon in het voorjaar van 1597 op Nova Zembla veertien of vijftien dagen vroeger zichtbaar geworden is dan men haar verwacht had. De heer Naber heeft dit feit in zijne inleiding natuurlijk uitvoerig besproken, bepaaldelijk met het oog op Gerrit de Veer's geloofwaardigheid als geschiedschrijver. Hetgeen hij over het geval zelf en de onmogelijkheid daarvan mededeelt, kan ik natuurlijk geheel niet beoordeelen. De geloovigen trachten de mogelijkheid ervan te betoogen door zich te beroepen op de straalbuiging; maar naar het schijnt gelukt dit toch niet best en schijnt het niet wel mogelijk, daardoor de zaak te verklaren.

1) Ik moet echter erkennen, dat het korte extract uit Barentsz.' journaal, dat Hessel Gerritsz. later heeft uitgegeven, slechts zéér enkele malen woordelijke verwantschap met De Veer's tekst vertoont.

De heer Naber tracht ze nu in orde te brengen door de aandacht te vestigen op het verschil tusschen den ouden en den nieuwen stijl onzer jaartelling. Barentsz., de hardnekkige aanhanger van den ouden stijl, zou daardoor de bemanning, die met de overige wereld den nieuwen stijl volgde, bij de berekening der dagen in de war gebracht hebben: immers, verandert men de data van het journaal in die van den nieuwen stijl, dan komt alles vrijwel uit. Maar ook dit gaat toch niet; want boven heb ik reeds opgemerkt, dat het journaal van Barentsz., waarvan wij een fragment bezitten, begon: ‘le 18 de May stile neuve’; terwijl eene vergelijking met de data in De Veer's reisverhaal leert, dat *beiden* denzelfden stijl gebruikt hebben: voor verwarring bestond er dus geene aanleiding.

Nu herinnert de heer Naber echter aan een verhaal, dat de bekende Dirck Rembrantsz. van Nierop, ter toelichting van ons geval, reeds in 1674 ontleend heeft aan den atlas van Blaeu. Het blijkt daaruit, dat de wonderlijk vroege verschijning van de zon reeds op de reis zelf niet alleen Barentsz. zelf in de war heeft gebracht, maar ook de aandacht van de verdere bemanning in hooge mate getrokken heeft. Eenige dagen na de aankomst te Amsterdam, in November 1597, heeft de auteur van het reisverhaal, Gerrit de Veer, dan ook met de twee gezagvoerders, Heemskerck en Rijp, dadelijk rapport daarvan gedaan aan hun gemeenschappelijken leermeester in de stuurmanskunst, den bekenden Robbert Robbertsz. le Canu. En toen de zaak steeds meer beroering wekte bij ‘de geleerde mathematicijns in geheel Europa’, heeft deze in 1627, op verzoek van den bekenden boekdrukker Willem Jansz. Blaeu, tot dezen een schrijven gericht, waarin hij hem het bij dit bezoek van de bemanning voorgevallene mededeelde; Blaeu's zoon, Dr. Johan, heeft dit schrijven later in zijn beroemden atlas wereldkundig gemaakt.

Ziehier nu, wat Le Canu verhaald heeft. De Veer (wiens reisverhaal toen nog niet was uitgekomen) had hem het op Nova Zembla voorgevallene uitvoerig medegedeeld; ‘twelck ick, zegt Le Canu, heb laten geloven wie dat woude; maer ick konde sulcx voor geen waerheyt aennemen’. Hij zou daar bijgevoegd hebben, dat de bemanning stellig ‘dickwils haer uerwercken bevroren oft stilstaende ende haer santloopers ledich bevonden’ had; naar zijne meening waren de mannen

zonder goede tijdwijzers in de onafgebroken duisternis stellig eenige dagen in de war geraakt. Ten slotte had hij hen dus gesommeerd te zeggen, of zij, ter controle van den dag, hem konden opgeven, waar de maan had gestaan op den 24^{en} Januari, toen de zon terugkwam. Daarop bleven zij het antwoord schuldig, en toen zij den volgenden dag na het raadplegen hunner reisaanteekeningen terugkwamen, zeggende dat zij het nu wèl wisten, zou Le Canu hun toegevoegd hebben: 'Dat hebt ghy nu uyt eenighen der geleerden Ephemerides ofte almanacken nagesien'. Hij geloofde hun verhaal dus niet, en in zijn brief aan Blaeu concludeerde hij uitdrukkelijk, dat de mannen 'haer eenige kleyne dagen ofte etmalen verslapen ende haer in den tijt vergist ende gemist' hadden.

Aanvankelijk was ik geneigd den geleerden Le Canu bij te vallen; want voordat ik zijn verhaal kende, had ik *volkomen hetzelfde* reeds ten papiere gebracht. Het scheen toch ook mij onmogelijk, dat eene bemanning van grootendeels eenvoudige personen, terwijl hun geleerde leider Willem Barentsz. ernstig ziek was, gedurende eene onafgebroken duisternis van bijna drie maanden voortdurend de tijdberekening zou hebben kunnen bepalen door het waarnemen van de noordster door den schoorsteen, verder met behulp van eene klok, die nu en dan (zooals op 7 November, volgens het journaal) en ten slotte (volgens het bijschrift van het zeer nauwkeurige prentje van het Behouden huis in de uitgaaf van De Brij) voor goed stilstond ('immensi frigoris vi tandem immotum factum est'), eindelijk door het gebruik van zandloopers, die gedurig op het juiste tijdstip moesten worden omgekeerd. Evenals aan Le Canu, zonder van hem te weten, scheen het ook mij niet aannemelijk, dat de bemanning den dag nog precies zou hebben kunnen berekenen. Ik was zelfs geneigd, den heer Naber mijne verwondering te betuigen, dat hij zich zooveel moeite had gegeven, om het ongeloofelijke verhaal van het te vroeg terugkomen der zon met zóóvele argumenten tegen te spreken.

Maar toen ik met dit voornemen De Veer's verhaal zelf nog eens overlas, ben ik toch van dat inzicht teruggekomen. Na het uitvoerige verhaal met toelichting van de wonderlijke zonnerijzing en van de conjunctie van de maan en Jupiter op den volgenden dag zegt de Veer: 'Wat nu be-

langht, dat men verstaen sal van tghene verhaelt is, dat wy de sonne op 76° den 4 Novembris verloren ende opten 24 Januarij wederom ghesien hebben, dat laten wy dengenen disputeren, die haer professie daervan doen; ons ist ghenoech, dat wy bewesen hebben, dattet ons in den tijdt niet ghemist en heeft'. Mij dunkt, dit is niet de taal van iemand, die niet zeker meent te zijn van zijne zaak. En deze bewering heeft hij volgehouden tegen de geheele bemanning, tegen den geleerden Barentsz. zelf, die ze niet gelooven wilde, tegen de heele geleerde wereld. En Le Canu zelf heeft verklaard, dat De Veer 'sulcx als een seecker er varing gedreven heeft tot aen 't eynde van sijn leven'.

Waarom toch? Le Canu heeft stoutweg gezegd: Gerrit de Veer heeft liever aan zon en maan de schuld gegeven dan ongelijk te bekennen! Maar waarom zou hij geen ongelijk bekend hebben? Het was toch geheel niet moeilijk te erkennen, dat de mannen in hunne omstandigheden even waren ingedut? Neen, stellig meende de bemanning zeker te zijn van hare zaak, zeker was zij, dat zij zich niet vergist had. Bij het volhouden hunner mededeelingen hadden zij niet het geringste belang; het volhouden van een leugen zou alleen te verklaren zijn, als voor hunne hardnekkigheid eene bepaalde reden aangevoerd kon worden.

De heer Naber zelf heeft dit gevoeld, en hij heeft dus voor die halsstarrigheid een reden gezocht. De Veer, die zijn reisverhaal nòg interessanter wilde maken dan het toch reeds was, zal het geval verzonnen hebben om zijn leermeester Le Canu er in te laten loopen; daartoe zal hij hem reeds dadelijk na zijne terugkomst met de beide schippers het wonderlijke geval zijn komen verhalen! Maar is dit te gelooven? Zou werkelijk de goede De Veer, ter wille van dit onbehoorlijke grapje, waarvan al zijne lotgenooten moeten geweten hebben, alle opspraak, alle onaangenaamheden, die daarvan te verwachten waren, getrotseerd hebben? Zou hij daartoe zijn geschiedverhaal op verschillende plaatsen arglistig hebben vervalscht en dus geheel ongeloofwaardig hebben gemaakt? Zou hij daarbij zelfs eene nieuwe vervalsching van eene astronomische observatie op 25 Januari hebben verzonnen? En dit leugenweefsel zou hij en zouden al de leden der bemanning tot hun dood toe hardnekkig

hebben volgehouden? Geloove het wie kan, ik voor mij houd dit zonderlinge verhaal voor volkomen ongeloofelijk.

Ook de bewijzen, die de heer Naber er voor aanvoert, komen mij gewrongen en weinig overtuigend voor. Wanneer de eenvoudige Gerrit de Veer, door den geleerden schrijver der Ephemerides, Maerten Everaert van Brugge[1)], ter verantwoording geroepen, zich in zijne verlegenheid wendt tot zijn ouden leermeester Le Canu, dien hij toch kende als een ongeloovige, dan acht Naber dit een bewijs van zijne schuld! Wanneer op beide dagen, 27 Januari en 6 Februari, verteld wordt, dat een der bemanning door den schoorsteen van het Behouden huis naar buiten geklommen is, dan heet dit een bewijs, dat die twee plaatsen oorspronkelijk bij elkaar behoord hebben en dat dus de oude en de nieuwe stijl hier door elkaar gehaald zijn, terwijl toch de tweede maal er uitdrukkelijk bij staat, 'dat wy *nu ghewent waren* uyt den schoorsteen te climmen'. Wanneer het 31 Januari en 10 Februari beide malen mooi weer heet, dan geldt dit als een nieuwe aanwijzing van verwarring tusschen ouden en nieuwen stijl. Wanneer De Veer *en Heemskerck* (die dus nu deel zou moeten hebben gehad aan de vervalsching!) zich niet beroepen op het journaal van Barentsz., dan heet dit een bezwarend feit, omdat Plancius het journaal (pardon! het was een 'loose paper'!) toch 'nog in 1609 aan Hessel Gerritsz. heeft kunnen leenen'! Neen inderdaad, voor het op zoo nadrukkelijken en harden toon formuleeren van eene zóó ernstige beschuldiging tegen een eenvoudigen, misschien alleen wat loszinnigen schrijver, van wien niets kwaads bekend is, daarvoor behoeft men, naar het mij voorkomt, gewichtiger argumenten te hebben dan deze! Het doet mij leed, dat ik, mijn gunstig oordeel over het werk van den heer Naber besluitend, daarbij na al het goede, dat ik met overtuiging er van gezegd heb, ten slotte dit ééne voorbehoud heb moeten maken.

En nu ben ik ten einde van mijn overzicht van dit verdienstelijke werk; alleen ééne zaak heb ik nog niet vermeld.

1) Martijn Everart Brug noemt Naber hem, waarom? De naam Martinus Everardus Bruggensius wordt toch juister verklaard als een verwant van den rederijker Cornelis Everaert, Bruggensius als Bruggeling.

Als de heer Naber de bespreking van de faits et gestes van den vereerden Ds. Petrus Plancius heeft ten einde gebracht, dan vertelt hij met blijkbare ingenomenheid, dat het Aardrijkskundig genootschap voor eenige jaren door twee belangstellenden in staat is gesteld, om zilveren Plancius-medailles uit te reiken aan hen, die zich onderscheiden hebben op het gebied, waarop Plancius zelf onverwelkbare lauweren heeft vergaard. Met hem juich ik dit denkbeeld toe; maar het is mij niet gebleken, dat daaraan reeds uitvoering is gegeven. Waarom niet? Koolemans Beynen, die het eeremetaal stellig zou verdiend hebben, was overleden, lang voordat de gelegenheid ter uitreiking geboden was. Komt de heer Naber zelf thans niet als eerste daarvoor in aanmerking? Het leven van *zeven* Nederlandsche helden op Plancius' gebied, het gebied der Nederlandsche Noordpooltochten, heeft hij beschreven; voor elk dezer biographieën heeft hij nieuwe belangrijke bijdragen ontdekt en verwerkt tot een belangrijk en onderhoudend verhaal. Het kleine leger, dat Plancius eenmaal heeft aangevoerd, heeft hij aldus opnieuw voor ons doen leven: is het dan niet billijk, dat Plancius zelf hem beloont voor deze verdienstelijke daad?

S. MULLER FZ.

J. van Oudshoorn.

Naar aanleiding van: Zondag. Een poging tot conflict. (Rotterdam, W.L. en J. Brusse's. Uitgevers Maatschappij, 1919).

Toen van Oudshoorn ‘Willem Mertens' Levensspiegel’ en ‘Louteringen’ schreef, stond hij als een weerloos man, die 't beschermend kleed zijner illusies te vroeg versleten had, binnen den kring der gebeurtenissen. Dat deze hem naar den afgrond zouden dringen wist hij, ook dat verzet hiertegen vruchteloos was. Want in hoe verraderlijke schoonheid zijn gedachten hem ook verschenen waren, zij hadden hem altijd gelokt naar de wegen der vernietiging en indien hij zich tegen het noodlot weerbarstig betoond had, was hij door de krachten zelf, die hij tot den strijd ontwikkeld had, overwonnen en ten ondergebracht. Ja, zóó tot treurens toe 't was de loop der levensgolven, die ten einde breeken moesten, hem bekend, dat hij zich af had gewend van de wereld. Achter hem lag het slagveld, waar de menschen machteloos hunne vernietiging leden, als achteloos weggesmeten afval, dat in de riolen rot. En wat voor wezenlijk verschil bestond er ook tusschen zijn leven en dat der dingen? Sinds hij 't verraad zijner weerspannige illusies doorzag en ze had verworpen, was hij hiermee door de muur gebroken die hem van 't vegetatieve leven scheidde. Doch ook de schurftige krochten van een melaatsch stadsgedeelte worden soms, op schimmige achtermiddagen, door een lage, bloedroode zon beschenen. Dan, in een aureool van licht geheven, durft het miskende levensuitschot zijn eindelijken bloei aanvaarden, worden een kostbare, om de honderd jaar bloeiende plant, die Gods

zegeningen glimlachend binnen haar wijze bladen sluit. En de wandelaar bepeinst ontdaan de innige vertrouwheid tusschen den hemelschen glans en de aftandsche dingen, waarvan het verband hem ontgaat, want zoodra de zon is geweken, dooft het wonder en de vormen herwinnen hun beteekenis van rottende ontbinding.

Ook van Oudshoorn gebeurde het, toen hij tot de onnatuurlijke, schier niet meer menschwaardige nederigheid van een ding was doorgedrongen en nog slechts wezenloos in de richting van den afgrond staarde, dat hij plotseling door een Licht werd gekust, dat hem van buiten het wereldsche was komen zoeken. Door deze beroering lijkt het alsof iets in zijne ziel eensklaps bloemen schiet en dat iets beseft hij, heeft dezen schijnbaar lijdelijken weg naar het einde altijd geleid. En nu sluiten ook deze bloemen van zijn hart het zegenend Licht bevend binnen haar bladen.

Van deze belevingen nu spreken zijne boeken. Maar hij is niet de verrukte bezinger van het Licht geworden. Een linksche schuwheid weerhoudt hem aan lichtvaardige extaze toe te geven, gelijk Rainer Maria Rilke dat b.v. doet. Hij bepaalt er zich toe de weerspiegeling van den glans op de vormen van het dagelijksche op te vangen. Zoozeer voelt hij die laatste vertroosting als een genadewerking, die niet door menschen willekeurig neer te smeeken is, dat hij zelfs den wil naar deze openbaring toe te schrijven, onderdrukt. Hij weigert de vervoering te bezoedelen door ze als medicijn te gebruiken en hij zou schromen de aanblazingen van het buitenwereldsche bij de som zijner ervaringskennis te voegen. Daarom is hij als een oningewijde hulpeloos en wanhopig wanneer de toonbeelden eener onbegrijpelijke machteloosheid, de zonden in onschuld of uit wanhoop bedreven, de schijnbaar onrechtvaardige nederlagen, al de ontbindingsvormen waartoe zijn ondervinding zich synthetiseerde, voor zijn verbeelding verrijzen. Doch juist door zijn moed het leven onopgesmukt te zien, waarbij hij zichzelf en daardoor ons elke vergoeilijkende moraal of neuswijze troost onthoudt, bereikt hij in zijn werk een naaktheid, waardoor de straling zichtbaar worden kan. Als vanzelf worden de gestalten zijner vertelling doorvloeid van licht tot ze onverwachts, eer wijzelf er op be-

dacht zijn, voor onze verstilde oogen glanzen en ons hunne bestemming onthullen, lamp voor 't Licht te zijn. Terugdenkend bemerken we hoe aan Willem Mertens deze levensvervulling zich voltrok, doordat de ten leven gekeerde organen zijner natuur wegrot'ten, van hem afvielen, waarna hij, van den last der menschelijkheid bevrijd, zich in den ijlen waanzin voelde stijgen en nu de gedaante, waarin hij zijn eigen leven herkent, de kruik tegen 't gehate hoofd kon werpen. Dan, drijvend op 't Licht, dat hem nu ganschelijk doortrilt kan hij wegzweven van de aarde. Zoo werd Willem Mertens, tot den laatsten dunnen, doorschenen wand ontbolsterd doordat zijn weerstand hem begeven had. Eduard Verkoren (uit ‘Louteringen’) had daarentegen van jongsaf herinnering aan zulk Licht bewaard, hoewel hij nimmer de wegen wist te vinden, die naar zijne herinnering toevoerden. Wanneer zich voor hem echter hetzelfde proces afwikkelt als voor Willem Mertens, ondergaat hij de nadedering van ‘het Andere’ als een steeds tot scherper klaarte zich afteekenende herkenning, zoodat waar Mertens' lot zich vervulde terwijl deze passief met zich liet begaan, Eduard Verkoren de drijfkracht van zijn leven begeleidt met zulk een hevig verlangen, dat dit ook de doordringendste kreet van zijn bewustzijn vormt.

Gelijk wij bij 't lezen van de beide genoemde romans ongemerkt tot aan den rand der mystische vervoering worden gebracht, schijnt het dat ook van Oudshoorn ondanks zichzelf tot dit gebied werd heengetrokken. Hij heeft minder van den literator, die ons zijn vizie aanschouwelijk maakt, dan van een middeleeuwer, die slechts nederig noteert, wat hem te zien wordt geschonken en wat hij aldus mocht zien dankt hij niet zoozeer aan door talent geschoolde waarneming als aan de verdienste zich als mensch tot deze schromelooze eerlijkheid te kunnen deemoedigen. En daarom lezen we zijn boeken eerder als de biografie van een heilige, dan als een proeve van bellettrie. Schuw en eenvoudig beschrijft hij wat er in hem omgaat zonder als literator zijn stijl naar den aard zijner belevingen te vormen en vertoont hierdoor de merkwaardigheid een realistisch auteur te zijn van romantischen inhoud.

Deze hybridische vorm heeft hem bij zijn proza weinig

gehinderd, hoewel zijne lezers veelal niet door 't schijnrealisme wisten heen te kijken. In den ongebondener romanvorm weet zich wat sluimert meestal wel te doen gelden. Op den rythmus van taal, de klank der woorden, de ontboezemingen der beschrijvingen worden de aandoeningen der ziel wel aangedragen en de emoties door 't schrijven, als métier, gewekt, verleenen de taal een eigen bekoring. Doch het drama kan zich nooit op deze lyriek beroepen. Een prosaïst mag de beschaamde en ietwat verbijsterde opteekenaar zijn, van wat hij zag toen hij van 't levensoppervlak naar de diepte daalde, een dramaticus moet boven 't leven zijn uitgegroeid en 't in zijn veelzijdigheid zoo grondig kennen, dat hij, wanneer hij de verschijningen van bovenaf beschouwt, de diepte weet, welke ze overbruggen. De vizie van een afgerond leven laat zich tot de sterke symbolen van 't drama smeden, niet de zwevende vervoeringen van een leven dat in wording is. De dramaticus zij een hartstochtelijk man, terwijl de prosaïst een wijs kind mag zijn. En zulk een kind was van Oudshoorn in zijn romans, hoewel hij oud was van ervaring. Door zijn taal voeren sidderingen van ontroering als van iemand, die naar de ziel manbaar begint te worden en zijn zinnen vloeiden over van den zwijmel der eerste erkentenis.

Dat hij voor deze, zijn volgende publicatie, den dramatischen vorm heeft gekozen, kan daarom uit twee motieven voortspruiten: Of de schrijver heeft een onjuiste voorstelling van de eischen van het drama, òf wel hij voelt zich innerlijk veranderd.

Ofschoon dit drama mij mislukt voorkomt omdat de schrijver, nu hem de suggestieve middelen van den verteller niet ten dienste stonden, geen enkele dramatische overtuigingskracht ontwikkelde, hetgeen van een realistisch romanticus ook niet te verwachten was, dunkt het me inderdaad dat van Oudshoorn aan 't veranderen is. De verbitterde pessimist, die zijn oogen beschaamd geloken hield voor 't glorieuze geheim dat hem van tijd tot tijd ziel en zinnen in blinkende verrassing doorschokte, is er niet aan kunnen ontkomen, de ijle vervoeringen zijner helden bewust te herzien. Wat hij door aanvoeling kende, wordt door denken opnieuw gevonden en hoewel 't op 't eerste gezicht schijnt

alsof de eigenschappen zijner intuïtieve ervaringen, belangrijker waren dan de gedachten, die zij illustreeren, toch is van Oudshoorn gegroeid omdat hij zijn pessimisme, de stomp, die restte, nadat de illuzies van zijn spontaniteit waren afgehouwen, opnieuw aan keuring onderwerpt. Want ofschoon hij nimmer zou willen loochenen dat de feiten hem altijd den weg tot ondergang hadden gebaand, en dat het daarom dwaas ware met illuzies dien ondergang te willen overspringen, zijn pessimisme was tot dusver altijd teruggedeinsd voor de erkenning dat de nederdaling tot zelfvernietiging, evengoed heeten kon, de reis naar 't Licht, het gebied waar de ziel in objectlooze liefde bevrediging vindt. Omdat hij, na volbrachten tocht, had gevoeld, dat er krachten in hem werkzaam waren geweest, die heimelijk naar dit doel toe hadden gestreefd, viel het hem niet te moeilijk, wat hij vroeger ontzet had gadeslagen, voortaan met, zij 't pijnlijke, bewondering te beschouwen. Maar een groote innerlijke verandering wordt teweeggebracht door 't feit dat hij aan dezelfde bevindingen een andere waardeering begint te hechten. Was zij vroeger voornamelijk toegankelijk voor alles wat zijn levensloochening versterkte, nu begint hij waakzaam te worden, deze ter loutering voerende krachten te betrappen. Reeds Eduard Verkoren erkende dat zijn liefde tot Cato en tot Paula hem naar dit einde heengedragen had, maar hij liet zich leiden en wist niet, hoe hij langs de aangeduide weg, op eigen kracht zijn doel tegemoet zou loopen. Toch blijft van Oudshoorn in dit drama en de daarmee nauwst samenhangende novelle van gelijken opzet ‘Verzoening’ (Groot Nederland Augustus '19) aan de liefde zijn aandacht wijden omdat hij blijft vermoeden, dat binnen de liefde den menschen een opening gelaten is om uit vrije beweging, de objectlooze Liefde, de Charitas, te zoeken.

Zoodra evenwel dit vermoeden geworteld is, rijst de vraag, waarom het kwaad dit streven bemoeilijkt. Een dof besef van verdoeming en zondeval resonneert in zijn boeken. Sinds Zondag wordt aan dat motief een nieuwe blik gewijd. Want de schuld der menschheid, die als een knellend, onontkoombaar noodlot de stervelingen in den schakelgang van moreele verzieking dwingt, wordt nu voor 't eerst aangevuld met een bedeesde vraag of ook niet persoonlijke

schuld de ondergang bespoedigt. De man uit ‘Zondag’ is, omdat zijn jonggezellenleven in verkeerde banen leidde, getrouwd en de leugen dezer onuitgesproken bijbedoeling drijft hem tot dieper ellende. Wanneer hij zich echter afvraagt: ‘hoe had ik anders moeten handelen?’, valt hij met vertwijfeld schouderophalen voorloopig terug in 't fatalistisch besef der onontkoombare zonde en de auteur weerspreekt zoodoende de vermoedens van levenserkenning, die zich langs de vrouwenfiguur beginnen baan te breken. Hier nader ik een diepere fout, dan de zooeven genoemde vormvergissing waarop deze dialogen zijn gestrand. Ik geloof dat we hier voor een te vroegtijdige publicatie worden gesteld. Voordat het nieuwe inzicht van den nog eens zich het leven toewendenden schrijver, geheel is gerijpt, en terwijl de vroegere beschouwing nog niet van hem heeft losgelaten, schreef hij dit drama, dat onder de auspicieën van verschillende, elkander bestrijdende goden schijnt geboren. De man, een meer bewuste Willem Mertens, grijnst de voltrekking zijner vernietiging zuur berustend toe en in dezen geest ook voltrekt zich zijn lot: hij pleegt zelfmoord. Maar de sfeer van liefde, waarin de vrouw ademt beschermt haar tegen de destructie. Zij is de met liefde de Charitas zoekende. Nergens raken hun levens elkander. Omdat de auteur ‘deze poging tot conflict’ niet tot 'n conflict wist op te voeren, werd hij ook niet voor de noodzakelijkheid gesteld tusschen de beide levensvormen gericht te houden. Toch heeft zijn intuitie m.i. wel degelijk partij gekozen. De vrouwefiguur is het transparent, waarlangs het Licht ons het eerst zal bereiken. De vrouw, na langs de wateren des doods gewankeld te hebben, blijft leven. Het hoofdmotief al zijner boeken, herhaalt zich hier, nadat het drama uitgestorven is. Dat dit geliefde thema zoo weinig werd betoond ligt niet enkel aan de moeilijk hanteerbare dramatische vorm, maar ook aan 't feit dat de nuchter geteekende, schampere mannenfiguur, die de schrijver graag zou willen overwinnen, hem praeoccupeert. Zoolang hij met den man niet afgerekend heeft durft hij zich niet in de sfeer der vrouw te verdiepen, en daarom kon ook hare liefde, welke hij toch met zijn ziel had gekozen, het drama niet tot oplossing voeren. Pas na den dood van den man is hij vrij om zich aan de vrouw te wijden, doch juist wan-

neer we den eersten schemer van 't licht meenen te bespeuren valt het doek. Niet intusschen voor van Oudshoorn zelf. Want met hulp harer liefde, worden zijne het leven aanvaardende zielskrachten opnieuw gewekt. Zijn afkeer van 't bestaande wordt door natuurliefde en de vreugde der kinderlijke teederheden, door de zachtheid van de genegenheid overwonnen en wanneer zij ten slotte, de gedachten aan een kind van hun beiden, het eerst uitspreekt, vindt ze hem bereid, want hij erkent hierin de daad, waarlangs de mensch met eigen wil de Charitas kan zoeken.

Echter dit alles wordt verteld in ‘Verzoening’, de novelle waarin dezelfde stof behandeld wordt, nu echter nadat van Oudshoorn volkomen van levensontkenner tot levensbekenner is gerijpt.

GABRIELLE VAN LOENEN.

Buitenlandsch overzicht.

24 Febr. 1920.

De vrede wankelt...

Men stelle zich gerust: het is de vrede van Versailles maar.

Nauwelijks was hij ‘van kracht’ geworden, of aanstonds bleek hij onuitvoerbaar.

Onuitvoerbaar het artikel over den Keizer. Lloyd George laat, door er in zijn antwoord aan Nederland over te zwijgen, den uitleveringseisch inderdaad vallen.

Onuitvoerbaar het artikel over de oorlogsmisdadigers. In afwijking van het tractaat, zullen zij voor een Duitsche rechtbank te recht staan.

Onuitvoerbaar het artikel over de levering van steenkool. Frankrijk zal de in het tractaat genoemde hoeveelheden niet ten volle ontvangen.

Bij een stuk dat, om gezag te hebben, niet van hem, doch van den president der vredesconferentie (voor het oogenblik: Lloyd George) had moeten uitgaan, heeft Millerand gedreigd, dat men de ontruimingstermijnen, in art. 429 van het vredestractaat gesteld, niet zal laten ingaan met den dag der inkrachttreding van het tractaat, zooals art. 428 voorschrijft, maar met den dag waarop Duitschland aan een eisch tot steenkoollevering gedurende zes maanden, waarin het 1 Sept. 1919 bewilligd heeft, ten volle zal hebben voldaan. Het is reeds bekend, dat ook de in de overeenkomst van 1 Sept. 1919 bepaalde hoeveelheid, die geringer is dan de hoeveelheid waarop Frankrijk aanspraak heeft onder het tractaat, niet geleverd kan worden.

Waarom Frankrijk zich eigenlijk zooveel moeite geeft, het ingaan der termijnen, in art. 429 bedoeld, te verschuiven, is niet recht duidelijk. Art. 430 toch geeft het middel aan de hand, aan de verplichting tot ontruiming van den linker Rijnoever te ontkomen, zoodra er gedurende de vijf (respectievelijk tien en vijftien) jaren, waarvan art. 429 gewaagt, maar iets aan de tenuitvoerlegging van het tractaat door Duitschland heeft ontbroken. Dit *iets* nu zal in ieder geval *veel* zijn; die er nog aan twijfelen mocht, leze het merkwaardige boek van Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*[1].

In mijn vorig overzicht heb ik er de passage over Wilson uit aangehaald. Doch dat is maar een episode. De eigenlijke waarde van het boek ligt in de in zijn volmaakte koelbloedigheid verpletterende analyse der economische en financieele bepalingen van het verdrag zelf.

Fried heeft een geheel boekje samengesteld uit anathema's tegen het verdrag van Versailles, verschenen in de neutrale en geallieerde pers[2]. Al die rhetorica zal van minder uitwerking zijn dan de nuchterheid van dit ééne geschrift.

Aan Duitschland zijn financieele eischen gesteld wier totaal bedrag in het tractaat zelf niet is geschat, doch die, als de schrijver juist rekent, op een 160 milliard Mark (in goud) zullen moeten neerkomen (de Fransche minister van financiën, Klotz, noemde echter 5 Sept. 1919 in de Fransche Kamer nagenoeg het dubbele van dit bedrag).

Vóór 1 Mei 1921 zullen 20 milliard Mark moeten zijn voldaan; daarna begint de rest der schuld interest te dragen. ‘The effect of this provision towards increasing the burden is, on the assumption that Germany cannot pay very large sums at first, enormous. At 5 per cent compound interest a capital sum doubles itself in fifteen years. On the assumption that Germany cannot pay more than £ 150.000.000 annually until 1936, she will owe us at that date more than half as much again as she does now (£ 13.000.000.000 as compared with £ 8.000.000.000). From 1936 onwards she will have to pay to as

1) London, Macmillan. - First edition: Dec. 1919. - Reprinted January 1920 (twice).
2) *Der Weltprotest gegen den Versailler Frieden*. Leipzig, Verlag ‘Neuer Geist’.

£ 650.000.000 annually in order to keep pace with the interest alone. At the end of any year in which she pays less than this sum she will owe more than she did at the beginning of it. And if she is to discharge the capital sum in thirty years from 1936, *i.e.* in forty-eight years from the Armistica, she must pay an additional £ 130.000.000 annually, making £ 780.000.000 in all. It is, in my jugdment, as certain as anything can be, that Germany cannot pay anything approaching this sum. Until the Treaty is altered, therefore, Germany has in effect engaged herself to hand over to the Allies *the whole of her surplus production in perpetuity*....

It is evident that Germany 's pre-war capacity to pay annual foreign tribute has not been unaffected by the almost total loss of her colonies, her overseas connections, her mercantile marine, and her foreign properties, by the cession of ten per cent of her territory and population, of one-third of her coal and of three-quarters of her iron ore, by two million casualties amongst men in the prime of life, by the starvation of her people for four years, by the burden of a vast war debt, by the depreciation of her currency to less than one-seventh of its former value....

In the year 1913 Germany's imports amounted to £ 538.000.000 and her exports to £ 505.000.000, exclusive of transit trade and bullion. That is to say, imports exceeded exports by about £ 33.000.000. On the average of the five years ending 1913, however, her imports exceeded her exports by a substantially larger amount, namely, £ 74.000.000. It follows, therefore, that more than the whole of Germany's prewar balance for new foreign investment was derived from the interest on her existing foreign securities, and from the profits of her shipping, foreign banking, etc. As her foreign properties and her mercantile marine are now to be taken from her, and as her foreign banking and other miscellaneous sources of revenue from abroad have been largely destroyed, it appears that, on the pre-war basis of exports and imports, Germany, so far from having a surplus wherewith to make a foreign payment, *would be not nearly self-supporting*...

A capacity of £ 8.000.000.000 [160 milliard Mark] or even £ 5.000.000.000 is not within the limits of reasonable

possibility. It is for those who believe that Germany can make an annual payment amounting to hundreds of millions sterling to say *in what specific commodities* they intend this payment to be made, and *in what markets* the goods are to be sold. Until they proceed to some degree of detail, and are able to produce some tangible argument in favour of their conclusions, they do not deserve to be believed'.

Willen de Geallieerden ooit de milliarden ontvangen die zij zich hebben voorgesteld, er zou maar één middel op zijn: 'to nurse Germany's trade and industry for a period of five or ten years, supplying her with large loans, and with ample shipping, food, and raw materials during that period, building up markets for her, and deliberately applying all their resources and goodwill to making her *the greatest industrial nation in Europe*, *if not in the world*....'

In andere hoofdstukken dan het financieele, doet echter het vredestractaat, naar men weet, juist het omgekeerde. Afgezien van alle zedelijke overwegingen, is het tractaat reeds onuitvoerbaar, *omdat het zichzelf vernietigt*.

Belangwekkend bovenal zijn de beschouwingen, die Keynes vastknoopt aan het feit, dat de Geallieerden bijna even reusachtige sommen, als zij Duitschland willen laten opbrengen, aan elkander schuldig zijn.

Het totaal hunner vorderingen op elkander beloopt £ 4.000.000.000. Hiervan komt de helft toe aan de Vereenigde Staten, die alleen uitgeleend hebben, niet geborgd, en die te Parijs het voorstel, over alle schulden tusschen Geallieerden aangegaan, de spons te halen, verworpen hebben. Het Vereenigd Koninkrijk heeft vorderingen ten laste van alle Geallieerden behalve Amerika, tot een gezamenlijk bedrag van £ 1.740.000.000; zelf is het aan Amerika schuldig £ 842.000.000. Frankrijk heeft uitgeleend £ 355.000.000, doch is het drievoud dier som schuldig. De andere Geallieerden hebben geen vorderingen, alleen schulden. De groote schuldenaars der Staten zijn Engeland, Frankrijk, Italië; die van Engeland: Frankrijk, Italië, het vóór-bolsjewistische Rusland en België; die van Frankrijk: het vóór-bolsjewistische Rusland en België. 'The war will have ended,' zegt Keynes, 'with a network of heavy tribute from one Ally to

another. The total amount of this tribute is even likely to exceed the amount obtainable from the enemy [bedrag, dat Keynes niet hooger dan £ 2.000.000.000 durft stellen]; and the war will have ended with the intolerable result of the Allies paying indemnities to one another instead of receiving them from the enemy. For this reason the question of Inter-Allied indebtedness is closely bound up with the intense popular feeling amongst the European Allies on the question of indemnities, - a feeling which is based, not on any reasonable calculation of what Germany can, in fact, pay, but on a well-founded appreciation of the unbearable financial situation in which these countries will find themselves unless she pays... The war has ended by every one owing every one else immense sums of money. Germany owes a large sum to the Allies; the Allies owe a large sum to Great Britain; and Great Britain owes a large sum to the United States. The holders of war loan in every country are owed a large sum by the State; and the State in its turn is owed a large sum by these and other taxpayers... A general bonfire is so great a necessity that unless we can make of it an orderly and good-natured affair in which no serious injustice is done to any one, it will, when it comes at last, grow into a conflagration that may destroy much else as well... I do not believe that any of these tributes will continue to be paid, at the best, for more than a very few years'.

De staatslieden die dit tractaat op hun geweten hebben, handelden dus uit menschenvrees: zij durfden hun eigen natiën de waarheid niet bekennen. Al wat men van Duitschland halen kon was bij verre na niet genoeg om de 'overwinnaars' schadeloos te stellen voor hunne verliezen. De vraag was reeds toen niet, hoe men de geleden nadeelen op één zou verhalen, maar hoe men gezamelijk den uitweg vinden kon uit de gevaren waarmede de gevolgen van den oorlog allen bedreigden.

'The essential facts of the situation', zegt Keynes, 'are expressed simply. Europe consists of the densest aggregation of population in the history of the world. This population is accustomed to a relatively high standard of life, in which,

even now, some sections of it anticipate improvement rather than deterioration. In relation to other continents Europe is not self-sufficient; in particular it cannot feed itself. Internally the population is not evenly distributed, but much of it is crowded into a relatively small number of dense industrial centres. This population secured for itself a livelihood before the War, without much margin of surplus, by means of a delicate and immensely complicated organisation, of which the foundations were supported by coal, iron, transport, and an unbroken supply of imported food and raw materials from other continents.

By the destruction of this organisation and the interruption of the stream of supplies, a part of this population is deprived of its means of livelihood. Emigration is not open to the redundant surplus. For it would take years to transport them overseas, even, which it not the case, if countries could be found which were ready to recive them. The danger confronting us, therefore, is the rapid depression of the standard of life of the European populations to a point which will mean actual starvation for some. Men will not always die quietly. For starvation, which brings to some lethargy and a helpless despair, drives other temperaments to the nervous instability of hysteria and to a mad despair. And these in their distress may overturn the remnants of organisation and submerge civilisation itself in their attempts to satisfy desperately the overwhelming needs of the individual....'.

Toen Keynes, in November '19 zijn boek besloot, zag hij nog nauwelijks hoop:

'In this autumn we are at the dead season of our fortunes. The reaction from the exertions, the fears, and the sufferings of the past five years is at its height. Our power of feeling or caring beyond the immediate questions of our own material well-being is temporarily eclipsed. The greatest events outside our own direct experience and the most dreadful anticipations cannot move us; we have been moved already beyond endurance, and need rest. Never in the lifetime of men now living has the universal element in the soul of man burnt so dimly.' Hem scheen niets over te blijven dan zijn werk aan een nieuw geslacht op te dragen: 'to the formation of the

general opinion of the future I dedicate this book';..... is er tusschen November '19 en Februari '20 toch al niet iets veranderd?

De beraadslagingen te Londen zijn niet, wat die te Parijs waren. Lloyd George heeft steeds de huik naar den wind gehangen, en de wind waait in Engeland nu uit een anderen hoek dan in December 1918. De berichten uit Rusland dwingen tot bezinning. Zij hebben reeds veroorzaakt dat men den eisch tot uitlevering der oorlogsmisdadigers heeft laten vallen; zij zullen eerlang noodzaken tot andere concessiën, want men is Lenin voorloopig niet kwijt.....

En Amerika?

Ware Wilson een ander man, het vergelijk tusschen Democraten en Republikeinen zou vermoedelijk reeds zijn getroffen. Komen zal het wel, ondanks dezen President, die, om een figuur op te houden, thans middelen noodig acht als het wegjagen van Lansing. Slechts in uiterst beperkte mate schijnt Wilson nog toerekenbaar; intusschen, nog ettelijke maanden moet het land hem dulden.

C.

Bibliographie.

Marginalia, door Dirk Coster. (Van Loghum Slaterus en Visser. Arnhem, 1919).

De spreukvorm, waarin dit kleine boek ons brokjes levenswijsheid en ziele-ervaring brengt, doet ze eenigszins gelijken op die losse stukken van een legkaart, die zonder leiddraad moeten worden saamgevoegd tot een geheel, wat aan ongeoefende handen wel eens niet, of maar ten deele, gelukt. Daarom schijnt het een vorm, die voor vele lezers moeilijkheden, voor enkele gevaren in zich bergt.

Er gaat door de voorrede een verteederende klank: '- toch geloof ik niet hier één woord te hebben toegelaten, waarvoor ik niet tenminste iets heb betaald.' Sterker ingetogenheid zou wellicht zwijgen over den prijs, door haar geofferd voor wat zij wil wegschenken, maar de oprechtheid van zulk een bekentenis stemt toch tot iets als eerbied. En bij het verder lezen komt meer dan één plaats dien eerbied versterken, omdat men er zich voelt in de nabijheid van een mensch, die met inspanning van al zijn krachten graaft naar het beste in zichzelf om er aan anderen van mee te deelen. Daar ook treffen soms uitspraken met dien rechtstreekschen eenvoud van zegging, door den schrijver naar zijn eigen woord zich ten doel gesteld, maar lang niet overal bereikt: de eenvoud, eigen aan het klaargevoelde en rustig overdachte, die ook bij anderen meevoelen en nádenken wekt. Die voorrede gaf daarenboven in den wensch dat enkelen iets mochten 'herkennen van de geschiedenis hunner ziel, hun verdwalingen en onverwachte uitredding', een halve belofte - door het boek-zelf onvervuld gelaten. Nergens doorhuivert ons de aanraking eener ziel, die leven zou geslingerd tusschen telkens lang-verliezen en met bevend geluk evenweervinden van wat haar hoogst bezit is; van begin tot einde

spreekt hier een wétende, richting-aanwijzende ziel: indien zij ooit dwaalde, haar verdwalingen worden ons niet getoond, al vertelt de auteur hoe hij te kampen had met ‘de verleiding van de litteratuur en den litterator in (hem)’, en meent die ‘in hoofdzaak te hebben weerstaan’. Daar is een andere verleiding, door hem niet genoemd, allicht zelfs niet gevreesd, en vast niet weerstaan: de verleiding die ons Hollanders allen in 't bloed zit om, wanneer we ernstige waarheden willen zeggen, een onzichtbaren kansel te beklimmen en ze te verkondigen in orakeltoon. Het wezen eener waarheid lijde daarbij al geen schade - met gewoon-menschelijker stem zou toch haar geluid levender aandoen en verder dragen, ook buiten den kring van ‘slechts enkele zielsverwanten’, die alleen haar ten volle verstaan. Want zij, die met Dirk Coster samenkomen in deze waardeering: dat het leven der ziel het eenig waarlijk belangrijke is, zonder zich daarom tot zijn zielsverwanten te durven rekenen, zij zullen zich bij de aandachtige doorlezing van dit werkje stooten aan vele vraagteekens, omdat voor hen te dikwijls de weg in duister bleef, die leidde van eene gedachte naar een andere.

Als inleiding tot het geheel staat er: ‘De groote scheidslijn die de menschheid verdeelt, loopt niet tusschen goed en kwaad, tusschen de goeden en de boozen, maar tusschen de levenden en de levenloozen.’ De harde beslistheid van deze uitsluiting ontmoet al dadelijk een eerst nog onberedeneerd verzet bij hem die gelooft dat zulk een scheidslijn, hoe men zich verder ook haar richting voorstelle, innerlijk door elken mensch gaat. Leest hij dan evenwel, al in het tweede hoofdstuk, met instemming: ‘Slechts een oneindig klein deel van 's menschen universum komt gedurende het leven tot ontwaking’ (48), dan bladert hij nog eens terug, en vraagt zich weifelend af, of hij den aanhef niet zóó had moeten begrijpen: dat de scheidslijn instede van tusschen levenden en levenloozen, liep tusschen ontwaakten en slapenden. Het verschil is ontzaglijk: tusschen den levende en den levenlooze is alle contact verbroken en voorgoed, tusschen den in eenigerlei zin ontwaakte en hem die nog in heel- of halfslaap bevangen is, blijft levenswarme wisselwerking: de slapende van heden kan de ontwaakte van morgen zijn, en omgekeerd. - Het hoofdstuk ‘Zielskracht’, niet het minst belangwekkende, leert ons eerst: ‘De ziel is geluk’ (173), en herhaalt later die verzekering met nog meer de kern rakenden nadruk: ‘De ziel zelf is geluk. Doch aan het leven wordt zij zich dit geluk bewust.’ (184) Maar wanneer te nauwernood nog die waarheid in den lezer bezonken is, vindt hij, mede als haar ontplooiing,

dertig regels verder: ‘In iedere der drie levensstaten, waarin de mensch kan leven, is werken de eenige en universeele uitredding: zoo de mensch geen geluk heeft, belet het hem te vertwijfelen; zoo de mensch geluk verwacht, belet het hem zich in vruchtelooze afwachting te verteren, en zoo de mensch geluk heeft, belet het hem *van dat geluk vermoeid te worden*.’ (192).

Eveneens onweerspreekbare waarheid, - maar waarheid op een lager plan, dan waar de schrijver ons eerst heenvoerde, zonder dat we omtren dien overgang iets vernamen of te vermoeden kregen. Het geluk dat de ziel zelf is, bewust geworden aan het leven, gevonden dus wanneer in het leven de ziel tot volmaakte zelfherkenning komt, kan toch niet anders bestaan dan in een sfeer, onaantastbaar voor de elementen van afmatting en oververzadiging, die elk lager geluk omwaren. En zou niet de arbeid, nu enkel als nuttig alzijdig narcoticum geprezen, in die sfeer een hooger en harmonischer waarde erlangen, mee opgenomen in de aldoorvloeiende strooming van geluk der ziel?

Twijfel verheft zich niet minder tegen stelligheden als de volgende: ‘Er zijn in het menschenleven twee oogenblikken, die alles beslissen: het oogenblik, waarop de mensch voor 't eerst waarachtig liefheeft, en dat andere oogenblik, waarop de mensch voor 't eerst de Evangeliën leest en begrijpt in hun zuiveren zin. Het ééne oogenblik is meestentijds de ingang tot het andere.’ (201.) Er is hier sprake van ‘het menschenleven’ en van ‘de Evangeliën’, zonder verklarende beperking voor het eene of geestelijke verwijding voor het andere woord. Maar de ongetelde menschengeslachten dan, die vóór de Evangeliën vergingen of om andere redenen hun licht moesten ontberen - zijn al die zielen eeuwig van het hoogste der twee albeslissende momenten verstoken? Zal waarlijk de ziel slechts bij dit voedsel alléén leven? Aarzelde niet reeds Dante, de toch zeker niet met 19de eeuwsche verstandsanalyse belaste, voor dit vraagstuk - en hoorde hij niet uit de straling der Godschouwende zielen het antwoord tot zich komen, hoe ‘velen Christus, Christus roepen, die in den oordeelsdag hem minder *eigen* zullen zijn dan menigeen die Christus niet heeft gekend.’ (Parad. XIX 106/108)? - En weer een andere twijfel roert zich tegen deze leering: ‘Het ascetisme zal, ook in de schoonste tijden, de ontwikkeling der menschheid blijven begeleiden. Dat ascetisme echter alleen, waardoor de mensch met het kleine lijden der zinnen wil betalen voor een eindeloos geluk der ziel.’ (293) Kan dit waar zijn, dat ‘in de schoonste tijden’ een zucht naar heiliging der menschenziel met zoo nuchter handelsverstand de relatieve waarde van wat zij opgeeft en wat zij hoopt te winnen, tegen elkaar zal

wegen? Zal daarachter geen spontaner en redeloozer liefdedrang leven, die alleen verlangt zichzelf te verliezen, zonder eigen heilsverwachting?

'Al te heftige liefde voor de dieren is een vorm van menschenhaat' (119), - verdient in een zoo precieuse gedachtenverzameling die vaak-gezegde, daarbij snijdend-onbarmhartige halve-waarheid een bladzij voor zich alleen? Zeker, de dan volgende bladzijden verzachten iets, maar hoe weinig: geen woord van deernis voor het onvermogen om menschelijke liefde tot zich te trekken, het leed dat toch wel in de meeste gevallen arme zielen dreef naar een toevlucht voor hun verstootenheid buiten de gemeenschap van hun gelijken.

Dit zijn slechts eenige voor de hand liggende grepen uit de raadselen, waarin, mede door den spreukmatigen vorm van dit werk, een oningewijd lezer zich licht verwarren kan. En het gevaar, voor heel enkelen dreigend uit dezen vorm, lijkt mij hier te schuilen: dat er zulk een schijnbaar moeitelooze weg door wordt opengesteld voor anderen, minder oorspronkelijk en minder gewetensvol dan de schrijver dezer Marginalia, maar hem als hun voorganger kiezend, en zoo niet schromend om hun innerlijke ervaringsvondsten over tijdgeest, ziel en liefde ongezuiverd aan de wereld toe te werpen, in goed vertrouwen op het synthetisch begrip van verwante geesten, die er wel een levensleer uit zullen herkennen.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

Aart van der Leeuw - Sint Veit[1] en andere vertellingen. (Mij. voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam, 1919).

Een dichter spreekt eigenlijk altijd maar één ding uit. Weliswaar in duizenden vormen - en dit vormt de schoone verscheidenheid van zijn werk. Maar het blijft toch één ding: dat, wat de grond van zijn wezen is - en dit veroorzaakt de schoone eentonigheid van dat werk. - Een dichtbundel van Van der Leeuw heet: Herscheppingen, en dit woord geeft den sleutel

1) Hun, die Van der Leeuw nog niet, of nog niet voldoende, kennen, zou ik den raad willen geven, 'Sint Veit', het eerste verhaal van dezen bundel, bij de eerste lezing over te slaan. Ofschoon het reeds vele schoonheden vertoont, en het voor de kenners van v.d.L. zeer interessant is, te zien, hoezeer de richting van zijn toekomstig proza hierin reeds gegeven is, is het, vooral van taal, vergeleken bij de gaafheid der overige vertellingen, nog te onrijp om dien indruk van zijn werk te vestigen, waarop hij recht heeft.

voor heel zijn werk, dat tot het allerbelangrijkste behoort, dat in Holland wordt voortgebracht.

Men zou Van der Leeuw een natuurdichter kunnen noemen, maar men moet aan dat eenigszins vage woord dan een zeer speciale beteekenis toekennen. Want er zijn altijd slechts heel weinig dichters geweest, aan wier poëzie de natuur geheel of althans grootendeels vreemd was. Maar, 't zij dat zij die natuur bezongen als achtergrond voor de bewogenheden hunner harten, of als contrast met de vermoeiende, alles in zich opslurpende drukte van het hedendaagsche groote-stadsleven - ja zelfs bij diegenen (en ik denk bijv. aan iemand als Stijn Streuvels), die vrijwel uitsluitend in de natuur schijnen te staan, en het beste van hun inspiratie aan haar ontleenen, verschijnt die natuur toch altijd als iets - wat zij naar haar wezen ook is -, dat buiten den mensch is, hoezeer de mensch haar ook mag beminnen, en hoezeer hij, op zijn *menschelijke* wijze, er zich één mee mag voelen. En die gescheidenheid wordt niet alleen aanvaard, maar dit aanvaarden is meestal stilzwijgend en als vanzelf sprekend. In de gedichten en vertellingen van Aart van der Leeuw vinden wij op meerdere plaatsen die gescheidenheid ook wel (men leze bijv.: Het Spiegelbeeld, in de 'Liederen en Balladen'), maar dan steeds bewust, en als een terugval, een vernedering - niet als een van zelf sprekend feit. En in het grootste deel van zijn werk voltrekt zich juist de herschepping, waardoor de mensch één wordt met de natuur niet alleen, maar - en dat is het belangrijke - op *natuurlijke* wijze. (Zie bijv. het gedicht, 'Heil, schoone bloesemboom' uit 'Herscheppingen'; hetzelfde motief komt trouwens meerdere malen in zijn proza en poëzie terug, in dezen bundel bijv. bijna woordelijk in 'Joost de Wandelaar', (pag. 155, 6).

Het ware ondoenlijk, deze bewering met verdere voorbeelden te staven, men zou er het grootste deel van Van der Leeuw's geschriften voor moeten citeeren. Maar één opmerking kan haar wellicht nog verduidelijken: het is merkwaardig om te zien, hoe zijn beeldspraak dikwijls voor ons gevoel (ik meen hier wel 'ons' te mogen schrijven, omdat ik geloof, dat er niet velen onder schrijvers en lezers zullen zijn, die als v.d.L. zijn geaard), 'retrograde' is, hoe hij, doordat hij, als ik het zoo eens mag zeggen, zich op het 'standpunt' der natuur stelt, telkens twee dingen met elkaar vergelijkt, die wij, van uit onze enkel-menschelijkheid, juist in omgekeerde volgorde met elkaar zouden hebben vergeleken. Dit geeft vaak iets wonderlijk-verrassends aan wat hij schrijft, iets dat ons bij den eersten indruk ongehoord-stoffelijk lijkt, en waarvan wij pas later, als wij het in

verband met zijn heele wezen zien, den diepen, geestelijken zin begrijpen, omdat wij dan bedenken, dat de stof hier nooit om zich zelfs wil bestaat, maar in haar het wonder der herschepping zich steeds voltrekt.

Dit wat het wezen van v.d.L.'s kunst betreft. Wat den vorm aangaat, waarin dit zich uit, in 't bijzonder in dezen bundel, deze is in drie gedachtensferen gegroeid: de heidensche, de Christelijke, en de romantische. Misschien is het juister, ook hierin nog weer onderscheid te maken, en te spreken van het heidensche en het Christelijke beginsel als primaire, en van het romantische als secundair element van dien vorm. De romantiek immers was, op haar beurt, weer een verschijning van die twee eerstgenoemde levensbeginselen. Het is wel de moeite waard, eens in 't kort na te gaan, hoe deze elementen in dit boek verschijnen.

In de eerste plaats dan het heidensche. Dit neemt meer speciaal den vorm aan van Helleensch. Maar dit woord behoeft verduidelijking. Zoo ontzaglijk veel kunstenaars uit alle landen hebben zich in de laatste vier eeuwen op Hellas geïnspireerd, en dit heeft geleid tot een zoo verwarrende veelheid van kunstgewrochten, die dikwijls niets meer dan hun uitgangspunt gemeen hebben, dat het enkele woord ‘Helleensch’ niet veel licht meer ontsteekt. Een tegenstelling en een vergelijking kunnen hier misschien helpen. Van een Hellenisme, zooals dat via Rome naar Frankrijk is gekomen, heeft het proza van v.d.L. niets, maar dan ook absoluut niets. Er is haast geen grooter tegenstelling te denken, dan een van zijn Grieksche verhalen of gedichten en bijv. een tragedie van Racine of een essay van Maurras. Maar, hem lezende, worden wij dikwijls herinnerd, (zooals v.d.L. zelf, schrijvende, zich wel dikwijls zal hebben herinnerd) aan Homerus, en meer nog aan menig gedichtje uit de Anthologie. Hellas is voor hem in de eerste plaats een zuivere, natuurlijk-schoone wereld, niet een leerschool voor den tucht der gedachten.

Hoezeer die wereld iemand als v.d.L. ook moest boeien, het is begrijpelijk, dat hij er niet voor àl zijn verlangens bevrediging in vond. Wij zijn niet voor niets door bijna twintig eeuwen Christendom gegaan - hoe weinig daarvan er oogenschijnlijk (maar oogenschijnlijkheid bedriegt zoo vaak) ook in velen van het nu levende geslacht schijnt overgebleven. Wanneer wij lang achtereen in de zooeven reeds genoemde Grieksche Anthologie hebben zitten lezen, voornamelijk in de doodenepigrammen, voltrekt zich iets droevigs in ons. Wij vergeten de schoonheid der grafschiften om de hopeloosheid ervan. Het

is alsof die wereld in een ban lag, die ons na zòòveel eeuwen nog beklemt bij het lezen dier gedichten, en wij kunnen iets navoelen van de verlossing, die het voor de oude wereld moet geweest zijn, toen het Christendom zijn intree deed, hoe austère dit ook was tegenover haar (echter dikwijls meer schijnbare dan werkelijke) levensblijheid. Een even schoon als duidelijk beeld van de botsing dier twee levenshoudingen geeft ons het verhaal 'Amarillis'. 'Rustig keek zij naar de teekens van de doodenkluizen in de nissen aan den wand. Zij brachten, geschilderd, in marmer gegriffeld, eendere boodschap, hoop op onvergankelijkheid. Duiven, druiven, ankers en telkens weer die jonge, licht-omringde herder, zijne schapen weidend, torsende het afgematte lam'. (pag. 99). Dit is ook de boodschap, die v.d.L. van het Christendom heeft ontvangen. Zijn wezen heeft hem waarschijnlijk eerst gedwongen om, evenals Philippus, 'de(n) zichtbare(n) God' te verlangen. En, als Philippus, heeft hij zijn les geleerd.

Ten derde noemde ik het romantische als kenmerkende eigenschap van Van der Leeuw's werk. Maar ook dit woord is weer vatbaar voor verschillende interpretaties. Gesteld zelfs dat wij de oirgedachte, die aan alle romantiek ten grondslag ligt, als iets vaststaands aannemen, (en dit is, op zijn zachtst gezegd, al gewaagd; immers, in die beweging kwamen zooveel verschillende aspiraties tot uiting, die bij de tijdgenooten veelal onbewust waren, en zelfs voor de later-gekomen critici nog onontwarbaar zijn, terwijl het bovendien waarschijnlijk juister is om te spreken van een gevoel, dat aan de romantiek ten grondslag ligt, dan van een gedachte) - gesteld, zeg ik, dat wij dit doen, dan nog heeft deze romantische wezentrek zich bij de verschillende volken en in den loop der tijden zoo verschillend gerealiseerd, dat een nadere definieering ervan, in verband met v.d.L.'s boek, een onontkoombare eisch wordt. Eén opmerking kan ons hier op weg helpen. Er is in den laatsten tijd door nieuwere Fransche schrijvers op gewezen, hoe diezelfde romantische beweging, die de Fransche geest heeft bedorven, doordat zij strijdig met haar wezen was, juist in Duitschland de kunst, speciaal dan de letterkunde, ten volle heeft doen ontplooien, omdat in haar de Duitsche geest zijn diepste mogelijkheden van uiting vond, aangezien het wezen van dien geest en het wezen van de romantiek harmonieerden. Van de, hoe schoon vaak ook, toch altijd meer uiterlijke Engelsche en Fransche romantiek heeft v.d.L. niets. Maar, indien er in dit zoo zeldzaam frissche en origineele werk invloeden van buitenaf ontdekt kunnen worden, dan zijn het alleen de Duitsche romantici, die daarvoor in aanmerking komen: Novalis, Brentano,

Eichendorff. Dikwijls bij het lezen dezer verhalen, die zóó vaak spreken van de ‘Wanderlust’, wordt men herinnerd aan het: Aus dem Leben eines Taugenichts, - maar v.d.L. is altijd dieper en zinvoller. Zijn ‘Wanderlust’ is ten slotte, hoe aardsch ook, in wezen toch hemelsch. - Vele van zijn gedichten konden in die Duitsche sfeer van een eeuw geleden zijn ontstaan - als er ten slotte toch niet iets aan was, dat van onzen tijd is - en gelukkig, want anders zouden zij niet veel meer dan pastiches beteekenen, terwijl zij nu levende, oorspronkelijke scheppingen zijn. Maar - om een laatste vergelijking te wagen - indien er één gedicht ter wereld is, dat v.d.L. met instemming van het diepst van zijn wezen moet gelezen hebben, dan is het wel de onsterfelijke: Frühlingsschrei eines Knechtes aus der Tiefe, van Brentano. Heel het heimwee van het menschenhart, dat vanuit de gistende zoetheid der lente hunkert naar het hemelsch vaderland, heeft in dit gedicht een uitdrukking gevonden, aangrijpender dan welke ik er nauwelijks een ken. En dat heimwee van de verdoolden op hun tochten naar de blauwe bloem is ook de kern van v.d.L.'s scheppingen.

Critiseeren is altijd min of meer defloreeren. Ik ben er mij pijnlijk van bewust bij het herdenken van wat ik nu geschreven heb. Bovendien, al heeft men de componenten van een dichter ontleed, dan blijft er nog altijd het belangrijkste over, dat voor geen ontleding vatbaar is. En gelukkig maar ook! Dit is het geheim van den dichter, de uit den aard der zaak onontraadselbare gave, die hem maakt tot wat hij is. - Geen der nu levende Nederlandsche schrijvers heeft, als v.d.L., het vermogen om ‘the life of fruit and corn’, dat langzame, aljaarlijksche gebeuren van bloeien en rijpen en vergaan, met zulk een zinnelijken geur van aarde, en tegelijk zóó ademend van onsterfelijkheid te verbeelden. In dat opzicht zou zijn gedicht: De twee stemmen (uit: Herscheppingen) als voorwoord voor heel zijn werk kunnen staan. Bij hem vindt de natuur haar stem in den mensch, en de mensch de zijne in de natuur. Zijn scheppingen leven als in den gouden mist van een allerschoonsten vroegen herfstdag, wanneer het is alsof de belofte van gansch een jaar tot vervulling komt. - Een der personen uit ‘De reismakkers’ zegt (pag. 43): ‘Ik ben maar een droomer, mijn hoogste genot zoek ik eenzaam in wouden en weiden, bloemen vertellen mij wijsheid, beekjes murmelen het onuitsprekelijke. Wanneer de wolken fonkelend door den ether zweven, wenkt mij de toekomst, mijn ziel leert haar vlucht van de vogels, en menig raadsel, dat mijn hart verwarde, werd mij, sluimerend in de halmen, opgelost.’

Ik geloof, dat wij den dichter geen onrecht aandoen, als wij hem zelf deze woorden van een zijner verbeeldingen in den mond leggen, als antwoord op onze vraag naar zijn geheim.

J.C. BLOEM

François Pauwels. Fantomen. (J.M. Meulenhoff. Amsterdam. 1919).

Zich te stooten aan de wereld - het schijnt wel voor eeuwig het lot der dichters te moeten zijn. Ik herinner mij ergens gelezen te hebben, dat Goethe aan iemand zou hebben bekend, dat hij slechts drie keeren in zijn leven volmaakt gelukkig was geweest. Goethe, hij, wiens leven ons altijd een uitzondering lijkt op de levens van zijn dichter-genooten van voorheen en thans, om de evenwichtigheid en de geslaagdheid ervan! Maar de bittere waarheid van zijn bekentenis is er alleen nadrukkelijker om. En die bekentenis is meer, oneindig veel meer dan de wrevelige uiting van een voorbijgaand moment van depressie. Het is de erkenning van een feit, en dat feit is het conflict, waaruit bijna steeds de zang geboren wordt.

Ook in dezen dichtbundel. De poëzie van Pauwels is er een van menschenliefde, die zich dikwijls niet anders kan uiten dan als menschenhaat. Dit maakt hem tot een dichter van het genre, dat ten onzent tegenwoordig ongeveer niet, of zeer minderwaardig, voorkomt: het satirische. Pauwels gaat het voortreffelijk af, en hij werpt zich natuurlijk het eerst op die eigenschap der menschen, die den satirici van alle tijden voornamelijk de stof voor hun werken heeft geleverd: de hypocrisie in haar verschillende gedaanten. De valsche voosheid van den komediant, de lastertong der dorpsklappeien, de benepen vroomheid van een verstard geloof, en vooral de sexueele hypocrisie - dit alles moet het in rake en uitstekend-gebouwde verzen ontgelden, die soms uitgroeien tot een breedere allegorie, zooals in: de Stem der Parken. (Het verwondert mij, dat de dichter nergens in de weerzinwekkende vertooning, die men moderne democratie pleegt te noemen, het onderwerp voor een van zijn gedichten heeft gevonden; aan gebrek aan stof op dat gebied kan het toch niet liggen!).

Maar er steekt meer in Pauwels - en beter. Want het valt niet te ontkennen, dat een houding tegenover de wereld, zooals ik hierboven met een enkel woord trachtte te kenschetsen, in geestelijken zin toch eigenlijk een zwakheid genoemd moet worden. Misschien komt dit, doordat men bij een dergelijke hou-

ding den bestrijder te veel op hetzelfde plan voelt staan als de bestredene. Maar ook: de satire kan alleen dàn tot het hoogste reiken, als zij ontspringt aan een begrijpend medelijden, als zij ons doet gevoelen, dat er aan die terecht bespotte en beschimpte menschen toch nog een andere kant is, al ware dit maar alleen uithoofde van hun mensch-zijn, waardoor zij op hun - misschien verachtelijke - manier toch ook deel hebben aan dat geweldige mysterie van smarten, dat ons van geboorte tot dood beweegt, en leven heet.

Daarom staan voor mij het hoogst in dezen bundel die verzen, waarin de menschenliefde niet gebroken wordt tot haar tegenbeeld, maar zich vrijelijk als zoodanig uit. En dat is het geval b.v. in: de Blinde, in de drie verzen, onder den gezamenlijken titel Sancta Mater vereenigd, in het zacht-peinzende: de Zieke Buur, en bovenal in het schoonste gedicht van den bundel: de Nachtelijke Sleepster. Ik ken maar weinige gedichten, niet alleen in 't Nederlandsch, maar ook in de andere litteraturen (en ik denk dan in de eerste plaats aan het terecht klassiek geworden: The Bridge of Sighs van Thomas Hood), waarin de deernis met een door den gewonen gang des levens gemarteld mensch zich zoo zuiver en sterk uit. Hoevele moderne dichters zouden zich door dit onderwerp niet hebben laten verleiden om het min of meer sociaal-politiek te behandelen, en het aldus, zoo niet te verknoeien, dan toch te verkleinen; want het is een verkleining van de grootheid van het menschelijk lijden, de oorsprong ervan ergens anders dan in het enkele feit van het mensch-zijn te zoeken. Pauwels heeft dit niet gedaan en ons daardoor ‘het dagelijksch tragische’ verbeeld in een gedicht, waaraan ik geen grooter lof kan betuigen, dan te zeggen, dat het naast bovengenoemd gedicht van Hood gehouden kan worden, zonder te verbleeken. Wie The Bridge of Sighs kent, weet, dat hiermee niet weinig is gezegd.

J.C. BLOEM

J.J. de Stoppelaar. Het groote avontuur. (C.M.B. Dixon & Co. Apeldoorn. 1919).

Het is niet toevallig - hoe zou dit trouwens kunnen in de verzen van een waarachtig dichter? - dat een der afdeelingen van de Stoppelaar's bundel den titel draagt van Paradijs-sonnetten. Het paradijs, de oorspronkelijke wereld, is een van de polen dezer poëzie. De andere is die wereld, waartoe ons de dood

de poort ontsluit. En tusschen die twee is de onze, waarop wij den ‘droom naar 't groote avontuur’ beleven, en die van beide werelden een schijn vangt. Wanneer d.S. een aardsch landschap beschrijft, zooals in deze regels:

> De harp der winden weeklaagt in de nacht
> Na een verstormden dag vol zoele buien.
> Het blauwe weerlicht flakkert vaag, en zacht
> Gedonder rolt als wagens langs het zuien.

dan treft ons daarin tegelijk het werkelijke en het bovennatuurlijke. Jan Prins, die zoo voortreffelijke landschappen heeft gedicht, zou iets hebben kunnen schrijven, dat hier veel op leek - en het zou toch weer geheel anders zijn geweest.

Het ‘realistische’ ontbreekt in de geciteerde regels allerminst, en toch, evenals deze wereld in sommige zeldzame momenten een glans kan dragen, die niet meer van haar zelf alleen schijnt, maar van een vreemde, tweede wereld lijkt te komen, zoo waart er ook iets door deze regels, dat boven de poëzie der enkelwerkelijke wereld uitgaat.

In de gedichten uit de afdeeling: Droom en Dood bepeinst de dichter het dubbele mysterie, dat zoovele dichters - om maar één van de allergrootsten te noemen: Stefan George - vóór hem hebben bepeinsd. Ook hem treft de eenheid dezer twee, en dat de dood niets anders dan de laatste en grootste droom is. En het doet hem een in zijn grootsche kortheid volmaakt gedicht schrijven als:

Droom en dood.

> En droom en dood
> Leggen in ééne schoot
> Hun hoofd te rusten.
>
> En langzaam glijdt
> De gloed der eeuwigheid
> Langs aardsche kusten.

Al de gedichten uit den bundel verschijnen in dien gloed. Het is niet onduidelijk, dat de cyclus: In Ballingschap zijn ontstaan dankt aan een scheiding van het vaderland; de cyclus: Droom en Dood aan een ernstige ziekte. Maar het is merkwaardig om te zien, hoe deze dagelijksche feiten dadelijk worden opgeheven in de sfeer, die den dichter van nature eigen is; hoe die persoonlijke ballingschap een symbool wordt van de verbanning dezer wereld uit haar oirbeeld; hoe tijdens de ziekte de dood steeds verschijnt als herschepper tot een tweede wereld.

Ook aan dit leven zijn vele gedichten gewijd, en de moed, waarmee het wordt aanvaard, doet een ongewend geluid in onze hedendaagsche poëzie hooren. Maar daarachter is tevens iets als een besef, dat wij, al levende, toch min of meer vervallen van ons diepste zelf, dat wij toch ook nooit geheel vergeten kunnen, en dat ons met weemoed vervult wanneer het zich weer aan ons openbaart. (De tweelingbroeder).

Maar één belooning wacht ons: het is de eeuwige belooning des dichters: de zang, waarin zijn droom hem werkelijkheid wordt. d.S. heeft er een van zijn schoonste gedichten aan gewijd, met het citeeren waarvan ik deze aankondiging wil beëindigen.

Vizioen.

Een wiekslag zong; gij dreeft op eigen zwingen,
Als een bazuinstoot steegt gij steil en stout.
De maanbloem geurde en bloeide in blauwe kringen,
De loutre sterren ruischten van hun goud.

Eens zocht ge een woord; tóén viel het van uw lippen
En 't was een glimlach, die een God verstond.
Gij naamt de nevels bij de azuren slippen
En vondt een naam... die kuste u op den mond.

En om uw lokken, als van roode rozen
Hing zich een bloesemgeur die nimmer woog,
Die van uw handen dropte en dáár bleef blozen,
Waar uwe voet naar zilvren halmen boog.

Toen hongerde u! Gij aat den zweem van honing
En 't zoet aroom van vruchten was uw spijs;
Het baldakijn der kimmen was uw woning
En voor uw oogen bloeide 't paradijs.

Was dit een droom? Maar droomen is gelooven;
En hoe 't visioen als morgenrood verging,
Uw oog bewaart de glans der hooge hoven
En om uw mond glimlacht herinnering.

J.C. BLOEM

[Tweede deel]

Demonen.

XVIII.

Toen Victor tegen halfnegen beneden kwam en de ontbijtkamer binnentrad, verraste hem daar een ongekend schouwspel. Twee jongens, van negen en twaalf jaar, waren luidruchtig bezig hun schoolboeken bij elkaar te zoeken en in hun tasschen te proppen. Marga stond, met den rug naar hem toe, boterhammen gereed te maken en in perkamentpapier te pakken. Dààrvoor moest ze dus zoo vroeg present zijn, dacht Victor. Een meisje van omstreeks drie jaar trippelde heen en weer voor een loophek, waarin een baby met groote oogen en wijd gesperden lachmond naar haar zat te staren.

‘Kijk! ze loopt weer op wieletjes!’ schreeuwde het jongste knaapje. Hij deed een poging om zijn zusje in haar vaart op te vangen, doch greep mis en rolde naast haar over den grond; twee boeken vlogen een eind door de kamer.

‘'Ans! 'Ans valle!’ schaterde het meisje. De baby kraaide en stak beide handjes de lucht in.

‘Lach me niet uit met je schellevisch-bek’, dreigde de jongen het kraaiende wicht. ‘Wacht, ik draai je je neus af.’ ‘Hij scheerde vlug met de hand langs het clown-achtige wipneusje, toonde zijn vuist, met den top van den duim even tusschen twee vingers uitstekend, aan het meisje op wieletjes en zei: ‘Kijk 's Kitty, knap hè, daar heb ik z'n neus. En nou plak ik hem er weer aan.’

Het meisje, in stomme verbazing over den geweldigen goocheltoer, dien zij haar broer zag verrichten, volgde gespannen, half verschrikt, zijn bewegingen.

‘'s Kijke, nog es, nog es?!’ riep ze.

‘Bij jou dan’, antwoordde de jongen en hij vertoonde het kunststuk aan haarzelf. Het kind schreeuwde van pret, danste rond en patste met haar handjes in zijn krullen. Hij nam haar op zijn nek, rees op en zag nu Victor in de deuropening staan.

‘O, dag meneer’, zei hij, op een toon alsof hij een oud vriend van hem was.

‘Is-e-man!’ constateerde het meisje. En opeens verlegen, klemde zij haar armpjes vaster om het hoofd van haar broer.

Victor, die eenige oogenblikken verbluft had toegekeken, ontroerd, maar tegelijk als teleurgesteld door de ontdekking dat Marga kinderen had, knikte het meisje toe en trad nader. Marga wendde zich om.

‘U bent vroeg’, verwelkomde zij hem, terwijl zij hem met haar rustigen glimlach de hand toe stak, die nu niet - het viel Victor onmiddellijk op - beefde zooals den vorigen avond.

‘Over een kwartiertje zoudt u het kalmer getroffen hebben. 't Is hier 's ochtends altijd een heele herrie eer de jongens de deur uit zijn.’

Victor antwoordde niet. Hij streelde het kleine meisje, dat handig langs Hans' rug naar den grond was gegleden en voorzichtig naast hem was komen staan, door het golvende haar.

‘Kijk zij!’ riep de oudste jongen verbaasd. ‘Ze is niet eens bang, da's een wonder hoor.’

Marga zag Victor aan met iets als dankbaarheid in haar blik.

‘Ja, dat is wèl een wonder bij Kitty.’

‘Voor mij zijn kinderen nooit bang, dat is een vreemde eigenschap van me’, zei Victor eenigszins verlegen.

Marga lachte zacht.

‘Verontschuldigt u zich daarvoor?’

Victor gaf de twee jongens een hand en trad op het loophekje toe.

‘Nou zal je de mestkever hooren brullen’, voorspelde Hans. Maar de baby, die Victor aandachtig volgde met de oogen, liet zich zwijgend streelen en wapperde hem met een slap handje achterna toen hij zich weer afwendde.

‘Meneer, meneer... bent u 'n beestetemmer?’ vroeg

Hans. Maar zonder naar een antwoord te luisteren vervolgde hij, zijn tasch grijpend:

'Ajuus dan maar, nou moeten we naar hok. Ga je mee Jan?'

De twee jongens vertrokken. Kitty trippelde achter Hans aan. Zij hield hem vast aan zijn blouse en zong 'Hasjesokke, tekke anne lokke.' En zoo volgde zij hem door de gang tot aan de voordeur.

'Jongens, jassen aan hoor!' riep Marga nog.

Een oogenblik stond Victor zwijgend tegenover haar. Het viel hem vreemd zich aan de gedachte te wennen dat Marga de moeder was van die kinderen. Ook dat kleine clowntje daar achter dat hek! Waarom verwonderde, hinderde hem dat méér dan van de andere drie? Maar hij voelde dat zijn zwijgen haar moest bevreemden. Hij moest iets zeggen. En onwillekeurig begon hij:

'Heerlijke kinderen hebt u.'

'Het is een aardig troepje', antwoordde zij eenvoudig. Hij voelde direkt dat zij zijn woorden niet als een beleefdheid had opgevat maar als eerlijk gemeend.

Kitty kwam terug, liep recht op Victor af en commandeerde: 'Oppe-choot!'

Hij nam plaats aan de ontbijttafel die Marga weer eenigszins in orde bracht. Kitty zat op zijn schoot. Marga lachte. Zij wilde hem iets toevoegen, maar op dit oogenblik trad Edward, den demi aan, den hoed op, de kamer binnen.

'Wel, ik moet zeggen, u hebt er slag van vrienden te maken', riep hij vergenoegd.

'Dat geloof ik ook', zeide Marga, met een blik op haar dochtertje, die Victor echter niet zonder beteekenis voor hemzelf leek.

'Het spijt me, waarde heer,' vervolgde Edward ietwat gejaagd, 'maar ik moet onmiddellijk naar mijn kantoor; ben al over mijn tijd.'

Haastig wees hij Victor het kastje naast den schoorsteen, waar zijn sigaren stonden. Daarna drong hij er met vriendelijken klem op aan dat Victor gauw de kennismaking zou komen voortzetten. Morgenavond misschien? Dan was hij toevallig thuis; daarna waarschijnlijk een heele poos niet; hij was zoo weinig zeker van zijn tijd.
'Afgesproken dus? Morgenavond? Adieu. Dag kind.'

Hij kuste Marga met een vaderlijke, eenigszins beschermend-neerbuigende hartelijkheid. Victor ergerde zich plotseling hevig over deze houding. Toen hij, nadat Edward vertrokken was, naar Marga keek, zag hij dat zij bloosde; zij ontweek zijn blik.

Gedurende het ontbijt waren beiden nerveus. Zij voelden zich niet op hun gemak en geen van hen wist dit onder een vluchtige conversatie te verbergen. Hun gesprek bestond voornamelijk uit terloopsche opmerkingen over Kitty en den kleinen Ralph.

Nauwelijks was Victor klaar of hij stond op.

‘Ik zal u niet lang ophouden, mevrouw... u zult het druk hebben, denk ik...’

‘Hebt ù zoo'n haast?’

‘Er wordt op mij gewacht’, loog hij. Een heftige onrust drong hem zoo gauw mogelijk heen te gaan. 't Was of hij vluchten moest. Maar opeens schoot hem de telefoon te binnen.

‘Het is waar’, begon hij aarzelend, ‘ik dacht er niet aan... de huistelefoon.’

‘Hé... ik had 't ook heelemaal vergeten’, antwoordde zij eveneens aarzelend, als schaamde zij zich over de leugen. En in geforceerde opgewektheid vervolgde zij:

‘Maar als u haar nog even wilt nazien, graag. Ik zal de kleintjes wel overdragen aan de kinderjuffrouw.’

Zij belde en gaf het dienstmeisje eenige aanwijzingen.

‘En nu het onderzoek in loco.’

Zij ging Victor voor naar de verschillende vertrekken, die door de huistelefoon verbonden waren: Edwards studeerkamer, de kinderkamer, de keuken, de huiskamer, Marga's boudoir. Overal keek hij vluchtig de toestellen na, overtuigd dat er toch niets aan zou mankeeren. Slechts in Marga's kamer onderzocht hij het toestel aandachtiger; er zaten een paar schroefjes los. Terwijl hij ze vast draaide leek het hem dat Marga hem met een kinderlijk-angstige nieuwsgierigheid en tevens alweer met een zekere beschaming aankeek. Hij glimlachte, begreep.

‘Nu moeten we de proef nemen’, zeide hij. Ik zal hier blijven, gaat u dan spreken in een van de andere kamers.’

Victor, alleen gebleven, keek haastig rond. Marga's kamer!

Hier leefde zij, dit was haar sfeer! Hoe eenvoudig, hoe mooi, hoe precies haarzelf. Zóó, niet anders moest haar omgeving zijn. Sober, eerlijk en zuiver; niets van het overladene, bazar-achtige van een dames-boudoir. Een behang van mooie, bronsbruine stof, met rustig, bescheiden ornament doorwerkt. Een donker-eiken lambrizeering met ebbenhouten inleg. Aan de wanden een enkele voortreffelijke aquarel en eenige foto's, meest naar Italiaansche meesters. In een der hoeken een open vleugel, daarnaast een fraai gebeeldhouwd muziekkastje. In het midden een flinke haard waarin een rood kolenvuurtje gloeide. Een antiek schrijfbureau gaf een innig intiemen indruk. De divan, met het heerlijke tapijt, en evenzoo de enkele oostersche kleedjes op den grond, brachten kleur en diepen gloed in deze sfeer van welbewuste rust. In enkele oogenblikken nam Victor alles in zich op.

‘Hallo! Hallo! Met wie spreek ik?’

‘Met Victor’, antwoordde hij in verwarring.

‘Wat zegt u? ik versta u niet.’ Hij hoorde haar lachen. Een ondeugende inval deed hem herhalen:

‘Victor, hier Victor.’

‘Ah! Meneer Volkert, zegt u? Hier Marga.’

‘Marga, Marga! ja dàt versta ik.’

‘Heel goed, mevrouw Coopmans, dat zei ik ook.’

‘Hoor eens, Marga, heb je dààr soms òòk de schroefjes los gedraaid? 't Gaat weer mis. Wat zei ik?’

‘Iets heel hatelijks. Ik sta hier te blozen van schaamte. Maar ik zal het nooit weer doen.’

‘Wat niet? Blozen?’

‘Neen, je bedriegen. Ik bedoel een deskùndige bedriegen.’

‘Zul je nu tot boete die Caccini voor me zingen? Hier op je kamer?’

‘Je bent een Schwerenöter, Victor. Versta je me?’

‘Neen, geen woord. Wat jij bent durf ik nog niet zeggen, Marga. Maar 't lijkt me dat een defekte huistelefoon een uitmuntend intermediair is voor menschien die elkaar nog niet goed durven verstaan.’

‘Accoord. 't Is in orde, geloof ik.’

Lachend kwam Marga weer binnen.

‘Och, wat 'n misverstanden... meneer Volkert’, riep zij, half ondeugend, half verlegen.

‘Misverstanden? Ik geloof... mevrouw Coopmans, dat we de proef moeten voortzetten.’

‘Tot hoelang?’

‘Tot we elkaar willen verstaan, Marga.’

Zij reikte hem haar hand.

‘Vergeef me Victor, het is zooveel... veiliger met zoo'n draad er tusschen. En onze kennismaking was toch ook wel wat ongewoon, niet waar. Ik wil graag... ik... wil voor je zingen’, eindigde zij.

Haastig trad zij op den vleugel toe en begon, voor dat Victor iets kon antwoorden, te preludeeren. Daarop zong zij het lied van Caccini, vervolgens een van Monteverde en ten slotte een van Stradella. Toen zij geëindigd had stond zij op en zeide schalks:

‘Victor, mijn hemel, ik zit maar te zingen en vergeet dat er op je gewacht wordt!’

Victor rees overeind van den divan, waarop hij, in aandacht verzonken, had zitten luisteren. Het leek hem een wonder dat hij daar zat en dat Marga voor hem zong. Even had hij het gevoel of hij droomde. Hij hield van muziek; muziek was de eenige kunst die hem diep kon ontroeren. Hij verlangde er dikwijls naar en genoot haar toch zoo zelden, omdat hij concerten verfoeide. Zijn verlangen was muziek voor hèm alleen, in een vertrouwde omgeving, waar hij veilig kon wegdroomen. En nu werd dat verlangen vervuld. En zij, Marga, zijn ànder verlangen was 't die de vervulling bracht!

‘Marga’, sprak hij zacht. ‘Er wacht niemand op me. Ik zei maar wat. Maar ik ga nu toch liever heen. 't Was heerlijk, Marga, 't zingen, en jij zelf. 't Is voor mij zoo vreemd, dat begrijp je misschien niet zoo.’

Marga's open blik zag hem blij in de oogen.

‘Ik vermoed het, geloof ik. Ik ben er gelukkig om. Het rechtvaardigt mijn nieuwsgierigheid naar je. Nu kunnen we vrienden zijn.’

‘Marga, wat ben je heerlijk oprecht.’

‘Neen, Victor, dat ben ik niet, lang niet altijd tenminste. Ik wil 't wel zijn, maar 't kàn niet. Ik ben alleen maar wat onhandig in het liegen... dat heb je gemerkt... Maar jij bent geen man voor frases. Dat is heerlijk; daarom zeg ik

jou eenvoudig wat ik meen. Laat dàt dan onze band zijn, Victor, dat wìj geen comedie voor elkaar spelen. Adieu!'

XIX.

Nu eens leek Victor wat hem overkomen was een vreemd verhaal, een droom, een visioen, dan weer een zóó onmiddellijke realiteit, dat daarnaast het gewone gebeuren om hem heen onwerkelijk, een vage koortsobsessie werd. Toch werkte hij; het was zelfs of de verslappende arbeidskracht zich opeens weer had hersteld. Sterk voelde hij zich als een titan; het voornemen over te gaan tot den bouw van het nieuwe model besloot hij terstond ten uitvoer te brengen. De geheele fabriek zette hij aan het werk om de verschillende onderdeelen gereed te maken; over twee, drie weken moest hij naar het vliegterrein kunnen vertrekken. Terwijl hij zijn orders gaf verbaasde het hem dat hij zoo koelbloedig de scheiding van Marga onder de oogen zag. Maar een onweerstaanbare drang dreef hem; het was alsof hij het deed voor hààr. Zag zìj niet in hem den man die een ideaal zou berèiken, een ideaal dat óók het hare was? Een nieuwe eerzucht doorgloeide hem nu: hààr te toonen wat hij kon.

Toen in den middag na zijn ontmoeting met Marga Richard op de fabriek kwam stond deze verbaasd over de verandering die in Victor had plaats gegrepen. Op zijn vraag of het stuk tegen den vreemden usurpator was verzonden, antwoordde Victor eenigszins wrevelig dat hij het verscheurd had omdat hij geen lust gevoelde tot twisten. In werkelijkheid had hij thans spijt over zijn voorbarige edelmoedigheid; een eerzuchtige demon argumenteerde nu dat hij als de oude ridders roem behoorde te behalen terwille van de vrouwe die zooveel van hem verwachtte. Richard echter meende Victor's plotselingen afkeer van polemiek voldoende te begrijpen toen hij zag wat in voorbereiding was en met welk een geestdrift Victor zich op het werk wierp.

'Jammer van de moeite die je er aan gehad hebt', zeide hij, 'maar je hebt gelijk, je moogt je nu niet laten afleiden.'

Vol belangstelling vroeg hij naar Victor's plannen. Maar het ontging dezen toch niet dat zich een zekere onrust, ja een heimelijk verlangen in Richard's blik verraadden.

‘Je hebt iets op 't hart, Richard’. Midden in zijn uiteenzetting van het werkplan brak Victor af. ‘Wat is er?’

‘Och, zie je...’ begon Richard schuchter ‘de zaak is dat ik niet langer zoo als nu kan voortleven. Ik moet verdienen, en ik kwam je eigenlijk vertellen, dat ik op het punt sta een baantje aan een verffabriek aan te nemen. Ik zal dan wel niet meer hier kunnen komen, tenzij misschien Zondags als je dat goed vindt... maar enfin, ik hoef toch de hoop niet op te geven. Jij hebt ook eerst de baantjesschool afgeloopen voor je op jezelf kon staan... het zal wel heel nuttig zijn. Er is zelfs iets animeerends in met tegenslag te worstelen en er tenslotte door eigen kracht te komen’.

Of door een rijk huwelijk, dacht Victor bitter. O, als ik Marga gekend had, als zij me altijd bezield had, zooals nu... Maar Richard's vragende blik belette hem verder te mijmeren.

‘Hoor eens, Richard’ zei hij, ‘van die verffabriek zou ik maar afstappen. Ik heb een heel ander idee... stom dat ìk er niet eerder aan gedacht heb, of liever mee voor den dag ben gekomen, ofschoon ik toch wist dat je je geld zat op te teren. Vergeef me de gedachteloosheid. Ik stel je voor bij mij in dienst te komen als mijn medewerker’.

‘Ik?... je medewerker?’ riep Richard in verrukte verbazing.

‘Alsof je dat eigenlijk niet allang was! Je heette hier te komen werken voor je zelf, maar heb ik je niet voortdurend in mìjn plannen gehaald? Ik heb je uitgebuit; nu ik het realiseer, schaam ik me dat ik je niet behoorlijk daarvoor heb gehonoreerd. Enfin, dat is te herstellen. Ik weet niet wat je op die fabriek gekregen zoudt hebben, ik bied je in elk geval voorloopig het dubbele. Neen, word nu niet sentimenteel; ik begrijp best dat je 't een prettige oplossing vindt, maar voor mij is ze welbeschouwd nog veel prettiger. Je hulp is mij van veel nut geworden; ik had er ook eigenlijk al op gerekend je mee te nemen naar Westergauw. Bovendien ben je zedelijk verplicht bij mij te blijven omdat je in mijn plannen zoogoed als ingewijd bent. Voor de vliegmachine heb je me al een paar goede ideeën aan de hand gedaan. Neen, werkelijk, je moet bij mij blijven. Accoord?’

‘Ik neem het aan en ik dank je Victor’, zeide Richard ontroerd. ‘Je maakt 't me makkelijk, maar ik beloof je...’

‘Stil maar, je zult 't allesbehalve makkelijk krijgen; ik zal je genoeg te doen geven. Je kunt morgen in dienst treden en 't toezicht houden op de voorbereiding. Ikzelf wil me deze weken nog wat theoretisch inwerken en... ja, nu moet ik me eigenlijk klaar maken voor een theevisite van avond, waar ik moeilijk meer af kan. Stap dus maar op... Of laten we straks samen gaan eten, dan kan ik je nog inlichten omtrent de instructies die ik Bertus gegeven heb. Morgenochtend installeer ik je dan plechtig. Tot over 'n half uurtje dus.’

Terwijl Victor zich kleedde dacht hij met vreugde aan deze wending. Geloofde Richard dat het Victor voornamelijk er om te doen was hem voort te helpen, Victor zelf meende oprecht alles waarmede hij zijn besluit had gemotiveerd. Hij was volkomen overtuigd van Richard's bekwaamheden; het leek hem een genot en een voordeel zulk een medewerker aan zich te verbinden. Hij is bliksems knap, hij kan 't ver brengen, peinsde hij. Opeens, één oogenblik, schokte hem de gedachte: is dat niet juist een gevaar? Als Richard eens, inplaats van hijzelf, de eindelijke oplossing van het vliegprobleem vond!... hij was ingewijd, hij had eigenlijk evenveel kans als hijzelf. Wat zou Marga dan zeggen? Had hij een stommiteit begaan? Zou hij Richard niet liever morgen meedeelen, dat het beter was voor den goeden gang van zaken dat hij tijdens zijn afwezigheid in de fabriek bleef? Het wàs ook misschien wijzer.

Maar toen hij met Richard zat te dineeren en diens vreugde en geestdrift zag, gaf hij dit voornemen op, het leek hem nu gemeen en laf.

Victor werd ontvangen in de huiskamer. Het eerst vie zijn blik op Marga die aan tafel zat, het theeblad voor zich. Naast haar stond Hans wien zij Fransche woordjes overhoorde. Tegenover haar boog Jan over een atlas. Edward las bij den haard een krant.

Een plotselinge onzekerheid beving Victor toen hij Marga gewaar werd. Hoe moest hij haar nu begroeten? Zij zouden geen comedie spelen, maar nu .. was het niet onvermijdelijk? Moesten zij niet hun schielijke vertrouwe-

lijkheid voor Edward verbergen? Vragend keek hij haar aan. Maar zij, zijn verlegenheid begrijpend, glimlachte hem zonnig toe en begroette hem het eerst.

‘Goeden avond Victor’.

‘Goeden avond Marga’, antwoordde hij, zoo vastberaden als het hem mogelijk was. ‘Dag jongens!’

Edward was opgestaan, trad hem tegemoet.

‘Blij dat je er bent. Wij zullen dunkt me het meneeren ook maar afschaffen. Tegen 'n oud vriend van m'n vrouw lijkt 't me wat mal. Marga vertelde me dat jelui gistermorgen tot de verrassende ontdekking bent gekomen dat je elkaar al 'n 25 jaar geleden kende’.

Victor mompelde: ‘Ja, werkelijk, heel verrassend’. Hij wierp een zijdelingschen blik op Marga. Zij bloosde, evenals bij haar vroegere onwaarheden; haar oogen, bij de begroeting schitterend van triomf, vroegen nu in hulpelooze schaamte vergeving.

Ze kàn niet knoeien... God, wat 'n heerlijk wezen, dacht Victor. Maar door zijn verrukking heen schrijnde medelijden en een opwellend gevoel ook van schuld: ik zal haar dwìngen te knoeien, en niet altijd zal ze zoo gemakkelijk als nu tusschen waarheid en leugen kunnen doorzeilen.

Marga bleef zich nog een poosje bezig houden met de jongens. Het leek Victor, ofschoon hij zich van dien indruk geen rekenschap kon geven, dat zij opzettelijk méér aandacht aan hun werk schonk, dan zij anders zou hebben gedaan. Het was of zij zich wilde toonen als moeder, uitdrukkelijk als moeder en huisvrouw. Ook later in den avond moest hij zich nog enkele malen tegen deze gedachte verzetten; éérst toen Marga naar boven ging om naar Kitty te kijken die zij meende te hooren roepen; daarna toen zij na 't zingen van enkele liederen plotseling bedacht dat zij noodzakelijk Jan 's kieltje nog moest verstellen.

Victor was dien avond speelbal van de meest verschillende aandoeningen. De machtigste emotie was de triomf nu bij haar te zijn. Ieder woord, ook het onverschilligste, dat zij sprak; iedere blik, ook de toevalligste, dien zij op hem richtte; haar zang, haar gebaren, haar rustige zwijgen zelfs; elke uiting van haar wezen ontroerde hem tot zoete en dankbare verrukking. En toch kwam soms plotseling een

hinderlijke wrevel zijn extase verstoren. Dan schaamde hij zich dat hij daar genoegelijk zat te keuvelen met een man wiens vriendschap hij niet begeerde, die hem, ondanks zijn beminnelijke gastvrijheid, onverschillig was. Telkens verjoeg hij die gedachte - één blik op Marga was voldoende om hem het onwaardige van zijn houding te doen vergeten - telkens drong hij zich op dat Edward toch een alleraardigste man was, dat hij werkelijk veel aan hem zou kunnen hebben, dat hij in elk geval zonder te huichelen, ja zonder zich geweld aan te doen, vriendschappelijk met hem zou kunnen omgaan. Hij sprak opgewekt met hem over Amerika - maar wist dat het eigenlijk slechts Marga's levendige belangstelling in zijn lotgevallen was die hem animeerde - neen, tusschen Edward en hemzelf bestond niet de minste zielsverwantschap. En met wrokkenden nijd besefte hij hoe het hem juist daarom dubbel hinderde dat Marga aan dezen man verbonden was. En van hem hield! Of waren haar zorg, haar voortdurende oplettendheid voor hem slechts gewoonte, huwelijksplicht? Maar daarvoor was haar doen weer te spontaan, te hartelijk, te blijmoedig.

Een paar dagen later bezocht hij Marga in den middag. Een kwartiertje was hij met haar alleen. Hij had willen spreken, uitspreken. Hòe en wat wist hij eigenlijk niet goed; maar zijn twijfel omtrent haar gevoelens en zijn wrevel over zijn eigen onoprechte houding tegenover Edward had hij haar willen biechten. Het lukte niet. Zij spraken over onverschillige onderwerpen, òòk over de kinderen. Altijd de kinderen! Bij iedere hapering in het gesprek vertelde zij iets van de kinderen of vroeg zij naar Elsje. Victor beloofde de jongens te zullen meenemen op het zeiljacht dat hij binnenkort koopen zou. Eens maakte hij, onhandig, een toespeling op zijn jongensliefde; zij antwoordde er niet op. Nu en dan zagen zij elkaar weifelend aan. Toen er andere bezoekers kwamen voelden zij zich beiden verlicht.

Dagenlang kwelde Victor de onrust. Hij trachtte Marga te schrijven, maar verbrandde zijn brieven; het was te gevaarlijk, hij mocht haar toch niet blootstellen aan een betrapping. Gelukkig kwam er een uitnoodiging van Edward voor een intiem dinertje. Hij ging, van te voren wetend dat de ver-

rukking en de marteling van zijn eerste bezoek zich in versterkte mate zouden herhalen. Hij zag Marga nu weer in een ander aspect, als mondaine gastvrouw, en ook zoo bewonderde hij haar. Edward was dezelfde, zou voor hem altijd dezelfde blijven. Na tafel had hij Marga een oogenblikje alleen gesproken. Hij had haar verteld van zijn plan om weer vliegproeven te gaan nemen. Met schitterende oogen had zij geluisterd.

'Ik zal je nu minstens een maand niet zien, Marga.'

'Maar dàn vlieg je ook naar mij toe,' had zij lachend geantwoord. Zij had hem daarbij aangezien alsof zij meer bedoelde dan een woordspeling. Zij had hem lief; dat voelde hij nu met zekerheid. Maar o, de ellendige hulpeloosheid van hun toestand! Toen Marga gezongen had - wonderlijke Fransche troubadoursliederen - had Edward, naïef-trotsch om den bijval der gasten, Victor terzijde genomen en gezegd dat het hem zoo'n pleizier deed dat Victor Marga weer aan het zingen gekregen had, want dat had ze in den laatsten tijd - zoo volhandig met de kleintjes - wel wat verwaarloosd. Victor moest maar veel komen. Om deze argelooze hartelijkheid voelde Victor zich rampzaliger dan wanneer Edward hem de deur had gewezen. Vroeg ging hij dien avond naar huis. Zoo kan het niet voortgaan, dacht hij, in zulk een onrust kan ik niet werken... en over een week, een dag of tien, moet ik naar Westergauw!

Nog een paar dagen aarzelde hij. Toen ging hij in den ochtend, wetend dat hij Marga alleen zou vinden, naar haar toe. Wàt hij precies wilde wist hij nog steeds niet. Uitspreken! Maar dàn? Wàt als zij bekende hem lief te hebben? En dat zou zij, daar was hij zeker van. Zij zou het zeggen: want zij wilde niet comediespelen. Maar moest dan niet juist de comedie tegenover Edward beginnen? Nù was 't nog maar voorspel. In grimmige ironie stelde hij zich voor hoe het gaan zou wanneer zij 'eerlijk' wilden zijn. Hij kon zich de verklaring niet anders dan nuchter-komisch denken; zoo iets als: hoort eens, waarde heer, schrik nou niet, maar ik heb je vrouw lief. Een duel? En wanneer Marga, er bij gesleurd, zou zeggen dat zij van hèm hield en dat Edward zich maar in dien toestand moest verplaatsen! Een beroerte? Een moord? Een zelfmoord? Hij dacht aan het gesprek in

het rijtuig. En hij dacht opeens ook aan Hermine en den kaptein. Zou de kaptein zich ook zoo miserabel voelen in zijn rol? Neen, stellig niet. En Hermine? Die wist waarschijnlijk zelf nog niet goed hoe ze 't had. Vreemd, dat hij aan dit malle geval dacht, terwijl hij op weg was naar Marga. De verhouding tusschen hem en Edward was toch ook anders dan tusschen hem en den kaptein. De kaptein wist dat hij Hermine niet liefhad, dat hij haar 'verwaarloosde.' De kaptein speelde voor nobelen trooster. Maar zijn rol kon geen andere worden dan die van arglistig bedrieger.

Zij lag op den divan, hij zat op het tabouretje voor haar. Nerveus hadden zij een paar zinnen gewisseld; frases.

'Marga', begon hij toen. 'Marga, je hebt zelf gezegd: geen comedie'.

Weer trof hem diezelfde verschrikte, smeekende blik, die hem ook bij hun vroeger samenzijn weerhouden had te spreken. Maar de hartstocht die nu in hem opsteeg was niet meer te beheerschen.

'Marga, ik heb je zoo lief, dat weet je toch wel', fluisterde hij.

Bang verzet zag hij in haar oogen. Maar tegelijk een gloed van begeerte, van verwachting, die hem dichterbij lokte. Hij ging zitten op den rand van den divan, greep haar beide handen en kuste ze beurtelings.

'Marga, de volgende week ga ik weg; nu moet ik het weten.'

Zij, achterover leunend in de dikke kussens, zag in zalige machteloosheid tot hem op.

'Victor, je weet het immers.'

Hij liet haar handen los, boog zich over haar, nam haar in zijn armen, kuste haar op den mond. Zij verzette zich niet, voegde zich aanvleiend in zijn omhelzing. Hij zag haar aan, diep in de oogen, kuste ze en legde toen het hoofd tegen haar borst. Een gelukzalige kalmte doorgloeide hem nu, een besef van trotsche veiligheid, van klare blijheid en oneindige teederheid.

'Lieveling', fluisterde hij. 'Voel je 't nu? Marga, eindelijk!'

Zij zweeg nog, streelde hem alleen maar over 't haar. En

hij, geëlektriseerd door die aanraking, kuste haar opnieuw, heftig.

Toen hij het gelaat weer ophief zag hij plotseling hoe bleek zij was; het leek of zij bezwijmen zou.

‘Marga, lieveling, wat is er?’

Zij glimlachte gelukkig, trok zijn hoofd naar zich toe en kuste nu ook hem.

‘Wat ben je wild, Victor.’

‘Ik heb ook zoo lang gewacht, Marga. Dit, jou in mijn armen te hebben zooals nu, dat verlangde ik vijf en twintig jaar geleden. God, Marga, hoe heb ik je toen begeerd in mijn droomen! En nu, nu begeer ik je nog evenzoo.’

Marga's oogen, half geloken, lokten. Maar opeens verborg zij het hoofd in het kussen en begon zachtjes te snikken.

‘Victor, Victor’, fluisterde zij teeder, en toen, in hulpeloozen angst... ik kan me niet meer verzetten.’

Stil werd het in Victor. Hij zag de machtelooze gestalte onder hem sidderen. Zij kon zich niet meer verzetten. Zijn triomf en zijn nederlaag! Want zij wìlde dus niet! En hij... hij mòcht niet.

Een poos nog hield hij haar omvat, zijn hoofd legde hij naast 't hare. Nu en dan kuste hij haar, heel teeder, heel voorzichtig, troostend. Eindelijk fluisterde hij:

‘'t Mag niet, Marga. Vergeef me.’ En liet haar los.

XX.

Sinds eenige weken heerschte er in 't geheele land een beklemmende spanning. Dichter en dichterbij kwam de revolutie; als een slang schuifelde zij onmerkbaar de grenzen der landen over om dan plotseling den kop op te steken en, zooals het Handelsblad het uitdrukte, met haar giftigen adem rijk na rijk te besmetten. De angst werd met den dag grooter. De woelige elementen waren driester dan ooit. De revolutionnaire meetings werden druk bezocht, en thans niet meer hoofdzakelijk door intellektueelen, half-intellektueelen en nieuwsgierige bourgeois, maar door het echte proletariaat. Van Berghem en andere geliefde sprekers begroetten in bezielde woorden den nieuwen dageraad, voorspelden in verhevener taal nog dan voordien de geboorte der nieuwe

menschheid en het komend rijk der liefde uit den storm van moord en brand die over de wereld vaagde. Waarna zij op de schouders werden geheven en triomfantelijk door de stad gedragen. Drie partijen, die tot dusver elkaar steeds voor schurken en verraders van het volk hadden uitgemaakt, sloten in der haast een hechte coalitie. De groote leiders snelden in welbespannen aapjes van het eene volksgebouw naar het andere om te confereeren, organiseeren, ordonneeren, en misschien ook om de Turonische millioenen, waarmede - althans volgens een hardnekkig gerucht - de revolutie elders werd voorbereid, te transporteeren. Er verschenen zeer verontrustende, des nachts en op streng verboden plaatsen aangeplakte manifesten van een geheimzinnigen oppersten revolutionnairen raad, en de onthutste burgers staarden des morgens met bange oogen, schoon onder veel smalende opmerkingen, naar deze plakkaten, alsof het vonnissen waren van een veemgericht. Verregaand waren de eischen door de revolutionnairen gesteld, schrikkelijk de bedreigingen voor het geval zij niet werden vervuld, onheilspellend de verklaring dat de revolutionnaire massa met een zuiver geweten alle verantwoording voor wat er te wachten stond terugwierp op de bourgeoisie. Gelukkig was er daartegenover geen gebrek aan kalmeerende, bezwerende en hartverheffende cirkulaires, pamfletten en ingezonden stukken, ja advertenties, van de belaagde zijde.

In de Kamer beloofde de premier, sprekende uit naam van de geheele, eensgezinde en vastberaden regeering, de meest vèrstrekkende tegemoetkomingen aan den nieuwen tijdgeest eenerzijds - die trouwens al sinds lang in haar oprechte bedoelingen hadden gelegen en geenszins geprovoceerd waren door de betreurenswaardige gebeurtenissen van den dag - en de krachtigste handhaving des gezags anderzijds. Een lange rij van ingrijpende sociale hervormingen, die opeens zeer urgent bleken te zijn, zou onverwijld worden ter hand genomen. De koning richtte een treffende proklamatie van dezelfde strekking tot zijn geliefde onderdanen, die deze uiting van goedertierenheid met grootsche betoogingen van gehechtheid aan vorst en vaderland beantwoordden. De leiders van alle politieke ordelievende partijen en de pers van alle ordelievende richtingen juichten dit plotseling

geboren inzicht der hooge regeering geestdriftig toe. Oude kamerrotten, vergrijsd in een wanhopigen strijd tegen de normale ontwikkeling van het mannenkiesrecht, verdedigden thans met bewogen stem het onbeperkte kiesrecht voor de vrouw als hun langgekoesterd en nu dan eindelijk voor verwezenlijking vatbaar ideaal. Degelijke financiers, die tot dusver slechts geld hadden gevonden voor leger- en vlootuitbreiding, oordeelden thans den tijd aangebroken voor een behoorlijk ouderdomspensioen, eenige zorg voor het onderwijs, instituten tot volksontwikkeling en allerlei sociale maatregelen die vroeger - helaas, zeiden zij - absoluut onuitvoerbaar hadden geheeten. Een oogenblik leek het alsof de geest der revolutie niet over het proletariaat, maar over regeering en volksvertegenwoordiging zelf was vaardig geworden. De burgerlijke pers triomfeerde: de revolutie-van-onder leek getroefd door de beloften-van-boven. Intusschen liet de revolutionnaire massa zich niet verschalken; zij bleef woelig, belegde meetings, hief haar leiders op de schouders, trok - ergerlijk bedaard weliswaar - door de straten en manifesteerde voor openbare gebouwen. Een enkele maal kwam het tot een opstootje, een relletje, doch er vielen daarbij tot dusver slechts een drietal dooden te betreuren, en niet eens door een der strijdende partijen, want de slachtoffers waren maar argelooze passanten. Doch wat niet was, kon komen, dacht men, en vooruitziende winkeliers timmerden daarom planken en tralies voor hun ramen. De zenuwachtigsten onder de gegoede burgerij ruïneerden zich door hals over kop hun sterk gedeprecieerde effekten of hun huisjes, die toch onteigend zouden worden, te verkoopen. De rustigsten trachtten zich in elk geval ten koste van zware verliezen te voorzien van gemunt geld en sloegen aanzienlijke voorraden boonen en blikjes in. De allerflinksten en dappersten richtten allerwegen burgerwachten op, die zonder blikken of blozen zwoeren te zullen strijden voor den waren vooruitgang èn voor het behoud van het bestaande. Ook de studenten - voor deze gelegenheid in de pers weer plechtiglijk ‘spes patriae’ genoemd - lieten zich niet onbetuigd; alle corpsen en belangrijke vereenigingen verklaarden zich voor orde en gezag. Slechts één stem teekende protest aan tegen zooveel goedige serviliteit, doch deze stem was die

van een eerstejaars meisje, wier meening zelfs in haar eigen debateerclubje niet toonaangevend was. Al dergelijke symptomen gaven weer wat moed. En toen tenslotte bleek dat het leger, waarin het ook reeds lang gistte en dat, volgens een der meest gevreesde volksleiders ‘als één man achter de revolutie staan zou’, alleen maar gegist had naar aanleiding van een te karig rantsoen; en toen een troepje ordelievende soldaten - voor ditmaal echter op eigen gezag - een socialistische vergadering zonder complimenten had uiteengejaagd; toen begon het der burgerij te schemeren dat haar paniek wellicht wat voorbarig was geweest. Zij zette evenwel haar woede en schaamte om in een dubbel geanimeerd feestvieren ter verheerlijking van de symbolen des gezags: het vorstenhuis, het dappere leger, de onoverwinnelijke vloot. En zoo gebeurde het dat na twee weken van beklemmenden angst, zenuwachtige radeloosheid en laffe pluimstrijkerij, troepen knaapjes van negen tot twaalf jaar straffeloos arm in arm door de straten konden hossen, onder het zingen van ‘Hop hop hop, hang de socialen op!’ en andere onschuldige wijsjes die in Turonië ongetwijfeld hun jeugdige hoofden onder de guillotine gebracht zouden hebben. De volkstribunen gingen weer te voet, ondanks hun Turonische millioenen. Ieder begreep dat de revolutie was afgewimpeld. De coalitie der drie onverzoenlijke partijen was weer uiteengevallen en haar leden scholden elkaar als voorheen uit voor schurken en verraders. De winkeliers durfden hun fraaie étalages weer aan de plundergrage blikken van het grauw vertoonen, de ministers en de afgevaardigden constateerden ontroerd de onverbreekbare eensgezindheid der natie en gaven aldus den goeden verstaander te kennen, dat dit verrassende feit natuurlijk alle toezeggingen en beloften ongedaan maakte. Slechts enkele idealisten hoopten nog dat het gezag althans een kwart van het beloofde zou ten uitvoer brengen. De mannen der revolutie echter waren sinds lang geen echte idealisten meer en wisten wel beter.

Victor, moreel in beslag genomen door de gedachte aan Marga, materieel door de voorbereiding tot zijn vertrek naar het vliegterrein, had van al deze gebeurtenissen zeer weinig notitie genomen. Naar wat hij er van merkte, leek hem

alles kinderspel. Het gedoe der ordelievenden had hem met weerzin vervuld, om de manifestatie der revolutionnairen had hij gelachen. Niet zonder weemoed echter. En één keer had hij den ernst van wat er gaande was, dieper doorvoeld. Dat was op den morgen na de monstermeeting, waarop van Berghem de revolutie had geproklameerd. Toen Victor dien ochtend de fabriek binnentrad, had hij er de werklieden in de grootste opwinding gevonden. Karel Blok, de jonge anarchist, die altijd door zijn oudere kameraden zoo'n beetje was uitgelachen, stond, in de houding van een of ander illuster voorbeeld, op een stoel en las uit een volksblad het verslag van de meeting voor. Hij scheen juist geeindigd te hebben. En over de hoofden van de anderen, die eenigszins onzeker hun patroon begroetten, riep hij Victor met fonkelende oogen en uitgestoken handen toe:

'Nu begint het! Nu is 't ònze beurt, wìj krijgen de macht, baas!'

Zelfs het hartelijke 'baas' temperde niet de dóórbrekende vijandelijkheid van den triomfkreet. De half-bedremmelde mannen hadden mompelend, de een met twijfel, de meesten met nieuwsgierigheid, gekeken van den geestdriftigen klassegenoot naar Victor, die, hoezeer zij hem ook 'als mensch' waardeerden, toch altijd ook het verfoeide kapitaal vertegenwoordigde. Toen was Victor een oogenblik ontroerd geweest en tot verbazing van allen had hij geantwoord:

'Ik hoop het, mannen, ik hoop het voor jullie.'

'Het gebeùrt, de revolutie is begonnen!' had Karel nog geschreeuwd. Maar terwijl de mannen, na een goedkeurend, maar ingehouden gejuich, nog gonzend stonden na te praten, had Victor zich afgewend en was alleen aan den arbeid gegaan. De anderen, ook Karel, hadden spoedig zijn voorbeeld gevolgd.

Na dit eene voorval had hij niet meer met zijn werklieden over de revolutie gesproken. Evenmin met Richard. Ook bij Edward was dit onderwerp nooit aangeroerd, want deze begreep dat Victor op dit punt al even weinig met hem overeenstemde als in zijne opvattingen omtrent de liefde. En nadat Victor met Marga had 'uitgesproken', had hij minder dan ooit aandacht voor het wereldgebeuren om hem heen.

Hij bevond zich in een toestand van vage verbijstering.

Een onvatbaar geluksgevoel om de zekerheid van Marga's liefde stond in zijn hart tegenover de even onvatbare ellende om de zekerheid dat zij voor hem verloren was. In een zware stilte stonden deze beide gevoelens als dreigende strijdmachten in afwachting tegenover elkaar. Als die strijd uitbrak, als hij die twee machten niet kon verzoenen, dan zou het uit zijn met zijn rust, zijn kracht, zijn werk, zijn leven. In het eerste oogenblik, toen hij Marga's woning verliet, had hij instinktief het eenige gedaan wat hem nog helpen kon: hij was doorgeloopen naar het station en was naar den Eeckhof gegaan, naar Elsje. Dien middag had hij met haar gewandeld. Met haar handje in zijn vuist dwaalden zij door de bosschen; zij babbelden, stoeiden en zochten de schaarsche voorjaarsbloemen. Hij was opgewekt geweest, vroolijk zelfs; hij had Élsje weten te brengen in die stemming van speelsche lieflijkheid waarin zij meer een elfje uit een droomspel leek dan een menschenkind. Als dan, na een poos van zwijgen, plotseling een woord, een zin uit zijn gesprek met Marga in hem opdoemde en hij zich vol ontzetting voelde wegduizelen in een bodemlooze leegte, dan was het een vraag, een uitroep, een liedje van het kind, die hem weer terugbrachten tot het leven; en hij glimlachte en was gelukkig als Elsje zelf. Wat is zij lief en mooi, dacht hij. En een diepe verbazing vervulde hem dat dit hemelsch wezentje zijn dochter was. Het was niet te gelooven. Maar het maakte hem niet trotsch. Hij zag haar aan als een wonder, met een teederen eerbied voor de argelooze wijsheid van haar spelend wezen. Als hij haar even streelde of haar in zijn armen opving en kuste, dan deed hij dit schuchter. De wonderlijke gedachte kwam bij hem op dat dit kind zelf een droom was, hem gezonden uit een andere sfeer, waar het leven klaarder, stiller en schooner was dan hier op aarde. Hij, de uit dat oord verbannene, hij had dien droom aangetrokken door zijn groot verlangen. En ook Marga was hem gezonden, neen gekomen, aangetrokken door die zelfde magie. Zoo zou alles komen wat hij verlangde, wat hij het innigst, het waarachtigst verlangde; en zoo zou hij ook vliegen, dezen zomer! - Toen glimlachte hij weer om zichzelf. Dit was immers Nout's noodlotstheorie: Alles kwam, alles ging, naar de verborgen levenswil het verlangde,

die Godsgeest in ons, die wist wat noodig was... die zond het op onzen weg. En het kwam en ging en deed zijn werk... Hij glimlachte, maar nu voor het eerst vòelde hij wat Nout meende... men moet een theorie doorléven, dan alleen kan men haar ook begrijpen.

Doch toen Victor den volgenden dag weer op de fabriek kwam, verflauwde de extase dezer stemming van gelatenheid en al spoedig bleef er niets dan doffe moedeloosheid in hem over. Hij werkte, maar de gedachte dat hij en al zijn werklieden slechts bezig waren hem verder van Marga te verwijderen, verlamde hem. Hij voelde zeer goed dat heengaan het verstandigst was, dat hij Marga niet meer bezoeken kon. Toch dwong een onrustige begeerte hem te blijven, in de buurt van haar woning te dwalen, uren lang aan haar te schrijven en dan het geschrevene weer te verscheuren, in het berouwend besef door brieven haar verdriet en verwarring slechts te kunnen vergrooten. En ook de hoop, dat zij zou schrijven, hem zou terugroepen. Het was nu de derde dag dat hij werkeloos en besluiteloos door de straten doolde, Richard voorliegend dat hij veel had na te zien in de Rijksbibliotheek. Ondertusschen arbeidden zijn mannen onder Richard's leiding; maar hij wist dat hij niet zou vertrekken, tenzij Marga... als Marga zelf...

Een volksoploop voor het stadhuis trok zijn aandacht. Het waren blijkbaar geen communisten, die een poging waagden tot overrompeling van het gezag, want het gezag, in de gedaante van niet meer dan een dozijn politie-agenten stond rustig voor den ingang van het gebouw, met de sabels in de scheede en de revolvers in étui. Victor begreep uit de woorden die hij opving dat er een bomaanslag gepleegd was. En wat het ergste bleek, was het feit dat de onverlaat die de bom gelegd had, het niet gemunt had op de raadsvergadering, maar op een groep van doodonschuldige en fatsoenlijke middenstanders, die dien morgen voor een zeer bijzonder doel op het binnenplein waren bijeen gekomen. Wat dit doel was wist men niet goed, de bijna geslachtofferden zwegen er geheimzinnig over; maar het hield verband met de grootsche huldebetooging aan den koning, die morgen de trouwe veste met zijn bezoek zou verblijden en vereeren.

Juist wilde Victor, die slechts half had geluisterd naar

het relaas van een verontwaardigd patriot, zijn weg vervolgen, toen enkele raadsleden, waaronder ook Edward, vergezeld door den hoofdcommissaris van politie, zich in den ingang vertoonden.

‘Hedaar, Victor! je komt als geroepen; doe ons het genoegen en ga even mee naar binnen’, riep deze Victor aan. ‘Je hebt van den aanslag gehoord? De bom is gedemonteerd, maar misschien kan jij als expert nog van dienst zijn’.

Victor wilde zich er af maken; maar toen ook de commissaris hem dringend verzocht de bom te bekijken, kon hij niet weigeren en volgde de heeren naar binnen. In den cour stonden nog enkele aan den dood ontsnapte winkeliers en leiders van zeer ordelievende werkliedenvereenigingen te praten naast niets minder dan de koninklijke statiekaros.

‘In 't rijtuig werd de bom gevonden, verbeeld je: in het rijtuig’, zeide Edward zeer ernstig.

‘Waarom nù al?’ vroeg Victor verwonderd. ‘Dat was pas morgen noodig geweest’.

‘De bom was misschien bestemd voor de menschen, die hier vanochtend generale repetitie zouden houden voor het uitspannen van de paarden’, zeide een ander raadslid even ernstig.

‘Daar ben ik niet zoo zeker van, ze kan best voor den koning bedoeld zijn geweest’, zeide de commissaris nog ernstiger.

‘Je begrijpt, zoo'n spontane hulde moet hier, in ònze stad, wat vlotter van stapel loopen dan laatst in de residentie; we hebben daarom een paar betrouwbare middenstanders opgecommandeerd om zich behoorlijk te oefenen’, lichtte Edward toe. Victor wilde hem een knipoogje toewerpen, maar zag zich gedwongen tot een ongemotiveerde zenuwtrekking toen hij bespeurde dat Edward alweer sprak in volmaakten ernst.

In een afgelegen vertrek was de bom uit elkaar genomen. Victor bekeek de stukken en de lading nauwkeurig. Het mechaniek was handig gemaakt, zonder twijfel door een bekwaam vakman, maar de lading leek hem veel te gering.

‘Wat een ramp, wat een ramp had dat kunnen worden’, zeide een der raadsleden op den redeneerenden toon van wie rampen overigens te interessant vinden om niet een lichte spijt te gevoelen over hun gelukkige verhoeding.

‘Ik geloof, heeren’, zeide Victor, ‘dat het onheil niet zoo heel groot geweest zou zijn. Hoogstens zou het rijtuig van Zijne Majesteit kapot geslagen zijn... de paarden, of hun plaatsvervangers misschien een kleine verwonding. Ik denk dat 's mans eenige bedoeling was te protesteeren tegen zoo'n kinderachtige comedie.

“Dan denkt u veel te goed van die kanaljes”, zeide de commissaris bits.’

‘Het is een grap’, herhaalde Victor.

‘Een grap? Een infame aanslag, die de krachtigste maatregelen noodzakelijk maakt’.

Victor had ondertusschen de blikken bus, die tot omhulsel gediend had, opgenomen. Een zonderlinge gewaarwording beving hem: hij kende die bus. Deze zelfde bus, met de vijf gaatjes in het deksel, waar had hij die gezien? Na een oogenblik nadenken wist hij het; in zijn eigen fabriek, op een van de werktafels, daar stond ze als schroeven- en spijkerbakje, ja, op de tafel van Karel Blok.

Hij zette het ding weer neer, zeide nu nog eens, onwillekeurig met nog sterker klem: ‘Ik blijf er bij, het is een grap. Iemand die zoo handig een bom maakt, kan haar ook wel beter laden, als hij 't ernstig meent.’

De commissaris keek hem nijdig aan.

‘Ik geloof, meneer Volkert, dat u zich toch vergist. Ik zelf heb òòk meer van dergelijke bommen gezien in mijn leven en ik houd deze voor lang niet zoo ongevaarlijk als u zegt. Integendeel, ik ben vast overtuigd dat als de koning morgen...’

‘Verschrikkelijk, verschrikkelijk’, mompelde het rampbeluste raadslid.

Victor haalde de schouders op. ‘Ik zie dat de heeren met alle geweld “maatregelen” willen nemen. U zult dan wijs doen om wanneer de zaak voorkomt mìj niet als deskundig getuige op te roepen. U verontschuldigt me verder wel, ik heb niet veel tijd.’

Victor groette en vertrok. Maar Edward liep hem achterna, hield hem nog even staande.

‘Apropos, Victor, we rekenen er vast op dat je voor je vertrek afscheid komt nemen.’

Victor vond geen antwoord.

‘Wel?’ lachte Edward. ‘Zullen we afspreken Zaterdagavond?’

‘Ik weet niet... of ik wel tijd zal hebben’, hakkelde Victor. ‘Ik weet ook nog niet zoo heel zeker of ik eigenlijk wel ga... tenminste zoo gauw...’

‘O, dat is wat anders. Marga zei dat je begin volgende week al ging. Enfin, geen reden om niet toch te komen. We moeten ook nog eens samen biljarten.’

‘Ik weet heusch niet...’

‘Marga heeft prachtige Engelsche liederen ingestudeerd, ik durf zeggen speciaal voor jou... ze rekent er op dat je komt.’

‘Ik zal zien wat ik doe.’

In een gevoel van ellendige hulpeloosheid keerde Victor naar de fabriek terug. Eerst toen hij de werkplaats binnen trad en Karel in het oog kreeg, herinnerde hij zich den aanslag. Vervelende historie! Wat moest hij nu doen? Hij talmde bij een ledige plaats om vandaar uit Karel te observeeren. De kerel was schijnbaar ijverig aan het werk. Maar Victor merkte duidelijk een abnormale gejaagdheid bij hem op; zijn inspanning was gedwongen; telkens gluurde hij omzichtig naar het raam terzijde. Dus dáárom was hij zoo schuw en achterbaksch geweest in den laatsten tijd. In de gang werd geloopen; met een nerveuzen ruk wendde Karel zich naar de deur. Zijn verschrikte oogen ontmoette Victor's blik; dadelijk sloeg hij ze neer; krampachtig vertrok zijn bleek gelaat toen het weer over zijn werk boog.

‘Is dit een man die bijna een slager, een kapper en een koninklijk paard had opgeblazen?’ dacht Victor medelijdend. Wat heeft hem in godsnaam daartoe gebracht, het is heelemaal zijn werk niet. Die man strijdt voor vrijheid, maar was die aanslag een vrije daad?

Hoe zonderling toch dat een mensch dingen kon doen die een ànder wenschte, wilde, beval! Het was toch immers duidelijk dat ook Karel, de zelf- en klassebewuste arbeider, tenslotte toch slechts tot zijn ‘daad’ gedreven was door de suggestie, het persoonlijk overwicht, de machtspreuk van een of anderen vereerden, - misschien gevreesden - leider. Van Berghem, godweet. Wel ingewikkeld was het ‘revolutionnaire sentiment’. Wat was er echt, mooi en grootsch in

die geestdriftige toewijding, die blinde opoffering? En hoeveel oermenschelijke moord- en roofzucht werd er onbewust door gewekt, bemanteld, botgevierd, mooigepraat en verheerlijkt? Karel was waarschijnlijk een wilde anarchist, die, baloorig over de mislukking der revolutie, maar eens op eigen houtje begonnen was. De ‘echte’ socialisten, ja zelfs de gedisciplineerde terroristen, zouden hem een gek, een misdadiger noemen.

Victor dwaalde af. Wel een paar minuten bleef hij staan peinzen over dat wonderlijke verschijnsel; het massa-instinkt, dat van begin af de kuddemenschen had geleid en nu, òndanks die uiterlijke verdeeldheid - was die misschien maar een gevolg van onrijp intellektualisme en onbeholpen geredeneer? - alle revolutionnaire groepen scheen te bezielen. Was het de ingeboren drang der soort, de onverstane, telkens misduide wil van het bovenmenschelijk organisme? Of toch alleen maar een suggestie, uitgeoefend door enkele sterkere geesten? Maar hoe het zij, het leek wel de allerwreedste ‘ironie des levens’ deze blinde werktuigen der geschiedenis, die handelden uit niets dan troebele instinkten en demokratische impulsen, te hooren delireeren over vrijheid.’

‘Karel!’

Schuw hief de geroepene het hoofd op.

‘Ja meneer’, stotterde hij met moeite.

‘Kom eens mee, ik heb je wat te vragen.’

In zijn studeerkamer deed Victor den jongen revolutionnair tegenover zich plaats nemen. Hij bood hem een sigaar aan, die Karel met bevende hand aannam en opstak. Victor bleef hem peinzend aanzien.

‘Ik kom uit de stad, Karel. Er was... een bomaanslag gepleegd bij het stadhuis.’

‘Zoo, zoo... wat u zegt, meneer’, stamelde Karel, nu doodsbleek. ‘En... en...’ - hij durfde 't nauwelijks te vragen - ‘zijn er slachtoffers?’

Victor glimlachte. Die zal het niet licht weer doen, dacht hij.

‘Stel je maar gerust, kerel, er zijn geen slachtoffers’, antwoordde Victor. ‘Maar scheelt jòu iets?’

‘Ik... ik had vanmorgen een beetje koorts... Maar u had me iets te zeggen, meneer...’

‘Ik zèi 't al: er zijn geen slachtoffers.’

‘Daar... daar ben ik blij om, meneer... maar waarom... moet u dat juist aan mij vertellen?’

‘Omdat je spijkerbus het er bij afgelegd heeft. Ik moet zeggen, Karel, je had het aardig in elkaar geklungeld, alle respekt, maar in 't vervolg moet je er een minstens vijfmaal zoo groote lading in stoppen, bijvoorbeeld een Excelsior-patroon... die had je hier toch makkelijk kunnen machtig worden. Zòò leek 't naar niks. Dat had den koning een paar nieuwe ruiten gekost, hoogstens een nieuw karretje.’

Alle angst was uit Karel's gelaat verdwenen; in een ontsteltenis, die meer verbazing dan schrik uitdrukte, staarde hij Victor aan. Eindelijk, na een zucht van ontspanning, vroeg hij kalm:

‘Hebt u mij aangegeven?’

‘Neen, en dat zàl ik niet ook. Wat mij betreft mag je de heele wereld opblazen, ik ben 't volkomen met je eens dat ze 't dubbel en dwars waard is. Maar jìj bent er de man niet voor. Ik geloof dat dit proefstukje je al slecht bekomen is. Je hebt 't gedaan onder invloed van die koorts waar je daarnet van sprak en 't lijkt me wijzer die te genezen. Je hebt je kameraden geen dienst bewezen... of misschien juist wel... ze gaan nu krasse maatregelen nemen. Enfin, dat is hùn zaak. Ik wou je voorstellen Maandag met me mee te gaan naar Westergauw om mij en meneer Welders te helpen. Daar is 't rustig, misschien kom je er wat tot kalmte. Je moeder zal ook blij zijn je weer eens te zien.’

Karel dankte hem aangedaan. Maar hij leek ook diep beschaamd. Er was iets in zijn blik: spijt, wrok, verkropte woede, dat Victor toch weer deed twijfelen aan zijn ‘genezing.’

‘Weet niemand anders ervan, Karel?’

‘Geen mensch, meneer.’

‘Goed, dan ben je veilig. Hou je nu tenminste kalm tot Maandag.’

Toen Karel hem verlaten had voelde Victor een dankbare voldaanheid over dit incident, dat hem gedwongen had een besluit te nemen. Want hij moest nu wel gaan, drong hij zich op, om dien jongen heethoofd een poosje ver te houden van exaltaties waartegen hij niet bestand was.

XXI.

Den dag daarop ontving Victor met de eerste post het volgende briefje:

‘Victor, ik hoor van Edward dat hij je voor Zaterdagavond gevraagd heeft. Ik begrijp dat je weifelt wat te doen en de gedachte dat je in zulk een toestand van onzekerheid zoudt weggaan, kwelt me voortdurend. Kom morgenochtend op 't zelfde uur bij me, dan zal ik je zeggen hoe onze verhouding voortaan moet worden; ik heb er veel over gedacht. Ik dank je, Victor, dat je onlangs bent heen gegaan. Maar denk niet dat ik berouw heb over mijn zwakheid; het is een heerlijk gevoel dat je nu weet hoe ik van je houd. Ja, ik houd van je, ik wil het ééns neerschrijven, het voor mijn oogen zien staan in het eenige briefje waarin ik je spreek van mijn liefde. Victor, ik houd van je. Je Marga.’

Kom morgen!... Dat was vandaag... Ze houdt van me!...

In een bedwelming van vreugde staarde hij naar het briefje; las het een paar maal over. Hoe lief schreef ze het. Ze had het al gezégd, en ze had het straks kunnen herhalen; maar ze schréef het: ik houd van je. Zij schreef het, haar naam er onder, zij dàcht niet aan gevaar van ontdekking. Hij copieerde het briefje, met weglating van de namen, en verbrandde daarna het origineel in zijn haard.

Een uur later zat hij weer in Marga's kamer op het tabouretje voor haar divan. Marga zat thans rechtop.

‘Victor’, begon zij, nog terwijl hij haar hand kuste, ‘ik ben zoo blij dat je gekomen bent; we moeten nu samen spreken.’

Haar stem klonk heel teeder, maar volkomen rustig. Vragend keek Victor tot haar op.

‘Je bent dus niet boos, Marga?’ En toen hij haar zag glimlachen:

‘Ja, ja, dat is een idiote vraag, god ja.’

‘Ik houd van je, Victor. Ik ben niet meer bang om dat te denken. Ik moet nu nog maar sterk genoeg worden om het niet ook altijd te willen zeggen. Nù heb ik die kracht nog niet. Ik houd van je... zòò!’

Zij vatte zijn hoofd tusschen haar handen en kuste hem.

‘En blijf nu stil naast me zitten, Victor, en probeer kalm te luisteren.’

De rustige vastheid van haar stem, de stille klaarheid van haar blik bedaarden den hartstocht die opnieuw in Victor opgloeide. Zwijgend boog hij voorover, en met de armen op de knieën, haar rechterhand vasthoudend, luisterde hij.

‘Victor, ik was de eerste dagen erna heel ongelukkig. Ik ben niet boos op je geweest. Als je mijn zwakheid misbruikt had zou ik òòk niet boos geweest zijn. Maar ik vond ons allebei slecht. Nu niet meer. 't Is goed dat je bent weggebleven, daardoor heb ik rustig kunnen nadenken. Ik ben zoo gelukkig om wat je me gegeven hebt. Ik weet nù wat liefde is. Nu jìj ze mij gebracht hebt, voel ik pas hoe ik er altijd naar heb gehunkerd. Neen Victor, blijf nu kalm, ik wil heelemaal uitpraten. Aan Edward kan ik niets zeggen, maar tegen jou tenminste kan ik eerlijk zijn. Wat gebeurd is mag zich niet herhalen. Dat heb je zelf ook al gezegd: het mag niet. Wat gebeurd is was heerlijk en goed. 't Was beter dan dat we zoo hadden voortgeleefd en altijd ons gevoel voor elkaar hadden trachten te verstoppen. Dat was verschikkelijk, zoo vernederend, erger nog dan het ellendige verbergen voor Edward. Goddank dat jij dit gehuichel hebt verbroken. Nu weten we dat we van elkaar houden. En nu zal onze liefde ons ook wel de kracht geven om te doen wat we moeten doen.’

Victor, voelend wat komen ging, hief het hoofd met een ruk omhoog. Een woest verzet rees in hem op. Het leek hem opeens absurd, waanzinnig, dat iets ter wereld hun liefde in den weg zou staan.

‘De kracht? Ja, de kracht om te nemen, eindelijk te nemen wat ons toekomt’, riep hij uit. ‘O Marga, Marga, je zegt dat ìk je liefde gebracht heb. Maar jìj bracht haar mìj. Mag ons dan nog ìets van elkaar houden? 't Geknoei tegenover Edward? Goed, laat dat uit zijn. Ik zal hem alles zeggen, en dan...’

Zijn woestheid brak neer onder haar weemoedigen glimlach.

‘En dan, Victor? Neen, als je met Edward sprak, was alles verloren. Denk je dat ik leven kan voor jou, met de gedachte dat ik zìjn leven vernietigd heb? En jìj zoudt die gedachte evenmin kunnen velen. Ik denk niet aan de dwaas-

heden waarmee hij gedreigd heeft en die hij misschien ook uitvoeren zou. Ik denk alleen aan wat hij zou lijden als hij zich bedrògen voelde door mìj...'

'Bedrogen? Heb je hem dan ooit liefgehad? Je kende immers geen liefde...'

'Dat wist ik niet, dat voelde ik alleen maar dof, nu en dan... neen, dikwijls, god zoo dikwijls; maar ik durfde 't niet te denken voor dien eersten avond, toen jij het uitsprak, zoo klaar en eenvoudig. Hij is goed voor me geweest, al die jaren, hij heeft me aangebeden als een godin, verwend als een klein kind en gebruikt als een slavin. Ik ben alles voor hem; hij kan zich heelemaal niet voorstellen dat mijn... mijn genegenheid nooit liefde geweest is. En, Victor, hij is de vader van mijn kinderen, die ik niet kan missen, nooit.'

Victor hoorde haar stem trillen; aarzelend keek hij haar opnieuw aan.

'En ìk dan, en ìk dan?' stamelde hij, nokkend als een verongelijkt knaapje.

Zij zweeg even; terwijl zij hem over de haren streek zag zij hem een oogenblik afwezig aan, met oogen troebel van een droeve herinnering. Zij bloosde, weifelde; maar toen sprak zij het uit:

'Victor, mijn vier kinderen, je weet wat ze voor me zijn... ik heb ze ontvangen tégen mijn zin... nu begrijp ik pas waarom. Maar ik hèb ze en ik kan ze niet verlaten om van jou te zijn, aan wien ik me wèl in volste liefde zou willen geven. Begrijp dat Victor, God, blijf kalm, maak me niet wéér zwak, 't is al zoo moeilijk. Ik hoor onverbrekelijk bij de kinderen... en dus bij Edward. Ik ben niet egoïst genoeg meer, misschien niet jong, niet slecht, niet moedig genoeg meer, om een man die mij vijftien jaren zijn volle toewijding gaf verdriet te doen... tenminste niet door een daad die hij nooit kan begrijpen.'

'Maar hij zàl begrijpen!... Ik wil met hem praten, ik zal...'

'Je weet wel beter, Victor. Hij kàn niet. Edward heeft mij lief, en die liefde is oprecht en groot, al is er veel ijdelheid en bezitstrots bij; al die dingen, die vrije menschen voelen als ontwijding en vernedering. Als ik wist dat ook

Edward vrij kon worden, dat hij zijn liefdes-ideaal van eeuwigtoebehooren en verplichte trouw kon verloochenen - ik zeg niet zonder verdriet te hebben, maar zonder zich bedrògen te wanen... ja dàn... Maar dat kan hij niet, en ik wil niet vrij zijn ten koste van zìjn waardigheid.'

'Marga, je hebt gelijk. Ik was laf. Ik zal doen wat je zegt; wat jìj zegt is goed. Maar ìk ben een man, mijn liefde is òòk niet vrij... nog niet. Mijn liefde is even ijdel en zelfzuchtig als die van Edward, maar haar hartstocht is zooveel wilder nog. Ik begeer je, Marga... jou, jou en dat maakt me dol... Maar zeg jij hoe 't moet, want jij bent wijs, jij m'n lieveling.'

'Hoe 't moet? Ik bèn niet wijs, Victor, ik voel alleen dat het niet anders kan. Dat we niet leven kunnen, dat liefde niet leven kan, ten koste van anderen, en ook niet in leugen en geknoei. Het zou ons allebei slecht en onze liefde leelijk maken.'

'Moeten we dan... uit elkaar gaan, Marga?' fluisterde hij.

'Ik weet niet, Victor', antwoordde zij langzaam, in een weifelend verlangen, 'ik weet niet of dat noodig is. We houden van elkaar, als we dat zòò zeker en innig weten dat we 't nooit hoeven te zeggen, dan kunnen we vrienden blijven en in die vriendschap geluk vinden. Dan is onze liefde tòch vrij... zelfs van ons eigen egoïsme. Ik geloof dat dàt kan, dat 't in elk geval waardiger is het te probeeren en er op te vertrouwen, dan als ongelukkig-verliefden uit elkaar te gaan, elk met eigen doelloos verdriet. Victor, zeg ja; willen we op die manier vrienden zijn? Victor?'

Victor weifelde.

'Lieveling, ik... ik zal niet kunnen... ik heb je immers lief. Ik kan niet zien dat Edward je aanraakt. De gedachte dat hij... God, dat hij het recht heeft...'

'Victor, je hoeft niet jaloersch te zijn; ik ben zìjn vrouw ook niet... Sinds Ralph's geboorte niet', fluisterde zij.

Victor stond op; zwijgend zag hij neer op het blonde, meisjesachtige gelaat met de trouwhartige oogen onder de vragend hoog-opgetrokken wenkbrauwen.

'Marga,' sprak hij eindelijk zacht, 'Marga, je bent heerlijk. Je zegt het allemaal zooals ik het zelf al gedacht had voor ik naar je toe ging. Maar ìk zou de kracht niet gehad

hebben mij er ook aan te houden. Onze liefde zal zijn zooals jìj het wilt.’

Teeder hief hij haar op, sloot haar in zijn armen, kuste haar heel schuchter op het haar.

‘Lieveling, lieveling.’

‘Victor, m'n jongen; nu mag je het nog ééns zeggen.’

‘Lieveling, mijn lieveling.’

‘Zoo is 't goed. - Ga nu heen, Victor. En kom Zaterdag niet... of neen, je zult dan niet zwak meer zijn. Kom wèl... ik zal altijd gelukkig zijn als ik je zie.’

XXII.

Onzeker, weifelend tusschen gevoelens van geluk en vrees, was Victor dien Zaterdagavond toch gegaan. Het had hem niet berouwd. Marga bleek sterk, dus was hij het ook. Zij begroette hem in Edwards bijzijn met een warmte die niets meer van haar vreugde verborg en het leek Victor zelfs of een nieuw geluk om deze nu mogelijke oprechtheid haar blik een schooner klaarheid gaf dan hij ooit vroeger had bezeten. Haar houding was volmaakt beheerscht en volmaakt ongedwongen; zij sprak tot Victor, zonder weifeling, op den toon eener zeer intieme vertrouwelijkheid en deze rustige zekerheid deelde zich onmiddellijk aan Victor zelf mede. En nu eerst voelde hij goed hoe pijnlijk en vernederend hun verborgen liefde geweest was en hoe heerlijk hun onverholen vriendschap zou kunnen zijn. Hij geraakte in een stemming van diepe tevredenheid: zòò was het goed, anders zou hij nu nooit meer kunnen verlangen. Toen Kitty, dien avond wat laat, door de kinderjuffrouw werd binnen gebracht om goeden nacht te zeggen, zag hij voor het eerst zonder hinderlijke jalousie hoe Marga haar liefkoosde. En voor het eerst kuste hijzelf het kind met een teederheid die niet eigenlijk alleen haar moeder gold. Marga's oplettendheden jegens Edward merkte hij niet alleen op zonder ergernis, maar met een ontroerde bewondering; Edward zelf werd hem bijna sympathiek. Toen deze voor een dringende aangelegenheid werd weggeroepen en hen toevoegde: ‘ik kom zoo gauw mogelijk terug, jelui amuseert je zoolang wel’, voelde Victor zich evenmin beklemd als Marga. Zijn afwezigheid bracht

in trant en toon van hun gesprekken niet de geringste wijziging. Er vielen geen verlegenheids-pauzen en toen Marga hem vroeg of zij wat wilde zingen, was dit voorstel een vanzelfsprekend antwoord op het verlangen dat zij in zijn blik las en niet, zooals soms bij vorige bezoeken, voor beiden eigenlijk meer een welkom beletsel voor begeerde en gevreesde vertrouwelijkheid. Toen Edward na een uurtje terugkwam voelden beiden zich noch beschaamd noch opgelucht. Zij keken even elkaar aan en glimlachten; zij wisten dat de proef was doorstaan. Victor nam afscheid in het gelukkige en trotsche besef dat zòò hun liefde even diep, maar zuiverder, schooner en rijker zou zijn dan vòòr hun besluit tot resignatie.

Den Zondagmiddag bracht hij door op den Eeckhof; hij wilde niet naar het vliegveld vertrekken zonder afscheid te hebben genomen van Elsje; hij wist te goed aan welke gevaren hij zich bloot stelde. Hij vertelde haar dat hij voor een maand op reis moest. Het kind keek hem aan op die bijzondere manier die haar eigen was wanneer iets haar bedroefde dat zij niet heelemaal begreep, maar dat zij toch zonder opstandigheid aanvaardde. Met een zuchtje, dat Victor dieper pijn deed dan verwijt, zeide zij slechts:

'Ik zie je zoo weinig... je bent tegenwoordig zoo lang weg, ik wou dat je altijd bij me bleef.'

'Duifje, ik kom heusch zoo dikwijls als ik maar kan', antwoordde hij. Maar hoewel hij niet direkt loog, had hij toch een gevoel, kwellend als berouw, als vertwijfeling. Elsje leefde niet gelukkig in de sfeer van Hermine, al ontbrak het haar niet aan uiterlijke verzorging en liefde. Hermine deed haar in geen enkel materieel opzicht te kort; zonder haar te verwennen, had zij haar steeds ieder genoegen gegund en gegeven dat in haar macht lag. Zij hield van Elsje, Elsje's opvoeding was haar ernstig aanvaarde levenstaak. En Elsje hield van haar, met een erkentelijke hartelijkheid. Maar er ontbrak duidelijk iets aan de liefde tusschen moeder en dochter: die innige verstandhouding, die wel bestond tusschen het kind en hèm. Maar wat kon hij daaraan veranderen? Zij had nu gelukkig aardige vriendinnetjes... hij kon haar ook wel eens meenemen naar Kroonstad, naar Marga... zij zou veel kunnen hebben aan Kitty en aan Hansje... van

Marga zou zij stellig veel houden. Jammer dat Eva... die begreep haar ook, beter dan Hermine... Eefje...

'Vader, waarom is Eef boos?' vroeg Elsje opeens, als vaak voelend waaraan hij dacht. 'Ze komt heelemaal niet... en ze is toch allang weer terug... de kaptein heeft haar gezien.'

De onverwachte mededeeling gaf hem een pijnlijken schok. Waarom, dacht hij bitter, moet Els ook van dìe wanverhouding het slachtoffer zijn?

'Eef ìs niet boos', antwoordde hij peinzend. 'Eef zal wel weer komen, ze heeft nu geen tijd.' Hij trachtte er over heen te praten, vertelde haar dadelijk van zijn plan om haar, als hij weer terug was van zijn reis, bij Marga te brengen, deed grappige verhalen over Hans. Zij vond het blijkbaar een heerlijk vooruitzicht, maar haar slotwoord was: ik wou dat Eef kwam.

Pijnlijker dan de mededeeling van Elsje trof hem de bevestiging ervan door Hermine. Op zijn vraag waarom zij hem niets van Eefje's terugkomst en haar ontmoeting met den kaptein had verteld, antwoordde zij schamper:

'Ik dacht dat jìj wel het beste op de hoogte zoudt zijn.'

Zijn verzekering van het tegendeel scheen zij te betwijfelen, maar zij vertelde hem toch dat Eva nu woonde in een der voorsteden van Kroonstad - wààr precies wist zij niet - en les nam bij een schilder, hoe heet-ie-ook-weer, een vriend van Tersteghe -.

Toen Victor na het middagmaal naar Kroonstad terugkeerde, kwam in den trein de gedachte bij hem op Eva op te zoeken, haar te vragen toch weer als vroeger te komen, terwille van Elsje, voor wie zij zooveel zou kunnen zijn. Als hij haar eens voorstelde op den Eeckhof te komen wonen... zij hield immers van de streek en van het huis; dat zou een heerlijke oplossing zijn. En waarom niet? Waarom zou Eef hem eeuwig blijven ontwijken? God, waarom maken we 't ons toch zoo lastig. Hij zou eerlijk en open met haar spreken... zooals hij met Marga gedaan had. Als zij wèrkelijk van hem hield dan moest zij toch juist ook om zijnentwil iets voor Elsje willen doen. Maar kòn hij eerlijk met haar spreken?... Wàt voelde hij eigenlijk voor hààr?... Zou hij haar kunnen vertellen van Marga? Neen, dat zou niet

gaan... Deze overweging leek hem een afdoend argument; het kòn niet, hij kon niet naar Eva toe gaan. En nu bedacht hij ook met een soort van opluchting dat hij niet eens haar adres wist.

Aan het station stapte hij in een rijtuig en liet zich naar Nout brengen, van wien hij toch ook even afscheid wilde nemen, het leek hem dat hij dit aan Nout, met wien hij sinds de ontmoeting in de bodega niet meer over de vliegmachine had gesproken, verplicht was. Hij trof zijn vriend in levendig gesprek met van Berghem en den schilder met wien hij vroeger reeds had kennis gemaakt en die hem dien middag als Eva's leermeester genoemd was. Met lichte ergernis bedwong hij de plotselinge neiging hem dadelijk Eva's adres te vragen en nam met een ‘vecht maar dóór menschen’, tegenover hem plaats. De twee ultra-revoluionnairen schenen den steeds beschouwenden romanschrijver diens afzonderlijkheid te verwijten en hem te willen overreden zijn ‘gemakzuchtige’ werkeloosheid te laten varen.

‘Het is 'n schande’, zei de schilder, ‘dat 'n kerel als jij maar toekijkt, half sneerend op den koop toe, terwijl anderen de kastanjes uit het vuur halen.’

‘Het zìjn geen kastanjes’, antwoordde Nout, maar uitgebrande sintels, daarvoor steken wij onze handen niet in de hel. Wat jij, Victor.’

‘Volkert’, viel van Berghem in, ‘heeft tenminste nog het excuus dat hij een soort van levenstaak heeft die op zichzelf van belang is, ook voor de nieuwe gemeenschap; maar jouw romans kan de gemeenschap, met verlof, missen, evengoed als mijn versjes. We hebben nù te werken aan het reëele heldendicht der revolutie.’

‘Mijn pen in dienst van de goede zaak? Manifesten, geestdrift, pathos, hoor eens, je eischt te veel van me. Het is erg genoeg dat jìj daartoe bent... afgezakt’, had hij willen zeggen, maar hij corrigeerde zijn kritiek tot ‘gekomen’.

Van Berghem haalde de schouders op. ‘Het intellekt is ellendig slap’, zeide hij. ‘Is het altijd geweest. Inplaats van ons te helpen, of tenminste zich voor te bereiden om op den grooten dag klaar te staan, blijft 't maar voortsukkelen aan 't leibandje van de bourgeoisie, waarvan 't het genadebrood vreet.’

‘Ook goed’, viel de schilder in, ‘dan maar zònder 't intellekt.’

‘Ik vrees’, begon Victor, ‘dat jelui perslot dat lamlendige intellekt toch niet zult kunnen missen. Ik meen het gewone zakelijke en technische, nuchtere intellekt. Ja, dat jelui zelfs je bitterste vijanden zult noodig hebben. Groote industrieelen, groote bankiers, enfin, de organisators die het wereldbedrijf kunnen overzien... voor zoover er tenminste iets te overzien valt. Maar dìe plegen door heel andere motieven geleid te worden dan door gemeenschapszin. Die kennen het begrip gemeenschap alleen maar in den vorm van prijskartels en kapitaalkrachtige consortia. Het grootste probleem - en dat wordt niet opgelost in één “grooten dag” - is de werkelijk doelmatige regeling der productie. Er moet niet, zelfs niet in de eerste plaats, rechtvaardig worden verdééld, maar genoeg geproduceerd. Genóég van het nóódige. Wie zal die productie organiseeren? Vooral als men dan nog begint met werkstaken? Het probleem lijkt me wanhopig ingewikkeld zoolang wie willen niet kunnen en wie kunnen niet willen. Maar enfin, ik ga morgen naar mijn vliegveld om er proeven te nemen. En onderwijl maken jullie hier misschien de revolutie. Ik begrijp best dat je zoo'n onverschilligheid zelfzuchtig en onverantwoordelijk vindt. 't Lijkt me zelf dikwijls genoeg ook zoo. Intusschen, als jullie experiment weer mocht mislukken, kom dan op Westergauw wat van de vermoeienis uitblazen.’

‘Wéér? We moeten nog beginnen’, zei de schilder boos.

‘En die consternatie-om-niks? En die bom-aanslag van onlangs?’ vroeg Nout.

‘Een halve gek’, smaalde de schilder.

‘Ja, omdat hij z'n bom legde op het verkeerde oogenblik. Maar als hij er jullie arbeidersraad mee aan de “macht” geholpen had, was hij een heele held geweest inplaats van een halve gek. De geschiedenis wemelt van dergelijke helden en groote mannen, die eigenlijk fortuinlijke gekken en misdadigers zijn, dat weet je toch ook.’

‘We willen geen geweld, al vreezen we 't niet’, antwoordde de schilder. Van Berghem glimlachte flauwtjes; het was een citaat uit een van zijn pamfletten.

‘Zie Turonië’, spotte Nout. ‘Ik wou tusschen haakjes

dat jullie niet zulke ouderwetsche diplomaten- en veldheerfrases exploiteerden. Een revolutie wordt gepreekt en voorbereid door de lammeren, maar uitgevoerd door de wolven. En als er geen wolven genoeg zijn, worden de lammeren zelf er wel toe gemetamorfoseerd. Waarlijk, jelui brengt me nog eens aan de galg voor die sintels, zoodra je dictator bent. Jelui wilt geen bloed? Wat hebben de revolutionnairen gedaan pas een paar jaar geleden, tijdens den oorlog? Meegevochten, en hoe! Als de beste christenen! Maar wie in zijn hart, diep in zijn dierlijk hart, niet zelf verlàngt naar bloed, die vecht toch eenvoudig nìet mee. Wie geen geweldenaar ìs, nu, die pléégt geen geweld. Die weigert te doen wat zijn geweten hem verbiedt, ook zonder dat er een “massa” achter hem staat om hem op te stuwen. Het smoesje van zelfverdediging en opgedrongen strijd is een heerlijke verontschuldiging voor allerlei vredelievende fraseurs om tòch mee te kunnen doen. Bij revolutie zoo goed als bij oorlog. Overigens begrijp ik evengoed als Victor dat jelui je ergert aan menschen als wij die zich afzijdig houden. Je noemt dat “blijven opgaan in je kleine, persoonlijke gedoe en belangen”, en je schrijft het toe aan egoïsme, lafheid, gemakzucht. Ik laat in het midden hoe ver dat juist is - waarschijnlijk héél ver. - Maar als je denkt dat je revolutionnaire massa geleid wordt door betere of hoogere instinkten, bijvoorbeeld door zooiets als “gemeenschapszin” of “onpersoonlijke idealen” dan vergis je je jammerlijk. Het eenige “gemeenschappelijke” in de “massa” is voorloopig nog het beest-in-ons, niet de god. Het beest, begeerig door ontbering, en dol door ophitsing. Geef ons geloof in de zuiverheid van de revolutionnaire idealen, dan zullen ook wij het “cultiveeren van onze nietige persoonlijkheidjes” heusch wel laten schieten. Maar jelui doet me denken aan zuiveraars die zelf krioelen van de luizen. Zoolang de daden der revolutie bewijzen dat haar helden in den grond van hun hart hebzuchtige, heerschzuchtige, eerzuchtige, wreede, hoogmoedswaanzinnige idioten zijn, minstens even stupiede en verdoemelijk als hun tegenwoordige onderdrukkers, zoolang zal ik blijven toekijken hoe God zijn lood om oud ijzer ruilt, of, zooals jullie 't uitdrukken, hoe zich de meest grootsche omwenteling aller eeuwen voltrekt.’

Nout had op zijn gewone, kalme manier gesproken. Maar de schilder scheen toch ontstemd. Hij haalde de schouders op, mompelde nog wat en keek naar den dichter als verwachtte hij van hem hulp. Van Berghem echter zag peinzend voor zich. Er was een soort van moede somberheid in zijn blik, meende Victor.

'Het beste bewijs overigens, dat ze zelfs in Turonië, ondanks alle begrijpelijke opwinding, geen geweld wilden', begon de schilder weer, 'is toch wel dat de communisten zelf de moordenaars van den keizer hebben terechtgesteld.'

Nout greep de courant waarnaar de schilder onder het spreken had gewezen en las het bericht.

'Hoho!' lachte hij. 'Ik wil niet direkt zeggen dat dit alleen maar een diplomatieke zet in ouden bourgeoisie-trant is, tegenover het buitenland; maar in elk geval is jouw beste bewijs het beste bewijs ervoor dat de moraal van de communisten, dààr en overal, precies dezelfde, maar ook precies dezelfde, is als die van de bourgeoisie. Want ze hebben alleen den man die het bevel tot den moord had gegeven gefusilleerd, maar de uitvoerders van het bevel vrijgesproken, omdat zij, gehoorzamend aan hun commandant, hun plicht vervulden.'

'Nu, wat zou dat? Is dat niet vanzelf sprekend?' vroeg de schilder, aarzelend.

'Niet voor een waarlijk moreel mensch, zooals jij b.v. behoorde te zijn', antwoordde Nout. 'Ik laat nog in 't midden of menschen, die pretendeeren er een nieuwe en betere moraal op na te houden, eigenlijk wel, volkomen in ouden rechts-stijl, een moordenaar mogen... vermoorden. Dat is hier bijzaak. De verschrikkelijke hoofdzaak is dat het voor hen, precies als voor den meest verhuichelden kapitalist en christen, een uitgemaakte, vanzelf-sprekende kwestie is dat gehoorzaamheid aan gezag en tucht gaat *boven* de gehoorzaamheid aan het geweten. Uit zoo'n enkel feitje en de manier waarop het wordt opgenomen, blijkt dat de revolutie geen spoor van een moreele vernieuwing heeft gebracht, ze heeft eenvoudig de oeroude staats-handels- en krijgsmansmoraal geadopteerd, die welbeschouwd ook een massa-moraal is. Let eens op dat de wijze van oordeelen, en vooral van vèroordeelen bij een revolutionair in wezenlijk opzicht altijd volkomen "bourgeois" is. Maar daarmee is de revolutie

moreel veroordeeld. Maak je niet boos hoor, alleen maar door mij, moraliseerenden tinnegieter. Jullie vijanden veroordeelen je niet moreel, maar immoreel, of op grond van praktischer motieven: gebroken spiegelruiten, gedeprecieerde effekten en zoo.'

Van Berghem, die absent voor zich uit had zitten kijken, alsof hij het debat tusschen Nout en den schilder niet had gevolgd, zeide thans opeens:

'Ik zou ook zòò wel lust hebben, Victor, eens een paar dagen op je landgoed te komen uitrusten... Dat wil zeggen - voegde hij er glimlachend bij - rustig werken aan een brochure die ik onder handen heb'.

'Wanneer je maar wilt', zeide Victor verheugd.

'En ik zal je heusch niet van jouw eigen werk afhouden.'

'Best, afgesproken.'

De ontstemde schilder wendde zich nu tot Victor.

'Ik hoor dat een van mijn leerlingen, Eva Thomson, een nichtje van u is. We hadden het daarnet juist over haar, 'n aardig meisje, met 'n aardig talent.'

Victor maakte zich met een paar korte zinnen van het nieuwe onderwerp af. Haar adres vroeg hij niet; zelfs verzuimde hij haar zijn groeten te laten overbrengen. Het verontruste, verschrikte hem haast, dat de gedachte aan Eva hem vandaag zoo vervolgde, ja zoo werd opgedrongen. Hij was blij toen Van Berghem en zijn vriend vertrokken. Hijzelf bleef nog een uurtje met Nout en Adry praten, maar hij kon zijn gedachten niet goed bij elkaar houden. Hij voelde zich wonderlijk verward. Marga... de gemeenschap... Eva... egoïsme... het onpersoonlijke streven... Karel... de vliegmachine... de nieuwe moraal... eerzucht... liefde... Marga...Elsje. Alle gevoelens, alle ideeën, dwarrelden als schimmen dóor de schemering van zijn geest, elkander verdringd, bevechtend...

'Excuseer me, ik ben moe', antwoordde hij Adry, toen zij voorstelde tot de punch over te gaan. 'Ik moet vroeg op, ik ga liever naar huis'.

Op eens zag hij het rustige Westergauw als een heerlijk land van belofte. Daar, in de eenzame hoeve, bij de goede vrouw Blok en het lieve Geeske; daar in de woeste bosschen, op de verlatenheid van de hei; daar in zijn loods, bij

zijn werk, zou hij het evenwicht van zijn ziel hervinden.

Nout drukte hem warm de hand, zooals dien avond in de bodega.

‘Succes!’ zeide hij. -

Maar Victor vertrok dien Maandag niet. Ook de twee volgende dagen kon hij er niet toe komen. Iederen morgen dreef een onrust hem naar Marga, vroeg, veel te vroeg, zoodat hij in een café'tje in de buurt moest blijven loeren tot hij Edward naar zijn kantoor zag gaan. Dan snelde hij naar haar toe om voor het laatst, voor het allerlaatst, maar nu toch zeker voor 't allerlaatst afscheid te nemen. Een ‘oogenblikje maar’... dat uren duurde, Dinsdag tot de lunch, Woensdag tot het middagmaal. In deze uren van een rustig en argeloos samenzijn vonden zij elkaar volkomen in een vertrouwelijke kameraadschap, die zij beiden voelden niet als surrogaat, maar als loutering van hun hartstocht.

Eerst Donderdag ging hij, op aandrang van Marga zelf, die zich schertsend bezorgd maakte dat hij om harentwil zijn werk, zijn plicht verzaakte.

XXIII.

De vogels leken uitgelaten van lenteverwachting. Zij zongen, floten, orgelden onafgebroken. Zij dartelden tusschen de twijgen, hipten pikkend over den grond en schoten weg in wilde vaart door het nog kale bosch, met een takje, een strootje, een grashalmpje in den bek. Een groene specht met wijnrooden kop hakte aandachtig en geduldig met zijn langen snavel in een berk vlak bij. Een eind verder streken met forschen schreeuw twee meerkollen neer, klepwiekend met hun blauw-en-witte vlerken. Zwarte lijsters scharrelden luidruchtig in het mos en tusschen de dorre blaren rond; een meesje of roodborstje glipte rusteloos het omgekeerd tegen een stam bevestigde bloempotje in en uit en onder een hoop oude takkebossen krioelden honderden musschen. De knoppen der vruchtboomen in het tuintje waren dikgezwollen, een perzik ontplooide reeds zijn teer-roode bloempjes en een enkele prunusstruik waasde in het wit van zijn duizenden nog niet gansch ontloken bloesems. Een paar dagen nog van zulke zon en de lente zou er zijn.

Victor zat voor het open raam van zijn hutje bij de loods over een teekening gebogen. Nu en dan keek hij op, liet den blik naar buiten dwalen, tuurde naar den specht, volgde de gaaien, luisterde naar den lokroep van een verren koekoek. Dan peinsde hij even, dacht aan Elsje, aan Marga ook, maar zonder weemoed of heftig verlangen, ofschoon hij reeds bijna drie weken op Westergauw vertoefde. Hij was in dien tijd werkelijk tot rust gekomen; de wisselende emoties om Marga hadden zich verstild tot een staag-harmonisch gevoel van teederheid. Aan Eva dacht hij zelden en dan zonder onrust; hij hoopte dat zij Richard's liefde tenslotte toch zou beantwoorden, en dan zou van zelf ook hùn verhouding weer in orde komen. Er was geen enkele gedachte die hem hier bekommerde of hinderde. Hij leefde geheel voor zijn werk. In een gelijkmatigen en gelijkmoedigen ijver arbeidde hij den ganschen dag, hetzij in zijn hut, hetzij in de loods waar de machine gebouwd werd. Het werk was dadelijk vlot gegaan, dank zij de geniale hulp van Richard, die hem steeds onontbeerlijker werd, en de handigheid van Karel. Met het oude model dat er nog stond had hij eerst eenige bevredigende voorproeven gedaan en eergisteren had hij gevlogen met het nieuwe. Niet maar een langzame zweefvlucht, maar werkelijk vliegen was het geweest. Wel niet hoog en niet lang, maar vliegen toch, en veilig en zeker. Het probleem was in 't algemeen opgelost, dat hadden zij alle drie gevoeld. Richard en Karel waren zoo ontroerd geweest dat hijzelf, wonderlijk nuchter, er verlegen door was geworden. Eigenlijk had hij tijdens de vlucht in het geheel geen sensatie gehad; hij had in één spanning gelet op den motor, op het stuur, op de houding, de beweging van alle onderdeelen. En toen hij geland was begon hij dadelijk, nog terwijl Richard naast hem in geestdrift stond te praten, iets te repareeren. Maar daarna, toen hij alleen was, had toch ook hem de overwinningsroes aangegrepen. Een avond, een nacht van trotsch geluk, overweldigend als hij het nooit had gevoeld, in een besef van kracht, van macht zou groot dat het hem bijna beangstte. Hij had gevlògen, hij had zijn belofte vervuld! En hij zou wéér vliegen, hooger en hooger, verder en verder! Want het geheim was gevonden, van nu af aan was het slechts zaak het toestel te verbeteren.

Hij had Marga geseind ‘gelukt’, en haar antwoord: ‘Heerlijk, kom gauw terug’, had zijn extatische vreugde nog doen toenemen. En hij had Marga per brief geantwoord dat hij, juist nu de eerste poging geslaagd was, nog een poosje moest blijven doorwerken. ‘Het verbaast me zelf’, had hij geschreven, ‘dat ik op je vraag, wanneer ik terug kom - hij veranderde bij de gedachte dat Edward “natuurlijk” zijn brief zou lezen toch onwillekeurig zijn zinswending - niet onmiddellijk naar Kroonstad ben gevlogen; maar ik kan niet van mijn werk af’. Zou zij tusschen de regels door lezen wat het hem kostte zijn verlangen naar haar te bedwingen? Of kostte 't hem niet zòòveel moeite? Wilde hij lièver hier blijven, rustig werken en rustig aan haar denken?

Neen, er was hier niets dat hem stoorde, geen enkele gedachte had hem deze weken bekommerd. Tot gisteren, toen Richard hem dat van Karel verteld had. Maar hij had zich die verdenking dadelijk uit het hoofd gezet; ze zou nu ook niet weer bij hem zijn opgekomen als Karel niet juist toevallig een paar uur over zijn tijd was geweest. Om negen uur had hij terug kunnen zijn van het station, waar hij wat vrachtgoed zou afhalen; nu was het over elven. Maar misschien was hij opgehouden....

De verdenking, die Victor niet wilde aanvaarden, berustte op Richard's mededeeling, dat Karel zich wat al te opvallend interesseerde voor de constructie der vliegmachine. Richard had herhaaldelijk opgemerkt hoe hij teekeningen van allerlei onderdeelen nauwkeurig copieerde en gisteren had hij gezien hoe hij eenige duplicaatstukken, die voor reserve dienden, wegmoffelde. Richard had deze belangstelling in verband gebracht met een opmerking die Karel eens had gemaakt aangaande de geweldige beteekenis die de vliegmachine zou hebben als wapen voor de revolutionairen.

Ofschoon Richard, evenals Victor zelf, overtuigd was dat Karel, zelfs al bezat hij meer teekeningen dan hem in handen gegeven waren, er toch niet in zou slagen een machine te bouwen - alleen reeds omdat de fijnere constructie van den motor hem niet bekend was - hij had het toch noodig geacht Victor zijn verdenking mee te deelen. Maar het viel dezen zwaar er aan te gelooven. En toch, wààrom had Karel dan zoo dikwijls bij Richard gevischt om bijzonderheden te

weten te komen? Vervelend! Zich er maar niet aan storen? Maar het samenwerken was toch op die manier niet mogelijk. Het beste zou zijn open met hem te spreken. Als 't zoo was, dan zou hij zeker dadelijk bekennen en dan kon hij hem terugsturen naar de fabriek en ander werk geven dat hem niet in verzoeking bracht. Dan kon Jacob in zijn plaats komen, die was ook handig... misschien kon hij het wel met Richard alleen af, dat was wel zoo veilig.

Hij richtte den blik weer op de teekening, maar nauwelijks had hij er zich in verdiept of hij hoorde buiten loopen. Kwam Geeske hem de koffie brengen of zou de post vandaag zoo vroeg zijn? Een brief van Marga? Maar het leek eer het langzame sloffen van vrouw Blok. Beroerd toch, hoe moest hij nu het goede mensch het wegzenden van haar zoon verklaren? Ze was zoo blij dat hij hem had meegenomen. Ja waarachtig, zij was het zelf.

Hij opende haastig de deur voor de oude vrouw, die hem inderdaad een bakje koffie bracht.

‘Kom binnen, moeder’, zei hij vriendelijk en zette een stoel voor haar klaar.

Vrouw Blok, die alleen met haar kleindochter Geeske, pienter kind van veertien jaar, op de verlaten hoeve woonde, leefde er sinds den dood van haar man, nu vier jaar geleden gestorven, van het pensioen dat Victor haar had toegekend en het fantasie-loon dat hij haar bovendien voor het schoonhouden der loods betaalde. Een verschrompeld, kromgetrokken boerenwijfje, een oude heks met hoekig, scherp geteekend gelaat, meestal verkrampt door de pijnen die haar jichtig lichaam kwelden, maar soms van een vreemde, wijze, haast verheven rust en met oogen, wier onveranderlijke, glanzende zachtheid wonderlijk contrasteerde met de krachtige en ongekuischte taal waarin zij zich meestal uitdrukte. Aan de suggestieve kracht van die oogen, en verder aan haar natuurlijke goedheid des harten en eenvoudige levenswijsheid, had zij haar groote reputatie onder de boerenbevolking te danken. Het heette dat zij allerlei kwalen door hand-opleggen, magnetiseeren en bidden kon genezen. Zij liet zich echter niets voorstaan op dit vermogen, noemde het een gave Gods en vroeg voor hare hulp nooit eenige belooning. Maar van alle kanten bracht men haar ongevraagd een tribuut van spek,

worst, suiker, meel, boonen enz. en haar moestuintje werd onderhouden door vrijwillige heerendiensten. Ook aan kleeding voor haar en Geeske was nooit gebrek. Zoo leefde zij met het kind in overvloed en deelde zelfs, zoowel van haar pensioen als van haar voorraden, nog rijkelijk mede aan de arme zieken die haar hulp kwamen inroepen.

Victor hield veel van haar. Reeds vroeger had hij sympathie voor het zonderlinge heksje gevoeld, maar tijdens dit laatste verblijf, nu hij dagelijks met haar omging en menigmaal 's avonds, terwijl Karel verstrooiing elders zocht en Richard op zijn eigen kamer in de hoeve zat te studeeren, urenlang met haar alleen was en veel met haar had gesproken, was deze vriendelijke sympathie gegroeid tot hartelijke genegenheid en oprechte, ja eerbiedige bewondering. Hij noemde haar nooit anders dan ‘moeder’. Niet alleen omdat ook de boeren haar, de oude vrouw, aldus aanspraken, maar vooral omdat hij dien naam innerlijk voelde als een erkenning van haar waarlijk moederlijke zorg voor zijn gemak en welzijn.

‘Ga toch zitten, moeder’, herhaalde hij, bemerkend dat zij een praatje scheen te willen maken. ‘Heb je 't vandaag weer wat te kwaad?’

Maar nog voor zij antwoordde zag hij aan de droevige uitdrukking van haar oogen dat het nu geen lichamelijke pijn was die haar gelaat zoo zorgelijk plooide.

‘Is er iets dat je dwars zit, moeder?’

Het vrouwtje zuchtte.

‘Och, meneer Victor, wat zal ik je zeggen...’

Het is iets gewichtigs, dacht Victor, het ‘meneer’ had ze al twee weken afgeschaft.

‘Ik heb 'n boodschap voor je... vanwege me zoon.’

‘Wat is er dan met hem?’ vroeg Victor aanmoedigend, nadat zij een poosje hoofdschuddend had zitten mijmeren.

‘Ja, ik mot 't je toch wel zegge’, hernam zij. ‘Hij is weg, je zult 'm niet weerom zien. Hij most na de stad, kon 't niet meer uithouwe hier. Ze hadden 'm daar noodig, zei-die en 't was z'n plicht as kameraad om te gaan... och god ja, wat zoo'n jonge dan zegt hè. 't Is 'n beste jonge. Hij gong toch maar niet weg zonder me gedag te zegge. Misschien zie 'k 'm nooit weer terug, dacht ik, en hij dacht 't ook, dat kon ik wel merke. As je maar niks leelijks

doet, zei ik, Karel, denk daar an. Je sociale zijn niet kwaad als je ze hoort prate, dat weet ik wel, net zoomin as jij, maar God weet wat ze dóen in hun zondige eigengereidheid. Ik zeg: wat mot dat nou, Karel; dat is toch niet netjes tegenover meneer Victor. Daar gaf ie geen asem op, stond z'n schouwers maar op te halen. Ik zei, of ie nog 'n kind was,: jou verdomde aap, jou snotneus, mot je zoo vergelde wat je baas voor je gedaan het? Toen lachte-ie en zei, zooas ie dat kan, he: ouwetje, maak je niet dik, me baas vindt z'n weggetje wel zonder mij en ik zonder hem. 't Is 'n beste baas - ja dat zei-die werachtig - maar d'r is baas bove baas, en mijn baas is nou me gewete dat me niet met rust laat as ik niet meevecht voor de zaak van 't volk. Nou, en de rest, die mooie woorden ken je wel. Toen is-ie weggegaan, en ik most je dat maar vertelle, want hij zou 't je zelf toch niet goed kenne schrijve, hij zat er mee in. Maar je zou 't wel begrijpe, zei- die. Ik zeg: jonge, je moeder begrijpt 't òòk wel, je mot doen wat je niet late kan, maar 't doet me daarom toch verdriet, want wat jij en je kameraads daar in de stad hebbe te vertelle is kulkoek. De baas-bove-baas die is dáár, daarbove, en die alleen weet hoe 't mot. Zeit hij weer: moeder, zeit-ie, leg nou niet te ouwe-hannesse, geef me 'n zoen en la me gaan. Ik zal an jou en Geeske denke. As ze me ooit burgemeester van Kroonstad maken dan kom jullie nog in 'n paleis te wone. Verrek, zeg ik, 'k heb schijt an alle paleize, dat weet je wel. Mij zal je in je Babel niet zien en Geeske nog minder. Toen most- ie lache. Nou, dan laa 'k toch 'n paleisie zette hier op de hei, zei-die, en zoo zijn we gescheie.'

Victor had in weemoedige aandacht geluisterd zonder haar te onderbreken. Zwijgend, niet wetend hoe haar te troosten, zag hij neer op het rimpelig gezichtje, in haar oogen, nu glanzend van tranen.

'Al m'n kindere ben ik kwijt, de een na de ander, en nou verlies ik hem ook nog,' prevelde ze klagend. 'Want ik ben 'm kwijt, dat voel ik best.'

'Moeder', begon Victor 'dat vind ik vreeselijk voor je. Maar... och nee, waarom zou ik je troosten met mooie praatjes? Ik heb te veel eerbied voor je om je te ontzien. Ik beloof je alleen dat ik m'n best zal doen zooveel moge-

lijk van hem te weten te komen. En laten we nooit vergeten dat hij toch in elk geval doet wat hij voor goed houdt.'

Het vrouwtje knikte, keek mijmerend, maar nu alweer met haar oude zachte berusting, voor zich uit.

'Je bent 'n beste baas, ja, dat zei-die.'

Er werd geklopt, Geeske trad binnen met de post voor Victor. Bovenop lag een brief van Marga, Victor herkende onmiddellijk het handschrift. Haastig greep hij de envelop en scheurde hem open. Maar zijn blik viel op het oudje, dat bescheiden was opgestaan en met Geeske wilde heengaan. Beschaamd wierp hij den brief op tafel, liep vrouw Blok achterna.

'Nog even, moeder... Ga jij maar Geeske.'

Weer zat zij tegenover hem, hij hield haar knobbelige hand vast, streelde haar zachtjes.

'Je hebt ook Geeske', zeide hij, in een onbeholpen poging om haar toch iets vertroostends te zeggen.

'Ja dat kind - haar oogen straalden plotseling op - als ik dat niet had, dan was ik allang dood. Ik heb er genoeg na verlangd in al m'n verdriet en pijn. Maar voor haar mot-ik zorge, dat ze te ete krijgt... want 't kind vreet as 'n kernijn, nou, 't is d'r gegund... Daarom bid ik iedere dag: Heeregod, laat me leve om voor dat kind te zorge tot ze groot is.'

'Hola, ik ben er ook nog, moeder,' lachte Victor. 'Maar bidt jij maar, want jij zorgt toch in elk geval nog 't best voor haar. En er zijn nog zooveel anderen die je noodig hebben. En dan... 't hóeft toch immers niet mis te loopen met Karel: misschien heeft hij niets bepaalds in den zin; misschien komt er niets van de heele revolutie.'

'Praat jij maar, jonge, praat jij maar, je meent 't best... maar d'r komt wel van... d'r komt wél van. - Ja ja, ik heb 't gezien, ik heb de heele boel in brand gezien'...

Zij zuchtte, schudde moedeloos het hoofd, stond toen op.

'Laat me nou maar gaan... ik most niet zoo lammenadig klage... kijk, nou heb je werachtig nog je koffie koud late worre door mijn... Geeske zal je 'n ander bakkie brenge... maar d'r komt wél van... 't mot alles gebeure.'

NICO VAN SUCHTELEN.

(Wordt vervolgd).

Verzen.

Twee dooden.

De stormwind bracht in het westergloren
den dag ten onder en brandend om;
zij, in de woeste duinen verloren,
zongen een lied van Elysium.

Waar is het lied en den weg, dien zij traden?
De wind deed hun stem en hun spoor vergaan;
zij hebben elkanders droom verraden,
zij lieten elkander de wrok van een waan.
De leege duinen zijn zonder paden:
zij kwamen nooit bij de golven aan.

Hoevele jaren bloeiden en dorden
over dit eenzaam kustgebied?
Zij zijn een oud verhaal geworden
van mij aan mijzelven en anders niet:
een val van den wind in de bladerenhorden,
en langs de golven een somber lied.

Ik kwam alleen aan het strand en de golven -
het westergloren is voorbij;
de nacht waait duister; ik ga, en luister
naar het eenzame tij -
en denk aan een graf in mijn hart gedolven,
en aan twee dooden, zij aan zij.

Drempels van herdenken.

Welk oord zoo vreemd - al rijst langs aarde's eind
sneeuw ongekend met onverbeeldbaar vuur -
bevangt het hart zòò als verleden's uur,
dat, vuuromklonken ijs, terugverschijnt?
Mijn is dit uur en mijn alleen en mijn
't oord, dat der velen haast en ongeduur
omstuwt, en dat in 't sterflijk nu en hier
staat, maar vergeefs, onsterfelijk omlijnd.

O, Stad, wel moet van u èèn simple deur,
herschapen door een nieuwe Macht, mijn graf
oopnen op de eeuwigheid, en daarin zij
staande ten drempel en gelijk weleer -
of winden wervlen rond een vloer met kaf
u en uw jare' en dit mijn woord en mij.

Naar D.G. ROSSETTI.
The House of Life.
Sonnet LXXXI.

Slaaplooze droomen.

Duister omgroeid, maar glinstrend met één ster,
o, nacht van smachten, als een nacht der jeugd!
wat is 't dat mijn betooverd hart zich heugt
met sneller slag, gelijk het bloed in der
bruid vinger, goudomgord, leeft heviger?
Wat wiekslag is 't, die zacht mijn peluw vleugt?
En waarom, weggewenkt door Leed en Vreugd,
dwaalt Slaap zacht om en staart naar mij van ver?

Neen, looverdiepe nacht! Veinst Liefde in u
een huiverzalig schaduwstil prieel,
waar oogen luiken onder zachte zangen?
Verlaten nacht! gij zijt een dicht struweel
met maskers van bespottingen behangen,
en van den regen ijdeler tranen luw.

Naar D.G. ROSSETTI.
The House of Life.
Sonnet XXXIX.

De minnaar verhaalt van de roos in zijn hart.

Elk ding onschoon en gebroken, elk ding verbruikt en oud,
de zware stap van den ploeger, plassend door modder zwart,
de kar, die kraakt van zijn last, de kreet van een kind in het woud,
doen onrecht aan uw beeld, dat bloeit als een roos in het diepst van mijn hart.

Het onrecht van dingen onschoon is een onrecht voor woorden te groot;
ik hunker te zijn op een heuvel, en al deze dingen ontward,
met de hemel en de aarde en het water, herschape' als een kluize van goud
voor mijn droomen van uw beeld, dat bloeit als een roos in het diepst van mijn hart.

Naar W.B. YEATS.
The Wind among the Reeds.

A. ROLAND HOLST.

De volkenbond en wij.

I.

Op 9 Maart 1920 heeft Nederland zich dan toch aangesloten bij den volkenbond. Is er dien dag van één toren in den lande gevlagd? Had iemand het gevoel een historischen datum te beleven? Was er ook maar iets van de stemming, die Bolsward geniet als de tweede kamer een Bolswardsche zuivelschool aanneemt, die Denemarken doormaakt als het een stuk Sleeswijk terugkrijgt, die de kiesrechtstrijders ondervinden wanneer eindelijk, eindelijk, het algemeen kiesrecht werkelijkheid wordt? Of zelfs: was er ook maar iets van die vleug van hoop, die in Mei 1899 het bijeenkomen omgaf van de eerste vredesconferentie?

Wel neen immers. Er zijn er in Nederland, die den volkenbond zien als een grimas; er zijn er, die, de goede bedoeling waardeerende, hem in beteekenis gelijk achten aan een mooie proclamatie, een nieuwe uniform, een deftig vredespaleis; er zijn er, die zich in den volkenbond verheugen als in een mogelijkheid om van statenanarchie te komen tot statenorganisatie. Doch bitter schaarsch, haast bij name te tellen, zijn de enthousiasten. Om enthousiast te kunnen zijn zit trouwens bij velen te diep de overtuiging, dat economische problemen te beslissen hebben over onze naaste toekomst, en dat eerst aan de manier van oplossing van die economische problemen zal worden herkend, of men waarlijk een nieuwe samenleving der volken aandurft, dan alleen de oude samenleving onder een nieuw vernisje.

Met dat al is de volkenbond sinds 1920 een bestanddeel

der practische wereldpolitiek. Hoe is dat ook weer in zijn werk gegaan? Hoe heeft hij ook weer zoo snel weten over te gaan uit de sfeer van het pacifisme naar de sfeer der staatkunde?

Moest men een begintijdstip wijzen, men zou allicht geen juister kunnen noemen dan Mei 1916. Eind Mei 1916 toch, dus nog geen vier jaar geleden, was in een van de groote schouwburgen van Washington zoo'n echt Amerikaansche monstervergadering belegd, waar mannen van invloed zouden samenkomen uit alle hoeken van het onmetelijke land, om ten aanzien van den wereldoorlog (waar Amerika nog buiten stond) aan te geven, op wat voor basis een vrede moest worden opgetrokken, die de herhaling van Augustus 1914 voorgoed zou afsnijden. En de clou van dat monstercongres was, dat als gast en spreker aanwezig zou zijn: president Wilson.

Het is misschien goed te herinneren, dat de actieve deelnemers aan een vredesbijeenkomst in Amerika voor een deel van veel hooger maatschappelijk gehalte zijn dan die aan een vredesbijeenkomst in Holland. Te onzent zijn het gemeenlijk: dames, advocaten, een paar kamerleden, een paar professoren, en dan verder een stroom van solide menschen, die het goed met hun medeschepsels meenen. Maar in Amerika is het lang geen uitzondering, onder de voormannen van zoo'n bijeenkomst dignitarissen aan te treffen als (in het Nederlandsch overgezet zijnde) ministers van staat, een vicepresident van den raad van state, een president van hoogen raad of eerste kamer, commissarissen der koningin, oud-gezanten, een president van Nederlandsche Bank of Handel-Maatschappij, en wat men maar verder aan luisterrijks bezit. Doch ditmaal, 26 en 27 Mei 1916, zou de clou iets nog veel mooiers wezen: de president zelf. En de president kwam; en de president sprak.

Die toespraak van den president, dat leek een ernstige teleurstelling; maar dat leek meteen een groote meevaller. Een teleurstelling, - want de president begon met te zeggen, dat natuurlijk niemand uit zijn mond een oordeel over het strijdprogramma der bijeenkomst zou verwachten; en op zoo'n oordeel had nu juist iedereen gevlast. Maar te gelijk een meevaller, - want de dingen, die de heer Wilson zei, waren

den hoorders uit het hart gegrepen: dat vrede en vredebreuk een zaak is, die *alle* landen raakt; dat de wereld door organisatie behoed moet worden tegen *elken* aanval van de soort van Augustus 1914; dat de Vereenigde Staten graag zouden meedoen aan het scheppen van het daartoe onmisbare krachtswerktuig, some common force. Om te kunnen begrijpen, hoe de vergaderden in hun nopjes waren over die woorden, dient men te bedenken, dat, al zijn tegenwoordig Wilson en volkenbond aaneengepaard als Kloris en Roosje, destijds onzeker was, óf de president voor de nieuwe gedachte zou zijn te winnen, en hoe hij zou moeten worden gewonnen.

Maar wat was dat voor Amerikaansche vereeniging, die, in Juni 1915 opgericht, in Mei 1916 dezen landdag hield, en wat was haar strijdprogramma?

Zoo kort mogelijk gezegd: het was een vereeniging, die bedoelde te reageeren tegen mergloos internationaal werk als dat der Haagsche conferenties van 1899 en 1907. Men was indertijd opgegaan naar den Haag om duurzamen vrede en ontwapening gemeenschappelijk te bevorderen; maar in plaats dat men er den meeningsstrijd tusschen ongeloovigen en geloovigen, tusschen aanhangers van het oude politiek evenwicht en aanhangers van wereldorganisatie, tusschen hen die oorlog en oorlogslust onuitroeibaar achten en hen die anders meenen, had uitgevochten, had men er die tegenstellingen gesust en bewimpeld. Kalmpjes aan, niet te veel op eens, soepel houden, vooral niet raken aan de vrijheid van oorlogsoverrompeling, liever zorg dragen voor de neutralen, dat was de Haagsche tactiek geweest; de tijd zou immers vanzelf de meeningen wel doen rijpen, de Haagsche beginselen stevig maken.

De tijd heeft om al dat elastische gelachen; heeft de Haagsche beginselen geen zier gestevigd. In 1907 was men verder van honk dan in 1899; in 1914 viel het heele bouwsel ineen. Wil men waarlijk op duurzamen vrede en ontwapening (sterke inkrimping van bewapening) aansturen, dan - de les van 1914 scheen duidelijk - dient het Haagsche werk overnieuw te worden gedaan, en totaal anders aangevat.

Vandaar Juni 1915 Philadelphia, Mei 1916 Washington. Noch aan de zijde der goedgeloovigen, die heil wachten van mooie papieren betuigingen, schaarde men zich aldaar,

noch aan die der sceptici, die aan verbetering wanhopen en er geen vinger voor uitsteken. Men vormde een wig, die zich indrong tusschen die twee. De eenige manier - zoo nam men aan - om anarchie tusschen menschen te voorkomen is: een onpartijdige overheid in te stellen, die hun botsende belangen kan verzoenen, een rechter in te stellen voor hun geschillen en euveldaden, en voorts, als zij niet hooren willen, den sterken arm en de straffe hand; evenzoo zou de eenige manier om anarchie tusschen staten te keeren deze zijn: onpartijdige verzoeners in te stellen voor hun botsende belangen, een rechter voor hun geschillen en euveldaden, en, als zij niet hooren willen, de straffe hand. De vrijheid om een buurman met oorlog te overrompelen en het volkenrecht voor een oogenblik vaneen te rijten zou men niet alleen dienen aan te roeren, men zou juist háár moeten raken in het hart. En de vorm daartoe? Niet een of andere fraaie phrase, waarbij de staten beloven elkaar te zullen beschermen en een boosdoener op het nut van vrede te zullen wijzen; maar een staalharde organisatie, waar geen ontkomen aan is: twee ijzeren tangen. Vandaar dat de nieuwe vereeniging zich doopte vereeniging om tot duurzamen vrede te *dwingen*, vereeniging om verbreking van vrede tegen te gaan met *macht*: a League to Enforce Peace. En door deze kantige, hoekige formuleering hoopte men alle tegenstanders te doen uiteenstuiven naar links of naar rechts, naar het kamp der goedgeloovigen of naar dat der cynici, en de zaak der vredesbevordering op te voeren van dilettantisme tot practische politiek.

Men weet, hoe het verder is geloopen. Van 1916 tot 1918, vooral sinds Amerika zelf ten oorlog was uitgerukt, heeft president Wilson meer en meer aan zulk een organisatie van volken tot handhaving van duurzamen vrede zijn heele persoon verpand. Te Parijs, in Januari 1919, wist hij het tot een hoofdzaak der vredesdiscussies te maken; op 14 Februari 1919 maakte zijn mond er het eerste volkenbondontwerp openbaar; op 28 Juni 1919 werd het volkenbondverdrag aanhef van het vredesverdrag, en werd de draad der nieuwe organisatie heengeweven door al de rest der vredesbepalingen.

Er is van dit grondverdrag van den volkenbond ge-

zegd, dat aan zijn redactie, die de gansche aarde in boeien slaat, minder zorg is besteed dan aan de eerste de beste plaatselijke verordening van Broek-in-Waterland. Eén staaltje. Naast de groote 'vergadering' van den bond, die op ongeveer vijftig volkenbondslanden omstreeks honderd vijftig leden zal tellen, staat de 'raad' van voorloopig acht of negen leden: (Amerika,) Engeland, Frankrijk, Italië, Japan, België, Brazilië, Griekenland en Spanje. Niet alleen is over een vervanging van de vier kleine landen bij toerbeurt niets bepaald; maar als b.v. België zijn tijdelijke plaats wenscht te behouden, kan onder het geldend verdrag geen macht ter wereld België uit den 'raad' verwijderen, want de eenige, die besluiten kan tot vervanging van de vier kleine landen door andere, is de 'vergadering' van honderd vijftig leden, en deze kan enkel besluiten met eenparigheid, dus met instemming van België zelf.

Doch, mooi of niet, het volkenbondverdrag in zijn zes en twintig artikelen heeft de hoofdwenschen der League to Enforce Peace, zij het in slappe redactie, vastgelegd in het volkenrecht der naaste toekomst. De verdragsartikelen 12 tot en met 16 beramen internationale arbitrage en rechtspraak, zij organiseeren internationale verzoening, en zij beslissen, dat wie een ander land met oorlog op het lijf valt zonder hetzij beslechting hetzij verzoening te hebben beproefd en dan den noodigen tijd te hebben gewacht, den ganschen volkenbond tegen zich krijgt, stellig met economischen dwang, waarschijnlijk ook met militairen. De Zwitsersche bondsraadmemorie van Augustus 1919 noemt dit vijftal artikelen een essentieelen vooruitgang op den Haagschen arbeid; Keynes, in zijn slothoofdstuk, prijst ze; minister Van Karnebeek in de tweede kamer, op 19 Februari, noemde ze van het nieuwe statuut de kern. Als in Juli 1914 president Poincaré te gast is aan het Petersburgsche hof - geen land voelde destijds zóó weinig voor internationalen vredesdwang als juist Frankrijk -, spreekt hij alleen van allianties tusschen land en land; als in November 1919 dezelfde president Poincaré te gast is in Buckingham Palace, dringt hij aan, dat de volkenbond gesterkt en vervolledigd dient te worden door de dwingkracht, die onmisbaar is to Enforce Peace.

II.

Wil dit relaas dus zeggen, dat de voorstanders van een staalharde organisatie tegen oorlogsaanval het pleit hebben gewonnen; dat de partij der goedgeloovigen en die der ongeloovigen het hebben verloren; dat met de soepele onmacht van 1899 en 1907 is afgerekend; dat dus de landen, die aangezocht waren om tot een volkenbond toe te treden, een keus vóór zich zagen tusschen wit en zwart?

Wellicht herinnert men zich nog, uit het vroege voorjaar van 1919, een opzienbarend telegram, naar luid waarvan een ruzie was uitgebroken tusschen Clemenceau en Wilson: Clemenceau, vasthoudend aan het staatkundig evenwicht en het wisselend oorlogsspel van zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, - Wilson, staande op een organisatie van volkenbond en duurzamen vrede. Menigeen in die dagen heeft zijn hart vastgehouden; niet van angst, maar van hoop: hoop, dat de tegenstelling, bij het Haagsche werk zoo kunstig ontweken, ditmaal leiden zou tot een onmiskenbare beslissing. Maar de heeren zijn het eens geworden, hun antithese ging in den doofpot, zij aanvaardden een compromis: Clemenceau lei zich neer bij een volkenbond (met hoeveel ernst, wordt niet gemeld), Wilson zijnerzijds lei zich neer bij de rest van het verdrag, waarin de Vereenigde Staten zelfs hun volle aandeel zouden nemen.

Is zoo'n compromis wel zoo erg als het sommigen lijkt? Niets op aarde immers wordt verkregen zonder offer. Het zal wel waar zijn, dat de president bij de vredesbedisseling is te kort geschoten, dat hij tegen Clemenceau en Lloyd George op geen stukken na was opgewassen, dat hij de hiertoe onmisbare kwaliteiten miste. Maar door zijn andere kwaliteiten, uniek in háár soort, heeft hij dan toch in Juni 1919 met zijn volkenbond getriomfeerd.

Is zoo de waarheid?

Hoe pijnlijk het ook zij critiek te uiten tegen een ernstig zieke, wiens ziekte gevolg is van algeheele toewijding aan een groote taak, en hoeveel pijnlijker het nog wordt door de wetenschap, dat ieder onzer er nog veel minder van zou hebben terechtgebracht dan Wilson, de waarheid wil gezegd wezen. Wilsons triomf met den volkenbond is een fabel. Dezelfde

persoons- en karaktereigenschappen, die den president ongeschikt maakten voor het gewone vredesdebat, precies die zelfde persoons- en karaktereigenschappen hebben bewerkt, dat de inhoud van het volkenbondverdrag geen gevaarlijker vijand had dan Woodrow Wilson. Ook al weet men sinds lang, dat een geschiedenis, waarin de heer Wilson optreedt, altoos een geschiedenis is van malle verrassingen, deze stelling behoeft toch bewijs.

Vooreerst dan: toen in December 1918 de League to Enforce Peace (eind November 1918 met een speciaal 'overwinningsprogramma' voor den dag gekomen) begrijpelijkerwijs de trom roerde voor Wilsons gang naar Europa, deed de president in de bladen zeggen, dat hij het programma dezer League nooit ergens of op eenigerlei wijze had onderschreven.

Doch verder: inderdaad bevatte het ontwerp-volkenbond-verdrag van 14 Februari 1919 in zijn artikelen XII tot en met XVI de beginselen van de League to Enforce Peace. Doch daarnevens bevatte het twee pompeuze artikelen X en XI (nu 10 en 11), waarin die gevaarlijke vaagheid van het Haagsche werk, waartegen de League juist te velde trok, weer was neergeschreven: een phrase over onderlinge bescherming der staten, en een phrase over het aandringen op vrede, wanneer een staat den oorlog zoekt; zelfs hadden (blijkens onthullingen voor een commissie uit den Amerikaanschen senaat) nog een phrase over de vrije zee en een phrase over ontwapening daarnaast gepronkt. En hoe met het vaderschap? President Wilson heeft in zijn vele toespraken over den volkenbond nauwelijks één woord gewijd aan de artikelen 12-16; de Fransche pers, die naar het lek mocht luisteren, heeft nooit verborgen, dat het denkbeeld van een reëel internationaal machtsbetoon geen erger tegenwerker ter conferentie had dan Wilson; maar altoos weer kwam Wilson terug op den lof der artikelen 10 en 11 en op hun waarde voor de nieuwgeschapen gordelstaten gelijk Polen, en nog in Maart 1920 heeft hij artikel 10 geëerd als den 'hoeksteen' van het verdrag.

Is het dan gewaagd te concludeeren, dat het bedervende artikel 10 en het hulpelooze artikel 11 van niemand anders zijn dan van Wilson zelf; dat ze - dit *lijkt* naar den man - zijn

oog en oor gesloten hebben voor al de rest? Het verdrag heeft geen onpartijdigen ‘raad’ van den volkenbond geschapen, maar een geweldig partijdigen; het heeft geen waarborg gesteld voor onpartijdige commissies; het heeft geen onpartijdig beslisser ingesteld over de cardinale vraag, *wie* oorlogsmisdaad begaat, - geen onpartijdige uitvoering van internationalen dwang verzekerd, - voor overstelpende macht door internationale samenwerking van nationale zee- en landmachten niet gezorgd. Daarentegen is de volkenbond juist wél (om den senaat het verwerpen van den volkenbond moeilijk te maken; een bom, die verkeerd gesprongen is) dermate verstrikt geworden in anti-Duitsche artikelen van het vredesverdrag, dat hij niet als onpartijdig temperaar *boven* de partijen, doch als partijdig afdwinger *aan één kant* is komen te staan.

Op zulk een basis gesteld, kan men het volkenbondverdrag toch moeilijk als gelukt beschouwen.

Dus mislukt?

Ook dat niet. Overstelpende dwingkracht en belangeloos oordeel *kunnen* uit dit volkenbondverdrag nog altijd voortkomen. En ziehier nu juist wat het oordeel over den volkenbond zoo moeilijk maakt. Hij kan nog evengoed een duivel worden als een engel.

Bij binnenlandsche verhoudingen is zoo iets overbekend. Als de stembus zich uitspreekt ten gunste van oudendagpensioen, dan hangt haast alles er van af, hóé de latere wet de vraag zal uitmaken, wie krijgt, wie betaalt, hoeveel pensioen, welke voorwaarden. Als de grondwet vrijheid van onderwijs gaat waarborgen, dan verstaat men gemakkelijk, dat niets gewonnen is, als dit beginsel niet ook goed wordt uitgewerkt. Zulke beginselbeslissingen zijn nimmer verkeerd te noemen, zoolang voor goede uitwerking de mogelijkheid openstaat, - mits die goede uitwerking dan ook volge.

Wat wil nu echter, voor het volkenbondverdrag, ‘goede uitwerking’ zeggen?

De bedoeling van een, reeds in vredestijd voorbereide, onweerstaanbare internationale samenwerking van nationale zee- en landmachten is duidelijk, al zal ook de verwezenlijking heel wat voeten in de aarde hebben. Maar van den eisch van onpartijdigheid dient iets gezegd.

Niemand, denkelijk, ontkent, dat de groote staten - en ook de kleine - in 1920 nog evenzeer door eigenbelang en naijver worden geleid als in 1914. Zet men hun representanten dus bijeen in een college (een raad, een commissie, een gerechtshof), elk gebonden aan de instructies van zijn eigen regeering, elk voor benoeming en ontslag afhankelijk van zijn eigen regeering, dan krijgt men natuurlijk, niets anders dan een combinatie van zelfzuchtigheden; nog slechts verergerd, indien men - als in het luchtvaartontwerp van eind 1919 - voor een bepaalde clique van staten de helft plus één der stemmen opvordert. Om aan dit kwaad te ontkomen is maar één weg: men late elk der leden van ieder volkenbondscollege benoemen door alle landen van den volkenbond te zamen; dus, zijn er negen internationale commissieleden noodig op vijftig volkenbondslanden, dan stemmen ze alle vijftig op de negen beste individuen die ze weten te vinden, hetzij dan Brit, Japanner, Amerikaan, Nederlander, Turk, of Chileen. Elk der negen ontleent dan zijn benoeming aan den heelen volkenbond, is los van de regeering van zijn eigen land, behartigt de belangen van het geheel. Men vervalle daarbij niet in de dwaling, als zou deze onpartijdigheid voor het volkenbondsgerechtshof noodig zijn, doch voor bestuurs- of politieorganen van den bond kunnen worden gemist: integendeel, de volkenbond moet mislukken, indien niet aan elk zijner organen van lieverlede deze bovenpartijdige, internationaliseerende stempel wordt ingedrukt.

Natuurlijk blijft er één groote zwarigheid: gelijkheid of ongelijkheid van stemmen bij zulk een aanwijzing van leden der volkenbondsorganen? Dit is een werkelijke moeilijkheid; met de machtspreuk, dat het volkenrecht van theoretische gelijkheid aller staten uitgaat, komt men er te minder, omdat men juist een bond van volken en niet slechts een van staten beoogt te scheppen; en wie zal, voor den volkenbond, Amerika met zijn honderd tien millioen zielen of het Britsche Empire met zijn vijfhonderd millioen zielen in ernst kunnen gelijkstellen met Liberië, met Noorwegen, met Europeesch Nederland? Terwijl velen in Europa nog altijd hokken bij de vraag, óf ongelijkheid wel kan worden toegestaan, zoeken velen in Amerika sinds lang, (niet óf, maar) hóé, op

welken objectieven grondslag, een getemperde ongelijkheid behoort te worden erkend als billijk. Men kan het probeeren met willekeurige getallen: Amerika 12 stemmen, Engeland 8 (minus de 5 zijner zustergewesten in den bond), Frankrijk 2. Men kan het laten afhangen van bevolkingsaantallen. Men kan, om het getalsoverwicht van China, Engelsch-Indië en zulke landen te breken, het bevolkingscijfer vervangen door het cijfer der op kiezerslijsten ingeschreven kiesgerechtigden; het andere geopperde plan, om drie gekleurden met één blanke gelijk te stellen, zal wel weinigen bekoren. Maar hoe men deze zwarigheid oplosse, en ook al wordt voor de samenstelling van een volkenbondsgerechtshof aan gelijkheid van stemmen vastgehouden, deze moeilijkheid blijft bijzaak tegenover het hoofdpunt: dat een onpartijdig-internationale samenstelling van alle volkenbondsorganen beslissend is voor het serieus karakter van den bond en voor zijn betrouwbaarheid. Ook van het advies dier volkenbonds-commissie, die over inkrimping van de bewapening zal gaan, is dan alleen nut te wachten - groot nut zelfs -, als zij een belangelooze, door den nood der gansche wereld geleide, commissie is; doch die zelfde adviescommissie wordt zeer gevaarlijk (vooral ook om de uitzonderingsregelen, die ze mag voorstellen voor bepaalde landen), niet alleen wanneer ze zich laat leiden door het belang van een overwinningsclique, maar zelfs dan al, wanneer de verdenking rijst. Onbaatzuchtigheid der volkenbondsorganen hoeft niet op eenmaal te ontstaan in alle volmaaktheid - geen Keulen en Aken op één dag -, als zij maar haar intrede doet; als men maar aanstonds toont dien kant uit te willen.

Maar - als het volkenbondverdrag nu nalaat overstelpende dwingkracht en onpartijdigheid te verzekeren, waarom mag men het dan geen mislukking noemen?

Om de eenvoudige reden, die al werd aangestipt. Omdat, op één gewichtig punt na, het verdrag - ook ongewijzigd blijvende - toelaat, hetzij door verdragen tusschen telkens twee staten, hetzij door volkenbondsbesluiten, die gebreken te ondervangen, te neutraliseeren. Alle colleges van den volkenbond, op den invloedrijken ‘raad’ na, *kunnen* onpartijdig worden gemaakt; beslissing over internationalen dwang *kan* aan een onpartijdig gezag worden opgedragen;

een internationale militaire samenwerking *kan* doeltreffend en onpartijdig worden georganiseerd, reeds in vredestijd; ja zelfs, alle nog toegelaten oorlog *kan* worden uitgesloten; maar dan moeten die nadere tractacten of besluiten er ook komen, en vlug komen, en goed uitvallen.

En hier vlecht zich vanzelf nog eens de tegenstelling in tusschen den volkenbond en den mislukten Haagschen arbeid van 1899 en 1907; mislukt, want hoe nuttig en gewenscht het Haagsche arbitragehof ook zij, en hoe nuttig ook het instituut der enquêtecommissies, toch zijn (naast de vrijwel waardelooze tractaten over oorlogsrecht) ook deze instellingen zonder belang gebleken voor den grootschen opzet van 1898: het verzekeren van duurzamen vrede. Welnu, wanneer men destijds in den Haag zei: ‘wil niet te veel op eens, - maak de staten niet kopschuw, - leg hun geen te strakke banden aan, - outreer niet, chargeer niet, mijd overbelasting’, - enfin, dan bleef misschien iets heilzaams achterwege; dan gebeurde er: niets. Doch als men nu, na toetreding tot den volkenbond, zegt: ‘wil niet te veel, maak niet kopschuw, outreer niet, de tijd zal alles wel beteren’, - dan gebeurt er wél iets; dan gebeurt het gladverkeerde: dan krijgen wij ongetemperd de oppermacht van den partijdigen ‘raad’, dan krijgen wij ongetemperd den plicht om met onze belangengeschillen voor dien raad te komen, dan krijgen wij de partijdige beslissing over een volkenbondsoorlog en den invloed daarvan op onzen plicht om de voor den volkenbond strijdende troepen door te laten, dan is het gevaar van cliquecommissies ongebreideld, dan blijft de kans van oorlog steeds nog dreigen, en dan blijven wij tegenover dit alles elke zekerheid missen van onpartijdige bescherming van ons land tegen oorlogsaanval (bescherming door allen), evenzeer als wij die misten vóór 1914. Anders gezegd: de kwade kansen van den volkenbond zijn reeds werkelijkheden, zijn goede kansen zijn nog maar mogelijkheden.

Daarom dan - al zal het een harde strijd zijn -, daarom is het moeilijk het dilemma anders te zien dan zóó: óf de volkenbond wordt al omstreeks 1921 uitgewerkt met internationale gezindheid, om een zegen te worden voor de gansche menschheid (groote en kleine volken); óf die nadere voorziening blijft uit, maar dan zijn wij, door toe te treden,

recht in den muil van het gevaar geloopen. Tractaten van staat tot staat, gelijk hier bepleit, zouden uiteraard slechts beteekenis krijgen, als alle staten door zulke verdragen verbonden werden, en het voorstel daartoe zou slechts als voelhoorn werken voor wat de onderscheiden volkenbondslanden willen; maar zulk een begin en zulk een voelhoornfunctie schijnen in den door den volkenbond geschapen toestand onontbeerlijk, omdat enkel langs dezen of soortgelijken weg Nederland zal kunnen bepalen, of het in den volkenbond mag blijven, dan of het, met zooveel mogelijk landen naast zich, dien bond behoort te verlaten, in het belang niet enkel van zich zelf, maar van de wereld.

III.

Het zou kunnen schijnen, alsof hier dus aanstonds de vraag weer opduikt, waaraan al zooveel aandacht is verspild: verdient de volkenbond vertrouwen, en wat verwacht men van dien bond voor den internationalen vrede?

Toch is *nu* die vraag het overwegen niet waard. Het is onredelijk, *nu* in Nederland een debat uit te lokken tusschen hen, die in den volkenbond fiducie, en hen, die er heel geen fiducie in hebben. In 1899, in 1907, nog in 1914, was bij vredesplannen aan zulk een debat niet te ontkomen. Als de een dan zei, dat menschen egoïstische menschen en staten egoïstische staten blijven, wat men ook voorschrijve of afspreke, dan zei de ander, dat, net zoogoed als de mensch onder een stelsel van organisatie beter is dan de mensch te midden van anarchie, zoo ook de staat onder een stelsel van organisatie beter zal wezen dan de staat te midden van anarchie. Zei de een dan weer, dat ons militarisme en navalisme nog precies zoo zijn als die tijdens Napoleon en Nelson, dan wees de ander er op, hoe het besef der ondraaglijkheid van gewapenden vrede aangroeit; dat we dan toch maar dien grooten stoker van militarisme, het Duitsche keizerrijk, kwijt zijn; dat een tegen elkaar opbouwen van vloten door Amerika en Engeland in beide landen heftigen weerstand vindt; dat tusschen 1912 en 1914 in Zweden, Noorwegen, Denemarken, Frankrijk, Oostenrijk, Roemenië en Griekenland de bevolkingen millioenen hebben

bijeengebracht als bijdragen voor nationale zee- en luchtvloten, en dat dit in 1920 toch onmogelijk meer zou gaan. Daarop zei dan de een weer, en daarop zei dan de ander weer. Een debat, even eindeloos als steriel.

Welnu, een groot voordeel van 1920 is in elk geval dit: van *die* discussie zijn wij voorshands verlost. Ongeloovigen én vertrouwenden, lieden vol verwachting én lieden zonder een grein verwachting, kunnen en moeten sinds Maart 1920 samengaan. Waarom? Omdat wij nu niet te doen hebben met voorslagen, maar met een realiteit. De volkenbond is er; hij staat vóór ons; hij werkt, of wij willen of niet. De ongeloovigen voorspellen uiteenspatting, de vertrouwenden betoogen de mogelijkheid van heilrijk werk; maar geen van beide groepen kan en mag aanbevelen om stil te zitten en af te wachten, want dán juist leveren wij ons met gebonden handen en voeten over aan het slechte heden. Deze noodzaak om te handelen, om nu te handelen, daarin juist spreekt zich de tegenstelling uit tusschen de vraag van bespiegelende overweging, die het probleem der statenorganisatie was, en de vraag van practische staatkunde, die zij is.

En toch, waarachtig, zijn er weer menschen - en niet de eersten de besten -, die van de les van het Haagsche werk niet wenschen te leeren. Die nu een internationaal gerechtshof als panacee naar voren zouden willen schuiven (een hoogst nuttige, voor statenorganisatie onmisbare, maar op zich zelf volstrekt ontoereikende zaak), zooals men in 1899 het arbitragehof naar voren schoof: om dan verder van de echte moeilijkheid, die der internationale verhindering van oorlogsaanval door gemeenschappelijke kracht, niet meer te reppen. Die moties indienen en steunen over inkrimping van bewapening, doch het eenige middel daartoe, afwerking van de artikelen 12-16 in den geest der League to Enforce Peace, doodzwijgen. Die den ganschen dag praten over feilen van het volkenbondverdrag, alsof men een brand kan blusschen met een redevoering over zijn oorzaak. Die andermaal als de hoogste wijsheid dat soepele, zachtzinnige aanprijzen, dat sinds 1899 zoo'n onverdeeld fiasco en zulke stinkende wonden heeft gemaakt, en dat - hoe onredelijk zulks ook zij - den internationalen naam van den Haag in de wereld regelrecht geschaad heeft, dewijl men daaraan

de gedachte associeerde van een statenorganisatie, die was als vloeipapier.

Maar als de kleine landen hun credo gaan formuleeren over wat (met volledig behoud van het grondverdrag) onmisbaar is voor - niet een volmaakte, maar - een veilige werking van den volkenbond, zullen ze dan niet het gekke figuur slaan van den kikker, die zich opblaast tot os?

Een gek figuur, - dat is iets, waar kleine landen op internationale conferenties altijd doodsbang voor zijn; een soort pleinvrees der kleine staten. Zeker, als Nederland nu aankwam met een of ander klein baatzuchtje, ging soebatten om een stuk gebied of om een plaats in den volkenbondsraad of om het herbergen van een nieuwe instelling of om een ander voorrecht, als wij dus om genadebrood van den volkenbond gingen vragen, dan sloegen wij stellig een naar figuur; en men kan er onzen vorigen en onzen huidigen minister van buitenlandsche zaken niet dankbaar genoeg voor wezen, dat zij al de jaren van 1914 tot 1920 onze belangeloosheid in internationale zaken hebben vrijgehouden van ook maar de kleinste vlek. Maar als wij nú, nu wij niet hoeven op te staan om het woord te nemen, doch door het verzoek tot toetreding om onze opinie zijn gevraagd, - als wij nú, na onze ongeclausuleerde toetreding tot den volkenbond, den eisch van sterke, betrouwbare, onpartijdige dwingkracht van den bond formuleeren niet in ons belang alleen, maar in dat van den bond zelf en van al zijn landen, dan doen we toch niets anders dan wat, in overeenkomstige zaken, elk particulier zou doen; dan zal het ons toch niet schandvlekken, als die eisch niet in één tempo wordt ingewilligd en verwezenlijkt?

In den zomer van 1919, toen de Amerikaansche senaat een eindelooze reeks verhooren had afgenomen over wat te Parijs eigenlijk gebeurd en bedisseld was, schreef een vermakelijk Engelschman: ‘Toch een curieus volk, die Amerikanen! Je zoudt waarlijk den indruk krijgen, alsof ze het gevaar van een alles vernielenden en alles ontwrichtenden wereldoorlog even belangrijk vinden als een regeling van hun spoortarieven of een verbetering van hun drinkwater.’

Van de oude wereld zal men dien curieuzen indruk niet licht krijgen; noch in ons land, noch elders. Heeft niet

de Nederlandsche regeering in beide kamers in toenemende mate gepoogd de verwatering van de artikelen 12-16 te prijzen als deugd; uit wat daarin nog scheen te binden alle bindkracht weg te redeneeren? De twee kwesties, die voor de heele wereld (voor Engeland, Frankrijk en Japan evengoed als voor Nederland) hoofdzaak zijn - het gemeenschappelijk verhinderen van oorlogsaanval, het doordrenken van den volkenbond met onpartijdigheid -, over die kwesties hoort men geen syllabe; het is alles een op zien komen spelen, alsof we nog in 1899 leefden, alsof niet door ons toetreden automatisch een heel stel gevaren voor Nederland intrad. Bij de overige kleine landen is het niet beter; men zou verwachten, dat ze, om die gevaren te ontgaan, zich het vuur uit de sloffen zouden loopen; maar wat men ziet zijn enkel sloffen, geen vuur.

Doch: hoe ter wereld zijn kleine landen in staat invloed te oefenen op den gang van den volkenbond?

Op meer dan één wijze. Al dadelijk geeft het grondverdrag zelf hun - wat wil men actueeler? - een stakingsrecht; een recht om, als de zaak in verkeerden koers gaat, uit den volkenbond te loopen (met een opzeggingstermijn van twee jaar). Gebeurt zulks door een aantal honorabele kleine landen te zamen, dan is dat voor het voortbestaan van den volkenbond - niet als alliantie, maar als volkenbond - een ramp; nochtans is zulk een uittreding voor de kleinen plicht, wanneer de clique der overwinnende groote landen de twee onmisbare hoofdzaken - onpartijdigheid van alle organen en georganiseerde dwingkracht - weigert in te voeren.

Dan: de ‘vergadering’ van den volkenbond moet voor de nieuwe ideeën de gangmaker worden. Zij is te log en te ontechnisch en zal ook wel te zelden bijeenkomen, om een model-wetgever te kunnen zijn; boven het plan om, teneinde deze vergadering te versterken, alle postcongressen, auteursof merkenrechtconferenties, wisseloverleggingen enzoovoort in de volkenbondsvergadering op te smelten, schijnt het dan ook verkieslijk om, náást het bondsorgaan van honderd vijftig man met zijn vermoedelijk vrij bestendige leden en zijn vasten zetel, de naar samenstelling en vergaderplek beweeglijke internationale conferenties ongerept in stand te houden, zelfs te vermenigvuldigen. Doch als gangmaker kan de vol-

kenbondsvergadering een enormen invloed erlangen, eerst op de publieke meening in ieder land, straks op de onderscheiden parlementen; en vooral de kleine landen zullen wijs doen bij het bepalen van samenstelling en werkwijze hunner delegaties met dit karakter van gangmaker rekening te houden voor negentig percent. De resteerende tien percent zijn genoeg voor haar taak als wetgever en als eventueel kiescollege voor volkenbondsorganen.

Eindelijk: men denke toch niet, dat de invloed der kleine landen beslist wordt door het schouderophalen van een tien of twintig toongevende ministers van thans in de groote landen. Zeker, een tijdlang kan hun houding het goede weren; een tijdlang kan het oordeel van deze enkelingen, naar wier spot ministers van kleine landen angstig opzien, zijn van doorslaand gewicht. Maar op den duur - en de twintigste eeuw leeft snel - is het de massa van het volk, van het kiezersvolk, in de diverse landen, die aangeeft, of naar allianties en nieuwen oorlog, dan naar statenorganisatie en duurzamen vrede zal worden heengestuurd. Lukt het om de groote massa ook in Europa te doen begrijpen, waar de schoen wringt, dan is de zaak van den volkenbond gered. En, hoe razend moeilijk het ook zal zijn om daartoe te naderen, - juist omdat het later of vroeger daartoe komen *moet*, is het uitzicht van 1920 op duurzamen vrede wel is waar nog een zwarte wolk, maar een zwarte wolk met zilveren rand.

IV.

Kan men dan heusch de massa daarin betrekken? Volkenbondverdrag, uitwerking in tractaten, organiseeren van onpartijdigheid en dwingkracht, - is dat niet alles een werk voor rechtsgeleerden, misschien zelfs voor volkenrechtbeoefenaars? Heeft de gewone burger of burgeres, die in de courant daarover iets ontmoet, niet schoon gelijk met te denken ‘geen kost voor mij’ en het over te slaan?

Neen, dit alles is geen juristerij; gelukkig niet. Het is evenmin juristerij als de vraag, of men vóór of tegen leerplicht is, vóór of tegen vrouwenkiesrecht, vóór of tegen een ongevallenwet of een wet op den kinderarbeid.

Zie maar naar den man, die, of het ons welgevallig is of niet, in het midden der volkenbondsbeweging heeft gestaan:

Woodrow Wilson. Waarom heeft Europa hem het vorig jaar ontvangen met dat eindelooze, dat hartstochtelijke gejuich; waarom heeft hij weken achtereen kunnen zijn, wat Shakespeare had weggelegd alleen voor Caesar: the foremost man of all this world? Toch niet omdat hij zoo knap zou zijn in het ontwerpen van rechtsgeleerde tractaten? Toch niet omdat hij zooveel ervaring meebracht van volkenrechtelijke organisatie? Wanneer wij schier allen, tot de koudbloedigsten toe, één oogenblik ons naar Wilson hebben gewend zooals ijzer zich trekken laat door den magneet en een bloem zich toekeert naar de zon, het was immers, omdat hier een man van ongeëvenaarde staatsrechtelijke macht zich en die macht in dienst kwam stellen van de menschheid, zonder bij- of achtergedachte van nationale hebzucht. Er is reden om van Wilson volop kwaads te zeggen; dat verdient hij. Maar twee dingen mag niemand loochenen. Ten eerste: zijn onbaatzuchtige rechtschapenheid; zonder haar zou hij nooit in 1914 zijn tractaatsplan hebben opgemaakt om aan Columbië vijf en twintig millioen dollar te betalen om daarmee eenigermate het onrecht goed te maken, in 1903 door Amerika aan dien zwakken staat aangedaan door het ontrukken van Panama; hij zou nooit voor volkenbond en vrede die weldadige woorden hebben kunnen vinden, wanneer niet een heilig vuur geleefd had in zijn ziel. En Wilsons tweede treffende eigenschap - geen kleinigheid - is deze: dat hij juist *niet* bang is geweest voor een gek figuur. Onvoorwaardelijk geloof schijnt dan ook te verdienen die zienswijs van wie het Parijsche werk hebben waargenomen van nabij: dat, ondanks alles, de president op hen, die zijn overwinnaars werden, een dieper indruk heeft gemaakt dan zij durven bekennen.

Naast of achter Wilson staat de geweldige krachtsinspanning der Amerikaansche volkenbondsvrienden (League to Enforce Peace 1915; League of Free Nations Association 1918; League of Nations Union 1919); krachtsinspanning door geld, maar vooral ook door onvermoeide persoonlijke propagatie. Voor landen als Nederland en Nederlandsch-Indië is het eind der statenanarchie een levenskwestie, voor Amerika is het een soort van overtolligheid; toch is de loomheid aan onzen kant, de vurige actie bij hen.

Wij schijnen wat veel te kijken naar ons eigen stukje Europa, het in het verleden levende, afgetobde Europa; wij vergeten te dikwijls - en toch heeft Nederland aanleiding genoeg het te bedenken -, hoe aan den anderen kant van den aardbol (in Engelsch-Indië, ons Indië, de Philippijnen) de menschheid jong is, hoe zij daar op den drempel staat van een nieuw leven. Geen bruigom verlangt zóó naar zijn bruiloft, geen krijgsgevangene hunkert zóó naar zijn terugkeer, geen zieke reikhalst zóó naar zijn herstel, als die volken-daar reikhalzen naar den dag van glorie, waarop hun eigen economisch en geestelijk leven bestierd zal worden door hun eigen zelfstandigen staat. Laat de oude wereld na dezen oorlog geteisterd worden door hongersnood, grondstoffennood, valuta-rampen, stakingen, bankroeten, - al deze zorgen kan zij te boven komen, deze ellende maakt haar tot ruïne nog niet. Maar de oude wereld is een wrak, en een reddeloos wrak, als haar de moed ontglipt om jong te wezen; als zij niet meer de geestkracht in zich voelt om in te gaan over een nieuwen drempel.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Agrarisch recht of onrecht?[1)]

Wie zich herinnert, welk een felle strijd een halve eeuw geleden in het Parlement en daarbuiten is gevoerd, toen, na het échec van het cultuurstelsel, de koloniale agrarische politiek moest worden vastgesteld - enkele ministers stierven achtereenvolgens een onnatuurlijken ambtelijken dood - zal zich verwonderen over de kalmte, waarmede de in 1918[2)] door minister Pleyte aanhangig gemaakte algeheele omwerking van artikel 62 van het Regeeringsreglement voor Nederlandsch-Indië, hoeksteen van het agrarisch stelsel aldaar, door publiek en Staten-Generaal is ontvangen. Een juichtoon, terloops door een Kamerlid bij de begrootingsdebatten geuit over de vermeerdering van rechtszekerheid, die de Inlander straks zal verkrijgen, wanneer zijn gronden worden geregistreerd; een vrij slap Voorloopig Verslag; een vraag, onlangs aan den nieuwen bewindsman gesteld, wanneer hij de verdediging van het ontwerp denkt te voeren en of hij den Volksraad nog vooraf wil hooren, zijn vrij wel de eenige teekenen van belangstelling geweest. Alleen Prof. van Vollenhoven gooide met zijn boekje over ‘de(n) Indonesiër en zijn grond’ (Leiden, 1919) een knuppel in het hoenderhok, zonder echter, naar het schijnt, veel gekakel te verwekken.

1) Het groot gewicht en de vele aspecten der behandelde aangelegenheid doen gewis verontschuldigen, dat wij, toen ons vlak na de verschijning van het stuk van den Heer Hasselman nog deze bijdrage uit Indië zelf ter hand kwam, er onmiddellijk ruimte voor openmaakten.
(Noot van de Redactie).
2) Koninklijke boodschap van 29 Mei 1918.

Bedriegen deze voorteekenen niet, dan zullen straks de Kamers zonder langen woordentwist - waartoe de beknopte Memorie van Toelichting eveneens nauwelijks opwekt - de door de Regeering gewenschte nieuwe plooi geven aan een aangelegenheid, die nog altijd tot de allerbelangrijkste op koloniaal gebied behoort. Er is daarmede, als een stil dreigend, welhaast onafwendbaar noodlot, een proces van wetgeving over de Inlandsche bevolking voltrokken, dat, eerst als de dag der gestrenge toepassing komt, zijn gevolgen aan ieder zal openbaren.

Een proces van meer dan tien jaren. Want het is niet Nederland, dat in dezen de leiding geeft. Wat thans in (een gedeelte van) het wetsontwerp is belichaamd opent geen nieuwe perspectieven, schept geen nieuw recht, maar is niet anders dan het slot van een rechtsgeschiedenis, die zich in de kameren van de Indische administratie heeft afgespeeld. Aan het Parlement wordt slechts gevraagd zijn zegel daaraan te hechten.

Het groote publiek weet hiervan nauwelijks; vele der ambtenaren, die dagelijks met de grondrechten der Inlandsche bevolking te maken hebben, doorzien den toeleg niet. Hoevelen der 150, die geroepen zijn om de beslissing te nemen, kennen de dessous der zaak? Oppervlakkige lezing der stukken doet slechts vermoeden, dat het te doen is om vernieuwing van eene verouderde formule, om conversie van een onzeker inlandsch bezitsrecht in een steviger inlandschen eigendom en om niets meer. In werkelijkheid is het, naar Prof. van Vollenhoven in zijn reeds genoemd boekje opmerkt, over de vraag te doen ‘of wij in Indië recht en bevrediging zullen brengen, dan onrecht en haat’.

Onrecht en haat! Het zijn geen groote woorden van een zwartgallige, die in booze voorspellingen lust heeft. Al wie, met kennis van zaken, zich rekenschap geeft van hetgeen op til is, zal ze moeten beamen.

En het grievende is, dat het onrecht wordt bemanteld met spitsvondigheden, onklare uitdrukkingen, juristerij en ‘algemeen belang’.

Blootlegging daarvan is dus tevens voorlichting, ontrafeling van het kleed van drogredenen, is aanwijzen van in doel en middel verkeerde politiek.

De Kamers staan op een tweesprong. Zal de beproefde politiek van een halve eeuw prijsgegeven worden of niet? Het antwoord zal weldra gegeven worden. Dat dit dan geheel en al bewust geschiede, opdat niemand zich later verwijten make!

I.

De grondwet van Nederland verleent in artikel 151 aan de rechten der burgers een deugdelijke bescherming tegen ambtelijke willekeur door de bepaling, dat niemand van zijn eigendom kan worden ontzet, dan na voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeen nut de onteigening vordert, en tegen voorafgenoten of verzekerde schadeloosstelling. Er is niemand, behalve misschien de communist, die ontzetting uit eigendom op losser gronden mogelijk zou wenschen. Ook het regeeringreglement voor Nederlandsch-Indië - grondwet voor de Oostersche koloniën - handhaaft, kon men tot dusver denken, dit elementaire beginsel van staatsrecht. Wat den grond aangaat tot tweemalen toe zelfs. Eerst in artikel 77, dat ongeveer overeenkomt met wat in de grondwet staat, en, het woord ‘eigendom’ bezigend, zich feitelijk alleen maar uitspreekt ten aanzien van de grondrechten van de niet-Inlanders; - daarna nog eens weer in het 6e lid van het thans in bespreking zijnde artikel 62, door den Gouverneur-Generaal te verbieden om ‘over gronden, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen andere hoofde tot de dorpen behoorend’ te beschikken anders dan ten algemeenen nutte op den voet van artikel 77. Men mocht hieruit opmaken, dat het geheele complex van rechten, dat in de onderscheidene deelen van den archipel, telkens op andere wijze en naar gelang van aard, aanleg en historie der bevolking in veelvuldige vormen, door de Inlanders op den grond wordt uitgeoefend, behoorlijk door de wet was beschermd.

De Memorie van Toelichting tot het ontwerpartikel 62 leert echter opeens, dat dit altijd maar betrekkelijk is geweest, en beijvert zich tevens om duidelijk te maken, dat het in Indië ook anders hoort.

Er gaat nl. aan het aangehaalde 6e lid van het bestaande artikel een lid vooraf, dat den Gouverneur-Generaal voor-

schrijft te zorgen ‘dat geenerleid afstand van gronden (aan niet-Inlanders nl.) inbreuk make op *de rechten* der Inlandsche bevolking’, en de steller der Memorie schijnt het nu mogelijk te achten, dat iemand zou kunnen meenen, dat wanneer het 6e lid daarna handelt ‘over gronden door Inlanders voor eigen gebruik ontgonden etc.’ daarmede *alle* rechten op gelijke wijze tegen aantasting zijn beveiligd.

De Minister zegt toch: ‘beschouwt men dit gebod’ (liever: verbod, nl. van onteigening anders dan ten algemeenen nutte op den voet van artikel 77) ‘in verband met het voorschrift van het vijfde lid, dan zou de gevolgtrekking kunnen worden gemaakt, dat, behoudens het geval van onteigening ten algemeenen nutte, alle hier of daar aangetroffen rechten der inlandsche bevolking op den grond.... onder alle omstandigheden moeten worden ontzien,’ hetgeen kennelijk een verkeerde veronderstelling geacht wordt.

Voor met citeeren verder te gaan de vraag: hoe nu?

Leven we dan al 50 jaren lang onder een wetgeving, die niet juist uitdrukte wat de bedoeling was, die, om met den Minister te spreken, niet ‘volledig’ was? Heeft de wetgever dan indertijd niet scherp onderscheiden, wat hij wel met de vleugelen van artikel 77 wilde dekken en wat niet? En heeft de thans voorgestelde wetswijziging dus geene andere beteekenis dan eene interpretatieve? Het is dan evenwel niet van belang ontbloot om te weten, wat er in die jaren van de rechten is geworden, die in bepaalde ‘omstandigheden’ een vijand hebben gevonden. Als ze reeds sinds 1870 - jaar van herziening der agrarische wetgeving - vogelvrij zijn verklaard, hebben ze tijd te over gehad om van den aardbodem te verdwijnen. Zien we ze daarentegen nog in levenden lijve voor ons, gevolg mogelijk van verkeerde wetsuitlegging de jaren door, dan heeft de wijziging klaarblijkelijk toch ook de strekking om aan de oude bepaling nieuwe kracht bij te zetten. Of waren ze niet vogelvrij, maar hebben ze steeds onder halve bescherming het leven kunnen rekken?

Er is ook nog een andere kant aan de kwestie. De woorden van den Minister, aangenomen dat ze juist zijn, doen ons zien, hoe indertijd Westersche staatsbegrippen op Oosterschen stam zijn geënt.

Wij, die in Europa maar één vorm van grondenrecht, het eigendomsrecht, meer kennen (de oude germaansche rechtsbegrippen toch zijn door het eenvormige Romeinsche recht verdrongen) hebben dus, in Indië regeerend, niet alle daar aangetroffen volksrechten gelijkelijk beschermd. Dat soort van rechten dat, hoe typisch ook voor den aard en aanleg van mensch en maatschappij, niet op het onze geleek, kon dus naar anderen maatstaf worden beoordeeld. Slechts aan één vorm hebben we onze echte sanctie verleend. Want onmiddellijk na het te voren geciteerde volgt: 'Ten aanzien van de rechten op den grond, die als inlandsche eigendom zullen worden erkend, is dit inderdaad zoo; wat de overige rechten op den grond aangaat, kunnen zich echter, behalve het geval dat het algemeen nut onteigening vordert, *andere gevallen* voordoen, welke het in het algemeen belang wenschelijk maken, dat de betrokkenen van hun rechten afstand doen....' Met het oog daarop, zoo heet het verder, is het wenschelijk om 'in het Regeeringsregiement de bepaling op te nemen, dat *de rechten op grond van lager orde* dan het eigendomsrecht geëerbiedigd worden, *voor zooveel zulks met het algemeen belang bestaanbaar is*.' En inderdaad bevat dan ook het ontwerp zoodanige bepaling.

Men voelt reeds aanstonds, dat hier een kronkel in de redeneering zit. Eerst wordt de wet uitgelegd en een misverstand in het leven geroepen: ze heeft een minder uitgebreide strekking dan vermoed kon worden; bij meerdere volledigheid zou dit duidelijker zijn geweest. Maar als dan een onderscheiding is gemaakt, die de bestaande wet in werkelijkheid nooit kende, wordt ze in de nieuwe wet ingevoerd. Legislatief 'hineininterpretieren' zou men dit kunnen noemen.

We hebben hier wel degelijk met een novum te doen. Vroeger was het, in Indië zoowel als in Nederland: geen onteigening dan ten algemeenen nutte; thans komt daarbij: gedwongen rechtsafstand in het algemeen belang. De van ouds bekende regels alleen voor een deel der volksrechten gehandhaafd, voor het overige deel andere criteria aangelegd.

Dit is een wezenlijk verschil. We wisten steeds dat de rechts*vorm*, de categorie, heilig was en slechts in bepaalde gevallen bizondere personen uit hun eigendom konden wor-

den ontzet ten behoeve van eenigen maatregel van algemeen nut. Daar komt nu bij een eerbiediging ‘voor zoover zulks met het algemeen belang bestaanbaar is’ (ontwerp), waaruit dus volgt, dat geheele categorieën aan het, in de eerste plaats economisch, maar voorts algemeen bestuurs-inzicht kunnen worden opgeofferd.

Zou een ieder meenen, dat het dan wel dubbel noodig is om den hoogsten wetgever voor Indië zeer nauwkeurig te doen omschrijven, waar overeenstemming met het algemeen belang ophoudt en strijd begint, de Minister vindt, dat het wel aan de Regeering in Indië kan worden overgelaten. En ook dan nog heeft deze de vrije hand. Want regeling dier rechten van lager orde bij de algemeene verordening behoeft slechts te geschieden ‘voor zoover noodig.’

Nederland geeft dus wel geheel de leiding uit handen. Keuren de Kamers het ontwerp goed, dan weten zij verder niet meer wat er gebeurt. Ze meenen een weldaad te verrichten door tot de voorgestelde versterking van het inlandsch bezitsrecht in op ons Westersch recht gelijkenden inlandschen eigendom mee te werken, maar leggen van alle overige bestaande adatrechten de Achillespees bloot. Niet langer beschermd door de wapenrusting van het Recht, worden de tweede-klasse rechten voortaan ten prooi aan aanvallen van het administratief gezag.

Dat de schoen wringt, blijkt ook nog op andere wijze.

Het ontwerp van wet voert in het Regeeringsreglement een begrip in, dat tot dusverre alleen uit lagere wetgevende producten bekend was, uit een Koninklijk besluit (het Agrarisch besluit) van 1870, geldend voor Java en Madoera, en uit een aantal ordonnanties van 1874, 1875, 1877 en 1888 voor de Buitengewesten. Het begrip Landsdomein namelijk.

Over die domeinverklaring(en) is veel te doen geweest.

Sommigen vinden ze een verwerpelijke fictie[1)], een gewetensstopper[2)]; anderen loopen er mee weg. De telkens wisselende formuleering gaf bovendien aanleiding tot allerlei uitleg en opvatting. Een der voornaamste kwesties was wel of tot

1) Zie b.v.A.M. Hens in zijn voordracht voor de Ned. Ind. Bestuursacademie over ‘het grondbezit in Zuid-Sumatra.’
2) Prof. v. Vollenhoven: ‘de Indonesiër en zijn grond.’ Hfdst. IV.

domein verklaard was alles wat buiten de eigendomsperceelen der Europeanen en Vreemde Oosterlingen ligt, zoodat alle Inlandsche gronden er toe behooren, of dat ook deze er buiten vallen, waardoor alleen de z.g. woeste gronden overblijven. Naar de eene opvatting moest worden onderscheiden in vrij en onvrij domein, onvrij nl. in zooverre, dat de Staat niet het recht heeft om zonder overeenstemming met den occupeerenden Inlander over den grond te beschikken, de andere opvatting kende alleen den vrijen grond als domein, hetwelk zonder meer in erfpacht of met welk ander recht ook kon worden uitgegeven.

Tot het voorstaan der laatste meening, die soms ook een wensch was, werd men vaak gedrongen door zuiver practische overwegingen. Wat is, zoo redeneerde men, het nuttig effect van een domeinverklaring, wanneer de Regeering aan een groot gedeelte van het domein, het onvrije nl., toch niet mag raken? 'Om het recht van beschikking over den *vrijen* grond is het doen', verklaarde nog maar kort geleden de agrarische adviseur der Indische Regeering.[1)]

De Minister maakt in zijne Memorie van Toelichting met deze kwestie korte metten. Hij schaart zich aan de zijde der practici. Tot dusverre, zoo zegt hij in den aanhef van § 4, wordt grond 'waarop het Inlandsch bezitsrecht wordt uitgeoefend, tot het Landsdomein geacht te behooren', waardoor hij dus nog toegeeft, dat er vrij en onvrij domein was. Maar, vervolgt hij, 'dit verliest zijn reden van bestaan, wanneer het inlandsch bezitsrecht als inlandsch eigendom wordt erkend; boven dien eigendom nog eenig Landsdomein op te vorderen zou toch geen zin hebben.'

En met deze beide korte zinnetjes wordt het eerste lid van het ontwerp, dat de domeinverklaring in de wet opneemt, gerechtvaardigd en heeft de Minister de ingewikkelde kwestie naar zijn genoegen opgelost.

Het genoegen kan, schijnt het, niet anders dan kort zijn. Want ook na de naamsverandering van het inlandsch bezitsrecht en opheffing van het domeinrecht op den nieuwen inlandschen eigendomsgrond, blijft de vraag open, wat de verhouding voortaan zal zijn tusschen het domeinrecht en de andere

1) Mr. G.J. Nolst Trenité in 'Koloniale Studiën' Febr. 1919.

inlandsche rechten, die van lager orde nl. De geheele kwestie is toch eigenlijk alleen maar een eindje verschoven. Ze werd zelfs acuut nu ze aan Indië's grondwet zelf verbonden gaat raken. Moeten we blijven spreken van vrij en onvrij domein? Is er nog immer domein, waarover de Regeering wèl de vrije beschikking heeft, en domein waaraan ze niet mag raken zonder overeenstemming met de bevolking? De Minister stelt deze vragen niet eens, laat staan dat hij ze beantwoordt. En zijn Indische adviseur zal wel spijt hebben, dat zijn doel niet is verwezenlijkt. Hij had zoo graag den regel: 'domein is vrij domein' in de wet ingevoerd gezien, en krijgt nu daarentegen zoo aanstonds de onaangename taak om de geheele kwestie tot in details na te pluizen. Eerst moet van alle rechten van lager orde, die nog op het ingekrompen domein voortleven, een aantal strijdig met het algemeen belang worden verklaard, en dan zal nog weer nader moeten worden uitgemaakt in hoeverre het restant den stempel van onvrijdom op het domein blijft drukken.

Of zou hij misschien, als hij, na aanneming der wet, de uitvoeringsvoorschriften te ontwerpen krijgt, in staat zijn om het begrip 'algemeen belang' zoo behendig te hanteeren, dat de door hem begeerde regel toch nog practijk wordt? Het stellen dezer vraag zweemt naar insinuatie. Het is immers haast ondenkbaar, dat van de verkregen vrijheid dàt gebruik zou kunnen worden gemaakt; maar tòch...

Wij zullen zien.

Het ontwerp laat, gelijk reeds werd aangestipt, de Indische Regeering. vrij om ten aanzien van de rechten met de Achillespees nog nadere regelingen bij algemeene verordening (ordonnantie) te maken. Welnu, deze ordonnanties zijn - al klinkt het misschien wel wat vreemd - voor sommige der Buitengewesten al gereed en in werking, en voor andere nog in de maak. In 1906 kreeg nl. Lombok reeds een regeling der op dat eiland voorkomende agrarische rechten, en in 1915 opende Sumatra's Westkust (Stbl. 98) de rij met een ordonnantie (Agrarisch Reglement geheeten), welke, met zoo noodig kleine wijzigingen, achtereenvolgens voor alle andere gewesten ten voorbeeld zal strekken. Tot dusver werd voor Menado het eerste vervolg gegeven (1918). Een van Landswege uitgegeven toelichting en een daarbij behoo-

rende lange en ingewikkelde nota over het ‘recht van den Staat op den grond in de rechtstreeks bestuurde Buitenbezittingen van Nederlandsch-Indië’ (Landsdrukkerij 1916) vergezellen de Sumatra-ordonnantie en geven een uitvoerige rechtvaardiging daarvan. Het is waar, die Reglementen steunen nog op het bestaande artikel 62 van het Regeeringsreglement, maar wanneer we ons herinneren, wat de Minister daarin wist ‘hineinzuintrerpretieren’ om aannemelijk te maken, dat zijn ontwerp niet in wezen verschilt van de vigeerende wet, dan begrijpen we, dat het juist deze ordonnanties kunnen zijn, die ons omtrent den werkelijken aard der op touw gezette wetswijziging zullen inlichten. De uitgegeven toelichting[1)] verklaart immers, dat het Agrarisch Reglement ‘niets anders beoogt, dan een regeling der Inlandsche grondrechten in het kader der voor Nederlandsch-Indië algemeen verbindende agrarische beginselen, een bevestiging en *scherpere codificeering* van het bestaande op dat gebied. Op de bestaande wettelijke basis zullen de reglementen de onbeschreven Inlandsche rechten op den grond moeten *handhaven*, de hoofdtrekken definieeren.’ Hetzelfde dus, in principe, wat de Minister thans wil.

Bezwaarlijk is alleen, dat uit die regelingen niet valt op te maken of, vóór dat tot handhaving der rechten van lager orde besloten werd, reeds (vóórtijdig dan) de toets van het algemeen belang werd aangelegd. De meergenoemde toelichting (S.W.K.) en nota doen veeleer vermoeden, dat men slechts langs den weg van zuiver juridische redeneering heeft willen vaststellen hoever de Inlandsche rechten mogen gaan en waar de Staat, met de wet in de hand, ze een halt mag toeroepen. We kunnen dus alleen verwachten er in te lezen een definitie van het inlandsch bezitsrecht (straks: het inlandsch eigendomsrecht) zoomede van zóóvele rechten van lager orde als *mogelijk* zijn, en houden er dus rekening mede dat

1) Ter voorkoming van verwarring zal, wanneer in den vervolge de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp wordt genoemd, de aanduiding M.v.T. worden gebezigd; de toelichting op het Agrarisch Reglement zal worden onderscheiden door de letters S.W.K. Waar over de ‘nota’ wordt gehandeld is de nota over ‘het recht van den Staat op den grond, etc.’ bedoeld. Uit andere stukken wordt niet geciteerd.

daarvan, zoodra de nieuwe wet er door is, nog enkele kunnen worden geschrapt.

De studie van deze stukken stelt hooge eischen aan het menschelijk bevattingsvermogen. Niet alleen zijn de explicaties in een ingewikkelden en suggestieven stijl geschreven, maar hier en daar komen er bepaald onbegrijpelijke dingen in voor, die de vraag doen rijzen of de Minister wel alles wat in die Regeeringsbescheiden voorkomt, met zijne verantwoordelijkheid zou willen dekken.

Een voorbeeld.

Het 8ste artikel van het Agrarische Reglement voor Sumatra's Westkust handelt over het recht der Inlanders tot inzamelen van boschproducten. Ik had van iederen handelsman in Indië, Europa en Amerika, die zaken in tropische boschproducten doet, dat er telkenjare enorme quanta wilde rottan, djeloetoeng, benzoë, boomschors, en wat niet al, door de Inlandsche bevolking aan de markt worden gebracht. Het overzeesche telegraafverkeer moet staan of vallen met de verkrijging van een wilde rubbersoort van Borneo; de ontwikkeling van een Indische looistoffenindustrie is niet mogelijk, zonder dat de Inlandsche bevolking de schors van bepaalde moerasboomen levert, en zoo meer. En ook was mij bekend, dat het Indische gouvernement sommige van die wilde producten aan uitvoerrecht onderwerpt. Maar nu verneem ik opeens uit artikel 8 en de daarbij behoorende toelichting (S.W.K.) dat dat altijd vlak tegen de landswetten in is geweest. Ja, de Inlandsche bevolking heeft wel van oudsher het recht gehad om zulke boschproducten in te zamelen, maar daarom gaf dit oude adat-recht haar niet maar de vrijheid om ze te gaan verkoopen! ‘Aan het zeer beperkte zamelrecht heeft men veelal eene ongegronde uitbreiding gegeven’, heet het in de toelichting (S.W.K.), ‘men miskende het karakter van het recht, door daaruit de bevoegdheid af te leiden om niet slechts voor eigen gebruik, maar in onbeperkte hoeveelheid zich de boschproducten toe te eigenen.’ En diensvolgens verklaart dan ook het 8ste artikel, dat het der Inlandsche bevolking vrij staat om op tot het Landsdomein behoorende gronden ‘haar vee te weiden, zich van timmer- en brandhout te voorzien en andere veld- en boschproducten in te zamelen, *mits het ver-*

gaderde niet bestemd is tot vervreemding, *doch ter voorziening in eigen gebruik*.' En de toelichting (S.W.K.) spreekt daarom nog eens duidelijk uit, dat 'uit de hier gegeven definitie, waarbij dit in den adat wortelend recht binnen zijn natuurlijke grenzen is teruggebracht, volgt, dat, indien de Inlander de inzameling voor eigen gebruik mocht willen te buiten gaan, hij niet meer als *wettelijk rechthebbende* tegenover het Gouvernement zou komen te staan.' Dit wil dus o.a. zeggen, dat toen Mr. Marchant enkele jaren geleden in de Kamer de belangen der Borneo-Sumatra-Handelmaatschappij inzake de djeloetoeng-affaire verdedigde, hij zich - hoezeer misschien onbewust - tegen een normale uitoefening van 's Lands wetten kantte. En dat vele takken van Europeesche nijverheid op een volkomen ongezonde basis rusten. Maar à la bonne heure, dat moet dan maar anders worden. Want recht is recht.

Ik vraag me, dit alles lezende, terloops af, of misschien dit beperktere zamelrecht eerlang nog onder het mes van het algemeen belang zal komen en ben ook wel benieuwd om te weten of niet de Minister aan den dienst der in- en uitvoerrechten in Indië zal opdragen om naar andere dan onwettige bronnen van landsinkomst uit te zien, maar zet mijn lectuur der toelichting (S.W.K.) intusschen voort.

'Aangaande de vraag door welke regelen zulk een inzameling van hout en producten op grooter schaal zal worden beheerscht, geeft dit Agrarisch Reglement geen beslissing.' Waarom niet? denk ik; beter er maar direct een stevig stokje voor gestoken! Maar daarna wrijf ik toch mijn oogen eens uit: 'Mocht op den duur de behoefte aan wettelijke regeling zich ten deze doen gevoelen, dan zal een afzonderlijk Boschreglement daarin wel het best kunnen voorzien.' 'Zoolang het Gouvernement in dit opzicht niet zal hebben ingegrepen, blijft intusschen practisch gesproken de Inlander vrij om, gelijk hij tot dusver deed, met inachtneming van de van bestuurswege gegeven voorschriften, door inzameling van hetgeen de bosschen opleveren, zich een bestaansmiddel te verwerven.'

Te hulp, Minister! Dtt kan niet gedoogd worden. Hier is een ambtenaar aan het woord, die de wet willens en wetens verkracht en de bevolking stijft in haar wanbegrippen.

Uw Indische adviseur, toen hij gewaar werd, dat hij zijn zin niet zou krijgen, is uit baloorigheid met de Inlandsche bevolking gaan coquetteeren. Hij weet, legt zelf uit n.b., dat producten zamelen voor verkoop al sedert vijftig jaar door de wet verboden is. Hij moet toch stellig wel eens vernomen hebben, dat gij voornemens waart over het zamelen voor eigen gebruik een Damocles-zwaard te heffen? En nu doet hij dit? Waarlijk, hij verdient een flinke afstraffing.

Het is altemet een vreemd geval. Er zijn er misschien die huiveren voor kras optreden tegen den boschproductenhandel, waardoor aan zoovele industrieën de genadeslag zou worden toegebracht, en die wenschen, dat, nu men toch eenmaal aan het wetswijzigen is, maar liever meteen in het Regeeringsreglement uitgemaakt werd, dat onwettig uitgeoefende inlandsche rechten ook nog een greintje bescherming genieten, een bescherming van derde kwaliteit dan, en alleen tot zóólang als er niets anders op gevonden is kunnen worden. Maar anderen zijn dan wellicht weer bang voor het prestige van den Nederlandschen Staat.

Het is zelfs denkbaar, dat er zijn, die een misverstand vermoeden, en meenen dat wat de adviseur onwettige rechten noemt, niet anders zijn dan de rechten met de Achillespees van den Minister. Maar dit is haast onmogelijk, want de Minister heeft toch nooit de bedoeling gehad om tusschen wettig en onwettig te onderscheiden? Hij had het alleen over het criterium ‘algemeen belang’, en gaf met geen enkel woord aanleiding om te veronderstellen, dat het oude of het nieuwe artikel 62 R.R. ooit iets poogde te beschermen wat niet door den beugel kon.

Maar stappen we van deze ingewikkelde zaken liever af, en wenden we ons naar de grondrechten, waar het geval eenvoudiger ligt en waarbij geen continueering van onregelmatigheden ter sprake komt.

We zien dan dat de Minister als een der voorbeelden van rechten van lager orde het ontginningsrecht noemt, en vinden dit in artikel 2 e.v. van het Agrarisch Reglement evenzeer erkend. Wel wordt dit recht *tot* ontginning van woesten grond eenigermate aan banden gelegd door de uitoefening er van afhankelijk te maken van vooraf aan te vragen ver-

gunning van het bestuur en van de daarin te stellen voorwaarden, maar dit behoeft geen vrees te wekken, dat het recht in een gunst is ontaard. De toelichting S.W.K. op het artikel zegt duidelijk genoeg, dat het een der privaatrechten is, welke de Inlandsche bevolking van oudsher op den niet-geoccupeerden grond pleegt te doen gelden. Wel stelt ze daarna nadrukkelijk op den voorgrond, dat het uiteraard ondergeschikt is aan het hoogere beschikkings-(uitgifte) recht van den Lande, zoodat het slechts kan worden uitgeoefend zoolang en voor zoover het Gouvernement van zijn primair beschikkingsrecht geen gebruik heeft gemaakt, maar ook dan zal wel niemand het ooit in den zin krijgen om daarom de ontginning van woeste gronden in het algemeen aan de Inlandsche bevolking in haar geheel te verbieden. Hoogstens kan er straks aanleiding zijn om, met toepassing van het nieuwgecreëerde motief van 'het algemeen belang', enkele landstreken, waarop geene inlandsche servituten rusten, van verdere ontginning uit te sluiten. Dit recht is dus practisch gesproken veilig, al is het wel beschouwd niet veel anders dan een abstract recht, dat zich omzet in recht van gebruik of bezit, zoodra het wordt toegepast.

Van het weiderecht geldt ongeveer hetzelfde. Althans voor zoover het - wat vaak voorkomt - geen recht *van* weide is, maar recht *tot* weiden.

Maar nu valt iets anders op.

Ik liet uit mijn allereerste citaat uit de M.v.T. opzettelijk een paar woorden weg, wijl ze in het verband van toen zonder belang waren. Desniettemin hebben ze beteekenis. De belangstelling werd door den Minister gevraagd voor de vraag of alle inlandsche grondrechten, *onverschillig of die rechten een werkelijk gebruik van den grond medebrengen of niet*, behoudens het geval van onteigening ten algemeenen nutte, eens voor al als onaantastbaar zullen moeten worden erkend. En het antwoord was: neen, alleen de rechten die als inlandsche eigendom zullen worden erkend, genieten de eerste-rangsbescherming. Alle overige zullen aan een restrictie worden onderworpen. Het ligt nu voor de hand van ieder, die dit leest, dat het criterium gelegen is in de gecursiveerde woorden, al geeft het wetsontwerp zelve hier niet rechtstreeks aanleiding toe. Alinea 5 kenschetst den

inlandschen eigendom als die grond ‘waarover aan de inlandsche bevolking het vrij genot en de vrije beschikking toekomt,’ iets wat naar een eenigszins anderen gedachtenkring heenwijst.

Dat echter de beide definities toch in wezen hetzelfde zijn leert ons nu een vergelijking met de Agrarische Reglementen, waar in artikel 1 alinea 1 ongeveer gelijke woorden worden gebezigd als de boven gecursiveerde van den Minister. Het heet daar:

‘Onder gronden welke aan de Inlandsche bevolking toebehooren, worden..... uitsluitend begrepen:

a. gronden, door de Inlandsche bevolking *duurzaam ten eigen behoeve bewerkt* of ter bewoning als anderszins onderhouden of gebruikt.....’[1)]

Ook door deze terminologie mogen we dus den aanstaanden inlandschen eigendom geteekend achten.

Daartoe is trouwens te meer reden, wanneer we ons herinneren hoe alles, wat geen eigendom is, Landsdomein zal worden. De gedachtengang is blijkbaar deze geweest, dat alles wat *voortdurend* in bezit der inlandsche bevolking is, niet langer tot het domein behoeft te worden gerekend, evenmin als de eigendomsgronden der Europeanen en dergelijke, maar daarentegen gronden, die slechts tijdelijk of met tusschenpoozen worden bewerkt, bewoond, onderhouden of gebruikt, of waarop rechten worden uitgeoefend, die niet door zoodanige actieve handelwijzen worden geëffectueerd, wèl domein dienen te blijven. Maar dit blijft, nu de M.v.T. door haar beknoptheid - we zagen het - nieuwe kwesties opwerpt, eenigszins raden.

Hoe het zij, het belangrijkste is thans om na te gaan, wat er in de Agrarische Reglementen met de rechten, die buiten de definitie van inlandschen eigendom en buiten het reeds besproken ontginnings-, zamel- en weiderecht vallen, gebeurd is.

Er zijn er genoeg. Niet slechts ‘hier of daar’ aan te treffen, zooals de M.v.T. doet vermoeden, maar overal verbreid. Java, Sumatra, Menado en vele andere streken kennen het beschikkingsrecht van het dorp, het district, de

1) De door stippen vervangen woorden zijn niet essentieel.

marga en hoe verder de inlandsche rechtsgemeenschappen mogen heeten[1]. Een groot deel van Indië kent een zeker recht op gronden, die maar éénmaal in een bepaald aantal jaren met kortdurende gewassen worden beplant, en daarna braak liggen tot ze wederom voor bewerking geschikt zijn. Bij enkele Dajakstammen van Borneo, die ver van het oerbosch zijn geraakt, vormt het bezit van een tiental of meer van zulke plekken grond ongeveer een even belangrijk vermogensbestanddeel als elders een telkenjare beplantbare sawah. Is het bezit van zulke gronden door veverving of op andere wijze boven het strikt noodzakelijke gestegen, dan wordt het overtollige telkens voor een jaar verhuurd of in gebruik afgestaan tegen heffing van tiendrecht. In de moerassen van hetzelfde eiland, waar veel nipah - een wilde plant welks bladeren voor dakbedekking zeer geschikt zijn - voorkomt, heeft ieder kampongman zijn belangensfeer, waar hij met beleid de volgroeide bladeren snijdt, en zorgt, dat de afvoerwegen erheen niet verstopt raken. Trouwens de moerasbosschen aldaar zijn alle doorsneden van particuliere sleuven, waarlangs geen ander dan de eigenaar boschproducten uit de buurt mag afvoeren, en die tevens als vischkweekplaatsen dienst doen. Er zijn aldaar ook verschillende streken, waar de bevolking privaatrechten op rivieren erkent, waar vogelnestgrotten privaat-bezit zijn, waar nee strook leege grond om een vruchtboomencomplex of een bijenboom door de nietrechthebbenden daarop behoort ontzien te worden.

En elders worden weer heel andere soorten van grond-, bosch-, of waterrechten aangetroffen. Er is een rijke schakeering van adatrechten, die, een kleiner of grooter bestanddeel uiimaken van den privaten of communalen rijkdom van den Inlander.

Ieder, die de inlandsche huishouding een weinig kent, weet hoeveel gewicht de bevolking aan zulke rechten hecht. Vooral hij, aan wien geschillen daaromtrent ter oplossing worden voorgelegd, heeft de felheid kunnen opmerken, waarmede tegen de schenders van rechten wordt opgetreden.

Wanneer dus het ontwerp van wet verlangt, dat dit soort van rechten op hunne bestaanbaarheid met het algemeen belang

1) Hierover nader meer.

worden getoetst, lijkt dit een zeer onpleizierige bezigheid. Vooral indien geheele categorieën van rechten moeten worden beoordeeld. Het kwam al wel voor, dat handige lieden een bestuursambtenaar wisten te bepraten om zekere soorten van rechten niet te erkennen, en opstand (Pasir) of onverkwikkelijke rechtszaken (Marabahan) het gevolg werden. Om verder niet te spreken van de moeilijkheid, te bepalen op welk oogenblik het algemeen belang zich tegen langere handhaving begint te verzetten. Want meestal zal dit wel samenvallen met het binnenkomen van door het Gouvernement begunstigde vreemdelingen, wier exploitatie van den grond nuttiger wordt geoordeeld dan de inlandsche gebruikswijze, en die nu belemmeringen ondervinden. Dat zet allicht nog meer kwaad bloed.

Evenwel, wanneer de Minister en de Kamers het willen zal er iets op gevonden moeten worden.

Maar neen, dat zal niet meer noodig zijn: *de zaak is lang uitgemaakt; de rechten zijn al dood verklaard*. Indie heeft met zijn Agrarische Reglementen, met bijbehoorende toelichting (S.W.K.) en nota, reeds gezorgd dat de moeilijkheden uit den weg zijn geruimd, nog voor ze ontstaan. Toen de Minister aan de rechten van lager orde nog een schijn van eerbiediging wilde toebedeelen, *waren ze reeds verdwenen*. Alles wat niet recht *tot* ontginnen, zamelen en veeweiden is, is onwettig verklaard.

Herlees de aangehaalde bepaling uit het Agrarisch Reglement (artikel 1 lid 1), die zooveel gelijkenis vertoonde met de definitie, welke de Minister aan den inlandschen eigendom gaf.

Herinner u, dat die bepaling aangaf, welke rechten ‘op de bestaande wettelijke basis’ aan de Inlandsche bevolking toekomen. En weet dan dat onder die bepaling niet vallen de tweede-klasserechten en dat deze *niet* verder in de Reglementen, met welk woord ook, voorkomen of erkend worden. Ze zijn eenvoudig beschouwd als ‘niet passend in het kader der voor Nederlandsch-Indië algemeen verbindende agrarische beginselen.’ Er wordt ditmaal gèen poging gedaan om mogelijk in de practijk nog voorkomende uitoefening van onwettige rechten langs wettigen weg te regelen of te beteugelen, als bij het zamelrecht het geval was.

Aldus wordt wat de Minister in het ontwerp voorstelde feitelijk een overbodigheid.

De rechten van lager orde, die een wezenlijk vermogensbestanddeel van den Inlander uitmaken, bestaan niet meer. Alleen is de kans gelaten om een door de wet toegelaten recht van eigendom te verkrijgen door toepassing van het abstracte recht van ontginning met duurzame bestemming, maar al wat niet of minder geregeld gebruikt wordt en daarom niet tot den inlandschen eigendom leiden kan, is in strijd met de wet verklaard.

Precies andersom dus als bij het zamelrecht. Daar een Minister, die zich binnen de perken der wet houdt en een adviseur, die daarbuiten wil gaan. Hier, bij het grondenrecht, een adviseur die de wetsgrenzen nauw trekt en den Minister uitlegt, dat hij steenen voor brood gaf.

Hoe dit eigenaardige verschijnsel te verklaren?

Het is niet moeilijk.

In den grond der zaak wilden beiden hetzelfde, maar ze bezigden verschillende middelen om hun doel te bereiken, en raakten daardoor in elkaars redeneeringen verward. De een, de adviseur, begon met de eerlijke verklaring, dat ‘nu men meer dan ooit er op uit is om de uitgestrekte Buitenbezittingen onzer kolonie voor landbouw- en andere nijverheid open te stellen en nu ook’ (daarom?) ‘de noodzakelijkheid eener wettelijke regeling van den agrarischen rechtstoestand der bevolking aldaar meer en dringt,’[1] de vraag beantwoord moet worden of het Gouvernement bevoegd is over de z.g. woeste gronden te beschikken. En hij speelde het, meende hij, klaar om langs juridischen weg te bewijzen, dat alleen de gronden ‘*duurzaam* bewerkt, bewoond, onderhouden of gebruikt,’ de aanstaande inlandsche eigendom dus, *wettig* aan de bevolking toebehooren en al het andere tegen de (bestaande) wet is. Vandaar dus de verklaring van allen grond, die geen eigendom is, tot Landsdomein - vrij domein dan. Het ontginningsrecht en het zamelrecht in zakformaat zouden daaraan geen kwaad doen. Ze gelden, heet het immers nadrukkelijk, alléén ‘zoolang en voorzoover het Gouvernement van zijn primair beschikkingsrecht geen ge-

1) Inleiding op de meergenoemde nota.

bruik heeft gemaakt.' Hij heeft het vrije beschikkingsrecht van het Gouvernement, waarom het - we hoorden het - te doen was, op die manier dus wel degelijk verkregen. Alleen bleef hem het zamelen der bevolking voor export een prop in de maag. In het kader zijner juridische redeneeringen wist hij er geen raad mede, doch vond, ook weer in het belang der nijverheid, den uitweg, dat het onwettige dan maar gewettigd moest blijven.

De Minister daarentegen durfde kennelijk noch de doelstelling, noch het juridisch gegoochel aan. Hij wist te goed, dat de Inlandsche bevolking van oudsher een zeer groot aantal grondrechten, wortelend in den ouden adat, bezit, die maar niet zonder meer weg te praten zijn. Maar door eerst een spitsvondig onderscheid aan de vigeerende wet op te dringen en tevens eene der categorieën van rechten tot hooger plan op te voeren, introduceert hij daarna een bescherming der andere categoriën onder het zeer rekbare voorbehoud van bestaanbaarheid met het algemeen belang, en laat het dan voorts aan Indië over om daarvan verder te maken wat er van te maken is.

Of dan het zamelen voor export wettig of onwettig is, laat hem koud, als er maar in het algemeen belang op den duur een eind aan komt; dat wil nu zeggen, zoodra de groothandel door eigen boschconcessies in staat is om het zonder de zamelaars te stellen. Of zijn wetsvoorstel feitelijk mosterd na den maaltijd en op het kantje van belachelijk is, doet er even weinig toe. Indië heeft immers al gezorgd, dat het uit is met de lastige bevolkingsrechten, die de gemakkelijke uitgifte van gronden aan de industrie zoozeer belemmeren, en had alleen maar sanctie - in welken vorm dan ook - noodig.

Alleen op het eene alles beheerschende punt ontmoetten de beiden elkaar: het in de wet genoemde en zoo simpeltjes verdedigde domein zal *vrij* domein zijn, waaromtrent de bevolking niets meer *met recht* tegen het Gouvernement zal kunnen inbrengen. De moeilijkheden omtrent vrij en onvrij domein, die ik zooeven nog als verschoven voorstelde, bestaan inderdaad niet meer. Rechten op domein, zooals ze eertijds bestonden, zijn opgeheven. De inlandsche eigendom is er van afgesneden, de rest vervallen. Wat er nog overbleef is *gunst*.

Dit oordeel over 's Ministers voorstel is hard; trekt zelfs goede bedoelingen in twijfel, maar toen de beknoptheid der toelichting geene andere dan zuiver formeele verdediging bood en wezenlijke rechtvaardiging achterwege liet, moest gezocht worden naar de verscholen bedoeling. En deze was volkomen duidelijk te vinden in de geschiedenis die aan de indiening van het ontwerp voorafging. Maar dan bleek ook, dat daaruit geen andere les te putten viel, dan dat geen eerbiediging, maar vernietiging van vele inlandsche rechten beoogd wordt.

Het staat nu aan de Kamers om te beslissen of zij bewust tot dit doel zullen medewerken of niet. Nog eens: ze staan op den tweesprong. Òf ze gevoelen zich voor een *fait accompli* gesteld en gaan met den Minister mee, maar hebben dan te bedenken, dat de verantwoordelijkheid voor wat er verder nog volgen zal alsdan van Indië naar Nederland is verplaatst; òf ze nemen de teugels over en keeren terug van den reeds te ver betreden weg.

II.

Het zal velen na het bovenstaande nauwelijks meer van belang schijnen te weten, hoe de Indische Regeering in het wegwerken van vele Inlandsche rechten langs den weg van juridische redeneering is kunnen slagen. Desniettegenstaande meen ik, om de gebezigde methode - waartegen feitelijk mijn opstel in hoofdzaak gericht is - in nog duidelijker licht te kunnen stellen, eene bespreking daarvan niet achterwege te mogen laten.

Bij de behandeling van de considerans van het Agrarisch Reglement voor Sumatra's Westkust betoogt de steller der toelichting daarop, dat in het Reglement geene regeling van de burgerlijke rechtsverhoudingen der Inlanders op het gebied van het grondenrecht zal worden gegeven, waar immers in het algemeen de ontwikkeling van het burgerlijk recht der inheemsche bevolking van den archipel in hoofdzaak nog steeds aan de vrije werking van den adat is overgelaten. De ongeschreven Inlandsche rechten op den grond, zoo verklaart hij, zullen, naar de bedoeling der Regeering, door het Reglement worden gehandhaafd. Alleen voegt hij er de restrictie aan

toe, dat dit zal geschieden op de bestaande wettelijke basis.

Dan wordt echter in de meergenoemde nota (pag. 92) toegegeven, dat er ruimte ‘te over is voor verschil van gevoelen over de vraag, welke de rechten der Inlandsche bevolking zijn’. Zou daaruit volgen, dat, nu noch het Regeeringsreglement een precieser bewoording bezigt, dan die van ‘gronden door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen andere hoofde tot de dorpen behoorend’ (art. 62 al. 1) en ook de latere erfpachtsordonnanties voor Sumatra e.a. eilanden het vrije staatsdomein slechts omschrijven als ‘alle woeste gronden, voor zoover daarop door leden der inheemsche bevolking geene aan het ontginningsrecht ontleende rechten worden uitgeoefend,’ aldus de vaagheid van het adatrecht op de wet zelve is overgegaan en deze laatste alzoo dezelfde kruiende bestanddeelen bevat en moet bevatten als het eerste, - de Indische Regeering heeft daarin geen beletsel gezien om, door in strikte woorden te constateeren, welke vormen van Inlandsch grondbezit door haar wettig en geldig, ook tegenover den Staat, worden geacht, het adatrecht voor anker te leggen. Integendeel, en ze weet het ook te verdedigen.

‘Bij het verklaarbaar gemis aan scherp omschrijvende bewoordingen’, oordeelt toch de steller der nota (pag. 92) het noodig om, wanneer men met de toepassing der genoemde wetsbepalingen te doen krijgt, meer dan ooit met de *bedoeling* van de gansche bepaling en *in het algemeen met de rechtspositie van den Staat* rekening te houden. Ieder, die zich, zoo vervolgt hij, ‘los van *den zin en de strekking* van het agrarisch artikel 62 van onze Indische grondwet, en los ook van de verhouding van ons *Staatsgezag* tot de inheemsche bevolking, met een onderzoek naar die vage, onbeschreven rechten der bevolking bezighoudt, moet wel tot *andere resultaten* komen dan door den wetgever van de Agrarische Wet kan worden *verwacht*’.

De scherpzinnige lezer zal opmerken, dat hier *nut* en *staatsrecht* als twee noodzakelijke, maar bovendien zelfstandige, los van elkaar staande, toetsen worden aangelegd.

De eerste komt, men voelt het reeds, overeen met het criterium, waarnaar de Minister op tweeërlei wijze de wettelijk mogelijke inlandsche grondrechten beschermen wilde. Daaraan

is thans evenwel toegevoegd, dat volledige erkenning van het onder de bevolking levend adatrecht niet zou strooken met een juiste opvatting van de verhouding van den Staat tot zijne ingezetenen.

Maar de overeenstemming met wat de Minister leerde is bij nader inzien toch slechts betrekkelijk, en hier komt dan ook het vermoeden weer op dat twee geheel verschillende redeneeringen door elkaar gehaspeld zijn.

De eigenlijke bedoeling van den wetgever wordt nl. in de nota nader aangegeven met de woorden: ‘men wilde vooral aan de uitgestrekte, waardevolle onontgonnen terreinen in onze kolonie zooveel mogelijk eene nuttige bestemming zien gegeven, en men meende dat dit doel het best bereikt zou worden, door die terreinen, voor zoover zij niet voor den eigen landbouw der bevolking gereserveerd behoorden te worden, aan grootlandbouwindustrieelen, hetzij in huur of beter nog in erfpacht, uit te geven’. Dit zal de Minister stellig ook gewild hebben en hij heeft daarom - naar thans wel aangenomen mag worden - zijn nieuw criterium ‘het algemeen belang’ ingevoerd. De nota kent dit criterium echter niet, laat integendeel onmiddellijk na het geciteerde volgen: ‘Daarbij’ - bij het geven van een nuttige bestemming aan den woesten grond dus - ‘moest natuurlijk als altijd gewaakt worden voor eerbiediging van bestaande rechten’, maar vindt het direct daarop toch duidelijk, ‘dat daarmede niet anders bedoeld kunnen zijn, dan die rechten, welke, hetzij aan bijzondere personen, hetzij aan de gemeente als publiek-rechtelijk onderdeel van het Staatsgebied, een duidelijk nawijsbaar genot verschaffen.’

Dit zou nog beaamd kunnen worden door ieder, die meent dat met deze zinsnede tevens in veiligheid gesteld zijn de weinige bovengenoemde en de vele ongenoemde tweede-klasserechten, die een, zij het niet dagelijksch geëxploiteerd, rechtsgoed van den Inlander vormen, wanneer de nota niet daarna voortging met: ‘Beschermd moesten worden tegen beschikking ten behoeve van derden, de gronden, welke feitelijk gebruikt, voor een of ander doel in beslag genomen, geoccupeerd waren, hetzij dan dat die occupatie plaats had door privaatpersonen, hetzij door Inlandsche rechtsgemeenschappen als zoodanig.’ Dit riekt nl. zeer onaangenaam naar de formu-

leering van wettelijk mogelijke grondrechten in het 1e artikel van het Agrarisch Reglement gegeven en naar de beschrijving van den aanstaanden inlandschen eigendom van het wetsontwerp, zoodat reeds hier twijfel rijst of niet alle inlandsche rechten buiten dien eigendom zoowel in strijd met het doel der wet als met de wet zelve zullen worden verklaard, en de Minister wederom met zijn nieuw criterium in de kou komt te staan. Tot dezen twijfel wordt nog meer reden gegeven door wat verder in de nota volgt.

Ik moet echter, voor ik met citeeren verder ga, den lezer eerst nader opmerkzaam maken op de houding van de laatst aangehaalde zinsnede, wil hij het net van dooreengewarde redeneeringen behoorlijk kunnen uiteenrafelen. De nota heeft het nl. steeds gehad tegen de pretentie van sommige inlandsche rechtsgemeenschappen, dat zij over *woesten grond* mogen *beschikken*, en maakt er juist een hoofdzaak van om te betoogen, dat dit in strijd zou zijn met het vrije beschikkingsrecht van den Staat over het vrij domein. Vandaar dus dat de zinsnede luidt: ‘Beschermd moesten worden tegen beschikking ten behoeve van derden de gronden, die...’ en volgt dan verder wat door het Agrarisch Reglement in artikel 1 is toegelaten. Oogenschijnlijk alleen in dit verband, maar inderdaad met de bedoeling om ook de rechten van lager orde weg te moffelen, vervolgt de passage (waaruit tot dusver steeds zonder hiaten werd geciteerd wijl zij de belangrijkste is van de 40 bladzijden lange nota) nu in denzelfden suggestieven stijl: ‘Maar wat de wetgever niet gewild heeft, immers krachtens de boven aangegeven strekking zijner bepalingen en gelet op de strafrechterlijke verhoudingen hier te lande niet gewild kan hebben, is het beschermen van die *verder strekkende historische rechten*, welke ongetwijfeld buiten de zooeven aangeduide vallen en welke met het hoofddoel der Agrarische wet - het ten meeste nutte doen aanwenden der woeste gronden - noch met het recht van ons souverein Gouvernement bestaanbaar zouden zijn.’

Hier worden immers nog duidelijker *doel* en *grenzen* der wet dooreengemengd met de verklaring, dat er zekere historische rechten zijn, die in het algemeen al ontoelaatbaar zijn, maar bovendien tegen de bedoeling der wet ingaan. Maar den argeloozen lezer wordt daarmede tevens het denkbeeld

opgedrongen dat er dan tusschen de rechten, voortspruitend uit *onafgebroken occupatie* (inlandsch eigendom), welke met de bedoeling der wet strooken, en die onwettige *historische* rechten niets ligt.[1] Wie dit niet gelooft leze het zelf, mits met den noodigen speurzin gewapend.

Stond de zaak maar zoo, dat slechts aangetoond behoefde te worden, welke uit vroegeren tijd afkomstige rechten, die alleen reden van bestaan hadden toen er nog onafhankelijke rechtsgemeenschappen met eigen gezagsattributen waren, maar aan welke geen leven meer mag worden gegund sedert de Nederlandsche Staat die eenheden opslokte, er nog voortleven, en dat dan het veld verder geheel open lag voor de vrije wisselwerking tusschen adatrecht en Staatsdomeinrecht, dan was de kwestie eenvoudig genoeg.

Trouwens, dan was er ook geene ordonnantie noodig geweest, maar had krachtige handhaving van een gewoon bestuursdecreet de scheeve verhoudingen uit de wereld kunnen helpen. Dat daarentegen het middel eener ordonnantie te baat is genomen, hangt samen met dien anderen wensch om te samen met de onwettige historische ook een serie andere, voor de economische ontwikkeling van het land lastige, rechten eerst weg te redeneeren en daarna weg te ordonneeren.

Het zal dan ook wel niemand, nadat hij het voorgaande heeft vernomen, bevreemden, dat daartoe met het begrip ‘historische rechten’ zeer eigenaardig geopereerd wordt.

Maar voor dit nader te beschouwen, moet ik wijzen op het eigenaardige verschijnsel, dat direct aan de thans behandelde passage der nota een stelling voorafgaat, die welbeschouwd geheel overbodig is met het oog op de daaropvolgende tegenstelling tusschen *onwettige* volksrechten en de rechten van ons huidig Gouvernement. Men leest nl. op pag. 91 dat ‘*in beginsel*’[2] het ‘beschikkingsrecht van den Staat op den *niet-geoccupeerden* grond gebaseerd is *niet* op eenig verondersteld recht van eigendom’ (waarover de nota het vroeger heeft gehad[3], ‘doch een natuurlijk uitvloeisel

1) De rechten *tot* ontginning en *tot* zamelen, voor zoover het gronden betreft, waarover nog niet door het Gouvernement is beschikt, worden in de nota natuurlijk intact gelaten.
2) De cursiveering is hier van den steller van de nota.
3) Zie over deze eigendomstheorie uitvoerig mijn opstel in ‘Koloniale Studiën’ December 1918.

is van het souverein Staatsgezag. Dit gezag toch, zoo over personen als zaken, is in beginsel onbeperkt; beperkt slechts in zooverre de Staat zelf bij de wet zich beperkingen heeft opgelegd.' Overbodig dit laatste te zeggen. Er wordt niet ééns, maar verscheiden malen in de nota te kennen gegeven, dat zij niet gericht is tegen behoorlijke, toelaatbare rechten van hoofden en bevolking, maar tegen vermeende. Vandaar dus de wil om de inlandsche grondrechten te regelen 'in het kader der voor Nederlandsch-Indië algemeen verbindende agrarische beginselen', die we uit de toelichting op de considerans van het Agrarisch Reglement leerden kennen.

Wordt dus een beroep gedaan op eene algemeene stelling uit het theoretische Staatsrecht, die in het verband niet past, dan beoogt dit slechts suggestie.

Over het beginsel van onbeperkte Staatsalmacht zelve wil ik niet uitweiden. Slechts zij de opmerking gemaakt, dat het lang niet algemeen aanvaard wordt en vooral bestreden wordt in de kringen waar - gelijk de antirevolutionnairen het kernachtig uitdrukken - de souvereiniteit in eigen kring voorwerp van liefde is. Het lijkt daarom niet verstandig, wanneer een Regeering of haar tolk aan hare practische politiek een theorie ten grondslag legt, die bij wenteling van het avondtuurlijk rad van regeeringsmeerderheden omver kan worden geworpen. Was de stelling inderdaad overbodig, dan ware dit gevaar voor haar zoo ernstig niet, maar nu ze bij nader beschouwing op het bereiken van eenig nuttig effect berekend is, wordt dit anders.

Ik moet nl. hier bekennen, dat, toen ik zooeven de uitdrukking 'historische rechten' interpreteerde als de gezagsattributen van overwonnen zelfstandige rechtsgemeenschappen, de nota mij daartoe slechts in zekeren zin de vrijheid gaf. Ze schijnt nl. ook andere bedoelingen te hebben.

Echter blijft het daarmede een moeilijk geval.

In hare voornaamste gedeelten behandelt de nota de geschiedenis van het grondonderzoek ter Sumatra's Westkust in 1871 en stuit daarbij op het oppertoezicht, het beschikkingsrecht, door de hoofden van negerieën en families aldaar over de woeste gronden uitgeoefend. Dat dit recht zich, bij de eigenaardige volksverhoudingen aldaar, ook over de tijdelijk

of voortdurend gecultiveerde gronden uitstrekt, wordt echter niet medegedeeld.

Na een aanhaling van het Resumé van bedoeld onderzoek, waarin vermeld wordt dat de gronden van elke negeri (die ieder voor zich een zelfstandig geheel uitmaken) ter beschikking staan van alle ingezetenen en door hen in cultuur kunnen worden gebracht, mits na overleg met de gezamenlijke penghoeloes (volkshoofden) die als vertegenwoordigers der negeri het recht van uitgifte (oelajat) hebben, wordt dit geval als volgt weergegeven: ‘dat de negerieën dus naar den ouden adat kennelijk een soort van zelfstandige Staatjes vormen, die een deel der onbebouwde nooit ontgonnen gronden tot hun gebied rekenen te *behooren*, en wel zoo dat nergens een stuk grond kan worden aangewezen, waarop niemand aanspraken kan doen gelden’ (pag. 84). Waaruit dan niet anders is te lezen, dan dat ‘de onbebouwde gronden staatsrechtelijk tot het grondgebied van oude staatjes behooren.’

Daaruit wordt dan verder de gevolgtrekking gemaakt, dat, nu dit recht der penghoeloes een zuiver staatsrechtelijk karakter draagt, sedert de uitbreiding van het Nederlandsch Staatsgezag ter Sumatra's Westkust dit beschikkingsrecht van rechtswege op die hoogere overheid is overgegaan. En mocht het wegens de langzame doorwerking onzer begrippen misschien nog eenigen tijd hebben voortbestaan, dan moet dit toch altijd zoo zijn begrepen, dat de penghoeloes het in die periode slechts in naam en vanwege het Gouvernement hebben uitgeoefend, en niet, zooals men ter kuste vrij algemeen aanneemt, als een zelfstandig onaantastbaar recht (pag. 86).

Er wordt dus minder geageerd tegen een indeeling van den landsgrond in blokken, die elk voor zich het ressort van een negeri uitmaken, maar bepaaldelijk tegen overheidsrechten door de hoofden op den leegen negerigrond uitgeoefend; tegen de meergenoemne historische rechten dus.

Maar het eigenaardige is nu, dat de vroegere Minangkabausche vorst geheel buiten deze kwestie staat,[1)] hetgeen aan het bestreden beschikkingsrecht der negerihoofden een goed deel van zijn politiek karakter ontneemt; maar boven-

1) Zie: Westenenk, de Minangkabausche negeri.

dien, dat de autoriteit dier hoofden zich over den leegen niet alleen, maar ook over den bebouwden grond, uitstrekt. Dat dit in de nota hoegenaamd niet wordt gewaardeerd, moge misschien toegeschreven worden aan dezelfde neiging, die het domeinrecht van den Staat, dat zich eertijds over den vrijen en onvrijen grond uitstrekte, wil beperken tot den vrijen grond alleen, maar is desniettemin een principieele fout. Trouwens ieder, die de indeeling der Maleische bevolking in families en negerieën, elk met haar eigen hoofden, kent, weet dat het hoofdenrecht niet, gelijk overal elders, waar baronnen, graven, prinsen en koningen hun goederen en rijken slechts na veelvuldigen onderlingen strijd hebben verkregen, een aan het volk opgelegd gezag is, maar dat het uit de meest intieme volksverhoudingen zelve is voortgesproten. Verandering van overheid heeft de zeden en gewoonten aldaar intact gelaten en heeft nooit, dan tegen den adat in, kunnen influenceeren op het daarop gegronde overwicht dergenen, die tengevolge der familie- en stamverhoudingen de eersten en voorgangers der bevolking waren. Op straffe van het geheele samenstel hunner adats te ruïneeren, moesten de leden der families en ingezetenen der negerieën onderling hun hoofden en derzelver rechten blijven erkennen, welk ook het hoogste Staatsgezag mocht zijn. Wanneer ergens naar een typisch voorbeeld van de eerder gememoreerde souvereiniteit in eigen kring wordt gezocht, dan is het wel hier te vinden.

Men is dus niet gereed met de verklaring, dat, voorzoover het hoofdenrecht den negerigrond aangaat, daarin een onschuldige afbakening van negeriressorten mag worden erkend, maar dat het recht om over den grond, leegen of bebouwden, te beschikken, tot een afgedane periode behoort. Zoo min als men in ander opzicht, in bestuursaangelegenheden van anderen aard, het effectieve hoofdenrecht heeft miskend.

Het te proclameeren tot een gezagsrecht dat met de souvereiniteitsrechten van den Staat zich niet verdraagt, komt wel den omvang van het vrije domein ten goede, maar stelt desniettemin de kwestie niet zuiver genoeg.

Maar dan gaat de vertroebeling verder.

Dat de kwestie zich voor de Minahassa in ongeveer gelijken zin voordoet, waar ook een beschikkingsrecht der

districten en, daaraan inferieur, eenzelfde recht van families voorkomt, vermeld ik slechts volledigheidshalve daarom, omdat in het, sedert het uitgeven der nota vastgestelde, Agrarisch Reglement voor het gewest Menado evenzeer geen spoor van erkenning daarvan te vinden is.

Echter zijn ook ongemerkt de bezwaren, die tegen handhaving der rechten van vervallen staatjes - gesteld dan dat de negerieën van Sumatra's Westkust dit zouden zijn - werden aangevoerd, uitgebreid tot strijdmiddel tegen de rechten der dorpen, die in de alinea's 4 tot en met 8 van artikel 62 van het Regeerings-Reglement met name zijn genoemd en beschermd. Doorspinnend op de rechten van den souvereinen Staat op den woesten grond, die rechten van overwonnen gezagsdragers zouden hebben vervangen, betoogt de nota op een vrijwel onmerkbare wijze (pag. 93 v.) dat nu ook tot het gebied van de dorpen (van Java, want daaraan dacht men in 1870 in het moederland hoofdzakelijk) alléén mogen worden gerekend de effectief gecultiveerde gronden, terwijl de woeste gronden los staan van de dorpsgemeenschap en dus als *res nullius* den Staat toevallen. Intusschen weet toch iedereen, ook al is hij niet op de hoogte van de samenstelling der negerieën ter Sumatra's Westkust en van de pretenties der hoofden aldaar, dat er, wat Java aangaat, wel nooit sprake van kan zijn, dat de dessa's aparte staatjes vormen of ooit in de oudheid hebben gevormd. Zooals ook Palembang zijn marga's gedurende eeuwen van vorstengezag als zelfstandige eenheden gehandhaafd zag. Ons Indisch gemeenterecht wordt trouwens, op de basis dier rechtsgemeenschappen, al meer en meer ontwikkeld in de richting van deelname der bevolking aan het staatsbestuur. Wordt dus van een vooraf voorbereiden afkeer voor onbestaanbare historische rechten van gewezen zelfstandige staten gebruik gemaakt om in doorgaande redeneering van de onhoudbaarheid van de rechten van dorpen, marga's en dergelijke grootere en kleinere rechtmatige inlandsche rechtsgemeenschappen op niet gecultiveerden grond te overtuigen, dan zal het elken critischen lezer wel duidelijk zijn, dat de zoo nuttig geachte souvereiniteit van den Staat over woeste gronden een passe-partout is geworden om in de plaats van zoo onwettige als wettige rechten te treden. En moet hij

opgemerkt hebben, dat ook de individueele rechten van lager orde in den koop mee zijn genomen.

En om nu te verhoeden, dat hij verwondering toont, is de theorie omtrent de Staatsalmacht en het beroep op de bedoeling der Agrarische wetgeving in ingewikkelden bijna onontwarbaren vorm door de betoogen over het stellige wetsrecht heen geweven, om zoodoende elke poging tot critiek haast onmogelijk te maken.

Maar dan komt weer het curieuse.

Aan het recht om over woesten grond te beschikken, is veelal gekoppeld de bevoegdheid om een retributie te eischen van anderen dan dorps- (resp. marga- etc.) genooten, die binnen het gebied der rechtsgemeenschap grond wenschen te bebouwen. Het een zou natuurlijk, naar den trant der nota, met het ander vervallen behooren te worden verklaard. We zien dan echter op het onverwachtst den Minister weer als voorbeeld van rechten van lager orde, die geen werkelijk gebruik van den grond medebrengen, maar toch, onder het voorbehoud van overeenstemming met het algemeen belang, bescherming verdienen, 'het recht' noemen, 'om zekere betalingen te eischen voor het gebruik van den grond door anderen.' Precies hetzelfde dus als vroeger: de adviseur verklaart bij voorbaat onwettig, wat de Minister nog tot de te handhaven rechten rekent.

Ik kan thans resumeeren.

De nota strijdt met juridische betoogen tegen adatrechten, die in ons Staatsrecht niet zouden passen. Ze resulteerde in een Reglement, welks toelichting de uitkomsten van den strijd preciseert en dat niets noemenswaards overlaat dan den aanstaanden inlandschen eigendom. Familierechten en rechten van inlandsche rechtsgemeenschappen (dorpen, negerieën, marga's, districten, etc., die nog wel de elementen der in aanbouw zijnde bestuursdecentralisatie zullen hebben te vormen) zijn ondergebracht onder de gezagsrechten van overwonnen staatjes en met deze mede veroordeeld.

Van individueele rechten op grond, die overal voorkomen en met inlandschen eigendom niets uitstaande hebben, wordt niet langer gerept. Ze zijn door de begrenzing van het toelaatbare grondenrecht in de Agrarische Reglementen van de baan geraakt.

De Minister daarentegen laat de rechtsvraag oogenschijnlijk buiten beschouwing, roept slechts een tegenstelling op tusschen een verstevigd inlandsch individueel bezitsrecht, dat hij tot eigendom proclameert, en al het andere dat geen vasten waarborg meer in de wet verkrijgt, maar daarentegen den toets van 'het algemeen belang' zal hebben te doorstaan.

Inderdaad echter worden ze niet alleen ten prooi gemaakt van elke opvatting van 'algemeen belang', die in de toekomst denkbaar is, maar bovendien zijn ze wettelijk afhankelijk gemaakt van elke overige meening, wijl ze ondergeschikt zullen worden aan het thans in het Regeeringsreglement geïntroduceerde domeinrecht, dat in zijn nieuwen vorm recht op *vrij* domein zal zijn, waarover het Gouvernement geheel vrijelijk zal kunnen beschikken. Dit laatste komt weliswaar in de Memorie van Toelichting niet voor, maar is uit het verband met de overige behandelde regeeringsstukken rechtstreeks af te leiden.

En welke consequenties, na aanneming van het wetsontwerp, daaruit in Indië zullen worden getrokken, is volledig bekend geworden uit de aangehaalde geschriften en maatregelen.

Hoe de beslissing thans uitvallen zal hangt geheel en al af van het standpunt, waarop zich de Kamer-meerderheden zullen stellen.

Zoolang er nog gevoel is voor het ideëele rechtsstandpunt, dat volks*rechten*, waarop uit kracht van overoude zeden en gewoonten door de koloniale bevolking hooge prijs wordt gesteld, gehandhaafd behooren te worden, ook al zal dan geene grondontginning door den grooten landbouw mogelijk zijn dan nadat volledige overeenstemming is verkregen met de houders dier rechten, dan moet het wetsontwerp vallen. Is men daarentegen van oordeel dat de roep der grootlandbouwindustrieelen - gelijk de nota ze noemt - om vrijen grond zoo krachtig is, dat economische belangen geen eerbiediging van bestaande volksrechten, zoo communale als individueele, meer gedoogen, en hangt men daarenboven de theorie aan dat 'het Staatsgezag in beginsel zoowel over personen als zaken onbeperkt is, beperkt slechts voor zoover de Staat zelf bij de wet zich beperkingen heeft opgelegd', dan slaat de balans naar de andere zijde over.

Het bloed dat dan echter ongetwijfeld vloeien zal - wie den Inlander kent zal dit geen opgeschroefde taal vinden - kome dan over de hoofden dergenen die den doorslag gaven.

Bandjermasin, Dec. 1919.

J.C. VERGOUWEN, Contr. B.B.

Socialistische crisis.

De wereld staat anders tegenover het socialisme dan zij stond in het eerste halfjaar van 1914 en het socialisme staat anders tegenover de wereld dan het zes jaar geleden stond.

Beide maken een crisis door.

De wereld eene, die zeker niet uitsluitend maar toch sterk in het teeken van het socialisme staat; het socialisme eene, die staat in het teeken van zijn verwereldlijking.

Ja, van twee crisissen, van eene, die de wereld doormaakt bij wassende roode maan, naast eene, die het socialisme beleeft bij onverwachts opgekomen noodzaak om te pogen van wereld-verklarende theorie wereld-hervormende practijk te worden, van twee zulke crisissen kan eigenlijk niet worden gesproken.

Het is er ééne; het is de ontmoeting van wereld en socialisme, van een ontredderde wereld, die schuw en onbeholpen staat voor een nieuwen tijd, met het socialisme, dat zich als haar redder opdringt, maar als redder noch gereedelijk wordt aanvaard, noch zichzelven in zijn nieuwe rol geheel thuisvoelt en vertrouwt.

Zij hebben elkander ontmoet; elkander gevonden hebben zij nog niet.

Het diep verschil tusschen zes jaar geleden en thans peilt men het best door, om te beginnen, nategaan, hoe destijds beide zich verhielden.

De maatschappij was wat men noemde kapitalistisch georganiseerd. De voortbrengingsmiddelen, kapitaal en bodem,

bevonden grootendeels zich in particulieren eigendom; de voortbrenging, althans de industrieele, kreeg meer en meer den aard van grootbedrijf.

Deze kapitalistische maatschappij was niet aldus *gemaakt*, zij was gegroeid. En zij ontvouwde in haar groei meer dan één verrassende hoedanigheid, waarvan de merkwaardigste wel deze was, dat een aanhoudend zich verbeterende techniek en een steeds fijner bewerktuigd proces van internationalen ruil van goederen en diensten het mogelijk maakten, hoeveelheden menschen van het noodige (al was het dan voor velen niet meer dan het strikt noodige) te voorzien, die in een vroeger stadium van primitiever bedrijfs- en verkeerstechniek onmogelijk op aarde hadden kunnen bestaan.

Het is geen wonder, dat bij zulke prestaties het kapitalisme zich gaarne op de borst klopte. Het mocht er wezen, meende het. En, maar één stap verder, het mocht er blijven.

Over dit laatste echter dacht het socialisme anders. Het historisch bestaansrecht der kapitalische ordening ontkende het niet. En voor zijn betrekkelijke verdiensten had het een open oog. Doch de voornaamste dezer verdiensten zochten de socialisten toch wel hierin, dat het, onwillens misschien en onwetens, bestemd was, zijn eigen doodgraver te zijn. Juist uit zijn organisatorische talenten, juist uit zijn aangeboren hang naar behoefte-voorziening in het groot (die immers aan de voortbrenging een steeds meer gemeenschappelijk karakter gaf), zou eens het waarlijk gemeenschappelijk, het gemeenschaps-bedrijf, het socialisme, volwassen worden geboren, als Pallas uit het hoofd van Zeus.

Gij zijt gegroeid, hielden de socialisten het kapitalisme voor, en gij gaat met groeien door; stilstand of achteruitgang in dit proces zijn ondenkbaar; maar groeien is anders-worden en ook gij kunt aan verandering niet ontkomen; slechts zullen de wijze waarop en de richting waarin gij u wijzigen zult bepaald worden door de strekkingen, die u eigen zijn, niet door uwe, noch door onze wenschen en willekeur. En wilt gij van ons, die beter dan gijzelf uw waren aard hebben doorgrond, aangaande die strekkingen iets leeren, zoo let dan vóór alles op dit eene feit, dat uwe ontwikkeling van eene, op den duur onhoudbare, tegenstrijdigheid is: het *voortbrengen* geschiedt in uw technisch bewonderenswaardig stelsel

àl meer naar beginselen van gemeenschappelijkheid, maar bij het *bezitten* en het *verdeelen* houdt gij het individualisme in stand, dat paste bij uw voortbrengingstechniek van een eeuw of langer geleden, maar bij die van thans steeds minder past en dat, vergeet bovenal dit niet, door de groeiende meerderheid der arbeiders, die uwe machines bedienen, als ongepast, als onduldbaar en ondraaglijk wordt gevoeld. *Gij* hebt vat op uwe techniek en perfectioneert ze, maar *wij* hebben vat op uwe arbeiders en organiseeren hen tegen u, niet met den raad: de machines weg!, maar met de leus: de machines hier!, de productie-techniek in handen van de gemeenschap instee van in handen eener kleine groep kapitalistische leiders. De technische mogelijk heid van het socialisme bereidt *gij* voor, voor de psychologische mogelijkheid van het socialisme, voor den massalen wil daartoe, zorgen *wij*.

Het negentiende- en twintigste-eeuwsche socialisme - van oudere stelsels was in het bovenstaande geen sprake - voegde hieraan nog wel het een en ander toe. Marx (met Engels) bouwde omstreeks de helft der vorige eeuw een systeem van theoretische economie, van geschiedverklaring, van levensbeschouwing op, dat zóó kort als hier geschiedde zich zeker niet volledig laat samenvatten. En Hilferding werkte dit stelsel, naar den stand van feiten begin twintigste eeuw, kort vóór den oorlog in een magistraal boek bij.

Maar hier kan deze korte schets volstaan.

Met de pretentie, de wereld en haar beloop beter te begrijpen dan deze zichzelve begreep, stond dan tegenover haar het socialisme.

En tegenover het socialisme stond vol twijfel de wereld.

Vol twijfel aangaande de practische bestaanbaarheid van een socialistische maatschappij in de eerste plaats. Deze twijfel was wel begrijpelijk. Hij stamde nog uit een tijd, toen ook wel van die socialistische plannen ontworpen waren, More's Utopia en alle staatsromans, die op het beroemde boek gevolgd waren, tot en met Bellamy's ‘Looking Backward’, fantasie-producten alle, die wèl, door tegenover de bestaande maatschappij met haar gebreken een feilloos ideaal te construeeren, critiek op het bestaande hadden geleverd, maar in gebreke waren gebleven, voor hun ideaal uitgangsen steunpunten te zoeken in de werkelijkheid. Gelezen werden

die staatsromans wèl, maar als roman-lectuur; wetenschappelijk telden zij niet mee en zelfs hadden zij het voor een belangrijk deel op hun geweten, dat alle socialisme als utopistische plannenmakerij werd beschouwd, ook het moderne, hoezeer hiertegen welbeschouwd *deze* grief niet opging.

Het moderne socialisme toch onthield zich van dat soort fantastische constructies zorgvuldig en principieel. Zelfs verviel het in het andere uiterste. Het ontleedde de bestaande maatschappij en ontleende daaraan de verwachting van een socialistische toekomst; hiertoe gebruikte het al de scherpte van zijn intellect, maar aan zelfontleding en zelfontvouwing deed het zoo goed als niet.

Op de vraag: wat wilt *gij* dan? was het gebruikelijk antwoord: dat zal te harer tijd de toekomst u wel leeren. Een antwoord, dat wel den indruk moest maken, een moeilijkheid te ontwijken omdat zij inderdaad te moeilijk was, al paste dit antwoord in den deterministischen gedachtengang van het marxisme ook volkomen.

De twijfel, dien het marxisme ontmoette, was om deze redenen geheel verklaarbaar. Men zat vast in het oude denkbeeld, dat socialisten irreëele droomers waren, en de nieuwe exemplaren van de oude soort ontweken, op den man af gevraagd, de preciseering van hun ideaal.

De wereld had voor haar twijfel nog anderen grond. De socialistische ontleding en critiek van het kapitalisme gaven op belangrijke punten grond voor anti-critiek; de kapitalistische maatschappij herkende veelal zich zelve niet in het beeld, dat de marxisten van haar teekenden; en te moeilijker kon zij aan hun, toch al vage, voorspellingen geloof slaan.

Beiden meenden, op den ander beter kijk te hebben, dan deze zelf; beiden klaagden, dat de ander hem misverstond.

Het socialis me wachtte. Zijn aard bracht mee, dat het op zien komen spelen kon. Het liet de socialistische vruchten rijpen aan den kapitalistischen boom en hield zich voor ontvangst gereed.

Een sterk element van passiviteit, van wachten op de volheid der tijden, heeft het in die dagen gekenmerkt. En er waren onder zijn aanhangers, die hieraan zich ergerden.

Dezen scheen het niet genoeg, het kapitalisme te ontleden en te critiseeren (en onderling over de wijze van ontleding

en de maat van critiek te krakeelen), zichzelven politiek en economisch te organiseeren en, in afwachting van den grooten oogst van straks, alvast door middel van parlementairen arbeid en vakactie wat vroege vruchten te zamelen. Zelfs kwam het dezen malcontenten, den uitersten linkervleugel, voor, dat deze jacht op aanstonds bereikbare resultaten het socialisme met verburgerlijking dreigde, dat het hiermede de kans beliep, zijn 'einddoel' uit het oog te verliezen. Het vraagpunt was trouwens al eerder gesteld; sinds jaren kende men de tegenstelling tusschen, links, marxisten en rechts, revisionisten; maar de grenzen tusschen deze twee groepen vingen aan, te vervagen; een andere splitsing begon zich aantekondigen. De tegenwoordige tegenstelling communist - sociaal-democraat reikt in haar historie tot vóór den oorlog terug. Hier te lande was reeds in 1909 de S.D.P. ontstaan, de S.D.A.P. van een deel harer linkerzijde ontlastende, en in Duitschland valt in de jaren 1910 en daarna de felle strijd over de algemeene staking als politiek machtsmiddel[1)].

Reeds in de figuren der hoofdstrijders - Kautsky eenerzijds, Rosa Luxemburg en dr. Anton Pannekoek aan den anderen kant - teekende de verglijding in de onderlinge verhoudingen van het duitsche socialisme zich af. Kautsky, die tot toen als primus inter pares met eere Marx' kleuren gedragen had in den jarenlangen strijd tegen de revisionistische Bernstein-groep, zag nu door nog steilere rechtzinnigen zich zijn recht erop betwist.

Aanleiding was de sterk tactische vraag, of men al dan niet de algemeene staking in de partij-discussies zou binnenloodsen als een dier middelen, die binnen de mogelijkheden der naaste toekomst vielen.

Neen, meende Kautsky, in beginsel heeft ook dit meest forsche onzer wapenen op een plaats in ons tuighuis recht, maar omdat het oogenblik voor den beslissenden eindstrijd nog niet in zicht is, doen wij wijs het voorloopig op een achterzolder te laten; tegen het kapitalisme moet voorshands nog de oude afmattingsstrategie, niet die van den massalen

1) Met vrucht kan men hiervoor raadplegen de jaargangen 28, 30 en 31 van *Die Neue Zeit*.

verpletterenden frontaanval worden toegepast; wij zijn nog in de faze der voorpostengevechten en hierin bezigt men niet de zware artillerie.

Met Kautsky en de meesten uit zijn ouden aanhang deelde dit standpunt de meerderheid zijner tegenstanders van nog kort geleden, der revisionisten. En zoo koos een groote meerderheid in de duitsche sociaal-democratie in dit nieuw geding het voortgaan in de oude wegen: versterking der organisaties, economische actie der vakvereenigingen en politieke actie bij de stembus en in de vertegenwoordigende lichamen. Algemeene werkstaking? bedenkelijk tweesnijdend wapen, dachten zij en ze rieden een voorloopig afwachtende houding aan. Onmarxistisch, deze houding?; och kom, juist de propagandisten der algemeene staking zakken van marxisme naar syndicalisme en anarchisme af.

Als in 1910 de Genossen in Baden van zich doen spreken door vóór de begrooting van het groothertogdom te stemmen, dan betitelt Kautsky een zijner *Neue-Zeit*-artikelen: 'Zwischen Baden und Luxemburg': zoeken wij op de kaart de groothertogdommen Baden en Luxemburg op, dan vinden wij tusschen deze twee Trier liggen, de geboorteplaats van Karl Marx; gaat men vandaar naar links, men bereikt Luxemburg; gaat men ver naar rechts, men komt in Baden; de ligging op de kaart is thans een symbool van de positie der duitsche sociaal-democratie.

Luxemburg en Pannekoek antwoordden, dat ook zij, anders dan syndicalisten en anarchisten, de parlementaire actie in waarde hielden; slechts schatten zij deze waarde wat lager dan Kautsky en Bernstein deden. En was hun overtuiging aangaande de algemeene staking onmarxistisch? Neen, veeleer ketterden tegen Marx Kautsky en Kautsky's volgers met hun advies der afwachtende houding; want waarop anders kwam dit voorschrift neer dan dat de sociaal-democratische arbeiderspartij zich goedsmoeds door de maatschappelijke ontwikkeling op sleeptouw zou laten nemen in plaats van zelve, als de partij der toekomst, deze ontwikkeling te leiden? En Kautsky's erkentenis, dat inderdaad de algemeene werkstaking wel eens onverhoeds kon losbreken, vond dezen begrijpelijken terugslag: laat ons dan ook zorgen, gereed te zijn.

Nog in de allerjongste oorlogs- en revolutie-literatuur van

het socialisme wordt men telkens weder aan deze, deels nu nu al tien jaar oude, polemiek herinnerd. De schriftelijke debatten Lenin-Kautsky lijken sterk op die tusschen Kautsky en Luxemburg-Pannekoek.

Beide samen hebben inmiddels een massa citaten uit Marx en Engels vergaderd, waaruit ook de buitenstaander zich een meening kan trachten te vormen over de vraag, welk standpunt een goed marxist tegenover vraagstukken als algemeene staking, revolutie en proletarische dictatuur behoort intenemen.

Doch veel hiervan is nu toch wel in ander licht gekomen.

Wat onverwachts komen kon, naar men meende in de jaren vóór 1914, de algemeene werkstaking, kwam niet; waaraan veel minder gedacht en waarover veel minder getheoretiseerd was, de algemeene oorlog, kwam wèl. En revoluties trokken op in zijn gevolg.

Eén brok uit die nu al verouderde polemiek is door de jongste feiten in wel heel eigenaardig licht geplaatst. Een van Pannekoek's ketterij-verwijten jegens Kautsky was dit: niets is onmarxistischer dan Kautsky's bewering, dat een oorlog in elk erbij betrokken land de sociaal-democraten zal maken tot patriotten in de eerste plaats. Na dezen oorlog, die Kautsky's voorspelling volmaakt is komen staven, is dit verwijt niet dan tot groote schade voor het marxisme nog te handhaven. Het zijn niet klassen, het zijn slechts secten en sectariërs geweest, die zich in oorlogstijd internationaal proletariër in de eerste plaats en pas daarna (of in het geheel niet) vaderlander hebben gevoeld.

Oorlog, omwentelingen en vrede hebben het socialisme voor nieuwe vraagstukken geplaatst.

Zij hebben dit ook, inzake het socialisme, de niet-sociatische wereld gedaan.

Haar aanraking met het socialisme was tot vóór den oorlog in hoofdzaak van theoretisch-disputeerenden aard. Voorzooverre zij practisch tegen het socialisme zich te weer stelde, was dit niet zoozeer een tegen socialistische practijken als tegen practijken van socialisten gerichte werkzaamheid.

In het verband van deze verhandeling kan alweer met korte samenvatting worden volstaan.

Wetenschappelijk, nam men aan, is met het marxisme vrijwel afgerekend. En te boud gesproken was dit niet. Het gebruikelijk tegenargument der marxisten: ziet naar onze machtige millioenen-beweging, die door dit dood-verklaarde marxisme gevoed en gedragen wordt, was en is van onwaarde. Want het angelsaksische socialisme heeft van het marxisme te allen tijde juist zooveel - en heel veel was dit niet - gebruikt als het af en toe benutten kon; in West- en Midden-Europa en in Rusland was stellig het socialisme veel sterker marxistisch doordrenkt, maar ook hier was de dogmatiek van het marxisme veel meer de theorie, waarmee de leiders zich sterkten, dan het dagelijksch brood voor de arbeidersbeweging; de vakbeweging was al zeer sterk revisionistisch getint. En bovendien was dat feit van een machtige arbeidersbeweging met socialistisch ideaal zeer wel te verklaren zonder behulp van het leerstellig geheel, dat het marxisme uitmaakte, al bevatte dit enkele, voor deze verklaring inderdaad waardevolle elementen, die met name in zijn concentratie-leer te zoeken zijn maar volstrekt niet specifiek marxistisch waren.

Reden temeer om van deze Marx-critiek thans maar kort te spreken. Miskenning van de groote beteekenis, die de wetenschappelijke strijd tusschen de marxisten en hun critici voor de ontwikkeling van economie en sociologie gehad heeft, ligt hierin niet.

Het marxisme dan was, als stelsel van wetenschappelijke verklaring en voorspelling, het verwijt niet ontloopen, veel te eenvoudig en eenvormig te zijn, veel te weinig oog te hebben voor andere lijnen van groei dan die wezen in de richting van het gemeenschapsbedrijf. Dat een, mogelijk reeds dichtbij zijnde, toekomst het in het maatschappelijk leven al aanwezige element van gemeenschappelijkheid zou versterken (door meer overheidsbedrijf, door toeneming der coöperatie, door meer contrôle ook op particulier gelaten bedrijven), deze waarschijnlijkheid, over welker draagkracht men trouwens van meening verschillen kon, redde het marxisme allerminst, meenden zijn critici. Het kon met zulk een gedeeltelijke verwezenlijking van zijn wenschen en voorspellingen geen genoegen nemen, want zijn leer was universeel en liet geene dan onbeteekenende uitzonderingen toe.

Die universeele leer immers zag één sterken hefboom van maatschappelijke ontwikkeling: den klassenstrijd. Deze, heette het, was er altijd geweest sinds de menschelijke samenleving haar oer-stadium achter den rug had, had aldoor tot taak gehad de samenleving te brengen in een nieuw, een hooger stadium van ontwikkeling en was thans geroepen, het particulier bezit van productiemiddelen omtezetten in gemeenschappelijk bezit.

En hoe verklaarde het marxisme, dat den klassenstrijd deze boven alles gewichtige rol in de geschiedenis toeviel? Uit zijn historisch materialisme, uit de opvatting dat door het materieele productieproces in laatsten aanleg alle maatschappelijke ontwikkeling, al schijnt zij nog zoo ideëel (ontwikkeling van godsdienst, van kunst, van zedeleer, van recht bijvoorbeeld), beheerscht wordt, het materieele productieproces, dat in lateren tijd de klassentegenstelling tusschen bezit en leiding van productiem ddelen eenerzijds en de massa der bezitlooze producenten anderzijds en hiermee den klassenstrijd onzer dagen geschapen had, waarin de voorloopig onderliggende arbeiders-klasse geroepen was, eens het te winnen van haar tegenstander en hiermede het kapitalisme voor het socialisme te doen plaats maken.

Een universeele leer; want deze klassentegenstelling nam het waar op zoowat alle productiegebied. Een leer, die om deze reden slechts met een universeele conclusie genoegen kon nemen: de aanstaande zege van proletariaat en socialisme over heel de lijn van het voortbrengings-wezen.

Welnu aan allen kant werd deze theorie door de critiek ondergraven. Waarom moest de productie ordening (met haar klassentegenstellingen) als *laatste* verklaringsgrond voor ongeveer alle historie aanvaard worden? Zijzelve toch moest toch ook weer, uit nog ‘latere’ instanties, worden verklaard; en hiermee ontviel alle grond aan de toekenning eener voor onzen tijd allesbeheerschende beteekenis aan dat eene product onzer productie-ordening, den klassenstrijd. Daar kwam nog bij, dat meer dan één gewichtig historisch vaststaand feit of feiten-complex was aantewijzen, waarvan totnu historischmaterialistische verklaring was geslaagd noch beproefd, meer dan één ook, waarvan het in 't oog loopend onwaarschijnlijk was, dat dergelijke verklaring ooit zou kunnen slagen.

De klassenstrijd-leer op zich zelve trouwens liet zich, meende de critiek, kwalijk rijmen met het niet te loochenen feit, dat tusschen de uiterste maatschappelijke groepen allerlei tusschenvormen bestaan en ontstaan, welker eigenaardige functie die van stootkussen in den klassenstrijd is, overgangsvormen die onmerkbaar èn in de uiterste groepen èn in elkander overgaan, waarmede het begrip van gebondenheid over en weer, van een zekere klassen-solidariteit, naast de tegenstelling van belang tusschen groep en groep, gegeven was. Ook hier dus weer de aanklacht van een allerlei belangrijks veronachtzamend simplisme tegen het marxisme ingebracht.

Zijn waardeleer, opereerend met de begrippen ‘meerwaarde’ en ‘uitbuiting’ en hiermee aan de klassentheorie verwant, bracht het er niet beter af. Een zekeren aanhang heeft zij behouden, maar ook in den eigen kring der socialisten is haar aanzien getaand, tot schade van de theorie, die klasse tegenover klasse stelt in onverzoenlijken strijd, zoodra voor het feit der meerwaarde (die de arbeider voortbrengt boven hetgeen voor zijn eigen onderhoud noodig is) een andere dan de snijdende en prikkelende verklaring der ‘uitbuiting’ gegeven wordt.

Dan was er nog de ‘concentratie’, van rijkdommen in handen van millionairs, van voortbrengingsmiddelen in de gedaante van groote bedrijven en bedrijfs-verbonden, met ertegenover de in volstrekte of betrekkelijke armoe wegzakkende bezit- en invloedlooze massa, die *eerst* zich als klasse, als groep met gelijke belangen en gelijke tegenstelling van belangen met andere maatschappelijke groepen, zou hebben te gevoelen, *daarna* zich zou hebben te organiseeren, politiek en economisch beide, en *ten slotte* van haar numeriek onweerstaanbare overmacht het gebruik zou hebben te maken, dat de vinger der historie haar aanwees: de verwezenlijking van het socialisme op de grondslagen, die het kapitalisme met zijn bedrijfsconcentratie zelf daarvoor zou hebben gelegd.

Ook hier weer als grondtoon der critiek het verwijt van simplisme, van het over 't hoofd zien van allerhande belangrijke factoren; uit hetgeen de maatschappij in werkelijkheid te zien gaf was lang niet overal de onweerstaanbaarheid van het socialisme te voorspellen, wijl lang niet overal - in den

landbouw bijvoorbeeld al heel weinig - die concentreerende strekking waarneembaar en dus de socialistische voorspelling houdbaar bleek; terwijl bovendien juist waar de grootste centralisatie viel waar te nemen (bij de wereldbedrijven) de socialisatie voor afzienbaren tijd zou hebben te wachten op een politieke wereld-organisatie die de taak der socialisatie zou kunnen aanvaarden.

Binnen deze banen ongeveer bewoog zich tot vóór den oorlog de niet-socialistische wereld in haar verzet tegen de socialistische theorie, voor zoover zij daarvan ernstig kennis nam.

Tegenover de practijk der socialisten, die vooralsnog een andere dan socialistische practijk moest zijn - deze laatste moest wachten tot den grooten dag - stelde zij haar eigen werkzaamheid van socialen aard.

De socialisten boekten deze als vrucht van hun werk. Met eenige overdrijving; de sociale wetgeving van de laatste halve eeuw was zeker niet uitsluitend door vrees voor erger afgedwongen. Maar ook niet geheel ten onrechte; ware de arbeiderswereld in brute behoeftenloosheid verzonken gebleven, haar nooden zouden veel zwakkere aandacht hebben getrokken.

Deze niet-socialistische sociale werkzaamheid is - dit wordt wel nagenoeg algemeen erkend - ongenoegzaam geweest.

Ongenoegzaam, welken maatstaf van voldoendheid men ook aanlegt. Tevredenheid der groote massa met haar dagelijksch lot is niet ermee bereikt; het socialisme zelf zal daartoe trouwens evenmin bij machte zijn, ook al zou het erin slagen, zijn program op korten termijn geheel aftewerken; juist een beweging, die begeerten wakker roept en houdt in die mate als dit het socialisme doet, roept noodzakelijk na bevrediging van één verlangen een ander op; de rijkdom aan sluimerende maar licht te wekken behoeften der menschelijke natuur is haast onuitputtelijk.

Maar ook ongenoegzaam, bezien van het standpunt der niet-socialistische hervormingsprogrammaas zelve. Is wel een daarvan afgewerkt? En bestond het werk - men denke bijvoorbeeld aan het woningvraagstuk - niet voor een belangrijk stuk uit aarzelend probeeren? Het werk had bovendien met twee moeilijkheden te kampen; het ontmoette naar den

kant der socialisten een, van dier standpunt begrijpelijke, vaak afbrekende en kleineerende critiek; ‘op afbetaling’ aanvaarden, verder kon veelal het socialisme niet komen; en dikwijls nog ging deze houding met onverholen uitspraak van wantrouwen samen; een ontvangst, weinig geschikt om bij hen, die oprecht meenden, het beste te bieden wat in de gegeven omstandigheden kon worden geboden, den lust en den moed erin te houden.

En de tweede, niet minder ernstige, moeilijkheid was, dat de burgerlijke hervormers haast voortdurend werden tegengehouden door het conservatisme, dat hun aan de jaspanden hing. Ook dit conservatisme was, in zijn beste figuren, eerlijk; het werd maar ten deele door bewuste of onbewuste zelfzucht beheerscht; het aanhoudend verzet bijvoorbeeld van de industrieelen en hun woordvoerders tegen de arbeidswetgeving mag niet uitsluitend worden verklaard uit onverschilligheid jegens arbeidersnooden en uit zucht om in eigen huis ten volle baas te blijven; in een periode van maatschappelijke ontwikkeling, die een technisch zich steeds vervolmakende nijverheid aan het werk zag om klimmende behoeftebevrediging te verschaffen aan snel groeiende bevolkingen, kon geheel te goeder trouw het standpunt worden ingenomen: de belangen der maatschappij vallen met die van ongehinderde ontplooiïng der industrie vrijwel samen en dus is het voor de maatschappij zelve verderfelijk, de industrie haar vrijen armslag te ontnemen door een sociale wetgeving, die haar sommen kost en ze dikwijls aan betweterige ambtenaren ondergeschikt maakt; laat ze zich onbelemmerd kunnen ontplooien; de rest (de verbetering der arbeidsvoorwaarden) komt dan, in vrijheid, vanzelve, want een nijverheid, die zich uitbreidt, heeft aan steeds meer arbeiders behoefte en moet dus wel steeds betere arbeidsvoorwaarden bieden.

Het conservatisme dan, op redeneeringen als deze te goeder trouw zich inspireerend of ook wel door minder zuivere beweegredenen geleid, het conservatisme remde zooveel het kon. Het heeft hiermee de maatschappelijke tegenstellingen verscherpt; het heeft de massa, die bitterder de eigen ontbering voelde dan zij het element van waarheid in de behouds-argumenten vermocht te ontdekken, vatbaarder voor het socialisme gemaakt dan zij bij minder aarzelende,

bij onbekrompener sociale wetgeving zou geworden zijn.

Misverstand aan beide kanten. De leidende koppen der socialistische arbeidersbeweging begrepen het historisch bestaansrecht van het kapitalisme en dus zijn betrekkelijke verdiensten zeer wel, maar op het ‘historisch’ en op het ‘betrekkelijk’ legden zij nadruk; en de schare achter hen zag weinig anders dan dat haast elke verbetering op kapitalistisch verzet moest worden bevochten; de argumenten van dit verzet begreep zij zoo goed als in het geheel niet. Terwijl aan de overzijde het socialisme over het algemeen al even slecht begrepen werd; jaren lang heeft de anti socialistische literatuur, met spaarzame uitzondering, beneden peil gestaan.

Eén ding had het socialisme vóór op het stelsel, dat het bestreed: dit laatste miste in bedenkelijke mate historischen zin; het verzuimde de consequentie te trekken uit het feit, dat het zelf niet meer was wat het honderd jaar geleden geweest was; het maakte den indruk, te wanen er voor altoos te zijn, afkeerig als het bleek van elke inbreuk op zijn regels en zwijgzaam als het bleef op de vraag: wat verder?

Dit immers had het socialisme vóór op het behoud, dat het de tijdelijkheid van alle maatschappelijke stelsels ook op het kapitalisme toepaste en op de genoemde vraag wel niet een gedetailleerd, maar toch eenig antwoord gaf.

Een antwoord, dat totaal onbegrijpelijk bleef voor de kapitalisten à outrance, maar in zijn uitgangspunt, in de opvatting dat ook het bestaande stelsel niet ongewijzigd blijven kon, instemming vond bij de burgerlijke hervormers. Slechts vond de verdere inhoud van dat antwoord - het is het socialisme waarheen wij op weg zijn - bij deze laatsten geen instemming meer dan in zoo verwaterden vorm (in dien van wat uitbreiding van coöperatief en van overheids-bedrijf en van overheidsbemoeiing met het particuliere bedrijfsleven) dat de socialisten ook hen als tegenstanders bleven beschouwen.

Zoo had men tusschen de twee uitersten een middengroep, die weer naar tempo en politiek beginsel was onderverdeeld, die ook hierdoor aan kracht en gezag tegenover de uiterste partijen tekort schoot en niet in staat is gebleken, voor de maatschappij een vredestichtster te zijn. ‘Tusschenmannen’, die niet voor vol werden aangezien, maar in de oogen van

het behoud bangerds waren, die voor den socialist aan den haal gingen en in de oogen van den socialist bevreesd geworden kapitalisten, die met een stuk hier en een brok daar probeerden de arbeiders zoet te houden, of verkapte socialisten voor den een, vermomde conservatieven voor den ander.

Inmiddels ontwikkelde zich de maatschappij, gedeeltelijk wel onder den invloed van deze stroomingen en tegenstroomingen, maar grootendeels zelfstandig, bonter en veelzijdiger dan de socialistische theorie haar had voorspeld, met een hier en daar sterk geconcentreerd bedrijfsleven, en hiermee in onmiddellijk verband met groeiende antagonismen, in de wereldhuishouding tusschen de belangen van land en land, in de huishouding van elk land tusschen de belangen van klasse en klasse.

Ook hierbij weder heel veel misverstand en vergrijpen tegen de logica. Maar deed dit iets af aan het feit der *gevoelens* van vijandschap en tegenstrijdigheid van belangen tusschen het eene en het andere land, tusschen de eene en de andere maatschappelijke groep? Deze gevoelens, logisch of onlogisch, zij wonnen in omvang en heftigheid.

Daar steekt gevaar voor oorlog in, waarschuwden sommigen, die meer letten op de verschijnselen van internationale wrijving; dat loopt op de algemeene werkstaking uit, voorspelden anderen, die meest zagen naar de klasse-conflicten.

Het wèrd oorlog, over haast heel de wereld.

Het werd revolutie, in een deel van de wereld.

Het werd vrede, tusschen de meeste staten, maar niet tusschen de klassen.

En hiermede is het socialisme in een geheel nieuwe faze, zijn de socialisten in een geheel andere positie gekomen dan vóór de trits van oorlog, revolutie en vrede die de jaren 1914 tot 1919 beslaat.

Tegenover dit nieuwste socialisme deugt ook de oude critiek niet meer; zij richtte zich tegen een stelsel, dat veel meer een profetisch dan een aanbevelend karakter droeg, dat opzettelijk de bespreking van de *wenschelijkheid* van het socialisme naar den achtergrond geschoven had.

En thans zijn het juist deze wenschelijkheidsvraag en die der practische uitvoerbaarheid, welke vóór allesom antwoord roepen.

Behalve nieuw is dit stadium onverwacht. Noch had het socialisme deze stelling vooraf in gereedheid gebracht, noch was de critiek aanstonds erop ingeschoten.

De verrassing was misschien voor de socialisten zelf het grootst. Hun onderlinge debatten van vóór den oorlog over de vraag of zij al dan niet de algemeene werkstaking als practisch vraagstuk aan de orde zouden stellen, een vraag die een groote meerderheid onder hen ontkennend beantwoord had, bewezen hoe ver hun meerderheid de gedachte was van spoedig te wachten practischen, echt socialistischen arbeid. En zelfs de minderheid, de groep van Rosa Luxemburg en Pannekoek, had met de door haar begeerde discussies over de politieke massastaking toch nog slechts voorbereidend werk beoogd, dat aan feitelijken opbouw van een socialistische samenleving, ja zelfs aan het leggen van haar grondslagen, had moeten voorafgaan; het door hen gewilde werk van voorbereiding moest in logischen gedachtengang zelfs nog aan het leggen van die fundamenten voorafgaan; het was immers het sloopen van de oude maatschappij.

En nu is plotseling in de landen waar de revolutie slaagde deze sloopingskarwei hun door den oorlog en door de revolutie uit handen genomen. De algemeene werkstaking is daar overbodig geworden, dát voor-stadium kan worden overgeslagen; het oude ligt reeds tegen den grond of staat op invallen. Zij doorleefden in enkele maanden wat vroeger nog jaren ver in het verschiet scheen te liggen, doch zijn nu ook, na en door deze enkele maanden, voor de taak gesteld die zij altijd zóó ver af hadden gezien dat haar bizonderheden hunzelven waren ontgaan.

Socialistisch gesproken: het kapitalisme behoeft niet meer om hals te worden gebracht; het heeft in zijn laatste vlaag van oorlogsverbijstering de hand aan zichzelven geslagen en zelfs ontbrak de tijd voor een behoorlijke begrafenis; zijn lijk - moet Lenin gezegd hebben - ligt in ons midden te vergaan.

De verrassing was voor de critiek op het socialisme misschien iets kleiner, omdat zij te allen tijde juist op een toestand als deze min of meer was vooruitgeloopen. Ten onrechte; nog zes jaren geleden had alle critiek, die zich tegen uitwerking en bizonderheden van den socialistischen

toekomstbouw richtte, op het socialisme *van die dagen* maar zeer betrekkelijk vat. Doch de elementen in de critiek, die destijds misplaatst waren, zij kunnen nu opgeld doen.

Zelfs indien, jaren vóór den oorlog, in 1907, Troelstra bijval gevonden had met zijn voorstel aan de internationale sociaal-democratie om nu eens haar eigen politiek systeem tegenover dat der burgerlijke partijen, democratische en andere, uittewerken - maar hij vond bijval enkel bij Jaurès; de duitsche en oostenrijksche leiders schoven het, ook toen nog, op der toekomst breeden rug - en indien derhalve het socialisme thans niet had behoeven te improviseeren, maar althans een brok van zijn plannen inderdaad uitgewerkt gereed had gehad nu het ze noodig heeft op den kortst mogelijken termijn, zelfs dan nog zou het thans moeite hebben gehad met de critiek, die ditmaal tot zijn waardeleer en zijn economische geschiedbeschouwing het zwijgen kan kan doen en in alle nuchterheid zich tot de practische uitvoerbaarheid van de socialisatie-gedachte bepalen kan.

De zooeven gegeven teekening immers van het feitenverloop der paar laatste jaren, de voorstelling als zou het kapitalisme ineen zijn gestort, behoeft op één belangrijk punt correctie. Men meende dit waar te nemen. De waarneming zelve echter was onzuiver.

De nieuwe feiten zijn in hoofdzaak deze: de doorvoering van het bolsjewisme in Rusland, een tijdelijke maar mislukte poging daartoe in Hongarije, getemperde pogingen in socialistische richting in Duitschland en Oostenrijk, nog meer getemperde in Engeland.

Kan nu van deze feiten worden getuigd, dat zij Marx' voorspelling in vervulling deden gaan? Dat inderdaad het kapitalisme geveld ligt en zijn eenig mogelijke opvolger, het socialisme, nu heeft de vrije baan?

Het lijkt er weinig op. Zelfs zoo men afziet - maar men mag er niet van afzien en deze punten zullen nog moeten worden bekeken - van de sterke aanlenging, die, zelfs in Rusland, de socialistische drank blijkt te behoeven om drinkbaar te zijn, afziet dus van den opvallenden trek van maar-gedeeltelijkheid dien dit nieuwste socialisme vertoont, zelfs dan nog kan de gestelde vraag enkel met neen worden beantwoord.

Wat wij waarnemen is - om in marxistische terminologie te blijven - in den grond niet een maatschappelijke omwenteling, die, natuurlijk, in het uiterlijk eener politieke revolutie ons tegemoet treedt; het is veeleer een politieke omwenteling, die den maatschappelijken onderbouw onberoerd laat, dezen althans maar zeer ten deele in socialistischen zin revolutioneert. Stormen in het politieke wolken-gebied, zou Marx gezegd hebben.

Het is niet een overwinning van het socialisme, maar van socialisten.

Het is, anders uitgedrukt, niet een overwinning van de socialisten, veroorzaakt doordat dezen als partij, vertegenwoordigende een maatschappelijke klasse, door de economische verhoudingen gedragen zijn naar het gestoelte der macht, maar het is er eene, die veroorzaakt is doordat hun tegenpartijen, niet door de economische ontwikkeling maar door oorlogstegenspoed in elkander gezakt, hun het bewind hebben overgedragen. Zij wonnen, niet doordat zij de sterksten waren gebleken - van sterkte was ook bij hen geen sprake - maar doordat hun tegenstanders, tijdelijk misschien, nog zwakker bleken dan zij.

En tot deze wankele machtspositie kwamen zij, belast met een verleden vol beloften. Buitenlandsche geestverwanten en binnenlandsche volgelingen gelijkelijk verwachten van de nieuwe geheel of grootendeels socialistische regeeringen een socialisme-metterdaad.

Zij hadden dit ons altijd voorgehouden: uw kapitalistische maatschappij zal sterven aan haar eigen doodskiemen en dan zullen wij, socialisten, haar boedelredderaar zijn. Zij dachten erbij: de maatschappij zal wel zoo goed zijn, hiermede te wachten totdat zij óók de kiemen van het nieuwe socialistische leven tot voldoende ontwikkeling zal hebben gebracht. En voorloopig gedroegen zij zich als herauten van dit nieuwe leven, om later zijn leiders te zijn.

In talrijke varianten hebben wij dit te hooren gekregen sinds Marx' klassieken tekst van 1859: Eine Gesellschaftsformation geht nie unter, bevor alle Produktivkräfte entwickelt sind, für die sie weit genug ist, und neue höhere Produktionsverhältnisse treten nie an die Stelle, bevor die materiellen Existenzbedingungen derselben im Schoosz der alten

Gesellschaft selbst ausgebrütet worden sind. Daher stellt sich die Menschheit immer nur Aufgaben, die sie lösen kann.

Het kan de tragiek van het socialisme blijken - maar het zal dan een tragiek ook voor anderen dan de socialisten zijn - dat het den boedel, en een zeer desolaten, te vroeg heeft aanvaard.

Indien de maatschappij in vrede en welvaart zich was blijven ontwikkelen, er zou, partieel, over socialistische proefneming te spreken zijn geweest. Dit partieele zou den socialisten hebben mishaagd, het zou met hun verwachtingen en theorieën slecht hebben gestrookt, maar het zou dan toch een schepje uit hun ketel geweest zijn.

De maatschappij echter heeft voor vrede oorlog, voor welvaart armoe en in die landen, waar zij het diepst is ingezonken, als bestuurders socialisten gekregen.

Terwijl eerst in een stadium van hoogere ontwikkeling de wenschelijkheid van een inderdaad socialistisch bestuur ernstig ter sprake had kunnen komen, zijn socialisten tot het bewind geroepen op een oogenblik dat de ontwikkeling een eindweegs achteruit was gezet.

Laten zij na te verrichten wat van hen als socialisten verwacht wordt, blijken zij doodgewone regeerders te zijn zooals vroeger hun voorgangers waren, denkelijk alleen met wat minder succes omdat de omstandigheden hun wel zeer tegen zijn, zal dan hun werfkracht, zullen dan hun politieke en hun vak-organisaties bestand blijken tegen den schok van teleurstelling, die varen zal door hun volgelingen? Te vreezen is van niet; en dan zijn nog ergere dingen te vreezen: een gedesillusioneerde massa kan op den duur wegzinken in apathie, maar zinkt daarin niet gelaten weg; er is dan een voorspel van wanhoopsverzet te duchten, waarin méér wordt verbrijzeld dan de oorlog verstoorde.

De teekenen zijn er, dat de socialistische regeeringen de andere keuze deden, de taak aanvaarden die de geschiedenis te vroeg hun op de nog te zwakke schouders legde en willen trachten, het geboorteproces van het socialisme inderdaad in gang te zetten. Het is begrijpelijk en in zeker opzicht sympathiek. Maar de gevaren zijn weinig minder groot. Wat kan de vroedmeester bereiken als de vrucht niet rijp is? Een niet levensvatbaar socialisme is economisch wel zoowat

het ergste wat het bedrijfsleven kan worden aangedaan, het bedrijfsleven dat ons te voeden, te kleeden, in alle opzichten te verzorgen heeft. Proefnemingen op het instrument van voorziening in onze levensbehoeften zijn proefnemingen op het leven zelf. Hachelijk zijn zij om deze reden alijd. Doch de omstandigheden kunnen zóó liggen, dat de proef wenschelijk is en gewaagd kan worden. Maar is een proefneming, die zoo diep in het sociale leven snijden wil, niet bij uitstek gevaarlijk in een tijd van economische inzinking en sociale neurasthenie?

Overijlde toepassing nu van het socialisme (of van stukken eruit) herinnert aan niets zoo levendig als aan dien ouden vorm, waaruit Marx het heette te hebben vrijgemaakt, van het utopische socialisme, dat fraaie plannen smeedde en deze, vanwege hunne bekoorlijkheid, bij goeden wil ook toepasbaar achtte. Engels stempelde ‘de ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap’ tot gangbare munt; de latere geschiedschrijver zal mogelijk moeten berichten, dat het socialisme in en na 1920 tot eigen en ons aller schade in de utopie teruggetuimeld is.

Het is noodig, het bovenstaande (dat den lezer wel zeer algemeen gehouden moet voorkomen) nog aan wat concrete feiten te toetsen.

Welke feiten geven recht, te zeggen, dat thans het socialisme inderdaad beproeft, zich omtezetten in werkelijkheid?

Het feiten-geheel der beide russische revoluties, van de Maart- en van de November-revolutie in 1917 en van hare gevolgen, trekt wel het eerst en het meest de aandacht. Helaas is de nauwkeurige kennis van hetgeen daarginds zich voltrok en blijft voltrekken aan de belangstelling, die het wekte, haast omgekeerd evenredig en wordt schatting dier feiten bemoeilijkt door het waas van bloed, waardoor wij ze waarnemen.

Maar enkele dingen staan toch wel vast.

Rusland is een ver overwegend agrarisch land, met enkele industrieele centra. Zijn platteland kende in zijn dorpsgemeenschap, de mir, een min of meer communistische organisatie van den grondeigendom. Grondslag alvast, zou men zeggen, voor verderen communistischen opbouw. Opvallend is nu meer dan welk ander verschijnsel ook, dat de boerenbevol-

king met haar traditioneel communisme zich niet in dienst der communistische revolutie gesteld heeft, maar veeleer deze in haar dienst genomen heeft ter bereiking van een zeer oncommunistisch doel: de schepping van klein individueel boerenbezit.

De nieuwe grondwet moge bepalen: 'ter verwezenlijking der socialisatie van grond en bodem wordt de particuliere eigendom hiervan opgeheven, alle grond en bodem tot eigendom van het geheele volk verklaard en aan de arbeidende klassen om niet ten gebruike volgens de beginselen van gelijkgerechtigdheid overgelaten', meer dan formeele beteekenis heeft dergelijke proclamatie niet. Lenin kon in een buiten Rusland verspreid vlugschrift[1)] vaststellen: 'maintenant, le sol tout entier, toutes les fabriques, toutes les voies ferrées forment le "fisc" de la République des Soviets'..., maar moest aanstonds erop laten volgen, dat de nieuwe machthebbers het wel hadden verstaan, snel te onteigenen, doch dat hierbij hun werk van organisatie, verdeeling en contrôle was gebleven 'très en retard.'

Aan de groote grondeigenaren zijn hun landgoederen zonder schadevergoeding ontnomen; deels bleven deze in hun ouden omvang als model-boerderijen in stand; meest zijn zij tot kleine boerebedrijven geparcelleerd. De kleine boeren haalden in wat zij, die in den tijd van afschaffing der hoorigheid veelal met een te klein gemeen dorpsbezit waren afgescheept, tientallen van jaren tekort waren gekomen, maar zij haalden dit in, niet door de communistische basis van de mir te verbreeden en hierdoor te verstevigen - wat met de mirs gebeurd is, is onduidelijk; gedeeltelijk waren ze reeds kort vóór de revolutie door de maatregelen van Stolypin onder de boeren verdeeld - maar door inplaats hiervan of hiernaast elk voor zich zooveel mogelijk land te vermeesteren (zij het dan dat dit land nominaal staatseigendom gebleven is) als elk gezin zonder hulp van gehuurden arbeid bewerken kan. De proef is hoogst merkwaardig, maar communistisch is zij niet. Zoo weinig communistisch is zij, dat de berichten reeds talrijk zijn van conflicten tusschen dorp en stad; de boer

1) Bl. 16 van zijn nog nader te citeeren geschrift 'Les problèmes présents du pouvoir des Soviets'; édition de la revue 'Demain', Genève, 1918.

heeft den stedeling te voeden, maar houdt zijn graan vast, onwillig het aftegeven tegen zoowat het eenige waarmee hij kan worden betaald: papiergeld dat nauwelijks meer zijn drukkosten goed maakt. En communistisch wordt het aspect van het platteland ook niet door de stichting van communistische landbouw-kolonies of agrarische productie-coöperaties, waarover maar spaarzame gegevens beschikbaar zijn en heel geen betrouwbare statistieken; versche entingen van communisme, die nog niet talrijker werden opgegeven dan met de wat vage aanduiding van 'weit über 1000'[1)], een cijfer, dat klinkt op het eerste gehoor, maar onbeduidend is als men het aantal leden dezer organisatie, een 50.000 misschien[1)], waarvan dan nog een minderheid uit in de boerderij liefhebberende geleerden, kunstenaars en politieke ex-bannelingen schijnt te bestaan, naast de tientallen millioenen russische kleine boeren stelt.

De russische boer lijkt wel sterk op den west-europeeschen: hij gebruikt de coöperatie in allerhanden vorm voorzoover zij hem dienen kan ter bereiking van zijn doel: meesterschap op eigen erf en grond.

De industrieele centra in Rusland waren vóór de revolutie van gansch andere sociale structuur dan het platteland; zij zijn het gebleven.

Op het land naast grootgrondbezit voor den adel een primitief dorps-communisme voor de boeren; dezen bezigden de revolutie om zich individualistisch op den grondslag van klein grondbezit te reorganiseeren. In de steden een individualistische groot-industrie; de revolutie poogt deze om te zetten in communistisch grootbedrijf; zij slaagt in het aanbrengen van een communistisch merk (maar van een heel onzuiver), doch zij slaagt noch in het op de been houden van groote bedrijven (het op de been houden van groote legers lukt haar beter) noch in het handhaven van eenigermate voldoende productiviteit. Aan dezen indruk ontkomt niemand, die de berichten uit Oost-Europa volgt.

1) In *Russische Nachrichten*, een later gestaakte publicatie van het tijdelijk Sowjet-gezantschap te Bern, van 24 Augustus 1918; een later nummer (van 14 October '18) geeft echter lagere cijfers, ook cijfers aangaande het ledental.

1) In *Russische Nachrichten*, een later gestaakte publicatie van het tijdelijk Sowjet-gezantschap te Bern, van 24 Augustus 1918; een later nummer (van 14 October '18) geeft echter lagere cijfers, ook cijfers aangaande het ledental.

Ettelijke honderden groote industrieele bedrijven zijn zonder schadeloosstelling der bezitters gesocialiseerd. Deels werden zij stopgezet, deels bleven zij doorwerken, met wanverhouding tusschen uitgaven en inkomsten; met honderdtallen millioenen roebels subsidieert de staat; de productie blijft ver beneden de subsidie[1].

Gerucht maakte reeds de Hannevig-concessie (tot spoorweg-aanleg, bosch- en mijn-expoiltatie in Noordwest-Rusland), aan een noorsch-amerikaansche kapitalistengroep, waarmee aan het communistisch beginsel een wel zeer bedenkelijke concessie gedaan is.

Niet veel minder opzien baarden de zeer hooge tractementen, die aan de leiders der in stand gebleven bedrijven worden uitbetaald, aan de oud-bezitters en oud-directeuren, die men terugriep toen het spaak liep zonder hen en die natuurlijk bereid werden bevonden: *zij* zouden het hooge salaris innen en beter af zijn dan voorheen, van risico ontheven, doordien de raden-republiek goed is voor het tekort[2].

Geen democratisch socialisme, maar een nieuwe klassenmaatschappij.

Groeiend onderscheid en klassen-conflict tusschen land en stad. Politieke zeggenschap van maar een deel des volks, ja zelfs van maar een deel der arbeiders, van de communisten, steunend op een leger van bonte samenstelling dat den ontevreden proletariër òf omkoopt tot een redelijk gevoed soldaat òf hem eronderhoudt. De revolutie begon met de vernedering en vernietiging der welgestelde klassen en eindigde in een anderen klassen-bouw: onderaan de vroegere bourgeoisie, de oud-kapitalisten, de kleine burgerij, de oppositioneele intellectuels, geprest tot den naarsten arbeid en gesteld op hongerrantsoenen, politiek onmachtig en rechteloos; daarboven een nieuwe middenstand, die der loonarbeiders, met, althans voor een deel hunner, politieke rechten: stemrecht en een zekere pers- en coalitievrijheid, maar met een allerwankelst econo-

1) Zie, ook voor cijfers uit officieele bron, Pohle, Kapitalismus und Sozialismus, blz. 160v., Kautsky, Terrorismus und Kommunismus, blz. 114, Gawronsky, Die Bilanz des russischen Bolschewismus, blz. 68 en de *Sozialistische Monatshefte* 1918 II blz. 1019.

2) Zie hierover en over het volgende Kautsky t.a.p. bl. 130 en Ledoc in *Die Neue Zeit* jg. 37 II blz. 250.

misch bestaan; en aan den top der nieuwe pyramide de nieuwe heerschers, de opperklasse der uit de arbeidersraden nieuw zich vormende bureaucratie.

Leerrijk is, ter verklaring, de studie van den zeer gematigden criticus Ledoc[1)], die aan Gawronsky en anderen vooringenomenheid tegen het bolsjewisme verwijt:

De nieuwe machthebbers zelven zijn door de gebeurtenissen overrompeld; zij kregen zonder noemenswaarde voorbereiding tot taak een reusachtig rijk socialistisch te organiseeren, waarvan 85% der bevolking lezen noch schrijven kan, waar op het platteland (met minstens 80% der heele bevolking) het geslacht der oude lijfeigenen nog niet is uitgestorven en de oude slaven-ziel nog leeft. De revolutie was de ineenstorting van een vermolmd gebouw, dat binnen zijn muren een totaal verwaarloosde en gedemoraliseerde bevolking herbergde. 'De slaaf breekt los', zeide Kerensky. Een slavenopstand was deze revolutie en als zoodanig gedroeg zij zich, in de lijn der oude pogroms. En 'de dictatuur van het proletariaat' is een grap of een hoon: er zijn in Rusland hoogstens acht millioen 'proletariërs'; en de tachtig millioen plattelanders, voorzoover zij heel of half proletariërs waren, hielden op, dit te zijn, zoodra zij elk hun stukje land veroverd hadden.

Maar het leerrijkst misschien is de reeks erkentenissen van Lenin zelf in zijn reeds even aangehaalde brochure: de grootste moeilijkheid ligt op het veld der economie: de verhooging van de productiviteit van den arbeid, het narekenen en zoo streng en zoo algemeen mogelijk controleeren van de voortbrenging en van de verdeeling der productie, het werkelijk communiseeren der productie (bl. 5); wij *moesten* teruggrijpen naar de oude middelen der bourgeoisie, hooge wedden toestaan aan de bourgeois-specialiteiten, maar wij deden hiermede een stap achteruit, pleegden inbreuk op het communistisch beginsel (bl. 14); ten uiterste achter zijn wij met de belastingen, inzonderheid met die op vermogen en inkomen (bl. 18), achter zijn wij ook met de noodzakelijke invoering van den burgerlijken dienstplicht (bl. 19); maar wat wil men?, de Rus is een slecht werkman, hij moet

1) In *Die Neue Zeit* jg. 37 II bl. 248 en 280.

het arbeiden nog leeren, en wel door middel van het Taylorstelsel (bl. 25 v.); want Rusland is een klein-burgerlijk en achterlijk land (bl. 41), waar de sociale revolutie uitbrak lang vóór de verder ontwikkelde landen (bl. 45).

Kan reeds thans de mislukking van de socialistische proefneming in Rusland worden vastgesteld?

Hier is voorbehoud noodzakelijk. Objectieve en volledige voorlichting ontbrak en ontbreekt. En het is moeilijk, in de subjectieve en onvolledige mededeelingen te schiften; er *moet*, èn van den kant der sowjet-vrienden èn van dien der tegenstanders van het bolsjewisme, zoowel te goeder als te kwader trouw overdreven zijn. Psychologisch kan het niet anders; wie midden in zulk een beroering verkeert als waarvan Rusland sinds eenige jaren een beeld geeft, kàn niet zuiver waarnemen.

Maar reeds het geweldig numeriek overwicht van het platteland verbiedt, aan een beslissende zege van het socialisme geloof te slaan. Nieuwe heerschers zijn er gekomen; niets verbiedt hun, zich socialist of communist te noemen, en niets gebiedt, te gelooven dat zij dit doen in onoprechtheid. Doch de erkentenissen van Lenin zelf verbieden wèl, geloof te slaan aan een geslaagde omzetting van een kapitalistisch in een socialistisch land. En aan de marxisten wordt dit verboden door hun eigen leer. Een half beschaafd, voor maar een vijfde geïndustrialiseerd volk als het russische had door zijn numerieke kracht de rol van machtig helper kunnen spelen bij socialistische revoluties in West-Europa; en hierop is dan ook kennelijk van Rusland uit aangestuurd; totnu zonder succes, maar men zal er de hoop nog niet hebben opgegeven. West-Europa beschouwden de marxisten als voor hun plannen vrijwel rijp. Maar zoolang daar het toegepaste socialisme zóó traag zich voortbeweegt als het dusver deed, lijkt voor Rusland de kans grooter om geleidelijk een consolidatie te bereiken van nieuwe bezitsverdeeling onder in hoofdzaak individualistisch gebleven signatuur, waarbij in de persoonlijke lotswentelingen van talloos velen de sociale omwenteling zal zijn zoekgeraakt, dan om de hoop van zijn socialistische voormannen te zien vervuld: het voorbeeld van een socialistische revolutie te geven, dit voorbeeld navolging te doen vinden in landen, die eigenlijk

Rusland hadden behooren vóórtegaan, en ten slotte van het socialisme binnen zijn eigen grenzen definitief zooveel te verwezenlijken als de aard van land en volk zou hebben gedoogd.

De kansen van het bolsjewisme zijn zeker nog niet uitgeput. Te weten, van het bolsjewisme als militair vechtapparaat, in welke richting het zich met opmerkelijk grooter succes dan in die van socialisatie der bedrijven ontwikkeld heeft. Juist door een land, waar voor honderdduizenden elke andere carrière bij de militaire achterstaat als middel van bestaan - en er is volop reden om aantenemen, dat thans de russische stads-proletariër de dikste boterham in de kazerne of te velde vindt - kan een tijdlang in militair opzicht wonderlijks worden gepraesteerd. En zoo goed als vroeger wel feodale of kapitalistische regeeringen in oorlogen afleiding hebben gezocht voor binnenlandsche moeilijkheden, zoo goed kunnen ook Lenin en Trotzky, na binnenslands, hun tegenstanders te hebben lamgeslagen, hun troepen zenden over de grens. Hun imperialisme moet, om redenen van zelfbehoud, tienmaal oorlogzuchtiger dan dat van kapitalistische staten zijn. En de verleiding om het bot te vieren tienmaal grooter, nu het de westhelft van Europa verzwakt en ontzenuwd weet.

Midden in West-Europa weet het tevens de aanwezigheid van regeeringen, aan de zijne verwant[1]. Renner en Ebert zijn van de familie, al is de verhouding niet warm en al hebben de duitsche zoomin als de oostenrijksche regeeringen een zoo zuiver socialistisch, laat staan communistisch, cachet als de russische. In wat er van de centrale rijken is overgebleven (van Duitschland ver het grootste deel) zijn de machtsverhoudingen anders dan in Rusland, bourgeoisie en kapitalisme hebben er weliswaar aan macht verloren, maar zijn er toch nog maatschappelijke factoren met welke ter dege rekening is te houden.

Beperken we ons thans tot Duitschland. Met Rusland is het nauwelijks vergelijkbaar. Het leek al jaren geleden den marxisten te verkeeren in een stadium van ontwikkeling,

1) Dit opstel werd geschreven vóór de tegenomwenteling in Duitschland en wat hierop volgde.

veel dichter bij de socialistische faze dan het Tsarenland; thans doet het aarzelende pogingen in de richting van gedeeltelijke socialisatie, terwijl Rusland het mijlen vooruitsnelde.

De duitsche bedachtzaamheid zal wel boven de russische overijldheid te verkiezen zijn; toch is ook zij een teeken, dat de duitsche regeerders, voorzooveel socialist, evenzeer door de revolutie overvallen zijn als hun voorgangers, die erdoor zijn weggebezemd.

Twee zaken met name, die de duitsche republiek te zien geeft en welke nauw samenhangen, verdienen hier beschouwing. Haar ‘raden’-vraagstuk en haar debatten over de wenschelijkheid der socialisatie.

De raden zijn van russische komaf; en het denkbeeld is, naar den maatstaf van onzen snel levenden tijd, al oud, wel vijftien jaar; uit de dagen der revolutie van 1905 dateert het, die volgde op de nederlaag in Oost-Azië. Toen zijn een tijdlang de door de arbeiders der belangrijkste bedrijven gekozen raden van afgevaardigden centrale uitgangspunten van politieke actie en propaganda geweest, niet als de beste, maar als de toen in Rusland (waar onder het tsaristisch regiem het vereenigingsleven was onderdrukt en slechts kleine en geheime genootschappen hadden kunnen opkomen) alleen mogelijke vorm van organisatie. Destijds vormden zich echter die raden slechts in enkele steden, in de meeste niet, en bleef hun beteekenis zuiver plaatselijk.

Met de mensjewistische revolutie van Maart '17 leven zij weder op, in grooten, het gansche rijk in organisch verband omspannenden getale, met het al-russisch raden-congres aan de spits en met een blijvend centraal uitvoerend comité.

Uit deze strijd-organisatie van een deel des volks maken dan de bolsjewieken bij hun revolutie van November '17 een staats-organisatie. Hun sociaal-democratie houdt hiermee op een democratie te zijn; deze sociaal-democraten zijn communisten geworden.

Het denkbeeld slaat dan over naar Duitschland. Ook daar wordt het twistappel tusschen communisten en meerderheidssocialisten, maar de meerderheid, met burgerlijke hulp, houdt stevig het roer en het voorloopig resultaat, de bedrijfsraden-wet van begin 1920, houdt van het politieke leven, van de staatsorganisatie, de handen af en legt aan het duit-

sche bedrijfsleven iets dergelijks op als in Nederland de roomsch-katholieke bedrijfs-wereld (ook hier weer blijkt roomsch het van onroomsch te winnen in organisatorisch vermogen) reeds bezig is, zich zelve te scheppen zonder wettelijken dwang, een organisatie die aan de arbeiders medezeggenschap waarborgt in de aangelegenheden van het bedrijf en wel niet bloot in die, welke de belangen van den arbeid onmiddellijk raken.

Zoolang nu de sociaal-democratie in Duitschland niet het voor dit doel met haar medewerkende Centrum, in Nederniet de roomsch-katholieke staatspartij als broeders in het socialisme begroet, kan men veilig volhouden, dat deze hervorming er eene van die vele is, die een specifiek socialistisch karakter missen.

Het politieke raden-stelsel van Rusland is instrument van klasseoverheersching. Maar ook dit stelsel leent zich tot een verruimende verbouwing, die het tot drager zou maken van de allerminst socialistische gedachte der organische vertegenwoordiging.

En het economisch raden-stelsel van Duitschland en roomsch Nederland (ook Engeland met zijn nieuwe ‘joint industrial councils’ kan in dit verband genoemd worden) trekt - helaas, wel laat - de slotsom uit het waarlijk niet sinds gisteren overbekende feit, dat de mechaniseering der nijverheid den meesten arbeiders alle levensvreugde van hun dagelijkschen arbeid ontroofd heeft. Het is een van de zwaarste tekortkomingen der economisch heerschende klassen, tientallen jaren lang deze geestelijke verminking van medemenschen niet te hebben gezien of niet te hebben geacht, en het is een van de hoopgevendste verschijnselen van den modernen tijd, dat de arbeiders zelven niet onder den druk der machines als haar aanhangsels tot een futlooze massa zijn weggesuft maar niet hebben opgehouden daartegen te rebelleeren. Waarlijk, heel wat excessen der arbeidersbeweging mogen haar om deze gave pit van menschelijke veerkracht vergeven worden.

Het raden-denkbeeld nu belichaamt deze gedachte: geef den arbeiders voor het vele en kostbare, dat zij voorgoed verloren hebben in de techniek van het moderne productieproces, zooveel mogelijk terug; hetzelfde teruggeven wat zij

verloren: zich maker te weten van het arbeidsproduct in vollen omvang, die dag aan dag vloeiende bron van levensgenot voor den handswerksman uit vroeger dagen, is ondoenlijk; welnu, geef dan wat daar het dichtste bijkomt; zoek de vergoeding niet uitsluitend in verkorting van den tijd, die in zielloozen arbeid vergaan moet, in ontwikkeling en ontspanning buiten het bedrijf; zoek haar ook hierbinnen; wèl doenlijk is, hem medezeggenschap te geven in de leiding, dat eene maar voorname onderdeel van vele bedrijven dat te allen tijde zal blijven beheerscht door geestelijke factoren; de arbeid zelf van menig werkman moge vermaterialiseerd zijn tot op het peil, waartoe ook een bruut door dressuur het brengen kan, er valt in de meeste bedrijven nog ander werk te doen, waar men zijn hart aan geven kan en dat niet het monopolie van den eenen leider behoeft te blijven.

Is dit ‘de fabriek aan de arbeiders?’, en hierdoor vroeger of later den afgrond in? Het zou niet moeilijk zijn, uitlatingen van socialisatie-voorstanders te verzamelen, van onverdachte socialisten, tot bewijs dat ook die kring onder socialisatie iets anders pleegt te verstaan dan dit. Hoeveel te minder slaat dan dit verwijt - dat tòch niet zal uitblijven, het conservatisme ziet nu eenmaal achterwaarts en wie dit doet ziet niet wat voor de hand ligt - op het raden-denkbeeld, dat men zich kan denken en uitwerken in allerhande schakeering en dat hierdoor zeker nog aanleiding geven kan tot geschil genoeg, maar waarvan de grondgedachte een zoo natuurlijk product der sociale historie is, dat men haar levensvatbaarheid niet betwijfelen kan.

Socialisatie is niet, althans niet zonder meer en niet zonder belangrijk voorbehoud: elk bedrijf aan de arbeiders van dit bedrijf.

Wat is zij wèl?

Tegenstanders en tegenhouders plegen zich te vermeien in de ontstentenis van een ook onder de voorstanders algemeen aanvaarde definitie, die elks nieuwsgierigheid bevredigen kan.

Zij doen hiermee verkeerd. De oplossing van het vraagstuk komt er niet verder door. En het eerst noodige voor de oplossing is het vraagpunt scherp en zuiver te stellen. Eerst dan kunnen voor en tegen gewikt en gewogen worden.

Of wil men, van den kant der tegenstanders, geene oplossing hoegenaamd, maar het vraagstuk laten hangen? Dit ware een zoo kleine tactiek, dat onze tijd haar niet dullen kan.

De definitie is er trouwens wèl. Als men maar niet het onredelijke vergt.

Het is waar, dat thans aan de socialisten zich wreekt hun fout, met de uitwerking van hun beginsel te hebben getreuzeld. Was destijds de raad van Troelstra en Jaurès gevolgd, de socialisatie-debatten die nu, land naast land, aan den gangzijn, zouden minder verwardheid en meer vrucht hebben getoond.

Doch houvast heeft men toch wel degelijk bijvoorbeeld aan R. Kuyper's doodeenvoudige omschrijving: ‘den overgang van kapitalisme naar socialisme doelbewust bewerkstelligen’[1)], een definitie die voor verder vragen stellig ruimte, maar toch niet meer dan de noodige ruimte laat. De socialisten, van hun standpunt, doen wijs, niet nu reeds op bizonderheden van uitvoering zich vastteleggen. Ook voor hen, die immers het vraagstuk zien integraal, die de gansche maatschappij gesocialiseerd willen zien, valt de oplossing van het vraagstuk in vele problemen uiteen; aan alle bedrijven samen zullen huns inziens wel enkele trekken gemeen zijn, alle wijzend in de richting van het gemeenschapsbedrijf, maar ook zij, zoo opbouwen inderdaad hun doel is, zien tevens aan elk bedrijf zijn eigen trekken, die een eigen vorm van socialisatie ofwel bij het eene bedrijf spoed en bij het andere afwachten kunnen eischen.

En tot de niet-socialisten spreekt de gedeeldheid van het vraagstuk nog meer vanzelf. Men kan vóór socialisatie van spoorwegen en tegen socialisatie van mijnen, vóór socialisatie van woningen en tegen socialisatie van banken zijn, en zoo voorts in eindelooze schakeering, ook in onderdeelen: de bestaande maatschappij sprak al lang geleden zich in meerderheid vóór een bepaalden vorm van socialisatie van circulatiebanken (dien van monopoliseering onder staatstoezicht en met staatsaandeel in de winst), tegen die van deposito- en hypotheekbanken uit; zij kent staatsexploitatie van spoorwegen in vele landen, zij kent in menig land èn staats- èn

1) *Socialistische Gids* 1920 bl. 1.

particuliere mijnen met daarnaast hier en daar den mengvorm van het half particuliere, half overheids-mijnbedrijf.

Debatten over *de* socialisatie behoorden thans grootendeels te worden stopgezet. De meeste toch der pro- zoowel als der contra-argumenten worden ontleend aan een of enkele bedrijven, waaraan de betooger bizonderlijk denkt.

Detailleering, ontleding van het probleem in zijn onderdeelen, bedrijf na bedrijf, dit is het, wat in de eerste plaats te doen valt. Nooit maakten wij critieker tijden door. Geen regeering is meer verantwoord, nu de welvaart van millioenen op het spel staat, een middel ononderzocht te laten dat velen dezer millioenen houden voor de doeltreffende en de eenig afdoende sociale medicijn.

Duitschland heeft reeds zijn socialisatie-wet, van 23 Maart 1919.

Deze legt elken Duitscher, onverlet zijn persoonlijke vrijheid, den zedelijken plicht op, zijn geestelijke en lichamelijke krachten zoo te benutten als het heil der gemeenschap dit eischt;

zij stelt de arbeidskracht, als hoogste economisch goed onder de bizondere bescherming des rijks; elken Duitscher zal de mogelijkheid worden verschaft, door economischen arbeid in zijn onderhoud te voorzien; zoover dit onmogelijk zal blijken, zal hij recht hebben op onderstand;

bij nadere wetten kunnen, tegen behoorlijke schadevergoeding, daarvoor geschikte ondernemingen (inzonderheid die tot winning van bodemproducten en tot benutting van natuurkrachten) tot gemeenschapsbedrijf worden gemaakt en kunnen, in geval van dreigenden nood, het voortbrengen en verdeelen van economisch noodzakelijke goederen van gemeenschapswege geregeld worden;

zoowel aan het rijk als aan zijn onderdeelen, maar ook aan nieuw te scheppen, zich zelf besturende lichamen (‘Selbstverwaltungskörper’) onder overheidstoezicht kan de leiding van gesocialiseerde bedrijven worden opgedragen;

alvast wordt regeling bij rijkswet van gemeenschapswege en te haren bate voorgeschreven ten aanzien der exploitatie van kolen, cokes, waterkracht en andere natuurlijke krachtstroomen en de hieruit optewekken energie.

En op denzelfden 23sten Maart '19 trad met dit ‘Soziali-

lisierungsgesetz' een wet ter regeling van de 'Kohlenwirtschaft' in werking. Op 24 April volgde een soortgelijke kali-wet. Beide schiepen 'Selbstverwaltungskörper' in den zin der socialisatiewet en kenden zeggenschap toe aan de arbeiders in de leiding van het bedrijf.

Het in Duitschland verrichte werk, kan men zeggen, is grootendeels van voorbereidenden en terrein-effenenden aard.

In het mijnwezen alleen ging men, inzake de organisatie van productie en afzet van brand- en meststof, reeds een stap verder, den beslissenden stap der socialisatie, doch niet in den vorm van het uitdrukkelijk niet begeerde staatsbedrijf, maar in dien van het leniger autonome bedrijf onder staatstoezicht. Men kon dit doen, doordien gedeeltelijk reeds vóór en anderdeels gedurende den oorlog zoowel de concentratie in deze bedrijven als het staatstoezicht op dezelve zich voorspoedig ontwikkeld hadden.

Uit deze eerstelingen der socialisatie zal leering ook voor andere bedrijven te halen zijn, doch over deze zal telkens afzonderlijk beslist moeten worden. En duidelijk is wel dit, dat behalve naar de technische en commercieele geschiktheid voor eenigen vorm van socialisatie over elk dier andere in aanmerking komende bedrijven de beslissing mede vallen zal op grond van overwegingen, hoe zich het particulier gelaten bedrijf jegens de behoeften der gemeenschap gedraagt. Geeft het reden tot klagen, door zijn prijspolitiek, door de hoedanigheid van zijn product, door onvoldoende arbeiderszorg, zijn particuliere zelfstandigheid zal kwade kansen loopen.

Twee beginselen heeft inmiddels de duitsche socialisatiewet vastgelegd:

Als er gesocialiseerd wordt zal schadevergoeding worden betaald. Het communisme is op dit punt geslagen, het russische voorbeeld niet gevolgd.

En de particuliere energie behoudt de mogelijkheid van ontplooiïng, zoowel doordat particuliere bedrijven, die aanstoot vermijden, kunnen blijven bestaan als doordat in den vorm der zelfbesturende lichamen onder overheidstoezicht een ruim terrein voor allerhande overgangsvormen tusschen staatsen particulier bedrijf is opengesteld.

Nieuw is dit laatste niet. In beginsel was lang vóór de revolutie de figuur bekend van het in zijn zelfstandigheid

door overheids-inmenging beknotte, in zijn winstdeeling door overheids-aandeel in winst of overwinst onvrij gemaakte bedrijf. Het is deze lijn - met haar beginpunt in tijden toen socialistische revoluties of revoluties van socialisten nog papieren utopieën waren - die thans wordt opgemerkt, wordt opgevat en doorgetrokken.

En indien internationaal langs deze lijn het socialisme zich mocht blijven bewegen, dan zullen velen zeggen: dat socialisme valt mee. Het antwoord der socialisten zal dan denkelijk zijn: ons verwondert het niet; hebben wij niet altoos gezegd, dat het u mee zou vallen, dat uw critiek voorbarig was en voortkwam uit misverstand? Maar dan zullen zij weer ten antwoord krijgen, èn van links (van hun eigen uitersten vleugel en van de communisten) èn van rechts (van de zijde der niet-socialisten), dat oorspronkelijk toch het socialisme bij monde van Marx en Engels wel nog iets meer en iets anders gezegd en voorzegd had dan dit. Het citatenspel kan voortgang nemen.

In Nederland is het socialisatie-vraagstuk in zijn ontwikkeling bij landen als Duitschland en Engeland (waar het brandt in de mijnstreek) ten achter geraakt. Ons land trouwens was en is ook in zijn industrieele ontwikkeling minder ver.

Toch ligt het probleem ook hier ter tafel. Of beter: netjes in tweeën geknipt ligt het op twee tafels, op die van de nieuwe, talrijke, adviseerende vergadering, welke weidsch Hooge Raad van Arbeid heet, en op die van een veel minder talrijke staatscommissie.

De Tweede Kamer heeft het in October en November '19, eerst bij een interpellatie-Sannes over de levensmiddelenvoorziening en de prijsstijging, daarna bij het algemeen begrootingsdebat, van vele kanten bezien, van zoovele, dat een groote meerderheid ten slotte meer oog voor de samengesteldheid dan voor de eenheid van het vraagstuk toonde.

De Hooge Raad van Arbeid (of een zijner sub-commissies) krijgt te rapporteeren over het raden-denkbeeld, dus over de vraag der arbeiders-zeggenschap in het bedrijfsleven; de staatscommissie moet onderzoeken, welke wettelijke maatregelen de voortbrenging en de distributie van goederen meer dienstbaar kunnen maken aan het algemeen belang;

het woord ‘socialisatie’ is in haar opdracht zoekgeraakt - het was dit reeds in de motie-Marchant, waaraan de commissie het aanzijn dankt - maar elk kent de bedoeling.

Beide opdrachten teekenen wèl een nieuwen tijd die, onvoldaan met zichzelven, uitziet naar beter. Nog maar weinige jaren geleden zou dit resultaat van parlementaire debatten ondenkbaar geweest zijn.

Het resultaat bevredigt echter niet, omdat het noch aan de voorstanders, noch aan de tegenstanders der socialisatiegedachte bevrediging in uitzicht stelt.

De samenhang van het radenbeginsel en van dat der socialisatie is erin miskend. Verwezenlijking van het eene is zeker denkbaar zonder die van het andere beginsel, maar reeds het feit, dat éénzelfde groote politieke richting beide belijdt, wijst op verwantschap. Hoe, zoo eens de groote commissie (die van de socialisatie zwijgen moet) het radendenkbeeld verwierp en de kleine (die zich over de raden niet mag uitlaten) stemde vóór socialisatie? Waartoe deze onnoodige complicatie?

Wat bedenkelijker is: de staatscommissie mist enquêterecht. Terwijl ‘op tafel uw boeken en bedrijfsbizonderheden’ het eerste woord moet zijn tot elk bedrijf, waarvan òf de een bewijzen wil, dat het publiek moet worden, òf de ander wil aantoonen, dat het, juist ten bate van het algemeen, privaat moet blijven. Zoo goed als een particuliere commissie van onderzoek, waarvan in de Kamer een paar maal sprake was, zal ook deze staatscommissie halverwege komen te staan voor een gesloten deur.

Haar verslag zal kunnen uitmunten door veel, maar niet door meer dan wat het beangstigend aanzwellend heir van pro- en contra-schrijvers reeds te lezen geeft. Niet althans door dat beslissende ‘meer’, dat de deur toedoet, met de socialisatie erbinnen of erbuiten.

De regeering heeft het aldus gewild. En maar enkele stemmen, behalve die der socialisten, hebben hierover beklag gedaan. Dit sluit in, dat wij het vraagstuk, als vraagstuk, zullen behouden.

Hoe statig de stoet der contra-argumenten, hoe fel de aanvallen erop der socialisators, kamp geven is aan weerskanten buitengesloten.

En nu weet wel ieder, dat ook bij open enquête-deur ten slotte eenstemmigheid van oordeel niet bereikt zou worden. Ook, dat een nederlandsche enquête-commissie wereld-vraagstukken niet oplost. Maar de strijd was dan toch overgebracht op ander gebied en zou hiermee van karakter veranderd zijn.

Juist omdat wereld en socialisme zich anders verhouden dan voorheen, omdat de tijd nu voorbij is voor debatten over de richtigheid of de halve juistheid of de geheele onjuistheid van de leer van den klassenstrijd met haar arbeidswaardeleer, haar economische geschiedbeschouwing, en haar concentratie-theorieën, die dan alletezamen moesten bewijzen, dat eens onze kinderen of kindskinderen het socialisme beleven zouden, juist omdat thans het socialisme zich aanbiedt en de wereld ja of neen moet zeggen, heeft zij recht op die voorlichting, welke alleen haar keuze bepalen kan. Ook een nederlandsche staatscommissie had hiertoe kunnen bijdragen; gezette verwerking van al het economisch materiaal van een betrekkelijk nog welvarend tweede- of derde-rangsland, dat noch eenzijdig industrieel, noch uitsluitend agrarisch ontwikkeld is, dat met de heele wereld handel placht te drijven en een voorname koloniale mogendheid is, verwerking met nauwkeurige schatting van socialisatie-mogelijkheden, had ook aan de overige wereld iets kunnen leeren.

Zoo een onderzoek had rekening moeten houden met den toestand van schromelijke verarming waarin economisch, van verbijstering waarin politiek en psychisch de menschheid verkeert, rekening moeten houden met de noodzakelijkheid, vóór alles, van herstel der productie en der commercieele betrekkingen van land tot land zonder welke - men durft dit nu wel zeggen zonder vrees, van overdrijving te worden beticht - honderdduizenden den hongerdood ingaan en millioenen den honger. En dan is het wel heel twijfelachtig of de onderzoekers zouden hebben geraden tot het nemen van de socialistische proef, dit is: van de proef zooals goede socialisten deze moeten begeeren, grootscheepsch en consequent.

Men vindt er onder alle partijen, die beseffen, dat de wereld het tweede kwart der twintigste eeuw niet mag ingaan zonder zichzelve grondig gereinigd en tot in haar binnenste te heb-

ben herzien, zonder oprechte belofte van beterschap te hebben gegeven. Ook tegenover het socialisme staan dezen onbevangen genoeg om ervan te leeren en te leenen. Hun ideaal is niet: behoud wat bestaat. Het is: hervorm, grondig en snel. Geen hervorming nu is denkbaar, waarbij niet het individualisme een stuk terrein verliest. De moeilijkheid is, de juiste maat te vinden voor de verhouding tusschen individu en gemeenschap. De socialisten zeggen: in ons stelsel vindt ge haar, en wij willen het u met de stukken bewijzen. In de taal van het parlementarisme: wij eischen voor staatscommissies, ingesteld met geen minder doel dan de levensvoorwaarden der maatschappij te onderzoeken, het ruimste enquêterecht op.

Wie dezen eisch afslaat, staat tegenover de toekomst met bezwaard geweten.

D. VAN BLOM.

Langs de wegen.

Aan het einde van een vermoeienden fietstocht heeft de reiziger neiging kregelige opmerkingen te maken over den toestand van het rijwielpad, waarover hij nog een kwartier uurs heeft af te leggen en dat niet dusdanige gladde oppervlakte aanbiedt als hij met het oog op het gemakkelijk beeindigen van zijn tocht wel zou wenschen. Zijn onwelwillende opmerkingen betreffen hen die de directie voeren over het onderhoud van het pad en zich, naar des fietsers vermoeide meening, maar slapjes van de hun opgedragen taak kwijten.

De herinnering aan fietstochten, vijf en twintig jaar geleden toen denzelfden reiziger - zij het ook vijf en twintig jaar jonger! - op een rijwiel met massieve dunne caoutchoucbandjes na even vermoeiende reis nog een kwartier uur hobbelens over een met zware keien geplaveiden weg was beschoren, is geheel verdwenen. Zijn stemming veroorlooft hem niet de parallel te trekken tusschen voorheen en thans; hij waardeert noch het zooveel beter ingerichte vervoermiddel, noch den zooveel verbeterden weg... hij is moe en knorrig en vindt, dat van hem op het laatst van zijn tocht onnoodig groote inspanning wordt gevergd vanwege het niet behoorlijk onderhouden fietspad!

De ontstemming moge begrijpelijk zijn, de vraag rijst of zij tevens billijk is - mij dunkt die vraag kan bevestigend worden beantwoord. Wij hebben immers het gehobbel-over-keien voor de ontwikkeling van het rijwielverkeer getrotseerd - gelijk men zich in het algemeen tal van ongemakken heeft moeten getroosten, waarvan de ondervanging verbeteringen in verkeersmiddelen en toestanden ten gevolge gehad heeft;

dit streven gaat onverpoosd verder en moet ten slotte tot een voor een bepaald verkeer zoo volmaakt mogelijken eindtoestand leiden. Eenmaal dus gegeven een zoo goed mogelijk rijwiel behoort daarbij een zoo goed mogelijke rijwielweg.

Verkeersmiddel en weg staan dus - het behoeft trouwens nauwelijks opgemerkt te worden - met elkaar in het nauwste verband. Zijn de omstandigheden voor den weg gunstig dan ontwikkelt zich daarover het voor dien weg meest geëigende verkeer; komt een vervoermiddel binnen. korten tijd tot zekere volmaking, dan wordt de wegbeheerder voor de oplossing gesteld zijn weg voor het vervoermiddel zoo goed mogelijk in te richten.

Het landverkeer over de gewone wegen met het karakter, zooals wij dit thans kennen, heeft slechts een ontwikkeling van ongeveer een eeuw achter zich, eene ontwikkeling, welke immers eerst een aanvang kon nemen toen algemeen tot verharding van de wegen werd overgegaan.

Eertijds was van reizen slechts sprake voor enkele personen, bij uitzondering voor hun genoegen en - als het niet anders kon - voor zaken. Verharde wegen kende men destijds niet dan met wellicht een enkele uitzondering over korten afstand; niet alleen buiten, maar ook in de steden waren de wegen slechts aarden banen, in de natte jaargetijden modderpoelen en in de droge mul en stoffig.

Het vervoer per as ging daarover zeer gebrekkig; men reisde te voet of te paard - somtijds bood een vaartuig niet te veel ongemak aan, een ander keer een open landwagen.[1)]

In het midden der zeventiende eeuw was nochtans de reiskoets[2)] reeds zoodanig ontwikkeld, dat van Parijs uit naar

1) Het gebruik van wagens voor (luxe) personenvervoer schijnt - in hoofdzaak voor vrouwen - in het midden der 12e eeuw in zwang te zijn gekomen, zij het in primitieven vorm. In Frankrijk werd in 1294 door Philips den Schoone het gebruik van wagens voor haar weder verboden.
2) Het woord koets (Duitsch Kutsche (gutsche)) wordt wel afgeleid van den naam van het Hongaarsche plaatsje Kocz, waarnaar een bepaald soort voertuigen Kocsi genoemd werd. Deze soort koetsen hadden eene verbetering in de constructie, immers daarin bestaande, dat de wagenbak niet meer onmiddellijk op de assen rustte doch met riemen op het onderstel hing. Dit gaf weliswaar eenige verbetering, maar het vervoer over de landwegen was toch van dien aard, dat menigeen van het gewiegel tijdens de reis zeeziek werd.

drie en veertig plaatsen geregelde diensten werden ondernomen; de koetsen waren voor acht personen ingericht en werden door zes paarden getrokken. Ook hier was de ontwikkeling, trots tegenwerking in den aanvang, ook door de overheid, niet tegen te houden. Aanvankelijk reden op sommige trajecten de koetsen alleen af als er reizigers genoeg waren. Men was toen (immers omstreeks 1650) toch al aardig opgeschoten vergeleken bij 1634, toen b.v. de Amsterdamsche vroedschap het verkeer met koetsen verbood, vanwege de ‘engheid van straten en stegen’, maar ook om de luxe, welke werd bevorderd door het houden van ‘koetsen of kalessen en paerden’ tegen te gaan.[1)] In 1660 werd octrooi

1) Elders schijnt men bevreesd te zijn geweest, dat de adel door het gebruik van voertuigen zou inboeten aan vaardigheid in het paardrijden, waardoor zijn waarde als oorlogsmateriaal zou achteruitgaan. Ook Hertog Julius van Brunswijk verbood in 1588 het gebruik van koetsen aan zijn ridders, omdat dit slechten invloed zou uitoefenen op de manlijke deugd en dapperheid ‘und das Gutschenfahren gleich dem Faullenzen und Bärenhäutern wäre’.
Over het reizen in vorige eeuwen hebben eenigen tijd geleden even lezenswaardige als aangenaam geschreven artikelen gestaan in de Revue des deux mondes (afleveringen van Augustus en September 1918) van de hand van den heer G. Lenotre, onderdeelen van eene reeks studies, getiteld: ‘Rêveries d'après guerre sur des thêmes anciens’. Men vindt er tal van bijzonderheden in omtrent het reizen in vroegeren tijd in Frankrijk en over de slechte wegen. In 1783 zijn de wegen in de Rhônevallei ‘en si mauvais état qu'on risque de verser à chaque tour de roue. Certain torrent qui court à travers la ville de Montélimar et qu'il faut franchir à gué, est, pendant l'hiver et au printemps, si grossi par les pluies et par la fonte des neiges qu'on est obligé souvent d'attendre durent plusieurs jours que le passage soit praticable’. En dan gaat het er dwars doorheen, op gevaar af schipbreuk te lijden!
Op een andere plaats is sprake van een ‘versnelde’ diligencedienst, waarvoor een nieuwe soort reiskoets de ‘Turgotine’ wordt gebruikt - omstreeks 1775. De reis tusschen Parijs en Rouaan duurde met dit vervoermiddel drie dagen, die van Parijs naar Straatsburg twaalf en naar Bayonne twintig dagen. Met deze versnelde dienst verdween de verplichting van ondernemers om reizigers in de gelegenheid te stellen voor den aanvang der reizen de mis bij te wonen, tot welk einde in het kantoor van den Lyonschen diligencedienst een kapel was ingericht, waar men op Zon- en feestdagen des morgens om half vier de mis bediende. ‘Puis l'on jugeait que s'il y avait péril pour l'âme, les corps mortels transportés par la Turgotine n'étaient guère plus en sécurité; cela allait trop vite’. Maar, zegt de heer Lenotre, het waren ‘les zoïles, en outre, ou, pour mieux dire les concurrents évincés’ die de Turgotine in een ongunstig daglicht trachtten te stellen.

verleend voor een ‘wagenveer’ van Amsterdam naar Den Haag en in 1687 voor een van Amsterdam naar Arnhem.[1)]

Eerst ongeveer een eeuw later kwamen de diligences in gebruik; ook deze hadden, evenals de koetsen, geen veren. Het rijden langs zandwegen moet dan in zooverre een voordeel geweest zijn als dit iets minder schokken veroorzaakte.

De diligencediensten zijn tot grooten bloei gekomen, te meer toen, na omstreeks 1800, geleidelijk tot het verharden der wegen werd overgegaan en het verkeer met zooveel meer gemak kon plaats hebben. Omstreeks dien tijd werden ook de stalen veren uitgevonden, waardoor een belangrijke verbetering in den bouw der vervoermiddelen werd verkregen.

De diligencediensten werden, door de ontwikkeling van het spoorwegverkeer, overbodig, en zijn thans nog slechts hier en daar plaatselijk in gebruik. Van het reizen per diligence zijn echter tal van smakelijke verhalen ons bekend, waaruit wij zouden mogen afleiden, dat deze wijze van reizen ook hare bekoorlijke zijde moet hebben gehad. Wie herinnert zich niet het reizen - immers omstreeks Kerstmis - van Samuel Pickwick, wanneer hij zijn vriend Wardle ging bezoeken? Groote attractie oefende dan immers de ontvangst in de onderscheiden pleisterplaatsen en de wel toebereide dranken, waarvan hij een groote liefhebber was - aan welke liefhebberij wij, merkwaardige

1) De koetsen waren aanvankelijk schier uitsluitend in gebruik bij vorstelijke personen, en op het prachtigst uitgedost; de wegen daarentegen slecht. Tijdgenooten laten niet na meesmuilend te wijzen op het gebrek aan overeenstemming tusschen de pracht der voertuigen en den toestand der wegen. Menigmaal bleef men steken in de modderkuilen en dan was er heel wat voor noodig eer men de reis kon vervolgen. Ook viel het vehikel onderst boven, zoodat de inzittenden in het slijk terecht kwamen - gelijk in 1577 met de dochters van den hertog van Liegnitz gebeurde, toen zij zich naar een feest in Theissingen begaven. (Eerst omstreeks 1600 werden vensters in de koetsen aangebracht).
Moest het hof op reis - welke gebeurtenis het karakter had van een kleine verhuizing - dan werd soms weken te voren reeds aan de wegen, waarlangs de optocht zou trekken, gewerkt om ze in zoo goed mogelijken staat te krijgen.

coïncidentie! - menig spookverhaal danken... van Charles Dickens.[1)]

Vele andere getuigen kunnen nog worden bijgebracht, die verhalen van gastvrije ontvangst in de herbergen, waar men, bij langen reizen, verplicht was te overnachten en van de overdaad van spijzen en dranken, welke - niet alleen des winters - verstrekt werden, een overdaad, die met de diligences wel verdwenen schijnt, poëzie vervangen door de proza van het restauratierijtuig met het diner à la carte of à prix fixe en het halve fleschje wijn!

Het zal duidelijk worden, welke verbetering met het aanbrengen van verharding op de wegen werd verkregen, wanneer men bedenkt, dat de eigenlijke weg is de aardebaan waarover het verkeer plaats vindt. De bovenbedekking van die baan - behalve dat deze het verkeer vergemakkelijkt - dient dus in niet mindere plaats voor de bescherming van de rijbaan zelf. De onverharde wegen hadden van het verkeer veel te lijden, vooral wanneer de regentijd was aangebroken. Men stelle zich maar even voor den geest de zware reiswagen, die door zes paarden door de modder moest worden gezeuld. De beschadiging van de rijbaan was te minder gewenscht, wanneer die baan - gelijk schier zonder uitzondering in het westelijk deel van ons land het geval was - op de kaden of dijken was aangelegd, welke voor de polders of droogmakerijen het water moesten keeren. De toestand van die waterkeeringen was dan mede afhankelijk van het verkeer, dat er over plaats had. Thans, nu allerwege verhardingen zijn aangebracht, behoeft een waterkeering van het verkeer, dat er over geleid wordt, zoo goed als geen nadeel meer te ondervinden.

Over de verharding zelf zal ik aanstonds nog iets mede-

1) In de beschrijving van de eerste reis naar Dingley-Dell wordt melding gemaakt van het voertuig. Samuel staat aan het raam naar de toebereidselen te kijken en ziet ‘a curious littie green box on four wheels, with a low place like a wine-bin for two behind, and an elevated place for one in front, drawn by an immense horse, displaying great symmetry of bone’. De heer Winkle gaat te paard. Men zal afreizen: ‘All right?’ inquired Mr. Pickwick with an inward presentiment that it was all wrong’...!

deelen, eerst vraagt het tracé van de wegen de aandacht. Dit is van zeer groot belang. Behalve dat rekening moet worden gehouden met eene oordeelkundige verbinding tusschen onderscheiden plaatsen, moeten steile hellingen zoo min mogelijk voorkomen en scherpe bochten worden ontgaan. Steile hellingen mogen voor de electrische tram en het motorrijtuig niet te groot bezwaar opleveren, voor alle verkeer met dierlijke trekkracht geven zij grooten hinder. Het traceeren van hoofdverkeerswegen door de groote steden is een moeilijke arbeid; de uitvoering van eenig plan is altijd zeer kostbaar. Immers bij toeneming van het verkeer eischen de verkeerswegen in het centrum der steden verruiming, zelfs zullen veeltijds nieuwe verkeerswegen behooren te worden ontworpen. Afbraak van bestaande bebouwing en doorbraak van stadsgedeelten kunnen niet worden ontgaan. Reeds het voornemen der wijzigingen pleegt velen in het geweer te brengen. Ieder weet hoeveel stof de verruiming van de Vijzelstraat te Amsterdam en die van de Leidschestraat aldaar, de kwestie van de verruiming bij de Gevangenpoort te Den Haag en de bebouwing van het Hofplein c.a. te Rotterdam hebben doen opdwarrelen.

Rekening moet worden gehouden niet alleen met het verkeer in de stadscentra zelf, maar ook met goede aansluiting bij de verkeerswegen naar de buitenwijken en verder. Voor het overige behoort ook het verkeer tusschen de buitenwijken onderling een punt van studie uit te maken. Men ziet deze kwesties bij het ontwerpen van het uitbreidingsplan onder de oogen, maar is daarbij niet altijd vrij in de oplossing, immers gebonden aan bestaande verkeerswegen en wellicht aan reeds onderhanden genomen uitbreiding. Vooral omdat een dertig tal jaren geleden uitbreiding van steden niet altijd oordeelkundig en stelselmatig plaats had, kost het soms groote moeite het plan van uitbreiding zich behoorlijk te doen voegen bij hetgeen reeds bestaat. Ook esthetisch moeten eenige eischen vervuld worden; men is immers overtuigd, dat b.v. een plein in een stad iets anders moet zijn dan een lap grond, welke men bij aansluiting van eenige buiten verband met elkander ontworpen bouwplannen heeft overgehouden en waarmede men eigenlijk geen raad weet. Veeleer beschouwt men thans pleinen als vaste

punten van een uitbreidingsplan - als de longen, waardoor gansch een stadsdeel moet adem halen.

Het leiden van het verkeer over de hartaders van het stratennet is een vraagstuk op zich zelf, waarvan de oplossing even belangrijk als moeilijk is; voornamelijk moet men trachten opstoppingen op belangrijke kruispunten te voorkomen. Maar ook het leiden van doorgaand verkeer door steden en - te onzent - van het wielrijdersverkeer, vragen de aandacht. Wat het laatste betreft bedenke men, dat het verkeer op de hoofdwegen zoo druk kan worden, dat het fietsen metterdaad levensgevaarlijk is - maar zoolang dit nog niet het geval is en de afstanden tot buitenwijken en voorsteden nog niet zoo groot zijn, dat men van stoomtreinen of snelle electrische treinen gebruik moet maken, is de fiets een bij uitstek gemakkelijk vervoermiddel en is het dus van veel belang, dat dit vervoermiddel over zoo betrouwbaar mogelijke verkeerswegen juist naar en in het stadscentrum kan beschikken.

Met het in dienst stellen van nieuwe wegen gaat afleiding, ja soms verlegging van het verkeer gepaard. Dit verleggen heeft veelal eigenaardige bezwaren. Immers het verkeer langs bepaalde routen heeft soms een ontwikkeling van eeuwen achter zich; het is niet slechts toevallig wanneer het aan den eenen boven den anderen weg de voorkeur blijkt te hebben gegeven. Langs druk bezochte wegen zullen zich allerlei belangen van handel en industrie hebben vastgezet, welker invloed soms wijd vertakt is. Een en ander geldt niet alleen voor de steden, maar ook voor de buitenwijken.

Intensiever verkeer doet dus de vraag rijzen hoe die wegen daarop in te richten. Verbreeding van de verharding noopt tot verbreeding van de gansche wegbaan. Bij wegen, die voor verbetering als hier in aanmerking komen, wil men meestal onderscheiden soorten van verkeer, auto- en rijtuigverkeer, rijwielverkeer, voetgangersverkeer, soms zelfs nog ruiterverkeer uit elkander houden en voor elk verkeer een afzonderlijke baan beschikbaar stellen, ingericht om aan de eischen van het bijzondere verkeer te voldoen. Somtijds moet men ook nog rekenen op aanleg van stoom- of electrische tramwegen bij die voor het andere verkeer. Zoo-

danige opzet vordert groote breedte van de wegbaan en de aanleg van deze verkeerswegen is - het behoeft geen betoog - uitermate kostbaar. Niet overal zal behoefte bestaan aan een zoo uitgewerkte scheiding van verkeer, maar in het algemeen mag men toch wel verwachten, dat verbreeding van de belangrijkste wegen allengs op min of meer uitvoerige wijze tot uitvoering zal komen.

Wanneer nu deze wegen door bebouwde kommen gevoerd moeten worden, wordt verbreeding, vanwege plaatselijk te verwijderen bebouwing, onevenredig kostbaar. Immers in kleinere gemeenten zijn deze wegen tegelijk hoofdstraten, waarlangs zich de neringdoenden hebben gevestigd. Behalve de kosten van de onteigening der panden zal dus meestal nog schadevergoeding voor storing of achteruitgang in het bedrijf moeten worden gegeven.

Op het wegencongres, dat in 1913 te Londen werd gehouden en waarop tal van rapporten gewijd waren aan het ontwerpen van nieuwe straten en nieuwe wegen, gaven alle schrijvers de voorkeur aan het omleggen van de wegen in ‘des villes d'importance secondaire, qui se trouvent sur le parcours des grandes artères de communication plutôt que d'élargir les rues de ces villes empruntées actuellement par ces artères.’ Een der schrijvers wilde zelfs zoover gaan dat ‘les grandes routes nouvelles en rase campagne devront passer à l'extérieur de toutes les agglomérations, auxquelles elles pourront être reliées par des trouçons annexes.’

Indien men tot snelle verbreeding ook in bebouwde kommen zou willen overgaan zou dus - het werd reeds opgemerkt - zulks niet anders dan ten koste van groote sommen gelds kunnen geschieden. Op langeren termijn zou misschien gaandeweg door middel van bouwverbod, op grond van de woningwet, verbreeding met geringere kosten zijn te bereiken.

In verband met verbetering van Rijkswegen, die op den duur niet zal zijn te ontgaan, werd intusschen reeds in 1915 door de toenmalige regeering de indiening bevorderd van een bouwverbod op gronden langs Rijkswegen.

Dit wetsontwerp beoogt, onder behoorlijke waarborgen ten aanzien van de belangen van hen, die bij het stellen van

het bouwverbod betrokken zijn, bij algemeenen maatregel van bestuur te verbieden het bouwen of het hebben van bouwwerken op of in gronden langs een Rijksweg binnen een aan te geven afstand uit den weg, indien die gronden in de naaste toekomst geheel of gedeeltelijk voor verbetering van den weg noodig zullen zijn.

Dit wetsontwerp was reeds aangekondigd in de stukken betreffende het korten tijd te voren ingediende ontwerp ter zake van de verbetering van de Rijkswegen, welke, mede door verbreeding, allereerst geschikt zouden moeten worden gemaakt zoowel voor gewoon verkeer als voor het snelle verkeer met motorrijtuigen, terwijl verbetering van de overige Rijkswegen naar gelang van de behoefte geleidelijk zou volgen.

Voorts beoogde het wetsontwerp instelling van een wegenraad, die den Minister van Waterstaat zou dienen van advies in zaken, de verbetering der Rijkswegen, betreffende.

In de van regeeringswege verstrekte toelichting werd op den voorgrond gesteld, dat de tegenwoordige breedte van de meeste Rijkswegen, vooral in verband met de eischen van verkeer met motorrijtuigen veel te wenschen laat. De breedte der verharding wisselt, naar uit dit stuk blijkt, af tusschen 3.20 M. en 5.40 M.; bovendien is het dwarsprofiel van denzelfden weg op onderscheiden plaatsen zeer verschillend. Op den weg van Breda naar Utrecht is op het Brabantsche gedeelte in totaal beschikbaar een breedte van 14.10 M. tot 37.30 M.; op het Utrechtsche gedeelte slechts van 6.10 M. tot 7.60 M. Op den weg Amsterdam - Nijmegen schommelt de in totaal beschikbare breedte tusschen 7 M. en 16.30 M. Waar slechts geringe ruimte naast den eigenlijken rijweg beschikbaar is bestaat weinig of geen gelegenheid voor het verkeer van voetgangers en rijwielen zoodat, ook afgescheiden van de wegens het verkeer met motorrijtuigen te stellen eischen, voorziening op vele punten noodig is, vooral in de nabijheid van steden en dorpen.

De oorzaak van den onvoldoenden toestand moet, naar verder werd medegedeeld, gezocht worden in de omstandigheid, dat de meeste Rijkswegen zijn aangelegd in het begin der negentiende eeuw, tijdens de regeering van Koning Willem I, ja zelfs nog uit den Franschen tijd - immers uit tijdperken waarin het vervoer te land nog geen groote eischen stelde.

De sedert aangebrachte verbeteringen hebben slechts bestaan in het maken van plaatselijke verbreedingen, het afsnijden van enkele scherpe bochten en het hier en daar maken van afzonderlijke rijwielpaden.

Bij de wetsvoordracht werd beoogd aan den rijweg een verharde breedte te geven van 7 M. en daarnaast rijwiel- en voetpaden aan te leggen gezamenlijk breed 4 à 6 M., terwijl ook nog op beplante bermen moest worden gerekend; eene breedte van 16 à 17 M. zou mitsdien voor de wegen beschikbaar moeten zijn. Voor zooveel plaatselijk de verhardingsbreedte ad 7 M. niet dan tegen onevenredig hooge kosten zou kunnen worden verkregen, zou de verhardingsbreedte toch niet minder dan 5 M. mogen bedragen.

Bedoeld werd nu, met Utrecht als centrum, wegen te verbreeden in de richtingen Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Breda, Arnhem en Zwolle, en voorts de wegen Breda-Dordrecht-Rotterdam en Den Haag-Amsterdam via Haarlem onder handen te nemen. Door verbreeding van den weg van Zwolle over Arnhem naar Nijmegen zou aansluiting met den weg naar Kleef, dus met het Pruisische wegennet, worden verkregen, terwijl relatie met het Belgische net via 's Hertogenbosch en Breda zou worden gezocht.

Aangezien, naar het oordeel der toenmalige regeering, de bestaande weg Den Haag-Utrecht, via Leiden en Bodegraven, niet voor ingrijpende verbetering in aanmerking kon komen, voor zooveel het gedeelte Leiden-Bodegraven betreft, was van Bodegraven naar Voorburg een nieuw wegvak gedacht, met een zijtak, afbuigende omstreeks Zoetermeer, naar Rotterdam.

Het wetsontwerp is echter door de huidige regeering ingetrokken. Zij is blijkbaar van oordeel, dat ook zonder bepaald programma aan de verbetering van de Rijkswegen kan worden voortgearbeid en stelt geen prijs op de voorlichting van een wegenraad sedert reeds eene Rijkswegencommissie, samengesteld uit ingenieurs van den Rijkswaterstaat den Minister, met betrekking tot hetgeen ter verbetering van de Rijkswegen wordt ontworpen, van advies dient.

Intusschen geeft - naar ik vertrouw - de bovenstaande uiteenzetting wel een inzicht van hetgeen men zich - in

groote trekken - voorstelt dat aan de Rijkswegen moet geschieden om deze voor het moderne verkeer in te richten.

Het spreekt van zelf, dat verscheiden jaren met de afwikkeling van deze taak zullen gemoeid zijn; niet alles wordt tegelijk aangevat; de wegen aan welker verbetering het meeste behoefte bestaat zullen uiteraard voorgaan.

Bij het voorbereiden van wegverbeteringen doet zich de vraag voor hoe het verkeer over de wegbaan moet worden verdeeld, in het bijzonder is dit van belang wanneer tevens tramwegen op den weg moeten worden toegelaten. Eene oplossing van het vraagstuk denkt zich de verdeeling ongeveer op de wijze als een rivier stroomt door hare bedding, immers de grootste snelheid heeft in het midden, terwijl die snelheid naar de oevers werderzijds afneemt. Op analoge wijze wenscht men dan den tramweg en de wegen voor autoverkeer in het midden, daarnaast die voor gewoon rijtuigverkeer en ten slotte het voetgangersverkeer langs de zijkanten. Eene andere oplossing is echter deze, dat men het tramverkeer van het wegverkeer zooveel mogelijk gescheiden houdt en den tramweg langs een der zijden van den weg ontwerpt.

Scheiding van verkeer is ook van belang bij belangrijke kruispunten. Reeds werd opgemerkt hoe op belangrijke kruispunten in steden de oplossing van het leiden van het drukke verkeer een moeilijk vraagstuk is. Bij regeling van het verkeer op punten waar onderscheiden soorten verkeer elkander ontmoeten - wat meestal zeggen wil: met elkander in botsing komen - staat men eigenlijk voor de zelfde moeilijkheden. Ook dan moet het verkeer uit elkaar gehouden worden en moet men trachten de uiteenloopend belangen zoo goed mogelijk te doen samengaan. Men denke hierbij aan de doorsnijding van landwegen door andere verkeersaderen, spoorwegen, rivieren en kanalen.

Nabij de kruising met spoorwegen ontstaat veelal groote verkeersopstopping door het langdurig gesloten blijven van de sluitboomen van den spoorweg. Vooral nabij stations is dit het geval - maar ook afgezien hiervan: overwegen zijn altijd gevaarlijke punten. Men kan de beide soorten van verkeer slechts onafhankelijk van elkaar maken door de

eene over de andere heen te leiden. Bij verbetering van spoorwegemplacementen in of nabij groote steden leidt dit in den regel tot ophooging van de emplacementen, waardoor de stadsverkeerswegen onder den spoorweg kunnen worden doorgevoerd. Elders hangt het van tal van overwegingen en plaatselijke omstandigheden af, waarbij - uiteraard - ook de kwestie van de kosten een rol speelt, of de spoorweg over den gewonen weg dan wel deze laatste over den spoorweg zal worden gevoerd.

Naarmate de snelheden van het verkeer over de gewone wegen toenemen stelt zich - het spreekt wel van zelf - het vraagstuk betreffende overbruggingen, als hier bedoeld worden meer en meer op den voorgrond.

Wat den overgang over de rivieren betreft zijn bruggen zeer kostbare constructies; behalve het eigenlijke rivierbed moeten ook de uiterwaarden overbrugd worden; de rivier overbruggingen zijn dan ook meestal lang. Zelfs nu nog zijn in ons land dergelijke overbruggingen voor het gewone verkeer zeldzaam, enkele zijn verbonden aan een overbrugging ten behoeve van den spoorweg, wanneer door de onderbouwconstructie voor deze bruggen (de landhoofden en de pijlers) de gelegenheid kon worden verkregen op niet te dure wijze de belangen van het gewone verkeer tevens te behartigen; de bruggen voor beide soorten van verkeer liggen dan naast elkaar. Zoodanige situatie vindt men te Zutphen en te Westervoort (overbrugging van den IJsel) en te Venlo (overbrugging van de Maas). Rivieroverbruggingen voor gewoon verkeer vindt men te Kampen en te Deventer (over den IJsel) - de laatstgenoemde is tevens voor spoorwegverkeer ingericht - te Maastricht, te Roermond en te Heusden over de Maas. Voorts mogen nog worden genoemd de Willemsbrug over de Nieuwe Maas te Rotterdam en de bruggen nabij Barendrecht en Spijkenisse over de Oude Maas, beide laatste mede ingericht voor stoomtramverkeer.

Over de Waal en over den Rijn is niet ééne vaste brug voor gewoon verkeer. Men gebruikt of gewone stoombooten, òf schipbruggen - drijvende constructies waarvan ten behoeve van de scheepvaart een gedeelte kan worden uitgedreven - òf gierponten - immers veerponten, waarbij voor den over-

tocht dwars over de rivier van de beweegkracht van den waterstroom gebruik wordt gemaakt - terwijl in vele andere gevallen het overzetten geschiedt met roeibooten. In tijden van hoog water en ijsgang is echter het verkeer ondoenlijk of gevaarlijk, maar de intensiteit is meestal toch niet van dien aard, dat, mede met het oog op die gevallen, de kosten van dure bruggen verantwoord zouden zijn.

Ook in de Rijkswegen komen dus overzetveeren als regel voor. Dikwijls zijn het niet eenmaal Rijksveeren. Hoe vreemd dit aanvankelijk moge schijnen, wordt deze toestand gereedelijk verklaard als men bedenkt, dat de veeren er, ten behoeve van het plaatselijk verkeer tusschen beide oevers, reeds lang waren voor dat de aansluitende wegen als verbindingen over groote afstanden beteekenis kregen.

Het veer te Moerdijk is een particuliere onderneming (men is er echter doende dit veer door het Rijk te doen overnemen); dat te Katerveer - hetwelk binnen afzienbaren tijd door een brug zal worden vervangen - is eigendom van de gemeente Zwolle. Het veer Dordrecht-Zwijndrecht evenals het eerstgenoemde veer schakel in den Rijksweg Rotterdam-Breda, is geen Rijksveer, evenmin als de veeren Maassluis-Rozenburg en Rozenburg-Den Briel, schakels in den Rijksweg Delft (Den Haag)-Maassluis-Hellevoetsluis.

De bestaande wettelijke voorschriften betreffende de overzetveeren en de veerrechten zijn gebrekkig; voorziening omtrent te niet gaan van in onbruik geraakte, vervallen verklaring van verwaarloosde of opheffing van schadelijk gebleken veerrechten ontbreken geheel.

Bij Koninklijke Boodschap van 3 Augustus 1917 is bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal een wetsontwerp aanhangig gemaakt ter regeling van deze materie. In de Memorie van toelichting wordt de oorsprong van het veerrecht behandeld en gezocht in de omstandigheid, dat, van ouds, de rivieren en stroomen waren landsregaliën en nutschappen, zoodat de vruchten, welke deze opleverden, aan den graaf, later aan de gewesten behoorden. Het eigendomsrecht van rivieren en stroomen bracht de bevoegdheid met zich tollen en andere ongelden te heffen voor het overvaren van die rivieren en stroomen en om te verordenen, dat deze slechts door

middel van de grafelijke veeren mochten worden gepasseerd. Graven en later de Staten konden aan bijzondere personen het uitsluitend recht verleenen om personen en goederen over te zetten. Zij verleenden dan een zakelijk recht van veer op den stroom en bedongen daarvoor nagenoeg steeds vergoeding. Het ontstaan stempelt het veerrecht tot een heerlijk recht.

Het recht is dus een gevolg van de middeleeuwsche opvatting, dat de rivieren en stroomen waren regaliën, waaruit de landsheer zooveel mogelijk profijt moest trekken. Thans heeft men daaromtrent andere denkbeelden en oordeelt, dat die wateren in de eerste plaats zijn openbare verkeerswegen en dat daaruit slechts voordeel mag worden getrokken voor zooveel zulks kan geschieden zonder aan die bestemming tekort te doen. De omstandigheid, dat iemand met uitsluiting van ieder ander het recht toekomt om zich van eenig deel van een rivier of stroom als verkeersweg te bedienen is met het nieuwe inzicht in strijd. Nieuwe veerrechten zullen dus niet meer mogen worden verleend. Voor het overige zullen slechts die voorrechten vervallen, waarvoor geen schadevergoeding behoort uitgekeerd te worden, terwijl de mogelijkheid van opheffing tegen schadevergoeding wordt opengesteld, opdat men zich zal kunnen bepalen tot opheffing van die rechten, welke voor het verkeer nadeelig blijken. Het is dan nog noodig voorschriften te geven, bij de uitoefening van het veerrecht in acht te nemen en naleving van die voorschriften op afdoende wijze te verzekeren.

De opheffing van de veerrechten zal gepaard moeten gaan met de noodige waarborgen ter billijke verzekering van de bij de opheffing betrokken belangen.

Tot dusverre lag het doen verdwijnen van een veerrecht langs den weg van onteigening, - hoewel wellicht niet geheel uitgesloten - toch practisch niet voor de hand. Tenzij men dus telkens tot een bijzondere wet zijn toevlucht zou willen nemen is men voorshands nog aangewezen op afkoop door overeenstemming met den gerechtigde tot de uitoefening van het veerrecht. Veelal kan men intusschen niet over behoorlijke gegevens omtrent de opbrengsten van de heffingen beschikken en tast men dan omtrent het bedrag eener redelijke vergoeding in het duister.

Bij dit recht doet zich soms de eigenaardigheid voor dat

het gesplitst is; A mag dan slechts overzetten van den eenen naar den anderen oever en B alleen in omgekeerde richting. In den loop der tijden wijzigt zich somtijds de wijze van uitoefening van een veerrecht - het neemt dan den vorm aan van heffing van bruggeld, ja zelfs van tol, voor zooveel de plaatselijke toestand zoodanig gewijzigd is, dat eerst in de plaats van het overzetveer een brug kwam en vervolgens met het water ook de brug verdween. Het recht van heffing bleef nochtans bestaan en staat dan blijkbaar in 't geheel niet in verband tot onderhoud van of andere bemoeiïng met den weg.

Afkoop van deze soort rechten zou, sedert op de Rijkswegen de tolheffing werd afgeschaft, althans van de zijde van het Rijk rationeel zijn en zulks te meer, wanneer het verkeer geen baat heeft bij eene financieele bezwaring waartegenover immers geen onderhoudsverplichting bestaat. Echter is - zooals reeds bleek - die afkoop kostbaar en een zaak van langdurige onderhandeling. Onlangs is een oud veerrecht afgekocht dat te Meerkerk op den Rijksweg aan een tolboom werd geheven. Bekend is ook de afkoop van het veerrecht aan de Haagsche Schouw nabij Leiden in den Rijksweg 's-Gravenhage-Haarlem.

De meest gewenschte oplossing voor overbrugging is, voor het verkeer zoowel over den waterweg als over den landweg, die waarbij de brug zoo hoog boven water ligt - en dus vast kan zijn - dat alle waterverkeer er zonder bezwaar onderdoor gevoerd kan worden; de beide soorten van verkeer zijn dan geheel onafhankelijk van elkander. Voor de rivieren, welke onderdeel uitmaken van de internationale waterwegen zou dit beginsel - in verband met de uit de Rijnvaartacte van 1868 voortgevloeide regelingen - leiden tot zeer hoog gelegen bruggen, welke dus zeer lange en kostbare opritten zouden noodig maken. Onmiddellijke aansluiting van de bebouwde kommen, die zich langs en achter de bandijken der rivieren uitstrekken, is dan meestal niet mogelijk, zoodat betrekkelijk groote omwegen gemaakt zouden moeten worden om het hoogteverschil te overwinnen om van de bruggen in de kommen te komen. De oplossing met hooge bruggen geeft voor het plaatselijke verkeer tus-

schen de beide rivieroevers in die gevallen slechts geringe verbetering; immers in verhouding tot den afstand moet men een grooten omweg maken; wanneer de overzetdiensten gestaakt zijn blijft echter het verkeer mogelijk.

Wil men dus voor overgangen van de waterwegen groote hoogten vermijden, dan moet men tot beweegbare constructies zijn toevlucht nemen. Al naar mate men dan het onbelemmerde verkeer te water, wat de doorvaarthoogte betreft, meer of minder wil beperken, kan men de bruggen lager of hooger leggen. Gelijk bekend kan voor beweegbare bruggen gebruik worden gemaakt van draaibruggen, hefbruggen en klapbruggen; wat de laatste betreft heeft men de keuze tusschen de varianten ophaalbruggen, bascule bruggen en rolbascule (Scherzer) bruggen.

Van deze bruggen vorderen de hefbruggen en de klapbruggen de meest eenvoudige en snelste bediening; het nadeel van hefbruggen is, dat de doorvaarthoogte beperkt blijft tot de grootste hoogte, ook al is deze aanzienlijk - men mag hierbij denken aan hoogten van b.v. omstreeks 60 M. waartoe de brug geheven kan worden. Alle klapbruggen en draaibruggen beperken de hoogte niet. De draaibruggen nemen den meesten tijd van bediening; met het oog hierop zijn gelijk-armige draaibruggen, welke dus twee doorvaartopeningen bieden - ter weerszijden van den draaipijler één - het meest aan te bevelen. Wanneer echter de vaart smal is en de doorvaart niet zóó druk, dat aan twee doorvaartgelegenheden behoefte bestaat - volstaat men met een ongelijk-armige. Hoofdzakelijk is het bezwaar van een draaibrug dit, dat deze, na weder in de as van den landweg te zijn gedraaid, niet aanstonds voor berijden gereed is, doch eene bijzondere behandeling vereischt om op de opleggingen te worden vastgezet; hefbruggen en klapbruggen eischen deze behandeling niet en zijn dus onmiddellijk berijdbaar. Electrische beweegkracht kan alle manipulaties zeer bespoedigen; hefbruggen zijn zonder deze beweegkracht, daar deze bruggen tot groote hoogte gelicht moeten kunnen worden, welhaast onbruikbaar.

Veelal wordt bij de constructie van de bruggen op verkeer met stoomtram of locaalspoor gerekend.

Beweegbare bruggen vormen hinderpalen in het verkeer,

te erger naarmate dit drukker is. Gedurende den tijd dat de brug voor de scheepvaart geopend is hoopt het verkeer aan beide einden van de brug zich op. Een brug is meestal smaller dan de aansluitende wegen en vormt dus een insnoering in het wegprofiel. Zoolang het verkeer regelmatig kan circuleeren bemerkt men de vernauwing minder, maar wanneer de brug - na geopend te zijn geweest voor de scheepvaart - weder ten dienste van het landverkeer gereed ligt, stroomt dit van beide zijden toe en geeft dan op de brug aanleiding tot opstopping. Hoe breeder dus de beweegbare bruggen zijn hoe beter; ook hier zijn hef- en klapbruggen in het voordeel.

Het spreekt van zelf, dat de keuze van het verhardingsmateriaal van den weg verband houdt met het verkeer, dat er over gaat of dat men er over verwacht en met de kosten, die men voor het onderhoud wenscht te besteden. Wat dit laatste betreft kan het b.v. voordeelig zijn wanneer men in een afgelegen streek het verhardingsmateriaal in verband met het verkeer wat aan den zwaren kant neemt - men behoeft dan minder naar den weg om te zien.

Voorts make men onderscheid tusschen de wegen in en die buiten de steden.

Ieder weet, dat in de drukke hoofdstraten van steden thans allerwegen een verharding van asphalt of blokjes hout op een laag beton wordt toegepast. Aan den eisch, dat het verharde oppervlak min of meer stroef en veerkrachtig moet zijn voldoet laatstgenoemde constructie beter dan eerstgenoemde. Een voordeel is mede, dat het hinderlijke - immers schier ononderbroken geraas, dat een keibestrating bij druk verkeer veroorzaakt, bij asphalt- en houtbestrating vrijwel wordt voorkomen. Een bezwaar is dat leidingen van diverse pluimage, welke in de straten der steden worden gelegd, onder een asphaltconstructie moeilijk bereikbaar zijn, zoodat dit bezwaar moet worden ondervangen door de leidingen elders, n.l. onder de trottoirs aan te brengen, die dan op andere wijze, tegenwoordig veel met cementtegels, worden geplaveid. De aanlegkosten van deze verhardingen zijn uiteraard zeer hoog.

Keibestrating leent zich het best voor zwaar verkeer met geringe snelheid; men denke aan loskaden langs havens of

aan de Limburgsche of Noordbrabantsche wegen, waarlangs de eigenaardige tweewielige karren door een forsch paard langzaam worden voortbewogen.

Voor ander verkeer blijft dan nog de keuze tusschen verharding van klinkers, met lichte soort keien met grind, met steenslag en met gebroken hoogovenslakken. Al deze verhardingen kan men meer of minder zwaar maken, naar gelang het verkeer zulks behoeft.

Voor licht verkeer voldoen grindwegen aan niet te strenge eischen; bij regenachtig weder worden zij echter modderig, bij droog weer stoffig, maar de aanleg is niet duur en waar dus niet veel geld beschikbaar is kan deze verharding goede diensten bewijzen. Soms voorziet men deze wegen van wat men noemt een paardenpad, hetwelk bestaat uit een van klinkers gestraat pad in het midden van de grindverharding; men gaat daarmede tegen, dat het midden van de grindlaag bij minder intensief onderhoud door de paardenhoeven wordt uitgeklauwd, waardoor de algemeene toestand van den weg vermindert, omdat er immers een verdiept paardenspoor ontstaat.

Klinkerverhardingen vormen een bij uitstek nationale constructie. Klinkers zijn die baksteenen, welke, in de oude steenovens, aan de grootste hitte zijn blootgesteld geweest en daardoor het hardst gebakken zijn - hun naam ontleenen zij aan den helderen klank, die ontstaat wanneer zij tegen elkaar worden gestooten.

Eertijds werden de klinkers alleen gestraat in een zandbed; zeer zwaar verkeer kan zoodanige bestrating niet opnemen. De druk op de steenen wordt te groot, ze worden in het zandbed gedrongen en breken, waardoor diepe sporen en gaten in de verharding ontstaan. Men beproeft nu aan de klinkerwegen grooter weerstand te geven door als fundeering onder de bovenste laag steen eerst andere lagen steen aan te brengen, hetzij vlijlagen van klinkers - dat zijn steenen op hun plat naast elkaar gelegd - hetzij lagen klinkerpuin - waartoe òf puin van elders wordt aangevoerd òf de bestaande klinkerverharding, als die veel gebroken stukken bevat tot puin wordt geklopt, - hetzij combinaties van vlij- en puinlagen. De puinlagen worden door het opbrengen van water en zand dichtgeslibt en gewalst. Daarboven komt dan het zandbed voor de bestrating van den weg.

Steenslagwegen hebben ongeveer de constructie van grindwegen. Steenslag is het materiaal, dat in de steengroeven verkregen wordt bij het behakken van de keien, feitelijk dus een afvalproduct. Men kan het, gelijk van zelf spreekt, ook verkrijgen door versleten keien van een keibestrating tot stukken te kloppen. Men is thans doende onderscheiden wegen in Limburg en Brabant als steenslagwegen in te richten.

Gebroken hoogovenslakken worden in de laatste jaren veel toegepast. Het is zaak hier het goede materiaal te verkrijgen, omdat de hoogovenslakken zeer verschillend van samenstelling zijn. Uit de hoogovens, waarin het ijzer uit de ertsen wordt afgescheiden, wordt hetgeen overblijft van het gesteente, wanneer daaruit het ijzer is verwijderd, verzameld en in gloeienden toestand zoodanig bewerkt, dat het afvalproduct, na stolling, op geschikte wijze, tot kleine stukken kan worden gebroken. Het ziet er dan ongeveer als steenslag uit. De wegen worden daarmede verhard op ongeveer dezelfde wijze als de steenslag- en de grindwegen.

Eindelijk verhardt men de wegen nog met wat men noemt ‘kleinplaveisel’, keitjes met afmetingen van 7-9 c.M., die boogsgewijze gestraat worden op eene fundeering van vleien gewalste puinlagen.

In den allerlaatsten tijd is men bezig proeven te nemen met wegen van gewapend beton - op de wegbaan wordt dan een niet zeer dikke laag beton aangebracht, waarin een netwerk van ijzeren staven zich bevindt. De oppervlakte wordt geteerd.

Het blijkt dus wel, dat ook met betrekking tot de beste verhardings wijzen voor een bepaald verkeer het laatste woord nog niet is gesproken.

Te minder is dit het geval daar, wanneer het verkeer langs de wegen met vrachtautomobielen zich zal ontwikkelen op de wijze als men thans meent te mogen verwachten, aan het wegverhardingsmateriaal opnieuw zeer zware eischen zullen worden gesteld.

Wellicht zal men alsdan ook - meer dan thans - de behoefte gevoelen om contrôle te kunnen oefenen op de zwaarte der vrachten, welke over de wegen worden vervoerd. Wel is reeds nu op kleine schaal een proef genomen met een contrôle-toestel, maar deze proef is niet geslaagd.

Het komt er n.l. op aan zoo goed mogelijk de belasting te kennen, die per wiel op de beharding wordt overgebracht, de zoogenaamde raddruk. Weegbruggen, zooals men bij spoorwegen kent, kunnen hier niet baten; zij geven wel het totale gewicht; maar men kan daaruit den raddruk niet aanstonds afleiden.

Om dien raddruk althans ongeveer te kennen moeten dus bijzondere toestellen worden geconstrueerd en langs den weg opgesteld op zoodanige wijze, dat contrôle niet omslachtig is en geen groote vertraging veroorzaakt. Proeven, welke reeds werden genomen, leidden - zooals gezegd - hier te lande nog niet tot een goede uitkomst.

Bekend zijn ten slotte de maatregelen, die genomen worden ten bestrijding van de stofplaag, waarbij men zich nog bevindt in het stadium van proefneming. Men gebruikt teerpreparaten en onderscheiden oplossingen, welke over de wegen gesproeid worden of tusschen de (steenslag) verharding worden aangebracht.

Langs de wegen doen zich allerlei ingewikkeldde toestanden voor. De beheerder van den weg is niet altijd tevens eigenaar; somtijds strekken zijne bevoegdheden zich slechts uit tot de eigenlijke verharding. In een enkel geval is de eigenaar van den ondergrond niet aan te wijzen; hier maakt de wegbaan deel uit van een waterkeering en behoort aan een waterschap, ginds is eene gemeente eigenares van den ondergrond. Beplantingen langs wegen behooren veelal aan particuliere eigenaren van aanliggende gronden; zij hebben plantrecht op de bermen of de eigendom dier bermen behoort hen toe; wij zagen reeds, dat zelfs tol kan worden geheven zonder dat daartegenover verplichtingen staan met betrekking tot den weg.

Wegen behooren aan Rijk, aan provincie, gemeente, waterschappen, polders, particulieren - combinaties van particulieren - veelal zijn deze laatste zoogenaamde commissiewegen. De oorsprong de regelingen verliest zich soms in ver verleden, toen aan verharding nog niet werd gedacht.

Het aanbrengen van verharding bracht groote uitgaven met zich; verliep het verkeer of brachten de tolgelden ook voor 't overige niet voldoende op om de onderhoudskosten goed te maken, dan geraakten de wegen in een toestand van

verval - de overheid moest zich dan het lot dezer wegen wel aantrekken - immers ieder is overtuigd, dat wegen, welke somtijds reeds eeuwen ten dienste van het verkeer stonden, niet verwaarloosd kunnen worden: ook de meer beperkte localiteit heeft belang bij hun behoud.

Zelfs wanneer commissiewegen een druk verkeer hebben en de tolgelden ruim binnenkomen, zou twijfel kunnen rijzen ten aanzien van de beantwoording van de vraag of particuliere commissies wel de aangewezen lichamen zijn om de verkeersbelangen te behartigen en of niet veeleer de overheid hare taak behoorde over te nemen.

Geldt dit laatste voor wegen, die reeds sedert lang bestaan, zoodat mag worden aangenomen, dat de toestand der aangrenzende streek in het algemeen tot een zeker evenwicht is gekomen, anders is het wanneer eenzame streken door wegverbetering of aanleg van nieuwe wegen tot bloei moeten worden gebracht. Goede wegen zijn ook daartoe eerste voorwaarde. Overwogen moet daarbij echter worden, dat door aanleg van wegen de cultuurmogelijkheden van de omgeving toenemen, waardoor de grond ter plaatse reeds aanstonds in waarde stijgt en hoogere stijging later niet is uitgesloten, wanneer de opbrensten van den bodem de aanvankelijk gekoesterde verwachtingen overtreffen.[1)] Aange-

1) Hier doet zich weder een bijzonder geval voor onder de gevolgen, die de totstandkoming van openbare werken met zich brengt. Sommigen profiteeren van die totstandkoming, anderen daarentegen lijden nadeel. Toen de spoorwegen allerwege werden aangelegd, geraakten de gewone wegen op den achtergrond; tal van logementhouders in kleinere plaatsen en neringdoenden zagen hun welbeklante zaken achteruitgaan. Zij, daarentegen, wier terreinen grensden aan die, welke tot b.v. voorpleinen van stations waren bestemd of waarop haveninrichtingen werden gemaakt, konden hun terreinen zeer voordeelig van de hand doen.

   Er is reeds dikwijls op aangedrongen, dat de fiscus zich een gedeelte zal toeëigenen van de bedoelde voordeelen, welken den betrokkenen zonder eenige moeite in den schoot vallen. Dan rijst echter ook de vraag of zij, die van de uitvoering van openbare werken schade lijden, niet zouden behooren te worden tegemoet gekomen.
   Een voorbeeld voor dit laatste - welhaast eenig in de geschiedenis van den aanleg der openbare werken - doet zich ten aanzien van de visschersbevolking voor bij de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee. De wet zal hier n.l. in het bijzonder regelen wie door deze werken nadeel ondervinden en hoe groot de schadevergoeding zal moeten zijn, die hen zal worden uitgekeerd.

wezen is dan aan een commissie van belanghebbenden het initiatief voor de wegverbetering te laten, terwijl de overheid, rijk en provincie subsidieerend optreden, voorzooveel de belanghebbenden zelf niet bij machte mochten blijken den aanleg geheel uit eigen middelen te bestrijden.

Een vaste maatstaf voor subsidieering is derhalve niet wel mogelijk; als regel wordt echter van rijkswege aangenomen, dat het Rijkssubsidie niet grooter zal zijn dan het subsidie der provincie, zoodat, wanneer deze laatste het belang van een wegverbetering niet zou erkennen, Rijkssteun reeds daardoor is uitgesloten. Subsidie wordt voorts alleen gegeven in de kosten van werken van aanleg (verbetering), maar niet in die van onderhoud. De opzet is dan dus dikwijls deze, dat eene commissie uit belanghebbenden de wegverbetering aan het tollen brengt en de werken met de diverse subsidies uitvoert. Geleid door ervaring worden dan echter van rijkswege als vaste voorwaarden gesteld, dat op den weg geen tol zal mogen worden geheven, terwijl het onderhoud van den weg nochtans behoorlijk verzekerd moet zijn, hetgeen dan meestal hierop neerkomt, dat hetzij de provincie, hetzij de betrokken gemeenten zich daarmede belasten.

Door het geheele land zijn op deze wijze wegverbeteringen tot stand gekomen.

Het spreekt schier van zelf, dat wanneer provincies of gemeenten tot wegverbetering of -aanleg wenschen over te gaan, soortgelijke motieven aanwezig kunnen zijn, volgens welke ook dan het Rijk financieelen steun in uitzicht stelt.

Op dezen voet zullen door de provincie Zuid-Holland wegen in den Alblasserwaard worden aangelegd en werd ook in Zeeland tusschen Oost en West Zeeuwsch Vlaanderen aanleg van een nieuwen verkeersweg mogelijk gemaakt. Wat dezen laatste betreft zal de zonderlinge omstandigheid, dat deze landsdeelen onderling niet anders dan over Belgisch grondgebied door een behoorlijken weg waren verbonden, ophouden te bestaan.

Volledigheid is in dit opstel niet betracht; het was enkel de bedoeling een indruk te geven van hetgeen alzoo met het onderwerp der wegen verband houdt en van hetgeen de overheid te doen staat bij haar streven het wegennet - ook

dat van meer plaatselijk belang - in overeenstemming met de stijgende eischen van het verkeer te brengen.

De lezer, die met mij per auto langs de wegen snelde en die, voor zooveel de zorgen en het verdriet van het leven hem nog niet hebben getemd, trappelend voor dien tolboom heeft moeten wachten, is nu niet meer onkundig van de omstandigheid, dat hij daar door een oud veerrecht werd opgehouden. Heeft deze wetenschap hem berusting gegeven? Ik vrees van niet... zijn grootste wensch blijft onbelemmerd door te suizen!

Den haastigen - verstandigen? - lezer, die van opstellen alleen het begin en het einde pleegt te lezen, verblijde dan hier de mededeeling, dat men ernstiglijk bezig is een gedeelte van zijn belastingpenningen in goede verkeerswegen om te zetten. Al gedoogen zijn vele beslommeringen hem niet van het voorgaande kennis te nemen - zijn verstand geleide hem ook hier maar! hij kan gerust zijn - er wordt voor gezorgd!

December 1919, Rijswijk Z.H.

P.H.A. ROSENWALD.

De lezer veroorlove mij een P.S. Het opstel ving aan in een zachten mineur toonaard en eindigde in een lichte majeur. Men zal dit een stout bestaan vinden in een tijd waarin - niet alleen in de muziek! - alle tonaliteit zoek is. Maar wat doet men al niet om den moed er in te houden! Ik belichtte veel - andere zaken bleven in een voorzichtige schaduw; de geachte secretaris der redactie van dit tijdschrift ontdekte er een achter den reflector. Hij schrijft mij: ‘Het ligt er misschien aan dat ik altijd veel gefietst heb en het grootste gedeelte van mijn leven in Zuid-Holland heb gewoond. O.a. zes jaar te Voorburg. Daar kon men niet uit zonder in iedere richting voor een tolboom te komen. Laan van Nieuw O.I., een tol. Voor de Wijkerbrug, een tol. Achter Leidschendam het land in, een tol. Tusschen Veur en Voorschoten, een tol. Voor de Geestbrug, een tol. Hier in Leiden is het hetzelfde. De Zijlpoort uit naar de Kaag, een tol. Naar Warmond, een tol. Naar Valkenburg, een tol. Voorbij Voorhout, een tol. Vijf en twintig jaar geleden zei men al: die dingen worden opge-

ruimd - intusschen! Nu lees ik wel in uw stuk dat de tolvrijheid voorwaarde is voor Rijkssubsidie, maar er schijnen dan ettelijke wegen te zijn die het zonder Rijkssubsidie weten te stellen'.

Prof. Colenbrander komt dan ook niet onder de suggestie van de tevredenheid met 'Moeder Overheid', die - naar hij zegt - mijn slot tracht op te wekken. Wie zijn zegsman van voor vijf en twintig jaar geleden geweest kan zijn, is mij niet bekend[1]. Wie kan het - voor het overige - helpen, dat de uitgaven, waarmede de door den Heer Colenbrander geïntroduceerde dame reeds is bezwaard, haar niet veroorloven de kosten op zich te nemen, welke met het tolvrij maken van alle wegen gemoeid zouden zijn? Echter heeft zij ook nog kinderen, provincie, gemeente, waterschap, die tot zoodanigen staat zijn geraakt, dat zij gaarne voor vol aangezien wenschen te worden. Maar deze volheid, deze noblesse oblige, wat ook hier beteekent, dat men de noblesse moet toonen zelfs als zij geld kost!

De Rijksbemoeiïng met niet-Rijkswegen gaat, naar ik reeds mededeelde, voorshands slechts zoover dat - voor het geval het Rijk financieel betrokken wordt in werken voor verbetering of aanleg - het den eisch stelt van tolvrijheid, waarmede dan toch al aanstonds dit bereikt wordt, dat de belemmering welke het verkeer door tollen ondervindt, niet verder voortwoekert. Afkoop van tollen zou, afgezien van financieele bezwaren, het Rijk bemoeiïng geven met het onderhoud van wegen, hetgeen een eerste stap zou zijn op een weg, die zou leiden tot bemoeiïng ook met ander onderhoud, waarbuiten men van Rijkswege zich echter tot nog toe angstvallig heeft gehouden.

Bij den eisch betreffende tolvrijheid moet echter noodzakelijkerwijs die omtrent behoorlijk verzekerd onderhoud worden gesteld, hetgeen, in de uitwerking dezer voorwaarde, leidt tot het brengen van de betrokken wegvakken bij de gemeenten, waarbinnen zij zijn gelegen. Dit is ook in overeenstemming met het, in hoofdzaak locale, belang dezer wegen.

Schuchter vroeg ik reeds of commissiën wel de meest

1) Het was een vrouw en zij heette Hoop (noot van den secretaris).

aangewezen lichamen zouden zijn om verkeersbelangen langs wegen behoorlijk te behartigen. Ik dacht daarbij o.a. aan den, ook door Prof. Colenbrander bedoelden weg van ‘Rijswijk naar de Vink’. Ook hier schijnt het op den weg der betrokken gemeenten te liggen zich het lot van dezen weg aan te trekken en zich omtrent de overneming onderling te verstaan. Het locale verkeer zou daarmede inderdaad ten zeerste gebaat zijn.

Wat den tol bij Warmond betreft (het ‘Warmonder hek’) meen ik, dat aankoop door de gemeente Warmond van deze omzetting van een veerrecht indertijd aan de orde is geweest, doch is afgestuit op de beperktheid van den gezichtskring, waaraan ook dorpsgemeenteraden wel eens blijken te lijden.

Wil men intusschen, dat ik mijne ontboezeming ‘Er wordt voor gezorgd’ omzet in ‘Er wordt van Rijkswege zooveel mogelijk voor gezorgd’... ik vind dat best, onder conditie, dat men mij dan niet verwijte ‘dat ik mij ook nooit eens laat gaan.’

Wil men voorts, dat ik vermanend een wijsvinger zal opheffen tot de kindertjes overheid, dan vind ik ook dit best, onder conditie, dat men deele mijn vrees.....![1)]

P.H.A. ROSENWALD.

1) Schroomvallige bedenking van den secretaris: is het van de bedoelde familie inderdaad te veel gevergd, op het oogenblik dat zij uitnemend den weg toont te weten tot onze portefeuilles en brandkasten, eindelijk te voorkomen dat ons binnen haar gezagsgebied, op den publieken weg, ook nog bijdragen worden afgevorderd in centjes?

‘Avènement d'ames.’[1)]

Het is me een voorrecht het rijke en diepzinnige werk, dat, naar ik meen, een bizondere plaats zal kunnen innemen in Frankrijk's letterkunde, hier te mogen inleiden.[2)]

Om het te waarderen, waarschuwt ons de dichteres, ‘zal onze ziel ontvankelik moeten zijn als van een kind, maar tevens diep als van die zoekt naar de oplossing van het levensraadsel.’ In een zuidelike sfeer van zonnige blijdschap moeten we ons verplaatsen, om haar natuurbeschouwing te kunnen verstaan.

> ‘Quand l'orfèvre a patiemment préparé les pendeloques ajourées, que, fruits d'or ou fleurs d'onyx, toutes sont achevées, il les relie entre elles par un fil d'or qui s'entrelace, et malgré sa ténuité, le collier se réalise. Ainsi les chants du poète s'enchaînent les uns aux autres.’

In haar voorrede geeft ons de dichteres de gouden draad in handen die haar hymnen, zangen en elegieën, ‘fruits d'or ou fleurs d'onyx’, verbindt:

> ‘Hymnes, chansons ou élégies, tous ces chants ne sont qu'un seul poème, le poème du Roi de Thulé et d'Ericque sa compagne, - ou celui d'un “Avènement d'âmes” à la plus qu'humaine dignité. Car ce poème n'est point un vain jeu de rythmes

1) A.-N. Nusbarme, *Avènement d'âmes. Histoire d'un Roi de Thulé*. Paris, E. Sansot.
2) Dit artikel is een fragment van een studie over religieuse schrijvers van het hedendaagse Frankrijk, die zal verschijnen in de serie ‘Franse Kunst’, redakteur Dr. P. Valkhoff.

et d'images; des âmes y vibrent, et ce qu'il nous conte est si beau, que, selon le plus parfait amour, il faudrait souhaiter à chaque être de pouvoir le vivre. - Dans le cours rapide et trouble des jours, n'y a-t-on point recueilli des joies inaltérables? Du tourbillon des vicissitudes terrestres, n'y a-t-on point aperçu la vie éternelle?'

Maar de gouden draad is heel teer. De dichteres vergelijkt de episoden van de geschiedenis van de koning van Thulé, die zijn gouden beker wierp in de golven, met de prenten van een kinderboek:

'Lorsque l'enfant regarde un livre d'images, longuement il arrête à chacune un visage pensif. Vive et neuve son imagination rattache les vignettes aux vignettes, et richement il parachève le conte. Ainsi, chaque fois qu'il feuillette le livre, à lui se révèlent nouvelle joie et visions inattendues.
- Il faut approcher l'oeuvre du poète avec l'âme grave et fraîche d'un enfant.

- Mais il n'est pas moins vrai, qu'il y faudrait aussi la profondeur chercheuse du penseur.'

Ieder zal op zijn eigen wijze, naar zijn eigen zielsbehoeften, de episoden van het symbolieke verhaal verbinden. Ware onze ziel volkomen gelijk gestemd met die van de dichteres, dan zouden we de aaneenschakeling niet nodig hebben; elke prent afzonderlik zou onmiddellik onze zinnen boeien met haar harmonie van gevoelige, delikate kleuren, de pracht van wondere bloemen, exotiese vogels, het warme licht, sereen en toch vol gloed, kalm als dat van een stemmige waskaars en verterend van innig verlangen, waarin de dichteres haar zucht naar het Eeuwige uitdrukt.

Maar die gelijkgestemdheid ontbreekt, en niet zonder aanmerkelike geestelike inspanning zullen we daarom het gedicht verstaan. Het valt ons zo moeilik, ons dat verre land aan de Middellandse zee voor te stellen, de lagunen van Aigues-Mortes, waar Lodewijk de Heilige eertijds zich in mystieke extase verloor.

Het gedicht bestaat uit zeven zangen, in 'vers libres' geschreven.

De eerste zang voert ons het paleis binnen van Thulé,

in de verlaten zaal waar een groot feest heeft plaats gehad. Een feest van materieel genot.. Als de feestgenoten vertrokken zijn, blijft de koning staren naar de verwelkte bloemen, de gezengde vlinders, de vertrapte, nutteloze voorwerpen waarvan de jongleurs zich bedienden. Wat blijft er over van deze vreugde? Wat blijft er over, mijn ziel, van mijn leven?

- Voici, les flambeaux se consument...
O terrestre fragilité,
Éphémère gerbe d'écume
Qui s'irise dans la clarté
Et retombe à l'immensité!

Het Leven tracht de koning te troosten. Heeft het geen nieuwe gaven? Maar het hart blijft onbevredigd:

- Et cependant mon coeur demeure inapaisé. -
O vie, écoute-moi: je suis cet oiseleur
Qui partit à travers l'aube blanche,
Parcourut en chantant, dans l'herbe et les pervenches,
Les bois ensorceleurs,
Fouilla, le jour durant, dans les arbres en fleurs,
Et prit dans ses réseaux tous les oiseaux des branches:
Mésanges, roitelets, et bouvreuils et pinsons,
Brillamment chamarrés et couronnés d'aigrettes,
Tous les meilleurs chanteurs qui soient aux frondaisons,
Le divin rossignol et la vive fauvette.

Mais voici: je reviens traînant sans force mes réseaux
Où se débat, multicolore, à grands coups d'envergures,
Bruissante ainsi qu'un monde de roseaux,
Ma royale capture.

Je passe indifférent aux charmes des ramures,
Aux pourpres, dont le soir, s'investit la nature,
Et sans regret je vais, d'une ample déchirure
Dans mes réseaux,
Rendre leur libre essor aux multiples oiseaux.

Car se soir, traversant la clairière,
Je vis de grands oiseaux inconnus à la terre
Passer au fond du firmament.
Leur vol s'éployait en nervures de palme,

Et, peut-être guidés par des chants,
Ils glissaient lentement au désert des cieux calmes.

- Mon désir a bondi aux abîmes du jour!
Mais je ne pus lancer mes réseaux vers les nues,
Car, pour atteindre aux sphères inconnues
Hélas, mes filets étaient lourds,
Hélas, mon bras était débile,
Et point assez hardi, et point assez agile
Mon plus rapide autour!
Le grand vol disparut aux inconnus du ciel...
Et depuis, je m'en vais sans plus rien qui m'émeuve...
Que m'importent à moi
Tous les oiseaux des bois,
Et tous ceux des guérets, de la mer ou des fleuves...
Flamants roses, aigles vainqueurs, hérons sacrés...

Le grand vol entrevu hante sans cesse ma pensée;
Comment le retrouver par-delà les nuées,
Dans l'abîme inconnu des cieux ineexplorés?

Die geheimzinnige vlucht vogels, hoog aan de hemel, onbereikbaar, trekt het hart van het aardse af. Hevig klopt het van verwachting. Moede van genot, zoekt de mens het hemelse geluk. En het Leven zegt tot de Koning:

Prête l'oreille aux chants des bois et des jardins:
Peut-être entendras-tu une voix inspirée...
Par son tourment divin et sa ferveur sacrée,
Ton âme s'est créée
Pour un nouveau destin.

In de twede zang vindt de Koning van Thulé zijn gezellin Ericque. Haar ziel is aan de zijne nauw verwant. Ook zij keert zich af van de aarde. Haar dromen die werelden bevatten, de verwachting van het geluk dat nadert, uit zij in het volgende gebed:

Volonté de splendeur, âme même des mondes,
Toi, qui besognes au mystère des grands bois,
Qui fleuris l'algue obscure au fond des eaux profondes,
Et fais surgir l'espoir au coeur en désarroi,
Pardonne-moi:
Souvent, je fus celui qui marche au flanc de la ravine,

Poursuit la cotonneuse fleur des peupliers,
Et s'amuse aux chansons de l'onde serpentine,
Tandis qu'à l'horizon, sur la claire colline
Que couronne un bois de lauriers,
Un temple pur s'élève,
Et que, pour qu'il s'achève,
Selon le plus beau rêve,
On manque d'ouvriers.

Ook Ericque is bereid voor de hoogste extase. Ze gelijkt op de vaas waarin heimelik een lelie kiemt.

De liefde openbaart zich aan haar hart, de liefde, groots maar....stervend. Het is de frisse overvloed van bloemkronen, die op 't punt staan te ontluiken aan de takken der amandelbomen, maar die de nachtvorst doet vergaan. 't Is de beker die, doorzichtig en broos, reeds breekt in de hand van de glasblazer. Wie zal de aardse liefde vrijmaken? Wie zal ze zich doen uitspannen als een grote azuren hemel?

De Koning en Ericque verenigen hun zielen in een hoge zuiverheid. Een nieuw leven ontwaakt. De tijd van materiële genietingen is voorbij.

Naar nieuwe landen trekken zij op, zoekend het hoogste goed. (Derde zang).

Hun ogen zien alles in nieuwe glans. Omgord is het land van de azuren zee, overwelfd door het diepe blauw van de hemel. De herfst spreidt een purperen kleed over de vlakten; irissen en hyacinthen, olijfbomen met hun zilveren bladerdak, rijpende vijgen in de dalen... Ginds over de vijvers sluimeren koninkrijken waar, temidden van het riet, de schermen der zwanebloemen zich verheffen, weerspiegeld in het licht der ondergaande zon.

De vierde zang heft de Koning van Thulé tot de hoogste extase. Over de lagunen vlijt zich de heilige plechtigheid van de stilte. Een innige vreugde stijgt in hem op:

Le firmament se courbe en une voûte immense
Chatoyant de multiples vitraux;
La ville dort lointaine aux bords des eaux stagnantes;
Le soleil flambe sur les eaux:
Elles veulent le retenir entre leurs plantes,
Dans les nénuphars, dans les ményanthes,
Jusqu'entre les brins des roseaux.

> - Mon âme veut retenir l'extase, son extase soudaine et fuyante, Ainsi que des reflets sur l'eau.

- Nature, roept hij dan uit,

> Nature, crépuscule, je saisis votre essence profonde
> Et j'entre en vous, splendeur mystérieuse du monde.

En als offerande werpt hij zijn gouden beker in de veelkleurige, verschuivende lichtvlakken van het eindeloze water.

Zal deze overgave, deze vurige aanbidding van de schoonheid der natuur, de ziel vrede schenken? In wijder wordende kringen vervagen de opgestuwde golven, en het water vervloeit weer tot z'n vorige rust.

De beker is verzwolgen diep in de slapende kolk, en het hart van de Koning wordt verduisterd.... smart stijgt er in omhoog evenals in de verre Noorderlanden droefgeestig de omwikkelende mist, na een dag van purper en goud, langs de hellingen opkruipt.

Deze droevige ervaring herhaalt zich steeds wanneer de mens waant het ongrijpbare te vatten. Och, mocht het Heden niet zo smartelik snel voorbijgaan! Waarom kan het geluk niet vastgehouden worden? Ericque vraagt zich af wáár toch de geheime bron van de schoonheid der dingen is, waar de weg die van het vergankelike naar het Eeuwige voert, de rots waaruit het zuivere water springt, zó zuiver dat wellicht de ambrozijn, de nektar, de soma en de mede van de Ouden niets anders waren dan dit water? De essence van de schoonheid der natuur draag ik als een kostbare schat in een gouden vaas... maar hoe zal mijn zwakke kracht dit kleinood voeren door de deiningen van de onrustige menigte?

En zodra dit verlangen, dat geboren kan worden uit de innige gemeenschap met de natuur in de mens wakker wordt, doen alle schoonheid, alle levensrijkdom, de volheid van het geluk, de vraag niet meer verstommen die oprijst uit zee, uit bos, van bergtop en uit dal: waar is de Schepper? Ericque vraagt het de kiemen, het zaad, de insekten, de sterren: door welk bevel zijt ge op de voorbeschikte dag in 't leven geroepen; wat is uw doel? Maar de natuur antwoordt niet, en, zich het diepzinnig woord van Pascal herinnerend, laat de dichteres Ericque uitroepen:

La nature se tait dans sa paix primitive,
Sous le dôme d'azur des cieux éblouissants.
Miroir de l'univers, âme contemplative,
Témoin sagace et sûr des heures fugitives,
Dans mon angoisse, sur ces rives,
Suis-je le seul roseau pensant?

Vijfde zang. In beurtzangen verheft zich het lied van hun liefde. Hun hart looft het nog niet geopenbaarde Mysterie, de zelfde eindeloze kracht, die ook de pracht van het gouden koren, het purper van de ondergaande zon, de zoete akkoorden, de vrede der olijfbossen schept. Ericque vergelijkt haar liefde met een liaan

qui monte, lourde de fleurs diaphanes,
Vers le sommet d'un temple lumineux;
Avec ses fins rameaux tournant autour des stèles,
Les fleurs, leur parfum généreux
Et les insectes d'or qui butinent en elles,
Elle a tout entouré le temple lumineux;
Elle a couvert les grands piliers du péristyle,
Accroché sa corolle aux volutes des chapiteaux,
Atteint jusqu'à la frise où gravement défilent,
En rang processionnel, des dieux et des héros.
Mais voici qu'au sommet, les multiples sarments
Qui s'élançaient encor pour étreindre le ciel,
Retombent tristement,
Avec leurs fleurs de cire et leurs senteurs de miel,
En frange glorieuse et triste autour du monument.

En zo valt haar liefde, waarin de dorst naar het eeuwige leeft, weer droevig neer... Kon slechts de mens de natuur gelijken, kon hij slechts, als de boom die over het water hangt, blad voor blad zijn tooi op de golven, zonder terugkeer zien wegglijden!

Ah! t'imiter, nature sereine, mélodieuse!
Ne peux-tu me verser ton allégresse précieuse?
Des âmes tumultueuses
N'est-tu pas l'éternel échanson?

Ook in hun liefde voelen ze de smart van het aardse, van de scheiding, van de dood:

Ne nous séparons point, ma douce Bien-Aimée,
Tels les arbres jumeaux et jamais désunis
Ayant si doucement mélangé leurs ramées
Dans les cieux infinis.
- Hélas, peut-être aussi craignent-ils la cognée!

Welk is toch de macht, die in alle schoonheid het element van verderf, in alle liefde het element van scheiding besluit?

- Oh! quel est ce mystère
Qui peut ainsi briser l'amour
Et... notre amour?

Dieper nog dringen we de duistere krocht van het menselik lijden binnen (zesde zang). ‘De oorlog nu werd aangekondigd in verschillende koninkrijken van de aarde’. ‘La tragique inconnue’ is gekomen. Bij Ericque rijst de pijnigende vraag op waarom wij de lange lijsten van martelaren in onze bronzen tafelen graveren?

Maar hier verandert, naar ik meen, de mineurtoon waarin het gedicht staat, in majeur. Want juist op dit ogenblik van verwarring, van verbrijzeling der vreugde, klinkt het helder van Ericque's lippen:

Je chanterai dans la tourmente
Comme un roseau!

En verder:

C'est pour qu'un grand dessein mystérieux s'accomplisse!
Nul ne fut vain des sacrifices...

Het schijnt me toe dat hier de modulatie is naar de zevende zang die volgt, en die spreekt van verwachtingen en van onvergankelike vreugde.

Als in Sully Prudhomme's *Bonheur* leidt de zang van nachtegalen - ‘plaintif comme un hautbois’ - tot die toestand in die het gemoed ontvankelik maakt voor hoge gedachten:

- Dans le ravissement j'écoute, comme en songe,
J'écoute retentir un *chant affirmateur*
Dont le sens merveilleux m'exalte et me prolonge.

Wat verwacht toch de ziel aldus, stralend en doorschijnend, in haar stomme, innerlike, vurige wens? Zal de hoop die ze voedt teleurgesteld worden? Dan juicht eindelik de koning, in wiens ziel het licht onverwacht doorbreekt:

> De la joie et du jour j'ai trouvé le royaume!

Ogenschijnlik bestaat er geen logies verband tussen deze blijde toon en de uitdrukking van leed in de zesde zang. Het is evenwel als de ontwikkeling van sommige sonaten van Beethoven. Uit een smartelik adagio rijst plotseling, zonder direkte aanleiding, maar toch met diepe psychologiese werkelikheid, een vreugdezang omhoog. En is het niet waar dat de ziel die God zoekt, Hem reeds gevonden heeft? Het lied van blijdschap staat vanaf dat ogenblik gereed los te barsten, en is reeds een danklied tevens.

De koning zingt tot de Macht die hem trekt en die hij toch zo weinig kent: de geest die rondwaart, de harmonie die verspreid is, de wonderbare kracht die de werelden, rondwentelend in de eindeloze hemel, bestuurt. Eindelik het antwoord op de vraag waarom de mens moet lijden en sterven... het beeld van de korrel die in de aarde vergaat, om weer te kunnen herrijzen, het zo eenvoudige maar zinrijke bijbelse beeld wordt, opnieuw doorleefd, door de dichteres gebezigd:

> - Quand déjà, les pourpres d'automme
> Aux champs dépouillés ne sont plus,
> Les grenadiers, échelonnés sur les talus,
> Donnent ces fruits dont les enfants s'étonnent,
> Tant ils semblent tirés des contes qu'on leur dit.
> Tardivement mûris dans les derniers midis,
> Leurs globes nuancés de vert et d'écarlate,
> Tendus vers le soleil,
> Gonflés de grains vermeils,
> Un jour d'hiver éclatent.
>
> Et de l'espace clair où l'azur resplendit
> Tous les grains de rubis s'en iront vers la terre
> Pour se vouer, dans l'ombre auguste et salutaire,
> A l'éternel retour des floraisons.

Maar de ziel, de ongrijpbare, onweegbare ziel, wat is haar lot? Troostend, bevrijdend, roept de koning uit: O, mijn ziel, laten wij opstijgen tot de verlichte woning, de verborgen

schuilplaats, die voor allen open staat... Het gedicht eindigt met lofzangen tot God:

> En nous l'amour divin sans fin de renouvelle
> Et nous vivons, déjà, cette vie éternelle
> Dont tous les jours sont purs, sereins et valeureux.

'Een droom van een schaduw met een goddelike schijn' heeft men het leven genoemd. Voor velen zal de goddelike schijn niet meer bestaan: voor enkele dichterlike, kontemplatieve zielen, die in nauwe gemeenschap staan tot de natuur, en niet de schoonheid als godheid op de troon verheffen, maar de breuk zien in al 't aardse, omringt deze goddelike schijn tòch het tijdelike. De ervaringen waarvan de dichteres in dit werk spreekt, zullen slechts het deel zijn van enkelen, maar deze enkelen zijn de bloem van het mensdom.

Dit gedicht is een konfessie. Vooral om de schrijnende klacht die eruit opstijgt, zou ik het willen prijzen. Niet zozeer om de oplossing die mevrouw Nusbarme tracht te geven van het konflikt schoonheid-verderf. De zevende zang, die de bevrijding moet brengen, heeft me teleurgesteld. De Koning van Thulé roept weliswaar in verrukking uit: Ik heb het Koninkrijk van de vreugde en van het licht gevonden! - maar ik kan niet zijn vreugde delen wanneer hij de 'immensité', de 'progression divine du rythme de l'univers' in halleluja's prijst. Het zou evenwel onbillik zijn, deze godsbeschouwing, met wier vaagheid ik geen vrede kan hebben, te ontleden; de dichteres heeft niet de bedoeling gehad een theologies sisteem te geven. Het pantheïstiese begrip treedt ongetwijfeld naar voren, maar we moeten niet vergeten dat dit gedicht de uitdrukking is van een wezen dat denkt *te midden van de natuur*, waar God zich openbaart, waar Hij alles vervult met Zijn wezen, waar Zijn majesteit zich vertolkt. Wil dat zeggen dat deze God, die ons hier wordt voorgesteld, vreemd zou zijn aan alles wat menselik is, gedachten, gevoelens, geweten, het gehele geestelike domein? We hebben niet het recht God als onpersoonlik te denken in *Avènement d' Ames*.[1)]

1) Mevrouw Nusbarme schreef me overigens dat dit persoonlike element, in haar volgende werk, 'la vie d'un saint, d'une des belles figures, presque légendaire, de notre terre', uit den aard der zaak sterker op de voorgrond zal treden.

Dit werk is een wonder van woordkunst, een aaneenschakeling van originele, zuiver gevoelde simbolen. De natuurbeschrijvingen doen in haar eenvoud en kracht aan Tagore denken. De vorstelike pracht der tafrelen, de glanzende woordkombinaties zijn overweldigend. Er komen in mevrouw Nusbarme's gedicht episoden voor, die zó krachtig van expressie zijn, dat ze blijven weerklinken in het oor, dat de beelden die ze opwekken, nog dagen lang in de herinnering blijven. Ik citeerde reeds het fragment van de vogelaar. Ik zou nog andere bladzijden kunnen noemen: bijvoorbeeld het koor van jongelingen en jonge meisjes, dat in processie door de tuin van Thulé trekt (p. 52):

> Ils ont suivi la blancheur des chemins,
> Et puis, quand elle vint comme une douce mort,
> La nuit ensevelit dans son mystère
> La blanche procession qui cheminait encor
> Et des thyrses en fleurs fit des étoiles d'or.

Wat is toch de bekoring van zulke verzen, die haast een lichtindruk op het oog teweegbrengen? Zou het niet dit zijn, dat de dichteres ze zó spontaan, zó diep gevoeld heeft, dat de glans der verbeelding nalicht in de woorden?

Of wel de zang van de ‘innocente’, die aan de beek zit, en wier onrustige ziel tot vrede komt door het zingende, serene, troostende gefluister van de golven (p. 80):

> Elle trempe dans l'eau ses mains aux doigt menues;
> Et son visage alors s'apaise et s'émerveille;
> Son âme est un jardin, soudain, qui s'ensoleille,
> Où murmure un essaim d'abeilles,
> L'essaim chantant des mots ressouvenus.

Het is een genot, enkele verzen in zichzelf te herhalen:

> - Mon désir veille ainsi qu'un long cierge assidu,

of deze, die ik boven reeds opnam:

> La nature se tait dans sa paix primitive
> Sous le dôme d'azur des cieux éblouissants.

Veel zal er nog te verwachten zijn van een dichteres, die zulk een groots werk als eersteling gaf.

Groningen.
J. VAN DER ELST.

Buitenlandsch overzicht.

28 Maart 1920.

Terwijl te Londen de eerste teekenen zich openbaarden, dat de Duitsche zaken door de Geallieerden iets beter begrepen werden en hunne behandeling van Duitschland dienovereenkomstig een begin van herziening onderging, terwijl in Duitschland zelf de productie eenigermate op gang scheen te komen en de mark ophield verder te dalen, terwijl de volksstemming in Sleeswijk's tweede zône voor Duitschland bevredigend afliep, slaat het rampzalige volk eensklaps de hand aan zich zelf en brengt zich nieuwe wonden toe nog vóór de eerste geheeld waren.

De aanneming der constitutie verplichtte de Ebert-regeering tot heengaan na het uitschrijven van verkiezingen voor den eersten constitutioneelen Rijksdag. De eerste constitutioneele Rijkspresident moest dan volgens de constitutie door het volk worden verkozen. Het verluidde dat reactionnaire elementen Hindenburg trachtten over te halen zich de candidatuur tot het presidentschap te laten welgevallen. Er scheen een groote manifestatie te worden voorbereid die zich zou bedienen van de anti-socialistische leus, licht ook van de patriotsche; het werd vermoed dat militaristische en monarchistische doeleinden aan een deel der leiders allerminst vreemd waren. Stellig zal het nieuwe Duitschland deze elementen bij de verkiezingen tot invoering der nieuwe constitutie te confronteeren hebben; daar is geen ontkomen aan, omdat die elementen nu eenmaal bestaan en door geweld niet kunnen worden weggeruimd. Onrechtvaardige behandeling van Duitschland door het buitenland kan hun invloed slechts versterken; - doch het buitenland scheen

zich te gaan bekeeren. De slag moest gewaagd; geloofden de auteurs der constitutie in bestaansrecht en toekomst van hun eigen werk, dan moest hij niet kunstmatig verschoven worden. En evenwel nam de regeering van Ebert zich voor, dit te doen.

De verkiezingen, die zeer wel in den zomer van dit jaar zouden kunnen gehouden worden, wilde zij tot November verdagen, en onderwijl de nog niet ingevoerde grondwet eerst veranderen. Er werd gezocht naar eene meerderheid, die bereid zou zijn, voor de wijze van presidentsverkiezing, in de Vereenigde Staten van Amerika in gebruik, die welke in de Fransche Republiek bekend is, in de plaats te stellen.

Dit bleek koren op den molen der vijanden van de regeering. Alom staken dezen het hoofd op; alles werd in het werk gesteld, om het gezag der regeeringspersonen te ondermijnen, hen aan de minachting van het publiek prijs te geven. Bij deze poging onderscheidde zich het meest de rustelooze Helfferich, die een dossier had aangelegd ter zedelijke vernietiging van den minister van financiën, Erzberger, den man die door de generaals beschuldigd wordt, hun met zijn vredesresolutie in 1917 een dolksteek in den rug te hebben toegebracht, wiens achteloosheid Czernin's voorspelling der ineenstorting van Oostenrijk-Hongarije aan de Entente zou hebben verraden, en die, in November '18, den wapenstilstand geteekend heeft. Op al deze punten was Erzberger, bij gelegenheid van het onderzoek naar de oorzaken der mislukking van de ‘vredesoffensieven’ der voormalige keizerlijke regeering, reeds heftig aangevallen; hij had zich steeds met zekere brutaliteit verdedigd, en althans verstaan den indruk te vestigen dat, mochten zijn eigen handelingen zich niet altijd door consequentie hebben onderscheiden, die van Helfferich, Ludendorff c.s. in hun gevolgen ruim zoo bedenkelijk voor Duitschland waren geweest. Hindenburg, toen met ophef door Helfferich en Ludendorff naar Berlijn gehaald om voor de commissie van onderzoek te getuigen, had er bij alle onbevooroordeelden slechts zijne reputatie, niet als man van eer, maar als man van inzicht, bij verspeeld, en het einde was geweest, dat, hoewel Erzberger's naam zeker eenige schade had geleden, zijne aanranders wel zoo gehavend uit den strijd waren gekomen als hij. Voortaan wendde Helffe-

rich het over een anderen boeg en maakte niet zoozeer Erzberger's politieke verrichtingen als zijn private betrekkingen tot voorwerp van onderzoek. Hij beschuldigde weldra zijn vijand in openbaren druk van misbruik van zijn mandaat als volksvertegenwoordiger tot stijving zijner particuliere kas. Erzberger diende een aanklacht in, en bij zijne verdediging heeft Helfferich inderdaad kunnen aantoonen dat sinds jaren, en met name tijdens den oorlog, deze zich tot staatkundig aanzien opgewerkt hebbende ex-onderwijzer op hoogst weinig delicate wijze zijn beurs heeft weten te maken door zich belooningen te doen uitreiken voor zijne bevordering van private belangen van groot-industrieelen. Een euvel dat, naar vrijwel algemeene erkenning, in den ouden Rijksdag diep ingevreten was. Erzberger schijnt in het klein en zonder veel voorzorgen zich te hebben schuldig gemaakt aan handelingen die anderen verricht hebben in het groot, doch beter hebben weten te bedekken. Hij beriep zich ten slotte op zijn ‘aangeboren goedhartigheid’. Het proces eindigde met de veroordeeling van Helfferich tot een lichte straf; doch het vonnis was zoodanig gemotiveerd dat Erzberger zich genoodzaakt vond zijn ontslag te vragen, en Ebert, het hem te verleenen.

Tijdens dit langgerekte en door de reactionnaire pers uitvoerig becommentarieerde proces ontbrak het niet aan incidenten, die aantoonden dat er iets broeide in de kringen der Duitsche *ci-devants*. Het meest trok de dronkemanspartij in Adlon de aandacht, die de inhechtenisneming van een Pruisisch prins van den bloede ten gevolge had. Terwijl men in afwachting was van de eischen waarmede de Fransche regeering de beleediging harer officieren wellicht zoude beantwoorden (wat was er indertijd niet een zware satisfactie geëischt voor den moord op een Fransch sergeant!), verschijnt op eenmaal het bericht dat de regeering een militaristisch komplot, in het kamp van Döberitz uitgebroed, ontdekt en in de kiem verstikt had. Tegen acht personen werd een bevel tot inhechtenisneming uitgevaardigd; vier daarvan geraakten inderdaad in handen der regeering; vier wisten te ontsnappen, waaronder de ‘Generallandschaftsdirektor’ Kapp, een persoon die zich tijdens den oorlog door de felheid zijner invectieven tegen Bethmann-Hollweg zekeren naam had gemaakt.

Het komplot heette te zijn ondekt den 11den Maart; den 12den des avonds verzekert de regeering dat zij den toestand geheel meester is. Inderdaad rukten dien avond de Baltische troepen onder aanvoering van Kapp van het kamp van Döberitz op naar Berlijn, waar zij in den nacht aankwamen; de troepen der 'Reichswehr', aan welke de bewaking der hoofdstad was toevertrouwd, hadden zich bij hen aangesloten, en de Wilhelmstrasse werd door de soldaten in den vroegen morgen afgezet. De regeeringsgebouwen werden verlaten gevonden; Ebert was met de gansche regeering naar Dresden geweken; zich ook daar niet veilig achtend, vluchtte zij verder naar Stuttgart, terwijl te Berlijn Kapp zich tot Rijkskanselier opwierp. Het programma was: regeering van vakministers (en dus van een militair voor 'oorlog'); onverwijlde verkiezing van den constitutioneelen Rijksdag, en van een Rijkspresident door het volk. De inspirator der nieuwe regeering bleek Ludendorff te zijn, die zich onmiddellijk in de Rijkskanselarij posteerde; onder de medewerkers werden opgemerkt generaal von Lüttwitz, die het bevel op zich nam te Berlijn, en de gewezen 'Polizeipräsident' onder het keizerlijk regime, von Jagow, die optrad als minister van binnenlandsche zaken. Men bleek verstandhouding te hebben met ingewijden in verschillende gedeelten van het Rijk: in Oost-Pruisen, in Pommeren, Mecklenburg, Kassel, meldden zich Kappianen aan, geneigd zich met het gezag te belasten. Te München werd dien dag de socialistische door eene gemengde regeering vervangen; ook hierin zag men aanvankelijk (het vervolg bewees, ten onrechte) eene aansluiting bij den Berlijnschen staatsgreep.

Wat was dat voor lichaam, de 'Baltische' troepen? Geen ander dan het korps dat, aanvankelijk in de Russische Oostzeeprovinciën gebleven met goedvinden der Entente (die vreesde dat anders de Bolsjewiki daar zouden zijn binnengetrokken), de bevelen der rijksregeering in den wind geslagen had toen deze den terugkeer naar Duitschland gelastte. Op dringend verlangen der Esthen en Letten zelve was de Entente van haar aanvankelijk voornemen, tot de insluiting der Bolsjewiki ook Duitsche troepen te gebruiken, teruggekomen. Die troepen toch traden daar als handlangers der maatschappelijke reactie op; de Baltische grootgrondbezitters

gingen hen als hunne lijfgarde beschouwen, en hoopten met hunne hulp het oude overwicht over de massa der landbevolking van andere nationaliteit te herstellen, die van den weeromstuit aan de bolsjewieksche propaganda ten prooi dreigde te vallen. Te Parijs werd toen besloten: die Duitschers moeten daar weg, en de Duitsche regeering gehoorzaamde het Parijsche bevel; - maar de troepen bleven waar zij waren; zij bevonden zich, zeiden zij, niet langer in Duitschen rijksdienst, maar waren overgegaan in dien der Baltische baronnen. De Entente zelve heeft zich toen met de zaak bemoeid en de troepen genoodzaakt het land te ruimen.

Op het oogenblik dus dat zij de Rijksgrens overschreden, stonden zij aan insubordinatie schuldig en hadden uit dubbelen hoofde moeten worden gecasseerd: ten eerste al omdat zij het eenige gedeelte van het oude Duitsche leger uitmaakten dat nog niet in 'Rijksweer' was gemetamorphoseerd; ten andere wegens hunne ongehoorzaamheid aan de bevelen der rijksregeering. Noske heeft evenwel de ontwapening niet doorgezet. Heeft hij zich verbeeld deze troepen te beter in het oog te kunnen houden, door ze te laten kampeeren in de onmiddellijke nabijheid van Berlijn? Zijn gansche gedrag in deze kwestie is raadselachtig; er is tegen hem niet het minste vermoeden van verraad, maar hij schijnt zich door de beroepsmilitairen te hebben laten vleien en verblinden.

De omzetting van het oude groote dienstplichtleger in een klein vrijwilligersleger met lang dienstverband, waartoe het vredesverdrag Duitschland noodzaakt, levert de regeering over aan elementen die haar vertrouwen weinig verdienen. De bescherming der democratische instellingen is opgedragen aan een in wezen ondemocratisch orgaan. Ehrhardt, die Berlijn verdedigen moest, liep tot Kapp over. De staatsgreep als militaire verrichting is voortreffelijk georganiseerd geweest; precies op het gewenschte oogenblik bestreken de kanonnen en machinegeweren wat zij bestrijken moesten om elken tegenstand te verlammen. Desniettemin was het een verloren onderneming. Machtiger dan de twintig- of dertigduizend gewapenden die op een gegeven oogenblik eene hoofdstad kunnen verrassen, zijn de millioenen ongewapenden van welke

het economische voortbestaan eener geheele nationale samenleving afhangt, en ook deze millioenen zijn georganiseerd. De ‘Putsch’ werd door de vakvereenigingen beantwoord met de algemeene werkstaking, en binnen vier-en-twintig uur was het duidelijk dat de heeren Ludendorff, Lüttwitz, Kapp het verliezen zouden. Zij werden in de door hen overrompelde paleizen - alleen gelaten.

Niet de Ebert-regeering bracht Kapp ten val, maar de in vakverbonden georganiseerde Duitsche arbeiders. En hun eenmaal in beweging gebrachte massa stond niet stil toen Ebert c.s. het zouden hebben verlangd. Zij stelt eischen op hare beurt: ontslag van Noske; reorganisatie der regeering naar den zin en onder toezicht der vakvereenigingen; een ministerie uit vertegenwoordigers der arbeiderspartijen alléén. Te Berlijn zelf verhindert zij alle actie van het daarheen teruggekeerde bewind; het kabinet-Bauer dient zijn ontslag in, en de vorming van een ander ministerie, waarin de burgerlijk-democratische partijen zetels zouden blijven bekleeden, schijnt niet te willen gelukken. Terwijl Zuid-Duitschland te kennen geeft een zuiver socialistisch kabinet niet te zullen dulden, heerscht er anarchie op het platteland in Noord-Duitschland, waar de Mecklenburgsche landarbeiders de kasteelen plunderen, en is het Roergebied in communistische handen gevallen.

De laatste daad van het kabinet-Bauer is de mislukte onderhandeling te Bielefeld geweest, waarbij de communisten, zoo zij maar in een wapenstilstand bewilligden, in het feitelijk bezit der openbare macht in het kolendistrict werden gelaten. Doch het roode leger gehoorzaamt zelfs de communistische comité's niet meer. Het ziet den honger voor de deur en tracht zich met geweld den toegang te verschaffen tot de voorraden van levensmiddelen waar het die vermoeden kan; de rijkste zijn die van Nederland.

Zoo eindigt deze maand in een algemeene verwarring. Nog houden Wezel en Munster stand, en de laatste berichten wijzen er op, dat deze steden vermoedelijk niet zullen vallen. Een burgermoord in Essen, Dortmund, Elberfeld, Duisburg, Dusseldorp staat misschien voor de deur.

In Frankrijk is het wantrouwen tegen de Duitsche milita-

risten, en in de macht der Ebert-regeering om hun te weerstaan, zoo levendig gebleven, dat men geen operatiën der Rijksweer in het roode gebied wil gedoogen, tenzij aan de Fransche troepen wordt toegestaan, tijdelijk een nieuw punt van overrijnsch Duitschland (Frankfort) te bezetten. Engeland heeft verboden dat deze voorwaarde zou worden gesteld, en Barthou antwoordt met een heftigen uitval tegen Engeland in de Fransche Kamer, die door Millerand en Briand zoo goed mogelijk wordt gesust.

Tot de ontstemming in Frankrijk draagt niet weinig bij, dat dagelijks duidelijker blijkt in hoe groote financiëele moeilijkheden dit land zich eerlang zal bevinden. In Syrië heeft het ook weinig succes, terwijl Engeland zich van den overheerschenden invloed te Konstantinopel heeft verzekerd. Nu opnieuw gebleken is dat de meerderheid van tweederde voor de ratificatie van het vredesverdrag in den Amerikaanschen Senaat niet is te verkrijgen, en Amerika dus zonder invloed blijft op de regeling der Turksche zaken, geeft Engelands wil den doorslag. Op verwijdering der Turken uit Konstantinopel dringt nog slechts eene minderheid der Engelsche opinie aan. Men wil de Mohammedanen in Britsch-Indië ontzien, en acht de Turksche regeering, naar Klein-Azië verbannen, meer gevaarlijk dan eene die men te Konstantinopel in de hand houdt.

Ierland weder de poel van misdaden die het zoo dikwijls geweest is, en in Zuid-Afrika de Hertzog-oppositie de sterkste partij in het parlement. Ook de Britsche regeering is bezet met moeilijkheden. Waar ter wereld heeft thans eenige regeering de handen ruim? Alom zijn zij genoodzaakt, allereerst te denken aan den dag van morgen. Overmogen en wat verder ligt, is overgelaten aan droomers; - hopers nog?

C.

Bibliographie.

Ada Gerio, Daadlooze Droomen. Maatschappij voor goede en goedkoope Lectuur. Amsterdam 1919.

Goede novellisten zijn schaarsch in Nederland. Misschien wel, omdat de Tachtigers, die uit het wereldsche verlossing zochten in hun vergeestelijkte verzen en toch de kostelijke détails van de werkelijkheid vereerden, door hun diepe liefde gelouterd, vijandig moesten staan tegenover de misbruikte kunst van fabel, intrige, literair 'geval', dat compromis, hetwelk aan den eenen kant nooit vasten grond verlaat en toch die werkelijkheid niet vroom aanvaardt, maar vervormt naar een kunstconcept. Ook is de techniek van de 'short story' moeilijk en vraagt meer zelfbeheersching in toewijding en offervaardigheid dan de gewone roman, het gewone tooneelspel. Zal een verhaal in klein bestek de illusie geven van levensvolheid en parelende realiteit, dan moet er op gezwoegd zijn; er moet aanhoudend aan zijn verbeterd; elke doellooze zin, elk kleurloos woord, moet worden geschrapt; iedere paragraaf moet de handeling stuwen en iedere karakteriseering doel treffen. De inleiding behoort onmiddellijk de atmosfeer en stemming te scheppen. Het is een liefdewerk als een cloisonné-vaas, als cameeën of gegraveerde gemmen, als een miniatuur op ivoor. Waar er geen ruimte is voor uitvoerige beschrijving, karakterontwikkeling en dramatische dialoog, dient de kunst van den essayist op den voorgrond te komen, van den ontleder, die de essences der dingen distilleert en die teekent met een enkele typeerende eigenschap. Zoo werd dan de moderne novelle vaak een schatkamer van het zeldzame en kostbare in menschenervaring en gepassioneerde woordkunst, fonkelend met geestigheid en aphorisme, verfijnde epiek en romantisch kleinood, met speelsche levenswijsheid en getemperd mysterie.

De novellen van Ada Gerlo zijn van geheel anderen aard. Er is geen bewuste constructie in, geen opzettelijke versiering, geen poging om te concentreeren. Er is niets dan de naïeve vertelling in kristallijn proza van een min of meer belangwekkende geschiedenis, waaraan dikwijls, zooals in het leven, geen bevredigend einde is; en wemelend van ethische en maatschappelijke vraagstukken. waarvan, zooals in het leven, geen bevredigende oplossing gevonden wordt. De stemming is die van een vroegen Maartschen morgen, als het witte luchtlicht tusschen twee buien door valt in de propere straten van een provincie-stadje: een stemming van sobere berusting in een moegeschreide, maar hooplooze ziel. Zij doen denken, deze matte verhalen, gedragen door teervrouwelijke kordaatheid en ontstellende clairvoyance aan paneelen in grisaille, of aan de steeds wederkeerende zelfde vrouwegestalte van geschonden marmerfriezen. De tragiek van dit boek, dat niet naargeestig en loom, maar eer dapper, gedwee, liefdevol is, is zeer aangrijpend en verontrustend tevens. Het maakt in een man de beste en ridderlijkste gevoelens los, een onstuimigen drang om te helpen, te stillen, te koesteren, te redden met zijn beproefde overmacht - en ziet, de kampioen deinst perplex terug voor een slachtoffer, dat koel en klaar bewijst, waarom zij niet te helpen is. Er is eigenlijk maar één figuur, van allerlei zijden belicht, in deze schetsen: de jonge vrouw, die zich ouder voelt worden en de hooge jeugdverwachtingen ziet verijlen. Liefde-smachtend kwijnt zij in den onneembaren toren van haar koel wikkende verstandelijkheid. In een liefde-rijke wereld doolt zij om, onschendbaar in den maliënkolder van maagdelijke (ietwat achterdochtige) schroomvalligheid. Er is iets folterends in den schijnbaar zoo onnoodigen jammer van het verkommeren der kostelijke gaven van warmte en liefde, gekluisterd door een perverse, zelfmartelende beredeneerdheid en weifeling. Waarom breekt niemand den ban van idealisme en zelfverloochening en angstvallige moraliteit met wat menschelijk egoïsme en nuchterheid en stort zich in den bezoedelenden stroom van het leven, dat alleen leert en loutert? Wij kennen al de karakters uit deze vertelsels; het zijn de vertrouwde vrienden uit onzen studententijd: onbaatzuchtige, hoogwillende, reine naturen, die het heil der wereld in hun dictaat-cahiers meenden om te dragen en de duizeldiepe menschenziel wilden prangen in een formule. Wij zijn vaag verbaasd, dat zij in al die jaren, waarin wij zwoegden en leden en ondergingen, ons zelfrespect en idealen verloren en herwonnen - zoo ongerept en kinderlijk gebleven zijn. Wij vragen ons af, waar ze tijd en geloof vandaan haalden voor die

moordende introspectie, die uitvoerige ontleding en bespiegeling. Dit boek is een schrijnende bekentenis van de mislukking der ethisch-intellectueele beweging uit het begin dezer eeuw, dien tijd van waanwijze bemoeizucht en opgevijzeld streven, om goed en wetenschappelijk te zijn, wijzer dan het wijze leven. En de sympathieke schrijfster is al even egocentrisch als haar creaturen en het belet haar de wereld te zien zooals zij is. Zooals haar mannen, zijn geen mannen, althans niet na hun candidaats en zooals haar menschen praten geen menschen van welken leeftijd ook. Dat doet er natuurlijk in het minst niet toe. Er is niet gestreefd naar naturalistische getrouwheid. Het boek is louter lyrisch: een lange, gevariëerde élégiaque. Geen poging is zelfs gedaan om kleurtoetsen aan te brengen op den achtergrond, of zonnige vignetjes. Dezelfde moeheid, dezelfde angst om het gebodene te grijpen, die bijna alle personen teekent, drinkt de vreugdigheid uit den zonneschijn, verbleekt de bontheid van het leven, beperkt de lavende oneindigheid van het heelal en doodt alle sproke-geheimenis. Maar binnen de grenzen, die de schrijfster zich gesteld heeft, is er een kunstwerk ontstaan, zoo subtiel, (dialectisch en emotioneel), zulk een psychologische openbaring, als er weinig in onze taal geschreven zijn.

FRITS HOPMAN.

Dr. S.I. von Wolzogen Kühr, De Nederlandsche vrouw in de tweede helft der achttiende eeuw, Leiden, E.J. Brill, 1920, XII en 207.

In 1914 promoveerde mejuffrouw Kühr over ‘De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw’, thans geeft zij ons daarop het vervolg, aangenaam bewijs van voortgezette studie en onverflauwde belangstelling. Wat allereerst hare methode betreft, het is natuurlijk goed elke geuite meening door een citaat te dekken, vaak ook die meening in de woorden zelve van het origineel te geven. Maar het gevaar dreigt, dat dit verwordt tot een schiften, schikken en aanéénrijen van uitspraken, boomen waardoor men het bosch niet ziet. Als ik beken te oordeelen, dat de schrijfster aan dit gevaar niet gansch is ontsnapt, voeg ik er aanstonds bij dat de volledige beheersching van een stof als deze ook wel zeer zware eischen stelt. Daartoe behoort ook - als ik nog even bij het formeele mag blijven - het vermijden van doubletten, waarin de schrijfster eveneens een enkele maal te kort schiet, als zij het sentimenteele (39-41

en 168 vlgg.), de lectuur (43 en 195), de vrouw als geleerde (48 en 199), de dienstboden (105 en 116) tweemaal behandelt. De splitsing der stof naar de twee helften der eeuw laat zich, al moet men niet te precies op een jaar zien, verdedigen. Er waait in de laatste decenniën der eeuw een nieuwe geest, er klinkt een nieuw geluid, men stelt der opvoeding van het meisje zwaarder eischen, men pleit voor de zelfstandigheid der vrouw, voor hare gelijkheid met den man, voor het recht harer persoonlijkheid; zij zelven treden weer wat verder van het achterplan naar het voetlicht, het ‘domi mansit, lanam fecit’ gaan zij als harer onwaardig verwerpen. Zoo kon dan ook mejuffrouw Kühr in dit haar nieuwe boek overvloedig putten uit wat door vrouwen zelven geschreven werd, Betje en Aagje bovenaan, terwijl zij ook eene gansche beeldengalerij vermocht te vertoonen van in de geschiedenis der periode bekende vrouwen, Jeanne Wägeli en mevr. Keejet van Lennep geb. v.d. Poll; Bilderdijk's beide echtgenooten; Coosje Busken en Gonne en Keetje van Orsoy; Anne Luzac en Francine Baane; de freule van Dorth, Maria Aletta Hulshof en Kaat Mossel - te veel om te noemen. Daarnaast putte zij, als vroeger, uit de weekblaadjes der spectatoren, uit romans, tooneelstukken en almanakken, uit de berichten ook van vreemdelingen, te weinig uit keuren en ordonnantiën en in 't geheel niet, zoo ik althans goed gelezen heb, uit dat nog onuitgegeven materiaal, brieven en dagboeken, dat in de familie-archieven berust en daaruit aan 't licht moet gebracht worden. Zij kent natuurlijk De Beyer's journaal (119) maar gebruikt het niet, evenmin Van Hardenbroek's gedenkschriften, toch voor onze kennis van het vrouwenleven in aristocratische kringen van zooveel belang. Voor het overige toont zij eene bewonderenswaardige belezenheid en schildert ons op grond daarvan, met vaste hand, het moederschap, de opvoeding, liefde en huwelijk (in deel I aardiger: vrijen en trouwen), huis en samenleving, mode en kleeding, godsdienstig en staatkundig leven, ouderdom en sterven. Zoo gaf zij ons een goed en belangrijk boek.

Het verdient dat men er nog wat dieper op ingaat Het is al lang geleden, dat ik (in ‘Tijdspiegel’, Maart 1909) de schets ontwierp voor een wetenschappelijk werk over de Nederlandsche vrouw en uitvoerig beschreef, hoe ik mij zulk een boek dacht: niet slechts haar uitwendig leven, maar vooral haar innerlijk bestaan moest onze aandacht trekken. Mag ik in eene vergelijking treden, dan zie ik dat mejuffrouw Kühr de stof verdeelt naar de levensomstandigheden, ik naar de persoon, d.w.z. de vrouw als arbeidster, onderwijzeres, kunstenares en geleerde;

als kind, meisje, verloofde, echtgenoot, moeder en opvoedster; als deelneemster aan het openbare leven, philanthroop en godsdienstige; als koloniseerende vrouw in onze overzeesche gewesten; als misdadigster; als hetaere - en dit alles niet slechts naar het uitwendige, maar waar slechts mogelijk naar haar innerlijk leven. Misschien maakt deze verscheidenheid van opzet niet veel verschil, toch was er in het mijne plaats voor sommige hoofdstukken die ik hier mis o.a. het (in deze periode toch nog zeer eigenaardige) leven der katholieke, der joodsche vrouw en het zeker wel zeer bijzonder bestaan der Nederlandsche vrouw van het tijdperk in onze koloniën, ook in hare verhouding tegenover haar inlandsche zusteren. Een bezwaar, dat de geachte schrijfster natuurlijk zoo goed gevoeld heeft als wie ook, die zich met deze stof bezighield, is dat de geschiedenis der vrouw niet is los te maken van, vaak opgaat in de algemeene. Dr. Kühr heeft het over de volksgezondheid, over dans en tooneel en muziek, over weelde en armoede (127-136), het is duidelijk dat dit een stuk beschavings- en zedengeschiedenis in het algemeen is. Ik haast mij er bij te voegen, dat ook naar mijne meening de stof nochtans eene afzonderlijke behandeling eischt en dat wij ons verheugen, dat mej. K. ons een deel van de geschiedenis der Nederlandsche vrouw gegeven heeft. Stellig zal het haar aan belangstelling niet ontbreken.

Als ik met enkele losse opmerkingen besluiten mag - op blz. 10 had waarlijk wel mogen gesproken worden van het groote gevaar dat in deze periode de aanstaande moeder bedreigde (en nog tot de ontdekking van J.Ph. Semmelweis bedreigen zou): de moordende kraamvrouwenkoorts, die, met de nog zeer onvolmaakte verloskunde, tallooze slachtoffers heeft geveld. De kraamvrouwensterfte (wie kent niet Borger's ‘Ode aan den Rijn?’) is een der donkerste bladzijden uit het vroeger vrouwenen familieleven. Enkele regelen maar wijdt mej. Kühr aan de drinkgewoonten (120). Ik geloof niet, dat den dames toen ‘slechts enkele glazen veroorloofd’ waren en mag misschien gemakshalve verwijzen naar wat ik over het onderwerp schreef in mijn ‘Zedelijk leven in de 18de eeuw’ 50-65 en ‘Theolog. Tijdschrift’ XLVI 465-502. Tot de beste bladzijden van dr. Kühr's boek behooren die over het huwelijksleven in het tijdperk (74-98), vooral omdat zij met zorgzame toewijding berichten heeft verzameld over gelukkige huwelijken, die zeker geen uitzonderingen waren, meening ook door mij vroeger verdedigd, T.T. XLIV 326 vlgg. Het op blz. 149 vermelde ‘Alle oogen wagten’ is daarom te bedenkelijker, omdat het eene parodie was van ps. 145: 15 en 16, geplaatst boven het ‘Gebed vóór het eten’ in de

liturgie der Gereformeerde kerk. Heb ik boven gesproken van te weinig aandacht, aan de keuren en ordonnantiën geschonken, ik dacht toen aan blz. 88 noot 4, waar het gemis aan eene uitéénzetting der huwelijkswetgeving onder de Republiek duidelijk in het oog springt. Wij hopen genoeg te hebben gezegd, om de aandacht op dit belangrijk en goed gedocumenteerd boek te vestigen, dat een aantrekkelijk onderwerp aantrekkelijk behandelt. Toen wij de laatste bladzijde hadden omgeslagen, misten wij het register, dat in geen historisch werk mag ontbreken. Hebben wij, bij onze instemming, eene enkele bedenking niet verzwegen - wij meenden dat een arbeid als deze meer verdiende dan een paar woorden van oppervlakkige loftuiging.

L. KNAPPERT.

Demonen.

XXIV.

Marga schreef slechts enkele regels.

‘Je begrijpt wel, Victor, hoe je telegram mij ontroerd heeft, ik ben er aldoor van vervuld. Vergeef me mijn onnoozele vraag om terug te komen, natuurlijk moet je blijven zoolang het noodig voor je is. Maar ik had een verontschuldiging, ik zal 't je later wel vertellen. Of neen, dat lijkt verontrustend geheimzinnig. De zaak is dat ik, toen ik realiseerde dat je gevlogen had, opeens bang werd en in mijn onrust seinde ik je toen. Het was een beetje laf van me en misschien is het nog laffer dat ik 't ook nog beken, terwijl ik je zelf er toe heb aangemoedigd. - Hier is alles wel; Kitty vraagt telkens naar je en de jongens verheugen zich erg op de beloofde zeiltochten.’

De eerste lezing van dit briefje stelde Victor teleur. Hij miste iets, het ‘ik houd van je’ dat hij eens in ditzelfde schrift voor zijn oogen had zien schemeren. Maar toen hij 't herlas glimlachte hij om zijn teleurstelling. Want zeide deze vrouwelijk beredeneerde gevoelsverwarring niet hetzelfde? En hij dacht aan het oogenblik toen hij zijn machine beklom en ook hèm plotseling een nerveuse angst had aangegrepen. Niet dat hij zou vallen, maar angst om Marga. Het had hem moeite gekost dien angst terug te dringen en rustig te starten. Hij had zijn toevlucht moeten nemen tot een oude, half vergeten sensatie... dat liefde een zwakheid, een verdomd hinderlijke zwakheid is. Wie denkt er nu aan een vrouw als

hij vliegen moet! En eerst later had hij zich met verbaasde schaamte herinnerd dat hij juist vloog terwille van hààr.

Een hevig verlangen overmande hem. Zal ik nu gaan? Zij wacht op me. ‘Natuurlijk moet je blijven...’ maar een eind verder: ‘Kitty vraagt naar je’, en de jongens ook al... Mijn briefje moet haar hebben pijn gedaan. 't Was net of mijn werk hier boven háár ging. Ik zou twee, drie dagen kunnen gaan... meteen informeeren naar Karel... ik zou vandaag nog kunnen vertrekken...

Victor zou zijn voornemen echter niet ten uitvoer brengen. De tweede brief dien hij opende bevatte het bericht dat van Berghem dienzelfden middag komen zou. Hij was nu op het punt, schreef hij, waarop hij tot de laatste revisie van zijn studie zou kunnen overgaan.

Deze tijding verraste Victor niet onaangenaam. Het was immers veel verstandiger dat hij nu maar rustig aan het werk bleef, en van Berghem, die zelf kwam om te werken, zou hem niet storen. Hij stond op, ging met vrouw Blok en Geeske bespreken hoe men den gast zou huisvesten en begaf zich vervolgens naar de loods, waar hij Richard geagiteerd bezig vond alle papieren te doorzoeken. Hij deelde hem de vlucht van Karel mee en vernam op zijn beurt dat een aantal teekeningen, gelukkig niet de belangrijkste, vermist werden.

‘Zoek dan maar niet verder’, was 't eenige wat Victor antwoordde.

Van Berghem was nog vòòr het avondmaal gekomen. Vrouw Blok had Geeske Karel's kamertje voor hem laten inrichten: een afgeschoten gedeelte van den voormaligen koeienstal, met twee ramen die uitzagen op het stille achtererf. Toen Victor met haar was gaan inspekteeren of alles in orde was had vrouw Blok lang staan turen naar een portret dat tusschen andere afbeeldingen tegen den wand geprikt hing en hem eindelijk gevraagd wien het voorstelde. Victor had van Berghem herkend. Zijn antwoord dat het de verwachte gast was, ‘een bekend schrijver, van wien Karel zeker iets had gelezen’, maakte haar nadenkend. Aan tafel had zij den dichter herhaaldelijk peinzend, soms met een lichte hoofdschudding, aangekeken, alsof zij zich afvroeg wat die man toch met haar zoon te maken had. Zij lette op

al zijn woorden en sprak zelf, zeer tegen haar gewoonte, bijna niets. Eerst later op den avond, toen de mannen, na van een wandeling te zijn thuis gekomen, weer onder de schouw zaten en zich lieten inschenken uit haar eeuwig pruttelende koffiekan, scheen zij zich met van Berghem verzoend te hebben, werd weder spraakzaam en richtte nu en dan ook het woord tot hèm.

'En wàt mot je hier nou eigenlijk schrijve'? vroeg ze opeens. De dichter, overrompeld door de abrupte vraag, wist niet beter dan met een vrij onnoozel lachje naar waarheid te antwoorden: 'Een historische verhandeling over de rol van het geweld in de revolutie'.

'Zoo zoo', knikte ze, 'geweld en revolutie'... net as Karel... denk je ook al daarmee de mensche te helpe?'

'Ja, dat denk ik', antwoordde van Berghem eenvoudig.

Het oudje zag hem weer peinzend, maar niet onvriendelijk aan, zweeg echter verder, terwijl de mannen nu spraken over de verhandeling, waarvan de quintessens was dat het geweld ten allen tijde, ondanks alle onrecht en alle gruwelen die het onvermijdelijk medebracht, de wegbereider der vrijheid was geweest. Overigens wilde natuurlijk geen waarachtig revolutionnair geweld, het werd hen alleen maar door den tegenstand opgedrongen. Richard stemde hem geestdriftig bij. Victor keek van den zachtzinnigen dichter naar den nog zachtzinniger ingenieur en dacht: veroveren, met geweld, het geluk der wereld... ja, dat moet wel de heldendroom worden van wie machteloos naar het persoonlijk geluk hunkert. Welke begeerte, welke levensleegheid is het die deze mannen tot theoretische geweldenaars maakt? Eva... en nog 'n Eva. En eerzucht, ijdelheid, ja, die vooral... waarom ànders waren beiden zoo opvallend eenvoudig en bescheiden? Wroetten en intrigeerden de demonen niet liefst in 't verborgen?

'De geschiedenis leert het duidelijk', hoorde hij van Berghem zeggen.

'Jelui spreekt altijd alsof de geschiedenis den mensch, inplaats van de mensch de geschiedenis maakt', zeide Victor. 'Het wordt tijd de geschiedenis en de kultuur eens andere wetten te geven. Als zij, die werkelijk genoeg hebben van onrecht en gruwelen, eens eindelijk begonnen zèlf het geweld te laten varen inplaats van er zich "tegen hun zin" in "op-

gedrongen strijd" een vrijheid mede te veroveren, die "ten allen tijde" - dat "leert de geschiedenis" ook - tenslotte maar een schijn, een illusie bleek... zou dàt niet een werkelijk nièuwe revolutionnaire methode zijn? Ik geloof niet in jullie vredelievendheid... enfin, Nout zei het laatst: 't is het oude beest dat in ons spookt als we strijden... tegen strijd. Tijdens den oorlog sprak ik Dr. Mourat die met de ambulance was meegeweest. Ik vroeg hem of het ook hem was opgevallen, dat bij de meeste menschen de oermensch zoo heel gauw voor den dag komt. Wàt? zei hij, de oermènsch? De gorilla! Onmiddellijk, zoodra je 'm loslaat uit zijn alledaagsche gewoontegareel. Dat leek mij toen wat cynisch, maar ik ga langzamerhand gelooven dat hij gelijk heeft'.

'Dus: weerstaat den booze niet', spotte van Berghem.

'Tenminste niet met geweld, dunkt me', zeide Victor.

'Met nòòdeloos geweld', verzachtte Richard.

Van Berghem haalde de schouders op. Dit was immers altijd het doode punt in zijn debatten met 'halven'.

'Och wat, individualisten zijn jullie', ijverde hij. 'Je ziet nooit het massale karakter van zulke bewegingen. Je blijft kijken naar het geweld, het onrecht dat één persoon, jezelf, je vrouw, een bloedverwant, een vriend wordt aangedaan en wilt niet zien wat daardoor voor de menschheid bereikt wordt'.

'Alsof de massale geweldplegers wèl aan "de menschheid" dachten! Ik geloof dat het altruïstischer is aan zijn eigen kleine kringetje, desnoods alleen aan zichzelf te denken, maar met gezond verstand, dan op de tenslotte toch absoluut individualistische manier der terroristen aan 'n heele menschheid, waarvoor niemand een concrete, werkelijke, levende liefde voelt', betoogde Victor. 'Wel ja, moeder, schenk ons nog maar eens in' vervolgde hij tot vrouw Blok. 'Jij vindt toch ook dat we in onzen ijver om de menschheid gelukkig te maken, best op wat kleiner schaal en meer bij honk konden beginnen, nietwaar?'

De oude vrouw knikte levendig bevestigend.

'Jij bent de verstandigste, Victor. Me zoon - die nou weg is, och ja - had 't ook altijd over de menschheid die hij helpen most. Maar ik zei altijd: jonge, da's de hoogmoed. De menschheid is mij te ver af. Wie zijn dat? De menschen in Kroonstad, al die duizende, millioene mensche in andere

landen, de negers en de Chineezen met hun oogen scheef in hun kop? Die ken ik niet. Maar in m'n eige dorp heb ik genoeg te doen, en as er es eentje uit Oostergauw komt vin ik 't ook best, zal ik 'm graag helpe. Ik help ze allemaal. Alleen me'n eige kan ik niet helpe. Alle jezes, wat heb ik dikwels 'n pijn in me kop na zoo'n seansie. Voor 'n week heb ik - zij raakte even op een dwaalspoor - er eentje opgewekt. Stijf as 'n plank was-ie; hij leek dooier dan Lazarus. Maar hij kwam toch weer bij. Man, wat ha 'k 'n hoofpijn. Afijn, dan drink ik maar koffie. Tegen andere zeg ik: bidde mensch, bidde en jezelf vergete; bidde, niet denke an je gammel karkas. Maar ìk drink koffie, dat is nou eenmaal m'n gewoonte, waar ik op m'n ouwe dag niet af ken. God zal 't me vergeve.'

'Dat zal hij stellig', beaamde van Berghem ernstig. 'Maar als je nu eens de menschen in Kroonstad en zelfs de Chineezen òòk helpen kon, dan zou je 't immers graag doen?'

'Ik zòek 't niet', antwoordde het oudje.

'Wat me zoon, en jij', richtte zij zich nu direkt tot van Berghem, 'jij, die 'm misschien verleid heb... maar la 'k dat niet zegge, 'n mensch is voor zichzelf aansprakelijk... wat jullie zoeke, dat is de roem en de wereldsche heerlijkheid. 't Is je niet te doen om de mènsche te verlosse maar om zèlf verlossertje te spele, niet van een of twee, maar liefst meteen van de heele rotzooi. Wel ja. Zoo is m'n zoon, alleen an zichzelf denke bij alle mooie praatjes. Hìj zou dit en hìj zou dat, als zoo'n dreumes al! En later was 't: de Heer het mìjn uitverkore, hìj was geroepe om de boel recht te zette. En toen-ie de Heer verlore had, nadat-ie met Volkert was meegegaan na de stad... nou, toen het-ie zichzelvers maar angesteld as profeet. God of geen God, uitverkore bleef-ie toch; hìj zal 't zaakie opknappe... Ach ja, en nou is-ie weg. - Maar ìk zeg: weerstaat den Booze niet.'

Er viel een zwijgen; eerbied voor het leed van de oude vrouw belette van Berghem zoowel als Richard verder te 'debatteeren.'

Eindelijk zei van Berghem:

'Misschien, moeder - hij had Victor's gemeenzamen toon reeds overgenomen - heb je zelf niet genoeg van den Booze te lijden gehad.'

Het oudje lachte zachtjes voor zich heen.

‘Homaar! niet genoeg?... daar zou je van opfrissche. Ik ben zoo te zegge met de Booze getrouwd geweest... heb me zilvere bruiloft met 'm gevierd. Maar da's nou maar 'n grapje, ik wil geen kwaad van 'm spreke. Me man... Volkert het 'm nog gekend en weet dat 't waar is, me man, nou, die was de ergste dronkelap van 't dorp en in z'n goeie tijd 'n duvel van 'n kerel, die 'r opsloeg bij 't minste woord. Voor mìjn was dat niet zoo erg, ik liet 'm maar uitraze, maar as-ie de kindere sloeg dan werd ik dikwijls giftig, want ik kon geen onrecht zien, weet je, net as Karel. Kwam-ie op 'n dag thuis, vet as 'n varke en begon me daar, om niksniemendal, Karel te ransele. Die was al 'n sterk joch, maar hij kon niet tege den ouwe op. Ik zeg: jou smerige knul, kom hier, sla mìjn as je lust het, maar van 't jong blijf je af! Maar hij gaat door, slaat de jonge tegen de grond. Toen was ik mezelf niet meer meester en terwijl-ie zich over 'm heenbukt, pak ik 'n aarpelmes van tafel en steek 'm dat zòò in z'n donder.’

Zij zweeg een poosje, niemand vroeg iets.

‘Ja’, vervolgde zij toen, ‘dat heeft niemand ooit geweten dat ìk haast 'n moord gedaan had. Alleen de dokter. Die zei: “nou Kobes, je bent wel wat èrg onhandig in dat mes gevalle, dunkt me.” En me man zei: “Daarom zou 'k er verder m'n mond maar over houwe, dokter, anders lache ze me in 't dorp uit... vertel maar liever hoe netjes me wijf me verbonde het?” “Best”, lachte de dokter, “zonder haar was je bepaald leeg geloope, je mot 'r in 't vervolg maar wat meer in eere houwe.” En toen snotterde me man as 'n kind, want hij was knappies zwak geworde, en zei: “dat zàl ik, dokter, daar ken je van op an.”

Dat was de eenige keer in m'n leve dat ik, as ik 't zoo noeme mag, den Booze heb weerstaan. Maar de Heer het me er voor gestraft. Die liet 'm nog zes jaar leve, met 'n ziek lichaam, waar ìk voor te zorge had. Die por was gauw genoeg beter, maar na een paar maande kreeg-ie 'n beroerte, waarvan ie lam bleef. Zes jaar heb ik 'm nog verpleegd, en met liefde, zoo verrekt lastig as-ie was. Afijn, 't is voorbij, 't was toch 'n beste man... al kwam 't pas uit op z'n ziekbed.’

‘En dat vertel ik je nou omdat, zooals 't toen met mìjn gesteld was, toen ik me man die prik gaf, zoo is 't nou ook met jullie revolutionnaire. De arrebeier is giftig, verdomde giftig, omdat-ie zoolang geranseld is voor niks. En die giftigheid, die is misschien nog kwaadaardiger dan de mijne, om-dat-ie voor z'n eige opkomt. Die giftigheid noeme ze nou, zeit Karel, de heilige opstandigheid. Wie dat woord heeft uitgevonden is...’

Van Berghem hief haastig het hoofd op en keek haar glimlachend aan.

‘Dat heb ìk, moeder.’

‘Dan hoop ik maar, beste jongen, dat je dat altijd net zoo kalm en zeker van jezelf zal kenne zegge as nu. En nou wel te ruste, we hebben al genoeg gekuld.’

Zij stond op en strompelde naar de deur. Onderweg prevelde zij nog iets. ‘Vergeef’, was 't eenige woord dat Victor opving.

Van Berghem en Richard zwegen nadenkend.

‘Want we weten niet wat we doen’, fluisterde Victor het oude vrouwtje na. En hij dacht aan den avond waarop ook hij tot dezelfde bekentenis gekomen was. We weten niet wat we doen, noch in onze kleine persoonlijke beroeringen, noch in de groote, massale. De verborgen demonen heerschen.

XXV.

Een week bleef van Berghem te Westergauw. Overdag vertoonde hij zich zelden, alleen in den avond zocht hij geregeld het gezelschap der andere mannen, hetzij onder de schouw bij vrouw Blok, hetzij voor een wandeling. Doch deze weinige uren van samenzijn volstonden om de vriendschap tusschen Victor en den dichter voorgoed te bevestigen. Ofschoon zij het over de revolutie nooit eens konden worden, voelden beiden een innige verwantschap, een sympathisch begrijpen van elkaars bedoelingen, dat door het geharrewar hunner woorden niet werd vertroebeld. Victor las van Berghem's nu voltooide verhandeling. Hij bewonderde stijl en opzet, maar oordeelde: nectar voor mij, vergif voor Karel en de kameraden.

‘Individualistische eigenwaan!’ lachte van Berghem. ‘Waarom zou jij zooveel meer begrijpen dan Karel?’

‘Ja, waarom? dat is zoo’, gaf Victor toe, ‘het is zelfs mogelijk dat ik mìnder begrijp. De kultuur heeft zooveel in ons verstompt’.

Met Richard was van Berghem eveneens op zeer vertrouwelijken voet en moeder Blok had voor hem dezelfde zorg als voor Victor. Deze had hem op de hoogte gebracht van het gebeurde met haar zoon en de dichter had de dankbare oude dadelijk beloofd zijn geëxalteerden discipel te zullen opsporen en hem als 't kon van dwaasheden te weerhouden.

Victor had na de aankomst van Karel's plaatsvervanger nog twee vluchten gemaakt, beide met groot succes. Van Berghem, die op den dag van zijn vertrek, met Nout, dien Victor verzocht had te komen kijken, de laatste proefneming had bijgewoond, was vol enthousiasme.

‘Jij hadt gelijk’, zeide hij toen zij aan het station op den trein wachtten, ‘jij hadt gelijk door je te concentreeren op dit werk. Misschien is het voor jouw gevoel een persoonlijke plicht, individueel egoïsme, maar inderdaad heb jij je taak voor de menschheid volbracht’.

‘Nog niet’, antwoordde Victor. ‘Er moet nog veel aan verbeterd worden, maar in twee, drie jaar, misschien ook eerder, is 't ding voor praktisch gebruik geschikt’.

‘Zorg dan alleen maar dat het in goede handen komt’, zei van Berghem.

Victor glimlachte weemoedig. Hij begreep waarop de revolutionair doelde.

‘In àlle handen zal het komen, misschien in goede, maar zeker in verkeerde, evenals mijn dynamiet..., misschien deed ik wijzer den boel maar weer stuk te slaan’, peinsde hij hardop, plotseling versomberd.

De dichter zweeg. Hij kende zelf, ondanks zijn uiterlijke zekerheid, dat gevoel van haast niet te dragen verantwoordelijkheid. Hij dacht aan zijn eigen taal, die was als Victor's dynamiet. En een oogenblik woelde de oude twijfel op aan zijn roeping, de twijfel of hij die taal sprak voor de goeden en de slechten terwille van hèn of terwille van zijn eigen verheffing; de woorden van moeder Blok hadden dieper indruk gemaakt dan hij dacht. Hoe was hij de groote volksredenaar geworden, de apostel der heilige opstandigheid?

Hij wist het nauwelijks meer. Hij dacht aan zijn bewondering voor de volkstribunen van vroeger tijden, aan zijn wilden vrijheidsdrang, zijn medelijden met onderdrukten, zijn sociologische studies, die zijn blind gevoel hadden verheven tot intellektueel begrip, tot wetenschappelijk inzicht. Er was een logische noodwendigheid in die ontwikkeling, zooals in iedere maatschappelijke en individueele ontwikkeling. En tòch.... waarom, als hij peinsde over zijn leven, drong dan altijd weer òp het ééne verdriet om de liefde, het geluk, die hem onthouden waren, alsof èigenlijk dit persoonlijke leed hem had gedreven zich te wijden aan de gemeenschap?

Ook Victor mijmerde: hetzelfde thema: hoe ben ik vlieger geworden, wàt heeft me gedreven? En hij voelde zeer sterk: hetzelfde dat van Berghem, den socialist; dat Nout, den kunstenaar drijft. Zij wilden alle drie getuigen van hun geloof in de macht en de grootheid van den geest waaruit zij geboren waren. En elk zocht en vond het eigen middel: Gustaaf en Nout het schoone woord, door elk op eigen wijze gehanteerd, Victor zelf de grootsche arbeidsdaad. Ja waarlijk, daar was verband tusschen. Hij herinnerde zich een oude illusie uit zijn revolutionnairen tijd: de begeerte om ook volksredenaar te worden. Als Demosthenes langs het strand, had hij uren lang in zijn kamer oreerend heen en weer geloopen, maar als hij op een vergadering slechts een paar zinnen voor de vuist moest zeggen, verwarde hij zich meestal en wist zich hopeloos belachelijk. Neen, het woord was zijn middel niet. En hij begreep: mannen als Gustaaf werken om te getuigen dat het leven redelijk is, mannen als Nout om te bewijzen dat het schoon is; en hijzelf, hij vloog om te toonen dat het oppermachtig is, en dat het den meest verdwaasden droom ten slotte maakt tot werkelijkheid.

Van Berghem verbrak het zwijgen, toen in de verte de trein zichbaar werd.

‘We zijn beiden misschien toch maar eerzuchtige hoogvliegers, Ikarus’.

‘En waarschijnlijk breken we beiden onzen nek, Euphorion’ antwoordde Victor.

‘Geen bezwaar’, zei Nout, ‘als jelui maar gevlogen hebt’.

Van Berghem lachte weer, terwijl hij zijn coupée instapte.

Enkele dagen daarna ontving Victor een telegram van Bertus, meldende dat er ingebroken was in de fabriek en dat in de studeerkamer de schrijftafel en een kast, waarin zich teekeningen bevonden, gedeeltelijk waren leeg gehaald.

Voor Victor en Richard was het duidelijk dat Karel op deze wijze zich had pogen te verschaffen wat voor hem geheim was gehouden. Ofschoon Victor zich niet ongerust maakte - want hij had den dag voor zijn vertrek naar Westergauw het handschrift van zijn boek en een aantal van de belangrijkste teekeningen meegenomen naar den Eeckhof, om ze daar zoolang in een brandkast te bergen - het leek hem toch noodzakelijk dadelijk zelf te gaan zien wat er gebeurd was. Eigenlijk was het hem niet onaangenaam aldus een aanleiding te hebben om naar Kroonstad terug te keeren. Meer dan een maand was hij nu weg en het verlangen naar Marga kon hem soms machtig overvallen. Bovendien vlotte het werk sinds van Berghem's vertrek niet goed meer en hij voelde een groote behoefte om na zijn praktischen triomf het bereikte theoretisch vast te leggen, weer te gaan werken aan zijn boek. Zijn boek, hij verlangde het te zien, in handen te nemen; hij verlangde als naar een dierbaar wezen, dat uit dreigend gevaar gered werd. Denzelfden avond nog vertok hij; Richard en Jacob zouden nog een paar dagen blijven om in te pakken en op te ruimen.

Victor's eerste gang was naar Marga's woning. Edward was thuis, maar Marga kwam hem tegemoet snellen en in het eene oogenblik dat zij hem in de gang de handen drukte, gaf zij door haar blik en door den toon van haar gestamelde woorden uiting aan een zoo diepe ontroering en vreugde, dat Victor zich slechts met de grootste moeite weerhield haar in de armen te sluiten.

‘Victor, o Victor, ik heb zoo verlangd... Goddank dat je er bent... ik was zoo in angst’.

‘Marga, en ik...’ Hij kuste haar handen, vol schaamte dat hij ondanks haar verlangen toch aan zijn werk was gebleven. O, zij had hem wel lief! In àngst had zij gezeten! Vreemd, even verbaasde, verkilde het hem dat zij hem niet verwelkomde als overwinnaar... zij, die hem toch zelf had aangevuurd - dat zij er alleen maar aan scheen te denken dat hij er levend was af gekomen. Edward en de jongens

kwamen er nu ook bij, haalden hem triomfantelijk binnen.

Dien avond was Victor volkomen gelukkig. En ook Marga scheen gelukkig. Wel merkte Victor op dat haar blik nu en dan met een peinzende, bijna droevige uitdrukking op hem rustte; wel verwonderde hem de weifelende toon, waarop Edward zijn vraag: ‘Hier alles 't zelfde zeker?’ beantwoordde met een haastig: ‘Natuurlijk’, waarbij hij met verlegen bezorgdheid Marga aanzag; doch hij was te zeer door zijn eigen vreugderoes bevangen om aan deze teekenen van iets ongewoons voldoende aandacht te schenken.

Den volgenden morgen echter - Victor was blijven logeeren - deelde Marga hem mede wat hem den vorigen avond, om zijn kinderlijke vreugde niet te verstoren, was verzwegen. Al kort na Victor's vertrek naar Westergauw had Edward, op aandringen van zijn compagnon, het besluit genomen ter wille van de zaak zich te gaan vestigen in Noorwegen. Nog vóór den zomer zouden zij vertrekken. Marga, die vroeger herhaaldelijk verlangd had in het buitenland te wonen en van een reis door Noorwegen de aangenaamste herinneringen had, kon niet anders dan Edward's besluit, waarmee hij ook haar pleizier meende te doen, waardeeren.

‘Victor, 't was zoo vreeselijk, hij vertelde 't me als een groote verrassing, hij dacht dat ik opgetogen zou zijn, net als de jongens.’

Victor zat verslagen. ‘En jij... wat zei je?’ vroeg hij dof.

‘Ik zei dat 't me speet om jou en toen...’

‘Ja,... wat zei Edward?’ viel hij heftig in.

‘Eerst begreep hij me niet, zei dat we dáár ook gauw genoeg vrienden zouden krijgen. Maar later kwam hij er op terug, na je telegram en je brief, en toen zei hij dat... dat hij bereid was te blijven, als... als ik jouw vriendschap niet kon missen.’

‘Marga, dus je hadt het in de hand om?... je hebt?...’

‘Ik zag dat het hem strijd kostte, Victor, dat er voor het eerst verdenking en jalousie in hem opkwamen, en toen begreep ik dat het beter was te gaan.’

‘Marga, o Marga! jij bent wijs... god ja... maar...’

‘Arme Victor, jij zou liever niet wijs willen zijn en... tòch niet gelukkig?’

Zij kon hem weer aanzien met haar zonnigen glimlach.

‘En nu moeten we de maanden, die ons nog resten, niet zelf door zwak te zijn bederven, Victor.’

‘Drie maanden, drie maanden!’ stamelde Victor verschrikt.

‘Drie maanden van geluk moeten het zijn’, zeide Marga zacht en rustig. ‘Kom, Victor, ga nu naar den Eeckhof, en breng Elsje mee, ik verlang zoo haar te kennen.’

Victor, ontdaan, verslagen door Marga's mededeeling, begaf zich naar de fabriek om een onderzoek naar den inbraak in te stellen. De heele geschiedenis kon hem weliswaar niets meer schelen, maar nu de justitie zich er al in gemengd had, moest hij er toch zelf ook notitie van nemen.

Zooals Victor reeds verwachtte, had Karel weinig van zijn gading gevonden; van de manuscripten had hij niets kunnen gebruiken, slechts enkele teekeningen van oude, mislukte modellen, en verder een aantal werktuigen uit de fabriek, waren verdwenen. Victor haastte zich den inspecteur te verzekeren, dat de zaak van geen belang was, dat hij geen enkel document vermiste en dat stellig niemand van het personeel er in betrokken kon zijn. De ambtenaar, die in dezen tijd genoeg te doen had, zag, blijkbaar gerustgesteld, van verdere nasporingen af, en Victor vertrok onmiddellijk naar den Eeckhof.

Twee dagen bleef hij er; het kostte hem eenige moeite Hermine te doen toestemmen in Elsje's logeeren bij Marga, zoo'n ‘vreemde dame’. Het verwonderde Victor dat zij met een ongewone heftigheid haar bezorgheid voor het kind deed blijken, maar des te droeviger maakte hem de overtuiging, dat Elsje zelf aan deze soort van liefde toch niet genoeg had. Of had Hermine's heftigheid, haar verlangen Elsje bij zich te houden, nog een andere, onuitgesproken reden? De goedige, maar voor volmaakte onbaatzuchtigheid toch wel wat al te warme ijver, waarmede de kapitein juist voor Elsje's meegaan pleitte, deed het Victor vermoeden.

Wat er tusschen Hermine en den kaptein gaande was, doorzag Victor thans duidelijk. Het liet hem niet onverschillig, doch onbewogen. Zijn belangstelling voor het geval was ten deele nieuwsgierigheid, geprikkeld door de neiging om de verhouding der twee als een minderwaardig avontuur te be-

schouwen - een neiging waartegen zijn billijkheidsbesef zich dan weer min of meer wrevelig verzette - ten deele een welwillende neutraliteit, gevoed door de gedachte aan zijn eigen geluk, maar berustend op het gevoel dat het leven, neen, eerlijk erkend hijzelf, Hermine had te kort gedaan. Had niet ook Hermine recht op liefde? Natuurlijk. En toch... wàs dat liefde? Hij argumenteerde in zichzelf tegen de verwaten pretentie te willen beoordeelen wat voor een ander mensch al of niet liefde was, maar hij kon den nieuwsgierigen twijfel niet van zich afzetten, en evenmin de lichte ergernis over dien twijfel. Hij voelde zich ‘thuis’ minder dan ooit op zijn gemak en was even blij als Elsje toen hij met het kind den Eeckhof verliet.

Twee weken - de met enkele vòòr- en nadagen verlengde pingstervacantie - bleef Elsje bij Marga logeeren. Het waren twee weken van diep geluk voor Elsje en van teedere vreugde voor Marga en Victor. De grootste innigheid verbond van den eersten dag af Marga met Victor's dochtertje, een innigheid die Victor, wanneer hij dacht aan Marga's naderend vertrek, bijna bedenkelijk voorkwam. Marga bezat, evenals indertijd Eva, haar volle vertrouwen en zoo vormden Elsje en de gesprekken over haar spoedig een nieuwen band tusschen Marga en Victor. Elsje's verhalen brachten Victor vanzelf er toe ook uit eigen beweging met Marga te spreken over zijn verhouding tot Hermine, over zijn huwelijksleven, over Eva, en noodzaakten hem ongedwongen tot een nieuwe vertrouwelijkheid, waartoe hij daarvòòr nog niet den moed had kunnen vinden, omdat hij steeds verlamd werd door de vrees dat Marga haar zou kunnen opvatten als een soort van zelfbeklag.

Op Elsje had de omgang met Marga's kinderen een als het ware verlossenden invloed. Reeds na enkele dagen had zij haar schuwheid geheel en al overwonnen, gaf haar stille, zachte wijze van doen en spreken noch den indruk van verlegenheid, noch dien van peinzende droevigheid. Eerst nu openbaarde zich haar karakter zooals het in wezen was en van het kleine clowntje af tot aan den grooten Jan, was ieder even sterk door haar zonnige blijmoedigheid bekoord, ondanks dat Jan juist in een stadium verkeerde van diepe minachting voor meisjes in het algemeen. Bij zijn dagelijksche

bezoeken verwonderde en verheugde zich Victor telkens opnieuw over die heerlijke ontluiking. God, God, als Marga haar moeder was! dacht hij dan met een smachtenden weemoed.

Ook Victor nam in deze dagen vaak vacantie. Niet omdat hij rust behoefde, maar alleen omdat een krachtige aktiviteit, na zijn geslaagde proeven in hem ontwaakt, door Marga's jongens werd in beslag genomen en uitgebuit. Zonder verzet van zijn kant. Hij werkte weliswaar dagen en nachten met ingespannen ijver, maar vervuld van zulk een sterk besef nu de zaak volkomen meester te zijn, dat hij door geen twijfel meer werd opgezweept en zonder eenig zelfverwijt ieder oogenblik het werk kon laten rusten om met Frank, Jan en Hans te gaan zeilen of roeien, of een wandeling te maken met Marga en Elsje.

Victor voelde zich sterk, rustig, blij en jong... jong als de kinderen waarmee hij speelde.

XXVI.

In den middag van den laatsten vacantiedag bracht Victor Elsje weer naar den Eeckhof terug. Het scheiden van haar nieuwe vrienden was haar zeer zwaar gevallen; wel had zij zich flink gehouden, maar op het laatste oogenblik, toen Marga haar omhelsde, kon zij haar tranen toch niet bedwingen. En ook Marga zelf beheerschte zich nauwelijks toen het kind snikkend zeide: ‘Ik vond 't allemaal heerlijk, maar dat u weggaat is zoo naar, ik zou altijd bij u willen zijn, bij u en vader.’

Het was de eerste keer dat Elsje duidelijk uitsprak dat zij zich thuis, bij haar moeder, niet gelukkig gevoelde. Misschien waren deze woorden ook voor haarzelf een eerste formuleering van een tot nu toe vager gevoel, want onderweg sprak zij over Hermine met een warmte alsof zij meende iets te moeten goed maken en met zelfvertroostende opgewektheid prees zij het leven buiten in de bosschen boven dat in de stad en betoogde zij, denkend aan Hans en Kitty, dat haar vriendinnen toch óók aardig waren. En een groote troost was het, dat zij in elk geval, zoolang Marga nog in het land bleef, Zondags om de veertien dagen bij haar mocht komen. De ontvangst door Hermine en de dienstboden op

den Eeckhof was zóó hartelijk, dat Elsje schijnbaar zonder verdriet zich weer in haar gewone omgeving voegde. In haar kamertje waren bloemen geplaatst en - Victor zag het met verbazing - niet de keurige rozen, waarvan Hermine zelf het meest hield, maar groote bossen rood- en goudfluweelen muurbloemen. Hij vernam dat de kaptein ze gebracht had. Er lagen ook een paar mooie meisjesboeken op haar tafeltje, eveneens van hem. Elsje bekeek de bloemen en de boeken met een weifelende, half beschaamde vreugde. Hermine had het kamertje laten opknappen, er hingen nieuwe, frissche, fleurige gordijntjes; er stond een witgelakt kastje voor Elsje's boeken en speelgoed. Aan tafel was gezorgd voor haar lievelingslekkernijen. Zoo scheen alles mede te werken om haar den overgang te verzachten. Toch ontging het Victor niet dat er iets weemoedigs was in haar dankbaarheid en toen hij haar 's avonds goeden nacht zeide, kuste zij hem in een sprakelooze droefheid, die hem verontrustte.

Op weg naar het station - het was een stille lente avond - besloot Victor een trein later te gaan om nog een wandeling te kunnen maken. Op deze wandeling echter was hij zoo vervuld van zorgelijke gedachten over Elsje, dat hij, inplaats van den laatsten trein te nemen, terugkeerde naar den Eeckhof. Hij wilde den volgenden morgen Elsje nog verrassen en haar naar school brengen. Zoo was hij dus, twee uur na zijn vertrek, weer thuis.

Door de openstaande tuindeuren van de huiskamer trad hij binnen. Hermine was er niet. Hij wilde haar evenwel zijn terugkomst nog even meedeelen, opende daarom de deur van het aangrenzende vertrek, waar zij dikwijls placht te zitten. Ook deze kamer was leeg; in de veranda echter vernam Victor het geluid van fluisterende stemmen.

Zijn eerste gedachte was aan onraad, een onbestemd vermoeden dat er insluipers aan het werk waren. Onwillekeurig verhief hij zich op de teenen en sloop voorzichtig nader. Het fluisteren hield aan, er klonk ook een zacht gelach... neen, dat waren toch geen inbrekers! Op eens versmoorde het lachen en nu hoorde Victor het geluid van kussen en wederkussen.

Hij glimlachte. Een van de dienstmeisjes natuurlijk. Maar

wat nu? Hij wilde niet storen... zachtjes terug dan maar naar de deur die hij had open gelaten. Doch daar begon het fluisteren weer... penibel... Wat was dat? ‘Hermine?’ Hij hoorde het duidelijk... En weer gekus... ‘Peter, Petertje’, klonk het streelend.

In zijn verrastheid deed Victor een stap voorwaarts, nu niet langer op de teenen. De vloer kraakte; hij wilde vluchten, maar stond nu juist voor de veranda deur. Nog net zag hij hoe Hermine en de kaptein, die, elkaar omstrengelend, op de rieten bank zaten, verschrikt opkeken en, zijn donkere schim ontwarend, uiteenstoven. Er was niets meer aan te doen, zij hadden hem herkend. Victor, even verbouwereerd haast als het betrapte paar zelf, bleef in de deur-opening staan en zweeg. Verlegenheid, weerzin en lachlust, haast onbedwingbare lachlust vervulden hem.

‘Petertje! Hij heette Peter! stel je voor!’ Na eenige seconden echter leek het hem nog veel gekker dat het donker was. Hij knipte het elektrische licht op.

De kaptein was opgerezen. Hij zag wat bleek, maar was volkomen kalm. Hij had zich voor Hermine geplaatst als om haar te verdedigen, in een houding die niet overdreven geweest zou zijn, indien Victor haar werkelijk had willen vermoorden, maar die nu diens juist beheerschten lachlust opnieuw prikkelde.

Victor, niet wetend wat te zeggen of te doen, keek hem onderzoekend aan. Malle, vervloekt malle situatie, dacht hij, maar tenslotte bracht hij er uit:

‘Pardon, ik merk dat ik jullie stoor’.

Hij vroeg zich daarbij af wat Edward zou gezegd hebben wanneer deze hemzelf en Marga bijgeval eens betrapt had. Hij lachte kort.

Victor's hulpelooze woorden en lach schenen den betrapten als snijdende ironie bedoeld te zijn, als koelbloedige voorboden van een schrikkelijke ontknooping. Victor zag Hermine achter haar voor het gelaat geslagen handen snikken; de houding van den kaptein werd nu werkelijk tragischheldhaftig.

‘Meneer Volkert’, sprak hij met uiterste kalmte. ‘Ik begrijp wat er in u omgaat en ik ben natuurlijk bereid u iedere verlangde satisfactie te geven’.

‘O God, Peter!’ snikte Hermine.

Victor voelde neiging hun te vragen of ze gek geworden waren. Maar er was tegelijkertijd iets in hem dat zich er tegen verzette de zaak ‘gewoon’ te behandelen. Een ergernis, een opstandige weerzin, een bedroefde moedeloosheid.

Waartoe! God-bewaar-me! Dìe man zou begrijpen ‘wat er in me omgaat’! Hij was ‘natuurlijk’ bereid om..... goede hemel, Hermine snikte alsof er een drama werd opgevoerd, terwijl hij in zijn hart lachte, lachte om hun kinderachtig gedoe. Neen, eigenlijk vloekte om den erbarmelijken angst van Hermine en het stupiede wanbegrip van den kaptein. Een boosaardige lust kwam in hem op om een rol te spelen naar hun stijl.....

Hij haalde ‘bedaard’ de revolver te voorschijn, die hij, als hij buiten was, steeds bij zich droeg en spande den haan.

De kaptein, tot zijn toenemende verbazing nu doodsbleek, tastte met de hand langs het lijf als zocht ook hij een wapen.

‘Ga zitten, kaptein’, zei Victor, terwijl hij zelf plaats nam en de revolver voor zich op tafel legde, omdat hij zag dat Hermine over het geheele lichaam sidderde.

De kaptein had zich hersteld, bleef in zijn beschermende houding staan en antwoordde:

‘Niet voor ik weet wat u met... dat ding daar van plan bent.’ Hij sprak het woord ‘ding’ uit met een vrijwel geslaagd air van minachtende koelbloedigheid.

Victor lachte bitter.

‘U begrijpt immers zoo goed wat er in mij omgaat.’

‘Ik herhaal’, zei de kaptein, ‘dat ik geheel tot uw beschikking sta.’

‘U hebt al eens meer op mij geschoten, kaptein, ik ben bang dat u mij den tweeden keer zoudt kunnen raken. Ik geef de voorkeur aan een Amerikaansch duel, dan heb ik tenminste ook een kans.’

De kaptein aarzelde; Hermine snikte krampachtig, in doodsangst ging haar blik van Victor naar den kaptein, die bleef zwijgen en zichtbaar zenuwachtig werd.

Victor kon de komedie niet verder spelen. Hij stond op, liep de veranda op en neer, liet de revolver onbewaakt liggen.

Idioten! foeterde hij in zichzelf. Waarvoor zien jelui me aan! Bah, wat 'n houding... Zijn dat menschen die elkaar

liefhebben. Waarom zit ze daar te huilen, inplaats van me gewoon te vertellen dat ze van dien man houdt? En jij, held, man van eer, waarom leuter je over duelleeren, alsof ik het recht had je te beletten lief te hebben wie je maar wilt! Wat ter wereld heb ìk te maken met wat er tusschen je beiden bestaat? Schaam jelui je niet voor de belachelijke lafheid mij te erkennen als heer en meester, aan wie je verantwoording schuldig bent?

Dit alles wilde Victor zeggen, maar het was hem niet mogelijk een woord te uiten. Zòò verwrongen konden dus menschenzielen zijn, dat liefde voor hen werd een heimelijke zonde, iets als een diefstal, waarvoor zij waanden een rechthebbenden bedrogene voldoening te moeten geven. En wat voor voldoening! Wraak, straf! Wat kon hij nu zeggen dat door die menschen met hun barbaarsch gemoedsleven begrepen zou worden?

Hermine scheen tenslotte de spanning niet meer te kunnen dragen; zij begon stamelend te spreken:

'Victor, in godsnaam, blijf toch kalm, ik zal je alles uitleggen. Laat Peter... laat de kaptein nu naar huis gaan... ik zweer je dat we ons niets te verwijten hebben dat... Victor...'

Maar plotseling werd haar stem krachtiger. Zij richtte zich op en met een fonkeling van haat in haar oogen keef zij - zoo had Victor haar een heel enkele maal hooren spreken tegen een onhebbelijk dienstmeisje:

'Wat dènk je wel, ik doe net evengoed wat ik wil als jij, hoor... verbeel je maar niet dat ik bang ben. Stel je voor: jìj, jìj zou me wat te verwijten hebben! 't Is wat moois...'

Victor stond stil vòòr haar. Haar eerste woorden hadden hem onduldbaar gehinderd, haar laatste een oogenblik bijna blij verrast om hun spontane heftigheid en schijnbaren moed. Maar dadelijk voelde hij ook hierin de in het nauw gedreven lafheid en niets, niets van... liefde.

'Hermine', begon hij, en hij hoorde zelf dat zijn stem verwonderlijk zacht klonk. 'Hermine, ik verwijt je immers niets. Ik... verbaasde me alleen over jullie houding. Je hoeft niet bang voor me te zijn... weet je dat na tien jaar nòg niet? Het spijt me dat ik jelui gestoord heb; ik ga naar

boven, ik wensch jelui goeden nacht. En u, kaptein, spreek ik nog wel nader.'

Haastig verwijderde zich Victor; op den drempel draaide hij werktuigelijk het licht weer uit.

XXVII.

Het zal omstreeks vier uur zijn, dacht Victor toen hij ontwaakte. Buiten was het reeds licht, van zijn bed uit zag hij tusschen de donkere boomtoppen dóór de lucht in purpurgelen gloed; door het wijd-open raam drong een frischprikkelende morgendamp het vertrek binnen, duizenden tjilpende en kwetterende vogels rumoerden in de nabije struiken. Een poosje luisterde hij soezend. Toen kwam hem de scène van den vorigen avond in de herinnering; even dezelfde ergernis en weerzin, maar nu dadelijk verdrongen door spot en medelijden. Vervelende geschiedenis! Maar wat 'n merels waren hier toch. Wat 'n spektakel maakten ze! Hij moest maar liever opstaan. Als hij eens ging baden in de beek onder den waterval, waar hij het zwembasijn had willen maken. En daarna een wandeling. Slapen zou hij nu toch niet meer. En piekeren over dat malle avontuur kon hij onderweg ook wel. Want er moest nu waarschijnlijk iets gebeuren.

Hij sprong het bed uit, kleedde zich haastig aan en stapte op het balkon. Om in huis niemand te doen schrikken, liet hij zich langs een der pijlers op den grond glijden. Blootshoofds liep hij het nevelige bosch in.

Nadat hij gebaad had in het ijskoude water wandelde hij verder. Eerst het jachthuis langs; daar was alles nog stil, alleen de kippen liepen er rond te scharrelen over het verlaten erf. Toen het dorp door; hier was reeds leven in de meeste boerderijen. De geweldige deeldeuren werden open geworpen, in de stallen zag men knechts en meiden bezig met het vee; een enkele wagen reed uit; een groepje daglooners trok naar de akkers, de schoffels op schouder.

Victor liep stevig door; wilde den 'grooten toer' maken, zooals Elsje het noemde; om het heele bosch heen. Als hij dan thuis kwam zouden de dienstboden al wel op zijn. Die wandeling had hij herhaaldelijk met Eefje gemaakt. Met Eefje...

Hij trachtte niet te denken, wilde alleen maar indrukken van buiten passief in zich opnemen. Maar het gelukte hem niet zich leeg te houden. Terwijl hij stil stond op den kam van een heuveltje en met een intens behagen diep-ademend de kille atmosfeer inzoog en uitkeek over de groene koren- en de gouden koolzaadvelden, waarboven nu de zon - wat bleek nog - straalde, moest hij weer denken aan Eva, die daar óók met hem gestaan had in een vroegen, frisschen morgen. Zij hadden den vorigen avond gesproken over den gruwelijken ondergang der commune in Zarpa, en in een weemoedige herinnering aan dit gesprek had hij toen, op deze zelfde plaats, geciteerd:

> 'Du Erde, warst auch diese Nacht beständig,
> Und atmest neu erquickt zu meinen Füssen'.

Daaraan dacht hij nu opnieuw. Nú was de aarde nog veel schooner in haar overal uitbottende, welige kracht. Het leven groeide en bloeide, eeuwig door, ondanks alles. Het groeide en bloeide hier, groen en goud; maar in de stad dreigde de revolutie. Want het scheen nu toch wel ernst te worden. Er waren weer aanslagen gepleegd; op het politiebureau, op het stadhuis. Een troep apachen had gepoogd het post- en telegraafkantoor te overrompelen. Overal werden bommen gevonden. Het gerucht liep dat uit een arsenaal tienduizend geweren gestolen waren. Maar toch leek nu alles weer zoo onwaarschijnlijk, al die beroering nog geen twintig kilometer van hier, van deze idyllische rust.

En even, terwijl de gele bloemepluimen wuifden in den wind, had hij het visioen van een golvend-opstuwende volksmenigte, waarop hij neerkeek. Hij zag de dreigendzwaaiende armen, hij zag de gezichten in hun onbeheerschten haat of hun vastberaden verbetenheid, de blikken brandend van woede of geestdrift. Een wonderbare verteedering welde in hem op, een oneindig mededoogen, en terwijl tranen hem in de oogen drongen, voelde hij wat hem vroeger, als hij in de evangeliën las, zoo diep ontroerde bij het: 'en hij werd innerlijk met ontferming bewogen over hen; want zij waren als schapen die geen herder hebben.' Maar ach, hìj was de Meester niet, hìj spreidde niet zegenend de goddelijke armen over hen uit, hìj sprak hen niet toe met

woorden van goddelijke vertroosting. Hij was een mensch, verward als zijzelf en hij zegende niet, hij vloekte niet, hij kon alleen maar stil neerzien op hun leed, en zwijgen, machteloos.

Een dorpsklokje luidde in de verte, een windvleugje suisde aan; weer zag hij voor zich het gouden koolzaad.

Machteloos. Ja, dààrom eigenlijk drong hij de gedachte aan wat er gebeurde in de wereld terug, of dwong hij zich redeneerend tot kwasi-wijze onverschilligheid.

Als zij kwam, de revolutie, wat zou zij dan hier uitrichten? En toch was de gedachte dat zij hier minder noodig zou zijn dan in de steden, naief. In de harten van die kromme knechten die daarginds aan het schoffelen sloegen, smeulden de haat en de wrok - de heilige opstandigheid, - al even gevaarlijk als in die van het stadsproletariaat. Et pour cause. Was niet Karel reeds door-en-door revolutionnair toen hij nog maar als landarbeider op Westergauw werkte? Waar zou de jongen nu wel zitten? Een flinke vent, een hartelijk kameraad. Hij leefde voor zijn ideaal, zou er ook, als het er op aan kwam, voor sterven. 't Was nu, na zijn aanslag en zijn mislukte inbraak, wel duidelijk waarom hij destijds Victor zoo gesmeekt had hem mee te nemen naar de fabriek en hem voor instrumentmaker op te leiden. Van begin af was het zijn illusie geweest op die manier zich te bekwamen tot ‘man van de daad’. Wie weet of hij nu niet ergens met geld van een of ander revolutionnair comité probeerde tòch een vliegmachine te bouwen, al had hij op Westergauw hem het ‘geheim’ ook niet afgekeken en het ook niet bij zijn inbraak gevonden. Zonderling, deze rondborstige, moedige kerel, deze dweeper met de vrijheid, zou, door het romantisch lot er toe aangewezen, of onder de suggestie van een historische taak, in staat zijn in koelen bloede en verraderlijk een bourgeois-stad van uit den hemel te bekogelen... Niet zoo gek overigens dat die gedachte de fantasie prikkelde... de kaptein zag indertijd in dìt gebruik van de vliegmachine óók al haar grootste nut.

En wat zou hijzelf doen wanneer zij gereed was, wanneer hij werkelijk vloog, zoo zeker en veilig als de kraai die ginds neerstreek? Hij drong de vraag terug, stapte weer door en dwong zich nu te denken aan Hermine en den

kaptein. Hij grimlachte bij de hernieuwde herinnering aan de betrapping en het dwaze tooneel dat er op gevolgd was. Zou een scheiding niet maar het beste zijn? Dan konden ze trouwen en dan kon Hermine op haar manier nog gelukkig worden. En de kaptein ook, hij gunde het hem graag. Die twee hoorden toch blijkbaar bij elkaar. Maar bij deze overweging weifelde Victor weer. Wàs dat zoo? Hielden zij werkelijk van elkaar? Of was 't niet anders geweest dan flirt, een wanhoops-en-vervelings-avontuurtje? Hermine's houding deed hem dat dadelijk denken; haar schrik, haar schaamte eerst, haar zelfverdediging daarna, hadden hem immers juist zoo gehinderd.

'Ik doe net even goed wat ik wil als jij'! Zei dat een vrouw die handelde, noodzakelijk, uit liefde. Waarom zou zij zich schamen den kaptein of wien ook lief te hebben? En haar schrik, die was niet angst geweest om het lot van den kaptein, maar doodgewoon de schrik van een ondeugend kind dat betrapt wordt. Het was erbarmelijk en belachelijk. Neen, zij hield niet echt van den kaptein..... Overigens, wat ging hem dat aan. En wat was echt of niet-echt voor menschen die voelden als Hermine en de kaptein. Maar zooals steeds wanneer hij nadacht over Hermine, al spoedig verzachtte zijn wrevel. Vooral nu ook spijt over zijn eigen houding, zijn spelen met de revolver, hem hinderde. Hij had een vrouw bang gemaakt, dat was toch beroerd; een wreede kwajongensstreek. Ik had met haar moeten praten, dacht hij, haar kalm zeggen wat ik over het geval denk. Ik zal het straks doen, na het ontbijt. Ik zal haar voorstellen te scheiden en.... Maar de gedachte aan Elsje verwarde hem, deed hem weer weifelen. Wat moet er met Elsje? Het kind had het land aan den kaptein. Zou hij haar meenemen naar Kroonstad? Maar zij hield zoo van het leven buiten, zij hoorde in de natuur thuis. En bovendien, haar teer gestel eischte het ook.

Het was halfzeven toen Victor weer thuis kwam. De twee meisjes waren in de huiskamer bezig, deden hem verbaasd open toen hij aan de verandadeur tikte. Victor vroeg om thee en een ontbijt en nam, terwijl de meisjes zich repten om hem te bedienen, plaats aan de schrijftafel. Een besluit had hij nog niet genomen. Maar wel voelde hij scherp

dat een gesprek met Hermine hem op het oogenblik niet verder zou brengen. Vreemd, spreken, eerlijk en eenvoudig, met Hermine... hij had het nooit gekund, al na de eerste zinnen verlamde hem steeds dezelfde moedeloosheid als gisteren, het besef dat zij leefden in twee verschillende sfeeren, die nooit, nooit elkander konden raken. En ook beving hem een gevoel van onbehagelijkheid bij de gedachte dat straks het argelooze Elsje met hen beiden zou praten alsof er niets gebeurd was. Dat kòn toch niet. Zachtjes liep hij naar boven, naar Elsje's kamertje, trad voorzichtig binnen. Het kind werd onmiddellijk wakker, lachte hem blij-verrast toe. Hij vertelde haar dat hij toch maar gebleven was, maar nu plotseling weer weg moest, dat hij niet kon wachten op den gewonen trein, maar direkt ging met den vroegsten. Elsje keek een beetje bedroefd, zij had al dadelijk gehoopt dat Victor haar nu wel naar school zou hebben gebracht. Maar zij was toch dankbaar dat hij haar nog goedendag kwam zeggen.

'Kom je gauw terug, zal je?'

'Zoo gauw ik maar kan duifje', beloofde hij, pijnlijk verlegen. 'En in elk geval mag je over 14 dagen weer in Kroonstad komen'. Beneden, onder zijn ontbijt, schreef hij dit briefje aan Hermine:

'Het lijkt me beter maar heen te gaan, op het oogenblik zou spreken waarschijnlijk tot misverstand leiden. Ik wil je nu alleen zeggen, dat ik jou of den kaptein volstrekt niets verwijt en dat ik heelemaal niet den beleedigden echtgenoot wensch te spelen. Gisteren deed mijn houding jelui dit misschien denken, vergeef me dat onhebbelijk optreden. Ik laat je absoluut vrij in je verdere doen en laten, den kaptein natuurlijk ook. Ik stem toe in een scheiding wanneer je die mocht wenschen, en neem dan de wettelijk geeischte schuld met alle genoegen op me. Maar ik verzoek je wel heel ernstig te overdenken òf je het wenscht, zoowel voor jezelf als voor Elsje. Geloof overigens dat ik je geluk in geen enkel opzicht in den weg wil staan'.

Victor glimlachte terwijl hij den laatsten zin neerschreef. Een beetje sentimenteel, dacht hij, maar enfin, het staat er, en ik meen het toch ten slotte ook wel.

Hij verzegelde het briefje, legde het op Hermine's bord en wandelde naar het station.

Hij was veel te vroeg, de trein voor Kroonstad stond nog niet gereed. Wel echter die voor Bronheim, en terwijl hij langs de wagons slenterde, kwam opeens de lust in hem op naar Bronheim te gaan om er de nieuwe machinefabriek te bezichtigen. Hij had het den directeur al zoo lang beloofd... en zijn hersens stonden nu toch niet naar werken. Aan den anderen kant, hij had gisteren ook al weinig uitgevoerd. Hij schoof den inval opzij. Maar een oogenblik later overviel hem hetzelfde verlangen, maar veel sterker, onweerstaanbaar als de drang tot spijbelen een schooljongen. Kinderachtige sensatie, vond hij. Enfin, hij moest het dan maar doen. Hij kon met de Centraalspoor naar Kroonstad terug en meteen even aanloopen bij Marga, hij was dan toch vlak bij haar woning. Deze laatste overweging gaf den doorslag, een paar minuten later spoorde Victor naar Bronheim.

Op zijn gemak doordrentelde hij het stadje. Ook hier blijkbaar dezelfde angst als in Kroonstad, overal in de winkelstraten planken en tralies voor de ramen. Daar het nog steeds te vroeg was, ging Victor in een restaurant de ochtendbladen zitten lezen; daarna begaf hij zich naar de fabriek. Een paar uur bracht hij er door en reed toen naar het station van de Centraalspoor. De bezichtiging der fabriek had hem geboeid; in gedachten bleef hij er mee bezig, zoodat hij nauwelijks opmerkte dat er op straat iets gaande was, dat zich overal groepjes menschen verdrongen voor bulletins. In het station trof hem dezelfde opwinding en toen hij door de wachtkamer schreed ving hij de woorden op: ‘in de zestig dooden al’.

Een straatgevecht, dacht hij. Maar de trein stond klaar, de tijd ontbrak om nader te informeeren.

Victor zat alleen in den coupé. Een onrust, die hemzelf verbaasde, beving hem. Wat kan er toch gebeurd zijn, vroeg hij zich af. Hij dacht aan Marga, en opeens heel sterk, aan Eva. Het was hem alsof hij geroepen werd. Gek, zoo'n onzekerheid. Altijd laat je er je door verleiden tot wilde, noodelooze fantasieën! Wat konden Marga en Eefje te maken hebben met dat gevecht of wat er dan ook gebeurd mocht zijn? En dan allebei, welk een onwaarschijnlijke combinatie! Hoe kwam hij er bij... ja, hij was opweg naar Marga en hij had onder de wandeling, dien ochtend, gedacht aan Eva.

och lam zoo'n verwijdering... noodeloos. Ze kon ziek, ze kon in gevaar zijn en je wist er niets van... En je voelde onnoodige ongerustheid bij allerlei gelegenheden wanneer er heelemaal geen aanleiding voor was...

Victor haalde een brochure uit zijn binnenzak en trachtte, te vergeefs, het half uur dat de reis nog duurde, door lezen zijn steeds groeiende onrust tot zwijgen te brengen.

XXVIII.

Aan het Centraalstation te Kroonstad, waar dezelfde drukte heerschte als te Bronheim, vernam Victor eindelijk van een pakjesdrager wat er gebeurd was.

'De vroegtrein uit Niedorp verongelukt, in het kanaal gereden'.

Victor's eerste gewaarwording was die van een vage algemeene ontzetting, de volgende die van verbazing over het feit dat hijzelf aan de ramp ontkomen was. Maar deze verbazing ging niet gepaard met blijdschap of dankbaarheid en onmiddellijk richtte zich weer heel zijn aandacht op het geval zelf. Hij trachtte inlichtingen te krijgen omtrent het aantal en de namen der slachtoffers. Maar er was nog niets zekers bekend, alleen dat de verwoesting ontzettend, het aantal dooden groot was. Victor dacht na wie van zijn kennissen met den vroegtrein plachten te reizen, maar van geen enkel wist hij het met zekerheid; het grootste deel ging, evenals hijzelf, meestal met den volgenden, den zoogenaamden forensentrein, de vroegste was eigenlijk een arbeiderstrein. Toch werd er hier en daar al met felle verontwaardiging betoogd, dat de ramp wel zou zijn toe te schrijven aan de revolutionnairen, die het natuurlijk gemunt hadden op de rijke forensen.

Wat zou Victor doen? Toch naar Marga? Misschien was zij ongerust. En plotseling schoot hem met ontsteltenis te binnen, dat hij Elsje nadrukkelijk gezegd had dat hij met den vroegtrein ging. Hij vloog naar het telegraafbureau, trachtte zijn angst te bedaren door de overweging, dat het dringend telegram misschien toch nog eerder den afgelegen Eeckhof bereiken zou dan het bericht van het ongeluk. Zoo niet, dat Hermine dan die tijding wel voor Elsje zou hebben verzwegen.

In elk geval, er was niets aan te doen, de trein naar Bronheim terug, waarvoor zich daarstraks nog honderden verdrongen, was juist vertrokken en hij zou nu eerst laat in den middag naar huis kunnen.

Hij ijlde naar Marga's woning. Van het onthutste dienstmeisje vernam hij daar, dat Marga al een uur geleden, zoodra zij van het ongeluk gehoord had, was uitgereden en voor mijnheer de boodschap had achtergelaten dat zij naar de fabriek van meneer Volkert was gegaan. Victor ontstelde. Dus Marga was in angst om hem, al een uur lang! Terwijl hìj in den trein zich bezorgd maakte over gevaar dat haar zou kunnen dreigen, waande zij hèm misschien reeds verongelukt. En op de fabriek wist men van niets, wist men alleen dat hij gisteren naar huis gegaan was en dat hij vandaag zou terug komen! Hij riep een voorbijsjokkend rijtuig aan en beval den koetsier zoo hard hij kon te rijden. Nauwelijks hield het rijtuig voor de fabriek stil of hij sprong er uit en snelde de werkplaats binnen. Bertus kwam hem al tegemoet, drukte hem aangedaan de hand. Maar Victor lette noch op hem, noch op de overige werklieden, die in een soort van stille ontroering toezagen.

'Ja, ja, goed, straks', beet hij Bertus toe, terwijl hij zich van hem los rukte. 'Is hier een dame?'

'In de studeerkamer', wees Bertus. 'Twéé, nou, die zullen óók blij zijn.'

Victor had de dubbele, gecapitonneerde deuren reeds opengerukt en trad binnen. Op zijn sofa zag hij Marga zitten. Zij had den arm geslagen om een jonge vrouw, die met gebogen hoofd naast haar zat. Maar in dezelfde seconde, waarin Victor dit tafereel in zich opnam, zag hij hoe Marga's bleek, verstrakt gelaat opstraalde. 'Victor, Victor!' riep zij en maakte een beweging alsof zij wilde opspringen. Zij beheerschte zich echter, en zei zacht - als in een zucht van verlossing - 'Eva, hij is er, Victor is er.'

'Eva schokte overeind, haar wilde oogen staarden Victor aan, een oogenblik, toen was zij reeds opgesprongen en had zich aan zijn borst geworpen. Victor leidde haar terug naar de sofa, deed haar neerzitten. Maar hij hield nog steeds het snikkende meisje in zijn armen, streelde haar troostend, kuste haar op de haren, het voorhoofd. Toen zag hij,

over haar heen, Marga naast zich, die naar hen beiden keek met haar stillen glimlach. Hij lachte terug, gelukkig. ‘O Victor, we hebben zoo'n angst uitgestaan’, fluisterde zij. En Eva keek naar hem op, nu weer rustiger. ‘Victor, dat ik je nu terug heb, dàt is toch heerlijk ervan’.

En nu vertelde zij hoe zij voor een sigarenwinkel het bulletin gelezen had en onmiddellijk denkend aan de mogelijkheid, dat Victor in den trein kon hebben gezeten, naar de fabriek gereden was. Hoe zij daar allen in opwinding en verslagenheid gevonden had, overtuigd dat Victor zich onder de slachtoffers moest bevinden. Hoe Richard een telegram van Hermine ontvangen had, meldend dat Victor inderdaad met den vroegtrein gegaan was. Zij was daarop flauw gevallen en toen zij weer bijkwam zat Marga bij haar; Richard was met een paar werklieden per rijtuig naar het terrein van de ramp vertrokken. Een tweede telegram van Hermine berichtte dat volgens den stationschef Victor waarschijnlijk naar Bronheim gegaan was. Dit had hun wel weer wat moed gegeven, maar het ‘waarschijnlijk’ had hen toch onafgebroken in de vreeselijkste spanning gehouden.

Twee rijtuigen kwamen nu bijna gelijktijdig aanrijden; uit het eerste stapte Edward, uit het tweede Richard en kaptein Dubois. Met verholen ontroering drukte de laatste Victor de hand en deze moest innerlijk lachen om de onbeholpen verwarring, die den kaptein het eerste oogenblik scheen te bevangen. De kaptein verhaalde dat Hermine hem, zoodra zij van het ongeluk had gehoord, had laten roepen en hem verzocht had te gaan zoeken onder de slachtoffers. Voor Elsje hadden zij natuurlijk alles geheim gehouden. Eerst hadden zij naar de fabriek geseind, waren daarop samen naar het station gegaan, waar de chef hen had trachten gerust te stellen door de verzekering, dat hij meende Victor in den trein naar Bronheim te hebben zien stappen. Toch was de kaptein met den extratrein, die juist gereed stond, medegereden naar de plek waar de ontsporing had plaats gegrepen. Daar had hij Richard ontmoet en was nu met dezen teruggereden, na zich te hebben overtuigd, dat Victor zich althans niet onder de op het land gevonden dooden bevond en dat van het opruimen der in het water liggende wagens voorloopig nog geen sprake kon zijn. Hij toonde

een ongeveinsde vreugde om Victor's behoud, een vreugde, die deze eerst begreep, en dubbel waardeerde, toen hij uitriep: ‘God, hoe zou ik 't ooit aan Elsje hebben kunnen vertellen’!

‘En ik aan jou’, zeide Richard tegen Eva, met een weemoedige teederheid in zijn stem, die Victor pijn deed. Eva greep Richard's arm, nam hem terzijde. ‘O Rik, ik ben je zoo dankbaar dat je gegaan bent’, hoorde Victor haar zeggen.

Er kwamen nu telegrammen: van Nout, die voor een lezing uit de stad was; van van Berghem uit Bronheim. Enkele arbeiders drongen binnen om Victor geluk te wenschen en even begaf hij zich nu naar de werkplaats, waar hij met een hoeratje ontvangen werd. Dit alles bracht een stemming, wel niet van vroolijkheid, maar toch van stille feestelijkheid teweeg. En Victor, vreezend dat zijn ontroering naar het sentimenteele mocht overslaan, noodde nu, daar 't reeds laat was, alle aanwezigen uit tot een lunch. De kaptein accepteerde thans zonder aarzeling. En zoo zat het gezelschap weldra rustig opgewekt bijeen in de reeds bijna verlaten eetzaal van Victor's restaurant. Er werd niet getoast, er werd niet uitbundig geschertst en gelachen, maar elk had een eigen, bijzondere aandoening, die deze bijna plechtige lunch onvergetelijk maakte.

Nog steeds voelde Victor zich niet als een geredde. De gedachte aan de ramp vervulde hem met een stillen ernst, maar als hij realiseerde, dat ook hij vermorzeld of verdronken had kunnen zijn, bespeurde hij noch huivering voor den dood, noch dankbaarheid dat hij leefde. Wel gaf hij zich over aan een zachte ontroering om de vriendschap en liefde waarmede hij zich opeens omringd voelde. Glimlachend vol teederheid zag hij soms van Marga naar Eva. Dat die twee heerlijke wezens van hem hielden! Glimlachend, in wèlgezindheid, zag hij naar den kaptein, en met zijn lichte kinderverbazing vroeg hij zich af wáárom deze hartelijke man gisteren geloofd zou hebben dat hij met hem wilde duelleeren. Glimlachend, in vriendschap haast, zag hij naar Edward, den man die zijn geluk in den weg stond en die nu met zoo ongeveinsde vreugde dronk op zijn ‘goed geluk.’ Maar met een glimlach van heimelijk medelijden zag hij naar Richard, die zwijgend aan het benedeneind der tafel zat en

nu en dan een schuchter-vragenden, angstigen blik wierp op Eva. Het leven is wel wonderlijk... en dit tooneel is eigenlijk vrij humoristisch, bezon hij even.

In den namiddag keerde Victor, met Eva en den kaptein - Richard had zich verontschuldigd - via Bronheim naar den Eeckhof terug. Hij wilde Elsje zien. Eerst toen hij het kind in de armen hield, voelde hij: goddank, ik leef. Hermine, zichtbaar verlicht, begroette Victor zonder verwijtende, boudeerende of verdedigende pose. Haar oogen schenen hem zelfs vergeving te vragen en te danken. Voor het briefje? En met vriendelijke hartelijkheid ontving zij Eva, over wier komst Elsje uitgelaten was. En toen na het middagmaal ook nog de heer Thomson arriveerde in zijn dogcar en tot tranen geroerd werd toen hij zijn schoonzoon in levenden lijve voor zich zag - en niet hem alleen, maar bovendien zijn heimelijk beminde pupil - werkte de blijdschap van den ouden man, en niet minder die van Elsje, zóó aanstekelijk, dat men den avond verder in de vriendschappelijkste opgewektheid doorbracht.

XXIX.

Een paar dagen bleven Victor en Eva op den Eeckhof. Dagen van tevreden geluk voor Victor, van hernieuwd verlangen, pijn en zaligheid voor Eva. Samen wandelden zij langs de oude wegen. Samen lagen zij in het gras onder de witte kruinen der nu vol bloeiende appelboomen in den ouden bongerd, terwijl Eva voorlas uit een van Nout's boeken. Samen tennisden zij op de baan er naast. Hun verhouding was even vertrouwelijk als vroeger, maar van Victor's zijde was er thans een innigheid, een teederheid bij gekomen, die Eva telkens denken deed aan dat oogenblik in zijn studeerkamer, toen hij haar in de armen hield. Maar dit oogenblik herhaalde zich niet. Een liefkoozend woord, een teeder gebaar, een zachte druk van zijn arm als hij naast haar liep, zijn hand even op haar schouder, dit was al wat Victor haar hunkerende zinnen gaf. Zij nam het dankbaar, nauwelijks zich bekennend dat zij méér begeerde, overgelukkig in het nu vaste besef dat hij van haar hield, dat zij, hoe dan ook, iets in zijn leven beteekende. Dat zou haar genoeg zijn, dacht zij, en zonder

voorbehoud gaf zij zich over aan den zoeten roes dier stiltoegewijde liefde. Slechts nu en dan troebelden weemoed om Richard en twijfel omtrent Marga haar geluksstemming. Voor Richard voelde zij onveranderd eenzelfde warme vriendschap. Maar de maanden van scheiding, de gedachte aan zijn verdriet, hadden - zij was eerlijk genoeg het zichzelf te bekennen - haar in die vriendschap een nieuw gevoel doen ontdekken, teerder dan zij voor mogelijk had gehouden. Zijn succes bij Victor had haar innig verheugd en alweer niet omdat het haar gelegenheid gaf Victor's edelmoedigheid te waardeeren, maar alleen terwille van Richard zelf. Met trots zag zij hoe haar linksche, onhandige jongen in zoo korten tijd gerijpt was tot een man, dien zij, evenals Victor-zelf, kon bewonderen. En wanneer zij niet in de zelfzucht der liefde zooveel mogelijk vermeden had aan hem te denken, zou de herinnering aan het leed, dat zij hem veroorzaakte, haar geluk om Victor's vriendschap zeker hebben verminderd, zoo niet gefnuikt. Met Victor sprak zij niet over hem. Wel echter over Marga. De bijzondere omstandigheden waaronder de eerste ontmoeting met haar had plaats gegrepen, de samen met haar doorgestane angst, de samen met haar doorleefde vreugde, hadden Eva een innige en bewonderende sympathie ingeboezemd voor Victor's oudere vriendin. Maar ook dìt gevoel was niet vrij van een zekere onrust en in heimelijke vrees vroeg zij zich af in hoever Victor's gereserveerdheid het gevolg zou kunnen zijn van een intiemer verhouding tot Marga. Soms trachtte zij iets meer omtrent dezen veronderstelden band te weten te komen. Maar Victor sprak over Marga steeds in den algemeenen toon van vriendschap, bewondering en warme waardeering, zonder ooit door hartstochtelijke woorden zijn liefde te verraden. Hij deed dit niet met de bewuste bedoeling Eva te misleiden, maar omdat diskretie tegenover Marga het hem, naar hij meende, tot plicht maakte te verzwijgen wat zijn gevoel hem eigenlijk te zeggen drong.

Weer terug in Kroonstad echter, nam Victor in zijn gesprekken met Marga dezelfde terughoudendheid in acht ten opzichte van Eva. De beide vrouwen op haar beurt, spoedig innige vriendinnen geworden, verborgen elkaar wederkeerig de gevoelens die zij voor Victor koesterden, ofschoon haar blikken en gebaren wanneer hij in haar beider gezelschap

was - en dikwijls ontmoetten Victor en Eva elkaar nu 's avonds in Marga's huiskamer - deze gevoelens duidelijk genoeg openbaarden. Na eenige weken hadden zij elkaar volkomen doorzien. Maar hoewel zij nog altijd niet uitspraken, bracht dit stilzwijgend begrip toch allerminst een verwijdering tusschen hen teweeg. Integendeel, haar vriendschap werd er te hechter om. Marga's resignatie was te groot om door jalousie verstoord te kunnen worden en Eva's jonger en heftiger egoïsme werd getemperd door medelijden... weliswaar vermengd met een heimelijk gevoel van gerustheid, van vreugde, over Marga's spoedig te wachten vertrek.

Op einde Juli was het bepaald. Niemand sprak er over, behalve Kitty en Hans, die steeds over het begrip ‘Noorwegen’ kibbelden. Kitty bracht het, vermoedelijk om fonetische redenen, in nauw verband met ‘schoorsteenvegen’, hetgeen Hans buitengewoon lachwekkend voorkwam, maar hem soms ook hevig irriteerde en tot schoolmeesterlijke betoogen verleidde. Eens, bij gelegenheid van zulk een kinderlijk debat, had Marga, juist met Victor alleen, zich niet kunnen beheerschen. Met oogen, versluierd door tranen, had zij Victor aangezien en zacht, dat Hans het niet zou hooren, had zij gefluisterd: ‘O Victor, en gisterenavond heeft Edward opnieuw gezegd dat hij alles ongedaan wou maken, als ik 't verlangde’.

Voor hij kon antwoorden had Kitty hem te hulp geroepen.

‘Fittô, gaan we soorteenvege? Heel ver, in de groote tram? En de zee?’ vroeg zij koppig.

‘Och zoeloekaffer, je begrijpt ook niks, stom kind,’ riep Hans boos.

‘Nee, knàp kind’, schreeuwde Kitty terug, knap zoeloekaffe.’

Victor nam haar op schoot, streelde haar zachtjes.

‘Ja liefje, in de groote tram en over de zee, heel ver,’ zuchtte hij. Dat was zijn antwoord op Marga's mededeeling. Marga zag hem smeekend aan, als vroeg zij vergeving. Daarna, in de weken die nog volgden, had zij geen oogenblik van zwakheid meer.

Ook Victor droeg het vooruitzicht der scheiding moediger dan hij verwacht had. Het gevoel van herboren kracht, waarmede hij van Westergauw was teruggekeerd, was nog

onverflauwd. Hij wist zich volmaakt meester over al zijn vermogens. Hij werkte als zelden te voren, met een ijver, die tegen geen enkele moeilijkheid opzag. Niets ontmoedigde hem meer. Een artikel van een zijner tegenstanders, dat Richard in verontwaardiging bracht, liet hij onbeantwoord, ofschoon het verdachtmakingen bevatte, die hem commercieel zeker zouden schaden en ook zijn wetenschappelijke reputatie afbreuk konden doen. Maar wat zou hij nu nog schrijven tegen lieden, wier sterkste troeven stomme grappen waren op zijn vliegmanie? Hij zou alleen schrijven aan zijn boek. En vooral: bouwen aan de verbeterde machine. En hij schreef en bouwde, in rustige zekerheid.

Toch overwerkte hij zich niet. Toch vond hij tijd, niet alleen voor dagelijksche ochtendbezoeken aan Marga, maar ook voor lange wandelingen met haar. En geregeld ging hij op vrije middagen met de jongens, soms met Eva ook mee, zeilen op de meren bij Bronheim. De Zondagen waren voor Elsje, hetzij dat zij bij Marga logeerde, hetzij dat hij dien dag, en dan meestal Eefje ook, op den Eeckhof doorbracht. Zijn stemming was voortdurend opgewekt, een krachtige levenslust doorbruiste hem, hij voelde zich jong, heerlijk jong als hij aan het roer van zijn jacht zat en zijn nog jonger kameraden commandeerde de zwaarden op te halen, de fok te vieren. Hij voelde zich jong als Eva zelf, wanneer hij met haar - en als partners Hermine en den kapitein - tennisde.

‘Wel dandy, aristo, hoe vindt je 't nu?’ riep zij hem eens ondeugend toe. Hij dacht aan zijn vroegeren, kinderachtigen afkeer van het spel en in gulle blijheid antwoordde hij: ‘Heerlijk hoor!’ Maar zijn woorden doelden minder op het spel dan op Eva zelf. Heerlijk, heerlijk, herhaalde hij in zichzelf, vol bewondering kijkend naar het soepel bewegen van Eva's lenig-sterke figuur. Zòò was Marga, tòen, toen hij mocht toekijken buiten het hooge rasterwerk, verborgen achter een boschje. Maar nù was zijn jeugd, zijn ware jeugd gekomen! Nu had hij Marga, en Eefje, en Elsje! En hij zou vliegen... alles, alles bereiken wat hij eens had verlangd. God, wat is het heerlijk jong en sterk te zijn, te leven in een roes van kracht en liefde en te werken in trotsch vertrouwen!

En met een warme hartelijkheid knikte hij Hermine toe, die met geéchauveerd, maar stralend-blij gelaat, haar racket neerzette en riep dat zij voor thee ging zorgen. Ja, ook Hermine was jonger geworden. En gelukkiger. Hoe van harte gunde hij haar de lente, de wedergeboorte. Want ook zij had lief, dat had hij begrepen den dag na het spoorwegongeluk. Toen had hij - en voor het eerst - van hart tot hart met haar gesproken; zijn mildheid had haar wrok overwonnen, en in het gevoel dier bevrijding had ook zij haar vrouwelijke spontaniteit, zoo lang verdrongen door conventie en comedie, een oogenblik vrijen teugel gelaten. En dit was voldoende geweest om Victor te doen zien dat zij ondanks alle uiterlijke opgeschroefdheid den kaptein waarlijk liefhad en dat haar houding en woorden op den avond der betrapping hoofdzakelijk reacties waren op de verdraaide voorstellingen omtrent hemzelf en zijn leven te Kroonstad, en op haar eigen verkropte gekwetstheid en teleurstelling.

Deze ontdekking had Victor heel en al met het geval verzoend en hij had ook den kaptein hartelijk verzekerd, dat hij hun verhouding volkomen erkende en haar niets in den weg wilde leggen. Van scheiding wilde Hermine echter aanvankelijk niets weten. Haar conventioneele aard op zichzelf deed haar reeds huiveren voor het schandaal; maar bovendien kon zij het niet over zich verkrijgen van Victor, juist nu zijn edelmoedigheid een zachter gevoel voor hem in haar had wakker geroepen, de weerzinwekkende opoffering te aanvaarden die de wet nu eenmaal eischte. En zoo werd er voorloopig niet over scheiding gesproken. Ook den kaptein scheen het niet onwelkom te zijn wanneer alles maar bij het oude bleef, althans totdat zijn lang verbeide bevordering tot kolonel zou zijn afgekomen.

Een droevig voorval verstoorde - maar niet langer dan enkele dagen - Victor's evenwicht: de dood van Karel Blok.

Sinds zijn verdwijning had Victor, ondanks van Berghem's nasporingen, niets meer van hem gehoord. Van Berghem vermoedde dat Karel behoorde tot een buiten het groote revolutionnaire verband staande groep van anarchisten, die op eigen houtje hier en daar begonnen te terroriseeren. Dit vermoeden bleek waarheid. Omstreeks een maand na Victor's terugkomst te Kroonstad kwam de politie achter een complot

tegen het stadsbestuur. Onderzoek leidde tot de ontdekking van een eenzaam huis buiten de stad, dat blijkbaar de verzamelplaats der samenzweerders was en vermoedelijk ook bommenfabriek en arsenaal. In den nacht werd het huis omsingeld. De anarchisten echter hadden den aanval bemerkt voordat de politie kon binnendringen, verbarricadeerden zich en stelden zich wanhopig te weer. Nadat reeds enkele agenten gevallen waren onder de salvo's der verdedigers, werd de militaire macht te hulp geroepen en nu begon een formeele belegering. De anarchisten verdedigden zich verwoed; eerst toen het gebouw, reeds doorzeefd van kogels, door onbemerkt naderbij geslopen soldaten in brand was gestoken, kwamen de oproerlingen, door den rook verjaagd, naar buiten. Niet echter om zich over te geven. Steeds gingen zij voort met schieten, tot een vreeselijk salvo der troepen ze allen neervelde. Onder de gedooden bevond zich ook Karel Blok.

Toen Victor zijn naam zag staan in de lijst der gevallenen, temidden van de namen van eenige reeds beruchte bandieten, voelde hij, ondanks zijn ontroering, een zekere gerustheid. Het was beter zòò, nu was Karel gestorven voor zijn ideaal, waarschijnlijk nog vòòr hijzelf een misdaad had volbracht en vòòr de ontgoocheling, die een natuur als de zijne vroeg of laat noodzakelijk moest verpletteren bij de ontdekking dat zijn heilige opstandigheid slechts aanhang vond bij allerlei geboefte, slaven van alle hartstochten, maar vrij van ieder spoor van gemeenschapszin. Hij kon Karel niet beklagen. Diep medelijden echter had hij met diens moeder. Onmiddellijk begaf hij zich naar Westergauw, om te verhoeden dat zij het droef bericht van andere zijde misschien te schokkend zou ontvangen. De oude vrouw luisterde naar zijn mededeeling met een gelatenheid, die hem in het eerst bijna ongevoelig leek. Later bemerkte hij dat zij niet anders verwacht had en reeds dagen lang door een voorgevoel op dit einde was voorbereid. Hoe zij in werkelijkheid leed, ondanks haar vrome berusting, begreep Victor eerst 's avond toen zij hem vertelde van Karel's jeugd. En het gaf hem een weemoedige voldoening, dat ook hij met zooveel waardeering kon spreken over Karel's werk in de fabriek. Hij vergrootte onwillekeurig zijn verdiensten, zei dat Karel hem juist in den laatsten tijd zoo goed geholpen had bij het bouwen van de vliegmachine

en hoe het hem had gespeten dat hij was ‘heengegaan’. Van den diefstal en den inbraak repte hij natuurlijk niet.

Twee dagen bleef hij bij vrouw Blok en het kleine Geeske. Toen hij terugkwam wachtte hem nog een ander verdriet; Richard deelde hem mede dat hij niet langer in zijn dienst kon blijven.

‘'t Is laf van me... je moogt alles zeggen wat je wilt, maar ik kan 't niet langer aanzien dat Eva... och, je begrijpt me toch, Victor, ik ben niet alleen maar jaloersch; ik kan 't verdriet niet meer aan’.

‘Rik’, antwoordde Victor, ‘ik geloof dat je je vergist als je denkt dat Eva meer van mij houdt dan van jou’.

Hij bedoelde het te zeggen met overtuiging, maar nu hij het uitsprak klonk het zonderling slap; hij had het pijnlijkergerende besef alsof hij tegen beter weten in loog. En hij vervolgde:

‘In elk geval, geloof dat van me, ik heb je niet bedrogen, ik heb het niet gewild of gezocht. En er is ook niets anders tusschen ons dan die vriendschap en vertrouwelijkheid die jij ziet. Als die je te veel hindert... ik kan het begrijpen, ik wil je niet vasthouden. Wat zijn je plannen?’

‘Ik wou morgen gaan. Ik sprak toen je weg was den directeur van de zoutmijnen, hij kan me nu gebruiken’.

‘Goed’, zei Victor. ‘Ik ben blij dat je tenminste niet om werk verlegen bent. Ik hoop overigens dat je nooit zult aarzelen een beroep op me te doen als ik je werkelijk van dienst kan zijn, ik bedoel voor je werk, voor de draadlooze telegrafie. Ik zal zeker nooit vergeten hoe je mìj geholpen hebt’.

‘Zeg 't maar niet aan Eef, waarom ik wegga’.

‘Ik beloof het je, Rik.’

Zoo namen de twee mannen, die in wassende vriendschap en waardeering maandenlang hadden samengewerkt, afscheid. Nog denzelfden dag ging Richard naar de mijnen.

's Avonds, bij Marga, deelde Victor Richard's vertrek aan Eva mede. Hij zeide dat hij bij de mijnen mooier vooruitzichten had, Eva echter begreep onmiddellijk de ware reden. Zij barstte in tranen uit; Marga moest haar wegleiden om haar tot kalmte te brengen.

XXX.

Het was in de laatste dagen van Juli. Binnen zeer kort zou Marga met haar gezin vertrekken. Victor wist den datum niet precies; ofschoon hij dagelijks kwam had hij er nooit naar gevraagd; met een kinderlijke koppigheid had hij, genietend ieder oogenblik van haar bijzijn tot het uiterste, steeds de gedachte aan een eindelijke scheiding verdrongen. Maar nu voelde hij dat het onvermijdelijke toch nader en nader kwam. En terwijl hij op een stralenden morgen, vroeger dan gewoonlijk, zich naar Marga's woning haastte om voor enkele dagen afscheid te nemen, daar dringende zaken hem tot een korte reis noodzaakten, doorschokte hem opeens de schrik: dit is voor het laatst!

Hij trof Marga bezig de kopjes van het ontbijt om te wasschen. Kitty trippelde hem tegemoet, juichte: ‘Fittô, Fittô!’ Hij nam het kind op, kuste haar, zette haar op zijn schouder. Voor 't laatst, dacht hij, terwijl hij haar neer liet glijden in Marga's armen. Hij keek rond; alles zag er zoo gewoon uit en toch, over een paar dagen zou zij vertrokken zijn. Een rommelige verhuisboel zou hem de gedachte misschien kalmer hebben doen aanvaarden; nù leek het niet te gelooven.

Marga scheen hem, als altijd, te begrijpen. ‘We gaan vooruit, Victor, de meubels worden nagezonden’, zeide ze zacht, het gelaat afwendend.

Moedeloos nam hij plaats in den fauteuil bij het raam, groette in het voorbijgaan vriendelijk het bedeesde huisnaaistertje, dat, ook als gewoonlijk, aan het erkertafeltje achter een hoop verstelgoed zat. Hij zag terloops dat ze bezig was knoopjes te zetten aan een heerenpyjama en het gaf hem een lichte sensatie van bevrediging dat zij dit deed en niet Marga. Hij kon Marga zien mazen, kousen stoppen, truitjes breien voor de kinderen, maar het hinderde hem onzegbaar als zij iets deed voor Edward. Neen, zijn jalousie had hij niet overwonnen in die maanden... en nooit, nooit zou het hem gelukt zijn als Marga gebleven was.

Een beste kerel, Edward. Ja, dat was hij nu gewoon te denken. Maar hij had het land aan hem, nog altijd kon hij zijn air van heer en meester niet uitstaan. Victor herinnerde zich hoe hij hem onlangs in gezelschap, in het bijzijn van

Marga nog wel, had hooren zeggen: ‘Zooiets zou ik mijn vrouw niet toestaan’. Hij wist niet waarover men sprak, maar de opgevangen woorden hadden hem mateloos geërgerd. Die kerel, die belachelijke tyran bezit Marga! en ik ezel, ik lafaard leg mij daarbij neer! had hij innerlijk geraasd. Maar Marga had stilletjes tegen hem geglimlacht.

Edward. Ja, eigenlijk had die zich toch beter, nobeler gedragen dan hij verwacht had. Maar het was te merken dat hij zijn leed alleen kon dragen, omdat het spoedig zou eindigen.

‘Stoor ik erg, Marga’ vroeg hij werktuigelijk. ‘Ik moet namelijk een paar dagen weg en...’ Hij kon den zin niet voltooien, durfde zijn vrees niet uitspreken. ‘Wanneer, wanneer?’ stamelde hij ten slotte.

Marga antwoordde slechts met een verschrikt gebaar.

‘Hoelang moet je dan weg?’ vroeg zij eindelijk met moeite.

‘Tot Donderdag’.

Marga zuchtte verlicht. ‘Dan zijn we er nog..we gaan.. Zaterdagmorgen.’

Als versuft prevelde hij het na ‘Zaterdagmorgen’. Maar Kitty kwam nu bij hem staan.

‘'k Heb hik’, zei ze, ‘hoor maar’. En zij maakte een geluid dat meer op hinniken geleek dan op hikken.

‘Weet je wel? morgen? toen hik-ik-de zóó, hik! en dan geefde jij me 'n klontje’.

Hij antwoordde niet, en stil-verwonderd liep Kitty terug naar Marga, die haar troostte met een lepeltje suiker. Toen trippelde zij, in een gelukkige ingeving, naar haar speelgoedmand, zocht er wat schatten bijeen en kwam opnieuw bij Victor staan om ze hem te laten bewonderen.

Haar vriend toonde echter minder belangstelling dan zij van hem gewoon was en nu en dan keek zij met onderzoekende verbazing tot hem op. ‘Voor 't laatst’ en ‘Zaterdagmorgen’ gonsde het in zijn hoofd. Hij antwoordde verstrooid op Kitty's talrijke, halfverstane meedeelingen. Toen het kind hem een pop zonder arm in de hand duwde en vertelde: ‘Kijk 's, 'pot-emaak’, zei hij wezenloos: ‘Nee kindje, ik maak geen potten’.

Het naaistertje schoot in een lach. Ook Marga lachte,

maar hij ontwaarde een innige bezorgdheid en ook iets als angst in den vragenden blik dien zij op hem richtte.

Het kindermeisje kwam Kitty halen voor haar morgenwandeling; zij waren alleen... met het bedeesde naaistertje. Maar het meisje hinderde niet. Victor voelde zich zelfs veiliger door haar tegenwoordigheid. Zij belette hem dwaze dingen te zeggen. Het was maar beter zoo.

Marga zat in den fauteuil schuins naast hem. Zij spraken zacht over allerlei, juist zooals de andere dagen. Marga vertelde de laatste bonmots van Hans, een anecdote van Kitty. Victor zei weinig, hij liet haar praten, hij wilde haar stem hooren, haar geluid zich inprenten om nooit te vergeten.

Ook Marga had, zoodra Victor binnentrad, begrepen dat dit hun laatste samenzijn was. Hevige ontroering had haar bevangen toen Victor Kitty opnam, maar zij had zich weten te beheerschen. Toch voelde zij zich onzeker en ofschoon haar eerste impuls was het naaistertje weg te sturen, had ook hààr instinkt haar gezegd, dat het beter was dat het meisje bleef totdat zij volkomen haar kalmte zou hebben herkregen.

Zoo praatten zij een poosje en Victor, in het begin absent en nerveus, werd al spoedig rustiger. Nu en dan lachte hij. Toen zij een grapje van Kitty verteld had en eindigde met: ‘O, ze is 'n engel!’ zei Victor, nadat beiden even gezwegen hadden: ‘Ze lijkt zoo op jou’. Zij zagen elkaar aan, glimlachend om de innigheid van die paar woorden, die het luisterende naaistertje aan allerbanaalst kompliment moesten toeschijnen. Maar in Victor's oogen zag Marga opeens weer diezelfde hulpeloosheid, die haar al zoo vaak zwijgend had verweten dat zij troost vond in haar liefde en zorg voor de kinderen. Zij boog zich naar hem over, en hem vast aanziende zeide ze: ‘Jìj hebt Elsje, Victor, en je werk’.

Zijn oogen lichtten òp. ‘O, de engel!’ antwoordde hij, alleen op haar eerste woorden lettend. Maar het klonk of hij steunde.

Zij zwegen. Nu zij eenmaal begonnen waren verstolenintiem te spreken, werd de aanwezigheid van het naaistertje toch drukkend. Plotselìng stond Marga op. Schijnbaar achteloos langs Victor heengaande, legde zij even haar hand op zijn hoofd en zei: ‘Kom mee naar m'n kamer, Amarilli, dan zal ik je wat voorspelen.’

Hij volgde haar. ‘Amarilli’, zoo had zij hem schertsend genoemd in den eersten tijd.

Boven gekomen nam Marga onmiddellijk plaats aan den vleugel. Eerst zong zij even een paar van de oud-italiaansche liederen, die Victor het liefst hoorde, daarna speelde zij Bach. En Victor luisterde in diezelfde heerlijke rust die haar spel hem hier zoo vaak geschonken had. In een zielsvrede, waarin alle begeerte en smart zijn verstild, waarin geen vraag meer naar antwoord hunkert, waarin alles goed is.

Zij zong en speelde afwisselend, zij wist welk een macht haar muziek had over zijn onrustig hart. En zij voelde dat ook zijzelf nu meer dan ooit den troost harer kunst behoefde. Zij eindigde met het lied van Caccini: ‘Amarilli è il mio amore.’

Stil kwam zij naast hem zitten. Victor zeide niets, greep alleen haar hand en streelde die. Voorbij, ook dìt zou nu voorbij zijn.

Marga, Marga toch’, stamelde hij eindelijk, opnieuw moedeloos. Maar haar rustige, nog verklaarde blik, beschaamde hem.

‘Ik moet nu maar gaan’, zeide hij weifelend. Het leek hem dat zij glimlachte, hem toeknikte. ‘Marga... ik dank je zoo, ik...’

Maar nu leek het of zij duizelde, of zij naar hem toeboog, zich in zijn armen wilde werpen. Vreemde, angstige oogen smeekten hem. Zoo had zij hem aangezien dien eenen keer toen zij op het punt was...

Zij was opgestaan, door dezelfde herinnering gegrepen. Een oogenblik aarzelde zij; toen nam zij zijn hand, trok hem naar den divan. En zelf zich nederleggend als toen, deed zij hem naast haar plaats nemen op de tabouret. Toen zei ze:

‘Victor, het is beter zoo. Nu blijft ons veel strijd bespaard. We zijn tot nu toe beiden sterk geweest, maar dat zou op den duur misschien niet zoo gebleven zijn. Nu gaan onze levenslijnen weer uit elkaar. 't Is heerlijk voor mij geweest, ik zal nooit anders dan in geluk er aan kunnen denken, want nu weet ik wat liefde is. Victor, en voor jou is 't goed dat ik heenga. Ik zal je nu eerlijk zeggen: soms heb ik bitter zelfverwijt gevoeld omdat ik je tekort deed. Je bent een man en je hebt 't recht méér te verlangen van een vrouw dan vriendschap alleen, al is ze nog zoo groot. Ik gevoel dat dit

verlangen je vroeg of laat te machtig zou zijn geworden en je van mij zou hebben vervreemd. Als dat gebeurd was dan zou ik zeker zwak zijn geworden, om... om je te behouden. Maar nu...'

'Marga, wat is er... je wilt me nog iets zeggen.'

'Victor, ik heb 't wel gemerkt dat... dat je houdt van Eva. Ik ben niet jaloersch, ik weet dat je toch nog evenveel houdt van mij. Het deed me alleen verdriet dat je het voor me verborg.'

'Ik wist het niet, Marga... ik weet 't nòg niet... ik geloof het niet.'

'Goed, maar àls je 't eens weet, maak je dan geen zelfverwijt, voel 't nooit als een verzaking van mij. Onze vriendschap is onaantastbaar, al zien we elkaar nooit weer. Jouw hart vraagt liefde en 't heeft er recht op en ik zal iedere vrouw zegenen en benijden die je waarachtige liefde geven kan. Je moet je vrij voelen, Victor, dat wil ik, 't zou me rampzalig maken als ik wist dat je verlangen ook voortaan aan mij gebonden bleef, zooals 't was in je jeugd. Je moet vrij zijn.'

'En jij Marga, en jij?'

'Ik zal vrede vinden in ontzegging. Dat is geen offer, maar een genade. Ik ga niet zitten treuren, ik zal niet verkommeren. Al de warmte die jìj in me gewekt hebt, o, die is onuitputtelijk als de zon, die zal ik nu geven aan ieder die haar behoeft, m'n kinderen, Edward, iedereen. Victor, ik heb je zoo lief, zòò lief, dat... o, ik kan 't niet zeggen... maar ik ben gelukkig.'

Zij lachte nu met haar roerend ernstigen glimlach, trok hem tot zich en kuste hem.

'Zòò lief... zòò lief', herhaalde zij, 'dat ik je niet meer noodig heb, omdat de liefde zelf nu altijd bij me zal zijn. Ga nu maar, Victor. Kom Donderdag niet op onze afscheidssoiree.'

'Aan den trein?'

'Ja, aan den trein, jou wil ik het laatste zien.'

In de wachtkamer, aan het portier van den wagon spraken zij elkaar voor 't laatst. In het bijzijn van Edward en de kinderen. Slechts enkele zinnen wisselden zij nog, onnoodige

vragen, nietszeggende wenschen. Maar zij lachten daarbij; en de laatste herinnering die Victor van Marga hield was de geluk-glans van haar eerlijke kinder-oogen.

Toen hij naar huis ging voelde hij zich vreemd te moede. De reactie, die hij gevreesd had, bleef uit; hij was ernstig, maar niet rampzalig. Zij had hem lief, zoolang hij dit bleef bedenken zou hij niet ongelukkig kunnen zijn... omdat zìj het niet was; omdat zij hem 'zòò lief had dat zij hem niet meer noodig had' zou hij ook zìjn ontbering kunnen dragen. En glimlachend om haar frase, om zulk een echt vrouwelijke idealiseering harer liefde, voelde hij tegelijk zich er door getroost, gelouterd.

Nico van Suchtelen.

(Slot volgt).

Verzen.

Zomernacht.

O zomernacht, wanneer het hart vervliet
In oceaan van eindelooze vrede,
Als iedere adem uitzwelt tot een lied
En ieder lied verinnigt tot een bede....

Op zoele winden komt de geur gevaren
Van al wat zuchtend in den tijd verging,
En heerlijk tintelt door den nacht der jaren
Het heilig outer der herinnering.

Verjaarde smarten komen aangedreven
Met liefde en lust in ééne blanke vloot,
En, glijdend op den zilv'ren stroom van 't leven,
De donk're, loome gondel van den dood.

't Komt aangevloten zacht en stil en effen,
Of leed en dood natuurlijk zijn en goed...
Hoog uit den hemel zijgt het vroom beseffen
Hoe alles is, zooals het wezen moet....

Nu kan ik voortgaan weer in de oude banen,
Zelfs kan ik danken voor mijn oude smart,
Omdat ik weet: hoe slechts uit glans van tranen
De lichtschijn breekt, die vlamt van hart tot hart.

Hoe door den dood het leven straalt in flonker,
Een vonk van goud op donkergrauw fluweel,
Tot éénmaal vreugde en smart en licht en donker
Versmelten gaan in één doorwrocht geheel

Van ruimte en rust, van liefde en mededoogen,
Eén ijlen droom, die als een wolk van dauw
De blindheid dekt der toegestorven oogen,
Een droom van zilver en lavendelblauw.

- - - - - - - - - - - - - - - - -

Een wijde zee van schemergroene wazen,
Omdoomt de lijning van den horizon,
En draagt den droom van huiverende extase
Door blanke klaarten naar des levens bron.

En 't ál-doortint'lend sidderlied der vorschen
Doortrilt den zomernacht van hoog geluid,
De wereld kan haar weelde niet meer torschen,
De brand der sterren vlamt ten hemel uit.

Nachtkimmen.

Er huilde een trein in verre nacht,
Moroos geluid.
Ik lag nog wakker en ik dacht
De perspectieven van het leven uit....

En 't was of hoog boven 't gesteente
Van klamme stad
Een bovenaardsche deernis weende
Om al wat ooit het licht heeft liefgehad.

Ik zag de lijken van mijn ouders,
In dood verstrakt,
Wit laken borg de wrakke schouders,
In zware lijnen lag de smart verzakt.

En al hun bidden, zorgen, droomen,
Hun blik, hun woord,
't Vervloeide op ondergrondsche stroomen
Wier ruischen immer zachter wordt gehoord.

In helder hemd, in zwarte planken,
Een beeld van steen,
De handen saam, als om te danken,
Zoo vaart het doode menschenlichaam heen.

En wat voor eeuwig is vergleden
En nimmer keert
Roept onze liefde naar beneden
Waar 't stomme lijf in vochten grond verteert.

Tot éénmaal wij, versleten slaven,
Gebukt van smart
Het stil verlangen gaan begraven
In doffe leegte van het blinde zwart.

Ach, 't was of hoog boven 't gesteente
Van klamme stad
Een bovenaardsche deernis weende
Om al wat ooit het licht heeft liefgehad....

MARTIN ALBERS.

Genoveva op den hoogen semmer.

Siegfried was het alsof 't leven voor hem nu eigenlijk zou aanvangen: het geluk straalde hem langs alle kanten tegen.

Vroeg in den morgen van dien eersten dag ontving hij Golo, den burgvoogd, die hem raadplegen kwam over het inrichten der feesten voor de bruidsgasten. Maar hoe zij het ook aanlegden, het gesprek keerde altijd op de edele bruid, op Genoveva.

Het lijkt mij dat gij eenen schat gevonden hebt, edele graaf, zegde Golo met vleienden glimlach. Uwe gade schijnt mij alle deugden en gaven te bezitten, en bovendien is zij van eene verblindende schoonheid; aan 't hof van Rome zou zij hare weergade niet vinden!

Siegfried keek verrast op bij die uitspraak en hij scheen niet te gelooven dat het ernstig gemeend was. Daarop zette Golo zijne opgetogene lofspraak voort:

Ik verzeker u, edele graaf, uwe jonge bruid bezit al de hoedanigheden eener volmaakte schoonheid. Zij is matig van gestalte, slank van leden, hare blonde haren glanzen als zonnedraad en omwolken zoo lieflijk haar beeldschoon aangezicht als het loof eenen bloemkelk. Haar voorhoofd is helder en glad, hare slapen wit als sneeuw; de smal gewelfde oogenbrauwen zijn sierlijk afgeteekend. Haar blik is lichtend en helder als de spiegel waar 't blauw van den hemel in glanst. Haar neus is matig lang, niet gebogen, en met beweeglijke vleugelen. De wangen zuiver zacht en naar 't rood zweemende. Zij heeft eenen kleinen, fijnen mond met volle hoogroode lippen als met een penseel in

meekrap geverfd, zoo kunstvol. Hare kleine, witte tanden gelijken een dubbel parelsnoer die bij den minsten glimlach onder het lippenpaar uitblinken. De kleine, ronde kin, door een groefje gescheiden, is als eene zuidersche vrucht. Kleine, witte oorschelpen, doorzichtig als perelmoer, steken in de kroeswolle harer blonde lokken gelijk in het dons van een nest. De hals is als een bloemstengel: rond, slank, effen, wit als uit ivoor gedraaid. Hare borst is eene zachte weelde malsch en melkwit van vel, zoo fijn dat, als zij wijn drinkt, men den rooden blos er meent te zien doorschijnen. Smalle en tengere, maar goedgevormde schouders heeft zij en volronde heupen; matig lange, prachtige armen en fijne, witte handen met rilde vingeren die al den binnenkant rooskleurig zijn; hare glanzende nagelen schijnen geschilderd. En daarbij eene houding, gang en gebaren, waar de zachtmoedigheid en de edele inborst doorstraalt - met iets dat eerbied wekt en ontzag...

Siegfried bleef in gedachten zijnen burgvoogd aanstaren. Golo was een verfijnd kenner van vrouwenschoonheid en bekoorlijk als het lied van eenen Romeinschen dichter klonken zijne woorden. Voor den paltsgraaf echter, gelijk voor allen volbloed Germaan, bestond er geen bijzonder oorbeeld van vrouwelijke schoonheid, en gelijk bij den man, kwamen kracht en statigheid van gestalte er alleen in aanmerking. Genoveva was te tenger van leest en niet breed genoeg uitgegroeid om naar zijne opvatting als eene volmaaktheid te gelden; zij had hem dan ook niet betooverd door hare schoonheid, maar door de heel bijzondere zachtaardige uitdrukking van haar gelaat, die hem bij de eerste ontmoeting op den Maaldag reeds, den blik verbijsterd had. Naderhand was alles aan haar lieflijkheid geworden, zoodat hij de onderscheidenlijke schoonheden aan hare gestalte niet meer nagaan kon. Maar gelijk ze door Golo gezien waren en opgesomd, leek het Siegfried eene veropenbaring. Meer trof het hem echter dat de burgvoogd al hare schoonheden had samengevat in: de zachtmoedigheid der ziel en het eigenaardige van den blik, de houding en gebaren, - iets dat doorstraalde uit heel haar wezen en ontzag en eerbied inboezemde. Op hem zelf had. Genoveva, bij de eerste ontmoeting reeds, dien indruk gemaakt, en nu nog hield zij hem daardoor in bedwang, zoodat

hij haar niet aanraken dorst en een blik of gebaar van hare witte hand genoeg was om zijne druistige natuur in te toomen. Eerbied en ontzag, dàt was het inderdaad. En hij moest het bekennen dat hij, de felle wijgman, tegenover de kinderlijke maagd stond als een beschroomde knaap en het zijne eenige begeerte en verlangen was: hare gunst te winnen en in hare achting te komen.

- Golo, zij is eene Heilige, fluisterde Siegfried alsof hij daarmede zijnen burgvoogd de kostelijkste en verholenste eigenschap zijner bruid mededeelde.

- Gij zult er u moeten op toeleggen hare heiligheid deelachtig te worden, want Heiligen kunnen slechts aan hunne weergade gevallig zijn, merkte Golo met fijnen monkel. Hoe zullen wij den eersten dag van uw echtelijk leven hier op den burg overbrengen, edele graaf?

Zij bespraken dat Siegfried zijne vrouw van het gynaeceum zou afhalen en de burgvoogd onderwijl de edelen bijeenbrengen in de gastenhalle om daarna samen den plechtigen ommegang door den burg te beginnen.

Na wisseling van den morgengroet onder de bruidsgasten, nam Siegfried zijne gade aan de hand en de overigen schaarden zich in stoet om te volgen.

- Ik hoop, zegde hij, dat de Hooge Semmer u heden beter bevallen zal dan gister, want aan de buitenzijde hebt gij niets kunnen merken van 't geen hij bachten zijne ruwe rotsmuren geborgen houdt.

Genoveva was inderdaad geheel onder den indruk gebleven van dat gruwzame uitzicht, zoodat zij, overdaan door de drukte en de ontroering, niet gelet had op binnenhof, halle, noch gynaeceum.

- Dit is het nieuwere deel naar Frankischen aard gebouwd door een voorzaat die zich in de Romeinsche villa niet inhuizig gevoelde.

Uit de halle kwamen zij op de gaanderij die over heel den langwand strekte en waar de gedrongen pijlers, uit rotssteen gehouwen, de zware rondbogen schraagden. Kroonstukken en bindbalken waren versierd door een samenstel van doorloopende meetkundige vormen, waar tusschen slingerkrullen, allerhande dierenbeeltenissen in strakke lijn waren uitgewerkt.

Een breede trap leidde naar het binnenhof dat aan de vier kanten was toegebouwd; in het midden der dingplaats stonden de vier groote linden met de steenen schrannen. Langs de twee zijkanten van het binnenhof waren de stallen, voorraadschuren, eerdkamers, schuilen en heel het aanbehoor met bijveerden voor schalken en bedienden van den burg.

Nu wendde Siegfried zich naar het gebouw dat tegenover de ingangpoort, het achterste gedeelte afsloot. Zes treden in rotssteen over de heele breedte van den voorwand, leidden in het peristylium waar zes hooge zuilen den punthoekigen kroongevel schraagden.

- Hier komen wij in de Romeinsche villa, naar de voorschriften van Vitruvius en Vegetius gebouwd; gedeeltelijk verwoest, werd zij later door bouwmeesters uit Rome weer in den vroegeren staat hersteld. Mijn oom, graaf Woudher liet deze werken uitvoeren, doch op zijne jaren vond hij het toch behagelijker in de stad Trier te gaan wonen en daarom heeft hij mij den dubbelburg overgelaten.

De hooge, opene voorbouw vormde den ingang tot het atrium, een groot vierkant omhein met overdekten zuilengang langs de vier wanden, waar midden het impluvium, onder blooten hemel, een waterbekken in wit marmer prijkte. De bevloering van deze luchtige, Romeinsche halle was in kunstig musiefwerk vol kleurige figuren; tusschen de pijlers stonden marmeren beelden en koperen kunstkruiken en vaatwerk; onder 't gewelf der gaanderijen, tegen de wanden, hingen prachtige Oostersche tapijten en op vouw- en schraagstoelen en ligzetels waren sperlakens en rugdoeken en zijden stoffen gespreid.

Rechts en links van den zuilengang wees Siegfried de cubicula - een aantal kleine woonkamers voor de dienaren, waarvan de toegang door kleurig zeildoek en voorhangsels was afgesloten. De achterwand van het atrium was over de heele hoogte met een gordijn behangen en langs daar leidde hij Genoveva in het tablinum - dat was de ruime zaal vol kunstvoorwerpen en Byzantijnsche prachtmeubelen. Het tablinum gaf uit op eene veranda door een gelent van lage zuiltjes afgesloten en van hier had men een open zicht al den zonnekant over de onmetelijke hoogvlakte die in de verte tusschen twee heuvelruggen neerglooide. Op den voorgrond lag de uitge-

strekte groene beemd waar ooftboomen in troppels verzaaid stonden en eene heldere rivier hare kronkelbochten beschreef. Verder zag men de woningen van den bijvang die om eenen brink gebouwd waren, midden uitgestrekte vruchtvelden. Heel het wijde dalbekken lag omzoomd door een opstaanden kraag van naaldbosschen, en in die somberheid, hier en daar, vlekte 't wit van andere villa's en burgen.

Genoveva stond verrukt bij dien prachtigen aanblik over de warande. Nu herkende zij in werkelijkheid 't geen de de dichters bezongen hadden als een droom van geluk.

- Van hier uit overschouwt gij geheel het ‘Romeinsche landschap’, zegde Golo. Langs deze zijde heeft de burg geen weerbouw, maar de loop der rivier is er naar aangelegd dat wij heel de vallei onder water kunnen brengen en zoo beveiligd worden tegen allen aanval.

- Ik heb niet kunnen vermoeden dat een burg met zulken vervaarlijken buitenkant, zooveel lieflijkheden verborgen hield, merkte Genoveva.

- Ik zegde u immers: dat de Hooge Semmer bij onze aankomst den rug naar ons toekeerde, - hier hebt gij nu zijn vriendelijk gelaat, zegde Siegfried.

Rechts van het tablinum kwamen zij in eene zaal: het vroegere lararium, waar men de Romeinsche huisgoden vervangen had door oude wapenrustingen en zegeteekenen die de wanden versierden en boven de eerezate ophingen. Tafereelen uit de Germaansche godenwereld en gevechten van Franken met Romeinen stonden er in kleurig legwerk afgebeeld tegen eene fries boven de houtene betafeling.

Van hier uit ging men in de bijzondere vertrekken van Siegfried, benevens deze van den burgvoogd en de hoogere beambten, - zalen alle om 't even ruim en prachtig ingericht met kostbare meubelen en wandbehangselen.

Links van het tablinum was het gynaeceum: de werkplaatsen der vrouwen, het kookhuis en een bijzonder vertrek voor Genoveva, met de verschillende woonkamers voor de edelmaagden. Heel dit gedeelte werd 's winters verwarmd door een hypocaustum.

Langs de zuilenhalle van het tablinum daalde het bruidspaar over een terras in de onderaardsche ruimten die, in 't hart der rots uitgehouwen, dienen moesten tot voorraads-

kamers en bergplaatsen. Langs een donkeren gang bracht Siegfried heel 't gevolg weer in 't Frankisch gedeelte van den burg, en als zij boven kwamen, herkende Genoveva dezelfde feesthalle waar zij gister hare intrede gedaan had. Het bezoek van den burg bleek hier geëindigd; de Toren der Booswichten werd onverlet gelaten. De opeenvolging van hallen, zalen en gangen, waar men doorliep van de eene in de andere, stond Genoveva nog verward voor den geest en zij dacht er nooit den weg in te zullen vinden of er inhuizig te worden. 't Was haar zoo ongewoon; 't leek haar een droompaleis, zoo vreemd van vorm en uitzicht; zij kon er geen eenheid in vinden omdat zij de schikking niet overzien kon of in den geest houden. Siegfried en de edelingen glimlachten om den schoonen eenvoud der Brabantsche prinses die zich eenen burg nooit anders voorgesteld had dan den houtenen bouw van haars vaders havezate. Menigeen van hen bedacht hoe Siegfrieds onervaren echtgenoote met nog geweldiger dingen te verbluffen en Golo, de slotvoogd, trachtte haar voor te bereiden op de overweldigende schoonheden die zij in Trier zou te bewonderen krijgen, waar de pracht der gebouwen met 't weeldeleven der bewoners niet behoefde onder te doen voor deze van Rome en Byzantium.

Het feestmaal werd nu opgediend in het tablinum, waar de genoodigden over het terras een heerlijk zicht hadden op de zonnige vallei. Terwijl de lustige gesprekken aan gang waren, wisselden vedelers en zangers elkaar af met muziek en kunstige liederen. Tegen valavond ging heel het gezelschap eene wandeling doen door de warande. De edelen verlustigden er zich met kampspelen en de vrouwen zaten onder eene lovie de behendigheid en de kracht der kampers te bewonderen. De edelmaagden der Triersche gouw hadden daar gelegenheid nader kennis te maken met de nieuwe burggravin en in aangenaam gekeuvel brachten zij er den avond over.

't Was maar als Genoveva, eindelijk in haar slaapvertrek gekomen, alleen was met Iduna en Frigitil die bij 't uitkleeden hielpen, dat de indrukken van dien eersten dag haar duidelijk voor den geest kwamen. Zij voelde zich nog ontredderd, verdwaald en vervreemd in de nieuwe omgeving

en zij verlangde naar werk en gewone bezigheden die haar de kalmte zouden meebrengen waarop zij zoo zeer gesteld was. Eens de feesten en de luidruchtigheid voorbij, moest voor haar het nieuw bestaan van het echtelijk geluk aanbreken. Doch Siegfried had het anders op, zijn geluk wilde hij als een zege met weelderige feesten uitvieren. De Negen Nachten moesten verdaan worden in weivermaak en wapenspel, verlustiging aan eten en drinken, zoodat 't de bruidsgasten hun leven lang in 't geheugen zou blijven als het geweldigste dat zij ooit hadden medegemaakt. En zij hielpen hem stevig zijn voornemen te doen gelukken. Den dag door was er volle beweging over heel den burg; de edelingen verlustigden zich met hardnekkigen wedworp en wedschot; gezamenlijk trokken zij uit naar de bosschen op jacht en brachten 's avonds heele karrevrachten wild mee: elanden en zwarte buffels die in valgrachten gevangen waren; wolven, vossen, boschhoenders en koernoels met den pijl geschoten. Tot laat in avond bleven de gasten aan de meebank waar ze den tijd kortten met smijken en slempmalen, of bleven er dobbelen en vechten. Hunne geweldige stemmen brulden door de nachtelijke stilte, waar zij de bovenmenschelijke wapendaden hunner voorvaderen bezongen en elken rekke of wijgman vernoemden als: de koene ever, de vleeschetende raaf, de schilddog, 't verslindend vuur, of de strijdreus zwart van 't bloed en de huid doornaaid van roode litteekens. En als zij, na die brooddronkene baldadigheid, den tienden dag verschenen om afscheid te nemen, zagen de gasten er zoo frisch uit en levenslustig, gereed om op een ander te gaan herbeginnen.

Toen de stilte eindelijk weergekeerd was op den burg, vonden Siegfried en Genoveva elkaar en nu begon voor hen een leven gelijk ze 't gekend hadden aan de boorden van het Thyleke, waar ze hunne eerste minninge begonnen waren. De burgvoogd en de ambtenaren zorgden voor den goeden gang der zaken op hof en marke en de jonge echtelingen bleven in genoegelijke afzondering: ze liepen door den burg en over den omtrek als twee lustige kinderen, voor wie de wereld versch geschapen is. Siegfried haalde nu al de kostbaarheden en kunstwerken uit die hij in koffers en schranken voor zijne bruid had opgeborgen.

Waar zij samen aan den oever der rivier, op de steenen

bank gezeten waren, of te wandelen liepen over den grasbeemd, de helling op tusschen de wijngaarden en ooftboomen, werd het Genoveva behaaglijk als de prinses die met haren ridder op het wondereiland is getooverd. 't Geluk scheen haar nu bestendigd en vast als de zonnesching, in eenen gang van schoone dagen aan 't wentelen door den tijdeloozen kring. Over 't verleden en de dingen der toekomst waren zij nooit uitgepraat. De angst dien de eerste aanblik van den Hoogen Semmer in haar had gewekt, was vergeten, de drukte der bruidsgasten voorbij en nu leefden de echtelingen alleen in 't genot van elkander. Zij was de minlijkheid, hij was de kracht; zij geleek de zwakke slingerplant die zich wentelt om den stevigen stam van den eik - sierlijke schoonheid onder tweeërlei vorm. De bekoorlijkheid der jonge bruid wekte overal bewondering en lofspraak en ieder trachtte haar zijne genegenheid en achting te toonen. Siegfried zelf bleef vol bezorgdheid voor zijne jonge echtgenoote, trachtte haar in alles te voldoen om haar het verblijf aangenaam en vertrouwd te maken. Hij wist dat Genoveva om zijnentwil het ouderlijk huis, dat al haar geluk omvatte, verlaten had en hij meende dat de pracht en de weelde waarmede zij hier overladen werd, haar het nieuw geluk zou verschaffen. Samen pleegden zij overleg om aan te vullen 't geen nog ontbrak en te wijzigen wat niet in den smaak viel. In zijnen omgang met haar had Siegfried alle druistigheid afgelegd; en alhoewel hij zijne bruid nu zooveel beter gewend was, bleef zij voor hem iets als een wezen van hoogeren aard, eene Heilige door Gods stempel gewaarmerkt als Zijne uitverkorene. Hare verschijning wekte zijnen eerbied en hare minzaamheid deed bij hem allen vleeschelijken wellust vergaan, - hij dorst haar met de handen nauwlijks aanraken. Zijne eenige bezorgdheid was: al het mogelijke doen om in hare achting te stijgen en bij haar de plaats in te nemen van hare ouders die zij zoo hartgrondig en kinderlijk bleef beminnen. Waar zij hem verscheen in zijne droomen, was het eene ijl-witte, vlottende gedaante die hij vreesde met zijnen sterken adem uiteen te drijven; haar innerlijk wezen kon hij met geene woorden benaderen: iets met balsemdauw bepereld, of de blauwe vluwe op eene ongeplukte vrucht die te prijken hangt in de heerlijkheid van eenen meischen morgen. Het

verbijsterde zijn gezicht en elken keer bij 't ontwaken, was 't een nieuw verlangen zijne bruid te gaan bewonderen. Zonder schroom en in allen eenvoud des harten, liet Genoveva zich als bruid die liefde welgevallen. Zij was zonder begeerte, tevreden alleen om de goedheid die haar overal tegenstraalde. Het zuiverwit gewaad dat in 't vlotten der beweging, de schitterstippels der zilveren festoenen deed pinkelen, scheen haar voor alle verontreiniging te moeten vrijwaren; - enkele bedienden dorsten hunne meesteres in 't gelaat niet schouwen en gingen schroomvallig uit den weg als voor eene verschijning uit den hemel.

Maar de hovelingen en ambtenaren herkenden nu in den paltsgraaf den krijger niet meer met den wilden blik, den druistigaard met zijn opschietend gemoed. Maarschalk en seneschaal, burgvoogd en beambten bleven belast met het toezicht over burg en marke; de edelen, weienaren en leuden mochten hunne genoegens zoeken naar eigen goeddunken: aan jacht en spel was hun meester voortaan onverschillig geworden. Zijne vrienden ergerden zich eindelijk om dat wijfachtig gemin en menigeen vond dat de verliefdheid den paltsgraaf als een nestelknoop omstrikt hield, hem onheil berokkenen zou.

- 't Is hem alsof er geen ooros, geen buffel, geen eland of ever meer bestaat.... en zij vroegen malkaar: of die vrouw uit Brabant hem den zin voor mannelijkheid verkeerd had?

- Laat het zijnen loop, merkte Golo; dit is eene eigenschap van onzen burgheer: als krijger woest en op den man af; onbesuisd in den strijd, met de daad bij 't gedacht; maar zoo gauw eene vrouw hem nadert, wordt hij zacht en teeder als een lam: Wacht maar tot de noodhoorn blaast en de heirban geroepen wordt; dat schudt hem wel wakker en in Siegfried zult gij weder den geweldigen degen herkennen.

Middelerwijl volgde de zon haren vasten gang met de belofte van eenen heerlijken zomer. Op den burg verliepen de dagen in eenen zaligen vrede. Het leven had er een ander uitzicht gekregen; de opzichters waren meedoogend en verdraagzaam geworden en de hoorigen verrichtten hun werk alsof het eene aangename bezigheid was. Het schelden had opgehouden, lijfstraffen bestonden niet meer, en al de

bedienden, tot den laatsten schalk of vrijhals der marke, wisten wel dat de jonge prinses uit Brabant heel die verandering had teweeg gebracht. Zij stonden sprakeloos en keken verweerd als de edelvrouw met den minzamen glimlach, op hen toetrad en zich gewaardigde hen aan te spreken. Siegfried liet zijne echtgenoote begaan, in 't stille was hij haar vooral voor en zonder dat zij het merken kon, gaf hij Golo bevel: alles te weren wat de burgvrouw zou kunnen mishagen. Zoo scheen ieder naar een afgesproken woord, mee te werken om den vreedzamen eengang te behouden waartoe Genoveva onbewust en zonder inzicht den toon en de richting had aangegeven. Gelijk zij 't in haar vaders huis geleerd had, was hier ook de eerste bekommernis: zich nuttig en verdienstig maken. Met haar zachtaardig gemoed had zij in heel hare omgeving dien stillen vrede verwekt waarin ieder zich behaaglijk gevoelde. Hare eigene volgjuffers bracht zij in vriendelijken omgang met de edelvrouwen en eeremaagden die bij Siegfried in dienst waren, en in de kemenade wrochten een aantal meisjes onder haar toezicht. Op geregelden tijd ging zij met hen wandelen om ze te onderrichten in alle nuttige zaken. Ludbold had zij aangesteld aan het hoofd harer bedienden en Dargo zou voortaan het bevel voeren in het kookhuis als haar eigen tafelmeester. Alzoo kreeg Genoveva geleidelijk en zonder geweld of opspraak te verwekken, de inrichting in orde en tucht onder de bedienden, naar den geest van haar eigen ouderlijk huis. Wolf alleen was tot hiertoe niet onder te brengen. Hij bleef moedwillig afzijds en scheen zich in de nieuwe omgeving niet te kunnen wennen. Eenzelvig doolde hij rond en viel ieder lastig met de vraag:

- Wat heb ik hier als persoonlijke beschermer van mijns heeren dochter, eigenlijk te verrichten? Mijne prinses heeft hier honderd beschermers die mij omverloopen of niet bezien!

Het verdroot hem dat zijne trouw hier ongelegen kwam en hij verwenschte 't zijne streek verlaten te hebben waar hij vastgeworteld was en vertrouwd met heel de omgeving. Genoveva zag of ontmoette hij heel zelden en dan nog in gezelschap van haren oppersten beschermer en echtgenoot, of wel met eenen zwerm edelvrouwen die hunne meesteres op de handen schenen te dragen en in geen geval de plaats

zouden ruimen, of toelaten dat een oude rekke er zijnen kop bij stak. Op eenen afstand volgde hij haar of keek uit de verte toe waar zij met Siegfried in de halle met den latijnschen naam, wareerde of hand aan hand te wandelen liepen in den boomgaard die eeuwig moest blijven bloeien, of langs het beekje gezeten, in 't water iets wonders schenen te zoeken.... Nergens kwam de oude wapenmeester bij zulke dingen te pas en daarom hield de ingrimmige wolf zich maar op een afstand waar zijn ongenot niet opgemerkt werd. Om zichzelf te overtuigen herhaalde hij gedurig: dat het wel keeren zou.

- Eens dat de speelman zijne matten heeft opgerold, - als het ‘andere’ komt, zal ik wel in mijn ambt treden, zegde hij. In afwachting zocht Wolf zijne gegeerde bezigheid bij de smidsgasten en wapenmakers die hier hunne krocht hadden in den rotswand en er hamerden naar zijne gading, want zij waren bedrevener in 't uitkloppen van speerpunten dan in 't smeden van ploegkouters. Het greide hem te zien hoe werklieden hier de esschenhoutene speerschachten mieken, de ahornen bogen, de pijlen van brem, kornoelje- en sprokkelhout; hoe de schilden van lindenberd gekleurd werden met plantensap. Maar als hij Ludbold ergens aantrof dat hij werkeloos rondliep, kon hij niet nalaten zijnen mismoed spottend te luchten.

- Heer opzichter! ge hebt het altijd even druk, dat ge van mij slacht? We zullen ons hier nog de ribben breken met tjaffelen over onze ambtsbezigheden. Zeg, we hadden het beter aan de Dyle, ginder in de berookte halle van den hertog. Drago is er beter aan toe, want de gravin lust nu liever hare eigene keuken en de kerel mag ten minste zijne potten en pannen roeren, terwijl wij hier zitten te guwen in dat steenen hok.

En onveranderlijk keerde zijne spotreden en hij trachtte den opzichter te troosten met 't geen hij voor zichzelf verwachtte:

- Als ‘'t andere’ maar komt, niet eerder wordt het weer goed voor ons; dan springen we beiden in 't gelid.

Toen Genoveva eenmaal haren weg kende in de weidsche zalen van het palatium, bevreemdde het haar nergens in heel den dubbelburg kapel of bidplaats te ontwaren, ook geen

kerk of priesters in dorp of marke. Om godsdienstoefeningen bij te wonen, moesten de bewoners telkens naar Mayen of Andernach en Genoveva had welhaast gemerkt dat markgenooten en inzaten van den burg in zaken van godsdienst heel nalatig en onwetend waren. Siegfried weet dit aan zijnen oom bij wien pastors en bisschoppen het leelijk verkorven hadden. Op 't eerste woord echter nam Siegfried 't besluit, het lararium tot bidplaats in te richten en op het dorp eene kerk te bouwen. Persoonlijk wilde hij den bisschop van Trier gaan vragen naar eenen goeden kaplaan en ter zelfder tijd aldaar uitzien naar bekwame kunstwerklieden om de nieuwe bidkapel behoorlijk te versieren en er zinnebeelden uit den Christen-godsdienst aan te brengen. Siegfried was uiterst tevreden zijne echtgenoote hierin te kunnen voldoen en zijn voornemen was: het ontwerp met allen mogelijken luister uit te voeren. Hij keerde dan ook met de boodschap: dat de bisschop hem eenen kaplaan had toegezegd en een Syrische kunstenaar met eene heele bende Byzantijnsche werklieden, die in de basilika te Trier kunstrijke stukken musiefwerk had uitgevoerd, was aangeworven.

- De kaplaan, zegde hij, is geen vagant die voor geld zijne diensten komt verkoopen; maar wel degelijk door den bisschop gewijd, van goede zeden en onderwezen in de goddelijke leering. Zijn naam is Egbert.

- Een Frankisch priester dus?

Siegfried ontging Genoveva's ontgoocheling bij dat woord; hij begon maar dadelijk over de schikkingen voor de bidplaats.

- De Syriër heet Samo en de stukken die hij in Trier heeft uitgewerkt - beeltenissen in musief, smeltverf en muurschildering - wekken ieders bewondering. Hij heeft mij gesproken van het beeld der Moeder-Gods, en ik heb mij laten gezeggen dat hij zelfs de gelijkenis van levende personen kan nabootsen. Daarom zijn we overeengekomen, dat hij de Moeder-Gods zou maken naar uwe beeltenis.

Genoveva stond verbluft en verlegen over zulk een onverwacht voorstel; dat hare beeltenis zou dienen voor eene Moeder-Gods, scheen haar verregaande ijdelheid en misschien wel heiligschennis.

- Dat zal onze kaplaan Egbert wel uitmaken, meende

Siegfried. Hij wilde niet bekennen dat Golo hem die heerlijke vondst had ingegeven, maar hij jubelde bij 't gedacht: Genoveva's beeld in kleuren op eenen wand te zien brengen. Het ontroerde hem als eene onverwachte aanwinst in zijn geluk, alhoewel hij aan de mogelijkheid der uitvoering bleef twijfelen.

Onverwijld liet hij het lararium ontruimen en uit de versiering aan de wanden moesten alle heidensche beeltenissen verwijderd worden. Siegfried merkte met voldoening hoe het Genoveva's belangstelling gaande miek en zij overal omtrent was om raad en aanwijzing te geven. Al hunne gesprekken liepen voortaan over musief en legwerk, schilderkunst en versiering. Eens dat zij er in Golo's bijzijn over gesproken hadden en deze zijne kennis en bedrevenheid in kunstzaken had laten doorschijnen, vroeg Genoveva aan Siegfried:

- Maar wie is die Golo?... Zijn optreden is zoo beschaafd, zijn blik zoo verstandig, maar om zijnen mond zweeft er iets als een fijne spotlach die mij ontstemt en onbehagelijk aandoet.

- Golo is een Galliër uit Aquitanië dien ik in Rome onder de Antrustionen bij 't hof ontmoet en als wapenknecht heb medegenomen. Wat hij in zijne jeugd al heeft doorgemaakt, is niet te vertellen; hij heeft in verre landen gereisd en weet van alles mee te spreken. Om zijne bekwaamheid heb ik hem als huismeester en burgvoogd aangesteld. Hij is mij zoo getrouw en verkleefd dat ik hem gerust het beheer kan overlaten. En waar het smaak, pracht en weelde geldt, is hij een kostelijke raadgever. Als ik het niet anders wist, kon hij zich gemakkelijk doen doorgaan als van hoogedele afkomst.

Genoveva had met aandacht geluisterd.

- Er is iets in zijnen blik, hij spreekt als een hoveling, te vleiend en de stembuiging is te zangerig week: gekunsteld lijken mij zijne gebaren.

- Zoo zijn de Zuiderlingen, Genoveva.

- Hij lijkt me niet oprecht.

- En waarop steunt ge dit vermoeden?

- Het is een gevoel van weerzin dat ik niet verklaren kan. Ik moet mij geweld aandoen hem vriendelijkheid te betuigen.

- Eens dat gij hem beter hebt leeren kennen, zal de

burgvoogd wel uwe achting winnen. Dat verwondert mij: ik dacht integendeel dat Golo u heel goed bevallen moest: hij is geleerd, hij leest en schrijft Latijn en Grieksch, kent al de dichters en hunne werken, hij is bedreven in zang en spel en dans. Hij heeft ook alle achting voor u en eerbied, hij roemt uwe schoonheid als een wonder.

Een hoogroode blos overtoog ineens Genoveva's gelaat en zij wist niet wat te antwoorden.

Siegfried vervolgde:

- Nu hij vernomen heeft dat gij, bij al uwe andere gaven ook nog de geleerdheid bezit, - dat gij de ‘zeven vrije kunsten’ beoefend hebt, is zijne bewondering nog gestegen en hij begeert niets beters dan eens met u in gesprek te komen. Gij zult ten andere weldra ondervinden dat ik zijne kennis en hoedanigheden niet heb overdreven. Ik vind het een gelukkig toeval hier iemand te hebben die u over dichtkunst kan te woord staan, en ik zelf zal er mij in verheugen uw stille toehoorder te zijn.

Genoveva stond op.

- Neen, Siegfried: ik ben uwe huisvrouw en in mijnen nieuwen staat heb ik voortaan ernstiger bezigheden. De schoonheid der dichtkunst waarmede de leermeesters mijnen geest hebben opgesierd, is de bloesem geweest mijner jeugd, nu blijft er mij: de vruchten der geleerdheid te gebruiken om onze deugden te bevorderen.

Siegfried verstond het zoo niet:

- Die ‘bloesem’ waarvan gij spreekt moet uw leven lang aanhouden. Mijne vrouw aanzie ik als mijn bloeiende meitak. De schoonheden van uwen geest, Genoveva, moeten u blijven sieren zoowel als de schoonheden van uw lichaam. Ik wil u immer en met àl uwe gaven bewonderen als mijn kostelijkst kleinood en het opperste siersel van mijnen burg!

Genoveva keek haren echtgenoot pijnlijk verrast aan en zij vreesde dat hij den ernst van haar inzicht niet begrijpen kon. Zij voelde wel zijne groote genegenheid, zijne vereering en zijne begeerte haar genoegen te verschaffen en gelukkig te zien, maar zij was er meer op gesteld dat hij haar in allen ernst als zijne huisvrouw en niet enkel als zijne geliefde zou behandelen, of als een nukkig kind dat in alles zijn zin wil hebben en niets anders vraagt dan gekoesterd te worden.

Genoveva wilde haren echtgenoot behulpzaam zijn en al hare aandacht wijden aan 't bestuur en de bereddering van het hof. Hare roeping was: de sterke vrouw te worden, waarop de man zich verlaten kan als een steun in 't leven. Zij voelde eenen afkeer voor alle lichtzinnigheid en zij wilde iets meer doen dan de edelvrouwen van den burg die enkel aan verlustiging dachten en den tijd kortten met tamme muizen, hermelijnen, schoothondjes en zangvogelen.

- Als burgvrouw wil ik hier mijne plichten vervullen, zegde zij; denk niet dat ik het ontwerp van die kerk en bidplaats beschouw als een gril, dit is eene noodzakelijkheid die bij onze huishouding past: kerk en priester dienen immers ons geestelijk leven te volmaken en moeten wij de dorpelingen niet helpen hunne zaligheid te bewerken?

Samo verscheen nu op den burg en met hem een gevolg van bedrevene werklieden om het lararium in eene bidkapel te veranderen. Steenkappers zouden een altaar maken, beeldhouwers er de versiering aanbrengen en een kruisbeeld beitelen; kopergieters de kandelaren, kroonluchters, lichtstanders en kunstige vaten en kruiken vervaardigen. Samo zelf hield het toezicht over de ambachten en hij zou het drijfwerk en de edelsmederij uitvoeren aan kelken, autaargerief, reukvaten en 't legwerk aan de opperwanden in het koor. Boven het altaar wilde hij de ‘Zegenende Heiland’ uitbeelden; op den rechterwand ‘de Goede Herder’ en links het wijbeeld der ‘Moeder-Gods.’ Op Siegfrieds vraag of hij dit laatste malen kon naar de gelijkenis der jonge gravin, antwoordde Samo nog eens bevestigend en verklaarde: dat het hem daartoe voldoende was de edelvrouw eenige keeren te zien. Daar Siegfried bleef aandringen, stemde Genoveva eindelijk toe en vergezeld van hare eeremaagden, kwam zij nu en dan in de kapel terwijl de Syrische kunstenaar er aan 't werk was. Samo geleek een echte Zuiderling: klein van gestalte, vlug in beweging en gebaren, bruin van gelaatskleur, met zwarten kroeskop en fonkelende oogen. Terwijl hij met krijt op een groot bord de teekeningen schetste en de zwaarste lijnen beschreef, of schijnbaar achteloos en spelend de kleurige steentjes door de vingeren slibberde en ze vastzette in hunne orde, bleef hij al maar doorpraten, uit kortswijl voor zichzelf en zijne makkers. Zijne taal was als een zachtvloeiend watertje en

over zijn land, zijne reizen en tegenkomsten in den vreemde, wist hij zooveel wonderheden te vertellen, dat de toehoorders evenzeer geboeid waren door zijne verhalen als door de veerdigheid zijner kunst. Van 't geen hij uitrichtte kregen de edelvrouwen vooralsnog geen inzicht of begrip, en telkens zij de kapel verlieten bekenden zij hunnen twijfel: of er wel iets zou terecht komen uit al die lijnen en klaters zonder zin?

Te midden die drukte deed Egbert, die nieuwe burgkaplaan, bijna ongemerkt zijne intrede. Genoveva vond zich niet bedrogen in hare verwachting en na korten tijd merkte zij reeds dat hij veel gelijkenis had met Anshelm, den Frankischen pastor uit Brabant, die meer op eigen gemak gesteld was dan op 't oefenen van zijn ambt. De nalatigheid van den kaplaan was Genoveva een prikkel en zonder zijne hulp vatte zij den arbeid aan gelijk zij 't op haar vaders havezate en diens marke begonnen was. Met Frigitil en Iduna ging zij onverwijld aan het werk: een heele schaar meisjes van 't dorp koos zij uit om hun onderricht te geven in de Christelijke leering; zij las hun de gebeden voor, vertelde uit de levens der Heiligen en onder het naaien en spinnen, leerde zij hun de liederen die zij uit Brabant had meegebracht. Noodlijdenden liet zij onderstand bezorgen en zij bereidde kruiden om zieken te genezen. Al hare tijd was alzoo volzet en in vaste orde geregeld: een deel wijdde zij aan haren echtgenoot, een ander aan 't werk bij de maagden in de kemenade en het overige aan het toezicht over de bedienden, de wandelingen en de bezoeken in de kapel. In die bedrijvigheid vond de jonge burgvrouw eene weldoende verstrooiing en dat was haar een middel, het heimwee te verdrijven dat haar met vlagen van treurnis overweldigde bij 't gedacht aan hare ouders en 't geen zij in Brabant had achtergelaten.

STIJN STREUVELS.

Over meerdimensionale ruimten.

Door de Redactie met aandrang uitgenoodigd, voor de lezers van ‘De Gids’ in bevattelijken vorm iets mede te deelen over ruimten van een willekeurig aantal afmetingen, heb ik, na eenig beraad, gemeend mij aan deze eervolle taak niet te mogen onttrekken; het wil mij namelijk voorkomen dat wij, mathematici, er slechts wèl bij varen kunnen indien wij tegenover ieder blijk van belangstelling van de zijde van het publiek, tegenover iedere poging tot toenadering tot onze, inderdaad ietwat ‘abseits’ liggende, en moeilijk genaakbare, wetenschap een tegemoetkomende houding aannemen. Intusschen, de taak die wij aanvaarden indien wij op ons nemen in populairen vorm over wiskundige dingen te schrijven, is geen gemakkelijke, en eischt zelfs, indien het hoogere dimensies betreft, eenige zelfverloochening; immers, hoe beter wij slagen, hoe meer wij den lezer er van weten te doordringen dat een ruimte van meer dan drie afmetingen iets doodgewoons, ja in allerlaatste instantie eigenlijk iets triviaals is, de vraag n.l. naar de bestaansmogelijkheid van zulk een ruimte feitelijk identisch is met de, haast onnoozel klinkende, vraag of men zich een groep van vier, vijf, of algemeen *n* getallen kan denken,.... hoe beter wij slagen, zeg ik, hoe grondiger wij ons zelf berooven van een nimbus van hooge, en geheimzinnige, geleerdheid, waarover wij binnenskamers wel eens moeten glimlachen, maar die ons niettemin, menschen als ook wij nu eenmaal zijn, toch niet onwelgevallig is, en dit te minder, waar wij er zelf in geenen deele naar gestreefd hebben ons met dien nimbus te sieren, hij ons integendeel van buiten af, door een voor onze wetenschap ietwat angstig publiek, letterlijk is opgedrongen.

Beschouwingen over meerdimensionale Meetkunde worden wellicht het best ingeleid door enkele opmerkingen, de ruimten betreffende waarmede wij vertrouwd zijn, n.l. de rechte lijn, zijnde een ruimte van slechts ééne afmeting, het platte vlak, dat tweedimensionaal is, en datgene wat wij gewoon zijn kortweg ‘de ruimte’ te noemen, en waaraan wij drie afmetingen toekennen. Wij willen ons het hoofd niet breken met de vraag (die geenszins zoo heel eenvoudig is) naar strenge definities der begrippen ‘rechte lijn’, ‘plat vlak’, ‘driedimensionale ruimte’, ‘dimensie’, ook niet met de vraag of de begrippen ‘recht’ en ‘plat’ in laatste instantie, en bij diepgaand onderzoek, niet slechts betrekkelijk blijken te zijn, zoodat datgene wat ieder ‘recht’ en ‘plat’ noemt, uit zeker ander standpunt gezien misschien met evenveel recht ‘krom’ en ‘gebogen’ genoemd kan worden; wat dit laatste betreft willen wij volstaan met op te merken dat ook de meetkunde haar ‘relativiteitsbeginsel’ bezit, en wat het eerste aangaat willen wij ons op het naieve standpunt stellen van over en weer toe te geven dat wij elkaar begrijpen indien wij spreken van, of hooren spreken over, een rechte of kromme lijn, een plat of een gebogen oppervlak, enz. Wij moeten er dan allereerst nog even uitdrukkelijk aan herinneren dat het aantal dimensies alleen den aard eener ruimte nog geenszins bepaalt; immers ook een *kromme* lijn is een *lijn*, dus ééndimensionaal, maar niettemin is het toch geheel iets anders dan een rechte.

In de tweede plaats moeten wij doen opmerken dat volstrekt niet iedere ruimte van een geringer aantal afmetingen plaats vindt in iedere ruimte van een hooger dimensiegetal; zoo past bijv. een cirkel, zijnde een gebogen lijn, dus een ééndimensionale ruimte, in een plat vlak, dat twéé afmetingen heeft, maar een schroeflijn, die wij allen kennen door onzen kurketrekker, niet. Omgekeerd ligt iedere kromme lijn op oppervlakken, zelfs op oneindig vele, alleen zijn deze in den regel niet plat; men heeft slechts een willekeurig punt der ruimte, dat ook wel op de kromme lijn zelve mag liggen, door rechte lijnen met alle punten dier kromme lijn te verbinden, om een kegeloppervlak te krijgen dat die lijn bevat. Men ziet dat niet alleen het aantal dimensies eener ruimte een getal van fundamenteel belang is, maar niet minder de

kromming, en men bemerkt dat de vraag of een zekere ruimte zich ten volle kan ontplooien in een andere van een grooter aantal dimensies, niet, of slechts losjes, samenhangt met de meerdere of mindere *uitgebreidheid* dezer laatste; immers de schoeflijn, om bij deze nu maar te blijven, ligt wèl op een omwentelingscylinder, maar niet in een plat vlak, terwijl toch, indien wij den cylinder langs een beschrijvende lijn open snijden, en daarna uitspreiden in een plat vlak, slechts een strook van dat vlak bedekt wordt, zoodat het wel is waar niet zoo heel exact, maar vergeeflijk is indien wij zeggen dat het platte vlak uitgebreider is dan de cylinder.

Maar ook indien wij nu voorloopig de kromming maar buiten beschouwing laten, zijn er nog enkele belangrijke inleidende opmerkingen te maken. Denken wij eens twee verschillende, natuurlijk naar weerskanten onbegrensd verlengd gedachte, rechte lijnen in éénzelfde vlak; trekken wij ze geheel willekeurig, dan hebben zij een punt gemeen, zij kunnen echter ook zóó getrokken worden dat zij géén punt gemeen hebben, en dan heeten zij evenwijdig, en bezitten zij oneindig vele, onderling even lange, gemeenschappelijke loodlijnen, terwijl er, indien zij elkaar snijden, geen enkele lijn in het vlak bestaat die beide tegelijk loodrecht snijdt. Nemen wij echter diezelfde twee lijnen uit het vlak en plaatsen ze willekeurig ten opzichte van elkaar in de ruimte, dan kunnen zij een veel onafhankelijker positie ten opzichte van elkaar innemen dan in het vlak mogelijk was; zij snijden elkaar niet, maar zijn ook volstrekt niet evenwijdig, kunnen immers totaal verschillende richting hebben; men zegt dat zij elkaar kruisen. Slechts kruisende lijnen zijn pas in den waren zin des woords onafhankelijk van elkaar; zij hebben geen snijpunt, geen gemeenschappelijke richting, niets; en zoo zien wij dat de figuur, bestaande uit twéé rechte lijnen, twee ééndimensionale ruimten dus, om zich ten volle te kunnen ontplooien aan een tweedimensionale ruimte nog niet eens genoeg heeft, maar een driedimensionale eischt.

Denken wij nu eens twee platte vlakken, twee volledige, d.w.z. zich in alle richtingen die zij bevatten tot in het oneindige uitstrekkende, platte vlakken; deze kunnen slechts twee posities ten opzichte van elkaar innemen, zij hebben nl. òf een rechte lijn gemeen, òf zij zijn evenwijdig, en in dit

laatste geval bezitten zij weer oneindig vele, onderling even lange, gemeenschappelijke loodlijnen.

Is het nu onmogelijk een ruimte, maar dan natuurlijk van meer dan drie afmetingen, te construeeren, waarin ook twee vlakken onafhankelijker van elkaar worden dan in een driedimensionale mogelijk is? Waarin zij bijv. nog slechts één punt, of in het geheel geen punt, gemeen hebben, en toch niet evenwijdig zijn, zoodat zij elkaar in den waren zin des woords kruisen? Is dit onmogelijk, vragen wij. Nu, physisch zeer zeker, maar logisch, in onze verbeelding? En wat kan het den mathematicus schelen of iets physisch realiseerbaar is! Zijn rechte lijnen en platte vlakken zijn toch immers physisch óók niet te realiseeren, hoogstens door dunne draden en bladen papier gebrekkig na te bootsen; wat doet het er dan toe of andere figuren, waarmede hij zich bezig houdt, in het geheel niet zijn weer te geven! De mathematicus, evenals de artist, met wien hij trouwens veel nauwer verwant is dan men gewoonlijk wel meent, schept de objecten waarmede hij zich wenscht bezig te houden, zelf, uit eigen, vrije verbeelding, en bij deze scheppingsdaad heeft hij nergens anders tegen te waken dan tegen logische tegenstrijdigheden; de kwestie der physische realiseer baarheid zijner concepties staat hier geheel naast, en is voor hem van hoegenaamd geen belang. Neen, er is een ander bezwaar aan de studie der meerdimensionale meetkunde verbonden, nl. dat het voorstellingsvermogen daarbij uitgeschakeld moet worden, aangezien wij met ons voorstellingsvermogen geen grooter aantal dimensies kunnen omvatten dan drie; doch dit bezwaar is in werkelijkheid veel geringer dan het schijnt. Ons voorstellingsvermogen toch is in hooge mate beperkt, kan door gestadige oefening weliswaar wat bijgewerkt worden, maar blijft toch altijd ver beneden wat wij zouden moeten eischen, wilden wij er werkelijk iets aan hebben. Zeker, de figuren waarmede wij ons op school bezig houden, zijn geestelijk nog wel volledig te aanschouwen, maar bij die waarmede de mathematicus van professie zich bezig houdt, is hier in de verste verte geen sprake meer van; deze is bij zijn studiën uitsluitend aangewezen op het logisch denkend verstand, terwijl zijn voorstellingsvermogen hoogstens zoo'n beetje als wegwijzer dienen kan; en nu is het merkwaardig

dat zich bij de studie der meerdimensionale meetkunde van zelf, en onzes ondanks, een soort van pseudo-voorstelling ontwikkelt, die voor de studie der hoogere ruimten even goede, of, zoo men wil, even slechte, diensten bewijst als het werkelijke voorstellingsvermogen voor de ruimten met een aantal dimensies niet grooter dan drie.

Wij gaan er nu toe over ruimten van een willekeurig aantal afmetingen in onze verbeelding daadwerkelijk te construeeren, doordien wij een algemeen procédé aangeven met behulp waarvan uit een ruimte van een bepaald aantal afmetingen, zeg n, een ruimte van één afmeting hooger, dus $n + 1$, kan worden afgeleid; hiertoe is geenerlei geleerdheid, van welken aard ook, noodig; het eenige wat men te doen heeft is af te spreken dat men het onder alle omstandigheden als mogelijk zal beschouwen twee verschillende punten door één, maar ook slechts één, rechte lijn te verbinden.

Denk dan twee punten A en B; wij brengen de rechte lijn door deze twee punten, en noemen het inbegrip van alle punten van die lijn een ééndimensionale ruimte, die wij kortheidshalve door het teeken R_1 zullen aanduiden; nadat deze ruimte er eenmaal is bemerken wij dat de punten A en B, met behulp waarvan zij ontstaan is, geen bijzondere rol meer spelen, door ieder ander paar vervangen kunnen worden, en dus in de menigte kunnen verdwijnen.

Laat nu buiten de ruimte (dus de lijn) R_1 een punt C gegeven zijn; wij kunnen dan volgens het onderstelde C met alle punten van R_1 door rechte lijnen verbinden, (waarbij wij er voor alle zekerheid nog eens nadrukkelijk aan willen herinneren, dat wij onder een rechte lijn steeds verstaan een naar weerskanten oneindig verlengde rechte lijn), wat hierop neerkomt dat wij een rechte lijn door C op een of ander punt van R_1 laten rusten, en daarna om C laten draaien, en over R_1 laten glijden; het inbegrip van alle punten die op deze wijze door den draaienden en glijdenden straal getroffen worden, indien deze een volle omwenteling volbrengt (een halve is feitelijk al voldoende), noemen wij een plat vlak, of een tweedimensionale ruimte R_2.

Evenmin als wij zooeven konden *bewijzen* dat door twee punten steeds één, maar ook slechts één rechte lijn te trekken

is (wij hebben het integendeel eenvoudig afgesproken), evenmin kunnen wij thans bewijzen dat een rechte lijn, die met het zooeven geconstrueerde vlak R_2 twee punten gemeen heeft, geheel in dit vlak ligt, hoewel ieder er van overtuigd is dat indien hij een volkomen rechte liniaal op een volkomen vlakke tafel legt, de liniaal in al haar punten met de tafel in aanraking is. De onmogelijkheid deze schijnbaar zoo eenvoudige dingen te bewijzen is geenszins een gevolg van gemis aan inventie bij de mathematici, waarover, althans bij sommigen, niet te klagen valt, en men behoeft niet de allergeringste hoop te koesteren dat er te eeniger tijd nog wel eens een man zal opstaan zóó schrander dat hij de ontbrekende bewijzen zal vinden; het relativiteitsbeginsel der meetkunde komt hier om den hoek gluren, en leert ons dat de beide stellingen weliswaar zeer wel mogelijk, maar logisch niet noodzakelijk zijn, m.a.w. dat het ook wel anders kan, dat door twee punten wel eens meer dan ééne rechte lijn te trekken is, en dat een rechte lijn en een plat vlak wel eens twee punten gemeen kunnen hebben zonder dat de lijn geheel in het vlak ligt. Sedert een kleine honderd jaar n.l. bezit het zelfstandig naamwoord ‘meetkunde’ ook een meervoud; d.w.z. sedert een kleine honderd jaar kennen wij allerlei *verschillende* meetkunden, logisch alle even onaantastbaar als diegene waarvan wij aannemen - want volkomen zeker *weten* doen wij het niet, integendeel, de jongste successen van de relativiteitstheorie van *Einstein* doen ons tegenwoordig al weer meer twijfelen dan vroeger - dat de materieele wereld er aan gehoorzaamt, en in sommige van deze meetkunden kunnen twee rechte lijnen, of een lijn en een vlak, twee punten gemeen hebben zonder samen te vallen. Waar wij ons echter voorstellen den weg, dien wij in onze schooljaren gevolgd hebben, en die wordt aangeduid door de beide woorden Planimetrie en Stereometrie, eenvoudig verder door te trekken, daar zullen wij de eigenschap dat een rechte lijn, die met een plat vlak twee punten gemeen heeft, geheel in dat vlak ligt, en waarvan de mogelijkheid, zooals reeds gezegd, experimenteel te toetsen is, eenvoudig eischen, om er onmiddellijk de conclusie uit te trekken dat het punt C en de rechte lijn $AB = R_1$, met behulp waarvan wij zooeven het vlak deden ontstaan, in geen enkel

opzicht een bijzondere rol spelen, en dus door ieder ander punt en iedere andere rechte vervangen kunnen worden. Inderdaad, denken wij een punt C' en een rechte R'_1, beide in R_2 gelegen, dan heeft iedere rechte die C' verbindt met een punt van R'_1, twee punten met R_2 gemeen, zoodat zij er geheel in ligt; hetzelfde vlak ontstaat dus ook, indien men een rechte, die door C' gaat, over R'_1 laat glijden.

Wij komen nu tot de constructie eener driedimensionale ruimte R_3, en behoeven hiertoe eenvoudig te onderstellen dat er buiten het platte vlak R_2, dat wij zooeven deden ontstaan, nog andere punten bestaan, d.w.z. dat het platte vlak R_2 nog niet het heelal is. Daarbij weten wij precies wat wij onder 'buiten R_2' hebben te verstaan; immers de punten van R_2 zijn dìe punten, maar ook uitsluitend dìe punten, die bereikt worden door den straal door C die glijdt over R_1; een punt D ligt dus *buiten* R_2 indien het door dien wentelenden straal *niet* getroffen wordt. Dan echter kan ook een lijn, die D verbindt met een punt van R_2, met dit vlak nooit meer dan dit ééne punt gemeen hebben; want had zij er twee mee gemeen, dan lag zij geheel in R_2, en was dus ook D een punt van R_2, wat tegen het onderstelde is.

Wij verbinden nu D met alle punten van R_2, en noemen het inbegrip van alle punten die zoodoende bereikt worden, een driedimensionale ruimte R_3. Is dit nu noodwendig het heelal, en identisch met de ruimte waarin de Aarde en de hemellichamen geplaatst zijn? Immers neen. Onze hier geconstrueerde R_3 is zuiver denkbeeldig, een zuiver product van onze phantasie, en de vraag of de physische ruimte met *onze* R_3 gelijkenis vertoont, is uit een mathematisch oogpunt van hoegenaamd geen belang. Maar indien wij dan inderdaad zuiver in het rijk der verbeelding vertoeven, welke reden is er dan om ons ruimte-voortbrengend procédé, dat ons tot dusver zulke uitnemende diensten bewezen heeft, nu plotseling stop te zetten, en ons aldus moedwillig den weg af te snijden tot hoogere ruimten? Wat is er op tegen om aan te nemen dat er buiten de R_3 die wij zooeven gecreëerd hebben, nog andere punten bestaan, te meer waar wij nauwkeurig weten aan te geven wat wij onder 'buiten R_3' heb-

ben te verstaan. R_3 n.l. bevat alle punten, die gelegen zijn op alle stralen die het punt D verbinden met alle punten van het vlak R_3; is dus een punt P een punt van R_3, dan moet de lijn DP het vlak R_2 in een bepaald punt snijden (of er evenwijdig aan zijn), is echter P géén punt van R_3, dan... ja, dan mag de lijn DP het vlak R_2 nòch snijden, nòch er evenwijdig mee zijn, zoodat wij aan moeten nemen dat de lijn DP dat vlak dan kruist. Dit is, waar het voor de eerste maal geschiedt, misschien wel wat veel gevergd, omdat wij ons zoo iets absoluut niet kunnen voorstellen; intusschen meenen wij er nu genoegzaam bij stil gestaan te hebben dat ons voorstellingsvermogen met de bestaansmogelijkheid van meetkundige vormen niets te maken heeft, en *logisch* is de onderstelling dat een lijn een vlak kruist niet ongewoner dan die dat een lijn een lijn kruist. Toen wij het platte vlak hadden doen ontstaan uit een lijn R_1 en een punt C, hebben wij aangenomen dat er buiten dat vlak nog andere punten waren, d.w.z. wij hebben aangenomen dat er punten P bestonden zóódanig dat de lijn CP de lijn R_1 kruiste. Denken wij ons nu eens wezens, wier voorstellingsvermogen beperkt is tot het tweedimensionale gebied, die zich dus op een rechte en in een plat vlak àlles, in R_3 echter niets kunnen voorstellen; van deze zou precies evenveel gevergd worden indien zij de mogelijkheid van elkaar kruisende *lijnen* moesten toegeven als van ons nu wij de mogelijkheid moeten aanvaarden van lijnen en vlakken die elkaar kruisen. En denken wij omgekeerd eens wezens, begiftigd met een *vier*dimensionaal voorstellingsvermogen, dan zouden deze medelijdend neerzien op ons arme, driedimensionale creaturen, voor wie kruisende lijnen en vlakken zoo ijselijk ongewoon zijn. Men ziet het, ook deze dingen zijn alle slechts betrekkelijk, en afhankelijk van het standpunt van waaruit men ze beschouwt; en wie waarlijk met vrucht wetenschap wil beoefenen, moet zich weten los te maken van zichzelf, en bedenken dat slechts datgene ‘vreemd’ is wat men niet begrijpt.

Keeren wij na deze uitweiding nu terug tot onze R_3, die wij ons dus denken als een soort wolk, zwevende in een R_4 of hooger, evenals wij ons een lijn of een vlak denken als zwevende in R_3; moesten wij bij het platte vlak *aan*-

nemen dat een rechte lijn, die er twee punten mee gemeen heeft, er geheel in ligt, bij R_3 kunnen wij dit nu *bewijzen*. Immers, heeft een rechte l met R_3 de beide punten P en Q gemeen, dan wil dit zeggen dat de lijnen DP en DQ het vlak R_2 snijden in twee punten P' en Q'; dan echter ligt de lijn $P'Q'$ geheel in $'R_2$, dus het vlak $DP'Q'$ geheel in R_3, en dus PQ, die met dit vlak de beide punten P en Q gemeen heeft en er dus geheel in ligt, eveneens geheel in R_3. Een lijn die *niet* geheel tot R_3 behoort, kan er dus hoogstens één punt mee gemeen hebben.

Thans komt de beslissende stap, die nu echter door het voorgaande al zóózeer is voorbereid dat hij ons wel niet veel moeite meer zal kosten. Wij denken een punt E buiten R_3, verbinden dit door rechte lijnen met alle punten van R_3, en noemen het inbegrip van alle punten die op deze wijze bereikt worden, een vierdimensionale ruimte R_4; en door nu te onderstellen dat er ook buiten R_4 nog punten zijn, en één van deze met alle punten van R_4 te verbinden, ontstaat een R_5, enz. Zoo levert ons ruimte-voortbrengend procédé op de allereenvoudigste wijze ruimten van een willekeurig aantal afmetingen, en die alle de eigenschap bezitten een rechte lijn in haar *geheel* te bevatten, zoodra zij er twee *punten* van bevatten.

Blijven wij nu echter voorloopig maar eens bij R_4. Wat is de algemeenste ligging van twee rechte lijnen in een R_4? In R_3 konden zij elkaar reeds kruisen; is nu in R_4 iets nog algemeeners mogelijk? Wij nemen op de ééne twee punten A en B aan, waardoor zij bepaald is, en op de andere twee punten C en D; nu bepalen A, B en C een vlak, en de verbindingslijnen van alle punten van dit vlak met D een R_3; maar tot die verbindingslijnen behoort ook CD, dus liggen de beide gegeven lijnen in R_3. Twee rechte lijnen die elkaar kruisen liggen dus altijd in een R_3, óók als zij in een hoogere ruimte aangenomen worden; zij *bepalen*, zooals wij het uitdrukken, een R_3, evenals twee punten een lijn bepalen, ook al worden zij aangenomen in een R_n.

Wat is de algemeenste onderlinge ligging van een lijn en een vlak in R_4? Hebben beide een punt C gemeen, dan bepalen wij het vlak door C en nog twee andere punten A

en B, de lijn door C en nog een punt D. Maar indien wij dan D met alle punten van het vlak ABC verbinden, waardoor een R_3 ontstaat, dan behoort ook DC tot de verbindingslijnen; een lijn en een vlak die een punt gemeen hebben bepalen dus slechts een R_3. Nemen wij dus aan dat zij elkaar kruisen. Dan moeten wij het vlak bepalen door drie punten A, B, C, de lijn door twee punten D en E. Verbinden wij dan D met alle punten van het vlak, dan ontstaat een R_3, tot welke echter het punt E niet behoort; was dit n.l. zoo, dan zou de lijn DE, dus de gegeven lijn, het vlak moeten snijden, wat tegen het onderstelde is. De verbindingslijnen van E met alle punten van R_3 bepalen dus een R_4, en in deze ligt zoowel het vlak ABC als de lijn DE; omgekeerd kunnen wij dus zeggen dat een lijn en een vlak in R_4, in algemeenste ligging ten opzichte van elkaar, elkaar kruisen.

Wat is de algemeenste, dus meest onafhankelijke, onderlinge ligging van twee vlakken in R_4? Hebben zij een lijn gemeen, dan bepalen wij deze door twee punten A en B, en daarna het ééne vlak nog door een punt C, het andere door een punt D; maar indien wij nu D met alle punten van het vlak ABC verbinden, waardoor een R_3 ontstaat, dan moeten wij D óók met alle punten van AB verbinden; het vlak ABD ligt dus in de R_3, en twee vlakken die een lijn gemeen hebben bepalen altijd een R_3.

Wij zullen dus aannemen dat zij slechts een punt gemeen hebben. Het ééne vlak bepalen wij dan door dit punt A en twee andere punten B en C, het andere door A en twee punten D en E. De lijn DE behoort nu niet tot de R_3, bepaald door het vlak ABC en het punt D, want wàs dit zoo, dan zou DE het vlak ABC in een punt S moeten snijden, en zouden dus de beide vlakken de punten A en S, dus de geheele lijn AS, gemeen hebben. Het punt E bepaalt dus met de R_3 een R_4, en omgekeerd hebben twee vlakken, die wèl in een R_4, maar niet in een R_3 liggen, een *punt* gemeen; neemt men n.l. aan dat zij in het geheel niets gemeen hebben, dus elkaar kruisen, dan heeft men ter hunner bepaling *zes* punten noodig, en komt men van zelf tot het resultaat dat zij dus niet meer in een R_4, maar in een R_5 liggen; twee vlakken kunnen elkaar dus pas in R_5 kruisen.

De lezer zal er nu ongetwijfeld zelf wel in slagen te bewij-

zen dat een lijn en een R_3, in een R_4 gelegen, noodzakelijk een punt gemeen moeten hebben, en elkaar pas kunnen kruisen in R_5; dat een vlak en een R_3 in R_4 een lijn, in R_5 een punt gemeen hebben, en elkaar pas in R_6 kunnen kruisen; en eindelijk dat twee R_3's in R_4 een vlak, in R_5 een lijn, in R_6 een punt gemeen hebben, en elkaar pas in R_7 kunnen kruisen. De methode is steeds dezelfde, en alles hangt slechts af van het geringste aantal punten dat noodig is om de beide figuren te bepalen, waarbij een *gemeenschappelijk* punt steeds onder de *bepalende* punten is op te nemen, en op een gemeenschappelijke *lijn* twee, in een gemeenschappelijk vlak *drie* van die bepalende punten te leggen zijn.

Door het voorgaande hopen wij den belangstellenden lezer met het begrip ‘meerdimensionale ruimten’ nu eenigszins vertrouwd gemaakt te hebben; de volgende opmerkingen kunnen het inzicht in deze ruimten wellicht nog iets verhelderen. Men kan in een vlak in ieder punt O van een lijn één loodlijn op die lijn oprichten, maar ligt die lijn tevens in een R_3, dan zijn er oneindig veel, immers men kan den rechten hoek om zijn ééne been laten draaien; en al die loodlijden liggen zelve weer in een vlak, n.l. het vlak dat in O loodrecht staat op de lijn. Maar hoe nu indien de lijn in een R_4 ligt? Het onderzoek leert dat er ook dan oneindig veel loodlijnen zijn, die echter niet slechts een vlak, maar een R_3 vullen, de R_3 die in O loodrecht staat op de lijn. Omgekeerd kan men in ieder punt O van een R_3 die in een R_4 ligt, ééne loodlijn op die R_3 oprichten. Laat ons nu die R_3 eens identificeeren met de ruimte waarin wij zelf leven, en onderstellen dat het heelal een R_4 is. Wij kunnen dan door een willekeurig punt O van onze R_3 gemakkelijk drie lijnen trekken die in die R_3 liggen en onderling loodrecht op elkaar staan, in den trant van drie ribben van een kubus die van één hoekpunt uitgaan; maar wij kunnen nu bovendien de lijn door O denken die loodrecht staat op de geheele R_3, en dus o.a. op de drie ribben van den kubus. De geringste verplaatsing in de richting van deze laatste loodlijn zou ons buiten onze R_3 brengen, evenals de geringste verplaatsing in de richting loodrecht op een vlak ons uit dat vlak brengt; het is ons echter ontzegd die richting loodrecht op onze R_3 te ontdekken!

Maar in ieder geval leert ons deze beschouwing dat er door een punt van R_4 groepen van *vier* lijnen te trekken zijn die twee aan twee loodrecht op elkaar staan, terwijl er in een R_5 zelfs groepen van 5 zulke lijnen bestaan, enz. En indien wij door twee van die 4 lijnen een vlak brengen, en door de beide overige eveneens, dan krijgen wij twee vlakken, die slechts het punt *O* gemeen hebben, en waarbij iedere lijn in het ééne loodrecht staat op iedere lijn in het andere.

Wij hebben tot nu toe uitsluitend gesproken over de eenvoudigste soort van meerdimensionale ruimten, n.l. diegene die een geheele rechte lijn bevatten zoodra zij twee *punten* van die lijn bevatten. Deze ruimten behoorden aangeduid te worden door een adjectief, dat het analogon vormde van het ééndimensionale 'recht', en het tweedimensionale 'plat', maar aangezien zulk een bijvoeglijk naamwoord begrijpelijkerwijze ontbreekt, hebben de wiskundigen zelven er een moeten maken; zij hebben, op goede gronden, het woord 'lineair' gekozen, en noemen dus iedere ruimte lineair indien zij de eigenschap bezit een geheele rechte lijn te bevatten zoodra zij er twee *punten* van bevat. Het is nu echter een uiterst eenvoudige zaak ook andere, zoogenaamd 'gebogen' ruimten voort te brengen. Denken wij in R_3 alle lijnen door een punt *O* getrokken, en op elk daarvan van *O* uit, en naar weerskanten, een stuk *r* uitgezet, dan is de meetkundige plaats der uiteinden van al die stukken *r* een bol met middelpunt *O* en straal *r*; wat ontstaat nu indien wij hetzelfde doen in R_4? In R_3 kan men alle lijnen door een punt *O* vinden door *O* te verbinden met alle punten van een vlak, in R_4 echter door *O* te verbinden met alle punten van een R_3; zet men dus nu op al die lijnen een stuk *r* af, dan zal een driedimensionale ruimte ontstaan, de zoogenaamde 'hyperspheer', het vierdimensionale analogon van het boloppervlak, en waarvan gemakkelijk is aan te toonen dat zij door een rechte lijn in twee punten gesneden kan worden, zonder dat die lijn over haar geheele uitgestrektheid er toe behoort. Door een plat vlak wordt zij gesneden volgens een cirkel, door een R_3 volgens een boloppervlak, en indien zij beschenen wordt door de vierdimensionale zon, dan is haar slagschaduw op een R_3 een ellipsoïde, in bijzondere gevallen een bol; binnen die ellip-

soïde of dien bol zou geen zonnestraal kunnen komen. Onze driedimensionale zon echter zou van de hyperspheer slechts den bol kunnen bestralen dien deze eventueel met onze physische ruimte gemeen heeft; want, men bedenke het wel, onze driedimensionale zon met al haar glans en pracht laat R_4 in het duister! R_4 is slechts te verlichten door de stralen van het menschelijk vernuft.

Ik zal van den belangstellenden lezer niet meer attentie vergen dan ik tot nu toe gedaan heb, en dit te minder waar ik er van overtuigd ben dat ik, hoezeer ik mij ook beijverd heb om eenvoudig en duidelijk te zijn, toch tamelijk hooge eischen gesteld heb; wiskunde laat zich nu eenmaal niet lezen als een roman! Er zouden anders nog interessante dingen genoeg te behandelen zijn, ja dingen die aan het wonderbaarlijke grenzen; of is het soms niet wonderbaarlijk indien ik u zeg dat ik kan maken dat gij uw linker handschoen aan uw rechter hand kunt aantrekken, en dat hij daar als aangegoten zal zitten? Ik heb hem daartoe maar even door de 4^e dimensie te halen; als linker handschoen verlaat hij onze ruimte, als rechter keert hij er terug!

Een klein weinigje inspanning zal ons ook dit doen begrijpen. Denken wij in een plat vlak eens een driehoek, zoo onregelmatig mogelijk, dus met drie ongelijke zijden en hoeken, en denken wij verder in dat vlak ook een rechte lijn *l*. Wij laten nu dien driehoek om de lijn *l* als scharnier, en door de driedimensionale ruimte heen, wentelen, totdat hij aan den anderen kant van *l* weer in het vlak terug komt; de onderkant is dan boven gekomen, de bovenkant onder, en het effect der wenteling is hetzelfde als wanneer wij van den driehoek ten opzichte van de lijn *l* het spiegelbeeld geconstrueerd hadden. Hier nu is hetzelfde wonder geschied als met den handschoen. Een wezen, welks voorstellingsvermogen niet meer omvat dan twee dimensies, voor hetwelk dus een R_3 even geheimzinnig is als voor ons een R_4, en voor hetwelk een draaiing om een lijn ten eenenmale onvoorstelbaar is, zulk een wezen acht het uitgesloten en onmogelijk dat twee driehoeken die elkaars spiegelbeeld zijn, ooit tot dekking gebracht zouden kunnen worden; want welke bewegingen hij ook met die driehoeken moge uitvoeren (maar natuurlijk

ìn hun vlak), zij zullen nooit op elkaar passen; en als hij gewaar wordt dat zij tòch op elkaar passen, zal hij zeggen dat er een wonder heeft plaats gegrepen. Dit wonder is dan een simpele draaiing om een lijn!

In R_4 heeft een draaiing plaats om een vlak. Nemen wij in R_3 een willekeurig vlak aan, en laten wij R_3 met onzen linker handschoen erin om dit vlak een halven slag wentelen (waardoor de handschoen dus nu door R_4 heengaat), dan valt hij na afloop dier wenteling samen met zijn spiegelbeeld; maar het spiegelbeeld van een linker handschoen is een rechter!

Amsterdam, 11 Jan. 1920.

HK. DE VRIES.

Vlaanderen in de branding.

I.

Mijn artikel over *De Bewustwording van Vlaanderen* dateert van Juli 1918[1]. 't Werd dus geschreven, vier maanden vóór het catastrophaal ineenzakken van Duitschland, en België's bevrijding. Omtrent de toekomst van Vlaanderen, als gevolg der activistische oplaaiing, was het vol vragen en twijfelingen; de eenige zekerheid, welke het durfde vastleggen, was deze: ‘de Vlaamsche Beweging zal niet licht meer terugzinken tot het letterkundig en politiek dilettantisch flamingantisme van vóór den oorlog.’

Wij zijn nu ruim een jaar nà het herstel van België gevorderd. Wat is de toestand, dien we in Vlaanderen kunnen waarnemen?

Om dien toestand juist te beseffen moeten wij, meer dan in ons vorig artikel, ons rekenschap geven van het zeer eigenaardig karakter van het Belgisch patriottisme; n.l.: dat het een zeer jonge, door den oorlog plotseling aangewakkerde vlam is. Daardoor zeer hevig. En ten deele kunstmatig. En als elke hevige volksgemoedsbeweging een zeer gemakkelijk en dankbaar hulpmiddel om door handige gebruikers eigen doeleinden te doen verwezenlijken.

Ons vorig artikel heeft herinnerd aan hetgeen twee auteurs, een Vlaamsche en een Waalsche, vóór den oorlog hadden vastgesteld omtrent het gemis aan Belgisch eenheidsbesef bij hun respectieve rasgenooten. Vermeylen had het al gedaan

1) De Gids, Sept. 1918.

in 1894; Destree in 1911. In datzelfde jaar schreef een partijgenoot van dezen tegenwoordigen minister, den in ons land niet onbekenden heer Louis Piérard: 'België bestaat niet. Ik ben geen Belg. Ik weet alleen dat ik van Henegouw ben.' - Ondanks de door Prof. Pirenne uitgevonden *l'âme belge*, dus zelfs louter gewestelijk besef.

In 1918/20 lijkt heel dit blaadje omgekeerd. Merkwaardig genoeg, zijn het nu de vroegere internationalisten, de socialisten, wier gemoed van Belgisch nationalisme overloopt. Ook al weet men bij politici nooit, waar zij zelf spreken, of slechts den weerslag van kiezersvrees of baantjeszucht tot uiting brengen, het is en blijft een opmerkelijk verschijnsel, in een Belgische Kamer socialisten als Hubin en Piérard thans het hoogste lied der vaderlandsliefde te hooren uitzingen, en zelfs een gepatenteerd internationalist als Min. v.d. Velde met de Brabançonne bij wijze van peroratie te hooren eindigen. Al mag dan blijken, dat er onder deze vaderlandschheid een zekere berekening schuilt, n.l.: dat men er een goed wapen voor zijn anti-Vlaamschgezindheid in erkent, het verschijnsel blijft opmerkelijk. Het is duidelijk, de oorlog heeft in veel Belgen een nationaliteitsgevoel, dat er diep in het onderbewustzijn moet gesluimerd hebben, met een elementaire kracht doen opflakkeren. Bij Vlamingen zoowel als bij Walen. Toch bij de laatsten, - indien we de Franskiljons bij hèn meerekenen - anders en sterker dan bij de Vlamingen, onbewusten èn bewusten bijeengenomen.

Want voor deze Walen had de oorlog immers naast een nationaal, een rechts-, en een persoonlijk element ook de ras- en cultuurverwantschap mee in het spel gedreven. Zij voelden er een aanval in van het Germanisme op het Latinisme, en zij zagen zich in gevoel en in feite de strijdmakkers met *la grande nation latine*, die voor de meerderheid hunner de groote trekpleister van hun leven was geweest. Zóó werd al wat Germaansch was, *het* vijandelijke, en kreeg hun Belgisch nationalisme den zeer bizonderen bijsmaak van de handhaving van hun ras-hoogheid.

Voor de Vlamingen nu was de toestand in drieërlei opzicht vlak tegenovergesteld.

Allereerst hadden zij in Frankrijk nooit een zusternatie, doch wel den openlijken en verduikten oorsprong van hun

onderdrukking en achteruitstelling in het eigen land onder kend. Tot vlak vóór den oorlog had het verzet tegen de vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool zich geconcentreerd om de beteekenis, die deze verfranschte instelling in het Vlaamsche land voor *Frankrijk* had; en de Fransche Regeering had openlijk de tentoonstelling te Gent gesteund, als een middel om die vervlaamsching der Universiteit tegen te werken. Zoo sterk was in 1870 het Germaansche besef geweest, en zoo levendig dat gevoel, dat uit Frankrijk den Vlamingen de onderdrukking toe dreef, dat een der toenmalige jongere dichters, Victor de la Montagne, de overwinning der Duitschers als een zege vóór Vlaanderen bevochten, begroette. Had Duitschland in 1914 België ongemoeid gelaten, en alleen Frankrijk aangevallen, het grootste deel der bewuste Vlamingen zou stellig in zijn hart Duitschland den zege toegebeden hebben.

Inderdaad was Vlaanderen in zijn wezen veel meer Germaansch dan wij, en wie een muzikaalgezind, katholiek Vlaming zou geplaatst hebben tusschen een Rijnlander of Beier en een Calvinistisch Nederlander, zou gemerkt hebben dat voor de Vlaamsche gemoedelijkheid de zeilsteen in den Rijnlander of Beier lag. In Vlaanderen heeft dan ook een cultureel Pan-germanisme eenigermate getierd, dat in ons land geen vat had kunnen vinden.

Het Belgisch nationalisme, door den oorlog plotseling ontstaan, en door den inval der Duitschers ook in Vlaanderen gewekt, liep dus dàar niet mèt, doch tegen den draad van het bewuste of onbewuste rasgevoel in. Niet alleen verklaart dit voor een deel, waarom samenwerking met de bezetters ten bate van Vlaanderen voor de Aktivisten een minder moeilijke stap was geweest, doch het verklaart tevens, waarom die samenwerking door het Vlaamsche *volk* volstrekt niet zoo boos is opgenomen, als ‘men’ - wie die ‘men’ is, volgt straks - zelf te goedertrouw geloofd heeft en gaarne heeft willen doen gelooven.

Voor al wat in België Romaansch voelde, of zich in die richting had laten stuwen, stond dus eind 1918 de zaak zoo: De oorlog was geëindigd met den triumf der Romanen op de Germanen. Europa zou nu onder de leiding komen van de eersten, met Frankrijk aan het hoofd der hegemonie,

doch België, mits nu eindelijk voor goed van zijn Romaansch karakter verzekerd, zou zijn deel krijgen aan die leiding. Noodig was nu, eens voor al, een eind te maken aan 'het Vlaamsch gedoe'. De Vlamingen waren 'boches', en de bewuste Vlamingen 'flamboches'. Gelukkig hadden 'die stomme Aktivisten', door hun samenwerking met den vijand, aan de tegenstanders dier bocheries de welkome gelegenheid geboden, eens voor goed met die akeligheid af te rekenen. In den vloed van zeer natuurlijk hoera-patriottisme, die België na den terugtocht der Duitschers overstroomde, kon men de activisten verjagen, vervolgen, hun huizen vernielen en hun brood rooven. En er zoo afdoende den schrik in brengen, dat niemand meer van eenige Vlaamsche eischen zou durven kikken.

II.

Dit was de berekening en het met door den haat ingegeven felheid uitgedacht en uitgevoerd program.

Het was de groote vrees geweest van de leiders der Vlaamsche Passieven, van Cauwelaert en Hoste Jnr. Het aktivisme zou de doodsteek blijken der 'Vlaamsche beweging'.

Men voelt, dat hier echter een verwarring voor de hand lag.

Immers er schuilt een groot onderscheid tusschen een anti-Vlaamsche vervolgingswoede van den kant der-Anti-Vlamen, en een afkeer, bij het Vlaamsche volk zelf gewekt door het optreden der haastig gebakerde Aktivisten. Een vervolging door vijanden is voor elke Beweging steeds een gave Gods geworden, mits zij zelve stevig op haar beenen stond. Was zij echter door een moreelen griep aangetast, en door hen, die haar dragen moesten, geschuwd, dan moest zulk een stormloop van buiten af haar begrijpelijk over de beenen loopen.

De verkiezingen, in het najaar van 1919, onder het nieuwe democratisch kiesrecht met verbeterde evenredigheid, gehouden, hebben een betrekkelijk onverwacht antwoord gebracht.

Te voren waren echter over Vlaanderen twee stroomingen

gegaan, wier gevolg zich in die verkiezingsuitkomsten afspiegelde.

Het was allereerst de reeds vermelde vervolgingswoede, die als een zomerhagelslag op Vlaanderen neerviel; die de nog kunstmatige bouwsels der Aktivisten: voornamelijk Gentsche Universiteit en instelling van een geheel Vlaamsch ministerieel bestuur voor Vlaanderen naast een Fransch voor Wallonië, kapot hagelde; al wie maar op een aktivistische meeting gesproken had, in de gevangenis wierp, en wie er heen geweest was, afstelde. Zonder stellig-wettelijken grondslag (immers de Besluitwetten der Haversche Regeering tegen de Aktivisten - niet in België afgekondigd en niet door het Parlement bekrachtigd - hadden, volgens gezaghebbende Belgische juristen, geen wetskracht) werd door de nationalistisch-verblinde Vrouw Justitia naar haar slachtoffers gegrepen; tegen alle behoorlijkheid in, werden zij vaak jaar en dag in voorarrest gelaten. Vonnissen werden geveld, waarbij 5 jaren dwangarbeid meer of minder niet golden: 10 jaar, wegens het voorzitten van meetings; 15 jaar wegens propaganda; levenslang, of de dood voor de eigenlijke leiders, voor zoover zij te vatten waren. In de geweldige behoefte om zich nationaal verdienstelijk te maken, wedijverden alle mogelijke machthebbers in het organiseeren van volksfeesten èn het ontslaan van elk Vlaamsch beambte, wien men maar eenige ‘aktivistische smet’ kon aandrijven; nog in dit jaar heeft de Vlaamschgezinde (!) Minister Poullet - een der hoofdmannen van de groep van Cauwelaert - zijn ‘nationale rechtzinnigheid’ trachten te bewijzen, door een 100 à 200 spoorwegambtenaren ‘wegens verdacht te zijn van aktivisme’ broodeloos te maken. En het leek of juist de zgn. Vlaamschgezinden, vooral onder de gemeentelijke autoriteiten, onder de zweep der ‘zgn. Vlaamsche’ ophitsingspers van aan het Franskiljonisme feitelijk of zedelijk verkochte penvoerders, het ijverigst zich zochten schoon te wasschen: het Gemeentebestuur van Antwerpen maakte zijn kniebuiging voor de anti-Vlaamsche reactie, door drie zijner voortreffelijkste hoofdambtenaren te ontslaan. Zoo ver ging de wraaklust, dat den studenten, die ter Vlaamsche Hoogeschool van Gent hun studie hadden aangevangen, voor altijd het verder studeeren aan eenige Staatsuniversiteit werd

verboden. Juist de intellectueele hoop van Vlaanderen moest voor goed worden afgesneden!

* * *

Aanvankelijk scheen het of deze woedende reactie haar doel ging bereiken. De ‘passieven’ leken volkomen murw geslagen, en de ondersteuners van de aktivistische leiders tijdens den oorlog schenen definitief gemuilband. Doch naast die leiders, die buiten de grenzen waren geloopen om te schuilen tot de ergste bui over zou zijn, was er één, die niet had willen wijken. Dr. Aug. Borms, de groote volksredenaar, had gesmeekt te mogen blijven, mits men voor zijn vrouw en kroost zou zorgen. En met een bijna romantisch idealisme wist hij, vermomd, zich maanden in Brussel te verbergen en vandaar uit, langs geheime wegen, het verzet tegen deze reactie te organiseeren. De vraag was: hoe zouden, als de Justitie eindelijk tot haar procesvoering moest komen, de vervolgden zich weten te houden? Aanvankelijk scheen het, toen het eerste slachtoffer, een jonge man uit Gent, de Wael, voor den krijgsraad kwam, of het materiaal niets was dan gebroken riet. Doch toen volgde de Gentsche onderwijzeres, aangeklaagd wegens het voeren van aktivistische propaganda, mej. Rosa de Guchtenaere. En op eenmaal veranderde iets. Rosa de Guchtenaere nam de volle verantwoordelijkheid voor haar actie ten bate van haar volk op zich, doch weigerde met de onbuigzaamste hooghartigheid zich te verdedigen voor rechters, wier recht om haar te beoordeelen zij algeheel afwees. Het werd een kaakslag aan de vervolgers, die zóó raak aankwam, dat, na haar veroordeeling tot 15 jaar dwangarbeid, Minister van Justitie Vandervelde zich persoonlijk met haar en haar geval bemoeide en poogde haar te bewegen zich opnieuw door den burgerlijken rechter te doen oordeelen, onder waarborg, haar straf tot één jaar terug te brengen.

Maar het Vlaamsche bloed was òp in deze martelaresse. Zij wilde van geen onderhandsch beding hooten.

En zóó sterk werkte haar kracht naar buiten, dat straks allentwege door Vlaamsche meisjes en vrouwen kringen gesticht werden ter bevordering van het Vlaamsch zelfbesef, die men ter onderscheiding noemde naar háár.

't Was inderdaad het begin van de kentering.

* * *

Er is geen duidelijker blijk, dat een macht of een cultuur innerlijk voos is, dan wanneer de haar dienende Rechtspraak en Rechtsbediening zich gaan stellen onder den vloed van haar driften.

Zeker, ook rechters en advocaten zijn maar gewone menschen, en ondergaan dus gereedelijk den invloed van hun omgeving. Maar als Rechters in hun functie de zgn. publieke opinie naar de oogen gaan zien, en wanneer advocaten weigeren beklaagden te verdedigen van wege de meeningen, die dezen aanhangen, dan mag men gerust zeggen, dat het stelsel of de macht, die zij aldus zoeken in het gevlei te komen, bezig zijn, af te zakken naar den 'dieperik.'

Bij de balie in Vlaanderen ging het terrorisme der 'nationale reactie' zóó ver, dat, wie harer leden het zou wagen de verdediging van vervolgde aktivisten op zich te nemen, bedreigd werd met uitzetting.

Het proces-Borms, dat na dat van Rosa de Guchtenaere volgde, toonde ook hierin de kentering: Borms vond twee kloeke Vlaamsche verdedigers.

Het was, in zekeren zin, een simplicistisch proces. Want er mocht tusschen O.M., beklaagde en verdediging getwist worden over onderdeelen, het feit zelf, dat Borms een belangrijk, ijverig en overtuigd aandeel had genomen aan de aktivistische aktie, dacht hij waarlijk niet te verdonkermanen. Zijn vervolgers schaadden zich zelf door een minderwaardige poging, het werk van dezen alleronbaatzuchtigste aller idealisten voor te stellen als - geschied uit winstbejag. De Voorzitter schond zijn positie, door liever dan onpartijdig rechter, handlanger der heerschende reactie zich te toonen. Hoe langer het proces duurde des te hooger steeg de beklaagde. Van vervolgde werd hij aanklager, van het stelsel en de Regeeringen die zijn volk in minderwaardige positie hadden gehouden, van 1830 af: 'De onvermijdelijkheid van ons optreden tijdens den oorlog komt ter verantwoordelijkheid, niet van ons, maar van wie Vlaanderen geknecht hielden en dreigden het voor goed te verstikken.'

Een tweede martelaar voor de zaak van zijn volk. De doodstraf straks veranderd in levenslangen dwangarbeid! Want Borms werkelijk dooden durfde men niet. De gevangenis zou het hare wel doen.

En onder de andere vervolgden en geknechten was er van geen méér zwakheid sprake. Jef van Hoof, jong componist met de zwarte lokken, van het prikkelende lied van Réné de Clercq:

> ‘Er is maar één land dat mijn land kan zijn -
> Dat land is Vlaanderen en ik noem het mijn’ -

antwoordt zijn onderzoekingsrechter met niets dan de eindelooze herhaling van dit refrein. Maar wie minder lucht- en hooghartig dan hij de vervolging dragen, dragen die toch met innerlijk vrome en blijmoedige gelatenheid, zich in hun beproeving één voelend met hun heilige moeder Vlaanderen:

> ‘Het zijn nu nog beproevingstijden
> Voor U, mijn Vlaanderen, en voor mij; -
> Ik voel uw lijden aan mijn lijden
> En wil als gij, mijn volk, weer vrij!
> Gij wilt weer vrij! - - 'k Bekijk de keten
> Hier aan mijn pols, en peinze zoet
> Dat ik voor U mijn plicht gekweten
> Heb, Vlaanderen! - - - en nog méer, als 't moet.’[1)]

‘Men kan een volk dooden, maar nooit zijn geest.’[2)]

* * *

De andere stroom, die over Vlaanderen toog, kwam, bij het beëindigen van den oorlog, van de bloedgrachten aan den IJzer.

Het waren de mannen van het Front. De jongeren en ouderen, die er met gevaar en lijden het Belgische vaderland

1) Uit een lang gedicht van een Vlaamsch aktivist, nadat men hem, geboeid - geen dier mannen wordt deze grove onwaardigheid gespaard - van zijn gevangenis naar die van Gent had overgebracht. 19 Febr. 1920. Zie *Ons Vaderland* van 1 Maart.
2) Stephan Zweig: *Jeremia*.
Sints dit geschreven werd heeft het proces tegen de gematigde aktivisten, dr. Jacob en dr. Rudesheim (beiden tot 10 jaar veroordeeld!) ook in deze kloeke strijders onverzwakte kracht getoond.

verdedigd hadden, maar met de gedachte dat zij, België reddend, het vooral ook Vlaanderen wilden doen.

Zij kwamen naar het bevrijde land terug met de rechtmatige eischen op zijn dankbaarheid; met hun door bittere ervaring in het leger opgedane overtuiging, dat Vlaanderen in dit verfranscht centraliseerend België geen recht zou verwerven. Zij kwamen er met hun Vlaamsche eenheidspartij; hun Frontblad: *Ons Vaderland*. En hun vastgestelden eisch: *Zelfbestuur*.

Zoo liepen zij de patriottische reactie tegen. Iets heel anders, iets heel nieuws voor Vlaanderen.

Het aktivisme had al iets ongehoords voor Vlaanderen beduid: 'De eerste maal was het dat om Vlaanderen's wille talrijken hun eer, hun betrekkingen, de welvaart hunner huisgezinnen in gevaar brachten. De eerste maal is het, dat menschen om Vlaanderen's wille zich lieten beschuldigen en kerkeren'[1] Het was een groep geweest, waarin welgestelde fabrikanten, geneesheeren met rijke praktijk, hooggeplaatsten in de Vl. magistratuur, leeraren, met andere beambten en onderwijzers, de kern vormden, die altemaal hun hebben en houden op het spel hadden gezet voor hun overtuiging en dus met fierheid tegenover de patriottards-zeepbarons, de rijkgesubsidieerde patriottards-journalisten, het scheldwoord 'zaktivisten' op den tegenstander mochten terugwerpen. Maar de nadruk valle op het overwegend *burgerlijk* karakter van deze leiders en hun volgelingen. De Vlaamsche Beweging: ik stelde het in 1891 en in 1918 vast, was nog geen *volks*beweging geworden.

En daar kwamen nu de Fronters: 'allen zonen van boeren, middenstanders en werklieden, 999 op duizend fronters zijn proletariërs, hoofdarbeiders veelal, maar proletariërs tòch.'[2]

Dat was het tweede, nieuwe element. Want die zoons van boeren, middenstanders en werklieden, in en door hun soldatendienst *gemaakt* tot belijders van 'zelfbestuur van Vlaanderen', brachten hun overtuiging en woord mee in den kring der wachtende familieleden, die immers hen, die gevochten hadden tegen de Duitschers, niet konden verdenken van te hebben geheuld mèt de Duitschers.

1) O.V. 8 Maart 1920.
2) O.V. 7 Maart 1920.

Zóó kwam het, dat wèl de naam van aktivist, onder den invloed der geweldige schreeuw-campagne, in Vlaanderen geschuwd werd. Maar de geest en de grondgedachte van het Aktivisme door duizenden aanvaard werd, en de jonge partij, zonder geld en met hoogst gebrekkige organisatie, in nog slechts een deel van Vlaanderen zelfs, ruim 60.000 stemmen en 5 afgevaardigden verwierf op een program van Vlaamsch herstel, Vlaamsche volksopleving, Vlaamsche zelfverwezenlijking door zelfbestuur.

* * *

Hoe was het nu inmiddelds vergaan met de middengroep, die der Passieven?

August Vermeylen, die gedurende heel den oorlog gezwegen had als een mof, liet, nà de bevrijding, een geluid hooren in den vorm eener verdediging van Vlaanderens eischen... in een *fransche* memorie. Maar de waan der passieven, dat, na den oorlog, de heerschende kasten en groepen de billijkheid van de meest gereede Vlaamsche eischen zouden toegeven en die inwilligen, bleef - een waan. Wèl was in de eerste Troonrede den Koning zelf de belofte in den mond gelegd, dat Vlaanderen zijn Hoogeschool zou krijgen. Maar... Regeeringsbeloften zijn goedkoop, Vlaanderen had het bitter genoeg ervaren, en de stemming in Franskiljonië en Wallonië, waar men zich niet zat kon drinken aan hoera's op Frankrijk, was er zeker niet naar, om Vlaanderens eisch op de vervlaamsching van die te Gent in te willigen. In *Vrij België*, hun tijdens den oorlog in ons land uitgegeven weekblad, hadden Mr. Frans v. Cauwelaert en Hoste hun verder zgn. ‘minimum-program’ ontwikkeld: ‘gelijkheid in rechte en feite voor Vlaanderen als voor Wallonië; volkomen vervlaamsching van Onderwijs, Bestuur, Gerecht; eigen afdeelingen in het leger.’ En bij de ontwikkeling van dit program had af en toe wel een zeer dreigende toon geklonken. Tijdens den oorlog wilde men geen eischen stellen. Maar: ‘na den oorlog ons volle recht, óf de Vlamingen naar de barricade!’

* * *

Arme van Cauwelaert en Hoste!

Zij meenen het zoo goed en zoo oprecht. Zijn zulke in den grond rechtzinnige Vlamingen. Als 't alles maar kon worden afgedaan op papier. En er geen 'hooge oomes van partijgenooten' en tegenstanders waren, om naar de oogen te zien!

Als er maar geen *moed* toe noodig was, om in moeilijke tijden, tegen velen in, zijn volk naar de overwinning te leiden! - *Moed*, *volharding*, *durf*, *aanvalskracht!*

Toen de eerste mooie troonrede een paar maanden oud en koud was, maar Vlaanderen niets zag dan vervolging en broodrooverijen in plaats van rechtsherstel, verscheen er in het blad der Frontpartij een artikel ter eere van Rosa de Guchtenaere, van een passieve, een telegrafist uit Gent, Maes. Tijdens den oorlog had hij de aktivisten bestreden, vanwege de samenwerking met den vijand; had gerekend dat Vlaanderen, na al zijn offers, van zelfsprekend rechtsherstel zou erlangen. Maar nu hij zag, hoe de toestand werd, moest hij erkennen: het inzicht der aktivisten was juist geweest. Vlaanderen mocht niet langer afwachten, maar moest eischen.[1)]

Zoo werd, door de logica der feiten, deze anti-aktivist tot een Frontman. Een der ijverigste propagandisten der jonge partij. Straks een harer gekozenen met het meeste fut en de sterkste zekerheid.

* * *

Het zou een les moeten geweest zijn voor dr. Frans v. Cauwelaert als leider der Vlaamsch-Katholieke groep, indien hij werkelijk een... leider was geweest.

Maar hij is, in den grond, een tobberd. En hij zit met duizend draadjes vast aan de hooge leiders zijner katholieke partij, die, voor zoover ze niet bepaald Franskiljonsch zijn, het toch niet verder brengen dan den vermakelijken titel van 'Flamand de coeur'. Heeren, die zich om den dood de Belgicistisch-Fransche groep niet zouden willen tot vijand maken!

1) Ik geef dit weer uit herinnering. Mijn uitknipsel is weg. - Zie echter ook zijn rede van 1 Maart 1920.

Wat had van Cauwelaert hier al getobd over de moeilijkheden, die dat sakkersche Aktivisme in de toekomst voor hem opende! Hij zag al het vuur- en vlamgebraak tegen een ieder, die maar van Vlaamsche eischen zou reppen; hoorde hen vereenzelvigen met die vermaledijde Aktivisten; zag het Vlaamsche volk terugschuwen voor de propaganda voor zijn minimum-eischen....

Maar... de propaganda der Frontpartij bewees het, niet dáar lag de kneep. En tijdens de verkiezingscampagne moest van Cauwelaert zelfs zijn eischen nogal eens aanstraffen, om verloop naar het Front tegen te gaan.

Zijn noodlot lag in zijn eigen gebondenheid: maatschappelijk aan de toonaangevende Belgicistische kringen (hij is vader van een heel groot gezin); politiek aan anti-Vlaamsche elementen als Woeste en Seghers en zwak-Vlaamsche als van Helleputte en Poullet, en door zijn wezen aan zijn rhetorsaard, zonder aanvalskracht, moed, en volharding.

Zoo dobberde hij naar de stembus, waar hij bepaald anti-Vlaamsche partijgenooten had moeten binnenloodsen, om niet zelf door de hooge Oomes verstooten te worden. Doch die naast deze Franskiljonsche gekozenen ook een groep Katholieken in de Kamer bracht, die van zelf niets dan Vlaamsch daar zouden spreken. Als zij er spraken.

* * *

Over Hoste Jnr. en zijn Vlaamsche *liberalen* is het de moeite niet waard te praten. Het liberalisme in Vlaanderen toch was van ouds bovenal anti-klerikaal en daarmee de uiting der loge; franskiljonsch en daarmee anti-Vlaamsch. Een tijd lang hadden mannen als Jan v. Rijswijck, burgemeester van Antwerpen, Buls, burgemeester van Brussel, Max Rooses, een groepje Gentenaren als Paul Frédéricq nog een zeker Vlaamsch liberalisme weten te handhaven. Doch de opkomst der democratie eerst in het Katholicisme, daarna in de socialistische arbeiderspartij in België had het liberalisme afgeschrikt; het meer en meer anti-volksch en daarmee anti-Vlaamsch gemaakt. En het, als politieke partij, aan zijn eigen ondergang geholpen. Wie democratisch-vrijzinnig zonder anti-klerikalisme voelde, kon in 1919, in Vlaanderen, voor het Front stemmen. Een

man als mr. Louis Franck kon nog Vlaamsch-liberaal heeten; de scheiding tusschen het Vlaamsche volk en het hoogmoedig Franskiljonisme der Loge was volkomen. En het liberalisme zonk terug tot de kleinste politieke groep in het Parlement. Bijkans vrij van alle 'Vlaamsche smetten.'

* * *

Onder de socialisten in Vlaanderen warrelde het. Bleek van een sterk verschil tusschen Gent en Antwerpen. In de oorzaken zou ik niet kunnen treden. Ik ken ze niet. Maar het verschijnsel zelf was al duidelijk vóór en tijdens den oorlog. In Gent, onder Anseele, was in het geheel de sympathie voor de Vlaamsche zaak steeds zwakker: het begrip dat zonder Vlaamsch onderwijs van laag tot hoog voor de arbeiders zelf geen opkomst mogelijk was, leek er flauw. In Antwerpen, waar Kamiel Huysmans de leiding had, was dit stellig sterker. En tijdens den oorlog was er dan ook in Antwerpen (buiten Huysmans om, die in hoofdzaak in ons land woonde) een groepje jong-socialisten ontstaan, pacifistischinternationaal als hij, maar bovendien met hart en ziel aktivistisch, radicaal-Vlaamschgezind. Zóó sterk zelfs, dat hun jonge leider, eerst in 1918 mee naar Holland gevlucht, zich eind 1919 vrijwillig naar zijn land terugbegaf, om er zich gevangen te doen nemen, in de hoop door zijn proces de goede zaak te bevorderen[1)].

Bij de verkiezingen ging het in Antwerpen tusschen den pro-Vlaamschen internationalist Huysmans, die er weer een eigen nòg minimaler program van louter 'cultureele' zelfstandigheid voor Vlaanderen op nahield, en zijn hypernationalistisch-gezinden, fel anti-Vlaamschen partijgenoot dr. Terwagne, in ons land welbekend, zoo niet berucht, om zijn met een vervallen Vlaming de Castillon gevoerden anti-Vlaamschen veldtocht in een juist in het Vlaamsch geschreven dagblad. Dergelijke achterbaksche strijdmiddelen waren bij de Belgische anti-Vlamen zóó geliefd, dat ook in Parijs

1) Voorloopig is daar natuurlijk nog niets van gekomen. Men laat dezen jongen, goed van den tongriem gesneden, Jef. v. Exterghem rustig in voorarrest.

een speciaal gesubsidieerd blad *Het Vaderland* werd uitgegeven onder leiding van een zekeren van Goethem. Doch Terwagne's Waalsch hyperpatriottisme bleek heel niet in den smaak zijner Antwerpsche partijgenooten te vallen, en Huymans won het, voor het pacifistisch-internationalisme èn voor Vlaanderen. Want al had hij, als gezegd, een nòg minimaler Vlaamsch program voor Vlaanderen, hij hàd er toch een. En met hem werden door Vlaamsche socialistische werklieden een aantal Vlaamschvoelende, ten deele ook louter Vlaamsch-sprekende, candidaten gekozen.

III.

Toen de Kamer in Nov. 1919 bijeen kwam, hebben optimisten de berekening gemaakt, dat de Vlamingen, uit alle partijen bijeen, daar eigenlijk de meerderheid vormden.

Doch de kneep lag juist in dit: uit alle partijen.

Het was een der sterkste argumenten van de Aktivisten, en later van de Frontpartij geweest, dat de Vlaamsche-Katholieken en de Vlaamsch-gezinde Socialisten naar de Kamer kwamen, allereerst als leden hunner *politieke* partij, en pas in de tweede plaats als *Vlamingen*. Elke regeering, door hun partijen gevormd, kon dus steeds er op rekenen, dat zij, in naam van het partijbelang eischend, de Vlaamsche partijgenooten kon afhouden van elke stoutigheid tegen haar. Zoo was vóór den oorlog altijd elke straffe Vlaamsche eisch keurig afgewimpeld. En het op de drie partijen steunend nationale gouvernement van 1918 en 1919 was zeker, op dezelfde wijs de Vlamingen steeds in het riet te kunnen sturen.

Alleen niet: de vijf mannen der Frontpartij. Maar wat zouden die vermogen tegen het verpolitiekte anti-flamingantisme, of zwak-flamingantisme van dit parlement?

Wat hen van de minimalisten scheidde, was eigenlijk niet beider program. Want stel eens, dat er, naast de Frontpartij met haar leus: Zelfbestuur, een *krachtige* Vlaamsche middenpartij bestond met het minimum-program van v. Cauwelaert-Hoste. Dat deze middenpartij er in zou slagen, binnen 5, binnen 10 jaren Vlaanderen te bezorgen: geheel Vlaamsch onderwijs, geheele vervlaamsching van bestuur, van gerecht, van leger, dan zou de kwestie ‘zelfbestuur’ alsdan vermoe-

delijk zich zelf opgelost hebben. Naar bevind van zaken zou herleefd Vlaanderen dan oordeelen, of ter handhaving en versterking van dit alles een eigen Vlaamsch Parlement al dan niet noodig was. En àls het dit noodig vond, zou het 't wel weten te verkrijgen ook; - zoo niet, het zou het opgeven. -

De redeneering van hen, die Zelfbestuur voorop stellen en daartoe een partij stichtten, is echter juist: met en door dit Belgische Parlement krijgt ge nooit deze rechten voor Vlaanderen integraal gestemd; zeker niet, met Vlaamsche groepen in andere politieke partijen. En zoolang België bestuurd wordt door een unitaristische, verfranschte Regeering, werkend met een gansch verfranschte bureaucratie, zullen deze beide ook de beste wetten voor Vlaanderen steeds evenals tot nu toe weten te saboteeren. Bovendien: zoo min als wij er aanspraak op maken te beslissen hoe de Walen hun onderwijs enz. willen inrichten, zoo min hebben dezen eenig recht van meespreken over 't geen wij in Vlaanderen willen en doen. - We willen niet door Wallonië bestuurd worden; maar het ons zelf doen'. -

Goed en wel, zegt de bedachtzame lezer. Maar hoe stelt die jeugdige Frontpartij zich vóór, haar 'zelfbestuur' door te zetten, eer dan de toch zooveel talrijker Vlaamsch-verbonders hùn minimumprogram?

* * *

Zoekt men het antwoord op die vraag langs den statistischen weg der neuzentellerij, men zal moeten erkennen, *that it is a long long way to Tipperary*, eer de vijf Fronters zijn omgezet in de noodige honderd om zelfs maar een eenvoudige meerderheid in het Belgische Parlement te tellen.

Doch de jeugd, ook in de politiek, laat zich door zulke statistiek nooit afschrikken. Een minderheid vandaag kan over tien jaar een meerderheid zijn. Wij hebben het recht, - aldus redeneert zij - de logica der feiten, het algemeen verloop der levensverschijnselen voor ons. Overal wint het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht veld; hoe dan niet voor Vlaanderen? De oude partijgroepeering wankelt op haar laatste stutten. Wij willen van geen verdeeling in die

oude groepen weten. Wij rekenen er op, heel ons volk met ons te krijgen. Wij hebben den wil en de volharding: 'omvèr en er over!'[1)]

De bedachtzame lezer schudt nog eens het hoofd. Het klinkt heel sympathiek; heel prettig jong! Maar 5 tegen 181! - is toch een heele deun!

Inderdaad is de positie van zoo'n minderheidsgroepje in een Parlement buitengewoon moeilijk. Het moet zijn tegenwoordigheid voelbaar maken, of zijn volgelingen in den lande nemen af, in plaats van toe. Met initiatiefvoorstellen heeft het echter geen kans iets te bereiken; met een loutere afwijzing van medewerking aan en verantwoordelijkheid vóór hetgeen Regeering en meerderheid doen, maakt het - de Communisten bij ons hebben het gauw ervaren - zich alleen tot een lastpost, dien men schouderophalend voorbijgaat. Zou die eerste vleug van de 5 Fronters niet spoedig als een parlementaire zeepbal opgaan?

De vijf jonge mannen zonder parlementaire ervaring in de Belgische Volksvertegenwoordiging zijn er door omzichtigbeleidvol en tegelijk vastberaden optreden, en niet het minst dank zij de hulp hunner tegenstanders, in geslaagd, in eenige maanden voor hun zaak meer te doen, dan iemand had kunnen verwachten. Zij hebben, als de Duitsche 'soci's' vroeger, *Schweineglück* gehad. Hun eerste succes dankten zij aan hun besluit, in de Kamer niets te spreken dan hun moedertaal.

Het klinkt, op het eerste hooren, vreemd, dat dit iets bizonders werd in een vergadering, waar toch altijd Vlamingen gezeteld hebben. Inderdaad is er af en toe wel eens Vlaamsch gesproken in de Belgische Kamer. Doch deels om het lawaai der leden, die geen Vlaamsch verstonden, deels uit behoefte zich bij dezen toch verstaanbaar te maken, d.w.z. uit gemis aan moed om voor eigen taal en wezen trots alles te getuigen, was dit door de Van Cauwelaerts nooit tot een onverzettelijk gebruik gemaakt.

De vijf Fronters evenwel stonden: 'omvèr en er over!' - In hun stemmen, hun toespraken, hun ondervragingen aan

1) Leus uit de loopgraven, door de Fronters in hun politiek werk overgenomen.

Ministers: Vlaamsch en niets dan Vlaamsch! En hun voorbeeld werkte aanstekelijk op de anderen.

De uitwerking van dezen eenvoudigen maatregel van zelfrespect en zelfverweer is werkelijk verrassend geweest. Allereerst een helsch spektakel van den kant van veel Walen; wegloopen onder het praten der Vlamingen; pogingen hun het spreken te beletten: ook uit anderen hoofde. Bij twee gelegenheden werd aan dr. Borginon, een der fronters, het woord geweigerd. Als Maes wilde beginnen, scheen het spektakel eerst recht los te komen...

Maar fronters zijn niet licht vervaard. En zij volhardden.

En bij de jongste interpellatie van Maes over de behandeling der politieke gevangenen in de Belgische prisoens, kwam Min. v.d. Velde betuigen, dat hij, na dit requisitoir tegen zijn beleid in een taal, die hij niet verstond - hij was wel van Vlaamsche herkomst, doch in zijn tijd leerde men in zijn kring nog geen Vlaamsch - eerst recht begreep wat het voor Vlaamsche verdachten beteekende, te worden verhoord en geoordeeld door menschen, die hen niet verstonden.

Een eerste les, thuisgebracht.

Maar nog teekenachtiger voor den indruk, dien dit volhardend Vlaamsch spreken in de Kamer op de Walen maakte, was de uitroep van afgevaardigde Buisset, den derden dag van de interpellatie Hubin:

'*Huysmans:* Scheiding onderstelt twee Parlementen.

Buisset: Die bestaan nu ook al. Wij verstaan elkaar niet.'

De eerste splijtzwam in het Belgisch unitaristisch parlementair wezen onderkend, als gevolg van niet meer dan een beginselvaste houding der kleine groep.

* * *

Haar werkzaamheid, haar bestaan zelfs alleen binnen en buiten het Parlement, hadden echter nog een heel eigen werking.

't Was als die van een kleine graat in het keelgat.

Alles was onder de drie politieke partijen zoo knus bedisseld: een tweede ministerie van nationale eenheid uit de drie partijen. Er waren wel haken en oogen onder elkander, maar het leek toch of men prachtig samenwerkte. En daar

was nu dat groepje Vlaamsche ontevredenen, met een program dat ten aanzien van 's lands constitutie niet minder dan revolutionneerend klonk; met een orgaan, waarin met groote ingenomenheid o.a. een worsteling als van de Ieren gevolgd werd; het *Sinn Fein:* 'wees u zelf!' als een leus voor Vlaanderen werd verkondigd, met wie weet wat voor leelijke revolutionnaire bedoelingen, en waar in elk geval stadig den Franskiljonschen heeren, die nu nog in veel Vlaamsche steden de lakens uitdeelden, voorspeld werd, dat zij er bij de aanstaande Raadsverkiezingen in het najaar 1920 vlak uit zouden gaan: 'omvèr en er over!'

Het maakte de Frankiljons, de Belgicisten, de Walen geweldig nerveus: zooveel vastberadenheid bij de Vlamingen was nog nooit vertoond! Altijd waren zij zoo licht te temmen, te lijmen, te verschrikken geweest! En men had met al die gevangennemingen en broodrooverijen toch zoo'n waarschuwing gegeven!

Er moest iets gebeuren: hun orgaan *Ons Vaderland* verboden! - De Frontafgevaardigden zelf vervolgd! - Met aktivisme, bolsjewisme en andere leelijke *ismen* ze gedoodverfd!

Men werd al zenuwachtiger. En de Waalsche socialist Hubin, die geen woord Vlaamsch kent en dus het Frontblad zelf niet lezen kan, zou de kat de bel aanbinden met een interpellatie aan de Regeering, waarbij hij meteen eens zou uitpakken tegen Holland, als het land dat al dit kwaad mee hielp opstoken. Want de Walen mochten wel op Frankrijk steunen; maar, als twee hetzelfde doen - of liever de één 't doet en de ander 't nalaat (is er grooter paskwil dan ons volk, dat voor zijn Zuiderstambroeders in hun strijd steeds de grootste onverschilligheid in acht nam, niet alleen, maar erger, zich meestal uitsloofde den Franskiljons en Walen naar de oogen te zien! voor te stellen als steunverleenend aan de Vlamingen?)....

Zelden is dan ook een aanvaller van een kouder kermis thuisgekomen dan de opgewonden heer Hubin! Hij heeft zelfs, als de Bijbelsche Bileam, moeten eindigen met mee te zegenen, wat hij wilde vervloeken.

Het doel was: de Frontpartij te vereenzelvigen met het Aktivisme en haar daarmee te verstikken.

Maar daar kwam al dadelijk Kamiel Huysmans met de nuchtere opmerking: het aktivisme - opgevat als samenwerking met den vijand - is natuurlijk dood. Federalisme-voorstaan is heel iets anders. Het federalisme in België is zelfs van Waalschen oorsprong. Als de frontpartij voor federalisme wil ijveren, het is haar recht.

En het kwam zelfs tot een apotheose van de Aktivisten.

Want van verschillende kanten moest men bekennen (wat bij de interpellatie-Maes minister v.d. Velde al had moeten doen): 98 percent der aktivisten handelde uit louter idealisme. Uit wanhoop, uit verkeerd inzicht, maar - uit liefde voor Vlaanderen.

Op den tweeden dag der interpellatie, tijdens de redevoering van dr. Borginon, werd nog gepoogd, de Frontpartij in moeilijkheden te brengen van wege haar verhouding tot de aktivisten. 'Keurt gij hen goed of af?' werd tot tweemalen door een Waal geroepen. En dr. Borginon draaide zich er uit, door een ietwat ontwijkend antwoord.

Doch den derden dag trad Maes op met een rede die klonk als een klok. En die voluit de konsekwenties aanvaardde van hun houding. -

Na een uiteenzetting van zijn eigen vroeger standpunt tegen de aktivisten, zijn toetreden tot de Frontpartij, herinnering aan het Waalsch federalisme van vóor den oorlog, verdediging der noodzakelijkheid voor Vlaanderen om zelfbestuur te krijgen, komt hij op het Aktivisme:

> 'In alle landen waar onderdrukte volken woonden, leefde er tijdens den oorlog een aktivisme, dat ging tegen den onderdrukkenden staat. Voor zoover die aktivisten aan den winnenden kant stonden, werden zij toegejuicht (ook door onze tegenstanders); werden zij bevoorrecht en ministers.
> Hoe zouden de eerlijke, objectief en onbevangen oordeelende Vlamingen, zij die niet hangen aan officieelen sleep of niet gevangen zitten in prangende klemmen van partijbelangen, nu kunnen meehuilen met de jakhalzenbende van hoera-patriotten en woekeraars, tegen de eerlijke aktivisten van Vlaanderen?
> Neen! allen die gehandeld hebben uit puur idealisme - de meesten volgens de zoo loyale verklaring van den achtbaren minister Vandervelde - 98 t.h. volgens dien Antwerpschen rechter - allen die, verkeerd of niet, gemeend hebben door hun optreden Vlaanderen boven alles lief te hebben en te dienen - die allen blijven wij eerlijke mannen en vrouwen noemen.

Onze vrienden onder hen, die wij binst den oorlog verloochend hebben, drukken wij nu weer innig de broederhand.
Voor de getroffen apostels, de slachtoffers en de martelaars onder hen, buigen wij met liefde en eerbied het hoofd.
Ge vraagt ons nog: Zijt gij solidair met de daden der aktivisten?
Ik zou het mijner niet waardig achten aan U heeren katholieken te komen vragen: Zijt ge solidair met alles wat door de heilige inkwisitie werd gepleegd? Aan U, heeren liberalen: Zijt ge solidair met alle daden der Fransche revolutie?
Aan U, heeren socialisten, verklaart ge U solidair met heel de Commune en al de Communards van Parijs?
Of wij voortaan de medewerking aanvaarden van de aktivisten?
De achtbare collega Huysmans zei het reeds: het orangisme is dood - het aktivisme eveneens!
Welnu, wij willen samenwerken met alle eerlijke Vlamingen zonder onderscheid. Wat ons scheidde, de oorlog, dat is voorbij - dat is 't verleden waar wij de spons over vagen.
Wat ons bijeenbrengt, Vlaanderen's nood, dat blijft, grooter, dringender dan ooit en moet ons ook steviger verbinden.
Wij zijn zoo oprecht U te verklaren dat zelfs de ballingschap niet onvoorwaardelijk ons scheiden kan.
Mijne heeren, weest rechtvaardig, weest verstandig door verdraagzaam te zijn. Tracht onze eischen, die de uitdrukking zijn in Vlaanderen van de ideeën die op 't oogenblik over heel de wereld hun triomftocht doen, te verstaan en in te willigen. Of, als gij ze onredelijk vindt en verkeerd, bestrijdt ze - dat is uw recht. Maar doet het ten minste met waardige middelen.
Intusschen zullen wij, sterk door ons grondwettelijk recht, onverschrokken voortgaan, voor gansch de volheid der Vlaamsche eischen te strijden.
En dreigt de heer hoofdminister met onverbiddellijkheid, wij stellen er tegen onze onverzettelijkheid. Want, het is ook al niet waar dat het aktivisme zooveel kwaad heeft gedaan - nooit stond het met de Vlaamsche zaak zoo goed als tegenwoordig - nooit was er zooveel klare doelbewustheid en vierkantigheid van wil als nu, dat de spreuk: “Omver en erover” dagelijks nieuwe apostelen en als 't moet nieuwe martelaars vindt.’

* * *

Daarmee was de poging van den afgevaardigde Hubin, om de Frontpartij en haar federalistisch streven onder den ouden haat tegen het doode aktivisme te bedelven, tot mislukking gedoemd. De debatten hadden duidelijk getoond, dat de oude Hetze haar kracht begon te verliezen. Zóó duidelijk, dat de dagorde der meest reactionnaire heeren, als Segers en Buysse, met den interpellant Hubin incluis, aldus tam voor den dag kwam:

‘De Kamer keurt iedere aktivistische propaganda af *(en Huysmans had verklaard: het aktivisme is dood!)* - Stelt vast dat het onrechtvaardig en strijdig met de waarheid zou zijn, een welkdanige(?) verwarring te stichten tusschen het aktivisme en de(?) loyale Vlaamsche beweging; vertrouwt op de waakzaamheid van de regeering om iedere politiek te onderdrukken die steunt op den vreemde *(slaat dit op Frankrijk?)* en haar toevlucht neemt tot geweld; bevestigt krachtdadig haar wil om de maatschappelijke, politieke en taalvraagstukken op te lossen in het kader der nationale eenheid en aan alle Belgen de gelijkheid in rechte en feite te verzekeren en gaat over enz.’

Van Cauwelaert, altijd blij met een doode musch en een knikje van zijn tegenstanders over zijn ‘loyauteit’, stemde met 75 andere ‘Vlamingen’ natuurlijk voor de motie. De frontmannen stemden tegen, even natuurlijk. Huysmans onthield zich, omdat hij de motie pietpraat vond.

En *Ons Vaderland* concludeert:

> ‘Helleputte zegde: “Los de Vlaamsche kwestie op en de aanhangers der frontpartij zullen slinken en alle gevaar voor separatisme verdwijnt!”
> Mogelijk, maar.... de Vlaamsche kwestie wordt niet opgelost. Gent wordt niet vervlaamscht, we krijgen geen Vlaamsche regimenten, er komt geen bestuurlijke aanpassing en daarom zal het front groeien.
> De franskiljons en Walen zullen niet wijken tenzij voor de macht, en het Vlaamsch Verbond beschikt niet over de macht om deze meesters te doen wijken omdat het niet radikaal genoeg is.
> Stak er in het Vlaamsch Verbond fut genoeg om te zeggen: We willen België een en onverdeeld houden maar op een voorwaarde: de Vlamingen moeten volledig gelijk behandeld worden met de Walen en... luistert, meesters, hier is ons ultimatum, ge hebt zooveel tijd om ons recht te laten geschieden anders treden we op voor Zelfbestuur en beginnen we een reusachtige propaganda voor deze hervorming.
> Maar het Vlaamsch Verbond heeft daartoe niet genoeg fut, de regeering weet dat, de regeering kent de leiders en weet dat ze op die leiders mag rekenen, dat er geen gevaar bestaat dat deze leiders eens tot daden overgaan.
> Daarom zal de Vlaamsche kwestie niet opgelost worden... voorloopig.’

IV.

Toen, tijdens den oorlog, hun moeder Vlaanderen voorgoed dreigde in te slapen, hebben de aktivisten haar een inspuiting gegeven van zoo'n felle natuur, dat velen vreesden haar onder

de gewekte krampen niet te zullen zien opstaan ten leven, maar haar voorgoed te zien sterven.

Die vrees is, gelukkig, ongegrond gebleken. Zij beleeft nog koortsen. Maar zij leeft, sterker dan voorheen.

Aan een oplossing der Vlaamsche kwestie ontsnapt België niet meer. Men zal het minimum-program van het Vlaamsch Verbond binnen zeer afzienbaren tijd tot werkelijkheid moeten maken, òf de Frontpartij met haar federalisme versterken. Het Franskiljonisme, als politieke macht, loopt op zwakke beenen. Nog niet: als maatschappelijke kracht.

Wat moet nu bij deze komende opleving van Vlaanderen onze Nederlandsche houding zijn? -

Tot heden toe, laten wij het maar vaststellen, wàs er van een min of meer algemeene Nederlandsche houding jegens Vlaanderen geen sprake. Grootendeels uit onbekendheid met het bestaan eener Vlaamsche kwestie; anderdeels uit onverschilligheid. En voor het restant, voor zoover zij feitelijk anti-Vlaamsch was, uit kieschheid, snobisme en angstvallligheid.

Die onbekendheid is, na al wat de laatste jaren is voorgevallen, zeker verminderd. En het feit dat, bij de annexatiewoede van het Groot-Belgicisme, de Vlamingen en juist de bewuste, zich de geduchtste tegenstanders daarvan hebben betoond, moet de onverschilligheid in wijde kringen van ons volk verstoord hebben.

Blijven over: de kieschheid, het snobisme en de angstvalligheid.

Onze kieschheid aarzelt om ook maar iets te doen, dat den schijn kon wekken, als wilden wij ons ook in het minst mengen in buurmans zaken. Ons snobisme wordt beheerscht door het feit, dat in België ontegenzeggelijk al wat officieel en chiek is zich bedient van het Fransch - zij het vaak verbeulemanst - en dat dus al wat graag meedoet aan officieelerigheid en chiekerigheid en gaarne zijn *parl-devoes-françaistje* lucht, zich liefst aansluit bij het Belgicisme, dat fransch praat en den neus mee ophaalt voor het volksche Vlaamsch. Vooral onze landgenooten *in* België zijn in dat opzicht heel erge zondaars, en verwerven zich zelf aldus, bij Belgicisten èn Vlamingen beiden, den roep eener zeer bedenkelijke karakterloosheid, die onze eigen volksreputatie in België veel kwaads berokkent.

Het ergst maakt het dan ten slot de angstvalligheid, die de toornende pro-fransche en anti-Nederlandsche Belgische pers naar de oogen ziet; doodsbenauwd raakt voor haar aanvallen, zoodra deze maar een zweem van Nederlandsche belangstelling voor Vlaanderen op het spoor is, en dus alles zoekt te vermijden, wat dezen toorn der persridders maar kan opwekken. Daar nu echter deze heeren het onverantwoordelijkst journalisme van heel West-Europa vertegenwoordigen, en te erger brullen naar mate men te sneller voor hen wegloopt, heeft deze angstvalligheid onzerzijds precies de tegenovergestelde uitwerking en maakt deze Brusselsche zwanzers alleen nóg driester tegen ons. -

* * *

Tijdens en ook nog nà den oorlog heeft ons land ten aanzien van zijn roep in het buitenland zeker de ervaring opgedaan, dat het oude spreekwoord van: 'wie aan den weg timmert, heeft veel berechts', zelfs waarheid bevat voor wie eenvoudig aan den weg woont, zònder te timmeren, zonder te wìllen timmeren, als die weg een heirbaan voor grooten oorlog is. En het heeft, dunkt me, geleerd, onder al die berechting, ongunstig en gunstig, doch het eerste het meest, de gelijkmatigheid te bewaren van hem, die weet in zijn goed recht te zijn. Het leven naar den regel van: 'fais ce que dois, advienne que pourra', heeft ons goed gedaan; is ons een moreele steun geweest, en heeft er zeker niet weinig toe bijgedragen, onze internationale faam te slotte te verhoogen. Alles in het politieke; niet juist in onzen gewonen handel en wandel. -

Passen we nu diezelfde grondstelling toe op onze verhouding tot onze stam- en taalverwanten in België, en vragen we ons af, wat volgens die stelling, onze houding màg en moet zijn?

Zonder ons op te blazen, mogen we van ons zelf eischen, dat wij ons te midden van het Europeesche leven niet gedragen als menschen zonder besef van eigen waardigheid. Terwijl wij er op dit oogenblik meer dan ooit van moeten doordrongen zijn, dat heel Europa één groot geheel is - om van de gansche beschaafde wereld nog niet te reppen - en

het onze eerste plicht is, het verstoorde onderlinge verkeer en verstandhouding van àlle volkeren zooveel in ons vermogen is, te helpen herstellen, hebben wij het recht en den plicht te toonen, dat wij noch blind noch ongevoelig zijn voor den staat van achterlijkheid, waarin 4 millioen onzer stamen taalgenooten, vlak aan onze grenzen, gehouden worden. Die achterlijkheid is schadelijk voor Europa, waar nu waarlijk alle handen aan dek noodig zijn; en ze is schadelijk voor onze Nederlandsche cultuur en de waardigheid van den Nederlandschen stam.

Op dit oogenblik, na de behandeling der motie Hubin c.s., spreekt het vanzelf, dat wij mede afwachten wat gebeuren gaat. De groote mèerderheid der Belgische Kamer heeft uitgesproken, dat de Vlaamsche kwestie moet opgelost worden met een gelijkstelling in rechte en feite voor de Vlamingen, die dus niet minder kan zijn dan de uitwerking van het program der minimalisten.

En de komende verkiezingen voor de Gemeenteraden, op grond van het nieuwe democratische kiesrecht, zullen de Vlamingen in staat stellen al vast een heel stuk Zelfbestuur te verwezenlijken, door het uitwippen der frankiljonsche stadsbestuurders, in Antwerpen, Gent, Leuven enz.

Doch gesteld, *Ons Vaderland* krijgt gelijk en die motie blijft.... een motie. Blijft dit, zeg, een vijf jaren.

Dan zou het zeker op Nederlands weg kunnen liggen om, in overleg - en mits op verzoek der Vlamingen - de aandacht van den Volkenbond op dien toestand van achterlijkheid te vestigen, en deze te vragen een onderzoek in te stellen, om, indien dit de aanklacht mocht bevestigen, bij de Belgische Regeering aan te dringen op verbetering.

Het spreekt van zelf, zulk een stap zou alleen geschieden, indien wij een cultureel-nationale politiek voerden. Hij zou, door zijn aard, niet vriendschappelijk zijn jegens de bestaande Belgische Regeering, die aldus openlijk voor geheel de wereld van plichtverzuim zou staan aangeklaagd jegens een belangrijk deel der eigen bevolking. Maar hij zou, door zijn aard, mede absoluut vrij zijn van alle verdenking van het politiek imperialisme, waarmee onder den naam ‘Groot Neerlandisme’ Belgische annexationisten trachten ons volk van gelijke dwaze bedoelingen verdacht te maken jegens den Belgischen staat, als zij tegen

den onzen voeden. Er zijn geen 200 Nederlanders die werkelijk over de mogelijkheid denken, Vlaanderen van Wallonië los te maken, en het tot aansluiting bij Nederland te bewegen, en er zijn zeker een millioen Nederlanders, die voorhands zulk een aansluiting op grond van allerlei overwegingen zouden afwijzen. Alleen als in België door het verzet van Franskiljons en Walen tegen de voldoening der rechtmatige Vlaamsche eischen de verhoudingen zich zóó gingen toespitsen, dat Vlaanderen en Wallonië zelfs federalistisch niet langer in één staatsverband wilde blijven, zou de vraag, wat er politisch met de losgerukte deelen van België gebeuren moet, aan de orde komen. Iedere opwekking onzerzijds aan de Belgen, om den Vlamingen eindelijk binnen het kader van het Belgisch Staatsverband hun volledige rechten toe te kennen, is een getuigenis van ons begrip, dat een *gezond* België (d.i. een waarin die feitelijke rechtsgelijkheid van Walen en Vlamen gewaarborgd is) voor ons in alle opzichten een groot belang beteekent.

* * *

Middelerwijl zullen wij, cultureel èn economisch, stellig velerlei voor Vlaanderen kunnen doen: in een der nummers van de *Toorts* heeft mr. P.W. de Koning een gansche wenschenlijst er voor opgesteld. Ik voor mij meen dat hier, vanwege de absolute noodzakelijkheid, onzerzijds niets aan Vlaanderen *op te dringen*, onze houding er vooral een zal moeten zijn van welwillend het oor leenen aan Vlaanderens ons kenbaar te maken *wenschen*; en dit te doen met hartelijke daadvaardigheid, die zich niet laat afschrikken door eventueele booze blikken van Franskiljonsche of Waalsche zijde. Hoofdzaak is, dat ons officieel, ons handeldrijvend, ons financieel, ons cultureel Nederland zich bewust toont, *dat er in België 4 millioen Vlamingen en maar goed 3 millioen Walen wonen*, *en dat die Vlamingen* - zij het voorloopig nog wal al te dialectisch - *onze eigen taal spreken en in die taal onzerzijds moeten bejegend worden*, en alle hulp krijgen, buiten politieke, die wij geven kunnen.

* * *

Ten slotte één woord over de Vlaamsche ballingen, naar ons land gevlucht. Er zijn - waarom het te loochenen? - heel wat Nederlanders, die te hunnen aanzien nog staan op het standpunt, dat die ‘aktivisten’ zijn ‘aan de Duitschers verkochte’ landverraders. De lezing der debatten in de Belgische Kamer moet de overtuiging verbreid hebben, dat de beschuldiging van een ‘zich verkoopen’ aan den vijand ten aanzien van 98% hunner zelfs door den Belgischen Minister van Justitie verzaakt wordt en zij mede door hem gekenschetst zijn als ‘idealisten’. Idealisten, die in den nood van hun moeder Vlaanderen háár redding stelden boven hun trouw aan den Belgischen Staat, welke zich als Vlaanderen's doodsvijand meer dan ooit ontpopte. Idealisten, die hun hebben en houden op het spel zetten om die redding van hun eigen volk, en die thans als politieke vluchtelingen, meest van have en goed beroofd, met hun gezinnen in ons midden een allermoeilijkst leven leiden.

Welke houding Nederland jegens zulke slachtoffers van hun offervaardigheid voor hun Vlaamsch ideaal heeft aan te nemen, weiger ik te schetsen. Holland zou Holland gansch niet meer zijn, als het voor dezulken geen warme sympathie en eerbied wist te toonen; ‘ten spijt van wie het benijdt,’ gelijk de Vlamingen gaarne zeggen.

Den Haag, 15 Maart 1920.
L. SIMONS.

Dr. A. Capadose en het Réveil.[1)]

Van de Herrnhutsche gemeente in Genève, gesticht door graaf Zinzendorf, die in 1741 aldaar met een aantal geestverwanten een godsdienstige opwekking had tot stand gebracht, was in de eerste decenniën der 19e eeuw slechts een klein groepje overgebleven en het waren die weinigen die, toen na den revolutiestorm weer naar rust en godsdienstige vastheid werd verlangd, invloed oefenden op eenige theologische studenten te Genève, welke invloed later door eenige Engelsche methodisten nog meer bevestigd werd.

De geloofsontwaking had niet enkel in Genève plaats, maar ook elders, deels afgescheiden deels in verband met het Geneefsch réveil. Een der genoemde Geneefsche studenten, Merle d'Aubigné, oefende als predikant bij de Hervormde Hofkapel te Brussel, omstreeks 1828, invloed op de godsdienstige overtuiging van Groen van Prinsterer en diens echtgenoote, terwijl reeds een zevental jaren te voren een geschrift over het Geneefsch réveil in het Hollandsch was vertaald met een voorrede van Ds. Schotsman. Deze was een geestverwant van Bilderdijk, die destijds bij zijn particuliere colleges in de vaderlandsche geschiedenis invloed oefende op studenten als da Costa, de zonen van Gijsbert Karel van Hogendorp, en op Capadose. Dat Bilderdijk beteekenis had voor de Nederlandsche geloofsontwaking, komt o.a. aan den dag in een brief dien Capadose in 1821 aan den improvisator de Clercq schreef en die ook overigens, voor de kennis zoowel van

1) Deze schets steunt voornamelijk op eenige duizendtallen onuitgegeven brieven uit den réveilkring.

den schrijver als van de richting die hij representeert, belangrijk genoeg is, om in hoofdzaak te worden overgenomen[1].

'Ik kan er niet langer aan twijfelen, dat de Voorzienigheid een nieuwe familie schept, en wij, beste vriend, hebben het geluk om er leden van te zijn, terwijl waarheidsliefde en dankbaarheid vereischen om in den grooten man (Bilderdijk) diengene te erkennen, die door Gods goedheid de eerste was om een vonk te doen schitteren in dien donkeren en kouden nacht dien men de 19e eeuw noemt, waarin de helft der schepselen levenloos schijnt, verstijfd en vervallen in een onverschilligheid die aan den dood grenst, terwijl anderen waarin men nog een ziel ontwaart, een levensbeginsel, er geen gebruik van schijnen te maken dan om de zwakken mee te sleepen en te onderdrukken en die zich op de overblijfselen van troon en altaar ongelukkig voelen en verscheurd door de verschrikkingen zelf die zij gebaard hebben. Beste vriend, laten wij die ongelukkigen beklagen, laten wij ze liefhebben, want de liefde is uit God, maar helpen wij elkander opdat niet de zwakheid, eigen aan alle vleesch, bezwijke onder 't gewicht van den vijand Gods; ja laten wij meer en meer de onwankelbare waarheden van den Bijbel leeren waardeeren en helpen wij elkander om den geest van die hemelsche gave te leeren kennen. Dan zullen wij zien, zooals de apostel Petrus in zijn tweeden brief zegt, dat er menschen zijn die de *Vrijheid* ons beloven, terwijl zij zelf slaven van het verderf zijn.

Maar geloof niet, mijn waarde, dat ik behoor tot hen, die de menschen te vuur en te zwaard zouden willen vervolgen; God beware er mij voor; neen, ik wil zelfs bekennen dat het vlammend zwaard dat de hand van B(ilderdijk) met dezelfde kracht hanteert als het genie de koorden van zijn lier doet trillen, mij vaak tegen de borst stuit en mij onlustgevoelens geeft. Ik zeg niet met Frederik den Groote: "ik heb het verraad lief, maar straf den verrader". Verre van mij zulk een duivelsche leer. Laat ons veeleer den omgekeerden weg volgen, de oogen gericht op onzen Verlosser, wiens

1) Het orgineel is in 't Fransch, de vertaling geschiedt uit overweging, dat in 't belang van een rustige lectuur van een artikel, zoomin mogelijk fragmenten in een andere taal dienen te worden ingevoegd.

aardsche leven ons telken oogenblik de liefde toont, zelfs voor misdadigers, gevoegd bij een medelijdende smart, maar ook de afschuw voor de misdaad zelf of het beginsel des kwaads'.

Wel is dit brieffragment typeerend voor de gevoelens van dien kring. Die geestdrift, die warmte, die overtuiging van niet enkel orthodox-godsdienstig te zijn geworden, maar te leven in een bizondere aera, te behooren tot de 'nieuwe teelt' (van geloovigen), die een belangrijke rol had te vervullen in het groot gebeuren dat aanstaande was. En eindelijk is niet minder karakteristiek de allusie op troon en altaar.

Troon en altaar, legitimisme, droit divin. Het gezag van den aardschen koning afschaduwing van het gezag van den koning der koningen. Het heerlijkste synoniem voor monarch vindt Capadose: representant, plaatsvervanger van den onzienlijken dus in zekeren zin afwezigen koning der koningen. Hoe meer 's konings heerschappij absoluut is, des te meer beantwoordt ze aan de idee van representatie. De koning kan natuurlijk van zijn macht een verkeerd gebruik maken, maar dit raakt het rechtsbeginsel niet. God heeft - niet willekeurig, maar in wijsheid en liefde, zoo zegt Capadose - alles om zijns zelfs wil gewrocht en zoo moet ook zijn aardsche representant selon son bon plaisir kunnen handelen. Wat was de zonde van het paradijs? Zoo heet het in een rede door hem over Christus en zijn kerk, in Schotland gehouden. Het was de ongehoorzaamheid aan het wettig hoofd.[1)] Eva heeft geluisterd naar een andere stem dan die van Adam, haar meester en koning, die haar den eisch van God had doen kennen. Da Costa zegt in een zijner brieven (1823) '"representatie" isdat het zuivere monarchaal principe eeniglijk overeenkomt met de ware leer van Jezus'.

Capadose sprak van het 'gruwelijk systeem der volks-

1) In verband met dien gezagseerbied, moet ik er op wijzen, dat later, bij de vestiging der Fransche republiek, Capadose in verlegenheid zat gebogen over Romeinen 13. Wat te denken van den Paulinischen grond van het overheidsgezag? Zoo de machten van God verordend zijn, dan is die republiek ook van God verordend en mag tractaten sluiten. Ook vers 3 van dat hoofdstuk vindt hij moeilijk. Wanneer men 't goede doet, zal men lof hebben van de overheid. 'En dit schreef Paulus toen een Nero regeerde?!'

souvereiniteit'. Zulk een omkeering van het begrip representatie. De oppositie is dan een door de wet gesanctionneerde oppositie, die overgaat in verheffing van hetgeen onderworpen moet zijn en de vruchtbare moeder is van alle onheilen die ons overkomen. Wat die laatste opmerking betreft, inderdaad werden door Capadose en zijn kring alle onheilen, die tijdens hun leven plaats hadden, als hemelsche tuchtiging beschouwd over den afval van den God van 't gezag, terwijl ook verschillende dingen werden teruggewezen, omdat zij als vrucht werden gezien van het ongodistisch revolutionair princiep. 'Alles staat in verband, alles is of Christi of des duivels', zei da Costa eens.

Naast de opvatting nu van het koningschap in 't algemeen, staat in dien kring nog een concrete opvatting: de opvatting aangaande het drievoudig snoer: God - de 'God van Nederland' - Nederland en Oranje. Capadose en da Costa en in 't algemeen de mannen uit hun kring achtten voor Oranje met haar onvervaarde strijders voor 't geloof een bizondere roeping weggelegd. Da Costa zegt dat hij deze verwachting niet enkel koesterde als geschenk van Bilderdijk, maar ook 'in Israëlitischen lijn'. Dat is niet onbegrijpelijk. Israël dat aanvankelijk geen koning had, ontving ten slotte in David den theocratischen koning. Eenmaal een koning ontvangen hebbende, werd deze ook gezien als 'de gezalfde des Heeren'. Bij de troonsbeklimming van Willem II vond da Costa bij het doorbladeren van zijn bijbel een potloodstreep bij 2 Kron. 23 v. 3: 'En die gansche gemeente maakte een verbond in het huis Gods, met den Koning'. Ook denken wij, in verband met die Israëlietische lijn, aan Ps. 72, waarin gewaagd wordt van 'de heerschappij van den in gerechtigheid regeerenden en verlossing en vrede brengenden koning. Naar dezen wordt uitgezien; de dichter ziet hem reeds voor zich'[1].

Onder Israëls vromen treft men wel de verwachting aan, dat een koning het volk Israël ook in 't godsdienstige op de hoogte zou voeren en da Costa en de zijnen geloofden dat Jan van Nassau *in het zevende geslacht* (denk aan het heilig getal zeven in den bijbel) zou herleven: in hem die koning Willem II werd.

1) Valeton. De Psalmen

Zoo zagen zij op den zoon van koning Willem I, die trouwens, ridderlijk van allure en vermaard op het slagveld, als voorwerp van zoo hoog verwachten meer in aanmerking kwam dan zijn vader die meer financier, ‘administrateur van het staatshuishouden’ was (Groen). Een belofte werd gehecht geacht aan ‘een vorstenhuis en geslacht, uitverkoren onder alle de koninklijke en prinselijke stammen, om met het bloed uit hunne aderen, uit hun herte, beide de gemeente Gods als martelaren Christi te cementeren en de vrijheid van een nieuw Israël te verwerven en te bevestigen, als medearbeiders Gods en medestrijderen der Heiligen onder de baniere Christi in den hemel’ (da Costa, October 1830).

Wij zouden, naar aanleiding van Capadose's opmerking over 't réveil en troon-en-altaar, over dit alles niet zoo uitvoerig uitweiden, indien deze verwachting betreffende Willem II niet zoo telkens - en op bijna aandoenlijke wijze - in de brieven van Capadose (om van zijn vrienden nu maar te zwijgen) werd geuit: de hoop op een gewichtig gebeuren en op de bekeering van ‘mijn prins’, later ‘mijn koning’, die... niet in vervulling ging.

Meer dan een oppervlakkige godsdienstigheid was hier eisch. Een radicale omzetting bij Willem zou hebben moeten plaats hebben. Geestdriftige toewijding aan ‘God en zijn dienst’ en een levendig besef van de antithese God - wereld, dàt bezielde hen die opstonden als militia Christi in dien ‘donkeren en kouden nacht dien men 19e eeuw noemt.’ En hierin stond Capadose vlak naast zijn vriend den 25-jarigen dichter da Costa toen deze, in zijn *Bezwaren*, tegen den geest der eeuw was in 't krijt getogen, een hevige woede had verwekt, en jaren daarna nog in zijn brievenbus pseudonieme brieven vond vol schrikkelijke invectieven.

Met enkele regels wordt het gevoelen tegenover de Bilderdijkianen getypeerd door een waarschuwing die de dichter B. Klijn Bz. in 1824 richtte tot den improvisator de Clercq, die den godsdienstigen invloed van da Costa onderging en met dezen, met Capadose c.s. in briefwisseling stond. Klijn schrijft o.a. ‘de omgang met da Costa heeft ook reeds uw reine ziel bezoedeld. Da Costa, de verleide en beklagenswaardige verdoolde, was ongelukkig de vriend en kwekeling van den *misdadigen* Bilderdijk; gij zijt misschien de vriend

van beiden en ziedaar de afgrond waarin uw zedelijk en maatschappelijk heil eenmaal zal verzwolgen worden'. Klijn vindt dat Bilderdijk en da Costa zinneloozen zijn, die hun medemenschen met vloekspreuken aanvallen inplaats van, volgens den geest van 't Evangelie, 'de dwalenden door liefde op het pad der deugd trachten terug te brengen'. Ook is ergelijk het openlijk 'uitventen' van 't geen enkel in onze binnenkamer behoort.

Wie ook, na de publicatie der *Bezwaren*, zich gegêneerd moge voelen om 'da Costiaan' te worden genoemd en met da Costa op straat te worden gezien, niet dus Abraham Capadose, die van jongsaf zijn vriend was en menig punt met hem gemeen had: Amsterdammer en Portugeesch-Israëliet als hij, beiden klein van postuur, zeer zwak van gestel, beiden levendig, straks samen Leidsch student - da Costa in de rechten, Capadose in de medicijnen - en dan: die gemeenschappelijke histoire d'âme, het discipelschap van Christus gevolgd op het discipelschap van Bilderdijk.

Die colleges en die persoonlijke omgang met 'den grooten man' waren het lichtpunt in Capadose's studententijd. Wel had hij groote bewondering voor zijn leermeester Sebaldus Justinus Brugmans, van wien hij in den vorm van een *Lofrede* een levensschets bewerkte, die in 1825 door de Hollandsche Maatschappij van fraaye Kunsten en Wetenschappen met zilver werd bekroond, maar de natuurwetenschappen trokken hem minder aan dan de wijsgeerige vakken.

Bewonderde hij in Bilderdijk diens 'levendigheid en vuur, den adel van zijn gevoelen, de kracht van zijn logica, de diepte en omvang van zijn kennis', zonder twijfel zal hem - zoo uiterst gevoelig voor het ewig-weibliche - reeds toen tot vreugd zijn geweest de persoonlijke omgang met de dichteres Bilderdijk-Schweickhardt, wier 'zachte, zilverachtige stem'[1] zoozeer haar wezen openbaarde, 'de gevoelige vrouw, die bij alle des levens smarten haar lot draagt met een hemelsche zachtheid en tevredenheid, en in den godsdienst al haar troost en hoop vindt'.[2]

Bilderdijk trachtte niet zijn twee Joodsche leerlingen,

1) Woorden van de Clercq.
2) Woorden van Mevrouw Isaac da Costa.

waarvan vooral da Costa hem zoo na aan 't hart lag, tot het Christendom te doen overgaan. Maar minder nog was dit 't geval met andere geloovige christenen, met welke Capadose vóór zijn overgang tot 't Christendom in aanraking kwam. In dien tijd waren de meesten godsdienstig zonder veel élan en bekeeringsijver en waar Capadose, sinds zijn overgang tot 't Christendom, zich kenmerkte door buitengewone geestdrift en ijver, daar gevoelde hij die onthouding die hij bij christenen ontmoet had, als een fout. En al zou hij destijds een bekeeringspoging niet aanstonds dankbaar hebben aanvaard, er lag toch een religieuse ader in hem. Als negenjarige jongen voelde hij reeds de behoefte om te bidden. In zijn studententijd was er in Leiden een arme vrouw die Zaterdagavonds psalmen zong op straat om het medelijden op te wekken. Vaak als dit gezang tot den student doordrong, stond hij op van zijn werk, met onbeschrijfelijke gevoelens vervuld.

Hij ging nog pro forma naar de synagoge, maar met tegenzin; die taal, die de meesten niet begrepen, dat schreeuwen, dat gebrek aan eerbied, al die ceremoniën, het stuitte hem tegen de borst. En waar hij niet van halve maatregelen hield en wars was van huichelarij, besloot hij òf niet meer naar de synagoge te gaan òf om de zaak serieus aan te pakken. Dit was aanleiding dat hij met da Costa den bijbel ging lezen, beginnend met Genesis. Maar zij maakten zooveel grapjes over het gelezene en de profanatie ging zoover, dat op Capadose's voorstel de lectuur werd beëindigd.

In 1818, afgestudeerd zijnde, vestigde Capadose zich in Amsterdam aan huis van zijn oom Dr. Immanuël Capadose. Deze, kinderloos weduwnaar van da Costa's tante, Batseba da Costa, was toen niet ver van de zeventig jaren en dus niet meer in de kracht van zijn leven. Maar eenigermate was hij toch nog de man van invloed die hij eertijds was. Het feit dat hij president was van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, raadslid van Amsterdam, lijfarts van Koning Lodewijk, door wien, gelijk later door Willem I hij gedecoreerd werd, doet reeds zien dat hij geen alledaagsche man was. Zoowel als geneesheer als mensch was hij gezocht en geacht en hij was ingewijd in de geheimen der Amsterdamsche aristocratie waar hij practiseerde. Wat hij

doordrijven wilde, dat geschiedde. Hij was slim, maar niet van een slimheid dienstbaar gemaakt aan zijn eigenbelang, maar meer in dienst gesteld van zijn altruïstische gevoelens. Rechtschapen was hij en eerlijk. Vurig Orangist, was er in 1795 ernstig sprake van geweest, dat hij met den stadhouder zou meegaan. Toen er in 1806 een afvaardiging van Nederlandsche Portugeesche Joden in Parijs aan een Sanhedrin zou gaan deelnemen, wist bepaaldelijk Capadose die deelname te verijdelen nadat de eerste vergadering aanleiding had gegeven tot de vrees dat de besluiten van het Sanhedrin zouden strijden met het geloof der vaderen.

Paulus noemt het Christendom ‘den Joden een ergernis’. Indien nu inderdaad de geest van het christendom strijdig is met de Joodsche mentaliteit en indien de Joden gruwen van de aanbidding van een ‘gehangene’ als Messias en koning, dan was dit eerst recht het geval met Immanuël Capadose, die tout ce qu'il y a de plus Israélite was.

Was de tijd van Immanuel Capadose als practiseerend geneesheer langzamerhand voorbij, hij had zijn jongen neef bestemd tot zijn opvolger en verheugd heette hij in zijn huis dezen jongen man welkom, die hem in de eenzaamheid van zijn ouden dag een gezellig huisgenoot, een zoon, zou zijn. Groot was de verwachting van den kinderloozen oom.

In de medische practijk gevoelde de jonge dokter echter weinig bevrediging. Niet dat hij ongelukkig was in de gevallen, die hij had te behandelen, maar hij zocht naar vastheid en in de medische practijk vond hij minder wetenschap dan wel routine, handigheid, zoeken en tasten.

Wij konden bij hem dus constateeren: onbevredigdheid èn religieuse dispositie van jongsaf. Nu komt de kennismaking met het Christendom. Op zekeren dag liet zijn intimus da Costa hem een vers lezen, van Bilderdijk ontvangen. Het glorierijk verwachten van oud-Israël werd in die strofen ontvouwd, welke eindigden met den wensch aan hem, ‘mijn zoon’, dat hij christen zou worden. Capadose was toornig toen hij dit las en wees zijn vriend en volksgenoot er op hoe men hen wilde verleiden. Maar door de wolken van den toorn boorde het licht van het verlangen om den weg te onderkennen door de beminde hand gewezen. De twee vrienden begonnen den bijbel te lezen, aanvangend met Mattheus.

De lectuur geschiedde al vaker, de gesprekken over het Christendom werden al levendiger, het verlangen, de geestdrift stegen. Zoo zaten zij uren achtereen, boven afgezonderd, in het huis van de weduwe da Costa, die hun denkbeelden niet deelde, maar in moederlijke hartelijkheid en zorgzaamheid hun telkens versnaperingen liet brengen in 't stil vertrek, waar een nieuwe geboort ging plaats vinden.

In huis bij Capadose's oom zou dit bezwaarlijk kunnen geschieden. Wat den jongen man bewoog hield hij voor zijn oom zorgvuldig verborgen. Deze geestelijke geboorte zou allerminst 's mans sympathie hebben gehad. Bovendien wilde hij dat zijn neef hem 's avonds, na beider dagtaak, gezelligheid bood en met geenerlei studie of overdenking zich bezig hield. De jonge man gevoelde zich in een moeilijke positie, maar op zekeren dag waagde hij het met den driftigen man over de zaak te spreken en dat zich de gelegenheid hiertoe voordeed, beschouwde hij als verhooring van zijn smeekgebed. De oude dokter was gewend om 's avonds uit de courant voor te lezen en nu las hij eens het bericht voor van een rabbijn in 't buitenland, die tot de overtuiging was gekomen dat de verwachte Messias in Christus was verschenen en die tot het Christendom was overgegaan.

'Als zulk een overgang uit overtuiging gebeurt en niet uit eigenbelang, dan vind ik altijd dat men het eerbiedigen moet'. Zoo voegde de oom als zijn overtuiging aan het courantenbericht toe. Voordat hij naar een andere nieuwstijding was overgegaan, was zijn neef opgestaan en terwijl hij de armen om den hals van zijn oom sloeg - een handeling die op zichzelf in dien tijd niet bevreemdend was - verklaarde hij als in geestvervoering: hij dien u liefhebt met de teerheid van een vader en dien ge noemt met den naam van zoon, is in 't zelfde geval als die rabbijn.

Verschrikt door dat optreden, die houding, sprong de dokter op, meenend dat zijn jonge collega was krankzinnig geworden. Hij legde hem op de canapé en trachtte kalmeerend het gesprek op iets anders te leiden. Maar de jonge man hoorde hem niet en zag hem niet, hij lag neer en 't was zijn Verlosser dien hij schouwde in extase en die de hand vertroostend op zijn voorhoofd leî.

Den volgenden dag was de stemming rustiger en Capadose

gaf nu aan zijn oom een kalmer en uitvoeriger uiteenzetting van 't geen den vorigen avond in de emotie misschien niet juist was begrepen. De oude dokter sloeg zich op de borst en verzekerde dat 't hem den dood zou aandoen. De verdere familie werd door hem geraadpleegd en besloten werd om eerst den weg der zachtheid te beproeven. Toen dit vergeefs was, begon zijn oom hem te kwellen met hoon en spot. En ook door zijn overige familie werd hij bemoeilijkt. Eens bij zijn ouders thuiskomende, nam zijn vader, die later tijdelijk krankzinnig werd en dit weet aan zijn zoon, hem bij den arm, bracht hem bij zijn moeder die ziek van verdriet neerlag en slingerde hem het verwijt toe: ‘dat is jouw werk, je bent de moordenaar van je moeder.’ De jonge man, diep geroerd aldus zijn geliefde moeder te zien, vloog uit het ouderlijk huis de straat op, al maar voort, tot het was of een onzichtbare hand hem greep en hij 't gevoel had alsof Jezus den storm gebood en de zee stil werd. Rustig keerde hij naar huis en nu kwam dra de openlijke overgang tot het Christendom. Al die tegenheden, zoo verklaarde hij later eens, werkten als ‘hamerslagen, die mij vaster en vaster aan den onwankelbaren Rotssteen der eeuwen vastnagelden.’ ‘Tout est animé d'un feu céleste,’ zoo schreef hij in 1821 aan een vriend en 't scheen hem in zijn extatisch geloof ‘que l'air qui m'entoure respire la gloire du sauveur.’

De beide vrienden trokken naar Leiden en genoten aan huis bij Bilderdijk ‘een aartsvaderlijke gastvrijheid’, die hen bijna verlegen maakte. Capadose vond het kiescher tegenover zijn oom om zich niet te Amsterdam te doen doopen. Na genoten godsdienstonderwijs van Ds. Egeling, zou de plechtigheid, die uit vrees voor te grooten toeloop, door de betrokkenen werd geheim gehouden, te Leiden plaats hebben, saam met da Costa en diens jonge vrouw. En zoo in de Octobermaand van 1822 lagen zij daar gedrieën in de Pieterskerk te Leiden, geknield elk op een kussen, met een glans van hemelsch licht op het ontroerd gelaat, omdat hun ‘de genade werd gegund, het merk- en veldteeken des Heeren op het voorhoofd te ontvangen’.

Da Costa's hart, ‘hetwelk hier op aarde nooit van genoegen heeft geklopt’ (da Costa, Januari 1822) klopte thans sneller van vreugd en geen jaar zou voortaan voorbij gaan

of Capadose schreef op den gedenkwaardigen 20en October aan zijn vriend een brief in ontroerde herinnering.

Capadose's zwak gestel was door al 't gebeurde geschokt. Behalve de emotie, zal ook de onvoldoende nachtrust hem geen goed hebben gedaan. Omdat hij overdag zijn practijk had waar te nemen en zijn oom wenschte dat hij hem 's avonds gezelligheid bood, werden, vóór zijn officieelen overgang tot het Christendom, de godsdienstige studiën vaak in nachtelijke uren verricht. In de eerste jaren na zijn bekeering overkwam het hem vaak, dat hij midden in den arbeid de pen moest neerleggen en geruimen tijd werkloos blijven. Hij verzette zich met kracht tegen deze stoornissen, maar naar zijn meening is 't juist dat verzet [dus blijkbaar niet de vermoeienis en de emotie om al het ervarene] dat hem ‘veel lijden van ziel en lichaam op den hals gehaald’ heeft.

Maar hij was toch reeds zwak - lijdend aan hevige asthmabenauwdheden - en op den duur werd dit te belemmerend bij de waarneming der practijk. Toen in September 1826 zijn oom was overleden en hij in 't zelfde najaar zijn vader en eenigen broer door den dood had verloren, legde hij de medische practijk neer. Allicht was die practijk reeds niet meer zoo uitgebreid als voorheen. Men trok partij voor den waardigen ouden oom, dien men, na zijn voorstelling van zaken, verongelijkt achtte. En dan deed het ook geen goed om als Bilderdijkiaan en da Costiaan bekend te staan. Na den doop te Leiden werden te Amsterdam allerlei anecdoten over hem verteld.

Sinds hij de practijk heeft neergelegd, is hij voorgoed buiten het contact met andersdenkenden. Hij leefde in een engen kring van geestverwanten en de verschillende geschriften die hij publiceerde, stonden veelal met den godsdienst in verband. Als publicatie op ander gebied noemden wij reeds de levensschets van Brugmans. In 1828 gaf hij een reisbeschrijving van Prof. Burman in 't licht. Deze in 't Latijn gestelde beschrijving van een reis door Engeland vond hij als manuscript in de bibliotheek van zijn oom, die hem was gelegateerd. Hij trof er in ‘enkele allerinteressantste aanteekeningen, zoo van theologischen als historischen aard’. ‘Dolle liefhebber’ van de Latijnsche taal die hij bovendien was, publiceerde hij

't geschrift, na het van een voorrede en aanteekeningen te hebben voorzien.[1)]

Meer van zuiver kerkelijken aard is het in 1825 door hem gepubliceerde ‘Omstandig verhaal van de wederroeping der benoeming van den heer Hermanus Brasz als ouderling te Amsterdam. De auteur had in een toevallig gesprek met den tot ouderling benoemden heer Brasz gemerkt, dat deze niet rechtzinnig was, en tegen zulk een benoeming kwamen zijn orthodox besef en zijn eerlijkheidsgevoel op. Hij dacht aan de bijbeluitspraak: ‘Indien iemand tot ulieden komt en deze leer niet brengt, ontvangt hem niet in uw huis.’ Ook dacht hij aan het formulier tot bevestiging der ouderlingen, dat tot besluit heeft een dankgebed aan God dat ‘mannen van goede getuigenis en die begaafd zijn met uwen geest’ de ouderlingsplaats innemen. En toen hij overwoog hoe dit gebed plechtig zou worden uitgesproken en de diaken bevestigend moest antwoorden op de vraag of hij den bijbel voor de volkomen Leer der zaligheid hield, toen smeekte Capadose aan God om ‘de onreine handen van de heilige Ark te weren.’ Hij bleef verscheidene dagen in afwachting van hemelsche indicaties, toen 't hem was op een avond of hij de uitspraak hoorde ‘staat op, ik zal u de weg mijner bevelen geven te verstaan.’ Blijmoedig ging hij zich toen ‘onder de liefelijke vleugelen des dierbaren verlossers nedervleyen’ om den volgenden morgen voor deze aangelegenheid op stap te gaan. Over twee dagen zou de bevestiging plaats hebben.

Het resultaat van zijn bemoeiïngen was, dat de benoeming werd ingetrokken. Maar de halfslachtige en voor Capadose beleedigende motiveering van de uitspraak door den kerkeraad was voor hem mede een reden om in geschrifte een uitvoerige uiteenzetting der zaak te geven; in verband daarmee tevens een pleidooi leverende voor de praedestinatieleer, waarvoor hij steeds groote sympathie koesterde.

Het rumoer dat deze publicatie verwekte was hevig, enkele dagen was 't zelf hèt gesprek (in smalenden geest op Capadose) aan de beurs.

1) Francisci Burmanni v.d.m. viri clarissimi itineris anglicani acta duirna quae nunc primum edidit, praefatus et notisque illustravit Abraham Capadose, med. doct.

In de twaalf jaren dat Capadose na zijn studententijd in Amsterdam woonde, genoot hij van den voortdurenden omgang met da Costa. Ook de Clercq ontmoette hij meer dan eens, maar Capadose's strengheid en preciesheid wekte bij dezen vaak wrevel op. In 1823, na een verhandeling van de Clercq te hebben gelezen, waarschuwt Capadose hem voor den duivel. Onze persoon kan hij niet aan, want God is ons schild, maar in onze geschriften zoekt hij ‘stof om te kauwen en te doorslikken.’ In den strijd tegen de ‘geestelijke boosdoeneren in de lucht’ (Paulus) moeten wij, zoo zegt Capadose verder, niet rusten voor wij ons ‘in geest en moet 't zijn ook lichamelijk aan Jezus' kruis vastgenageld zien’. Want de Clercq's verhandeling is te prijzen, maar Capadose voelde een ook physieke rilling, omdat ‘een zeker geluid van den ouden Adam of 't Liberalisme, het schoon accoord der aanhoudende lofzangen ontstemt’. Immers de Clercq had den naam Washington vermeld, wiens bestaan diende om de ‘tijdelijke overwinning der beginselen des Duivels te doen flikkeren’.

Wij zien hier dus den strijd tegen den geest der eeuw en zoowel dit punt als andere karakteristieke punten van 't réveil: de warmte, feu sacrée, warsheid van wereldsche genietingen, en missiegevoel, vinden wij bij Capadose misschien alle 't sterkst.

Wat allereerst die toewijding aan godsdienstige belangen betreft, een voorbeeld daarvan is de houding tegenover de avondmaalsviering. Toen Capadose van een religie vol ceremoniën was overgegaan naar een religie van ‘geest en waarheid’, stond hij vreemd tegenover de sacramenten, vreemd tegenover het avondmaal. Maar eenmaal zich er ingeleefd hebbend, neemt hij er aan deel met hart en ziel. Het is hem een groot genot om ‘bij den Heere’ avondmaal te houden en de bevestiging te ontvangen van de ‘zielsverblijdende liefde van onzen grooten God - en Kruisheld’. Eens excuseerde hij zich niet te hebben kunnen schrijven in de laatste dagen der week - terwijl hij toch geen vaste bezigheid had - omdat hij zich ‘met de overdenkinge en voorbereidinge voor 't dierbaar nachtmaal’ wilde afzonderen. De gewone gemeenschap met Christus vindt hij nog iets anders dan de gemeenschap met Christus' lichaam en *bloed*. Trouwens vindt hij dat door het *accumbere*, het samen

aanzitten en broodbreken, een bizondere vereeniging ontstaat.

Wanneer wij nog noteeren dat hij, met twee Engelsche geestverwanten Scheveningen bezoekend, bij den aanblik der zee een cantique van den Zwitserschen réveilman Malan aanhief, en dat hij op een verjaardag met eenige genoodigden 's avonds een langen brief voorleest van den Zwitserschen réveiltheoloog Gaussen over den tusschentoestand tusschen dood en opstanding, voorts psalmen zingt, om den avond te eindigen met het voorlezen van een preek van den ouden Hellenbroek, - dan is hierin in de eerste plaats Capadose getypeerd, maar ook die kring, die merkwaardige ontwaakte geloofsgeestdrift onder intellectueelen in 't begin der 19e eeuw.

Wij noemden voorts: de warsheid van wereldsche genietingen. Het Christendom in die dagen zou men met een geijkten term: jolig Christendom kunnen noemen. Wij vonden in een brief van de Clercq de opmerking dat Ds. Secrétan uit den Haagschen predikantenkring werd gehouden omdat hij niet speelde. Men was makkelijk op 't punt der wereldsche geneuchten. Daar gingen de mannen der geloofsontwaking tegen in. De heer Labouchère, te Amsterdam, tot de réveilgevoelens bekeerd, verbrandde in drift zijn speeltafeltjes vóor zijn woning. Groen dacht er in 1840 ernstig over om zijn benoeming tot ouderling niet aan te nemen, omdat aan dit ouderlingschap - men was nog in den tijd der copieuze kerkelijke maaltijden - een souper 's avonds tot middernacht was verbonden en hij 't niet conscientieus vindt om 't geen hij in 't algemeen nalaat en afkeurt, te doen in een college ‘dat dubbele nauwgezetheid vereischt’.

En ten slotte noemden wij: het missiegevoel, den evangelisatiedrang. Capadose in dezen Amsterdamschen tijd nam eens deel aan een diner bij advocaat Brugmans en zegt na afloop, verblijd te zijn: (dat ik) ‘hoewel met vrezen en beven derwaarts gaande, wetende aan welke verleidingen 't harte kan blootgesteld zijn, door Hem gesterkt ben geworden om mijn Heiland getrouw te blijven en Zijn woord te verkondigen’. Hij vindt dat men zich niet moet verwijderd houden van een milieu waar men tenminste hooren wil. Deze opmerking is nog niet speciaal Capadosisch, wij zouden een dergelijke houding en opmerking van Groen kunnen noteeren. Maar de evangelisatiedrang in 't algemeen is juist bij Capadose

wel bizonder sterk. ‘Wee mij indien ik het Evangelium niet verkondig’, zoo zei hij, ‘dat is het woord dat door alle de vezelen van mijn hart als weergalmt’. Hij dacht er ernstig over om rondtrekkend evangelist te worden, maar zijn zwakke gezondheid maakte dit onmogelijk en toen later (1833) het plan weer in hem opkwam, was hij gehuwd, en toen was het dus dubbel bezwaarlijk.

Dit huwelijk was in 1829 tot stand gekomen. In dat jaar had hij kennis gemaakt met het gezin van den heer van der Houven, president der Nederlandsche Handelmaatschappij, wonende op den huize *ter Noot* bij Den Haag, waar hij door de Clercq was geïntroduceerd en wiens dochter Jeanne hem, naar geruchten, reeds enthousiasmeerde voordat hij haar kende. Met moeite kwam de verloving tot stand, (de heer van der Houven was tegen Capadose gekant), weldra door een huwelijk gevolgd. Aan de zijde van deze geestverwante vrouw, begon hij een leven van stille intimiteit, gevuld met godsdienstige overpeinzingen en besprekingen. Maar slechts korten tijd bleef hij nog in Amsterdam wonen. Want sinds hij geen betrekking meer had, werd het leven in de hoofdstad te duur en hij had trouwens reeds in zijn verlovingstijd met zijn aanstaande vrouw over het genot gesproken om ‘stil buiten te gaan leven en in de gulle omgang met weinige maar met ons op 't smalle pad des levens wandelende vrienden, de dagen onzer voorbereiding voor een nimmer-eindigde gelukzaligheid door te brengen’.

Hij informeerde bij vrienden naar een geschikte woonplaats, maar enkel die dorpen kwamen in aanmerking, waar ‘veel van Gods dierbaar volk woont’. Scherpenzeel werd als woonplaats uitgekozen en reeds dadelijk leerde hij er ‘godvrezende en meestal zeer toegekeerde’ menschen kennen. De ‘ware kinderen Sions’ waar hij mee kennis maakte, bevielen hem goed: ‘eenvoud, zuiverheid in de leer, gematigdheid en liefde zijn hunne kenmerken, doch zij zijn meestal wat nedergedrukt en er lopen er vele die wel als Lazarus uit de dooden opgericht zijn, maar op 't machtwoord des Heeren wachtende zijn, ontbindt hem: - vele zuchten nog in Bethesda en zien b.v. te veel om naar *iemand*, die hen in 't badwater werpe inplaats van in 't geloof de hand des Verlossers aan te grijpen zonder vreeze’.

Het contact met Scherpenzeel's vromen werd al spoedig zeer nauw, Capadose werd er weldra een gevierd man. Dat laat zich begrijpen; Groen zei eens dat hij zelden iemand had ontmoet met zooveel liefde, zooveel warmte en zooveel bijbelkennis. Voeg daarbij het feit van zijn spraakzaamheid en zijn genaakbaarheid, en zijn invloed op geestverwanten is begrijpelijk. Het zal ook wel een resultaat van dien invloed zijn, dat hij weldra van uit Scherpenzeel aan een vriend kan melden: ‘vele stommen beginnen te spreken, vele zuigelingen beginnen het Abba vader te stamelen en de oude bevestigden groenen als olijfboomen van vreugde op 't gezicht van het jong opschietend gras... Het getal der jongelieden van beider geslacht zoo in deeze plaatsen als in de omliggende dorpen zich hier nu en dan verzamelende en de goede zaak toegedaan, is naar evenredigheid ontzachlijk groot’.

Die verzameling, die samenkomsten waarop hier gedoeld wordt, hadden ten huize van Dr. Capadose zelf plaats. Zulke *conventikels* waren niet iets nieuws, door de eeuwen heen waren ze onder de vromen in ons vaderland in zwang. En men behoeft er niet voor naar den bloeitijd van de republiek terug: Mevrouw Koenen-Pauw te Amsterdam, da Costa's moederlijke vriendin, maakte in verband met deze quaestie de opmerking, dat zulke godsdienstige samenkomsten ‘in haar tijd’, dat is omstreeks 1800, ook gebruikelijk waren.

De conventikels verschilden eenigszins. Capadose kwam in zijn Amsterdamschen tijd met een beperkt aantal geestverwanten wekelijks samen, maar de bekende Zondagavondsamenkomsten bij da Costa waren uitgebreider en één persoon leidde de samenkomst, die dan meer het karakter droeg van godsdienstoefening. Zulk een samenkomst en die waarvan de heer Tronchin, een aanzienlijk Geneefsch réveilman meldde, waar hij zegt op het dorp waar hij 's zomers buiten is, een honderdtal boeren Zondagsavonds ter godsdienstige samenkomst op zijn buiten te nooden, - dat zijn samenkomsten zooals Capadose langzamerhand in zijn huis te Scherpenzeel des Maandagsavonds ging organiseeren.

Toen later critiek werd geoefend op het houden van zulke conventikels (door de deelnemers zelf ‘het gezelschap’ geheeten), en de meening werd geuit dat Capadose opzettelijk om te ‘oefenen’ en als ‘godsdienstoefenaar’ op te treden,

naar Scherpenzeel was gegaan, toen zei Capadose dat hij in deze nieuwe woonplaats aanvankelijk gedurende drie maanden dagelijks de knieën had gebogen, God met tranen smeekend om hem niet nutteloos op aarde te doen leven, en dat hij eerst naar aanleiding van een bezoek van Ds. Kohlbrugge, had besloten om geregelde godsdienstige samenkomsten in zijn huis te houden.

Deze bijeenkomsten werden in die streek uitteraard bijna uitsluitend door lieden uit eenvoudigen stand bezocht. Door jong en oud. Eens verscheen er een 14-jarige jongen, die ‘krachtdadig bekeerd’ was, en besloot een jonge vischboer de bijeenkomst met een dankgebed ‘vol zalving, vol waarheidsgloed, geheel als uit teksten bestaande allergeestelijkst en innig aaneengeknoopt’. De schoolmeestersvrouw ‘is tot volle verzekerdheid van haar aandeel aan de borggerechtigheid van Jezus gekomen en ligt juichende en lovende en allerlei zoete druiven uit het goede land genietende op haar leger’. Men bemerkt aan die verschillende omschrijvingen, dat hier een vroom man aan 't woord is, die oor en hart van 't vrome volk heeft. Dat hij tijdens die ziekte van de schoolmeestersvrouw haar klein kindje bij zich aan huis neemt, zou geen vermelding behoeven, indien het niet een voorbeeld van de gulle gastvrijheid was die hem bleef kenmerken. Verschillende malen heeft hij ook later voor korter of langer tijd jongen en ouden bij zich geherbergd.

Typeerend voor de geloofsaandoeningen in ons land en in die streek, typeerend ook voor Capadose in de wijze waarop hij er op reageert, is een scène die op zijn Maandagavond plaats had. Onder 't laatste psalmvers zeeg een vrouw, die aan zenuwtoevallen leed, ineen. Misschien dat de warmte in 't volle vertrek haar ook schade had gedaan, maar bepaaldelijk moet gedacht worden aan den psychischen invloed van 't gehoorde. Zij was een ‘bevestigde christin’ geweest, maar was den laatsten tijd in ‘donkerheid en verwijdering’. Ontzettend waren de telkens-herhaalde toevallen die zij dien avond kreeg; met 5 man kon zij nauwelijks worden vastgehouden. Dr. Capadose tobde den nacht met haar door tot 6 uur 's morgens. Toen werd zij door eenigen, die met haar man en Capadose bij haar gewaakt hadden, met dekens in een stoel verpakt, naar huis gedragen. Daar viel

zij in een slaap waaruit zij ontwaakte, doodzwak, maar ‘juichend, lovend, aanbiddend den Heere’. ‘Zoodat ik’ - zoo schrijft Capadose - ‘en vele met mij die nieuwe fonteijn aan dat krankbed geopend, met dankbare aanbidding meer dan eens heb wezen aanschouwen’.

Was hij met dezen gang van zaken dus hoogelijk ingenomen, er waren ook omzettingen in godsdienstigen zin, waar hij zich met gereserveerdheid tegenover stelde. Zoo bezocht hij eenige maanden na 't hierboven gesignaleerde, het dorp Ede, waar eenige ‘krachtdadige bekeeringen’ hadden plaats gehad, naar hij van Edensche menschen, die zijn conventikel bezochten, had vernomen. Hij ging die bekeerlingen bezoeken om hun bevindingen te leeren kennen en te zien hoe 't met hen stond. Een hunner was een dienstbode die plotseling op den grond was gevallen, waar zij een uur liggende had doorgebracht onder het uiten van angstkreten over de eeuwige verdoemenis, totdat zij na den uitroep ‘weg Satan’ begon te jubelen in haar Verlosser. Den volgenden nacht was zij opgestaan en had den eenen psalm na den anderen onder tranen gezongen. Ook had zij 't gevoel te worden rondgedraaid in een vurigen wagen. Twee andere vrouwen waren door haar invloed bekeerd, ‘in de ruimte gesteld’. Toen Capadose haar interviewde, uitte zij den naam van Christus telkens zingende. Capadose huiverde en gaf de vrees te kennen dat men hier te doen had met een ‘door het dierlijk magnetisme sprekende ziele’ en hij ried de omgeving aan om ‘biddend af te wachten wat de tijd verder hiervan zal openbaren’. Capadose gruwde van het dierlijk magnetisme[1)] evenzeer als van de Groninger theologische richting en van de vaccinatie.

Bij de mededeeling van de godsdienstige ‘levensbeweging’ in Gelderland, verklaart eenige jaren later da Costa - en

1) Het dierlijk magnetisme wordt ook wel Mesmerisme genoemd, naar Franz Mesmer (1733-1815), die een genezende magnetische kracht bij den mensch aannam. Er werd bij de toepassing hiervan wel eens gevreesd voor een al te groote entente cordiale. ‘Er is eene communicatie tusschen de twee sexen, inniger als die des huwelijks’, zoo schreef de Clercq aan Groen van Prinsterer, terwijl hij de overtuiging uitspreekt, dat het magnetisme met de heidensche magie verband houdt en met 't geen de bijbel tooverij noemt.

't is eigenaardig dat hij het is die dit zegt - dat hij er iets bedenkelijks in ziet. Hij vreest dat er veel ‘opgewondenheid en inbeelding’ in 't spel is. ‘Ik had nooit in vroeger tijd gedacht, zoo zegt hij, dat er bij onze phlegmatieke Hollanders zulk een gedecideerde aanleg tot dweeperij was. Doch nu wordt het mij ook begrijpelijk wat reeds Beza in de opdracht van Calvijn's nagelaten schriften aan Willem I schrijft, dat er geen land meer dan de Nederlanden met secten en dwalingen van alle soort bezet was.’

Intusschen werd Capadose's roem al wijder verbreid en in October 1831 kreeg hij een deputatie van de Veenendaalsche vromen met verzoek zich daar ter woon te vestigen. Tot vreugd der Scherpenzeelers nam hij het beroep niet aan en hij bleef zijn zich uitbreidende Maandagavondsamenkomsten vervolgen. Men kwam er wel 5 uur ver voor loopen, ja, eens kwam heel uit Kuilenburg een wagen met belangstellenden om die bijeenkomst bij te wonen. Het was nog niet 't jaar 1834, toen een officieel rapport over den inwendigen toestand der kerk, klaagde over menschen ‘voornamelijk onder de mindere klasse... in welke men een geest van kettermakerij en scheurmakerij waarneemt’. Maar toch werd de klacht over de ‘neiging tot afzondering’ gehoord en de predikanten in die streek zullen Capadose's bemoeiingen als een treden op hun terrein hebben gevoeld. Groen, hoorende van de controversen waarin Capadose te dien opzichte geraakt is, zegt dat men ‘met kracht de waarheid verkondigen en de leugen tegenspreken’ moet, maar zegt tevens, dat zulke oefeningen ten plattenlande met ‘christelijke wijsheid’ moeten geschieden, ze geven zoo licht aanleiding ‘tot zoovele verkeerde opvattingen, twisten, enz’.

De heer v. Naamen, heer van Scherpenzeel, burgemeester aldaar en eigenaar van Capadose's woning ‘Zandenhoef’, was door die heele quaestie in ‘onaangename pourparlers’ geraakt (zelfs in Utrecht en Amsterdam) en terwijl hij Capadose verzocht te overwegen, welke buitengewone voorrechten en responsibiliteiten hem als heer van Scherpenzeel competeerden, gaf hij hem te kennen, dat het huis niet kon worden ingehuurd, indien niet tenminste de menschen uit andere plaatsen van de bijeenkomsten geweerd werden. Ook wees hij Capadose op de bepalingen der overheid. Men weet

hoe 't hier mee gelegen was: het artikel in de Grondwet van 1815, waarbij aan alle godsdienstige gezindheden *in het koninkrijk bestaande* gelijke bescherming werd verleend, werd opgevat alsof achter de door ons gecursiveerde woorden stond ‘in 1815’, zoodat de latere afgescheidenen er buiten vielen. Bovendien maakte Willem I gebruik van de nog vigeerende bepaling van de Code Pénal volgens 't welk zonder overheidstoestemming geen ‘association’ van meer dan twintig personen mag opgericht worden en niemand zonder vergunning der municipaliteit zijn woning mag openstellen voor een godsdienstoefening of voor leden van een gezelschap (artt. 291, 294 Code Pénal).

Maar de eigenlijke groote beweging in ons land dienaangaande begon in 1833, het jaar dat Capadose uit Scherpenzeel vertrok; stoornis van zijn bijeenkomsten schijnt nimmer te hebben plaats gehad. Gemakkelijk kon hij aan het verzoek van den heer van Naamen tegemoet komen, want hij had zelf reeds, zoo zegt hij, bezwaar gevoeld tegen de toelating van anderen dan zijn ‘lieve Scherpenzeelers’, die hierdoor vaak zelf geen plaats konden krijgen. Er waren reeds van deze lieden die een plek grond, het bouwen van een huis, ja hun eigen huis hadden aangeboden. Maar nu de zaak weer in orde was gekomen, was dit niet meer noodig en toen 't heuglijk bericht bekend werd dat 't gevaar was afgewend en dat Capadose bij den heer van 't dorp was gerehabiliteerd betreffende allerlei onvriendelijke geruchten over hem, was de vreugde groot en meester kon zijn gedachten weer bij de kinderen houden, 't geen hij in de laatste dagen heel niet had kunnen doen, zijnde ‘gedurig in verzuchtingen.’

De scheiding met de Scherpenzeelsche vromen, aan welke hij in dien betrekkelijk korten tijd van zijn verblijf in Scherpenzeel zoo hartelijk was verbonden, met wie hij niet enkel Maandagsavonds samen was, maar met welke hij tijdens den choleratijd, wekelijks een bidstond in zijn huis hield, zou intusschen toch komen. Capadose vond het voor de gezondheid van zijn vrouw noodzakelijk van woonplaats te veranderen. Er schijnt hier aan psychische redenen gedacht te moeten worden. Aanvankelijk gevoelde mevrouw Capadose zich in Scherpenzeel opgewekter dan zij in Amsterdam zich gevoeld had, maar later komen er onlustgevoelens. Capadose's

klacht ‘dat wij hier zoo volstrekt niemand van onzen stand hebben’, terwijl de eenvoudige lieden daar ter plaatse ‘zeer stil’ zijn en men natuurlijk niet over alles met hen kan spreken, wordt bepaaldelijk door zijne vrouw gevoeld. Maar 't is een bezwaar dat in casu minder zwaar woog opzichzelf dan wel als symptoom, symptoom van een susceptibele, tobbende natuur en zwak gestel.

De vraag was nu voor Capadose: ‘Waarheen?’ Toen hij een oogenblik dacht aan Amsterdam kreeg hij van de vrienden weinig aanmoediging en toen hij tot Den Haag besloot, was 't genoegen eveneens gering. ‘Gij schijnt mij toe van gedachte te zijn dat ik mij in Den Haag zou gaan neerzetten met 't voorafgemaakt plan om vergaderingen te gaan houden, gelijk ik hier doe’, zoo schrijft hij verdrietig aan de Clercq. Het antwoord van dezen kennen wij niet, maar aan Groen schrijft hij, dat hij tegen Capadose's plan bezwaar heeft. Waarom, dat blijkt niet duidelijk. Aan waardeering voor Capadose's ernst, voor zijn kennis en probiteit, ontbreekt het allerminst. Maar uit de Clercq's opmerking dat de Haagsche kerk die schudding misschien wel noodig heeft en uit Willem van Hogendorp's opmerking over Capadose's drijven en exclusivisme, is de vrees op te maken dat Capadose trop de zèle zou aan den dag leggen.

Intusschen moeten wij opmerken, dat Groen na eenigen tijd vol waardeering schreef, dat hij meer en meer geloofde dat Capadose's komst in Den Haag aan velen tot zegen zal kunnen zijn. Desgelijks oordeelde de Clercq, hoewel hij in Capadose ‘veel zonderlings’ vond. Zonder twijfel zou deze met zijn zoo warme natuur, waar hij zich ook ter woon zou vestigen, menigeen tot zich trekken. En zoo geschiedde het ook. Maar de ‘schudding’ waarvoor de Clercq scheen te vreezen, zou evenmin op zich doen wachten. In 1834 toch werd in Den Haag in de Groote Kerk een zeer groot muziekfeest gehouden. Men schat het aantal aanwezigen, waaronder de koninklijke familie en vele hooggeplaatsten uit 't land, op 4000. In het zangkoor, 250 executanten sterk, zongen velen uit de eerste standen, mee. Den eersten dag werd gegeven de 7^{e} symfonie van Beethoven en Spohr's Oratorium Die letzten Dinge. Den tweeden dag Beethoven's Ouverture van Egmont, een Jubel-Ouverture van

v. Bree en Schicht's Ouverture Das Ende des Gerechten.

In verband met deze uitvoering greep Capadose ‘na vele worstellingen’ naar de pen en gaf een brochure in 't licht: *De ontheiliging van het huis Gods op den 16^{en} en 17^{en} October 1834 te 's-Gravenhage*. Hij gruwde van de godonteerende ontheiliging van 's Heeren naam, zoowel wegens ‘de gekozene zangonderwerpen als der plaatse hunner uitvoering.’ Immers de kerk is Gods huis, waarin alle samenkomst moet beginnen met gebed. In casu is de kerk - waarin eenige dagen tevoren het avondmaal was gebruikt - eenvoudig gebezigd om een kunstvoortbrengsel beter tot zijn recht te doen komen en de kunst werd hier niet ten gevalle van God, maar van menschen aangewend. Ergerlijk vond Capadose dat geen predikant openlijk van den kansel geprotesteerd had tegen zulk een feest.

Hij schreef aan zijn Amsterdamsche vrienden verheugd te zijn dat zij met zijn brochure instemden. In Den Haag vond hij bij naaste geestverwanten ook wel instemming, maar vele lieden waren verontwaardigd en in de Haagsche gesprekken werd de schrijver hevig aangevallen. Ook de volgelingen van den orthodoxen predikant Molenaar, zeggend dat hun dominee wel een toespeling tegen het muziekfeest had gemaakt, waren ontstemd en zoo joeg deze zaak veel stof op.

Wat Capadose's verderen arbeid voor de pers in deze eerste Haagsche jaren betreft, vermelden wij bepaaldelijk zijn uitvoerigste werk: *Jehova-Jezus of de wolke der getuigen voor de godheid van den gezegenden Middelaar en Borg van zijn dieponwaardig volk*, een pleidooi voor de godheid van Christus, waarvan het eerste deel in 1833, het derde of laatste deel in 1843 verscheen.

Die lange tusschentijd in de publicatie der deelen is bepaaldelijk wel te wijten aan den gezondheidstoestand van den auteur. De doodelijke physieke benauwdheden maakten geregelden arbeid onmogelijk. En dàt hij geen vaste betrekking in de maatschappij had werkte zijn neerslachtigheid weer in de hand. Hij wenschte vasten arbeid overdag en dan 's avonds gezellig samenzijn in zijn bemind gezin. Als hij denkt aan den eisch: in het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten, dan vliegen hem de ‘vlammen in 't gezicht.’ Ach, hij veracht zichzelf. Eigenaardig dat hij in dit verband da Costa's

kruis juist zwaarder acht, terwijl toch deze zich steeds onwel voelde[1)] en over zijn gemis aan vasten werkkring tobde. Aan Capadose bij zijn zelfverachting, komt de heugenis van de geanimeerde jaren na zijn bekeering toen hij de zomervacantie buiten doorbracht en dan trok van plaats tot plaats, eenvoudig de menschen op den weg aansprekend over den heerlijken godsdienst. Dat was nog eens een tijd. Maar nu?

Evenwel: de stemming van den mensch is ‘wisselend en wentelend als de door stormwind bewogene baren der zee’, naar Capadose zelf zegt, die dan ook niet doorloopend zoo mistroostig is, maar wiens stemming door kleine voorvallen weer spoedig is gestoord. Bij de schoonmaak heeft hij zich in een hoek van de logeerkamer als in een laatste retraite verschanst. Nauwelijks waagt hij zich daaruit ‘of daar vliegen om mij henen als roofvogels een partij schoorsteenvegers, behangers, kachelruimers en wat niet al’. Zoo stort hij zijn hart uit aan da Costa. In deze jaren schreef hij eens dat toen hij in Amsterdam als dokter slechts na volbrachte dagtaak tijd had voor lectuur en geestelijke overdenkingen, zijn geestelijk leven intenser was dan nu hij heel den dag daarvoor disponibel heeft.

Intusschen had hij al meer over zijn lichaamslijden te klagen, hii wilde er geen medicamenten, die toch niet hielpen, meer voor gebruiken, meenend dat God het aldus had besloten om zijn ‘aan 't stof klevend harte’ van de wereld los te maken. Maar een poging om verlichting te vinden deed hij toch in 't najaar van 1836 toen hij met zijn gezin naar Zwitserland vertrok voor geruimen tijd. Dat hij daar weldra in aangename relatie was met geestverwanten, is verklaarbaar niet enkel uit zijn affabele, contact-zoekende natuur, maar ook uit het feit dat de réveillisten internationaal zich verbonden voelden en niet enkel in briefwisseling stonden, maar elkander nu en dan bezochten.

Tijdens zijn verblijf in Zwitserland stelde Capadose het relaas van zijn bekeering op schrift, dat onder den titel van *Conversion du Dr. A. Capadose* in Neuchâtel het licht zag en weldra in andere talen werd vertaald, in het Hollandsch door den

1) Bij da Costa's lijkopening was een chronische aandoening te constateeren van de luchtwegen en het circulatiestelsel.

Amsterdamschen réveilpredikant Chevaillier; merkwaardiger wijze kon de uitgave niet bij Höveker geschieden, omdat deze, naar da Costa's mededeeling, al wat hij uitgaf aan de kerkelijke censuur moest onderwerpen. Het werkje maakte indruk, droeg bij tot overgang van andere Joden tot het Christendom en verbreidde Capadose's naam bij geestverwanten in het buitenland. En het zal ook wel daaraan te danken zijn dat deze onze landgenoot, toen hij in 1846 voor eene groote samenkomst in Schotland was, op een diner bij de hertogin Gordon (‘een alleraangenaamste en lieve zuster, die een warme vriendin van Israël is’) de eereplaats naast de gastvrouw kreeg.

Het geschriftje meldt ook nog een en ander van het ziek- en sterfbed van Mevrouw Capadose, die in April 1837 in Zwitserland overleed. Troosteloos keerde hij naar Den Haag terug en moest constateeren, dat het buitenlandsch verblijf zijn lichaamstoestand niet had verbeterd. Hij zag weldra om naar een geestverwante, ontwikkelde vrouw om de leiding van zijn huishouding op zich te nemen en vond die in mej. Abrahams, met welke hij in Januari 1839 huwde en vele jaren in gelukkige echtverbintenis vereenigd bleef. Ofschoon hij wel eens aan woonplaatsverandering dacht, bleef hij toch tot zijn dood in Den Haag wonen en wij zullen nu bij zijn werkzaamheden en zijn denkbeelden, bepaaldelijk in deze lange periode van zijn leven, hebben stil te staan, allereerst bij zijn actie tegen de vaccinatie.

Vele menschen hebben bepaalde punten waarvoor of waartegen zij als beslisten bijbeleisch strijd voeren. De een ziet als zoodanig geheel-onthouding, de andere communisme, de derde dienstweigering. En wanneer zij nu bij een ander, dien zij met deze quaestie abordeeren, een ‘ja maar’ hooren, dan worden zij boos... om op hun beurt een ‘ja maar’ te doen vernemen, wanneer anderen hèn geestdriftig spreken over een punt waarvoor zìj als bepaalden bijbeleisch strijden.

Bij Dr. Capadose was zulk een bepaald punt de bestrijding der vaccinatie; en hij, de vriendelijke, welmeenende man, werd korzelig wanneer men zijn overtuiging op dit punt niet deelde. Hij schreef eens, in verband met een andere quaestie, aan de Clercq, dat da Costa niet dulden kon dat men 't niet met hem eens was. Zeker is het intusschen dat op

't punt der vaccinatie, Capadose van zijn kant niet gemakkelijk een tegenovergestelde meening verdroeg. Schreef da Costa eens aan Capadose dat hij nimmer over een zaak onzekerder is geweest dan over deze, omgekeerd betuigde Capadose dat hij nooit op eenig punt overtuigder is geweest dan op dit punt.

De zachtmoedige de Clercq betreurt diep ‘de bittere strijd tusschen da Costa en Capadose over de vaccine’ (Dec. 1839) en in 1841 schreef laatstgenoemde aan da Costa: ‘Ik zie, lieve vriend, dat gij en uwe vrouw, en hoe kan 't anders, dezer dagen weer veel bij de vaccine bepaald wordt: gij verzoekt mij daarbij u ook voor den throon te gedenken; bij de bede die ik iedere dag voor u mag opzenden, is 't mij dan ook nu meermalen gegeven u in dat opzicht te gedenken, maar openhartig moet ik u bekennen dat mijn bede geen andere kan zijn dan deze dat de Heere u uit deze *door ongeloof* [cursiveering van mij, G.] dubbende en steeds wankelende positie verlosse en u in de waarheid en de erkenning met hart en verstand van 't ongeoorloofde en ongoddelijke der vaccine herstelle of liever stelle.’

Nu, da Costa bleef niet ‘dubben’. Nadat een zijner kinderen aan de ziekte was gestorven, verklaarde hij ‘na 3-jarig nadenken over het hoog-gewichtig punt’, overtuigd te zijn van ‘het goede, geoorloofde en plichtmatige der koepokinenting’. De brief, waarin hij dit verklaarde, werd later uitgegeven door Prof. H. de Cock (aanvankelijk onder Capadose's invloed een tegenstander der vaccinatie) in een geschriftje van zijn hand: Waarom heb ik mijn kinderen laten vaccineeren?

In 1828 schreef de Clercq uitvoerig over de vaccinequaestie aan Capadose, die hierop o.a. antwoordde: ‘...ik zwijg daar liever geheel over met u die de zaak niet inziet en schroomvallig zijt dit punt aan te raken, omdat ik 't van alle zijden bezien heb en er de gevolgen van ken. Dus basta! van mij geen woord meer over dit punt’. Toch kwam dit woord, in 1840, in den vorm van een zeer lang epistel; de Clercq was wankelmoedig en tobde over dit punt gelijk over zoovele andere. In zijn uitgegeven dagboek maakt hij ten opzichte der onderhavige quaestie de opmerking dat men de inenting natuurlijk niet als een voorzorg

tegen God mag gebruiken, maar zoo zegt hij, met hoevele middelen wordt dit niet gedaan.

Capadose ziet een ‘heilzame waarheid’ in het Christenwoord: de gezonden hebben den medicijnmeester niet noodig. Dus: een mensch mag niet ingrijpen voordat hij ziek is, 't geen met inenting natuurlijk wel het geval is. Begrijpelijker dan deze bijbelaanhaling, is de aanhaling der teksten: ‘werp al uw bekommernis op mij, ik zorg voor u’ en ‘wees niet bezorgd voor den dag van morgen’. Begrijpelijker, omdat wij ons kunnen indenken, dat voor een geloovige de quaestie van goddelijke voorzienigheid en menschelijke actie een probleem is van theoretische en practische beteekenis. Maar als nu iemand, die op grond der goddelijke voorzienigheid het menschelijk ingrijpen verwerpt, in dezen consequent was, dan zou zijn standpunt meer zijn te apprecieeren. Velen schijnen echter te denken: jede Consequenz führt zum Teufel. Nu was Capadose een zeer ernstig, zeer nauwgezet man, maar geheel consequent was ook hij op dit punt niet. Hij leerde dat geneeskunde moest aangewend worden enkel om te genezen niet om de bevolking te vermeerderen. Dit volgde mede uit zijn godsdienstig-deterministisch standpunt. In verband met de predestinatie kan de prediking van het Evangelie het getal voorverordineerden niet vermeerderen of verminderen, zoo leerde hij, terwijl de medici het eveneens voorverordineerde getal levenden in de wereld niet kunnen verminderen of vermeerderen. Ons dunkt dat dan van Capadose's standpunt alle hygiëne moet veroordeeld worden. Maar wie alle prophylaxis ten opzichte der gezondheid veroordeelt - immers het getal der levenden is vooruit bepaald en men mag alleen genezen wie ziek zijn - voor dien is zij ook te veroordeelen ten opzichte van rust en veiligheid: immers het getal beroofden en vermoorden zal ook wel vooruit zijn bepaald en per analogiam met de kinderziekte, zou men eerst dan mogen ageeren als men beroofd wordt. Uit Capadose's correspondentie bemerkte ik, door een terloopsche opmerking, dat hij 's avonds terdege de voordeur grendelde en waarschijnlijk luiken en ramen ook. Terwijl toch als het eene een vooruitloopen op God is, het andere het niet minder is.

Of om bij ziekte te blijven, toen de kinderen van de Clercq

herstellende waren van de mazelen, schreef hij, met den zorgvollen aandrang die als hartelijk vriend hem kenmerkte, dat de kinderen vooral buiten tocht moesten gehouden worden, want uit medische ervaring wist hij hoe gevaarlijk tocht kan zijn bij mazelen-reconvalescenten. Dezelfde de Clercq, zoo denkt men een oogenblik, die zijn kinderen niet mag beschermen tegen pokken, moet ze wel beschermen tegen longontsteking of iets dergelijks. Wij willen intusschen bij deze heele quaestie niet vergeten, dat vaccinatie inderdaad een kunstbewerking is op een gezonde: een (lichte) *ziekte* wordt *geprovoceerd* (om een ernstiger ziekte te voorkomen). De Mozaïsche hygiëne noemt Capadose enkel ‘voorzichtige maatregelen’ en van vaccinatie vindt hij dit nìet.

Dr. Capadose had om zijn persoonlijke qualiteiten invloed bij de vromen en 't feit dat hij med. dr. was, zal in casu den invloed van zijn geschriften over dit punt - en welke vóór 1840 reeds 't getal 7 hadden bereikt - hebben verhoogd. Mr. Keuchenius hechtte aan de opinie van ‘den geleerde en ziener over den tegenwoordigen toestand’.

Wat dat zienerschap betreft, Capadose bezag die vaccinatiequaestie gelijk andere punten, in verband met den geest der eeuw, in 't algemeen in verband met heden, verleden en toekomst. Welk een eeuw is zwanger gegaan van de ontdekking der vaccine? ‘Het einde der achttiende eeuw bracht haar voort’ - ‘een tijdstip gebrandmerkt met het zegel der vervloeking van ieder die God en de waarheid liefheeft’. ‘Ongeloof en godslastering waren plicht en deugd genaamd’. Ieder waande zich ‘niet alleen van eenen wereldlijken, maar ook van eenen goddelijken meester vrij en onafhankelijk’. Zoo trachtte men nu ‘door *eigen kracht* van de pijlen des doods bevrijd te worden’. En daar verschijnt Jenner met zijn ontdekking van de vaccine.

Geboren uit den geest van emancipatie. Emancipatie van den God van het gezag, den God wiens adem hen die staan doet vallen in den dood, wiens wind de schepen op de wateren voortstuwt (C. was aanvankelijk tegen stoombooten omdat hieraan emancipatie van den wind ten grondslag ligt, waartegen de Clercq, die dit in zijn dagboek meedeelt, zegt dat als onze voorouders kans hadden gezien zich van den wind te emancipeeren, ook zij het niet zouden hebben nagelaten).

Geboren uit zoo heilloozen schoot, droeg de inenting haar vitium originis. De naderende oordeelen Gods betreffen ook haar. Men moet bedenken dat Capadose steeds vervuld was van de oud-Testamentische profetieën. Met het duizendjarig rijk was hij in gedachten steeds bezig en hij betreurt het dat de réveilbroeders in Den Haag zoo indifferent tegenover die eschatologische verwachtingen, in elk geval tegenover 't duizendjarig rijk staan. De wederkomst van Christus, sinds de eerste Christengemeente zoo vaak en stellig verwacht, dacht ook hij zich aanstaande. Men ziet in dezen den aanhanger van den Israëlietenvriend Bilderdijk, die in 1818 aan een zijner discipelen verzekerde, Christus' komst in 1823 te verwachten, in 1823 verwachtte hij 't in 1830. Bilderdijk's sympathie voor Israël noem ik in dit verband, omdat ook de Israëlieten da Costa en de Pinto in die toekomstverwachtingen leefden gelijk Capadose.

In Juli 1831 schrijft laatstgenoemde: ‘De kalmte die de losbarsting van een verschrikkelijk onweer voorafgaat, verwekt een onwillekeurige huivering... Het is de barensnood der eeuw des verderfs, die de zone des verderfs zal aan 't licht brengen’. De tijd van den Antichrist acht hij aanstaande. Toen in 1832 de cholera ons land bezocht, waren de réveillisten daar zeer mede vervuld en Capadose acht het waarschijnlijk dat in haar een der oordeelen is te zien waarvan in de Openbaring wordt gesproken en waaraan ⅓ der menschen zou sterven. In Openb. 7 v. 8 wordt gesproken over hagel en vuur gemengd met bloed, waardoor ⅓ der boomen zou verbranden. Capadose vindt het nu in verband met zijne gedachten over cholera-oordeel merkwaardig dat in Scherpenzeel en elders, zoovele boomen, ‘als door vuur verzengd dor worden’. Omdat hij de cholera als een straf Gods beschouwd, komt de gedachte in hem op om te onderzoeken of er ook geloovigen aan die ziekte zijn gestorven!! Hij gevoelt dat zulk een onderzoek wel ‘volstrekt ondoenlijk’ is, maar is van meening dat de ‘onderscheidende bewaring Gods over die Hem vreezen, bij zulk een onderzoek zeer bijzonder zou uitkomen’. Een vraag komt hier bij ons op. Capadose zegt in verband met de cholera-komst, dat hij den dood beschouwt als een engel der verlossing. Maar waarom dan gewenscht dat God die ver-

lossingsengel aan zijn gunstelingen zal doen voorbijgaan?

Wij hebben hier Capadose's inentingsbezwaren even toegelicht door ze in verband met zijn andere voorstellingen te plaatsen. Wat nu de zuiver medische bezwaren betreft, deze zijn voor ons als leek moeilijk te beoordeelen, maar om onbillijke beoordeeling van Capadose te voorkomen, moet in herinnering worden gebracht dat hij leefde in den vóór-antiseptischen tijd toen door 't wondje der inenting infectie kon ontstaan met de entstof smetstoffen (b.v. syphilis) naar binnen konden komen.

De vaccine is volgens Capadose een uitvinding ‘die op het leven, de gezondheid en ook op het geestelijk bestaan van het gantsch menschelijk geslacht eenen krachtigen, nauwelijks te berekenen en hoogstverderfelijken invloed noodzakelijk moest uitoefenen’.[1)] Alle volken klagen over ‘een algemeen verval in kracht, in bloei, in gezondheid en leven’. In de laatste 25 jaar valt een ‘ontzenuwing’, een ‘versmelting van het lichaam’ waar te nemen. Welnu, de voornaamste oorzaak van die ontzenuwing en verkwijning van het bestaande geslacht (1823) is de ‘ondermijnende kracht van het koepokgift’.

Men ziet het, hier is geen laus temporis acti. ‘Onze brave voorouders’ smeekten kracht, gezondheid en leven af van ‘den God van Nederland’. Zij zochten het in hun eigen land. Niet in Frankrijk bij een ‘verfoeielijke Voltaire’, niet ‘bij den dweepzieken Duitscher, die ons zijn filofozie, zijn Magnetisme en andere giften’ schonk, niet bij Engeland, waar de ‘verderfelijke vaccine’ werd ontdekt.

Welk een degeneratie ook in de laatste decenniën. De jeugd is geen jeugd meer. ‘Het kinderlijk gelaat toont niet meer die frissche blozende wangen, dat teken van de gezondheid der sappen’, niet meer het helder oog, waar, hoe ook van den oerstaat vervallen, nog een schaduw van onschuld en kinderlijke liefde in wemelt. In de plaats daarvan: droge, schrale kaken en een oog dat de inwendige onrust der ziel verraadt. De oorzaken zijn drieledig: het verkeerde

1) Om billijk te zijn leze men zelf Capadose's: Bestrijding der vaccine, 2e uitgave, (A'dam 1823). Daartegenover zou men dan, om een recent werk te noemen, kunnen lezen: Dr. Rijk Kramer, Het vaccine-probleem (Kampen, 1916).

onderwijs dat de gezondheid van het zedelijk gevoel vernietigt, het ‘duivelsch magnetismus’ dat de gezondheid van het oordeel vernietigt en de ‘afzichtelijke’ vaccinatie die de lichamelijke gezondheid vernietigt.

Wanneer wij Capadose's uitspraak hooren over degeneratie (‘versmelting van het lichaam’) in de laatste 25 jaren, dan zien wij hierin de zucht om verleden boven heden te prijzen, welke even vaak wordt gevonden als de lof op eigen tijd, die aan dièn zelfgenoegzamen optimistischen tijd al zeer eigen was. Hoort men in onze dagen klagen over dienstboden - zoo geheel anders dan bij onze voorouders -, in een brief van Groen van Prinsterer (1834) vonden wij geklaagd over de ‘onaangename ervaringen welke men in onzen tijd te dikwijls met dienstboden heeft’ en Bilderdijk, iets vroeger weer, klaagt dat de eerlijke, streng-zedelijke dienstboden ‘die nog in mijn jonkheid bestonden’ thans niet meer bestaan, terwijl in 1682 een geschriftje werd gepubliceerd, waarin men klachten over dienstboden vindt precies als... in 1920.

En waar Capadose nu in 1823 klaagt over degeneratie *sinds 25 jaar*, daar kunnen wij o.a. wijzen op J.F. Martinet, die 44 jaar tevoren in zijn Katechismus der Natuur klaagde over ‘de meerdere slapheid, tederheid en vatbaarheid voor kwaalen, welke de lichaamsgesteldheid van onze eeuw meer eigen zijn dan die der voorigen’ (M. schreef dit toe aan 't theegebruik). Capadose gevoelt zelf wel dat in iedere eeuw het verleden boven het heden is geprezen, maar hij zegt dat het menschelijk geslacht, sinds haar eerste verbastering, n.l. den val van Adam, gestaag is achteruit gegaan, terwijl het decrescendo in de laatste 25 jaar buitengewoon sterk is.

Wat zijn verdere medische of semi-medische denkbeelden betreft, eens gaf hij te kennen dat ‘de energie die de ziel bij de meerdere aansluiting aan den Heer verkrijgt, het eigenlijk best resolvens is 't welk bij een gepast dieet oneindig meer zal uitrichten dan al die farrago medicaminum, waarmede de hedendaagsche medici zulke patiënten [gedoeld wordt op een meisje wier lijden hij bepaaldelijk psychisch verklaart] aantasten, zoo grof physisch als 't maar mogelijk is de ongesteldheid beschouwende.’ Het zou hem zeker genoegen doen te weten, dat sindsdien het inzicht is levendig geworden, dat inplaats van op ziekten op zieken moet gelet worden,

terwijl door geleerden de invloed der psyche op de lichamelijke verrichtingen een realiteit wordt genoemd.

Verder meent hij dat de ziel bij lijden en vooral bij vasten geestelijker en levendiger is gestemd en denkt hij aan het Hippocratisch ‘multi et magni morbi curantur abstinentia et quiete.’ Hij ziet ‘een liefde-doel Gods’, die het vleesch verzwakt opdat de zielen der zijnen zouden geoefend worden in vrijheidsgevoel en loswording des lichaams. Hij wijst op de hongerkuur die enkele jaren tevoren, naar hij meedeelt, in Italië zeer algemeen werd toegepast en waarvan ook hij op bovengenoemden grond een voorstander is, indien ze wordt toegepast ‘naar den geestelijken stand en zielsopgewektheid des kranken.’

Na onze bespreking van Capadose's vaccinatiebestrijding, moeten wij nog melding maken van zijn onvermoeide pogingen tot kerstening der Joden. Bij de Joden was hij hierdoor zoo gehaat, dat zij hem vaak scholden op straat en voor hem op den grond spuwden. Kreeg hij anonieme brieven waarin hij gehoond werd, dan bad hij meestal 's avonds voor de onbekende zenders. In 1838 zien wij hem in Den Haag maandelijksche bijeenkomsten organiseeren om voor de Israëlieten te bidden, terwijl hij later pogingen aanwendde om alle vrienden van Israël in een nationaal genootschap te vereenigen. Hij klaagde wel eens over gebrek aan belangstelling ten dezen in de Haagsche ‘broederschap’ (de réveillisten), die hij over 't algemeen dor vond, anders dan in 't buitenland.

Zijn evangelisatiedrang uitte zich op menigerlei wijs. Hij wordt wel de vader genoemd van het zondagschoolwezen in ons land. Zelf gaf hij al vroeg in Den Haag zondagschoolonderricht samen met zijn vrouw. Hij gaf in 1853 mede den stoot tot oprichting der Nederlandsche Protestantsche vereeniging, die evangelisten uitzendt. Hij was de ziel van de Nederlandsche afdeeling van de alliance évangélique, een internationaal verband van geestverwanten, waarvan de nu en dan gehouden groote samenkomsten, b.v. te Amsterdam, destijds een evenement waren.

In Capadose's correspondentie vinden we in 1853 vermeld, dat hij een ‘Innere Mission’ had op touw gezet, ‘waarin 18 godzalige arbeidslieden van tijd tot tijd geheel geldeloos en

met bizondere geestdrift en liefde werkzaam zijn om de huizen der armen te bezoeken.'

Met vromen van eenvoudigen stand had hij ook in Den Haag spoedig contact gekregen en weldra werden weekelijksche godsdienstige samenkomsten in zijn huis gegeven, welke echter in den loop des tijds aan verschillende schommelingen onderhevig waren.

Met buitenlandsche geestverwanten bleef Capadose tot het laatst toe in verbinding, en vermeldenswaard is het dat hij in briefwisseling stond met den Spaanschen officier Matamoros, die met anderen om des geloofswille gevangen zat. Capadose bezocht hem en wilde in verbinding met eenige andere Nederlanders zijn bevrijding trachten te bewerken. Wanneer men bedenkt dat hij deze reis bij de toenmalige minder gunstige reisgelegenheid ondernam, als 68-jarig man van précaire gezondheid, dan is men geneigd te vragen of hij inderdaad, zooals Pierson zegt, meer dan da Costa gewend was zichzelven te sparen.

Onze slotopmerkingen betreffende Capadose willen wij vastknoopen aan de vraag naar de definitieve verhouding tusschen hem en da Costa, wier namen tijdens hun leven zoo menigmaal tezaam zijn genoemd. Er bestond tusschen de geslachten Capadose en da Costa een veete, waarbij zich 't feit voegde dat da Costa, die de zuster van Capadose had liefgehad, door haar was afgewezen. En zoo deed blijvend een lichte wreveligheid den ondergrond trillen van den vriendschapsbond dezer lichtbewogen mannen. Maar juist die lichtbewogenheid van hun natuur maakte dat (evenals bij da Costa en de Clercq) ook afgescheiden van eenig *dessous*, er spoedig wederzijdsche gevoeligheid werd getoond. Da Costa voelde overigens voor zijn vriend niet enkel sympathie maar ook bewondering. Hij schreef in 1822 aan de Clercq: 'Zeker mag ik op de vrienden die mij omringen een gepasten roem dragen. En op Capadose zeer bijzonder. Hij is iemand van een singulier genie. Een groote consequentie in zijn principes (misschien soms al te groot) is de hoofdtrek zijns verstands. Hij is diep denkend en tevens allergevoeligst voor het dichterlijke der zaken... Ik ken niemand die een gezonder Logica heeft'.

Van Capadose's 'consequentie in zijn principes' hebben

wij in dit artikel reeds gerept. Hij spaarde niemand met zijn critiek. Vond hij dat een vriend eens de Zondagsrust niet voldoende had betracht en een ander réveilvriend dochters had, die zich te sierlijk kleedden, dan zei hij hierover zijn meening. In Duitschland verwekte hij sensatie bij een lezing van Friedrich Julius Stahl, toen hij stampvoette van verontwaardiging over diens eenzijdig-Luthersch standpunt. Toen da Costa werd gedecoreerd vond zijn vriend dat hij voor deze eer had moeten bedanken. Voorspoed is gevaarlijk voor ons en Capadose zal het suspect hebben gevonden dat de regeering thans da Costa wel eerbetoon waardig achtte. Maar wij moeten hier dadelijk aan toevoegen, dat da Costa klaagde over de eenigszins koele ontvangst van àlle Haagsche broederen na de decoratie en inderdaad was er wel eenig verschil ontstaan tusschen da Costa en zijn ‘orthodoxe’, ‘conservatieve’ Haagsche vrienden, zooals hij ze wel eens betitelde.

Men weet hoe Groen in zijn sterk verlangen, dat alle broeders mochten één zijn, het verschil tusschen hem en da Costa niet accentueerde. ‘Gehechtheid aan de formulieren’, zoo zei eens Groen, ‘is verderfelijk wanneer zij verdeeldheid der geloovigen teweegbrengt; gehechtheid aan de formulieren is heilzaam en onmisbaar wanneer zij de geloovigen vereenigt’. Maar het verschil in standpunt, juist ook betreffende de formulieren, tusschen de Haagsche en Amsterdamsche broederschap (in elk geval da Costa) is toch reëel. Capadose vindt de belijdenis uitmuntend en àls men ze wil veranderen en verfrisschen dan mag dat alleen als de kerk bloeit. Thans echter moet men conserveeren; ‘houdt wat gij hebt opdat niemand uw kroon neme’ (Paulus).

Maar da Costa vraagt wat terugkeer tot een onvoorwaardelijke onderteekening der formulieren zal uitwerken. Het zou een vorm zijn, ja erger dan dat. Als de N.H. Kerk naar Gods besluit moest ontbonden worden, dan helpen geen menschelijke inzettingen en beschuttingen. 't Is waar dat in die kerk zij die vasthouden aan de hoofdwaarheden van het christendom een minderheid zijn. Maar heeft Christus niet gezegd dat men tarwe en onkruid tot den dag des oogstes moest laten opwassen opdat niet bij 't vergaren van 't onkruid ook de tarwe worde uitgerukt? Men vreeze de vrijheid

niet! Toen een bepaald persoon eens tot den broederkring toegang vroeg en vele vrienden bezwaar hadden tegen toelating, zei da Costa: ‘Aan den anderen kant zouden wij geen ernstig onderzoeker om wat antecedenten dan ook, wenschen af te stooten. Ja al ware de benaming 1 Cor. 14 v. 24 [Maar indien zij allen profeteerden en een ongeloovige of ongeleerde inkwame...] op hem toepasselijk, zou dan het overige op die bijbelplaats gezegd, niet evenzeer op hem toepasselijk zijn [...die wordt van allen overtuigd en hij wordt van allen geoordeeld en alzoo vallende op zijn aangezicht, zal hij God aanbidden]. Capadose daarentegen vindt dat men een ongeloovige slechts mag nooden als Elia deed op den Karmel: ‘laten zij daar hunnen afgod, wij den levendigen God aanroepen’, maar nimmer mag men in gemeenschappelijk gebed met hen vereend zijn.

En wat nu de politiek betreft, terwijl Capadose geheel en al wou blijven staan op het standpunt waarop zijn vriend stond toen hij de *Bezwaren* in 't licht gaf, was deze auteur geavanceerd in zijn opvattingen. Hij wilde meer en meer in de anti-revolutionnaire partij de linkerzijde zich zien ontwikkelen (1853) na van het contra-revolutionaire standpunt van den tijd zijner *Bezwaren*, tot het anti-revolutionnaire standpunt te zijn geschreden. Hij vindt b.v. de gelijkstelling van Joden en Roomschen in de wet wel zeer verkeerd, maar is de bepaling eenmaal in de constitutie opgenomen, dan is het een fait accompli en moet men er Gods wil in 't wereldbestuur in erkennen, anders moet men de constitutie overboord werpen en contra-revolutionnair worden.

Capadose en zijne vrouw waren eenigszins onthutst (1846) om van da Costa in een gesprek met hem, te hooren dat men met de eeuw moet meegaan, en 't schijnt - wij konden geen kennis nemen van de brieven van da Costa aan dezen vriend - dat da Costa de verflauwing der correspondentie zijnerzijds voor een deel motiveerde door ‘blijvend verschil van politique en andere beschouwingen’.

In 't kerkelijke bleven zij 't betrekkelijk wel eens wat betreft een tegenstand tegen kerkisme, clericalisme, dominocratie. De ethischen, althans Beets, qualificeerden die onkerkelijkheid als de ‘furie der da-Costianen’ en verschillende predikanten ergerden zich vaak aan die *dilettant*-, die *leeken*-

theologen van 't réveil, zooals da Costa en Capadose. Waren geen van beiden ethisch, terwijl Capadose van de ‘Irenische [ethisch-irenische] dwarlwind’ niets wilde weten, wilde da Costa meer de juiste elementen van gereformeerde en ethische richting vereenigen.

Ten slotte gaf Capadose alle poging tot verbetering der N.H. kerk op, en in zijn brochure *Of scheiden òf scheiding* ('s Hage, 1866) zette hij de redenen er van uiteen. Hij had voor zijn kerk gestreden met hart en ziel en tenaciteit. Maar hij vindt: ‘bij een cadaver kan ik niet langer wonen’. ‘Ik *mag* als christen niet in Kerkgemeenschap blijven met hen, die in woord of wandel betoonen tegen Christus te zijn’. Aan de eene zijde vindt men er de modernen, ‘maar ik zie bovenal op die kille onevangelische orthodoxie, die van alle blijken van afval wellicht de nadrukkelijkste mag genoemd worden, waar niet alleen de geest ontbreekt, om bij een stipte en krampachtige vastklemming aan elke tittel of jota der leer of liever der geeikte phrasen, in meerdere of mindere mate allerlei kleine maar ook dikwerf groote afwijkingen in den wandel meent te kunnen vasthouden’. Zoo scheidde hij van de Kerk, maar niet om, gelijk zijn intimus Jhr. Elout van Soeterwoude, ten slotte naar de doleerende kerk over te gaan. Neen: ‘daar is ééne scheiding, die de smartelijkste is, de scheiding namelijk, die de kinderen Gods scheidt’. Zij allen moeten ‘een volk der getuigen uitmaken’. En de kerkprediking moet plaats maken voor simpele evangelisatie.

Dr. Abraham Capadose, de man van steeds wankele gezondheid, bereikte den ouderdom van 79 jaren, hij ontsliep in 1874. Wij hebben getracht hem te teekenen zooals hij was. Hij moge fanatisch zijn geweest, bekrompen misschien, korzelig soms, - de sterkste indruk die ons bleef na zijn omvangrijke correspondentie te hebben doorwerkt, is die van bizondere rechtschapenheid: een Israëliet in welken geen bedrog was.

EVERARD GEWIN.

De R.K. Centrale Raad van Bedrijven.

Begin Januari van dit jaar verschenen de Statuten van den 'R.K. Centralen Raad van Bedrijven'. Dat wil dus zeggen, dat men in Roomsche kringen gereed gekomen is met het ontwerpen van een plan tot organisatie van het heele bedrijfsleven. Een groot plan, dat ook, wanneer het voorloopig geen practisch nut zal hebben, toch zeker de bespreking en een ernstige overweging wel waard is.

Niet allen geven dit toe. Er zijn velen, die zeggen: 'Och kom, dat is alles voor de tribune, politieke propaganda om zieltjes te winnen of te behouden; die heele z.g.R.K. bedrijfsorganisatie is niets dan een plan op papier, uitsluitend gemaakt voor reclame!' En zij, die zoo spreken, zijn volstrekt niet allen zelf politieke personen, die hun volgelingen van een ander stelsel dan het hunne afkeerig willen maken; neen, er zijn ook politiek-onverschilligen onder, die nu eenmaal niet gelooven aan de mogelijkheid van een stelselmatige omvorming der maatschappij, er eenvoudig hun schouders over ophalen. De doorsnee-werkgever en zakenman, die zich weinig met economische theorieën inlaat, denkt aldus.

Te ontkennen is niet, dat het plan inderdaad een politiek element in zich heeft. Het streeft naar verzoening in den socialen strijd, naar vrede en solidariteit tusschen werkgever en werknemer. Nu heeft geen partij[1)] zooveel belang bij het tot stand komen van dien vrede als juist de Roomsch Katholieke. Immers zij steunt op *alle* lagen der bevolking, moet zooveel mogelijk alle standen tevreden trachten te

1) Ik weet wel, dat deze bedrijfsorganisatie niet officieel door de R.K. Staatspartij is ontworpen, doch dit is een quaestie van vorm.

stellen met haar beleid, op straffe van vermindering van haar aanhang. Gezien de gestegen ‘machtspositie’ der arbeiders, kunnen wij gemakkelijk begrijpen, dat zij tegenwoordig allereerst aan *hun* wenschen tegemoet tracht te komen; maar toch wil zij industriëelen en middenstanders evenmin van zich vervreemden. Zoo is de R.K. Staatspartij per se de partij van compromis en synthese; elke eenzijdigheid moet haar wel vreemd zijn. Van de overige politieke groepen komen de Protestantsch-Christelijke haar in samenstelling en aard het dichtst nabij, en toonen daarom de neiging, zich bij haar economisch stelsel aan te sluiten.

Daar dit stelsel dus geheel is ontworpen in overeenstemming met de politieke partij, zal deze het natuurlijk ook voor haar propaganda gebruiken. Maar daarom behoeft het nog volstrekt niet hol te zijn. Met minachting op ‘de politiek’ neerzien kan ten slotte alleen hij, die geen oog heeft voor de groote maatschappelijke en geestelijke stroomingen.

Nu is de meest kenmerkende eigenschap van onzen tijd de neiging tot *organisatie*. Men mag dit verschijnsel betreuren - te ontkennen is het in geen geval. Het tijdperk van het maatschappelijke individualisme heeft afgedaan, en daarmee is de liberale partij als politieke groote mogendheid van het tooneel verdwenen. De beide staatkundige machten van den eersten rang, die zich intusschen ontwikkeld hebben, de sociaal-democratie en de R.K. Staatspartij, zijn in wezen organisatorisch. In zooverre zij dezen belangrijken karaktertrek gemeen hebben, staan zij niet *tegenover*, maar *naast* elkaar. De z.g. ‘tegenstelling tusschen Rood en Zwart’ ligt in de omstandigheid, dat de eerste partij op één bevolkingslaag steunt, de laatste op alle. Dit verschil is belangrijk genoeg, maar het heft de groote overeenkomst volstrekt niet op.

Ik kom thans tot den Centralen Raad van Bedrijven, zooals die door de leidslieden der Roomsch Katholieken ten onzent ontworpen is.

De oorsprong van de zaak ligt in het z.g. Paaschmanifest van het vorige jaar, uitgegeven door de vier Roomsche ‘standsorganisaties’: de Algemeene R.K. Werkgevers-Vereeniging, den Ned. R.K. Middenstandsbond, den Ned.

Boerenbond en de R.K. Vakorganisatie. Deze beide stukken van gelijke strekking gingen dus uit van patroons en arbeiders. Zij bevatten den wensch, om te komen tot een volledige organisatie van het geheele *Roomsche* bedrijfsleven op de basis van solidariteit tusschen de klassen. En wel door oprichting van een 'bedrijfsraad' (met een gelijk aantal patroonsen arbeidersleden) voor elk vak; al deze bedrijfsraden te zamen zouden dan den Centralen Raad vormen, en deze weer met een (uitvoerend) Bestuur het Congres. In de manifesten waren verder eenige belangrijke sociaal-ethische principes genoemd, welke de bedrijfsraden zooveel mogelijk moesten invoeren. In de eerste plaats: *medezeggenschap der werknemers in het bedrijf* - zooals wij dadelijk zullen zien, zijn die Raden juist bedoeld als organen van een *collectief* medezeggenschap -, maar ook meer speciale beginselen, bijvoorbeeld: 'recht op arbeid' (d.w.z., in geval van ontslag, voorrecht naar ancienniteit), loonbijslag voor groote gezinnen, verbod van arbeid voor de gehuwde vrouw. - Dat het *verplichte lidmaatschap van de vakvereeniging* (voor patroons en arbeiders) onder deze principes was opgenomen, spreekt wel van zelf. Immers deze geheele organisatie berust op de wederzijdsche vakvereenigingen, en het tusschen deze beide gesloten collectieve arbeidscontract.

Tot de stichting van deze organisatie werd besloten op het Congres, dat in de maand Juli te 's Gravenhage is gehouden. Het voorloopig Congresbestuur, dat bestond uit afgevaardigden van de vier genoemde stands-organisaties, kreeg opdracht om de Statuten te ontwerpen.

Deze Statuten liggen thans voor ons. In hoofdzaak zijn zij opgesteld naar het schema, dat ik hierboven uiteengezet heb. Maar met twee belangrijke afwijkingen, die gaandeweg noodig zijn gebleken.

Ten eerste dan bleek de heele opzet te stroef. Op papier kan men makkelijk genoeg spreken van een 'bedrijf' of een 'vak' als van een geheel; maar practisch is de nuanceering binnen zulk een complex te groot. Men zal bijvoorbeeld in 'het schoenenvak' onderscheid moeten maken tusschen schoenen*fabrieken* en schoenen*winkels*, misschien ook nog s*choenlappers*; al deze categorieën hebben verschillende en

soms zelfs onderling tegenstrijdige belangen. Welnu, men heeft daarom tusschen de bedrijfsraden en den Centralen Raad een schakel ingeschoven: drie *Algemeene* Raden, en wel een voor het 'grootbedrijf'[1], een voor het middenstandsbedrijf, en een voor het land- en tuinbouwbedrijf. De Centrale Raad zal dus uit drie afdeelingen bestaan; en dit is vooral van gewicht met het oog op het verschillende tempo, waarin de drie categorieën zich vermoedelijk zullen organiseeren.

Mr. L.G. Kortenhorst, de secretaris der R.K. Werkgevers-Vereeniging, acht het waarschijnlijk, dat de middenstand het eerst tot een volledige organisatie zal komen; anderen zullen daarover wellicht anders denken en het grootbedrijf de meeste kans geven; maar in elk geval kan men dit nu rustig aan de ontwikkeling der dingen overlaten.

Wij krijgen dus het volgende schema:

1. Voor ieder bedrijf als geheel een *bedrijfsraad:*
2. Voor groot-, middenstands- en land- en tuinbouwbedrijf ieder een *Algemeene Raad:*
3. Voor het geheele bedrijfsleven een *Centrale Raad*, die dus uit drie afdeelingen samengesteld is. Leden van den Centralen Raad zijn de bedrijfsraden. Als buitengewone leden met adviseerende stem kunnen de besturen der vier standsorganisaties toetreden. Deze standsorganisaties benoemen ook het *Bestuur* van den Centralen Raad, dat uit 13 personen bestaat; Raad en Bestuur vormen samen het *Congres*.
4. - Hier komen wij tot de tweede belangrijke afwijking van het oorspronkelijke plan - den *Consumentenraad*.

Het groote nadeel namelijk van dit stelsel van 'solidariteit' tusschen patroons en arbeiders, de onvermijdelijke *prijsopdrijving*, moest op een of andere wijze ondervangen worden, dat was duidelijk. Men heeft daarom dien Consumentenraad uitgedacht. Hij zal bestaan uit een voorzitter en acht leden. De voorzitter wordt door de leden gekozen, en deze benoemd door de vier standsorganisaties, waarvan zij overigens geen lid *behoeven* te zijn. (M.a.w. zij *kunnen* dat wel zijn, wat eenigszins vreemd aandoet; trouwens reeds het feit, dat de Consumentenraad door de producenten wordt samenge-

1) Ik zie geen kans, dit germanisme te weren.

steld, geeft weinig hoop, dat hij het belang der consumenten in voldoende mate behartigen zal. Maar daarover straks nog een enkel woord.)

De bevoegdheid van den Consumentenraad strekt zich overigens zoover uit, dat zonder zijn goedkeuring geen prijstarieven in werking treden, die niet door de vrije concurrentie worden bepaald, maar door organisaties, hetzij van werkgevers en werknemers gezamenlijk.

Thans iets over de bevoegdheden der overige raden, en over de bedoeling, waarmee zij zijn ingesteld.

Daartoe moeten wij ons het doel van deze geheele organisatie nogmaals duidelijk voor den geest roepen: het tot stand brengen van den socialen vrede, en wel door tegemoetkoming aan de tegenwoordige eischen der werknemers: een betere materieele positie en medezeggenschap in het bedrijf. Beide moeten de bedrijfsraden hun geven.

De bedrijfsraden, tevens scheidsgerechten voor arbeidsconflicten, moeten namelijk in de eerste plaats de collectieve arbeidsovereenkomsten ontwerpen en uitvoeren. Daardoor is de (feitelijk reeds bestaande) medezeggenschap der arbeiders in de vaststelling der arbeidsvoorwaarden gewaarborgd; de bedrijfsraden bestaan immers voor de helft uit werknemers. Maar tevens heeft men hun door middel van het bedrijfsraden-instituut invloed willen geven in de commercieele leiding van het bedrijf - in het *bedrijf als geheel*, wel te verstaan, niet in elke onderneming afzonderlijk - en wel op de volgende wijze:

a.) Sommige bedrijven, *die uitsluitend voor de binnenlandsche markt werken,* kennen al de handhaving van de prijstarieven door onderlinge overeenkomsten tusschen patroons- en arbeiders-organisaties, op de basis van het verplichte lidmaatschap; zoo bij voorbeeld het drukkersbedrijf. In deze bedrijven moeten de prijzen van het product door den bedrijfsraad goedgekeurd worden; maar zij zullen niet in werking treden, voordat de *Consumentenraad* er zijn goedkeuring aan heeft gehecht. Dit natuurlijk, om onbehoorlijke prijsopdrijving van de gezamenlijke organisaties te voorkomen.

b.) Maar vaak doet zich een andere wijze van prijsbepaling voor, namelijk door de patroonsbonden alleen, dus

door middel van trusts of kartels. In dit geval mag de bedrijfsraad een onderzoek naar de prijzen instellen, en eventueel de beslissing overlaten aan den Consumentenraad. Blijken de prijzen ‘maatschappelijk ongeoorloofd’, terwijl de ondernemers weigeren, een verlaging te aanvaarden, dan mogen de arbeiders (ondanks het bestaan van een collectief contract) een *staking* afkondigen. De staking wordt dus officieel gesanctioneerd als machtsmiddel tot handhaving van de medezeggenschap der arbeiders in de prijspolitiek.

c.) Ten derde komt het geval voor, dat de tarieven nog worden bepaald door de onderlinge concurrentie tusschen de ondernemers. Dan kunnen de bedrijfsraden (en dus de arbeiders) geen invloed uitoefenen op de prijspolitiek.

Men ziet dus, dat de invloed der arbeiders het grootst zou zijn in de bedrijven, waarin zij al met de patroons overleg plegen over de prijzen, zooals het drukkersvak (zie onder a.); hier zouden zij een *directen* invloed op de prijstarieven, dus op de commercieele leiding hebben, zij het dan onder een zeker toezicht van den Consumentenraad. In geval b. (trust of kartel) treden zij - steeds natuurlijk door middel van den bedrijfsraad - zoo noodig *repressief* op tegen te hooge prijzen; in het derde geval c. blijft hun alleen die medezeggenschap in de vaststelling der arbeidsvoorwaarden, die vanzelf krachtens de collectieve overeenkomst al bestaat.

Deze ‘sociale’ invloed wordt nog eens uitdrukkelijk erkend door het toekennen van een andere functie aan de bedrijfsraden: indien een looneisch door de werkgevers wordt afgewezen op grond van financieele onmacht, kunnen zij de financieele positie der betrokken ondernemingen door accountants laten onderzoeken.

Naast al deze speciale bevoegdheden hebben de bedrijfsraden volgens de statuten nog een zeer gewichtige algemeene taak: *zij beraadslagen* - er staat niet: *zij nemen besluiten* - op geregelde tijden over de toestanden van het bedrijf, over de te voeren prijspolitiek, over de middelen tot productieverhooging enz. Daarover straks nog enkele opmerkingen.

Op de bedrijfsraden berust feitelijk de geheele organisatie. Immers zij zorgen voor wat men noemt den ‘uitbouw’ der collectieve contracten: zij verwezenlijken de gedachte aan

medezeggenschap der arbeiders, waartoe men het uitgangspunt van den heelen opzet kan herleiden.

Die medezeggenschap is *collectief* gedacht. Een belangrijk punt; de huidige Duitsche wetgeving heeft onder invloed der sociaal-democraten *voorloopig* een tegengestelden weg ingeslagen. De 'bedrijfsraden-wet', die eenige maanden geleden door de Nationale Vergadering is aangenomen, legt immers allen werkgevers de verplichting op, zich *in hun onderneming* door een werknemers-commissie ter zijde te laten staan. Ook hier gaat het in hoofdzaak om den sociaal-economischen invloed der arbeiders, en slechts in zeer beperkte mate om een technisch-commercieel medebestuur. Maar het groote verschil is, dat volgens het plan der Roomsche organisatie de invloed der werknemers alleen bij hun organisatie blijft berusten, zoodat de leiding van iedere onderneming op zich zelf uitsluitend aan den patroon blijft. Alleen in zooverre een georganiseerd bedrijf *als geheel* zekere leiding erkent, kunnen de werknemers daarin stem verkrijgen. M.i. is dit verstandiger. Daargelaten de vraag, of de arbeiders in het algemeen rijp zijn te achten voor zeker medebestuur, zal toch een eenhoofdige leiding vooralsnog in vele opzichten verkieselijk zijn, en heel wat onaangename quaesties voorkomen. -

De overige lichamen uit de Statuten completeeren slechts het bedrijfsraden-organisme. De drie algemeene Raden houden een wakend oog op groot-, middenstands- en land- en tuinbouwbedrijf; men vergelijke den Middenstands- en den Nijverheidsraad, die nu reeds aan het Departement van Landbouw, Handel en Nijverheid zijn verbonden als adviseerende colleges. - De Centrale Raad en zijn Bestuur vormen een sociaal-economisch parlement, dat - indien deze organisatie algemeen werd - later het geheele bedrijfsleven volgens wettelijke regelen zou kunnen besturen. Want het behoeft nauwelijks te worden vermeld, dat de ontwerpers van deze organisatie een publiekrechtelijke regeling als einddoel stellen; zonder deze zou zij trouwens op den duur niet bestaanbaar zijn. Allerlei bestaande lichamen, zooals de Hooge Raad van Arbeid, de Middenstandsraad, de Kamers van Koophandel, die tegenwoordig een economische of sociale taak verrichten, zouden dan ook opgeheven of hervormd moeten worden;

hun tegenwoordige vorm is met de ontworpen bedrijfsorganisatie niet vereenigbaar. Het politieke parlement zou een deel van zijn bevoegdheden - waarvoor het inderdaad steeds minder geschikt wordt - aan de nieuwe bestuurslichamen moeten afstaan.

Thans enkele algemeene opmerkingen omtrent het Roomsch Katholieke plan.

De groote vraag is natuurlijk: is het vatbaar voor verwezenlijking? Gemakkelijk te beantwoorden is die vraag zeker niet. Men kan er zich niet van afmaken - zooals ik hierboven al opmerkte - door schouderophalend te zeggen: het is niets dan een organisatie-op-papier, gemaakt voor de partij-propaganda. Want zelfs al is dit juist, dan nog volgt *daaruit* niet de onmogelijkheid, om een dergelijke organisatie ook langzamerheid practisch door te voeren, indien zij bij de meerderheid der bevolking instemming mocht vinden. De ontwerpers erkennen zelf, dat een 'R.K. bedrijfsorganisatie' in den zin van 'organisatie van R.K. bedrijven' niet bestaanbaar is. Om de zeer eenvoudige reden, dat er geen 'R.K. bedrijven' zijn. Maar iets geheel anders is: 'een organisatie, die oorspronkelijk door de Roomsch Katholieken ontworpen is'. In dien zin moeten wij het plan opvatten, en, verder uitsluitend naar zijn innerlijke mérites beoordeelen.

Men zegt gewoonlijk: dit heele ontwerp, dat op het bekende stelsel der 'economische bedrijfsorganisatie' van Prof. Veraart berust, heeft daarvan ook het onverkomelijke bezwaar: de 'rooftocht op den consument'. Wanneer patroons en arbeiders - zoo redeneert men - eenmaal door het wederzijds verplicht lidmaatschap der vakvereeniging het bedrijf z.g. 'afgesloten' hebben - en dus de concurrentie gedood - dan kunnen zij gemakkelijk genoeg hun positie verbeteren ten koste van den afnemer: deze wordt eenvoudig het slachtoffer. Tenminste wanneer er, zooals in het 'economisch georganiseerde' drukkersbedrijf, *geen* rekening behoeft te worden gehouden met buitenlandsche concurrentie. En is dit laatste *wel* het geval, dan is ook de heele zaak van te voren tot mislukking veroordeeld.

In dezen gedachtengang zit natuurlijk een element van waarheid. Maar m.i. vergeet men daarbij, dat ook zonder

'economische bedrijfsorganisatie' de prijzen van zekere producten worden opgezet; ten eerste door steeds verder gaande eischen der werknemers, en ten tweede door ondernemers-combinaties, dit laatste zelfs internationaal; men denke bijvoorbeeld aan de petroleum. Het trust-probleem, het meer en meer elimineeren van de onderlinge concurrentie als factor in de prijsbepaling, is een der moeilijkste vraagstukken van onzen tijd. De 'economische bedrijfsorganisatie' moge dat probleem wat meer op den voorgrond brengen - zij geeft het *niet* het aanzijn. - En wanneer een 'georganiseerd' bedrijf op de geschetste wijze zijn prijzen bepaalde, zou het toch met buitenlandsche concurrentie als factor rekening kunnen en moeten houden, evenzeer als dit nu door individueele ondernemers of door ondernemers-bonden geschiedt.

Men heeft nu het gevaar van 'ongeoorloofde' prijsopdrijving zoogenaamd trachten te bezweren door den 'Consumentenraad' - die echter, zooals boven gezegd, *niet* als vertegenwoordigers der consumenten aangemerkt kunnen worden. Hier zit zeker het zwakste punt van de geheele organisatie. Een 'wolf in schaapsvacht' noemt prof. Van Blom dit lichaam[1)], dat eenerzijds de verbruikers gerust moet stellen ten aanzien van de economische gevolgen van het systeem, maar aan den anderen kant niet te bekoelend mag werken op de geestdrift van de pas georganiseerde producenten. 'Een ernstig streven om verbruikersbelangen tot hun recht te doen komen' - zoo meent prof. Van Blom niet ten onrechte - 'had naar de verbruikscoöperaties den weg moeten weten te vinden, of dien naar een onpartijdig overheids orgaan, dat de leden van den Consumentenraad zou kunnen aanwijzen'.

Maar zelfs al ware dit laatste het geval geweest, dan nog was de constructie van den Consumentenraad uit een economisch oogpunt niet fraai geweest. Immers dit college draagt een geheel *repressief* karakter; het dient om fouten te *herstellen*, die liever *voorkomen* moesten worden. Intusschen moet worden erkend, dat de 'Duurte-Raden', die bij wet ingesteld zouden zijn, indien het ontwerp-duurte-wet niet op bijzondere gronden verworpen was, een geheel overeenkomstig karakter vertoonden - alweer zonder dat de R.K. bedrijfsorganisatie ze in het leven geroepen heeft.

1) 'Econ.-Stat. Berichten' van 25 Februari 1920.

Men doet dus m.i. niet billijk door dit stelsel te verwerpen op grond van bezwaren, die het inderdaad wel heeft, maar die zich toch ook afgescheiden daarvan in meerdere of mindere mate voordoen. De vraag omtrent de levensvatbaarheid van het bedrijfsraden-systeem dient dunkt mij zóó te worden gesteld: Zijn er ook in de huidige maatschappij verschijnselen waar te nemen, die van zelf in de richting leiden, welke de R.K. bedrijfsorganisatie bewust wil inslaan, of niet?

Tot op zekere hoogte valt dat niet te ontkennen. De collectieve arbeidsovereenkomst, waarop het geheele stelsel berust, heeft zich sedert het jaar 1904, toen zij voor het eerst in ons land toepassing vond, met een ongedachte snelheid over vrijwel alle bedrijfstakken uitgebreid. In het buitenland is hetzelfde verschijnsel waar te nemen. Maar naast de quantitatieve uitbreiding staat tevens een qualitatieve, de z.g. 'uitbouw' van het collectieve contract. Men neemt bepalingen op, die de overeenkomst op een meer stevigen grondslag vestigen. Zoo bijvoorbeeld de clausule van het verplichte lidmaatschap der wederzijdsche vakvereenigingen. Daardoor kunnen georganiseerde patroons alleen georganiseerde arbeiders in dienst nemen, en deze alleen bij georganiseerde patroons in dienst gaan. Omvatten de vakvereenigingen nu de groote meerderheid van werkgevers en werknemers, dan wordt de kans groot, dat zij langzamerhand *allen* dwingen, zich aan te sluiten bij het aldus georganiseerde bedrijf, omdat het steeds moeilijker wordt, zich daarbuiten staande te houden. Verder stelt men ter beslissing van eventueele geschillen tusschen werkgevers en werknemers arbitrage-commissies en scheidsgerechten in, welker uitspraken van zelf een zekere bindende kracht krijgen voor het bedrijf.

Ziehier het prototype van den 'bedrijfsraad'. Weliswaar is het scheidsgerecht nog lang niet tot zulk een college ontwikkeld, als het R.K. plan bedoelt, maar het begin is er dan toch. Ook moet worden toegegeven, dat het eene vak zich veel beter voor een dergelijke organisatie leent dan het andere, ja, dat sommige zéér moeilijk tot een min of meer gesloten eenheid te maken zouden zijn. Ten onzent zijn het eigenlijk alleen nog maar het drukkersbedrijf en de diamant-

industrie, waarin dit stelsel een toepassing heeft gevonden. Beide zijn weinig gecompliceerd en bovendien z.g. ‘eindindustrieën’: op geen andere bedrijfstakken hebben zij een invloed, waarmee zij rekening behoeven te houden.

De ontwerpers van de Statuten hebben getoond, deze moeilijkheid te beseffen, door voorloopig alleen in dergelijke bedrijven - ‘werkend voor de nationale en plaatselijke markt’ - hun systeem geheel tot zijn recht te laten komen. Daarmee verliest het wel aan beteekenis - deze bedrijfstakken, waarin de bedrijfsorganisatie het verst zou gaan, zijn de belangrijkste niet - maar het wint aan praktische bruikbaarheid.

In elk geval: de ontwikkeling was er, *eer* het theoretische systeem der ‘economische bedrijfsorganisatie’ werd opgesteld. Het theoretische stelsel is opgebouwd naar de praktijk, *niet* de praktijk gedwongen naar een theorie. Wat een bemoedigend teeken is voor de toekomst. Al volgt hieruit allerminst, dat het *geheele* radeninstituut, zooals dat hierboven uiteengezet is, ook juist in dien vorm te verwezenlijken is; het gaat alleen maar om de vraag, of het een gezonde kern bevat. En dat schijnt mij niet te ontkennen.

Want ook in andere dan de beide genoemde bedrijven wordt de collectieve arbeidsovereenkomst gaandeweg en van zelf uitgebreid. De sigaren-industrie, de textiel- en de metaalnijverheid worden meer en meer door het collectieve contract beheerscht; veelal neemt men een z.g. ‘arbitrageclausule’ op, waaruit zich alweer een primitieve bedrijfsraad ontwikkelt, die zich echter voorloopig alleen met geschillen omtrent arbeidsvoorwaarden bemoeit. Toch bevatten de dagbladen den 19^{den} Februari van dit jaar het bericht, dat het bekende conflict in de Twentsche textiel-industrie, uitgebroken bij de firma Serphos, was bijgelegd o.a. op voorwaarde, dat een commissie van vier leden der Fabrikantenvereeniging en vier leden der textielarbeidersorganisaties *een onderzoek zou instellen naar de grondstoffen en den technischen toestand in de fabriek*, voorgelicht door de firma en door de arbeiders. Opnieuw een spontaan verschijnsel, dat als een voorbode van een vastomschreven stelsel kan worden beschouwd.

Men zal zeggen: in elk geval heeft het R.K. systeem toch maar de instemming van een minderheid van onze bevolking, gezwegen nog van het buitenland.

Toch geloof ik, dat dit meer schijn dan wezen is. Met name de sociaal-democraten schijnen mij *in den grond van de zaak* ten slotte niet zoo heel veel anders te willen, voorzoover hun een vast doel voor oogen staat. Ontdoet men de leuze van socialisatie van alle politieke frases, dan blijft er - men zie het socialisatie-rapport van de S.D.A.P. - ongeveer dit van den inhoud over: hervorming van het bedrijfsleven zóó, dat elk bedrijf onder staatstoezicht een zekere autonomie verkrijgt, beheerd door vertegenwoordigers van arbeiders, de (technische) bedrijfsleiding, consumenten en den Staat. Het stelsel van Walther Rathenau ongeveer. Ik voor mij kan met den besten wil hierin *principieel* weinig anders zien dan de 'publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven', die de Roomsch Katholieken als einddoel stellen. In Oostenrijk, waar men pogingen doet om bijvoorbeeld de schoenenindustrie te 'socialiseeren' - let wel, niet te *nationaliseeren* - gaat men eveneens in de richting van 'bedrijfs-autonomie.' Het Engelsche bedrijfsleven kent sinds eenige jaren de Whitley councils, die wel niet geheel met de R.K. 'bedrijfsraden' gelijk zijn te stellen, maar toch op een zelfde gronddenkbeeld berusten: overleg tusschen werkgevers en werknemers op voet van gelijkheid. Waar deze (officieel erkende) councils bestaan, werken zij goed. In Duitschland heeft men *aanvankelijk* - gelijk boven gezegd - den arbeiders invloed trachten te geven in het beheer van elke onderneming afzonderlijk, maar met de verzekering, dat er later districts- en lands-arbeidersraden met uitgebreide bevoegdheden zouden komen. Die collectieve raden zullen dan toch wel met de ondernemers-organisaties van elken bedrijfstak overleg moeten plegen, zoodat men in groote trekken toch weer tot een soort van 'bedrijfsraad' komt.

Men zegt: daar blijft in elk geval het groote principieele verschil van den *eigendom der productie-middelen*. Maar zoodra men onder 'socialisatie' niet meer staats- of gemeenteexploitatie verstaat, zal men ook het denkbeeld van naasting door staat of gemeente moeten herzien, en *voorloopig* de ondernemers - die men immers voorshands 'nog niet mis-

sen kan' volgens de erkenning van sommige economisch geschoolde-socialisten - in het genot van hun eigendom laten. Wat later, na een volledig-doorgevoerde bedrijfs-organisatie, zou kunnen geschieden, blijft nog geheel onzeker voor iedereen.

Ik heb deze enkele bescheiden regels willen neerschrijven, omdat ik, als niet Roomsch-Katholiek, onbevooroordeeld tegenover de zaak meen te staan, en daarbij het gevoel niet van mij afzetten kan, dat men het plan van den 'R.K. Centralen Raad van Bedrijven' vaak wel wat onbillijk beoordeelt.

Zeker, het *is* nog een plan-op-papier; het wordt inderdaad voor politieke propaganda gebruikt; maar daaruit volgt niet, dat het volstrekt utopisch is, dat het niet een gezonde kern bevat.

Een gezonde kern heeft het naar mijn inzien wel, en wij zullen moeten trachten, die ook te waardeeren.

Amsterdam.

J.A. SCHRÖEDER.

Portretkunst met de pen.

In het merkwaardige en reeds zooveel gelezen boek van John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, waarover Colenbrander in de Gids van Februari en Maart gesproken heeft, komt een hoofdstuk voor over *The Conference*, dat bijna als een hors d'oeuvre zou kunnen worden beschouwd, doch dat men er al heel ongaarne uit zou willen missen, omdat het, op zichzelf, als, men zou willen zeggen, een voortreffelijke proeve van portretkunst met de pen mag gelden.

De schrijver behandelt er de zittingen in van de Big Four, doch Orlando treedt weinig op den voorgrond, en het zijn dus Clemenceau, Wilson en Lloyd George, waar het volle licht op valt. Zij worden geteekend, zooals de geschiedschrijver personen van belang voor de oogen van zijn lezers brengt. De historicus nu komt in zulke gevallen voor eenzelfde opgaaf en in één lijn te staan met den portrettist. Van hem wordt eenzelfde zucht naar het doorgronden van de verschijningen der werkelijkheid, eenzelfde vervuldheid van en overgave aan zijn stof, mitsgaders een diergelijk vermogen van waarnemen, saamvatten en uitbeelden gevraagd. En Keynes beschikt over deze eigenschappen in buitengewone mate. Het zijn maar een zeven-en-twintig ruim gedrukte bladzijden, waarin hij ons tot de zittingen van de conferentie binnenleidt, - in dat kleine bestek echter laat hij de geduchte makers van het vredesverdrag in enkele trekken voor ons leven met een onafwijsbaarheid, die ze ons, op de meest overtuigende manier, blijvend in den geest prent. In groote

lijnen en sobere kleuren geeft Keynes ons het sprekende schetsontwerp voor een modern Regentenstuk van den eersten rang.

Niets opzettelijks, opgeschroefds, gesouligneerds. De bezonnen schrijver is van een bewonderenswaardig koele waarneming thuis, en de modellen hebben allerminst beseft, dat zij voor den aanwezigen Keynes poseerden. Er kwam niets uitdagends in hun doen en laten. De besprekingen vonden plaats op onceremonieele wijze. De Big Four gingen geheel op in hun aanhoudend beraadslagen en hadden geen tijd om op hun bekijkers te letten. De tot den Raad van Lloyd George behoorende schrijver van zijn kant, zag de dingen met gespannen aandacht gebeuren en het doordrongen zijn van de belangrijkheid zijner sujetten gaf hem de kracht ze treffend uit te beelden. Hij voelde, dat hij ze moest teekenen. ‘The world needs light, even if it is partial and uncertain, on the complex struggle of human will and purpose, not yet finished, which, concentrated in the persons of four individuals in a manner never paralleled, made them, in the first months of 1919, the microscosm of mankind’. Het bewustzijn daarvan bracht den schrijver tot het ontwerpen van zijn meesterlijke schets. Hij zou, pris sur le vif, vier mannen weergeven, die voor hun scherpzinnigen beschouwer heel een wereld vertegenwoordigden.

Op huiselijke wijze ziet men ze in een wijden kring om den haard gezeten. Hun houding en persoonlijke habitus krijgt men in enkele gemeenzame trekken aangegeven. Doch al te zeer wordt de lust tot zùlk teekenen niet gevierd. De schrijver vermijdt het, den schilder te imiteeren. Hij beschikt over andere middelen en is in zijn psychologische weergave minder aan plaats en tijd, aan het onmiddellijk geziene dus, gebonden. Toch, al opent hij vergezichten naar buiten, toeft men met hem binnenskamers, in het ruime vertrek waar de conferentie gehouden werd. De groep om den haard blijft hij om haar zelfswille beschouwen.

En zoo vinden wij, op den voorgrond, de figuur van Clemenceau als de hoofdpersoon, in harde, stevige, onverschrokken omtrekken uitgebouwd. Was hij den schrijver, al dan neen, sympathiek? Men vrage zooiets den portrettist niet! Hoogstens erlangt men een antwoord in dezen geest:

‘One could not despise Clemenceau nor dislike him, but only take a different view as to the nature of civilised man, or indulge, at least, a different hope.’

Keynes teekent hem als een nog stevigen ouden man, dikwijls indolent schijnend, zijn krachten sparend voor beslissende oogenblikken, geestig, scherp, soms cynisch, op zijn tijd meer heftig dan welsprekend, een enkele maal duivelachtig. En dan legt hij de politieke en menschkundige inzichten in het algemeen van den minister-president bloot, en verklaart ons die over den te sluiten vrede in het bizonder, - zoo elementair breed en toch zoo subtiel uitgewerkt, dat de vecht-reus, in heel zijn geduchte beteekenis, groot en geweldig voor ons komt te staan.

Tegenover dit stugge, harde beeld van ‘The most eminent member of the Council of Four’, wordt de figuur van Wilson gesteld, die Washington had verlaten met een prestige en een zedelijk overwicht in de oogen van de gansche wereld, ongeëvenaard in de geschiedenis, - met den aureool van een profeet en een ziener, - doch die, toen hij de conferentiezaal was binnengetreden, zich in een hol kwam te bevinden, waar het bewegelijke, blinkende zwaard in de handen der sluwe, en voor hem zoo zeer gevaarlijke goochelaars lag, die zijn bedekte tegenstanders waren. De vereenzaamde gestalte van Wilson erlangt veel meer licht en donker, veel meer tragische kleuring, en een veel tooverachtiger relief, dan de straffe figuur van den Franschen premier, die in drieste taktiek zoozeer zijn meerdere was. En Keynes' vermetele uitbeelding van den verkapten Presbyteriaanschen dominee, zooals hij tegenover de ‘meesters van het spel op 't schaakbord van Europa’ wordt gezet, is de meest verrassende en de meest overtuigende creatie van heel zijn voortreffelijk karakterbeeld.

Lloyd George, waar Keynes, doordien hij hem meer van nabij kende, misschien te dicht op heeft gestaan, om hem zóó breed te zien, wordt dan vooral nog als repoussoir aangebracht, om den blinden en dooven Amerikaanschen Don Quichote, den man, die beter geschikt was om een preek of een gebed uit te spreken, of om van den Berg Sinaï of den Olympus Nota's de wereld in te slingeren, dan om in de raadkamer te overheerschen, nog slechts duidelijker te doen

uitkomen. ‘Wat kon een man als deze Wilson’ - zoo zegt hij ongeveer - ‘uitrichten tegen Lloyd Georges onfeilbaar, schier medium-achtig doorzicht in al wat om hem heen geschiedde? Den Britschen Prime-Minister het gezelschap in het oog te zien houden, met zes of zeven zintuigen, die de gewone mensch niet tot zijn beschikking heeft - karakter, drijfveeren en onderbewuste aandriften wegende, vóórvoelend wat elk hunner dacht, en zelfs wat hij straks zou zeggen, en met telepathisch instinct het argument of de toevlucht voorbereidend, die het meeste vat hadden op de ijdelheid, den zwakken kant, of het eigenbelang van zijn onmiddellijken toehoorder, - het was begrijpen, dat de arme President in dàt gezelschap blindemannetje zou spelen.’

Schijnbaar moge de Engelsche Premier hier als bijfiguur zijn behandeld, deze snelle penseelstreken karakteriseeren den diable d'homme toch wel met bizondere scherpte.

En zoo vinden wij dan heel de merkwaardige groep van deze markante Men of Destiny, in onderlingen samenhang en tegenstelling, vastgelegd met een kennis van zaken en een klemmende compleetheid, die aan de magistrale schets voor de geschiedenis een onschatbare waarde verleenen, en met een soberheid en kracht van teekening, die haar tot een blijvend voorbeeld van tegelijkertijd intieme en monumentale portretteerkunst met de pen vermogen te stempelen.

JAN VETH.

In memoriam J.G. Danser.

Onder den titel ‘Ontmoetingen’ verscheen in 1917 bij J. van Krimpen te 's-Gravenhage een bundeltje van 24 sonnetten door J.G. Danser. Het meerendeel dezer gedichten was reeds vroeger in ‘De Beweging’ verschenen, en had daar reeds de aandacht van de trouwe lezers van dat tijdschrift getrokken.

Hoewel waarschijnlijk toch niet dadelijk. De poëzie van Danser immers is geenszins van de soort, die spoedig de aandacht trekt. Eerder is het tegendeel het geval. Hoe eenvoudig ook - of misschien juist om dien eenvoud - vereischt zijn vers ter waardeering een liefdevolle overgave van den lezer, een geneigdheid om zich te laten doordringen door de fijne bekoringen eener poëzie, die, vluchtig gelezen, vrij gewoon schijnt, en pas langzamerhand - maar dan ook bij iedere herlezing in stijgende mate - haar edele eigenschappen openbaart. En is dit eenmaal het geval geweest, dan kan men die verzen niet meer herlezen zonder een gevoel van verwondering - en bewondering - over de rijpe beheersching en de zeldzame volmaaktheid dezer poëzie.

Toen ‘Ontmoetingen’ uitkwam, moet Danser ongeveer 23 jaar zijn geweest. Op dien leeftijd hebben vele dichters reeds werk gegeven, dat in aanleg misschien belangrijker is dan dat van Danser. Maar ik ken slechts weinigen, die, zoo jong, reeds zoo absoluut hun ‘eigen rijk’ hebben gevonden, die hun noodzakelijke beperktheid (die voor ieder kunstenaar uitteraard in min of meerdere mate bestaat) zóó volkomen hebben weten te aanvaarden, dat zij eerder een deugd dan een gebrek van hen is geworden.

Het is uiterst moeilijk uit de 24 sonnetten, waaruit de bundel ‘Ontmoetingen’ is samengesteld, een keuze te doen, aangezien zij voor 't meerendeel vrijwel gelijkwaardig zijn. Ik schrijf het volgende sonnet dan ook niet over om het aldus uit de reeks te lichten, maar alleen als een goed voorbeeld van de gave kunst des dichters.

Het naakte meisje.

Zij ligt, zoo rijk in haar ontroerend naakt,
Zoo argeloos, ontdaan van alle kleêren:
Een kind niet radend wat het doet ontberen
En toch zoo schoon, zoo lieflijk en volmaakt.

Stil, als een bloem in schaduwen ontwaakt,
Wier broosheid zelfs het zonnelicht zou deren,
Bloeit haar lichaam: mild-rose voor den teêren
En diepen grond die somberkleurig vlaakt.

Vreemd: haar figuur zoo jong en fijn-gebouwd
Doet niet de wilde hartstochten opbruisen
Van wie haar zoele heerlijkheid aanschouwt.

Doch voert zijn denken naar een land van droom
Waar langs een weg de hooge boomen ruischen
En de avondlucht vervuld is met aroom.

Het is duidelijk, dat voor den dichter van dergelijke verzen het sonnet meer dan een traditioneele vorm was, dien men eerder uit gemakzucht dan uit aandrang overneemt. De gebondenheid van dien vorm was voor hem geen beperking, maar steun. Binnen de nauwe grenzen van het sonnet vond Danser volkomen vrijheid om de gevoelens en gedachten te uiten, die het leven in hem wakker riep.

De grondtoon daarvan was er een van peinzenden weemoed, ook in de meest hoopvolle van zijn gedichten (zooals ‘Later’). Hoevele dichters hebben dien niet gekend! Maar bij Danser werd die weemoed vaak schrijnender, en tot een angst voor het leven. (Het wonder). En het is kenmerkend voor dezen dichter, dat het toekomstig geluk, waarom hij in zijn verzen smeekt, dikwijls weer smart blijkt te zijn. Dit geeft een eigenaardige, kranke atmosfeer aan zijn werk, en 't is niet alleen bij het lezen van verzen als: de Jonggestorvene, en: de vreemde Dood, dat wij meenen, een voorvoelen van zijn jonge sterven te vernemen. Het schijnt ons droevig, maar

niet verwonderlijk, dat een dichter, die zóó vreemd in het rauwe leven stond, daarvan zoo vroeg heeft moeten scheiden.

Maar dit alles leefde min of meer onbewust in Danser. De levensdrang is ten slotte oppermachtig in ieder mensch, en hij deed hem een van zijn schoonste sonnetten schrijven:

De vreemde dood.

Mijn peinzen kan den vreemden dood nìet loven
Die me u welhaast voor steeds genomen had:
Uw lichaam dat mijn droom ontroerd bezat,
Uw bleek gelaat welks lach mijn smart kan dooven.

Dan had ik u nooit bevend meer omvat,
Nooit meer uw haar gestreeld, zijn geur gesnoven,
Met u nooit meer door zomers blijde hoven
Gedwaald of laat door de avondlichte stad.

- Neen 't is niet wreed dat na een zalig zwerven
Door vreugde en hoop en stilte en droefenis
Wij eindelijk een koele rust verwerven,

Maar nu: mijn ziel is bang en ongewis,
Ik kan uw warmte, uw zachtheid nog niet derven,
Uw liefde die zoo zoet-vertroostend is.

Ik kan mij niet voorstellen, dat dergelijke gedichten niet zouden blijven voortleven in de gedachtenis van hen, die zuivere en belangelooze kunst weten te waardeeren, evenals het beeld van hun dichter in de harten van hen, die hem hebben gekend - zij het ook, zooals ik, slechts zeer weinig - voortleeft.

J.C. BLOEM.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Bevolkingsrechten op den grond in Indië.

- Het artikel uit Soekaboemi in de Koloniale Studiën van Februari 1920, waarin mr. G.J. Nolst Trenité mijn boekje ‘De Indonesiër en zijn grond’ (September 1919) bestrijdt, is ontstellend door zijn armoede aan feiten. Wie verwacht mocht hebben, dat de hoofdadviseur der regeering voor agrarische wetszaken overvloedig van munitie voorzien en tot de tanden gewapend zou blijken te wezen, komt bedrogen uit. Zijn armoede bevestigt slechts, dat wat ik voorsta van gering belang is in de agrarische staatkunde der wederpartij.

Ik ga mij niet begeven op het slechtbefaamde pad der anticritiek. Ik heb slechts onder het oog te zien de tien concrete tegenwerpingen, die uit het artikel van den heer T. vallen op te diepen.

1. De heer T. ziet de alles overheerschende hoofdzaak van mijn geschrift in het ‘oud-adatrechtelijk’ beschikkingsrecht van stam, dorp, dorpenbond enz. over den grond, doch vraagt zich af, of ik niet willekeurig heb samengebundeld wat als eenheid in het adatrecht onbekend is: hij las immers, dat er b.v. geen Javaansche of Madoereesche naam voor dat beschikkingsrecht bestaat (zijn blz. 66, 80).

Ik hield het tot nog toe voor overbekend, dat o.a. de Minangkabausche familie - die kern van het Minangkabausche leven - geen inheemsche benaming draagt; dat de in Indonesië zoo verbreide deelbouw bijna nergens een samenvattende benaming heeft; dat zelfs het inlandsch bezit-

recht van grond op Java geen eigen benaming heeft (men kome niet aan met joso of milik); dat, in één woord, het ontbreken van rechtsbenamingen een opvallend en te betreuren, maar begrijpelijk verschijnsel van het heele adatrecht is, waaruit volstrekt niets kan worden geconcludeerd voor bestaan en beteekenis der rechtsfiguren zelf. De heer T. echter schijnt in den waan te verkeeren, als zou dit een nieuwtje en een bijzondere trek van het ‘oud-adatrechtelijk beschikkingsrecht’ zijn; en hoewel hij aan dit beschikkingsrecht geen geloof kan slaan, is hij toch weer hupsch genoeg om aan te bieden, dat de verhouding van dit hoogere beschikkingsrecht over grond tot het lagere bezitrecht van grond geregeld worde bij algemeene verordening (zijn blz. 66). Ik zou het vriendelijk aanbod liefst onder dankzegging afslaan.

2. De heer T. acht het een ernstige fout, dat ik van een ‘krans’ van woeste dorpsgronden heb gesproken (zijn blz. 68, 70, 71), dewijl toch de Indonesische rechtspretensie dikwijls zóó ver gaat, dat dorpsgrond grenst aan dorpsgrond. Als de wetgever in 1854 dit laatste feit had willen erkennen en wettigen, zou er dan voor uitgifte van woesten grond in huur wel één bunder zijn overgebleven (zijn blz. 68, 73)?

Tot mijn spijt moet ik den heer T. emendeeren. Het woord ‘krans’ laat de uitgestrektheid van dien krans in het midden; dat beschikkingskringen allen grond kunnen overdekken, gaf ik meermalen aan (mijn blz. 10, 68, 91). Niemand heeft het daaruit voortkomende practische bezwaarpunt krasser geformuleerd dan, op 6 April 1870 in de eerste kamer, Duymaer van Twist, toen hij zeide, dat een alom zoo ver gaand beschikkingsrecht artikel 62 lid 3 regeeringsreglement tot ‘zuivere(n) onzin’ zou maken. Maar leidde Van Twist daaruit af, dat men de rechtspretensies des volks mocht negeeren? Integendeel. Hij zette voor de zooveelste maal uiteen, dat er verschil is tusschen drie kringen: het uitgestrekte, zoogenaamd politioneele, gebied der desa, dikwijls een maaksel van ons, op welks buitenste streken de desa alsdan géén agrarische rechten beweert; een, veelal kleineren, kring van grond (weiden, bosch, enz.), waarop de desa vanouds agrarische rechten heeft met uitsluiting van andere desa's; en den weer veel engeren kring der in duurzaam gebruik zijnde akkers en woonerven. Dien middelsten kring alleen

hadden Baud, de wetgever van 1854 en Van Twist zelf als landvoogd in bijblad 377 op het oog gehad; dien kring had Thorbecke omschreven als de som van akkers en ‘dessamark’; dien kring noemden Van Twist en Thorbecke ‘in gebruik’ bij de desa, al werd er nadrukkelijk bij gezegd, dat dit gebruik ‘gedurende een of eenige jaren’ gerust werkeloos kon zijn; van dien kring - en hier komt het merkwaardige - had minister De Waal *in de woorden zelf van bijblad 377* op 4 Maart 1870 (tweede kamer, blz. 943) verklaard, dat hij ‘in den geest van handhaving van de regten van den inlander’ grondslag wezen zou der nieuwe wetgeving. Een poging trouwens, op 22 Juni 1867 in de tweede kamer door Keuchenius gedaan om dien middelsten kring ongeveer tot den omvang van den derden kring te doen inkrimpen, was met een verpletterende meerderheid van 49 stemmen verworpen.

Had de heer T. dit alles herlezen, en er de rapporten mee vergeleken die op 1 April 1868 minister Hasselman en op 5 Februari 1869 minister De Waal aan de tweede kamer heeft overgelegd, dan zou hij niet op blz. 74 de twee eerste kringen hebben verward door te spreken van het gebied, ‘dat administratief, politioneel of wil men in den ruimen oud-adatrechtelijken zin tot de Inlandsche gemeenten zou te rekenen zijn’, en dan zou hij de inkrimping in 1874 van kring twee tot ongeveer den omvang van kring drie niet hebben goedgepraat door zich te beroepen op het gemis aan ‘scherpte’ der voorstellingen uit die dagen (zijn blz. 71).

3. Ook de heer Baud zou, blijkens het debat op 31 Juli 1854, slechts ‘vage’ denkbeelden hebben gehad, die de practijk dus volgens den heer T. mocht fatsoeneeren (zijn blz. 67-68). Vaagheid was, meen ik, niet Bauds gewoonte; doch elke verdenking van vaagheid vervalt, als men ziet, hoe Baud zijn scherp omlijnd voorstel van Mei 1829, alvorens het te belichamen in het amendement van 1854, opzettelijk heeft getoetst bij zijn reis van 1834, gelijk Mijer vermeld op blz. 442-443 van 'Bauds biographie.

4. De heer T. meent, dat ik Thorbeckes gevoelen over het onteigenen van woesten dorpsgrond willekeurig wijzig: Thorbecke immers wilde in 1867 zulken grond nimmer

onteigend zien, en ik schreef, dat hij dien ‘vooral niet haastig’ wilde onteigend zien (zijn blz. 70-71).

Ik heb gemeend de tempering te moeten aanbrengen, omdat Thorbecke op 10 Maart 1870 zonder eenig protest gestemd heeft vóór de bepaling der agrarische wet, welke onteigening ook van woesten dorpsgrond mogelijk maakt, en zulks hoewel Thorbecke over deze alinea het woord heeft gevoerd. Eenige verzachting van zijn vroeger oordeel kon dus, meende ik, niet uitblijven.

Op zijn blz. 60-61, waar hij over het prijsgeven van enclaves spreekt, ziet de heer T. voorbij, dat bij het procédé der onteigening niet de schadeloosstelling hoofdzaak is, maar de waarborg, dat ook de inlander tot prijsgeven niet mag gedwongen worden dan ten algemeenen nutte (Thorbecke op 7 Maart 1870). Dat koninklijke beslissingen hier den onteigeningsweg afsluiten, schijnt juist onwettig.

5. De heer T. noemt de grieven van mijn blz. 20-27 ‘door (haar) algemeenheid moeielijk controleerbaar’ (zijn blz. 60). Ik zou gaarne vernomen hebben, hoe b.v. de zeer concieze klacht onder 3°., over het vernietigen van redelijke desabesluiten, door den heer T. wordt beantwoord.

6. Ik had de omzichtige redactie van artikel 1 lid 1 onder b agrarisch reglement voor Menado verklaard (mijn blz. 44) uit de moeilijkheden, in dat gewest gerezen over gronden, die het gouvernement als ‘kennelijk verlaten’ beschouwde en de bevolking niet. De heer T. komt met trots verzekeren, dat geen haar op het hoofd van den redactor aan zoo iets heeft gedacht; het was alleen maar te doen om een fraaiere formule (zijn blz. 60). Mijn onderstelling, die vleiender was dan de werkelijkheid dus blijkt te wezen, wordt toch wel zeer verschoonbaar, als men bedenkt, dat dit aangelegen punt *nog in 1910* bij de voorbereiding van het agrarisch reglement zelf ter sprake was gekomen (Adatrechtbundel 9, blz. 28, 39-40) en dat de officieele toelichting van het reglement voor Menado juist op dit punt wat afwijkt van die voor Sumatra's Westkust.

Helaas echter ontdekte ik na het verschijnen van mijn boekje, dat mijn onderstelling te gunstig was. De geruchtmakende circulaire van den resident van Menado van 7 Juli 1919 no. 98 A, gesteld in den geest van het agrarisch reglement

en dus strijdig met dien van 62 artikel regeeringsreglement (zij bevat daarover teekenende zinnen), heeft in de Minahasa wederom - de heer T. treft het niet - een luide en wijdverspreide ontstemming verwekt, en men gaat er de volksopvattingen ook nu met strafvonnissen te keer. Koren op den molen van mijn betoog.

7. De heer T. meent, dat, als men voor gronduitgifte binnen beschikkingskringen de medewerking der Indonesische rechthebbenden gaat eischen, men alom zal stuiten op een tegenstand, die alleen door onteigening kan worden overwonnen (zijn blz. 79, 87). Als dit waar was, zou het sterk te mijnen gunste pleiten; doch de bestuurservaring van tientallen van jaren wijst juist op goeden wil. Hoe zou men ook anders in Indisch staatsblad 1911 no. 265 § 8 lid 2 (vroeger 1891 no. 5, 1874 no. 168) den eisch om de volkshoofden ingevolge de landsinstellingen in gronduitgiften te kennen hebben durven behouden?

8. De heer T. ziet in mijn woorden over volksverzet en opstand bangmakerij (zijn blz. 84-85). De heer T. treft het niet; want juist is in de Gids van April een controleur van Borneo komen verzekeren, dat wie den inlander kent moet vreezen, dat, als de Indonesiër de nieuwe bepalingen aan den lijve gaat voelen, er bloed zal vloeien. Maar ook eerst als de bepalingen voelbaar op hem worden toegepast; niet reeds, zooals de heer T. schijnt te meenen (zijn blz. 85), zoodra hoofden en bevolking over de nieuwe bepalingen zijn ingelicht. Koloniaal Tijdschrift 8, 1919, blz. 309, schijnt mij voor Sumatra's Westkust te steunen.

9. De heer T. meent, dat van mijn ‘felle aanklachten’ slachtoffer zullen zijn de ondeskundige lezer en ‘zelfs de min of meer deskundige lezer’ (zijn blz. 55), doch nimmer zij, die, als de heer T., ‘het beter weten van de nuchtere werkelijkheid’ daartegenover kunnen stellen. De heer T. treft het niet; want juist is in de Gids van Maart staatsraad Hasselman, die mij de roede niet spaart, zijn instemming met mijn hoofdgedachte komen betuigen; of kent ook de heer Hasselman, oud-inspecteur der landelijke inkomsten, de ‘nuchtere werkelijkheid’ der agrarische toestanden niet?

10. De heer T. meent, dat de ‘ophelderende’ noten der Pandecten van het adatrecht de bedoeling hebben de teksten

te vervormen (zijn blz. 67, 69, 70, 71). Door het voorbericht in deel I blz. V der serie te lezen zou de heer T. hebben ontdekt, dat de bedoeling bijna uitsluitend is eenheid van terminologie voor te bereiden. De heer T. zegt, dat hij vóór het verschijnen dier Pandecten (dus vóór 1914) toch moeilijk met haar inhoud kon rekening houden (zijn blz. 64); doch hij vergeet, dat het slechts citaten uit openbare stukken zijn, die elk adviseur voor agrarische wetszaken allereerst behoorde te kennen. De heer T. denkt, dat ik hem en den zijnen verwijt, dat ze het rumoer van den oorlog hebben misbruikt om hun slag te slaan (zijn blz. 76), terwijl mijn verwijt zich uitsluitend richtte tegen mij zelf, omdat de oorlog mij weerhouden had mij al eerder in dit wespennest te steken (mijn blz. 1). -

In niets komt aardiger uit, hoe tuitelig deze heeren, die zoo ferm van zich afspreken, zich beginnen te voelen (mijn blz. 102), dan hierin, dat, nadat zij eerst den beschikkingskring juridisch hebben weggeredeneerd en artikel 6 agrarisch besluit hebben verloochend (mijn blz. 76-77), zij zoowaar bereid zijn te overwegen om ‘aan de Inlandsche rechtsgemeenschappen een zeker, vrij ruim gebied om die gemeenten heen in beheer te geven, waar zij in hoofdzaak vrij zullen zijn om den agrarischen toestand in te richten naar eigen inzicht..... Iets dus ook in den geest van het oude artikel 6 van het Agrarisch besluit’ (zijn blz. 84). Tevens noemt de heer T. ‘een zooveel mogelijk aansluiten bij de adatopvattingen der bevolking ten zeerste gewenscht’ (zijn blz. 84). Van zulke betuigingen wordt men wee.

Economisch wenschen de heer T. en ik beiden, dat de bodem van Indië zoo rijk mogelijk produceere. Hij echter wil dit bereiken door, rekening houdend met inlandsche belangen, onzen Europeeschen wil aan den landzaat op te leggen; mij dunkt, de oude exploitatiegedachte. Ik daarentegen wensch uit te gaan van het recht van den landzaat; hem te leiden, zijn medewerking en instemming te zoeken; een agrarische toepassing te geven aan de nieuwe opvoedingsen ontvoogdingsgedachte.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Buitenlandsch overzicht.

26 April 1920.

Hermann Müller, die na Bauer's aftreden eindelijk in de vorming van een nieuw kabinet uit de Duitsche meerderheidspartijen slaagde, stond ten aanzien van den opstand in het Roerdistrict voor een moeilijke keus. Het door Bauer met de roode comité's gesloten verdrag van Bielefeld werd door de roode garden zelve niet erkend; zij sloegen tot zulke buitensporigheden over, dat de kolenproductie spoedig in gevaar kon komen; zou de Entente dan het Roergebied niet bezetten? Nog kon, tot den 10den April, tot nederwerping van den opstand van de Rijksweer worden gebruik gemaakt; tot zóólang liep de termijn, waarbinnen Duitschland, krachtens een in Augustus '19 met de Entente gesloten overeenkomst, een klein getal troepen in de krachtens het vredesverdrag te ontruimen zône op den rechter Rijnoever mocht doen verblijven. Frankrijk scheen gaarne te zien dat de onrust in het kolendistrict tot dien datum voortduurde, om onmiddellijk daarna zelf te kunnen ingrijpen; het zou meenen op die wijze te kunnen verzekeren, dat inderdaad de hoeveelheid kolen geleverd wordt waarvan het vredesverdrag spreekt. Aan eene door Duitschland nog onder Bauer gevraagde toestemming, van de Rijksweer tegen den opstand der Spartacisten gebruik te maken, had Frankrijk de afschrikkende voorwaarde verbonden, dat dan Frankfort door Fransche troepen zou worden bezet; doch de houding van Engeland en Italië liet geen twijfel, dat het stellen dier voorwaarde daar werd afgekeurd. Met name Lloyd George deed hiervan

zoo onbeschroomd blijken, dat de Duitsche regeering moed kreeg de orde te herstellen op de eenige manier waartoe zij zelve nog kans zag: gebruik te maken van de verdeeldheid onder de communistische arbeiders zelven ontstaan, waarvan de meer bezonken elementen de groote voordeelen, die Bauer door het Bielefeld-verdrag hun had verleend, ongaarne door een troep heele of halve misdadigers in gevaar zagen gebracht. Mits de nieuwe regeering zich maar hield aan Bauer's verdrag, wilden zij wel toelaten dat de Rijksweer de extremisten uiteenjaagde. Hetgeen dan ook is geschied: Duisburg en Essen werden bezet, en het overschot der verloopende benden vervolgd. Dat hiermede het communisme zelf niet de kop is ingedrukt blijkt reeds hieruit, dat van een algemeene inlevering van wapenen door de arbeiders geen sprake is: men ziet het aan dat de plunderaars worden ontwapend en bestraft, maar houdt zichzelf in staat de navolging van het verdrag van Bielefeld, dat de grondwettige overheid in het Roergebied feitelijk onder de contrôle van arbeidersraden plaatst, door bedreiging met geweld te verzekeren.

Nauwelijks was de Rijksweer Duisburg binnengerukt, of Frankrijk volvoerde zijn dreigement en bezette Frankfort, Homburg, Hanau, Darmstadt.

De verontwaardiging in Engeland was groot. Juist zou Lloyd George naar San Remo vertrekken, om daar met Millerand en Nitti de Turksche zaken te regelen; hij veranderde te elfder ure de route, die over Parijs zou hebben geleid, en koos den zeeweg, na de zeer scherpe nota, waarin hij zich bij Millerand beklaagde, wereldkundig te hebben gemaakt.

Duitschland heeft ook na 10 April de Rijksweer in het Roergebied laten blijven, doch de sterkte der daar gelegerde troepen weer tot de 17.700 man teruggebracht, die tot dien datum waren toegestaan. Tevens achtte het de gelegenheid gunstig, aan de geallieerden het verzoek te richten, dat, in afwijking van het vredestractaat, de geheele sterkte van het leger, dat het aanhouden zal, op 200.000 man zal worden bepaald. Een voorstel naar het hart der officieren, die de Duitsche regeering niet minder naar de oogen ziet dan zij het de communisten doet. Om zich tegen het eene haar bedreigende element te handhaven, heeft zij het andere noodig,

en denkt dat de twee zich bezwaarlijk tegen haar vereenigen zullen. (Er zijn omtrent eene aanstaande vereeniging van dien aard onlangs wel geruchten in omloop geweest, maar iets stelligs kwam niet aan het licht).

Engeland, dat immers, anders dan Frankrijk, in wezen reeds verkregen heeft al wat het van Duitschland wenschte, wil de tegenwoordige Duitsche regeering wel in stand houden; maar liever dan haar verlof te geven zich met het dubbel van het getal gewapenden te omringen dan in het vredesverdrag is toegestaan, wil het haar sterken door de economische bepalingen van den vrede te verzachten. Daarover zal nu, dit is de uitkomst van San Remo, in de tweede helft van Mei, te Spa, met Duitsche afgevaardigden onderhandeld worden.

Voor het uiterlijk is de goede verstandhouding tusschen de Geallieerden hersteld. De Franschen mogen te Frankfort blijven zoolang er Duitsche troepen in de neutrale zône staan, en gemeenschappelijk zal men Duitschland bij een barsch antwoord eerbied voor den vrede inprenten, maar in hetzelfde stuk zal doorstralen, dat men aan het billijkste en natuurlijkste van Duitschland's verlangens: eindelijk te weten met welk bedrag de anderen het vrij zullen laten, wil trachten te voldoen.

Het mandaat voor Mesopotamië en Palestina is dan nu (behoudens de niet twijfelachtige bekrachtiging door den Volkenbond) definitief aan Engeland, dat voor Syrië aan Frankrijk toegewezen; dat voor Armenië vaceert. Men zal het voor den vorm nog aan de Vereenigde Staten voorslaan, maar zoekt in werkelijkheid reeds onder de neutrale mogendheden, en noemt in de eerste plaats Nederland. Dat Armenië zal, behalve beleid, ook reusachtig veel geld kosten, meer dan één neutrale mogendheid er in zal kunnen of willen steken. Wilson ergert zich blijkbaar ten bloede toe dat hij buiten alles blijft, maar hèt middel om er niet uit te raken heeft hij verspeeld.

Konstantinopel (waar de Sultan zal blijven resideeren) en de Dardanellen geïnternationaliseerd; Thracië grootendeels aan Griekenland (Bulgarije krijgt Dedeagatsj terug); aan Griekenland ook Smyrna, maar onder Turksche suzereiniteit, althans nog voor vijf jaar. Italië krijgt Adalia met een achterland,

behoudt Rhodos en Stampalia; Fiume vrijstaat; - ten aanzien van Dalmatië blijft er tusschen de eischen van Italië en van Joegoslavië, naar het schijnt, nog vrij wat te bemiddelen. - In de Duitsche zaken gaat Italië geheel met Engeland mede.

De Fransche Senaat is verstandig genoeg geweest, Caillaux niet schuldig te bevinden aan hoogverraad; hij is echter in de onmogelijkheid gesteld, binnen tien jaren in de Kamer terug te keeren. Hoe hij het daarbuiten uithouden zal? Zijn verdediging was weer héél knap, en tegelijk weer zóó dat men met het goede Fransche publiek van hem medewalgt. Wanneer verschijnt de man, die de waarheid even scherp ziet als Caillaux dit aanvankelijk te doen pleegt, maar ze vervolgens ontbaatzuchtiger dient?

Naschrift (28 April). - De jongste berichten doen vreezen, dat Mei voor de beoogde onderhandelingen te Spa, die, om te slagen, van beide partijen althans een zekere mate van gelijkmoedigheid vordert, wel'eens een ongeschikte maand kon blijken. Het is de vraag, in hoeverre de rust in het fabrieksdistrict bewaard zal kunnen blijven. Een artikel in het Munstersche centrumsblad, de *Westfälische Merkur*, en een particulier bericht uit Essen in de *N.R. Crt.* van hedenmorgen, vestigen den indruk dat de rooden een tweeden aanslag openlijk voorbereiden. ‘De organisatie van het roode leger in het Wupper-dal’, schrijft de *Merkur*, ‘wordt met groote kracht voortgezet. Het inleveren der wapens is een komedie. Geen 10% van de wapens is ingeleverd. Remscheid is het hoofdkwartier. Hier staan verscheiden compagnieën van het roode leger op oorlogssterkte, die militair volledig zijn uitgerust en zich dagelijks oefenen. Openlijk worden jonge werklieden als recruten bij dit leger ingedeeld. Russische communisten worden door het centrale bureau te Berlijn naar het Wupper-dal gezonden’.

Het bericht uit Essen bevestigt dit. ‘In volle openbaarheid’, zegt het, ‘hebben er te Remscheid oefeningen met machinegeweren plaats. Het stadsbestuur is vrij in schijn; het wordt aan alle kanten bewaakt. De “commissie van orde” tracht alle arbeiders te dwingen hun volle loon in haar kas te storten, zoogenaamd voor de betrekkingen der slachtoffers, doch naar

zij later toegaf, voor het vormen van een strijdkas voor de roode garde. In vele bedrijven zijn andersdenkende arbeiders gedwongen, bijdragen voor dit doel af te staan'.

De *Merkur* bericht, dat de meerderheids-socialisten maatregelen tegen dezen communistischen druk eischen; dat de fabrieksarbeiders fabrieksweren willen vormen, die aan het roode leger tegenstand kunnen bieden. Misschien is bij dit centrumsblad de wensch de vader der gedachte. Zóó zeker is het er althans niet van, dat die fabrieksweren zullen voldoen, of het eischt met klem, dat onmiddellijk de Rijksweer ook het Wupper-dal zal bezetten.

Hiertoe zou dan dezelfde regeering bevel moeten geven, die daar juist generaal von Watter, den opperbevelhebber der rijksweertroepen in het Roergebied, na zijn opmerkelijk succes tegen de rooden, ontslagen heeft. Om de revolutie te verslaan heeft men een generaal noodig, maar een overwinning maakt hem suspect. In dien vicieusen cirkel kan de Berlijnsche regeering nog eenigen tijd blijven ronddraaien wellicht; maar of zij, al tollende, tegelijk in de positie zijn zal te Spa figuur te maken, mag worden betwijfeld.

C.

Bibliographie.

Genoveva van Brabant, door Stijn Streuvels. Eerste deel. L.J. Veen, Amsterdam.

De historische roman: hij is een kenteeken van onzen tijd. Nu de realistische aan het uitgeput-zijn raakt, ja in veel gedeelten reeds uitgeput is, schiet de historische naar boven. Ik herinner mij een opstel van Faguet uit 1900 over de wedergeboorte van den historischen roman. Hij zette erbij, wat wij, Hollanders, noemen, zijn beste beentje voor. Het is n.l. niet zoo maar een glad geschreven, geestig artikel, waarbij hij met gemak over allerlei beschouwingen heenglijdt: doorgaans zijn manier. Neen, hij zit er als het ware aanhoudend met de voeten in vast. Moeilijk beweegt hij zich voort in de diepe klei van zijn zware redenaties. Heen en weer gooit hij zijn gedachten en loopt gevaar onder het gewicht van zijn eigen beweringen te worden verpletterd. Dit maakt, dat wij wel veel hier vinden aangeraakt, maar tot een bepaalde conclusie niet kunnen komen. Wij worden door Faguet's beweringen niet wijzer en ook hij zelf schijnt niet te hebben geweten, waarheen hij bij iedere stelling op weg was. In ieder geval, de quaestie van den historischen roman schijnt ook heden ten dage niet te zijn opgelost en men is zeker niet ver van de waarheid, wanneer men zegt, dat er geen vaste regels voor zijn te geven. De historische roman schijnt een moeilijk terrein, wanneer men tenminste wil oordeelen naar het geringe aantal goede of voortreffelijke, dat door eenige Europeesche literatuur is geleverd.

Misschien is het niet de schuld van Streuvels' vruchtbare pen, maar die van den historischen roman in het algemeen, die zijn Genoveva van Brabant minder goed heeft doen gelukken. Wij hebben hier tot nog toe te doen alleen met het eerste deel, het tweede is nog niet verschenen. De auteur had beter met de pu-

blicatie kunnen wachten tot dat hij ook dit zal hebben voltooid. Maar ik wil niet vooruitloopen op zijn werk, waarschijnlijk zal het vervolg heel spoedig verschijnen[1)].

De Vlaamsche grootmeester in zijn afgelegen Ingoyghem, beu van de oorlogsmisère om hem heen, om te ontkomen aan de nijpende klauwen van de hedendaagsche realiteit, heeft zich eens willen verplaatsen in de tijden der middeleeuwen. Ver, heel ver heeft hij in het verleden willen grijpen, toen veel in de landen van West-Europa nog ongerept was en hij dus naar hartelust de realiteit in dichterlijke aanschouwing kon vergulden. Met den hem eigen spontanen drang heeft zijn geest zich in die tijden voortbewogen en zoo heeft hij de klip der verveling vermeden, waarop hij bij weifelend zoeken zeer zeker dikwijls zou zijn gestrand. Bij den lezer vestigt zich nu den totaalindruk van een gaaf geheel en merkt men niet te veel de naden van den historischen lappedeken.

De vlucht van Streuvels naar de tijden der middeleeuwen was eene door de omstandigheden gedwongene, niet een overgang van plotselinge of geleidelijke inspiratie. Ook blijkt niet met zekerheid, dat hij de middeleeuwen heeft gekozen, alleen om te laten zien, dat deze tijden zooveel beter en schooner waren, dan de onze. Met andere woorden, deze roman heeft niet die zichtbare tendenz, die dan allicht de inspiratie zou zijn ter hulp gekomen, maar eerder geeft hij den indruk te zijn een vlucht hals-over-kop, waarbij hij een menigte noodelooze realistische détails heeft meegenomen naar de landen van weleer, zooals die Belgische vluchtelingen, die met een koffiepot en een kachelpijp over onze grenzen kwamen bij het begin van den oorlog. Men meene echter niet, dat we hier met een middelmatig product te doen hebben, de forsche vaart der voor onze oogen zich ontrollende tafreelen wordt ook hier bewerkstelligd met dezelfde virtuositeit, die wij in Streuvels' realistische producten zoo dikwijls hebben bewonderd. Doch waar in deze laatste het schijnbaar noodelooze en het exuberante van zijn schildering toch meestal zijn waarde heeft, zijn gloed behoudt, stooten we hier menigmaal op partijen dor hout, en wel eigenaardig is het, den stijl van dezen Streuvelsroman na te gaan en te proeven. Somtijds lijkt hij vertaald uit Latijnsche middeneeuwsche kronieken, te boek gesteld door den een of anderen geleerden dorpspastoor. Zooals meestal loopen des auteurs volzinnen hard van stapel, zoodat dreunen de oude kasseien van het Vlaamsche idioom met harden stoot en geratel. Aangenaam is het door dit proza zich

1) Onze aflevering bevat uit dit tweede deel een hoofdstuk. (REDACTIE).

te laten meevoeren, want het gaat voort in onweerstaanbaar gedraaf. Nu en dan pakt hij zelfs diep in de ziel, wanneer hij b.v. zegt van een leger, dat voorbij trok en uit het gezicht was verdwenen: ‘Achter hen lieten de krijgers een wijde leegte en een stilte, die drukte’. Doch ik vraag: mag men zeggen bij het toedienen des doopsels, dat de *plechtigheid* werd toegediend, zooals de auteur doet in dit boek? Hier valt naar mijne meening een realiteit, die moest worden *gezien* in den afgrond van het wezenlooze.

Het komt mij voor, dat dit eerste deel van Streuvels' roman vaak lang is uitgesponnen, te veel gerekt. Te weinig verrassingen biedt hij, wanneer hij de kinder- en de meisjesjaren van Genoveva van Brabant uitvoerig verhaalt, maar verhaalt niet met die groote quantiteit van feiten, die de belangstelling voortdurend weet gaande te houden. Te gering is het aantal der verrassende bizonderheden en de inventieve kracht van den romanschrijver lijkt nu en dan poover, al kan men sommige bladzijden als ‘prachtig’ waarmerken. Wanneer men het wel beschouwt, is dit eerste deel van den roman niets meer dan een inleiding, die niet nog een tweede deel maar ook een derde deel vraagt als vervolg.

F.E.

De Redder, door Marie Koenen. Teulings' Uitgeversmaatschappij, 's Hertogenbosch.

Ook de Limburgsche schrijfster, die in de lagere regionen van den realistischen roman zooveel, ja laat ik maar zeggen, lauweren heeft behaald, heeft zeker menigeen met dezen Bijbelschen verrast. Doch ook dit is een torso, want het is maar een stuk van de Mozesfiguur; ook hier ontbreekt nog een deel. Mozes! ja Mozes als held van een roman! Waarom ook niet? Het was, zoo ver ik weet, nog niet gedaan, al is de Mozesfiguur reeds door Chateaubriand b.v. bezongen.

Het is wel een eigenaardig iets, deze tendenz van de modernen naar het Oosten, naar het Oostersche en speciaal het Bijbelsche. Is het een teeken van armoede voor de hedendaagsche letteren? of is het de juiste weg, die voert naar zielerijkdom? De tijd zal het moeten uitwijzen; tot nu toe is het groote Bijbelsche meesterstuk nog niet gegeven niettegenstaande veel schitterende pogingen en Athalie is nog niet overtroffen; maar toch, de schepping van Athalie bewijst, dat zij, die hun stof in de Joodsche geschiedenis zoeken, nog niet behoeven te wanhopen: er ligt daar nog zooveel braak terrein. Het Bijbelsche heeft nu eenmaal sinds lang in onze letteren welig getierd. Heeft Vondel,

onze groote poëet, niet juist zijn roem door het Bijbelsche onderwerp gevestigd? Steunt dus niet de tempel van onze litteratuur op zuilen van Bijbelsch marmer? Was de taal van den aanvankelijken Nieuwe Gids-redacteur Albert Verweij niet een zuivere weerklank van de Bijbellectuur zijner kinderjaren?

Het ware misschien wenschelijk, zoo de schrijver van haren 'Mozes' een heldengedicht in proza hadde gemaakt, maar dan ware de geschiedenis van de kindsheid en de jeugd niet noodig geweest. De auteur wilde nu eenmaal de Mozesfiguur omvatten van de geboorte af. Maar dan? Waarom stilgestaan bij den uittocht uit Egypte? Jammer is het, dat de auteur dit overigens superieur werk niet beter heeft geconstrueerd. Want, ja, men zou kunnen volhouden en misschien met recht, dat de grootschheid der Mozesfiguur niet is bereikt, dat zij nu en dan lijdt aan te veel burgerlijke gemoedelijkheid en eene naar omlaag trekkende huiselijkheid. Toch komen in dit boekje ook bladzijden voor, die bloeien met innerlijke stuwkracht. De schrijfster heeft zich met intensiteit in Mozes' levenssfeer ingedacht, al is hare conceptie eenigszins beneden het sujet gebleven. Wel spreekt zij aanhoudend van de grootschheid, van het geweldige van haren held, maar zij doet hem niet als dusdanig voelen. Die Mozesfiguur, niet iedereen kan ze aan; Michel Angelo heeft ons nu eenmaal verwend. Late de schrijfster zich echter niet afschrikken in de toekomst nogmaals een Bijbelsche stof te verwerken, veel moois is in dit boekje gegeven. Uit den Bijbel en uit Flavius Josephus zijn tal van bizonderheden aanschouwelijk verteld. Het vinden van het kind in het biezenkorfje door de Egyptische princes Thermoetis, Mozes' kinderjaren, zijn gedrag als knaap tegenover den Pharao, zijn schoolgaan bij den Egyptischen meester, zijn huwelijk met Sephora, de dochter van Jethro, zijn leven in de woestijn als herder van zijn schoonvader's kudde en eindelijk de geheele serie der Egyptische plagen, gevolgd door den tocht door de Roode Zee, het zijn alle bladzijden van fijne vertelkunst, zoo b.v. Mozes in de woestijn als herder: 'Mozes stond dan, leunend op zijn herderstaf, wakend uit te zien, dat ze zich niet te wijd verspreiden zouden, of doolde stap na stap tusschen hen door, roepend het eene, streelend het andere, of het met zijn staf dwingend naar een grazige plek. - Tot hij zijn stem verhief, en allen weer om hem heen kwamen dringen. Goud-omwaasd door het zand dat hun schravend-sleepende pooten deden opstuiven, toog dan de kudde onder zijn wakenden blik weer verder.'

Alleen dunkt mij de bizonderheid: *schravend-sleepende* pooten een moeilijk te combineeren voorstelling. Het Limburgsch dialect

heeft het prachtig teekenend woord *schravelen*, waaraan ik de voorkeur zou hebben gegeven boven *schraven*, maar schraven en sleepen tegelijk kan ik mij moeilijk voorstellen, tenzij de auteur het beurtelings bedoelt, maar dan had zij het anders moeten zeggen. Door de aaneenkoppeling van deze woorden komen beide begrippen in collisie en ontstaat in de voorstelling een wanverhouding.

Ook deze historische roman roept om een vervolg, die Mozes' levensbeschrijving zal completeeren. Wij hebben hem als kind, als knaap en als redder van Israël met belangstelling gevolgd, wij wenschen nu ook te vernemen hoe in der schrijfster voorstelling zijn laatste levensjaren zijn geweest, want deze zijn zeker in Mozes' leven niet de onbelangrijkste, beter gezegd voor eene schrijfster niet de ondankbaarste. Doch ook zooals dit werk nu voor ons ligt, telt het mee onder de goede producten der, wat men zou kunnen noemen, neo-Bijbelsche literatuur.

F.E.

Psychologie der dieren, door Dr. F.J.J. Buitendijk, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit. De Erven F. Bohn. 1920. Haarlem.

De mystieke teekens V.U.B.S. op den rug van dit bandje duiden aan, dat dit het derde deeltje is van de serie Volksuniversiteits-Bibliotheek. Op den uitroep ‘alweer een serie?’ kan geantwoord worden: ja, want een van deze soort ontbrak tot nog toe onder onze publicaties en zij voorziet in een behoefte, die ook in andere landen het ontstaan van dergelijke reeksen ten gevolge heeft gehad, zoo bij voorbeeld de Home University Library in Engeland. ‘De V.U.B. wil den beschaafden lezer, die naar meer inzicht en ontwikkeling streeft, een juist begrip trachten bij te brengen over ieder gewenscht terrein op het gebied van beschaving, wetenschap, kunst en techniek.’ De beide eerste nummers loopen over Volkenkunde van Ned. Indië (Prof. van Eerde) en Italië's letterkunde (Prof. Salverda de Grave) en de prospectus geeft voor de toekomst een zeer afwisselende lijst van goed gehalte. Hoe men ook over de wenschelijkheid van deze nieuwe onderneming en hare levensvatbaarheid moge oordeelen, zij is er en dit derde deeltje zal haar succes zeker geen kwaad doen.

Of de dieren denken, overleggen, vraagstukken oplossen, wat de verhouding is tusschen instinkt, verstand en gewoonte, zijn vragen, waar velen belang in stellen. De mensch ziet dieren in allerlei omstandigheden op een dergelijke manier handelen,

als hij het zelf doen zou, en, indien hij onbevangen is, zal hij hun gevoelens en overwegingen toeschrijven van denzelfden aard, als hij bij zich zelf opmerkt. Hij wordt bij zijn waarneming getroffen door veel, wat zijn eigen vermogens overtreft, den speurzin van honden, het terugvinden van de verre woning door duiven, het ontdekken van den vrouwelijken vlinder op grooten afstand door het mannetje, het trekken der vogels, en hij vraagt zich af, of dat alles door een grootere fijnheid van de ook ons eigene zintuigelijke waarneming en sterk ontwikkelde instinkten verklaard kan worden, dan wel het bestaan van bijzondere, ons vreemde zintuigen doet vermoeden. Schiet het dier te kort, zoo ziet hij daarin niet meer dan een voor den mensch vleiend teeken van een lagere trap van ontwikkeling bij de dieren, evenals bij kinderen of wilden.

Het Darwinisme, dat in den mensch het eindpunt ziet van een doorloopende ontwikkeling en consequent deze opvatting ook op het geestelijke moet toepassen, zal het als zijn taak beschouwen het allengs te voorschijn komen van de hoogste geestelijke functies in de opgaande rij der dierenwereld na te sporen. Daaruit verklaart zich de aard van de dieren-psychologie der 19de eeuw met haar tallooze dierenverhalen, die het menschelijke in de dieren, in het bijzonder in de hoogste dieren, op den voorgrond brengen.

De doorloopendheid eischt aan het andere uiteinde der ontwikkelingsreeks een verband met de levenlooze stof. Deze gedachte is belichaamd in de mechanistische opvatting van het dierenleven, die bijv. door de proeven van Loeb en diens school bij de lagere dieren gesteund wordt. Het dier zou op den uitwendigen prikkel reageeren evenals de plant of, nog beter, het ontvangtoestel bij draadlooze telegraphie, zonder dat het zelf eenig element tot het proces zou bijdragen; wat op ons den indruk maakt van waarnemen en een daardoor uitgelokt handelen zou een zuiver mechanisch reageeren zijn, de uiting van een zoogenaamd tropisme.

Door een en ander kwam men niet tot een onbevangen onderzoek van de dierenziel en eerst in de allerlaatste jaren is men zich de noodzakelijkheid hiervan bewust geworden. Naar het model van de experimenteele menschenpsychologie heeft zich vooral in Amerika een moderne psychologie van de dieren ontwikkeld, die in ons land door den schrijver van dit bandje vertegenwoordigd wordt. Met behulp van wel doordachte proeven tracht men eenig inzicht in den aard van het geestelijk leven der dieren te verkrijgen Genoemd moge ook worden het Duitsche station te Teneriffa voor onderzoekingen betreffende

anthropomorphe apen, hetwelk men thans tracht door Nederland te doen voortzetten.

Het was te verwachten, dat de tropistische theorie bij den schrijver geen sympathie zou ontmoeten: met warmte kant hij zich daartegen. Het blijkt bijv. uit allerlei proeven, gedeeltelijk eigen proeven, dat een weinig ervaring zelfs bij de laagste dieren de tropische reacties tijdelijk kan tegenhouden. Er bestaat een niet te overbruggen kloof tusschen het laagste eencellige dier en wat aan gene zijde ligt, afhankelijk van het al of niet aanwezig zijn van bepaalde psychische voorwaarden, die het hare tot de verschijnselen bijdragen.

Aan den anderen kant verweert zich de schrijver tegen de vermeende doorloopendheid tusschen mensch en dier; het is niet waarschijnlijk, dat hij hier zijn lezers ten volle zal overtuigen: de door hem voorgestane zienswijze komt te zeer met de ervaring - of vermeende ervaring - van tallooze waarnemers in strijd. Een goede dosis scepticisme ten opzichte van verhalen over het vernuft van dieren zal men hem niet kwalijk mogen nemen. In een bekend weekblad, dat zich niet in het bijzonder op zijn betrouwbaarheid laat voorstaan, stond onlangs te lezen over een jachthond, die op een wandeling door het park plotseling stilstond, alsof hij wild speurde, maar op een ongewone manier, die aarzeling scheen uit te drukken. Blijkbaar gold zijn aandacht een heer, die op een bank gezeten was; bij navraag bleek deze heer Patreis te heeten: de weifeling moest uit de ongewone spelling van den naam zijn voortgekomen.

Behooren de verhalen over de Elberfeldsche paarden, waaraan Prof. Buitendijk eenige bladzijden wijdt, wel tot een zoo geheel andere categorie? Welke zaakkundige zal kunnen gelooven, dat een paard in staat zou zijn op het gezicht den vierdemachts-wortel uit een getal van zes cijfers te trekken en wat te denken van de mededeeling, dat een der paarden op een goeden morgen zijn meester uitlegt, welk een hinderpaal het gemis van de spraak bij het wisselen van gedachten is? Men leze er het officieele protocol op na of de meesterlijke uiteenzetting van Maeterlinck in zijn, ‘l'hôte inconnu’! Teekenend is de tegenstelling tusschen de wijze, waarop deze poëet-stylist en de schrijver van ons boekje reageeren op het uitvoerig onderzoek van de paarden door de commissie-Pfungst; de laatste neemt de negatieve uitkomsten der commissie zonder voorbehoud aan, de ander beschouwt het rapport als een bedroevend bewijsstuk van de grootste vooringenomenheid en bekrompenheid, zoo niet erger.

Bij de achtereenvolgende behandeling van de instinkten, de

gewoontevorming en het denkend handelen van de dieren valt steeds de nadruk op de uitkomsten der opzettelijke proefondervindelijke onderzoekingen, Deze objectief wetenschappelijke studie van het gedrag der dieren levert verrassende uitkomsten. De algemeene indruk, dien de proeven nalaten, is zonder twijfel deze, dat de redeneerkunst van dieren, zelfs van dieren als honden en apen, buitengewoon tegenvalt. Men vindt talrijke gewoonten, gedeeltelijk aangeboren en op jeugdigen leeftijd ontwikkeld (instinkten), gedeeltelijk aangeleerd, daarbij soms een enorm sterk geheugen, maar een inzicht in een met opzet gewijzigde situatie door analyse van het bekende en het combineeren der elementen op andere wijze, weet het zonder hulp niet te verkrijgen.

Men voelt twijfel bij zich opkomen, of de schrijver wel overal aan het verstand der dieren voldoende recht laat wedervaren: in zijn negatief oordeel gaat hij dikwijls nog verder dan de waarnemers, wier proeven hij bespreekt, zelven. Dat een hond den hefboom, waarmede hij geleerd heeft zijn hok te openen, niet kan terugvinden, nadat het hok een halven slag is omgedraaid, en hulpelooze pogingen doet ter plaatse, waar de hefboom zich eerst bevond, bewijst zeker, dat de situatie door het dier niet in haar bestanddeelen is gesplitst; maar wordt bij de beoordeeling hiervan wel voldoende acht geslagen op de dwingende kracht van de gewoonte bij dieren? Zou de uitkomst niet anders uitvallen, indien men de aandacht van den hond op de afzonderlijke beteekenis van den hefboom vestigde door een aantal proeven met het hok in allerlei standen? Een dier herkent toch ook zijn etensbak of zijn speeltuig onafhankelijk van de plaats, waar ze zich bevinden, en de schrijver zelf verhaalt, hoe het hem gelukte een hond een driehoek onder allerlei omstandigheden te doen herkennen. En waarom is dit proces in den grond anders dan de begripsvorming bij den mensch? (p. 208). Vergelijkt men het dier niet te veel met den mensch op de hoogste trap van ontwikkeling en hoe zou ons oordeel uitvallen, als men voor den laatsten den niet-gesophisticeerden natuur-mensch nam?

Het ontbreken van een taal, hetwelk de schrijver merkwaardigerwijze nergens noemt, is een moment van groote beteekenis, omdat zonder haar eigenlijke abstractie onmogelijk schijnt, maar rechtvaardigen de uitkomsten toch wel uitspraken als de volgende: ‘in het kort men krijgt den indruk, alsof alle dieren (bedoeld wordt: in tegenstelling met den mensch) in principe dezelfde psychische vermogens bezitten’ (p. 235) ‘de hoogere menschelijke vermogens ontbreken bij het dier geheel’ (p. 236)? Gelijkt een hond of aap dus geestelijk meer op een amoebe dan op ons?

Zou bij dieren ‘persoonlijkheid’ geheel ontbreken? (p. 222) Is er dan geen duidelijk verschil in het karakter van den eenen of den anderen hond bij voorbeeld? Het wil in den mond van dezen onderzoeker dan ook heel wat zeggen, als hij een enkele maal bij een dier een spoor van menschelijk denken moet constateeren, haast schreven wij: moet toegeven (p. 212).

Een en ander is niet bedoeld als meer dan een aarzelend vragen van een belangstellend lezer. Nog een opmerking moet ons van het hart: dat deze schrijver werkelijk een verband zou zien tusschen het verpleeg-spel en het sexueele instinkt (p. 192), verkiezen wij niet te gelooven; hier moet toch zeker aan een onbewust offer op het altaar van de Freud-mode gedacht worden.

De lezer van dit boekje - mogen er vele zijn! - zal wel doen in den laatsten regel op blz. 84 het woord ‘niet’ in te vullen; in plaats van ‘verwekken’ op blz. 244 is zeker bedoeld ‘verwerken.’

J.P.K.

Demonen.

XXXI.

Bijna middernacht was het toen Victor, druipnat en kleumend van de worsteling tegen den guren regen, de fabriek bereikte. Doch eerst in de plotselinge stilte van zijn studeerkamer drong het goed tot hem door hoe stormig het buiten geweest was en eerst nu voelde hij hoe door en door koud hij geworden was in zijn dunnen doorgeregenden demi. Gelukkig dat Eefje haar warmen mantel had, bezon hij zich. Hij betastte zijn natte kleeren en huiverde. Gauw een vuurtje, besloot hij, en binnen enkele minuten vlamden de takken, knetterde en knalde het droge hout. Zoo dicht mogelijk schoof Victor bij den stralenden gloed, een waas van snel verdampend water nevelde spoedig om hem heen. Na een poosje moest hij reeds achteruitwijken, bleef toen, geleund in zijn fauteuil, in het vuur kijken.

Een mooie avond was het geweest. Die Hongaarsche vriend van Eef was toch wel een ontzaglijk pianist. En een aardige kerel ook. Genoeglijk na afloop van het concert het soupeetje dat hij hun in zijn hotel had aangeboden.

Victor mijmerde een oogenblik na over den indruk, dien hij gekregen had van den levendigen, wereldschen en geestigen kunstenaar, die zich aan het publiek voordeed als een somberen, wereldschuwen, menschen-verachtenden halfgod. Maar lang kon hij zijn gedachten niet bij dit wonderlijk type bepalen, telkens verdrong Eva de andere herinneringen uit zijn geest. Voor het eerst sinds Marga's vertrek - nu al bijna een maand geleden - was hij weer met Eva uit geweest. Zij hadden samen gegeten in de stad, waren daarop naar het concert

gereden. Zij hadden nog net plaatsen kunnen krijgen boven op de laatste rij, en in het veilig behagelijke gevoel van niet bespied te kunnen worden door menschen achter hen, hadden zij daar vertrouwelijk-dicht-bijeen zitten luisteren. In de pauze, toen het publiek vòòr hen opstond en naar een der uitgangen schuifelde, waren zij eerst stil blijven zitten. Eva had haar arm door den zijne gestoken; haar verdroomd gezichtje hief zij tot hem op, de lippen half geopend als wilden zij iets vragen. Hij keek in den vochten, donkeren glans van haar oogen en een licht-bedwelmend verlangen was in hem opgeweld om haar hoofdje tusschen zijn handen te nemen, om haar te kussen, op de vragende lippen, de vragende oogen.

'Mooi is het, hè?' had zij gefluisterd. Dat was niet wat zij wilde zeggen, maar het had de spanning verbroken; zwijgend, glimlachend had hij haar toe geknikt. Maar er moest iets geweest zijn in zijn blik dat haar bevreemdde.

'Vindt je niet?' had zij herhaald.

'Ja zeker, prachtig kindje.' Maar hij had gedacht: wat maal ik om mooi of niet mooi, om dat heele concert; God, wat is ze heerlijk. En weer glimlachte hij, met die stille, weemoedige ironie om zichzelf die zij nog niet begreep, die zij hield voor goedigen spot om haar kinderlijke aanhankelijkheid, dat zag hij weer in het aarzelend vragen van haar oogen.

Haar shawl was afgegleden. Hij greep het warm-zijden doekje en legde het haar om de schouders. Even zat hij toen met den arm om haar heen geslagen. 'Kindje', zei hij weer; het gaf zulk een warm verteederend gevoel dat te zeggen. Zij antwoordde niets, maar onder den druk van zijn hand drong zij even dichter tegen hem aan.

'Kindje, 't is kil.' En hij trok haar shawl vaster om haar heen, voelde door het dunne lapje heen zijn vingers haar warme schouders streelen. 'Ik zal je toestoppen.'

'Toestoppen. Als Elsje, ja stop me maar toe', had zij gelachen. Zij kon tegen hem lachen met zoo'n bijzonderen weemoed. Hij had zijn arm nog even om haar heen gehouden en gedacht aan Elsje. Ja, hij hield van Eva met dezelfde teederheid. Toen waren ze opgestaan om den pianist te begroeten in de artistenkamer. Het druk, schoon gedempt-eerbiedig gepraat van bewonderaars, vrienden en critici rondom den kunstenaar, diens hartelijke vreugde bij het herkennen van

Eva, zijn uitnoodiging, dit alles had hem in een blij-tevreden stemming gebracht. Ook Eva, dacht hij. Maar toen hij na de pauze weer naast haar zat, leek het hem soms of hij iets droevigs, iets verwijtends zag in den blik waarmee zij nu en dan onder het spelen naar hem keek, en hij voelde het: zìj wilde méér voor hem zijn dan Elsje. En hijzelf? Ook hij begreep, maar niet zonder verzet, dat zijn 'vaderlijk' gevoel voor haar toch tenslotte grootendeels pose was, een verdedigingshouding waarachter hij een dieper neiging verborg. Hij trachtte Eva te verdringen door Elsje, zooals Marga zich aanvankelijk voor hem had willen verschuilen achter hààr kinderen.

En Eva begreep dit, zij doorzag intuïtief, ondanks haar twijfel, zijn pose tòch, en dat was het bedenkelijke. Onderweg, toen hij haar naar huis bracht, had hij den kraag van haar mantel opgezet en er zijn foulard omheen gewonden.

'Wel ja, stop jij je kindje van 22 nòg maar eens toe', had zij gelachen, ironisch, bijna bitter. 't Was of hij zich moest verdedigen en terwijl zij gearmd, de hoofden dicht bijeen onder de rukkende paraplu voortliepen had hij gezegd:

'Eefje, ik wou dat je zes jaar jonger was, dan wàs je werkelijk een kind, waarvan ik houden kon als van Elsje.' En toen zij zweeg had hij, of een demon, een dubbel-ik in hem, vervolgd: 'Maar nog liever dat je zes jaar ouder was, want dan zou je een volwassen vrouw zijn, en...' Hij had den zin niet voltooid en Eva had niet verder gevraagd, dan alleen maar weer met haar groote oogen. Bij het afscheid had hij haar gekust. En zij hem. Niet als een kind, neen lang niet. Wàs Eva dan niet al een vrouw, verantwoordelijk voor wat zij verlangde, meesteres van haar lot? Waren zijn schroom, zijn scrupule, zijn vaderlijke bescherm-pose niet belachelijk? Hadden haar oogen hem niet duidelijk genoeg gevraagd: mààk mij dan tot vrouw? Had zij hem niet eens al geraden zijn tweede jeugd beter te gebruiken dan zijn eerste?... En Marga... Marga zelf had gezegd...

Eva zijn vrouw! Het kon. Hermine zou scheiding kunnen eischen, dat was voor haar en den kaptein toch immers ook de beste oplossing. En Elsje? het kind was zoo verstandig, het begreep toch al lang dat haar ouders niet van elkaar hielden. En ze was bovendien dol op Eva. Een oogenblik

leek het hem een wonderbaarlijk geluk: Eva zijn vrouw, en Elsje bij hen. - Hij staroogde in het vuur, trachtte den gelukszwijmel vast te houden. Maar langzaam ontglipte hij, de geschouwde zaligheid was die van een kort visioen, van een vagen droom, zijn peinzen kon er geen vasten vorm, geen bepaalden inhoud aan geven. Eva zijn vrouw! Hij kon het niet aanvaarden, niet aanvoelen als werkelijk, als mogelijk. De scheiding van Hermine, ja, dat was reëel, dat zou gebeuren. Maar dan? Hij kon zich onmogelijk zichzelf als opnieuw getrouwd voorstellen; angst, ja duidelijk angst beklemde hem bij de gedachte. Nooit meer het huwelijk! Maar waarom kon zijn verhouding tot Eva niet blijven als nu? Elk levend in eigen sfeer, in eigen volkomen vrijheid, konden zij elkaar liefhebben zonder gevaar voor versaaiïng, vervreemding. En waarschijnlijk zou ook zij niet anders verlangen. Of toch? Neen, van hèm niet... misschien. Maar van een ander? Richard? Richard, vervloekt, nu begreep hij wàt hem eigenlijk weerhield: medelijden met Richard was het. Maar het volgend oogenblik doorzag hij dien schijn van edelmoedigheid, wist hij dat sterker dan dit medelijden een twijfel hem verlamde; de twijfel of Eva niet, als zij tot bezinning kwam, tenslotte tòch meer van Richard zou houden dan van hem, den zooveel ouderen; de twijfel of zij niet gelùkkiger zou zijn als Richard's vrouw dan als zìjn maitresse... want daar liep het toch immers op uit. Ha, dàt was de reden waarom hij zich altijd willens en wetens ‘oud’ voordeed, waarom hij zoo opzettelijk dat vaderlijk beschermende air tegenover Eefje aannam! Het onervaren kind, dat hij moest beschermen tegen hemzelf, die haar wilde offeren aan zijn egoïsme!

Een diepe ontevredenheid, een bittere moedeloosheid grepen hem aan. Hoe wreed, hoe verschrikkelijk was liefde. Ze leek de oerkracht, die tot alles, ook het hoogste inspireerde, en toch was ze een sluipende, verlammende ziekte. Want hij voelde het, als hij nu Eefje's liefde zou moeten ontberen, dan zou het weer uit zijn met zijn werkkracht, dan kwam weer het afmattende up-and-down van forceeren en apathisch er-bij-neer-zitten. En als hij haar wèl kreeg? Zou hij dan voor hààr werken, zooals hij het voor Marga gedaan had, die maand in Westergauw, en daarna de nachten in zijn studeerkamer bij zijn manuscript? Voor Marga, die hem haar

liefde had bekend, maar niet gegeven... neen, niet ten volle immers, dus... in 't geheel niet; voor Marga had hij in ééne exaltatie gewerkt. Hoe zou hij dan werken voor Eva, die gereed stond hem alles te geven wat hij behoefde! Of was het zelfbedriegelijke dwaasheid, een dichterlijke opwinding, te werken uit liefde voor een vrouw? Had hij niet vroeger even hard en even goed gewerkt zònder die inspiratie? Was de eigenlijke drijfveer egoïsme, zooals bij alles, alles in het leven, en liefde alleen het welkom uiterlijk schijnmotiefje. Hier stond hij weer voor het oude probleem: Waarvoor werk ik? Wat wil het leven van me?... Maar ìk, ik wil liefde.

Victor wierp een paar nieuwe blokken in het vuur, droomerig keek hij toe hoe de vlammen er omheen lekten. Liefde, sufte hij, liefde... 't is alles, 't eenige waarvoor we leven... en toch is 't niets. God, liefhebben zonder verlangen... werken zonder eerzucht... vrede hebben in zichzelf... vrìj zijn!... Toch ìs mijn geest vrij. Mijn geest... maar mijn ziel is gebonden... nog altijd, aan 't begeeren, 't oude, onderdrukte begeeren.

Hij schudde het hoofd, verbaasd om een gedachte die hem nu doorschokte. Onderdrukt! Maar als ik 't nu los liet, zijn vrijheid gaf! Eéns, eindelijk! Als ik den chaos opende en al de demonen liet ontsnappen om uit te vechten, zich dood te vechten!

Een zin van van Berghem schoot hem te binnen... ‘Laat de massale driften los, goed, ze zullen veel verwoesten, maar zonder dat zij zich uitrazen kan geen ware vrijheid worden geboren.’

O, als de strijd in hemzelf maar was uitgevochten: dàn zou hij de ònzelfzuchtige liefde kunnen zoeken. Dàn zou hij weer kunnen denken aan anderen, aan de wereld, leven voor de menschheid, werken voor een doel buiten zichzelf, zooals het toch altijd, ook in de perioden van zijn eenzelvigste teruggetrokkenheid, zijn heimelijke droom geweest was. Wat belet me nu te leven voor anderen? En klaar en scherp voelde hij in zich het antwoord: dat ik nog niet in vrijheid geleefd heb voor mijzelf! Dat ik verstikt heb de verlangens en driften die in mij opbloeiden omdat ik te zwak of te trotsch was om te nemen wat mij werd onthouden. Ik had

Marga toen, vijfentwintig jaar geleden, moeten *veroveren*. Ja, ik had moeten nemen...

Maar een innerlijke weifeling fluisterde weer: neen, ik had iets ànders te doen. Schrijnend voelde hij nu ook weer de fataliteit van zijn huwelijk. Tien jaar geleden, toen zoovele illusies nog in hem leefden, toen had liefde hem kunnen redden van vereenzaming en verdorring. Maar hij trouwde Hermine, gehoorzamend aan dien vreemden drang, die hem onweerstaanbaar dreef tot zijn werk. O, een vrouw die hem waarlijk had lief gehad, die zich heel en al gegeven had, al zijn stil verkropt verlangen naar teederheid en hartstocht had bevrijd en bevredigd, zulk een vrouw zou hem eindelijk verlost hebben uit dien ban van het verleden, zou een waarlijk nieuw mensch van hem hebben gemaakt. Daarom voelde hij zich bij Marga, bij Eefje, zoo vol verwachting. Verlossing hoopte hij van hen. Zij konden geven wat zijn leven ontbeerd had: Marga de moederlijke zachtheid, Eefje den brandenden hartstocht. Ja, dien zou ze hem geven, volop, uit overstroomend hart... hij had maar te nemen... al het geluk dat zijn jeugddroom zocht bij Marga, vond hij nu in Eva's oogen, haar mond, haar heele lieve lichaam. Nu was het dus gekomen; hij zou zich bedwelmen aan de zaligheid van haar werkelijke liefde en na dien roes zou hij waarlijk vrìj zijn, verlost voorgoed van de droomschimmen, die nu stilhunkerend doolden rond zijn hart. Bevrijd zou hij zijn uit den doem van het verborgen begeeren, om eindelijk zelf, en openlijk en zonder terughouding, te kunnen geven in hoogste en alomvattende liefde.

Weer greep hij een groot, grillig gevormd eikenblok, plaatste het midden in de vlammen. Recht overeind bleef het staan in het inzinkend en even doovend vlamgeflakker, dat echter dadelijk weer in nieuwe felheid oplaaide. Het blok stond er als een onbehouwen pop, een ruw afgodsbeeld. Je kon er ook een monnik in zien, gehuld in een geplooide pij. Het hoofd hield hij er in verstoken, van schaamte, van smart: hij had een gelofte verbroken. Daarvoor stond hij nu op den brandstapel, de vlammen lekten knetterend langs hem omhoog. De monnik... had hij niet zelf eens gedroomd zoo'n monnik te zijn? Maar plotseling dacht Victor aan de sage van dien Griekschen held, wiens leven gebonden was aan een blok hout en die moest sterven zoodra zijn houten dubbelganger

tot asch zou zijn uiteengevallen. Van buiten was het blok nu geheel verkoold, beneden gloeide het reeds, uit den kop siste ziedend een dik, bruin schuim; een afgebarsten stuk schors had vlam gevat. Victor greep naar de tang, in een impuls om den brandenden monnik, om Meleagros te redden. Maar glimlachend om zijn kinderachtigen inval zette hij haar weer weg.

‘Branden, branden’, dacht hij, ‘ik wil branden’, en verdroomd tuurde hij naar het blok, dat, nu scheef gezakt, hevig opvlamde.

XXXII.

Eenige weken, waarin Victor Eva niet had weergezien waren verloopen. Den dag na het concert had zij hem opgezocht aan de fabriek, doch niet thuis getroffen. Hij had haar toen 's avonds willen afhalen, maar een vreemde aarzeling had hem verhinderd dit voornemen uit te voeren. Het was geen vrees, geen schaamte, geen twijfel aan haar liefde, geen twijfel ook aan zijn eigen begeerte, geen medelijden met Richard. Maar het was als een innerlijke stem die, ongemotiveerd maar absoluut, gebood: het zal niet gebeuren. Het was dezelfde gedachte, die hem reeds eens vroeger, op den avond der verschijning van de Droomvrouw, door haar zekerheid verbaasd had: Eva is het niet. Hij trachtte de wonderlijke sensatie van zich af te zetten, telefoneerde na herhaalde weifeling om een rijtuig dat hem naar Eva's woning brengen zou. Maar onderweg, toen het rijtuig voor een open draaibrug moest wachten, gelastte hij den koetsier plotseling, zonder er over te hebben nagedacht, rechtsaf te slaan en hem naar Nout te rijden. Tot laat in den avond hield hij Adry gezelschap. Toen hij bedacht dat hij Eva den volgenden middag zou kunnen opzoeken, vroeg hij onmiddellijk daarop Frank met hem te gaan zeilen. De dagen daarna ging hij, minder genoodzaakt dan hij zich wel wilde wijs maken, voor zaken op reis. Bij zijn terugkomst vernam hij dat Eva er weer geweest was. Goed, hij zou haar schrijven, dacht hij, want hij moest nu hard aan 't werk, aan zijn boek; en over een paar weken wilde hij weer naar Westergauw voor een nieuwe proefvlucht. Hij schreef

Eva echter niet, zelfs een briefje van haar, waarin zij vroeg wanneer zij hem eindelijk weer ontmoeten kon, liet hij onbeantwoord. Het zonderlinge van zijn gedrag drong nauwelijks tot hem door: met zulk een koortsachtigen ijver verdiepte hij zich in zijn werk dat hij Eva meestal geheel vergat. Toen, na twee weken, Eva voor de derde maal kwam, was hij thuis. Bertus liet haar in het wachtkamertje en zei met een bedenkelijk gezicht dat meneer niet te spreken was, dat hij uitdrukkelijk gezegd had dat niemand hem storen mocht.

'Ik ook niet?' vroeg Eva verbaasd. Zij was gewend, evenals indertijd Marga, steeds onmiddellijk bij hem te worden toegelaten. Bertus keek verlegen voor zich.

'Ik zou 't wel willen vragen, maar...'

Eva ontstelde. Een plotselinge angst, een beklemmend voorgevoel overmanden haar.

'Heeft... heeft meneer Volkert gezegd "niemand", of... heeft hij mijn naam genoemd?'

'Hij zei 'niemand'. En toen ik hem vroeg 'juffrouw Eva ook niet?' - want ik heb nog aan u gedacht, omdat u laatst voor niks kwam - toen zei-die nog eens 'niemand.'

Eva, bleek, haar ontdaanheid nauwelijks verbergend, nam plaats in een der stoelen.

'Dan zal ik maar wachten', zeide ze zoo kalm mogelijk.

'Zooals u wilt', antwoordde Bertus beleefd. Maar aarzelend voegde hij er aan toe: 'Dat kan lang duren'.

'Hoelang wel, Bertus?'

Bertus haalde de schouders op.

'Tot den avond... misschien tot van nacht, weet ik het'. En als begaan met haar verschrikt gezichtje, vervolgde hij met troostende breedsprakigheid: 'Ziet-u, dat is nou zoo met meneer Volkert, als-ie werkt... dan werkt-ie. We waren laatst samen, hij en ik, met iets bezig dat af most, en toen zegt-ie: Bertus, ik mot nog wat nakijken, ga jij maar door en wacht op me als 't wat laat mocht worden, want ik heb je direkt noodig als ik klaar ben. En hoe lang denkt u dat ik gewacht heb? Eerst de heele middag, en toen de fabriek gesloten werd bléef ik, natuurlijk, hij had 't gezegd. Om zeven uur kwam m'n kameraad, bij wie ik inwoon, me mijn maaltje brengen, hìj zat nog te werken. Om negen dacht ik: nou maar, ik ga vast van 'n paar jassen een bedje spreien

op een van de banken. Maar nee, dat hoefde niet, want toen kwam-ie aanzetten en we werkten samen nog de halve nacht. En daarna most ik met geweld in zìjn bed. En hij ging wandelen'.

Bertus' gemoedelijk relaas had Eva gekalmeerd. Zij meende te begrijpen dat Victor weer door een van zijn werkbuien was aangegrepen en dadelijk suste zij zich met de gedachte, dat hij dan natuurlijk niet gestoord mocht worden. Maar geheel en al verdween haar onrust toch niet. Want in hoelang had zij hem niet gezien! Waarom had hij geen enkel woordje geschreven? Hoe kon hij, nadat zij tweemaal tevergeefs hem had opgezocht, tegen Bertus uitdrukkelijk zeggen dat hij zelfs hààr niet wilde ontvangen.

Geduldig, maar bedroefd, heimelijk gegriefd, gewond, bleef zij zitten wachten. Een half uur, drie kwartier. Toen kwam Bertus haar een kopje thee brengen, in de werkplaats gezet, eerste schenksel.

'Ik heb 'm daarnet hooren loopen, misschien komt-ie nu wel gauw', zeide hij bemoedigend.

Een uur. Eva kon haar aandacht niet houden bij den roman dien zij in haar taschje had meegebracht. Telkens moest zij met dezelfde vage, angstige droefheid, peinzen over Victor en zijn vreemd gedrag. Die avond van het concert was zoo heerlijk geweest! O, het besef dat hij van haar hield, de glorie dat zij hem noodig was. Dàt was wel een wezenlijk deel van haar liefde; en dit bedenkend meende zij te begrijpen waarom haar nu die vreemde droefheid overviel. Omdat een moment als dìt haar zoo wreed tot de erkenning dwong, dat Victor hààr nìet noodig had, haar niet en niemand, niemand... tenminste niet altijd en bovenal. Ja, dat was het, zij was jaloersch op zijn werk, datzelfde werk waarom zij hem tegelijk bewonderde en vereerde, waartoe zij hem aanspoorde. Het was dom, kleinzielig van haar... zij moest als Bertus, die toch maar een van zijn arbeiders was, kunnen wachten zonder ongeduld, zonder naijver, zonder verdriet, tot hij tijd mocht hebben voor zoo iets bijkomstigs als een vrouw.

Eva wond zich hoe langer hoe meer op tot een verheerlijking van zijn werk en kleineering van zichzelf. Maar hoe heftiger zij betoogde dat Victor's gedrag volkomen begrijpelijk was, hoe feller ook een twijfel in haar stookte: 'maar als

't eens Elsje was geweest? Dìe zou hij niet afwijzen. Of Marga? Zou Marga óóit op hem hebben gewacht zooals zìj nu?'

Maar dan moest het ook iets anders zijn dan zijn werk dat zich nu tusschen haar en Victor had gedrongen. Zou dan toch Marga...? Maar het kòn niet, Marga was weg, voorgoed. Het was ondenkbaar dat Marga zou zijn weggeloopen van haar kinderen, haar man. En dan, Marga, de teedere, eerlijke, openhartige, die zou haar ook niet zoo arglistig verdringen! Dus een andere vrouw! Dan bedroog Victor haar! Een woeste woede vlamde in haar op, om dadelijk weer in te zinken tot een moedeloos verdriet. Bedriegen? God, was Victor niet vrij? Was hij hààr verantwoording schuldig? Wat was zij eigenlijk voor hem?... een kind, als Elsje, o, niet eens als Elsje... een kind, om wat lief mee te praten, om teeder mee te spelen. Had hij niet zelf dien laatsten avond gezegd: ik wou dat je een vròuw was. Een vrouw, die vrij is haar hartstocht te geven aan wien zij verkiest... dàt had hij willen zeggen. En nu had hij zulk een vrouw gevonden, nù, of misschien al eerder, misschien al vòòr hij haar ten afscheid kuste. Waarom niet? Dat kon hij doen zonder valschheid, want zij was voor hem maar een kind, dat hij niet hoefde, niet mocht inwijden in zijn passies.

Een oogenblik later verweet zij zichzelf in diepe schaamte zòò van Victor te kunnen denken. Hun heerlijke vertrouwelijkheid, hoe zou hij die zoo grof kunnen schenden! Maar nog was haar blos niet vergloeid, of haar twijfel fluisterde: 'Schenden? is verzwijgen schenden? En Esther Aminsky? O, Victor was toch after all een màn! Nooit had hij haar over die verhouding gesproken, ofschoon zij háár eigen avonturen... ach, meer schuchtere verlangens, eerlijk had gebiecht. En zelfs van Marga had hij haar niet alles verteld.

Met ontzetting besefte zij hoever zij en Victor, ondanks hun maandenlangen intiemen omgang, nog van elkaar afstonden. Dat kòn dus; menschen konden, dagelijks haast, met elkaar verkeeren in innigst vertrouwen, elkaar aanzien vol oprechtheid, elkaar kussen vol teederheid... en dan bleek het opeens dat dit alles maar bestond tusschen een déél, een klein deel van hun zielen... het andere deel leefde voor den ander verborgen een vreemd bestaan, dat op zijn beurt, voor een

deel, open lag voor anderen, onbekenden. Hij kon een andere vrouw liefhebben en zij hoefde dat niet te weten...

Bijna twee uur had zij nu gewacht. Allengs was zij kalmer geworden, haar twijfelen en redeneeren hadden zich geconcentreerd tot het eene vaste voornemen eerlijk haar angst aan Victor te belijden en hem te vragen haar ronduit de waarheid te zeggen. Als hij nu niet dadelijk, binnen het kwartier, kwam, zou zij, ondanks het verbod, bij hem binnen gaan; zij moest weten waar zij aan toe was. Dit besluit gaf haar rust, de rust van een zwaar geladen spanning. Stil, maar met kloppende slapen zat zij te luisteren. Niets! Zij stond op en opende de deur naar de gang op een kier; zoo zou zij 't misschien hooren als hij heen en weer liep in zijn studeerkamer. En weer ging zij zitten luisteren.

Tot zij ineenschrok door het plotseling gelui van de bel.

Wie kwam daar nu storen? juist nu hij misschien op het punt stond te komen? In zenuwachtige nieuwsgierigheid liep zij naar het venster en spiedde behoedzaam door het gordijn.

Voor de deur wachtte een vrouw. Eva's oogen verwijdden zich als in hevigen schrik: met intuïtieve zekerheid voelde zij dat dìt de vrouw was om wie Victor haar bedroog, verstootte.

Met moeite hield zij zich staande en ofschoon het haar schemerde voor de oogen, staarde zij onafgebroken naar de vreemde gestalte daar buiten, die in peinzende houding het naar den grond gerichte gelaat Eva's kant toewendde. Het was een vrouw van omstreeks 35 jaren; zij deed het eerste oogenblik sterk aan Marga denken; haar figuur was even krachtig, heur haar even blond en weelderig. Maar haar trekken waren anders, heel anders. Niets van Marga's stille rust; over dit gelaat, mooi en fijn, maar als in een naglans van grooter, edeler schoonheid die verbloeid was, waasde alleen maar een onbeschrijfelijke moeheid; om haar mond plooide, als verstard, een droef, ironisch glimlachje. Groot en donker waren haar oogen, als die van Marga, maar donker van hongerend verlangen. Eva schrok ervan toen de vreemde vrouw het hoofd ophief en Bertus toekeerde, die nu de deur opende. Het leek haar even of opeens een heftige gloed het geheele gelaat der onbekende overtoog nu zij tegen Bertus sprak. Bertus scheen iets te zeggen dat de bezoekster deed ontstellen; zeker dat

Victor niet te spreken was. Teleurstelling, pijn, verlangen, geluk, wild geluk, zag Eva zich afteekenen in die bewogen trekken, die fonkelende blikken.

Wie was die vrouw? Zij moest het weten! God, kon zij maar verstaan... Wie kon het zijn?... Elegant was zij gekleed, ja, een dame, een dame, een mondaine vrouw...

Maar terwijl Eva met vlug-vrouwelijke kritiek haar toilet monsterde, voelde zij opeens een verzet, een weerzin tegen deze élégance. Er was iets, iets... was het te opzichtig? àl te mondain? Demi-mondain leek het wel! De manier ook waarop zij zooeven, wachtende, gespeeld had met haar wandelstokje! Die hoed met dat éven te rijke garneersel... heel de hartstochtelijkheid van dat gelaat, dat ondanks zijn matheid, zijn overmoeheid, zijn beu-zijn van alles, tòch nog scheen te verlangen naar meer.

Eva voelde het: dìt was de liefde-vrouw, de demonische minnares, die zij alleen kende uit romans, het vreemde wezen, waaraan zij in haar hart wel altijd geloofde, maar dat haar schroom toch voor grootendeels een zwoele fantasie van in het vage verliefde mannen had gehouden. Met instinktmatige ontzetting, waarin zij echter duidelijk meer bewondering dan afschuw voelde, begreep zij dat tegenover deze vrouw iedere man weerloos was. Ook Victor was door dat wezen verleid, dat schepsel, dat het waagde op klaarlichten dag tot hem door te dringen...

Eva snelde naar de openstaande deur... goddank, nu kon zij tenminste iets verstaan.

'Ik mòet meneer Volkert spreken', zeide een zachte, maar hevig geëmotioneerde stem met een sterk Engelsch accent.

'Onmogelijk, meneer kan geen mensch ontvangen', antwoordde Bertus voor de zooveelste maal, maar zoo weifelend, zoo al bijna overrompeld, dat Eva begreep dat hij zou toegeven als zij maar even aanhield.

'Niemand? niemand?' klonk het nu driftig. En daarna kalmer, met een zekerheid die Eva van pijn deed krimpen:

'O, maar mij wel! Laat mij maar binnen. En anders zal ik wachten.'

Bertus, blijkbaar verlegen, fluisterde onverstaanbaar. Hij scheen gezegd te hebben dat er reeds een ander wachtte.

'Zijn vrouw?'

‘Nee, nee, juffrouw Eva, juffrouw Thomson’, hoorde zij Bertus onthutst antwoorden. Zij moest dus een vreemde zijn, uit een heel andere sfeer, kon zij anders vreezen Hermine hier te ontmoeten?

‘Never mind, dan wacht ik ook.’

Eva sidderde. Zou die vrouw werkelijk het wagen? Het kòn niet. Wijd rukte zij de deur open om Bertus te roepen... het was te laat. De vreemde vrouw was binnengetreden, schreed de gang door; Bertus kwam bedremmeld achter haar aan, met tegen Eva een wanhopig gebaar van: ik kon er niets aan doen.

Een oogenblik stonden Eva en de vreemdelinge tegenover elkaar. Met rustige nieuwsgierigheid, waarin Eva echter iets van medelijdenden hoon meende te voelen, nam de indringster het bleeke, in schuwen angst terugwijkende meisje op. Toen knikte zij vriendelijk en met haar matte stem zeide zij in het Engelsch:

‘Ik jaag u toch niet weg?’

Om haar lippen echter plooide de glimlach droever, wreeder, als begreep zij zeer goed wat gebeurde.

Eva antwoordde niet; zonder groet liep zij de indringster voorbij en snelde het huis uit; hard sloeg de voordeur achter haar dicht. Bertus liet, hoofdschuddend, geheel verbouwereerd, de zonderlinge bezoekster in de wachtkamer.

XXXIII.

Victor, tot wien iets van het ongewone rumoer was doorgedrongen, kwam thans uit zijn studeervertrek om wrevelig Bertus te vragen wat er aan de hand was. Deze verhaalde hem wat was voorgevallen, maar Victor, absent, scheen slechts te begrijpen dat Eva lang had gewacht en boos was heengegaan. Het speet hem en vaag nam hij zich voor haar dien avond nu toch werkelijk op te zoeken en alles goed te maken. Eerst toen Bertus, terwijl hij zijn kamer al weer wilde binnentreden, hem er aan herinnerde dat er nu een andere dame wachtte - 'n sjieke Engelsche dame, nooit hier gezien - drong het tot hem door dat hij hem ook iets van een indringster had verteld. Hij dacht even na, trachtte vergeefs te gissen wie het wel zijn kon. Een plotselinge,

hevige nieuwsgierigheid overviel hem, maar maakte onmiddellijk plaats voor een wonderlijk bekend gevoel van zekerheid. Het wàs zoo, dat voelde hij, nog vòòr hij zich bewust was wàt. Toen fluisterde het in hem: ‘Edith!’ Hij prevelde alsof hij het moest nafluisteren. ‘Edith, Edith!’ En terwijl hij Bertus wenkte heen te gaan, staarde hij verbaasd, zichzelf krankzinnig scheldend om dien inval, naar de deur waarachter de onbekende toefde. Hij dwong zich tot kalmte, wilde terug naar zijn kamer, om met een poos langer wachten zoowel die vrouw voor haar vrijpostigheid, als zichzelf voor zijn kinderachtigheid te straffen. Maar het absolute besef dat zìj het was, hypnotiseerde hem; tegen zijn wil opende hij de deur van de wachtkamer en trad binnen.

Victor staarde Edith aan in dezelfde verbazing als hij het eens haar verschijning gedaan had. Edith's ranke, hooge gestalte stond onbeweeglijk bij het raam waardoor zij Eva had nagetuurd. Zij leek volkomen rustig, maar als Victor zijn zinnen meester was geweest, zou hij aan het blosje op haar gelaat en haar versnelde ademhaling bespeurd hebben in welk een hevige spanning zij verkeerde. Zij sprak niet, maar keek Victor aan met groote, vragende oogen, als wilde zij aan hem een beslissing overlaten.

Een chaos van aandoeningen, heviger nog dan bij zijn plotselinge ontmoeting met Marga, warrelde in zijn hoofd. Schrik om het ontstellend vreemde dat het in een kinderachtig vertrouwen verbeidde wonder nu tòch gebeurde, overheerschte in de eerste oogenblikken de als een verlossende snik opwellende vreugde: zij is gekomen. Maar deze vreugde, nauw bewust, duizelde weer weg bij de erkenning: ik heb haar lief, dieper dan ooit Marga. Dan greep hem een eindelooze verwondering dat hij haar, ondanks die liefde, had verlaten. Daarna doorvloeide hem een zachte dankbaarheid. En zoo, uiterlijk rustig, stil, met zelf een teedere vraag in de oogen, trad hij op haar toe en nam de beide handen die zij hem reikte.

‘Edith, Edith, ben je gekomen?’ sprak hij streelend. ‘Edith, ik heb je zoo gewacht... het is een wonder... 't is goed... ik dank je, Edith... hoe heerlijk dat je gekomen bent... voor mij, Edith.’

Hij stamelde zijn woorden als een blij kind, terwijl hij de

verrukte oogen voortdurend gevestigd hield op het ontroerde, zich in veilige overgave ontspannende gelaat, dat nog altijd zwijgend glimlachte.

‘Victor!’ Een dankbare teederheid verzachtte de fijne scherpte van haar trekken nu zij voor het eerst zijn naam uitsprak.

‘Victor, is het goed? Goddank... ik was zoo bang.’

‘Bang Edith? Jij? Waarvoor?’

Edith, gelukkig om de kinderlijke verwondering waarmee hij haar aanzag, lachte.

‘Ja, ik weet niet... dat je 't niet begrijpen zou.’

‘Ik begrijp niet dat je niet al veel eerder gekomen bent. Ik begrijp niet waarom ik ben weggegaan. Ik begrijp niets, nee waarachtig, heelemaal niets. Alleen dat je er bent.’

‘Maar ìk begreep wèl waarom je heenging.’

‘Omdat ik niet geloofde aan liefde?... Dat zei ik tenminste. Maar Jìj geloofde wèl, nietwaar Edith, dat zei je... ja, jij geloofde wel.’

Victor lachte stil, alsof die herinnering hem gelukkig maakte.

‘Ja, ik wel,’ lachte zij terug. Een daarna, ietwat bitter: ‘ja, ik geloofde, tòen.’

‘O Edith, ik moet gek geweest zijn.’

‘Neen Victor, je was heel wijs. Je geloofde òòk, maar je wìlde niet gelooven, en toen ben je gevlucht.’

‘Gevlucht? Voor jou, Edith?’ Hij peinsde even, erkende toen. ‘'t Is waar, ik ben maar gevlucht.’

Zij knikte alleen maar.

‘Edith, ik heb je doen lijden...’

‘Niet voor niets, Victor. Jij zocht toen nog, en ik zou je gehinderd hebben. Je had meer te doen dan een vrouw liefhebben, vooral een vrouw als ik, die je heelemaal voor zich zou hebben opgeëischt.’

Victor schudde, weer in uiterste verwondering, het hoofd. Hij had haar rechterhand los gelaten en trok haar nu zachtjes aan de linker mede.

‘Ga mee naar mijn kamer, Edith’. En terwijl zij langzaam volgde, door de wachtkamer, door de gang, herhaalde hij, hoofdschuddend, voor zich heen: ‘Mijn werk... mijn werk? Altijd?’

In de studeerkamer leidde hij haar naar den divan, deed

haar neerzitten; zelf nam hij naast haar plaats. Met de oude, jongensachtige schuchterheid sloeg hij den arm om haar schouder, drukte haar even, heel zachtjes, tegen zich aan.

‘'t Was toch zoo, Victor. Je moest werken. En dat heb je gedaan’.

‘En nu dacht je, dat 't eindelijk genoeg was?’ lachte hij vroolijk. ‘Dat je veilig komen kon? O, 't was hoog tijd’.

‘Ik was zóó bang dat 't verkeerd zou zijn! Toen ik hier voor de deur stond... 't eerste woord van dien man die me opendeed: Meneer is aan 't werk... 't Werk, Victor, toen had ik datzelfde wanhopige gevoel als toen je wegging. Hij had niets ergers kunnen zeggen.’

‘Heb je altijd naar me verlangd, Edith?’

Edith zweeg even voor zij traag, als zich bezinnend antwoordde.

‘Niet altijd, Victor. Wel nu en dan, bij tusschenpoozen. Want ik zocht ook. Zooals jij je werk, je levenstaak, zocht ik liefde’.

Zij glimlachte nu met haar weemoedig, matten lach, dien Victor nog niet kende en die hem opeens haar gansche leven deed begrijpen. Hij streelde haar schouder.

‘En niet gevonden, Edith?’

‘Ook wel... en weer verloren. Maar nu ben ik mijn geloof kwijt; jij verloor het vóór, ik dóór de ervaring.’

‘Dat verbeel je je maar, evenals ik het mij tòen verbeeldde. Want je hebt gelijk, ik geloofde toen wèl, en ik heb altijd geloofd, dat voel ik nu heel zeker. En waarom zou je nu bij mij komen, als jij niet óók geloofde?’

Hij drukte haar vaster tegen zich aan, kuste haar op het voorhoofd.

‘Edith, Edith, 't is een wonder.’

Voor mìj niet, Victor... ik heb 't altijd gewild, ik wist dat ik je eens terug zou vinden, door alles heen wist ik dat. Ik ben getrouwd, kort nadat je wegging... en een paar jaar later gescheiden... om een ander. Dat... dat was een vergissing. Maar ik had een dochtertje, daarmee was ik gelukkig... volkomen. Het is gestorven... drie jaar. Toen is het begonnen, ben ik gaan zwerven en...’

‘Vertel 't me later, Edith.’

‘Ja, later. Maar altijd heb ik gedacht, dikwijls in oogen-

blikken dat ik meende gelukkig te zijn: ééns kan ik naar hèm gaan. Een paar keer stond ik op het punt het te doen. Maar hoe beroemder je werd, hoe grooter mijn angst.'

'We hebben allebei een blinden drang gevolgd, Edith. Misschien was dat goed. Maar in elk geval hebben we elkaar nu toch terug.'

'Wil je dan nù mijn liefde, Victor? Nu nog?'

Victor kuste haar. Maar plotseling maakte zij zich uit zijn omarming los, sprong op en liep, in heftige ontroering, een paar passen hoen en weer.

'Neen, Victor, het is onzin. Je kent mij niet. Ik bega een misdaad... ik heb er zooveel begaan. Je weet niet wie ik ben. Maar ik ben niet gekomen om ook jou te... te beschadigen, te bederven; ik wil jou niet ongelukkig maken. God, waarom ben ik gekomen!'

'Omdat ik je riep, Edith. In het verborgene van mijn hart heb ik je geroepen.'

Edith stond stil. Zij staarde naar den stoel achter Victor's schrijftafel en liet daarna haar blikken verbaasd het heele vertrek doordwalen. Vreemd glimlachte zij toen zij eindelijk antwoordde:

'Ik heb het gehoord, Victor. En ik ben ook al eens gekomen. In den oudejaarsnacht. Hier, in deze kamer zat je, in die stoel. Je had een zwarte pels aan... niet waar? Is het niet zoo gebeurd? Ik heb het gedroomd. Ja, zooiets heb ik wel meer. En sinds dien nacht stond 't bij me vast dat ik nog in dit jaar naar je toe zou gaan.'

'Victor vatte opnieuw haar hand en trok haar weer naast zich op den divan.

Om me ongelukkig te maken?' schertste hij. 'Zie je nu wel, Edith, dat 't moest? Laten we nu niet meer bang zijn voor elkaar en eenvoudig het geluk aanvaarden dat er is. Ik ben beu van het denken en twijfelen en weifelen... even beu als jij. Kom hier, Edith, bij mij.'

Zij leunde het hoofd tegen hem aan, zwijgend, met stilverrukt gelaat. Ook Victor zweeg, een heele poos. En in deze schemering van nieuw geluk voelde hij in diepen vrede dat hij vrij was en kóós. Dat hij niet werd meegesleept door de bedwelming van een onweerstaanbaren hartstocht, dat hij niet was overrompeld door de begeerlijke schoonheid

van de vrouw, die hij in de armen hield, maar dat hij haar liefhad en haar zijn liefde schònk uit vrijen wil.

Vragend keken haar in tranen glanzende oogen naar hem op.

‘Wat wil je, Victor?’

‘Je liefde, Edith. En alles, alles zal ik je geven wat je gezocht en ontbeerd hebt. Zooals jij mij.’

In een siddering van zaligheid drong zij zich tegen hem aan. Maar Victor zag aan den vreemden gloed harer oogen dat zij tegelijk nog sidderde van angst.

‘Je wéét het niet, Victor... o, ik ben 'n... 'n vampier, ik zeg het je vooruit. Ik zal je...’

‘Weer verlaten?’

Hij vroeg het rustig, wonderlijk kalm, wétend. Met een teeder gebaar dwong hij haar tot hem op te zien. Hij voelde zich nog altijd sterk, meester over zichzelf.

‘Edith, dat je gekomen bent, dat is de hoogste vervulling. Nu kun je weer gaan, als je bang bent voor mij, of voor jezelf. Ik zal je niet smeeken om te blijven. Ik vraag geen geluk. Je hebt geen macht over me. Ik ben vrij. Jij ook. Ik heb je lief. Maar je kunt gaan, nu, of later. Ik kan ontberen. Nu je gekomen bent kan ik alles.’

‘O Victor, Victor, 't is tòch een wonder,’ fluisterde zij.

‘Och wel neen, voor mij niet... ik heb 't altijd gedacht,’ lachte hij, plotseling weer uit diepsten ernst overdartelend in kinderblijdschap.

Dicht aaneen zaten zij, afgebroken pratend, telkens in hernieuwde verbazing hetzelfde herhalend, haast vervlogen herinneringen aan de schaarsche uren van vroeger samenzijn, fragmenten van droeve levensgeschiedenis, van weemoedige bekentenissen, gestuit of besloten door liefkoozingen, schuchter als de eerste naderingen van jonge gelieven, kuisch en ongerept.

Een uur later vertrokken zij naar een eenzaam en schoon gelegen hotel in de buurt van Westergauw, dat Victor zich herinnerde van zijn wandelingen in die streek.

XXXIV.

Als jong-vereenden, levend alleen voor elkaar, in den zinnenroes van het telkens inniger elkaar naderen, in den

zoeten waan van telkens dieper elkaar begrijpen, brachten zij het najaar door in dit eenzaam oord. Al spoedig waren zij de eenige gasten, zoodat zij onbespied en onbesproken, zonder onwillekeurige gêne om hinderlijk kritische blikken, zich argeloos aan hun geluk konden overgeven. Beiden openbaarde het nieuwe gevoelens, ongekende vreugden. Edith's levendige fantasie, de heftige spontaniteit van haar invallen, tot haar grilligste bevliegingen toe, waren voor Victor nimmer falende prikkels tot opgewekte stemming, ja dartelheid. Met verbazing en dankbaarheid bespeurde hij hoe Edith een brok zieleleven in hem ontgon dat tot dusver vrijwel had braak gelegen, dat hij zelfs in zijn luchthartigste avonturiers-periode nooit volop had uitgebuit. Edith van haar kant voelde hoe Victor's sterker bezinning, redelijker oordeel, haar wilde uitbundigheid ongemerkt een leiding gaven, waarnaar zij innerlijk steeds had verlangd. Hun karakters schenen elkaar aldus volkomen aan te vullen en juist door de wederzijdsche waardeering hunner kontrasteigenschappen volkomen te bevredigen. Ondanks haar geëmotioneerden aard, die geen weerstand kon dulden, gaf zij zich menigmaal lachend gewonnen tegenover zijn goedig flegma; al wat haar in anderen zou hebben geïrriteerd, bewonderde zij in hèm, evenals hij haar bewonderde om de kuren, die hij in andere vrouwen zou hebben geminacht. Zij bespraken het wonder dezer kameraadschap somwijlen openhartig en het einde van hun verbazing en gefilosofeer was dan steeds een kinderlijk gestoei en een ernstige verinniging, meestal wonderlijkerwijze de eerste reactie van hem, de laatste van haar uitgaande, maar beide overigens met tot resultaat een verdiept besef hunner liefde.

Niets verstoorde bij Victor het geluk der gelijkmatig voorbijdroomende dagen en weken, als nu en dan de gedachte aan Eva. Hij had haar geschreven. Eerlijk hoe alles gegaan was; zijn angst dat zij nu door die ongelukkige ontmoeting een geheel verkeerden indruk had gekregen. Zij had niet geantwoord. In werkelijkheid wist Eva, beleedigd, geschokt, wanhopig, niet wat zij naar waarheid anders zou kùnnen antwoorden als dit eene dat zij niet antwoorden mocht: Ja, ik kréég een verkeerden indruk, van het gevàl, niet van die vrouw. Victor echter schreef haar zwijgen toe aan een

onredelijke boosheid, die hem niettemin bedroefde. Hij vroeg Nout - dien Edith bovendien verlangde te ontmoeten - een paar dagen te logeeren, voornamelijk met het doel van hem iets over Eva te hooren. En inderdaad had Nout haar bij den schilder, haar leermeester, gesproken. Zij had zich evenwel niets laten ontvallen, ofschoon zij met Nout steeds zeer openhartig placht te spreken en heel goed wist dat haar liefde voor Victor hem niet verborgen was gebleven. Victor verzocht hem Eva de zaak nog eens uiteen te zetten, en Nout, dadelijk uitermate met Edith ingenomen, maar wel aanvoelend het diepe wezensverschil der beide vrouwen, beloofde met een bedenkelijk gezicht zijn best te zullen doen. Maar ook na dit bezoek vernam Victor niets van haar.

Allengs begon een tweede gedachte Victor te verontrusten: een niet af te wijzen voorgevoel dat Élsje niet van Edith zou houden, zéker niet met die vertrouwelijke innigheid waarmede zij van Marga hield. En hoe meer hij naar Elsje ging verlangen, hoe meer dit voorgevoel hem drukte. Daarbij merkte hij dat Edith op haar beurt, heel anders als Marga, geen verlangen toonde zijn dochtertje te leeren kennen; nooit vroeg zij uit eigen beweging naar het kind en eens, toen hij over Elsje sprak, meende hij te zien dat zij met moeite een ontstemming maskeerde. Edith was jaloersch; zij wilde hèm, hem alleen, alleen voor zichzelf.

Hij voelde het meer en meer, en ondanks de trots, de voldoening, die het hem gaf zoo boven alles te worden bemind, verontrustte en pijnde het hem. Toen hij, na de eerste weken van ongestoord samenzijn, een paar dagen alleen op reis moest, vertelde hij bij zijn terugkomst dat hij ‘en passant’ - hij had echter de zakenreis opzettelijk voor dit bezoek verzonnen - op den Eeckhof was geweest. Edith zag hem met beschaamden, maar verschrikten blik aan en zeide: ‘Natuurlijk moet je naar je dochtertje gaan zoo dikwijls je wilt’. Het klonk hartelijk; maar Victor voelde haar innerlijk verzet.

Zijn werk had intusschen niet stilgelegen. Dagelijks arbeidde hij aan zijn boek. Edith zelf spoorde hem er toe aan. De lange uren die zij dientengevolge alleen was, vulde zij met lezen of met de studie der landstaal. Nout had haar verschillende boeken gestuurd voor zelf-onderricht en Victor

gaf haar conversatie-les. Met waren hartstocht wijdde zij zich aan deze studie, hàár werk. Maar soms leek het Victor - een gebaar, een blik verraadden het hem - dat zij, wanneer hij zich naar zijn studeerkamer begeven wilde, hem gaarne had weerhouden. Eens vroeg zij of zij bij hem mocht zitten. Voor hij er aan dacht, dat het haar misschien kon kwetsen, had hij geantwoord: 'Dat kan niet, als ik werk moet ik alleen zijn'. Ook toen had hij schrik in haar oogen ontwaard. En... verwijt. Sindsdien begon ook dit hem te verontrusten. En sterker, naarmate een verlangen naar zijn werkplaats te Kroonstad, dat hij aanvankelijk had teruggedrongen, zich krachtiger deed gelden. Naar Westergauw, schoon zij het gemakkelijk op een wandelrit hadden kunnen bereiken, bracht hij haar nooit.

Toen de herfst vaal en koud werd, trokken Victor en Edith naar Kroonstad. Om harentwil huurde Victor appartementen in een der gerieflijkste pensions in het centrum der stad. Hij voorzag dat, nu hij weer bij zijn fabriek was, Edith's dagen eenzamer zouden worden en wilde haar daarom zooveel mogelijk gelegenheid verschaffen tot bezigheid en afleiding. Haar taalstudie kon Edith nu grondiger doorzetten, en zij deed het met ijver. Aan de universiteit liet zij zich inschrijven voor eenige colleges in vakken die haar interesseerden: kunstgeschiedenis, literatuur. De avonden - als Victor niet boven ging werken of, nog erger, bléef werken in de fabriek - brachten zij door in opera of schouwburg - genoegens waarop Edith verzot was - of vagebondeerend langs de boulevards. Zelden kwamen zij in gezelschap, hetzij dan dat zij Nout en Adry bezochten of ontvingen, die beiden Edith met warme hartelijkheid hadden erkend als Victor's vrouw en van wie Edith wederkeerig oprecht hield. Dikwijls zocht Edith bij hen des Zondags, wanneer Victor op den Eeckhof was, haar troost. Bij zulke gelegenheden sprak zij wel eens vertrouwelijk met Nout over de vreemde zelfzucht van haar liefde. Edith verweet zich dat zij Victor nooit voorstelde eens mee te gaan of Elsje mee te brengen. Toch was het haar een heimelijke verlichting, dat Victor haar stugheid niet door aanmoediging tegemoet kwam. Doch even onmogelijk als het hàár was liefde, belangstelling, voor Elsje te huichelen, even onmogelijk was het hem haar die te vragen.

Het verlangen naar zijn kind moest vanzelf bij haar wakker worden... en dat zou het zeker op den duur, trachtte hij zich in te praten. En dan, het was vreemd, maar gaf hem èigenlijk een zekere rust dat Elsje, die al genoeg te peinzen had over haar ouders, over den kaptein en over Eefje, - die immers net als een poos geleden, nooit meer kwam als vader er was - zich niet ook nog het hoofdje hoefde te vermoeien over Edith.

Ondanks deze niet of nauwelijks uitgesproken zorgen voelde Victor zich gelukkig in Edith's liefde. En ook Edith zeide dat zij gelukkig was. Zij zeide het in rustige oogenblikken van vertrouwelijk bekennen, wanneer zij in een weemoedige bevreemding over zichzelf, verhaalde van haar vroeger, bewogen leven. Zij fluisterde het in den zaligen roes van innigste overgave; zij snikte het dankbaar uit in den oudejaarsnacht, toen zij met Victor, na uren van romantisch dwalen door de maanbeglansde sneeuwvelden, den jaardag van hun droom-huwelijk vierden in de fabriek.

Maar toch, juist sinds dien oudejaarsnacht, voelde Victor steeds duidelijker dat er bij Edith iets haperde. Zij werd stiller. Soms leek zij geprikkeld, maar bedwong zij zich blijkbaar met een voor hààr bijna onnatuurlijke zelfbeheersching. Eens, toen Victor laat in den avond thuis kwam, vond hij haar in tranen.

'Hoe kun je me zoolang missen?' snikte zij als een nokkend kind. Victor, nog half afwezig, voelde niet dadelijk dat deze schijnbaar kinderachtige uitbarsting slechts de ontlading was van een langdurige spanning. Met een zachten glimlach, waarvan hij de wreedheid niet vermoedde, streelde hij haar en zei, goedig-verlegen: 'Kom, kom, wees toch wijzer.'

Zij rukte zich van hem los.

'Je houdt niet meer van me. Dàt is het!'

Victor, uit zijn gesoes ontwaakt door haar heftigheid, voelde een lichten wrevel in zich opstijgen. Voor het eerst hinderde, prikkelde hem haar vrouwelijke phraseologie. Hij haalde de schouders op. Maar nog voor hij met een ironischen scherts kon antwoorden, zag hij met ontsteltenis haar hartstochtelijk vertrokken gelaat, waarin haar oogen gloeiden als in haat. Hij zag de vampier, de vampier waarvoor zij gewaarschuwd had.

Plotseling begreep hij de tragiek van Edith's liefde. Zij wilde, nog altijd als vroeger, àlles van den man dien zij liefhad. Voor hààr alleen moest hij leven, de slaaf van hààr onverzadelijke begeerten. Tot zij hem had leeg gezogen en liet liggen, krachteloos van ziel en lichaam.

'Luister, Edith', begon hij, 'Versta me goed... ik heb je lief, heel lief. Dat is zoo. Kom me niet aan met malle frases. Maar weet wèl dat je tòch geen macht over me hebt. Ik wil vrij zijn. Ik bèn vrij. Ik heb 't je ééns gezegd...'

Zonder te antwoorden snelde zij naar de slaapkamer. Victor bleef dien nacht beneden,

Den volgenden middag, ongerust, gedesoeuvreerd, begaf hij zich vroeger dan gewoonlijk naar huis. Edith was reeds vertrokken.

'Het is voorbij', schreef zij in een briefje, dat zij had achtergelaten. 'Mijn egoïsme is sterker dan mijn liefde. Misschien sterker dan de jouwe. Ik dacht dat jij me verlossen zou van de demonen die me kwellen, maar ze hebben me vaster dan ooit. Ik hoopte mijn zelfzucht te overwinnen, maar het lukt niet, ik heb nog niet eens eerlijk mijn best gedaan. Ik gun je Elsje niet, ik gun je je werk niet, en ik kan me tòch niet onontbeerlijk voor je maken. Ik weet dat jij lacht om het denkbeeld, dat een mensch onontbeerlijk zou zijn voor een ander; mìj maakt het radeloos dat je mij missen kunt. Nu zùl je me missen. Ik weet niet of ik heen ga uit trots - omdat 't me niet lukt je te doen kruipen en smeeken - of uit deemoed, omdat ik nog niet waard ben je liefde als vrije gave te ontvangen. Als ik dat beter weet, dan kom ik misschien terug. Nù voel ik alleen dat ik gaan moet. Vergeef me als het je te veel verdriet doet. Het is toch het eenige wat ik doen kan om tot bezinning te komen, of om, als dat niet kan, te gronde te gaan zonder ook jou te vermoorden.'

XXXV.

Victor, verlaten, voelde zich gewond, maar niet gebroken. Met smartelijk zelfverwijt bepeinsde hij dat hij Edith, ondanks zijn groote liefde, blijkbaar toch had te kort gedaan. Hoe was dat mogelijk? Hoe had hij zulk een liefde van zich

kunnen wijzen? Alsof hij haar niet noodig had. En weer was hij eenzaam... door eigen, krankzinnigen trots. Of was het geen liefde gewéést tusschen hen? God, zooveel lieflijks, al die teederheid en die brandende gloed... geen liefde? Kòn hij dan niet echt, niet allerdiepst liefhebben in zijn mannelijk egoïsme van alleen-zich-zelf-willen-zijn? Maar een soort van troost gaf hem haar bekentenis dat ook háár liefde te zelfzuchtig was geweest, het vrouwelijk egoïsme van alleen-voor-zichzelf-willen-hebben. En niet lang duurde het of zijn leven met Edith kwam hem voor als een vreemde episode, die wel had moeten komen, maar even noodzakelijk weer had moeten verdwijnen. Ook dìt was 'voorloopig' geweest, als alles in zijn leven, als misschien heel het leven zelf. Hij treurde niet, maar met een weemoedige gelatenheid trok hij zich terug in verdiepte studie. Wel dacht hij veel aan haar, in een teedere bezorgdheid, soms met den wensch, het vast vertrouwen, dat zij zou terugkomen, maar nooit met het hevig verlangen van opstandige smart. Hij voelde te zeker: het verleden wilde hij niet herhalen; àls zij ooit kwam, zou alles anders moeten zijn, stiller, mooier dan de roes die nu voorbij was.

Hij werkte, voornamelijk aan zijn boek en aan de verbetering der machine. Binnenkort, in het vroege voorjaar, wilde hij weer naar Westergauw om dáár beide te voltooien. De tijd drong, vóór den zomer zou de termijn verstreken zijn die zijn overmoed ééns had gesteld. Hij glimlachte om die belofte, maar hij wilde er zich aan houden. Voor de aardigheid, terwille van Nout, dacht hij.

Op een der eerste dagen van Maart ging hij: alleen met het handschrift van zijn boek, dat hij eerst nog eens in volkomen rust wilde doorwerken eer hij zijn monteurs liet komen. Hij betrok de hut naast de loods, arbeidde er kalm en gestadig. Zijn verpoozing bestond in het omspitten van den verwaarloosden moestuin bij de hoeve. Met het handige Geeske zaaide hij er de voorjaarsgroenten, legde erwten en boontjes of pootte aardappelen. 's Avonds zat hij meestal bij moeder Blok in de huiskamer, keuvelde wat met haar, en las haar, als zij er om vroeg, voor uit den bijbel. Dat was eerst een goedig-aanvaarde corvee, maar al gauw een prettige gewoonte, dikwijls een zuiver genot om schoone ontdekkingen.

Zoo leefde hij een paar weken in rustige resignatie, bijna tevreden, in een teeder ontluikend gevoel van harmonie met de verborgen krachten des levens. Veel dacht hij aan Marga.

Toen, plotseling als een onverwachte ramp, kwam een telegram van Hermine, meldend dat Elsje ziek was. Een inwendig abces, dat dreigde door te breken. Haar toestand was ernstig.

Het bericht sloeg hem met een ontzetting van somberst voorgevoel. Onmiddellijk vertrok hij en nog voor den avond bereikte hij den Eeckhof. Hij vond het kind, tegen zijn verwachting, in leven, en de vreugde hierover maakte dat hij een oogenblik het gevaar minder groot achtte dan het werkelijk was. Daarbij kwam dat Elsje, ondanks haar pijn en ondanks haar koorts, zeer rustig was. Toen Victor binnen trad keek zij hem in stil verrukte blijdschap aan en wendde daarop den blik naar Eva, die juist eenige oogenblikken te voren Hermine had afgelost en den nacht bij haar zou blijven waken.

'Prettig hè', fluisterde zij. En telkens weer keek zij met een uitdrukking van peinzend geluk beurtelings die twee meest geliefde wezens aan die elkaar hier, aan haar ziekbed, in zwijgende ontroering terugvonden en, zonder weifeling, in ernstigst meegevoel, de hand drukten.

Dien nacht waakten beiden bij het kind. Elsje klaagde niet, nu en dan sluimerde zij, een enkele maal vroeg zij met haar zwakke stemmetje om wat water. Soms ijlde zij zacht-prevelend. Tegen den morgen sliep zij in, om na nauwelijks een uur weer te ontwaken. Zij scheen bijzonder helder, voelde geen pijn. Zij praatte zachtjes, verstandig en opgewekt en glimlachte gelukkig als zij Victor of Eva aanzag. Toen Hermine kwam kijken, knikte Victor haar bemoedigend toe...

''t Gaat best,' zeide hij. 'Niet waar, m'n duifje?' vervolgde hij, terwijl hij Elsje's mager handje greep dat doelloos over het dek tastte.

Elsje lachte, en met een glans van verlangen over haar bleek, wijs gezichtje, zeide ze:

'Nu voel ik pas hoe heerlijk het leven is.'

Eva kromp ineen. Victor echter glimlachte, hij kòn niet gelooven aan gevaar, en de woorden van zijn droomstertje, wier vaak ietwat onkinderlijke levens-ernst, grenzend aan

levensmoeheid, hem wel eens had verontrust, leken hem nu lieve belofte van toekomstige blijmoedigheid. Innig zag hij haar in de donker-diepe oogen. Wat zijn ze donker, wat zijn ze diep, dacht hij; nooit heb ik ze zoo gezien. En zoo wijd. Wijd, zwart, geheimzinnig en stil als nacht. Zij droomden...

'O m'n duifje, heerlijk is het,' fluisterde hij, 'en als je weer beter bent, dan zullen we...'

Maar ontsteld, aan den veranderden gloed bemerkend dat zij hem niet herkende, brak hij af.

'Wie ben je?' vroeg zij onrustig. Een stuip trok over haar gelaat. Dadelijk daarop begon zij te ijlen en te woelen. Zoo wild, dat Victor haar voetjes, die bloot gekomen waren, moest vasthouden. Zij waren koud, een koude die Victor zelf doorhuiverde. Stuip op stuip volgde; met verbijsterende snelheid verliep haar doodsstrijd; een hartverlamming bespaarde haar heviger lijden.

XXXVI.

In de serrekamer, als op een heuvel van witte bloemen, stond het blanke kistje, waarin Elsje was gebed. Aan het hoofdeneind zat Victor, in dezelfde starre rust waarin hij ook de dagen daarvoor urenlang had neergezien op zijn doode dochtertje. Nu was het voor het laatst, straks zou men haar uitdragen en nooit zou hij het gezichtje weerzien dat daar, in het getemperd licht, als een beeld van ontroerende schoonheid scheen te sluimeren. Hij bestaarde het als trachtte hij ieder trekje voorgoed in zijn geheugen vast te leggen. En toch - hij zag het met schuw-eerbiedige bewondering, die de pijnlijke erkenning verzachtte - toch leek dit schoone beeld in zijn verheven rust, zijn wel éven glimlachenden, maar diep-ernstigen vrede, eer een haast volwassen meisje dan het kind waarmee hij gelachen, gespeeld, gestoeid had, het blijde wezentje waarnaar nu zijn hart onophoudelijk riep. Dat was niet meer het wel droomerige, maar toch ook zoo dartel elfje, dat maar wat speelde - voorloopig, voorloopig! schreide het in hem - in een leven waarin het zich intuïtief niet thuis voelde; maar een engel leek zij, boven levens-droom en spel verheven.

Als Victor niet bij haar was, gaf hij zich beurtelings over aan een woest-opstandige vertwijfeling of aan een vlucht van ontroerende herinneringen, die hem ten slotte verweekten tot stille wanhoop. Maar zoodra hij dan weer naast haar stond, het fijn-verstrakte mondje had gekust, de gevouwen handjes schuchter had gestreeld, weken wanhoop en verwarring. Dan kon hij in wonderlijk klare rust zitten turen, als smartloos, met slechts nu en dan een lieve, kalm doordachte herinnering, waarom hij innerlijk glimlachte, al bleef zijn gelaat strak als dat van het doode meisje. Het waren kleine gebeurtenisjes die hem invielen of zich in duidelijke, hallucinatorische beelden en sensaties aan hem opdrongen als vleiende vertroosting. Hij hoorde Elsje's eerste stamelwoordjes, die hij allang had vergeten, hij hoorde het schaterlachje waarmee zij antwoordde op dwaze grapjes; fragmenten van liedjes die zij zong. Hij zag een enkel lief gebaartje; hij zag haar spelen in haar zandbak. Hij voelde een klein, heel klein handje warm binnen in zijn knuist; hij voelde den zachten druk van een klein hoofdje tegen zijn borst. Aan zijn borst had dat vreemde engelenkopje gelegen zoo vaak; het eerst in het uur dat zij geboren werd en hij Elsje onhandig, met òver-teedere voorzichtigheid in de armen nam, het laatst gisteren, toen hij, sterk en zeker, maar met even voorzichtige teederheid, haar doode lichaampje uit haar bedje had getild en naar beneden gedragen om het neer te leggen in het kistje op den heuvel van bloemen.

‘Sneeuwwitje’, dacht hij. Haar liefste sprookje was het geweest. En het was hem even of het een droevig, mooi sprookje was dat zijzelf daar nu lag, wachtend, in langen slaap, lang, lang... dood. De dood is heerlijk, dacht hij eens, toen hij een poos naar haar gekeken had.

Buiten was de zon doorgebroken. Het was een van die luwe, beloftenrijke voorjaarsdagen, waarin de atmosfeer vol is van verlangen. Door een kier van het gordijn viel een enkele straal schuin naar binnen en vergulde de lelies aan den voet der baar. Victor stond op, trok het gordijn open, liep de serre door en opende ook daar gordijnen en deuren. Licht en warmte, zon, de eerste lentezon, stroomden naar binnen. Toen hij terugtrad wemelden de stralen door de bloemen, en over Elsje's doodsbed lag een bleek-gouden gloed gespreid

Victor voelde een op vreugde gelijkende ontroering om dien laatsten zonnegroet. Een troostende dankbaarheid omdat deze dag stil en mooi en zonnig was. Hij boog zich over Elsje heen, kuste heur haren, zooals hij vaak placht te doen wanneer zij, naast hem staande, het hoofdje naar hem oprekte. En weer zat hij, stil-wachtend, naast haar.

Hij wist zeer wel dat nu de scheiding naderde. Over een uur, een half uur misschien. Hij wist dat de enkele familieleden en vrienden, die de begrafenis zouden bijwonen, reeds aanwezig waren. Maar hij wachtte rustig, alsof hij het eigenlijk niet geloofde dat straks vreemde mannen het kistje zouden sluiten en dat dan hij en de kaptein en vier andere vrienden het zouden wegdragen naar het dorpskerkhofje. Hoe dikwijls waren Elsje en hij er samen langsgewandeld, en altijd hadden zij er naar gekeken als naar een lief, vriendelijk tuintje. Nu werd zij er zelf ter rust gelegd. Door den tuin zouden ze haar dragen naar het achterhek. Tusschen de bessenboompjes en de frambozenhaag, waar ze in den voorzomer elken ochtend voor schooltijd nog even ging kijken om de rijpste te snoepen. Dat was een van haar privileges. En onmiddellijk zag hij haar nu voor zich, levend, zòò als zij dan in telkens dralende dartelheid spelend hier een tros, ginds een dikken framboos plukte. Dat was een gewoonte van jong, heel jong her. Al toen zij nog geen drie jaar was inspekteerde zij dagelijks den moestuin met een mandje of emmertje aan den arm. Rood moesten de besjes zijn, dan mocht ze ze plukken. Maar zoet-rood, niet zuur-rood, dat onderscheid had zij zelf gevonden, en Victor, evengoed als Hermine, was trotsch geweest op zooveel knapheid.

Opeens welden hem warme tranen in de oogen; hij dacht aan ‘de tragedie van de perzikken’. Die was zoo geweest:

Victor en Hermine, het vierjarige Elsje tusschen hen in, maakten een rondgang door den moestuin. Alles stond prachtig en zelfs hun eenige perzik, die nooit had willen dragen, zat vol zwellend groene vruchtjes. Bewonderend hadden zij er voor stil gehouden en de vruchten geteld. Drie en veertig waren het. En Elsje had gejuicht om zooveel ‘lekkere appeltjes.’

Een uurtje later, toen hij in zijn studeerkamer zat te werken, hoorde hij den trippeltred van Elsje's bloote voetjes in de

gang voor zijn deur. Een rood, opgewonden gezichtje met schitterende oogen keek naar hem op toen hij opende.

‘Pappa, kijk 's Pappa, allemaal voor jou, de mooie lekkere appeltjes, heb ìk geplukt, voor jou, allemaal.’

Hij keek in het bennetje dat zij hem vòòrhield, het was boordevol met de drie-en-veertig steenharde, grasgroene perzikjes. -

Zòò, met een liefde die àlles gaf, had dit kind hem liefgehad. De lekkere appeltjes. Allemaal. Géén had zij zelf willen snoepen.

En terwijl zijn tranen langzaam neervloeiden, dacht hij aan die andere, bewuster, maar niet minder innige betuiging van haar liefde, die woorden: ik zou voor je willen doodgaan... Hoe had zij het gezegd?... Ja, dan zou ik een engel zijn en over je waken, en nooit kon je dan meer verdriet hebben.

Hij liet het hoofd zakken op den rand van het kistje, verkropt snikkend, als schaamde hij zich voor Elsje, die niet wilde dat hij verdriet had.

Zoo vond hem Eva, die kwam zeggen dat de mannen er waren. Hij had haar nadering niet bespeurd, maar schrikte toch niet toen zij haar hand op zijn schouder legde en naast hem neerboog over haar doode vriendinnetje.

‘Victor,’ fluisterde zij zacht. En hij wist het: nu 't afscheid, voor goed. Hij stond op. Onder zich zag hij Elsje's zonbeglansde, stil-vredige gezichtje, naast zich het bleeke, in die dagen van diepste droefheid en zorg vertrokken gelaat van de jonge vrouw, die in huiverende spanning zich poogde goed te houden terwille van hem.

Een oogenblik nam hij beide beelden in zich op. Toen gebeurde iets heel wonderlijks. Het was hem of alle waarneming, alle denken hem ontzonken. Maar niet als in een bezwijming, waarin alles wegvloeit, waarin de ziel leegstroomt, terwijl het lichaam neerzijgt. Maar integendeel, het leek of hij werd opgeheven, of hij zweefde in een andere, ongekende sfeer. Er was daar niets... maar 't was niet leeg... 't was een niets dat àlles was. Er was oneindig licht... geen gestalten, geen beelden en geen denkbeelden... niets dan besèf van klaarheid, niets dan gevoel van vrede, van vrijheid, van zaligheid.

Toen hij weer tot bewustzijn kwam stond hij, met Eva

snikkend in de armen, voor de serredeur. En terwijl hij keek in haar verschrikte, droeve oogen, hoorde hij zichzelf fluisteren:

‘Eefje, de dood is zoo heerlijk.’

En glimlachend om de ontzetting waarin Eva tot hem opzag, verbeterde hij: ‘het leven, zegt Elsje.’

XXXVII.

Den dag na de uitvaart reeds was Victor weer naar Westergauw vertrokken; het verblijf op den Eeckhof werd hem plotseling ondragelijk. Zijn extatische stemming van vrede had na enkele uren plaats gemaakt voor een op gevoelloosheid gelijkende verdooving, die Hermine verbaasde en Eva beangste. Hermine's telkens hernieuwde uitbarstingen van droefheid schenen daarentegen hèm te hinderen, en in een wanhopig besef dat zij elkaar zelfs in hun diepste leed niet begrijpen of steunen konden, en in een onbestemd verlangen naar alleen zijn, besloot hij naar Westergauw terug te keeren. Eva verzocht hij voorloopig bij Hermine te blijven.

In Westergauw was hij, na een reactie van enkele dagen, waarin hij zich in volkomen apathie door zijn smart liet beheerschen, weer begonnen te werken. Vooral de aanmoediging van vrouw Blok had hem daartoe bewogen. De stille deelneming der oude vrouw verteederde hem zoo, dat hij met een gevoel van kinderlijke gehoorzaamheid, van: ‘zij weet wat 't best is’, haar raad om niet werkeloos te blijven treuren, opvolgde. Hij werkte, eerst machinaal, als droomend, en telkens vervallend in suf gepeins of plotselinge wanhoop, maar spoedig genoeg met een plichtmatige aandacht. Hij nam zich voor allereerst zijn boek te voltooien en daarna Bertus en een paar van zijn andere werklieden te ontbieden om dan met hun hulp de eindelijk volmaakte machine te bouwen. De gedachte dat hij nu spoedig zijn doel geheel en al bereikt zou hebben liet hem echter vreemd-onverschillig; hij werkte, ondanks zijn ijver, alsof zijn taak zijn innerlijk wezen in het geheel niet aanging, alsof zij niet anders was dan een van buiten-af opgelegde plicht.

Toen was een brief van Marga gekomen. Wat zij schreef over Elsje, van wie zij in de paar maanden dat zij haar

gekend had zoo innig was gaan houden, ontroerde Victor zoozeer dat hij, voor het eerst sinds het verlaten van den Eeckhof, weer had kunnen schreien. In een hulpelooze behoefte zich uit te spreken, had hij den brief aan moeder Blok voorgelezen, haperend, met telkens verstikte stem. En de vrouw, die bij den dood van haar eigen zoon slechts berustend het hoofd had gebogen, had nu meegeschreid met hèm. Daarna had hij haar portretjes laten kijken en verteld van eigen herinneringen. Marga's woorden, zijn eigen vertrouwlijkheid en de ongewone weekheid van vrouw Blok hadden hem tenslotte wonderlijk getroost en de starre somberheid, waarin hij meer en meer dreigde te verzinken, verbroken. Het medevoelen der anderen verlevendigde weliswaar zijn smart, maar het steunde hem tevens, zijn vereenzaming werd er door opgeheven, zijn stemming werd allengs gelijkmatiger; zijn werk verrichtte hij niet slechts met aandacht, maar soms ook met een vernieuwde belangstelling.

Nout en van Berghem vonden Victor, toen zij hem een paar weken na zijn terugkomst op Westergauw kwamen bezoeken, krachtiger en aktiever dan zij verwacht hadden. Nout was gegaan op verzoek van Eva, die zich hevig ongerust maakte omtrent Victor, van wien zij noch Hermine iets hadden vernomen. Wel verraadde Nout niet dat Eva hem had gezonden, maar in den loop van het gesprek bleek dat hij haar ontmoet had en Victor begreep onmiddellijk de ware toedracht. ‘Zeg aan Eva’, zeide hij, ‘dat zij over mij niet ongerust behoeft te zijn. En dat ik haar dank voor wat zij doet voor Hermine. Ik zal haar schrijven... misschien... of neen, zeg dat maar niet.’

Eva's bezorgdheid ontroerde hem tot een dankbaren weemoed. Ze houdt nog van me, en hààr liefde is niet alleen maar zelfzucht, dacht hij. Voor het eerst na langen tijd kwam het beeld van Edith weer duidelijk voor zijn geest.

‘Nout’, vroeg hij, ‘heeft Eva nog iets gezegd over Edith?’

Nout schrok op. ‘Neen... niets’, antwoordde hij aarzelend. ‘Maar... hoor eens Victor, ik kwam niet alleen terwille van Eva. Ik... ik heb Edith gesproken... ze is nu weer weg, naar Parijs... geloof ik, tenminste ze zei het.’

‘En’? Victor zag hem stil-vragend aan.

‘Ze is in verwachting.’

Victor glimlachte. ‘Gelukkig, hoe gelukkig voor haar’, hernam hij na een poosje zwijgens. ‘Nout, dat is haar bevrijding.’

‘En jijzelf, Victor?’

Het was alsof het eerst nu tot Victor doordrong dat Nout's bericht ook hem persoonlijk aanging. Maar hij voelde geen blijdschap, alleen verbazing. Den dood had hij ontmoet, nog hing zijn schaduw over hem; maar het leven ging voort, hijzèlf zette het voort, zìjn leven, waarmee hij meende te hebben afgerekend! Hij schudde het hoofd, als stond hij voor een onvatbaar probleem.

‘Ik begrijp, Victor’, begon Nout weer, ‘dat je dit langzaam moet verwerken. Het was misschien verkeerd dat ik er iets over zei; Edith heeft het mij niet gevraagd, zij wilde nù op geen enkele wijze op je leven en besluiten inwerken. Maar gerust, Victor, die vrouw hòudt van je... Ik meende het je te moeten zeggen, ik ken je kracht. En bovendien, het moet je toch een troost geven; je hebt weer een band met het leven... en daar kunnen we tenslotte niet buiten.’

Van Berghem voegde zich bij hen. Hij had Nout's laatste woorden opgevangen.

‘Zeker, we hebben het leven altijd te aanvaarden’, viel hij in, en ik zie met vreugde dat ook jij het weer wilt, dat je tenminste weer werkt.’

Het begon te regenen en de drie vrienden gingen de hoeve binnen om in de woonkamer, onder de schouw, hun gesprek voort te zetten. Victor, die in geen weken een courant had ingezien, vroeg van Berghem hoe het stond met de revolutie. En deze, verrast en verblijd door Victor's belangstelling, bracht hem op de hoogte van de laatste gebeurtenissen. Hij vertelde, soberder dan in zijn volksvergaderingen, maar vol geestdrift toch, hoe de revolutie zich voortdurend uitbreidde en dat zij nu ook in Kroonstad binnen kort zeker zou uitbreken. Een oogenblik scheen het alsof hij Victor wilde overhalen mede te doen.

‘Dààr is het leven, waarvoor we moeten werken, niet in een eenzaamheid als deze. De tijd van isolement en beschouwing is voorbij. Het leven eischt de daad, alleen de daad kan nu bevrijding brengen’.

‘Ook de ondoordachte daad? Ook de onrechtvaardige,

de wreede daad?' vroeg Nout, zinspelende op een zeer recent bloedbad in Turonië, waarbij een groot aantal bourgeois op de meest gruwelijke wijze waren vermoord.

'De daad uit eigen kracht', herhaalde van Berghem, 'de geschiedenis zal er later wel de passende adjectieven voor zetten.'

'De màcht aan het proletariaat!' zeide Nout. 'Meedoogenloos moet iedere poging tot verzet worden onderdrukt en in bloed gesmoord! Ik citeer geen Napoleon, zelfs geen hoofdcommissaris van politie, maar je vriend en kameraad, volksdictator van Turonië, die indertijd over bloed, meedoogenloosheid en onderdrukking slecht te spreken was en van wien ik mij eenige dithyramben herinner op een betere samenleving, gegrondvest op rechtvaardigheid en "ware" liefde.'

Van Berghem haalde de schouders op. 'Eérst schoon schip', zeide hij, 'dat maak je alleen door de hardhandige daad. Er is een hooger rechtvaardigheid dan het weekhartig sparen van een ondergaande kaste. De revolutie zal...'

Opeens verscheen vrouw Blok in de openstaande deur van het keukentje, waar zij, zonder dat het drietal het gemerkt had, was bezig geweest. Van Berghem brak af, als beschaamd. Zij moest alles gehoord hebben en hij voelde dat het haar pijn moest doen hem te hooren spreken over de revolutie...

Moeder Blok ging langs de zwijgende mannen heen, trad op het buffetkastje toe en haalde er een blad met kopjes uit.

'Ik heb maar koffie voor jelui gezet', zei ze en slofte weer terug naar de keuken. 'Och ja... ja,' zuchtte zij, 'ik zal je 's gaan inschenken.'

Maar in de deur keerde zij zich om, en met het blad steunend op den buik, sprak zij:

'Nee jonges, dàt is 't niet. Je bent kindere. Beste kindere, net as m'n arme jonge. Maar je zwamt me te veel over wat je doen of niet doen mot. Dòe 't in gosnaam maar, elk wat-ie denkt. Maar wat gòed is, dat komt niet uit eige kracht alleen. Dat komt mèt eigen kracht door de liefde van God. Ìk zie geen liefde in jullie bloed en geweld en dat zal God ook wel niet. Maar dat mot hìj wete. Ploeter nou maar door met je eige kracht, dan zal God wel komme in z'n eindelijke genade. As 't z'n tijd is. Dàn komt de bevrijding; as 't z'n tijd is.'

'En nù ìs het de tijd van het volk, moeder; het heeft lang

genoeg gewacht', riep van Berghem, ongewoon heftig. Maar vrouw Blok schudde het hoofd. En als geprikkeld door wat hij voor een symptoom van die vervloekte onuitroeibare erfelijke onderworpenheid hield, vervolgde hij:

'Vindt je dan niet dat het volk... jijzelf hoort er bij, je zoon, dien ze vermoord hebben, hoorde er bij... vindt je niet, dat het beter verdiend heeft dan tot je laatste oordeel toe te worden vertrapt, ver...'

Weer zweeg hij, beschaamd over zijn heftigheid.

'Verdiend, zeg je? Och god, verdìene doen we niks', zei het oudje. En na een poos: 'Mensch, mensch, kom tot bezinning.'

Ze slofte terug naar de keuken.

'De wijze doet wat hij niet laten kan', zeide van Berghem, na kort zwijgen.

'En laat wat hij niet doen kan,' vulde Nout aan.

Weer zweeg het drietal, totdat moeder Blok met de ingeschonken kopjes kwam en aan Victor vroeg of hij de tuinboontjes wel gelegd had die Geeske gisteren uit het dorp had meegebracht.

Toen Victor dien avond afscheid nam van zijn twee vrienden, vroeg van Berghem:

'Victor, en als we ooit een beroep op jou doen?'

Hij vroeg het eenvoudig, zonder overredenden aandrang. Als een man die voor zichzelf weet wat zijn plicht is, die met rustig geweten een zware taak aanvaardt, doch haar niet aan anderen wil opdringen. Een man die eens en vooral gekozen heeft, in wiens hart één drift, één gedachte, één demon de oppermacht heeft bevochten en handhaaft. Een man die gelooft als een heilige en bereid is voor zijn geloof te sterven als een martelaar.

Victor glimlachte mat. 'Ik weet het niet, Gustaaf, ik weet het waarachtig niet. Maar ik geloof dat moeder Blok gelijk heeft: Mensch, kom tot bezinning!'

XXXVIII.

Het voltooide handschrift van zijn boek lag vòòr hem op de schrijftafel in zijn werkhut. Dien nacht was hij klaar gekomen. Drie weken achtereen had hij er, na het bezoek van zijn vrienden, aan gewerkt. Standvastig, ernstig, maar

zonder vreugde, zonder liefde. Onmiddellijk na de voltooiing was hij gaan slapen, en eerst laat, toen Geeske hem de post bracht, was hij ontwaakt.

Geeske had hem ook een lek gietertje gegeven en gevraagd of hij het straks even wilde soldeeren. Met dit gietertje naast zich op tafel zat hij nu te kijken naar den stapel papieren en teekeningen. Hij voelde niets dan een doffe moedeloosheid. Hij tuurde naar buiten, waar het jonge, frisch-groene loof der berken veder-licht wuivend glansde in de zon. De zon, de lente-zon! Zòò had zij geschenen den morgen van Elsje's uitvaart. Hij sloeg de handen voor het gelaat, als om dit stralend blijde licht niet meer te zien. Maar hij zag het door de vingers heen tòch en het was of een vreemde kracht zijn handen weder weg trok. Hij mòest kijken naar die zon, die in heel een grauwe maand haast niet geschenen had. Hij dacht nu, met een schuwe weifeling, aan die wonderlijke sensatie van vrede, van... geluk, die toen in het laatste oogenblik over hem gekomen was. Hoe was dat mogelijk? Welk een absurd, monsterachtig zelfbedrog!... Misschien was het noodig om te beletten dat hij krankzinnig werd. Misschien was het juist wel een zonderlinge vorm van waanzin gewéést.

Hij boog langzaam het hoofd, liet het eindelijk met een plotselingen schok neerzinken op het manuscript; zijn tranen vloeiden over het papier. ‘Vrede, geef me vrede’, bad hij innerlijk.

Zoo bleef hij een poos liggen. Toen hij het hoofd weer ophief ontwaarde hij den door zijn tranen gevlekten titel. Werktuigelijk greep hij naar een vel vloeipapier en droogde de pagina.

Daar lag zijn levenswerk, voltooid. Zijn belofte was vervuld. Wat nu? De menschen zouden het lezen en erkennen dat hij het onoplosbare probleem had opgelost. Hij zou vliegen, en de menschen zouden zìen dat het onmogelijke gebeurde. Hij had den meest trotschen droom verwezenlijkt. Overwonnen had hij. Eindelijk. En zijn roem zou nu eeuwig zijn.

Hij glimlachte bitter. Zijn roem! Eerzucht! Alweer. Nog altijd. Zweven bòven de menschen uit, toonen wat hij kòn, dàt was toch zijn drijfkracht geweest. Er hielp geen redeneeren, hij voelde het onloochenbaar, zooals hij het ook gevoeld had bij vroegere momenten van inkeer, ja zelfs nog in déze

weken nu en dan in een zeldzaam oogenblik van voldoening.

Wat nu? In een plotselinge ingeving haalde Victor de portefeuille, waarin hij het handschrift bijeen hield, naar zich toe en schreef op het etiket, onder den titel: 'Aan de Akademie van Wetenschappen te Kroonstad. Na mijn dood te openen.'

Daarop legde hij het manuscript in den omslag en knoopte de strikjes dicht. Hij zou dan in elk geval zijn roem niet zelf beleven. Vandaag nog zou hij het boek verzenden met het verzoek aan het bestuur der Akademie om het in bewaring te houden tot nader bericht. Maar dit bericht zou niet komen. Zelfs al deed een ander - er waren nu meerderen bezig - dezelfde ontdekkingen als hij, ja zelfs al zou een ander vliegen... eerst na zijn dood zou het blijken dat hij de eerste was geweest, die het probleem had gevonden. En van Berghem, Nout, Richard, zij zouden getuigen dat hij gevlogen hàd.

Maar opnieuw brak hij, met wanhopigen weerzin tegen de verkapte geraffineerdheid zijner ijdelheid, deze fantasie af.

Het resultaat van zijn leven! En als hij dit doel eens had nagestreefd nìet uit eerzucht, zou hij dan nu gelukkiger zijn? Of tenminste zuiverder bevrediging gevoelen? Was dit resultaat, objectief beschouwd, meer waard dan wat het hem subjectief had gekost? Meer dan de levensvreugde die hij ervoor had ontbeerd; meer vooral dan het geluk van ànderen, dat hij ervoor had opgeofferd?

'Objectief' genomen was zijn leven niets. Maar al de levens die met het zijne noodlottig waren vervlochten beteekenden evenmin iets. Alleen de realiteit die van een leven overbleef, de duurzame schepping, had een objectieve waarde. Voor hèm was dit de vliegmachine. Ach, maar ook die waarde was ten slotte maar betrekkelijk. Wat was duurzaam? Duizend jaar? Twee, drieduizend? Tot het volgende ijstijdperk?

Maar dan was dus tòch het subjectief geluk van het oogenblik van oneindig grooter beteekenis, wijl in zijn soort absoluut...

Victor wroette droef-peinzend in zijn twijfelingen. Neen, besloot hij, dit was geen resultaat om trotsch op te zijn, ook niet 'objectief beschouwd'; dit werk, dit duurzame, doode substituut van zijn vergankelijke, levende, voelende individualiteit, terwille waarvan hij niet alleen zichzelf, maar ook anderer leven had geschaad, geschonden.

Opeens schoot hem te binnen een zin, dien hij onlangs voor het ontbijt moeder Blok had voorgelezen: ‘Het is noodzakelijk dat de ergernissen komen, maar wee den mensch door welken de ergernis komt.’

En voor het eerst voelde Victor deemoedig berouw over de noodlottige daden van zijn leven. Niet spijt om hun droeve gevolgen, maar erkenning van de zwakheid, voosheid, schijnheiligheid hunner motieven.

Hoe zwaar was zijn schuld tegenover Hermine! Twaalf jaren, den bloeitijd van haar leven, had hij opgeofferd aan zijn zelfzuchtigen werkdrang. Een misdaad was zijn huwelijk geweest tegenover haar en zichzelf. En toch, wrokkend had hij hààr in zijn hart gemis aan liefde verweten! Maar had hijzelf ooit werkelijk, eerlijk, ernstig en volhardend getracht de warmte die hij ontbeerde in haar op te wekken, zooals 't nu toch den kaptein wèl gelukt was? Gelukt, maar te laat... misschien. Goddank dat de kaptein gekomen was... ze zouden nu wel trouwen, er was nu voor haar geen enkele reden meer zich tegen scheiding te verzetten. Zij zou dan nog het geluk krijgen waarop zij recht had. Maar in elk geval: haar jeugd was in bittere ontbering verwelkt... door zìjn schuld.

Hij dacht aan Marga. Wàs zij gelukkig, zoo gelukkig als zij hem schreef. God, hoe hoopte hij het. Maar dan was het alleen door hààr moed, haar nobelen moed, die hun verhouding mooi had doen blijven tot het laatste. Want had het aan hèm gelegen, dan was zij geëindigd met een katastrophe, leelijk, onwaardig...

Eva, Richard... noodeloos had hij hen doen lijden. Hij was tusschen hen getreden, hij had haar gevoelens verward en, ondanks zijn aanhoudend zelfbedrog had hij gewéten wat hij deed, had hij het intrigeerend spel van zijn verborgen woelenden hartstocht zijn beloop gelaten.

En Edith, o Edith! Gezòndigd had hij tegenover haar. Eerst al toen hij haar lafhartig ontvlucht was, terwijl zij, nog jong en gaaf van ziel en lichaam, hem het geluk haast aanbood. En ook later toen hij haar, te laat alweer, had teruggevonden. Nu zwierf zij opnieuw stuurloos door het leven omdat hij ook háár liefde niet had weten te louteren, op te heffen tot zijn eigen vrijheid... tot die vrijheid die hij eigenlijk

niet bezat, waarvan hij maar droomde in ijdele zelfverheerlijking. Maar àls zij ooit terugkwam! Hoe anders zou dan alles zijn. En zij zòu komen... ook dit kwaad kon nog worden hersteld.

Maar boven alles... Elsje! Hoe had hij haar, zijn kind, te kort gedaan! Hoe dikwijls had zij niet naar hem verlangd in haar vereenzaming, terwijl hij verdiept was in zijn werk, of erger nog, in eigen troebele ziels-beslommeringen. Hoeveel mooier, gelukkiger had hij haar leven kunnen maken, haar korte spelletje op aarde. Verwaarloosd had hij haar, ondanks al zijn liefde... En dit, dit was ònherstelbaar.

'Elsje, duifje', prevelde hij onwillekeurig, klagend, smeekend, als vroeg hij hààr vergeving voor wat hij allen had doen lijden of had onthouden.

Veel kwaad had hij gesticht. Het was alles noodzakelijk, had hij altijd geloofd. Gemakkelijk geloof! En nòg geloofde hij het: stond niet ieder wezen voor zichzelf? Niet alleen hij, maar ook die anderen, die krachtens hùn fataliteit met hem waren in aanraking gekomen. Maar hij voelde dit saamvervlochten noodlot niet langer als motief om zich van eigen schuld schoon te praten. Hun leed was noodzakelijk, maar wee hem die het had veroorzaakt! 'Ik heb het niet gewild', klonkt het in hem, nog verdedigend. 'Maar wèl geweten', fluisterde berouw achterna. En hij voelde zich nu hulpeloos als een kind dat schreit om kwaad, bedreven half in blinden drang, maar toch erkend als kwaad.

O de demonen, die in hem rumoerden, wier strijd maar niet einden wilde! Wanneer kwam dan hun meester, de oppermachtige, de vredestichter?

Fronsend tuurde hij naar buiten, in het zonnige bosch. En als bij vroeger malen trokken chaotisch de beelden van zijn levensloop door zijn herinnering. De vaste, onomstootelijke feiten en de ijle, onvatbare, telkens als van gedaante verwisselende motieven. Waartoe? Waartoe dit leven van innerlijk zoeken en hunkeren, jaren en jaren lang bij uiterlijk weinig bewogenheid? Waartoe de verbijsterende, katastrophale snelheid van gebeurtenissen in dit ééne laatste jaar, de schijnvervulling van zijn wenschen, de vernietiging van zijn eenig werkelijk geluk?

Tot eindelijk, langzaam, langzaam zich zijn trekken ont-

spanden tot zachter plooi. Want evenals op dien droefsten ochtend de herinnering aan de veertig perzikken onverwacht in hem was opgekomen, verscheen ook nu een vertroostend beeld voor zijn geest. Elsje, zeven jaar, en hij, samen op het boschpad naar Bronheim. Hij voorop, zwijgend, boos, zich boos-hoùdend. Elsje achter hem aan, snikkend in een radeloos verdriet, omdat hij haar beknord had en gezegd, dat zij nu, tot straf, direkt naar huis gingen. Wat had zij ook weer gedaan? Gejokt. Ja. Hij herinnerde zich opeens zijn werkelijk verdriet over de ontdekking dat Elsje kòn jokken. Maar nog sterker herinnerde hij zich het medelijden met hààr verdriet, en ook het heimelijk pleizier bij de gedachte aan haar vreugde als hij straks zou zeggen dat de tot straf ingeslagen zijweg nìet naar huis ging, maar òòk naar Bronheim. Wel vijf minuten hadden zij zoo geloopen. Toen had hij opeens - hij liep met de handen op den rug - een kriebeling gevoeld in de handpalm. Een heel zachte, voorzichtige aanraking. En hij had geweten: haar pinkje. En na eenige oogenblikken had hij als toevallig de vingers gebogen; dadelijk had zij aangehaakt. En dadelijk ook had het snikken opgehouden. En toen hij zich eindelijk had omgekeerd - het kostte tweestrijd tusschen zijn medelijden en de heerlijke sensatie van dat pinkje aan zijn vinger - om zich met Elsje te verzoenen, was hij even gelukkig geweest als het kind zelf. Nu, in herinnering leek het hem of hij nooit gelukkiger geweest was, of hij nooit een inniger, teerder vreugd gevoeld had als toen. Of dat oogenblik niet maar een verzoening geweest was tusschen vertoornden vader en ondeugend dochtertje, maar voor beiden een verzoening met het leven zelf, een geven en aanvaarden van noodzakelijk verdriet in begrijpende, troostende, verlossende liefde.

Victor peinsde lang. En iets, iets kwam er terug van den vrede die hem geschonken was toen hij voor het laatst neerzag op het zonbeschenen gezichtje van zijn doode kind. Het gevoel alsof een zware, donkere druk van hem werd weggenomen, alsof hij werd opgeheven en zweefde in een ijler, zuiverder sfeer. Daar was geen leed meer, geen verwijt en geen wroeging.

‘Duifje, lieveling, waar ben je?’ prevelde hij. En als vernam hijeen antwoord glimlachte hij tevreden tegen de zonnige berken.

Elsje had hem vergeven... en allen hadden hem vergeven... zij hadden hem niet eens iets verweten. Er was een groote genade, die niet vroeg naar verdiend of nietverdiend, en die genade kwam nu ook tot hèm.

Even hoorde hij de stuursche stem van den houthakkersknecht, die op dien wintermorgen gezegd had: ‘niemand krijgt wat-ie verdient.’ En onmiddellijk daarop vrouw Blok's: ‘verdiene, beste jonge, verdiene doen we niks.’ 't Een zoowel als 't ander had ook hijzelf wel gedacht of gezegd...

Hij greep Geeske's gietertje. Ik zal 't even gauw soldeeren, dacht hij. En hij zag het gedienstige meisje met ernstige zorg bezig de geraniums te begieten in de vensterbank van grootmoeder's kamer. Geeske bracht hem alles wat kapot was; er was niets ter wereld wat hij niet zou kunnen maken, dacht ze. Net als Elsje... ‘Maken’ was een van haar eerste woordjes geweest. Hoe wanhopig had hij soms aan haar poppen geprutst om toch maar zijn reputatie op te houden. Maar het doode vinkje, dat ze eens naast zijn bord legde met het vertrouwende bevel ‘maken’, had hij toch niet kunnen doen herleven.

Maar Geeske's gietertje zou hij maken. En met het vertrouwen van Geeske en Elsje, zou hijzelf zijn gewonde en geschonden hart opdragen aan die goddelijke ontferming, die... die Liefde, die nu tot hem glimlachte en die ééns misschien zou heerschen in het rijk der demonen.

Een diepe, zoete teederheid voelde hij opnieuw in zich gewekt. En tegelijk een frissche, zonnige kracht. En terwijl hij opstond flitste, zonder hem te verbazen, de blijde gedachte door zijn hoofd: dìt, dìt eindelijk is werk dat zin en waarde heeft.

XXXIX.

Victor trad de werkplaats binnen. In geen maanden was hij er geweest.
Zwoel-benauwd vond hij het er en dadelijk zette hij twee ramen tegen elkaar open om het vertrek wat te luchten. Daarop begon hij zijn soldeerlood te smelten en trachtte een petroleumgas-toestel aan te steken om den bout in de blaasvlam te gloeien. Het toestel echter scheen leeg, wilde niet branden. Haastig greep hij een petroleumkan en schudde haar om te voelen of er nog iets in was. Maar

terwijl hij schudde keek hij om naar een der ramen dat heftig dichtsloeg door den tocht, hield de kan scheef en goot een breede, gulpende straal over het toestel, in welks vòòrwarmer de spiritus nog brandde. In een oogenblik stond de geheele werktafel in vlam. Victor deinsde achteruit, maar stootte daarbij de volle flesch spiritus om. Zij brak en ook haar inhoud stroomde naar alle zijden brandend weg.

Victor vloog naar een kast in het andere einde der loods. Er moesten groote linnen zeilen liggen, waarmede hij de vlammen zou kunnen verstikken. De kast bleek echter leeg en eerst nu herinnerde hij zich, dat hijzelf de zeilen er had uitgehaald omdat ze daar te vochtig lagen. In de deel van de hoeve had hij ze opgeborgen.

Toen hij omzag had de brand, aangewakkerd door den tocht, zich reeds over een aanzienlijk oppervlak uitgebreid. Het droge hout van tafel en binnenwand had fel knetterend vlam gevat. Eenige oogenblikken stond hij besluiteloos, toen begreep hij dat er niets aan te doen was, hij zou alleen zoo goed mogelijk de onderdeelen der machine kunnen redden.

Hij deed dit niet. Kalm, volkomen kalm bleef hij staan kijken hoe het vuur om zich heen greep. Opeens echter dacht hij aan Geeske's gietertje. Hij liep haastig op de werktafel toe en ondanks de verzengende hitte die hem tegemoet sloeg en het gelaat schroeide, greep hij het geblakerde ding en sprong er mee terug.

Toen het in de loods niet meer was uit te houden, ging Victor naar buiten en bleef op een kleinen afstand toezien hoe het houten gebouw in vlammen opging. Ook het dak van de hut brandde reeds. Nog zou hij het handschrift van zijn boek kunnen redden. Maar hij bleef staan, zag roerloos toe. Toen vrouw Blok kwam aanstrompelen, gesteund door Geeske, stortte juist de kap in. Victor wist nu dat zijn boek onder het vuur was bedolven. Hij gaf de oude vrouw geen antwoord op haar jammerende vragen. Hij was gaan zitten op een berm; met de handen om de knieën zat hij te kijken, zooals hij als knaap deed bij zijn zelfgebouwde vuurtjes. Hij dacht aan den avond toen hij het levenshout van Meleagros verbrandde in zijn haard.

‘Arme jonge, arme jonge!’ jammerde vrouw Blok. Maar

zij hield op met klagen toen zij Victor's rustig-peinzende houding zag.

‘Victor! God, heb jij het gedaan?’ vroeg zij verbaasd, verwijtend, bijna streng.

Hij schudde glimlachend het hoofd. Het vrouwtje kwam naast hem zitten, moederlijk legde zij haar hand op zijn knie.

‘M'n arme jonge... waarom dan toch? Heb je 't zelf gedaan? Zeg 't dan maar.’

Victor scheen na te denken.

‘Ik weet het niet... 't is... 't is wel mogelijk’, zeide hij eindelijk traag. En iets later: ‘Ja, ja... ik heb 't zelf gedaan.’ En toen tot Geeske:

‘Huil maar niet zoo, Gees. Kijk, je gietertje heb ik nog. 't Heeft een brandblaar, net als ik; maar ik zal 't voor je opschilderen.’

Een kwartier later, toen de naaste buren ter hulp kwamen, waren loods en hut reeds tot den grond toe afgebrand.

Dien middag trok Victor in de hoeve. Hij koos een al sinds lang niet gebruikt vertrekje gelijkvloersch, zeer tegen den zin van vrouw Blok, die hem de ‘mooie’ kamer wilde geven. Maar Victor wenschte wat zij noemde ‘het hok.’ Er was iets in die oude, onbehangen, witgekalkte muren, in het scheefgezakte raam met de kleine ruitjes, dat hem zonderling aantrok. Hij liet Geeske den vloer dweilen, stofte kasten en bedstee uit en meubelde het vertrek met enkele primitieve meubeltjes, een tafel, boekenkastjes, een bankje, die hij in vrije uren zelf had getimmerd voor zijn hut, die hij dezer dagen anders had willen inrichten. Het bleek dat ook moeder Blok op die verandering gerekend had: een paar frissche gordijntjes lagen klaar, ook voor een nieuwe mat had zij gezorgd. Aldus was Victor's kamer spoedig genoeg bewoonbaar en de oude vrouw moest zelf bekennen dat het er proper uitzag en dat het uitzicht op het binnenhofje heel genoegelijk was. Aan twee kanten was het omzoomd door een dichte hulsthaag, de derde zijde vormde de oude, met klimop begroeide muur van een der bijgebouwen, waartoe een rond poortje in den hoek toegang gaf. 's Zomers bloeiden in dit hofje pioenrozen en digitalis, nu al schoten de planten forsch omhoog. In het najaar kwamen de herfstasters en chrysanten.

Toen Victor in den voor-avond zijn nieuw verblijf betrok, had hij een vreemde gewaarwording van herkennen. Vergeefs peinsde hij een oogenblik na of hij ooit vroeger in een dergelijke omgeving was geweest. Hij kon er niet opkomen. Enfin, hij zat hier nu rustig, rustig als in een kloostercel...

Het klooster! De cel met de gekalkte muren, de withouten meubeltjes, het vredige hofje! Het klooster uit zijn jeugddroom, hier was het! Ook dit ging in vervulling!

Een paar weken later schreef Victor aan Eva:

'Mijn lieve Eefje. Van Rik ontving ik gisteren een hartelijken brief van deelneming in den nieuwen slag die mij getroffen heeft. Door jou waarschijnlijk heeft hij van het afbranden der loods gehoord; ik meen tenminste uit enkele woorden te kunnen opmaken dat hij je op den Eeckhof ontmoet heeft. Daar ben ik heel blij om, niets zal me inniger verheugen dan te weten, dat jelui elkaar weer hebt teruggevonden. Ik wou je vragen, Eefje, om wat ik je zeggen ga, zelf aan Rik te vertellen, want het is ook het antwoord op zijn brief, waarin hij me opnieuw zijn medewerking aanbiedt.

Allereerst iets over je beider lieve, maar misplaatste medelijden. Ja, niet alleen de machine en al het materiaal verbrandden, maar ook het handschrift van mijn boek. Maar jelui vergist je wanneer je meent dat dit verlies voor mij zulk een ramp beteekent. Eer voel ik het als een bevrijding. Ik weet dat dit ongelooflijk klinkt, maar je moet toch niet denken dat ik het schrijf in de stemming van iemand die na diepst lijden, in zijn uiterste wanhoop ongevoelig is geworden voor alles wat hem verder nog zou kunnen overkomen. Het is moeilijk te zeggen wat er nu in mij omgaat. Ik sta op het keerpunt van mijn leven; er begint iets anders, en al gaat mijn gevoel veilig en zeker in een nieuw licht, mijn verstand aarzelt nog en mijn woorden tasten in den blinde.

Het werk van mijn vroeger leven heb ik zien verbranden zonder wanhoop, zonder smart zelfs; ik had het kunnen redden en heb het niet gedaan. Alles is weg, jaren en jaren heb ik voor niets gewerkt. Maar het wàs ook, innerlijk, voor niets dat ik werkte, en dat begreep ik pas goed toen ik het zoo passief kon zien te gronde gaan. Toen voelde ik, voor het eerst onbedriegelijk, dat er iets sterkers in mij leeft dan

de begeerte, de hoogmoed, de eerzucht en al de driften in wier slavernij ik gezwoegd heb. Het is niet goed dat het lichaam vliegt zoolang de ziel nog kruipt. Het is niet goed dat het oog de heele wereld overziet, zoolang de geest nog als een mol moet wroeten in de duisternissen van het eigen zelf. Ik heb de menschen die ik over de aarde zag rondkruipen gehaat en gehoond; ik zie nu in dat ik mij niet boven mijzelf, maar boven hèn verheffen wilde. En toch was ik zelf niet meer dan een rups die, ondanks zijn drang tot hooger, niet hooger kòn dan het uiterste takje van dat eene struikje dat hij kaal vrat. Er fladdert net een vlinder mijn raam langs. Die is ook rups geweest. Misschien heb ik mij nu hier in deze kluizenarij verpopt; misschien zal mijn geest ééns werkelijk vrij zijn en als een vlinder bewonderend zweven boven bloemen die hij liefheeft, inplaats van als een Ikarus boven een menschdom dat hij veracht. Dat zal zijn als "hetgeen ten deele is, zal worden teniet gedaan", als al het voorloopige zal worden voleindigd. Ik geloof dat dit einde der dagen, dit jongste gericht over onze zielsdemonen, eens moet aanbreken voor ieder hart dat kent Geloof, Hoop en Liefde, deze drie, maar de laatste het meest. Ik weet niet of jou zulke teksten nog iets zeggen; mij zijn ze hier, dank zij moeder Blok's levend geloof, tot schoone wijsheid geworden, die het best uitdrukt wat ik in waarheid voel in minst verwarde oogenblikken. Die liefde is mij hier geopenbaard en op haar bestendiging wil ik wachten. Denk niet aan een vermoeide boeteling-allure. Ik voel mij sterker, levenskrachtiger en ook daadkrachtiger dan ooit. Ik denk niet dat ik hier altijd andijvie zal blijven planten voor moeder Blok en Geeske. Ook dit is "voorloopig." Maar mijn eerste daad moet zijn: wachten, op de bezinning en den innerlijken vrede, noodig om te erkennen wat het leven nog van mij wil. Ik heb dat nooit geweten en weet het ook nu niet. Ik lach niet langer om allen die zeggen wèl te weten, maar toch kan ik hun oproep tot de daad niet volgen. Ik wil wachten in stilte, tot mijn geloof gegroeid en mijn kracht gerijpt zijn. Want de revolutie, die aanbreekt in mijzelf en in de wereld, moet niet als vroeger berusten op de impulsieve daad-in-den-blinde, maar op zedelijke bezinning. In de stilte van mijn bezinning komen nieuwe gedachten tot bloei, een voorgevoel van

geluk verrustigt mijn ongeduld. Het is of ik nu, in deze eenzaamheid, ga begrijpen, ga beleven het diepste wezen van die liefde die jij in mij gewekt hebt. Jij en Elsje, en Marga, en Edith.

Ik ben rijker geworden door jouw liefde, en jij werd rijker, dat geloof ik zeker, door wat je om mijnentwil leed. En Rik door wat jij hèm deed lijden. Daarom voel ik geen wroeging meer en vraag ik je geen vergeving voor de verwarring die mijn onbeheerschtheid in je heeft teweeg gebracht. Ik voel dat jelui beiden, wanneer je samen dien smartelijk verworven rijkdom deelt, aan mij zult denken in onverzwakte, ongetroebelde vriendschap.

Rik in het bijzonder heb ik nog een grooten dienst te vragen. Ik zal mijn oude werk aan de fabriek niet voortzetten. Maar ik kan mij niet zonder eenig zelfverwijt - je ziet dat mijn omkeer niet radikaal is - losmaken van mijn vroeger bestaan, als ik niet weet dat wat ik goeds mocht hebben gedaan in goede handen achterblijft. Daarom wilde ik alles aan Rik overdragen; hij is de eenige wien ik het met volle gerustheid toevertrouw. Als hij toestemt zal ik hem voor alles volledige procuratie geven. Omtrent de leiding der zeepfabrieken moet hij maar een overeenkomst sluiten met je oom. Tenslotte: ik zou het prettig vinden - al lijkt het alweer heel inconsequent - wanneer Rik doorwerkte aan het vliegprobleem. Hij weet dat ik het bijna had opgelost, hijzelf heeft daartoe het allermeest bijgedragen; nog altijd denk ik aan onze samenwerking met vreugde. Ik twijfel niet of hij zal alles vinden wat nog ontbrak; en hij is het waard.

Ga hem dit voorstel doen, Eefje, en antwoord mij gauw dat hij het aanneemt. Of nog liever: kom het mij zelf vertellen; ik verlang je te zien en ik hoop dat ik je dan zien zal in geluk. Groet Hermine en den kaptein hartelijk. Victor.'

NICO VAN SUCHTELEN.

EINDE.

Sneeuw.

Het valt in vlosse vlokken
en vlindert voor de ruit,
het danst en draait en dartelt
en lacht ons luidloos uit.

Het stoeit en stuift en stribbelt,
verblindend en verblind,
zoo licht als vogelveertjes
in 't woelen van den wind.

Het fladdert en het flappert,
het huppelt en het hinkt,
het draaft en dolt en duikelt,
het buitelt, en het blinkt

als zilverwitte watjes,
in vroolijk vrije vlucht
gewaaierd en gewapperd
uit de fluweelen lucht.

Het lijkt een lustig feestje,
dat heel den uchtend duurt,
of alle kindren juichend
de straat zijn opgestuurd.

En wat is moe gedwarreld,
dat schommelt loom omlaag
en legt om alle dingen
een dichten donzen kraag.

De uitgeschudde boomen,
eerst zwartig naakt en kaal,
verdwijnen achter waaiers
van zuivre zilverpraal.

En 't dekt de hooge daken
en iedre vensterbank,
het vloert de lichte straten
met kleeden, dik en blank.

Daar schuiven menschjes, wagens -
maar niemand, die hen hoort:
in weeke witte watten
wordt elk geluid gesmoord.

En 't valt in vlosse vlokken,
en 't vlindert voor de ruit,
en vlakt de vale waereld
met witte vegen uit.

HERMAN LYSEN.

Kinderliedje.

Ik ging eens om een broodje,
de bakker was niet thuis,
en toen de bakker niet thuis was,
ging ik maar weer naar huis.

Ik ging eens naar de menschen
en sprak ze allen aan,
al ken ik vele talen,
geen mensch heeft mij verstaan.

Ik ging naar alle deuren,
waar 't venster was verlicht,
zoo hard kon ik niet kloppen,
of elke deur bleef dicht.

Ik ging eens naar een kamer,
waar ik me welkom wist,
de deur bleef afgesloten,
ik had mij dus vergist.

Ik ging naar alle boeken
en vroeg ze alle raad,
maar geen dat mij kon zeggen,
wat niet geschreven staat.

Ik ben toch eens geboren
en ga dus ook eens dood,
zoolang ik nog moet leven,
ga ik maar steeds om brood.

Is de poort open?

DOP BLES.

Achtergelaten.

Waar de eenvoud des harten is in het geloof dat ziel en bloed elkander binnen dezen tijd voor goed nog zullen vinden, komt het bijwijlen wel voor, dat een mensch, die, zoo geaard, in de wereld bleef terugverlangen naar de warme volkomenheid van het eerste bloeien en welken, plotseling door een ontmoeting of door een gedroomde ontmoeting het lang verwachte vervuld meent, en er zich in aandachtige verrukking mee verwijdert en er zich ergens mee afzondert waar het leven der aarde nog onbezocht is gebleven. En wanneer het dan mocht geschieden, dat zulk een als een vernield mensch later tot de wereld der menschen terugkomt, dan zal een droomer van den grooten droom, die geen voldoening kan vinden in het verklaren van een gebeuren uit een vorig gebeuren alleen, zich in vreezende bevreemding afvragen of er, behalve die vervoeringen, welke wegredden uit den kringloop van bloeien en welken, dan inderdaad op afgelegen oorden van het leven der aarde nog andere dreigen, die het hart binnen dien kringloop treffen, en brandschatten, en achterlaten, in puin en asch gelegd. Of moeten wij waarlijk wel geloven, dat dezelfde vervoering, die het verzworven hart van hier kan ontrukken tot in de verzaliging, zich evenzeer, neerstortend - een plotselinge vuren roofvogel gelijk - uit het onweer van den droom, voltrekken kan aan het hart, dat geheel van de schoone aarde is, om het tot in de wanhoop te niet te doen, en dan te laten liggen, versmaad, een aas voortaan dier andere vogels, die laag en loerend kringen, en op grauwe vlerken? En wie, die staat bij deze puin en asch, zal zeggen,

wat door dit gevleugeld hemelvuur werd weggeroofd naar overwolksche verten, waaruit het verdwijnen van een meedogenlooze jubel nog hoorbaar schijnt?

Mij bevreemden deze dingen, sinds ik voor kort in het geraas van de stad hem weer ontmoette, dien ik eenmaal als een mensch van zoo sterk geluk gekend heb. Nu zag ik zijn oogen gebroken en ontluisterd en zonder rust, en ik weet, dat zijn hart onherstelbaar werd aangetast door een droom, die bij hem insloeg en hem toen versmaadde.

Wij spraken, niet van vroeger, maar terwijl wij spraken dacht ik aan wat anderen mij gezegd hadden van zijn nu vereenzaamd en ontredderd leven en de oorzaak daarvan, en plotseling herinnerde ik mij hoe eenmaal, een avond, in dien lichteren tijd, mijn gedachten aan hem en aan die vrouw, en in hun bijzijn, waren geleid naar een oud verhaal, en met iets als een angst besefte ik, dat dit verhaal zich nu vervuld had als een voorspelling, voltrokken, zoo scheen het mij meer nog, als een oordeel. Enkele jaren - niet meer dan vijf, meen ik - is dat nog maar geleden.

Blauw en koud was de najaarsavond, die ons naar buiten had gelokt; koud en blauw en stralend van sterren. Het oude huis van mijn vriend lag al ver achter ons toen wij van de heide, die wij over waren gestoken, het dennenbosch binnengingen. Hier werd het pad zoo smal, dat wij achter elkander moesten gaan, mijn vriend voorop, dan de jonge vrouw, ikzelf achteraan. Het was een open bosch, en boven ons tusschen de kruinen der dennen stonden in blauwe windstilten de sterke sterren gelijk een wet gesteld, flonkerend en onontkoombaar. Ik hield een oogenblik mijn pas in, en keek om. Wij waren nog niet ver in het bosch, laag tusschen de rechte stammen hing de sikkel van de opkomende maan goud en scherp in de stralende, donkere kou. Ook zij, die tusschen ons liep, stond toen stil en zag over haar schouder om naar de maan. En toen lachte zij. Het was een vreemde lach, donker, zacht en koel, een lach, onbegrijpelijk in dat stille bosch, en die mij een kort oogenblik deed huiveren. Boven ons werd een vogel wakker en vloog weg. Mijn vriend vroeg haar waarom zij gelachen had. ‘O, niets, om de maan’, en zij liep door. Wij gingen verder, zonder te spreken weer, gelijk wij meestal zwijgend gingen op onze

avondwandelingen in dien omtrek. Maar voor het eerst in die enkele weken, dat ik hun gast was, werd een onbestemde twijfel, die ik van den aanvang al voelde, tot een vreemde doch duidelijke vrees voor het leven van hem, die deze vrouw liefhad. Zeker was niet alleen haar lach daarvan de aanleiding: ook die avond, de wreede stralende macht waarmee de stille ruimte met hare sterren over de aarde stond, die aarde zelve duister en ademloos daaronder, allerzijden van uit onmetelijk en duizelingwekkend geopende verten reddeloos blootgesteld - aan welke overval van welke machten? In de geheimzinnige, angstige hinderlaag. die ik dit leven toen wist, scheen zij, die zoo gelachen had, als eene, betrokken in het geheim van het ophanden vijandige, de onverzoenlijke droom, de doodelijke verrukking, die geen geluk en geen vrede ontziet. Hoog en zwevend zag ik haar door het klare donker voor mij uit gaan. Was zij wel van ons leven? Zou het dan toch voorkomen, dat de geborenen van een ander, een ijler en verrukter wereld, niet aan onze schaduwzijde van den dood, door wie zal zeggen welke roekelooze zwerfzucht bewogen, ons leven aandoen en er zich tijdelijk ophouden in onze gelijkenis?

Een vreemd, onweerstaanbaar genot maakte zich, loopende, van mij meester, een genot, dat niet van mijzelven was, maar dat mij bevloog zonder mij te bemerken, een klaar onsterfelijk gevoel, dat zich aan mij uitvierde, mijn lichaam tintelend en zonder zwaarte maakte, en mijzelven openlegde, zoodat een komen en gaan, een neerstijken en weer de vlucht nemen, van vele gedachten en verbeeldingen aanving in mij plaats te grijpen, en het mij werd als zou er weldra en niet ver van mij een blijde zege bevochten worden op de neerslachtigheid van dit leven, waarvan de aanstaande overwinnaars nu hunne landing deden op mijn hart, een blinkende overrompeling, een bedrijvige voorbereiding, die zich, zonder mij te weten, van mij bediende. Zoo wist ik met eenmaal - en waarlijk, vanuit welke verten zijn wij niet te bereiken als het tegenwoordige zoo helder en onmetelijk en stil over ons is? - dat voorbij alle verrijzen en verzinken, alle bloeien en welken en het einde van den tijd dit leven in een windstilte van eenzaam licht geopend staat door de mazen van het gouden net der sterren op mogelijkheden, geheimer

en eindeloozer dan wij te denken vermogen, en dat deze zich tot dit leven in laten ademen als aanvangen, die, wanneer zij de aarde bereiken, zich aan ons waarneembaar maken in hunne gelijkenissen, de stille vlam, de fluisterende wind, de zingende golf. Maar niet enkel deze aanvankelijkheden komen dit leven binnen aan die ijle grenzen; ook - en niet onbewust als het ademen, maar met blinkende willekeur en als een aantocht van prachtige gevaren - storten de volgroeiden van dat overzielsche leven zingend en met stralende vleugelen binnen onzen tijd, en het overmoedig besef van eigen aard en herkomst doet hen als een vreemd en roekeloos avontuur onze geboorte en de weemoed van ons ervaren wagen, zoodat zij zich niet aan ons voordoen dan eerst in de gelijkenis van een onzer kinderen. Want is het vreemd, dat een vrouw, die ergens op deze geheimzinnige aarde bleek en uitgeput ligt in hare groote verwachting, bijwijlen een dezer omdolenden in de dichte mist van dit voor hen nog ongeweten leven tot onze geboorte lokt met het zacht geel schijnsel van het venster van haar verlangen? En als dan later - wellicht afgelegen en onder een klein dak - de moeder ligt met het kind, dan vermoedt geen der verheugden welke vreemdeling bij hen aankwam op zijn doortocht door dit leven. Ook is het altijd onbekend of er velen derzulken bij ons aanwezig zijn, want maar zeer zelden doorkruist hun baan de droomen en daden van de wereld, die wij hier bouwden. Meestal laten zij geen spoor achter, dan slechts in het hart van een eenzelvige, die dan in onze menigten blijft staan, vervreemd door een droom, een heimwee van verrukking of van wanhoop, die verzwegen wordt. Want zij doen dan dit leven slechts aan ver buiten de grenzen van de wereld waar van de onzen ook maar de weinigen verblijven, die al van nature afgezonderd waren in ijle stille verten.

Wellicht was het omdat die stralende verlatenheid en wij, die ons daarin bewogen met deze maanverlichte vrouw als eenig nageblevenen van een verdwenen leven, mij zoozeer voorkwam een ijl einde te zijn, waar de wereld nimmer van kon weten, dat ik ging denken aan Etene, die zich een wijle door een koning beminnen liet, en hoe zij neigde over een helder water van tusschen hooge bloemen, toen die koning

haar de eerste maal zag. Vroeg in den morgen was het, in den koelen aanvang van een zomer. Achter haar in het verschiet waren de heuvels nog blauw en zonder hunne werkelijkheid, maar zijzelve was helder zichtbaar bij dat water, want de zon legde het vroege licht als een dun goud tegen dien oever. Terwijl zij zacht en vroolijk zong bewogen haar witte lange armen: zij haalde een glinsterende kam door het neerhangend haar, dat zoo goud was als de zonnebloemen wanneer zij opengaan. Haar schouders waren als de sneeuw van ééne nacht; soms was er een klein rinkelen van losse sieraden of een flitsen van het licht in de lange gouden gesp, die het kleed van zilverzijde bijeen hield. Zij was daar zoo helder met hare stem als het schuim op een dwalende golf, die nog niet wil breken. Toen de koning nader kwam gereden zag zij hem wel, en zong een klein lied:

> Zal ik van u zijn, of gij van mij,
> koning, die komt gereden?
> Ik blijf maar een wijle u terzij,
> zingend van lieverlede.
>
> Mijn haar is licht, en uw kroon is zwaar,
> en donker is uw woning.
> Ik zie u door mijn lichte haar,
> donkere koning.

Toen hij haar, voor zich op het paard geheven, stapvoets terugreed naar waar zijn burcht stond, vroeg zij hem met die koele lachende stem velerlei - of er vaak feestelijke gelagen gehouden werden waar hij heerschte, of er vele harpspelers waren en zangers, of er gestreden werd - en hij antwoordde met beklemde stem, want hij weende bijna, meenend, dat hij nu eindelijk het schoonste en liefelijkste dan toch gevonden had, dat deze aarde geven kon. Al zijne jaren had hij met den eenvoud van zijn groot hart geloofd, dat het leven zich hier tot volkomen schoone vreugde kon vervullen, en zijn altijd verzwegen verlangen had - hoe ook de harde zorgen van bestier en strijd niet aflieten - in de gouden nevel van dat geloof immer een onverschenen beminde vermoed, die daar omdwaalde, een zeldzame keer bijna zichtbaar, en zingende een lied, dat hij nimmer geheel kon volgen, maar waarvan de klanken, die hem bereikten,

herinnerden aan eenzame liefelijkheden van wind en water in den bloeitijd van het jaar, waaraan hij zich zoo zelden had kunnen laven.

Aanvankelijk ging hij temidden der blijde verwondering, die de nieuw gekomene wekte in wie hem omgaven, droomerig en met een glimlach van bijna ongelovig geluk, dwalend en stil als een kind wel gaat, dat onverwacht meer en heerlijker gekregen heeft dan wat het langen tijd hoopte. Maar toen zij, die zich Etene noemde, eenige dagen in de schaduwhooge zalen was omgegaan, en allen daar haar koele dwalende stem kenden omdat zij met allen gesproken had op hare luchtige wijze, die een wonderlijk gevoel van blijde lichte roekeloosheid naliet, toen de harpen tot laat in de blauwe nachten van dien zomer ruischten van nog nimmer gehoorde verrukkingen en ver in het licht van de maan de stemmen der verliefden dwaalden, toen kwam de koning tot zichzelven, en alhoewel hij ontwaakte in wat een droom bleef, hij ging weer met klare oogen, en hij meende, dat dit wonderbaarlijke, ofschoon dan een droom, nu voortaan toch wel werkelijk zijn leven zou zijn. Met dit ontwaken tot een zoo vreemde werkelijkheid beving nu hem, die nimmer voor zichzelven had willen leven, een verheugd ongeduld allen in die landstreek te betrekken in dit onvoorzien en raadselachtig geluk, een popelend verlangen, een drang van dat geluk zelve, buiten hare oevers te treden en het omliggende in te lijven bij het eigen zijn. Zoo deed hij hen, die dien omtrek bewoonden, noodigen, en zij, rijdend uit hunne huizingen, kwamen naar zijn nu omzongen muren, staande in de snelle bebloemde wagens achter driftige paarden. De achtergelaten erven werden ingericht tot verblijven, waar wie vanuit de burcht door de jacht of de doellooze omzwervingen dier nieuwe vreugden te ver waren afgedwaald, den nacht over konden blijven, en weldra werd het den herborenen van die streek, de bevlogenen van deze niet te weerstreven opgetogenheid, als ware inderdaad hun leven van eerlang blank geloopen, een overstroomd gebied, een geheel verdronken land, waarvan alleen hun haardsteden nog zichtbaar waren, doch ook herschapen als vreemde stralende eilanden waar zij voorbij voeren in de gouden dagen en de blauwe nachten, of naar hun toevallig welbehagen konden landen. Want zij zelven

gingen zich in het eenvoudig en onmetelijk wonder dezer nieuwe staat als de eenig overlevenden gevoelen van een duister rijk, dat op onbegrijpelijke wijze onmerkbaar en onnaspeurlijk verdwenen was, ondergegaan zonder rampspoeden, welhaast vergeten reeds als een verleden, waaruit geen heimwee na kon blijven, een eeuwen her verdronken rijk, over welker oude droefenissen zij nu op het wijde heldere water van dit tweede leven voorbij voeren, zingend in de luwte dezer droomen zeilen. Zoozeer werden allen, elk naar eigen aard en wezen, door deze overzielsche vervoering bevangen, dat zoomin de ingetogenen, die langzaam dwaalden glimlachend verloren in peinzende bevreemding, als de vurigen, die onder stroomende banieren de kampspelen uitreden met hunne blijde wonden, of de uitgelatenen, wier jubelen nog in de late verten van het maanlicht omging, vermochten in hunne gelukzalige verslaving tot het vermoeden te geraken, dat zij niet langer zichzelven waren, doch tesamen op een betooverd einde der aarde een plotseling openbloeiende vergetelheid werden van lichtende muziek, waarin zij - als ruischende harpen, als duizelige fluiten, als jubelende violen - werden meegesleept en opgenomen onder de nauwlijks te voelen leiding van eene, als toevallig verschenene, en die zelve wel niet geheel te weten scheen wat zij ontketende noch hoe zij het deed, doch het alles zag met blijde bevreemding en het zich uit deed vieren met roekelooze nieuwsgierigheid, spelenderwijze.

En toch, naar gelang het leven dezer door haar bespeelde wereld meer buiten zichzelve geraakte, werd zij stiller en zonderde zij zich vaker af, als ving zij aan zich nu iets - een andere wereld en andere verwantschappen, maar toch nimmer binnen het licht dezer dagen waargenomen - te herinneren, en als dreigde dit eerst vermoeden door de omgevende uitgelatenheid, waarmee zij het toch had opgewekt, weer verloren te gaan. Het scheen haar bijwijlen als beleefden deze alom verheugden, door het geheimzinnig toedoen van haar verlangen naar die herinnering, het benaderen van een leven, dat zij zelve als lang geleden verloren ging vermoeden, doch als zouden zij het toch nimmer kunnen bereiken, als hield een buitenste duisternis hen er onherroepelijk van gescheiden, een donkere ruimte, een wellicht

dreigend noodweer, waardoor geen doortocht mogelijk zou zijn dan met de vleugelen, die hen ontbraken.

Vervuld van deze gevoelens, als van het angstig weerlichten van een wel voor háár ophanden verzaliging, ontwaarde zij - het was gedurende een der groote maaltijden - het gelaat, dat haar vermoeden in zekere verwachting oversloeg. Het was aan den ingang der zaal verschenen. De stemmen zwegen en alle oogen keerden zich daarheen, want de broeder van den koning stond er. Deze verrees van tusschen de aanzittenden en ging den nieuw gekomene tegemoet. De broeders, ofschoon zij elkander dierbaar waren, kwamen zelden te samen, want deze, die daar, reeds aarzelend, stond, was al in zijn jonge jaren een zwerver, en - hoezeer hij vaak onstuimig en duister leefde - een droomer, een in den droom verlorene, over wiens afgedwaalde wankeling het leven zich voltrok als een wind van schaduwen, somber en meeslepend, waarachter, en vaak radeloos nabij, - het jubelen werd aangeheven van onzichtbaren, maar door wie hij zich gezien voelde, en die hem, vertwijfeld binnen het voortdurend aanvlagen en weer wegdeinzen hunner duizelige stemmen, onmachtig maakten tot de wereld van zijn geboorte en hem dreven naar afgelegen vervreemdingen, onmogelijke begeerten, verwoestende vreugden. Bijwijlen kwam hij en verbleef een korten tijd in de omgeving van hem, bij wien alleen zijn duister hart een rusten en een afschijn van vrede kon vinden, en die met zijn goeden lach hem nu ook de handen nam, en overreedde te blijven.

Men ruimde hem een zetel in den koning tegenover; tegenover Etene ook, die naast den koning aanzat. Hij had haar nog niet bemerkt, doch haar oogen hadden zich niet afgewend van zijn gelaat, dat verwoest leek en als geschroeid van droomen: de lange beweeglijke mond met trekken van lust en ontaarding, de hooge bouw van het voorhoofd, de brandende diepe zwaarmoedigheid der oogen. Toen hij gezeten was zag hij haar, en een huivering maakte zijn gelaat grauw; hij sloeg zijn oogen neer, want hij had het onzichtbare gezien, en het eenige gevoel, dat hij wist niet te kunnen overleven, was bij hem ingeslagen. Hij had haar blik gezien, die hem aangreep met een wreede angst, want -

al kon hij dit nog niet bevatten - zag zij in hem niet, wat aan het eind van den somberen zomer een eenzame ziet in de eerste vlaag der dorre blaren, die ritselend de groote gouden helderheid vooruitwaait?

Na den tweeden dag, toen een vriend van den koning hem terzijde had genomen en toegefluisterd, dat de wijze waarop zijn oogen voortdurend haar oogen zochten, kwade vermoedens kon wekken, was hij niet meer verschenen in het midden der verheugden, doch hield zich afgezonderd niet ver van de burcht in een bosch, waar van oudsher een kleine bouwval stond. Daar, overgeleverd aan een eindelijk zeker verlangen en even zekere wanhoop, voelde hij zich snel verteren. Onder het stille hooge dak van dat bosch ging hij om, peinzend en brandend, tot zijn uitputting hem dwong zich neer te leggen op een zooden bed binnen de vergane muren, en daar bleef hij liggen, gekweld door de bloemen, die er naar binnen bloeiden, wrokkend over de duistere vergeefschheid van zijn bestaan, wachtend het einde daarvan met smadelijke vrees.

Zijn broeder vond hem daar een middag, en zat bij hem tot de avond gevallen was, zonder hem tot terugkeer naar de burcht te kunnen overreden. Er daalde een overvloedige zomerregen toen de koning zijn muren weer bereikte, en glinsterend van het water in de verlichte zaal binnentrad. Een harp werd daar bespeeld, en een zanger zong een oud verhaal. Verspreid lagen en zaten de onbekommerden, en fluisterden getweën of waren verzonken in aandacht voor hem, die zong. In het donker buiten de open zaal heerschte zacht en groot het nederruischen van den regen; de koele geuren van het land kwamen binnen. De koning voelde een ademloos geluk, een wonderlijke vrede des harten, alsof dit nu wel voorgoed zoo zou blijven, deze zaal en die zingende stem daarin, en buiten het ruischen door den donker. Toen het verhaal gezongen was sprak hij Etene van zijn broeder, en vroeg haar hem den volgenden dag te bezoeken en goed voor hem te willen zijn in zijn vreemd leed en zijne zwakte. Zij zag haar minnaar verwonderd aan, en zij beloofde, dat zij gaan zou.

Laat in den volgenden middag kwam zij bij den eenzame; zij zette zich aan zijn voeteinde. Eerst luisterden zij beiden

naar een verwijderd onweeren, dat in de verte alweer overdreef. Toen vroeg zij hem naar wat hem kwelde. Hij antwoordde, dat hem nu niets meer gebleven was, dat hij zijn liefde gaf aan een echo, dat hij zijn leed verspilde aan een golf. ‘Het is in een eenzaam gevecht tegen een schaduw, dat ik val’, zeide hij. Zij waagde nog niet hem te zeggen, dat zij hem verstond, doch zij beloofde hem den volgenden dag weer te zullen komen, en ging toen heen. En in het bosch dacht zij met vochtige oogen aan hem, die verstierf omdat hij haar gezien had, en haar het raadselachtig voorgevoelen had gegeven van een ophanden verzaliging, waaraan hijzelf wel geen deel zou kunnen hebben. Doch toen zij hem elken dag van dat zomereinde bezocht, begon zij te weten, dat allen in die wereld na haar verdwijnen, dat zij onbestemd aanstaande voelde, terug zouden vallen in de oude neerslachtigheid van moeiten en ervaren, doch dat het dezen in zijn brandende wanhoop alleen gegeven zou kunnen zijn een vlucht te nemen voorbij den wind en het licht, die alles hier omgaven, naar een eindeloozer leven daarachter. Daarom, toen hij haar, een duisteren windstillen middag, vroeg voor hem te zingen, zong zij met een stem zoo ijl en blijmoedig, dat hem het hart te breken dreigde, een klein lied:

In de schaduwtijden
van nu en hier
schroeit u het lijden,
maar gij draagt vuur
sinds de poort der geboorte,
dat uit zal slaan
in de westerpoorte:
ik zie u staan
op glinsterende vloeren
voorbij hier en nu:
de vlam van vervoeren
bevleugelt u.

Hij hoorde wel, dat zij zong van den dood en van een licht dat hem daarachter openbaar zou worden. Doch hij schudde het hoofd, en sprak met bittere stem van een begeerte, die hem geen rust liet, en die zijn sterven den weg afsneed tot dien dood der vervoerden, en hoe hem nu niets bleef dan te verwelken zooals zoovelen hier verwelken.

Toen legde hij zijn hoofd zijdelings; hij wilde haar niet langer aanzien nu hij van de begeerte gesproken had. Zij was beklemd en zwijgend opgestaan, en wilde heengaan, doch zij wendde zich weer en zag naar hem. En met eenmaal vervulde haar een wonderlijk gevoel van deernis en roekeloosheid. Zij haalde diep adem, en toen hoorde hij, nog afgewend, haar koele dwalende stem: 'Als de dag morgen aanbreekt zal ik komen, en gij zult bevrijd worden van de begeerte.' Ademloos en met wijde oogen keerde hij zich naar waar zij gesproken had; hij zag alleen nog haar ijlings heengaan.

Aan het einde van den lichten nanacht rees zij geruischloos van de zijde des konings, die in diepen slaap lag, en liep door de gangen van de burcht, waar alles rustte, tot zij buiten stond, wit en alleen. De lucht was kil, zij huiverde even. Er was nog licht van een lage maan, maar dat leeg en weifelend werd, want het Oosten was al bleek geworden. Zwevend ging zij uit en als had zij geen doel, tot zij aan de beek was gekomen, die smal en helder langs de zoom van het bosch liep. Daar vloog onverhoeds de eerste vlaag van van den ochtendwind aan, ritselde kort in de boomen, blies in het bleeke late maanlicht voor haar, en zij zag boven het koele klinkende water een gedaante in de grijze lucht te voorschijn glinsteren, ten voeten uit, een overmoedige aanwezigheid, een onweerstaanbaar lichtende inbreuk van het onsterfelijke op het vroege schijnsel van den dag, een der jeugdigen van achter den wind, een der zingenden van den overkant van het licht, met stralende oogen en als zwevend op het wuiven van zijn wijde zeegroene mantel, dragend een zilveren schild en een lange speer. Hij lachte haar toe, en hij noemde met een stem, die zacht was en helder, drie malen hare naam. En zij wist zijn naam weer, en noemde die: Midir. Toen ritselde het in de boomen, en was het grijze licht weer leeg gebleven boven het smalle klinkende water. Zij bevond zich daar, leeggewaaid zacht en plotseling van al wat haar in den tijd vervuld had, en niets was in haar nagebleven dan - en van hoe lang her wel? - een wijd en glinsterend water, een bloeiende oever, en een gelaat, dat liefelijke sterke gelaat - vage zichtbaarheden nog maar, en die zij al zoo lang niet meer geweten

had. Zij dwaalde, als langs den oever van de verzaliging, dien ganschen dag alleen in het einde van hare weemoed.

De eenzame in het bosch was in weerwil van zijn verzet laat in dien nacht door een zware moeheid overmeesterd, die hem den uchtend deed verslapen, en waaruit hij eerst aan het eind van den middag wakker werd, wonderlijk genezen en vervuld van vreugde en kracht. Hij stond op en begaf zich naar de burcht, waar hij zijn broeder vond, nadenkend en bedrukt. Etene, zoo zeide de koning, was den geheelen dag afwezig gebleven, doch vroeg in den middag, toen hij op den breeden omgang van de burcht stond, had hij een vreemdeling over het land zien naderen. In de verte, toen het uitwaaien van een wijde zeegroenen mantel en het blinken van het middaglicht in een zilveren schild alleen aandacht trokken, hadden enkele witte groote vogels rondom den naderenden gevlogen, en het scheen of hij tot deze vogels gezongen had, die toen verdwenen waren over de westelijke heuvels. De koning had hem binnen genoodigd. Het was een jeugdig man, rijzig van gestalte, rustig en wonderlijk licht in zijne bewegingen, vorstelijk van gedragen, met stralende dwingende oogen en een droomerigen glimlach.

Na een wijle samen te hebben gesproken, had de vreemdeling een buidel, van gouddraad geweven, die hij onder zijn mantel droeg, geopend, en den koning een schaakspel getoond: het bord, van zilver, was aan de hoeken ingelegd met lichtende steenen; de stukken waren van zwaar goud. Hij had den koning gevraagd zich met hem te mogen meten, en hij bood hem, indien hij zelve geslagen mocht worden, het schaakspel aan en nog vijftig witte paarden. De koning, trotsch op zijn ervarenheid in dit spel, had zich bereid verklaard, en zijn gast gevraagd welke prijs deze voor zichzelven vroeg, indien hij mocht winnen. Toen deze antwoordde ‘Ik ding om haar, die naast u ten troon zit,’ had de koning hooghartig geweigerd, doch de ander had daarop met zachte stem gezegd, dat hij niets vroeg dan alleen Etene een enkele kus te mogen geven, en zijn glimlach was, dit zeggende, zoo innemend en droomerig geweest, dat de koning had toegestemd. Daarbuiten op den omgang, hadden zij zich toen aan het spel gezet.

Aanvankelijk voelde de koning geen twijfel omtrent den

afloop: de vreemdeling deed zijn zetten haastig en achteloos, schonk weinig aandacht aan zijn tegenstander, en staarde meestentijds over den omtrek naar de heuvels in het westen of in de lucht waar de zon bijwijlen achter een overdrijvende wolk schuil ging. Het was als ware het spel hem een toevallige gril geweest, waar hij nu nauwlijks zijn gedachten meer bij kon houden. Doch toen de uitslag reeds nabij en verzekerd scheen, deed hij, en met dezelfde achtelooze snelheid, een zet, zoozeer onvoorzien en waarvan de mogelijkheid, te laat, een zoo onverklaarbare tekortkoming in eigen speelwijze den koning deed beseffen, dat deze terugleunde in zijn zetel en zijn blik opsloeg. Niet langer staarde de vreemde tegenstander weg over den omtrek; nu straalden zijn oogen den koning tegen, die uit zijn ontstemde verbazing zichzelven weer dwong naar het spel neer te zien: bij een hoek van het schaakbord had de vreemdeling van zijn linkerhand de gespreide vingertoppen neergelegd; daartusschen schoten de ingelegde steenen licht. Van toen af aan, al voelde hij voortdurend de stralende dwang dier oogen, had de koning zijn blik niet meer op kunnen slaan van het bord, het zilveren bord, dat hem wonderlijk tegenspiegelde, alsof tegelijk leeger en duizeliger het licht eruit terugkaatste op zijn gelaat, hem van het omgevende afzonderde, er hem zwevende in maakte en er hem uit omhoog nam naar een licht alleenzijn met dien tegenoverzittende, een ijl ontstijgen waarbij hem zijne gedachten gaandeweg ontvielen, een zich vereenzaamd overgeleverd weten, waarin hij al sneller en willoozer zijn spel ging spelen, met allengs verdwijnend besef van wat die ander en van wat hij zelve deed, een onbegrijpelijke weerloosheid, waaronder tijd en ruimte overweer teloorzwevend verdwenen, tot plotseling het terugschuiven van den zetel hem tegenover hem neer deed schrikken tot wat er geschied was, en hij zich geslagen zag.

De vreemdeling, die kort na het einde dier onverklaarbare begoocheling en zonder uitleg verdwenen was, zou na drie dagen weerkeeren om het recht van zijn overwinning te doen gelden. De koning was bedrukt in dit vooruitzicht. Hij nam zich voor zijn gegeven woord niet dan onder sterke voorzorgen na te komen, doch hij vermocht niet een vaag voorgevoel van ophanden onheil te overwinnen, als hij dacht aan de lichte bewegingen van den verschenene, aan zijn

dwingende oogen, en aan de lange sterke hand, zooals die gelegen had bij een hoek van het zilveren schaakbord.

Vroeg in den avond keerde Etene weer. Ontwijkend en onbestemd zeide zij den geheelen dag gedwaald te hebben, en toen de koning haar aarzelend en onrustig het verhaal deed van den vreemdeling en wat er dien middag voorviel, bleef zij in schaduw van de schouw en leek onverwonderd, tot anderen luidstemmig binnenliepen en zij onopgemerkt naar buiten ging. Daar stond zij een wijl alleen, muurhoog boven den omtrek, die al in duister lag. Maar in den hemel was nog eenig licht nagebleven, en in de verte zag zij de heuvelen donker en scherp tegen het gouden westen. Achter zich hoorde zij lachen, het spreken van vele stemmen, het aanslaan van snaren. Zij huiverde aan den rand van hun leven. Als verrukte snaren had zij hen aangegrepen en bespeeld, doch thans waren hare handen weer leeg, en zij voelde wel hoe ook haar hart een harp was, waar nu weldra sterker en sneller handen het lied uit zouden slaan, waarvan zij, hen bespelende, nog maar een herinnering of een voorgevoel had vermogen te wekken. De spelende, die bespeeld zal gaan worden, beluistert in het uitruischen van het lied der oude vreugde al het ritselen, dat achter moet worden gelaten, en voelt de machtelooze deernis, die Etene voelde, toen zij weer binnen ging en den koning uit de kring der feestenden terzijde bracht naar het haardvuur, en er haar hoofd leunde aan zijn schouder. Terwijl zij zijn handen streelde, verlangde zij onhoudbaar naar haar vervoering, die hem ontluisterd achter moest laten, en zij verweet zichzelve, dat zij niet weende.

Het oude lied ruischte ten einde, die beide dagen. Ook die zomer scheen voorbij: vroeg en onstuimig zette het najaar in met zware regenstormen, die welhaast zonder onderbreken woeien over het land als op duistere overhaaste doortocht naar een laatste bestemming. De aangevochten boomen begonnen hun verregende blaren snel te verliezen; zwaarmoedig zongen zij als de avond viel. De ruime omtrek was van het neergewaaide water doorweekt. Langs het westen, vanwaar dit gebeurde, strekten als een oude wering zich de duistere heuvelen, een ontoegankelijk gebied waar de belagende macht zijne nederzettingen hield, en waar de

aanval van het noodlottige zich voorbereidde. Gelijk een uitval, de laatste hoop van reddeloos belegerden, werd het licht er, als de dag ten einde liep, stormend verslagen en omgebracht. Men bezocht niet langer de huizingen in den omtrek; in de burchtzalen werden hooge vuren gestookt; allen, die er hun intrek hadden genomen, bleven bijeen om de lange tafels en rondom de schouwen.

Met het aanbreken van den derden dag begon het weer om te gaan: de wind, loopend naar het Noorden, woei verwarring in het lage wolkenrijk, en geleidelijk ruimer werden de overtrekkende waterklare doorzichten op een ijlen hemel. De regen werd overwonnen tot losse buien, die hier en daar in den dag voortvluchtig en glinsterend van doorbrekend zonlicht verschenen over de omgeving, en toen met den middag de wind over het Noorden naar het Oosten liep was de zomer een oude zwoele herinnering geworden, want het wijde land lag koel en glinsterend van licht en nagebleven water te zien tot in alle verten. Enkele wolken dreven wit en hoog, luisterrijk beschenen, en het leek of ergens niet ver de groote nederlaag van het voorbije was geleden, en de nieuwgekomenen, zoo duister nog pas in hun doortocht naar den slag, nu zegepralend en verspreid terugkeerden om den stralenden intocht voor te bereiden van een, voor wien zij die zege bevochten hadden. Doch allen, die den koning daar omgaven, gingen om in dit tweede peilloozer licht als de overvallenen van voor de nederlaag, nu ontwakend tot een besef van te zijn afgesneden van hunne kracht, die buiten hun weten verslagen, en verjaagd werd, en van te staan, overrompeld en onzeker, waar zich nu weldra de zege van een nog niet verschenene in hun midden en ten koste van hen zou voltrekken. Als een ritselend voorteeken van dit in aantocht zijn deed onder hen de wensch van den koning de ronde, dat zij in den namiddag allen gewapend zich zouden opstellen in de groote westelijke burchtzaal. Ook kwamen er ijlboden van de grenzen van het rijk met rampspoedige tijdingen van inval en plundering in het Noorden, doch zij vonden nauwlijks aandacht bij hem, die in vreemder angsten stond, nu het hem werd alsof de aarde zelve in zijn hart een vertwijfeld beroep deed haar aan hare grenzen te behoeden.

Het uur naderde. De hemel was nu geheel open, de wolken lagen in lange witte banken langs de kimmen; over de aarde was het windstil. De zaal, die op het westen opende met hooge nissen, stond, overgeleverd aan het onmetelijke licht, als in een koelen gouden brand nog voor het laatst verschenen. De getrouwen hadden zich, ruim baan latend midden door de lengte der zaal, als twee lange hagen van den open ingang tot den beschenen bronzen troon, elkander tegenover glinsterend van wapenen, opgesteld, en het werd geheel stil toen Etene aan de zijde van den gewapenden koning verscheen en aanging op den troon. Zwaar klonk zijn stap op den vloer en moeizaam, en zij ging voorbij met een vluchtig ritselen van zijde door dat licht, waarin haar hoofd, ademloos en met de oogen geloken, terugleunde. Toen zij hoog gezeten was, werd haar door hem de kroon op het hoofd gezet, en even ging een glimlach over het gesloten geheim van haar gelaat. Niet voor hij naast haar getroond zat openden zich langzaam haar oogen.

Vreemd en niet meer terecht, zooals een mensch zich voelt op de toppen der groote vogelen, zoo, na het opengaan dier oogen, voelden de gewapenden zich in de late windstilte van dat licht, nu, plotseling, daarin de aangekomene verschenen stond. Hij werd gezien ten drempel; zijn oogen stonden blauw en stralend geopend op den troon en op haar oogen, die zij open hielden. In de nu gouden zaal was het ademloos stil, en buiten ging het zacht en eenzaam, het onmetelijk ruischen aan, dat gehoord wordt in de nabijheid van een licht einde van dit leven. Toen begon de verschenene tot hun midden in te gaan: tusschen hun weerzijds opgestelde hagen bewoog hij zich voorbij, langzaam, en verblindend, en onhoorbaar. Nog maar nauwlijks ingehouden scheen een luide klinkende muziek van doodelijke zaligheid hem te willen begeleiden, maar hij droeg zijn glimlach door de ondragelijke stilte. Buiten werd het ruischen van het einde bijna stil: de zee, voor de laatste maal tot rust gekomen rond een klein eiland, dat nu niet lang meer zal kunnen bestaan.

Zij, vanuit haar einde naderde hem tot het midden der zaal, als ware dat een spiegel en zij zijn beeld. Toen zij elkander bereikt hadden legde hij zijn handen achter haar

hoofd, dat zij daarin terugleunde, terwijl haar oogen zich sloten en hare lippen openbloeiden. Hij neigde zich, en zijn glimlach naderde haar mond. Toen sloeg, afgegleden van heur haar, de kroon klinkend neer op de vloer. In verwarring trokken de deinzenden hunne dwaze wapenen, en wilden toestorten. Doch met eenmaal was het ruischen nu alom, en groot en eeuwig ging het over hen, en zij zagen omhoog in een wilde oneindigheid, een blinkend stormen van eenzaam licht, en deze beiden werden daarin gezien, ontstijgend, rechtstandig in hunne omhelzing. Een wolk woei neer over de oogen beneden; zij vonden elkander terug toen het weer stil was onder het dak der zaal.

Hun koning, brekend door hun ontsteltenis, wankelde over den drempel naar buiten; ijlings volgden zij hem. Daar vonden zij de aarde weer, wijd en windstil in het late licht, en hen was het of zij een ouden droom gedroomd hadden, tot een van hen hoog naar het westen wees. Daar zagen zij toen twee witte vogels, die heen vlogen naast elkander met breede rustige vlucht, twee groote zwanen boven de dalende zon, en een gouden keten verbond hunne halzen. Het bleef nog een tijd lang zichtbaar, tot het, geleidelijk zwenkend naar het zuidwesten, boven de blauwe heuvelen in het verre licht teloor ging.

Op de hooge omgang van de burcht werd toen ook van den broeder des konings het uitgestrekte lichaam gevonden. Op het verwoeste gelaat was een glimlach nagebleven van verwonderde zaligheid. Doch men overschreed den drempel niet om het den koning te zeggen, die men daar staan zag, duister en hoog, op het midden van de spiegelende vloer, leunend op zijn zwaard, neerziend naar waar de kroon lag aan zijne voeten in het licht van den avond, die nu viel. Hij stond in de bittere verlatenheid waartoe in dit leven de onvergane wereld zich moet bekennen als de groote droom voorbij is.

Van dit verhaal, waarvan - terwijl wij liepen achter elkander tusschen de dennen van dat bosch - de koele dwingende beelden als vanzelve mij aandeden in hunne lichte opeenvolging, werd de laatste meedogenloos ontvluchtende verrukking wellicht ingegeven door het oogenblik, dat wij eindelijk weer uittraden tot den blauwen stralenden avond.

Blijkbaar was het een wijde langzame bocht waarin wij geloopen hadden, want nu zagen wij de maansikkel voor ons tusschen de heldere sterren. Een jaar van te voren had, woest en vernielend, een noodweer daar de rand van het bosch aangetast en uiteengeslagen; nog zagen wij de overeindgelaten teekenen van wat daar had plaats gegrepen: enkele naakte lange dennen, staangebleven dooden; anderen, omgewaaid, lagen over den beschenen grond neergevallen. Onder het stil en peilloos stralen van dien avond waren het de gebaren der verslagenen, zooals zij, eertijds in hun angst en ondergang verstard, werden achtergelaten langs de boschgrens, die, bleek beschenen en teruggedrongen, deinzend en geruischloos uitstond tegenover de maan. Terwijl ik, dit ziende, wel ging begrijpen waarom de enkelen, die leven aan de grens van onze wereld, ten allen tijde getuigd hebben van den grooten droom en zijn verwoestende macht over het hart van den mensch, kwam mijn vriend met haar, die hij lief had, bij mij staan, en zeide zij, dat deze plek haar het meest bekoorde van dien geheelen omtrek, en vooral wanneer, zooals nu, de sterren schenen en er geen wind meer woei. Haar minnaar beaamde dit: ‘Het lijkt dan niet te geloven, dat zooiets ooit heeft kunnen gebeuren’, sprak hij, wijzend naar de gevallen boomen. Maar zij lachte weer naar de maan zooals zij tevoren al gelachen had, en wij liepen verder, nu over de heide, en terug naar het huis, waar zij beiden toen woonden. Ik vond daar een tijding, die mij weer naar de stad riep, en ik besloot den volgenden avond te vertrekken. Wij bleven nog tot laat te samen om het vuur, en beiden wilden zij mij overreden mijn vertrek uit te stellen, doch de zonderlinge vrees, die, sinds onzen gang door dat bosch, niet meer geheel onbestemd was, noopte mij het dwingende der belangen, die mijn vertrek vroegen, te overdrijven.

Den volgenden avond vertrok ik te voet naar het naastbijgelegen gehucht. Mijn vriend, die mij zoover uitgeleide had willen doen, zag zich, toen er in den middag bericht kwam, dat een bekende van jaren geleden, een jong zanger, dien avond op zijn doortocht naar het noorden bij hem den nacht over hoopte te blijven, gedwongen den komende op te wachten, en mij alleen te laten gaan.

De wind, die in de loop van dien dag uit het oosten op-

stak, woei nu sterk; het was kouder dan den vorigen avond, ook helderder, en ik had geen moeite toen ik de heide overstak mijn richting te vinden naar de plek, waar op onze terugtocht wij toen uit het bosch waren getreden. Naderbij komend bleef ik een oogenblik stil in verwondering, in vrees bijna, voor de eenzame levende ontzetting, waarin buiten de rand van het bosch die enkele lange dennen in het waaiende maanlicht nu omhoog stonden. Achter hen, onder de duizelige helderheid der sterren, zong het donkere bosch in de gerekte vlagen van den wind, en zij stonden als uit een lange vergetelheid tot de oude angst en de oude wanhoop ontwaakt, reddeloos overgeleverd weer aan den vijand, die hen vereenzaamd had en versmaad.

Omziend naar de maan dacht ik - in die eenzelvigheid, die ons wellicht al te zeer in de verschijningen der aarde de beelden doet zien van het eigen leven - ook nu weer aan den droom, die, ouder en grooter dan wie hem droomen, het hart van den droomer geplunderd en gebrandschat achterlaat, en er niet weerkeert dan wellicht een enkele maal om ook een mogelijk vergeten geluk nog weg te rooven naar zijn verten, die niet van dit leven zijn.

Een geluid in den wind maar niet van den wind riep mijn aandacht van de maan weer tot het oogenblik: uit het bosch klonk een hoog en verrukt fluiten aan, en weldra zag ik de naderende buiten de boomen komen in het schijnsel van de maan. Met lichte schreden en over de neergevallen dennen met lange zwevende sprongen kwam hij aan, niet meer fluitend nu hij mij blijkbaar gezien had. Een oogenblik stond hij voor mij, hoog en bewegelijk, met verlicht gelaat en koele stralende oogen. Hij vroeg mij de richting naar het huis, waar ik vandaan kwam. Toen ik hem die gewezen had, dankte hij mij, en zette zijn weg snel voort over de heide. Ik zag hem na. Hij floot weer, een wijze van vreemde onheilspellende verrukking, de wijze - zoo meende ik met eenmaal - die de wanhopige hoort als het zingende geluk zijn versmade hart verlaat en zich bevrijd van doel en van geweten weer te dwalen begeeft over dit leven, de blijde wijze, waarvan de nadering verlangen en het verdwijnen wanhoop is, en hijzelve verdween met die wijze in maanlicht en avondwind onnavolgbaar gelijk in een ijle slaap een droom te loor gaat.

Toen ik hem niet meer zien kon, luisterde ik nog een wijle naar zijn verwijderend fluiten, tot het ophield, plotseling, en er niets overbleef dan de leege tijd en ikzelf in den kouden wind alleen, alleen in het licht van de maan. En toen, zooals ik daar stond, verlaten en beschenen, ging het mij lijken alsof ik, allerzijden waargenomen, onmiddellijk en doodelijk bloot stond gesteld aan de machten en de invloeden, ouder dan den tijd, die, waar zij ons leven in de wereld niet meer dan langs eindelooze omwegen bereiken en beheerschen, den eenzelvige bijwijlen ontvoeren tot waar hem de afgronden ontdekt worden, die tusschen hoofd en hart de duizel brengen van den waanzin.

De wind, snel, koud, ging om mij heen voorbij door het doodelijke licht, als ware hij de laatste medeplichtige, die - eenzaam en ijlings nu - een ondergaande wereld verliet. Als een vergetene in ledige eeuwen bleef ik achter, bedreigd tusschen mijn schaduw en de maan. Zoo hevig als toen en op die plek heb ik nimmer nog het krimpende heimwee gevoeld naar de beschuttende schijnbare dingen, die ons hier in den tijd toebehooren, en aan welke wij, door hen als de werkelijkheid te belijden, eigen onwerkelijkheid nog handhaven. Doch ik wist, en voorgoed nu, hoe zij tesamen niet waren dan maar een toevlucht, het schamel eenig onderkomen, waar, in onze zwakte, opeengejaagd en gevangen binnen de voorwereldlijke windstreken dier oudere werkelijkheid, wij schuil zoeken, en waar wij samenhurken als daarbuiten het geheimzinnig waaien hoorbaar wordt, dat wij de droom noemen. Zonder omzien van waar ik gestaan had wegloopende, wist ik mijzelve een voortvluchtige naar die waan terug, snel en schuw langs de zoom van dat bosch, schuw met mijn dwaze schaduw over den bleeken grond, snel, tot ik den korten toren zag van het gehucht vanwaar ik af zou reizen.

En nooit heeft mij het vermoeden geheel begeven, dat ons gebeuren maar een laat en verschemerd uitritselen zou kunnen zijn van hoe het ergens in geheime verten van tijd en ruimte toeging, hoog en pralend en ongebreideld in het eerste licht, en nog, als de maan schijnt en het is windstil zooals op dien avond toen wij liepen door dat bosch, ga ik wel geloven, dat van een enkele in zulk een lichte verlatenheid

het leven kan worden gelijk een spiegel, waarin een groot en onstuimig gebeuren, dat ergens in een voortijd op aarde plaats greep, zich opnieuw wil uitleven met al zijn vereeuwigd heimwee naar wat zoo schoon was en zoo meedogenloos, en ik moet wel meenen, dat vooral hij, die, boven alles de schoone aarde beminnend, door de wereld naar een einde dier aarde gedreven werd, zijn leven blootstelt aan dat eeuwig verlangen dezer verrukkingen zich nog eenmaal binnen ons licht en op de hartslagen van ons bloed te voltrekken. En wie, die ook maar een weinig kan beseffen hoe eenzaam en vernield zulk een mensch zich weten moet wanneer deze verrukkingen, na hun heimwee aan hem te hebben uitgevierd, zijn leven als een verbrijzelde spiegel verlaten, herinnert zich niet wel eens een wanhopige te hebben gezien, wiens oogen staarden alsof aan zijn voeten een versmade kroon lag, en alsof hij boven zich, en nu voor immer, het verdwijnen hooren moest van de vleugelen der vervoerden?

A. ROLAND HOLST.

Oud en modern staatsrecht.

Voor de kennis van het nieuwe constitutioneele recht dat in wording is, heeft de Grondwet van het Duitsche Rijk, welke den 11^{den} Augustus 1919 door de Nationale Vergadering te Weimar werd bekrachtigd, een bijzondere beteekenis. Oud en modern staatsrecht liggen daar dooreen en geven tegenstellingen te zien, die voor staatsleer en staatsleven van groot gewicht zijn. Ter toelichting hiervan breng ik van uit die constitutie een vijftal hoofdpunten naar voren en sta ik achtereenvolgens stil bij 1. de positie van het staatshoofd; 2. het parlementaire stelsel; 3. het tweekamerstelsel; 4. het radenstelsel; 5. de overheidstaak.

I. De positie van het staatshoofd.

Het eerste artikel der Grondwet verklaart, dat het Duitsche Rijk is een *Republiek*. De tegenstelling met het verleden, die daarmee tot uitdrukking wordt gebracht, noopt tot het bepalen van het verschil tusschen den republikeinschen en den monarchalen regeeringsvorm. Afziende van juridische onderscheidingen, kunnen wij dat verschil praktisch concentreeren in de al of niet aanvaarding van de *verantwoordelijkheid* van het hoofd van den Staat. Op dit voorname punt neigt echter de Duitsche constitutie meer naar de monarchie dan naar de Republiek. Immers van het Duitsche staatshoofd - den Rijkspresident - die zijn waardigheid verkrijgt bij keuze door het gansche Duitsche volk, d.w.z. van alle mannen en vrouwen boven de 20 jaar, wordt gezegd, dat hij niets kan bevelen of beschikken, ook niet tegenover mili-

tairen (de ‘Oberste Kriegsherr’ kan niet herleven) dan met medewerking van een Minister, welke medewerking zich moet vertoonen in den vorm van het contraseign. Op zich zelf kan daartegen geen bezwaar bestaan; waarom zou men, wegens het gewicht der te nemen beslissingen, niet een dualiteit van ambtsdragers mogen instellen? Maar de Grondwet voegt er aan toe, dat door het contraseign de verantwoordelijkheid wordt *overgenomen*, waarmee de staatsrechtelijke en staatkundige *onschendbaarheid van het staatshoofd* gesteld is. En dit spreekt men uit op het eigen oogenblik, dat, ten spijt van alle ministerieele verantwoordelijkheid en tegen een uitdrukkelijke onschendbaarverklaring in van koningen, vorsten, groothertogen, hertogen, deze titularissen wèl verantwoordelijk zijn gesteld voor het ontketenen van den wereldoorlog en deze verantwoordelijkheid geldend is gemaakt, door hen van alle gezag te berooven!

Dat de Duitsche constitutie den Rijkspresident van alle verantwoordelijkheid ontheft en hem dus, evenals in de monarchie den Koning, onschendbaar verklaart, is te zonderlinger, omdat de duur van zijn ambt, welke op 7 jaar is gesteld, kan worden ingekort door een besluit bij volksstemming, op initiatief van de Volksvertegenwoordiging (Rijksdag) te houden. Het volk dat hem benoemt, heeft dus, zij 't ook alleen op initiatief van een ander gezag, het zoogen. recht van ‘recall’, een recht van Amerikaanschen oorsprong, 'twelk het middel is om de door het volk gekozen ambtenaren uit hun ambt te ontzetten. Maar welke beteekenis kan hier dat recht van ‘recall’ hebben, waar de verantwoordelijkheid is overgenomen door de contrasigneerenden Minister? Dit recht zal dus bezwaarlijk geldend kunnen worden gemaakt, daargelaten dat, als het volk den president in zijn ambt handhaaft, dit de ontbinding van den Rijksdag ipso iure ten gevolge heeft, zoodat, met die mogelijkheid voor oogen, de Rijksdag niet licht het initiatief tot de volksstemming zal nemen.

Maar hoe dat ook zij, de verantwoordelijkheid van het hoofd van den Staat, welke de ‘freistaatliche Verfassung’ uitspreekt, past alleen bij een monarchie en is daar in den grond der zaak niet meer dan een leugentje om bestwil. Men kan 't aan eenvoudigen - en op hun juridisch-onbedorven inzicht steunt in een vrijen Staat het politieke oordeel der

natie - nooit duidelijk maken, dat, als er twee aan de tot standkoming van een regeeringsmaatregel hebben meegewerkt, niet beiden, maar slechts één van hen daarvoor verantwoordelijk zal zijn. Het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid gaat tegen deze simpele waarheid in en zou dan ook nimmer zijn plaats in het staatsrecht hebben gekregen, als men het verantwoordelijk stellen van den Koning had kùnnen doorvoeren. Wegens de erfelijkheid van het ambt was dat niet mogelijk. Waar dus het staatsleven een *openlijke* volksregeering nog niet gedoogt of, wegens historische tradities, onwenschelijk maakt, is de ministerieele verantwoordelijkheid het middel om de gevaren van een uit zijn aard onschendbaar gezag te ondervangen. Maar het rechtsgevoel kan niet onder alle omstandigheden aan de fictie der onschendbaarheid vasthouden. Als gewichtige volksbelangen zijn aangerand, beperkt het conflict tusschen Regeering en volk zich niet tot den Minister, maar wordt ook de Koning daarin betrokken, met het gevolg dat, zooals de geschiedenis van vroeger en van heden leert, langs revolutionnairen weg de verantwoordelijkheid geldend gemaakt, de Koning van zijn ambt ontzet, soms zelfs een vormelijke terechtstelling in werking gebracht wordt. Hoezeer men in de onschendbaarheid eenerzijds en in de ministerieele verantwoordelijkheid anderzijds vastzit en zich van de onwaarachtigheid dezer verhouding niet bewust is, blijkt ten duidelijkste uit de onnoozele aanbieding van den oud-kanselier Bethmann Hollweg, om uitsluitend hèm ter verantwoording te roepen voor de besluiten van den Duitschen keizer, waaraan hij zijn goedkeuring had gehecht. Dat niemand, dan misschien een pas gepromoveerd jurist, in dezen doctrinairen val is geloopen, spreekt van zelf. Al wat men goed vindt in eenig constitutioneel recht omtrent de onschendbaarheid van het staatshoofd neer te schrijven, heeft in gevallen als deze, waar het gaat om de verantwoordelijkheid voor een wereldramp, niet de minste beteekenis, omdat het de eenvoudige waarheid miskent, dat daden, welke door en met iemands wil zijn voltrokken, dien persoon ook behooren te worden toegerekend. Dat men van dezen fundamenteelen regel afwijkt, kan soms, bij een monarchie, om utiliteitsredenen worden gedoogd, maar onder den republikeinschen regeeringsvorm, waartoe zich de Duitsche constitutie

bekent en welke uitgaat van het beginsel dat elke gezagsdrager verantwoordelijk is, heeft de ministerieele verantwoordelijkheid, waarvan de keerzijde is de onschendbaarheid van het hoofd van den Staat, geen zin hoegenaamd.

Moet dus de bepaling in de Duitsche grondwet, dat de Rijkspresident voor alle besluiten de medeonderteekening van den Minister behoeft, waardoor deze de verantwoordelijkheid voor deze besluiten overneemt, als een stuk verouderd staatsrecht worden aangemerkt - het kan zijn, dat, evenals het presidentschap in de Vereenigde Staten gebleken is de 'surprise' der Amerikaansche constitutie te zijn, ook het presidentschap van het Duitsche Rijk in de toekomst een verrassing zal blijken te wezen.

Ik grond dat vermoeden op het feit, dat de Rijkspresident door het gansche Duitsche volk wordt gekozen. Ditzelfde is ook het geval met den Amerikaanschen President welke aan die verkiezing, veel meer dan aan zijn rechten, de koninklijke plaats in binnen- en buitenlandsche aangelegenheden ontleent. De leden van het Huis van Afgevaardigden en de leden van den Senaat representeeren ieder voor zich alleen een klein deel der Amerikaansche bevolking, zij danken aan een kleine fractie van het volk hunne benoeming. Maar de President heeft de meerderheid van het gansche volk achter zich en het is uit krachte daarvan, dat hij in wetgeving en bestuur een invloed heeft gekregen, welke verre overtreft de positie die de makers der constitutie hem hebben toegedacht. Welnu, zou men meenen, dat de Duitsche Rijkspresident, die op gelijke wijze aan zijn ambt komt en dus mede zich gedragen weet door het vertrouwen van de meerderheid der gansche natie, zou men meenen, dat deze op den duur zich zal vergenoegen met een beteekeningslooze onschendbaarheid, zich achter de ministerieele verantwoordelijkheid zou willen, zou kunnen en mogen schuilhouden? Is m.a.w. het *gezag* van den President niet te groot, om door de ministerieele verantwoordelijkheid te kunnen worden uitgewischt? Het papier is uiterst geduldig, vooral als daarop een constitutie wordt geschreven, maar de werkelijkheid van het staatsleven dicteert met oneindig veel meer imperatieve kracht het behooren, dan

een beraadslagende nog nauwelijks tot vrijheid gekomen vergadering met woorden kan uitspreken.

Nog een andere versterking van zijn gezag, dan die welke gelegen is in zijn wijze van benoeming, is in de Grondwet te vinden. Ik wees er reeds op, dat de Rijkspresident op initiatief van den Rijksdag bij volksstemming uit zijn ambt kan worden ontzet, maar dat, wanneer die stemming ten zijnen gunste uitvalt, de Rijksdag ipso iure ontbonden is en de leden hun invloedrijk mandaat dus verliezen. Dit gevolg wijst, dunkt mij, op de mogelijkheid van een conflict tusschen den persoon van den Rijkspresident en den Rijksdag. Vandaar dat dit conflict zich slechts kan oplossen door den val van een van beiden. Maar dit veronderstelt dat de Rijkspresident gerechtigd is een eigen politiek te voeren, zoodat te dezer plaatse de Grondwet de gedachte eener zelfstandige positie van den Rijkspresident op den voorgrond brengt en dus de kiem eener persoonlijke regeering bevat. Voor de toekomst zal 't dus de vraag zijn, of art. 43 dan wel art. 50 zal praevaleeren d.w.z. of Duitschland naar amerikaansch dan wel naar fransch model een rijkspresident zal krijgen m.a.w. of het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid het winnen zal van den ‘volkswil’, dan wel of deze de ministerieele verantwoordelijkheid de eeuwige rust inzendt. Op die vraag is slechts één antwoord mogelijk: het hangt af van den persoon. Is de Rijkspresident een man met een kop en een wil, dan zal hij in het politieke leven een Wilson kunnen zijn. Is de President echter alleen maar een uiterst beminnelijk man, dan zal het verouderde staatsrecht der ministerieele verantwoordelijkheid hem in de gelegenheid stellen zich bezig te houden met het ontvangen van gezanten en met het voorzitten aan noenmalen, zonder maar een oogenblik in den politieken strijd te worden betrokken en daardoor te worden ontrust.

II. Het parlementaire stelsel.

Het mooie engelsche parlementaire stelsel is altijd beschouwd van zulk een teer maaksel te zijn, dat het nooit als geschreven recht tot uitdrukking is gebracht. Langs omwegen werd zijn heerschappij erkend. Men sprak van een buiten de Grondwet liggende machtsverhouding, welke haar in het

aanzijn had geroepen; men construeerde uit de Grondwet een onuitgesproken codex of honours, een systeem van understandings en conventions, welke te zamen het stelsel droegen; men zocht eindelijk het parlementaire stelsel te verklaren uit de werking van het ongeschreven recht, dat het grondwettige constitutioneele recht eenvoudig ter zijde had gesteld.

Voor de kennis van den Duitschen regeeringsvorm zijn deze academische beschouwingen niet meer noodig. Art. 54 der Grondwet bekent zich uitdrukkelijk tot den parlementairen regeeringsvorm. De rijkskanselier en de rijksministers, zoo heet 't daar, hebben voor hun arbeid het vertrouwen van den Rijksdag noodig. Als sanctie wordt dan daaraan toegevoegd, dat zij moeten aftreden, wanneer de Rijksdag zijn vertrouwen door een uitdrukkelijk besluit aan hen onttrekt.

Voor het eerst, naar ik meen, heeft daarmee het parlementaire stelsel zijn plaats in het geschreven recht ontvangen; en zij die in dezen regeeringsvorm staatsrechtelijk en politisch de beste organisatie voor het rechtsleven van een volk vinden, zullen juichen over het feit, dat dit stelsel nu eindelijk klaar en duidelijk tot uitdrukking is gebracht.

Tegenover deze openlijke erkenning van den parlementairen regeeringsvorm staan echter andere voorschriften der Duitsche constitutie, welke doen twijfelen of die regeeringsvorm ook in werkelijkheid is *doorgevoerd*. Wij stuiten daarbij in de eerste plaats op de zinsnede van art. 1, luidende: ‘Die Staatsgewalt geht vom *Volke* aus’, zoodat, naar het schijnt, met twee machten: volk en parlement, rekening moet worden gehouden. Het voorschrift van art. 1 kan intusschen nog worden aangepast aan het parlementaire stelsel, als men den Rijksdag mag beschouwen als representeerende het Duitsche volk, evenals onze Staten-Generaal door Mr. Marchant beschouwd wordt als de representant van het Nederlandsche volk, zoodat het parlement het volk zelf is. Tegenover de stelling van Minister Cort van der Linden: dat boven het gezag van het Parlement de ‘volkswil’ staat en die wil meer dan de wil van het Parlement richtsnoer voor de regeeringstaak is, plaatst Mr. Marchant de opvatting, dat een beroep op den volkswil slechts zin heeft, inzoover de volkswil zich manifesteert in de volksvertegenwoordiging. ‘Voor den Minister’, zoo luiden zijn eigen woorden, (vergadering van 14

December 1915) ‘is, naar de Grondwet het volk hier. Hij bevindt zich hier te midden van het volk.’ Met eene constructie als deze, welke de identiteit van volk en parlement uitspreekt, kan dus het parlementaire stelsel voorloopig nog ongerept worden gehandhaafd. Maar moeilijker wordt 't aan die gelijkheid van parlement en volk vast te houden, wanneer wij kennis hebben genomen van het instituut der volksstemming, dat in de Duitsche Grondwet een voorname plaats inneemt. In tal van gevallen toch neemt de Grondwet geen genoegen met een votum van den Rijksdag, maar moet dat votum aan nadere bekrachtiging van het volk worden onderworpen. Zoo heeft de Rijkspresident de bevoegdheid om, binnen een maand nadat de Rijksdag een wet heeft aangenomen, een volksstemming daarover uit te schrijven. Het volk is hier dus de hoogere instantie, het representatief karakter van den Rijksdag is daarmee verloochend, de gelijkheid van parlement en volk niet erkend. Wat de Rijkspresident doen kan, daartoe is ook het volk zelf bevoegd, inzoover 1/20 der stemgerechtigde burgers het in de macht heeft over een door den Rijksdag aangenomen wet een volksstemming te doen houden, mits de Rijksdag zelf (⅓ der leden) uitstel van de afkondiging der aangenomen wet verlangd heeft. Een en ander geldt niet in dringende gevallen, waarvoor een afzonderlijke regeling is gemaakt. En eindelijk kent de Grondwet ook het volksinitiatief d.w.z. het recht, toekomende aan 1/10 der stemgerechtigde burgers, om over een in wetsvorm gekleed voorstel den Rijksdag te doen beslissen. Neemt deze het onveranderd aan, dan wordt het ontwerp wet. Verwerpt de Rijksdag het voorstel, dan wordt het aan een volksstemming onderworpen, zoodat hier het parlement gehéél is uitgeschakeld.

Op nog andere wijze kan een volksstemming worden uitgelokt. Maar het hier medegedeelde en hetgeen hiervoren gezegd is, omtrent de inkorting van den ambtsduur van den Rijkspresident door volksstemming, is voldoende om duidelijk te doen uitkomen, dat de Duitsche Grondwet van de fictie eener identiteit van volk en parlement niets wil weten. De identiteit wordt volstrekt ontkend en het volk als een politiek lichaam van hoogere orde gesteld. Maar als wij dan met twee machten te doen hebben en van die beiden het volk

de hoogere macht is, beteekent dan het vertrouwen van het volk niet veel meer dan het vertrouwen van den Rijksdag en is dus het parlementaire stelsel dientengevolge niet doorbroken? Als de Rijksdag aan een Minister of aan den Rijkskanselier zijn vertrouwen opzegt, dan moeten zij aftreden, zegt de grondwet. Dat zij door die opzegging ipso iure van hun ambt zijn ontheven, vermeldt de grondwet niet. Zal echter de aftreding plaats grijpen, zal de Kanselier den Rijkspresident zijn ontslag aanbieden en zal deze dat ontslag aannemen, als Kanselier en president overtuigd zijn, dat de volkswil met het votum van den Rijksdag niet tot uitdrukking is gekomen? Hier te lande heeft men meer dan vier jaar geregeerd uitsluitend steunende op den volkswil, terwijl de grondwet, rechtstreeks althans, nergens van een volksvotum melding maakt. Ook zonder een grondwet, die het kiezersvolk als een hoogere instantie aanmerkt, kan het dus rechtens zijn, dat het parlementaire stelsel tot een tweederangs regeeringsvorm afdaalt. En dit is alleszins verklaarbaar. De volkswil is een *originaire*, het parlement een *afgeleide* macht. Dit onderscheid komt per slot van rekening altijd voor den dag; op informeele wijze bij revolutie, op geordende wijze door de werking van het ongeschreven recht bij normale verhoudingen. En waar nu een grondwet, zooals de Duitsche, in tal van gevallen aan het volk een beslissend rechtstreeksch aandeel in het staatsbestuur heeft ingeruimd, moet de macht van het volk, die reeds wegens haar originair karakter onder alle omstandigheden in een 'Vrijstaat' is te eerbiedigen, des te meer als het beslissende gezag worden aangemerkt, waar de constitutie op vitale punten blijkt met dat gezag voortdurend rekening te willen houden.

Het is echter niet te ontkennen, dat de grondwet, door uitdrukkelijk den parlementairen regeeringsvorm te belijden en tegelijk het volk als hoogste macht te erkennen, conflicten kan doen ontstaan, die aan de ontwikkeling der democratie niet bevorderlijk zijn. Het ware daarom beter geweest, als men ook in Duitschland het parlementaire stelsel in het halflicht had gelaten en niet uitdrukkelijk in de grondwet beschreven had. Het aandeel dat aan het volk en het aandeel dat aan het parlement bij de uitoefening van het overheidsgezag toekomt, laat zich niet a priori bepalen. Door de

organisatie welke de ‘volkswil’ in het parlement bezit, heeft het parlementaire stelsel een voorsprong boven een volkswil, die zich slechts door pers, vergadering, manifestatie kan uiten en alleen bij referendum en volksinitiatief geordend is. De praktijk moet hier uitwijzen door welke dezer machten de rechtsvorming en 'slands bestuur telkens het beste gediend wordt, en daarin niet worden belemmerd door het geschreven recht dat de noodige elasticiteit mist. Daarbij moet men zich echter wel bewust blijven, dat het parlement een gedelegeerde macht is en dus in werkelijk gezag achterstaat bij het volksgezag. Waaruit volgt, dat, bij conflict tusschen beiden, het hoogere recht ligt aan de zijde van het volk.

III. Het tweekamerstelsel.

Behalve den Rijksdag kent de Duitsche grondwet nog een ‘*Reichsrat*’, waarin de duitsche landen (zij worden niet meer staten genoemd) hunne vertegenwoordiging zullen hebben. Elk land heeft in dien Rijksraad ten minste één stem; meerdere stemmen worden gegeven naar het aantal millioen inwoners. Overschotten worden als een millioen aangemerkt, als die overschotten ten minste gelijk staan met het aantal inwoners van het kleinste land. In geen geval echter mag een land, bedoeld is Pruisen, door meer dan 2/5 van alle stemmen vertegenwoordigd zijn. De personen, die de landen zullen vertegenwoordigen, wijst de grondwet zelf aan; zij worden direct noch indirect door de bevolking gekozen. De vertegenwoordigers zijn n.l. de leden der landsregeeringen, met deze uitzondering voor Pruisen, dat de helft der pruisische stemmen moet worden uitgebracht door personen, welke de provinciale besturen (niet de provinciale landdagen) zullen aanwijzen.

De Rijksraad heeft dus in hoofdzaak het karakter van een *Statenhuis*, zooals dit met den Senaat der Vereenigde Staten en met den Standenraad in Zwitserland ook het geval is. In den overgangstijd, tot aan de uitvaardiging der nieuwe grondwet, droeg de Rijksraad zelfs den naam van ‘Staatenausschuss.’

De bevoegdheden van den Rijksraad liggen zoowel op het gebied der wetgeving als op dat van het bestuur, zoodat hij, evenals de Amerikaansche Senaat, deel heeft aan de zoogen. uitvoerende macht.

Zijn aandeel in de wetgeving openbaart zich allereerst in de contrôle op het gebruik, dat de Rijksregeering van haar recht van initiatief maakt. Voor het aanhangig maken van wetsontwerpen bij den Rijksdag is nl. de toestemming van den Rijksraad noodig. Wordt die toestemming niet gegeven, dan staat 't der Rijksregeering vrij het ontwerp toch in te dienen, maar zij moet dan daarbij kennis geven van het afwijkend gevoelen van den Rijksraad. Anderzijds kan de Rijksraad een ontwerp vaststellen. Onthoudt daaraan de Rijksregeering haar goedkeuring, dan kan deze desniettemin door den Rijksraad worden verplicht het bij den Rijksdag aanhangig te maken, met mededeeling van haar afwijkend gevoelen. Alzoo het recht van initiatief tegenover den Rijksdag komt toe zoowel aan de Regeering als aan den Rijksraad.

In de tweede plaats heeft de Rijksraad het recht van verzet tegen de door den Rijksdag aangenomen wetsontwerpen, dat als een suspensief veto kan worden beschouwd. Het gebruik van dit recht heeft ten gevolge, dat de wet nogmaals aan de beslissing van den Rijksdag wordt onderworpen. Komt ook dan geen overeenstemming tusschen Rijksdag en Rijksraad tot stand, dan valt de wet, tenzij de Rijkspresident besluit haar aan een volksstemming te onderwerpen. Een volksstemming is echter niet noodig (wel geoorloofd), als de Rijksdag de wet aangenomen heeft met een versterkte meerderheid van ⅔. De President beslist dus, of hij zich daarbij zal neerleggen dan wel een volksstemming uitschrijven. Het vetorecht van den Rijksraad kan alzoo krachteloos worden gemaakt, hetzij door een volksstemming, hetzij door een met versterkte meerderheid genomen besluit van den Rijksdag.

De macht van den Rijksraad, gedacht als Eerste Kamer, is hier dus grooter dan van menig ander Hoogerhuis, hetgeen te opmerkelijker is, omdat aan den Rijksraad geen volkskeuze ten grondslag ligt. Voor een groot deel zal die sterke positie van den Rijksraad wel het gevolg zijn van de bedoeling, aan de zelfstandigheid der Staten tegenover den Rijksdag een waarborg te geven. Maar dat aan deze regeling een sterk-conservatieve gedachte ten grondslag ligt, is onmiskenbaar. Zoo heel spoedig zal de Rijkspresident niet tot het uitschrijven van een volksstemming, welke veel kosten en moeite medebrengt, besluiten. En blijft de volksstemming

achterwege, dan is de tegenstand van den Rijksraad slechts te overwinnen door een met versterkte meerderheid genomen besluit van den Rijksdag. Nog grooter is de macht van den Rijksraad bij grondwetsherziening. De twee-derden-meerder-heid van den Rijksdag, welke daarvoor noodig is, kan worden achterhaald door een volksstemming, waartoe de Rijksraad het initiatief mag nemen.

Buiten het eigenlijke wetgevende gebied, bezit de Rijksraad ook op het terrein der verordenende macht een recht van medewerking. Wij kunnen dat hier ter zijde laten en vestigen wegens het groote practische belang liever de aandacht op het aandeel dat de Rijksraad heeft in de vaststelling der uitgaven. De Rijksdag mag n.l. de in de ontwerp-begrooting opgenomen uitgaven niet verhoogen en daarop geen nieuwe posten brengen, dan met toestemming van den Rijksraad. De Rijksdag is dus alleen bevoegd uitgaven te verminderen of te schrappen. Het wantrouwen in de volksvertegenwoordiging dat hieruit spreekt, treft men veelvuldig aan. In Engeland heeft dit reeds vroeg tot den gewoonterechtelijken regel geleid, dat de Commons geen posten van uitgaaf mogen voteeren, welke door de Ministers niet zijn aangevraagd; dat zij voorts de uitgetrokken sommen niet mogen verhoogen, tenzij met goedvinden van de Ministers, en evenmin gerechtigd zijn van den eenen post op den anderen overteschrijven. Ook in Amerika, waar van het budgetrecht door de volksvertegenwoordiging veel misbruik wordt gemaakt, vindt het Engelsche voorbeeld navolging, zij 't ook voorshands nog alleen maar in enkele Staten. Onder een democratischen regeeringsvorm als thans de Duitsche grondwet heeft ingevoerd, zijn zulke beperkingen van het budgetrecht noodzakelijk. Intusschen, de tegenstand van den Rijksraad kan worden overwonnen en wel op dezelfde wijze, als dit voor de wetgeving is bepaald en waarop hierboven is gewezen. Dit is, dunkt mij, volkomen in den haak. Het budgetrecht der volksvertegenwoordiging heeft niet meer uitsluitend het karakter van machtigingen tot het doen van uitgaven, welk karakter in de Engelsche regeling het duidelijkst naar voren komt, maar omvat ook, en in stijgende mate, de bevoegdheid om bepaalde uitgaven te gebieden, in welk geval het der Regeering niet meer vrijstaat, zooals in de machtigingen-theorie,

de uitgaven al dan niet te doen; zij is daartoe dan rechtens verplicht. Als de volksvertegenwoordiging zekere doeleinden bijv. volkshuisvesting, openbare leeszalen, dramatische kunst met 's lands geld behartigd wil zien, dan moet daarover het Parlement en niet de Regeering het laatste woord spreken. Men kan de uitoefening dezer bevoegdheid, wegens de mogelijkheid, wegens de waarschijnlijkheid van misbruik, met waarborgen voor een richtig gebruik omringen, maar de bevoegdheid zelve mag aan het Parlement niet afhandig worden gemaakt.

De verdere bevoegdheden van den Rijksraad kunnen hier worden voorbijgegaan. Waar de beteekenis van het tweekamer-stelsel vooral ligt op het gebied van de wetgeving, rijst de vraag, of men goed heeft gedaan, aan den Rijksraad een zoodanig karakter van Eerste Kamer te geven, dat daardoor rechtsvorming in het gedrang kan komen. Blijkbaar heeft men den Rijksraad met zulke groote brokstukken van wetgevende macht toegerust, ten einde aan het bondstaatstype van het Duitsche Rijk recht te doen wedervaren, hetgeen ook in zijn samenstelling, welke een representatie van bondsleden bedoelt, is te zien. Maar het gevolg hiervan zal zijn, dat, terwijl het Rijk in de allernaaste toekomst veel en omvangrijk wetgevend werk zal hebben te verrichten, die arbeid nu niet naar behooren kan worden vervuld.

Doch het voornaamste bezwaar tegen de Duitsche regeling ligt in hare miskenning van de taak, die een Eerste Kamer heeft te volvoeren. Die taak heeft zij gezocht in een contrôle op den inhoud der wetten, terwijl de Eerste Kamer haar reden van bestaan slechts kan vinden in een contrôle op den volkswil. Duidelijk wordt dat nog eens uitgesproken in het Engelsche rapport dat in 1918 aan den Eersten Minister werd uitgebracht over de reconstructie van het Hoogerhuis en dat een uitvloeisel is van een staatscommissie van tweeen-dertig staatslieden van naam, onder voorzitterschap van Viscount Bryce. ‘The Second Chamber should aim at ascertaining the mind and views of the nation as a whole, and should recognize its full responsability to the people, not setting itself to oppose the people's will, but only to comprehend and give effect to that will when adequately expressed.’

Men denkt er in Engeland niet aan, het Hoogerhuis af te schaffen, lettende op den gewichtigen dienst dien een *Tweede* Kamer, zooals in Engeland terecht de Eerste Kamer van het continent wordt genoemd, in een democratie kan bewijzen. De hoofdvraag is dan ook niet, òf zij er moet wezen, maar hoe haar voor dien dienst samen te stellen. Daarmee vooral houdt het rapport zich bezig en in de beantwoording van die vraag doet het m.i. een gelukkigen greep met, op een kleine uitzondering na, de leden der Tweede Kamer te doen kiezen door groepen van leden van het House of Commons, aldus zorgende dat van die Kamer *gezag* kan uitgaan. Dit is het gewichtigste punt. Men moet de Eerste Kamer niet, ter harer rechtvaardiging, gebruiken om aan doctrines, zooals die van een organische vertegenwoordiging, doortocht te verleenen, maar om een college van hoog gezag hebbende personen bij de rechtsvorming te betrekken. Daarin nu schiet de Duitsche grondwet bij de regeling van de samenstelling van den Rijksraad ten eenenmale te kort, terwijl zij hem tegelijk met een macht toerust, welke volkomen onevenredig is aan het kleine gezag dat van hem kan uitgaan. Als college samengesteld uitsluitend uit regeeringspersonen, buiten allen invloed van het volk, mist de Rijksraad voldoende gezag, en dat gemis kan door opstapeling van rechten niet worden vergoed. Juist naar het omgekeerde had men moeten streven en zijn moreel gezag groot, zijn macht klein moeten maken. Op staatkundig gebied heeft bij instellingen, zooals de Eerste Kamer, persoonlijk gezag oneindig meer beteekenis, dan de rechtsbevoegdheid waarmee men haar ten slotte bedeelt. Al wordt dus aan de Eerste Kamer geen grootere macht gegeven dan noodig is om de besluiten der volksvertegenwoordiging tijdelijk te weerstaan, toch zal zulk een weerstand van groote beteekenis zijn, als die uitgaat van een lichaam dat gezag en vertrouwen bij het volk geniet. Waar de Duitsche constitutie zich om zulk gezag en vertrouwen niet bekommert, is van de werkzaamheid van den Rijksraad op het gebied van rechtsvorming niet veel meer te verwachten dan voortdurende wrijving tusschen dat lichaam en den Rijksdag, een wrijving die weliswaar telkens kan worden ondervangen door het uitschrijven van een plebisciet, maar die de wetgevende macht dan zoodanig zou verlammen, dat

toenemende achterstand in rechtsvorming, met al de, wellicht revolutionnaire, gevolgen van dien, zich stellig zal voordoen.

IV. Het radenstelsel.

Het is nog altijd niet helder wat onder het radenstelsel moet worden verstaan. Op de in September 1919 te Berlijn gehouden conferentie van de zoogen. onafhankelijke socialisten werd van meer dan eene zijde in het licht gesteld, dat, als tegenstelling met het parlementaire stelsel, het radensysteem aan duidelijkheid veel te wenschen overliet. Blijkbaar ligt dan ook hierin de oorzaak, dat de grondtrekken van het systeem, welke in één lang artikel (165) zijn samengevat, geen klaar beeld bieden van de leidende gedachte, die bij de formuleering heeft voorgezeten.

Aan de arbeiders wordt toegezegd een met de ondernemers gelijkgerechtigde deelneming in de regeling der loon- en arbeidsvoorwaarden, alsmede in de ontwikkeling der productie. Op deze algemeen gestelde waarborging volgt dan een tweede toezegging, uitsluitend aan de arbeiders, dat, ter verzekering hunner sociale en economische belangen, door de wet vertegenwoordigers zullen worden georganiseerd in de gestalte van drieerlei soort van arbeidsraden t.w. bedrijfsarbeidersraden (Betriebsarbeiterräte), territoriale arbeidersraden (Bezirksararbeiterräte) en een rijksarbeidersraad (Reichsarbeiterrat). De beide laatstgenoemde raden worden in verbinding gebracht met de vertegenwoordigers der ondernemers en andere bij productie en handel betrokkenen (consumenten!), uit welke verbindingen ontstaan de ‘Bezirkswirtschaftsräte’ en de ‘Reichswirtschaftsrat’. Deze vertegenwoordigende lichamen hebben in de eerste plaats een adviseerende bevoegheid over de door de Rijksregeering ontworpen wetsvoorstellen van groote sociaal- en economisch-politische strekking. De ‘Reichswirtschaftsrat is daarenboven gerechtigd wetsvoorstellen aan de Rijksregeering voor te dragen, welke deze bij den Rijksdag aanhangig moet maken, eventueel met bijvoeging van haar afwijkend gevoelen, als het voorstel haar instemming niet heeft. Bij de behandeling van zulk een voorstel in den Rijksdag kan - en dit is van groote praktische beteekenis - de ‘Reichswirtschaftsrat’ zich laten

vertegenwoordigen. Omtrent al deze raden zegt dan ten slotte de grondwet, dat zij belast kunnen worden met controleerende en bestuursbevoegdheden.

Ziedaar het skelet dat de grondwet van het radensysteem geeft. Wat daaruit zal groeien, is bij geen mogelijkheid te bepalen. Maar één ding staat vast, dat n.l. met deze radenorganisatie de grondwet een *vierde* macht in het leven heeft geroepen, welke tegenover den Rijksdag met het recht van initiatief is bekleed. Wij hebben vroeger gezien, dat, behalve uit het midden van den Rijksdag zelf, het initiatief tot wetgeving kan uitgaan van de Rijksregeering, van den Rijksraad en van het volk.

Komt het radensysteem in werking, dan zal ook de 'Reichswirtschaftsrat' bij den Rijksdag wetsontwerpen aanhangig kunnen maken. Nu is die bevoegdheid wel beperkt tot 'sozialpolitische und wirtschaftspolitische Gesetzentwürfe von grundlegender Bedeutung', maar juist op dit gebied zal, nu en in de toekomst, het allermeest geregeld moeten worden, zoodat in beteekenis het initiatief van den rijksbedrijvenraad nauwelijks ten achter staat bij de initiatiefbevoegdheid der andere machten. In werkelijkheid zal deze laatste zelfs overvleugeld worden, omdat het gezag van de raden veel grooter in dan dat van regeering, rijksraad en volk. Waar de 'Wirtschaftsrat' voornl. een orgaan van de arbeiders zijn zal, zal hun in een initiatiefvoorstel belichaamd verlangen veeleer in vervulling gaan, dan bij de wetsontwerpen der andere machten het geval zal wezen. Ook de volksinitiatieven kunnen het van de radeninitiatieven nooit winnen, vooreerst omdat de uitoefening van het volksinitiatief met veel moeite en bezwaren gepaard gaat - men herinnere zich in 't bijzonder dat het voorstel in den vorm van een wetsontwerp moet zijn gekleed, - en in de tweede plaats omdat het volk voor de uitoefening van deze bevoegheid niet blijvend is georganiseerd. Dit laatste vooral zal remmend werken, terwijl het radensysteem voor wetgevende actie als 't ware is ingericht.

Arme Rijksdag! die door vier machten tot werken en werken zal worden genoopt, terwijl dan nog niet eens al hetgeen waartoe hij besluit op zijn naam zal worden gesteld. Met het radensysteem en het aandeel van den 'Reichswirtschaftsrat'

in de wetgevende macht heeft men een kniebuiging gedaan voor een groote maatschappelijke macht. Het zij zoo. Ook groote politiek heeft dikwijls kniebuigingen te verrichten, maar dan legt zij tegelijk de grondslagen, om die maatschappelijke macht, hoe groot zij ook moge zijn, te brengen onder de heerschappij van het recht. Van een dergelijk streven is in de Duitsche grondwet nauwelijks een spoor te ontdekken; en in het gemis aan elke gedachte, niet om die macht te weerstaan, maar haar te vervullen van de idee des rechts, ligt de zwakste zijde van het nieuwe Duitsche constitutioneele recht, zij 't ook niet van dit recht alleen. Want zóó is 't in de politieke wereld bijna altijd gegaan. Aan elke nieuwe maatschappelijke macht die opkomt, wordt een stuk overheidsgezag toegewezen; en daarmee is de politieke wijsheid aan haar einde. *Met de macht wordt het recht om te heerschen vereenzelvigd*. Zóó is het vóór de Fransche revolutie met adel, geestelijkheid en derden stand, zóó is het daarna met het opkomen van de moderne volksvertegenwoordiging. De samenstelling van deze houdt aanvankelijk uitsluitend rekening met de maatschappelijke macht van den burgerstand; en daar die macht het uitvloeisel is van het bezit en verstand, is principieel de klasse der arbeiders van invloed op de rechtsvorming verstoken. Vooral bezit wordt de titel voor de uitoefening van politieke macht: ‘la propriété seule rend les hommes capables de l'exercice des droits politiques’ (Benjamin Constant), zoodat ook de onbemiddelde geleerden ‘weil sie nichts besitzen’ buiten het parlement moeten worden gehouden. De uitbreiding van het kiesrecht, zoodat, groepsgewijze, ook de arbeidende klasse in het parlement zitting krijgt, brengt daarin nog weinig verandering. Zelfs toen door de invoering van algemeen kiesrecht het parlement een tribune werd van waar alle maatschappelijke machten zich konden doen hooren, bleef de ‘bourgeois’-heerschappij in stand, omdat de rechtsordening, waarin haar maatschappelijke macht geworteld was, zoo goed als onaangetast werd gelaten. De arbeidende klasse verkreeg slechts uitdrukkelijk of stilzwijgend rechten, om langs den weg van strijdverhouding haar economischen toestand te verbeteren. Het recht van vereeniging, het recht van coalitie, de erkenning van de staking als recht waren evenzoovele middelen die ten haren dienste werden

gesteld, om een grooter aandeel in het maatschappelijke inkomen te bemachtigen. Min of meer verborgen bleef echter de grond van de maatschappelijke macht der arbeidende klasse. Zij is zich dien niet ten volle bewust geworden; totdat eindelijk met de revolutie in Rusland en Duitschland dit voor ieder open en bloot kwam te liggen. In niets anders dan in haar *getal*, in de *massale* actie die zij kon ontwikkelen, bleek haar onweerstaanbare macht te liggen. Door de ineenstorting van de militaire macht, vooral van Duitschland, is dat eerst ten volle aan het licht gekomen; zij was in een oogwenk voltooid. En deze gebeurtenis is voor het geestelijk leven van alle menschen zoo overweldigend geweest, dat daaruit alleen is te verklaren de heerschappij, die uitsluitend aan de arbeidende klasse een tijd lang is ten deel gevallen en die zij herhaaldelijk weer tracht te verkrijgen. De *numerieke* meerderheid blijkt aan deze maatschappelijke macht ten grondslag te liggen, waarmee de politieke heerschappij van zelf, zonder meer, schijnt te zijn gegeven. Dit zuiver numerare zonder ponderare is echter voor velen zoo aanstootelijk, dat het hun moeite kost de maatschappelijke macht van het proletariaat om te zetten in politieke rechten. Zij betwisten daarom de noodzakelijkheid van samenhang tusschen maatschappelijke macht en politieke rechten; zij betwisten dat nù, want onder de burgerheerschappij werd die samenhang als vanzelf sprekend aanvaard, terwijl die toch even betwistbaar is. Het bezit, als grondslag van politieke macht, is al even dor als het getal. Het kon bij de meesten niets uitwijzen omtrent den persoon, omdat met den ethischen grondslag van het bezit geen rekening werd gehouden, noch wat betreft de wijze van verkrijging noch wat betreft de evenredigheid tusschen inkomen en eigen arbeid. Men kan zelfs een stap verder gaan en zeggen, dat onder het burgerregime de persoon onderging in een abstractie van ‘bezitter’, ‘kapitalist’, ‘economisch subject’ en dus veel verder uit het zicht geraakte dan bij de maatschappelijke macht der proletariërs het geval is. Want de maatschappelijke macht van deze heeft voor haar bestand een voortdurend persoonlijk optreden en den steun van een solidariteitsgevoel noodig, dat uitgaat boven de maatschappelijke macht der bezitters, welke volkomen onafhankelijk van eenige daad hunnerzijds bestaat. Hun macht is het uit-

vloeisel eener rechtsordening, welke het bezit als zoodanig, buiten de personen der bezitters om en zonder te letten op het gebruik dat daarvan gemaakt wordt, handhaaft en beschermt.

Het zoogen. proletariaat maakt thans aanspraak op de plaats, welke in het voorafgaande tijdvak de bourgeois had bezet gehouden. Sloot deze direct of indirect de arbeidende klasse van politieke macht uit, dezelfde gedragslijn wil het proletariaat thans in toepassing brengen, maar nu duidelijk en onomwonden, tegenover de burgerlijken. *Van deze gedachte is het radenstelsel het uitvloeisel*. Het versmaadt daarom het parlementarisme, dat aan alle bevolkingsklassen medezeggenschap bij de rechtsvorming geeft. Het roept nieuwe organen, de raden, in het leven, uitsluitend voor de vestiging van de heerschappij van die klasse, wier groote maatschappelijke macht thans gebleken is. In Rusland tracht men deze gedachte te realiseeren. Duitschland daarentegen is aan die anti-parlementaristische strooming, voorshands althans, ontkomen en wil in hoofdzaak aan het parlementaire stelsel vasthouden. Maar in de grondwet is nog iets terug te vinden van de meening, dat thans aan de arbeidende klassen het recht van regeeren behoort te worden gegeven, op denzelfden grond als waarop vroeger de bezittende klasse zich geroepen achtte bij uitsluiting het schip van staat te sturen, t.w.: dat deze toen, economisch en intellectueel, de maatschappelijk machtigste klasse was. Het radenstelsel versterkt deze gedachte, maar de grondwet verwezenlijkt het stelsel slechts zeer ten deele. Rechtstreeksche wetgeving is daaraan niet verbonden, maar wel een recht van initiatief tegenover den Rijksdag. Doch wat vooral aan het radenstelsel afbreuk doet, is de samenstelling van de ‘Bezirkwirtschaftsräte’ en van den ‘Reichswirtschaftsrat’. Daarin hebben toch niet alleen arbeiders, maar ook ondernemers en ‘sonst beteiligte Volkskreise’ zitting. De grondwet laat zich echter over de verhouding, waarin ondernemers en arbeiders daarin optreden, niet uit. Zij roept alleen drieërlei soort arbeidsraden in het leven en laat van uit deze raden de samenwerking met de ondernemers tot stand komen. In zeer verwaterden vorm is hier dus het radensysteem, als concessie aan de spartacisten en onafhankelijke socialisten, opgenomen. Maar desniettegenstaande is deze organisatie uiterst belangwekkend,

omdat het de grondgedachte van het systeem bevat, volgens welke de arbeidende klasse, wegens haar maatschappelijke macht, een overwegend aandeel in de rechtsvorming toekomt.

Tegen deze gedachte nu moet front worden gemaakt, niet omdat het de arbeidende klasse betreft, maar omdat, op den enkelen grond van macht, besloten wordt tot een recht op heerschappij. De burgerlijke regeering stond op hetzelfde standpunt. En zoo vertoont zich in het politieke leven der volken de leer en de praktijk, dat maatschappelijke macht niet alleen aanspraak geeft om bij de rechtsvorming te worden betrokken, maar ook dat deze deelneming geëvenredigd moet zijn aan haar sterkte.

Wanneer tegen deze gedachte wordt opgekomen, dan geschiedt dat op grond van de overweging, dat recht nooit kan zijn de vrucht van macht, of, wil men het anders noemen, van belang, van behoefte. Het leven, dat hieruit zijn oorsprong neemt, is van het moeten-besef niet doortrokken. Dit besef is het uitvloeisel van andere psychische strevingen, welke wij ons als geestelijke waarden bewust worden en wier werking juist een beheersching van macht, belang of behoefte medebrengt. Die beheersching is een innerlijk proces en kan dus alleen worden verkregen door het innerlijke van den mensch, zijn psyche, met die geestelijke waarden te vervullen. *Daarin ligt de groote politiek voor de toekomst*. De oudere politiek heeft wel terdege ingezien, dat voor de uitoefening van politieke rechten eigenschappen van oordeel en karakter noodig zijn. Maar dit inzicht leidde haar tot een onthouding dier rechten aan gansche volkslagen. En zoodra men dat doet, verliezen de belangen dier klassen hun tribune en daarmee hun behartiging door den wetgever. Aan een parlement, waarin alle maatschappelijke machten en in evenredigheid van hare sterkte tot representatie zijn gebracht, valt dus niet te ontkomen. Maar dan moet, om de idee des rechts niet in een woestijn van belangen te laten ondergaan, aan de ontwikkeling van het *rechtsleven* van het volk de grootste aandacht worden gewijd. Het volk, dat met zijn oneindigheid van belangen in het parlement tot representatie komt, komt daar ook met zijn natuurlijk rechtsbesef, dat maant tot het betrachten van maat en het klassebelang beteugelt. Maar dit rechtsbesef heeft tegenover de kracht van het belang een

tekort aan macht. Het bestaan van zulk een tekort bij hen, die in het bourgeois-tijdvak heerschappij uitoefenden - men is er nog niet over uitgepraat. Maar fel komt dit gebrek thans weer aan het licht bij de arbeidende klasse, die, met al de gebleken sterkte van haar maatschappelijke macht, een doorbraak beproeft, dikwijls weinig zelfbeheersching kent en van een minstens even zwak rechtsbewustzijn, als eertijds bij de burgerlijke partijen te vinden was, doet blijken. Van het uiterste gewicht is 't dus, dat wij het vraagstuk van de ontwikkeling van het rechtsleven goed begrijpen. Wij mogen de rechtsvorming niet meer onachtzaam voorbijgaan als een aangelegenheid die slechts eenige honderden menschen aangaat en over wie wij periodiek door ons kiesrecht gericht houden, voorgelicht door partijschappen, die, met hun lange programma's, van het intellect der menigte meer vergen dan het in staat is te bemachtigen. Ook de waan, dat rechtsvorming een bedrijf is van gildemeesters die in de Universiteitsgilden juridisch geschoold worden, moet worden prijsgegeven. Rijpen moet het inzicht, dat de rechtsvorming niet is een proces dat alleen op het Binnenhof gevoerd wordt, maar ook daarbuiten, op de markten des levens, dagelijks zich voltrekt. Doordrongen bovenal moet men worden van het besef, dat de ontwikkeling van het rechtsleven niet in de eerste plaats gezocht moet worden in kennis van teksten en systemen, maar allermeest verkregen wordt door het hanteeren van zijn eigen geestelijk vermogen om rechtsoordeelen te vormen en te vellen.

Het vraagstuk is dus veelomvattend, maar wie er ook maar iets van voelt, begrijpt dadelijk zijn groot gewicht voor onzen tijd. Iets heeft zelfs de Duitsche grondwetgever daarvan gevoeld, toen hij op het leerplan der lagere school de ‘Staatsbürgerkunde’ plaatste en voorschreef, dat de scholier bij het verlaten dier school een exemplaar der grondwet zal worden geschonken! Er zijn allicht betere middelen om den rechtszin van het volk te oefenen en te verlichten. Daarvan hier een tableau te geven, moet ik mij ontzeggen. Maar dat naar die middelen ijverig gezocht wordt of dat deze van zelf door nieuwe sociale inrichtingen aan den dag treden, blijkt uit de verschillende pogingen om de economische tegenstellingen in een rechtsverband onder te brengen en om alle klassen der bevolking bij de vervulling van de staatstaak

te betrekken, waartoe decentralisatie van wetgeving, arbitrage, rechtspraak met leeken, administratie met medezeggingschap van arbeiders en beambten wordt aangeprezen. Ja, rondziende naar al hetgeen ter hand wordt genomen, hetzij van overheidswege, hetzij van uit de vrije maatschappij, om de rechtsordening op hooger plan te brengen, kunnen wij spreken van een uitbarsting van het rechtsleven, na zoovele jaren aan de macht het woord te hebben gelaten. Men moge daarbij herhaaldelijk dwalen in de aanpassing der nieuwe rechtsgedachten aan historisch gewordene toestanden en overschatten de mogelijkheid ideologieën plotseling om te zetten in werkelijkheid - de overgave, van uit alle kringen der samenleving, aan den opbouw eener betere rechtsgemeenschap dan waarin wij vóór en tijdens den oorlog verkeerden, getuigt van een verhoogd geestelijk leven, dat ons de toekomst niet zonder vertrouwen doet tegemoet gaan. En deze toekomst kan in niets anders liggen dan in het overwinnen van een rechtsvorming, die langs den weg van strijd en van kweeking van strijdverhoudingen zich voltrekt, door een rechtsvorming die het gemeenschapsbelang tot uitgangspunt neemt en dus het publieke recht in elke maatschappelijke verhouding tot gelding brengt.

V. De overheidstaak.

Wanneer bij de herziening onzer grondwet prijs mocht worden gesteld op het tentoonstellen van nieuwe richtingen der overheidstaak, dan kan daartoe raadpleging der Duitsche grondwet heel wat stof aan de hand doen. Zij vat dat alles samen onder het hoofd: ‘Grundrechte und Grundpflichten’ en vult dus de klassieke Déclaration des droits aan met een Déclaration des devoirs. De plichtenleer ziet er nog al burgerlijk uit. Zij richt zich - tot de ouders, met de vermaning hun nakomelingschap op te voeden tot lichamelijke, geestelijke en maatschappelijke flinkheid; - tot de staatsburgers, met den oproep om persoonlijke diensten ten behoeve van staat en gemeente te praesteeren en om, naar verhouding van hun middelen, de publieke lasten te helpen dragen; - tot de grondbezitters, met het voorschrift dat zij hun bodem productief moeten maken, terwijl, in de plaats van het ‘noblesse oblige’, de zinspreuk: ‘Eigenthum verpflichtet’ gesteld wordt;

- tot alle Duitschers, aan wie wordt voorgehouden de ‘zedelijke’ plicht om hun geestelijke en lichamelijke vermogens zóó te gebruiken, als het welzijn der gemeenschap vordert, terwijl met name het vervullen van eereambten hun geboden wordt.

Ziedaar in hoofdzaak wat er aan plichten geëtaleerd wordt. Waar zij door haar onbepaaldheid in verlegenheid zouden brengen, wordt geruststellend daaraan toegevoegd: ‘nach Massgabe der Gesetze’. De groote-stadslucht heeft hier ontbroken. De nationale vergadering zetelde te Weimar, en in een schouwburg, waar wel eens alleen voor het schellinkje gespeeld wordt.

Met de opsomming der rechten wordt de stof substantiëeler en komen wij aanvankelijk op bekend terrein. Alle Duitschers zijn voor de wet gelijk, wordt als eerste grondrecht gesteld. Het belang hiervan ligt in hetgeen aan die bekentenis is vastgehecht, n.l. dat geen adeldom meer zal worden verleend en dat toekenning van ridderorden en eereteekenen niet meer van den Staat zullen uitgaan. Dat laatste is bij ons reeds sinds Augustus 1914 feitelijk het geval, terwijl van het recht tot het eigenlijke verleenen van adeldom, naar mijn weten, sinds lang geen gebruik wordt gemaakt. Veel spijt en nijd zal er dus niet ontstaan als men deze belooningen ook bij ons afschaft, en iets principieels wordt er niet door opgeofferd. In elk geval kan men nu niet meer onderschrijven wat Hogendorp in de toelichting tot zijn Schets neerschreef: ‘Omringd van grote natien, waar het zo gesteld is, kan de Hollander zijn aanzien onder dezelve niet staande houden, zonder dezelfde eereteekenen als zij aan te nemen.’

Veel oude bekenden treffen wij dan verder onder de grondrechten aan. De persoonlijke vrijheid, de onschendbaarheid der woning, het brievengeheim, de drukpersvrijheid, het recht van vereeniging en vergadering, het recht van petitie - zij alle geven aan de grondwet van het Duitsche Rijk een klassieke tint. Meer moderne gedachten spreken een aantal andere uit. Ik noem hier in de eerste plaats het *eigendomsrecht*.

Men kent den eerbied waarmee dat recht in de Déclaration des droits de l'homme et du citoyen behandeld werd. Voorop ging, dat de eigendom was een droit inviolable et sacré,

waarna, desniettegenstaande, de onteigening toelaatbaar werd geacht, maar alleen bij nécessité publique, als deze haar eischt, en wel évidemment, hetgeen door de wet moet worden erkend, en dan tegen schadevergoeding die rechtvaardig moet zijn en aan de onteigening vooraf gaan. Van dit hooge voetstuk is het eigendomsrecht langzamerhand op den beganen grond terecht gekomen. Onze grondwet vordert voor de onteigening nog slechts twee voorwaarden nl. de verklaring bij de wet dat het algemeen nut de onteigening vordert en dat schadelooosstelling, vooraf betaald of verzekerd, moet worden gegeven. Op de eerste voorwaarde kunnen echter zooveel uitzonderingen worden gemaakt als de gewone wetgever wil. Aan den eisch van schadeloosstelling houdt echter de grondwet vast; slechts het vooraf betaald of verzekerd zijn geldt niet in buitengewone omstandigheden. In de schadeloosstelling ligt dus nog slechts de eenige werkelijke grondwettelijke bescherming van het eigendomsrecht tegenover de onteigening. Algemeen werd deze bescherming als de meest natuurlijke zaak ter wereld voorgesteld. Zelfs ging men zoover van te beweren, dat de schadeloosstelling met het onteigeningsinstituut onverbreekbaar samenhing. Doch sla nu art. 153 der Duitsche grondwet op; het haalt deze laatste barrière omver en laat op den eisch der schadeloosstelling volgen: ‘soweit nicht ein Reichsgesetz etwas anderes bestimmt’. Dus van de gewone wet hangt het af, of onteigend zal worden met of zonder schadeloosstelling. Onteigening zonder schadevergoeding! En dat krijgt zijn volle beteekenis door de restrictie, dat, als het Rijk tegenover landen, gemeenten en ‘gemeinnützige’ vereenigingen van het onteigeningsinstituut gebruik maakt, altijd schadeloosstelling moet worden gegeven, zoodat alleen de eigendom van bijzondere personen aldus kan worden getroffen. Dat de privaateigendom niet meer is inviolable et sacré, wordt hier met de grootste duidelijkheid uitgesproken. Voor ons land is het interessante van dit hyper-moderne staatsrecht, dat het reeds verdedigd is vóór de Duitsche grondwet het in het positieve recht inluidde. In Oppenheim's Gedenkboek, dat bij nadere kennismaking blijkt vol verrassingen te zitten, heeft de Leeuwardener rechter, Mr. C.W. Stheeman, met rechterlijke koelheid, een opstel (‘Het recht op schadevergoeding bij onteigening ten alge-

meenen nutte') gepubliceerd in Maart 1919 dat bij voorbaat een toelichting bevat van het aangehaalde artikel der in Augustus 1919 afgekondigde Duitsche grondwet. Wie twijfelen mocht aan het bestaan van een rechtsgrond voor dit nieuwe staatsrecht, leze de verhandeling. Hij zal ontwaren, dat men geen revolutionnair partijman behoeft te wezen, om deze laatste grondwettelijke steunpilaar van het eigendomsrecht te doen vallen.

Deze onteigeningsvoorschriften krijgen bijzondere beteekenis voor de bevrediging van woningbehoefte, welke het eerst moet worden bevredigd bij kinderrijke gezinnen; en voorts voor de socialiseering (Vergesellschaftung) van bedrijven. Langs den weg der onteigening kunnen bij de wet private economische ondernemingen in gemeen eigendom worden overgebracht. Van minder verre strekking is de bepaling, dat het openbaar gezag zich bij zulke ondernemingen een beslissenden invloed mag verzekeren. Terwijl eindelijk een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in uitzicht wordt gesteld.

Behoud van het *erfrecht* ligt in de bedoeling der grondwet; zij verklaart althans het te waarborgen. Maar dat de staat een aandeel in het erfgoed toekomt - hetgeen de wet zal uitwerken - wordt daaraan dadelijk toegevoegd.

Een vrijheid van *onderwijs*, zooals hier te lande thans bevochten is, vindt men in de Duitsche grondwet niet gewaarborgd. Zij kent wel tweeërlei openbaar onderwijs nl. volksscholen voor allen toegankelijk en volksscholen op grondslag van een bepaalde godsdienstige belijdenis of van een bepaalde wereldbeschouwing. Een recht tot oprichting van zulke scholen kunnen de ouders doen gelden. Maar het eigenlijke bijzondere onderwijs, dat de grondwet qualificeert als 'Ersatz', kan slechts met toestemming der overheid worden gegeven. Daarbij moet gelet worden op de deugdelijkheid van het onderwijs, waarvoor het onderwijs in de volksscholen maatstaf is. Wie zich herinnert wat omtrent den maatstaf van deugdelijkheid in art. 192 onzer grondwet tot uitdrukking is gebracht, zal dadelijk inzien, dat de Duitsche grondwet er niet aan toe is de volkomen gelijkgerechtigheid en gelijkwaardigheid van openbaar en bijzonder onderwijs in beginsel te erkennen.

Een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd aan de verhouding

van *staat en godsdienst* (kerk). De aandacht wordt hier getrokken door de bepaling, dat de bestaande kerkgenootschappen publiekrechtelijke lichamen blijven, terwijl nieuwe dat karakter erlangen wanneer zij blijkens hun constitutie en het aantal leden duurzaamheid bezitten. Het publiekrechtelijk karakter beteekent hier, dat zulke kerkgenootschappen het recht hebben van hun leden belasting te heffen. Dit is een uitmuntend middel om van de financieele verhouding tusschen Staat en Kerk af te komen. De Grondwet stelt dan ook de opheffing dier verhouding in uitzicht. Neemt men dat hier te lande over, dan zouden wij terugkeeren tot onze Staatsregeling van 1801 (art. 12), waarin het belastingrecht der kerkgenootschappen reeds stond uitgedrukt.

De Duitsche constitutie stelt godsdienst en metaphysiek (Weltanschauung) op gelijke lijn. Dit is van beteekens voor het schoolwezen, maar ook hier, waar vereenigingen van metaphysiesch gelijkgezinden (Bollandisten bijv.) de rechten der kerkgenootschappen bezitten. Ik betwijfel of deze ‘verflauwing der grenzen’ hier te lande zou worden aanvaard.

De *eedskwestie* lost de Duitsche grondwet niet principieel op. Wel bepaalt zij, dat niemand tot het gebruik van een godsdienstig eedsformulier mag worden verplicht. De formule zal voortaan zijn: ‘ik zweer’. Maar daarmee houdt zij den eed zelf in zwang, inzooverre deze formule, in tegenstelling met ‘ik beloof”, een religieuzen achtergrond heeft. De grondwet handelt dan ook alleen over den eeds*vorm*.

Het behoud van den eed, als versterking van rechtsplichten, behoort m.i. onder verouderd staatsrecht te worden geïnventariseerd. De eedsdwang toch hangt op het allernauwst samen met de kracht van het recht. Naarmate over de verbindbaarheid van het recht innerlijk meer wordt getwijfeld, breidt zich het aantal eeden uit, ten einde aan de norm een verplichting bij te brengen, welke in haar als *rechts*norm, niet of niet voldoende ligt opgesloten. Maar wànneer zal zich dat geval van zwakke rechtskracht voordoen? De veronderstelling, dat het positieve recht vol zwakke plekken is, duidt op een gebrekkige rechtsvorming. Welk belang kan er dus mee gemoeid zijn, om de norm, die daarvan het uitvloeisel is, in het leven te houden? Dat belang is ontzaglijk groot, wanneer door die gebrekkige rechtsordening voor

sommige klassen of personen een machtspositie is geschapen, welke men wil handhaven. Maar dat belang is gansch en al afwezig, als de heerschappij van het rechtsbewustzijn van het volk en niet het behoud van een machtspositie van enkelingen of groepen door de rechtsordening tot uitdrukking is gebracht. Waar het rechtsbewustzijn der natie, zooals bij ons, zijn volle en vrije werking heeft, behoeft niet naar zulk een versterking van de rechtsnorm te worden omgezien en is dus de eed overbodig. Bestaat die werking niet of niet in allen deele, dan kan de eed de verandering, welke in de organisatie der rechtsvorming moet worden gebracht, tegenhouden en doet hij dus schade. En daar de organisatie der rechtsvorming voor het staatsgezag van principieele beteekenis is, mag de bestaande regeling niet kunstmatig in stand gehouden en dus het rechtsleven van het volk meer of min gedempt worden.

Dit is de eene schade; de andere wordt geleden in het binnenste van den mensch. Als hij den eed schendt, ondervindt hij de plaag van zijn geweten, omdat hij iets van de waarachtigheid zijner natuur, misschien niet tegenover de wereld, maar stellig tegenover zich zelf verliest. En wat men van zijn eigen innerlijk prijs geeft, al schijnt het ook niet uit naar buiten, dat verzwakt de basis waarop onze persoonlijkheid rust. Het conflict bestaat dus in de botsing van een eisch van het gemeenschapsleven tegen een eisch die 's menschen persoonlijkheid stelt. Voor zulke conflicten behoort de rechtsorde ons niet te plaatsen. In vele gevallen komt het verstand te hulp en weet dit den strijd met het positieve constitutioneele recht langs den weg van interpretatie en constructie te doen verdwijnen, zoodat de eed gehouden en de voorgenomen hervorming tot stand gebracht kan worden. Maar dit middel heeft natuurlijk zijn grenzen en is te doorzichtig om dikwijls in praktijk te worden gebracht. En dan staat men voor een schatting van de waarde der beide eischen. Wint het gemeenschapsbelang en wordt dus een onwettige daad gepleegd, dan stelt men het vermeende Recht hooger dan de waarachtigheid van zijn eigen wezen. Onderwerpt men zich daarentegen aan dezen zedelijken eisch, dan wordt het belang der gemeenschap opgeofferd. Ik herhaal: in zulk een strijd mag men het individu niet wik-

kelen. In den eedsdwang ligt vóór alles een poging om revolutionnaire daden tegen te gaan. Daargelaten dat die poging ten slotte altijd faalt, de toeleg met den eed is aan het bestaande recht een voorsprong te geven. Voor het recht behoort echter als levensbeginsel te blijven gehandhaafd, dat het uit eigen waarde zijn gelding moet putten. De eed stelt nog een andere bron voor het gezag van het recht daarnaast en ontneemt, tracht althans te ontnemen aan het recht en aan de organisatie der rechtsvorming een natuurlijke ontwikkeling. Waar dus de Duitsche grondwet voorschrijft, dat alle ambtenaren en soldaten op de grondwet moeten worden beëedigd, legt zij, op zijn minst, getuigenis af van de zwakheid van het in haar belichaamd recht.

Er is nog een andere even kunstmatige voorsprong in de Duitsche grondwet te vinden, n.l. die, welke aan het grondwettelijke recht is gegeven door de bepaling, dat dit recht slechts met een *versterkte meerderheid* mag worden gewijzigd (⅔ bij een quorum van ⅔). Dit middel, om aan een stuk rechtsordening een verhoogde gelding te verzekeren, is van een veel lager allooi dan het middel van den eed, dat althans een geestelijke beteekenis heeft, welke de truck der versterkte meerderheid geheel mist. Er is over dezen kunstgreep, waaraan ook onze grondwet zich schuldig maakt, reeds voldoende gericht gehouden, intra en extra muros, zoodat ik mij bepaal tot de enkele opmerking, dat hiermee een minderheid ontheven wordt van elke inspanning om meerderheid te worden, daar de wet haar als meerderheid behandelt. Dit brokstuk van de philosophie des ‘Als Ob’ behoorde uit het staatsrecht te worden verbannen.

* * *

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat het vorenstaande geen volledig beeld van de Duitsche constitutie geeft, maar de sprekendste trekken zijn, naar ik meen, naar voren gebracht. Een uitgebreider overzicht zou ons nog slechts een reeks goede bedoelingen hebben doen kennen - omtrent huwelijkswetgeving, onechte kinderen, zondagsrust, menschwaardig bestaan, middenstandsbescherming, kunst, wetenschap en nog eenige andere onderwerpen van overheidszorg - waarvan

de beteekenis echter geheel afhangt van een nadere uitwerking door de wet. In veel opzichten vertoont de Duitsche grondwet dan ook meer het karakter eener etalage van voornemens die Vader Staat koestert, dan een code van imperatieve voorschriften binnen wier gareel het maatschappelijk leven zich vrij moet kunnen bewegen. Zoo is dan ook de indruk van dat groote stuk der grondwet, dat de overheidstaak aangeeft, deze, dat men veel heeft willen zeggen maar weinig heeft kunnen regelen. Daarover verwondere men zich niet. Er zijn zoovele nieuwe perspectieven geopend, dat men zich wel eens wil uitspreken. Dat de grondwet daarvoor nu juist de plaats niet is, is zeer verstandig opgemerkt. Maar hoe kan men zich een constituante denken, die, beraadslagende in een omgeving en in een tijd van nood en inzinking, niet sterk de behoefte gevoelt een bemoedigende toekomst te teekenen. Maar meer dan teekenen of schetsen is het ook niet geweest. De uitwerking van dat alles, is een reusachtige taak die op den wetgever is afgewenteld. Let ik nu daarbij op de vele machten, die bij het wetgevende werk zijn betrokken, dan begin ik te twijfelen aan de levensvatbaarheid van de organisatie welke die enorme productie van nieuw recht zal moeten voortbrengen. Die elkander controleerende en stimuleerende machten, waarop ik vroeger wees, de zwaarwichtige raden, welke alle een woord mogen meespreken, getuigen niet van het inzicht dat *gehandeld* moet worden, nú en dagelijks, en dat dààrop de organisatie moet zijn ingericht. De nieuwe staatsregeling heeft haar doel al te zeer gezocht in het waarborgen van deugdelijke rechtsvorming en in het beschermen van de autonomie der staten. Deze opstapeling van maatregelen voor een soliede wetgeving, is het eerste blok waarover de Rijksdag zal struikelen.

Het tweede is de concentratie van alle wetgevende macht van het Rijk in den Rijksdag. Als men het volle Parlement bij elke daad van wetgeving betrekt, dan zal te eeniger tijd dit vaartuig tuimelen en met man en muis vergaan. Het wordt hoe langer hoe duidelijker, dat het schip te zwaar is beladen. Men kan door wijzigingen van het Reglement van orde de afdoening van zaken wat bespoedigen, elk wetsontwerp heeft toch de behandeling door het geheele parlement te

ondergaan. Daarin zit de fout, die, als men haar niet wegneemt, eindelijk om een dictator zal doen roepen. Nu wij voor een wetgevenden arbeid van ongekenden omvang komen te staan, moet de centralisatie van dien arbeid *in* het wetgevend lichaam haar intrede doen. Ook hiervan heeft het besef in Duitschland ontbroken. Maar een begin van deze gedachte spiegelt zich toch in de constitutie af. Zij beveelt dat uit den Rijksdag twee vaste comité's zullen worden gevormd: een voor buitenlandsche zaken en een voor de handhaving der rechten van den Rijksdag tegenover de Regeering, gedurende den tijd dat de Rijksdag niet bijeen is. Deze comité's hebben de rechten van een enquête-commissie en kunnen, met een meerderheid van twee derden, besluiten tot het vergaderen in het openbaar. Meer zegt de grondwet er niet van, maar de kiem eener decentralisatie, althans van zijn controleerende taak, is hier aanwezig. Breng die kiem nu tot ontwikkeling, ook en vooral op het gebied der wetgeving, en het moderne staatsrecht, waaraan een volstrekte behoefte bestaat, is dan tot geboorte gebracht. De taak der rechtsvorming, die thans onverdeeld bij de volksvertegenwoordiging berust, moet kunnen worden gedelegeerd aan commissies uit, misschien ook buiten haar midden door haar aangewezen. Reeds nu is in alle landen waar te nemen, dat het zwaartepunt van de voorbereiding en het onderzoek der wetsontwerpen grootendeels niet meer in afdeelingen of in het heele Huis geschiedt, maar opgedragen is aan vaste commissies, welke daardoor een overwegend aandeel bij de behandeling der wetsontwerpen bezitten. Reeds nu ook wordt in toenemende mate de wetgevende arbeid door het Parlement gedelegeerd aan de Regeering, omdat het niet anders kan. Waarom aarzelt men dan die delegatie ook te béwerkstelligen aan groepen uit zijn midden, die hem nader staan dan de personen der Ministers? De eenige eisch dien men stelt is, dat de representatieve gedachte worde doorgevoerd. Waar, zooals het gezegd wordt in onze staatsregeling van 1798, het volk zijne belangen niet in persoon kan waarnemen en daarom verkozen heeft een *volksregeering bij vertegenwoordiging*, daar moet die vertegenwoordiging, als het blijkt dat ook zij zelf haar arbeid niet naar behooren kan verrichten, gerechtigd zijn tot het verkiezen van een

parlementsregeering bij vertegenwoordiging. Men moet zich met dit denkbeeld vertrouwd maken, want als de ontevredenheid toeneemt over de geringe vruchten die het parlementarisme, zooals het nu functioneert, afwerpt, dan kan met stelligheid worden verwacht, dat het geheele instituut van het Parlement wordt ter zijde geschoven en een Napoleontisch plebisciet, zoo al niet een revolutie, de natie helpt aan dictatoriale macht, waarvan het wel voortdurend onzeker zal zijn of deze met den volkswil in voeling staat, maar die ten minste arbeid praesteert in een omvang, als waaraan, in dit tijdsgewricht van verjonging van het gemeenschapsleven, de grootste behoefte bestaat. Duitschland heeft getoond, in hooger mate dan kon worden verwacht, ontvankelijk te zijn voor een staatsregeling, welke ons een op ethischer grondslagen opgetrokken rechtsordening wil brengen. Maar de kracht om die staatsregeling nu ook zóó in te richten, dat zij ten volle aan haar bestemming kan voldoen - deze heeft ontbroken. Het is voor een groot deel niet een gebrek aan inzicht maar aan durf, om nieuwe wegen in te slaan en vrijwillig te aanvaarden hetgeen de tijden geven te verstaan. Wordt Duitschland zich dit bewust en weet het zijn constitutie in dezen geest te herzien, dan zou van zulk een staatsregeling een invloed kunnen uitgaan, niet ongelijk aan dien, welke, bij den opbouw van het constitutioneele stelsel in de continentale landen, door de Engelsche staatsinrichting is uitgeoefend.

Maar wij vreezen. Wij vreezen, dat Duitschland geestelijk te veel heeft geleden, om vrij te staan tegenover antecedenten, verleden en traditie. In andere landen is daarom wellicht de staatsman te vinden die deze noodzakelijke hervorming begrijpt, aandurft en daarbij gesteund wordt door den wil van het volk. Aarzelend, maar gedachtig aan hetgeen door het initiatief der Regeering reeds is tot stand gebracht, stel ik de vraag: zou óns land kunnen voorgaan?

H. KRABBE.

De beteekenis der techniek voor de maatschappelijke evolutie in verleden en toekomst[1].

Oorlog en omwenteling brachten mannen op den voorgrond, vorsten en volksleiders, staatslieden en legeraanvoerders, die een heroïsch of tragisch aandeel hadden aan de afbraak der oude wereld. In zekeren zin moesten deze historische personen ook organiseeren en opbouwen voor de groote daden die zij verrichtten, maar het was niet een nieuwe wereld die zij op 't oog hadden, doch het engere doel der middelen voor de machtsoverwinning. Wie de nieuwe wereld zoekt die uit dezen tijd zal moeten oprijzen, kijkt scherp uit naar de machtige en scheppende figuren die het groote werk tot stand zullen brengen om een verwarde wereld te redden van den ondergang. Zal het een generaal zijn, een nieuwe Napoleon, of een staatsman als Bismarck? Of is het sociaalekonomische karakter der revolutie die niet één enkelen staat maar de geheele moderne wereld doordringt, met geen wet of sabel van één leider te beheerschen? Het is een vraag zonder antwoord, zooals er thans zoo vele gesteld worden en onbeantwoord blijven. Het verlangen naar een blik in de

1) Inleiding van een boek onder denzelfden titel, dat in den herfst zal uitkomen bij de firma P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam, en waarvan de volgende hoofdstukken zullen behandelen: 1. De invloed van het werktuig. 2. De schuld der techniek aan de oorlogswreedheid. 3. Drie trappen der techniek. 4. De ekonomische taak van den ingenieur. 5. De ingenieur als bedrijfsleider. 6. Medewerking van den ingenieur aan de regeering.

toekomst, al is het maar een zwak blinken door de zwarte wolken, laat zich echter niet onderdrukken. Hen die een historisch optimisme, maar ook een, uit diepe menschelijkheid geboren nieuwsgierigheid, er toe dringt de menigte der namen, die op de toppen der maatschappelijke onrustgolven omhoog komen, te toetsen op het ware goudgehalte van den held en verlosser, wil ik wijzen op een drietal figuren. Ingenieurs zijn het, de Duitscher Rathenau, de Amerikaan Hoover en de Rus Krassin. De tijd is nog lang niet gekomen dat de beteekenis van hun werk en hun persoon kan worden overzien. Ik zal dan ook niet eens trachten hen uit te beelden, want het zou een vergeefsche poging zijn.

Rathenau is in de reeks zijner geschriften nog het beste te kennen, maar het is niet allereerst de schrijver, doch de man van de daad, die de aandacht verdient. Toen hij in Augustus 1914, - president-commissaris der Algemeine Electricitäts Gesellschaft - zich opwierp als leider der materiaalvoorziening van een geblokkeerd Duitschland, had hij in snelle sprongen een eerste plaats onder de organisatoren van industrie en ekonomische macht ingenomen. Terwijl, mede door zijn organisatie, Duitschland kon voorthollen op den weg der uitputtende overwinningen, trok hij zich terug voor een geheel ander en veel grooter werk. Want hij had de nieuwe wereld achter en na den oorlog *gezien*. Gezien als een profeet. Maar dan van het soort profeten, zooals de natuurwetenschap die kent. Uit nauwkeurige waarnemingen, analyse der verschijnselen, en studie der wetten van wisseling en vervorming, zag hij de ‘kommende Dinge.’ Daarvoor verliet hij de oorlogsleiders, die zich ook verder niet aan hem lieten gelegen zijn. En al was het gedemoraliseerde overwonnen Duitschland evenmin vatbaar voor zijn plan eener zedelijke gemeenschap, die aan sociale schokken weerstand kon bieden en een nieuwe ekonomische kracht zorgvuldig zou aankweeken, zoodat ook de omwentelingsleiders hem eenzaam lieten staan, de beteekenis zijner constructieve gedachten is nog niet verdwenen.

Tegenover den theoretisch aangelegden Duitscher, de bij uitstek practische Amerikaan. Een jonge kwaker was Hoover, die in het land van de energie-worsteling der opkomende individuen zijn doel om technisch leider te worden hard-

nekkig vervolgde. Jong mijningenieur, uitgezonden naar China, kampende eerst met de moeilijkheden van den Bokseropstand, daarna met bankiers over financieele hindernissen, doch aldoor zijn weg vervolgend, ziet hij in Londen den oorlog komen, en vindt er een nieuw werk, de organisatie van de Belgian relief, nadat hij eerst voor zijn 'gestrande' landgenooten de organiseerende helper is geweest.

Daarna komt grootscher taak, zoodra Amerika ten oorlog trekt en allereerst met zijn ekonomische hulpmiddelen bijspringt. Voedselregelaar voor een verdwaasde wereld, die haar levensbelangen vergeet in de laatste ronden van den strijd om de macht. Is het wonder dat Amerika nog meer van hem verwacht, al weet het verpolitiekte land geen raad met het vraagstuk, hoe iemand die buiten het gevecht van republikeinen en demokraten staat, den weg naar het Witte Huis langs geleid zal worden.

Even ver van Rathenau, als van Hoover, staat de bijna mystieke figuur van Krassin. In den dichten nevel die sowiet-Rusland voor ons oog bedekt, moet hij zich bewegen. De vroegere vertegenwoordiger der Siemens-Schuckert Werke in Rusland, die er een der pioniers was voor de moderne groot-industrie, heeft er den volledigen ondergang van politieke en ekonomische organisatie meegemaakt. Opgebouwd moest er weer worden, maar hoe? Wij weten het niet, - wel weten wij dat het gebeurt. En daarbij komt voor het eerst de naam van Krassin naar voren.

Ongehoord moeten de moeilijkheden zijn, maar daarom ook grootsch de moed en de kracht van den man, die als volkskommissaris zich aan het werk gezet heeft om uit den chaos een nieuwe maatschappij op te bouwen.

In velerlei opzichten is er een groot onderscheid tusschen de drie namen, voor wier heden en toekomst ik de aandacht vraag. De Duitsche groot-industrieel, man eener verfijnde wetenschappelijke, filosofische en artistieke ontwikkeling, de self-made matter-of-fact Amerikaan, en de slavische Bolsjewiek; zij zouden een wonderlijk driemanschap vormen. Sterk nationaal gezind zijn zij wellicht de zuivere vertegenwoordigers van hun ras en stam. Maar tegelijkertijd zijn zij toch ook als ingenieur de vertegenwoordigers van eenzelfde algemeen menschelijke macht, die uit haar aard constructief en opbouwend

is, dat is de techniek, de moderne wetenschappelijke samenvatting van het menschelijk kunnen en stoffelijk scheppen.

Daarom meen ik hunne figuren te mogen aanduiden als typisch bij het bespreken van de vraag wat de techniek voor de toekomst zal beteekenen, een vraag, die bij de tegenwoordige breede discussies over de vormen en de ontwikkeling der maatschappelijke voortbrenging, aandacht verdient ook van anderen dan die in de techniek hun werkkring vinden.

* * *

De maatschappelijke voortbrenging, dat wil zeggen het produceeren van die veelsoortige goederen, aan welker gebruik of genot de verwende menschheid gewoon geraakt is, was gedurende een lange reeks van jaren een belangrijk onderwerp voor ekonomische en technische studie. Een vraagstuk werd het eigenlijk pas toen de socialistische wetenschap aantoonde hoe de loonarbeid bij de moderne voortbrenging in 't gedrang geraakt was. Toen moest toch een antwoord gezocht worden op de vraag naar een ander sociaal evenwicht tusschen voortbrengers en verbruikers.

De wereldoorlog, die in alle maatschappelijke problemen zoo sterk woelde, dat de menschelijke hartstochten werden opgejaagd en luid om een oplossing schreeuwden, deed dit ook voor het productievraagstuk. En gaf er bovendien nog een anderen dreigend scherpen kant aan. Niet alleen de positie van de burgerij, die de voortbrenging door bezitsrechten beheerschte, raakte in gevaar tegenover de bezitslooze loonarbeiders, maar de geheele welvaart voor bezitters en niet bezitters te zamen werd bedreigd. Het vraagstuk der maatschappelijke productie kreeg een omvang en een scherpte, die moest beangstigen, want de strijd om een buit, die zoo onmetelijk groot scheen, ging gepaard met een snelle inschrompeling van die schatten.

Het is bekend genoeg hoe mannen, die door hun directe taak gedwongen waren het voortbrengings-mechanisme der moderne wereld te overzien en die zooals Keynes en Hoover hun inzichten en intellectueele vermogens tot groote hoogte konden opvoeren om aan hun ernorme taak zich aan te passen, tot de schrikbarende gevolgtrekking kwamen van een bijna onontkoombare ramp.

Aan onheilsprofeten en aan voorspellingen van rampen gewoon geraakt, laat de menschheid zich niet storen in haar traditioneele verwachtingen, en in haar strijd om die na te jagen.

Vóór den oorlog genoot de wereld in haar vrije ontwikkeling een steeds stijgende welvaart. Geslacht na geslacht is daaraan gewoon geraakt. De vooruitgang leek een stroom die rustig zou blijven doorgaan als de Rijn van de Zwitsersche bergen naar de Noordzee. En het oponthoud door den oorlog kon toch niets anders zijn dan de afwijkingen, die ook de Rijn zich wel eens bij verzandingen of overstroomingen tegenover zijn berustende oeverbewoners veroorlooft. Uitgebreide kringen der burgerij zien het herstel der vroegere toestanden met vertrouwen te gemoet. Ook de arbeiders verwachten niet veel anders. Slechts met dit onderscheid dat zij zich voorgenomen hebben een grooter deel van de steeds hoogere welvaart aan zich te trekken. Voor hen is er nog een andere stroom, die zij door lange reeksen jaren zagen aanwassen, en die hen geleidelijk en bovendien in toenemende mate voordeel bracht, de stroom van hunne machtsorganisatie in den klassenstrijd tegen de burgerij. De buit zal hen niet ontgaan, en het toenemen ervan schijnt zoo zeker als het altijd weer terugkeeren van de morgen of de lente.

Waaraan was de ekonomische vooruitgang te danken?

Waren de menschen zooveel ijveriger en bekwamer, en worden zij dat nog altijd meer? Iets anders deed het productievermogen zóó toenemen, dat niet alleen de behoeftenbevrediging van een snel groeiende bevolking aldoor ruimer kon geschieden, maar dat tevens ieder minder behoefde te arbeiden en meer vrijen tijd verkreeg om zich te ontwikkelen of te ontspannen. Dat andere was de techniek van de voortbrenging en van het transport. Op het behoud en op de verdere ontwikkeling daarvan berust het merkwaardig vaste vertrouwen der menschheid dat oorlog en omwenteling in een lateren tijd slechts als tijdelijke en storende incidenten gezien zullen worden van een aldoor voortgaande heugelijke evolutie. Dat vertrouwen is niet eigen aan ééne klasse of aan één volk. Het is algemeen. Maar is het daarom gerechtvaardigd? Deze vraag is van zooveel gewicht, dat een nauwkeurig onderzoek een ruime aandacht verdient. Het blijkt toch dat een ant-

woord met ja of neen niet te geven is. Het is een voorwaardelijk neen of een voorwaardelijk ja, en daarom moeten die voorwaarden opgezocht en gekend worden, opdat het streven zich richt naar het voldoen aan die voorwaarden. Of, beter uitgedrukt dat alle pogingen in deze richting, die reeds thans aangewend worden, tot de juiste erkenning komen, en ondersteuning vinden.

* * *

Wat is eigenlijk de techniek, waarvan de ekonomische invloed in het verleden zoo groot was en waarvan zooveel voor de toekomst afhangt? Is het niet foutief, niet onekonomisch te spreken van ‘de’ techniek, als ware zij een zelfstandig bestaand iets? Is niet veeleer de techniek de uitingsvorm - wisselend en geschakeerd - van het ekonomisch scherp omschreven begrip: het bedrijf? en komt dit niet tot uiting doordat elk bedrijf zijn afzonderlijke speciale techniek heeft, terwijl alle bedrijven, van welke soort dan ook, ekonomisch een gelijk karakter vertoonen?

Zonder op die vragen te antwoorden, wil ik liever trachten aan het begrip van ‘de’ techniek een inhoud te geven. Het moge dan blijken of het mogelijk is daardoor het inzicht te verdiepen, en het uitzicht te verwijden. Ook het gebruik van woorden als kapitalisme en imperialisme had zijn bezwaren en voordeelen. Beter is nog de vergelijking met ‘de’ wetenschap, want evenals deze is de techniek tegelijk een geestelijk bezit en een maatschappelijke factor. Van de wetenschap onderscheidt de techniek zich vooral doordat zij niet zweeft boven het bedrijfsleven, maar er vast aan gehecht is, en daarom nooit anders kan zijn dan pragmatisch, dat wil zeggen, gericht op een duidelijk aangewezen maatschappelijk doel. Doch met de wetenschap heeft zij gemeen, dat zij is een georganiseerd weten, dat door een grootsche samenwerking naar vele richtingen uitgroeit.

Er is een tijd geweest dat de geschiedenis der techniek populair was, en dat ieder ontwikkelde zich op de hoogte stelde uit tijdschriften en boeken, zoodat belangstelling en waardeering konden blijken uit zeer verspreide publicaties over ‘de wonderen der techniek’. Die tijd is voorbij. Wil

dit zeggen dat de techniek opgehouden heeft wonderen te doen? Het is ermede gegaan als met de natuurwetenschappen, die niet alleen op de scholen, maar ook in tal van genootschappen beoefening vonden. Niet de mindere, maar juist de razingwekkend stijgende meerdere uitkomsten van natuurwetenschap en techniek lieten niet langer toe dat de leek deze volgde. Hij moest het opgeven.

Daarbij maakte echter de publieke belangstelling twee uitzonderingen. Allereerst werden met graagte opgenomen alle voortbrengselen, die het menschelijk leven vergemakkelijkten, veraangenaamden of expansie gaven. De voldoening, die de tallooze uitvindingen gaven, sloeg gemakkelijk om naar de begeerte van al maar meer. Rijwiel, auto, vliegtuig, snelle treinen en stoombooten, telegraaf, telefoon, kino enz. werden of worden van een luxe tot een behoefte.

Daarnaast echter hebben ernstiger naturen zich voortdurend bezwaard gevoeld over den fatalen invloed der techniek op wat zij noemen de ontzieling van den arbeid. De revolutionnaire beteekenis der techniek beperkte zich echter niet tot de behoefte-opvoering van het verbruiksleven en het mechaniseeren der arbeidstaak voor velen. Grooter is nog haar invloed geweest op het wereld-mechanisme der maatschappelijke voortbrenging. Dit werd zoo gecompliceerd dat de oorsprong der verbruiksartikelen voor velen een zeer ingewikkeld raadsel is geworden. Voorgoed zagen zij er vanaf dat op te lossen. Zelfs de eenvoudigste dingen uit ons dagelijksch leven zijn ontstaan door samenwerking van talrijke bedrijven en in elk bedrijf afzonderlijk door samenwerking van talrijke personen. Wie vertelt de volledige geschiedenis van een tafelbord, van het servet, van de gloeilamp? d.w.z. ook de geschiedenis der materialen en werktuigen, die voor hun fabrikage noodig zijn?

De ingewikkelde voortbrenging die ontstond en ontstaan moest, toen het werktuig zijn geschiedenis aanving om als krachtwerktuig, arbeidswerktuig en transportwerktuig de natuurkracht dienstbaar te maken, ging ook den samenhang en de samenstelling der maatschappij veranderen. De groei der techniek was een kracht die de samenleving in een voortdurende evolutie hield, uitwendig maar ook inwendig. Ofschoon dit algemeen bekend en erkend is, en de groote

vervormingen zich voltrokken in een tijd van levendig en uitgebreid wetenschappelijk onderzoek is onze kennis van het doorloopen proces uiterst gering. De technisch-ekonomische wereld zit zoo ingewikkeld in elkaar dat het kennen en begrijpen ervan de kennis van één mensch te boven gaat.

Men heeft den groei van de techniek vrij gelaten om met steeds toenemende macht de maatschappij te doordringen en te veranderen, zonder nauwkeurig te vervolgen wat er gebeurde. Vanzelfsprekend volgt daaruit dat geheel werd afgezien van het geven eener werkelijke leiding. Verwonderlijk is dit niet. Voor een studie der ekonomische invloeden van de uitkomst der techniek, hadden hare ontwerpers en uitvoerders noch lust, noch tijd, noch bekwaamheid. En de ekonomen misten de technische kennis. Maar bovendien, waarvoor zou het noodig zijn? Beteekende niet elke sprong der techniek, elke uitbreiding van haar gebied, een directe vooruitgang, en kon de som van dit alles dan iets anders zijn?

Zelfs heeft de onthouding van waarneming en onderzoek op dit gebied, een indruk doen ontstaan alsof de resultaten en gevolgen van het technisch scheppen een natuurproces vormden, dat zich naar 'ijzeren wetten' voltrok, en waaraan de menschheid evenzoo goed was overgegeven als aan geologische en klimatologische veranderingen der aarde.

Een eersten omkeer bracht het uitbreken van den oorlog, die aan de menschheid de techniek in een geheel ander licht deed zien als dat van een heilzame macht tot ieders welzijn. Nog nimmer is er zoo wreed en zoo uitgebreid gemoord. Nog nimmer is er zoo blind en toch zoo berekenend vernield. En het was de techniek die door haar middelen daartoe de aansporing gaf. Toen de oorlog aanhield werd bovendien de techniek tot het uiterste gespannen om de geheele kracht van volken en landen bruikbaar te maken voor het volhouden der verdwazing en het uitputten van Europa.

Duidelijker dan ooit bleek dat de techniek niet vrij was, maar een slaaf. Juist zooals elk werktuig en elke machine, in zijn samenstel van raderen en hefboomen en asssen weliswaar de stoffelijke voortzetting is van scheppende gedachten, maar toch altijd te gehoorzamen heeft aan de hand, die de kraan of het handsvat bedient, zoo is de geheele techniek niet de vrije werking van de bedoelingen der constructeurs, doch

de slaaf van wie haar gebruikt. Maar tegelijkertijd is die techniek een macht geworden, in staat om menschen tot slaven en slachtoffers te maken.

Het kanon en het machinegeweer in handen van enkele roovers, die een vreedzame bevolking kunnen terroriseeren, is een symbool geworden voor de techniek, die in volledige vrijheid uitgroeide tot een buit voor machtbegeerigen.

Dit is van te meer beteekenis nu nà den oorlog het algemeene vertrouwen op de heilzame, scheppende, productievermeerende en arbeidsvermoeienis-sparende macht der techniek niet mag beschaamd worden. En toch zou dit het geval moeten zijn, wanneer de menschheid zich geen helderheid verschaft over haar verhouding tot den grootsten schat, dien zij in de techniek bezit.

* * *

Wie den oorsprong der techniek opspoort, vindt haar geboorte niet bij de uitvinding van de stoommachine, maar veel eerder. Zij ontstond uit de primitieve bekwaamheden der menschen, toen dezen zich specialiseerden in vakken en ambachten. Van af dat oogenblik was er vooruitgang, doordat geslacht na geslacht in één enkel vak alle gegevens verzamelde en overdroeg. Aldus was er voor elk ambacht een techniek mogelijk, die geleerd kon worden, en die groeide. Toch ging dit langzaam, en wel hoe langer hoe langzamer. Is China niet een voorbeeld van stilstand na het bereiken van een hoog peil van bekwaamheid? ‘De’ techniek ontwikkelde zich uit vele technieken en, zooals onze voorouders erbij voegden ‘trafieken’, door den invloed van de wetenschap. Deze bracht de bevrijding van het tastend-empirischzoeken en van de geheimzinnigheid als gevolg van het niet doorzien en begrijpen. En deze bevrijding maakte den sprong mogelijk over den slagboom van den stilstand der ambachten. De wetenschap was niet alleen de natuurwetenschap, die als physica, chemie, biologie, geologie enz. de natuurkrachten en natuurschatten ontsloot, maar voor alles ook de wetenschap, die, zooals Kant het uitdrukte, elke natuurbestudeering pas tot wetenschap maakt: de wiskunde.

Uit haar ontstond de ingenieurswetenschap bij uitnemendheid: de mechanica.

Naar een geliefde uitdrukking wist de techniek uit de wetenschap een ‘toegepasten’ tak te ontwikkelen, of met andere woorden, zij maakte de reeds gespecialiseerde voortbrenging door kennis en berekening, helder, vast en doelbewust. De techniek was van blind, ziende geworden. Maar dit zien was eenzijdig, namelijk naar de materie, naar de energie en naar de cijfers.

Ten opzichte van een groot gebied bleef zij blind. Zij nam de maatschappij, waarin en waaruit zij groeide als een onveranderlijke en eenmaal gegeven omstandigheid aan, en was zich niet bewust, ten minste niet in de eerste ontwikkeling, van haar revolutionneerende werking. Met de veranderingen in de samenleving rekende de techniek niet. Haar doel was het voortbrengsel, niet de voortbrenging of de maatschappij. Ook vóór den oorlog werd het duidelijk dat dit niet langer ging. De feiten en de wetten van veranderlijke krachten of evenwichten, waarmede de techniek te maken had, lagen niet alleen meer in de natuur, dat is in de materie en in de natuurwetten, doch ook in de maatschappij. De noodzakelijkheid om daarmede rekening te houden deed zich echter aanvankelijk gelden als in de oude ambachten. Niet een maatschappij-wetenschap, maar het tastend-empirisch-zoeken moest de leiding geven die noodig was. En dit ging gebrekkig. Het bleef op beperkt terrein. De techniek kan pas dan werkelijk ziende worden, en zich bevrijden van een toevallig lot dat haar tot buit doet toevallen aan willekeurige machten, indien zij de leiding kan aanvaarden eener breede maatschappij-wetenschap en daaruit haar toegepaste takken kan afleiden.

* * *

De maatschappelijke voortbrenging moet zich wijzigen, moet gesocialiseerd worden, zoo klinkt overal de luide eisch der arbeiders. Wanneer dit omschreven wordt als ‘de doelbewuste vermaatschappelijking’[1], gelijkt dit op een

1) Conclusie van het socialisatie-rapport der S.D.A.P.

omstelling van woorden, maar het is duidelijk dat de bedoeling geen andere kan zijn, dan dat de techniek niet langer de slaaf van willekeurige maatschappelijke machten blijve, doch worde het heilzame instrument der geheele maatschappij om ‘meer en beter voort te brengen met minder menschelijke inspanning’. Deze doelstelling is en was steeds de kern en het karakter van de techniek.

Om dit te bereiken moet allereerst de techniek in stand gehouden worden, en daarna in staat gesteld tot ontwikkeling en uitbreiding. Verhooging der voortbrenging heet dit in een andere leuze, die alle ekonomen zonder onderscheid niet minder luid doen klinken als de arbeiders de hunne der socialisatie.

Voor de techniek zijn de twee leuzen niet tegenstrijdig. Integendeel, zij vallen volledig samen. De tegenstrijdigheid, die achter de leuzen zich openbaart, ligt op het gebied van den staatkundigen en maatschappelijken strijd om de macht en den buit.

Terwijl de geschiedenis van onzen tijd wellicht de episoden dezer worsteling zal te zien geven, moet ondertusschen een ondergang van de maatschappij voorkomen worden, en dit beteekent het redden, herstellen en vernieuwen der techniek. Het is mogelijk dat de leiders van de strijdende groepen in de maatschappij dit inzien, het is zelfs mogelijk dat zij den tijd, dien de strijd hen overlaat voor dit doel willen besteden, maar in elk geval is het noodig dat er anderen zijn, die het doel onafgebroken in het oog houden, en het hooger stellen dan een aandeel in de worsteling.

Die anderen zijn als van zelfsprekend reeds aangewezen in de beoefenaars en vertegenwoorders der techniek, de ingenieurs. Daarmede wil ik niet zeggen de lieden met een diploma van een Technische Hoogeschool alleen. De uitdrukking ingenieur zij ruimer opgevat, n.l. als de wetenschappelijke technicus. Ook bedoel ik niet dat het alleen de ingenieurs zullen zijn, en geen andere, die in dezen tijd de taak hebben om de beteekenis der techniek voor de toekomst door hun daden te bewijzen. Het is echter duidelijk dat aan de vele ingenieurs in de velerlei posities die zij innemen van zelfsprekend de taak toevalt. Wat de ingenieurs - nog ongediplomeerd - in het eind van de 18e en in het begin

van de 19e eeuw te verrichten hadden, het aanpassen der bestaande techniek aan de jonge natuurwetenschap, dat heeft het veel grootere leger van ingenieurs in dezen tijd te doen voor de aanpassing aan de nieuwe - nog onvolgroeide - wetenschap der maatschappij. Zij zullen het doen, omdat zij moeten, en de feiten hen ertoe dwingen.

Allereerst door een technische ekonomie te doen opgroeien uit de vermenging hunner dagelijksche practijk van sociaalekonomische moeilijkheden met een zich boven die feiten verheffend wetenschappelijk inzicht.

In de tweede plaats door de taak te aanvaarden van bedrijfsleider, en aan dit leiderschap nieuwe vormen te geven.

Maar in de derde plaats ook door de verantwoordelijkheid voor de waarde en het behoud der techniek tot uiting te brengen. Daartoe moeten zij invloed uitoefenen op - en medewerken aan - het besturen van de maatschappij. In allerlei regeeringsorganen, van welken politieken vorm dan ook, zal hun stem die moeten zijn van de bedreigde techniek, daar zij die - elk op eigen gebied - nauwkeurig kunnen kennen.

Algemeene voorwaarden, waaronder de techniek inderdaad de macht zal blijven en worden om de welvaart te handhaven en uit te breiden, zijn er niet. Waren zij er, het zou voor de wisselende en strijdende regeerders gemakkelijk zijn de vervulling ervan te decreteeren. Het groote probleem der productie is een complex van problemen, die elk afzonderlijk hunne eigene technisch-ekonomische eigenaardigheden en oplossingen bezitten.

Daarom komen dan ook de ingenieurs in dezen tijd naar voren, een Rathenau, Hoover, Krassin voor de groote en dringende problemen, doch tallooze anderen voor kleinere nooden. Uit die kleinere stelt zich echter de groote nood te zamen.

* * *

De maatschappelijke evolutie-stroom, die door de plotselinge versnelling van dezen tijd zich als een revolutie vertoont, is niet door enkele personen gemaakt. Maar het zijn toch personen, die in den nood van het oogenblik leiding nemen en geven, zoodat te kiezen is om hen te waardeeren of te veroordeelen, te ondersteunen of te bestrijden.

De stroom is ook niet gelijkmatig en eenvoudig. Onder de woelingen en kolkingen, die het meest de aandacht trekken omdat zij zich aan de oppervlakte voltrekken, is een onder-stroom. Die dreigt de bedding der techniek, waaraan zooveel zorg is besteed en die ook in de toekomst waarborgen moet geven voor een veilig bestaan, te vernietigen. Ook hier weer zijn het personen die om hulp vragen en om erkening hunner vakkundige leiding. Geen overschatting van de techniek en van hare beoefenaars ben ik mij bewust.

Wanneer toch mijn uiteenzetting een waarschuwing is tegen verwaarloozing en een oproep om ondersteuning voor het ingenieurswerk van dezen tijd, is het de uiting eener strijdbaarheid buiten en terzij van het grootere slagveld.

12 April 1920.

IS. P. DE VOOYS.

Dürer in de Nederlanden.

Dr. J. Veth und Dr. S. Muller Fz., Albrecht Dürers Niederländische Reise. Band I: Die Urkunden über die Reise. Band II: Geschichte der Reise. Berlin-Utrecht 1918.

Toen Albrecht Dürer op een Julidag van het jaar 1520 met zijn vrouw en een dienstmaagd uit Neurenberg vertrok, om de reis naar de Nederlanden te beginnen, liet hij niet na, een degelijke boekhouding aan te leggen van zijn uitgaven. ‘Uff mein unkost und aussgeben’, noteert hij uitdrukkelijk, werd de reis ondernomen. Dag voor dag teekende hij de kosten van logies, reisgelegenheid en levensonderhoud zorgvuldig aan. ‘Darnach fur wir gen Rein. Do lag ich übernacht und verzehrt 1 pfund’. - ‘10 Pfenning für ein gebraten hun. 18 pfenning inn die kuchen und dem kind’. - Dürer had evenwel nog iets anders en beters dan guldens en penningen, om mee te betalen. ‘Von dannen fur ich geng Bamberg und schenckte dem bischoff ein gemahlt Marienbild, Unser frauen leben, ein Apocalypsin und für ein gulden kupfferstück’. De kunstwerken fungeeren hier voor hem als vaste geldswaarden, en hij schenkt ze geenszins om niet. De bisschop, aldus vervolgt de post, noodigde hem te eten, gaf hem een tolbrief en drie brieven van aanbeveling, en betaalde zijn herbergrekening. Hoe goede diensten de brieven van tolvrijdom en aanbeveling deden, blijkt herhaaldelijk in de verdere aanteekeningen. Ook onder de baten waren er van niet geldelijken aard: de maaltijden waarop vrienden hem onthaalden, de eeregeschenken in wijn, waarmede schilders of magistraten den grooten meester kwamen

eeren in de steden, die hij door trok. Deze mochten in een goed bijgehouden kasboek evenmin ontbreken.

Men heeft er zich wel eens over verwonderd, dat het reisjournaal van den diepzinnigen kunstenaar, die toch in andere geschriften poogde, zijn innerlijkste gevoelens en inzichten onder woorden te brengen (al bleef het een worstelen met den engel), in opzet en vorm een kasboek is en blijft. Waarom koos hij niet den vrijeren vorm van een reisbeschrijving om der wille der merkwaardigheid? Dit genre was toch reeds lang te voren beoefend door menig reiziger van veel beperkter geestelijke allure: pelgrims naar het heilige land, ridders op avontuur (die er dan hun mannetjes voor hadden) zooals de boheemsche edelman Leo von Rozmital, die een zeventigtal jaren eerder de Nederlanden van Philips den Goede had bezocht. - Dürer bleef met zijn kasboekreisjournaal slechts volkomen in de lijn van den kring, waaruit hij voortkwam: het Neurenberger burgerdom. Kort geleden is er op gewezen[1)], hoe de Duitsche autobiografie der zestiende eeuw zich voornamelijk ontwikkeld heeft uit aanteekeningen van geldelijken aard, zooals de koopman ze van zelf moest gaan houden, naarmate de koopmanschap zich uitbreidde. Reeds eerder was de persoonlijke brief door Steinhausen op dergelijke wijze afgeleid uit de burgerlijke handelscorrespondentie. De overgang van kasboek of memoriaal tot autobiografie of familiekroniek was trouwens in die tijden gemakkelijker, dan thans het geval zou zijn. Rekeningposten plachten nog geredigeerd te worden in dien gemoedelijken en behagelijken vorm, die uit middeleeuwsche hofrekeningen nog den geur doet opstijgen van hun overdadig gebraad. De bewaarde handelsboeken uit de veertiende eeuw (Johann Tölner, Vicko von Geldersen enz.) missen nog elk systematisch karakter, en juist daardoor krijgen zij iets van dat persoonlijke, dat voor den ongemerkten overgang van handelszaken op meer intieme levensbijzonderheden gunstig is. Doch in de gevallen, waar deze overgang heeft plaats gevonden, blijft toch de opneming der bijzonderheden

1). A. Rein, Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden deutschen Mittelalter, Archiv für Kulturgeschichte XIV, 1919, 193-213.

in den regel bepaald door hun objectieve, op een geldswaarde te reduceeren beteekenis. Zoo is de burger nu eenmaal.

Dürer's reisverhaal heeft dus tal van verwanten. Een register van inkomsten uit de geneeskundige praktijk vormt het kader van de autobiografische aanteekeningen (1477-1495) van den Weenschen geneesheer Johann Tichtel. De familiekroniek van Hennig Brandis uit Hildesheim (1471-1528) noteert nauwkeurig de kosten van familiefeesten, de uitgaven ter wille van peetschappen, familiebezoeken, ambtsaanvaardingen; taxeert de waarde van ontvangen bruiloftsgeschenken. Anton Tucher's gedenkwaardigheden (1507-1517) zijn in een Haushaltbuch aangeteekend.

Opmerkelijk is, hoe juist in Dürer's vaderstad Neurenberg de gewoonte van dergelijke autobiografische aanteekeningen op grondslag van registers van inkomsten en uitgaven bijzonder verbreid schijnt te zijn geweest. Ulman Stromer opent er de rij met zijn ‘Puchel von meim geslechet und von abentewr’ (1349-1407). Uit het geslacht der Tucher's is een gansche reeks van boeken met familieaanteekeningen bewaard. Dürer zelf verzamelde uit de geschriften van zijn vader de wetenswaardigheden over de afkomst en geschiedenis van hun geslacht.

Wie Dürer's reisdagboek opent met Goethe's Italienische Reise in het hoofd, zal zich teleurgesteld vinden, en het wellicht een onbeholpen, nuchter verhaal noemen, waarin het persoonlijk belang van den schrijver en de welvoldaanheid over de eer, die hem in den vreemde bewezen werd, te zeer op den voorgrond staan. Wie het echter legt naast de Tucher's en Tichtel's, waaraan het nader verwant is, zal het een allerverkwikkelijkst, helder geschreven en ruim gezien letterkundig product achten, al verraadt zich tot in bijzonderheden de verwantschap met het bedoelde genre. Beschrijft Dürer de ziekteverschijnselen, die hem tijdens het verblijf in de Nederlanden overvielen en bleven kwellen, geïllustreerd met de beeltenis van zijn eigen lichaam en een ‘Do der gelb fleck ist und mit dem finger drauff dewt, do ist mir we’, ook bij de anderen zijn zulke notities over kwalen veelvuldig. Dürer's bewogen ontboezeming naar aanleiding van het gerucht van Luther's gevangenneming heeft haar onvolkomen parallel in de schietgebeden, waarin Johann Tichtel tusschen zijn honorariumposten door zijn gemoed lucht geeft.

Doch in toon en stof en bontheid van beelden, welk een onderscheid! Een schilder, die, als een der grootste meesters geëerd, het land betreedt, waar in de afgeloopen eeuw een groote kunst ontstaan en nog in eere was, waar de nieuwe wereldhandel zich concentreerde, waar juist de jonge keizer zijn intocht zou houden, die de helft van Europa ging beheerschen, - het moest, ook al was de man, die dat alles zag en beleefde, niet Albrecht Dürer geweest, een heel ander verhaal opleveren dan wat een dokter te Weenen of een koopman te Neurenberg te noteeren vond. Van het oogenblik, dat Dürer den tweeden Augustus Antwerpen, het eerste doel der reis, bereikt had, veranderen klank en kleur van het dagboek, al blijft ook verder de kashouding er het geraamte van vormen. De meester ontplooit zich in een breed welbehagen over al het merkwaardige en schoone, dat hij te aanschouwen krijgt, en over al de eer, die hem geschiedt van kunstbroeders, bewonderaars en magistraten. Nog den eigen avond van zijn aankomst een kostelijk maal bij den facteur der Fugger's. Op Zondag daarna het groote feest der Antwerpsche schilders, waar Dürer met vrouw en dienstmaagd de gast was. ‘Und hetten alle ding mit silbergeschierr und andern köstlichen geziehr, und überköstlich essen. Es waren auch ihre weiber alle da, und do ich zu tisch geführet ward, do stund das volck auf beeden seiten als führet man einen grossen herren.’ ...‘Und als ich also bey verehrt also sas, da kam der herrn von Antorff rathspoth (raadsbode) mit zweyen knechten und schencket mir von der herren von Antorff wegen 4 kannen wein, und liessen mir sagen, ich sol hiemit von ihnen verehret sein und ihren guten willen haben.’ Nog meer eerbetoon volgde, ‘also dass wir lang frölich bey einander waren, und spatt in die nacht, da begleitteten sie uns mitt wintlichtern gahr ehrlich heim und baten mich, ich solte ihren guten willen haben und nehmen und solt machen, was ich wolt, da wolten sie mir alle behülflich sein. Also danckete ich ihnen und legt mich schlaffen.’

* * *

De geschiedenis der zestiende eeuw geeft ons somtijds de illusie van in een kring te verkeeren, dien men goed kent.

Onder het bonte gezelschap, waarmee Dürer kennis maakte, van schilders en goudsmeden, kooplui en handelsagenten van Nederlandschen, Duitschen, Italiaanschen en Portugeeschen bloede, magistraatspersonen, edelen en geleerden, zijn er zoovelen, die ons ook van andere zijde welbekend zijn of ons ook buiten verband met Dürer's reis interesseeren. Dürer ontmoette Erasmus ten huize van den griffier van Antwerpen, den nog ieugdigen Petrus Aegidius, geleerd jurist en humanist. De gedrukte beschrijving van de staatsietafereelen bij den intocht des keizers binnen Antwerpen op 23 September 1520, die Dürer zich aanschafte, om met beter begrip het schouwspel te genieten, was van Aegidius' hand. Hij is dezelfde, die als vriend van Thomas Morus in de Utopia wordt voorgesteld als deelgenoot in Morus' gesprek met den vreemden reiziger; aan hem, Aegidius, richt Morus den geestigen brief, die het geschrift inleidt, en de eerste Leuvensche uitgave der Utopia bij Dirck Maertensz. van Aelst werd door Petrus Aegidius bezorgd. Quinten Metsys schilderde als diptychon de beeltenissen van Aegidius en Erasmus samen, tot een geschenk voor Morus; het fijne, verstandelijke gezicht van den jong gestorven magistraatgeleerde leeft nog voor ons.

Was het niet een aanlokkelijke taak, om Dürer's reisverhaal ook eens van den anderen kant te bezien? Uit de kleurige menigte van menschen en dingen, waarvan het dagboek in bonte wisseling gewaagt, liet zich aan de hand van overvloedig rijke bronnen een beeld groepeeren van een der belangwekkendste beschavingsmilieu's, die de geschiedenis kent. En dat beeld kon nog in duidelijkheid ongemeen winnen. Het was te verwonderen, dat dit reisverhaal, reeds herhaaldelijk uitgegeven en sinds lang het voorwerp van veel naarstige kritiek en beschouwing, niet eerder voor het publiek was gebracht in den samenhang, die het eerst ten volle kon doen spreken: vereenigd met alles, wat er over is van Dürer's kunstwerkzaamheid zelf uit den tijd der Nederlandsche reis, niet alleen de bewaarde bladen van zijn schetsboek, maar ook de talrijke portretten en andere werken, die hij tijdens het verblijf in de Nederlanden moet vervaardigd hebben.

Het werk, dat Veth en Muller ondernamen, kreeg zoo-

doende een drieledigen bouw: uitgave van het dagboek en de overige bescheiden, die op de reis betrekking hebben, reproductie der kunstwerken uit die periode, en beschrijving, door tal van afbeeldingen aangevuld, van al wat Dürer in de Nederlanden zag en ondervond. Die beschrijving werd alzoo een systematische en beredeneerde commentaar op het reisverhaal. Zij behandelt de reis en het verblijf zelf: verkeersmiddelen, logies, reiskosten, de steden, die Dürer bezocht, het kunstenaarsmilieu, waarin hij verkeerde, de vrienden en beschermers, die hij vond. Doch zij geldt ook den persoon van Dürer zelf, zooals het reisverhaal hem kennen doet: in zijn bemoeiingen (niet in de laatste plaats het motief voor de reis) om van Karel V het jaargeld bevestigd te krijgen, dat hij van Maximiliaan genoten had; in zijn verhouding tot de hervormingsbeweging. Zooals het onderwerp hier was gesteld, moest het boek vanzelf een beeld opleveren van den ganschen tijd der reis, geconcentreerd om Dürer's persoon. Daartoe was nauwelijks iets anders noodig dan de feitelijke gegevens ter opheldering van Dürer's reisverhaal in al hun rijkdom te laten schitteren.

Het is evenwel te begrijpen, dat de schrijvers er niet toe konden besluiten, zich tot enkel verzamelen en opheldеren te bepalen. Het tijdsgewricht, waarin Dürer de Nederlanden bezocht, was op het gebied van geloof, kunst en beschaving een van kentering als geen ander. Haast onvermijdelijk drong zich zich de taak op, om in het kader van Dürer's verblijf tevens het komen der renaissance in de Nederlanden te beschouwen. Doch hiermede werd die taak wel buitengewoon zwaar. De overgang van de Bourgondische cultuur in de Nederlanden op die der renaissance is reeds op zich zelf een uiterst ingewikkeld verschijnsel. Dien overgang te beschouwen, als 't ware met Dürer's oogen, Dürer, op zijn beurt als kunstenaar gecompliceerd als weinigen, is het niet een al te hachelijk pogen?

Het renaissancebegrip, waarop de tegenstelling, die dit boek beheerscht, is gebouwd, is naar mijn meening te onvolledig, te eenzijdig, te traditioneel, veelal te naïef. Wie met Albrecht Dürer in den tijd zelf wandelt, en tracht te zien, wat de meester zag, deed misschien beter, zijn termen renaissance, humanisme en hervorming tijdelijk geheel te vergeten.

Het maakt herhaaldelijk den indruk, alsof de auteurs renaissance en humanisme aanzagen voor bewust gepropageerde bewegingen, waarvan men een lidmaatschapskaart in zijn zak had. Hun bedoeling is dit natuurlijk niet, maar zij spreken er somtijds van, alsof het Christian science of een Internationale gold. Het heeft toch eigenlijk niet genoeg zin, de decoratieve tafereelen bij den intocht van Karel V binnen Antwerpen in 1520 een 'ausgetüftelte Reklame für den Humanismus' te noemen, die sterk naar de lamp zou hebben geroken (II blz. 75). Er wordt hier een nauwkeurige onderscheiding naar aard en tijdsvolgorde gemaakt tusschen drie zulke intochten. Die van Karel V binnen Brugge in 1515 heet nog barbaarsch-middel-eeuwsch, die van 1520 in Antwerpen zou getuigd hebben van den nieuwen, fijneren smaak, doch meer het product zijn geweest van humanisme dan van renaissance, omdat de Nederlandsche kunstenaars dien stijl nog niet meester waren, terwijl eerst in 1549 bij den intocht van Philips II in Antwerpen de decoratie naar geest en vorm den triomf der renaissance verkondt (blz. 72-75). Ik zou veeleer meenen, dat de meer harmonische samenhang van de tafereelen van 1520 daaraan te danken is, dat in Petrus Aegidius en Grapheus een paar fijner geesten dan gewoonlijk de leiding hebben gehad. Men valt later vaak genoeg in de oude bonte bizarrerie terug, zonder dat dit nu juist een relaps in den middeleeuwschen smaak beduidt: de intocht van Willem van Oranje binnen Brussel in 1578, ontworpen door den renaissance-poëet Jan Baptista Houwaert, kan het getuigen. Men vindt er oudtestamentische figuren, middeleeuwsche allegorie en heidensche mythologie weer zoo bont dooreen als ooit te voren, en toch is het zuivere renaissance. En de Brugsche decoraties van 1515 (waarvan er op blz. 74 een paar zijn afgebeeld) vertoonen mijns inziens wel degelijk een ornamentiek, die men met volle recht renaissance (in den zin van een stijlterm) kan noemen. De begrippen humanisme en renaissance zijn hier veel te formeel en te simplistisch gebruikt.

Het bedenkelijkste is, dat op vele plaatsen het criterium, of iets middeleeuwsch of renaissance moet heeten, schijnt te zijn gezocht in de vraag, of de behandelde stof aan de oudheid ontleend is of niet. Zoodra ergens een klassiek onderwerp is voorgesteld, wordt de renaissance gesignaleerd. Bezit de landvoogdes

Margaretha van Oostenrijk naast heiligenfiguren en familieportretten een Lucretia, dan wordt deze geboekt als ‘die Renaissance vertretend’ (blz. 80), evenzoo een onbekend oordeel van Paris en een Hercules met Dejanira uit het Nassausche paleis te Brussel grifweg aan ‘ein Renaissancemeister’ toegeschreven (blz. 98), alsof er in de middeleeuwen iets geliefder was geweest dan de voorstelling van Paris' oordeel. Is in het huis van Busleyden te Mechelen een zaal versierd met wandschilderingen, die de Muzen, Mucius Scaevola, Belsazar, Phaeton en Mercurius voorstellen, dan heet dit ‘ein in den Niederlanden einzigartiges Beispiel von Wandverzierungen der Renaissance’ (blz. 92). Naar denzelfden maatstaf worden ook in de bibliotheek der landvoogdes de klassieke werken (in Fransche vertaling natuurlijk) als de kenteekenen van den nieuwen tijd en nieuwen smaak beschouwd (blz. 89). Hier had het werk van Doutrepont, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*, de schrijvers kunnen overtuigen, welk een breede plaats de klassieke literatuur reeds innam in de boekverzameling van Philips den Goede.

De lijnen tusschen middeleeuwen en renaissance worden hier herhaaldelijk te straf en te grof getrokken. De bibelots en kleine kostbaar uitgevoerde gebruiksvoorwerpen in Margaretha's schatkamer, ‘liessen erkennen, dass das Mittelalter Vergangenheit war, und dass mit der neuen Zeit ein raffinierter Luxus auch im Norden Europas aufgekommen war.’ Maar de schrijvers kennen toch Laborde wel! Of moet Jean de Berry, op grond van zijn weeldezucht, dan ook maar bij dien nieuwen tijd ingelijfd worden?

Telkens weer die uitgemaakte tegenstellingen, waartegen de volheid der historie zich verzet. ‘Die Kluft zwischen den modernen Gebildeten und den feudalen Kreisen des sterbenden Mittelalters wurde immer grösser’ (blz. 241) - wel neen, er heeft niet zulk een scheiding in twee kampen bestaan. ‘Der neue Geschmack überhaupt ein Importartikel’ (blz. 224) - maar antikiseerde dan niet reeds Jan van Eyck op zijn manier, waar hij kon? - Tegenover de Nederlanders, nog maar half voor de renaissance gewonnen, zien de schrijvers den Italiaan als den fijner beschaafde, den harmonisch gestemde, den aesthetisch besnoeide, die geen rariteiten verzamelde maar enkel kunstwerken (blz. 98, 188).

Zelfs deze tegenstelling gaat niet volkomen op: de ruwheid van leven en van smaak, die naar de onderscheiding der schrijvers noordelijk en middeleeuwsch zou moeten heeten, heerscht in het Italië der zestiende eeuw, aan de hoogst gecultiveerde vorstenhoven, in de kringen der zuiverste renaissance-figuren zelf, Isabella van Este te Mantua bijvoorbeeld en haar familie te Ferrara, op de meest verbijsterende wijze.

Neen, het is een te misleidend beeld, dat Albrecht Dürer als jonge man van vierentwintig jaar, bij zijn eerste bezoek aan Italië 'ungeduldig vor den Toren der Renaissance' zou hebben gestaan (blz. 8). Want naar den maatstaf der auteurs zelf, zou hij dan in 1520 eigenlijk nog niet binnen zijn getreden. Immers, hier wreekt zich de misvatting, alsof renaissance gelijkbeteekenend ware met modern, en alsof de lijn tusschen het oude en het nieuwe zich zuiver liet trekken, dat Dürer in de antithese, waarop dit boek gefundeerd is... eigenlijk niet past. Vandaar een zekere disharmonie tusschen de gedeelten, die den kunstenaar zelf beschouwen, waar men vanzelve die schematische onderscheiding van middeleeuwen en renaissance onder de voeten verloor, en die welke, het milieu beschrijvend, deze vlijtig toepassen.

* * *

Dürer is te rijk, te bizar, te gecompliceerd en te tegenstrijdig, dan dat ooit een confectiepak renaissance hem goed zou kunnen zitten. Tenzij men eerst erkend heeft, dat al die eigenschappen ook toekomen aan wat wij de renaissance noemen, dat ook deze zelf te rijk, te bizar, te gecompliceerd en tegenstrijdig is, om haar tot een enkele formule te herleiden. Het bijzondere van Dürer is, dat de verschillende strekkingen, die zich elders openbaren elk in één kunstenaar, in hem tot het einde toe onopgelost blijven. In de Duitsche kunst vertegenwoordigt hij, om het zoo uit te drukken, Leonardo en Michel Angelo te zamen. Dürer, de eerbiedige volger der natuur, Dürer, de zoeker naar de groote, volmaakte schoonheid, Dürer, de fantast vol van wonderlijke verbeeldingen, daarmee zijn al de aspecten, waaronder hij zich vertoont, nog lang niet opgesomd.

De ootmoedige zoeker naar de volmaakte, harmonische

schoonheid. Wat Rafael als spelend vond, wat Ariosto deed bloeien als een kersenboomgaard, wat de Platonisten als Bembo klaar zagen lichten als ideaal, het bleef voor den peinzenden Duitscher zijn leven lang een ernstig probleem. ‘Die Schönheit, was das ist, das weiss ich nit, wiewol sie viel Dingen anhangt.’ Het is in de menschelijke gestalte, dat hij haar zoekt te omlijnen, maar de vlijtige figuren in het Dresdensche schetsboek met al hun maten en verhoudingen brengen hem toch eigenlijk niets verder dan de gestamelde onbeholpen definities van zijn ontwerpen voor theoretische geschriften over de kunst. Hij is overtuigd, dat het volmaakt schoone voor den mensch niet te denken is. ‘Dann ich glaub, dass kein Mensch leb, der da in der mindsten lebendigen Creatur sein schönstes End möcht bedenken (die zich ten opzichte van het geringste schepsel het toppunt van schoonheid zou kunnen voorstellen), ich geschweig dann in einem Menschen der da ein besunder Geschöpf Gottes ist.’ Men kan het altijd nog mooier maken, ‘aber nit bis zu dem Ende, dass es nit noch hübscher möcht sein. Dann solchs steigt nit in des Menschen Gemüt. Aber Gott weiss solichs allein; wem ers offenbarte, der wesst es auch.’

Maar, hoe overgegeven aan het zoeken naar de groote schoonheid, hij weet, dat deze aspiratie niet altijd het beste werk schept. ‘Aber darbei ist zu melden, dass ein verständiger geübter Künstner in grober bäurischer Gestalt sein grossen Gwalt und Kunst mehr erzeigen kann etwan in geringen Dingen dann Mancher in seinem grossen Werk... Daraus kummt, dass Manicher etwas mit der Federn in eim Tag auf ein halben Bogen Papiers reisst oder mit seim Eiselein etwas in ein klein Hölzlein versticht, das würd künstlicher und besser dann eins Andern grosses Werk, daran derselb ein ganz Jahr mit höchstem Fleiss macht. Und diese Gab ist wunderlich.’ Wel wonderlijk, de spontaneïteit der kunstschepping, waarin zich de schoonheid juist daar onthult, waar niemand haar verwachten kon.

Die tegenstelling van het schoonheid zoeken en het schoonheid vinden kan men wellicht in Dürer's werk beter waarnemen dan in welk ander kunstenaar ook. Veth wijst (II, blz. 180) op het contrast in uitvoering tusschen het groote

werk des meesters en de teekeningen van het reisteekenboek, zooals hij het liever wil noemen dan schetsboek. Deze laatste ‘haben nichts aufgemachtes, wie manchmal seine endgültigen Arbeiten. Dürers grosse Kunst entstand - das war nicht anders möglich - aus einer komplizierten Bildung, die wie jede Kultur auf überlieferten Formen basierte und sich an ein gewisses Dekorum hielt. In seinen gemalten Bildern steht uns das vielleicht am meisten im Wege. Aber in einem grossen Teil seiner unmittelbaren schlichten Zeichnungen können wir uns ihm intimer nähern, besser sogar noch als in seinem prächtigen graphischen Werk. Gerade in diesen häuslichen Skizzenbuchblättern ist aber die Art und Weise des Zeichners, der eigentlich aus der Goldschmiedewerkstatt hervorgegangen ist, gleich zu erkennen. Aber die Hand, die den Silberstift über das präparierte Papier führte, blieb freier als beim Ritzen der widerspenstigen Kupferplatte mit dem Grabstichel. Daher in den präcisen Zeichnungen doch die grössere Ungezwungenheit; bei der Bestimmtheit der Konstruktion doch spielenderes Leben als wir es bei dem Kupferstecher herausfühlen können.’

Doch is het wel enkel de dwang der techniek of de eischen van overlevering en staatsie, die dit groote verschil bepalen? Is het niet, afgescheiden van deze momenten, nog bovendien een kwestie van den wil van den kunstenaar? Sommige werken schept hij, bezeten door het bewust en harstochtelijk streven, om de groote schoonheid, die hij verwezenlijken wil, te doen spreken. Een andermaal laat hij zich gaan in de bekoring van zijn gezicht, in zijn belangstelling voor het werkelijke en de raadselachtige rapheid van zijn hand. Vlak tegenover het fragmentaire teekenboek van de Nederlandsche reis staat het Dresdensche schetsboek met de naarstig gemeten proeven van menschelijk lichaamsschoon. Het streven, om alle elementen van ideale schoonheid bewust te vereenigen, dat Dürer's schilderijen beheerscht, gaat wel degelijk ook in het teekenwerk door. De groote reeks van studiën en geteekende portretten, die hier zijn gereproduceerd als ‘Die weiteren Arbeiten Dürers während seines niederländischen Aufenthaltes’, laten zich bijna stuk voor stuk schiften in de twee typen: het spontane en het doordachte. In het eerste treft het ‘urwüchsige’, het naïeve, de gekruifde lijn, de

aangrijpende onmiddellijkheid, de spanning, in het andere de groote virtuoze zwier, de harmonische rondingen, de wereldsche elegantie, de importantie van den afgebeelden persoon, die straks Holbein veel geraffineerder zal weten in te boezemen. Leg als voorbeelden van het spontane type, behalve al de bladen van het reisteekenboek, teekeningen als pl. XVI Sebastian Brant(?) XVII Felix Hungersperg, XXV Brusselsche dame, XXX Meister Arnolt von der Selgenstat, LIV a de hofnar, b een oude man, tegenover de groote geteekende studiën pl. XVIII Zoetje Bombelli(?) XX Johannes Lamparter (?) XXXI Stefano Capello, XXXVI jonge man, XLII jongenskop LV zoogenaamde Patinier, LXXIV Jacob Relinger, LXXVI zoogenaamde Lucas van Leiden. Maar zwijg daarbij, wat ik u bidden mag, van middeleeuwen en renaissance, want dat zou alles bederven.

Hetzij hij zich gaan liet of zich zijn streven bewust was, Dürer heeft zelf nooit gewaand, zich boven de nabootsing der natuur te verheffen. Ook al meende hij door compositie van overal bijeengegaarde elementen de hoogste schoonheid te zullen bereiken, de natuur bleef voor hem schatkamer en toonbeeld van alles wat den mensch aan schoonheid gegeven kon zijn. Hij wist, dat het eerbiedig nastamelen der natuur, mits uit een bewogen overgegeven gemoed, een der vroomste werken is, die de kunstenaar te doen kan vinden. Hoe nuttig voor onzen in waan van eigen-vinding opgeschroefden tijd, waarin velen meenen, de natuur te boven te zijn en haar te kunnen missen, om wat te luisteren naar de eenvoudige woorden van dezen sterken meester. Bladerend in Dürer's teekenwerk mogen zij, die de natuur achter zich hebben, zich afvragen, of zij hun leven lang zulk een *diepzinnig* kunstwerk zullen scheppen als ‘das grosse Rasenstück, das kleine Rasenstück’, twee graszoden vlak voor het oog gezien, de akelei, de vleugel van den dooden scharrelaar[1], alles volstrekte natuurafbeeldingen zonder eenig streven naar uitdrukking eener idee.

‘Aber das Leben in der Natur gibt zu erkennen die Wahrheit dieser Ding. Darum sich sie fleissig an, richt

1) Zeichnungen aus der Albertina no. 19, 18, 61, 46; vgl. 36, 37, 45, 62, 17.

dich darnach und geh nit von der Natur in dein Gutgedunken, dass du wöllest meinen das besser von dir selbs zu finden; dann du wirdest verführt. Dann wahrhaftig steckt die Kunst in der Natur, wer sie heraus kann reissen, der hat sie.... Darum nimm dir nimmermehr für, dass du etwas besser mügest oder wellest machen denn es Gott seiner erschaffnen Natur zu würken Kraft geben hat. Dann dein Vermügen ist kraftlos gegen Gottes Geschöff.' - 'Dann so es der Natur entgegen ist, so ist es bös'. 'Dann die Lügen ist in unsrer Erkanntnuss, und steckt die Finsternuss so hart in uns, dass auch unser Nachtappen fehlt'. 'Darum glaub ihm keiner selbs zu viel, auf dass er nit irrig in seinem Werk werd und verfehl'.

Hoeveel wijzer klinkt dit alles dan de hedendaagsche eigen reclame voor abortieve kunstrichtingen van één dag. Laat ons vooral ook dit niet vergeten: 'doch hüt sich ein jedlicher von denen zu lernen, die da wol von der Sach reden und darneben mit ihren Händen allweg sträfliche untüchtige Werk gemacht haben, der ich viel geschen hab. ...Dan es ist eins ein grosse Unterscheid, von einem Ding zu reden oder dasselb zu machen'[1].

In Dürer's mond hebben al deze woorden een dubbele kracht, omdat niemand er aan kan denken, hem een copieerend naturalist zonder meer te achten. Weinig kunstenaars hebben de onmiddellijke idealiteit zoo krachtig in al hun werk gelegd. Door een mededeeling van Melanchthon in zijn brieven weten wij, hoe Dürer zelf zijn eigen ontwikkeling als kunstenaar heeft beschouwd. Dürer had hem gezegd, vertelt Melanchthon, dat hij als jongeling de bonte en veelvormige schilderijen (floridas et maxime varias picturas) had bemind en bij het beschouwen van zijn eigen werken de veelvoudigheid van een voorstelling zeer in het bijzonder bewonderd had. Als man op jaren was hij echter begonnen, de natuur te beschouwen en haar oorspronkelijk aangezicht na te bootsen (illius nativam faciem imitari), en hij had ervaren, dat deze eenvoud het hoogste sieraad der kunst is. In een anderen brief spreekt Melanchthon van dezelfde uiting van Dürer in

1) Heydrich, Albrecht Dürers schriftlicher Nachlass blz. 277, 273, 270, 281, 282.

eenigszins andere termen: in zijn jeugd had hij behagen geschept in het voorstellen van wanstaltige en ongewone gedaanten (monstruosas et inusitatas figuras); maar nu in den ouderdom legde hij er zich op toe, de natuur zoo trouw mogelijk na te volgen, maar de ervaring leerde hem, hoe moeilijk het was, van de natuur niet af te wijken.

Dürer zou dus van zich zelf hebben getuigd, dat zijn ontwikkelingsgang als kunstenaar was geweest een wending van het behagen aan het buitensporige naar een bewust realisme. Zoo wordt de door Melanchthon overgeleverde uiting dan ook in de slotbeschouwing van het werk van Veth en Muller opgevat, en die wending naar een zuiver realisme wordt daar ten deele verklaard uit den sterkeren invloed, dien in de rijpere jaren en in verband met de Nederlandsche reis de kunst van het Noorden op Dürer zou hebben uitgeoefend. Ik voor mij geloof, dat de letterlijke opvatting der bedoelde woorden niet den vollen zin onthult van het groote rijpingsproces, dat Dürer in zich zelf had waargenomen. Het schijnt mij toe, dat hier sprake is van een wending der kunst van veel wijder strekking, en dat het slechts Dürer's eerbiedige bescheidenheid is, die hem in zijn rijpste kunst niet anders doet zien dan een navolging der natuur. Immers, bevestigt Dürer's eigen werk zijn woorden? Indien één van de groote scheppingen uit zijn laatsten tijd hier de proef op de som moest bieden, dan zouden het zijn de Apostelen en Evangelisten. Deze zou men moeten vergelijken met een groot werk uit zijn jonge jaren, bijvoorbeeld de aanbidding der wijzen in de Uffizi. Inderdaad zal zulk een vergelijking de eene helft van Dürer's uitspraak volkomen bevestigen: de bontheid, de grilligheid, de bizarrerie, de veelheid van figuren kenmerken het vroegere werk in tegenstelling met het latere. Doch is het groote verschil, dat daarvan de Apostelen scheidt, gelegen in een meer naturalistische behandeling? Geenszins. Vergelijkt men ze met een werk uit den allervroegsten tijd, het portret van Dürer's vader, dan is het veeleer dit laatste, waar hij gewerkt heeft met de nauwlettendste zorg, het natuurlijk zichtbare juist weer te geven, ‘die allerkleinsten runzelein und ertlein nit ausgelassen’. Wat de Apostelen kenmerkt, is geen realisme, laat staan naturalisme, maar wel de groote eenvoud en de groote rust. Wat hier als nutteloos

en storend prijsgegeven is, dat is de veelvuldigheid, de uitvoerigheid, het ongedurige, het vreemde; wat bereikt is, dat is de heroïsche onmiddellijkheid en zelfstandigheid. Maar zou juist dit het niet zijn, wat Dürer meende met het oorspronkelijk aangezicht der natuur?

Dürer moet in zich zelven hebben beleefd den overgang, dien Leonardo da Vinci nooit ten volle vond. Leonardo, in zeer veel dingen aan Dürer verwant, was misschien een al te borende geest, een al te hartstochtelijk minnaar der natuur in al haar verschijnselen en vormen, om ooit zijn grenzenlooze belangstelling voor het détail, zijn hevigen lust aan het bizarre en verwrongene op te geven. Tusschen hem en Michel Angelo blijft de klove. Michel Angelo vond, in grooter verhoudingen dan Dürer, de heroïsche rust, de volstrekte zelf-genoegzaamheid der figuur, den bovenaardschen eenvoud van het kunstwerk. In dat afwerpen van al het toevallige en bijkomstige is het, dat Wölfflin te recht de meest wezenlijke eigenschap van het cinquecento ziet. Die loutering tot een grootscher, verhevener en eenvoudiger opvatting van de schoonheid was Dürer zich als het groote rijpen en wijs worden in zijn leven bewust. Hij noemde het enkel trouw aan de natuur.

Met deze uitweiding, die zich van het onderwerp van het hier besproken boek eenigermate verwijdert, wilde ik slechts staven, wat hierboven werd gezegd: wie met Dürer in zijn tijd wandelt, moet tijdelijk zijn begrip renaissance kunnen vergeten, om eerst aan het einde van den tocht zich af te vragen, of de meester zelf hem soms ook dat begrip verhelderd heeft.

J. HUIZINGA.

Een Limburgsche roman.

‘De Andere’, door Marie Koenen, Amsterdam. Uitgave Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.

De titel is niet duidelijk. Wie is de andere? Is het Virginie? Die is waarschijnlijk bedoeld, maar deze vrouw speelt niet de alles overheerschende rol in dit boek. De twee vrouwen, Fina en Virginie gaan bijna gelijken tred, de eene voert naar het goede, de andere naar het kwaad; de titel zou dus moeten luiden: ‘De eene *of* de andere’, of, ‘De eene *en* de andere’. Nu is het niet bepaald noodig, dat de titel het boek dekt; hij kan er ook staan als een geheimzinnig teeken, als een enigmatieke wegwijzer die den geest naar onbestemde voorstellingen heenwijst: zóó zal de schrijfster het gewild hebben. De personen, die in dit boek optreden, zijn in een min of meer helder licht gezet, de eene is ten volle daardoor overstraald, de andere meer weggedoken in de schaduw. Zóó is het goed. Fina, de deugdzame vrouw, rein, vroom en innig, sterk in haar plicht, zij overwint alles door haar plichtgevoel. Zij is de sterke vrouw, in den Bijbel aangeduid; zij is in dit boek de centrale kracht, die alles naar het goede doet keeren, het kwaad onder zijn verschillende vormen een voor een uitschakelt, haar huis en haar man terugbrengt tot de vaste beginselen eener geordende maatschappij. Daar tegenover staat Virginie, het toonbeeld eener mooie vrouw, toch meer banaal. Zij is niet die bizondere, die Fina is, die noch mooi, noch leelijk, toch eene breedere vrouwelijkheid in hare ziel heeft en daardoor de wereld en haar man voor meer verrassingen kan doen staan dan de overigens zoo veel schit-

terender Virginie. Wij hebben hier twee uitstekend gekozen exemplaren van de vrouw, doch al is de keuze voortreffelijk, de schrijfster heeft beiden niet ten volle uitgeteekend en aan ons, de lezers, overgelaten, hoe wij het een en ander moesten aanvullen, opdat zij worden tot volledige voorstelling. Treffender, zou ik haast zeggen, is de uitbeelding van Giel's zuster Anna geslaagd; de deftig-doende, de aan het conventioneele geketende boerin, berekend in hare daden, bang zich in hare stappen te compromitteeren, voor wie poetsen en schuren een hoofdvereischte is bij het voeren van een geregeld huishouden, vroom ter kerke gaande, ook omdat dat zóó behoort. Dan pastoor Daneels, de man, die, zonder het precies te willen, de schuld is van Giel's slecht gedrag, dit beseffende, dit berouwende. En toch is hij de goede, voorzichtige pastoor, die hart heeft voor zijn kerk en zijn parochie. Maternus, de oude knecht, de vader van Tina; de schrijfster heeft hem op den achtergrond van het verhaal doen plaats nemen, maar toch met de noodige suggestieve kenteekenen van eenvoudigen boereman, tevreden in zijn positie van knecht en zijn schoonvaderschap van den deftigen heereboer met moeite torsend. Moeder Konings, de oude, ziekelijke vrouw, terugziend op haar moeitevol leven, zich nog klemmend aan dat ééne, de liefde voor haar zoon Giel. Zij ook is een eenvoudige ziel, wier ambitie en leven nooit gegaan is buiten haar dorp, maar die daar in dezen beperkten kring steeds is geëerd en geëerbiedigd als de vrouw van den gezeten landeigenaar. Wij zien haar op het ziekbed in haar ouderdom, vermagerd en nietig, en de dagen doorbrengend met het bidden van den rozenkrans. De tooneelen van haar lijden en sterven behooren tot het beste van het boek.

Alhoewel zich beperkend tot deze weinige personen doet Marie Koenen hier een deel van Zuid-Limburg met kracht opleven. Buiten den kring dezer menschen begeeft zij zich niet. Zelfs de hoeve, noch die van Giel, noch die welke zijn zuster Anna met haar man bewoont, worden eenigszins uitvoerig beschreven. Het moeilijke bedrijf van een groote hoeve krijgen we niet te zien, de tijden van het naturalisme zijn immers voorbij; de auteur concentreert het geheele interesse op Giel's huwelijksleven. Wij volgen haar spannend verhaal en zijn tevreden met wat zij ons vertelt over Giel, Fina,

Anna, Virginie, Moeder Konings, Pastoor Daneels. Zij behandelt haar personen meer anecdotisch en pittoresk, dan dat zij de grondslagen van hun zielsleven ontwikkelt.

Het geheel overschouwende, zoo dunkt mij het begin en het einde het minst geslaagd. Niet dat daarop veel zou zijn aan te merken, maar het begin is eenigszins moeizaam in de ontwikkeling van de kleine gebeurtenissen, die worden verhaald, en het einde loopt toe in een spits van algemeene verzoening, waarbij men de herinnering aan het ouderwetsch zoetige besluit van een roman van tachtig of honderd jaar geleden niet geheel van zich kan afzetten. Doch ook hierop is geen serieuse aanmerking te maken. Wel komt het mij voor, dat Giel's huwelijk met Fina niet genoeg gemotiveerd is. Zonder ons er bepaald te hebben op voorbereid zegt de auteur, dat Giel het ‘eene onafwendbare en onoverwinnelijke noodzakelijkheid’ vond, dat zij zijn vrouw moest worden. En nu gebeuren zulke dingen wel vaak, namelijk dat de meester van eene hoeve de dienstmeid trouwt; wij willen echter over het psychisch proces van dit toch uitzonderingsgeval eenigszins worden ingelicht en zijn niet tevreden, wanneer ons wordt verzekerd, dat de aanblik alléén van Fina, die niet bizonder mooi, noch buitengewoon innemend was, zulk een uitwerking had. Op zulke verzekering een heelen roman te bouwen, dat is te veel verlangd van den lezer, die, alhoewel gaarne willende gelooven, toch van het eenmaal hem door den auteur geschonken vertrouwen geen misbruik denkt te maken, wanneer hij eischt, dat hem worde duidelijk gemaakt de grondslag waarvan hij uitgaat. Indien de auteur slechts ééne bizonderheid hadde genoemd, ons het reddende détail hadde gegeven, die bewerkte, dat in de ziel van Giel werd ingegrepen met de alles overheerschende macht, dan zouden wij daar mede vrede kunnen hebben. Wij zouden dan zeggen: ‘het is geen wonder, dat hij haar ten huwelijk vroeg’. De romankunst is motiveering van daden, van de kleine feiten van het menschelijk leven in een bepaald milieu, en die mag niet uitblijven. Het kan zijn, dat daden door daden worden gemotiveerd, maar de noodzakelijke schakel mag niet ontbreken.

Ook wordt ons niet volkomen duidelijk of Virginie werkelijk voor Giel eenige liefde voelt, of dat zij alleen uit berekening

handelt. Wij zijn geneigd dit laatste aan te nemen, doch wanneer de auteur op de volgende wijze zich uit: ‘Want die Giel, die krankzinnige Giel, nu hij haar zou ontgaan, nu wist ze het voor goed: ze kon niet meer zonder hem. Niet zijn geld en goed, alleen maar hem, hém begeerde ze en gunde ze aan die andere niet. Zij moest hem!’ dan zouden we ook kunnen denken, dat Giel haar niet onverschillig was. Later komt evenwel geen een feit, groot of klein, ons in die meening versterken. Het is nu eenmaal der schrijfster manier van voorstellen, die alles slechts sober aanstipt en bij het ontvouwen van het thema der menschelijke hartstochten slechts even indiceerend arbeidt. Dit zou echter geen excuus zijn voor onduidelijkheid en ook dan behoeft zij ons niet in het duister te laten ten opzichte van hare bedoelingen, zoo als zij hier min of meer gedaan heeft. Het zuiver suggestieve werken is zeker niet af te keuren, want het is het beste principe van kunst en hier vallen de eischen van haar Katholiciteit te zamen met die van de echte kunst, welke niet tot de uiterste consequenties moet gaan, maar deze aan den lezer zelf overlaten, voor zoover hij ze wil uitspinnen voor eigen genot.

In het algemeen kan men alléén lof over hebben voor dit werk. De schrijfster heeft de Limburgsche volksziel zeer goed begrepen. Dit begrijpen is zeer veel en al heeft zij die niet altijd en overal genoegzaam bemachtigd, zoodat zij optreedt met volkomen zekerheid tegenover de Hollandsche, aan welke zij zich toch ten slotte, al zij het onbewust, moet wenden, zij toont ons Limburgsch liefdeleven, Limburgsche landschappen, waarvan de eigenaardige vastheid en grootschheid den Hollander moet treffen, goed te kennen. Want de natuur en het landschap in Limburg hebben proporties aangenomen en gesteldheid, die wij ook meer Zuidelijk in België, Luxemburg, ja tot in den Elzas terugvinden. De Zuid-Limburger verschilt niet zooveel van den Luxemburger, terwijl het onderscheid met een Fries of een Zeeuw wel zeer groot is.

Dit boek is een sobere en liefdevolle teekening van menschen in die streken. Het zijn er maar eenigen, die hier worden getoond, maar zij worden weergegeven op eene manier, die ons daarin doet belang stellen. Vooral het godsdienstige element, dat zoo innig in Limburg met de levensbeweging

is samengeweven, komt hier duidelijk en sympathiek te voorschijn. Sommige gedeelten behooren tot het beste van dat wat de Limburgsche vertelkunst heeft voortgebracht. Deze heeft zich geheel van de Vlaamsche wijze van spreken gescheiden in de laatste jaren, en is meer en meer tot de algemeen-Nederlandsche, beter gezegd tot de Hollandsche genaderd.

Toch heeft Maria Koenen sommige Limburgsche woorden behouden en zij heeft die burgerrecht in de Hollandsche taalstad gegeven. Ik noem b.v. het woord *rabat*, dat menig Nederlander niet zal verstaan, maar dat 'bloemperk' beteekent. Wanneer zij op bladzijde 11 zegt, dat het leven op de ziekekamer *versintelde*, veronderstel ik, dat het woord van eigen maaksel is. Bij het lezen van nieuwe, door ons, Nederlanders, nooit vernomen woorden, kunnen we meestal uitmaken door eigen aanvoelen of het een zelfgevonden of wel dialect-woord is. Dit weten wij echter bij de Vlamingen dikwijls niet te onderscheiden en ik geloof dat de heeren van het Woordenboek er verlegen mee zullen zitten. Deze onzekerheid geeft bij het lezen een gevoel van onbehagelijkheid, doch het opnemen in den Nederlandschen taalschat van sommige tot nu toe alleen in Limburg en Vlaanderen gebruikte woorden, kan niet anders dan verrijkend werken.

Het werkelijk onderscheid van eene landstreek tegenover eene andere te vatten is voor een artiest een groot voorrecht. Indien hij tevens zich van uit zijne provincie tot de meer algemeene geaardheid van het geheele land zal weten te verheffen, dan kan hij het voortreffelijke bereiken. Het komt er maar op aan, tot welke diepte van begrip hij kan komen. Jan Steen, die Hollanders van zijn tijd schilderde, is een heel wat grooter schilder dan Defregger, die zijn Tiroolsche landgenooten portretteerde. Ook de romanschrijver, die goed binnen de grenzen zijner provincie weet te blijven, kan daar de schoonheid en de menschelijke natuur in al hare vertakkingen rijkelijk vinden. Zoo hebben de Sardinische romans van Grazia Deledda eene groote waarde en zelfs eene bizondere bekoorlijkheid. In het werk van Stijn Streuvels ademt en zwoegt het land van Vlaanderen. Men mag zich verwonderen, dat buiten deze Limburgsche novelliste in de overige streken van ons land zoo weinig andere zijn verrezen om ons het volksleven met de daar heerschende eigenschappen en eigen-

aardigheden te toonen. Friesland, Drente en Zeeland zouden wij gaarne leeren kennen en begrijpen, niet alleen door reisgidsen, maar door liefderijk, voelende zieners van werkelijkheid. Reeds wordt het Brabantsche leven door Marie Gijsen op talentvolle wijze voor ons geteekend. Misschien ligt daar, in de Provincie, de naaste toekomst van den roman. Het groote-stadsleven, het Amsterdamsche en Haagsche, hebben wij in de letterkunde der laatste jaren veelvuldig kunnen aanschouwen. Laten we er vrede mede hebben, wanneer de belangstelling zich van daar naar meer afgelegen streken wendt, waar menschen wonen met dezelfde passies, hetzelfde leed en ja, ook met dezelfde vreugden. Daar zullen zich die voordoen, wel onder andere vormen, maar zij zullen kunnen bijdragen tot de verdieping van onze eigen zienswijze en begrip. Wel is er voor den provincialen artiest een bizondere durf noodig, omdat hij menschen uit zijn eigen omgeving zal moeten doen poseeren. Hij zal zijn eigen gevoel van menschelijk medelijden dikwijls hebben te overwinnen, doch hij zal moeten leeren zijn geheele omgeving te aanschouwen in liefde: deze overstralend het meedoogenlooze werk van uitbeelding zal een triomf kunnen zijn van ware kunst.

FRANS ERENS.

Adspice....

Erich Wichman tot 1920. Afbeeldingen en geschriften. Met een inleiding van Dr. W. Vogelsang, hoogleeraar voor kunstgeschiedenis aan de universiteit te Utrecht. Uitgave P.M. Broekmans te Amsterdam 1920.

Wanneer deze Erich Wichman vroegtijdig in de leer was gedaan bij een zeer groot meester, - laat ons zeggen bij Michel Angelo, dan heeft E.W. meteen het grootste compliment beet, dat ik hem maken zal -, en hij had van dien meester veel slaag gekregen, vooral veel slaag, - en elke poging van E.W., om zelf ook eens iets te maken in beeld of schrift, was door den meester verbrijzeld of verscheurd met zwijgenden hoon, te minachtend om zijn mond tot een glimlach te plooien, - dan zou E.W., in beteren tijd geboren, misschien later eenmaal van zijn leven een groot kunstwerk hebben gemaakt. Misschien zal hij ondanks het gemis van deze opvoeding het nog doen.

Als man van dertig jaren sluit hij een tijdperk van zijn leven af, een leven van kunstschepping, zoo rijk reeds, dat er een lijvig boekdeel over viel samen te stellen - door hem zelf wel te verstaan. Dit boek is een afscheid.

> Hij laat ons, met zijn vloek, het kostbaar pand
> Van 't geen hij wrocht in d' afgeloopen jaren,
> En gaat zijns weegs....

‘Adspice nudatas, barbara terra, nates’, citeert hij ten afscheid, niet zonder zelfkennis.

Een zorgvuldige keur van kunstwerken, die de auteur

zelf de herinnering waardig achtte, staan hier in voortreffelijke reproductie afgebeeld. Het is plastiek in zilver, brons, hout en steen, het zijn émails, houtsneden, etsen, litho's, aquarellen en schilderijen. Bij dit alles is niets leelijks. In het meeste is iets als een siddering van vormkracht en hartstocht waar te nemen; sommige hebben iets raadselachtig roerends - als met een teêr medelijden met den maker. Litteraire fragmenten volgen. Kunstfilozofie en kritiek, die telkens treffend of prikkelend werkt, doch gekleed in die mengeling van hoogdravendheid en vulgarisme, waar men heden ten dage tegen gehard moet zijn, doorspekt met brillante belezenheid en gekruid met drukfouten, die de schilderachtigheid van het geheel verhoogen. Daarnaast kostelijke bladzijden, die een geheelen jaargang studentenalmanak tot een succes gemaakt zouden hebben, zooals het *De profundis* en de beschrijving van de Utrechtsche kermesse d'été, waarop de doopsgezinden aan de wilde dieren worden voorgeworpen, 'uitgezogen door de haast-niet-meer-te-krijgen vampyrs (om van de welbekende leeuwen, tijgers en dergelijke te zwijgen).'

'"Essentialisten", beter dan "amorphisten", zou men' - zegt Vogelsang in de inleiding, waar men evenzeer zijn scherpe kunstgevoeligheid moet bewonderen als de urbaniteit van een fijn diplomaat der oude school - 'zou men, als er dan toch een etiket noodig is, enkelen van de zuiversten der moderne kunstenaars kunnen noemen'.... 'Zij vreezen... de noembare gedaante als het noodlottig verwrongen en armelijk verstard mombakkes, waarachter zich de heilige teekenen der schoonheidsontroering noodgedwongen en beschroomd verschuilen. Zoo trachten zij te ontwinden, te ontdekken, te openbaren de teerste roerselen, die de chaotische waereld van innerlijk levend en uitwendig opgewekt vormbesef fluoresceerend weerkaatst in den gevoeligen spiegel van hun bewustzijn'..... 'Steeds is het om de benadering van de veelzeggende ziele-hieroglyphen te doen. Beweging en leven, stolling en uitspreiden, kartelig opstaan en wuivend buigen onder den consequenten drang van één enkele aandoening; per slot van rekening hetzelfde wat ieder kunstwerk van oudsher ons doet doorleven, als we eenmaal achter de schimmen der beschrijfbare voorstelling den ondefinieerbaaraanvoelbaren zieletoestand ontdekt hebben, dat is het wat

men ook in dit werk zal vinden mits men er zich aan overgeve.'

Er ligt een geweldige tragiek in deze wending, die de kunst in alle landen schijnt te moeten nemen. Doodelijk vermoeid van de eeuwig herhaalde nabootsing der natuur, loodzwaar gedrukt door de ongenaakbare grootheid en schoonheid van Egypte en al wat daarna kwam, schreeuwend om uiting van wat zij als innigste en wezenlijkste in zich voelen, en waartoe geen beeldvorm of woord meer uitreikt, - tasten zij met bevende handen naar het mysterie zelf. Zij hebben afgedaan met de natuur: haar vormen zijn hun tot kluisters geworden. Stap voor stap is de kunst den duizelenden neergang getreden. Goya - Odilon Redon - Kandinsky.[1)] - Bij Goya zijn de onzegbare angsten van den droom, de prae-intellectueele geheimenissen, waarvan men uit zijn vroegste kinderleven misschien een schemerachtige heugenis bewaart, nog uitgedrukt *aan de hand* van natuurvormen, *verbeeld* in den strikten zin des woords. Odilon Redon is bezig, de natuurvormen los te laten, en juist dit geeft aan zijn werk die zwijmelende werking, alsof men met hem in een afgrond viel, of verzonk in het duistere niet van een droomschrik. Kandinsky héeft de natuurvormen prijsgegeven - en doet in het geheel geen werking meer. Ik zou die deksels, die kandelaars, die émails van Wichman oneindig hooger stellen dan de streepsels en kleursels van een Kandinsky. Want zeker, het moet een vreugde zijn, deze vormen te betasten, die rondingen na te voelen, die knoestige hardheid te omklemmen.

Maar nu wreekt zich de gesmade Natuur. Zij wreekt zich mild en zacht, want zij is goddelijk. Wanende, de natuur achter zich te hebben gelaten, zijn deze dwalers in een kringloop tot haar teruggekeerd. Dit amorphisme of essentialisme of absoluut idealisme is in waarheid *het nieuwe naturalisme*, het oer-naturalisme. Want het is niet meer de mensch, die hier stamelend spreekt, het is de stof zelf, de vormen, de kleuren zelf, die hier werken. De lijn, de kleur, de vorm zijn in zich zelve zoo heerlijk, hun geheimenis is zoo groot; de idee ligt in het wonder van lijn, kleur en vorm zelf zoo onoplosbaar verborgen, dat zij schoonheid worden ondanks menschelijk onvermogen.

1) Ik spreek van zijn werk omstreeks 1913.

Niet van u, niet van u, messieurs les amorphistes, is de schoonheid, die onder uw handen ontstaat, maar van de allergenadigste Natuur zelve, die u wel toelaat, om met uw arme dolende vingertjes haar moederborst te streelen. Haar oervormen zijn het, die gij moogt terugvinden en met uw verbaasde oogen genieten! Wanneer gij meent, dat het úwe kunst is, dat ú de glorie toekomt voor het feit, dat rythmisch geschokte lijnen zwart op wit papier, dat sandelhout en zilver in het spel van licht en schaduw over welvingen en dalen nimmer anders dan schoon kúnnen zijn, - dan zijt gij hoereerders met de stof, dan zijt gij Jacob, die de roeden schilt, om het gesprenkelde vee te krijgen.

Doch om 't even, laat het kunst heeten, als dit iemands ijdelheid bevredigt. Maar dan is het duidelijk, wat de volgende phase moet zijn: de overwinning van het amorphisme, die gij zelf immers verwachten moet. Vormt *niet* meer met uw hand en uw oog, want elke zichtbaarheid, die gij zoo aan de idee of de essentie der dingen geeft, ontwijdt haar evengoed als het botste woord of de platste afbeelding. Merkt gij dan niet, dat uwe producten een hopelooze bavardage zijn? Hoort gij dan het zwijgen niet?

Er is een hoogere kunstuiting mogelijk. Gaat zitten. Rookt. Blaast kringetjes. Het kringetje is een kunstwerk van oneindige diepte en volmaaktheid. Ik tart u om het te ontkennen. Het is door menschenmond gevormd, een broeder van het woord, en plastisch daarenboven. Gij kunt er uw geheele ziel in leggen en al uwe ideeën. Het bergt in zijn gedaante de opperste heimelijkheden van maat en vorm en rythme: alle natuurwetten en de geheele mathesis zweven erin. Het heeft een roteerende beweging, die aanbiddelijker is dan het zwijgen der pyramiden. En het heeft een wonderlijk ijle vergankelijkheid, die nog verheffender en vertroostender is dan de eeuwigheid van graniet. Helaas, dat ik niet rooken kan!

* * *

Waarde collega Vogelsang, ook tot u een enkel woord. Gij hebt gemeend, de kenbaarheden, waarin naar Gods wil het al zich ontplooit, ‘de toevallige gedaante der dingen en bedenksels dezer wereld’ te moeten noemen. Ik vrees dat

gij voor dit woord branden zult. Niet eeuwig, veronderstel ik; daartoe is uw zonde niet groot genoeg, want gij meent het eigenlijk zoo erg niet, geloof ik. Slechts in een van die goedige vagevuren, waarop gij ongetwijfeld in uw colleges honderdmaal gewezen hebt. Wellicht is het voor u nog tijd, om de begane heiligschennis te boeten.

Met de levendigste nieuwsgierigheid zie ik 'Erich Wichman van 1920 tot 1940' tegemoet. Als hij zoolang wachten kan.

J. HUIZINGA.

Buitenlandsch overzicht.

27 Mei 1920.

De onderhandeling te Spa is van de tweede helft van Mei tot de tweede helft van Juni verdaagd. Het bleek al spoedig, dat Frankrijk en Engeland in Mei nog niet gereed zouden wezen de Duitschers te woord te staan, omdat zij eerst nog onderling hadden te bepalen welke houding zij te Spa zouden behooren aan te nemen. Frankrijk gevoelde zich bezwaard, Duitschland met een vaste som vrij te laten, eer zou zijn uitgemaakt welk gedeelte van die som bepaaldelijk aan Frankrijk ten goede zal komen. Het scheen aanvankelijk den eisch te willen stellen eener preferentie zijner aanspraken boven die van anderen. Dit heeft Engeland niet toegestaan, maar het heeft iets anders verzonnen om Frankrijk tegemoet te komen. Het zal zijne schuld aan Engeland slechts behoeven af te doen in de mate waarin Duitschland zijn schuld aan Frankrijk betaalt. Op deze voorwaarde is Frankrijk bereid bevonden tot de fixeering der Duitsche schuld op een vast bedrag mede te werken; men spreekt van 120 milliard mark in goud (nog altijd heel wat meer, naar men ziet, dan Keynes mogelijk achtte, doch reeds aanmerkelijk minder dan de 160 milliard, vroeger van Engelsche zijde wel eens genoemd, om te zwijgen van het bedrag, eenmaal door Klotz in de Fransche Kamer opgegeven). Rantzau bood indertijd, bij de Duitsche tegenvoorstellen van 29 Mei 1919 te Versailles, 100 milliard mark in goud aan; een cijfer van dat van 120 milliard, op de Fransch-Engelsche conferentie van deze maand te Hythe genoemd, niet zóóveel verschillende dat het van te voren onmogelijk moet worden geacht dat men te Spa tot een vergelijk zal kun-

nen komen. Evenwel waren die 100 milliard door Rantzau uitgeloofd voor een geheel ander tractaat dan dat van 28 Juni 1919: voor een tractaat namelijk waarbij Duitschland alleen Elzas-Lotharingen en het grootste gedeelte der provincie Posen zou hebben afgestaan, aanspraak maakte op het mandaat voor zijn gewezen koloniën, zijne handelsvloot niet verloor, en zich het recht voorbehield, Duitsch Oostenrijk in het Duitsche rijksverband op te nemen. Duitschland verlangt eigenlijk veel meer dan de fixeering zijner schuld aan de overwinnaars alleen: het verlangt eene algemeene revisie van den vrede; of het deze te Spa zal kunnen verkrijgen, is ten uiterste twijfelachtig. Een lichtpunt is, dat althans Frankfort, Hamburg, Hanau en Darmstadt door de Franschen weder ontruimd zijn, en Duitschland dus niet in het geval zal verkeeren, deze ontruiming nog voor bijzondere concessiën te moeten koopen.

Hoe de Duitsche regeering zal zijn samengesteld, wier gemachtigden te Spa met die der overwinnaars in besprek zullen komen, is nog de vraag. Klaarblijkelijk is ook de omstandigheid, dat de verkiezingen voor den Rijksdag in Juni zullen worden gehouden, voor Frankrijk en Engeland een motief geweest tot de verdaging der conferentie. Leidde deze niet onmiddellijk tot een voor Duitschland bevredigend resultaat (en hoe zou dit het geval kunnen wezen?), dan zouden vermoedelijk de verkiezingskansen der reactionnaire partijen nog grooter worden dan zij het toch reeds schijnen te zijn. De onderhandeling zou dan licht moeten worden vervolgd met een andere regeering dan waarmede zij was begonnen, en de nieuwe regeering zou, om zich van de vorige te onderscheiden, licht onverzoenlijker zijn dan deze. Veiliger was het, den uitslag der verkiezingen af te wachten.

Verkiezingen, in de afgeloopen maand in eenige der afzonderlijke Duitsche staten gehouden, doen den vermoedelijken uitslag der algemeene verkiezingen in Juni vooruitzien. De meerderheids-socialisten zullen zetels verliezen zoowel aan de onafhankelijken als aan de rechterpartijen; of zij sterk genoeg zullen blijven om in coalitie met centrum en democraten de regeering te kunnen uitoefenen, althans om in die coalitie het leidende element te zijn, staat te bezien. Mogelijk behouden de drie partijen, die tot dusver geregeerd hebben,

de meerderheid, maar in die meerderheid zelve zal het centrum wellicht eene grootere rol spelen dan thans. Bovendien is het de vraag, of het overwicht der democratisch gezinde afgevaardigden in de centrumspartij zelve zoo absoluut zal blijven als dit sedert de verkiezingen tot de Nationale Vergadering het geval is geweest. De wending naar rechts, die, naar men vermoedt, de Duitsch-nationalen en Duitsche volkspartij zal ten goede komen, voltrekt zich ook binnen de centrumspartij zelve.

De moord op Paasche Jr. komt de rechterpartijen op dit oogenblik wel zeer ongelegen. Zoolang officieren der rijksweer de vrijheid durven nemen een hun onsympathieken gewezen wapenbroeder, zonder dat zij een bevel tot inhechtenisneming tegen hem hebben, bij een eenvoudige huiszoeking neer te schieten omdat hij het op een loopen zet, zal menigeen zich nog wel eens bedenken eer hij de vrienden en beschermers van dergelijke gasten het staatsgezag weer in handen speelt. Voor dit memento zorgden de officieren zelf; een ander gaat tegelijkertijd van eene enquête-commissie der Nationale Vergadering uit, die stukken publiceert waarin de vertrouwelijke besprekingen van het hoofdkwartier uit Januari 1917 zijn opgeteekend. Er blijkt nog eens ten overvloede uit hoezeer de militaire heeren niet slechts den Rijkskanselier, maar ook den Keizer als quantité négligeable beschouwden. Bethmann's tegenwerping: ‘Amerika kan levensmiddelen, geld, vliegtuigen en vrijwilligers zenden’, wordt door Hindenburg beantwoord met den uitroep: ‘Daarmede rekenen wij wel af’, en Bethmann retireert zich, al buigende. Al buigende voor dezelfde heeren, die, zooals mede uit deze stukken blijkt, doodsbenauwd zijn dat de kanselier er het bijltje eens bij neer zal leggen, en zij zelven voor den Rijksdag zullen moeten komen.... Zóó werd het Duitschland geregeerd, dat den oorlog verloren heeft.

Op hetzelfde oogenblik, dat Krassin zich opmaakt naar Londen om de Sowjet-republiek in handelsbetrekking met Engeland te brengen, tast diezelfde republiek de economische positie van Engeland in Perzië aan. Bakoe heeft zij bezet, eveneens Azerbeidsjan, en nu ook Enzeli aan de zuidkust der Kaspische zee. Zij handelt in overleg met Enver Pasja,

die in een vliegtuig naar Moskou is geweest, en rekent op de medewerking van het leger van Mustapha Kemal Pasja in Klein-Azië, de laatste hoop van het Turksche nationalisme. Of dit leger zich met de Bolsjewiki zal kunnen vereenigen? De Noordkust van Klein-Azië is door Engelschen bezet en eenige Italianen; in het gebied van Smyrna staan 40.000 Grieken. Of evenwel in Engeland de lust groot is zich in het binnenland van Klein-Azië te wagen, mag worden betwijfeld.

De Polen, waarnemende dat de Bolsjewiki hun beste strijdkrachten naar den Kaukasus verplaatsten, hebben de gelegenheid schoon geacht tot een offensief, dat vrij wat succes had, maar spoedig door een tegenoffensief beantwoord geworden is, onder leiding van den uit den vóór-bolsjewistischen tijd zoo bekenden generaal Broesilof. Aanvankelijk scheen de geheele winst der Polen weder verloren te zullen gaan, maar de laatste berichten luiden weder wat gunstiger voor hen. Het belangrijke Kiev hebben zij nog niet verloren.

Breekt met het optreden van Broesilof en de beweging tegen Perzië in de geschiedenis van het bolsjewisme wellicht een nieuw tijdperk aan? Er gingen wilde geruchten omtrent de aanstaande vervanging der radenregeering door een onverbloemd militaristisch gezag. In ieder geval zal men met Rusland nog veel te stellen krijgen. Zoolang de toekomst van dit land en daarmede die van geheel Zuidoost-Europa en Voor-Azië onzeker blijft, zal geen definitieve vredestoestand dien van algemeenen oorlog vervangen hebben.

En wie alles over zijn kant laat gaan, is tot nader order - de Volkenbond, die, volgens den geest van zijn statuut, van een oorlogsgeval als het tegenwoordige tusschen Polen en Rusland voorzeker kennis zou moeten nemen.

Zonder Amerika, zonder Duitschland, zonder Rusland, is de geheele bondsorganisatie niet veel meer dan een torso. En niet alleen dat dit zoo is, maar men ziet nog volstrekt niet hoe het zal kunnen veranderen....

C.

Bibliographie.

Dr. W.J. Leyds, Het insluiten van de Boerenrepublieken. Een vervolg op 'De eerste Annexatie van de Transvaal'. - Amsterdam, Allert de Lange, 1914. - Twee deelen.

Een boek dat gereed lag, toen in Augustus 1914 de oorlog uitbrak. Het bleef echter liggen tot na den vrede, omdat de schrijver begreep, dat het gebruikt zou zijn als oorlogspamflet. Bovendien was overeengekomen dat de Engelsche en de Hollandsche uitgave zouden verschijnen op denzelfden dag. Om de Zuid-Afrikaansche lezers te kunnen bereiken, voor wie het boek in de eerste plaats bestemd was, moest dus het defungeeren van de Engelsche oorlogscensuur worden afgewacht.

Toen ik in *De Gids* van October 1906 de 'Eerste Annexatie' besprak, besloot ik met den wensch, dat Dr. Leyds ons ook de geschiedenis mocht geven van de Zuid-Afrikaansche Republiek gedurende de jaren waarin hij op den loop dier geschiedenis zelve invloed heeft gehad. Aan dezen wensch is thans voor de helft gevolg gegeven. De binnenlandsche geschiedenis der Z.-A.R. tot 1899 blijft voor een volgend werk bewaard; thans is enkel een gedeelte der buitenlandsche geschiedenis tot dat jaar behandeld. In vier 'boeken', die achtereenvolgens getiteld zijn: 'Zoeloeland en de Nieuwe Republiek'; 'Beetsjoeanaland en de weg naar het Noorden'; 'Swaziland en de weg naar Zee'; 'Matabeleland, Mashonaland en de Britsche Zuid-Afrikaansche Compagnie'. De spoorwegpolitiek, de driftenkwestie, de Raid, het uitlandersvraagstuk zijn dus niet behandeld; ook niet de verhouding der Z.-A.R. tot den Oranje Vrijstaat. Dit een en ander schijnt deel te zullen uitmaken van het volgende werk; het tegenwoordige spreekt enkel van de met succes bekroonde poging van Engeland, de Republieken af te sluiten van de zee en van het binnenland; ze te omklemmen eer men ze ging aanvallen.

Welke factoren hebben deze Britsche politiek beheerscht? Het moeten factoren zijn geweest, die in een verder afliggend tijdperk der Britsche koloniale geschiedenis niet of niet in ge-

lijke kracht als later werkten. Immers vóór de eerste annexatie was Engeland er tevreden mede geweest, dat de Boeren een naar het binnenland vooruitgeschoven post in Zuid-Afrika innamen. Na de Pretoria-conventie beginnen echter spoedig de chicanes, voorloopers der omvattingspoging die vooral door Rhodes is geleid.

Imperialisme en gouddorst, ziedaar de namen met welke Dr. Leyds de nieuwe factoren bestempelt. Inderdaad had reeds vóór de eerste annexatie van de Transvaal de geschiedenis der diamantmijnen bewezen welk een gevaar voor de ongereptheid eener Boerenrepubliek de ontdekking van mineralen rijkdom binnen haar gebied opleverde.

Ware ook de Witwatersrand een grensdistrict geweest, de historie van 1872 zou zich licht, ditmaal ten nadeele der Z.-A.R., hebben herhaald. De ligging der goudvelden waarborgde den Boerenstaat tegen herhaling van het Kimberley-incident in dezelfde vormen, doch stelde hem juist daardoor bloot aan het grooter gevaar van algeheelen ondergang. Of dit gevaar te bezweren ware geweest? Het is moeilijk te zeggen. Niet alléén haar goudrijkdom heeft de Z.-A.R. ten val gebracht: ook zonder dien rijkdom zou zij met de Britsche Zuid-Afrikaansche politiek in haar nieuwe strekking in conflict zijn gekomen.

Zoolang de Zuid-Afrikaansche samenleving bestond uit Brit, Boer en Naturel, liet de Britsche politiek, binnen eng getrokken grenzen, den Boer ongemoeid, of kon, voor zoover zij soms van dit stelsel was afgeweken, er nog toe terugkeeren. Deze mogelijkheid bestond niet langer in Britsche oogen, toen, in de persoon van Duitschland, eene niet-Britsche Europeesche mogendheid ten tooneele verscheen. Dat was in 1884; - van toen af komt er in de geschiedens der Britsch-Transvaalsche betrekkingen een nieuw element.

Was de inlijving van 1877 het werk geweest van het eerste bewust-imperialistische kabinet, dat van Disraeli, de vrijlating van Transvaal lag geheel in de lijn van diens antagonist Gladstone. Als bestrijder van Disraeli had hij zich tot die vrijlating zedelijk verbonden. ‘Zoo de nieuwe aanwinst’, aldus Gladstone voor hij minister werd, ‘even kostbaar ware als zij waardeloos is, ik zou ze afwijzen, omdat ze verkregen is door middelen die ons land onteeren’. Toen zijn aanval succes had gehad en hij Disraeli had vervangen, heeft hij het gegeven woord niet onmiddellijk ingelost. Er waren reeds te veel verplichtingen aangegaan, heette het aanvankelijk, dan dat de Koningin kon worden geadviseerd, Hare soevereiniteit over de Transvaal te laten varen. Toen de vrijheidsoorlog hem overtuigd had dat hij

zich omtrent de stemming der Boeren had laten misleiden, heeft hij niet geschroomd, hun bij de conventie van Pretoria hun land, zij het onder de Britsche suzereiniteit, terug te geven, en nog in Februari 1884 is onder zijn bewind deze conventie door de mildere conventie van Londen, waarin het woord ‘suzereiniteit’ geschrapt was, vervangen. Doch hetzelfde Gladstone-bewind van 1880 tot 1885 't welk het laatste geweest is, geneigd de wenschen der Boeren een eindweegs te gemoet te komen, heeft overigens schier zonder ophouden, onder den druk van omstandigheden waaraan het geen weerstand kon bieden, de leuzen der Midlothian-compagne verzaakt. Het heeft Egypte bezet, Birma, een stuk van Nieuw-Guinea, een gedeelte van Oost-Afrika ingelijfd, Beetsjoeanaland tot Britsch protectoraat verklaard, en de grenzen van Zoeloeland verlegd in noordelijke richting. Gladstone's Boerenpolitiek kwam in strijd met eene Britsche wereldpolitiek die Gladstone aanvaard heeft tegen wil en dank, en die voor een groot deel ontstaan is onder pressie van de Britsche bevolking der zelfbesturende koloniën, die, begeerig en naijverig als jonge natiën het zijn, hare kansen op uitbreiding door het optreden van niet-Britsche koloniseerende mogendheden bedreigd zag. Zoo is het stuk Nieuw-Guinea in bezit genomen op aandrang van Australië na de Duitsche vestiging op de noordkust van het eiland; zoo is de insluiting der Zuid-Afrikaansche Republiek begonnen en voortgezet op drijven van den Kaapschen staatsman Rhodes na de Duitsche vestiging in ‘Zuid-West’ en het openbaar worden van Duitsche voornemens met betrekking tot de St. Lucia-baai. Het is het noodlot der Zuid-Afrikaansche Republiek geweest, te moeten boeten niet zoozeer eigen daden, als die welke een derde wellicht zou kunnen ondernemen.

Zoo heeft de verschijning van Duitschland in Zuid-Afrika ongetwijfeld haar val bespoedigd; - doch ook weder de unificatie verhaast die aan het Hollandsche element in Zuid-Afrika de kansen heeft geboden waarvan het thans gebruikt zoekt te maken.

Het is een voordeel, dat men thans tot de voorstelling eener zoo belangrijke episode uit de geschiedenis van Zuid-Afrika, als Dr. Leyds behandelt, ook vindt gebruik gemaakt van de officieele Transvaalsche bronnen, die van Engelsche zijde geregeld worden voorbijgegaan. Niet slechts aan het Boerenelement in engeren zin, doch aan de geheele toekomstige historiografie van het werelddeel Zuid-Afrika bewijst de schrijver daarmede een dienst, dien niemand zoo goed als hij zou hebben kunnen verrichten. Moge hij zich opgewekt gevoelen ook het nog ontbrekende deel van zijn arbeid spoedlg het licht te doen zien.

C.

[Derde deel]

Op zee.

I.
In de baal van Ternate.

Enkel zonneschijn en licht-bewegende blauwte flonkerde de baai. Groen en goud stond het kustgebergte in schoonen halfboog te blinken; de piek van Ternate en de piek van Tidore, tweeling-heerschers over de zee en de eilanden, glooren tegen den azuren hemel, bijna doorschijnend twee zuivere spitsen van nog dieper azuur.

Toen kwam hij er aan geroeid in zijn prauw.

Met vasten slag hief en velde hij de riemen. Voor zijn voeten stond het scheepje dat hij zelf had gebouwd van hout met zijn vader te zamen gekapt in het strandwoud van Halmaheira. Op de ver vooruitspringende kapen, waar de sterke zeewind de boomen grijpt, en den stam wringende buigt tot spint en hart naar zijn eigen gedaante zich voegt, gedaante van de bewegende lucht, gedaante van het bewegende water, golfgedaante, veerkrachtig krom, daar zoekt de kundige scheepsbouwer den boom uit waaruit hij de flanken zal houwen van zijn prauw.

Heimelijk legde de knaap spaanders voor deugdelijkst beproefd ter zijde, terwijl hij zijn vader aan de hand ging bij het bouwen der groote-zeilprauw voor de vaart op Serang en Nieuw Guinea, de kusten der Geelvinksbaai, de eilanden van De Vier Vorsten. De vader, half-glimlachend, deed als zage hij het niet. En hij zei:

‘Laat den jongen!’

als de moeder, een beschaduwende hand boven de oogen die vergeefs het erf afzochten, naar hem riep voor het middagmaal van sago-brood en geroosterden visch bedruppeld met citroensap.

Veilig verborgen achter het kruidnagelboschje zat hij te bouwen aan zijn schip, alles van hem aan het werk, zijn handen, zijn knieën, zijn lenig grijpende voeten aan het werk, zijn beproevende oogen en hoofd vol gedachte aan het werk, zijn diepe adem aan het werk, zijn hart aan het werk. Uit zijn binnenste innigheid maakte met zijn geheele zelf hij zijn schip.

De kiel werd slank, de lange flanken bogen hun ronding fijn naar het scherpe van den steven toe; de licht-rood en gouden visschen die met een zwiependen staartslag opspringen uit de golving, en een schitterboog maken door de lucht eer zij, flonkerend, weer het blauwe in schieten, hebben juist zulk een scherpen kop, juist zulke lenig-gebogen flanken. Als een visch door de golven schieten zou zijn schip!

Hij klom in de hoogste palmen van het strand om uit de ragge looverflarden door den wind gescheurd gladde gave bladers te plukken voor het zeil. En zoo fijn en vast vlocht hij de smalle reepen bij het fatsoeneeren van het vleugelvormige driekant, dat het als sarong-weefsel zoo effen voelde toen hij, beproevend, het rolde tusschen vinger en duim. Wel mocht hij het liedje neuren, dat na volbrachte vaart het zeevolk zingt bij het aftuigen van de prauw:

‘Wikkelt het zeil, wikkelt het zeil, wikkelt het zeil als een sigaret!’

Toen hij het naar den eisch had vastgesjord aan den mast, met touw van de getwijnde vezels gedraaid van het warrelweefsel dat onder de bast van den arèn groeit, scheen de prauw hem volmaakt. Hij vond niets meer te verbeteren toen hij, het hoofd op zij, onder gefronste wenkbrauwen de oogen half dicht, haar betuurde, op armlengte van zich af haar houdend.

Nu moest de zee haar beproeven en de wind!

Een lichte golving liep over de baai, toen hij van wal stak. Daar waar zij wijd wordt naar het westen, waar prachtig zij open gaat naar zee, daar kwam de wind er binnen geloopen, speelsch en stout, een frissche bries. De wiegelende golving

richtte zich op, met plotselinge schuimtoppen. Wind en water, golf van de lucht en golf van de zee, te zamen renden zij den roeier tegemoet.

Hij haalde de riemen in.

Nog eens beproefde hij de spanning van zijn zeil, het spel van zijn roer. Toen, overbuigend, zette met een bonzend hart hij zijn scheepje in zee. Hij roeide weg, drie, vier riemslagen ver, hij liet het aan zichzelven over, hij gaf het ruimte om te varen of te vergaan. Ademloos, de oogen vastgebrand op het ranke ding, wachtte hij, vooroverleunend over zijn riemen, van het hoofd tot de voeten als een boog zoo strak gespannen van hartstochtelijke aandacht. Zijn hart was in zijn schip.

Een groote golf sloeg het zijdelings, dat het wankelde. Het helde over, schepte water! Zonk het? Krampachtig omknelden zijn handen de riemen. Daar, met een siddering, richtte het zich op onder het plotseling den wind vangende zeil dat bol uitsloeg. Het stond op tegen de golf die het haast overstelpt had, het dook en rees wederom, het voer. Luchtig scheerde het over het schuim.

De jongen haalde diep adem.

Een lach van geluk in de oogen zat hij glanzende, de Maker, die zijn maaksel schouwend, ziet dat het wèl in de wereld zich voegt.

De baai die wijd uit lag te flonkeren, de doorluchtige toppen en vèrre bergen in zuivren boog, de lucht vol wind en zonneschijn omvingen met schoonheid dit allerschoonst.

II.
Op de Nieuw Guineesche kust.

Met Paradijsvogel-huiden en schildpad, de dertien stukken van de schaal saamgeregen aan een snoer, zijn de mannen van het paal-dorp om armringen en sieraad van glas naar het groote schip geroeid, dat blinkend in den zonsopgang de baai kwam binnenvaren.

De vrouwen zijn allen op de galerij van het groote familiehuis waar de Ternataansche handelaar zijn kist vol sarongs en stukken fel-gekleurd sits uitpakt.

IJlings heeft het meisje den kleinen boog en koker vol vischpijlen van den wand gegrepen, ijlings langs den gladgespoelden paal zich laten afglijden in de aangebonden schommelende prauw.

Laat een dier zorgelijk-kijkende getrouwde vrouwen, laat een mompelende aschgrauwe oude de vonken die in het gebogen stuk boombast smeulen aanwakkeren tot een vlam, laat haar achtgeven op het roosteren der brokken schildpadvleesch en der krabben in hun harde schaal! Voor zichzelve wil het kind dit uur.

Als een aan het net ontsnapte visch zoo snel schiet zij de glinsterende waterpaden af, tusschen de paalrijen van huizen en bruggen door, over de ondiepten bij de zandbank heen, het wijde in en den wind van de open zee. Zij rept haar riem tot voorbij de rotsige eilandjes waarvan het laurierloof zoo donker en dicht afhangt boven het opstuivende schuim der branding. Geen speurende blik ontdekt haar, geen gebiedende roep achterhaalt haar hier!

Zij laat zich drijven. Wiegelend beurt haar de deining. Even, als in dragenden stroom een visch zijn vinnen beweegt zij, half-droomend, den riem.

De vroege zonneschijn is goudig om haar opgeheven gezicht, op haar borst en lichtjes op en neer gaande armen, op haar knieën, die rustig tegen elkander leunen. Krinkelige ranken van haar blauwzwart kroezelhaar drijven op den wind: de schaduwtjes spelen glijdend langs de ronding van haar donkere wangen. Zij ademt zoo stil de lavende lucht in van

de zee; het snoer van bonte schelpen, kangaroe-tanden en scherven paarlemoer glanst op en verdoft uit en in het teedere schaduwkuiltje tusschen haar kleine borsten.

Die vaalgroene plek in het noordwesten, dat is het strandbosch waar zij gisteren, met de andere vrouwen en meisjes van het familie-huis in de groote prauw met den gebeeldhouwden schildpadkop op den steven is heengeroeid om kopal te garen. De Chinees die in zijn huisje van kisten-hout en gegolfd zink, tusschen balen rood katoen zit te schrijven, wil altijd meer kopal voor de stukken rood katoen die hij al korter afsnijdt. Zoo is het bevel, zegt hij, van de blanken in het verre land van overzee, die veel kopal verlangen om de wagens zonder paard waarin zij rijden sneller dan de opgejaagde kasuaris rent, met blinkende kleuren te beschilderen. Hij heeft met vele woorden getracht hen uit te leggen wat ding een wagen is en wat dier een paard, en wat wonder dat zonder paard een wagen zoo snel kan rijden. Maar toen een van de vrouwen vroeg waarom zoodanige haast de blanke menschen hebben, wat harde meester het is voor wien vrees hen zoozeer voortjaagt, hen die zeggen de meesters van allen te zijn, gaf de Chinees geen antwoord; en de zendeling, de man met het tooverboek waaruit hij veel wijsheid leert, die dikwijls antwoordt wanneer de Chinees geen antwoord weet en altijd andere dingen zegt hij dan de Chinees - ook hij gaf geen antwoord toen de vrouwen hem vroegen.

De Chinees is nu op het groote schip, de manden kopal worden hem nagedragen. Nog meer zeker zal hij morgen eischen dat de vrouwen hem brengen, langer nog zullen de dagen worden in het bosch, veelvuldiger de giftige steken der groote muggen, heeter de koorts die het bloed tot een kruipenden brand in de leden maakt, ondragelijker de last op den diep gekromden rug, en de mannen die van de lange bruggen uitzien naar den terugkeer der vrouwen, of de prauw wel diep in het water ligt onder een zwaarte van kopal, zullen de hand hard terneer slaan op hun vrouw indien haar mand zoo vol niet is als de volste onder die van de andere vrouwen.

Dat zal morgen zijn zoo als het gister was.

Verder roeit het meisje het opene in, zij ziet het strandwoud niet meer.

De jonge vrouwen in het familie-huis die een kind aan de borst houden, hoe fier en blij staat hun gezicht! Zij zien glimlachende neer op het kind, zij laten het niet uit de armen. Als zij bij ebbe door de ondiepten waden, naar schelpdieren bukkend, als zij met den graafstok den akker loswoelen voor het zaad, als zij uit den gespleten sago-stam het merg loshakken, altijd dragen zij het kind mede; ook als het grooter wordt en zeer zwaar, zij dragen het alsof het licht ware als een sieraad. Of zij ook honger hebben, zij willen dat eerst het kind zich verzadige. Als het ziek is slapen zij niet, den geheelen nacht dragen zij het op en neder, opdat het ophoude met schreien. In de vele kamertjes van het familie-huis hooren het de wakker-liggenden, hooren de toornige verwijten van den man, omdat door haar nalatigheid de booze geesten zijn kind ziek konden maken. Daarvoor zijn de vrouwen op de wereld om de kinderen der mannen te baren en groot te brengen, dat zij ouder wordende helpers zullen hebben op de jacht en bij de vischvangst, en in het Huis der Voorvaders waartoe geen vrouw mag naderen, een feestgenoot. Maar zij, de ongetrouwe en verachtelijke, heeft haar mans eigendom verwaarloosd! Wat straf zal zij verdienen wanneer zijn kind sterft? Zij echter hoort zijn woorden niet, hoezeer zij hem anders ook vreest. Alleen het schreien van het kind hoort zij. Als het weder gezond is zit zij met hem in den schoot, glanzende. De schoonste onder de jonge meisjes is zoo schoon niet als zij.

De prauw drijft langzaam in de schaduw der eilandboschjes. De groene duiven koeren lokkend met hun diepe stem.

Niet vele morgens meer zullen zijn zoo als gisteren was.

De oogen van jonge mannen die gister nog waren op het spoor van den kazuaris in den boschgrond, op de diepe hoefindrukken van het wilde zwijn, morgen zullen zij zijn op haar. Het meisje bevoelt het sieraad op haar borst. Haar oogen reiken naar een glorige, blank en regenboog-bonte zeeslakken-schelp op den oever.

Plotseling, voor den boeg der prauw springt een purperen visch omhoog.

Zoo snel heeft het kind haar boog gegrepen, dat terwijl hij weer wegschiet in de golving de pijl hem treft. Een bloedstreep over wit van schuim wijst naar de plek waar hij straks boven zal komen drijven.

Zij schiet er heen.

Met driftige vreugde grijpt zij den buit. Zij moet hem met beide armen beuren, zoo groot en zwaar is de prachtige visch.

Nu hoeft voor geen straf zij te vreezen, bij de thuiskomst! Prijzen zullen zij haar, allen, voor een overvloedig maal!

Met een beweging zoo zeker en licht dat geen schommeling het wankele evenwicht van het prauwtje breekt, is zij opgerezen, en tuurt de verten in naar de stoomboot.

Haar oogen zijn scherp als de oogen van een meeuw. Tusschen den zwerm van prauwen die het groote schip omdringen, onderscheidt zij, ledig dobberend, de prauwen van haar familie-huis. Lang nog zal het duren voor de mannen terug zijn!

De riem ligt aan haar voeten.

Lichtweg draagt haar de golving.

Rank en rechtop staat zij, den boog in de stil afhangende hand, de oogen in de verte.

De wind omspoelt haar in luchtige golfjes, de zon beschijnt haar van voorhoofd tot enkels.

Tegen het wijde blauw van zee en lucht staat geheel en al gouden het meisje, - zoo'n jong gaaf glanzig wezen, voor een wijle, vluchtiger dan wind en morgenlicht, ongerept gelukkig.

AUGUSTA DE WIT.

Verzen.

I

Er was een tijd, dat ik uw naam wel kende
O dood, en hoorde menschen van u spreken,
Doch zag nog niet, hoe naar uw stilte wenden
De dingen zich en vloeien alle beken.

Er was een tijd, dat ik voorbij u ging
Zoo dicht, dat uwe blik drong in mijn oogen
En dat mijn wezen in uw adem hing,
Maar even slechts werd vreemd mijn hart bewogen.

Toch waart gij al in 't dwalen mijner jeugd,
Gij vergezelt ook onze lichtste schreden,
Gij zijt de stille gast bij elke vreugd,
En in elk spel speelt gij onzichtbaar mede.

Doch zij, die uwe macht in zich ontdekken,
Zij weten, hoe ge 't leven gansch doordringt,
Hoe alle stormen naar u henentrekken,
En 't volste lied nog van uw zwijgen zingt.

Daar zijn, die u ontvangen met een lach,
Gij neemt z' als warme bloemen in uw handen,
Draagt gij hun onschuld naar een licht'ren dag?
En duurt hun bloeien voort in zaal'ger landen?

En and'ren gaan in u als in een zee,
Uw eeuwigheid vervulde hunne droomen,
Zij zijn een vloed, die voert hun rijkdom mee,
Tot vol en zwaar in u zij nederstroomen.

En velen vreezen u gelijk een ramp,
Doch ook voor hen is uw verlossing zacht;
En and'ren zien u wenken als de lamp
Van 't verre huis, waar hen de liefde wacht.

Ken ik u thans o dood? gij zijt zoo wijd,
Zoo groot en menigvuldig is uw werken;
Laat mij in schemer van uw heerlijkheid
Mijn hoop op u en mijne kracht versterken.

Gij zijt in mij een worden en een groeien;
Ik wacht, tot eens gij allen schijn ontwart
En ik u als een gouden vrucht zie gloeien,
O bloesem dood, o bloesem in mijn hart.

II

O welke bronnen zongen in dien nacht!
En welke fluisteringen dreven weg
In diepe schaduwen der stille tuinen!
En welke geuren stegen uit de aarde,
Die in haar donk're rust verzonken lag!

En onze armen zochten de omhelzing,
En onze monden ademden de woorden,
Die oud zijn als de menschen en de nachten,
En onze ooren schenen niet te luist'ren,
En onze oogen schenen niet te zien
Dan één verschijning en gelijke blikken.

Maar weet ge dit mijn kind? Men kan ontwaken
Na vele jaren uit een zaal'gen nacht,
Men kan in 't dagen der herinnering
De waarheid vinden van een verren droom;
Dan treden diepten onberoerd en stil

Te voorschijn uit den schemer van de tijden,
Dan is de ziel verwonderd om een glans,
Dien zij onwetend immer heeft gekend;
En peinzend vragen wij: was het geluk
Zoo groot, de gansche aarde zoo
Vol liefde en ons hart dien nacht zoo rijk?

III

Ik ken mijzelf niet meer. Ben ik als allen
Die gaan en komen met den dwazen wind?
Een zwakke toon, die opgaat in het schallen
Des storms? Een vorm, die zich te snel ontbindt?

Ben ik een kracht nog, die zich tegen wallen
Van 't noodlot dringt en immer herbegint
En zich weer opricht na haar diepe vallen?
Of ben ik niets dan Gods verloren kind?

Hier is mijn huis, hier zijn de oude wegen,
Die ik zoo meen'gen stillen avond ging,
Hier zijn de harten, die naar mijn hart negen,
Hier is 't vertrouwde spreken van elk ding.

Hoe kan het, God, dat ik mij niet herken
En in mijzelf gelijk een vreemde ben!

H.W.J.M. KEULS.

Verzen.

I.
Novemberavond.

Over het grachten-donker
Trilt laatste licht-geflonker.
Broos staan in gouden nevels
Betooverde□oude gevels.
Roerlooze vogels droomen
Hoog in de stille boomen.
Zwart is het fijn gewemel
Van takjes, - voor een hemel
Van licht! - Eindeloos teeder
En mild daalt vrede neder. -

II.

Nooit wil ik vreemde wetten mij stellen,
noch regels geven,
Om mij te binden, - den weg te wijzen
voor heel mijn leven.

Te heilig is mij het groote wonder,
hoe in mij altijd
Nieuw leven opwelt uit de onbekende
oneindigheid!

Ik ken geen waarheid, dan de ontroerde
belijdenis -
Van wat in eigen verborgen diepte
geboren is!

FANNY SALOMONSON.

De nachtegaal.

De middernacht plooit zijne zoelte uit,
Een maan-doorvloeide, wijde witte roze.
Er siddert als een lichtstraal 't hoog geluid
Dat opent hemelen een poze

Een korte poze.

O, dat zacht getril
Loochent mij elke nedergang van 't leven;
Ik weet niet waar dit heimwee henen wil,
Maar 'k moet mijn open hart den sterren geven.

Mijn hart, een rijpe vrucht, die 'k zingend beur,
Een gouden smachting door het parel-grijze
Zwijgen.
Ik zie 't geluk door open deur
Waarvoor de warme bloeiïng blanker twijgen.

Een zoete geur de aarde en lucht doorvloedt,
Elk leve ademt door stilte luw verlangen;
Het hoog geluid siddert een zilvren gloed,
Nachtlooze lichtglans door der uren gangen.

OLGA WEBER.

Twee nagelaten gedichten van Jacob Winkler Prins[1].

Schuimbed.

Al stort ge u razend, dondrend langs uw boorden,
Verrukk'lijk woeste en wilde watervallen,
Toch zingt ge een lied voor 't hart der duizendtallen,
Die 's levens roep: ten strijde! jong reeds hoorden.

Geen klanken toch, die beter heugnis stoorden
Aan 's levens laagten: 't zij ze klinkend schallen,
Zacht ruischend murmlen of als donder knallen,
Ze klaatren voort met bruisend wilde akkoorden.

Gij weeldekindren met uw zachte leden,
Terug van de' afgrond: Ach, uw oogen duizlen
En 't hoofd wordt licht, licht als de donzen veder,

Maar wij, mijn Liefste, kalm aan 't diep getreden,
Aanschouwen 't grootsche doorelkander suizlen
En zien met ernst op 't kokend schuimbed neder.

3 Juli 1881.

1) Medegedeeld door Joannes Reddingius, van wiens hand eene studie over Jacob Winkler Prins zal verschijnen.

Vroeg.

Geen zon is nog te zien,
de lucht is rozenrood,
maar zachte gouden glans
gaat heerlijk-ver zich spreiden
door zee van witten damp
op schemerende weiden
waaruit de koe-rug steekt
als omgeslagen boot.

Verzilverd hangt vol dauw
de ranke wilgenloot,
en over watertjes,
die naar de drinkplaats leiden,
komt 't eerste vroege licht
aanbidlijk henenglijden,
werpt glans van rooden schijn
diep in de blanke sloot.

Maar door de dampzee rilt
de kilheid van den morgen....
1898.

In den lusthof Arkadië.[1)]

Hoofdstuk I.

Op de voorbank der huifkar, naast den voerman, zat een grijs-gebaard burger in zwart gewaad, die, toen zij nauwelijks van de stenen der Hofstad den zandigen weg door het Bos waren opgereden, begon te spreken over de plechtige uitvaart van den doorluchtigen Vorst Maurits, Prince van Oranje. Hij had zich daarbij half omgewend, zodat ook Arent Michielszoon en de beide andere reizigers hem konden horen. Zijn stem was trouwens luid en galmend; en al ras bleek de spraakzame man een Dienaar des Godlijken Woords te zijn, vriend van dominus Bogermannus, onder wien hij zeven jaar geleden de nationale Sinode te Dort had bijgewoond. Reeds den avond van 16 September was hij binnen Delft geweest, toen het lijk van Zijne Excellentie Hoogloflijker memorie bij toortslicht uit de Haagse schuit gedragen werd naar 't Hof. Vier dagen later, omtrent den noene, was Zijne Prinselijke Excellentie Frederik Hendrik gearriveerd. Een verwonderlijk grote menigte volks schouwde toe van de steigers en tonelen die waren getimmerd den gansen weg langs, van 't Prinsenhof zuidwaarts over 't Marktveld tot voor de Kerk die 's nachts open was gebleven en met kaarsen verlicht. De musketiers droegen hun geweer omlaag, evenals de rondassiers hun zwaarden onder de rondassen. De trom-

1) Deze vertelling, welker gebeurtenissen vallen in de jaren 1625 en '26, vormt het derde deel van ‘De Gedachte der Tijden’ (*I Het Nieuwe Jeruzalem; II De Verwildering*).

melen, met zwart laken behangen, werden geroerd in droevigen slag. Vaandragers en piekeniers sleepten hun vaandels en pieken achterwaarts en langs de aarde. Dertien paarden droegen de wapenschilden van Zijne Excellentie en werden geleid door Jonkers en Edellieden van oude geslachten.

De predikant noemde hen allen bij name; hun titelen en waardigheden sprak hij uit met een welbehagen dat den reiziger naast Arent Michielsz deed glimlachen. Het was een kleine man met donker puntig baardje, in eenvoudig, eenigszins versleten en onderwets gewaad. Arent Michielsz kon niet gissen van welk ambt of ambacht hij mocht zijn. De voerman en de andere reiziger, waarschijnlijk een schipper, luisterden met eerbiedigen ernst naar den eerwaarden grijsaard die den plechtigen stoet beschreef waarin grote standaards werden getorst, en ook de helmen, de wapenhandschoenen, de sporen, de wapenrok, de prinselijke kroon en het ontblote zwaard des Vorsten. Eindelijk, na sekretarissen, raden en hofmeesters, werd het Lijk gedragen onder een rondsom ter aarde hangend kleed van zwart fluweel. Kolonellen en ritmeesteren van alle natiën, in dienst der Vereenigde Nederlanden, volgden. Zijne Excellentie Frederik Hendrik van Nassau schreed begeleid door Don Emanuel, Prince van Portugal, en den Hertog van Bouillon. Zijn mantelslip werd gedragen door voorname jonkers. Na hem kwam de Koninklijke Majesteit Fredericus de vijfde van Bohemen, de Graven van Nassau, de Hoogmogende Heren Staten-Generaal, de Heren van den Hogen Raad in Holland en van de grote steden met dienaren en boden. Zodat het getal van hen die in den rouwe passeerden omtrent de zeshonderd beliep...

Arent Michielsz hield het gelaat in 't donker onder den breden rand van zijn hoed. Want hij had nu met zekerheid in den grijzen spreker den oom zijner overleden moeder herkend, dominus Andries Bartelsz, dien hij echter slechts eenmaal, kort voor zijn reis naar Italië, in den tuin van den Merelhof had ontmoet. En ofschoon hij wist van een baardelozen achttienjarigen knaap te zijn opgegroeid tot een jongenman van vijf-en-twintig, wiens gelaat door een spits kinbaardje en fijn-opgekrulde knevels zeer veranderd moest zijn, toch vreesde hij een herkenning door den ander en wellicht, als gevolg daarvan, een vijandig gesprek over dingen die hem

dierbaar waren. Nu kon hij rustig luisteren, zonder in meningen te worden betrokken waarvan hij zich geheel vervreemd voelde en die hem verbaasden als reisde hij in een land van Turken of Moskovieten.

De eerwaarde man had den glimlach van den enen reiziger niet bespeurd. Hij sprak verder als stond hij op het gestoelte in een kerkgebouw en verkondigde den lof des gestorvenen Prinsen die de Turnhoutse heide met het bloed Zijner vijanden had gedrenkt en in viktorieuze veldslagen de overwonnenen spaarde, liever willende dat zij Zijne triumfen zongen dan in de neerlage dood bleven!

De voerman, een oud soldaat die bij Nieuwpoort had meegestreden, beaamde die woorden met enige knallende zweepslagen. En de schipper vroeg of niet de eerwaarde Bogerman den Doorluchtigen Prins in Zijn laatste ogenblikken had bijgestaan....

'Ongetwijfeld!' antwoordde de predikant met een zachten lach van voldoening. 'En daarover heeft hij een boekje geschreven dat bij Isaäc Elzevier te Leiden onlangs verschenen is, tot troost en stichting aller vromen ingezetenen dezer Nederlanden. Hij vereerde het mij en zijn geschenk was mij aangenaam. Ik schreef hem dat de schim van den Overledene hem dankbaarheid verschuldigd was. Want intussen springt de Satan jubelend op en verspreidt door de zijnen slechte libellen in Holland, waarmede de naam en de gedachtenis van den Overledene op schandelijke wijze beschimpt en het volk tot oproer tegen de Staten en Magistraten aangezet wordt!'

De vreemdeling naast Arent Michielsz vroeg nu zeer ernstig:

'Fluistert men niet dat de Prins op zijn sterfbed de schim van den Advokaat zag en dat Hij in vertwijfeling gestorven is?'

Het gelaat van den predikant versomberde; zijn mond trok samen achter de grauwe haren der knevels.

'Voorwaar, ook dit!' riep hij toornig. 'Doch welk vroom Christen zal geloven wat vuilmondige orateurs verspreiden onder het volk! Zeker, Zijne vorstelijke Genade erkende: ik heb God grotelijks geoffendeerd, ik heb groffelijk gezondigd!.... Zijn wij echter niet allen zwak en hebben wij niet met vlees en bloed te strijden ons ganse leven lang?

Maar de strijd valt ongelijk! En Zijne vorstelijke Genade is zo zacht en liefelijk onder de gebeden der omstanders ontslapen, als ooit een mens stierf, zonder de minste alteratie in enig lid Zijns lichaams en zonder enige zwarigheid Zijns asems'.

En terwijl de wagen voortschokte door de diepe sporen verhaalde hij al de troostgesprekken van den stervenden Vorst met Johannes Bogermannus en hoe deze de Genade des Heren verzekerde op het berouw.

'Het geleek een Roomse biecht,' merkte de vreemde reiziger op. 'Want dominus Bogerman heeft den Prins niet geëxamineerd op de zeven-en-dertig artikelen van de Gereformeerde Nederlandse Belijdenis, ja, blijkbaar niet eens op de punten der Praedestinatie, waaromtrent de goede Prins zo veel had gearbeid, en waaraan men de ware zuivere Gereformeerden kent en afzondert van de onzuivere Remonstranten, en waarin dominus Bogermannus, geweest zijnde President van de Dortse Sinode, zo ervaren was en waarvan, naar men vertelt, de vrome Vorst niet wist of zij groen of blauw was! Betekende deze nalatigheid niet: 't is genoeg te geloven wat de ware Gereformeerde Kerk gelooft?'

'Laster! laster van den Satan!' toornde de predikant: en zijn stem barstte zo hevig los dat de paarden plotseling een forsen ruk aan de touwen deden. 'Toonde Zijne vorstelijke Genade niet in Hare daden dat Zij de ware Christelijke Religie tot in Hare fundamenten kende? En zou mijn Eerwaarde vriend een stervende hebben moeten afmatten met zware disputen?'

De vreemdeling schudde met een glimlach het hoofd en zeide dat dominus Bogerman zeer wijselijk had gesproken, doch dat zulks niet verwonderlijk was, daar de Goddelijke Wijsheid deze woorden in Haren dienaar had gepraedestineerd....

De voerman en de schipper knikten goedkeurend; dominus Andries Bartelsz echter zag den man wantrouwend in 't gelaat. Opnieuw vroeg Arent Michielsz verbaasd zich af in welk zonderling oord hij reisde. De theologise redenen verdroten hem; weldra luisterde hij niet meer en zijn gedachten dwaalden weg naar de maanden die achter hem lagen, naar den moeilijken tocht in 't voorjaar over de hoge

sneeuwpaden der Alpen, een deel van Duitsland door, waar de wegen onveilig waren van zwervende benden krijgsvolk en verarmde boeren.

Voor ruim zeven jaren, in April 1618, was hij vertrokken met Floris Ogierszoon, zijn oom van moederskant, over zee naar Bordeaux waar handelszaken met de grote wijnbouwers waren afgedaan, en dan naar het land van Bourgonje, op welks zonnige hellingen de gouden druiven begonnen te rijpen. Binnen Lyon had oom Floris een boekje gekocht, genaamd l'Astrée, geschreven door messire Honoré d'Urfé en enkele jaren tevoren te Parijs gedrukt. Arent had het gelezen en herlezen; zijn jonge hart was bedwelmd door die schone wereld van herders en herderinnen die liefhadden en verlangden en gescheiden werden en elkaar weer vonden, in het gelukzalig land waar de beken bruisten tegen wild-rotsige oevers of murmelden langs altijd-bloejende velden. Hij voelde zich-zelven den herder Céladon en hij droomde zich ene Astrée, naast hem rustend in een schaduw-koele grot.... En toch was dit leven der hoofse herders, der bekoorlijke bergères hem niet vreemd; want als knaap had hij Hooft's Granida gelezen, hem gegeven eveneens door oom Floris; en het werk van zijn eersten leermeester in de schilderkunst, van Pieter Lastman, was hem daarbij plotseling dierbaarder geworden, een openbaring van ongekend mens- en natuurleven. Hij had ook den Rijmbrief gehoord van dienzelfden zoet-vloejenden Poëet, reeds in Arent's geboortejaar uit Fiorenza geschreven aan de Broeders der Amsterdamse Kamer; hij wist de namen van den Mantuaan Vergilius, van Ariosto, van Sannazaro den dichter van den Libro Arcadico, van Petrarca den minnezanger. In het Lyonse gebergte echter verscheen hem die schonere aarde, met goddelijke mensgestalten, met een eeuwige lente, voor het eerst als een werkelijkheid in de stralende verbeeldingen van den nieuwsten edelsten dichter, Honoré d'Urfé. En de landstreek waar die wonderlijke droom tot leven was geworden had niet verre gelegen: ginds, blauw aan den horizont, zag Arent Michielsz de bergen van le Forez; daar, onder het overhangend lover, dartelde de Lignon, daar hadden eenmaal, in overoude tijden, de herders een leven genoten dat benijdenswaardiger was dan van de Zaligen in het Paradijs....

Toen oom Floris hem bij Lyon verlaten had, hem de middelen gevend om verder te reizen naar gene zijde der Alpen, de verheven werken der Ouden te beschouwen en zijn gaven ruimer te ontwikkelen in de nabijheid der grote levende kunstenaars, ondernam Arent Michielsz eerst een bedevaart naar de woudrijke oevers van den Lignon, tekende in zijn boek de hellingen van het bochtig dal, de schamele hutten der boeren, de nevelige toppen der Cevennen. Dan trok hij de Alpen over, door Milaan en Florence, naar Rome. Een brief van Lastman schonk hem de vriendschap en gastvrijheid van Adam Elsheimer, van Bramer, Poelenburg en andere noordse schilders die arbeidden onder de zuidelijke zon. Zij waren het ook die hem brachten voor de goddelijk geprezen werken van Da Vinci, van Tiziano Vecellio, van Rafaël. Met hen tekende hij in het dal der Anio de verwazende lijnen der bergen, het slanke geboomte, de grootse bouwvallen van paleizen en tempels, de weelderige lusthuizen, de rieten stulpen. Hij schilderde, in zijn zolderwerkplaats te Rome, de getekende landschappen op kleine panelen; hij zocht het goud-groene licht zoals de beminlijke Elsheimer het zag over zijn bergen en dalen. En toch bleef zijn liefste droom, eenmaal het lustoord en de gestalten der Astrée in een reeks van schone taferelen te beelden. Want ook de menselijke figuur tekende hij. Hoog in de bergen lag een eenzaam dorp bij de bron ener wildschuimende beek. Daar, op hellende weiden tussen de groene bosschages, het uitzicht naar de zonnig-glinsterende meren in het verschiet, was het leven zo vrij, zo ongenaakbaar voor de vergeten samenleving der steden, dat de jonge vrouwen die haar schoonheid leenden aan de kunst der schilders, de slanke vormen harer lichamen onthulden tegenover de gloejende pracht van het landschap en als antieke nimfen bij hen zaten, met hen schertsten en stoeiden. Enkele harer waren soms, een korten tijd, de minnaressen der kunstenaars geweest. Voor Arent Michielsz echter was het bij schuchtere liefkozingen gebleven; eens had hij zich angstig gevoeld onder de onstuimige omhelzing van een dier donkere glimlachende vrouwen; en sedert vermeed hij ze, want zo droomde hij zich zijn tedere Astrea niet.

Brieven van zijn ouderlijk huis hadden hem nu-en-dan,

maanden nadat zij geschreven waren, bereikt; hij had vernomen van zwarigheden in het leven zijns vaders, van twisten in het land en met afkeer zich de tumulten herinnerd binnen Amsterdam, waar ook dominus Andries Bartelsz het Kalvinisties gepeupel ophitste tegen de Remonstranten en het jonge geboefte uit de donkerste sloppen stenen door de glazen wierp, de vergaderplaats vernielde en plunderde de woning van Rem Bisschop aan de Koningsgracht. Ook toen reeds had hij als tijdingen uit een vreemd oord horen verhalen van de gebeurtenissen in den Hage: hoe het volk de Kloosterkerk aan 't Voorhout had opgeruimd voor de prediking en de heftige Swalmius er sprak tot meer dan twe-duizend van zijn geloof; hoe Maurits van Nassau daarheen was gegaan in een pralenden hofstoet. De betekenis dier veten had hij nooit begrepen. Oom Floris, die hem te dier tijde huisvestte in de oude woning aan de Kalverstraat, vertelde bij de avondmaaltijden van de al feller beroeringen: Venator, de humanistise predikant van Alkmaar, die de Godheid van Christus had gelochend, ja zelfs aan Zijn werkelijk bestaan getwijfeld, was geschorst en verbannen, nauwelijks toegelaten aan het sterfbed van zijn huisvrouw; Trigland en Wtenbogaert redetwistten in hun scherpe geschriften; voor Wtenbogaert's woning was een tobbe met mensendrek uitgestort! Schandelijke libellen waren gedrukt tegen den Advokaat, waarin hij een paus werd gescholden, een kale poltron, de grootste verrader der wereld, die voor het sluiten van 't Bestand met Spanje honderd-twintigduizend dukaten ontvangen had! En het vervolg dier twisten had hij in de brieven gelezen. Hij wist dat oom Floris, toen de Prins in November van 't jaar achttien Amsterdam had bezocht, met zes anderen uit de Vroedschap was gestoten; dat Oldenbarnevelt, Huig de Groot, Hogerbeets gevangen waren gevoerd; dat ten slotte het hoofd van den ouden Advokaat gevallen was. Hij wist dat dit alles zijn vader zwaar moest hebben gegriefd; doch hem-zelven liet het onbewogen in zijn schone wereld van Arkadise dromen. De brieven, meestal van oom Floris, een enkele maal van zijn vader of van grootmoeder Josine, doch tot zijn verwondering alle te Amsterdam geschreven, waren zeldzamer geworden, triestiger, zonder den toestand van het gezin tot in bijzonderheden te

beschrijven. Wellicht waren er ook verloren gegaan. En hij was gaan verlangen hen weer te zien in het ouderlijk huis, de pastorie van Sassenheim, waar het graf zijner moeder was en twe jongere zusjes speelden in den groenen moestuin. Lang genoeg had hij gewerkt hier onder de zuiderzon; ook andere kunstenaars, Lastman, Pynas, Badens, waren teruggekeerd in het vaderland, en de Muzen hadden hen daar niet verlaten! Zo was ook hij gegaan, nu zes maanden geleden, met een Brabants schilder, vroom Roomsgezinde, die hem de kerken toonde van dorpen en steden, plechtige heiligdommen waar de kunst diende het Geloof. Hij had het volk zien knielen, de gebeden horen prevelen, de Mis zingen in de stralende schemering der hoge kathedralen. In het Christelijk Geloof zag hij nu de antieke schoonheid nog levend. En het vreemde zuidelijke land werd hem vertrouwder dan zijn geboortegrond, waar de leraars der ketterse sekten elkander scholden en haatten, waar de schoonheid geweerd werd uit de ontluisterde tempels en zwart-getabberde mannen spraken in de holle grauwe ruimten. Arent's reisgenoot was achtergebleven in zijn woonplaats Brussel. Alleen, nog mijmerend over het verloren Paradijs in 't Zuiden, was de jonge schilder verder gegaan, te scheep over de Zeeuwse stromen, dan te voet tot 's Graven-Hage waar hij, vermoeid, in den vroegen morgen van dezen 22sten September den wagen op Leiden en Haarlem had genomen en aantrof het zonderlinge gezelschap van den ouden vergeten bloedverwant.

Terwijl hij het gelaat van dominus Andries Bartelsz beschouwde, dat steeds half achterwaarts gewend was: den breed-wapperenden grijzen baard, de donkere felle ogen onder den zwarten hoed, den sterken gebogen neus, dacht hij opeens aan diens broeder Govert, den schilder van boeren en zwervers. Arent Michielsz had hem meermalen bezocht in zijn werkplaats op den Merelhof, waar den ouden kunstenaar een deel van 't huis was toegewezen door Floris Ogiersz. Hij herinnerde zich de zonderlinge tronie van dien man, die ongetwijfeld zeer ervaren was in zijn vak, hoewel lui en slordig en de lijnen op zijn papier soms in verwarring neerkrabbelend als een kind. Zijn trekken waren scherper dan van dezen predikant; Goverts jukbeenderen tekenden

schaduwen in de wang, zijn neus was smaller, zijn ogen dieper peilend. Arent had een gelijkenis in hem gezien met de Spanjaards der spotprenten, door oom Floris bij den aanvang van 't Bestand verzameld. Hun vader was een Brabants hoedenmaker geweest, een der eerste vluchtelingen die de rust van leven en bedrijf zochten binnen Haarlem, later in het Geus-geworden Amsterdam. Govert's dochtertje Sara, toen Arent Michielsz zijn reis begon een tenger vijftienjarig deerntje, was van donkere zuidelijke schoonheid; zij liep door den hof in een saffraan-geel kleedje, een wijnkruik op den schouder en behaagziek rondkijkend uit grote fluweel-zachte ogen. De moeder, Griet Jansdochter, een morsige sloof, had hij slechts eens gezien, terwijl zij rondstommelde in de keuken met vaten en schotels. En ook daarheen ging zijn verlangen nu, naar den verwaarloosden tuin met de groene tafels en banken, en naar dat toenmaals kommerloos levend gezin.

De predikant sprak onvermoeid door; Arent Michielsz hoorde Oud-Testamentise namen, doch de zin der woorden ontging hem. Hij zag door het kleine poortje van de huif naar buiten in den September-morgen die al klaarder steeg uit de koel-geurende nevelen. Tussen de zuilen van het geboomte langs den weg schoten de zonnestralen dwars onder de verkleurende bladeren. Blank-getopte wolkbanken stonden onbewogen in het stille gouden licht boven de verre duinen. Het land lag schoon en weelderig, wisselend van bedauwde weiden en donker-omploegde akkers, van bosschages en herfstkleurige gaarden rond nieuwe lusthuizen. En met het rijzen van den dag trokken de dampen bijeen tot dunne witte wolken langs den blauwen hemel.

Na een korte pleistering voor de herberg van den Deyl schokte de kar verder. Toen, terwijl de torens van Leiden boven het lage land verschenen, schrikte Arent Michielsz op uit zijn mijmerende beschouwing van de streek die hij als knaap had doorzworven en bemind; want plotseling was de stem van deminus Andries in een heftige dondering losgebroken, woorden die Gods wraak voorspelden slingerend naar den vreemdeling, wiens glimlach verdwenen bleek onder een smartelijken trek van afschuw.

Arent wist niet wat er gesproken was; hij hoorde het

bulderen van eeuwige verdoemenis en uitsluiting van de erfenisse der zaligheid; hij herkende de namen van David en Bathseba. En walgend van het tumult dier theologise twisten was hij verblijd dat de wagen juist een zijweg langs den Rijn naar de stad insloeg; hij klopte den voerman op den schouder, verzocht hem stil te houden, betaalde de vracht en verliet met een afscheidsgroet het reisgezelschap.

Hij liep den weg die noordwaarts leidde, in de richting van Oegstgeest. In de stilte die hem opeens omgaf begon hij verheugd een oud wijsje te fluiten dat uit de diepte van verre jaren ontwaakte. Hij dacht weer aan de gelukzalige landschappen der Astrée, aan de ruisende oevers van den Lignon, aan de zoet-smartelijke minne van herderinnen en herders; en tegelijk ijlden zijn verlangens de toekomst in. Hier, in Holland, zou hij werken en de minnaars der schilderkunst verbazen door de schoonheid zijner arkadise verbeeldingen. De warme zon van Italië wilde hij doen schijnen over het noordelijk land; in deze grazige vlakten, langs de grijze hellingen dier duinen, in de zandige holten dier toppen die onder haar zilveren nevellicht een oud geheim schenen te versluieren, zou hij bemoste bouwvallen doen verrijzen van tempels en lustverblijven; honderdjarige anachoreten zouden er peinzen in hun grotten, herders en herderinnen in de schaduw der wouden elkaar vinden; ja, de duinen zou hij verheffen met zwellende lijnen tot zij troonden als blauwe bergen aan den horizont. De schoonheid van dicht- en schilderkunst kon ook leven in het lage land; maar het kijvend volk zag haar niet. En hij begon te bepeinzen dat hier het leven der nimfen en woudgoden een onbewogen gelukzaligheid moest hebben gekend die vreemd was, die niet vredig duren kon in de donkere dalen, op de wild-gesteigerde rotsen van het zuiden. Hier wellicht, niet ginds in de landen van over de bergen, waren eens de dromen der dichters een levende waarheid geweest; hier konden de jonge kunstenaars van Holland den ouden vrede opnieuw doen leven. Het was een schoon verleden van den heidensen tijd; doch waarom zou het verleden niet herboren worden in de werken van schilders en dichters! De nimfen en goden die eens machtig waren leefden nu verborgen in wouden en bronnen, in het riet der moerassen, in de zingende kelen der vogels, waar-

heen de heilige mannen die verkondigden Christus' leer hen hadden verbannen. Doch in het heidendom had Christus reeds gewacht, zoals in den winter de nieuwe bloesem wachtte in den knop. In Vergilius, zo had de Roomse schilder aan Arent op de thuisreis uit Italië verhaald, was Christus' komst voorspeld, de geboorte van het kind uit de maagd. En in de tempels der Druïden waren Hij en Zijne moeder reeds vereerd.... Zo bleken de goden en nimfen der antieke volken geen vijanden van Christus, doch zij waren Hem onderworpen als dienende demonen. En zo was het zinvol, de oude kinderlijke en de nieuwe wetende wereld in de werken der kunst te verenigen tot een goddelijke schoonheid....

Hij herkende de molens, de torens der dorpen, de daken der hofsteden; eindelijk, tussen het geboomte, den roden muur van 't slot Teylingen en de eerste woningen van Sassenheim. Vlugger begon hij te lopen; verleden en toekomst verzonken; hij dacht enkel aan het heden, aan het naderend ogenblik der ontmoeting met zijn vader, met grootmoeder Josine, met de beide kleine zustertjes. Zou hij haar stemmen nog niet horen?

Het was stil rondom het huis achter de kerk. In den moeshof vernam hij geen gerucht. Angstig verwachtend sloeg hij den klopper op de deur, twemaal. Een onbekend sloffen zeulde over de tegels daarachter; de bovendeur draaide open; een nors vrouwengelaat zag hem aan.

Verschrikt zweeg hij even; vroeg dan naar zijn vader, naar vrouwe Josine Arentsdochter... Toen zag hij dat de norsheid der vrouw overging in verachting en spot.

‘Wie zijt gij?’ vroeg haar grove stem.

Hij noemde zijn naam; vergiste hij zich soms, was dit niet de pastorie van zijn vader, Michiel Pauluszoon?

De vrouw grijnsde, week achter de gesloten onderdeur een stap terug en steunde de vuisten op haar brede heupen.

‘Ah! gij zijt de zoon van dien Arminiaan! Een verloren zoon die na zoveel jaren zijn vader zoekt... Maar weet ik waar de wrake hem gezonden heeft! Hier is de Kerk gezuiverd en mijn man waakt als een herder van de ware Religie. Ba! foei die Arminianen!’

Met een kouden slag smakte de deur in 't slot. Waar ben

ik? Waar ben ik gekomen? dacht Arent Michielsz. En even schoot de wilde lust in hem op, tegen het verweerde hout te bonzen, het wijf te vragen of dit de Christelijke liefde was, of zij nooit hoorde spreken van den Samaritaan... Maar terstond weer zonk zijn woede; te vreemd waren hem deze lieden om te bekijven. Hij begreep hen niet. Als een uitheemse zwerver stond hij voor het huis waarvan hij toch elk venster kende; daar was de ijzeren ring nog in den muur; daar lagen nog dezelfde gebrokkelde stenen in het stoepje; het groene luik van 't bovenraam hing nog scheef in zijn scharnieren.

Hij hoorde het gestamp van paarden, het klappen van een zweep. En zich omwendend zag hij den wagen, dien hij voor een paar uren verlaten had, het dorp door rijden.

Langzaam liep hij weer den weg op. Naast de kerk stond het houten hekje open naar een groenen hof met schaarse boompjes. Er lagen gebarsten zerken tussen het gras; hier-en-daar stonden stenen kruisen en houten bordjes. De drang der herinneringen voerde hem over het veldje tot waar hij het graf zijner moeder wist onder een popel met zilvergrijs lover. Terwijl hij met gebogen hoofd stond en zag dat op het groen-verweerde plankje de letters van den naam onleesbaar waren geworden, bedacht hij dat de doden toch niet meer hier waren onder dien vaam aarde en dat dek van zoden. Neen, daar lag zijn moeder niet; daar rustte niet zij wier zachte stem hij vaak nog hoorde in doorwaakte stille nachten en wier minnenden glimlach hij nog zag, soms, plotseling, in het klare licht van den dag. Wat deed hij hier, bij de vergankelijke stof! Hij moest arbeiden voor het geluk dier jammerlijk dwalende mensen die in beuzelige twisten hun zaligheid zochten! Haar troostende moederstem had altijd gesproken van geluk en liefde, en zij had het leed der armen verzacht waar zij maar kon...

Het was weer stil in de dorpsstraat; een paar schuwe gezichten achter donkere glasschijven verdwenen snel. Zijn gemijmer, zacht-verwonderd nu, was opeens in de bergen van het Romeinse land, waar in de eenzame vlekken het arme volk gastvrij de dolende schilders ontving, hun den geurenden wijn schonk en vrolijk schertste over de wisselvalligheden des levens. Ach, hij besefte het wel: dit lage land

ontbeerde den schonen troost der kunst. En toch, ook hier kon een Arkadies geluk bloejen; hij zou het doen bloejen, want verborgen voelde hij het rondom leven in zijn kiem...

De weg voerde, langs akkers en moesgronden, over Lis naar Hillegom. Daar, voor een herberg aan den oever der Leidse Meer, rustte hij, overleggend wat hem te doen stond. Vóór den avond kon hij, over Haarlem, Amsterdam nog bereiken; wellicht zou een wagen hem inhalen en opnemen... Doch toen hij opstond zag hij een schuit langs de schoeiïng glijden, den schipper aan wal springen en een touw rond een paal slaan. Voor-in zat de vreemdeling dien hij in den Haagsen wagen naast zich op het bankje had. Zij groetten elkander met een glimlach van niet onwelkome herkenning.

'Nu heb ik u ingehaald,' zei de man. 'Een schuit is een meedogend voertuig en de wind, zelfs dit luie koeltje, een vlug paard. Wilt gij meevaren, zo ook uw doel ginds ligt?'

Hij wees naar het noord-oosten en schoof reeds nodigend terzij. Arent Michielsz antwoordde dat inderdaad zijn weg naar Amsterdam was. Dankbaar zette hij zich op de plecht naast den vreemdeling en vernam hoe deze binnen Leiden den wagen verlaten had uit vrees voor een gevaarlijken twist met den eerwaarden predikant die bij 't geringste weerwoord opstoof als een woedende waakhond; hoe hij aan den Rijn dezen schipper, een ouden bekende, had ontmoet, die hem langs de Cage had gevaren en nu hier wat voedsel insloeg voor de verdere reis.

De schipper kwam terug met broden onder den arm en een kruik in elke hand. Arent meende in hem een man te herkennen met wien hij jaren geleden zijn vader meermalen had zien praten en die bekend stond als heimelijk paapsgezind. Doch om zelf onbekend te blijven uitte hij zijn vermoeden niet. Terwijl zij echter voor den wind zeilden, benoorden langs de Venneper-eilanden naar de wijd-flonkerende wateren der Haarlemmer Meer, zag de schipper zijn nieuwen reiziger doordringend in 't gelaat en vroeg of hij niet voor zich had den zoon van Michiel Paulusz, den Arminiaansen predikant die weleer in Sassenheim woonde maar na de Dordtse Sinode ontzet was uit zijn ambt en verdwenen, men wist niet waarheen...

Arent ontstelde, verhaalde in weinige woorden zijn lot-

gevallen die hem onkundig hadden gelaten van wat er gebeurde in Holland. Echter, zich herinnerend de vage toespelingen in latere brieven van grootmoeder Josine en oom Floris, begreep hij hun vrees van hem in 't verre land te ontrusten met al te droeve tijdingen.

‘Dat gij geen zuivere Kalvinist waart had ik reeds vermoed!’ merkte de vreemdeling op met zijn zachten glimlach. En hij troostte hem, zeggend dat vele Remonstrantse predikanten waren voortgegaan met prediken, doch dat niemand hun verblijf wist. Wellicht hield ook zijn vader zich schuil...

Arent Michielsz bemerkte hoe de schipper steeds met ongewonen eerbied tot den reiziger sprak. Wie mocht deze man zijn? Geen predikant, geen baljuw, geen verraderlijke spie der Kalvinistise Overheid!... Ongeveinsd was de deernis in zijn blik, de bittere spot in zijn stem, toen hij vertelde van de woordenwisseling die, kort voor zij Leiden bereikten, heftig geworden was over de vraag of koning Davids zonde met de schone Bathseba door den Schepper gepraedestineerd was... En al spoedig werd Arent Michielsz' vertrouwen zo volkomen, dat hij zonder schroom of argwaan, als jegens een vriend van jaren her, hem zijn eigen afkeer bekende van het ijdeltuitig geredekavel van den predikant, eindelijk zelfs sprak over wat hij in andere landstreken had gezien en gedroomd en over zijn hoop op toekomstige schone daden. Met genegen aandacht luisterde de vreemdeling, vooral toen de jonge schilder verhaalde van Rome, van de werken der Katholieke kunstenaars, van de kathedralen der steden, van de kleine heiligdommen der dorpen, alle gewijd door de vrome kunst van vele eeuwen...

De schipper stuurde oostwaarts op den toren van Amstelveen, welks leidak glinsterde boven de zonnig-gele landen en het lage wilgenhout. Bij een wrak vlondertje tussen het riet sprong de vreemde man, wiens naam Arent Michielsz nog steeds niet wist, aan wal.

‘'t Is een moeilijke reis naar Gooiland!’ zei de schipper.

Maar de ander sprak rustig, terwijl hij hem dankend de hand reikte:

‘Wees niet bezorgd! Christus en Zijne Heiligen waken over ons...’

Hij drukte ook Arent, die hem verwonderd over die woorden aanzag, de hand ten afscheid:

'Vaarwel! Moge uw vader sterk blijven onder de vervolgingen!'

De schipper stiet af, hees het zeil weer dat zwol onder de sterker koelte van den zinkenden dag. Bij de bocht van het drassig pad zag Arent den vreemdeling nog eenmaal stilstaan en wuiven. Hij dorst niet vragen naar zijn naam. En ook de schipper zweeg en staarde peinzend over het water.

Zij voeren noordwaarts, tot den Overtoom, dien zij bereikten toen de zon de westerkim naderde in een wijd-vervaagden doorschijnenden gouddamp. Vlug, met zwaren handdruk, namen de mannen afscheid.

Hoofdstuk II.

Op de kruin van het dijkje gekomen zag Arent Michielsz in het verschiet de torens van Amsterdam onder de laatste stralen. En zijn gedachten, zo-even nog in dankbaar herdenken toevend bij de weldadige vriendschap dier twe onbekenden, richtten zich opeens verlangend naar de stad die hij vóór zeven jaren had verlaten. Daar zou hij arbeiden; en wellicht werd hij, evenals Francisco Badens, eenmaal de Italiaanse schilder genoemd! Vader Michiel, die nimmer in zijn kunstenaarsneigìng veel vertrouwen had getoond, zou hij bevredigen, overtuigen door zijn roem! Maar ach, leefde vader nog? Of waar zwierf hij rond? Wat was er gebeurd terwijl hij zelf, Arent, leefde in de hoge verrukkingen zijner kunst?

Hij liep, zijn reistas over den schouder torsend, de vaart langs rechtaan op de stad. Toen hij haar binnenging door de Heiligewegspoort lag de schemering al in de enge straten, over de roerloze spiegeling der gracht. Uit een open venster hier-en-daar klonk de ijle muziek van een klavecimbel, het stijgend gejubel van een fluit. Onder luifels zaten fluisterende paren; buren riepen elkaar een paar lachende woorden toe over hun onderdeur. Arent luisterde of hij geen stem van vroeger hoorde, keek rond of hij geen gestalte zag die hij kende uit dat ene jaar, toen hij als leerling van Lastman met zijn tekenboek dwaalde door de stad. Vreemd en toch ver-

trouwd waren hem de rijen puntige gevels, de tuinmuurtjes met hun lage poorten. Maar hier geen bruisend water van een beek die uit verre bergen kwam; geen geur van oleanders; geen ontzaglijke bouwvallen van keizerlijk-romeinse paleizen... Het water van 't Spui rimpelde nauwelijks over zijn avondblanke diepte.

De Kalverstraat in; de Nieuwe-Zijdskapel langs... Arent Michielsz stond voor het deftige oude huis *In den gulden Bongert*, oom Floris' woning, en sloeg den klopper op de ijzeren plaat. Een vrouwestem, door een tralie-venstertje, vroeg wie daar was. Hij noemde zijn naam en werd binnengelaten door de bejaarde dienstbode die hem nu met woorden van verheugde herkenning en bewondering begroette en naar de grote bovenzaal bracht.

Eindelijk, daar zag hij ze, grootmoeder Josine en oom Floris Ogiersz die bij het licht ener kaars aan de tafel zaten. Blijkbaar verbrak hij een ernstig gesprek. De oude vrouw beefde toen zij oprees uit den diepen zetel, hem kuste op het voorhoofd en langen tijd met een glimlach van weemoedige verrassing in de oogen staarde. Oom Floris greep zijn beide handen, lachte luid-op:

‘Eindelijk! eindelijk weer in 't oude Holland! Ja, ook hier is nog wat schoons en goeds!’

Arent's bange spanning zonk weg; hij begreep dat vader leefde. En ook hun woorden, op zijn haastig vragen, stelden hem gerust: vader Michiel was dichtbij, hier, binnen Amsterdam.

‘En veilig bewaard!’ spotte oom Floris. ‘Eerst was hij gelegerd in de boejen op 't Stadhuis! Maar voor een half jaar omtrent heeft de Schout hem naar 't Geheime Tuchthuis doen brengen, aan den Heiligen Weg...’

Hij herhaalde nu wat in zijn brieven reeds geschreven stond, kort, soms kregel om de vervolgingszucht der heersende partij, soms honend haar verblinden wrok. Prins Maurits van Nassau was in 't jaar achttien rondgereisd, had in vele steden de Wet versteld. Ook hij, Floris Ogiersz, was uit de Vroedschap geworpen! Enkele dagen later begon de nationale Sinode te Dort haar zittingen. Michiel Paulusz was niet zelf geweest onder de Remonstrantse afgevaardigden, doch in de pastorie van Sassenheim en binnen Amsterdam hadden zij vernomen van de aankomst der broeders in den Dortsen

Kloveniersdoelen, van hun zitten aan de middentafel als gedaagden, van Episkopius' welsprekende woorden tegen de wrede leer der Goddelijke Voorbeschikking, van hun ontkennen dat de Sinode een wettige Rechter was, ten slotte van Bogerman's woedende smaadrede waarin hij de Arminianen leugenaars schold en met wilde gebaren hen uitdreef als waren zij boze geesten: 'Wij werpen u uit! Gaat! gaat!' En met een plechtigen biddag hadden de mannen, eenmaal zelf als ketters vervolgd, de leer der Remonstranten veroordeeld... Was de prediking van Polyander, op Oudejaarsavond tevoren, dan enkel huicheltaal geweest, toen hij zeide hoe liefelijk op de bergen de voeten waren van hem die het goede boodschapt en den vrede verkondigt?... Boodschapten hij zelf en zijn genoten iets anders dan nijd, verkondigden zij iets anders dan haat en oorlog?.... Iederen avond was er een grote stralende komeet aan den hemel verschenen, en het dwaze volk had daarin geschouwd het zwaard der wrake Gods over de ongelovige Arminianen! De verbanning was gevolgd, het brodeloos rondzwerven van talrijke gezinnen. In den zomer van negentien verliet Michiel Paulusz met de kinderen en grootmoeder Josine de pastorie en begaf zich binnen Amsterdam. Hij zelf moest zich verborgen houden; grootmoeder en de beide meisjes bleven wonen in den Gulden Bongert. Intussen waren vele predikanten heimelijk blijven spreken, in schuren en stallen, op weilanden, zelfs in sleden op het ijs. Zo deden Paschier en Sapma, Grevius en Prince; en ook vader Michiel was trouw gebleven aan zijn konscientie. Jaren lang ging het hem goed, ontsnapte hij aan Schouten, Drosten, Baljuws en hun spionnen. Soms verscheen hij plotseling weer, in zonderlinge vermommingen, hier in dit huis, of buiten, op den Merelhof. Dan was de vreugde groot; maar des te heviger de droefheid, de angst bij het afscheid. Eindelijk gebeurde het, na een vergadering op een pakhuiszolder van Floris Ogiersz, dat twe Onderschouten, geleid door dominus Andries Bartelsz, hem buiten op de Kaai bij het licht der maan herkenden en gevangen namen.

'Oom Andries Bartelsz', herhaalde Arent zacht. Maar hij voelde geen drang om woorden te verspillen aan een verhaal zijner ontmoeting die hem lang geleden scheen, als een

kwellende droom in een lichten afmattenden sluimer. Hij rook den geur van vis en zag de oude meid schotels gereed zetten op het donkere gothise dressoor dat het kostbaarste erfstuk was van oom Floris' voornaam geslacht en waarvan Arent als knaap zo vaak verwonderd de lijnen en sieraden had staan beturen. Zijn eetlust ontwaakte fel. Hij was gerust nu hij wist dat vader nog leefde, en luisterde ternauwernood, terwijl de tafel met een wit laken werd gedekt en voorzien van platelen, borden, messen en zilveren lepels, hoe oom Floris verder verhaalde van vaders verblijf in het Tuchthuis, waar hij in den beginne geen bezoek mocht ontvangen, vaak ruw behandeld en met de rasp van het Openbaar Tuchthuis gedreigd werd, doch in de laatste weken van de Regenten vrijheid gekregen had tot lezen en schrijven en enkele malen zijn moeder met de twe meisjes had mogen zien...

Grootmoeder Josine wendde nu echter het gesprek op Arent's reis. Zij reikte hem den schotel met gekookte baars in dikke boter-soppe en vroeg naar den tocht over de Alpen en langs welke paden hij gegaan was. Doch haar blik dwaalde telkens af, als luisterde zij maar tenhalve. Oom Floris schonk een zoeten goud-blanken wijn.

Toen de oude meid voor hen had gezet een tinnen schaal waarop het fruit lag tussen groene wingerdblaren, en weer was heengegaan, sprak Josine Arentsdochter zacht met weifelende stem:

‘Oom Floris, zal ik hem niet alles vertellen?’

Floris Ogiersz boog, met een glimlach toestemmend, het hoofd. Toen zeide de oude vrouw, recht zittend tegen de hoge leuning van haar stoel, dat Arent weldra zijn vader zou weerzien in vrijheid. Terwijl zij nu sprak was er een trek van diep weggedrongen smart en fiere verzekerdheid rond haar strengen, nog nauwelijks ingevallen mond. Haar magere hand, die anders stil lag op het kanten neusdoekje in den schoot van haar zwarten tabbaard, streek met een vlug en jong gebaar enkele grijze haren weg onder het mutsje en den rouwsluier. Zij vertelde haar plan om zelve haar zoon Michiel te bevrijden. Morgenavond zou zij hem weer bezoeken in zijn kille en grauwe cel van het oude Klarissenklooster. Het was een moeilijke taak; want de

cipier was achterdochtig sinds voor vier jaren dominus Sapma listig uit de boejen was ontsnapt en kort daarna Grevius en Prince, met enkele Roomsgezinden, had helpen klimmen uit het Tuchthuis. Alleen met het oudste meisje, dat nog niet wist van dezen toeleg, zou zij gaan; dan verwisselen van gewaad met vader Michiel, die zijn korten baard en knevel zou moeten scheren. De oude oom Govert Bartelsz had haar verven en penselen gegeven en geleerd hoe zij met enkele trekken een gelaat veranderen kon. Zij zou vader Michiel's huid beschilderen tot hij de rimpels had van haar, zijn moeder! Haar weduwsluier en de schemering zouden wel de ruwheid van het konterfeitsel verzachten! Doch haar langzamen tred van oude vrouw moest hij nabootsen bij het verlaten van 't gebouw. Alles meende zij met oom Floris ruim en diep te hebben overdacht. Michiel mocht niet spreken tot den cipier of diens vrouw; den zakdoek aan de ogen brengend moest hij zijn toneelspel verder spelen...

Oom Floris wreef zich de handen, hief dan den roemer op en sprak:

'Het moet gewaagd, Arent! Ik bood mij aan voor den ruil, maar Josine Arentsdochter vreesde dat de Magistraat mij streng zou straffen,... eener oude moeder zou zij wel vergeven!'

Arent's gelaat was strak geworden; hij legde zijn hand op den arm der grootmoeder:

'Gij zijt te oud... Laat mi□j gaan, grootje! 't Is kwaad stelen daar de waard een dief is!'

Maar Josine Arentsdochter schudde langzaam het hoofd:

'En je mannenkleding dan? Is er een gewaad beter dan het mijne als vermomming: de zwarte sluier, de wijde huik?... En op jonge mannen zouden zij zich wreken; maar wat kwaads willen zij een oude vrouw nog doen!'

Arent zag oom Floris aan die haar woorden beaamde, er bijvoegend dat ook de huisvrouw van dominus Sapma na zeven dagen was vrijgelaten, die toch haar man op dergelijke wijs had bevrijd. Maar Arent moest nu niet blijven binnen de muren der stad, niet langer dan dezen nacht; op den Merelhof zou vader Michiel verborgen worden, ergens in dat grote huis; en dan, als zijn vlucht vergeten was, wellicht

weer prediken gaan voor de getrouwen, wellicht ook - wat grootmoeder en oom Floris hoopten - zich stil houden, buiten de beroeringen, tot er betere tijden kwamen onder den nieuwèn Stadhouder, Prins Frederik Hendrik..... En hij zeide tenslotte:

'Als wij allen weer verenigd zijn, Arent, in 't rustige leven daar buiten, dan zullen wij veel willen horen van Italië en de vreemde kunstenaars en je werk willen bewonderen..... Nu moeten wij slapen gaan.'

Grootmoeder Josine kuste haar kleinzoon goeden-nacht.

Hoofdstuk III.

Arent Michielsz lag in een bedstede van het achterhuis nog lang wakker onder de verward-aandringende herinneringen van den dag. Daarna, eindelijk, was zijn slaap droomloosdiep en verkwikkend, zodat hij den volgenden morgen verheugd de luiken openwierp en het hoofd ten venster uit boog naar het groene hofje dat nog in schaduw tussen de muren vochtig geurde. Over rode daken lagen de vroege stralen al van den nieuwen dag; van achter de nabije huizen klonken stemmen van schepelingen op het Amstelwater.

In het vertrekje aan de kleine vierkante plaats vond hij oom Floris alleen bij een met brood en melk voorziene tafel. Grootmoeder rustte nog; de beide zusjes waren op den Merelhof en zouden in den namiddag door Floris Ogiersz worden afgehaald voor het maandelijks bezoek bij vader. Arent wilde zo lang niet wachten; hij verlangde nu te gaan, na het ontbijt, om de zusjes te zien en verder dien dag een rustig hoekje te zoeken waar hij voor de komende jaren zijn werkplaats zou kunnen inrichten.

Weer nam hij de tas over den schouder, wandelde de Kalverstraat af tot de Plaatse, doch koos toen zijn weg langs 't Water. Schepen lagen er gemeerd aan beide oevers; schippersvolk rolde vaten naar de pakhuizen; slepers trokken zware vrachten over de harde keien. Hij bemerkte dat het geraas der geluiden en stemmen hem ongewoon was geworden; doch de Septembermorgen lichtte zo zoel en blauw boven de kleurige wimpels en de zilver-tinteling van Amstel en Y, dat de zwoegende arbeid dezer lieden, die wel anders leefden en werkten

dan de herders op de Apennijnse hellingen, hem schoon en prijzenswaard toescheen, hoezeer hij het gewoel der steden verfoeide als een afdoling van het Arkadies bestaan.

De Kapelsteeg sloeg hij nu in en volgde den Nieuwen Dijk. Op de weiden der Rietvink, binnen de laatste ommuring, waren naast de krotten van haveloos zwerversvolk al enkele huizen getimmerd. Ginds, zuidwaarts, stak een torenbrok van den Karthuizer klooster-bouwval boven het geboomte. Een smalle zijweg, niet ver buiten de Nieuwe Haarlemmerpoort, bracht hem voor het hek van den Merelhof. Het was nog even vervallen als voor zeven jaren; maar verbaasd bleef Arent Michielsz toch staan, nu hij tussen de kapitelen der grauwe zuilen een grote witte plank zag met sierlijke groene letters: *In den Lusthof Arkadië*.

Arent kende de historie van het landelijk verblijf uit de verhalen van oom Floris die behagen vond in oude herinneringen en, hoewel schertsend en in spot met eigen kinderlijken trots, zich graag tegenover Josine Arentsdochter van Rosenberge beroemde op het adellijk bloed der Meeriels in zijn burgerlijk koopmansgeslacht.

Was dit nu een gril van oom Floris Ogiersz? Waarom had hij den Merelhof gedoopt met een nieuwen naam?... Heer Floris van Meeriel, de avontuurlijke ridder, had bijna een eeuw geleden aan het landgoed zijn ouden naam gegeven en er gewoond met zijn huisvrouw Margriet Gijsbertsdochter zolang de oude koopman, Schepen Gijsbert Teunisz, nog leefde; doch na diens dood in 1550 hadden zij betrokken het huis In den Gulden Bongert, waar mevrouw Margriet den winstrijken handel van haar vader met scherp inzicht verder wist te leiden. De dood van Heer Floris, vijf jaren later, bracht geen verandering in den gang der zaken. Hun enig kind, de toen negentienjarige Gijsbert Florisz, zette met zijn moeder den handel in hout en graan, wijn en zout voort. Hij voerde den ridderlijken naam zijns vaders, liet den steen met de drie vergulde boompjes uit den gevel breken en vervangen door een kunstvol gehouwen Merel, zittend op een tak. Soms bezocht hij de oude ridderhofsteê in het Sticht, wandelde met trotse voldoening rond den bouwval van het slot Meeriel en sprak de pachters welwillend toe. Verscheidene malen was hij Schepen, eens zelfs Burgemeester. Hij ver-

nam, trouw aan het geloof der Heilige Moederkerk, met bitterheid den groei der ketterse sekte en haar eerste openlijke prediking op de Rietvink, niet verre van den Merelhof. Zijn vermoeden dat Satan zelf de nieuwe leer inblies werd een vaste overtuiging, toen enkelen van het Geuzengeboefte dat het Karthuizerklooster had geplunderd, ook in zijn woning van den Merelhof doordrongen, de gewijde taferelen aan den wand tot splinters sloegen en roofden het kostbare zilverwerk. Doch voor den vromen koopman was de zwaarste beproeving dat zijn zoon Ogier, gedoopt naar een ridder van het geslacht Meeriel, tot de heilloze dwaalleer neigde, reeds als knaap met de Geuzen Amsterdam verliet en eerst in Mei anno 1578, jonkman van een-en-twintig jaar, in de stad weerkeerde, terwijl intussen de Merelhof door troepen van Sonoy, legerend in de bouwvallen van het Karthuizerklooster, tot een wildernis was gemaakt: het schoonste geboomte gerooid, de stijlvolle parterres vertrapt, wat door het Amsterdams gepeupel nog was achtergelaten geroofd, de loodruiten verbrijzeld, het huis prijsgegeven aan storm en regen.

Heer Gijsbert Florisz overleefde den terugkeer van zijn kind slechts enkele maanden; hij stierf plotseling, eer hij nog zijn plan had kunnen volvoeren om den verloren zoon te verlochenen en te onterven.

Ogier Gijsbertsz trachtte nu, hoewel meer gezind tot een leven van avonturen, den handel zijner vaderen voort te zetten. Hij beperkte zich echter tot den wijn en het zout, waarvoor hij reizen kon naar het zuiden, en deed zijn betrekkingen met de handelshuizen in Oostland aan ondernemender vrienden over. Den ouden gevelsteen met den Gulden Bongert, onder rommel op een vliering teruggevonden, liet hij weer metselen in de pui zijner woning. De Stichtse bouwval van het slot Meeriel werd gesloopt; en de zware stenen schonk hij aan zijn pachters, voor nieuwe woningen in de plaats van hun lemen hutten.

Het jaar na zijn terugkomst binnen Amsterdam had hij de Brabantse burgerdochter Claasje Bartels getrouwd. Uit dit huwelijk sproten voort een dochter en twe zoons: Tanneke, Floris en Antonis. Tanneke Ogiersdochter Bongert werd op haar achttiende jaar de huisvrouw van dominus Michiel Paulusz, wiens vader Paulus Jorisz in 1573 door een waan-

zinnigen monnik bij Egmond was vermoord. Zij overleed te Sassenheim in 1616. Haar broeder Floris volgde zijn vader na diens dood op, doch dreef den wijnhandel zonder koopmanshartstocht en verkeerde liever onder de dichterlijke rederijkers van den Eglantier of den Witten Lavendel, onder de schilders van Sint-Lukas, dan met de deftige kooplieden van zijn stand. De strenge Kalvinisten scholden hem een ongelovige en libertijn, zoals zij ook zijn vader hadden genoemd. Zelfs verweten zij hem het lichtzinnig gedrag van zijn negen jaar jongeren broeder Antonis. Hij deed echter, al had hij gronden in bezit tussen de Kostverloren Wetering en de westelijke wallen der stad, niet mede met de Regenten die, van een toekomstige nieuwe uitlegging wetend, op het einde der eeuw vele landen en erven hadden opgekocht welke zij enkel met buitensporige winst wilden verkopen. Hij oordeelde, als zijn vaders vriend, de Burgemeester Hooft, dat het bizonder belang wijken moest voor het algemeen, en stond de benodigde weiden en gaarden af tegen den luttelen prijs dien zijn grootvader had betaald. Het waren gedeelten der oude Karthuizer tuingronden, door koopman Gijsbert Florisz verworven korten tijd na de verwoesting door Sonoy.

Het landgoed zelf bleef buiten de nieuwe stads-ommuring die in 1612 was voltooid. Van het statige ingangshek stonden alleen nog de beide vierkante gemetselde zuilen, dragend groenverweerde verminkte kapitelen. De eenmaal sierlijk verzorgde voortuin was van hoog opgeschoten onkruid overwoekerd. In het park, dat zich een twehonderd roeden achter de woning uitstrekte, waren nog de overblijfselen van twe rechte lanen, een oostelijke dicht langs de Wetering, een westelijke die de weiden van Amstelland begrensde. Waar voor tachtig jaren de bloemperken in meetkunstige figuren hadden gebloeid, stonden nu jonge vruchtbomen, peren, appels, pruimen en noten, in rechte reeksen, en het gras schoot hoog op onder hun ijle schaduw. Want Floris Ogiersz, die zelf ongehuwd was gebleven en alleen in voor- en najaar enkele weken buiten kwam doorbrengen, had geen lust gevoeld den landelijken hof zijner voorvaderen in den vroegeren luister te herstellen.

Doch waarom dan die nieuwe naam! Arent verbaasde zich; maar tegelijk was hij verheugd en zag het schone woord

Arkadië in zijn fraai-gekrulde letters als een heil-voorspellenden welkomstgroet. Verlangend, benieuwd naar wat hier veranderd mocht zijn, trad hij over het groene pad van den voortuin, door de hoge wijd-geopende ingang van het huis, en duwde rechts tegen een deur. Op den beklinkerden vloer van het ruime vertrek, dat hij wist eertijds de eetzaal der Meeriels te zijn geweest, zag hij enige tafels, banken en matten stoelen. Het leek een herberg. In den achterwand, terzij van een grote schapraai, stond een laag poortje halfopen. Hij stampte hard op den vloer en wachtte.

Een dik wijf verscheen, grommig hem aanziend. Hij herkende Griet Jansdochter, de huisvrouw van oom Govert Bartelsz, en noemde zijn naam. Maar haar rood gelaat bleef even verstoord.

'En wat zou dat?' vroeg zij.

Hij wist niet te antwoorden. Teleurgesteld keek hij rond, en denkend aan de ruwe feeks die hem den vorigen dag in Sassenheim bejegend had, glimlachte hij treurig om zijn eerste ontmoetingen met de Hollandse vrouwen. Doch al doelloos kijkend bespeurde hij op den langen wand tegenover de beide vensters een groot, nog schimmig tafereel, een wonderlijke schildering in eersten aanleg: spitsen van torens in de verte, warrige lijnen van talloze schepen met hun takelage, menselijke figuren op den voorgrond. Was dit werk van oom Govert, die vroeger enkel boeren schilderde, drinkend in hun schuren, zwervers spelend in duistere twistholen?

Arent zag opeens om. Achter hem had een jonge stem geroepen: 'Moeder!'

In de opening van het poortje, waar hij de keuken zag met een vlammend turfvuur onder den wijden rookvang, stond een meisje van even twintig jaar. Tersluiks gluurde zij naar den bezoeker, maar wendde bij de ontmoeting van zijn blik haar ogen af.

'Moeder, zal ik vader roepen?'

Insteê van te antwoorden schreeuwde Griet Jans met opgeheven arm haar toe dat zij een schaamteloze luie slet was die altijd stond te luistervinken als er mansvolk in de gelagkamer zat...

'Ja, roep je vader!' was het slot. 'Zeg maar dat er een moje jonker uit het paapse Italië is!'

Haastig, zonder groet, verdween zij. Even daarna zag Arent haar staan onder aan een houten trap die uit een hoek der keuken opwentelde naar de duistere zoldering en weer hoorde hij haar stem, zingend, helder: ‘Vader, vader! Daar is Arent Michielsz uit Italië terug!’

En weer ook wendde zich haar gelaat naar het poortje en ontmoetten hun blikken elkaar.

Hij had begrepen dat zij Saartje Govertsdochter was, doch herkende in haar niet meer het tengere deerntje van voor zeven jaar. Haar gestalte was groter geworden, haar vormen vol en welig. Alleen in het warm violen-donker van haar oogappels vond hij een herinnering. De lijn van haar neus was even gebogen; haar mond bloejend-rood. Haar kleding was niet boers, maar scheen gevolgd naar die van deftige stadsjuffers; de witte kraag stond recht onder de opgebonden raven-zwarte haarvlechten, lag dan sluikjes om de schouders en liet den hals boven den boezem open. Ha! dit was een lieflijker vervulling van de schone belofte boven het ingangshek! En verblijd door de vage verwachting van arbeidzame zonnig-vrolijke dagen bleef Arent het meisje uit de verte beschouwen, tot zij, zonder hem meer aan te zien, door een buitendeur verdween.

Even daarna kraakte de houten trap onder een lomen onvasten tred. Een gebogen gestalte kwam uit het duister, de keuken door, de gelagkamer in. Arent begroette met een handdruk Govert Bartelsz, den oom zijner moeder.

Ook hem kende hij uit de verhalen van Floris Ogiersz. Sinds zijn jeugd was Govert door den zes jaar ouderen Andries, den later heftigen predikant, gekweld met redetwisten over godgeleerde problemen, vervolgd met berispingen over zijn lichtzinnig bedrijf in taveernen en kolfbanen, zijn omgang met losbandige schilders en libertijnse rederijkers. Enkele maanden na een wilden kermisnacht had hij de blozende Grietje Jansdochter moeten trouwen, die hem had aangewezen als haar metgezel in de donkere uren van verwarden roes na spel en dans; hij lochende niet; en dominus Andries, als een beschikking des Heren lovend dat het zwangere meisje de zuster was van den vromen waard bij het Karthuizer-kerkhof, had dankbaar-zalvend hun echt in de Nieuwe Kerk gezegend. Echter zette de schilder zijn zondig leven

voort; nooit verscheen hij bij den heiligen Dienst; doch schilders en poëten prezen de levende kracht van zijn kleuren en lijnen. Op den Merelhof, waar Floris Ogiersz hem na de geboorte van Sara Goverts had gehuisvest, verscheen nu-en-dan de strenge godgeleerde, om, gesteund door de zuchten en toornige blikken van Grietje Jans, zijn afgedoolden broeder te vermanen met predikaties waarin de wrake Gods dreigde met eeuwige pijnen.

Een triestige grijns trok om den mond van den ouden schilder, terwijl hij zeide zijn jongen verren neef nauwelijks meer te herkennen.

'En wat kom je hier doen?' vroeg hij.

Zijn blik zwierf af door de groenige loodruitjes, langs de herfstrode blaren van een wingerd, naar den blauwen hemel. Zijn magere vingers draaiden bevend den langen, nog zwarten puntknevel omhoog. Arent bespeurde de verfsmeursels zelfs op zijn kalen gedeukten schedel; langs de slapen plekte een vettige grauwe lok; aan de kin hing een baardje van slordige grijzende haren. En opeens zag hij in dien vervallen man een ouden satir, zoals hij ze kende van antieke marmerbeelden, vol stormende begeerten, schaterend en wenend, rondzwervend in de diepe wouden en zijn bokspoten wadend door een bruisende bergbeek.

'Oom Govert,' antwoordde hij, 'ik kom hier een kamertje zoeken waar ik in rust kan werken. Het rumoerend leven van de steden ben ik afgewend...'

Dankbaar voor het zonderlinge beeld dat de tronie van den ouden schilder in hem wekte voelde hij reeds een vertrouwende vriendschap, hoezeer hij wist dat de kunst van oom Govert uit een andere wereld ontsproot dan die zijner eigen vereerde meesters in Rome.

Maar schuw en achterdochtig keek de ander zijn jongen kunstbroeder aan. Hij hield niet van de sierlijk-zoete panelen dier in Italië vervreemde Hollanders. Vermoeid haalde hij de schouders op en sprak met een onverschillig-zwajend gebaar der hand:

'Het huis is groot. Ge kunt vrij zoeken...'

Arent vroeg waar zijn zusjes waren. En plotseling verzachtte de satirsgrijns langs de dunne lippen tot een aandachtigen glimlach. De vaag-zoekende hand wees nodigend naar buiten:

‘Ah! de meisjes,... zij spelen zeker in den hof... Ga mee, heerschap! ik zal je er brengen.’

Zij liepen de lange gang af en kwamen op het verhoogde terras achter het huis. Arent zag dat er veel was veranderd. Terwijl zij de vier gebarsten marmer-treden afdaalden naar den tuin nam hij de gelegenheid waar om een verklaring te vragen van den nieuwen naam bij den inrit der plaats. Govert's zware wenkbrauwen trokken hoog op naar het rimpelend voorhoofd.

‘Dat heeft je oom Floris Ogiersz verzonnen,’ sprak hij en vertelde dan hoe de wijnkoper in den winter van 't jaar achttien, toen hij ontslagen was van den Vroedschapseed, begon te peinzen over nieuwe dingen, en, navolgend zijn gildebroeder Vincent Jacobsz, wiens doolhof aan de Prinsegracht met orgel en wonderbeelden bij 't volk als Sente Peylderstuin bekend was, ook den Merelhof vertimmerd had tot een herberg, den tuin veranderd in een oord van vermaak voor burgers met hun vrouwen en meisjes of wat er voor doorging, terwijl de oude Govert als waard er een paar duiten bij verdienen kon... De naam, die nieuwe dwaze naam? Floris Ogiersz had Govert een Italiaans boekje laten zien, een fraai leugen-verhaal van herderinnen en herders...

‘Kijk!’ grijnsde hij weer met zijn treurigen satirslach, ‘daar vrijen de herders en hun liefjes als 't avond wordt!’

En al voortwandelend wees hij Arent de houten hutjes die onder bosschages verscholen stonden, met ronde groene tafeltjes en lange banken. Op een grasveld was de doolhof geplant; de al hoog en dicht gegroeide beuken-hagen waren met kunstige figuren geschoren; in 't midden, boven verbruinend lover, prijkte een sierlijke fontein met bronzen nimfen uit wier borsten het water spuiten kon.

In den boomgaard, dien zij naderden langs een slingerpad tussen struikgewas, klonken stemmen van gestoei en spel. Arent zag twe jonge gestalten onder de zwaar-gebogen takken; zij kaatsten elkaar de vlugge pluimballen toe, sloegen mis, schreeuwden, draafden over het gras ondanks haar lange rokken en stijve keursjes. Waren dit de zusjes: Clare, die tien jaar was toen hij op reis ging; de kleine Josine, die nauwelijks een enkel woordje stamelen kon?

‘Oom Govert, goeje oom Govert!’ riepen de maagdjes en stoven op den ouden man af. Maar hem gevolgd ziende van een vreemde bedwongen zij haar vaart, lachten en vroegen of hij meespeelde.

‘'k Heb hier een ander speulnoot voor je,’ zei Govert Bartelsz. ‘Ken jullie 'em niet?’

Arent had den vederhoed afgenomen en wachtte. Maar de kinderen zagen hem verwonderd vragend aan.

‘Ken je 'n 'em niet?’ herhaalde Govert. En zich tot den jongen schilder wendend: ‘Je bent een Italiaan geworden, meester Arent!’

‘Arent! Is 't Arentbroer?’ riep de zeventienjarige oudste en sprong op hem toe. ‘Ik herken je niet eens! O, ik was toen nog een kind!’

Zij reikte hem de hand die hij kuste, waarna hij zich ook naar haar blozend gelaat boog.

Beschroomd-glimlachend was de jongste nadergekomen, hem nieuwsgierig beschouwend als een van wien zij veel gehoord had, maar dien zij nooit had verwacht te zullen zien. Lijdzaam liet zij zich een begroetingskus geven.

‘Dat is nu Arentbroer,’ zei Clare nog eens. ‘Hij zal je wel schilderen, Josien! Oom Govert wil 'et niet...’

De oude man schudde mismoedig het hoofd:

‘Oom Govert kan 'et niet! Die schildert maar wat dronken boeren en fielen met ruige kaken en roje neuzen... Nee, nee!’ en zijn wijsvinger trok vaag de lijn van het fijne meisjesgelaat, zijn blik bleef even verwijlen bij het schuldeloos ogenblauw, ‘daar deugen mijn penselen niet voor,... die verven heb ik niet! Ik zou 'er een oud wijf van maken...’

Clare had haar broeder lang aangestaard:

‘Ja, nu zie ik hem weer,’ riep zij verheugd. ‘Je bent oud geworden, Arent!’

‘Oud?’ herhaalde hij, kregelig. ‘Ik ben nog jonggezel, zusje!’

Hij beschouwde aandachtiger de beide kinderen en vond dat er toch wel veel jaren waren voorbijgegaan. En tegelijk verdrong reeds nu het zelfzuchtig verlangen, spoedig te gaan werken aan zijn grootse plannen, de korte vreugde van het ogenblik. Het park achter den Merelhof was uitgestrekt, vol tussen bosschages verborgen gazons, vol schaduwrijke veldjes

onder de brede kastanjebomen; de overblijfselen der oude lanen van vóór de Geuzen-verwoesting gaven schone vergezichten. Hij zou hier kunnen dwalen en mijmeren als het werk, ginds in 't huis, niet wilde vlotten...

De kleine Josine had de hand genomen van oom Govert die zich gewillig meevoeren liet. Naast Clare wandelde Arent langzaam achter hen aan, bukkend onder de grote rode appels die zwaar neerhingen van de ranke twijgen. Zij kwamen in een der lanen.

'Weet je van vader?' vroeg Clare schuchter.

Hij verhaalde van zijn aankomst, den vorigen avond, in het huis van oom Floris, van zijn geruststelling toen hij hoorde dat zijn grootste angst ongegrond was gebleken.

'In den namiddag komt oom Floris ons halen', zei het meisje, tevreden naar hem opziende. 'Wij zijn al twe maal bij vader geweest.'

En toen, als een ernstige vrouw die de kommoties der tijden wel besefte, vertelde zij van haar onrust over vaders lot als zij hem zwervend wist van dorp tot dorp om tot de getrouwen te prediken, van haar smart toen hij gevat werd en in de boejen gevoerd, en hoe zij bevreesd was dat het onbezorgde leven van de kleine Josien verstoord zou worden door diezelfde angsten; daarom speelde zij iederen dag met haar, alsof zij hier leefden in... 'in Arkadië, zoals oom Floris 't noemt', voegde zij er droevig glimlachend aan toe.

Arent bespeurde in zich een gemelijk ongeduld. Hij wist immers van vaders lot meer dan dit kind! Was hij hier gekomen om opnieuw te horen klagen, te worden gemoeid in die jammerlijke twisten der theologanten?... Hij had de zusjes willen zien en begroeten, doch daarna zijn gedachten doen opstijgen naar de zuivere hoogten waar de schoonheid zijner kunst alleen kon ademen. Hij smachtte onrustig, gejaagd, naar het eenzaam genieten van zijn Arkadisen droom. En dit jonge kind sprak daar met twijfeling en ongeloof van den nieuwen zegen-belovenden naam dezer vredige lustwarande!...

Hij knikte willoos toestemmend op wat zij zeide. En Clare meende dat droefheid en zorg in zijn zwijgen verborgen waren.

Den gansen hof hadden zij rond gewandeld. Josientje was

zich tussen de hagen van den doolhof gaan verstoppen; Arent moest haar zoeken; maar hij verloor den weg, liep telkens vast en voelde zijn ongeduld groejen tot ontstemming. Oom Govert bracht hen beiden er uit, het terras over, naar een klein zijvertrek waar het gezin van dominus Michiel Paulusz de maaltijden placht te nemen, daar de streng-Kalvinistise Grietje Jans hen niet bij zich aan den keukendis wilde zien. Hij zelf at met haar en zijn dochter in de keuken.

Het verschijnen van Saartje gaf Arent weer een heimelijke vreugd. Terwijl zij de schotels met warmoes en vlees op den dis schoof, kon hij de fraje vormen harer gestalte stil bespieden, haar handen die slank en week waren ondanks de grauwe sporen van arbeid, haar gelaat waarop een jonge blos gloeide door de zonnig-bruine huid. Even, bij het binnenkomen, had zij hem aangezien; daarna ontweken haar ogen zijn blik.

Na het maal gingen de meisjes den tuin weer in. Doch oom Govert kwam naar Arent toe en bood hem aan een kamertje te helpen zoeken, ergens op den zolder. Zij beklommen een stenen wenteltrap, achter in de gang, en stonden nu op een vloer van hier-en-daar vermolmde planken, onder het hoge spitse gebint van het dak. Floris Ogiersz had het door de Geuzen ontredderde huis, welks zwaar-gemetselde muren waren blijven staan, slechts gedeeltelijk weer bewoonbaar doen maken. In den zuid-oostelijken hoek der verdieping was zijn eigen verblijf, dat van sierlijk gemeubelte en kostbare tapijten was voorzien. Als hij 's morgens zijn venster opentrok zag hij de daken en torens van Amsterdam in het vroege gouden licht en achter de nieuwe stadsmuren den bouwval van het Karthuizerklooster tussen hoog geboomte. In 't noordwestelijk gedeelte herinnerde Arent zich de werkplaats van Govert Bartelsz, waarin de houten trap uit de keuken eindigde. Doch de andere hoeken waren verwaarloosd gebleven, vol brokken steen en scherven van glasschijven. De ratten stoeiden er 's nachts onder mottige kisten, wormstekige perkamentbladen en verouderd roestig wapentuig. Tussen de verschoven dakleien gierde in wilde najaarsnachten de wind, lekte de regen. Op veilig-droge plekken hingen bossen uien van de balken neer.

Arent Michielsz koos tegen den noordelijken gevel een

hoek om te werken. Er was daar nog een kruisvenster dat ruim licht gaf. Een vertrekje kon worden afgesloten met enkele lappen zeil; zelf zou hij wel den stoffigen rommel terzij vegen.

'En hoe vaart gij met uw arbeid, Govert-oom?'

Zijn vraag klonk warm en ongeveinsd-minzaam, dankbaar als hij was voor de vriendelijker gezindheid van den ouden man.

'Gij weet van mijn werk nog, Arent-neef?' vroeg de ander zacht, terwijl een kinderlijke vreugde diep begon te glanzen in zijn treurige ogen.

'Graag zou ik uw tafereeltjes mogen beschouwen,' hernam Arent hoffelijk.

Govert Bartelsz opende een kleine deur en liet zijn gast binnen. In het zonloos licht dat zuiver en breed door het twede noorder kruis-venster viel stonden een driepotige ezel, een scheef krukje en een wankel tafeltje waarop stenen om verf te wrijven, een palet met heldere kleuren en enige penselen door het duimgat. Arent liet zijn blik gaan langs de waterverf-schetsen en krijtkrabbels, genageld aan den wand of verspreid op den vloer, en boog zich ten slotte naar een klein paneel op den ezel. Het was rijk van zuivere verven, blauw-groen, oker-geel, karmijn-rood, en toch alle gehouden in den schemertoon ener boerenschuur waar een haveloze dronkaard lag te spartelen op het stro, terwijl een furiënd wijf hem ranselde met haar versleten schoeisel.

De jonge schilder bedwong nauwelijks een hooghartigen glimlach; maar hij prees het levend gebaar der gestalten, de stralende kracht der kleur. Hij voelde, met eerbied en tegelijk al met een zweem van afgunst, het meesterschap van die scheppende hand. Zou hij zelf ooit zo de lijnen kunnen doen leven, de kleuren doen lichten? Waartoe echter dit afbeelden van het lage bestaan der dorpers, van drinkgelagen en veten, ruig en naakt zoals het ruige volk zelf zijn eigen leven waarnam! Als de hoge geest der antieke Muzen weer de kunst mocht bezielen, dan eerst zou het mensenleven, vredig en liefelijk, weer stijgen tot gelukzaliger oorden, zou op deze wereld het aardse Paradijs worden weergevonden dat de kunstenaars noemden hun eeuwig-bloejend Arkadië...

Terwijl hij zo gebogen stond en niet meer zag het grove

toneel daar voor hem doch in eigen verren droom zich verloor, juichten buiten de stemmen der meisjes: ‘Daar is oom Floris! oom Floris!’

Het rollen van een wagen verdofte in den mullen grond voor het huis. Arent wendde zich om; in den blik van zijn ouden kunstbroeder meende hij een zweem van argwaan te zien.

Zij gingen de stenen trap weer af en ontmoetten in de gang Floris Ogiersz, gearmd tussen de beide nichtjes. Even dacht Arent er aan, hem te vragen naar de grote schilderij op den wand der gelagkamer; maar bespeurend dat oom Floris onrustig lachte, dat zijn bewegingen gejaagd waren, herinnerde hij zich opeens het plan van grootmoeder Josine en besefte tegelijk met verwondering dat hij niet durend vervuld was geweest van de angstig-hachelijke uren die naderden.

Hoofdstuk IV.

Floris Ogiersz reed met Clare en Josine naar de stad terug. In den Gulden Bongert gekomen bracht hij de jongste bij haar grootmoeder en lichtte daarna zelf de oudste in over wat er dien avond gebeuren zou. Het meisje klapte eerst in de handen van blijdschap over het waagstuk; maar ras begreep zij er al de gevaren van en luisterde ernstig-gespannen naar de raadgevingen van haar oom.

Tegen de schemering liep zij, steunend de oude vrouw, de Kalverstraat af, den Heiligen Weg op, waar zij den klopper sloeg aan de statige poort van het Tuchthuis. De cipier liet hen binnen; en op zijn vraag of het jongste dochtertje van Michiel Paulusz niet medekwam antwoordde Josine Arentsdochter dat de kleine ziek lag en dat zij er zeer tegen op zag deze boze tijding aan den vader te zeggen. Het scheen haar zelve plotseling dat zij waarheid sprak; en even kwam beschamend in haar de herinnering aan wat zij in haren Montaigne zo vaak had herlezen over den Leugen.

Zij betraden de voorplaats en een portaal, twe zware deuren door, kwamen op de binnenplaats van het Geheim Tuchthuis en beklommen een stenen trapje naar de cel waar dominus Michiel Paulusz huisde. De cipier opende, liet hen binnen en deed het slot achter hen dicht-knarsen.

De predikant was uit het donker van zijn vertrekje op hen toe gekomen; hij omhelsde zijn moeder en zijn kind.

Langzaam waren de weken weer heengekropen na het laatste bezoek; de morgenschemeringen grauwden; de schaduwen der zonne-dagen streken traag langs den tichelvloer, verdwenen, en de nachten daalden somber, troosteloos, zwaar van gepeins en herinnering. Hij las de gewijde Boeken die hem rust schonken, maar ook de schrifturen van Gomaristen en Arminianen die telkens opnieuw zijn gedachten wierpen in de wilde wenteling van den geestelijken strijd. Droefheid om al het leed der vervolgde gelovigen, verontwaardiging over den haat van wie zich noemden de Uitverkorenen Gods, matten hem af, tot hij vaak vertwijfelde. Dan herhaalde hij de woorden van Oldenbarnevelt uit zijn laatste dagen: ‘Wij leven in een wereld die alles ten kwaadste duidt!’... Het had hem getroost toen zijn moeder, bij haar eerste bezoek in zijn gevangenschap, hem een brief van Wtenbogaert toonde, die rondging van hand tot hand: ‘Zij mogen Christus doden, begraven, in een graf sluiten onder een zwaren steen, dat verzegelen en er een wacht voor zetten; doch het is vergeefse moeite; Christus zal verrijzen!’... Wat zou zij hem nu brengen? Maar waarom was de kleine Josien er niet, zoals de eerste maal?

Zijn moeder stelde hem gerust door enkele woorden. En haastig, met gedempte stem, doch in strengen toon als sprak zij een knaap toe, als duldde zij geen weerwoord, deelde zij hem mee het plan tot zijn bevrijding.

Hij sloeg de handen voor het gelaat dat hij ophief als om raad smekend bij den Vader daarboven. De oude vrouw ontdeed zich reeds van haar sluier en huik. Angstig zag Clare hen beiden aan.

Toen schrok Michiel Paulusz op en te luid riep hij:

‘Neen, moeder!... moeder, dat mag niet! Wat een dolheid... En gij hier blijven in dit hol? De vrijheid zou mij meer doen lijden dan nu 't gevang!’

‘Sst!’ suste zij. ‘Domme jongen! Geen zorg voor mij... Ik ben wel aan dodelijker gevaren ontsnapt!’

Uit een linnen doek wikkelde zij een paar penselen los, een plankje met verf.

‘Maak voort!’ gebood zij. ‘Ik wil geen weigering, geen getalm! Gehoorzaam mij!’

Hij herkende haar stem van vroeger jaren. Er was een trilling in van den ouden hooghartigen spot, als vond zij het een ondenkbare dwaasheid dat verzet zou opstaan tegen haar woorden; vernederd, machteloos, had hij zich als knaap wel van een ander geslacht gevoeld dan zijn moeder en toch tegelijk, in blinde liefde voor haar weifelloze kracht, vol vertrouwen gehoorzaamd. Ook nu kon hij niet anders:

'Gij wilt het, moeder,' hernam hij zachter; 'gij zult het beter weten dan ik. God vergeve mij mijn zwakheid...'

Lijdzaam liet hij zich door moeder Josine den knevel en de korte puntbaard afscheren, daarna het gelaat beschilderen met de lijnen en tinten van ouderdom, zoals Govert Bartelsz het haar onderricht had. Clare hield een walmend oliepitje bij.

'Het lijkt voor een tafelspeelken,' fluisterde zij glimlachend.

'Voor een tafelspeelken?...' herhaalde haar vader. En dan, met plotselinge ontsteltenis: 'Als zij nu binnenkwamen...'

'Als zij...' sprak Josine Arentsdochter bits. 'Welnu, dan was alles vergeefs geweest,... en erger nog... Wat kunnen wij mensen anders doen dan pogen!'

Hij zweeg, geheel overheerst door haar daadkracht; en hij werd rustiger, glimlachte zelfs toen de donkere vormloze huik zijn lichaam omhulde en de sluier hem over het gelaat viel.

Zij wees hem hoe hij zijn tred vertragen moest, gebogen gaan als een oude vermoeide vrouw, die met den neusdoek haar droefheid scheen te verbergen. Zij liet hem zijn spel telkens opnieuw spelen, tot zij eindelijk tevreden knikte, goedkeurend mompelde. Doch dan begon hij weer te spreken over haar achterblijven in dit gruwelijk huis: hij vreesde zeer voor haar. Zij echter schertste er mee; Clare zeide dat grootmoeder slim genoeg was, slimmer dan al de Regenten van het Tuchthuis en de ganse Vroedschap! Ten slotte, als zijn moeder hem verteld had dat Arent was teruggekomen van zijn lange reis en hem wachtte op den Merelhof, scheen hij vrede te hebben met zijn ontvluchting.

Toen, na een uur, de cipier weer opende en het schijnsel van zijn groten hoornen lantaren in de cel viel, namen zij

zwijgend afscheid in den donkeren hoek waar de legerstee van den gevangene stond. En den neusdoek voor het gelaat houdend, snikkend zonder veinzen, daar hij waarlijk zijn smart en onrust bedwingen moest, liep Michiel heen, steunend op den arm van Clare die fluisterde: ‘Stil, grootmoeder, stil maar! God zal vader niet verlaten. Hij is met de eenzamen...’

De cipier, onverschillig rinkelend zijn sleutelbos, ging hun voor, wenste bij de poort goeden-nacht en beterschap met het kleine meisje.

Door de donkere straten werd hun stap vlugger. Zware wolken dreven laag over de stad en vervroegden den val van den avond. Voor den Gulden Bongert stond een wagen. Nauwelijks had Clare's hand den klopper doen vallen of de deur opende en Floris Ogiersz die blijkbaar achter het tralievenstertje had gewacht, trad naar buiten:

‘Het is laat, moeder Josine!’ sprak hij luid. ‘Wij moeten snel wegrijden. Het avondmaal wacht ons op den Merelhof,... op Arkadië.’

In den wagen zat de kleine Josien al. Daar zij niet wist wat er gebeurd was, vroeg zij terstond naar vader. Doch haastig, eer Michiel Paulusz zich verraden zou, fluisterde Clare haar toe dat zij vader spoedig zou weerzien. Over de harde keien ratelden de wielen echter zo zwaar, dat er verder niet gesproken werd. Buiten, op den zachten dijkgrond, begon het meisje opnieuw; oom Floris leidde haar af met een verhaal van den Sinterklaas-avond die over een paar maanden haar verblijden zou.

Zij stapten uit en begaven zich terstond naar oom Floris' kamer waar Govert Bartelsz en Arent hun komst al wachtten bij een dis met kaarslicht en warme schotels. Nu wierp vader Michiel zijn vermomming af, nam de kleine Josien in zijn armen, kuste haar verbazing weg en liep op zijn zoon toe dien hij in meer dan zeven jaren niet gezien had. Diep en vol geluk was hun beider ontroering. Michiel lachte weer, drukte de beide handen van zijn kind, zag hem lang en bewonderend aan:

‘Mijn zoon!’ sprak hij, dankbaar en trots.

Govert Bartelsz bracht water en een zalfje om het gelaat van den predikant te reinigen van de verf, en verdween

weer, beangst voor den argwaan van Griet Jans als hij te lang wegbleef. De anderen zetten zich rond de tafel en baden mede met de vrome woorden van Michiel Paulusz, die den Almachtige dankte voor den terugkeer in het gezin en Zijn Vader-zorg afsmeekte over de oude moeder wier opoffering hij te groot noemde, een verzoeking van Gods wil...

Na den maaltijd werden de meisjes ter rust gezonden. De drie mannen bleven nog bijeen, sprekend van de welgeslaagde ontvluchting en overleggend hoe Michiel Paulusz het veiligst te verbergen zou zijn. Floris Ogiersz wees, achter zijn eigen groot gebeeldhouwd ledekant, zijn zwager een bedsteê, welker deurtjes onkenbaar waren in de kunstige betimmering van den wand en waar Michiel niet alleen kon slapen maar ook overdag zich verschuilen bij een mogelijke huiszoeking. In hen allen, hoewel zij elkander troost en onbezorgdheid toespraken, klaagde echter de onrust over het lot der moedige oude vrouw. En dien nacht vatten zij eerst laat den slaap; Floris Ogiersz in zijn kostbaar ledekant, zich afvragend of de Schout zijn onverwachte gevangene niet reeds bij de ontdekking zou vrijlaten; Michiel Paulusz zich rusteloos omwentelend, vol wroeging over zijn daad waarvan de gevaren hem nu de dreigendste zijns levens toeschenen, en biddend om licht in de donkere onzekerheden; Arent Michielsz, in een andere bedsteê, op een vliering dicht onder de schuinte van het dak, waar een benauwende geur van vocht steeg uit den strozak en nu-en-dan een vreemd geritsel was als van gedierte dat opkroop langs de biezen, een ver geschuifel als van ratten over de eenzame zolders; maar het deerde hem niet; het bracht zijn al dieper ten sluimer nijgend gemijmer naar de herbergen en schuren in de Apennijnen waar hij op zijn zwerftochten sliep, en hij dacht er even aan hoe ook de bekoorlijke Saartje lag ergens onder dit grote dak en dat hij haar wellicht eenmaal zou kunnen schilderen op den voorgrond van een tafereeltje als ene door Jupijn geschaakte Europa, een Syrinx met den fluitspelenden Pan, of, zo hij de heidense verdichtsels wou vermijden, als een boetvaardige Magdalena, een Judith, een dochter van Herodes...

* * *

Josine Arentsdochter van Rosenberge had het oliepitje gedoofd en zich neergelegd op het harde leger van haar zoon. Zij dronk nog wat van het koele water, at nog van het brood dat de cipier met een korten nachtgroet neerzette op den stoel. Zij hield zich slapend; maar ook haar uren waren sluimerloos en gleden moeizaam voort, zwaar van herinnering en zorgen. Zij vroeg zich af, of de wereld wel wijzer was geworden sinds haar jeugd! Hadden haar vader en zijn vrienden, hadden Brederode, de oude Oranje, Lumey en al die talloze opstandige Geuzen daartoe hun rustig leven verlaten, onwetende voorbereiders ener nieuwe tirannie, ener nieuwe inkwisitie?...

Snel togen de jaren van voorheen door haar heugenis, als gleed haar blik langs een wijd vergezicht: de zwerftochten harer jeugd, met vader en moeder, uit het Zuiden, naar 't slot te Vianen, eindelijk naar Kennemerland; dan, daar, in de eenzame duin-wildernis, bij die geweldige wateren die altijd ruisten, of in dof mompelen lagen, of raasden van grimmige woede, een korte droom van liefde... Was dat liefde geweest, of een vreemde begocheling, voor Paulus Jorisz, dien simpelen poorter in wiens stil en weifelend wezen zij den strijd had menen te grijpen van oude en nieuwe werelden? Welke drang had haar tot hem gedreven in een stormigen nacht? Maar schoon als die storm en die zee was dat alles geweest! Plotseling, in een grijzen Oktober-morgen, had de hand van een waanzinnige het goud-warme geluk verscheurd. Kil en doelloos lagen toen de dagen, de weken, de maanden der toekomst vóór haar, een eindeloos-schrijnend leed dat zij gewaand had niet te kunnen overwinnen. Met haar vader had zij weer gereisd; binnen Keulen was haar kind geboren, Michiel Pauluszoon. En toen de maanden in het verleden waren saamgeregen tot jaren, was de pijn verzacht en als kinderlijke vreugd en smart nam zij van verre waar den droom harer jeugd. Ook van Keulen waren zij na een vijftal jaren uitgeweken, over Emden, te scheep naar het toen Geus geworden Amsterdam. Heer Arent van Rosenberge was gestorven. Het kind groeide op, ernstig en leerzaam, onderworpen aan haar sterken wil, anders van aard en neigingen dan zij, in zijn lijdzaam geloof wellicht bewarend een geestelijk erfdeel van zijn vaders stam, vaak

vreemd en smartelijk-verwonderd tegenover de glimlachendonwetende wijsheid van zijn in heidens-libertijnse gedachten opgevoede moeder. Te Leiden was hij ingeschreven als theologant; en, na luttele jaren, nauwelijks te Sassenheim als prediker gevestigd, had hij gehuwd de achttien-jarige Tanneke Ogiersdochter, wier vader bij Heer Arent meermalen te gast was geweest in een kring van oude Geuzen. Toen scheen het of vrede en levenslustig geluk zouden komen na een zwaren tijd van eenzame moeder-zorgen. Zij had zich verheugd in de geboorte van drie kleinkinderen; doch na 't verschijnen van het jongste was de trouwe en zachte Tanneke bezweken. Het leed dreigde, weken lang, ook Michiel neer te slaan. Zijn vertrouwen dat Gods daden louter weldaden waren, redde hem. Zij, Josine, die haar troost zocht in de gelijkmoedige overpeinzingen van Michel de Montaigne of in de levens-vermoeide berusting van den ouden joodsen Prediker, zij verliet toen Amsterdam en bestuurde in de pastorie van Sassenheim het huishouden van haar zoon, verzorgde de kinderen. De oudste, Arent, was al spoedig bij Pieter Lastman in de leer gegaan. Maar dan waren de twisten der theologen heftig losgebroken. Waarover streden zij? Over dingen die geheimenissen waren van dat onkenbare Wezen van wien zij immers toch niets weten, niets begrijpen konden, - en aan wien zij zelve nooit dacht, daar zij elk pogen om tot Hem door te dringen als vruchteloos verwierp, zelfs oneerbiedig noemde.

Door de duisternis van de cel starend, dan de ogen weer sluitend als zocht zij in zich, prevelde zij de woorden van den Prediker: ‘Want van al het werk Gods dat onder de zon geschiedt kan de mens niets begrijpen... God is in den hemel en gij zijt op de aarde; daarom laat uwe woorden weinig zijn.’

Zij dacht plotseling weer aan Michiel toen hij heel klein was en hoe zij geluk had ervaren bij het zien van zijn eerste wankele schreden, bij het horen van zijn eerste woordjes; en hoe bij Arent's opgroejen dat alles zich herhaald had: ‘niets nieuws onder de zon,... het ene geslacht gaat, het andere komt,... wat er geweest is zal er weder zijn, en wat gebeurd is zal weder gebeuren...’ Doch was het daarom alles ijdelheid? Het schonk geluk, het was lieflijk en

schoon, en nooit had zij het willen ontberen! Maar waar was het gebleven... Het was alles voorbij! En hoe zou het leven van haar kind zich nu voortzetten in de toekomst? Opnieuw zou het dolen beginnen, het opgejaagd worden van steê tot steê. Veiliger was het wellicht als Michiel in een afgelegen oord zich ophield, zoals Camphuysen en anderen die naar Oost-Friesland waren geweken, en betere jaren wachtte... Doch bedenkend dat rampzalig de geest is die zich angstig maakt over het toekomstige, verzonk zij eindelijk in den sluimer.

De cipier stond den volgenden morgen verrast te staren op het oude gelaat der slapende vrouw. Zij schrikte wakker van zijn ontstelde uitroepen, wist eerst niet waar zij was, en glimlachte ten slotte bij de herinnering. Daar zij geheel gekleed was gaan liggen, richtte zij zich, verstijfd en moeilijk, op en zei tot den man dat hij verstandig zou doen door een der Regenten te roepen of den Schout zelven!

Zij wachtte een paar uren, nam van het grove voedsel dat was neergezet, bladerde in de schrifturen die Michiel had achtergelaten. Toen de deur weer opende trad de Schout binnen. Hij groette haar hoffelijk, want hij kende vrouwe Josine Arentsdochter wel, daar hij, zelf zeer rekkelijk gezind tegenover Arminianen en libertijnen, haar bij Floris Ogiersz in den Gulden Bongert meermalen had ontmoet. En hij glimlachte ietwat beschroomd, verontschuldigde zich over zijn plicht en vroeg of zijn vermoeden juist was dat hier een dergelijke ontsnapping had plaats gehad als voor enkele jaren met den predikant Sapma...

Zij bevestigde, eveneens glimlachend:

‘Iets dergelijks, Heer Schout. Toen was het een huisvrouw, nu een moeder die de kwade ruil deed!’

‘'t Is hier geen herberg voor u, vrouwe Josine,’ hernam hij, vol eerbied tegenover de dochter van een ouden befaamden Geus. ‘Wij moeten u laten gaan; er bestaat tegen u geen vonnis...’

Hij wilde niet onderzoeken in hoeverre zij-zelve medeschuldig was aan de ontvluchting. Hij zond de vrouw van den cipier naar het huis aan de Kalverstraat, om een huik of ander overkleed. Dan geleidde hij haar tot de poort en nam, daar de gevangbewaarder er bij stond, met enige strenge

woorden afscheid, hoewel de diepe lach zijner ogen haar gelukwensend aanzag.

In den Gulden Bongert verwelkoomden haar de oude dienstmeid en Floris Ogiersz, die zei dat Schout Jan ten Grootenhuys zich edel en stipt gedragen had. Hij wou hem wel een paar okshoofden van den geurigsten wijn zenden!

Kort na den middag wandelden zij naar de Plaatse, doch, geen wagen ontmoetend, liepen zij verder, den Nieuwen Dijk af. Floris sprak zijn vrees uit dat er wel gezocht zou worden naar Michiel Paulusz, zo niet door het Gerecht, dan toch van den kant der onverzoenlijke Kalvinistise schijn-heiligen... Maar Michiel was veilig geborgen op den Merelhof, al zou een verdere uitwijking allicht noodzakelijk zijn... Bij een wagenverhuurder aan de Haarlemmerpoort bestelde hij een voertuig voor den avond, om Josine Arentsdochter en de meisjes terug te brengen naar stad.

In Floris Ogiersz' kamer waren zij allen weer bijeen. Welbewust, ietwat spottend-triomfantelijk had Josine haar zoon bij de begroeting aangezien, doch tegelijk vol deernis toen zij zijn liefdevolle ontroering bemerkte. De gastheer vermaande Clare tot bizondere zorg voor de kleine Josien, opdat het kind niet zou komen in de nabijheid van Griet Jans of Saartje en zich wellicht omtrent haar vader verspreken! Zelf ging hij Govert Bartelsz, beneden in de keuken, tot den avondmaaltijd nodigen, ter ere van den schilder Arent Michielsz in Floris' eigen ruim vertrek. Govert kon dan tevens bedienen: langs de houten trap, zijn werkplaats door, de schotels halen en brengen.

Naar den zoelen September-avond stonden de beide onderste ramen van het grote kruisvenster wijd open. Het was nog licht; een lange smalle wolk boven de rossig-groene boomkruinen gloeide in de laatste stralen uit het westen. Aan den blank-gedekten dis, tegenover het raam, zat grootmoeder Josine tussen Floris en Michiel; aan de ene korte zijde Arent, aan de andere de kleine Josien, onder de zorgen van Clare, die naast Govert-oom moest zitten.

Toen de oude schilder de geurende vleessoep had gebracht, nam Michiel Paulusz den hoed af, vouwde de handen, bad den zegen des Almachtigen over deze spijzen, over hen die hier tezamen waren, over de in Zijnen naam vervolgden

die zwierven door het land en niet wisten waar zij het hoofd zouden leggen ter ruste...

Floris Ogiersz schonk de roemers vol.

In het verschiet, onder de dalende schemering, zag Arent tussen de kruinen van het geboomte de wallen der stad, de nieuwe stenen bolwerken, de grijs vervagende torenspitsen.

'Gij zoudt Italië niet eens willen zien, oom Govert?' vroeg hij.

Gemelijk schudde de ander het hoofd. Met een wijd gebaar omving hij, door de muren heen, den horizont, verklarend dat zijn Italië lag rond Amsterdam, in Gooiland en langs de Hollandse duinen. Taveernen waren overal; de zon scheen hier zo goed als ginds; de wolken dreven met den westenwind statig door den hogen hemel. En zouden er aan gene zij van de bergen schoner kleuren zijn dan in de Amsterdamse hallen en markten, dan op de boerendelen als wijven en kerels sprongen naar de deunen van vedelaar of liereman?

Minzaam stemde Arent toe. En om den ouden kunstbroeder iets aangenaams te zeggen, begon hij den aanblik der machtige koopstad te prijzen, die zo schoon lag aan de brede wateren van het Y, rijk en trots met haar statige paleizen, haar voorraadschuren, haar kerken en torens, haar woelige kaden.

Floris Ogiersz hief den vollen roemer op en bracht hem een dronk. Maar Govert Bartelsz schudde het hoofd en zeide dat de gouden schijn een wrede ellende verborg. Bij de laatste uitlegging der stad, aangevangen in het eerste jaar der nieuwe eeuw, waren de oude muren gesloopt en veel schamele gezinnen beroofd van hun leger dat zij hadden onder de gewelfde bogen. Nu huisden zij, machteloos morrend, in krotten en vochtige kelders. Ondanks de paleizen en voorraadzolders der machtige reders tierde de armoe binnen Amsterdam! Van bedelaars en haveloze vagebonden grimmelde het bij de Rietvink en in de sloppen aan den Haarlemmerdijk...

Zijn blik gluurde onder de dichte wenkbrauwen naar de overzijde waar Floris Ogiersz zat; want hij wist wel dat zijn rijke neef deze sombere dingen ontkende. Toen dronk hij snel zijn roemer leeg en stond op om nieuwe schotels te halen.

‘De handel bloeit!’ riep de wijnkoper. ‘De stad groeit! In nog geen dertig jaren werd zij driemaal uitgelegd! Zie het Y en de zee langs Pampus vol zeilen! Maar luie guiten die van de aalmoezen der nijvere burgers willen leven, afgedankte soldeniers en vreemde revelduitsers die morren nu er niets te stropen valt, ja, Govert-oom, denkt gij niet dat die er altijd blijven zullen?’

De oude man was het vertrek al uit. Arent Michielsz echter zeide:

‘Zij zullen blijven zoals de schaduw blijft tegenover het licht! Zonder de armen en verworpenen zou de Christelijke barmhartigheid zinloos zijn. En ook wij kunstenaars mogen hen niet ontberen! De hut van een dagloner is vaak schoner dan een weelderig landhuis; de haveloze zwerver een kostbaarder stoffage van ons landschap dan de deftige burger of de zwierige edelman. Wat zou Govert-oom zelf beginnen zonder zijn verminkte schojers, zijn heidens, zijn strompelende muzikanten!’

De kleine Josien lachte vrolijk om het kaarslicht dat oom Floris met een tondeldoos ontstak. En telkens gingen haar grote jonge ogen naar het, bij de ontvluchting veranderde gelaat van haar vader en schaterde zij het uit.

Oom Govert kwam weer binnen. Terwijl hij twe schotels met gestoofde vis op de tafel schoof, begon Michiel Paulusz met zachte stem te spreken over de armen en de rijken, over den strengen wandel der eerste Christenen, over den verschrikkelijken oorlog die de Duitse landen teisterde, over het gelukzalig leven dat allen als broeders en zusters zouden kunnen genieten, als zij leven en arbeiden wilden naar de leer van Jezus' Evangelie. Indien alle mensen waren van goeden wil, zou de aarde een lusthof des Heren zijn....

Grootmoeder Josine lachte en sprak:

‘Het zijn dezelfde gedachten als van je vriend Camphuysen. Ik herinner mij dat hij ons voor enkele jaren een lied zond waarin zo schoon de Meise morgenstond geprezen werd, doch dat eindigde met een onvervulbaren wens:

Ach, waren alle mensen wijs
En wilden daarbij wel,
Deze aard waar' hun een paradijs;
Nu is ze meest een hel!’

‘Onvervulbaar....’ herhaalde zij. ‘Een wijze Geus heeft mij eens een ander rijmpje geleerd van heel ouden tijd:

> Hadden wi alle enen gelove,
> God en den gemenen nut voor ogen,
> Goeden vrede en recht gericht,
> Ene elle, mate en gewicht,
> Ene munte en goed geld,
> Zo waar' 't in aller wereld wel gesteld!’

‘Ja, ja!.... hadden wi, hadden wi!’ voegde zij er nadrukkelijk aan toe. ‘Maar zie je, lieve zoon, het is anders op de wereld, en zeker moet dit Gods wil zijn!’

Vertrouwend beschouwde de predikant het rustig gelaat zijner moeder.

‘Voorwaar,’ zei hij, ‘Dirck Rafaelszoon heeft uitgesproken wat er zwijgend leefde in ons allen. Het was een vroom en schoon lied, dat ik verlang in een boekje gedrukt te zien.... Dank, broeder, ik ben verzadigd,’ wendde hij zich tot Floris Ogiersz die hem den visschotel ten tweden male aanbood. En zijn gedachte vervolgend uitte hij zijn bezorgdheid dat de wufte menigte dien stillen dichter niet kende, doch liever las en zong de ijdeltuitige minnezangen van den Muider Drost Pieter Cornelisz, die geprezen werd als het Hoofd der Poëten....

‘Ai!’ viel Floris Ogiersz in, ‘beschimp niet de zangen van den liefsten vriend der Muzen! Hij is de eerste die de muziek van het zuiden in de rijmkunst van het noorden bracht....’

En de libertijnse wijnkoper verdedigde den Drost, in wiens liederen en sonnetten de levensvreugd juichte, de minne brandde, de liefde soms klaagde, doch in vooizen die met de welluidende golving harer klanken troost, en met den troost weer vreugde schonken. Hij sprak ook, zich richtend tot den jongen schilder, van doctor Samuel Coster en diens Nederduitse Akademie; hij nodigde zijn neef daarheen, wanneer er opnieuw een treurspel van Hooft en Coster of een klucht van Brederood vertoond zou worden.

‘Ha, Brederood!’ zuchtte Govert Bartelsz tevreden, als terugkerend van een verren mijmertocht. En hij begon hem onder de dichters der laatste jaren te prijzen als den groot-

sten, Brederood, wiens ruige kluchten het volk van stad en dorpen niet anders toonden dan het was, in zijn kroegen en molens, op zijn straten en markten, zonder den uitheemsen tooi van gebergte of Romeinsen bouwval....

Want evenals Govert de Hollandse schilderkunst van over de bergen versmaadde, zo keerde hij zich ook af van de nieuwe zoet-klinkende minne-rijmen die door de Amsterdamse drukkers in boekjes met fraje namen waren verzameld. Wel hield hij van de oude liederen, eeuwen lang door het volk gezongen, door zwervende handwerkers, ruiters en minnestrelen gedicht; maar hij hoorde ze enkel nog in herbergen en spinschuren; de deftige burgerij kende ze nauwelijks meer.

Het gesprek verdroot den predikant. De wereldse poëten der minne hadden nooit zijn wezen kunnen verrijken; de schilderkunst scheen hem een ijdele verpozing. Nu, in den kring der zijnen, miste hij de gedachtenwisseling met gelijkgezinden. Hij had verlangd naar de terugkomst van zijn zoon, gehoopt dat hij, bij het ouder worden, nader zou zijn gekomen tot hem, den vader, en begrepen hebben de grootheid, den diepen levenszin van den strijd des geestes hier in Holland. Vaak had hij getracht zich de stem, het gelaat van Arent te verbeelden; hij had aan al de gevaren der verre reis gedacht: de afgronden langs steile bergwegen, de rovers, de eenzame herbergen, de lichtzinnige vrouwen. En hij had zich op het weerzien, het samenzijn verheugd met kinderlijk-blij verlangen. Doch zij vertoefden elk in een andere wereld. De vader voelde zich eenzaam. Was hij-zelf dan een vreemdeling? Hij ervoer het als een nieuwe smart; en denkend aan zijn huisvrouw zaliger rees hij op van zijn zetel en zag naar buiten in den stillen gouden schemer van den najaarsavond.

Achter zich hoorde hij als een luide liefkozing Josientje's stem:

'Vader!'

Opeens dacht hij hoe hij-zelf dit heerlijk woord nooit had kunnen zeggen. Wellicht zou hij binnenkort weer moeten zwerven of vluchten en die strelende klank opnieuw voor hem gestorven zijn. En later, ach later, als de meisjes ouder waren en hij een grijsaard, zouden ook zij van hem ver-

vreemden, evenals Arent vervreemd was. Doch van den man stond het immers geschreven dat hij zijn vader en zijn moeder zou verlaten....

Hij nam den hoed van 't hoofd, streek de vingers door de golving zijner al grauwende lokken. Toen klonk ook de stem van zijn moeder:

'Michiel, wilt gij danken?'

Hij zat weer naast haar en dankte den goedertieren God voor wat Hij gegeven had van de vruchten Zijner aarde; voor het behouden samenzijn met een geliefd kind na lange afwezigheid; voor het vertrouwen dat Hij, de Hemelse Vader, geen rampen zond tenzij tot het welzijn van Zijn kroost....

De beide schilders en de wijnkoper waren nog in rumoerend gesprek geweest over het toneel en de dichtkunst. Even hadden zij gezwegen; na het dankgebed schoven zij hun zetels terug en keuvelden voort. Doch de wijn had de scherpte hunner strijdige meningen vervaagd; zij waardeerden elkanders inzicht, knikten instemmend, lachten vrolijk, tevreden om de schoonheid die over-en-weer in hun beschouwingen scheen te zijn ontdekt. Govert Bartelsz, terwijl hij de voortreffelijkheid der Italiaanse schilders gemoedelijk erkende, hoopte in stilte den jongen kunstbroeder eenmaal te genezen van zijn uitheemse pralerij. Arent Michielsz bespeurde steeds duidelijker den satir in zijn moeders oom; hij wilde hem afbeelden op een zijner paneeltjes, fluitspelend bij zwierende bacchanten. Floris Ogiersz was heimelijk fier op eigen veelomvattenden geest die de arkddise verfijning der zuidelijke kunst even zeer liefhebben en bewonderen kon als de ruige kracht van een Hollandse klucht en een boersen dreumeldans.

Clare had in een hoek van het vertrek, donker naast de zware gordijnen van oom Floris' ledekant, een klavecimbel geopend dat zij nu luchtig bespeelde. Josientje danste schaterend in 't rond. Oom Floris lachte luid; om de dunne lippen van den ouden Govert trok een verjeugdigende grijns; en met de voeten trapte hij mee in de maat. Josine Arentsdochter volgde op het gelaat van haar zoon al zijn droeve gepeinzen.

Nog omtrent een uur bleven zij samen. Toen klonk buiten gerucht van zware wielen; een zweep klapte; paarden

schudden hun rinkelend tuig. De oude Josine nam afscheid van de mannen en troostte Michiel met de belofte dat zij over enkele dagen met de meisjes zou weerkomen.

Zij riep de kinderen; dan ging zij langzaam voor, de stenen wenteltrap af, begeleid door Floris, Arent en Govert. In de gang sloegen zij haar huiken en mantels om. De voerman, een lantaren dragend, nam zijn paard aan den toom; traag rolde de wagen de donkerte in. Toen Floris Ogiersz en Arent Michielsz kort daarna langs het keukenvenster traden, hoorden zij de snerpende stem van Griet Jans die in een kletterenden val van woorden haar Govert begroette als een luien rasphuisboef, een dronken rabauw, een heidensen hoerenjager....

P.H. VAN MOERKERKEN.

(Wordt vervolgd).

De droomer.*)

Maneschijn.

Dien nacht droomde Michiel een vreemden droom.

Hij bevond zich plots in een eenzamen, witten kloostergang waarin een dikke, grijze smoorlucht alle uitzicht verborgen hield.

Van het brokkelig kruisgewelf pletste de nattigheid lijk een trage regen op den bruinen, uitgesleten tichelvloer en op Michiel zijn handen, en het stekende, schrille gepiep, als van opgejaagde vledermuizen, dat van heel ver tot hier door priemde, deed hem telkens angstig rillen.

Van weerskanten zag hij een rond, zwart celdeurken met, lijk een oog dat overentweer zocht, een loshangend judasvensterken kleppend in den tocht. Er moesten zoo wel meer deurkens geweest zijn, daar en ginder, maar de grijze mist bedekte ze als met een voorhang.

De schrik wies lijk een koud gewicht op Michiel zijn hart. Hij wrong de handen in vertwijfeling sâam, draaide het hoofd zenuwachtig naar alle kanten, en voor het gepiep dat scherper en scherper in zijn oor snerpte schoot hij plots op den loop. Hij liep en bleef loopen.

Lijk dingen waaraan geen einde komt. spookten de lage, scheefgezonken celdeurkens paarsgewijs uit den smoor om er seffens weer in te verdwijnen, en af en toe, als om Michiel zijn angst op te jagen, vertoonden de afgepelde, groenbeschimmelde wanden de ronde holte van een nis met

*) Eerste Boek van een roman.

de schim van een wit beeld erin, waarvoor dan een opkrullenden, ijzeren kaarsdrager zijn verroeste pin lijk een enormlangen, mageren vinger omhoog stak.

Michiel was zot van den schrik. Hij stormde lijk een dolle, met de armen omhoog en den mond wijd open, om er gauw uit te zijn.

Stilaan verdunde de mist en er zeefde van heel ver een groene klaarte door, lijk van maan achter wolken.

't Verschiet trok weldra open en daar straalde toen, heelemaal in de diepte, 't ende van de natblinkende, spitsbogige gang het goudgroene, glanzende licht van zon op boomen.

Als Michiel dat zag viel er een steen van zijn hart en er kwam een buitengewone vlugheid in zijn beenen; hij vloog vooruit.

Daar was de open dag! Hij hoorde reeds gezang van vogelen, op zijn tong proefde hij de opwekkende frischheid van de binnenstroomende lucht en zijn bloed sprong op in zijn lijf.

Maar met pijnlijke verbazing bemerkte hij plots dat de gang smaller en lager ineenliep: de deurkens krompen zienderoogen, hij moest weldra zijn kop intrekken voor het immer zakkende kruisgewelf, en eer hij zich fijn bepeinzen kon lagen de sluitende bogen op zijn schouders en drukten hem op de knieën. Hij werd lijk ingemetseld.

Een groote schrik stond op in Michiel. Zijn hart viel stil, 't koud zweet brak uit en hij voelde zijn lichaam verstijven tot ijs.

Wat ging er nu met hem gebeuren?...

En dwars door 't gewelf zag hij daar ineens, als getooverd, al zijn schoolkameraden in een engen kring over hem gebogen. De jongens van den notaris, die van den koster alle vijf, Jefken van den koperslager, allemaal waren ze er. Ze spotten en lachten zooals ze altijd deden, trokken schele gezichten, staken de tong uit en deden ‘slip-sliep’ met de wijsvingers, terwijl ze tergend zongen: ‘de Flauwe zit er in! de Flauwe kan er ni-meer uit!’

Michiel wou recht staan en vluchten, maar daar was het gewelf. Hij wou roepen: ‘moeder! moeder!!’ maar zijn keel was droog en lijk toegevezen, hij kreeg er geen snik meer door; hij meende te stikken. Toen was Michiel ontzet wakker geschoten.

Zie, hij lag nog in zijn bed en hier was zijn kamerken, gevuld met klaren maneschijn en helder lijk in het eerst van den dag.

't Verraste hem zoo deugdelijk dat hij er onwillens recht van wipte. Hij liet een groote zucht vallen, blies twee, drie lange keeren, en draaide zijn groote, blij-verbaasde oogen langzaam rond als kon hij het nog niet goed gelooven.

Michiel zijn ziel verkeerde ervan. Aangename, zoete gevoelens stonden een voor een op en hieven zijn mageren kop omhoog naar de bloeiende zomer-maan, die daar in 't bovenste ruitvierkant heur melk-geel, scheef-lachend gezicht vertoonde.

Heur licht viel helder en ijl naar binnen en wafelde de vele ruitjes van het hooge smalle venster in een breede baan schuin over het wit-geschuurde plankier en zoo over het bed een eindeken den muur op tot waar het zwart crucifix zijn korte armen open hield.

Hoe fijn en teer was dit licht, als de zilveren stof waaruit zieltjes gemaakt worden! En hoe onwerkelijk stonden de dingen daar in zijn ijlen weerschijn!

Michiel dierf er zich bijkans niet voor verroeren en 't was met een zachten schroom dat hij er zijn oogen naar toe liet gaan.

Het Kindeken Jezus van Praag, prijkend op de kast tusschen vazen met goud-papieren bloemen in, scheen te zweven op zijn breed-uitstaand, geel-zijden manteltje en zijn bolwangig, wassen gezichtje glimlachte lijk levend onder de zilveren kroon waarin steenen blonken. De twee ronde stoelen tegen den muur en ook de mahoniehouten kast stonden zoo licht op hun dunne gebogen pooten dat het leek of ze telkens naar hem toe gingen komen, en wit en diep, als een oog van den nacht, keek het ovale spiegeltje van boven de waschtafel naar hem.

't Duurde een heele tijd alvorens Michiel er aan gewoon geraakte. Zijn gelaat ging verwonderd overentweer van de dingen naar het maangezicht en dan weer naar den lichtbalk die wit en ijl over hem hing.

God! dat licht! dat licht! Dat had hij nog nooit gezien!

Als hij zijn asem binnen haalde zag hij het permentelijk naar hem toevloeien, hij hoorde het zingen en suizen in de

holte van zijn mond, voelde het in zijn lichaam vergaan en 't maakte hem locht en ruim lijk een drijvende vogel.

Onwillens liet hij de oogen op zijn handen vallen. Als dingen die een eigen leven hadden lagen ze daar lang en bleek op de sprei met een draadje blauwen schaduw aan den eenen kant. Het trof Michiel ze zoo te zien en hij hield zijn asem in.

Langsaam hief hij ze omhoog tot op de hoogte van zijn oogen en roeide er dan voorzichtig mee overentweer door den maneschijn; het licht er om heen deinde open en toe als een dunne damp. Hij deed de handen open, keerde en wond ze naar alle richtingen, stak ze samen lijk een kelk omhoog en liet ze dan weer slap hangen lijk een gebroken meeuwenwiek; daarna boog en rok hij de vingeren uiteen, liet ze door elkaar loopen, rapper en dan weer trager, en 't waren lijk zachte, gewillige witte beestjes die hem hier kwamen vermaken met hun sierlijke kunsten en boeiende dans-bewegingen.

Michiel beleefde er een vreemd en prikkelend genot aan, en er kwam een lach op zijn gezicht. Hij wist van geen uitscheiden. Maar plots was er iets dat zijn oog opzij trok. Hij keerde er verrast den kop naar toe en zag toen op de maan beschenen spie onder het zwarte kruisken, het spel der scherp geteekende schaduwen dooreenloopen.

Een aangenaam gedacht deed hem seffens recht-springen. Hij wierp de dekens open, wipte op zijn knieën en stroopte ijverig de mouwen van zijn nachthemd tot onder de oksels omhoog. Vóór de knikkende schaduw van zijn kortharigen jongenskop op den witten muur, liet hij de in-en-uitelkaar wringende handen en de lange, dunne armen allerlei schoone, donker-blauwe figuurtjes leggen als daar waren een bijtende hondenkop met pinkend oog, een krabbend konijntje dat zijn lange ooren plezierig bewoog, een statige, groetende zwaan en menschen-profiels allerhande met bol- of spitse neuzen en kinnen van alle vormen en models, die de tong uitstaken en buitenmate rap de knep roerden!

't Maakte Michiel kriebelig van blijdschap. Hij wiegde overentweer van 't genot en lachte kleine, scherpe lachjes tegen de schaduwen. Maar de holle, metaalachtige stap van den nachtwaker en den klop van zijn stok beneden

onder het venster, trok met een schok zijn aandacht naar buiten.

Pekzwart klom de trapgevel van het huis aan den overkant tegen de bleeke, besterde lucht omhoog en bezijds daarvan zag hij zilver-betinteld de boomengroepen in de tuinen, de daken en de torentjes glimmen, helder opgetrokken boven de ebbenhout-zwarte schaduwen. Zijn handen daalden van voor zijn verwonderd gezicht, hij liet zich voorzichtig uit het bed glijden en duwde zijn voorhoofd tegen een ruitje waarin de maan regenboogkleurige schijnselen tooverde.

De stap op straat stierf weg achter een hoek, van ievers heel ver kwam het doffe gedokker van een vrachtwagen, een hond blafte, maar toen werd het stil en kon hij ongestoord zijn oogen over de glimmende daken en boomen den weg laten verkennen, tot waar, in den blauwen bocht der Begijnenvest met zijn hooge olmen, het vriendelijke Begijnhoftorentje zijn spits omhoog stak.

Michiel dacht er aan hoe goed en veilig het zijn moest in al die verlaten straten, waar niets en niemand was dan gele maneschijn en hier en daar, in een donker hoeksken, het rood pimpelend oog van een lantaarnken vóór een Lievevrouwen kast.

Kon hij daar nu eens in rondloopen en er zijn lits uitslaan, ongezien van de menschen, de paters en de jongens die hem uitlachten! God! ook eens te mogen dansen en springen precies lijk al de anderen, te fluiten en al de echo's wakker te roepen: zijn eigen uit te leven! Ei! hoe prikkelend er aan te denken alleen! Hij zag het zóó al gebeuren!...

Van al de schoone beelden die zijn verlangen groeien deden, kon hij op 't laatste niet meer stil blijven staan. Zijn hoofd werd warm en zijn hart begon te kloppen. Hij wiegde met de armen en wipte op de teenen, binst zijn oogen, tusschen de schaduwende dakenkarteling, de bochtende straten volgden, waardoor hij in zijn verbeelding rende...

Ach! dat zal hij wel nooit beleven!... Was hij maar liever in bed gebleven om voort te slapen, zooals al de andere nachten!... En met wat zotte onmogelijke gedachten hield hij zich toch altijd bezig!...

Beschaamd sloeg hij de oogen neer voor de maan die hem bekeek en rolde zijn mouwen af. Hij zuchtte van medelijden met zijn eigen en slikte de natte krop door die klom in zijn keel. 't Was belachelijk wat hij dacht. Hoe zou hij op straat geraken? En waren er dan geen nachtwakers of menschen die naar zijn lawijd zouden komen kijken!...

Michiel draaide zich om en teende reeds terug naar zijn bed, als daar plots een aangenaam gedacht hem weerom staan hield: ‘In den tuin gaan, daar zou niemand hem zien en hij had er niets te vreezen!’ 't Verrastte hem zoo, dat hij er een kleinen schok van kreeg en onwillens den adem inhield. Ja, dat zou kunnen!...

Maar als Vader hem daarop eens betrapte? Of als Pharaïlde, zijn zusterken, wakker werd, of Filomeen, de meid? En ze peinsden dat er een dief in den tuin was, en riepen er den nachtwaker bij en de geburen?....

Even vergriezelde Michiel en hij poogde het gedacht te verdringen. ‘'t Komt van den duivel,’ zei hij.

Doch als hij dan al het licht om hem heen voelde en daarbuiten den open, schoonen nacht zag met zijn maan en zijn sterren, rees sterker het steeds onderdrukte verlangen naar spel en vrij beweeg. Zijn hart snakte ernaar lijk een vischken naar water en de heimelijkheid van den nacht maakte het eens zoo verlokkelijk. Als hij heel voorzichtig was en stil, zou niemand het weten, en hij droomde er toch al zoo lang van ievers heelemaal alleen te zijn en te doen wat hij wilde!

Michiel probeerde eerst nog tegen te stribbelen en bleef treuzelend vóór het bed staan, met de oogen naar de donkere bloemen op de bruine karpet.

Had hij een leven lijk de andere jongens, hij zou er nog niet kunnen aan denken! Maar nu, hoe triestig en streng waren zijn dagen niet,.... en voor eenen keer, God! voor eenen enkelen keer maar... 't was de maan heur schuld, en al dat witte licht...

Met een kloppend hart trok Michiel zijn kleeren aan, doopte diep de vingeren in het koperen wijwatervaatje naast de deur en met het hoofd gebogen naar het Kindeken Jezus op de kast, sloeg hij rillend een kruisken om den goeden afloop van den nachtelijken gang.

‘'t Is maar voor eenen keer!’ zei hij vergoelijkend, terwijl zijn gedachten wezen naar zijn droevig, grijs bestaan.

Langzaam deed hij de kamerdeur open, trad geruischeloos buiten en trok ze achter zich aan.

De donkerte van het traphuis hield hem even tegen als met een hand, en 't duurde een beetje voor hij, in den weerschijn van de ovale lichtklad, die ginder in den palier door een rond vensterken op den witten muur blonk, vagelijk de andere kamerdeuren verkende en de donkere baan van den looper over den eiken vloer.

Michiel stak het hoofd vooruit en luisterde gespannen.

Het huis sliep en er was geen gerucht.

Hij klemde de onderste lip tusschen de tanden, stak de open handen opzij alsom zich in evenwicht te houden en met een grooten uitwijkenden bocht voor Vader zijn kamerdeur, schoof hij op de teenen naar beneden.

Een trap die kraakte deed hem even ineenkrimpen als onder een slag, maar hij veerde seffens weer recht en daalde bevend verder, de handen geplakt tegen den kouden, glad-geschilderden muur. Weldra stond hij voor de glazen tuindeur, waarachter de maanverlichten tuin zijn grasplein en zijn paden open hield.

Michiel bleef een beetje staan om asem te halen en luisterde dan met een scheeven kop of er iemand ontwaakte.

Neen, er was niets en niemand te hooren dan alleen het wilde bonzen van zijn hart, en daar, in de blauw-schemerige huisgang den scherpen, ijzeren tiktak der kasthorlogie die met heur rond, porceleinen gezicht deftig naar de zwartomlijste schilderij aan den overkant keek.

Michiel leefde op. Hij lonkte een laatste keer naar de donkere trap en tastte toen met beide handen voorzichtig naar de sleutel op de deur.

Opeens begon het op den Sint-Gommarustoren te rammelen. Omdat het zoo dichtbij was, werd de lucht gevuld met een groot, verward getingel en gezoem van klokkenklanken. De ruiten rinkelden en de steenen gonsden ervan.

Michiel profiteerde van 't lawaai om haastig de tuindeur open te doen. Ze piepte lang en scherp, maar het was niets, dat verloor zich in het neerklangende beiaardspel.

Hij schoof rap naar buiten en gedoken in de smalle schaduw

die de tuinmuur t'halvent van het pad lei, sloop hij rap naar achter in den hof alwaar de eenzame kastanjelaar een ronde, blauwe lommerte spreidde op het grasplein dat blonk van den dauw.

Hijgend en lachend tegelijk liet Michiel zich vallen op de lage bank die rond zijn stam getimmerd was.

Drie maanrondekens tastten door een bladerholleken naar zijn handen die op de knieën lagen, doch hij trok ze er schuw voor terug. Angstig schoof hij wat op zij en drukte zijn smalle schouders achter den stam tot hij heelemaal veilig in de schaduw was. Daarna eerst hief hij voorzichtig het gezicht omhoog en zocht met ronde, verbaasde oogen van waar die maanpijlen kwamen.

Het licht doorzeefde zilveren den groenen berg boven zijn hoofd, liet hier en daar een afhangenden bladrug blinken en omtrilde witter dan wit de bloemenkaarsen die door de spleten zichtbaar waren. Michiel kon er zijn oogen niet van aftrekken. De fijne stemming van daarstraks doorgeurde weer zijn gemoed en maakte hem zoo licht en ijl alsof zijn ziel een doorlicht, teer blaârken was, dat dáár, aan dat omhoogkrullend taksken, zijn teer-geaderde vingeren openvouwde tegen de maanschijf.

Weldra viel de rammel stil. De groote klok liet twaalf slagen door de lucht open zinderen, de torenwachter draaide zijn getoet naar de vier windstreken en toen vloeide van alle kanten over de slapende kleine stad de stilte weer toe lijk een dun, ijl-trillend water. Ergens blafte er een hond en in de verre bosschen hieven de echo's het langgerokken getoet nog eens flauwtjes op.

Hoe schoon en heilig lag de tuin daar nu in het stille, witte licht! Hij leek wel eens zoo groot en wijd onder de kristallen koepeling van den nacht.

Michiel stond getroffen recht en trad tot aan den rand van de schaduw.

De boomen rezen maan-overgoten hoog tegen de bleeke lucht. Het spel der blauw-groene lommer-plekken die ze rond hun voet legden en dat der fijn-bedoomde, blanke grasperken met aan den draai der wegelingen een zwart torentje van palmenhout of een laurierboschken, gaf een diepte aan den tuin, lijk van een park.

Daar, in den bocht van het pad dat naar Vader zijn borstelfabriek leidde, lag het vijvertje weerspiegelend de sterren, en boven de boomkruinen die t' allenkant het gezicht afgesneden kwam er gindsch, een nieuwsgierig gevelpunt kijken.

Michiel herkende dat alles bijna niet meer. 't Lag daar opgetrokken in het witte licht lijk in een schoonen droom. Alle ding had een zachter, inniger aanschijn en zelfs de hooge Sint-Gommarustoren, slank stijgend uit zijn drummers en pinakels, stond daar zilverbeplakt als iets onwerkelijks en liet door de spitsbogen van zijn klokkenhuis de sterren zien.

Michiel draaide verwonderd zijn gelaat naar alle kanten. 't Was of alle ding hem iets vertrouwelijks te zeggen had, wat recht naar 't hart ging. Hij voelde zich zoo ver van alles wat geweest was of nog komen moest, alsof hij een andere geworden was; 't maakte hem speelsch en welgezind lijk een jong vogelken.

Hij stond daar een poos te wippen, schoof ongedurig de voeten door het natte gras overentweer, en begon toen zoo maar, van pure uitgelatenheid rond den kastanjelaar te draven, zwaaiend met de armen en schuddend den kop lijk een speelsch hondeken. Alle angst of achterdocht was uit zijn hart. Hij werd uitbundig buitenmate en weldra was de ronde lommerte onder den boom te eng voor zijn zottigheden.

Hij sprong, los van zijn zwenkende schaduw, van den eenen boom naar den andere, sloop lijk een zoekend beestje door de riekende kruidnagelboschkens die ritselden, touterde zijn armen moe aan een lagen takknoest van een ouden appelaar, buitelde door het gras en probeerde op zijn handen te loopen. Hij werd almaardoor geweldiger, verzon honderd andere spelen om het gelukkig gevoel van vrijheid dat hem dronken maakte, te kunnen vieren, tot hij zich moe en hijgend in 't koele gras liet nedervallen, de armen wijd open en 't gezicht naar de sterren.

‘'t Is niets’, zei Michiel tegen de maan, die hem door de bovenste takken van een geurenden meidoorn kwam bekijken.

En als om er de maan van te overtuigen, sprong hij sef-

fens weer recht en rende in eenen asem de draaiende wegskens af, precies alsof men hem op de hielen zat.

‘Ze krijgen mij niet!’ lachte hij.

Nu was hij terug in de lommerte onder den kastanjelaar en keerde zich om naar zijn achtervolgers.

En daar kwamen ze, waarachtig!

Michiel zag ze, den eene na den andere, van verschillende kanten toegeloopen komen, met hun korte schaduw rapbeenend over het zilveren, bedoomde gras. Ze vielen hijgend neer, duwden de vuist in de lenden en waren veel, veel moeër dan hij.

Michiel lachte gelukkig, klakte met de tong en wreef van welgezindheid in de handen, dat zijn lange vingeren ervan kraakten.

Ze waren met drie, de knapen.

‘Tegen u kunnen wij niet op’, zeiden ze. ‘Dat 's geen loopen meer, dat 's vliegen’.

Hun stemmen waren ijl. Hij zag hun oogen blinken en 't wit van hun tanden in den open mond.

Michiel gaf hun seffens de schoonste, ongewone namen die hij kende uit het vertelselboek dat hij op zijn werkkamertje boven de keuken, heimelijk tusschen oude, geelgeworden muziekboeken verborgen hield: Arnold, Koenraad en Erik.

‘Laat ons dan wat anders spelen’, zei hij.

‘Ja, Michiel’, zegden ze.

‘Ik heet niet Michiel’, antwoordde hij, ‘ik heet Otto!’

‘Ja, Otto’, zegden ze dan, kropen fluks recht en klapten verheugd in de handen.

Nu had Michiel vrienden, God! en die zouden met hem niet spotten, lijk de jongens op school!

Met rappe hand telde hij af en Koenraad was er aan.

Eerst zouden ze ‘katteken’ spelen. 't Werd een jacht lijk van losgelaten honden. Ze zwenkten en draafden door de paden, sprongen met open armen over de bloembedden en de beziestruiken, draaiden rond het witte vijvertje waarin het maangezicht verzonken lag of verscholen zich achter het pleisteren Dianabeeld dat bij het fabriekspoortje op een klimopovergroeid voetstuk blankte.

De lucht was vol van hun gelach en als Michiel omhoog

keek lachte de maan mee. Hij hoorde hun luide, ophitsende stemmen weerklinken, maar hem kregen ze nooit.

Hij wist op 't laatste niet meer wie er aan was en vluchtte voor iedereen. Plots zag hij niemand meer en in een tuinhoek, waar een kleine broeikas de lichten van den nacht weerspiegelde, bleef hij staan.

Van achter in den tuin kwamen hun stemmen.

'Otto! Otto! kom eens!'

Hij liep er naar toe en vond hen onder den kastanjelaar, blazend en hijgend, met het bovenlijf zitten knikken en ze veegden met hun zakdoeken het zweet van hun gezicht en uit hun hals.

'Laat ons wat rusten, Otto', zei Koenraad, 'wij zijn zoo moe!'

'Ik ben bijlange nog niet moe', antwoordde hij. 'Laat ons dan wat anders spelen. Piepenborg!'

'Dat 's beter', lachten ze alle drie en stonden dadelijk recht. Michiel moest weerom aftellen. Ze volgden gespannen de slaande hand. Als hij naar Erik sloeg lichtte er telkens een manelek zijn hand uit de donkerte en daarvoor hield hij ze los en schoon, lijk een priester, die de zegening slaat.

Nu was Arnold eraan.

Seffens liepen ze allen weg en verdwenen in de stilte van den hof.

Terwijl Michiel zich voorovergebogen van schaduw tot schaduw voortbewoog om niet gezien te worden, hoorde hij Arnold achter de boschagen traagzaam tellen: tien, twintig, dertig enz. tot honderd, metend den tijd dien ze hadden om zich te verbergen.

Plots schoot er een fijn gedacht door zijn hoofd en zonder zich te bedenken klom hij in de breedbladerige, donkere kruin van een jongen moerbezieboom. De takken zuchtten onder zijn tastende voeten.

't Mocht wel niet volgens de regels van 't spel, maar och! ze zouden het niet kwalijk nemen. 't Was zoo prikkelend ze allemaal te kunnen verschalken.

Hij hoorde Arnold vragend roepen: 'Gedaan?' en van twee kanten kwam met een fijne zinnekensstem het antwoord: 'ja-â-t?' Michiel antwoordde niets uit vrees zich te verraden. Hij haalde voorzichtig zijn speeksel naar binnen

en speurde met oogen, smal van listige verwachting, door de spleten in 't loof naar beneden. Hem zouden ze niet vinden!

Trage voeten kwamen nader en verwijderden zich toen weer. Nu eens naderden ze zuchtend van achter het blinkend laurierboschken daar, verdwenen ineens, en dan was 't weer van een heel anderen kant dat ze hun zoeken en speuren voortzetten. Een enkelen keer zag hij een korte schaduw tusschen twee boomen zwenken.

't Gedacht dat ze hem niet zouden vinden kriebelde hem van plezier. Hij moest zich inhouden om niet beginnen te lachen en te fluiten.

Plots klonk daar de stem van Arnold die riep: ‘Koenraad, 'k zie u!’ en seffens daarop volgde het rappe getrippel van twee paar voeten om 't eerst onder den kastanjeboom te zijn.

Arnold was er 't eerst en hij telde luid: een, twee, drie!

't Duurde niet lang of ook Erik was ontdekt en dan zou men naar hem komen zoeken.

Ja, daar was Arnold nu. Hij sloop schuin naderbij, gereed om terug te vluchten, stak de handen uit als om iets van hem af te houden en draaide zijn kop onderzoekend naar alle kanten.

Michiel zijn hart stond er stil van.

Hij liep onder den moerbezieboom door, speurde achter de Diana en daarna achter de twee palmenhouten kegels die bij het ovale vijvertje stonden....

Als een steen liet Michiel zich uit den boom vallen en rap als de wind vloog hij naar den kastanjelaar.

‘'k Ben vóór! 'k Ben vóór!’ juichte hij, danste en zwaaide uitgelaten met de armen. Was dat een vreugde!

‘Gij speelt valsch, Otto! zei Arnold. ‘Gij hebt in een boom gezeten. Boven en onder grond dat telt niet. Zoo speel ik ni-meer.’

‘Hebt gij dat gedaan?’ vroegen de twee anderen en ze staken hun wijsvinger naar hem uit. ‘Dan spelen wij ook ni-meer.’

Michiel stond daar verpaft en zijn ontroering viel. Hij wist niet wat te zeggen. Kunnen ze dan niets verdragen van mij? jammerde hij inwendig. Hij werd kwaad en

wenschte dat het allemaal écht was om ze uit den tuin te kunnen jagen!

Maar zie! daar verdwenen ze van in zijn oogen en hij stond alleen in den witten maannacht.

Hij voelde zich plots zoo eenzaam, dat hij wel had kunnen weenen.

Wilden ze maar terug komen, hij zou het nooit meer doen. Waarom had hij dat nu weer gedaan?

Hij zette zich mismoedig op de bank en liet het hoofd zinnend op de borst vallen...

Ach! waarom was hij zooals hij was? Waarom was hij niet anders zooals al de anderen waren? En Michiel, was dat een naam?... Waarom was vader altijd zoo streng en was hem niets toegelaten? En dan de paters op school, en de jongens die hem immer uitlachten en de menschen op straat die hem zoo vreemd bekeken?...

Er kwam een krop in zijn keel en hij moest zich geweld aandoen om de tranen binnen zijn oogen te houden.

Leefde Moeder-zaliger nog maar! Nu was er niemand aan wien hij zijn nood kon klagen. En er was zooveel dat zijn hert beroerde!...

Een klein windeken viel uit de zilveren boomen die zachtjes klepperden, liep over het natte grasplein en kwam heel koel over Michiel zijn handen en zijn warm gezicht. Het wekte hem.

Hij stond recht, liet den tuin liggen als iets waar hij nu niet meer bij behoorde en slenterde langs een klimmend wegsken naar achter in den hof.

Aangeleund tusschen twee muren en verscholen achter dichte seringenboskens, lag daar op een kleine hoogte eenzaam en verlaten een paviljoentje. Op ruw-houten pilaren stak het een chineesch strooien dak omhoog met een houten kelk in de spits, en de wilde-wijngaard die het overwoekerde liet zijn lange ranken lijk een groen gordijn over zijn donkere verlatenheid hangen.

Michiel trad de drie treden van het steenen trapken op en lei zich met zijn droeve gedachten over het lage, klimopoverspreide muurken dat den tuin afsloot van een bochtend binnen-vlietje.

De maan lei guldene plooien op het kabbelende waterken

dat tusschen uitgeknaagde muren aanspoelde, spon zilverdraad in de smoorsteenen die over de tuinboomen aan den overkant zweefden, liet een glazen pan van een bijbouw blinken en ze spiegelde heur wit gezicht in de vensters der verre achtergevelen.

Ach! woonde hij maar ievers in een der tuinen hierover, bij andere menschen, in andere kamers waar er dan iemand was die van hem hield en met wien hij vertrouwelijk kon zijn!

Al was het dan maar in het verlaten achterhuisje daar, dat aan den rand van het vlietje achter zijn wildgeschoten tuintje, zoo vriendelijk zijn ouden, vooroverhangenden puntgevel met de toeë beluiken, lijk een wit, droomend gezicht, naar de maan opende.

Het lag er zoo eenzaam en gelukkig! Het tuintje zakte zacht-hellend in het water, een druivelaar spreidde zijn scherp-uitgebekt loof over het ronde deurgat en het vensterken, en over den regenwaterton in den hoek hing een breede hagedoorn zoet te geuren.

Het ontroerde Michiel te denken dat het daar zou kunnen zijn. Er zou een vrouw wonen met een meisje van zijn jaren, dat zijn vriendinnetje zou zijn. Hij zag ze zóó voor zijn oogen staan en de goedheid van dat nieuwe leven verteederde zijn hert.

Hij lag hier zoo gemakkelijk geleund in den klimop van het muurken, het water onder zijn gezicht maakte heur zachte muziek en de geur van den hagedoorn vloeide om zijn hoofd lijk een bedwelming.

Het eene beeld wenkte een ander naderbij en zie! het vlietje wordt voor Michiel een groote vijver met beboschte eilandjes er in.

Roode en groene beuken, heldere, rijzige linden en treurwilgen staan op het gras langs de boorden en spiegelen hun kleuren in het blauwe water waarop zwanen drijven. Uit de richting van een wit kasteeltje met zuilen, komt een bootje naar hem toe.

Hij weet wie daar aankomt en zijn hart begint te kloppen.

Daar staat ze vóór hem op het trapken.

Hij is niet verlegen en beschaamd meer en hij gaat dadelijk naar haar toe.

Ach! zooveel heeft hij reeds van haar gedroomd! Hij is er fier en blij om en 't geluk zindert in zijn hoofd.

Ze heeft het kort, blauw fluweelen kleedje aan en haar slanke hals met de fijne pezen bezijds het halsputteken rijst uit een kanten kraag die teere ranken en bloemen over haar ronde schoudertjes wasemt. Haar voetjes in de bruine, lage schoenen wippen op en neer als voor een dans en met de vingeren draait ze aan de tippen der twee lange haarvlechten die over haar schouders op de borst hangen. Ze houdt het hoofd opzij, een glimlach krult haar mondje open en heur oogen lachen naar zijn oogen.

God! wat een geluk!

Hoe is haar naam ook weer? Flora of Estella?...

Michiel verkiest Estella. Hij weet dat het ‘sterreken’ beteekent en het trekt zijn hart omhoog.

Er is zooveel geluk in Michiel als maneschijn in den hemel. Hij is er licht van als een pluimken en hij gelooft dat hij maar te willen heeft om te kunnen vliegen. Maar zij is nu hier en daarom doet hij het niet.

Zelfbewust gaat hij naar haar toe, buigt diep lijk de herder op de vergulde klok in de zaal doet, en groet haar.

‘Dag, Estella,’ zegt hij.

‘Kent gij mij dan?’ vraagt ze en doet verheugd haar groote oogen open. De maan wekt er diepe, glanzende schijnselen in.

‘Ja, ik ken u,’ antwoordt hij gelukkig en zijn hart springt ervan op.

‘Ik ben van over het water naar u gekomen,’ zegt ze met nadruk. ‘Ik heb u hooren roepen.’

‘Ja, ik heb u geroepen,’ zegt hij.

Hij neemt haar bij de hand en brengt haar in het paviljoentje. Ze zetten zich naast elkaar op de witte tuinbank die er staat en hij kan haar lang en innig bekijken, terwijl hij haar handje in zijn handen neemt en het daar voelt kloppen en bewegen warm en zacht lijk een tortelduifje. Zijn ziel drijft in zaligheid.

‘Laat me u bezien, Estella,’ zegt hij en zijn oogen gaan van haar gezichtje niet af.

Hij weet dat ze op denzelfden dag, op hetzelfde uur geboren is als hij. Haar moeder is ook dood, van voor zij

haar éérste communie deed. Maar haar vader is zoo zacht en goed voor haar lijk zon, en ze heeft een groot park en een grooten vijver met zwanen op en witte waterlelies en ze mag al doen wat ze wil, loopen en springen en dansen. Ze is vrijer dan een vogel in de lucht.

En zij is nu naar hem gekomen! Ach! hoe goed dat ze is!...

Michiel voelt zich opnieuw opgeheven van geluk.

De tuinen en de huizen om hem zijn weggevaagd en daar gaat de wereld open, wijd en schoon, met zijn beemden vol blommekens, zijn bosschen, velden, rotsen, grotten, beekskens en vijvers, vol van vogelen en vlinders, schaapkens, reeën en herten, tamme leeuwen en witte paarden, precies lijk op de schilderij van Jezus' doopsel in de Sint-Pieterskapel waar hij 's morgens naar de mis gaat, een echt paradijs.

En daar zijn geen menschen. Hij is er alleen met Estella en leidt haar aan de hand overal rond en laat haar alles zien. Ach, er is zooveel; daar heeft hij dagen voor noodig!...

Ze wandelt mee en luistert glimlachend naar al wat hij vertelt.

En hij plukt appelsienen voor haar en appelen en kersen, draagt haar over de beekskens en ze spelen met de schaapkens en de herten en de tamme leeuwen. En als het avond wordt gaan ze in een schoon, wit marmeren kasteel dat op zijn torentjes gekleurde vaantjes laat wapperen...

Zal dat niet schoon zijn?...

Ze kijkt in zijn oogen en lacht, als ziet ze alles wat er in zijn ziel gebeurt en wat daar in zijn verbeelding open gaat.

‘Ja! daar gaan we naar toe!’ juicht ze ineens en klapt heur handjes boven heur hoofd saam.

Michiel rilt van geluk.

‘Nu moet ik terug!’ zegt Estella. ‘Morgen kom ik weer, Otto!’

Hij leidt haar tot in het bootje en dan vaart ze weg. Hij zou haar willen terugroeien, maar hoe zou hij dan weer over den vijver geraken? Hij blijft haar nakijken tot ze ginder de trappen opklimt en verdwijnt tusschen de witte zuilen van het verre kasteeltje.

Nu is ze reeds lang weg en toch heeft hij nog steeds het gevoelen alsof ze hier nog bij hem is. Onwillens draait hij het hoofd om en zoekt naar haar oogen...

Een zwarte, langgerokken wolkbank die voor het zakkende maangezicht dreef en al het licht uit de nachtelijke wereld vaagde, deed Michiel verschieten. Hij schrok recht van de bank en keek verwilderd rond.

Licht en schaduw vloeiden in elkaar tot een blauwe doezeligheid en in den bleeken hemel waren nog weinig sterren. Het gras blonk van den dauw en uit de dun-ommiste boomen vielen naaldfijn en frisch de eerste trekken uit ontwakende vogelen-kelen.

Michiel hoorde hanen kraaien en van heel ver een trein die floot.

En daar, van achter de bleeke gevelen en de karteling der daken kwam de eerste grijze klaarte van den dag naar de wereld kijken...

't Rammelde juist en Michiel profiteerde ervan om haastig naar binnen te teenen. In eenen asem sprong hij door de neerregenende klokkenklanken den tuin door en schoof vlug de trap op en zijn kamerken binnen. In zijn haast vergat hij de tuindeur op slot te draaien.

Als hij reeds in bed lag dacht hij er eerst aan. Hij geloofde zelf dat hij ze maar tegen-aan getrokken had. Maar daar sloeg de klok drie uur en alles werd weer stil. Nu durfde hij naar beneden niet meer gaan... Vader zou het hooren...

De moeheid duwde zijn hoofd in het kussen, zijn gedachten vervaagden en hij sliep in.

Angst.

Wel twintig keeren reeds had Michiel de deurklink in handen gehad, gedreven om nu eindelijk toch naar beneden te gaan. Maar iederen keer zonk hem den moed in de schoenen en liet hij zich opnieuw met een wanhopigen zucht op het stoelken naast zijn bed vallen.

Het feit dat hij de tuindeur had vergeten op slot te draaien, was binst den slaap gegroeid tot een echte verschrikking en zat nu lijk een groote spin in zijn hert.

Telkens hij de klink wou omhoog draaien, trok ze de pooten saam en er ging als een verlamming door zijn lichaam.

Hij zag hoe Filomeen het ding ontdekt had en 't met veel beslag aan Vader ging vertellen. En dan kwam Vader zijn

streng gezicht voor zijn oogen staan en hij huiverde van angst om alles wat over hem nu ging neer komen. Ze wisten dat hij het was. Wie zou het anders kunnen geweest zijn?...

'Ach God!' kloeg hij half-luid, 'en 'k moet toch ééns naar beneden gaan!'

Michiel sloeg zuchtend en blazend den kop overentweer als om de duizeligheid die in zijn hoofd tintelde af te schudden, en hij moest zijn eigen geweld aan doen om zich sterk te houden.

Hulpeloos sloeg hij de oogen op naar al de dingen om hem heen als wou hij er steun van vragen. Dan probeerde hij te bidden en keek met smeekenden blik naar het goudommantelde Kindeken Jezus zijn gezichtje om den schrik van zijn hart weg te nemen. Maar de wanhoop ging niet over. De duizeligheid deed zijn kop draaien lijk een top en hij liep naar het waschtafeltje om den natten handdoek op zijn voorhoofd te leggen.

Buiten was 't een schoonen zomerdag met gele zon op den trapgevel aan den overkant der smalle straat en in den blauwen hemel hingen zwaluwen in menigvuldigheid te zwieren. De kleine stad lag daar wit en rood met zijn vredige morgen-geruchten. Een kruideniersbel rinkelde, er was geklang van een koperslager en een jongen liep fluitend onder het venster voorbij. Maar voor Michiel kwam het precies als uit een andere wereld.

Hij hoorde het kwartier vóór acht rammelen en seffens daarop het klokske van de Sint-Pieters-kappel dat tampte voor de mis.

Nu werd het hoog tijd. Als hij nu dadelijk niet naar beneden ging zou Vader hem zeker komen halen en dan werd het nog erger.

Hij lei den handdoek van zijn kop en met een spijtig gevoelen keek hij naar die menigvuldigheid van sproeten op zijn voorhoofd, naar den smallen neus en zijn schuinstaande, onrustige oogen waarin de schrik te pakken lag.

Ach! waarom was hij toch niet anders? Als hij anders was dan zou dat allemaal met hem niet gebeuren! Hij voelde het zoo goed.

Een doffe stap ergens in een kamer of op een trap, deed

hem schrikken. Hij sloeg een kruisken en sprong naar de deur om te luisteren. 't Was Vader. 't Kon niet anders. Hij werd het wachten moe en kwam zelf naar boven.

Michiel zijn hart begon te kloppen lijk een klok en hij kreeg bijna geen asem meer door zijn keel. Zijn ooren deden zeer en in zijn nek trokken de pezen pijnlijk saam alsof hij er een slag gekregen had. Wat moest hij doen.

Hij zou ontkennen, zeggen dat hij van niets wist. Filomeen zal 't vergeten zijn. Wat kan hij beneden gaan doen, 's nachts?

Zie! nu zou het deurken opengaan en hij trok met een schok al zijn krachten saam om te weerstaan dezen keer.

Maar ineens was de stap weer weg en niets meer te hooren.

Michiel had er bijkans spijt van dat het niet gebeurd was.

Wachten kon hij nu niet meer. Hij rekende uit dat er nog juist genoeg tijd was om koffie te drinken en dan op een draf naar het kappelleken te loopen, wiens klokje aldoor tampen bleef.

Toen ging hij.

Doch op den palier kwam de verlamming weer over hem en 't scheelde weinig of hij was ontzet terug naar zijn kamerken gevlucht. Even bleef hij staan, neep de oogen toe en beet den schrik af.

Hij rook de koele waterreuk der verschgeschuurde steenen in de gang, hoorde het klare lied van Filomeen heur kanarievogel in de keuken, 't geslef van voeten over de zandbestrooide plaveien, de pomp die piepte en 't geklir van borden en messen; 't beeld van alle morgenden.

Het stemde zoo rustig dat er bij Michiel twijfel opkwam.

‘Zouden ze 't soms niet weten?’ zei hij en van verwondering deed hij de oogen open en op zijn mond kwam er een listigen lach. Vol verwachting teende hij verder.

Filomeen kwam uit de keuken en speette heur smal bovenlijf in een rooden, groengewafelden doek, gereed om Pharaïlde naar school te doen. Ze draaide heur klein, wassen gezicht naar hem en zei: ‘Spoed u maar, jongen! 't Is al bij den achten en ge moet nog eten.’ Daarop slefte ze de gang in waar Pharaïlde vóór het kapstokspiegeltje den elastiek van heur witten zomerhoed over heur gezicht trok. Ze gingen buiten en de deur sloeg met een bons dicht achter de twee.

Nu moest Michiel in de eetkamer gaan, waar vader zat...

Hij slikte zijn speeksel door, haalde diep asem en lijk voortgedreven door een macht binnen in hem, stond hij voor Vader die bij de open venster-deur in zijn groenen Voltaire-zetel het morgenblad te lezen zat.

Michiel dierf naar den tuin niet kijken.

‘Goeien morgen, Vader!’ zei hij toonloos en wachtte. Nu ging het komen! Vader lei traagzaam zijn blad op de dunne, hoekige knieën, draaide zijn grijzen puntbaard naar Michiel en keek hem met zijn smalle, grijze oogen doordringend aan. Dan gaf hij hem het gebruikelijke morgenkruisken.

‘Ge komt zoo laat, Michiel?’ vroeg hij en trok ondervragend zijn linkeroog wijd open, terwijl hij langzaam het gezicht omhoog hief. Met den duim wees hij over de gedekte morgentafel naar de herderinneklok die op het zwart-marmeren schouwblad heur glimmend verguldsel in den spiegel lei.

Michiel zijn hert was geen boon meer groot. Hij was lijk van kouden steen en hij had in den grond willen zinken. Hij voelde het, Vader wist het.

‘'k Weet niet, Vader’, stotterde Michiel.

‘Hoe, ge wist niet?’ hernam hij traagzaam en wachtte even. ‘Doe dan maar eerst de deur toe,’ zei hij terwijl hij zijn blad opraapte.

't Sneed lijk een mes door Michiel en 't zweet brak hem uit. Hij keerde zich om, ging de deur toe doen en zette zich zuchtend aan tafel.

‘Ze weten het! Ze weten het!’ zei hij aldoor tegen zijn eigen en 't was of er iederen keer een hamer binnen in hem neerbonsde. ‘Doe dan maar eerst de deur toe’ had Vader gezegd. Dat zei meer dan genoeg. Wacht maar wat, het zou wel los komen!...

‘Ze weten het!’ zei de tiktak van de horlogie hem na en de vogelen buiten in de zonbeschenen tuin lachten het spottend uit.

't Wond hem zoo op dat hij met moeite nog een beet naar binnen kon krijgen. Als de krant kraakte kromp hij ervoor ineen als een hond voor den stok. Hij liet dieper en dieper het hoofd hangen en keek starlings naar den kouden koffie in zijn kop of naar het doorweekte boterhammeken dat hij bevend naar den mond bracht. Maar Vader zei niets.

‘'t Zal voor dezen noen weggelegd zijn!’ besloot Michiel.

Hij nam zijn getijdeboek uit de kastschuif, zei een natten goeden dag en ging traagzaam naar buiten, in 't gedacht steeds nog teruggeroepen te worden. Maar er kwam niets.

Toen Michiel op straat was begon het acht uur te rammelen. Hij schoot nevens den witten, blinden tuinmuur weg, den hoek om en recht naar de kleine, romaansche Sint-Pieters-kapel waar elken morgen de mis voor de jongens van de patersschool gelezen werd.

Van buiten hoorde hij al orgelspel en latijnsch gezang van jongensstemmen en als hij het hoofd door de gebeeldhouwde eiken deur stak, zat ginder in het schemerig koor reeds de groengekassuifelde priester op de rood-betapeete trappen vóór 't autaer, waar geel kaarslicht een onduidelijke schilderij liet zien en 't verguldsel van draaizuiltjes en bazuinengeltjes.

De jongens zaten reeds allemaal schoontjes geknield op hun stoelen, den neus in het dikke getijdeboek.

Het blauw-bebrilde gezicht van een pater keek kwaad naar Michiel om en zijn dikke, roode vinger wees een leegen stoel aan, daar bij den pilaar.

Michiel schoof schuw tusschen de rijen, maakte een groot kruis en deed seffens zijn boek open.

Maar voor hij een halve bladzijde gelezen had, was hij met zijn gedachten opnieuw thuis.

Had hij de deur maar op slot gedraaid!... En wat stond hem dezen noen niet te wachten? 't Was immers maar uitgesteld. Vader had het hem laten voelen!...

Hij werd moe van dat eeuwige dubben.

De muziek, het belgerinkel, de wierook die in het fijne licht der helder-gekleurde glasraamkens lijk een gebroken regenboog openging, maakten hem zoetlui en deden hem onwillens droomen.

Heel eventjes, lijk een klein windeken dat opstaat uit den grond en zich dadelijk weer neervlijt, moest hij aan den schoonen nacht terugpeinzen, en aan Estella!

‘Als ze het eens niet wisten!’ zuchtte hij en liet de deugd van die mogelijkheid koesterend over zijn hert komen.

Maar hij verdrong het.

‘'t Is maar uitgesteld’, zei hij dan. ‘Wacht maar tot dezen

noen. Vader heeft het gelaten om mijn mis niet te storen. Ge zult het zien!...'

Wie weet, stond hij hem al niet af te wachten om hem na de kerk uit den rang binnen te roepen. Alles is mogelijk bij Vader!...

Waarom was hij naar beneden gegaan. Was het te herbeginnen!...

Maar hij zou ontkennen dezen keer. Niets zou hij zeggen!...

Binst hij alzoo overentweer getrokken werd en honderd angsten smaakte, geraakte de mis gedaan met belgerinkel en daverend orgelspel.

In rang, en bewaakt door twee paters die hun dikke, bebrilde gezichten speurend over de gonzende jongens keerden en draaiden, ging de weg nu naar school.

Michiel liep daar lijk dronken en hij struikelde alle vijf voeten.

De jongens rond hem gichelden gedempt en spotten:

'Wat voor een lijkbiddersgezicht hebde vandaag opgezet, Flauwe?' vroeg er een.

'Zwijg, 't is zijn beste, dat voor den kermis,' schertste een andere.

'Hij is zat,' siste een kleine dikzak wiens rood, vollemaangezicht open ging in een zotten lach.

'Ja, zat van den haver dien hem van zijn vaar heeft gekregen. Hebde weer pek-en-haken gekregen, Flauwe? omdat uw werk niet goed geschreven was?' vroeg de eerste met een lijze preekstem.

Allen lachten ze hem uit.

Michiel keek kwaad rond en bleef even staan. Maar vol en bezig als hij was met al zijn miserie, liet hij seffens het hoofd vallen en liep verder, de oogen starlings op de geleen-bruine straatkeien die onder zijn voeten lijk een water voorbij schoven.

De rang draaide nu den hoek om van de smalle straat waar Michiel woonde en daar, 't einde van den witten tuinmuur, waarover groene takken kwamen zien, stak het huis zijn witten krulgevel omhoog met het borstbeeld van een gemijterden bisschop bovenop. Naast de ronde, zwarteiken deur met haar loofwerk waren de vensters van de zaal en daar stond Vader nu misschien, gereed om hem binnen te roepen.

Michiel voelde dat hij ging wegduizelen als hij zich niet sterk hield. Hij kneep de handen krampachtig saam op den rug en keek strak naar de afgetrapte hielen van den jongen vóór hem.

't Geroezemoes der stemmen en 't verwarde geschuifel der voeten over de keien smolt weg in een groote stilte en zijn oor was nog maar alleen open voor het tikken van Vader zijn vinger op het glas. Hij luisterde gespannen.

Nu was hij den tuinmuur voorbij; daar schemerde het benagelde keldergat in zijn neergeslagen oogen, en ook de vierkanten, ijzeren staanders van de leuning aan den blauwsteenen deurtrap, en nu ging hij het moeten hooren...

Michiel vertraagde onwillens den stap, haalde diep asem tot er niets meer bij kon. Neen... er kwam niets...

Hij verschoot ervan. Zou hij 't soms niet gehoord hebben? En voorbijgegaan zijn?...

God! Hij kreeg er een pijnlijken schok van door zijn lijf en keerde seffens den kop naar de vensters, om zich te overtuigen...

Maar daar was niets te zien dan het groen en geel van den aäronskelk op het staandertje, tusschen het lange wit der tullen gordijnen.

‘Zouden ze 't dan toch niet weten?’ juichte het plots in hem en hij pierde nog eens zeer aandachtig of er niets bewoog achter de kleine, vierkante ruitjes.

Doch het kwaadvertrokken brilgezicht van den pater achter hem en de lange vinger die vooruit wees, deden hem rap voor zich zien.

‘Als ze 't eens niet wisten!’ herhaalde hij gedurig en er kwam plots licht en ruimte in zijn borst.

‘Maar de tuindeur? Dat moet Filomeen toch gezien hebben? En Vader weet het dan ook!’ redeneerde hij verder.

Nu was hij reeds voorbij de fabriekspoort, de rang golfde de brug over en verdween onder het latijnsche opschrift, geschilderd boven de ronde poort van de platte, witte kloosterschool met de vele vensters.

Binnen de gekalkte muren van de klas voelde Michiel zich veilig en de goede stemming die in de kapel over zijn ziel was neergestreken, daalde andermaal over zijn gemoed.

Het was catechismusles.

Het toonlooze, doffe gezaag der jongens die om de beurt vóór den vuilgelen bak waarin breed en zwart de pater ineengedoken zat, hun les gingen afdreunen, de witte stilte der muren en van het hooge, matte venster waarop een zonnespie te spelen lag met de schaduw van een mager boomtaksken, 't stemde Michiel lui en droomerig. Hij was zooals gewoonlijk bij de eersten om zijn les op te zeggen en hij kon zich nadien ongestoord aan zijn mijmeringen overgeven.

'Als ze 't eens niet wisten!' zinderde het in hem en hij dacht terug aan al het schoone plezier van den maannacht.

Hij voelde zich rood worden van geluk en een fijne zoetigheid waarde door zijn lichaam. Hij lei zijn hand op het voorhoofd om even de oogen te kunnen toedoen en er nog beter van te genieten.

Maar lang duurde dat niet of uit een donker hoeksken van zijn ziel dook het gedacht aan de tuindeur toch weer op.

'Ach, God! die deur! Waarom had hij ze niet terug op slot gedaan!'

En lijk een platte steen in 't water glijdt, zoo gleed hij weg in den twijfel en de mistroostigheid. Alle warmte, alle bloed werd uit zijn hart genepen, de schrik kwam over hem en weer was hij machteloos tegenover den vloed van beelden die door zijn kop spookten. Hij zag zich zelf voor zijn Vader staan, aan wien hij in een vlaag van hulpelooze onmacht alles had bekend. Als geschilderd rees Vader zijn gezicht voor hem, met de vertoornde, stekende oogen, hard lijk zweepgeklets striemt zijn stem rond zijn hoofd en hij voelt de koude hand die in zijn hals valt en schudt.

En dan de straffen en het alle dagen herhaalde verwijt bij de minste onoplettendheid; en de Donderdag-achternoenen op het naakte zolderkamerken op water en brood gezet; en hier op school de strenge gezichten der paters aan wie alles is uitgelegd met het verzoek hem nog beter in 't oog te houden! Ach! van er aan te denken alleen, kromp zijn hart pijnlijk saam.

En dat alles door die deur! Waarom was hij zoo haastig geweest?... 't Mocht toch nooit goed gaan met hem. Voor hem was er niets weggelegd!....

Michiel dacht met bitterheid aan zijn eentonig, droevig

leven thuis en hier op school, streng afgemeten en grijs van triestigheid en verveling, zonder ooit vijf minuutjes spel erin, zonder een tipken vrijheid, met niets dan wat verstolen droomen als hij moegekeken in de boeken, door 't venster van zijn werkkamerken, de wolken volgde die over de tuinen en het spel der andere kinderen, wegdreven.

En nu had hij iets! God! iets wat niemand had!....

Als Filomeen nu eens meende dat zij zelf de deur had laten openstaan gisterenavond en daarom van niets gebaarde?...

En opdat het zoo zou mogen zijn, en als 't anders was dat het dan ongedaan zou gemaakt worden, begon hij in zijn uitersten nood te bidden, vaderonzen en weesgegroeten en den litanie van al de heiligen. Hij riep zich Ons-Heer aan het kruis voor oogen, en Onze-Lieve-Vrouw en zijn patroon Sinte-Michiel, en hij beloofde hen vele gebeden en vele goede werken.

Michiel bad ononderbroken en koppig, en hij bleef bidden gedurende de leesles die daarop volgde, gedurende den speeltijd eenzaam met het gezicht tegen een venster geleund, gedurende de rekenles daarna.

Soms, als hij even ophield, omdat zijn hoofd er doezig van werd, voelde hij zijn hert nog wel overentweer getrokken, maar toch was er daaronder iets nieuws aan 't groeien, iets lijk een wassend licht. Dat had hij er ín gebeden.

Zijn gedachten gingen dan nog van de eene mogelijkheid naar de andere, hij peinsde erover na hoe hij zich straks gedragen moest als hij te huis zou zijn, maar heelemaal daarbinnen, in de diepte waar hij met zijn gepeinzen niet aan kon, was het andere, dat ondanks zijn vrees en zijn twijfel soms een vluchtige lach op zijn mond legde....

En dan bad hij weer voort....

Michiel begon naar den noen te verlangen. Tersluiks volgde hij de zonnespie wier punt dieper en dieper over het venster neerschoof met den beweeglijken schaduw van den lijsterbes op de koer, waarrond musschen fladderden. Weldra zouden de middagklokken luiden.

‘Dan zal ik het weten!’ zei Michiel en hij huiverde lichtjes....

Langs de fabriek om, die verlaten was op dit uur, ging hij naar huis.

Zoo stil lijk het nu in huis was had hij het er nooit geweten. Het trof hem. Terwijl hij aan 't fonteintje naast de keukendeur zijn handen stond te wasschen, probeerde hij binnensmonds een kerklieken te hommelen om zijn angst te verbergen. Maar Filomeen die met de bierkaraf uit den kelder kwam deed hem schrikken.

Nu moest hij zich sterk houden en niets laten zien. Hij haalde diep asem, klemde de lippen opelkaar en bekeek haar vlak in 't gezicht, om goed te laten blijken dat er niets was.

Ze zei ‘dag Michiel,’ trok de kelderdeur toe en slefte haastig over den blauw-en-witten vloer naar de eetkamer.

Michiel keek heur verbaasd na. ‘Ze zal niets gezegd hebben!’ lachte hij verstolen en wendde gauw het gelaat naar zijn beschuimde handen. Zonder dat hij 't kon bedwingen schoot er ineens een groot plezier open in hem, lijk water door een sluis. Hij had kunnen springen en roepen en honderd zotte kuren uitsteken, maar hij hield het tegen en met een gezicht als van een Heiligen Aloysius schoof hij de kamer binnen.

Vader zat met een kromme rug over een boeksken gebogen dat naast zijn bord lag en waarin hij met een klein potloodje schreef. Hij keek niet eens op. Pharaïlde was ook al op haar plaats, plat en recht tegen den hoogen rug van den stoel en haar geel, stijf haarkepertje krulde lijk een pruikstaartje in haar nek. Ze schikte met heur smalle handen heiligenprentjes in een kartonnen doos en haar witbewimperde oogen stonden bewonderend stil op de kleuren van kassuifels en pauselijk ornaat.

Michiel zei gedempt een goeden dag en stelde zich recht achter zijn stoel. Hij zag het, Vader wist er niets van....

‘Lees Michiel,’ zei Vader. En in de stilte die daarop inviel bad hij rechtstaande het gebed vóór het eten. Vader boog het hoofd over de saamgevouwen handen en Pharaïlde ook.

‘Ze weten niets! niets!’ jubelde het almaardoor in hem en dat groeide tot een liedje.

Hij hoorde het in den zotten klap der spreeuwen buiten in den zonovergoten tuin, de tiktak der klok op de schouw zong het mee, 't geklep van een ver kloosterkloksken en ergens een jongen die floot, alles sprak ervan.

Michiel kon van groot geluk bijna niet eten. 't Was of een nieuwe wereld open ging voor hem, de wereld van zijn hart.

Hij werd rood en dan weer wit en had maar één groot verlangen: om zoo gauw mogelijk alleen te zijn op zijn werkkamerken en zich ongestoord over te geven aan 't geluk dat zong in zijn hoofd.

Muziek.

Dien namiddag zaten er honderd vogeltjes in Michiel zijn hoofd te zingen. De lach ging van zijn mond niet af, er was een blos op zijn kaken en zijn oogen waren warm van het nieuwe geluk.

De jongens op school kwamen nieuwsgierig en lachend naar zijn gezicht zien.

‘Ziet de Flauwe toch eens aan!’ zegden ze tegen elkaar. ‘Hij bloost! Hij lacht!’

‘Is 't feest geweest bij ulie?’ vroeg Jefken van den koperslager en hij wenkte met een krommen wijsvinger voor den mond. ‘Heeft het zóó gesmaakt?’

‘Of moogt ge soms thuis blijven? en moet ni-meer naar school komen?’ vroeg de kleine dikke. ‘Wel, wel! Wat geluk dat zoo'ne jongen heeft!’

Elkeen had iets te zeggen, 't eene was nog zotter dan 't andere, en ze stonden daar allemaal in de schaduw van de lijsterbes rond hem te gichelen en te spotten, in afwachting van de bel.

Michiel vond het plesant en lachte mee, tot groote verwondering der jongens.

In de warme stilte der klas begonnen de vogeltjes weerom te zingen. Als Michiel achter zijn handen de oogen toedeed en zijn aandacht wegtrok van het latijn dat de dikke pater op het bord schreef, groeide het tot een veelstemmig lied. 't Kwam hem soms voor dat er ergens muzikanten zaten met cithers, violen en klarinetten, een heel hoogzaal van muziek. Hij had er kunnen naar luisteren en blijven luisteren. 't Was lijk iets dat hem opnam en wegvoerde ver van hier, waar men niet meer denken moest en zich maar had over te geven om een hemel van zoete gevoelens over zijn hart te

laten neerkomen. Maar dan was daar weer de vette stem van den pater, die zich omdraaide en aan 't uitleggen ging.

Ach! was de school nu maar voorbij! Hij snakte ernaar om alleen te zijn!...

En als om een stootje te geven aan den tijd die daar buiten, in halve-kwartierkens gekapt, uit den Sint-Gommarustoren neerrammelde, telde hij in een opwelling van groot verlangen tot drie-honderd en zei dan met een blijde zucht: ‘weeral vijf minuten verder!’ om dan weer aan den schoonen nacht te denken, aan zijn geluk en de muziek te doen opleven.

Met een fijn en blij gevoelen kriebelend om zijn hart, liep Michiel na den vierurenboterham de trap op naar zijn werkkamerken. Hij lei de boeken haastig neer op een stoel en duwde met beide handen het grijze deurken dicht, alsof het nooit meer zou mogen opengaan. Den kop vooruit, den mond saamgetrokken tot een tootje en wijd-open de oogen bleef hij aan de deurspleet een beetje luisterend of vader niet volgde, zooals hij wel eens deed om naar het schoolwerk te komen zien. Maar er leefde niets in het traphuis dan de lijze stap der kasthorlogie in de gang, en die kwam niet naar hem.

Dan lei hij properkens de schrijfboeken open op het zwarte tafelken, en haalde het ouderwetsche, tinnen schrijfgerei van het eiken hoekschapraaiken waarop een plaasteren Sint-Antonius stond met het Kindeken Jezus op eenen arm en in den anderen een gewijd palmtaksken.

Nu was hij alleen!...

Wie had durven peinzen dat het nog zoo kon afloopen! Dat zulk geluk voor hem was weggelegd! En Vader die niets wist en Filomeen niet, niemand wist er wat van!

Michiel wreef uitgelaten in zijn handen, lachte met gedempte schokjes en wandelde op de teenen overentweer door het kamerken. Het kriebelde hem overal, in den rug en in de lenden, rond zijn ooren en in zijn haar, en hij kon zich maar niet stilhouden. Hij was er zat van.

En als hij dan nadien op zijn biezen stoel gezeten was, liet hij zich halverwege van den zit glijden, smeet de beenen in de lucht en zwaaide met de armen dat de spanen van het stoelken ervan kraakten.

Op 't laatst zat hij daar te hijgen van vermoeienis en zakte tegen den ladder-rug van den stoel ineen. Zijn uitbundigheid legde zich en gedachteloos gingen zijn oogen naar de teerdooraderde wijngaardbladeren en de wildgeschoten kurkentrekkers die fijn uitgesneden met hun groen-en-blauwe kleuren het vensterken van buiten omlijstten. Michiel werd er stil van en een glimlach maakte zijn oogen smal.

Een stap beneden deed hem schrikken.

Hij nam de pen in de hand en trok haastig zijn werk bij. Dat moest nu eerst uit de voeten, kost wat kost. Anders zou het straks nog scheef kunnen afloopen als vader kwam zien, en dat moest vandaag vermeden worden. 't Was danig moeilijk voor Michiel zijn gedachten op het latijnsche thema saam te trekken.

De stem van zijn zuster beneden in de keuken trok hem er al dadelijk van af.

'Gaan we nu, Filomeen?' vroeg ze slepend.

'Seffens, seffens Pharaïlde!' antwoordde de meid.

Daarop was er geschuivel van voeten over de zandbestrooide plaveien, geknars van een schapraaislot, de keukendeur die toeviel en daarna de bons van de voordeur. Zooals alle Maandagen trokken ze samen naar 't Begijnhof de zuster van Filomeen bezoeken die er begijntje-portierster was.

Michiel was er blij om dat ze weg waren. Hij lei de pen neer en ging andermaal aan de deur staan luisteren of hij Vader niet hoorde. Daar was niets dan een enkelen keer de stap van iemand die op straat voorbij de voordeur passeerde en daarbuiten, over de zonbeschenen tuinen, kwam onafgebroken het geronk en geklop der fabriek.

Zou vader soms al terug naar de fabriek zijn?

Hij sloop naar het venster en loerde van op zij tusschen twee druivenblaren den tuin in.

Ginder aan 't kruispunt van twee paden zag hij hem. Hij stond er met de handen in de zakken van zijn langen, grijslinnen kiel en hij draaide zijn hoofd met het ronde, zwarte kantoormutsje op, onderzoekend naar den top der kegelvormige perenboomkens terwijl hij kleine wolkskens uit zijn duitsche pijp trok. De rook wentelde blauwig over de groen-en-bruine groente-bedden en bleef aan de takken der scheefhangende appelaars hangen.

Zou hij naar de fabriek gaan, of eerst nog boven komen? vroeg Michiel zich af.

Hij waagde het niet daar lang naar te wachten en zette zich algauw terug aan het werk.

‘Dat eerst uit de voeten!’ zei hij terwijl hij zenuwachtig al zijn werkkracht samentrok op het thema.

Af en toe rok hij nog eens zijn mageren hals om te zien waar vader was. Nu eens kwam de rook van achter de seringenstruiken omhoog, dan was er niets meer te vinden, om daarna de smalle grijze gestalte in de voren tusschen de groentebedden te ontdekken, gebogen over het jonge groen dat uit de aarde kwam kijken. Eens trok hij voorzichtig een peeken uit, bekeek het en duwde het dan opnieuw profijtig in den grond.

Michiel werd bang dat hij daar seffens achter hem zou komen staan. Hij boog zich dieper over het papier, liet de pen loopen, maar zijn oor bleef gespannen of de welbekende, platte stap in de gang niet nader kwam.

Als hij wat later nog eens opkeek, zag hij hem juist verdwijnen achter het ronde, zwarte deurken dat ginder naar de fabriek leidde. Een laatste rookwolkje dreef nog blauwig over het poortje, steeg omhoog en vervloeide in het vlinderende groen van den linde, die zijn breede kruin over het muurken open hield.

‘Hij komt niet!’ lachte Michiel en met een zucht van verlichting lei hij den pennestok neer.

Plots waren de vogeltjes weer aan 't schuifelen in zijn hoofd. Hij stak den wijsvinger omhoog en zijn gezicht werd rood.

‘Hoor!’ zei hij, ‘daar zijn ze weer!’ en hij pinkte blijzaam alsof er daar iemand voor hem zat met wien hij sprak. Hij luisterde aandachtig, haalde er den draad van het vooisken uit en begon binnensmonds mee te zingen.

Hij zong het latijnsche thema af, op langgerokken noten lijk een zang uit de kerk, en na het thema kwamen er een paar vraagstukken aan de beurt die zingend en fluitend werden opgelost. 't Werk was gedaan en hij wist het bijkans niet, zóó licht was het afgeloopen.

De schrijfboeken vlogen toe, de pen werd afgedroogd en met zijn Gewijde Geschiedenis in de hand, waaruit hij een les van buiten te leeren had, zette hij zich voor het open-

getrokken vensterken om ook de historie van den heiligen Man Job zingend in zijn hoofd te werken.

Maar de aangename, zerpe reuk van al het jonge groen daarbuiten, het rustige beweeg en de vriendelijke geruchten van den komenden avond, lokten weldra zijn zinnen van het boek naar den hemel en de boomen.

Zijn oogen wandelden met een paar gele vlinders over het grasplein en de bloemenperken fladderden over de appelaars en vielen met hen aan den anderen kant van den witten muur in den buurtuin waar geluid van kinderstemmen overentweer liep.

Zie! in den tuin van Notaris Robijns hangen de twee jongens in den touter. Ze staan met de gezichten naar elkaar en duwen met de volle kracht van hun lichaam op het voetplankje. 't Is voor Michiel of hij meetoutert.

‘Hooger nog, Jan!’ zegt Michiel, ‘tot boven de boomen!’

Hij duwt mee, voelt de lucht rond zijn hoofd suizen en hij zingt daarbij een breed gerhytmeerd lied. Zijn stoel kraakt ervan.

En waarachtig, kijk! Ze vliegen boven de appelaars uit en laten dan een grooten schreeuw. Daarna laten ze zich uittouteren en zetten zich neer op het voetplankje. Het wordt een zacht, aangenaam zweven en het liedje legt zich neer lijk een fezelend windeken in het gras.

Maar ineens zien ze Michiel en wijzen met de hand naar hem. Ze doen ‘slip-sliep’ en jagen hem hun grooten, zwarten scheper op, die luid begint te blaffen.

Hij trekt zich verward terug, zijn hart klopt en er is iets in hem dat pijn doet. Het liedje valt stil en als het daarna weer opstaat is het lijk een zachte klacht....

Ginder, over het vlietje, schieten jongens met den boog naar een kleine wip die op zijn kruis, bij wijze van gaaien, houten bollen draagt met hanepluimen in. De pijlen rijzen zwart van tusschen het geboomte tegen de water-groene lucht omhoog, zwenken en vallen rap lijk steenen naar beneden. Elke pijl is lijk een kort vooisken dat vinnig naar omhoog schiet en zachtjes daalt.

Een pijl schiet de pluimen uit een gaai haren rug. De pluimen draaien waggelend naar beneden en van onder de boomen komt er een groot gelach. Het liedje in Michiel

zijn hoofd loopt met twee, drie hooge toontjes springend verder en lacht uitgelaten mee.

Maar daar, in dat kleine tuintje, waar zonnebloemen tegen den witten muur hun goud laten stralen en te midden van 't graspleintje een dikke bos mastouchen zijn blije, vranke kleuren, rond een staak, den hemel inwindt, dansen meisjes en kleine jongetjes den rondedans ‘kieroeme’.

Michiel neemt twee handjes vast en danst mee.

De zang klinkt fijn en zilveren:

Kieroeme, kieroeme,
Julja kiert es oem.
Dan hee't die Julja omgekierd,
Dad hee' ze van Mama gelierd.
Kieroeme, kieroeme,
Julja kiert es oem.

Julja keert zich om en danst met den rug naar binnen. Haar rood rokje en haar blond haar wippen gracielijk mee.

Michiel zijn liedje windt zich om het simpele vooisken lijk mastouchebloemen rond een groenen rank. Het volgt de groote lijn maar sprinkelt er honderd kleurige toontjes boven en onder en de zang wordt een klein vuurwerk van klank.

Maar de avond komt.

Het onderste der huizen, de blauwe regenwatervaten, het gras en de witte tuinmuurkens zijn reeds in de schemering. De kinderen worden naar binnen geroepen en uit de kaven stijgen goud-doorzoeld de zuiltjes rook van de avondvuren de groene lucht in. Er is geen licht en geen schaduw meer onder de boomen. Alleen de bovenste bloemen van den kastanjelaar, de top van de linde, en de witte gevelen over het vlietje dragen nog wat goudgeel licht.

Het wordt stil. De pauw in den tuin van Notaris Robijns schreeuwt eenige keeren en rond den Sint-Gommarustoren die lijk een groote gele kaars in de late zon rijst, hangen er wat kraaien te krassen.

Michiel denkt aan den nacht die komen gaat en het liedje wordt zacht. En als zijn oog op het oude achterhuisje blijft staan, dat ginder, opzij van den kastanjelaar zijn gevelvensterken laat blinken lijk een gouden pateen, moet hij onwillens aan Estella denken.

Van klimmende deugd doet hij de oogen toe. Hij ziet haar weer, in het fluweelen kleedje. Haar rond gezichtje hangt schuin voorover terwijl ze hem aankijkt...

Maar nu valt opeens het ronken en kloppen stil in de fabriek. Uit het zwart ijzeren pijpje dat opzij van het roode dak opsteekt sist een fontein van witten rook de lucht in, die lijk een schoone, pruimgele veer over het dak buigt en traagzaam over de schemerende tuinen wegdrijft. Daarop laten de klokjes hun avond-stem hooren, kleppend het Angelus.

Michiel verschiet en loert angstig naar het zwarte poortje of Vader nog niet komt.

Ai mij! hij heeft rats vergeten zijn vioolles te spelen dezen achternoen. Rap duwt hij het vensterken toe, neemt de viool van den haak aan den muur en strijkt er op los, gewonnen verloren.

De zang springt en huppelt zenuwachtig naar omhoog, blijft trillend zweven op hooge naaldfijne toontjes en valt dan weer langs al de trappen naar beneden.

Tusschendoor smijt hij het groote, geel-verschoten oefeningboek open dat in den hoek op den zwarten muzieklessenaar ligt.

Al spelend wandelt hij tot aan het vensterken en lonkt den tuin in. Er is niets. Het poortje is nog toe. Een rosse vogel loopt op hooge pooten over den weg en verdwijnt achter het voetstuk van het Dianabeeld.

Daarna teent Michiel tot aan het deurtje, laat zijn spel bijna uitsterven en luistert binstdien. Onder hem piept de moor, en ook Filomeen heur kanarievogeltje dat fijntjes zingt. Anders is er niets. Michiel zijn onrust drijft over en hij glimlacht opnieuw.

In de verblauwende tuinen roert er niets meer. Het kamerken vult zich met schemering en het wijngaardloof ritselt donker. In den water-groenen hemel doet een ster heur oog open.

Terwijl Michiel den hals der viool op de knie legt en de snaren stemt, gaan zijn oogen opnieuw naar het oude huisje en hij denkt aan Estella. Hij vaart met de viool onder den arm over den grooten vijver waarop zwanen liggen te droomen. De avonddampen draaien lijk witte sluiers uit het water en drijven tot voor de roode en groene beuken die

donkerte verzamelen onder hun breede kruinen. Ginder ziet hij het kasteel en ook het terras dat van tusschen groote steenen vazen zijn witte trappen tot in het groene water laat dalen.

Daar wacht Estella naar hem. Geruischloos glijdt het bootje tot waar zij staat.

Zij lacht als ze hem ziet en komt luchtig de trappen afgesprongen.

'Komt ge spelen?' vraagt ze. 'Dat is goed.'

'Ja, Estella,' zegt hij, 'ik ben gekomen met mijn viool. Ik zal voor u spelen!'

Er is niemand, niemand bij hen. Alleen de nevelstrenen staan op uit het water en laten de zwanen door, die rond het bootje drijven. In den hemel ontwaken de sterren; zij luisteren ook.

Michiel legt de viool op de schouder, vlijt er teer zijn wang op neer als was het een levend wezentje, luikt de oogen en luistert even naar het lied binnen in hem. Dat legt hij op de snaren.

De strijkstok aait en streelt in lichte, sierlijke bogen, zijn lange, witte vingeren glijden en springen over de snaren en de viool trilt en zingt.

Wat hij in woorden niet zeggen kan, wat hij nooit zal kunnen zeggen, voor haar spreekt zijn hart het uit...

De zang wint in fijnheid en wordt zoo blank en innig dat zijn oogen er van vochtig worden.

'Nu kan ik niet meer, Estella!' zegt hij en het laatste toontje zindert uit over het water dat de sterren weerspiegelt...

De strijkstok ligt roerloos op de snaren. Michiel doet traagzaam de oogen open. Haar gezichtje glimlacht en aan heur lange, zijige wimpers hangen er tranen. Ze neemt ontroerd zijn hoofd tusschen heur handen en legt een kus op zijn voorhoofd. Michiel huivert van geluk...

De Schaduw.

Dagen achtereen was het stikheet en laf.

De hemel was één vuur; over de witte gevelen en rond den gelen Sint-Gommarustoren hing de hitte te denderen en te kronkelen lijk op een stoof. Niemand waagde zich over-

dag in de heet geblakerde straten, de beluiken bleven toe, de stores omlaag en over de kleine stad woog een stilte als van lood.

Eerst in den blauwen avond gingen deuren en vensters open en dan kwamen de menschen en de honden naar buiten om te profiteeren van de verkwikkende koelte die uit den perlemoeren hemel neerstreek en nevelstrenen wekte op de graspleinen en vóór de boomen. In de tuinen, onder de linden langs de kaaien en op het water van de Nethe leefde tot laat in den nacht een zacht en vroolijk rumoer.

Met den kop in de vensterspleet stond Michiel daar elken avond bedroefd naar te luisteren. Hij waagde het niet meer naar beneden te gaan want hij vreesde elk geruchtje, erger nog dan het een ding met oogen was dat hem zou komen bespieden in zijn heimelijke doening.

Op de kamer van Vader werd het niet meer stil, af en toe was er gestommel. En geen minuut ging voorbij of daarbuiten klonk het geluid van stappen uit de holte van de straat, stemmen gingen op en af, nu hier en dan weer verder spetterde er gelach van vrouwen, of ergens steeg luidruchtig 't geklimper van een piano. Nooit werd het meer stil.

Michiel zou toch zoo graag naar beneden gegaan zijn, maar de angst hield hem steeds tegen.

Na al die schoone nachten van spel in de veilige donkerte van den tuin, voelde hij zich opnieuw zoo eenzaam en hulpeloos verlaten, alsof hem dat nu voorgoed ontnomen was. Dan dacht hij aan Estella, hoe ze hem wachtend was misschien, en dat maakte hem nog eens zoo bedroefd.

Twee keeren reeds had Michiel geduldig gewacht tot de geruchten zouden uitgestorven zijn en de groote stilte heerschend. Was het maar voor een half-uurken, zijn hart zou tevreden geweest zijn! De uren en de kwartierkens rammelden hun vooiskens over hem heen, de torenwachter toette op zijn horen, de sterren draaiden en de geluiden legden zich neer. Maar tegen dat hij zich blijzaam gereed maakte om naar beneden te muizen, zag zijn oog met spijtige verbazing de eerste morgenklaarte blauwig den trapgevel verhelderen aan den overkant der straat, en zijn oor werd het tsjilpend ontwaken der vogelen gewaar.

Mistroostig had hij de handen laten vallen en was met natte, pimpelende oogen in zijn bed gestapt...

Dezen avond nu waren er bijkans geene geruchten.

Michiel zijn hart leefde er van op en vervuld van blijzame verwachting zette hij zich voor het venster.

Het was beklemmend zwoel en duf op zijn kamerken, een echte broeikaswarmte, en langs den gevel walmde de hitte naar boven. Maar dat was niets voor Michiel. De weergekeerde, groote stilte, die over de kleine stad hing, kwam over zijn ziel gelijk een streeling van fluweel. Hij deed verheugd zijn oogen toe en lachte bij 't gedacht dat hij weerom naar beneden zou kunnen gaan.

Op Vader zijn kamer was niets te hooren; precies alsof er niemand lag. Buiten roerde er ook bijkans niets, dan heel ver 't gestamp van een trein en in den toren het blazen van een uil. De straat lag verlaten in 't bruine, uitgedoezelde licht van een hoeklantaarn, en achter de huizen en de blinde muurkens lagen de tuinen stil en donker lijk kerkhoven. Zelfs van op de Nethe kwam er niet het minste geplas meer tot hierover.

'Ik ga! Ik ga!' zij hij maar ringaaneen terwijl hij geruischloos in het kamerken overentweer liep, en van welgezindheid in zijn handen wreef, wachtend naar het uur.

Maar toen het gekomen was lei hij toch nog een keer onderzoekend het oor aan het sleutelgat en luisterde gespannen. Neen, er was niets, niets. In het traphuis hing de goede, ongestoorde stilte opnieuw vertrouwelijk te suizen en zij zou hem weer opnemen, met zijn onstilbaar verlangen naar spel en beweeg.

Voorzichtig ging hij de trap af en sloop den tuin in.

Niets roerde er, geen steek, geen zucht. De donkere boomen stonden groot en roerloos, als ééne massa gekapt uit zwarten steen. Hier en daar keek een bleek gevelpunt erover heen, en hoog en wijd welfde de bewaasde, witte zomerhemel zijn uitgewaterde sterren erover. Het gras en de struiken zweetten en gaven een vochtige warmte doortrokken van scherpe grondroken.

Dat vreemde, doodsche uitzicht trof Michiel en hij week eerst bedremmeld eenige stappen achteruit.

Maar toen hij, in de wazige duisternis den wijkenden bocht der paden verkende, de boomen van elkander onderscheidde, de ronding der zoden zag met een palmenhouten torentje of een openhangende schoof pluimgras en ginder, lijk een vage, bleeke plek de Diana ontdekte, kwam het vertrouwen algauw terug.

Uitgelaten sprong hij verder den tuin in. Hij buitelde door het gras, draaide rond de laurierboschkens, kroop in den gladden moerbezieboom en klakte met de tong om er wat klank bij te hebben.

Doch lang duurde het niet of buiten zijn verwachting stond hij in het zweet. Hij knoopte zijn hemd open op de borst en ging zitten uitblazen op de treden van het paviljoentje. Het wilde wijngaardloof gaf een zerpen citroen-reuk.

De warmte drukte ongewoon en kittelde tranen in Michiel zijn oogen. Hoe hij zich lei of keerde het hijgen ging maar niet over en zijn gezicht bleef gloeiend alsof er een warme hand op lag.

Het begon te rammelen. De klokkenklanken vielen kort en dof lijk steenen naar beneden en ook het gerokken getoet van den wachter kwam lui en ineengedoezeld uit den toren gegleden, als viel het door een water.

't Deed vreemd aan 't hart in deze broeiìge stilte en Michiel hief bang het hoofd omhoog.

Iemand in een naburigen tuin, die lang en luid geeuwde, deed hem plots schrikken, maar dan vloeide alles weer toe en kwam er niets meer tot hem dan daar, uit de donkere diepte achter het muurken, het kinderlijk gefrazel van het waterdraadje dat tusschen de steenen van het half-uitgedroogde vlietje zijn weg zocht.

Michiel was blij iets gevonden te hebben om naar te luisteren. 't Was lijk een oud, bekend vertelsel en 't stelde zijn hart gerust. Hij stak er zijn kop naar uit alsom er nog meer van te hooren, zag toen het oude gevelken uit de donkerte naar voren komen en hij dacht aan Estella....

Zie! daar was weer de spiegelgladde vijver met zijn beboschte eilandjes en zijn drijvende zwanen, die de sterren van den nacht bebroedden. En ginder, in 't verschiet, blankten tegen den donkeren berg der hooggekruinde parkboomen de zuilen van het kasteeltje.

Michiel voelde het, nu ging ze komen. Hij glimlachte verlegen en knoopte zijn hemd dicht....

Als hij de oogen opslaat, staat ze voor hem.

'Ik heb zoovele dagen naar u gewacht, Otto!' zegt ze weemoedig.

'Waarom komt ge nooit meer spelen?'

Die vraag heeft hij verwacht. Hij kan er niets op antwoorden, laat den kop vallen en kijkt naar zijn handen die hij opheft. Zijn hart wordt pijnlijk beroerd.

Hij moet aan zooveel dingen tegelijk denken: aan Vader die zoo streng en sterk is, aan al de ongewone geruchten die den tuin onveilig maakten erger nog dan over dag, maar vooral aan zijn angst om betrapt te worden... Michiel vergriezelt erbij.

Hij krijgt een groote lust haar alles te vertellen, van zijn beloken leven en van zijn verdriet. Doch wat zal ze van hem dan denken?...

Neen, dat mag ze niet weten.

Ze is naast hem komen zitten. Hij riekt den viooltjesreuk die uit heur fluweelen kleedje opstaat, lijk streelende vingeren gaat heur adem over zijn voorhoofd en hij hoort het zijig geruisch van heur haar.

'Waarom, Otto?' vraagt ze opnieuw.

Michiel blijft zwijgen. Hij voelt het, hij had den moed moeten hebben toch te komen, ondanks alles. Hoe schoon zou dat geweest zijn en sterk van hem. Maar ach! hij heeft niet eens den moed zich zelf te rechtvaardigen!...

Doch zij dringt niet aan.

'Kom, laat ons spelen!' zegt ze plots. Ze wipt met het bovenlijf, klapt in de handen, zwiert de voetjes speelsch omhoog en schudt heur haar naar achter.

Michiel zijn hert leeft op en hij voelt zich een andere worden.

Er valt een windeken uit de lucht en de eene boom na den andere begint te klepperen en te ruischen.

'Kom, laat ons spelen!' herhaalt ze. Ze trekt Michiel recht, laat een kreetje en springt het heuveltje af.

'Pak mij, Otto! Pak mij!' roept ze luid en zwenkt dan achter het seringenboschken den grijs-blauwen tuin in.

Hij loopt heur achterna. Het wìndeken is frisch en aan-

genaam en hij is opgewekt uitermate. Hij springt, zwaait met de armen en lacht een helderen lach.

Zie, daar draait ze achter het vijvertje en schiet het wegelingsken in dat naar de fabriek leidt. Dan verdwijnt ze achter de Diana en staat ineens ginder te midden van het grasplein.

'Pak mij, Otto!' roept ze plagend en klapt de handjes boven heur hoofd saam. Hij zal haar wel krijgen!...

Maar al met eens sloeg hem een rukwind lijk een doek in het gezicht en al de boomen en de struiken begonnen plots te klateren en te huilen. De tuin was vol donker beweeg en het vijvertje was zwart van de rimpels.

Michiel bleef ontnuchterd staan en keek verschrikt rond. De natte wasems waren uit de lucht gevaagd en daar fonkelden helder en dreigend de sterren. De wind ratelde over de daken, stemmen riepen naar elkaar, vensters sloegen kletterend toe en ievers brak er een ruit, wat een luid gerinkel gaf van glas boven het geloei uit.

Michiel wou gauw naar binnen loopen. Een weerlicht en dan nog een, van alle kanten flitsten ze los, nagelden hem angstig aan een boomstam en lieten hem zijn bevende handen zien.

Het purper-groene schijnsel veegde telkens lijk een rappe, enorme arm van vuur over den hemel. De gevelen sprongen wit van schrik met blinkende vensters uit de duisternis, het vijvertje werd lijk een put van vuur, de boomen sloegen draaiende schaduwen en ginder rees telkens hoog en geweldig de Sint-Gommarustoren, scherp lijk van zwart ijzer, ertegen op.

Michiel wou naar binnen, kost wat kost. Doch de weerlichten hielden hem iederen keer tegen. Daar zag hij de deur, maar 't was wel of ze aan 't andere eind van de wereld lag. Zou hij dan nooit binnen geraken?...

Van ver rolde de donder nader. De sterren waren weg en tusschen de weerlichten in was het donker lijk een graf.

Ineens zag hij dat het venster van Filomeen heur kamer vol geel kaarslicht schoot, waartegen heur schaduw zenuwachtig bewoog.

Nu werd het te laat... Zijn adem bleef steken in zijn keel, zijn hart kromp saam dat het pijn deed en hij voelde zijn hoofd draaien alsof hij flauw ging vallen.

Aan den gang van het kaarslicht achter de smalle vensters, zag hij Filomeen naar beneden komen. Hij wist dat ze nu Vader en Pharaïlde en hem ging opkloppen, om zooals naar gewoonte wanneer er een onweer aangeloeid kwam, samen in de eetkamer te gaan bidden voor de Spaansche Lievevrouw op de kast.

God! wat moest hij nu gaan doen?

De eerste druppels striemden neer, groot en vingerdik en klopten hard op de blaren, die ervan bogen. Kletterend stoof de vlaag naderbij en seffens goot het water. De daken, de boomen en de grond ratelden er machtig van. Bliksems haakten t'allenkanten purper door de blinkende regenlucht. De dondersteenen kraakten door de wolken en de aarde schudde van 't lawijd.

Van onder den moerbezieboom stond Michiel er wanhopig naar te kijken. Hij was een poos van binnen lijk van steen, versteven. Door het regen-gordijn zag hij in de eetkamer het licht van twee gewijde kaarsen pinken. Filomeen, gehuld in heur sjaal liep er druk overentweer en ook de dunne gestalte van zijn zuster in heur nachtkleed met het witte mutsken op kwam binnen. Een weinig daarna kleurde daar ook het groene kamerkleed van Vader en zijn witte slaapmuts.

Plots, lijk iets dat stil gelegen heeft om meer kracht te verzamelen, kolkte de wanhoop op in hem.

Als hij nu niet dadelijk ging zouden ze hem gaan zoeken. En rillend liep hij door den regen, die hem nat sloeg tot op zijn hemd.

Hij zou haastig naar boven loopen, een ander vest aantrekken en dan naar de eetkamer gaan. Dan zouden ze nog niets zien!

Hij deed de tuindeur open, draaide ze voorzichtig terug toe en wou juist naar boven teenen als de eetkamer openging en een spie kaarslicht hem uit de donkerte haalde. Hij sprong op zij, maar daar kwam vaders gestalte reeds haastig naar hem toe, pakte hem bij den arm en trok hem naar binnen.

Michiel kromde den rug, liet den kop vallen en boog de knieën als verwachtte hij dat de wereld op hem ging nederkomen. Nu was hij er aan! daar was niets meer aan te doen! En om niet te moeten zien wat nu gebeuren ging kneep hij de oogen toe.

Vader liet zijn arm los en zuchtte diep. Dan kwam er een stilte. Hij voelde hoe ze van hun verbazing niet bekwamen. God! wat dachten ze niet allemaal van hem?....

Het geknetter der gewijde kaarsen en den regen, die lijk met beenen vingeren tegen de ruiten trommelde, maakte dat wachten nog drukkender. Het water zijpelde van zijn haren in zijn nek, en liep in ijskoude draadjes over zijn rug. Soms streek de bliksem als met een hand van vuur over zijn toeë oogschelen en dan ging er onwillekeurig een schok door zijn lijf.

Plots, scherp lijk een mes, kwam Vader zijn stem op hem toe: ‘Van waar komt gij, Michiel?’

Michiel had duimen en vingeren in de ooren willen stoppen om niets te moeten hooren, maar zijn handen waren lijk van lood en hij kreeg ze niet omhoog. Hij zweeg en antwoordde niets.

Hij voelde het gezicht van Vader dichter komen en hij hoorde het reutelen van zijn ingehouden toorn.

‘Van waar komt ge, Michiel? Zie naar mij, jongen, en spreek!’

Een wijle bleef Michiel koppig staan zonder te verroeren. ‘'k Zeg niets,’ peinsde hij. Maar als hij dan aan Vader zijn vlagen van woede dacht, kreeg hij een groote vrees en willoos gehoorzaamde hij.

Hij hief langzaam het hoofd op, sperde de oogen wijdopen en keek starlings naar de rimpels in het hooge, perkamenten voorhoofd getrokken, om al het andere niet te moeten zien. Maar hij zag het toch: het toornige gezicht van vader en zijn scherpe oogen recht in de zijnen gepriemd. Onwillens trok hij er het hoofd voor achteruit.

‘Vanwaar komt gij?’

‘Uit den hof, vader!’ antwoordde Michiel dof.

‘En wat zijt gij daar gaan doen... en dat in den nacht?’

‘'k Weet het niet, Vader!’ zei hij en begon toen ineens te weenen.

Vader zuchtte andermaal, en schudde achterdochtig het hoofd heenentweer terwijl hij zijn puntbaard met de hand omklemde.

't Was voor Michiel of alles in hem, zakte plots ineen. Zijn hoofd duizelde, zijn knieën knikten en hij moest groote moeite doen om te blijven staan.

Ach! wat dachten ze nu toch alles niet van hem! Het slechtste het eerste! En als hij het vertellen zou, ze zouden hem uitlachen en niet gelooven!.... Waarom was hij daarmee toch begonnen?....

''k Zal 't nooit meer doen, Vader!' snikte hij. Hij liet zich op de knieën vallen, sloeg weenend de handen voor het gezicht en schudde klagend het hoofd overentweer.

Toen begon ook zijn zusterken te huilen.

'Zwijg, Pharaïlde,' zei vader zacht. En zich tot hem richtend gebood hij: 'Kom mee bidden, Michiel!'

Michiel zag zijn lange, magere hand met de twee trouwringen aan, gebiedend naar de oostersche karpet wijzen, waarop zijn zuster reeds geknield zat. Hij slikte den krop door, kroop op de knieën tot daar, strengelde krampachtig de vingeren in elkaar en met een natte stem, rillend van de na-snikken, beantwoordde hij mee de vaderonzen en de weesgegroeten die vader voorlas. Hij dierf de oogen niet opslaan en keek starlings naar de teekening van de karpet.

Buiten zakte het onweer met zijn donder en geflits af naar andere streken. Als 't gebed ten einde was, ging men terug naar boven. Filomeen deed zijn kaars in brand.

'Morgen spreken we daar eens nader over!' zei Vader tot hem en reikte hem ten afscheid met loshangende vingertoppen wat wijwater voor een kruisken.

Michiel draaide zich naar Filomeen en dan naar zijn zuster en wenschte hun in zijn verwarring 'goeien nacht.' Gebogenshoofd trad hij zijn kamerken binnen.

In een rilling dacht hij nog eens aan maneschijn op boomen, aan het oude huisje, aan Estella en hun spel. Maar dadelijk er kwam de schaduw van een groote wolk, grijs en koud over heen gevallen. Er scheurde iets in zijn hart en hij voelde zich lijk zinken in een diepen, diepen put, waar hij wel nooit meer zou uitgeraken....

ANTOON THIRY.

Galilei en zijn strijd voor de leer van Coppernicus.[1)]

I.

De geschiedenis der natuurwetenschappen heeft weinig onderwerpen aan te wijzen, die zoozeer onze voortdurende belangstelling verdienen, als de eeuwenlange strijd, waarin het peripatetische systeem wordt verdrongen door de moderne mechanische causaliteitsleer. Voor een veel besproken episode uit dien strijd moge hier opnieuw de aandacht gevraagd worden: voor de zware worsteling van het stelsel van Coppernicus, om tot algemeene waardeering te geraken en wel in het bijzonder voor het aandeel, dat Galileo Galilei

1) Bij de samenstelling van dit artikel is een dankbaar gebruik gemaakt van de zeer uitgebreide literatuur, die de Galilei-kwestie in het leven heeft geroepen. Hieronder volgen de titels van eenige der meest belangrijke werken en verhandelingen, die dit onderwerp betreffen:
E. Wohlwill, *Galilei und sein Kampf für die Copernicanische Lehre*. Bd. I. (Hamburg, 1909).

P. Duhem, *Le système du Monde*, *Histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic*. (Paris, 1913).
E. Strauss, *Dialog von Galileo Galilei*, *übersetzt und erlaütert*. (Leipzig, 1891).
H. Grisar, S.J., *Galileistudien*. (Regensburg, 1882).
E. Vacandard, *La condamnation de Galilée*. (Paris, 1906).
P. de Vregille, *Galilée*. (Dictionnaire Apologétique de la Foi Catholique).
A. Favaro, *Galileo e l'Inquisizione. Documenti del Processo Galileiano*. (Firenze, 1907).
De werken van Galilei zelf zijn toegankelijk in de monumentale Edizione Nazionale sotto gli Auspicii di Sua Maesta Il Re d'Italia. Direttore Antonio Favaro. (Voltooid in 1907).

gehad heeft in de overwinning van het denkbeeld, dat nu een der fundamenten vormt van onze wereldbeschouwing.

Het hoeft, zooals beneden nader zal blijken, geenszins onze verwondering op te wekken, dat de leer van de dubbele aardbeweging eerst na zulk een fellen tegenstand is aanvaard. Toch zou de zuiver wetenschappelijke oppositie tegen de nieuwe theorie waarschijnlijk nooit zoo groote bekendheid tot ver buiten den kring van de beoefenaren der natuurwetenschappen hebben verkregen; daarvoor was het dramatische conflict noodig tusschen de R.K. Kerk en den hartstochtelijken genialen verdediger van het heliocentrische systeem, Galilei, waarover nog steeds, na drie eeuwen, boeken en verhandelingen elkaar opvolgen en dat tot in de fantasie van het volk de legende van het E pur se muove levendig houdt.

We zullen echter niet terwille van de aangrijpende tragedie die er ligt in de vervolging en veroordeeling van Galilei door het H. Officie, den wetenschappelijken strijd voorbijgaan, dien hij te voeren had tegen de heerschende systemen op philosophisch en astronomisch gebied, tegen de autoriteit van Aristoteles en Ptolemaeus, te meer, omdat we voor een, naar onpartijdigheid strevende beschouwing van het maar al te vaak door partijhartstocht scheef voorgestelde proces, ons zoo goed mogelijk moeten trachten in te denken in het standpunt van den gemiddelden geleerde van die dagen tegenover de nieuwe inzichten van de enkele genieën, die de moderne natuurwetenschap hebben opgebouwd op de fundamenten, die eeuwenlange evolutie van menschelijk denken had gelegd.

In 1543, eenige dagen voor den dood van den schrijver, was in Neurenberg het groote werk van Coppernicus, *De Revolutionibus Orbium Coelestium*, verschenen, waarin tot verklaring van de verschijnselen aan den hemel werd aangenomen, dat de aarde zich in 24 uur om haar as en in een jaar om de zon bewoog. Eerst na lange aarzeling en zwichtend voor den aandrang van zijn vrienden, had de groote astronoom er toe kunnen besluiten, de vrucht van een leven van studie aan de bespotting, die hij verwachtte, over te geven. In de opdracht van het werk aan Paus Paulus III, een stuk, dat ons Coppernicus in al zijn bezonken wijsheid en in de kalme vastheid van zijn overtuiging duidelijker voor oogen stelt, dan de beste beschrijving zou doen, spreekt hij het uit,

dat hij niets liever zou hebben gewild, dan het voorbeeld van de Pythagoraeers te volgen, die de mysteriën der philosophie niet schriftelijk, maar mondeling plachten over te leveren en dan nog slechts aan enkele ingewijden. Coppernicus heeft weinig kunnen vermoeden, dat de spot en hoon, die hij vreesde, nog jarenlang door een merkwaardige oorzaak zouden blijven zwijgen en dat eerst zeventig jaar later zijn groote volgeling Galilei er met volle kracht door zou worden getroffen. Buiten zijn weten had namelijk de Luthersche theoloog Osiander, die met het toezicht op den druk van het werk belast was, voor de opdracht aan den Paus een korte voorrede: Aan den lezer over de hypothesen van dit werk, laten opnemen, die den schijn moest wekken en ook werkelijk gewekt heeft, van Coppernicus zelf afkomstig te zijn. Osiander had gemeend te moeten verhoeden, dat de nieuwe leer te groote ergernis zou verwekken en hij achtte zich gerechtigd dit te doen, door in die voorrede het geloof van den schrijver aan de dubbele aardbeweging te verloochenen en het voor te stellen, alsof deze slechts werd ingevoerd als een mathematische fictie, bestemd om de berekeningen der astronomie te vereenvoudigen, zonder eenige aanspraak op overeenstemming met de werkelijkheid. Dat de strekking van de voorrede in flagranten strijd was met de onwrikbare overtuiging van de waarheid, die uit iedere bladzijde van het werk zelf spreekt, heeft niet belet, dat vrij algemeen de opvatting van Osiander voor die van Coppernicus zelf gehouden werd. Als hulpmiddel voor berekeningen hebben zelfs zijn volgelingen de nieuwe theorie hoofdzakelijk gebruikt en vóór Galilei zijn er slechts weinigen geweest, die haar hebben opgevat, zooals haar schepper dat bedoeld had. Een van die weinigen was de philosoof Giordano Bruno, die de leer van Coppernicus als uitgangspunt nam voor zijn fantastische theorie over den bouw van het heelal, waarin zeer juiste inzichten in de stellair-astronomie bont gemengd zijn met de meest willekeurige verzinsels en waardoor hij zoozeer in strijd kwam met de leer der R.K. Kerk, dat men hem in 1600 te Rome verbrand heeft. Veel invloed op de verbreiding van het systeem van Coppernicus heeft hij niet gehad.

Wanneer dus Galilei in 1592 zijn professoraat in Pisa verruilt voor den leerstoel in wiskunde aan de universiteit

van Padua, is de toestand zoo, dat de leer van Coppernicus wel algemeen bekend is, maar meer als een soort curiosum voor de berekeningen der astronomie, terwijl de gedachte, dat iemand de waarheid van de beweging der aarde zou willen verdedigen, bovenmate belachelijk lijkt. Reeds vóór Coppernicus placht ieder leerboek der astronomie een hoofdstuk te wijden aan de onmogelijkheid der aardbeweging, waarin steeds weer de argumenten werden herhaald, waarmee Aristoteles zich richt tegen de Pythagoraeers Philolaus en Ecphantus en tegen Heraclides van Pontus, die de dagelijksche aardbeweging hadden geleerd, en die, waarmee Ptolemaeus bovendien de theorie van Aristarchus van Samos weerlegt, den man, dien men met het meeste recht den Coppernicus der oudheid kan noemen, omdat hij de dubbele aardbeweging en de, voor de handhaving daarvan noodige, uitbreiding van het heelal aanneemt. Sinds er nu weer onder de tijdgenooten aanhangers van deze zonderlinge opvatting voorkwamen, hadden die beschouwingen nieuwe waarde gekregen en nog steeds bleken ze in staat, de erkenning van de waarheid tegen te houden. We moeten er ons nu in de eerste plaats rekenschap van geven, waarom de nieuwe theorie zoozeer in strijd was met den geest van de heele philosophie van Aristoteles en welke stellingen in het bijzonder gebruikt werden, om de onbewegelijkheid van de aarde te bewijzen.

We gaan daartoe uit van de onderscheiding, die Aristoteles maakt tusschen zware en lichte lichamen; de zware, aardeen waterachtige bewegen zich van nature naar beneden, d.i. naar het middelpunt van het heelal; de lichte, lucht- en vuurachtige naar boven, d.i. naar de spheer van het vuur. Daar nu de deelen zich gedragen als het geheel, bewegen de deelen der aarde zich daarheen, waarheen de heele aarde zich beweegt of waar ze in rust is. Hieruit volgt dan met een kostelijke petitio principii, dat de aarde zich bevindt in het middelpunt van het heelal, zoodat ze onmogelijk een baan om de zon kan beschrijven.

Aan de vier genoemde elementen komt van nature de rechtlijnige beweging toe en wel hooren bij iederen bewegingszin telkens twee elementen. Naast de rechtlijnige beweging is er echter nog een enkelvoudige beweging, de cirkelvormige, en dus moet er ook een element zijn, waaraan van nature, de

beweging in een cirkel eigen is. Deze quinta essentia, de aether, zal nu de stof zijn, waaruit de hemellichamen zijn samengesteld. Daar deze zich namelijk eeuwigdurend bewegen, moet hun beweging natuurlijk zijn, maar kan ze tevens niet rechtlijnig zijn; immers (dit is een grondstelling van de geheele leer) het heelal heeft een eindige uitgebreidheid en er is dus geen plaats voor een eeuwigdurende rechtlijnige beweging. Evenver als nu de cirkelvormige beweging met haar eeuwige mogelijkheid van identieke herhaling boven de noodzakelijk eindige rechtlijnige beweging verheven is, even hoog staat de quinta essentia boven de vier ondermaansche elementen. Onvatbaar voor ontstaan en vergaan, kan ze uit deze niet worden en er niet in overgaan. Zoo komen we tot de principieele tegenstelling van hemel en aarde, die kenmerkend is voor het heele peripatetische stelsel en die een der grootste hinderpalen voor de nieuwe astronomie geworden is.

Daar de aether onvatbaar is voor verandering, volgt noodzakelijk, dat de beweging van alle hemellichamen eenparig cirkelvormig is. Zoo verschaft de leer van Aristoteles het wetenschappelijk fundament aan het dogma, dat alle astronomen voor hem als een axioma hadden aanvaard, waaraan 18 eeuwen later noch Coppernicus, noch Galilei hebben getwijfeld, namelijk dat er ter verklaring van de verschijnselen aan den hemel geen andere dan eenparige cirkelbewegingen mochten worden aangenomen. Geslacht na geslacht zou zich nog moeten aftobben met excentriciteit en epicykels, vóór het genie van Kepler de astronomie van dezen dwang zou bevrijden.

De omvang van dit artikel laat ons niet toe, meer dan deze, zeer oppervlakkige, beschouwingen over het stelsel van Aristoteles te houden, maar uit dit weinige blijkt al wel, welke eischen de leer van Coppernicus met haar consequenties aan het denkvermogen der tijdgenooten stelde, dat door eeuwenlange assimilatie volkomen onder den machtigen invloed van den Stagiriet stond. Het was wel niet voor het eerst, dat er aan de autoriteit van Aristoteles werd getornd; de nieuwere onderzoekingen over de geschiedenis der natuurwetenschappen hebben doen zien, hoe de grondslagen van de moderne natuurwetenschap reeds in de middeleeuwen gelegd zijn, hoe er eigenlijk geen intellectueele revoluties geweest zijn, maar slechts langzame en lang voorbereide

evoluties, waarvan de resultaten later aan enkele namen werden verbonden, aldus den verkeerden indruk van een Renaissance der wetenschap vestigend. Maar de officieele wetenschap ten tijde van Galilei was nog steeds die van Aristoteles en daarom moeten we in de eerste plaats op de bezwaren letten, die uit naam daarvan tegen de nieuwe leer werden te berde gebracht. En dan blijkt wel, dat er verzet moest komen. De aarde een planeet, dat wilde zeggen: de tegenstelling van aarde en hemel vernietigd. Ondanks haar beweging om de zon geen merkbare plaatsverandering der vaste sterren, dat beteekende: de grenzen van het heelal, door Ptolemaeus nog zoo vol vertrouwen op een afstand van 20.000 aardstralen aangenomen, uitgebreid tot ver buiten alle voorstelling, misschien zelfs - maar hiervoor schrikt ook Coppernicus terug - opgeheven. Zoo moest de eene fundamenteele stelling van de peripatetische leer worden opgegeven, om een bewering te redden, die met een andere, niet minder fundamenteele, in strijd was!

Tegen de dagelijksche aardbeweging bestonden al niet minder bezwaren. Wel spreekt Ptolemaeus het in den Almagest al duidelijk uit, dat, voorzoover men slechts let op de verschijnselen aan den hemel, heel goed een Oostwaarts gerichte rotatie van de aarde de naar het Westen gaande dagelijksche beweging van den hemel zou kunnen vervangen, maar de Physica van Aristoteles doet hem genoeg argumenten aan de hand, om het denkbeeld eenvoudig lachwekkend te vinden, als hij op zijn aardsche omgeving let. Deze argumenten berusten bijna alle op onbekendheid met de traagheidswet. Als de aarde van het Westen naar het Oosten draaide, zegt Ptolemaeus, en nog Tycho Brahe zegt het hem na, zou een steen, die van een toren valt, ver Westelijk van den voet van den toren moeten neerkomen, omdat de aarde tijdens het vallen naar het Oosten is doorgedraaid. Een kanonskogel, afgeschoten naar het Westen, zou een veel grooteren afstand moeten afleggen, dan wanneer hij met dezelfde snelheid naar het Oosten werd gericht, omdat in het eerste geval de aarde den kogel te gemoet komt, terwijl ze zich in het tweede geval dezelfde richting uit beweegt. Moest voor een tijd, waarin dergelijke redeneeringen de officieele wetenschap uitmaakten, de leer van een bewegende aarde met volkomen onzinnig lijken?

Uit dit geheele, noodzakelijk zeer onvolledige, overzicht blijkt één ding duidelijk: dat de strijd voor Coppernicus op wetenschappelijk gebied in de eerste plaats een strijd moest zijn tegen de geheele klassieke natuurwetenschappen. Maar met afbreken was hier, zooals steeds, niets gedaan. Er moest een nieuwe physica worden gegrondvest, die voor het systeem van Coppernicus hetzelfde beteekende als de physica van Aristoteles voor de leer van Ptolemaeus. Een volkomen vernieuwing van het denken over de natuur was noodig, wilde men werkelijk begrijpen, wat met alle oppervlakkige waarneming in strijd was, en voor alles was het noodig, dat de bewegingsleer der Ouden, die onuitputtelijke bron van tegenbewijzen tegen Coppernicus, vervangen werd door de nieuwe mechanica, waarin zou worden aangetoond, hoe de bewegingsverschijnselen op aarde met haar eigen beweging vereenigbaar waren en die de astronomie zelve zou vervormen van de zuivere kinematica, die ze bij de Grieken geweest was tot de dynamica, die door Kepler is voorzien en door Newton voltooid.

In de hier aangeduide richting ligt vooral, wat Galilei als geleerde voor de uitwerking, de verbreiding en den eindelijken triomph van het stelsel van Coppernicus heeft gedaan en het zijn vooral de jaren van zijn professoraat te Padua, waarin zijn meest vruchtbare werkzaamheid op dit gebied valt. Hoe belangrijk echter deze werkzaamheid ook geweest is voor de geschiedenis van het heliocentrische systeem, omdat ze Galilei tot den grootsten voorlooper van Newton op het gebied der mechanica gemaakt heeft, evenals Kepler dit was op dat der astronomie, toch zou het ons voeren buiten de grenzen van het in dit opstel te behandelen onderwerp, wanneer we hierbij langer wilden stilstaan. Op den strijd, dien Galilei bij zijn leven te voeren heeft gehad, hebben namelijk de in Padua bereikte resultaten, die tot het beste hooren, wat hij ooit heeft voortgebracht, geen invloed gehad, omdat hij ze eerst heeft gepubliceerd in zijn Discorsi, die pas in 1638, enkele jaren voor zijn dood, verschenen zijn. We moeten er dus van afzien, nader het boeiende schouwspel gade te slaan, dat zijn moeizame ontworstelling aan de ideeën van Aristoteles, wiens invloed ook hij, de grootste tegenstander van den Stagiriet, tot aan het eind van zijn leven

heeft ondergaan, aanbiedt, om onze aandacht te wijden aan zijn krachtig persoonlijk optreden voor de leer van Coppernicus, dat daaraan weldra meer zijn naam dan dien van Coppernicus zelf zou verbinden.

Het is niet meer na te gaan, wanneer Galilei de Coppernicaansche of, zooals men in die dagen zei, de Pythagoraeische leer heeft aanvaard, maar zeker is het, dat hij in 1597 een overtuigd aanhanger was. Een brief uit dat jaar aan Kepler als antwoord op de toezending van diens Prodromus, waarin hij zich onomwonden voor Coppernicus had uitgesproken, toont ons, dat Galilei voor zich zelf reeds een aanhanger van de nieuwe leer was, maar tevens, dat hij er voor terugdeinsde, deze meening openlijk te uiten. ‘Ik heb’, schrijft hij aan Kepler, ‘vele bewijsgronden opgeschreven en weerleggingen van tegenargumenten, maar ik heb ze tot dusver niet in het licht durven geven, daar ik afgeschrikt ben door het lot van onzen meester Coppernicus. Want deze heeft zich wel bij enkelen onsterfelijken roem verworven, maar bij ontelbaren - zoo groot is n.l. het aantal der dwazen - geldt hij voor een man, dien men moet bespotten en uitlachen. Ik zou stellig mijn overwegingen durven uiten, als er meer menschen bestonden zooals gij, maar daar ze er niet zijn, zal ik er van afzien.’ Onmiddellijk antwoordt Kepler hem in een brief, vol van dat vurig enthousiasme, dat zijn heele leven en werken vervuld heeft, en bezweert hem, zich toch te uiten, opdat door vereeniging van autoriteiten op wetenschappelijk gebied de tegenstand der onwetenden zou kunnen worden overwonnen. Maar hoewel in Duitschland nog Rothmann, de mathematicus van den landgraaf van Hessen, in de briefwisseling met Tycho Brahe en in Engeland Gilbert in zijn boek over den Magneet, zich openlijk voor Coppernicus uitspreken, blijft Galilei zwijgen. Van verschillende kanten heeft men hem over deze houding verwijten gemaakt. In ons land is er b.v. met bitterheid over geoordeeld door Prof. Bosscha, wiens uitlatingen over Galilei in het algemeen getuigen van een neiging, zijn verdiensten te kleineeren, die met onpartijdigheid nauwelijks te rijmen schijnt te zijn. Men krijgt echter den indruk dat Galilei in 1597 beter beseft heeft dan zijn critici in onzen tijd, wat het beteekende, om als eerste in de Italiaansche omgeving, die daarvoor nog niet in het minst rijp was, als

verdediger van Coppernicus op te teden. Uit Kepler's antwoord blijkt duidelijk, hoe hij heel goed tusschen de regels van den brief van Galilei gelezen had, dat het niet alleen de vrees voor spot en hoon was, die hem deed zwijgen. Galilei voorzag toen al wel, dat verdediging van Coppernicus niet slechts beteekende, Aristoteles en Ptolemaeus op een fout te betrappen, maar dat het een aanslag was op de grondvesten van dat indrukwekkende systeem, waarin de Scholastiek de Heidensche wetenschap en de Christelijke geloofsleer had weten te vereenigen. En is het een wonder, dat de vuurdood van Bruno in 1600, wien o.a. als ketterij de aanname van de veelheid van werelden werd ten laste gelegd, die hij als een directe conclusie uit de leer van Coppernicus beschouwde, zijn lust niet vergroot heeft, om zonder eenig objectief beslissend argument, zijn intieme overtuiging onder zulke omstandigheden te uiten?

In overeenstemming hiermee heeft Galilei zich dan ook in zijn colleges in Padua strikt gehouden aan de algemeen aanvaarde opvattingen. Als mathematicus moest hij in de colleges De Sphaera een kort overzicht van de astronomie behandelen en, zooals dat in dien tijd gewoonte was, vervulde ook hij deze taak door het geven van commentaar op de Sphaera van Sacrobosco, een mathematicus uit de 13e eeuw, die in dit werk het belangrijkste van de oude astronomie had samengevat. Deze commentaar van Galilei, die de leer van Aristoteles en Ptolemaeus uiteenzet met die meesterlijke helderheid, die zich in geen van zijn geschriften verloochent, beperkt zich eenvoudig tot een verklaring van de heerschende stelsels en slechts de moderne lezer voelt in enkele wendingen de groote ironie, waarmee deze Mephisto zijn Schüler onderricht.

Ook tijdens de felle discussies, die de in 1602 verschenen Progymnasmata van Tycho Brahe in het leven riepen, volhardde Galilei in deze houding. Dit werk bevatte de bespreking van de waarnemingen van de nieuwe ster, die in 1572 in Cassiopeia was verschenen en waarvan Tycho overtuigend aantoonde, dat ze tot de spheer van de vaste sterren moest worden gerekend. Deze rechtstreeksche aanval op de leer van de onveranderlijkheid van den hemel, een van Tycho's vele bijdragen tot de overwinning van het

door hem steeds bestreden stelsel van Coppernicus, bracht onder de peripatetici een groote opschudding teweeg, die nog verergerd werd, toen in 1604 een nova in den Slangendrager verscheen, die zich ook buiten de maanspheer bleek te bevinden en die haar plaats onder de vaste sterren niet veranderde. Het is merkwaardig, om de hulpeloosheid te zien, waarin deze onaanvechtbare ervaringsfeiten de schoolgeleerden brachten. Voor alles moest de autoriteit van Aristoteles gehandhaafd worden. De ster was er wel altijd, zegt een der peripatetici, maar ze is nu pas zichtbaar geworden, omdat er een dichter deel van de kristallen hemelspheer voorbij is gegaan, dat haar nu als een convexe lens door vergrooting zichtbaar maakt. Een ander schrijft dat zichtbaar worden juist aan een gat in die hemelspheer toe. Een derde houdt de ster voor nieuw door God geschapen, wat men toch geen verandering in den gewonen zin van het woord kan noemen, waartegen weer een vierde opmerkt, dat God natuurlijk wel een nieuwe ster kan scheppen, maar dat hij dat toch zeker niet gedaan heeft, omdat hij nooit meer iets anders schept dan menschelijke zielen. Aan den anderen kant trachtten de Coppernicanen het verschijnsel te gebruiken, om er argumenten voor hun leer uit te putten; ze hoopten, dat ze de helderheidsverandering in verband zouden kunnen brengen met de beweging van de aarde om de zon. Bij dit alles zweeg Galilei; in drie colleges, waarbij de geheele universiteit toestroomde, gaf hij een uiteenzetting van de redenen, waarom de astronomen de ster tot de spheer der vaste sterren rekenden, maar hij deed dit, zonder ook maar eenigszins den nadruk te leggen op het conflict van het verschijnsel met de leer van Artistoteles. Het verhaal, dat hij bij deze gelegenheid openlijk met de peripatetici zou hebben gebroken, hoort al evenzeer in het rijk der legendes thuis als dat van de valproeven van den scheeven toren van Pisa en andere van de meest bekende anecdotes, die de fantasie van het nageslacht over hem in omloop heeft gebracht.

Zoo had dan Galilei in stille en vruchtbare werkzaamheid zijn 45e levensjaar bereikt, toen er een bericht tot hem doordrong, dat aan zijn geheelen levensloop een nieuwe en onverwachte wending zou geven. In het begin van het jaar 1609

werd het in Italië bekend, dat er in Holland een instrument was uitgevonden, waardoor men ver verwijderde voorwerpen zoo duidelijk als van nabij kon zien. In Augustus van hetzelfde jaar bood Galilei zulk een verrekijker aan den Senaat van Venetië aan, die hem daarvoor beloonde met een levenslange aanstelling aan de universiteit van Padua en een verhooging van salaris tot 1000 gulden. Aldus de nuchtere feiten uit de veelbesproken kwestie van het aandeel, dat Galilei in de uitvinding en ontwikkeling van den verrekijker gehad heeft. We zullen op een nadere discussie van deze zaak niet ingaan, omdat voor ons doel de uitvinding van den kijker niet zoo belangrijk is als het gebruik, dat Galilei er van maakte. In de eerste maanden van het jaar 1610 ontdekte hij achtereenvolgens de meest belangrijke feiten over de structuur van het maanoppervlak, kon hij aantoonen, dat de melkweg uit een dichte opeenhooping van sterren bestond en vond hij de vier manen van Juppiter, welke ontdekkingen in Maart wereldkundig werden gemaakt in den Nuncius Sidereus, een boek, dat den naam van zijn schrijver met één slag in heel Europa beroemd maakte. Voor Galilei waren deze ontdekkingen echter meer dan eenvoudig nieuwe feiten aan den sterrenhemel; in de eerste plaats zag hij er argumenten in voor het denkbeeld, dat hem toen reeds, meer dan iemand kon vermoeden, vervulde, het systeem van Coppernicus. Zijn waarnemingen onthulden hem de overeenstemming in bouw tusschen maan en aarde, een weerlegging dus van de oude bewering, dat de hemellichamen, ook in de structuur van hun oppervlak, principieel verschillend waren van de onvolkomen aarde. In Juppiter en zijn manen zag hij een Coppernicaansch zonnestelsel in het klein, waarin zonneklaar voor oogen stond, dat het centrum van alle planetenbeweging niet steeds de aarde kon zijn. Tevens kon hij hierdoor een veel gebruikt argument tegen Coppernicus weerleggen, dat daarin bestond, dat men de dubbele rotatie van de maan iets ongeloofelijks achtte, te meer, omdat van zulk een beweging geen tweede voorbeeld bekend was. Zoo zeer had men dus de epicykeltheorie als een mathematische fictie opgevat, dat men, hoewel daarin wel veel gecompliceerdere bewegingen voorkwamen, aan de realiteit van een beweging, zooals de maan om de zon uitvoert, niet wilde ge-

looven! Nu verschaften echter de manen van Juppiter, mocht deze nu om de zon of om de aarde wentelen, een voorbeeld van zulk een dubbele rotatie. Aan de ontdekkingen, die in den Nuncius Sidereus vermeld waren, voegde Galilei in December een nieuwe toe van groote draagwijdte, n.l. de phasenwisseling van Venus, opnieuw een argument voor de centrale plaats van de zon in het planetenstelsel en een bewijs voor de duisternis van de planeet, dus een nieuwe analogie met de aarde.

Aan het eind van het jaar 1610 was door dit alles zijn overtuiging van de waarheid van het stelsel van Coppernicus zoozeer bevestigd, dat hij niet langer zijn meening kon verborgen houden. Hij had het plan ontworpen voor een groot werk De Systemate Mundi, waarin hij al zijn astronomische beschouwingen wilde neerleggen en om hiervoor de noodige rust te vinden, had hij de positie van Mathematicus van den Groothertog van Toscane aanvaard en de universiteit van Padua verlaten. Als eerste taak wachtte hem nu echter, overal de overtuiging te vestigen van de waarheid van zijn ontdekkingen. Want de peripatetici waren niet voornemens, deze zoo hoogst onwelkome nieuwigheden zonder meer te aanvaarden. Men vertelt van een hoogleeraar, die zich beijverde, om vanaf zijn katheder de nieuwe planeten door syllogismen te verjagen; anderen weigerden zelfs, een blik in den kijker te slaan, omdat het zeer onwaarschijnlijk was, dat die verschijnselen werkelijk bestonden, daar Aristoteles er nergens melding van maakte. En zelfs een autoriteit in de mathematische wetenschappen als Pater Clavius, de verdediger van de Kalenderhervorming, achtte het niet beneden zijn waardigheid, om zich met het grapje, dat het er maar op aankwam, een glas te fabriceeren, waarin de sterren zaten, om ze werkelijk te zien, van de nieuwe ontdekkingen af te maken.

In de hoop, bevoegde verdedigers te vinden, begaf zich Galilei in Maart 1611 naar Rome. Deze reis is het hoogtepunt van zijn leven geweest. Galilei was er de man niet naar, om, zooals Coppernicus, van zijn weten in trotsche eenzaamheid te genieten; hij kon niet anderen zien dwalen, waar hij zelf meende, de waarheid te bezitten, en naast deze zucht, om anderen te overtuigen van de juistheid van zijn

eigen inzichten, maakte een niet te bevredigen begeerte naar roem en bewondering hem het zwijgen volkomen onmogelijk. Het was daarom een groote voldoening voor hem, dat hij in Rome door alle geleerden en hooge geestelijken met de grootste eerbewijzen werd ontvangen en dat hij allen kon overtuigen van de waarheid van zijn ontdekkingen. Paus Paulus V behandelde hem met groote onderscheiding, de Jezuieten van het Collegium Romanum bevestigden zijn waarnemingen en de kardinaal Maffeo Barberini, die later als Paus Urbanus VIII zijn veroordeeling zou gelasten, vierde zijn verdiensten in Latijnsche verzen.

Hoewel Galilei in Rome nog niet uitdrukkelijk zijn opinie over den bouw van het zonnestelsel schijnt te hebben geuit, stond toch bij iedereen vast, dat hij een overtuigd Coppernicaan was en zijn, in aantal steeds toenemende, principieele en persoonlijke vijanden zagen met schrik en nijd zijn groeienden roem. Op wetenschappelijk terrein niet tegen hem opgewassen, trachtten zij den strijd op het gebied van het geloof over te brengen en reeds vóór zijn eerste openlijke verdediging van de leer van Coppernicus in zijn werk over de zonnevlekken, duikt op verschillende plaatsen de beschuldiging op, dat deze leer in strijd was met de H. Schrift. Nieuw was dit argument niet: reeds Coppernicus heeft voorzien, dat men hem op deze wijze zou bestrijden. ‘Indien er misschien’, zegt hij in zijn opdracht aan den Paus, ‘leeghoofden zijn, die, hoewel volkomen onbekend met alle wiskunde, zich daar toch een oordeel over aanmatigen, en die het aandurven, om met een voor hun doel verdraaide bijbeltekst, mijn werk af te keuren en te vervolgen, zal ik me toch niet om hen bekommeren, maar zelfs hun oordeel als onbezonnen verachten.’ Helaas zijn het niet slechts leeghoofden geweest, die zoo gehandeld hebben; van Luther is het bekende woord over Coppernicus afkomstig: ‘Der Narr will die ganze Kunst Astronomiä umkehren. Aber, wie die Heilige Schrift anzeiget, so hiess Josua die Sonne stillstehen und nicht das Erdreich’. Dit oordeel was geen unicum; ten opzichte van Coppernicus zijn alle theologen, zonder onderscheid van richting, vrijwel eenstemmig geweest. Er moge hier nog een voorbeeld volgen, omdat het afkomstig is van een bekend landgenoot, Ubbo Emmius, den eersten Rector Magnificus van

de Groningsche Universiteit. Deze schrijft in 1609 naar aanleiding van Coppernicaansche beschouwingen, die Simon Stevin in zijn *Hypomnemata Mathematica* ontwikkeld had, o.a. de volgende krachtige woorden[1]:

'Ik verneem, dat er een groot werk is uitgekomen, welks titelblad den naam van onzen Prins Maurits vermeld: 's prinsen *Hypomnemata Mathematica*, bezorgd door Simon Stevin, wiskunstenaar, een vriend van den Prins..... Stevin heeft er zijn eigen meer dan onzinnige en ongerijmde meeningen ingelascht: dat de aarde draait, zij licht geeft uit zich zelf, zij een achtste planeet vormt, onafscheidelijk verbonden met de maan, er op de maan nieuwe-aarden en volle-aarden worden waargenomen, evenals nieuwe-manen en volle-manen op de aarde, en meer van die praatjes. Ook, dat de maan bewoond is, en dergelijke. Genadige God, wat durft het ongeloof al niet! Wat schroomelijkers kan het onderstaan tot omkeering van al onze wetenschap en onzen godsdienst! Want het is om het sloopen van de grondslagen te doen. Indien deze dingen waar zijn, en naar ik hoor, verdedigt de schrijver ze met hand en tand, dan is Mozes een leugenaar, dan liegt de geheele H. Schrift. Het smart mij, dat de naam en de studiën van den prins door dit pek besmet, deuren en vensters voor den laster opengezet, en gelegenheden aangeboden worden, om de geheele openbare zaak in kwaad gerucht te brengen. Wilde Stevin zijn dolhuisdroomen volkstrekt venten, hij had ze in een afzonderlijk werk van hem zelf bij elkander moeten stellen. Dat zou het middel geweest zijn, zaakkundigen een vroolijk oogenblik te bezorgen.'

Zoo hadden dus reeds voor Galilei de theologen met zorg en verontwaardiging de buitensporige nieuwe ideeën ontvangen. De reden hiervan is niet ver te zoeken. 'Denn', zooals Schopenhauer zegt, 'wie soll ein Gott im Himmel sein, wenn kein Himmel da ist?' En wanneer er al theologen geweest zijn, die zelf in staat waren, de duizelingwekkende verandering van standpunt van Coppernicus mee te maken, dan zullen ze toch wel met bezorgheid overwogen hebben, welk een indruk het op de groote massa der ge-

1) Aangehaald bij Busken Huet, *Het Land van Rembrand*, II, 2, p. 12.

loovigen moest maken, wanneer plotseling uit naam der wetenschap de tegenstelling tusschen de aarde, waar de menschen rondloopen, en den hemel, waar God zit, die ze regeert, werd weggenomen. En wat al gevaarlijke vragen konden twijfel en ongeloof daarna stellen! Waren die andere planeten ook bewoond? Zoo ja, waren dan de menschen, die daar woonden, ook mee verdoemd in Adam's val en verlost door den kruisdood van Christus? Moest ten slotte de verdenking niet opkomen, om met Nectaire uit La Révolte des Anges te spreken, que le vieux démiurge d'Israel, loin d'avoir creé l'univers, n'en soupçonnait pas même la structure?

Hadden dus, zooals vanzelf spreekt, de theologen zich al langer met de kwestie, die zooveel meer dan zuiver wetenschappelijk belang had, beziggehouden, hun optreden tegen Galilei bracht voor het eerst een rechtstreekschen strijd mee. Want deze was onvoorzichtig genoeg, het terrein van de zuiver wetenschappelijke discussie te verlaten en zich te gaan bemoeien met het verband van de H. Schrift en de leer van Coppernicus. Nu was echter de inmenging van leeken in de exegese van de H. Schrift iets, wat de kerkelijke overheid in die dagen, waarin de Reformatie ook in Italie steeds meer veld won, al heel ongaarne zag. Aan den anderen kant moest het Galilei wel tot antwoord prikkelen, wanneer hij astronomisch onontwikkelde theologen bezig zag, een klove te graven tusschen Geloof en Wetenschap, terwijl hij zelf de overtuiging bezat, dat hij het bedreigde verband van wat de goddelijke openbaring leerde en wat het menschelijk verstand openbaarde, kon redden en het was evenzeer liefde voor zijn wetenschap, als voor zijn godsdienst, die hem er toe dreef, dat antwoord te geven.

Hij deed het in een brief aan zijn vriend Pater Castelli, een geschrift, dat voor het juiste inzicht in de persoonlijkheid van Galilei van het hoogste belang is. Wel zijn de ideeën, daarin neergelegd, later breeder ontwikkeld in den beroemden brief aan de Groothertogin van Toscane, maar de frischheid van de vlot neergeschreven ontboezeming in het schrijven aan Castelli vereenigt zich daar met het volkomen meesterschap over de taal, dat Galilei een plaats onder de klassieken van de Italiaansche letterkunde heeft verschaft,

tot een geheel van zoo groote bekoring, dat men moeilijk een meer sprekende uiting van hem zou kunnen aanwijzen.

'De H. Schrift', aldus Galilei, 'kan nooit liegen of dwalen; de waarheid van haar woorden is absoluut en onaantastbaar. Maar zij, die de H. Schrift uiteenzetten en verklaren, kunnen wel dwalen en de zwaarste dwaling begaan ze, wanneer ze zich altijd willen houden aan de letterlijke beteekenis van de woorden; zoodoende zouden er n.l. niet alleen verschillende tegenstrijdigheden, maar zelfs ernstige ketterijen en godslasteringen ontstaan, omdat men genoodzaakt zou zijn, aan God voeten, handen en oogen toe te schrijven, bovendien menschelijke hartstochten als toorn, berouw en haat, zelfs het vergeten van gebeurde dingen en onbekendheid met de toekomst. Uit zulke uitdrukkingen blijkt, dat de H. Schrift vaak beweringen bevat, die, letterlijk genomen, onjuist zijn, maar die zoo gekozen zijn met het oog op het geringe bevattingsvermogen der menigte. Daarom moet aan de H. Schrift in natuurwetenschappelijke kwesties de laatste plaats worden toegekend, want de H. Schrift en de natuur komen beide voort uit het Goddelijk Woord; de eerste is geïnspireerd door den H. Geest en de tweede is de getrouwe uitvoering van God's wetten. Maar terwijl de H. Schrift, zich aan het verstand van het gros der menschen aanpassend, dikwijls dingen zegt, die, letterlijk genomen, van de waarheid afwijken, houdt daarentegen de natuur zich strikt aan haar wetten, onverbiddelijk en onveranderlijk en zich er niets om bekommerend, of haar verborgen oorzaken en werkingen al of niet duidelijk zijn voor het verstand. Men kan daarom niet met een beroep op plaatsen uit den Bijbel een resultaat weerleggen, dat verkregen is door ernstige waarneming of voldoende bewijsvoering. Ik zou meenen, dat de autoriteit van de H. Schrift de menschen alleen wil overtuigen van die stellingen, die, noodzakelijk voor ons zieleheil en alle menschelijk verstand te boven gaande, ons niet anders geloofwaardig konden worden gemaakt dan door den mond van den H. Geest. Maar ik meen niet, dat het noodzakelijk is te gelooven, dat dezelfde God, die ons begiftigd heeft met zintuigen, spraak en verstand, ons langs een anderen weg de kennis heeft willen geven, die we daarmee kunnen verkrijgen.'

Aldus in hoofdtrekken de exegetische theorie van Galilei,

die in hoofdzaak overeenkomt met wat de R.K. Kerk tegenwoordig over dit onderwerp leert. In de 17e eeuw was zulk een taal echter meer geschikt de theologen te prikkelen, dan ze te overtuigen. Bovendien liet Galilei het niet bij een principieele afwijzing van het gebruiken van den Bijbel in natuurwetenschappelijke kwesties. Hij verdiept zich in denzelfden brief in een uitvoerige bespreking van het Josuawonder en levert het bewijs, dat in het stelsel van Ptolemaeus, dat zijn tegenstanders aanhingen, het stilstaan van de zon-alleen een verkorting, inplaats van een verlenging van den dag zou hebben teweeggebracht, wat toch bezwaarlijk de bedoeling van Josua kon zijn. Immers, daar de zon met het Primum Mobile zijn dagelijksche beweging van Oost naar West volbracht, maar tegelijk een eigen jaarlijksche beweging van West naar Oost had, moest het stilhouden van de zon, terwijl het Primum Mobile doordraaide, haar sneller naar het Westen voeren en dus den dag verkorten. En dus, zegt Galilei, een van tweeën: òf het stelsel van Ptolemaeus is onjuist, òf de H. Schrift zegt alleen daarom, dat de zon stilstond en niet het Primum Mobile, omdat ze zich wilde aanpassen aan het dagelijksche spraakgebruik. Maar in dat geval spreekt de Schrift zich dus heelemaal niet over de astronomische kwestie uit en mag ze dus zeker niet als steun voor het stelsel van Ptolemaeus worden aangehaald.

Maar ook hierbij laat Galilei het niet. Hij is overtuigd, dat de H. Schrift, hoewel zich richtend naar het algemeene spraakgebruik, toch voor den ingewijde de juiste orde der natuur aanduidt en hij onderneemt nu zijn fantastische interpretatie van het Josua-wonder in Coppernicaanschen zin. Daartoe breidt hij de gedachte van Kepler, dat alle planetenbewegingen om de zon veroorzaakt zouden worden door de aswenteling van de zon, uit tot de veronderstelling, dat ook de aswenteling van de aarde daarvan een rechtstreeksch gevolg is. Nu liet God de zon stilstaan, d.w.z. haar aswenteling hield op; daardoor stokte ook de aswenteling van de aarde en de dag werd verlengd. En wat de moeilijkheid betrof, die de theologen altijd bezig had gehouden, de verklaring nl. van het stilstaan van de zon in het midden van den hemel (immers waarom moest Josua al om verlenging van den dag smeeken, terwijl

het nog middag was?), ook dit was nu heel eenvoudig. Men had slechts te lezen: de zon, in het midden van den hemel, d.w.z. die in het midden van den hemel staat, stond stil. Dergelijke exegetische kunststukken heeft Galilei meer verricht, o.a. naar aanleiding van den 18en Psalm,[1)] waarvan de volgende woorden tegen Coppernicus werden aangehaald: De zon, een bruidegom gelijk, die uit zijn slaapvertrek treedt, verheugt zich als een held bij het doorloopen van de baan. Zij gaat uit van het eene eind des hemels en loopt dien tot aan het andere eind rond. Galilei toont aan, dat hierin eigenlijk ook een bevestiging van de leer van Coppernicus vervat is en hij vindt er bovendien een zonnetheorie in terug, die hij kort te voren had opgesteld.

De gevolgen van de bemoeiingen met de exegese van de H. Schrift lieten niet lang op zich wachten. Zijn verhouding tot de Jezuieten, in 1611 nog zoo bij uitstek vriendschappelijk, was met één slag verkoeld. De mathematici van het Collegium Romanum, die den astronoom Galilei bewonderd hadden, voelden zich in de eerste plaats theoloog en konden als zoodanig zijn nieuwe optreden niet gedoogen. Bovendien had Galilei zich nu openlijk tegen Aristoteles verklaard, terwijl een decreet van hun algemeene congregatie van 1593 hen verplichtte, de leer van den Stagiriet, die door den H. Thomas tot een fundament van alle theologie was geworden, te verdedigen. Direct aanvallend echter traden de Dominicanen op. Toen in 1614 de Dominicaner Pater Caccini te Florence in een reeks van voorlezingen uit den Bijbel gekomen was tot de woorden: Sol, non movearis. waarmee Josua om verlenging van den dag smeekte, knoopte hij daaraan een hevigen aanval vast op de leer van Coppernicus en op den persoon van Galilei. De overlevering wil, dat hij zijn preek zou hebben begonnen met de woorden: Viri Galilaei, quid statis, aspicientes in coelum? De opschudding, door dit voorval teweeg gebracht, was zóó geweldig, dat het welhaast onvermijdelijk was, dat de kerkelijke overheid zich met de zaak bemoeide. De rechtstreeksche aanleiding daartoe was de denunciatie van Galilei bij het H. Officie door Pater Lorini, die daarbij als bewijsmateriaal een copie van den brief aan Castelli inzond. Vanaf

1) Naar de Vulgata.

Februari 1615 hield de Inquisitie zich in het geheim met Galilei bezig; we zullen op de finesses van dit onderzoek, dat bijna een jaar geduurd heeft, niet ingaan, maar alleen het resultaat vermelden.

In December 1615 was Galilei naar Rome gereisd, om het dreigend gevaar, dat hij eerst langzamerhand was gaan inzien, nog te voorkomen. Weer werd hij door de hooge prelaten en aan het Pauselijk Hof met onderscheiding ontvangen, maar met hoe koortsachtigen ijver en schitterende welsprekendheid hij ook trachtte zijn theorie ingang te doen vinden, kwam hij dat doel toch geenszins nader. Nog trachtte hij zijn positie te versterken, door aan den Cardinaal Orsini een uitwerking te doen toekomen van zijn theorie van eb en vloed, verklaard uit de dubbele beweging der aarde, maar intusschen was het oordeel der Inquisitie reeds geveld. Den 24en Februari hielden de theologen van het H. Officie de z.g. congregatio qualificationis tot de beoordeeling van de twee volgende stellingen, die in hun zonderlinge formuleering een samenvatting van het stelsel van Coppernicus wilden zijn:

1 De zon is het middelpunt van de wereld en bezit in het geheel geen plaatselijke beweging.
2 De aarde is niet het middelpunt van de wereld en niet onbewegelijk, maar ze beweegt zich als geheel en ook nog in dagelijksche beweging.

Het oordeel over deze stellingen luidde aldus:

1 De uitgesproken bewering is philosophisch dwaas en absurd en formeel kettersch, in zooverre als ze uitdrukkelijk in tegenspraak is met vele plaatsen uit de H. Schrift, zoowel woordelijk, als naar de gemeenschappelijke uitlegging van de H. Vaders en de Doctoren der Theologie.
2 Philosophisch geldt voor deze stelling hetzelfde als voor de eerste, en wat de theologische waarheid betreft, is ze op zijn minst een dwaling in het geloof.

Den dag, nadat deze beslissing gevallen was, besloot het H. Officie, dat Kardinaal Bellarminus Galilei tot zich zou roepen en hem zou vermanen, de veroordeelde meening op te geven; mocht hij echter weigeren, dan zou de Pater Commissarius, in tegenwoordigheid van notaris en getuigen, hem het bevel mededeelen, dat hij er zich geheel van te onthouden had, zulk een leer en meening te verdedigen of

voor waar te houden. Wanneer hij zich ook daarbij niet neerlegde, moest hij worden gevangen gezet.

Hoe dit onderhoud met Bellarminus, dat den volgenden dag plaats had, is afgeloopen, vormt een nog steeds onbesliste kwestie. Het schijnt, dat Galilei zich niet onmiddellijk naar de vermaning van den Kardinaal geschikt heeft en dat dus de Pater Commissarius hem het bevel heeft moeten geven, zich van verdere verdediging van de leer van Coppernicus te onthouden. Echter luidt dit bevel heel anders in het verslag, dat de notaris van deze samenkomst heeft gemaakt, dan zooals het den vorigen dag door het H. Officie was ontworpen en weer andere termen worden gebruikt in een verklaring, die Bellarminus een paar maanden later aan Galilei op diens verzoek verstrekt heeft, om de lasterlijke bewering, die zijn vijanden over hem uitstrooiden, nl. dat hij zijn leer had moeten afzweren en boete doen, te weerleggen. Deze afwijkingen, die wel geen tegenstrijdigheden zijn, maar die toch een zeer ongewenschte duisternis overlaten op het belangrijke punt, in hoeverre het nu eigenlijk aan Galilei verboden was, zich met de leer van Coppernicus bezig te houden, hebben aanleiding gegeven tot de vermaarde hypothese van Wohlwill en Von Gebler, dat het proces-verbaal van het onderhoud met Bellarminus vervalscht zou zijn en pas bij het proces in 1633 tusschen de stukken van 1616 zou zijn ingeschoven. Deze wel erg grove hypothese is echter vrijwel onhoudbaar gebleken. Alleen Wohlwill schijnt haar nog aan te hangen; een noot in het verschenen eerste deel van zijn groote werk over Galilei wijst daar althans op. Daar het tweede deel echter nog steeds op zich laat wachten, is het nog onbekend, op welke gronden hij zijn vroegere onderstelling nog zal kunnen verdedigen tegen de vele sterke argumenten, die van Katholieke zijde daar tegen zijn aangevoerd.

We zullen ons een nadere bespreking van wat de kerkelijke overheid waarschijnlijk met haar verbod bedoeld heeft, tot het tweede deel van dit opstel voorbehouden en nu eerst alleen den inhoud mededeelen van de verklaring van Bellarminus, omdat Galilei zich bij zijn proces daarop voortdurend heeft beroepen. De verklaring luidt in hoofdzaak aldus: dat aan Galilei de beslissing van den Paus is medegedeeld, welke inhoudt, dat de aan Coppernicus toege-

schreven leer, volgens welke de aarde zich beweegt om de zon en de zon stilstaat in het centrum van de wereld, zonder zich van het Oosten naar het Westen te bewegen, in strijd is met de H. Schrift en dat men dus deze leer niet kan verdedigen of aanhangen.

Bij de zeer gematigde formuleering van deze verklaring speelt ook ongetwijfeld de groote welwillendheid weer een rol, die de Inquisitie bij het geheele onderzoek tegenover Galilei heeft betoond. De goede verstandhouding, waarin hij nog steeds stond tot verschillende hooge geestelijken, heeft dit bewerkt. Een persoonlijk verhoor, dat hem tot een van ketterij verdachte zou hebben gestempeld, heeft hij niet behoeven te ondergaan en in plaats van in de zittingszaal van het H. Officie werd hij in stilte door Bellarminus vermaand, zijn meening op te geven. Ook komt zijn naam niet voor in het decreet van de Congregatie van den Index, dat deze na de beslissing van 24 Februari uitvaardigde en waardoor het werk van Coppernicus geschorst werd, donec corrigatur, d.w.z. totdat het gereinigd zou zijn van alle plaatsen, waarin het heliocentrische systeem geleerd werd, niet slechts als een mathematisch hulpmiddel voor de astronomie, maar als een waarheid, terwijl tevens alle boeken werden verboden, die wilden aantoonen, dat de leer wel in overeenstemming was met de H. Schrift.

Dit alles verlichtte echter slechts weinig het zware offer, dat van Galilei gevergd werd. Toch heeft hij zich, zooals uit menige uitlating van hem blijkt, zeer beijverd, zich als goed Katholiek bij de beslissing van de kerkelijke overheid neer te leggen en zijn lievelingsdenkbeeld te laten varen voor wat men hem als een vaste waarheid voor oogen stelde, overtuigd, dat hij daardoor zijn verstand met zijn geloof in overeenstemming bracht.

We zullen thans dienen na te gaan, in hoeverre hem dat gelukt is.

E.J. DIJKSTERHUIS.

(Slot volgt).

De standenindeeling voor de Middeleeuwsche litteratuurgeschiedenis.

Moeten we toch eigenlijk niet uiterst voorzichtig zijn met de uitspraak, dat er in de middeleeuwen geen scherp belijnde persoonlijkheden zijn aan te wijzen, wel typen van de drie standen? Is het wel waar, wat Kalff schrijft, dat Hadewych, Willem van Afflighem en vooral Maerlant iets van een dichterlijke persoonlijkheid vertoonen, maar schaduwachtig van omtrek? Met name Maerlant en Hadewych staan voor mij als zeer scherp geteekende persoonlijkheden ook als dichter. Maerlant de man met koelen logischen blik en warm hart, de idealist, dorstend naar kennis, de man van zedelijken moed en overtuiging, strijdend voor waarheid en recht, zich dwingend tot maat en zelfbeheersching, ook in zijn kunstigen strofenbouw, terwijl het bruist en kookt in hem en zijn toorn en verontwaardiging hem ontschieten. Hadewych de sensueele, extatische, die in onze dagen misschien de Marie Madeleine geworden was, die Auf Kypros schreef. Hoe weinig levensbijzonderheden we ook van hen kennen, als mensch staan ze voor ons, zijn we met hen vertrouwd. Als er tot nog toe onbekend werk van hen gevonden werd, zou het ons immers al bijzonder weinig moeite kosten den auteur aan te wijzen.

En welk een enorme afstand bestaat er tusschen een Maerlant en een Boendale, welk een nauwkeurig te omlijnen verschil in persoonlijkheid tusschen deze dragers van dezelfde standsidealen. Welk een tegenstelling tusschen Hadewych en

Ruusbroec, beiden opgaand in dezelfde extatische droomen, zoekend dezelfde orewoet. Het mag waar zijn, dat de groote stroom van de echte ridderpoëzie, vooral in onze dietsche vertaling, persoonlijkheid mist, wie zal nog, nadat hij de schitterende beschouwingen van Bédier over de Chanson de Roland gelezen heeft, persoonlijk karakter ontzeggen aan Turoldus of hoe de auteur van het Fransche heldenepos dan ook heeten mag? Kunnen we van Jean de Meung niet een karakterteekening ontwerpen, waarvan de trekken misschien min of meer overeenkomen met zijn modernen landgenoot Anatole France? Spreekt uit Carel ende Elegast geen apart artist? En aarzelen we eigenlijk niet, of we dit volkomen gaaf, schoone kunstwerkje onder de ridderpoëzie of bij de geestelijke kunst moeten rangschikken? Waar moet die merkwaardige kok Jan van Leeuwen eigenlijk staan?

Dirc Potter van der Loo is de welbewuste vertegenwoordiger der ridderpoëzie in de periode van overgang, als de noblesse d'épée langzamerhand noblesse de robe gaat worden, nog wel rijk in uiterlijke praal en symbolischen vormendienst, maar op weg toch om te vervlakken en vervagen in de aristocratie van onze moderne maatschappij. Hij schrijft voor zijn stand:

> Want rude menschen van grover aert,
> Die sommighe volghen des ploeghes staert,
> Die ten water varen visschen,
> Die tvleische houden opten disschen,
> Smeden die dat yser bluffen,
> Spitter, delver mit horen muffen,
> Monick, schipper, waghenaren,
> Tymmerluyden, molenaren,
> Plackers ende die vetten die huden,
> Ende anders vele der ambachtsluden,
> Van sulken en heb ik nye ghehoert
> Datse die minne ye heeft ghemoert,
> Als sy edel luden doet.

Liefde is te vinden enkel bij wie ‘edelic leeft’ en die ‘van goeder gheboert’ is; tot hen richt hij zich, voor hen zal hij verhalen van de liefde. Maar wie heel die rustige causerie met zijn talrijke exempelen aanhoort, krijgt die niet tevens den mensch Dirc Potter te zien? Potter in zijn beminnelijke berusting in den tegenslag van het leven, zonder

afgunst de liefde van anderen bespiegelend, trouw in zijn geloof aan de hoogste zaligheid der liefde, al moest ze hem ook zelf ontgaan. Zelfbewust van het goed recht en de waarde van zijn bespiegelingen, kordaat in zijn zelfgevoel:

> Ist dat ic yet scrive hier in
> Dat den enen of oec den anderen
> Niet en ghenoecht, die mach gaen wanderen
> Ende latent anderen luden lezen,
> Dien dit donct bequamelic wesen.

En hoe voelt Boendale reeds de waarde en beteekenis van zijn dichterschap, hoe fier drukt hij het uit.

Willem van Hildegaersberch had het lot in een ridderlijke omgeving geplaatst, maar hoe weinig voelt hij er zich thuis, hoe is zijn blik gericht op de sociale nooden van zijn tijd, hoe moet hij zich inhouden om zijn bestaan niet in gevaar te brengen, een slap karakter, maar toch een persoonlijkheid, een die heelemaal niet in zijn stand past.

Uit menig middeleeuwsch werk leer ik beter het aparte, het typische van den auteur als mensch en als kunstenaar kennen dan uit heele rijen moderne romans en gedichten, die geboren zijn onder de zegeningen van den persoonlijkheidscultus der nieuwere tijden.

Toen ik bij het verschijnen van Kalff's eerste deel met de standenindeeling der middeleeuwsche letterkundige kunst kennis maakte, was ik er bijzonder mee ingenomen; met eenig voorbehoud heb ik ze overgenomen in mijn handboek. Bij verder nadenken en onderzoek kwam ik tot verzet en het resultaat is, dat we naar mijn meening die indeeling wel behouden kunnen, als we ze maar anders begrijpen en aldus formuleeren: De persoonlijkheid openbaart zich door heel onze Westersche beschaving heen zoodanig, dat we ze in drie groepen zouden kunnen indeelen, die ieder de bijzondere houding uitdrukken welke het individu tegenover het zijnde aanneemt. Zoo gaan er door *onze* litteratuur drie hoofdlijnen: Hadewych-Gezelle, - Assenede-Boutens, - auteurs van den Reinaert-Heyermans, in eindelooze variatie, maar telkens toch weer met denzelfden hoofdtoon. Ieder van die groepen vindt gedurende de middeleeuwen hoofdzakelijk en in het algemeen het meest veilige en passende terrein voor zijn uiting in een der standen.

De indeeling, die Kalff en mij zoo mooi kon dienen bij het overzien der middeleeuwsche kunst, moesten we laten varen, als we de Renaissance naderden, omdat we uitgingen van den stand, in den stand den band zagen die den aard der productie bepaalde. Wij hadden geen overzicht meer over de persoonlijkheid en zochten vergeefs naar vaste lijnen die van haar uitgingen; immers na de Renaissance beheerschte zij alleen de kunst, bepaalde zij alleen den aard en het karakter der schoonheid. Het scheen of ieder langs eigen wegen, ontslagen van de knellende banden van stand of orde, schoonheid en wijsheid zocht. Doch bleef, natuurlijk ook thans onder den invloed van het milieu, van de maatschappelijke verhoudingen, waarin de kunstenaar opgroeit, de natuurlijke, uit persoonlijke geestesaanleg voortkomende houding, die het individu aanneemt tegenover de op hem inwerkende maatschappij, tegenover al de verschijnselen van het leven, niet dezelfde als in de middeleeuwen, dwong deze ook thans niet den kunstenaar zijn schoonheidsontroeringen, de ontplooiing zijner ziel in een bepaalde richting te drijven? Met andere woorden: staan Vondel, Hooft en Breero in onze zeventiende eeuw niet in dezelfde verhouding tot elkaar als Ruusbroec, Diederic van Assenede en Maerlant, als Willem van Afflighem, ‘Penninc ende Vostaert’ en het tweemanschap Willem-Aernout van den Reinaert?

In het werk van den koopman en burger Vondel is zoo niet de voortzetting en voltooiing van wat in Hadewych en Ruusbroec is, toch stellig iets wat aan dezen innig is verwant. De ridderlijke verfijning, het zoeken naar een schoone ideale wereld buiten de grove vormen der werkelijkheid, wat zich openbaart in de zuivere ridderpoëzie, in de zangen en verbeeldingen van menestreels en troubadours, zij leven voort in nieuwe, andere vormen in de verfijnde aristocratische kunst van den drost. En dezelfde elementen, die het werk van Maerlant, van de dichters van den Reinaert en van onze boerden en spelen vormden, ze groeien en combineeren zich tot nieuwe frissche, levende schoonheid in het werk van Breero. Hij zoekt het leven en de werkelijkheid, schoonheid op den vasten bodem van wat hij als realiteit meent te zien. Vondel, Hooft en Breero, hoe verschillend ook in aard, gelijkwaardig is hun kunst in innerlijke kracht, in levenden groei; hun

verschil wordt bepaald door de verschillende houding, die zij tegenover het leven aannemen en deze houding stemt in hoofdzaak overeen met die bij Ruusbroec, Assenede en Maerlant.

Natuurlijk, scherp te omlijnen zijn dergelijke groepen niet; er zijn telkens schijnbare afwijkingen. Zoo zal men zeggen, Hooft en Huygens, wier geest aristocratisch is aangelegd, hebben Trijntje Cornelis en Warenar geschreven, die in uiterlijke techniek, aard en behandeling van stof wel op Breero's Spaanschen Brabander lijken. Doch in Warenar en Trijntje Cornelis hebben Hooft en Huygens niet hun opperste zieleleven geopenbaard als Breero in zijn Brabander, heel hun levensvizie. Het zijn vermakelijke, geestige spelen, kunstwerk van beteekenis, in de schepping waarvan deze artisten een tijdelijk geestelijk genot vonden. Trijntje Cornelis teekent een leuk geval waarin de natuurlijke zinnelijkheid van den hoveling Huygens nu eens aardigheid had, maar de eigenlijke ziel van Huygens leeft in zijn Zeestraet en Hofwijck, in zijn Oogentroost en Daghwerck, al is Trijntje door zijn logischen bouw, zijn natuurlijke gaafheid, zijn psychologische juistheid, zijn zuiverheid en raakheid van dialoog, technisch misschien het allerbeste blijspel, dat we bezitten. Doch zijn eigenlijke kijk op het leven, zijn vreugde en smart van het leven gaan buiten dit mooie spel om.

Al zou ik Huygens misschien eer een plaats in de groep van Breero dan van Hooft geven, toch staat de Spaansche Brabander mijlen ver van Trijntje af. De Brabander staat veel dichter - en nu zeg ik iets waar men misschien op het eerste gezicht vreemd van opkijkt - bij Flaubert's Madame Bovary en Bouvard et Pécuchet dan bij Trijntje en Warenar. Zooals Flaubert in zijn werk zijn hartstochtelijken afschuw en haat voor de benauwende bourgeoiswereld, waar hij met zijn vrijheidszucht tegenover stond, uitte, zoo heeft ook Breero al wat hem beroerde en kwelde in het leven in hartstochtelijken drang naar beelding buiten zich zelf in blijvende schoonheid neer gezet.

Breero en Huygens gaan beiden uit van het leven, gaan geheel in de werkelijkheid op en hebben ze innig lief, maar Huygens komt van uit die werkelijkheid tot zijn rustige

wijsgeerige beschouwingen, zijn kalme, weloverwogen, nutte levenswijsheid, die de practijk van het leven verzoet en adelt; Breero wordt gepijnigd tot in het diepst van zijn ziel door datzelfde leven, dat hij soms met zulk een dartelen overmoed aangrijpt, dat hem op doet bruisen in dolle vreugd, en van die pijn, die levenssmart, die wereldsmart, de acedia van Petrarca en onze middeleeuwers zoekt hij verlossing in zijn Brabander, waarin heel zijn ziel leeft.

Zoo schrijven Hooft en Vondel beiden een herdersspel. Hooft leeft in die sfeer, voor hem is het een natuurlijke uiting van zijn persoonlijkheid; Vondel kiest enkel den vorm, omdat hij zich daar het veiligst acht voor zijn intieme geestelijk leven, dat hem een zeer bijzonderen kijk gaf op het sluiten van den Munsterschen vrede.

Doch ik wou vóór alles de aandacht vestigen op de drie figuren in onze zeventiende eeuw, die in hoofdzaak in dezelfde verhouding tot elkaar staan als onze standsdichters van de middeleeuwen. En voor mijn gevoel vind ik die verhouding overal terug in onze eigen litteratuur en in heel die van West-Europa, altijd met nieuwe variaties, nieuwe verschijningsvormen, maar altijd hetzelfde hoofdtype. Zoo vertegenwoordigt in de 18de eeuw Luyken de geestelijke kunst, naast Poot, den boer, de ridderlijke, naast Wolff-Deken de burgerlijke. Zoo staat Da Costa-Thijm naast Vosmaer, naast Hildebrand-Multatuli; zoo Gezelle naast Boutens, naast De Meester, Robbers en zoovele anderen. Zoo is er de trits Calvin-Montaigne-Rabelais, Novalis-Gesner-Lessing, Bunyan-Pope-Addison, Chateaubriand-Chénier-Hugo, Beecher Stowe-Shelley-Dickens, Lacordaire, Leconte de l'Isle-Zola, altijd weer in hoofdzaak dezelfde typen die we in onze middeleeuwsche standen-indeeling terug vinden. Bilderdijk is de alomvattende heros, Bilderdijk dicht zoowel zijn Gebed en De Echt als zijn Kormak, zijn Elias, zijn ridderlijke romances, als zijn Koekeloer op den eersten April en zijn Lepel zout. Dat is de ruimte, de groote vrijheid, die de Renaissance gebracht heeft aan universeele geniale geesten, zij hebben hun kracht in alle richtingen kunnen ontplooien, hun vlucht in geen enkele richting beperkt gezien, in geen richting, wel in wijdheid. Voor Shakespeare en Goethe ken ik geen groep, zij omvatten al

het menschelijke, staan in alle houdingen tegenover het leven.

Vinden we de drie typen niet terug in ons gewone dagelijksche leven, ieder in den kring zijner kennissen om zich heen? Zou de oorsprong der standen niet een natuurlijke groepeering zijn geweest naar deze drie groepen van persoonlijkheid? Kan de brute kracht, die naar de macht greep haar suggestief vermogen in den aanvang ook ontleend hebben aan fantasie en idealisme in primitieven vorm? Doch dit zijn alle problemen, die ik in dit korte praatje buiten beschouwing wil laten. Het gaat over de standen-indeeling.

Voor het aannemen dier drie standen naar den geest, zonder verschil in rang thans, die drie geestelijke staten waarin de persoonlijkheden zich van zelf verdeelen vind ik steun bij wat Huizinga schrijft in zijn Herfsttij[1]: 'De zucht naar een schooner leven heeft te allen tijd drie paden voor zich naar het verre doel zien wijzen.' Het eene pad leidt uit de wereld naar het bovenaardsche. 'Hier beneden is het niet', zooals nu nog het kerkgezang luidt. Het schooner leven is hier niet te vinden, maar aan de andere zijde van het graf. Alle werken en streven en zoeken wordt gericht op de kennis, de voorbereiding, de verwerving van dat schoone leven daar ginds.

De tweede weg voert naar verbetering en volmaking in de wereld zelf. Wie dezen kiest, bemint het leven en de werkelijkheid, zoekt uit het slechtere op te klimmen tot het betere, wil schoonheid opbouwen uit de aardsche werkelijkheid, gelooft aan den triumf van het goede in de wereld, verwezenlijking van stoute droomen in wijsheid, kennis schoonheid en recht. Maar hier ligt naast het geloof de twijfel, naast de stoutste verwachtingen de bittere teleurstelling, naast stoeren strijd, vlamt de roes van ijdel vermaak.

'Het derde pad naar een schoonere wereld is dat van den droom.' Hier is geen onmiddellijk doel. Het is de vlucht uit het leven in een fantastische wereld. 'Als dan de aardsche werkelijkheid zoo hopeloos ellendig is, en de verzaking der wereld zoo moeilijk, laat ons dan het leven kleuren met den schoonen schijn, wegleven in het droomland van heldere verbeeldingen,

1) p. 48 vlg.

de werkelijkheid temperen met de verrukking van het ideaal.' Dit is de wereld der 'ridderpoëzie.' Dit is de weg van hen, die zoeken op aarde ideale schoonheid en wijsheid buiten, boven de harde realiteit, den zoeten droom van geluk, die de pijn van het leven doet vergeten. En de geest ziet in verbeelding en weemoed in een ver verleden helden en wijzen, blijde zuiverheid van natuur in schoonheid stralen. 'Op die enkele thema's: het heldenthema, het wijzenthema en het bucolische thema is van de oudheid af de gansche litteraire cultuur gebouwd. De middeleeuwen, de Renaissance, de achttiende eeuw en de negentiende, zij vinden alle slechts nieuwe variaties op het oude lied.'[1)]

Scherp gescheiden zijn deze drie staten allerminst. Alleen uit de verte gezien, zien we de eenheid in velen door heel de historie heen als drie vaste onwrikbare bergkammen. Wie den eersten weg bewandelen, vonden hun terrein in de kerk, in het klooster, in verzaking van de wereld en verzonkenheid in de mysteriën van het Allerhoogste, maar evenzeer waagden ze zich daar buiten in den strijd voor verdieping van het geestelijk leven bij anderen door den drang om eigen gelukzaligheid te brengen aan heel de menschheid, om dit leven hier op aarde te doordringen van den geest van afzondering, het een voorbereiding te doen zijn voor later hooger leven. Tot de middeleeuwsche geestelijke poëzie behoort immers zoowel het werk van Hadewych en Ruusbroec als de boeken van het practisch Christendom, de practische zedeleer, het Biënboec en Des Conincx Somme, de didactische heiligenlevens.

Dat gaf den band met de practijk, daar vloeiden ze samen met hen die den tweeden weg kozen, die hier op de aarde het betere, het meer rechtvaardige en nobele in het leven zoeken en die het middel daartoe vonden in de christelijke leer. Vandaar dat Maerlant, die als de vertegenwoordiger bij uitnemendheid van de burgerlijke kunst wordt beschouwd, sterke elementen van het christelijke in zich heeft en in zijn christelijke democratie, zijn christelijke communistische idealen te staan komt naast sommigen, die we bij de geestelijke kunst plaatsen, vertegenwoordigers van de mystiek, als dien

1) Huizinga, p. 50.

goeden kok Jan van Leeuwen. Maar daarmee verloochent Maerlant zijn hoofdtype niet; hij blijft vóór alles de man van het tweede pad. In het werk van Boendale domineert de man van het practisch leven met zijn raadgevingen en verordeningen tot voor de kleinste détails van alle wereldlijk gebruik, maar in hem is evenzeer de opvoeder en onderwijzer voor de zaligheid van het hiernamaals; we kunnen hem evengoed bij de geestelijke kunst een plaats aanwijzen.

En zoo gaat het ook in later eeuwen; onder gansch gewijzigde omstandigheden zien we Beecher Stowe, vóór alles draagster van christelijke beginselen, levend in christelijke idealen, zij bereikt door de kracht van haar geloof dingen die in de pure werkelijkheid van het practisch leven alles veranderen, verzachten, vermooien. Geestelijke dichters als Da Costa en Thijm staan midden in de brute, felle, militante politiek van den dag. Luyken wandelt in zijn jeugd op het derde pad, later zoekt hij het enkel op het eerste. Hildebrand stapt dapper op het tweede, maar Beets wandelt gemoedelijk onderwijzend op het eerste. Overal is ineenvloeiing, in elkaar grijpen; in ieder type zijn weer elementen van het andere; nergens zien we het in pure zuiverheid; enkel uit de verte gezien, zien we zeer stellig de geprononceerde drie hoofdlijnen, kronkelend voor de telkens zich weer wijzigende maatschappelijke en economische verhoudingen, maar altijd toch weer de voortzetting van denzelfden weg. Wie het zoekt bij het leven en de werkelijkheid schept soms de teerste, schoonste droomen, de machtigste verbeeldingen om zijn geloof in de aardsche zaligheid uit te drukken. Zie den aanbidder van de natuur Rousseau, zie Henriette Roland Holst.

De persoonlijkheid, die er al is, die al leeft en werkt, als onze groote Europeesche litteraturen in de 12de eeuw naar voren komen, wordt stellig vrijer als zij zich buiten den stand gaat bewegen, waar ze zich gedurende de late middeleeuwen van nature het meest thuis had gevoeld, steun en kracht had gezocht. De Renaissance brengt die ontvoogding van de persoonlijkheid; ze doet ze niet geboren worden. Van dan af ontwikkelen zich de drie groepen vrij, buiten alle standsgrenzen.

In de middeleeuwen wordt de geestelijke poëzie wel niet

uitsluitend, maar toch hoofdzakelijk beoefend bij hen die leven in de bescherming der kloosters en der kerk. In latere tijden konden een kousenkoopman, een etser, een meester in de rechten, een handelaar in verduurzaamde levensmiddelen, de beste dragers zijn van de geestelijke kunst. In de middeleeuwen vond de man wiens natuur hem dreef van de wereld naar de sferen der schoone, ideale verbeeldingen zijn natuurlijk milieu in de kringen van hen wier idealen het verst van de werkelijkheid lagen, in de ridderwereld. Later kon een eenvoudige boer zonder zich noemenswaard buiten zijn levenskring te bewegen zijn natuurlijken drang volgen naar de landen der liefelijke droomen en fantasieën, ver buiten de realiteit van zijn omgeving, de oude wereld der ridderidealen, zooals ze door de maatschappelijke evolutie, door wereldgroei en mode waren omgeschapen.

Renaissance en Humanisme openen nieuwe banen, verre, wijde verschieten vooral voor wat in de middeleeuwen ridderpoëzie en burgerlijke kunst was. De menschheid drong zooveel dieper in tot het begrip van het leven en van de natuur, werd zich zooveel meer bewust van de werkelijkheid en kon vrij naar persoonlijken aanleg zijn houding kiezen tegenover die werkelijkheid. Wie met wellust de worsteling met het leven had aanvaard, beeldt dat leven uit in stemming van zegepraal of ontmoediging, werkt aan den opbouw van een schoonere werkelijkheid of vervloekt het leven na de ontnuchtering uit zijn illusies. Wie van nature van den aanvang af door de werkelijkheid geschokt en gepijnigd werd, vond daarboven een sfeer van nobele verbeelding en schoonheidsdroomen, steunend op wijsgeerige inzichten en idealen, maten en vormen door oude schoonheid overgeleverd, gekleurd door het heimwee naar een schoone jeugd, naar een lang vervlogen verleden.

Dat ons dit alles veel verder brengt om de moderne letterkundige kunst in haar wording en ontwikkeling eenvoudig en klaar te overzien, dat we de drie lijnen maar te volgen hebben om haar in haar intiemen groei te begrijpen, durf ik geenszins beweren. Zoo gauw als we afdalen in het oeuvre van ieder auteur afzonderlijk, de gecompliceerde persoonlijkheid van iederen werker willen doorgronden, komen we voor tal van moeilijkheden, komen we voor tal van raadselen, tal

van overgangsvormen te staan, die misschien wel in het verband met het leven te verklaren zijn, maar die den kijk op de groote lijnen toch telkens vertroebelen, vooral ook wanneer we komen tot die auteurs, waaruit als kunstenaar betrekkelijk slechts weinig persoonlijkheid spreekt, die teren op navolging en modezucht. Maar het blijft leerzaam bij een blik over het groote geheel de drie groepen tot op den huidigen dag in het oog te houden en na te vorschen, onder welke omstandigheden, door welken drang van de stoffelijke en geestelijke wereld telkens de persoonlijkheid tot andere uitingsvormen, tot een andere tonaliteit gekomen is.

We kunnen raden en vermoeden, hoe Breero werkt onder den invloed van den fantastischen drang in heel de maatschappij van zijn tijd om door wisselvalligen handel en ondernemingsgeest te komen tot aanzien en gezag, hoe de romantiek van zijn tijd, de ups en downs in de burgermaatschappij zijn ‘burgerlijken’ dichterlijken geest aangrijpt en er de wegen gedeeltelijk voor bepaalt. Hoe Hooft in zijn fieren patriciërstrots zich terug trekt in hooger sferen en er leeft in de statelijke hoffelijkheid, er wijsgeerigen diepgang zoekt en hoe bij hem, gevoed door de renaissancistische en humanistische machten van Italië en Frankrijk, de schoone overdrijving van het middeleeuwsch ridderideaal nieuwe vormen aanneemt, die toch weer aansluiting zoeken bij het leven, een ideaal opbouwen voor staat en maatschappij. Hoe de nobele, rijke ziel van Vondel moet geschokt zijn door de brute worsteling om de heerschappij, om stoffelijk te genieten van een macht verworven onder het mom van een strijd voor de zuiverste, heiligste geestelijke zaken. Hoe hij zich na eenige jaren van fellen hartstochtelijken strijd van zelf moest terugtrekken in de schoone wereld van eigen droomen ver buiten alle hebzucht en heerschzucht, opgebouwd naar vaste, hechte ideeën, weidsch en veilig in ruime, rustige geestelijkheid. Hoe hij zoo de voortzetter is geworden van de middeleeuwsche mystiek in stille teruggetrokkenheid en inkeer in zich zelf, als een middeleeuwsche kloosterling. Vertelt Brandt niet van hem: ‘In hem werd wijders, als verwonderenswaardig, aangemerkt, dat hij, zoo rijk aan invallen en geestige gedachten, in 't gezelschap der menschen bijna sprakeloos was en zelden geluidt sloeg?’

Was hij inderdaad niet ‘een groot zwijger, stil en zwaargeestig van aard, doch diep denkende, die altijd zijne gedachten gespannen had’?

De achttiende eeuw is de eeuw van stoffelijke welvaart en oppervlakkige weelde-cultuur in wijden kring; het is de eeuw van inzinking en van herleving. Wat uit de 16de eeuw in forsche, fiere kracht naar boven kwam in enkele voortreffelijke individuen, daalde in breede golving over zeer velen neer als pralende mode voor Jan-en-alleman. Maar tevens komt uit het hart der 17de eeuw de nieuwe kracht op, het nieuwe leven in zelfstandig onderzoek en wijsgeerig denken, waarbij zich aansluit een vurig streven naar natuur, een terugkeer naar waarheid en eenvoud, een begeerte om in te dringen tot den mensch, hem te begrijpen, te zoeken naar de ziel en uit te beelden de werkelijkheid. Ruimte genoeg voor de drie typen om zich een terrein van ontwikkeling te kiezen.

Poot kiest de verbleekende pracht en praal van het leven buiten de werkelijkheid, de wereld der klassieke mythologie, Apollo bij de ossen van Admetus, en door zijn bijzondere gaven weet hij er soms nog iets fleurigs en bevalligs van te maken. Luyken kiest den geestelijken stroom, de verdrooming in de nieuwe mystiek. Wolff en Deken zoeken het leven en de werkelijkheid.

Bij den aanvang der negentiende eeuw hebben nationale druk, nationale verslapping, internationaal rationalisme hier het Protestantisme uitgedoofd tot onverschilligheid of dorre dogmatiek. Het verklaart de militante hartstochtelijke geestelijke kunst van Da Costa. De revolutie heeft in het maatschappelijke leven nieuwe perspectieven geopend voor het lang verdrukte Katholicisme: de geestelijke kunstenaar Thijm wordt de geestdriftige strijder voor de emancipatie van het katholiek geloof.

Winckelmann had nieuw leven gebracht aan de klassieke oudheid; daar in het verre verleden bloeide een nieuwe, schoone wereld, stoffe te over voor ideale schoone verbeeldingen. Laat en slap brengt Vosmaer ze ons. Het meegevoel is ontwaakt, het besef van sociale rechtvaardigheid bloeit op, drang naar recht en vrijheid openbaart zich op ieder gebied. Dickens strijdt voor de armen en verdrukten. Cremer en Van Koetsveld volgen hem als burgerlijke kunstenaars en

vertegenwoordigen, hoe slap dan ook, het type ten onzent, tot plotseling het forsche, schelle geluid van Multatuli weerklinkt.

Maar het is niet de bedoeling van dit opstel de wijzigingen in de houding der persoonlijkheid tegenover het zijnde onder de telkens gewijzigde levensomstandigheden te onderzoeken en te verklaren, ik heb mij er enkel rekenschap van willen geven, wat ik heb te verstaan onder de bewering: de middeleeuwsche letterkundige kunst kunnen we indeelen en overzien naar de drie standen.

In de middeleeuwen zijn dezelfde drie typen van persoonlijkheid als in alle andere tijden; de drie paden waar Huizinga van spreekt, voeren dan van zelf naar de drie standen. Het eerste pad loopt naar de kerk en het klooster, de overpeinzing in afzondering en de prediking in de wereld der verdorvenheid. Het tweede pad zoekt het leven en de realiteit bij de ontwakende burgerij, die strijdt voor verbetering en verheffing; daar vond de realistische kunstenaar zijn terrein, zijn sympathieën, zijn werkkring, waar een toekomst voor hem open lag. Het derde pad voert van zelf naar die wereld, waar de afstand tusschen de practijk van het leven en den uiterlijken vormendienst de cultus van symbolen en allegorieën het grootst was, in de ridderwereld, daar kon deze persoonlijkheid het best gedijen. En wie tijdelijk in die kringen te recht kwam en zonder drang van eigen persoonlijkheid toch ridderpoëzie ging maken, deed het toch naar zijn eigen persoonlijkheid zonder dat de standsgeest eruit sprak. De zoogenaamde ridderpoëzie van Maerlant is van een burgerlijke persoonlijkheid en staat mijlen ver van den geest van Chrestien de Troyes. Trouwens wij hebben zeer weinig oorspronkelijks op dit gebied. Walewein is misschien het eenige, waarin iets oorspronkelijks zit, de rest is vertaalwerk, waarbij de persoonlijkheid van den vertaler meestal buiten het karakter van het werk staat.

Kunst is voor alle tijden van beschaving en cultuur de opperste uiting der persoonlijkheid. In de middeleeuwen vormen de veel scherper gescheiden standen drie groepen, die ieder apart overeenkomen met de drie hoofdgroepen in de persoonlijkheid. Daardoor bieden die drie standen de zuivere teelaarde voor de overeenkomstige groep van per-

soonlijkheid. De persoonlijkheid zoekt zijn leven, zijn kracht in den stand, waar hij van nature in past; daar voelt hij zich het veiligst; daar kan hij zich het tierigst ontwikkelen.

Maar de tal van variaties, die zich bij ieder van de drie groepen van persoonlijkheid kunnen openbaren, komen dan zoowel als later tot uiting. We moeten niet langer het idee propageeren, dat de stand in de middeleeuwen een stempel van suffe eenheid drukte op de kunst. De standsgrenzen hebben natuurlijk hun invloed op de persoonlijkheid doen gevoelen, zooals de uiterlijke levensomstandigheden dat door alle eeuwen gedaan hebben, maar Maerlant, Boendaele en de dichters van den Reinaert, die van Walewein en de dichter van Carel en Elegast, Hadewych en Ruusbroec blijven naast elkaar in dezelfde stands- en persoonlijkheidsgroep toch zeer verschillende, scherp omlijnde individuen. Als we zoo de indeeling van de middeleeuwsche kunst naar de standen begrijpen is er niets tegen ze met voorzichtigheid en inachtneming van de persoonlijkheid ook voor de middeleeuwen, te behouden.

J. PRINSEN JLZ.

Het ineenschakelingsrapport en de voorbereiding tot hogere studie.

Toen ik in 1902 enige ‘opmerkingen over ons onderwijs’[1], maakte en aandrong op het instellen van een staatscommissie die het gehele onderwijs zoude bestuderen en de nodige voorstellen zoude doen om verbetering in het onderwijs aan te brengen, had ik mij een andere voorstelling gemaakt van de resultaten dier zogenaamde ‘Ineenschakelingscommissie’ bij K.B. van 21 Maart 1903 benoemd, welke haar rapport op 25 April 1910 indiende. Lang niet met al hare voorstellen kan ik mij verenigen en ik sta daarin waarlijk niet alleen, maar verkeer in zéér goed gezelschap. Juist de voorgestelde schakel tussen lager en hoger onderwijs (resp. verdere opleiding voor de maatschappij) lijkt mij niet de meest gewenste en, in de 10 jaren die verlopen zijn tussen het verschijnen van het rapport en nu, is de ineenschakeling nog niet volbracht en worden nog steeds allerlei proeven genomen met verbetering van het onderwijs aan Gymnasium en Hogere Burgerschool en zijn slechts enkele Lycea in de geest van het rapport opgericht. Dit duidt er wel op dat de weg door de commissie aanbevolen niet die is, welke voldoet aan de eisen, die met grond mogen worden gesteld.

Intussen is aan de door mij in bovenbedoelde opmerkingen genoemde, toen algemeen gevoelde bezwaren, wel gedeeltelijk

1) ‘Tijdspiegel’, Augustus 1902, blz. 357 e.v.v.

te gemoet gekomen, dank zij ook vooral den tegenwoordigen minister van onderwijs en wij kunnen het niet genoeg waarderen, dat een departement voor onderwijszaken is opgericht en daarvoor een minister is gevonden die ernstig aanpakt, al hebben niet alle door hem genomen of voorgestelde maatregelen de algemene instemming.

Als 1ste punt besprak ik in 1902 het lager onderwijs en pleitte voor afschaffing van kennis van de franse taal als eis tot toelating voor H.B.S. en Gymn. en voor invoering van handenarbeid; aan beide wensen zal binnenkort worden voldaan. Tot afschaffing van de gehele toelatingsexamens voor de H.B.S. is reeds hier en daar besloten en het begint allengs meer voorstanders te vinden; om dat ook voor het Gymnasium te verkrijgen zal echter wetswijziging nodig zijn. Dat de lagere school moet bepalen hoever zij de leerlingen kan brengen en dit niet bepaald moet worden door het volgend onderwijs is nu vrijwel een algemene opinie geworden en verwacht mag worden dat dit ook door de regering zal worden erkend.

Eveneens zal voldaan worden aan de eis het aantal leerjaren van de lagere school van zes op zeven te brengen. Het is daarbij te hopen dat de leerstof desniettegenstaande eerder ingekrompen dan uitgebreid zal worden en de vrijkomende uren aan handenarbeid, spel en lichaamsoefening zullen worden besteed. Ik wil hierover niet verder uitweiden, meer bevoegden dan ik hebben hun stem reeds laten horen. Men leze daarover o.a. wat in het nieuwe maandschrift 'Volksontwikkeling' van de Mij. tot Nut van het Algemeen is gezegd. Ik kan slechts herhalen wat ik reeds in 1902 schreef, omdat ik er nog juist zo overdenk als toen[1]. De motieven voor langere leertijd, minder geheugenwerk, meer zelfwerkzaamheid en geen toelatingsexamens zijn nog geldende en op verdienstelijke wijze ook door anderen herhaalde malen behandeld en verdedigd.

Uitbreiding en verbetering van het vakonderwijs, met name het middelbaar technies onderwijs, heeft plaats gehad en de nieuwe wet op het nijverheidsonderwijs zal het hare er toe bij brengen het vakonderwijs beter in te richten en

1) Blz. 359-361 van jaargang 1902 van 'De Tijdspiegel'.

voor meer personen toegankelijk te maken. Eveneens is het handelsonderwijs uitgebreid en in betere banen geleid. De oprichting van een handelshogeschool en een landbouwhogeschool zijn van grote betekenis. Dat ook de 'Polytechnische school' onder het hoger onderwijs is gebracht en de techniese hogeschool is gesticht, heeft, hoewel die nog lang niet is als zij naar mijne mening zijn moet, in de studie voor ingenieur een grote verbetering gebracht.

Dat in de nieuwe voorstellen van den minister in zake het middelbaar onderwijs ook verandering van het eindexamen in een schoolexamen in uitzicht wordt gesteld kan ook van goede invloed zijn op het onderwijs aan de H.B.S. Het is daarbij te hopen dat de zogenaamde 'overgangsexamens' ook spoedig tot het verledene zullen behoren.

Dit zijn allerlei verbeteringen en wijzigingen die ons onderwijs ten goede komen en dus aan de vele bezwaren die ik in 1902 noemde, te gemoet komen; zij werden in het 'Ineenschakelingsrapport' gedeeltelijk aangegeven. Dat minister De Visser van de ineenschakelingscommissie lid geweest is, zal aan die wijzigingen niet vreemd zijn.

De subcommissie voor hoger onderwijs wenste de toelating tot alle hoger onderwijs voor hen, die op verschillende wijze het voorbereidend onderwijs hebben genoten[1]. Jammer dat de commissie in pleno dit niet heeft overgenomen. Al heeft de 'Wet Limburg' de fout reeds enigzins verholpen doordat ten minste voor twee faculteiten de gediplomeerden van de H.B.S. tot de studie en examens der universiteiten zijn toegelaten, en al zijn bij de herziening der H.O. wet de gediplomeerden van het Gymnasium B. tot de studie aan de T.H. bevoegd verklaard, het zal voor de 'Nationale Vereeniging tot het verkrijgen van wettelijke gelijkstelling in Nederland en Koloniën van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de studie aan eene Universiteit of Hoogeschool' nog veel moeite kosten deze toch zo gewenste gelijkstelling te verkrijgen en wij zullen ook wel weder hierin bij Duitschland en andere landen achteraan komen! Men leze hierover eens aandachtig wat Prof. Dr.

1) Ineensch. Rapport. Deel II, blz. 374, 385, 399 en 400.

Ernst Cohen daarover zegt in zijn lezing ‘Quo Vadimus’ voor de ‘Amsterdamsche Studentenvereeniging voor Sociale lezingen’ in 1917 gehouden[1]. Nog steeds ben ik van mening dat Dr. Van Oven gelijk had, toen hij beweerde: ‘Het komt er niet op aan in welk vak onderwezen wordt, maar hoe!’ en ik zoude met een variant durven zeggen: ‘het komt er niet op aan welke voorstudie men gemaakt heeft, maar hoe.’ Heeft men geleerd goed door te denken en te begrijpen en zelfstandig te werken, 't zij in talen of wis- en natuurkunde, dan is men geschikt voor hogere studie.

Het kardinale punt waar het echter bij de Ineenschakelingscommissie om ging, het verband te leggen tussen lager en hoger onderwijs, de overgang daartussen gemakkelijk te maken en eveneens die van de lagere school naar maatschappelijke betrekkingen, naar technies-, handels-, landbouwen in het algemeen vakonderwijs, het punt haar als hoofddoel aangegeven bij hare benoeming, heeft zij naar mijne mening niet juist begrepen.

Wel is het een gezond beginsel van deze commissie geweest, dat zij in de vorm van een lyceum op de lagere school deed volgen een school met een gemeenschappelijke onderbouw en een sterk differentierende bovenbouw. Maar de uitwerking is echter zodanig dat die onnodige moeilijkheden schept en een geleidelijke overgang in de weg staat. Een lyceum met *twee*jarige onderbouw (liefst met latijn voor allen) en een *vier*jarige bovenbouw, naast een *drie*jarige burgerschool (van minder gehalte) die opleidt voor techniek, handel enz. lijkt mij een ernstige fout: de verwisselbaarheid der beide onderwijsinrichtingen wordt niet bereikt, en toch zal deze nodig blijken, daar men bij leerlingen van 12- of 13-jarige leeftijd nog geen aanwijzingen genoeg heeft om dan al voor goed te beslissen, welke richting voor hen de meest gewenste is. Ik heb daarop reeds vroeger[2] uitvoerig gewezen en het nut bepleit van een *drie*jarige onderbouw,

1) Wereldbibliotheek No. 352, ‘De Toekomst der Maatschappij’; negen voordrachten gehouden voor de ‘Amst. Stud. Verg. v. Soc. lezingen’, 1917, blz. 301-325.
2) ‘Vragen des Tijds’ November 1913 en Juni 1914 en ‘Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar onderwijs’, 14de jaargang, blz. 915 e.v.v.

voor allen gelijk, en een *drie*jarige bovenbouw met sterke differentiatie. Dat ook de 'Vereeniging van Leeraren M.O.' vrijwel eenstemmig een driejarige burgerschool voor iedereen en daarna differentiatie voorstaat, duidt er wel op dat de verdeling 3/3 beter is dan 2/4, en dit betere moet niet worden opgeofferd aan het belang der percentsgewijze kleine groep voor welke latijn en vooral grieks gewenst wordt (blz. 807 van het Ineenschakelings-rapport). Bovendien bestaat de klassieke opleiding niet in hoofdzaak in het aanleren dier twee dode talen, maar in de geest van het onderwijs. Nogmaals verwijs ik naar 'Quo vadimus' van Prof. Dr. Ernst Cohen. Bekend is dat ook vele vooraanstaande mannen der humanistiese richting het met dezen professor eens zijn.

Of het lycenum wordt ingericht in de vorm aangegeven door de I.C. die reeds gebruikt is in den Haag, in Amsterdam en in enkele andere plaatsen, dan wel zo als ik het zoude wensen, in beide gevallen zal het een zesjarig onderwijsinstituut worden. Dat aan de eis van een vijfjarige school (bijv. voor hen die niet verder studeren) op de door mij gedachte scholen ook kan worden voldaan, door voor deze een tweejarige bovenbouw met schoolexamen in te voeren, heb ik in 'de Vragen des Tijds'[1] aangetoond. Die vijfjarige cursus, zo warm verdedigd door de heren Coelingh en Sissingh[2], is voor velen voldoende, maar m.i. niet de voorbereiding tot hoger onderwijs. Een *zes*jarige is daartoe nodig. De bovengenoemde heren zeggen aan het slot hunner verdediging van de vijfjarige H.B.S.: 'ten slotte, al was het leven langer, al maakte het niets uit of de de opleiding een jaar langer duurde; al bestonden ook de financiëele bezwaren niet, dan nog zou het niet goed zijn de opleiding te verlengen. Jongelieden, die met grote liefde de studie, waartoe zij zich aangetrokken gevoelen, beginnen, zien hunne geestdrift verflauwen, hunne energie verzwakken, hun initiatief verslappen, als zij te lang gedwongen worden, onder leiding van anderen te werken, verhinderd worden, hun eigen gang te gaan. Doch van hunne geestdrift, hun initiatief, hunne energie, moet de vooruitgang komen, niet

1) 'Vragen des Tijds', Juni 1914, blz. 14.
2) 'Alg. Handelsblad' van 29 en 30 Mei 1914.

van een greintje meer schoolontwikkeling. Derhalve geene zesjarige, maar eene vijfjarige Hoogere Burgerschool!'

En de ingenieur R.P.J. Tutein Nolthenius, die zich zo verdienstelijk maakt door telkens te trachten in ons onderwijs een frisser geest te brengen zegt daarover[1]: 'wie tot haast den mannelijken leeftijd aan den leiband heeft geloopen, moet wel struikelen en vallen als hij op de Universiteit wordt losgelaten. Hoe weinigen zich van dit groote euvel bewust zijn, die toch gevoelen dat ons onderwijs is te reorganiseeren, bewijst o.a. ir. H. Enno van Gelder, wiens plannen overigens zooveel instemming verdienen. Deze toch verlangt[2] een driejarigen vervolgcursus op de H.B.S., wil dus het M.O. nog één jaar langer doen duren inplaats van - wat veel meer nodig is - die studie tot vier jaren in te krimpen. En waarom stelt hij dat voor? Omdat het onderscheid tusschen de wijze van behandeling der stof op Middelbare School en Hoogeschool te groot is, de leerling dus meer vrucht zal trekken van het onderwijs bij langer verblijf op eerstgenoemde inrichting, dan bij het gaan naar de Universiteit. Derhalve: Nòg langer wil hij den leerling schooljongen laten! En juist het omgekeerde is noodig. Zij, die thans aan de Technische Hoogeschool of aan de Universiteit komen, zijn inderdaad *school* jongens en zij zijn het zóó ter dege, dat zij zulks eigenlijk de heele Delftsche studie door blijven. Vandaar dan ook de klacht, dat er zoo weinig voeling bestaat met de hoogleeraren. De studenten zijn aan kindermeiden gewoon, hebben niet geleerd te staan en te loopen'.

Zeer juist; maar dat heeft niets te maken met vijf of zes jaren vooropleiding, maar met de wijze van inrichting van die vooropleidingsscholen. Ik heb de voordelen van de zesjarige cursus op m.i. goede gronden uiteengezet en ik kan nog niets terugnemen van wat ik in Juni 1914 schreef. Voor de betere, meer vruchtdragende en kortere studie aan de universiteiten en hogescholen is die betere voorbereiding het afdoende middel. Een meer wetenschappelijke studie aan die

1) De Delftsche Studie' blz. 969 e.v.v., in No. 52 van 'De Ingenieur' (27 December 1919).
2) 'Vragen des Tijds' 1914.

inrichtingen zou er het gevolg van zijn; ik maak mij sterk dat juist het gehalte van en de ernst bij de studie veel beter zouden zijn, de studie daardoor korter zoude worden en de afgestudeerden vroeger in de praktijk des levens zouden kunnen overgaan, wat vooral bij de techniese vakken van zo groot belang is. Wat is nu toch het geval? De leerling, die de voorbereidende school heeft afgelopen, wordt plotseling in vrijheid gelaten om te doen en te laten wat hij wil; maatschappelijk doordat hij het ouderlijk huis verlaat, waar hij helaas! dikwijls te veel aan banden wordt gelegd (veel ouders *durven* hunne kinderen niet te veel vrijheid te laten), en bij de studie, om dat die *vrij*. Hoe dikwijls gaat die vrijheid niet in losbandigheid over! *en op hoe jeugdiger leeftijd*, *hoe meer kans daarvoor is*. De student heeft nog leiding nodig; hij vindt deze bij den repetitor, een welig groeiend euvel bij alle hoger onderwijs. Is het niet een veeg teken dat bijv. te Delft nog geen 11% der aangekomenen het propaedeuties examen binnen de daarvoor gestelde tijd aflegt?[1)] De commissie, die in haar rapport dit cijfer aanhaalt, is mede van oordeel dat de studenten te weinig voorbereid op de hogeschool aankomen[2)] en meent met mij dat de geheele studie (met inbegrip van H.B.S. of lyceum) door betere voorbereiding korter zal kunnen zijn[3)]. Zij die na drie jaren H.B.S. een driejarige cursus op een Midd. Techn. School volgen, waar hen ook een deel van de propaedeuse wordt gegeven, studeren in Delft gewoonlijk korter en gemakkelijker; dat zijn toch ook *schooljongens*; maar die hebben, al is het maar alleen op technies gebied, ook tevens geleerd zelfstandig te werken, hoewel op een school. En daar zit de kneep. Zelfstandig werken, juist op een leeftijd van 15-18 jaren, leert men niet op Gymnasium of H.B.S. Daar wordt te veel gedoceerd, ingepompt; een fout trouwens bij al ons onderwijs.

Maar moet die wijze van les geven dan zo blijven?

Een eerste stap ten goede is reeds het instellen van facul-

1) Rapport van de commissie van advies in zake de vóór-opleiding tot en de opleiding aan de Technische Hoogeschool (Belinfante v/h A.D. Schinkel, den Haag) blz. 107 e.v.v.
2) t.a.p. blz. 24 en 25.
3) t.a.p. blz. 27.

tatieve vakken, door den minister van onderwijs bij de behandeling der onderwijswetten in de 2de Kamer der Staten-Gen. in uitzicht gesteld; en het is te hopen dat de keuze der facultatieve vakken ruim worde gesteld en niet alleen aan het onderwijzend personeel, maar voor een groot deel aan de leerlingen zelf worde overgelaten, al is daarbij enige leiding nodig.

Maar 't meest wenselijke is de wijze, die men in de Ver. Staten van N. Amerika hoe langer hoe meer toepast, en welke de meest geleidelijke overgang tot vrije studie vormt.

Op de amerikaanse ‘High Schools’, dat zijn onze scholen voor de leeftijd van 13-18 jaar, wordt slechts 4 tot 5 uur per dag les gegeven op dezelfde wijze als bij ons. 's Middags van 2-4 of des avonds zijn de leerlingen verplicht op de school te komen. Zij hebben dan de schoollokalen en de bibliotheek tot hun beschikking en zij vinden ook de leraren aanwezig die hen, *als zij 't vragen*, inlichtingen verschaffen of de weg wijzen bij hun vrije studie. De leerlingen nemen dan 't vak dat hun het meest aanlokt en werken daarin òf alleen òf groepsgewijze. De een neemt een geschiedkundig, de ander een letterkundig, de derde een wiskundig onderwerp; sommige verenigen zich om een biologies onderwerp samen te bestuderen, waarbij terraria, herbaria enz. worden ingericht, anderen bestuderen samen een latijnse schrijver of een grieks treurspel; weer anderen nemen gezamenlijk of voor zich zelf natuur- of scheikundige proeven. De resultaten der verschillende studies worden door de leraren opgenomen en gecontroleerd en deze praestaties gelden evenveel voor bevordering naar een hogere klasse als de rapportcijfers voor het gewone schoolonderwijs.

Waar blijft nu de orde en de *algemeene* ontwikkeling? De orde bewaren de leerlingen zelf, en dikwijls beter dan het in de klasse door den leraar geschiedt. En die ‘algemene ontwikkeling’, waarmede hier bij ons zo wanhopig gesold wordt, die is er ook. De leerlingen mogen dan niet in alle vakken een vernisje van geleerdheid hebben, maar wat zij weten, dat weten zij door die eigen werkzaamheid zeker beter. En de algemene ontwikkeling tot mens, die zelfstandig weet te werken en durft aan te pakken, op zich zelf leert vertrouwen en zelf uitkijken en niet maar

juist weet wat hem is voorgezegd, die krijgen de leerlingen zeker wel. En is dat niet de hoofdzaak?

Afgescheiden van het voordeel van geleidelijke overgang tot vrije studie openbaart zich door deze werkwijze beter de neiging en aanleg voor de ene of de andere tak van wetenschap of techniek. Het zelf oplossen van vraagstukken, het zelf nemen van proeven, het gezamenlijk werken voor een gemeenschappelijk doel, staalt het karakter en kweekt gemeenschapszin; men leert al spoedig dat men elkander nodig heeft; het baart wederzijdse waardering.

Wordt de door mij voorgestelde driejarige bovenbouw, volgende op de algemene driejarige burgerschool, ingericht met sterke differentiatie, en worden de leerlingen op de bovenbedoelde wijze opgeleid voor de hogere studie, waarbij dan de propaedeutiese, die toch ook eigenlijk voorbereidende studie is, grotendeels naar deze school wordt overgebracht, dan zal de leerling veel beter die hogere studie kunnen volgen en zal hij dadelijk meer aan de eigenlijke wetenschappelijke of hogere technise studie kunnen beginnen; hij heeft geleerd zelf te werken, al was het nog met enige steun, die hem echter alleen wordt gegeven als hij er behoefte aan heeft; hij heeft zich de theorie die nodig is om de hogere studie te volgen eigen gemaakt; behoeft niet bang te zijn de colleges niet te kunnen volgen, zal niet naar een repetitor lopen om zich de beginselen nog eens te laten inpompen. Hij komt op later leeftijd aan, maar zal het jaar dat hij langer op de voorbereidende school doorbracht dubbel en dwars inhalen. Mislukkingen zullen minder voorkomen en illusies minder verloren gaan. En, wat zeker ook niet te verwerpen is, de kosten worden minder, zodat minder personen van het onderwijs worden uitgesloten.

Nu wordt wel de opmerking gemaakt dat het lang blijven op ééne inrichting onder één leiding verslappend werkt. Dat moet toegegeven worden. Maar wanneer het lyceum zo wordt ingericht als ik het bedoel, dan zal dat bezwaar minder gevoeld worden. En, weegt dat bezwaar wel op tegen de vele voordelen? Aan het bezwaar der heren Coelingh en

Sissingh wordt op deze wijze zeker tegemoet gekomen, zoude ik menen.

Bij deze wijze van werken in de drie laatste jaren op de H.B.S. of het Lyceum (als men die naam wil gebruiken, waar veel voor te zeggen is, omdat noch de H.B.S. noch het Gymnasium in dezelfde vorm zou blijven bestaan), komt het echter meer nog dan thans op de docenten aan. Zij zullen van hogere ontwikkeling moeten zijn dan thans dikwijls het geval is. De akten M.O. bieden daarvoor geen waarborg genoeg; men kan toch, na de lagere school op een plattelandsplaatsje te hebben afgeloopen, door privaatlessen, blijvende in zijn omgeving, de nodige kennis voor de akte-examens verwerven. En heeft men de akte, dan kan men zelfs in de grootste steden voor de klasse worden geplaatst; geen wonder als leraar en leerlingen elkander niet vatten, en de leraar zich angstig in zijn hokje opsluit en dan daarin zo geleerd mogelijk tracht te doen. Hoe moet er iets van werkelijke opleiding op die wijze terecht komen?

Gelukkig dat in de meeste gevallen in de voornaamste vakken de docenten een andere opleiding hebben gehad. *Maar dat moet regel worden*. Een academiese opleiding en de verwerving van de doctorsgraad of de ingenieurstitel moet iederen Lyceum-leraar worden voorgeschreven.

Maar met die kennis alleen komt men er nog niet. De leraar moet ook docent zijn en man van karakter, een opvoeder die door zijn voorbeeld en werken de leerlingen tot zelfstandige, degelijke mensen met wil en karakter weet te vormen. En dàt kan alleen door aan de school te verbinden de allerbesten. Wordt den aanstaanden leraar, ook financiëel, een goede en eervolle positie aangeboden, dan alleen zal de lust om leraar te worden en om leraar te blijven, worden gekweekt.

Ellecom.

H. ENNO VAN GELDER.

Een geestelijke ontmoeting.
Naar aanleiding van Coster's Marginalia.

Het zal wel, meer nog dan mijn ervaren, mijn aard zijn, die mij de verbeelding doet zien als de eenige daad van ziel en geest tesamen waarvan de uiterste voltrekking tot het ademend symbool den mensch geen verlangen meer laat naar iets, dat hij zelf nog zou vermogen te doen, maar ik kan niet aannemen, dat deze overtuiging niet terecht zou zijn. Waar toch de andere daden zich tot de verschijnselen van dit leven deelhebbend of beschouwend verhouden, daar is het alleen de verbeelding voor welke deze verschijnselen plotseling de aanleidingen worden tot overgang naar een ander leven, de lichtende gegevens waardoor het voorgevoel of de herinnering van dat ander leven zich uit eigen geheimzinnigheid openbaren, en waaraan zij zich uitvieren tot de waarneembaarheden, die - zichtbaar of hoorbaar - niet meer geheel van de aarde, van het natuurlijke leven, zijn. De verbeelding verhoudt zich tot ons gewende leven in ruimte en tijd op geheel andere wijze dan de overige uitingen waarin geest en ziel tesamen kunnen gaan, want waar deze de bewerking zijn van onzen akker en het verheugde of klagende bezingen daarvan, daar is de verbeelding het jaargetijde zelve, dat uit den donkeren bodem met zonlicht en met buien het verborgene slaakt, waarmee wij ons voeden, en het wonder dat dit alles zegent met de regenboog van een eeuwiger belofte. Van wezen zijn zij anders, doch - zooals ook van de aardsche arbeid die, welke het meest grootsch en zuiver is in haar eenvoud, zich, opziend van de spade en de ploeg, allerzijden onmiddelijk omgeven voelt, bedreigd of gezegend,

door het licht, de wind en de wolken, hunne machten en het wellicht weldra ingrijpen daarvan - zoo is het eveneens, dat de lyrische, de betoogende en de verkondigende werkingen van geest en ziel tesamen, als zij een eigen en groote volkomenheid bereiken, ons als het ware van hen doen opzien en ons in het ademlooze vermoeden brengen, dat de scheppende verbeelding nu inderdaad ophanden is.

In de macht dezer zeer eigen volkomenheid en in het daarmee gegeven vermoeden ligt voor mij, meer nog dan in eenige andere waarde - en dat zegt veel in dit geval -, de groote beteekenis van Coster's Marginalia.

* * *

Als een bezield denker ons langs den weg, waarvan hij den aanleg begon in het hart van onze luide, verwarde wereld, heeft geleid tot het open gebied, waar wij, nu staande naast hem, die ons gids en wegbereider was, de wording van de symbolen der scheppende verbeelding als een opperste gebeurtenis gaan voorvoelen, dan weten wij ons zelven nu niet ver meer van het einde des natuurlijken levens en komende in de nabijheid van het groote ruischen des doods. Want het is in deze uiterste kustgebieden van ons leven, waar het natuurlijk ervaren zich al vereenvoudigt tot de groote omlijningen des geestes, dat wij in ons laatste verlangen naar een ijler en verhevener eenheid van ziel en bloed ons plotseling zacht en eindeloos bevlogen voelen door de heldere zeewind van den grooten dood, door het onbeschrijfelijk voorgevoel van een leven, waarin die eenheid waar zal zijn, en waarheen enkel die dood ons slaken kan, en het is in dit overzweven van verlangen en voorgevoel - van heimwee en herinnering? - naar elkander, dat het ontstaan aanvangt van de groote symbolen, die zoowel de eerste benaderingen als de eerste voorteekenen van dat verhoogde leven zijn. In deze symbolen, die meer zijn dan de zinnebeelden waarin een gebeuren der ziel zich door natuurlijke maten liet binden, bevecht het Elysisch verlangen haar eerste zege op de aardsche bestendigheid, en openbaren zich de vormen, waartoe een onweerstaanbare vlucht der ziel de natuur, herleid tot hare elementen en meegesleept

buiten zich zelve, vervoerd heeft, en die, ofschoon dan ontleend aan die natuur, door hunne gespannen verhevenheid niet meer geheel van haar zijn. Deze symbolen, van welke men welhaast zou kunnen zeggen, dat zij eer uit dan door den mensch geschapen zijn, stellen zich in een tijd van groot leven tusschen hem en den dood als steeds dwingender tegenwoordigheden, als hooge, met ziel geladen magneten, die allengs al zijne verspreide begeerten en waarnemingen tot zich samen trekken in de krachtbanen van het Elysisch verlangen en de mystische aandacht, om zijn leven volgens die banen door den dood weg te kunnen redden naar die verhevener hereeniging van ziel en bloed, waarvan hij de mogelijkheid op aarde soms al ging voorvoelen. Het zijn den mensch de uit hemzelven bovenaardsch gegroeide middelaren door welke hij op de wijze van de liefde en op de wijze van de wil - mystisch en magisch - ingewijd wordt tot den waren dood, die niet meer een welkend zwichten van het leven is naar de aarde, doch een vervoerd ontkomen uit de natuurlijke eenheid van ziel en bloed naar een bovennatuurlijke.

De kunsten worden grooter en edeler naar de mate waarop zij verlangen en streven naar dezen tempel en dezen tempeldienst van de scheppende verbeelding, waaruit, overeenkomstig met de afvalligheid van de wereld uit de waarheid, zij afvallig zijn geworden.

Gelijk nu het voorgevoel van de zee ons bevangt daar waar het land, dat wij bewonen, zich al herleid tot zijn meest wijde en eenvoudige omlijning, zoo, naar innerlijken trant, vangt de scheppende verbeelding, die werking van het voorgevoel van den dood en zijn overkant, aan waar het natuurlijke leven zich hartstochtelijk heeft vereenvoudigd tot zijn groote en aanvankelijke bewogenheden.

Nu de armzalige ontreddering van het huidig innerlijk leven zich wellicht nergens zoo berooid en stumperig vertoont dan waar, als een nare grimas van het onsterfelijk verlangen des menschen naar een verhoogd leven voorbij den dood, de saamgekomenen zich gretig en met uitgestoken handen neigen naar een zich nu inderdaad wel bewegend tafeltje, is het een herademing en wellicht een schoon voorteeken te zien hoe, niet alleen reeds in enkele werken van

de scheppende verbeelding, doch ook in het werk van een bezield denker het leven zich, door een helderziend geloof in de groote ontroeringen, als van zelven en op de onweerstaanbare wijze van het hart weer ordent op den dood en de wedergeboorte.

Dit - trouwens reeds besloten in het ons door zijn gedachten gegeven vermoeden van het ophanden zijn der scheppende verbeelding - wordt, hoezeer nog welhaast onuitgesproken, door Coster volbracht waar hij in zijn Marginalia, strijdend van uit de liefde, ofschoon wel vaak te zeer hatend inplaats van toornend, de terechtstelling voltrekt over het verstand, dat, sluw handlanger der ontkrachte natuurlijkheid, de hartstocht terughoudt van vernietiging aan eigen vuur, en waar hij als eenige redding van den mensch op aarde de zuivering belijdt van de natuurlijke levenskracht tot de zielskracht, die alleen sterker is dan den dood. Inderdaad onthulde na herhaalde lezing zich in mij het gevoelen, dat deze strenge voltrekking van gedachten, zich ordenend tot de groepen 'Moderne Menschheid', Herinnering en Voorgevoel', 'Levenskracht', 'Liefde en Liefdeloosheid', 'Zielskracht', 'Menschelijke Liefde' en 'Christelijke Liefde', een voorbereiding, een zich allerzijden tesamentrekkend benaderen zou kunnen blijken tot een laatste groep 'Dood en Wedergeboorte', doch dat een wijsheid, slechts weinigen denkers en alleen bezielden denkers gegeven, hem deed beseffen, dat hier ons beleven van ziel en geest ingaat tot dat uiterst gebied, waar de gedachte zich ondergeschikt heeft te verklaren aan de verbeelding, omdat de verbeelding, zijnde het gebeuren der ziel, meer van de waarheid heeft dan het feit, dat het gebeuren is van het leven in tijd en ruimte. Indien dit gevoelen juist is en inderdaad de klimmende tocht van dit denken nu de top behaald heeft, vanwaar uit elk verder gaan een eindelijk uitslaan van vleugelen veronderstelt, dan zal het hart zich hier vroeg of laat bekennen voor de keuze tusschen de beide hoogste wijzen van het den mensch gewijde leven, te weten: de leidende, die het gebeuren in tijd en ruimte ordenend instelt op de ziel; en de scheppende, die over het waarneembare binnen tijd en ruimte het gebeuren der ziel ontketent. De eerste, in de Marginalia alreeds aangevangen, zal in dezen tijd, waarin de geest zich in zulk een mate onder de

dwingelandij van vraagstukken (problemen) voelt, dat velen zelfs de verbeelding haar geboorterecht ontzeggen, zonder twijfel aanvankelijk de eenige zijn, die zich schijnt voor te doen: men zal het steil en onversaagd verloop dezer gedachten, nu gekend als aangegeven richting, willen bezitten als een aangelegden weg.

Zonder twijfel zijn er in dezen zin van uitwerken en saambinden tot het breedbewogen vertoog machtige mogelijkheden; ik twijfel echter wel of het verwerkelijken van deze mogelijkheden den velen of weinigen wien den schrijver zijn krachten wijdt een geestelijke winst zou geven, evenredig aan de groote en langdurige moeiten, die zulk een verwerkelijken noodzakelijk eischt, evenredig vooral aan het gevaar, dat zijn onderdrukt verlangen naar de verbeelding zou vergroeien tot een zekere aanmatigende bitterheid, waarmee hij eigen edel streven zou ontwrichten, en waarvan de toon zich in deze gedachten soms al pijnlijk doet hooren. In hen, die door dit boek wonnen aan zielsbesef, zal het verlangen eigen-innerlijk leven richting te doen nemen nu al té zeer gewekt zijn, dan dat zij van hem, die dit reeds voor hen deed, nog een werk willen vragen, dat hij wellicht voor eigen voltooiing niet meer behoeft te doen; en de anderen zullen toch den weg niet willen waarvan de richting hen niet alreeds lokte. Daarenboven, bij het tot een vertoog uitwerken van nu reeds zoozeer aaneengesloten gedachten ontstaat - juist omdat deze gedachten, eer dan gewonnen te zijn uit een omzichtig rangschikken van waargenomen feiten, wortelen in de levende waarheid eener hartstochtelijke overtuiging - een tweede gelijksoortig gevaar: dat de bezielde scheppingsdrang dier overtuiging topzwaar wordt en zichzelve ontluistert tot de norsche heerschzucht van het dogma.

De uitgave dezer Marginalia wijst er wellicht op, dat de schrijver deze gevaren heeft voorzien, en dat hij, voorvoelend, de onuitgesproken ellende van hem, die heerscht door de dorre macht van de dogmas waartoe hij eigen zielskracht kortwiekte, met deze uitgave zijn overgang hoopt in te luiden tot een nieuwe phase, een overgang waarvan hij zelf zoo waarachtig getuigt, dat zij altijd pijnlijk is en moeilijk, omdat zij de hoogmoed om de bereikte volkomenheid der oude phase moet breken tot nederigheid.

Zelden las ik gedachten, die zoo herhaaldelijk en smachtend het leven inluiden, waarin zijzelven zullen worden opgeheven uit hunne nu voor het laatst nog machtige afzondering, het leven van de scheppende verbeelding. Soms was het mij als verdween de gedachte al in wat zijzelve opriep, en mijn eenvoudig geloof in het leven zegt mij, dat, waar alleen de geest van een waarachtig kunstenaar zulke overtuigingen op zulk een wijze vermag te uiten, de tijd nu niet ver meer kan zijn, waarop de ziel hem zal redden uit een zelfopgelegde verbanning, die hem met zoo groote gevaren bedreigt, de dag, dat hem de bevrijding in zicht zal komen, waarvan hij ons het ver en helder ruischen in dit boek al zoo vaak doet hooren. Voor wie zoo in haar wil gelooven zal de ziel goed zijn; zij zal het spook van het heerschzuchtig dogma van hem verjagen, en hem, die zelf zoo overtuigd is, dat symbolen als Raskolnikof en de Karamasofs en Myschkin grooter en blijvender zege bevechten op deze wereld dan welk vertoog ook, in doen gaan tot de verbeelding, omdat deze overgang van de edelste arbeid tot het vervoerde scheppen wellicht de eenige belooning is, welke zij hem op zijn weg naar de voltooiing, die wij allen zoeken, nog geven kan.

A. ROLAND HOLST.

Buitenlandsch overzicht.

25 Juni 1920.

De uitslag der verkiezingen voor den Duitschen Rijksdag maakt de vorming eener regeering in dat land bijzonder moeilijk. De meerderheids-socialisten en democraten zijn dermate verzwakt, dat de coalitie die tot dusver geregeerd heeft de regeering niet meer aandurft. Een kabinet van meerderheids-socialisten en onafhankelijken zou evenmin op eene meerderheid steunen. Een kabinet van uitsluitend rechtsche elementen ook al niet. De democraten en een gedeelte van het Centrum willen geen deel uitmaken van een meerderheid waarin de Duitsch-nationale partij zou zijn opgenomen. De onafhankelijken weigeren zitting te nemen in een kabinet dat ook democraten of leden van het Centrum tot leden hebben zou. Nadat achtereenvolgens Müller voor de meerderheids-socialisten, Heinze voor de Duitsche volkspartij, Trimborn voor het Centrum, de opdracht tot kabinetsformatie hebben nedergelegd, is die nu eindelijk aanvaard door Fehrenbach, die een kabinet zal zoeken te vormen uit Duitsche volkspartij, Centrum en democraten, een kabinet dat dus voortkomen zal uit partijen die tezamen niet over de meerderheid beschikken, en zal moeten leven bij de genade der meerderheids-socialisten. Heel hooge eischen kunnen dezen evenwel niet stellen, want een andere oplossing dan die hun nu wordt voorgeslagen, is niet mogelijk meer. Müller heeft immers de onafhankelijken tot medewerking uitgenoodigd en eene botte weigering tot antwoord bekomen. Ook de kansen van eene bestendiging der oude regeeringscoalitie (Centrum, democraten en meerderheidssocialisten) heeft hij gewogen en te licht bevonden; een kabinet uit deze partijen zou èn de onafhankelijken èn de rechtsche partijen tegen zich vinden. De meerderheids-socialisten heb-

ben dus weinig anders kunnen doen, dan van de Duitsche volkspartij een soort verklaring uit te lokken van republikeinsche gezindheid. Voor hunne geliefde socialisatie-plannen evenwel zullen zij van de Duitsche volkspartij geen steun mogen verwachten. Doch wat hebben zij zelf, toen zij in de regeering waren, voor die plannen kunnen doen?

Het laat zich aanzien dat Duitschland geruimen tijd zwakke regeeringen zal houden, hetgeen het land wèl ongelegen komt nu het eerlang naar Spa moet.

Zullen Frankrijk en Engeland het daar eens blijken? Vermoedelijk meer, dan zich twee maanden geleden liet voorspellen. Het verkiezingssucces der Duitsch-nationalen en Duitsche volkspartij heeft ook te Londen de vrees weer levendig gemaakt, dat Duitschland zich aan gewichtige bepalingen van het vredesverdrag zal zoeken te onttrekken.

Werd reeds onder de oude regeering met het terugbrengen van het leger tot de toegestane sterkte gedraald, en kwam er van de vervolging der ‘oorlogsmisdadigers’ voor Duitsche rechtbanken niets terecht, eene regeering waarop een Stresemann invloed heeft, vreest men, zal het in deze beide en in andere opzichten nog erger maken. Te Boulogne is nu tusschen Lloyd George en Millerand overeengekomen, dat men op de inkrimping van het Duitsche leger tot 100.000 man zal blijven staan, maar den uitersten termijn (laatstelijk: 10 Juli) nog iets zal verlengen; dat met den meesten ernst op onmiddellijke uitlevering van het nog ontbrekende oorlogsmateriaal zal worden aangedrongen; dat uit de Duitsche grondwet van 11 Aug. 1919 art. 133 (‘de militaire dienstplicht wordt geregeld bij rijkswet’) zal moeten verdwijnen, immers krachtens art. 173 van het vredesverdrag zal het Duitsche leger slechts uit vrijwilligers mogen bestaan. Voorts heet het dat aan Duitschland te Spa vaste aflossingstermijnen zullen worden voorgeschreven, doch dat de bedragen telkens kunnen worden verhoogd, wanneer vermeerderd betalingsvermogen den schuldenaar tot een snellere aflossing der geheele schuld in staat stelt.

Over de verdeeling der door Duitschland op te brengen gelden tusschen de bondgenooten is men het intusschen nog lang niet eens. Op voorwaarde dat Frankrijk van den buit 55% zal ontvangen, heeft Lloyd George Millerand bereid

gevonden de geheele aan Duitschland op te leggen vergoeding terug te brengen tot 90 milliard gouden marken. Dit is evenwel buiten Italië gerekend, dat volle 20% van het geheel begeert (18 milliard). Die kunnen er niet af, zonder òf de 55% van Frankrijk te verminderen, òf anderen (als Engeland zelf en België) teleur te stellen. Blijft Italië op de volle 18 milliard staan, dan zit er niets op dan het bedrag van 90 milliard weer te verhoogen. Eene financieele conferentie der bondgenooten, die 2 Juli te Brussel aanvangt, zal deze puzzle zoeken op te lossen.

Mede ten opzichte der Russische zaken bestaat tusschen de bondgenooten nog geen eensgezindheid. Het voorstel van Lloyd George, op bepaalde voorwaarden de Sowjet-regeering te erkennen, is door Millerand afgewezen. Moet Engeland nu den anderen weg verkiezen en in Klein-Azië de Turken bevechten, om het later in Kaukasië de Bolsjewiki te kunnen doen? Venizelos biedt de hulp der Grieken aan, die men minder goed aanvaarden durft. Hoe licht zou men hun later het gebied, dat zij bezet mochten hebben, weder moeten doen ontruimen!

Den 27sten dezer maand loopt de termijn af, waarbinnen Turkije zich nopens de aangeboden vredesvoorwaarden zal moeten hebben verklaard. Het is mogelijk dat Damad Ferid pasja teekent, doch daarmede hebben de Turksche nationalisten het hoofd niet in den schoot gelegd, en zij, niet de door de Entente beheerschte regeering te Konstantinopel, beschikken in Klein-Azië over de werkelijke macht. Hen te verslaan zal meer kosten veroorzaken dan het Engeland, Frankrijk of Italië thans welkom is te besteden.

In Frankrijk gaf dan ook de *Temps*, in Engeland de *Daily Telegraph*, den raad zich met Mustapha Kemal pasja te verstaan. ‘Men dient zich af te vragen’, schreef laatstgenoemd blad, ‘of het aangaat, voorwaarden te handhaven wier uitvoering slechts met geweld kan worden afgedwongen, terwijl noch Frankrijk noch Engeland geneigd zijn tot dwangmaatregelen van grooten omvang over te gaan’. En de *Temps* waarschuwde, ‘zich niet met eene vertooning te vergenoegen, die het voorspel zijn zal van een bloedig treurspel.’ Er loopt dan ook een gerucht, dat er inderdaad een gemachtigde van Mustapha Kemal te Londen is ontvangen.

C.

Bibliographie.

Hoofdmomenten der Russiese Letterkunde door Dr. N. van Wijk. - Zeist J. Ploegsma, 1919.

Is er behoefte aan een geschiedenis der Russische Letterkunde in de Nederlandsche taal? Een poging, om dit werk te schrijven, zou thans waarschijnlijk nog voorbarig zijn. Verzamelingen van namen en feiten zijn voor de belangstellenden in toegankelijke talen te vinden. En meer zou een veelomvattende Russische litteratuurgeschiedenis in onze taal voorloopig niet kunnen zijn. Het voorbereidende werk moet nog worden gedaan, de basis nog worden geschapen.

Een verzameling, zooals ik daar noemde, zou zijn als een reisverhaal dat slechts een opsomming bevatte van plaatsnamen en wegroutes, uit een gebied, waar het karakter van landschap, vegetatie en atmosfeer ons onbekend is.

Men zal zeggen: Veel is er toch in het buitenland geschreven ter karakteriseering van de mentaliteit der Russische kunst; dat zou toch in ieder geval de grondslag mogen zijn, waarop de Nederlandsche litteratuurhistoricus kon bouwen.

Dat is echter niet juist. Zal het in ieder geval niet zijn voor een man als prof. van Wijk, wiens taak en wiens ijverig streven het is, in Nederland een eigen school van Slavische filologen te doen ontstaan.

Mij schijnt het, dat een geestelijk zoo individueel volk als het onze, de Russische kunst niet mag leeren zien door Duitschen of Franschen bril. Daarvoor is deze kunst een te overvloedige bron voor geestelijke verrijking, en, door haar ander karakter, een te voortreffelijke spiegel voor onze eigen mentaliteit. Wij moeten een eigen kijk erop veroveren.

Daartoe bestaat ook een bijzondere mogelijkheid. Het is waar, scherper tegenstelling dan tusschen de Hollandsche en Russische

psyche wordt er in Europa niet gevonden. Dat vergemakkelijkt echter het begrijpen, omdat wij, seller nog dan andere Europemanen, onmiddellijk foeten voelen in een vreemde wereld te zijn, en daarom met gespannen aandacht en zonder vooropgezette gevoelens om ons heen kijken. Prof. van Wijk zelf is daarvan een voorbeeld. Toch kijkt hij, dunkt mij, nog vaak door een bril. Maar deze bril is de Russische. Daarmede zal hij ons niet op dwaalsporen brengen.

Er is echter ook een punt van *gelijkheid*, dat het begrijpen kan vergemakkelijken. Dit bestaat in den invloed, dien de aard van het nationale landschap op zijn kunstenaars heeft uitge oefend. Het klinkt misschien parmadoxaal, betrekking te zoeken tusschen de onmetelijke vlakten van Rusland en onze enge beemden. In de werkelijkheid echter is geen vlakte voor het oog grooter, dan de boog van haar neveligen horizon. De zoon van ons polderland, die de Russische vlakte intenser, dan vanuit een coupéraampje leert kennen, wordt daar getroffen door de doordringende bekoring, die dezelfde is als van het landschap zijner geboorte. Het prachtig monotone van de gesluierde oneindigheid heeft eerst onze schilderkunst en later onze lyriek gekleurd, de stille melancholie van de onmetelijke wijdte, de wijdte, die wij slechts als eenschoon en schijn kennen - heeft de ziel van den Russischen kuntenaar vervuld.

Prof. van Wijk heeft goed gedaan, zich in zijn boek te bepalen tot monografieën, die voor ons groote publiek de vier kunstenaars, welke hij als de hoofdfiguren beschouwt sedert Rusland een groote litteratuur heeft, te karakteriseeren. Daarmede bewijst hij ons volk een grooteren dienst, dan met een zakelijk overzicht. Het komt er echter zeer op aan, hoe hij indeze karakteristiek geslaagd is.

Zij is heel typisch een *poging*, maar heeft als zoodanig haar groote verdiensten. Met bijzondere liefde zijn de figuren van Poeshkin en Gogoljv behandeld. Door gelukkig gekozen aanhalingen krijgt de lezer denkbeeld van hun vlucht en van hun litterair karakter. Wat schraal en vluchtig is de behandeling van Tolstoj; de grootheid zoomien als de typische artistieke zwakheden van het werk van den profeet van Jasnaja Poljana komen tot hun recht. Bij Dostojewskij wijst de schrijver geen duidelijken uitweg aan uit zijn beschouwingen. Het komt mij voor, dat hij zich zelf te weinig ontworsteld heeft aan Russische bespiegelingen, die deze figuren minder van op een afstand en minder als geheel beschouwen, dan tot onze voorlichting noodig zou zijn. Er is meer apotheose dan karakteristiek. Maar juist het worstelen en zoeken in de monografie over Dostojeskij, maakt deze tot het

meest boeiende der vier artikelen. Zij wekt in ons de hoop en verwachting, dat prof. van Wijk nog lang niet zijn laatste woord gesproken heeft over dezen Groote.

Het boek heeft in den vorm iets tweeslachtigs, en de schrijver vertelt ons in de voorrede de oorzaak ervan. Het is feitelijk het manuscript van een reeks van vijf lezingen, die hij voor de Haagsche volksuniversiteit heeft gehouden. Daarvan vertoont de inhoud ook voor een groot deel het karakter. Men schrijft een rede anders dan een boek, dat voor een grooter publiek bestemd is. De lezer is tot zorgvuldiger critiek in staat dan de toehoorder, hij eischt nauwkeuriger en meer samengevatte dictie, omdat zijn bevattingsmogelijkheid grooter is. Stilistische verzorgdheid, waarop de lezer recht heeft, is voor den toehoorder vaak een bemoeilijking van het begrijpen. De eischen voor beide uitingsvormen loopen dus zeer uiteen. Een ervaren docent en wetenschappelijk publicist als prof. van Wijk houdt hier vanzelf rekening mee. Misschien onbewust, heeft hij concessies gedaan in beide richtingen, en zijn werk is er zeer ongelijkmatig door geworden. Vooral bij de behandeling van Gogolj en Dostojewskij vindt men stukken, die met zorg en liefde zijn *neergeschreven*. Elders echter ziet men soms al te duidelijk de trekken van het gesproken woord. De dictie is dan onprecies, afdwalend, ja, zelfs wel slap. De schrijver wordt dan te algemeen, en gaat buiten het boekje van den wetenschappelijken en aesthetischen litteratuurbeschouwer. Hij kan dan ook te zeer in het ethiseeren verdwalen. Zijn verklaren kan goedpraten worden, alsof er voor onze opvatting geen treffende tegenspraak in het Russische karakter mocht bestaan.

Prof. van Wijk heeft ons schetsen uit zijn werkplaats voorgelegd. Het bovenstaande is dan ook minder als critiek op den schrijver bedoeld, dan wel als een betoog voor den lezer, dat het schetsen zijn. Zijn boek is dus een belofte, een aanduiding van het werk, dat wij van hem mogen verwachten. Moge hij instemmen met onze opvatting, dat hij ons dit werk schuldig is. Wij onderschatten de moeilijkheid ervan niet. Het is pionierswerk, omdat slechts een man, die niet alleen Russisch filoloog is, maar ook Rusland en de Russen kent, het voor ons kan verrichten. Wij bezitten geen litteratuur op dit gebied.

Bijzonder heugelijk is het daarom te zien, met welk een frisschen ernst onze eerste Nederlandsche professor in de Slavische filologie het probleem te lijf gaat. Daarvan is in ieder geval dit boek weer een blijk.

M. VAN BLANKENSTEIN.

Hélène Swarth - Nieuwe Verzen (Mij voor goede en goedkoope lectuur. Amsterdam 1920).

Het valt niet te ontkennen, dat Hélène Swarth in den laatsten tijd, hoewel niet bepaald verguisd, toch niet zoo gewaardeerd wordt als zij verdient. Dit valt te betreuren, maar tevens is het begrijpelijk. Onwillekeurig speurt de lezer in den dichter naar (zoo niet verandering, dan toch) groei, rijpheid, ten slotte zelfs naar verdorring. En het is, of H.S. noch het eerste, noch het laatste kent. Zij was dadelijk bij haar debuut, in haar beste verzen, op de hoogte waarop zij nu, in haar beste verzen, nog staat. Aldus doet zij ons aanschouwen een, vooral onder de moderne dichters, bijna uniek voorbeeld van een talent, dat levenslang van dezelfde gelijkmatige kracht is gebleven.

Die gelijkmatigheid toont zich niet alleen in de kracht, maar ook in de richting van haar talent. Zij bezingt eigenlijk maar één ding: de liefde, en die verloren en teleurgesteld. Bijna al haar gedichten zijn als de onderdeelen van één levenslange elegie. - Men zou kunnen zeggen, en niet ten onrechte, dat ik een tweede zeer belangrijk element van haar poëzie vergeet: de natuur. Ik doe dit niet, maar meen, dat de beteekenis van de natuur voor H.S. niet op één lijn gesteld mag worden met die van de liefde. Zelfs in de verzen - en er zijn er voortreffelijke onder - die niets anders schijnen te zijn, dan een landschapschildering of een andere verbeelding der natuur, voelt men achter de woorden, wat in vele andere verzen openlijk is uitgesproken, dat de natuur uitsluitend wordt gezocht als troosteres voor het harteleed, en eigenlijk nooit om haar zelfs wil.

De bundel dezer ‘Nieuwe Verzen’ is in vier afdeelingen verdeeld, waarvan de tweede en derde: Van Lente en Zomer’ en ‘Van Herfst en Winter’ al het belangrijke werk bevatten. In de eerste afdeeling ‘Van Oorlog en Vrede’ staat niet één gedicht, dat nu werkelijk de moeite waard is, al is het eene wat knapper dan het andere. Het schrijven van tijdzangen is lang niet ieders werk, en het was te voorzien, dat Mevrouw Swarth daarin niets supérieurs zou maken, hoe begaafd een dichteres zij ook is. Ook van een zóó groot dichter als Henri de Regnier is de oorlogspoëzie een volslagen mislukking gebleken. Nog daargelaten, dat in den tegenwoordigen, niet meer impressionnistischen, tijd maar weinig dichters den afstand tusschen gebeuren en gedicht zóó gauw hebben kunnen afleggen, vergt het schrijven van iets essentieels over den oorlog (gedicht of wat anders) een geestesgesteldheid, zoowel onafhankelijk van en deelnemend aan de feiten, een tegelijk ver van en nabij de wereld zijn, en

zooveel hart getemperd door zooveel geest - wil men niet in het oppervlakkige chauvinisme der officiëele patriottische dichters, of in het nog oppervlakkiger internationalistische en pacifistische gezanik van de Clarté-groep vervallen - dat men het waarlijk een vrouw, wier leven tot dusver op zoo heel andere bewogenheden was ingesteld, niet kwalijk kan nemen, dat zij daarin niet is geslaagd.

Ook de laatste afdeeling 'Balladen' zal wel niet veel tot den roem van Mevrouw Swarth bijdragen. Deze, gelukkig slechts 10, gedichten vertoonen al de zwakheden van haar poëzie, zonder de voortreffelijke eigenschappen, die zich elders zoo veelvuldig openbaren. Banaliteit en sentimentaliteit zijn de voornaamste kenmerken dezer gedichten, die den lezer allerminst naar den werkelijken riddertijd, noch zelfs naar den grooten bloeitijd der romantiek van een eeuw geleden terugleiden, maar die mij persoonlijk steeds doen denken aan die oude, bruin- en blauwe jaargangen van Elsevier's Maandschrift, waarin mij als kind voor het eerst de helaas lang niet onversneden wijn der poëzie werd gereikt.

Maar hoe neemt de dichteres revanche in het overige van den bundel, dat, ook quantitatief, het grootste deel ervan uitmaakt! - Bijna niet één van die ruim honderd gedichten is bepaald slecht, bijna niet één van de gedichten, waarop enkele détail-aanmerkingen zouden zijn te maken, vertoont niet groote schoonheden tevens, en het zou ondoenlijk zijn alle verzen op te noemen, die naast het beste kunnen gehouden worden, dat zij ooit geschreven heeft.

Men leze een sonnet als het volgende (pag. 64).

Het streng gelaat mahoniebruin verbrand,
Gekorven scherp door vreugdeloozen plicht,
Keert langs de laan, in purper avondlicht,
De moede vrouw van 't bloeiend klaverland.

De zon beroost haar klaver en haar zicht,
En zet in vroolijk roode' en gouden brand
De ruitjes van de hut, waarheen, door 't zand,
De donkre vrouw haar zware schreden richt.

Als een kabouter uit een sprookje boort
De hut de puntmuts van haar dak door 't loof,
Waar koert een boschduive en een merel fluit.

Maar de afgematte zwoegster ziet noch hoort.
't Gebronsde lijf, voor schoonheid blind en doof,
Strekt straks zich kreunend op den stroozak uit.

De strakke ernst, het verholen medegevoel, de volmaakte verbeelding van mensch en landschap maken dit gedicht, zelfs in het werk van iemand als H.S., tot iets zéér bijzonders.

Nog meer houd ik van een gedicht als het volgende, (pag. 131), hoewel ik dadelijk erken, dat het lang niet zoo gaaf is:

De grijze vrouw droomt in de schemering.
Daarbuiten ruischt met klagend zoet gezing
Novemberwind in rosbruin eikenwoud.
Zij overziet haar leven, peinzend houdt
Zij 't bleeke hoofd in bleeke hand gesteund
En luistert - Hoor hoe 't stervend bosch nu kreunt!
Ze is moe van 't zwerven door het levensland
En wacht den dood. - De roode zonnebrand
Is achter 't bosch verzonken en gebluscht.
Uit grijze wolken daalt een bleeke rust.
Wind waait haar regendroppels in 't gelaat,
Een herfstblad hecht zich aan haar rouwgewaad.
Zij is alleen, ontrouwe liefde ging,
Haar bleef de troost niet van den weduwring.
Geen kind vervroolijkt de al te kalme kluis,
Mengt stap en stem in 't somber windgeruisch,
Geen teeder meisje, dat om kussen vraagt,
Geen sterke zoon, die vroom haar schreden schraagt,
Geleefd is 't leven en zij wacht alleen,
In stil herdenken. Willig ging zij heen,
Zoo in den dood niet bleef de erinnering -
En klankloos weent zij, in de schemering.

Zooals ik reeds schreef, is dit gedicht lang niet zoo vlekkeloos als het geciteerde sonnet. Maar voor wie gedichten waarlijk weet te lezen, hardop of voor het innerlijk gehoor, verzinken de gebreken in het niet bij het geluid van die tegelijk doordringende en droomende stem, die als van uit het hart der schemeringen schijnt te spreken.

In zulke gedichten, die zuiver elegisch en niets dan dat willen zijn, is H.S. moeilijk te overtreffen. Deze laatste bundel is er een nieuw bewijs van.

J.C. BLOEM.

H.W.J.M. Keuls. In den Stroom. ('s Gravenhage. J. van Krimpen. 1920.)

Het voortreffelijkste bezit van Keuls, zooals dit in zijne gedichten tot uiting komt, lijkt mij zijn zuivere menschelijkheid.

Deze maakt, dat het bij hem, in tegenstelling met de meeste dichters, zoo moeilijk is om met een enkel woord het karakter van zijn poëzie te bepalen, evenals het ook haast ondoenlijk is, het wezen van een mensch met één enkele definitie te verklaren. De meeste dichters toch hebben - natuurlijk onbewust - altijd vooraf al een zekere schifting gemaakt tusschen wat in hen wel, en wat niet tot vers wordt. Zij bestrijken altijd maar een bepaald deel van het leven, of juister: zij zien het leven onder een bepaalden hoek.

Bij Keuls is dit niet het geval, hij staat open voor alles wat hem in den stroom der dagen wordt toegevoerd, en hij reageert daarop met een natuurlijke gevoeligheid, die het sentimenteele zoowel als het te zeer bijzondere, en een eenvoud, die zoowel het banale als het precieuse zoekt te vermijden. Het troebele, onklare, opgeschroefde, onechte - ziedaar eenige eigenschappen, die dezen dichter al bijzonder vreemd zijn. De bundel ‘In den Stroom’ is de vrucht van vele jaren, hetgeen niet te verwonderen is. Een dichter als Keuls haast zich niet, schrijft niet voor het genoegen van zich gedrukt te zien of om in de pers en in de tijdschriften besproken te worden. Hij wacht geduldig zijn wasdom af, en bidt van den tijd alleen, dat die schoon moge zijn.

Ik schrijf een gedicht af, dat chronologisch tot een der eerste van den bundel behoort, en tevens een der beste is (pag. 26):

Uw hoofd ligt in mijn breeden arm gevlijd,
Het licht der lamp is over uw gezicht gespreid.

In 't lamplicht zie ik mijn gedachten gaan
Zoo hoog en stil als wolken langs de maan.

Mijn liefde glanst gelijk het manelicht,
In 't zachte licht sluit gij de oogen dicht.

Mijn liefde bouwt om U een sterken muur,
Daarbinnen rusten wij bij 't avondvuur,

Het vuur, dat brandt met rood en gele vlam,
Dat uit ons beider hart zijn voedsel nam.

Mijn breede arm is om uw hals gebogen,
Uw hoofd ligt rustend met gesloten oogen,

Uw hoofd ligt rustend in mijn arm gevleid,
Mijn liefde is als de rust der eeuwigheid.

Dit gedicht brengt nog een andere deugd van Keuls' poëzie

naar voren: de viriliteit, die aan zooveel modernen ontbreekt; de mannelijke, ernstige teederheid van zijn liefde.

Nog op een andere eigenschap zou ik willen wijzen, die nauw met het reeds besproken karakter van litteraire eerlijkheid samenhangt: de oorspronkelijkheid dezer poëzie, in den zin van het ontbreken van litteraire invloeden. (Slechts in enkele der eerste verzen bespeurt men den invloed van van de Woestijne, in enkele van de laatste die van Rilke, maar zij zijn zeer weinig in aantal; die gedichten behooren overigens zeker mede tot de beste van den bundel, hetgeen er wel op wijst, dat hier van goedkoope imitatie geen sprake is). Het spreekt van zelf, dat niet alle gedichten even geslaagd zijn; er zijn er onder, waar de eenvoud niet altijd zoo oorspronkelijk is, dat alle banaliteit is vermeden; ook is het rhythme wel eens wat gebroken, zoodat de zang er niet uit vrij komt. Maar nooit voelt men in deze poëzie, dat de dichter het er niet zoo nauw mee neemt, en zich gemakzuchtig door rijm en maat laat leiden, inplaats van dat deze uit innerlijke noodzaak ontspruiten.

In de latere gedichten - en dit doet van Keuls nog alles verwachten - maakt in steeds stijgende mate de zang (die ten slotte het wezenlijke van alle poëzie is) zich uit de woorden los. Een mooi voorbeeld hiervan is het volgende gedicht (pag. 57):

Madonna, als uw beeld in mij verbleekte,
Als ooit dit hart, gepijnigd en geplaagd,
Zijn blinde noodlot om verlossing smeekte,
En u vergat en hoe men troost u vraagt,

Vergeef mij dan; ik heb u weergevonden,
Gij waart in mij als een verborgen zaad,
Dat sluimert jarenlang in harde gronden,
Dan door een wonder plots ontkiemen gaat.

Want zie, nu kom ik tot uw zacht gezicht,
Nu kniel ik weer voor uwe stille handen,
Nu wil ik, dat er niets zij dan het licht
Van uwe goedheid binnen donk're wanden;

Nu van uw glimlach wordt mijn leed beschenen,
En 't is of heel mijn leven stil verglijdt
In zoete overgave, zalig weenen
Voor 't beeld der liefde en der zuiverheid.

J.C.B.

Gedigte van A.D. Keet. (Amsterdam, Swets & Zeitlinger. 1920).

Het ware dwaasheid om het pour le besoin de la cause te ontkennen: het Afrikaansch klinkt ons, vooral in den beginne, wat vreemd in de ooren. Dit is trouwens ook met het Vlaamsch het geval, maar in mindere mate. Bovendien is er tusschen Vlaamsch en Afrikaansch nog dit groote verschil, dat Vlaamsch een aan het Nederlandsch geheel gelijkwaardige taal is, om zoo te zeggen een deel van het Nederlandsch, dat een afzonderlijk leven heeft geleid (hetgeen haar in vele opzichten lang niet slecht is bekomen; men denke maar eens even aan al die mooie en kernachtige woorden, die uit het Nederlandsch zijn verdwenen, en die het Vlaamsch nog kent) terwijl het Afrikaansch - mijn groote sympathie voor het volk en mijn levendige belangstelling voor zijn kunst mogen het mij niet doen ontkennen - toch eigenlijk een ietwat versleten en verarmd Nederlandsch is.

Dit is allerminst een reden om smalend, of althans een klein beetje minachtend, op de Afrikaansche poëzie neer te zien. Integendeel kan men niet anders dan den grootsten eerbied gevoelen voor de dichters, die, zonder een poëtische traditie en zonder een aan verzen gewende taal (om het zoo eens te zeggen) er in geslaagd zijn, poëzie te schrijven, die zonder eenig voorbehoud dien naam mag dragen, en die in de toekomst - alles wijst er op - steeds in belangrijkheid zal toenemen. De namen van Totius en Celliers zijn in ons land gelukkig geen onbekenden meer, evenmin als die van Leipoldt, die voorshands wel de grootste dier dichters schijnt.

A.D. Keet komt zich nu bij hen scharen met een boekje ‘Gedigte’, waar lang niet onverdeeld, maar toch veel goeds van valt te zeggen. Zijn grootste fout heeft hij met alle Afrikaansche dichters gemeen: hij is dikwijls wat te huiselijk, laat ik maar ronduit zeggen: huisbakken. Ik hoop, dat men mij niet zal misverstaan. Ik eisch volstrekt niet, dat alle gedichten geweldige Bacchantische dithyramben of elegiën van de uiterste vervoering zijn. De waarde eener intieme poëzie ontken ik allerminst. Maar, wat men ook (en met recht) ten nadeele van ‘de Nieuwe Gids’ moge zeggen, hij heeft ons enkele opvattingen gebracht, die voor altijd verworvenheden voor de Nederlandsche dichtkunst moeten zijn. Daartoe behoort ook het onduldbare van een zeker soort poëzie, die in Zuid-Afrika weer schijnt op te duiken, of liever: waar men daar nog niet overheen schijnt te zijn - maar eerlang, het is te hopen en te verwachten, wel overheen zal komen.

Uit het bovengezegde volgt, dat de verzen van liefde uit het

boekje van Keet verreweg de zwakste zijn. Dit is hoogst kenmerkend voor het flagrante verschil van de Afrikaansche en de Nederlandsche poëzie, en dit verschil wordt aan den anderen kant nog weer geaccentueerd, doordat het (en dit is een algemeene eigenschap van de Afrikaansche dichtkunst) de nationalistische verzen zijn, die het hoogst staan. In dat opzicht kunnen zij ons Nederlanders een lesje geven, of, indien dit niet gaat, ons uit het diepst van ons hart doen schamen, dat wij onze inspiratie zoo absoluut nooit putten uit de bronnen van ras en volk, van land en historie. Dit wijst wel op een zeldzaam verval bij de Nederlandsche dichters, en wij moeten onze Zuid-Afrikaansche genooten er zeer om benijden, dat dit bij hen niet het geval is. - Misschien is het echter niet heelemaal onze schuld, en hun deugd. De historie (die historie, die tot gedichten kan worden) is voor hen nog zooveel naderbij als voor ons. Wat voor ons een lesje uit een geschiedenisboek is, is voor hen bloedige werkelijkheid geweest. Het is de historie, (legende of werkelijkheid), die altijd het middel is geweest om de dichters aan land, volk en ras te binden (ook in Ierland kan men dit op 't oogenblik nog zoo duidelijk merken), en wij hebben thans geen historie meer.

Opzettelijk citeer ik geen enkel gedicht uit den bundel van A.D. Keet. Het wil mij voorkomen, dat ik hem geen dienst zou bewijzen met een enkel vers uit zijn verband te rukken en weer te geven op een plaats, die den indruk ervan noodzakelijk moet verminderen. Maar dit zij gezegd: wie belang stelt in de ontwikkeling der dichtkunst van onze Zuid-Afrikaansche stamverwanten - en ieder, die van poëzie houdt en nog Neder. lands voelt (hoe velen zouden er dat, tusschen twee haakjes, nog doen in dezen tijd van alle mogelijke bleekzuchtige -ismen?) is dit wel verplicht - zal goed doen, de Gedigte van A.D. Keet, welke aanmerkingen er ook op te maken zijn, niet ongelezen te laten.

J.C.B.

In den lusthof Arkadië.

Hoofdstuk V.

Den volgenden morgen, na zijn eenzaam ontbijt, door Griet Jans gereed gezet in het kleine benedenvertrekje, dwaalde Arent Michielsz rond het huis, hopend de bekoorlijke Saartje weer te zien, die hem de levenwekkende nimf scheen in dezen lusthof. Doch bij het hek van den verwilderden voortuin ontmoette hij oom Floris die met verrukte voldoening wees op de sierlijke groene letters en vroeg of zijn Italiaanse neef het opschrift wel gelezen had? Arent erkende dat hij bij zijn aankomst reeds die schone woorden als een welkomstgroet, als een heil-voorspelling had vernomen...

'Voor wie den zin verstaat!' riep de wijnkoper. Hij deed het verhaal, dat Arent al van den ouden schilder kende, over de veranderingen in huis en hof, en zei dat de heerlijke werken van Sannazaro en d'Urfé, op een zoelen lentemorgen van 't jaar negentien, hem dezen lieflijken naam voor zijn verjongden tuin hadden ingeblazen. Ook de Poëten prezen den geestigen vondst, bezongen zijn hof in lovende liederen als den schoonsten dezer streken, rijkst aan verrassingen, verrassendst door een wisseling van schaduwrijke lanen en lichte waranden, van bosschages en verlokkende rustpriëlen. Pieter Corneliszoon zelf had hem er eenmaal bezocht! Doctor Coster had er meermalen zijn fransen wijn geproefd! Voorname burgers, reders, handelaars van de Beurs kwamen op zomeravonden met hun vrouwen en dochters de zoete vooizen horen van viool en fluit en klare stemmen. Jeugdige paren

dwaalden vaak af langs de stillere paden... Govert had er wel gevonden, in den vroegen morgen, als zij nog sluimerden op een bank onder de geurende rozentwijgen! Haha! het waren de deugdzaamsten niet, schilders of rederijkers met hun dartele Muzen! Maar zij waren immers jong; zij leefden als de herders en herderinnen van oude tijden...

Doch nog ruimeren zin had de zangerige naam Arkadië! Floris Ogiersz trok zijn aandachtig-luisterenden neef bij den arm mee, leidde hem de gelagkamer binnen waar op dit stille morgen-uur nog geen bezoek was.

'Zie,' sprak hij en wees met zelfvoldaan gebaar naar de grote schildering aan den wand, 'wordt dit niet een fraai konterfeitsel van onze machtige Stad?'

Als uit nevelen schenen de vormen weer langzaam te naderen, te verklaren: een wild-neergeworpen gedachte, deels spiegeling der werkelijkheid, deels zinnebeeldige verbinding van velerlei gebeurtenissen en daden. Arent vroeg of het oom Govert's werk was...

'Al sinds jaren, nu-en-dan, schildert hij er aan', antwoordde Floris Ogiersz. 'Maar het vordert niet, helaas!'

Hij bekende dat het zijn eigen liefste droom was, voltooid te zien dit grootse tafereel van Amsterdam, uit de Volewijk aanschouwd van Oost tot West... Zelf had hij oom Govert zijn opdracht uitvoerig beschreven. De aloude koopstad moest daar vereeuwigd staan met haar Monkelbaanstoren, ouden Waal en Schreiershoek, met haar bruggen en kerken, teertuinen en houtstapels, werven en hallen, met haar Beurs, Stadhuis en Waag, haar oude torens aan het IJ, met den Hogen Noord en de Stadspalen. Haar wonderlijke wereldhandel zou in zinnebeeldige figuren zichtbaar zijn! Want de koopwaren en vruchten van alle hemelstreken kwamen aan haar kaden samen: Spanjaards leverden hun zoeten wijn, olie, zout en geurige vruchten; Franzosen hun zwaren wijn, tarwe, rogge en amandelen; Duitsers hun rijnsen wijn, en koper, tin, verven en kramerijen; Engelsen hun fijne lakens, bier, huiden, krijt en steenkolen; Polen hun granen en sterke houtsoorten; Denen en Zweden hun ossen, gerst en mout, pek en teer; Moskovieten hun pelterijen; Indianen van 't Oosten hun peper en nagelen, paarlen en porseleinen, muskaten en foelie, zijde en damast en vreemde vogelen; Indianen

van 't Westen hun suiker, goud en zilver, tabak en Brasiliaans hout; Guinezen hun ivoor; Tartaren en Perzen hun orientaalse edelstenen, balsemolie en wierook; zelfs Laplanders, IJslanders, Paap-Jansvolk en Hongaren boden de voortbrengselen hunner landen aan. Inheemse jagers kwamen met hun konijnen en duinvogels; boeren met vet vee, boter, kaas, room en peulgewassen... Rees dan deze Stad niet schoon en heerlijk boven alle steden? De Drost van Muiden had haar geprezen in zijn treurspel van Geraart van Velsen, door den mond van den voorzeggenden Vechtstroom, in woorden zo klinkend van rijken praal als geen in- of uitheems Poëet had kunnen vinden om af te beelden het droomgezicht dier nijvere weelde! En was heel Holland niet een stralend Arkadië met zijn lusthoven en landhuizen, zijn groejende steden, zijn vruchtbare akkers en tuinen...

'Oom Floris,' sprak de jonge schilder ernstig en zag den geestdriftigen koopman aan met een blik waarin de gloed van een trots verlangen brandde, 'de kunstenaars zullen heel het wereldrond tot een Arkadië herscheppen! Eenmaal zal de mensheid vredig leven, zoals de herders en herderinnen waarvan gij gesproken hebt. De dromen die uit een gouden verleden opstegen in de harten der Poëten, zullen wij over de dalen en de bergen der aarde tot een zichtbare waarheid maken... Oom Floris, ik ben teruggekomen in Holland om daaraan te werken! Door uw mildheid heb ik geleerd in het goddelijk zuiden!'

Hij voelde tranen opwellen; zijn kracht scheen hem plotseling gewassen, de wereld van geluk en eeuwigen luister zeer nabij. Hij drukte zijn oom in dankbare vriendschap de hand.

Een stem klonk dicht achter hen, met vleienden groet, een vreemde en toch zonderling-bekende stem. Zij keerden zich om. Dominus Andries Bartelsz lichtte den groten zwarten hoed.

De eerwaarde man was door het lage poortje gekomen uit de keuken, waar hij Griet Jans had uitgehoord over de gebeurtenissen op den Merelhof. Want zodra vernam hij niet, in den loop van den vorigen dag, de ontvluchting van Michiel Paulusz uit het Tuchthuis, of hij vermoedde dat de Arminiaan wel een schuil plaats zou hebben gezocht in het

buitenhuis van Floris Ogiersz, dien gewezen vroedschap, dien libertijnsen koopman, in wiens zondigen lusthof - veeleer een hof der lusten - de geile tochten der jeugd bandeloos zich vierden. Hij wist dat de mannen van het Gerecht binnen Amsterdam niet meer werden gedreven door een Goddelijken ijver ter verdelging van de duivelse scheurmakerij; oogluikend zouden zij den oproerigen predikant laten ronddwalen om zijn werk der duisternisse voort te zetten; zelf wilde hij nu hem zoeken, hem aanwijzen, opnieuw zijn hechtenis eisen... En hij meende reeds dat hij zich niet vergist had! Griet Jans had hem ook hare vermoedens in vrome ontsteltenis geklaagd: er was een vrolijke avondmaaltijd daarboven geweest, in 't vertrek van den libertijn! Er was gedanst, wereldse wijzen waren gezongen! En zij had, terwijl zij, stil naar boven geslopen, op den donkeren zolder luisterde, meermalen het woord ‘vader’ gehoord! De gevluchte Arminiaan moest onder dit dak verborgen zijn!

Vriendelijk begon dominus Andries het gesprek met zijn neef Floris. Doch verwonderd, in vage herinnering, hield hij op toen hij den jongen schilder aanzag.

‘Wie is mijnheer?’ vroeg hij buigend. ‘Mij dunkt, ik heb mijnheer reeds vroeger ontmoet...’

Met weerzin had Arent Michielsz het breed-gebaarde gelaat herkend. Doch voor hij de hoffelijk-strakke woorden vond die hij had willen zeggen, antwoordde Floris Ogiersz, een paar stoelen aanschuivend bij het venster:

‘Oom Andries, zet u een poze neer!’ En roepend door het keukenpoortje: ‘Moeder Griet! Schenk ons een roemer rijnsen wijn, van den besten, want dominus Andries Bartelsz zit bij ons!’

Toen vervolgde hij tot den eerwaarden gast:

‘Deze jonge man is het oudste kind van mijn zuster Tanneke Ogiersdochter zaliger en van dominus Michiel Paulusz. Hij is voor enkele dagen weergekeerd uit Italië...’

‘Neen, daar kan ik mijnheer niet hebben ontmoet!’ zei Andries Bartelsz gemelijk. ‘Italië! Rome! Rome, waar de Paus woont die terecht door Vincent van Drielenburch, wiens profetise geschriften gij kopen kunt bij den braven Marten Janszoon Brandt op het Water in den Gereformeerden Katechismus, genoemd werd het grote beest der Openbaring...

Italië, waar heerst de afgodendienst van Rome, dat kind der verderfenis, der duivelen, van den Draak, den Leviathan, de eerste tak waar de Antichrist uitgesproten is, waar de Hoere van Babel op het beest met de zeven hoofden zit en almachtig zijn de Jezuïeten, abominabele, verbannene, pestilentiale ketters, helse kwelgeesten, geestelijke dieven, oproermakers, antichristen, moordpredikers, gelijk de eerwaarde dominus Helmichius hen naar waarheid beschreef... Ach, jongeman, onder welke boze machten hebt gij verkeerd!'

En zijn stem, die al heftiger was gaan donderen, viel neer als in diepten van jammer. Meewarig vervolgde hij met een zoeten lach van goedkeuring tot Griet Jans die de roemers voor hen zette naast een grote stenen kruik:

'Ach, het zal mijn neef Arent Michielsz dan spijten dat hij zijn vader niet in het gevang meer kan bezoeken... Gij hebt zeker wel van zijn ontsnapping gehoord, waarover de ganse stad in verbazing is!'

Speurend zag hij hen aan. Maar met een glimlach antwoordde Floris Ogiersz:

'Wij weten het, oom Andries! De nieuwe tijdingen der stad dringen zelfs in dit eenzaam Arkadië door...'

Vol tartende verachting zag Arent Michielsz den predikant in de kleine harde ogen en sprak, denkend aan de Arkadise landen van Sannazaro en d' Urfé, met een lichte trilling in de stem:

'Er waren tijden dat de mensen niet redetwistten over geloof en elkander niet verdoemden...'

'Ongetwijfeld!' viel Andries Bartelsz haastig in. 'Ook onze grote Bogermannus verzuchtte menigmaal dat vóór deze heilloze twisten vrede en eendracht bloeiden en in kerken en scholen de zuivere leer der Waarheid weerklonk; in haar verlustigden zich de zonen Gods!'

Doch vast en helder sprak Arent nu:

'Ik meen de tijden waarvan grote Poëten verhaalden: Vergilius, Sannazaro, d' Urfé... Goden en nimfen, herders en herderinnen leefden toen vreedzaam in de wouden...'

'Uw herders waren afgodendienaars!' riep dominus Andries uit. 'Maar die afgodendienaars zijn Gode welgevalliger dan de ketters van het heden... Niet de Heidenen, noch de Turken, noch de Joden zijn ketters, maar zij die als helse

scheurmakers twist en twedracht brengen in de Kerk! Hen te straffen is een plicht der Overheid die den waren Godsdienst behoeden moet! Dit, jongeman, zijn de woorden van Bogermannus zelven in zijn overzetting van het schone traktaat des godgeleerden Theodori Bezae... Doch er is gezegd - was het niet door mijn vriend Trigland? - dat God te Zijner tijd wel een Gideon en een Jehu zou verwekken, om de moderne Filistijnen te verslaan. En is niet Prins Maurits gekomen...'

'Was het de wil der Filistijnen dat zij Filistijnen waren?' vroeg Floris Ogiersz. 'Wie schiep de Filistijnen, en den Paus, en de Jezuïeten, en de ketters die gij Arminianen noemt? Wie liet toe dat Michiel Paulusz ontsnapte uit het Tuchthuis? Was dit niet van het begin der tijden gepraedestineerd?'

Toornig-zwijgend zag de predikant zijn zusterszoon aan.

'Ik zal 't u zeggen, oom Andries,' vervolgde de wijnkoper, de drie roemers opnieuw volschenkend. 'Gij hebt in Februari van 't jaar negentien aan de deur van uw Dortse Doelen het befaamde paskwil wel gelezen? Tot in de taveernen van Amsterdam deklameerden de retrozijnen het! Ik herinner mij enkel dit:

> En nergens op aarde vergaderde alzulken raad,
> Om te bewijzen dat God oorzaak is van alle kwaad!'

Dominus Andries Bartelsz kneep onder zijn grijzen baard de lippen opeen. Doch hij bleef zwijgen, dronk zijn roemer leeg, als waren de woorden van den libertijn zijn oplettendheid onwaardig. Floris Ogiersz echter ging voort:

'En kent gij niet dat ondeugende Bootsmanspraatje of Comoedia vetus, oom Andries? Daar zoudt gij kunnen lezen hoe Robbert Robbertsz, eertijds leermeester in de stuurmanskunst binnen Amsterdam, later brandewijnverkoper te Hoorn, eens door twe predikanten in zwaar gepeins bevonden werd. Wat peinst gij, Robbert? zeiden zij; gij schijnt vol gedachten! Waarop hij antwoordde: 't Is waar, broeders, ik overdacht wie de oorzaak van de zonde is! En als zij dan vroegen wie er de oorzaak van was, sprak Robbert de wijze woorden: Toen de eerste zonde bedreven was, zei de man dat de vrouw het gedaan had; maar de vrouw zei: de slang heeft

het gedaan. En de slang, toenmaals nog jong en dom, zweeg stil. Maar later, oud en stout geworden, verscheen zij op 't Sinode van Dort en zei dat God het gedaan had! - Wat zegt gij daarvan, oom Andries?'

De fel-geknepen lippen van den predikant sisten even open:

'Laster, duivelse spot, woorden van den Antichrist!'

Schijnbaar argeloos, over zijn opgeheven gelen roemer glurend, vervolgde Floris Ogiersz:

'Weet gij nu al, oom Andries, of de Heer Zijne praedestinatie heeft vastgesteld vóór of na den val van Adam? Noemt gij u zelf een supra- of een infra-lapsarist? Of zijt gij nog even ver als de roomse sofisten van den scholastisen tijd die zich moede peinsden over de goddelijke geheimenissen: had Adam, de niet uit een vrouw geborene, wel een navel? Was de Here Jezus niet een hermafrodiet?... Maar hoe dit zij, de doktrine van Dort leert immers dat God is de auteur der zonde, want Hij is de maker van alle zichtbare en onzichtbare dingen. Hij heeft mij armen sterveling geschapen met mijne zonden in mij. Ja, dominus Andries, wanneer ik eenmaal voor God verschijn, zal ik Hem vragen: waarom, Heer, hebt Gij mij gemaakt zoals ik ben, een heiden, een spotter, een libertijn? Ik zal Hem zeggen dat Paulus in zijn brief aan de Romeinen schreef: Het goede dat ik wil doe ik niet, maar het kwade dat ik niet wil, dát doe ik. Indien ik 't gene doe dat ik niet wil, zo doe niet meer ík hetzelve, maar de zonde die in mij woont... Zo schreef Paulus; en ik vraag: wie deed de zonde in mij wonen?'

De tafel voor hen dreunde onder den vuistslag van den predikant; rinkelend sprongen de glazen op. Hij stond dreigend tot hen overgebogen; de brede grauwe baard bewoog op de sidderingen van zijn mond.

'Satanskind! heiligschennende tuimelgeest!' schreeuwde hij. 'Werd je moeder geboren uit dezelfde buik als ik! O ramp voor haar!... Want een vervloeking spreek ik over je uit op dezen morgenstond die door den Heer was voorbeschikt van het begin der tijden af... Ik heb de negen voortekenen van je verdoemenis herkend: de hovaardij, de hoererij, de gierigheid, de versmading van het Evangelie,

het lichtvaardig zweren, de logentaal, de dronkenschap, de meinedigheid, het kracht en geweld doen... Mijn God! en heb ik dezes mans moeder mijne zuster genoemd!'

Breed zijn armen uitzwajend stapte hij de gelagkamer door en verliet de beide mannen zonder groet. Floris Ogiersz die de razende toorn-buien van zijn oom wel kende, zag hem glimlachend, met opgetrokken wenkbrauwen, na. Arent Michielsz, in den beginne den fellen prediker even zeer verachtend als voor enkele dagen op den Haagsen reiswagen, was van lieverlee in den man een vermakelijken zot gaan zien, wiens wilde taal hij niet begreep en evenmin nodig vond te begrijpen, maar die wellicht een natuurlijke stoffage kon zijn in de Arkadise wereld. Want de Arkadise wereld omvatte immers alles, zelfs de dwaasheid en den rampspoed, maar berustend, vervredigd, als onontbeerlijke schaduwen en ten slotte opgenomen in de alles-verheerlijkende schoonheid.

Een verwonderlijke vreugde mijmerde in hem na, terwijl hij met langzame teugen zijn roemer leegdronk.

'Dat was een fraje zegening!' zei oom Floris, opstaande.

Zij wandelden de gang in, de achterdeur uit, en stonden stil op het zonnig-zoel terras vanwaar zij den tuin zagen in het ijl-nevelende licht van den herfstmorgen, onder het hoog geboomte der lanen een vochtig-blauwe schaduw, de perken paars en geel, de beukenhagen van den doolhof al vol stervend goud.

En Floris Ogiersz hernam, met weemoedigen spot starend naar de zuidelijke verte:

'Er zijn schoner woorden geschreven dan van het Bootsmanspraatje, zelfs dan van Paulus! Ik dacht, toen ik de logge gestalte van dominus Andries zo gepraedestineerd toornig zag heenstappen, aan een sonnet van den Italiaan Jorden Bruno, die als ketter verbrand werd in je geboortejaar, Arent Michielsz. Het was een Lof der Domheid, zoals de grote Erasmus een Lof der Zotheid schreef. Ik herinner mij dat zijn woorden dezen zin hadden:

O heilige en zalige domheid, heilige onwetendheid en heilige onnozelheid, gezegende vroomheid die alleen de zielen meer tevreden houdt dan alle vorsingen van het verstand konden doen!

Geen doorgezet nachtwaken, geen moeizame arbeid, geen

filosofise beschouwing kan den hemel bereiken waar gij uw woonplaats hebt!

Gij vorsende geesten, wat geeft het u, de natuur te bestuderen en te onderzoeken of de sterren uit vuur, aarde of water gevormd zijn:

De heilige en zalige Domheid veracht dit alles, want met gevouwen handen en op de knieën verwacht zij haar heil slechts van God;

Niets bedroeft haar, niets houdt haar bezig, behalve de zorg om de eeuwige rust welke God na den dood ons genadig verleent!'

Hij zweeg even. Toen, zich omwendend en den blik vluchtig richtend naar het venster van zijn kamer, besloot hij:

'Intussen, onze eerwaarde oom zal niet vreedzaam huiswaarts gaan! Hij schijnt niet te berusten in de ontvluchting die evenwel gepraedestineerd was. Doch ook zijn niet-berusten was dan gepraedestineerd... Ik vrees een huiszoeking, nog voor den nacht... En Griet Jans kent helaas de geheime bedstee in mijn verblijf. Zij zal haar zaligheid niet willen verspelen met zwijgen! Wij moeten overleggen met Michiel Paulusz wat hem veiligst te doen staat! Ook onze bezorgdheid, zelfs onze twijfel aan de praedestinatie, is gepraedestineerd; onze wilsbesluiten zijn de wilsbesluiten Gods! Je ziet, Arent Michielsz, de theologie doet den menselijken geest tot razernij en ijdel gekal vervallen....'

Hoofdstuk VI.

Zij vonden den predikant in aandachtig gebed, achter het grote ledekant geknield voor een stoel waarop de zware Bijbel opengeslagen lag. Hij stond op toen hij bespeurde dat hij niet meer alleen was. Floris Ogiersz deelde hem zijn vermoeden mee omtrent Andries Bartelsz' pogingen tot vervolging; het scheen hem veiliger dat zijn zwager zich enige maanden schuil hield op groten afstand van Amsterdam, tot men zoekens moede en hem wellicht vergeten zou zijn...

De predikant knikte toestemmend; hij had wel begrepen dat de tijd van vrede nog niet was gekomen en dat hij zou moeten zwerven ver van wie hij lief had. Maar hij klaagde niet; hij herhaalde voor de beide mannen de woorden van

het Evangelie die hij zo-even gelezen had, de woorden van den Heiland in den hof Gethsemané: ‘Mijn ziel is bedroefd tot der dood toe,... mijn Vader, indien het mogelijk is, laat deze drinkbeker aan mij voorbij gaan. Doch niet gelijk ik wil, maar gelijk Gij wilt’.

Zijn zwager drukte hem de hand die hij lang in de zijne hield. Arent wist niet wat hij zijn vader tot troost zou zeggen. Toen begon Floris Ogiersz zijn plan op te bouwen: alweer vermomd, doch nu als reizend schilder, zou Michiel Paulusz deze streken moeten verlaten; de oude Govert zou hem met enkele trekken van zijn penseel onkenbaar weten te maken, voorzover 't verlies van knevel en baard zijn gelaat niet genoeg had veranderd. Arent zou wel doen door mede te reizen, enkele dagen, ten steun en raad, tot de grootste gevaren voorbij waren. Josine Arentsdochter had hem al van Oost-Friesland gesproken, waar ook Camphuysen zich had opgehouden. Ergens in de noordelijke gewesten zou hij zeker vrienden vinden die hem herbergden. En geld kon Floris Ogiersz hem zenden zoveel zijn nooddruft was...

Doch nu schudde de predikant afwijzend het hoofd:

‘Mijn handen zullen een Christelijk werk vinden,’ sprak hij zacht; ‘en vrome lieden zullen mij het loon geven. Ik vertrouw!’

Zij besloten grootmoeder Josine en de meisjes niet meer te waarschuwen; want Michiel Paulusz vreesde de sterke ontroering van een afscheid; en wellicht.... wellicht zou het voor niet langen tijd zijn!

Hij wendde den blik weer tot zijn Bijbel. Floris Ogiersz nam zijn neef mee het vertrek uit.

Terwijl zij heen en weer liepen in den voortuin, overleggend de wegen die de vluchteling moest nemen, en Arent zijn teleurstelling niet verbergen kon over de verstoring van eigen plannen, zodat oom Floris hem troostte met een verheerlijking van Gooiland dat door dichters en schilders werd gezocht om zijn golvende akkers, zijn ruisende bossen, zijn zonderling-ruwe hoeven; terwijl zij zo met gedempte stem praatten kwam Saartje Goverts het hek binnen en groette met een helderen lach. Haar manden waren leeg; al in den vroegen morgen had zij vruchten op den Middeldam ter markt gebracht.

Zij bleef staan en vertelde, al lachend nog, hoe zij bij de Brouwerssluis oom Andries had ontmoet die in zich-zelf te mompelen liep, den groten hoed over 't voorhoofd getrokken, de wangen purper van woede. Maar haar ziende had hij vriendelijker gekeken, haar uitgenodigd op een kruik bier in de Karthuizer taveerne waar haar grootvader waard was; zij had geweigerd, want zij hield niet van de wange-kneepjes en het kinne-geaaj van den ouden galmenden slokker... Hij had haar echter staande gehouden en gevraagd naar de gasten op den Merelhof,...of er geen onverwachte vreemdeling was gekomen? Wel ja, had zij gezegd, een jonge schilder uit Italië, heer Arent Michielsz, en om hem was feest geweest, goed eten en goede wijn! Doch toen had hij haar zo zonderling in de ogen gekeken dat zij bang werd en snel weggelopen was...

Zij lachte weer, zag beurtelings Floris Ogiersz en Arent Michielsz aan, vluchtig, een lang ontmoeten hunner blikken vermijdend.

'Nou, goejen dag!' riep zij. 'Moeder wil niet da'k met jullie praat!' Vlug liep zij heen over het ongemaaide grasveld:

'De brak snuift al naar zijn wild,' zei de wijnkoper. En opnieuw betoogde hij de noodzaak ener spoedige reize.

Maar de jonge schilder luisterde niet; hij zag nog de gestalte na die lenig en rank voortschreed, eindelijk verdween om den hoek der huizing, en hij dacht hoe schoon het deerntje in zijn arkadise landschappen zou wandelen, als een nimf haar blanke leden baden onder de koele wilgenschaduw van een gloejenden zomernoen, of liggen lang-gestrekt als een gewonde Prokris op het bloemenkleurig gras...

Floris Ogiersz had zijn staren bespeurd, vermoedde zijn gemijmer en zweeg, spijtig denkend aan eigen naderenden ouderdom: hij, een vier-en-veertiger, nog zonder huisvrouw, en wel wetend dat de tijd voor minnelijke lotgevalletjes voorbij was... En toch, hoe verlangend kon ook hij zijn nichtje beschouwen, het donkere verlokkende kind dat hij had zien groejen van een bakerpop af, dat hij later op zijn knie had doen springen, had gedragen op zijn schouders en nog jaren lang gekust... Ach, een kind was zij niet meer, wellicht ook geen maagdje! Pijnlijk dacht hij aan zijn jongeren broe-

der, Antonis Ogiersz, die zich in ijdelen trots Antonis Meeriel noemde en al vroeg was gaan zwerven, een loszinnige knaap; na het einde van 't Bestand had hij dienst genomen in de ruiterij der Staten en met Prins Frederik Hendrik den veldtocht gemaakt over 't Brabantse platteland. Sinds dien had Floris niets meer van hem vernomen. Vier jaren te voren, toen hij in den herfst van 't rampzalige jaar achttien teruggekomen was van zijn reis naar Frankrijk, had oom Govert hem het avontuur van Antonis en Saartje verteld: in de Meimaand was Maurits van Nassau door Overheid, burgerij en rederijkers vol luister binnen Amsterdam ontvangen; kostbare feesten waren gevierd, zinnespelen vertoond op schuiten in den Amstel. Toen was de zestienjarige Saartje Goverts met Antonis Ogiersz uitgeweest in het gejoel der rondedansen en twe dagen en twe nachten hadden Govert en Griet vergeefs op haar gewacht! Met schimpwoorden en oorvijgen was zij door haar moeder ontvangen; doch de toorn stilde na enkele weken toen het minnefeest geen zwangerschap ten gevolge bleek te hebben. Floris zelf had Antonis ernstig berispt over zijn gedrag; de toen reeds acht-en-twintig-jarige had hem echter honend uitgelachen, gevraagd of hij jaloers was en zich maandenlang niet vertoond. Wat leefde er nog van in het meisje? Te treuren scheen zij niet; zij schertste en stoeide vaak met de jonge bezoekers in den hof.

Even drong in Floris Ogiersz de lust dit alles te verklappen aan neef Arent. Maar zij waren reeds het huis binnengegaan; er bleven belangrijker woorden te spreken dan over een al oud schandaaltje!

Zij gingen de stenen trap op; Arent naar zijn kamer om reis- en schilderspullen bijeen te zoeken; oom Floris naar de werkplaats van Govert, wiens vermommingskunst hij ter hulpe zou vragen.

Enkele uren later, na een voedzaam middagmaal, verlieten vader en zoon den Merelhof, beiden een tas over den schouder, een knuppel in de hand. Zij geleken niet anders dan twe zwervende kunstenaars, een oudere en een jongere. Den zijweg liepen zij af, kwamen op den Y-dijk en zagen een Sloterdijker visser met zijn zeilschuit gereed liggen, door oom Floris nog kort voor den middag aangeroepen en voor een kleine dagreize besproken. De zwakke wester dreef hen de stad

langs, de Zuiderzee op. Toen eerst deelde Arent den schipper de landingsplaats mee.

De zon daalde boven het wijde goud-dampige land en de stille grijze wateren. Een statig slot verscheen; de schipper wees het en Arent zeide zijn vader dat daar de dichterlijke Drost woonde. Maar Michiel Paulusz' gedachten vertoefden niet in het heden; de heugenis van het verleden was hem lieflijker dan ooit, de arbeidzame jaren in Sassenheim, de geboorte van zijn eersteling, de ontwakende levensvreugde van den jongen man die daar voor hem zat; en de toekomst beangstigde hem, al trachtte hij de woorden van Christus' laatste dagen te herhalen als een sterkend gebed. De avond scheen zo vredig over zee en aarde. Waarom dan kwelden de mensen elkaar, waarom streden zij en verstoorden het weldadig geluk der gezinnen? Eens toch zou het Koninkrijk Gods komen, doch het kon niet zijn vóór alle schepselen leefden zoals Christus leefde, in ootmoed en liefde, in deernis met de zwakken en hulpelozen, in zelfverlochening en barmhartigheid. Gehoorzaam moesten zij volgen de geboden Gods! Want ongehoorzaamheid was de oorzaak geweest van den val, ongehoorzaamheid, zelve uit hoogmoed geboren. Het was zo dwaas, hoogmoedig te zijn! Wat waren wij schepselen machteloos en klein... Wijd was de aarde, eindeloos de zee, talloos de sterren in den nacht... Wat begrepen de mensen hiervan, de vergankelijke eendagskinderen die vergeten lagen in de graven der oude tijden en vergeten zouden worden in de komende eeuwen? O dwaas en verachtelijk stof! Onmachtige mensen-waan die de geheimen van God beweerde te doorgronden! De theologanten verdoemden... De vorsten oorloogden, dreven de volken tegen elkander ten doodslag, verwoestten de bezaaide akkers, de schuren van den oogst,... waartoe, ach waartoe? Liefde was de enige redding der mensheid. Wie niet liefheeft kent God niet; want God is liefde! En al had de mens het geloof, zodat hij bergen verzette, maar hij had geen liefde, zo was hij niets!

Michiel Paulusz sprak zacht in zich-zelven heel het dertiende kapittel van Paulus' brief aan die van Korinthen, heel dien stralenden troostenden lofzang der liefde. Ja, want verdwaasden waren zij geweest die eens, welhaast een eeuw nu geleden, door wapengeweld het Rijk Gods hadden willen grondvesten

in deze wereld. Jammerlijk was hun lot! Hij dacht aan de verhalen van moeder Josine, toen hij nog een knaap was, verhalen die zij van zijn vader Paulus Jorisz vernomen had, over diens vader Joris Amalsz, een der gruwlijk-geslachte oproerige Herdopers. Hij had de grote schilderingen gezien in de kamer der Kommissarissen op 't Stadhuis en zich wel afgevraagd of de arme waanzinnige grootvader een dier ellendigen was wier lijk daar hing aan het hout op de Volewijk... Aards en vleselijk hadden zij de dingen gezien die geestelijk waren! Wreed was hun hoogmoed gestraft, ach en ook liefdeloos, door hen die zich wellicht de werktuigen waanden der Goddelijke Gerechtigheid... Hadden dezen niet gehandeld uit wereldse wraakzucht? In wie van hen allen, van de opstandigen en van de wrekenden, had een Goddelijke kracht geleefd? Neen, neen, zonder de liefde was alles een klinkend metaal of een luidende schelle...

Een zware toren stond in den vallenden schemer; grijze heuvelen, hoog geboomte rezen aan de Gooise kust. Het vaartuig stevende langs het eenzame strand en lag eindelijk stil aan een steilen ruigen oever waar de schipper het touw om een losgespoelden boomwortel sloeg. De mannen zeiden hem dankend vaarwel; verwonderd zag hij de zwervers na.

Zij gingen over een hellenden akker, dan onder het dunne gebladert van een klein bos, en stonden opeens aan den rand van een donker-begroeid dal. Een lichtje pinkelde in de hofstede van Oud-Naarden. Zij klopten aan; en als Arent Michielsz den boer gezegd had hoe heer Floris Ogiersz uit den Gulden Bongert hen derwaarts had gewezen, ontvingen zij hun nachtverblijf in een ruime bedstee waaraan een krucifix hing.

De wind ruiste dien nacht zijn vreemde zangen door het oude geboomte boven hen. Michiel Paulusz schrok vaak wakker uit een lichten slaap en meende klagende stemmen te horen, wilde jammerkreten die hem angstig luisteren deden. Voor Arent Michielsz waren het schone wijzen die zongen van verre streken, weemoedig slechts wijl zij van zo verre moesten komen naar een wereld die nog leefde in verwarring en dwaasheid. Toen zij den volgenden morgen de hoeve verlieten schonk de boer hun elk een versleten houtprentje van zeer oude grove makelij, in bonte kleuren versierd en met

een korte legende vol roomse superstitie. Michiel Paulusz, die het glimlachend beschouwd had, liet het, toen zij het bos verlaten en een heidepad zuidwaarts gekozen hadden, al spoedig in 't zand vallen; doch de jonge schilder borg het in zijn wambuis zorgvuldig weg.

Grote wolken met donker-violette schaduwen dreven laag in het westen; aan de morgenstreek des hemels straalde het licht in zilveren schoven op; een koele wind woei over de eenzame heiden. De mannen liepen gestadig aan, rustend voor hun maaltijden in de herbergen der dorpen. Na drie dagen hadden zij den IJsel-oever bereikt. Nu wilde Michiel Paulusz alleen verder gaan; hij voelde wel dat andere gedachten, misschien nog hoopvolle toekomst-dromen die vreemd waren aan hem, den vader, zijn kind vervulden; waartoe dan langer den jongen versomberen met vaders zwijgende zorgvolle nabijheid...

Zij gingen scheiden, als vervreemden die elkander toch veel dierbare dingen zouden willen zeggen, maar hun woorden versloten vonden. De vader voer met den veerman naar den anderen oever en wuifde voor het laatst zijn zoon toe die hem nastaarde tot hij achter een kromming van den weg verdween.

Arent wendde zich om; en bevrijd van een droevigen last trad hij haastig over dezelfde wegen terug. Op de Veluwe toefde hij niet; hij verlangde naar 't Gooi dat hij op den tocht met zijn vader slechts vluchtig beschouwd had, doch waar hij stille dorpen verscholen had gezien onder het herfstig geboomte achter de nauwelijks zwellende deining der heuvels. Binnen een geringen ommevang scheen daar besloten een schone afwisseling van woeste heiden en vruchtbare gronden.

Hij bleef er vele dagen, tekenend de huizingen der dorpers onder lange bemoste daken die zelve heuvelruggen geleken in den avond, de oude plat-gesnoeide linden, als grote kandelaars heffend hun vroeg-ontblaarde takken, en ook de herders die uittogen in den vroegen uchtend, de boeren die den teerling wierpen in de schemering hunner schuren.

Hij zag hen als gelukzalige kinderen ener vredige natuur, geboren ver van het gewoel der steden, levend met hun

grazende kudden van de vruchten des velds, slapend zonder bekommering om den dag van morgen, zajend, majend, dorsend al naar de Schepper met Zijn zon de getijden had geordineerd, en stervend zoals de bladeren der bomen stierven, zonder morren, verzekerd dat een nieuw en beter leven hen wachtte. Hij zat te praten met de spinnende vrouwen en deerntjes des avonds rond een knetterend vuur; en vaak zongen zij oude liederen van ridders en edelvrouwen, van minne en van vroomheid, van Maria de avondstar, van Jezus den gewonden nachtegaal onder scherpen doorn. Hij vernam er nooit een woord over de Dortse twistpunten, over de praedestinatie en de eeuwige onherroepelijke verwerping. In een ver verleden, in een ver land, scheen hem zijn ontmoeting met den fellen predikant Andries Bartelsz. Hier was, door een wonderlijke beschikking der Goden, of, wellicht, van Haar die deze simpele lieden, in een verheven eerbied voor de volmaakte Vrouw, vereerden als de Maagdelijke Moeder van hun enigen God, hier was een deel van het verloren Arkadië der oude tijden blijven leven, ruw maar zuiver, zonder dat zij het zelven beseften. Rijk aan schone dromen was zijn slaap, als hij insluimerde onder het stormen van den wind door de iepetoppen, bij het sjirpen der krekels rond de warme schouw.

In armelijke hoeven overnachtte hij. Eens, in 't midden van Oktober, den nacht voor een Zondag, ontwaakte hij van een plechtigen zang die in zijn slaap van verre was aangezoemd. Hij luisterde; hij droomde niet meer. Het kwam van nabij nu, van achter den muur zijner slaapsteê. Een mannestem die hij meende te herkennen gonsde met zachte val en rijzing een slepende wijs, klanken die Arent nu herkende van zijn terugreis door Italië. Hij begreep dat hier, onder dit rieten dak, gecelebreerd werd de roomse Mis!

Een huivering doorvoer zijn lichaam; want voor jaren, bij het sluiten van 't Bestand, was het zingen van den paapsen dienst verboden; en dat dit boerse volk desondanks, heimelijk, trouw bleef aan zijn oud geloof, toonde de onuitroeibare kracht van zijn diepe vroomheid. Doch hoe konden hun priesters onzichtbaar blijven voor de speurende ogen der kalvinistise inkwisiteurs... Wie mocht de man zijn die aan zijn gelovigen hun sakramenten bleef geven...

Arent Michielsz klom tastend op een wankel krukje, om te gluren door een opening tussen de balk en de verbrokkelde stenen van den muur. Hij zag de schemer-donkere ruimte vol mans- en vrouwvolk; zij lagen roerloos geknield. In de verte der vage duisternis, tussen twe flakkerende kaarsschijnsels, stond een man in albe, stool en kazuifel; terzijde knapen in lang wit gewaad. Gemurmel van stille gebeden kwam over de gebogen hoofden. Toen klonk de stem klaarder: *Per omnia saecula saeculorum...*

De heilige Dienst ging voort in plechtige wisseling van priester- en knapenstem. Weer knielden de mannen en vrouwen: *Sanctus*, *sanctus*, *sanctus Dominus Deus sabaoth. Pleni sunt coeli et terra gloria tua...*

De ademloos schouwende man in het nachtzwarte vertrekje herkende alle woorden, alle gebaren, die hij zo vaak met verwonderden eerbied had vernomen als geheimenissen van onaardse streken. Wat geschiedde daar in de armelijke schuur, onder de donkere balken, tussen de ruige kribben van het vee...

Gebeden voor de levenden en de Heiligen ruisten op. De priester hief de armen ten hemel, maakte het kruisteken. Geknield lagen de witte knapen achter hem. En zijn stem prevelde: *Hoc est enim Corpus meum... Hic est enim calix Sanguinis mei...*

En gebeden voor de doden volgden.

Per omnia saecula saeculorum.. De priester stond in zwijgende daden voor het pronkloos altaar; dan, driemalen, smeekte hij tot het Lam Gods, dat de zonden der wereld droeg, om ontferming. De kommunie werd volbracht. Onder die onwetende herders en boeren was hun God zelf aanwezig; zij leefden onbereikbaar voor den hoon des Bozen: Heer, ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak intreedt... Het Lichaam onzes Heren Jezus Christus zal mijne ziel behoeden ten eeuwigen leven. Amen. En voor mijne vijanden zal ik veilig zijn...

Over de stille hoofden maakte de dienende man het kruis: *Benedicat vos omnipotens Deus*, *Pater*, *et Filius*, *et Spiritus Sanctus. Amen*.

Hij knielde neer voor het altaar. Even daarna was zijn blanke gestalte in het verste donker van de schuur verdwenen.

Toen de gelovigen in stillen stroom hun schamel heiligdom verlieten dacht Arent Michielsz met vrome ontroering hoe de Heiland gezegd had: ‘Ik ben de goede herder; de goede herder stelt zijn leven voor de schapen...’ Zie, daar gingen zij heen, in zwijgend vertrouwen, als de kudde die ter koje uittreedt naar het rijzend licht! Want hun Herder was tot hen gekomen... En hij dacht ook aan de geboorte van het geheimnisvolle Kind, in doeken gewikkeld, in de kribbe ener herberg van Bethlehem. Ja, indien Gods Zoon mens geworden was, het moest dáár zijn geschied, terwijl de nachtelijke herders God verheerlijkten en loofden...

Hij trachtte weer te slapen; maar hij voelde zich eenzaam nu hij die mannen en vrouwen tezamen had gezien in éne verzekerdheid van heil. En dat heil kwam tot hen van de Kerk die zij hun Moeder noemden en die vele volken omvatte. Hij smachtte naar een Arkadië dat het gelukzalige leven zou schenken aan alle schepselen, waar zowel mensen als verborgen geesten der natuur, goden en nimfen, de ondoorgrondelijke schoonheid zouden vereren en in stoorloos genot proeven de wellusten ener gestadige liefde... En hier, met zijn ogen, had hij gezien, wel zonder de bekoring van kunstvolle pracht, het al-omvattend geloof dat de zielen troostte en de schamelste hut maakte tot een Paradijs! Waartoe zocht en verlangde hij nog...

Hij stond op, kleedde zich, sprong het lage venstertje uit, liep den nacht in. Het oosten begon al te verbleken achter de stammen van een sparrenbos. De dorre takken kraakten; door de donkere toppen stroomde de wind met golvenden zang. En op die wonderlijke wijzen welke uit de hoge koele luchten schenen te komen herhaalde hij met aarzelende stem de gewijde priester-woorden die hij gehoord had: ‘Want dit is mijn Lichaam,... want dit is de kelk van mijn Bloed...’ De Heiland zelf onder de mensen, de mensgeworden God op aarde, met lichaam en bloed!

Hij stapte vlug, want koud was de wind die met het klaren van den dageraad over de landen woei. Hij liep langs de zwarte akkers, langs den zoom der verlaten heiden, onder de armen van oude beuken aan de helling van een heuvel. Toen rees, rood als het bloed van een mens, op de verre vlakke kim de zon van den nieuwen dag. De

grashalmen, de laatste oude lovers van het struikgewas flonkerden met snoeren en kransen van droppelen licht. Diepe geuren woelden los uit de aarde, en de eenzaam dwalende man ademde hun sterkende kracht met lange teugen.

De hoeven sliepen nog in den Zondagmorgen. Maar voor het lage deurtje van zijn tehuis zag Arent een man staan in donkeren groen-versleten mantel, een zwarten slappen hoed op 't hoofd. Hij herkende weifelloos den vreemdeling uit den Haagsen wagen, uit de schuit op de Haarlemmer Meer. En tegelijk, denkend aan zijn afscheidswoorden op den oever bij Amstelveen, begreep hij dat deze man de priester was die den nachtelijk-verborgen Dienst voor zijne gelovigen had gelezen. Ook de ander herkende den zoon van den Arminiaansen predikant.

Zij bleven enige ogenblikken zwijgend, beiden met een glimlach van verwondering, tegenover elkaar staan; doch zij drukten elkander de hand en zeiden woorden van welkomst en begroeting.

'Gaat uw reis al verder?' vroeg de jonge kunstenaar. En hij sprak de hoop uit, hem dan een eindweegs te mogen vergezellen!

'Ik wacht een boerenzoon hier,' was het antwoord. 'Ik heb een tocht naar 't gindse dorp, bezoek bij een stervende.'

'Gij zijt geneesheer...' zei Arent, half vragend, half als erkenning.

De vreemdeling glimlachte:

'Ik breng een balsem waarin een oneindige kracht ligt... Ja, ik ben geneesheer.'

'Maar niet van de lichamen,' hernam Arent. 'Gij zijt geneesheer van Godswege. Laat mij met u gaan,... ook mij kunt gij helpen.'

Ernstig zag de ander hem aan:

'Kent gij mij dan, Arent Michielsz? Uw vader is een Arminiaan: hoe zoudt gij weten wie ik ben? Want onze schipper heeft gezwegen!'

De boerenknaap verscheen uit de naaste hoeve en werd door den man een eind vooruit gezonden. Toen, terwijl zij een pad liepen door de geploegde akkers, herhaalde hij zijn vraag. Arent Michielsz bekende wat hij dien nacht had gehoord en gezien, en hoe het sluimerende verlangens in hem had gewekt en versterkt, hoe hij benijdde de gemeenschap der

gelovige boeren en wevers en herders die hun God ontvingen onder een rieten dak, zoals Hij ook intrad onder de gewelven der ontzaglijkste kathedralen, overal waar de priesters der algemene Kerk de Konsekratie verrichtten. Doch het geloof had hij niet; hij voelde zich eenzaam, zelfs met de schone dromen zijner kunst... Wel kende hij de troostende woorden van Jezus, den goeden Herder, zoals de Evangelist Johannes die beschreven had; maar neen, het geloof had hij niet, het vertrouwen van een hulpeloos kind in zijn sterken liefderijken vader...

Toen sprak de geestelijke:

'Jezus heeft ook gezegd: Ik heb nog andere schapen die van deze kooi niet zijn; ook deze moet ik leiden; en zij zullen mijn stem horen; en het zal worden éne kudde en één herder. - Gij moogt niet wanhopen, jonge man! Want Sint Jan de Evangelist schreef ook van Thomas, een van de twaalve, die niet geloofde tenzij hij zag! Jezus echter zeide: Zalig die niet zullen gezien hebben en toch geloven... Gij zijt een kunstenaar en ook gij gelooft niet tenzij gij ziet! Wacht geduldig, en wellicht zult gij eens de genade ontvangen van te geloven zonder te zien...'

Zij verlieten de akkers en kwamen op een heide. Aan 't eind van het dalend zandpad zagen zij de groene daken van het andere dorp.

'Vaarwel,' hernam de geestelijke. 'Ginds wacht men mij,...neen niet mij, maar de Heilige Teerspijze die ik met mij draag.'

Arent Michielsz bemerkte nu dat zijn metgezel onder den mantel iets gedrukt hield tegen de borst:

'En gij waagt uw vrijheid, uw leven misschien, op deze tochten? Als de lieden van den Drost u vangen, uw gewaad doorzoeken...'

De ander glimlachte even vol deernis, maar zag hem dan ernstig en diep in de ogen:

'Zou ik de kudde van den goeden Herder over moeten laten aan de wolven van den Boze? Mijn taak hier op aarde is niet anders, van den morgen tot den avond, in den zomer en den winter. Waagde uw vader zijn vrijheid niet voor zijn geweten?... Vaarwel, Arent Michielsz! mogen de Heiligen u beschermen en geleiden!'

Hij neeg het hoofd ten afscheid. Maar nog wendde hij zich om en zei:

'Als gij mij vinden wilt, vraag dan in de dorpen van Holland, waar gij vertrouwt gelovigen te ontmoeten, naar meester Lieven. Nogmaals: vaarwel!'

Arent Michielsz zag hem na; hij meende het geprevel van zijn gebeden te vernemen. De knaap ging voor den vermomden priester uit, zwijgend en plechtig, wetend Wien hij geleidde. Toen zij verdwenen waren in een der naaste hoeven, vervolgde hij zijn weg. Hij dacht weer aan zijn vader, nu de geestelijke diens heugenis had opgewekt; hij vroeg zich af waar de vervolgde man op dit ogenbllk zou zijn; welke nieuwe beslommeringen hem wellicht zouden kwellen. Rustte het geloof van den paapsen priester niet op hechteren rotsgrond dan dat dier Kalvinisten, 't zij Arminianen, 't zij Gomaristen, die alleen in eigen gemoed en in de Schrift de zekerheid der eeuwige dingen poogden te vinden en waanden gevonden te hebben? Zij ontkenden den groei, door de eeuwen heen, ener Kerk die wel gefundeerd was in de woorden van het Evangelie, doch ook in latere ingevingen van heilige mannen de openbaring van den Goddelijken Geest vernam, en zo was opgebouwd, met de tijden, tot een onwrikbaar monument. Zij, de Hervormers, waren teruggekeerd tot die eerste steenlegging, alsof de Schepper zich daar reeds volkomen had uitgesproken... Doch waar leefde de Waarheid? Wie hunner kende God?

Hij besefte met bitterheid dat ook hij nu aan het eertijds verfoeide theologiseren was. En hij begon te verlangen naar werken, naar het eindelijk zich verliezen in zijn kunst, omgeven door de rust van den wintersen Merelhof.

In zijn herberg stilde hij honger en dorst, pakte zijn gerei bijeen en begaf zich noordwaarts, in de richting van Naarden.

Hoofdstuk VII.

De avond viel, toen hij langs den Sint Antonisdijk Amsterdam weer bereikte. Hij liep, in de schemering die langzaam verkoelde tot een bleek-gulden maanlucht, de straatjes door, de grachten langs, naar het huis aan de Kalverstraat waar de oude dienstmeid hem vertelde dat vrouwe Josine

Arentsdochter met de beide meisjes buiten was. Dus ging hij, na een vlug broodmaal, weer verder en verliet de stad door de Haarlemmerpoort, waarvan de wachter tegen beloning het kleine winket voor hem ontsloot. De nacht was blank-doorvloeid; klein, scherp, fluweel-zwart lagen de schaduwen. Arent sloeg het zijpad in. Op den oostelijken horizont, diep onder de ronde maan, rustten zware wolken stralend-wit als de sneeuwtoppen der Alpen. Recht voor hem stond het huis van den Merelhof tussen het schaarse lover zijner bomen, donker en strak in het staal-koude hemelblauw.

Daar de hoofddeur gesloten was liep hij om de woning heen; aan den beschenen zij-gevel zag hij een lichtstreep tussen de luiken van oom Floris' venster. Zou de achterdeur open zijn?

Plotseling, aan den rand van het terras, stond een gestalte, onbeweeglijk, leunend tegen een stenen siervaas; zij scheen te schouwen over den tuin die grenzenloos lag, wijd naar alle streken der aarde, slapend onder een ban van betovering.

De behoedzame schreden van Arent Michielsz gingen zacht over de tegels. Doch het meisje wendde het hoofd, zag hem aan met grote donkere ogen, glimlachte, keek nog even naar de witte wolkgebergten en verdween vlug om den hoek naar het schaduwduister.

Had Saartje Goverts daar staan mijmeren... Vluchtte zij voor hem... Hoe 't zij, deze eerste ontmoeting scheen hem een gunstiger voorteken dan het gesprek met Griet Jans bij zijn aankomst enkele weken geleden! Hij wilde haar nalopen doch bedacht zich, duwde tegen de half-open achterdeur en ging de gang in, de stenen wenteltrap op, klopte aan het vertrek van oom Floris.

Hij vond hem met grootmoeder Josine en het oudste zustertje, bij kaarslicht en vlammend haardvuur. Zij hadden juist gesproken over vader en over hem; iederen morgen hadden zij gehoopt dat nu de dag was opgestaan van zijn weerkomst, van nadere verlossende berichten...

Arent's verhaal was in weinige woorden; hun onrust over de verdere reis van vader Michiel kon hij niet stillen. Doch zij waren berustend, nu zij den geliefden man tenminste in vrijheid wisten, niet langer binnen de enge muren van de

graf-kille tuchthuiscel; wellicht, als hij een vredige woonplaats had gevonden, konden zij weer leven bij hem...

Dan sprak Floris Ogiersz over de gebeurtenissen tehuis; nog den avond na vaders afreize was op den Merelhof een Onderschout met twe rakkers verschenen die de huizinge van kelder tot vliering hadden rondgestommeld, de wanden beklopt, alle kasten en kisten doorsnoven, alle bedsteden doorwoeld, en zelfs, als wisten zij den weg, de heimelijke betimmering achter 't ledekant hadden geopend! Vloekend op dominus Andries Bartelsz, die hen bij den neus had genomen, waren zij weggestreken!

Den volgenden dag vertrokken grootmoeder Josine en de meisjes. Nu kon voor Arent Michielsz de rustige arbeid beginnen, in zijn werkplaats op den zolder; de winter hier buiten zou stil zijn; want dan bleven de burgers in hun woningen of in de taveernen en kolfbanen binnen den stadsmuur.

Terwijl hij, die eerste dagen, zijn tekenboeken uit Frankrijk en Italië doorbladerde, om schone herinneringen op te roepen en lichter zijn geest te laten reizen door tijden en ruimten heen, zag hij telkens, over de bergpaden der Apennijnen, bij de bronnen der dorpen, onder de loofhutjes der herbergen, de slanke gestalte van Saartje en dacht hij weer aan haar staren over den maanlichten tuin, zodat hij zich afvroeg waarheen haar mijmering gegaan was en of ook zij genoten had de schoonheid van de wit-bestraalde wolken. Zij was het kind van een schilder; de ontroeringen der kunst en der schone natuur konden haar niet vreemd zijn... Hij nam zich voor, haar nu spoedig te nodigen op zijn werkplaats en dan haar beeltenis te schilderen. Doch hij moest haar alleen spreken; en hij zag haar slechts wanneer hij aan den maaltijd samen was met oom Floris en zij de schotels zette op den dis. Intussen begon hij een paar kleine paneeltjes, berglandschappen in den trant van Elsheimer.

Achter het huis lag de herfstlijke hof nu verlaten. Arent wandelde er, als het licht laat in den middag faalde voor den arbeid, door de stille lanen, over een weken ruisenden vloer van dood gebladerte. Aan de zwarte takken der kastanjes hingen nog enkele spitse lovers, geel-lichtend onder den matgrijzen hemel; hier en daar pronkte, op de perken rond den

doolhol, een rode stokroos. Hij hoopte iederen dag opnieuw een ontmoeting met Saartje, al begreep hij dat de kans gering was nu zij geen drinkende gasten meer te bedienen had in de houten tuinhutjes.

Met het einde van Wijnmaand verliet oom Floris zijn buitenverblijf. Arent was nu alleen met Saartje als zij den maaltijd bracht; maar zij verdween zo vlug dat hij geen gesprek met haar kon beginnen. Nauwelijks zag zij hem even aan; haar oogleden sloeg zij snel weer neer als hij haar blik trachtte te raken met den zijnen. Eens vroeg hij haar nog wat te blijven, hem niet zo alleen te laten, en hij wilde haar fijne pols omvatten. Zij ontsnapte hem echter met een zachten lach en stak bij de deur spottend de tong tegen hem uit.

De stormen, de regenvlagen van November kwamen gieren rond het oude huis; doch in den zolderhoek droomde de jonge kunstenaar van zijn Arkadië waar ook het leven der wintermaanden vol vreugden zou wezen, als een lente van geluk. Het deerde hem niet dat de naakte zwarte takken nu dropen onder de kille buien, dat de regen eentonig kletterde tegen de ruitjes. Onder ditzelfde dak leefde en sliep een kleine lieflijke nimf die hij veroveren moest voor zijn kunst. En gelijk hij Govert-vaar gezien had als een zonderlingen satir, zo werd hem nu moeder Griet Jans een gemelijke toverkol die in norsen nijd de schone nimf beheerste en om haar vrijheid bracht.

Govert sprak hij zelden; vaak was de oude schilder hele dagen in de stad, waarna hij met den duister thuis kwam, wankelend, verwarde klanken mompelend, met statige handgebaren afwijzend de toornige scheldwoorden van zijn wijf.

Doch twe dagen na Sinterklaas, terugkerend van een kort verblijf in Den Gulden Bongert, zag Arent, in de buurt van de Rietvink, zijn grijzen gildebroeder voor zich uitstrompelen in de richting van de Haarlemmerpoort.

Zelf had hij het feest gevierd in den kring van grootmoeder Josine, oom Floris, de beide meisjes en de oude dienstmaagd. Wel waren de jaren lang voorbij dat zelfs de jongste geloofde aan den goeden Bisschop in levenden lijve; maar toch gaf het een warme vreugde, bijeen te zijn, elkanders geschenken te bewonderen, rond het hoog-vlammend

haardvuur te eten en te drinken. Nu was het een avond van herinneringen geweest; de ouderen hadden gedacht aan vader Michiel die ergens toefde in eenzaamheid, in het onbekend verre, maar wiens liefde zij om zich voelden; ook de negenjarige Josientje sprak van vroeger, toen vader op Sinterklaasavond bij hen kwam. Arent Michielsz, na zijn afwezigheid van zeven jaren, ziende de pijnlijke trekken van mijmering op grootmoeders gelaat, dacht aan wat zijn vader hem eens verteld had: hoe voor haar, iederen nieuwen December, een verre jeugd-herinnering opleefde: een onverwachte Sinterklaasviering op het Gemenelandshuis van den Hondsbosse, hoog in Kennemerland, in de maanden van den Spaansen oorlog voor Haarlem, toen haar broeder, een wilde Geus, plotseling verschenen was in het Egmonder Abtsgewaad en geschenken had rondgedeeld uit den geroofden Abdijschat; daar was ook geweest Paulus Jorisz, zijn grootvader, een simpel Haarlems boekdrukker, die later trouwde met Josine Arentsdochter. Tot hem, den kleinzoon, had zij nooit hierover gesproken; hij herinnerde zich alleen een wandeling, enkele jaren voor den dood zijner moeder, toen het ganse gezin uit Sassenheim te gast was binnen Amsterdam en grootje Josine, gaande over de Sint-Nikolaasmarkt tussen de kramen met speelgoed en snoeperij, hem aan den hoek van den Dam en 't Water het huis Sterclaes wees met een gebeeldhouwden steen in den gevel, en een oude historie vertelde van den Bisschop en de drie kinderen in het vat...

Hij had zo-even, bij den goudsmid op 't pand van de Beurs, een frajen tas met zilveren beugel gekocht, dien hij aan Saartje Goverts wilde geven tot Sinterniklaasgeschenk. En nu opeens haar vader weerziende speet het hem dat hij niets voor dien ouden zonderling bij zich droeg, een zilveren tabaksdoos of een kopietje naar Bruegel. Maar hij kon hem toch een goeden dronk aanbieden in de taveerne bij 't Karthuizerkerkhof die niet ver lag, aan 't eind van de Lindengracht.

Hij haalde den schilder weldra in en kon hem met een enkel woord meetronen naar de herberg waar de broeder van Griet met zijn stokouden vader de waardschap dreef. Zij gingen zitten bij een venster in de gelagkamer, eertijds koestal van het klooster, nu betimmerd met een lage zoldering. Terwijl zij bier dronken uit grote grove kroezen die

de bijna tachtigjarige grijsaard strompelend op een houten been hun bracht, vroeg Arent naar de schildering van Amsterdam. Maar de kale bultige schedel met de grauwe vettige lokken schudde treurig; het werk ging niet; Govert Bartelsz kon de heerlijkheid der Stad niet zien zoals Floris Ogiersz die zag! Ja, er was weelde en welvaart, doch alleen voor de reders en kooplieden die ook de machtige Overheden waren! Floris Ogiersz wist niet van het volk, dat hij, Govert-oom, kende in de stad en op de landen. Leerde het Evangelie niet dat ook die arme lieden, dat ook boeren en vissers en andere handwerkers mensen waren? En hier immers, bij Rietvink en Haarlemmerdijk, ginds aan de ouwe Waal, wat leefde er een gesnor van volk, troggelzakken en bajerdboeven die zich vermomden met beziekte doeken, als blinden, manken of melaatsen, om te bedelen langs de deuren der burgers, op de bruggen en markten! Zij waren niet verminkt in den oorlog zoals die goede patriot daar!

De oude waard, zich horende noemen, hompelde nader, stampte het harde hout op den vloer en zei met een grijns rond den tandelozen mond dat hij zijn stelt eerlijk verdiend had in den krijg tegen de Spanjaards, toen hij met Prins Willem door Limburg en Brabant trok in den zomer van 't jaar twe-en-zeventig... En hij kalde in-enen door over den moed zijner jeugd, zich beroemend op de priesters en monniken die hij had doodgeslagen, de kloosters die hij had zien branden... Eindelijk, voor Bergen, was zijn paard neergeschoten, zijn been onder het gestorte dier verbrijzeld. Een heelmeester had de gebroken botten afgezaagd en hem den houten poot bezorgd; bedelend, door veel gevaars heen, was hij naar Holland gekomen en had tenslotte getrouwd de weduw van den Karthuizer herbergier. De oorlog was voordelig voor de arme lieden, de vrede een dwaasheid... Zijn jongste zoon had als matroos gevaren voor de Kompagnie en menige rijke kogge genomen... Maar het Bestand, dat door de Arminiaanse handlangers van de Papisten en den Spaansen Koning gesloten was, had enkel ellende gebracht! Verdoemd waren zij ten eeuwige dage, de libertijnse paapsgezinde Regenten die Prins Maurits in 't jaar achttien had afgezet! Maar de kleine lieden die het ware geloof hadden zoals de Predikanten leerden van den kansel, zij

zouden beërven de zaligheid door de uitverkiezing Gods!

Eentonig, vaak onverstaanbaar, de woorden uitmummelend die hij zo sinds jaren dagelijks sleet, zat de grijsaard voor hen, starend met vochtige, achter bloedranden weggezonken ogen.

'En de nieuwe Regenten dan?' schreeuwde Govert Bartelsz. 'Zijn zij beter dan de oude? Hebben zij de schippers en de boeren rijk gemaakt? 't Volk is nog arm als altijd en de vette jaren zijn niet gekomen. De Magistraat in den Hage heult met de papen van Parijs tegen de Kalvinisten in Frankrijk. Is dat ook gepraedestineerd, vader Jan?'

De verrimpelde kop van den ouden waard beefde. Hij sloeg de magere vuist op de tafel en stamelde, terwijl het kwijl droop tussen zijn vale lippen:

'Bin jij men zoon, Govert? Bin jij de man van men brave dochter Griet? Schaam jij je niet? Is dat goddeloze taal! Vort, men huis uit, jij met die kalis daar!... Maar men stuivers! Eerst zal je betalen!'

Arent Michielsz legde het geld op de tafel, stond zwijgend op en trok Govert Bartelsz aan den mantel mee.

'Ah, wat zijn wij zondaars en domkoppen! Wat zijn wij zondaars en domkoppen!' herhaalde de oude schilder met wanhopig zwajend armgebaar.

Dwazen, dwazen! geen zondaars, maar dwazen! dacht Arent Michielsz. Waarom gingen zij niet, als zij troost en steun zochten in hun ellendig bestaan, tot de al-vertroostende Moederkerk die genadenrijk en meedogend was en niet leerde dat de Schepper sinds den aanvang der tijden twe boeken had neergelegd, het een met de namen van wie konden zalig worden, het ander van wie ter eeuwige verdoemenis waren voorbestemd! Want dit was de gruwelijke leer van Kalvijn en Beza die ontkende de kracht van den levenden mensenwil, van het smekende verlangende hart... Onverbiddelijk, onherroepelijk was voor hen Gods raadsbesluit; alle gebed was daar machteloos, alle streven ijdel! Neen, de God die deze schone wereld had geschapen was geen grillige wredaard! Hadden de koude liefdeloze ogen dier theologanten dan nooit den Engelgroet gelezen in hun Evangelie, die de Moeder Gods prees vol van genade?... Hij herinnerde zich de stralende hymnen, in de kerken van

Rome gezongen ter ere van Haar die gegroet werd als Ster der zee, als zalige Poort des hemels, het kwade verdrijvend en al het goede kunnend, de wonderlijke Maagd, zacht boven allen, die ons bevrijdde van zonden en ons maakte teder en kuis!

Plotseling streken zijn gedachten van die hemelse Vrouwe neer tot een andere, wier aardse schoonheid hij gezien had, wier stem hij had gehoord. Zou hij haar niet kunnen schilderen als de maagd die in vrome aandacht luisterde naar den verkondigenden groet des Engels? Zou hij haar niet kunnen vereren zonder begeerte, zoals hij in zuivere verering liefhad de schoonheid zijner kunst...

Naast hem lalde de hikkende stem van Govert Bartelsz, nu eens den vader zijner huisvrouw verwensend, dan weer beklagend.

Aan den avondmaaltijd, toen Saartje de platelen voor hem zette, reikte Arent haar de zilveren beugeltas toe. Zij bloosde, week een schrede achteruit, trad weer nader en nam verheugd lachend het blinkend sieraad in de kleine handen. Maar eer hij haar zijn verzoek kon doen was zij met een paar vlugge dankwoorden het vertrekje uit.

Hij voelde zich beschaamd over zijn bloheid; hij had die kleine handen moeten vastgrijpen, den arm om haar ranke keursje slaan en haar zeggen dat hij haar schoon-doorbloosde gelaat wilde afbeelden, op zijn doek behoeden tegen de vergankelijkheid!... Hij at weinig en liep al spoedig de gang in om vroeg ter rust te gaan. Maar bij het deurtje der keuken vernam hij de kijvende stem van Griet Jans: ‘Sletvink! ben jij men dochter! Waar heb jij dat zilvertuig mee verdiend?’... Zeker tierde zij tegen Saartje; het meisje had waarschijnlijk in kinderlijke ijdelheid de beugeltas aangehangen... Even weifelde hij: zou hij binnengaan? Maar wat zou hij kunnen doen? De ruwe vrouw verachtte hem en zijn kunst, haatte het gezin waarvan hij er een was. Hij zou machteloos staan tegen die blinde woede... Daar schaterde helder en luid Saartjes lach; haar stem klonk minachtend, vol spot; doch wat zij sprak verstond hij niet. Het verwonderde hem dat zij niet scheen te lijden onder de toornbuien van die feeks!

Den volgenden dag ging hij weer naar de stad, zich voor-

nemend op den Merelhof eerst terug te keren als de oude huiselijke winterfeesten voorbij waren. Wellicht zou dan de Muze hem genegen zijn en het lieflijke deerntje tot hem brengen...

In den Gulden Bongert waren allen verheugd dat hij enkele weken met hen bleef. Oom Floris verhaalde van een treurspel dat Palamedes' historie vertoonde, doch onder welks bewimpeling men het rampzalige leven van den groten Advokaat verborgen zag; het was geschreven door den kousenkoopman uit de Warmoesstraat, Joost van Vondel, die voor de Schepenen was gedaagd; doch de aanklacht van Schout Jan ten Grootenhuys was zonder strengheid geweest; de bestraffing door de Schepenen zacht. Heimelijk werd het boekje, hoewel opgehaald en verbrand, overal gelezen. Oom Floris zelf en grootmoeder Josine hadden zich verlustigd in die schone verheven wraak...

Het liet Arent Michielsz onverschillig; hij luisterde nauwelijks en begreep niet hoe zo oude veten de gemoederen nog ontroeren konden. Ook het sterven van Burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft, op Nieuwjaarsdag, trof hem niet zoals oom Floris, die in den dode verheerlijkte een onverschrokken edelen geest uit den groten oorlogstijd en door den guren wintermist meeliep bij de plechtige uitvaart. De jonge kunstenaar leefde voor de toekomst, zat zwijgend te mijmeren bij de schouw, luisterde het liefst naar 't klavecimbel-spel van Clare of genoot glimlachend van de sierlijke gebaren der kleine Josientje die danste door de grote voorzaal.

Op Driekoningenavond zaten zij daar weer, dronken warmen wijn, aten van den ronden koek dien grootmoeder Josine had aangesneden. Buiten langs de huizen treurde het schorre geronk van een rommelpot met den lijzigen deun ener armelijke jongensstem. De klopper bonsde aan de voordeur. Waren het de bedelaars? Even later kwam de oude dienstmaagd met een brief voor vrouwe Josine, gebracht door den Hamburger bode. De vingers der grootmoeder beefden toen zij het zegel verbraken, het omhullend papier verscheurden. Haar ogen hadden 't al gezien: het handschrift was van haar zoon!

Zij las, zij las haastig, bij de trillende kaarsvlammen, de

regelmatige zwarte tekentjes op de grote bladen. De beide mannen, de beide meisjes volgden in angstige verwachting elken trek van haar gelaat. Maar zij bespeurden, na veel zorgelijke rimpels, na een vochtige flonkering in de ooghoeken, een rustigen glimlach om den strengen mond. Zij zagen elkander aan, herademend.

Eindelijk reikte zij den brief aan Floris Ogiersz. En tot de meisjes:

'Hij is behouden! Kinderen, dank vanavond den Almachtige die over vader heeft gewaakt!'

Zo zeide zij niet uit eigen drang, doch wijl zij wist dat Michiel zelf aldus zou hebben gesproken. En dan, nauwelijks de trilling harer stem beheersend, vertelde zij wat zij gelezen had. Vader Michiel was, niet ver van Oldenzaal, door den Amsterdamsen postbode op Hamburg ingehaald en had in diens hotsend voertuig meegereden over heiden en heuvelen, het Bentheimse door, langs Ulsen en Lingen, dan noordwaarts door moerassen en wouden. De streek was zeer onveilig van de rondzwervende benden krijgsvolk, zowel Mansfelders als Keizerlijken, doch ook van wanhopig-verwoede boeren die, nu hun haardsteden waren leeggeplunderd of verwoest, haveloos en ellendig de landen afliepen en met dorsvlegels en zeisen ieder doodsloegen die soldaat was, maar ook vreedzame reizigers niet spaarden. Toch was hij behouden aangekomen, eerst in Aurich; doch toen ook daar de schermutselingen van burgers, troepen en boeren weer begonnen, was hij verder gegaan, tot aan de kust, binnen Norden. Daar hielp hij het landvolk bij 't herstellen van de dijken die door zware Noordwester-stormen waren geteisterd zodat de zee geschuimd had over velden en weiden. Hij had er de heugenis levend gevonden aan zijn ouden vriend Camphuysen, drie jaren geleden van daar gevlucht voor de woestelingen van Mansveld's leger. In een kleine boekdrukkerij hielp hij nu bij het minste werk; doch ook trachtte hij de armen en verlatenen te troosten in het leed dezer verwarde en door 's Heren toorn zwaar bezochte tijden... Opnieuw naderde de pest, de oude gesel die als een verheugde duivel meetoog in den tros met den oorlog en den haat der volken... Echter, hij vertrouwde op God wiens Vaderliefde, ondanks Zijn straffende hand, hem tot nu toe

beschermd had; zoals God hem liefhad, zo wilde ook hij liefhebben de mensen, zijn broeders en zusters; want de liefde was de vervulling der wet, gelijk Paulus geschreven had aan de Romeinen. ‘Alle ziel zij den hoogsten Machten onderworpen; want daar is geen Macht dan van God; en de Machten die daar zijn, die zijn van God geordineerd...’

Josine Arentsdochter sprak deze woorden van den Apostel met nadruk uit; zij besefte de waarheid ervan, al wist zij niet wie God was en al vond zij het kinderlijk-dwaas dat haar zoon sprak van Gods toorn en Zijn straffende hand! Te vaak had zij in haren Montaigne gelezen, dan dat zij Hem zien mocht als een Wezen dat mensen konden doorgronden. In de Apologie welke die wijze man geschreven had van het geleerde boek eens Spanjaards, herinnerde zij zich de meningen van vele oude denkers over de Godheid. Waren zij ooit nader tot God gekomen? Hoe konden onwetende sterfelijke schepselen spreken over hun Alwetenden en Onsterfelijken Schepper als over een wezen dat zij kenden in Zijn wezen? Het scheen haar een dwaze aanmatiging, een domme hoogmoed! God wordt het best gekend door het niet-kennen, zeide de Heilige Augustinus. En zelfs heidense wijsgeren der Oudheid noemden het een laster, in te grote weetgierigheid God na te speuren... Het Vader Onze was het alleen-waardige, kinderlijke, ootmoedige gebed.... Zij had wel willen knielen voor het Atheense altaar dat gewijd was aan den Onbekenden God! Maar de Machten voelde zij leven boven zich en rondom zich en in zich, onweerstaanbaar, waartegen alle verzet van mensen ijdel was als een kiezelsteen die zou worden opgeworpen tegen de branding der zee...

Ook Arent Michielsz boog het hoofd bij vaders woorden van liefdevolle vroomheid en geloof. Doch hij dacht hoe de menselijke natuur te zwak was om alleen, enkel mens voor mens, de liefde in zich te verzorgen, te doen groeien tot een Goddelijke kracht die het aardse leven zou maken tot een Paradijs... Een al-omvattende Gemeenschap van Gelovigen, door de openbaringen des Hemels geleid, moest de arme zwakke schepselen steunen! En wellicht... was die Gemeenschap er reeds... in de Kerk van Rome! Waarom, ach waarom toch waren zelfs zij die hem zo nabij bestonden

van die algemene Moeder weggevlucht als verblinde kinderen?

Hij ging, enkele dagen daarna, terug naar den Merelhof, zoals de lusttuin Arkadië in het gezin van den Gulden Bongert nog steeds genoemd bleef. Wel had oom Floris Ogiersz een poging gedaan om zijn Italiaansen neef naar het toneel der Akademie mee te nemen, in kennis te brengen met doktor Coster; maar Arent Michielsz had geweigerd, hoewel verzwijgend zijn afkeer van de theologise en politieke twisten die hij ook daar onder de kunstenaars doorgedrongen wist. Hij wilde weer werken, nu langzaam-aan het licht later zou dalen; een zoet verlangen naar onbekende dagen dreef hem.

Het was een nevelige Januari-schemering waarin de sterrevuren al begonnen te sidderen aan het koud-verstarrend nacht-blauw. Hij liep om het huis heen, oudergewoonte, en wilde de achterdeur ingaan. Weer, zoals eens dien maanlichten avond, stond daar op het terras de lieflijke gestalte. Zacht sprak hij Saartje's naam. Zij schrok even, maar zij vluchtte niet; in afwachting bleef zij staan. Bij den laatsten weerschijn van het rode zuidwesten kon hij haar gelaat nog zien; haar ogen zochten nu de zijne.

Toen sprak hij van zijn bewondering voor haar schoonheid, van zijn verlangen haar te schilderen, hij die een kunstenaar was en zelfs in Italië, daar ver over de bergen, geen vrouw had ontmoet bekoorlijker dan zij die nu voor hem stond. Maar waarom had zij hem gestadig ontweken? Zij was toch de dochter van een kunstenaar; zij moest toch zelve wensen de kunst te dienen met de gaven die de goden haar hadden geschonken! Hij vertelde van de nimfen en de herderinnen, zodat zij ten slotte luid-op lachte, doch tegelijk, plotseling, zich de hand tegen de lippen drukte en verschrikt rondkeek.

‘Moeder wil 't niet,’ sprak zij hees. ‘O, ze kan razend op me zijn! Maar ze heeft gelijk; ik ben een slet en ik heb altijd gelachen om de praatjes van oom Andries...’

Hij nam haar kleine hand in de zijne. Hij fluisterde veel lieve namen en smeekte haar om hulp bij zijn kunst. Een jong maagdje moest wel slim zijn!... Waar zou hij ooit een schoner gelaat, een slanker gestalte vinden!

Haar ogen, zwart glanzend in den ster-lichten winteravond, zagen hem even spottend aan, blikten dan weer peinzend voor zich naar den donkeren tuin.

‘Ja, misschien,.... misschien... 's nachts, als ze slapen!’

Zij trok haar hand los, lachte zachtjes, en was met een lichten sprong weg over het terras, om den hoek van het huis. Hij zag nog even rond in den nacht waar de nevel verdwenen was en de hemel trilde van millioenen lichten. Toen ging hij naar boven en legde onder den schouw in zijn werkplaats een vuur van hout en turven aan. Hij bleef wachten. En voelend hoe de gloed der vlammen zich verloor in de ruimte, besloot hij een houten schot te timmeren in plaats van de linnen lappen die het vertrekje nu afschoten van den zolder. De kou van felle vorst ware anders niet te verduren! Want hij zou Saartje hier ontvangen; zij zou lang moeten stil zitten, en dan in zulk een schaars gewaad als eens de vrouwen onder den zomergloed van het zuidelijk gebergte... Waar sliep zij? Zou zij ongemerkt weg kunnen sluipen uit de nabijheid van haar ouders?

Maar hij wachtte dien nacht vergeefs, en nog vele volgende nachten. Overdag timmerde hij den houten wand van zijn werkplaats, maakte er ook een zoldering, en legde in een hoek den strozak uit zijn bedsteê, zodat hij niet meer op de vliering hoefde te slapen. Tegen 't einde der maand hoorde hij, omstreeks een uur nadat alles beneden stil geworden was, een zachten tred; een paar losse planken van den zoldervloer kraakten. Voorzichtig opende hij het deurtje en zag Saartje's kleine ranke gestalte in den lichtschijn van zijn kaars.

Zwijgend, met een onrustigen glimlach, ontdeed zij zich van haar huik. Hij nam haar hand, maar kuste haar niet. Nu hij haar bij zich zag, voelde hij zich bevredigd; de zinne-begeerte zonk weg; alleen de drang naar scheppenden arbeid deed hem woorden fluisteren van dank voor haar komst. En hij begon, wel betreurend het volle licht van den dag, haar gelaat te tekenen, terwijl zij met gedempte stem vertelde waar zij sliep, onder een afdakje boven de keuken, en hoe zij gevreesd had den wantrouwenden speurzin van haar moeder, maar eindelijk toch zo verlangde naar dat onbekende, de kunst dier Italiaanse schilders welke haar lieflijker leek dan de boerse tafereeltjes van haar vader, op wiens werkplaats zij trouwens nooit kwam... Zij glimlachte weer en zag schuchter naar zijn tekeningen aan den wand.

Hij zorgde nu, de volgende nachten, voor een warmenden drank. En telkens begon hij nieuwe ontwerpen naar antieke fabelen die hij kende uit Ovidius' Metamorfoseon. Saartje had, op zijn dringende betogen, de laatste omhulsels laten afglijden van haar lichaam en, hoewel nog rillend bij de lajende vlammen van het haardvuur, zich aan zijn ernstigschouwenden blik overgegeven. Doch die blik was kuis; Arent Michielsz zag niet het bekoorlijke deerntje wier nog nauwlijks-zwellende vormen, krachtig gespierd als van een knaap, sidderen zouden onder een strelende mannenhand; want zijn droom was ver weg van het armelijk zoldervertrekje onder den ijzigen vorsthemel van het noordelijk land; hij zocht terug, in heugenissen aan het stovend zuiden, de eeuwige lente van Arkadië, de vrijheid, de liefde, den vrede ener gelukzalige gemeenschap van goden en mensen. Maar hoe hij rusteloos zocht, de oude verrukking om de schone werken van d' Urfé en Sannazaro keerde niet weer. En toch schilderde hij de verre blauwe bergen, de witte wolken, het dof-groene geboomte, de schuimende watervallen, de grotten tussen wilde rotsblokken; op den voorgrond, bij elk dier wisselende tafereeltjes, zat of wandelde of rustte lang-gestrekt het nimf-slanke lichaam van Saartje Goverts. Hij was echter niet tevreden; hij zag geen gouden zuidergloed in zijn verven; hij voelde het leven niet verborgen groejen in de natuur zijner landschappen, het bloed niet stuwen onder de ivoor-blanke huid die hij schilderde. Wellicht moest hij geduldig wachten tot met het voorjaar weer de vogels zongen en het jonge groen aan de takken ontsproot.

In 't begin van Maart viel plotseling, na maandenlange bijtend-scherpe vorst, de lauw-weke dooi over landen en wateren. Op een nacht wilde het haardvuur niet vlammen; uit de natte turven en houtblokken steeg een dikke grauwe rook, zodat de schilder een venstertje moest openen voor frisse lucht. Een geurende zoelte woei binnen, met het ruisend gerucht van eentonigen regen. Saartje, in dun nachtgewaad, rilde, klaagde over kou. Toen sloeg Arent Michielsz zijn arm om haar schouders, trok haar tegen zich aan, mede naar zijn stroleger in den hoek en verwarmde haar onder zijn wanhopig-wilde omhelzingen.

Want nu hij zo lang al vruchteloos had gezocht in zijn kunst, waren zijn ogen het meisje anders gaan zien, zonder den droom ener verre schoonheid om haar heen, enkel als een lieftallig en begeerlijk wezen. De kracht van zijn verlangen keerde zich geheel tot haar. Hij moest grijpen de heerlijkheid en het genot waar die hem werden aangeboden. Saartje weerstreefde niet; het was of haar willig lichaam gewacht had op de volle overgave. Zij trok hem, als hij rusten wilde, onstuimig weer tot zich en hij wist niet of haar zacht gekreun van lust was of van pijn, of zij lachte of schreide.

Hij werkte niet meer; overdag liep hij den hof door of langs den oever van het voorjaarsstormig Y; 's nachts wachtte hij Saartje in den donker op zijn legersteê, vanwaar zij wegsloop tegen den dageraad. Moede, verward van gemijmer en vol vage verlangens, afkerig van de al brutaler tartende liefkozingen van het meisje, werd hij angstig voor zijn afzondering in het stille buitenhuis, waar enkel de oude Govert nu en dan een woord met hem sprak. Hij snakte naar zonnige dagen, waarin de lusttuin zou herleven met mensenstemmen, gelach en gezang en muziek. Soms dacht hij er over den roomsen priester, die zich meester Lieven genoemd had, te gaan opzoeken; doch de hoop dat een plotselinge ingeving zijn hand weer zou dringen tot den arbeid, weerhield hem. In 't midden van April, kort na de Paasdagen, terwijl hij langzaam slenterde door de grote laan, luisterend naar 't gekoer van een woudduif ergens in een hogen top, zich verheugend om het jonge lover dat overal rond hem sproot, voelde hij opeens een teder-warm verlangen naar het gezin in den Gulden Bongert. En rustig wandelde hij den hof uit, den dijk op, in de richting van de Haarlemmerpoort.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(Slot volgt).

Droomen en visioenen.

I

Ik droeg een sluier, groen en rozerood,
Die wuifde blij door bloei van lentedreven.
'k Was jong en zong - Plots voelde ik mij ontzweven
Dien lichten sluier. Grijze dag ontsloot
Mijn oogen, zie, de droom had mij begeven.
Te droef voor klachten, nu die sluier vlood,
Is 't grauwe leven als een trage dood.
Hoe zal ik zonder droomensluier leven?

O groen van hoop is, elken Mei, het woud!
O liefderood zijn rozen, elken zomer!
En door dien roze' en groenen sluier schouwt
Elk peinzend meisje en elke reine droomer,
Tot levens wind den sluier rooft - En oud
Is dan het hart, de voeten schrijden loomer.

II

Ik leunde aan Liefde en Liefde sprak: ‘Vrees niet!
Ik voer u veilig naar uw vaderhuis.’
En teeder smolten met het boomgeruisch
Zijn woorden samen tot één liefdelied.

Doch 'k was nog ver van de oude lieve kluis,
Toen plots verraadvol Liefde mij verliet,
Koud woei de wind, 'k ontwaarde, in 't blank verschiet,
Een heidekerkhof rijend kruis aan kruis.

Als in een sprookje zwond de zomerlaan -
Ik stond alleen op witbesneeuwde hei.
In 't stalen nachtblauw starde een marmren maan.

Ik riep mijn Liefde: - ‘O keer, uit medelij!
Ik weet den weg niet en mijn hart is zwaar.’
Ik riep mij wakker - doch mijn droom was waar.

III

Ik zag een ronde mosomrandde bron,
Donker en diep en, naast die bron, een bronzen
Gesloten poort, die week niet voor het bonzen
Van al mijn kracht. 'k Boog naar de put, ik kon
Geen sterren zien, niet hooren 't zware plonsen
Der steenen, die 'k in 't water wierp. 'k Begon,
Bang als een kind, te roepen naar de zon.
Wind van mysterie kwam mij overdonzen.

Hoe zal ik duiden de beteekenis
Van dit gezicht? - O sta ik niet gebogen
Over de bron van Gods geheimenis,
Werp steen van twijfel, tuur naar sterrenoogen?
En blijft de poort des Levens onbewogen,
Wijl 'k niet mag weten wat daarachter is?

IV

En in mijn droomhuis zag bijeen ik al
De lieve dooden, die ik trouw beween.
'k Was niet verwonderd: 'k weet dat één voor één
'k In 't volgend leven wedervinden zal.

De nevels grijsden en het licht verdween;
De kamer vulde floers van avondval.
Ik voelde me als door wanden van kristal
Gescheiden van mijn dooden - en alleen.

En bevend strekte ik, in den schemerdamp,
Om troost van licht de handen naar een lamp.

Plots, door de tranen blindend mijn gezicht,
Ontwaarde ik hoe mijn Vader binnentrad.
Toen reikte ik hem mijn donkre lamp en bad:
- ‘O Vader! help mij! Vader, geef mij licht!’

V

'k Doolde in een lusthof, blank van droomenlicht.
Geen blad bewoog, de lucht was lentezoet -
Daar spleet dë aarde en braakte vóor mijn voet
Een kolk van donker tot mijn aangezicht.

Ik stond te sterven in dien zwarten vloed.
Nog hield ik hoog mijn aanschijn opgericht.
- ‘God van mysterie, die mijn leven richt!
Is dit de nacht, die mij verzwelgen moet?’

Ik riep mij wakker. Rond mij rees de nacht.
Hel liet ik stralen op zijn zwarte vacht
De gouden lichtbloem van mijn lampeschijn.

Maar sedert kolkt, uit elken grijzen dag,
Een zwarte vloed van twijfel, angst en pijn.
'k Weet géen dan Dood, die mij bevrijden mag.

VI

't Gevloekte woud, waarin ik ben gevangen,
Wordt nooit vertroost door zang of zonneschijn.
Verwrongen boomen, die als slangen zijn,
Omkronklen giftige esmeralden slangen.
Op zwammenpurper leekt hun groen venijn.
De wiekslag van een raaf omwaait mijn wangen.
Bloedrood als wonden, beurs en rottend, hangen
Gezwollen vruchten zwaar van stervenspijn.

De stilte laat zich door geen kreet verscheuren.
De lucht verstikt mij, zoel van vunze geuren -
Hier moet ik sterven, in 't gevloekte bosch.

Ik hef ten hemel hopelooze handen.
Der slangen zwadder komt me in de oogen branden
En 'k voel een poel, die me inzuigt, onder 't mos.

VII

Getooid met lotos- en jasmijnguirlanden,
Rolt zwaar en traag de godewagen voort.
En 't volk der vromen werpt, voor heil'gen moord
Van eigen vleesch, met blij geheven handen
En vreugdejubel 't willig lijf, bekoord
Door Dood, den god voor - Tusschen bloed'ge wanden
Rolt zwaar de godewagen. Waar nu landen
Die geesten, in welk zalig Déva-oord?

En, kalm en plechtig, de olifanten stappen,
Met zware noodlotschreden en vertrappen
Wat kermt en stuiptrekt nog tot purper slijk.

De god viert hoogtij. Door geen kreet bewogen,
Staren zijn doode leege bronzen oogen
Boven de vromen, stervend voor zijn rijk.

VIII

Toen zag ik vloeien over álle landen
De zware deining van een zwarte zee.
Als waterlelies deinden langzaam mee,
Smeekend geheven, bleeke menschenhanden.

O zinkend sterven, nog niet stervensrêe,
Aan de aard gebonden met zóo sterke banden,
Niet licht en blij in 't vuur der aard verbranden,
Maar traag verzwolgen door die zee van wee!

Zij wilden roepen, vloeken, bidden, gillen -
't Water vulde al hun monde' en kwam verstillen
Dien armen troost der zwakken, bede of kreet.

Doch in de boomen ruischte, zonder woorden,
Als van een orgel donkre smart-akkoorden,
Een droeve klaagzang voor dat stervensleed.

IX

- Bevrijde ziel, wat brengt gij mee van de aarde,
  Waar 'k liefde en leed? Hoewel ik God aanschouw,
  Verlang ik nog, in hemelsche landouw,
Naar de aard, waar 'k lief een heugnis van bewaarde.

- Ik liet omlaag 't versleten kleed van rouw
  En 't liefdelied, dat gaf mijn leven waarde,
  Doch bracht ik smart mee, die mijn vlucht bezwaarde.
Ik zoek alom mijn zuster, bleef zij trouw?

- Ik ben uw zuster, 'k heb voor u gebeden,
Vertrouw de smart mij, die gij hebt geleden:
  Zij zal versmelten in mijn vredekus.

- Nog zie ik de aarde, hooger moet ik stijgen.
Laat over 't leed, dat leven gaf, mij zwijgen
  En wijs me een bron, die mijn verlangen blussch'.

X

Mijn blanke en blauwe droomboot was vergaan.
Op 't eenzaam eiland weende ik om mijn lot.
Toen rees ik óp en bouwde mij een vlot -
Zóo broos een vaartuig kan geen storm weerstaan,
Zoo golfgeweld mijn weerloosheid bespot.
Kalm ligt de zee, bezilverd door de maan.
Ik strek mij uit en zie den hemel aan
En laat mij drijven naar het Land van God.

Ik lig en drijf, ten spel van ebbe en vloed.
- O Vader God! wraak niet mijn overmoed!
Geef dat ik 't Land der Zaligen bereik!

Aan d' einder rijst de reine parelpoort -
Zal 't weze' een muur, die 't armlijk vlot verstoort
Of zal ik ingaan tot uw Hemelrijk?

HÉLÈNE SWARTH.

Uit een oud dorp.

Een vreemdelinge - niemand kende haar -
is op haar doortocht in dit dorp gestorven;
voor kort kwam zij alleen naar hier gezworven -
op weg waarheen -? geen wist het, noch van waar.

De winter liep ten einde: zacht al riep
- donker en zacht - het voorjaar door de tijden
van het vallen der avonden; men zeide
van haar, dat haar leven ten einde liep.

Maar zij had lang al kunnen gaan; zij was
enkel nog hier daar zij een ander wachtte.
Zij wist zich hem te redden nu bij machte,
nu haar verlangen tot den dood genas.

Doch hij kwam niet; zij ging niet langer uit,
zij was te moe geworden om te loopen;
maar altijd liet zij haar klein venster open:
daar riep een vogel hem met blij geluid.

Doch hij kwam niet. Toen kwam haar einde: groot
scheen de maan in waar zij lag te zieltogen.
Er was niets meer buiten haar open oogen
dan het raam open op dien lichten dood.

Zij zag ernaar; zij prevelde de naam
van den verlorene; met lange halen
en juublend uitslaan zongen nachtegalen
den dood naar binnen door het open raam.

Toen kwam grootsch, geheimzinnig en van ver
de wind aan door den nacht; het lied verstomde.
In den morgen toen de menschen haar vonden
regende het. Zij was al eeuwen her.

A. ROLAND HOLST.

Byzantijnsche Madonna.

Ros-goud omschenen, schemer-sombre Vrouwe,
O, Smarten-Moeder, met Uw teeder-stroeve,
Roerlooze trekken, waar geen bloedvlam toeven
Of zwemen zal, en nimmer tranen dauwen!

Eeuwiglijk moet Gij àl 't wreed leed aanschouwen,
Dat stervelingen dragen als den droeven
Tol hunner zonde, en àl hun alsem proeven
Van wreevle wroeging en van wrang berouwen.

Maar 't aardsche zoet, dat stervelingen smaken,
Aan zon en bloesemgeuren, moet Gij derven.

Gij voelt geen lente in blijde blankheid blaken,
Noch zomer hoogtij viere' in purpren verven....

En nimmer kust Uw marmerkoele kaken
De erbarmens-bode van 't verlossend sterven.

JAN VETH.

Drie schetsen.

Kerstsprook.

De zomeravond was, als gewoonlijk, koud geweest. Want we waren in Tirol, op de Fontana Secca.

‘Wil je een kerst-idylle zien?’ riep, heel in de vroegte, luitenant Britsja, terwijl hij met z'n vuist den wand van m'n barak rammeide. ‘Sie, Kriegsmaler, wil je een kerst-idylle zien?’

Slaapdronken, verstond ik nauwelijks den zin van zijn woorden en gaf geen antwoord.

‘Word wakker, droomer! De wereld is veranderd! De bergen zijn grimmige koningen vandaag! Ze hebben hermelijnen mantels om; en de granaten zijn schaars als appelbollen in een Weensche bakkerij! Rijs van je legerstee, onwetende, en kom!’

Verduiveld, waarom zou ik opstaan? Britsja had een romantische bui - waar hij die vandaan haalde, mocht de drommel weten -, maar ik verkoos te blijven liggen; voelde me sufferig. Dat vervloekte shrapnell-gegil had me tot diep in den nacht wakker gehouden. Ik geeuwde.

Buiten liep Britsja een deuntje te neuriën. Maar z'n voetstappen verwijderden zich en ik hoorde niets meer. Gek, wat was het stil! Geen gierende, huilende kartets meer, geen snorrende mijn, geen ontploffing.... Ik wentelde me op m'n rug, om scherper te kunnen luisteren. Niets, niets, niets. Op den Monte Pertica scheen het nu dus ook rustig te zijn. Zelfs de Grappa-batterijen hielden zich koest. Ik huiverde. Beangstigend is zoo'n stilte....

Onzin! Hoe stiller, hoe beter! Ik trachtte den muffen nachtsmaak weg te slikken. Maar mijn tong en verhemelte waren stroef van droogte. Zou ik koorts hebben gehad? Ik richtte me op m'n ellebogen op, schudde het hooi uit m'n klamme, beslapen kleeren, tastte in het schemerig halfduister naar m'n veldflesch, schroefde er na een korte aarzeling den dop af en dronk. Hè ja, dat was lekker.

Maar op de nuchtere maag wekte het koude water een gevoel van onpasselijkheid op. Ik sprong overeind. En daar ik als altijd gekleed was gaan slapen, behoefde ik slechts m'n overjas aan te schieten en helm en gasmasker te nemen. Ik sloeg den kraag van m'n jas op, stak de handen diep in de zakken, en stapte, om m'n hoofd niet te stooten, in gebukte houding naar den uitgang van m'n barak. Met m'n voet schopte ik tegen de deur, maar ze weigerde. - Was Britsja zoo geestig geweest om de deur vast te zetten? Ik leunde er met heel m'n lichaamsgewicht tegen aan, schoof ze met moeite langzaam open en...

Ik staarde met wijd open oogen naar buiten.

Sneeuw. Niets dan sneeuw!

In ontroerende schoonheid lag een maagdelijk kleed om de kaalgeschoten bergkoppen. De sneeuw had loopgraven en schuilplaatsen bedolven: ook de tallooze tot ontbinding overgaande lijken, die voor onze stellingen lagen. Geluidloos viel nu nog de sneeuw; geluidloos zweefden en tuimelden de groote, blanke vlokken tegen elkaar; geluidloos daalden ze neer op de dikke vacht, die den bodem dekte.

Achter een bergkam steeg vaag en onbestemd een grillige wolk omhoog. Als op nachtelijk avontuur schoof ze geheimzinnig langs den killen, grijzen hemel en verloor zich in de verte als een onopgelost raadsel. Een eenzame spar teekende zich in verstarde lijnen af tegen de lichte bergen; maar onverwachts bezweek een zijner takken onder den sneeuwlast, scheurde zich met een diepen zucht los van den stam en viel, nauw hoorbaar, neer. Zwijgend en trotsch viel de stilte weer in.

De sneeuw viel altijd maar door. Milliarden fijne, teere vlokjes dwarrelden in fantazieën-volle vlucht over de toppen der bergen en het wijde dal. - Het was het sprookje van den kerstnacht, machtiger dan ooit.

Een drietal pioniers, diep beneden ons, begonnen den serpentineweg langs den bergkam vrij te maken. Ze waren, als schatgravers, met houweelen en schoppen gewapend, en sloegen er dapper op los. Toch schoten ze niet vlug op, want er moest voorzichtig gewerkt worden. Vóóraan ging een gids. In z'n eene hand hield hij een brandend lantaarntje, in de andere een langen bergstok, waarmee hij den begaanbaren bodem zocht, - want één stap te ver naar links of naar rechts kon noodlottig zijn. Achter hem kwamen de pioniers, mannetje na mannetje.... net kabouters. De voorste hakte sneeuw af in groote brokken, de tweede hakte de groote brokken tot kleine brokken, nummer drie gooide met z'n schop de sneeuwresten opzij, nummer vier.... neen, er waren er maar drie. - Helder als kristal klonk het getik der schoppen en houweelen.

En zoo volgden ze langzaam.... langzaam het bochtige pad. Ik zag het rozige schijnsel van het lantaarntje aarzelend zich heen en weer bewegen. Van rechts naar links, van links naar rechts, van rechts naar links, van links naar.... en de zwarte streep, die de ‘kabouters’ achter zich lieten, werd langer en langer.

Opeens.... daar hoorde ik.... o, ik kende dat geluid. Een zacht, fijn gonzen.... Het zwol aan.... het siste, floot, gierde, werd tot een schrijnenden, zielverscheurenden gil.

De pioniers, wetend dat het bergpad door den vijand was ingeschoten, vluchtten. Het was te doen om dat pad; ze wisten het! - Maar het was te laat.

Een grauwe, monsterachtig hooge aardzuil rees tusschen hen op.

Toen werd het stil. Doodstil.

En een half uur later had de sneeuw ook dáár weer, over den opengehakten serpentineweg en over de vier kabouters, een rein en helder kleed gespreid.

Fontana Secca, Juli 1918.

Parfum.

Het was lente. Zoele voorjaarslucht. Zuidenwind.

De stank der gesneuvelden vóór het prikkeldraad werd, nu de sneeuw gesmolten was, onverdragelijk.

En steeds bleef de wind Zuid en blies hij de giftige lijkenlucht, die weken lang boven het doodenveld had gehangen, in onze loopgraven.

De eau-de-cologne, die aan de manschappen verstrekt zou worden, liet op zich wachten. En eindelijk kwam van het legercommando de tijding, dat de voorraad was uitgeput.

Het proviand ging zeer snel tot bederf over; men zag kevers en torren, die aan alles knaagden en lijkengif en andere smetstoffen overbrachten.

De gelaatskleur der mannen werd met den dag fletser; het onschuldigste wondje werd door infectie tot een afzichtelijk gezwel. Velen werden ziek.

Op een zonnigen voorjaarsmorgen keken de manschappen van de tweede compagnie Bosniërs elkaar verrast aan.

'Wat ruikt het lekker!' riepen ze. En blij snoven ze den zoeten, bedwelmenden geur op, die in de loopgraven drong. Zouden de Italianen medelijden met hen hebben gehad en hun parfum hebben toegeblazen?

De mannen schreeuwden en juichten en ze staken de schoppen omhoog en zwaaiden bij wijze van dank het lemmer boven den rand van de loopgraaf.

Maar enkele minuten later krompen de Bosniërs onder hevige pijnen ineen; braakten; wentelden zich gillend over den grond, en bleven eindelijk liggen met krampachtig vertrokken ledematen, met paarse, gezwollen gezichten, uit de kassen puilende oogen en met bloedig schuim op de lippen.

Ditmaal was het giftgas geparfumeerd.

'Zu Befehl!'

'Na, was gibt's denn für Suppe heute?'
'Melde gehorsamst, Herr Oberst: tomatensoep.'
'Gottsakrament!! Wat is er nog meer?'
'Lamsvleesch met champignon-sauce, snijboonen....'
'Laat zien!'

De ordonnans zette het vleesch en de boonen op de gedekte tafel. Oberst Zibotskô keek in de schalen en scheen tevree. Hij sneed langzaam het vleesch in reepjes, snoof de geurige

lucht van de lichtgroene boontjes op, slikte zich de lippen en schoof zijn stoel nog wat dichterbij. De oppasser en de ordonnans stonden tegen den wand en volgden gespannen elke beweging van hun chef.

Herr Oberst at. Maar hij scheen niet voldaan. Hij bekeek nog eens aandachtig het vleesch, stak weer een stukje in z'n mond - en stootte een ruwen vloek uit.

'Roep den kok!' schreeuwde hij.

De oppasser verwijderde zich snel. De ordonnans bleef in de houding staan.

De kok kwam binnen, gevolgd door den oppasser, en salueerde.

'Hoe heb je dat vleesch gebraden?!'

'Ik hàd geen boter, Herr Oberst.'

Dat was waar. Het regiment lag in stelling in de beruchte Fransella-Schlucht en de proviandofficieren hadden wel andere zorgen dan het bizondere vraagstuk: of vleesch lekkerder in boter dan in vet wordt gebraden.

'Ga daar zitten!' De Oberst wees op de plaats, waar hij zelf gezeten had.

Met een onmiskenbare uitdrukking van angst op het gezicht, deed de man wat hem bevolen was.

'Eet dat vleesch op!'

De kok aarzelde.

'Vreet het op!!'

Hij begon te eten.

Roerloos stonden de oppasser en de ordonnans tegen den wand.

'Hoe smaakt het?'

De kok beefde over al zijn leden. Hij dùrfde niet anders zeggen dan....

'Hoe smáákt het?'

'.... *slecht*, Herr Oberst.'

'Het smaakt afschuwelijk!'

'Het smaakt afschuwelijk, Herr Oberst.'

'Het is niet te eten!'

'.... Het is niet te eten.'

Toen werd Oberst Zibotskô schrikkelijk kalm. 'Neem dat bord soep.'

De kok deed het.

‘Wat is dat voor soep?’

De kok stamelde iets van: ‘Tomatens....’

‘Smijt die soep op den grond!’

De man aarzelde. Maar hij durfde het bevel niet weerstaan. In Godsnaam dan maar.... De scherven kletterden, de soep spatte in het rond.

Met één sprong stond Oberst Zibotskô voor hem. ‘Schweinhund! Varken! Gooi jij de borden hier stuk?!’

De kok zag wit als een doek; antwoordde niet.

Toen dreef Oberst Zibotskô hem met schoppen de deur uit.

's Avonds voor donker al begon de Italiaansche artillerie te trommelen. De granaten gierden door de Franzella-Schlucht en explodeerden tot in het Campo-Mulo-dal en op den Monte de Gallio. In de voorste loopgraven en op de wegen erheen was het een hel; de grond scheen te leven.

Ook hier, in de buurt van het regiments-commando, bliksemde en donderde het zonder ophouden. Toen het vuur een oogenblik luwde, greep Oberst Zibotskô, die zich in het regiments-commando bevond, nerveus z'n helm en gasmasker en stapte vlug naar buiten. Blijkbaar wilde hij zich naar z'n barak begeven, die een dertigtal passen verderop achter een rots stond.

Daar kwam weer een shrapnell aansuizen. De verdekt opgestelde manschappen bukten onwillekeurig het hoofd, maar Oberst Zibotskô wierp zich in z'n volle lengte op den grond. Een honderd meter verder barstte het projectiel uiteen zonder schade aan te richten.

Toen Oberst Zibotskô weer overeind krabbelde, konden enkele soldaten hun lachen niet bedwingen. De helm van den commandant was namelijk een eind weggerold en hijzelf bleef een oogenblik op z'n knieën in de glibberige modder zitten.

Bleek van woede, richtte Oberst Zibotskô zich op, sprong in de overdekte stelling en keek de mannen onderzoekend aan. Hij gebood diegenen, op wier gezicht nog een zweem van vroolijkheid viel te bespeuren, hem te volgen naar z'n barak.

Het waren er zes.

Niemand lachte meer.

Toen Oberst Zibotskô zich had gewasschen en z'n bemorste jas tegen een andere had verwisseld, liet hij de delinquenten bij zich komen. Vijf van hen waren jongens van achttien tot twee-en-twintig jaar, de zesde kon een vijf-en-veertiger zijn.

'Wat viel er te lachen?'

'.... Niets, Herr Oberst.'

Iemand, die zonder reden lacht, is een idioot. Jij (tegen den eerste) bent dus een idioot. Jij (tegen den tweede) bent dus een idioot; (tot nummer drie) jij bent een stomme idioot; (tot nummer vier) jij....' Hij was bij den vijf-en-veertiger aangeland. Maar deze kwam haastig met een verklaring voor den dag: 'Herr Oberst, ik lachte om uw helm.'

Oberst Zibotskô barstte in een geforceerden schaterlach uit: 'Hahaha! Welzeker! Waarom zouden jullie daarom niet lachen! Ik lach ook! Hahaha! Wacht eens even.... Ga alle zes naar Hauptmann Hordasz van het tweede bataljon en zeg hem, dat ik lach! Dat zal hem genoegen doen!' En plotseling weer in den strengen, militairen toon vervallend, voegde hij er aan toe: 'Breng hem m'n Visitenkarte en vraag hem of hij het onderteekenen wil. Hier is m'n kaartje. Màrsch!'

De soldaten waren vaalwit geworden. De weg naar het tweede bataljon was een krater op het oogenblik.

De oudste trad naar voren; trachtte stamelend iets te zeggen.

'Doe wat je bevolen is!'

'Zu Befehl....'

De mannen gingen heen, naar buiten.

Twee van de zes kwamen heelhuids terug. De vijf-en-veertigjarige was er één van. Zij hadden den Hauptmann Hordasz niet kunnen bereiken.

Maar ze troffen den Oberst in een goeie bui en *kregen geen straf*.

JOHAN FABRICIUS.

Een broze ziel.

‘Nou... ik tref het.’ Hans zag goedkeurend den tuin in, waar herfstrozen, satijnig en teer, glansden in de morgenzon; zijn blik ging terug naar de berichten van het ochtendblad, terwijl zijn linkerhand, met vlug, zeker gebaar, het theekopje naar zijn mond omhoog bracht.

Mara had een boterham in vierkante blokjes gesneden, de warme melk geschonken uit den electrischen koker en stond gereed haar jongen, boven, zijn ontbijt te brengen.

‘Treffen?’, zij verborg nauw haar schrik in dat eene, snelgeuite woord.

‘Naar 't vliegkamp immers...’

‘Heb je niets van gezegd, en...’

Hij was haar voor: ‘je kunt meegaan natuurlijk! Van de Berghe komt straks met zijn auto, maar ik dacht dat je geen zin zou hebben, om Henkie...’

Ze zei niets, overdacht snel: nù pas, nu pas zegt hij het.

‘Ik heb wel zin’, zei ze.

‘Zooals je wilt, maar dan zul je voort moeten maken.’

Ze liet haar ontbijt staan, greep vlug het blaadje. ‘Ik doe het’, zei haar zachte stem en ze keek met verachting neer op haar eigen hand, die even, bij het verzetten van bord en beker, trilde.

O, die domme zwakte... Gauw, gauw naar boven. Bij de deur vroeg ze:

‘Van de Berghe met zijn groote wagen zeker... Wie gaat er nog meer mee?’

‘Juffrouw Halkema’, Hans glimlachte, als tegen een kind, toegeeflijk: ‘Schiet maar gauw op...’

Zoo... juffrouw Halkema, van de Berghe's jonge, bloeiende secretaresse, die hem steeds vergezelde. Hans had wel niet verwacht dat ze mee ging. En toch deed ze het. Maar als die secretaresse... Een moeheid die haar leden verlamde en haar gedachten stil deed staan, overweldigde haar plotseling - een matheid lag over heel de wereld uitgespreid. ‘Ik blijf beter thuis bij Henk’, dacht ze. Zij wist hoe dat meisje lachen zou, praten zou... Kon zij méédoen?

In haar fijn, jong gezicht met de smachtende, melancolieke oogen, over wier glans de donkere wimpers zoo beangstigend trillen konden, gloeide een blos van zwakte en verlangen. Nee, nee, nee, niet hem alleen laten gaan in den stralenden herfstzondag, zij wilde ook haar deel aan de vroolijkheid, de jeugd waarvan hij het geheim bezat - ze wilde haar levensdorst lesschen aan de bron van zijn overvloedig bruisende kracht. Het zou haar goed doen, misschien... Niet zoo tobben, niet zoo bang zijn...

De lichte kinderkamer straalde van zon. Henkie, rechtop in bed, zat wachtend al gereed. Zijn oogen waren donker en vreemd-helder tegelijkertijd in het al te teere gezicht. ‘Hij is toch nog lang niet in orde’, dacht zij. En zou ze hem nu heel den dag alleen laten? Maar Hans, Hans die beneden wachtte en die... Nee, deze ééne, ééne keer! ‘Henkie’, haar stem was dof, doch flinker, opeens met opgewekter klank zei ze, ‘nou moet ik je gauw wat vertellen kind, moeder gaat uit, met vader vandaag...’

Hij antwoordde niet, doch zijn oogen leken nog grooter te worden, met een hellen blik van matelooze, droefgeestige verwondering. Dan doofde de gloed, de wimpers zakten en hij plukte met zijn tengere vingers aan de dobbelsteentjes van brood. Mara trachtte haar gedachten te concentreeren op de praktische, noodzakelijke maatregelen die zij te treffen had. Henk mocht er wel uit, vandaag. Ze zou Koosje zeggen hem in het bad te doen - de electrische kachel in de kinderkamer daarna aan te steken... Ze keek hem weer aan: ‘Henkie, vent, je moet in de kamer blijven en, luister es, dan mag je na bad je nieuwe, groene pyama aan, die met de tressen, leuk? en dan komt Koosje vanmiddag met je spelen...’

‘Ja...’, zei hij.

Ach, waarom ging ze eigenlijk? Waarom bleef ze niet hier bij haar jongen die hunkerde naar haar koestering? Ja, ze zou blijven. Hans behoefde haar bijzijn minder dan Henk. Hij had immers niet eens verwacht dat ze mee zou gaan? Hij was het gewend: dat zij bleef bij het kind, al de maanden der ziekte immers... Zij dorst het nooit alleen laten, ook al zorgde Koosje goed. En Hans bleef niet thuis, die trok uit, zóó veel, zóó dikwijls....

En zoo zou zij, ook vandaag, nu de zon straalde, blijven in het stille huis...

Maar plots, scherp en duidelijk, zag zij hoe ze heel den dag niet vrij zou komen van een onrustig verlangen, van een hunkering naar de vreugde die ze zichzelf ontnam. Ze zag den auto rijden door boschlanen, ze zag Hans' gezicht, hoorde de kwinkslagen, het jolijt - ze zag den zonnigen oogenlach...

En hoe hij kijken zou naar de secretaresse; in haar verbeelding duizendmaal dringender en beteekenisvoller dan in werkelijkheid wellicht... Ja, ze wilde bij hem zijn, meedoen, mééleven, meekijken en niet haar jeugd verkwijnen binnenkamers. Verhinderen zou ze dat die sfeer van stille, doffe weemoedigheid, die zoo dikwijls, naar zijn meening, rondom haar hing, zich accentueerde.

Ze keek naar Henk. Hij bezag aandachtig hoe op zijn warme melk het vel zich vormde, naar de eerste trillende beweging of er wind over speelde; het stolde tot een dun vlies, dat langzaam-aan vol norsche rimpeltjes trok... Zulke dingen boeiden Henkie. Maar het vel zou hij zoo dadelijk verafschuwen, het moest er zorgvuldig afgeschept worden. Ze deed het voor hem en dwong haar stem tot vroolijkheid: ‘Zoo, mijn kerel, nu moet ik één twee drie weg - geef me een zoen en denk maar: de dag is gauw om en dan blijft moeder weer heel veel bij je...’ Het kind ging, als voor een ceremonie, plechtig rechtop in zijn bedje staan, sloeg zijn armen om haar heen, drukte zich hartstochtelijk tegen haar aan zonder een woord te zeggen, kuste haar, kuste haar... Kom, nu voor één dag es alle zorgen vergeten. Vlug naar haar slaapkamer. Welke hoed? De zwarte, de bruine, de paarse? Ja, de paarse... Haar gezicht scheen, onder dien rand, van een meisjesachtige, bijna kinderlijke broosheid, waarin de oogen alléén droegen den angst, den

weemoed van haar al te teedere wezen. Het beige mantelpak. Zoo, zij kon gaan ‘naar het vliegkamp’... Kon het haar eigenlijk iets schelen, die onderneming waar van de Berghe direkteur van was? Kom, 't was tòch wel interessant. Zóó... klaar... handschoenen - ze wreef zich, onbewust, met haar eene, bloote hand de mat-bleeke wangen. Ze daalde de trap af. Hans stond in de vestibule, slank en vrij in zijn soepele jas, hij maakte met zijn voeten, een jongensachtige, ongeduldige beweging - zijn gebruind gezicht was glad en jong, de oogen waren fel-blauwe vlammen van ondoordacht genot en levensvreugd, maar om den mond groef zich het fijne, kleine trekje, dat voor de vrouwen vol bekoring was, het groefje van weten en op-de-hoogte zijn, hetwelk hem maakte tot een man waar niet mee viel te spelen.

Hij keek op. Mara huiverde van vreemd welbehagen bij zijn blik. ‘Vooruit kind, ze wachten...’ Doch hij zag onderzoekender, kritischer naar haar op; keek naar haar mantelpak, riep ongeduldig: ‘wat is dàt nou... je bontjas natuurlijk! een open kar en 't is herfst... gauw maar, heeregot je bent er toch eentje...’

Ze keerde snel terug, die woorden van hem kwetsten haar niet, ze kende dat, 't beteekende niets... Zoo, de bontjas, 't werk van één oogenblik, en weer terug. Hans liep in den tuin en ging haar snel vooruit. Over den autorand - vol hoffelijkheid wederzijds - wisselden zij handdrukken.

‘Zóó, u ook’. Van de Berghe knikte hem tegen: ‘het is mooi weer. Eh bien chauffeur en avant.’

De wagen deinde, bewoog zich licht, als zwevend, en terwijl, met beheerschte radwending en een plezierige behendigheid, een scherpe kromming sierlijk gemaakt werd en de auto vlot en vroolijk de breedte van een lichtgrijzen asfalt-weg inreed, als een boot in wijd en vrij water, voelde Mara een onverwachte blijdschap, een werkelijk ongerepte zorgeloosheid die aanvloeide met een ijle lichtheid in haar hoofd en een prikkeling in haar oogen of er kleine vonkjes in ontbrandden. Ze zat rechtop, gespannen, te kijken naar de zachte glanzing van zon over de huizen van het villapark, naar de feestelijke gloeiïng der herfstbloemen, door een blauwen nevel getemperd, naar een vijver die geheimzinnig te dampen lag als een groot wierookvat...

Ze reden met heel kort en onnadrukkelijk hoorngetoeter, tot de stad zich achter hen sloot en de buitenwegen zich openden.

Nu leunde Mara achteruit en voelde een loomheid als door te groote emotie haar doordringen, maar een glimlach van innigheid bleef om haar mond. Ze keek rustiger en zag de secretaresse. Haar gezicht stond in volmaakte rust, in de onaangetaste gaafheid van haar jeugd, strak en toch soepel van vel en met een mond die trotsch welfde. Dan - van de Berghe zei een vlug en lachend woord, - scheen haar gezicht opeens volkomen dat van een ander. Ze sloeg de oogen op met een sterken en snellen blik, lachend, begrijpend; haar mond ging open in een week en zacht behagen en het was of de wind meehielp om haar verleidelijkheid te vergrooten, want de losse, krullende haren fladderden onder de dofroode baret als gouden vlammetjes over de blankheid van haar voorhoofd en over het zwart harer wimpers. Ze antwoordde en Hans scheen het te verstaan, want hij boog zich gretig voorover en lachte mee en dan wees zij iets, een huis, een eigenaardige bouworde en zij spraken gedrieën druk met elkander. Hans behield nu die kromming van zijn rug, doch Mara wou niet méé voorover buigen en zij kon de woorden niet verstaan, die als vroolijke ballen heen en weer gekaatst werden. Sneller - over de eenzame wegen - ging de auto en de windsuizing vermeerderde. De breede bonten kraag der secretaresse gleed langzaam haar schouder af. Hans' hand kwam dadelijk van onder de plaid, zijn sterke, gave hand hief als met een streeling het bont en voegde het langzaam rond de schouders van het meisje, dat slechts vluchtig, tot dank, glimlachte.

Mara kon niet aflaten naar dat gezicht te kijken - het leek of iedere beweging, iedere trilling haar iets zei, haar iets leerde. Een vreemd smachten was in haar ziel, een hunkeren van wie zich arm weet en onbekwaam...

En de bonten kraag gleed opnieuw, en even van zelfsprekend, met dezelfde streeling, kwam Hans' hand en herstelde de orde. Hij zat nu zoo ver naar voren op zijn bank, dat de plaid wegtrok van Mara's knieën, maar hij merkte het niet op. Zij voelde haar eerste, jonge vreugd geslonken en een onoverwinlijke droefheid sloop als vergif haar teêre leden

door. Zij had haar oogen willen sluiten voor het stralend licht, weg had ze willen kruipen in een somberen hoek. Maar ze moest kijken. Zien hoe Hans en van de Berghe elkaar één seconde toelachten, recht in de oogen, of zij elkaar aan iets geheims en blij's herinnerden. Dan, omdat het gesprek dood lag, zei Mara met haar zachte stem: 'Wat is het hier mooi.' De laan stond in een glorie van lichtend herfstloof. en bij oogenblikken van wind kwam een teere regen van ijl-gele bladeren luw neergezegen. 'Prachtig', zei van de Berghe - 'Nu zijn wij er gauw.' Hans keek even, glimlachend, opzij naar haar: 'Zet je kraag op -' maar hielp haar niet.

De auto reed dwars een bobbelig veld over, de inzittenden schokten op en wipten; het gaf iets dols en opwindends aan de vaart en een warme blos bloeide op hun jonge gezichten. Dan - aan het eind, lag er de hal in lichte kleuren van versch hout en roode verf. Door de wijde ruimte liepen zij, gingen de onderafdeelingen door, waar het verschillend materiaal stond vergaard, langs de fijne geraamten der toestellen, die Hans een uitroep van enthousiasme ontlokten. Hij keek lang, aandachtig, betikte het hout, roemde den sierlijken vorm, de buigzame geledingen van dit innerlijk samenstel. Zijn stem was klankrijk en zijn belangstelling onvervalscht. Zijn gezicht had, met de ontspannenheid zijner soms wat al te bewuste trekken, een jonge argeloosheid en een gereeden wil tot overgave aan bewondering. Hij zocht woorden, trof vergelijkingen - vond dat dit kleine toestel de sierlijkheid van een gondel had en dat groote, daarginds de vreemde geweldigheid van een voorwereldlijk beest; hij sprak met van de Berghe over de plaats der motoren, over de toestellen voor leerling-vliegers, van dubbele machines voorzien - hij bekritiseerde technisch het geblokte camouflage-linnen.

Het meisje tripte mee; haar zinnetjes dansten, slingerden zich tusschen het vlechtwerk van Hans' woorden. Mara ging, geduldig naast hen, zwijgend, daar zij niets te zeggen wist dat van begrip getuigde - het was haar alles vreemd en nieuw. Hoe Hans, zoo, als van zelfsprekend, dat alles maar weer wist...

Toen zij buiten kwamen en het gezang hunner stemmen niet ophield, voelde Mara haar kaken als door een wreede

toovermacht stijf-gemetseld op elkaar. Ze gingen de allernieuwste limousine, die op het terrein stond, bekijken. Van de Berghe, blakend van trots, wees zwijgend aan wat dit kleine luchthuis aan comfortabels bood. Het was grijs gelakt van buiten en een diep donker-paarse stof bekleedde binnenwanden en stoelen... Een roepertje naar den bestuurder... spiegelruiten en een krantendrager. Er moest eigenlijk eens een foto van genomen worden... Van de Berghe had zijn toestel bij zich. ‘En het aardige zou zijn’, zei Hans, ‘als de foto suggereerde het moment van vertrek, een vrouw die uitstapt... juffrouw Halkema... iemand die haar een klein koffertje reikt...’ Ja, een koffertje was wel te vinden - in de directiekamer. Van de Berghe ging het halen. ‘Leuk?’ vroeg Hans aan Mara. Zij glimlachte ‘bijzonder’...

Maar toen zij toekeek bij de mise-en-scène, Hans die kwasionderworpen met het koffertje stond om 't bij het instappen het meisje te reiken, maakte ze eenige stappen in de richting van het weiland en toen ze de eerste, weifelende stappen gedaan had, dorst zij met flinken pas verder gaan. De zon scheen mild, de hemel straalde. Zij zette zich loom neer tusschen de halmen en voelde opeens twee gloeiende droppen glijden langs haar wangen. Zij droogde ze snel. En berispte zich zelf. Ze dacht aan Henkie... Een lange dag... Hans... met een vreemde, nieuwe bitterheid dacht ze opeens aan hem - maar dadelijk daarna zwol het deemoedig verlangen; kwam hij maar hier en vroeg: kindje, wat is er?... ‘Kindje...’, een woord van vroegere, van die snel-vergane, broze teederheid. Ze dacht: als hij met dat meisje daarginds es een dag alleen was, zou hij dan ook zeggen tot haar, het geliefde woord: kindje? Ze keek neer op haar handen en dacht: ‘ja, já en nog lievere en nog vleiender woorden.’ Een vreemde, onbegrensde stilte groeide in haar ziel en haar handen lagen roerloos als in gebed. -

Daar was zijn stap. ‘Ga je mee?’ zei hij, ‘het is lunchtijd en ik heb een honger!’ Ze volgde, een glimlach om de lippen, maar tusschen de oogen bleef het loodrechte streepje dat haar gezicht zoo iets naief-smartelijks gaf. ----------

Vroolijke woorden, zoete glanzingen in het goud van moezelwijn, glazen die licht elkaar aanstooten en een meisjes-

lach die trilt als een vogeltje in de lente... Wingerd die zijn dofroode bladeren zacht-wiegelend beweegt langs de deuren der hotel-veranda waar zij lunchen... Mara heeft in den tuin een astertje geplukt en het in 't knoopsgat van Hans gestoken. Die draagt hij zoo graag, paarse astertjes... De spijzen worden met verstand genoten - de cigarettenrook kringelt weelderig en blauw, ijl en sierlijk omhoog. Nee, Mara zal Hans niet herinneren: 'Henkie.' Vooruit, het leven dringt. 'Rhythme', die daar tegenover haar hebben een ander, een sterker rhythme in hun lichaam en in hun geest dan zij - dáár bonst en klopt het anders. En toch... o de verteerende heftigheid waarmee haar bloed branden kan. Vroolijkheid, vroolijkheid, moed en jolijt... Dat was het land harer droomen, daar trad zij niet binnen. Haar lach was te bedeesd, haar durf te aarzelend en haar zekerheid te gering. 'Zekerheid'... was Henk het ooit geweest voor haar? En minder dan ooit - - -

Zij drinkt haastig het glas dat voor haar staat leeg en zoekt een rustplek voor haar gedachten, maar die blijven dolen... Doch eindelijk giert de auto terug door de verlaten lanen, het licht is minder goud en een stille weemoed doet de dorre bladertjes der berken huiveren en klapperen. De secretaresse legt het bont hoog en warm om haar hals, trekt de fluweelen baret koketter nog over heur haren, de oogen hebben een glans als lachten zij een avondlijk feest tegemoet. Als Hans niet zoo voorover zat, zou Mara veel meer hebben aan de plaid. Haar voeten zijn koud. Zij weet hoe goed hij het verstaat: voetjes koesterend in te pakken. Zij weet het, zij herinnert zich nog heel de weelde dier kleine oogenblikken... De auto stopt. Ze zijn er. Een zenuwachtige spanning, een overweldigend verlangen naar het kind maakt haar beweging schichtig, het afscheid kort. Ze tript Hans vooruit. Die blijft omslachtig afscheid nemen. In de kamer van den jongen is het donker. Ze knipt haastig het licht aan, bonzend van angst opeens. Hij is weer naar bed gegaan, hij slaapt. Ze kijkt naar hem, hij beweegt en keert zijn gezicht wat naar voren. Dat gloeiend-roode plekje daar, op zijn wang, is het van een traan?

Ze kust hem zachtjes en hij ontwaakt. O, het lieve gezichtje. Ze voelt zich murw van deernis, maar te arm, te koud van

binnen is zij om welig-koesterend te kunnen wezen. Ze houdt hem maar stilletjes tegen zich aan. ‘Mijn kleine Henkie, lieve, kleine Henkie’, murmelt ze. En hij vleit zich tegen haar borst, zijn oogen gaan stralen en het brandend-roode plekje vervliegt in den warmen blos van blijdschap die zijn wangen dekt. Doch zij voelt, als een schuld, een oneindig tekort aan toewijding. Zij liet hem alleen, heel den dag, en waarom?

Door de open deur komt van benee het geluid der stappen van Hans - hij gaat cigaretten halen in zijn studeerkamer...

Zij luistert... of hij...

Néé, hij komt niet hooger... Dan klinkt òp argeloos, luchtig gefluit, dat de forsche maat zijner stappen volgt; klanken zijn het van een die onbekommerd is en welvoldaan... Zij luistert, luistert... En moet zich, bij wat zij nu voelt, even, als tot steun, vastgrijpen aan het ledikantje.

Duizelig is zij, wijl haar bewustzijn, één oogenblik, zweeft boven afgronden van zóó groote eenzaamheid en leegte.

JO DE WIT.

De vogelverschrikker.

In het gehucht, waar Tulpehoed leefde, hadden de gezeten boeren, die het grootste gedeelte der weinig talrijke bevolking uitmaakten, glooiende akkers, die in het wijkend ijle van den hemel schenen te verloopen.

In het voorjaar, bij het vorderen op de uitgestrekte landen volgden de vogelen van verre het spoor van den zaaienden landman, om de kwistig gestrooide korrels tusschen hun snavels te versmullen. Niet zonder gevaar en vrees konden zij het vleezige graan uit den vetten grond wegschrokken, daar elke boer een jongen als wachter over het versch uitgesproeide zaad in het veld plaatste. Die zwaaide met armen, of met stokken, ging langs de smalle aardgeulen rond en schreeuwde of klaterde met oude pannedeksels tegen elkander, dat de open voorjaarslucht er van rinkelde.

Zoo was ook Tulpehoed reeds eenige dagen rondgegaan onder het hooge hemelgewelf, dat zoo dun scheen als de leege schaal van een vogelei en hij had met heel zijn jonge lichaam de lekkere warmte van de nieuwe, mild stralende zon ingezogen.

Behalve zijn eigen stem, het roffelen der verschrokken vogelvleugelen, enkele verre, halfverstorven werkgeluiden en het onafgebroken druischen van het neerstortende water aan den nabijen molen was er niets hoorbaar in de eenzaamheid van het wijde landschap.

Het was geen toeval, dat Tulpehoed elken dag tegen twaalven naar het benedeneinde van het glooiende land daalde, tot bij den hooger gelegen weg, die aan weerskanten met rijzig opschietend wilgenhout was afgezet.

Op dat uur naderde tusschen het ijle groen der herlevende wilgentakken Rozevoet, eerst zichtbaar aan haar blij-blauwe japonnetje, dan aan haar korengoud haar, dichterbij komende, aan haar even blozend, uchtendblanke gelaat, hare ontbloote, regelmatige boventanden en de zonnelach, die om haar roode, sierlijk gebogen lippenstreepkens bloeide.

De ouders van Rozevoet hadden sedert enkele dagen het huisje bij den watermolen betrokken; zij waren van elders gekomen om het bedrijf van den ouden molenaar over te nemen.

In het kleine dorp hadden de nieuwe inwoners heel wat lippen in beweging gebracht; men had het gezin besproken en geplaatst. Hierover was men het eens, dat Rozevoet het schoonste meisje in het dorp was, maar booze tongen hadden gerept van haar trotsche houding, haar onboersche, wufte kleeding en een niet meer aan te wijzen vrouw had de veronderstelling rondgefluisterd, dat Rozevoet wel een verstooten kind van een rijken vader zou zijn.

Voor Tulpehoed was zij een schoonheidsopenbaring, het in menschengedaante verschenen geluk; al wat hij zich als mooi, lief, begeerlijk en voor hem, arme, onbereikbaar in zijn jonge leven gedacht had, scheen hem in een enkele gestalte te gemoeten, wanneer zij naderde.

Toen hij haar den eersten keer achter het groene waas van het uitspruitend wilgenloof had zien voorbijgaan en hij haar enkele woorden had toegeroepen, was zijn regelmatig en rustig gelaat diep rood geworden, gelijk bessenvocht en zijn stem wankel, daar zijn ademtocht door zijn bonzende hart werd geteisterd.

Spoedig had hij zijn kalmte herwonnen, door hare welwillende antwoorden, door haar zachten, vriendelijken lach, door de toestemming, die uit haar oogen sprak.

Reeds den volgenden dag voelde hij in zich een verzekerdheid, die hem vrij en vertrouwelijk deed spreken, vertrouwelijk, alsof zij een en 't zelfde geheime verlangen gemeen hadden.

Daarna had hij een keer haar genegenheid beproefd, door, als in scherts te zeggen, dat hij op den weg zou springen, om met haar mee te gaan en hij scheen reeds volkomen bevredigd door haar loutere mededeeling, dat zij wel een uur gaans moest loopen.

Een oogenblik leek het, alsof deze verholen toestemming hem reeds te machtig was voor dien dag en hij nu eenzaamheid behoefde om zijn spannend geluk te verjuichen, doch nauwelijks was zij alleen langs den kronkelenden weg verdwenen, of een berouw begon hem de keel te kroppen.

'Waarom was hij niet meegegaan, zou hij 't nog doen?'

De gedachte aan het loon, dat zijn arme moeder niet kon derven, weerhield hem.

Den volgenden dag heerschte één enkel verlangen over zijn hersens, om mee te gaan met Rozevoet, langs den kronkelenden, eenzamen weg, dien zij straks zou volgen, door het dichte pijnbosch, dat even buiten het gehucht verrees en waar altijd schemering hing.

Toen zij naderde van den kant, waar de watermolen ruischte, voelde hij nog eens, hoe zijn hartklotsing zijn ademtocht bestookte, evenals bij de eerste ontmoeting met Rozevoet.

Hij zou op den weg springen en met haar meegaan... maar het kon niet, want de baas, die ginds aan den einder stond, zou bemerken, dat het land was verlaten en hem zonder loon naar huis zenden.

'Hij wilde' en ''t mocht niet', zoo pleitten om beurten zijn begeerte en zijn vrees voor de gevolgen, nu de eene dan de andere hem winnend.

Nauwelijks meer een tiental passen van hem verwijderd, naderde Rozevoet en hij ondekte als bij hernieuwing, hoe mooi, lief en blij zij was.

'Een uurtje slechts', zeide hij tot zichzelf, op den toon, waarmede hij zijn moeder placht te vleien, wanneer hij haar toegevendheid behoefde.

Maar omziende herwon de in het alom stralende zonlicht scherp uitgeschaduwde figuur van den arbeidenden boer zijn dwingende macht over hem.

En toch wilde hij; één keer slechts, één uurtje, of ten minste een kwartiertje, doch de ledigheid van het land zou hem verraden.

Als een zonnestraal gliste daar een gedachte door zijn hoofd en binnen zeggenstijd volvoerden zijn handen, wat zijn begeeren gebood.

Hij draaide een manshoogen stok met de punt krachtig in de losse aarde, diepte een ontrafeld henneptouw uit zijn broek-

zak te voorschijn en bond op schouderhoogte een korteren stok haaks op den anderen.

Zijn jas en pet, die met zijn veldflesch tegen den berm te hoop lagen, hingen weldra om en op het kruisgeraamte, terwijl de looze mouwen op het wisselend golven van den speelschen wind heen en weder zwaaiden.

Hij sloop, enkele malen achterom ziende, op handen en voeten, in de schaduw van zijn eigen nabootsing uit het bouwland en even later verdwenen Rozevoet en Tulpehoed tusschen de ijle wilgentwijgen, langs den bochtigen landweg.

Toen de zon wederom een uur van den dag had opgebouwd en Tulpehoed nog steeds niet was weergekeerd, staakte de boer zijn arbeid en keerde huiswaarts voor het middagmaal.

Van verre meende hij te zien, hoe ijverig Tulpehoed, zwaaiend met zijn slappe jongensarmen, de vogels verdreef.

Hij daalde af naar den landweg, die hem huiswaarts zou voeren en Tulpehoed naderend, begon het hem vreemd aan te doen, dat de jongen maar bleef zwaaien en slingeren met onbeheerschte armen, terwijl de schaft reeds was begonnen.

Op gezichtsafstand genaderd en ziende een stok ter plaatse, waar hij Tulpehoeds beenen gedacht had, bleef hij een wijle verschrokken staan om zich te bezinnen.

Met van verbazing gespalkte oogen en openhangenden mond schreed hij dan recht naar den bungelenden lappenmensch en met zijn bontkleurige, knokige handen betastte hij eerst voorzichtig het omhangen stokkengeraamte, kleedde het daarna uit en weer aan, zich vermakend als een kind met de pop.

Slim glimpend, met het merkteeken van een voornemen op zijn vet glimmend, vleezig gezicht, liep hij huiswaarts.

Toen Tulpehoed, nog voor de rusttijd geëindigd was, naar het zonnige land terugkeerde, zag hij tot zijn verbazing, hoe op drie verschillende plaatsen in den bezaaiden akker de armen zwaaiden van een levenloozen vogelverschrikker, terwijl de baas hem bij de eerste ontmoeting aanzegde, dat Tulpehoed de volgende week niet meer terug behoefde te komen.

De boer was nimmer spraakzaam geweest en ook dit keer had hij geen verscheidenheid van woorden gebezigd, terwijl Tulpehoed, gelijk een hond, die weet een zweepslag verdiend

te hebben, met neergebogen hoofd, het vonnis had aangehoord. Over de reden van het ontslag werd niet eens gesproken.

Zoo langzaam als de boeren in de omgeving van Tulpehoed waren met het vervangen der aloude hulpmiddelen door nieuwe, zoo vlug volgde de een den ander, wanneer die eenmaal een verbetering had ingevoerd.

Toen Tulpehoed de daarop volgende week langs de velden trok, om zijn diensten aan te bieden, zag hij overal in de bouwlanden vogelverschrikkers, soms op de kluchtigste wijze aangekleed, en het duurde verscheidene weken, eer hij voor zijn werkgrage handen weer arbeid mocht vinden.

HENRI BAKELS.

Prof. dr. J.A. Alberdingk Thijm te Mont-lez-Houffalize.

(Uit: 'Nieuwe bijdragen tot de levensbeschrijving van J.A. Alberdingk Thijm'. - Fragment uit het hoofdstuk 'Thijm in 1887 en 1888'. -)

Den zomer van achttienhonderd-vijf-en-tachtig bracht ik grootendeels door te Laroche, in de Belgische provincie Luxemburg, het land van Ds. M.A. Perk, en van Jacques Perk, het land van Perk's 'Mathilde', - in gezelschap van mijn vriend Albert van Overbeke, van het kasteel 'Ganshorn' bij Brussel.

In April van het jaar 1887 had ik met mijn broeder Frank, die sedert 1878 te New-York woonde en toen over was, na een kort badverblijf te Aken, een tochtje gemaakt door de Belgische provincie Luik en door hetzelfde land van Laroche, dat mij in 1885 uitmuntend bevallen was. Wij bezochten in dat land toen ook Houffalize, en, na dat door iemand, aan wien ik nog in de verte vermaagschapt was, Ridder van Scherpenzeel Thijm, kantonrechter voor Houffalize, mijn aandacht daarop gevestigd was, huurde ik een alleraardigst huis, gelegen op een berg noordwaarts van Houffalize in de gemeente Mont, op 450 M. boven den zeespiegel, genaamd de 'Villa des Chéras', om mij na mijn huwelijk er te vestigen.

Dit huis was gebouwd door den heer Carpentier, zoon van een gefortuneerden bierbrouwer uit Antwerpen, een sportsman, die, na twee jaar op zijn yacht steeds op zee te

hebben doorgebracht, dit huis in deze hooge eenzaamheid voor jachtverblijf had laten zetten.

Deze Carpentier had na eenigen tijd het huis verkocht aan den heer en mevrouw Rossignon uit Luik, van wie ik het had gehuurd.

Het was vrij ruim. Met den knecht, - ik had het geluk gehad den bekwamen knecht van Carpentier te kunnen krijgen, die huis en streek kende - en met de meid meê, bewoonden wij het soms met ons tienen.

Want 's zomers had ik logés.

In den zomer van achttienhonderd-zeven-en-tachtig en in dien van achttienhonderd-acht-en-tachtig waren die logés in de eerste plaats mijn ouders en mijn broêr Frank.

Mijn moeder, met een teeder te verzorgen gezondheid, had altijd behoefte aan veel buitenlucht. Van 1846 tot 1854 was zij des zomers meest te Zandvoort geweest, van 1855 tot 1875 te Hilversum. Mijn vader had te Hilversum een aardig buiten aan den 's-Gravelandschen weg, omstreeks 1875 verkocht aan den bekenden Amsterdamschen advocaat, het Eerste Kamerlid Mr. M.J. Pijnappel. Het heette ‘Heuvelrust’. Later is daarvan eigenaar geworden de heer Huysinga, die er een ander huis bouwde. De tuinhut van het tijdperk 1855-1875 staat er echter nog. Van 1876 tot 1882 waren wij 's zomers, ook te Hilversum, logeerend bij de zuster van mijn moeder's vader, de Weduwe Royer, geboren Kerst.

Van 1883 tot 1886 waren mijn ouders 's zomers hier en daar in hôtels geweest, na dat mevrouw Royer in het voorjaar van 1883 was overleden.

Het was dus met ingenomenheid dat mijn moeder deel nam aan het arrangement, waardoor men weder den zomertijd in een aardig milieu, in een gezonde, hooge en drooge, luchtstreek kon doorbrengen.

Het huis, de ‘Villa des Chéras’, was, - in verband met de streek, de eenzaamheid, de luchtstreek en de plaatselijke omstandigheden en verhoudingen, - prettig gelegen.

Het terrein bevond zich daar, waar de weg naar het spoorwegstation Gouvy (op twee en een half uur afstand per rijtuig of malle-poste), met dien heirweg twee rechte

hoeken vormend, uitkwam op den heirweg Luik-Arlon.

Een rustiek bruggetje, over een greppel, verbond het terrein van Chéras met den weg naar Gouvy. Het eerste deel van dit terrein was een ovale grasvlakte, met links en rechts daarvan de aardappelakkers, die bij het huis behoorden. Ik had vier soorten aardappelen. De aardappelkelder was onder de dienstbodenkamer achter de keuken.

Achter deze grasvlakte was het ijzeren voorhek van het eigenlijk erf vóór den voorgevel van het huis, aan de zuidzijde. Aan de zuidzijde en halverwege de westzijde had het erf dit hek, aan de tweede helft der westzijde en verder noordelijk en oostelijk was een leisteenen muur, ook dus om den achter gelegen moestuin heen.

De zuider gevel, de voorgevel van het huis, welks zeer dikke muren gebouwd waren van de bergsteen uit de streek, was met kleine zinken platen bekleed, evenals de voorste helft van den wester gevel, tegen de stormende regenbuien, een der in mijne schatting heerlijke, in hun guurheid frissche praerogatieven van het felle klimaat hier.

De bedoeling van den bouw was te geven een flinke woonverdieping, met een lagere onderverdieping voor keuken- en kelderzaken, en boven de woonverdieping nog wat slaapgelegenheid (drie logeerkamers en drie zolderkamers).

Langs den voorgevel was een balcon, dat aan den oostergevel, verbreed tot een veranda, was voortgezet, en daar van achteren begrensd werd door de badkamer.

Midden aan den voorgevel was dit balcon, waarop daar een vensterdeur van de eetkamer uitkwam, verbonden met een klein balcon er boven, waarop de vensterdeur van de boven de eetkamer gelegen logeerkamer uitkwam.

Onder de veranda was de hondencour, een grasveldje met ijzeren hek, waaraan de zes hondenhokken, nachthokken met stroo achter de dagkooien met hun hekdeuren en hun ronde etensbakken, gelegen waren. Ik hield echter maar twee honden, Lion, de waakhond, kind van een wolf en een hond, een zeer nuttig meubel, de schrik van de streek sinds hij onder een vorigen eigenaar eens van een weiland was komen terugrennen met den halven poot van een voor hem

vluchtend geweest zijnde koe in den mond, en Ramette, een vrouwelijken jachthond, tot mijn spijt de vijandin van den brievenbesteller, die eens per dag, op zijn langdurige tochten berg op berg af, mijn erf kwam opstappen.

Behalve de honden had ik nog andere beesten: poesen, een eekhoorn en kippen, bij welke een kleine Japansche kalkoen, die een zonderlinge stem had.

Achter de voordeur, in één rechte lijn dus met de hekdeuren midden in het voorhek en met het rustieke bruggetje geenzijds het grasveld, was in huis een korte gang, waarin, recht tegenover de voordeur, zich een trap bevond naar den hall op de eerste verdieping.

Links van dezen gang was de keuken, achter de keuken de dienstbodenkamer, die weêr uitkwam in de remise voor brandstoffen, waarin ook een timmermanswerkplaats, en z.v., achter in huis.

Rechts van den gang was een spreekkamertje met provisiekasten, daarnaast de bijkeuken, achter de bijkeuken de wijnkelder.

Boven aan de trap was de hall, waar het biljart stond. In den hall was bij de trap de deur van de tweepersoonsslaapkamer, die als bijkamer de beneden-torenkamer had, waarin de gewerenkast, de secrétaire en een schrijfbureautje.

Verder was in den hall een der twee vensters aan de noordzijde, de trap naar boven, een bergplaats voor spellen, een venster aan de oostzijde, de deur van de eetkamer en de deur van den kleinen salon.

De eetkamer was bruin. Een groote bronzen hanglamp in 't midden met candelabre-armpjes met kaarsen er om heen. Tegenover den schoorsteen een zeer groote spiegel. De muren beschilderd met jacht-scènes. Een deur naar den hall, een naar het balcon, een dubbele-deur naar den salon, een venster naar de veranda en een naar het balcon. Een piano. Een uittrek-tafel onder de lamp. Een gezellige, met roodkoperen staafjes gegarneerde kachel.

De salon was wit en blauw met gouden biezen, zwart ebbenhouten fauteuils met blauw fluweel, een groote haard, een kaarsenkroon.

Ik stookte het meest hout, beuken en berken, uit de bos-

schen van de streek. Verder turf van de leerlooyerijen te Houffalize. En steenkool die heel uit Luik moest komen.

Achter het erf een sparrenbosch, waarin een groote schuur voor hooi. In den herfst zette Constant, het broêrtje van de meid, lijsterstrikken in het bosch aan de sparrenstammen.

Achter het sparrenbosch aan den Luikerweg de prise-d'eau van het waterleidinkje, dat Carpentier had laten aanleggen. Aan den moestuinmuur een gebouwtje voor broodoven.

Aldus was de omgeving, waar in het begin van Juli 1887, mijne ouders en broeder kwamen heengereisd. Zij hadden veel bagage. Mijn moeder had allerlei kleine gemakken van noode. Dezen keer kwam verder ieder bijvoorbeeld met zijn persoonlijk mineraal-water. Mijn vader met Neuenahr, moeder met Vichy, mijn broeder met Fachinger, meen ik. Verder nog een kist met het algemeene tafelwater.

De reis had geduurd ongeveer zeven uur, van Amsterdam tot Luik, drie uur van Luik naar Gouvy, en twee en een half uur per rijtuig van het spoorwegstation Gouvy naar Chéras.

Zooals ik in de levensbeschrijving van 1891 reeds opmerkte, hield J.A. Alb. Thijm niet van de natuur en van buiten. Hij was meer hoveling dan impressionist. Maar hij had alles over voor zijn vrouw.

Den eersten of tweeden dag van zijn verblijf toog hij er reeds op uit om kennis te maken met de menschen en met de oudheden in het stadje Houffalize. Dit lag op drie kwartier loopen afstand. Het lag zuidelijk van Chéras. Ik had in die richting een uitzicht van vijf uur ver. Eerst keek ik heen over het dal, waarin het gehucht Taverneux lag. Hiermede was het zoo gesteld, dat uit de smalle diepte zich aan de oppervlakte, die men van Chéras uit overzag, alleen vertoonde het gouden haantje van Taverneux' kerktoren, alsof het daar op het veld stond. Zoo dat men aan een uit mijn kippenren weggezworven avontuurzoeker kon denken. Vervolgens keek ik over het ook in een dal liggend Houffalize heen. Men ontwaarde slechts de laatste huizen van een der bergopwaarts gaande zuidelijke straten.

Toen Thijm te Houffalize was aangekomen, behoorde tot het eerste wat hij dacht: ‘Wat kan ik hier *doen?*’ Na overweging en bezoek aan Houffalize en iets van den omtrek, had hij besloten, - overeenkomstig zijn neigingen, begrippen over kunst, en antecedenten - een historische novelle te maken, waarin de scènerie van Houffalize in verband werd gebracht met iets uit de geschiedenis der Thijmen. Er hadden immers daar in de streek altijd Thijmen gewoond, - getuige nog hun afstammeling, de kantonrechter van thans - en er was reden om aannemelijk te achten, dat ook een Thijm van den Amsterdamschen tak in de zeventiende eeuw wel eens hierheen zou zijn gekomen, zooals dat nu weder met negentiende-eeuwsche Amsterdamsche het geval was.

Ten bate eener kenschetsing van het denkbeeldenleven van een mensch kan men aangeven, - naar aanleiding der toen door Thijm gemaakte en met kleine teekeningen van hem zelf geïllustreerde novelle ‘Notre Dame de Forest’ - dat, voor zoover dit uit zijne geschriften en gesprekken is op te maken - in 1887 en 1888, de grondslagen van Thijm's denkbeeldenleven, zich sedert vele jaren niet hadden gewijzigd en dat denkbeeldenleven zelf geen bizondere verandering had ondervonden.

De gedachte of begrippengroep uit welke ‘Notre Dame de Forest’ voortkwam, was dezelfde als die zijne novellen van de jaren 1840-1860 had doen ontstaan, de stijl was ook dezelfde gebleven.

Men wenscht door deze opmerking hier thans niet partij te kiezen betreffende de waardeering van veranderlijke of onveranderlijke denkbeelden-levens in menschen; doch slechts een geschiedenis-gegeven aan te duiden.

Wij hadden veel genoegen daar te Houffalize. En niet het minst in die weken van den zomer van 1887 toen ook mijn vriend Frank van der Goes bij ons logeerde. Denkt ook maar eens aan wat een uitgelezen verzameling verscheidenheden ons gezelschap was! Mijn vader, de dichter en denker uit een oude Amsterdamsche koopmansfamilie, mijn moeder, de stille en zachte reeds bejaarde vrouw uit een oude militairen-familie, mijn broeder, die zoo verengelscht

was door zijn toen reeds ongeveer tienjarig verblijf te New-York, dat hij nauwelijks meer vlot hollandsch sprak, van der Goes, de tengere edelman en liefhebber der schoone letteren (toen nog niet denkend aan politiek!), mijne gade, en vervolgens mijn persoon.

Het genoegen, dat wij smaakten, sproot gedeeltelijk voort uit al het vreemde daar, en dat toch, in zekeren zin, en meer bij voorbeeld dan in een hôtel het geval zoude geweest zijn, ons eigene was.

Niets van de omgeving, met hare onbewegelijke vormen en met hare voorwerpen, geleek iets Amsterdamsch.

Nadat Henri de jaloeziën had open gemaakt, stond mijn vader ten acht uur op, liet zich scheren door denzelfden encyclopedisch bekwamen Henri, ontbeet met sneden van het groote ronde Belgische witte-brood, dat de boerenarbeiders in die landstreek ‘tarte’ noemen, en toog uit op eene wandeling.

Hij droeg een strooyen hoed met platten bol, aan hun buitengrens eenigszins ombuigende randen, en zwart lint.

Hij droeg altijd zwarte dassen, in plastron- of strikvorm. Niet dan met schroom erkende hij eens intiem, dat tot de opportunistische schakeeringen in zijn leven behoorde de concessie aan het comfort ten koste van het architecturale principe, die hem de bekende strikkensoort deed gebruiken, welke alleen strik is, een a priori vastgestelde strik, die valschelijk verbeeldt van iets anders, dan van eene afwezigheid, de strik te zijn.

Hij droeg verder, behalve gekleedde jassen, effen donker grijze pandjasjes, des zomers zwart lustre pandjasjes en witte vesten. Een zeer fijn gevormde horlogeketting, eigenaardig van geleding en beweging, als een lange fijn geschubde gouden rups. Behalve medaillons met portretten van nauw verwante overledenen buiten op de borst, was het van H.M. Sophia, de eerste gemalin van Koning Willem III, afkomstige horloge met de groote diamanten S aan de binnenzijde op een blauw veld aan deze ketting bevestigd.

Aan de handen drie ringen: een fijne, heel dunne, die uit de jeugd zijner moeder stamde en als ware het de verbinding met het geslacht Thijm te kennen gaf; een, met ge-

graveerde versiering, aan de buitenzijde achtkantige, toch ook vrij smalle, die haar van geliefde dooden (zijn vader en zijn broeder Lambert) bevatte; en dan de na vijf en veertig jaar reeds wat afgesleten trouwring. Verder buitenshuis altijd handschoenen, en altijd, in den meest beknopten vorm, zijn decoraties. In oorden met bekenden meest de rechterhand ontbloot, omdat het onhoffelijk is aan iemand een geschoeide hand te geven. Dit in tegenstelling tot den diplomaat, die hem eens vertelde meestal blootshands te gaan behalve wat betreft de rechter hand in oorden met bekenden, en dit om de onaangenaamheid te voorkomen van door al die lieden de bloote hand gedrukt te krijgen.

Thijm schreef altijd en overal, van de eerste minuut na het eerste ontbijt af, tot de laatste minuut voor de nachtrust toe; behalve aan maaltijden, in schouwburgen, en z.v., behalve, ook, wandelende of in meer schokkende dan glijdende voertuigen rijdende, ten zij, op de wandeling, even stil staande voor eene aanteekening.

Hij schreef altijd met een veêren pen. Het gaan van die pen over het papier maakte een geluid. Dit geluid klonk dengenen, die hem beminden, - namelijk in den physischpsychischen zin en met de zinnenbegoochelende bedrijvigheid van een werkelijk zielebewegen - als muziek, althans als een vertrouwd en lieflijk geluid, in de ooren. Nooit zoû iemand, die hem waarlijk diep bemind had, ook lang na dat het eigenlijk levend of bedrijvig tijdperk der toegenegenheid voorbij was, het anders kunnen hooren. Er was dus de groote witte veder van de pen, nauwkeurig een fragment van een engelenvleugel gelijkend, er was de uitdrukking van zijn gezicht en de vorm van zijn schedel, er was het kapsel van 1830, met het hoog op en neder gaande van het blonde zijïge haar, dat in het licht soms zeer fijne lichte regenboogkleurtjes aannam, boven het hoofd, en de krullen aan den hals, de gelaatsuitdrukking als hij toegebogen te schrijven zat, en er was die muziek van de schrijvende pen, die alle iets engelachtigs hadden.

In de elkaâr volgende van elkaâr verschillende levenstijdperken had Thijm in verschillende denkbeelden-werelden

geleefd. In het eene had hij zich meer met letterkunde en taalkunde, in het andere meer met bouwkunst, in een derde met iets anders beziggehouden. Zoo waren er onderwerpen, waarover hij b.v. in twintig jaar niet in 't bizonder gedacht had. Te recht meende hij blijkbaar, dat hij betreffende zoo een onderwerp in 1888 dacht, zooals hij er in 1868 het laatst over gedacht had. Vroeg men hem dan naar zoo iets, dan moest hij zich even herinneren, hoe hij over dit of dat ook weêr dacht. Van alle levenstijdperken bezat hij de gedachten nog; maar niet alle even onmiddellijk tegenwoordig als de gedachten van den vorigen dag.

Inderdaad beteekent de vraag aan iemand: ‘hoe denkt gij over dit?’ niet anders dan: hoe dacht gij hierover, toen gij er het laatst over gedacht hebt, of liever: wat was toen uw vaststaande gedachte hierover - tenzij het zeldzame geval zich voordoe, dat, op het tijdstip van de vraag, iemand plotseling bedrijvig, met de bestaande gedachte wijzigend denken, over een hem in den laatsten tijd niet in 't bizonder interesseerend onderwerp zoude denken.

Thijm had een meditatieve en enthousiaste natuur. Hij dacht zacht over de dingen en was geestdriftig over sommige onderwerpen. Gedurende zijn schrijven dacht hij soms een tijdje na, met het vederen uiteinde van zijn schrijfstift tusschen de fijne lippen. Ook waren zijn oogen soms als zwervend in gedachten. De eigenlijkheden van zoo iemand zijn echter zoo fijn, dat die bijna niet in woorden uit te drukken zijn. Een goed portret maakte men, hetzij in verven hetzij in woorden, indien men de gelaatsvormen en -bewegingen zóó aangeeft, dat iemands speciaal, persoonlijk, karakter, er uit blijkt.

Hij had de trekken der Thijmen meer dan die der Alberdingken (zijn vader, J.F. Alberdingk, had in 1819 den naam zijner vrouw, Catharina Thijm, aan den zijnen toegevoegd), te oordeelen naar de mij bekende portretten van Alberdingken en van Thijmen.

Het mooiste portret van een 18^{e} eeuwschen Thijm is wellicht datgene, dat in het bezit is van mevrouw De Sain geb.

Muller (wier moeder eene Thijm was), Vondelstraat 77, Amsterdam.

Reeds in de 16e eeuw was een dier Thijmen bekend als schepen van Amsterdam. Bij de promotie tot het eeredoctoraat der heeren Cornelis Hofstede de Groot, Abraham Bredius en Jan Veth in 1906 te Amsterdam heb ik den promotor, Prof. Six, in zijne rede hooren zeggen, dat hij, de promotor, naar sommigen verzekerden, in gelaatstrekken geleek zijnen voorvader, den Amsterdamschen burgemeester, wiens portret door Rembrandt in des heeren Six zijkamer op de Heerengracht toen hing. En zoo is het mijn meening, dat de Thijm in het bezit van mevrouw De Sain ook overeenkomst van gelaatstrekken met den 17e eeuwschen Six vertoont. Dit soort van fijnen ernst was blijkbaar Amsterdamsche physionomie.

Thijm was 'artiest', taalkundige, kunstkundige, dichter, prozaschrijver, Katholiek nederlandsch burger, Amsterdammer. Hij was het type van den veelzijdigen 'beschaafden' mensch, van den 'letterkundige', naar de beteekenis, die de letterkundige op het vasteland van Europa, hoofdzakelijk door de figuur van Voltaire en door de figuur van Goethe, in de menschensamenleving had gekregen.

De figuur van Voltaire was, als representatie in de menschensamenleving, iets anders dan de figuren van Corneille, Racine en Molière. Deze waren, hoewel dan, schoonheiden intellectkundig gekeurd, wellicht (dit bespreken wij hier thans namelijk niet) grootere geesten, als figuren in de samenleving eerder gelijk te stellen met Marivaux, Gresset en dergelijke achttiende-eeuwsche fransche schrijvers.

Voltaire daarentegen was iemand, die de denkwijze van zijn volk voor een groot deel bepaalde, die wijsgeerige en politieke gedachten in het volk deed groeien, wiens leeringen, niet als een geestesvermaak, maar als gedrag regelende waarheden werden beschouwd; en die daardoor aan de figuur van den letterkundige maatschappelijk eene repraesentatiewaarde gaf, bijna gelijk aan die van den politicus. Maar het ging verder. De letterkundige hield op maatschappelijk te vertegenwoordigen iets als eene combinatie van den school-

meester en den comediant of tooneellibretto-maker, ontsnapte aan de algemeene maatschappelijke rang-ordening en steeg, - toen dit eenmaal geschied was en dus niets een nieuwe en buitensporige plaatsing in het schattingengeheel verhinderde, - in het gevoelen van het volk en van de uit het volk voortgekomen ontwikkelden zoowel als van de, de nieuwe philosophisch-natuurkundige opvattingen, waartoe de suprematie van den letterkundige behoorde, als een aardige nieuwe geestes-acquisitie beschouwende, edeleren, - tot een, zonder eenig verband met de staatkundige en staathuishoudkundige rang-ordening zich voordoenden, buiten de gewone verhoudingen dus zich bevindenden en daarom aldra boven die verhoudingen zich verheffenden stand. Het begrip geestesadel was gevestigd.

Hoewel Thijm andere ideeën en ideeën over andere onderwerpen dan Voltaire had, en wat hoofdzaken aangaat zelfs volstrekt aan die van Voltaire tegenovergestelde, was Thijm, - want de aard der beginselen, inzichten en opvattingen heeft daarmede niets te maken - een letterkundige in den trant van Voltaire.

Tot de kenschetsing van Thijm's aard behoort het memoreeren der talenten, welke hij had, naast de groote vermogens van zijn geest. Aan sport had hij niet veel gedaan. Het paardrijden had hij niet van zijn vader overgenomen. Op de biljartkamer van zijn zoon Frank kon hij zich niet doen gelden. Alleen heeft hij eenige jaren geschermd. Maar zijn talenten bevonden zich in de dingen, waarbij de hand zacht en fijn beweegt. Behalve het schrijven van een schrijfhand, die zwierige vormen maakte, zoo dat de spelingen van den geest in een vorm, die aan teekenen en muziek-schrijven doet denken, ten papiere komen, teekende hij en calligraphieerde hij, maakte die familiewapens, die miniatuurteekeningen van letters en die volkleurde portretjes (van heiligen en ridders), die naar de middeneeuwsche traditie zijn, en ook gewone teekeningen naar de opvattingen van 1840-60. In zijn jeugd had hij ook geschilderd. Een romantisch olieverfschilderij, voorstellend een ridder in een jachthuis, die

met ontzetting een gevulden beker weigert hem door een goedaardigen ouden jachtopziener aangeboden, van zijne hand, dagteekenend van omstreeks 1840, in goudkleurige lijst van dien tijd, is in mijn bezit. Maar in later jaren had hij alleen het calligraphieeren en wat daarmede onmiddellijk samengaat, en het teekenen, met potlood, houtskool, krijt en waterverf, voortgezet.

Toen hij eenige dagen op 'Chéras' was, wilde hij het huis uitteekenen. Thijm, steeds snel zich bewegend, met groote snelle stappen van de eene kamer naar de andere gaande, met het teekenplan in de gedachte en in de zeer geestelijke en ook geestige oogen. Op een bewolkten ochtend toog hij naar het groote ovale grasveld voor het huis en zette zich op een wandelstoeltje met een stevig dun houten bord en daarop het papier, - het oude geliefde steeds overal meêgevoerde 'pro-patria' - op de kniën, het potlood in de hand.

Tot de kleine voorwerpen in zijne kleedingzakken behoorde een oud zak-potlood, een potloodhouder van donker geel geworden oud ivoor, met geciseleerd oud-zilveren schuifjes aan de kanten, waarmede het potlood en de pen, - de houder bevatte ook een pen, - natuurlijk een vederen, het uit-einde van een veêren pen van de grootte van een stalen pen, - en een 'penne'-mes aan den onderkant - te voorschijn werden geschoven.

Met het penne-mesje werd aan het eene der twee potlooden, het scherpe, een fijne punt gemaakt; die van het donkere zachte potlood bleef dikker.

En toen gebeurde het teekenen. Ach, het werd niet een 'visioen' van het huis, het werd niet een met gevoel doortintelde schets, maar een edel reeds bejaard mensch, een man uit een Hollandsche stad, die hier in de buitenlandsche hooge eenzaamheid was, maakte met bleek grijs-grauw, met zachte grauwere en met zacht zwarte lijnen een afbeelding van het woonhuis van zijn zoon. Hier en daar werd een stukje hek, een paaltje, een plant bij geschetst *omdat het dan* een aardiger geheel werd. Dat is het verstandsspel van den met goeden-smaak aangedanen cultuurmensch, de kiezende, intellectueele compositie.

In het woord intellectueel, in den klank en in het letter-

beeld, is iets van groene met geelen wijn gevulde stil samenklinkende glazen. Daarin is niet iets dors of doods. Daarin is een fijn kleurig kristallen leven. Een fijn leven is ook in het teekenspel. De oogen kijken voor zich uit, de kleurige kleine ballen, waarin de nagedachte met glansjes en kleurtjes beweegt, en wat zij zien, die lijnen, die vormen, brengen de vingeren van de hand over op het papier, terwijl zij telkens neêr zien, de navolging toetsend aan het voorbeeld. Zij kijken op en schijnen hun kijken uit in den dag, zij kijken neêr onder de nu over hen gedaalde oogleden-bescherming en be-kijken op het papier de trekken van het daar af-gebeeld wordende.

Als er links naast het hek een schuin staand houten paaltje komt en rechts een enkele heester, heeft de teekening iets gevulds, *dat beter staat*. Deze bijvoegselen, doen nog beter het iets, dat er is, als daar zijnde beseffen, omdat zij iets zijn, dat bij, en dat dicht-bij, is bij het hoofdzakelijke, dat er is. Als de heester wat hooger wordt dan het paaltje, is dat beter, omdat het verschil in den vorm der bijvoegselen ze meer doet opmerken en hun werking, van door hun nabijheid het zijn der hoofdzaak te bevestigen, versterkt.

Dringt men nu verder door in dit verstandelijk overwegen, in de bewerktuiging der teekenkunst, en maakt het uitgebreider, in de bizonderheden der perspectief, in het achterwaarts schuin nedergaan van dakenlijnen, in het donkerder maken van wat meer nabij is en bleeker van wat verder af, dan kan er opgetogenheid over dat begrijpen opkomen, de potentiëele verrukking in den geelen wijn der groene glazen van het intellectueele wordt reëel en zonder het meer donzige en doffe van het vol-gevoelige ontstaat een fijne vreugde in de teekening.

Zóó ver ging het met deze teekening niet, maar het bewegen in de richting van wat zulk een eind-doel zoude zijn, is reeds een sierlijk uren-vullen.

Tot de kenschetsing van eens auteurs geesteswerking leidt onder andere eene beschouwing der door hem gebruikte vergelijkingen, waarbij de vraag zich voordoet: waren die het meest afkomstig van zijn lectuur en studie, van zijne herinneringen of van hetgeen hij in den tijd der aanwending

van de vergelijking vóór zich zag? Waren die altijd het meest van dit of dat afkomstig, of soms van dit en soms van dat, en dan: wanneer van dit, wanneer van dat?

En de kenschetsing der geesteswerking, aldus bedoeld, behoort weder tot die van zijn geheelen aard.

Thijm gebruikte gaarne vergelijkingen met dingen, die hij gedurende het schrijven voor zich zag. Toen hij eens in de veranda op 'Chéras' te schrijven zat, zag hij niet ver van hem af den huis-eekhoorn in zijn draaikooi. In de novelle 'Notre Dame de Forest' of in een zijner artikelen van dien tijd zal men dezen eekhoorn als vergelijkings-object aantreffen.

Het is mogelijk, dat bij diep of verheven werk aldus ontstaande vergelijkingen zich minder zullen voordoen dan bij ander. Het lijkt waarschijnlijk, dat de geest, door een stroom hooge dichterlijkheid gevuld, de vergelijkingen zal gebruiken, tengevolge van lectuur en studie zich voordoende of door de herinnering aangebracht, en de dan tegenwoordige omgeving van de stoffelijke persoon niet bizonder opmerken, *tenzij in het* in de letterkunde zeldzame *geval*, dat juist alleen de omgeving het object der hooge dichterlijkheid ware.

Daarentegen hebben door het plotseling opmerken in de werkelijkheid aangebrachte vergelijkingen dikwijls iets frisch en verrassends, waardoor goed, zij het niet bizonder diep of hoog, schrijfwerk aardig wordt gereleveerd.

Thijm liep altijd snel en met een lijn van schuin, met het hoofd het meest, naar voren gewendheid der gestalte. Hij sliep altijd uitmuntend. Wanneer hij wakker was, van het eerste oogenblik des ochtends tot het laatste des avonds, was er altijd een vaart in zijn leven. Steeds bedrijvig denken, nooit mijmeren. Zelden drentelen, maar als het gebeurde - op een stationsperron b.v. - dan als iemand, die dat doet met eenigen ingehouden wrevel daarover. Zijn vrouw liep langzaam. Als het gebeurde, dat hij haar vergezelde - hetgeen niet zoo heel dikwijls plaats had, daar zij, - de met vele kinderen gezegende, hoewel er slechts vijf langer, en slechts vier tot hoogeren leeftijd in leven bleven - veel een rustend, niet een uitgaand, bestaan voerde - als hij met

haar ging, was het dus ook voor hem een drentel-wandeling. Hij liep dan, - in de latere jaren, in welke menschen die een dertig jaar zij aan zij hebben geleefd en waar van de eene aan het buitenshuis-leven van den ander, met zijn voortdurend afwisselende kleine gebeurtenissen niet, maar alleen aan het huiselijk en familieleven mededoet, niet onophoudelijk een levendige conversatie kunnen voeren - hij liep dan meestal in gedachten.

Thijm keek trouwens meer nìet dan wèl naar de menschen op straat. Soms groette hem iemand zonder dat hij het zag. Snel maakte, als zij samen waren, zijn vrouw hem daarop dan opmerkzaam, meest zonder zelve den groeter te kennen. Aardig was zoo als hij dan deed. Hij bracht den groeter, - (die intusschen nagenoeg geheel voorbij was), - met de kans, dat deze achterwaarts in de schuinte nog iets van dat antwoord bespeuren zoû, dan altijd den diepsten wedergroet. Deze diepe wedergroet - Thijm droeg altijd een hoogenhoed, buiten in den zomer een stroohoed, die het meest den later in zwang gekomen ‘panama's’ geleek - reikte tot aan het middel. Thijm bracht nooit, ook niet aan een vrouw, den groet van sommigen, die tot aan de knieën reikt. Zijne redeneering bij het brengen van den diepen wedergroet aan den hem dan onbekenden groeter, was dat hij zoo doende wellicht iemand te veel eer bewees, maar in elk geval iemand niet te kort deed.

Men kan soms geneigd zijn er iets wezenloos in te vinden om met een vaart te leven, indien men niet een Napoleon, een Rhodes of een Rockefeller is (die het intusschen waarschijnlijk juist niet deden). Ik heb een dame gekend, die altijd liep met een vaart alsof zij iets heel belangrijks ging beslechten. Wetende, dat zij eenvoudig bij haar mama ging theedrinken, terwijl er niets bizonders in de familie geschied was en zooals zij drie maal 's weeks deed, vond ik dat steeds lichtelijk belachelijk. Later heb ik dit echter leeren waardeeren. De in een vaart levende menschen doen het niet om het doel, waarop zij af gaan; maar omdat het prettig en krachtens hun aard voor hen van zelf sprekend is aldus te leven; het gebeurt uit krachtige liefde tot het leven als zoodanig zelf.

De waarde van den levensinhoud bepaalt niet alléén de

waarde van de vaart. Het gevoelen van de vaart, - en de voortvarende ijver ten opzichte van het kleinste - zijn reeds goed en aangenaam.

Behalve Van der Goes, dien hij uit Amsterdam kende, ontmoette Thijm te ‘Chéras’ een anderen vriend van zijn zoon, dien hij nog niet kende: Willem Kloos. Van der Goes was er in 1887, Willem Kloos in den nazomer van 1888. Hij was met zijn vriend Witsen te Scheveningen geweest en kwam rechtstreeks van het land van de zee naar het land van de bergen. Hij trof er nog Thijm en zijn vrouw, die juist enkele dagen na den datum van zijn aankomen zouden vertrekken.

Jacques Perk was een tijdje een der bezoekers van Thijm's Amsterdamsche Donderdag-avonden geweest. Kloos was de groote vriend van den toen sedert acht jaar overleden Jacques Perk, en, met Vosmaer, de inleider van Perk's gedichten. Wij waren hier, zooals gezegd, in het land van Perk's ‘Mathilde’. Thijm was een der mannen van de van nieuwe idealen vervulde groep letterkundigen, die in 1840 ongeveer twintig jaar oud waren. Kloos was de man der letterkundige idealen van 1880.

Ik behoef niet te verzekeren, dat door deze omstandigheden de heer des huizes van ‘Chéras’ aan het psychisch proces der verkneukeling zonder eenig voorbehoud ten prooi was.

Ik kan overigens zeer tot mijn spijt geen dramatische of lyrische ontmoetingen tusschen beweringen relateeren; want terwijl de vertegenwoordiger van het geslacht van '40 meer de algemeene gesprekvoering beoefende en niet speciaal op letterkunde aanstuurde, huldigden de mannen van '80 krachtens hun opvattingen een muurvaste stilzwijgendheid, zoodra 't, zij 't maar even, de wijsbegeerte of letterkunde betrof.

Niet álle mannen van '80 intusschen waren zoo ongenaakbaar als Kloos en ook b.v. schrijver dezes. Van der Goes, - de zéér fijne litterator, - leest eens zijn opstellen geschreven van 1880 tot 1890 over tooneel en letterkunde - liet zich eens vinden om, na het diner, opgerezen en achter zijn dischstoel staande, Heine's Wallfahrt nach Kevelaer te reciteeren.

Met hem maakten wij ook mooye rij- en wandeltochten.

Eens met ons vieren, mijn vader, v.d. Goes, mijn broer en ik op een heide aangekomen, waar een plas zoo groot en diep als een kleine vijver was, ontdeed v.d.G. zich fluks van zijne kleederen en gaf zich over aan het edele zwemvermaak, op den rug, benijd en met levendig handgeklap beloond door de drie gezellen, die wel paardreden, schermden, biljarten en z.v., maar niet in eenzame en wellicht geheime moorddadige eigenschappen verbergende plassen zwommen.

Eens maakten wij een rijtoer, waarbij v.d.G. ook van de partij was. Dat moest per huurrijtuig geschieden. Gelukkig had Philippe, de houder van het 'Hôtel de la Poste', te Houffalize, een goeden brik en twee vrij flinke voormalige legerpaarden. Het doel zoude zijn de 'Hérou', befaamde rotsengroep, met de 'Ourthe' in prachtige, als de zon scheen zilver-schitterende, kronkelingen om zijn grondvesten. Dezen 'Hérou' vindt men beschreven in Ds. Perk's, Jacques' vader, boekje over de Belgische Ardennen. Voor een kouden maaltijd op den Hérou zelf werd het een en ander medegevoerd. Maar toen wij, na twee uur ongeveer, den Hérou bereikt, het landschap bewonderd, en, behoorlijk van een tafellaken, dat een curieuse witte plek maakte op den zilvergrauwen rotsgrond met de prachtige oude mosfestoenen in de spleten, aan den maaltijd eer hadden gedaan, - haalde ik een aardigheid uit.

Het plan was geweest naar den 'Hérou' te gaan, en terug. Ik begaf mij nu naar den afzonderlijk staanden koetsier en droeg hem op thans verder te rijden, naar Laroche. Tot mijn gasten zei ik daarvan geen woord. En waarlijk geschiedde het juist zooals ik mij had voorgesteld. Daar wij een anderen weg dan den gekomenen zouden terug gaan, bemerkte niemand behalve ik dat wij op een aan Houffalize tegenovergesteld doel toe gingen, zelfs nog niet toen wij, na twee uur ongeveer, Laroche binnenreden, dat voor Hollanders natuurlijk (mijn gasten waren trouwens slechts een enkele maal te Houffalize geweest) Houffalize zeer geleek.

Toen wij voor het 'Hôtel du Nord' van de gebroeders Meunier stil hielden, vroeg mijn moeder: 'Waar zijn wij hier?' - En ook Thijm keek, zooals steeds van de eene of andere overpeinzing, die of op het laatst besproken

onderwerp betrekking had, of ook, met betrekking tot iets heel anders, onder de behandeling van dat onderwerp had voortgeduurd, verwonderd en nauwlettend rond.

Toen uitkwam wat geschied was, achtte van der Goes, die op den bok zat, zich omwendend, het een leuke ui, zoo een als wij er uit den gemeenschappelijken jongelingstijd ons er meer dan een herinnerden. Het geheele gezelschap schikte zich spoedig in de verrassing. Een maaltijdje werd in 'Hôtel du Nord' voor over anderhalf uur verordineerd en ik toog met de mijnen er op uit om aan mijn oude Larocher kennissen van 1885 alom mijn gasten van 1887 te praesenteeren. Het was juist een Zon- of feestdag, zoodat men zoowel in den 'Cercle catholique' als in het 'Casino' vele vrienden vereenigd vond. Links en rechts werd aangestooten met kelkjes port- en sherry-wijn, en het welvaren van Holland en België gedronken.

Des avonds vrij laat waren wij terug op 'Chéras'.

K.J.L. ALBERDINGK THIJM.

Aagje Deken in haar Amsterdamschen tijd. 1741-1777.

I.

'Bekker is de azijn - Deken de olie - dat maakt zamen een goede saus' schertst Bellamy[1] na een bezoek aan de beroemde schrijfsters in Januari 1784. 'n Alledaagsche beeldspraak, maar geestig door de beknoptheid waarmee ze tegelijk de tegenstelling tusschen de vriendinnen en haar innige saamhoorigheid uitdrukt.

Hoe is uit Aagje Deken, de Collegiantenwees, vroom en onwereldsch, met haar aanleg voor stichtelijke poëzie, de vriendin en medewerkster gegroeid van Betje Wolff, de 'geestelijke woelwater', de vrouw met fijne menschenkennis en werkelijkheidszin, die staat midden in het internationale geestesleven van haar tijd? Het moet zeker de moeite waard zijn deze ontwikkeling na te gaan, zoover dit met behulp van de schaarsche gegevens, waarover wij beschikken, mogelijk is.

Vóór 1777 verschijnt van Aagje Deken slechts één bundel stichtelijke poëzie en gelegenheidsgedichten. Dit werk, waarin ook de gedichten van haar vriendin Maria Bosch zijn opgenomen, bevat slechts een keur uit Aagje's dichtpogingen; de oudste daarvan zijn gedateerd 1768; er is dus geen

1) Dr. J. Aleida Nijland. *Leven en Werken van Jac. Bellamy*. II. p. 4.

jeugdpoëzie onder. Herinneringen van Aagje aan haar kinder- en jongemeisjestijd zijn ook in later werk schaarsch en van haar brieven vóór 1777 bezitten we niets. De uiterlijke bijzonderheden van haar leven in Amsterdam, uit verschillende bronnen bijeengegaard, zijn gauw verhaald.[1)] We kennen haar eenvoudige afkomst uit boerenouders, haar opname op vierjarigen leeftijd in het Collegiantenweeshuis ‘de Oranjeappel’ in 1746; haar doop te Rijnsburg in 1760; haar uittreden uit het weeshuis in 1767; haar inschrijving bij de Doopsgezinde Gemeente ‘Het Lam’ twee jaar daarna. We hooren iets van moeilijkheden in haar dienstbetrekkingen; van pogingen om door een handeltje in koffie en thee den kost te winnen zonder afhankelijk te zijn. We hooren de namen van enkele weeshuisvriendinnen;[2)] we kennen haar hartsvriendschap met Maria Bosch, bij wie ze eenige jaren inwoont als vriendin-verpleegster, vriendschap en dichterlijke samenwerking die wordt afgebroken door Maria's dood in November 1773. We bemerken reeds in Aagje's weeshuistijd eenige belangstelling onder de regenten en hun kunstminnende vrienden voor haar dichterlijk talent; haar lijkdicht op Jan Wagenaar in 1773 wordt opgemerkt; in 1775 draagt ‘de dichteres Agatha Deken’ ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het weeshuis een allegorischen herderszang voor, en zit aan den feestdisch der regenten aan. Wat vroeger hebben Lucretia van Merken en Ploos van Amstel een toenadering bewerkt tusschen Aagje en haar neef Busserus, met de blijkbare bedoeling dat deze oude heer in goeden doen, die niet gesticht was geweest over Aagje's ‘sociniaansche’ opvoeding, zich het lot van zijn arm, dichterlijk nichtje aan zal trekken. Intusschen heeft zij sinds 1767 ook buiten den kring van het weeshuis, door haar talent en haar vroomheid zich een aantal vrienden verworven. Hoewel zij na den dood van Maria Bosch haar armelijk bestaan van vroeger herneemt, blijft zij door haar vrienden uit de gezeten burgerij in beteren kring verkeeren. Men beschouwt haar in deze omgeving als ‘zededichteres’, niet als dienstbode.

1) Verg. Joha. W.A. Naber. *Elis. Wolff-Bekker en Agatha Deken*. p. 137 v.
2) Maria Bosch en Agatha Deken. *Stichtelijke Gedichten*, passim.

Ziedaar de feiten. Kunnen wij deze inhoud geven, ze doen leven zoodat Aagje Deken voor ons in deze jaren een persoonlijkheid wordt?

Ik geloof ja; ook met de onvolledige gegevens is het mogelijk meer teekening te brengen in haar karakter, iets te begrijpen van haar innerlijke ontwikkeling, zelfs in den uiterlijk zoo eentonigen weeshuistijd.

Aagje Deken is vier jaar en drie maanden wanneer zij, den tienden Februari 1746, in ‘de Oranjeappel’ wordt opgenomen; ze is volle vijf en twintig jaar wanneer zij het weeshuis, den vierden Februari 1767, verlaat.

Herinneren we ons even, hoe Betje Wolff op dienzelfden leeftijd stond tegenover zichzelf en de wereld; wat zij al had doorgemaakt, genoten en doorstreden.

Na haar zonnigen kindertijd, de plotselinge, diepe smart over haar moeders dood; eenige jaren daarna de opwinding, de overmoed van haar jongemeisjestriomfen; de verrukking van haar plots-opbloeiende eerste liefde, de snelle, tragische wending daarin, die haar in botsing brengt met zichzelf en haar omgeving. Dan haar moeizame, pijnlijke terugkeer tot belangstelling en levensmoed, het langzame zelfherstel in nadenken en werk. Tenslotte haar huwelijk met den ouden predikant van De Beemster, in een stemming van wijsgeeriggodsdienstigen ernst; breuk met het verleden die rust moet brengen, maar waarvan zich reeds na de eerste jaren van bezige kalmte in geestesarbeid, het onbevredigende, het ledige, eenzame doet gevoelen, voorboden van een nieuwen strijd.

Haar geestesleven heeft zich sedert haar jeugd, in tegenstelling met de streng-dogmatische rechtzinnigheid van haar omgeving, ontwikkeld in vrijzinnig-rationalistische richting, geleid door werken van groote denkers en dichters van eigen en vroeger tijd, van binnen- en buitenland.

Haar eerste, omvangrijke dichtstuk, reeds verschenen, is doordrongen van dezen rationalistischen geest; maar er vertoonen zich teekenen van een kentering: weldra zal het gevoel in haar letterkundige en godsdienstige opvattingen zijn rechten eischen en haar, door sentimenteele overdrijving heen, brengen tot dieper, persoonlijker inzicht.

Naast deze volheid van leven, deze veelzijdigheid en tegenstrijdigheid van ontroeringen ligt Aagje's jonge tijd effen en

grijs; harmonischer wel, maar vooral eentoniger is haar bestaan, stil en vroom en geheel innerlijk van gebeuren als een bagijntjesleven.

Niets kent zij dan de 'bescheiden tucht' van het weeshuis, de vaste regelmaat van school en huishoudelijk werk, van sobere maaltijden, waaraan na luid-uitgesproken gebed en bijbellezing door één der kinderen, de stilte nauwelijks verbroken wordt;[1] dan de afgepaste tijden van ontspanning, wanneer de weesmeisjes 'in alle zedigheid en ordentelijkheid' mogen 'wandelen of zitten op de plaats, zaal, keuken of kelder' van het oude, sombere gebouw,[2] of na volbrachte dagtaak iets voor zichzelf mogen naaien, breien of lezen.[3] Van kind af leeft zij in de dagelijksche wijding van, eerst eenvoudige, dan uitvoeriger morgen- en avondgebeden, manend tot dankbaarheid en deemoed, tot gehoorzaamheid en nauwgezette zelfverbetering.[4] Ze worden tot kleine, huiselijke plechtigheden, deze gebeden, onder leiding van binnen- of ziekenmoeder,[5] waarin één der kinderen, liefst met eigen woorden, voorgaat. Aagje die later een morgen- en een avondgebed in versvorm opnam in haar dichtbundel, moest op deze manier reeds vroeg haar vroomheid op persoonlijke wijze leeren uiten.

Niets brengt verandering in de voorbijgaande maanden en jaren, dan de komst van nieuwelingen in het dochtershuis; meisjes, soms armer nog en van lager stand[6] dan Aagje Deken, het Amstelveensche boerendochtertje, wier verwanten bij haar komst een tamelijk groote som aan het weeshuis hadden geschonken;[7] een anderen keer kinderen uit wat hooger stand,[8] maar wie de regel van het huis gelijk maakt, haar opvoedend zonder onderscheid tot het sober lot van

1) Ordonnantie v.d. kinderen v.h. Dochtershuis art. 8. Archief Coll. Weesh. No. 84.
2) Ibid. art. 9.
3) Ibid. art. 10.
4) Voorbeelden daarvan Arch. Coll. Weesh. No. 87.
5) Ordonn. v. de ziekenmoeder. Resolutie boek B. p. 82. Arch. Coll. Weesh.
6) O.a. de kinderen van Heest die in het weeshuis komen met niets dan het goed wat ze aanhebben. Dochtersboek. Arch. Coll. Weesh.
7) Resolutieboek B. p. 84.
8) De meisjes Bavink uit Groningen. Resolutie Boek B. p. 127.

dienstbode. Nu en dan, weemoedige afwisseling, wordt door ziekte of dood van deze of gene uit het dochtershuis of door het heengaan der volwassen meisjes het kringetje verbroken.

Een heel enkele maal treft een ontroering, een schrik: de uitzetting van één der weesjongens die niet deugen wil, of die den wijzen raad der buitenvaders in den wind slaat;[1] nieuws dat zeker ook tot het dochtershuis doordrong, hoe streng anders het leven der weesmeisjes van dat in het jongenshuis gescheiden bleef.

Wanneer de korte schooljaren voorbij zijn, gaat de gang van eendere dagen en weken in het dochtershuis nog stiller haast. De jongens kiezen na hun schooltijd een ambacht, komen dagelijks uit het gesticht in het gewone leven, in de woelige drukte van het groote Amsterdam. Wel houdt het weeshuis hen nog vast tot zij geheel volwassen zijn, door avondschool en godsdienstonderwijs wordt hun opvoeding voortgezet; maar toch, de afzondering is voor hen voorbij.

Anders bij de meisjes: die wisselen de school slechts voor de lange uren in de naai- en breikamers, nadat het huiswerk in den vroegen morgen is volbracht. Een boodschap nu en dan, een enkele maal een bezoek aan familie of vrienden, het is al wat haar met de buitenwereld in aanraking brengt: avondschool en godsdienstoefening worden in het gesticht gegeven; het Zondagmorgencollege, dat jongens en meisjes verplicht zijn bij te wonen, heeft plaats in een kamer van het weeshuis, daartoe van ouds bestemd. De gezamenlijke Zondagsche kerkgang naar de Doopsgezinde kerk bij Het Lam; de feestelijke tochtjes naar buiten waar zij ook in de vrije natuur de liederen uit 'hun geliefde Camphuisen'[2] doen weerklinken - wereldsche liedjes kennen zij niet -, deze dingen brengen haar evenmin buiten de sfeer van het weeshuis.

De hoogtijden van den Collegiantenkring: de avondmaalsvieringen te Rijnsburg, tweemaal in het jaar het bedevaartsoord voor de Collegianten uit geheel Nederland, zijn ook in het dochtershuis tijden van gewicht: het is den suppoosten geoorloofd om beurten naar deze plechtige bijeenkomsten te

1) Resolutieboek B. p. 93; p. 121 en 132.
2) *Geschr. e. bej. Vr.* II p. 230.

gaan, en steeds vergezellen hen eenige der weesmeisjes, om bij de gemeenschappelijke maaltijden te Rijnsburg te bedienen.[1)]

Zoo moet ook Aagje van jongs af de gewijde stemming, de godsdienstige sfeer hebben leeren kennen dezer bijeenkomsten, nog vóór zij, door den dompeldoop ingewijd tot het Algemeen Christendom, in de Collegiantengemeenschap haar plaats ten volle innam.

Zoo is dan een en twintig jaar lang Aagje's leven geweest, van kloosterachtige regelmaat en afzondering bijna, kloosterachtig vooral daarin, dat de eenige aandoening, de eenige schoonheid in dit leven is: de godsdienst, die de eentonige grijsheid der werkdagen doorwarmt, die de feesttijden hun plechtige wijding en zoete ontroering geeft.

De Collegiantenweezen 'worden ook zo fraij in den Godsdienst, de kennis en betrachting van Gods H. woord onderweezen, dat de meesten daarom veel gelukkiger te achten zijn dan of ze bij ouders of andere opzichthebbende gebleven waren.'[2)] Dezelfde hooge waardeering spreekt Aagje uit over haar godsdienstige en zedelijke opvoeding:

> 't Zou voor mijn Ouderen, hoe waardig
>
> Hoe willig, hoe bereid van geest
> Hoe zeer geneigt tot allen goeden
> Op zulk een wijs mij op te voeden
> Volstrekt onmooglijk zijn geweest

laat zij het 'dankbare weeskind' zeggen in *Oeconomische Liedjes*.[3)]

Inderdaad heeft Aagje, dieper van gemoedsleven, rijker van aanleg dan de andere weeskinderen, zich aan deze godsdienstige opvoeding gegeven met hart en ziel. Ze is voor haar, wie reeds in het weeshuis de lange dagelijksche taak van eentonig huis- en naaiwerk zwaar viel,[4)] meer dan troost en steun, ze is haar jarenlang het leven zelf geweest.

Voor de Collegianten waren de tijden der eerste geest-

1) Joha. Naber. a.w. p. 139.
2) Aant. tot beschr. v.d. Coll. en het Weesh. der Coll.... door K.v. Dm. hs. N. 14. Oud-Arch. te Amsterdam.
3) Dl. III. p. 512.
4) Brief v. de la Lande, aangehaald bij Jorissen *Hist. en Literar Stud.* p. 303.

drift lang voorbij: geen profetische geest meer, geen geloof in een duizendjarig rijk, waarin het zuiver Christendom, in geen bestaande, zichtbare kerk te vinden, zou zegevieren. Daarentegen had de achttiende-eeuwsche Verlichting met haar 'philosophische' nuchterheid, de verstandelijke strooming nog versterkt, die in den kring der Collegianten, bolwerk der oude, nationale vrijzinnigheid, nooit had ontbroken. Zonder twijfel heeft Aagje ook de meer verstandelijke zijde van haar godsdienstige opvoeding hooggeschat: zij houdt ervan haar eigen opvattingen omtrent godgeleerde en bovennatuurlijke vraagstukken met redenen te omkleeden; zij stelt de grondbeginselen van vrijheid en verdraagzaamheid door de Collegianten gepredikt, hoog en verdedigt ze later met nadruk. Hetzij zij zelf het onderwijs van Jan Wagenaar heeft genoten, hetzij ze, gelijk waarschijnlijk is, zijn handleiding 'Over het Verhandelen der Heilige schrift' alleen door lectuur kende, in ieder geval heeft zij voor dit werkje, dat eenvoud en gezond verstand bij het prediken vooropstelt en bijzondere waarde hecht aan het zedekundige, een hooge waardeering, evenals voor Wagenaar's redevoeringen in het Amsterdamsch College.[1)]

Toch bewijzen herinneringen in haar stichtelijke gedichten, dat vooreerst de gevoelsvroomheid bij haar overwoog, gelijk zij deze in de Collegiantengezangen, waarmee zij van kind af vertrouwd was, vond uitgedrukt, en gelijk deze, ondanks de nuchterheid der tijden, in haar omgeving voortleefde. Want in den Amsterdamschen Collegiantenkring is de gevoelsvroomheid niet dood; naast den eisch van algemeen, ondogmatisch Christendom blijft voor menig goed Collegiant de hoofdzaak: innerlijke vroomheid, gevoed door zelfinkeer, leidend tot bekeering. De deugdvereering van den Collegiant is even diep als die van den 'verlichten' Christen; zij is echter geheel anders gekleurd, doordat haar het optimisme ontbreekt in de beschouwing van deze wereld. Deemoed en zondebesef zijn diep geprent in het innerlijk Christendom van den Rijnsburger; hij deelt wel de liefderijke, barmhartige godsvoorstelling met den modernen achttiende-eeuwer van de rationalistische school, niet echter diens hoog denkbeeld van

1) *St. Ged.* p. 330.

den mensch als ‘pronkstuk van Gods hand’. Ver afstaand van de dogmatische ‘fijnen’ door zijn verdraagzaamheid, zijn verwerping van ieder predikantengezag en zijn losheid van iedere belijdenis, blijft hij echter ten opzichte van innerlijke bekeering zeer ‘nauwgezet’. De dompeldoop te Rijnsburg, geheel vrijwillig en waartoe geen andere belijdenis wordt geeischt dan de algemeene verklaring van geloof in Christus, ontleent daaraan zijn bijzondere beteekenis, dat hij is: het symbool van een plechtige, persoonlijke verbintenis van den Christen met God door bekeering en innerlijke zuivering. Niet het verwerpen van een of ander geloofspunt, maar gebrek aan boetvaardigheid en lauwheid van harte zijn ‘wezenlijke, zedelijke verhinderingen’[1] voor dezen doop.

De dompeldoop was geen vereischte voor het intreden in den Rijnsburgschen kring, vele Collegianten ondergingen hem niet, sommigen keurden hem af; één der beginselen der Rijnsburgers was, ieder tot hun gemeenschap en tot het avondmaal toe te laten, die daaraan behoefte had, met volkomen eerbiediging van persoonlijke opvattingen, op dit, gelijk op alle andere punten van het geloof.

Daar staat tegenover, dat wie deze geheel vrijwillige wijding onderging, gerekend mocht worden tot degenen die aan den innerlijken omkeer van den Christen bijzonder gewicht hechtten.

Onder de regenten en suppoosten van het weeshuis ‘de Oranjeappel’ is in Aagje's tijd de doop te Rijnsburg in hoog aanzien; mannen als Willem van Maurik[2] en Jan Wagenaar[3], die jarenlang zich met het godsdienstonderwijs in het weeshuis belastten en geliefde sprekers waren op het Amsterdamsch College, hadden den dompeldoop ondergaan;[4] een ander regent, Lieuwe van Dokkum, bediende herhaaldelijk dezen doop te Rijnsburg.[5] Van het dochtershuis zijn in Aagje's tijd de binnenmoeder en de binnennaaivrouw te Rijnsburg gedoopt. In lessen en dagelijkschen omgang zal

1) Opwekkelijke Bedenkingen bij gelegenheid v.d. Waterdoop bij onderdompeling. Arch. Coll. Weesh. No. 118.
2) Regent v.d. Oranjeappel 1742-1755.
3) Regent 1750-1773.
4) 26 Aug. 1730. Zie v. Slee. *De Rijnsburger Coll.* p. 438.
5) Regent 1737-1746 en 1751-1752. verg. v. Slee p. 438.

dus de opwekking tot vromen inkeer, de aankweeking van godsdienstige gevoeligheid niet ontbroken hebben, al ging daarmee steeds vrijzinnigheid en opleiding tot persoonlijk, vrij inzicht in het theologische hand aan hand.

Met bijzondere hartelijkheid herdenkt Aagje[1] de lessen van Willem van Maurik die haar ‘vol ernst en liefde 't begin der Godsvrucht leerde’ en wiens vurig gebed haar zoo vaak hielp bevrijden van ‘de heerschappij der zonde’. Er is een innigheid in Aagje's toon over dezen ‘vader’, die doet vermoeden dat van Maurik zich het lot van dit weesje in 't bijzonder heeft aangetrokken; de herinnering aan de kracht van zijn gebed brengt ons te midden van de gevoelssfeer waarin zich Aagje's gemoedsleven in haar weeshuistijd bewoog.

Sterk spreekt ook voor dezen geest van ‘devotie’ - het woord is hier niet misplaatst - Aagje's terugblik op een vriendschap uit haar jeugd met de iets jongere Maria Bavink.[2]

Aagje neemt in 1769 teeder afscheid van deze Maria, die op het punt staat uit het weeshuis te gaan naar een dienstbetrekking bij Mevrouw van Winter - van Merken. Met weemoed herinnert zij zich den tijd van haar dagelijksch samenzijn met deze ‘wederhelft van haar gemoed’, ‘dien blijden tijd’ toen zij met Maria ‘bespieglen mocht het eeuwig Alvermogen’, toen hun geest ‘geheel was opgetogen, tot hem die eind' heeft noch begin’. Deze verbintenis, ontstaan ‘in 't prilste van Maria's godgewijdde jeugd’, is als gedompeld in vroomheid, leeft van bespiegeling over de geringheid van dit aardsche leven, groeit in gezamenlijk strijden en streven naar innerlijke zuivering en gemoedsverheffing. Is het niet inderdaad als een tooneeltje uit het leven der devote zusterkens van het Meester Geerthuis, wanneer wij deze meisjes in 't vroegst van den morgen, nog vóór het gezamenlijke gebed, vereenigd zien om voor elkander haar vrome hartjes uit te storten, om iedere wankeling, ieder vleugje van zonde elkander te biechten, niets verbergend ‘wat teedre Godsvrucht hindren kon?’

Is hier niet dezelfde wanverhouding tusschen de vlakheid dier door het leven niet geraakte zieltjes en haar ziekelijk-

1) *Sticht. Ged.* p. 229.
2) *St. Ged.* p. 132.

fijn zondebesef, haar angstig-gretige zucht naar zelfvernedering, die ook dikwijls de vroomheid der middeleeuwsche zusterkens, ondanks alle oprechtheid, zoo onwezenlijk maakt?

De toespeling op Maria's 'prilste jeugd' veroorlooft ons, het begin van deze 'vriendschap in God' te stellen diep in Aagje's weeshuistijd,[1] zeker vóór den doop te Rijnsburg van beide vriendinnen, door Aagje in 1760, door Maria in 1762 ondergaan. Bijzonder vurig moet in den tijd van voorbereiding tot deze plechtigheid beider vrome ijver zijn geweest; bijzonder nauwgezet haar zelfinkeer en verdeemoediging.

Onder de redevoeringen bij Doop en Avondmaal te Rijnsburg,[2] bleef de rede door Agge Roskam Kool uitgesproken op 23 Augustus 1760, toen Aagje Deken zich onder zijn doopelingen bevond, niet behouden. We weten echter uit één zijner latere doopredenen, hoe hij te vermanen placht tot oprechtheid en innigheid van geloof en in 't bijzonder de weesjes onder zijn doopelingen tot 'heiligen ernst' aanspoorde.[3] Diepen weer; klank moesten zulke vermaningen vinden in Aagje's dweepziek hartje; met een ontroering waarin vrome angst en vrome gelukzaligheid samensmolten, zal zij, vóór haar onderdompeliing, 'stemmelijk' belijdenis hebben gedaan van de vurigheid van haar geloof, de oprechtheid van haar voornemens tot een heiligen wandel.

Hoe onverzwakt nog na tien jaar de gewaarwordingen van vrome boetvaardigheid, door haar doop gewekt, in Aagje voortleefden, blijkt uit haar gedicht aan Anna Kool 'ter gelegenheid van den plegtigen waterdoop aan haar bediend den 2^{den} Juni 1770:'[4]

> ''t Was in dat uur, toen gij uw zonden hebt verzaakt
> Om 't plegtigste verbond met uwen God te maken,
> 't Was in dat uur, toen gij, in 't zalig Waterbad
> Uw duur gekochte ziel liet zuivren van de smetten
> Die U, in uwen gang op 't rechte deugdenpad,
> Vaak zouden hindren....

1) Maria Bavink wordt 1757 in 'De Oranjeappel' opgenomen: ze is dan dertien jaar.
2) Arch. Coll. Weesh. n° 125.
3) Aanspraak van 20 Sept. 1781 d. Agge Roskam Kool. Arch. Coll. Weesh. No. 118*.
4) *St. Ged.* p. 165.

Ik voelde, o Boeteling! met U de bittre smart,
De droefheid en de angst, die uwe ziel doorwondden,
Ik voelde dat bedrukte en neergebogen hart
't Welk als tot tranen smolt om zijn voorleden zonden.'

Steeds zal Aagje een voorstandster blijven van dezen doop; nog in *Geschrift eener bejaarde Vrouw*[1] laat zij Mietje den doop te Rijnsburg verkiezen, hoe wijd haar oogen dan ook geopend zijn voor de gevaren der overgevoeligheid in het godsdienstige.

Den vier en twintigsten Augustus 1760 zat Aagje voor het eerst aan bij het Avondmaal te Rijnsburg, luisterend naar de woorden van Adriaan Houttuin,[2] die gelijk de gewoonte was vóór deze plechtigheid, de beginselen van algemeen Christendom, 'Liefde en Vrede,' uitéénzette, ieder ter tafel noodigend die, 'in Christus naam,' 'zonder eenigszins acht te geven op eenigen anderen naam, dien de bijzondere gezindheden der Christenen nog daarenboven hebben aangenomen,' het Avondmaal wenschte te onderhouden, 'ter gedagtenisse van Zijne onnaspeurlijke Liefde.'[3]

Niet deze eenvoudige, bijna nuchtere uiteenzetting der Collegiantenbeginselen zal toen op Aagje den diepsten indruk hebben gemaakt. Eerst toen aan het eind van zijn rede Houttuin's toon warmer werd, toen hij aandrong op die 'opregtigheid van het herte,' waarin de Collegianten, bij alle ruimte en rekkelijkheid wegens de bijzondere geloofsovertuigingen, zich zoo 'naauw bepaald' vinden,[4] kon het twintigjarige weeskind, in wie de ontroering van den vorigen dag nog natrilde, zich weer die zoet-weemoedige beklemming bewust worden, vol vromen zielsangst en vurig vertrouwen op den barmhartigen Heiland.

Toch zullen op den duur in Aagje's vroomheid de grondslagen van vrijzinnig, persoonlijk Christendom sterker blijken, dan de jeugdig-sentimenteele aandoening, waaraan zij zich ten tijde van haar doop en nog jaren daarna, overgaf. Wanneer de gevoelsdweperij van haar jongen tijd heeft uitgediend,

1) Deel III. hs. in Univ. Bibl. te Leiden.
2) Redev. te Rijnsburg II hs. Archief Coll. Weesh. No. 125. Houttuin was doopsgezind leeraar te Hoorn; te Rijnsburg spreekt hij als 'broeder', niet als leeraar (Rede p. 9.)
3) Rede p. 2.
4) Rede p. 6.

blijven zij de levende kern vormen van haar overtuiging.

Men weet welk een oprechte vereering Aagje voor Adriaan Houttuin blijft koesteren;[1] hoe zij van harte instemt met Betje Wolff's lofzang op dien Christenphilosoof en Menschenvriend.[2]

Naar allen schijn vormden Aagje en Maria Bavink met haar vurig en nauwgezet Christendom, in het dochtershuis het middelpunt van een kringetje door gelijken geest bezield.

Opvallend groot is in Aagje's tijd het aantal weesmeisjes uit de 'Oranjeappel' dat zich te Rijnsburg doopen laat. Vóór noch na dien tijd is de toeloop zoo groot en Aagje en Maria behooren tot de eerste doopelingen van dit groepje. Nog onmiddellijker moet haar voorbeeld en dagelijks betoonden vromen ijver op de jongere tijdgenootjes hebben ingewerkt, dan de leiding der Regenten-godsdienstleeraars, die toch vèr bleven van haar dagelijksch leven, die op Collegiantenwijze ieder vrijlieten op het punt van den dompeldoop, al gaf hun eigen opvatting een bepaalde richting aan hun onderwijs. Zeker is, dat het zaad door hen gestrooid, in dezen tijd in goede aarde viel: van de vijftien meisjes ondergaan er tien den dompeldoop.

Dat Aagje Deken voor de regenten niet de eerste de beste was, blijkt, behalve uit herinneringen als die aan van Maurik, uit de woorden van lof door één der regentessen opgeteekend achter den datum van Aagje's vertrek: 'met groot genoegen van ons en de vaders'.[3] Aagje's huishoudelijke verdiensten kunnen deze loftuiting, waarmee de 'buitenmoeders' volstrekt niet kwistig waren, niet hebben uitgelokt: zij 'slaagde maar matig in het huisbedrijf'. Er moet dus wel een bijzondere reden zijn geweest waardoor Aagje de zoo algemeene goedkeuring der regenten had verdiend. Zouden we deze niet mogen zoeken in haar vurige godsvrucht, waarmee zij de andere meisjes tot voorbeeld was?

Van invloed op de jongeren uit haar kringetje getuigen ook haar latere verjaarsgedichten aan Femmina Bavink en Margaretha Suuring, wanneer zij reeds het weeshuis verlaten heeft.

1) Ag. D.a.E.W.-B. (rijmbrief) 1777. p. 18.
2) E.W.-B.a.A.D. (rijmbrief) 1777. p. 5.-14.
3) Dogtersboek f°. 68.

Dergelijke stichtelijke gelegenheidspoëzie wordt door haar weeshuisvriendinnen als vanzelfsprekend van haar gevraagd; de vermanende toon ervan bewijst dat niet alleen haar dichterlijke talenten, maar ook haar vroomheid Aagje tegenover haar jongere tijdgenooten met zeker gezag hadden bekleed.

Zoo is Aagje's jeugd vervuld geweest van een gevoelsvroomheid, zoetbedwelmend maar onwezenlijk, omdat slechts de verbeelding gloed gaf aan deze godsvrucht; de warmte van kinderlijk-eenvoudige maar zuiver-doorleefde aandoening ontbrak.

De erkenning van dit onechte in haar kindervroomheid zal haar eens tot voorstandster maken van een opvoeding, waarin de godsdienst eerst een plaats krijgt, nadat de grondslag van algemeen zedelijke beginselen is gelegd.[1)] Zonder twijfel heeft Betje Wolff's opvatting hier een sterken invloed op Aagje geoefend, maar wanneer Deken aan het eind van haar leven zoo nadrukkelijk waarschuwt tegen de 'welmeenende onkunde' die zich verheugt in de vroomheid van een 'vijfjaarigen aanbidder van Jezus',[2)] wanneer zij zelfs tegen Van Alphen's kinderversjes, die zij overigens zeer hoogstelt, in dit opzicht bezwaar heeft en 'den vroomen Luiken' noemt onder hen, die op dit punt 'nog groover gedwaald of nog onbedachter gehandeld' hebben[3)], dan maakt in de eerste plaats eigen ervaring haar overtuiging zoo vast, den ommekeer zoo volkomen.

Doch de tijd dat Aagje zich gaat afwenden van al te angstvallige zelfbepeinzing en leege bespiegeling is nog ver; na haar weeshuistijd zal zij zich in een kring begeven van nog nauwgezetter deemoed, nog zwaartillender vroomheid.

II.

Godsdienstige en dichterlijke neigingen zijn in Aagje Deken van jongs-af onafscheidenlijk verbonden. De stichtelijke bundels van Kamphuyzen en Jan Luyken, van Oudaen en

1) Opdracht vóór: *Iets voor Ouders en kinderen*. p. X: men leere de ouders, het kind 'eerst tot mensch, eerst deugdgezind, dan vroom en tot een Christen maaken'. In de voorrede (gedateerd 20 Oct. 1803) plaatst Aagje nog eens dit beginsel voorop en bespreekt het uitvoerig.
2) Voorrede v. hetz. werkje p. XVIII.
3) Voorr. p. XVII.

Rooleeuw, bij de Collegianten geliefd, moeten haar eerste voorbeelden zijn geweest op het gebied der dichtkunst. Zij vormden geen slechte leerschool, vooral niet Kamphuyzen's *Stichtelijke Rijmen*, zoo kernachtig en zuiver van taal, of Luyken's melodieuze verzen. Geen wereldsche poëzie komt haar vooreerst onder de oogen; ook de gelegenheidsverzen dezer Collegiantendichters zijn streng-stichtelijk van toon. Zij vindt bij hen noch mythologische verfraaiingen noch pastorale allegorieën, noch de kunstmatige verheffing van dichterlijke visioenen en droomen, niets van al die lang vermufte en verkleurde Renaissancepracht die door de genootschappelijke dichterschaar nog steeds in eere wordt gehouden. Maar het duurt niet lang of het weeskind, dat haar 'kinderlijke krachten' reeds aan gelegenheidsgedichten en stichtelijke zangen beproefde, gedreven door 'eene ingeschapene en bijna onweerstaanbare trek tot de Dichtkunst,'[1] zal ook tol betalen aan de dichterlijke onnatuur.

Zij maakt, nog in het weeshuis, een 'theologisch metaphisisch' gedicht dat door de regenten wordt opgemerkt en door hen in het dichtgenootschap 'Diligentiae omnia' ter tafel gebracht. De heeren meenen daarin bijzonderen aanleg te ontdekken en besluiten het dichterlijk weesmeisje, ter aanmoediging op den weg der kunst, Huidekoper's *Proeve van Taal- en Dichtkunst* te vereeren. Lucas Pater schrijft een gedicht ter begeleiding van het geschenk; voorzeker was hij de rechte man om over de zuiverheid van spelling en spraakkunst in dichterlijke vervoering te geraken! Aagje, vol ootmoedige vereering, bedankt, ook al in dichtmaat; het vers wordt door de heeren van 'Diligentiae omnia' volijverig van 'de wanstaltigste fouten' gezuiverd[2].

Dit voorvalletje, zoo teekenend voor den genootschapsgeest van opgeblazen-deftige onbeduidendheid, welk een gebeurtenis moest het voor Aagje zijn! Haar talenten erkend en aangemoedigd te zien buiten het weeshuis, door de geleerde en kunstminnende heeren van het genootschap! Welk een geheel andere toekomst opende dit, dan die van eentonig, huiselijk

1) Voorrede *Stichtelijke Gedichten*.
2) Verg. een brief van Lublink de Jong v. 1805, aangehaald bij Jorissen, *Hist. Lit. Stud.* p. 393-94. De dateering van het voorval door Lublink is onjuist.

werk! Zoo zij slechts de leiding aanvaardde, die haar hier werd geboden en zich vol ijver bekwaamde in de geheimen van taal- en dichtkunde in Huidekoper's ‘Proeve’ vervat, zou zij een dichteres kunnen worden, die haar medemenschen stichtte en leerde; haar dagelijksch leven zou door dichterlijke oefening in hooger geestelijke sfeer worden geheven.

Wat een volharding is er voor het weeskind met haar slechte voorbereiding noodig geweest om de droge taalkundige uiteenzettingen van Huidekoper te verwerken; om zich, mèt een beter begrip van taal en spraakkunst, dat ze zeker wel gebruiken kon, dien geheelen rompslomp van ‘dichterlijke taal’ en ‘poëtische wendingen’ eigen te maken, die haar een plaatsje moesten verzekeren op den Nederlandschen Zangberg.

Zij is een even ijverige als bescheiden leerlinge geweest. Behalve in het oudste gedicht in den bundel van 1775, *Bespiegeling over de Onsterfelijkheid der Ziel* (gedateerd 1768), dat door de naïef-alledaagsche inkleeding der diepzinnige vraagstukken iets persoonlijks heeft, viert in *Stichtelijke Gedichten* de conventie hoogtij. In haar voorrede toont Aagje haar diep ontzag voor de genootschappelijke kunstbeoefenaars en maakt nederige verontschuldigingen voor taalfouten in haar werk, ‘schoon wij ons door behulp van goede boeken en den bijstand van een klein getal kundige vrienden, zoo veel ons doenlijk was voor dezelven gewacht hebben.’ Goedkeuring zonder meer durft zij zelfs niet verwachten; zij hoopt slechts dat de lezer ‘meer genegen zal zijn tot minzame onderrichting dan tot streng bedillen’.

Zij heeft zich anders wel toegelegd op poëtische fraaiïgheden! Een wiegzang met engelenscharen’[1], eenige poëtische ‘verrukkingen’[2], een ‘droom’ als huwelijkszang[3], een tooneeltje tusschen de dichteres en haar ‘geesteskind’ dat duidelijk zijn model heeft gezocht in de bekende gesprekken tusschen Amor en zijn moeder[4]; we vinden ze alle in deze *Stichtelijke Gedichten*, en om den wansmaak de kroon op te zetten is Aagje's feestzang op het honderdjarig bestaan

1) *Sticht. Ged.* p. 289.
2) p. 87; p. 192, p. 326.
3) p. 227 v.
4) p. 151.

van ‘de Oranjeappel’ in den vorm eener pastorale gewrongen. Geen wonder dat de dichteres moeite heeft deze stichtelijke allegorie in heidensch kleed tot een goed einde te brengen!

Eerst haar oneerbiedige vriendin uit De Beemster zal Aagje's vertrouwen in de alwetendheid der genootschappelijke kunstrechters aan het wankelen brengen; maar dan stort het ook plotseling ineen. De spot met haar vroegere afgoden heeft door uitstel niets verloren; en hoe gulweg steekt ze den gek met haar eigen geboortedichten vol seraphijntjes[1)], met de allegorieën over de koorts als krijgsheld[2)], genres waarop zij zich eens met allen ernst had toegelegd! Aagje is met één slag bekeerd tot volgelinge van ‘de Natuur’. Op schoonheid maken ze geen aanspraak, maar hoeveel èchter klinken dadelijk de eerste eenvoudige gedichtjes tot Betje Wolff gericht,[3)], hoeveel oorspronkelijker van gedachte zijn ze, dan de vroegere, verhevene vriendschapszangen. In Aagje's stichtelijke gedichten van later tijd heerscht weer de eenvoud van Kamphuyzen's ‘Rijmen’, die haar eerste voorbeelden waren geweest.

Toch, hoe weinig de bundel van 1775 oplevert dat uitgaat boven de conventioneele middelmaat, Aagje toont in haar beheersching van de techniek, in het streven naar vormschoonheid meer kunstzin, dan waarop Betje Wolff in haar dichtwerk aanspraak kan maken. Zij voelt de kracht van een spreukachtigen regel; haar voorkeur voor den sonnetvorm wijst op een pogen naar hooger kunst, dan in Wolffje's gezellige praatjes op rijm tot uiting komt.

In haar beste oogenblikken valt de met moeite verworven ‘dichterlijkheid’ weg en kleedt zij haar vrome gedachte in simpelen maar gaven vorm:

> Mijn Heil, mijn Rots, mijn God! waarom verlaat gij mij,
> Waarom is thans Uw troost, Uw geest van mij geweken,
> Gij hoorde in 't bange hof mijn sterk geroep, mijn smeeken,
> Gij stond mij met Uw hand, Uw hulp, Uw liefde bij....

1) Voorbericht *Wiegzang op C. Vollenhove*, uitgeg. d.v. Vloten. *Het Leven en de uitgelezen verzen van Elis. W.B.* p. 298.
2) *Brieven o. versch. Ond.* II Brief XIII p. 103.
3) *Rijmbrief v.A.D. en E.W.-B.* 1777; *Het Nut der Proeve over de Opvoeding* 1779.

Er is weinig in den bundel van '75 zoo goed als deze aanvang van *Klagte van Jezus aan het Kruis;* maar dit weinige bewijst, dat niet alle talent in poëtische opgeschroefdheid is ondergegaan.

H.C.M. GHIJSEN.

(Wordt vervolgd).

De verantwoording der rijksinkomsten en -uitgaven.

‘Es erben sich Gesetz und Rechte Wie eine ew'ge ‘Krankheit fort.’

Ter aanvulling van het artikel van den Heer Berckenkamp in ‘de(n) Gids’ van Februari 1920, dat, zuiver theoretisch, weinig aanwijzing geeft omtrent de wijze waarop praktisch verbetering in de bovengenoemde materie zou kunnen worden gebracht, zij het mij vergund eenige opmerkingen daaromtrent in het midden te brengen. Achtereenvolgens zullen daarbij onder de oogen worden gezien:

1°. het stelsel der in de plaats der wet van 5 October 1841 (Stbl. Nr. 40) te stellen comptabiliteitswet:
   - *a*. wat betreft de verevening der uitgaven;
   - *b*. ten aanzien van het dienstjaar van vorderingen;
   - *c*. voor zooveel de inrichting der rekening aangaat.

2°. de wijze van verantwoording der Rijksuitgaven;

3°. de wijze van verantwoording der Rijksinkomsten;

4°. de instelling eener controle-commissie.

1°. *a*. Welk stelsel zal de nieuwe comptabiliteitswet moeten huldigen ten aanzien van de verevening (d.w.z. de beslissing over de opneming in de Staatsrekening) der uitgaven?

Wij zullen hier de woorden praeventief en repressief liever niet gebruiken, daar deze aanleiding geven tot begripsverwarring, doch enkel spreken van verevening door de Algemeene Rekenkamer of door den Minister, hetzij vóór of ná de betaling.

De tegenwoordige bovenaangehaalde wet gaat, in hoofdzaak althans, uit van het beginsel: verevening door de Algemeene Rekenkamer vóór de betaling. Art. 26 laat echter een achterdeurtje open om ook verevening door de Algemeene Rekenkamer ná de betaling te kunnen doen plaats vinden. Oorspronkelijk bedoeld om op deze wijze periodiek en vrijwel van te voren vaststaande betalingen (pensioenen, traktementen, enz.) te kunnen doen plaatsvinden, wordt van dit achterdeurtje - door sommige Departementen althans - zoo ruim gebruik gemaakt, dat latere verevening regel, voorafgaande daarentegen hooge uitzondering is geworden.

Welk stelsel zal nu zijn aan te bevelen? De meeste schrijvers van den lateren tijd[1)] veroordeelen het stelsel der verevening door de Algemeene Rekenkamer vóór de betaling. En terecht. Zoowel op theoretische als op praktische gronden dient dit stelsel veroordeeld te worden. Het plaatst een onverantwoordelijk College boven den verantwoordelijken Minister en is dus feitelijk met de ministerieele verantwoordelijkheid in strijd. Bovendien leidt het tot stagnatie in den dienst en maakt dat belanghebbenden op betaling moeten wachten tengevolge van geschillen tusschen Rekenkamer en Minister gerezen, terwijl als derde factor de groote administratieve omslag, aan het stelsel verbonden, in aanmerking komt.

Art. 126 onzer grondwet spreekt van een verantwoording welke aan de wetgevende macht gedaan moet worden, onder overlegging van de door de Rekenkamer goedgekeurde rekening. Klaarblijkelijk laat deze redactie plaats voor een stelsel, waarin de Rekenkamer de uitgaven verevent nà de betaling, terwijl zij daarbij heeft te letten op: 1°. de juistheid der cijfers, 2°. de wettigheid der uitgaven, terwijl dan het eindoordeel over de doelmatigheid van het gevoerde beheer, de ministerieele verantwoordelijkheid rakende, aan de Staten-Generaal toekomt. Tevens zullen deze hebben te beslissen over geschillen omtrent de verevening tusschen Rekenkamer en Minister gerezen.

Zoodanig stelsel heeft praktisch alles vóór zich en sluit zich bij de thans meestal gevolgde praktijk het beste aan en verlost ons van het tweeslachtige stelsel der wet van 1841.

1) Vg o.a. Mr. J.B. Kan. De comptabiliteit in het Staatsbestuur.

b. Hoewel de wet van 1841 daaromtrent geenerlei bepaling inhoudt, enkel in art. 27 voorschrijft dat de Algemeene Rekenkamer toe heeft te zien, dat er geene vermenging van fondsen over verschillende dienstjaren plaats heeft, is van ouds uit - op zichzelf zeer logische - theoretische gronden als algemeen leidend beginsel aangenomen, dat het dienstjaar is het jaar van rechtverkrijging. Uitdrukkelijk wordt dit ten aanzien van de Staatsbedrijven o.a. geconstateerd in art. 9 der wet van 16 Februari 1912 (Stbl. 85). Echter heeft men om praktische redenen reeds bij de wet van 28 Augustus 1843 (Stbl. 42) ten aanzien van de scheepssoldijen het jaar van betaling als dienstjaar aangenomen, terwijl bij de wet van 10 Februari 1844 (Stbl. 6) voor contracten eene afzonderlijke regeling is getroffen, die in hoofdzaak hierop neerkomt, dat het jaar van goedkeuring van het contract door den Minister als dienstjaar geldt, onverschillig wanneer de termijnen zijn opgeleverd.

Wat is nu het gevolg van den bovenaangegeven regel? Van de vordering, ontstaan op het moment der levering of dienstpraestatie, dient van de zijde van den schuldeischer te blijken door het indienen eener declaratie of nota. Aangezien echter vele leveranciers zeer nalatig zijn met dergelijke zaken, zou het mogelijk zijn, dat bv. van eene tot het dienstjaar van 1918 behoorende vordering de leverancier eerst op het eind van 1919 of in den loop van 1920 deed blijken, hetgeen tengevolge zou hebben, dat de begrooting onbepaalden tijd zou moeten openstaan. Teneinde nu aan dit bezwaar tegemoet te komen, is reeds bij de wet van 8 November 1815 (Stbl. 51) bepaald, dat een vordering op het Rijk moet worden gehouden voor verjaard en vernietigd, indien zij niet binnen 6 maanden na het dienstjaar, waartoe zij behoort, bij de administratie is ingediend. Voor de staatsbedrijven is bij art. 10 der bovenaangehaalde wet van 1912 deze termijn zelfs gesteld op 3 maanden.

Over het onbillijke van dezen publiekrechtelijken verjaringstermijn is reeds vaak geschreven.[1)] Vorderingen op den Staat behooren niet afhankelijk te worden gesteld van het feit, dat deze gaarne zijn begrooting op tijd wil afsluiten,

1) Vg. o.a. het artikel van den Heer A.J.M. Stumpff Jr. in ‘Themis’ van 1910 No. 2 over de verjaring van schuldvorderingen op het Rijk.

doch dienen onderworpen te zijn aan het gemeene recht. Zou men, bij handhaving van den regel: dienstjaar = jaar van rechtverkrijging, dit laatste echter willen bepalen, dan moet men, zooals boven is aangetoond, de begrooting onbepaalden tijd laten openstaan, of wel men moet in elke begrooting een zeer belangrijken post ‘uitgaven over afgesloten dienstjaren’ opnemen, wat weer niet ten goede komt aan deugdelijkheid en overzichtelijkheid der controle.

Er is echter meer. Krachtens art. 31 der wet van 1841 staat elke begrooting 2 jaar open, eene bepaling die onder het vigeerende stelsel van dienstjaar moeilijk kan worden gemist, wil men behoorlijk gelegenheid geven tot het betalen en verevenen der ingediende vorderingen. Wel is voor de Staatsbedrijven, met de bedoeling de Staten-Generaal bij den aanvang der nieuwe zitting kennis te kunnen doen nemen van de rekeningen van inkomsten en uitgaven over het afgeloopen jaar, deze termijn op 1½ jaar gesteld, doch het is een feit dat, voorzooveel althans ons belangrijkste Staatsbedrijf: dat der Posterijen en Telegrafie, betreft, deze termijn in de praktijk veel te kort is gebleken, zoodat zelfs onlangs bij speciale wet de dienst van 1918 voor dat bedrijf nog wederom is opengesteld, teneinde de Algemeene Rekenkamer de gelegenheid te geven de daarop aan te wijzen uitgaven alsnog ten laste van dien dienst te verevenen, terwijl nog nimmer de rekening van dat bedrijf op den bij art. 13 der meer aangehaalde wet van 1912 bij de Rekenkamer is ingediend.

Welk gevolg heeft nu het gedurende zoo geruimen tijd openstaan der begrooting voor de praktijk? Bij elke maandverantwoording der comptabelen die met het doen der Rijksuitgaven zijn belast (betaalmeesters enz.) moet zorgvuldig scheiding worden gemaakt tusschen den loopenden dienst en dien van het vorig jaar. Er dienen dus voor elk Hoofdstuk der Staatsbegrooting twee borderellen (die in triplo moeten worden opgemaakt) bij elke verantwoording te worden overgelegd. Staat, zooals op het oogenblik het geval is, de dienst van 1917 tot en met 1920 open, dan wordt dit zelfs vier, alles in triplo. Zooals duidelijk is geeft dit aanleiding tot veel administratieven omslag. Men bedenke dat bij dit alles niet alleen de comptabelen, doch ook de Departementen,

elk voor wat zijn begrooting betreft, de Algemeene Rekenkamer, en tenslotte voor alle begrootingen ook het Departement van Financiën betrokken zijn! Vooral tegen het afsluiten van den dienst, wanneer de uitgaven, daartoe behoorende, vóór de op regelmatige wijze af te doene verantwoordingen dienen te worden behandeld en dus afzonderlijk door de comptabelen ingezonden, door de Departementen ter verevening aangevraagd en door de Rekenkamer nagezien en verevend moeten worden, leidt dit tot groote opeenhooping van werkzaamheden. De Rekenkamer is er zelfs toe moeten overgaan om, feitelijk in strijd met art. 31 der wet van 1841, dat afsluiting der begrooting op 31 December van het jaar volgende op het dienstjaar, voorschrijft, dergelijke uitgaven nog tot en met 31 Maart d.a.v. (datum waarop ingevolge art. 37 der wet de Staatsrekening bij haar moet zijn ingekomen) onder dagteekening van 31 December te voren te verevenen.

Men telle de aangevoerde bezwaren vooral niet te licht! De deswege te verrichten arbeid bij comptabelen, departementen en Rekenkamer is zeer groot, de kans op vergissingen, waarvan de opsporing later weer veel tijd kost, daaraan evenredig. De thans geldende regeling was o.a. ook de oorzaak dat - tot groote ontevredenheid der 2e Kamer - de z.g. regularisatiewet voor het 9e Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor 1917 eerst (tengevolge van eene beslissing der Rekenkamer omtrent het dienstjaar van schadeloosstellingen aan aannemers) tegen het eind van 1919 kon worden ingediend. Zij heeft mede tengevolge dat voor elk dienstjaar twee rekeningen zijn in te dienen, waarvan alleen de laatste, die het totaal verevend bedrag aangeeft, waarde heeft, daar de cijfers der eerste rekening voor wat de nà de betaling verevende stukken betreft (en dat zijn tegenwoordig verreweg de meeste) alleen afhangen van de omstandigheid hoever de Rekenkamer op 31 December van het dienstjaar met de naziening der stukken is gevorderd.

Hoe zou nu aan al dezen administratieven omslag een eind kunnen worden gemaakt en de overzichtelijkheid van de contrôle op de bestede gelden worden bevorderd? M.i. kan dit worden verkregen:

1º door op het voetspoor van het particulier bedrijf het betaaljaar als dienstjaar van alle uitgaven aan te nemen.

2º door de rekening eerder in te dienen en anders in te richten, dan nu het geval is.

Het tweede punt komt later (onder *1*º sub *c*) ter sprake. Omtrent het eerste punt zij opgemerkt, dat van comptabele zijde van eene dergelijke regeling in de eerste plaats wordt gevreesd voor het z.g. uitputten der begrooting, d.w.z. het tegen het eind van het dienstjaar zooveel mogelijk opmaken van de op de onderscheidene artikelen resteerende gelden. Denkbeeldig is die vrees zeker niet. Wie echter geen vreemdeling in de administratie is en weet, hoeveel contracten worden afgesloten[1)] en leveranties gedaan juist tegen het einde van het dienstjaar, zal zich van een in dien zin te verwachten toenemend misbruik zeker geen overdreven voorstelling maken. Feitelijk is het zelfs gemakkelijker de begrooting tegen het eind van het dienstjaar te bezwaren door contracten aan te gaan of leveringen op te dragen, dan betalingen uit te lokken, daar in dit geval toch eerst de levering of praestatie vooraf dient te gaan en de vordering moet worden ingediend. In de tweede plaats komt het bezwaar van het vooruitloopen op de nieuwe begrooting. Inderdaad lijkt mij dit heel wat zwaarder te wegen dan het eerstgenoemde. Een doelmatige inrichting der rekening (waarover later) kan hier echter veel voorkomen. Bovendien vergete men niet dat het gaande houden van den dienst hoofdzaak, de quaestie op welke begrooting de uitgaven behooren te komen administratieve bijzaak is. Ook onder het vigeerend stelsel zal men toch niet den een of anderen tak van dienst stopzetten omdat toevallig het begrootingsartikel uitgeput is. In zulke gevallen zal eveneens nadere regularisatie bij de wet moeten volgen. Of die regularisatie nu plaats heeft op het loopende, dan wel op het volgende dienstjaar, is m.i. vrijwel bijzaak. Hoofdzaak is dat alle uitgaven op de begrooting en later ook in de rekening komen, zoodat er geen uitgaven kunnen worden gedaan dan met 't zij voorafgaande of latere machtiging van den wetgever.

1) Alleen bij het Departement van Waterstaat zijn op 31 December 1919 (de onderhoudscontracten voor 1920, die op den dienst van dit jaar vallen, buiten beschouwing gelaten) voor ongeveer *f* 4.750.000 aan contracten gesloten!

De voordeelen der voorgestelde regeling zijn echter vele:

1° de verantwoordingen der comptabelen behoeven niet meer op onderscheidene dienstjaren te worden gesplitst;

2° de op zich zelf toch steeds vrij futiele geschillen omtrent het dienstjaar vervallen geheel;

3° met elke verantwoording over December loopt het dienstjaar af en, wordt nu een termijn gesteld van bv. 6 maanden vóór de rekening moet worden ingediend, dan kan, bij regelmatige afdoening der maandverantwoordingen de naziening der stukken tijdig plaats vinden en ontstaat geen opeenhooping van werkzaamheden;

4° de begrooting behoeft niet langer dan den sub 3° genoemde tijd open te staan;

5° de raming wordt er door vergemakkelijkt. Vooral ten opzichte van over meerdere jaren loopende werken en contracten is het gemakkelijker te ramen wat *betaald* zal moeten worden, dan wel welke contracten zullen zijn aan te gaan of leveranties te doen, daar dit laatste immers altijd aan de betaling voorafgaat. Onder het vigeerende stelsel komt het vaak voor dat, soms jaren achtereen, posten op de begrooting worden gebracht voor zaken, die in den loop van het dienstjaar toch niet tot uitvoering komen.

c. Ook de rekening, die, als het betaaljaar dienstjaar wordt, voor elke begrooting slechts éénmaal (en niet zooals nu tweemaal) zal zijn op te maken en tegen het openen der nieuwe zitting aan de Staten-Generaal zal kunnen worden overgelegd, zal een grondige verandering moeten ondergaan, wil zij aan het vereischte eener doeltreffende en overzichtelijke controle door de volksvertegenwoordiging op het gevoerde financieel beleid beantwoorden.

Zooals zij nu is ingericht geeft de rekening voor elk begrootingsartikel alleen de cijfers van: het bij de wet toegestaan bedrag; het bedrag na de gedane af- en overschrijvingen; het door de Rekenkamer verevend bedrag, en eindelijk dat van het restant.

Het is duidelijk dat dit voor een afdoende controle op de wijze waarop de gelden zijn besteed absoluut onvoldoende is. Het aantal artikelen op de onderscheidene begrootingen onder welker redactie verscheidene zaken, soms van zeer

uiteenloopenden aard, meestal niet eens bij name genoemd, doch met een algemeenen term omschreven, worden gerangschikt, is zeer groot. In den uitgewerkten en toelichtenden staat, door de regeering bij de indiening van elke begrooting overgelegd, worden omtrent dergelijke onderwerpen omstandige en gedetailleerde toelichtingen gegeven. Zooals de rekening nu is ingericht geef deze omtrent de wijze waarop deze gelden zijn besteed geenerlei uitsluitsel. Alleen wanneer een begrootingspost zóó scherp geformuleerd is, dat er slechts één bepaalde zaak onder valt (b.v. bij subsidies) kan met de opgaaf van het verevend bedrag worden volstaan. In alle andere gevallen zal van de besteding der gelden op omstandiger wijze dienen te blijken. De rekening geve dus geen dorre totalen van per artikel verevende bedragen, doch vorme een levend beeld van het geheele financieel beheer, m.a.w. zij zoo uitvoerig mogelijk.

Ongetwijfeld zal dit bij Departementen en Rekenkamer tot meerdere werkzaamheden aanleiding geven, maar deze, die leiden tot het voeren eener daadwerkelijke controle, zullen gemakkelijk kunnen worden verricht in de plaats van den nutteloozen administratieven omslag, die bij het invoeren der onder sub 1 *a* en *b* genoemde vereenvoudigingen, zal komen te vervallen.

2° In hoofdzaak loopen de verantwoordingen der Rijksuitgaven thans over: 1° de betaalmeesters; 2° den beheerder der Rijksschatkistpostrekening, terwijl hier eindelijk 3° nog onlangs de giro-verantwoording der Nederlandsche Bank in is bijgekomen.[1)]

De betaalmeesters hebben kassen en betalen in geld (in kleine plaatsen waar geen betaalmeester gevestigd is geschiedt de betaling door ontvangers der Directe Belastingen uit hunne kas doch wordt met den betaalmeester verrekend en door dezen onder zijne uitgaven opgenomen), de beheerder der Rijksschatkistpostrekening gireert de verschuldigde bedragen ten name van hen die een postrekening hebben, de Neder-

1) De afzonderlijk gevoerde militaire en maritieme administraties, die feitelijk onderdeelen van betaalmeester- of giro-verantwoordingen zijn, aangezien daaruit aan deze administratie gelden bij voorschot verstrekt worden en laten verrekend, zijn hier buiten beschouwing gelaten.

landsche Bank doet hetzelfde ten aanzien van hen, die een giro-rekening bij die instelling hebben loopen.

De 21 betaalmeesters, de beheerder der Rijksschatkistpostrekening en de Nederlandsche Bank dienen wegens hunne uitgaven maandverantwoordingen in, gesplitst naar de hoofdstukken der Staatsbegrooting en naar de dienstjaren. Van al deze verantwoordingen moeten de Departementen maandelijks de verevening aanvragen aan de Rekenkamer, die dan weer heeft na te gaan of het totaal aangevraagd bedrag sluit met het totaal der verantwoorde uitgaven. Het parallel loopen van deze drie verantwoordingen: die der betaalmeesters, die van den beheerder der Rijksschatkistpostrekening en die der Nederlandsche Bank, heeft bij de Departementen en bij de Rekenkamer driedubbele opmaking en boeking van aanvragen tot regularisatie tengevolge. Maar er is meer. De overlast voor het publiek bij het wachten in (en voor) de betaalmeesterskantoren is overbekend. Ook de geheel onnoodige geldverplaatsing doet veel moeite en tijd nutteloos verloren gaan.

Hoe is nu op dit terrein verbetering en vereenvoudiging aan te brengen? Heel eenvoudig. Men schaffe de betaalmeesters en de giro-verantwoording der Nederlandsche Bank af en concentreere alles op den post- chèque en girodienst. Alle Rijksuitgaven worden dus geleid over den beheerder der Rijksschatkistpostrekening. Onnoodige geldverplaatsing wordt daardoor vermeden en met ééne maandverantwoording der Rijksuitgaven kan worden volstaan. Het wenschelijkst ware wel bij invoering van dit stelsel aan alle schuldeischers van het Rijk de verplichting op te leggen een postrekening te nemen. Bij eenige uitbreiding van het instituut der gelden ter goede rekening aan ambtenaren van de verschillende takken van dienst, waardoor zou worden bereikt, dat alle *kleine* onbelangrijke uitgaven rechtstreeks door die ambtenaren daaruit zouden kunnen worden voldaan en dus alleen wegens meer belangrijke uitgaven betaalbaarstelling (gireering) van wege den beheerder der Rijksschatkistpostrekening zou behoeven plaats te hebben, zou dit m.i. niet aan zulke groote bezwaren onderhevig zijn.[1)] Het Rijk zou om te beginnen

1) Wil men hierbij niet van den regen in den drup komen en administratieven omslag vermijden, dan zal men zich hierbij niet moeten houden aan het stelsel van Art. 49 der Wet van 1841, dat van alle gelden ter goede rekening driemaandelijksche verantwoording vergt, doch eene uniforme regeling moeten treffen, gelijk die onlangs bij onderling overleg tusschen de Rekenkamer en het Departement van Waterstaat is tot stand gekomen ten aanzien van onderscheidene ambtenaren (Ingenieurs van den Waterstaat vooral) onder dit Departement resorteerende. Hierbij wordt den ambtenaar bij den aanvang van het dienstjaar op een te zijnen name geopende postrekening een zeker bedrag tegoed geschreven. Hij heeft dan kasgeld tot het doen van betalingen. Heeft hij een zeker bedrag, laat ons zeggen de helft der verstrekte som, verbruikt, dan dient hij bij het Departement een voorschotdeclaratie in, belegd met de bewijsstukken wegens de gedane uitgaven. Na accoordbevinding wordt dan dit bedrag weder op zijne rekening bijgeschreven en dit gaat zoo voort tot het einde van het dienstjaar. Wanneer de laatste voorschotdeclaratie is bijgeschreven, staat de oorspronkelijk verstrekte som weder onverkort op zijne rekening. Deze wordt nu weder op de Rijksschatkistpostrekening overgeschreven en zijn verantwoording over dat jaar sluit quitte. Eenvoudiger kan het al niet!

althans voor zijn ambtenaren en gepensionneerden dit kunnen voorschrijven. Ziet men evenwel tegen een zoo radicalen maatregel op, dan kan voor hen die geen postrekening hebben betaling per postchèque plaats vinden. De postchèque, betaalbaar ten postkantore, treedt dan in de plaats van de tegenwoordige assignatie, betaalbaar bij den betaalmeester.

Ter wille van uniformiteit en eenvoudigheid blijft echter de eerstbedoelde wijze van handelen de voorkeur verdienen. Immers bij overschrijving op de postrekening is betaalbaarstelling en betaling één. Bij voldoening per postchèque daarentegen geeft de beheerder der schatkistpostrekening de chèque af, maar eerst uit de verantwoording van den Directeur van het betrokken postkantoor zal dan kunnen blijken òf en wanneer uitbetaling heeft plaats gehad. Bovendien is de aanbevolen wijze van handelen van belang in verband met wat onder *3*^{o} ten aanzien van de verantwoording der Rijksinkomsten wordt voorgesteld.

3°. Wanneer wij de verantwoording der Rijksinkomsten aan een nader onderzoek onderwerpen, dan zien we dat op dit gebied de bonte verscheidenheid nog heel wat grooter is dan op dat der Rijksuitgaven. Er wordt gestort bij: den beheerder der Rijksschatkistpostrekening; de betaalmeesters; de ontvangers der Directe Belastingen; de ontvangers der Registratie en Domeinen; de ontvangers der successie enz.

Al deze comptabelen moeten verantwoordingen indienen en hebben (uitgezonderd de eerstgenoemde natuurlijk) kassen. Gevolg: enorme bergen papier, groote onnoodige geldverplaatsing en gemis van een gemakkelijk te verkrijgen overzicht van den stand der middelen. Bovendien groot ongerief voor het publiek, dat, vooral bij betaalmeesters en ontvangers, vaak genoodzaakt is queue te maken.

Hoe nu hierin te voorzien? De postchèque- en girodienst kan ons hier wederom helpen. Men leide alle Rijksinkomsten eveneens over dezen tak van dienst en bepale, dat ieder die iets ten bate van het Rijk te voldoen heeft, dit doe door storting of overschrijving op de Rijksschatkistpostrekening. Vooral wanneer dit gepaard gaat met het sub *2*^{o} verdedigde denkbeeld om allen die van het Rijk iets te vorderen hebben de verplichting op te leggen een postrekening te hunnen name te nemen, zal dit tot aanzienlijke vereenvoudiging en vermijding van onnoodige geldverplaatsing leiden. De betaalmeesters kunnen dan geheel vervallen. Voor de ambtenaren der belastingen blijft alleen het technisch gedeelte: de vaststelling van den aanslag, over. Met de inning hebben zij zich niet meer te bemoeien, doch zenden de vastgestelde aanslagen aan den postchèque- en girodienst, die als incassobank voor het Rijk optreedt. In veel gevallen zal deze door eene eenvoudige compensatie de schuld aan het Rijk kunnen voldoen. Voor gevallen waarin betaling niet kan worden verkregen, dient dan aan dien dienst, evenals thans aan de ontvangers, de bevoegdheid tot gerechtelijke inwinning te worden toegekend. Zoo zal ook op dit gebied met ééne verantwoording, die van den beheerder der Rijksschatkistpostrekening, kunnen worden volstaan, de geldverplaatsing tot het minst mogelijke worden beperkt en het aantal kassen in hoofdzaak beperkt tot de toch onmisbare kassen der postkantoren.

4°. Ten slotte doet zich de vraag voor: kan door instelling eener contrôle-commissie bezuiniging worden bereikt? en zoo ja, hoe moet dan zoodanige commissie zijn samengesteld? Praeventief zal zoodanige commissie m.i. niet veel nut kunnen stichten. Immers tot meer dan een verplicht advies-vragen zal men den Minister, wil men de ministerieele verantwoordelijkheid niet aantasten, niet kunnen dwingen. Wat moet de

Minister bovendien doen, als het advies der commissie anders luidt dan het gevoelen van den ambtenaar, die met de leiding van een zekeren tak van dienst belast is. Dezen laatste in het ongelijk stellen? Maar vergeet niet dat van het verantwoordelijkheidsgevoel der ambtenaren veel, zoo niet alles, afhangt om den dienst goed te laten loopen. Gaat men nu dit gevoel verslappen, dan zal de vraag zijn of men niet meer prijs geeft dan wint. Het is juist in het belang van een goed staatsbestuur om den verantwoordelijken leiders van takken van dienst zooveel mogelijk ruimte te laten. Veel meer komt het hier aan op de keuze der personen, dan op het nauw omgrenzen hunner bevoegdheid.

Wat dan? Zal men dan beter doen de instelling eener zoodanige commissie achterwege te laten? Geenszins, doch hare werking zij, evenals die der Algemeene Rekenkamer, niet praeventief, doch repressief. Zoodanige commissie zal feitelijk eene permanente enquete-commissie vormen (doch liefst met wat uitgebreider bevoegdheid dan de wet van 5 Augustus 1850, Stbl. 45, aan dergelijke commissies toekent). Zoodoende zal zij de bestuursfunctiën niet verlammen, doch de wetenschap dat zij te allen tijde onderzoek kan doen naar de gevoerde gestie, zal bij eventueel ingeslopen misbruiken remmend optreden.

Met een dergelijke afbakening van hare taak is feitelijk hare samenstelling reeds gegeven. Zij besta uit een, vooral niet te groot, aantal hoogstaande mannen, 't zij uit of buiten de Staten-Generaal, die in staat zijn het hoor en wederhoor zoo ruim mogelijk toe te passen en die bovendien voldoende van handel en administratie op de hoogte zijn om zich een juist oordeel te kunnen vormen. Technisch kan zij zich in bijzondere gevallen door specialiteiten doen voorlichten. Bovendien zal het hooren van de meeningen ook der middelbare en lagere ambtenaren bij de verschillende dienstvakken haar veel licht kunnen geven. Men vergete niet, dat bureaucratie niet alleen bij de lager geplaatsten op de ambtelijke ladder zijn zetel heeft!

Resumeerende komen wij derhalve tot de volgende conclusies:

1°. Er kome een nieuwe comptabiliteitswet, die uitgaat van

het stelsel der verevening door de Algemeene Rekenkamer nà de betaling en aan dit College de beslissing laat omtrent de juistheid der cijfers en de wettigheid der uitgaven, terwijl dan de Staten-Generaal, toegelicht door bijlagen der rekening en het verslag der Rekenkamer, de doelmatigheid beoordeelen en de beslissing geven in geschilpunten omtrent de verevening tusschen Rekenkamer en Minister gerezen.

2°. Deze comptabiliteitswet wijze als dienstjaar aan het jaar van betaling.

3°. De door de Rekenkamer goedgekeurde rekening over het afgeloopen jaar worde tegelijkertijd met de begrootingsontwerpen voor het komende jaar aan de Staten-Generaal overgelegd en geve een omstandig en gedetailleerd beeld der gedane uitgaven.

4°. Alle Rijksuitgaven worden geleid over den postchèquegirodienst. Alle kleine uitgaven worden door de met het beheer der onderscheidenen takken van dienst belaste ambtenaren voldaan uit gelden ter goede rekening, hun op eene postrekening te verstrekken, op de wijze gelijk sub 2°. in de daarbij geplaatste noot is aangegeven.

5°. Alle Rijks-inkomsten worden eveneens geleid over bovengenoemden dienst, zoodat in hoofdzaak alleen de kansen der postkantoren overblijven.

6°. Er worde een - niet te groote - controle-commissie ingesteld met ruime enquète-bevoegdheid.

Met de invoering van de boven voorgestelde hervormingen zal, naar de bescheiden meening van ondergeteekende, de Rijks-administratie, voor zooveel de verantwoording van inkomsten en uitgaven betreft, belangrijk kunnen worden vereenvoudigd en bovendien voor de Staten-Generaal de op die verantwoording te voeren controle worden vergemakkelijkt. Op het gebied der Rijks-administratie ontstaat langzamerhand een noodtoestand. Alle takken van dienst zijn overladen met werk[1]. Met het aanstellen van steeds meer ongeschoolde

1) Ter illustratie: op *8 April* 1920 ontving ondergeteekende zijn aanslagbiljet voor de Rijksinkomstenbelasting, waarvan de laatste termijn moet betaald zijn op *31 Maart 1920*! En zoo is het overal. Ter Algemeene Rekenkamer is zelfs de verantwoording der betaalde stukken over Mei 1919 nog niet afgedaan, terwijl men vroeger omstreeks dezen tijd die van *December* van het afgeloopen jaar reeds had behandeld. En steeds wordt de achterstand grooter!

krachten komt men er niet, aangezien veelal de tijd om deze behoorlijk op te leiden ontbreekt. Steeds meer nieuwe wetten komen om uitvoering vragen en steeds ingewikkelder worden de voorschriften. Men beseffe toch eens eindelijk dat, vooral in onzen tijd, een staat veel beter naar eischen van praktijk en gezond verstand, dan naar theoretisch-juridische beginselen bestuurd wordt. De Prinzipiënreiterei (men ziet het aan de onvolprezen Invaliditeitswet) kost geld en veel geld ook! Men make de taak van den uitvoerenden ambtenaar toch niet noodeloos zwaar en moeilijk door hem allerlei bepalingen te doen toepassen, waarvan niemand, die de praktijk kent, het nut kan inzien. Niets is geestdoodender en werkt het eigen initiatief meer tegen, dan dagelijks te moeten worstelen met oude, verouderde en met de eischen van praktijk en gezond verstand overhoop liggende voorschriften!

H.M. DE HEUS.

's-Gravenhage, April 1920.

Galilei en zijn strijd voor de leer van Coppernicus.

II.

Duidelijker dan door een discussie van de onderling niet overeenstemmende documenten uit den tijd van de beslissing door het H. Officie, kunnen we ons een voorstelling maken van het standpunt van de kerkelijke overheid in deze zaak door een brief van den Kardinaal Bellarminus, kort voor de uitspraak van 1616 geschreven. Bellarminus was een geleerde van groote reputatie en een man van machtigen invloed in de congregaties, zoodat zijn uitlatingen ons wel het juiste beeld geven van de overwegingen, die de genomen beslissingen hebben beheerscht. De brief is gericht aan Pater Foscarini, die had trachten aan te toonen, dat de leer van Coppernicus niet in strijd was met de H. Schrift en die de waarheid van het nieuwe stelsel had verdedigd.

'Ik zeg U, Eerwaarde Vader', schrijft Bellarminus, 'dat gij en Galilei voorzichtig zoudt handelen, wanneer ge U tevreden steldet, ex suppositione te spreken, zooals, naar ik meen, ook Coppernicus steeds gedaan heeft. Want het is heel goed, wanneer men zegt, dat men, aannememde de beweging van de aarde en de onbewegelijkheid van den hemel, beter de verschijnselen aan den hemel kan verklaren, dan met de excentriciteiten en epicykels. Dat geeft niet het minste bezwaar en het is voor den mathematicus voldoende. Maar te willen beweren, dat de zon werkelijk in het middelpunt van de wereld staat en slechts om zijn eigen as draait, terwijl de aarde zich in den derden hemel bevindt en met

groote snelheid om de zon beweegt, daarmee loopt men groot gevaar, niet slechts de philosophen en scholastische theologen te ergeren, maar zelfs ons H. Geloof te schaden, doordat men de H. Schrift van dwalingen beschuldigt. Wil toch eens nagaan, of de kerk kan toelaten, dat men aan de H. Schrift een uitlegging geeft, die afwijkt van die van de H. Vaders. Men kan niet antwoorden, dat het hier niet om een geloofsartikel gaat; als het geen geloofszaak is ex parte objecti, dan is het er een ex parte dicentis; zoo zou het evenzeer een ketterij zijn, als men ontkende, dat Abraham twee zonen gehad heeft en Jacob twaaf, als dat men beweerde dat Christus niet uit een maagd is geboren. Want de H. Geest heeft zoowel het een als het ander gezegd door den mond van de propheten en apostelen'. De Kardinaal legt dan verder uit, dat, als de waarheid van het systeem van Coppernicus kon worden bewezen, de plaatsen, die er mee in strijd werden geacht, metaphorisch zouden moeten worden uitgelegd. Maar hij is van de onmogelijkheid van zulk een bewijs overtuigd. Hij beroept zich daarbij op Salomo. 'Want', zegt hij 'de man, die de woorden schreef: de zon komt op, de zon gaat onder en spoedt zich naar de plaats, waar zij alweder opgaat, was Salomo, die daarbij niet alleen door God was geïnspireerd, maar die de wijste was van alle stervelingen en de geleerdste in de kennis van de schepping en al deze wijsheid had hij van God. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat hij iets zou hebben beweerd, in strijd met een waarheid, die aangetoond is of nog aangetoond zou kunnen worden.'

In hoofdzaak komt dus de opvatting van den Kardinaal hierop neer: het systeem van Coppernicus is in strijd met de H. Schrift en mag daarom niet voor waar worden gehouden. Er is echter geen bezwaar tegen de verdere ontwikkeling als hypothese. In deze woorden laat zich met vrij groote zekerheid ook de beslissing van 1616 samenvatten.

Echter moet er de nadruk op worden gelegd, dat het woord 'hypothese' hier gebruikt is in den zin van de scholastiek, zoodat de beteekenis geheel afwijkt van die, welke wij gewoon zijn, aan dat woord toe te kennen. Voor den beoefenaar der natuurwetenschap in onzen tijd is een hypothese een onderstelling, die in staat geacht wordt, met de werkelijkheid overeen te stemmen, terwijl die overeen-

stemming waarschijnlijker wordt bij iedere bevestiging van de conclusies uit die onderstelling. Neemt men het woord echter in dezen zin, dan zou het waanzin zijn, een leer, die men verbieden wil, omdat men haar hoogst verderfelijk acht en totaal onjuist, als hypothese te tolereeren, d.w.z. voortdurend de mogelijkheid van haar juistheid te onderstellen.

De scholastische opvatting van de uitdrukking ex suppositione of ex hypothesi daarentegen steunt geheel op de onderscheiding, die de Grieken maakten tusschen het metaphysische en het mathematische deel van de astronomie. De mathematische astronoom had tot taak het σ□ζειν τα φαινομενα, d.w.z. het verzinnen van bewegingen van de hemellichamen, die dezelfde verschijnselen zouden aanbieden, als die wij werkelijk waarnemen. Tot de taak van den metaphysicus hoorde het dan, de werkelijke bewegingen op te sporen. In volkomen overeenstemming hiermee schrijft nu b.v. de H. Thomas in zijn commentaar op De Caelo van Aristoteles aldus: de astronomen hebben getracht, op verschillende wijzen de planetenbewegingen te verklaren, maar het is niet noodzakelijk, dat de onderstellingen, die zij maken, waar zijn, want misschien kunnen de verschijnselen, die de sterren aanbieden, verklaard worden door een ander soort beweging, die nog onbekend is aan de menschen.

Vertaalt men deze opvatting uit de taal der Kinematica in die der Dynamica, dan zou men kunnen zeggen, dat er voor de Scholastiek geen meerdere overeenkomst bestaat tusschen de door den astronoom aangenomen bewegingen, waarmee hij de verschijnselen aan den hemel volkomen kan verklaren, en de bewegingen, die de hemellichamen werkelijk uitvoeren, dan er voor ons is tusschen het mechanisme, dat een planetarium in beweging houdt en de krachten, die de werkelijke beweging van het zonnestelsel beheerschen.

Ongetwijfeld kan men het een en ander ten gunste van deze opvatting aanvoeren, maar het staat vast, dat haar heerschappij voor de ontwikkeling van de natuurwetenschappen funest zou zijn geweest. De natuurwetenschap zou zich nooit tot die hoogte ontwikkeld hebben, die ze bereikt heeft, wanneer niet haar grondleggers de vaste overtuiging hadden bezeten, dat ze met hun onderstellingen de structuur van een buiten ons bewustzijn objectief bestaande werkelijkheid

op het spoor kwamen. Zoo hoeft het ons dus ook geenszins te verwonderen, dat deze opvatting aan een man als Galilei volkomen vreemd was. Aan Kepler ook; maar toch zou zijn werk, het tot stand brengen van de nadere aansluiting van het systeem van Coppernicus aan de waarneming, door den eisch, de aardbeweging als een zuivere mathematische fictie te beschouwen - aangenomen, dat ze hem gesteld ware, zooals het aan Galilei is geschied - lang niet zoo zeer zijn belemmerd als dat van Galilei. Want voor dezen was het een levensdoel, de physische realiteit van de leer van Coppernicus aan te toonen en voor hem beteekende dus de eisch van hypothetische behandeling eenvoudig het volkomen opgeven van zijn taak.

Aanvankelijk heeft hij zich aan de uitspraak van het Kerkelijk Gezag willig onderworpen en nog in den fellen pennestrijd met Pater Grassi S.J., waarin hij in 1619 gewikkeld werd naar aanleiding van de drie kometen van 1618, wordt slechts een enkele maal een voorzichtige toespeling op Coppernicus gemaakt. Toen echter in 1623 Gregorius XV als Paus werd opgevolgd door den Kardinaal Maffeo Barberini onder den naam van Urbanus VIII, meende Galilei met het oog op de groote vereering, die de nieuw gekozen Paus steeds voor hem getoond had, het verboden terrein wel weer iets openlijker te kunnen betreden. Hij schreef zijn beroemd polemisch geschrift *Il Saggiatore*, waarin hij met snijdende ironie niet alleen Pater Grassi, maar alle peripatetici afmaakte en waardoor hij naast de vele vijanden, die hij zich sinds 1610 al door zijn scherpe pen en zijn niet minder scherpe tong gemaakt had, ook nog de Jezuieten tegen zich in het harnas joeg.

In den grond was de *Saggiatore* een handig ingekleede verdediging van de leer van Coppernicus; dit schijnt echter de Pauselijke Censor niet gemerkt te hebben, want het Imprimatur werd met een zeer vleiend getuigschrift verleend. Ook de Paus was zeer met het werk ingenomen en liet er zich herhaaldelijk uit voorlezen. Waarschijnlijk heeft hij zich door de groote handigheid van Galilei's schrijfwijze om den tuin laten leiden, tenzij men liever met den oprecht Katholieken schrijver Grisar de vriendelijke onderstelling wil maken, dat hij hem door deze bijvalsbetuigingen tot een openlijke overtreding van het verbod van 1616 wilde verleiden.

Het direct gevolg van de gunstige ontvangst van den *Saggiatore* was, dat Galilei hoop begon te krijgen, dat het hem zou gelukken, het decreet van 1616 te doen herroepen en met dat doel begaf hij zich in 1624 naar Rome. De Paus ontving hem met buitengewone hartelijkheid tot zes maal toe en gaf hem vele geschenken; ook prees hij in een brief aan den Groothertog van Toscane zijn verdiensten in hooggestemde bewoordingen. Van de herroeping van het decreet was echter geen sprake. Urbanus had wel een groote liefde voor de wetenschap, maar alleen zoolang deze maar geen spoor van een inbreuk maakte op de belangen van de kerk, die hij met niets ontziende heerschzucht verdedigde.

Na zijn terugkeer uit Rome begon nu Galilei ernstig het werk over de wereldsystemen in den vorm te brengen, waarin het later voltooid is. Uit de ontvangst van zijn *Saggiatore* aan het Pauselijk Hof had hij de conclusie getrokken, dat hij aan den eisch van hypothetische behandeling kon voldoen, door maar bij iederen grond voor het stelsel van Coppernicus te vermelden, dat de kerkelijke beslissing aan dit argument de waarde had ontnomen. Blijkbaar heeft hij echter over het hoofd gezien, dat een onderwerping, die al te duidelijk slechts uiterlijk was, op spot zou gaan gelijken en dus de kerkelijke overheid eerder zou prikkelen, dan omtrent den waren aard van zijn bedoeling misleiden.

In 1630 werd het voltooide werk aan den Pauselijken Censor aangeboden, om vergunning voor de uitgave te verkrijgen. Het zou ons te ver voeren, wanneer we hier de eindelooze moeilijkheden wilden bespreken, die daarbij te overwinnen waren en die ten gevolge hadden, dat eerst in 1632 het lang verwachte werk kon verschijnen. Het droeg den titel: ‘Dialoog van Galileo Galilei, van de Accademia dei Lincei. enz., waarin in het verloop van vier dagen gesproken wordt over de twee voornaamste wereldsystemen, dat van Ptolemaeus en dat van Copernicus, met uiteenzetting zonder onderscheid van de philosophische en natuurwetenschappelijke gronden, zoowel voor het eene als voor het andere.’

We willen bij dit merkwaardige werk, dat de directe aanleiding tot het wereldberoemde proces is geworden, wat langer stilstaan.

De personen van den dialoog zijn Salviati, Sagredo en

Simplicio. De twee eerste, die de namen dragen van geleerde vrienden van Galilei, verdedigen het systeem van Coppernicus, de derde, wiens naam eenerzijds een toespeling op 's mans simpliciteit bevat, anderzijds aan den bekenden commentator van Aristoteles, Simplicius, moet herinneren, is een aanhanger van Ptolemaeus. Salviati is de academische geleerde, die het gesprek leidt en door wiens mond meestal de schrijver zelf spreekt, Sagredo de verstandige en ontwikkelde toehoorder, die de juiste conclusies trekt uit wat hij hoort, de wetenschappelijke beschouwingen van Salviati in populairen vorm recapituleert en van tijd tot tijd met eigen gedachten in het debat ingrijpt. Hem legt Galilei die invallen in den mond, waarvoor hij niet de volle verantwoording wil dragen, maar die hij toch voor te belangrijk houdt, om ze verloren te laten gaan. Simplicio tenslotte is de representant van de boekengeleerdheid en het autoriteitsgeloof, een waardige tegenhanger van Wagner in Faust. Hij zweert bij Aristoteles, die zich immers niet kan vergissen, omdat hij de uitvinder van de logica is. Tegen Salviati en Sagredo is hij niet in het minst opgewassen; ze behandelen hem met een welwillenden spot en hij moet tenslotte alles toegeven, wat hij eerst met een beroep op Aristoteles voor onzinnig verklaard heeft. Met deze drie, scherp geteekende figuren bouwt Galilei nu een kunstwerk op dat in de levendige karakteristiek van de optredende personen een plaats verdient naast de dialogen van Plato en dat, evenals deze, duidelijk de artistieke waarde doet beseffen, die er kan liggen in de langzame voorbereiding van het inzicht der toehoorders in een moeilijkheid, gevolgd door een heldere oplossing van het gestelde probleem.

Was nu echter de letterkundige voorliefde van den kunstenaar Galilei voor den dramatischen dialoog als middel, zijn leer zoo levendig mogelijk te verkondigen, het eenige motief, dat hem dreef, om den gesprekvorm te kiezen voor zijn groote werk over de wereldsystemen? Er zijn uitlatingen van hem bekend uit den tijd na de beslissing van 1616, toen hij overwoog, hoe hij zich met de veroordeelde leer zou kunnen blijven bezighouden, zonder met de kerk in conflict te komen, die de onderstelling wettigen, dat het literaire behagen niet eens het hoofdmotief was. Voor alles schijnt hij dezen vorm te hebben gekozen, omdat ze hem de gelegenheid

gaf, redeneeringen te gunste van Coppernicus te doen houden en zich toch, althans formeel, aan de verantwoordelijkheid daarvoor te onttrekken. Is deze onderstelling juist, dan is er wellicht niets, dat zijn karakter beter teekent, dan de wijze, waarop het voltooide werk afwijkt van de bedoelingen, die dan bij het ontwerpen zouden hebben voorgezeten. Bij den eersten blik in den *Dialoog* moest het nl. duidelijk zijn, dat de schrijver zelf door den mond van Salviati het systeem van Coppernicus met vaste overtuiging verdedigde, terwijl de figuur van Simplicio slechts diende, om bespot te worden en door zijn redeneeringen de kracht van de argumenten van zijn tegenstanders in een helderder licht te plaatsen. Die partijdigheid van den schrijver was echter van practisch standpunt beschouwd een onvergeeflijke fout, want ze moest onvermijdelijk ten gevolge hebben, dat de volle verantwoordelijkheid voor de verdediging van Coppernicus op hem viel. Wanneer Galilei practisch was geweest, dan had hij in den dialoog een verdediger van de heerschende wetenschap moeten laten optreden, die de nieuwe leer voor het oordeel van de tijdgenooten behoorlijk weerlegde. Ongetwijfeld zou hij, de voortreffelijke kenner van Aristoteles en Ptolemaeus hiertoe in staat geweest zijn; het typeert hem, dat hij die rol niet heeft kunnen spelen. Want het gevolg van zulk een houding zou geweest zijn, dat hij afzag van sterke overtuigende werking op zijn tijdgenooten, in de hoop, dat het nageslacht zijn ware verdiensten zou ontdekken. En daar was zijn karakter niet naar. Hij was een van die hervormers, die, bezield met een onwankelbaar vertrouwen in de juistheid van hun inzicht, scherpziend, waar het de fouten van anderen betreft, maar blind voor de gebreken, die het eigen, nog onvolkomen systeem aankleven, tot iederen prijs hun medemenschen tot hun meening willen bekeeren. Hoe zou ook hij, die overtuigd is, de waarheid te bezitten, het kunnen aanzien, dat anderen dwalen? En wanneer nu nog bij dat streven naar waarheid een brandende begeerte naar roem komt, hoe kan men dan van zoo iemand verwachten, dat hij de kracht van zijn eigen argumenten zal verzwakken om redenen, aan de practijk van het leven ontleend?

Tot op zekere hoogte moest hij zich echter toch ook weer aan die practijk storen; om het Imprimatur te verkrijgen,

had hij zich nl. verplicht, zich in een inleiding en een slotbeschouwing onderworpen te toonen aan de uitspraak van het kerkelijk gezag. Inderdaad heeft hij woorden van onderwerping geschreven, maar ze klinken in hun schrijnende tegenstelling met de zelfbewustheid van Salviati als een bittere ironie.

Zulk een werk moest wel gevaar voor zijn schrijver opleveren; dat gevaar werd echter nog vergroot, doordat Galilei de onvoorzichtigheid had gehad aan Simplicio een argument tegen Coppernicus in den mond te leggen, dat Paus Urbanus VIII herhaaldelijk tegen hem zelf had gebruikt, met het gevolg, dat zijn vijanden den Paus wisten in te blazen, dat Galilei hem in die Simplicio-figuur had willen bespotten; wel deden Galilei's vrienden in Rome alle mogelijke moeite, den Paus te overtuigen, dat het geenszins de bedoeling was geweest, hem te beleedigen, maar de pijnlijke indruk werd hierdoor niet weggenomen.

Wat nu den inhoud van het werk betreft, deze is geheel anders, dan men, afgaande op den titel, wellicht zou verwachten. Niet om de uiteenzetting van de astronomische systemen van Ptolemaeus en Coppernicus is het in de eerste plaats te doen; deze worden zelfs in hoofdtrekken bekend ondersteld. Voor alles vervolgt Galilei het hoofddoel van zijn geheele leven: aan te toonen, dat de physische bezwaren tegen de realiteit van de aardebeweging ongegrond waren en de menschen in zoo breed mogelijken kring met de buitensporigheid van het denkbeeld te verzoenen. Tegen Aristoteles gaat daarom in de eerste plaat het betoog, meer dan tegen Ptolemaeus; want, dat het heliocentrische stelsel beter de verschijnselen aan den hemel verklaarde, dan dat van Ptolemaeus, gaven de betere anti-Coppernicaansche astronomen volmondig toe.

Wat nu wel heel zonderling aandoet, is, dat de verwaarloozing van het zuiver astronomische deel zoover gaat dat er zelfs met geen woord gerept wordt over wat wij nu den belangrijksten vooruitgang in de astronomie in de eerste helft van de 17e eeuw vinden, de wetten van Kepler. Toch had Kepler reeds in 1609 in zijn *Astronomia Nova* de twee eerste wetten gepubliceerd en in 1619 in de *Harmonia Mundi* de derde. Galilei schijnt deze werken zelfs nooit te hebben

gelezen; men krijgt trouwens steeds den indruk dat hij de verdiensten van Kepler, die toch als astronoom boven hem te stellen is, niet goed beseft heeft.

Heeft men zich echter goed voor oogen gesteld, wat men van dit werk wel en wat men er niet van verwachten kan, en verplaatst men zich daarbij zoo volledig mogelijk in de gedachtenspheer van die tijden, dan is het een genot, om te zien, hoe voor het eerst te midden van vele onjuistheden de grondstellingen van de moderne natuurwetenschappen als iets nieuws en ongehoords te voorschijn komen. Wel blijft van het beeld, dat jarenlange valsche verheerlijking van Galilei gemaakt had, als van den man, die zich het eerst tegen Aristoteles zou hebben verzet en zich van al diens dwalingen met een slag zou hebben bevrijd, weinig over. Wanneer niet Duhem's voortreffelijke onderzoekingen ons reeds hadden geleerd, hoe geleidelijk de ontworsteling van het denken aan de heerschappij van Aristoteles in zijn werk gegaan is, dan zou een blik in den Dialoog ons hier ook al van kunnen overtuigen. Salviati, die het eene oogenblik juiste inzichten met een ongeëvenaarde helderheid uiteenzet, spreekt een bladzijde verder als een echte peripateticus en Sagredo komt aandragen met wel zeer interessante, maar totaal onjuiste verzinsels.

Maar dit vermindert het genot, dat men bij het lezen ondervindt, geenszins. Zooals Carlyle heeft opgemerkt, zijn de fouten van een groot man leerzamer dan de waarheden van de domooren, en misschien is er niets zoo geschikt, om ons te doen beseffen, hoezeer ons denkvermogen het product is van een eeuwenlange ontwikkeling, als wanneer we een stelling als de traagheidswet, die tegenwoordig iedere schooljongen meent te begrijpen, bij Galilei in een stadium van haar merkwaardige ontwikkeling waarnemen, waarin al wel de wonderlijke opvatting van Aristoteles over het ophouden der beweging bij het ophouden van de oorzaak met haar consequentie van de onmogelijkheid van beweging in vacuo verlaten is, maar waarin ze toch nog ver verwijderd is van de fundamentale beteekenis voor de geheele natuurwetenschap, die Newton haar heeft gegeven. In den Dialoog is nog geen sprake van volharding in eenparige rechtlijnige beweging, zoolang er geen krachten optreden; Galilei gebruikt alleen

de stelling, dat een lichaam met horizontale beginsnelheid volhardt in eenparige cirkelbeweging om het middelpunt der aarde. Toch is ondanks het gemis aan algemeene formuleering en strenge juistheid van zijn beschouwingen, zijn verdienste op dit gebied niet hoog genoeg te schatten. Men hoeft slechts de stomme verbazing te zien, waarmee zijn tijdgenooten zijn in ons oog elementaire traagheidsbeschouwingen aanhooren, om te beseffen, hoeveel hij heeft bijgedragen tot de wonderlijke ontwikkeling van een inzicht, welks volstrekte tegendeel eeuwenlang met axiomatische zekerheid is aanvaard tot den bijna aprioristisch lijkenden grondslag van onze natuurwetenschap.

De plaatsruimte staat niet toe, verder op den rijken inhoud van den *Dialoog* in te gaan; we hebben ons immers niet zoozeer met de beteekenis van het werk voor de ontwikkeling der wetenschap bezig te houden, als met de gevolgen, die het verschijnen ervan voor den schrijver persoonlijk gehad heeft. Die gevolgen stonden met de wetenschappelijke waarde slechts in zooverre in verband, dat de groote overtuigende kracht van Gallilei's beschouwingen de kerkelijke overheid des te eerder tot ingrijpen heeft moeten aansporen. Van haar standpunt uit had ze daartoe alle reden. Het valt eenvoudig niet te ontkennen, dat Galilei de gegeven voorschriften had overtreden en het stelsel van Coppernicus met den grootsten nadruk als waarheid had verdedigd.

Onmiddellijk na het verschijnen van het werk stelde Urbanus VIII dan ook een commissie in, om te onderzoeken, in hoeverre er aanleiding bestond, om Galilei voor het H. Officie te dagen en reeds enkele weken later kreeg hij bevel van den Paus, zich naar Rome te begeven, om zich te verantwoorden. Galilei bood aan, voor den Inquisiteur te Florence te verschijnen, daar zijn ziekelijke gezondheidstoestand en zijn hooge leeftijd - hij was toen bijna 70 jaar - een reis naar Rome zeer bezwaarlijk maakten. De paus was echter onverbiddellijk en zoo moest hij wel in het begin van 1633 den tocht aanvaarden. Als een bijzondere gunst werd hem toegestaan, in de villa van zijn vriend, den Toscaanschen gezant Niccolini te vertoeven; slechts drie weken bracht hij tijdens het proces in de appartementen van den Fiscaal der Inquisitie door. In het geheel had hij vier verhooren te

ondergaan, waarvan we den inhoud als volgt kunnen samenvatten:

Er moesten in hoofzaak twee vragen worden opgelost:

1 Heeft Galilei in den *Dialoog* het verbod, de leer van Coppernicus te verdedigen, overtreden? Dit was de vraag van het factum haereticale, het kettersche feit.

2 Heeft Galilei inwendig de leer van Coppernicus, die door het H. Officie veroordeeld is, aangehangen? Deze vraag betrof de intentio haereticalis, de kettersche gezindheid.

Op de eerste vraag antwoordde Galilei aanvankelijk, dat hij in zijn werk de leer van Coppernicus slechts hypothetisch had behandeld, maar bemerkende, dat hij dit niet zou kunnen volhouden, besloot hij, op dit punt toe te geven. In de tweede zitting legde hij de verklaring af, dat hij bij herlezing van zijn werk gemerkt had, dat hem bepaalde uitdrukkingen waren ontsnapt, die niet duidelijk genoeg de valsche leer van Coppernicus schenen te weerleggen. Hij verontschuldigt zich hierover met te wijzen op het natuurlijke behagen, dat ieder schept in zijn eigen scherpzinnigheid en de begeerte, om door het verdedigen, zelfs van onjuiste stellingen, vernuftiger dan anderen te schijnen. En hoewel ik, zegt hij, met Cicero kan zeggen: Avidior sum gloria quam satis sit, zou ik toch, wanneer ik nu over dezelfde bewijsgronden moest schrijven, ze ongetwijfeld zoo weerleggen, dat ze ook niet den schijn zouden hebben van de kracht, die ze in werkelijkheid niet bezitten. Ik beken dus, dat ik gedwaald heb uit ijdele eerzucht, zuivere onwetendheid en onachtzaamheid.

En even later terugkeerend, verklaart hij nog nader:

En tot sterkere bevestiging, dat ik de veroordeelde leer van de bewegelijkheid der aarde en de onbewegelijkheid van de zon niet voor waar heb gehouden, ben ik bereid, een nog duidelijker bewijs te leveren. Ik zal aan mijn Dialoog een of twee dagen toevoegen en beloof dan, de argumenten voor de genoemde valsche en veroordeelde leer opnieuw te behandelen en ze te weerleggen op de meest werkzame wijze, die de barmhartige God mij zal willen ingeven.

Men had dus zijn bekentenis over het factum haereticale; bleef nog over de intentio. Hierover verklaart Galilei in de vierde zitting het volgende:

Vóór de beslissing van de H. Congregatie van den Index

en vóór mij het bevel was medegedeeld, hield ik de beide meeningen, die van Ptolemaeus en die van Coppernicus, voor betwistbaar. Maar na de genoemde beslissing hield alle twijfel bij mij op, overtuigd als ik was van de wijsheid van mijn meerderen en hield ik, zooals ik nog doe, de meening van Ptolemaeus, d.w.z. van de onbewegelijkheid van de aarde en de bewegelijkheid van de zon, voor volkomen waar en onbetwijfelbaar.

Zijn rechters wijzen hem er op, dat zijn *Dialoog* aanleiding geeft tot de meening, dat hij na 1616 de leer van Coppernicus toch nog zou hebben aangehangen, maar Galilei blijft bij zijn verklaring. En ook onder bedreiging met de tortuur herhaalt hij:

Ik ben hier, om gehoorzaamheid te betoonen en, zooals ik gezegd heb, heb ik deze leer na de gevallen beslissing niet meer voor waar gehouden.

De Inquisitie, niet overtuigd van de waarheid van deze verklaring, veroordeelde hem als ‘vehementer suspectus de heresia’, ernstig verdacht van ketterij, en eischte van hem, dat hij zich van deze verdenking door een eed zou zuiveren. Dien eed legde hij den dag daarop in het klooster Santa Maria sopra Minerva in de volgende bewoordingen af:

Ik Galileo, zoon van wijlen Vincenzio Galileo van Florence, persoonlijk voor het gerecht aanwezig en geknield voor Uwe Eminenties, de Kardinalen Generaal-Inquisiteurs in de geheele Christelijke wereld tegen het verderf der ketterij, voor oogen hebbend de H. Evangeliën, die ik met eigen hand aanraak, zweer, dat ik altijd geloofd heb, nog geloof en met God's hulp in de toekomst zal gelooven, alles wat de H. Katholieke en Apostolische Kerk voor waar houdt, predikt en leert. Maar daar het H. Officie mij bevolen heeft, dat ik de valsche meening geheel op zou geven, volgens welke de zon het centrum van de wereld is en zich niet beweegt en de aarde niet het centrum is en zich beweegt, en dat ik de genoemde meening niet voor waar mocht houden, verdedigen of op eenigerlei wijze leeren, noch mondeling, noch schriftelijk, en daar ik, nadat mij was aangezegd, dat de genoemde leer in strijd was met de H. Schrift, een boek heb geschreven en doen drukken, waarin ik de reeds veroordeelde leer behandel en sterke bewijsgronden er voor aanvoer, zonder een definitieve oplossing te brengen, ben ik veroordeeld als ernstig

verdacht van ketterij, n.l. te hebben volgehouden en geloofd, dat de zon het middelpunt der wereld is en onbewegelijk en dat de aarde niet het middelpunt is en zich beweegt.

Daar ik nu deze ernstige verdenking, die terecht over mij is opgevat, bij Uwe Eminenties en alle geloovige Katholieken wil wegnemen, verklaar ik met oprecht hart en ongehuicheld geloof de bovengenoemde dwalingen en ketterijen af te zweren, te vervloeken en te verfoeien en evenzoo iedere andere dwaling, ketterij en secte, die vijandig is aan de H. Kerk. En ik zweer, dat ik in de toekomst nooit meer, mondeling of schriftelijk dingen zal zeggen of beweren, die tot zulk een verdenking aanleiding kunnnen geven, maar indien ik een ketter ken of iemand, die van ketterij verdacht is, zal ik hem aangeven bij dit H. Officie. Ook zweer en beloof ik alle boetedoeningen, die mij zijn of zullen worden opgelegd door dit H. Officie, getrouw te vervullen en in acht te nemen. En wanneer ik, wat God verhoede, in strijd handel met een van mijn afgelegde beloften of eeden, onderwerp ik mij aan alle straffen en boetes, die door de H. Canones en andere bijzondere en algemeene regelen tegen zulke overtreders zijn bepaald. Zoo waarlijk moge mij God helpen en zijn H. Evangeliën, die ik met eigen hand aanraak. Ik, de bovengenoemde Galileo Galilei, heb als boven afgezworen, gezworen, beloofd en mij verplicht en ten bewijze daarvan eigenhandig de voor mij liggende acte van mijn afzwering onderteekend en haar woord voor woord uitgesproken te Rome, in het klooster van Minerva, op heden, 22 Juni 1633.

In het vonnis, waarin deze eed aan Galilei werd voorgeschreven, was hij tevens veroordeeld tot formeele gevangenschap bij het H. Officie en was hem als heilzame boete opgelegd, in de drie volgende jaren wekelijks eenmaal de zeven boetpsalmen te reciteeren. De gevangenschap bestond in een verblijf in het paleis van Niccolini, onder het toezicht der Inquisitie, terwijl hij eenige weken later verlof kreeg, zich naar Sienna te begeven, waar zijn vriend, de aartsbisschop Piccolomini, hem gastvrij ontving. Ten slotte werd hem toegestaan, in Arcetri bij Florence te gaan wonen. De laatste jaren van zijn leven werden verbitterd door lichamelijk lijden, terwijl hij nog diep getroffen werd door den dood

van zijn geliefde dochter Maria Celeste, die non was in een naburig klooster.

Des te meer valt de onvergankelijke helderheid van zijn geest te bewonderen, als we zijn laatste en tevens meest belangrijke werk beschouwen, de *Discorsi delle nuove Scienze,* dat in 1638 bij Elsevier in Leiden het licht zag. In dit werk worden de grondslagen van de mechanica als wiskundige wetenschap ontwikkeld met een scherpte van begripsbepaling en een fantasie in de meetkundige bewijsvoering, waarvoor nog het critische denken van onzen tijd steeds weer verbaasd staat.

Meer dan in de ontdekkingen aan den hemel, die zijn naam wereldberoemd hebben gemaakt, toont zich hier zijn genie in volle glorie, waar hij eeuwenoude dwalingen over de meest elementaire verschijnselen weet te overwinnen. Zijn verdiensten op dit punt zijn niet beter te karakteriseeren dan met Schopenhauer's onovertroffen woorden: Es kommt nicht sosehr darauf an, zu sehen, was nog keiner gesehen hat, als bei dem, was jeder sieht, zu denken, was noch keiner gedacht hat.

Tot het eind van zijn leven bleef Galilei, hoewel geheel blind, de mathematische wetenschap beoefenen. In 1642, het geboortejaar van zijn grooten opvolger Newton, stierf hij als goed Katholiek.

Talloos zijn de vragen, waartoe de veroordeeling van Galilei door het H. Officie nog steeds aanleiding geeft; ten deele betreffen ze interne aangelegenheden van de R.K. Kerk, ten deele geven ze steeds weer aanleiding tot de principieele meeningsverschillen tusschen geloovigen en ongeloovigen over de positie en de waarde van den Godsdienst in het leven van de menschheid. In den korten omvang van dit opstel willen we echter in de eerste plaats onze aandacht wijden aan den persoon van Galilei zelf, die een diepe bekoring uitoefent op ieder, die in de geschiedenis niet vooral naar de overwinning zoekt, moge die nu in den marteldood bestaan of in den triomph. Wie zich meer aangetrokken voelt tot menschelijkheid dan tot heiligheid, zal steeds met warme sympathie den man beschouwen, die te zwak was voor den strijd, waartoe zijn genie hem dreef.

Jaren lang hebben de vereerders van Galilei zijn fouten

verbloemd en zijn verdiensten overdreven; toen de feiten bekend werden, hebben de Pharisaeers voor den man, die zijn leven redde met een meineed, verachting getoond of medelijden, dat nog wreeder was dan de verachting. Maar de moderne tijd streeft er naar, den mensch te leeren kennen en deinst er voor terug, hem te oordeelen. En zoo past ons tegenover Galilei voor alles de eerbied, dien we verschuldigd zijn aan zijn genialiteit en aan de diepe smart, die hij om zijn groote gaven heeft moeten lijden.

E.J. DIJKSTERHUIS.

De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek.

Sinds Semper in *Der Stil* (1879) zijn beschouwingen over den samenhang tusschen decoratieve en technische vormen schreef, heeft het niet aan pogingen ontbroken, om in het bijzonder het primitieve ornament uit de nabootsing van mechanisch ontstane vormen der verschillende technieken te verklaren.

Dat deze verklaringen, die althans in den beginne wel min of meer bewust aan Semper aanknoopen, diens gedachtegang daarbij grondig gevolgd hebben, moeten we ontkennen. Semper was architect, geen philosoof; het was hem wel in de eerste plaats er om te doen, practische wenken te geven, om het verval der kunst in de 2e helft der 19e eeuw te boven te komen; een logisch opgebouwd aesthetisch systeem wilde en kon hij niet geven en zoo was niet te vermijden, dat de kern van zijn gedachten wel eens in den loop van zijn veelomvattend werk vervaagt. Maar aan den anderen kant was Semper een veel te scherpzinnig kunstbeoordeelaar en had hij, juist als kunstenaar, te groot respect voor de geestelijke autonomie aller kunstvormen, om aan een klakkelooze imitatie van toevallig ontstane technische vormen te gelooven.

Wie dan ook zijn werk, vooral ook zijn kleinere opstellen, nauwkeurig leest, vindt dat Semper tusschen het technisch produkt en de daarmee vergeleken ornamentvorm steeds plaats laat voor de vrije werkzaamheid van den geest. Zoo spreekt hij bijv. niet van den naad, die geïmiteerd wordt,

maar van de ‘idee’, het ‘begrip’ of ook wel van het ‘symbool’ van den naad, dat door den siervorm wordt aanvaard. Semper zelf spreekt herhaaldelijk van de ‘dynamische symboliek’ der primitieve ornamenten en bedoelt daarmee, dat deze de taak vervullen, het dynamisch karakter der vormen - van het versierde voorwerp - aanschouwelijk te maken. Met andere woorden, de keuze van het ornament hangt af van den bouw, de structuur van het te versieren voorwerp en van de wijze, waarop de kunstenaar deze structuur begrijpt of, beter gezegd, intuitief voelt. Eerst in tweede instantie hebben we te maken met het feit, dat deze, door den vrijen wil van den kunstenaar ontstane maar aan den vorm van het voorwerp gebonden ornamenten een zekere toevallige, of indien men wil noodzakelijke, overeenkomst toonen met motieven, die automatisch bij sommige technische procedees tot stand komen.

Zooals gezegd is deze gedachte bij Semper niet steeds duidelijk genoeg ontwikkeld en zoo heeft hij niet kunnen verhoeden, dat zijn theorie later van haar geestelijken inhoud werd beroofd. Men ging in het primitieve ornament steeds meer de mechanische nabootsing zien van vormen, die in een andere techniek ‘van zelf’, d.w.z. zonder bijbedoeling, waren ontstaan. Men meende daarmee een oplossing voor twee problemen gevonden te hebben. In de eerste plaats had men nu een verklaring voor die vroege, aan de beeldende kunst blijkbaar voorafgaande kunstvormen gevonden. Was deze laatste uit de imitatie van natuurvormen ontstaan en een afwijking van de natuurgelijkheid te wijten aan gebrekkige - primitieve - waarneming, technisch onvermogen of, in de late perioden, aan een verval van beide, zoo was met deze verklaring bij het geometrische ornament niet veel te beginnen. Nu echter kon men ook hier van *imitatie* spreken n.m.l. imitatie van vormen der techniek. Ik leg den nadruk op deze overeenkomst in de verklaring van het eerste ornament en van de werken der beeldende kunst, omdat beide het geestelijk moment in de kunst uitschakelen, beide m.i. ten nauwste samenhangende met een tijd, die zelve aan kunst nagenoeg niets voortbracht, daarentegen de mechaniseering van het leven en de levensbeschouwing tot het uiterste opvoerde.

In de tweede plaats meende men door dit bewijs, dat de vroegste kunst op de mechanische nabootsing van toevallig ontstane vormen berust, het probleem van het begin der kunst in het algemeen te hebben opgelost. Men legde eenvoudig de techniek als ondergeschoven kind in de wieg der pas geboren kunst, bewerend, dat dit nu de vroegste kunst was. Daarmee was nu het geestelijk karakter der kunst van a tot z geëlimineerd. Rafael en Rembrandt gaven een 'nabootsing' van mooie vrouwen en leelijke joden, de eerste menschen daarentegen bootsten vlechtwerk enz. na. Van een zelfstandig scheppen, van een uitbeelding van geestelijke, in den kunstenaar zelf ontstane vormen, was geen sprake. De philosophen van het begin der 19e eeuw hadden maar wat gephantaseerd in hun aesthetische systemen; kunst was, vooral in het begin, de natuurlijkste zaak van de wereld. Kunstwetenschap was slechts een geestelijke discipline, voor zoover de kunst in keuze der stof een illustratie van het cultureele leven der menschheid leverde.

Bij deze technisch-materalistische verklaring der eerste kunstvormen nu speelt aan den eenen kant het geometrische, rechtlijnige ornament der vroegste ceramiek, anderzijds de producten der textiele technieken de belangrijkste rol. Bij ornamenten uit golflijnen, voluten, spiralen, was ten slotte nog te spreken van een primitieve nabootsing van plantendeelen b.v. ranken, indien men niet direct zijn toevlucht nam tot slakkenhuizen en opgerolde slangen; voor het rechtlijnig ornament echter was in de natuur bezwaarlijk een voorbeeld te vinden. Des te eerder kwam men op de gedachte, in vormen der vlechttechniek het voorbeeld voor het ceramiek ornament te zoeken.

Men redeneerde als volgt: 1. In de vlecht- of weeftechniek ontstaan automatisch patronen van elkaar kruisende of parallelle rechte lijnen. 2. Een zekere samenhang tusschen vlechttechniek en pottebakkerij is bij vele natuurvolkeren te vinden. De leemen potten worden door gevlochten omhulsels beschut, ze worden door middel van banden en snoeren gedragen, hals en voet kunnen aangevlochten worden. Het komt voor dat een gevlochten omhulsel bij de vervaardiging van een vaas te hulp wordt genomen, dat een vlechtwerk van binnen met leem wordt bestreken en bij het bakken

verbrandt, zoodat het vlechtpatroon, in den wand van de vaas afgedrukt, achterblijft. 3. Ook het vroegste ceramische ornament is rechtlijnig en vertoont vaak overeenkomst met zekere vlechtpatronen. 4. Dus is het eerste rechtlijnige ornament uit de nabootsing van textiele vormen, in de eerste plaats van de vlechttechniek, te verklaren.

Deze theorie is zoo algemeen verbreid als de praehistorische kunstwetenschap zelf; in ieder handboek, bij iederen praehistoricus bijna is ze te vinden en dat wil bij het blijkbaar obligate verschil in meening, dat bij de verklaring der belangrijkste praehistorische problemen heerscht, veel zeggen. Slechts een paar uitzonderingen wilde ik vaststellen. Zoo heeft Klopfleisch *(Vorgeschichtliche Altertümer der Provinz Sachsen)* de vlechtwerktheorie slechts onder sterk voorbehoud aanvaard en vooral de scherpzinnige Oostenrijker, Alois Riegl, verdedigt in zijn '*Stilfragen*' met nadruk het autonoom geestelijk karakter der rechtlijnige ornamentiek, die hij scherp tegenover de beeldende kunst der palaeolithische holenbewoners stelt.

Het bekend worden van dit feit, dat reeds lang vóór den bloei der geometrische ornamentiek een naturalistische beeldende kunst werd beoefend, scheen bedenkelijk, te meer, daar de Franschen nu trachtten, het ontstaan der geometrische motieven uit een verstarring van naturalistische vormen te verklaren,[1] een proces, waarvoor analogieën in de kunst der natuurvolken voorhanden zijn. Geslaagd kunnen deze pogingen niet genoemd worden; het bleek althans, dat in het bijzonder het rechtlijnig ornament aan de vazen van den jongeren steentijd onmogelijk door de geometriseering van naturalistische vormen kan zijn ontstaan. Zoo moest men er toe komen, een dubbele bron voor het ontstaan der beeldende kunst aan te nemen: ten 1ste de imitatie van natuurlijke, ten 2de imitatie van technische, in het bijzonder textiele vormen[2].

Terwijl we met de belangrijkste vertegenwoordigers der verklaring uit de techniek in den loop van dit onderzoek van zelf kennis zullen maken, wilde ik meteen tot de bestrij-

1) H. Breuil. *Le Passage de la figure à l'ornement*. Compte rendu au XII Congrès international de l'anthropologie préhistorique.

2) A. Conze. *Über den Ursprung der bild. Kunst* (Sitzungsber. d. Kön. Preus. Ak. d. Wiss. '97.)

ding der vlechtwerktheorie zelve overgaan door op het volgende te wijzen:

De hierboven opgesomde stellingen schijnen op het eerste gezicht zeer aannemelijk; zijn zij echter juist, d.w.z. is inderdaad het rechtlijnige ornament, zooals dit in den jongen steentijd zijn grootsten bloei bereikte, nabootsing van vlechtvormen, dan moet het vroegste ceramische materiaal, dat we kennen, noodzakelijk aan zekere voorwaarden voldoen, die betrekking hebben zoowel op den vorm van het vaatwerk zelf, als op de plaats en de gedaante van de rechtlijnige versiering. Is er sprake van het bestrijken van een vlechtwerk met leem, waarbij, na het branden, de pot overbleef, of om den afdruk resp. de imitatie van een ondersteunend of beschuttend omhulsel, dan moeten we verwachten, dat juist in het begin, toen immers de samenhang met het textiele voorbeeld nog het nauwst was, het rechtlijnig ornament zich in de eerste plaats *over de onderste helft* van de vaas uitbreidt en dat het, in de teekening, volkomen het textiele patroon weergeeft. Hebben we met nabootsing van gevlochten mandjes zelf te maken, dan moet bovendien de vorm van de vaas den gevlochten vorm van het voorbeeld herhalen. Het is ongeoorloofd, dat men, om de juistheid der vlechtwerktheorie te bewijzen, steeds weer juist de latere ontwikkelingsvormen ter vergelijking neemt: middeleuropeesche 'Winkelband'-ceramiek, late megalith-, snoer- en klokbekerceramiek in het noorden. De chronologie der verschillende neolithische groepen moge in het algemeen nog vrij onzeker zijn, in hoofdtrekken staat zij vast en juist aangaande de vroegste periode der neolithische cultuur in Noord-Europa kan geen twijfel bestaan: deze hebben we in de Deensche Kjoekkenmoeddings vóór ons. En juist hier blijkt nu, dat van een voldoen aan de zooeven gestelde voorwaarden geen sprake is.

De Denen[1)] onderscheiden in deze afvalhoopen twee periodes. In geen van beide is nog de geslepen bijl bekend, wat er toe geleid heeft, dat men de cultuur der Kjoekkenmoeddings als een overgangsperiode tusschen den palaeolithischen en neolithischen tijd heeft beschouwd. Daarentegen waren beide reeds met de pottebakkerskunst bekend en zoo bezitten we niet

1) Madsen, S. Müller e.a., *Affaldsdynger fra Stenaldern*.

alleen versierde scherven, doch ook volledig aardewerk. Kenmerkend voor de eerste periode is een dikbuikige urn met spitsuitgetrokken bodem en wijden mond; ornament is òf in 't geheel niet aanwezig òf het is beperkt tot een zoom van vingerindrukken op of even onder den mondrand. Daar zeer gelijke vazen uit de cultuur der paalwoningen o.a. van Michelsberg bekend zijn, is het mogelijk, dat hier samenhang bestaat; ook aan den Rijn zijn sporen van dit aardewerk gevonden. Evenals de Deensche vazen zijn ook de Duitsch-Zwitsersche òf ornamentloos òf met deze vingerindrukken versierd.

In de tweede periode der Deensche afvalhoopen treedt eerst het rechtlijnig ornament op en wel in verweg de meeste gevallen - van de 545 buik- of bodemscherven waren er 8, van de 125 randscherven was daarentegen de helft versierd - als *randornament*, dat nu als een rij van loodrechte of scheeve streepjes, als horizontale lijn, als een ketting van driehoekjes of ook als een combinatie van deze vormelementen verschijnt. Met andere woorden, in deze vroegste neolithische ceramiek en haar versiering is van een directe nabootsing van gevlochten omhulsels geen spoor te vinden.

Hoogstens zou men nog aan nabootsing van snoeren kunnen denken. Hoe onbillijk het echter is, juist dit vroegste vingerindrukken-ornament als een nabootsing van snoeren op te vatten, blijkt niet alleen daaruit, dat het zich aanvankelijk boven op den mondrand bevindt, waar geen snoer iets heeft te maken, maar ook uit de overweging, dat geen ceramische versiering zóó onmiddellijk uit de techniek zelve volgt als deze versiering van vingerindrukken in het nog weeke leem (Tupfenornament). Door den geheelen steentijd blijft dit primitief ornament sporadisch bestaan, met het verval der ceramische kunst komt het tegen den metaaltijd weer in eere. We vinden het van Klein-Azië (Troje) tot Engeland (Pitt Rivers collection), van Italië tot in het arctisch-baltische gebied, ja nog in de hedendaagsche volkskunst is het aan te treffen (tegels in het museum te Bern, in de Zweedsche en Oostenrijksche boerenkunst, vgl. *Studio*, special number 1911 afb. 225, 1910 afb. 24, 28). Hoe die rij van indrukken op den mondrand ontstond, hebben de Denen eveneens verklaard. Men ging bij de constructie van de vaas zóó te werk,

dat steeds een nieuwe leemband op den voorafgaanden werd gelegd en met de vingers aangedrukt. De daardoor ontstane verdiepingen werden door de volgende laag bedekt, ten slotte bleven ze echter boven op den laatsten band staan. Vandaar dat ze eerst *boven op* den rand verschijnen en eerst *daarna* zuiver ornamenteel toegepast werden door verschuiving van de rij *onder* den rand. Wat de oorspronkelijk overbodige rhythmische rangschikking dezer indrukken, de verplaatsing onder den rand, waar ze als een halsketting om den hals der vaas liggen, dan de overgang tot het rechtlijnig ornament der tweede periode te beteekenen heeft, zullen we bij het geven van onze eigen verklaring bespreken.

De omstandigheid, dat juist bij dit vroegste vaatwerk, waar we volgens de vlechtwerktheorie met gebiedende noodzakelijkheid de grootste overeenkomst met gevlochten voorbeelden zouden moeten verwachten, de afwijking daarvan het grootst is, heeft nu tot een merkwaardige completeering dezer theorie, eveneens op technisch-materialistischen grondslag, gevoerd. Schuchhardt, de overtuigdste aanhanger der vlechttheorie in Duitschland, ziet namelijk in deze vroegste aardewerkvormen der paalwoningen en Kjoekkenmoeddings een imitatie van lederbuidels.[1)] Op de zeer gezochte verklaring der vormen zelf - die hij overigens, ook weer met gevlochten manden uit Afrika vergelijkt - zal ik hier niet ingaan. Eigenaardiger is, dat hij den ketting van vingerindrukken verklaart als rudimentair overblijfsel van de steken, die ontstonden door het innaaien van een vasten ring, noodig om den vorm van den lederbuidel te conserveeren. Na hetgeen ik gezegd heb over het ontstaan dezer versiering en de uitbreiding van dit bij uitstek ceramische ornament, ook waar van samenhang met leeren buidels geen sprake kan zijn, is het wel overbodig op deze hypothese verder in te gaan. Laat ik er slechts den nadruk op leggen, dat in de cultuurresten der paalwoningen, die weefsels en vlechtwerk, houten vaatwerk enz. in voortreffelijken toestand bewaard hebben, geen spoor van leeren buidels is gevonden.

We hebben gezien, dat de pottebakkerskunst in Noord-

1) Carl Schuchhardt, *Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst*.

Europa geheel onafhankelijk van de vlechttechniek is ontstaan; van een langzaam ontgroeien aan deze techniek, van bewuste of onbewuste nabootsing harer producten is niets te bespeuren. In het algemeen schijnt het goed, het onderzoek zooveel mogelijk op een bepaald gebied, op Noord-Europa, te beperken, niet alleen, daar hier verweg het rijkste materiaal ter beschikking ligt en juist in het Noorden de grootste bloei en een uitsluitend heerschen van het rechtlijnig ornament is vast te stellen, doch ook omdat door de zorgvuldige studie van de ontwikkeling op een bepaald gebied zuiverder resultaten te verwachten zijn, dan wanneer we willekeurig grepen doen uit het ontzaggelijke materiaal der geheele praehistorische kunst en die der natuurvolken. Toch is het van belang, hier er op te wijzen, dat dezelfde onafhankelijkheid der vroegste ceramiek van vlechtwerk volstrekt niet enkel een kenmerk van de noordelijke cultuur of die der paalwoningen is. Op de verschillendste plaatsen in het Zuiden kunnen we hetzelfde vaststellen: in Spanje, op Creta, Cyprus, in Canaan, is de oudste neolithische ceramiek volkomen zonder versiering, eerst later ontstaat het rechtlijnig ornament.[1)]

Maar niet alleen de vroegste ceramische producten beantwoorden niet aan de eischen der technische verklaring. Bezien we het vaatwerk met vol ontwikkeld rechtlijnig ornament, dan kunnen we vaststellen, dat noch de plaats, noch de vorm van het ornament aan de voorwaarden, die we moeten stellen, voldoen. Ik wees er op, dat het ornament, naar de technische verklaring, zich in de eerste plaats aan den onderkant van de vaas zou moeten bevinden. Niets is nu naiever dan de opmerking van Götze[2)], dat het systeem van banden, dat hals en schouders der Thüringsche kruiken

1) Voor Spanje o.a. Cartailhac, *Ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Een bij C. afgebeelde gevlochten mand vertoont eenige overeenkomst met de vaas fig. 70, die echter slechts aan den rand versierd is; de Iberische Kjoekkenmoedding ceramiek is niet versierd. Voor de vroegste Spaansch-Portugeesche megalithceramiek vgl. Wilke, *Südwesteuropäische Megalithkultur;* voor Creta: Duncan Mackenzie, *The pottery of Knossos* in Journal of Hell. Studies. vol. XXIII; voor Cyprus: Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst.* bl. 363; voor Palestina: Père H. Vincent, *Canaan*.

2) *Die Gefässformen und Ornamente der neolith. schnurverzierten Ker. im Flussgebiet der Saale*.

omvat, zeker ontleend is aan dragende banden, die dus eigenlijk juist aan de onderzijde van de kruik moesten zitten, maar nu naar boven verlegd werden, om daar beter in het oog te vallen. De voorbeelden, dat de versiering, ook in den bloeitijd van het rechtlijnig ornament, zich tot hals en schouders bepaalt, zijn talloos; de uitbreiding van het ornament van den rand en hals af naar den bodem is juist in de vroege megalithische kruiken, die algemeen aan het begin der ontwikkeling - na de cultuur der Kjoekkenmoeddings - worden gedateerd, duidelijk te volgen: de lijnen die van de structief belangrijkste plaats, de scherpe knik tusschen hals en schouders, uitstralen, beperken zich eerst tot een halskraag, die vervolgens eenige stralenbundels over den buik uitzendt, totdat ten slotte het geheele kogelvormige lichaam met zulke stralen is bedekt. Eerst wanneer zich het ornament over de geheele vaas heeft uitgebreid, wordt natuurlijk ook de onderste helft versierd. Heeft de vaas een langen hals, dan kan het inderdaad voorkomen, dat slechts het eigenlijke lichaam d.w.z. het onderste deel versierd wordt, maar juist bij deze voorbeelden - de kleine megalithische bekertjes en de zooeven genoemde kruiken - is niet aan een dragend of steunend omhulsel te denken. De 10 - 12 cM. hooge bekertjes werden niet gedragen en hadden, minder dan eenigen anderen vorm, steun of bescherming noodig; de vroege megalithische kruiken daarentegen zijn van een uitstekende draaginrichting voorzien: kleine, tusschen hals en schouders zittende aanhangsels met een doorboring, juist groot genoeg om een snoer door te laten.

Ik kom nu tot den vorm der rechtlijnige versiering zelf. Ook hier moet een streng wetenschappelijke kritiek met zeer bepaalde eischen komen. Dat een ontwikkeld systeem van rechte lijnen, dat zich aan den vorm van den drager houdt, een zekere overeenkomst met vlechtwerk kan vertoonen, dat immers zelf een structuur van rechte lijnen is, die tezamen een analogen vorm omsluiten, is duidelijk. Maar met deze vage overeenkomst mogen we geen genoegen nemen, integendeel, voor den directen afdruk of de nabootsing van *primitieve* vlechtvormen zijn *zeer bepaalde motieven* te verwachten. Ik leg hierbij den nadruk op het woord ‘primitief’, omdat bij de vergelijking met gecompliceerde vlecht-

werken, die zelf kunst willen zijn, d.i. zelf een zóó en niet anders bedoelde schoone samenstelling geven, de vraag naar het ontstaan der geometrisch-ornamenteele kunst slechts verschoven wordt naar het gebied der textiele techniek. In ieder geval hebben we, zoo we mechanische afdrukken of de nabootsing van geheel gevlochten vormen onderstellen in de eerste plaats aan de eenvoudigste vlechtwerken te denken.

Nu zijn we met den aard van het primitieve, praehistorische vlechtwerk vrij goed bekend. De Zwitsersche meren hebben vlechtwerk bewaard, vooral Robenhausen levert verscheiden voorbeelden; een Beiersch vlechtwerk uit den bronstijd vinden we bij Naue.[1)] Afdrukken van vlechtwerken in leem kennen we uit Stützheim in den Elzas[2)] een sterk daarop gelijkende afbeelding geeft Montelius.[3)] De afdruk van een mat, waarop het vaatwerk te drogen werd gezet is bekend uit Amorgos[4)]. In al deze gevallen ontstonden, gelijk te verwachten, systemen van elkaar kruisende banden - schering en inslag, - in de meeste gevallen het *schaakbordmotief*. Een stuk vlechtwerk, dat in Bern bewaard wordt, toont door de kruising van platte, breede strooken het zuivere schaakbord; nog in onze dagen is ditzelfde vlechtwerk in de volkskunst van Noord-Italië tot Scandinavië aan te treffen. Het zij veroorloofd, er hier ook op te wijzen, dat nog in de beeldende kunst der late middeleeuwen naast het grovere mandenwerk van verticale ribben, die geheel door de horizontale banden worden bedekt, het sierlijker, rijker gelede vlechtwerk juist diezelfde ruiten of rechthoekjes vertoont. Dit is wel geen bewijsmateriaal voor het karakter van het praehistorische vlechtwerk, maar toch is voor ons doel aan deze noordelijke techniek uit de middeleeuwen ongetwijfeld grootere beteekenis te hechten dan aan vlechtwerk van de Congo uit de 19de eeuw; te meer nu we hetzelfde patroon in de voorhistorische vlechtwerken terug vinden.

Van een daarmee overeenkomende versiering van regel-

1) *Die Hügelgräber enz*. Pl. XXXV.
2) Forrer, *Urgesch. des Europäers* Pl. 51; daar ook afbeeldingen van Zwitsersche matten enz. Pl. 52, 53.
3) *La Civilisation primitive en Italie* Pl. 2. 22.
4) Myres in *Journal of the anthrop. Inst.* 1898.

matig afwisselende horizontale en verticale of scheeve bandjes is nu in de neolithische ceramiek hoogst zelden sprake. Het schaakbord komt een enkelen keer in Zweden voor, een keer in Engeland, Frankrijk (in alle gevallen laat) en in de Hollandsche megalithische ceramiek zijn enkele voorbeelden, die op een dergelijk vlechtwerk lijken, aan te treffen; dat is echter alles. Om zeer goede redenen, die ik nog uiteen zal zetten, vermijdt de neolithische ornamentiek nagenoeg zonder uitzondering het oversnijden der rechtlijnige motieven.

Het blijft dus bij de zeer vage overeenkomst, die tusschen elk rechtlijnig ornament, hoe het ook ontstaan moge zijn, en vlechtvormen a priori bestaan moet, bij de mogelijke nabootsing van dragende snoeren en hoogstens nog bij het aanvlechten van hals of voet aan het kogelvormige lichaam der vaas. Van deze laatste mogelijkheid wil ik hier voorloopig afzien, daar ze, naar analogie met Afrikaansche kalebassen en struisvogeleieren een materiaal vooronderstelt, dat in het noorden ten eenen male ontbreekt. Daarover straks meer.

Over de mogelijkheid van snoerimitaties hebben we bij de kjoekkenmoedding-ceramiek gesproken en gezien, dat daar een ketting, een rhythmische herhaling van eenvoudige elementen, ontstond, onafhankelijk van een textiel voorbeeld. Ik zou hier nog aan toe kunnen voegen, dat de Zwitsersche kettingen zich in de meeste gevallen juist op plaatsen bevinden - op de helling der schouders bijv. - waar zich in werkelijkheid nooit een snoer zou kunnen bevinden. Een hoogst eigenaardig voorbeeld voor het zelfstandig ontstaan van een dikwijls als vlechtwerk-imitatie opgevat motief vond ik nu in de z.g. oudere ‘Winkelband’- of Hinkelsteinceramiek van den Rijn.

Wij hebben hier een ronde kom, die versierd is met een breede zigzag uit evenwijdige, ingesneden lijnen. De technische interpretatie ziet hier een vlechtwerk, dat om de kom gelegd moest worden om de bevestiging van draagsnoeren mogelijk te maken[1]. Nu is dit ornament echter niets anders dan de rechtlijnige noord-europeesche vertaling van een motief der uit het zuiden ingedrongen z.g. spiraalmeanderceramiek. Het

1) Holwerda, *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europas*, bl. 28; Forrer l.c. bl. 269.

zou hier te ver voeren, op de tot nu toe onzekere dateering dezer beide stijlgroepen in te gaan; meer oostelijk, in Bohemen, is het resultaat van het onderzoek geweest, dat de met Hinkelstein ten nauwste verwante rechtlijnige 'Stichbandkeramik' jonger is dan de ceramiek met spiraalornament en juist dezelfde vertaling daarvan vertoont als aan den Rijn, waar de representanten van beide stijlen, de rechtlijnige Hinkelstein en de spiraal-voluten stijl van Flomborn bij Worms voorkomen.

Nu bezit dit Flomborner ornament o.a. een motief van dubbele spiralen, gescheiden door een loodrechten band van evenwijdige lijnen. Links en rechts van den voet van dezen band stijgen de spiraalbogen omhoog naar den rand der kom om vervolgens weer af te dalen naar den bodem; in dezen spiraalboog stijgt dan weer het spiraaleinde omhoog. Bij de rechtlijnige vertaling kon de loodrechte band blijven, de omhoogstijgende spiraalbogen echter werden rechtlijnig, aan den rand moest daardoor een plotselinge knik ontstaan om weer den bodem der kom te bereiken. Het spiraaleind wordt dan in Boheme door een dubbele omknikking d.w.z. een meandervorm weergegeven; Hinkelstein geeft slechts het omhoogstijgende einde weer door een nieuw loodrecht bandje. Het resultaat is de om de kom loopende breede zigzag met een vulling van verticale bandjes, afwisselend van den rand naar beneden en van den bodem naar boven.

Wie in deze dingen belang stelt en de bronnen[1)] bij de hand heeft, bestudeere verder het ontstaan van het bekende 'boompjes' motief bij Hinkelstein. Tot voorbeeld dienden de gaffelvormige figuren, die de voluten of spiralen bij Flomborn scheiden en die zelf ten slotte te herleiden zijn tot de vulling der ruimte, die bij de Boheemsche loopende spiraal tusschen de spiraalbogen en den afsluitenden horizontalen band ontstond. Daar de vermelde verwantschap tusschen Hinkelstein en Flomborn geen twijfel toelaat, hebben we hier de gunstige gelegenheid, de onjuistheid der textiel-theorie te bewijzen door de zelden geboden mogelijkheid, de wordingsgeschiedenis van een noordeuropeeschen rechtlijnigen ornamentvorm te volgen. Met het veronderstelde, ingewikkelde vlechtwerk heeft de rechtlijnige Hinkelsteinstijl niets te maken; deze is de zuiver

1) (Köhl, *Festschrift;* voor Boheme: Hoernes l.c.)

noordelijke vertaling van een ingedrongen zuidelijk, ‘vrij’ d.w.z. niet structief gebonden ornament.

Dit zijn de voornaamste argumenten, die ik tegen de verklaring van het rechtlijnig ornament uit de techniek heb aan te voeren. Ten aanzien van deze honderdduizenden potjes en vazen, die in de latere periodes met ornament bedekt zijn, behoort men te vragen, hoe de voorstanders der vlechtwerktheorie zich de verhouding tot die ganschelijk onbekende gevlochten omhulsels en snoeren voorstellen. Hebben deze, geenszins nomadiseerende, menschen hun geheele leemen vaatwerk aan snoeren gedragen? Waarom is er geen spoor van een met het bedoelde ornament correspondeerend vlechtwerk, dat algemeen verbreid moet zijn geweest, in de noordelijke moerassen en de Zwitschersche meren gevonden, die zelfs kleeding en weefwerk voor ons bewaarden? Waarom is er niets van in onze volkskunst blijven bestaan? Waarom, indien men het niet laten kan, de pottebakkerskunst als secundair, als een surrogaat, te beschouwen, niet in de allereerste plaats op de houtbewerking gewezen, die, zooals de overblijfsels[1)] bewijzen, naast de ceramiek heeft gebloeid en die dezelfde vormen o.a. de megalithkruiken in hout voortbracht en zoo volkomen overeenkomt met den inventaris der Sennhütten in de Alpen en der boeren in Scandinavië? Het antwoord ligt voor de hand: uit de houttechniek was niet het mechanisch ontstaan van een bepaalden ornamenteelen stijl af te leiden.

Het is eigenaardig, dat de aanhangers der technische verklaring ten bewijze van de juistheid hunner theorie steeds met vlechtwerken uit Japan (Schuchhardt), Afrika (Holwerda), Brazilië (Max Schmidt) moeten komen d.w.z. met het beste vlechtwerk, dat ons bekend is en met producten van een ten deele hoog ontwikkelde, in ieder geval zeer oude beschaving, wier historische ontwikkeling ons nagenoeg onbekend is. Afgezien van vele andere bezwaren mogen we reeds daarom niet deze exotische vlechtwerken als vergelijkingsmateriaal gebruiken, omdat de ontwikkeling dezer uiterste verfijnde vlechtindustrieën ten nauwste verbonden is

1) Zwitserland: Schafis, Vinelz, Robenhausen. - Denemarken: vgl. S. Müller, *Nordische Altertumskunde* I bl. 343. - Beieren: vgl. Naue l.c. Pl. XXXV enz.)

met een materiaal - bamboe- en palmvezels, harde grassoorten, - dat slechts in de genoemde tropische of subtropische gebieden voorhanden is. Waarom men dezen bedenkelijken stap deed, is begrijpelijk: slechts in die geraffineerde grootendeels zelf als kunst bedoelde, Japansche, Afrikaansche Braziliaansche vlechtwerken was de gezochte overeenkomst met het rechtlijnig ornament der Europeesche steentijdmenschen te ontdekken. Zoover ik weet, heeft slechts Holwerda de consequentie uit deze vergelijking getrokken; voor hem is de bedoelde overeenkomst inderdaad een bewijs, dat de neolithische bevolking van Noord-Europa voor een deel - het volk der megalithische cultuur o.a. van onze Hunnebedden - uit Afrika afkomstig is!

Hier ontbreekt de plaatst, dieper op deze belangrijke vraag in te gaan. Het schijnt mij, dat er geen scherper tegenstelling denkbaar is dan tusschen de cultuur en kunst der praehistorische bevolking van Noord-Afrika. (Egypte, in het bijzonder de veel geciteerde Libyers) met haar wellicht aan de kunst van la Madeleine aansluitende beeldende kunst, en die van het neolithische Noord-Europa. Een overtuigend argument tegen den werkelijken samenhang van de Noord-Europeesche sierkunst in den steentijd met Afrikaansch vlechtwerk is het feit, dat we den groei der neolithische kunst en cultuur in het noorden van de Kjoekkenmoeddings af met vrij groote nauwkeurigheid kunnen volgen, evenals haar uitbreiding van Denemarken - Sleeswijk-Holstein uit naar het Z., Z.O. en Z.W.[1)] Een band met de aesthetisch en technisch ten achter gebleven West-Europeesche Dolmencultuur, die dan toch den weg der Afrikaansche bevolking naar het Noorden moest begeleiden, ontbreekt ten eene male. Maar ook al was een Afrikaansch volk naar het onherbergzame Noorden getrokken, hoe konden dan op den duur deze Afrikaansche vlechtvormen blijven bestaan, terwijl de ‘kalebas’-vormen, waarover we het zoo meteen zullen hebben, verloren gingen? Dit is het onjuiste in Holwerda's argumentatie, dat hij de kalebasvormen, met hun ‘vrije’ ornamen-

1) Onze Hunnebeddencultuur; vgl. o.a. de voortreffelijke studie van Nils Aberg over *Die Steinzeit in der Niederlanden* in Upsala Universitets Arskrift 1916.

tiek wegens gebrek aan grondstof op den weg naar het Noorden verloren laat gaan, de vlechtwerken echter laat voortbestaan. Beide vormen hangen, wel te begrijpen naar de technische verklaring, ten nauwste van een tropisch resp. subtropisch plantenmateriaal af en zijn topografisch aan het Zuiden gebonden.

Als een tegenhanger en aanvulling van de vlechtwerkhypothese is de *kalebassen-theorie* te beschouwen. De gedachtegang is daarbij de volgende: in tegenstelling tot het uitsluitend rechtlijnig ornament van den Noord-Europeeschen Steentijd, is in het Zuiden reeds zeer vroeg een vrije versiering met figuurlijke voorstellingen of gebogen lijnen te constateeren. Meer bepaaldelijk staat de zeker uit het Zuiden ingedrongen bandceramiek met haar spiraal-, voluten- en meanderornament scherp tegenover de noordelijke versieringswijze. Nu toonen de bol- of peervormige vazen dezer bandceramiek een zekere overeenkomst met kalebassen; de kalebas wordt echter nog in onzen tijd in het Zuiden veelvuldig ter vervaardiging van kommen, nappen, flesschen enz. gebruikt. Bij deze uit kalebassen gemaakte vazen ontbreekt - tenzij een voet, hengsels of hals wordt aangevlochten - het verband met vlechtwerk, daarentegen kon het in de schaal ingesneden ornament zich vrij in elke willekeurige vorm uiten. Het ‘vrije’, zuidelijke ornament dankt dus zijn ontstaan aan den samenhang der Zuidelijke ceramiek met kalebasvazen, de tegenstelling van de rechtlijnig noordelijke en kromlijnig zuidelijke siermotieven ligt in het verschil van het geïmiteerde materiaal: vlechtwerk in het noorden, kalebassen in het Zuiden. De grens van dien kalebassenstijl is naar het Noorden toe met de verbreiding der kalebas zelf bereikt. Zooals men ziet, een zeer plausibele verklaring; maar ook zij verdraagt geen kritiek.

De flesschenkalebas, Cucurbita Lagenaria, lezen we bij Holwerda, komt in Egypte gecultiveerd en verwilderd voor, ook in klein Klein-Azië wordt ze verbouwd, in Rusland enkel in de Zuidelijke provincies. Evenzoo in Zuid-Frankrijk en Spanje; in Dalmatië ziet men de vrucht bij visschers en boeren viel in gebruik; in de flora van Duitschland en Zwitserland wordt ze niet meer genoemd.

In de eerste plaats nu moet het toch wat vreemd schijnen,

dat de technisch-materialisten bij voorkeur met Afrikaansche vlechtvormen als voorbeeld voor het rechtlijnig ornament in Noord-Europa aankomen, terwijl nu juist in het Zuiden, het dorado voor vlechtmateriaal, een ander materiaal het voorbeeld wordt voor de typische zuidelijke stijlvormen.

Bezien we nu het zuidelijke ornament, dan moeten we vaststellen, dat veelal kenmerkend kalebasvormige vazen voorkomen, die geheel of gedeeltelijk met zuiver rechtlijnig ornament zijn bedekt[1)] en wel in een vorm die elke betrekking tot draagsnoeren of aangevlochten deelen buitensluit. Omgekeerd is het vrije ornament van het voordynastische aardewerk in Egypte in verreweg de meeste gevallen op vazen aan te treffen, die niets met kalebassen te maken hebben; ik wil hier vooral ook op de spiralen van El Amrah wijzen, die uit de nabootsing van schelphoudende kalksteenen potten zijn ontstaan (volgens Schweinfurth en Flinders Petrie).

Bedenkelijker is, dat het verbreidingsgebied van Cucurbita Lagenaria geenszins met dat der vrije, 't zij spiraal-voluten, 't zij figuurlijke ornamentiek op vazen overeenkomt. Noch Spanje, noch Zuid-Frankrijk[2)] zijn bandceramische provincies, ze bezitten echter, althans tegen het einde van den Steentijd, een ontwikkeld rechtlijnig ornament. Italië krijgt eveneens de spiraal uit den vreemde, waarschijnlijk uit Oost-Adriatisch gebied geïmporteerd. Daarentegen ontbreekt weer de kalebas bijv. in Boheme, dat blijkbaar een uitstralingsgebied van de spiraalversiering is geweest.

Wat echter de kalebassentheorie m.i. onhoudbaar maakt, is het volgende: zoowel op Sicilië en Creta als in Palestina en Hissarlik-Troje d.w.z. in ideale kalebassen-provincies, zien we, dat het oudste ceramische ornament streng recht-

1) Cyprus: Cesnola Pl. XIII; Klein-Azië: Gordion. G. Körte en A. Körte Pl. 3.

2) Dat Holwerda (l.c. 34) in navolging van Déchelette (*Manuel* I) Frankrijk als een gebied beschouwt waar de 'Spiral-Maeanderkeramik herrscht', moet op een misverstand berusten. Juist Déchelette bewijst, dat daarvan geen sprake is. De drie voorbeelden van sterk gedegenereerd spiraal-meanderornament, die we bij D. vinden, zijn uit Bretagne afkomstig en toonen aan, dat de vreemde invloed uit het Z.O. zich over West-Duitschland, Oost-België tot aan de Fransche kust heeft voortgeplant. Zuid-Frankrijk bezit geen 'kalebassen'-ornament.

lijnig is en wel, gelijk in Noord-Europa, ingesneden en meestal met witte vulling. Sicilië (Stentinello) kent in den Steentijd slechts deze zuiver ‘textiele’ stijl, een verandering komt eerst onder den invloed van de hooger ontwikkelde bronscultuur uit Aegeisch-Cretisch gebied, die tegelijk de vazenbeschildering brengt. Creta bezit in zijn ± 6 meter dikke neolithische lagen uitsluitend rechtlijnig ornament; in de geschilderde vaasversiering van den vroeg-minoischen tijd worden de oude motieven in de nieuwe techniek herhaald; eerst in den middelminoischen bronstijd komt het naturalistische ornament en daarmee de spiraal. De neolithische cultuur van Canaan kent eveneens slechts ‘textiele’ versiering; in Troje bezit de Ie - Ve stad een gedeeltelijk met de Noord-Europeesche vormen sterk overeenkomende rechtlijnige ornamentiek; de spiraal verschijnt eerst in de Ve nederzetting en wel geïmporteerd uit de eilanden. In gegebieden, waar de kalebas inheemsch was en ook zonder twijfel voor de vervaardiging van vaatwerk in gebruik - Troje I heeft reeds kalebasflesschen[1] - wordt dus eerst het rechtlijnige, niet het vrije ornament, en wel volstrekt algemeen toegepast. Eerst met het aanbreken van den bronstijd, in Troje nog later, begint, tegelijk met de schildertechniek, een verandering, die blijkbaar een gevolg is van den invloed der oude cultuurcentra in het verre Zuid-Oosten. Met andere woorden, het verschijnen van den vrijen ornamentstijl is op zichzelf volkomen onafhankelijk van het voorkomen der kalebas. Het betreft hier niet eene kwestie van aardrijkskundige verspreiding van bepaalde planten, doch eene vraag van ontwikkeling, 't zij door eigen groei, 't zij onder vreemden invloed.

Ik ga nu over tot een zoo kort mogelijk samengevatte beschouwing, hoe dan wel het eerste rechtlijnig ornament ontstaan is, en vraag in de eerste plaats: waarom is men toch zoo bevreesd, die eerste rijen van streepjes of punten uit een primitief gevoel voor de schoonheid van geometrische regelmaat te verklaren? Waarom moet met alle geweld dit geestelijk moment, het zelfstandig vinden en mooi vinden van de allereenvoudigste rhythmische samenstelling en symmetrie

1) Hub. Schmidt in *Troja und Ilion* abb. 114.

uitgeschakeld worden? Wil men niet de geheele beeldende kunst van begin tot eind als een mechanische nabootsing van natuurlijk gegeven vormen verklaren, dan is men tegen wil en dank gedwongen, *ergens* in den loop der kunstontwikkeling een eerste bewustzijn van het schoone aan te nemen. Waarom dat dan niet meteen bij die eerste vormen gedaan, wier primitieve schoonheid, die zich in regelmaat en juiste toepassing van het ornament uit, voor het onbevangen oordeel onmiddellijk in het oog springt? Men vergete niet, dat reeds bij het onontwikkelde aesthetisch bewustzijn - ook van kinderen - een zéker oordeel voorhanden is, of een rij van elementen rhythmisch geordend is of niet, of tusschen die elementen symmetrie bestaat of niet en dat dit zelfde oordeel geen oogenblik in twijfel is, welke rangschikking de ‘mooiste’ is. Men vergete niet, dat enkele eeuwen na de Atheensche Dipylonkunst, die het lot onderging technischmaterialistisch ‘verklaard’ te worden, het Parthenon ontstond, dat met den besten wil niet op de imitatie van iets is terug te voeren, veeleer misschien het volkomenste en zuiverste momument van schoone maatverhoudingen voorstelt, dat we kennen. Is dit gevoel voor de abstracte schoonheid van mathematische verhoudingen plotseling uit de lucht gevallen of ligt 't niet voor de hand, de eerste kiemen er van in het strenge rhythme der geometrische vaasbeschildering te herkennen?

Hoe zijn nu die eerste geometrische ornamentvormen ontstaan, wat bedoelen ze eigenlijk?

Reeds Semper heeft deze vraag bij benadering beantwoord door aan den eenen kant de functies, die de deelen van een vaas vervullen, te analyseeren, aan de andere zijde de symbolische beteekenis van het ornament zelf te accentueeren. Ornament, versiering, wijst *als zoodanig* op iets anders, zekere philosofen zouden zeggen: op het andere van zichzelf. Het wijst op *het geornamenteerde*, het versierde, op den drager van het ornament. Met deze gedachte, dat het ornament zijn beteekenis ontleent aan de betrekking tot den drager, kunnen vooral wij Hollanders vertrouwd zijn; vergis ik mij niet, dan heeft vooral Berlage, deze Hollandsche Semper, deze opvatting van versiering tot de zijne gemaakt en in geschrifte verdedigd. Ik laat in het midden, of uit deze ver-

klaring van het oorspronkelijke wezen van het ornament een eisch voor de versieringskunst in het algemeen en door alle tijden is af te leiden; in ieder geval hebben we bij het eerste optreden van ornament met deze fundamenteele beteekenis er van rekening te houden. Ornament is, hoe het zich ook later ontwikkelen, misschien bevrijden moge, in den beginne een symbolische voorstelling van de in den drager werkende krachten, die gezamenlijk de nuttige waarde van het gebruiksvoorwerp uitmaken en diens vorm bepalen. Ornament is dus, anders gezegd, een onderstrepen van de vormen van het geornamenteerde voorwerp; het is de volslagen overbodige en daarmee zuiver aesthetische uitbeelding van natuurlijk gegeven krachten of, indien men deze dynamische functie uit wil schakelen, de slechts voor den schijn dienende accentueering der door de natuur - techniek, het nuttige doel - gegeven vormen. Het is daarom van belang, op deze eigenaardige beteekenis der kunstvormen, die aan het begin der noordelijke kunstontwikkeling staan, den nadruk te leggen, daar hiermee zoowel het nauwe verband dezer beginnende kunst met de nut-, resp. natuurvormen als haar geestelijke bevrijding er van wordt aangegeven.

Dit moge nu alles zeer ingewikkeld lijken en inderdaad ben ik wel de laatste, die aanneemt, dat de steentijdbarbaren zich van zulke aesthetische problemen rekenschap hebben gegeven, maar ten slotte pasten ze toch onbewust, als echte kunstenaars, de hier kort geschetste theorie van het ornament in de praktijk toe en deden daarmee precies hetzelfde als een negerkind, dat zich een schelpenketting om den hals legt, zóó dat deze op de borst hangt en de grootste schelp juist in het midden komt. Wat daar gebeurt, is, indien we het wilden ontleden, veel ingewikkelder dan de versiering van een vaashals met een ketting van vingerindrukken, maar in wezen is 't hetzelfde proces.

Het kenmerk van de kunst van den noordelijken steentijd is nu niets anders dan haar streng ornamenteel karakter. In de eerste plaats is hiermee haar *rechtlijnigheid* verklaard. Immers, we weten het uit de mechanica, de rechte lijn is het beeld van de eenvoudige, zich vrij uit werkende kracht. Zoolang het doel er uitsluitend op gericht was, de in een vaas werkzame krachten te accentueeren en daarmee de structuur

van het te versieren voorwerp te verduidelijken, moest dus met de rechte lijn gewerkt worden. Het eerste ornament, de vingertop indrukken op een rij, is nog slechts een ‘aanduiding’; wel werd er reeds de plaats, die het belangrijkst geacht werd, de rand van de vaas, waar de regelmatige omloop, de regelmatige verwijding van het ‘vat’ het duidelijkst in 't oog viel, nader aangegeven en dit regelmatige verloop zelve door de rhythmische schikking der indrukken gemarkeerd, maar deze indrukken zelf waren nog te amorph, te weinig zeggend, ze verrieden nog te zeer hun natuurlijk, toevallig ontstaan, om op den duur te kunnen voldoen. De belangrijkste stap was dan ook de overgang tot het *geometrisch*, *rechtlijnig ornament* met zijn duidelijke *begrenzing* en onmiskenbare *richting*. Hiermede begint het uiterst interessante *kristallisatieproces*, dat het eerste hoofdstuk der Noord-europeesche kunstgeschiedenis vult.

Van een enkele horizontale lijn, die als het ware den rand *onderstreept*, van de rij evenwijdige, loodrecht of scheeve streepjes van het Kjoekkenmoeddingvaatwerk, die als een halsketting de regelmatig voortschrijdende en in zichzelf terugkeerende ronding van den hals stap voor stap volgt en verduidelijkt, breiden de structief-symbolische lijnen zich uit, omgeven de schouders der vroege megalithkruiken met een kraag van strepen, die van de tektonisch interessantste plaats, de scherpe knik tusschen hals en schouders, over de schouders uitstralen. Dan zendt deze kraag stralenbundels uit over den buik der vaas zelf, het uitkristalliseeringsproces zet zich voort. Naast de horizontale lijnen, die in de horizontale doorsneden de ronding en uitwijding van den vaasvorm verduidelijken, treden de vertikale lijnen op, die de betrekking tusschen boven en onder nader aanduiden, de uitzetting van den bodem af naar den buik toe, waar nu graag een horizontale gordel den grootsten omvang aangeeft; dan de samentrekking naar den hals. Naast de *randlijnen* ontstaan de *wandlijnen,* naast de onderstreping der randsilhouette, die der wandsilhouette of van het wandprofiel. Ik hoop bij een andere gelegenheid uitvoerig op deze problemen in te gaan, in het bijzonder ook op de late ontwikkelingsverschijnselen, die we in haast alle groepen op Duitsch-Nederlandschen bodem voor ons hebben: in de megalith- en snoer-

ceramiek, de Bernburger ceramiek, die bolvormige kruiken en in het aardewerk van Rössen. Hier wilde ik er slechts op wijzen, dat er inderdaad aan de hand der zekere chronologische gegevens - Kjoekkenmoeddings; vroege megalithkruiken; Noord-Duitsche groepen - een ontwikkeling is vast te stellen, die zich in een toenemende uitbreiding van het rechtlijnig ornament en in zeer bepaalde symptomen van emancipatie van den drager uit.

Ruimte en afbeeldingsmateriaal ontbreken, om deze ontwikkelingsverschijnselen hier nader uit te werken. Maar we begrijpen nu toch, waarom juist in het begin der ontwikkeling, bij de eerste schuchtere rand- en halskettingen, de overeenkomst met vlechtwerk het geringst is, waarom daarentegen in latere groeiperiodes een zekere vage gelijkenis met vlechtwerk, dat immers eveneens met rechte lijnen - teenen, takjes, banden enz. - werkt, die de structuur van het geheel bepalen, kan ontstaan. We begrijpen nu ook, waarom het schaakbord, dit bij uitstek textiele motief, en de elkaar snijdende lijnen zoo uiterst zelden voorkomen: het zou niets anders kunnen uitdrukken dan de gelijkmatige uitbreiding in twee, loodrecht op elkaar staande richtingen, de symbolische beteekenis der horizontale ‘Umriss’- en verticale ‘Aufriss’-lijnen zou door deze herhaalde onderbreking ten eenen male verloren gegaan, het tektonisch skelet, dat de vaasvorm interpreteert, zou tot een gelijkmatig bedekkend ‘vlechtwerk’ worden, dat den vorm verbergt. Iets dergelijks kan inderdaad gebeuren n.m.l. in een voor de late Thüringsche snoerceramiek karakteristiek motief van in elkaar grijpende gearceerde driehoeken, het eenige vlechtornament, dat we in de steentijdkunst van het Noorden vinden. Het treedt tegen het eind van den steentijd op, om dan vooral ook in den bronstijd een belangrijke rol te spelen. Dit volledige toedekken van grootere vlakken van den dragenden grond met een kleed, dat de er onder liggende structuur van het voorwerp meer verbergt dan verduidelijkt, is een typisch laat verschijnsel, dat met de toenemende emancipatie van het rechtlijnig ornament van zijn drager verband houdt en dan zelfs in de gedegenereerde ceramiek van den vroegen bronstijd tot werkelijke imitatie van vlechtwerk in wilde, elkaar kruisende lijnen leidt. Ik zie in dit late optreden van

vlechtwerknabootsing tegenover het zeer beperkte, streng geometrische, structieve ornament van het vroegste aardewerk het zekerste bewijs, dat dit geometrische ornament in ontstaan en wezen niets met vlechtwerk heeft te maken.

Een enkel woord nog over de *verhouding tot het Zuiden*. In scherpe tegenstelling tot Noord-Europa toont de kunst der oude cultuurlanden in het Zuid-Oosten, Voor-Azië en Egypte, van den beginne aan een zeer besliste neiging tot naturalistische beeldende kunst. We kennen uit Elam reeksen van vormen, die ons de langzame verbastering van dieren menschgedaanten in de praehistorische ceramische versiering tot geometrische motieven duidelijk voor oogen brengen en dus een aanvankelijk naturalistisch, figuurlijk ornament vooronderstellen[1]. In het voordynastische Egypte zijn uiterst levendig opgevatte en fijngevoelde afbeeldingen van dieren zeer talrijk: als rotsteekeningen, vazenornament, statuetten, leipaletten enz. Men heeft hier verband zoowel met de beeldende kunst der recente Afrikaansche natuurvolken als met de palaeolithische der Pyreneeën en van Dordogne geconstrueerd. Hoe dit zij, de oud-Europeesche neolithiek, die ook Zuid-Europa omvatte, staat van meet af aan als een polair tegengesteld gebied tegenover dit zuiden met zijn volkomen anders gerichte kunstbedoelingen. Niet de symbolische voorstelling van abstracte krachten, doch de directe indruk van de zinnelijke, door de natuur gegeven werkelijkheid zelf was hier het uitgangspunt. Er is niet aan te twijfefen, dat bij alle vertegenwoordigers dier zuidelijke beschaving in Voor-Azië, Egypte, Creta, Griekenland, Rome, dit zinnelijk naturalistisch moment is blijven bestaan - onmiddellijke samenhangen zijn steeds aan te wijzen - en mede heeft bijgedragen tot de snelle ontwikkeling der superieure beeldende kunst in het Zuiden.

Niets is nu zoo interessant als te zien, hoe deze beide polair tegenovergestelde culturen op elkaar ingewerkt hebben, hoe de uitstralingen van het veel hooger ontwikkelde zuiden in het noorden zijn opgenomen, hoe dit de uit het zuiden ingedrongen vormen heeft verwerkt! Het eerste voorbeeld

1) J.E. Gautier et G. Lampre en Edm. Pottier in *Délégation en Perse*, Mémoires Tome VIII en XIII.

van dit proces is in den steentijd te vinden in de veel besproken, maar nooit verklaarde *spiraalmeanderornamentiek*.

Dat deze met invloeden uit het zuiden samenhangt, is wel niet goed meer te bestrijden; zelfs Kossinna[1)], die overigens steeds een invloed uit het Zuiden bestrijdt, moet toegeven, dat de bandceramische cultuur haar gelaat naar het Zuiden richt. Tot aan den Rijn heeft men de Spondylusschelpen van de Roode Zee en zelfs recent ivoor gevonden, en duidelijk is de verbreiding der bandceramische vormen van de Beneden-Donau tot in Thüringen en België, dus van zuidoost naar noord en noordwest, de groote verkeerswegen volgend, te volgen. Daarbij zijn drie vormgroepen te onderscheiden: de gedegenereerde spiraalmeanderstijl van het peripherisch gebied aan den Rijn, in N. Boheme, Saksen enz.; we maakten er mee kennis in de Flomborner ornamentiek en bemerkten daar tevens den omslag der vreemde, gebogenlijnige motieven in de rechtlijnige, tektonische, zuiver ornamenteele kunst van het Noorden. In de tweede plaats hebben we, vooral in Boheme en Bosnië (Butmir), den bloei van het geometrisch exacte spiraal- en golfornament, in Boheme als vaasschildering, in Bosnië gedeeltelijk ingekerfd, gedeeltelijk plastisch opgelegd. Naar het oosten toe, in het Pontisch gebied aan den benedenloop der groote in de Zwarte Zee uitmondende rivieren, is een derde provincie te onderscheiden. Hier verliest het geschilderde vaasornament zijn star mathematisch karakter, dat kenmerkend is voor het midden-Europeesche spiraalornament. De siermotieven krijgen een colloidaal karakter, er is een voortdurend vloeien en glijden van lijnen, die herinneren aan de figuren, die zich vormen in een op het water drijvende olielaag. Er is een voortdurend zwellen en samentrekken, waarbij zuiver plantaardige vormen, ranken met bladeren (Oost-Galicië) voor kunnen komen.

Voor die hoogst eigenaardige kunst kan ik slechts één parallel vinden n.l. in de middelminoische vaasbeschildering op Creta. Hier, in de familie der Kamaresvazen, is een zelfde, soms verbluffend gelijkende versmelting van het vegetabile en geometrische te vinden, hetzelfde streven, niet om planten

1) *Die Deutsche Vorgeschichte*.

af te beelden, doch om het organische leven der plant in het algemeen weer te geven. Dat daarnaast de spiraal zelf een groote rol speelt, is niet eens het belangrijkst; de familieverwantschap met het Pontisch ornament ligt dieper, is niet van enkele motieven afhankelijk.

Creta biedt ons nu echter de gelegenheid, het ontstaan van dit naturalistische ornament te verklaren: de radicale omslag van de oud-Europeesche rechtlijnige, ingesneden en vervolgens opgeschilderde ornamentiek tot de levendige, vrije, zinnelijke versieringswijze en de hoog ontwikkelde beeldende kunst in den minoischen bloeitijd berust op inwerking van de kunst en cultuur uit het oude Zuidoosten, Voor-Azië en Egypte.

Zien we nu, dat naast het plantaardig-geometrische vaasornament van het Pontisch gebied ook figuurlijke motieven van mensch- en diergestalten voorkomen, die enkel en alleen een parallel vinden in de voorhistorische traditie van Mesopotamië (Elam), Egypte en de Cycladen (Melos), dan moeten we met de waarschijnlijkheid rekenen, dat ook de Zwarte zeekust, 't zij door handelsverkeer, 't zij door kolonisatie - Herodotus meldt ons, dat de Grieken aan de Beneden-Dnjepr een kolonie bezaten, die zich tot 40 dagreizen de rivier op uitstrekte - in direct contact met de zuidelijke cultuur heeft gestaan. Op dezen vreemden oorsprong wijst ook later het spoorloos verdwijnen der Pontische cultuur.

Hiermee komen we tot de oplossing van het raadsel der spiraalmeander ornamentiek zelf. Deze geheele z.g. bandceramiek verbreidt zich langs Donau, Neckar en Rijn in een gebied, dat door de waterwegen in verbinding staat met het hoog ontwikkelde zuiden, in een gebied, dat, vóór de opkomst der Italische culturen de aangewezen ‘Ausgleichszone’ is, tusschen de beide polair tegenovergestelde kunstrichtingen van noord-Europa en de oude zuidelijke cultuur. Ze brengt vormen, die met haar gebogen lijn in scherpe tegenstelling staan tot de structief-symbolische, zuiver ornamenteele en dus rechtlijnige versieringskunst van het oude Europa. Ze is over het geheele centraal-Europeesch gebied vergezeld door een idoolplastiek, waarvoor in het noorden nergens, in het zuiden tallooze parallellen bestaan. Ze werkt met de middelen der beeldende kunst, schilderen en plastiek, en

neemt naar den Donaumond toe meer en meer een vegetabiel, organisch karakter aan en ten slotte vormen, die enkel met Cretische vergeleken kunnen worden. Uit deze gegevens, die ik hier slechts zeer in het kort aanduiden kan, meen ik de conclusie te mogen trekken: *het spiraalmeanderornament is niets anders dan het resultaat van inwerking der naturalistische kunst uit het Zuiden op de geometrisch-abstracte krachten symboliseerende ornamentkunst van het oude Europa*, die we in haar zuiverste gedaante in den noordelijken steentijd terugvinden en daar bestudeeren moeten. Met kalebassen heeft het vrije spiraalvoluten-bandornament evenmin te maken als het noordelijke, rechtlijnige met vlechtwerk. We begrijpen, dat in zuivere kalebas-provincies gelijk Spanje, Zuid-Frankrijk, Italië, het bewuste ornament òf in het geheel niet, òf laat en dan uit het Oosten geïmporteerd, optreedt; het was niet van kalebassen afhankelijk, doch van de inwerking der naturalistische ornamentiek en beeldende kunst uit het verre Zuidoosten. En we begrijpen verder, dat het zuiver geometrische spiraalornament niet aan den Donaumond ontstond, waar de naturalistische invloed, en niet aan den Rijn, waar de geometrische traditie overheerschte, doch juist in een middel-zone, in Boheme, Bosnië. Hier is de zuiverste, gelijkmatige doordringing van de zuidelijke en noordelijke kunst; hier waren blijkbaar de gunstigste omstandigheden om uit de beide stamouders een nieuw ras met zuivere kenmerken te doen ontstaan.

De exact mathematische gestalte van deze spiraalreeksen, haar strenge rhythmische rangschikking in rijen, die om de vaas loopen, in zones, die buik en schouders begeleiden, het optreden van een rechtlijnig randornament, dat zijn alles uitingen van de oude noordelijke geometrisch-ornamenteele kunsttraditie.

De spiraal is de vertaling van het Cretische naturalistische ornament in de taal van het Noorden. Ze is een bastaardvorm tusschen de diametraal tegenover elkaar staande kunstvormen van het Zuiden en het Noorden. In de drie bandceramische provincies, die zich van de Zwarte Zee tot aan den Rijn uitstrekken, kunnen we de verschillende stadiums van die hoogst merkwaardige reactie tusschen beide kunstprincipes reeds in den steentijd herkennen.

Ik heb in deze beschouwingen den nadruk moeten leggen op het negatieve gedeelte, de bestrijding der algemeen gangbare verklaring der eerste kunstvormen uit de mechanische nabootsing van toevallig ontstane technische motieven. De bestrijding van deze verklaring moet het begin zijn, daar zij een dieper begrijpen van de eerste kunstontwikkeling ten eenenmale onmogelijk maakt, en aangezien een duidelijk begrip juist van het eerste ontstaan en de eerste ontwikkelingsphasen der kunst van het grootste belang moet zijn voor de kunstwetenschap in het algemeen, zoodra deze begint haar pragmatisch beschrijvend karakter te verliezen en van de geschiedenis van het kunstwerk en den kunstenaar overgaat tot die van den *kunstvorm*. Ik heb het onderzoek bepaald tot de voornaamste technischmaterialistische interpretaties, aanknoopend aan vlechtwerk en kalebassen. Er zijn talrijke anologe verklaringen, waarbij borduurwerk, metaaldraad, zelfbeschildering een rol spelen; ook de ongelukkige verschuivingstheorie van Wilke zou hier zijn te noemen. Daarvoor ontbreekt echter de ruimte. Het kwam er mij in de eerste plaats op aan, de technische verklaring op haar eigen gebied aan te tasten en, geheel afgezien van de theorethische beschouwingen over de onmogelijkheid om het geestelijk moment bij de verklaring van kunstvormen uit te schakelen, het foutieve der technische interpretaties aan te toonen door middel eener streng-kritische beschouwing van de consequenties, die uit deze verklaringen zelve moeten volgen.

In het tweede deel van dit onderzoek heb ik helaas zeer kort moeten zijn; ik moet daar naar een latere uitvoerige publicatie verwijzen. Ik hoop echter, dat het ook in de gegeven schets gelukt is, een denkbeeld te geven, van hoeveel dieper geestelijke beteekenis deze eerste kunstvormen zijn, van hoeveel meer belang voor de geschiedenis der kunstontwikkeling, voor een begrip van het volk wiens geest zij vertolken en voor de fundamenteele tegenstelling tusschen de noordelijke en zuidelijke menschheid, dan de eenigszins platte en daarbij foutieve technische verklaring ons wil doen gelooven.

F. ADAMA VAN SCHELTEMA.

Buitenlandsch overzicht.

24 Juli 1920.

Voor de eerste maal hebben Duitsche staatslieden met die der Entente kunnen confereeren. Het is niet zonder gevolg geweest.

Het begin was heel slecht. Toen Lloyd George over de ontwapening begon, bleken de Duitschers zonder voorstellen, en Fehrenbach sprak in meeting-toon. Hij werd onmiddellijk door den Engelschen premier, met een ‘we are all busy men’, uit het veld geslagen. Had Duitschland geen voorstel aan te bieden, welnu, het zou dat van de Entente moeten ontvangen. Haar deskundigen rekenden voor, dat Duitschland zóó en zóóveel geweren, zware kanonnen, mijnwerpers te weinig had uitgeleverd; dat de Rijksweer nog 200.000 man telde; dat onder andere namen nog korpsen werden aangehouden, geheel op militairen voet ingericht en bewapend. De Entente eischte dan: onmiddellijke ontwapening van de ‘burgerwachten’ en ‘veiligheidspolitie’; onmiddellijke uitlevering van alle wapenen, in het bezit der burgerij; onmiddellijke vernietiging van alle wapenen en legertuig, die Duitschland nog bezit boven hetgeen is toegestaan in het verdrag van Versailles; de Rijksweer te verminderen tot 150.000 man vóór 1 Oct. 1920, tot 100.000 man vóór 1 Jan. 1921. Niet-voldoening aan deze voorwaarden zou worden bestraft met bezetting van het Roergebied. Het was 8 Juli dat deze eischen aan de Duitsche delegatie werden medegedeeld; den 9^{den} om half elf zouden zij moeten zijn aangenomen.

Herhaling dus der procédés van Versailles; - doch niet

toegepast, dan nadat den Duitschers de gelegenheid was gegeven zelf eene oplossing aan de hand te doen, en zij deze gelegenheid hadden verzuimd.

Men kent den circulus vitiosus waarin tot dusver alle Duitsche regeeringen sedert de revolutie hebben rondgedraaid. De arbeiders durven zij niet ontwapenen omdat zij daartoe gebruik zouden moeten maken van elementen die haar zelf kwalijk gezind zijn. Die elementen ontwapenen durven zij ook niet, omdat zij dan aan de arbeiders zouden zijn overgeleverd. Vandaar het slappe beleid na de Kapphistorie: de hoogverraders niet ernstig vervolgd; de rooden, die waren opgestaan tegen Kapp, maar in opstand bleven na diens nederlaag, evenmin krachtig te lijf gegaan. Lloyd George heeft nu gezegd: ontwapen uw beide vijanden tegelijk; de 100.000 man die wij u laten zullen daarna voldoende zijn. Doch wie anders kan de ontwapening volbrengen dan de onbetrouwbare Rijksweer zelve die er niet betrouwbaarder van worden zal dat zij voor de helft staat te worden afgedankt? En wie anders heeft verhinderd dat deze militairen de hand aan het Staatsgezag bleven leggen dan de gewapende arbeiders der mijnstreek?

Zeker, de Entente kan het Roergebied bezetten; maar levert zij daarmede niet de Duitsche regeering aan hare vijanden van rechts of van links over?

Misschien ja. Intusschen weet men hoe Engeland op de ontwapening van het continent gesteld is. Het wenscht, naast zijn groote vloot, niet tegelijk een groot leger te onderhouden. Het huichelt niet wanneer het van het militarisme af wil, waaronder het enkel de wapening te land verstaat. Het heeft, te Versailles, Frankrijk beduid dat de ontwapening van Duitschland beter waarborg voor den vrede opleverde dan inlijving van den linker Rijnoever. Het wil met die ontwapening thans eindelijk ernst zien gemaakt. De vraag van Simons, of het de Engelsche regeering dan zoo gemakkelijk viel de Iersche nationalisten te ontwapenen, liet Lloyd George onbeantwoord. Hij joeg naar een beslissing.

Te Berlijn begreep men, deze aan de delegatie te moeten overlaten, die den 9^{den} teekende, doch een voorbehoud trachtte te maken te aanzien van het door de Entente opgeeischte recht tot bezetting van het Roergebied: dit heette

een uitbreiding van het vredesverdrag, waarin de delegatie niet het recht had, zonder voorkennis van den Rijksdag te berusten. Lloyd George nam het voorbehoud niet aan: de bepaling regardeerde slechts de Entente. De Duitschers gingen daarna tot de onderteekening over.

Een ander karakter heeft de behandeling van het kolenvraagstuk gedragen. Het vredesverdrag geeft de Entente recht op 3.250.000 ton kolen per maand; de Commissie van Herstel had dezen eisch reeds verminderd tot 2.400.000 ton per maand; de Entente-delegatiën te Spa waren, als uiterste concessie, bereid, genoegen te nemen met 2.000.000 ton per maand. De Duitschers boden aan: voorloopig 1.100.000 ton per maand, welke cijfer, bij gunstige economische omstandigheden, met 1 Oct. 1920 zou kunnen worden verhoogd tot 1.400.000 en met 1 Oct. 1921 tot 1.700.000 ton; bovendien verlangden zij, dat de kolen niet eenvoudig op de rekening der schadeloosstelling zouden worden afgeschreven, doch, althans gedeeltelijk, in contanten betaald, welke contanten tot aankoop van levensmiddelen voor de mijnwerkers zouden dienen.

Het waren niet enkel Fehrenbach en Simons die deze tegenvoorstellen verdedigden; ook een vertegenwoordiger der werkgevers, Stinnes, en een der arbeiders, Hue, verkregen daartoe het woord. Stinnes, in de Duitsche volkspartij (die aan de totstandkoming der tegenwoordige regeering deel heeft) een machtig man, voerde een buitengewoon hoogen toon; sprak van een ‘overwinningsziekte,’ waarvan de staatslieden der Entente ten spoedigste hadden te genezen; - Hue noemde de kolenkwestie een vraagstuk niet zoozeer tusschen de regeeringen, als tusschen de mijnwerkers van weerszijden. Van de Duitsche arbeiders was niet te verwachten dat zij, bij geheel onvoldoende voeding, overwerk zouden verrichten, terwijl, in vergelijking van hen, met name de Fransche arbeiders een lui leven leiden.

Inderdaad is het een wereldbelang, dat de kolenproductie niet slechts in Duitschland, maar alom tot hooger peil worde opgevoerd. De Duitschers hebben de Fransche mijnen vernield, en het is billijk, dat Frankrijk, zoolang zijne eigen productie de vroegere hoogte niet bereikt, een deel der Duitsche productie ontvangt. Daarnevens echter is het

billijk, dat de Fransche mijnen zoo spoedig mogelijk weder in exploitatie worden gebracht, desnoods met hulp van Duitsche arbeidskracht, die tot dit doel niet wordt geweigerd. Bij uitstek een maatregel van 'herstel', zou men zoo zeggen. Intusschen verneemt men van de plannen tot het weder in exploitatie brengen der Fransche mijnen, laat staan van de uitvoering van zulke plannen, uiterst weinig.

De kolenkwestie is hierom zoo gewichtig, wijl van de beschikking over een niet al te onaanzienlijk deel der eigen productie het voortbestaan der Duitsche nijverheid, en daarmede de solvabiliteit van Duitschland, afhangt. Men heeft dan ook te Spa ingezien aan het vraagstuk der schadeloosstelling niet te kunnen beginnen, eer het kolenvraagstuk geregeld zou zijn. Doch dit bleek een moeilijk werk. Onder geen beding wilde Frankrijk het cijfer van 2.000.000 ton per maand nogmaals verminderd hebben: het toonde aan dat, bij aanneming der Duitsche tegenvoorstellen, in de Duitsche behoefte in ruimer mate dan in de Fransche zou zijn voorzien; ook sprak het in sterk afkeurenden zin over de regelingen waarbij Duitschland zich verbonden heeft 35.000 ton kolen per maand aan Zwitserland, en 80.000 ton per maand aan Nederland te leveren. Even onverzettelijk als Millerand toonde zich aanvankelijk de Duitsche delegatie, die, in zake het kolenvraagstuk, blijkbaar genegen was de adviezen van Stinnes naar de letter te volgen. Het scheen dat de conferentie onverrichter zake uiteen zou gaan en eene bezetting van het Roergebied zou moeten volgen; Foch werd naar Spa ontboden.

Toen heeft een particulier onderhoud tusschen Lloyd George en Simons ontspanning gebracht. Simons is door den Engelschen premier overreed zich van Stinnes af te keeren en de 2.000.000 ton per maand, althans voor eene periode van zes maanden, toe te zeggen. Hij stelde evenwel de voorwaarde dat het verschil tusschen den binnenlandschen prijs der kolen (die, volgens het tractaat van Versailles, op de rekening der schadeloosstelling wordt afgeschreven) en den wereldmarktprijs, Duitschland in contant geld zou worden uitgekeerd. Lloyd George heeft vervolgens Millerand kunnen bewegen deze Duitsche voorwaarde gedeeltelijk te vervullen. Zoo is ten slotte dan de volgende regeling door

de Entente aanvaard en door de Duitschers onderteekend:

Van 1 Aug. 1920 af zullen gedurende zes maanden 2.000.000 ton steenkolen per maand worden geleverd. Blijkt de levering op 15 November 1920 de 6 millioen ton niet te hebben bereikt, dan volgt bezetting van het Roergebied 'of elk ander nieuw gedeelte van het Duitsche gebied' door de Entente. De kolen zullen aan de Entente worden verkocht voor den binnenlandschen prijs, die op de rekening der schadeloosstelling aan Duitschland wordt te goed geschreven, doch bovendien zal de Entente 5 mark in goud per ton betalen, die bestemd moeten worden tot den aankoop van levensmiddelen voor de mijnwerkers. Een te Berlijn te vestigen delegatie der Commissie van Herstel zal de Duitsche kolenproductie controleeren. Het plan der verdeeling zal aan deze delegatie moeten worden voorgelegd, en zonder hare goedkeuring mag het niet worden uitgevoerd. Gedurende de zes maanden waarvoor deze regeling geldt, zal de Entente aan Duitschland een voorschot in geld verstrekken, waarin Engeland voorziet voor 22%, de overige landen voor 78%, in de evenredigheid waarin zij de Duitsche steenkool onder zich verdeelen[1]. Dit voorschot zal de volstrekte prioriteit genieten boven alle andere vorderingen der Entente ten laste van Duitschland.

Eene definitieve regeling is dus niet tot stand gekomen; - Duitschland heeft zich tot eene proef verplicht, om vast te stellen of het, bij geldelijke tegemoetkoming van de zijde der Entente, inderdaad aan de levering van 2 millioen ton per maand kan voldoen.

Hiermede ging de conferentie uiteen; de vaststelling der schadeloosstelling zelve is verdaagd tot eene conferentie die in September te Genève zal worden gehouden. Echter hebben de Geallieerden de schaal der percentsgewijze verdeeling van den buit, waarover zij 2 Juli te Brussel begonnen waren onder elkander te handelen, te Spa aldus kunnen vaststellen:

Schadeloosstelling van Duitschland: Engeland 22%,

1) Van de 2 millioen ton per maand zijn voor Frankrijk bestemd 1,550,000, voor België 215,000, voor Italië 200,000, voor Luxemburg 35,000 ton. - De Franschen verzekeren dat bij deze regeling zoowel de Fransche als de Duitsche behoefte voor 72½% is gedekt.

Frankrijk 52%, Italië 10%, België 8%, Japan en Portugal elk ¾%; de overschietende 6½% zijn voor Griekenland, Roemenië en andere staten (Roemenië klaagt steen en been dat het op deze wijs niet aan zijn recht komt); -

Schadeloosstellingen van Oostenrijk, Hongarije, Bulgarije: de helft volgens de bij Duitschland aangegeven verhouding; van de andere helft 40% voor Italië, 60% voor Servië, Griekenland, Roemenië en andere staten.

Het geallieerde front is dus in wezen ongebroken gebleven en Duitschland heeft geen herziening van het verdrag van Versailles verkregen, slechts eenige tempering in de maatregelen van uitvoering. Of het te Genève inschikkelijkheid zal ontmoeten ten aanzien der nog niet vastgestelde hoofdsom zijner schadeloosstelling zelf, zal er zeker voor een groot deel van afhangen of het den indruk weet te wekken, de te Spa aangegane verplichtingen niet te willen ontduiken.

Intusschen is het de vraag geworden of de eerstvolgende maanden ter beoordeeling van Duitschlands vermogen en gedrag wel zeer geschikt zullen zijn. Het is niet onmogelijk dat het zeer abnormale maanden zullen blijken, want - de Bolsjewiki staan op weinige kilometers van de grens van Oost-Pruisen.

Men herinnert zich het offensief der Polen tegen Sowjet-Rusland van eenigen tijd geleden. Sowjet-Rusland heeft geantwoord nu, en Polen staat voor den val. Engeland biedt aan, een vrede te bemiddelen, maar de Sowjet-regeering heeft dat aanbod spottend afgeslagen. Het beschouwt het niet als afkomstig van een onpartijdigen derde; ‘eerst zou een onderhandeling noodig zijn met Engeland zelf, eer tusschen Rusland en Engeland geacht kan worden vrede te bestaan’. Engeland wordt er aan herinnerd, ‘dat een lid van het Lagerhuis de hulp, door Engeland aan Koltsjak en Denikin verleend, hiermede rechtvaardigde, dat de strijd van Koltsjak en Denikin bijdroeg ter verdediging van Britsche belangen in Indië en Azië’. De belangen der Russische en Poolsche arbeidende massa heeten gemakkelijk te vereenigen, zooals blijken zal bij de rechtstreeksche onderhandeling met Polen waartoe Rusland alleen bereid is.

Dit beteekent eene Sowjet-republiek ook in Polen, tenzij

Broesilof alsnog kan worden tegengehouden. Maar daartoe zal meer noodig zijn dan de goede militaire raad dien eenige Entente-generaals het Poolsche hoofdkwartier gaan aanbieden. Om afdoende hulp te verleenen zou de Entente troepen moeten zenden - door Duitschland heen?

De Duitsche regeering laat verluiden dat zij het niet toestaan zal; zij beschouwt zich in den strijd tusschen Rusland en Polen als neutrale mogendheid. Van hare zijde laat de Sowjet-regeering te Berlijn verzekeren dat de Russische troepen het Duitsche grondgebied in ieder geval zullen ontzien. Doch valt Warschau, dan is er niet aan te twijfelen of ook Duitschland zal aan een felle propaganda voor het Bolsjewisme blootstaan.

Er kan nog heel wat voorvallen eer de algemeene vergadering van den Volkenbond voor de eerste maal bijeenkomt; zij is nu eindelijk door Wilson uitgeschreven, tegen 15 November te Genève. Zij zal o.a. het ontwerp tot instelling van een Internationaal Gerechtshof ter tafel vinden, dat de internationale juristenconferentie, welke deze maand in den Haag vergaderde, heden heeft voltooid, en dat dit nieuwe orgaan in den Haag plaatst. Het stelt voor, de rechters te doen kiezen voor negen jaar, door Algemeene Vergadering en Raad van den Volkenbond, uit eene candidatenlijst, op te stellen door het Haagsche Hof van Arbitrage. De conferentie spreekt zich bovendien uit voor bijeenroeping eener wereldconferentie ter hervatting van het werk der Haagsche conferentiën van 1899 en 1907 en voor de periodiciteit van dergelijke conferentiën; voor de instelling van een Hoog Internationaal Gerechtshof in het bijzonder bestemd ‘om in de toekomst misdrijven te berechten tegen de internationale rechtsorde en tegen het volkenrecht, misdrijven naar het Hof te verwijzen door de Algemeene Vergadering of den Raad van den Volkenbond’, en voor de onverwijlde opening der Academie van Internationaal Recht, in 1913 in den Haag gesticht. Hopen wij dat de omstandigheden zullen toelaten dat de Algemeene Vergadering in November a.s. dit alles en het vele andere dat zij ter tafel zal vinden in rust overwege en er zoo eendrachtelijk mogelijk op besluite. Maar het ziet er naar uit, of aan die rust en eendracht heel wat kan gaan ontbreken.....

Is het wonder, dat de wereld na zoo geweldige schokken als haar nog zoo kort geleden beroerden, haar evenwicht moeilijk terugvindt? Dat adviezen als die der Haagsche juristenconferentie met eenparige stemmen aan den Volkenbond konden worden uitgebracht, houdt niettemin eene belofte voor de toekomst in. Voor Nederland is het heuglijk, dat de geschiktheid van den Haag als plaats voor vruchtbaren internationalen arbeid weder meer en meer, ook in Ententekringen, wordt erkend.

C.

Bibliographie.

Engelsche lyriek, verzameld door A. Perdeck, Rott., Nijgh en v. Ditmar 1920.

Tot de prettigste herinneringen uit mijn jongensjaren behooren twee soorten van sensaties. Ten eerste, een gaaf vel Bristolof Whatman-papier vóór zich te hebben, en dan het plan uitbroeien, daarop een nieuwe teekening te maken. Wat een verlangen om aan den slag te gaan, - welk een illusie omtrent hetgeen men tot stand zou brengen! Ten tweede, met een nieuwen cursus, de nieuwe schoolboeken te monsteren. Hoeveel schoone beloften schenen zij in te houden, - wat al ongekende schatten zouden er uit te voorschijn komen! Vooral dan de boeken over literatuur. Men sneed ze gretig open en doorbladerde ze snel, in vurige verwachting. Heel een nieuwe wereld blonk er ons uit tegen. Alleen, ze zagen er, wat hun indeeling en uiterlijk betreft, meestal erg saai en schoolachtig uit. Ze schenen zelfs een beetje naar benauwende lessen te ruiken, en dat temde onze geestdrift wel eenigszins.

Aan dit laatste moest ik denken bij het kennisnemen van boven vermeld boekje. Het ziet er een boel handzamer en smakelijker uit dan onze chrestomathiën het deden, en het biedt, geheel zonder taalkundige of andere bijbedoelingen, een bondige en aantrekkelijke bloemlezing van mooie Engelsche lyriek.

Zulke bundeltjes zijn werkelijk voor de scholieren van onwaardeerbaar nut. Want ten eerste krijgt men juist mèt de strofen van goede verzen, die zoo gemakkelijk in den geest blijven hangen, vanzelf eigenaardige zinswendingen en woordkoppelingen uit de vreemde taal meê in het geheugen.

En dan, er zijn er zoovelen in dezen over-praktischen tijd, die later nauwelijks ooit meer eenige aanraking met poëzie zullen krijgen, maar die dan toch misschien, uit zulke, in hun voor

rijker gevoelens meest ontvankelijken levenstijd, opgedane indrukken, althans een sprankje besef van die ‘harmonious madness’ zullen behouden, welke veel van het duffe weten, dat ons op school zoo dringend wordt bijgebracht, in ware wijsheid vèr te boven gaat.

Natuurlijk kan men aanmerkingen maken op de keuze. Ieder zou die weer doen op zijn eigen manier. Dat de bloemlezer er weinig op uit was, de meest bekende gedichten juist te mijden, lijkt mij geen euvel. Men mag gerust beginnen met wat het algemeenst gewaardeerd werd. Een andere vraag is, of van de ouderen, als Shakespeare en Milton, niet iets meer dan van ieder enkele regelen had kunnen worden gegeven. Van de prachtige kleine versjes van William Blake volstaan de twee meest bekende ook nauwelijks.

Werd daarentegen Thomas Moore, in zijn ‘mélodies sentimentales sur l'Irlande,’ proportioneel niet erg ruim bedacht? Zijn verder Keats' ‘Eve of St. Agnes’ en Rossetti's ‘Sister Helen’ niet rijkelijk lang en wat zwaar voor zulk een bundeltje? Wat het laatste, zoozeer emotioneel tragische, gedicht betreft, als men overweegt, dat het nog in 1871, twintig jaar na zijn ontstaan dus, in de Contemporary Review voor ‘affected rubbish’ werd uitgemaakt, dan mag men het toch voor niet-Engelsche scholieren zeker wel een beetje machtig noemen.

Was het voorts noodig, Robert Burns geheel buiten de rij te houden? Behooren ook de Amerikanen niet tot de Engelsche poëzie? En mochten de Brownings wel geheel gemist worden?

Maar over sommige van deze punten kan men van meening verschillen. Waar het op aankomt is, dat het aangename bundeltje voor leerlingen een mooie inleiding geeft tot de Engelsche poëzie, en dat ouderen het met genot nogeens geheel zullen doorlezen.

J.V.

In den lusthof Arkadië.

Hoofdstuk VIII.

Op den kalen dijk binnen de muren zag hij oom Govert naderen met onvasten tred, in halfluid zelfgesprek, den hoed scheef en diep over de wenkbrauwen. De oude kunstenaar scheen bewogen door toornige droefheid. Hij hield Arent bij den mantel vast en stamelde over nieuwe tumulten in de stad, op tweden Paasdag. De Remonstranten hadden een heimelijke bijeenkomst gehouden aan den Ouden Schans, waar het grauw de glazen had ingegooid en tenslotte 't huis geplunderd. Soldaten van majoor Hasselaer hadden geschoten; een belhamel was gevallen, 't mes in den mond, de handen nog vol stenen; 't geboefte had zijn lijk meegesleept langs de woningen der Burgemeesters, als een verwijt. Den volgenden dag was de Sint Antonismarkt weer vol volks geweest; meer dan duizend hadden het verlaten huis opnieuw aangevallen en ten gronde toe vernield. Zij waren opgehitst door dominus Adriaan Smout die in zijn Christelijke Paasprediking voorspeld had dat de stenen van de straat den Here zouden dienen in 't uitroejen der ketterijen, tot verbreiding van Gods en Christi lof! En ook broeder Andries had hen de instrumenten Gods genoemd!

Govert Bartelsz keerde zich om, zwaaide de vuist in de richting der torens en zonnig-blinkende daken:

‘Farizeërs! Farizeërs!’ schreeuwde hij. Toen, met een bitteren grijns, sprak hij zachter, en vroeg of hij Arent dan niet verteld had van den Vastendag en Biddag, in 't eind

van Januari, die door de Heren Staten was aangelegd. Broeder Andries had gepredikt in de Zuiderkerk dat het verlopen jaar niet zo heilzaam voor de vrije Nederlandse provinciën was geweest, als zij hadden gehoopt; 'tgeen toe te schrijven was aan de zonden des volks, tegen Gode bedreven. Landen waren in 't water gezet; de pest had het leger geteisterd, welks stank, gelijk de Profeet Amos zeide in 't vierde kapittel, in onzen neus was opgegaan en nog hadden wij ons niet bekeerd!

'O Farizeërs, Farizeërs!' herhaalde hij. 'Waarom bidden zij Gods hulp en zegen als Hij toch alle dingen heeft gepraedestineerd? En zij roepen nu dat na hun gebeden Zijn genade dadelijk gevoeld werd! Begrijp jij het, Arent Michielsz?'

'Waarom vermijdt gij de stad niet, Govert-oom? Mij deerden die dwaasheden niet in mijn stille werkplaats...'.

De oude man schudde peinzend het hoofd. Hij was naar de Volewijk gevaren, nu de zoelte van het voorjaar kwam, om weer te arbeiden aan het grote tafereel van Amsterdam. Maar neen, hij kon niet! Hij verwenste de weelde der kooplui en reders, de hoge kerken waar het arme volk door de predikanten misleid werd! Er bleef maar één troost in het leven: dat was het zonlicht op een jongen wingerd, dat was de gele wijn in den roemer, dat was een dansend paar bij 't strijken van den vedel...

Zij namen afscheid. In den Gulden Bongert trof Arent Michielsz het gezin aan 't noenmaal. Grootmoeder Josine en oom Floris waren nog in ontroering over de heftige volkstumulten. De haat tegen de Arminianen scheen gestegen tot een stormvloed van blinde woede! Wat wilden die haveloze grauwe Geuzen? Dachten zij dan waarlijk dat hun predikanten hen in 't aardse Paradijs zouden binnenleiden?

Arent luisterde niet. En hij liet hen in den waan dat hij hard gearbeid had in zijn eenzaamheid waar de geruchten der stad niet doordrongen. 's Avonds zag hij op de tafel nieuwe Franse en Latijnse boeken liggen. Doch hij bespeurde met een vluchtigen blik dat het geen dichtwerken waren die zijn geest opnieuw konden vervoeren tot de verheven droombeelden zijner eigen kunst. Hij schoof ze van zich. Grootmoeder Josine echter, zijn vermoeide onverschilligheid

trotserend, opende er een en vertelde dat een vriend van Huig de Groot ze aan oom Floris uit Frankrijk had toegezonden. Het Latijnse geschrift was van Grotius zelven, *over het recht van Oorlog en Vrede*. De grote geleerde oordeelde daar hoe een alles-omvattende gemeenschap der mensen groejende was. En hier, het Franse boek, was van een monnik die de middelen beschreef om een algemenen vrede te brengen en vrijheid van handel over de ganse aarde. *Le nouveau Cynée* was opgedragen aan de monarchen en soevereine vorsten van dezen tijd. Eerzucht, ijdelheid, hebzucht en wrok noemde de schrijver als oorzaken van den duivelsen krijg. Hij wenste dat de aarde, gelijk zij ook waarlijk was, éne grote gemeenschappelijke Stad voor allen werd... En zie, nog een ander boekje was in Frankrijk gedrukt, een *Vermaning tot den Koning*, waarin de onbekende schrijver, een gewoon burger, zich een ontrader van den oorlog noemde en de wapenen des Konings beschuldigde van ongerechtigheid, de verbonden der staatslieden van goddeloosheid, den raad der groten van trouweloosheid, de principaalsten van het Rijk van verraderij! Er was, in de laatste Decembermaand, daarover geweest een kerkelijke vergadering van de Kardinalen, Aartsbisschoppen, Bisschoppen en andere geordende personen van 't Koninkrijk, die het boekje, als lasterlijk en schandaleus, hadden veroordeeld om met den vure verbrand te worden...

Floris Ogiersz mengde zich in het gesprek. Hij had veel gelezen en haalde ook de mening aan van den Italiaansen dichter Alighieri die eenmaal schreef dat de algemene vrede het voortreflijkste was der dingen die tot ons geluk konden werken. Hij wist dat in vele wijsgeren van dezen tijd diezelfde gedachte als een overtuiging leefde: de ronde wereld was immers van nature één geheel; de moederaarde droeg en voedde ons allen; lucht en wind woejen om ons allen heen; één hemel welfde zich over ons; éne zon, één wijd uitspansel van sterren verlichtte ons... Waarom dan zouden de volken der aarde niet samenleven onder één bestuur, onder dezelfde wetten?... En de wijnkoper verheerlijkte weer den handel die de vrachtschepen deed varen over de grote zeeën en de rivieren, ter wille van de natuurlijke gemeenschap aller volken, daar de overvloed van den een

ter hulpe kwam aan de ontbering van den ander. Nog nooit hadden haat of nijd de ganse aarde overweldigd!

Hij voegde er glimlachend bij, dat dit woorden waren van den ouden joodsen wijsgeer Philo die in Alexandrië leefde omtrent den tijd toen het Christuskind in Bethlehem geboren werd...

Maar Arent Michielsz zag hen beiden vol deernis aan. Hij sprak echter niet uit wat hij dacht: hoe enkel een algemene Kerk, een alle schepselen bezielend Geloof de redding kon geven aan het zoekend, dwalend, naar geluk en vrede snakkend mensdom. Want zouden ooit die arme zwakke wezens zonder Goddelijken steun een staat bereiken die, wel niet het oude verloren Paradijs, maar dan toch een samenleving van liefde en onbaatzuchtigen arbeid zou zijn! En om zijn gedachten te verbergen zeide hij:

'Christus leerde ook dat alle mensen kinderen zijn van énen Vader...'

Terwijl hij zijn stem dit hoorde zeggen als sprak er een vreemde, voelde hij den twijfel aan zijn eenmaal begeerd Arkadië, dat hem nu een heidense droom scheen van louter aards genot. Wie waren die menselijk-minnende Goden, die wulpse nimfen, die verliefd-treurende herders? Was hun leven, zonder het reddend Geloof aan de genadenrijke Moeder, niet arm en leeg?

Zijn zuster Clare, die zwijgend geluisterd had, zei nu schuchter:

'Zo zou vader spreken... Al die wijsheid en geleerdheid versmaadt hij en vindt zijn zekerheid enkel in het Evangelie!'

Arent Michielsz dacht opeens weer aan zijn vader, den stillen vreemden man dien hij zo weinig gekend had. Hij vroeg naar hem: hadden zij geen brief meer ontvangen?

Vlug stond Clare op, trok het oude Goties-gesneden deurtje van een kleine muurkast open en haalde den laatsten, den tweden brief van vader Michiel te voorschijn. Op grootmoeders verzoek las Arent luid. Het was een uitvoerige beschrijving van vaders verblijf en leven in Oost-Friesland, arm aan aardse heerlijkheid maar rijk aan troost; en zijn woorden klonken vreugdevol van bemoediging, van hoop op een toekomstig samenzijn met de geliefden die hij had achtergelaten. De pest die in de legers van de Staten, van

Mansvelders en Keizerlijken meer krijgsvolk had gedood dan kogel of zwaard, teisterde nu ook de bewoners van steden en dorpen. Maar hij hielp zo veel zijn krachten gedoogden, verpleegde de zieken, hielp de doden begraven, daarin niet anders doende dan zijn beminde broeder in Christo Dirk Rafaelsz Camphuysen eenmaal gedaan had... Zij mochten niet vrezen, daar ginds in het vaderland! De Almachtige zou hem niet wegnemen van de weduwen en wezen die Zijn dienstknecht verzorgen moest... En hij schreef ook over de schone Christelijke artikelen waarin de Koning van Denemarken zijn krijgsdiscipline besloten had: daar alle zegen aan God den Here hing en alle goed van Hem sproot, zouden de Opperste Veldmaarschalk, de officieren, kapiteins en alle soldaten, wanneer er een slag geschieden zou, naar den ouden krijgsorder, den Almachtigen God niet alleen om viktorie bidden, maar bovenal den Here vrezen en als de trommel geslagen werd ter predikatie komen. En indien iemand gedurende de predikatie bevonden werd herof derwaarts te wandelen, dronken zijnde, 't zij ruiter of voetknecht, hij zou geslagen worden in de ijzers... Zie, dit vervulde hem met hoop, nu de Evangelise vorst zelf bezorgd was voor het heil zijner mannen!

Josine Arentsdochter schudde het oude hoofd; en den kleinen kanten doek even aan de ogen brengend mompelde zij:

'Het kind!... altijd een kind gebleven... Nog kent hij de wereld niet!' vervolgde zij zacht, Floris Ogiersz aanziende die vergoelijkend glimlachte.

* * *

Op een middag bonsde de klopper aan de straatdeur zwaar en lang. Een man trad binnen, zwierig en kleurrijk gekleed, een rode sjerp om, een breed-geranden pluimhoed in de hand. Floris Ogiersz ging hem ijlings tegemoet.

'Antonis!' riep hij, doch meer verrast dan verheugd. 'Eindelijk, na vier jaar!'

Koel begroette Josine Arentsdochter den kapitein uit het Statenleger, Antonis Meeriel. De beide meisjes beschouwden met nieuwsgierige blikken den sierlijk-uitgedosten krijgsman wiens wijd-gehandschoende linkerhand rustte op het gevest van een lange spitse degen. Aan Arent Michielsz was de

komst van den avontuurlijken vijf-en-dertigjarigen oom niet onwelkom in de stilte van het teruggetrokken gezinsleven. Hij reikte hem hoffelijk de hand, maar sloeg de ogen neer voor den staal-kouden borenden blik dien de zijne ontmoette.

Antonis Ogierszoon had, na zijn bevordering van luitenant tot kapitein, een paar weken verlof gekregen, eer de nieuwe veldtocht beginnen zou, hoewel hij node gemist kon worden. Blijkbaar was hij fier op zijn nieuwen rang en kwam hij enkel om indruk te maken op zijn bezadigden ouderen broeder. Enkele dagen na zijn komst reden zij naar buiten, op den Merelhof, nu het voorjaar bestendig bleek.

In den tuin ontloken de beukenhagen van den doolhof; wit en roze praalde de boomgaard boven het jonge zonnige gras. De kleine Josine dartelde achter de kleurige vlinders; maar Clare liep ernstig mijmerend rond over de geharkte paden; haar gedachten waren bij den nieuwgekomen gast, ondanks een onverklaarbare waarschuwing die zij in zich hoorde. Zij had wel mee gewild op de tochten van Arent met den luchtig-vrolijken oom Antonis naar de stad, vanwaar zij gewoonlijk eerst den volgenden morgen weer keerden.

De schilder was door Antonis Meeriel uitgenodigd naar de vermaken van het stadsleven; en wat hij enkele maanden geleden aan oom Floris weigerde, deed hij nu willig met den avonturier. Zij bezochten den schouwburg van Costers Akademie, de kolfbanen, de taveernen van schutters en rederijkers, waar de prinselijke kapitein zijn oude vrienden luidruchtig begroette. Talloze kroezen en roemers werden geleegd, lichtzinnige verhalen opgesnoefd over vrouwen en meisjes, liedjes van minne gezongen. Arent Michielsz had er echter niet de bedwelming van vreugde gezocht; het was voor hem een laatste beproeving of zijn hart nog bekoord kon worden door die wereldse geneuchten. Eens, toen het rumoer van dansende voeten, van maat-slaande vuisten, van joelende stemmen, van guitaar en fluit te middernacht op 't hoogst gestegen was, dacht hij aan de liederen van Brederode in diens Aandachtig boek, dat hij in den Gulden Bongert op oom Floris' tafel had gevonden en in uren van mismoedigheid doorbladerd; hij herinnerde zich de regels:

Recht als 't speelzieke kind met pijpjes gaat opblazen
Zijn bellen rond en hol tot in de dunne wind:
Zo is dit leven hier. Daarom gij aardse dwazen
Tast, grijpt, en ziet hierna wat dat gij dan al vindt...

En hij vermoedde hoe ook die zonderlinge poëet hier had gezeten met walging van de verdwaasdheid der dronkenschap, vervloekend de oude goden Venus en Bacchus die hem gejaagd hadden in dit ijdel bedrijf...

Na dien avond ging hij niet meer naar de stad.

In het midden der Meimaand, den dag vóór Antonis' vertrek naar 't leger van den Prins, had Floris Ogiersz het avondmaal laten opdienen in den koepeltoren, die aan den zuidwestelijken hoek van zijn landgoed stond, op een grasveld, voor de gewone bezoekers van den lusthof afgesloten door een hoge dichte doornhaag met een klaphekje. Rond een oude linde was het zomerhuisje gebouwd op zes sterke houten zuilen; ruw-gesneden, bont en grof gekleurde kariatiden droegen den gewelfden koepel waarover de brede armen van den boom zich strekten. Om den stam heen was de ronde tafel getimmerd; daaraan zaten zij nu, zeven in getal; maar zelfs oom Floris' kostbaarste wijn, nog fonkelend in de goud-groene roemers, had hun gesprekken niet vervrolijkt. En toch was de voorjaarsdag stralend geweest over de verre weiden en de jong-ontluikende toppen van den hof.

De oude Josine echter, het hoofd ietwat terzij gebogen op de blanke plooikraag, dacht aan haar zoon die leefde in stadige gevaren en niet mee genieten kon van den vredigen Mei-avond. Ook de gastheer zelf zat zwijgzaam; het was geen droefenis om het naderend afscheid van zijn jongeren broeder, die hem vreemd geworden was sinds jaren en met wien hij geen enkele neiging gemeen had; maar in den blik waarmee Antonis de gestalte der dienende Saartje volgde las hij herinneringen die hem, den vijf-en-veertiger, nu kwelden met schaamte en spijt... Waarom had hij zelf het bekoorlijke kind niet tot huisvrouw gevraagd en zo de doelloze eenzaamheid van zijn leven met huiselijke vreugde en liefde van eigen kroost gevuld? Hij voelde zich een stijven walbarken kerel, een Symen-zonder-zoetigheid, tegenover de lichte levensbeweging van dien soldaat...

Aan Arent Michielsz was evenmin ontgaan dat oom Antonis al te strelend Saartje Goverts aankeek; zelfs meende hij dat zij bloosde, dat haar hand trilde toen zij de platelen op den dis schoof, dat zij tersluiks gluurde naar het lachend gelaat van den officier die haar eenmaal vertrouwelijk klopte op den heup en telkens toesprak als ‘mijn nichtje.’ Doch verheugd in de plotselinge gedachte dat deze man weldra vertrekken zou, ver weg in 't gewoel van den oorlog, dronk hij zijn roemer leeg, schonk zich een nieuwen in.

Wat hem echter verblijdde, bedroefde zijn zuster Clare; zij was bleek, staarde smartelijk over den bloejenden tuin, zag de lieflijke paarse en witte en rode kleuren wel onder het dalend gouden licht, maar zij wenste den kouden winter terug die haar niet pijnigen kon met zoet-bedwelmende geuren van kamperfoelie en seringen, van meidoorn en violen. Leefde die mens daar naast haar dan zonder hart, dat hij niet voelde wat zij voelde, dezelfde verlangens, dezelfde ontroeringen? Hij had haar toch, drie avonden geleden, ginds, onder het meidoornbosje, den arm om de schouders geslagen, haar tegen zijn brede borst gedrukt, den mond gekust, lang en warm,... zij wist nog onder welken boom, want zij had opgestaard, even, langs zijn fors hoofd, en een zwaargebogen witten bloesemtak boven hem gezien. Iederen morgen, iederen middag was zij er opnieuw langs gewandeld, had er stil gestaan en, de ogen gesloten, dat heerlijke maar korte geluk trachten te herleven. Waarom had hij niets meer gezegd, haar nauwelijks meer aangezien? Hij was haar oom, de broeder van haar moeder! Was het zondig wat zij gevoelde? Ach, zij wilde hem wel volgen, morgen en overmorgen, en alle dagen, alle jaren, in het legerkamp en op de vermoejende veldtochten, onder den hagel van het vijandelijk lood... Maar zij was een maagdje slechts; zij moest zwijgen en binnen de stille muren blijven, geduldig in vreugdeloze bezigheden. Zij mocht zelfs niet verraden door een heimelijken blik wat er in haar brandde, al sidderde zij telkens bij de aanraking van zijn wambuis, bij de beweging van zijn hand op het witte tafellaken, bij zijn luiden lach om eigen trotse verhalen van vroegere krijgsavonturen. Zij bemerkte dat hij de enige was die sprak. En zij trachtte te glimlachen, angstig voor de vermoedens der anderen.

‘Een ojevaar! een ojevaar!’ riep de kleine Josien opeens, wijzend omhoog naar het verblekend goud van den hemel.

Zij zagen allen op, tuurden, ontwaarden den groten vogel die dreef, als zoekend, boven het ouderhuis, doch dan zwenkte over de licht-groene toppen van den hof naar de weiden, in de richting der stad, waar midden in het grasland rustte een rad op hogen paal.

Antonis Meeriel zweeg. Vogelgezang klonk uit de bosjes, lokkend en roepend, gefluit en gekweel; een duif koerde weer in de hoge kruinen der laan.

‘Hij wil mijn waardschap niet,’ sprak Floris Ogiersz, den eiber naogend die zweefde rond den paal, doch de vleugels weer repte en wegvloog naar het noorden.

‘Je bent nog een vrijer, Floor,’ lachte zijn broeder. ‘Wat zou een ojevaar doen bij jou!’

De wijnkoper fronste de wenkbrauwen. En den blik even richtend op de oud-rode muren van het huis, zichtbaar tussen het ijle lover der gaarde, hernam hij met een poging tot scherts:

‘Misschien is 't een kwaad teken! Hij schuwt dat vervallen dak... Zouden daar nog kinderen onder geboren worden?...’

‘Vraag 't aan Govert-oom!’ riep Antonis Ogiersz en zag den ouden schilder spottend aan.

Langzaam en plechtig als sprak hij woorden uit de Heilige Schrift, zei Govert Bartelsz:

‘Die vogel bouwt zen nest alleen boven de daken waar vrede en liefde woont!’ En met een bevend handgebaar iets voor zijn ogen wegvagend uit de stille avondlucht, zuchtte hij en keek treurig rond zonder te zien.

De kapitein lachte:

‘Je lijkt een predikant, oom Govert! Maar ja, dominus Andries is je broer! O, van dien farizesen kemphaan heb ik 't gekraai in geen jaren gehoord...’

Doch plotseling half zich verheffend van zijn bankje wees hij verbaasd naar de westelijke laan:

‘Wel elementen! als je den duvel gedenkt dan zie je zen horens!... Och nee,’ vervolgde hij met een zachten hoonlach, ‘oom Andries draagt geen horens! Wie zou zen ouwe lelijke huiswijf... Nee, nee, hij zet ze liever anderen op!’

Verwonderd zag Clare, niet begrijpend, de bestraffende blikken die grootmoeder Josine en oom Floris richtten op den luidruchtigen krijgsman. Maar ook, ginds in de laan, tussen de stammen door, hadden zij den ouden predikant bespeurd, stilstaande bij Saartje die met lege schalen terugkeerde naar het huis. Hij streelde haar onder de kin en zij kon zich, dragend de handen vol, niet verweren. Zij maakte een beweging van weerzin; het leek wel of zij spuwde, want hij wiste zich het gelaat af en liep verder.

Even daarna kraakte de houten trap van het torentje; de zware gestalte van dominus Andries verscheen, hijgend, langzaam, boven den vloer. Floris Ogiersz schoof een bankje aan en heette zijn oom, dien hij sinds hun laatste heftige gesprek niet meer gezien had, welkom op dezen schonen vredigen Mei-avond.

'Voorwaar!' galmde de predikant, na allen te hebben toegeknikt, 'voorwaar, de gebeden die de Heren Staten in Louwmaand voorschreven tot de aanroepinge der Goddelijke hulp, zijn verhoord! Overvloedig is het gras; het vee gedeit welig; de bomen buigen ter aarde onder zwaarte van vrucht... Wij hebben het schoonste en overdadigste gewas te hopen, zo wij kontinueren in het gebed!'

Kapitein Antonis lachte uitbundig.

'En hoe vaart onze goede tante, uwe huisvrouw, oom Andries?' vroeg hij, plotseling ernstig, om de verontwaardiging van den vromen man te stillen.

'Ach, zij bejammert het ongeloof en de ketterij, zij bidt voor de bekering dier verdwaalden, en zij leest de stichtende poëzij van den Heer Jacob Cats, Pensionaris te Dordrecht, inzonderheid zijne Zinne- en Minnebeelden en zijn laatste schone werk, Zelf-strijd, dat is onderlinge worstelinge van goede en kwade gedachten, krachtige beweginge van vlees en geest, poëtiser wijze voorgesteld in de personen en op de gelegenheid van Josef, ten tijde hij van Potifar's huisvrouwe wierd verzocht tot overspel...'

'En wat hadt gij gedaan, oom Andries,' hernam Antonis Ogiersz, 'zo gij in Jozef's sandalen gestaan hadt?'

De kleine ogen van den predikant zagen den ander listig en argwanend aan.

'Niet ieder is sterk als Jozef,' antwoordde hij. 'Zeide niet

de vrome Bogermannus, in zijn boekje over het afsterven van den Doorluchtigen Prins Maurits van Nassau, dat wij allen zwak zijn en te strijden hebben met vlees en bloed ons ganse leven lang! Maar de strijd valt ongelijk!'

Met moeite bedwong Antonis Ogiersz zijn spotlach terwijl hij sprak:

'Maar ook gij hebt overwonnen, oom Andries! Helaas, wij zagen van hier, uit onzen hogen toren der ruste, hoe gij daarginds in de schaduwen der diepte werd verzocht door den lust des vleses. Maar ongerept zijt gij tot ons gekomen!'

Onder zijn grauwen baard verbleekte de predikant. Doch begrijpend dat toorn hem nu verraden zou, sloeg hij de oogleden neer over zijn brandenden blik en antwoordde deemoedig:

'Ik zeide reeds met de woorden van dominus Bogermannus: wij worden getempteerd ons ganse leven lang! Waarom zou mijn zondig lichaam bevrijd blijven van de temptatie? Doch Kalvijn schreef, tot een troost der Gelovigen, bij het achtste kapittel van Ezechiël: De verkorenen zijn uitgezonderd van alle precise dreigementen Gods... En in zijne Institutio: De zonden der Gelovigen, hoedanige zij mogen wezen, zijn van vergefelijken aard. - En zegt ook niet Piscator: De ware Gelovigen kunnen met gene zonden, hoe groot die ook zijn, het geloof verliezen... Zelfs Beza schrijft in het vierde kapittel zijner Konfessies: Deze fondamenten gelegd hebbende zeg ik stijf en sterk, dat zo wie maar eens in zijn ganse leven een zeker getuigenis des waren Geloofs gevoeld heeft, daarna onbekommerd wezen moet, als verzekerd dat hetzelve niet alleen in hem blijft, maar ook tot den einde blijven zal, ja ook op zulke tijden als het geloof zal schijnen ganselijk verloren te zijn. - En Zanchius, waar hij handelt over de natuur Gods, zegt: De uitverkorene kinderen Gods zijn van eeuwigheid verordineerd tot zonden, in vorm van zonden, voor zoveel de ere Gods alzo door Zijne goedheid wordt verheerlijkt...'

'Ongetwijfeld,' sprak nu Floris Ogiersz die een twistend dispuut vermijden wilde; 'de schaduw verheerlijkt het licht; en zo ook de zonde de goedheid van den Schepper.'

Dominus Andries Bartelsz vervolgde, goedkeurend het hoofd buigend:

‘Voorzeker! Wel zeide Melanchton: Het is smadelijk voor God, dat men Hem oorzaak zoude maken van de schelmerijen van Paris, van Nero en van diergelijken! Doch Melanchton had het ware Geloof niet, hij die ook schreef: Wij moeten vaststellen dat de beloftenisse der genade algemeen is! - Neen, terecht betoogde Zacharias Ursinus in zijn Schatboek: God heeft Adam in de verzoeking Zijne eeuwige genade onttrokken; dat heeft Hij gedaan, opdat Hij hem verzoeken zoude; ja, opdat Hij Zijn kreatuur zou betonen hoe zwak het was, en opdat Hij Zijne goedheid betonen zou in het zaligmaken Zijner uitverkorenen door Christus.’

‘Laat mij mijn woorden van zo-even herhalen, oom Andries,’ hernam Antonis Ogiersz. ‘Wat hadt gij gedaan, zo gij in Adam's huid gestoken waart geweest? Hadt gij Eva niet van u gestoten en den appel geworpen voor de varkens van het Paradijs?’

De predikant zuchtte, dronk een slok van den wijn dien Floris Ogiersz hem had ingeschonken, en antwoordde:

‘Ha, ik hoor wel dat jij een krijgsman bent en geen theologant! Maar ik heb alle geschriften der grote Gereformeerde Godgeleerden gelezen. Piscator, dien ik reeds noemde, zegt: God heeft den mens geschapen, opdat deze vallen zoude; het was niet in de macht des mensen, van de verbodene vrucht niet te eten, dat is, het gebod Gods niet te overtreden. En Beza: Het besluit Gods, om enige mensen tot Zijne ere te scheppen, gaat vóór alle oorzaken. Maar overmits God geen weg tot uitvoering van zulk een besluit openen kon, ten ware dat de mens eerst zondigde, zo heeft Hij de zonde van Adam geordineerd, opdat Hij enigen hebben zoude, over welke Hij zich zou mogen ontfermen. - En Jeremias Bastingius schreef, naar aanleiding van het acht-en-twintigste vers in het achtste kapittel van Paulus' brief aan de Romeinen: Hetgeen de Apostel zegt is niet alleen te verstaan van het kruis, het lijden en den tegenspoed, waarmede wij naar het uiterlijke worden gekrenkt, maar ook van de zonde zelve, gelijk in David en Petrus blijkt, welke door hun val zijn onderwezen ten aanzien van hun zwakheid en van de goedheid en barmhartigheid Gods jegens hen. - Gij ziet dat de Godgeleerde mannen eenstemmig zijn in hunne uitspraken, 't geen niet te verwonderen is, daar God-zelf hun deze woorden heeft ingegeven!’

Hij zweeg en zag kalm in 't ronde, triumferend in de rechtvaardiging van de zonde die vreemde ogen helaas hadden gezien. Hij was dwaas en onvoorzichtig geweest; doch het bier dat hij al in de keuken bij moeder Griet Jans gedronken had, was blijkbaar van een zware soort...

'Wij hebben een leerrijke predikatie genoten, oom Andries, en gij hebt uw jaren van studie nuttig gebruikt,' zei Floris Ogiersz. 'Welk een schat van geleerdheid! Doch laat mij uw roemer nog eens vullen! Gij houdt van dezen wijn?'

Het was een oude Boergonjer, geurig en van donkeren diepen gloed.

'Ah!' glimlachte de vrome man, 'dronken de aartsvaders soms louter den drank der snaterende eenden! Het negende kapittel van Genesis meldt ons hoe Noach een akkerman begon te zijn en een wijngaard plantte. En schonk Melchizedek geen wijn aan Abraham? Het vierde deel van een hin wijns offerde Mozes den Here Here. De Here Jezus zelf dronk van deze vrucht des wijnstoks, en Hij veranderde het water der stenen watervaten in wijn, zoals de Evangelist Johannes verhaalt in zijn twede kapittel.'

'Ik dank u dat gij dit zegt, oom Andries,' zei kapitein Antonis, zijn vollen roemer in één teug ledigend. 'Want vaak heb ik mij bezwaard gevoeld bij den beker! Doch een groten last hebt gij van mijn konscientie afgelicht!'

Clare Michielsdochter onderging den klank zijner stem als een bedwelming, zoals de mannen zelf de zoete macht genoten van den wijn. Soms echter, even, doorvlijmde haar pijnlijk de gedachte aan zijn heengaan.

Doch in de verhitting van den drank die den zonnegloed van het zuiden en de krachten der aarde nu als een vloed opstuwde door het hoofd, begon de predikant te spreken van de troebelen en beroerten die een maand geleden de stad hadden verontrust. En hij laakte het ingrijpen der Magistraat die het gelovige volk, dat instrument des Heren, belemmerd had in de rechtvaardige wrake.

Floris Ogiersz echter, die wijlen den Oud-Burgemeester Cornelis Pietersz Hooft over deze dingen vaak had horen spreken, verhaalde enige exempelen van hoge Overheden die hun autoriteit hadden gebruikt in kerkelijke zaken. Immers, Mozes had het gouden kalf vernield en tot stof verbrand,

't welk Aaron de hogepriester in Mozes' absentie had opgericht. Koning Salomo verstiet den priester Abiathar, dat deze niet langer priester des Heren mocht wezen, ja verklaarde hem des doods schuldig, zonder dat er werd vermaand door andere geestelijken, wier raad hij daarin zou hebben moeten volgen.

Dominus Andries sloeg de vuist op de tafel en noemde Prins Maurits van Nassau die terecht in het Godegevallige jaar achttien door de Magistraat van Amsterdam ontvangen was onder een triumfboog waarop in Latijnse woorden stond: Gezegend Hij die komt in naam des Heren!...

Toen echter Floris Ogiersz antwoordde dat David daarentegen gezegd had: Verlaat u niet op vorsten; zij zijn mensen die immers niet kunnen helpen, want alles is vol gebrekelijkheid, - stond de eerwaarde man wankelend op, viel terug op zijn bankje, verhief zich weer, schold hen allen die daar zaten voor libertijnen vol superstitiën, gruwelijke afgoderijen en Godslasteringen, en strompelde, tastend langs de leuning, het trapje af. Nog hoorden zij zijn schorre stem uit den schemer van den tuin opgrommen.

Antonis Ogiersz lachte weer luid. Zijn broeder haalde verachtend de schouders op. Govert Bartelsz hief de armen omhoog, sloeg de handen ineen, en zuchtte.

Clare, turend naar den avondgloed die achter de verre duinen wegzonk, had niet gelet op het dispuut der mannen; alleen de stem van oom Antonis had zij telkens gehoord; en dan luisterde zij weer naar een vogelroep uit de bosjes, of mijmerde weg over gindse wateren van Y en Meer die glansden als gouden zeeën van geluk voorbij de duisterende landen. Doch zij stond op, nu haar grootmoeder beval de kleine Josine ter rust te brengen. Het meisje had strak zitten luisteren naar het zonderlinge gesprek en scheen moede en ontsteld.

Arent Michielsz was kort na het verschijnen van dominus Andries weggeslopen. Hij dwaalde door den hof, trachtend zijn minnares te ontmoeten die hij berispen wilde over haar behaagziek wezen jegens den kapitein. Sinds lang had Saartje zijn nachtleger niet meer gedeeld,... al die weken dat Antonis Ogiersz op den Merelhof verblijf hield! Vreesde zij een ontdekking? Of onderging zij van den wild-luchthartigen krijgs-

man een bekoring die haar zinnen streelde? Hij haatte en vreesde nu dien man...

Maar het werd donker in de lanen en over de paden; en hij zag de jonge vrouw niet. Hij ging verder, tot bij den doolhof. Daar, uit de houten rusthuisjes rondom, klonk het avond-gefluister van eenzaamheid zoekende paren, 't gerucht van zoenen, van al te stoute pogingen en angstig verzet. Het kwelde hem; hij dacht aan de nachten met Saartje, in zijn werkplaats, toen de koele onstuimige buien van Maart hen warmte deden zoeken in elkanders armen. Hij voelde wel dat hij liever nu, in den geurenden Mei-nacht, gerust zou hebben op het gras, onder de bloejende takken, naast haar slank-gevlijd lichaam. Had hij haar lief? Haar grote donkere ogen trokken hem; haar gestalte lokte zijn omarming; haar lach tartte hem tot kussen. En toch, hij wist niet of hij haar lief had! Zij zou moeder worden van zijn kind; en hij wist niet of hij het kind zou kunnen liefhebben zoals een vader liefheeft! Hij vreesde dat zijn drang tot haar alleen van het lichaam was... En hij bespeurde nu in zich een walging van zijn begeerte naar haar, een afkeer ook van haar zelve. Hij verweet haar, terwijl hij in den donkere rond het huis liep, hoe zij hem had neergetrokken uit de hoge verlangens zijner kunst in een aards begeren dat enkel spijtige bitterheid naliet gelijk een zinneloze roes. Hij noemde haar een Eva die hem gebracht had om den gouden vrede van zijn Paradijs-droom. En hij besefte het nu: aan Arkadië dacht hij niet meer; hij sprak in zich-zelven van het Paradijs! Geen herders en herderinnen, geen goden en nimfen verschenen hem nu hij trachtte te denken aan zijn kunst; hij zag de gestalten van Aartsvaders en Heiligen, van Profeten en Apostelen, van zingende en musicerende Engelen. De herinnering aan d'Urfé en Sannazaro was verbleekt, als lag zijn bewondering voor die dichters in verre jaren achter hem. De heidense wereld van het antieke Arkadië was niet de toekomst der mensheid; het geluk van den eeuwigen vrede zou zij enkel vinden in het Hemelse Jeruzalem, en de weg daarheen ging door Christus die gesproken had: Ik ben de deur; indien iemand door mij ingaat, die zal behouden worden; en hij zal ingaan en uitgaan en weide vinden...

Als een goddelijke balsem stilden die woorden, plotseling

in hem wakker geroepen - maar door welke Stem? - de pijnen van zijn wrok, van zijn jaloerse begeerte, van zijn walging. Hij voelde zijn gedachten opgeheven tot een lichten droom waarin hij de kunstwerken zag die hij zou geven: een verzichtbaring van de Goddelijke wereld der Heilige Schrift.

Hoofdstuk IX.

Al in den vroegsten schemer, den volgenden morgen, vergezelde Govert Bartelsz zijn neef Antonis Ogiersz tot de Haarlemmerpoort. Toen hij terugkwam, omtrent zonsopgang, in de keuken van den Merelhof, vond hij zijn huisvrouw in woedende ontsteltenis: Saartje had een benauwdheid; zij spoog het voedsel van den vorigen avond; haar wangen waren bleek als een dwaal... Ah, dat was 't eind van die wandelingen naar de stad met de vruchtenmanden! Nou kwam ze thuis met een andere vrucht, die hete appelteef, die slonsmoer, die flaars! Of had die schijtvalk Antonis Ogiersz weer met 'r in een kitteltuintje gespeeld?

‘Weet jij er niet van?’ krijste zij Govert toe, ‘jij dronken bul! Ken je niet nauwer op je dochters eer passen! Heb jij er verkocht om an geld voor je biermuil te kommen? Maar jij loopt ook alle kuffen en kitten af, hè! Ja, sepers! Saartje is 'en aardje na 'er vaartje!’

‘En 'en hoertje as 'er moertje!’ zei Govert kalm. ‘Wat heb jij er te verwijten? Denk 'ens an je eige groene tijd, Griet Jans!’

‘Was jij 'et niet die me verleid heb?’ Zij grijnslachte even bij de herinnering: ‘Ha! toen was je 'en kerel!’

Maar onmiddellijk brak haar woede weer los in een hagelbui van kletterende scheldwoorden.

Terwijl zij stonden te kijven was Clare Michielsdochter langs het keukenvenster gekomen. Dien nacht had het meisje niet geslapen; zij was vroeg opgestaan; en achter een elzenbosje verscholen had zij Antonis Ogiersz voor 't laatst gezien toen hij heenging met den ouden Govert die zijn tas droeg. Hij was onbezorgd en vrolijk geweest; hij floot een deuntje en keek niet meer om naar het huis dat hij verlaten had. Daarna was zij een eindweegs den dijk langs het Y gelopen, zich eenzaam voelend en troosteloos. En nu, daar zij den

hof wilde ingaan om onder de koele geuren van den morgennevel nog eenmaal te herdenken de vervlogen dagen, nu stond zij stil, horend uit het luide getwist den naam van Saartje, van Antonis, en zij luisterde even....

Maar zij zocht den hof en zijn sluimerende stilte niet meer. Zij voelde een doffe pijn in de borst; en zacht kreunend van smart en wanhoop liep zij naar binnen, zocht haar kamertje, knielde voor haar bed en snikte radeloos in haar verlatenheid, waar geen moeder, geen vader was die haar kon troosten.

Nog dienzelfden dag vertelde Floris Ogiersz, met een glimlach zinspelend op den ojevaar die het dak van den Merelhof had vermeden, aan Arent de ontsteltenis in het gezin van oom Govert. Saartje was zwanger! Wie mocht de schuldige zijn? Natuurlijk werd kapitein Antonis verdacht! Maar 't was al van langer her! En het meisje zelf zweeg, zo onnozel kijkend alsof 't haar in den slaap door een eunjer gebracht was!

Arent Michielsz, hoewel met weerzin en de pijnlijke ruchtbaarheid die hij nu naderen zag gewaarwordend als een gerechte straf voor zijn lichtzinnigheid, erkende de nachtelijke bezoeken van het moje deerntje op zijn werkplaats, ter wille van zijn kunst.

‘O gij schilders!’ zei Floris Ogiersz hoofdschuddend. ‘Daar in Rome, daar in de bergen....’

Hij berispte niet: Arent was immers jong en leefde ook hier in een Arkadië! Maar hij voelde, terwijl hij vergoelijkend sprak, opnieuw met scherpen spijt zijn eigen ouder-worden, het onherroepelijk wegzinken zijner jeugd. Doch hij lachte om zich-zelven; hij beschimpte als een kindse dwaasheid zijn hopeloze ijverzucht op wie jong waren. 's Avonds zocht hij Griet Jans in haar keuken op en genas haar toorn door de belofte van een rijke bruidsgift voor Saartje. De vaâr zou nu wel komen, zei hij lachend; zij moest geduldig zijn en haar dochter met rust laten!

Arent Michielsz bladerde weer in zijn tekenboeken, beschouwde de schetsen dié hij in de kerken van het zuiden had gemaakt naar gewijde schilderstukken van oude meesters. Hij mijmerde over een Eva met den appel, een Judith, een geboorte van den Heiland, een voetwassing door Maria

Magdalena,.... hij wist niet wat, doch koos na lang aarzelen de Eva, waarvan hij een groot tafereel in houtskool opzette. En het verheugde hem toen na enkele avonden Saartje weer met zachte schreden zijn werkplaats binnenkwam, de armen om zijn hals sloeg, hem met vochtige ogen aanzag, en dan, het ruw ontworpen beeld der naakte vrouw ontwarend, zich langzaam begon te ontkleden, als begrijpend dat zij nodig was.

De zomernachten bleven zwoel; Arent was loom en moe; en zijn werk bevredigde hem niet als hij in het felle daglicht weerzag wat hem 's nachts bij een armelijk schijnsel de openbaring van zijn droom had geleken. Het pijnigde hem dat hij geen schoonheid meer bewonderen kon in Saartjes lichaam; hij begon haar misvormd te vinden met de zwelling van den buik, de al te zware borsten, de vermagerde armen en de zorgelijk omrande oogkassen. Ten slotte zette hij de Eva in een hoek; een begroeting der Heilige drie Koningen aan de kribbe van Bethlehem zou voegzamer passen, daar Saartje dan gekleed voor hem zitten kon.

Doch terwijl hij haar beeltenis op het doek eerst in dunne bruine lijnen tekende, herkende hij nu in haar gelaat enkele trekken van haar moeder en haar vader, en met afschuw bedacht hij hoe zij eens, wellicht na weinige jaren al, een grove vrouw zou zijn, met de rode bolwangen van moeder Griet en den groten Spaansen neus van vader Govert. En hier, moest hij hier niet scheppen de onvergankelijke Maagdelijkheid die den mensgeworden God aan de wereld geschonken had? Was het geen schennis van het Heilige wat hij beging, de Moeder Gods af te beelden naar dit nietige vrouwtje wier lusten hij kende in al hun grilligheid? De oude Meesters over de bergen hadden de kuisheid zelve geschilderd! Doch welke lieflijke maagden hadden voor hen gezeten? Ja, hij moest weg uit dit land, weg naar Italië, naar Rome, want daar alleen, in de Stad die als het Hoofd der wereld was aangewezen al in de eeuwen van afgodendienst, daar alleen kon zijn vermoeid en zoekend hart den vrede vinden. Helaas! wat had hij er als een blinde rondgedoold, enkel dromend van een heidense schoonheid en niet ziende het Licht der Waarheid dat er troostrijk brandde voor wie waren van goeden wil.... Waartoe was hij teruggekeerd naar dit treurige land, in den ijdelen waan van een Arkadië te zullen

planten en opbouwen in zijn kunst, een Arkadië waar geen plaats was voor een tempel van den énen Almachtige... Of was het wellicht, o wellicht toch zo beschikt door den Goddelijken Wil, om hem hier in zijn dwaaltocht de ogen te openen, als aan den Apostel op den weg naar Damaskus?

Hij zette ook het nieuw begonnen doek tegen den wand, zei Saartje dat hij wachten wilde tot later, tot zij moeder was geworden, en besloot den Roomsen priester, meester Lieven, op te gaan zoeken, om zekerheid te verkrijgen, eindelijk te drinken een stilling van zijn dorst naar Geloof...

In 't begin van Zomermaand ging hij, bij grootmoeder Josine en oom Floris voorwendend een zwerftocht door Gooiland om zijn tekenboeken te vullen met nieuwe studies. Hij reed met de kar van een Duitsen postbode den rechten weg langs Muiden en Naarden en kwam den eersten avond in Laren aan. Daar vernam hij, in de boerenhuizing waar hij eenmaal den vromen man met het Allerheiligste had zien binnengaan, dat meester Lieven over een paar weken verwacht werd, tegen den dag dat het oude feest van Sint Jan, in heimelijkheid en stilte, zou worden gevierd. Hij liep nu doelloos dwalend langs het deinende meer der geel-gerijpte rogge op de hellingen van den eng, door de ruisende sparrebossen die de akkers der dorpen scheidden, over den heuvelrand vanwaar hij ver de Zuiderzee met de zeilen der vissers zag en de groene weiden der meente. Op een avond, in de hoeve waar hij het vorig jaar te gast was geweest, hoorde hij, bij een smokig turfvuur op den deel, uit den mond van een tachtigjarigen wever verhalen over den tijd van vóór den groten oorlog, toen de gelovigen vredig genoten de genade der Kerk in dit afgelegen oord, dat daarna, als de geuzen in opstand waren gekomen tegen den Spaansen Koning, gekweld werd door vreemde krijgstroepen die Naarden bevochten en verwoestten, en sinds dien geen rust meer had gekend, nu de parochiekerk van Sint Jan op den heuvel beroofd en verbrand was en de vrije Dienst verboden door een ketterse overheid... Hij hoorde ook het mirakel van de stichting dier zeer oude kerk, die op den hoogsten top stond waar de wegen der dorpen bijeenkwamen en de doden van onheugelijke tijden werden ter ruste gelegd in den gewijden grond. En met de mannen en vrouwen maakte Arent

Michielsz het kruis bij de avondgebeden. Den volgenden morgen zocht en vond hij de plek op den heuvel; hij tekende de zwarte muren van den bouwval tussen het verwilderd geboomte en de verweerde kruisen der graven.

Tegen den avond van den midzomerdag, nadat de zon ten hoogste gestegen was in den lajenden hemel, naderden over de zee en de weiden zware wolkendrommen waaruit een witte lichtstraal telkens fel opschoot. Heftige windvlagen rukten aan met de snel vallende duisternis, en de donder rommelde over akkers en bossen en over de rieten daken waaronder de dorpers waren gevlucht. Toen de regen neerstroomde in bruisenden vloed werd de deur der hoeve opengestoten; meester Lieven trad binnen. De angstige gezichten van wie daar midden in 't vertrek bijeenzaten verklaarden op het zien van zijn sterken rustigen blik. Arent Michielsz begroette den geestelijke verheugd, nam zijn druipenden mantel aan en hing dien bij 't vuur. De woorden, eerst schaars en gedempt, klonken nu vlugger en vrolijk ondanks de ratelingen van het tempeest, dat tegen middernacht zuidwaarts wegdreef en enkel een gestadigen koelen regen naliet. De boeren gingen te bedde; maar meester Lieven en Arent bleven praten in de grote schemerige ruimte der keuken. De jonge schilder vertelde van zijn twijfelingen der laatste maanden, van zijn hopeloos zoeken naar een onwankelbare gedachte die zijn werk bezielen zou, van zijn verdwalen in begeerten der zinnen waardoor hij neergesleept was in machteloosheid en verwarring.

Meester Lieven herinnerde hem aan hun gemeenschappelijke vaart over de Meer en hoe Arent toen in verering en liefde gesproken had over Italië en Rome en de grote kunst der gelovige eeuwen... Daar immers lag de verlossing: zonder Geloof geen levende kunst! Maar niet een priester, alleen de Genade des Hemels schonk het geloof...

‘Heb geduld!’ eindigde de geestelijke, opstaande om ter rust te gaan. ‘Heb nog twe nachten geduld! Dan zult gij de kracht van het Geloof zien in de armen van geest.’

Die beide dagen dreven grijze wolken laag over het wijde land; een koude wind woei uit het noordwesten; de regen ruiste over de neergeslagen halmen met eentonige fluistering. De geestelijke liep van hoeve tot hoeve, dopend de pas-

geborenen, troostend de stervenden. Den avond vóór Sint Jansdag, een uur na zonsondergang, terwijl in 't noorden een zwakke schemer nog talmen bleef langs den horizont, verliet Arent Michielsz met zijn waard het huis. In den duister gingen vele onherkenbare gestalten langs dezelfde paden. En het werd tussen de roggevelden voorbij Laren een lange donkere stoet mannen en vrouwen en kinderen, twe aan twe langzaam voortschrijdend, prevelend den Engelgroet tot Maria, die vol van genade was en gezegend onder de vrouwen. Het gemurmel hunner stemmen verwoei in den zwarten nacht onder de vlagen der aanruisende buien.

Over den dodenakker op den heuvel verspreidden zij zich, waar elk het graf wist van vader of moeder of kind. Zij knielden neer in het doorweekte gras en baden.

Arent Michielsz was geslopen tot bij den bouwval van het oude heiligdom. En daar, op de plek waar eens het altaar gestaan had, bespeurde hij de gestalte van den priester die de armen zegenend over de gelovigen hield gestrekt. Hij herkende zijn stem, gedempt zingend Goddelijke woorden van troost en van hoop.

Er scheen geen vrees te zijn voor de knechten der vijandige Overheid; de kudde vertrouwde op haren herder. En het scheen den jongen kunstenaar dat vrees meer dan een dwaasheid ware geweest: een lastering jegens den wakenden Vader daarboven. Ach, hij wenste als zij te zijn die daar, in hun gebeden, van de aarde en haar ellenden niet meer wisten. Waren zij armen van geest? Die zouden immers zalig zijn, naar Christus' woord, want zij zouden God zien... Doch hij was geen arme van geest! Hij was trots, een mens die kunstwerken had willen scheppen om aan de stervelingen een gelukzalige wereld te tonen, waar woonde de eeuwige vrede! Hij was echter onmachtig gebleken, zonder bezieling die kracht geeft. Hij had gedwaald. Wellicht moest hij afstand doen van al dit hovaardig streven, versterven van de aarde en haar zinnenbekoring... Hij dacht aan de kloosterlingen die hij in het Apennijns gebergte had ontmoet, sommigen bedelend in de dorpen, anderen arbeidend op schrale stenige akkertjes onder de schroejende zon. Daar, daar was het inniger leven, de vrede des harten, ver van dit afmattend leven tussen twistende hoogmoedige theologanten en kooplieden...

De wolken stegen uit de grondeloze verte, donkere horde na horde, voortstuwend over de zwarte stille aarde. En de prevelende stoet van wevers en akkerbouwers schuifelde, tegen de stormende buien in, over drassige paden huiswaarts. De schoorstenen rookten; achter de luiken waren schijnsels van wakend licht. Ook Arent bleef nog met meester Lieven en het gezin van den waard een laat nachtmaal gebruiken. En weer, toen de eenvoudige dorpers ter rust waren gegaan, zaten de beide mannen te spreken over de geheimenissen van het Christelijk Geloof. Arent Michielsz greep zijn uiterste twijfelingen op uit de diepte zijns harten en legde ze naakt neer voor den meedogenden liefdevollen blik van den priester. Want hij wilde zekerheid: was Rome waarlijk het Hoofd der Heilige Kerk, troonde daar waarlijk Christus' plaatsbekleder op aarde?

Meester Lieven wees hem op het Evangelie van den Heiligen Mattheus, waar in het zestiende kapittel de woorden staan: ‘Gij zijt Petrus, en op deze Petra zal ik mijn Kerke bouwen, en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen. En ik zal u geven de sleutelen van het Koninkrijk der Hemelen; en wat gij zult binden op de aarde, zal in de Hemelen gebonden zijn; en wat gij ontbinden zult op de aarde, zal in de Hemelen ontbonden zijn...’ En de Heilige Johannes de Evangelist had opgetekend de woorden van Christus tot Petrus: ‘Weid mijne lammeren! Weid mijne schapen!’

Nog vijf dagen bleef meester Lieven. 's Avonds, wanneer hij terug was van zijn zwerftochten en niet plotseling werd weggeroepen tot een stervende, zette hij de gesprekken met Arent Michielsz voort. De twijfeling, zwakker en zwakker, overwonnen en enkel nog stamelend, stelde haar allerlaatste vragen. Maar de vrome man was sterker dan zij. Hij onderwees zijn jongen vriend in de Belijdenis des Geloofs welke de Apostelen nalieten, in de Geboden en de Genademiddelen der Heilige Kerk, zodat Arent het strenge bouwsel, als een kathedraal met haar gewelven en bogen rustend op zuilen en muren en hechte fundamenten, staan zag op de rots van Petrus.

Bij het afscheid echter, den dag van de Heilige Apostelen Petrus en Paulus, zeide de geestelijke:

‘Nog moet gij geduld hebben, Arent Michielsz! Overijl u niet. De Genade van Christus moge uw ziel zuiveren tot in al haar diepten...’

Hoofdstuk X.

Arent Michielsz had zijn vromen raadsman de tekening van den Sint Jansbouwval als een gedachtenis meegegeven. Hij bleef, nu een sterke westenwind den hemel had opgeklaard, nog enkele weken, zwervend over de wegen der Gooise dorpen; hij kleurde bidprentjes voor de kinderen, tekende een ouden donkeren stal met kribbe, als omgeving voor een tafereel der Geboorte dat hij later wilde schilderen. Hij at met het eenvoudige volk van boeren en wevers en deed 's morgens en 's avonds met hen de dagelijkse gebeden en oefeningen. En in Oogstmaand reed hij mee op hun karren naar de gele zeeën der rogge. Eerst toen de schoven waren binnengehaald en de akkers stoppelig lagen, vertrok hij.

Op den Merelhof vertelde oom Floris hem de nieuwe tijdingen van den oorlog. Zijne Excellentie was met het leger naar 't oosten gegaan, versterkt door de garnizoenen der steden van Overijsel, die door de burgerijen werden bewaakt. Ook Graaf Ernst van Nassau was gekomen met honderden wagens en over de rivier met talloze schepen vol krijgsvoorraad. Den vier-en-twintigsten van Hooimaand waren al die vendelen, kartouwen en lichte stukken voor Oldenzaal gekomen; de stad was beschoten en na een week genomen. Doch voor enkele dagen had Floris Ogiersz het bericht ontvangen dat zijn broeder Antonis gesneuveld was in een schermutseling voor de poorten.

Terwijl hij dit zeide, deels weemoedig denkend aan de jeugd van den stuurlozen knaap die nooit bezonnenheid gekend had, deels bevrijd van een vaak ontrustenden angst over Antonis' onberekenbare daden, voelde hij opnieuw den lust ook het avontuur met Saartje Goverts aan Arent te verklappen. Doch neen! waartoe een laten naijver te wekken in het hart van den minnaar die binnen enkele maanden vader zou worden... Was het niet eigen wrok en teleurgestelde begeerte waarvan hij, sprekend over dat verleden, zich zou trachten te verlossen? Het zou laf zijn en wreed! En hij zweeg.

In Arent Michielsz was noch deernis met den dood van den krijgsman, noch vreugde over het verdwijnen van een losbol jegens wien hij den haat en de vrees der jaloezie had gevoeld. Het ging langs hem of er over een volkomen vreemde gesproken werd.

Saartje had hem verheugd begroet; zij was bezorgd geweest over zijn langdurig toeven daar buiten; moeder Griet, die nu alles wist, werd ongeduldig, sprak iederen avond over het huwelijk dat dominus Andries zou moeten zegenen. En zij vroeg hem vleiend wanneer het gebeuren zou...

Haar aandringen verschrikte hem; hij voelde de ellende van zijn daad benauwend over zich komen: het vizioen van een leven als van oom Govert ontwaarde hij als de straf van den zwakken Adam die geluisterd had naar de vrouw. En de gedachte aan een plotselinge vlucht kiemde en groeide snel. Hij moest weg van hier, naar het Zuiden over de bergen... In den schoot der al-enige Moederkerk zou het veilig zijn, zou ook zijn geest weer de bezieling vinden tot grootsen arbeid... Hier in het lage land, het land van twisten en van winstbejag, was het leven droef en doelloos. Rond hem gingen ook zijn huisgenoten stil en treurig door de dagen heen. Oom Floris lachte zelden meer, toog iederen dag stadwaarts, weer vervuld van zijn handel, van een nieuw treurspel dat op de Akademie zou worden vertoond, of van de kibbelarijen tussen de harde Gereformeerden en de rekkelijke Magistraat; hij sprak met geestdriftigen ernst over de vernieuwing der Wethouderschap in 't volgend jaar, waarvan de Arminianen veel goeds hoopten. Zelfs Clara was veranderd, zwijgzaam en strak, zonder haar argeloos lachen van vroeger; zij bespeelde zelden meer het klavecimbel, tenzij voor het stichtelijk lied van d'een of ander Arminiaansen predikant en rijmer. En met haar scheen ook de kleine Josientje stiller geworden; het kind zat uren aaneen ijverig te lezen in boekjes die grootmoeder haar voorlegde. Met de oude Josine Arentsdochter viel het hem moeilijk te spreken; zij behoorde aan een verleden van wilden opstandigen strijd tegen de Kerk die hem nu dierbaarder was geworden dan een lichamelijke moeder. Over welke gebeurtenissen of geestelijke dingen zouden hun gedachten en woorden nog kunnen samengaan! Vroeger reeds had hij in

haar een onverschilligen spot gevoeld jegens zijn droom van een lieflijk Arkadië... Neen, zij was de vrouw uit een harden meedogenlozen tijd; zij leefde in den waan van de hoogmoedige wijsgeren der vergane eeuw: Erasmus, Coornhert, Montaigne: vernietigende, twijfelende geesten die het arme volk, het tastend dwalend mensdom zouden voeren naar wildernissen van ongeloof, tot afgronden van wanhoop!... En de oude Govert? Hij was weer nors als bij de eerste ontmoeting, den vorigen herfst; zijn wangen waren dieper ingezonken, met rode verhitte plekken. Uit de keuken raasde de stem van zijn huiswijf zonder pozen.

En bij de droefgeestigheid op den Merelhof - terwijl zang en citer- en fluitspel van Amsterdamse burgers en vrouwen uit labirint en schaduwrijke lanen den gansen zomer door opklonk en de eenzaamheid van het gezin, treurend om den verbannen vader, des te smartelijker scheen te verdiepen - kwam op een Septemberavond een nieuwe brief uit Oost-Friesland, door Floris Ogiersz meegebracht uit den Gulden Bongert waar de bode hem had afgegeven. De vrouwen schreiden; de mannen zagen bleek en somber. Want Michiel Paulusz had het schrift op die bladen niet zelf voltooid; een vreemde hand had de laatste regels geschreven, meldend dat de predikant ziek lag. Zij vernamen van de verwoestingen der pest die onder den gloed van den brandenden voorzomer zich als een giftig gewas snel verspreid had over dorpen en steden. Huisgezinnen waren gestorven, soms velen tegelijk, soms de een na den ander; en vergeefs hadden de gezonde lieden op de strodaken dier verdoemde woningen brandende stukken harsig hout geworpen en aldus gepoogd met vuur de plekken van het verderf te reinigen. Onzichtbaar, onhoorbaar, ongrijpbaar zweefde het helse euvel rond en vernietigde de zielen van velen nog vóór hunne lichamen. Want een vertwijfeling doorwoelde de afgematte hoofden, een wantrouwen jegens de Goddelijke Almacht die doof was voor de luide smeekbeden van een vader bij zijn stervende kinderen en zijn dode vrouw, scheen te lachen om de kreten van een verlaten zuigeling naast het lijk van de moeder. En zo waren er velen die zelf nu lachten om God en Zijn paradijs, om deugd en om liefde. Zij riepen, als hun gebeden, hun klachten, hun beschuldigingen niet ver-

hoord werden, den Boze aan! Er waren geen handen gebleven om de graven te delven en honend was den predikant toegeroepen dat er geschreven stond: Laat de doden hunne doden begraven! Doch hem had de Heer wonderdadig gespaard. Hij was slechts moede, zeer moede; hij verlangde wel naar rust, maar wilde niet klagen daar hij zijn broeders dienen mocht, de lijdende mensen...

Het vreemde handschrift, in de volkstaal dier streek, vermengd met latijnse woorden, vermeldde dat dominus Michiel Paulusz in een eenzame hoeve lag, dicht bij de kust, echter niet lijdend aan de pest, doch aan een uitputting van krachten, een verslagenheid. Het leek de taal van een geneesheer, niet van een koster of boer. De naam eronder was onleesbaar.

Floris Ogiersz die den brief had ontcijferd, wierp de papieren nu terstond op de haardplaat en verbrandde ze.

Clare was de eerste die toen sprak:

'Wij moeten naar vader toe! Zou hij daar alleen blijven, onverzorgd?' En zij vroeg haar oom hoelang de reis zou duren...

Hij zag haar echter aan of zij waanzinnig was. Doch grootmoeder Josine, streng en kalm, knikte haar toe:

'Ik zal gaan, kind. Hij mag niet alleen blijven. Aan mijn leven is toch niets verbeurd! Maar jij bent jong,... nee, nee, je hebt het hele leven nog. En ik weet wat reizen is! Ik ben als een zwerfster geboren; en als een zwerfster zal ik wel sterven...'

Floris Ogiersz keek nu ook haar ontsteld in het bleke vastbesloten gelaat. Zij schudde het hoofd even en streek weer de grijze haren onder het mutsje weg:

'Ik reis morgen al; er is geen tijd te verliezen.'

Arent Michielsz voelde zich als een vreemde die een huiselijken liefdestrijd te onpas bijwoont. Hij wilde iets zeggen, een vaag woord van troost om zijn pijnlijk zwijgen te verbreken. Doch oom Floris, die het bemerkte en een aanbod van kinderlijke toewijding vermoedde, voorkwam hem met afwijzend handgebaar:

'Niet jij, Arent,... nee! Jij bent bij Saartje nodig... Ik zal grootmoeder Josine vergezellen!'

'En ik dan?' viel Clare heftig uit. 'Zou ik hier blijven en vader niet mogen helpen? Gij kunt mij niet weigeren,

grootmoeder! Mijn leven?... Is vaders leven niet meer waard!'

Haar zusje Josientje begon te schreien. Alleen zou zij in den Gulden Bongert moeten blijven, onder de hoede der oude dienstmaagd; Arent kon haar nu en dan eens bezoeken. Zij smeekte en vleide om mee te mogen op de reis naar vader. Maar grootmoeder en oom Floris waren onverbiddelijk. Clare was volwassen, achttien jaar nu, en zou kunnen helpen; voor een tienjarig meisje echter was de reis te vol gevaren; zij zou enkel tot last zijn.

Floris Ogiersz ging nog dienzelfden avond terug naar de stad om voorbereidingen te treffen, een paar koffers gereed te maken, een eigen reiswagen te huren. Hij hoopte, door Overijssel en Drente, langs een korten weg den hoek van Oost-Friesland achter den Eemsmond te bereiken.

* * *

Toen den volgenden morgen grootmoeder Josine en de meisjes al vroeg naar de stad waren gereden, voelde Arent Michielsz de nabijheid van het gezin van Govert Bartelsz nog drukkender dan tevoren. Saartje kwam hem in zijn werkplaats opzoeken, vragend waarom hij niet schilderde, waarom hij zo stil en vreugdeloos was en haar niet meer liefkoosde, waarom hij zijn maaltijden nu niet zou gebruiken bij haar en haar ouders... En elken dag moest hij nieuwe uitvluchten verzinnen. Het verdriette en beangstigde hem. Eens toch zou hij het moeten bekennen: zijn afkeer van hun Kalvinisme, van hun leven, en zijn aanstaande bekering tot de enige ware en Heilige Kerk; en hij begreep dat een opvlamming van schrik, teleurstelling en woede zou volgen, die ten slotte eindigen moest in een onherroepelijke verwijdering. Was dus een stille afreize niet besparing van nodelozen twist, van een zeker afkeerwekkend schouwspel? Ja, hij vernam het nu als een dringende stem; het nieuwe vaderland riep hem, Rome, waar hij herboren zou worden en zijn leven eerst in waarheid beginnen... Verlaten moest hij het oude leven, het oude land; doch er stond immers geschreven dat Christus niet gekomen was om vrede te brengen op aarde, maar het zwaard! Het zwaard: dat was de strijd

des geestes!... En in de kamer van oom Floris sloeg hij den Bijbel open waarin hij eens zijn vader had zien lezen. Hij vond in het Evangelie van Mattheus de smartelijke woorden van den Heer: '...ik ben gekomen om den mens twedrachtig te maken tegen zijnen vader, en de dochter tegen hare moeder, en de schoondochter tegen hare schoonmoeder. En zij zullen des mensen vijanden worden, die zijne huisgenoten zijn. Die vader of moeder liefheeft boven mij, is mijns niet waardig; en die zoon of dochter liefheeft boven mij, is mijns niet waardig. En die zijn kruis niet op zich neemt en mij navolgt, is mijns niet waardig. Die zijne ziele vindt, zal haar verliezen; en die zijn ziel zal verloren hebben om mijnentwil, zal haar vinden...' En in het Evangelie van Lukas las hij: 'Meent gij dat ik gekomen ben om vrede te geven op de aarde? Neen, zeg ik u, maar veeleer verdeeldheid. Want van nu aan zullen er vijf in één huis verdeeld zijn, drie tegen twe, en twe tegen drie...' En nog vervolgens: 'Indien iemand tot mij komt, en niet haat zijnen vader en zijne moeder, en vrouw en kinderen, en broeders en zusters, ja ook zelfs zijn eigen leven, die kan mijn discipel niet zijn...' En als een Goddelijk teken vond hij de woorden: 'Maar ik moet met enen doop gedoopt worden; en hoe word ik benauwd, totdat het volbracht zij!'

Ja, al die verschroejende woorden spraken tot hem uit den mond van den Zoon Gods zelven, dat wat hij doen ging een goede daad was. Hij moest heen, eindelijk heen, tot het Heilige sakrament van den Doop. Hij zou alles verlaten, zijn woning, zijn zusters, zijn vrouw en zijn nog onvoldragen kind; en zijn vader zou hij nooit weerzien! En geen goederen zou hij medenemen; want Christus had gezegd: 'Gij zult een schat hebben in den Hemel. Maak u-zelven buidels die niet verouden, een schat die niet afneemt, in de hemelen, daar de dief niet bij komt, noch de mot verderft...' Hij wilde tot meester Lieven gaan en hem zeggen dat het uur was gekomen!

Op een avond laat sloop hij den voortuin van den Merelhof uit, zonder zijn schildergerief, slechts met enig geld. Hij zag geen licht meer achter de vensterluiken; het oude vierkante huis lag zwijgend en doods in den bleken schijn der stijgende maan, die ook even streek langs de krullende letters op de

witte plank boven den ingang. De reiziger glimlachte meewarig om den ijdelen droom der woorden die hem eens, een jaar geleden, een hoopvolle begroeting waren geweest.

* * *

Aan den schilderezel in zijn werkplaats had hij een papier vastgehecht met het bericht dat hij om dringende redenen op reis moest. Saartje was bedroefd toen zij het las; moeder Griet sloeg de armen in de lucht en stiet kreten uit van verontwaardiging over Arent's plotseling vertrek. Wat moest dat beduiden? Govert benijdde den jongen schilder zijn jeugd en ondernemingslust; hij had wel mee gewild, om weer eens buiten, op de Gooise dorpen, het boerenvolk te schilderen in zijn landelijk bedrijf, in herbergen en kolfbanen. En plotseling, een vroegen morgen in 't eind dier Herfstmaand, toen de zon vrolijk lichtte op grote blanke wolken aan de kim der vochtig-groene weiden en hoog in den hemel scharen van piepende vogels zuidwaarts trokken, besloot Govert Barteisz te doen als zijn kunstbroeder en als die vogels, en zonder naderen uitleg aan zijn Griet, nog eenmaal een zwerftocht te wagen.

De vrouwen, hem ziende gaan met zijn zak over den rug, dachten dat hij naar de Volewijk zou varen om studies te maken voor de grote schildering. Maar toen hij 's avonds niet thuis kwam begon Griet Jans te misbaren, nu zij, vrouwen; alleen en onbeschermd bleven in de eenzame woning, waar zo vaak diefachtig bedelgespuis uit Haarlem langs toog. En zij schold op den ontrouw der mannen die zich verliepen in dronkenschap en hoererij! Den volgenden morgen een papier in zijn werkplaats vindend met de korte mededeling van zijn studiereis, slingerde zij hem nog een snoer van verachtende smaadwoorden na, dreigend met de vuist in de richting der stad en Gods eeuwige verdoemenis zijn loon noemend.

Hij was intussen dien avond al tot Laren gekomen, na onderweg in alle vlekken en stadjes de herbergen te hebben aangedaan. Een zoete mijmering dwaalde door zijn hoofd; het leek hem of hij zweefde, zoals de trekkende vogels, boven de aarde en haar beslommeringen. Waar was nu de keuken van den Merelhof? Waar zijn kijvend huiswijf?

Waar de luidruchtige stad met haar rollende vaten en schreeuwende sjouwers en met dominus Andries, zijn eerwaarden broeder? Ah, zij waren dagreizen ver weg; zij leefden in een ander deel der wereld! Hij was vrij, o vrij om te gaan waar hij wilde, te liggen in het gras langs den weg, een snobbelige bedelmeid te kussen als hij haar beeltenis had getekend op een blaadje papier, uren lang op de bierbank te zitten bij tabak-zuigende boeren! Hij kon weer fluiten en zingen als een jonge kerel!

En zo leefde hij vele dagen, soms luierend in den zonneschijn voor de kroegen onder een roden wingerd, soms van den morgen tot den avond tekenend, als de lust hem drong. Nu en dan, in den beginne, ondervroeg hij de lieden naar een jongen deftigen schilder, Arent Michielsz: of zij dien ook gezien hadden? Maar zij kenden niet den naam. Later dacht hij er niet meer aan. Hij tekende het groene schemerlicht in de lage keukens, de mannen op hun driepootkrukjes, de vrouwen zeulend met tobbe of teil, de kinderen ravottend over den hobbeligen leemvloer. Of hij zat uren achtereen te beschouwen het langzaam verschuivend morgenlicht op de bruinrode bakstenen van een ouden gevel, met den bezem en de gevlochten vogelkooi en het varkenshok en de rozige zwijnen in den drek. Hij genoot van het licht en de schaduw, van de kleuren en de geluiden, van de morgendauw en den avondmist. Hij had het leven weer volop lief; en den zuren wijn der dorpsherberg proefde hij met dieper wellust na dan het kostbaarste druivenvocht van zijn neef Floris Ogiersz. Hij hoorde 's avonds, terwijl hij bij een oliepitje nog zat te tekenen de grillig beschenen tronies der bleke wevers, hun verhalen over de twisten der veendelvers aan de grens van 't Sticht, over Hein Duivel, zijn roekeloos leven en woeste streken, en over de messtekers van Huizen. Zijn lach daverde weer mee als de boeren in dolle vreugd de brede handen sloegen op hun knieën, bij nieuwe geruchten van verkrachting of overspel. Hij zag hen wel bidden aan den avondmaaltijd, en hun kruisen maken daar zij waren van het oude Paapse geloof; maar dit scheen hem een zonderlinge gewoonte die vreemd was aan hun natuurlijken wilden aard; de grove kracht van hun leven openbaarde zich aan hem in hun voortdurende veten tegen de

ordenende Justitie die zij bestreden met list en geweld en leugens als den vijand en onderdrukker hunner eeuwenoude barbaarse vrijheid.

Vijf weken bleef hij in de dorpen van Gooiland rondzwerven, tot het diep in Oktober was en de koelte van den herfst met storm en regenbuien naderde. Hij had wel bij dit ruige volk willen blijven; maar het verlangen naar zijn werkplaats met haar doeken en panelen en verven trok hem huiswaarts. Op een avond duwde hij, angstig, ofschoon hij in de stad bij den laatsten aanleg zich met enige pinten bier gesterkt had, de keukendeur van den Merelhof open. Hij zag zijn broeder, dominus Andries, aan de ronde tafel zitten met Griet Jans. Een boek lag voor hen opgeslagen onder het kaarslicht. Schuw staarden hun ogen hem even aan; doch snel was er om de brede hanglip van de vrouw een smadelijke lach, op het gelaat van den predikant een strenge zalving.

‘Ha, daar is hij, de lafaard, de liefdeloze loer, de schrobber! Waar mag hij zen eieren hebben uitgeleid!...’

Govert lette niet op haar schimp:

‘Waar is Saartje?’ vroeg hij.

‘In 'er bed,’ antwoordde het wijf. ‘Dacht je dat ze op jou zou wachten? Maar waar is de vader van 'er kind? Heb je die niet ergens gevonden in den Hage, waar 't Hof van Bohemen de hoeren lokt as 'en zweer de luizen...’

Een bedarend handgebaar van dominus Andries Bartelsz deed haar zwijgen. En zelf sprak hij:

‘Govert, wij hadden je reeds dood gewaand. Hoe was het mogelijk voor een eerbaar man, zijne huisvrouw zo langen tijd te veronachtzamen?’

De oude schilder wendde zijn blik af, schuchter als een deerntje dat een nacht op avontuur zou zijn geweest.

‘Ah!’ antwoordde hij zacht, ‘ik heb gewerkt, hard gewerkt! Van den winter zal ik veel te schilderen hebben. Ben ik geen vrij man die kan gaan en arbeiden waar hij wil?’

De predikant zag hem bestraffend aan, en, de hand op het boek leggend:

‘Broeder Govert, je bent een lichtzinnig mens. Je zou een Godegevallig werk doen, als je las, gelijk wij, de vrome dichtwerken van den Heer Jacob Cats... Ziehier zijn

Toneel der manlijke Achtbaarheid!... Doch er is meer! Als dienaar des Goddelijken Woords voel ik mij verplicht je te wijzen op het derde deel van de onderwijzing in de Christelijke lere der Gereformeerde Kerken, waarin gehandeld wordt van de Wet, en wel die vrage en antwoorde welke gelezen worden op den een-en-veertigsten Zondag, aangaande het zevende Gebod. Want wat leert ons dit? Dat alle onkuisheid van God vervloekt zij: en dat wij daarom dezelve van harte vijandig zijnde, kuis en tuchtelijk leven moeten, hetzij in den heiligen huwelijken staat of buiten den zelven. Die met ene vrouw overspel doet, is verstandeloos; hij verderft zijne ziele. Het huwelijk is eerlijk onder allen, en het bedde onbevlekt; maar hoereerders en overspeelders zal God oordelen! Want dewijl ons lijf en ziele Tempelen des Heiligen Geestes zijn, zo wil God dat wij ze beide zuiver en heilig bewaren. Daarom verbiedt Hij alle onkuise daden, gebaarden, woorden, gedachten, lusten, en wat den mense daartoe trekken kan. Ach, waarom, broeder Govert, heb je deze leringe verzuimd?'

Verwonderd, achterdochtig, gingen de blikken van Govert Bartelsz langs zijn vrouw en den predikant. Maar deze vervolgde:

'Bedenk ook het zestiende artikel van de Belijdenisse des Geloofs dat spreekt van de eeuwige verkiezingen Gods: Wij geloven, dat 't geheel geslachte Adams door de zonde des eersten menses in verderfenisse en ondergang zijnde, God zichzelven zodanig bewezen heeft als Hij is: teweten barmhartig en rechtvaardig. Barmhartig door dien dat Hij uit deze verderfenisse trekt en verlost degenen die Hij in Zijnen eeuwigen en onveranderlijken raad, uit enkele goedertierenheid uitverkoren heeft in Jezu Christo onzen Here; zonder enige aanmerkinge hunner werken. Rechtvaardig door dien Hij de anderen laat in hunnen val en verderf, daar zij henzelven in geworpen hebben.'

Govert Bartelsz lachte met een vreemden droevigen grijns:

'Wel broeder Andries, zo God verlost Zijne uitverkorenen zonder aanmerkinge hunner werken, wat deert het dan hoe mijn leven zij! En hoe jouw leven! En dat van mijn huisvrouw Griet Jansdochter! Zo God in Zijn eeuwigen en onveranderlijken raad heeft geordineerd dat gij beiden zijt uitverkoren

en ik verdoemd, wat deert ons leven dan! En uw beider leven,... al hadt gij beiden in mijn bedsteê geslapen, Andries Bartelsz, in overspel!'

Hij zag hen doordringend aan. De wangen van den predikant waren vaal als een perkament; de ogen der vrouw gloeiden; tussen haar lippen gromden onverstaanbare klanken. Maar Govert Bartelsz had reeds ijlings het vertrek verlaten, de deur hard achter zich toeslaand, en was den donkeren tuin ingelopen. Hij stapte door; hij zag niets meer; hij hoorde niets. Dien gansen nacht zwierf hij langs de grachten der stad, aan een wallekant rustend, dan weer de kilte verdrijvend in vlug verdergaan, altijd nog zijn schilderzak over den schouder torsend. De verlokking was even tot hem gekomen, zich te laten glijden in het donkere stille water en eindelijk een rust te vinden die door geen vrouwengekijf en Farizees gepredik meer verstoord werd. Maar de gedachte aan de lustige tafereeltjes die hij wou schilderen overwon dien trek naar het zwarte zwijgende. En hij overlegde kalm dat in de stad wel een zolderkamertje te huren zou zijn waar hij werken kon.

Met zonsopgang kwam hij over een smalle houten brug een der kleine poortjes binnen. Hij ging de burgwallen langs, zoekend van woning tot woning. Doch 's avonds had hij, voor het luttel geld dat hij besteden kon, nog geen bruikbaar vertrekje gevonden. Hij was zeer moede en treurig en liep een herberg in. Hij at brood en warme soep en zwolg vele kroezen bier leeg, waarna hij heenstrompelde door den donker, hopend in de nieuwe straten bij de Rietvink een goedkoop nachtverblijf te vinden, wellicht tegelijk een werkplaats. Over den duisteren weg viel nu en dan een zwakke lichstraal tussen de luiken van een winkelhuis; doch vaak, in de schamele buurt waar hij nu liep, moest hij tasten langs de muren en stoepen, bevreesd voor kuilen of een onvermoeden grachtkant. In zijn hoofd bonsde het zwaar en verdovend. Wat was er gebeurd ginds op den Merelhof? Hadden zij hem geslagen? Had hij gevochten? Neen toch! er was niets gebeurd... Griet Jans en Andries hadden stil onder de kaars gezeten met een boek... Haha! maar hij wist wel beter! Als hij nu hier op de Rietvink geen huisvesting vond, zou hij weer naar Gooiland gaan en bij de boeren blijven leven en schilderen... Hoe donker was de weg, hoe zwart de nacht-

hemel... En de regen begon te vallen met den noordwesten wind. Tegen de leuning van een hoog sluisje zette hij zijn zak, want hij moest even zijn gevoeg doen, daar beneden bij 't water waar een heimelijk gemak was. En voet voor voet tastte hij verder, tot hij het trapje gevonden had. Hij voelde zich zonderling vrolijk over zijn voornemen om naar Gooiland te gaan en neuriede een boerendrinklied. Opeens, toen hij de deur openen wilde en hard trok aan de klink, gleed zijn voet uit op het slijkerig werfje; hij wankelde achterover. Terwijl zijn handen nog grepen in den legen zwarten nacht, plonsde en klokte het water en weerkaatste het stenen gewelf zijn laatsten angstigen kreet.

* * *

Na drie lange dagreizen en menigvuldig wisselen van paarden had de wagen met Josine Arentsdochter, Floris Ogiersz en Clare Michielsdochter het gehucht bereikt aan de Oost-Friese kust, waar dominus Michiel Paulusz volgens den brief moest liggen op zijn ziekbed. De wijnkoper klopte aan de weinige hoeven die daar lagen achter een dijk; eindelijk wees een boerin, wier blik van angst en ellende verdoft was, hem een eenzaam huis verder westwaarts. Daar opende een man in verwaarloosde burgerkleding de deur. Floris Ogiersz vermoedde terstond den schrijver van de laatste regels onder den brief; hij noemde zijn naam en wees de beide vrouwen, moeder en dochter van den zieken predikant.

De vreemdeling, een somber maar zachtmoedig man, liet hen gastvrij binnen en bracht hen, na een korte voorbereiding van den zieke, in een groot vertrek. Michiel Paulusz lag niet in de bedsteê; zijn leger, een strozak op een brede houten bank, stond voor het venster geschoven, zodat hij, even zich oprichtend, kon uitzien over het wijde groene land. Zijn gelaat was geel-wit; de ogen groot; en een dankbare glimlach trok om de kleurloze lippen toen drie zijner geliefden naast hem stonden. Fluisterend vroeg hij naar Arent en Josientje, waarop Floris hem met weinige woorden inlichtte.

‘Nu kan ik getroost en vredig sterven,’ hoorden zij weer de matte stem. ‘De Heer heeft mij het schoonste loon hier op aarde gegeven: u weer te zien... Ach, waaraan heb ik arme zwakke mens dit verdiend!’

Doch Clare knielde snikkend neer naast zijn legersteê en streelde zijn magere blanke hand:

‘Niet sterven, vadertje, niet sterven! Bij ons blijven,... wij willen ook bij u blijven in uw verbanning...’

Zij bleven bij hem, al die dagen der Herfstmaand; doch zij zagen hem bleker worden, alleen tegen den avond met een blos van vermoeidheid op de ingevallen wangen, wanneer hij den troost van meer dan menselijke woorden had gezocht in de Evangeliën en de Brieven, of den klank ener even vrome vriendenstem in de rijmen van Dirk Rafaëlsz Camphuysen, van welke hij een afschrift naast zich had liggen. Moeder Josine en Clare wisselden elkander af bij het waken. Eens vertelde hij, met een gelukzaligen glans van dankbaarheid op het witte gelaat, van de onbaatzuchtige zorgen van den vreemden man, die vluchteling was uit een zuidelijker land, waar de oorlog zijn stad en woning verwoest had en vrouw en kroost ellendig waren omgekomen door de speren der wreedaardige Kroaten. Hij was geneesheer; en tezamen hadden zij de pestzieken in Emderland verpleegd, de doden begraven, de achtergeblevenen vertroost zoveel die voor een Christelijk woord nog toegankelijk waren. De plaag scheen uitgewoed, toen de hitte van den zomer was geweken. O, misschien, misschien schonk de Almachtige hem nog wel herstel...

Echter, kort na zijn laatste hoop, zijn laatste gebed om beterschap, doorsidderde hem de koorts met gloeiende rillingen. Daarna, op een Oktobernacht, lag hij stil en peinzend. Moeder Josine, naast zijn hoofdkussen zittend, hoorde hem met een geluid van blijde berusting prevelen de smeekbede waarin Camphuysen uitzong zijn lust om ontbonden te zijn van dit aardse leven:

‘Hoe lang, ach Heer!
Hoe lang nog mist mijn ziel den zoeten stand
Van 't waar verheugen!
Helaas! wanneer,
Wanneer zal ik eens 't eeuwig Vaderland
Betreden meugen?
Jeruzalem, des Hoogsten Konings stad,
Der Deugd betrachters hoop en hartenschat,
Die u maar kent, is licht des levens zat...
Ach, kon het zijn

Dat ik, niet meer door d'aardsen lichaamsband
Omlaag gehouwen,
Dat klaar geschijn
Van Godes licht (nu ver en in 't verstand)
Dicht mocht aanschouwen!...
Wat hebt gij toch,
Wat hebt gij, wereld, waarom dat m' in dij
Zou willen blijven?
Niet dan bedrog,
Niet dan ellend, gemengd met zotternij
Is Uw bedrijven.
Uw alderbest voedt zijn verborgen kwaad,
Uw alderschoonst heeft zijn bedekt verraad.
Gelukkig die zich u in tijds ontslaat...'

Toen scheen zijn kracht uitgeput. Josine Arentsdochter die woord voor woord verstaan had, al verflauwde zijn stem ten slotte tot een gemurmel, kuste haar zoon, haar enig kind, op het klam-kille voorhoofd. En zij dacht: Helaas, die rijmer heeft wel waar gesproken! Over talloze eeuwen heen klinkt zijn droeve klacht samen met die van den ouden Prediker! Almachtige, zij prijzen Uw stoffelijke wereld niet hoog...

Tegen den morgen stierf hij. Clare, door grootmoeder gewaarschuwd, lag in haar nachtgewaad naast het rustbed gebogen, de krom-getrokken vingers van den vegen man zacht strelende. Grootmoeder stond bij haar, de hand op haar schouder. Floris Ogiersz en de geneesheer zagen zwijgend toe. Met een zwakken zucht, een kleinen schok was er het einde. Tussen de half-geopende luiken viel de eerste gouden straal over het vredig rustend gelaat van Michiel Paulusz.

Twe dagen later begroeven zij hem achter het kerkje van 't naaste dorp en plantten op zijn graf een ruw houten kruis waarin Floris Ogiersz den naam van den dode had gesneden. 's Avonds, aan den haard in het nu vreemd en ledig geworden huis, vertelde de geneesheer over de maanden van zware zorgen die achter hen lagen. Hij zweeg van eigen leed en sprak enkel over den Christelijken arbeid van hem die zo spoedig zijn vriend was geworden. Michiel Paulusz had geen gevaren gevreesd, of, zo de vrees hem misschien soms deed weifelen, zijn onwankelbaar en kinderlijk vertrouwen had steeds overwonnen. In dit land, waar voor vier jaren de troepen van den Graaf van Mansvelt over-

winterden, waren de lieden door de wreedheid van het tuchteloos geboefte zo gekweld, dat zij wanhoopten aan de Goddelijke gerechtigheid; burgers en boeren verjaagd uit hun woningen, met vrouwen en kinderen in de barre winterkou; rijke boomgaarden geveld; vrouwen geschonden onder de ogen van den man. Neen, het waren geen boze dromen of duivelse verzinsels: uit den mond der berooiden en gemartelden zelf had hij alles vernomen! Daarna kwam de gesel der pest die het leven voor den dag van morgen onzeker maakte. Wat kon er dan blijven aan medelijden en mensenliefde in een zo geteisterd volk? Doch Michiel Paulusz had alle woorden van smaad en bitterheid en Godslastering vergolden met den zuiveren balsem zijner liefderijke hulp. Hem, den geneesheer, opgevoed in het Roomse geloof, had de toewijding van den praallozen Evangeliedienaar gebracht tot het lezen van Jezus' eigen woorden en van de verheffende lessen der Apostelen. Hij had voor 't eerst gezien dat God liefde was en dat er geen andere macht leefde boven die der Liefde...

Zij maakten hun plan ter terugreize naar Holland. Doch den volgenden morgen lag Clare in heftige koorts; zij klaagde over een doffe pijn in 't hoofd; huiveringen van kilte en gloed wisselden plotseling af; haar ogen staarden hol en glansloos den ontstelden geneesheer aan. Want hij herkende de ontzettende ziekte die hij uit dit land geweken meende. Het spreken vermoeide haar droge tong; wijder openden de pupillen in den verwonderd-vragenden blik. Toen aan haar blanken hals een buil begon te zwellen had hij nog hoop. Maar binnen twe dagen al zag hij, daar opnieuw, en feller, de koorts haar afgemat lijf doorwoelde, dat er geen redding kon zijn. Wanhopig liep Floris Ogiersz rond, nu smartelijk beseffend hoe het volk, dat niet verder schouwde dan zijn eigen bestaan, tot wilde dierlijkheid terugvallen moest onder deze raadselachtige onweerstaanbare plaag. Hij begreep hun vervloekingen, hun waanzinnige smeekbeden. Maar zelf vervloekte hij niet; hij oordeelde zijn verzet tegen de ontzaglijke Macht die boven mensdom en wereld heerste, een belachelijken waan, een dommen hoogmoed...

Toen het meisje in wilde stuiptrekkingen bezweken was en verstard neerlag met de groeven van leed nog in het jong

gelaat, dolf hij met den geneesheer haar graf in den hof der boerderij. Daarna beval de vreemde man hen heen te gaan, zo spoedig mogelijk; hij zelf zou de dode wegdragen en de aarde boven haar sluiten. Hij wuifde hun ten afscheid toe, wenkte met de hand dat zij weg moesten, onverbiddelijk, snel. Zij weigerden eerst; maar hij werd toornig en streng. Dan riepen zij hem woorden van dank en welvaren na, die hij niet meer scheen te horen.

Josine Arentsdochter en Floris Ogiersz gingen te voet tot Norden. Vandaar bracht een wagen hen binnen Emden, waar zij aan de kade een Amsterdammer vrachtschipper ontmoetten die hen op de terugreis mee wou nemen. De oude vrouw verlangde weg te zijn uit deze streek van ellende; ook haar leven was hier afgesloten; en het treuren baatte niet; geen tranen riepen het verlorene terug in nieuwen bloei. Zij dacht aan den Prediker: ‘Het ene geslacht gaat en het andere geslacht komt, maar de aarde staat in der eeuwigheid... Al deze dingen worden zo moede, dat het niemand zou kunnen uitspreken.’ - Ja, het maakte haar zelfs moede, te lezen de woorden van den ouden wijze die de doden prees boven de levenden, en boven die beiden hen die nog niet geweest waren en niet hadden gezien het boze werk dat onder de zon geschiedde...

Zij verlangde naar rust; en in het kajuitje der kogge die hen de rivier afvoer, de onstuimige najaarszee op, zat zij stil voor zich te staren door een vensterpoortje naar de grauw-groene golven die in eindeloze verbolgen scharen elkaar volgden van kim tot kim.

Den avond van den tweden dag was de wind uit het noordwesten tot een storm aangezwollen. Zware floersen van regen verduisterden al vroeg de schuimende zee; en de nacht was zo grondeloos en ondoordringbaar zwart dat de schipper, die door 't Spanjaardsgat en 't Marsdiep de Zuiderzee had willen binnenzeilen, de lichten van Texel en Huisduinen niet onderscheiden kon. Toen, de ondiepten en zandplaten der kust vrezend, wendde hij de ruime zee op en reed tegen de aanloejende baren in; maar de storm joeg hem te diep zuidwaarts, zodat, bij 't rijzen van den dageraad boven de verre duinen van Holland, hij den hogen toren van Egmonds Abdij donker-scherp getekend zag voor de

klaarte van den zuid-oostelijken hemel. Dichter langs de kust zeilde hij nu naar 't noorden, om het Ebbegat te bereiken.

Josine Arentsdochter was, daar de storm zich gelegd had tot een sterken bries, met Floris Ogiersz aan dek gekomen; en vernemend van den stuurman waar zij voeren, herkende zij weldra den top van Camperduin en de zwarte dammen voor de grote zeewering der Hondsbosse. Een zonderlinge grillige begeerte dreef haar, den schipper te vragen of zij niet hier aan land konden worden gebracht. Maar de man was niet verwonderd; hij keek even over de golven rond en knikte toestemmend. In Amsterdam zouden zij de vracht wel kwijten. De sloep werd gestreken en drie schepelingen roeiden de beide reizigers met hun koffer naar het strand, dat zij benoorden den dijk, tegenover den vuurboet van Petten, bereikten. Een schelpenvisser nam den last tegen goede beloning op zijn kar en reed hun voor naar het dorp.

De eerste gedachte der oude Geuzendochter ging naar het Huis waar zij, meer dan een halve eeuw geleden, den schoonsten, aan ontroeringen van geluk en verwachting rijksten tijd haars levens had genoten. Ach, die jeugd vol hoop en grote dromen,...hoe kort duurde die jeugd, als een enkele gouden zomerdag! De jaren na jaren van later, zij waren wel snel gegaan, maar zij hadden nooit meer de bedwelming der jeugd gebracht... Doch waar stond het Huis van den Hondsbosse met zijn ruwe muren en kleine vensters? Was dan toch alles een droom geweest? Of wat was hier gebeurd?

Zij stond stil op den top en zag met smartelijke teleurstelling om zich heen. De branding voor den dijk schuimde donderend over een zware, maar als verwoest liggende krebbing; grote stapels grijze steen lagen op het strand zuidwaarts.

Toen, ongeduldig, riep zij den schelpenvisser en vroeg hem naar het oude Gemeenlandshuis. De man wees zwijgend met een wijd gebaar naar de golven, naar brokken bouwval dicht aan de branding. En hij vertelde hoe voor twe jaren een nieuwe dijk achter den verzwakten ouden was gelegd en ook een nieuw Huis gebouwd, het oude verlaten, prooi voor de wilde zee. Zelfs 't hele dorp van Petten hadden zij landwaarts gelegd...

Floris Ogiersz zag de lippen der oude Josine trillen. Zij mijmerde weer, starend naar de plek waar eens de muren omhoog stonden en de machtigste ogenblikken van haar lang leven met sterken hartklop voorbij-ijlden: ‘Daar is geen gedachtenisse van de voorgaande dingen; en van de navolgende dingen, die zijn zullen, van deze zal ook geen gedachtenisse zijn bij hen die namaals wezen zullen...’

Het verleden was weggespoeld! Wat beduidde een mensenleven, wat waren herinneringen? De zee spaarde geen dierbaar oord en huis; het leven der wereld golfde meedogenloos over de nietige lieflijkheden van een sterveling... O dwaasheid, nog te hechten aan eigen leven, aan eigen dierbaarheden! ‘IJdelheid der ijdelheden; het is al ijdelheid!’

Zij reisden nog dienzelfden dag verder, over de dijken van het lage land, Alkmaar door, langs de stralende wateren van den Schermer. Daar, westwaarts, zag Josine Arentsdochter de torens der Abdij, den een ver boven den ander, die ene hoogste de noodlottige toren aan welks voet zij het lijk gevonden had van Michiels vader. De woning der schone gedachtenis was weggespoeld,...de toren der rampzalige herinnering stond nog sterk en wreed! Zij glimlachte droevig: hoe dwaas die wrok, die verbittering tegen wat machtiger was dan zij... Prediker zeide: ‘Er is een tijd om te omhelzen, en een tijd om verre te zijn van omhelzen.’

Nu-en-dan pleisterden zij ter wille van de paarden. Floris Ogiersz liep een eind langs den weg; doch de oude vrouw bleef zitten in weemoedig gepeins. Over de wijde landen heen wees de voerman met zijn zweep; daar ginds, ver weg, hadden Beemster en Purmer gegolfd; nu was het groen en vruchtbaar land! En ook in den Wormer, naderbij, werden de eerste hoeven al getimmerd... Josine Arentsdochter glimlachte weer: zo arbeidde het mensdom immers voort, in doven drang voort, niet luisterend naar den wijzen maar ouden en vermoeiden Prediker. Waren die kleine stervelingen dan toch machtiger dan de golven der grote meren, waar zij schiepen nieuwe akkers en gaarden en weiden?

Omtrent schemertijd voeren zij van het veerhuis aan de Volewijk naar Amsterdam over. In den Gulden Bongert lag de kleine Josientje al te bed. De oude dienstmaagd gaf hun een brief uit Frankrijk die een week geleden bezorgd

was. Ontsteld herkende Floris Ogiersz het handschrift van zijn neef Arent Michielsz.

Hij las gejaagd, onmachtig te vermoeden waarom de jonge kunstenaar zijn vaderland had verlaten. De oude Josine zag hem verbleken, toornig het papier op de tafel werpen:

'Hij is paaps geworden!'

Nu las zij ook zelve hoe Arent afscheid van hen nam uit de verte, bekende zijn terugkeer tot het oude Geloof waarin hij de vervulling had gevonden van al zijn kunstenaarsdromen, van al zijn menselijke verlangens naar het heil der wereld. Hij herinnerde hen aan de gesprekken, op een winteravond in het Amsterdamse huis, bij de geleerde boeken die handelden over den eeuwigen vrede en het vermijden van oorlogen en het gemeenschappelijk geluk der mensen... Hij had het gevonden in de al-vertroostende Moederkerk. En hij bad voor hen, dat ook zij de genade van het ware Geloof mochten ontvangen... Indien allen luisterden naar de stem van den goeden Herder, er zouden geen schapen meer omzwerven in de donkere wildernis. Doch als zij niet luisterden, dat zij dan lazen het slot van het tiende kapittel van Sint Mattheus en van het twaalfde en veertiende van Sint Lukas! Hij had den Priester gezocht met wien hij reeds meermalen gesproken had; maar den rondzwervenden man Gods had hij niet meer gevonden. En hij was nu verder gereisd, Frankrijk door... Binnen Rome zou hij zijn kommunie doen en zich begeven in een kloosterorde...

'Hij is gelukkig,' besloot grootmoeder Josine. 'En ons beklaagt hij! Intussen gehoorzaamt hij zó wel aan de woorden van het Evangelie, dat hij zijn kleine zuster verlaat en zijn kind dat nog geboren moet worden!'

Op het gelaat van Floris Ogiersz zag zij een trek van enkel verachting.

'Hij is gevlucht,' sprak de wijnkoper streng. 'Hij beklaagt ons; maar hij laat ons achter in de beslommering van het dagelijks leven. Wie is er meer te beklagen?'

Den volgenden morgen kwam Josientje hun met vrolijke sprongen tegemoet in de grote voorzaal. Doch zij keek plotseling bezorgd hen beiden aan:

'Waar is Clare? En vader, komt vader gauw?'

Zij omhelsde haar grootmoeder, vroeg opnieuw en stampte ongeduldig op den vloer.

Toen vertelde de oude vrouw haar dat vader en zuster in het Koninkrijk der Hemelen waren, bij God en Zijn Engelen, in vrede, in een eindeloos gelukzalig leven. Zij sprak woorden uit die zij nooit te voren had gesproken en in wier zin zij nog niet geloofde; maar zij wist het snikkende kind niet te troosten met haar eigen koele wijsheid, die ontbeerde den schonen gouden schijn der eeuwenoude fabelen.

'Zie, mijn kleine dochtertje,' en zij sloeg in een groten Bijbel het eerste Evangelie op, 'lees dit! Daar zocht ook vader zijn troost nooit vergeefs...'

Floris Ogiersz zat in droevig gemijmer bij den haard. Onder den ontbijt sprak hij weinig; zijn gedachten schenen te zoeken, te wegen in een moeilijken strijd. Eindelijk zei hij tot Josine Arentsdochter dat hij naar den Merelhof wilde om zijn boeken en steedse gerieflijkheden te halen die waren achtergebleven bij het haastig vertrek in September. En hij vroeg of zij niet mede ging, eens zien naar Saartje Goverts die nu zeker weldra in de kraam zou komen...

Na het noenmaal reden zij weg. Zware buien druilden laag boven de stad; daar buiten over de vale drassige landen en het schuim-grauwe Y kwamen de wolken aandrijven uit het westen. Kil-verlaten lag de tuin rond het huis van den Merelhof waar geen stem werd gehoord. De laatste gele bladeren joegen neer uit de wild-gezweepte takken. Telkens bleef de wagen steken in den zuigenden modder van den voortuin.

Floris Ogiersz stiet het keukendeurtje open. Een oliepitje brandde in de verte der duisternis. Zij hoorden ginds, bij de bedsteê, de stem van Griet Jans in eentonig getreur, zoals zij sprak wanneer geen woede haar opwond. Naderkomend zagen zij Saartje liggen achter de gordijntjes.

Doch toen de vrouw hen herkende stond zij op van haar stoel, nam hen mede in de gelagkamer, sloot het poortje achter zich en begon luid te snikken, wijzend naar een groenen zak die tegen den wand der grote schildering lag. Het was Govert's reistas, op een vroegen morgen, nog geen

week geleden, gevonden bij de sluis aan den Haarlemmerdijk; de tekeningen waren door den Heer Onderschout herkend als werk van Govert Bartelsz en een rakker had alles teruggebracht op den Merelhof. Vier dagen later was in de gracht het lijk van Govert komen bovendrijven, gezwollen, afzichtelijk van slijk. Zij was er bijgeroepen, had hem herkend, en 's avonds al was hij begraven op het Karthuizer kerkhof; maar geen predikant had een Schriftuurlijk woord van troost gesproken tot haar, de verlaten weduw. Voor Saartje had zij alles verzwegen: 't kind zou 'et bestorven hebben, zij met 'er vrucht...

Josine Arentsdochter legde de hand op haar schouder, prijzend haar zorgzaamheid. Floris Ogiersz sprak:

'Verpleeg je dochter goed, moeder Griet! Laat een baker komen; ik zal je alles vergelden.' En hij drukte haar een gouden dukaton in de hand, zodat zij hem achterdochtig aangluurde.

Toen zond hij haar terug naar Saartje. Op zijn kamer pakte hij boeken en kleinigheden bijeen. Doch daarna bekende hij de oude Josine zijn plan, het verlaten zwangere meisje te nemen tot zijn huisvrouw. Het eenzame vrijersleven verdroot hem, den vijf-en-veertiger; hij kon nu ook een jonge vrouw en haar kind redden uit hun armelijke en ruwe verwaarlozing...

Zonder enige verwondering hoorde Josine Arentsdochter hem aan; goedkeurend knikte zij hem toe.

Voor hun vertrek bezochten zij Saartje nog even aan haar bedsteê en troostten haar met de belofte van spoedige weerkomst en van lekkernijen en versterkende medicijn. Zij gingen naar buiten, de stormige najaarsschemering in. De voerman wachtte voorbij het hek; blijkbaar had hij den wagen langzaam uit den modder op het vastere pad getrokken.

De oude vrouw zag, eer zij instapte, nog even om en ontwaarde boven de stenen zuilen de plank met de groengeschilderde pronk-letters. En in een zachten glimlach van deernis sprak zij:

'Een zonderlinge lusthof Arkadië, Floris Ogiersz! Ach, hier is het niet, noch elders...'

Zijn ernstig gelaat bloosde als van een knaap. Hij schaamde zich voor het oude kinderlijke speelgoed van dien ijdel-frajen

naam. Neen! hier in den stillen hof was het niet, noch daar in de rijke koopstad, noch ginds waar de legers oorloogden in verblinden haat, noch ergens op de verre landen der aarde... Overal tierde de strijd, mensen tegen mensen, tegen plagen en slopende krankte, tegen armoe en verdrukking. Waar was het schone Arkadië der dromende poëten? En ieder zocht het op deze wereld, zijn Arkadië, zijn Paradijs, en waande vaak het gevonden te hebben, de een in zijn lusttuin, de ander in zijn Belijdenis, de derde in de machtige Kerk van Rome. Michiel Paulusz,... was hij het niet binnengegaan in zijn zelfverlochening? 'Geloof, hoop, liefde: deze drie; doch de meeste van deze is de Liefde...'

Floris Ogiersz plaste met grote schreden door den voortuin, naar de schuur die onder een bosje bezijden stond. En met een lange schoffel kwam hij terug, triomfantelijk lachend naar de oude Josine. Hij haakte het ijzer boven om de plank, trok en rukte, tot het hout meegaf en krakend plonsde in den weken modder.

1919.

P.H. VAN MOERKERKEN.

EINDE.

Gedichten.

Troost des donkers.

Temidden der gezelligen gezeten
Bij de vertrouwdheid van den rossen haard -
Wat is het, dat ik mij opeens versmeten
Gevoel, en van een wegende angst bezwaard?

Wat is het, dat ik bij het schertsend praten
Mijn mond niet meer kan plooien tot een lach,
En dat mij uitjaagt langs de barre straten
Beladen met den zwaren winterdag?

Ik was toch nooit van hen die 't leven smaden,
Wier droom zich niet van de eigen laagheid keert,
Ik heb altijd, in dichten en in daden,
De onstuimigheid van dit bestaan begeerd.

Maar o de zwakke en bittere oogenblikken,
Als ik de kracht tot strijden voel vergaan,
Als 't in mij opstormt en mij wil verstikken:
Heel de versmaadheid van dit aardsch bestaan.

Dan kan ik hun niet langer toebehooren,
Licht-levenden, vervreemd van droom en gloed,
In 't zonnig ijs van het geluk bevroren
Tot rustgen, die geen smart zelfs lijden doet.

Zoo vlucht ik dan, en zoek de stille wegen
Terzijde van het luide hart der stad:
De nauw door een lantaarn verlichte stegen;
Langs 't mistende kanaal het glibrig pad.

Waar weinge grauwe menschen mij ontmoeten,
Wellicht genooten van mijn doffe leed,
Begeerende voor hun verzworven voeten
Den grond, die geen gelukkige betreedt.

Daar baad ik in den vloed der duisterheden,
Die alle droefheid van mij henenspoelt,
En weet: aan 't eind van alles wat wij leden,
Is de vervulling, die de wonden koelt.

Dan voel ik mij in 't donkere verglijden,
Dan eindig ik niet langer in dit vleesch,
Maar uit mijn wezen gaat een vreemd verwijden
Naar iets, dat verder is dan lust en vrees.

En, wat vermoeid, maar vol van zulk een vrede,
Dat smart een damp wordt, zonder vorm of wicht,
Kan ik weer keeren ter gewende stede,
Langs blijde menschen, in het open licht.

Eerste voorjaarsdag.

De dagen keeren, dat de wenschen zwerven
Als wolken langs een lucht van glans en schijn.
Een drang verheert de harten: voor het sterven
Eéns nog vervuld te zijn.

Nog éénmaal, los van hof en haard en menschen,
Alleen te wonen in onrustigheid,
Niet ééne zekerheid zich meer te wenschen,
Blind, door een droom geleid.

Verworpen door het lot naar 't stof der steden,
Gehurkt in de ootmoed van het smaadlijk vleesch,
Heb ik nog één begeerte trouw beleden,
Waaraan ik steeds genees.

Begeerte is eindloos als de landsche wegen,
Die langs de nederige dorpen gaan,
De heerlijkheid van verre landen tegen,
Blank onder zon en maan.

En 't hart is als deze aarde: de seizoenen
Regeeren het met eendre wisseling;
Weer wil het als de leege twijgen groenen,
Die de eerste zoelte omving.

De droomen keeren uit de jonge jaren;
Ik ben de knaap weer, uit dat grijs verschiet,
Die voor de warme ruiten staat te staren,
Maar 't landschap niet meer ziet,

Omdat zijn hunkrende gedachten dwalen
Naar streken, waar de wateren stil zijn,
Waar de rivieren vloeien als kanalen,
Zilver van zonneschijn.

De grond zwelt naar de lucht als een verlangen,
Langs 't veld gaat een gerucht van akkerbouw,
Aan de oever wascht, en zingt haar heldre zangen
Een jonge en ranke vrouw.

O in dit schoone, dit gewone leven,
Een mensch te zijn, die alles heeft gepeild,
Die zich tot ieder wezen heeft verheven,
En toch bij geen verwijlt.

Hij beeft voor den toekomstgen val der blaren,
Voor de eenzaamheid en 't wintersche bestaan;
Maar de verheven drift der harpenaren
Doet hem weer verder gaan.

In memoriam.

De blaren vallen in de gele grachten;
Weer keert het najaar en het najaarsweer
Op de aarde, waar de donkre harten smachten
Der levenden. Hij ziet het nimmermeer.

Hoe had hij dit bemind, die duistre straten,
Die atmosfeer van mist en zaligheid,
Wanneer het avond wordt en het verlaten
Plaveisel vochtig is en vreemd en wijd.

Hij was geboren voor de stille dingen,
Waarmee wij leven - maar niet even lang, -
Waarvan wij 't wezen slaken in ons zingen,
Totdat wij zinken, en met ons de zang.

Het was een herfst als nu: de herfsten keeren,
Maar niet de harten, na hun korten dag;
Wij stonden, wreed van menschelijk begeeren,
In de ademlooze kamer, waar hij lag.

En voor altijd is dit mij bijgebleven:
Hoe zeer veel stiller dood dan slapen is;
Dat het een daaglijksch wonder is, te leven,
En elk ontwaken een herrijzenis.

Nu weer hervind ik mij in het gewijde
Seizoen, waar de gevallen blaren zijn
Als het veeg zonlicht van een dood getijde,
En denk: hoe lang nog leef ik in dien schijn?

Wat blijft ons over van dit lange derven,
Dat leven is? Wat, dat ik nog begeer?
Voor hem en mij een herfst, die niet kan sterven:
Zon, mist en stilte, en dan voor immermeer.

Een bedelaar.

Wat zal ik mij nog bukken om te rapen?
Bukken doet pijn, de vlugge vreugd ontglipt.
Mijn eenigste verlangen is: te slapen
Als een vergeten koning in zijn krypt.

Zij zijn verzaligd, de gestorven vorsten,
Verheven tafelen zijn hun gespreid
Voorbij dit aardsche hongeren en dorsten,
En aan hun stof is geur van eeuwigheid.

Geroeste kronen en verdofte bagen
En nuttelooze scepters vangen thans
Niet meer den ijdlen schijn der lichte dagen,
Maar slechts een bronzen, tijdeloozen glans.

Kuische beslotenheid der grafspelonken!
Hier volgt de wereld aldaags 't oude spoor,
Speelt, strijdt en wordt vermoeid in 't zonnevonken,
En gaat dan weer aan nacht en dood te loor.

Veroveraars, wier namen als legenden,
Minnaars, wier slapen koel van kussen zijn,
Zij weten 't wel, waarheen hun dagen renden,
En heel hun drift is niet dan angst voor pijn.

Een beedlaar in den schâuw der kathedralen
Is meer dan dezen en hun ijdlen schal.
Hij ziet de zon op 't leege kerkplein stralen,
En wacht geduldig op den avondval.

Misschien dat in een schemerende gaarde
De slaap zich op zijn oude leden stort,
En, aan zijn kleeren nog een reuk van aarde,
Hij in den blauwen hemel wakker wordt.

De bruid.

Waai om mijn slapen, o wind van het Zuiden,
Laat mij niet los.
Zie hoe 'k u wacht als de jongste der bruiden,
Bleek in mijn dosch.

Hemel, weerhoudt niet uw streelende regen,
Zegen me een wijl;
Ik ben als gij: vol van teeder - verzwegen
Tranen en heil.

't Eendere leven, wiens gistende werken
Groent in het blad,
Schiep mij een zuster der zilveren berken,
Bevend langs 't pad.

Nog in den reidans van meisjes en knapen
Vlocht mij het lot,
Maar in het donker, te warm om te slapen,
Bad ik den god,

Dat ik niet meer in mijn schaduw verholen
Hunkere en treur'
Bij de verwaaide muziek van violen
's Nachts voor mijn deur.

Laat nu dit lange verlangen geduld zijn;
Wat ik begeer
Is slechts: verloren, verrukt en vervuld zijn,
Voor immermeer.

Scheveningen: mistige wintermiddag.

Doodstille Decemberdag,
Nevel en stilte overal.
Geen enkel geluid maakt gewag
Van een wereld van schijn en schal.

Landwaarts in het kil, maar de kust
Is zoel als een najaarsnoen,
Betogen door een rust
Als van een eeuwig seizoen.

Na de ijdele praal van feest
Schijnt het wanstaltig vertoon
Van bouwsels en plompen geest
Verheven en bijna schoon.

De zwarte brug in de zee
Reikt naar de wolkende gloor
Van een zon, die niet blonk, en vergleê
In de zilveren mist te loor.

Wat visschers langs 't eenzaam strand,
En kindren, spelend op straat -
En de golven, spoelend aan land
Het geruisch, dat hen nooit verlaat.

O meisje, o jonge bruid,
Uw lippen zijn warm en rood,
Het leven, dat niemand stuit,
Bloeit eens uit uw wachtende schoot;
Gij lacht, en uw stap klinkt luid -
Maar het eind van dit al is de dood.

Onstuimige winternachten,
Als het voorjaar zijn rijk verkent,
En zijn wildheid niet langer kan wachten
Tot het jaar hem op aarde zendt.

De wanden en balken maken
Geluid in het nachtlijk huis,
Alsof het zijn vorm zal slaken
En vergaan in den vloed van geruisch.

Over al de donkere landen
Liggen de harten nu braak,
En zij voelen 't begeven van banden
In de rustloosheid hunner waak.

En ik bid tot den zender der vlagen,
Dat mijn hart, eer het slake zijn vorm,
Nog ééns tot zijn hart wordt gedragen,
En deel hebbe aan donker en storm.

J.C. BLOEM.

Der liefde bloesems.

I.

De klaarheid der groote dagen glansde nog in de stad Florence na, doch reeds viel de schemer van grauwe tijden over zuchten en klachten en lauwen wrevel, over twijfel en moedeloosheid, verborgen lusten en gruwelen der menschen. Een vreemde geest dwaalde reeds in de straten waar de steenen hersteld noch gereinigd werden, want er schreden geen vorstelijke voeten meer, waar niet gebouwd werd, want kerken en woningen waren al te ruim, waar weinig gerucht uit de winkels kwam, want het koopvolk keerde niet weer. Het was de stemming van vermoeienis en willoosheid die er lag na het heerlijk feest dat onder Lorenzo was gevierd. De geleerden, de bouwmeesters en kunstenaars waren naar Rome of buiten het land getrokken, de rijkste burgers wachtten in ballingschap, vrijwillig of gedwongen, de wisseling der kansen, slechts de magere menigte leefde er ontevreden en lijdzaam met haar dagelijksche taak. Des ochtends op het marktplein, bij het loven en bieden tusschen vrouwen van de stad en vrouwen van het land, werd onder de toeschouwende gezellen het wakker vernuft nog gehoord, sprankelend in bevalligen spot en in den luid gelach verwekkenden kwinkslag; des avonds langs de Arno-kaden of in verlaten buurten klonk wel uit smachtende kelen de zang die verrukt boven alle zorgen uitgaat. In den raad ook verrezen nog mannen om te getuigen van de oude fierheid en van moed tegen de dreigende verdrukking. Dit waren nagalmen van den hoogtijd die voorbij was.

Maar of ook de geestdrift en de helle haat waren uitgedoofd, de vijandschap loerde gevaarlijker in het verborgen nu de strijd van oude en nieuwe begeerten ten einde ging. Voorheen, toen de stad met zich zelve leefde besloten binnen haar muren, hield één band allen te zamen, thans, nu alle steden zich voor elkander openden en gelijke gezindheden zich in breeder stroomen te vereenigen zochten, scheidden wie zich niet waarlijk verwant meer gevoelden. Uit de veelheid der partijen hadden twee zich tot de machten verheven tusschen welke beslist moest worden. De namen en de leuzen waren dooreengemengd, vrijheid, recht en welvaart heetten de geloften die de eene en de andere droegen, en nochtans hadden tegengestelde begeerten de harten verdeeld in kampen verder dan ooit van elkander verwijderd. En niet republiek of heerschappij van enkelen was het die de tweedracht onverzoenlijk gemaakt had, maar een beter goed, uit dieper zucht geboren en tot onzienlijke toekomst reikend.

Er waren twee geslachten, die, bij de heugenis der levenden nog verbonden door bloed, door vriendschap en gelijk belang, in deze dagen tot vijanden waren geworden, omdat het een uit zijn wezen haatte waar het ander al zijn heil van wachtte. En beiden wisten dat de vonk zou uitslaan om den strijd te ontsteken, en beiden hielden zich gereed. Maar della Rena scheen de sterkste met zijn zoons en zijn dochter, die zooals hij met den groeienden stroom geloofden, en Ordelmonti stond alleen voor de denkbeelden die verzwonden, want zijn zoon was uitgetogen met ziel en lichaam beide, en zeldzaam waren wie de oude zeden en rechten met hem verdedigden.

En aldus was de aanvang van den strijd, dien de jongeren te strijden zouden hebben.

Spina Venturi, een der rijksten van het gilde der groothandelaren, had zijn gade Isotta, nauwelijks zestien jaren, die een dochter was van ser Donato delle Colombe, in zijn kapel in San Felice ten grave gelegd. Onder de menigte die den statigen stoet voorbij had zien gaan waren vreemde dingen gefluisterd; de vierde vrouw was deze die Venturi verloor en de anderen, even jong als zij, waren even plotseling gestorven; ook gingen er duistere geruchten over het huis, dat enkel kleine vensters aan de hoogste verdieping had

en waar slechts twee oude vrouwen het dienstwerk deden. Dien zelfden avond nu kwam ser Colombe bij zijn vriend messer Riccovero Ordelmonti, den rechter, die in dezelfde straat woonde bij San Firenze, en toonde hem een brief van zijn dochter dien hij op zonderlinge wijs ontvangen had; het waren woorden van angst en droeve gelatenheid, kort voor het verscheiden bij haar welvaren nog geschreven, waarin haar vader verstond wat hij niet uit dorst spreken. Messer Ordelmonti onderzocht dien brief een lange poos in zijn gedachten. Dan bekende hij zijn wantrouwen jegens Venturi, wiens zeden zij immers verafschuwden reeds in de jaren hunner jeugd; maar hoezeer hij hem ook in staat achtte tot de ergste misdaad, hoezeer hij ook geneigd was tot verdenking, zijn oordeel kon in den brief geen reden van aanklacht vinden. Colombe, een zachtmoedig man en droef gestemd, nam getroost den raad om zijn verlies als een beproeving van den hemel te aanvaarden en niet zijn gemoed met onrechtvaardigen argwaan te verbitteren. Met een zucht ging hij heen, doch met de oogen helder opgeslagen.

Ordelmonti bemerkte dat de brief vergeten was blijven liggen op de tafel en las hem nogmaals. Toen peinsde hij voor het open venster van den binnenhof, en hij besefte dat hij wel gedaan had. Door heimelijke berichten hem in zijn ambt toegekomen wist hij dat Venturi een vorige gade mishandeld had, en ook zij had voor haar einde om hulp gebeden op dezelfde wijs als Colombe's dochter geschreven had in haar brief; bewijs had men niet, en de aard der mishandelingen waarvan hij had gehoord was van een schandelijkheid zoo onuitsprekelijk dat Ordelmonti het genadig oordeelde zijn vriend in onwetendheid te laten. Ook begreep hij dat het moeilijk zijn zou om Venturi te bewaken, daar hij in groote gunst stond bij de vrienden van kardinaal Giulio die kort te voren in Rome de hoogste waardigheid verworven had; noch durfde hij, nu in dezen tijd de trouwsten weifelden wien zij dienen zouden, met de heeren van den raad te overleggen.

Den derden dag na de plechtigheid in San Felice werd hij verbaasd en zeer geërgerd. Het vroege voorjaar kwam over de stad met nieuwen zonneschijn en zachte winden uit het zuiden. Ordelmonti, die geen lusthuis op het land bezat,

genoot de natuur in zijn kleinen hof, waar aan den muur vele potten met zorgzaam gekweekte bloemen stonden, en licht als het leven der planten was zijn mijmering. In zijn aandacht hoorde hij zelfs zijn dienaar niet toen deze Spina Venturi voor hem leidde, zoodat hij eerst bij de begroeting zijn hoofd ophief. Hij toonde echter zijn verbazing niet, doch voerde hem hoffelijk mede naar zijn zaal. In den tijd toen zij genooten waren, dat was toen de stad, van de heerschapij van Piero Medici verlost, in geestdrift leefde voor vroomheid en recht, had messer Ordelmonti den ander voor een veinzer leeren kennen, die in het verborgen deed wat ieder eerzaam man verachtte, en zij hadden getwist en nimmer meer gesproken. Nu kwam Venturi en reikte hem de hand, die hij echter niet nemen wilde voor hij hem had aangehoord.

Na vele fraaie woorden die den wensch naar verzoening en welwillendheid uitspraken, na enkele redenen ook waarom hij geen rouw bedrijven kon, stond hij op en deed in bevalligen vorm den rechter het verzoek hun beider huizen te verbinden door hem zijn eenige dochter Costanza tot gade te schenken. Ordelmonti rees, rood van gramschap uit zulk een mond den naam van zijn jongste kind te hooren, en voor hij zich beheerschen kon ontviel hem een grievende beleediging, die den glimlach op het gelaat van Venturi verbleeken deed. Zij wisselden woord noch groet meer, maar ofschoon het ongesproken was wist de een wat de ander innerlijk gezworen had toen hij vertrok.

Doch Ordelmonti achtte het niet daar hij niet vreesde, en na korten tijd dacht hij aan het aanzoek slechts als een onbeschaamde dwaasheid, zelfs vergat hij Spina Venturi in de zorgen van zijn ambt.

Te dier tijde gebeurde het dat ser Colombe een groot geding had dat thans, nadat een ander rechter geen vonnis had kunnen geven, door de balie ten onderzoek aan messer Riccovero Ordelmonti werd onderworpen. Het gold een groot bedrag aan geld dat Colombe ter betaling vorderde van della Rena den bankier in Santa Croce, die, indien hij zulk bedrag geheel betalen moest, wellicht tot nooddruft vervallen zou. Ofschoon hij, vroeger trouw aan hem verknocht, thans in onmin met den rechter leefde, zoo zij dachten wegens verschil van meening over het bestuur der

stad, in waarheid echter wijl de een het nieuw geloof aan de grootheid van den mensch aanhing en de ander het geloof in God alleen, had hij nochtans zoo zeer vertrouwen in zijn smettelooze eerlijkheid dat hij gaarne van hem het oordeel over zijn zaak aanvaardde. Van zijn kant droeg Ordelmonti hem wel een goede gezindheid toe uit vroeger dagen nagebleven, doch immer ergerde hij zich aan hem, aan zijn praalzucht en aan zijn spotzucht, bovenal aan zijn verraad jegens de republiek. En er was sedert lange jaren tusschen hen geen omgang meer geweest.

De rechter hoorde beide partijen en nadat hij met zijn raadslieden de rekeningen en bescheiden nauwkeurig had onderzocht vond hij klaar en zonder twijfel dat Colombe toekwam wat hij eischte. Het was een rustige morgen in de groote rechtzaal van de Signoria, de heeren hadden geen andere zaak meer dan deze te behandelen. Andrea della Rena, een donker, bleek man trad van zijn recht bewust naar voren met zijn zoons Palla en Braccio, allen in hun weelderige nieuwerwetsche dracht. Gelijk van oudsher gewoonte was ontblootte de rechter zijn hoofd, vouwde zijn handen en bad den hemel zijn verstand te verlichten, doch slechts Colombe stemde met het amen aan het einde in; dan, met uitvoerige verklaring, sprak hij het vonnis dat den bankier gebood het geld te betalen. Della Rena schrok en schoot in hevigen toorn, hij sloeg met beide vuisten op de tafel, in tranen zwerend dat hij het wreken zoude, en ook zijn zoons, hoewel zij vreesden hem op strafbare wijze te beleedigen, riepen den rechter hun driestheid toe. De wachters van de zaal verwijderden hen, rustig en lachend, want zij wisten wel dat de toorn van wie met ongelijk werden heengezonden niets was dan een heete damp die vervlucht, en de rechter sprak het dankgebed en groette de andere heeren.

In den middag reeds werd het geld betaald. Toen bemerkte Ordelmonti dat zijn beslissing zijn voormaligen vriend zoo zeer getroffen had dat hij hulp had moeten zoeken bij den rijken Spina Venturi, en hij overwoog of het zijn plicht was hem te waarschuwen zonder den sluwerd openlijk aan te klagen. Want ofschoon delle Rena een driftig man was had hij nimmer ernstig met hem getwist en de wrok dien

hij na het vonnis wellicht verwekt had mocht hem niet beletten een groot kwaad te voorkomen.

Op een Zondag kort daarna, toen hij de deur van San Marco uitkwam waar hij gebeden had, zag hij della Rena die voor hem liep, en hij ging tot hem en noodigde hem tot een wandeling buiten de poort om rustig met hem te spreken. Zij gingen zwijgend tot zij buiten waren De zon scheen warm op den stoffigen weg, de lucht was vroolijk van het veelvuldig geluid der klokken. In de schaduw der kastanjes begon Ordelmonti dan te spreken, voorzichtig zijn woorden zoekend, van de zeden die in deze dagen zoo verontreinigd waren dat de stad veracht werd en beschimpt door de vreemdelingen, van den lasterlijken ontucht die door aanzienlijken onder bescherming van het gezag straffeloos bedreven werd, over het algemeen verval sedert de menschen dezer landen meenden dat genot het beste doel is; dan sprak hij hoopvol van de kentering die hij al naderen zag en van den plicht der vaders om het leven hunner kinderen in zuiverheid te houden. En tot een voorbeeld noemde hij een zekeren koopman die zijn dochters naar een klooster over de Alpen had gezonden om ze voor besmetting van geest en lichaam te behoeden. Toen vroeg della Rena hem duidelijk te zeggen waar hij op doelde. Hij stond stil en maande hem in oprechtheid voorzichtig te zijn met de vrienden die hij koos, hij aarzelde niet, maar noemde den naam Venturi. Het antwoord kwam eerst in een bitter lachje dat het een vriend was die voor hem gekozen had, maar dan plotseling viel hij heftig uit met vervloeking en verwijt dat hij Ordelmonti het ongeluk te danken had, terwijl zijn hand omhoog stiet met den flikkerenden dolk, en Ordelmonti strekte zijn arm uit ter verdediging en gaf aldus onwillens den eersten slag. Zij vielen worstelend op den grond. Mannen snelden schreeuwend toe om het gevecht te zien waar het stof opwarrelde, maar zij moesten ze scheiden want de een was ongewapend en de ander in razernij, en toen zij ze hadden losgerukt herkenden zij den rechter messer Ordelmonti die hevig bloedde en niet op kon staan. Eenige ambachtslieden die hem genegen waren vielen toen woedend op della Rena aan zoodat hij zich nauwelijks weren kon en spoedig, deerlijk geslagen, met gescheurde kleederen weg moest loopen, met joelenden hoon achter hem.

De rechter, wiens arm bij den schouder diep gewond was, werd naar den arts gedragen en nadat hij verbonden was brachten dezelfde mannen hem naar zijn huis terug, waar zijn kleine dochter Costanza jammerlijk begon te schreien. Hij lag zeer stil dagen lang, de arts bezocht hem dikwerf daar de wonde gevaarlijk was; zwaarmoedige gepeinzen bedrukten hem nu hij duidelijk inzag dat hij de vijandschap niet af kon wenden. Na een tijd begon hij te herstellen van de verzwakking, maar zijn zwaarmoedigheid verergerde toen hij bemerkte dat hij zijn arm niet meer bewegen kon zoodat aldus om een nietigen twist, een misverstand, het werk tot een ellendig einde kwam en het kind zijn bescherming ontberen moest, die het thans meer dan voorheen behoeven zoude. Hij riep zijn vriend Colombe tot zich en overlegde met hem. Dan verzocht hij hem een brief te schrijven aan zijn zoon in Rome om zijn leertijd af te breken en spoedig terug te keeren, want hij had het voornemen hem in zijn gilde te doen treden. En toen de brief verzonden was voelde hij zich gerust, hij nam zijn dochtertje mede naar den zonneschijn in den kleinen hof en leerde haar van de planten en de geurige bloemen.

II

De sterren stonden nog aan den vagen hemel boven San Firenze toen Landro uit de deur der woning trad. Een heete onrust had hem van het bed verdreven en buiten strekte hij de armen uit verbaasd de morgenlucht warmer dan zijn gelaat te voelen. Haastig schreed hij door de duistere straten, want hij verlangde naar rust en koelte die hij zoeken wilde ergens eenzaam in de groene heuvelen. Bij San Gallo kraaiden de vroegste hanen, de wachters liepen al te praten bij de poort, aan gindsche zijde op den landweg waren al vrouwen bezig hun korven met groenten en vruchten voor den tolgaarder te schikken. Hij ging het zijpad op dat door de glooiende velden opwaarts stijgt naar het oosten, hij ontblootte zijn hoofd en liep lachend den bleekenden einder tegen, tot hij op een hoogte even stil stond om den dageraad rondom te zien, den glanzenden schemer over de stad beneden, de glimmende vonkjes op

koepels en daken, den parelenden hemel daarboven, maar vóór hem lokte het geluid van vogels die reeds zongen van den dag en naar den dag trok hem het poperend verlangen. Hij ging voort, vergetend de gedachten die hem hadden bedrukt, genietend van de koelte die door de olijven ritselde. Hij voelde hoe de kracht zijn beenen sneller voortdreef, hij zag niet naar de takken die hem sloegen op zijn weg en lustig sprong hij over warrig doorngewas of over smalle vlietjes. In de heuvelen eindelijk stond hij stil daar hij de metten hoorde luiden ver weg in de stad; de zon was opgekomen want hij zag den hemel blinken, de bladertjes glinsteren alom, en neder knielend bad hij onder het getierelier der leeuweriken in het azuur. Na het gebed kwamen weer gedachten die den heimelijken drang naar vreugde storen wilden, maar hij rees driftig op en snelde zingend met uitgestrekte handen voort. Aan de beek Mensola werd zijn gang gestuit daar zij te breed was voor een sprong, doch hij volgde haar oever stroomopwaarts, telkens stil staande voor de oranjeboompjes die er groeiden om zich te verlustigen aan den geur der openende bloesems, en hij plukte de rijpe appelen om hun pralende kleur in zijn hand te zien, maar hij wierp ze weg wanneer hij andere vond dieper en voller van glans.

Eindelijk kwam hij voor een muur die dwars over de beek gebouwd was. Hier was het eenzaam, hier was het koel in het zilverig lommer aan het water, hier kon hij zich uitstrekken en naar den hemel staren zoolang hij wilde, maar hij wist niet wat het was dat er in hem broeide, hij zag den muur aan en kon de hindernis niet verdragen want de zucht die hem voortdreef verlangde ruimte en vrijheid. Hij wierp de appelen en zijn muts erover en met een aanloop sprong hij op den top en liet zich aan de andere zijde licht vallen in het gras. Nu voelde hij zich tevreden dat hij was binnengedrongen in een verboden plek der aarde, en hij rees en liet de appelen liggen daar hij andere boompjes langs den oever zag, en de gaafste vruchten zoekend dwaalde hij van het een naar het ander, zich somtijds nederbuigend tot de lisschen die aan het water bloeiden of zich hoog op de teenen richtend naar den geur van oleanders of de schittering van scharlaken bloesemtrossen. Waar eenige granaat-

boomen te zamen stonden bij de beek die hier breeder werd legde hij zich neder met de oranje appelen dicht bij zich, en hij staarde naar het gefonkel van den hemel en luisterde naar het gekwinkel en het gezoem dat er ging over al wat bloeide, en er kwamen wel aangename gedachten aan wat hij wenschte, maar het liefst wilde hij nu stil liggen zonder aan iets te denken. De zon werd warm op zijn lichaam, de bladeren hingen rustig nu zich de morgenkoelte legde, alleen de beek murmelde haar lavende geluidjes, en hij sloot zijn oogen en luisterde tot hij zich overgaf aan de jonge weelde van de lente en in zachten slaap viel.

Over die plek der aarde waar een jonge man onwetend lag straalde de zon die al het levende van haar gloed verzadigde, de planten bloeiden voor het licht, de vlinders dwaalden met de geuren.

Bij een klein gerucht sloeg hij zijn oogen op. Dicht bij hem op een steen aan den oever zaten twee grauwe vogeltjes die zich de vederen reinigden, zij tripten op en baadden zich met uitgespreide vleugels. Het geplas hoorend boog hij zich over om te drinken, de vogeltjes waren zeer nabij zijn aangezicht. En terwijl hij daar gebogen lag, met de handen steunend op den bodem der beek, met zijn mond aan het water, hoorde hij een zachten lach, een stem uit de verte van zoo innige vreugde dat hij niet anders meer hoorde, en tegelijkertijd ontwaarde hij schuin tegenover bij den anderen oever twee gestalten blank in het water, in de heldere rimpeling weerspiegeld. Hij zag de dartele bevalligheid der lichamen, glinsterend van het nat, buigend en zich strekkend uit het gefonkel der droppelen, met het rijke loof daarachter, en hij roerde zich niet, want ieder gebaar, iederen glans wilde hij zien. Er lag een waas over den morgen of het een droom was. Ook het lachen en roepen dier jonge vrouwen scheen onwezenlijk, hij wist dat zijn hart alleen de stem die hij het eerst gehoord had waarlijk kon verstaan, hij hoorde haar nog en al zijn verlangen was dat zij opnieuw zou klinken.

Toen begon die stem te zingen, achter de heesters, achter de bloeiende boomen, de dag werd stil van dit klaar geluid. Zij klonk in milde diepe tonen of zij welde uit een rijk gemoed dat enkel voor zich zelf van zijn volheid zong, zij

steeg in verrukking en zij daalde weer langzaam in weelderige klanken.

En Landro zag hoe zij verscheen met de vreugde van haar geluid, de bladeren gingen open, zij stond in zuivere naaktheid onder den hoogen hemel. De ontroering brandde hem voor dit gezicht, tranen sprongen in zijn oogen. Het licht scheen innig op het teeder lichaam terwijl zij roerloos stond en zong met het gelaat naar de zon geheven, de blonde haren hingen over arm en schouder, een hand bedekte de andere borst, maar de blankheid daar beneden glansde klaar en open. De twee baadsters speelden met het water voort.

Plotseling schaamde hij zich dat hij haar zag en sloot zijn oogen. Toen hoorde hij alleen haar stem, zoo zacht, zoo koesterend of zij streelde en riep, en zoekend wat het zijn mocht dat het smachten in hem wekte, opende hij weer zijn oogen, eerst naar den hemel, dan naar haar die enkel voor zich zelf daar stond, en hij schaamde zich niet meer, want de andere twee die hij aanschouwd had waren hem slechts beelden, maar deze was de waarheid die hij kennen wilde geheel en al. En uit de warmte die in zijn binnenste zwol vloeiden de tranen die een weeker schittering gaven aan het waas over de beek. Toen het lied in een jubelenden toon ten einde steeg wendde de zangster haar hoofd in de richting waar hij lag en zij boog en rekte zich of zij speurde, maar zij zag hem niet; toch bleef het lachend gelaat tot hem gekeerd terwijl zij schuchter in het water trad en zich nederbuigend, de haren naar achter schuddend, zich de borst te besprenkelen begon. En zij legde zich neder en baadde met langzame breede bewegingen, van de anderen verwijderd die steeds lustiger dartelden met elkaar en nu hun stemmen verhieven in lachen en vroolijke kreten. Telkenmaal hief zij het hoofd en scheen te zoeken verwonderd of zij een onbekende aanwezigheid voelde. De zon schitterde helder waar zij uit het water rees, zij vergaderde een gouden gloed rondom zich te midden waarvan hij iedere schakeering van haar witte schoonheid zag. En als hij een poos gestaard had ontwaakte uit de verrukking het verlangen in hem om het warme leven van haar lichaam nabij te zijn, hij wilde zich nabij de buiging der handen voelen, nabij de fijne welving der borst wanneer zij zich strekte, nabij den glans om haar lippen waarin hij

het geheim van haar wezen vermoedde. In bewondering schouwde hij toe hoe zij knielde en uit haar handen dronk, zeer stil met de oogen opgeslagen dankend voor een heilige levensvreugde. Maar dan gloeide plots weder het bloed naar zijn wangen toen zij rees en breed de armen opende om al de liefelijkheid van den dag te ontvangen, er ging een zaligheid uit haar gebaar gelijk hij eenmaal in een droom had gevoeld, en de stemmen der gezellinnen ruischten rondom haar als frissche fonteinen, de geuren-zware zoelte dreef over het water aan. Toen stegen zij drieën glinsterend op den oever waar het licht dieper scheen in oranje gloed, en de borsten bedekkend opdat de hemel die teederheid niet zou zien, verdwenen zij met lispelen en lachen achter elkaar in het loof.

Landro dronk van het water, hij hoorde de stilte der groeiende natuur. Bevrijd voelde hij zich, bevrijd van grauwe gedachten, twijfel en druk, zijn hart had zich geopend en een jonge sterke vreugde was er gesproten, hij wist dat hij voortaan een nieuwe schoonheid toebehoorde. Het geraas der wereld over deugd en ondeugd kon hij niet meer hooren nu deze dag geopenbaard had hoe rein in hun eenvoud de menschen onder de zon des hemels kunnen zijn, gelijk-geborenen met de vogels die er baadden, met de bloesems die zich openden. Hij voelde dat de warmte die hem in zijn binnenste koesterde dezelfde warmte was die uit de oogen dier jonge vrouwen straalde, hij voelde dat gewis de zoetheid van zijn verlangen dezelfde zoetheid was die haar de bevalligheid van iedere beweging gaf. Hij schouwde over het water, over de boomen en gansch de hooge ruimte om en hij zag dat al het geschapene gelijkelijk uit de hand van God gekomen van één heiligen adem leefde en vereenigd was in één en dezelfde begeerte om schoon en groot het beste uit zich zelf te geven. En hij rees te midden der boompjes, hij breidde de armen uit gelijk zij had gedaan, en zijn stem klonk in een zucht, in een smachtenden kreet, hij verlangde te kussen, maar er was geen mensch en daarom streelde hij de bladeren waar hij langs ging en al wat hij aanraakte was zachter dan ooit te voren.

Een poos dwaalde hij, somtijds talmende waar helkleurige bloemen praalden of zich keerende en teruggaande waar een

milder geur hem lokte, maar hij zag niet waar hij ging, want voor zijn oogen gloorde steeds één enkel beeld, en één enkele, één zekere gedachte vervulde hem, dat boven al de schoonheid die hem dezen dag verschenen was dit het allerschoonste stond. En eensklaps werd hij gewekt, hij bleef staan en zocht rondom, een frissche lach schaterde uitbundig door den morgen. Een andere stem suste, het lachen verging Het was daar koel in het lommer der kastanjes. Luisterend en rondziend bespeurde hij achter het loof verborgen twee meisjes die op den grond zaten in het gepluimde kruid en daar hij in het eene zijn vriendin van jonger jaren Bianca Cambi herkende trad hij op hen toe. Zij bloosde en wendde de oogen af, maar de andere, de grootere, Lionella Ricci zag hem zoo overmoedig aan dat hij bekoord door de lustigheid van haar blik nauwelijks antwoorden kon op haar spottende vragen en voelde hoe dwaas hij daar stond met de appelen in zijn muts. Hij keek van de eene naar de andere en wist niet welke het liefst was voor zijn oogen, de teedere, klein in haar zedigheid, Bianca wier peinzenden ernst hij vroeger had gekend, of de donkere in haar bloeiende weligheid, slechts zag hij dat beiden schoon waren als dit stralend uur van den zomer. Maar zijn blik doolde langs de bladeren, want de vreugde die hem nog zwijgen deed zocht een zuiverder gestalte, en de glimlach waarmede de meisjes tot hem opschouwden was van zijn verrukking een wederglans.

En ginder waar de zon scheen kwam zij nader, recht en langzaam. Het eerst zag hij de glinstering van haar haren onder het roode kapje, dan de donkere oogleden neergeslagen en het bleek gelaat. Het kleed, rood als druivensap, viel in strakke plooien bij iedere schrede, het goudkant fonkelde om den hals. Zij naderde en kwam in de schaduw en sloeg haar oogen op. Een pooze stonden zij zonder spreken voor elkander, hij hoorde een ver geritsel, een warmte steeg tot hem op. Dan zag hij haar mond openen en haar stem klonk rustig, klaar:

Ik ben Dianora della Rena.

De muziek van haar naam ruischte rondom hem, hij luisterde of zij in de verte vervloeide en een nieuwe klank vervulde zijn borst. Hij wist dat de andere meisjes wachtten

tot hij spreken zoude in sierlijke woorden, maar hij vond er geen, hij stamelde iets dat hij zelf niet verstond, hij bloosde om zijn dwaze houding en wilde vluchten, maar kon niet. Bianca rees toen en zijn hand nemend voerde zij hem mede terwijl de anderen volgden.

En de vriendin durfde hij te ondervragen. Het was niet veel dat hij te weten wenschte, maar zij die hem sedert hij zes jaar te voren de stad verliet nimmer vergeten had verstond in iedere vraag wat haar stiller en kleiner maakte: waar, welk uur de andere gewoonte had te wandelen, wanneer hij haar weer ontmoeten kon. De ontroering die trilde in zijn stem doofde haar heimelijkste hoop, maar zij moest haar tranen bedwingen zoolang zij aan zijn zijde ging. En hij merkte niet dat hij haar griefde, hij dacht niet aan vroeger tijd, alleen de zon, den hoogen hemel, alleen de warmte en den zang eener stem genoot hij.

Nabij de beek ten leste hielden de meisjes stil en hem groetend daar zij voor den maaltijd naar huis moesten keeren betraden zij een pad en verlieten hem. En toen hij ze niet meer zag wist hij niet anders te doen dan een grooten tak met bladeren en bloesems van een granaatboompje te breken en er mee te wuiven, zijn mond opende zich en zijn stem klonk hoog en krachtig in een lied. Zoo liep hij nog lang aan den oever der beek heen en weder tot de zon hem begon te steken en hij zich herinnerde dat zijn vader hem wachtte. Nog eenmaal zag hij rond naar het blinkend geurend gewas, het helder levend water, naar ieder plekje, dan keerde hij zich en liep met rappe voeten voort tot hij weder aan den muur kwam dien hij oversprong.

En toen hij aan de andere zijde van den muur stond bezon hij zich. Waar hij den schoonsten morgen van zijn leven had gezien moest het lustoord Giocosa zijn dat toebehoorde aan Andrea della Rena. En zij wier naam hij niet uit durfde spreken moest zijn dochter zijn. Haastig keerde hij huiswaarts, met gloeiend gelaat, vluchtend voor wat hij niet begrijpen wilde.

III.

Het waren die lente gouden dagen in de rozengalerijen van Giocosa, waar de meisjes, blozend van de vele ont-

dekkingen der jeugd, van nieuwe vragen en nieuwe gedachten over de wereld die voor hen verscheen, het vlieten der uren niet voelden in den overvloed der woorden, maar praatten en luisterden met een gestadigen glimlach geboren uit de heimelijkste verwachting. Over vraagstukken die de jonkheid vindt en die de grijsheid onbegrepen weer nederlegt spraken zij met een schertsje, met een zuchtje, met een sierlijk gebaar van zekerheid, met denzelfden luchtigen ernst als over kanten en koralen, maar de toon hunner stemmen, meer dan de woorden, leerde hen, want daarin openbaarden zij zichzelven en daarin vonden zij de kennis van het gemoed. En duidelijker zich zelven en elkander ziende ontwaarden zij hoe uit het gevoel dat hen tot elkander neeg de verschillen sproten die de eene van de andere onderscheidde. Dianora en Bianca waren vriendinnen reeds van enkele jaren her, Lionella had zich kortelings bij hen gevoegd. Al die jaren had de meisjesliefde het paar vereenigd tot een tweeling en in hun dweepende aanhankelijkheid hadden zij geen van beiden ooit bespeurd dat het verlangen der eene dwaalde van dat der andere. Thans echter, nu Lionella hun vriendschap deelde en van haar wenschen van de toekomst sprak, van vreugden waar zij nimmer aan hadden gedacht, voelden zij dat er een diepe oorzaak zijn moest waarom de jongste warmer en lustiger zich uitte en de oudste stiller in haar mijmering verzonk. Toch bleven zij innig bij elkander in het herdenken hunner droomen.

En uitbundiger werden de dagen van dartelheid en genot toen de jongelingen hen zochten, de broeders Palla en Braccio della Rena, en Taddeo Ricci die in de oorlogen reeds veel avonturen had gezien. Den ganschen morgen zaten zij te zamen met lachen en verhalen, met zang en lekkernijen, den ganschen middag speelden zij door de tuinen met lonken en verholen streelen, en al het zoets waartoe de zinnen werden gewekt vloeide in de smachtende muziek der luiten. Maar de aangenaamste uren waren die der gesprekken. Dan sprong uit een verhaal van overmoedige daden een even overmoedige gedachte die nieuwe gezichten opende en in ruimten voerde waar de jonge geesten vrij zich heffen durfden tot begeerten waarvan zij niet geweten hadden, tot een gewisheid en een oordeel die hun de eigen

krachten kennen deden. Het waren eerst de jongelieden die zich waagden en de stoutste gedachten vonden, de meisjes namen ze bewonderend over en stelden ze tot waarheid op. De zeden der ouders, de regelen der deugd, de geheiligde beginselen van den godsdienst werden vernederd door die monden waar de adem van het jonge leven warm uit steeg, slechts het verlangen naar geluk, rood van zijn eerste vlammen, was hun werkelijkheid, ruimer, overvloediger dan ooit in de wereld bestaan had. Wat zij er uit grepen, geurende bedwelming der zinnen, ontstak de schittering in hun oogen en wekte in hun stemmen den galm der muziek, tintelend van vreugde over het heerlijk bezit dat door ouderen een waan wordt genoemd. Een schaterende lach, een lied zonder woorden, een vonk in het verborgenste der harten was de schat die hun bleef van het oogenblik. Maar in de tonen en in de houdingen vermoedde de jonkheid het innerlijk, gevoelend wat haar heil kon zijn, wat haar gevaren. Zoo gebeurde het dat de een, lachend om een vluchtig gedachtebeeld, in zijn binnenste verschrok terwijl de ander er onbegrepen beloften in ontwaarde.

Bianca werd ernstiger en stiller naarmate de uitbundigheid wies, haar antwoorden gaf zij moeilijk en soms stond zij op om alleen te loopen. En op een morgen, toen zij weder plotseling uit de rozengalerij was heengegaan, volgde Dianora haar en vond haar met stille tranen achter een haag. Zij zaten weder in elkanders armen, fluisterend van verdriet en vertroosting. Bianca wist niet waarom zij schreide, maar in de lange uren dat zij te zamen zochten vonden zij de klare harde waarheid dat de liefde, uit denzelfden oorsprong voortgekomen, met den gang der dagen in menigerlei wenschen en driften openspringt die zoo wijd uiteen gaan, dat harten die verbonden waren elkander niet meer zien. En tranen baatten niet, noch konden woorden verhelen dat de begeerten der wereld de zielen scheiden. Zij zwegen ten leste, maar hielden elkander vast daar geen van beiden de innigheid der eerste vriendschap verliezen wilde.

In den tijd toen Bianca, tot de liefste verrukking der jeugd ontloken, haar zoetste hoop bezat was zij tot Dianora gekomen die nog onwetend voor de jonkvrouwelijke raadselen stond, en zij hadden de armen voor elkander geopend en

met een glimlach en lichte oogen vereenigd in de volheid hunner harten gestaard. Bianca, de oudere, had haar vriendin geleid in het zoeken naar het allerschoonste hunner wenschen. Zij waren nog kinderen voor wie de kleine spanne die zij van de wereld kenden ondoordringbaar in hellen schijn opdoemde, en na iedere ontdekking verhieven zij zich tot reiner begeeren naar verder kennis. Blanke ochtenden waren het, in het huis della Rena, ongestoord in de meisjeskamer bij elkander met hun luide verlustiging aan kleinodiën en fraaie kleederen, met lange verhalen over wat zij gehoord hadden van de menschen. En dichter zaten zij bij elkander, terwijl de stemmen zachter werden tot gefluister, wanneer Bianca vertelde van den jongeling, hoe zij hem ontmoet had in de straat of in de kerk, hoe zij heimelijk hadden gesproken, hoe hij nog dien ochtend langs haar huis had geloopen; dan van zijn voorkomen, zijn gestalte, zijn aangezicht, zijn haar, de mooiste, de liefste jongen van de stad. Bianca's wangen gloeiden en Dianora luisterde starend met glinsterende oogen. Toen kwam die winter dat hij heenging. Zij lazen te zamen de briefjes die hij had geschreven, niet om de woorden, want die kenden zij reeds lang, maar om daarin te lezen van het raadsel of er waarlijk een eind kon zijn aan hetgeen zij nauwelijks noemen durfden ofschoon het woord wel duizendmaal in hun gedachten kwam. En als Bianca de briefjes had weggeborgen in haar kleed zat zij stil of zij wachtte, of zij luisterde wat er binnen in haar spreken mocht, en de andere droogde de traan die onverwachts van haar wangen gleed. Toen werd het een tijd dat zij uren lang te zamen zongen en speelden op de luit, en van den jongeling zwegen. In Dianora's hart was een stem ontwaakt die des daags van wondere beloften neuriede en in de stilte van den nacht plotseling vroeg en riep, en zij kon er niet van spreken. En weder was Bianca de eerste die een nieuwe verblijding vond. In den vastentijd had haar moeder haar meegenomen naar Santa Maria Novella waar zij Fra Benedetto had gehoord. Dat was in die dagen toen het hopeloos volk smachtend naar redding uitzag en de profeten weer kwamen om den weg des heils te wijzen. Deze prediker nu roerde de schare door de liefderijkheid waarmede hij haar bad de oogen te openen voor de waarheid dat het geluk alleen te vinden was

in gebed en nederigheid. Dagenlang bleef Bianca in zich zelf getogen, mijmerend over wat de stem des priesters in haar ziel gewekt had, het schoon gelaat van den jongeling verging terwijl zij in het gebed gebogen lag. En zij vond rust in een menigte van liefelijkheden voor de gedachte. Zij sprak van de onthouding van genoegens om zuiver te zijn voor den zegen der heiligen, zij smeekte haar vriendin te zamen de zelfzucht en de ijdelheid te overwinnen opdat zij met de gaven die de hemel hun had geschonken anderen konden dienen. Zij voelden zaligheid, ongezien en onbegrepen, terwijl zij in elkanders armen zaten, fluisterend van hoe schoon het zijn zou altijd en overal te gaan waar zwakken en kranken hulp behoefden, en de warmte hunner eigen goedheid was hun een bovenaardsche koestering. De lange maanden dat zij te zamen lazen van deugd en zelfverloochening en te zamen baden voor het altaar, werden jaren, het vuur der dweepzucht doofde, maar een milder glans lag bestendig over hen; zij kleedden zich zonder opschik, zij droegen hun sieraden niet, en het naaldwerk waaraan zij zoovele zonnige uren hunner jonkheid offerden was voor het armenhuis of voor de leprozen. Dianora, van het pronkzuchtig geslacht della Rena, leefde als een jonkvrouw die zich voor den sluier toebereidt.

Toen was Lionella tot hen gekomen, met klinkende stem, lachen en zang, met onstuimige vroolijkheid. Bianca had haar van den aanvang in stille verwondering aangezien, maar Dianora's oogen hadden geschitterd en haar lippen hadden zich geopend. Er waren weer nachten zonder slaap voor haar waarin zij luisterde naar een stem die smachtte. Zij gingen nu iederen morgen gedrieën naar Santa Maria Novella, en Dianora strekte zich om zoo groot als Lionella te zijn, haar hoofd hield zij opgericht en haar borst welfde zich. Van de uren voor het werk bestemd gingen er vele in zang en luitspel heen. En Bianca mijmerde of het geluk waar zij van droomde niet voor haar genoot zou mogen zijn.

Het gebeurde toen dat zij haar vertelde dat Landro begeerde haar weer te zien, gelijk zij hem had beloofd. Dianora hoorde het met neergeslagen oogen en lichten blos, zij beefde innerlijk en begreep eensklaps de beloften van een warmere diepere vreugde waar haar hart des nachts naar luisterde.

De andere bracht het antwoord duldzaam over, de jonkman kwam op die zelfde plek aan de beek Mensola, menigen ochtend, hij vond er de drie vriendinnen en verhaalde hun van het schoons dat hij gezien had in de steden waar hij had vertoefd.

De lente werd lichter voor Dianora, voller klonk haar stem. Zij begon te zien dat zij zich afneeg van haar vriendin en van het geluk dat zij haar had gewezen, zij voelde dat de gedachten, die haar zoo langen tijd liefelijk waren geweest, verkilden en verstarden. Zij vond behagen in sieraden en rijke kleederen, zij verlangde naar genoegens, naar beweging en warmte. Het bloed kon de banden van zelfbeheersching en onthouding niet verdragen, het hart geloofde niet wat het niet begeerde. Meer dan voorheen zocht zij het gezelschap van haar broeders, jongelieden vaardig in de vermaken der edelen, en wanneer zij terugkeerde van het balspel of van een jachtrit met den vogel en in haar kamer Bianca rustig over het naaldwerk vond, ergerde zij zich en durfde nauwelijks te spreken uit vrees voor harde woorden. Zoo verging de innigheid uit hun samenzijn en zoo scheidden zij reeds voor zij het wisten; doch zij bleven zoekend bij elkander, want beiden voelden dat zij die teederste genegenheid, die de harten argeloos geopend had, nimmer meer zouden vinden.

Maar Dianora was rijp voor de gebeurtenissen die beslissen. En op een ochtend vertelden haar broeders haar wat haar vader nog verborgen hield: de edele Spina Venturi, dien zij reeds vaak in het huis had zien komen en die haar reeds twee maal had toegesproken, had met haar vader een verdrag gesloten waardoor zij een der rijkste vrouwen van de stad zou worden. Zij ging in haar kamer om het te overdenken. Venturi was niet schoon; zij wist niet wat haar terugstiet in zijn blik die fel en recht iets scheen te willen. Maar zij besefte niet dat hij de man was die over haar lot beschikken zou, haar gedachten, vlug en wakker, raakten de vele mogelijkheden van de verandering in haar leven aan en wekten verbeeldingen van velerlei genot, van de weelderige zaken die zij bezitten zou, van de blijde gelaten die zij zou zien rondom.

Zij rees van de rustbank en staarde over het loof der

boomen. Het zonlicht lag er stil. Zij voelde hoe vreemd het was dat één gelaat duidelijk voor haar stond en haar aanzag, ofschoon zij eigenlijk geen gelaat herkende en slechts voelde dat het diep in haar zag. Zij meende dat het haar zoo nabij was omdat deze lente, met de hooge stille uren aan de Mensola, zoo heerlijk was verschenen dat zij haar meer dan vorigen liefhad, en aan de beek had zij dit gelaat gezien. De lucht die zij ademde tintelde van geuren, haar boezem werd breed en vol, daarbinnen murmelde het van rijkdom en verwachting, en zij zat roerloos met een lust dien zij nimmer had gekend.

Toen eindelijk haar vriendin kwam ontwaakte zij en vertelde opgetogen van het nieuws. Maar Bianca antwoordde dat zij niet begreep hoe het haar verblijden kon, immers daar zij Venturi nauwelijks kende. En dit was waar en toonde Dianora duidelijk hun scheiding, want niet het vooruitzicht van het huwelijk was het dat haar verblijdde, maar de ontdekking van een ander geluk dan waar de strenge gedachten van Bianca haar zooveel jaren hadden heengedreven. Zij voelde dat het kil werd tusschen hen. En den volgenden dag ging zij alleen met Lionella naar de oevers van de beek.

Zij vermoedde wel waarom Landro niet met woorden sprak van hetgeen zij het liefst zou hooren, want zij had vernomen van de vijandschap tusschen haar huis en het zijne. Maar het waren slechts zoete nevelen die haar hart omhulden, wat daarbinnen wachtte kende zij niet, en zijn enkele aanwezigheid, een blik van hem was genoeg om haar den dag helder te maken en van geheimenissen rijk de duisternis van het bed. In twee warme verwachtingen leefde zij: van het huwelijk dat haar in de heerlijkheden van het leven zou voeren, en van het ander waar zij geen naam voor wist, dat zij slechts voelde of een hand haar binnenin had aangeraakt. Het een zou haar het lachen, het dansen en het juichen geven, het andere de warmte zelf, het licht zelf en de stilte. Die voorjaarsdagen begonnen vroeg met een geruisch langs haar venster, met het eerste gekweel der vogels en het eerste vragen of er iets gebeuren zou, en duurden lang met zonneschijn en spel en lach en de bestendige tinteling van komende lusten.

En een van die dagen wierp zij van zich wat haar kindsheid had bekoord. Bianca berispte haar dat zij voortging den jonkman te ontmoeten, ofschoon zij de verwachtingen die zij zoo verwekte niet vervullen kon. Toen voer zij plotseling uit met zulk een kracht dat de andere schreiend het gelaat verborg om het verschrikkelijke niet te zien. De hartstocht juichte in haar toorn, zij slingerde al de donkere banden der zelfverloochening terug, zij joeg de vriendin die haar kon tegenhouden heen, en in den zaligen gloed van den hartstocht stond zij voor het zonnig bloemveld bereid voor alle vreugden die haar gegeven zouden worden.

IV

Met warme verwachting had messer Ordelmonti zijn zoon terug ontvangen. Welgemaakt was zijn lichaam geworden, recht van maat zijn aangezicht en zijn blik helder en vast. Vooral wat hij in zijn oogen ontwaarde gaf den vader rust, de inborst van eenvoud en zuiveren wil was ongerept gebleven de jaren die hij in het gewoel der zoekende geesten, omgeven van losbandigheid, had doorgebracht, en hij vond er liever voldoening in dat meer dan de begaafdheid de goede zeden zijn zoon de gunst van den eerwaarden kardinaal verworven hadden. Hoe hij wellicht nog dwalen mocht en welke taak hij koos, in de kerk of in de wereld, de wil tot het reine, die hem bewaard had in den tijd wanneer de begeerten welig zijn, zou hem veilig in de toekomst leiden. Met zijn terugkeer kwam de rust van genegenheid en vertrouwen in het huis.

Landro was een zachte knaap geweest, leerzaam in de school van San Marco waar hij uitblonk boven de anderen, stil in spel en bezigheid. De geest die nog sluimerde werd reeds vroeg door het fijner gezicht der kinderen bespeurd, zij voelden het verschil en speelden niet met hem, maar zij erkenden dat hij boven hen was en namen gaarne zijn oordeel in een twist. Hij was nog een kind toen hij bemerkte dat hij de vriendschap van velen vreezen zou. Wanneer hij echter alleen liep naar de school, of alleen terug, kwamen er somtijds tranen dat er niet één was, één enkele aan wien hij een menigte van dingen zeggen kon, één enkele van wien hij de

liefste verhalen hooren kon en met wien hij samen alleen kon zijn. Hij zag de knapen aan, immer in de hoop eenmaal te zien wat hij nog niet kende en dat goed zou zijn. In de kerk werd hij het eerst in de ziel geroerd. Iederen ochtend, voor hij met een omweg naar school ging, trad hij Santa Maria binnen en knielde er in de grootsche stilte, en als hij het gebed gezegd had luisterde hij en schouwde beschroomd rond naar de schemering en het gefonkel der roode en blauwe ruitjes, een gefluister of een zucht van een mensch dien hij niet zag wekte het kloppen van zijn hart, de kaarsen die stil in het duister van goud en purper stonden begonnen te stralen voor zijn oogen. Dan hoorde hij den naam Maria ergens met een smeekende stem gesproken en hij voelde een zachte warmte in hem stijgen, het getinkel van den toren sprak iets liefelijks dat hij niet geheel verstond. Het waren de geheimenissen der liefde die nog onbewogen in hem lagen, maar vroeg reeds het jong gemoed verontrustten. En de eerste vreugde ontlook uit de schoonheid. Hij had voor de deur van Santa Annunziata werklieden hooren spreken van wat daarbinnen werd gedaan, hij was ze gevolgd tot hij voor een muur kwam waarop een vreemd licht van boven scheen. De beelden op dien muur kon hij niet zien omdat er een stelling voor was gebouwd waarop een broeder stond met penseelen en palet. Beneden waren figuren van vrouwen met de aangezichten, glanzend van licht, opgeheven naar het midden waar de broeder schilderde, en ééne ervan, in zilverigblauw, hield de handen zoo gevouwen en zag met zulke heldere oogen dat Landro staarde of er een beweging in haar was, en terwijl hij staarde begon het wonder van de schoonheid voor hem te beven en te glanzen. En tranen schitterden voor zijn oogen, hij voelde of hij zich iets herinnerde dat hij vroeger had gezien, maar het was zoo ver en vreemd dat hij het niet kende. Het was hem of hij zeer lang daar gestaan had met de oogen onbewegelijk op de geknielde vrouw gericht, maar hij kon niet heengaan, hij moest daar staan en wachten. Toen voelde hij een hand op zijn hoofd. De broeder stond naast hem en sprak hem aan met vriendelijke woorden.

En iederen middag, na het leeren, wanneer het buiten stil was in de felle zon, ging hij naar die kerk en zat er op de

stelling bij Fra Pieruccio die hem onder het schilderen van de heilige gebeurtenissen vertelde en van de schoone daden die in vroomheid en liefde bedreven waren. Soms mocht hij het palet vasthouden en soms teekende de broeder in een hoekje van den muur zijn beeltenis. Terwijl zij rustig bij elkander zaten klonk er elders een vroolijke galm, waar een andere schilder, Andrea, een jonge man, voor een grooten muur te werken stond. Landro ging er ook gaarne om toe te schouwen, de kleuren die uit het penseel van Andrea kwamen hadden een fijner glans die hem meer behaagde. Maar de luidruchtige man schertste of zong gedurig en als Landro bij den broeder terugkwam voelde hij zich bij hem inniger vertrouwd. Wat hij in de beelden op den muur zag hoorde hij ook in de stem van Pieruccio, een rustigheid en een warmte die hem koesterden, zoodat hij onbewegelijk zat al dien tijd, luisterend naar den klank. En op een dag toen hij kwam was de stelling weggenomen, er stonden verscheiden priesters en heeren voor de schildering. Landro wist dat het werk gedaan was en dat hij niet meer bij den broeder zitten kon. Maar toen de menschen heengegaan waren kwam Fra Pieruccio bij hem waar hij in het duister op den vloer gehurkt zat, en droogde zijn aangezicht en beloofde hem dat zij elkander zouden weerzien wanneer hij van zijn reis was teruggekeerd. Hij sloeg zijn armen om des broeders hals, en kuste hem en snikte.

Met de pijn der eerste gekwetste liefde ging hij stil naar school en keerde stil naar huis. De troost van zijn vader, die bij hem zat wanneer hij teekende of hem meenam om kruiden op het veld te zoeken, verzachtten niet wat hij verzweeg. In Santa Annunziata, waar hij eerst wel alleen heenging, kwam hij niet meer, de geschilderde beelden waren hem vreemd geworden nu hij er de warmte en het geluid van den broeder miste.

Toen hij een jongeling was, kort voor hij naar Bologna zou vertrekken, werd hij bevangen door een verrukking, die hem hoog verhief en hem al wat hem bezighield vergeten deed, en ditmaal was de drift die hem beheerschte niet het louter verlangen naar een ziel, maar de vreugde over de schoonheid van een vorm. In de kerk had hij haar gezien, Bianca, die nauwelijks den maagdensluier had aangedaan,

bleek, tenger, met denzelfden helderen blik der geknielde vrouw, die Fra Pieruccio had geschilderd. En thuis gekomen, had hij het gelaat met rood krijt geteekend, terwijl zijn wangen gloeiden. Toen hij slapeloos op het bed lag sprongen vele gedachten voor hem open, onbegrepenheden die reeds lang voor zijn vragend verstand hadden gedwaald, namen vastheid en vormen aan, en velerlei verborgens, waarover hij met een wenk, met een lachje had hooren spreken, of waarvan hij had hooren zingen in een smachtend lied, werd hem klaar. Hij wist echter van den beginne dat de schoonheid van dit meisje niet was om aan te raken. Met een glimlach op het opgeheven aangezicht, met oogen, die niets zagen van het gewoel der straat en met de handen op de heupen, genietend van de zoele lucht, ging hij uren rond in de buurt van Santa Maria en wanneer iets zijn aandacht trof en hij stil stond om te kijken, was hij telkenmaal verbaasd dat er zooveel te zien was in de stad, een schaduw over het marmer binnen een deur, de teedere lijn der daken tegen den rijken hemel, een weerspiegeling in een ruit als de glans van saffieren. En overal hoorde hij gezang, zoodat hij in zichzelven meezong, van kinderen in een koele gang, van een deerne die op de hoogste verdieping haar werk deed. Den tweeden keer dat hij haar ontmoette, in het portaal, zag hij niet slechts haar gelaat, maar de gansche gestalte, in het blauw gekleed, hij ontwaarde de kleine welving van haar borst en wendde zijn oogen af. Den dag daarna dorst hij haar te schrijven. Andere jongelingen, vroegere makkers, zag hij vrijmoedig praten met de meisjes, dus zou het dwaze schuchterheid zijn niet tot haar te gaan om haar al de gedachten te zeggen die hem vervulden. Hij schreef met weelderige woorden van het geschilderd beeld, dat haar geleek, van het schoonste dat hij denken kon, en op een Zondagmorgen, in het gedrang der menigte die de kerk verliet, sprak hij haar aan, vroeg haar naam en gaf haar den brief. Sedert ontmoetten zij elkander vaak, hoewel voor korte oogenblikken, zoodat zij weinig konden spreken. Voor Landro echter was het genoeg, want al wat hij te zeggen had stond in de briefjes welke hij haar gaf, de nieuwe gedachten die hem hadden verblijd, over liefde en vriendschap en vreugden die eeuwig duren, de vondsten die de jeugd doet in het

ontwakende verlangen. Eens was het gebeurd, in de schemering van een herfstdag, toen hij onder de arcade van het Vondelinghuis voor den regen school, dat een vrouw met een kleine toorts dichtbij hem was komen staan en hem onverwachts omhelsd had; hij was heen geloopen ver weg door de natte straten, tot hij stilstond en zich afvroeg of het alleen die vrouw was waarvoor hij zoo ver vluchtte. De neiging der zinnen was hem lang bekend, maar hij had haar nooit te begrijpen gezocht, zij had hem nooit verontrust. Nu had hij plotseling gevoeld dat er iets heftig in hem roerde, iets waarvan hij voelde, dat het het liefste zijner gedachten bedreigde. Wanneer hij van Bianca droomde en peinsde welke nieuwe verbeeldingen, welke lieflijk klinkende woorden hij haar zeggen zoude, kon hij het niet helpen als er, hij wist niet hoe, een vage herinnering aan haar gestalte kwam, die hem gloeien deed en de zachtheid van zijn gepeinzen stoorde. Hij durfde er niet van schrijven, want hij wist uit de klaarheid van haar oogen dat hij haar kwetsen zou.

Zoo was zijn eerste vlucht naar de liefde, bewondering voor de schoonheid van een jonkvrouwelijk gelaat, voor den schoonen vorm eener ongerepte ziel, vermoed slechts of gevoeld door een gelijke reinheid.

Toen zond zijn vader hem naar Bologna om het recht te leeren, daar hij hem bestemd had hem op te volgen in zijn ambt. Landro schreef Bianca, dat zij vaak van hem hooren zou en zwoer haar zijn trouw, en bij hun laatste ontmoeting schonk zij hem haar sluier om aan haar te denken.

De sneeuw lag in de straten toen hij in Bologna aankwam, de rustigheid der stad die hij dien eersten dag gevoelde bleef weldadig over hem de twee jaren die hij er doorbracht. Drukte van koophandel was er niet, maar de sprankelende levendigheid van honderden begaafde jongelieden, uit alle landen daar te zamen, die in hun vrije geesten, strijdend of schertsend, de waarheden van het komende geslacht ontdekten. Landro vond er aanstonds, voor het eerst in de leerzaal, den vriend die jarenlang met hem gelijk zou gaan, Sciarra, een rechterszoon als hij, die als hij nog onbesmet den drang naar een hoog leven louter in zich droeg. Het recht dat zij te leeren hadden was hun taak die zij vervuld achtten wanneer zij aandachtig hadden toegehoord. Maar wat

zij uit behoefte zochten en wat hun oogen waarlijk zagen vonden zij in het schilderwerk en in de marmeren beelden in de kerken. Sciarra was het die zijn jongen vriend den bevalligen vorm der gebouwen toonde, het evenwicht tusschen lijnen en vlakken en al de kostelijke weelde der versieringen. Des middags na de les, wanneer de meesten de wijnhuizen vroolijk maakten, zaten zij te zamen in een stille kloostergang de beelden van helden en godinnen na te teekenen, zwijgend, tot in de schemering. En in den avond, wandelend arm in arm door de donkere straten, zochten zij te zamen te verstaan van de schoonheid der oude tijden, van de wereld die zij nog niet kenden, van de begeerten die hen dreven zij wisten niet waarheen. Zij bezaten de gave van den ernst die in ieder zuiver hart is en die hen naar geheimenissen deed vragen liever dan de onbelangrijkheden van het dagelijksch leven te begrijpen. De sterkste stroom des tijds, duidelijk zichtbaar in de gedachten die uit de jonge geesten sproten, liep naar twijfel aan alles wat het verstand niet bewezen achtte, naar ongeloof en lichtzinnigheid in hetgeen door een kinderlijk gemoed heilig wordt gehouden; in de beide vrienden echter ving reeds de kentering aan waaruit weldra over het land de roep zou klinken om redding van de gevaren voor den bandeloozen mensch. De roerselen die het geheim des hemels zoeken deden hen knielen voor het altaar en hun lof van de Heilige Maagd was de zang van hun ongeweten liefde. Er werd onder de luidruchtigen menige scherts over hen gemaakt, er werd met een kleinachtend gebaar over hun simpelheid gesproken, maar de onbevangenheid der jeugd erkende de echtheid van hun wezen, en er waren kameraden die reeds genoeg begrip hadden en openlijk uitspraken dat het geloof beter is dan het ongeloof. Met ernst ook deden zij het werk van het leeren, zoodat hun bekwaamheid spoedig werd opgemerkt.

En toen de kardinaal Gaetano jongelieden zocht voor zijn staat in Rome, waarheen hij vertrekken zou, hoorde hij van Landro en Sciarra, hij ontbood hen en nam hen in zijn bescherming aan. Het was een vreugde voor messer Ordelmonti toen hij de onderscheiding van zijn zoon vernam, want Gaetano was een der waardigsten in het land.

De eerste maanden dat zij in het paleis van den kardinaal woonden wijden zij zich geheel aan het werk dat hun gegeven werd, in huis het beantwoorden van een menigte brieven of het naspeuren van een tekst in oude geschriften, buiten de tallooze kleine zorgen van weldadigheid aan behoeftigen en kranken, daar hun beschermheer hen leekedienaars van het Heilig Oratorium had gemaakt, het genootschap dat God te dienen zocht door zuivere zeden en barmhartigheid. Er was veel ellende dien barren wintertijd nadat de pest in menig huis vaders en moeders had weggenomen. Het stadsbestuur had wel schepen vol graan aan de rivier laten komen, maar het voedsel ging naar wie gunst kon verwerven of wie welgesteld was. Landro en Sciarra zagen van de rijke stad slechts de nooddruft en de droefheid, de walgelijke steegjes van de wijk Ripa waar uit ieder krot het geklaag van hongerige kinderen dreinde, waar de oude geschuwde lichtekooien, die het dagelijksch brood niet meer verdienen konden, hen op de knieën zegenden voor hun aalmoes, of de buurt van den Palatijnschen heuvel, waar uit de holen der bouwvallen vreemde wezens, afzichtelijk van kwalen, verbaasd en angstig hun gaven namen. De prior van Santa Dorotea, die een leider was van het Oratorium, hoorde hun lof, en de kardinaal bereidde hun gunsten waar zij niet van wisten.

Maar toen de frissche lente met zoelten en geuren kwam en het verlangen wekte, op een morgen toen zij wandelden langs de groenende eglantieren aan de rivier, sprak Sciarra uit wat hem vervulde. Hij had zijn doel gevonden, hij wilde beelden maken, vormen van zijn droomen. En Landro's oogen lichtten, hij zelf had het reeds lang gewenscht. Zij gingen tezamen tot den kardinaal, zij zeiden dat zij het goede werk der liefdadigheid niet verzaken wilden, hun innig verlangen echter ging niet naar wetten en geleerdheid, maar naar de schoonheid van monumenten en gebouwen. Gaetano, die hen had gadegeslagen en hun aard begrepen, vergunde hun bij een meester in de leer te gaan indien zij trouw in de broederschap bleven dienen, zeggend dat het hun meer nut zou zijn naar hun waarachtigen aard de wereld te verfraaien dan te streven naar hooge ambten. Hij zond hen naar de werkplaats van den grooten meester Andrea, die toenmaals

vele handen gebruiken kon om de opdrachten van de vorsten der kerk uit te voeren.

Het was daar een lustig leven in de hooge zonnige ruimte, het zingen en roepen klonk er heel den dag boven het ijverig geluid van hamers en beitels en zagen, en van uit de schaduw van het portiek waar zij hun plaatsen kregen hadden zij uitzicht over de daken der stad en blauwe verten van tuinen en heuvelen. Een andere leerling, Polidoro, een sterke jonge man, gaf hun spottend de zwaarste werktuigen te hanteeren en toonde hun hoe zij te zamen een groot blok hardsteen moesten reinigen en schuren. En zulk eenvoudig, doch zwaar werk hield hen vele weken bezig, zoodat zij in den avond te vermoeid waren om nog hun barmhartigheid te doen. Maar toen de arbeid der handen een gewoonte was geworden gingen zij weer te zamen uit en maakten zich vrienden in Ripa.

Ook ontspande zich hun schuchterheid. Somtijds zochten zij laat nog de andere leerlingen op, Polidoro, Francesco, Giulio, in de groote herberg de Klok aan den Campo di Fiori. Daar werden zotternijen verhaald en spottende of gevoelige liedjes gezongen, daar werd gebluft, onbedaarlijk gelachen en vooral veel gepraat of heftig getwist over de beginselen der kunst of over een vrouwenoog, daar werd de vriendschap gedronken en waarlijk gevoeld. Nu zij den zelf gekozen weg gingen en de gestrengheid van de opgelegde taak hen niet meer drukte namen zij vrij de lusten van den jongelingstijd die hun hier verguld schenen van den gloor der kunst. Niet om de dwaasheden, niet om den wijn of de deernen kwamen die vrienden in de Klok te zamen, maar om een ver, onbegrepen licht dat hen allen aantrok, om de drift naar een eender doel die hen vereenigde. Zij hadden ieder een liefje, en ook Sciarra en Landro begonnen de bekoring van een vleiende stem, van lokkende oogen en glanzende lippen te gevoelen. Ninina heette het meisje dat Landro alleen vond in den winkel waar hij zijn brood kocht des morgens voor hij naar de werkplaats ging. Zij wandelden in eenzame straten en buiten den muur naar de tuinen waar des avonds bij toortslicht werd gedanst, zij fluisterden achter de donkere heesters en geen van beiden was van den eersten kus verbaasd. En toen Landro zijn vriend vertelde van het-

geen hij die dagen in stilte had gedaan, vertelde Sciarra hem lachend van een gelijk geval dat hem was overkomen. De kardinaal, die ervan hoorde, hief slechts zijn vinger op, vermanend tot voorzichtigheid. En zij gingen voort ijverig hun werk te doen bij den meester, trouw hun goedhartigheid te geven in den dienst van het Oratorium.

Aldus leefde Landro twee jaren ernstig in den arbeid, behagelijk in de genoegens voor hem zijn diepst verlangen werd geopenbaard, tot zijn vader hem terugriep naar zijn stad. Daar zou een keer zijn en de aanvang van een liefde die weinigen wordt gegeven.

V

'Hoor mij aan, vriend, geef je moeite om te begrijpen en leer van mij. Het is niet tot mijn eigen voordeel dat ik spreek, maar mijn menschlievendheid kan niet verdragen dat een brave hals al te veel bedot wordt, voor een broeder moet men ook iets over hebben en wie weet, misschien stroomt hetzelfde bloed door onze aderen, je hebt wel gehoord dat de guit die zich mogelijk terecht mijn vader liet noemen slordig was wat betrof het ontstaan van zijn nageslacht. Maar luister. Toen ik voor het eerst in Bologna kwam was ik zoo onnoozel als het lam van den goeden herder, dat heel wel Landro had kunnen heeten. Ik was, om het pittig uit te drukken, het geloof zelf, ofschoon ik toen al gezet begon te worden. Wanneer bijvoorbeeld de hozenmaker mij verzekerd had mij de nieuwe hozen die ik besteld had - ik herinner ze mij als het schattigst kleedingstuk dat ik ooit bezeten heb, roomkleurig waren zij, met een voering voor de heupen van een verleidelijk blauw, - wanneer hij mij gezworen had ze mij op den Dinsdag, voor den middag, thuis te bezorgen, dan geloofde ik en zat onbezorgd voor het open raam te zingen terwijl ik wachtte. Wanneer ik dan, omdat ik immers de gade van een zekeren geleerde, dien je ook gekend hebt, niet kon laten wachten, eindelijk mijn oude aan moest doen, die in wijn- en olievlekken spraken van mijn kwistigheid, dan was het waarlijk de schuld niet van dien schelm, dien hozenmaker, meen ik, zoo de dag nog naar wensch verging. Wanneer bijvoorbeeld een vriend, die

zich door de heiligste banden aan mij verbonden voelde, beloofd had alles duidelijk te herhalen wat in de leerzaal werd verteld, zoodat ik bij het verhooren mijn naam van een verstandig leerling hoog kon houden, dan bleef ik rustig weg, omdat het vermakelijker was naar het hanengevecht te gaan of onze honden om het hardst te laten loopen. Stipo, dat weet je, het begaafdste dier van zijn dagen, won geregeld en bracht mij veel duiten in den zak. Maar wanneer ik dan ontdekte dat die ware vriend, met een hoofd dom van walgelijke drankjes, zelf bij den wedstrijd stond te brassen, en ik dus de kans liep weer berispt te worden door een leeraar die toch al bezwaren tegen mij had, zie, dan begon de twijfel aan de wereldorde. Het zijn kleinigheden, teleurstellingen die ieder ondervindt, de een minder, de ander meer, maar de een leert uit één letter meer dan de ander uit een heel boek. En ik had niet veel noodig om op een morgen op te staan en te zeggen: het is genoeg, ik verdraag die behandeling niet. Wie geschapen is om later met een stralenkrans om het hoofd in een kerk te worden afgebeeld mag zich om die schoone toekomst te bereiken er op toeleggen onaangename dingen te ervaren, maar de jonkman Taddeo is voor een ander doel voortgebracht. Ik heb een begeerte naar de werkelijkheid gekregen en mijn begrip is niet groot genoeg om twee werkelijkheden aan te nemen, een kenbare en een onkenbare, ik begeer alleen de werkelijkheid die ik aan den lijve voelen kan. En evenals de geloovige liever niet aan akelige dingen gelooft, maar aan een hemel, mooi en welingericht, vol engelen die het aanzien waard zijn, zoo vind ik het vanzelfsprekend dat mij alleen aangenaamheden overkomen. Ik zeg niet dat hozenmaker en vriend mijn geloof vernietigd hebben, neen, eerder is het onder hun ruwe behandeling buitensporig gegroeid. Ik geloof aan alles, maar bij voorkeur aan wat mij behaagt. Ik geloof aan zwart, ik geloof aan wit, en ik draag liever blauw; ik geloof aan boonen, ik geloof aan rapen, maar ik heb een zwak voor lever, goed bruin gebakken, met spek en uitjes, of voor een malsch piepkuiken, als het kan twee, met jonge latuw. De boonen bewaar ik voor de toekomst, met het piepkuiken houd ik mij voor het heden bezig. Wat weet ik van de toekomst? Wat weet jij ervan?

Je smacht maar en je staart naar morgen, en morgen doe je hetzelfde, een beetje bleeker en suffer. Ziehier, man, de kostbare waarheid die ik je schenk en waarvoor je mij zegenen zult lang nadat ik als de grootste der legeraanvoerders tot stof ben teruggekeerd: Neem, geniet het heden. Het oogenblik is zoo mooi, zoo kort of zoo lang als je wilt. Voor mij, terloops gezegd, is het altijd kort, behalve als ik moet wachten. Neen, luister, de moraal van mijn onderwijs moet nog volgen. Je zou niet gelooven dat ik een aangenamen nacht heb doorgebracht met een grootje van meer dan zestig jaren, ofschoon ik brandde voor een teeder meisje dat ik verrassen wilde. Ik zou de jongedochter wel willen kennen die zoo goed bewaakt wordt dat ik geen middel kan vinden om een woordje met haar te spreken, dacht ik gisteren en trok er op uit. Het huis hoog, de deur gesloten, de vensters klein, en dan de nachtwacht waar je op letten moet. Maar de voorzienigheid had mij oude kleeren aangetrokken en tegen het huis een gootpijp aangelegd, niet al te geriefelijk, moet ik zeggen, ze mocht wel eens nagezien worden. De weg leidde tot het allerhoogste voor ik een venster vond dat openging. Daar werd ik vriendelijk ontvangen door een vrouw die, naar den tast te oordeelen, ongeveer den leeftijd had dien ik noemde. Natuurlijk bood ik aan haar morgen al het goud te geven dat ik bezit als zij mij bij haar meesteresje wilde brengen, maar zij kon niet zwichten voor die verleiding, want het meesteresje was dien eigen ochtend als gelukkige bruid uit het huis geleid, een buitenkansje voor dien bruidegom. Wat te doen op zoo'n spannend oogenblik? Weer naar beneden klimmen, bij wijze van lichaamsoefening, met de kans om mijn nek te breken en opgepakt te worden bovendien? Heeft men mij daarvoor opgevoed? De gastvrouw, toen ik haar mijn geval had blootgelegd, bood aan het leger met haar te deelen. Ik sliep beter dan ik gedacht had te zullen slapen, en vanmorgen bracht de vrome ziel mij een goed ontbijt dat ik anders gemist zou hebben, dus een buitenkansje voor mij. Hier is de moraal, mijn vriend: Als je over een halve eeuw niet smachten wilt naar wat je op je twintigste niet hebt gedurfd, als je morgen niet bij een grootje slapen wilt, zoek dan je heil in het levend oogenblik van nu. Waarom sluip je hier anders iederen

dag in de duistere hoeken? Mijn oom Venturi heeft de bedoeling de schoone van Giocosa tot mijn tante te bevorderen, en hij is rijk genoeg om soms over den dag van morgen te gebieden. Het heden is nog vrij, waarom zou Landro het niet nemen? Is er één zedeleeraar die in ernst de minnarij veroordeelt? Wat mij betreft, als je je in stilte met mijn tante verbindt zal ik je gaarne in stilte oom noemen. Maar doe het snel, morgen is mijn oom Venturi je te slim. En in ruil voor dien goeden raad verwacht ik een vriendendienst: breng mij in het huis van Colombe, den notaris, ik heb vanmorgen, op straat, zijn dochter innig liefgekregen, een meisje waar een prins om kwijnen zou.'

Landro die, terwijl hij toehoorde, een boomtak van de bladeren had ontdaan en geschild, schreed zonder een woord te zeggen op hem toe met den stok opgeheven. Taddeo Ricci zag zijn bedoeling en week achteruit.

'Als ik tijd had zou ik een rede over den ondank houden. Ik ben behendig, dapper en sterk, maar aangezien je vermoedelijk sterker bent zal ik een vermoedelijke nederlaag vermijden. Kijk hoe ik loopen kan, zonder wrok, mijn jongen'.

En door Landro achtervolgd snelde hij het pad af in de richting van de poort van Giocosa, waar hij veilig was.

Iederen ochtend had Landro daar in de omgeving gedwaald, soms ook door de bosschages binnen den muur, en de laatste dagen had hij de meisjes niet meer gezien. Dan legde hij zich neder in de schaduw, starend naar den tintelenden hemel, vermoeid van het rusteloos wachten. In het denken aan het werk dat hij had achtergelaten zocht hij de allengs machtiger wordende droefheid te overwinnen. Een geur die rondom hem zweefde bracht een warme herinnering, zaligheden die hij niet kende waarden langs hem, en met kloppend hart, met gloeiend aangezicht luisterde hij wat de liefde tot hem spreken zou. En hij fluisterde den naam Dianora met al de verscheidenheden van het verlangen, tot de droefheid hem plotseling overrompelde en hij snikkend zijn hoofd tegen de aarde drukte. Hij wist dat hij den dag dat hij haar gezien had vergeten moest en dat het dwaasheid was te zuchten om een vrouw, die spoedig misschien hem zou vergeten, maar ook wist hij zeker dat de dagen die komen

zouden met al wat zij brengen mochten ledig zouden zijn. De hoop echter verlichtte telkenmaal zijn zoekende gedachten en toonde hem vele middelen om haar te ontmoeten en om te verwerven wat hij zich niet voorstelde, maar waar het ongeduld om riep. Het waren middelen buitensporig of onnoozel, onuitvoerbaar. De tusschenkomst van Bianca had hij niet meer, tot de broeders Palla en Braccio te gaan, die zijn vader hadden beleedigd, zou beteekenen met hen te vechten. Toen had hij Taddeo, den schoolkameraad, gezocht, daar hij dagelijks gast was in het huis della Rena, en die had hem enkel zijn grove zotheden geantwoord. Het scheen waar te zijn dat het huwelijk met Venturi werd voorbereid. En Landro, gevoelend dat het de grootste tijd van zijn leven werd, waarin hij het liefst geluk kon winnen of verliezen, hoorde in zichzelf een stem van radeloosheid. Hij vloekte en verachtte zichzelf, dat hij om een vrouw den ganschen dag dwaas door velden en tuinen zwierf, hij bad den hemel vergiffenis, dat hij zijn geluk had gevloekt.

En toen hij Taddeo weder ontmoette, die hem lustig tegentrad, liet hij zich willig door hem medevoeren naar de herberg Paradiso, en hij hoorde hem aan onder het lommer der eiken, tevreden tenminste één te zien, die kort te voren in haar aanwezigheid had gestaan. De gouden wijn fonkelde vóór hem, de warme morgen koesterde hem. Taddeo lachte en sprak:

'Ser Colombe is al zonder je hulp mijn beste vriend geworden. De onschuldige man is verzot op die oude fleschjes en potjes die de werklieden bij het graven vinden, ik heb hem er een keurig stel van gegeven voor zijn verzameling, hij kreeg bijna tranen van dankbaarheid. En Chiarissima heeft de sierlijkste handjes van heel Toscane. Maar dat is een andere zaak. Ik toon je alleen wat de levenskunst vermag. Mijn vader hield mij altijd voor de deugd te betrachten, die de kunst is, zei hij, van goed te leven. Een glorierijke toekomst wacht mij, want ik mag mij nu al een virtuoos noemen, op dezen teederen leeftijd. Maar genoeg gebluft. Laat ik je eerst onthalen op die confituren die de roem zijn van Paradiso, en dan, zweer dat je mij niet aan zult raken als je hebt gehoord. Dianora heeft mij doorgrond en gezien dat ik in mijn wezen een koppelaar ben. Voor mij is het een vermaak

mijn oom een loer te draaien, ik houd niet van hem en dat komt omdat zijn beenen niet recht zijn of omdat hij een schavuit is en te vrijpostig met de vrouwen. Kort en goed, zij heeft mij gevraagd je te zeggen dat zij je spreken wil, over een zaak die een belangrijke grootte kan krijgen, denk ik. Hier, in dit briefje staat te lezen waar en wanneer. Houd je daar aan, waag je vooral niet binnen Giocosa, de broers zijn wel niet zoo sterk, maar veel slimmer dan jij, en het zou je niets geven ook, want de schat wordt streng bewaakt sedert men den dief heeft gezien. Ik heb met je te doen, kameraad, ik versta de liefde. Tot gistermorgen toe heb ik met popjes gespeeld, nu is het uit met lachen, nu brandt mij de dorst naar meer, altijd meer. Ja, ik moet gaan. Vergeet het niet, gebruik het oogenblik, en de rest.'

Dianora schreef dat zij hem verwachtte op een afgelegen plaats, morgenavond. Met een licht hoofd en beenen die dansen wilden liep hij langs den weg, hij wist nu wat hij wel eerder had geweten, maar niet zoo zeker; zij hadden elkander alleen in het bijzijn van Lionella ontmoet en nimmer iets uitgesproken, ofschoon hij in het nederslaan harer oogen, in het nijgen van haar hoofd, in den klank van haar stem vooral bespeurd had wat hij hoopte; dit briefje nu, haar wensch hem te zien was het heerlijk bewijs. Hij wilde het aan een ieder zeggen, hij wilde zijn vader smeeken tot della Rena te gaan, want als het ook haar geluk was zou immers haar vader niet anders willen.

En zijn vreugde werd luid toen hij binnen de poort van San Gallo komende Fra Pieruccio zag, die hartelijk ontroerd hem in zijn armen sloot. De broeder, oud geworden, sprak met zachtere stem dan voorheen, hem vragend naar zijn leeren en zijn werk, en zij hadden nog geen honderd schreden geloopen of Landro had hem verteld van de vreugde die over hem straalde, van den twist ook tusschen de beide vaders, van het schrikbeeld dat zij, wier naam zacht van zijn lippen viel, een ander zou toebehooren. Zij gingen langzaam door de stille buurten, arm in arm, tot zij weer buiten de poort kwamen, en daar Pieruccio rusten wilde zetten zij zich neder in het prieel van dezelfde herberg Paradiso die Landro een uur te voren had verlaten. Landro zweeg nu omdat hij aan het beloofde uur dacht, maar dan, zich herinnerend dat de

vreugde hem ontnomen kon worden, vroeg hij raad, of zijn goede vriend hem niet helpen kon. De broeder trachtte hem te troosten.

'Wat heb je aan wijsheid die de moeilijkheden van het dagelijksch leven niet verlicht? Wat heb je er aan of ik zeg dat ik wel den weg zou weten voor mij zelf? Ik heb altijd gedacht dat God, die in ieder hart woont, gehoorzaamd moet worden en dat het onze plicht is den wil van God zuiver te verstaan. Hier zijn drie menschen in wie de eeuwige adem werkt, zij, Landro en een andere man. In haar en in Landro is de wil gelijk, naar zich zelf genegen, in den ander is hij eenzaam en onvruchtbaar. De natuur wil dat twee die elkaar beminnen zich vereenigen, niet twee die niet elkander zoeken, en wie niet doet naar de natuur, dat is het maaksel waarin de maker heerscht, die doet verkeerd. Dat is een meening naar je zin. Maar hoe? Denk er aan, jongen, wie vreugde zoekt vindt een leegen schijn, alleen de goede daad is onze krachten waard. Of er een doel is waarvoor wij leven weten wij niet, wij moeten alleen zuiver doen wat in ons is. De teekening die ik gisteren heb gemaakt heeft nu niet meer haar eerste waarde voor het allerheiligste hierbinnen, maar het teekenen heeft mij goed gedaan, ik heb het scheppend vuur vrij laten branden. Als een meisje mij noodig was zou ik haar niet nemen enkel om de vreugde haar te hebben, maar omdat ik meende goed te doen, voor haar, voor mij, voor de wereld, voor God. Zie nu, wat heb je aan al die woorden als anderen, die de natuur niet volgen of haar in zichzelf verdorven hebben, je verbieden? Ik heb altijd mijn best gedaan om Gods wil te kennen en ik zou er veel van weten als niet de gang van de wereld anders was geweest dan wat ik meende te verstaan. Maar in het dagelijksch leven ziet men vaak dat men niet altijd wijs handelen kan. Misschien is het voor die bloemen, waarvan wij denken dat zij zuiver leven, evenzoo. Toch moeten wij blijven streven naar het rechte dat God in ons verlangt. Als het waar is dat jij en dat meisje te zamen hooren, doe dan je best. Maar wees zeker dat het waar is, vergissingen in de liefde worden vreeselijk gestraft. Ja, ik zie dat licht wel onder je wimpers, daar geloof ik aan, en als het de eerste keer is dat je die warmte voelt houdt je

haar voor de waarheid. Rustig, Landro, laten wij zien of wij rust voor je kunnen vinden. Kom mee, ik weet een heerlijk vrouwenbeeld van Ghirlandajo, en vertel mij dan of zij schooner is dan dat beeld. Blond is het mooiste, het blond van koren dat pas begint te rijpen, op een vroegen Juni-dag. Van de oogen is het de kleur niet, ik heb ze gezien blauw als een meer onder de heete zon, grijs als de zilveren nevels van den lenteregen, bruin zooals kastanjes uit den bolster springen, of zooals de borst van sommige vogeltjes. Maar het is de glans, de gloed, het waas. Neen, het is ook dat niet. Kom, je weet beter dan ik wat een paar oogen schooner dan alles maakt, zegt het mij, dan kan ik weten of je ze waard bent.'

Zij zaten den ganschen middag voor de muurschilderingen in het koor van Santa Maria Novella, waar Landro, ofschoon hij ze kende sedert hij een jongen was, nieuwe heerlijkheden ontdekte, verbaasd hoe al waar hij naar zag veel grooter was dan hij geweten had. Bij iedere schoonheid die hij aanwees hoorde hij diep in zichzelf een galmend geluid, en toen onverwachts zijn lippen den naam van Dianora fluisterden viel hij schreiend aan Fra Pieruccio's borst. De broeder leidde hem voor een altaar waar zij knielden, de een dankte voor de goedheid waaruit de heilige adem geboren wordt, en de jonkman lag in innig luisteren.

Dien avond ging Fra Pieruccio naar het huis van della Rena.

VI.

Messer Ordelmonti, zijn zoon en zijn dochtertje stonden met ser Colombe op Palmzondag voor Santa Maria del Fiore, waar zij de prediking van den nieuwen kardinaal hadden aangehoord, zij hadden er gewacht om den knaap te zien voorbijgaan van wien gezegd werd dat hij tot heerscher der stad bestemd was, zij toefden er nog in de feestelijke drukte, de aanzienlijksten in hun weelderige kleeding van het seizoen drentelden daar af en aan, lachend in den zonneschijn. Della Rena schreed met zijn kinderen uit de kerk, Dianora, in gebloemd zilverbrocaat met een fijnen sluier overtogen, ging aan zijn zijde. Landro, die zijn oogen neergeslagen hield, zag slechts haar voeten in de glinsterende

schoentjes nader treden. Toen zij dichbij waren gekomen stond della Rena stil, keek met een fel lachje den een na den ander aan en spuwde voor hen op de grond, en de zoons verergerden den smaad door met een bespottelijk gebaar de neuzen dicht te knijpen. Enkele voorbijgangers lachten. De vier stonden verbijsterd, rood van aangezicht. Terwijl zijn vader Colombe antwoordde of het mogelijk zou zijn wegens die beleediging een aanklacht bij den raad te brengen en zeide het geval liever als een nietigheid te beschouwen, voelde Landro zich flauw worden van verdriet, hij had laf zijn vader laten hoonen, hij had zelfs niet de beleediging het eerst gevoeld, maar pijn dat de grofheid voor haar oogen gebeurde, hij wist dat hij met de vuist had behooren te slaan, maar hoe zou hij gekund hebben in den glans van haar aanwezigheid? Hij deed of hij onder den dreun der klokken de woorden van zijn vader niet verstond, zijn wangen gloeiden van ergernis, het was of een heilige teederheid gekwetst was.

Zij gingen voort, langzaam in de dralende menigte. En aan den hoek van de straat verscheen Spina Venturi voor hen, gearmd met Rinieri den groothandelaar, voorheen de deelgenoot in zijn buitensporigheden. Hij bleef staan, boog zeer hoffelijk voor het meisje, en sprak:

‘Ik mag wel gelukkig heeten dat de Ordelmonti geen waarde of invloed hebben. Een vrij man, welgeschapen als ik, mag toch trouwen, nietwaar? De Ordelmonti zouden het mij beletten als zij niet behoorden tot een soort dat altijd arm en nietig is geweest. De volgende week mogen zij mijn huwelijk zien, daar kan de schaamtelooze zoon van een dommen vader leeren hoe een voorname dochter trouwt.’

Er was plotseling geschreeuw en toeloop van menschen om te zien wat er gebeurde: Landro, heftig worstelend met zijn vader en Colombe om zich uit hun armen los te rukken, terwijl Venturi zich achteloos met zijn vriend verwijderde. En toen hij eindelijk bedaarde en de nieuwsgierigen rondom zag trok hij zijn vader haastig mee om naar huis te keeren. Hij kon zijn tranen niet bedwingen, tranen van dieper ergernis over zichzelf dat hij tot twee keer toe een beleediging niet gewroken had, en weder een beleediging van het allerliefste, een slag in zijn geheim.

Maar thuis, toen zijn vader hem had medegevoerd naar den binnenhof en hem ondervroeg naar de beteekenis van Venturi's woorden, waren het andere tranen die hij van de oogen wischte. Eerst enkele dagen te voren had hij zijn vader teleurgesteld door hem te bekennen dat hij niet tot het gilde der rechters behooren wilde daar hij van het werk waarin hij zich twee jaar geoefend had niet scheiden kon. Ordelmonti had gezucht, want de vele goede dingen die hij zich voor zijn ouderdom had voorgesteld vloden heen en nieuwe zorgen zouden hem kwellen, maar hij had berust, de vrijheid en het recht van zijn zoon erkennende en vertrouwende dat hij ook in dit leven van zijn keuze niet verkeerd zou gaan. Van wat hem sedert zijn terugkomst in de stad alleen vervulde had Landro niet durven spreken, het zou immers belachelijk klinken dat een van hen een band met della Rena wenschte. Nu hem uit de grofheden op het plein en door Venturi aangedaan de werkelijkheid verschenen was van het gevaar dat hij wel wist maar niet besefte, nu hij plotseling ontwaard had hoe inderdaad de tijd nabij was dat het liefste hem ontgaan zou, nu voelde hij de benauwenis van het verschrikkelijke dat hij niet zou kunnen dragen. Hij moest en hij durfde er niet van spreken, hij snikte en schaamde zich. Ordelmonti legde zijn hand op zijn schouder en wachtte tot hij zich bedwingen kon. En na een poos, met de handen voor het aangezicht, klagend of hij zichzelf van iets gemeens beschuldigde, begon hij te vertellen van het meisje, hoe hij haar gezien had, hoe hij geheel gevangen was en hoe niets ter wereld hem waard zou zijn als hij haar verloor. De angst vermeesterde hem, hij greep zijn vader om de knieën en smeekte hem, dringend, wanhopig, om hem te helpen, Ordelmonti hoorde de smart van den roep, hij had genoeg ervaren om de stem te herkennen die gehoorzaamd wil worden. En Landro tot rust manend zat hij zeer lang stil en peinsde. Eindelijk sprak hij, troostend en zeggend dat hij doen zou wat hij vermocht, al zou het vergeefsche moeite zijn. Dien middag ging hij uit, waardig, overtuigd dat hij zich bespottelijk zou maken. En Landro, die niet gesproken had van wat hem dienzelfden avond wachtte, zat voor het open venster omhoog te staren, met het briefje van Dianora in de hand, en liefelijke beelden verrezen voor hem en innige

klanken hoorde hij, hij wist van geen beleediging of geen twist meer nu twee oogen gedurig hem aanzagen uit den milden dag.

Messer Ordelmonti intusschen liep den langen weg naar Giocosa en verzocht daar binnengelaten te worden tot den man die hem dien ochtend had gesmaad. Della Rena trad in de zaal, stamelend van verbluftheid, en reikte hem de hand met een welkom vriendelijker dan hij wilde. Zij zetten zich op het terras voor de bloemenvazen, waar de jongelieden in den tuin, de zoons en de meisjes, hen konden zien. De rechter bewonderde eerst de planten terwijl hij nadacht, en begon dan te spreken, open en ernstig den ander aanziend.

'Een oogenblik, della Rena, en laat het goed zijn. De beginselen waar ik in geloof gebieden mij de beleedigingen die je mij hebt aangedaan niet te tellen, daar wil ik niet van spreken. Maar je hebt mij als een vrijand behandeld, twee keeren, en toch kom ik hier, begrijp dus dat het een goede wil is die mij drijft. Over het kwaad waarvan ik Venturi zou kunnen beschuldigen moet ik zwijgen nu ik niet onpartijdig kan zijn. Ik zal je dadelijk zeggen waarvoor ik kom: ik vraag je dochter Dianora voor mijn zoon.'

Della Rena stond met open mond en ineengeslagen handen.

'Laat mij verder spreken. Er was een tijd dat een natuurlijke vraag je niet verbaasde. Denk eens aan vijf-en-twintig jaar terug. Maddalena, zij alleen kon je gelukkig maken. Nerli wilde haar een ander geven, naar de gewoonte van ouderen die hun jeugd vergeten zijn en meenen dat hun belang ook het belang van de kinderen is. Zou het rechtvaardig geweest zijn als hij zijn wil had doorgezet? Ik zal niet spreken van de goddelijke macht die eischt dat wij goed doen waar wij kunnen; ik zal niet spreken van de natuur die de menschen straft wanneer zij zich tegen haar kracht verzetten. Je eigen meening, dat de mensch zelf zijn geluk kan maken, moet je overtuigen dat het beter voor je is de dochter die je lief hebt de vreugde te geven die je zelf eenmaal gehad hebt. Voor mij, ik smeek je in den naam van den hemel, geef mijn kind wat een zegen voor hem zal zijn. Bedenk, Andrea, er is een beter waarheid dan het belang van dezen dag. Geef je haar aan Venturi dan woont je dochter in een rijk huis waar je leegte

zult vinden, laat je haar gaan waar haar hart trekt dan zul je als je oud bent de blijdschap zien die je verwarmt. En je zult tevreden zijn, je hebt je plicht gedaan, je hebt haar gegeven waar zij recht op heeft, het zelfde recht dat je eens op haar moeder hadt. Laat de overeenkomst met Venturi je niet verhinderen, daar kan een geding van komen dat geld kan kosten. Je leeft minder rijk, dat is al.'

Met gebogen hoofd, onrustig, liep Della Rena over het terras heen en weder, en hij luisterde soms als hij het lachen over het grasveld hoorde. Eindelijk bood hij Ordelmonti zijn hand en zeide:

'Vergeef mij dat ik je geslagen heb, vergeef mij dat ik je beleedigd heb. Ik vond het verachtelijk dat je, na wat ik je had gedaan, gisteren dien broeder zondt om voor je zoon te pleiten. Hij sprak goed, zeker, daarom heb ik hem alleen maar de deur uit laten zetten. Het is waar, het is alles waar wat je zegt. Maar wat kan ik doen? Het leven is hard, wij verstaan elkander niet. Wie zelf door dat vonnis mij in moeilijkheden gebracht heeft komt mij verwijten dat ik als gevolg daarvan tegen mijn zin moet handelen. De heele stad weet wie Venturi is. Maar ik zou een bedelaar geweest zijn als hij mij niet geleend had, en ik kan het morgen zijn als hij zijn geld terugeischt. En wij hebben al in de kerk gezworen, het zou al te duur zijn die eeden te herroepen. Maak het mij niet moeilijk met je waarheid, ik zou weer mijn kalmte verliezen. Praat niet van minder rijk. Er is een zekere mate van weelde waar ik niet buiten kan sedert ik Maddalena niet meer heb. Ik ben een mensch die veel kan, ja, als ik sterk ben. Maar ik hoef je mijn zorgen niet te vertellen. Maak het mij niet lastig. Laat het genoeg zijn dat er geen veete meer tusschen ons is. Hier neem dien ring aan als herinnering aan de oude dagen. En kom nu, ik moet naar de stad, laten wij samen gaan en over andere dingen praten.'

'Andrea, je zult er aan denken.'

'En het zal niet aangenaam zijn, ja, dat weet ik. Maar het tegenwoordige is het ook niet. Venturi en mijn dochter moeten de ringen wisselen, op Zondag, daar kan ik niets aandoen. Kom.'

Zij gingen beiden, en daar zij er niet meer over spreken konden zwegen zij heel den weg en dachten er over.

Het was laat in den namiddag, de zon straalde schuin onder de kastanjes, de lucht was zangerig van de vroolijkheid der wandelaars en van de bellen der koeien die naar stal gedreven werden. Landro slenterde er onder de menschen, telkens door de bladeren turend of de zon al lager ging, hij liep doelloos zijpaden op en keerde weer op den grooten weg terug. Maar toen hij in de verte achter zich een vriend van della Rena herkende die in dezelfde richting van Giocosa ging, verschool hij zich achter boomen, hij kwam voor een oud muurtje dat hij overklom en vond daar een eenzaam voetpad dat hem naar den binnenweg naar Fiesole leidde, de beek Mensola moest niet ver af zijn. Hij zat neder aan den zoom daar hij niet anders te doen had dan te wachten, en zag rond naar de late fonkeling over het loof, lijsters vlogen hier en daar en duiven lachten op het nest, in de duisternis onder de eiken gingen vage gedaanten van minnaars dicht aaneengedrukt. In zijn binnenste zong gedurig een lied dat hem sedert enkele dagen lief was geworden, een lied van droeve woorden in een streelende melodie, het was of de weg met de boomen en de lucht waar een donkerder gloed te tintelen begon stil werden door dat lied. Hij voelde een loomheid in zijn hoofd en hij zag een waas voor zijn oogen, hij wist dat het iets groots was dat in hem wachtte. Langen tijd zat hij, de aarde was zacht onder zijn handen.

En hij hoorde zijn naam met luide stem uitgesproken, de broeders Palla en Braccio stonden op hem neder te kijken met Taddeo daarachter. Hij herinnerde zich dat hij iets te doen had, hij rees langzaam en kwam dicht bij hen staan. Plotseling voelde hij een slag tegen zijn hoofd, er werd aan zijn beenen getrokken zoodat hij met een smak achterover viel op den grond. Den dolk waar hij naar tastte kon hij niet vinden. Toen schoot een kracht door zijn lichaam, zijn armen zwollen en met een greep klemde hij in iedere hand een keel, Palla en Braccio lagen spartelend en naar adem hijgend onder hem. Maar Taddeo rukte aan zijn haren en maakte zulk een dwaas misbaar dat hij losliet en lachend opstond. De broeders sprongen op en vielen hem weder aan, met schelden en vloeken, maar hij weerde zich slechts en lachte om de grappen van Taddeo die voorzichtig dan den een dan den ander bij den schouder terugtrok. De

broeders hielden op, tastend naar hun gescheurde kleederen, en Landro zag rond in de schemering, er was iets anders dan het vechten dat zijn innerlijk roerde.

'Zotten en dwazen,' riep Taddeo, 'hij lacht nog uit zijn verhevenheid, wat raken hem de vuisten. Venus staat achter hem en maakt hem onkwetsbaar, kijk, geen knoopje ontbreekt aan zijn buis. Palla moet drie weken in gescheurde vodden loopen, Braccio knipt bovendien leelijk met de oogen En waarom, mijn hondjes? Om de bruiloft van mijn oom op te luisteren? Dom. De moed van den leeuw staat iederen jonkman goed, maar het vernuft van den vos niet minder. Leeuw en vos te zijn, daar moet je naar streven. En soms een zwijn. Kom, laat dien droomer maar in zijn eenzaamheid, die begrijpt toch niets van ons. Denk aan mijn raad, Landro, en doe het in goeden vorm.'

Zij verlieten hem met rumoer tegen elkander. Landro voelde dat het gevecht niet meer dan een spel was geweest omdat waarlijk een groote macht die hem omhulde hem beschermde. Langzaam steeg hij de glooiing op onder de boomen om de beek te zoeken die hem den weg moest wijzen. Bij den eenigen appelboom achter den stal, had zij geschreven, achter de haag van laurieren. Een kreetje klonk van zijn lippen toen hij door de bladeren de eerste ster zag, en weder een kreetje toen hij schuin daaronder den sikkel van de nieuwe maan ontdekte, fijn en bedeesd, het was hem of zij licht gaf zachter dan ooit, het was hem of haar teederheid hem veilig zou leiden.

Hij vond den stal, hij vond de haag van laurieren, de stilte lag daar zoo vol geheimenis dat hij op de teenen ging. En in een blanken luister verscheen hem de eenige appelboom, een geur van den avond koelde zijn aangezicht. Hij naderde langzaam, met open handen. En hij stond in een glinstering, maar het was vaag, hij kon niet zien, hij hoorde alleen hoe een twijgje of een blaadje bewoog. Toen strekte hij de handen uit en knielde neder in een heilige aanwezigheid. Een zucht steeg tot hem op, een hand ging over de zijne. En een kleine schouder lag aan zijn borst en een andere hand, licht, koel, rustte op zijn arm, de ster daarboven flonkerde.

Zij zaten in elkanders adem. Ginder in de haag ritselde

een vogel in zijn nest, op hun hoofden of op hun armen dwarrelde soms een blaadje neer van een knop die ontlook of van een bloesem die uitgebloeid was, er waren zeer vele kleine geluidjes van de groeiende aarde. De zilveren duisternis waar zij in staarden was hun genoeg, zij hoefden niet te spreken en zaten roerloos een langen tijd.

Maar Landro ontwaakte voor de zoetheid die over hem vloeide, hij was het die bewegen moest en zijn mond moest openen voor de stem die fluisteren wilde, eerst haar naam waarvan de klank een zucht was naar de verte, dan een teeder woord steeds inniger herhaald. En Dianora liet zich vaster drukken aan zijn borst en hief haar gelaat dichter tot het zijne. Toen de lippen gevonden hadden wat zij zochten werd het zeer stil. Het was Landro weder die spreken moest en vragen, maar als zij niet antwoordde en slechts wachtte kuste hij weer.

En eindelijk, toen hij van scheiden sprak omdat hij aan de menschen dacht en vreesde voor haar, maakte zij zich los en weende in haar handen. Zij kon niet scheiden, fluisterde zij klagend, zij kon niet vaarwel zeggen en hem nimmer meer zien. Dan vertelde hij dat zijn vader met den hare had gesproken, zij zouden er morgen van hooren, en hij beloofde haar terug te komen op deze zelfde plek wanneer zij hem riep. De kussen en de lieve woorden lieten hen niet van elkander gaan, de tijd vloot zoo snel, de ster was verdwenen, het geritsel werd veelvuldiger in de haag. En zij stonden op en gingen, mond aan mond, hun haren waren nat van den dauw, de bloesems van den appelboom die op hun schouders lagen namen zij mee om te bewaren.

Dien eenen dag hadden de ouderen getwist en vrede gemaakt, de kinderen gevochten en gemind.

VII.

Spina Venturi was gekomen met de teekeningen om zijn bruid te toonen hoe het huis zou worden dat hij liet bouwen achter Poggio, verborgen binnen hooge muren. Maar Dianora, die nog droomde in de bedwelming van dien nacht, had ze niet willen zien, een vermoeidheid voorwendend. Toen had hij onbemerkt haar gevolgd door de lanen en zich bij haar

gevoegd waar zij in het lommer op een bank zat. Zij antwoordde hem niet. Het schelle paars van zijn buis hinderde haar, er kwam van het laken een reuk die haar terug deed wijken. En plotseling besefte zij dat zij met hem moest samenwonen, alle dagen die volgen zouden. De toorn gloeide in haar wangen, zij zag hem aan, recht, met schitterende oogen, zij sloeg ze niet neder ofschoon zij duidelijk in de zijne een afschuwelijken lonk bespeurde. Hij neeg tot haar over, hij omvatte haar en poogde haar te kussen, maar een slag tegen zijn aangezicht, zoo hevig dat een droppel bloed uit zijn neus sprong, weerde hem af. Haar arm echter hield hij vastgeklemd en hij kneep dien tot zij schreeuwde. En lachend zeide hij:

'De liefde doet pijn, kermen klinkt zoeter dan zuchten en tanden en nagels zijn beter dan lippen. Dit is een goed begin'.

Toen hij haar had losgelaten bedwong zij zich om niet te schreien, om niet te slaan, zij keerde zich zonder te spreken en ging met rustige schreden heen. In de rozengalerij, waar zij haar vader vond die er heen en weder liep met gedachten vol kwellende getallen, brak haar trots en vielen de tranen, zij voelde dat zij de waarheid moest zeggen en smeeken haar niet te dwingen tot wat zij niet kon. En zij ging voor hem staan en zeide hem, kort en duidelijk, dat zij met Venturi niet wilde trouwen, daar haar hart een ander had gekozen, zij noemde den naam van Landro niet noch sprak zij van de mishandeling die de bruidegom haar had gedaan. Eerst bleef haar vader zwijgen, met het voorhoofd dieper gerimpeld en de lippen droevig saamgeperst, en Dianora herhaalde wat zij gezegd had in een zachteren, smeekenden toon. Maar dan, terwijl hij haar troostend in zijn arm nam, sprak hij van de zorgen, van de ellende voor hen allen indien hij de hulp van Venturi derven moest, en hij was het die haar smeekte duldzaam het lot te dragen. Toen werd zij koud en star, en als zij gehoord had van de nooddruft waartoe zij vervallen zouden indien zij niet deed wat haar geboden werd, richtte zij zich op en een glimlach van bitterheid of van hoogmoed verscheen weer om haar mond. Hij vleide en dringend bad hij haar toch gewillig te zijn, en zij voelde wel dat zij de vernedering van vader en

broeders niet verdragen kon, maar een hoogere trots in haar kon niet buigen, zij kon niet spreken en beloven. En als ten leste haar vader driftig een antwoord eischte zeide zij in rustige beheersching dat zij wilde nadenken en verliet hem.

Voor het open venster zat zij en zag den tuin aan, de boomen en de planten die onbewogen stonden in het stralend licht. Gelijk die boomen, die slechts wachtten, kon zij niet zijn. Zij wist dat het nutteloos was te overdenken, omdat zij geen andere waarheid kende dan te doen waar het hart om riep, waar het bloed om zong. Zij verlangde te juichen iederen dag, en te grijpen iederen dag uit den overvloed die heerlijk over de wereld viel. Al zou zij willen, al zou zij moeten, zij zou den geest die lachte en danste niet kunnen bedwingen en de bruisende kracht die haar dreef niet overwinnen. Helder en groot als de hemel zag zij binnen zich zelve het verlangen dat nemen moest, een zekerheid, fel als de zon, dat zij veroveren moest wat zij noodig had. Wat dwaasheid te peinzen hoe het vader en broeder vergaan zou indien zij deed wat zij moest, zij hadden zelf haar geleerd dat een ieder zich zijn lot moet kiezen. Zoo zij het huis ontvluchtte zou er armoede voor hen zijn, maar die zouden zij moeten keeren met andere middelen, gelijk zij het lot dat zij niet dragen kon niet aanvaarden mocht.

En toen Lionella, de vriendin, kwam, uitbundig en frisch, en haar aanhoorde en haar den sluwen weg der middelmatigen wees, groeide de zekerheid tot de kracht die tot daden dringt. De zuster van Taddeo ging even zorgeloos als hij door de wereld, slechts moest zij met listen vinden wat hij met driestheid greep. Zij nam een luit en terwijl zij er op tokkelde neuriede zij nu en dan achteloos enkele woorden:

‘Meisjes zijn nu eenmaal verstandiger dan mannen. Zij wippen in het kooitje netjes op en neer, daar zijn vaders mee tevreden. Zij begrijpen van zelf waarom zij de mannen niet moeten nadoen. Een heldin, een virago, ja, die leeft in bewondering en roem, maar als je ze in vertrouwen vraagt bekennen zij wel dat zij liever confituren hadden of een zijden mantel, of iets anders waar je soms van droomt. Een braaf meisje neemt wat zij krijgt, en als zij dat goed weet te doen is dat meestal veel. En wat zij niet krijgt? Schatje,

wil je een engel en geven ze je een monster? Waarom niet allebeiden? Trouw met den een, en loop weg met den ander, dan is een ieder tevreden. Behalve één, misschien'.

Toen zag Dianora tot hoe verachtelijke slinkschheid zij gedwongen zou kunnen worden indien zij zwak was en volgde. Zij sprak er niet meer over daar zij gekozen had, zij voelde zich sterk om de liefste vreugde die zij verlangde te veroveren. Dien middag bracht Taddeo een brief aan Landro waarin zij hem vroeg zich gereed te houden om met haar heen te gaan, zij zou komen den avond daarna op dezelfde plaats. En zij maakte de toebereidselen, haar sieraden deed zij met de gouden florijnen die zij verzameld had en enkele kleederen in een korf, dien Taddeo voor haar medenam. Toen wachtte zij. En aan den maaltijd zat zij zwijgend, met helderen ernstigen blik.

Den avond daarna nam zij afscheid van de kamer waar zij groot was geworden en van het beeld der Maagd waarvoor zij zoo vaak had geknield. In den kapmantel gewikkeld verliet zij het huis door de deur voor het dienstvolk en schreed met bonzend hart, met gloeiend aangezicht door de koele duisternis der heesters. Plotseling voelde zij zich bij den arm gegrepen. Palla hield haar, zij herkende ook de gedaante van Venturi. Haar broeder zeide dat immers de koude nacht niet goed voor haar kon zijn en de ander vroeg op ruwen toon of zij wenschte dat men haar opsloot tot de ringen gewisseld waren. Haar ontvluchting was voorzien, zij werd bespied en bewaakt. Bevend van schaamte en ergernis ging zij naast de beide mannen terug naar het huis, en in haar kamer viel zij snikkend op het bed. Zij dacht aan Landro, hoe hij wachtte al die lange uren en zij kon niet gaan, zij dacht hoe snel de Zondag zou komen waarop men haar den ring aan den vinger zou doen. In wanhoop wrong zij de handen en scheurde haar kleed, want dit was het hatelijkst dat zij als een slavin verachtelijk gebonden werd. In den nacht werd zij wakker door gerucht buiten haar deur, het was een kamervrouw die daar waakte opdat zij niet ontsnappen zou.

De dagen die volgden weende zij veel, het was of haar kracht zou breken. Geen weg wist zij om het naderend ongeluk te ontgaan, zij zag niet anders dan de noodzaak om

zich over te geven. Toen moest zij wel zinnen over den raad van Lionella om lijdzaam te schijnen en onderwijl te spieden hoe zij door sluwheid haar wil kon doen, maar zij voelde den afkeer zoo hevig dat zij het niet zou kunnen. In haar zwakheid nederliggend hoorde zij dan hoe het verlangen begon te fluisteren dat, zoo het noodzaak werd dat zij zich moest overgeven, het mocht zijn aan de macht die waarlijk sterker was, de macht die haar gebood wat zij begeerde, waarvoor zij knielen wilde met open armen. Het verlangen was haar troost die eenzame uren voor het venster, het gaf haar vergeten van de kwellingen die wachtten rondom, en het genot van een verbeelde vreugde. In een klare stad woonde zij, in een tuin waar muziek ruischte en zangerig menschengeluid en waar de gouden zomermorgen geurde van zoele reuken, daar lag zij alleen te rusten, maar haar eenzaamheid was rijk van een innigen adem, welluidend van een geliefde stem. Een gestalte verscheen en naderde met het hoofd genegen op een wijze zoo beminnelijk dat haar handen zich openden om het te streelen, een gelaat werd licht nabij haar en oogen schouwden in haar. Dan voelde zij haar hand waar een andere die beroerd had, zij drukte haar aan den zuchtenden mond en weende heet en diep, smachtend uit het binnenste dat zij nog eenmaal aan zijn borst mocht liggen, stil, zeer stil. De koelte die binnen zweefde deed haar voelen hoe haar lippen gloeiden, maar de gloed was nutteloos en haar handen lagen ledig voor haar. Noch lieten de brandende gedachten haar rust in den slaap, zij keerden in den droom verward en hevig weer. Maar in den droom ook, twee nachten voor den bestemden dag, rees uit haar ziel een beeld dat haar toonde wat zij doen moest. Zij zocht Taddeo om hem nogmaals met een brief te zenden, doch vergeefs, hij kwam niet, ook zijn zuster had hem sints kort niet meer thuis gezien. Dus moest zij wachten hoe het lot beschikken zou, zij had besloten.

Dien Paaschmorgen toen de huwelijksfeesten beginnen moesten ging er vroeg reeds druk gerucht in huis van haastige dienaars die hier en daar geroepen werden, gestommel, gerinkel, gezang van koks en koksmaats in de dienstvertrekken onder, tuinlieden droegen bloemen, vazen en palmen aan, dienaars waren bezig met de tafels die geplaatst waren aan twee

zijden van het grasveld onder de bloeiende boomen. Della Rena liep er rond om toe te zien, tevreden, want hij beschouwde de overvloedigheid der granaatbloesems dit jaar als een gunstig teeken. Tusschen de struiken, van boomstam tot boomstam werden de kleurige lampjes van Venetië gehangen voor de avondvermaken, anderen legden den doolhof aan van festoenen en guirlanden voor de dansers, anderen weer bouwden achter voor den vijver den stapel op waar aan het slot van dien eersten feestdag het vreugdevuur moest branden.

Het was een warme loome dag, de bladeren hingen stil. Toen de zon naar het midden begon te stijgen zetten muzikanten zich ter wederzijden van de treden tot de groote deur die open stond, de dienaren, in blauw en wit, schaarden zich in twee rijen. Ginder aan de poort werd de klaroen gestoken, meldend dat de eerste gast in aantocht was, Andrea della Rena, door zijn huismeester gevolgd, verscheen in de deur. En weldra steeg de juichende toon van de klaroen, en weder, en weder, de eerste gasten kwamen onder de boomen aangereden, de muzikanten begonnen te spelen, hier de hobo's, daar de vedels. Het werd een lustig heen en weder loopen en een verwarring van welkom, lachen en begroeting, van paarden die steigerend werden weggevoerd, van schelden op de dienaren die zich vergisten. De grootsten van de stad kwamen er, velen van de partij van Medici, sommigen ook der Ottimati; de nieuwe Gonfaloniere messer Niccolò Capponi kwam met zijn gade die een Strozzi was, er kwamen er van de rijkste huizen, de Calderini, de Adenari, de Rabatti, de Ginori, ook van de machtigste handelsheeren van Venetië. Wat zij droegen aan brocaat, kant en zijde, aan goudsmidskunst en juweelen was een schat groot genoeg om een kostbaren oorlog te betalen. En toen zij allen in de groote zaal verzameld stonden, de heeren ter eenre, de vrouwen ter andere zijde van de marmeren tafel, waar in den vergulden zetel de notaris ser Piero Nardi reeds wachtte met pergament en veder, jubelden de klaroenen drie keeren, en Spina Venturi, de bruidegom, verscheen met Palla, buigend en wuivend naar rechts en links. Dan was er een pooze slechts gefluister en wachten tot Dianora uit de andere deur zou komen. De lucht was zwaar van hitte en zeldzaam reukwerk.

De muziek begon te spelen, alleen de luiten, een zanger in de gaarde hief een hoogzang van liefde aan. En de deur opende, de stemmen ruischten, en Braccio voerde zijn zuster binnen, bleek, fier, met oogen die niet zagen, een schoon offer aan den heimelijk aangebedene die fonkelde aan den vinger van iederen gast. Prachtig schreed zij tot de tafel, in het karmozijn brocaat, enkel getooid met kleine saffieren aan hals en polsen, met een gordel van turkooizen en aan den zoom een band van turkooizen zoo groot als duiveneieren, de zilveren maagdensluier hing los over het hoofd. Nadat de notaris het verdrag gelezen had en zijn naam geschreven nam Venturi van het kussen, dat een geknielde knaap hem bood, den ring dien hij aan haar vinger deed. Zij nam den anderen en strekte langzaam de hand uit naar de zijne. Toen zag zij hem aan en liet den ring vallen. Enkele vrouwen slaakten een kreet van schrik voor dit onheilspellend teeken. Venturi raapte den ring op en stak dien zelf aan zijn vinger.

Dan begon de maaltijd, die gansch den middag duurde en met de eerste vesper onderbroken werd. De gasten, verhit, verzadigd, drentelden in paren of in groepjes door de lanen of zetten zich met de waaiers wuivend in de schaduw. En na de tweede vesper, toen zon en maan te zamen den schemer verlichtten, waren de tafels opnieuw beladen met de verfrisschende gerechten en de lekkernijen, en versche muzikanten zetten de reidansen in. Dianora stond in het midden met haar vader, buigend voor de begroetingen. En zij tripte en neeg en danste lang nadat de lampjes tusschen heesters en boomen aangestoken waren. Maar toen de vreugde rumoerig werd, toen de mannen den wijn kwistig dronken en de vrouwen zich niet meer afwendden van de rauwe boert, sloop zij weg uit het getier.

In de laan die naar den stal leidde trok zij uit haar keurs den fijnen dolk, het lemmet glinsterde in het licht der maan. Haastig liep zij, zonder omzien, zij bemerkte haar broeder Palla niet die haar volgde. Nabij den stal koos zij een ander pad, daar zij er luidruchtigheid hoorde van de knechts. Bij de laurierhaag stond zij stil en zag ginds vaag de blankheid van den appelboom. Daar moest het zijn, daarheen wees de punt van het wapen. En toen zij voort wilde gaan

in de schaduw van de haag hoorde zij iemand achter zich, een hand greep haar stevig bij den arm, en in den drift die door haar schoot stiet zij plotseling in het donker. Palla viel, in de borst getroffen, maar zij hoorde hem niet, zij snelde heen. Onder den appelboom ontwaarde zij een gedaante, weder een verspieder, meende zij en hield zich gereed om weder toe te stooten, zij zag het bloed donker op het lemmet.

Langzaam naderde zij, zij bemerkte dat ook hij een glinsterend dolkmes in de hand hield. Toen hoorde zij haar naam, zuchtend, smeekend tot haar geroepen, zij viel overstelpt van een vloed van vreugde voor hem neder. Zij hielden elkander vast, op de knieën, en fluisterden dwaze woorden, beiden met een wapen in de hand. Iederen avond was Landro gekomen, wachtend en wachtend, en ook hij wilde zijn laatsten dag, waarop hij haar verliezen zoude, onder den appelboom zijn. Uit de verte ruischte de zang van het feest, onder dien boom was de stille jubeling van maangefonkel met de bloesems en lippen die niet scheiden konden. Maar lang mocht het niet duren, want Dianora, hoewel zij de schande van den dwang had moeten ondergaan, wilde nemen de toekomst die zij begeerde.

Den dag daarna werd in de stad een nieuw lied gezongen van een arm herder die zijn bokje niet had mogen weiden, zijn naam schalde uit den mond van lustige gezellen in iederen winkel, in iedere straat.

VIII

De liefde, die de zielen vereenigt, toont dat zij uit eendere geboorte zijn. De wegen echter die zij zoekt om te leven kunnen zoo wijd uiteen gaan dat het schijnt of hun einden recht tegenover elkander zijn gesteld, of de zielen welke zij er langs drijft voortkomen uit oorsprongen die elkander haten. Gelijk zij zich openbaarde in deze twee scheen het of ieder hunner een anderen schepper had gehad. Nochtans ontvingen zij overvloedig de vreugden der vereeniging, en hoe zij ook dwalen mochten ieder van zijn weg, of hoe zij ook naar hun aard verschillend mochten zoeken, zij wisten beiden van den aanvang voor immer dat zij elkaar behoorden.

De liefde welke in Dianora brandde wilde het geluk, zij beminde al wat zij in de wereld zag en in al wat zij beminde verlangde zij naar hem. Aan den oostelijken oever van het meer Bracciano hadden zij na een moeizame reis een schuilplaats voor de nachten gevonden bij een herder die er in een van de bouwvallen van Romeinsche lusthuizen zijn woning had gemaakt, vier muren met een deur en een dak van riet, de herder zelf was, daar de hitte des zomers vroeg reeds over het land viel, met zijn geiten naar de heuvelen getrokken. Brood, honig en melk was hun voedsel, zij voeren met een visscher naar het stadje aan den overkant om het te koopen. Dianora zag het geluk stralen overal, van den hoogen hemel en over het ruime land, van de zon in de rimpeling van het water, de vonken die opspatten van de riemen, het glanzig riet waar kleine vogels in het verborgen tjirpten. Uit haar verrukking staarde zij de weelde van den dag aan, het felle licht over de dennenbosschen aan den oever, vervloeiend over de heuvelen met den ruigen Soratte in het midden, den wazigen gloed over de Sabijnsche bergen aan den einder. Het water dat zij door haar vingers dartelen liet, murmelend, streelend, wekte in haar herinnering een klank, eenmaal zacht gelispeld, dien haar ziel bewaard had; de schaduw in een waterlelie, wiegelend waar zij voorbij ging, bracht voor de oogen die zij sloot de blankheid van een lichaam weer, gezien bij het ontwaken. Van den dageraad tot den avond gingen zij in het licht der zon, langs de bloemige oevers of door het bosch waar de zwoelten geurig dwaalden en de duiven koerden, en overal, zittend of wandelend dicht aaneengedrukt, voelde zij de bekoring der zinnen die in het binnenste drong tot over de gedachten die sluimerden en niet ontwaken konden, tot over de heimelijke flonkering der droomen, en de zaligheid verlichtte haar. Het liefste uur was voor den middag, wanneer zij, van de warmte vermoeid, tusschen het stil gewas aan den oever van het meertje Vicarello zich ontkleedden om te baden. Onbewogen lag het blauwe water, fonkelend tot den bodem, en het oogenblik dat hun aangezichten nederbogen tot de spiegeling om elkander en zichzelf zoo dicht bijeen te zien, zwol in haar de klare vreugde zoo dat een waas van vocht voor haar oogen sprong en haar gelaat zich naar den hemel hief. De

schoonheid van de wereld verscheen haar, zij opende er haar armen voor, de schoonheid der lichamen bewegend over het geschitter van het water, de schoonheid der natuur, levend overal rondom in de warme lucht, de boomen, de bergen, in de zachte verrukking hunner stemmen, zij voelde de onvergankelijkheid in wat zij zien en tasten kon. En wanneer zij op het gras van den oever lagen, in het blauwig lommer van een heester, werd zij zeer stil, genietend van de bewondering die hij fluisterde aan haar oor, en groot omvatte haar het geluk, zij wist dat niet enkel zij zoo schoon was, maar al waar zij mede in het licht van dien dag bestond. In de kussen die zij wedergaf was ook dankbaarheid.

Maar anders bloeide de vreugde voor Landro op. Wel was zijn blik geboeid door lijn en vorm van haar arm onder het hoofd gebogen, van haar voet waar nog waterdruppels blonken, wel voelde hij hoe die vormen gemaakt waren voor zijn kussen, maar de innigheid van zijn verlangen gloeide voor iets in haar dat hij niet begrijpen kon. Niet het lichaam dat hij in zijn armen omhoog kon heffen naar de zon, dat hij omvatten kon tot het straks moest rusten, was het liefste dat hij beminde. Hij zocht het meestal in haar oogen, doch als hij lang tuurde sloot zij ze of zij vreesde dat hij vinden zou. Maar soms, onverwacht, ontdekte hij het in een klein gebaar, in een houding als zij iets vroeg, in een stillen diepen toon van haar stem, de gloed poperde in zijn borst, en een fijne blos, een bedeesde glimlach, het dwalen van haar blik toonde dat zij voelde wat hij ontdekte. Dan zaten zij zwijgend, hun handen nauwelijks te zamen. In oogenblikken van dartelheid, wanneer zij huppelde en heen liep en zich niet vangen liet omdat zij zijn lachen en roepen wilde hooren, kon hij plotseling voor haar nedervallen en tot haar opzien of zij een heilige was, vergetend al den luister en al de schoonheid. Zij stond bedremmeld, beschaamd, en voelde zich te klein voor zijn hoog verlangen, en in de nederigheid waarin zij dan verscheen aanschouwde hij zuiver wat hij liefhad. Maar hij wist niet wat het was, hij kon het niet begrijpen, slechts voelde hij duidelijk dat zijn vreugde verschilde van de hare. In hun teederste gedachten hoorde ieder wel een vraag wat het mocht zijn waarom zij niet gelijkelijk verlangden, maar hun stemmen klonken te vol van koestering, de beroering

hunner vingers was te liefelijk van onuitgesproken wenschen en hun oogen die niet genoeg hadden van te zien staarden naar de verte. Van het eerst gekweel waar de dageraad van jubelde, door gansch de hooge ruimte van den dag, tot het gefluister van den avond waren de uren vol van begeeren nooit verzadigd, en wanneer zij insliepen met de hoofden te zamen rustend hoorden zij in hun gelijken adem den zucht dat zij immer mochten blijven vermengd en één in hun begeeren.

Doch de tijd vloot snel, de dagen werden heet, en er kwam een menschelijke stem tot hen die sprak van andere lusten, andere behoeften en van andere wegen die de liefde gaat. In anderen zagen zij de verschillen van het verlangen, en van dien dag aan begon voor ieder hunner het zoeken naar eigen waarheid en het dwalen van elkander.

Zij dreven in een bootje op het meer, in warmte en stilte, Dianora onder een doek verscholen om zich voor de zonnestralen te beschermen, Landro op den arm geleund, starend op de plooien van haar kleed. En zij hoorden getokkel van snaren en een lied, een andere boot gleed langzaam aan. Toen zij naderbij was richtte Landro zich op en slaakte een kreet van verbazing, het was Taddeo die daar spelend naderde met de beenen bloot in het water. Lachend zong hij voort tot hij geëindigd had.

'De fortuin is den deugdzamen welgevallig, straks zal ik meer en beter zingen om haar te loven. Den eersten dag dat mijn vrouw mij alleen laat gaan om de zorgen te overdenken, laat ik het bootje varen waar die godin het stuurt, en zij stuurt het recht naar mijn rijke verwanten. Hoor de waarheid zonder kleed of siersel: In de herberg van Bracciano ginds, waar wij pas drie weken onze woning hebben, kwelt de waard mij iederen dag om geld. Het is niet veel, vier ducaten maar, geef ze terstond, wijs mij je huis en wij zijn vanavond nog je gasten. Niet voor lang, wees gerust, want mijn roeping roept mij naar Rome.'

Landro verborg zijn ergernis dat hun samenzijn gestoord werd, maar Dianora had hem aangehoord opgetogen hem weer te zien, en zij was het die hem geld gaf en hem aanwees hoe hij gaan moest om hun verblijf te vinden. En voor den avond kwam hij met het meisje, vermoeid en lijdend in

zijn arm. Zij bloosde toen zij naderde tot de deur waar Landro zat, en toen hij haar herkende sprong hij in ontroering op. Het was Chiarissima, de eenig overgebleven dochter van Colombe, nog in de teederheid der kinderjaren, en zijn verbazing ziende wendde zij in schaamte haar aangezicht af. Maar onder de luidruchtigheid van Taddeo konden zij niets zeggen, zij zetten zich neder rondom de lekkernijen die hij uit zijn reiszak daar voor hen plaatste, koek en suikerwerk en flesschen wijn. Vurig schitterde de zon langs de dennenstammen ginds, en verder over het meer flonkerde een roode gloed.

'Ik zie dat Landro mijn lessen heeft gevolgd en het goede der aarde weet te proeven. Dit huis is veel beter voor de liefde gebouwd dan de herberg van Bracciano, niemand staat hier achter de deur te luisteren en te lachen, en er kan hier ook niet meer ongedierte zijn. Morgen zoek ik een anderen herder om er een voor ons te huren. Je zult wel begrijpen dat wij getrouwd zijn, al hebben wij elkander zonder zegen of getuige trouw moeten zweren. Voor den priester hadden wij geen tijd, en de notaris had dien voor ons niet, tenminste ser Donato delle Colombe niet. Hij vond zijn dochter te jong voor het huwelijk, zei hij, en het hielp niet of ik aanbood te bewijzen dat dit niet zoo is. Had hij de ware reden van zijn weigering genoemd, ik zou hem zeker meer dan gelijk gegeven hebben: het kon hem niet aangenaam zijn zijn dochter, die al een schoonzuster is van oom Venturi, dubbel aan hem te vermaagschappen door haar nog zijn nicht te maken bovendien. Hoe het zij, wij hebben op deze wijze een anderen zegen verworven, namelijk dat wij den bruidsschat moeten derven. Geld is waardeloos, de eigen kracht is alles. Nu zal ik mijn gaven moeten ontplooien en den tijdgenoot verbazen. Ik ga mijn zwaard aan Rome wijden, kan er ooit een strijder voor de kerk met een schooner naam dan Taddeo zijn? En ik reken op Landro's vriendschap met het heilig Collegium. Chiarissima klaagt en zucht over de tranen die haar vader stort, maar ik zie hem al springen en lofzingen wanneer ik eenmaal als Santo Taddeo voor hem sta. Hier, tante, neem dit onnoozel schaap in je bescherming en leer haar dat de vrouw geen anderen plicht heeft dan te kussen. Wat hebben wij aan een bloedeloos

verzinsel als het geweten dat nooit vreugde geeft? Dianora heeft immers ook een vader treurend achtergelaten, en je zult in heel het land geen blozender, rijker schoonheid zien. En waarom moet ik iederen avond danken en bidden? Als de dag goed is geweest, als ik frisch gebaad heb, veel en zoet gekust, en met smaak gegeten, strek ik mij uit in tevredenheid, wat vraagt de schepping meer dan de erkenning van haar verdienste? Zij heeft mij lief, ik haar, laat dat genoeg zijn. Komt, vrienden, laat ons nooit kibbelen en redekavelen, de waarheid is er, zij hoeft niet gezocht te worden, de waarheid leeft in een schoon menschenlichaam, in geconfijte abrikozen en zoeten wijn, en verlang je haar nog meer dan kun je haar ook vinden in de kleuren van dien zonsondergang, in de avondkoelte of in een lied. Dit is de echte muscadel, de zon van een heeten zomer brandt er in, de lust zelf, het ware gebed. Dianora, neem de luit en zing, maar laat het vroolijk zijn en ons doen droomen van lieve dingen.'

De sterren kwamen uit in den klaren hemel, de gedaanten der bouwvallen stonden zwart in de schemering. Landro had het fakkeltje buiten gebracht en op den grond gezet, en bij het zingen en spelen van de snaren nam Taddeo het meisje in zijn armen en danste met haar rondom, hun groote vage schaduwen schoten op en verzwonden. Dianora zong lied na lied, tot zij eindelijk bemerkte dat het paar verdwenen was, toen hield zij op en nestelde zich bij Landro, die mijmerde, turend in het vlammetje. Zwijgend hield hij haar aan zijn borst, hij merkte haar stil verlangen niet in de warmte van haar beroering, hij dacht aan het verlaten huis van ser Colombe en in de bleekheid van Chiarissima had hij een vraag herkend die hij in zijn eigen ziel, onbegrepen, had zien waren. Hij voelde een neiging om de oogen te sluiten en de handen te vouwen, om woorden voor een gebed te zoeken, maar een zachte druk, de beweging van haar ademhaling wekten hem om haar te koozen, en toen de warmte van haar mond zich tot hem ophief nam hij haar tot zich, geheel, in een plotschen overvloed van kussen. Voor het eerst, in de stilte van dien zomernacht, voelde hij hoe de liefde zijn dwingende meesteresse was. En Dianora, die slechts wachtte dat hij uit haar volheid nemen zou, lag in de zaligheid van overwonnen te overwinnen.

Die warme klare dagen was het een landelijk spel wanneer de twee paren elkander ontmoetten, vroeg in den morgen die begon met snakerij en lachen en versch geplukte bloemen, of in den avond die eindigde met muziek en dans en kussen in het donker. Het een voer over het meer of lag in het riet verscholen, terwijl het ander bij het gekeuvel van een herder toefde. De onbevangen lusten, waar Dianora hier, Taddeo daar in voorging, heerschten over allen, en de andere twee, betooverd, ieder van hun echte wezen afgedwaald, hielden de innige geheimenissen in het hart verborgen. Toch was in beiden al het begin van twijfel. Gelijk Chiarissima soms alleen zat bij een muur, denkend aan haar vader, meenend dat het zijn verdriet was dat donker door haar gemijmer ging en haar stil maakte in het luidst van de vroolijkheid, zoo zocht Landro wel, wanneer hij een enkel maal alleen naar Bracciano voer om brood en wijn te koopen, in drukkende gedachten, vragend wat het kon zijn dat als een groote koele aanwezigheid hem immer deed gevoelen dat in zang en lach en kus niet het allerliefste was. Hij meende dat de inspanning van den arbeid zijn vreugde vol zou maken, dat gebed en dank voor een altaar hem zijn zegen geheel zou toonen. Maar voor de blankheid van Dianora's borst, voor den glimlach van haar mond kon hij niet anders dan bewonderen en verlangen, hooren en zien en omvatten de schoonheid die in zijn armen viel. En in den nacht, voor zij insliepen, vermoeid van spel en minnarij, ruischte in haar ziel de innigheid die in zijn gefluister lag, en zijn ooren luisterden nog naar den diepen toon van haar stem, tintelend van beloften, naar den rijken klank van haar liederen, jubelend van smachten, en bij het stralen van den nieuwen morgen had zij een onontdekte schoonheid voor zijn bewondering en hij had frisch ontbloeide kussen voor haar blos en oogenglans.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(Wordt vervolgd).

Aagje Deken in haar Amsterdamschen tijd. 1741-1777

III

Het belangrijke der Stichtelijke Gedichten van Aagje Deken en Maria Bosch is de gedachtensfeer waarin zij zich bewegen. Zij leeren ons Aagje's zieleleven kennen in de tien jaar tusschen haar afscheid van ‘De Oranjeappel’ en haar vriendschap met Betje Wolff, en geven ons een denkbeeld van den kring waarin zij in dezen tijd verkeerde.

Zij leggen ons in haar vriendschap, haar dichterschap en haar godsdienst, alle drie ten nauwste vereenigd en als ineensmeltend, Aagje's idealen open.

De omlijsting van dagelijksch leven die aan deze gedichten ontbreekt kunnen we ons voorstellen uit de enkele bekende feiten.

Moeilijk is de overgang uit het weeshuis tot een maatschappij, die zulk een nederig plaatsje had voor het weeskind, dat nu voor het eerst al het pijnlijke van de tegenstelling moest voelen tusschen haar ideaal dichteres te zijn in dienst van het Christendom, tot hulp van de menschheid, en de omstandigheden die haar dwingen tot een leven van handenwerk in dienstbaarheid.

Bezonken en kalm klinkt op het eind van haar leven Aagje's oordeel over de tweeslachtigheid in de opleiding der weezen, die aan den eenen kant door hun godsdienstige opvoeding worden binnengeleid in een wereld van zelfstandig denken en opgewekt geestelijk leven; die aan den anderen

kant, zonder onderscheid van talenten en vermogens, tot het sober bestaan van dienstbode of ambachtsman worden bestemd.

Door eigen, bittere ervaring had zij dit oordeel gevormd. In het dochtershuis was zij een persoon geweest in haar kringetje; men had naar haar geluisterd, haar talent bewonderd; zelfs voor de regenten was zij iets meer geweest dan een gewoon weesmeisje, haar dichtpogingen waren aangemoedigd, haar vroomheid gewaardeerd. Al bleef ook in het weeshuis weinig tijd voor lezen en leeren, men was er in ieder geval haar streven welgezind geweest. Wellicht zelfs had men haar iets meer tijd voor geestesarbeid gelaten, dan strikt was bepaald; daarentegen had haar matig succes in huishoudelijk werk niet al te zwaar gewogen.

Zij moest het zich dus in 't bijzonder herinneren, hoe hard het was geweest het dochtershuis ‘dit stil verblijf van overvloed en onderwijs’ te verlaten, voor een dienst waar zij van 's morgens tot 's avonds gebonden was, en waar zij, ‘verstooken van de gelegenheid zich te oefenen’, bevelen, berispingen moest afwachten van een strenge, misschien niet altijd billijke meesteres. Al trachtte zij haar plicht te doen, onderworpen te zijn, zij kon ‘zich zo niet alles laten zeggen, zij kon niet “zo willeloos zijn als men van dienstboden eischt”[1].

Enkele regels uit *Morgen*- en uit *Avondgebed* in den bundel van 1775 houden toespelingen in van dergelijken aard. In 't bijzonder smeekt zij hierin God:

> Laat mij vrijmoedigheid verkrijgen
> Als 't spreeken tot Uwe eere strekt
> En leer mij needrig stil te zwijgen
> Als 't spreeken spotternij verwekt’[2].

Zij noemt zich: ‘besmet van lippen’[3] en bidt: ‘bewaar de deuren van mijn mond.’[4] Blijkbaar valt het haar niet gemakkelijk zich zwijgend te schikken: de algemeen-gehouden opmerkingen in *Geschrift eener bejaarde Vrouw* krijgen in het licht van deze gebeden wel een zeer persoonlijk karakter!

Binnen enkele jaren schijnt Aagje drie verschillende

1) *Geschr. e. bej. Vr.* II p. 330.
2) *Sticht. Ged.* p. 118.
3) p. 121.
4) p. 117.

diensten te hebben beproefd, maar zonder te slagen; dan probeert zij, ongetwijfeld door belangstellenden geholpen, zich een onafhankelijk bestaan te verschaffen door 'het verzorgen van coffy, thee en andere noodwendigheden aan goede vrienden',[1] een bezigheid die haar zeker meer gelegenheid liet voor haar dichterlijke oefeningen, maar die in de verhouding tot haar vrienden iets vernederends moest brengen. Misschien door de bemoeiingen der regenten,[2] die hun dichterlijke pupil een betrekking trachtten te vinden in een meer geestverwante omgeving, maakt zij omstreeks dezen tijd (1760) kennis met Maria Bosch, die als dichteres reeds eenigen naam schijnt te hebben gehad, althans onder haar vrienden. Aagje sluit met Maria een teedere vriendschap en zij maken te samen 'groote vorderingen in de Poëzie'. Nog in 1769 hooren wij iets van een plan tot samenwoning[3], maar er schijnt eenige tijd overheen te zijn gegaan, eer Aagje door de Wed. Bosch als vriendin-verpleegster van haar ziekelijke dochter in huis wordt genomen. Misschien geschiedde dit in den loop van het jaar '70.[4]

O, zoo menschelijk en dweepziek is de vriendschap die deze vroom-dichterlijke zielen in lichtelaaie zet; vooral van Aagje's kant, die na de dorheid en verlatenheid der laatste jaren het paradijs voor zich geopend ziet.

Wel had ze den band met het weeshuis vastgehouden, ze heeft er nog haar oude vriendinnen, in de eerste plaats Maria Bavink, die thans ook door Maria Bosch met hartelijkheid wordt verwelkomd en naar het schijnt een tijdlang 'die dritte im Bunde' is.[5] Ook blijft zij, als Maria Bavink

1) Brief v. De La Lande aangeh. bij Jorissen a.w. p. 395.
2) Zoo is de voorstelling in 'Levenschetsen v. Elis. Wolff geb. Bekker en Agatha Deken' *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen* 1808. De schrijfster (is zij de Wed. Doll, uitgeefster v/d Almanak?) schijnt goed ingelicht.
3) *Vriendschapszucht. St. Ged.* p. 94.
4) In het verjaarsdicht voor Maria, van Jan. 1770 staat een toespeling van Aagje op eigen droevig en moeilijk leven (p. 160), waaruit men zou opmaken dat zij nog niet in haar nieuwe betrekking is. Ook De La Lande laat een vrij langen tijd verloopen tusschen het begin der vriendschap en het samenwonen.
5) Ter Verjaaringe v.m. vriendinne Maria Bavink, get, M.B. *St. Ged.* p. 128. v.

in dienstbetrekking is gegaan en haar eigen vriendschap met Maria Bosch door dagelijksch samenzijn nog is verinnigd, met jongere weesmeisjes als Femmina Bavink[1] en Margaretha Suuring[2] in betrekking. Maria Bosch toont zich in een gedichtje voor Femmina vol vriendschap en zusterlijke bezorgdheid ook voor dit weeshuisvriendinnetje van Aagje. Deze zelf gedenkt nog in 1771 Maria met genegenheid.[3]

Maar al blijft Aagje de oude vriendschappen als een lieve gewoonte getrouw, deze hadden haar nooit kunnen geven wat Maria Bosch haar nu schonk: zij was onder haar weeshuisvriendinnen de meest begaafde, de leidster geweest, thans vond zij de gelijke in dichterlijk streven, de bewonderde meerdere in vroomheid van gemoed.

En dat niet alleen: ze kent hier voor het eerst het onweerstaanbare van een haar geheel vervullende genegenheid, te dieper omdat zij als kind van familieliefde slechts de schim gekend had in het groote weeshuisgezin; later als vrouw wel eens den weemoed voelde van het alleenblijven, zonder gezinsliefde, zonder moedervreugd,[4] maar de werkelijkheid van diep-menschelijk verlangen in haar wereldje van vrome bespiegeling nooit had benaderd.

Nu keert Aagje al de kracht van onzelfzuchtig liefhebben, die in haar schuilt, half moederlijk-bezorgd, half dwependbewonderend tot Maria. Weldra opent zich voor haar het blij vooruitzicht van een gezellig tehuis, van dagelijkschen omgang met de geliefde vriendin; het vooruitzicht deze, die zwak en ziekelijk is, te mogen helpen verzorgen; met haar te kunnen lezen en werken in haar gezonde dagen. Niet langer zullen de jaren voorbijgaan in eenzaamheid, in de

1) *St. Ged.* p. 217 v.
2) Ibid p. 149 en p. 304.
3) Jorissen's voorstelling als zou Aagje de oude vriendschappen hebben verwaarloosd (*Hist. en Lit. Stud.* p. 396) is onjuist. Zijn bewijsvoering berust op twee vergissingen; 1° vat hij een herinnering van Aagje aan Maria Bavink in 1771 op als een toespeling op Maria Bosch; 2°. plaatst hij een gedicht van deze laatste op naam van Aagje. (Ter verjaaring v.M. Bavink get. M.B. *St. Ged.* p. 128 v.)
4) Een spoor hiervan is zichtbaar in de troostrede, die Aagje tot zichzelf richt in haar verjaarsdicht aan Margaretha Suuring (p. 153): zij kan, ook ongehuwd, nuttig zijn aan Maatschappij en Kerk, door haar gedichten. De wending is geheel onverwacht en daarom van beteekenis.

sleur van eentonig huiswerk; zij zal bevrijd zijn van de vernederende noodzakelijkheid met haar handeltje ‘aan goede vrienden’ den kost te winnen. Geen wonder dat zij vol ongeduldig verlangen smeekt:

> ‘Laat mij toch, 't gaa hoe 't gaa, met mijn Maria leeven.
> Gun mij dees bede, O vriend der vrienden! 'k wensch niet meer.’[1)]

Maar het is zelden, dat we deze vriendschap in een zoo menschelijke gedaante zien.

Wat eens Kamphuyzen in allen eenvoud zijn vriend had toegezongen: dat ‘alleen die vriendschap een bly end geeft, die op de Vriendschap Gods haar eenig fondament heeft,’[2)] het wordt in Aagje's vriendschapszangen luidkeels uitgegalmd; en alle trouwhartigheid, alle echtheid van gevoel dreigt in dezen galm teloor te gaan.

> ‘Ruk u geheel met mij dan los van de aarde’[3)]

roept Aagje Maria toe; in den vloed van Gods liefde willen zij verdrinken!.....

Slechts één ding is er, wat haar verontrust in zooveel geluk: treedt deze vriendschap, die haar geheele hart inneemt, die ‘naast God, haar beste toevlugt (is) in 't strijdend leven’, niet in een plaats die God toebehoort?[4)]

Dit is geen fraze. Aagje's ontroering breekt door de conventioneel hoogdravende regels heen. Zij móést voelen hoe Maria een troost, een blijheid bracht in haar leven, veel onmiddellijker, veel doordringender dan die haar godsdienst haar in den laatsten, moeilijken tijd in eenzame gebeden en overpeinzingen had geschonken. Van kind af had zij een godsvrucht hooren prediken los van de dingen dezer wereld, een vroomheid die geen algeheele overgave aan menschelijke genegenheid toeliet, opdat niet het eeuwige werd te kort gedaan; dus staat zij aarzelend en beangst voor deze eerste, diep-menschelijke aandoening in haar leven.

Maar zij stelt zich gerust: Maria is één met haar in vroomheid, in liefde tot God en de deugd; dan kan ook haar

1) *St. Ged.* p. 94. *Vriendschapszucht*.
2) *Sticht. Rijmen* 1688. Dl. III p. 678. *Ware Vriendschap aan C.R.*
3) *St. Ged.* p. 86.
4) p. 86-87.

vriendschap een liefderijke Godheid niet ongevallig zijn; zij mag er zich vrij aan overgeven. Zoo verliest ze zich in een visioen, hoe eenmaal beider zielen zullen vereenigd worden in eeuwigheid, tot een geestelijk huwelijk![1)]

Zwoel is het in Aagje's vriendschapshemel, ongezond bijna, al is ze in haar dweperij volkomen naïef.

Betje Wolff's sentimenteele vriendschapsbetuigingen, zelfs uit haar meest overdreven tijd, blijven spontaan-menschelijk, zijn zóó uit het hart geweld; die van Aagje zijn pompeus en hol, omdat zij zichzelf de ongedwongen uiting van haar genegenheid verbiedt. Gedeeltelijk ook heeft haar wanbegrip omtrent 'dichterlijkheid' schuld aan deze opgeschroefdheid, die haar oprechte aandoening overwoekert. Maar nog meer is hier verkeerd-begrepen onwereldschheid aan het woord, waardoor zij meent haar gevoelens in hooger sfeer te moeten brengen, ze steeds met stichtelijkheid te moeten omhullen; waardoor zij de waarde van eenvoudig-menschelijke vriendschap wantrouwt, als profaan en aardsch.

En als tenslotte toch haar liefde voor Maria, de smart over haar lijden, over haar dood, om uiting vraagt, gebiedend en onweerstaanbaar, zal Aagje, die eens haar genegenheid had willen opvoeren boven aardsch geluk en leed, verzinken in sentimenteele smartkoestering; onecht ondanks de oprechtheid van haar rouw, gelijk onecht was geweest haar geringschatting van het menschelijke in haar genegenheid.

> 'Ik kieze om U den dood van mijn vriendin te maalen
> Den doodschen nacht, waarin mijn geest haar schim ziet dwaalen.
> Een flaauwe lamp verlicht de doodkist en de baar
> Waaraan ik weenend schrijve, als aan mijn lezenaar.[2)]

Zóó zal zij later in de eerste oogenblikken van haar groot leed, den dood van Maria melden aan één van haar vriendinnen. Het is een voorproefje van Feith op zijn ergst en - dit is werkelijkheid! Welk een omwenteling moet er nog in Aagje's innerlijk leven plaats vinden eer zij, met Betje Wolff, den strijd aan zal binden tegen sentimenteele onnatuur! -

Intusschen, in 1769 is Aagje van dergelijke sombere gevoelens nog ver. Te geruster verliest zij zich vroom-dwepend

1) p. 88.
2) St. Ged. p. 398.

in hemelvisioenen, omdat in haar hart, vervuld van genegenheid en schoone verwachtingen, geen plaats is voor de werkelijkheid van dood en scheiding.

Hoe beantwoordde Maria Bosch de eerste, teedere ontboezeming van haar nieuwe vriendin? Naast Aagje's 'Vriendschapsoffer' lijkt dat van Maria,[1] met den ondertitel: 'Aan mijne hooggeachte Vriendinne', inderdaad koel. Laat ons, vereend, streven naar hetzelfde hemelsche doelwit is ook haar thema; maar zij smaakt in alle gerustheid het zoet van deze vriendschap als 'voorgenot van hemelweelde'. Zij kent niet Aagje's heftige ontroering en dus ook niet den angst haar God tekort te doen door deze aardsche genegenheid. Wel doorspekt ook zij haar gedicht met liefdestermen, afleggers uit de minnepoëzie, die de gevoelens van geestelijke liefde heel wonderlijk staan; maar dit is enkel conventie; in haar zijn geen verborgen krachten opgewoeld door deze genegenheid.

Want Maria is inderdaad, wat Aagje zou willen zijn: een geboren bagijntje. Teer en weinig levenskrachtig, is zij tevreden in de zachte genegenheid van haar kleinen familiekring; maar vindt haar dieper geluk in de stille afzondering van haar vromen zelfinkeer, van haar zacht extatisch geloof. Zij mist de levenssappen, die dringen tot werken en leven; slechts lichaamslijden is haar leerschool geweest, niet de strijd in het gewoel en de daad. Mild is zij in haar oordeel over anderen, streng voor zichzelf, ootmoedig en heel bescheiden. In de al te nauwgezette verdeemoediging over de kleine zonden van haar dadenloos leventje kent zij soms den zielsangst van eene die zich gering en onwaardig weet, schuldig tegenover de stralende reinheid Gods; maar weldra keert zich haar vroom vertrouwen weer tot Gods barmhartigheid en tot de liefde van haar Heiland.

Háár *Bespiegeling over het Genoegen* behoeft niet, gelijk die van Betje Wolff, rekening te houden met den drang naar levensgenieting en menschelijk geluk:

'Door hetgeen ons 't oor kan streelen, 't oog vermaakt en 't hart verrukt, Wordt de vrije geest belemmerd, afgemat, ter neergedrukt'[2]:

1) St. Ged. p. 90.
2) Ibid. p. 63.

Ziedaar haar uitspraak, en zij klinkt uit haar mond niet gewild. Ascetische vroomheid, vol doodsverlangen is in harmonie met haar geringe levenskracht, met haar levenswerkelijkheid van lichamelijke zwakte en pijnlijk ziek-zijn.

Al wat Aagje als ideaal had voorgezweefd, leek hier verwezenlijkt. Hoe gering moesten haar eigen moeilijkheden schijnen, wanneer zij Maria's lijden zag, hoe zondig was haar murmureeren tegenover Maria's gelatenheid en losheid van dit leven. Hoe beschamend was Maria's deemoed, hoe bovenaardsch haar extatisch vertrouwen, hoe schoon boven alles haar afwerping van 's werelds lusten en lasten, haar opgaan in doodsverlangen en hemelheerlijkheid.

Zoo komt dan tot Aagje, gelijk eens tot Betje Wolff, maar zuiverder, zonder het bijmengsel van onvoldaanheid en levenszatheid, dat de godsdienstige sentimentaliteit à la Young vertroebelde, het godsdienstig ideaal, dat het aardsche leven verwerpt om zich weg te droomen in de zaligheid na het stervensuur.

Het wordt door Aagje gretig aanvaard; diep werkt het door in haar innerlijk leven.

Heel veel later schetst Deken een dergelijken zielstoestand in Mietje, de hoofdpersoon in *Geschrift eener bejaarde Vrouw*[1]. Deze gaf zich na het bijwonen van den doop te Rijnsburg over aan godsdienstige gepeinzen ‘met een zweem van zwaarmoedigheid,’ rijk aan ‘zachte traanen’ en ‘ledige bespiegelingen’ en deed in 't geheel geen pogingen ‘om opnieuw den kring (harer) pligten uit te zetten en op te volgen’. Haar gezonde omgeving echter brengt haar spoedig tot de overtuiging ‘dat (hare) ingekeertheid, (hare) afgetrokkenheid, (hare) traagheid, (hare) vochtige oogen, (hare) met moeite ingehouden zugten, niets hadden toegebragt om (haar) zedelijk beter te maken’.

Wat hier geschilderd wordt als een jongemeisjesdweperij, snel opgekomen en snel genezen, is in Aagje's leven inderdaad een zielstoestand geweest, waarin zij jarenlang verkeerde; de wending van sentimenteele verbeelding tot echt, eenvoudig gevoel in het godsdienstige is lang tegengehouden door haar omgeving, door haar eigen aanleg en de sedert haar jeugd gekoesterde idealen.

1) 3e deel hs.

De overgang van de onwereldsche, zij het niet droefgeestige gevoelsvroomheid van haar weeshuistijd tot de versomberde godsvrucht van Maria's kring voltrok zich geleidelijk: ook deze laatste bleef geheel ondogmatisch, van een botsing met haar vrijzinnige beginselen, die haar had kunnen terughouden, was geen sprake. Zij vindt slechts, na de vrome afzondering van het weeshuis, een nog stiller, nog afgeslotener sfeer van peinzende godsvrucht buiten dit leven.

Toch was deze wending, hoe natuurlijk ze scheen in de sfeer van het innerlijk Christendom waarin Aagje was grootgebracht, inderdaad een afwijking van het diepste wezen der Collegiantenvroomheid.

Dringend maanden de Collegiantendichters tot zelfinkeer, ootmoed en wereldverzaking; doch hun vroomheid droomde slechts zelden zich weg in een extase van doodsverlangen en hemelsheerlijkheid. Het verst was hier Jan Luyken gegaan, voor wien iedere schoonheid van deze aarde slechts de afstraling van hooger heerlijkheid was, in wiens verzen hemelverlangen en liefdes-smachten naar God en Jezus hadden geweend en gejubeld, opgeweld uit de diepten van zijn mystieke ziel.

Maar deze verwerping van het aardsche had bij Luyken berust op een diepe levenskennis, zijn godsvrucht was aan de werkelijkheid getoetst; liefdevol was zijn dichtersblik doorgedrongen zelfs tot de geringste schoonheden van deze aarde, tot de bescheidenste kunstvaardigheden van het menschelijk bedrijf, en zijn vroomheid had ze opgeheven in de straling van een goddelijk licht. Zijn hemelverlangen blijft ver van dadenloos-somber dwepen, het schraagt een vrome levenskunst, een blijde godsvrucht.

Veel sterker nog spreekt uit Kamphuyzen's verzen de zede- en levenskunst. Hoe krachtig hij tegen 's werelds verlokkingen zijn stem had verheven, hoe hij voor zichzelf geworsteld had om los te worden van het aardsche, zijn vroomheid had zich niet in eenzame extase ten hemel, doch in liefde en mededoogen geheel tot de menschheid gewend.

Zelden keert hij zich in zijn gedichten naar den dood en dan nog is deze hem de strenge, noodzakelijke, die in zichzelf noch goed noch kwaad is, maar dat wordt, ‘na dat hij goed of quaad is dieze lijd.’[1] Een enkele maal klinkt het

1) Sticht. Rijmen dl. l.p. 185.

stervensverlangen door in zijn verzen, maar slechts als een kreet om verlossing, spontaan en menschelijk.[1] Een dergelijk smachten te verheffen tot het beginsel van ware vroomheid, hij is er verre vandaan. Het leven te léven, vervuld van liefde tot God en tot de menschheid, is wat hij predikt, niet werkeloos neer te zitten in somber gepeins en doodsverheerlijking. En gelijk Kamphuyzen hadden ook andere Collegiantendichters den 'lust om ontbonden te zijn' slechts zelden tot onderwerp van hun gezangen gekozen, waren deze veelal, opwekkend en vermanend, op wélleven gericht en doordrongen van een vrome blijheid.

Was het wonder dat Aagje deze groote les nog niet begrijpen kon? Zij kende zoo heel weinig van de wereld en van het leven: haar godsdienst had op zoo veel hooger plan gezweefd dan haar nederige dagelijksche taak, dat het ondoenlijk moest schijnen in het leven-zelf bezieling voor haar vroomheid te vinden.

En nu weer hoogere idealen lichten konden boven het bestaan van iederen dag, nu zij vriendschap en zorg kon schenken aan eene vriendin, zich met deze aan dichterlijkvrome oefening wijden, hoe noodigde alles niettemin tot weemoedig peinzen! Nog even ver blijft haar kringetje van het werkzame, wilskrachtige leven; het is in dit huisgezin van een oude moeder, gekweld door onrust over haar kind, van een dochter, altijd zwak en herhaaldelijk ernstig ziek, zoo natuurlijk zich vertrouwd te maken met de doodsgedachte,[2] zoo troostrijk zich te vermeien in hemelvisioenen aan gene zijde van het nabije stervensuur. Hoe zou zich hier de zielskracht op het leven richten, waar de dood zooveel wezenlijker is, en waar de voortdurende dreiging van dit vreeselijk oogenblik alleen verzacht kan worden door vroom hemelverlangen?

Maar hoezeer Aagje heeft meegeleden met Maria, hoe ondragelijk het voor haar was het lijden van de afmartelde zieke aan te zien,[3] met hoe innige vereering zij

1) Sticht. Rijmen dl. II p. 343.
2) *Bedenking over het sterfuur* voor Mej. de Wed. Olphert Bosch (*St.* Ged. p. 126).
3) *St. Ged.* p. 402. 'Dit is geen scheiden, neen, dit is erbarmlijk scheuren!'

Maria's vromen stervensmoed heeft aanschouwd; voor haarzelf, die kracht had tot werken en leven, kon het doodsverlangen niets dan leege verbeelding zijn. Dat zij dit tot werkelijkheid wilde maken, tot beginsel van vroomheid voor zichzelf en iedereen, het heeft geen ander gevolg dan gekunsteldheid en valsch pathos in haar uitingen.

Wel begrijpen we dat zij Maria toespreekt met de troostwoorden:

> 'Schep moed, vriendin! nog weinig dagen
> En 't strijdend leven is voorbij';[1)]

het is natuurlijk dat zij haar zwakke vriendin de verzuchting in den mond legt:

> 'Hoe lang Heer, zal 't nog duuren
> 't Valt mij zo vaak op aarde bang'.[2)]

Maar wanneer zij ook aan zichzelf,[3)] aan een gezond jong meisje,[4)] en aan een gelukkige vrouw en moeder[5)] dergelijke gevoelens toedicht, wat blijft er dan over behalve opgeschroefdheid en holle rhetoriek?

In Maria's omgeving maakt Aagje kennis met verschillende vromen van gelijke 'nauwgezetheid'. In 't bijzonder bewondert zij, eerst van verre, dan met meer vertrouwelijkheid, Dieuwertje Otter Outman, Maria's schoonzuster, uitmuntend door haar deemoedige godsvrucht. Wat later behooren tot de vertrouwde vrienden van Aagje en Maria ook Hendrik Reinhart[6)] en Maria Elisabeth Schreuder[7)] met haar broeder Frederik Isaäc[8)]. Deze vrienden zijn geboren in de Gereformeerde kerk, maar in 't bijzonder van Hendrik en Elisabeth hooren we dat zij zich sterk tot de opvattingen van Maria's kring voelen aangetrokken. Reinhart pleegt zelfs de vrome oefeningen in kleinen kring, waarin Maria

1) *St. Ged.* p. 163.
2) Ibid. p. 164.
3) *Zielzucht tot den Verhoogden Heiland*.
4) *De Vlugheid des Tijds* a. Marg. Suuring.
5) p. 178. A. Mej. Bosch-Otter Outman.
6) Gedichten van Maria en Aagje op Reinharts twintigsten jaardag *St. Ged.* p. 193. en p. 202.
7) Dankerkentenis aan Mej. M.E. Schreuder. *St. Ged.* p. 301. Een tweede gedicht v. Aagje p. 343.
8) p. 346. Hij maakt een lofdicht voor *St. Ged.*

voorgaat, bij te wonen[1]. Door de vriendinnen, beiden tien jaar ouder dan deze vrome jonkman, wordt hij om strijd geprezen, wegens den ernst en de nauwgezetheid van zijn wandel, wegens zijn godsvrucht die hem, hoe jong ook, ‘de waereld en al 't waereldsche (tot) een last’ deed worden[2].

Het verheugt Aagje innig dat geen secteverschil meer geldt, zoo min bij Reinhart[3] als bij Maria Schreuder,[4] dat liefde tot Jezus hen allen samenbindt.

Naast al of niet stichtelijke loftuitingen - ook talent en fraai vernuft krijgen hun deel in dezen vroom-dichterlijken kring - worden in de vriendengedichten vermaningen niet gespaard; nederigheid en deugd ten sterkste aangeprezen. Maar in den grond is men er wonderwel met zichzelf en elkander tevreden en vinden ijdelheid en zelfgenoegzaamheid een veilig schuilhoekje achter den zwaarwichtigen ernst der vrome regels.

Aagje heeft zich zonder twijfel thuis gevoeld in deze omgeving. Hoe mild is zij met haar bewondering voor vrienden en vriendinnen, hoe voldaan is haar toon, als zij het Gezelschap ‘Liefde en Eendracht’ lof toezwaait, waarin verlicht oordeel, zuivere godsvrucht en wil tot deugd vereenigd zijn, waarin ‘elk leeraar (is)’ en ‘zelf van God geleerd’ wordt, waarin ook de ‘teedre Kunne’ ‘onbeschroomd van Jezus’ leer getuigen’ mag,[5] een ‘vrijheid van spreken’ zelfs in Collegiantenkringen ongewoon.

Of zij op den duur, en diep innerlijk zich even bevredigd voelde, moet worden betwijfeld. In haar zelfbeschouwingen van deze jaren heerscht een toon van onvoldaanheid die meer is dan godsdienstige conventie.

Reeds in 1769 hooren we haar herhaaldelijk klagen dat zij nutteloos haar tijd laat voorbijgaan: zij leefde niet, zij ‘bewoog’ zich acht en twintig jaren; duizendmaal heeft zij God haar hart aangeboden, duizendmaal het Hem weer ontroofd.[6] We kunnen echter *deze* onvoldaanheid nog in ver-

1) Lijkzang van Reinhart op Maria Bosch, achter *St. Ged.*
2) *St. Ged.* p. 207.
3) p. 208.
4) p. 302; 303.
5) *St*, *Ged.* p. 306.
6) p. 154 v. *Bedenking op mijn' eigen verjaardag 1769*.

band brengen met de omstandigheden, waarin ze leefde; zij was waarschijnlijk nog niet de huisgenoote van Maria Bosch, al was de vriendschap met deze reeds innig. Doch twee jaar later, onder zooveel gunstiger voorwaarden, blijkt zij nog minder tevreden over haar innerlijken staat[1]:

‘Mijne uuren, dagen, maanden, jaaren,
Gaan voort; maar ik, ik ga terug’,

zoo klaagt ze, en voegt er - merk waardige zelf bekentenis - bij:

‘Dan gaa ik vóór-, dan achterwaarts;
Nu vlieg ik als het vluchtig leeven
Dan zoek ik 't hemelsch, *dan weer 't aardsch*;
'k Word stadig gints en weer gedreeven:
Mijn waarlijk recht godsdienstig vuur
Verdooft in éénen dag en uur’[2]

Ziehier het eerste teeken van den ommekeer die haar godsdienst tenslotte uit ondoorleefde vroomheid en sentimenteele zelfbepeinzing zal voeren tot het leven en de daad, al begrijpt zij nog niet dat haar onvoldaanheid slechts wijken kan wanneer zij niet langer haar ‘waarlijk recht godsdienstig vuur’ buiten de betrachting zoekt, al beproeft zij nog veeleer genezing te vinden in tegengestelde richting. Zij verwijt zich - heel natuurlijk met Maria's voorbeeld voor oogen - haar lauwheid, haar tekortkomingen in vrome zelfvernedering en innigheid van geloof en juicht over de al te zeldzame oogenblikken dat zij met Maria in nachtelijke gebeden de ware vervoering des harten smaken kon[3]. Als een heilige scheen Maria haar in die laatste onvergetelijke oogenblikken dat zij, bevrijd van alle geestelijke worsteling, in stil vertrouwen zich opnieuw aan haar God verbond door de eenvoudige plechtigheid van een laatste Avondmaal, in vrome vertrouwelijkheid gebruikt.[4] Zou zij

1) p. 243. *Bedenking op mijn' eigen Verjaardag* 1771.
2) Cursiveering van mij.
3) *St. Ged.* p. 417.

Wat heb ik menig uur in 't holste van den nacht
In 't vuur van haar gebed al juichend doorgebracht,
Hoe dikwijls heb ik niet mijn eigen zielsgebreken
Ontdekt, verfoeid, betreurd in haar zielroerend smeeken’.

4) p. 412. Gelijk Mej. Naber opmerkt is Aagjes herinnering aan dit uur terug te vinden in de beschrijving van het sterfbed v. Christina de Vry.

dan niet de volmaking zoeken te benaderen langs denzelfden weg? Is het niet heel begrijpelijk, zoo het slechts moeilijk tot haar doordringt, dat in Maria's gevoelswereld niet ook háár levenswaarheid gelegen is?'

Toch, al blijft zij nog langen tijd gehecht aan het oude ideaal; omstreeks Maria's dood is Aagje's overgave aan weemoedige bespiegelingen en doodsverheerlijking niet meer overheerschend.

Reeds onder haar gedichten uit het laatste jaar van haar samenleven met Maria (1773) zijn er verscheidene, wel stichtelijk, maar tegelijk praktisch-opvoedkundig[1]; wel godsdienstig van toon, maar niet meer gevangen in vage gevoelsvroomheid. Haar gezonde wilskracht begint reeds de taak te ontdekken, die haar op den duur zal voeren midden in het leven en de maatschappij: zij begint haar krachten te geven aan de zedelijke opvoeding der jeugd.

Weldra wordt ook haar aandacht weer gewend naar de meer verstandelijke zijde van de Collegiantenovertuiging[2]; zij verdedigt, zoo goed tegenover steil-dogmatisme als tegenover onverschilligheid en Deïsme, de beginselen van verdraagzaamheid en algemeen Christendom, waarin het godsdienstonderwijs in 'de Oranjeappel' haar had opgeleid.

Kan haar leven, wanneer zij, na Maria's overlijden weer tot haar armelijk bestaan terugkeert,[3] niet langer een doelloos peinzen zijn, evenmin mag het opgaan in een zwoegen voor het dagelijksch brood. Haar eerste zorg is dan het persklaar maken van den bundel gedichten door Maria en haar geschreven in de jaren van hun vriendschap, aangevuld met enkele vroegere dichtproeven en met een aantal verzen na Maria's dood gedicht. Niet slechts een daad van piëteit zal het uitgeven van dezen bundel zijn, maar ook het eerste bewijs dat zij haar nieuwe levenstaak: door zededichten opvoeden en stichten, ter hand heeft genomen.

1) *De Jeugd (St. Ged.* 347 v.) *De zedelijke opvoeding der Jeugd p. 358 v.*
2) *De Godsdienst* 1774. *St. Ged.* p. 379 v.
3) *Levenschetsen*, *Almanak v. Vr. d. Vr.* 1808 p. 112 'Na het overlijden van deze heure kunstgezellinne en verzorgster leidde zij een eenigszins zwervend leven en verkeerde in gantsch geene gunstige omstandigheden'.

Er ligt in den Collegiantengeest, zoo hij niet bespiegelend, maar werkdadig is, een sterk-maatschappelijke en opvoedkundige trek. Hoe talrijk zijn in de Collegiantenbundels de vermaanliederen, zoowel tot de jeugd gericht als tot de broeders en zusters, wier zielewacht wellicht sluimeren, wier weerbaarheid van Christenstrijder wellicht verslappen mocht. Goede hemelburgers vormen is het doel: maar sluit dit niet in het kweeken van goede burgers dezer wereld, althans in zedelijken zin?

Ook in Aagje, naarmate zij zich ruimer arbeidsveld zocht, moest de maatschappelijke belangstelling zich sterker doen gelden.

Reeds in den bundel van '75 zijn sporen van die eerbiedige liefde voor het moederschap[1)], die zij ook later herhaaldelijk zal doen blijken. Nog is dikwijls haar beschouwing van de jeugd al te zwaartillend, doordrongen van haar godsdienstig pessimisme omtrent den aardschen mensch[2)]; maar de liefde is onmiskenbaar, en op het eind van den bundel zijn reeds haar overdenkingen lichter getint[3)].

Nog is zij door de oude vrienden omringd die met haar de angsten om Maria's ziekte, de smart om haar sterven hebben gevoeld;[4)] vóór in den dichtbundel prijken hunne lofdichten; - maar we ontmoeten ook één nieuwen naam: dien van Jan Everhard Grave, den Lutherschen koopman-dichter, die een jaar later ook met Betje Wolff zal kennismaken.

Grave is een heel ander man dan de zwaarwichtige vromen uit Maria's kring. Verdienstelijk lid van de Luthersche gemeente bezit hij genoeg godsdienstigen ernst om Gellert's liederen te vertalen en voor verbetering in den Lutherschen kerkzang te ijveren; maar tevens is in het dagelijksch leven zijn boert zoo gezond en zijn vernuft zoo vlug, dat hij, in zijn brieven aan Betje Wolff, haar kwieke geestigheid met gelijke munt te vergelden weet[5)].

1) p. 176; p. 273.
2) *Wiegzang* voor Joha. Petr. Bosch p. 287.
3) *De Jeugd* p. 347.
4) zie: *Troostzang over het afsterven v. Maria Bosch*....door M.E. Schreuder *Lijkzang op het afsterven v.M. Bosch*..... door H. Reinhart, beide achter *St. Ged.* opgenomen.
5) Eenige van zijn brieven aan B. Wolff bij Jorissen a.w.p. 450 v.

Heeft Aagje van Grave, in zijn gezelligen huiselijken kring, waarin Betje Wolff weldra zoo graag zal verkeeren, het gezond, vroolijk lachen geleerd, de waarde van onschuldige levensvreugd, die zij niet kende? Heeft deze omgang de omwenteling voorbereid die zich in haar vriendschap met Betje zoo snel zal voltooien? Zeker is, dat Aagje zich binnenkort, bij een ontmoeting met Betje Wolff in Grave's huiselijken kring, van een voor ons geheel nieuwe zijde zal laten zien: de 'statige Deken' blijkt een anecdote-vertelster, zóó koddig en gezellig, dat Wolffje er in een volgenden brief aan Grave nog van geniet.[1)]

Mogen we in Aagje's kennismaking met Grave een aanwijzing zien, dat haar horizon zich verruimde, dat haar geest buiten de beperking van haar oude sfeer werd gevoerd, in veel hooger mate blijkt dit uit de vereering die Aagje - reeds geruimen tijd vóór de persoonlijke ontmoeting - voor Betje Wolff begint op te vatten. Inderdaad wordt deze de vooreerst onbewuste oorzaak van een groeiende vervreemding tusschen Aagje en haar vrienden.

Kennismakend met Betje Wolff's geschriften, heeft Aagje zich onweerstaanbaar aangetrokken gevoeld tot de Beemster dichteres met haar 'deftige, reine, verheven en vrolijke godsdienst', haar 'ernst die een ernst van den Bijbel is'.[2)] Haar gevoel van geestverwantschap groeit naarmate zijzelf de nuttelоosheid begint te beseffen der sombere, werkelooze bespiegeling. Alles in haar dringt nu tot liefde en vereering[3)] voor de vertolkster van een vroomheid die vóór alles betrachting is, die onafhankelijk staat van ieder gezag, behalve dat van innige, persoonlijke overtuiging, voor de verdedigster van het geloof in liefde en barmhartigheid tegenover hen, 'die geen vriendelijke trek in het vriendelijk aanscheijn van den goedertierende (sic) Vader des menschelijken geslagts ontdekken kunnen'[4)].

Maar - zonderlinge geruchten doen de ronde over het persoonlijk leven van de schrijfster, geruchten die kwalijk

1) Dys. *Brieven* p. 185. 24 Nov. 1776.
2) Dys *Brieven* p. 159.
3) *Rijmbrief* v.A.D.a.E.W.B. 1777. p. 18 'Voelde ik altoos dit hart niet naar mijn Wolffje trekken'.
4) Dys. *Brieven* p. 159.

te rijmen zijn met den ernst, de diepe overtuiging in haar geschriften. Natuurlijk; zij heeft vijanden, zij het alleen onder haar theologische tegenstanders, de mannen der starre orthodoxie; toch is zij van onvoorzichtigheden, 'zotheden' zeker niet vrij te pleiten, al weigert Aagje's hart te gelooven aan het 'wezenlijk slegte' dat haar ter oore komt, al stelt zij 'dat onvoorzichtige, 't welk den schein van kwaad heeft op reekening van (Betje's) temprament;' al begrijpt zij 'den geweldigen strijd die (deze) met haar leevendige aard' te voeren heeft[1]. O, kon zij de onvoorzichtige ten goede leiden, haar overtuigen dat deze weg van wereldschheid, van ijdele, zij het niet werkelijk slechte verstrooiingen, waarop zij sinds jaren wandelt, haar moet verwijderen van haar eeuwig heil! Is het niet haar Christenplicht de dwalende of zwakke zuster den rechten weg te wijzen, haar door smeeking of strenge berisping de oogen te openen voor haar waar geluk? Dit was de geest der Collegiantenvermaning die eens mannen als Jan Hartigvelt had bezield, toen hij meer dan dertig jaar lang arbeidde in verschillende plaatsen des lands 'vermanende met bidding en tranen en ieder mensch betuigende hoe hij Gode behoorde te wandelen'.[2] Iets van dien geest had voortgeleefd in de Collegiantenwees, die haar jongere zusters op ernstigen toon placht terecht te wijzen; in de 'zededichteres' die haar vrienden had gesterkt in onwereldsche deugd. Meer dan ooit wordt hij over Aagje vaardig, nu angst en afkeer voor de wereldsche neigingen van juffrouw Wolff in haar hart strijd voeren met een groeiende vereering voor de schrijfster, zoo frisch-persoonlijk en ernstig van overtuiging.

Hoe dikwijls maakt zij plannen 'om toegang tot (Betje's) hart te verkrijgen', haar 'te geneezen van die grilligheden, waarover (zij) mogelijk meer gestraft (is) dan zij verdiende;' hoeveel 'liefdenrijke, opregte tranen' stort zij om haar, hoe 'meennigvuldige en hartelijke versugtingen' zendt zij voor haar ten hemel![3]

Aagje's omgeving zag haar vereering voor de wereldsche juffrouw Wolff met toenemende onrust.

1) Ibid p. 158.
2) Lijkrede op J. Hartigvelt aangeh. bij Hylkema *Reformateurs* 11 p.42.
3) Dijs. *Brieven* p. 158.

Neigden misschien sommigen van hen, Gereformeerd en dus allicht dogmatischer in hun overtuiging dan zelfs de meest 'nauwgezette' Collegianten, tot het standpunt van Betje Wolff's orthodoxe vijanden, in den strijd die juist op dit oogenblik zijn grootste felheid had bereikt? Waren zij daarom reeds vooringenomen tegen de 'verlichte' Beemster dichteres?

Hoe het zij, hun enghartige gestrengheid vindt geen verontschuldigingen voor Betje's gedrag: zij zijn gereed het kwaad te gelooven, hard en voorbarig te oordeelen en te veroordeelen:[1] vroomheid en zedelijke ernst onder een zoo lichtzinnig uiterlijk is in hun oogen onbestaanbaar. Dus komt hun de ijver waarmee Aagje deze dichteres verdedigt zonderling voor en gevaarlijk; het loopt uit op hooge woorden en men voegt Deken dikwijls 'met drift te gemoed', dat zij 'geen kwaad van (Betje wil) zien' en dat haar 'gunstig vooroordeel' haar geschikt maakt om door deze 'bedorven te worden'.[2]

Zoo staan de zaken als Grave, ongetwijfeld op de hoogte van Aagje's gevoelens voor zijn nieuwe Beemster vriendin en van den strijd dien zij er in zichzelf en met anderen over voert, Betje over haar Amsterdamsche vereerster spreekt. Deze wil er meer van weten en haar zelfs graag eens zien: 'omdat zij zo wel eens een woordje kwaad van me gekakeld heeft, alleen om te zien of ik haar kon beduyen dat ik het haar vergeef[3].'

Grave brengt Betje's woorden aan Aagje over en nu barst de bom! Zij kwaad gesproken van de vrouw die ze zoo menigmaal en tegen zooveel personen verdedigd heeft[4], voor wie zij zich de verwijten heeft op den hals gehaald van haar bezorgde vrienden! Aagje kan het niet verkroppen en aan-

1) In Aagje's eersten brief aan B.W. uit zij haar verontwaardiging over die 'schepselen' die, zelf 'broos' en 'gebrekkig', voorbarig en streng oordeelen over 'hunne zwakke doch welmeenende natuurgenooten' (Dijs. *Brieven* p. 158.) Uit 't vervolg v.d. brief blijkt dat haar vrienden tot deze strenge beoordeelaars behooren.
2) Ibid p. 159.
3) P.S. bij Betje's brief a. Grave v. 12 Juli 1776. Dys. *Brieven p. XLVIII*. Bijvoegsels en verbeteringen.
4) Ibid. p. 158.

gemoedigd door diezelfde vrienden,[1] die, nu ze haar zoo verontwaardigd zien, hopen op een ommekeer in haar verderfelijke gevoelens, schrijft zij Betje haar eersten brief (begin Augustus 1776).

Met alle kracht verdedigt ze zich tegen de beschuldiging van kwaadsprekerij, maar tegelijk moet het haar van het hart, 'hoe zwaar (Betje's) Eeuwig belang (haar) op de ziele weegd'![2]

Al haar bezwaren, maar tegelijk al haar vereering stort zij uit; haar vermaningen, soms onbillijk en doorgaans op al te neuswijzen toon geuit, zijn zoo ernstig-eerlijk, haar bezorgdheid voor Betje's waarachtig heil is zoo oprecht gemeend en zoo hartelijk, dat deze brief zijns ondanks een smeekbede wordt, inplaats van een verwijt; smeekbede dat de genegenheid en de vereering te midden van alle onrust en twijfelingen in haar ontwaakt, mogen ontbloeien, nu zij eindelijk in persoonlijke aanraking met de geliefde dichteres is gekomen. O, zoo bereid is zij, met al haar verontwaardiging niets dan goeds te gelooven, als zij maar durfde, als zij maar kon!

Hadden Aagje's oude vrienden gehoopt hun half-afvallige zuster terug te winnen, nu de zaak tot een crisis was gekomen? Een hooghartig stilzwijgen van Betje's kant of een scherpe afwijzing van iedere beschuldiging, had wellicht deze uitwerking kunnen hebben; niet Betje's eerlijk, begrijpend antwoord,[3] waarin deze toegaf de moeilijkheden, waarmee ze door omstandigheden en temperament te strijden had; maar waarin zij te gelijk rustig-beslist iederen twijfel aan haar ernst en rechtschapenheid van zich wees; waarin zij wel zich gevoelig toonde voor den toon van Aagje's brief, maar de goede bedoelingen ervan doorzag; waarin zij ten slotte spontaan-hartelijk het vriendschapsverlangen van haar 'zoete vermaanster' beantwoordde.

Aagje is voor goed gewonnen; hoe diep schaamt ze zich over den vroegeren twijfel, den geestelijken hoogmoed die in haar wijze vermaningen had gelegen. Hoe erkent zij de

1) Dys. *Brieven* p. 195, schrijft Betje a. Grave: De Brief v.D..... was impertiment doch met R. en zijn vrouws goedkeuring zo geschreven.'
2) Ibid p. 159.
3) Dijs. *Brieven* p. 160. v.

waarheid in Betjes woorden: ‘zie zelf of (mijn hart) uw genezende hand noodig heeft, het is gezond’.[1] Zij ziet uit Wolffjes brief haar ‘onschuldig edel karakter’, ze heeft haar lief, meer dan ooit; ze begrijpt, dat ‘(haar) vrienden afgoderij met (haar) begaan’.[2] Ze is er zelf, in de reactie van haar ootmoedig schuldbesef, ook na aan toe!

Ik zou niet durven beweren dat de ijdelheid geen woordje meesprak in Betjes edelmoedig-vergevende houding. Ze zet in haar brieven aan Grave zoo haarfijn de beweegredenen voor haar gedrag uiteen! Het is zoo verleidelijk voor haar ‘to act up to an ideal’, nu ze er een vriendin-vereerster mee te winnen heeft! Niettemin is ze oprecht in het aanbieden van haar vriendschap en volhardt getrouw in haar verdediging ervan, tegen kwaadsprekerijtjes of tegen de al te voorzichtige nuchterheid van Grave; het bewust-charmeerende vergezelt slechts, gelijk zoo dikwijls bij Betje Wolff, de eerlijke, spontane opwelling. Ze *meent* wat ze doet en zegt, ze *is* edelmoedig en tot vergiffenis gestemd; maar ze weet meteen dat het een zeer aangename gewaarwording is, de mooie rol toebedeeld te krijgen in 's levens tooneelspel.

Is trouwens in de nauwkeurigheid, waarmee ze Grave reeds van te voren de houding beschrijft, die ze in de eerste, voor Aagje zoo pijnlijke oogenblikken der persoonlijke ontmoeting zal aannemen, niet nog meer fijngevoeligheid dan ijdelheid?[3] Haar verbeelding stelt haar zoo levendig Aagje's moeilijkheden voor oogen; zou zij dan niet de beste middelen beramen om haar tegemoet te treden? Haar takt is er niet minder om, wanneer werkelijk de boetvaardige vriendin tegenover haar staat; en de eerste ontmoeting eindigt in een gezellig vriendenbezoek in Grave's huiselijken kring.[4]

Voor Aagje, eenvoudige van hart, spreekt uit Betje's houding niets dan de ‘zuiverste deugd’, die ‘geen prachtige vertooning’ maakt, maar pleit voor haar natuurgenoot door wie zij wordt gegriefd.[5]

In 1777, kort vóór het begin van haar samenwonen met

1) Ibid p. 160.
2) Ibid p. 174.
3) Ibid. p. 176-177.
4) Ibid. p. 185.
5) *Rijmbrief* v.A.D.a.E.W.B. 1777.

Wolffje[1] geeft zij van deze de volgende schets. Betje's talenten, haar roem zijn de eenige oorzaken van den laster, die haar vervolgt:[2]

‘Hoe deugdzaam gij ook leeft, hoe smetloos van gedrag,
Gij, gij munt uit, de Nijd zag duizenden van vlekken,
Gij zegt een geestig woord, uit blijde boerterij,
De boosheid raapt het op, om u daardoor te krenken’.

Niet haar gebreken, maar louter en alleen haar deugden zijn het, die de kwaadaardigheid vat op haar geven:

‘Gij doet geen kwaad; maar ach, gij weet het niet te vreezen,
Argdenkendheid is nooit uw grootste deugd geweest;
Gij spreekt zo als gij denkt: gij kunt niet anders spreeken!
Dat is bij mij de vrugt van uw verheven geest.
Uw schranderheid is niet gevat op slimme treeken;
Hoe menigmaal was men die schranderheid te loos’...

Het is niet te ontkennen dat Betje's portret in Deken's eersten brief, hoewel te donker aangezet, meer natuurgetrouw was, dan dit beeld van kinderlijke argeloosheid! -

De tegenstelling van Wolffje's gedrag met dat van Aagje's oude vrienden kon deze laatste slechts versterken in haar liefde en vereering. Vooral ‘R: en zijn vrouw’, - in wie we gemakkelijk Hendrik Reinhart en Maria Elisabeth Schreuder[3] herkennen, sedert Maart 1776 een paar - zijn in hun houding onsympathiek.[4]

Eerst nog tracht Aagje oude en nieuwe vrienden te vereenigen en te verzoenen. Zelf overtuigd, dat ze in geestelijke hoovaardij den diep-menschelijken ernst der wereldsche juffrouw Wolff heeft miskend, meent zij dat ook haar Amsterdamsche vrienden terug zullen komen van hun hard oordeel. Maar tevergeefs.

Een ontmoeting van ‘R. en zijn vrouw’ met de Beemster domineesche ten huize van Grave, is een mislukking van weerskanten[5]. Toch laat Wolffje, al moet ze in haar hart niets hebben van juffrouw R. met al haar savantery’, even-

1) Juni van dat jaar.
2) *Rijmbrief* 1777 p. 18 v.
3) R's vrouw wordt door Betje ook als Aagje's ‘vriendins’ aangeduid Dys. *Br.* p. 195.
4) Brieven v.B.W. aan Grave in 1776 passim.
5) Dys *Brieven* p. 195.

min als van ‘haar pedant manneke’, zich goedig door Aagje overhalen om juffrouw R. ‘een lieven brief’ te schrijven, ‘waarin (zij) haar reden gaf waarom (zij) haar bij (Grave) zo geretireerd had behandeld, omdat (zij) door D. verstaan had dat het haar bedroefde’.[1] Deze ‘allerheuschte brief’ wordt op ‘impertinente wijze’ beantwoord; het echtpaar R. houdt niet op te stoken, en het slot is dat Deken zich aan deze, noch aan andere jaloersche vrienden meer gelegen laat liggen, nu volkomen overtuigd dat hun geest van vroompraterij zonder betrachting niet de hare is; dat in de luchtige spot, de bruuske eerlijkheid en gulle hartelijkheid van haar nieuwe vriendin een kern zit van zuiverder menschenen zelfkennis; dat onder Wolffje's luchthartig uiterlijk een dieper-doorleefd en ruimer Christendom schuilt, dan in de ‘nauwgezetheid’ der vromen uit den ouden kring.

Bovenal: zij wist nu dat in de ‘wereldsche’ juffrouw Wolff, die midden in het leven zichzelf wèlleven had geleerd, een zedelijke kracht schuilde, zuiverder en sterker dan die deugd, die schichtig iedere aanraking met deze wereld vermeed en zich op deze schuwheid-zelve liet voorstaan.

Het is ongetwijfeld de ervaring van deze maanden die Aagje voorgoed afkeerig maakt van angstvallig-onwereldsche vroomheid. Scherp schetst zij er later de dwalingen van in het derde deel van het *Geschrift eener bejaarde Vrouw*. Gelijk Aagje heeft juffrouw Warin, Mietje's gouvernante, in haar jonge jaren in zulk een kring verkeerd; totdat zij leerde inzien dat de vroomheid van haar vrienden hen niet één stap verder bracht op den weg der volmaking, dat geestelijke luiheid en vermijding van alle verzoekingen niet opleidde tot hooger; dat dergelijke vromen in hun zelfvoldaanheid hun boezemzonden niet kenden en tegen de verleiding ervan ongewapend bleven.

De breuk met haar jaloersche Amsterdamsche vrienden verwijdert Aagje niet van de Collegianten. Zij gaat nog dikwijls naar Rijnsburg ten Avondmaal; zij verkeert met Betje bij Amsterdamsche en Rotterdamsche Collegianten; zij houdt de vriendschapsbetrekkingen aan met haar ‘Vader’ Agge Roskam Kool[2] die haar als twintigjarig meisje had gedoopt.

1) Ibid p. 188.
2) Ibid p. 267.

Al wordt de geest der Rijnsburgsche vergadering haar op den duur misschien te verstandelijk, te ‘schoolgeleerd’, zij blijft onveranderlijk gehecht aan de groote beginselen in dezen kring voorgestaan, en huldigt, nu van alle overdrijving bevrijd en diep ingeweven in haar werkzaam leven, den ouden godsdienst des harten. Zoo laat zij ook juffrouw Warin den ommekeer in haar gevoelens schetsen: werkelooze droefheid en nuttelooze zelfverzinking waren voorgoed gebannen, maar de ware, levende kern van het innerlijk Christendom bleef zij zien in streven naar zelfkennis en zelfvolmaking in diepen ootmoed; zij bewaarde haar tranen voor werkelijk, menschelijk leed, maar diende in blijde onderwerping God, met liefde en opgewekte werkkracht haar vrienden en tijdgenooten.

H.C.M. GHIJSEN.

(Slot volgt.)

Disraeli.

I.

De voltooiing van de groote biografie van Disraeli[1)] - twee dikke deelen die zich nog bij de vier eerste komen aansluiten - is een gebeurtenis. Het werk heeft allerlei tegenslag ondervonden. Ziekte en dood van den eersten schrijver, Monypenny, daarna de oorlog. Maar nu is het dan toch af, de grootste moderne politieke biografie van de Engelsche literatuur, die aan zulke biografieën zoo rijk is. Ongelukkig moet ik dit *grootste* tot den omvang beperken. Zes deelen van gemiddeld bijna 600 bladzijden elk, - het is veel en zelfs te veel. De Engelsche biografie gehoorzaamt aan haar eigen wetten, maar waarlijk, aan deze vormlooze massa blijkt, hoe noodig het is, dat die herzien worden. Deed men toch eindelijk eens een keuze tusschen bronnenuitgave en levensbeschrijving! Hier hebt gij als steeds de twee door elkaar en hoe zitten zij elkander in den weg! Dat is vooral het geval met de deelen die Buckle voor zijn rekening heeft (de vier laatste). De schrijver kan nauwelijks den draad van zijn verhaal vervolgen tusschen al die stapels memoranda, dagboekuittreksels en brieven door, brieven waarin soms over tal van onderwerpen gesproken wordt behalve dat waarover hij het juist had. Ook voor den lezer is die methode verwarrend en vermoeiend, en er komt bij,

1) The life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield (1804-81), by W.F. Monypenny and G.E. Buckle; zes deelen, 1910-1920.

dat Disraeli niet zoo briljante biografen heeft gevonden als bij zijn persoonlijkheid gepast zouden hebben. De biograaf van den modernen politicus is gewoonlijk een partijgenoot en een apologeet. Maar er is verschil tusschen een sympathie, die in staat stelt alles te begrijpen en een partijdigheid, die alles goedpraat. Van die laatste soort is, vrees ik, de houding van Monypenny en Buckle, maar alweer vooral van Buckle, tegenover Disraeli. Het is soms een goedpraten, dat van begrijpen zoo ver mogelijk af staat. Het is Disraeli, die groote politieke ketter, die van zijn leiden van de weerstrevende conservatieven een geestig kunstwerk wist te maken, neergehaald tot brave, conventioneele Engelsche standaarden. Als het boek zoo leesbaar, ja zoo fascineerend blijft als het is, dan ligt dat aan de ontembare levendigheid en oorspronkelijkheid van het slachtoffer zelf, die trouwens, het zij dankbaar erkend, in brieven, nota's, fragmenten van romans gedurig aan het woord is. En wat een fonkeling van geest, van levenslust en gratie, van felheid van opzet en onverschrokkenheid.

Onder alle interressante persoonlijkheden van de Engelsche negentiende eeuw - Canning, Peel, Palmerston, Cobden, Bright, Gladstone, O' Connell, Parnell, Chamberlain - is Disraeli misschien wel de interessantste. Geen in ieder geval is zoo vol van verrassingen en pikante tegenstrijdigheden De Jood, half bij toeval als jongen gedoopt, die zich weet op te leggen als leider aan de ‘gentlemen of England’, aan ‘the proudest aristocracy of Europe’! De briljante romanschrijver, overstroomend van van ideeën, - en wat een ontstellend vreemde, nieuwe, gevaarlijke daaronder! - leider van ‘the stupid party’! Het was een verbazingwekkende overwinning van persoonlijkheid op ongunstige omstandigheden. Men weet niet wat het zeerst te bewonderen, de lenigheid van dien geest, die het ingewikkeld spel der parlementaire taktiek met zooveel virtuositeit beheerschte, de stoutmoedigheid waarmee verdenkingen van plaatsjagerij en beginselloosheid werden getrotseerd en de aanval vermetel op de sterkste tegenstanders teruggeleid, de volharding en het geduld waarmee na elke nieuwe gedeeltelijke zegepraal de worsteling met constante minderheden en een wantrouwige partij werd volgehouden, eerste-

minister voor het eerst op drie-en-zestigjarigen leeftijd, en toen slechts voor enkele maanden, volheid van macht pas toen de zeventig nabij was. Maar afgescheiden van de belangstelling die de persoonlijkheid wekt en overwaard is, is Disraeli 's loopbaan ook van een algemeener historisch standpunt zoo buitengemeen belangrijk? is het een van de vruchtbare, scheppende carrières, die hun stempel diep in den tijd hebben gedrukt en nawerken tot in den onzen? Men zal op die vragen wel niet anders dan bevestigend kunnen antwoorden en zich toch genoopt voelen voorbehoud te maken. Disraeli is ontegenzeggelijk de groote figuur van het Engelsche conservatisme in de 19de eeuw geweest. Maar dat conservatisme, uit eigen aard, maar vooral ook door *zijn* invloed, hoezeer hij ook juist er op uit was het met alle hulpmiddelen van zijn vindingrijk talent te bedekken, was een conservatisme, dat geen geloof had en slechts van expedienten leefde. Zoo lijkt Disraeli's beteekenis in de meeste gezichten meer negatief dan positief. Soms is men geneigd hem vooral te beschouwen als het destructief element, dat de opbouwende kracht van zijn grooten tegenstander Gladstone beter doet uitkomen.

Disraeli werd door zijn politieke vijanden gewoonlijk geschetst als een beginselloos eerzuchteling, de condottiere in de politiek, die zijn diensten verkocht had waar ze het meest opbrachten en zoo bij de ‘stupid party’ terecht was gekomen, die geen betere mannen had[1]. Trouwens, langen tijd dachten veel van zijn volgelingen niet anders. Zij volgden hem, omdat zijn verbazende gaven nu eenmaal niet verwaarloosd konden worden. Maar zij voelden zichzelf erdoor vernederd en verachtten hem. Bij tegenspoed, en hoeveel tegenspoed heeft Disraeli niet gehad: bijna dertig jaren oppositie afgewisseld door een paar korte, précaire ministeries, vóór eindelijk de groote overwinning kwam, in 1874; - bij tegenspoed was er altijd gevaar voor insubordinatie, voor

1) Toen Disraeli in 1868 voor de eerste maal eerste-minister werd, teekende John Bright in zijn dagboek op: ‘A great triumph of intellect and courage and patience and unscrupulousness employed in the service of a party full of prejudices and selfishness and wanting in brains. The Tories have hired Dieraeli, and he has his reward from them.’

rebellie. Geen Engelsch politicus van zijn beteekenis in de 19de eeuw heeft ooit zoo te kampen gehad met een slechte reputatie als Disraeli. In 1852 durfde de Prins Gemaal (met buitensporige loftuitingen over wien Disraeli naderhand tot het hart van zijn treurende weduwe wist te geraken) zonder omwegen aan Lord Derby, den nominalen leider van de conservatieven, schrijven over de ‘rekbaarheid’ van Disraeli's ‘politiek geweten’ en hij stelde Gladstone in het bizonder tegenover hem als ‘een man van de striktste gevoelens van eer en het zuiverst gemoed.’ Gladstone zelf, die Peel in 1846 uit de conservatieve partij gevolgd was, en die lange jaren, op zijn minst tot in 1860 toe, vóór hij zich voorgoed bij de liberalen aansloot, op den rand van een hereeniging heeft staan weifelen, Gladstone voelde een onoverwinnelijken afkeer voor Disraeli. N'en déplaise den heer Buckle, die even partijdig tegen Gladstone als voor Disraeli is, geloof ik, dat het dat gevoel was, sterk in een man die alles met zedelijke standaarden mat, wat Gladstone mee van terugkeer tot zijn oude partij heeft weerhouden, en geen sluwe berekeningen van welke kant hem het eerst tot het eerste-ministerschap zou brengen. Disraeli, die haten kon, kon ook als het te pas kwam vergeven en vergeten, en er moet zelfbedwang, maar ook een prachtig vertrouwen in zijn eigen toekomst noodig zijn geweest voor de verzoenende pogingen, die hij vóór '60 gedaan heeft om den grooten mededinger aan zijn eigen kant te trekken, zelfs plaats voor hem te ruimen. Maar Gladstone antwoordde met een ijzige beleefdheid, die zijn gevoel van zedelijke geringschatting slecht verborg.

En waarlijk, niets is gemakkelijker dan om de feiten van Disraeli's vroegste jaren samen te stellen tot een vernietigend oordeel over zijn karakter[1]. Het merkwaardigste van alles is, dat hij begonnen is met een paar romans, waarin hij zijn eigen eerzuchtige plannen wel met het grootste cynisme en op het leelijkst voorgesteld schijnt uit te stallen voor de wereld. Die Contarini Fleming, de jonge Venetiaan, die in Scandinavië wordt opgevoed, en die nooit went aan het kil

1) Het vinnigst is dat gedaan door T.P. O'Connor, nog bij het leven van Disraeli, in zijn *Life of Lord Beaconsfield* (1880).

klimaat en de blonde menschen, ja die het land haat, maar niettemin wenscht er eerste-minister te worden (het woord staat er! in 1830!) en zich Alberoni en Ripperda, de vreemdelingen die in Spanje geheerscht hebben, ten voorbeeld stelt, - is het mogelijk de gelijkenis over het hoofd te zien met den schrijver, ook ‘geen zoon der lauwe Westerstranden’ en die zich aan de conventies en vooroordeelen van het land van zijn geboorte soms zoo pijnlijk stootte? Maar *Vivian Grey* (1826, de schrijver was toen eenentwintig) is nog treffender. Het boek speelt in Engeland. De held is een jonkman zonder fortuin, zonder geboorte, maar voor wien de beste kringen geopend waren door den naam van zijn vader, een groot schrijver. Vivian Grey wordt verteerd van eerzucht en een daemonische bitterheid vervult hem als hij bedenkt, hoe anderen door hun positie vanzelf vooruitkomen in de politiek. Maar met genie overwint men alle bezwaren, met genie, wil en onscrupuleusheid. Vivian Grey tijgt aan het werk als de ‘desperado’ die hij bekent te zijn. Hij komt in het parlement als de gunsteling van een ouden, sukkelachtigen markies, wiens politieke overtuigingen hij uiteenzet met oneindig veel meer vuur en helderheid dan de edelman zelf ooit zou vermogen.

‘At this moment’, zoo peinst Vivian Grey, ‘how many a powerful noble wants only wit to be a minister; and what wants Vivian Grey to attain the same end? That noble's influence...’

En op een andere plaats:

‘Yes! we must mix with the herd; we must enter into their feelings; we must humour their weaknesses; we must sympathise with the sorrows that we do not feel; and share the merriment of fools’.

Nu moet gij u voorstellen, dat de jonge man die dit schreef evenals zijn held toegang had tot betere kringen, dan waarop zijn stand kon aanspraak maken, door de faam van zijn vader, Isaac d'Israeli, den schrijver van de *Curiosities of literature*. Niettemin liep ook zijn eerzucht overal op tegen de ongunst van zijn levenslot. Hoeveel jaren heeft Disraeli niet moeten vechten als een bezetene vóor hij in het parlement kwam, waar de zonen van den grooten adel (zelfs na de Reform Act!) eenvoudig binnenwandelden. Hij bewoog zich

veel in ‘society’, hield van partijen en diners om hunszelfs wil zoo goed als om het nut dat zijn loopbaan ervan had, hij kende weldra iedereen die men kennen moet, - maar al waardeerde men zijn schitterende conversatie, al versmaadde men zelfs de hulp van zijn rusteloozen en intriganten aard voor politieke oogmerken niet, hij was toch een buitenstaander. Veel van zijn beste relaties maakte hij in het salon van graaf d' Orsay, die met zijn stiefmoeder (en, naar de booze wereld zei, zijn maîtresse) de gravin van Blessington samenwoonde en een briljanten maar sterk Boheemsch-getinten kring om zich vereenigde. Daar was de jonge Disraeli een figuur. Zijn romans hadden de aandacht getrokken, zij hadden zelfs schandaal gemaakt met hun beschrijving van de politieke en mondaine wereld en hun ‘portretten’ van bekende personen. Hij zelf was op en top de jonge schrijver van de romantiek. Een interessant gelaat met fijn besneden trekken, zwarte lokken met kunstig gearrangeerde krullen, meest poseerend als een ongenaakbaar zwijger, met een sardonischen glimlach, maar soms uitbarstend in een vloed van meesleepende welsprekendheid, geestig, fantastisch, cynisch, vol fabelachtige verhalen meegebracht van zijn reis omstreeks 1830 naar Palestina en Egypte. Hij kleedde zich met al de extravagantie die aan jeugdige fatten in die dagen vrijstond, en er zijn ons lange verhalen overgeleverd van gouden halskettingen, mirobolante vesten en coquette wandelstokken.

In 1832, het jaar van de Reform Act, waagde Disraeli het voor de eerste maal om zich candidaat te stellen voor het Lagerhuis. Pas in 1837, bij de algemeene verkiezingen noodig gemaakt door de troonswisseling van dat jaar (Victoria volgt Willem IV op), slaagt hij er in verkozen te worden. Hij werd verkozen als conservatief. Maar in 1832 was hij voor de kiezers gekomen als radicaal met aanbevelingen van den radicalen leider Hume en van O' Connell, den Ier. De vijf jaren tusschen '32 en '37, waarin nog een paar andere verkiezingscampagnes vallen, zijn gevuld met ontstellende tegenstrijdigheden. Men leest verkiezingsmanifesten op het gewone radicale model, met al de hervormingseischen, liberale politiek voor Ierland enzoovoorts; - dan verkiezingsmanifesten, waarin het conservatieve program wordt gehuldigd en de liberale

politiek voor Ierland, zooeven aangeprezen, verworpen; - redevoeringen tot een stadselectoraat aandringend op landbelasting, redevoeringen tot een plattelandselectoraat waarin de stadsbevolking beticht wordt van opzet om den boerenstand te ruïneeren; wonderlijk draaierige politieke pamfletten, krantenartikels vol van geschimp en geflikflooi; aanzoeken om hulp bij nieuwe verkiezingscampagnes vrijwel tegelijk tot Lord Durham, den radicalen Whig, tot Lord Lyndhurst, den conservatieven Lord Kanselier, tot Lord Chandos, een dommen maar machtigen, aartsconservatieven markies, van wien Disraeli koelweg schrijft: 'He has no head, but I flatter myself that I have opened his mind a little' (een verhouding, naar men ziet, die een haast onwaarschijnlijke gelijkenis vertoont met die van Vivian Grey tot *zijn* markies); eindelijk als de draai tot de Tory-partij genomen is, wilde polemieken, naar de gewoonte van den tijd vol dikke woorden, met zijn voormalige patroons Hume en O'Connell, die hij zelf het eerst aanvalt, met wie hij dan alle connectie ontkent, gelogenstraft met verslagen van eigen redevoeringen niet alleen, maar met eigenhandige brieven;[1)] sprake zelfs van een duel, - kortom, een gerucht om de persoon van Disraeli nog voor hij iets of iemand was, dienstig misschien als reclame, maar te onverkwikkelijk van aard om hem onverdeeld aangenaam te zijn: en zoo dan eindelijk in het parlement beland met een reputatie van onbetrouwbaarheid en beginselloosheid als een molensteen om zijn nek.

En wat nu? Jaren lang diende Disraeli Peel in oppositie als een ijverig en bekwaam aanhanger. De wrok der radi-

1) O' Connell, een meester in het schelden, verklaarde in een rede van Disraeli's aanval: 'Anything so richly deserving the appellation of superlative blackguardism, or at all equal to that in impudence and assurance, I never before met with... His name shews that he is of Jewish origin. "Van wien hij dan wel af zou stammen?" He has just the qualities of the impenitent thief on the Cross, and I verily believe, if Mr. Disraeli's genealogy were to be traced, he would be discovered to be the heir at law of the exalted individual to whom I allude. As the lineal descendent of the blasphemous robber who ended his career beside the Founder of the Christian Faith, I leave the gentleman to the enjoyment of his infamous distinction and family honours.'

calen en der Ieren had een hevig tooneel veroorzaakt bij zijn maiden speech. Hij spande zich in om daarna het oor van het Huis te winnen met goede, grondige vertoogen meer dan met schitterende welsprekendheid. Zijn talent was te groot om onderdrukt te worden en hij slaagde. Maar toen de conservatieven in 1841 de verkiezingen wonnen en Peel een regeering vormde, werd Disraeli, die vast op een ondersecretarisschap had gerekend, niet uitgenoodigd. Vooral voor een man die zijn reputatie zoo onzeker wist, was zulk een teleurstelling grievend, en Disraeli, die altijd alle tegenslagen met onbezweken moed verdroeg, schijnt voor de eerste en laatste maal van zijn leven getwijfeld te hebben aan zijn ster. Hij schreef tenminste aan Peel, nog gedurende de kabinetsformatie, een brief die mij aandoet als een echte wanhoopskreet. Vooral voor iemand, zoo schrijft hij, die zooals hij op ongehoorde wijze door zijn haters belasterd is, zou het alles waard zijn als de eerste man van het land openlijk getuigenis wilde afleggen van eenigen eerbied te koesteren voor zijn bekwaamheid en zijn karakter. ‘I confess that to be unrecognised at this moment by you appears to me to be overwhelming, and I appeal to your own heart - to that justice and magnanimity which I feel are your characteristics - to save me from an intolerable humiliation.’

Maar de smeekbede baatte niet en Disraeli moest het nieuwe parlement in als ‘private member’. Uit alles blijkt, dat hij het oogenblik van verslagenheid spoedig te boven was en met zijn gewoon zelfvertrouwen de nieuwe omstandigheden aanvaardde. Toch zou voor een minder veerkrachtige persoonlijkheid de toekomst donker genoeg geschenen hebben. Wat kon hij doen? Een paar jaar lang, met het geduld en de zelfbeheersching die hem kenmerkten, ging hij voort Peel te steunen alsof er niets gebeurd was. Toen begon hij allengs wat meer onafhankelijkheid te toonen. Nu de erkende leiders der partij niet van hem weten wilden, won hij de aandacht van jongeren, van komende krachten. Met de macht van zijn vernuft en zijn verbeeldingskracht trok hij een kring van onbestemd idealistische jongemannen, zoons uit oude Tory-geslachten, om zich heen: Young England noemden zij zich en Disraeli wierp zich op tot hun profeet. Peel was een machtig leider van het Huis der

Gemeenten en een groot administrator. Maar er ging weinig bezieling van hem uit, het ontbrak hem aan politieke imaginatie. Zoo begon Disraeli te zeggen en het was de waarheid. Wat was het beginsel waarvan de conservatieve partij leefde, sedert de Reform Act van 1832 de grondslagen waarop zij rustte had weggenomen? Het kon niet zijn alle hervorming tegenhouden, totdat het te gevaarlijk werd, en dan toegeven in paniek.... En toch, wat was het anders? Was dat niet reeds gebeurd met de emancipatie der katholieken in 1827, en eigenlijk met de Reform van '32 zelf? Als dat moest doorgaan, kon de conservatieve partij niet bestaan. En in twee romans trachtte Disraeli een positieven inhoud aan de conservatieve leer te geven, *Coningsby* (1844) en *Sybil* (1845). Vooral *Coningsby* is uit dit oogpunt van belang. Het is moeilijk de precieze bedoeling ervan in een paar woorden te omschrijven. Het is een rijk boek, maar tevens chaotisch. De satyre van de kortzichtige partijpolitici - de namen van Taper en Tadpole zijn klassiek geworden -, van de domme, bruut-conservatieve landedelen, van den monsterlijk zelfzuchtigen conservatieven magnaat, dat alles is scherp en raak genoeg. Als het tot opbouwen komt, ziet men zoo helder niet meer. Er flitsen veel helle wijsheden door die drukke, volle bladzijden. Sidonia, de nobele Jood, wien de weg tot actie is afgesneden[1)] omdat hij ‘van dat geloof is, hetwelk de apostelen beleden voor zij hun Meester volgden’, heeft rijkdommen van politiek inzicht gewonnen uit zijn gedwongen beschouwing. Maar waarop komt het neer? Het is een historisch en een quasi-feodaal conservatisme. Eerbied voor de traditioneele groeirichtingen van staat en maatschappij, erkenning van de verplichtingen van den eigendom, in ruil waarvoor hem macht toekomt, weg met de nieuwe leuzen van een mechanische representatie, die toch nog slechts klassenrepresentatie is, regeneratie te verwachten van een verlichte en volksgezinde aristocratie... In *Sybil* wordt vooral het sociale vraagstuk behandeld, dat in de jaren veertig dreigend genoeg was. Geen Engelsch staatsman van beteekenis stond er zoo vrij tegenover als Disraeli, die zelfs

1) Voor toelating tot het parlement werd nog een eed ‘als Christen’ geeischt.

in het parlement openlijk zijn sympathie met de Chartisten zooal niet met het Chartisme dorst betuigen: 't was alsof in onzen tijd iemand over de Bolsjewisten zou spreken. Hij spreekt en schrijft niet alleen over de ontzettende wantoestanden onder de fabrieksbevolking openhartig: dat deden wel meer conservatieven uit pure haat tegen den liberalen fabrikantenstand; hij erkende dat het met de landarbeiders weinig beter gesteld was. En herstel van die toestanden hield hij aan het conservatisme voor als zijn groote taak, maar het volk vermaande hij het slechts van zijn natuurlijke leiders, dat wil zeggen van de aristocraten, te verwachten.

Die boeken zetten den naam van Disraeli een nieuwe en hoognoodige waardigheid bij. Zij geven ons nog den besten kijk in zijn vermetelen, oorspronkelijken geest, hoe het er gistte en werkte. De denkbeelden, waarvan zij vol zijn, helpen ons zijn dubbelzinnig gedrag in de jaren van '32 tot '37 beter te begrijpen en ook op heel zijn latere loopbaan werpen zij licht. Maar Disraeli's handelen heeft de lijn van zijn denken nooit anders dan uit de verte, ongeregeld, bij benadering kunnen volgen en toen in 1846 de oproep tot actie op eenmaal kwam, ging het om heel andere dingen dan de philosophie van het conservatisme, zooals *Coningsby* en *Sybil* die geven. Tenminste, het ging maar om één punt van dat ideaal programma: de instandhouding van de oude aristocratische volkspartij, en zooveel strijd vorderde dat, dat de rest er vrijwel aan opgeofferd werd.

De nood van het volk, waar Disraeli zoo'n open oog voor had, werd niet in de laatste plaats veroorzaakt door de beruchte korenwetten, de invoerrechten op graan, die de pachten waarvan de landadel bestond, maar ook den prijs van het brood hoog hielden. De groote agitatie van Cobden en Bright voor de intrekking dier wetten golfde al geweldiger tegen het zelfzuchtige censusparlement op. In 1846 gaf Peel zich eensklaps gewonnen. Hij, de conservatieve eerste-minister, gekozen om de korenwetten te handhaven, erkende, dat de argumenten van de tegenstanders hem overtuigd hadden, en capituleerde. Alle eer aan zijn rechtschapenheid. Maar zijn partij? Alle ministers volgden hem op één na, Lord Stanley (later Lord Derby), die aftrad. Maar Lord Stanley was alleen niet tegen Peel opge-

wassen; bovendien, hij zat reeds in het Hoogerhuis. Wie was er in het Lagerhuis, die uiting zou kunnen geven aan de ontsteltenis, de woede, den haat van de massa der landjonkers, der Tories met groote landerijen en kleine intellecten, wie die zou kunnen opstaan tegen den grooten Peel omringd van al de beste sprekers, de meest ervaren politici, der partij? Wie anders dan Disraeli! De redevoeringen waarmee Disraeli Peel nu te lijf ging, onder de wilde toejuichingen van de landjonkers, waren moordend. Al de meedoogenlooze felheid van dat vlijmend intellect werd recht op den machtigen eersten-minister gericht. Voor hen wier belangen met de korenwetten te zeer gemoeid waren, dan dat zij zich door Cobden's argumenten hadden laten overtuigen, was Peel's positie natuurlijk uitermate zwak. Hij was de verrader. Dat was het standpunt van waar uit Disraeli zijn aanvallen deed. Niemand behoeft te gelooven, dat hijzelf de korenwetten bewonderde. Daar ging het ook niet om. Hij trad op als de wreker van de geschonden partijtrouw. Peel had weer, evenals in 1827, de leuzen van de tegenstanders overgenomen. Hij zou de conservatieve partij te gronde richten, als men hem liet begaan. De partij moest gered van den grooten overlooper. Dit was een gedachtengang, die Disraeli een onaantastbare tactische positie verschafte en hem gelegenheid gaf tot het uitstorten van een vloed van bittere verwijten en boosaardigen spot. Peel wrong zich onder de philippica's van den gesmade van vijf jaar geleden. Disraeli met zijn bleek gezicht en zijn onbewogen houding hanteerde het martelwerktuig van zijn vernuft met een onnavolgbare gratie. Zijn redevoeringen van die dagen verschaffen den lezer nog een intellectueel genot en zijn schampere scherts perst nog een glimlach af. Zijn offensief stak de landjonkers een riem onder het hart. Er werd een verzet georganiseerd. Het was onmogelijk om tegen de vereende krachten van Whigs, radicalen en afvallige Tories in het intrekken der korenwetten te beletten. Maar vóór het jaar '46 om was, hadden Disraeli en zijn getrouwen Peel tot aftreden gedwongen.

De breuk van '46 is nooit geheeld. Peel en de zijnen vormden voortaan, zelfs na Peel's ontijdigen dood in 1849, een afzonderlijke groep, die eindelijk met de liberalen samen-

smolt. De protectionisten behielden het veld in de conservatieve partij, en in die partij was Disraeli nu natuurlijk, hoe vreemd de landjonkers hem ook eigenlijk vonden, een groot man. Al de vroegere leiders waren uitgeworpen, intellect was er zeer schaarsch. Toch viel Disraeli de plaats van leider niet aanstond toe. Daarvoor was het gezag van geboorte te groot. Stanley bekleedde als van rechtswege de eereplaats en zelfs in het Lagerhuis moest Disraeli een leider boven zich erkennen, Lord George Bentinck, een geweldig sportsman en meer een man van karakter dan van groote kundigheid. Maar Disraeli zat nu dan toch op de 'front opposition bench' en hij verstond bij uitnemendheid de kunst om met mannen als Bentinck om te gaan en hen haast zonder dat zij het merkten te leiden. En toen Bentinck onverwacht reeds in 1848 overleed, kon Disraeli niet langer uit het leiderschap van de partij in het Lagerhuis worden geweerd. Stanley, die hem van ouds had gewantrouwd, aanvaardde hem slechts schoorvoetend. Veel van de leden der partij zagen nog steeds niets anders in hem dan een gevaarlijken intellectueel, een literairen Jood, hoeveel moeite hij zich ook gaf om zich aan te passen, met zijn landgoed in Buckinghamshire, zijn trouw bijwonen van Quarter Sessions, zijn geregeld kerkgaan, - hij ging zelfs soms ter jacht. Maar hij was te sterk om terzij geschoven te worden. Van '48 af leidde hij de conservatieve partij in het Lagerhuis. Alle keeren dat Stanley, dan zijn vader opgevolgd als graaf van Derby, een ministerie vormde, 1852, 1858, 1866, was Disraeli zijn Kanselier van de Schatkist en Leider van het Huis der Gemeenten. Het waren telkens maar korte ministeries, rustend op een minderheid, die alleen aan het bewind kwam omdat de groepen der meerderheid, de Whigs (die trouwens ook nog verdeeld waren), de radicalen, de 'Peelites', het samen niet konden vinden. Regeeren was onder die omstandigheden een moeizaam en ondankbaar werk. En toen Disraeli in '68, bij het aftreden van Derby om redenen van gezondheid, zelf eerste-minister werd, duurde het maar een paar maanden voor Gladstone zijn groote stembusoverwinning behaalde, en een sterk kabinet vormde uit alle liberale groepen. Pas in 1874 kwam de terugslag van den slinger.

En als wij nu terugkomen tot de vraag: wat was de con-

structieve beteekenis van Disraeli, wat zijn positieve bijdrage tot de geschiedenis, dan moeten wij eerst nog eens opmerken dat '74, hoe laat het ook viel in zijn leven, een nieuwe periode opent in zijn loopbaan, de periode van macht. Vóór dien tijd is Disraeli nooit iets anders geweest dan leider van een minderheidspartij en belangrijk vooral om zijn ideeën, zijn beginselen. Zijn voornaamste *daad* in heel dit zeventigjarig leven vóór het laatste eerste-ministerschap is de conservatieve partij zelve geweest, die hij bijeengehouden heeft, nieuw leven ingeblazen, herschapen. Maar wat wilde die partij dan, en wat wilde hij er mee, als hij iets anders wilde dan dat zij hem aan het bewind zou brengen? Om te beginnen wilde hij dat laatste wel degelijk en met vurigheid. Hij geloofde dat de partij zelf de eeuwige oppositie op den duur niet zou kunnen verdragen en hij achtte zich ook tegenover haar verplicht om haar den weg te wijzen naar mogelijke volksgunst. Hij had haar van Peel en zijn zielbedervend opportunisme verlost met behulp van de protectionistische hartstochten der landjonkers. Maar het protectionisme had geen toekomst. Zich vastklampen aan de protectionistische leus beteekende zich wijden ten ondergang. Het eerste wat Disraeli dus deed na de katastrophe van '46 was het protectionistisch karakter van de partij verdoezelen, ten slotte verloochenen, een stout stukje na de geschiedenis met Peel! Nog een groote kwestie van den dag was die van kiesrechtuitbreiding, ‘reform’ als het in de Engelsche politiek heet. De Reform Act van '32 voldeed de openbare meening niet lang. Het instinct van de Tories (en van hoeveel Whigs!) was natuurlijk om verdere uitbreiding te weerstaan. Disraeli leerde hen, dat enkel weerstaan geen politiek is. ‘Reform’ was onvermijdelijk, de conservatieven moesten er de Whigs geen monopolie van laten, maar zelf met een plan komen, een plan in overeenstemming met conservatieve beginselen, uitgaand van echt Engelsche traditiën meer dan van abstracte en algemeene theorieën. Het is de vraag of een plan op dien voet ontworpen ooit wezenlijk van een liberalistisch plan zou verschillen, maar in ieder geval liet Disraeli, toen hij in 1867 als Leader of the House of Commons zijn conservatieve Reform Bill erdoor loodste, zich door de liberale oppositie, die feitelijk de meerderheid vormde, zooveel amen-

dementen opdringen, dat zijn wet ten slotte veel goede conservatieven doodelijk verschrikte. Geen wonder dat bittere critici hem verweten, dat hij geen minder verraad gepleegd had dan Peel met de intrekking der korenwetten, en Disraeli zelf gaf later als het grootste verschil op, dat *hij* er de eenheid der partij bij had weten te bewaren.....

P. GEYL.

(Slot volgt).

Een letterkundig vraagstuk. Koning Admetos.

Naar aanleiding van Euripides' *Alkestis*, vertaald en ingeleid door Willem Kloos, Wereldbibliotheek, 1920.

Andromache, de teedere; Penelope, de trouwe, en Alkestis, de opofferende gade, - het is de laatste, wier eeuwenoude roem zich opnieuw wil doen gelden, en wel met de nabootsing der woorden zelven des dichters, die, na de legende, het eerst en wellicht het meest voor hare glorie streed.

Alkestis - men brengt het even in herinnering - Alkestis is de gade van Koning Admetos, en zij neemt het op zich om voor haar man te sterven, als deze gevaarlijk ziek is en niemand anders, ook zijn ouders niet, voor hem den dood wil ingaan, terwijl hem door de godheid de gunst is verleend zelve in leven te blijven, zoo een ander naar Hades dalen wil.

Zal de meening van dezen dag het met Euripides eens zijn, hem dankend voor zijn hulde aan de heldin, die vrijwillig, schoon met zoo diep-menschelijke smart, de groote daad verricht; zal de meening die hulde verdiend achten?

Men mag er aan twijfelen. De dichter zelve was niet vrij van feminisme, nochtans voorzag hij zeker niet een wereld als die van ònzen tijd, en waarin een groot deel wellicht niet den minsten lust heeft een krans te reiken aan de beroemde vrouw, nu zij blijkt haar offer te brengen aan zulk een lummel van een man, die het vraagt en het aanneemt.

Evenwel, er blijft een goede kans, want niet iedereen en

zelfs niet iedere vrouw is fel feminist, en de romantiek ging nog niet geheel verloren. En het romantisch gemoed stapt licht over allerlei bedenking heen, en geroerd door het schoone tooneel van afscheid, zal menige lezer allicht de aanleiding tot de heldhaftige daad niet al te nauw bezien, en den dichter loven, die zoo schoon den adel der vrouwenziel ten tooneele bracht.

Dáárop blijft een goede kans, en er is óók veel kans op iets anders. Voor velen zal Alkestis de vrouw zijn, die, uit *liefde* voor haar man, zich opoffert, en zij zullen dan juist oordeelen als kort na Euripides een beschaafd Athener deed, die uitmaakte: de reine liefde uit hartstocht geboren, *die* was het, welke Alkestis dreef. Het romantische gemoed wil wel zoo, en hoeveel eerder zal het niet den dichter zoo verstaan, als het misverstand reeds leefde in een tijd, die over de verhouding van echtelieden niet zeer idealistisch dacht?

Een misverstand? Ja zeker, want zoo Alkestis herleeft als de vrouw, die uit *liefde* voor haar man den dood ingaat, is dat zeker niet naar den wil van den dichter, die zelf het anders aangeeft. De aandachtige lezer toch van zijn stuk zal het merken; hij moet insturen tusschen het felle feminisme van dezen tijd en de romantische opvatting, want bij Euripides zelven is Alkestis inderdaad de edele heldin der opoffering, doch niet uit liefde, maar uit plichtmatigen eerbied voor den heer en echtgenoot gaf zij haar leven. Geen teeder woord richt zij tot Admetos; wèl bittere over anderen, die het offer niet brengen wilden; wèl smartvolle over haar eigen lot; wèl liefderijke tot en over de kinderen; doch tot den gemaal enkel:

> ‘Omdat ik tot u opzie, gaf 'k mijn leven weg’,

en al zegt zij óók:

> ‘ik kan niet leven zonder u’,

het is, wijl met den man ook de beste bescherming voor de kinderen verloren zou gaan.

De dichter onderstreept als het ware de afwezigheid van *liefde* voor den echtgenoot, en zoo men niet op eigen gezag die liefde brengen wil tot de roerselen van Alkestis' daad, werpt haar rol geen vraagstuk op: zij is de edele vrouw, die uit plichtsgevoel het grootste offer brengt.

Maar zoo hiermee Alkestis zelve juist opgevat is, wat wil Euripides ons doen denken over dien echtgenoot, die wel hemel en aarde dooreen jammert, maar niettemin het offer vroeg en aannam?

Euripides, zeggen er, en de vertaler zegt het ook, was man van zijn tijd, en hij liet Admetos handelen, zooals iedere man zou gedaan hebben in een wereld, waarin voor de meerderheid der menschen ‘de mannen, de voornaamste, de eenige, rechthebbende helft van het menschelijk geslacht’ uitmaakte. Doch, schoon man van zijn tijd, hij had een menschelijker gemoed dan de meesten òm hem, en daardoor kon hij het niet laten Admetos ‘eenigszins antipathiek’ voor te stellen; daardoor heeft Admetos' figuur ‘dat onzekere en ondubbelzinnige, wat haar maakt tot een interessant literair probleem’.

Er is dus over Admetos een probleem, en als men dat hier in behandeling neemt, zal men verder gaan dan de vertaler en inleider, en Euripides niet enkel den echtgenoot ‘eenigszins antipathiek’ doen maken, doch met de volle kracht van een rijk en menschelijk gemoed hem schuldig doen verklaren aan grof egoïsme en erbarmelijke ploertigheid.

Bedenk: zeker gaf een meening in dien tijd aan de manlijke helft zulk een overheerschende waarde, zooals er ook een meening ging: ouderen moeten voor jongeren wijken, maar - de dichter zelf leert het ons - òòk liep er een opvatting, die het schande noemde, zoo iemand zelf niet sterven durft, doch het een ander laat doen, en nog wel zijn eigen vrouw[1]. Niet anders dan bij ons kende de Atheensche wereld over de meeste gevallen tweeërlei beschouwing en Euripides was juist de man om daarop te letten, zooals hij dan ook in het rauwe getwist van Admetos met zijn vader Pheres doet uitkomen.

Bedenk daarbij: Euripides heette, en terecht, een man van veel vinding; met weinig moeite nu had hij aan Admetos al het schandelijke kunnen ontnemen, maar hij deed het niet. Een ander mag niet in 's dichters rechten treden en

1) De heer Kloos noemt dit een meening ‘bij het plebs’. Hier vat men de woorden *pros kakoisi* anders op, en verstaat den regel: ‘zulk een roep zal ik krijgen *bij mijn rampen*’.

zeggen, *hoe* dat juist had moeten geschieden, doch men weet het: de dichter kon zich met de fabel allerlei vrijheid veroorloven, en zoo hij Admetos niet zelf het offer had doen vragen, doch dit buiten zijn wil en weten den zieke ware opgedrongen - in eens had men in hem enkel den beklagenswaarden echtgenoot gezien; in eens waren alle booze tongen tot zwijgen gebracht; in eens Alkestis' daad ook voor een ultra-feminist aannemelijk geworden. Met een kleinigheid kon Euripides dit alles bereiken, maar hij deed het niet: hij *wilde* Admetos toonen met de schande van het grove egoïsme, en dus...

En dus maakte hij van Admetos een doortrapten ploert?

Met uw welnemen, hij schonk aan dien groven egoïst tal van deugden. Vooreerst den gastvrijen zin (door de legende hem gegund en in de oudheid nog hooger gesteld dan thans), doch daarbij uitgezochte behendigheid in de vervulling van zijn plicht als gastheer; hij maakt hem kiesch en fijngevoelig; Admetos heeft niets van den pummel, die uitriep: ‘nooit zal ik hertrouwen, j'aurai des maîtresses’; alle leed, door een welgevoelend man te lijden, is bij hem aanwezig; alle eerbied voor de edele gestorvene bij hem te vinden, en niets vreest hij zoo zeer als een schennis van dien eerbied.

Maar wat dan? Euripides neemt de schande niet weg; hij kent en onderstreept ze, en toch houdt hij dien vent de hand boven het hoofd?

Hij doet het, hij doet het niet; Euripides - durf het aanhooren - Euripides symboliseert in Admetos den gewonen man; ziedaar het geheim onthuld: Euripides zag in den Admetos der fabel scherp geteekend den gewonen man, zooals hij *is*.

Deze antieke dichter behoorde niet voor niet in zijn eigen tijd tot een nieuw geslacht, dat met allerlei illusie had gebroken, en niet voor niet achtte men toen al hem een *realist*. ‘Euripides geeft de menschen, zooals zij zijn’, is een beroemde uitspraak van den ouderen Sofokles. ‘Zijn mijn personen niet *waar*’, laat Aristofanes den dichter van Phaidra vragen, en geeft enkel ten antwoord: ‘de dichter moet het lage niet toonen’. En al moet men dat realisme opvatten als een mèèr in realisme - ook de ouderen toch waren niet enkel idealist - zonder kwestie is dat mèèr *veel*, en in de Admetos-figuur bekende Euripides kleur met onverschrokken spel.

Admetos symboliseert den gewonen man; hij is als *wij*: egoïst, metend met twee maten; zijn eigen voordeel tot wereldrecht verheffend, en zeer geneigd om een zekeren last op anderen af te schuiven, diep verontwaardigd daarbij, zoo zij dien last niet dadelijk en met genoegen op zich nemen. Voor de eigen houding vindt hij dadelijk de beste gronden, maar die anderen hebben niets dan verachtelijks voor hùn daad aan te voeren. Op Admetos zou iets aan te merken zijn? Het mocht wat! Nu ja, zulk een eervergeten man als zijn vader Pheres, die niet voor zijn zoon sterven wou, die komt met allerlei smaad aan, en vijanden zullen dien herhalen, maar wat beteekent het geschimp van een man, die zich niet voor zijn zoon opofferen wou?

Daarbij is Admetos sentimentalist. Zoo hij zelf maar behouden blijft, leeft hij in de edelaardigste gevoelens en hij eert er zich om, al achtte hij er zich niet door verplicht ze met de daad wààr te maken; dat vader Pheres om Alkestis klaagt, het is schande, want hij had haar kunnen, doch niet willen redden; maar Admetos mag klagen, en de diepte van zijn leed verheft hem tot een groot mensch. Ja, meegaande met dat leed, zou hij zelfs tot de daad kunnen komen, die hij, toen hij nuchter handelen moest, liever aan ieder ander overliet.

> ‘Waarom hieldt gij me af, toen 'k storten wou
> Neer in 't graf, daar 't gaapt, samen met Haar’

zoo roept hij na de begrafenis, en het lijkt wel of Euripides hier den Mefistofeles speelt: zóó mal en misselijk is de gewone man, dat hij niet wil sterven zóó maar, doch onder de opwinding van een leed en een ceremonie wil hij wel *met* die ander dood zijn, vooral als die ander de edele vrouw is die voor hèm zich opofferde.

Zoo Euripides hier mefistofelisch schijnt, zie in hem niet een cynicus door dik en dun. Hij is realist, en erkent in den gewonen man een wezen uit goed en kwaad beiden saamgesteld. Eigenlijk brengt hij Admetos wat boven den gewonen man, en moet men dien egoïst een zeer goed middenslag noemen; verlang zijn leven niet, maar verwacht verder allerlei schoons van hem: oprechte smart over de gade, die nu eenmaal een verloren gade was, eerbied voor haar

nagedachtenis, afkeer van andere vrouwen, - dat alles vindt ge bij hem, en ge kunt u er volkomen mee vereenigen, dat zijn gastvrijheid den braven Herakles beweegt om Alkestis aan den echtgenoot te hergeven.

Maar als in Admetos een goed middenslag te zien is, wordt hij daardoor als *dramatische* figuur bevredigend? Doet het realisme zich hier niet als een vijand der kunst kennen; werd het strijdende van goed en kwaad harmonisch opgelost; wist Euripides in zijn vertooning het pijnlijke van den egoïsten en sentimenteelen pummel met het edele schoon te vereenigen?

Misschien is dit vraagstuk niet zoo ernstig als het lijkt.

Naar een antiek bericht was de *Alkestis* een nàstuk, een toegift op een trilogie van treurspelen. Zulk een toegift (een satyrspel noemde men het) was geen tragedie, en kon zelfs, en was het vaak, een klucht zijn. Het gaf een zekere ontspanning na het langdurig pathos der drie groote treurspelen, stelde minder strenge eischen en kon dus allerlei vrijheid nemen.

Een klucht nu kan men de *Alkestis* bezwaarlijk noemen; de tooneelen, waarin over de heldin verhaald wordt en zij zelf verschijnt, zijn te ernstig van gevoel; het getwist van Admetos met zijn vader Pheres te pijnlijk van rauwheid; het geklaag van Admetos, bij al zijn sentimentaliteit, te droevig. Doch een aaneenrijging van allerhande tooneelen: aandoenlijke, schrijnende, dan ook kluchtige met een fijn-verblijdend slot - zóó kan men dit satyrspel beschrijven, met verwerping van een harmonisch geheel.

Men houde een slag om den arm. Niemand weet alles van het antieke tooneel, en zooveel hangt af van de kunst der spelers. Wellicht kenden de Grieksche acteurs middelen van stand, gebaar en stem, ons onbekend; wellicht werd daardoor voor hun publiek allerlei geleidelijk, wat voor ons meer of minder rammelt; wellicht zou ook een troep van dezen tijd het zoover kunnen brengen. Maar bij zooveel onzekers kan men volstaan met het inzicht: neem de *Alkestis* als een reeks van tooneelen, ieder op zich zelf om zijn eigen beteekenis te waardeeren, en wel met een zekeren band van verhaal, doch niet door één harmonischen indruk saamgehecht; bedenk, dat ge een satyrspel vóór u hebt; bewonder

Euripides om het vele treffende in zijn nastuk gebracht; en erger u niet over de ruwe openhartigheid van Koning Pheres, doch erken dat hij in den regel:

> ‘Graag ziet ge 't licht: verbeeldt ge u soms, dat *ik* 't niet doe’

een menschelijke zonde met strengen vinger raakt.

> ‘Graag ziet ge 't licht: verbeeldt ge u soms dat *ik* 't niet doe’

het is een regel in de oudheid zelve beroemd, althans door Euripides' tijdgenoot en tegenstander Aristofanes genoemd en eens zelfs door hem met satyrische scherts tegen Euripides zelven aangevoerd: hij brengt ons dus tot Aristofanes. En de heer Kloos in een uitvoerige inleiding zijn geliefden Euripides tegen allerlei vooroordeel beschermend, laat ook Aristofanes niet buiten beschouwing. Dat sprak wel van zelf, doch onaangenaam doet het aan bij hem dien komediedichter als een schrijver *voor amusement* alleen gekenmerkt te zien, die als *grappenmaker* de onsterfelijkheid won. Zoo de bescheidenheid den heer Kloos verbood iets aan te nemen van een beschouwing jaren geleden in zijn eigen tijdschrift voorgedragen, niets belette hem om te luisteren naar den dichter Robert Browning, die óók Euripides zeer lief had, en van hem te gelooven, dat ook de schaterende poëet niet zonder ernst was. Niet voor amusement alleen moet men Aristofanes lezen, doch óók om mede te leven met den hartstocht van een overtuigd strijder tegen wat hij voor laag en verderfelijk hield, en de smart van een groot gemoed, dat kostbare schatten verloren zag gaan. Aristofanes zag allerlei goed en scherp, de ontaarding der demokratie, de ellende van den oorlog, de pleitmanie van zijn tijd, den strijd van Nieuw tegen Oud. En zoo hij een oudgast was, en het realisme voor ons een verheldering van het leven en een verrijking van de kunst is, zwak noch oneerlijk mag men den weerzin niet noemen van iemand, die de tragedie op sloffen zag komen, en een tragediedichter ook niet enkel beschouwde als man van de kunst, doch ook als leider in denken en doen van een groot publiek.

Admetos, zou men zeggen, was juist een figuur om Aristo-

fanes tot een heftigen uitval te brengen; in hèm werd het lage, het beruchte *ponèron*, uitgestald met een vertooning, die in het tooneel tusschen vader en zoon alle omhulling afwierp. Toch kent men alleen zeker humoristisch gebruik van den genoemden regel, die inderdaad een zonde van den gewonen man in het hart grijpt. Wellicht verdroeg Aristofanes de *Alkestis* eerder, wijl zij een satyrspel was, nader bij het blijspel staande, waarin het lage voorwaar niet verborgen werd, doch tevens gegeeseld; wellicht zag hij in Euripides' behandeling reeds een behoorlijke afrekening.

Toch kan men in Admetos en Pheres een goed staal zien van dat realisme, dat ouderwets-gezinden in Euripides' tijd dol maakte, doch òns dien dichter doet bewonderen als een groot menschenkenner, ook al huiveren wij zelf bij zijn meedoogenlooze openbaring van het *ponèron* in den gewonen, zelfs in den toonbaren mensch.

CH.M. VAN DEVENTER.

Pierre Benoit of over het gevaar van den roem.

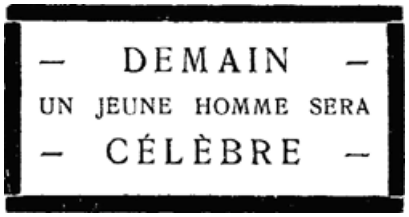
'Koenigsmark' (Emile Paul, Parijs 1918)
'L'Atlantide' (Albin Michel, Parijs 1919)
'Pour Don Carlos' (Albin Michel, Parijs 1920)

Het succes van Pierre Benoit is een zuiver verschijnsel van reactie en houdt weinig verband met de qualiteit van het werk waaraan hij dat succes dankt.

Duistere zielsproblemen en ingewikkeld huwelijksbedrog moede vroegen jonge lezers aan de schrijvers van hun generatie om boeken waarin wat 'gebeuren' zou, om avonturen en boeiende tafereelen. En Pierre Benoit gaf hen 'Koenigsmark'. Toen deze roman in de 'Mercure de France' verscheen ving hij dadelijk veel aandacht op; toen Emile Paul hem in boekvorm deed verschijnen wist men van te voren met een groote mate van zekerheid dat de uitgave een hevig succes moest worden. Nu is Emile Paul een van de ernstige uitgevers te Parijs; in zijn fonds zijn bijna zonder uitzondering werken van erkende litteraire waarde opgenomen (hij publiceert Barrès, Jérome en Jean Tharaud, P.J. Toulet) maar hij beschikt niet over de middelen voor een 'grootsche' reclame zooals Pierre Benoit die meende noodig te hebben en zocht. Diens tweede boek verscheen dan ook bij Albin Michel. Hier was hij aan het goede adres. Direct na het verschijnen van 'Koenigsmark' kreeg Pierre Benoit een aanbieding van Marcel Prévost om contractueel *vier* romans te leveren ten behoeve van 'La Revue de Paris'. Benoit nam dit voorstel aan en gaf in dat tijdschrift achter-

eenvolgens ‘L'Atlantide’ en ‘Pour Don Carlos’. Dit boek is uit misplaatste dankbaarheid aan Prévost opgedragen.

Eén dag voordat ‘L'Atlantide’ in den boekhandel verkrijgbaar gesteld werd, kon men in alle groote Parijsche bladen een advertentie lezen die ongeveer aldus gesteld was:

Den dag daarop vermeldden alle groote Parijsche bladen op dezelfde duidelijke en onwederlegbare wijze dat de ‘jeune homme célèbre’ Pierre Benoit heette.

De heer Albin Michel is een uitgever zooals deze auteur noodig heeft. ‘L'Atlantide’, hoewel armer aan innerlijke waarde dan ‘Koenigsmark’, overtrof deze eersteling al heel spoedig in het cijfer der oplage. Maar de ware beroemdheid, den wereldnaam, die het recht geeft om een nieuw sigarenmerk ten doop te houden, verwierf de jonge schrijver eerst nadat Sir Rider Haggard of een van diens bewonderaars ontdekte dat het ‘verhaal’ van ‘L'Atlantide’ ontleend zou kunnen zijn aan een roman van dien Engelschen veelschrijver. Deze roman heet ‘She.’ Over dit zeer onbelangrijke vraagstuk is toen aan beide zijden van het kanaal, in geheel Europa, zulk een levendig twistgeschrijf aangegaan dat Benoit's naam thans vertrouwd is ook aan hen die van zijn boeken de beginregels nog lezen moeten.

Benoit heeft zoo goed en zoo kwaad als dat ging ‘bewezen’ dat hij geen plagiaat gepleegd heeft. Dat was onnoodig. Wanneer men een boek als ‘Koenigsmark’ geheel alleen schrijven kan dan behoeft men bij ‘L'Atlantide’ geen hulp. Een strijd als die tusschen de Haggardianen en de Benoitisten is daarom reeds zoo volkomen nutteloos, omdat Benoit zelfs al zou hij aan den Britschen broeder enkele motieven ontleend hebben, in ‘L'Atlantide’ *toch* een eigen en oorspronkelijk werk heeft gegeven, waar de toon, de atmosfeer en de karakteristiek van personen en voorvallen aldoor het on-

loochenbaar kenmerk dragen van de levenskrachtige, geestige en scherpzinnige persoonlijkheid die als Pierre Benoit bij den burgerlijken stand staat ingeschreven. Bovendien ken ik Pierre Benoit zeer goed. Ik heb te Parijs met hem vriendschappelijk verkeerd en ik heb hem meer dan eens over de litteratuur en over zijn werk hooren praten. Zoo weet ik dat hij geen oogenblik eraan behoeft te denken om bewust leentjebuur te gaan spelen, waar hij in zich zelve genoeg denkbeelden, genoeg herinneringen en genoeg gevoelsnuances heeft om tien romans op te bouwen, op de luchtige wijze van 'L'Atlantide.'

De verklaringen door Benoit aan de dagbladen gedaan zijn niet alleen volkomen vertrouwbaar, zij klinken ook zoo voor hen die den jongen auteur niet kennen. Hij vertelt hierin bijzonderheden van zijn jeugd in Noord-Afrika en van zijn speciale studies op het gebied van geografie en geschiedenis van deze landen. Hij citeert boeken en schrijvers zonder zich te schamen - waarom ook? - maar hij citeert *niet* Sir Rider Haggard's 'She' dat hij dan ook werkelijk niet gelezen zal hebben zelfs al is het in een Fransche vertaling door het een of ander tijdschrift gepubliceerd. Henri Béraud gaf in Téry's 'Bonsoir' een nauwkeurige vergelijking tusschen 'L'Atlantide' en 'She' en hij komt tot deze conclusie. 'La trame du récit se ressemble dans les deux livres au point de dégénérer souvent en imitation.' Maar ik herinner in dit verband aan een uitlating van Victorien Sardou te vinden in een brochure 'Mes Plagiats'. Hierin zegt hij terecht: de litteraire eigendom strekt zich alléén uit over den persoonlijken vorm dien een schrijver aan een algemeen denkbeeld heeft gegeven. De vorm alleen varieert. Hamlet is Orestes; Orosmane is Othello; Grandet is Harpagon.

Ondanks alle min of meer toevallige overeenkomsten in het 'verhaal' is tusschen 'L'Atlantide' en 'She' een verschil in toon, een verschil in menschelijk inzicht en in aankleeding, zóó groot dat niemand de lichtvaardige beschuldiging van plagiaat heeft kunnen volhouden. Ten overvloede heeft Benoit - op een verzoek van Sir Rider Haggard - aan de Académie française, die zijn boek bekroonde, al zijn aanteekeningen, uittreksels, kladjes en manuscripten overgelegd.

Bij deze dwaze geschiedenis, waaruit hij zonder zonde is naar voren getreden, heeft Benoit ten slotte slechts baat gevonden, wanneer wij aannemen dat een kunstenaar bij roem en klinkenden munt baat kan vinden. Zijn laatste boek ‘Pour Don Carlos’ wordt in duizenden exemplaren verhandeld.

De omstandigheden en de middelen, waaraan Benoit zijn groote bekendheid te danken heeft, maken dat de minnaars der litteratuur zijn werk niet dan met schroom naderen. Hierin hebben zij geen ongelijk. Zij zouden alleen ongelijk hebben wanneer zij dien schroom niet wisten te overwinnen. Want zij zullen zich door de lezing van Benoit's romans een bewondering uit hun jeugd herinneren, de bewondering voor Defoe. De zwakheden van Pierre Benoit toonen overduidelijk aan hoe moeilijk een opgave den ‘roman d'aventures’ aan een schrijver stelt. De lezer aanvaardt de avonturen alléén wanneer hij ze ondervindt als natuurlijk, hoe ongewoon en hoe onverwacht ze ook zijn mogen. Het onmogelijke moet hem mogelijk en het onbekende bekend toeschijnen. Zoodat hij zich ten slotte in een fantastische of absurde wereld even huiselijk en gemakkelijk beweegt als in het vriendelijke stadje waar hij woont. Wanneer de lezer echter den opzet gevoelt wordt hij ontstemd en één nietig détail dat het ‘zoeken’ verraadt kan de werking van het geheel verstoren. Bij Pierre Benoit gevoelt men den opzet en het zoeken steeds en men ergert zich aan het ‘gezochte.’ Wanneer men zeer waardeerend zijn wil, zegt men: dat heeft hij aardig in elkaar gezet, daarmede aanduidende dat men geen oogenblik het slachtoffer wordt van 's schrijvers wonderbare wereld. De lezer van een goeden avonturenroman wil slachtoffer worden van het kunstig bedrog. Een avonturenroman is alleen goed wanneer hij slachtoffers maakt. Bij Benoit blijft de lezer steeds over zich zelve meester. Hij is een oogenblik geboeid. Maar dadelijk daarop is de illusie verstoord. Dan ziet hij de geschilderde boomen en de scharnieren van de poppen. En ook bemerkt men voortdurend den man die aan de touwtjes trekt. Dat is niet aangenaam, zélfs al bewondert men somwijlen de buitengewone handigheid waarmede hij zijn figuurtjes laat dansen.

Daarbij is Benoit, ook al spelen zijn drie romans in drie werelden, weinig vindingrijk. Het drama van ‘Koenigsmark’

wordt opgevoerd in een ouderwetsche Thüringsche residentie; het verhaal van ‘L'Atlantide’ gebeurt te midden van een fantastisch Sahara-decor en ‘Pour Don Carlos’ voert ons naar de wilde schuilhoeken van de Pyreneeën. Maar het is hiermede als met de echtscheidingsverhalen, waarvan men zoo zeer vermoeid is: het milieu en de atmosfeer doen ons ten slotte niet meer vergeten dat eigenlijk onafgebroken hetzelfde bedrijf van steeds dezelfde menschen voor ons wordt afgedraaid. Ook Benoit werkt naar een zeer beperkt schema.

En men krijgt den indruk dat hij dit eindeloos zou kunnen varieeren. Wanneer men dan ook eenmaal een inzicht krijgt in zijn werkmethode verwondert men zich niet meer over de overmoed om een contract af te sluiten voor vier romans waarvan nog geen letter op het papier staat. Hij zou met dezelfde vrijmoedigheid een contract voor een dozijn en één toe hebben kunnen afsluiten.

Alléén ‘Koenigsmark’ is ontstaan op een van de wijzen waarop een goed boek ontstaan kan. Het is geschreven voor het puur plezier van den auteur, die zich op het klerkenkrukje in het Ministerie van Onderwijs waarschijnlijk een weinig verveelde. En wanneer men alléén ‘Koenigsmark’ gelezen heeft gevoelt men een waardeering voor den schrijver die men eerst verliest, wanneer men uit zijn verdere productie de trucs leert kennen. Het is nu, na drie boeken van Benoit, volkomen duidelijk dat hij de keuze heeft tusschen twee mogelijkheden. De eerste is om een broodschrijver, die voor de litteratuur geen enkele beteekenis heeft, te worden; de andere is om zich geheel te vernieuwen, zijn succes bij het groote publiek te vergeten en zijn auteursrechten met een royaal gebaar te verwaarloozen. Men zal mij vragen: is een man als Benoit tot zulk een wereldverloochening in staat? Ik weet waarlijk niet of Benoit de karakterkracht en den zedelijken moed heeft om het waarachtig kunstenaarschap te kunnen torsen. Wel weet ik dat hij bij zijn geboorte een benijdenswaardig talent heeft meegekregen. Maar ook weet ik dat hij daarbij van een charmante glimlachende oppervlakkigheid is. En het is die oppervlakkigheid die hem er toe gedreven heeft na het aanvankelijk succes van zijn eerste werk alle middelen aan te grijpen om ‘er te komen’. Het is diezelfde oppervlakkigheid

die hem in de keuze van die middelen zoo dikwijls heeft doen falen. Wanneer men gezien heeft hoe Benoit in het verlangen naar den prijs van de Academie Goncourt, Léon Daudet en de Action française heeft nageloopen om die vrienden luchthartig te verwaarloozen toen zijn kans, ondanks hun inspanning, verkeken was, dan begrijpt men dat deze jonge auteur scherpe critiek en bittere teleurstellingen noodig heeft voor hij kan komen tot den inkeer die hij ten bate van zijn toekomstig werk behoeft.

Pierre Benoit debuteerde met een, thans zoo goed als onvindbare, bundel gedichten 'Diadumène'. En tusschen zijn prozawerk door bleef hij steeds gedichten schrijven. Een nieuwe bundel 'Les Suppliantes' heeft hij aangekondigd. Vooral onder deze verzen uit lateren tijd zijn er enkele van een statige, rustige schoonheid. Ik las er vele in handschrift. Enkele van de allerbesten zijn gepubliceerd in 'La Minerve français', het tijdschrift daar Pierre Lasserre een overwegenden invloed heeft, hetgeen een zekere waarborg voor degelijkheid en zedelijke kracht is. Die verzen waren paraphrasen van Raciniaansche figuren. Deze vatte Benoit samen in een zoo koel gesneden en tegelijkertijd zoo vollevend beeld, dat ze met een ongedachte directheid in ons leven traden, zonder de noodlottige stilte waarin Racine ze eens dacht, te verlaten. Toch, al bewonderend, erkende men de typisch litteraire geestesvorming van den dichter, die in de litteratuur de aanleidingen vond welke anderen in het leven zoeken. En men kwam tot deze diagnose: gebrek aan oorspronkelijke vitaliteit, gebrek aan fantasie. Hoe zeer verwonderde men zich toen Benoit er in slaagde de meest bekende, meest gelezen 'fantastische' schrijver van de laatste jaren te worden! In werkelijkheid is Benoit ook in zijn romans alles behalve een 'fantastisch' schrijver. En als zoodanig is hij zelfs niet te vergelijken met een Maurice Leblanc of een Gaston Leroux. Ik durf nog verder te gaan. Ik durf te zeggen dat Benoit zèlf niet gelooft in de eigen fantasieën. Telkens en telkens klinkt uit zijn boeken een ironische toon. Dat is wanneer de verzonnen situatie hemzelve te machtig wordt, wanneer hij niet meer ontkomen kan aan den dwang van zijn Fransch gezond verstand, wanneer hij door het restje van zijn ernst geprest wordt tot een glimlach over het eigen sombere comediespel. Bovendien kan hij het niet nalaten om

allerhande litteraire toespelingen te maken en om zoo nu en dan eens te coquetteeren met een kinderlijke eruditie; hetgeen soms comisch werkt in het verband van zijn verhaal maar niettemin de werking van een boek, dat vooral suggestief wil zijn, hopeloos verstoort.

Wat is ten slotte de verdienste van dezen schrijver, dien ik zeer begaafd acht?

In de eerste plaats zijn vermogen om, wanneer hij een oogenblik zijn opzet vergeet, boeiend en smakelijk te vertellen in den strikten, klassieken zin des woords.

En dan: zijn schrijfwijze. Deze wordt door Benoit steeds nauwkeurig bewaakt, zonder dat zij van te teedere zorg een kenmerk draagt. Zooals de stijl van alle goede schrijvers is ook die van Benoit volkomen natuurlijk. Zijn proza ziet er uit alsof dat zonder eenige moeite, zonder eenige inspanning ontstaan is. Wanneer men echter eenigermate vertrouwd is met het schrijfwerk dan ziet men oogenblikkelijk dat hier verlangen naar eenvoudige taalschoonheid door meesterlijke schrijfvaardigheid zich verwerkelijkte in beweeglijke toch klare, sobere toch sierlijke volzinnen.

Ten slotte: uit e n k e l e fragmenten leeren wij dat Benoit wel degelijk het vermogen bezit om personen een leven te geven en om deze in dat leven scherp en kleurig te karakteriseeren; dat Benoit waarschijnlijk een goeden roman zou kunnen schrijven, indien hij zich kon losntaken uit zijn maniertjes en uit den waan van roem, die hem de aandacht voor het innerlijk gebeuren verstoren.

‘Koenigsmark’ is een volkomen ‘draak’. Het boek brengt ons in een somber-dramatische volkstooneelsituatie midden in een kleine Duitsche residentie van vóór den oorlog. De tegenstelling tusschen de gebeurtenissen en het decor is zeer pikant. Midden in het stille kinderachtige en pretentieuze leven rondom een vorstenhofje, waar men nochtans kent de bekoring van het statig-oudgewordene en eert de in dezen tijd al te zeer verwaarloosde, versierde en sierlijke vormen van onderling verkeer, in dat rustige en vergeten leven bloeit een keurig-romantische liefde, want de liefde van een Georgisch-Thüringsche groothertogin voor een Franschen huisonderwijzer is vanzelfsprekend-romantisch. Wijders doet men in deze residentie diverse romantische ontdekkingen.

Zooals bijvoorbeeld de ontdekking van een draaibaar paneel toegang gevende tot een geheime gang, waarin zich een groothertogelijk geraamte bevind. Ten slotte is er een romantische vlucht - de oorlog van 1914 breekt uit - in een groothertoginnelijke automobiel.

De bouw van dit overvolle hoek is zeer ingewikkeld. De geheele ‘geschiedenis’ wordt verteld door een Fransch officier aan een van zijn kameraden, in de dreigende stilte van een nacht voor den aanval waarin hij sneuvelen zal. En een belangrijk fragment van die geschiedenis wordt weer verteld door een van de hoofdpersonen, de groot-hertogin, aan den verteller-officier die mede hoofdpersoon is. Op het laatst verliest de lezer alle besef van plaats en tijd en het duizelt hem als hij bemerkt dat het einde van het boek hem voert in den grooten oorlog van waaruit hij zijn grilligen tocht begonnen is.

Zeer merkwaardig voor de kennis van Benoit's schrijverspersoonlijkheid en vooral typisch in verband met enkele opmerkingen die ik maakte, is het verschijnsel dat het begin van ‘Koenigsmark’, de beschrijving van den velddienst en het roerig leven in de eerste oorlogsdagen, verreweg het beste, het echtste deel van het boek moet worden genoemd. Zoodra Pierre Benoit de nabije werkelijkheid, die hij zelf doorleefd heeft, verlaat verliest zijn werk aan levendigheid en overtuigingskracht. Dit is waarlijk een zonderling gebeuren voor een schrijver, die zich zelf tot taak schijnt te hebben gesteld om aan de fantasie en aan het fantastische een nieuwe plaats in de litteratuur te verschaffen. Benoit's oorspronkelijk talent, dat ik geen oogenblik miskend heb, toont hij in dit eerste hoofdstuk van zijn eerste boek het zuiverst. Maar ook in zijn milieu-schilderingen is hij soms wèl geslaagd. Zijn Lautenburg kennen wij allen wanneer wij voor den oorlog ons vermeid hebben in de beminnelijke en gemoedelijke natuurschoonheid van Thüringen en in de boeiende afwisseling van de staatkundige kaart van dit land. En niettemin heeft Benoit nooit een voet in Duitschland gezet, niettemin kent hij geen woord van de Duitsche taal.

Zoo herken ik in L'Atlantide’ de woestijn. Ook al kent men de Sahara slechts aan haar uitersten rand, bijvoorbeeld te Biskra, dan behoudt men de herinnering aan avonden vol beangstigende heimelijkheden, als een witte zwijgende figuur

in den burnous gerold, heel langzaam als een statige verschrikking door het glanzig maanlicht schrijdt, als heel in de verte een zacht suizen door de ijle boomenkruinen vaart en als bij de leemen huizen, in de poelen die zilver lijken, de kikkers kwaken onafgebroken traag en amoureus. Dit is de stemming waarmede heel het geval van den roman omademd is.

Dit geval is zoo mogelijk nog zonderlinger dan dat waaruit de roman Koenigsmark is samengesteld. En de schrijver biedt tegen zich zelve op in romantischheid. Ook hier weer een avontuurlijk Fransche officier en ook hier weer de onontraadselbare vrouwenfiguur met de troebele oogen en de wreede wellusten.

Op een gegeven oogenblik krijgen wij heel sterk den indruk dat Benoit met zich zelve en met zijn lezers een loopje neemt en dat hij eens probeeren wil hoe ver hij, in de onwaarschijnlijkheid, kan voortschrijden. Ik bedoel het bezoek aan ‘la salle de marbre rouge’. In deze zaal werden de minnaren van de, natuurlijk verblindend schoone, vorstin van het onvindbare rijk, bijgezet, na een uitersten nacht van liefde. Deze bijzetting geschiedde volgens een zeer merkwaardig procédé, n.l. dat van de docteur Variot, gebaseerd op de galvanoplastiek. Benoit geeft niet alleen een beschrijving van deze methode om den menschelijken vorm te bestendigen in metaal, hij citeert zelfs in een voetnoot het werk van Variot: ‘L'Antropologie galvanique’ Paris 1890!

Ik geloof dat dit voorbeeld voldoende is om aan te toonen hoe dwaas en tot ergernis prikkelend, deze mengeling van dolle onwaarschijnlijkheid en quasi-wetenschappelijkheid werken moet.

En altijd wanneer Benoit, meestal zonder te veel samenhang met het eigenlijke ‘verhaal’, zijn halve geleerdheid of zijn belezenheid ten toon stelt wordt hij belachelijk. Deze cardinale fout trof mij in den eersten, tot nog toe eenigen, roman van een ander jong auteur uit de romantisch-fantastische school: Louis Chadourne. Chadourne is als Benoit, een begaafd man, een goed stylist en een geboren verteller. Maar zijn ‘Le Maître du Navire’ (verschenen in een serie, die door haar bestaan en haar naam den smaak van het lezend publiek karakteriseert, in den ‘collection littéraire des romans d'aventures’) is ondanks alles m i s l u k t, omdat de

schrijver zelf niet met heel zijn ziel gelóóft in zijn wonderlijke geschiedenis, omdat hij met al zijn zinnen lééft in de wonderlijke wereld, die hij oproept.

Ook Chadourne maakt een zinneloos vertoon van letterkundige kennis, dat niet alleen stoort in het volgen van de avontuurlijke tochten, maar dat bovendien hindert als al het onwaarachtige en daarom ongepaste. De lezers van Chadourne, zoowel als die van Benoit, weigeren ten slotte om zich te laten wegtronen uit de werkelijkheid, waar zij in deze ironische verleiders noch vreugde, noch vertrouwen hebben; welke naïve ziel heeft zich ooit laten lokken door een rattenvanger van Hameln, die met schalksch oogknippen jan-komkietel-me pijpt?[1)]

'Pour Don Carlos' is tot nog toe het laatste boek van Pierre Benoit, maar een nieuw 'Le lac salé' is reeds aangekondigd, en waarschijnlijk, gezien den ijver en de in alle gevallen bruikbare trucjes, lang al voltooid!

Ik kan van dit boek zelfs niet aangeven hoe dwaas de situaties zijn.

Maar er spookt weer een raadselige vrouw door het verhaal en weer brengt haar liefde dood. Zij heet ditmaal Allegria Detchart en zij is de bekoorlijke leidster der Carlisten, die zij aanvoert en aanvuurt in de meest dolzinnige avonturen. Om haar heen bewegen zich officieren en opstandelingen, zij leeft in gevechten en intrigues, en zij vindt op haar pad - natuurlijk - een Vignerte, een Saint-Avit, een de Preneste; drie namen voor één figuur uit drie boeken.

'Pour Don Carlos' is bovendien m a t . Het schijnt ons nu en dan toe alsof den schrijver de lust tot schrijven verlaat en of hij alléén zijn arbeid voltooide onder den dwang van een notarieel contract. Hoe kan men dan verwachten dat de lezer zijn opgewektheid en zijn belangstelling behoudt? Een schrijver die ingewikkelde verhalen van liefde en doodslag verzint, met het doel om zijn publiek te boeien, en die dat publiek, ondanks een gewelddadig romantisch apparaat, alléén maar verveelt, is wel zeer ver van het Bereiken.

Niettemin eindig ik dit overzicht van Benoit's nog zoo

1) Dit geldt in nog sterker mate voor 'Le Chant de l'Equipage' van den overigens waarlijk geestigen Pierre Mac. Orlan, een derde mislukte litteraire 'avonturier'.

kortstondige letterkundige werkzaamheid met de herhaling van wat ik in den aanvang schreef: de auteur heeft herinneringen, denkbeelden en gevoelsnuances. Genoeg om nog ééns - wanneer de tegenspoed hem bewerkt heeft - een waarachtigen en levenskrachtigen roman te schrijven. Tot op dit oogenblik gaf hij in drie mislukte romans niet meer dan enkele aanduidingen van een werkelijk en oorspronkelijk kunnen en in enkele voortreffelijke sonnetten het bewijs van een zuiver en beperkt dichterlijk talent.

Benoit is een beroemd schrijver geworden in den tijd van twee jaar. Zijn vermaardheid staat in geen enkele verhouding tot zijn werkelijke verdiensten. Hij is van die niet te verantwoorden vermaardheid het slachtoffer geworden.

Daardoor staat hij ten voorbeeld aan zijn vakgenooten. Hij toont het felle gevaar van ‘voordeelige’ uitgeverscontracten en van nauwe financieele relaties met ondernemende exploitanten van litterair schrijfwerk. De voorspelling door de advertentien in rouwrand rondgebazuind: ‘Demain un jeune homme sera célèbre’ is in vervulling gegaan. Vanaf dat oogenblik was er tegelijk een fatsoendelijk letterkundig vakman, een onbaatzuchtig kunstenaar minder in het jonge Frankrijk.

J. GRESHOFF.

Buitenlandsch Overzicht,

26 Aug. 1920.

De afgeloopen maand vervalt in twee gelijke helften: tot den 14den Augustus liep alles den Russen mee, maar op het oogenblik dat de val van Warschau onvermijdelijk scheen geworden, kwam de omkeer; - op het oogenblik dat wij schrijven is Polen gered en is het niet langer de vraag of de Sowjet-republiek, maar of de regeering van Sapieha zich in haar eischen zal weten te matigen.

Snel was in de eerste weken der maand de Russische opmarsch in zijn werk gegaan. Ruiterbenden doorbraken alom de Poolsche frontlijn; Warschau werd met omsingeling bedreigd, de verbinding met Dantzig afgesneden; den 14den rukte eene Russische voorhoede Praga, de over de Weichsel gelegen voorstad van Warschau, binnen. Een Poolsch revolutionnair comité maakte aanstalten, de regeering over te nemen en de Russen te gemoet te gaan.

De Entente was machteloos. Te Londen verklaarde voor en na Lloyd George, dat men niet tusschenbeide zou komen, als Polen bereid mocht worden bevonden, redelijke voorwaarden der Sowjet-republiek aan te nemen. Bleken de voorwaarden zoodanig dat Polen ze verwerpen moest, dan zou men het toch niet met geallieerde troepen ondersteunen, maar zich tot economischen druk op Rusland bepalen.

De houding der Engelsche arbeiderspartij was intusschen dreigend geworden; zelfs een nieuwe blokkade van Sowjet-Rusland verklaarde zij niet te zullen gedoogen; - en onder-

wijl gaapt nog steeds de afgrond van het Iersche gevaar, en ondervonden de Grieksche troepen in Klein-Azië, de Engelschen zelven in Mesopotamië, ernstige tegenslagen. In Duitschland gaven de arbeiders te kennen, iedere poging tot doorvoer van geallieerde troepen, wapenen of munitie over Duitsch gebied met werkstaking te zullen beantwoorden; in den 'vrijen staat' Dantzig, waar zoodanige doorvoer beproefd werd, legden zij deze bedreiging ook ten uitvoer, en de hooge commissaris der geallieerden, de Engelschman Sir Reginald Tower, beloofde, de neutraliteit van dezen staat te zullen doen ontzien. De Fransche pers legde over Engelands houding een scherp ongenoegen aan den dag; - Millerand erkende generaal Wrangel, die van uit de Krim een reactionnaire beweging tegen de Sowjetregeering organiseert, als oorlogvoerende partij, nadat hij de verklaring had afgelegd, bij welslagen de financieele schuld van Rusland aan Frankrijk te zullen voldoen. Lloyd George stond als tusschen twee vuren: dat der Engelsche arbeiderspartij, die zijne houding tegenover Rusland nog te vijandig, en dat van den Franschen bondgenoot, die haar slaafsch en onwaardig noemde. Hij vond steun bij Italië, maar Amerika scheen meer tot Frankrijk over te hellen. Eene nota der regeering te Washington aan den Italiaanschen gezant aldaar veroordeelde alle toenadering tot Sowjet-Rusland en verklaarde dat 'alle beschikbare middelen' dienden te worden aangewend om Polens staatkundige onafhankelijkheid en zijne territoriale integriteit te handhaven. Tegen een staatkundig verband van de Oekraine, Litauen, de Oostzeeprovinciën en de Kaukasische republieken tot een herboren Rusland maakte Amerika geen bezwaar; maar Finland, de Armenische gewesten en 'ethnographisch Polen' hadden recht op een geheel zelfstandig bestaan.

'Ethnographisch Polen' (als het woord een zin zal hebben) is een geheel ander gebied dan waarop Polen in den tijd van zijn offensief tegen Sowjet-Rusland aanspraak maakte. Ook de Sowjet-regeering verklaarde, dit kleinere Polen in wezen te willen laten, doch het bedoelde er bij, dat het zich eerst moest laten verbolsjewieken. Polen zou moeten demobiliseeren binnen de maand; het zou een leger van 50.000 man mogen behouden; zijn overtollig oorlogstuig

aan Rusland moeten uitleveren, zijn munitiefabrieken sluiten en geen nieuwe wapenen of munitie uit het buitenland mogen ontbieden; aan het handelsverkeer van Rusland met Duitschland geen moeilijkheden in den weg mogen leggen. In ruil daarvoor zou Rusland geneigd zijn de grenzen van 'onafhankelijk' Polen in de richting van Bialystok en Cholm zelfs iets verder uit te breiden dan een Engelsche nota van 20 Juli noodzakelijk had genoemd. Zóó luidden de voorwaarden gelijk Rusland ze, den 11^{den} Augustus, der wereld kond deed; - thans is echter gebleken dat een artikel verzwegen werd, waarbij Polen zich zou hebben verplicht eene militie op te richten uitsluitend uit arbeiders bestaande, en blijkbaar bestemd om het orgaan te zijn waardoor de Russische invloed in Polen zich zou kunnen doen gelden. Bovendien werd het spoedig duidelijk dat tegenover de gebiedsuitbreiding in oostelijke richting, welke Polen als lokaas werd voorgehouden, de eisch zou worden gesteld van een medezeggensschap van Rusland in het bestuur van den befaamden Weichsel-'corridor', waar, op den rechteroever der rivier, een Russisch leger juist in die dagen doordrong en snelle vorderingen maakte.

Het scheen met Polen gedaan, en menig onnadenkende verkneukelde zich reeds - in Duitschland. De wachter dien de Entente aan Duitschlands oostgrens had uitgezet, ontwapend! Een zegevierend Rusland, dat met Duitschland in verbinding zou treden, en, daarmede vereenigd, sterk genoeg zou blijken om van de Entente-regeeringen, door de actie van haar eigen arbeiderspartijen verlamd, de herziening van het verdrag van Versailles af te dwingen!

Hoe gaarne gelooft de ongelukkige, wat hij vurig wenscht. De Sowjet-regeering bedoelt volstrek niet, iets of iemand anders te believen dan zichzelve en haar in het eigen land gevaar loopende dictatuur. Hoe klein de minderheid inderdaad is die Rusland terroriseert heeft niets beter bewezen dan het tot haar ophemeling bestemd verslag dat twee Fransche communisten, Frossard en Cachin, onlangs over de practijk der raden-constitutie hebben uitgebracht. Als een model van organisatie werd hun voorgesteld de regeering van het district Saratof aan de Wolga, die berust bij 350 stedelijke en 750 landelijke 'sectiën', te zamen 23.000 leden tellende, (het district heeft 3 millioen inwoners). Op naam dier 23.000 wordt in het district Saratof

de dictatuur uitgeoefend; alle macht ontspruit er m.a.w. aan vergaderingen die 0.76% der bevolking omvatten.

In geheel Sowjet-Rusland is de verhouding nog ongunstiger: 630.000 sectieleden op 180 millioen inwoners; eene dictatuur dus die haar gezag aan 0.35% der bevolking ontleent. In de stad Saratof zelf telt de sectie 4044 leden, hetgeen doet vermoeden dat vele der landelijke sectiën slechts uit een handjevol personen kunnen bestaan. Van die 4044 leden zijn er 1107 of meer dan één vierde beneden de 23 jaar.

Dat een zóó geregeerd Rusland toch een tamelijk goed uitgerust leger over de grens kan zenden, behoeft niet te verwonderen; heeft men in het Frankrijk der groote omwenteling niet hetzelfde beleefd? De krijgsdienst is een uitkomst: hij verzekert eene betrekkelijke veiligheid tegen politieke vervolging, eene betrekkelijk voldoende voeding; - de eenig overgelaten kans op lotsverbetering. 'Wat dreef u weer in de gelederen?' vroeg de bijzondere correspondent der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* den Russischen boeren die zich thans bij duizenden in Oost-Pruisen laten interneeren; - en steeds luidde het antwoord: 'de koeien weg, de paarden weg, en geen brood.'

Kenmerkend is ook het gesprek van dien correspondent met den chef van den staf van een corps ruiterij, 'een welgekleeden jongen, intelligenten officier, vóór de revolutie ook reeds officier.'

Wij officieren, zeide hij, staan onder scherp toezicht van de volkscommissarissen; 'hij wees mij er een met een grof uiterlijk en zeide: 'dat soort lieden zijn onze meesters... Altijd maar luidden onze bevelen: "voorwaarts", ook nadat het strategisch gevaarlijk geworden was en wij ons krankzinnig ver van onze basis verwijderd hadden....'

Dat 'voorwaarts' was, in wezen, een jacht naar voedsel. In Duitschland zouden de Bolsjewiki het niet in ruime hoeveelheid aangetroffen hebben. 'Dan gaan zij den Rijn over, en krijgt Frankrijk ze op bezoek', redeneerde menig Duitscher, en wreef zich reeds in de handen van leedvermaak. Wat er onderwijl van Duitschland zou zijn geworden, scheen hij niet te bedenken.

Wat er in Duitschland gebeurd zou zijn, indien de Bolsjewiki waren blijven voortrukken, is niet te zeggen. De stem-

ming, ook in burgerlijke kringen, was niet ongevaarlijk; - men beschouwt het heden als dermate troosteloos dat den oppervlakkige iedere verandering verbetering schijnt, en zij reeds welkom zijn kan zoo zij maar een oogenblik de wraakgevoelens tegen Frankrijk komt streelen. Doch de Duitschers praten wel veel, maar handelen minder; - alles is bij eenige relletjes te Elberfeld en in de omgeving gebleven, waar de groene politie zeer spoedig een einde aan heeft gemaakt; en eer het voorbeeld besmettelijk werken kon, was de krijgskans in Polen gekeerd.

Hoe dat in zijn werk gegaan is, valt nog niet geheel te overzien; - alleen de uitkomst is bekend. De Russen schijnen door hun groote onvoorzichtigheid den Franschen generaal Weygand - want van hem moeten de plannen ter verdediging van Warschau afkomstig zijn geweest - gewonnen spel te hebben gegeven. Den 14den wordt hunne voorhoede uit Praga verjaagd en 25 K.M. ver naar achteren gedreven; uit die schoongeveegde ruimte worden twee dagen later wèl berekende uitvallen gedaan die de Russische legers geheel van elkander afsnijden; daarmede is het initiatief geheel aan de Polen overgegaan die er, onder Fransche leiding, sedert uitnemend gebruik van hebben gemaakt. De hoofdmacht der Russen is, na zware verliezen, over de Boeg teruggeworpen; Brest-Litowsk is weder in Poolsche handen; eveneens de corridor; de in het Noorden van Polen opereerende Russen zijn tegen de Duitsche grens aangedrukt, en kunnen de overgave aan de Polen alleen ontgaan voor zoover zij zich door de Duitschers in Oost-Pruisen laten interneeren. Er zijn reeds 65.000 gevangenen in Poolsche handen en 24.000 op Duitsch gebied overgegegaan; - in het begin der maand werden de gezamenlijke Russische strijdkrachten aan het Poolsche front op 167.000 man begroot, zoodat men nagaan kan welk een geweldige tegenslag hen daar getroffen heeft. En tegelijk maakte Wrangel zoodanige vorderingen, dat zijne vereeniging met de Don-kozakken, die, op zijne nadering, tegen de Bolsjewiki in opstand zijn gekomen, mogelijk schijnt. Het Krimleger der Sowjet-republiek, dat in het begin der maand 82.000 man heette te tellen, moet in ontbinding verkeeren.

Frankrijk jubileert; en Engeland en Italië bereiden den terugtocht uit de omstreeks 11 Aug. ingenomen diplomatieke positie voor. Lloyd George is naar Luzern gekomen, waar hij Giolitti heeft ontmoet. De gevolgen van hun onderhoud zijn zichtbaar in nieuwe instructiën aan Tower te Dantzig (voortaan munitie voor Polen door te laten), en in eene scherpe nota aan Sowjet-Rusland wegens zijn (indertijd aan Engeland verzwegen) eisch tot instelling eener arbeidersmilitie in Polen. Van zijn kant breekt reeds Polen de onderhandeling over de door Rusland vóór zijn nederlaag aangeboden voorwaarden af, en verklaart zich slechts bereid tot een nieuwe onderhandeling (te Warschau), indien ook Rusland zich ontwapenen wil en in de grensgebieden buiten ‘ethnographisch’ Polen eene volksstemming wil laten beslissen. Die eischen zal Rusland vermoedelijk afwijzen; doch zijn eigen voorstel tot bewapening der Poolsche arbeiders heeft het, bij nota van gisteren aan Engeland, ingetrokken.

De Poolsche overwinning heeft haar terugslag ook in Opper-Silezië, waar nog altijd eene volksstemming over de vraag, of dit gebied bij Duitschland gelaten dan wel met Polen vereenigd zal worden, moet beslissen. Het Duitsche spoorwegpersoneel eischte daar toezicht op de militaire transporten, opdat niet, onder het mom van verzorging der (in hoofdzaak Fransche) bezettingstroepen, wapenen en munitie naar Polen zouden worden doorgevoerd. Die eisch gaf aanleiding tot straatbetoogingen, waarbij bloed vloeide; tegen hun Poolsche medeburgers namen de Duitschers een zeer dreigende houding aan. Dat was in het begin der maand; na den omkeer zijn Poolsche benden in Opper-Silezië binnengerukt en bedreigen nu de Duitschers. Behalve Franschen liggen er ook Italianen die hun best schijnen te doen zoowel Polen als de Duitschers te ontwapenen; de Franschen echter treden tot dusver tegen de Polen niet op. Wanneer de volksstemming eindelijk gehouden zal worden is nog niet bepaald; men spreekt thans van October.

De oorlog in Polen heeft het leven gekost aan den Belgischen minister van buitenlandsche zaken.

Op verlangen der Antwerpsche transportarbeiders had de Belgische regeering, tegen Hijmans' zin, embargo gelegd op

munitie, per trein uit Frankrijk aangevoerd en voor Polen bestemd, via Dantzig. Delacroix heeft moeten kiezen tusschen Vandervelde en Huysmans te eener, de Franschelaars ter andere zijde, en heeft, ondanks de verandering van zaken in Polen zelf, zijn aanvankelijke beslissing bestendigd, waarop de heer Hijmans is afgetreden. Het schijnt dat een verlangen der katholieke partij, van de liberalen in het kabinet ontslagen te worden, aan deze houding van den premier almede niet geheel vreemd is. Intusschen is de andere liberale minister (die van landsverdediging: Janson; de derde, Franck, is naar den Congo) van zijn aanvankelijk geuit voornemen, zijn ambtgenoot te volgen, teruggekomen, waarin men een teeken wil zien, dat de door hem voorbereide militaire conventie met Frankrijk geen gevaar loopt. In Nederland onthoude men er zich van, aan de aftreding van den heer Hijmans te groote beteekenis toe te kennen. Al juichen de Vlaamschgezinde bladen, een eigenlijk-Vlaamsche overwinning is de gebeurtenis niet; eerder een teeken, dat, als het spant, de arbeiderspartij meer invloed op de beslissingen der Belgische regeering uitoefent dan de liberale.

Weinig bijzonderheden zijn nog bekend omtrent de overeenkomst welke Engeland dezer dagen met Egypte heeft afgesloten. De ‘onafhankelijkheid’ van Egypte heet te zijn erkend, en van een Engelsch protectoraat zal dus voortaan in naam geen sprake meer wezen; doch Engeland heeft zich ‘alle faciliteiten voor den toegang tot Egyptisch gebied’ voorbehouden, en het zal garnizoen houden in de Kanaalstrook. Wat de overeenkomst omtrent den Soedan bepaald moge hebben, is nog niet medegedeeld.

Vermoedelijk beteekent de zaak, dat Engeland, 't welk in Arabië, Mesopotamië, Britisch-Indië de kracht der islamistische beweging ondervindt, het geraden heeft geacht aan het Egyptische nationalisme eene concessie te doen die het gevoelde niet langer te kunnen uitstellen zonder dat de in Egypte sedert lang gistende ontevredenheid zich in daden uiten moest wier weerklank elders Engeland ongelegen zou komen. Het wezenlijke zijner positie zal het zich wel hebben gereserveerd, en slechts den schijn opgeofferd.

Naschrift (27 Aug). - Het trekt de aandacht, dat *Temps* en *Journal des Débats* er reeds op uit zijn den Polen te beduiden, dat zij niet in vroegere fouten terug moeten vallen, van eene militaire bezetting van Wilna, dat nu door de Bolsjewiki ontruimd is, moeten afzien, en deze hoofdstad van Litauen aan de Litauers overlaten. Tegelijk bericht men uit Opper-Silezië dat nu ook de Fransche generaal Lerond tegen de Poolsche indringers ageert. - De vlucht der rooden naar Duitsch gebied houdt aan en kan tot complicatiën leiden, daar de grenswacht te zwak blijkt, ze even snel te interneeren als zij er binnenvallen.

C.

Bibliographie.

De economische ontwikkeling van een zuid-hollandsch dorp (Oudshoorn) tot in den aanvang der twintigste eeuw, door B[a]. W. van der Kloot Meyburg; 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1920.

Oudshoorn, als zelfstandige gemeente thans ter ziele, met Alfen en Aarlanderveen te zamen tot Alfen aan den Rijn herboren, heeft, nog juist op tijd, zijn nauwgezette geschiedschrijfster gevonden in eene zijner bewoonsters, mejufvrouw Van der Kloot Meyburg, die over deze oorden reeds eerder economisch-historische wetenswaardigheden bekend had gemaakt.

Het hangt wel wat teveel van het toeval af, welke nederlandsche dorpen een goede monografie krijgen. Maar hier had het toeval een gelukkige hand. Oudshoorn vertegenwoordigt een type; het is en was een maar ten deele agrarisch dorp; het heeft (en had sinds lang) ook nijverheid en handel. De keuze van onderwerp valt dus te prijzen en niet minder de wijze van behandeling; wie aanmerkingen maken wil moet *zoeken;* gebrek aan medewerking van hooger hand (de belasting-administratie weigerde mededeeling van gegevens ter zake der vermogensbelasting) heeft eenige schade toegebracht, maar niet het ontstaan kunnen beletten van een mooi boek (met een goed register), dat denkelijk evenveel buiten als in Oudshoorn zal worden gelezen en dat anderen monografisten kan dienen tot model.

De samenstelling van een boek als dit, zóó dat het algemeene beteekenis wint, eischt heel wat meer dan die liefde voor de plaats zijner inwoning welke heenhelpt over de verdrietigheden, die aan het verzamelen van tallooze en op zichzelf natuurlijk niet belangrijke détails nu eenmaal vastzitten. Zij eischt kennis van wat soortgelijks reeds in het licht is gegeven. Deze schrijfster beschikt over deze kennis in zeer voldoende maat: men leze wat zij meedeelt (bl. 38 v.v.) over het boeren-erfrecht in de zuid-holland-

sche Rijnstreek (de blijvers-zede) en raadplege hare arbeidersbudgetten (bl. 236-270); op beide punten leverde zij kostelijke aanvulling op onderzoekingen van anderen. De locale tint ontbreekt hier niet, maar het plaatselijk gegeven heeft in een algemeener kader zijn plaats gekregen.

De bladzijden over de pannenbakkerijen en de kalkfabrieken (bl. 72-110) dragen uiteraard een sterk plaatselijk merk, maar kunnen elders tot navolging en vergelijking lokken; de dood van de trekschuit (bl. 213) eveneens. Doch al heel wat minder locaal is het sterk proletarisch karakter van het dorp (511 arbeiders op 870 in eenig beroep werkzame personen in 1919), wat samenhangt met zijn half industrieel karakter, is verder het standhouden der kleine klompenmakerijen tegen de klompenfabrieken (bl. 137), in tegenstelling met de overmacht van confectieschoenen (bl. 143) en confectie-kleeren (bl. 147) boven het handwerk. Het is zeker ook niet uitsluitend oudshoornsch wat wordt medegedeeld over de crediet-gewoonten bij den middenstand (o.a. bl. 209 en 278) en over de veraangenaming des levens, die de zuivelfabrieken aan de boerinnen bezorgden (bl. 56 v.). En het is alleraardigst, aan een concreet geval de beteekenis van het aanleggen eener waterleiding te zien: daling van het sterftecijfer (bl. 21), en achteruitgang van het pompmakersbedrijf (bl. 169).

Wie aanmerkingen wil maken, zeide ik, moet zoeken. Mogen er toch twee plaats vinden? Eenige anthropologische gegevens (lengte der lotelingen en kleur van haren en oogen der schoolkinderen; schedels meten is, als deskundige bijstand ontbreekt, teveel gevergd) zouden van waarde zijn geweest en voor hulp bij het ethnologisch determineeren der boerderijtypen had deze schrijfster niet ver behoeven te zoeken.

v.B.

Rotterdam als haven voor massale goederen. Een bijdrage tot de geografie van het verkeer, door dr. P. Serton; 1919, firma H. ten Hoet, Nijmegen.

Een utrechtsch proefschrift ter verkrijging van het doctoraat in de nederlandsche letteren. Het had ook een dissertatie voor rechts- of staatswetenschap, of een rotterdamsche in de handelswetenschap, wellicht zelfs een delftsche kunnen zijn; de aardrijkskunde is een vak, dat uitzicht geeft naar vele kanten. De beschrijving van een handels-milieu als Rotterdam (in dit geval: van het Rotterdam vlak vóór den oorlog, met zooveel uit zijn

geschiedenis als dienstig was tot recht begrip van geworden toestanden) behoort ontwijfelbaar bij haar tehuis. Een economist van professie zou het onderwerp wellicht wat anders hebben aangevat: in de laatste hoofdstukken, waar de invloed van den oorlog ter sprake komt, zou zoo een denkelijk van de werking der lage duitsche valuta meer werk hebben gemaakt. Een aanstaand handelsman, die in Rotterdam promoveerde, zou wellicht zijn bedrijfsbeschrijvingen anders hebben opgezet. En een delftsche promovendus zou meer ruimte hebben afgestaan aan de techniek van het havenbedrijf. De geograaf neemt van al deze zaken uiteraard wat minder grondig kennis. Hieronder te lijden behoeft zijn arbeid evenwel niet, mits hem de gaaf der combinatie eigen zij, die elk onderdeel zijn plaats weet te wijzen. Want deze eisch mag inzonderheid hèm worden gesteld. En van dr. Serton mag worden gezegd, dat hij eraan voldaan heeft.

Een volledige beschrijving van ons belangrijk handelscentrum aan de Maas is niet bedoeld. De schrijver beperkte zich tot een onderdeel, doch tot een hoogst belangrijk, dat der massale goederen: graan, hout, erts en kolen, en na afzonderlijke behandeling van deze en van wat daarover specifiek rotterdamsch te zeggen valt, volgen dan nog eenige hoofdstukken, die ten deele een meer algemeen karakter dragen, zooals over den aard van het zee- en het binnenverkeer te Rotterdam en over de interne organisatie van het rotterdamsche havenverkeer en den rotterdamschen havenarbeid. De beschrijving van de organisatie van deze laatste (met de wettelijke maatregelen te zijner bescherming) is een dier hoofdstukken, die snel kunnen verouderen, maar als korte en goede teekening van de historie tot op heden toch van waarde zullen blijven.

De schrijver keert, of keerde reeds, zijn vaderland den rug toe. Een professoraat in de aardrijkskunde te Stellenbosch plaatste hem over in een gansch ander economisch en geografisch milieu. Voor een jong Nederlander van zijn aanleg echter een ongemeen fortuin en, hopen we, ook voor de ontwikkeling van de wetenschap der nederlandsche aardrijkskunde, die niet aan onze landsgrenzen gebonden is.

v.B.

Socialisatie of individualisatie? door mr. P.H.W.G. van den Helm. Rotterdam, Nijgh & v. Ditmar's Uitgevers-Maatschappij, 1920.

Een herdruk van twee weekblad-artikelen, die - en hierin ligt hun verdienste, maar hun zwakheid tevens - één gedachte knap en eenzijdig naar voren schoven: de innerlijke drang van

onzen tijd is het oude ‘personalisme’, de drang om zichzelf en onafhankelijk van anderen te zijn. Hun verdienste; want buiten twijfel manifesteert zich deze drang duidelijk of omwonden, bewust of onbewust, zoowel in het streven van arbeiders naar medezeggenschap als in het trachten van volks- of andere groepen naar zelfbeschikking, gelijk ook nog wel in andere vormen. Hun zwakheid; want deze drang is minder krachtig dan mr. van den Helm hem ziet, is voor de meerderheid niet een begeerte tot ‘souvereiniteit’ (bl. 12); dezulke kan nooit dan aan een minderheid van tot leiden inderdaad geschapenen eigen zijn als overwegende trek. Laten wij nuchter blijven: het is de meerderheid onzer slechts om wat meer zelfstandigheid, wat minder afhankelijkheid, doch vooral om wat meer vervulling van allerhande behoeften te doen.

De schrijver gaat zóó ver, het kleinbedrijf te roepen om het grootbedrijf, dat het personalisme der overgroote meerderheid verstikken moet, aftelossen. Hij voelt zelf, hoezeer juist dan de welvaartseischen dierzelfde meerderheid in de knel zouden komen. En vindt voor deze moeilijkheid geen oplossing. Die er dan ook niet is.

Een mislukking daarom, dit brochuretje? Ik zou het niet gaarne beweren. Het is goed, dat deze kant van het socialisatie-vraagstuk eens voorop is gesteld, al geschiedde het dan èn fragmentair èn eenzijdig. Want juist deze kant blijft gemeenlijk in het donker. En slechts zijn felle belichting kan op weg helpen om allerlei feiten van het moderne maatschappelijk leven te begrijpen, van de rebellie tegen bedrijfs-autocratisme tot de opstandigheid tegen vakvereenigings-tyrannie, van de tuchteloosheid der straat-kwajongens tot de heel of half anarchistische arbeidersgroepen toe. Doch al te zeer ingenomen met zijn vondst was mr. van den Helm wèl. Anders zou hij zijn zonderlinge slotsom hebben weggelaten en niet dermate, met verwaarloozing van verschillen tusschen individu en individu en tusschen volk en volk, hebben gegeneraliseerd.

v.B.

Duurte en duurtebestrijding, door prof. ir. Is. P. de Vooys. N.V. Uitgeversmaatschappij ‘De Zonnebloem’, Apeldoorn 1920.

Zes *Nieuws-van-den-Dag*-artikelen, in brochure-vorm herdrukt. Niet bedoeld als proeve van oplossing, wèl als aanwijzing van de kern in het duurtevraagstuk en als zoodanig zeer geslaagd.

Iets over de oorzaken: uitzetting van den geldvoorraad samen met inkrimping der voortbrenging, minder werk en meer loon (wat

neerkomt op een eenzijdig richten der voortbrenging op verbruiks-, niet op productiegoederen). Ziehier het voornaamste. Wat is hierin nieuws? zal menig lezer vragen. Het antwoord moet zijn: niets hierin is nieuw, maar niet vaak werd, zoo duidelijk als hier, dit geheel van samenwerkende duurte-oorzaken begrijpelijk gemaakt als maatschappelijk ziekte-verschijnsel. Er wordt niet geschimpt, er wordt ontleed en verklaard.

De velen, die in Augustus '14 dachten, dat de oorlog wel niet langer dan eenige maanden duren kon, doordat geen land langer oorlogvoeren zou kunnen bekostigen, hebben in zooverre toch gelijk gehad, dat thans de wereld, na véél langer oorlogvoeren dan toen voor mogelijk gehouden werd, in een staat van uitputting verkeert als vroeger voor onmogelijk werd gehouden. En de duurte is hiervan het uiterlijk kenteeken. ‘De verzwakking is algemeen en veroorzaakt een koorts, waarvan de duurte de graadmeter is..... De duurte is een symptoom van een maatschappelijke zwakte en ontwrichting, die door den schijn van uiterlijkheden verborgen blijft, doch onvermijdelijk met de allerergste nooden aan 't licht zal komen. De maatschappij en niet alleen de kapitalistische maatschappij, zooals politici zoo gaarne zeggen, doch de werkelijke en geheele maatschappij van allen en met allen, van den weelde-tentoonspreidenden nieuwen rijkaard en den bootwerker, van den trustmagnaat en den kleinen woekeraar met ambtenaren en middenstand allen te samen, ze dreigt ineen te storten. Dat beteekent niet alleen duurte maar honger en gebrek, verarming en dood, verwildering en verwoesting’ (bl. 24 v.).

Kans op uitkomst is er alleen, zoo overtuigingen als deze gemeengoed worden. De niet geringe verdienste van deze brochure is, dat hare bevattelijkheid veel kan doen om dit inzicht, dat aan alle grootscheepsche pogingen tot eindelijk herstel vooraf moet gaan, ruim te verbreiden.

v.B.

Het roode oproer in Finland in 1918, volgens officieele documenten door dr. Henning Söderhjelm; geautoriseerde vertaling door D. Logemanvan der Willigen. Utrecht, H. Honig, 1920.

Oppervlakkig beschouwd onderscheidt dit werkje zich in niets van de gruwel-relazen, die de kranten haast dag aan dag, afwisselend over roode en witte terreurs, uit de landen beoosten Weichsel en Donau brachten, brengen en zullen brengen, en die sinds

lang den lezer hebben afgestompt. Onmiddellijke belangstelling zal het hierom niet vermogen te wekken, ook om de reden die de schrijver zelf opgeeft (bl. 224), dat ‘in het groote drama, dat de ineenstorting van Rusland vormt,.... de gebeurtenissen in Finland slechts een klein tooneel (zijn).’ Hoewel Finland, als voorpost van het westen, dit westen nader aan het hart moest liggen.

Doch later zal men er nog wel eens naar vragen, als het kranten-papier zal zijn vergaan en men betrouwbare bronnen zoekt voor de geschiedschrijving. Dan is dit geschrift, al stelde een zoo fel ‘wit’ partijman als Söderhjelm het samen, van waarde, niet omdat het *van weerskanten* de volle waarheid geeft - over de wijze van strijdvoeren der witten wordt (bl. 187) merkwaardig vergoelijkend heengegleden - maar om de officieele documenten, die erin verwerkt, vooral om die welke letterlijk erin zijn opgenomen.

Aan russische besmetting schrijft het boekje de beschreven gruwelen toe. Doch terloops deelt het een opvallend verschil met Rusland mede (bl. 161): een wet van 31 Januari 1918 schold den huurboeren hun pachten kwijt, maar een latere verordening gaf den grondeigenaar in zekere gevallen vergoeding in den vorm van staatsobligaties. Hier ontbreekt de textueele aanhaling van documenten. Toch teekent deze schadevergoeding een beginselverschil tusschen finsche en russische revolutionairen. Was het het eenige?

v.B.

[Vierde deel]

Der liefde bloesems.

IX

Florence, die van oudsher in de schoonheid des levens haar geluk gezocht had, vond aan het einde rust voor haar zinnen in een wijsheid die haar voerde tot het geloof, het volk had de stad aan Christus zijn eenigen heer gewijd. De driften echter die zij zelf gewekt had bruisten in breeder stroomen over de ontwakende volkeren, de hartstochten rezen machtig op om het rijk genot van het zuiden te veroveren, zij hoorde en wachtte zwijgend den komenden storm. De schoonste bloem van den tijd, uit haar geest ontloken, welkte eenzaam, ongezien. Rome, eenmaal de hoedster der zielen, had zich vele geslachten lang overgegeven aan de begeerten der wereld, van den heiligen dienst had zij nauwelijks den schijn behouden, en haar vertroosting was verdord in den gloed van aardsche lusten. Die den weg der zinnen was gegaan lag in zwakheid ter neder, smachtend naar een liever heil, die de hemelsche liefde had verkondigd zwelgde in verzadiging, blind voor het verderf waar zij met volle armen voor stond, de stemmen der eenvoudigen die haar riepen hoorde zij niet.

Het waren slechts de vreemdelingen, door de mare der wonderen gelokt, die in de kerken gingen, de behoeftigen van de stad, geteisterd door nooddruft en kwalen, zochten hun troost niet daar, doch hoorden liever de vermaningen en profetieën van reizende leekebroeders, aan den weg buiten de muren, tusschen de heesters van den Palatijn, de

gebrekkigen, de bedelaars, de onnoozelen. De menigte van winkeliers, beambten en dienaren leefde zorgeloos mede van de overdaad der paleizen, waar de grooten der Kerk, de baronnen, de bankiers, de kortizanen in rijkdom en staatsie heerschten. Van de karnaval-zotternijen tot de passie-spelen van Kerstmis galmde door straten en pleinen de uitbundigheid der feesten; de praaltochten, de schouwspelen en de tournooien, gegeven ter eere van een gast, ter bezegeling van een bijgelegden twist, ter bevrediging van een gril maakten er de vroolijkheid der dagen, gevolgd door het rumoer in de nachten, van edelen die de deuren van burgers openbraken om de vrouwen, wapengekletter van soldaten, krakeel van dieven en lichtekooien, een hulpkreet, een moordschreeuw in het duister. Het was een stad van genot en misdaad, zwelgerij en zonde in de weelderigste pracht, en wie uit reine oogen schouwde vreesde voor de toekomst, doch morde in stilte, hatend waar hij geen heil voor wist. De boetpredikers keerden weder ieder jaar, de voorzeggingen van naderende bestraffing werden menigvuldig, huizen stortten in en meteoren vielen in de stad.

In Trastevere, buiten de poort Santo Spirito, woonden zij in de voorkamer van een klein huis dat midden op de glooiing van een wijngaard stond nabij de rivier. De eigenaar Bonanni, een arm man die eenmaal prefect van Pigna was geweest, huisde in het kookvertrekje met zijn vrouw. In den heeten ochtend, wanneer Dianora op bed bleef liggen, genietend van slaperigheid en droomerij, ging Landro met den ouden man die het ongedierte van de wijnstokken zocht, of zij zaten aan den oever tegenover het Tiber-eiland; een torenspits in de verte, een kardinaal met zijn gevolg rijdend over de brug, een traag zeilend visschersbootje herinnerde den grijsaard aan lang geleden tijd, waarvan hij begon te vertellen, langzaam eerst en weemoedig, tot een ontroering hem verwarmde en het scheen of hij den dag van gisteren voor zich zag. Dan sprak hij bitter van het verdorven heden, van het volk vervallen in zijn luiheid, van de grooten die slechts leefden voor genot. Onverschillig hoorde Landro toe, wenschend dat de lange morgen voorbij mocht zijn. Maar eens, nadat hij met haar tot laat bij zijn vrienden in de Klok geweest was en zij zich met dansen zeer vermoeid had, stond hij vroeg op

en ging naar de werkplaats van meester Andrea om te vragen of hij er weer komen mocht. Hij ontmoette er Sciarra, met zijn trouw gelaat, ernstig in zijn werk. Daar echter Dianora hem vleide haar niet heel den dag alleen te laten werkte hij slechts van den vroegen morgen tot het middaguur, en vaak wanneer hij thuis kwam, stoffig, bezweet van den zwaren arbeid, vond hij haar terwijl zij nog pas de haren kamde. Na den maaltijd gingen zij uit, door de drukke straten van Parione, waar altoos veel te zien was en waar Dianora veler blikken trok, of buiten langs den landweg en door de tuinen. Daar zag hij haar schoonheid, haar lachen en haar dartelen voor hem alleen. In het lommer der olijfboomen waar zij zich uitstrekten na het koozen, starend door het loof naar den klaar tintelenden hemel, begon hij te spreken van wat zijn gedachten zochten. Het geluk was hem niet genoeg, hij verlangde naar iets dat hij niet noemen kon. En stil luisterde zij, peinzend wat hij toch wilde, vaag bedroefd dat zij hem niet meer kon geven. Wel bemerkte zij dat zijn oogen blonken van een dieper gloed wanneer hij vertelde van een beeld der Heilige Maria dat in de werkplaats gemaakt werd, dat hij met zachter stem sprak van een nieuwe kapel die hij pas gezien had, maar zij begreep niet hoe de ontroering voor de schoonheid van kunstwerken hem meer dan de vreugde der liefde kon zijn. En als zij in vragend gepeins de oogen ten hemel sloeg en hij dan plotseling in vrome verrukking haar kleed kuste omdat zij hem in deze houding het allerliefst verscheen, werd zij bedremmeld door het gevoel dat zij niet bezat wat hij verlangde. Zij vergezelde hem naar de kerken en genoot van de geestdrift die zijn aangezicht kleurde, de bewondering die in zijn oogen glansde, en de vrees dat de vreemde macht eener andere liefde hem van haar voeren zou, week toen zij leerde te zien dat hij uit zijn hoogste vreugde in de schoonheid immer wederkeerde om van haar te nemen de weelde van kussen en zoete woorden. Zij was het zelf die aandrong dat hij langer tijd bij zijn werk zou zijn opdat hij daar bevrediging mocht vinden, zij wist dat een vleiende klank van haar stem, een blik of een buiging van haar hoofd hem aanstonds terug kon lokken tot de lusten waarin zij vereenigd waren. Kalm werden de dagen, voor hem onder

de gezellen, voor haar in de voorkamer alleen of in den wijngaard met luit of vrouwenwerk.

Maar in den avond bloeide hun zoetste liefde. Zij hadden heel den dag elkander gewacht, zoodat Landro wanneer hij haastig thuis kwam met een lach en een zucht ontvangen werd. Dan wandelden zij langzaam hand in hand door de schemerige straten naar den Beer in Posterula en namen daar hun maaltijd in een donker hoekje waar de andere gasten hen niet zagen, onder een kleine lamp aan den wand. Bij het geroes der stemmen aten zij zwijgend terwijl de handen te zamen bleven, zij hadden enkel gedachten die zij niet te zeggen hoefden. Dan liepen zij door straten waar vertier was van avondmarkt bij toortslicht, over verlaten pleinen en langs gesloten huizen, zonder te zien waar zij gingen, slechts genietend van het loopen borst aan borst. Of zij zochten den danstuin buiten Pellegrino en rustten er, nadat zij gedanst hadden onder de lampjes, in een prieel tot lang in den zwoelen nacht, het geruisch der snaren ruischte luchtig door hun fluisteren. Rijk in haar weelde gaf Dianora al de zoetheid die haar vervulde, gelukkig dat hij nam zooals zij begeerde, van haar kus tot haar woorden, van haar nederigheid en haar heftigheid tot de onbegrepen traan op haar wang. Zij wist nu zeker dat hij haar behoorde en dat zij zijn ziel kon voeren overal waar haar verlangen wilde, en het weten gaf haar rust.

Maar uit de kalmte der dagen, toen geen vermoeden, geen twijfel, geen zorg over onuitgesproken verschillen haar meer kwelde, kwam een andere verontrusting voort. Zij begon een behoefte te gevoelen aan de teederheid van een vrouw, zij moest spreken van iets dat slechts een vrouwenhart verstaat. Zij zocht Chiarissima, die nog steeds in een kleine herberg op het plein Navona verblijf hield, nabij het paleis van heer Orsini, in wiens dienst Taddeo was aangesteld over een vendel voetsoldaten. Het was een frissche October-morgen, en op het plein, vol lustig geschal van trompetten, oefenden zich jonge edelen in het steekspel. De beide vrouwen stonden voor het venster te kijken en te praten tot na het middaguur, en toen er daarna weer vroolijkheid was van optochten, eerst van zingende pelgrims, dan van verscheidene gilden met hun banieren, stonden zij er weder

tot de eerste lichten werden aangestoken. Toen haastte Dianora zich naar huis, blozend van het genoegen van dien dag. Zij ging er weder en weder heen, iederen ochtend, zij ging langzamer, talmend voor winkels en op markten, en begon te dwalen door straten die zij nog niet kende. Een onrust bewoog haar tot grillige luimen en dreef haar voort te zoeken wat haar behagen kon. Vroeg ontwaakte zij des morgens, zij stond te zamen met hem op en ging met hem naar de stad, nog voor de winkels open waren. Messer Ordelmonti had geld gezonden, zoodat zij de juweelen welke zij verpand had terug kon halen, en met het koopen van nieuwe kleederen bracht zij vele morgens door; nu zocht zij een naaister om haar te helpen, dan een bontwerker om haar mantel te veranderen, soms zat zij uren bij den juwelier te wachten op het herstellen van een halssnoer, onderwijl een kleinood bewonderend dat hij in haar handen gaf. In Canal del Ponte was een suikerbakker waar zij zoo vaak kwam dat zij in de kamer achter werd genoodigd bij zijn vrouw om daar de lekkernij te eten en te praten over het nieuws van de stad. Eerst vond Landro haar iederen middag wachtend buiten de werkplaats, met schitterende oogen, maar toen vroeg in den winter de snerpende wind door die onbebouwde wijken gierde, ging zij alleen naar den Beer en wachtte hem daar voor den maaltijd. Des avonds verlangde zij dat hij haar medenam waar zijn genooten zongen en dansten en altijd nieuwe dwaasheid ontdekten. En eens, toen er veel te doen was en hij den meester tot in den nacht toe helpen moest, vergezelde zij Chiarissima in de herberg van Taddeo, die er met zijn kameraden, vaandrigs van Romeinsche heeren, gebras hield van overmatig eten en drinken. Toen Landro binnenkwam, zwijgend, afgemat, stond zij met een van hen in luidruchtige scherts, en er was in beider oogen een glinstering die hem verbleeken deed. Hij kon niet antwoorden op zotheden die hem werden toegeroepen, hij wachtte slechts tot zij gereed was.

Buiten kwam zij dicht bij hem loopen, met haar hoofd, geheel in den kap verborgen, aan zijn schouder, de straten waren stil, de eerste sneeuwvlokken van den winter dwarrelden in de duisternis. Gansch den weg spraken zij niet. In haar geest klonk nog het geraas der vroolijkheid na,

maar reeds voelde zij den ernst der oogen waarmede hij haar had aangezien. Zij wist dat zij niets gedaan had dat hem verdrieten kon, zij dacht dat de vermoeienis hem drukte. En thuis, toen zij het kaarsje had gehaald en het vuur ontstoken, herinnerde zij zich dat hij zijn avondeten had gemist, zij verweet zich zelve en zocht brood en wijn, dan deed zij zorgzaam zijn schoenen uit en maakte het hem behagelijk. En hij kuste haar handen, innig lang, gelukkig in haar teederheid, en vroeg haar te vergeven dat hij, na haar heel den avond alleen te laten, zoo zwijgzaam was geweest. Schoon was haar lachend gelaat in het schijnsel van de vlammen.

Maar Landro werd ongedurig in zijn werk, afgeleid door gedachten waar zij mocht zijn, en vaak wierp hij lang voor de rust hamer en beitel neder om haar te zoeken.

En op een dag gaf Sciarra hem de boodschap van den kardinaal, die hem bij zich ontbood. Heer Gaetano wist dat hij een vrouw die pas getrouwd was had ontvoerd. Daar hij hem echter zeer genegen was sprak hij geen enkel bestraffend woord, maar trachtte hem door liefderijke overreding te winnen voor de nieuwe orde die gesticht zou worden tot heil der armen, der kranken, der ware Kerk. Landro antwoordde dat hij zijn arbeid niet verlaten kon, maar dat hij de weinige uren die hij over had wilde doen zooals de kardinaal hem wees.

Onverwacht had hij den weg gevonden dien hij moest gaan. De arbeid in de werkplaats zou hem de kracht geven om zijn wereldschen plicht te doen, de goede werken was hij den hemel schuldig. Hij sprak er Dianora over en één avond vergezelde zij hem en Sciarra op hun tocht door de donkere buurten, maar toen zij thuis kwam was zij ontdaan van de walgelijke reuken, van de afzichtelijke gestalten die haar beangstigd hadden, zij sliep onrustig en schrikte uit benauwde droomen op. Sedert ging hij alleen met zijn vriend, en zij zat thuis of zocht gezelschap bij Chiarissima. En ieder keer dat Landro daar kwam om haar te halen verborg hij zijn ergernis en verdriet dat hij haar alleen gelaten had. Er kwam een tijd in het voorjaar dat zij zich niet meer vermoeien kon, toen zat hij vaak met haar op het bankje voor het huis, maar soms, als zij zwegen, vermoedde hij dat haar gedachten toefden daar waar zij niet kon gaan. Toch voelden

beiden dezelfde warmte in de handen die elkander hielden, dezelfde diepte in de zacht gesproken woorden. En des Zondags wanneer zij na de mis langzaam wandelden aan den oever der rivier tot naar Borgo, sloeg zij haar oogen, die met behagen hadden gekeken naar de rijk getooide heeren van het pauselijk hof, recht en vol tot de zijne op, en beiden voelden de klare hooge innigheid in de drukke wereld dicht bijeen te zijn, en beiden staarden in dit nieuwe voorjaar in dezelfde liefde die hen vereenigd had.

X.

Ser Donato delle Colombe was gekomen, een oud, gebroken man, hij had zijn dochter weer in zijn armen gedrukt en alles toegestaan wat hem gevraagd werd. Nadat zij toen met Taddeo was getrouwd had hij een huis voor hen gekocht, achter den Campo di Fiori, en zijn intrek bij hen genomen. Taddeo bezat thans een Berber paard dat op de wedrennen prijzen voor hem won, en hij had nieuwe vrienden, zonen van de aanzienlijksten der stad, met wie hij in hun paleizen dobbelde en dronk. Chiarissima wandelde na de vroegmis met haar vader steunend op haar arm, of zij gingen zwijgend, met volle korven, naar de woningen hun door de dienaren van het Heilig Oratorium genoemd. In huis zaten zij bij elkander, beiden bleek, en praatten om hun gedachten te verbergen. Wanneer Dianora kwam, blozend, lustig, scheen het of Chiarissima nog kleiner en stiller werd.

Het eerste jaar nadat haar kind geboren was leefde Dianora rustig in het kleine huis in Trastevere, geheel voldaan in de bezigheid van menigerlei zorgen, in de verrassingen die een wicht geeft aan de borst of op den schoot. Doch toen het kind begon te loopen, na de eerste vreugde het langs de groenende wijnstokken te zien trippelen aan haar hand, toen het tandjes kreeg en begon te eten, keerden de gedachten weer aan wat er in de stad te genieten was. Zij ging er op een Zondag met Landro heen om kleederen te koopen, voor de winkels hingen de nieuwe uitstallingen van het jaar. In den Beer koos zij de uitgezochte spijzen en proefde weer den geurigen muscadel, zij hoorde lachend toe naar een lied dat een gast in een luidruchtig gezelschap

zong. Kort daarna, met Karnaval, vroeg zij Landro haar te brengen naar de boerten die achter het Colosseum werden gespeeld, zij zat er gansch den middag en leerde er de nieuwe wijzen, en in den avond weer dwaalde zij met hem door de stad om te kijken naar de fakkeloptochten en de vermomde benden. Al die vroolijke dagen waren zij op straat. En Landro zag hoe haar aangezicht veranderde en schooner werd. Sedert de geboorte van Nannina had hij haar vaak in bewondering aanschouwd, haar oogen groot van een rein geluk boven de wieg, haar mond in een gestadigen lach, en hij was soms dagen thuis gebleven om haar te teekenen. De nieuwe gloed echter die haar aangezicht kleurde en welig in haar oogen dartelde, de kracht die haar lichaam recht en fier maakte gaven haar de eigen ware schoonheid die hem verbaasde. Hij herinnerde zich hoe hij haar het eerst gezien had, aan de beek Mensola, toen haar gestalte een louter wonder voor de oogen was, te ver om aan te raken, en wat hem nu bekoorde was een weelde die hij heftig in zijn armen nam. Zij hoefde niet meer te vragen, hij was het zelf die haar voerde, bijkans iederen dag, daar waar veel menschen haar konden zien, hij was het zelf die alle vermakelijkheden voor haar zocht om te genieten van haar blos en lustigheid. Er waren ook Florentijnsche heeren die haar kenden, men begon in de stad van haar te spreken, er werden haar briefjes gezonden en kleine geschenken.

Het gebeurde nu dat Landro tegelijkertijd door den hoogwaardigen heer Gaetan en door zijn leermeester werd berispt; deze dreigde hem heen te sturen zoo hij niet beter zijn werk verzorgde, gene, tot hem sprekend als tot een zoon, wees hem de gevaren waartoe ongemerkt het genot der wereld leidt, eerst de zorgeloosheid, de onverschilligheid, de veronachtzaming der plichten, dan de verblindheid voor goed en kwaad, met de zonde in het gevolg. Landro biechtte, en toen de kardinaal zag hoe zuiver zijn liefde was drong hij aan dat hij doen zou wat hem geboden werd. De losbandigheid der herbergen moest hij mijden, hij moest iederen dag na de vesper in Santa Dorotea komen om te vernemen welke taak hem werd opgelegd. Hij liep te mijmeren een ganschen avond, tot zich zelf gekeerd, luisterend naar wat zijn verlangen sprak.

Zijn ziel verstond dat een macht haar trok grooter dan het vuur dat haar brandde, dat haar diepste en haar laatste zucht steeg tot de bron waaruit zij was gekomen en waartoe zij zou wederkeeren. Indien zij om in deze wereld te leven enkel noodig had een gebed, een goede daad, het werk ter eere van den hemel, waarom dan zou hij de nietigheden aanzien die voorbij gingen zonder hem te roeren? De wuftheden liep hij niet om zijn zelfs wil na, maar ook om harentwil kon hij niet toelaten dat zij hem dwalen deden van zijn weg. Hij besefte nog niet dat het vuur daarbinnen dat Dianora heette de kracht was die hem beheerschte, sterker dan de ongehoorde zuchten nog sluimerend in de duisternissen van het hart.

Hij sprak tot haar, zeggend dat zij de ledige vermaken niet meer moesten zoeken. Toen schoot de drift door het bloed van della Rena, recht en donker van toorn stond zij voor hem, zij had de minachting gevoeld die de geest heeft voor de zinnen.

'Het is mijn recht,' zeide zij. 'De wereld is niet gemaakt om veracht te worden. Zingen en dansen ledig vermaak? Heb ik een stem gekregen om te zwijgen en moet ik den lach in mijn hart verbergen op mijn gezicht? Ik kan niet alleen aan de heiligen denken, ik wil niet altijd van de zonde hooren, ik wil ook de menschen zien en met ze juichen en vroolijk zijn als ik mij gelukkig voel. Als het je hindert mee te gaan naar het tournooi of het schouwspel, ga ik alleen. Er wordt vanmiddag een nar gehuldigd, met lauweren, zegt men, voor het paleis van den Senator, ik ga er heen.'

Hij durfde niet te zeggen hoe schoon zij was in haar toorn, met de duistere schittering der oogen en de trilling der roode lippen. Vroeg kwam hij terug met een bloem, die zij in het haar stak, en hij vergezelde haar naar de nieuwste zotternij, de hulde aan den domsten dichter van de stad, die in een witte toga, glanzend, op een kameel werd rondgevoerd te midden van als muzen verkleede bombardiers. En toen er plaats gemaakt werd voor den Heiligen Vader, die zelf kwam om toe te schouwen, zeide Dianora dat het hoogste gezag de zinrijkheid der vermaken beter kende dan een droomerige leerling.

Maar hij deed zoo de kardinaal verlangde. Iederen avond

na gebeden te hebben in Santa Dorotea ging hij met een Theatiner broeder om te helpen in de donkere buurten en wanneer hij thuiskwam hoorde hij nog de klachten en de liefelijke vertroosting; vaak ook zat hij in het orde-huis op Pincio en luisterde wat de wijze mannen zeiden over de gehoorzaamheid aan het Evangelie. Zij spraken weinig thuis van wat zij dachten, zij voelden dat zij elkander niet verstonden en vreesden dat er twist zou zijn.

Een vriend van Taddeo had haar eens aangesproken en zij hadden een anderen vriend ontmoet die vertelde van een gastmaal bij een zeker edelman. En Dianora had gezegd dat zij wenschte zulk een zeldzaam weelderig festijn te zien. Dat voorjaar gingen er weer vele boetpredikers om, op de pleinen verzamelde zich weer volk om de voorspellingen van rampspoed aan te hooren, de stad leefde in angst en beroering van de vreeselijke geruchten. Kort daarna ontving Dianora een uitnoodiging van Bindo Spinelli, den vriend van Taddeo, om in zijn huis deel te nemen aan een plechtigheid ter afwering der onheilen. Zij voelde dat het verkeerd zou zijn om te gaan, zij sprak er niet met Landro over, maar een donkere drang van nieuwsgierigheid, genotzucht en ongekende begeerte verontrustte en dreef haar om eenmaal de onmatige lusten nabij te zien. En toen dien bepaalden dag Landro vroeg was uitgegaan, besloot zij plotseling en kleedde zich in haar rijkst gewaad, het karmozijne bruidskleed, den dolk die er bij lag stak zij weder in het keurs. Het huis stond aan de rivier naar Campo Marzo toe. Toen zij den voorhof binnen trad opende zich de deur voor haar, en daarbinnen ontving Spinelli haar die haar leidde in een klein duister vertrek waar zij stemmen hoorde en gestallen zag die zij niet onderscheiden kon. Een vrouw legde haar een bloemkrans op het hoofd. Na een poos, toen een doffe klok geluid had, riep Spinelli dat de tafel gereed was, een man naast haar nam haar hand en voerde haar mede. Zij kwam in een zaal waar een dichte wolk van wierook hing, de wanden en de zoldering waren met zwart damast bekleed, de vloer was met zwart fluweel belegd, en in de hoeken brandden lampjes verborgen binnen schedels zoodat het licht uit de gaten der oogkassen scheen. In het midden stond een ronde tafel met rustbanken straalsgewijs

er tegen, en voor iedere plaats lag een schedel met een licht er in. Er waren vier mannen, twee kardinalen in roode zijde, twee edelen in het zwart, en vier vrouwen, van wie er eene een masker droeg. Een der kerkheeren sprak een kort gebed om vergiffenis te smeeken voor aller menschen zonden. Dan legden zij zich neder ieder op een rustbank, en vrouwen, enkel in zilveren sluiers gehuld, begonnen de eerste gerechten rond te dienen, de kristallen bekers te vullen met velerhande wijnen, de schalen met reukwerk aan te bieden voor de vingers, balsem, civet en amber. Aan een der wanden openden de gordijnen en achter een gaas dat werd nedergelaten verschenen twee blanke knapen en twee vrouwen die om beurten dansten gedurende den maaltijd of in gebaren een liefdesspel vertoonden. De gasten zaten zwijgend, de dienende vrouwen maakten geen geluid. Een der kardinalen, een jong stoer man, sprak met zware stem:

'Laat het een klaagfeest zijn, een zoenoffer aan de goden. Venus, Bacchus, Mercurius, vergeeft ons de schuld onzer voorouders die u vergeten hebben. Veel hebben wij genoten, zooveel dat onze magen, lendenen en hoofden krank zijn, maar nooit, nooit genoeg, onleschbaar is onze dorst, eeuwig als uw beloften. Neemt onze kwalen van ons en verheft ons tot uw vreugde. Stort den geest van Sancta Voluptas in ons bloed en ons merg, schenkt ons de genade opdat wij de diepten uwer gaven kennen mogen, tot deze lichamen zijn uitgebrand, en neemt dan ons vuur in uw boezem terug.'

Zij hieven de bekers en dronken in stilte. Dianora voelde aanstonds den gloed van den gekruiden drank, zij voelde de tinteling in lichaam en gedachten, de angst beving haar en zij zocht hoe zij heen kon gaan. Zij wist dat zij at, zij zag de bewegingen der naakte gestalten achter het gaas. Het geluid van zuchten in de duisternis deed het bloed branden in haar aangezicht, het was haar of zij gebonden lag.

De vrouwen dansten niet meer, de lichtjes waren op één na gedoofd en de gasten zag zij niet toen zij plots uit de beneveling ontwaakte. Zij hield den dolk vastgeklemd en had er mee gestoken om zich te verdedigen, zij wist niet waarom of tegen wien. Snel rees zij, gereed om toe te stooten zoo iemand haar mocht weerhouden. Dan zocht zij langs de wanden tot zij een deur vond en tastend in de

duisternis kwam zij in een vertrek waar zij de andere vrouwen vond, die de gasten waren geweest en de beide danseressen, angstig bij elkaar. Te zamen braken zij het venster en de luiken open en klommen naar buiten. De gemaskerde voerde Dianora mede aan den arm, en, niet wetend van haar bedwelming, deed zij haar zweren nimmer te spreken van de schande die zij gezien had, want ook zij was onnoozel enkel uit nieuwsgierigheid gegaan. En haar naam noemend verzocht zij Dianora haar te bezoeken.

Het was na middernacht. Het kind sliep, Landro was uitgegaan om haar te zoeken. Haastig ontkleedde zij zich en borg het gewaad in den koffer weg. Toen zij ontwaakte zat Landro met het aangezicht in de handen. Zij schaamde zich en knielde bij hem neder om vergiffenis te vragen. Dan vertelde zij van het gastmaal bij heer Spinelli, van de zonderlinge weelde, maar, ofschoon zij geen bedrog bedoelde, verzweeg zij de bedwelming en hetgeen zij slechts vermoedde. Landro, geërgerd dat zij zich met anderen had vermaakt, dat zij voor anderen gelachen had, bleef thuis dien dag en verzuimde zijn avondwerk. Ongevraagd beloofde zij niet meer zonder hem uit te gaan.

Soms keerde hij vroeg terug om met haar te wandelen, soms nam hij haar mede wanneer er iets fraais te zien was, een optocht of een spel. Eenmaal zag hij dat een bekende kortizane haar met een vriendelijk lachje groette, zij was van degenen die bij Spinelli was geweest, maar hij wist niet hoe zij Dianora kende, en toen hij het hoorde, verschrok hij en verzweeg den eersten argwaan.

Na een poos moest hij haar vergezellen naar Taddeo, en weder na een poos ging zij alleen. Landro verweet haar niet, en zij bemerkte niet, dat hij vaak zijn oogen afwendde wanneer zij hem aanzag.

In den zomer, toen de pest heviger begon te woeden, verlieten vele aanzienlijken de stad en die bleven zochten in teugelloos genot hun angst en wanhoop te vergeten. En het volk, dat van morgen tot avond de eentonige treurklokken hoorde en in iedere straat de broeders van barmhartigheid met hun somber werk zag, nam de roekelooze stemming over, het geraas van krakeel en uitspatting klonk overal, er waren geen wachters genoeg om de misdadigers

te grijpen. In het huis van Taddeo werd iederen avond gebrast, Dianora schitterde er in haar schoone lustigheid, terwijl Chiarissima stil en bedeesd naast haar zat. Landro bedwong zich en verkropte zijn ijverzucht en ergernis, tot hij eindelijk uitbrak in den eersten twist.

Naar huis keerende, door twee jonge heeren begeleid, had zij op de Sistijnsche brug bemerkt dat hij achter haar liep. En toen zij hem wenkte, kwam hij, maar hij voer zoo heftig tegen de jongelieden uit, dat zij zich met een scheldwoord omkeerden en heenliepen. Toen sloeg zijn woede uit, hij verweet haar meer en erger dan zij ooit gedaan had, en hard gegriefd gaf zij hem felle woorden terug. Het eindigde met schreien en bitter zwijgen, het was de eerste nacht dat zij elkaar niet kusten. De een vroeg zichzelve wat zij misdaan had en kon het kwaad niet vinden in een schuldeloos vermaak, de ander verweet zich dat hij zelfzuchtig en ruw geweest was, maar wilde het niet bekennen uit vrees voor iets dat hij niet verstond. En beiden voelden dat er een strijd was dien hun wil niet beheerschen kon.

Landro was het die troost en steun behoefde. Hij zeide tot meester Andrea dat hij niet in de werkplaats komen kon zoolang er vele kranken in de stad geholpen moesten worden, hij ging in het grauwe hemd met Sciarra door de armelijke straten en trad de huizen in, zij verzorgden de ellendigen en droegen ze naar de gasthuizen of naar de graven buiten den stadsmuur. En hij bleef van huis, weken lang, uit vrees dat hij er de kwaal zou brengen, hij sliep in het ordehuis bij San Felice.

Zij zag hem soms wanneer zij langs de winkels liep en wilde tot hem gaan, maar hij weerde haar. En hij zond haar bloemen en lekkernijen en kwam vroeg in den morgen langs het huis om haar en het kind te zien. Dianora zat in smachten en droomen, tot zij weer gezelschap zocht en in zang en scherts haar liefste begeerte vergat.

XI.

Dagenlang, van den opgang der zon tot haar ondergang, gloeide de hitte zoo fel dat de menschen zich verscholen hielden, de nachten waren stil en loom en uit menig open

venster klonk het krijten van kinderen die niet slapen konden. Het landvolk kwam niet ter markt, de waterdragers bezweken onder hun last, een verpestende reuk hing zwaar in de nauwe straten. De jonge edelen lieten zich zoodra het duister was geworden in bootjes varen naar de wijnhuizen buiten Borgo of Trastevere, zij lagen op het gras onder de sterren en keerden eerst bij den dageraad weerom.

En terwijl Landro getrouw zijn werk van barmhartigheid bleef doen ging Dianora iederen avond met Taddeo en zijn vrienden, soms ook met Argentina, de gemaskerde van het feest, naar de tuinen waar koelte en verkwikking was. Daar lag zij bij de anderen, met de armen onder het hoofd, luisterend naar de spottende refreinen, de kluchtige verhalen die zij veinzen moest niet geheel te verstaan, en wanneer het rustig werd omdat de anderen sliepen, van den wijn bedwelmd, of in het donker achter de heesters dwaalden, liet zij zich koesteren door gedachten aan zoete lusten, vaag gezien, door het kloppend bloed diep begeerd. Zij ontwaarde een lach in de flonkering der sterren, zij hoorde een zang in de ritselende zoelte, het gras waar zij rustte streelde haar, en blanke, lokkende gestalten verschenen voor haar verbeelding. Het geluk de aarde die haar droeg toe te behooren, de verwantschap te gevoelen met de ruischende bladeren, met de lucht die zij ademde, met de menschen wier stemmen nog fluisterden in haar hart, wier beroeringen nog tintelden in haar hand, vervulde haar, en de zucht van het verlangen ging tot al wat leefde in den nacht.

In zulk een stonde gebeurde het dat zij haar armen opende en haar mond bood voor de kussen, de sterren werden glanzend aan den hemel. In den gloed der hevig ontwaakte begeerte, zonder gedachte of geweten, nam zij al de weelde van het oogenblik. En eerst in den schemer van den morgen, toen zij haar oogen openend Taddeo zag, voelde zij plotseling gelijk een harden slag de verbijstering van wat over haar was gekomen.

Op weg naar huis trad zij de kleine kerk van Santa Cecilia in en knielde er om vergiffenis te smeeken. Toen zij opstond viel de groote droefheid over haar dat zij niet waarlijk vroom kon zijn; indien zij bidden kon zou zij vertroosting vinden, nu moest zij lijden, eenzaam, hulpeloos,

zonder hoop van den last die haar drukte bevrijd te worden. Zij vroeg en peinsde wat het raadsel zijn mocht van dit leed, geen kwaad had zij ooit in zich zelf of anderen gezien, de wereld was enkel schoon voor haar, rijk en vol van vreugden die zij begeerd had en genomen, en al haar lichte dagen had zij liefgehad om de zoete gaven; waarom dan brandde deze haar, die zij genomen had zooals een vogel zijn voedsel vindt, zooals een kind een vrucht neemt zonder te denken wie het geeft? De vraag zelve stak haar gelijk een wonde, zij voelde de donkere schaamte op haar aangezicht, zij hoorde de beminde stem die zij koesterde in haar ziel zacht en liefelijk roepen en zij had geen ander antwoord dan de tranen.

Dien zelfden dag nog wist zij dat zij de pijn niet dulden kon en erger kwaad zou doen zoo zij niet geholpen werd. Zij moest Landro vragen te komen en haar te straffen, zij zouden elkander lief hebben ook in het verdriet. Maar bij de broeders vond zij hem niet en in de gasthuizen durfde zij niet gaan. Toen zij in de lange eenzame uren de neiging bespeurde om weder tot het bandeloos gezelschap terug te keeren, schreef zij hem een brief dien zij naar Sciarra zond.

'Ik vraag je terug te komen en mij je aanwezigheid niet langer te onthouden. Heb je mij niet gezegd dat wij geboren zijn om de beste gave die ons gegeven is te gebruiken tot heil van anderen en zoo den hemel op de schoonste wijs te eeren? Het beste dat ik in mijzelve ontdekken kan is de rustelooze drift die mij brandt dag en nacht; het smachten waarmede ik inslaap en dat ik herken wanneer ik in den morgen wakker word, dat ik gestadig in mijn lichaam voel bij al wat ik doe, bij al wat ik denk; het is de traan die op mijn peluw valt en ik weet niet waarom; de groote zucht is het dien ik hoor, de stralende lach dien ik zie in den droom, ik begrijp niet wat het was wat ik droomde, maar ik voel dat ik daar eeuwig mijn armen naar uitstrekken moet; het is de innigste wil van mijn mond om zoete woorden te zeggen, van mijn hand om te streelen, van alles wat ik niet zeggen kan om den gloed die er in is voort te brengen en weg te geven, soms met zachtheid en soms met hevigheid, om één schoon mensch in het rijpste, het warmste geluk te zien tot ik mijn oogen sluiten moet. Ik noem het liefde omdat ik er geen beter woord voor

weet, dit verlangen om al wat de hemel geschapen heeft aan mijn borst te drukken en tot mij te nemen. Maar de heilige genade heeft één man geschapen voor die liefde, die de allerliefste en allerhoogste is en met wien ik gelukkig zou zijn ook al bestond er geen enkel ander mensch. O, mocht dit waar zijn, mochten wij samen alleen in de wereld wonen, geen vreemd oog, geen vreemd aangezicht zou in mijn gedachten kunnen dringen. Kom, mijn geliefde, kom, laat mij geven al wat ik heb. Voor die liefde ben ik geboren, maar hoe kan ik haar geven zoo je niet komt? Mijn armen roepen, mijn lippen hebben zooveel te zeggen, kom, mijn lief. Ik weet dat je een goed werk doet, maar door mij alleen te laten zou je kwaad kunnen doen, want in mijn eenzaamheid ben ik hulpeloos en mijn neigingen zouden mij kunnen verleiden tot daden waar ik berouw van zou hebben. Of het waar is dat ik schoon ben weet ik niet, maar mijn liefde is groot, neem toch al het liefelijke dat uit mijn overvolle liefde vloeit en zoo zul je mijn weldoener zijn. Eén slechts wil ik kussen, en indien ik ooit een ander kus is het niet mijn wil, maar de domheid van mijn lippen die niet weten dat mijn ziel slechts één bemint. Ik geloof dat deze liefde een heilige gave is en zoo wij haar heiligheid niet erkennen, maar haar verachten, zullen wij zeker gestraft worden. Mijn Landro, kom, wij moeten samen blijven, of wij zullen beiden eenzaam in de wereld zijn. Laat de goede broeders, die deze liefde niet kennen, voor de kranken zorgen, laat de stervenden in de hand van wie hen schiep, en kom, want ik, ik heb je noodig. Met Nannina kijk ik iederen dag naar den weg of je komt.'

Toen Landro den brief ontving had hij van den kardinaal den hoogen lof van zijn werk vernomen. Doch hij hoorde den kreet en hij voelde de onrust van een gevaar, hij aarzelde niet, maar ging, morgen immers zou hij tot zijn goede taak terug kunnen keeren. Zij lagen in elkanders armen, zich niets herinnerend van het verdriet dat zij al die weken van scheiding bewaard hadden om uit te spreken, en de volgende dag verging zonder genoeg van kussen en lieve woorden te geven. Dianora, donker gloeiend als een granaat, voelde geen kwelling meer van dien verloren nacht, die lang voorbij was, en soms, wanneer zij zich bezon dat zij iets

te zeggen had opdat hun harten elkaar zouden verstaan, vreesde zij voor zijn toorn en verdriet en bewaarde het tot een anderen dag.

Hij vergezelde haar weer op de wandelingen en naar de genoegens, hij voelde dat een macht die zijn mindere was hem gemakkelijk beheerschte. En wanneer hij de klokken voor de zielen hoorde luiden of op straat zag hoe anderen hun plicht aan de armen vervulden, verachtte hij zijn onwaardigheid. Maar zij smeekte hem haar niet meer alleen te laten, er klonk in haar stem een smartelijken toon dien hij nooit had gehoord. Naar Taddeo wilde zij niet gaan, wel naar Argentina, haar nieuwe vriendin, maar dit verbood hij nadat hij eenmaal in haar huis slecht befaamde lieden had zien gaan.

En vaker keerde de berouwde daad in haar gedachte, het scheen of de kwellingen van wroeging en onrust ook over Landro een droefheid wierpen, het scheen haar of de gedachte zelf, hoe meer die kommer haar bedrukte, of de onrust zelf de gevaren lokte. Sedert lang had Chiarissima haar niet bezocht, nu kwam zij vragen of Dianora haar vergezellen wilde, zij begreep haar terughouding niet, en zij keerde weder en drong weder aan, tot ten leste Landro de reden van de weigering vroeg. Zij veinsde lusteloosheid, maar ging toen, en begon te begrijpen wat zij vreesde. Kort daarna kwam Taddeo hen uitnoodigen tot een spelevaart op de rivier, zij durfde niet te weigeren, maar de wijze waarop zij medeging en zich van hem afzijdig hield verbaasde Landro. Dien avond ging hij uit zonder haar te kussen.

Hij leed den eersten steek der ontgoocheling, de eerste pijn van vrees en twijfel en afschuw van zijn argwaan. Toen hij haar brief gelezen had, had hij kalmer geademd in de zekerheid dat haar hart hem vast behoorde, en hij verwonderde zich hoe de lage achterdocht in hem had kunnen binnendringen. Wel werd hij soms vreemd ontroerd wanneer onverwachts een gloed over haar aangezicht toog, wel wenschte hij soms de waarheid van haar gedachte te kennen, tegelijkertijd vreezend dat zij ze zeggen zoude, maar hij noemde zich zelf een dwaas die zich verontrusten liet door onwezenlijke dingen, hij wilde niet denken dat hun vreugde eenmaal kon vergaan. Hij overstelpte haar met zachte zorgen, met teedere woorden en geschenken die haar toonden hoe elk uur van zijn dag

van haar vervuld was, en zij koesterde zich in het welbehagen over geheel zijn geest te heerschen.

Een andere ontgoocheling volgde. Hij bracht klei om haar beeld te maken en zij stond voor hem in de kleine kamer iederen ochtend. Na dagen van vergeefschen arbeid ontdekte hij waarom hij immer faalde. Zij had de haren die de borst bedekten in een wrong saamgebonden en toen hij haar vroeg ze weder los over de borst te laten, besefte hij plotseling dat de weelde waartoe haar lichaam zich ontwikkeld had niet het liefste van zijn verlangen was; deze vormen wekten in hem een hartstocht dien hij vreesde als een gevaar voor de zuivere verrukking, dien hoogen adem die hen vereenigd had miste hij in haar en hij peinsde of dit de oorzaak mocht zijn van het verschil dat hen scheidde. Het beeld kon hij niet maken, en hoewel zijn lippen gloeiden en zijn armen zich strekken wilden om haar te omvatten, bedwong hij zich, want hij wilde haar schoonheid niet enkel om de schoonheid en hij wilde niet enkel lippen kussen. Zij deed veel vragen en begreep hem niet. Fier in het bewustzijn van haar welgevormdheid keerde zij zich af.

En de versmaade zinnen verhieven zich en bekommerden zich niet om den geest.

Toen Dianora vergat waarvan zij had willen spreken bewoog de begeerte haar weder. Zij hoorde in de mannenstemmen op straat den klank van belofte, zij zag recht in de oogen die zich bewonderend tot haar wendden, zij genoot van de zware zonnewarmte en van het stralend licht. Zij vergezelde Argentina, die zij ontmoette, naar haar huis om sieraden en fraaie stoffen te bezien, en verzweeg het; vrienden van Taddeo kwamen haar uitnoodigen voor een jachttocht op het land en zij ging, hoewel zij zag dat het Landro ergerde. En als zij thuiskwam, lustig en opgetogen, en kalm bejegend werd, mokte zij, of twistte of veinsde onverschilligheid. Maar wanneer zij, alleen in de kamer, zich wanhopig afvroeg waarom er verschil tusschen hen moest zijn, brak haar verdriet in hartstochtelijk snikken uit. Hij ging weer naar de werkplaats, ongeregeld daar hij aarzelde haar alleen te laten, en slechts een enkel maal wanneer zij hem met tranen smeekte te blijven gaf hij toe.

Op een middag toen Taddeo kwam had zij Landro's blik ge-

zien, het geluk lachte in haar, en hij verstond den blos niet die haar gelaat verwarmde. En in haar vreugde dat zij hem zoo bezat speelde zij met de driften die hem beroerden, zij toonde zich vriendelijker jegens Taddeo dan zij meende, en toen Landro in het donker uitging wist zij dat hij schreien zou en tot haar terugkeeren daarna. Dagen vergingen, voor hem in donkeren twijfel, voor haar in bittere gegriefdheid, voor beiden in droevig wachten.

En zij speelde overmoediger, want zij voelde dat zij zeker winnen moest daar thans de liefde het krachtigst bloeide in haar. Iederen avond ging zij weer naar den vriendenkring en hij wachtte in de kamer bij zijn teekenwerk. Maar één avond vond zij hem niet, en de angst beklemde haar want zij had bij het komen zijn hoofd gezien in het schijnsel van het venster.

Landro was buiten gekomen toen hij haar schreden hoorde, en terwijl hij haar in het duister wachtte verscheen hem boven de wijnranken haar gedaante die zich losmaakte van een ander. Dien ander volgde hij, zonder gedachte, met de oogen star op hem gericht.

En toen de ander voor het huis van Taddeo kwam en binnentrad, wist hij en voelde de kracht in de groote vuisten. Hij klopte op de deur die dadelijk werd geopend. En hij stortte in de duisternis en greep en stiet met den dolk, de gasten snelden met licht uit de kamer toe. Hij hoorde het misbaar van moordgeschreeuw of het uit de verte klonk, hij sloeg in het wilde met harde slagen, tot eindelijk vele sterke handen hem wegrukten en nederwierpen en bonden. Toen hij weggedragen werd door de piekeniers van de wacht zag hij dat Taddeo en een ander met bebloede hoofden lagen, Chiarissima boog over hen in jammerlijk gekrijt.

In den kerker waar hij geworpen werd sprongen de tranen in zijn oogen en de zucht dien hij slaakte was de naam van Dianora. En zij staarde heel den nacht in het duister, door verwarde verbeeldingen gekweld. Bij den dageraad ging zij voor het open venster staan en haar armen uitstrekkend naar den rooden gloor boven de stad riep zij hem dat hij komen mocht in haar overvloed, in de volheid van haar borst.

XII

Zij had van ser Colombe het verhaal gehoord hoe Taddeo en zijn vriend mishandeld waren, hoe zijn dochter in koortsen lag, hij had haar niet verweten, maar bitter geklaagd dat de zedeloosheid waarin della Rena haar had groot gebracht de oorzaak van al dit leed was, en hij had haar met de hand gewezen heen te gaan van de deur.

Er tintelde in haar een rijk gevoel nu zij wist wat hij gedaan had, zij wachtte dat hij komen zoude in een teedere behoefte om hem te liefkozen met haar trotsche vreugde. En na twee dagen zonder hem te zien vroeg zij den eigenaar Bonanni om raad. Hij haalde de schouders op daar hij niet durfde zeggen wat hij vreesde, en hij vergezelde haar naar het paleis van den Bargello, hij ging alleen om bij den scherprechter na te vragen, maar niemand wist hem iets te zeggen. Zij zocht Sciarra in de werkplaats en vertelde hem haar angsten, de meester die er bij kwam staan beloofde dat hij Landro bevrijden zoude om hem aan de schoonste vrouw terug te schenken. Tevergeefs echter wachtte zij de lange dagen, telkenmaal moest zij hooren dat niemand zeggen kon in welken kerker hij gevangen was. Onrustig liep zij met het kind rondom het huis, zij riep soms snikkend of er niemand was die haar helpen kon, en als zij in de duisternis de eenzaamheid van den avond niet meer verdragen kon, liep zij haastig uit en dwaalde door straat na straat weenend over eigen schuld en over haar verlatenheid in de groote stad. Maar eindelijk kwam Sciarra met de goede tijding dat de kardinaal Landro, die tot zijn staat behoorde, voor zijn eigen rechtspraak had opgeëischt en hem tot boete in zijn paleis, waar hij veilig was, gevangen hield. Sciarra gaf haar geld en maande haar tot geduld.

Bevrijd van de benauwenis zat zij lusteloos, met tranen van zwakheid, dagenlang voor het venster, zichzelf al het leed verwijtend.

Toen kwam Argentina en vond haar in die bedroefdheid. Zij was een vrouw die veel bemind had, veel liefde had zien voorbijgaan, die het geluk niet meer verwachten kon, doch er zonder hoop te inniger naar uitzag. En daar zij vond hoe Dianora rijp was voor wat zij zelf gedroomd had,

koesterde zij haar om in haar liefde voort te droomen. Maar eerst moest zij de tranen drogen, het moede hoofd aan haar borst laten rusten en troosten dat de geliefde immers spoedig weer moest keeren waar het verlangen hem riep en hem dreef. Dianora, die zooveel dagen de stem van het hart niet gehoord had, liet zich warmen in de zusterlijke goedheid en kreeg den glimlach van het behagen weer.

Het was een onaanzienlijk huis waar Argentina woonde aan den hoek van den Pizzo Merlo, met een lage deur en twee tralievensters boven. Binnen echter in de duistere kamers blonk de weelde in voornamen luister, getuigend van Argentina's afkomst en haar hooge vrienden. Er werd gezegd dat zij in het Napolitaansche was geboren en dat haar vader daar regeerde, anderen zeiden dat zij zelf niet wist van een vader die eenmaal de tiara droeg. De kamer waar zij zat, met Moorsch goudleder behangen, had een waranda omslingerd van roode rozen, de muren van den binnenhof waren tot boven toe begroeid. Daar hoorde zij al wat Dianora dacht, al haar hoop en twijfel, zij hoorde soms in woorden die onbewust gesproken werden de heimelijke roerselen, de zelfde zucht die ook haar hart naar de uitersten der liefde trok, die zij geleerd had te dulden zonder hoop. Wanneer zij de volle schoonheid aanzag maakte wel de weemoed over eigen gevallen jeugd haar stil, maar Dianora bezat een gave die zij zonder afgunst immer had bewonderd, den weligen lust der zinnen; het verheugde haar te zien hoe de jonge vriendin van een reukwerk den geur genoot, hoe de kleur van haar oogen dieper werd wanneer zij met de hand over een schoon brocaat voer, hoe zij met verborgen innigheid speelde met een vrucht of een bloem. Er leefde in den luid klinkenden lach die plots helderheid aan de kamer gaf zulk een ruime sterke vreugde van de wereld dat Argentina de onschuld van haar kindertijd wederzag en medelachte zooals zij sedert lang niet had gedaan.

Iederen dag zon zij wat zij haar liefs kon bieden, een vermaak, een geschenk, een onverwachte verblijding, en daar Dianora allengs minder van verdriet over den afwezige sprak, zweeg ook zij daarvan. Van de bezoekers die gewoon waren te komen werden slechts weinigen ontvangen, oudere vriendinnen, vrouwen van wie zelden werd gesproken, en enkele

wellevende jongelieden die zich in dit huis niet anders gedroegen dan aan het hof van een eerwaardig heer.

Den eersten keer dat de neven Corso en Fragnano Orsini kwamen was het een stille zwoele zomeravond, de geur der rozen zweefde de duistere kamer binnen waar slechts één lichtje brandde voor het beeld der Heilige Maagd. Argentina lag in de kussens te luisteren naar de liederen die de jongste zong; Dianora voelde hoe de ander, die zwijgend voor zich staarde, alleen aan haar dacht, zij wist die eerste stonde al dat haar bekoring hem gevangen had. En toen hij eindelijk sprak hoorde zij in zijn stem een verren smeltenden toon die haar ontroerde. Met een gemoed vol vaag gemurmel keerde zij huiswaarts, de nacht was stil, zeer stil en drukkend rondom haar, aan den hemel trilde slechts een enkele zwakke ster. Het blaffen van een hond verschrikte haar zoo dat zij beefde, en toen zij de deur achter zich gesloten had beving haar een angst gelijk zij nimmer had gehad, zij voelde in de stem die zij gehoord had een dreigend onheil, en in een diepen zucht riep zij om Landro. Behagelijk echter ontwaakte zij in den morgen, de frissche regen ruischte voor het venster. En zij tuurde wat de dagen brengen zouden, en zij mijmerde van dien jonkman Fragnano, wat het zijn zou als hij sprak.

Dien middag, in de lachende vertrouwelijkheid met Argentina, wachtte haar hart. Maar hij kwam niet. En den volgenden dag was het alleen Corso die hen onderhield. En ofschoon ongeduld haar prikkelde en zij zich ergerde dat zij iets gewacht had, voelde zij zich verlicht dat de ander niet gekomen was. Vele brieven schreef zij aan Landro, vragend wanneer de kardinaal hem vrij zou laten, zij wilde met hem heengaan uit de stad en aan het meer van Bracciano het geluk weer zoeken, zij smeekte hem aan haar eenzaamheid te denken.

Eenmaal zat zij met Fragnano alleen op de waranda. Hij sprak veel zonder haar aan te zien en zij wenschte dat Argentina komen mocht om haar te verlossen van de onrust.

Toen volgden dagen dat zij inkeerde tot zich zelf. Indien zij waakte om trouw aan de waarheid van haar hart te blijven had zij immers niets te vreezen van wat niet anders dan een begoocheling der dwalende neigingen was, indien zij slechts luisterde naar de stem van Landro, die uit de

lieve herinnering in haar boezem fluisterde, kon zij vergeten de verdwazing en het leed van dien eenen zomernacht, en de gevaren zouden voorbij gaan van haar armen, immer open maar voor hem alleen.

En in de duisternis, waar koel gemurmel van water ritselde, hief zij haar koude handen tot het aangezicht dat zich over haar boog, het verlangen smeekte om lafenis, de ziel smeekte hooger om ontferming voor het geweten. Er was verdediging noch berouw over den kus terwijl Fragnano haar medevoerde, zij bekende zichzelve dat hij in haar liefde was binnengeslopen.

Na dien eersten nacht klaagde in het donkerst van haar hart een verlatene om wat zij had verloren, een jeugd waarin vol frissche knoppen de eenige onvergankelijke zekerheid had gebloeid. Indien de zuchten die haar ontvloden onbeteugeld konden gaan, waar dan moest zij de ster zoeken om haar te leiden? indien de liefde zich deelde, wien kon zij toebehooren? De droefheid zonk tot op den grond van haar gedachte, dieper werd de klank van haar stem en over haar glimlach bleef de schaduw.

Het was om de koestering van den troost of van het vergeten dat zij weder medeging, maar toen zij die niet vond gaf zij zich over, en ofschoon zij begreep dat het een waan moest zijn wilde zij gelooven in de waarheid dat het haar recht was te beminnen zoo haar hart verkoos. Zij verschool zich in verontschuldigingen en redenen: de bloem om te bloeien vroeg niet naar wien of wat, de liefde had geen grens of wet. Maar de angsten stilden, de gedachten zwegen toen zij eenmaal had toegestemd dat Fragnano haar medevoerde naar een huis dat hij bezat in den omtrek van Isola. Het kind gaf zij in de hoede der oude lieden.

Nu zwelgde zij in de weelde van de zon der dagen, van de nachtelijke ruimten, en in haar oogen brandde een doffe gloed. Wel wist zij dat er pijn sluimerde in den wellust van geen enkelen band te voelen, maar zij kon niet denken, al de kussen moest zij ontvangen die op haar lippen vielen.

Fragnano, in de oorlogen gegroeid, was een driftig, sterk man, gewoon te gebieden en voldoening te vinden voor iederen gril; hij zag niet de oogen aan en kende de bewondering niet, noch boeide hem de teedere bedoeling van het

kleed, het waren enkel de vormen die zijn lust verwekten en, naakt, ongetooid, hem immer meer ontstaken. En trotsch verhief zich Dianora tegen zijn geweld, en zijn hartstocht ontmoette haar vuriger, maar edeler kracht. Zij wist dat een andere liefde hooger heerschte over haar, maar in de warmte van haar leden voelde zij de zekerheid dat ook de strijd der zinnen door de liefde werd gevoerd.

De heetste maand van het jaar gloeide over heuvelen en akkers en iederen dag, wanneer westwaarts de zon in den luister van gele nevels daalde, verschenen snel over de oostelijke toppen de onweerswolken, de windvlagen rukten aan de eenzame populieren, de bliksems schoten door het duister. De nachten waren zwaar van den reuk van geschroeiden grond en welkend loof. En vermoeid van het genot van den overvollen dag lagen zij op den vloer voor het raam, zich lavend aan de zwoelten die binnen vielen, het rommelen in de verte klonk voor de ongestilde vragen in Dianora als muziek die haar rust schonk en verdoofde.

Maar door de sluiers der vergetelheid flitsten scherpe herinneringen op en vaak, wanneer zij, na veel omarming onbevredigd, in grauwe gedachteloosheid had gestaard, richtten zich haar blikken weer naar den weg dien zij gekomen was. En eenmaal had zij de hardheid van zijn hand gevoeld, den killen glans in zijn oogappel gezien, en eenmaal, terwijl hij sliep, was zij van zijn vreemdheid teruggeweken, met een verlichting voor haar borst. In den droom had zij toen een geluid gehoord dat haar riep en bij het ontwaken moest zij schreien door een gedachte aan haar kind. Zij wenschte dat zij nimmer de vlaag die haar overvallen had met den naam van liefde had genoemd, want hoe de begeerte haar ook bezeten had of bezitten mocht, bij het moede einde der kussen bleef altijd de behoefte aan de eeuwig onuitsprekelijke teederheid waarvoor zij te klein, te zwak gebleken was. Toen zij besefte dat zij Landro, wiens beeld plotseling in haar hart begon te schitteren, beroofd had, sloeg zij zich in het gelaat, en zij rees en spuwde toen Fragnano haar lachend tot zich riep.

Zij aarzelde niet, zij zeide dat zij tot Landro en haar kind terug moest keeren. En toen hij opstaande haar in zijn armen nam weerde zij hem af en barstte in wanhopig schrei-

en, want zij ervoer dat door het lichaam, ofschoon zij zoo helder had gezien welke macht zij toebehoorde, onder de beroering der vreemde handen de gevreesde siddering was gegaan. Met een moeite die haar den adem benam wrong zij zich los, zichzelf verafschuwend. Zij durfde hem niet aanzien noch hooren naar zijn stem, zij haastte zich om uit de verleidingen heen te komen.

De zon straalde over den weg, over de akkers waar het gele graan door de winden lag neergeslagen, over de wijnstokken op de glooiingen waar reeds vele bladeren dorden, het warme stof steeg in wolken op waar zij zwijgend naast elkander reden. Dianora berekende dat de lange tijd dien zij in vergetelheid had doorgebracht niet meer dan tien dagen had geduurd, tien luttele dagen voor het eindeloos tal dat volgen zou met zoeken en onzekerheid, met berouw en de immer wederkeerende onleschbare begeerte. Zij voelde dat zij den man naast haar haten kon om zijn lach en zijn zelfzucht, dat zij hem haten moest dat hij, enkel nemend het genoegen van een oogenblik, het oogenblik niet zoo groot gemaakt had dat er geen ledigheid op volgen kon. Maar door de tranen die voor haar oogen vloeiden begon zij te zien wat zij soms vreezend had vermoed: alles wat leefde op de aarde kon zij haar mond geven en alles kon zij nemen aan aan haar borst, maar alles moest haar eenmaal koud ontvallen voor zij er genoeg van had omdat zij in niets de laatste zoetheid vinden kon dan in één alleen. Geen oog dat haar glinsterend aanzag zou verzadiging geven, geen stem waarin de streelende belofte zong zou haar tot vreugde voeren, geen kus op haar lippen blijven zoo er niet in leefde de geest dien zij gezien had, ginder onder den blanken boom in den lentenacht van Giocosa. Armzalig was de wereld die niet beminde zooals zij, die zij nochtans beminde. Haar tranen vielen voor Landro, hem die haar de vreugde gaf, hem wien haar ziel behoorde, hem moesten haar dwalende zinnen vlieden. Voor de poort San Pelegrino steeg zij af en zij liet Fragnano haar tranen drogen, zij liet hem haar handen en lippen kussen, stil, met een glimlach.

Thuis overstelpte haar het kind met zijn kreetjes en zijn lachjes. Maar één slechts kon haar uit de droefheid heffen en verlichten, en daar hij niet kwam en zij vreesde dat de

nacht bij het slapend kind haar al te lang zou kwellen, ging zij tot Argentina om bij haar te klagen en te rusten. Zij hoefde niet veel te zeggen, Argentina koesterde haar met warme handen en met tranen die opnieuw vloeiden uit de eigen onbegrepen droefenissen van weleer, zij legde haar op het bed en drukte haar in haar armen, met de ongesproken innigheid voor eene die leed zooals zij geleden had. De geur van deze liefde was nieuw voor Dianora, zachter, lichter dan zij ooit gekend had, het was of de weemoed die er vaag in fluisterde van iets dat niet kan zijn haar beter laafde dan alle lusten; roerloos lag zij in het duister, gestreeld van den adem der vriendin.

Den morgen daarna werd het troostbehoevend hart weder diep beroerd. Zij vond een briefje van Landro: 'Hoe is het dat ik geen antwoord krijg? Schrijf toch, ik wil je hooren daar ik niet komen kan.'

Aan de borst van Argentina snikte zij, en als zijn beeld voor haar verscheen en zij zijn oogen zag richtte zij zich op en hief haar lippen, maar zij verschrok en verborg zich in de kussens, zij hoorde de stem van een ander, vleiend, spottend, gebiedend. En wanneer zij uit den sluimer vermoeid ontwaakte peinsde zij hoe zij overwinnen kon om weer zuiver voor hem op te staan, in haar ziel murmelde het verlangen om de hemelsche waarheid te zien.

Maar zij kon niet wachten, zij wilde terug gelijk zij was tot hem dien zij trouw moest zijn.

XIII.

De kardinaal, zittend voor de marmeren tafel, had zijn morgentaak voltooid, zijn schrijvers en boodschappers heengezonden, alleen Landro wachtte nog voor het hooge raam. De frissche zoelte van September voer over de heesters en deed de bladeren wiegelen aan de stengels, een vogel in een kooi floot bij wijlen enkele tonen. En nadat beiden gewacht hadden in de stilte sprak heer Gaetan:

'Zoo ik je laat gaan keer je terug tot het verderf. Van mijn recht om je te bestraffen maak ik gebruik om je te beschermen tegen de wereld en tegen je driften. Volg mij in gehoorzaamheid, ik zal je herder zijn. Het hoeft niet lang

te duren, want ik weet, je bent sterk in de hemelsche genade. Ik vraag je niet die vrouw te vergeten, ik wil alleen dat je voorloopig niet tot haar terugkeert. En ik bid dat dit het eenig verdriet mag zijn dat de wereld voor je heeft. Ga nu.'

Landro knielde en kuste hem de hand, hij hoorde in de stilte het gekweel van den vergeten vogel.

En in zijn kamer boven in het huis, nadat hij gelezen had in zijn gebedenboek, zat hij lang te staren naar de zonnige heuvelen tusschen de twee cypressen van den tuin. Daar was in den muur een lage deur waarvan de grendel gebroken was, maar hij wilde de gedachte die opdook niet aanzien, hij wilde zijn goeden beschermer gehoorzamen. Sciarra kwam om met hem te teekenen, zij spraken over het werk tot laat in den avond bij het lampje, en geen van beiden noemde den naam van haar die de oorzaak was van zijn eenzaamheid Na enkele dagen echter ging hij weder tot heer Gaetan en zeide dat hij niet doen kon naar zijn wil omdat hij haar die naar de waarheid zijn vrouw was niet verlaten mocht. Het antwoord luidde dat hij ten eigen bate een gevangene was in dit huis. In den avond, toen hij bijkans door het venster van een der dienstvertrekken was geklommen, werd hij door dienaren gegrepen. En hij schreef de brieven waarop geen antwoord kwam. Zijn gepeinzen, zoekend in de schemeringen van het hart, vonden menige waarheid, een zuiverder licht begon voor hem te dagen. Sciarra bracht haar dezen brief:

'Hoe dom ben ik geweest! Al die jaren heb ik enkel aan mijzelf gedacht, aan wat mijn genoegen en mijn nut kon zijn: naar meester Andrea ging ik omdat je schoonheid mij niet genoeg was en mijn lust aan schoone vormen nog meer bevrediging wilde; des avonds liet ik je alleen voor de plichten van het Oratorium omdat ik mijn eigen heil stelde boven het heil van de meest geliefde ziel. Dit deed ik voor mijn nut. En wanneer ik bij je was nam ik met volle teugen de verrukking van de schoonheid die blonk van je gestalte en uit het donker van je oogen, ik liet mij vervoeren door al het zoet dat ik bij je vinden kon, ik beroofde je voortdurend, en ik deed dit alles tot mijn eigen verzadiging. Die zelfzucht kwam uit mijn domheid voort. Had ik nagedacht en had ik geweten wat ik doen moest voor je geluk, alles zou ik gedaan hebben al ware het om je één enkel uur

van de liefste vreugde te geven. Ik zou je geleerd hebben wat zaligheid het is te bidden zonder woorden, te wachten in klare aandacht en in ons menschelijk hart de heilige aanwezigheid nabij te voelen; ik zou je geleerd hebben je oogen op te slaan en in andere oogen te zien hoe in ieder mensch de liefde woont en de liefde wacht, hoe zij onbevreesd naar buiten komt wanneer wij beginnen te spreken met het hart. O domheid, anderen gaf ik waarvan ik overvol ben, van mijn Dianora nam ik slechts en ik liet haar gaan om bij anderen te zoeken wat ik haar onthield. Ik kan niet komen, men heeft mij opgesloten, maar ik zal komen, o mijn lieve vrouw, en niet meer van je heengaan. Ik weet niet of hij dien ik geslagen heb nog leeft, mijn betere neiging wenscht het, maar dan zal ik hem moeten haten, want wie mij mijn eenigen schat wil rooven, die is mijn vijand. Wacht mij, ik bid voor je, ik denk aan je en ik zal komen.'

Met tranen kuste zij die woorden, met heeter tranen vroeg zij of zij zou durven hem weer te zien, maar ook wist zij dat zij zou moeten. Wat konden al de menschen van de wereld haar geven dat haar niet eenmaal walgen zou? Wat was het eenige dat haar ontbrak, het eenige dat haar een toekomst gaf? Met een naam kon zij het niet noemen, adem of geest die in zijn woorden leefde.

Sciarra liep een ganschen middag met haar buiten den muur langs de wijngaarden, haar aanhoordend en immer weder manend tot geduld; lang en dringend smeekte zij dat hij haar voorspraak mocht geven opdat de eerwaarde heer kardinaal haar bede welgezind ontvangen zou, en zij liet niet af voor hij beloofd had. Maar het baatte niet, hij bracht haar een weigering terug. Toen ging zij en wachtte aan de deur een morgen en een middag om voor den kardinaal neder te knielen wanneer hij buiten trad, zij bekommerde zich niet om den dienaar die haar verjagen wilde. En na de vesper kwam die dienaar weer om te zeggen dat heer Gaetan haar in zijn zaal ontbood. Zij ging, zij viel voor hem op den vloer, maar hij beval haar zijn kleed niet aan te raken. En nadat zij gesmeekt had met woorden die niet alles uiten konden van het verlangen dat zij hem niet zeggen kon, met stille tranen, met een zucht van verwachting, antwoordde hij

met verwijten en zware beleediging: hij noemde liederlijkheden die ieder kende in de stad behalve de vriend dien hij beschermen moest, hij gaf haar te verstaan van goddelooze dingen die zij bedreven zou hebben, hij dreigde haar aan den Bargello over te geven als een deerne die de wet ontdook indien zij eenmaal beproefde Landro in den ontucht te sleuren. Dienaars grepen haar bij de armen mee en wierpen haar buiten zoodat zij viel in het slijk van de straat. Zij rees en sloeg de oogen op, er was niemand aan de vensters.

Bij Argentina weende zij, en als zij verteld had van den smaad zaten zij zwijgend in elkanders armen, langen tijd, tot zij het beeld dat voor haar stond van hem, eenzaam en gevangen, niet verdragen kon en zuchtte, tot zij eindelijk snikte daar het verdriet een vuur ontstak in het verlangen. Hartstochtelijk richtte zich haar wil op om terug te winnen den glans van zijn oogen, het licht dat als een blozende dageraad in haar gloorde zonder dat zij het geweten had, met hem zou zij zeker stijgen boven de nietigheden waar zij zich bezoedelde, met hem zou zij eenmaal zweven in de droomen nog sluimerend in zijn ziel. Dit was haar geloof, dat de kus die in haar leefde slechts leven kon in hem. Argentina verstond haar, zij beraamde hoe zij hem bevrijden zouden, en zij was het die haar kamervrouw naar de vischmarkt zond, met goud in de beurs, om den kok van het paleis Gaetano te zoeken. Wel bracht zij niet meer terug dan de kennis welke deur van buiten geopend kon worden en welke trap leidde naar zeker vertrek boven het huis, maar het was genoeg voor Dianora.

Het was een donkere nacht met ruwe windvlagen die de lampen aan de hoeken der straten doofden. Tezamen gingen zij, dicht in hun mantels gewikkeld. Argentina wachtte, heen en weder loopend op de brug, maar dan, bevreesd voor de dieven, verschool zij zich achter een muur aan de kade voorbij San Angelo. De wachtklok van de burcht had al twee keer geslagen, het moest al na middernacht zijn, zij liep nog steeds heen en weder in den kouden wind. Toen plotseling hoorde zij schreden en mannenstemmen nabij, zij herkende ook de stem van Dianora. En volgend zag zij, bij de roode lamp voor de brug, haar gedaante tusschen twee mannen die haar vasthielden, hun pieken glinsterden in het

schijnsel. En verder volgde zij, eerst omdat zij nog niet begreep, dan om te zien waar zij haar heen zouden voeren. Dicht achter hen om hen niet uit het oog te verliezen, behoedzaam om niet bemerkt te worden, liep zij door straat na straat, tot zij kwamen aan de gevangenis achter het paleis der Conservatoren. Toen snelde zij naar huis met de handen op de borst.

Twee dagen was Dianora in het stinkend donker gewelf tusschen vele anderen die zij nauwelijks kon zien, schreeuwende, kijvende, vloekende en jammerende vrouwen die hun vonnis wachtten voor diefstal of lasterlijk misdrijf, lichtekooien ook die slechts na het uur buiten Ripa geloopen hadden of den penning niet hadden betaald. Twee dagen en nachten moest zij er leunen tegen den killen muur daar zij niet zitten kon in het nameloos vuil van den grond, zij wilde niet slapen, zij pijnigde zich om wakker te blijven en niet te vallen in het walgelijk gewriemel der anderen. Wanneer er eene haar toesprak kon zij niet antwoorden, zij weerde zich niet wanneer zij weggedrongen werd, zij zocht de kwelling der bedorven reuken te vergeten door te zinnen hoe zij Landro bevrijden zou, want nu droeg zij in haar hart de klare gewisheid dat zij door hem alleen kon leven en dat zij slechts gescheiden waren door een macht die voorbijgaat.

Toen de bewaarder de deur ontgrendelde en haar naam riep wist zij dat zij gered was, haar voeten konden bewegen. Fragnano, die van de vriendin gehoord had waar zij was opgesloten, wachtte met het bevel van den rechter om haar vrij te laten, hij voerde haar in zijn arm naar Argentina.

Zij lag op bed vele dagen, want ofschoon het lichaam op de weeke peluw en in de koestering der teedere handen dra herstelde, voelde zij zich arm en ternedergeslagen, krank van vruchteloos verlangen, zij had gezien tot welke duisternissen een dwalende vrouw kon verzinken en angsten verontrustten haar dat zij ondanks den roep harer ziel om den klaren weg van Landro te gaan de menigte der verlokkingen te weerstaan zou hebben immer en immer meer. De eerste genieting die weer streelde gaf de geur van rijpe perziken in de kamer, de geur van late rozen die met de herfstzoelte binnenzweefde. Toen zij was opgestaan werden er van heer Spinelli kostbare geschenken gebracht, een uit-

noodiging tot een feest, een brief met verholen beloften, met beden die valsch klonken en nochtans iets van bekoring hadden. Zij antwoordde niet, haar gedachten wilden nergens zijn dan in het huis van den kardinaal. Onverwacht vond zij ook op een morgen Taddeo in de kamer, die haar kwam bezoeken, driest en luid naar zijn aard; hij had gehoord dat de ander door zijn beschermheer werd vastgehouden, hij had haar vele genoegens aan te bieden. Met een stil lachje hoorde zij zijn ledige schertsen aan, en toen hij heengegaan was, ergerde zij zich dat er toch een glimming van zijn oogen in haar geheugen bleef waren, dat er toch een zekere wijze van zijn stem haar deed denken aon oogenblikken die zij wellicht terug kon wenschen. De onschuldige liefelijke geest die zich verweet dat hij nooit anders dan zijn eigen baat had gewild, die niet zag dat zij het was, dat zij enkel van de wereld te nemen zocht. De sterkste verzoeking kwam met Fragnano. Zij weerde hem af toen hij zijn loon eischte voor haar bevrijding, zij sloeg haar oogen neder toen hij sprak van de dagen in Isola, en bij zijn fluisteren en smeeken schudde zij slechts haar hoofd. Maar voor hij heenging nam hij onverhoeds haar in zijn armen en heftig moest zij zich loswringen want zij wilde niet toegeven aan den drang die haar dreef, de felle toorn gold niet hem maar haar zelve. Dien avond twistte zij ook met Argentina die haar verrassen wilde met een zeldzame versnapering. Zij viel voor het beeld der Maagd en snikte om bescherming, want al het zoet en alle behagen verleidden haar om den eenige te vergeten zonder wien geen zoet of behagen kon bestaan.

Argentina fluisterde van een nieuw middel dat zij bedacht had, van sterke mannen die zij zou huren om in het paleis te dringen en hem weg te voeren. Zij sprong op, zij wist dat zij zoo zou slagen indien zij zelf het deed. De vriendin stemde toe, zich voornemend tot zekerheid piekeniers te huren om haar te beschermen. Dat waren vroolijke dagen toen er hozen en een buis gekozen werden, toen zij zocht welke kleur het gunstigst voorteeken bood, en bij het knippen en naaien en passen werd er gelachen of zij meisjes waren die zich voor karnaval toebereidden.

Er viel een zachte regen dien nacht toen zij gingen, gevolgd door twee mannen van de wacht die reeds een groot

handgeld ontvangen hadden, zij droegen het laddertje en het touw. Bij het paleis bleef één van de mannen voor de deur staan en de andere liep mede langs den muur van den tuin tot zij bij het deurtje kwamen dat bij de eerste poging geluidloos openging. Dianora zeide een wees-gegroet uit dankbaarheid voor deze onverwachte hulp, de piekenier zeide het amen, en ofschoon hij afgesproken had niet verder dan tot den muur te gaan wilde hij zulk een liefelijk jonkman, die het werk nog niet verstond, nu verder helpen en hij volgde haar den tuin in tot onder het venster van Landro dat nog verlicht was. Daar het laddertje zoo hoog niet reikte zette de man het op zijn borst en toen het gereed stond onder het venster klom Dianora eerst op hem en dan naar boven. Zij tikte en het raam werd geopend, zij fluisterde zijn naam en hoorde een zucht die haar zoo ontroerde dat zij zich vast moest klemmen om niet te vallen. Zij wist niet hoe het gebeurde, zij stond in het duister met haar mond aan zijn borst, de grond was zacht en de regen viel koel op haar wang.

Bij het geroep van mannenstemmen, bij het geraas en geschreeuw dat kwam greep zij hem vast en trok hem voort, maar buiten den muur nam hij haar geheel in zijne beide armen op en snelde met haar heen naar een andere straat waar zij zich verscholen. En toen zij voortgingen en bij de brug zagen hoe de man die haar geholpen had door zijn kameraad naar de wacht werd gevoerd klonk hoog en zegevierend haar lach in de duisternis, en zij drukte de hand die haar hield aan haar mond, zij haastte hem mee naar huis.

Voor het slapend kind knielden zij op den vloer. De kus dien Dianora ontving gaf een licht voor haar gesloten oogen en het straalde in haar hart, dat deze vreugde nooit gekend had. En zij vroeg niet en zij kuste niet, maar haar ooren waren open voor de reinheid van zijn stem, haar handen waren open voor de teederheid van zijn beroering, zij voelde zich groot in de overwinning en zij wist dat de warme adem die haar borst bewoog de waarheid was.

XIV.

Toen volgden dagen van innigheid en van samenspraken die, in geheimenissen dringend, laat in den nacht eerst ein-

digden voor verder geheimenis. Het was het natte najaar met nevelen en purperen wolken over de stad, de landlieden droegen korven met glanzend ooft naar de stad, hun kreten klonken gedempt in de verte. Zij tweeën zaten op het muurtje dat het hoogste van de glooiing scheidde van den wijngaard daarneven, beneden hen, rondom het huis, was het gele loof glinsterend van regendroppels, en ginds de blinkende rivier, en ginds ter rechter en ter linker de stad met de vele koepels en daken waar soms de teederste klaarheid van het zonlicht viel. In de stilte tusschen hen, terwijl zij staarden hand in hand, bloeide in hun wangen de donkere blos, in hun oogen de donkere glans van het rood en goud gekleurd seizoen. Dan, met een lachje wanneer zij het roepen hoorden van het kind Nannina, hier of daar in de ranken verscholen, begon een gedachte aan iets waarvan de een noch de ander ooit had durven spreken, een schuchtere vraag zocht woorden en het aarzelend, zoekend antwoord kwam in een wedervraag. Dan ontdekte Dianora de zaligheid dat zij hem meer en dieper toebehoorde dan zij begreep, zij wachtte geheel en al op ieder woord en iederen blik van hem, en Landro zag in klare verten, waar geen stem van de wereld riep, zichzelf met haar alleen. Van de laatste gevoelens die vluchtig, ongeweten voorbijgaan spraken zij veel en lang zonder te begrijpen, tot plotseling een ontroering gelijk een schitterend vuur hen verlichtte en de tranen hunner oogen hen te zamen troostten dat er voor het mateloos verlangen eenmaal heil zal zijn. Het geluk en de weemoed beide hadden in hun stemmen een vollen klank en wanneer het fluisteren verstomde voor den slaap was het of de kussen die hen te zamen hielden bloesems waren van den eenen grooten kus waarin zij dien dag hadden gezocht en geleefd.

Gelijk hij gezegd had deed hij, hij verliet haar niet voor het werk bij meester Andrea noch voor den rondgang met de Theatiner broeders. En daar zij hem smeekte, uit vrees dat de wachters hem vatten zouden of dat de kardinaal hem weer in zijn macht zou krijgen, niet binnen de stad te gaan, kon hij haar slechts medevoeren naar een der kerken in Trastevere, vroeg in den morgen of wanneer de duisternis viel, zij baden te zamen voor de lieve Maagd, zij lagen er stil voor den Gekruisigde. Zij hoorde zijn goede gedachten

aan, zij peinsde er veel over na en uit haar gepeinzen sloeg zij haar oogen inniger tot hem op. Maar zij wist wel, en het weten gaf warmer rust in haar hart, dat haar geluk niet door zijn goedheid en teederheid zelve leefde, maar door de zekerheid dat zij al wat er goeds en teeders nog in hem verborgen lag thans geheel en al bezat. Soms sprak hij er wel van met haar naar een winkel in de stad te wandelen, en dan klemde zij zijn hoofd in haar armen, zeggend dat hij haar gevangene was. En dit wist hij, en dit wilde hij, want hij zag de vaste tinteling der vreugde over haar.

Maar zij had niet genoeg, en de zekerheid van haar bezit verdreef haar vreezen en zorgen. En toen de begeerte begon te prikkelen en zij dacht aan het zoet dat er in het midden der menschen was te genieten, toen de samenspraken naderden tot de gekronkelde geheimen die zij niet onthullen durfde, zocht zij om te vergeten, om af te leiden, om de behoefte aan bevallige genoegens te bevredigen, hem mede te voeren tot de wereld die haar trok. Zij dacht aan Argentina die haar geholpen had en die zij na dien nacht niet had weergezien. Er moest droefenis zijn in de vergulde kamer van Pizzo Merlo over verlatenheid en ondank, hoe immers kon de zachte vriendin weten dat het verlangen naar de koestering van haar liefde slechts gesluimerd had. Zij schreef aanstonds een brief, maar als Landro vroeg en hoorde hoe Argentina haar verzorgd en beschermd had, zeide hij dat zij gaan moest. En toen zij terug kwam, blozend, recht, met helderen lach, en hem vleide haar morgen te vergezellen om de trouwe helpster te zien en te kennen, zeide hij dat het zijn plicht was.

Het eerste bezoek verraste beiden. Argentina, die van zijn rechtzinnigheid gehoord had, van zijn strenge zeden en er de oorzaak in gezocht had van Dianora's leed, was hem slechts welgezind geweest ter wille der vriendin; toen hij nu kwam, eenvoudig en oprecht sprekende van den dank dien hij haar schuldig was, zag zij dat zijn klare oogen dieper staarden dan in haar gelaat alleen, zij voelde den druk der rimpels niet en gaf hem een open blik weerom. En Landro zat bekoord in de nieuwe ontdekking dat een kwade faam een hart dat waarlijk rein is niet bezoedelt, dat ook na een leven dat hij verdorven had hooren noemen de liefde smette-

loos kan zijn. Zij waren vrienden van dien eersten dag.

Er kwamen soms vrouwen om met haar te spreken die hij bij de feesten had gezien en die hij had hooren toeroepen uit het volk. Dan zat hij zwijgend en vaak begreep hij hun scherts met verborgen bedoeling niet, en als hij afkeer en minachting voelde, en zich ergerde en met strakken groet hen verliet, vroeg hij zijn geweten of hij hoogmoedig was. Niet hun scherts of hun wuftheid minachtte hij, maar hun dagelijksch leven dat met de liefde spotte. Hij sprak er met Dianora over, vragend of zijn gedachte niet al te hard was. En zij wist van ieder dergenen die in het huis van Argentina kwam iets liefs te zeggen: deze had groot verdriet dat zij onder luide woorden verborg, gene gaf altijd de helft van haar geld aan onfortuinlijke vriendinnen, een andere verzorgde het gezin van een man dien zij had liefgehad. Voor allen die zij zoo noemde bracht Landro, een of ander keer, een klein geschenk dat hij met een handkus reikte. En hij zat met een glimlach bij hun scherts, hij kwam in hun woningen en hoorde hun vertrouwelijkheden, en hij zocht den waren glans van hun oogen te verstaan.

Eens ontmoette Sciarra hem die vroeg hoe hij zijn tijd bij vrouwen verkwisten kon. Hij nam hem mede om een nieuwe kapel te zien waaraan hij had gewerkt, Landro zat er zwijgend met een blos van opgetogenheid. Zij gingen arm in arm langs de bouwvallen en verlaten wegen, en toen zijn vriend hem weder vroeg toch te zeggen waarom hij niet terugkeerde op de werkplaats, waarom hij zijn dagen doorbracht waar hij niet hoorde, begon hij eindelijk te spreken.

‘Wat kan het werk waard zijn als het niet voortkomt uit een ongestoord gemoed? Geen werk is goed dat niet gemaakt wordt met een blij zingend hart. En hoe kan het hart rustig zijn als het niet gedaan heeft wat het wil en moet doen? Wij zijn niet gelijk, vriend, je kent de genade niet die mij gegeven is, je begrijpt niet hoe het is een andere ziel toe te behooren. Voor haar moet mijn eerste werk zijn, als ik voor haar leef, voor haar alleen, doe ik mijn plicht, want het is beter één ziel tot den hemel te voeren dan duizend werken te doen die vergaan. Maar je weet niet hoe donker het soms in mij is, hoe vreeselijk de angst mij soms overvalt dat ik niet zal kunnen en als een dwaas, hulpeloos, met

ledige handen zal staan als ik rekenschap moet geven. De wereld is sterk, je kunt niet verwachten dat één de kracht heeft om twee voor de verleidingen te bewaren. Zuiver moet het hart zijn in ongerepte liefde, en wanneer ik niet een rechten weg kan gaan kan ik niet leven. Waarom ik mijn tijd bij vrouwen verkwist? Ja, ik weet het, daar is mijn plaats niet. Ja, ik weet het, ik waag te veel, ik kom te dicht bij gevaren die misschien sterker zijn dan ik denk. Ik weet ook dat ik iederen dag meer van de wereld begrijp, en meer vergeef, en mij meer door haar verblinden laat. Meen niet dat ik al overwonnen ben, voor mij zelf vrees ik niets. Maar zij die ik liefheb gaat een moeilijken weg, want het is moeilijk te midden van onreinheid rein te blijven. En als het niet kan zal zij alleen zijn. Bidt dan voor mij en neem mij dan naar de werkplaats mee. Het is niet goed alleen voor zich zelf te zorgen.'

En Dianora, gelukkig in zijn warmte en toewijding, zag niet dat hoe meer zijn innigheid groeide zoo meer het gevaar naderkwam, zij had lust en leed die voorbij waren vergeten en leefde in het oogenblik als een open bloem in de zon. Zij zag niet, toen de neven Fragnano en Corso in de kamer zaten met hun zang en muziek, hoe Landro luisterde naar de fijnste tonen die in stemmen hoorbaar zijn, zij zag niet hoe hij met nedergeslagen oogen iedere beweging waarnam. Bij het afscheid voelde hij Argentina's hand zacht in de zijne en het scheen of zij iets wist van het zwart en den gloed die door hem waren gegaan. Maar hij durfde niets meer vermoeden dan dat Fragnano een heer was gewoon aan lichtzinnig gezelschap, hij wilde van zulke nietigheid zelfs niet spreken. En Dianora ging zoo liefelijk, zoo oprecht in haar vreugde naast hem in zijn arm, dat de zoete kracht in hem ontbloeide en het vertrouwen edel en klaar in zijn woorden sprak.

Argentina maande haar tot voorzichtigheid, toen herinnerde zij zich en werd zij bedrukt door het besef van valschheid zoolang zij niet bekend had en vergiffenis gevraagd. Maar zij durfde niet, zij vreesde dat zij hem verliezen zoude. En zij leed omdat er bedrog was in haar lach.

Op een middag toen zij, huiswaarts keerend, voor een onweder schuilen moesten en de herberg den Beer binnen-

traden, vonden zij daar Taddeo met zijn vrienden voor het vuur. Hij stond op, begroette hen vroolijk en bood Landro de hand, zeggend:

'Beste vriend, als je een heilige van je vrouw wilt maken, berg haar dan in een klooster op. Haar oogen zijn mooi, en niemand kan helpen dat hij het ziet. Het is dom en wreed van je iemand daarvoor te slaan. Naar een klooster met haar, niet naar den Beer, en zoodra je verstandiger bent kunnen wij weer praten.'

De donder rommelde nog in de verte en het weerlicht schoot nog op in de vale lucht toen zij thuis kwamen. De kamer was koud. Zij voelde dat zij niet zwijgen kon, en tegenover elkander gezeten voor het venster vertelde zij, bedremmeld, bevend, van dien eenen nacht, toen hij in de stad de kranken verzorgde, zij wilde niets verhelen, zij kon alleen zeggen dat zij deed wat zij niet wist. En hij zweeg, hij zat roerloos met het wee in zijn borst dat hij niet te boven kon komen. Hij zweeg toen hij eindelijk opstond, het zwijgen was vreeselijker dan zij verwacht had, zij knielde slechts met gebogen hoofd, maar vragen kon zij niets. Dan raakte hij haar aan, zeer zacht, en ging heen.

In de duisternis buiten sloeg hij zijn handen voor zijn oogen en hij liep snel opdat geen hem hooren zoude, hij drukte zijn lippen dicht om zelf geen kreet te hooren. Maar verder op den weg, waar het eenzaam was, waar hij nergens een licht meer zag, strekte hij plots zijn handen naar het donker boven en de pijn brak in jammerend snikken uit. Het was of een ander snikte en kreet, gedurig kreet daarbinnen, maar boven de snikken die hij niet bedwingen kon en weerloos onderging, boven de pijnen hoorde hij vele hooge gedachten, klaar en rustig, die hij niet verstond. De uren van den nacht vergingen terwijl hij stond of zat aan den oever der rivier, wachtend tot de snikken hem rust zouden laten om te bidden en te hooren wat de hemel tot zijn ziel mocht spreken. Bij den grauwen dageraad kon hij opstaan, maar nog vloeiden de tranen toen hij langzaam ging naar Santa Dorotea om te knielen voor het altaar.

Met roode oogen zat zij voor het venster. En toen hij binnentrad, donker als een mensch die in donkere diepten heeft gestaard, kon geen van beiden spreken, maar de hand

die haar aanraakte was lichter dan toen hij ging. Stil dreven de wolken over de stad, het was koud in de kamer, alleen de stem van het kleine kind dat soms lachte of vragen deed met haar speelgoed, maakte er geluid. Zij wist dat hij vergeven had, zij bad dat hij eindelijk spreken mocht. En zij vroeg zichzelf in radeloos peinzen of zij van hetgeen zij nog verborgen hield spreken moest, het geheim zou haar pijnigen en hij zou het zien, en liever wilde zij alle smarten dragen om eenmaal met hem weer in de blanke dagen van voorheen te leven. Maar zij vreesde te zeer.

En zij vroeg Argentina om raad. Die bedacht zich niet, die drong aan dat zij aanstonds al wat in haar hart was uit zou spreken. Maar dagen gingen heen en zij had nog niets gezegd.

Toen kon zij het niet meer dragen. Zij zaten in de kamer van Argentina alleen, zij smeekte met haar zachtste stem of hij vergeven wilde. En toen hij antwoordde dat hij geen vergiffenis te geven had voor wat zij niet helpen konden, maar dat zij zoeken moesten om het verlorene terug te vinden, toen beleed zij al haar kwaad dat zij kende, al haar dwalingen, al haar smachten en verdriet, en met woorden die van verre kwamen en niet naderen durfden tot wat zij zeggen moesten, sprak zij van een tijd in den zomer toen het verlangen haar voerde tot een droom, een waan dien zij liefde genoemd had, zij klaagde van de zwakheid die in haar was, maar niet in haar hart dat enkel bad tot hem, zij klaagde van de driften die haar dreven zonder dat zij wist waarheen, van haar slechtheid die zich verlustigde in wat zij waarlijk verachtte. Zij zuchtte van haar vele rustelooze uren, van haar tranen en onverhoorde gebeden. Dan was het zeer stil, en dan smeekte zij hem om hulp.

En zij zag hoe hij voor haar stond, zij hoorde hoe vreeselijk zijn stem klonk, hoe groot en schoon:

‘Hier, neem den hardsten slag dien ik geven moet: het is onmogelijk dat wij elkander helpen. Het is gebeurd, de wereld heeft ons van elkander gebroken, wij kunnen alleen bidden, ieder voor zich, dat de hemel genadig mag zijn. Waak, o ziel die ik verloor, bid, o mijn geliefde.’

Zij hoorde het geluid van zijn schreden en van de deur

die haar van hem wegsloot. En terwijl zij de warmte van Argentina's wang aan de hare voelde was het of haar adem lichter werd van lentegeuren, en voor haar oogen zag zij den luister van een bloeienden boom, haar lippen bewogen zich tot een bede of een kus.

XV.

Bij Porta Pinciano bleef hij staan omdat een stem smeekend en dringend hem riep de stad niet te verlaten, en hij zocht in het duister en vond er in het tuinland een eenzame woning, waar hij aanklopte en ontvangen werd. De hovenier vergunde hem te blijven, zich verontschuldigend dat hij hem maar nederig herbergen kon.

In die eerste winterdagen zat hij zwijgend aan den donkeren wand terwijl de vrouw haar bezigheid deed voor het vuur. Vermoeid van vragende gepeinzen die in menigte hem dagenlang hadden verward, staarde hij slechts in een verte en zag daar soms, blank, stil, het beeld verschijnen waar hij eenmaal in had geleefd. Wanneer hij uit gebeden zijn oogen opsloeg hoorde hij die oude vrouw, de klank wier stem aangenaam viel in het rustig vertrek, maar hij verstond haar niet, hij wist dat de vele goedheden die hij in de menschen had liefgehad voor hem verloren waren. Eén toevlucht kon er slechts voor hem zijn in de tijden die komen zouden, doch een heimelijke band hield hem gevangen zoodat hij niet heen kon gaan uit de stad die hem beroofd had, hij noemde dien zijn zwakheid die hij niet overwinnen kon. De vrees echter voor de ledigheid, de vrees dat de storm der eindelooze vragen weer over hem zou vallen, verontrustte hem, hij ging tot Sciarra, hij ging tot meester Andrea, maar zijn mond bleef stom en donker zijn eenzaamheid. Hij zag mannen en vrouwen aan en wist dat er in hun lachen en woorden een liefde moest zijn, hij bad dat hij haar weder verstaan mocht, hij zocht de afzondering niet, doch ging op markten en langs winkels om de goedheid van stemmen te hooren.

En hij werkte meer dan de kameraden. Andrea plaatste hem bij de gezellen en droeg hem op een beeld van Charitas te snijden. In den schemer van den morgen al wachtte hij voor de deur, en terwijl de anderen tezamen refreinen zongen

en soms om te rusten hier en daar liepen en praatten, stond hij streng in zichzelf gekeerd over het blok gebogen in gedurige inspanning van geest en handen. Wekenlang ging hij voort, van geen andere gedachte dan aan het beeld vervuld, en des avonds in de woning bij Pincio sliep hij in wanneer hij zich nederlegde. Toen het gereed was noemde de meester het het gaafste proefstuk ooit bij hem gemaakt en ook de anderen van de werkplaats prezen het, maar Landro achtte den lof niet en alleen zijn vriend begreep waarom hij niet ophield aan het werk te verfijnen, kleuren en versieren. Al wat hij wist van den schoonsten vrouwenvorm wilde hij toonen in den glans van de liefde die de armen uitbreidt tot zegen, ontferming en vertroosting; de mantel die de schuchtere welving der borst bedekte werd prachtig karmozijn, de handen, open in hun mildheid, de lippen die schenen te fluisteren in een glimlach waren zacht en onschuldig zooals gestalten en gebaren die hij in een droom voorbij had zien zweven, zoo kuisch dat hij bij het ontwaken verder droomde. Maar eindelijk werd het beeld weggevoerd, hij schonk het geld dat hij ontving aan Santa Maria Egiziaca, en dien dag ging hij uit om te luisteren naar de gedachten die wederkeerden.

Hij begreep dat hij niet mocht treuren over het heil dat hij voor zich zelf verloren had indien hij leven wilde om beelden te maken tot sieraad der heilige kerk. Van de Charitas die haar vorm uit zijn hand had ontvangen had hij geleerd dat ook anderen de vertroosting waar hij om bad behoefden, de ledige eenzaamheid rondom hem was slechts een waan van zijn verslagen geest die verdreven zou worden zoo hij zijn ooren opende voor het geruisch der stille gebeden stijgend uit gansch de wereld. Gedurende den dienst had hij de versmachting in het geluid der menschen verstaan, hij had zich gebogen in nederigheid, smeekend dat hij zijn bedroefenis vergeten mocht om voortaan zijn aandacht enkel voor den hemelschen wil open te houden. Het was een Zondag, de sneeuw die nog in dichte vlokken warrelde lag zacht op straat, er straalde een blijde vertrouwelijkheid in den blos van mannen, vrouwen en kinderen die in doeken en mantels gewikkeld voorbij hem gingen, hij stond stil om goed te zien, dankbaar eindelijk weer de warmte in zijn hart te voelen.

Maar nadat eens twee vriendinnen hem hadden aangesproken, goedhartige vrouwen die wisten wat hij verzweeg, en hem hadden medegevoerd naar den pasteibakker, vermeed hij de drukke buurten van Canal del Ponte en Posterula. Met Sciarra stond hij lang bij het werk te beraadslagen, of zij zaten, zooals in hun eersten tijd, te teekenen in ommegangen en kerken. Hij vergat dat hij had willen heengaan uit de stad, hij meende dat er rust was in zijn gemoed omdat hij in gelatenheid kon denken. Soms in een droom naderde hij tot een aanwezighèid die een zalige pijn ontgloeien deed, en wanneer hij de oogen opende voelde hij dat er een hoop nog sprakeloos in hem wachtte.

En op een dag, toen hij buiten kwam van het werk, stond Argentina daar die met hem medeliep. Zij sprak van Dianora's berouw en tranen, hoe zij wanneer zij terugkeerde van de biecht gedurig weende. Maar Landro antwoordde dat haar eenige vertroosting niet van hem kon komen, het was al wat hij zeggen wilde, want van de ontroering die in hem beefde durfde hij niet te spreken. En toen zij voor het scheiden nogmaals aandrong sloeg hij zwijgend zijn oogen neder.

Argentina echter keerde weder, vaker en langer, zij vroeg niet meer, doch vertelde slechts van haar vriendin en van het kind, en luisterend met een droeven glimlach ging Landro met haar door vele straten, tot eindelijk zij het was die afscheid nam. Doch eenmaal vergiste zij zich, zij sprak van de kwade verleidingen die in de wanhoop zijn, zij zeide dat een vrouw zonder troost dwaasheden doet. Toen weerde hij haar af met hardheid en toorn in zijn stem, antwoordend dat een dwaasheid haar niet deren kon zoolang de zuivere liefde haar niet werd teruggeschonken. En tegelijkertijd begreep hij dat Argentina's aandrang hem tot een zwakheid kon verleiden waar enkel leed uit voort kon komen, hij vroeg haar hem voortaan niet te zoeken, hij bekende zijn vrees dat hij ongemerkt zou gaan waar hij niet mocht.

En vele dagen zag hij haar niet aan de poort wanneer hij buiten trad, het scheen hem dan of hij ongeweten al de uren van het werk gewacht had op dit oogenblik. De eerste milde zoelten maakten de schemering geurig, de lauwe avonden, de zachte regens, de stille luchten van het voorjaar lokten

om door de stad te dwalen, waar in een eenzame straat het plotseling kwinkelend lied van een jonkman den toon had van een vogel die roept, of ginds bij de heesters langs de rivier de lach van een vrouw in het donker een ontroering wekte die het bloed deed kloppen in een smeltenden gloed. Het gebeurde op een avond dat hij gedachteloos had geloopen en verrast bemerkte waar hij stond: daarboven was een schijnsel in het venster, de stem van het kind klonk er vragend en er gleed een groote schaduw door de kamer. Landro hield zijn oogen strak gericht, maar hij moest ze sluiten voor de tranen. En klagend vroeg hij zich zelf waarom hij staan bleef en niet heen kon gaan, hij mocht immers niets verwachten eer de hemel haar terugvoerde. Den volgenden avond liep hij er weder, schuchter, omzichtig, want de zon was nauwelijks onder, hij meende soms haar stem te hooren of zij woorden van liefkoozing sprak. Een adem, licht als de adem die uit het zuiden zweefde, voer over hem, hij herinnerde zich de lente aan de beek Mensola, hij moest een snik bedwingen toen hij verstond wat het was dat in hem zong en dat hij zwakheid noemde. En als het donker was geworden knielde hij op de aarde en bekende in het gebed dat hij niet anders kon dan verlangen naar het zalig geheim dat in haar leefde. Hij sloop rondom het huis, van de hoogte van den wijngaard waar zij wellicht dien dag met het kind op het muurtje had gezeten, tot beneden aan den weg. En eens, toen het zeer stil was, toen de wachtklok van San Angelo ginder al den morgen had verkondigd, durfde hij zelfs tot het venster naderen, het was open en zoo hij slechts wilde kon hij binnengaan. Maar hij luisterde slechts, hij ademde waar haar adem was. En hij stond daar tot het geluid der eerste duiven hem rond deed schouwen naar den klarenden hemel, en haastig ging hij heen met dezelfde stralende innigheid in de borst waarmede hij vroeger rondom Giocosa had gedwaald.

Maar er waren dagen dat hij zich verzette en niet ter sluiks wilde naderen tot een vreugde die hem niet gegeven werd, dat wanhopige gedachten hem dwongen te beseffen hoe kleinmoedig hij was indien hij de vrouw die de wereld van hem had weggerukt niet wilde en nochtans zocht. Dan vond hij troost voor een altaar, dan vond hij afleiding en vergeten bij kameraden.

De stad was bewogen door velerlei onrustbarende geruchten over de verschrikkelijke legers, over verwoestingen en moorden in de Marken of zelfs naderbij, men hoorde van de vreeselijke strijders die landsknechten werden genoemd, men zag renboden iederen dag komen en gaan door de poorten. Er waren aanzienlijken, kardinalen, edellieden die hun have pakten en met hun stoeten van muildieren de stad verlieten. De trommels verzamelden op hoeken en pleinen de weerbare burgers om onder Renzo Orsini de wapens te nemen, de zware bombarden werden naar de muren gesleept. Met toeschouwen, met luisteren naar een twistgesprek voor een herberg of op de markt vergat Landro menig uur.

Soms echter, wanneer hij een der vriendinnen van Pizzo Merlo voorbij had zien gaan, voelde hij plots weer den fellen steek, het verlangen ontwaakte met de onrust van aarzeling en zelfstrijd, hij kon bij zijn werk niet blijven, hij durfde door de stad niet te loopen uit vrees dat zijn voeten hem voeren zouden waar hij niet wilde.

En hij was weder gegaan langs het huisje in Trastevere. En terwijl hij op den grond tusschen het wingerdloof verscholen zat zag hij haar verschijnen in de deur, zij daalde de steenen treden af, gekleed in het karmozijn gewaad dat haar bruidskleed was geweest, en achter haar kwam Fragnano. Zij lachten dicht bij elkander, zij gingen lachend heen. De lucht was duister door het floers voor zijn oogen, wat hij voelde in zijn hoofd moest waanzin zijn. Toen hij de vesper van Santa Dorotea hoorde luiden stond hij op en ging, en hij lag daar voor de Heilige tot een dienaar hem kwam wekken. Het was druk in de stad toen hij naar Pincio keerde, de straten waren met vele toortsen verlicht, er klonk gezang van dansende soldaten en vrouwen, de sterren fonkelden zacht. Hij zwierf door de drukte hier en daar, toeziende hoe de menschen in dwaze buitensporigheid de komende gevaren te vergeten zochten, hij bemerkte soms dat hij medelachte te midden van uitbundige lachers, maar in zijn ziel lag een diep geklaag, een donker onheil.

En den volgenden morgen, na een nacht van gebeden, vertwijfeling, zelfverwijt en wanhoop, ontmoette hij op weg naar zijn werk Argentina, die hem smeekte mede te gaan om haar aan te hooren. Hij zat in haar kamer, met de

oogen strak gericht op den zonnigen muur van den binnenhof, hij hoorde en zag de jammerlijke beelden. Met liefderijke stem sprak zij van Dianora, hoe zij troost gezocht had, geschreid en stil gebeden, van de verleiding waarvoor zij gezwicht was daar zij haar eenigen steun immers verloren had. Argentina gaf zoo menige verontschuldiging, zoo menige verzachting tot hij ten leste enkel een blank en droef gelaat voor zich zag. Van haar zucht naar weelde en genot sprak zij, die door zijn goede hand gevoerd had kunnen worden tot een schoonen weg door de wereld, die haar thans slechts drijven kon naar zwelging waar geen verzadiging was, naar ledige duisternissen, naar vroege rimpels en ouderdom zonder troost. De gevaren loerden reeds nabij, zij kon zich niet verzetten. En terwijl hij bleef zwijgen, recht, onbewegelijk, vertelde zij van Fragnano die haar in zijn macht hield tegen haar wil, die haar mishandelde of zij een gemeene deerne was.

Toen stond hij op, met een dwazen glimlach, zeggend dat hij genoeg had gehoord, dat het eenige waarom hij gebeden had hun beiden voor goed was ontnomen. Hij kuste haar hand en ging. En buiten zuchtte hij, want hij voelde zich verlicht nu er een betere reden was voor wat hij te doen had. De weg werd ruim rondom hem, hij zag helder in zich zelven waar hij vele weken vergeefs in gestaard had, de hoop die hem al dien tijd in de stad had gehouden was zijn zwakheid geweest, een waan waarvoor hij evenals zij een schoonen naam bedacht had. De liefde die hen eens vereenigde was gebroken en het baatte niet de vrees en den angst te schuwen om het lot te dragen gelijk hij moest. Hij voelde dat zijn bevrijding naderde en dat hij weer sterk zou worden. Dien avond zou hij heengaan ver van de plaats waar de zwakheid verraderlijk zou zijn en het dulden te zwaar.

Dien avond ging hij naar Trastevere om nog eenmaal nabij te zijn, hij dacht meer aan het kind en hoopte het stemmetje te hooren. Maar het was er stil en donker in het raam. En nadat hij er lang gestaan had, en gezucht, en gebeden, keerde hij langzaam met gebogen hoofd terug op den weg. Een neiging voerde hem naar Pizzo Merlo, hij wist niet waarom, hij had er niets te zoeken. Op het pleintje was het even stil, maar de duisternis buiten den schijn van de lantaarn aan den hoek benauwde hem. En hij zag haar

komen met hem, de heete gloed in zijn hoofd werd onheil of waanzin, maar tegelijkertijd herinnerde hij zich wat Argentina gezegd had van mishandeling, en tegelijkertijd keerde een gedachte voor zijn geest terug dat er nu een betere reden was voor wat hij te doen had. Hij zag hen scheiden, zij had op de deur geklopt, zij scheen onwillig en week terug van hem, maar Fragnano greep haar in zijn armen. Toen werd de deur geopend, zij verdween. En Landro stond voor hem, hij kon niet spreken. De ander begreep dat hij fluks zijn wapen moest trekken, hij was grooter en sterker en wierp gemakkelijk den aanvaller terug, keer op keer. Maar hij zag dat hij zich tegen den waanzin niet lang kon verdedigen, hij week naar achter buiten den schijn van de lantaarn. Plotseling sprong Landro op hem zoodat hij viel, toen was het een zwaar gehijg, een worsteling zonder adem, en één enkele rechte steek.

Landro rees en zag rond in de duisternis, hij wist nu waarom hij de stad niet had kunnen verlaten. Nu voelde hij zich bevredigd, eindelijk bevrijd van Dianora's overmacht. En zij daarbinnen zou morgen hooren dat ook zij vrij was en ongestoord kon bidden.

Hij ging naar Trastevere om voor hij vertrok het kind nog te zien. En bij de kussen die hij op het slapend hoofdje drukte was er één die het bijna ontwaken deed.

Toen Dianora in het vroege licht opstond en haar kleederen zocht zag zij op de tafel met krijt geschreven: ‘Mijn oogen zullen je aanzien in alle eeuwigheid’. Langen tijd staarde zij, zij merkte de goedheid van de zon op haar borst. Bij het hooren van gerucht nam zij snel het hemd en veegde die woorden weg, zij wilde niet dat één sterveling ze kennen zoude. Zij voelde dat er iets in haar was binnengedrongen en op de knieën vallend boog zij het hoofd in de zon. En wat daarbinnen was zuchtte uit haar mond een eindeloozen zucht.

XVI.

Rome die, klein van volk, naar de weelde der wereld had gestreefd, naar macht, zelfverheffing en genot, die gevloekt werd door haar verlaten kinderen en die in het geraas van

haar feesten de roepstem van haar wijzen niet verstaan had, Rome leed den dorst die den geest verblindt en verdwaast en hem voorttrekt naar het verderf waar de diepste lusten niet verzadigen. De voorzichtigen en de vreesachtigen hadden de stad gevloden, de overmoedigen, de genotzuchtigen die van de overdaad hunner paleizen niet scheiden konden, de gierigen bij hun schatten, de zwelgers in hun getier en gebras hoorden de nadering niet, hoorden de stilten niet die over het gewemel van straten en markten voeren. Edellieden van het land waren gekomen die voor zij naar het leger reisden van de uitspattingen genieten wilden, het goud werd mild ontvangen en gul verkwist, gezang en gejoel had heel den vastentijd door de lucht geklonken. Er ging een profeet van morgen tot avond, waarschuwend, roepend van den dreigenden vloek, maar de burgers die rondom hem hadden gestaan hoorden hoe de machtigen spotten met het keizerlijk leger, en ander gevaar kenden zij niet. En vroeg in dit voorjaar kwam de warmte, en volle galleien brachten, nu de Turk de zee niet onveilig maakte, graan en wijn in overvloed, kostbaarheden uit het oosten, het scheen of het lot blinkende dagen voor Rome had. Maar voor de stillen en de vromen, toeschouwend uit hun eenvoud, scheen het ook of achter de luidruchtigheid, overmatig en valsch van toon, de angst en de wanhoop beefden. De nieuwste kluchten werden vertoond, zoovele tegelijk dat de gezelschappen twistten om de ruimte, de schitterendste praaltochten volgden elkander dag na dag, want groote heeren, die onwillig slechts wat zilver ten bate van stadsweer of krankenhuis over hadden, schonken voor een nederige buiging, een vrouwenlach of zonden die nauwelijks meer zoo genoemd worden, buidels ducaten, sieraden en tapijten. De klaroenen klaterden van het Colosseum voor een schouwspel terwijl bij het tournooi op Navona boven het gejuich van duizend kelen de bazuinen schalden van triomf, jonge feestgangers kwamen op zegewagens aangerend, gekleed als helden van weleer, met lauweren, bloemslingers en zilveren bekers. De kinderen deden de spelen na met kleurige doeken getooid en trokken in benden rond, zingend en trommelend. En telkenmaal bij goede berichten uit het noorden, van den veldheer of van den bondgenoot, stegen nieuwe juichkreten uit de herbergen, langs de winkels,

over de markten. De boetpredikers, de zwarte broeders hadden te lang wee en wee geroepen, de menschen zagen dat het een goede tijd was die naderde, de een meende omdat er van pest niet meer gehoord werd, van geen afzichtelijke krankheid of misdaden, maar zoovelen er te zamen spraken zoovele verklaringen waren er van de luchthartigheid en het feestelijk geluid. De dronken dansen des avonds bij fakkels en roode lichtjes, waar ordebroeders zich bij krijgsknechten en deernen schaarden in den kring, toonden de buitensporige zorgeloosheid waartoe de wereldsche begeerte de stad der heilige Kerk had gevoerd.

Maar in April, toen de morgens in zilveren nevels verschenen en de zon tot haar ondergang klaar van den hemel straalde, werden de eerste geruchten gefluisterd. En alras voer de schrik over het volk: er waren steden geplunderd, verwoest, verbrand, er kwamen vluchtelingen die dagenlang hadden geloopen, vrouwen met kinderen, bleeke mannen uitgeput van honger en angst, krijgslieden kwamen die van gruwelen spraken zoo zij nooit hadden gezien. Boden renden in vliegende vaart door de straten.

En op een middag werd de stormklok van het Kapitool geluid, maar plotseling zweeg zij weer. Dien dag reed de heilige Vader door de stad om zegen en kalmte te brengen, in den avond trok de ruiterij over Ponte Molle op verkenning uit. Een wilde angst overviel de menschen, de poorten moesten gesloten worden om de vluchtelingen tegen te houden. In de herbergen zaten de jonge aanvoerders te snoeven dat het leger van Bourbon, verzwakt door strijd en gebrek, de muren niet bestormen kon, de trompetter die voor Torrione kwam werd met hoon en steenen teruggejaagd. Maar den dag daarna zag het volk van de daken ginds over de heuvelen de eindelooze stoeten in duizendvoudige glinstering van wapentuig, en voor het avond was geworden lag de vijand op Gianiculo gelegerd.

De dichte nevels der rivier hingen over tuinen en wegen toen in den vroegen schemer de landsknechten den storm begonnen bij Santo Spirito, het rumoer van bombarden en handgeschut, van woedend schreeuwen en vloeken verwarde vriend en vijand, die streden zonder te zien. Maar in Borgo steeg plotseling een ontzaggelijk geschreeuw, de drommen

van den pauselijken dienst kwamen uit het Vaticaan gesneld om zich te bergen, de Zwitsers hadden nauwelijks tijd om den heiligen Vader mede te voeren naar San Angelo, honderden priesters en dienaren, edelen en burgers stortten over de brug binnen het kasteel. Kort daarna was ook Trastevere genomen, maar onder de verdedigers waren vele moedige mannen die nog schiettuig hadden en de rivier om Rome te behouden.

Maar Rome viel. In den avond werd het stil, de stadssoldaten waren gevlucht, de landsknechten zaten ordelijk op den Campo di Fiori te wachten, de Spanjolen op Navona, en de burgers hielden zich in hun huizen opgesloten, zwijgend, bevend, wachtend.

Te middernacht begon het. Eerst de rijke winkels in Posterula, de deuren kraakten, de luiken werden afgerukt, het eerste gillen van vrouwen, het eerste krijten van kinderen scheurde de zware stilte van den nacht. En hooger werden de kreten, veelvuldiger, rauwer, aanhoudend, van allen kant, en machtiger gromde het rumoer van honderden dronken mannen. De eerste roode gloed schoot door de duisternis op, over de woeste gestalten, over de velen die al lagen op den grond, monsterlijke schaduwen dansten daarachter, de rookwolken schitterden van spattende vonken. Het jammeren en schateren, het huilen en razen ging van buurt tot buurt, de nacht werd wild van hevig wanhopig geluid. Maar bij het grauwen van den dag brak de woede onder de benden uit, toen zij zagen dat menig kameraad lag nedergeslagen naast zijn buit en zijn slachtoffer, en wat in de duisternis gespaard was in de huizen der burgers werd buiten geworpen, gebroken, vernield, vermoord met zwaard en knods en moker, vrouwen, kinderen, huisraad. Toen volgden de rijken die gemarteld werden, verminkt, gehoond, het zuipend, tierend oorlogsvolk rukte de sieraden af van de vrouwen, scheurde de kleederen stuk en behing elkander er mede, de dochters werden naakt langs de straten gesleurd. Toen volgden de grooten der Kerk, met bloeddorstigen haat verzamelden zich de Duitschers voor hun paleizen, geen losgeld kon hen redden. De grijze kardinaal Ponzette werd met gebonden handen van kerk tot wisselaar gesleept, van wisselaar tot kerk; den Franciskaner kardinaal droegen zij,

met kaarsen in de hand, met liederlijke uitvaartgebeden op een baar naar zijn kerk in Aracoeli.

Na de woede en den haat de zwelgerij, dagenlang, de zwelgerij die Rome gewild had en geleerd. Wie niet meer schreien kon, smeeken of jammeren, kon kluchten zien om te lachen, praaltochten om te bewonderen gelijk niemand in Rome gedurfd had: stoere knechten, in gewaden van paus en kardinalen, met de kostbaarheden van het altaar, met de heiligdommen der Christenheid; ezels liepen er met een mijter op den kop, een wierookvat aan den staart, deernen van de vischmarkt gingen er met de kanten, de juweelen, de kleinodieën van Sint Pieter getooid, de reliquien, aangebeden eeuw na eeuw, werden vernield en neergesmeten in modder, bloed en drek. En wanneer de razernij door vermoeienis te dalen begon moest er vuur zijn om den zang en den dorst opnieuw te wekken, en de huizen brandden, de nacht werd rood. Met dronken gelal en moordgeschreeuw werd de wellust gevierd, geen vrouw bleef gespaard, kinderen bezweken. De krijgsknechten gehoorzaamden de aanvoerders niet, het moorden en plunderen ging dagenlang voort. Geen klok werd geluid, de kerken stonden ledig, beroofd.

Dianora, Argentina, de anderen leden hetzelfde lot, zij gingen van Duitscher tot Spanjool, verkocht voor wat zilver of een beker wijn. Maar eens toen de twee vriendinnen op Navona voorbij het huis van een der Orsini liepen trad een ridder van de landsknechten uit de deur en zag hen. Hij kocht hen voor al het geld dat hij in zijn beurs droeg en nam hen naar binnen. Daar waren andere aanvoerders, breede gebaarde mannen, en andere vrouwen die er zwijgend zaten of dienden. De ridder gaf Dianora uit zijn schaal te eten, uit zijn beker te drinken, hij gaf haar halssnoeren, ringen en juweelen, en hij voerde haar mede. Maar voor den avond walgde zij van de grofheid der vreemdelingen, en schreide en beefde zij in het vloekend gebras, en voor den nacht, toen er gevochten werd en bloed tegen de muren spatte, ontvluchtte zij met Argentina. En thuis op Pizzo Merlo snikte zij om haar eenzaamheid in de armen der vriendin. Den volgenden morgen toen zij buiten kwam om haar kind te gaan halen, zag die ridder haar weer, en

zij bloosde door de kracht der hand die haar greep, maar zij wilde niet meegaan, zij voelde in de duisternis van haar hart den blik die haar aanzag, en zij verzette zich, worstelend om zich los te wringen. Toen kwam een edelman langs, een groote bevallige gestalte, een edel gelaat, hij bleef staan en sprak den Duitscher toe. Maar zij verstonden elkander niet, en plotseling zag zij hoe zij beiden de zwaarden grepen en elkander sloegen met machtige houwen, zij schouwde toe bekoord door dit mannengeweld, en toen het ijzeren schouderstuk van den een, van den Duitscher, openbrak en hij nederstortte onder den grooten slag, schoten de tranen in haar oogen, zij voelde dat er om haar gestreden, verloren en gewonnen was.

En zij gaf zich over, zij leidde hem binnen in het huis, Marcello van de Colonna, er was blijdschap en veiligheid nu zij den klank hunner eigen taal van den overwinnaar hoorden. Met sierlijkheid sprak hij van de verschrikkingen in de stad, met hoogen trots verachtte hij de barbaren, en de bevalligheid van zijn handkus behaagde. Dianora bloosde weder, zij luisterde met een glimlach naar vloeiende klanken, zij zocht weder het schoon gewaad en den tooi. En van een donkeren gloed blonk haar gelaat in de tranen toen zij Argentina bekende dat haar ziel brandde van de smart, zij voelde het gedurig en zij zag het in de stilte van den nacht, de smart die Landro was, maar dat een kracht, gloeiend en tintelend in haar lichaam, haar dreef naar de warmte en de schoonheid van de wereld, naar den zwijmel der lusten waar geen gedachte of herinnering is, zij greep naar het vuur in haar borst en kon dat niet verachten.

Het gebeurde toen dat Marcello met zijn vrienden, zijn broeder Giulio, Rugieri, Conti en andere edelen die tot de keizerlijken behoorden, een feest zou geven in de ternedergeslagen stad, en zij hadden gewed wie van hen de schoonste vrouw in het schoonst gewaad vertoonen kon, zij zouden de een na den ander met hun knapen, trompetters en dienstknechten uit het Colosseum rijden tot den Campo di Fiori. Het volk had het gehoord, de krijgslieden hadden het gehoord, de menigte stond dien Zondagmorgen dicht te zamen in de straten. Het was een heete dag, fel straalde de zon aan het weelderig blauw van den hemel, hier en daar steeg

rook waar het vuur nog smeulde in verbrande huizen.

Bij de eerste juichende tonen van de klaroen in de verte ruischte het gel u d van verbaasde stemmen over de drommen. Vooraf gegaan door zijn baander van gele zijde kwam een edelman in het vol harnas aangereden, de vrouw die achter hem reed moest gewis de schoonste zijn, het volk van Rome riep luid haar naam, het kende haar en wist dat zij boven allen geprezen werd, Canziane, op een hoog paard gezeten, zij droeg een flonkerend diadeem en haar oogen glansden van links naar rechts, het gewaad van violet fluweel was zoo lang dat twee negerknapen den sleep over hun armen moesten dragen. De volgende, op een paard met hemelsblauw schabrak, was Cinsetta de danseres die koningen behaagd had, zij was gekleed in oranje zijde en droeg leliën in de hand, haar paard steigerde en zij lachte. Achter haar kwam een edelman in zwarte rusting gevolgd door Perla de moorsche in zilverbrocaat, haar lippen waren vol en donker, haar sluier schitterde en haar halssnoeren van saffieren en topazen schoten felle vonken. Toen zij door den boog van Titus verscheen werd ginder van een kerktoren de klok geluid ter eere der vrouwen, de pleinen bruisten van bewondering en lof, en klaar scheen de zon over de menigte.

Toen werd het stil, alle hoofden rekten zich, alle monden gingen open. Vier knapen droegen den baander van Colonna, en daar achter schreed, zonder helm, Marcello, een glanzend wit Berber-paard aan den teugel voerend met Dianora in naakte schoonheid. Zij hield de oogen naar den hemel.

Het licht viel stralend over haar, zij voelde den gouden lof van de menigte der blikken. Zij sloot haar oogen omdat de zon een blinde zaligheid in haar goot, zij kende haar schoonheid en zij zag in zich zelve. Op den Campo di Fiori waar het paard stil stond hoorde een vrouw die uit het venster leunde de woorden die van haar lippen ruischten: ‘O ziel van mijn ziel!’

Het was het feest der overwinning van Dianora. In de kamer met de vriendinnen dien avond bloosde en lachte zij te midden van bloemen en juweelen.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(*Slot volgt*).

Verzen.

Vrijheid.

Alles is mijn wat mijn ziel bemint,
alles is mijn wat ik kan bevatten
in mijn warm hart. Ik ben als een kind,
dat speelt met de wereldsche schatten.

Ik vond de vrijheid, die anderen laat
hun eigen vrijheid. Ik leef als ik bewonder.
Alles is schoon in zijn eigen staat,
de koest'rende zon als de toornende donder.

Eenzaam.

Immer zal ik eenzaam zijn
als een top in 't blauw verloren.
Immer zal ik eenzaam hooren
naar mijn eigen zielsrefrein.

Met zijn wortel vast in de aarde
en zijn kruin in ijle lucht,
staat een berg alleen, geducht,
boven onrust die vervaarde.

En hij deelt het groote leven,
woelend, strijdend aan zijn voet,
dat hem met zijn krachten voedt,
maar zijn top is koel gebleven.

Want mijn geest wil eenzaam schouwen
in zijn eigen zaligheid, -
boven menschensmart en strijd
eeuwige vreugden bouwen.

Troost.

De regen ruischt op volle zomerblâren
en brengt herinnering aan verre kinderjaren,
weemoedig als een wiegelied.
De regen zingt zijn lied van zacht vergeten,
van mijmeringen die geen ding meer weten
dan vaag verdriet.

Zoo ruischen tranen die het hart verlichten,
onhoorbaar langs de moede aangezichten
van hen die blind zich staarden in de zon;
zij buigen 't hoofd berustend in de handen
en lafenis daalt in hun zielelanden
uit zilverklare bron.

Als zachte handen die weemoedig streelen,
als moeders die met kindren droomend spelen,
is 't lied dat in de milde regen zingt,
en brengt gelatenheid vol stillen deemoed
en van verteedering de zachte weemoed,
die zeeg'nend in het harte dringt.

MARIE CREMERS.

De balling.

Mij bleef de heugnis blank, in leed en smaad,
Hoe voor mijns vaders deur de linden bloeien,
En in hun takken-net de vooglen stoeien,
Of kwinkeleeren als de zon opgaat.

Hoe achter 't huis, waar eenzaam 't geitje blaat,
Dicht aan den vliet, de kamperfoelies groeien, -
En groen-bemoste planken de' oever schoeien,
Waar 't water wieglend langs de halmen slaat.

Ik heb zoo vaak, in mijn vervulde droomen,
Het murmlen van dien stillen stroom vernomen,
Als ruischende echo van mijn jeugd-geluk, -

Tot mij 't ontwaken plots den bangen druk
Van ballingschap vol nood en schande bracht,
En 'k schreide om vrijdom in den blinden nacht.

JAN VETH.

De bloedkoralen doekspeld
De geschiedenis van een jongen edelman uit het begin der twintigste eeuw.

Eerste gedeelte.

Hij was een slanke jonge-man. Hij stond voor den spiegel, want zijn eigene oogen trokken hem wonderlijk. De warme zomermiddag, zonnend achter de nedergelaten, azuren rolgordijnen, vloot zoel en klaar door de hooge kasteelkamer. Hij stond voor den spiegel, en zijne groene oogen dronken het blauwe licht. Teer melkblank was het vochte wit, maar als ronde, schemer-gloeiende smaragden praalden de irissen, en een vonk van vreemde verheugenis blonk erin.

Of was er eer, in die groene edelsteene-diepte, waarin vaagbruine veegjes uitstraalden als onder water, - zweeg er, lichtende, een verzonken smart? Want aan de schaduwzijde, naast de zwarte, nacht-wijde pupil, wonk raadselig doorglansd een week-gele glimp, licht gevende, scheen het, uit zichzelve. Het was of daar, in dat droef doorgloord geheimenis, de substantie der wanhoop zichtbaar werd.

Zoo staarde hij, gefascineerd, het wonder binnen van het leven: deze ondoorgrondelijke oogen, die hem lévend tegenstraalden, en toch geen leven tot hem uit deden vloeien, - want het waren zijn eigene oogen.

Zijn gezicht was strak en zeer bleek, en in het opalen aquarium-licht leek het edel uit vaalblauwe schaduwen en zilverige lijnen en glansen geboetseerd; een bitter-schoon gelaat, star en lichtend en onverstaanbaar. Gebiedend was

de lijn der kaak; hoog-gewelfd het ivoren voorhoofd; zinnelijk de rozenroode, in fijne plooien gesloten mond.

Hield hij van dit gelaat? Hield hij van zichzelven?

Hij wist niet, of hij hield van zichzelf. Hij wist alleen, als een steil bergland, nevelig van verte en toch beschuttend achter in zijn bewustzijn, zijn stille, absurde trots, - en dat hij, desondanks, zichzelven weinig bewonderde.

Maar niettemin - en een vlijmende minachting gleed smeulend de smaragden oogen door - niettemin beminde hij dit fraai-gevormd, tenger en toch mannelijk gelaat met eene nooit begrepen liefde, die zóó weinig geleek op ijdelheid, dat hij ze eerder als een vage haat ervoer.

Een der azuren rolgordijnen, bewogen door den warmen wind, tikte zacht met de lat aan de vensterpost... Het was heerlijk koel in de hooge kamer en het lijfelijk welbehagen aan den luwen, werkeloozen zomer-middag deed hem zich bijna gelukkig voelen.

'Vreemd', zei hij zacht-hardop en glimlachte. In den spiegel zag hij zijn lippen spreken, en dan flauw open-plooien tot een lach, zoodat boven hun zachte rood de koper-roode snorreharen omhooggingen met het witte vel waarin zij stonden.

Hij keerde zich af, beschaamd en ontsteld, dat hij zichzelven had zien lachen. Hij had fel het gevoel, iets verbodens te hebben bespied, dat aan de ziel een subtiele en wreede schade toebrengt.

Weer ervoer hij de welige zoelte van zijn leden in losse en koele zomer-dracht; den wit-linnen pantalon, het soepele, bleekblauwe sporthemd, waarvan de stijve manchetten ruim om zijn ranke polsen bleven, terwijl de zwart-zijden gordel zacht en vast zijn middel omsloot. Hij genoot dit zuiver in zichzelf voltooide: te leven; geheel onvermoeid, onmerkbaar ademend te leven; te proeven het ledig genot des levens alleen.

'Wat zou ik ook anders?' peinsde hij, 'ik heb minder dan een daglooner, en ik ben rijker dan alle grooten der aarde....'

'Héél aardig gezegd... héél aardig jezelf litterair verduisterd... Kom, wij steken een cigaar op...'

Nu zat hij, al mijmerende, in zijn zwart-leeren club-fauteuil,

trok bij wijlen aan het zacht-brandend reukwerk, en achter tegen zijn gehemelte ontstond de aanslag van een doffe, kostbare smaak, als at hij een zeldzaam gebak. Telkens, met een tikje aan de vensterpost, kierde op den warmen wind de gordijn; en de lichtgrijze rook die in een zijigwuivende en verschuivende laag door de kamer dreef, wervelde in gezwinde duikelingen eensklaps op in die goudene reet.

Peinzend staarde hij naar die ijl-wisselende nevelen.... Was het niet als een fluisterzacht koorgezang van lijnen, in teer geruisch versmeltend en zich weer loswikkelende in azuur-doorschenen koralen? Hoorde hij niet, in het volmaakt verglijden dier ontastbare sluieren, een zilverig spel van miraculeus in elkander opgaande en zich verlossende accoorden, - een wijde, revende zee van muziek?

Turende zat hij, weggedroomd in het suizelende licht zijner vormlooze fantasieën.... Dan zag hij naar de nog gave cigaar: hoe uit de witte, schilferige aschpunt, in een grauw bekje gespleten, de fijne, indigo-blauwe rook ijlings opspiraalde, en mengde de kronkels van zijn sterke, koude kleur in de geel-grijze driften, die hun kruivende wimpelingen zacht-aan dooreenstuwden vóór de roodzijden wand-paneelen, purper glanzend in dien damp.

Hij wuifde de rook weg van voor zijn gezicht, en vluchtig, in den effenen gang van heel dit gevoelig ervaringsleven, dat nauwlijks het vage oppervlak der onbewustheid te boven steeg, - merkte hij, zweemend van zijn hand, een teêre, stervende geur van gedroogde lavendel. Hij beminde de weelde gelijk hij de schoonheid ervoer: als het meest eenvoudige en eigene *wezen* van zijn bestaan; de weemoedigfonkelende spheer, die vanzelve en altijd hem omgaf.

Neen, de ervaring der schoonheid behoefde hij waarlijk niet na te jagen, waar gansch zijn Zijn, van nature, uit schoonheid bestond. Hij had maar zijn aandacht open te stellen, en hij wist zijn verfijnde zinnen, zijn gevoel, zijn begrip, tot elke ontvangenis bereid. Hij wist, dat geen verborgenste smeuling van licht, geen verliefd zich huwen van kleuren, hem in de schilderkunst ontging, noch wat in verzen het geheimste vloeit en verglanst aan bevend bloed en levensblos. De rijkste en brooste mysteriën der muziek, hemeldiep of ijl als herfstdraden, doorgleden zijn geest klaarlijk als een

zonnestraal. En wie kende als hij de hooge waardij der ‘lager’ geheeten zintuigen? Wie doorproefde zóózeer de smaken in hun savante gecompliceerdheid, of begreep er iets van de intieme melodie hunner opeenvolging, logisch of verrassend, teer of forsch, langoureus of vreugdevol? Wien, bij het ruiken van een geur, kon wuiven een lichter geluk door het hoofd, een scherper weemoed dringen door het hart?

Was ook niet reeds zijn lichaam-zelf rank als een edelhert en toch, tegelijk, bijna vrouwelijk van fijnheid? De dracht van zijn hoofd op den ranken hals, de houding van zijn ranken romp, de zachte welving zijner leden, zijn veerenden gang, - hij wist het alles van nature schoon, en dicteerend het edel geslacht waaruit hij voortkwam.

‘Geef je uit voor welke dwaas je wilt,’ had zijn Moeder eens gezegd, ‘noem je socialist of artiest, - je démarche laat immers geen twijfel over?’

Hij had zich boos gemaakt; hij had geantwoord, en het gemeend, dat hij dan haatte den vloek van die erfelijke ‘démarche.’ - En nochthands, wanneer hij, zooals nu, achterover leunend in zijn fauteuil, de beenen maar over elkander legde, en hij voelde zijn voet zich strekken door de lucht, slank en lenig in de soepele tennis-schoen, dan voerde vaak zulk een gewaarwording van hoogere welgemaaktheid hem tot allerlei, even jongensachtige als hooghartige fantasieën; hij droomde zich aan het zwierig hof van Lodewijk XIV te Versailles, genietende de hoofsche gedachte van edel te treden, langzaam en verheven-luchtig, langs breede en wijde, wit-marmeren trappen, dalende statiglijk van terras tot terras.

Hij kon ook met behagen zijn handen bezien, teer als zij waren van aderen bekrinkeld, en gespierd tegelijk; niet klein, en ook niet smal, doch ongemeen fraai, - de rood-aangetipte vingers toeloopende in de ròze rozebladen der zuivergewelfde nagels, met hun ròze-wit maantje en transparante randen. Hij bezag soms die handen, waaraan hij niet de minste bizondere zorg besteedde, en hij moest zich bekennen dat zij prachtig waren, en even volmaakt, zóó, uit hun blauwe manchetten, als toen, drie eeuwen her, Van Dyck-zelf ze had gepenseeld, de handen van den ouden Franschen edelman, onder hun fijn-gesteven, kartelig-kanten opslagen; - of toen, diens achterkleinzoon portretteerend, een achttiend'-eeuwsch

pastellist ze vrouwelijk-elegant en rozig-bepoederd had doen nederhangen uit precieuze lubbe-plooien.

Sinds de grafelijke Hugenoten-familie in Holland was gekomen, had zij vele hoogwaardigheids-bekleeders onderhare afstammelingen geteld: een hoveling van Frederik Hendrik, een generaal onder Willem den Derde, de hofmaarschalk van prins Willem den Vijfde... Zijn overgrootvader, kamerheer der beide eerste Koningen uit het Huis van Oranje, zou tevens de laatste zijn die ten onzent den titel ‘Koning van Wapenen’ voerde. Zijn vader - hijzelf was toen een jongen van vijftien jaar - stierf vroeg als ritmeester der cavalerie. Maar zijn grootvader, een zeer gezien diplomaat, was Gezant geweest, eerst bij het Pruisische, later bij het Engelsche hof.

Het portret van grootvader, als jong meester-in-de-rechten, hing over hem, boven het familie-wapen. Zeer fraai en minutieus was dit laatste door den kundigen heraldicus, den ‘Koning van Wapenen’ zelf geteekend, en delicaat gepenseeld: het blauwe schild met de drie leliën, - niet de Fransche of Florentijnsche, maar gestyleerde, zilveren leliekelken aan groenen stengel. Dit schild, gedekt door helm en parelkroon, werd gehouden door de goud-beglimpte heraldieke leeuw en eenhoorn, die grimmig en wijdbeens op het breede slingerlint stonden, waarop te lezen was het schoon geslachtsdevies, tè vroom voorzeker, te blank en te fier voor hun dwaasgekrulde stijlbeestelijkheid, - het ingetogen en trotsch devies, ontleend aan de woorden van Mattheus over de ‘leliën des velds’:

AB ALTISSIMO SUNT MEA VESTIMENTA PLUS QUAM REGIA.

(Door den Allerhoogste zijn mijne bekleedselen meer dan Koninklijk).

Het jeugd-portret van zijn grootvader, in de ovale gebeeld-houwd-ebben lijst, was een heel warm en, voor den tijd van zijn herkomst, verwonderlijk mooi schilderijtje. Het licht erin was wat te week, doch het had even iets Rembrandtieks.

Dit portret was hem zeer lief. Uit den donker-glanzenden achtergrond, waarin terzijde, klein en stemmig-kleurend, het lelie-blazoen, - doomde het bleeke, jonge hoofd als in een goud-gelen gloed, boven den hoog-gekraagden, groen-laken

redingote der jaren '30. Het was hem lief en angstig-vertrouwd, want dit edelfraai en smal gelaat, beminnelijk en teruggetrokken, met het roodblonde kuifje, het korte, rosse snorretje langs de rozenroode lippen, en de kleine, droefgroene oogen onder het ivoren voorhoofd, - het was als de lichtende geestverschijning, als een zacht en welgezind spooksel van zijn eigen gezicht. Hij kon er bijna niet naar zien nu, omdat het glimlachte, en omdat deze glimlach vol verborgen leed... *zijn* glimlach was. Het was *zijn* lach, het waren *zijn* lippen, en de koperroode knevelharen stonden juist zoo ingeplant in het witte vel, als bij hem....

Over het zwart fluweelen vest hing een zeer lange, smalgouden ketting, en in de hooge zwartsatijnen stropdas stak een gouden knop, met, daarvan afspringend aan twee heel fijne gouden schakeltjes, twee kleine roode bloedkoralen. Zijn moeder had hem vaak verteld, hoe grootvader altijd dezen doekspeld droeg, en dat dit het eenige was, dat hij behouden had van grootmama. Over deze vrouw werd zelden gesproken en er was geen beeltenis van haar. Vier jaren na het heel jeugdig gesloten huwelijk was grootvader van haar gescheiden.

Deze doekspeld was nu zijn eigendom. In een schildpadden étui met zilver beslag en gevoerd met bleekblauw fluweel, lag zij geborgen in een laadje van zijn schrijftafel. Het was een zeskante knop van rijk geciseleerd goud op een zeer lange, driekantige en scherp gepunte, gouden speld; en als gespàt uit elken halsdoek, waarin die vinnige ponjaard zich dompelen zou, sprongen af van de knop, aan hun gouden schakeltjes, twee felle koralen bloed-druppelen. Hij zelf had dit vreemde sieraad nooit gedragen; doch niettegenstaande een soort van bijgeloovigen afschrik, bewaarde hij het met pijnlijke piëteit.

Van dezen grootvader, naar wien hij was vernoemd - Jéhan François Raphael waren zijne voornamen; men heette hem Frans - bezat hij nòg een afbeelding, een stereoscoopphotographie. De grootvader had dit curiosum in Londen laten maken, en in zijn soort was het zeker mooi genoeg. Als men het goed wou zien, moest men de klep van het mahonie-kastje dicht doen, en zóó het houden naar het licht. Dan zag men den ouden diplomaat zitten, bij avond, in een salon behangen met een vaalgroen gobelin, - want de door-

zichtige plaatjes waren gekleurd, en hierdoor kwam er wel iets angstig onwezenlijks in het toch zoozeer als werkelijk geziene, of het een droom was of een panopticum bij broeisch kunstlicht. Maar de zittende figuur leefde toch onmiskenbaar; want was het oud gelaat wat onnatuurlijk rozig, er school een onbedriegelijk leven *in de kleeren*.

Zeer eenvoudig zat daar grootvader in een armstoel, de beide armen op de leuningen, en de handen gelegd om de neergaande krullen daarvan; het eene been was een weinig vooruit gestoken, en de grijze broek hing smal om de puntige knie; men kon zien dat de stof dun was en willig zich plooide. De zwarte gekleede-jas van dof-glanzend laken glooide breed met zijn breede revers om het hooge bovenlijf, en uit de kleine ronde holen der manchetten lagen de bleeke handen, *zijn* handen, maar ouder en mollig geworden. De eene hand hield, achteloos uit zich, een slap paar handschoenen. De ivoorkleurige schedel glansde met een bescheiden glimp, en twee witte lokjes, naar de mode van het tweede Keizerrijk, lagen goedig boven de ooren naar voren gekamd. Het korte kneveltje was wit. Op den breeden, zwarten strikdas geelde het gouden knopje, maar de bloedkoraaltjes waren niet te zien. Naast hem, op het bleek-groene vloerkleed, rustte, zacht neergezet, een grijze hooge-hoed.

Achter de zittende gestalte in den armstoel, brandden op op een marmeren dressoir voor hoogen spiegel, en een ervan daarin weerkaatst, twee veel-kaarsige kandelabers. Zij schenen echt te lichten, want in de twee dunne photographietjes waren evenveel fijne gaatjes gesneden als er kaarsen brandden en brandend weerspiegelden.

Het leek hem altijd, of zijn grootvader daar wachtte in de antichambre van het paleis op het Lange Voorhout. Grootvader was de vriend geweest van prins Hendrik, den broeder des konings, en zoo-met-een zou hij zitten in een andere gobelin-kamer, bij andere en meerdere kandelabers, aan het eenvoudige groen der prinselijke speeltafel.

Deze beeldtenis trof hem niet met dien benauwenden herkennings-schrik van het geschilderde jeugd-portret; hij werd niet die felle gehechtheid gewaar, die geleek op een liefde-gevoel, of op een vonnis, - en toch was dit stereoscoopplaatje hem niet minder dierbaar. Want er was een

diepere gelijkenis in aanwezig, die hem aandeed met een vreemden, hoogen weemoed. Deze man, wiens edel eenzaam leven gevuld was geweest van ééne, nooit vergeten smart, innerlijk voor immer gewond door éénen, nooit geheelden smaad, - hij had dat heele ledige leven getoefd in de rijke en doffe spheer der hoven; in een goud-beborduurden gala-rok had hij zacht gewandeld door dood-schitterende zalen, en zacht gebogen en zacht gesproken en met zachte kuchjes geláchen. Hoe eenvoudig en droef was dit leven geweest; hoe voornaam en bescheiden zat hij daar in dien armstoel; hoe was hij vriendelijk en gemakkelijk, en toch zoo gansch in zich zelf besloten.

Er was schijnbaar wel heel weinig overeenkomst tusschen het leven van dezen ouden man, en het zijne. Hij had alleen, aangeboren, diezelfde eenvoudige, rustige houding, de aangename zekerheid van gedragen, die zijn grootvader beveiligd had in de wereld vol onverhoedsche hinderlagen der diplomatie, en die nu ook hem beveiligde - tegen zichzelf. Zij zeiden wel, dat hij liep, dat hij lachte, dat hij zich bewoog, met een losheid door natuurlijke gratie bedwongen, juist als zijn grootvader, - en zij plaagden hem, dat hij grootvaders lichte buiging had, zelfs wanneer hij iets overreikte aan den huisknecht. Zij meenden het een grappige afgetrokkenheid, doch hem leek dit onbewust hoofsche, door niets van buitenaf veroorzaakt, het beste der bezwaarlijke erfenis; dat ook *zijn* luisterloos leven, hartstochtelijk en ontredderd, nog was bekleed met deze vanzelf-zich-styleerende, soepele, koele oppervlakte. En opeens soms, als hij dacht aan dit laatste en bittere voorrecht, rook hij de statie-zalen der paleizen, en zag zijn grootvader....

Hij was nu vier en twintig jaar en er waren, in de litteraire tijdschriften, enkele verzen en ‘prozagedichten’ van hem geplaatst. Dit was nu al eenige jaren geleden. Ook schilderde hij zoo goed als nooit meer, al was de naam zijner afdwaling nog steeds, dat hij schilder en dichter was geworden. Maar welke bepaalde betrekking zou hem hebben gepast?

Zijn vader had ook van hem een diplomaat willen maken, en als jongen van dertien, veertien jaar had dit leven van praalvolle gewichtigheid, dit subtiel-verheven schaakspel met landen en volkeren hem zeer begeerlijk geleken. Doch toen

hij over de helft kwam van zijn gymnasium-jaren, was hij het beginnen te beseffen, dat hij leefde in een andere wereld, en dat zijn verlangen naar andere spheren stond. De schitterende staat zijner vaderen, bekorend in hèn, had voor den gymnasiast, die eerst gedweept had met Multatuli, daarna met de moderne dichters, eindelijk, vaag, met het socialisme, met Zola, met Steinlen, alle aanlokkelijkheid verloren.

Dat was een schoone tijd geweest, toen hij langzamerhand zich had los voelen worden van wat hij in de grafelijke familie-traditie's als het tijdelijk hulsel zag van de wezenlijke waarde, die er toch wàs in het stammen uit een eeuwen-edel geslacht, en die eens hèm heffen zou tot eene waardigheid, roemrijker dan het hoogste ambt: het kunstenaarsschap.

De waarheden van den nieuwen tijd had hij, zonder studie, zonder zich bepaaldelijk in deze zaken te verdiepen, aanvaard als iets dat vanzelf wordt ingezien. En algauw dus noemde hij zich socialist; maar hij begreep van meet af aan, dat noch in de leerstellige theorieën van het Marxisme, noch in ruige revolutionaire daadkracht, de levenstaak kon liggen van den verfijnden telg der hovelingen en diplomaten.

Toch voelde hij zich herboren tot eene nieuwe wereld, die niet de hunne was. Bewuster dan dit gewoonlijk gebeurt, genoot hij van het denkbeeld jong te zijn, zestien jaar, zeventien, en gansch het leven zag hij van een glans van jeugd en nieuwheid overtogen. Hij zag de aarde schoon, en hij bemerkte dat hij de schoonheid onderging, oneindig bloeiender, grootscher, veroverender, dan wie ook zijner makkers. De verzen der groote dichters overweldigden hem, zij braken hem de ziel gansch open, zooals onder de stralende zon een doffe bloemknop openbreekt in teederfluweelen, geheimzinnige pracht, parelend en glinsterig in de glanzende diepte van levensdauw en honing. En naast de poëzie - méér toen nog dan de andere kunsten, hoewel hij er voor geene ongevoelig was - ontroerde hem de natuur.

Vóór den achtergevel van het kasteel, waar ook zijn vensters waren, lag-uit een heerlijk bloemen-parterre, door het oude park van zware roode kastanjes, groene en bruine beuken, en velerlei boomhooge heesterbosschages omgeven; daarachter geurde het dennenwoud, en terzijde van het Huis scholen de boomgaard en de moestuin. Deze veelsoortige

natuur, altijd voor oogen, bij regennevel en avondzon, bij trillenden zomermiddaggloed en gouden-stervend herfstlicht, had zijn uiterst gevoelige zinnen met schoonheid gedrenkt. Aandachtig aanzag hij de wonderwerking van atmosfeer en licht-getoover; hij ontdekte de mysteriën der kleur en haar bezwijmden hartstocht. De geuren van bloemenhof en park, in vochtigen uchtend of schemeravondzoelte, voerden hem evenzoovele sprook-teêre spheren binnen, die naam hadden noch vorm. Hij droomde weg in de bruidelijke zuiverheid der bloesemende accacia's, een reinigende weldaad aan den geest; hij leerde gevoelen de sterke fijnheid, die in hun verkwikkende kruiïgheid de anjers uitzenden, de blijzinnige frischheid der violieren, en de navrante teêrheid, die toch nog òpwekken wil, de reuk der ranke kamperfoelie. Verrukt gaf hij zich over aan den hartsterkenden harswasem van 't zonnebarnend dennenwoud. Dan, in de stille Juni-nachten, ontving hij de teedere lafenis der bloeiende linden en den heilzamen ernst der geneeskrachtig geurende vlier. Maar eens ook, op een ademloos heeten dag, ervoer hij den beklemmenden wellust, die er walmt diep uit de witte lelie, de majestueuze, verblindend blanke, wier oppermachtig aroom hem nam met verstikkende passie. En met bevreemding had hij gedacht aan de leliën van het familie-blazoen.

Doch aanbad hij de stralende, de bedwelmende, - zijn vlijmendste liefde was voor de rozen en hun zoeten, verzadigden liefde-geur, waarin alreeds een weemoed om nabijzijnd sterven sluipt....

O schoone tijd, toen hij aldus de aarde en haar geheimenvolle schoonheid had ontdekt, en zichzelven had voelen bloeien te midden van haar prachten als een dier zeldzame ingewijden, voorbestemd de levende schoonheid en haar oneindige diepten te onthullen aan dit ziende-blinde menschdom.

Op het laatst van zijn zestiende jaar schreef hij de sonnetten der jonge poëeten, van natuur en van liefde; op zijn zeventiende begon hij aan een groot gedicht, dat ‘Der geuren Symphonie’ of ‘De mystiek der geuren’ genaamd zou zijn. Ook maakte hij teêre, vaag-gekleurde teekeningen van het park in avondschemering. Hij deed dit vooral in de laatste vacantie van zijn gymnasium-tijd.

Hij was nu vier en twintig, en in geen vijf jaren al drukte

gedwongen studie hem langer. Zijn Vader was gestorven, en zijne Moeder morde niet meer over zijn 'gemankeerde carrière.' Nu had de schoone droom gerijpt kunnen zijn tot eene werkelijkheid zoo bloeiend en rijk als zijn rijk-bloeiend ervaringsleven. Hij wist sinds lang, dat die werkelijkheid nooit in vervulling zou gaan.

Ah! de heilige trots, het machtsgevoel van zijn kunstenaarsschap, zoolang het nog gebleven was een kinderlijke droom, onbeproefd. En het groot geloof in zichzelven als het Doel van zijn edel geslacht, dat in hèm herbloeien ging tot nieuwen en hoogeren adeldom....

Hij herinnerde zich dien naïeven avond van het romantisch vizioen, waarin de negentienjarige dichter zichzelf had geplaatst als den Koning der menschheid: den avond dat hij, bij de lustrumfeesten der academie, vanuit het paleis van zijn oom, die gouverneur van de provincie was, den fakkeloptocht der maskerade had gezien. Zijn oom had in de beneden-salons een klein getal gasten vereenigd. Het was er, op dien rumoerigen zomeravond, een zacht gepraat in groepjes, en anderen stonden en keken op het breede balcon der bel-étage over het volk-warrelende plein. Hij zou niet gemist worden en was alleen boven gegaan in de duistere balzaal. Daar, staande voor een der zeer hooge ramen, had hij den golvenden, walmenden optocht, als voor hèm alleen, laten trekken aan zich voorbij. Hij had zich zeer slank gevoeld en in zijn dichterschap verheven.

In het rood-geel gulpende licht der toortsen was toen de wemelende drom van koortsige kleuren aangewaggeld... Fel spatte het koper van de steektrompetten der herauten, boven de grauwe leegte der straatgeul, waarin de dunne paardepooten trappelden. Een huurbende van gele voetknechten sleurde door den zwalpenden fakkelschijn. Een zwart harnas blikte dof als een koud oog. Witte vederbossen kroesden als gelig schuim op een hooge zee. Rood-broeiend flonkerden edelsteenen in goudglimp-doorkreukte paarse zijde; het fulp-bruin leer der flapwijde kaplaarzen beschuurde de scharlaken schabrak. Pluimen zwikten vóórop slanke, rukkende paardekoppen. Helmen vonkten, zwaarden blaakten óp en weg, lansen wiegelden en doorglitsten den damp der flambouwen. Groen satijn, gloed-bedanst, lachte demonisch

aan het vuur-geschonden wit brokaat van pages, die nederig volgden te voet.

Dan stapte aan een statig ros in wuivende dekkleeden en met bekleeden kop, de oogen rond-omrand, de ooren spits. Purper fluweel stond breed erover uit van schouderen, waarrond de gouden schakels blonken van het Gulden Vlies. De gouden scepter, gesteund op de heup, flitste terzij... Dit was de Keizer.

De Keizer ging staan in de stijgbeugels, en boog. De machtige maskerade-keizer, Karel de Vijfde, meende te buigen, student, voor den hoogen vertegenwoordiger van een werkelijk en machteloos koningschap. Omhoog stond hij, wiens koninkrijk het eenig waarachtige was...

Trompetters staken de lange bazuinen, drie, schuin-op. Een witte standaard, wijd ontplooid, zonk met het veelkwartierig keizerswapen naar hem heen.

Omhoog stond hij, slank en jong daar in het duister opgebloeid, en in genade hief zich zijn hand. Hij was de hooge koning der menschheid, de jeugdige en edele Imperator der Schoonheid, de vanuit eeuwen voorbestemde gloriebloem van zijn Leliegeslacht. Deze woelende stoet van kleuren was zich komen plengen aan zijne voeten, en de ridders en prinsen en edelknapen der aarde, ja de keizer-zelf, naar goddelijk bestel in onbewuste symbolieke daad, waren aan hem voorbijgegleden, zich verootmoedigende, en de bazuinen hadden geschald de zegepraal van den Geest.

Toen had hij gezegd, luid in de nachtelijke balzaal, het plotseling mystiek-begrepen devies van zijn bijbelsch lelieblazoen:

AB ALTISSIMO SUNT MEA VESTIMENTA PLUS QUAM REGIA.

(Door den Allerhoogste ben ik met meer dan Koninklijke waardigheid bekleed).

De vlammende optocht was voorbij.

Dit was het ‘opperst moment’ van zijn negentien jaren geweest, dat aldus hij zich gevoeld had de ‘Incarnatie van de Kunst.’

O schoone, dwaze, trieste avond! Vizioenair van vizioenen, die voos bleken en leeg! o ijdelheid der ijdelheden!

En, maskeráde-Imperator, die door den Geest werd uitgeworpen, Nar van het Individualisme, ten prooi aan den eigen smadelijken schaterlach!

Toen hij later beneden kwam, waren de gasten vertrokken en onder den kristallen kroonluchter in de groote ontvangzaal stond zijn oom, of hij iets met hem voor had.

- Was hij uit geweest? Aardig, den laatsten avond! - Ging hij mee naar de studeerkamer? En daar had zijn oom hem de bloedkoralen doekspeld gegeven.

Zijn oom had allang deze speld voor hèm bestemd; hijzelf had geen zoons... Al was zijn jonge neef dan verheven boven de tradities van de famille, en al waren dan gedichtjes en verfkwasten meer van den modernen tijd naar het scheen, hij was dan toch de stamhouder van het geslacht, en de nagedachtenis van Grootvader zou hem nog wel niet geheel en àl onverschillig zijn, nietwaar? Hij wist immers dat Grootvader deze doekspeld altijd droeg... Waarom zweeg hij? Hechtte neef niet zijn allerhoogste goedkeuring aan het geschenk? Niet artistiek? Te ouderwetsch soms? - Wèrkelijk niet? Eh bien! la voilà dan. Hij moest dan maar denken, dat het was als een souvenir aan deze feestdagen.

Zoo had hij zijn naïeven koningsdroom met zich naar huis gedragen, verbonden aan het vreemd-reëele van de bloedkoralen doekspeld.

Nu vroeg hij zich af, hoe hij nog zóó langen tijd aan zijn toekomst als kunstenaar had kunnen gelooven. Hij had toen toch, bijna een jaar al, het gymnasium achter zich? Wat had hij in dat jaar gedaan? Ah ja, ‘de tijd der voorbereiding’ had het geheeten!... Liet hij zich den zelfspot sparen. Het bedrog lag immers niet bij hem, dat is te zeggen: niet in eigen bewusten wil?

Had zich zijn kunstenaarsdroom niet gevoed aan de *werkelijkheid* zijner ongemeen verfijnde zinnen en diepte van intuïtie? Aan de heerlijke werkelijkheid ook van het inspiratiegevoel? Waarom was het hem gegeven, dat lente-achtig verlangen door zijn hoofd, die wondere drang in hem, die hooger en hooger stuwde in zoo zoete zelfbedwelming, dat hij als van een lichte dronkenschap bevangen werd? Het was dan of zijn innigste leven heen-welde naar zijn oogen,

of al zijn zenuwen zich spanden, of er een weeke gloed lag rond zijn hart. Hij verkeerde in den lichtenden ziels-staat, waarin de begeesterde kunstenaar zijn scheppingswerk verricht.

En hem ook, wanneer hij zich vond in dit verhoogde Zijn, waren de sentimenten en herinneringen, die in dit bevruchtende licht tot bloei van zang konden komen, aan zijne begeerige aandacht verschenen als maagden bloode blozend en donzig van huid, - en toch was het nimmer gebeurd, dat de lichtende ontroering en het zich gevende 'gegeven' elkander gansch doordrongen hadden in scheppende gemeenschap. Tusschen het gansch bereid Verlangen en - de Daad, had altijd gestaan een geheimzinnige hindernis.

Hoe bitter had hij leeren kennen, vanuit de bedriegelijke vervoering, den vernederenden gang naar het mislukte product: hij had een blad papier genomen, het lamplicht getemperd, weggezet wat hem hinderde onder zijn blik... zijn hand lag vol innigen wil tot de heerlijke taak, op het papier... hij staarde erover neêr zijn bevende begeerte... het papier scheen inwendig te glanzen, als wachtte het de bloed-kloppende woorden in zijn schijnsel... Eindelijk vloeide hem een aanvang door den geest; hij zette de aandachtige woorden in broze lettertjes... maar langzamerhand, met de neergeschreven zinnen, die hij fluisterend herhaalde, om den stroom opnieuw te doen opengaan, drong zich een meedoogenlooze nuchterheid tusschen de woorden, die stroef werden, hun bloei verloren... het papier werd witter, verstierf, verkilde... En al meer vervreemdden de woorden zich van hem, en vielen uiteen, of vertoonden hun plots als begoochelde gelaten met plagerige belachelijkheid.

Voor honderdvoudige schakeeringen van gevoel kwamen altijd weer uit de starre taal omhoog diezelfde vormen: *liefde*, *lief-de;* en *fijnheid;* f-ij-n, wat was dat nu? fijn? het klonk venijnig en vijandig; als een giftige naald prikte het in zijn geest. En dan dat eeuwige achterlijf van 'heid' erachteraan, en al die 'heid'-en, die elkaar gedurig in den weg zaten! En wat was 'o!' iets zots! o! o! altijd maar weer dat ronde ootje, een dikbuikig heertje, vóórop, als een barok herautje van ontroering! En 'teer', natuurlijk: teer; wat was er al niet teer, als je 'teer' voelde! waartegenover dan weer de 'litteraire' rijkdom stond, om armzaliglijk met 'teeder' te varieeren...

Nooit was de vloed der aandoening sterk genoeg geweest, om dit demonisch spelletje, dit abstracte ‘zien’ van de taal te overstorten; en het lokkende leven, dat daarzóó nog vonkelend gleed door zijn hoofd, lag gestolten in vale brokken woord, vernietigd voor hem neer.

Wat was dit toch? Als hij de verzen zijner dichters las, gebeurde het nooit dat ze zich aldus ontbonden gelijk de zijne, die wegrotten onder het geboren-worden. Het waren levende dingen, die bloeiden en geurden, menschelijke stemmen die zongen, orgels die fluisterden en klaterden op den grooten, zachten adem eener goddelijke ziel; zij waren kleurige vergezichten en ruischende zeeën van muziek. En nam hij waar tot de onmerkbaarste versmelting van licht, de subtielste toonverglijdingen, - hunne stralendste apotheosen, hunne geweldigste rythmen in de branding van den hartstocht bevatte hij eveneens. Hij wist zijn wezen als de ether: doordringbaar door het vluchtigste, en voor het grootste een koesterend uitspansel. - En ook wist hij, dat in deze wijde ontvankelijkheid ergens de wondere vlok van eigen scheppingsmacht aarzelende en verlangende drijven moest.

Menigmaal had hij den vreemden droom dat hij, lezend in een zijner meest bewonderde dichters, in Verlaine, in Baudelaire, een overschoon gedicht vond, *dat hij niet kende*, en waardoor hij zoo diep werd bewogen als wel door geen ander gedicht. Wanneer hij ontwaakte, nog in de warme en weeke ontroering van zijn droom, kwam dit ontstellende tot zijn bewustzijn: het gedicht dat hij daar in bevenden glans had vóór zich gezien, het wàs niet een gedicht van den dichter dien hij las; *het gedicht bestond niet*. Maar dan was het van *hemzelf;* dan was het geworden, in ondoorgrondelijke werking, vér in de geheimvolle eindeloosheid, door zijn lichaam omsloten; gemaakt in spheren onbekend, door wie? door wat? door God? door zijn ziel? - Het goddelijk schoone gedicht... hij was het vergeten.

Eens was hij opgestaan en had het nageslagen, in dat wèlgekende, bitter-doorproefde ‘Fleurs du mal’... Hij wìst immers, dat het er niet was... Het volgde op ‘Une charogne’... Daar stond, in de plaats van zijn droom-gedicht, het huiveringwekkend antwoord: ‘De profundis clamavi.’

Telkens weer moest hij overdenken deze nuchtere en tragische waarheid: dat bij 't geen hij gevoelde als een latente genialiteit, als een onvatbaar fluïde van schoonheid, gansch zijn wezen doordringende, hem nochthands ontbrak... wàt eigenlijk? Het talent, nu ja, maar wat wàs het talent? Wat had het moeten zijn in hèm? Iets van durf, van overweldigingskracht, van innerlijke vastheid ook, iets van een diepte van stemming, die niet te verstoren zou zijn... En nog bevroedde hij, hoe geen dezer verklaringen blootlegde de eigenlijke oorzaak...

Hij had zich reeds zoolang aan deze ontgoocheling gewend, en toch werd hij gedwongen, dit knagend leed aldoor weer op te rakelen, omdat het ‘nuchtere’ feit: geen talent, een duister geheimenis afsloot, dat hij besefte te reiken ver achter zijn persoonlijkheid. Want liet zijn gevoel van uitverkorenheid zelfbedrog zijn, - wat dan beteekende het wonder der gedroomde poëemen?

En als schilder had hij nog veel sterker dat gevoel van uitverkorenheid gekend. Het enkele zien van kleuren: de ontluikende, nog jeugdig-weifelende; de pralend-rijpende; de weemoedig-gelatene, die hun alreeds mattere volheid hadden bereikt; en de stervend in teêrste schoonheid verhevene, - het zien van kleur kon een zoo jubelend en weenend geluk hem zijn als géén andere gewaarwording. En hij was er wel zeker van, dat zeer weinigen hem hierin gelijk kwamen. Hij zag het immers de schilderijen van zoomenig ‘meester’ áán, dat daar niet zóó de kleur was ervaren, als hij ze ervoer; dat daar niet zóó in ontroering de kleur was *aanschouwd;* dat daar niet het *mirakel* der kleur in nederig verbazen was ontvangen als een goddelijke boodschap.

Hij was de begenadigde, die het natuur-verschijnsel *kleur* had mogen ontdekken in zijn primitieve wezen; niet als een toevallige eigenschap van vormen en dingen, die, hoewel hen vermooiend, het bijkomstige blijft; maar de kleur omzichzelve. En weer niet de kleur omzichzelve, zooals zij in ontucht werd verafgood door sommige Renaissance-schilders, die de heiligste figuren en tafereelen verlaagden tot drapeerpoppen en toonkasten voor háár glanzendste en wazigste kreuken en plooien: een wellustig boeleeren met de kleur, heimelijke zonde, te feller genoten, daar zij onbemerkt be-

dreven kon worden in volle openbaarheid, ja, als vroomheid werd geprezen - maar de kleur als scheppingswonder, als de raadselachtig-schoone verschijning van den Geest, die het heelal doorademt en doorvloeit; - de kleur daarom vol innerlijk leven, lach, passie, of treurnis; de kleur die zich heenvlijt aan andere kleur, smachtende, smeltende tegen elkaar; het diepe kweelen van twee kleuren, die schijnen te verbleeken en te zwijmen in elkanders minnegloed!; - de *bezielde* kleur, die dus zich vertoont aan de dingen, welke één van ziel met haar zijn, *zij* de hoogere, die met hare ondoorgrondelijke genade de nooddruftige vormen zalig maken wil.

Zoo zag hij en gevoelde hij de levende kleur, en haar hartstocht, en haar weemoed, - en hij meende, dat hij dit diep aanschouwen voor anderen zou kunnen zichtbaar maken in zijn schilderwerk, zoo goed als de enkele groote schilders die hij boven alle vereerde, het mysterie der kleur, onbewust, begrepen hadden en getoond. En misschien... Was het de vinnige eerzucht, dan wel de diepe roepstem, die hem vóórzei, dat *zijn* intuïtie nóg dieper peilde dan de hunne, en hem influisterde, onbedacht, den roemrijken toekomst-naam: ‘de profeet van de kleur’...

O, hij kon niet gelooven, dat het dwaze eerzucht was geweest. Daartoe was de pijn te scherp en te smartelijk, - dat hij niets had bereikt.

Toen hij was aangevangen te beseffen, hoe wellicht niet tot de poëzie zijn aanleg hem voorbestemde, had hij met een groot zelfvertrouwen en een groote concentratie zich op het schilderen geworpen. Wat hem ontbrak voor litteratuur, had hij zich voorgepraat, dat was de fantasie, hoog genoeg opvoerend boven het ‘woordkunst’-geknutsel om haar in breede rhythmen te kunnen schrijven, zonder te worden bevangen en ontstemd door de armoede harer verstarde vormen. De kleur, aan niets vaststaands gebonden en in oneindige wisseling van tinten mengbaar, zou hem in staat stellen zich te uiten, onbelemmerd, tot in alle gloedvolle diepten van zijn mystisch-schouwenden geest.

Hij had geweigerd les te nemen, uit vrees voor alles waarin men maar vastraken kan: - geen meesters, geen clichématigheden; hij zou zijn techniek zelf wel vinden. Hij

had hard gewerkt, zonder zich te laten ontmoedigen, een paar jaar lang.... Hij had het gezocht nòch in de voorstellingen van het dagelijksch leven, nòch in de symboliek, maar in de kleur zelve zooals die zich manifesteerde, wonderwerking van den scheppenden geest, aan de aardsche dingen; en deze niet realistisch, doch, naar zijne intuïtie van het wezen dier dingen, in hunne essentieele vormen opgebouwd.

In dezen diepsten eenvoud van opgave lag zijne roeping, meende hij. En fel-bewust van die roeping had hij gewrocht; nù met een jachtigen haast, een ingehouden koortsigen wil; - dan voorzichtig, in innig turen, of hij de kleur zijner aanschouwing kon stáren in de verf.... En ondanks de wrange onvoldaanheid over het resultaat van vele uren heftige begeerte, had hij volhard, zich zeggende, dat de schoonheid moeizaam veroverd wil worden, door worsteling na worsteling.

Totdat hij op een dag zich de hoovaardige illusie, of liet het zijn: het dwaze geloof, herinnerd had, dat hij méér misschien zou worden dan de grootste schilders vóór hem, omdat die het mysterie der kleur *slechts onbewust* begrepen hadden...!

Juist in die goddelijke onbewustheid lag hunne kracht; in overbewustheid zijn eigen zwakte. Want begeert de schoonheid worstelende veroverd te worden, dan wil zij dat in de hartstochtelijke worstelingen der blindelings-vizioenairen, onbewust van wat zij doen, - doch niet langs de voorbedachte wegen der bewuste doorzettingskracht. Het goddelijke is onbereikbaar, - tenzij het zich wegschenkt.

En het hàd zich weggeschonken, in volle heerlijkheid, aan de ruige, onbewuste, groothartige kerels uit het verleden, met hun machtige handen vol ongeweten teêrheid; nìet aan hem, den klaarbewusten minnaar, die - machteloos bleek.

Men prees zijn werk; het liet hem onverschillig. Van het wonder dat zijn oogen schouwden wáár zij zagen, schuilende, dóór-blozende, zwijmende, opglorende, als een ongerepte gloed van goddelijken oorsprong, die aarzelend of onweerhoudbaar, liefelijk of geweldig, naar buiten uitscheen, - had hij niet dan al te schamele resten vermogen vast te houden.

Dit was de tijd der groote marteling geweest: dat hij dit alles had ingezien, en nog niet gelooven kon; dat hij nog weer terug gegaan was tot de litteratuur en gepoogd had,

door de sterke uitbeelding van zijn wanhoop zelve, in zichzelven te ontdekken een nieuw en wreed talent; om, als hij zag hoe fantasieloos, hoezeer eigen geschiedenis vlakaf copieerend, die bladzijden werden, weg te vluchten uit alle werk in verwarde, snel-weggebeuzelde dagen, zoekende te vergeten in een vroolijk mee-ontvangen van zijn moeders gasten; wandelend en badend met haar jeugdige neven; tennissend, musiceerend, billartend met zijn zuster en de nichtjes; ravottend met de kinderen; nog steeds 'de charmante jongen,' die hij altijd geheeten had... Maar achter in zijn bewustzijn knaagde vaag de pijn die nooit zweeg, opende zich de zwarte gaping, trachtte hij weg te slikken het onverteerbaar brok, dat hem plotseling deed walgen van het wuft-verfijnde spel: - Toe, jij Frans! zeg, waar denk je aan?

Op een anderen dag sloop hij naar boven, naar het hooge Noorder-vertrek, dat hij zich had ingericht tot atelier (hij had het gevoel, dat hij zichzelven nasloop) en in een soort van kunstmatige zelfverdooving trachtte hij argeloos nog eens weer op te nemen een van de dingen, die hem hadden toegeschenen het dichtst dan nog aan zijn droom te naderen (en geen oogenblik, bij dit werk, dat hij volvoerde als in trance, was afwezig de andere, de ongeziene bespieder, die hijzelf was) totdat hij eensklaps begonnen was te lachen, hard en hoonend, en een fel karmijnen krats had gegeven dwars door wat hij had zitten droomen in olijfgrijze en oranje toonen.

'Die streep is nog het mooiste van alles,' had hij gegrimlacht, 'je bent geraffineerd, onderbewuste ellendeling! - God, wat een heerlijke kleur! De kleuren van een kakatoe!'

Toen hij deze kwellingen bijna niet meer verduren kon, meende hij op een zekeren morgen, hun oorzaak te hebben gevonden: - Wat was hij ook voor een kasplant! Van de school, niet eens volwassen, achttien jaar, had hij zich gestort in 'de kunst,' nog wel in twee kunsten tegelijk, met, ja, wel een rijk persoonlijk ervaringsleven, maar toch eigenlijk zonder ook maar iets van het groote leven te kennen. Hij had wel degelijk moeten gaan studeeren. Dat zou hem allerminst geschaad hebben, maar een mensch van hem hebben gemaakt. Wat kunst was er te verwachten dan hoogstens een allerindividueelst en ijl sensitivisme waaraan niemand iets had,

van een ‘schepper,’ die zelf niet volschapen was! Nog niet eenmaal was hij een *man!* - De meisjes ‘van zijn stand,’ lieve poppen, leeg, ad-rem, coquet, hadden hem niet sterker aangetrokken dan tot een vluchtige verliefdheid. Van het denkbeeld van publieke vrouwen en wat hij daar ooit, bij een verblijf in Den Haag of Amsterdam, van had gezien, gruwde hij. Hij kende de zinnelijkheid, na de kwajongensjaren, enkel uit droomen; maar uit de folterende wulpschheid van die droomen en hun onbedenkbare, doortrapte fantasieën, wist hij de bëangstende macht der hartstochten feller dan menigeen, die zich ervaren waant.

Hij voelde zich op eenmaal: de gevangene in zichzelf. Hij moest het leven leven, en alles zou anders worden.

Hij zei het zijn moeder: hoe het voor zijn ontwikkeling noodig was, een poos, eenige jaren, te gaan wonen in een groote stad; wat te reizen; de oude architectuur, schilderijen en beeldhouwwerken te bestudeeren; door tooneel, concerten, tentoonstellingen, met de nu-levende kunst in directer contact te geraken; misschien voor eenigen tijd aan buitenlandsche universiteiten colleges te volgen in kunstgeschiedenis, wijsbegeerte, litteratuur... Hij droeg het op deze wijze voor, omdat hij wist dat haar een dergelijk besluit verheugen zou, en dat zij de werkelijke reden niet zou hebben verstaan. Want het was niet van eenigerlei studie, dat hij iets verwachtte.

Te diep had hij een roeping gevoeld, en te hoog zijn begeerte ingesteld op een groot en zeldzaam kunstenaarsschap, - om de gedachte te kunnen verdragen aan een toekomst als ‘man van fijne eruditie,’ ‘man van kennis en smaak,’ of, erger nog, ‘man van relaties.’ Hij haatte alle litteraire handigheid, elk zich indringen door middel van geld of naam, elk vertoon van belezenheid, ja, eigenlijk ook die ‘belezenheid’-zelve, die van een natuurlijk bloeiend mensch een museum maakt; hij haatte vooral, in die weinige ‘kunstmenschen,’ met wie hij door zijn verzen en schilderwerk in aanraking was gekomen, het beluste gesnuffel in tijdschriften en kritieken, het kleinzielige loeren over de horretjes in het hofje der kunst.

Het was geen oogenblik zijn bedoeling geweest, op welke wijze dan ook te gaan naarstig-doen. Hij begeerde alleen:

zich los te rukken uit zichzelve, het was hem om het even, hoe. Hij wou zich overgeven aan een machtige liefde of aan een ontzettende zonde. Aan de grootsche weldaad der schuimende stortzeeën of aan de meest perverse lusten, waar het nachtleven der wereldsteden de felste en geheimste holen in het broeische duister boort. Hij wou zich verlossen in het extatisch gejuich van een groot geluk, of hij zou zijn lichaam in zoo walgelijke uitspattingen vernederen, dat zijn ziel, naar verlossing hijgend, haar eindelijke opvlucht nemen zou.

Hij was toen juist een-en-twintig geworden. Maar de twee en een half jaar, in Den Haag, in Parijs, en in het Gooi, brachten hem allerminst de bevrijding. Zij brachten hem wèl een betrekkelijke rust in 't eind; berusting althans. Hij scheen dus alleen geschikt voor het leven der verfijnde nietsdoeners.

Toen hij aanvankelijk, in Den Haag, eenigen omgang met kunstenaars beproefde, had zijn aanzienlijke afkomst achterdocht gewekt. De grooten hadden hooghartig geweerd wat, natúúrlijk talentloos, met een adellijken naam wel dacht hen te kunnen naderen. Wie hem daarom zòchten, de halven, de snobs, zij hadden hem enkel afkeer ingeboezemd.

Een waarachtige liefde had hij niet gevonden. Waar zou hij ook? Zijn eigen kringen meed hij; in andere verkeerde hij niet licht als vanzelfsprekend; en vindt ooit de groote liefde, wie haar *zoekt*?

En zelfs de zonde had hij niet vermogen te bereiken. Hij achtte het allerminst een verdienste, want in zijn gedachten was er geen, of hij had haar bedreven tot in alle raffinementen der fantasie. En echter - er wàs daarin iets, dat troostte: de geest had gewild met verwilderde heftigheid, doch iets diepers, de ziel?, had geweigerd met zoo adembeklemmend gebod, dat het lichaam, verlamd, gedwongen was geweest aan die oppermacht te gehoorzamen.

Was dit zoo? Of was het enkel een fraaie voorstelling voor iets ergers: lafheid? Hij had geen lafheid of verslagenheid gevoeld. Hij had alléén gevoeld, op elk beslissend oogenblik, dat het tot een binnengaan, een aanklampen, komen zou: - ik kan het niet doen; het is onmogelijk.

Wel had hij veel gezien en van het geziene bewonderend geleerd; wel had hij, met zijn wijde en fijne ontvankelijkheid, de luister-rijke dagen genoten, - vooral te Parijs waar

't hem toescheen of een atmosfeer van eeuwige feestelijkheid, zelfs in de muséa, als met een ijl goud-vernis alle dingen vergloriede.

Toen had een vriend hem meegetroond naar het Gooi, en daar was hij tot de liefde, de lijfelijke, ingewijd. Hij had er het traditioneele rietgedaakte huisje gehuurd en er een amour gehad met eene jonge vrouw van die nieuwe en heuglijke soort, die volstrekt geen prostituee, doch moderne hetaere, met den jongen man harer tijdelijke uitverkiezing in een vrij en frisch geluk zich uitleven wil. Toch had ook dit bestaan hem spoedig onbevredigd gelaten.

Was het dan deze onnoozele pseudo-idylle van een hutje-op-de-hei, die hij gezocht had als ‘levensdoel’? Dit, weliswaar niet onverkwikkelijke, liefde-leventje, waarbij hij zijn dagen lui en lekker verbeuzelde? Van werken kwam in 't geheel niet; de vage begeerte ernaar, op den achtergrond van zijn gedachten, wist hij enkel een bezinksel van vroegeren fellen wil, want alle gevoel van geroepenheid, de vroegere momenten van extaze en inspiratie, hoe ijdel zij ook waren gebleken, en tot wat levens-kwelling geworden ten leste, - zij begonnen volkomen te ontbreken, hij merkte het als een schamper gemis. En zelfs de dagelijksche verrukkingen van zijn zeldzaam bloeiend ervaringsleven, nu hij niet langer alleen was, en bij het vrouwtje niet dan een banaal mee-genieten en óók-vinden vond, verminderden, en vervalschten zich naar háar bevattings-vermogen. Hij bekende zich een alzijdsche achteruitgang; en het nieuwe zingenot, dat wel geen zonde, maar ook niet de hartstochtelijke vervoering der liefde was, liet een wrange onvoldaanheid in hem na. Was zijn epicuristische natuur wel tot de liefde in staat? Of verhinderde het knoeierig en kwaadsappig artistieke wereldje vol onechtheid, den vrijen groei van elk eenvoudig-menschelijk bestaan?

Al spoedig werd dit Marie-Antoinette-achtig hameau-gedoe - zonder, evenwel, de naiëve gratie der achttiende eeuw - hem onverdragelijk. Hij snakte naar ruimte, naar vrijheid; en met zijn nog dol verliefde, blozende meisje toog hij naar Domburg. Maar de onvoldaanheid bleef. Het leven bléef klein en overvol van haar gezellige nietigheid. Hij haakte naar *tijd*, naar den tijd, om eenzaam tot zichzelf te komen,

zichzelven te hervinden, - al was hij er zich ten volle bewust van, dat hij juist die opgeslotenheid-inzichzelven was ontvlucht, en dat de eenzaamheid hem niets zou brengen dan onvruchtbare pijn.

Hij dreef door, dagelijks alleen te gaan wandelen; en de bruisende grootheid der zee, de witte verte van het strand, de zilte lucht van wier en vischrijk water, woeien een blank gevoel van verruiming in hem open, en prikkelden hem inderdaad tot versche energie.

Gezeten ergens in een duinpan, dichtte hij in die dagen een aantal ijle verzen, waarin een fijn en nervig rhythme verwonderlijk-vage woorden droeg, - verzen van nog vormlooze, latente kracht; verzen, vervuld van een sterken drang, die echter geen doel wist... Hij begreep, dat deze verzen niemand iets bijbrengen zouden; hemzelf zeiden zij nogmaals, dat zijn wezen zeer hoog van gehalte was, en nutteloos. Kwam hij thuis, dan ervoer hij de kleine knusheid van het vrouwtje als een vernedering dubbel hoonend, daar zijn onnutte geesteshoogheid de tegenstelling nauwelijks waard scheen.

Hij had het meisje nooit gemind dan als een fleurige lustgenoot; haar discours, onvermijdelijk over kunst of kritieken, was onverduurbaar. Zij was hem geweest een meisje van louter plezier, om mee te wandelen, te lachen, en jong te zijn. Nu hij haar vaak alleen liet, bemerkte hij, dat zij van haar kant, meer dan enkel als een partner van geneugten, ging hòuden van hem. Zij werd minder vroolijk, gedrukt, humeurig soms, en jaloersch; en de enkele verliefdheid in den man, verdraagt dergelijke toevoegsels niet. Zij begon hem te ergeren; haar niet meer uitgelatene, niet meer luchtigbekorende, maar fleemende aanhaligheid, stond hem te kleffer tegen, naarmate hij pijnlijk bevroedde, dat dit in haar een dieper gehechtheid beteekende.

Zij hadden elkaar wel te voren gezegd, vrij zich te verbinden en vrij te blijven, maar een beklemd gevoel waarschuwde hem, dat groeiende liefde in haar hem iets als een moreele verplichting ging geven. Hij voorzag, dat de gedachte, haar met een breuk tusschen hen een werkelijk verdriet te moeten doen, hem zwaar zou vallen, ook al zou hij haar zijn gaan haten.

En tegelijk vroeg hij zich af, of dit hoe langer hoe meer benauwend en tot niets dan tot zinnelijke bevrediging dienend samenhokken het leed rechtvaardigde, dat hij met deze wijze van leven zijn moeder aandeed, - hoe lief die ook in alles berustte als in het onvermijdelijke. Doch had zij eigenlijk geen gelijk, als zij met die zachte stem, bescheiden verbergend haar eigen verdriet, dit leven hèm-onwaardig noemde? Wat wàs dit ten slotte voor een bestaan, dit zoogenaamde dichterschap, neerkomend op een kwajongens-achtig huwlijkje-spelen zonder consequentie noch verheffing, klakkeloos bekostigd van het geld uit haar moederlijke handen, en dat hij slechts het zijne mocht vinden, omdat zijn Vaders lichaam verteerde in een pralend familiegraf?

Nog eenige weken ging zoo het leven voort, - totdat op een nacht de smadelijke waarheid hem drong als een doorn in het brein: dat bij de liefdedaad hij 't eigen lichaam heeter liefhad dan het hare; en dat zijn liefdeloos wellustspel een misdaad was geworden.

Toen, vol pijn om haar, en vol schaamte over zichzelven, zeide hij haar, dat zij uit elkander moesten gaan, en keerde hij voorgoed naar zijn oude kamer, *die hem wachtte*, in het voorvaderlijke ‘Hooge Huis ter Lely.’

Hij zou het leven verdragen gelijk het hem, nutteloozen genieter, geschonken werd. En hij zou wachten, waarschijnlijk tevergeefs, of ooit een werkelijke liefde een keer zou brengen in zijn lot.

Sinds den herfst was hij nu weer hier. Het was goed zoo. Hij leefde naar zijn natuurlijke bestemming, een jonge edelman als elke andere, met alleen die vreemde ‘pose’, voor zooiets van ‘artiest’ te willen doorgaan... Hij hóórde, hoe zij, op de naburige kasteelen, van hem spreken zouden: ‘Je ziet niets aan hem, hij tennist, billart, uitstekend; een goed danseur; een elegant ruiter; een charmante jongen. - Die hobby van hem... Hij heeft dat natuurlijk allang ingezien: Caprice de jeunesse...’

En zijn moeder, zij was zoo gelukkig, hem weer bij zich te hebben! En ook háár hoorde hij praten inzichzelve: ‘Haar gróóte conquête! O, hij was niets veranderd, haar jongen, God dank! “Bon sang ne peut mentir.” Hij was zoo lief

voor haar. Och, hij was altijd een goed kind geweest... En hoe lànger hoe meer: zijn grootvader... Wat een gedistingeerd diplomaat had hij kunnen zijn!... Maar o, zij was tevreden... Hij leek ook niet ongelukkig... Hoewel... zou hij nog schrijven?... Zij dorst niet vragen, of hij nog socialist was...' En, even goedertieren lachend: 'nu, dàt had zij nu nóóit zoo heel erg opgenomen... Dat was de jeugd geweest... wat blague misschien... Heerlijk maar, dat hij weer thuis was...'

Hij wist het zoo precies, hoe zij over hem dacht, en hij liet het er maar bij; hij had het vroeger wel eens beproefd, maar redeneeren kon zij niet, die lieve moeder. - Zij wist niets van hem, en zij spraken altijd over aangename en vertrouwelijke zaken.

Maar met één gezegde kon zij hem soms op eenmaal doen wakker schrikken uit den vriendelijken sluimer van het dagelijksch gesprek; wanneer zij, met dat lief en opgetogen toontje, meenende hem een genoegen te doen, hem plotseling bracht tot het vreemde zelf-bewustzijn van voor het stereoscoop-plaatje: 'net je grootvader!' - De gelijkenis was dieper dan zij dacht: - van buiten de glimlachende rust; van binnen de onheelbare smaad. Want ook hij, glimlachend, in zichzelf besloten, ging ook hij niet door zijn leven als door schitterlichte zalen, die ledig zijn?

O, hij was tevreden; en zéér gelukkig waren zijn dagen, wevend hun zilverig web van toover-teere schijnsels vóór den afgrond van zijn wanhoop. Nu hij dit schoon en duister Zelf hervonden had, en zijne eenzaamheid, nu schiepen als vroeger zijn fijne zinnen, van morgen tot middag, en van middag tot avond, hem schoonheid zonder eind.

Heel in de vroegte, dezen paradijzigen zomer, was hij al in den bloemen-tuin. Zijn hoofd gleed door den uchtend-wind, zijn lichaam liep als in een bad van koelte; hij proefde nog de fijnheid der even-getrokken thee aan zijn gehemelte; hij ademde de versche aardlucht van beregend zand en de vochtverneveling der natte blâren. Zoel woei de zoete roke der jasmijnen het eerste vollere geluk in hem op; dan naderde hij stil de gelukzaligheid van de bedauwde rozen...

Dit was de wijding van zijn dag, en zijn morgen-gebed. Hier ging hij zijn oogen wakker-betten aan de schoonheid.

Hier was haar teeder uchtend-hoogaltaar dat niemand kende.

Over de doffe, fijne kleur der bolle blaadjes lag de dauw als een glanzend waas, en langs den weeken, gaven rand van ieder blaadje waren de ronde druppeltjes al vonkelend geregen, 'wijl huiverend uit het koele hart hem groette de ijle reuk, te jong voor weemoed, en nochthands weemoedig.

Zoo toefde hij, eenzaam, voor dit eenzaam wonder in de lucht: een roos, gansch opgevangen en gebaad in vloeibaar kristallijn, uit lucht geworden: een roos van rozebladen, gevat in een Roos van hemeldauw; mystiek roos-juweel, dat wegstijgt voor de eerste morgenzon... O puurst vervluchtigen, o reinste hemelvaart! - Als te zeven ure de eerste menschen komen, staan in het park de hagen der stamrozen.

Hij deed dan, vóór den ontbijt, nog een korte morgenrit. En ook deze oogenblikken waren hem een fier en teer genot. Hij genoot al het betreden der stallen met hun heerlijken, heeten dierengeur; den goeden geur van stroo, en leer, en haver, en van de sterke, edele beesten-basten allermeest. Geen dier beminde hij zoozeer als het paard, het argelooze, zondelooze, hartstochtelijke en zuivere bij uitstek. Het voorbeeldeloos zindelijke ook! Bij welk ander beest is appetijtlijk, wat bij het paard het naïeve opendoen is van zijn zwart caoutchouc beursje onder den staart, om door te laten zijn goedronden aalmoes voor de musschen? Bewees die reinheid niet, dat het paard het verst gevorderde, 't minst met de materie bezoedelde, en dus waarlijk het edelste dier der schepping is? O hij hield van het verhevene en toch zoo tragische paard, het prachtig-gespierde en nochthands weerlooze; gevoeliger, kwetsbaarder dan de mensch. Hij hield bovenal van zijn ranken, nerveuzen vos, die, zoodra hij hem komen hoorde, van vreugde reeds hinnikte, - met welk een bijna smartelijke exaltatie! Hij klopte hem op den weligen hals, en het ros, in hulpelooze liefde, bewoog zijn grooten kop naar hem toe, met het vochtig-donkere weemoedsoog. Dan stampte hij met den achterpoot en wrikte en zwiepte zijn korte staartje.

‘Ja, mijn jongen,’ had hij hem eens gezegd, ‘jij ook bent van een ras dat verdwijnt.’ En teeder hem strijkend over zijn goedgeroskamde flank, als zijde glanzend: ‘Jouw ranke

adeldom, mijn beest, edel van vormen, edel van geur, zal hebben te wijken voor de grauw-bestoven, stinkende auto, - zooals de mijne wijken zal voor...' Hij had, beschaamd, de vergelijking niet voltooid.

En hem naar buiten leidend, fluisterde hij bij den schoonen paardekop: 'Mijn jongen edelman, mijn vriend, kom, wij gaan...'

Door den vonkelenden morgen draafden zij beiden, de fijne, slanke centaur eener weldra legendarische wereld.

Zoo, als die eerste morgen-uren, was heelzijn leven van schoonheid gemaakt. Doch er dreef door die schoonheid, hoe bloeiend ook - gelijk onzekere herfstdraden glinsterend drijven - de immer rékkende deining van zijn weemoed; er hing door die schoonheid een waas van sterven. Elke schoonheid, die hij ontving in zijn tintelende ontroering, stierf voor de volgende. Honderden schoonheden stierven aan hem op eenen dag. Hij leefde bij het sterven zijner verrukkingen. Niet eene mocht hij vasthouden, niet eene mocht hij voort doen leven in de eeuwig-levende schoonheid der kunst. Hij was één stervende schoonheid, en de altijd aanwezige, gedwongen toeschouwer van zijn eigen schoonen dood.

Hoe was het toch, dat de muziek, die wellicht met de àllerschoonste droomen zijn stervend genie omtooveren kon, hem nimmer had teleurgesteld met eigen, beperkt talent, - en dat het weinige, dat zij hemzelf veroorloofde te doen, hem soms kon troosten over al zijn pijn?

Was het misschien, omdat hij al heel jong had les gehad in de muziek, en dus, heel jong al, had leeren inzien, hoezeer zijn muzikale aanleg onvolkomen was? Had dit hem behoed, in deze ééne spheer, voor het verraad zijner alomongrijpbare schoonheid?

Hij had een zeer zuiver gehoor en, waar zijn wezen één rank bewegen was, had zich zijn maatgevoel reeds vroeg tot een hoogen graad van verfijning ontwikkeld. Dan stortte al spoedig zijn helder en hevig voelen gloed en klaarheid in zijn voordracht. Maar ook, na korten tijd, haperde er iets.

Niet bij het spelen op de piano noch, op de viool. In de snaren lagen wel niet, als op het klavier, de klanken klaar, doch zijn onfeilbaar gehoor gaf aan de zich oefenende vingers

het onfeilbaar zich plaatsen, waardoor ook op de viool de noten voor-de-hand zijn. Doch als geen druk op toets of snaar den toon deed hooren; als zijn stem uit eigen bronwel den nooit nog gehoorden toon moest *maken* naar de aanwijzing van het notenschrift, dan had hij den sprong in het duister, naar de onbekende noot, niet met zekerheid-vantreffen gewaagd. Wat hij kènde, dat zong hij vanzelf en feilloos, maar zingen van het blad, dat had hij niet kunnen leeren.

Dit was een waarschuwing bij den aanvang. Want waar hij zoo groot en verfijnd van muziek genoot; waar hij zoo alle lichtste schakeeringen, alle geheimste verglijdingen en verbrijzelingen ervan vatte; daar scheen ook déze kunst tot het diepe bedrog van zijn leven voorbestemd geweest.

Ook in de muziek had hij ervaringen van een hoogere orde. Somtijds, in den spoortrein of in het rijtuig, en vooral wanneer hij, op zulk een reis, in de lichte overspanning verkeerde, die zoo vaak zijn hoofd verstrakte, - dan begon er, heel ver in zijn bewustzijn, te ruischen een rijk en fijn orkest, dat hij met één gedachtewenk gebieden kon, en welks angstige volkomenheid hij als verstard beluisterde. Hij liet dan spelen door dat geestes-wonder, gaande gemaakt misschien door het veeltonig gedreun der verschillende metalen onder en rond zich om, - hij beval dan wàt hij wilde: die ouverture, deze symphonie; of wel het stralend hoorngeschal, de statige, vierstemmige signalen, welke hij zich herinnerde van een jachtpartij in de bosschen van Fontainebleau. Soms week die muziek-hallucinatie weg van het bestaande en fantaseerde voort. Dan gebeurde het wel, dat er een extatische uit-elkander-opstijging van accoorden ontstond, die, overhevelend van voorgaand in volgend, nimmer eindigde en verijlde tot zoo duizelingwekkende hoogten van geluid, als het menschelijk oor niet meer vernemen zou kunnen...

Een enkele maal ondervond hij dit alles in de stilte der nachtelijke straat of op zijn kamer, wanneer hij langen tijd en te ingespannen naar muziek geluisterd had. Het waren de wakende droomen van een geniaal componist. Doch hier wist hij beter, van der jeugd af aan, en het kwam niet bij hem op, ooit iets van componeeren te beproeven.

Ook op de viool, ondanks de lenigheid van zijn pols en de losheid van zijn vingers, had geen oefening hem kunnen brengen tot meer dan gewone vaardigheid; terwijl uit de knop van zijn ronde en reine kindersopraan een mannestem ontsproten was, wel gloedrijk als hij hartstochtelijk zong, doch zonder genoegzame soepelheid in lichtere partijen.

Aan deze voorkennis van middelmatigheid dankte hij de eenige uiting van zijn overvolle hart. Omdat hij vooruit wist, dat zijn daad van muziek geen beteekenis kon hebben, was hij er juist toe in staat. Hij gàf zich aan zijn zorgeloos spel; en zijn immer trots verzwegen leed, hij kon het uitklagen op de snaren, hij verloste er zich van in zijn wild gezang.

Hij speelde nooit voor anderen. Zij zouden het ook niet begrepen hebben. Hij zong en speelde vaak tegelijk, oude duetten voor twee violen, waarvan hij zong zijn eigen partij, zich met de andere begeleidend op zijn zangrijk instrument.

Dit zingend vioolspelen, en dit viool-doorweende zingen, dit twee-stemmig gezang van zijn twee eigene stemmen, hij had het opgevoerd tot een verwonderlijke, hartstochtelijke éénheid. Het vioolspel vlijde en voegde zich onder het gepassioneerd gezang, het omvangende met zijn zware en teere strijk-accoorden, - en de zang, teeder zich overbuigend, zijn natuurlijke overmacht concentreerend tot een diepe innigheid, wiegde zijn vervoering in de rijke muziek der snaren. Het was of in de eenzaamheid zijner ziel het mystieke huwlijk werd voltrokken van manlijk-fiere teerheid en vrouwlijkzachte kracht. Narcissus schouwde neêr in den innerlijken spiegel, en omhelsde zichzelven in een smartelijk verdwazen...

Een heldere jongenslach schaterde buiten. Hij waakte op... De zon was niet meer aan de vensters, er hing een broeiend-blauwe schemer door de kamer. En langzaam deed hij de blauwe rolgordijn omhoog gaan.

Ver over het park en het tennisgazon dampte en trilde het goudene vooravond-licht. Hij zag de witte silhouet van zijn zuster zwenken en achteruitbuigen en slaan den bal, en zijn jonge broer in een framboosrood truitje springen als een diertje voorover en hem terugmeppen raaklings over het net.

Hij lachte even: goed zoo, jochie, - die apekop deed

het al zooveel beter dan zijn zuster het ooit leeren zou... Die pofte den bal nog altijd terug in veel te gemakkelijkopvangbare bogen! - Hij hield van dit spel; hij was vlug en kalm, en de luchtige, onvermoeiende behendigheid, ervoor noodig, gaf hem vreugde.

Dan streek hij met de hand over de oogen; het licht was fel; hij had wat hoofdpijn.

Ja, dacht hij, toevend nog aan het venster, - dàt kon hij, zoo'n spelletje, waar je alleen een lenig lichaam voor moest hebben; - en dansen, dat kon hij ook! Maar dansen was wel iets heel moois, voor wie er het wezen van verstond. Hij danste soms, alleen, op zijn kamer... Dansen was mooi, en meer dan enkel mooi, omdat je daarin onbekommerd je lichaam kunt laten gaan, gelijk het inwendig altijd zou willen, met strekking van beenen, met spitsing van voeten, met uitbuiging wijd-verlangend van armen, met rekking heerlijk van heel je lijf. Dansen was, voor den verfijnden mensch, de natúúrlijke beweging; volstrekt niet iets gewrongen-kunstmatigs, maar een kunst, die, direct, met je eigen lichaam, gaaf het veredeld innerlijk uit. In de Fransche dansen ten minste; in den gracieuzen, precieuzen menuet, zoogoed als in den meer modernen ‘pas de quatre’, en zelfs in de goedig-ouderwetsche, maar toch, als men maar dánsen kan, galante en zwierige, kunstig dooreengespeelde quadrille.

Hij danste zelden meer; hij haatte het haatlijk ras der flirtende freuletjes uit zijn omgeving.

De laatste maal was geweest, voor eenige maanden, bij zijn oom...

Er waren enkel de oude dansen gedanst. Zijn oom, zeer conservatief, duldde niet de onvoegzame Amerikaansche ‘steps’, die toen juist ingang begonnen te vinden. En er was een jonge vrouw, die niet, als de anderen, uit modezucht, de ranke Fransche gratie minachtte. Onder de flonkerende, kristallen lusters der groote balzaal gingen zij licht en statig, met een even vatten van vingertoppen, een heffen en dalen van buigzame polsen, de armen zacht gestrekt, - een gracievol toe en afbuigen, om dan luchtig elkaar op te vangen in vier maten langzamen wals. En ook in de quadrille des lanciers hadden haar lachend-bevallige naderingen, haar sierlijk figuren-spel, en haar voorname révérence's hem bekoord.

Toen was het gebeurd, in den ‘pas de quatre’, dat hij langs een der spiegels zichzelven zag, achterover geheld, danspassend als een circuspaard... voorbij datzelfde hooge, zwarte venster, waar ééns, in den nacht, hij in bespottelijkserieuze hoovaardigheid zichzelven bekleed had met het meer dan koninklijk gewaad der leliën: het geestes-koningschap der menschheid.

En hij was voortgedanst, werktuigelijk, met van binnen een schellen schaterlach, als een gewonde gèk, die bemerken zou zijn laatste horlepiep te strompelen over de trappen van een altaar. Hij danste over de heilige plek van dien dwazen, prachtigen nacht, - lichtvoetig vertrad hij zijn hoogen waan, - hij wìpte, makaber, over het graf van zijnen dooden levensdroom.

De honende smart van die ure leek thands nog feller teruggeboord in zijn heete hoofd, dan zij toen in hem was opgelaaid. Want hij voelde het nu klaarder en onverbiddelijk, nu hij, dieper peilend, het dansen zoo schoon, ja, zijn schoonste natuur kon vinden, - hij zag nu opeens, wat het zeggen wilde, dat hij in diezelfde hoofsche zaal zijn dwaas-hoogste trots en zijn diepste vernedering had geproefd. Zij wàren niet in wreede tegenstelling, zij waren innig verbónden, die twee momenten. En dat verbond, het was zijn heil en zijn doem, het was het noodlot van zijn leven.

Het was zijn edel geslacht, dat hem zoo fijn had gemaakt; dat al zijn zintuigen had opgevoerd tot hun hoogste ontvankelijkheid; dat hem in één aanhoudend genieten deed gaan van al zijn dagen; dat altijd en overal de schoonheid ontstak voor zijn schoonheid-zieke wezen, en dat zijn spelend of dansend lichaam vanzelf tot zoo sierlijke schoonheid styleeren zich deed.

Maar óók dankte hij het zijn edel geslacht, dat deze rijkdom, die in hem leefde, mèt hem sterven moest.

Dat was de vloek van zijn geslacht, dat het zich had gekoesterd en gekweekt tot geraffineerde precieusheid, en tegelijk zich had ingehouden, voornaam, en alle uiting als onwelvoeglijk bedwongen, tot het zich niet meer uiten kòn, - dat het schoone droomen had gevoed en zich gëoefend in ridderlijke deugden; dat het zijn geest had gewet in veldheersbeleid en wikkend staatsmanschap, doch immer de uitvoerende daadzelve aan anderen had overgelaten.

Hij had geen spontaniteit; hij had geen werk-macht; er was een duistere plek in zijn denken, die vóór den lichtenden vloed der ontroering schoof, zoodra die uit wou stroomen; er was in zijn hoofd een stompheid voor de Daad.

Hij was de top van zijn geslacht, de opperste bloesem; al de kostbaarste sappen en al de edele verfijning ervan hadden zich opgestuwd tot hem. Zijn lichaam, overschoon gevormd, bewoog zich met den natuurlijken zwier en het evenwicht, verkregen in eeuwenlange cultuur. Terwijl zijn geest in zich had saamgetrokken en verwerkt tot de rijkste gevoels-harmonie: al de schuchtere teerheid en het gitaar-getink der burchtvrouwen, en al de droomen en zangen der pages, het geslepen vernuft der staatslieden en de zinnen-verzoeting der hovelingen, uit wie allen hij was geworden.

Zijn geslacht voelde hij onder zich als de kostelijkste teelaard, - maar tevens voelde hij zichzelven als de tot haar ijdelst schoon getrokken bloem, waarvan alle de meeldraden bloembladen geworden zijn, doch die dan ook géén meeldraad meer heeft; een volste en schoonste roos, - doch die onvruchtbaar is.

Hij zag naar het jeugd-portret van zijn grootvader, dit zeer bekoorlijk, jong en bleek gelaat, met dien nauwlijks merkbaren, tragischen glimlach. En hij zag, in den zwartzijden stropdas, de gouden speld, bloedende met de twee kleine koraaldruppen.

Hij ging naar zijn schrijftafel en nam uit een der laden het schildpadden étui. Langen tijd zat hij, beturende dit vreemd sieraad, den fijnen, gouden ponjaard, bleekrood druppelend op de zilverig-blauwe étui-bekleeding. En hij dacht aan den verren feestavond, dat dit nietig en leed-geladen voorwerp hem geschonken was.

'Het is dan nu *mijn* embleem,' peinsde hij, 'ik moet het gaan dragen.'

Hij stond op, en in den spiegel zag hij de witte Van Dyck-hand, waarin flitste de gouden speld. Doch daarboven de felle, ronde smaragden, die zágen en hem vingen in hun obsedeerenden blik: den gevangene in zichzelven.

Tweede Gedeelte.

Ha! de gelukkige jonge man. Hij kwam langs den spiegel, en onwillekeurig, in het voorbijgaan, zag hij: zijn stralend gelukkige gezicht! Hij deed een stap terug: nog éénmaal zóó zich zien; zien, één oogenblik, den bevrijde! den opene, vol-gestroomd van jong, levend menschengeluk!

Mijn God, mijn God! stamelde hij, juichte hij, fluisterend, hijgend. En hij sloot de oogen, en hij gooide zijn kop naar achteren, van verrukking. Zijn kòp, ja, de jonge kop van een gelukkig mensch!

Dan werd hij plotseling stil van vromen ernst, en zat een poos voorover, zijn hoofd in zijn handen, weggedoken in ademlooze zaligheid.

'Lieveling, lieveling! o mijn heerlijkheid,' zei hij eindelijk stil voor zich heen. En dóór den warmen zomerdroom van zijn liefde-gepeins aanschouwde hij haar heerlijke, franke gelaat, haar heerlijke, warm-bruine oogen, alsof zij het zonnegoud van haar groote liefde naar hem uitstroomden, haar ruwgevormden mond met de blanke, onregelmatige tanden, en haar heerlijk-trouwhartigen lach.

Hij zag plotseling ook weer dien heftigen blos en haar prachtige verontwaardiging in dat moment van misverstand, op den corridor naar de leerkamer, waar zij, de dorpsonderwijzeres, zijn aartsdomme broertje les ging geven. Het was op dat oogenblik, dat hij, aan haar trotsch gelaat, vuurrood van toorn rond de toornige oogen, binnen het goud-doorlichte haar, - gevoeld had de schoonheid en de kracht van het volk, en meteen, als één vlam door hem heen, *de groote liefde*.

En nu, hoe ging van dit vol-krachtig wezen eindelooze teerheid uit! Hoe eenvoudig stond zij tegenover hem, nu eenmaal haar trots om het standsverschil overwonnen was. Met welk een ernstig en zuiver ontzag sprak zij zacht over wat zij mooi vond in zijn ouden adeldom, in een schoone en zinrijke wapenspreuk als de zijne, terwijl zij toch vol vertrouwen zijn gelijke wilde zijn. En met welk een milde grappigheid koesterde zij, wat zij te onmannelijk-fijn in hem meende.

En hijzelf, als in een zoel, licht woud, staarde hij den een-

voud binnen van deze klare meisjes-ziel. En hoe grenzenloos had hij haar lief, verbijsterd om háár liefde die hem een wonder scheen, en altijd weer opnieuw ontroerd om de zuiverheid en de liefheid van heel haar wezen! Hoe aanbad hij het onargwanend élan van haar zonnigen hartstocht!

O, hij hìeld van haar; van àlles aan haar hield hij: van haar gave, lieve handen, zoo zonder eenige verfijning van mooi-gewelfde nagels of zorgzaam-gekweekte blankheid, en daarom juist zoo warm bekorend, - werk-verweerd, maar toch meisjesachtig-mollig aan de welig-buigende, krachtige pols; hij hield van haar onwetende, stevige voetjes; hij hield van haar oortjes, geestig en zoet; en bedwèlmen deed hem de weelde van haar stroomend-blonde haar, de blonde donzigheid van haar zoeldoorbloosde wangen. O! het heerlijke kind!

Dat waren nu al vier stralende weken, die hem máánden toeschenen, - na dien wonderbaarlijken avond dat zij, op zijn alles verklarenden brief, gekomen was om hem te ontmoeten op den weg achter de dorpskerk.... Twee uren had de worsteling geduurd, de worsteling van haar trots tegen een standsverschil dat haar, dacht zij, vernederen ging, - totdat zij het had gevoeld, hoe er in hem enkel nederige eerbiedigheid was, en zijn naakt, bijna schamel verlangen, een mensch tusschen menschen te worden, plotseling de diepe ontferming van haar liefde had gewekt. O, het openstralen van deze bloem, deze loutere vrouweziel, die zich opeens hem had toegewend, voorgoed en volstrekt! O, de macht van dien eersten, geweldig-ontluikenden liefdeblik in haar opkijkende oogen, en den grootschen ernst van haar schoonen, ruwen mond. En o, de ontzaglijke kus, die ontbloeide als een mysterie van goud-roze licht tusschen hun schemerende, verstervende gelaten...

Den nacht na dien stillen, warmen avond, was een onweer losgebroken, en in de stormachtige ochtendkoelte, verdwaasd van geluk, was hij getogen de ruischende, bruisende dennenbosschen door, over de hooge heuvels, en nooit was een grandiozer muziek-extaze in hem opgestoken, hooger en hooger wervelend in spiralende ommegangen van schreiende en jubelende koren, tot eindelijk op den hoogsten heuveltop, de nieuw-gewasschen, blinkende wereld zonnig en sterk voor

hem openlag, en de muziek zich in hem legde tot één machtig accoorden-spel, één veel-stemmig en breed-uitzingend woord: Herboren! Herboren!

Herboren voelde hij zich, en iederen dag weer opnieuw. En lange maanden zou hij dit heerlijk gevoel behouden; herboren te zijn tot eene nooitgekende menschelijkheid, tot een nieuwe, zonnewarme aarde, verrukkend en ruig van nieuwheid.

Zij was een kind van dorps-menschen, kerkelijk grootgebracht, dan door de school-omgeving in de naburige stad, waar zij tot onderwijzeres was opgeleid, sociaal-democrate geworden, doch dit met de ruimheid dier verstandige en argelooze landbouwers-naturen, te zeer nabij aan de groote Natuur, om leerstellig te kunnen verdorren.

Nu werd werkelijkheid in zijn leven, wat hij vroeger reeds zonder weerstand in theorie had aanvaard. En die werkelijkheid, door de heerlijke gestalte zijner liefste bezield, werd hem een hartstocht.

Hij kwam in het eenvoudig gezin. Haar vader en moeder, kleine landbouwers, die tevens een kruidenierswinkeltje hielden, ontvingen aanvankelijk den jongen kasteelheer met groote terughouding. Wel erfelijk-onderdanig in hun zwijgzaamheid, doch niettemin vol argwaan en vrees voor hun dochter. En ofschoon zij hem later leerden vertrouwen, zij bleven het in hun ziel een vreemd geval vinden, waar zij geen weg mee wisten, en nimmer noemden zij hem anders dan ‘jonker’.

Hij echter genoot van deze lage boere-kamer, waar zijn liefste was opgegroeid, en waar haar groote eenvoud, door den natuurlijken tact van haar liefdevolle wezen, nog altijd in paste. Met de ellebogen op zijn knieën zat hij neer in zijn hoekje en sloeg gade haar stille, gulhartige doening, - tusschen haar moeder, de goede schommel in het spannende zwarte jak, het witte gebreide mutsje om haar ietwat ongezondbleek maar uiterst zachtzinnig en beminnelijk gelaat, en de korte, stoere gestalte van haar vader, de donkerblauwe hemdsmouwen uit zijn vest, en de stijve, zwartlaken pet op zijn mageren, rooden kop vol leukheid. Hij vereerde deze voortreffelijke menschen, die háár ouders waren; en altijd weer was het hem een vreemd-hoog geluk, dat in den beginne

de heugelijke ergheid had van een verboden en toch als goed gevoelden omgang, dàn hoe langer hoe meer een innige wijding verkreeg: hen nu reeds te noemen wat zij hem worden zouden: vader, moeder.

Weldadig waren hem deze uren als géén andere. Hij voelde zichzelven, grafelijken leeglooper, als een paria, toegelaten, goedertieren geduld, aan den heiligen haard van het arbeidzaam leven...

Het kwam hem voor, of hij nu eerst den deugdzamen smaak van spijs en drank waardeeren leerde, als hij uit ‘Moeders’ breede handen den kop koffie ontvangen had en de snee honinggeurige koek. En hij poogde alle vroegere smaak-verfijning nog meer te vergeten, dan dat hij ze verachten wilde, - bij deze zuivere gave, waarvan het aandachtig drinken en eten hem was als een bijbelsche handeling.

Dan zag hij háár zitten, bij het raam, haar heerlijk hoofd met het goud-doorzonde haar over verstelwerk gebogen, - en zij leek hem een ideaal-beeld van gelouterde menschelijkheid, dat niets boersch had en ook niets ‘damesachtigs’, in den zuiver-geplooiden eenvoud van haar paarsgebloemde kleedje, zedig omsluitend de blankheid van haar hals, - een jong en blond menschenkind, heerlijker, want inniger, dan een Engel Gods had kunnen zijn.

En hij stond op en legde eerbiedig en beschermend den arm om haar teederen, stevigen rug, zijn wang in haar zoelzonnige haren.

En moeder, met haar goelijken glimlach, keek hoofdschuddend vader aan; zij kon er niet bij; zij moest er eigenlijk om lachen. En vader, nauw bewegend zijn mager-rooden, leuken kop, keek oolijk en slim of hij iets méér begreep.

Maar nog daadwerkelijker dan met haar ouders, toch altijd bevangen in de feodale traditie's, werd hem de omgang met Mina's broers een ruw-geneeskrachtige verheugenis. En stalender wedervoer hij den bijna beleedigenden trots en de achterdocht, welke hij te overwinnen kreeg in den oudste, Cornelis, den boekhouder uit Amsterdam, die slechts van tijd tot tijd zijn ouders bezocht, - dan het warm vertrouwen en de bewondering van Jacob, den jongste, den gullen gezonden knaap, die, onderwijzer als zijn zuster, elken Zaterdag overkwam uit de naburige stad.

Toch werd ook het vertrouwen van dit zuiver hart hem een zeldzaam genot, en Jacob's onverdiende bewondering bracht hem van streek. Schroomvol zat hij tegenover hen, de jonge schoolmeester uit het volk, en blikte dan plotseling naar hem op met dien warmen blik, alsof hij tusschen zijn zuster en dezen edelman, die, tot hun eenvoud overbuigend, zich tot een nieuwen mensch verhief, het toekomst-wonder van het socialisme werkelijkheid geworden zag.

Inmiddels, met vrijwat meer recht naar hem docht, bewonderde hijzelf dezen ongerepten jongen, dezen aandoenlijknaïeven geloover, met zijn ‘papieren boordje’ onder den prachtig-eerlijken kop, en uit zijn te-korte mouwen zonder manchetten de vleezige, vaste handen met de vierkante vingertoppen, - deze argelooze handen, door welker sterken, blijden handdruk hij zichzelven voelde slaan tot de ridderschap der volle menschelijkheid.

Hij gevoelde dat hij, om zulk een handdruk waardig te worden, zelf ‘de handen uit de mouwen’ zou hebben te steken; en dat de echtgenoot van dit goud-edel volkskind geen uitzuiger blijven kon van landbouwers en daglooners, verschanst, als een spin in zijn web, op zijn voorvaderlijk kasteel.

Het was een Maandagmorgen, op zijn vroegen rit te paard, dat hij dit inzag... en tegelijk de eerste twijfel sluipen vond door zijn gedachten. Wat moest hij voor vak of werkkring beginnen, nu hij al een man van vijf en twintig was? Zou hij met een hamer door Den Haag gaan loopen, als in den eersten tijd van het Hollandsche socialisme Domela Nieuwenhuis? Aanstonds verwierp hij elke geforceerde fraiigheid in de keuze van een beroep. Onderwijzer te worden, of timmerman, of iets anders; met alle geweld ‘zelf zijn brood verdienen’, dat was theatrale dwaasheid. Doch hij kon de partij steunen, een courant redigeeren, al wat van zijn gaven te exploiteeren viel, ten algemeenen nutte beschikbaar stellen... Hij voelde, als een brok in zijn keel, dat hij zich niets wijs moest maken, want dat bij elke practische gedachte een innige onwil hem verlamde. Het wàs niet, dat hij rijk wilde blijven, kasteelbewoner, nietsdoener van aanzien. Naast zijn heerlijke vrouw was dit ìmmer-

geminachte leven voortaan ondenkbaar. Hij snakte ernaar, den schoonen zuiveren eenvoud der haren deelachtig te worden; maar hij begreep, dat hij niet door *afstand-doen* alléén tot dien eenvoud in kon gaan; dat er ook zou moeten zijn de dagelijksche taak, de... Daad.

Hij schrok van dit woord en deed zijn vos versnellen in draf, en dacht aan zijn mooie, sterke volkskind. Een scherpe pijn doorvlijmde hem, hij beet zijn knevel in zijn onderlip.

Toen hij zijn paard in den stal had geleid, en het dier vol hulpelooze liefde den nadenkenden kop naar hem heen wendde, legde hij zacht zijn hoofd aan het zijne:

'Wij zijn maar luxe-dieren, mijn rillende beest. Jou kunnen ze niet spannen voor de sleeperskar: en mij...'

Hij voltooide zijn woorden niet, en klopte gedachteloos hem op den hals, en bleef zóó geruimen tijd in zijn benarde gepeinzen verward, terwijl het ros een eenzamen stamp gaf, - tot het plotseling, zijn kop weg-rukkend, losbrak in smartelijk gehinnik.

Dien avond op de wandeling was hij stil, - en na den gelukkigen Zondag, waarop zij hem zoo mooi had gezien en àl dieper haar liefde had voelen groeien en àl hechter haar vereering voor dit edelschoon karakter, begreep zij het niet wat hem drukken kon.

'Jacob heeft zulk een bewondering voor je,' zei ze lief, 'zóó boven jezelf te staan, dat je wèrkelijk onze gelijke kunt zijn...'

'Woù zijn...,' verbeterde hij bitter.

Ze was heftig geschrokken. Doch toen hij daarna met zijn doffe stem vol nauwlijks onderdrukte wanhoop haar verteld had van zijne bekommernissen waarin hij geen uitweg vond, - toen zag zij allerminst verslagen, en eens te meer ervoer hij de weldaad van haar liefdevol-verstandigen en onverschrokken geest.

'Maar jongen,' zei ze, 'hoe kort is het nog pas, dat wij elkander gevonden hebben? Wij kunnen ons nog niet eens goed rekenschap geven, wat er met ons is gebeurd, en nu wil je al nauwkeurig weten, wat er met ons gebeuren zàl! Het Leven heeft ons dit geluk gegeven. Laten we het gehoorzaam genieten in al zijn grootheid. En op zijn tijd zal het Leven ons zeggen, wat we verder hebben te doen.'

Zij stonden stil in den schemeravond; haar gelaat, in den nagloed der westerlucht, gloorde hem tegen, wonderzachtbezield; en in zijn twee eerbiedige handen nam hij dit aanbiddelijk aangezicht, en zijne vroomste kussen bloeiden aan haar dankbaar voorhoofd, haar extatisch geloken liefde-oogen, haar ernstigen meisjesmond.

O, het was waar, hun geluk was mateloos! Lieten zij mateloos het genieten!

En hij genoot, hij genoot zonder zorgen van haar heerlijklichtende liefde; hij genoot van haar heerlijk-weelderig lichaam, zoo vertrouwelijk in zijn armen gevleid aan hun geliefkoosde moshelling bij de heimelijk-fluisterende beek; hij genoot niet minder van haar heerlijke goedheid, haar heerlijke grootheid van gevoel. Voor het eerst in zijn leven schreef hij verzen, die onbelemmerd uitstroomden op de vaart zijner verrukking, en in zijn eenzaamheid lachte hij van geluk.

Het was in die dagen ook, dat hij het zijn moeder zei. Hij had het langen tijd uitgesteld, omdat hij haar wrange onbegrip en haar nog wranger leed voorvoelde, - die arme moeder, die al zooveel om hem geleden hàd en die dit, zijn eindelijk waarachtig geluk en zijn bevrijding uit zichzelven, het allermìnste zou verstaan en het allerméést ervaren als een nimmer heelbare smart.

Maar nù wilde hij het haar zeggen. Misschien dat de volheid zijner vreugde in één golf van overreding haar hart winnen zou...

Hij had zich vergist.

‘Een edelman, die “bevrijd” moet worden door zùlk een mésaillance?’ had zij gevraagd. - Zij kende het meisje wel, zij had haar tweemaal ontmoet, om Hanny's lessen te betalen. Een fatsoenlijk meisje; nu ja. Maar zij had den indruk: heel stijf; koud; en waarschijnlijk koppig.

Toen zij zag, dat haar zoon onverzettelijk zijn zou in zijn besluit (zij had al in zóóveel berusten moeten) stemde zij toe, Mina te zien. En dit was het eenig bevredigend woord uit het pijnlijk onderhoud, - dat zijn moeder ten slotte gezegd had met een smartelijke liefheid, die hem ging door de ziel:

‘Ik ben tenminste gelukkig, kind, te zien dat je góed bent.’

Dit onderhoud liet een schrijnende moedeloosheid in hem achter. Het accentueerde hun standsverschil en verscherpte zijn blik juist in het zien van wat hen scheidde, en hem, onherroepelijk, tot haar mindere maakte. En zijn steeds dieper en steeds vlijmender liefde; de vergelijking tusschen zijn moeder's armoe-van-geest en den zoeten gemoedsrijkdom van háár eenvoudige ouders; de vriendschap voor haar broers met hun ruwe oprechtheid, die te schokkender hem gevoelen deed de kracht en den gloed van hun ochtend-klare wezen; - het stuwde hem alles voort in de richting der zelf-onttakeling.

Het was al enkele malen gebeurd, dat Mina zijn gevoelsverfijning, een geur betreffend of een mengeling van kleuren, niet verstond... *zij*, zelve een dageraad vol zonne-flonkerenden dauw en merelzang, - zij, die alle veldbloemen kende en minde, en tevergeefs hem de vogels trachtte te doen onderkennen aan hun roep, - zij, met haar ziel vol jonge schoonheid! Dat *zij* hem niet volgen kon in de verfijningen der zijne, deed hem plotseling het ijle, het onbelangrijke, het onvruchtbare beseffen van zijn aesthetisch raffinement.

Zoo, telkens weer, in de meening tekort te schieten, overwon zij hem onwillens. Onwillens deed haar gezonde zielsbloei hem de eigen ‘schoonheid’ ontwaren, bleek en bloedeloos. Wat hij vroeger als dan nog het beste in zich had willen beschouwen: zijn ongelijkbaar rijk en fijn ervaringsleven, - wat wàs het bij haar levensvolle natuurpracht, haar natuurlijke liefde, de diepe gronden van haar gemoed? Schamper belachte hij zichzelf met al zijn ‘savante’, futiele verfijning.

Wat was al zijn vroegere ‘teêre’ gevoeligheid anders dan een verderfelijke, *zinnelijk-cerebrale zelf-uitpuring*, waar elk waarachtig menschelijk *gevoel* part noch deel aan had? Zóó zelf-vervuld was hij geweest, dat hij zelfs nooit één ander mensch met overgave had kunnen liefhebben. Nu eerst doorzag hij, welk een gebrek aan hàrt, aan werkelijk-teêre, ruige levens-aanvoeling, zijn leven had verkild. En waarom zijn ‘Kunst’ ... nooit had willen ontstaan!

En het inzicht greep om zich heen in hem, als de vlammen door een woud te nacht, - om even berooid hem achter te laten in den aarzelenden morgen. Het geluk had het

inzicht ontstoken in hem; - nu gingen de vlammen van het inzicht zijn geluk bedreigen, verwoesten misschien?

Wat hem altijd nog, in het verborgene, had doen gelooven aan een *roeping,* - was het niet diezelfde geheel individualistische sensitiviteit? Neen, het was nog iets anders óók: zijn 'heilige' inspiratie...! Wat had hij zich toch voorgesteld, te goeder trouw, of het iets pràchtigs was, van een 'wonderen drang' in hem, en van een 'lichtenden zielsstaat', die dan maar moesten avonturen, of er een onderwerp opduiken wou, waarmee die 'drang' en dat 'verhoogde zijn' iets aanvangen konden...?

Hield niet de bespottelijke en schandelijke toedracht: éérst de ontroering, - dàn het onderwerp! éérst de 'inspiratie', - dan de inhoud! haar eigen vonnis in? En was dit niet het doodvonnis tevens eener cultuur, die liefdeloos, zinneloos, hoereerde met de heiligste zielsbewegingen, met ontroering en extaze, en niets te zeggen had, - een onmenschelijke luxe-cultuur, over-rijp om uitgedelgd te worden?

Eens had hij, in dwaze verhoovaardiging, zich gedacht de Incarnatie der Kunst. Thands mocht hij zich hoogstens, als haar meest verachtelijk specimen, de Incarnatie heeten eener hartelooze en inhoudlooze cultuur, de vloekbare cultuur eener vloekbare samenleving, gedoemd tot den ondergang.

Doch tegenover deze ijdelheid der ijdelheden - een fontein, die spuit om zijn eigen fraaiheid, en met de uitgespoten fonkling wederom slechts zichzelve voedt, - de cultuur van het egoïsme, schitterend, en nutteloos, - ontdekte hij in zijn liefste, in haar ouders, in haar broers, de reine bronwel van het volk; een bron, als het licht uit een diepliggend oog, te voorschijn schietend uit aarde en ruigte, maar bevruchtend vele weiden en akkers, wassend tot liefelijk ruischende beken, en tot rivieren, schatten dragende naar de zee.

En mocht dan het inzicht hemzelf vernietigen, en met hem heel een kapitalistische cultuur, - het verleende hem niettemin de genade, deze nieuwe, ruwe schoonheid bij haar geboorte te aanschouwen.

Hij zag, en zei het háár, die onwetend hem ziende gemaakt had: - de nieuwe schoonheid zal ruw zijn... zij kan niet aanvangen, even glad en volmaakt als de oude eindigde. Zij zal ontbloeien, roerend van teeder leven, uit

zielen ruig als werkershanden. Zij zal, als het levende water in de woestijn, ontspringen aan de onbehouwen, trotsche rots der volksziel. Zij zal zich los-worstelen uit de bonken van dat marmer, als de slaven van Michel Angelo en de ontwakende, stoere liefelijkheid van een beeld van Rodin...

Zoo meende hij, in zijn liefste het volk vereerend, van verre te aanschouwen het beloofde land, dat hijzelf nooit bereiken zou. En wel was hij gelukkig nog immer in de koestering van haar volheerlijke liefde, en in deze groote loutering, die stroomde vàn haar over hem uit, - doch niettemin voelde hij zich overwelven als door een avondhemel van weemoed...

Zij zaten overeind, los van elkander, bij de fluisterende beek. En Mina, hoe gelukkig in zijn ridderlijke liefde, en in de schoonheid zijner milde vizioenen, uit haar en de haren opgerezen in zijn geest, - ook Mina ervoer een vagen angst voor haren liefste, haren ranken édelman, haren heldhaftigen zelf-bevechter sans peur et sans reproche:

'Jongen', zei ze zacht, 'ik weet het nog niet, of in *jou* die vreemde ontroering-zonder-oorzaak, die onbestemde drang, zoo verwerpelijk was. Is niet het zekerst teeken van je echtheid, dat die inhoudlooze begeestering je ook tot niets heeft geleid? Ben je niet werkeloos blijven wachten? Wacht zóó niet een vrouw in het voorjaar en voelt liefde-ontroering en moeder-zoetheid, zonder nog dat ze een minnaar heeft? En wachtte in jou niet de aandrift naar de schoonheid, totdat nu deze toekomst-gezichten bezielend over je komen zouden? Je hebt op den rand van den afgrond gestaan, maar heerlijk heb je je staande gehouden.'

Tusschen de gouden berken-loovertjes, doorsmolten van het ròze westerlicht, fluisterde de avondwind; en het oevergras, lispelend, luisterde naar het lokkend gefluister der beek. Zwijgend nam hij haar in zijn armen, en zijn rozenroode mond kuste haar in 'r gouden haren. Doch zij, gansch vervuld van de beschermende liefde der vrouwen, peinsde voort aan de verdediging, tegen hemzelven, van haren jongen held. En bijbelvast, nog uit haar jeugd, voerde zij aan de welbekende woorden uit Mattheus, waarop zich grondde de wapenspreuk van zijn overoud geslacht:

‘Aanziet de leliën des velds; zij arbeiden niet, zij spinnen niet; nochthands is zelfs Salomo in al zijn heerlijkheid niet bekleed geweest gelijk een van dezen.’

Zij wilde uit dat verwonderlijk devies, dat in zijn vromen eenvoud zelfs boven Koningen trots hen verhief, afleiden het boven-adellijke, van meet af aan, van dit geslacht, - een soort mystieke vóórbestemming tot meer dan vorstelijke heerlijkheid, tot de stralend-blanke glorie-des-geestes, waarmee bekleed zou zijn die niet arbeiden zou voor zijn dagelijksch brood: haar schoone, edele ‘lelie des velds,’ haar liefste, haar dichter.

En opeens herinnerde hij zich dien werkeloozen middag dat hij, zonder ook maar in 't minst te denken aan bijbeltekst noch aan blazoen, zichzelven met een paradox aldus had gekarakteriseerd: ‘Ik ben minder dan elke daglooner, en ik ben rijker dan alle grooten der aarde.’ Hij zeide het haar, en zij verwonderden zich over de gelijkenis.

‘Toch,’ herdroomde hij, ‘ik dacht toen “rijker,” om wat ik mijn “stervende schoonheid” noemde; nu weet ik mij rijker, omdat ik *jou* heb, mijn lief, en omdat het inzicht uit jou, mij al mijn vroegere kille rijkdom heeft afgenomen. De paradox is gewijzigd van zin, want wèl ben ik nu rijker dan alle grooten der aarde, doch tevens...’

Zij echter, gedreven door een liefde, die boven alle rede uitgaat, - zij, het volkskind en de socialiste, - zij was het die, met vrouwelijke logica en kinderlijk vertrouwen, de diepe waardij van zijn adeldom verdedigen ging:

‘Adel als de jouwe is schoon. Het is de bourgeoisie, die verdelgd moet worden. Maar wat schoon is mòet niet worden vernietigd, omdat het vanzelve zich herschept tot altijd nieuwe schoonheid. En jouw waarachtige adel, mijn lief, zal een herboren adeldom schenken aan een herboren menschheid: den adel der leliën des velds, den reinen adel des geestes.’

En zij zag hem in de minnende oogen, glanzende in het late licht, en binnenin die wondere smaragden woonde, heel klein, haar goudblonde zelf.

En weemoedig beminnend haar jongen gloed, gevoelde hij een teere hoop in zich naar boven sluipen: dat werkelijk zijn fin-de-race mocht worden omgeschapen tot nieuwen aanvang, den aanvang van een nieuw en vruchtbaarder geslacht; en dat het samengloeien van zijn bloed met het

vol-heerlijk leven van dit edel-schoon volkskind, zou kunnen doen bloeien, wellicht, een ras van gelukkige menschen...

Toch vroeg hij in stilte zich weifelend af: zijn oud-adellijke lelie, overgeplant in de volle, wijde aarde, - zou zij niet kwijnen en sterven?

Dikwijls spraken zij nu van hun huwelijk; doch zij slaagden er niet in, zich van de werkelijkheid een voorstelling te vormen. En telkens hoorde hij dat ongewoon-scherpe zinnetje van zijn moeder: ‘maar hoe dènk je je nu eigenlijk je toekomst? - Mina châtelaine?’

Neen, châtelaine zou hij haar zeker niet maken; doch hoe hij zich dan wèl hun toekomst dacht, dat wist hij zichzelven evenmin als zijn moeder te vertellen.

Hij vloekte vaak zijn adeldom, en zijn overbewust intellectualisme. O, dat zelfs dit hem onthouden moest blijven, wat elken kantoorklerk, elken arbeider en elken luitenant, gegeven werd: éénmaal in hun leven zorgeloos gelukkig te zijn; dwaas van vreugde zich te storten in het huwelijk; onbekommerd zich over te geven, in weken en maanden van loutere verrukking, aan hunne mooiste liefde; en bij de goudene uren van hun jongen hartstocht, al wat bureau was of kantoor, fabriek of kazerne, half verdoofd langs zich te doen heengaan en dan 's avonds weg te duwen als een dommen làst.

Hij, met al zijn rijkdom en vrijheid, hij kon niet; omdat hij het groote leven niet met haar in wou gaan, beladen met de schande: een leeglooper te zijn.

Elk ànder leven echter leek hem wrang-onmogelijk, elke betrekking of handel geforceerd, zoo niet in slavendienst van het kapitalisme. En toch wilde hij óók niet herhalen met háár de Gooische hut-op-de-hei, al zou die, dacht hij vol bitterheid, nu déze Liefde geherbergd hebben, inplaats van wat wufte wellust. O, kon hij maar weg met haar gaan, ergens ver buiten het bereik dezer ellendige samenleving, om in hun aardsche zaligheid de trieste wereld te vergeten.

Mina, met haar eenvoudiger geest, kon het zóó zwaar niet inzien. - ‘Waarom ga je nog niet studeeren,’ zei ze, ‘als wij getrouwd zijn? Kies een vak dat je aantrekt. Je mag toch wel gelukkig wezen, terwijl je je voorbereidt tot

een mooi en nuttig leven? Heeft de nieuwe aarde geen onderwijs noodig, geen bedrijfsleiders, geen ingenieurs?'

Hem echter bevredigde deze oplossing evenmin: een zoo bevoorrechte studie, vervreugdigd door een huwelijk, en beide royaal bekostigd, jaren lang, uit zijn geërfd fortuin! Dit was niet het leven beginnen, gaaf en schoon, hun idealen waard.

Eénmaal droomde hij verscheidene dagen een verrukkenden droom met haar. Samen waren zij rondgegaan in den volzomerschen kasteeltuin, en vele zeldzame variëteiten, vele oude jeugdvoorliefden van rozen en violieren, balsamienen en ròze leliën had hij haar getoond. - Dàt was eerst een benijdenswaardig bestaan: de stille, geurige dagen van eenen hovenier! Te leven vlak-bij de vruchtbare teelaarde, zacht met de aandachtige vingers te woelen in den warmen grond, te zaaien, te verplanten, te stekken, te mesten... en ook de bloemen saam te lezen tot heerlijke kleur-geheelen...

- En waarom zou *hij* dat niet worden? opperde zij opeens. En het was als een openbaring. Natuurlijk, hij moest tuinier worden, boomkweeker, bloemist! Hij zou koopen een groote bloemisterij, die hij ontwikkelen zou tot een model-inrichting, gaandeweg op coöperatieven grondslag. Zij zouden er samen van maken een instelling op groote schaal, ten algemeenen nutte. Voor den kostenden prijs zouden zij hun bloemen en heesters beschikbaar stellen, uitsluitend voor de arbeiders. Naar heinde en verre zouden zij hun voorbeeldig gekweekte planten verzenden, zoo goedkoop als maar mogelijk, brengende vroolijkheid en geur en leven in alle arbeiders-tuintjes, aan alle grauw-gapende ramen, hoog in de stegen der groote steden.

En Mina klapte in de handen als een kind; het was een heerlijk vergezicht, te bukken tusschen de bloemen, te werken in de bare zon onder den hoogen hemel, omwemeld van de kleurenweelde en omwasemd van de stovende geuren der honderden soorten. Zij zag er hen samen in den vroegen morgen, als de dauw van de mat-beslagen blaadjes verdampen zou; en arbeidende den dag door, arbeiders onder de arbeiders; en eindelijk in den stillen avond na zonsondergang innig-beschouwend tezamen rondgaan, de armen om elkanders middel, bevangen van de aankoelende rust, van den zoelen nadroom der geuren, en van het klaarder en dieper worden

van al dat rood, en geel, en groen, en violet, in den warmen na-schijn, die de schemering vertraagt...

Doch ook deze droom verwelkte in zijn onmeedoogende zelfkritiek. - Was het niet eigenlijk een typisch-dilettantische gedachte? Een bloemisterij; een kweekerij; prachtig! Maar waar is de bloemist, waar is de boomkweeker, die zijn vak verstaat? En wie dat vak met kennis van zaken uit wil oefenen, zou die niet eerst een aantal jaren zich daarin hebben te bekwamen? Beginnen maar, zonder vakkennis, een schatrijk amateur, voorgelicht door zijn knechten? Dat werden dúúrdere bloemen dan zijn gedroomde arbeiders bij elken beroeps-bloemist betrekken konden! Ze tòch goedkoop beschikbaar stellen? Alle gaten weer stoppen met zijn kapitaal? Niets was gemakkelijker, maar niets ook weerzinwekkender! oneerlijke concurrentie naar den eenen kant; kinderachtige luxe-philanthropie naar den anderen; hijzelf de risée, de bloemen-Sint Niklaas der arbeiders! En alles ten slotte begonnen om een genotrijke oplossing voor eigen leven, waaraan was gepast een socialistische mouw... Hij vroeg zichzelf nog ‘pardon’ voor het zuivere beeld!

En Mina, in dien tijd, was wel vaak heel moedeloos. Waarom begònnen zij maar niet het leven, dat met hen beiden gelukkig mòest worden, en maakten ervan wat zij konden, ook voor anderen, zoo goed en zoo kwaad als het ging... O, zij bewonderde, zij vereerde zijn gewetens-nauw-gezetheid; maar toch schreide zij vaak in de eenzaamheid, dat hij het leven niet áán durfde grijpen met één forsche, begeerige omarming, daar waar 's levens vroom geheimnis elk menschenkind oppermachtig wenkt, in de liefde, de liefde..

En toen er dan eindelijk toch een besluit genomen moest worden, toen kwamen zij tot dit, weliswaar weinig bevredigend expedient: zij zouden, zoo eenvoudig als het kon, gaan wonen in Amsterdam; en zij zouden doen wat de hand vond te doen; zij zouden beproeven zich nuttig te maken in de partij; hij zou zien, of hij daartoe aan de universiteit en daarbuiten nog nuttige studiën kon ondernemen... En in de eenzaamheid, met hun beiden, zouden zij vieren hun gegeluk. O, zeker, zij zouden gelukkig zijn!

Kort voor zij huwden gebeurde het nogmaals, dat hij,

alleen in zijn hooge studeerkamer, zijn spiegelbeeld langdurig beschouwde: - dit was niet meer de goddelijk-gelukkige jongen, die van zaligheid de oogen sloot en gooide zijn kop achterover! Dit was een peinzer, wel gelouterd van zonden en zelf-angst, maar wiens diep geluk bijna smartelijk was van nooit vervulbare begeerten.

Zeer bleek was zijn gelaat, en in het opalen aquarium-licht leek het edel, maar ouder dan te voren, uit vaalblauwe schaduwen en zilverig-glanzende deuken en contoeren geboetseerd. De rozenroode lippen, in vastberadener plooien, waren minder zinnelijk geworden. En de groene, droefgelukkige oogen hadden een diepe uitdrukking, die hij één oogenblik betrapte. Dan staarden zij hem als afwezig aan; zij fascineerden hem niet meer. En in zijn hart voelde hij vlijmen de diepe wonde: zijn schrijnende liefde. Eensklaps, vol schroom, zag hij nu zijn gelaat, overglansd van liefde-weemoed.

Hij had het gezien met een groote vreugde, doch zelfs niet glimlachte hij. Dan keerde hij zich af, en wist: onze blik, onze lach, ons leven, is voor ànderen. Ons aangezicht is aldus geformeerd, dat wij het niet zelf aanschouwen kunnen. En omdat hij de zelf-aanschouwing bracht, is de spiegel de aanvang aller ontaarding. Want de zelf-aanschouwing heeft geleid tot de zelf-adoratie, de zelf-vertroeteling, de zelf-doorzoeking, de zelf-ontleding, de verzinking in zichzelven, en tot - wie kende dat sombere einddoel als hij? - het ganschelijk doodloopen op zichzelf. O, hoe haatte hij de zelf-kennis en de bewustheid, die hem gebracht hadden tot aan den ondergang; die nòg hun schrikkelijke terreur niet gestaakt hadden binnen in hem; - en die ook deze geheele cultuur tot den ondergang voeren zouden. Wat was het doorpeilen van eigen atavismen anders dan grafschennis? Wat was dit ziekelijk wroeten in al 's menschen geheime impulsen anders dan het ontblooten van eigen ingewand, waarvan de paars-blauwige kleur (zei het zóó niet Van Looy, Van de gewonde paarden, in zijn stierengevecht?) ‘niet gezien mag worden.’

En als het makaber eind van deze gruwelijke ontaarding, die in den spiegel zijn oorsprong nam, zag hij een helsch visioen... Hij sloeg zich de hand voor de oogen.

Hij vloekte den spiegel. Hij vloekte de zelfkennis. Wij moèten ons zelf niet kennen, wij moeten ons zelf niet wìllen

kennen. - Wij moeten *zijn*, gezond, zuiver, en vol van de groote, nieuwe liefde. *Zijn* moeten wij, als de hartstochtelijke en reine beesten der wouden, als de argeloos elkander bedwelmende leliën des velds. *Zijn* moeten wij, leven en bloeien voor elkaar, opdat wij in steeds vollere schoonheid voortbestaan.

Enkele dagen later, op een morgen, maakte hij een pakje van het étui met de bloedkoralen doekspeld en verzegelde het. Wegdoen kon hij haar niet.

Voordat zij trouwden op het klein gemeentehuis - het was een eenvoudige, toch wel aandoenlijke plechtigheid - waren zij alreeds gehuwd.

En nog eenmaal, verheven in dit meer dan koninklijk geluk, - thands echter niet een eenzame dwaas voor een hoog paleis-venster, doch tezamen, twee zalige menschenkinderen, te midden der stralende herfst-bosschen - had hij ervaren de goddelijkheid des menschen.

Kort daarop schreef hij een gedicht, en hoewel ook dit het strakke eigen bleef, dat immer zijn verzen gekenmerkt had, - nooit borg hun geciseleerde harnas een hooger, levenden inhoud:

‘Onder den rooden baldakijn
van eenen herfstplataan -
onder het vlijmend rood satijn
der herfstelijke blaân,
die, een satijnen baldakijn,
aan 't hel azuur gespannen staan:

ben ik met mijne koningin
tot 's levens heerlijkheid
en rijpste pracht en diepsten zin
en heiligheid geweid!
ben ik met mijne koningin
gekroond tot 's menschen majesteit.’

Derde Gedeelte.

Het huwlijk van dezen jongen edelman is, een jaar lang, zeer gelukkig geweest. Zij leefden voor hun liefde.

Na ruim een jaar verschrikte hen de jammerlijkheid van eene misgeboorte. Mina bleef vijf weken smartelijk lijdend te bed. Hijzelf verzorgde haar, en deze verzorging, in het benauwde bovenhuis, was uiterst moeilijk en vol wreede aanschouwingspijn.

Toen zij geheel hersteld was, bevond de dokter haar lichaam normaal, en volkomen in staat tot het voortbrengen van voortreffelijke kinderen. - Een teêre zonnigheid gleed opnieuw hun leven door.

Een jaar later werd ten tweeden male een miskraam hun ellendig deel. Terwijl de dokter alles verwijderde wat haar gevaarlijk zou kunnen zijn, vond hij het gave eitje, blauwigwit en vliezig, en zoo groot als een duiven-ei. Hij legde het in een glas water en zeide de wetenschappelijke monsterlijkheid: ‘misschien wilt u het bewaren.’ En wederom herinnerde hij zich, en dacht waanzinnig te worden, datgene waarvan Van Looy zegt, dat het ‘niet mag worden gezien’.

In het derde jaar is Mina gestorven, toen haar, twee uur weg, op een wandeling door de bosschen van het kasteel, opnieuw dit verscheurend leed overvallen was. Zij stierf in de woning van haar ouders. Hijzelf ijlde in zware koortsen op zijn oude kamer in het Hooge Huis ter Lely.

Hij woonde sindsdien in Den Haag op een huurkamer. Hij was acht-en-twintig jaar. Men noemde hem ‘vreemd’. Hij droeg op een zelfstrik-das van geribde, zwarte zijde immer een zeer vreemde, gouden speld, waaruit, aan fijne gouden schakeltjes, twee bloedkoralen druppels sprongen. Op zijn kamer, zeide men, hing het portret van een jongen man, geschilderd omstreeks 1830, die zeer op hem geleek en die, in den zwartzijden stropdas, dezelfde doekspeld droeg.

Het is mij bekend geworden, dat op die kamer azuren rolgordijnen hingen; en er stond, bij een der vensters, een groote spiegelkast. Daarin doorschouwde hij dikwijls zijn eigene oogen, zichzelf doorgietend met zijn eigen smart. Dit waren *zijn* oogen, en toch zag hij die zelf met de oogen

onder zijn voorhoofd, die hij nimmer zou kunnen zien. Soms, binnen-in de wijde pupil, als in een maan van krank smaragd, zat, heel klein, - zijn eigen hoofdje.

'Mina... Mina...', kreunde hij.

Hij zag dat zijn gelaat, met het ivoren voorhoofd, de strakke kaaklijn, en de rozenroode lippen, zeer schoon was, en hij fluisterde:

'Narcissus schouwde in de bron, en omhelsde zichzelven in smartelijk verdwazen.'

Eens, op een heeten wind-dag, gebeurde het - de azuren rolgordijnen had hij neergelaten - dat hij zich waschte voor de waschtafel aan het andere raam. Toen hij zich omwendde, zag hij zijn naakte gestalte, zeer rank gebouwd, en toch vrouwelijk schoon, een Hermafroditos; en in zijn tenger, doodsbleek gelaat de rozenroode wellust-mond.

Het was broeiend heet in de kamer; de ramen klapperden.

Toen greep hij van de tafel de spitse gouden doekspeld, en bracht zich, fel-verfijnde zelfkwelling, een subtiele verwonding toe in de borst, zoodat, van onder de bleeke bloedkoraaltjes, een zware donkerroode druppel lauw omlaag liep langs zijn witte leden.

Onder de helsche verzen, die hij schreef in die dagen, bevond zich dit sonnet:

In het blauwe vuur.

'In blauwen gloed staat mijn strak hoofd geslagen,
Waaiend lazuur laait fel op aan mijn borst;
Mijn marmeren lijf verteert niet, - ik, de vorst
des levens, staar en wedersta den stagen

druk van blauw vuur; mijn groene oogen blauwen
hel, ai, mijn blauw-bestookt gehemelt dorst,
het is een barrenende blauwe ijskorst,
maar mijn koralen lippen niet verflauwen:

Ik lach een eeuwigen lach; ik wou wel schreien,
Ik wou uitbarsten uit deez' lava die
Koud wordt, mij vast-giet in lazuren steen...'

De tweede terzine voltooide hij niet.

Hij fluisterde vaak hardop: dat deze oude Beschaving verdoemd was, en dat hijzelf was haar allerfraaiste en aller-

onvruchtbaarste bloem, haar afschuwelijk en glimlachend symbool.

Zeer dikwijls ook dacht hij aan de zonnige wereld, en aan Mina, en, krimpend ineen, aan het menschelijk eitje.

Eens fluisterde hij:

'De aarde wacht op de heerschappij van het bloeiende kind der Liefde'...

Hoelang zal deze rampzalige zijn schoone marteling nog rekken moeten?

CAREL SCHARTEN.

Renaissancestudiën I.

Het probleem.

Als het woord Renaissance klinkt, dan ziet de droomer van verleden schoonheid purper en goud. Een feestelijke wereld baadt in milde klaarheid, ruischende van sonoren klank. Menschen bewegen zich in gratie en statigheid, onbekommerd door de nooden des tijds en het wenken der eeuwigheid. Het is al rijpe, volle weelde.

De vrager spreekt: verklaar het mij nader. - En de droomer stamelt: de Renaissance is geheel en al positief, en zij staat ongetwijfeld in C-dur. - De vrager glimlacht. Dan herinnert de droomer zich, wat hij geleerd heeft omtrent de bepaling van dat historisch verschijnsel, hetwelk wij Renaissance noemen: haar tijdsduur, haar beteekenis voor de beschavingsontwikkeling, haar oorzaken en haar hoedanigheid, en half tegenstrevend, nu de termen zich opdringen, zegt hij zijn credo op. De Renaissance is het intreden van het individualisme, het ontwaken van den schoonheidsdrang, de zegepraal van wereldzin en levensblijheid, de verovering van de aardsche werkelijkheid door den geest, de herleving van den heidenschen levenslust, de bewustwording der persoonlijkheid in haar natuurlijke verhouding tot de wereld. - Misschien is, al sprekende, zijn hart gaan kloppen, alsof hij zijn eigen levensbelijdenis uitzegde. Of heeft hij reeds even een lamp geroken?

De vrager laat niet af. Hoe heet die drom van gestalten,

die aan u voorbijtrekt, als ik Renaissance zeg? - Nu antwoorden allen verschillend, alsof men op den eersten trans van Babel stond. Ik zie Michel Angelo, zegt de een, toornig en eenzaam. Ik zie Botticelli, zegt een ander, smachtend en week. Gaan daar Rafaël en Ariosto, of zijn het Dürer en Rabelais? Neen, het is Ronsard, het is Hooft. Er zijn er zelfs, die Sint Franciscus aan de spits zien, en Jan van Eyck in het midden van den stoet. En er is een, die zegt: ik zie een tafel, een boekband en een kerktoren. Want hij vat Renaissance op in de engere beteekenis van een stijlbegrip, in plaats van in de wijdere van een cultuurbegrip.

De vrager glimlacht weder, nu met eenig leedvermaak, en zegt: uw Renaissance is een Proteus. Over alle vragen, die haar raken, zijt gij het oneens: wanneer zij begon, wanneer zij eindigde; of de antieke cultuur er oorzaak in was of enkel begeleidend verschijnsel; of men Renaissance kan scheiden van Humanisme, of niet. Noch naar tijd, noch naar uitgebreidheid, noch naar stof, noch naar beteekenis staat het begrip Renaissance vast. Het lijdt aan vaagheid, onvolledigheid en toevalligheid en is toch terzelfdertijd een gevaarlijke, doctrinaire schematiseering; het is een nauwelijks bruikbare term.

Nu smeekt het koor der droomers: Ontneem ons de Renaissance niet! wij kunnen haar niet missen. Zij is voor ons de uitdrukking geworden van een levenshouding; wij willen, als het ons lust, kunnen leven in haar en uit haar. Niet uw eigendom, vrager, is dat woord Renaissance: het is een levensbegrip, een stut en staf voor de menschheid, niet een technische term voor de historie alleen.

Hoe, zegt de vrager, mijn eigendom niet? Heb ik u dan dien term niet geleerd? Heeft de naarstige beoefening der beschavingsgeschiedenis dan niet het begrip Renaissance ontwikkeld, omgrensd, bepaald? Al is het thans gekomen in de handen van een wild geslacht, dat de leentrouw ervoor opzegt aan de geschiedwetenschap, deze alleen heeft het recht, dien term te gebruiken, en dat in de waarde, die hem toekomt: een etiket bij het bottelen der historie, meer niet.

Doch hiermede heeft de vrager geen gelijk. Renaissance is in oorsprong *niet* een wetenschappelijke benaming. De ontwikkeling van het begrip Renaissance vertoont een der

duidelijkste voorbeelden van de onzelfstandigheid der geschiedenis als wetenschap, van de verhouding, die haar zwakheid en haar glorie is: haar onverbrekelijke samenhang met het leven der tijden zelf. Daarom is het probleem der Renaissance, de vraag: wat is zij geweest? niet los te maken van het groeien van den term, die haar aanduidt.[1)]

De gedachte van een wedergeboorte der geestesbeschaving, waardoor op een bepaalden tijd de wereld is herleefd uit dorheid en ontaarding, is tegelijkertijd zeer oud en betrekkelijk jong. Oud in haar subjectieve waarde, als cultuuridee, jong in haar hoedanigheid van een wetenschappelijke voorstelling, met objectieve strekking.

De tijd zelf, dien wij bestempelen met de benaming Renaissance, in het bijzonder de eerste helft der zestiende eeuw, heeft zich gevoeld als herboren in beschaving, teruggekeerd tot de zuivere bronnen van het weten en de schoonheid, in het bezit van de altijd geldige normen van wijsheid en kunst. De regelrechte uitdrukking van dat herboortebesef geldt evenwel bijna uitsluitend de letterkundige beschaving: het wijde veld van studie en poëzie, dat onder den term ‘bonae literae’ lag. Rabelais spreekt van ‘la restitution des bonnes lettres’ als een uitgemaakte zaak van algemeene bekendheid[2)]. De een zag die herleving als het roemrijke

1) De geschiedenis van het begrip Renaissance is bijna uitsluitend door Duitsche geleerden onderzocht. Ofschoon in dit opstel getracht wordt, de vraag iets wijder te stellen, dienen hier eenige der bedoelde verhandelingen vermeld te worden, waarvan in het volgende profijt getrokken is.
Walter Goetz, Mittelalter und Renaissance, Historische Zeitschrift 98, 1907. - Karl Brandi, Das Werden der Renaissance, Rede, Göttingen 1908. - Konrad Burdach, Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation, Sitzungsberichte der K. Preuss. Akademie der Wissenschaften 1910, S. 594; dezelfde, Über den Ursprung des Humanismus, Deutsche Rundschau Bd. 158, 1914. - Ernst Troeltsch, Renaissance und Reformation, Historische Zeitschrift 110, 1913. - Werner Weisbach, Renaissance als Stilbegriff, Historische Zeitschrift 120, 1919. - Karl Borinski, Die Weltwiedergeburtsidee in den neueren Zeiten I. Der Streit um die Renaissance und die Entstehungsgeschichte der historischen Beziehungsbegriffe Renaissance und Mittelalter, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse 1919.

2) Livre I ch. 9.

werk van de kunst en letteren beschermende vorsten. ‘On vous donnera la louange - schrijft Jacques Amyot in 1559 aan Hendrik II in de opdracht van zijn Plutarchusvertaling (die zooveel stof leverde aan Montaigne en aan Shakespeare) - d'avoir glorieusement couronné et achevé l'oeuvre que ce grand roy François vostre feu père avoit heureusement fondé et commencé de faire renaistre et florir en ce noble royaume les bonnes lettres’[1]. Anderen erkennen er den geest in van de groote voorgangers. Erasmus, luidt het in de voorrede van een uitgave zijner Adagia, Erasmus is het, ‘die schier het eerst van allen de toen reeds herboren wordende letteren (renascentes bonas literas), opduikende uit de leelijke vuilheid van langdurige barbaarschheid, heeft gekoesterd’[2].

In Italië sprak men reeds een eeuw eerder met blijden trots van de herleving der edele beschaving, en betrok daarin ook met name de beeldende kunsten. Lorenzo Valla zegt in de voorrede van zijn *Elegantiae linguae latinae*, welke voorrede men wel het manifest van het humanisme heeft genoemd, dat hij geen oordeel zal uitspreken over de vraag, hoe het gekomen is, ‘dat die kunsten, die het naast staan aan de vrije kunsten, namelijk de schilderkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst, eerst zoo lang en zoo hevig zijn ontaard en schier met de letteren zelve gestorven, en thans worden opgewekt en herleven, en dat er zulk een bloei van goede kunstenaars en wel geletterden gedijt. Gelukkig deze onze tijden, waarin, als wij nog een weinig streven, de Romeinsche taal, naar ik vertrouw, weldra nog meer zal groenen dan de stad zelve, en met haar alle wetenschappen zullen worden hersteld’[3].

Het woord Humanisten voor die nieuwe beoefenaars der zich verjongende studiën behoefde men slechts aan de Oudheid te ontleenen; Cicero zelf sprak van ‘studia humanitatis et literarum’[4].

1) Les vies des hommes illustres, Paris 1578, f.a iiii.
2) Adagia, ed. Chesneau, Paris 1571.
3) Laur. Valla, Elegantiae linguae latinae, Opera. Basileae 1543.
4) Gelijk de litteraten der 15e eeuw ‘humanista’ abstraheerden uit het klassiek-latijnsche ‘humanitas’ in de beteekenis van beschaving, zoo heeft de Duitsche geschiedwetenschap der 19e eeuw uit ‘humanisten’ weer ‘humanisme’ geabstraheerd als aanduiding van die geestelijke strooming.

Opwekking tot nieuw leven na vernedering en ondergang, dat is de idee, waaronder de Italiaan omstreeks 1500 zijn tijd en zijn land ziet. Machiavelli besluit zijn *Dell' arte della guerra* met een vermaning aan de jongeren om niet te vertsagen, 'want dit land schijnt geboren om weder op te wekken (risuscitare) de gestorven dingen, gelijk men gezien heeft aan de dichtkunst, de schilderkunst en de beeldhouwkunst'[1].

Wat stelt men zich voor als de oorzaak van de groote herleving? Niet de navolging der Grieken en Romeinen als zoodanig. Het wedergeboortegevoel der zestiende eeuw is te algemeen en van te sterk ethisch en aesthetisch gehalte, dan dat die geesten zelf zich het verschijnsel zouden voorleggen als een philologisch vraagstuk. Terugkeer tot de oorsprongen, zich laven aan de zuivere bronnen van wijsheid en schoonheid, dat is de grondtoon van het herboortegevoel. En als dat insluit de nieuwe geestdrift voor de Ouden, de vereenzelviging van het heden met de Oudheid, dan is het, omdat de Ouden zelf die zuiverheid en oorspronkelijkheid van weten, die eenvoudige normen van schoonheid en deugd schenen te hebben bezeten.

De eerste, die de gebeurtenis der herboorte duidelijk ziet als een historisch feit, op een bepaalden tijd in het verleden geschied, en die, haar in het bijzonder toepassende op de herleving der kunst, dus als kunsthistorisch begrip, tevens het eerst uit het latijnsche 'renasci' den italiaanschen term herleidt, waarvan Renaissance het equivalent is, is Giorgio Vasari, de levensbeschrijver der schilders (1511-1574). Het woord 'rinascita' - wedergeboorte, is voor hem de staande term geworden, waarmee hij het groote feit uit de nieuwere kunstgeschiedenis aanduidt. Hij zal beschrijven 'de levens, de werken, de kunstvaardigheid en de omstandigheden van al degenen, die de kunsten, welke reeds uitgedoofd waren, eerst weder hebben opgewekt (risuscitate) en vervolgens van lieverlede hebben doen groeien en bloeien en ze geleid hebben tot dien graad van schoonheid en majesteit, waarop zij zich heden ten dage bevinden'[2]. Wie de

1) Machiavelli, Opera, ed. Milano 1805, t. X p. 294.
2) Vasari, Le Vite de' piu eccellenti pittori scultori e architettori, ed. Karl Frey I 1911: opdracht aan hertog Cosimo van 1550, p. 5.

geschiedenis der kunst gezien heeft in haar opstijging en val ‘zal thans gemakkelijker kunnen beseffen den voortgang van hare herboorte (della sua rinascita) en van die volmaking zelve, waartoe zij in onzen tijd gestegen is’[1].

Hij ziet den hoogsten bloeitijd der kunst in de Grieksch-Romeinsche Oudheid, gevolgd door een langdurig verval, dat reeds gaande was sedert keizer Constantijn. De Goten en Langobarden hebben slechts neergeworpen, wat uit zich zelve reeds te gronde neigde. Eeuwen lang kende Italië slechts ‘de plompe, armzalige en harde schilderkunst’ der Byzantijnsche meesters. Al bespeurt Vasari reeds vroegtijdig enkele teekenen van wederopluiking, eerst tegen het einde der dertiende eeuw komt de groote vernieuwing. Zij komt met de twee groote Florentijnen: Cimabue en Giotto. Dezen verlaten ‘de oude Grieksche manier’ (la vecchia maniera greca) d.w.z. de Byzantijnsche traditie, die Vasari altijd weder met de qualificatie ‘plomp’ (goffa) aanduidt, en waartegenover hij ‘la buona maniera antica’ stelt. Cimabue was ‘als 't ware de eerste oorzaak van de hernieuwing der kunst’ (quasi prima cagione della rinovazione dell' arte). Giotto ‘opende de poorten der waarheid voor hen, die sindsdien de kunst hebben gebracht tot die volmaaktheid en grootheid, waarin wij haar zien in onze eeuw’[2] Vasari denkt bij die volmaking in eigen tijd bovenal aan Michel Angelo.

Waarin bestond nu voor Vasari de groote vernieuwing, die Cimabue en Giotto brachten? In de directe navolging der natuur. Terugkeer tot de natuur en terugkeer tot de Ouden is voor hem bijna hetzelfde. De voortreffelijkheid der oude kunst had berust op het feit, dat de natuur zelf haar voorbeeld en gids was geweest; navolging der natuur is het beginsel der kunst[3]. Wie de Ouden volgde, vond de natuur terug. Dat is een grondtrek van het geheele Renaissancebegrip in den tijd, dat het leefde.

De beteekenis van Vasari voor de ontwikkeling van de Renaissancevoorstelling wordt overigens wel eens overschat.

1) Proemio delle Vite, ib. p. 216.
2) Proemio delle Vite, p. 175-217, Vita di Cimabue p. 402.
3) Proemio delle Vite, p. 168-169.

Noch met het vooropstellen van Cimabue en Giotto, noch met het afleiden der herleving uit den terugkeer tot de natuur, uitte Vasari iets ongehoords. Reeds een halve eeuw eerder spreekt Dürer het uit als een algemeen bekende zaak: de schilderkunst is voor tweehonderd jaren 'wieder durch die Walchen an tag gebracht worden' of 'wieder angespunnen'[1]. Ook bij hem beduidt het smachten naar de ware natuur en het innige verlangen naar de kunst en de kunstgeschriften der Ouden in den grond hetzelfde. Het belangrijke van Vasari's woorden is, dat hij het eerst de wedergeboorte eenigermate ziet als een kunsthistorische categorie, - het teeken, dat de Renaissanceperiode zelf ten einde loopt.

Gedurende de zeventiende eeuw schijnt het begrip van de wedergeboorte der beschaving te sluimeren. Het dringt zich niet meer op, om uiting te geven aan het gevoel van enthousiasme over de herwonnen heerlijkheid. De geest is aan de eene zijde strakker en soberder geworden, aan de andere nuchterder en minder bewogen. Men is gewend geraakt aan de weelde van den edelen, gekuischten vorm, van het treffende, statige woord, van de volheid van kleur en klank, van de kritische klaarheid van het verstand. Men voelt dat alles niet meer als een wonderlijk nieuwe zegepraal. Renaissance als wachtwoord is niet meer bewust; als technisch-historische term is er nog geen behoefte aan.

Wanneer die voorstelling van een herleving der cultuur opnieuw veld wint in de geesten, dan is het het kritische verstand, dat haar hanteert; dan is het als onderscheidingsmiddel voor historische verschijnselen. De aanbrekende Verlichting der achttiende eeuw neemt den term wedergeboorte weder op, zooals het geslacht der zestiende eeuw dien had laten rusten. Doch inmiddels is de voorstelling van die Renaissance, niet meer vervuld van het levende gevoel van hen, die er zelf de dragers van waren geweest, zonderling schoolsch, formeel, eenzijdig en onjuist geworden. Bij Pierre Bayle, wiens *Dictionnaire historique et critique* het arsenaal en den leiddraad leverde voor de komende Verlichting, vindt men een Renaissance-voorstelling, die feitelijk reeds al de elementen bevat van die, welke tot laat in de negentiende

1) Heydrich, A. Dürers Schriftlicher Nachlass, S. 223, 250.

eeuw als schoolmeening in leerboeken haar bestaan heeft gerekt. ‘Ce qu'il y a de certain c'est que la plupart des beaux esprits et des savans humanistes, qui brillèrent en Italie, lorsque les humanitez y refleurirent (in andere edities: lorsque les belles lettres commencèrent à renaître) après la prise de Constantinople, n'avoient guère de religion. Mais d'autre côté la restauration des langues savantes et de la belle litérature a préparé le chemin aux Réformateurs, comme l'avoient bien prévu les moines et leurs partisans, qui ne cessoient de déclamer et contre Reuchlin et contre Erasme et contre les autres fléaux de la barbarie.’[1] - Het geldt dus voor Bayle als een uitgemaakte zaak, dat het humanisme in Italië een ongodsdienstig karakter droeg, en dat het veroorzaakt was door den val van Constantinopel, dat wil zeggen door het binnenkomen van grieksche ballingen, beladen met grieksche wetenschap.

Zulk een standpunt had eenige tientallen jaren later Voltaire reeds verre achter zich. Wie thans in zijn *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* - met al zijn gebreken het eerbied afdwingend voorbeeld der moderne cultuurgeschiedenis -, de gedeelten bijeenzoekt, waar de schrijver de ontwikkeling schetst van de kunsten en wetenschappen sedert de latere Middeleeuwen, zal evenzeer verbaasd zijn over de vluchtigheid, de oppervlakkigheid, de onsamenhangendheid, de eenzijdigheid, het gebrek aan doordringing en overgave, waarmee Voltaire over het eene verschijnsel na het andere haastig den staf breekt en dan verder draaft, als over het schitterend inzicht, waarmee hij groote samenhangen ontwaart en aanduidt. Het schijnt mij teveel gezegd, dat Voltaire aan Burckhardt het richtsnoer zou hebben gegeven tot de samenvatting van zijn *Kultur der Renaissance in Italien*,[2] maar toch, een aanloop tot die conceptie is in het *Essai* niet te miskennen. Voor Voltaire als voor Burckhardt ligt de voedingsbodem der Renaissance in den rijkdom en de vrijheid van de steden in het middeleeuwsch Italië. Terwijl Frankrijk nog in ellende leefde, ‘il n'en était pas ainsi dans les belles villes commer-

1) P. Bayle, Dictionnaire historique et critique, 5e ed. Amsterdam 1740 t. IV p. 315.
2) Aldus Borinski l.c., p. 90.

çantes de l'Italie. On y vivait avec commodité, avec opulence: ce n'était que dans leur sein qu'on jouissait des douceurs de la vie. Les richesses et la liberté y excitèrent enfin le génie, comme elles élevèrent le courage.'[1] Dan volgt in het hoofdstuk 'Sciences et beaux-arts aux treizième et quatorzième siècles' de voorstelling, die zoo lang en zoo storend heeft nagewerkt: Dante, Petrarca, Boccaccio, Cimabue en Giotto als de voorloopers eener latere volmaking. 'Déjà le Dante, Florentin, avait illustré la langue toscane par son poème bizarre, mais brillant de beautés naturelles, intitulé *Comédie*; ouvrage dans lequel l'auteur s'éleva dans les détails au-dessus du mauvais goût de son siècle et de son sujet (!), et rempli de morceaux écrits aussi purement que s'ils étaient du temps de l'Arioste et du Tasse.' In Dante en vooral in Petrarca 'on trouve... un grand nombre de ces traits semblables à ces beaux ouvrages des anciens, qui ont à la fois la force de l'antiquité et la fraîcheur du moderne'. - Gelijk met de taal en de poëzie, zoo is het ook met de beeldende kunsten. 'Les beaux-arts, qui se tiennent comme par la main, et qui d'ordinaire périssent et renaissent ensemble, sortaient en Italie des ruines de la barbarie. Cimabué, sans aucun secours, était comme un nouvel inventeur de la peinture au treizième siècle. Le Giotto fit des tableaux *qu'on voit encore avec plaisir*... Brunelleschi commença à réformer l'architecture gothique.'

Het is het levend genie van Toscane, dat voor Voltaire de scheppende kracht der vernieuwing is geweest. 'On fut redevable de toutes ces belles nouveautés aux Toscans. Ils firent tout renaître par leur seul génie, avant que le peu de science qui était resté à Constantinople refluât en Italie avec la langue grecque, par les conquêtes des Ottomans. Florence était alors une nouvelle Athènes... On voit par là que ce n'est point aux fugitifs de Constantinople qu'on a dû la renaissance des arts. Ces Grecs ne purent enseigner aux Italiens que le grec'[2].

Dit waren nieuwe en vruchtbare denkbeelden. Nu zou men verwachten, dat Voltaire hierop een schildering van het quattroen cinquecento zou doen aansluiten, die het stijgen van de

1) Chap. 81, p. 349 (Oeuvres complètes, Paris 1819, t. XIV).
2) L.c., p. 355.

lijn zou vertoonen. Aan stof daartoe kan het hem immers niet hebben ontbroken. Toch geeft het *Essai* daarvan geen spoor. De schets van dien eersten opbloei wordt afgebroken door een lange divageerende uitweiding over het herstel der tooneelkunst. Terloops wordt even opgemerkt, dat een ononderbroken reeks van dichters aansluit bij Boccaccio 'qui ont tous passé à la postérité'; zij culmineert in Ariosto. Als hij verderop nog op de beschavingsontwikkeling der vijftiende en zestiende eeuw terugkomt (chap. 121), zoekt men vergeefs naar de uitwerking van het zoo gelukkig opgezette beeld der Renaissance. 'Les beaux-arts continuèrent à fleurir en Italie, parce que la contagion des controverses ne pénétra guère dans ce pays: et il arriva que lorsqu' on s'égorgeait en Allemagne, en France, en Angleterre, pour des choses qu'on n'entendait point, l'Italie, tranquille depuis le saccagement étonnant de Rome par l'armée de Charles-Quint, cultiva les arts plus que jamais'[1]. Dat is alles over het cinquecento. Geen Leonardo, geen Rafael, geen Michel Angelo, geen Titiaan wordt met name genoemd.

Wat was het, dat Voltaire belette, een afgerond beeld der Renaissance-cultuur te geven? De conceptie van een afgesloten bloeitijdperk van kunsten en letteren, graviteerende om de Medici in de vijftiende en zestiende eeuw, bezat hij immers. Het was voor hem een der vier gelukkige eeuwen die hij telt in de wereldgeschiedenis. 'Ces quatre âges heureux - zegt hij in zijn *Siècle de Louis XIV* - sont ceux où les arts ont été perfectionnés, et qui, servant d'époque à la grandeur de l'esprit humain, sont l'exemple de la postérité'[2]. De eerste is die van Pericles, de tweede die van Caesar en Augustus, de derde die der Medici na den val van Constantinopel. De komst der Grieken te Florence wordt hier (1739) nog als de oorzaak der herleving aangenomen, wat hij later in het *Essai sur les moeurs* zou verwerpen. Doch de glans van dat derde tijdperk wordt verduisterd door dien van den 'Siècle de Louis XIV', 'le siècle le plus éclairé qui fut jamais'. Dat is de tijd, dien Voltaire, zelfs ten koste van zijn eigen eeuw, verheerlijkt; daar ligt zijn belangstelling en zijn waardeering, en dit is het, wat hem voor een zich inleven in den geest en de schoonheid der Renaissance onvatbaar maakte.

1) T. XV p. 99.
2) T. I. p. 187. OEuvres 1819, t. XVII.

Voltaire liet derhalve het beeld der Renaissance achter als een onvoltooide schets, en reeds zijn eigen tijd wendde zich af tot andere gezichten op het verleden. Het verder ontdekken der Renaissance had een werk moeten zijn niet van esprit en kritischen zin alleen, zooals Voltaire ze bezat, maar evenzeer of in hooger mate van aesthetische sympathie en hartsbehoefte. En op dit gebied van het voelen en droomen was het niet de geest van Voltaire, die heerschte, maar die van Rousseau. Wat kon de kleurrijke vormenschoonheid van de aristocratische Renaissance-cultuur zijn voor hen, die naar niet anders konden haken dan naar den eenvoud der natuur en de smachtende gevoeligheid van het hart! Het eikenruischen en de bergnevelen van Ossian, de zoete aandacht voor Clarissa Harlowe's zielsavonturen vervulden den geest zoozeer, dat er geen plaats was voor het Renaissancebeeld met zijn zonneschijn en koperklank. De fantazie der Romantiek wendde zich tot de Middeleeuwen, om daar de vage en sombere effekten van maanlicht en jagende wolken te zoeken, die het hart dierbaar waren. De groote omstemming in den molltoon der Romantiek heeft het oprijzen van het Renaissancebeeld afgebroken en langen tijd belemmerd. Slechts een verwante geest kon de eenheid der Renaissance terugvinden en aan de menschheid verklaren.

Goethe wellicht? De boven de tweeheid Voltaire-Rousseau verhevene, de alomvademende? - Neen, ook Goethe niet. Goethe kent natuurlijk het gangbare begrip eener herleving der kunst. De chevalier d'Agincourt, dien hij in Rome bezocht, is bezig, - schrijft hij -, ‘eine Geschichte der Kunst von ihrem Verfall bis zur Auflebung zu schreiben.’[1] Uit de verzamelingen, die deze Franschman daartoe heeft aangelegd, ziet men, ‘wie der Menschengeist während der trüben und dunkeln Zeit immer geschäftig war.’ Dit alles had Vasari evengoed kunnen zeggen. Goethe's belangstelling en waardeering concentreert zich zeer sterk op de zestiende eeuw. ‘Zu Anfang des sechzehnten Jahrhunderts hatte sich der Geist der bildenden Kunst völlig aus der Barbarei des Mittelalters emporgehoben; zu freisinnigen heiteren Wirkungen war sie gelangt.’[2] Op een plaats in zijn Dagboeken ziet hij

1) Italienische Reise III, 22 Juli 1787. Weimarer Ausgabe Bd. 32, p. 36.
2) Ib. p. 207. Lesarten.

Rafaël op de spits eener pyramide[1)], wat niet wegneemt, dat deze, in vergelijking met Michel Angelo, hem reeds archaïsch aandoet. Wanneer sommigen Rafaël's Disputa zijn beste werk noemen, ziet Goethe daarin een aankondiging van de 'later opgekomen voorliefde voor werken der oude school', 'welche der stille Beobachter nur für ein Symptom halber und unfreier Talente betrachten und sich niemals damit befreunden konnte.'[2)] De eenheid van kunstbloei, die Goethe ziet, omsluit niet het tijdperk, dat wij Renaissance noemen, maar veeleer de laatste periode der Renaissance tezamen met de eerste van de Barok. In het middelpunt van zijn beschouwing en waardeering staan naast Michel Angelo de lateren: Benvenuto Cellini, Palladio, Guido Reni. En als een historisch probleem doet zich die groote bloei slechts in geringe mate aan hem voor. Daarvoor zoekt Goethe te zeer de onmiddellijke, zelfstandige waarde der kunstwerken, die hij aanschouwt.

Zoo breekt de negentiende eeuw aan, zonder dat het begrip Renaissance veel meer inhoud heeft gekregen, dan het had voor Bayle en Voltaire. Een cultuurtijdperk als zoodanig beduidt het nog niet. Het dient om zoo te zeggen nog slechts in een appellatieve beteekenis, niet als eigennaam; meestal wordt het nog verbonden met een nadere bepaling, wát herboren werd. Het staat nog bijna op één lijn met termen als 'decline and fall', 'oorspronck ende voortganck' en dergelijke. Wel behelsde het in zich zelf de verblijdenis over nieuw leven, een uitgesproken waardeoordeel derhalve, maar in het gebruik heeft het toch nog een betrekkelijk indifferenten klank, en doorgaans een beperkte gelding. In Stendhal's *Histoire de la peinture en Italie* (1817) beteekent 'la renaissance des arts' bijna uitsluitend het eerste kwart der zestiende eeuw, dat al zijn geestdrift en bewondering heeft; de Florentijnsche kunst der vijftiende eeuw belichaamt voor hem nog 'de ideale schoonheid der Middeleeuwen'. Guizot spreekt in zijn *Histoire générale de la civilisation en Europe* (1828) van 'renaissance des lettres', zonder dat dit een andere nuance heeft, dan het had in den mond van Voltaire

1) Tagebücher I p. 305. 19 Oct. 1786.
2) Ital. Reise, III p. 67-68.

of zelfs van Rabelais en Amyot. Sismondi bracht het begrip over op het terrein der politische gedachte met zijn *Histoire de la renaissance de la liberté en Italie* (1832). Wij zullen later zien, dat Renaissance als politische idee reeds overoud, ja een der wortels van den geheelen groei van het begrip is geweest.

Als den eersten, die 'la Renaissance' zonder nadere bepaling als specifieken term voor een begrensd cultuurtijdperk bekend veronderstelt[1)], noemt Walter Goetz den naar Frankrijk uitgeweken Florentijn graaf Libri (bedenkelijker gedachtenis) die in 1838 een werk betitelde *Histoire des sciences mathématiques en Italie depuis la Renaissance jusqu'à la fin du XVII*^{e} *siècle*. Doch dit is niet juist. Libri volgde daarmee slechts een spraakgebruik, dat in het litteraire Frankrijk reeds veld gewonnen had. Bijna tien jaar eerder gebruikt Balzac het woord Renaissance als zelfstandig cultuurbegrip, in de novelle *Le bal de Sceaux*, gedateerd December 1829, waar van een der hoofdpersonen gezegd wordt: 'Elle raisonnait facilement sur la peinture italienne ou flamande, sur le moyen-âge ou la renaissance.'

Middeleeuwen en Renaissance als uitdrukkelijke tegenstelling, beide als cultuurbeeld; nu krijgt het systeem van begrippen, waarin de beschavingsgeschiedenis van Europa voortaan voor een belangrijk deel zal worden gevat, gaandeweg zijn vasten vorm en zijn vollen klank. Eer wij de verdere ontwikkeling van het Renaissancebegrip vervolgen, dient er gewezen te worden op een eigenaardig feit, waarvoor, geloof ik, op menig ander gebied parallelen te vinden zouden zijn, namelijk dat de schoolmeening, de gecondenseerde opvatting der Renaissance, zooals de leerboeken haar propageerden, toen reeds ten achter was bij hetgeen de historische denkers zich daaronder voorstelden.

Die schoolmeening meen ik te mogen omschrijven als volgt. Tegen het einde der Middeleeuwen (Middeleeuwen in de rationalistische opvatting als duisternis en barbarie) zijn kunsten en wetenschappen herleefd, het eerst in Italië, doordat uitgeweken Grieken uit Constantinopel het Westen weer in aanraking brachten met de inspiratie van den oud-griekschen

1) L.c., p. 46.

geest. Of ook indien aan die uitwijkelingen niet een zóó overwegende invloed wordt toegekend: in ieder geval beschouwt de schoolmeening het weder opnemen der klassieke cultuur zoowel als het oorzakelijk moment alsook als het stoffelijke kenmerk der Renaissance. De Renaissance is geworden, dóordat men den geest der Ouden leerde verstaan, en haar wezen is navolging der klassieke kunst en litteratuur. Sommigen ruimden dan onder de oorzaken der algemeene herleving ook nog een plaatsje in aan de boekdrukkunst en de ontdekking van Amerika. Ik weet niet, welk schoolboek het is geweest, dat de hoofdstukken over den nieuwen tijd heet te zijn begonnen met den welverzekerden aanhef: 'Van de uitvinding van het schietgeweer dagteekent de wedergeboorte van den menschelijken geest', een marxisme à outrance welbeschouwd.

Doch dit daargelaten, de eertijds gangbare meening, alsof de navolging der Oudheid alpha en omega der Renaissance was, is nooit meer geweest dan een tweedehandsche simplificeering van de denkbeelden van hen, wier geest het begrip Renaissance heeft gekoesterd en doen rijpen. Reeds Voltaire, zagen wij, had een veel wijder blik op het verschijnsel der herleving. Als er iemand voor die schoolmeening verantwoordelijk moet worden gesteld, dan zou het Pierre Bayle zijn.

Nu komen wij tot de volle ontplooiing van het Renaissancebegrip in zijn rijke, bonte gedaante, als een levensaspect, dat ver buiten de grenzen der geschiedbeoefening om haars zelfs wil uitgaat, onder de handen van Jacob Burckhardt.

Het is bekend, dat de geest van den grooten Zwitser daarbij aangeblazen is geweest door dien van den ziener, wiens gehallucineerd inzicht de historie als met bliksemstralen verlichtte: Jules Michelet. In 1855 verscheen van Michelet's *Histoire de France* het zevende deel: *Histoire de France au seizième siècle*, met den ondertitel *Renaissance*. Michelet stond, wat zijn waardeering van de groote cultuurwending betreft, op het standpunt der Verlichting, zooals deze was overgegaan in het liberalisme, en zooals zij weerkaatst werd door Michelet's schitterenden geest. Wat de zestiende eeuw brengt, dat is voor hem nog evengoed als voor de rationalisten der achttiende eeuw: licht! licht in het barbaarsche duister der Middeleeuwen. Voor hem is het begrip Renaissance

slechts een onderdeel van de groote idee van den vooruitgang, die zijn zegevierenden loop begonnen was, toen de geest ontwaakte uit den waan en den druk van kerkleer en feodaliteit. De zestiende eeuw bracht twee groote dingen: 'la découverte du monde, la découverte de l'homme.

Le seizième siècle, dans sa grande et légitime extension, va de Colomb à Copernic, de Copernic à Galilée, de la découverte de la terre à celle du ciel.

L'homme s'y est retrouvé lui-même. Pendant que Vésale et Servet lui ont révélé la vie, par Luther et par Calvin, par Dumoulin et Cujas, par Rabelais, Montaigne, Shakspeare, Cervantès, il s'est pénétré dans son mystère moral. Il a sondé les bases profondes de sa nature. Il a commencé à s'asseoir dans la Justice et la Raison'[1)].

Dus hoe de mensch zich zijn ware, natuurlijke verhouding tot de wereld bewust werd, haar eigenschappen en waarde leerde begrijpen, de beteekenis en de vermogens van zijn eigen persoonlijkheid leerde verstaan. Michelet vat daaronder Hervorming en Renaissance samen, beide als blijde dageraad van het ideaal der Verlichting. Hij ziet de ontwaking zich voltrekken in de zestiende eeuw. En hij noemt onder de dragers der groote ontluiking behalve Columbus en Galilei geen enkelen Italiaan!

Wanneer derhalve Burckhardt dit gezicht op de groote cultuurwending aan Michelet kon ontleenen, dan was het slechts, om het te richten op geheel andere dingen. Hij paste die formule voor de Renaissance 'die Entdeckung der Welt und des Menschen', toe op verschijnselen, waarvoor Michelet slechts in de tweede plaats belangstelling had, ja hij verstond in den grond die formule heel anders, dan Michelet had gedaan, die haar schiep. Michelet had haar uitgeroepen als een wachtwoord. Hij was de man niet, om den rijkdom van bijzondere beelden aan te dragen, om zijn formule historisch te bewijzen. En zij zou wellicht als een roep in den nacht zijn verklonken, als Burckhardt haar niet had opgevangen.

Zulk een verbinding van wijsheid en diepte, van vermogen tot grootsche samenvatting met den geduldigen ijver van den geleerde in het verzamelen en doorwerken van zijn

1) Introduction p. 14/15.

stof, als Burckhardt vertoont, is in de geschiedenis der historische wetenschap te zeldzaam. Een geest bovendien, die met aristocratische reserve geen meening van den dag huldigde, omdat de tijd het eischte. Burckhardt was allerminst bevangen in banale 'Fortschritts'-ideeën en reeds daardoor kon hij veel dieper gaan dan Michelet. Hij werd de eerste, die de Renaissance zag, los van haar samenhang met Verlichting en vooruitgang, niet meer als voorspel en aankondiging van latere voortreffelijkheid, doch als cultuurideaal sui generis.

Uit een jeugdgeschrift van Jacob Burckhardt van 1838 (hij was in 1818 te Bazel geboren en stierf er in 1897), haalt men een zinsnede aan, waar hij spreekt van 'sogenannte Renaissance'.[1)] Hij was in dat jaar voor de eerste maal in Italië geweest, maar zijn studie en zijn bewondering golden in de eerstvolgende jaren nog de duitsche en vlaamsche kunst der Middeleeuwen, ook na een tweede verblijf in Italië. In het laatst van 1852 verscheen zijn werk over den tijd van Constantijn den Groote; in de twee volgende jaren vertoeft hij opnieuw in Italië en geeft in 1855 den *Cicerone*, *eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens*. Ook hierin is de groote samenvatting der Renaissance onder één gezichtspunt nog niet geschied. Dan volgt in 1860 *Die Cultur der Renaissance in Italien*, *ein Versuch*.

Niets is voor de beteekenis van dat boek zoo sprekend als de jaartallen der drukken. De tweede verscheen negen jaren na den eersten, in 1869, de derde en vierde na telkens acht: 1877, 1885. Na den vijfden druk van 1896 begintde stroom: 1897, 1899, 1901, 1904, 1908, 1913, 1919.[2)] Eerst het volgend geslacht was ten volle rijp geworden voor wat Burckhardt bood.

De bouw van dit niet te evenaren voorbeeld van cultuurhistorische synthese is zoo sterk en harmonisch als een Renaissancekunstwerk zelf. In de eerste afdeeling 'Der Staat als Kunstwerk' wordt het fundament gelegd. Het behandelt de politieke en maatschappelijke voorwaarden, waaronder in de staten van Italië reeds in de Middeleeuwen een indivi-

1) Bij W. Goetz, l.c. p. 40.
2) Reeds na de tweede uitgave gaf B. het herzien en bijwerken van zijn boek uit handen aan L. Geiger, en wilde noch raadplegen noch proeven zien, hoewel hij zich verheugde over het succes van zijn werk.

dueeler en bewuster verhouding van den enkeling groeit jegens den staat en jegens het leven. Terwijl de lezer van het begin af in aanraking wordt gebracht met dien geest van persoonlijke doelvoorstelling en vrije levensbepaling, die voor Burckhardt het kenmerk der Renaissance is, en dien hij schildert aan de typen van tyrannen, condottieren, diplomaten, hovelingen en nepoten, krijgt hij tevens het overzicht van de staatkundige geschiedenis, dat hem onmisbaar is. Daarna ontplooit de schrijver de grondgedachte van zijn werk. De tweede afdeeling 'Die Entwickelung des Individuums' begint met de bladzijde, die als Burckhardt's credo is, en die hier slechts volledig aangehaald kan worden.

'In der Beschaffenheit dieser Staaten, Republiken wie Tyrannien, liegt nun zwar nicht der einzige, aber der mächtigste Grund der frühzeitigen Ausbildung des Italieners zum modernen Menschen. Dass er der Erstgeborene unter den Söhnen des jetzigen Europa's werden musste, hängt an diesem Punkte.

Im Mittelalter lagen die beiden Seiten des Bewusstseins - nach der Welt hin und nach dem Innern des Menschen selbst - wie unter einem gemeinsamen Schleier träumend oder halbwach. Der Schleier war gewoben aus Glauben, Kindesbefangenheit und Wahn; durch ihn hindurchgesehen erschienen Welt und Geschichte wundersam gefärbt, der Mensch aber erkannte sich nur als Rasse, Volk, Partei, Korporation, Familie oder sonst in irgendeiner Form des Allgemeinen. In Italien zuerst verweht dieser Schleier in die Lüfte; es erwacht eine *objektive* Betrachtung und Behandlung des Staates und der sämtiichen Dinge dieser Welt überhaupt; daneben aber erhebt sich mit voller Macht das *Subjektive*, der Mensch wird geistiges *Individuum* und erkennt sich als solches'.

Die bewustwording der persoonlijkheid vervolgt Burckhardt op elk gebied. Het kapittel 'Die Vollendung der Persönlichheit' stelt als volkomenste type van den alzijdigen mensch, die al zijn vermogens bewust heeft ontwikkeld en beheerscht, Leon Battista Alberti voorop. Aan deze ontwikkeling der individualiteit beantwoordt ook 'eine neue Art von Geltung nach aussen: der moderne Ruhm'. De toomelooze roemzucht van Dante zelf en zijn sujetten; de celebri-

teit van Petrarca, de vereering der nationale groote mannen, dit alles ziet Burckhardt onder het teeken van de nieuwe opvatting van persoonlijkheid en menschenwaarde; dit en ook zijn tegendeel: 'der moderne Spott und Witz'.

Dan eerst volgt als derde afdeeling: 'Die Wiedererweckung des Altertums'. Dat deze voor Burckhardt niet het oorzakelijk moment der Renaissance was, behoeft niet eens meer gezegd te worden. Zij is hem evenmin de eigenlijke signatuur der Renaissance. Hij begint terstond zich tegen zulk een opvatting te verweren. 'Auf diesem Punkte unserer kulturgeschichtlichen Uebersicht angelangt, müssen wir des Altertums gedenken, dessen Wiedergeburt in einseitiger Weise zum Gesamtnamen des Zeitraums überhaupt geworden ist'. Niet de oorzaak en niet het wezen dus, maar wel een onmisbaar en vitaal element in de ontwikkeling. Als uitdrukkingsmiddel van het nieuw gewonnen levensinzicht is het klassicisme onmisbaar geweest. 'Die "Renaissance" (de aanhalingsteekens gebruikt B. hier om duidelijk te maken, dat hij het woord hier opvat in zijn engere beteekenis van herleving der antieke studiën) wäre nicht die hohe weltgeschichtliche Notwendigheit gewesen, die sie war, wenn man so leicht von ihr abstrahieren könnte'. Doch terstond beperkt hij het aandeel van het klassicisme in de vernieuwing van den geest weer: 'Darauf aber müssen wir beharren, als auf einem Hauptsatz dieses Buches, dass nicht sie (de herleving der klassieken) allein, sondern ihr enges Bündnis mit dem neben ihr vorhandenen italienischen Volksgeist die abendländische Welt bezwungen hat'.[1)]

Wanneer dan ook Burckhardt den ganschen invloed der Oudheid, waaraan kort te voren, zonder dat hij het nog had kunnen gebruiken, Georg Voigt zijn *Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus* (1859) had gewijd, in die eene afdeeling heeft afgehandeld, rest hem nog de helft van zijn stof. Nu eerst volgt 'die Entdeckung der Welt und des Menschen'. Hier eerst heeft Burckhardt getoond, wat beschavingsgeschiedenis eigenlijk behoort te zijn. Hoe de natuurwetenschap zich richt op waarnemen, ontleden en verzamelen, hoe de schoonheid van

1) I p. 85.

het landschap den geest bewust wordt, vervolgens het opkomen van psychologische schildering, bij Dante, Petrarca en Boccaccio het eerst, de ontwikkeling der biografie, het nieuwe gezicht op volkskarakter en ethnografische verscheidenheid, en eindelijk het opbloeien van het nieuwe schoonheidsideaal. Wie had tevoren eraan gedacht, het gezelschapsleven, de mode, het dilettantisme, de feesten in haar cultuurhistorische beteekenis te beschouwen? Met de afdeelding 'Sitte und Religion' sluit het boek. Hier komen de conclusiën van Burckhardt's inzicht naar voren; hier krijgt het beeld van den 'Renaissance-mensch' zijn laatste toetsen. Het grenzenloos individualisme, stijgend tot volstrekte amoraliteit. De subjectieve houding tegenover den godsdienst: tolerant, sceptisch, spottend, soms regelrecht afkeerig. Het paganisme van de Renaissance, de vermenging van klassiek bijgeloof en moderne vrijgeesterij. Als slotaccoord het edele platonisme der Florentijnen rondom Lorenzo de' Medici. 'Vielleicht reifte hier eine höchste Frucht jener Erkenntnis der Welt und des Menschen, um derentwillen allein schon die Renaissance von Italien die Führerin unseres Weltalters heissen muss'.

Thans had het woord Renaissance zijn volle beteekenis gekregen. Langzaam heeft Burckhardt's gedachte doorgewerkt tot ver buiten de kringen, die zijn boek lazen. Daarbij is, zooals het steeds gaat, die gedachte, ontdaan van al de bijzonderheden, die haar levend maken en haar tevens door hun onherleidbaarheid beperken, in den geest van die haar opnamen, vergroofd, geknot en uitgerekt. Burckhardt had den mensch der Renaissance voor het aangezicht des tijds geroepen als een van die prachtige zondaars uit den Inferno, daemonisch in zijn ongebogen trots, zelfgenoegzaam en vermetel, den uomo singolare. Die enkele figuur was het, die uit zijn boek in den geest der dilettanten post vatte. De voorstelling van den 'Renaissance-mensch' raakte verbonden aan noties van onstuimige levensaanvaarding en levensbeheersching. Men waande het type van de Renaissancecultuur te zien als de vrije, geniale persoonlijkheid, verheven boven doctrine en moraal, een hooghartig frivool genotmensch, die in heidenschen schoonheidslust de macht grijpt om naar eigen norm te leven. Het artisticisme van de eindigende negentiende eeuw vond in die inbeelding van historisch leven den weer-

klank van zijn eigen wensch. Zelfs de geliefkoosde ‘opstandigheid’ drong, bij de zeer ernstige gevallen van begripsverwarring, in het Renaissancebeeld door. Aan dit alles heeft Burckhardt geen schuld. De melodie, die hij gezongen had, was door een later geslacht geïnstrumenteerd naar Nietzsche's trant, Nietzsche die, gelijk bekend is, Burckhardt's leerling is geweest.

Terwijl zoo in veler geest een oppervlakkige overdrijving in de plaats drong van het rijke beeld, dat hun geschonken was, was inmiddels de beoefening van kunst- en cultuurgeschiedenis bij Burckhardt's boek niet blijven staan. Een werk, dat zoozeer uit één conceptie is ontstaan, is noodzakelijk eenzijdig. De zwakke zijden van Burckhardt's these konden niet verborgen blijven.

Starend in den fellen zonneschijn van het Italiaansche quattrocento had hij te gebrekkig kunnen waarnemen wat daarbuiten lag. De sluier, dien hij gespreid zag over den geest der Middeleeuwen, was ten deele door een fout van zijn eigen camera veroorzaakt. Hij had de tegenstelling tusschen het leven der latere Middeleeuwen in Italië en daarbuiten al te sterk gezien. Dat ook in Italië onder de glorie der jonge Renaissance het echt Middeleeuwsche volksleven in dezelfde vormen als in Frankrijk en de Duitsche landen voortging, was hem evenzeer ontgaan, als dat het nieuwe leven, waarvan hij in Italië den advent begroette, ook elders opkwam, waar hij niets dan ouden druk en barbarie zag. Hij kende te weinig de groote verscheidenheid en het welige leven van de Middeleeuwsche cultuur buiten Italië. Daardoor had hij de ruimtelijke grenzen der opkomende Renaissance al te scherp getrokken.

Meer stof tot kritiek evenwel nog gaf Burckhardt's tijdelijke begrenzing van de Renaissance. Den vollen opbloei van het individualisme, dat voor hem het wezen der Renaissance was, had hij gesteld omstreeks 1400. Verreweg het grootste deel van het overrijke materiaal, waarmee hij zijn inzicht illustreert, betreft de vijftiende eeuw en het eerste kwart der zestiende. Wat vóór 1400 ligt, is voor hem aankondiging, hoopvolle kiem. De positie, die hij toekende aan Dante en Petrarca, was nog altijd die van ‘voorloopers’ der Renaissance, gelijk reeds Michelet, en tot zekere hoogte

zelfs Voltaire, hen hadden gezien. Nu is het begrip ‘voorloopers’ van een strooming of beweging in de historie altijd een gevaarlijke metafoor. Dante een voorlooper van de Renaissance. Zoo kan ik ook Rembrandt een voorlooper van Jozef Israels noemen; met eenig recht, maar niemand zal mij volgen. Door iemand tot voorlooper te stempelen, licht men hem uit zijn tijd, waaruit hij moet worden verstaan, en ontwricht de historie.

Eenmaal uitgaande van zijn conceptie, om in het individueele de Renaissance te zien, was Burckhardt genoodzaakt, haar als komende te begroeten in elk verschijnsel, dat afsteekt bij den voor hem grauwen ondergrond der Middeleeuwsche beschaving. De versieringskunst der twaalfdeeeuwsche Cosmaten, de Toscaansche bouwkunst der dertiende eeuw, de levendige, wereldsche en klassicistische poëzie der Carmina Burana uit de twaalfde eeuw, 't wordt alles protorenaissance. Het geldt van de kunst niet alleen maar ook van het menschelijk karakter. Ieder Middeleeuwer, die een scherpe persoonlijkheid vertoont, valt onder den straal van het groote kustlicht der Renaissance. ‘Schon in viel früheren Zeiten gibt sich stellenweise eine Entwickelung der auf sich selbst gestellten Persönlichkeit zu erkennen, wie sie gleichzeitig im Norden nicht so vorkommt oder sich nicht so enthüllt. (Des neen: de Noorsche sagen geven een persoonlijkheidsobservatie zonder wedergade). Der Kreis kräftiger Frevler des 10. Jahrhunderts, welcher Liudprand schildert, einige Zeitgenossen Gregors VII., einige Gegner der ersten Hohenstaufen zeigen Physiognomien dieser Art’.[1)]

De lijn der Renaissance was derhalve naar haar beginkant in het onbepaalde te verlengen. De consequentie, reeds door Michelet gezien, eischte, om in de Middeleeuwen elk ontwaken van nieuw geestesleven, nieuwe levens- en wereldopvatting te signaleeren als het aanbreken der Renaissance. Daarbij moest feitelijk als half-bewust postulaat gelden, wat voor Michelet inderdaad beleden leer was geweest, dat de Middeleeuwen in zich zelf een dood ding waren geweest, een dorre tronk.

De consequentie, die het steeds verder terugdateeren der

1) I p. 142.

Renaissance eischte, is dan ook inderdaad getrokken. De worteltrekkers der Renaissance zijn geweest: Emile Gebhart, Henry Thode, Louis Courajod, Paul Sabatier. Hoezeer de gedachte van de Middeleeuwsche oorsprongen der Renaissance reeds was voorbereid, kan blijken uit Walter Pater's *The Renaissance*, die reeds in 1877, als vanzelfsprekend, zonder het opzettelijk te betoogen, alles wat hem in de Middeleeuwen als spontaan en treffend bekoort, onder het begrip Renaissance schaart, zoo bijvoorbeeld het Fransche zangspel Aucassin et Nicolette uit de dertiende eeuw.

In 1879 gaf de voortreffelijke essayist-cultuurhistoricus Emile Gebhart zijn *Les origines de la Renaissance en Italie*. De opvatting omtrent het wezen der Renaissance deelt hij met Burckhardt. ‘La renaissance en Italie n'a pas été seulement une rénovation de la littérature et des arts produite par le retour des esprits cultivés aux lettres antiques et par une éducation meilleure des artistes retrouvant à l'école de la Grèce le sens de la beauté; elle fut l'ensemble même de la civilisation italienne, l'expression juste du génie et de la vie morale de l'Italie’.[1)] Doch wat Burckhardt nog slechts schuchter kon doen doorschemeren, aanvaardt Gebhart ten volle. ‘La renaissance italienne commence en réalité antérieurement à Pétrarque, car déjà dans les ouvrages des sculpteurs pisans et de Giotto, de même que dans l'architecture du XIIe et XIIIe siècle, les arts sont renouvelés... Les origines de la renaissance sont donc très-lointaines et précèdent de beaucoup l'éducation savante que les lettrés du XVe siècle répandirent autour d'eux’.[2)] Naar aanleiding van het verschijnen der Fransche vertaling van Burckhardt's *Kultur der Renaissance* door M. Schmitt in 1885, stelde Gebhart de kwestie nog wat scherper.[3)] De vasthechtingspunten der Renaissance aan de Middeleeuwen, zegt hij, zijn bij Burckhardt nauwelijks zichtbaar; men moet zijn boek aan beide uiteinden onder scherper licht stellen. Hij voor zich deed dit, wat het begin betrof. In zijn *L'Italie*

1) p. 51.
2) p. VII.
3) La renaissance italienne et la philosophie de l'histoire, Revue des Deux Mondes 1885, t. 72, p. 342; later ook in den bundel Etudes méridionales, 1887.

mystique, *Histoire de la renaissance religieuse au moyen âge*, van 1892, worden, voortgaande op zijn *Origines*, Joachim van Floris, de calabrische mysticus uit het einde der twaalfde eeuw, en Franciscus van Assisi als de uitgangspunten der geheele geestesbeweging gesteld.

Dit was feitelijk niet nieuw meer. Ook hier had Michelet met al te wijd en heftig gebaar het zaad uitgezaaid, dat anderen zagen opkomen. In de hijgende ontboezeming, waarmee hij zijn deel over de Renaissance inleidt, is het thema reeds: 'Pourquoi la Renaissance arrive-t-elle trois cents ans trop tard?'[1)] Herhaaldelijk reeds had zij zich aangekondigd: in de twaalfde eeuw met de Chanson de geste, met Abailard, met abt Joachim, in de dertiende met het Evangelium aeternum (het strijdschrift der radicale Franciscanen), in de veertiende met Dante. De Middeleeuwen waren reeds in de twaalfde eeuw feitelijk dood, zegt Michelet, en slechts de hardnekkige tegenstand, die aan den terugkeer tot de natuur geboden werd door 'le moyen-âge' (men weet hoe anthropomorphistisch Michelet denkt) heeft de Renaissance vertraagd.

Door Michelet waren deze gedachten gemeen goed geworden, en zoo is het te verklaren, dat reeds vóór Gebhart de these wetenschappelijk ontwikkelde, Walter Pater het begrip Renaissance gereedelijk verbond aan de figuur van Sint Franciscus.

Het was dan ook zoo'n wonder niet, dat de Fransche en de Duitsche geschiedbeoefening, hier elk hun eigen weg gaande, bij hetzelfde punt aankwamen. Henry Thode's werk *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien* verscheen in 1885. Hem kwam het niet zoozeer aan op de godsdienstige herleving in zich zelf, die van Franciscus haar uitgang neemt, als op den invloed, dien deze gehad heeft op de vernieuwing der kunst. Overwegend groot achtte hij dien. De lyrische gloed en het subjectieve besef van Franciscus, zijn nieuwe geestdrift voor de schoonheid der wereld hadden niet alleen den impuls gegeven voor een heiligen kunstzin en de stof tot nieuwe verbeelding; ook maatschappelijk waren de bedelorden het motief en de dragers tegelijk van den nieuwen bouwlust. Thode wischte de

1) p. 142, p. 16 ss., 69.

grens tusschen Middeleeuwen en Renaissance weloverlegd uit. ‘Von Giotto bis Raphael vollzieht sich eine einheitliche Entwicklung, der eine einheitliche Weltanschauung und Religionsauffassung zu Grunde liegt. Eine gothische Kunst, die bis 1400 reichte, absondern zu wollen von der mit 1400 beginnenden Renaissance, wie es in den Lehrbüchern der Kunstgeschichte noch meist geschieht, heisst den Organismus des Ganzen verkennen’.[1)] De bevrijding van het individu, ‘das in einer subjektiven harmonischen Gefühlsauffassung der Natur und der Religion, im grossen und ganzen noch innerhalb der Schranken des katholischen Glaubens, aber unbewusst schon über dieselben hinausstrebend, seine Rechte gegenüber der Allgemeinheit sich erobert’, dat is voor Thode de geestelijke inhoud van het proces. ‘Die innerste Triebkraft, die solche Wunder zu Wege bringt, ist das erwachende starke individuelle Gefühl’. - Hoezeer hier het beeld van Franciscus misteekend en zijn invloed op de italiaansche cultuurontwikkeling overschat werd, is thans niet aan de orde.

Niet Henry Thode werd de geestelijke vader van de wijdverspreide Franciscusvereering in aesthetische kringen. Zijn boek bleef beperkt tot de kunsthistorisch geïnteresseerden, en het is met eenigen spijt, dat Thode in het voorbericht zijner tweede uitgave (1904) de eer voor zich opvordert, het nieuwe beeld van Franciscus geteekend te hebben, lang voor Sabatier met zijn *Vie de Saint François d'Assise* (1893) de wereld won.

Het werk van Paul Sabatier stond in zooverre buiten de strijdvraag over de oorsprongen der Renaissance, dat het den schrijver niet, zooals Gebhart en Thode, in de eerste plaats er om te doen was, de verhouding van Franciscus tot de Renaissance te bepalen, maar om het leven van den hartvervoerenden heilige zelf in al zijn fijne, levendige kleur en stemming te beschrijven. Franciscus als de subjectieflyrische geest, die de schoonheid der wereld terugverovert voor de innige, ontroerde vroomheid, die in den godsdienst de behoeften van het individueel gemoedsleven brengt, en die, in kinderlijke vereering zich buigend voor de oude starre kerk, welke het gevaar van deze nieuwe vroomheid

1) L.c., 2e editie 1904, p. 62.

bespeurde, de droeve ontgoochelde, bijkans de martelaar van zijn eigen hooge ziel zou zijn geworden. Dat was het roerende doch onjuiste beeld, dat de Fransche protestantsche theoloog in zijn zacht poëtisch boek schilderde. Doch dit waren immers juist de eigenschappen, die men van lieverlede zich gewend had, aan het begrip Renaissance te verbinden: individueele gevoeligheid, wereldaanvaarding en schoonheidszin, een eigen houding jegens de leer en het gezag. Zoo heeft Sabatier misschien meer dan iemand anders bijgedragen tot de verschuiving van het begrip Renaissance naar aard en naar tijd. Het was nu niet meer in de eerste plaats een intellectueele wasdom, wat men zich daaronder voorstelde, maar een van het gemoed: het opengaan van oog en ziel voor al de heerlijkheid van de wereld en van het eigen ik. Burckhardt's these van het individualisme en van de ontdekking der wereld en des menschen, was thans tot het uiterste doorgewerkt. De beteekenis van de wederopneming der antieke cultuur voor het proces der Renaissance was geheel en al op den achtergrond geraakt. Dat Lorenzo Valla alle heil en vernieuwing verwachtte van het herstel eener zuivere latiniteit, dat Poliziano het levendste en bekoorlijkste latijn dichtte, dat sinds Horatius geschreven was, dat Plato te Florence verheerlijkt was als de nieuwe heilbode, deze en dergelijke trekken der Renaissance schenen volkomen bijzaak geworden.

Wat was er dus nu gebeurd? Het begrip Renaissance, vereenzelvigd als het nu eenmaal was met individualisme en wereldzin, had zoolang uitgerekt moeten worden, tot het zijn spankracht geheel verloren had. Het beteekende feitelijk niets meer. Geen enkel groot cultuurverschijnsel der Middeleeuwen, dat niet met althans één zijde onder het begrip Renaissance viel. Gaandeweg had men alles, wat in de latere Middeleeuwen spontaan en eigenaardig scheen, daaruit gelicht, om het onder de oorsprongen der Renaissance te rangschikken. Er was geen eind aan te voorzien. Wanneer het opengaan der oogen, het ontwaken der persoonlijke ziel de Renaissance was, dan was er geen reden, om niet op Franciscus dien anderen grooten lyrischen geest, Bernard van Clairvaux, te laten volgen. Waren er welbeschouwd wel ooit Middeleeuwen geweest?

Er viel nog maar één stap te doen: het begrip Renaissance geheel los te maken van zijn basis, de herleving der antieke studiën. Die stap was op het gebied der kunstgeschiedenis in engeren zin reeds lang gedaan door den Parijschen kunsthistoricus Louis Courajod, leerling van De la Borde. In zijn *Leçons professées à l'école du Louvre* 1888, vooral in het tweede deel over '*les véritables origines de la Renaissance*', ontwikkelt Courajod deze dubbele these: de gothieke stijl heeft zich geheel zelfstandig geregenereerd door een wending naar een volstrekt naturalisme, en daaruit is de Renaissance gesproten. Noch het antieke voorbeeld, noch Italië hebben in dat proces de oorzakelijke beteekenis gehad, die men hun eertijds had toegeschreven: op verschillende punten van Europa was reeds in de veertiende eeuw de opkomst van nieuwe vormen in gang. Voor Frankrijk waren het bovenal de Vlaamsche meesters geweest, die het nieuwe gevoel voor natuur en werkelijkheid hadden gezaaid. Was elders individualisme de term geworden, waaronder het begrip Renaissance zich resumeeren liet, hier werd het realisme. Het verbijsterende, pijnlijke realisme van Jan van Eyck, dát scheen nu voor sommigen het meest markante geval van echten Renaissancegeest. Op het voetspoor van Courajod kon de Belgische kunsthistoricus Fierens Gevaert een werk wijden aan Melchior Broederlam, Claes Sluter en de Van Eyck's en hun voorgangers, onder den titel van *La renaissance septentrionale* (1905).

De volledige verstooting der Oudheid als het levenwekkend beginsel der Renaissance werd door een duitsch kunsthistoricus geformuleerd: Carl Neumann, de auteur van een verrassend boek over Rembrandt. Uitgaande van byzantijnsche studiën had hij opgemerkt, dat er tusschen de formeele virtuositeit der italiaansche humanisten en de schoolsche dorheid van het afstervende Byzantium[1)] bedenkelijke gelijkenissen bestonden. Reeds doordrongen van het besef, dat de ware oorsprongen der ware Renaissance lagen in de ontplooiing van persoonlijkheidsgevoel, natuur- en wereldzin, kwam hij nu tot dezen kijk: de navolging der klassieken is

1) Byzantinische Kultur und Renaissancekultur, Historische Zeit schrift 91, 1904, 215.

niet het bevruchtende element der Renaissance geweest, maar integendeel een remmend, ja een doodend element. Het meest typische van de Renaissance in den ouden, beperkten zin, dat wil zeggen de precieuze ‘schöngeisterei’ en het litterair snobisme der humanisten is niet anders dan byzantinisme, een naar verdorring leidende vervreemding van den echten, vruchtbaren geest der nieuwe westersche cultuur, zooals zij regelrecht uit de Middeleeuwen opbloeide. De Oudheid had de ware Renaissance uit haar baan geleid. ‘Jetzt nahm man bewusst in Leben und Moral die antiken Beispiele zum Muster, jetzt entseelte man die Kunst im Drang nach den grossen monumentalen Airs, den vornehmen Gesten der Antike, und veräusserlichte sie im Sinne formaler Virtuosität’.

Kon zulk een volslagen omkeering van het oorspronkelijke Renaissance-begrip juist zijn? Of was Neumann's schitterend voorgedragen these zelf niet vrij van eenig bel-esprit? Wijzen wij thans enkel even op een paar fouten in zijn premisse. Reeds Voltaire wist, dat de directe invloed der byzantijnsche uitwijkelingen op de herleving der hoogere cultuur slechts gering kan zijn geweest. Indien dan sommige humanisten in Rome en Florence aan Byzantium herinneren, *uit* Byzantium hadden zij dat niet. En zelfs al had op het litteraire leven Byzantium eenigen invloed, het voorbeeld der Oudheid in de beeldende kunst heeft de Renaissance toch zeker niet vandaar betrokken! En eindelijk: indien dan het klassicisme in het seniele Byzantium tot verstijving en manier had geleid, hoe anders moest het werken in Italië, waar het op den bijkans maagdelijken bodem van een van vruchtbaarheid zwellend volksleven viel! - Neen, door zoo de blauwe streep te halen door het antieke element der Renaissance zou men het begrip waarlijk niet verhelderen.

J. HUIZINGA.

(*Slot volgt*).

Aagje Deken in haar Amsterdamschen tijd. 1741-1777.

IV.

Het moet Aagje te moede zijn geweest, als kwam zij in een nieuwe luchtstreek, frisscher en zonniger, dan zij ooit had gekend, toen zij in Betje Wolff's vertrouwelijken omgang werd opgenomen. Nergens komt de ommekeer in haar innerlijk leven zoo sterk uit als in de tegenstelling tusschen haar vroegere vriendschappen ‘in God’ en deze nieuwe genegenheid. Zij had in Maria Bosch het stervensverlangen verheerlijkt; krampachtig had zij zich vastgeklemd aan de gedachte dat door vroomheid en gezamenlijke godvruchtige idealen hun verhouding werd opgevoerd boven aardsche sfeer; het menschelijke erin had zij nauwelijks durven erkennen. Zoo waren ook haar andere vriendschappen doordrenkt geweest van een, dikwijls onechte, geringschatting dezer wereld.

Zelfs toen in het leed over Maria's laatste ziekte en dood een zoo diep-menschelijke smart tot haar kwam, had zij daarvoor geen uiting gevonden in simpele woorden, in den eenvoud van stille droefenis.

Hoe zuiver is hiertegenover de gedachte aan Betje Wolff's dood gegeven in *De Goede Eerzucht*, waar de zacht-innige genegenheid, de natuurlijke terughouding, het verbeelde leed èchter doen schijnen dan de vroegere, werkelijke rouw.

Van den beginne af zien we in Aagje's genegenheid voor

Wolffje dit natuurlijke en menschelijke zich ontwikkelen; snel leert zij levensvreugd en levenskunst verheerlijken, een godsvrucht bewonderen die een en al blijmoedigheid en betrachting is.

Reeds in een der eerste uitingen over haar vriendschap[1], nu niet meer uitgegalmd in hoogdravend-stichtelijke taal, maar neergeschreven in trouwhartigen eenvoud, blijkt zij onder de bekoring van de spontane levensblijheid, het aangeboren optimisme van haar vriendin. Zij verdiept zich in de tegenstelling tusschen hun beider levensopvatting: zij kan met haar zwaartillender aard, haar Collegiantenopvoeding, Wolffje's idealisme, haar geloof in 's menschen goedheid niet deelen; maar hoe opwekkend is het, hoe gaarne wil ook zij leeren minder ernstig te zien, hoe geniet zij met haar geheele hart van dien lichteren levenskijk.

En dit idealisme, zij ziet het meer en meer, gaat gepaard met een helderen werkelijkheidszin, een diep-eerlijke zelf- en menschenkennis, zooals zij die tot nu toe, ondanks de oprechtheid van haar vrome zelfontleding, niet had gekend, omdat te eng-onwereldsche godsvrucht volheid van levensbegrip aan haar had onthouden. Thans zien we ook in Aagje zich een realisme ontwikkelen, dat tot nu toe gesluimerd had; zij leert, uit zware conventie bevrijd, zichzelf en anderen beschouwen uit veelzijdig menschelijk, niet meer uitsluitend uit godsdienstig oogpunt, en ook in dit laatste opzicht verdiept en verlevendigt zich haar begrip, doordat zij meer rekening houdt met de werkelijkheid.

Men lette op het motief van haar gedicht *De Goede Eerzucht*, waarin de invloed der nieuwe realistische zielkunde niet te miskennen is. Dat dit realisme geen van buiten aangebrachte theorie is, maar Aagje's blik heeft verscherpt, haar inzicht verdiept, blijkt o.a. uit de zoo vaak raak-menschkundige opmerking daarin, die de conventioneele ongeluksverheerlijking van vroeger heeft vervangen:[2]

> Tegenspoed, hoezeer gepreezen,
> Derving van een heuglijk lot,
> Doet ons God juist niet *verkiezen:*

1) *Rijmbrief* v. 1777, p. 20.
2) *Mengelpoëzie* 1785, p. 216.

Uit behoefte *zoekt* men God.
Zij hervormt het hart niet altoos,
't Hart dat nog de wereld mint,
't Hart dat bij gebrek aan vrinden
Zich met God behelpt als vrind.[1)]

Is 't wonder dat ze met liefde en tegelijk met vereering naar de vriendin opziet, die haar innerlijk voller, rijker en gelukkiger maakt, telkens nieuwe, tot nog toe ongebruikte zielskrachten wekt tot nuttige werkzaamheid? Die haar binnenleidt in een geheel nieuwe wereld van denkers en dichters, waarin Aagje zich wel nooit geheel vrij leert bewegen, belemmerd door haar beperkte ontwikkeling, maar waarin zij toch ook eenige van haar lievelingsschrijvers vindt, als Richardson en Lavater? De vergelijking met de waanwijsbeschermende kunstminnaars die haar eerste pogingen als dichteres hadden aangemoedigd, moest wel zeer gunstig voor Wolffje uitvallen, de geestdriftige, nooit pedante, nooit neerdrukkend-geleerde gids door rijke landen van den geest, de predikster van natuurlijkheid en eenvoud.

Maar vóór en boven dit ontzag voor haar geestesgaven doet zich de bekoring gelden van Betje's persoonlijkheid, die Aagje blijft zien in het ideale licht van haar dankbare vriendschap.

Jaren van vertrouwelijk samenleven en samenwerken verinnigen slechts deze idealiseerende genegenheid; dat zien we in tal van latere uitingen[2)]. Er is iets roerends in, Aagje, voor zichzelf zoo uiterst bescheiden, steeds moedig in de bres te zien staan voor haar vriendin; haar steeds met innige bewondering te hooren spreken over Betje's groote ontwikkeling en fijnen geest, verborgen ‘onder een ongemaakt voorkomen’[3)]. Hoe graag verdiept zij zich in de kleine gebeurtenissen van Betje's kinderleven,[4)] hoe geniet zij mee

1) Cursiveering van mij.
2) Heel merkwaardig is in dit opzicht Aagje's *Voorrede* van *Iets voor Ouders en Kinderen*, één jaar voor haar dood (2 Oct. 1803).
3) *Brieven o. Versch. Ond.* II Br. XV p. 134.
4) Verg. o.a. *Het Satirieke Meisje* in: *Iets voor Ouders en Kinderen*. Aagje is zoo verdiept in de bijzonderheden van Betje's jeugd, dat zij haar oorspronkelijk voornemen, een ‘satiriek meisje’ te schetsen, geheel vergeet.

van Wolffje's aantrekkingskracht voor de kleintjes, van haar gave zich bemind te maken bij klein en groot.

En de grond van dit alles is en blijft voor Aagje de ‘lieve kunstelooze, kinderlijke eenvoudigheid’[1] van haar vriendin. Heeft ze, ondanks haar idealiseeren, haar te eenvoudige voorstelling van Betje's ingewikkeld zieleleven, niet juist gezien? De onuitroeibare levensvreugd, die spontane innemendheid die Wolffje met al haar tegenstrijdigheden, met haar ijdelheid en grillige nerveusheid, ongerept had behouden, en had gesterkt met haar verstand en haar wil; zijn ze niet haar nog altijd levende bekoring?

Aagje is in deze vriendschap veel meer de onbedachtgevende, de zich-vergetende-in-genegenheid geweest; Betje, al is ook haar vriendschap warm en oprecht, de bewonderde, de gekoesterde. Maar hoeveel gaf zij op haar beurt door de uitstraling-zelf van haar ontwikkeling, haar geestdrift en haar levenslust aan de vriendin die dit alles in haar vroeger bestaan had ontbeerd.

V.

Langs enkele, eenvoudige lijnen heeft zich Aagje Deken's ontwikkeling bewogen; haar horizon bleef langen tijd beperkt tot het stille wereldje van peinzende godsvrucht, waarin zij was grootgebracht. Maar gelijk haar vriendin heeft zij op haar eentoniger levensweg schijn en wezen leeren onderkennen; heeft zij, strijdend, haar eigen levenswaarheden veroverd. Op zeer belangrijke punten toonen deze haar geestverwantschap met Betje Wolff.

Haar verstandsovertuiging op godsdienstig gebied had zich sinds haar jeugd geleidelijk in vrijzinnige richting ontwikkeld en zij bleef deze overtuiging van oud-vaderlandsche vrijzinnigheid en verdraagzaamheid onveranderlijk getrouw. Gemakkelijk ontmoette zij op dit terrein haar vriendin, ofschoon deze haar persoonlijk, ondogmatisch Christendom gevormd had in een meer moderne en internationale school, door natuurkundig-stichtelijke en Deïstisch-rationalistische lectuur daaraan een breeder grondslag had gegeven.

1) *De Goede Eerzucht* p. 234.

Aagje's gevoelsvroomheid daarentegen, in haar jonge jaren overheerschend, toonde zich vooreerst van geheel anderen aard dan het blijmoedig vertrouwen in God en menschen, de levensblije bewondering voor het geschapene, Betje Wolff zóó zeer eigen, dat ze zich zelfs deden gelden te midden van de sentimenteel-godsdienstige invloeden die omstreeks 1765 hun sombere bekoring ook op haar hadden geoefend.

Reeds in het weeshuis zeer onwereldsch en zwaartillend, daarna ver weggedwaald in sentimenteele stervensextase en al te nauwgezet-deemoedige zelfbepeinzing, dreigde in Aagje's godsvrucht de kiem van werkdadig, blijmoedig Christendom, in de Collegiantenvroomheid aanwezig, te vergaan: het duurt lang eer zij het onechte in haar levenshouding erkent en zich van dadenloos-sombere tot betrachtend-blijmoedige godsvrucht begint te keeren.

Maar de wending, eenmaal genomen, is beslissend en brengt het godsdienstig voelen der beide vriendinnen zeer dicht bijeen.

Wel blijft Aagje's Christendom steeds vertoeven in gevoeliger, ietwat donkerder, ietwat mystieker sfeer, dan dat van Betje Wolff[1]; wel blijft haar geloof minder spontaan optimistisch dan dat van haar vriendin. Maar even gezond-veerkrachtig en kalm-blijmoedig vertoont zich in Aagje's innerlijk leven de kern van eenvoudige vroomheid, evenzeer doorgloeid van menschenliefde, geschraagd door stil, doorleefd Godsvertrouwen.

Hierdoor is, evenals door de verwantschap in godsdienstig denken, de grondslag der samenwerking gegeven in den strijd dien de romans zullen voeren tegen al wat godsdienst zonder betrachting en enghartig dogmatisme is, vóór al hetgeen persoonlijke, ruimdenkende vroomheid bevorderen kan.

Met de beslissende wending van peinzend-sombere naar opgewekt-werkzame godsvrucht, was ook reeds voor '76 een ruimer maatschappelijke belangstelling in Aagje merkbaar, die zich in de samenwerking met Betje Wolff ten volle zal ontplooien. Zelfs is het niet onwaarschijnlijk dat Aagje's pas ontwaakte, onvermengde geestdrift haar vriendin, den

1) Verg. Aagje's voorkeur voor Lavater, met wien Betje niet ‘de vereischte overeenstemming’ heeft *Br. o.v. Ond.* II. Br. XV.

laatsten tijd uitsluitend vervuld met haar polemiek tegen de orthodoxie, terug heeft geleid naar het vreedzamer gebied der opvoedkundige letteren. Zeker is dat, met name in de *Oeconomische Liedjes* (1781), de schrijfsters zich begeven op een terrein, door Betje Wolff vroeger nooit betreden en waarop Aagje meer thuis moest zijn dan haar vriendin.

Geestdrift voor de nieuwe maatschappelijke denkbeelden die omstreeks 1780 Jan Nieuwenhuijzen c.s. vervulden, lag ten grondslag aan de uitgave dezer liedjes, die de zedelijke opheffing van het volk ten doel hadden, gelijk de 'Oeconomische Tak' naar materieele verbetering streefde.[1)]. Zonder twijfel heeft deze geestdrift Betje zoo goed als Aagje bezield. Maar even zeker heeft Aagje, toen het plan tot uitvoering kwam, het 'oeconomisch' karakter dezer versjes, hun opvoedkundige strekking voor den minderen man, tot het einde toe vaster in het oog gehouden dan Wolffje. Deze toch toont reeds halverwege het eerste deel, neiging tot haar eigen kring terug te keeren[2)] en neemt het in de volgende bundels met het oorspronkelijk doel der liedjes niet al te nauw. Bij haar Beemster boertjes en in de gegoede burgerkringen is Betje thuis; maar wat weet zij per slot van het leven der lagere stadsbevolking, van dat van den ambachtsman? Aagje daarentegen was door den dienstbaren stand, waartoe zij was opgevoed en door de bekrompen omstandigheden, waarin zij een tijdlang in Amsterdam had geleefd, met deze in veel nauwer aanraking geweest.

Dezelfde uitbreiding der maatschappelijke belangstelling tot de lagere klassen blijkt uit *Onderwijzend Gesprek* (1781) en *Twaalf Leerredenen* (1782), stichtelijke volkslectuur, onder beider naam uitgegeven, maar m.i. meer op Aagje's dan op Betje's initiatief ondernomen.

Waar Betje alléén opvoedkundig werk levert als in *Proeve over de Opvoeding* (1779) richt zij zich bijna uitsluitend tot de burgerij:[3)] aan de lagere standen wijdt zij slechts weinige

1) Voorbericht *Oec. Liedjes*.
2) *Het gelukkig Buitenleven*. Niet 'Oeconomisch' en van Betje zijn verder in deel I o.m. *Aan een lieven kleinen jongen; De Welverdiende Lof: Morgenlied; De Nieuwstijding*.
3) Van *Brieven over versch. Ond*. waarin Betje het leeuwenaandeel heeft, geldt hetzelfde.

bladzijden[1] en zij geeft daarin niet veel anders dan algemeenheden. Aagje tracht in haar inleidend gedicht min of meer in deze leemte te voorzien.[2]

In het gezamenlijk werk der romans heeft Betje Wolff haar leiding in het opvoedkundige gevestigd en het terrein gevonden waarop paedagogische neigingen en letterkundige talenten zich op het voordeeligst konden verbinden, voor zichzelf in de eerste plaats, maar ook voor haar vriendin.

Hoe flauwtjes en mislukt klonken in den bundel van '75 de enkele pogingen van Aagje tot een grapje![3] Humor en werkelijkheidszin, de twee kostbare eigenschappen, die het beste gezamenlijke werk van Wolff en Deken doen leven, sluimerden nog in de dichteres der *Stichtelijke Gedichten*: om ze op te wekken is de geheel nieuwe levensatmosfeer na '77 noodig; de spontaneïteit, de fijnheid van inzicht die haar vriendin bezat, bereikte zij nooit.

Toch had Deken, zonder bewegelijk van geest te zijn,[4] een gezonden zin voor het komische en was zij, reeds vóór den omgang met Betje Wolff, begonnen te leeren, haar strakkijkenden ernst met een lach, een kwinkslag te breken.

Haar talent voor de anecdote moest voor de samenwerking in de romans een kostbaar bezit blijken. Haar werkelijkheidszin verkrijgt in haar vriendschap met Betje Wolff dieper en veelzijdiger beteekenis: streven naar natuurlijkheid en eenvoud vervangt den vroegeren eerbied voor letterkundige conventie, en vooral: zij gaat den innerlijken mensch als *mensch* zien en belangrijk vinden; haar zielkundig inzicht maakt zich vrij van stichtelijke eenzijdigheid.

Verfrisschend werkt de gezonde realiteit van Betje's vriendschap op Aagje's zieleleven: zij leert spontaan zijn in haar genegenheid; geen verbeelde hemelheerlijkheid, geen gezwollen smartkoestering mengen zich meer in haar idealizeerende vriendschap.

Op deze wijze heeft Aagje in zichzelf den afstand leeren

1) p. 102-108.
2) Het Nut der Proeve over de Opvoeding, p. XX-XXI.
3) p. 149; p. 150 a. Marg. Suuring.
4) Men lette op de regelmaat waarmee A. haar grapjes vertelt in haar brieven; tegenover Betje's kwiekheid, die ons doet lachen met een half woord, of pijlsnel heen en weer schiet van boert naar ernst.

beseffen tusschen verbeelde en echte gevoeligheid; wat er van dweperij blijft in haar vriendschap is volkomen echt en levend; wanneer de schrijfsters van *Willem Leevend* de smartkoestering in haar ongezondheid willen doen kennen, kan Aagje meespreken uit eigen innerlijke ervaring, al was deze minder rijk en veelvormig dan die van haar vriendin.

Zoo heeft Aagje Deken in de weinige aandoeningen die haar leven van jongsaf hadden beheerscht: in godsdienst, vriendschap en dichterschap, de onwaarde begrepen van conventie en leege verbeeldingen, de waarde van natuurlijkheid en werkelijkheid, en zij heeft zichzelf de poort tot dit dieper levensbegrip geopend, al wees Betje Wolff haar verder den weg.

Zoo vormde zich die gelijkheid van levensinzicht, die deze vrouwen, ondanks verschil van geaardheid en ongelijkheid van ontwikkeling, spoedig tot zoo vruchtbare samenwerking in staat stelde.

H.C.M. GHIJSEN.

Disraeli.

II.

Is er dan niets dan opportunisme in de politieke loopbaan van Disraeli geweest? Hadden de tegenstanders gelijk, die beweerden dat heel zijn politiek bestond in het opofferen van overtuiging aan succes? Neen, ik geloof dat men er zich met zoo 'n oordeel al te gemakkelijk zou afmaken. Dat Disraeli fel eerzuchtig was, is in confesso. In een dagboek van 1834 schrijft hij dat hij in *Vivian Grey* zijn eigen ambitie heeft beschreven. Men behoeft daarom al het jeugdig en romantisch cynisme van dat boek nog niet *au grand tragique* te nemen, maar men kan niet anders besluiten dan dat het verlangen naar macht in de eerste plaats is geweest, wat Disraeli in de politiek dreef. Als grijsaard in het gestoelte der macht gezeteld schreef hij nog, onbekeerd, aan zijn laatste hartsvriendin: ‘I live for power and the affections.’ Verlangen naar macht is niet de hoogste drijfveer in het openbare leven. Gepaard aan een ongeëvenaard vermogen om macht uit te oefenen, zooals dat Disraeli zeker eigen was, is het evenwel een geloofsbrief waarover niemand zich behoeft te schamen. En, naar het mij voorkomt, is het een geloofsbrief vooral voor het leiderschap van een conservatieve partij als de Engelsche. Leert niet de groote theoreticus van het Engelsche conservatisme, Burke, dat politiek geen zaak is van metaphysische of rationeele dogma's, maar van ‘expediency’? Continentale conservatieven stelden in de dagen van de romantische reactie tegenover de redelijkheids-

beginselen van de Fransche Revolutie dogma's ontleend aan de kerkleer of aan het evangelie, absolutisme tegenover absolutisme, idealisme tegenover idealisme. Maar in Engeland, waar de revolutie slechts een ver gevaar was gebleven, kon het natuurlijk conservatisme het zonder die hulpmiddelen stellen. Het vond zijn krachtigsten steun in het besef van de onverbroken continuiteit der geschiedenis. Men behoefde niet terug te gaan, men kon volstaan met vast te houden aan het oude. Een diep gevoel voor historischen groei, voor de rechten van het bestaande, voor de organische autonomie van staat en maatschappij sloot daarenboven een begrip voor de onvermijdelijkheid van zekere verandering in. Van botweg alle hervorming tegengaan behoeft bij dit conservatisme geen sprake te zijn. Het kant zich alleen tegen hervormingen die niet uit den aard der dingen zelf schijnen voort te komen, maar uit den onrustigen en hoogmoedigen menschelijken geest.

Een geest als die van Disraeli, even vrij van illusies als van vooroordeelen, in hooge mate realistisch, dat wil zeggen de werkelijkheid ziende en aanvaardende tevens, van een uitsluitend cerebrale verbeeldingskracht, een verbeeldingskracht waar het gemoed vreemd aan bleef, mocht coquetteeren met het radicalisme, hij hoorde thuis bij de conservatieven. Wat Disraeli wilde, was niet hervormen, het was regeeren. Opwellingen van verzet tegen de aristocratie zoolang zij zijn diepste instinct in den weg stond, waren natuurlijk; maar nog natuurlijker zijn eerbied voor haar en voor heel de geleding eener aristocratische maatschappij, zoodra hij zijn kans zag om zich aan haar op te leggen. De positie van den Joodschen litterateur als politiek leider van een grondbezitters-aristocratie kon niet anders dan veel spot wekken. Maar Disraeli was echter aristocraat dan velen die het geboren worden. Trouwens, al was zijn geboorte in Engeland weinig waard, hijzelf was zich bewust dat hij tot de élite behoorde van een volk dat geschiedenis maakte, toen Engeland nog in het duister van barbaarschheid verscholen lag, en hij durfde in *Coningsby* Sidonia schamper laten uitweiden over de oudheid van een adel, die het meerendeel van zijn titels en zijn grondbezit dankte aan den roof der kerkelijke goederen in de dagen der hervorming. Disraeli was trotsch

op zijn Joodsche afkomst. Hoe hij den lof der Engelsche aristocratie ook mocht zingen en aansluiting zoeken bij haar tradities, hij was te fier om zijn eigen adeldom te verloochenen. Ik houd het ervoor, dat aristocratisme het echtste was in Disraeli's politieke overtuiging. Hij schrijft het trouwens met zooveel woorden aan zijn leider, Stanley, in 1848:

'The office of the leader of the conservative party in the House of Commons, at the present day, is to uphold the aristocratic settlement of this country'.[1)]

Hij mocht zich soms ongeduldig toonen over de hardhoofdigheid van zijn aristocratische volgelingen, of zelfs naar wij zagen zijn vernuft vrij spel gunnen met hun adelbrieven, in den grond had hij een waarachtig gevoel voor historische eerbiedwaardigheid en voor maatschappelijke grootheid. Dat gaat bijna tot in het kinderachtige. Zijn romans lijken soms voornamelijk bedoeld als een viering van high life, en krijgen er iets gekunstelds en snobberigs door. Zijn brieven aan zuster, vrouw, vriendinnen, vol van ernstige of verrukte verslagen van partijen en diners, vermelding van aanzienlijke gasten, beschrijving van kostuums, bewijzen hoe echt zijn belangstelling was. Op den duur slaagde hij er in zich niet alleen in politiek, maar ook in maatschappelijk opzicht te doen erkennen. Hij had een behoefte aan en tevens een gave voor teeder-romantische vriendschappen met vrouwen. Het is kenmerkend dat in het midden van zijn loopbaan zijn vriendin een Joodsche weduwe was, terwijl hij na den dood van zijn vrouw (aan wie hij innig gehecht was geweest) als

1) Hoe aristocratisch het bewind van Engeland in de 19de eeuw nog was, blijkt uit de samenstelling der regeeringen. Disraeli's kabinet van 1874 bestond uit twaalf personen, waarvan zes lid van het Hooger-, zes van het Lagerhuis. Van de zes eersten behoorden er vijf tot den hoogsten adel (een hertog, een markies, drie graven). Van de zes 'Commoners' was een (Lord John Manners) de zoon van een hertog, de ander kwam uit een oud baronet-geslacht. Gladstone's kabinetten (totdat in 1886 de breuk met de Whigs kwam) waren niet zoo heel anders, maar hoe verschillend zijn tegenwoordig de toestanden! Lloyd George's regeering stelt het zonder een enkelen hertog of markies. Graaf Curzon's graafschap is van jongen datum, schoon zijn familie oud maar niet zoo heel aanzienlijk is. De eenige vertegenwoordigers van de oude hoogadellijke regentengeslachten in de regeering zijn Churchill, uit het hertogelijk geslacht van Marlborough, en Balfour, de verwant der Cecils, een overblijfsel van een vorige generatie.

zeventigjarig eerste-minister de vurige cavalier werd van twee gravinnen, Lady Bradford en Lady Chesterfield.

Zijn zwierige vleitaal tot de koningin, een opvallend kenmerk van de nu juist verschenen deelen der biografie, is door sommige recensenten opgevat als een koel berekend middel om haar gunst te winnen. Disraeli was koel berekenend genoeg, maar zijn gevoel voor de hoogheid van het koningschap welde hem uit het hart. Kan men zich een man voorstellen minder in staat om zijn vrienden te dienen en meer ontbloot van persoonlijk magnetisme dan de oude Louis Philippe, die in 1848 naar Engeland gevlucht kwam? Er is onder Disraeli's papieren een allermerkwaardigst relaas van een onderhoud, dat hij onder vier oogen met den gevallen koning gehad heeft. Toen Louis Philippe het verhaal van zijn ongeval ten einde had gebracht (want hij sprak van de omwenteling, ‘with volubility’ en ‘as if to make a clean breast of it’) toen, vertelt Disraeli, ‘I with respectful tenderness took His Majesty's hand and pressed it to my lips’. Een man die zoo iets doen kon, sprak zijn innigste overtuiging uit met de in wezen conservatieve bewering, dat imaginatie de groote beweegkracht is in de politiek. En zelfs in de dagen, dat hij in het belang van zijn carrière weifelde tusschen radicalisme en toryisme, stak Disraeli zijn minachting voor de utilitarische tendenties van het politiek denken van zijn tijd niet onder stoelen of banken.

Er wordt door zijn bewonderaars altijd veel opgegeven van de volksgezindheid van Disraeli. Nog steeds beroepen zich de ‘Tory democraten’ op hem. Ik twijfel niet aan de oprechtheid van zijn gevoelens in dezen. Een boek als ‘Sybil’ was een daad van moed. Hij wilde het goede voor het volk en hij was overtuigd dat het zichzelf niet helpen kon, dat de liberale middenstand te geïnteresseerd was om te helpen, en dat aan een verlichte aristocratie, doordrongen van haar hooge roeping, zijn belangen het best waren toevertrouwd. Al kan ook alle gedraai en gezwenk in die ongelukkige jaren '32 tot '37 nooit worden goedgepraat, hier heeft men toch de opvatting, die zelfs aan zijn gedrag in dat tijdvak een zekeren samenhang verleent. Hij stond steeds het scherpst tegenover wat hij de zelfzuchtige oligarchie der Whigs achtte, en hoopte op een radicaliseering van de Tories. Later nog,

in de jaren van de parlementaire groepenpolitiek ('48-'60), zocht hij vaak toenadering tot de radicalen liever dan tot de Whigs of de Peelites.

Maar toen was in ieder geval ‘de handhaving van de aristocratische inrichting van ons land’ nummer één geworden. Hij zag, dat de moderne tijd, voor de kille feiten waarvan hij minder dan iemand ongevoelig was, een aristocratie niet dulden zou, die haar plicht niet deed en zich niet aanpaste. Hij wilde dat de aristocratie aan sociale wetgeving zou doen en niet terugdeinzen voor noodige hervormingen, opdat het volk haar de leiding zou laten. Daarom, en niet uit liefde voor die maatregelen zelf, drong en dreef hij haar den weg van progressie op, voedde hij haar op, zooals hij het eens zelf in een onbewaakt oogenblik genoemd heeft. Guizot, evenals Louis Philippe balling in Engeland, zei tot Disraeli, toen hem de leiding van de conservatieve partij was toegevallen: ‘Gij leider van de Tories, dat is de grootste zegepraal die het liberalisme ooit behaald heeft.’ Alleen een conservatief kan zooiets zeggen. De hervormingen die vooruitstrevenden aan het hoofd van de conservatieve partij hebben verricht (Chamberlain heeft de poging herhaald met meer toewijding nog dan Disraeli, en in onze dagen zien wij Lloyd George aan hetzelfde werk) zijn in zichzelf nooit veel zaaks geweest. Maar zij helpen de conservatieve partij aan sympathie van kringen, waar zij geen natuurlijk bestaansrecht heeft. Dat heeft niemand eerder en helderder ingezien dan Disraeli. Hij heeft de Tories in staat gesteld te blijven meedoen in een tijd die hun niet gunstig was. Van leiding geven was geen sprake. 't Was op zijn best wat tegenhouden, of een beetje uit zijn richting duwen, soms gauw zelf doen wat spoedig de anderen toch gedaan zouden hebben...

III.

Totdat op het laatst van Disraeli's leven een element naar voren kon komen in zijn politiek, dat totnogtoe een vrij bescheiden plaats had ingenomen, maar dat sindsdien in de handen van conservatieve partijleiders een heel wat sterker troef is gebleken dan pseudo-progessisme. Ik bedoel het imperialisme. De twee laatste deelen van Buckle staan in het

teeken daarvan. Er zijn eigenlijk drie hoofdpersonen in die deelen: Disraeli, die sinds '76 graaf van Beaconsfield is; de koningin; en Gladstone. Het groote conflict waarin zij alle drie hun rol speelden, kwam in 1876 aan over den Russisch-Turkschen oorlog. Maar ettelijke jaren tevoren reeds was Disraeli begonnen van het imperialisme een integreerend deel van de conservatieve leer te maken.

Langen tijd had de conservatieve partij het ook op het gebied van buitenlandsche politiek zonder vruchtbaar eigen beginsel moeten doen. De heerschappij van Cobdenistisch pacifisme werd slechts bestreden door Palmerstonisme, dat wil zeggen zucht tot interventie in alle twisten in Europa ten gunste van liberalisme en nationaliteitsbeginsel. In dien strijd stond de conservatieve partij, die van liberalisme en nationaliteitsbeginsel op het vasteland niets hebben moest, nog eer aan den kant van Cobden dan van Palmerston. Zij was over het geheel voor gematigdheid in de buitenlandsche politiek - zelfs gedurende den Krim-oorlog -, zij drong aan op zuinigheid. Disraeli's kijk op buitenlandsche zaken was overigens typisch conservatief. Het was geen toeval dat van al de illustre ballingen van 1848 Metternich, de koele, wereldwijze cynicus[1)], de man was dien hij het meest bewonderde. Voor de nationaliteitsbewegingen in Italië en in Duitschland voelde Disraeli even weinig als de Oostenrijksche kanselier. Hij leerde ze ook nooit goed begrijpen en sloeg in zijn schattingen en voorspellingen op dat gebied de plank gedurig mis. Na den vrede van Villafranca in 1859 geloofde hij dat Savoye verloren was en dat Oostenrijk Milaan wel spoedig zou terugveroveren. In Garibaldi ziet hij niets dan een roover. Dan (1863) slaat hij opeens over tot de wildste verwachtingen van ‘nationality, the principle of the day’, en wijst Pruisen, dat volgens hem nationaliteit ontbeert, aan als een object voor verdeeling!

Maar toen in 1870 de nationaliteitsbeweging zoo dramatisch gesloten werd met de stichting van het Duitsche Rijk op zoo gansch andere wijze dan in 1848 mogelijk had geleken (‘fifty mad professors at Frankfort’ was Disraeli's minach-

1) ‘Le premier élément du désordre - l'enthousiasme....’ zoo schrijft Metternich aan Disraeli.

tend oordeel in dat tragisch jaar geweest), toen het alles uitliep op een ontzaglijke machtsverschuiving en een verbreking van het Europeesch evenwicht, toen was Disraeli weer in zijn element. Had hij in een van zijn vroegste boeken buitenlandsche zaken niet reeds beschreven als ‘de distributie van macht’? Zoo Garibaldi hem al ontging, Bismarck begreep hij, en in de nieuwe periode die 1870 voor Europa inwijdde, voelde Disraeli zich geheel thuis. Hij wist zich onmiddellijk te orienteeren. Al in Januari 1871 schreef hij aan Derby[1]:

‘I am not sorry to see the country fairly frightened about foreign affairs. Ist, because it is well that the mind of the nation should be diverted from that morbid spirit of domestic change and criticism, which has ruled us too much for the last forty years; 2nd, because I am persuaded that any reconstruction of our naval and military systems that is practicable will, on the whole, be favorable to the aristocracy, by which I mean particularly the proprietors of land; and 3rdly, because I do not think the present party in power [de liberalen onder Gladstone] are well qualified to deal with the external difficulties which await them.’

Een uiting van een haast diabolische scherpzinnigheid! Inderdaad gaf de vorming van den militaristischen machtstaat in Midden-Europa een geweldigen stoot aan imperialistische tendenties ook in Engeland. Men begon opeens meer te voelen voor den samenhang van het eigen wijdverspreide Rijk; men volgde de zaken van het vasteland weer met grooter belangstelling en nu niet meer alleen uit sympathie met onderdrukte volken, maar omdat men voor zijn eigen belangen vreesde. Disraeli heeft alles gedaan wat hij kon om die nieuwe strooming, die hij zoo snel waarnam en waarvan hij het nut voor zijn partij zoo juist voorzag, aan te wakkeren. In 1872 hield hij de befaamde rede in het Crystal Palace, waarin hij de liberale partij (geheel ten onrechte) verweet dat zij steeds haar best had gedaan om de eenheid van het Britsche Rijk te ondermijnen. Het Britsche Rijk was van toen af als het

1) Die in '68 zijn minister van buitenlandsche zaken geweest was en het in '74 weer werd. Het is de zoon van den Derby, onder wien Disraeli van 1846 tot 1868 had gediend.

ware het monopolie van de conservatieven. Die nieuwe imperialistische geest hielp stellig niet weinig om in 1874 de Tories de eerste groote parlementaire meerderheid te verschaffen die zij sedert 1846 hadden gehad. Maar, zooals ik al opmerkte, het groote conflict tusschen de partijen over deze kwesties brak eerst in 1876 uit. Gladstone, die zich eigenlijk uit de leiding van de liberale partij en zelfs bijna uit de politiek had teruggetrokken, was de aanvaller. De zaak droeg zich aldus toe.

Turkije leek in die jaren in een staat van ontbinding te verkeeren. De onderworpen Christenbevolkingen, tot wanhoop gedreven door verdrukking en wanbestuur, kwamen hier en ginds in het rijk in opstand. De zes groote mogendheden, onder wie Rusland en Oostenrijk als naastgelegen voorgingen, bemoeiden zich met de zaak en trachtten de onwillige Turksche bureaucratie tot hervormingen te nopen. Maar op een gegeven oogenblik onttrok Engeland zich aan verdere samenwerking. Disraeli, die in voorstellen tot coërcie van Turkije Rusland's hand zag en vreesde dat Rusland, welks volk door den panslavistischen hartstocht was aangegrepen, zijn eigen profijt zocht bij een verscheuring van Turkije, wierp de stelling op, dat Engeland's belangen bedreigd werden. Engeland had zich, mee door zijn toedoen, juist van een aandeel in het Suezkanaal verzekerd: Egypte, vazal van Turkije, was een belangrijk punt geworden in het defensiestelsel van het Britsche Rijk. Een verzwakking van Turkije kon slechts het gevaar vergrooten, dat Indië van den kant van Rusland bedreigde. Was reeds de Krim-oorlog niet onder die leus gevochten? Disraeli nam de Palmerstonsche traditie op, dat de instandhouding van Turkije een Britsch belang was. Tot zoover was de zaak doodeenvoudig. Maar juist in diezelfde maanden bleek aan heel de wereld nog eens duidelijk, wat het Turksch gezag voor de Christenvolken van den Balkan beteekende, toen een opstand van de Bulgaren op de onmenschelijkste wijze door de Turksche troepen werd gedempt. Er kwam dus een alleronaangenaamste tegenstelling tusschen het Britsch belang, zooals Disraeli het omschreef, en de belangen der menschelijkheid. Daar verhief zich Gladstone met een donderend protest. Zijn pamflet ‘the Bulgarian Horrors’ maakte de buitenlandsche politiek

van de conservatieve regeering met één slag tot den twistappel tusschen de partijen, want ofschoon veel bezadigde Whigs aarzelden, de openbare meening werd zoo diep bewogen, dat geen liberaal zich openlijk tegen Gladstone dorst verzetten. En daar was dus die allergewichtigste vraag gesteld: is buitenlandsche politiek werkelijk niets dan een verdeeling van macht? of hebben zedelijke overwegingen er misschien ook mee te maken? Gladstone weigerde te gelooven dat het belang van zijn land gediend kon worden door het kunstmatig in stand houden van een monsterlijk schrikbewind. Al het wantrouwen dat hij door de jaren heen tegen het karakter van zijn grooten tegenstander had gevoed, brak nu op eenmaal los in hartstochtelijke denunciaties. Disraeli was een oogenblik van zijn stuk gebracht door de hevigheid van de oppositie die tegen hem uitbarstte. Hij begreep niet, dat er een geweldige zedelijke kracht tegen hem was opgestaan. Hoe levendig zijn verbeelding ook was, die grootheden ontbraken in zijn wereld. Hij beantwoordde Gladstone's rechtvaardigen toorn eerst met gevoelens van geërgerde verbazing, daarna met den diepsten wrok waartoe zijn fel gemoed in staat was.[1)] Hij zag niets dan schijnheiligheid en partijzucht in den aanval. Zelden kunnen twee partijleiders als de vertegenwoordigers van twee zoo scherp gescheiden levensconcepties tegenover elkaar hebben gestaan. De leuzen van die dagen klinken in de Engelsche politiek tot op heden door. Disraeli gaf geen krimp. Hij ontweek het probleem niet en evenals Gladstone op de humaniteit zoo deed hij onbewimpeld een beroep op de zelfzucht van het Engelsche volk. Op het ‘Lord Mayor's banquet’ van November 1877 zei hij:

‘Cosmopolitan critics, men who are the friends of every country save their own, have denounced this policy as a selfish policy. My Lord Mayor, it is as selfish as patriotism.’

In dien krassen vorm gesteld klinkt het probleem voor een groot land als Engeland onoplosbaar, en men moet als

1) Hij schreef aan Derby: ‘Posterity will do justice to that unprincipled maniac Gladstone - extraordinary mixture of envy, vindictiveness, hypocrisy, and superstition; and with one commanding characteristic - whether Prime Minister or Leader of Opposition, whether preaching, praying, speechifying, or scribbling - never a gentleman’.

historicus of een groot geloof of weinig verbeeldingskracht hebben om de staatslieden van het verleden den eisch te stellen, dat zij het belang van hun land onvoorwaardelijk aan het recht zouden opofferen. Maar is de cultus van het belang niet vaak, misschien altijd, het uitvloeisel van een enge visie? Ziehier wat de historicus Green in 1877 aan een vriend schreef[1].

'I begin to see that there may be a truer wisdom in the "humanitarianism" of Gladstone than in the purely political views of Disraeli. The sympathies of peoples with peoples, the sense of a common humanity between nations, the aspirations of nationalities after freedom and independence, *are* real political forces; and it is just because Gladstone owns them as forces, and Disraeli disowns them, that the one has been on the right side, and the other on the wrong in parallel questions such as the upbuilding of Germany or Italy. I think it will be so in this upbuilding of the Sclave.'

In ieder geval zou Disraeli leeren, dat de machten die Gladstone opgeroepen had, niet te versmaden waren. 't Is waar, dat hij zijn politiek, schoon in een gematigden vorm, heeft kunnen doorzetten. Toen het in '77 tot oorlog tusschen Rusland en Turkije kwam, vonden zijn waarschuwingen meer ingang en was er minder gehoor voor Gladstone's zedelijke bezwaren. Daarna kwam de persoonlijke triomf van het congres van Berlijn (1878), waarover ik hier niet zal uitweiden. Genoeg, dat Beaconsfield (zooals Disraeli nu genoemd moet worden) door meesterlijk beleid - tegenstand in zijn eigen kabinet was kort vóór het congres overwonnen, toen Derby aftrad, die op den duur tot Gladstone overging -, vastberaden en handig tegelijk, Turkije voor het overwinnend Rusland wist te redden zonder het zwaard te trekken. Die politiek had zonder twijfel een groote stijging van het aanzien van Engeland als machtstaat ten gevolge. Beaconsfield was op het laatst van zijn leven opeens een Europeesch staatsman van beteekenis geworden. Op zijn eigen terrein, actie, in buitenlandsche staatkunde beschouwd als distributie van macht, had hij een groote overwinning behaald. Maar zijn zulke overwinningen wel werkelijk zooveel waard? Engeland

1) Aangehaald in Morley's Gladstone.

heeft er Cyprus nog steeds uit over. Maar overigens hebben de feiten reeds duidelijk gemaakt, dat Beaconsfield halt heeft geroepen, als een andere Knoet, aan een ontwikkeling die onweerstaanbaar is voortgedrongen. De Balkanstaten zijn toch gevormd. Turkije in Europa is toch te gronde gegaan. Constantinopel is niet Russisch geworden? Maar zoo volledig had de Britsche politiek Beaconfield's tradities verlaten, dat zij het bij de befaamde geheime overeenkomst van 1915 aan den Tsaar had toegewezen. Terugziende lijkt de overwinning van 1878 minder wezenlijk dan in die dagen zelf. Trouwens, de Engelsche kiezers waren aldra ook niet meer zoo geestdriftig gestemd. Men kon zich niet ontveinzen, dat de politiek van het kabinet niet enkel het aanzien van Engeland had verhoogd, maar ook een gevoel van onrust en onzekerheid had teweeggebracht. Het sabelgekletter begon spoedig te vervelen en dat vooral toen de machtspolitiek zich in andere werelddeelen begon te openbaren en leidde tot militaire rampen in Afghanistan en Zoeloeland. Op het eind van 1879 hield Gladstone zijn beroemde verkiezingscampagne in Midlothian. Zijn prediking - want Gladstone beschouwde zichzelf als een prediker voor ‘recht, menschelijkheid, vrijheid en wet’ - maakte diepen indruk. De geestdrift van 1876 herleefde, en toen Beaconsfield in 1880 het Lagerhuis ontbond, leed hij een verpletterende nederlaag. Het was zoozeer het werk van Gladstone, dat de Whig-leiders Granville en Hartington zelf inzagen, dat hij de eenig mogelijke eerste-minister was. En zoo kwam er een nieuw kabinet Gladstone om met al de problemen, die Beaconsfield's buitenlandsche en imperiale politiek had geschapen, te worstelen. De oude strever naar macht droeg zijn onttroning met de gelatenheid waarmee hij alle tegenslagen had plegen te ontvangen. Hij had zijn kans gehad en schitterend gebruikt. Nu, ziek, geplaagd door jicht en asthma, kon hij het eind rustig afwachten.

IV.

Maar ik zei, dat er nog een derde hoofdpersoon was in deze laatste deelen: de koningin. Victoria vervulde in het Engelsche staatsleven een heel wat grooter rol dan die van

'ornament', door onzen liberalen minister aan den constitutioneelen vorst toegewezen. Zij hield zich niet alleen met groote werkkracht nauwkeurig van de staatszaken op de hoogte, zij vormde haar eigen oordeel, stond erop, dat haar eerste-minister dat zou kennen en begrijpen, en zag er volstrekt niet tegen op sterke pressie op hem te oefenen om er hem het zijne, indien dat afweek, aan te laten opofferen. Dit is niets nieuws. Wij hebben dit geweten sinds de publicatie in 1907 van de *Letters of Queen Victoria*. Die uitgave loopt evenwel slechts tot 1861, tot den dood van Prins Albert. De biograaf van Disraeli nu heeft van den koning verlof gehad om vrijelijk te putten uit de latere, onuitgegeven correspondentie, en de brieven van de koningin aan Disraeli tijdens zijn eerste-ministerschap behooren tot het belangrijkste wat deze twee laatste deelen brengen. Zeer zeker hebben zij aan de nagedachtenis van Victoria geen goed gedaan. Zooals wij haar totnogtoe uit de vroegere correspondentie kenden, ontbrak het haar beeld niet aan bewonderenswaardige trekken. Zeker, een groote persoonlijkheid leek zij ook daar niet. Haar sterkste gevoelens waren die voor de eer en hoogheid van haar eigen waardigheid - binnen de perken der Engelsche constitutie - en voor militaire glorie en al de conventioneele eerezaken tegenover het buitenland. Iets kleins, iets geborneerds was er in haar opvattingen. Men zag het in haar eerbied voor de etiquette[1)] zoo goed als in haar houding tegenover grootere zaken, den Krimoorlog bijvoorbeeld. Maar met dat al boezemde haar hoog bezef van plicht eerbied in en een steeds weer aan het licht komend gezond verstand en een zekere wijze gematigheid verzoenden met veel van wat ons allicht als stijf en zielloos conservatisme zou voorkomen. In de hoofdtrekken is de Victoria van Disraeli's laatste periode niet verschillend. Maar waar zijn het gezond verstand en

1) Het was bijvoorbeeld etiquette dat eerste-ministers gedurende hun audienties bij de koningin bleven staan. Lord Derby vertelde aan Disraeli als bewijs van H.M. 's goedgunstigheid, dat zij hem, pas hersteld van een ziekte, gezegd had hoe het haar speet, dat de étiquette haar verbood hem een stoel aan te bieden. Disraeli haalt dit op, wanneer hemzelf de overstelpende eer van een stoel ten deel valt.

het begrip voor matiging gebleven? Het is of zij met den eeuwig betreurden Albert zijn verdwenen!

'Every one likes flattery,' zei Disraeli eens tot Matthew Arnold, 'and, when you come to royalty, you should lay it on with a trowel.'

Inderdaad, in 1861 had hij aan de koningin in haar smart over den dood van haar echtgenoot durven schrijven: 'The Prince is the only person whom Mr Disraeli has ever known[1)] who realized the Ideal,' en veel meer in dien geest. Sindsdien was hij steeds in blakende gunst geweest. Maar men moet niet meenen dat hij niet meer deed dan 'het er dik opleggen.' Zijn correspondentie als eerste-minister tusschen '74 en '80 - van een zeventigjarige tot een zestigjarige - is een verbazingwekkend kunstwerk van zwier en gratie. Waarlijk de romanschrijver-hoveling! De verhouding van ridderlijke devotie die Disraeli voor de ambtelijke in de plaats wist te tooveren, bekoorde Victoria zoo, dat hij zijn brieven soms zelfs met de warmte van persoonlijke bewondering dorst doorgloeien, dan weer, zonder aan gratie of geest te kort te schieten, vertrouwelijk waagde te zijn. Van haar kant dankte zij hem uitbundig voor zijn '*very* kind letter', toonde bezorgdheid voor zijn kwalen, stuurde hem geregeld bloemen uit Windsor[2)].

Deze persoonlijke verhouding was niet zonder invloed op

1) De correspondentie van de koningin en haar ministers werd over en weer in den 3den persoon gevoerd.

2) Ziehier een brief (25 Febr. 1875) in antwoord op zoo'n bloemenzending: 'Yesterday eve, there appeared, in Whitehall Gardens (D.'s huis in Londen), a delicate-looking case, with a royal superscription, which, when Mr. Disraeli opened, he thought at first hat your Majesty had graciously bestowed upon him the stars of your Majesty's principal orders. And indeed, he was so impressed with this graceful illusion that, having a banquet, where there were many stars and ribbons, he could not resist the temptation, by placing some snowdrops on his heart, of showing that he, too, was decorated by a gracious Sovereign.
Then, in the middle of the night, it occurred to him, that it might all be an enchantment, and that, perhaps, it was a Faery gift and came from another monarch: Queen Titania, gathering flowers, with her court, in a soft and sea-girt isle, and sending magic blossoms, which, they say, turn the heads of those who receive them.
They certainly would turn Mr. Disraeli's, if his sense of duty to your Majesty did not exceed, he sincerely believes, his conceit.'

de politieke, maar ook uit zichzelf was die warm. Victoria's instincten waren geheel conservatief, en niets strookte zoozeer met haar eigen opvattingen als de imperialistische koers dien het conservatisme sinds '70 insloeg. Wanneer de Russisch-Turksche kwestie aan de orde komt, is zij een en al vuur en zet haar eerste-minister aan met een verrassende hevigheid. Evenmin als hijzelf begrijpt zij iets van de oppositie tegen zijn buitenlandsche politiek. Zij beschouwt al die bezwaren doodeenvoudig als onvaderlandslievend - gemakkelijke dooddoener! - en niet alleen spoort zij waar het pas geeft, liberale leiders aan om nog intijds tot inkeer te komen, zij wil zelfs een vervolging laten instellen tegen de deelnemers aan een openbare vergadering, waar tegen de pro-Turksche politiek van de regeering werd geprotesteerd. Heel de twee jaar dat de spanning tusschen Engeland en Rusland duurt, spreekt dezelfde opgewondenheid uit haar brieven en al dien tijd is zij vóór krasse maatregelen. Eerst zitten de verhalen van gruwelen in Bulgarije haar wel dwars. Maar zij zet er zich weldra overheen. Kan men geen Russische gruwelen uitspelen tegen de Turkenhaters? Lord Beaconsfield moet haar onder het oog brengen, dat de Turksche gruwelen zoo gemakkelijk niet weg te redeneeren zijn. De koningin uit haar wrevel met een naïeveteit, waarop men haar wereldwijzen eerste-minister niet betrappen zal.

‘This mawkish sentimentality for people who hardly deserve the name of real Christians, as if they were more God's creatures and our fellow-creatures than every other nation abroad, and forgetting the great interests of this great country - is really incomprehensible.’

Men ziet, dat ook zij geen oogenblik aarzelde om de omschrijving van patriottisme als zelfzucht te aanvaarden, terwijl zij toch haar geweten trachtte te paaien (wat de koele, scherpziende Beaconsfield nimmer deed) met vergoelijkende uitvluchten. Zij kon zich zelfs verteederen over het lot van Turkije, ‘our poor Allies whom we (to the Queen 's feeling) so cruelly abandon to a shameful and detestable enemy and invader’. Haar verbittering tegen Rusland is verbazend. Heel dat jaar '77 door had Beaconsfield te kampen met de neutraliteitspolitiek van zijn minster van buitenlandsche zaken, Derby. De koningin liet niet af op het ontslag van Derby

aan te dringen. Beaconsfield kon haar niet oorlogszuchtig genoeg zijn. Stellig een half dozijn keeren dreigt zij met afstand doen als de slappe, de verachtelijke politiek van Lord Derby wordt gevolgd. Zij wil niet alleen, gelijk Beaconsfield, dreigen met oorlog, zij wil oorlog. In Januari 1878 komt zij tot den volgenden verbazingwekkenden uitval:

'Oh, if the Queen were a man, she would like to go and give those Russians, whose word one cannot believe, such a beating! We shall never be friends again [Rusland en Engeland, is de bedoeling] till we have it out. This the Queen feels sure of'.

Maar het congres van Berlijn bevredigt haar ten eenenmale. Haar opgetogenheid met het succes van Beaconsfield is grenzenloos. Haar schokken de tegenslagen in Indië en Afrika in het volgend jaar volstrekt niet. De omkeer in de openbare meening ontging haar geheel en de uitslag van de verkiezingen in 1880 verbijsterde haar. Niets is minder constitutioneel dan de wijze waarop zij er haar eerste-minister over schrijft (in een brief bij wijze van bizonder gunstbetoon in den eersten persoon gesteld):

'The sort of mad and unreasoning *flow* of Liberal success is so unnatural that I feel certain it can't last. [Algemeene verkiezingen duurden toen nog ettelijke weken]... Of course I shall not take any notice of Mr. Gladstone, who has done so much mischief.'

Naar ik reeds aanstipte, moest zij echter toch zich tot Gladstone wenden. Het was een bitter besluit.

'There are times,' schrijft zij aan Beaconsfield, 'when people should have no hearts or feelings; for *what* can be more cruel than for a female Sovereign no longer young, severely tried, without a husband or any *one* person on whose help (when her valued Minister leaves her) she can securely rest - to have to take those people who have done all they could to vilify and weaken her Government? *Can* she have confidence in them?'

De correspondentie eindigde niet met Beaconsfield's aftreden. De koningin ging voort met hem over staatszaken te schrijven en ontzag zich niet vrijelijk over haar nieuwe ministers te oordeelen. Dat was een uiterst gevaarlijke praktijk, die misschien nog wel tot complicaties geleid zou hebben,

als Beaconsfield langer geleefd had. Maar hij stierf reeds in April 1881.

In zijn laatste maanden had hij zich nog vermaakt met een nieuwen roman, waarvan het voltooid fragment 25 jaren na zijn dood is uitgegeven. Daarin ontwierp hij een kostelijke parodie, zoo geestig en raak als iets wat hij geschreven heeft, van zijn grooten mededinger, Gladstone: het inbegrip, naar hij hem schetste, van saai, pedant en bekrompen godsdienstig enthousiasme. Zijn geloof in zichzelf was niet verminderd, maar hij wist, dat hij op het schouwtooneel der wereld geen rol meer te vervullen had en hij sloeg de vertooning gade met een bedenkelijk schouderophalen. Aan een van zijn beide hartsvriendinnen schreef hij:

'I am not a pessimist, rather the reverse: but, I confess, the present state of affairs makes me tremble. Old England seems to be crumbling to pieces'.

Er was waarheid in zijn opmerking. Al zijn volharding, al zijn handigheid, al zijn wijsheid hadden 'Old England' niet kunnen redden van den nieuwen tijd.

P. GEYL.

Venezuela en wij.

Het verdrag tot herstel van de diplomatieke betrekkingen met Venezuela, waarop wij twaalf jaren hebben moeten wachten, ligt dan toch eindelijk op tafel! De verwikkelingen, die indertijd tot het afbreken van die betrekkingen hebben geleid (het aanmatigend optreden van den diktator Castro tegen het gehate Curaçao, de volksbeweging in onze kolonie tegen den achterbakschen Venezolaanschen consul, de onrechtmatige verbreking van onze bij het protocol van 20 Augustus 1894 eens en voor goed gegeven belofte den uitvoer van wapenen en het samenzweren van Venezolaansche uitgewekenen op Curaçao tegen te zullen gaan, onze maritieme represaille en haar verrassend succes, de val van Castro, de lange onderhandelingen van Minister de Marees van Swinderen eerst met Dr. J. de J. Paùl, later met Dr. C. Grisanti over het herstel van de diplomatieke betrekkingen, die door ons overvragen slechts het door de Venezolaansche regeering verworpen protocol van 19 April 1909 tot uitkomst hadden), - dit alles ligt nu weer zoo ver achter ons, dat de belangstelling voor de thans aan de goedkeuring van de Staten-Generaal onderworpen conventie aan het gewicht der daarbij betrokken handelsbelangen geheel ongeëvenredigd dreigt te blijven. De wereldoorlog bracht ons nieuwe, heel wat zwaardere zorgen dan de tijdelijke verkoeling met de Zuid-Amerikaansche republiek, en nog is de aandacht zoozeer op den ziedenden heksenketel in Midden- en Oost-Europa gevestigd, dat men zich eerst de oogen uitwrijven moet, nu plotseling ons dit verdrag wordt voorgelegd, dat veel reeds half vergeten moeilijkheden uit de wereld zal moeten helpen. Het zal velen reeds

ontgaan zijn, dat wij geen diplomatiek verkeer onderhielden met dat land, waarmede wij toch in vrede leefden en handelden, waar onze consuls naar behooren hunne werkzaamheden konden verrichten, en waar men na 1910 niet veel anders van gehoord had dan dat het zich niet door schoonklinkende beloften had laten verleiden om mede te doen aan het menschonteerend oorlogswerk, - en, niet te vergeten, dat de 'Koninklijke' daar heel ver weg naar petroleum was gaan boren! Het op 11 Mei jl. te Caracas gesloten en door het Venezolaansche Congres nog denzelfden dag goedgekeurde verdrag (het eerste van dien aard, dat niet te 's Gravenhage tot stand kwam, omdat het ditmaal niet Venezuela, maar Nederland was, dat een bijzonder gevolmachtigde zond om de diplomatieke betrekkingen weer aan te knoopen), herinnert ons eensklaps weer aan alle moeilijkheden, waarmede het van de tegenoverliggende republiek afhankelijke Curaçao van oudsher te kampen heeft gehad; aan de belemmeringen welhaast zonder tal, die telkens en telkens weer bij wijze van retorsie aan zijnen handel en zijne scheepvaart in den weg werden gelegd, als het koloniaal bestuur, getrouw aan zijne instructies, die geen ruimte voor vrije hanteering lieten, zich vaak tegen beter weten in genoodzaakt zag ten aanzien van den uitvoer van wapenen en de samenzweringen der uitgewekenen eene gedragslijn te volgen, die met de bijzondere Venezolaansche toestanden te weinig rekening hield. Aan die belemmeringen nu zal in de toekomst paal en perk worden gesteld door de opneming (in artikel 3 van de conventie) van eene, helaas slechts tijdelijke - immers, indien er niet binnen vijf jaar een handelsverdrag tusschen beide landen tot stand mocht komen, ieder jaar opzegbare -, meestbegunstigingsclausule voor handel, nijverheid en scheepvaart. Aan die clausule is het gewone Amerikaansche voorbehoud verbonden, dat als eene derde Mogendheid in ruil voor zekere voordeelen van eene der beide partijen betere voorwaarden mocht verkrijgen, deze aan de andere partij slechts ten goede zullen komen, als zij in soortgelijke of dezelfde voordeelen zal hebben toegestemd.

Dat voorbehoud nu heeft bij ons eene zekere vermaardheid gekregen doordat Minister de Marees van Swinderen destijds geweigerd heeft het achteraf nog aan de meestbegun-

stigingsclausule te verbinden, die in het protocol van 1909 ten aanzien van het additioneel recht van 30 pCt. was opgenomen, hetgeen toen tot de breuk met Dr. Paùl en de verwerping van het verdrag door Venezuela geleid heeft. Begonnen met eene meestbegunstiging voor Curaçao te vragen, de afschaffing van het additioneel recht, wilde onze regeering, die zich reeds met eene gelijkbegunstiging had moeten tevreden stellen, toen geen stap meer verder doen. Een jaar bedenktijd bracht haar echter tot bezinning: in het ontwerp toch, dat zij in Juni 1910 aan Dr. Grisanti deed toekomen, was de voorwaarde, waaraan de Venezolaansche regeering hardnekkig was blijven vasthouden, stillekens ingeslopen. Duidelijker dan uit het thans voor ons liggend traktaat, waarin de meestbegunstigingsclausule algemeen gehouden is, blijkt uit dat van 1909, waarom het voorbehoud volgens de Venezolaansche regeering niet gemist mocht worden: zij dacht daarbij aan het additioneel recht, de bekende schepping van Guzman Blanco uit de jaren tachtig, die schoon als retorsie tegen de Antillen voorgesteld, in de eerste plaats toch het rechtstreeksche verkeer met de Vereenigde Staten en Europa beoogde aan te moedigen, hetgeen aan den Venezolaanschen handel ten goede moest komen. Tallooze malen had zij aan Engeland en ons reeds voorgehouden, dat afschaffing van die wet, die den doorvoerhandel van Trinidad in gelijke mate belemmert als dien van Curaçao, vergolden zou moeten worden door waarborgen, dat die beide koloniën nimmer meer haarden van revolutie zouden kunnen worden. Zij ziet daarbij echter over het hoofd, dat wij die waarborgen reeds vele jaren geleden gegeven hebben; dat immers in het protocol van 20 Augustus 1894 (hetwelk ‘beide’ regeeringen in artikel 2 van de conventie van 11 Mei 1920 beloven te zullen blijven toepassen, ofschoon het alleen op ons verplichtingen legt), zoowel het permanente uitvoerverbod geworteld is, dat den handel in wapenen, als het strenge toezicht op de uitgewekenen, dat de samenzweringen keeren moet. Welke voordeelen, gelijk of evenredig, zouden wij derhalve kunnen aanbieden in het haast ondenkbare geval, dat het niet door zulk een traktaat gebonden Engeland, dat zijn koloniaal bestuur vrij laat naar omstandigheden te handelen, zich verbindt tot hetgeen wij reeds zoo lang geleden op ons namer?

De handel in wapenen behoort tot het verleden; daar heeft - Curaçao zelf vervaardigt geen oorlogstuig - het steeds van kracht zijnde uitvoerverbod wel voor gezorgd, dat in uitwerking niet heeft ondergedaan voor een algeheel verbod van invoer, zooals indertijd het lid der Tweede Kamer G. Fabius, expert op het gebied van Venezolaansche en Curaçaosche toestanden, voorstond. Zoodra de Venezolaansche regeering maar bewijzen overlegt, dat uitgewekenen in eene samenzwering betrokken zijn, worden zij uit onze kolonie verwijderd op den enkelen grond, dat zij van de hun verleende gastvrijheid misbruik hebben gemaakt; verder kan het van oudsher gastvrije Nederland, dat, behalve met zijne tradities, er rekening mede moet houden, dat de ballingen van heden vaak de regeerders van morgen zijn, bezwaarlijk gaan. De toekomst zal dus moeten leeren met welke eischen de Venezolaansche regeering voor den dag zal komen, indien zij er ooit toe besluiten mocht de vaak in uitzicht gestelde algeheele herziening van haar belastingstelsel ter hand te nemen, voorwaarde voor eene intrekking van het additioneel recht, dat in normale tijden een twaalfde van alle inkomsten oplevert.

Haast van nog meer belang dan om de tijdelijke handelsregeling is de nieuwe conventie om de wijze, waarop zij beoogt een einde te maken aan de kwestie-Thielen. In het protocol van 1909 werd deze aangelegenheid opzettelijk voorbijgegaan, omdat met den Venezolaanschen gevolmachtigde op diens verzoek was overeengekomen, dat de apotheker zijne vorderingen tegen den Venezolaanschen staat, gegrond op de plundering van eenige winkels te Caracas tijdens de opstootjes tegen Castro's bewind op 13 en 14 December 1908, niet langs diplomatieken weg zou voorbrengen, maar zich daarmede rechtstreeks tot de Venezolaansche regeering zou wenden. De omstandigheid, dat het ontwerp-protocol van 1910 de kwestie daarentegen wèl regelde en in eene schadeloosstelling van 400.000 bolivars (francs) voorzag, doet veronderstellen, dat het overleg van Thielen met het bewind te Caracas niet naar wensch verloopen was; dat tusschen de beide regeeringen leidde daarop zelfs tot het afbreken van de onderhandelingen ook met Dr. Grisanti. De Venezolaansche regeering nam nl. met de voorgestelde regeling van het geschil

geen genoegen en wenschte, dat Thielen zijne vorderingen bij den bevoegden Venezolaanschen rechter, het Hooge Federale Hof te Caracas, zou indienen; de geplunderde winkels toch hadden niet aan Thielen, maar aan eene Venezolaansche firma, H. Thielen en Co., behoord, waarvan hij slechts een mede-vennoot was. Hoewel dit door Minister de Marees van Swinderen bestreden werd, blijkt thans uit artikel 4 van de conventie, dat de winkels inderdaad aan eene firma toebehoorden; zekerheid over de nationaliteit van die firma bestaat er echter nog niet, al weten wij ook, dat de Venezolaansche wet elke firma, die een contract met de regeering gesloten heeft (zooals die van Thielen, die het uitsluitend recht had verkregen om geneesmiddelen te mogen invoeren), als eene Venezolaansche beschouwt. In de tweede plaats deed de regeering een beroep op de Venezolaansche grondwet en op de vreemdelingenwet van 16 April 1903[1)], die gelijkelijk bepaalden, dat er geen diplomatieke tusschenkomst ten behoeve van een vreemdeling zou worden aanvaard, voor en aleer deze den weg van rechte zou hebben ingeslagen en dan duidelijk mocht zijn gebleken, dat er rechtsweigering had plaats gevonden, of dat er een klaarblijkelijk onrechtvaardig vonnis was gewezen; - zij beriep zich met andere woorden op de bekende Calvoleer. Onze regeering, die zeker niet geaarzeld zou hebben de rechtmatigheid van dit standpunt (waarop zij zich zelve zoo vaak gesteld heeft), te erkennen, indien het door een land ware ingenomen, dat voldoende waarborgen voor eene onpartijdige en snelle berechting bood, zag er echter geen heil in zich daarbij neer te leggen, nu het Venezuela gold. Zij was er zich immers van bewust, dat (daargelaten of het Federale Hof op dat oogenblik met het oog op zijne samenstelling geacht kon worden binnen afzienbaren tijd eene onpartijdige beslissing te zullen geven, waartoe het in het verleden maar al te vaak *niet* in staat bleek te zijn), Venezolaansche grondwet èn vreemdelingenwet beide zich verzetten tegen eene veroordeeling van den staat wegens schaden,

1) Deze en de andere wetten op den rechtstoestand van de vreemdelingen in Venezuela vindt men als bijlagen opgenomen in mijn ‘De internationaalrechtelijke betrekkingen tusschen Nederland en Venezuela.’

die, zooals de door Thielen's firma geledene, niet op last van de wettige overheid waren toegebracht, zoodat de rechter op dien grond alleen reeds de vorderingen zou moeten afwijzen. Dat zij daarin niet had misgetast bleek achteraf zoo klaar als de dag uit de bespreking van de geschilpunten in de boodschap van den ons vriendschappelijk gezind zijnden president Gomez aan het Congres van 11 Mei 1911. Vandaar, dat Minister de Marees van Swinderen voorstelde om de beide vragen, of Venezuela schadevergoeding geven moest en, zoo ja, hoeveel, aan het oordeel van een scheidsrechter te onderwerpen, een Zuid-Amerikaansch staatsman nog wel, zoo Venezuela dit mocht verkiezen. Ook in dit hoffelijk aanbod verkoos het Venezolaansche kabinet echter niet te treden, en bij deze afwijzing is het blijven volharden, tot het nu eindelijk voor de positieve verzekering van Minister van Karnebeek, dat er van herstel der diplomatieke betrekkingen zonder regeling van de kwestie-Thielen geen sprake kon zijn, gezwicht is. De arbitrage werd aanvaard; echter onder voorbehoud, dat Thielen zich eerst tot den bevoegden rechter zal hebben te wenden; - dat onze regeering, behoudens in het geval van rechtsweigering of klaarblijkelijke onrechtvaardigheid, zich ervan zal onthouden hare tusschenkomst te verleenen, en eerst als zij straks een van die beide gevallen aanwezig mocht achten en men daarover niet tot overeenstemming mocht kunnen geraken, de weg tot arbitrage open zal staan. Hoe het met de vorderingen van Thielen af zal loopen, kan nu reeds vrijwel met zekerheid worden voorspeld: zij hebben geen ziertje meer kans dan in 1910 en zullen ‘mettertijd’ op grond van het bewuste grondwetsartikel en de daarmede overeenstemmende bepaling in de nieuwe vreemdelingenwet van 4/30 Juni 1915 moeten worden afgewezen; ‘mettertijd’, omdat het bij de maar al te bekende langzaamheid van de Venezolaansche rechtspraak nog geruimen tijd zal kunnen duren, voor de beslissing valt. Het is dus te betreuren, dat er geen bepaalde termijn voor de uitspraak van het Hof werd vastgesteld, zooals in het laatste Fransch-Venezolaansche protocol van 11 Februari 1913. Vervolgens zal de Venezolaansche regeering, naar aan te nemen valt, gaan betwisten, dat er rechtsweigering heeft plaats gevonden niet alleen, maar eveneens, dat er een onrechtvaardig vonnis werd gewezen, zich daarbij op het standpunt

stellend, dat de bepalingen, op grond waarvan de afwijzing plaats vond, zoowel voor de Venezolanen, als voor de vreemdelingen gelden en aan de laatsten geen meerdere rechten behooren toe te komen dan aan de bewoners van het land, waar zij zich vestigden. Daarmede zal dan weer de Calvoleer, het stokpaardje van geheel Zuid-Amerika, hare intrede in het debat gedaan hebben, hetgeen voorkomen had kunnen worden, indien men had vermeden over 'rechtsweigering' en 'klaarblijkelijke onrechtvaardigheid' te spreken (beide immers termen, die geheel verschillend uitgelegd worden naar mate men zich op het Zuid-Amerikaansche standpunt in zake den rechtstoestand der vreemdelingen stelt dan wel op het tegenovergestelde), maar het reeds genoemde Fransch-Venezolaansche protocol tot voorbeeld genomen en bepaald had, dat de kwestie aan arbitrage zou worden onderworpen, indien wij ons bij de beslissing van het Hof om redenen van recht of billijkheid niet neer zouden kunnen leggen. Met het oog op het te verwachten debat en het uitstel, dat daarvan het gevolg zal zijn, is het dubbel jammer, dat onze regeering er niet in is mogen slagen door opneming van het zoogenaamde dwangcompromis te beletten, dat gemis aan overeenstemming nopens het compromis of de benoeming der scheidslieden de arbitrageprocedure onmogelijk make, en dat zij de Venezolaansche regeering niet heeft kunnen overhalen tot aanvaarding van de procedure, vastgelegd in het laatste verdrag tot vreedzame beslechting van internationale geschillen. De huidige Venezolaansche regeering, die ondubbelzinnig te kennen heeft gegeven, dat Thielen om zijne relaties en zijne gestes tijdens het bewind van Castro bij haar in geen goed blaadje staat, zal immers het oogenblik, waarop tot berechting door arbiters zal kunnen worden overgegaan, zoo lang mogelijk trachten uit te stellen.

Drie punten eindelijk, die alle bij de vroegere onderhandelingen over het herstel van de diplomatieke betrekkingen tusschen beide landen een rol hebben gespeeld, de Curaçaosche smokkelhandel, de vergoeding voor de onrechtmatige aanhouding van vijf Nederlandsche scheepjes op het einde van 1907 en in het begin van 1908, en de teruggave van de beide Venezolaansche kustwachters, die onze oorlogsschepen op 13 December 1908 als represaille tegen die onrechtmatige

aanhoudingen in beslag genomen hebben, werden bij de nieuwe conventie niet geregeld. De smokkelhandel, die bron van voortdurende moeilijkheden met de Venezolaansche regeering sinds hare afscheiding van het Spaansche moederland in het begin der vorige eeuw, waarbij de ligging van onze kolonie van even groote beteekenis is als bij den handel in wapenen en het samenzweren van de politieke ballingen, staat en valt met het Venezolaansche belastingstelsel; zoolang dat zijn kracht blijft zoeken in steeds stijgende invoerrechten en anders niet, zal er aan het smokkelen geen einde komen. Hetgeen echter niet wil zeggen, dat onze regeering in het belang van de goede verstandhouding tusschen beide landen geen maatregelen zou kunnen treffen, waardoor althans de ergste uitwassen van de Curaçaosche kwaal beteugeld zouden worden. Zoo stond in het ontwerphandelsverdrag, dat onzerzijds in Januari 1909 aan den Venezolaanschen gevolmachtigde werd overhandigd, de bepaling, dat de uit onze kolonie vertrekkende schepen voor het vervolg uitklaringen zouden moeten krijgen, waarin de bestemming van het vaartuig aangegeven werd, waardoor een einde zou gemaakt zijn aan de op geen enkel rechtsvoorschrift steunende, maar overoude gewoonte van het koloniaal bestuur om de schepen ‘naar zee’ uit te klaren; - eene praktijk, die elk toezicht op het smokkelen belet. De regeling van het belangrijke en moeilijke vraagstuk van den smokkelhandel, die in het eerste ontwerp-protocol tot herstel van de diplomatieke betrekkingen van Minister de Marees van Swinderen als aanloop tot de afschaffing van het additioneel recht slechts even werd aangeroerd, maar in eene dergelijke conventie niet thuis behoort, blijft aan de onderhandelaars over het handelsverdrag voorbehouden, die er nog moeite genoeg mede zullen hebben.

Het tweede punt daarentegen, de vergoeding voor de aanhouding van de *Estela*, *Penelope*, *Justicia*, *Carmita* en *Marion*, is, al werd dit niet in de conventie behandeld, geen geschilpunt meer, daar deze aangelegenheid blijkens de memorie van toelichting inmiddels bij notawisseling geregeld werd. Deze scheepvaartincidenten, die in 1908 reeds door onzen toenmaligen minister-resident met de Venezolaansche regeering besproken zijn, waren van geen al te groote betee-

kenis. Alle vijf schepen werden door de Venezolaansche douane ernstig van smokkelen verdacht. Bij de *Estela*, *Penelope* en *Justicia* had de aanhouding te lang geduurd, terwijl de eigenaar van het eerstgenoemde vaartuig zich er bovendien over te beklagen had, dat zijn schip gedurende het onderzoek als kustwachter was gebruikt. Daar onze regeering met het oog op de eigenaardigheden der Venezolaansche regeering en de verwonderlijke verhoudingen, die de sluikhandel tusschen smokkelaars en douaneautoriteiten heeft doen ontstaan, dergelijke rechtskrenkingen in den regel zeer lankmoedig opvat, deed het vreemd aan in het protocol van 1909 en het ontwerp van 1910 te moeten lezen, dat Venezuela voor de 'neming' nog wel van die al lang weer losgelaten barkjes 20.000 bolivars aan schadevergoeding zou moeten betalen. Daarin heeft de Venezolaansche regeering dan ook niet zóó maar berust; terecht wees zij er op, dat dergelijke vorderingen in den regel erg worden opgedreven, en dat een nader onderzoek naar de werkelijk geleden verliezen hier op zijne plaats zou zijn. De overdreven eischen, die de bemanning van de *Penelope* destijds bij de Reus heeft ingediend, wettigen het vermoeden, dat het door onze regeering gevraagde bedrag wel niet bereikt zal zijn. De onderhandsche regeling van deze zaak schijnt daarom alleszins toe te juichen.

Eveneens verdient het lof, dat van het derde punt, de teruggave van de in beslag genomen kustwachters, in de conventie niet gerept wordt. De aard van eene represaille toch brengt mede, dat na bereiking van het daarmede beoogde doel de gevolgen daarvan zoover mogelijk worden opgeheven, en het ware daarom beter geweest, indien wij, in stede van de restitutie van de scheepjes in het protocol van 1909 als eene bijzondere vriendelijkheid aan het adres van president Gomez in uitzicht te stellen, deze reeds in 1908 ter beschikking hadden gesteld.

De voorspelling, dat het wederzijdsch handelsverkeer door het herstel van de diplomatieke betrekkingen en vooral door de meestbegunstigingsclausule zal worden gebaat, schijnt niet te gewaagd. Of er binnen vijf jaar een handelsverdrag tusschen beide landen tot stand zal komen blijft onzeker. Afgezien van de moeilijkheden met betrekking tot het additioneel recht en den smokkelhandel immers zal men opnieuw onder-

vinden hoe weinig de Venezolaansche regeering geneigd is zich door verdragen te binden, en het staat nog te bezien, of de grootere bestendigheid, waardoor zich sinds de omverwerping van Castro's bewind de binnenlandsche politiek van Venezuela kenmerkt, blijvend genoeg zal zijn om dien afkeer te doen verdwijnen.

K.H. CORPORAAL.

Buitenlandsch overzicht.

26 Sept. 1920.

Veel minder dramatisch dan de maand Augustus, is September geweest. Hetgeen niet zeggen wil dat er geen belangrijke dingen zijn omgegaan; maar het is meestal gebeurd binnenskamers.

Millerand is er in geslaagd, Giolitti, dien hij ontmoet heeft te Aix-les-Bains, tot de onbepaalde verdaging der conferentie van Genève, waar men met Duitschland over het bedrag der schadeloosstelling zou hebben gesproken, over te halen. De politiek van Spa zal dus niet worden voortgezet, en de taak der ‘Commission des Réparations’ blijft onverkort. Handhaving van het tractaat van Versailles in al zijn artikelen. ‘La juste paix’ noemt Raphaël-Georges Lévy zijne buitengemeen pover uitgevallen wederlegging van het boek van Keynes; - een wederlegging van ontstellende eenzijdigheid, die wel een denkbeeld geeft van de moeilijkheden waarin Frankrijk zelf verkeert, maar zelfs niet tracht deze moeilijkheden in haar samenhang met de algemeenheid der verschijnselen, welke de tijd na den oorlog te zien geeft, te doen begrijpen. Een economisch wereldprobleem schijnt voor dezen Franschman van gevestigden naam niet te bestaan. Intusschen is het de enge geest van dit boek welke blijkbaar de Fransche staatkunde blijft bezielen. Millerand is, tot dank voor zijne houding als minister van buitenlandsche zaken, bij groote meerderheid van stemmen tot de hoogste waardigheid der Fransche Republiek verheven, na eene uitdrukkelijke waarschuwing nog wel, dat hij er aanspraak op maakte, ook als president de buitenlandsche staatkunde der Republiek

te blijven leiden. Het was te verwachten, dat hij na deze verklaring beginnen zou, de kabinetsformatie, en daarmede de portefeuille van buitenlandsche zaken, aan een geestverwant toe te vertrouwen. Dit is dan ook gebeurd; maar nu is Frankrijk wel wat onaangenaam verrast, dat die geestverwant Leygues heet, en het geheele nieuwe kabinet niets is dan de continuatie van het kabinet-Millerand. Het schijnt niet te gelooven, dat een politieke wereld, waartoe staatslieden als Poincaré en Briand behooren, op den duur met Leygues als eersten minister genoegen zal nemen. Hiervan moet ook Millerand zich ongetwijfeld bewust zijn, en 'tzij Poincaré, 'tzij Briand, worden dan ook reeds als opvolger gedoodverfd. Voor het oogenblik zal wellicht de keus tusschen deze beiden te moeilijk zijn geacht.

België is dan nu door eene geheime militaire conventie aan Frankrijk gebonden; - het schijnt ook verlof van Frankrijk te hebben, om het Engelsche voorstel van arbitrage over de Wielingen af te slaan. Als lokaas wordt nu aan Nederland voorgehouden, dat de oplossing van het Wielingen-vraagstuk zeer gemakkelijk zou blijken, indien het er in bewilligen kon, het Fransch-Belgische te laten uitdijen tot een Fransch-Belgisch-Nederlandsch geheim defensie-accoord. Nederlands weigering is niet twijfelachtig; zij is dit zóó weinig, dat men de verwachting der *Etoile Belge*, dat de regeering van Leygues ‘binnenkort’ het voorstel tot het aangaan eener militaire overeenkomst aan Nederland zal doen, niet deelen kan. Eene Nederlandsche regeering die de natie, tegen haar wil, geheime militaire verplichtingen zou durven opleggen is geheel ondenkbaar; - en aan den wil zelf der natie is mede geen twijfel. Gaat de Fransche staatkunde ten aanzien van Nederland inderdaad dezen weg op, dan loopt zij vast. Wij wenschen dit nimmer te beleven, omdat wij op eene goede verhouding tot Frankrijk hoogen prijs stellen; - maar het minimum dat wij van een vriend mogen verwachten, is zeker dat hij de moeite niet schrome, zich ons voor te stellen niet zooals hij ons wenschen zou, maar zooals wij zijn.

Men ziet wel, dat de verstandhouding tusschen de Fransche

en Engelsche kabinetten op het oogenblik niet zeer innig is. Ware Lloyd George in September niet zoo geheel door het mijnwerkersconflict in beslag genomen zijn, gemis aan overeenstemming met Millerand zou nog duidelijker zijn gebleken.

Lloyd George heeft bereikt, dat de staking, die tegen 25 September was aangekondigd, een week is uitgesteld, binnen welke week mijneigenaars en arbeiders alsnog beproeven kunnen, zich omtrent het bemiddelingsvoorstel van den premier te verstaan. Dat voorstel bedoelt, een onverbreekbaar verband te leggen tusschen de geëischte loonsverhooging en eene vermeerdering der productie. Het is gedaan in overleg met de spoorwegbeambten en transportarbeiders, die met de mijnwerkers in verbond zijn, maar er volstrekt niet op gesteld waren, te moeten medestaken.

Het is te hopen, en schijnt gelukkig te verwachten, dat de staking der Engelsche kolendelvers, die in de tegenwoordige omstandigheden een wereldramp zou beteekenen, door het optreden der Engelsche regeering zal worden voorkomen. Ook in Duitschland is men op vermeerdering der steenkoolproductie ernstig bedacht; althans het rijksdepartement voor economische aangelegenheden is dat. Het stelt een soort dienstplicht van alle geschikte jongelieden voor tot het verrichten van arbeid in de kolenmijnen. Eene afdoende voorziening in het gebrek aan huisvesting voor nieuwe arbeidskrachten zal aan de tenuitvoerlegging van het plan vooraf moeten gaan. Al zal zulk een voorziening uiterst moeilijk vallen, en dus de vermeerdering der productie in Duitschland voorloopig licht binnen bescheiden grenzen blijven, het is toch heuglijk dat men èn in Engeland èn in Duitschland het zoo uiterst belangrijke kolenvraagstuk in allen ernst onder de oogen gaat zien; - heuglijk vooral op een oogenblik, dat de steeds stijgende wisselkoers op New-York de Amerikaansche kolen voor Europa haast onbereikbaar maakt.

Tusschen Polen en Sowjet-Rusland duurt de oorlog nog voort; er wordt in het grensgebied vrij zwaar gevochten, maar tevens zijn de vredesonderhandelingen nu (te Riga) in ernst begonnen. Joffe heeft de verklaring afgelegd, dat zijne

regeering thans van de vroeger door Polen onaannemelijk verklaarde eischen van demobilisatie en uitlevering van spoorwegmateriaal afziet, doch er aan vasthoudt, dat voor het Poolsche leger eene maximum-sterkte worde bepaald, en dat Rusland over den handelsweg naar Oost-Pruisen, via Bialystok, vrij beschikke; verder stelt hij voor, dat beide partijen het recht op zelfbeschikking van de Oekraine, Litauen, Wit-Rusland en Oost-Galicië zullen erkennen, 'alsook alle staatsorganisaties, landdagen, parlementen en sowjets', die in deze streken bestaan. Als wapenstilstandslijn wil Rusland de Curzon-lijn (die Oost-Galicië in Poolsche handen laat) aanvaarden, doch slechts op voorwaarde dat de wapensttlstand uiterlijk 15 October zal ingaan, en dat eene 'democratische volksstemming' omtrent het lot van Oost-Galiciê zal beslissen. Polen van zijn zijde heeft waarborgen verlangd tegen Russische inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van Polen; het wil niet met een deel der staatsschuld van het oude Rusland worden belast; eischt dat het vredesverdrag ook de sterkte van het Sowjet-leger bepale, en verwerpt alle Russische contrôle op den handelsweg naar Oost-Pruisen. Een wapenstilstand (waaraan blijkbaar op het oogenblik de Russen meer behoefte hebben dan de Polen) zal door Polen niet worden toegestaan, dan nadat men het vooraf eens is geworden over de voorwaarden van een voorloopigen vrede.

Men staat dus nog een eind van elkander af, maar de vredespartij schijnt voor het oogenblik te Moskou de overhand te hebben.

Intusschen is het bewesten de Curzon-lijn alles behalve peis en vree. Litauen zoekt zich de Poolsche soldaten van het lijf te houden door een beroep op den Volkenbond; - Polen laat zich door dit beroep niet stuiten in zijn militaire maatregelen, die, naar het verklaart, slechts voorkomen moeten dat zekere Litausche elementen aan de roode legers steun gaan verleenen; - doch die wel mede zullen beoogen de 'zelfbeschikking' der Litauers in eene voor Polen aannemelijke richting te doen uitvallen.

De Volkenbond....; hij zal nu eerlang iets moeten doen; - althans, bij gebreke daarvan, iets algemeen verstaanbaar

moeten *zeggen*. Het zal geen buitengemeen krachtig woord kunnen zijn dat hij spreken gaat; het kan nog een waardig woord zijn. Het kan nòg; maar het is wel tijd. Thans nog zal de wereld een oogenblik althans haar droevig dagelijksch gedoe willen staken om even te kunnen luisteren naar een boodschap die uit Genève komt; - laat men haar echter nog een half jaar zóó voortgaan, dan kan zij misschien zelfs dàt niet meer.

C.

Bibliographie.

Dr. J. Clay: De ontwikkeling van het denken; een inleiding in de problemen der kennisleer; IV en 153 blz. 1920. Uitg. N.V. Uitgeversmaatschappij van Loghem Slaterus en Visser, Arnhem.

Kort na zijn benoeming tot hoogleeraar in de natuurwetenschap te Bandoeng, heeft de heer Clay onze schaarsche wijsgeerige literatuur verrijkt met bovengenoemd werkje, waarin hij in stelselmatig verband de hoofdzaken van zijn te Delft en Amersfoort gehouden voordrachten over kennistheorie samenvat. Het in aangenamen en handigen vorm uitgegeven boekje behandelt de stof in 62 paragrafen, verdeeld in vijf hoofdstukken, waarvan het eerste een algemeene inleiding vormt en de overige als volgt getiteld zijn: Ontwikkeling van het bewustzijn; Bewustzijn en buitenwereld; Geest; De problemen der kennisleer. Het hoofdstuk met den weinig zeggenden titel ‘Geest’ is onderverdeeld in drie deelen, tot opschrift dragende: A. Gevoel en aanschouwing. B. Voorstelling en verstand. C. Gelooven, begrijpen, oordeelen, weten.

Uit deze inhoudsopgave blijkt, dat het werk behalve het terrein der kennisleer, ook dat van de z.g. phaenomenologie, (de leer van de bewustzijnshoudingen tegenover de werkelijkheid) betreedt. Daarentegen worden andere belangrijke grensgebieden van de kennistheorie: de logica en de leer van de apriorische begripselementen (kategorieënleer) slechts aangestipt.

Wie behoefte gevoelt den schrijver in een der hokjes van de wetenschap in te deelen, ziet het zich door de voorrede gemakkelijk gemaakt. Daarin rept de heer Clay van den grooten invloed dien Hegels ‘Phaenomenologie des Geistes’ op hem heeft geoefend, maar niet minder van de leering door hem getrokken uit de studiën van J. Volkelt. Men zou in het algemeen zijn beschouwingen kunnen omschrijven als Hegeliaansch van grondweefsel met een zeer sterken inslag van moderne kennis

theorie; dit blijkt ook uit de bronnen die aan het eind van elk hoofdstuk of onderdeel van een hoofdstuk worden medegedeeld, waarbij het jammer is, dat niet met meer nadruk de aandacht wordt gevestigd op Volkelt's in 1918 verschenen levenswerk: Gewissheit und Wahrheit.

Waar Hegel en de zijnen den roep hebben van op niet te besten voet te staan met de ervaring, voorkomt het misverstand, dat Dr. Clay op blz. 7 uitdrukkelijk verklaart, dat de kenniskritiek en de kennistheorie evengoed empirisch zijn als andere wetenschappen.

Wat in het werkje bijzonder treft, is de helderheid van uiteenzetting, de rustige zekerheid van het betoog en bovenal de eenvoud van terminologie. Vooral door het laatste, een bewijs van volle beheersching van het onderwerp, onderscheidt deze auteur zich gunstig van vele andere schrijvers over dezelfde materie. Waar zijn terminologie van het spraakgebruik afwijkt, geeft hij daarvan kort en duidelijk rekenschap.

Het spreekt van zelf, dat het op een gebied met zooveel verschil van inzicht en terminologie als de kennisleer een deskundige niet veel moeite zou kosten het boek op verschillende punten te bestrijden. Zoo is al dadelijk de vraag te stellen, of het aangaat in een onderzoek naar het wezen onzer kennis een speciale wetenschap als de phaenomenologie in te lijven, al zou de schrijver kunnen antwoorden, dat geen mindere dan Husserl zelfs de geheele kennistheorie in de phaenomenologie opneemt. Twijfel kan men opperen aan de juistheid om in een inleiding tot de kennisleer de ontwikkeling van een engere bewustzijnshouding naar een ruimere te illustreeren door zuiver sociologische verschijnselen als behoud van de soort, arbeid en de verhouding van heer en slaaf (bl. 42-48.) Ook komt het mij voor, dat een studie als deze, waarin telkens de drang en de beweging van het denken, van den geest, van het denkend subject ter sprake komt, wel wat meer beschouwingen had mogen wijden aan het voluntarisme dan nu op blz. 149 en 150 ten beste worden gegeven. Op eerstgenoemde bladzijde voorts heeft het den schijn alsof de schrijver de wereldbeschouwingen van Hartmann, Heymans, Schopenhauer en Wundt eenvoudig verklaart door het feit dat zij ‘empirisch psychologisch onderlegd’ zijn! Zou hij niet meenen, dat hun belangstelling voor de empirische psychologie eerder omgekeerd te verklaren is door een aanvankelijke geniale intuïtie, die hen in het psychologische den grondslag van de werkelijkheid deed vermoeden? Of is het woord ‘onderlegd’ een schrijffout voor een germanistisch ‘aangelegd’? Deze uitingen komen voor in het vijfde hoofdstuk, dat

overigens op zich zelf een belangrijk onderdeel van het werk is; in 36 bladzijden worden daar kort en helder de verschillende historische standpunten t.a.v. de kennisleer geschetst en ook de verhouding van de kennisleer tot de metaphysica, de wetenschap van het wereldbeginsel, aangeroerd. In de slotparagraaf belijdt de schrijver zijn eigen metaphysisch standpunt; het logisch idealisme. 'Bij een nauwgezette overweging meen Ik' zoo zegt hij op blz. 150/151, 'dat overigens alleen datgene van "het boven- en buitenbewuste als werkelijk kan gelden, wat ons als verhouding daarvan tot bewustzijn komt". En op blz. 152: Zoo zie ik in enkele gevallen een volkomen universeele geldigheid van de logische betrekkingen.'

Wie het boekje grondig bestudeerde, mag er nog niet prat op gaan, dat hij nu de kennisleer beheerscht. Dit is, blijkens den bescheiden ondertitel en de voorrede, ook niet de bedoeling van den schrijver. Het werk is een propaedeuse, het leert de problemen kennen, dwingt bij de ontvouwing der denkbeelden en de gegeven oplossingen tot zelfstandig nadenken, biedt breede perspectieven en wijst den weg in de literatuur en tevens toont het, dat onze Nederlandsche taal rijk genoeg is om met volle helderheid wijsgeerige vraagstukken te behandelen zonder dat men heel of half begrepen termen aan onze Oosterburen behoeft te ontleenen.

J.J. BOASSON.

Albert Verwey. Goden en grenzen. (W. Versluys' Uitgevers-Mij. Amsterdam 1920).

Omtrent geen van de groote figuren van den Nieuwen Gids zijn de meeningen nog altijd zoo verdeeld als omtrent Verwey. Terwijl zijn medestanders uit dien tijd van herleving onzer letteren haast allen min of meer zijn ingegaan tot de rustige sfeer der gemeten waarden en vastgestelde bewondering, schijnt men over hem nog bijna niet anders te kunnen spreken dan met blinde verguizing of even blinde adoratie, tenminste wat betreft zijn dichtwerk. Tegenover Verwey als criticus begint eindelijk het niet meer dan billijke besef door te dringen, dat hem als een der eersten onder de eersten prijst.

Wat in ons beschouwend proza nog een deerlijke leemte laat is: het ontbreken van een waarlijk diep tot in het wezen doordringende studie van Albert Verwey als dichter, geschreven

met een open oog voor zijn gebreken als zoodanig, maar uitgaande van een liefdevolle bewondering.

- Wanneer men tegenover een antagonist van Verwey's poëzie staat, merkt men van het eerste oogenblik van het twistgesprek af, dat men in een moeilijke positie is. Hij zal u wijzen op reeksen van hortende, moeizaam-samen ‘gekleinsde’ (het woord is van Verwey) gedichten, harde intellectueele getimmerten, die door geen rankje van poëzie omlooverd worden. En als ge hem dan den dichter op zijn best laat zien, als ge hem gedichten voorleest zooals ‘Zielsdrang’ en ‘Heimwee’, uit dezen laatsten bundel, zal het dikwijls blijken dat de tegenstander, hoewel volmaakt te goeder trouw zijnde, het oor daarvoor verloren heeft. Ook van het bezielde naar het levenlooze is er maar één stap, en wie zich blind heeft gestaard op het laatste element in het werk van Verwey, mist veelal de gave om in andere van zijn gedichten het eerste te herkennen. En vooral als in één gedicht die twee soorten naast elkaar voortbestaan, wordt het onderscheiden moeilijk.

Verwey deelt die eigenschap (van zoo verbazend ongelijk in zijn werk te zijn) met velen van de grootste dichters, bijv. Wordsworth en Hugo. Bij den eersten was het wellicht naïveteit, bij den laatsten ijdelheid, die hun het inzicht in het eigen werk verduisterde. Bij Verwey is dit moeilijker te verklaren. Het blijft, althans ten deele, verwonderlijk, dat iemand met een zoo penetrant oordeel over het werk van anderen, zoo blind tegenover het eigen kan zijn. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit bij Verwey een andere oorzaak heeft, n.l. een te eigenzinnige wil. Heel het dichtwerk van Verwey is een omvangrijke structuur, onderverdeeld in vele bundels, onderafdeelingen en gedichtenreeksen. Dit geeft er weliswaar een groote eenheid aan, maar het valt niet te ontkennen, dat die eenheid vaak te duur betaald wordt.

Wie op een bepaald onderdeel deze mijne beweringen gestaafd wil zien, lette eens op rijmwoorden bij Verwey. - Over de wenschelijkheid van het rijm te spreken, gaat in dit kort bestek natuurlijk niet aan. Het rijmen is echter zoo zeer één geworden met de Europeesche poëzie, in den loop der eeuwen, dat het een schenden van de traditie zou zijn, waarbij men alleen zich zelf zou benadeelen, indien men het zou willen afschaffen. De ooren van zooveel geslachten hebben er naar gehoord, dat wij er meestal niet meer zonder kunnen. Maar in elk geval meen ik wel te mogen zeggen, dat het rijm zoo weinig opvallend mogelijk, ik zou bijna zeggen: zoo banaal mogelijk moet zijn. Natuurlijk moet men die theorie ook weer

niet tot het uiterste toe doordrijven (zooals trouwens geen enkele theorie). Een ‘gelukkige vondst’ kan soms een eigenaardige bekoring aan een vers geven. Maar te veel van dergelijke vondsten vestigen spoedig den indruk van bizarrerie, en nog veel erger wordt het, als die vondsten alleen maar vondsten, en zelfs geen gelukkige zijn. Als ik de Verzamelde Gedichten van Verwey bij de hand had, zou het mij niet moeilijk vallen, ettelijke voorbeelden van onmogelijke rijmwoorden te geven, maar ik zou dat waarschijnlijk toch niet doen, omdat het mij een onaangename, en eigenlijk niet loonende taak zou lijken, waar het gestelde zoo gemakkelijk voor een ieder te bewijzen is. Om slechts één voorbeeld te noemen, herinner ik mij hoe het gedicht ‘Limburg aan de Lahn’, een der schoonste uit ‘De Nieuwe Tuin’, op het eind ontsierd wordt door het monsterlijke woord ‘sterrenflauwsel’, alleen omdat er moest worden gerijmd op ‘bouwsel’.

Ook in ‘Goden en Grenzen’ zijn er weer een groot aantal gedichten, die met den besten wil van de wereld niet tot de poëzie gerekend kunnen worden. Ik ben van meening, dat dit tot de waarde van Verwey niets af doet. De tijd zal dit alles wel in de vergetelheid sleuren, waar het behoort, en de waarde van een dichter wordt ten slotte alleen bepaald, door wat hij aan voortreffelijks heeft geleverd - en hoeveel is dat niet bij Verwey! Maar onverantwoordelijk acht ik het, zooals door enkele zeloten is gedaan, van die slechte gedichten nu ook nog bij hoog en bij laag te willen beweren, dat zij goed zijn. Dit heeft, dunkt mij, nog veel meer bijgedragen tot de miskenning van het dichtwerk van Verwey, dan al het gif, waarmee het door oneerlijke of onbenullige tegenstanders is bezwadderd. - De poëzie van Verwey dient onder voorbehoud te worden aanvaard. Maar zij kan er tegen, en wat ervan, na schifting, overblijft, behoort tot het beste, wat er in Nederland is geschreven.

Deze opmerkingen moesten mij van het hart, alvorens over te gaan tot een nadere beschouwing van ‘Goden en Grenzen’ zelf. Dezen bundel zijn plaats aan te wijzen in den reeks van verzenboeken, waarmee Verwey sinds meer dan dertig jaren onze poëzie heeft verrijkt, de beteekenis van die poëzie in haar geheel, en van dit boek in 't bijzonder aan te geven - dat is binnen de grenzen eener bibliographie bijna ondoenlijk. Gelukkig kan de gedrukte toelichting daarbij behulpzaam zijn, waarheen ik dan ook meen te mogen verwijzen.

Men kan echter, meen ik, een dichter niet beter huldigen, dan door de beste gedichten uit zijn werk te zoeken, en die in het licht der bewondering te heffen.

In ‘Goden en Grenzen’ schijnen mij eenige gedichten uit de reeks ‘Late Lente’ tot het allerschoonste te behooren wat Verwey ooit geschreven heeft. Behalve het in zijn kortheid volmaakte vers: ‘Het Jonge Groen’, bedoel ik de twee gedichten: ‘Heimwee’ en ‘Zielsdrang’. Het zal wel niet toevallig zijn, dat deze gedichten als het ware een symbool zijn van heel zijn poëzie. Het laatste gedicht zingt van de aloude bewogenheid, die in de lente de harten der menschen aangrijpt. Maar voor den dichter rijpt die drang, zij blijft voor hem niet meer gebonden aan de feitelijke omstandigheden. Het enkel-natuurlijke, dat den knaap verrukte, is gegroeid tot een geestelijk gebeuren, dat weliswaar nog van de natuur uitgaat, en al de bekoring daarvan draagt, maar dat daarin niet eindigt. Die diepe wijsheid verkondigen deze gedichten, die tot die soort behooren, waarin Verwey een meester is: een poëzie van diepste gedachten (hetgeen heel iets anders is dan intellectueele poëzie, die trouwens niet bestaat), gedragen door een kosmisch rhythme.

J.C. BLOEM.

Zondvloed, door Kees van Bruggen. (Mij. van goede en goedkoope lectuur te Amsterdam 1920).

Op het gele omslag van het boek dat voor ons ligt, staat boven den titel: ‘Zondvloed’, de serie-titel: ‘Nieuwe Romans’. Dit is onjuist. Zondvloed is niet een roman, maar een reeks van visioenen uit den grooten oorlog. Wij vinden in dit boek slagveld-tafereelen, hospitaal-tafereelen en als telkens weerkeerend motief, het tafereel van een menigte vluchtelingen, opgesloten in een kelderspelonk. Wij vinden de lotgevallen van menschenmassa's in den uitersten nood, waardoorheen motieven van individueel gebeuren gevlochten zijn. Een van de weinige Hollandsche boeken uit den laatsten tijd, die iets ànders willen zijn dan de weerspiegeling van het leed en den lust der individueele verhoudingen, speciaal van het overspel tusschen welgestelde lieden.

Wij weten niet of de auteur den werkelijken oorlog heeft gezien. Maar wèl weten wij dat het geheel buiten zijn bedoeling moet hebben gelegen ons te geven een naturalistische beschrijving. Dit boek is niet geschreven van de waarneming uit, maar uit de *spheer*, de bodemlooze leegte van ellende, welke het aanschouwen of overdenken van den oorlog in den schrijver

heeft gebracht. Het is expressionisme, het is uiting van innerlijk levensgevoel van een mensch, in wien de universeele tragiek van dezen tijd zich heeft geopenbaard. Zijn beelden zijn, evenals de beelden van Barbusse, aan wien hij *eenigszins* (maar niet zooveel als men bij den eersten oogopslag zou meenen) verwant is, niet onmiddellijk aan de werkelijkheid ontleend, het zijn herinneringen aan de werkelijkheid, omgebouwd door subtiele geestes-modulaties. Dat dit boek geheel uit het innerlijk is geschreven, bewijst de stijl helaas! ook op andere manier. De stijl is vaak, tengevolge van een verschrikkelijke geëmotioneerdheid, vooral in den aanvang van het boek heviger, uitbijtender dan behoefde[1]. De originaliteit van het visioenaire beeld, dat Van Bruggen geeft, evenals Barbusse, heeft, gelijk de bloedroode edelsteen, behoefte aan een egalen achtergrond. Zoo begreep Barbusse het. Maar deze Hollander, kind nog van de individualisten, omgaf alles met te veel nauw-bedwongen lyrische onstuimigheid. Ook wil een gegeven van algemeenheidstragiek gezegd worden met achteloozer stem. De klank van Van Bruggen is niet dun en ijl genoeg om zijn nihilistisch levensbesef harmonisch te dragen.

Dat nihilistisch levensbesef, deze sceptiek ondanks het kennen van de diepste levensoverwinning, kenmerkt den geestelijken inhoud van het werk. Wanneer wij lezen hoe de verzamelde vluchtelingen in de kelderspelonk, in het gezicht van den dood, elk voor zich komen tot de belijdenis der kleinheid en verkeerdheid van hun leven en van een samenleving door die levens opgebouwd, hoe wij dit zedelijk ontwaken in den brand der smart zich zien manifesteeren in een generale biecht, dan karakteriseeren wij Van Bruggen's boek als: den inkeer der menigte, als een dier zeldzame geestelijke vrijwordingen van het menschelijk geslacht, welke men alleen in de opperste momenten der geschiedenis beleeft.

Hetzelfde besef verwekt de beschrijving van een groep stervende, ten doode gewonde soldaten, in de stilte van den avond door een binnengedragen vijand bekeerd tot de idee der christelijke broederschap en gelenigd met de idee der christelijke genade. - Maar de menigte in de onderaardsche krocht vervalt in droomerij over

1) En hier en daar verlaat de schrijver zijn artistieke nauwkeurigheid, en lijdt hij aan de kwade gevolgen van een al te burgerlijk Hollandsch realisme. Een klein voorbeeld: Op blz. 69 en 70 karakteriseert hij de wreedheid van het bedrijf eens luitenants, die een vuurmond richt, door te gewagen van diens koude en keurige wetenschappelijkheid. Na *die* karakteristiek kan niet geschreven worden: ‘Zakelijk gereed bleven de manschappen staan, terwijl *de baas* (i.c. de luitenant) zijn kijker scherpte’.

klein-menschelijke persoonlijke idealen, en na de beschrijving van het hospitaal leidt de schrijver ons binnen in het verhaal van een bleek pleegzustertje, dat haar aangebeden minnaar zoekt langs het front, doch als ze hem stervend weervindt, psychisch van hèm is vervreemd, die niet meer de simplistische vaderlandslievende held is gebleven, maar door den weedom van den oorlog een dieper menschelijkheid bereikt heeft, welke evenwel het snikkende kind niet kan verstaan.

Deze scène behoort tot het ontroerendste wat wij ooit in litteratuur ontmoetten, doch ze is uiting van des schrijvers innerlijke levens-negatie. Was het boek utopistisch gebouwd, dan zou het meisje in het stervensmoment van den minnaar diens diepere wijsheid hebben gevonden. Thans projecteert die onmiddellijk haar tegenstelling.

Dit boek is voorgedragen als een heroïsch-symbolistische uiting. - Men gevoelt achter de regels de veroordeeling door den schrijver van een wereld, die tot de ellende aanleiding geeft welke schrijnt in zijn werk. Men ziet de utopie, als het roode schijnsel dat de uitgeputte strijders waarnemen, glanzende in de verte. Ondanks het schouwen der idealiteit blijft ‘Zondvloed’: besef van het Niet, omhuld door de kleuren van zielsontroering en visioen. En aan het slot rijdt de toeristenbus van Cook, vol slagveldbezoekers, de zielsbereikenissen stuk, die zelfs door dit uiterste van lijden niet schijnen veroverd.

P.H. RITTER JR.

Johan E. Elias, Het Voorspel van den Eersten Engelschen Oorlog. - Twee deelen. - 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1920.

Behalve zijn groote werk over *De Vroedschap van Amsterdam*, dankt men den heer Elias reeds belangrijke *Schetsen uit de geschiedenis van ons Zeewezen*, eene uitgave waarvan een eerste deel, tot 1652 loopende, in 1916 verscheen. Eer hij deze reeks vervolgen gaat, heeft hij thans de economische voorgeschiedenis van den eersten Engelschen oorlog ter hand genomen. Zijn boek is een groote aanwinst na Edmundson's *Anglo-Dutch Rivalry during the first half of the Seventeenth Century* van 1911, dat zich meer tot de diplomatieke geschiedenis bepaalt; Elias legt er zich voornamelijk op toe, den economischen wedloop zelven der Republiek tegen Engeland te doen kennen, die tot de diplomatieke verwikkelingen, en eindelijk tot den oorlog, aanleiding gaf.

Zijne poging is buitengemeen welkom. Over elk onderdeel onzer handels- en koloniale geschiedenis, dat hier ter sprake komt, bezaten wij reeds veel; - maar juist de onafzienbaar geworden overvloed van gegevens deed naar samenvattend werk verlangen. Samenvatting nu is, naar mijn oordeel, juist wat den schrijver buitengemeen goed is gelukt. Deze twee deelen van bescheiden omvang stellen een schat van bijzonderheden, die, buiten onderling verband blijvende, ieder op zichzelf meest onaanzienlijk lijken, in een vaste orde die niets willekeurigs heeft, en die vermag te boeien ondanks het feit, dat schrijver's uitdrukkingsvermogen nog niet geheel op de hoogte staat van zijn voortreffelijk inzicht. Met name het tweede deel, dat de Republiek en Engeland voorstelt in hun mededinging op het buiten-Europeesch terrein, opent aspecten die men dikwijls als nieuw zal waardeeren. Evenwel ook het eerste deel, dat ons dichter bij honk doet blijven, is verrassend van rijkdom en variëteit. En bijna altijd is het grondig bestudeerde détail aangebracht te juister plaats, en zonder ongelukken. Verschrijvingen als ‘opheffing van het Edict van Nantes in 1598’, voor ‘uitvaardiging’ (I, 33), ‘Middellandsche Zee’ voor ‘Atlantische Oceaan’ (I, 58[1)]), zijn uiterst zeldzaam. Dat Bantam ‘reeds vóór 1639 zijn beteekenis als peperland verloor’, (II, 45), is moeilijk vol te houden[2)]. Het kaartje van de Westersche kwartieren der Compagnie (II, 236) is voor het ongewapend oog niet te gebruiken. Tot vitterijen als deze moet echter afdalen, wie op de hoedanigheid van het degelijk werk van den heer Elias aanmerking maken wil. Het is zeer solide, maar nog niet recht behaaglijk: de lezer vindt geen rustpunten genoeg. Kon de schrijver, die over zoo vaste en uitgebreide kennis beschikt, zijn historiestijl nog wat leniger maken, het zou welkom zijn.

Voorloopig zullen, blijkens het voorbericht, nu de ‘Schetsen’ worden vervolgd. Men zal dit dankbaar aanvaarden, want aan de geschiedenis van ons zeewezen is inderdaad nog veel te doen. Echter heeft de heer Elias ons den smaak weg doen krijgen naar nog een ander werk. Zou het mogelijk zijn dat hij ons eene handelsgeschiedenis der Republiek van den Vrede van Munster tot dien van Utrecht schonk? Daarvoor vindt hij licht minder gedrukte gegevens bijeen dan hem thans voor den tijd tot 1652 reeds ter beschikking stonden, maar de heer Elias heeft meer

1) Pas in 1590 of kort daarvóór waagden zich Nederlandsche schippers door de straat van Gibraltar (I, 47; vgl. Heeringa, *Lev. Handel* I, 1).

2) Zie de leverantiën aan de Compagnie tot diep in de 18de eeuw toe, soms van 13.000 of 19.000 bahars per jaar.

dan eens getoond, voor archiefontginning óók goed berekend te zijn. Wellicht komt hij er eenmaal toe, een werk te voltooien dat hem zelven ongetwijfeld reeds zoo aantrekken moet als dit. Hij pleegt den beurstoren te gehoorzamen; hij beidt zijn tijd. Maar was die vol, dan is hij steeds met werk voor den dag gekomen dat aan het andere gebod, 'duur uw uur', volmaakt voldoet.

C.

Holland and Belgium, their common history and their relations. - Three lectures given at University College, London, on Febr. 10, 17 and 24, 1920, by P. Geyl, Lit. D., professor of Dutch studies in the University of London. - Leiden, Sijthoff, 1920.

Prof. Geyl koos een redelijk oogenblik om aan een Engelsch publiek iets over de betrekkingen tusschen Holland en België in het verleden te vertellen; hij heeft verteld niet zonder smaak, en met volkomen afwezigheid van chauvinisme.

Na de eerste van de drie lezingen moet Lord Reay, die onder de hoorders was, het woord genomen hebben en in een kleine toespraak het publiek hebben verzocht, het huidige Hollandsch-Belgisch geschil niet te tragisch op te vatten. 'He said it was no more than a quarrel between relatives, and sure to be followed by a real reconciliation.' - 'I believe that Lord Reay was right', laat Prof. Geyl, op zijne mededeeling van het feit, volgen. Hemzelven, dit blijkt duidelijk genoeg, zou het zeker welkom zijn, als de uitwerking van zijn geschrift een verzoenende mocht wezen. Hij heeft meer het licht willen laten vallen op wat Holland en België vereenigt dan op wat ze scheidt.

De scheiding van 1830 is er nu eenmaal, zegt hij, en niemand stelt in ernst voor die ongedaan te maken. Maar hij meent te mogen verzekeren, 'that ever since the separation of 1830 the Dutch and the Belgians have been drawing closer together, and one is tempted to say that if the separation could only have been put off twenty or thirty years longer, it would have never occurred at all'.

Dit lijkt een stout beweren. Waarin heeft, volgens den schrijver, de 'toenadering' bestaan, die zóó opmerkelijk is geweest dat zij hem tot zoodanige uitspraak 'verleiden' kon?

Hij noemt twee feiten: 1°. dat Holland, heel spoedig na 1839, zoo 'liberaal' geworden is als de Belgische liberale oppositie tegen Willem I maar zou hebben kunnen verlangen; 2°. dat heel spoedig na 1839 de Vlaamsche Beweging is ontstaan.

Maar deze feiten bewijzen de ‘toenadering’ in geenen deele. Holland liberaal, wil heelemaal niet zeggen Holland meer tot België neigend. Het wil alleen zeggen dat in Holland de burgerij het politiek gezag aan zichzelve trekt. Eene tegemoetkoming aan Belgische belangen, grooter of maar even groot als de tariefwetgeving van Willem I was, ware van dit ‘liberale’ Holland nimmer te verwachten geweest. Ergo....

Weinig beter staat de zaak met de Vlaamsche Beweging. Deze beteekent eerst iets wezenlijks, sedert zij, van antiquarischletterkundig, sociaal geworden is. Zij dient een belang, aan Holland voorzeker niet onverschillig, omdat het, mocht het tot zijn recht komen, België tot een zeer begeerlijken in plaats van tot een onbetrouwbaren nabuur maken zal; - tot een *nabuur*, wel te verstaan. De Vlaamsche Beweging reageert op 1830, in zoover 1830 de overrompeling van België door het Walendom heeft beteekend; - niet, in zoover het de staatkundige afscheiding van het Noorden heeft beduid. ‘In Vlaanderen Vlaamsch’ gaat thans tegen de Franskiljons; dacht men, dat het, in andere staatkundige formatie, niet tegen de vertegenwoordigers of propagandisten der Hollandsche beschaving zou gaan? Die het gelooft schiet, dunkt mij, in kennis èn van Holland, èn van Vlaanderen tekort.

De mindere juistheid in het oordeel over de scheiding van 1830 is er meen ik een gevolg van, dat de schrijver het wezen der scheiding van 1572-1585 niet voldoende heeft doorgrond. ‘The opposition against the despotic government [of Philip II]’ verzekert hij, ‘was entirely unaccompanied by separatist undercurrents’. Het eigenaardige van een *onder*stroom is, dat hij aanvankelijk aan het oog onttrokken wordt door een bovenstroom. De schrijver had dus niet moeten vragen (gelijk hij doet): ‘waar was dat separatisme in 1564?’ - hij had oog moeten hebben voor den eigenlijken zin van 1572.

Merkwaardig schijnt mij de afwezigheid van elke poging, tot de *economische* oorzaken door te dringen die er toe hebben meegewerkt, België en Holland zoo onherroepelijk tot twee te maken. Schrijver vergeet natuurlijk niet, den economischen toestand van België na 1648 te bespreken; hij heeft oog voor economische verschijnselen zoodra zij het onmiskenbaar gevolg van aanwijsbare politieke gebeurtenissen zijn. Maar dat het economisch bestaan van het Noorden reeds vóór 1572 van dat van het Zuiden diametraal verschilde, bespreekt hij niet, en het schijnt wel, dat het hem eigenlijk is ontgaan.

Wil ik met deze opmerkingen nu zeggen, dat wij ons schrijver's blijkbaren wensch, dat wij met België weer op een beteren

voet zullen geraken, weinig hebben aan te trekken? Volstrekt niet; - ik wil alleen waarschuwen de taak niet te licht te achten. Met de Wielingen-zaak en zelfs de heele geschiedenis van 1918-'20 op een of andere wijze in den doofpot te krijgen, is het niet gedaan. Eer België, in plaats van rechtmatigen argwaan, ons gevoelens van goede nabuurschap (het moest eigenlijk meer zijn: van nauwe verwantschap) inboezemen kan, moet er heel wat veranderen. Vermoedelijk veel bij ons; - in ieder geval héél veel bij hen. En daarom lijkt mij een goedbedoelde poging, om het diepe verschil tusschen ons beiden geringer voor te stellen dan het is, niet geheel onbedenkelijk.

Mag ik nog even iets zeggen van het aan deze uitgave toegevoegde kaartje? Het vertoont ‘de Nederlanden omstreeks 1550’ en is overgenomen uit Blok's tweede deel. Wat het mede-kleuren van Oostfriesland, Bentheim, Kleef, Mark, Berg, Keulen, Gulik en Trier bij *deze* lezingen eigenlijk voor zin heeft, is mij niet duidelijk; - doch dit daargelaten. Het kaartje vertoont, in gele kleur, een ‘frontier of the German Empire’, die - voor 1550 - misleidend is. Vlaanderen was sedert 1526 los van Frankrijk. Bedoelt de gele lijn de grens van Kroon-Vlaanderen vóór 1526 aan te geven, dan had zij het land van Aalst, dat van Waes, en de Vier Ambachten, niet mogen insluiten. Kennisneming eener nieuwere publicatie van Prof. Blok: van bl. 12 en 32 namelijk van zijn bijschrift bij de kaart der ‘Zeventien Provinciën in 1555’ in den nieuwen ‘Geschiedkundigen Atlas’, zou schrijver hebben behoed voor zijn onnauwkeurigheid, die wel niet heel gewichtig, maar, nu de oudere geschiedenis van Staats-Vlaanderen er bij betrokken was, toch wat vreemd is.

C.

Der liefde bloesems.

XVII

In het licht der zon had zij de schoonheid van haar lichaam geheel gezien en haar ziel wachtte in de groote vraag waarom de geliefde van die schoonheid gevloden was. Zij erkende de schuld, de trouweloosheid der zinnen, maar de klare hemel, het gerucht der menigte toen zij in de glorie reed hadden haar getoond dat geen kleine schuld de groote waarheid deren kon. De schuld was beleden en vergeven, waarom dan wilde zijn liefde niet zien dat haar hart hem smetteloos behoorde, waarom bovenal was hij gevloden van wat zoo volmaakt gevormd was dat alle oogen bewonderden. De eenige van haar verlangen, de eenige wien ieder deel van haar lichaam was toegewijd, schuwde haar. Zij liet zoeken en zij liet vragen waar hij kon zijn, en zij verwachtte dat hij gewis tot haar terug zou keeren, zij kon niet gelooven dat hij voorgoed was heengegaan.

Maar de afleidingen, de behagelijkheden en verlokkingen die van morgen tot avond haar naderden van allen kant deden haar vergeten en stilden het ongeduld van het wachten. Edele heeren van het leger kwamen met knechten die geschenken droegen, balen met de zeldzaamste weefsels, vazen met oostersche reukwerken gevuld, maar sieraden en kostbaarheden schonk zij aan de vele vriendinnen die, haar gulheid kennend, haar omfladderden, en de gunst van haar gezelschap aan den disch of op een rijtocht hield zij voor den hoffelijksten of den schoonsten man. Het huis op Pizzo

Merlo verkreeg dien zomer onder de vreemde heeren een faam van keurige genoegens die nergens anders te vinden waren. Reeds na den maaltijd kwamen zij er om elkander of bekende vrouwen te ontmoeten, om gesprekken of liederen te hooren waar krijgslieden niet aan gewoon zijn. De warme avonden vergingen met luitspel en lonken, met wijn en confituren en bevallige vleierij, en wanneer Dianora eindelijk alleen was in de stilte van den nacht en den zucht voelde zwellen in haar borst. vielen soms de tranen wel, maar zij vloeiden niet uit droefenis alleen, er was ook ergernis en bittere grief. Zij begon te beseffen dat zij verlaten was niet om haar schuldige daad, want zij wist dat zijn liefde die vergeten kon, maar omdat zij te klein werd geacht, omdat een al te streng oordeel de wereldsche neigingen gebreken noemde en de gebreken zwaarder telde dan haar liefde. En zij begon haar kracht weder te voelen en na de tranen rees de trots in haar, zij kon van hem geen minachting verdragen. Toen Sciarra kwam om te zeggen dat hij hem nergens in de stad gevonden had, antwoordde zij dat zij niet meer zoeken wilde. Het was gekrenkte trots, het was toorn die in haar wangen gloeide.

En guller werd zij in het gezelschap, vrijer en luider klonk haar lach en schertsend antwoord, koeler nam zij de geschenken aan en kwistiger deed zij ze weg. Wie haar prees waar velen het hooren konden, die zag haar met den glans van haar oogen, de tinteling van haar gelaat, de fierheid van haar gestalte waarlijk allen die bij haar stonden overtreffen. Voor den streelenden lof schonk zij haar gunsten zoo gewillig dat Argentina haar vaak vermanen moest. Zij echter bemerkte niet hoe soms een heer haar bejegende of zij van lagere afkomst was of behoorde tot de vrouwen die niet meer geteld worden dan de waarde van wat luttel goud. En steeds begeeriger zocht zij den roes van genietingen, steeds wufter scheen zij tot zij bij de vriendinnen den naam kreeg van de losbandigste onder hen allen, maar geene wist wat zij verborgen droeg behalve Argentina, de trouwe beschermster die eenmaal zichzelf verwondde toen zij haar het dolkmes uit de hand moest wringen.

Het was een vroege morgen, Dianora had zich gebaad, met zalven en reukwerk verzorgd, zij stond voor den zilveren

spiegel waar fel het licht in flikkerde, zij staarde in haar blankheid en teederste schaduwen. Dan herinnerde zij zich hoe den avond te voren in een hoek der kamer de naam van Landro was gefluisterd, ook herinerde zij zich hoe zij geschreid had in een droom dien zij niet meer wist, zij zag in den spiegel hoe afschuwelijk haar mond zich tot een snik vertrok. De handen wanhopig wringend vroeg zij waarom haar onthouden werd wat de hemel haar als een recht gegeven had. Argentina hoorde den kreet, zij kwam haastig binnen en kon de hand met den dolk nog grijpen.

Die gedachte aan haar recht begon haar te beheerschen. Zij voelde zich gezond in de zwellende begeerten en sterk in de behoeften, en groot en glanzend voelde zij zich in de streeling der lusten. Wanneer zij uit de kerk kwam waar zij gebeden had voor Landro, smeekend dat de lieve Maagd de hardheid van hem weg mocht nemen, liep zij langzaam door de straat, recht voor zich ziend te midden van veler blikken, en het behagen verwarmde haar. Onder de blakende zomerzon vervulde haar een geluk dat zij zoo geschapen was en de kracht van haar zinnen gaf haar het fier besef dat zij recht had op voldoening en verzadiging. Haar schoone vorm was gelijk al het schoon der aarde uit den goddelijken adem voortgekomen opdat het leven een lust zou zijn, de dorst was haar gegeven om gelescht te worden, en om de heerlijkheden van het bestaan te genieten dreef de behoefte haar naar alle vreugden van het heden. Indien zij met zoo groote begeerte geboren was kon geen wet, geen gebod, geen zede goed zijn die haar een natuurlijk recht onthouden wilde. En indien hij met wien haar ziel verlangde vereenigd naar de aardsche zaligheid te gaan, naar het allerliefste dat voor menschen te vinden is, indien hij haar versmaadde en ontweek, had zij het recht voor haar ledigen boezem te nemen wat het toeval bood. Zij wist wel dat er altijd verdriet zou zijn om den smaad, en wrangheid in den kus dien slechts haar lippen begeerden, maar haar trots wilde het een vergeten en de drift van het bloed wilde het ander niet kennen. Aan het eind van zulk gemijmer zat zij met een zucht en met een traan die zij vallen liet voor wat geweest was of had kunnen zijn, en het was haar wil dat de stem van Landro niet meer in haar hart zou fluisteren.

Zij nam het geld dat haar rijkelijk geschonken werd, de kooplieden brachten hun duurste kostbaarheden naar Pizzo Merlo. Albasten vazen stonden er met paarlen die eenmaal een godinnebeeld in het oosten hadden versierd, er lagen op den vloer kunstig gesneden cameeën eenmaal door keizers van Byzantium gedragen, de kleederen van Moorsch brocaat of Chineesche zijde, zwaar van gouden loovers, de ivoren fleschjes met amber, kruiden en olieën vulden iederen hoek der kamer. De vriendinnen vonden er de fijnste suikerwerken bij hun kout en scherts, den geurigsten muscadel om de oogen weer te doen schitteren, de koelste lafenis voor hun vermoeide lippen.

Toch waren er dagen dat zij zich opsloot en niemand wilde zien, dat zij Argentina die haar spijs of versnapering kwam brengen zwijgend van zich weerde. Dan schreide zij over haar verlatenheid en riep zij den hemel aan haar te straffen voor al het kwaad. En haar mond fluisterde teedere woorden of hij bij haar was met zijn arm over haar schouders. Maar als het stil werd in het vertrek en zij begreep dat haar berouw en tranen nutteloos waren, als zij in den spiegel haar gezwollen oogen zag, voelde zij weer hoe zij gekrenkt was en vernederd, en zij rees met een zacht verwijt aan den afwezige. Dan kwam zij weer beneden in de behagelijkheid van scherts, muziek en wijn, en in de bedwelming vergat zij het schrijnend wee. Uit behoefte nam zij wat zij begeerde, maar voor de nooddruft van het hart die niet geholpen werd zocht zij meer en steeds meer dan bevrediging alleen, zij verzon buitensporigheden en achtte geen vermoeienis.

Dien zomer begon de pest weer in de stad. Een edelman die haar behaagd had stierf, zij koos een ander. Maar toen het leger aftrok en de Orsini wederkeerden, de verwanten van Fragnano die zij duchtte daar hij immers om harentwil verslagen was, vroeg zij de vriendin een huis te zoeken in Isola, en zij ging er heen met andere vrouwen die voor de geschuwde kwaal beveiligd wilden zijn. Daar, waar de zachte hand van Argentina haar niet terughield, gaf zij zich roekeloos over aan onmatigheden die de anderen verbluften, zij kende niet meer wie of hoe of wat. Taddeo kwam er met zijn vrienden, de nachten werden zoo wild van drinkgelagen en uitspattingen dat het schandelijk gerucht er van in de stad

van mond tot mond ging. En toen in het heetst van het seizoen Dianora door de moeraskoortsen te bed moest liggen, fluisterden de vriendinnen verschrikt te zamen, zij ontvluchtten haar allen te gelijk, vreezend dat de straf des hemels voor de lasterlijke zonden ook hen zou treffen. Ook de brassers, die van krankheid hoorden en geen zorg kenden dan voor de pest, vermeden het huis.

Zij lag alleen, vele dagen, zich voedend met wat een vrouw van het land haar toevallig bracht, en om de angsten van de eenzaamheid te verdrijven bedwelmde zij zich met wijn. In September, toen het keizerlijk leger wederkeerde, herkende een der edelen haar en uit mededoogen gelastte hij zijn knechts haar op een baar naar de stad te dragen.

Bij Argentina herstelde zij dra, maar, met den spiegel in de hand, staarde zij vaak naar den vloer en een doffe toon dien zij nooit gehoord had klonk in haar stem, zij wist wel dat het niet de zwakte of de vermoeienis van het lichaam was die haar neerslachtig maakte, maar een wanhoop die zij nog niet begreep. Zij had gezien hoe nutteloos de vergetelheid was waarin zij leefde. Het genot dat zij haar recht noemde bleef verre van haar zoo slechts een geringe krankheid haar nederlegde, de trots van haar schoonheid moest haar smaad worden indien een koorts haar vermagerde, en de menschen met wie zij haar vermaken zocht, de vrienden en vriendinnen, zouden haar schuwen zoodra haar oogenblik voorbij was. Wat dan, wanneer zij alles had genomen wat zij noodig had, wanneer de heete kracht in haar verflauwde en verviel? Met ledige handen zou zij moeten bidden en hij zou vragen wat zij gedaan had met wat hem toebehoorde. Boven alle nietigheden van wanhoop die voorbij was en ellende die niemand had gezien zou de liefde blijven, maar de blijdschap die in haar leefde zou zij hem onthouden hebben. En plotseling openden haar oogen en zag zij dat waar zij over mijmerde reeds waarheid werd, de blankste lusten van haar jeugd had zij verspild met genot nu lang vergeten, de blijdschap kwijnde en de eerste sluiers die het aardsche leven eenmaal hullen daalden reeds. Wanneer hij te morgen terugkeerde zouden haar oogen niet kunnen glanzen gelijk zij glansden in de lente van Giocosa en in haar wang zou de gloed niet meer tintelen dien hij smachtend had aange-

schouwd. Zij wilde niet schreien, zij wilde wat zij nog goeds bezat wel bewaren.

Dien winter leefde zij rustig met haar kind en Argentina, slechts een enkele vertrouwde kwam in de stille kamer op Pizzo Merlo. De uiterste kracht had zij voor die beheersching noodig, want de dagen waren lang en in de lange ledige uren kwelden de eentonige gedachten. Een waas van droomen en staren, van tranen die weerhouden werden glansde voor haar oogen, een matte bleekheid lag op haar wangen en haar lippen waren strak gesloten. Zij hield Nannina veel op de knieën, met een droeven lach.

Bij het Karnaval deed zij voor het eerst weder een sierlijk kleed aan om de zotternijen en de spelen te gaan zien. Zij bemerkte toen hoe mager zij was geworden en op straat, wanneer een bekende op haar toetrad, moest zij telkenmaal de uitroepen van verbazing hooren. Er was minachting in de blikken der vrouwen, onverschilligheid in die der jonge edelen.

Toen, op een morgen na snikken en geklaag, rees zij hartstochtelijk op, zij kon de schoonheid en de vreugde van de wereld waar de brandende dorst om riep niet voorbij laten gaan, zij schreeuwde het uit dat de jeugd die nog in vollen bloei moest komen haar recht wilde hebben, geen kwaal en geen verderf kon erger zijn dan de hopelooze verlatenheid. Indien het wreede lot zoo beschikte dat zij hem in dit leven niet meer mocht toebehooren kon zij niet anders dan berusten, maar het vuur zou blijven branden en gevaarlijk worden zoo zij het te zeer bedwong. Zij achtte Argentina's lieven raad noch zuchten, zij verzorgde en tooide zich en ging weer met de glinstering der begeerte tot de uitbundigsten, de wildsten der vriendinnen.

Zij meende dat het laster was die de fortuin had doen keeren, want haar vormen, haar bevalligheid en helderen lach had zij weldra teruggewonnen, en haar toonde de spiegel het donker in haar oogen niet dat door de lichtzinnigen angstig wordt geschuwd, noch sprak Argentina, die het wist, ervan dat het soms slechts één enkele bloesem is die de jeugd zalig maakt en dat al de bloei die volgt vergeefs kan zijn. Landro die uit haar oogen had gestraald, hij was het die haar zoo recht, zoo blinkend, zoo schoon gemaakt had dat alle oogen

haar begeerden, en zijn geest was het, troonend in haar binnenste, die voor haar den heerlijken gloed over al het aardsche had gelegd. Nu hij haar verlaten had, nu zij niet meer hoopte was zij een vrouw te midden van andere vrouwen, wedijverend om hun rechten op genot of dagelijksch brood. De droefheid van haar ziel, verlaten en zonder geloof, boog haar neder tot haar val.

Vaak zat zij alleen bij feest of schouwspel, hoe zij ook trachtte te behagen. Wanneer de anderen naar huis of ten maaltijd waren gegaan met de jonge, de edele, de hoofsche heeren, met de schitterendste der vriendinnen, liep zij met een gering man door straten waar zij meende niet gezien te worden. Soms kwam een stadswacht dreigend en vloekend aan de deur of zij er eene uit Ripa was. De ongeziene zorgen van Argentina bedekten veel van haar schamelheid, maar wanneer een der genooten, die een jaar te voren haar geschenken had aangenomen, haar smadelijk had gekrenkt, zat zij stil, zeer stil bij haar kind. En zij bedacht dat zij toch eenmaal de rijkste van allen was geweest.

XVIII.

Mateloos was de liefde die hen vereenigd had zoo dat zij niet gescheiden konden worden en om de vreugde over hen uit te storten tot hun uiterste grenzen had zij gewerkt en gezocht langs wegen waar hun gedachten elkander niet begrepen. Dezelfde liefde die haar verwarmde opdat de schoonheid van haar wezen met al de rijke bloesems der natuur ontbloeien mocht, dezelfde genade had hem de oogen inwaarts gekeerd waar hij in lichtende verten het heil had aanschouwd dat op de aarde niet is. Hem had de goddelijke oneindigheid verblind tot hij den lust der wereld niet meer kende, haar had de drift naar het oogenblik vervoerd in louter behoeftigheid, zij waren verdwaald of zij nimmer elkander terug zouden vinden. Landro echter zocht, terwijl zij wachtte en van geen hoop meer wist.

Naar Viterbo was hij gegaan en had er met de Theatiner paters woning gevonden in het klooster aan de poort Santa Maria buiten den muur. De overste had hem opgedragen een werk in de kapel te voltooien, hij stond er heel den dag alleen in zijn bezigheid en gepeinzen.

Het eerst zocht hij te verstaan van zijn verlangen en zijn daden. In klaren eenvoud ontwaarde hij aanstonds den vreemden strijd in de liefde die hen verbonden had en hij erkende dat hij overwonnen was geweest en medegevoerd. Het innigst van zijn verlangen was tot God gericht, de kracht in haar had hem gedreven tot daden die niet waarachtig de zijne waren. Te leven naar de heilige leer en hier te geven wat van den hemel ontvangen werd, te steunen waar zwakken een sterkere hand behoefden, de beste mogelijkheid uit zich zelven voort te brengen met de aandacht enkel tot de volmaaktheid, dit was de zuiverste wil die hem bewoog. Maar de zoete bekoring had hem gedwongen niets te doen dan wat haar begeerte kortstondig bevredigen kon, in zijn ijver had hij zichzelf vergeten en haar bevrediging tot de zijne gemaakt. Eindelijk, toen hem niet gegeven werd, had ook hij gedaan wat de kortzichtigen doen die slechts hun heil verwachten van den dag die voorbij gaat, hij had zijn hand uitgestrekt en de zonde was gevolgd, een mensch door God geschapen had hij vernield om zijn zelfs wil alleen. De wereld die hij verachtte had hem overwonnen, had hem geprikkeld en aangezet tot haar slechtste daden. Waar moest hij hulp vinden, hij dien de liefde gemaakt had tot den zwakste onder de zwakken? In boetvaardig gebed, uur aan uur, wilde hij den hemel aanzien, en de stem van de vrouw die leefde in zijn ziel zou smeeken met de zijne in het eeuwig koor der smachtenden.

Geknield voor het altaar, terwijl zijn handen het werk deden met beitel en hamer, bad hij de heiligen en de barmhartige Moeder hem te hooren opdat hem eenmaal de schuld vergeven mocht worden. De eerste vertroosting van het gebed was de nederigheid waaruit hij opschouwen kon tot den glimlach van het Maagdebeeld en waaruit hij zijn woorden zacht kon spreken tot de geestelijken in het huis die zich over hem bogen met hun klare vrome wijsheid. Dan werden de zuiverste gedachten gewekt die in hun levendigen overvloed zijn geest verhelderden zoodat hij gedurende de lange nachten verder begon te zien. Hij zag zijn gebrekkigheid, en hij zag dat de strijd dien de liefde in twee wezens gevoerd had een strijd was geweest tegen beider gebrekkigheid. De goedheid der schepping had hij niet kunnen begrijpen en wat de hemel goed gemaakt had in de vrouw had hij

veracht daar hij zich blind gestaard had op het onvolmaakte. Het geweten had slechts twee mogelijkheden gekend, aan den Schepper zich te wijden of aan de schepping, en hier tusschen te kiezen om het een te verwerpen was hem gemakkelijk geweest, maar hij had gedwaald, want het geschapene moest goed zijn boven alle gebrekkigheid, en de aarde kon niet strijdig zijn met den hemel die haar had gemaakt. Wie de schepping nietig achtte had den Schepper niet waarachtig lief. Het geweten behoefde niet te kiezen, want beide wegen leidden tot het eender doel, de liefde te geven zoo zij ontvangen werd. Dianora ging naar haar aard den weg waarlangs van het leven veel genomen wordt, hij was den zijnen gevolgd dien hij den rechten had gewaand. En zoo waren zij beiden gedwaald van elkander, en zoo, wijl zij niet te zamen waren gebleven, was ieder gevallen op zijn weg. Hij kon niet anders dan bidden dat in haar de wereldsche zin tot een schoon leven mocht voeren, bidden dat hem eenmaal geopenbaard mocht worden hoe hij zijn plicht jegens den hemel kon doen met eerbied voor de goede gave dezer wereld.

In gebed en gepeins, in berouw en vroomheid gingen vele dagen. Er waren bittere oogenblikken dat hij haar verweet te veel het vluchtig genot gejaagd te hebben, het kind en zichzelf verwaarloozend; er waren oogenblikken van hooger inzicht wanneer hij begreep dat zij van het aardsche vuur gedreven niet anders kon, van droef berouw ook dat hij niet zijn geheelen plicht aan haar gedaan had. Maar in het innigst gebed dat uit de waarheid der ziel steeg klonk nederig en zuiver een stem die sprak dat hij, voor zijn zwakheid begon, immer met al zijn liefde gestreefd had naar den heiligste der plichten. Doch de rust werd hem niet gegeven. Na mijmering, arbeid en aandacht voelde hij weder en weder een drang die eindeloos moest zijn om de armen uit te strekken naar de vrouw wie al zijn dagen toebehoorden.

Soms schrok hij op in de eenzame schemering der kapel wanneer een broeder, ongemerkt genaderd, de hand op zijn schouder legde, meenend dat hij van vermoeienis in slaap was gevallen. Hij staarde en kon geen antwoord geven, en als hij het werktuig opnam om voort te gaan keerde een kwellende gedachte weer. Soms echter werkte hij met al zijn

wil en al zijn kracht om te vergeten, maar aan het eind van den dag opstaande om den arbeid te overzien voelde hij plotseling een hitte tot zijn aangezicht stijgen en daar hij van de onrust niet spreken kon ging hij haastig uit. Langs de gaarden en over de heuvelen snelde hij om een plek te vinden waar hij uit het diepst van zijn versmachting luid een schoonen naam kon roepen. Op de knieën schouwde hij over het land rondom waar de regens van den vroegen winter een donkeren glans over de heuvelen hadden gespreid, boven zweefden de lichtende wolken en van den hemel, den lichten hemel straalde de zon die de vreugde over de aarde bracht. Hij vouwde de handen en dankte voor de schoonheid, hij voelde hoe de milde lucht die hij ademde vervuld was van dezelfde weelde die in Dianora leefde en die hij nimmer had gekend omdat hij met soberheid was gevormd. Toen begon hij ook zijn hoovaardij te verstaan, hoe hij de lusten en behoeften veracht had om met den geest enkel den eeuwigen hemel aan te zien, en nochtans zondig was gelijk de nederigste der behoeftigen. De hoovaardij, bij de wellustelingen der stad eenerzijds die al het heil in het hier meenden te vinden, bij de geloovigen anderzijds, de hoovaardij had de verdeeldheid gemaakt tot het scheen of God en zijn maaksel vijandig waren. De vrome vaders, predikend van gebrekkigheid en vergeving der zonden, gaven al de goedheid die in hen woonde, doch aanvaardden zelven niet de volle maat der liefde; de wereldlingen namen gretig al wat geschonken werd, en spotten met de zonde, en brachten niets voort uit de liefde die hun gegeven was.

In gebed en gemijmer vond hij de rust der gedachten, maar het onbegrepen verlangen brandde in hem, hij wist dat hij niet zeer lang zou kunnen wachten tot zij tot hem werd teruggevoerd en dat hij eenmaal zou moeten gaan om haar te zoeken. Nochtans beheerschte hij zich vele maanden en leefde met de geestelijken in hun eenvoud en regel, zijn liefste gedachte was aan haar, dat ook zij mocht bidden om de genade van hun zoeten tijd.

En eindelijk schreef hij haar een brief om tot hem terug te keeren en naar Venetië te gaan of naar een ander land, hij schreef dat hij niet komen durfde daar de Orsini gewis zich wreken zouden. Die brief bereikte haar niet, hij wachtte

in vergeefsch geduld, week na week, in lange dagen van arbeid, lange nachten waarin hij de zonde peilde waarvoor met geen menschelijke straf geboet kon worden.

Het voorjaar kwam. Hij ging in de stad onder de burgers en hoorde dat de keizerlijke benden dien winter in Rome waren teruggekeerd en van de wandaden die zij er bedreven hadden. Toen zeide hij tot den prior dat hij iemand in Rome beschermen moest, hij nam haastig afscheid en toog op weg.

Het huisje in Trastevere vond hij verlaten, alleen de oude man was er, liggend op den vloer, ziek en ellendig. Van Dianora en het kind wist hij niets, hij had ze sedert den ramp niet meer gezien, maar haar koffer stond nog in de kamer.

Toen ging hij naar Pizzo Merlo. Bleek van schrik ontving Argentina hem, zij kon nauwelijks spreken en gaf verward en onduidelijk antwoord, zij zeide slechts dat zij Dianora in vele dagen niet had gezien. Het kleine kind werd binnengebracht, maar het kende hem niet en verschool zich achter de dienstvrouw, het werd weer weggevoerd want hij had geen andere vragen dan naar haar. En Argentina moest zwijgen, met een gebaar van onwetendheid, met neergeslagen oogen.

‘Spreek toch!’ riep hij eindelijk, de handen voor haar vouwend. Zij zag hem aan en sprak met zachte woorden.

‘Ik heb mijn best gedaan, ik kon niet meer. Zij is verloren. Na Kerstmis is zij niet teruggeweest, telkens en telkens heb ik haar gezocht, ik heb gesmeekt en ik heb met geweld haar naar huis willen brengen of zij mijn dochter was. Nu zie ik haar nergens meer en door de verhalen die ik hoor vrees ik ook haar te zien.

Maar zeg toch waar zij het laatst was, dat ik haar zoeken kan.’

‘Simonetta heeft van haar knecht gehoord dat zij in Ripa zwerft, in de krotten waar soldaten en dieven komen. Misschien is het niet zoo erg, maar het is een vreeselijke tijd. Ga haar zoeken, Landro, breng haar terug, het kind roept haar iederen dag.’

‘Kom, haast je, kom mee, vriendin.’

Zij riep om haar grauwen kapmantel en volgde hem. De avond viel, de lichten werden aangestoken. Een vochtige zwoelte dwaalde door de duisternis en in een andere straat klonk soms het lachen of fluiten van een die vroolijk om de lente was. Zij kwamen in de arme buurt waar vrouwen

voor hun deuren stonden, sommigen neuriënd, anderen kijvend met wie binnen waren, in de kleine herbergen, waar het licht van kaarsen door de luiken scheen, was gerinkel en mannenrumoer. Landro sprak enkelen aan, er waren er die hem herkenden van den tijd toen hij voor het Oratorium werkte, en eindelijk wist iemand hem te zeggen van de blonde vrouw die door de stad had gereden, dat zij veel met de mannen van de wacht werd gezien die in de beruchtste herberg kwamen drinken. Zij gingen er heen en traden beiden in het duister vertrek. Op een tafel, bij drie twistende hellebaardiers met dobbelsteenen, zat Dianora, zingend en beurtelings uit hun kroezen drinkend. Langs de luidruchtige mannen en vrouwen aan den wand ging Argentina tot haar, en zij fluisterde en trok haar mede in haar arm. Buiten nam zij de hand van het gelaat en maakte zich uit de omarming los, zij scheen versuft in den roes, maar met haar mond dichtbij de vriendin fluisterde zij: ‘Landro?’ En met teedere hand wendde Argentina haar hoofd naar hem.

Met een schrikkelijken gil sloeg zij de handen uit en snelde weg in de duisternis.

Er kwamen nieuwsgierigen buiten, roepend en vragend, maar Landro en Argentina wisten geen antwoord en zwijgend keerden zij naar huis. En zwijgend zaten zij tot laat in den nacht bij elkander.

Eindelijk echter stond hij op en sprak:

‘Bewaar Nannina voor haar, zij alleen kan haar eenmaal troosten.’

Dan drukte hij zijn lippen op haar hand, lang, zeer lang. Toen hij heen was gegaan legde Argentina zich in de kussens om te schreien. En Landro daar buiten in den lentenacht hief zijn aangezicht naar den sterrenloozen hemel, vragend waarheen zijn schreden moesten gaan, en hij keerde zich naar de buurt waar hij haar gezien had en zwierf er vele uren, soms stil staand en soms luisterend, vrouwen die er arm aan arm gingen riepen hem na met luid gelach.

XIX

De stad Florence leefde in zwaren druk. Weinigen droegen nog de oude begrippen van gemeene rechten en plichten

aan den hemel, weinigen bleven de zuivere beginselen van de leer getrouw, en de belijders van het nieuw geloof, dat den mensch alleen als heerscher over zijn lot aanschouwde, namen de macht met kuiperijen en verraad, met driest geweld. De republiek moest vallen waar eeuw door eeuw de geest gestegen was tot zijn hoogsten bloei. Maar groot zou haar strijd zijn hoe groot ook haar val, uit haar zonen zouden helden rijzen.

Landro was teruggekeerd in het huis zijns vaders, en te zamen met Sciarra vond hij werk in het klooster van San Marco. Na de dagtaak zat hij met zijn vriend en zijn zuster Costanza in de kleine zaal, sprekend over de geruchten en beroeringen, messer Ordelmonti luisterde zwijgend aan den wand, hij was een oud langzaam man geworden die geen ander belang had dan zijn arbeid in de rechtzaal, geen andere verlustiging dan de zorg voor zijn bloemen in den binnenhof. In zijn aanwezigheid zweeg Landro van hetgeen hij in Rome had ervaren, maar alleen met zijn zuster moest hij somtijds spreken van de droevige gedachten aan haar die hem verlaten had, of met Sciarra liep hij uren buiten de poort, zijn oordeel vragend of zijn raad, luisterend met de innigste hoop die hij zelfs niet noemen durfde. Sciarra, die van de liefde slechts de droomen kende, gaf hem immer rust met zijn vertrouwen dat zielen die vereenigd waren niet gescheiden konden worden. Het klaar gemoed van den vriend, met de bestendige vreugde aan het werk en den vromen eenvoud, stilde zijn verwarde gedachten zoodat ook hij met toewijding de werktuigen hanteeren kon, en soms, wanneer een zucht hem ontsnapte, bemerkte hij dat hij iets vergeten had. Eens schreef hij een brief aan Argentina en wachtte in ongeduld vele dagen, hij liep onrustig her en der en was het liefst alleen in den schemer van Santa Nunziata. Het antwoord kwam, een uitvoerig verhaal van het kind, hoe het gezond en gelukkig was, en een bede voor de moeder. Hij peinsde, en hij bad dat hij niet onder de wanhoop vallen mocht, hij had zijn plicht te doen en indien hij sterk bleef in het vertrouwen zou zij zeker wederkeeren. Geregeld en kalm vergingen weken en maanden, maar uit den droom waar hij de oogen, den glans, het gebaar van haar zag beving hem soms een zoete beroering waar hij den hemel

voor dankte, en helder klonk dan de naam van Dianora in het gebed.

Hij ontmoette Taddeo weer die voor de plundering van Rome was teruggekeerd en thans rijk in het oude huis van Colombe woonde. Onder de vrienden met wie hij het meest werd gezien, de heftige partijgangers van Medici, waren de gebroeders della Rena, die in des hertogs dienst af en aan gingen om het paleis gereed te maken. Wanneer zij hem tegenkwamen kenden zij hem niet, en wanneer Taddeo stil stond om hem aan te spreken vervolgden zij hun weg.

'In ruil voor de ware vriendschap die je mij hebt aangedaan,' sprak Taddeo eens, 'geef ik je een nuttigen wenk. Een verstandig man zou de stad vermijden waar hij zooveel brave menschen heeft gekrenkt. Maar nu je er eenmaal bent: kijk voor je. Helden zijn ze niet, daarom kijk ook achter je waar je loopt. Mijn goede oom is afwezig, geluk daar mee. Maar hij komt terug, en ik ben benieuwd wat hij voor je bedenken zal. Ja, het zou een andere wereld zijn als er geen vrouwen waren.'

En kort daarna, op een Zondag toen hij met zijn vriend naar Fiesole wandelde, ontmoette hij Venturi, bleek en donker, die recht voor zich zag terwijl hij voorbij ging. Nadat zij een poos zwijgend naast elkander hadden geloopen sprak eindelijk Sciarra, zeggend dat het immers voor Dianora onmogelijk was terug te keeren waar gewis de bedrogen man zich wreken zou, hij drong aan dat Landro haar zou waarschuwen voor de gevaren die haar hier wachtten. Landro echter voelde zich sterk om haar te verdedigen en vreesde niet. Zij dwaalden over de heuvelen en onder de groene boomen den ganschen dag, zij wendden hun schreden eerst laat naar de stad terug.

En in het donker werden zij verraderlijk door drie mannen aangegrepen en gestoken, zij worstelden op den grond, het duurde lang eer Landro de aanvallers af kon werpen. Bloedend, wankelend arm aan arm zochten zij den weg, tot zij eindelijk eenige burgers ontmoetten die hen steunden en naar huis geleidden.

Die dagen dat Landro op bed lag, wachtend op genezing, starend naar het blauw door het venster, ontbloeiden rijkelijk de gedachten, een weldadige teederheid vervulde hem. Hij

wist dat Dianora komen zou en hij begreep nu dat zij in hun eigen stad niet konden zijn, hij moest een andere plaats bedenken waar hij haar wachten kon. Maar bovenal moest hij bedenken hoe het haar mogelijk zou zijn te komen, zonder schaamte, zonder berouw. Hij zelf moest zijn schuld erkennen dat hij haar alleen had gelaten in een wereld die haar gemakkelijk mee kon voeren daar zij, in den aanvang de zondigheid niet verstaande, argeloos genomen had wat zij vond, tot zij het kwaad begreep, maar niet terug kon uit wat haar eenmaal gevangen had. Dien avond in Ripa had de smart haar voortgejaagd. En indien hij de kracht niet vond om haar te steunen, wie dan? en waar zou haar einde zijn? De zielen, voorzeker, konden nimmer scheiden, maar ook in het kortstondig leven behoorden zij elkander. Waarom was hij heengegaan? Wat was het dat hem zoo geslagen had dat hij die harde woorden sprak? Droefenis te vinden dat de allerliefste zwak en gebrekkig als anderen was. Bedrog bestond niet in haar, noch trouweloosheid, maar onnoozel had zij der zinnen kracht al te vrij gelaten en de verkeerdheid der wereld had ze meegevoerd. Kleinmoedig en dwaas was hij geweest de vrouw, voor wie bij wat hij deed, bij wat gebeurde iedere gedachte was, naar wie zijn ziel smachtte ieder oogenblik, alleen te laten toen zij niet ging zooals hij. Hij voelde dat met haar alleen zijn dagen goed konden zijn en hij schaamde zich niet om deze waarheid dat hij gelijk in den aanvang zede en wet verzaken kon zoo hij slechts het licht van haar oogen aanschouwen mocht. Eenig slechts kon het geluk zijn dat hier gegeven werd en zoo het gedaan moest zijn had hij onder de menschen geen enkel doel. Maar hoe kon hij haar naderen zonder haar smart te geven of de droeve schaamte in haar te wekken. Vele dagen lag hij en peinsde, en hij sprak met Sciarra, hij luisterde naar de woorden van ervaring van den ouden Fra Pierucchio. Eindelijk schreef hij een brief dien hij aan Argentina zond om haar te geven.

‘Geliefde, vergeef de domheid van mijn verlangen dat mij dreef je te zoeken zooals ik deed, vergeef mijn domheid en zelfzucht dien avond in Pizzo Merlo. Deze dagen heb ik gezocht in vele gedachten en gevonden dat ik een recht bezit dat ik nemen moet. God heeft ons hier een spanne

tijds gegeven waarvan wij iedere kleine stonde zuiver moeten leven, in ons beiden is de wil om zoo te doen gelijk en eender. Eenmaal liet ik je alleen, eenmaal vluchtte je van mij, ofschoon onze innigste wensch was om te keeren en dichter bij elkaar te zijn. De liefste waarheid is dat ieder moet geven uit zijn liefde gelijk ieder ontvangt uit de liefde waar al het levende uit geboren wordt, de warmte moet van ons stralen, van de handen zoowel als van de oogen. De zucht om zoo te geven is gemakkelijk te voldoen, maar het geweten vraagt naar het hoe en vindt daarin zijn moeiten, of het beter is den Schepper te geven of de schepping. Onze aard neigt tot de wereld der broeders of tot den hemel des vaders, het geweten kiest welke neiging het volgen zal. De eene of de andere weg staat open, die tot het bereikbaar geluk der natuur of die tot den eindeloozen eeuwigen God. Het wereldsch heil of het hemelsch. Maar hemel en wereld zijn niet strijdig, de wereld immers is uit den Schepper voort gekomen, gebrekkig, ongehoorzaam, zondig, maar haat jegens haar maker is in haar niet. De strijd dien wij voeren is tegen onze gebrekkigheid, al het geschapene is behoeftig. Wie eerst de wereld wil en voldoening van behoeften, wil eerst zijn eigen baat. Wie het hart enkel heeft tot God genegen vergeet wereld en behoeften, de wereld kan hem niet voldoen en de heerlijkheid der schepping zal hij niet kennen. Het is niet genoeg het een te kiezen of het ander, maar zoo wij niet anders kunnen is het boos of dwaas ons af te keeren van wie niet kiest zooals wij. De liefde is in ieder schepsel en wie zich geheel aan haar overgeeft ontdekt haar grootheid, zij zal de oogen openen voor het innerlijk gezicht, dat is het geloof, de leidstar van ons leven. Midden in de wereld heeft God ons gezet opdat wij zijn schepping kennen mogen, en uit het geloof, de kennis Gods, komt de kennis van de wereld met de vreugde. Wie God liefheeft bevat hem binnen zijn aardsche grenzen en heeft de zuivere liefde tot het geschapene. Wie God liefheeft ook kent de volmaaktheid die is daarbuiten, en kent de liefde die is hierbinnen, met al haar vruchten waarvan geen enkele volmaakt kan zijn. Gansch en al naar het hier genegen is geen enkel, gelijk geen enkel gansch en al daarginder zoekt, maar het geweten vraagt wat meer is, langs den weg der onvolmaaktheid of langs

dien der liefde tot God alleen. Beide wegen voeren wel tot het eender doel, maar die door de wereld gaat is die waar veel genomen wordt, de ander is die van louter gaven. Wij beiden, geliefde, wij hebben beiden hetzelfde gedaan, de een heeft te veel, de ander te weinig genomen, de een te weinig, de ander te veel gegeven, beiden hebben wij God en zijn wereld te kort gedaan. Ik wil niet langer zonder de eenige voor wie ik geboren ben, de eenige in wie ik mijn aardsch heil vinden kan, mijn recht dat ik verwaarloosd heb. Geliefde, zoete vrouw, gedenk dien lentedag aan de beek Mensola toen wij beiden de groote goedheid dezer aarde kenden gelijk de kleine vogels die zongen om den zonneschijn, Dianora, eeuwige van mijn ziel, wij weten dat de liefde van de wereld een hemel maakt. Die liefde heeft God ons gegeven, laat ons de dagen loven van dit aardsche paradijs. Wat scheelt het of wij in onze stad niet mogen zijn? Hier wacht ons de wraak, straf wellicht voor wat onze lichtvaardigheid te zamen met de domheid van anderen deed. Kom niet hier, mijn vrouw, maar ik zal komen zoodra de wonden genezen zijn die de wraak mij reeds toebracht, ik zal komen en je medevoeren naar een land waar geen mensch ons kwaad wil. Kus Nannina met vele kussen en onder de kussen die zij je wedergeeft zullen er vele zijn van mij.'

Argentina, die haar na veel moeiten gevonden had, gaf haar den brief, het was een middag in dezelfde herberg waar zij met de stadswachts had gezeten. Zij las, zij zeide niets, maar zij stond op en een ring uit haar boezem nemende wierp zij dien de waardin ter betaling toe. Door heel die buurt van Ripa liep zij zwijgend mede.

'Het is een jaar geleden dat hij kwam,' sprak zij toen, 'een jaar ben ik hier geweest. Ik vrees dat het niet meer kan, het is zoo erg wat ik gebroken heb. Maar een eind moet er zijn.'

Toen Argentina haar verzorgde zag zij hoe mager zij was geworden, en voor den spiegel te zamen omarmden zij elkander, schreiend en lachend, want de eene wees den eersten rimpel tusschen de oogen en de andere kuste die plek.

Den morgen daarna stond Dianora zuchtend van het slapeloos bed en ging uit om alleen te zijn. Buiten de stad zat zij op een heuvel tusschen de wijnstokken, mijmerend, met

de oogen naar de kim gericht. Zijn geest had zij verstaan, hij wilde niet kennen wat zij misdaan had, hij duldde geen smart voor haar. Maar hij had niet zooals zij ervaren dat de weg waar veel genomen wordt de weg is waar veel verloren wordt, hij wist niet van de ledigheid wanneer de lusten zonder verzadiging zijn vergaan, noch van de wanhoop wanneer geen redding wordt gezien. Misdaan had zij jegens hem en haar kind, en de wereld had haar geleerd dat er een prijs is voor ieder ding. Hoe groot zou de boete moeten zijn voor een schoon leven en voor de liefde die zij verdorven had. Maar het moest geschieden, of het ook al de komende dagen duren zou, want hoe zij had gebeden haar ziel hoorde geen ander antwoord dan dat zij hem behoorde en hem wachtte, hem alleen. Hoe meer zij nam, hoe meer zij zwelgde en vergetelheid zocht, zoo luider werd de roep daarbinnen. En iederen dag bij het ontwaken had zij gevoeld dat zij niet zou kunnen naderen onder zijn klaren blik. Schoon was de wereld waarvan hij sprak, maar die zij gezien had was zwaar van onreinheden welke ieder die ze kende bedekte en verzweeg. Boeten moest zij en tot de goede Maagd zou zij spreken aldus: Eens was ik een kind dat lachte tegen de zon in den hemel, eens had ik een hart dat al de liefelijkheden der aarde begeerde en ik wist niet dat er kwaad verborgen was, en toen ik wist was het te laat. Maar schouw in mijn hart, o Moeder, en zoo gij daar nog één enkele bloem vindt, geef dat ik haar schenken mag aan wien zij behoort, zoo niet, laat mij slechts bidden, en behoed hem en het kleine kind.

Bij Argentina zeide zij dat zij morgen naar Florence reizen wilde, waar hij was kon enkel goed haar wachten, daar moest zij zijn.

XX

Meer dan twaalf dagen had zij geloopen, daar zij wilde dat vermoeienis en ontbering de eerste straf moest zijn, en ieder van die zwoele zomernachten had een korte slaap onder heesters of op een steenigen heuvel geen verkwikking gegeven, want de onrust pijnigde haar, de hartstocht die haar eertijds voerde waar haar innigste wil niet begeerde dreef haar thans naar een heil dat zij niet kende, doch dat goed

moest zij wijl hij daar wachtte, de ware lafenis. Wat zij doen moest wist zij niet, zij wilde slechts daar zijn waar zij goed kon maken wat zij misdaan had. Ginder, eenige honderd schreden verder, stond de poort. De menschen die kwamen van de stad zag zij aan of zij iets liefelijks kon vinden op hun gelaat, die er heen gingen staarde zij benijdend na. Maar haar hart klopte al te zwaar, zij durfde niet voor hem treden zooals zij was. Zij boog het hoofd neder tot den grond en brak in snikken uit.

Twee vrouwen van de markt zetten hun korven af en vroegen wat haar deerde, maar hoe kon zij antwoorden die zooveel te zeggen had. Dan naderde een zuster die bij haar knielde, en Dianora verborg zich aan haar borst. Haar opheffend voerde de zuster haar mede, een smal pad langs, zij traden binnen den muur van haar ordehuis. Zacht werd zij door de overste ontvangen die haar reinigen deed en nieuwe schoenen voor haar bracht. Eerst echter wilde zij haar naam niet zeggen daar zij zich schaamde, maar knielend noemde zij zich dan en vroeg te mogen biechten. Een vader van de Camaldulensen, na haar gehoord te hebben, gebood dat zij gevoerd zou worden in het Penitentenhuis, maar de overste bad dat zij onder haar hoede gegeven mocht worden, een zuster die haar had lief gehad in de wereld had om die gunst gesmeekt.

In de cel die haar gegeven werd hoog in het huis kwam den dag daarna de vriendin van haar meisjesjaren, Bianca Cambi, zij weenden te zamen en konden niet spreken, want zij wisten dat zij met woorden elkander niet begrijpen zouden. Dianora vreesde den naam te noemen die de andere eenmaal zoo lief was geweest, Bianca bloosde, want zij voelde dat er bij de tranen die van haar oogen vielen enkele waren zooals de vrouwen schreien, dat in haar lach een glans was der vreugde van weleer. Eerst de volgende dagen vonden zij schuchter de woorden om te vertellen van de jaren die hen van elkander scheidden, het was Bianca die luisterde, met de oogen afgewend naar het zonlicht op de populieren, en uit het lang verhaal verstond dat zij dat er voor de vriendin niet anders dan smart was in de wereld. Dan nam zij haar aan haar borst en fluisterde dat ook zij het heil zou vinden waarvan zij in hun lieven tijd zoo innig droomden.

Met open oogen lag zij in de duisternis en zag door de tralies de stille sterren van den nacht. In haar hart, van veel schreien vermoeid, tierde nog het rumoer van Rome dat haar stoorde om de rust van den nachtelijken hemel te verstaan. Den slaap wachtend zag zij ongeroerd de woelige beelden van verleden dagen rijzen en verbleeken, de klank van haar eigen lach dien zij hoorde onder de stemmen was haar vreemd. Wanneer ten leste de sterren weken sloten zich de oogleden, maar in den loomen sluimer hoorde zij nog vaag de roepende geluiden van daarginder. Vroeg ontwaakt van het morgengekweel zuchtte zij vragend wat troost de dag haar brengen kon. Voorbij waren de genietingen, voorbij de jeugd met den lust aan het heden, en welk recht had zij hem te naderen die alleen nog de vreugde geven kon? Al de kracht die eenmaal in haar tintelde had zij aan zichzelf verkwist, van al de hooge beloften waaraan zij zich bedwelmd hadden in dien bloeienden tijd van Bracciano had zij geen enkele vervuld, arm aan schoonheid, arm aan liefde keerde zij tot hem terug. De eenige goede daad ware voor dit leven voor immer van hem te scheiden en voortaan een moeder te zijn bij Nannina. Maar al te wel wist zij dat zij het dagelijksch leven onder de menschen niet leven kon, zij zou uit behoefte aan lust of uit behoefte aan troost dezelfde wegen zoeken die zij ontvlucht was, en bij al haar dwalen zouden zijn oogen haar blijven aanzien en zou zij altijd naar hem smachten. Hoe dan? zou zij troost vinden waar de hand van Bianca haar wees? zou zij haar recht op deze wereld kunnen opgeven, al wat haar kind, al wat Landro behoorde wijden aan den dienst waarvoor zij niet geboren was? Het wereldsch heil of het hemelsch, wie het een kende zou niet aarzelen in de keuze. Maar wreed was het einde der luttele jaren van haar lust, want waar zij koos zou zij een hart brengen dat reeds te veel verloren had.

Een machteloosheid beving haar waarin zij gelaten wachtte hoe over haar beschikt zou worden. Het hart, eenmaal rijk aan ontroeringen en verlangen, scheen ledig en uitgedoofd, gedachteloos zat zij een ganschen morgen onder de laurieren in de gaarde met behagen in de stilte van den dag en in haar ongeroerde eenzaamheid. Wanneer de overste bij haar kwam zitten, een goedhartige oude vrouw, om haar te winnen

voor het heilig leven, luisterde zij onaangedaan of de gemoedsrust waaruit die kalme woorden vloeiden behoorde aan een leven dat altijd verre van haar blijven zoude. Maar de gevoelloosheid werd gestoord op een ochtend toen Bianca blozend kwam met tweërlei bericht. Het eerste vertelde zij met tintelende oogen, er was antwoord gekomen dat Dianora na slechts een korten proef den sluier der Clarissen nemen mocht. Stil en bleek hoorde zij, het was of haar de liefste hoop ontviel, of zij nabij een afgrond was. Maar als Bianca dan van de andere tijding fluisterde sloeg zij de oogen op, de hitte gloeide op haar wangen, en terstond welden twee groote tranen en vielen neder. Bianca was in het klooster van San Marco geweest en had Landro daar gezien die met een broeder stond te werken aan den muur, zij had hem gezegd van Dianora dat zij uit de wereld scheiden ging. Hij had gedankt en geantwoord dat ook hij thans dien allerschoonsten weg zou kiezen. De vriendin, de droefenis verstaande, hief biddend de handen boven haar.

Sprakeloos liet zij zich geleiden naar het kamertje en het eerste wat zij doen kon in de eenzaamheid was te knielen voor de heilige Moeder. En zij bekende: al haar goede wil om zich te wijden aan den nederigen dienst, al haar gedachten om afstand te doen van geluk voor haarzelve waren ijdel geweest, de eenige waarheid die in haar leefde was de heimelijke hoop die zij niet had durven aanzien. De hemel had nu beslist, alleen den troost kon zij verwachten.

Maar niemand zag haar, die dagen van haar proef, hoe zij uren onbewegelijk op den vloer lag, hoe zij zich sloeg om de pijn en het snikken te bedwingen, hoe zij zich wrong en met tandenknersen de vuisten naar den hemel strekte. De volle begeerte en den wil om te heerschen over haar lot kon zij niet overgeven, zij kon niet aanvaarden wat haar gegeven werd. In oogenblikken van kalmte overdenkend wat zij anders nog verwachten kon zag zij zichzelve die zij werkelijk was: terug in Rome of in een andere stad, met de zorgen voor het kind die haar menige stonde van ledigheid zou laten, met de versmachting naar hem die voorbij was, met de hitte en de onrust in de borst. En zij zag hoe zij zijn zou na weinige jaren, gelijk de verlorenen van Ripa, of gruwelijker, gelijk Argentina, eenzaam, uitgebloeid. Had

de maker van het schoone leven het zoo gewild dat aan het einde van al het nemen een afgrond doemde van ledigheid? De genietingen bloeiden inderdaad niet langer dan hun dag, zij lieten zelfs geen geur na, en kil, grauw was de herinnering. Naar het zonlicht daarbuiten, naar den lach, den zang, de beroering der menschen dreef haar het poperend bloed, en zij die zoo roekeloos had genomen dat zij den waren schat verloor, wat anders kon zij nu verwachten dan de genietingen met de ellende der onvoldaanheid? En haar trots boog zich en zij ontwaarde de liefelijkheid der ontzegging. Gelijk hij in San Marco zou zij hier de oogen heffen, de heilige Moeder zou in het fluisteren van het verborgenste hunner harten verstaan wat zij baden voor een ander leven. Weinig was het waarmede zij dienen kon, maar het was haar schuld niet dat zij behalve de liefde die niet meer bloeien mocht niets bezat.

Vermoeid van de strijdige ontroeringen, van den kamp der gedachten, prevelde zij eindelijk niet anders dan den naam der lieve Vrouwe. Wanneer de overste kwam om te onderzoeken hoe zij de proef doorstond knikte zij bij iedere vraag en toonde zich bereid. Maar innerlijk wist zij dat de sluier voor haar den strijd niet beslissen zoude, want zonder aandrang, zonder toewijding, zonder berusting zelfs zou zij nog langen tijd blijven vragen wat voor een vrouw die de liefde zoo groot in zich draagt, en daarbij de begeerte om al de zoetheid der wereld te omarmen, de rechte weg kon zijn.

Vasten en waken begonnen, de haren werden haar afgesneden.

Toen op een nacht, terwijl zij in de kapel voor het altaar lag, knielde Bianca naast haar neder. En zij fluisterde van een vrouw die aan de poort gevraagd had haar te spreken, den dag te voren, maar de overste had geweigerd. Bianca vroeg of zij voor de wijding een beschikking had voor haar kind, zij was bereid die zelf te brengen. Zij antwoordde niet, zij staarde dien ganschen nacht in het licht der kaarsen. De schoone wereld, met den lach en den glans der menigte, veranderde voor haar gezicht, want in haar verbeelding was een jonkvrouw verschenen, haar kind Nannina zooals het later zou zijn, eenzaam, argeloos, onder de menschen het

geluk zoekend gelijk zij had gedaan, en wat voor haar als genieting had geglinsterd herkende zij op het gelaat van het kind dof en bleek als een verzwegen smart. Eén was er die haar behoeden kon en haar wijzen waar voorzeker het geluk niet is. Toen zij rees bij de eerste bel stond zij gebogen of zij den komenden last reeds droeg, want zij had gekozen, daar moest zij wederkeeren waar voor haar niets dan een schijn wachtte, lachen zonder vreugde, een einde zonder vervulling.

In den morgen, toen de overste kwam om te vragen of zij bereid was tot de plichten die naar den reinsten zegen voeren, stond zij gekleed in haar wereldsch kleed, met de ringen aan haar vingers. Een hooge toon klonk in haar Wees-gegroet voor zij heenging om voor het eerst te aanvaarden de lieve noodzaak die zij gevoelde.

XXI.

De laatste strijd moest gestreden worden. Rome was gevallen, Florence, die de kroon van veler eeuwen schoonen arbeid gedragen had, werd al benauwd door donkere gevaren, maar ofschoon door verraad aan allen kant besprongen en in den boezem doodelijk gestoken, verrees de fiere geest, grootsch in zijn zwakheid. Vele der rijkste huizen zag men onverwacht gesloten, die daar woonden, bekend als trouwe burgers, waren gevlucht daar zij vreesden voor de driften die opbruisten in de stad, en die bleven kenden eindelijk wie hun broeders waren, wie de vijanden met wie zij niet in waarheid leven konden. Gezanten keerden moedeloos weer, boden reden af en aan, honderden mannen onder den bekwaamsten bouwmeester van den tijd arbeidden lange dagen om de versterkingen te herstellen, de raad gebood dat alle lusthuizen van den omtrek, schatten van bouwwerk en beelden, nedergebroken werden. En allen werden gewapend en allen waren gereed. De maanden van den winter leed het volk de kwellingen van gebrek, angst, onzekerheid, omdat een valsch bevelhebber den hoogsten prijs zocht voor verraad, en in de bezielende overwinningen van Ferruccio hier en ginder in het gebied werd nutteloos het deugdelijk bloed gestort. Van den vroegen morgen waren de straten roerig

van trommels en trompetten, de winkels stonden ledig en verlaten want de burgers oefenden zich op de Piazza of buiten den muur, de vrouwen moesten zorgelijk rondgaan om te vragen waar iemand spijs te koop wist. Herhaaldelijk werd de klok geluid, herhaaldelijk zag men een stadgenoot, een achtenswaardig man, als verspieder heengevoerd naar de gerechtsplaats. Bij het vallen van den schemer, wanneer in ieder huis het vuur gedoofd werd, klonk in de straten het krijten om brood, het sussen der moeders die niet hadden.

In de Wijnrank onder Santa Croce had Dianora de vriendin en haar kind gevonden. Als een verloren schat had Argentina haar terug ontvangen, zij koesterde haar met innige omarming, fluisterend dat haar liefste hoop gewis vervuld zou worden. En als zij hoorde hoe Dianora niet meer verwachten kon dan vreugde bij haar kind te vinden, troostte zij haar en zon hoe zij haar weg kon voeren naar een rustig oord. Na den kamp die te wachten stond duchtte zij van het krijgsvolk het ergste kwaad gelijk zij het daarginds gezien had, ook had zij op straat twee van de Orsini ontmoet die als aanvoerders de Signoria dienden. Maar het was niet mogelijk het Florentijnsch gebied te verlaten, daar het rondom, ofschoon men geen vijand zag, door het leger was ingesloten. Dus moesten zij wachten en zich verbergen.

Dianora echter ging iederen ochtend naar de mis in kerken waarvan zij Landro had hooren verhalen, Santa Nunziata waar hij als knaap iederen dag nederknielde, den Dom waar hij met zijn ouden vriend van haar gesproken had. Daar lag zij en bad voor Nannina, voor hem, voor haar zelve. En wanneer de dienst gedaan was en zij geen gebed meer wist, bleef zij geknield om voor haar verbeelding terug te roepen de lichte dagen van den aanvang. Lang dwaalde zij in weemoedig genot, tot vermoeienis haar noopte op te staan, dan zuchtte zij en kon en wilde niet beseffen dat dit leven voorbij moest zijn. In gemijmer liep zij door de straten steeds naar de zelfde plaatsen, langs het klooster van San Marco en met bonzend hart zag zij iederen broeder die een zwarte pij droeg naderen, langs het huis van messer Ordelmonti, of den weg op buiten San Gallo, den weg dien hij zoo vaak tot haar gekomen was. Immer weder keerde zij daar terug

en soms bleef zij zoo lang uit dat Argentina haar zoeken ging, vreezend voor een ongeluk.

En eenmaal, het was in den koudsten tijd, nadat zij heen en weder langs San Marco had geloopen, waagde zij het de kerk in te gaan. De broeders stonden in het koor, het lof zingend, het was zoo duister dat zij ze niet onderscheiden kon. Eindelijk zag zij ze heengaan twee aan twee, maar enkelen bleven voor het altaar gebogen, vage gestalten onder de hooge kaarsen. En zij, op den killen steen, bad, bad voortdurend met de oogen strak op hen gericht, want zij voelde de zekerheid dat hij daar was. Maar toen ook die broeders rezen en verdwenen verstomde haar gebed, zij had gezien dat hij waarlijk was heengegaan, en zij staarde en brak in snikken uit, zij was gansch alleen in de duisternis, niemand hoorde haar. Landro riep haar ziel, zij breidde haar armen uit om zijn adem over haar te voelen.

Toen zij opstond wist zij dat zij nog nimmer zoo geschreid had en ook dat zij nog nimmer zoo verlicht was van den last die haar drukte, nu eerst waren de zuivere tranen gevloeid, nu eerst, nu zij de wanhoop zoo nabij had aangezien voelde zij het begin van loutering. Zij geloofde dat deze smart haar eenmaal in de lichtere wereld waar zijn geest leefde heffen zoude, iederen morgen verlangde zij naar het uur wanneer uit diezelfde bron de tranen konden vloeien. Weemoedig zag zij naar haar kind wanneer zij uitging, met zelfverwijt dat zij het niet geven kon wat het behoefde, maar zij voelde dat zij niet de goede moeder zijn kon voor zij rust gevonden had van de pijn en de wanhoop der liefde. Zij ging, zij dwaalde door de stad en toefde vele uren biddend en wachtend in San Marco.

Op een avond viel een dichte sneeuw toen zij buiten kwam om naar huis te keeren, de straat was eenzaam, zij hoorde haar schreden niet. En langs de galerij van het Vondelinghuis gaande werd zij onverhoeds aangegrepen; zij kon niet zien en niet roepen want vlug bonden de mannen een doek voor haar mond en wierpen een kap over haar hoofd, zij namen haar op en droegen haar mede. Maar toen de schrik van haar week en zij te begrijpen begon worstelde zij om zich los te wringen, tot het haar op de Oude Brug gelukte kap en doek af te trekken, zij schreeuwde luid en

tegelijk hoorde zij mannenstemmen naderen. Die haar hielden lieten haar los en vluchtten. De twee gewapende burgers geleidden haar terug naar de Wijnrank.

Maar heviger verschrok zij toen zij van den waard vernam dat Argentina met het kind gevlucht was, zij beefde en viel. Er was dien middag een man geweest dien de waard kende als een deugniet die reeds vaak in de Stinche was opgesloten, die had hem geld geboden indien hij hem na donker het kind Nannina wilde overgeven, hij had hem met slagen uit de deur geworpen en dan Argentina gewaarschuwd. En zij had niet gewacht, maar was ijlings met het kind en een kleinen bundel heengegaan. Dianora zat op het bed de lange donkere uren, morgen gewis zou er bericht zijn waarheen ook zij moest vluchten. Dan zou zij niet meer in San Marco knielen en schreien, en wachten in de aanwezigheid van waar de eenige warmte tot haar kwam. Toen daagde een koel licht over de gepeinzen van haar ziel, toen ontwaarde zij dat zij dichter bij hem was dan zij ooit had geweten. Hier in den stillen nacht, terwijl hij verre van haar was weggesloten en haar kind was heengevoerd zij wist niet waar, kon zij rustig uitzien naar den morgen omdat de klaarheid die haar omvatte van zijn geest kwam. Er bestond geen scheiding, de druk, de angst, de eenzaamheid had haar verlaten, zij kon heengaan van die lieve plekken, zonder vrees dat verlokkingen haar deren zouden. De geur van een lente zweefde over haar, zoet als geluk van weleer, frisch van komende beloften.

In den morgen kwam een vrouw met bericht van Argentina, die zonder een plaats te noemen haar vroeg als het donker was geworden de boodschapster te volgen. Toen de schemer viel ging zij, zij liep San Marco voorbij. Uit een stal buiten de poort bracht de vrouw haar muilezel en liet er Dianora op rijden, zij zelf liep voor met den teugel aan haar arm. Zij noemde den naam van het ruischend water aan hun linker, Terzolle, en vertelde dat zij het werk van haar man moest doen, een voerman die met het leger was. Na een poos, voorbij Careggi, nadat zij voorzichtig in het duister een smalle brug waren overgegaan, klommen zij door heesters een smal pad op. Zij traden binnen, het was een lage kamer, het kind sliep op den vloer en Argentina stond bij het vuur.

Daar bleven zij vele weken, wachtend op berichten over den krijg, of er een weg was waarlangs zij naar een andere streek konden reizen. De woning stond op een hoogte tusschen de kastanjes, zij konden de beek Terzolle zien, maar zij waagden zich niet beneden, de eene of de andere bewaakte het kind.

Maar toen het voorjaar kwam en de vrouw vaak dagen met haar lastdier weg moest blijven waren zij genoodzaakt soms naar een der andere woningen in den omtrek te gaan om spijs en drank.

Gekoesterd door de geurende zoelten van haar eigen land ontwaakte Dianora uit herinneringen die de dagen innig maakten. En zacht als het gemurmel van de beek beneden vloeiden haar woorden, of zij uit een droom sprak, wanneer zij met Nannina in het licht bewogen lommer zat en haar vertelde van den tijd toen zij zelve klein was en speelde. Met de teedere handen in de hare voelde zij zich als een genootje, zij lachte met denzelfden klaren lach, de adem van haar kind, dicht onder haar aangezicht, vervulde haar van een frissche weelde. Zij dwaalden langs de heuvelen, bukkend over het kruid of reikend naar de takken der bloeiende granaten, soms hief de moeder plotseling haar kind naar den gouden hemel en zong, zonder woorden zooals een vogel zingt. En in de innige stilte verwarmde haar de blos der dankbaarheid dat deze vreugde haar werd gegeven, zij geloofde dat de gebeden van Landro dit voor haar hadden gedaan en het liefste dat zij bedenken kon was dat deze lente aan de Terzolle dezelfde teruggekeerde lente van Giocosa was.

De dagen werden warm en had zij niet om koelte onder het loof aan het water gezeten, zij zou Sciarra niet gezien hebben die daar langs ging met een vriend. Plotseling, bleek en koud, wist zij dat het lot hem daar gevoerd had en dat zij tot een nieuwe hoogte stijgen moest. Zij ging tot hem, zij staarde hem aan om te lezen of het onheil of zegen was. Met weemoedigen ernst sprak hij. Landro, kort voor hij de gelofte had willen doen, had ontdekt waar hij een plicht vervullen moest nu het goede recht van zijn stad op een zuiver leven werd bedreigd. De zeden van zijn vaderen, waarin ook zijn kind zou leven, moest hij beschermen, dat waren de zeden die de Heiland had geleerd wien de stad was toegewijd. Hij

had zich bij de Signoria aangemeld en was naar het leger gezonden, eerst naar Arezzo, nu naar de bergen in het noorden. Hij was gewond geweest en weer genezen.

Het kind staarde in een betoovering. Toen Sciarra hen had verlaten begon zij zacht te schreien en smeekte haar vader terug te hebben. Dianora zat zwijgend, met het warme hoofdje aan haar borst, wachtend wat haar ziel zou spreken, zij zag nu zoo eenvoudig dat de lente die voorbij ging, de welige vreugde voor haar en het kind alleen door andere vreugde gevolgd moest worden. Zij dacht aan de gevaren van den oorlog, maar dan glimlachte zij, want zij behoefde geen voorwendsel om tot hem te gaan, ook de vraag van het kind behoefde zij niet om voor hem te durven komen. Zij wist dat zij boven al haar verkeerdheid één ding bezat stralend voor allen tijd, de liefde die eeuwig voor hem open lag. Hoog zag zij haar leven in rozeroode verten voor zich, en hij stond daarin wit en zoet, de heiligheid welke zij toebehoorde. Zij nam het klein gelaat tusschen haar handen en fluisterde dat ook zij naar hem verlangde, zij lachten beiden naar het licht door de bladeren.

XXII

Het was een reis met moeiten en gevaren die zij begon, den kapmantel droeg zij mede omdat zij veiliger in het struikgewas kon vernachten dan in een herberg. Twee dagen ging zij in het vlakke land van woning tot woning, maar vond er slechts vrouwen die zooals zij wachtten op bericht, dan keerde zij naar de heuvelen terug en zat er soms uren aan den weg, uitziend of er een mensch zou komen die van het leger wist. Wanneer de dag verging, wanneer zij haar brood gegeten had steeg zij tegen een hoogte op om een schuilplaats te zoeken en onder het loof legde zij zich neder in het kruid. Dan dacht zij aan de kleine kamer waar Nannina sliep, haar oogen gingen toe, zij wist niet of de warmte die zij op haar aangezicht voelde van den laatsten gloed kwam die ginder daalde of van het lieflijk beeld dat in haar ziel verrees. Zij mijmerde en begreep niet dat zij dit niet eerder had gekend. Of was het omdat voorheen een andere hartstocht haar geboeid had dat deze vreugde niet kon ontlui-

ken? In Giocosa had die heete wind het eerst over haar gewaaid en in één enkelen nacht haar hart vol rooden bloei gezet, de seizoenen waren gevolgd met immer zwaarder, immer weelderiger geuren, en plotseling, toen die brief in Ripa kwam, verliet die dwaze hitte haar. Die tijd was kort geweest, maar hij had haar jeugd genomen, ginder in de stad van lust en verdriet. En daarom kon zij nu eerst haar kind aanzien. En daarom kon zij nu voor Landro komen, niet alleen een minnares, nu zij gezien had de nieuwe bron van liefde die uit hun liefde was ontsprongen. Uit de ruimten van haar gemijmer sloeg zij de oogen op naar den nacht met de hooge sterren en voor het eerst weder voelde zij groot over zich diezelfde klaarheid van haar eerste lente, dezelfde gewisheid dat er één gloed is die door mensch en hemel gaat. Weldadig was de rustigheid van haar borst en starend naar de fonkeling daarboven sliep zij in.

Verder noordwaarts trok zij waar de bergen steiler werden en de wegen eenzamer. En op een morgen ontwaakte zij door hoorngeschal, zij lag achter een hoogen rotssteen verscholen, beneden haar was een pad en verder beneden een dal waar de eerste zonneschijn viel. Daar bewoog een bende krijgsvolk, een lange stoet ruiters en voetsoldaten met flikkering van wapens voort. De stemmen kon zij hooren, maar vergeefs rekte zij zich om te verstaan. Doch zij wist thans de richting, of zij ook vrienden of vijanden waren. Vlug daalde zij tot het pad af en liep haastig voort, na korten tijd was zij de achterhoede genaderd, zij kon toen een vreemde taal onderscheiden. Nadat zij gerust had terwijl het krijgsvolk daar beneden rustte liep zij gansch dien heeten dag, immer stijgend, tot zij laat na den middag zich moest nederzetten, bevend van vermoeienis. En haar oogen sloten, zij sliep terstond.

Maar lang had zij niet geslapen toen zij ze weder opende, de zon straalde nog door de populieren. En omziende ontwaarde zij een krijgsman die in de struiken school. Hij riep haar tot zich, zij kwam daar zij hem aan zijn taal herkende en hoorde dat de benden van Ferruccio daar boven in de bergen legerden nabij Gavinana. En als zij hem vertelde dat een vreemde troep ginder was voortgetrokken wilde hij aanstonds terugkeeren om het te melden, maar zij smeekte hem

niet zonder haar te gaan. De man, zich ontfermend, nam haar arm en steunde haar terwijl zij moeizaam door het dicht gewas tegen de steilte klommen. De schemer viel, zwijgend gingen zij naast elkander. Haar kleed scheurde, takken striemden haar in het gezicht, maar zij klemde zich aan den krijgsknecht vast, want zij wilde voort om voor den nacht haar doel te bereiken, zij zag nu de gevaren die rondom Landro dreigden. Ten leste echter konden de voeten niet meer, zij struikelde en kon niet opstaan.

'Laat mij', zeide zij, 'maar zeg hoe ik hem vinden kan.'

De man vertelde dat het niet ver kon zijn, ofschoon de berg ruwer werd, eer zij soldaten van de wacht zou ontmoeten. Hij gaf haar te drinken uit zijn kruik en verliet haar.

In de stilte, met haar wangen aan de koele planten, bad zij fluisterend om voort te kunnen, zij zeide en zij herhaalde de Heilige Moeder hoe zij zeker wist dat hij veilig van alle gevaar zou zijn indien zij tijdig kwam, en hij was noodig, zij bad om haar eigen leven. En biddend voelde zij hoe de pijn van het verlangen stilde, zij voelde de kracht weer en kon gemakkelijk opstaan. Gebukt en tastend zocht zij voorzichtig een doorgang onder de warrigheid, zij had geen andere gedachte dan hoe de afstand bij iedere schrede kleiner werd.

Plotseling rees een gestalte voor haar, een zware stem vroeg of zij de vrouw was die Ordelmonti zocht. Zij dankte den hemel en zij voelde geen vermoeienis meer toen zij een anderen krijgsman volgde die haar den weg wees. Aan een donkere deur klopte hij, Landro zelf deed open. Alleen de groet van den soldaat klonk in de stilte.

In het schijnsel van het lampje op de tafel stonden zij bij elkander. En voor hem nedervallend en zich aan zijn knieën klemmend vond zij haar woorden:

'Je oogen hebben mij altijd aangezien, je hebt mij zelf uit al mijn dwaasheid, uit al mijn verdriet teruggeroepen. Ik kan niet spreken van wat ik gedaan heb, ook niet van mijn eenzaamheid, mijn tranen, ik behoor je toe, ik kan niet van je scheiden. Wij zijn beiden teruggekeerd omdat wij hier gelukkig moeten zijn. Ik verlaat je niet, ik wil niet dat de oorlog je van mij weg zal nemen. Nannina zal eenmaal een vrouw zijn en het leven hebben dat haar gegeven wordt,

maar ik heb geen andere toekomst, ik heb je noodig, ja, voor mij zelf.'

Hij nam haar in zijn armen. Het was zwoel en stil, zij hoorden het ritselen in de boomen. Dat werd een lange nacht van eindeloos gefluister, van raadselen die eindelijk gevonden, geheimen die eindelijk uitgesproken werden. De liefde die eenmaal de zielen vereenigd had voerde weder de handen en de lippen te zamen en uit dieper geluk bloeiden de kussen op.

De hanen kraaiden, de dag begon. En toen er luid op de deur geslagen werd maakte Landro zich van haar armen los, en zij beefde en schreide, want zij wist opeens dat er onheil rondom hen waarde.

Kort daarna keerde hij terug om helm en halskraag en zwaard. Toen droogde zij haar tranen en vroeg om een dolk om zich te verdedigen, zij bond hem aan haar gordel. En zij vergezelde hem tot waar de krijgslieden stonden te wachten en liet hem gaan zonder groet. Dan liep zij tusschen de mannen, die ruimte voor haar maakten, recht terug naar de woning en zette zich voor de deur om te wachten.

Andere vrouwen, die met het leger mede trokken, kwamen tot haar, pratend, starend met moeilijk verborgen onrust. Aan den overkant was een stal en door de populieren er achter konden zij over het lager land in de verte zien. Het werd zeer eenzaam, ook de dorpers schenen heengetrokken, slechts een wacht schreed soms voorbij. En stiller werden de vrouwen bij het voortgaan der uren, de een schreide en de ander vertelde iets op klagelijken toon, maar die luisterden hielden hun aandacht voor klanken uit de verte. Omtrent den middag hoorden zij plotseling geschetter van hoorns en mannengeroep, zij sprongen op want de strijd scheen nabij te zijn. Ginds achter de glooiende velden ontwaarden zij een dichte wolk van stof langzaam naderend langs de boomen. De wacht die bij hen kwam staan zeide dat het de vijand was die voortdrong. En zich omkeerend verschrok hij en vloekte, aan de andere zijde in de schaduw van een heuvel draafde een bende ruiterij aan om de Florentijnen af te snijden, hij greep zijn hoorn en blies alarm. Het duurde niet lang of de vluchtelingen kwamen het pad opgesneld, het geschreeuw, het geklet-

ter, het geknal van schiettuig ook werd luider achter de boomgaarden.

'Vlucht, vrouwen', riep de wacht, 'het is gedaan.'

De anderen liepen gillend heen, maar Dianora stelde zich met gekruiste armen in de deur. Plotseling stoof met geweld van vloeken en felle slagen een voortgedreven bende voorbij. Toen zag zij Landro tusschen vier aanvoerders die strijdend weken, en dichtbij trof een zwaard hem op de heup zoodat hij wankelde. Zij sprong en zij greep hem en trok hem mede naar den stal, en als zij omzag naar gedaanten die dreigend voor haar kwamen herkende zij haar broeder Palla met het zwaard geheven. Haar arm met den dolk stiet uit keer op keer, met een ruk wierp zij Landro binnen. En andere strijders sprongen toe, Ferruccio zelf er bij, zoodat de vijanden weer teruggingen.

Zij sloeg de deur toe en grendelde. Aan den anderen kant zag zij door een opening in den muur een voetpad dat daalde door het jong olijfgewas. Zij hief Landro in haar armen, zij droeg hem buiten en haastig liep zij voort ofschoon zij niet zien kon door de haren die voor haar aangezicht vielen, de kracht waarmede zij hem droeg was een tintelende lust. Maar tusschen de boompjes wilde Landro zelf gaan zoo zij hem slechts steunde. Zwijgend, en luisterend soms, daalden zij de helling af. En beneden, voor den weg waar zij den avond te voren had gerust, zetten zij zich neder in het gras.

Het dal beneden lag in de schaduw, over de donkere bergen gloeide nog de zon. Landro hield haar handen in de zijne, maar hij kon niet spreken of haar aanzien, en zij kende den strijd dien hij voerde opdat het verdriet hun uur van geluk niet verduisterde. Zoo zaten zij langen tijd zonder een enkel woord, zij wachtend wat hij van zijn stad en zijn vrienden spreken mocht, hij schreiend in zijn hart. Want hij zag de stad gelijk hij haar glinsterend in den dageraad gezien had en hij voelde hoe al wat lief was in torens, straten, pleinen, in de duizenden oogen wier glans hij verstond van hem werd afgewrongen. En gelijk hij zou zijn vader zijn, die God dienen moest zonder land of broeders, en velen met hem.

En zoo lang zat hij stil naast haar dat zij, vreezend voor zijn gedachten, hem tot haar wilde roepen. Zij vleide zich

in zijn arm, en opschouwend ontwaarde hij de avondster. Toen viel een zucht van zijn mond, een vaarwel aan den dag die den verloren strijd had gezien. Toen voelde hij de teedere warmte aan zijn borst en de glans van haar die weer voor hem was verschenen begon in zijn innigheid te lichten.

'Geliefde', sprak hij, 'onverwacht komen de beschikkingen. Voor mij had deze dag het einde kunnen zijn van mijn aardsche hoop. Zoo lang mij heugt is er strijd geweest in de stad, onuitgesproken, al voelden wij ook allen hoe sterk de haat was. Wij wisten ook dat er eenmaal gestreden moest worden tot het uiterste, maar wij vreesden niet, want wij zouden niet voor ons zelven strijden. Voor allen die geloofden zooals mijn vader en oprecht leefden naar de geboden is voortaan geen plaats. En in dit onheil de liefste zegen voor ons beiden. Zie, wat in de stad de geesten van della Rena en Ordelmonti scheidde, dat was ook tusschen ons, dat was het waarvoor onze tranen vielen. Als een dwaas bleef ik hopen sedert ik heenging van Pizzo Merlo, maar wat de wanhoop zeide hield ik voor de waarheid, dat het bloed van den een nooit het bloed van den ander worden kan en het geloof van den een nooit het geloof van den ander. Wat onder de menschen van de stad niet gebeurde, dat de scheiding wegviel en wie strijdig waren in hun hart een en hetzelfde geloof vonden, dat is voor ons gebeurd. Voor ons is overal de aarde goed en niets kan ons meer deren.'

'Landro, ik heb veel gedwaald, er zijn veel tranen geweest door mij. Tranen volgen tranen, zegt men. Maar ons geloof is één en hetzelfde, Landro.'

'En tusschen ons kan geen traan meer zijn.'

Zij zagen de sterren boven de donkere gestalten der aarde aan, de wangen waren koel aan elkander, zij verstonden geen van beiden waarom de vochtigheid schitterde voor hun oogen.

De nacht fluisterde van eeuwigheid en groot was de hemel boven die twee die mijmerden over hun vondst.

XXIII

Op een heuvel voor Fiesole zagen Landro en Dianora

zuidwaarts de koepels en torens van hun geboortestad in de gouden nevelen blinken. De zoelte droeg soms vage tonen aan van de klokken die voor den overwinnaar luidden, ginder langs de wegen in de vlakte trokken scharen vluchtelingen heen. Ook zij zouden voor goed moeten scheiden van dit land. Maar als hun oogen elkaar ontmoetten wisten beiden dat in den een noch in de ander verdriet was, slechts aandacht voor de grootheid van het lot. Er was strijd geweest, hevig en bitter, vele jaren, er was bloed gestort in haat en in grootmoedigheid om een macht, om een geloof, de stad was ontvallen aan de handen die waakten over de oude zeden en andere handen hadden haar gegrepen om er de vreugde des levens in een anderen vorm te maken. Voor hen die hier stonden kon die vreugde niet zijn, maar de hemel zou stralen zomer na zomer gelijk dezen morgen en de klokken zouden luiden voor de heerschende geslachten, en de vreugde die zij te zamen gevonden hadden zou blijven en gevonden worden door velen na hen. Allen, de scharen die daar vluchtten naar oost en west, de nieuwe heeren die ter poort binnenreden, droegen in hun binnenste dezelfde liefde uit dezelfde bron ontvangen, maar weinigen kenden de gezegende waarheid dat een ieder moet geven gelijk hij ontvangen heeft. En zonder deze kennis streefde de menigte naar velerlei doel, en zij bestreden en kwetsten elkander en deden leed meer dan zij wilden. Van de stad sloegen Dianora en Landro hun blik over de groene pracht der heuvelen, met een glimlach zonder droefheid, en in hun omarming voelden zij de weldadigheid van den morgen. Een geur van bloemen zweefde met de zoelte om.

Dianora steunde hem daar hij moeilijk liep, de weg was nog lang om tot Argentina en het kind te komen. De zon daalde reeds toen zij de beek Terzolle bereikten en de kleine woning verscholen achter de kastanjeboomen. Daar viel op hen de groote slag.

Argentina lag op den vloer, snikkend achter haar verwarde haren, zij antwoordde niet anders dan met snikken. Maar de moeder verstond het ook zonder woorden. De schrik en de angst, de smart en de wanhoop grepen en voerden plotseling haar geest in ruimten ver boven de benauwdheid en het gejammer. Zij zette zich op het bankje, zij nam

het aangezicht van Landro die naast haar knielde tusschen haar handen, zij streelde hem en fluisterde:

'Ga haar zoeken, wij zullen geen rust hebben eer wij weten. Ga en vraag je vader, vraag Sciarra mede te zoeken. Ik ga naar Giocosa, vrees niet voor mij.'

Toen zij die rustige woorden hoorde richtte Argentina zich van den vloer en vertelde, bijna onverstaanbaar door het schreien, hoe twee avonden te voren, terwijl zij om brood was uitgegaan, het kind verdwenen was. Zij had in de woningen rondom iedereen om hulp geroepen, de herders en de landlieden waren tot den morgen toe overal door het struikgewas gegaan, zij zelf was naar de stad gesneld waar zij in den nacht bij messer Ordelmonti had aangeklopt. Maar ook hij had niet kunnen helpen, want gisteren was de vijand binnengekomen die den rechters het gezag ontnomen had. Wel had hij haar vergezeld naar Giocosa, waar zij door de dienaars met stokken geslagen waren. En dezen dag hadden zij weder gezocht, zij waren ook naar het huis van Venturi gegaan, maar er was niet geopend. Dan begon Argentina weder te snikken, zij had niets meer te zeggen.

Landro en Dianora hieven haar op, zij spraken maar enkele woorden voor zij gingen. Bij de beek scheidden zij, haar pad lag door het donker bosch, hij richtte zijn schreden naar de stad.

Dien avond trad Dianora in de zaal van Giocosa voor haar vader die er met de aanvoerders van het vreemde leger bij den wijn zat. Zij wist dat zij haar kind hier niet vinden zou, maar hier waar de oorzaak van het onheil was wilde zij het eischen. Donker schitterden haar oogen en diep klonk haar stem toen zij gebiedend om haar kind riep. Maar met grooter stem sprong haar vader op haar toe en fel in zijn woede, dreigend met zijn vuist schreeuwde hij:

'Vraag ik naar mijn zoon die door zijn zuster is vermoord? Ga weg, ik ken je niet. Hier, neemt die vrouw en brengt haar weg.'

Dianora beheerschte zich want zij wilde haar kracht bewaren. Luid werd het geraas van twisten en vloeken tusschen de heeren en haar vader, twee edelen voerden haar uit de zaal. En toen zij buiten stond kon zij den toorn geheel bedwingen daar zij zich herinnerde dat zij den tijd niet in haat

mocht verspillen, zij wilde snel naar Landro in de stad en vroeg daarvoor de heeren haar een paard te geven en met haar tot de poort te rijden. De vreemdelingen deden hoffelijk naar haar wensch.

In den nacht hielden zij stil voor het huis van Ordelmonti en zij trad binnen. Zij kon nauwelijks zien in de donkere kamer, Landro zat er aan den wand, zijn vader, met een pot met bloeiende rozen in zijn arm, stond op den drempel van den binnenhof.

'Dwazen, arme dwazen', sprak hij zacht tot zich zelf, 'vechten en grijpen, schreeuwen en zoeken, altijd willen en nemen en niets te merken van de heerlijkheden die geschonken worden. Neen, dochter, ik heb je kind nog niet gevonden. Maar heb geduld, morgen is het weer dag. Er zijn knoppen die morgen ontluiken.'

Zij zag Landro aan en uit zijn droeven blik begreep zij zijn gedachte. Zwijgend zaten zij een lange poos naast elkander, terwijl messer Ordelmonti, steeds voor zichzelven mompelend, daar achter bezig was. De vermoeienis sloot hun oogen. Toen zij ontwaakten in den eersten schemer stond Costanza voor hen en vertelde dat haar vader, die sedert het bericht dat het kind verdwenen was niet naar bed was geweest, eindelijk sliep, de rust zou heilzaam voor zijn dwalende zinnen zijn.

Een vriend van Landro, een grijze monnik uit San Marco, ging dien dag met Dianora overal waar hij meende dat men hulp kon geven, bij het gerecht, bij de Signoria, bij den bevelhebber van het keizerlijk leger, maar men luisterde niet, men zond hen weg, want er waren gewichtiger zorgen dan om een ontvoerd kind. Laat in dien avond keerden zij terug naar de woning aan de Terzolle, zij spraken niet daar de een niet voor den ander zijn gedachten durfde zeggen.

Aan de deur wachtte Argentina met een brief dien messer Ordelmonti had ontvangen en enkele uren te voren hier gebracht om hen voor te bereiden op erger tijding. Zeg hun dat het niet waar is, had hij gezegd. Met sierlijke letters stond er geschreven: Verwacht morgen een bode van Venturi die u leeren zal dat de wereld niet zonder haat kan zijn.

Toen zij gelezen hadden schreide Dianora de eerste tranen, met gesloten oogen bad zij den hemel om te vragen of zij

misdaan had door het kind zonder moeder te laten, zij die de wreedheid der wereld kende.

'De straf is voor ons beiden', sprak Landro.

De lamp werd niet ontstoken, zij wachtten in duisternis en zuchten tot zij eindelijk de deur weer open deden om het morgenlicht te zien. En zij wachtten weder, om beurte liepen zij den weg af en keerden terug in het stille lommer waar de zon door straalde.

Het was reeds laat in den middag toen zij, naast elkander aan de deur, voor hun turen beneden op den weg messer Ordelmonti zagen komen, steunend op den arm van zijn dochter Costanza. Zij durfden hen niet tegemoet gaan. Langzaam klom hij het pad op en als hij voor hen kwam zagen zij dat hij een pas ontloken roos in de hand hield.

'Hier', sprak hij, terwijl hij zich op het bankje nederzette, 'hier is de roos die vanmorgen is opengegaan, ik heb haar afgesneden voor de moeder van de bloem Nannina. Er zullen zwarte dagen voor je zijn, mijn zoon en mijn dochter, want voor het heden hebben zulken als Venturi nog gelijk. Ik heb heel den nacht voor zijn deur gestaan en geklopt en geroepen, wachters stonden er bij, maar zij durfden mij niet weg te voeren, zij wisten dat ik veertig jaren recht heb gedaan. En vanmorgen hebben zij gezien dat ik niet zonder reden daar gestaan had, zij hebben zelf, zonder een bevel, de deur opengebroken en hem aan de woedende menschen overgegeven. Ik heb hun toegeroepen hem vrij te laten, omdat zoo de haat wordt voortgezet, maar zij hebben mij niet gehoorzaamd. Het is niets dan domheid waaruit al de jammer komt, het is de domheid die al in onze jeugd begint en ons gedurig verder in dwalingen voert. Denk eens na: had ik wijs gedaan dan zou ik vroeger toen wij jongelingen waren Venturi mijn vriendschap gegeven hebben toen ik zag dat hij verkeerd deed. Hij had vriendschap noodig en ik wendde mij van hem af. Domheid, want ik had beter geleerd. Venturi dwaalde verder en ik evenzoo, tot voor hem niets dan de haat bleef en voor mij gepeinzen die niet baten. Domheid, een kind te nemen dat nog geen dwaasheid heeft gedaan en met een mes het hoofd af te snijden.'

Verbaasd door het gekerm van Argentina sloeg hij zijn

oogen op. Landro en Dianora knielden en zagen den hemel aan. En zachter sprak hij voort:

'Ik vond het bij de planten in mijn binnenhof en toen heb ik voor het eerst begrepen, zeer goed in mijn hart begregen wat liefde is. Nannina, mijn bloemetje, zij denken dat je nu verwelkt bent omdat het lijfje er niet meer is. God heeft een hemelschen boom geplant die ons van den allerzoetsten geur vervult, iederen dag bloeien er honderden bloemen aan en er is aan den bloei geen eind, je hebt het gezien toen je voor het eerst je moeder aanzag, en ik zeg je, je moeder heeft de wondere bloesems ook gezien. Wij hier, in onze jonge jaren al beginnen wij andere dingen te zoeken, de begeerte drijft ons, en wij vinden ook veel om te lachen of te schreien, maar soms staan wij stil, verbaasd door dien allerliefsten geur, dan is er weer een bloesem voor ons opengegaan terwijl wij aan andere dingen dachten. Je zult nu niet een groot mensch worden, zij denken dat je nu niet zult hebben wat wij hier vinden, al de bloesems die in ons leven bloeien. Maar een blik is niet alleen van de oogen en een kus wordt niet alleen op de lippen gegeven. Ach, ik dwaas, dat ik Nannina leeren wil die nooit van iets anders heeft geweten dan van dien boom. Hoort, zoon en dochter, vreest niet voor het kind, er is voor haar gezorgd. Komt en laat ons een andere plaats onder den hemel zoeken. Gaat hand aan hand, de zuiverste bloemen moeten nog voor je opengaan en in vele zal de glans van Nannina zijn. Maar eerst, laat ons bidden voor de stad en die daar wonen.'

Hij knielde en de anderen knielden naast hem. Stil ritselden de bladeren rondom. Toen zij rezen zag Landro Dianora aan, zuiver bloosde haar gelaat en een gloed van haar oogen verlichtte hem.

Messer Ordelmonti ging voor het pad op, steunend op zijn dochter, de vriendin volgde met den bundel kleederen. Landro en Dianora bleven nog voor de deur tot de anderen niet meer hooren konden de enkele woorden die zij spreken moesten. En toen zij beiden de roos gekust hadden gingen ook zij, hand aan hand, starend in het blanke licht, een zoelte geurde uit de boomen en de hemel schitterde zacht en klaar.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Muziek.

Wat hebben tonen in mij aangeraakt?
Heel lang geleden, toen naar bed gebracht,
Ik in de stille kamer wakker lag -
Waar 't broertje-al sliep en waar het donker werd,
Het laatste licht langs de gordijnrand viel. -

'k Wist niet, vanwaar het kwam, en weet niet meer
De melodie en niet het instrument.
Maar wel nog weet ik 't vol geluksgevoel,
De zaligheid, die toen me heeft doorvloeid!

En nu, wanneer er uit de stilte-opeens
Van ver muziek klinkt, zang of een viool,
Wat is het dan... dat er een nevel scheurt,
En ik in ongekende verten - wijd -
En in een eindelooze diepte zie?

FANNY SALOMONSON.

Verzen.

's Avonds

Als 's avonds harten tot elkander neigen
Dan wordt het leven een verrukte droom -
De wolken blinken aan heur zonnezoom,
De winden streelen zacht-ontroerd de twijgen...

Over de zielen waast begrijpend zwijgen
Als een onzegbaar innig-teer aroom,
Ieder bewegen wordt tot wijding vroom
En de gedachte kan tot schoonheid stijgen -

Dan dringen tranen naar de glanzende oogen,
Een wonderlijke weelde - een zilvren stroom -
Heeft ieder laag begeeren overtogen.

De broeiing van den dagbrand is vervlogen
En de avond hult in zoet-vertrouwden schroom
De harten waarin hemelen bewogen.

In memoriam Jan B.

Wij vingen saam het leven aan,
Toen is mijn makker heengegaan -

En velen luistren naar dit lied,
Maar één die sluimert hoort het niet.

Hij bracht mij vondsten van zijn vreugd,
Ik wist de wonden van zijn jeugd -

Zijn hart kende den weg naar mij,
Nu denk ik moe: dit is voorbij...

Voorbij zooals in droom vergaat
Gedachte aan een teedre daad -

Hij was zoo schoon in zijnen dood
Dat ik hem huiverend ontvlood

En weerkwam in den vreemden ban
Van wat zich bovenaardschen kan.

Ik vond geen tranen en geen klacht,
Toen kwam de laatste looden nacht -

En ik ben naar hem toe gegaan,
Alleen bij hem heb ik gestaan,

Er was een sfeer van heiligheid
Gelijk een geur om ons geleid...

Een witte bloem die naast hem lag
Kuste ik ten laatsten goedendag -

Toen heb ik hem vaarwel gezegd
En onze bloem stil weggelegd.

Wij vingen saam het leven aan,
Nu is mijn makker heengegaan -

L. ALI COHEN.

De laatste dagen.

I

Het worden de laatste schoone dagen
van verre heem'l en stillen wind...
vlei mij, dood-moe van alle dragen,
nu de eeuwigheid van een herfst begint,

Dood, in uw ijle wijde gordijnen,
Dood, in de deining van uw lied,
waar alle donker en maneschijnen,
bloesems van lachen en peerlend verdriet,

zijn als het hart van één moeder... Luister,
hoe mijn verlangen zacht zingt naar u,
hoe mijn leven is één heet gefluister
naar de rustige kusten, o Dood, van u.

Want vreemd in mijn eigen leven verloren,
al liefden, alle wijsheid moe,
van alle smerten uitverkoren,
gaan op een traan mijn oogen toe.

Moet nog mijn hart, het eeuwen-moede,
barstend van gonzende grondeloosheên,
de kermende dageraên verder bloeden,
de rillende sterren verder hoeden?...
Heb ik niet reeds een afgrond van levens om mij heen?

II

De bloem der zon aan alle verten,
de bloem der zon aan mijnen mond...
kom, die voor aller herten smerten
de goedheid van een glimlach vondt;

kom, met de rozen van alle wegen
en uw wijsjes, diep als oud-moederkens schoot:
ik lach u tegen, ik lach u tegen
met open armen, o goeie Dood.

Treed bij, nu de heemlen stil van zon en de
harten der menschen vol liefde en geluk zijn,
treed bij, 't is de tijd om mijn herte te wenden
en te zetten als een vogel in uw gouden schijn.

A.J. MUSSCHE.

Verzen.

Maria-wake in de eerste nacht.

M'n kindje mag niet hooren
dat moeder schreit
omdat het is geboren
en naast mij leit.

Ik wist het veilig binnen
m'n waakzaam lijf,
daarbij is dit blank linnen
'n schamel verblijf.

Waarom is 't niet gebleven
in moeders schoot -
nu lacht hij tegen 't leven
en 't doet mij nood...

M'n kindje ligt te slapen
àl deze nacht,
het heeft geen angst en wapen
en ik schrei zacht...

Kerstmis 1919.

Herfst.

Verwondring die ons wilde nederslaan
werd dan in stille weemoed overwonnen -
over dichtbije droefheid vervandaan
is 'n glimlach haren opgang teer begonnen...

waar hebben wij dit voor het eerst verstaan
en ons in dees gedachte ingesponnen
die ons met deernis langs ons zelf doet gaan
met peinzend' handen en nu zoo bezonnen?

stil nu, m'n hart: de trage bladerval
omzoomt met géén geluid de dood der boomen
die in de lente luid' ontwaken zal

nu stil: want stil om droefheid is 't oovral
- de dood wordt toegedekt met stille droomen
tusschen de boomen als in een laag dal.

1919.
JOHAN HUIJTS.

Renaissancestudiën I:

Het probleem[1)].

Samenvatting van het voorafgaand gedeelte. - De term Renaissance dekt een groote verscheidenheid van voorstellingen, al naar de belangstelling is gericht; het begrip is vaag en onomlijnd in de hoogste mate. Het is nuttig, de ontwikkeling van het begrip Renaissance historisch na te gaan. De zestiende eeuw, en in Italië reeds de vijftiende, is zich bewust van een wedergeboorte der beschaving, met name der 'bonae literae', bestaande in een terugkeer tot de natuur op het voetspoor der Ouden. Vasari is de eerste, die in dezen zin het woord 'rinascita' als historischen term gebruikt, toegepast op Cimabue en Giotto. De achttiende eeuw is geneigd, de geestelijke herleving toe te schrijven aan den invloed der Grieken, die na den val van Constantinopel naar Italië kwamen, doch reeds Voltaire is die verklaring te boven, en ziet in den opbloei der steden in het middeleeuwsch Italië de voornaamste oorzaak der herleving. Een afgerond cultuurbegrip beduidt Renaissance voor Voltaire nog niet, evenmin voor Goethe. Eerst in de negentiende eeuw staan Middeleeuwen en Renaissance als zoodanig zelfstandig tegenover elkaar. Burckhardt stelt, op voetspoor van Michelet, het individualisme, de bewustwording der persoonlijkheid, 'die Entdeckung der Welt und des Menschen' als het wezen der Renaissance. Maar Burckhardt onderschat de beschaving buiten Italië, en is door zijn these genoodzaakt, tal van verschijnselen uit de vroegere eeuwen als aankondigingen der Renaissance op te vatten. Zoo worden niet slechts in Dante en Petrarca doch ten slotte in Franciscus van Assisi en Joachim van Floris de oorsprongen der Renaissance gezocht (Gebhart, Thode, Sabatier). Feitelijk had men, uitgaande van de opvatting, dat elke uiting van een spontanen, persoonlijken geest het komen der Renaissance beduidde, alle groote cultuurverschijnselen der Middeleeuwen onder het begrip Renaissance moeten brengen. Doch zoodoende verloor dit op den duur elke beteekenis en bruikbaarheid. De hoofdzaak der Renais-

1) Vervolg en slot.

> sance werd thans zoo weinig meer gezocht in de navolging der Oudheid, dat Courajod in het realisme der Vlaamsch-Fransche kunst der veertiende en vijftiende eeuw het eigenlijke fundament der Renaissance kon zien, en dat Carl Neumann den invloed van het klassicisme als doodend inplaats van levenwekkend voor de ware Renaissance kon beschouwen.

Werd het niet tijd, zich het gebruik van den term Renaissance òf voorloopig te ontzeggen, òf hem te herstellen in zijn aanvankelijken, beperkten zin? Het moest nu toch uit de slingeringen van het begrip Renaissance duidelijk zijn geworden, dat de steeds vooropgestelde tegenstelling Middeleeuwen en Renaissance, ook al zou zij blijken zin te hebben, voorloopig onvoldoende was bepaald. Altijd weer was men uitgegaan van een vage voorstelling Middeleeuwsche cultuur, welke het volstrekte contrast moest zijn geweest van de Renaissance, hetzij men die Middeleeuwen wat vroeger of wat later door het ontspruiten van de nieuwe cultuur liet breken. Doch was eigenlijk ooit ernstig beproefd, dat begrip Middeleeuwsche cultuur, die gepostuleerde tegenstelling van Renaissance, zuiver en positief te definieeren? Want met de negatieve beschouwing der Middeleeuwen van Michelet als al wat star en dom en dood was, had men toch reeds lang afgedaan. En niet alleen naar den Middeleeuwschen kant was de afgrenzing van het begrip Renaissance onvolkomen. Ook de verhouding tusschen Renaissance en Hervorming als cultuurverschijnselen was nog verre van nauwkeurig omschreven. Voorts had men zich te gereedelijk gewend, de vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw, althans in Italië, zonder meer als het tijdperk der Renaissance te laten gelden. Was wel voldoende onderzocht, hoeveel er van de oude, Middeleeuwsche cultuurelementen tot diep in en na de zestiende eeuw bleef voortleven, ook nadat er de nieuwe geest reeds hoogtij had gevierd?

Was ten slotte het einde der Renaissance een uitgemaakte zaak? Naar haar oorsprongen had men ijverig gezocht, maar ten opzichte van haar overgang in Barok en Contrareformatie vergenoegde men zich doorgaans met algemeenheden, die er op neerkwamen, dat in Italië spanjoliseering en jezuïtisme de echte levende Renaissance ontijdig hadden verstikt of doen ontaarden in manier, ofschoon men den Renaissancegeest aan gene zijde der Alpen wel liet leven

tot diep in de zeventiende eeuw. Ook hier viel rekenschap af te leggen, wat men nu eigenlijk onder Renaissance wenschte te verstaan, en wat haar verhouding was tot de geestesstroomingen der zeventiende eeuw.

Ja, nog een ander probleem rees achter dit laatste: ook de verhouding van de Renaissance tegenover de groote Verlichting der achttiende eeuw zou eenmaal aandacht vragen: was zij er de dageraad van geweest? Was er verband tusschen Renaissance en Verlichting of veeleer contrast?

Onwillekeurig leefde men altijd in de voorstelling, dat de groote kloof moest liggen tusschen Middeleeuwen en Renaissance (al was die kloof meer en meer onvindbaar gebleken), en dat de Renaissancemensch in zijn wezenlijkste trekken reeds den modernen mensch vertegenwoordigde. Maar het was de vraag, of niet bij beter toezien de groote grensscheidingen minstens evenzeer zouden blijken te liggen tusschen Renaissance en Moderne cultuur.

Op al deze vragen is een bevredigend antwoord nog niet gegeven, ten deele zelfs nauwelijks beproefd. Het probleem der Renaissance is nog op verre na niet van alle zijden bekeken.

Eertijds waren in den regel Renaissance en Reformatie te zamen beschouwd als het aanbreken van den nieuwen tijd. Dat was het standpunt van een rationalistische geschiedbeschouwing. Zelf zich niet meer bewust, hoezeer het van het oude protestantisme was vervreemd, meende een geslacht van vrijzinnige rationalisten in beide bewegingen te kunnen begroeten de groote bevrijding van den geest, het afvallen van de kluisters van de hand en van de schellen van de oogen. Vrijheid en waarheid scheen beider deel, tegenover waan en dwang van de Middeleeuwsche leer en kerk. Doch bij eenig nader ingaan op de bijzonderheden kon men zich toch niet ontveinzen, dat de inhoud en de strekking van Renaissance en Hervorming slechts zeer ten deele evenwijdig liepen. Alleen in Frankrijk vlieten beide stroomen in hun eersten loop in dezelfde bedding; in den kring van Marguerite de Navarre, beschermster van Rabelais en Clément Marot, Lefèvre d'Etaples en Bonaventure Desperiers, zijn Renaissance- en Hervormingsneigingen nog ongescheiden. Zoodra Calvijn opstaat, is het uit met die harmonie, en op

den duur zal in Frankrijk het contrast tusschen de nieuwe leer en de vernieuwde beschaving nog sterker zijn dan in de Luthersche landen: de Fransche Renaissance trekt zich met Ronsard en de zijnen geheel terug in den schoot der oude kerk. De strenge vroomheid, de puriteinsche zin en de hevige drift tot actie der hervormden, tegenover het rustbegeerige en dikwijls frivole indifferentisme der humanisten, maakten Reformatie en Renaissance veeleer tot tegenstellingen dan tot verwante uitingen van een zelfden geest. Wat hen nog het meest scheidt is misschien het echt populaire karakter der hervormingsbeweging tegenover het hoofsche of geleerde, soms snobistische exclusivisme der Renaissance. Tegendeelen waren het, niet een eenheid van moderne cultuur, die in dubbelen vorm zich baan breekt.

Deze opvatting van de tegengestelde strekking van Renaissance en Reformatie werd nog versterkt, toen Ernst Troeltsch in een overtuigende uiteenzetting kwam betoogen[1)]: de Hervorming is in het geheel niet het aanbreken der moderne cultuur; het oude protestantisme is naar aard en strekking een voortzetting van echt Middeleeuwsche cultuuridealen, terwijl de moderne geest, die zich later baan zal breken in de Verlichting, in de ideeën van tolerantie en recht op persoonlijke, geestelijke zelfbepaling, wordt voorbereid in de Renaissance. Blijft men vasthouden aan het uitgangspunt, dat Middeleeuwsch denken beduidt een volstrekt autoritatieve houding van den geest, die de kerk als levende verwezenlijking en organisatie van de onmiddellijke openbaring Gods volstrekt voorop stelt, en slechts in haar heilsstreven het doel van den enkele en de menschheid erkent, zonder om aardsche beschaving als zoodanig te malen, dan leven inderdaad in het oude protestantisme de Middeleeuwen voort, want het houdt zonder voorbehoud vast aan een dwingend leergezag en versmaadt principieel de wereldsche beschaving evenzeer als het Middeleeuwsche katholicisme dat deed. ‘Unter diesen Umständen liegt es auf der Hand, dass der Protestantismus nicht unmittelbar die Anbahnung der modernen

1) Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, 1906, Historische Zeitschrift Bd. 97, later opgenomen als Bd. 24 van Historische Bibliothek, 1911.

Welt bedeuten kann. Im Gegenteil, er erscheint zunächst als Erneuerung und Verstärkung des Ideals der kirchlichen Zwangskultur, als volle Reaktion mittelalterlichen Denkens, die die bereits errungene Ansätze einer freien und weltlichen Kultur wieder verschlingt.'

De Hervorming derhalve in sterkste oppositie tegen de strekkingen der Renaissance, ten naastenbij 'kulturfeindlich', daar kwam de verrassende opvatting van Troeltsch op neer. Later heeft hij aan de van vele zijden geopperde kritiek toegegeven, dat de Hervorming toch, ook al was het niet haar primaire bedoeling, op zeer veel punten den 'nieuwen bodem' geschapen had, waarop de grondslagen der staatkundige en maatschappelijke nieuwe vormingen gevestigd zijn geworden, te weten door de losscheuring van half Europa uit het pauselijk universalisme, door de opheffing der kerkelijke hiërarchie en van het kloosterwezen, de afschaffing der kerkelijke rechtspraak, de intrekking van kerkegoed en het gebruik daarvan ten bate van staatkundige en cultureele doeleinden, het vernietigen van het coelibaat en de professioneele ascese.

Voor ons is het echter thans niet te doen om de houdbaarheid van Troeltsch's these op zich zelf, noch om het groote verschil dat hij maakt tusschen de cultuurhistorische beteekenis van Calvinisme en 'Täufertum' eenerzijds, en van het door hem sterk achteruitgezette Lutheranisme anderzijds, doch om de gevolgen van zijn nieuwe inzichten voor het vraagstuk der Renaissance.

Liep onder de Renaissance de Middeleeuwsche cultuur inderdaad door in de Hervorming, dan was de grenslijn tusschen Middeleeuwen en Renaissance niet alleen verticaal te trekken, maar nog horizontaal bovendien. Dan beduidt de Renaissance slechts zeer ten deele het begin van den nieuwen tijd. Dat was het feit, dat door Troeltsch, wat ook de juistheid van zijn beschouwing omtrent het protestantisme mag zijn, duidelijker dan te voren in het licht was gesteld: de Renaissance bepaalt volstrekt niet de cultuur der zestiende eeuw in haar geheel, doch slechts een belangrijk aspect daarvan. Wie Savonarola, wie Luther, wie Thomas Münzer, Calvijn, Loyola zegt, heeft reeds ontkend, dat Renaissance gelijkbeteekenend zoude zijn met zestiende-

eeuwsche cultuur. Al deze sterke geesten zijn zeer zestiendeeeuwsch en zeer onrenaissancistisch. Het begrip Renaissance dekt maar één zijde van het rijke beschavingsproces, dat zich immers niet bepaalt tot kunst, wetenschap en literatuur. Het belicht enkel een élite, en deze wellicht nog slechts in een deel van hun gecompliceerd en tegenstrijdig wezen. De cultuurontwikkeling gaat door onder de Renaissance heen. De Renaissance, - aldus zeide de heer Troeltsch mij zijn meening mondeling - is slechts een zeer oppervlakkig verschijnsel; de werkelijke, essentieele cultuurovergangen sluiten direct aan bij de Middeleeuwen. Dit schijnt mij evenwel weder de overdrijving van een opzichzelf juist inzicht. Laten wij ons toch nogmaals, nu met andere strekking, het wijze woord van Burckhardt herinneren: 'die Renaissance wäre nicht die hohe weltgeschichtliche Notwendigkeit gewesen, die sie war, wenn man so leicht von ihr abstrahieren könnte.' Doch niettemin, het is niet te ontkennen: de Renaissance wás een zondagsch pak.

Of.... hebben wij nog altijd een te engen blik op de Renaissance? Zien wij haar te scherp afstekend bij den grooten ondergrond der volksbeschaving, en overschatten wij wellicht haar extravagantie en daarmee tevens haar modern karakter? Nog altijd staat het scherpe, klare beeld van Burckhardt te duurzaam op ons netvlies, het beeld, waarvan de trekken waren: ongeremde, vrije persoonlijkheidszin, heidensche wereldlust, onverschilligheid en geringschatting voor het geloof. Het zou kunnen zijn, dat ook de Renaissance zelf toch eigenlijk veel 'Middeleeuwscher' is geweest dan wij haar plegen te zien. De kloof, die haar van de Hervorming scheidt, juist zoo wijd geworden naar het scheen, zou daarmee blijken toch welbeschouwd zoo onoverkomelijk niet te zijn.

Inderdaad is de geest der Renaissance veel minder modern, dan men steeds weer geneigd is aan te nemen. Als een vaststaande tegenstelling tusschen Middeleeuwsche en Moderne cultuur kan gelden: de Middeleeuwen stellen voor alles wat den geest betreft bindende autoriteit en gezaghebbende normen: voor het geloof niet alleen, met wijsbegeerte en wetenschap in zijn gevolg, maar voor recht, kunst, omgangsvormen en vermaak. De moderne tijd vindiceert een persoonlijk recht op levensbepaling, overtuiging en smaak. Goed, maar waar

staat dan de Renaissance? Zeker niet aan den modernen kant.[1] Niet alleen de bijkans blinde vereering voor de eeuwige autoriteit en voorbeeldigheid der Ouden stempelt de Renaissance tot gezagscultuur, haar geheele geest is in de hoogste mate normatief, zoekende naar altijd geldige maatstaven van schoonheid, staatsbeleid, deugd of waarheid. Of men Dürer neemt of Machiavelli, Ariosto of Ronsard, zij streven allen naar onpersoonlijke, vast omlijnde, ondubbelzinnig en volkomen uitgedrukte stelsels van kunst of weten. Geen van allen is zich bewust van de onbenaderbare en onuitdrukbare spontaneiteit en tegenstrijdigheid van den mensch in zijn diepste roerselen. Hier moet reeds even de twijfel rijzen, of het voetstoots aanvaarde individualisme der Renaissance wel zulk een bruikbare hypothese is, als zij oppervlakkig schijnt. Doch leggen wij dien twijfel voorloopig het zwijgen op.

Eer de verhouding van Renaissance en Hervorming zuiver te bepalen zou zijn, viel er in de gangbare voorstelling der Renaissance een gewichtige fout te corrigeeren: het denkbeeld namelijk van haar heidensch of althans godsdienstig-indifferent karakter. Aan die voorstelling had zeer zeker Burckhardt groot aandeel gehad. Hij had aan de paganistische hebbelijkheden der humanisten een ruime aandacht geschonken. Zijn sterke nadruk op de geestelijke zelfbepaling en den overheerschenden wereldzin van den renaissancemensch sloot reeds in, dat deze niet echt christelijk kon hebben gedacht. En vloeiden de geschriften der humanisten, van Poggio en Valla tot zelfs Erasmus, niet over van spotternij over kerk en monniken in alle nuances, van twijfelzucht en voornaamdoende ‘Überlegenheit’? Reeds Bayle was immers overtuigd geweest, dat al die lieden te zamen ‘peu de religion’ hadden gehad. Zoo kon Burckhardt verklaren: ‘In Italien zur Zeit der Renaissance lebt die Religion, ausser etwa noch als Superstition, wesentlich nur noch als Kunst fort.’[2]

Hier waren opnieuw misvattingen in het spel. In de eerste plaats waren die gewoonten, om over kerk en geestelijkheid

1) Ook Troeltsch heeft dit terloops toegegeven, zie Bedeutung p. 7; Renaissance und Reformation, Historische Zeitschrift 110 p. 534.
2) Weltgeschichtliche Betrachtungen S. 158.

te spotten of hooghartig er boven verheven te doen, volstrekt niet een speciaal thema der humanisten. Zij waren reeds sedert de dagen der scholastiek zeer verbreid. Vlak naast Thomas van Aquino had reeds in de dertiende eeuw het Averroïsme gebloeid. Toen reeds bewoog zich in de gehoorzalen der Parijsche universiteit, in de steden en aan de hoven van Italië een geslacht van salonketters, die zich op hun loochening der onsterfelijkheid lieten voorstaan, en behoedzaam vrede wisten te houden met de kerk. Het zijn degenen, die Dante als Epicuristen ter verdoemenis verwijst. Zelfs Giotto werd er, gelijk bekend is, van verdacht. Nergens blijkt zoo duidelijk als hier, hoe moeilijk het is, scherpe grenzen te trekken in de geestesgeschiedenis. Dante zelf, die in de brandende graven naast Farinata degli Uberti den vader van zijn vriend Guido Cavalcanti had gezien, zag in het hemelsche Paradijs onder de lichten der godgeleerdheid naast Thomas zelven den meester van het Averroïsme, Siger van Brabant.[1)]

Indien dit Dante gebeuren kon, dan moeten wij voorzichtig zijn, en niet op grond van wat spot en frivoliteit de Renaissance als onchristelijk bestempelen. Bovendien, de onvrome of onvroom doende humanisten vormen nog de gansche Renaissance niet. Als in hun onverschilligheid de ware aard en het zuivere gehalte der Renaissance was onthuld, dan zou er toch in de voorstelling van dat groote cultuurverschijnsel als geheel een zonderlinge ongerijmdheid komen. Want iedereen moet zich wel bewust zijn, dat stof en inhoud van de Renaissancekunst, ondanks allen inslag van klassicisme en profaniteit, voor het overgroote gedeelte christelijk waren geweest en gebleven, even christelijk als de Middeleeuwsche kunst tevoren en die der Contrareformatie daarna. Of men romaansch en gothiek neemt, of Sieneezen en Giottesken, of Vlamingen en quattrocentisten, of Leonardo en Rafael, of Veronese en Guido Reni, tot in de volle barok, altijd is het heilige doel en het heilige onderwerp de hoofdaanleiding der kunst geweest. Van de Middeleeuwsche kunst neemt iedereen aan, dat zij gesproten is uit de diepste vroomheid. Aan de strenge, oprechte vroomheid van hen, die

1) Inferno X, Paradiso X.

nieuw gebrand waren in het gezuiverde katholicisme door Trente en de Jezuïeten, twijfelt men evenmin. En daartusschen zou de eigenlijke Renaissancekunst, enkelen niet te na gesproken, grootendeels vroomdoenerij en fraaiigheid zijn geweest? De bloeiendste kunst gesproten uit de zwakste inspiratie? Werd zoo de Renaissance toch niet al te onbegrijpelijk?

Och, men wist eigenlijk wel beter, als men zich de bijzondere figuren zelf herinnerde, en even afzag van die algemeene notie van de paganiteit der Renaissance. Het paganisme was het masker, dat men zich voorhield, om mee voornaam te zijn; in de diepere lagen der persoonlijkheid was bij de meesten het geloof ongeschokt. De heroïsche vroomheid van Michel Angelo kon ook hier het symbool zijn van het hart der Renaissance.

Men had het heidensche element der Renaissance ten zeerste overschat. Zelfs in de humanistische litteratuur, het eenige terrein waarop het welig tiert, neemt het welbeschouwd lang niet zulk een plaats in, als men wellicht denken zou. Op de heidensche stoutheden, dikwijls niet veel anders dan modieuze brani, had men overdreven het licht laten vallen, en den breeden ondergrond van christelijke levensovertuiging in de werken der humanisten, door een stoïschen inslag niet verzwakt, in het duister gelaten. Petrarca en Boccaccio hebben de Oudheid nog geheel in dienst willen stellen van het christelijk geloof[1]. En ook bij de lateren bestaat volstrekt niet die tweespalt van geestdrift voor de heidensche Oudheid en christelijk geloof, die men oppervlakkig zou veronderstellen.

Was zoo eenmaal de voorstelling van het niet-christelijk karakter der Renaissance gematigd, dan verloor de tegenstelling Renaissance en Reformatie weder veel van haar scherpte. Dan zou het kunnen blijken, dat de beide cultuurstroomingen toch in den grond meer met elkander gemeen hadden gehad, dan bij het groot contrast van beider houding tegenover leven en wereld mogelijk scheen. Op dit punt nu, de gemeenschappelijke oorsprongen van Renaissance en

1) E. Walser, Christentum und Antike in der Auffassung der italienischen Frührenaissance. Archiv für Kulturgeschichte, IX, 1914, p. 273.

Hervorming uit eenzelfde ideeënsfeer hebben de onderzoekingen van den Duitschen philoloog Konrad Burdach merkwaardige dingen aan het licht gebracht. Hij toonde aan, dat Renaissance en Reformatie (waaronder men ook de katholieke Contrareformatie mede moet verstaan) in hun oorsprong gemeen gehad hebben een idee, een heilsverwachting, een zeer oude kiem van geestelijk vernieuwingsbesef. Daarmede is natuurlijk volstrekt niet bedoeld, dat beide verschijnselen het *gevolg* zijn geweest van die idee. Niemand zal zoo eenzijdig ultra-idealistisch willen verklaren. Renaissance en Hervorming waren het product van den geheelen beschavingsgroei der Middeleeuwen in al zijn ingewikkeldheid, derhalve van geestelijke, economische en politische factoren. Doch het is van belang, dat de ideeën, waardoor de dragers van die groote bewegingen zich bezield hebben gevoeld, voor een deel uit één kiem zijn ontsproten.

Opzettelijk heb ik van deze samenhangen gezwegen, toen hierboven ter sprake kwam, hoe het besef van herleving, herstel, herboorte of vernieuwing aan de dragers der Renaissance in de zestiende eeuw bewust is geweest. Thans is het tijd, om te zien, hoe dat denkbeeld, 'restitution des bonnes lettres', zooals wij het bij Rabelais aantroffen, slechts een vernauwing is geweest van veel wijder hoop op herleving, die al eeuwen lang in de geesten gezweefd had. De vooropstelling van Joachim van Floris als de wegbereider der Renaissance krijgt nu een houvast aan nauwkeurig te bepalen ideeënfiliaties.

De oorsprong van dien geheelen ideeëngroei ligt in het wedergeboortebegrip van het Nieuwe Testament, dat reeds wortelt in vernieuwingsvoorstellingen van Psalmen en Profeten[1]. De Evangeliën en de Brieven hadden den geest vertrouwd gemaakt met begrippen van vernieuwing, herboorte, regeneratie, die ten deele betrekking hadden op de werking der sacramenten, met name doop en avondmaal, ten deele op de verwachting van het uiteindelijk heil, en ten deele op de omkeering van den levenden mensch tot het ontvangen der genade[2]. De Vulgaat gebruikte daarvoor

1) Ps. 103. 1. 4. 5, 104. 30, 51. 12 (Vulg. 102, 103, 50!) Ezech. 11. 19, 36. 25, Jes. 43. 19.
2) Joh. 3. 3, Matth. 19. 28, Apocal. 21. 1, Rom. 6. 4, Eph. 4. 22, Col. 3. 10, I Petr. 1. 23, II Cor. 4. 16, Rom. 12. 2 enz.

de termen renasci, regeneratio, nova vita, renovari, renovatio, reformari. Deze sacramenteele, eschatologische en ethische voorstelling van vernieuwing naar den geest krijgt een anderen inhoud, wanneer in het eind der twaalfde eeuw Joachim van Floris haar overbrengt op de verwachting van een werkelijk aanstaande verandering van de christelijke wereld. De eerste toestand der wereld, die van het Oude Testament, was geweest die der Wet; de huidige is die der Genade, maar deze zal spoedig gevolgd worden door dien eener rijkere genade, zooals haar het evangelie van Johannes 1. 16 belooft. Dat eerste tijdperk was gegrond in weten, het tweede in wijsheid, het derde zal het zijn in volkomenheid van kennis. Het eerste was dat van knechtschap, het tweede van kinderlijke gehoorzaamheid, het derde zal dat van vrijheid zijn. Vrees was in het eerste, geloof in het tweede, liefde zal in het derde zijn. Sterrelicht bescheen het eerste, morgenrood het tweede, zonneschijn zal over het derde zijn. Netelen bracht het eerste, rozen het tweede, leliën zal het derde brengen. Er zal een dux novus opstaan, een universeele paus van het nieuwe Jeruzalem, die den christelijken godsdienst zal vernieuwen.

Het kan in het midden blijven, in hoeverre de joachimitische ideeën op Franciscus van Assisi zelf invloed hebben gehad. Zeker is het, dat een deel zijner volgelingen, de Spiritualen, ze weder opnam en verder uitwerkte; zeker is het ook, dat de Franciscaansche prediking en de Franciscaansche poëzie en mystiek de idee der ‘renovatio vitae’ in de wijdste kringen hebben verbreid, waarbij nu eens meer de nadruk viel op de inwendige vernieuwing van den individueelen mensch, dan weder op de verwachting van een feitelijk wereldgebeuren, dat de geestelijke vernieuwing brengen zou. ‘Renovatio, reformatio’ is een geestelijk wachtwoord van de dertiende eeuw geworden.

Zoo heeft Dante het opgenomen. Zijn *Vita nova* is zonder den grondslag dezer ideeën niet te verstaan. In de *Commedia* evenwel heeft de vernieuwingsvoorstelling zich verwijd. Hoewel nog altijd sterk onder den invloed der Spiritualen, heeft zij bij Dante naast de religieuze beteekenis een politieke en een cultureele gekregen. De Veltro, die komen zal, zal den vrede brengen en Italië bevrijden. En

nu ontmoet de christelijke herboorte-idee op allermerkwaardigste wijze een zuiver antieke herlevingsvoorstelling, die van Vergilius' vierde Ecloga.

> ‘Magnus ab integro saeclorum nascitur ordo.
> Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna;
> Iam nova progenies caelo dimittitur alto’.

Had reeds de oudste christelijke theologie deze woorden geduid als profetie van Christus' geboorte, Dante betrekt ze op de heftig verlangde politieke vernieuwing en op de aesthetische vernieuwing, die hij zich van zijn tijd bewust was.

Symbool van de naar vernieuwing en bevrijding smachtende wereld wordt bij Dante en bij Petrarca de treurende Roma. Het vruchtbare van dit symbool was, dat men het in allerlei gedaante kon zien. Als het hoofd van Italië, dat onder den druk ligt van partijtwist en geweld, als het centrum der kerk, die zuivering en hervorming behoeft in hoofd en leden, als het tooneel van antieke burgerdeugd en antieke beschaving: Roma che il buon mondo feo[1]. Altijd ligt aan de voorstelling ten grondslag de gedachte, dat terugkeer tot de oude tijden het heil zal brengen.

En het duurt niet lang, of een gloeiende fantast zet die obsessie van het oude Rome om in politieke daad: Cola di Rienzo. In de wonderlijke brieven van den volkstribuun vormen, zooals Burdach heeft aangetoond, de begrippen renasci en renovari de kern der denkbeelden, half in den mystisch-religieuzen, half in den politischen zin. Rienzo tuimelt in zijn eigen zwakheid en zijn ontijdig werk met hem, maar het symbool Roma rinata blijft leven en vult de geesten der lateren. Nu eens overweegt daarin de gedachte van terugkeer tot de oud-Romeinsche instellingen en deugden, dan die van herstel der zuivere latiniteit en der edele kunsten, dan weder van de vurig begeerde zuivering van kerk en geloof. Hernieuwing, herleving, herboorte was dus reeds het smachten eener eeuw, een heimwee naar oude heerlijkheid, eer nog de positieve veranderingen in kunst, wetenschap en leven, die later onder die termen zouden worden samengevat, zich hadden voorgedaan. Zoodra zich nu

1) Purgatorio XVI 106.

vervolgens de geesten bewust worden van een waarlijke vernieuwing van wat in en rondom hen is, zoodra zij zich dragers voelen van een nieuw kunstideaal, een fijner litterair gevoel en verrijkte uitdrukkingsmiddelen, een kritischer houding tegenover heilige traditie, dan rangschikt zich dat bewustzijn van zelf onder den glans der reeds gegeven herlevingsidee. Toen de bron ging vloeien was het vat reeds klaar.

Zoo zien wij de humanisten eenerzijds, de hervormers anderzijds begrippen hanteeren van herstel en herboorte, die partieele toepassingen, beperkingen zijn van de aanvankelijk zeer ruime vernieuwingsidee. In den kring van Zwingli is het woord 'renascens', toegepast op christendom en evangelie, bijna als een leus geworden[1]. 'O nos felices, si recta studia deum favore renascantur. - Gelukkig wij, indien de rechte studiën door de gunst der goden herboren mogen worden', roept Melanchthon uit. Het zedelijk en godsdienstig aspect van het renaissance-ideaal en het aesthetisch-litteraire gaan zonder scherpe grenslijn in elkander over (en het argelooze meervoud van Melanchthon's *deum* spreekt boekdeelen: niet voor het heidensch maar voor het christelijk karakter van het humanisme). 'Nunc probitas, honestas, justitia, imo Evangelium, quod diu sub tenebris latuit, reflorescit, renascuntur bonae literae. - Nu bloeit opnieuw de rechtschapenheid, de eerlijkheid, de rechtvaardigheid, in één woord het Evangelie, dat langen tijd in het duister verborgen is geweest; de goede letteren worden herboren', - aldus schrijft een vriend aan Zwingli. 'Sperandum sit, veterum quandoque innocentiam renatum iri quemadmodum et eruditionem videmus, - Men mag hopen, dat eenmaal de onschuld der ouden herboren zal worden, gelijk wij het ook van de beschaving zien', schrijft de Zwitsersche hervormer zelf aan Beatus Rhenanus. En Erasmus, van wien deze gedachten het eerst waren uitgegaan, stelt in een brief aan Leo X uit het jaar 1516[2] de drie groote verwachtingen naast elkander: '...saeculo huic nostro quod prorsus aureum fore spes est,

1) P. Wernle, Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert, 1914, p. 1, 38.
2) Opera (le Clerc) III 167; Allen II no. 566, p. 527.

si quod unquam fuit aureum, ut in quo tuis felicissimis auspiciis, tuisque sanctissimis consiliis tria quaedam precipua generis humani bona *restitutum iri* videam: pietatem illam vere Christianam multis modis collapsam, optimas literas partim neglectas hactenus partim corruptas, et publicam ac perpetuam orbis Christiani concordiam, pietatis et eruditionis fontem parentemque. - ...Deze onze eeuw, die waarlijk een gouden eeuw belooft te zijn, zoo er ooit een gouden is geweest, als waarin ik onder uw allergelukkigste auspiciën, en door uw allerheiligst beleid, drie voorname goederen van het menschelijk geslacht hersteld moge zien worden: die waarlijk christelijke vroomheid op velerlei wijzen vervallen, de beste letteren (een versterking van bonae literae) tot nu toe ten deele verwaarloosd, tendeele bedorven, en de openbare en eeuwige eendracht der christenheid, welke bron en moeder is van vroomheid en beschaving beide'.

Voor ons, die terugzien en de dingen beoordeelen naar hun uitkomsten, schijnt de kloof tusschen de litteraire en de de bijbelsche humanisten te groot. De idee, die hen bezielt, draagt één teeken, al is de geest van den een minder vroom dan van den ander. Allen zijn doordrongen van één heimwee naar oude, oorspronkelijke zuiverheid, van één aspiratie om zich te vernieuwen van binnen uit. Hetzij die verlangens uitgaan naar het oudste christendom of naar het edele, welbestuurde Rome der Cato's en Scipio's, of naar de zuivere latiniteit, de volmaakte poëzie, de hervonden kunst, het is altijd een terugwillen in den tijd: renovatio, restitutio, restauratio.

De ijverige bestudeering van den groei der Renaissance-*idee*, waarvan hier slechts een vluchtig overzicht gegeven werd, heeft ook haar gevaren. Wie zich verdiept in studiën als van Burdach en Borinski, die tot in de afgelegenste hoeken der antieke en middeleeuwsche litteratuur naar de schakels speuren, die de groote gedachtenketen der herleving gevormd hebben, zal het gevoel niet altijd van zich af kunnen zetten, dat bij dat alles het probleem der Renaissance zelf, de vraag: wat was zij, waaruit bestond zij? - somtijds op den achtergrond dreigt te raken. Het is buitengewoon nuttig en voor het juist begrip onmisbaar, om te weten, hoe de

doelvoorstelling en het herlevingssentiment in de geesten gegroeid zijn, maar de groote vraag, waartoe wij moeten terugkeeren, blijft toch altijd luiden: wat is de cultuurwending, die wij Renaissance noemen, werkelijk geweest? Waarin heeft de verandering bestaan, wat heeft zij uitgewerkt?

Hiertoe is nog altijd de eerste, nog niet vervulde voorwaarde: een zuivere bepaling van de tegenstelling Middeleeuwen en Renaissance, en de tweede, nog minder vervuld: een duidelijke bepaling van de verhouding tusschen Renaissance en Moderne cultuur.

Hierboven is beschreven, hoe het begrip Renaissance inhoudloos dreigde te worden, doordat men zich gedwongen zag, het steeds hooger op te schuiven in de Middeleeuwen. Naarmate steeds meer van de meest kenmerkende cultuurverschijnselen der latere Middeleeuwen voor de Renaissance werden opgevorderd als kiemen en oorsprongen, dreigde het beeld der Middeleeuwsche cultuur af te smelten en in te zakken als een sneeuwpop. Al wat levend was in de Middeleeuwen, heette ten slotte Renaissance; maar wat bleef er dan voor de Middeleeuwen zelf over? Was het niet mogelijk, duidelijk vast te stellen, wat de essentieele eigenschappen zijn geweest van den echt middeleeuwschen geest in al zijn uitingen: geloof, denken, kunst, samenleving, en vervolgens na te gaan, op welke punten de Renaissance met dat alles had gebroken?

Er is één conceptie, die die groote breuk en dat fundamenteel contrast tusschen Middeleeuwen en Renaissance duidelijk meent te zien, en streng te kunnen omschrijven. Zij wordt niet, zoover mij bekend is, aangetroffen in de wetenschappelijke litteratuur der cultuur- en kunsthistorici, maar zij leeft als vruchtbare overtuiging in de harten van vele hedendaagsche kunstenaars. Wie zou hun een recht van medeoordeelen over deze kwesties wagen te ontzeggen! Wanneer ik iemand zou moeten noemen, die deze conceptie in het leven heeft geroepen, dan zou het Viollet-le-Duc moeten zijn, naast hem misschien William Morris. Zij komt hierop neer. De Middeleeuwen zijn in alles de tijd geweest van het synthetisch denken en den grooten gemeenschapszin. Het ware wezen der cultuur was het *samen bouwen*. De kunst wist haar taak van vormgeving der hoogste ideeën, niet tot ijdel

behagen of persoonlijke verstrooiing, maar tot verheerlijkende uitdrukking van wat allen bewoog. Alle beeldende kunst was ondergeschikt aan de bouwkunst en was symbolisch en monumentaal; de nabootsing der natuurlijke werkelijkheid was nimmer einddoel. De geheime vormkracht der geometrische verhoudingen werd nog geweten en toegepast. In de romaansche en nog in de vroeg-gothieke kathedraal, in het byzantijnsche mozaïek triomfeert die echt middeleeuwsche geest gelijk in het geesteswerk van Thomas van Aquino en de verbeeldingen der mystiek.

Het komen der Renaissance nu beduidt in deze voorstelling het verflauwen en welhaast verloren gaan van al deze beginselen. In de plaats van de samen strevende gemeenschap dringt zich de individueel strevende persoon (hier raakt deze conceptie de these van Burckhardt). Reeds het persoonlijk realisme van Giotto beduidt een val. Een analytische kunst van werkelijkheidsweergave overwoekert en verdringt de hooge oude synthetische en symbolische kunst. Reeds het fresco brengt de onbelangrijke uitwerking van het niet-ter-zake-doende détail mee, maar het bewaart althans nog den samenhang met de architectuur. Het paneelschilderij geeft dien samenhang geheel prijs; het schilderstuk wordt meubel en handelswaar, voorname curiositeit in plaats van lid in een geestelijk organisme. Naturalisme en individualisme (die als uitgemaakte kenmerken der Renaissance gelden) zijn slechts ziekteverschijnselen in een groot ontaardingsproces.

Het zou onmogelijk te ontkennen zijn, dat deze conceptie, in haar beperktheid tot de ontwikkeling der beeldende kunst, elementen van diepe waarheid bevat. Ongetwijfeld berust deze opvatting van de Middeleeuwen op een erkentenis van het meest wezenlijke, dat de cultuur dier tijden uitmaakte. Doch zij werkt met een dusdanige verkorting en vereenvoudiging van het rijke en heterogene materiaal der historie, dat zij onbruikbaar is als schema, om de geschiedenis in te verstaan. Haar plaats is in de rij der groote metaphysische dualismen, kostbaar als levensstut, doch niet geschikt tot wetenschappelijk onderscheidingsmiddel. Iedereen, die de geschiedenis der Middeleeuwsche beschaving in eenige bijzonderheden kent, weet dat zij zich tegen een samenvatting onder de begrippen van collectivisme en synthese verzet. De voor-

stelling alsof chansons de geste en kathedralen het product waren van een geheimzinnig-onpersoonlijk werkenden volksgeest, is eigenlijk een erfstuk der romantiek. De kenners van het Middeleeuwsch verleden hebben haar reeds lang opgegeven. Overal waar de schrale overlevering ons toelaat, iets nader te zien in het ontstaan van de werken des geestes in de Middeleeuwen, treden individualiteiten naar voren, met scherp persoonlijk streven en denken. Hoe heeft men eigenlijk ooit het individualisme voor de Renaissance kunnen vindiceeren, met aan gene zijde van de streep figuren als Abailard, Guibert de Nogent, Bertrand de Born, Chrestien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Villard de Honnecourt en honderden meer! Om de voorstelling van de collectivistischsynthetische Middeleeuwen te handhaven in die strenge geldigheid, die de hier bestreden conceptie eischt, moet men beginnen met.... drievierde van haar geestelijke productie uit te zonderen en zich te beperken tot een zeer vroege periode, waaruit men weinig over heeft en nog minder weet, zoodat de these op een uiterst negatieve basis rust. Zelfs de sociale en economische structuur van het Middeleeuwsche leven biedt niet zooveel steun, als men denken zou, want ook hier heeft het jongere onderzoek tal van individualistische trekken aangetoond, waar men vroeger gesloten collectivisme zag.[1)]

De verwerping van een zoo rigoureus en enkelvoudig contrast ter onderscheiding van Middeleeuwen en Renaissance treft tevens de indertijd geruchtmakende ‘Kulturzeitalter’ van Lamprecht, voorzoover zij de hier bedoelde tijdperken betreffen. Lamprecht had, toen hij de Middeleeuwen tot ‘das typische Zeitalter’ verhief tegenover het ‘individualistische’, dat er op volgde, eigenlijk niet anders gedaan dan, uitgaande van Burckhardt's individualisme als grondtrek der Renaissance, alles wat daarvan de ontkenning was als kenmerkend voor de voorafgaande cultuurperiode te beschouwen. De Middeleeuwsche mensch zou, in tegenstelling met zijn nazaat der Renaissance, nog enkel oog gehad hebben voor het typische,

1) Ik denk o.a. aan de studiën van Alphons Dopsch over de economische ontwikkeling van den Karolingischen tijd en van Pirenne over de vroege vormen van kapitalisme.

voor de algemeene kenmerken, die de dingen verbinden en niet voor het onderscheidende, dat den geest doet reageeren op elk ding in zijn bijzonderheid. Met dat enkele begrip ‘typisme’, dat feitelijk slechts de omkeering van individualisme was, meende Lamprecht het geheele Middeleeuwsche geestesleven te kunnen omschrijven.

De stelling van Lamprecht heeft afgedaan, en het is hier niet de plaats haar uitvoerig te bestrijden; niemand gebruikt, zoover ik weet, meer de benaming ‘das typische Zeitalter.’ Iedereen heeft wel leeren inzien, dat het niet aangaat, aan de Middeleeuwen elk individualisme te ontzeggen.

Goed, zal men zeggen, maar dat neemt niet weg, dat de Renaissance het individualistische tijdperk bij uitnemendheid is geweest, dat zich nooit sterker dan toen de enkele mensch op den grondslag van zijn persoonlijk streven en denken heeft geplaatst. Al geldt de voorstelling van het collectivistischsynthetische karakter der Middeleeuwen niet in zoo strengen zin, als men gemeend heeft, grondtrek en essentie der Renaissance blijft het individualisme.

Ook tegen deze meening moet verzet worden aangeteekend. Ten onrechte geldt, in navolging van Burckhardt, het individualisme als de alles beheerschende grondtrek der Renaissance. Het is hoogstens één trek uit velen, door volmaakt tegenstrijdige trekken gekruist. Slechts een verkeerde generaliseering heeft individualisme tot het verklaringsprincipe der Renaissance kunnen verheffen.

Deze stelling te bewijzen of waarschijnlijk te maken blijft het onderwerp van latere beschouwingen. Mits voorloopig slechts het goed recht wordt toegegeven van het standpunt, dat men in ieder geval beginnen moet met af te zien van een enkelvoudige, alles verklarende formule der Renaissance. Men moet de oogen wijd open zetten voor de bonte veelvuldigheid, tegenstrijdigheid zelfs, van de uitingsvormen, waarin zij zich vertoont. Zoolang individualisme lang vóor en lang na de Renaissance even goed een beheerschende factor in de geschiedenis blijkt, doet men beter, er een taboe over uit te spreken.

Nog eens: het begrip Renaissance staat niet vast naar tijdgrenzen noch naar aard en wezen der verschijnselen, die haar uitmaken. Om het te bepalen kan men de termen niet

ontleenen aan de geschiedenis der Renaissance zelf. Men moet de polen wijder uiteen stellen. Tegenover Middeleeuwen moet Moderne cultuur geplaatst worden. Van deze vrage men zich af: wat zijn de kenmerken van de beschaving, welke ik meen Middeleeuwsch te mogen noemen? In welke grondtrekken wijkt de Moderne cultuur van de Middeleeuwsche af? Tusschen die twee in ligt de Renaissance. Overgangstijd pleegt men haar te noemen, maar toch stelt men haar onwillekeurig te veel aan den modernen kant. Wij loopen nu eenmaal in onze historische oordeelen bijna altijd den tijd vooruit. Wij zij zoo gevoelig voor de verwantschap, die wij in het verleden ontdekken met dat wat later vol is opengegaan en ons gemeenzaam is, dat wij haast altijd de ontluikende elementen eener cultuur overschatten. De bronnen zelf moeten ons altijd weer corrigeeren, door ons den tijd veel primitiever te vertoonen, veel zwaarder beladen met de opstapeling van het oude, dan wij verwachten.

Kentering is de Renaissance. Het beeld voor den overgang van de Middeleeuwen naar den nieuwen tijd is (en hoe kon het anders?) niet dat van één grooten ommeslag, maar dat van de lange rij van golven, die aanrollen op een strand: elk daarvan breekt op verschillenden afstand en op verschillend oogenblik. Overal liggen de grenslijnen tusschen oud en nieuw weer anders; elke cultuurvorm, elke gedachte wendt zich op haar eigen tijd, en de verandering geldt nooit het geheele complex der beschaving.

De Renaissance aldus te bepalen in haar verhouding tusschen Middeleeuwen en Moderne cultuur zal een werk van velen zijn. Hier waar enkel de stand van het probleem het onderwerp is, volge enkel nog een vluchtige schets van de lijnen, die het onderzoek zou hebben te volgen, vooral buiten het gebied van kunst en letteren in engeren zin[1)].

Wanneer naar onze gebruikelijke (en onmisbare) indeeling de nieuwe tijd begint, zijn de groote denkvormen der Middeleeuwen geen van alle afgestorven. In het oude en in het nieuwe geloof, en in al wat daarmee samenhangt, dus ook in de Renaissance zelf met haar schat van religieuze

1) Eenige van die lijnen zijn aangeduid in de bovenvermelde studiën van Troeltsch.

stof, handhaaft zich de symbolisch-sacramenteele denkwijze, die niet in de eerste plaats vraagt naar het natuurlijk causaal verband der dingen, maar naar hun *beteekenis* in het goddelijk wereldplan. Twee grondeigenschappen van het middeleeuwsche denken: formalisme en anthropomorphisme, verflauwen slechts heel langzaam. Machiavelli is nog even streng formalist als Gregorius VII.

Waarheid zoeken, kennis vormen had voor den Middeleeuwschen geest beteekend: het staven van gegeven, zelfstandige waarheden door logisch bewijs, hetzij die waarheden geopenbaard aan den dag liggen of tijdelijk verborgen zijn, doordat de goede oude bronnen vergeten zijn. Omtrent elk ding is de geheele waarheid in eenige logische formules uit te drukken, en die ontsluiering is ergens te vinden, in de heilige geschriften, in de Oudheid. Zoo vatten de Middeleeuwen het streven naar waarheid en kennis op. Voor den modernen geest zal het zijn: het benaderen, het ontwikkelen, het bepalen van nog onuitgedrukte waarheden, die elk weer nieuwe vragen zullen meebrengen. Inductief onderzoek, de beschouwing van natuur en wereld als een te ontraadselen geheim, zoo vat de nieuwere gedachte haar taak op. Keert nu in dezen de geest zich met de Renaissance? Neen. Leonardo da Vinci moge voor zich een vertegenwoordiger zijn van het nieuwe waarheidvorschen, de Renaissance in haar geheel blijft nog de oude houding toegedaan, en gelooft in de autoriteit. Eerst Descartes is hier het kenteringspunt.

Copernicus brengt het begrip van de onbegrensdheid der wereld. Maar wijkt daarom de gaeocentrische en anthropocentrische opvatting der wereld meteen in de zestiende eeuw? In geenen deele immers. De Renaissance stelt met anderen, doch niet minder sterken nadruk dan de oude wereldbeschouwing aarde en mensch in het middelpunt der wereld. Ja, de bij uitstek anthropocentrische gedachte bloeit eigenlijk eerst op in de achttiende eeuw: de teleologische opvatting der schepping als een wijs bestel tot 's menschen nut en leering. Op dit punt ligt eerst in de negentiende eeuw de prijsgave van de oude denkwijze. Of kunnen wij uit onzen aard eigenlijk nimmer het middelpuntig-stellen van aarde en mensch prijsgeven?

Even diffuus is de tijdgrens tusschen de Middeleeuwsche

verwerping der wereld en de wereldaanvaarding der nieuwere gedachtentijdperken. Het is zoo gemakkelijk, om het zich zóó voor te stellen, alsof de Middeleeuwen in hun geheel den Contemptus mundi gehuldigd hadden, en alsof toen met de Renaissance het volle orkest plotseling was ingevallen met de juichende instrumentatie van het thema Juvat vivere, - Het is een lust te leven. Maar och, het lijkt er zoo weinig op. In de eerste plaats heeft de Middeleeuwschchristelijke gedachte nooit zoo volstrekt de wereld in haar schoonheid en genietingen verworpen, als veelal wordt aangenomen. Op duizend wijzen kreeg de lust der aarde een wettige plaats in het godgevallig leven. Ook was de optimistisch-aesthetische opvatting der wereld de oude negatie al begonnen te doorbreken in de geesten, die de scholastiek op haar hoogtepunt vertegenwoordigen: in Thomas van Aquino, in Dante. Voorzeker, op dit punt is het de Renaissance, die den hymnus van het groote nieuwe wereldbehagen zingt, met de stem van Pico, met die van Rabelais en van honderd anderen. Maar domineeren die stemmen hun tijd? Zeker overstemmen zij niet het geluid van Luther, Calvijn en Loyola. En is het wel zoo zeker de klank der Renaissance in haar geheel? Of zou bij de meeste vertegenwoordigers der Renaissance de grondtoon niet veel donkerder blijken, dan wij meenen? - De overwinning (een Pyrrhusoverwinning?) van het principieele optimisme heeft alweder eerst de achttiende eeuw gebracht. De beide vormen, waarin die gedachte zich vooral belichaamd heeft: het begrip van den vooruitgang en dat der evolutie, zijn geen van beide van de Renaissance. Ook hier is zij volstrekt niet gelijk te stellen met moderne cultuur.

Een geheel complex van voorstellingen, dat de houding betreft van den enkelen mensch tegenover het leven en de maatschappij, en waardoor de moderne cultuur op een belangrijk steunvlak gedragen wordt, is aan de Middeleeuwen vreemd geweest. Het stellen van een persoonlijk levenswerk als ‘selbstzweck’, het streven naar levens- en persoonsuitbeelding door de bewuste ontwikkeling van alle vermogens en potenties, die iemand gegeven zijn. Het bewustzijn der persoonlijke autonomie en de noodlottige waan van het recht op aardsch geluk. En daarmee verbonden: de verplichting

jegens de maatschappij, het besef van de persoonlijke taak, om haar te helpen behoeden en behouden of veranderen en verbeteren, de hervormingszin, de behoefte aan sociale rechtvaardigheid, en in de pathologische gevallen de principieele en permanente aanklacht tegen de maatschappij, welke haar vorm ook is, zich uitend als gevoel van verongelijking door of als gevoel van verhevenheid boven de maatschappij. Al deze gevoelens kent de Middeleeuwsche mensch of in het geheel niet of enkel in het gewaad van godsdienstplicht en godsdienstige moraal.

Wat kent de Renaissance van dat alles? Niet dan de kiemen. Het besef van de persoonlijke autonomie en de eigen doelstelling heeft de mensch der Renaissance eenigermate bezeten, hoewel lang niet zoo sterk en zoo algemeen, als Burckhardt het hem heeft toegeschreven. Maar het geheele altruïstische element van dien ideeënbundel, het sociale verantwoordelijkheidsgevoel derhalve, heeft juist aan de Renaissance in hooge mate ontbroken. De Renaissance is in het maatschappelijke bijzonder onvruchtbaar en immobiel geweest, en beduidt in dit opzicht tegenover de Middeleeuwen met hun godsdienstig sociaal besef eer een stilstand dan een herleving.

Onder de belangrijkste en diepstliggende veranderingen van Middeleeuwsche in Moderne cultuur behoort de verschuiving en ten deele afslijting van het standsbegrip, het dienstbegrip en het eerbegrip. Die veranderingen zijn zoo ingewikkeld, dat er niet aan gedacht kan worden, ze hier uiteen te zetten. Slechts op twee algemeen bekende resultaten van dat proces worde hier even gewezen, om te doen zien, dat ook op dit gebied Renaissance in geenen deele gelijk te stellen is met moderne cultuur. De groote vergeestelijking, die het contrast van hoog en laag in stand niet meer bepaald zag door verschil van macht en rijkdom, maar het overbracht op ethisch en intellectueel terrein, was feitelijk reeds in de dertiende eeuw gekomen. Reeds de hoofsche lyriek der troubadours had het denkbeeld ontwikkeld van den adel des harten. Vervolgens wordt de waardeering, - de zeer theoretische waardeering van het eenvoudig en arbeidzaam even des landmans gekweekt door de verbeeldingen van het herdersdicht. Al deze begrippen erfde de Renaissance

uit de Middeleeuwen en frischte ze op met antieke verven. Thans had er een versmelting plaats van de vroeger gescheiden levensidealen: de hoofsche en geletterde edelman, de erudiete kloosterling, die zich ook in de wereld te bewegen weet, de rijke burger met zijn zin voor kennis en kunst, leveren te zamen het type op van den humanist, aan alle hoven thuis, met alle geleerdheid en theologie vertrouwd, voor elk stadsof staatsambt geschikt of zich geschikt wanend. Doch dit beduidt geenszins, dat nu de oude zelfstandige levensvormen ophouden te bestaan. Het Middeleeuwsche ridderideaal, de oude ridderlijke eer en al wat daarbij hoort, worden door de Renaissance niet alleen onverzwakt gehandhaafd, maar met nieuwen gloed vervuld door Ariosto, Tasso en de Amadisromans. Het standsbegrip, zoowel in zijn grovere als in zijn fijnere vormen, blijft, hoezeer ook rijker geschakeerd, tot lang na de Renaissance in wezen, wat het in de Middeleeuwen geweest was.

Met het standsbegrip in het nauwste verband staat het dienstbegrip. De moderne cultuur heeft het denkbeeld ontwikkeld, dat het den mensch onwaardig is, iets of iemand anders te dienen, - werkelijk te dienen in nederigheid en gehoorzaamheid, dan God of het algemeen belang. De Middeleeuwen kenden den echten dienst en de echte trouw van mensch aan mensch (maar steeds gezien als afspiegeling van den dienst Gods), gelijk het hart der Oostersche volken den dienst nog kent, indien althans Westersche propaganda er dat besef nog niet heeft uitgestampt. - Hoe stond de Renaissance in dit opzicht? - Uiterlijk nog geheel aan den Middeleeuwschen kant. De Renaissance-mensch, meestal afhankelijk van hofgunst of maecenaten, dient met ijver en lust, met al de snaren van zijn lier en al de vonken van zijn geest, alleen niet met zijn hart. De Middeleeuwsche trouw is er uit geweken. Zie hoe Erasmus jegens vriend Battus hun beider beschermster, de vrouwe van Borselen, verloochent terzelfdertijd dat hij aan haar de vleiendste brieven vol verheerlijking richt, of hoe Ariosto, hoezeer als een der eerlijkste en onafhankelijkste geesten van zijn tijd geprezen, den weerzinwekkenden kardinaal Ippolito d' Este in den *Orlando furioso* hemelhoog verheft, terwijl hij in satiren, niet voor 't publiek bestemd, hem hekelt. Zoo ergens, dan is hier een

gebied, waarop de Renaissance de onopgeloste tegenstrijdigheden van een geestelijke kentering vertoont.

In de werken der beeldende kunst en literatuur schijnt oppervlakkig de definitieve breuk der Renaissance met de Middeleeuwen volkomen. Men proeft een rijpheid en volheid, die de vroegere tijden missen, een zatheid van kleur, een gemakkelijkheid van uitdrukking, een zwier en een statigheid, die al te zamen het gevoel van het moderne, het niet meer primitieve geven. Doch welbeschouwd betreft dit alles, daargelaten of men het hooger of lager wil schatten dan de strakheid en reserve der oudere kunst, enkel de kwaliteit, en niet de grondslagen der kunst zelf. Hierin is de continuïteit veel grooter, dan men gewoonlijk voor den geest heeft. Van de groote vormen der verbeelding, waarvan de Middeleeuwsche kunst en letterkunde in hun hoogsten bloei hadden geleefd, is met de Renaissance feitelijk niets afgestorven. In de litteratuur handhaaft zich het ridderlijk romantisme tot diep in de zeventiende eeuw. Beeldende kunst en letteren beide blijven den pastoralen vorm cultiveeren als een der meest geliefde uitdrukkingsmiddelen van het sentiment tot diep in de achttiende eeuw. De allegorie ruimt noch in de letterkunde noch in de beeldende kunst het veld, al wordt zij door de Renaissance wat besnoeid en gecastigeerd, wat smaak- en stijlvoller uitgedost. Aan den anderen kant is het mythologische apparaat der verbeelding reeds lang vóór de Renaissance aan het opkomen, en tezamen met de allegorie tot lang na de Renaissance in eere gebleven.

Kortom, als men de vraag zoo stelt, dat het er op aankomt, om de Renaissance haar juiste plaats te geven tusschen Middeleeuwsche en Moderne cultuur, dan liggen de onopgeloste of onvoldoend bepaalde vragen nog opgestapeld. Noch als zuivere tegenstelling van Middeleeuwsche cultuur kan Renaissance gelden, noch zelfs als grenszone tusschen Middeleeuwsch en Modern. Van de wezenlijke scheidingslijnen tusschen de oudere en de jongere geestesbeschaving der Westersche volken loopen er sommige tusschen Middeleeuwen en Renaissance, andere tusschen Renaissance en zeventiende eeuw, enkele midden door de Renaissance heen en meer dan een reeds door de dertiende eeuw of eerst door de achttiende.

Het beeld, dat de Renaissance vertoont, is een van wending en weifeling, van overgang en vermenging van cultuurelementen. Wie in haar een volstrekte eenheid van geest zoekt, uit te drukken in een enkele formule, zal haar nooit in al haar uitingen kunnen verstaan. Voor alles moet men bereid zijn, haar te aanvaarden in haar ingewikkeldheid, heterogeniteit en tegenstrijdigheid, en op de vragen, die zij stelt, een pluralistische behandeling toe te passen. Wie een enkelvoudig schema uitwerpt als net, om dien Proteus in te vangen, zal slechts zichzelven in de mazen verstrikken. Het is een ijdel streven, *den* 'Renaissance-mensch' te willen beschrijven. Veel grondiger dan eenig individualisme hen vereenigen kan, worden de talrijke typen, welke die rijke tijd oplevert, door andere trekken gescheiden. Het zijn de afzonderlijke kwaliteiten der Renaissancesamenleving elk voor zich, waarop het onderzoek gericht moet zijn. Burckhardt heeft die methode schitterend ingeleid, toen hij de roemzucht en den spot der Renaissance in het oog vatte. Zoo zou men ook den moed, de ijdelheid, de eerlijkheid der Renaissance behandeld willen zien, haar stijlgevoel, haar hoogmoed, haar geestdrift, haar kritisch besef. En dan onbevangen, zooals Burckhardt het kon, zonder de zwaarwichtige ergvinderij, die ons noordelijken bij het begrijpen der Renaissance zoo dikwijls in den weg staat. Want dit blijft steeds levendig voor oogen te houden: de Renaissance is een der triomfen van den Romaanschen geest. Wie haar begrijpen wil, moet vatbaar zijn voor die vereeniging van stoïschen ernst en vast gerichten wil (van heel andere dingen vervuld dan het 'uitleven der persoonlijkheid') met lichte, blijde vroolijkheid, met kostelijke, breede goedmoedigheid en naïeve onverantwoordelijkheid. Hij moet zich kunnen onttrekken aan het overal zoeken van de eigen ziel, om mee te voelen de hevige, directe belangstelling voor de dingen zelf. Hij moet het wezen der dingen kunnen genieten in hun schoonen vorm. Hij moet achter een gelaat van Holbein of Moro den lach kunnen vermoeden van Rabelais.

J. HUIZINGA.

De Tsjechoslovaakse republiek.

Indrukken en beschouwingen.

Deze zomer bracht ik ruim zeven weken door in de Tsjechoslovaakse republiek. Deze reis geeft mij aanleiding om de Gidslezers een en ander mee te delen over deze nieuwe staat. Men verwachte evenwel geen reisbeschrijving; belangrijker dan mijn eigen, overigens zeer merkwaardige ervaringen en ontmoetingen lijkt mij datgene, wat ik èn op deze reis èn door voorafgaande lektuur leerde betreffende de voorgeschiedenis der revolutie van 1918 en de tegenwoordige staat der jonge republiek.

De stad Praag kende ik sedert de lente van 1914, toen ik er met verscheidene professoren der Tsjechiese universiteit de aangenaamste relaties aanknoopte. Tans ontmoet men dezelfde mensen, maar hun stemming, hun oriëntering tegenover de andere volken en rijken is totaal veranderd. Een dergelijke verandering zal men in alle landen der oude Donaumonarchie waarnemen. Ik geloof echter, niet te overdrijven, wanneer ik beweer, dat bij ons het grote publiek, zelfs het meer ontwikkelde deel, zowel tegenover de oude als tegenover de nieuwe oriëntering geheel vreemd staat. Ons land wordt bewoond door één natie, en voor een nationaliteiten-conglomeraat als het oude Oostenrijk-Hongarije missen diegenen onder ons, die het niet door intieme aanraking kennen, het aanvoelingsvermogen; men wist, dat het Habsburgse rijk een staat met vele volken was, men las van de talloze wrijvingen tussen hen, maar begreep daarvan vrij weinig. Wat het Tsjechiese volk aangaat, de hoofdmomenten zijner historie, de Hussietenoorlogen en de slag

bij de Witte Berg, worden in onze leerboeken en op onze scholen voorgesteld als episoden uit de geschiedenis des Duitsen rijks, niet als de strijd om het bestaan van een volk met eigen kultuur en eigen idealen. De nieuwe Tsjechoslovaakse staat zijn wij daarom te veel geneigd als iets zonder een voorgeschiedenis te beschouwen, en te vreemder staan wij er tegenover, daar gedurende en na de wereldoorlog de Tsjechiese oriëntering een geheel andere was dan de onze: voor ons stond de oorlog tussen Duitsland en de Westeuropese mogendheden plus Amerika in het centrum der belangstelling, de Tsjech zag vóór alles het Oostenrijks-Hongaarse probleem en de strijd tussen Rusland en de centralen.

Ik verdeel deze mijn studie in twee hoofdstukken: het eerst spreek ik over de Tsjechiese renaissance, daarna over enige hoofdproblemen van de nieuwe Tsjechoslovaakse staat.

I.

De historie der Tsjechiese renaissance knoopt zich vast aan de namen van enige beroemde mannen, waarvan de grootste m.i. is de tegenwoordige president der republiek, Thomas G. Masaryk.

Tot het jaar 1913 wist ik weinig van Masaryk. Toen echter verscheen het eerste deel, twee dikke boeken, van zijn werk: ‘Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland.’ Op ieder, die zich voor Rusland interesseert, maakte deze arbeid een geweldige indruk. Hoe is 't mogelik, vroeg men zich af, dat iemand zoveel weet van Russies geestelik leven, zich zo in al de theoretici der afzonderlike stromingen heeft ingeleefd, dat uitgestrekte terrein van zulk een breed standpunt overziet, toegerust met een niet minder eerbiedwekkende kennis van 't geestelik leven van West-Europa? In Mei 1914 was ik in S. Petersburg en daar verklaarde mij E.L. Radlow, wellicht de allerbevoegdste autoriteit in deze, dat geen enkele Rus in staat zou zijn, over het eigen volk zulk een werk te schrijven. Intussen was ik mij zeer biezonder voor professor Masaryk gaan interesseren, en ik bemerkte, dat Rusland slechts een van de vele onderwerpen is, die hij bestudeert en volkomen beheerst; zo schreef hij ook de boeken ‘Versuch einer konkreten Logik’ en ‘Die philosophischen und soziologischen

Grundlagen des Marxismus,' om slechts een paar van zijn vele werken te noemen. En deze man is niet alleen een polyhistor en specialist op verschillende gebieden van wetenschap, hij is ook een mens van grote rechtschapenheid en een strijdbare natuur, die desnoods tegen de hele wereld in pal staat voor wat zijn rechtvaardigheidsgevoel hem voorschrijft. Nooit bleek dat in die mate als in de jaren 1899 en 1900. In 1899 was in een bos bij Polná een meisje vermoord en de verdenking viel op de jood Hilsner, die beticht werd het bloed van dit christenmeisje voor rituële doeleinden te hebben gebruikt; m.a.w. een soort Beilisproces. Hilsner werd veroordeeld, en in brede kringen der maatschappij verbreidde zich het waangeloof aan rituële moord. Toen vroeg iemand aan professor Masaryk, wat hij van deze zaak dacht; hij zette zich tot een nauwgezette studie en kwam tot de overtuiging, dat er een groot onrecht was gepleegd. En eenmaal daarvan doordrongen, bond hij de strijd aan tegen leugen en bijgeloof. Gesteund door de sympathie van weinige getrouwen, in de eerste plaats van zijn vriend en kollega Drtina, ging hij recht in tegen de publieke opinie. Zelfs zijn studenten, opgehitst door fanatieke geesten, vielen hem af en belemmerden hem door lawaaiige demonstraties het college-geven. Eerst later zou men algemeen begrijpen, dat hij gelijk had en dat zijn handelwijze groot en edel was. Waarom nam hij dit kruis op zich? Niet uit vriendschap voor de jood Hilsner, die hij niet kende, - doch alleen uit grote liefde voor waarheid en gerechtigheid en uit liefde voor het eigen volk, dat aangetast was door de kanker van het bijgeloof: wordt deze niet met alle kracht uitgeroeid, dan ondermijnt hij onherstelbaar de zedelike gezondheid der natie.

Nog vermaarder is de hardnekkige strijd, die tien jaar later professor Masaryk, toen tevens lid van de rijksraad, gevoerd heeft tegen de onzedelike Zuidslaven-politiek van minister Aehrenthal. R.W. Seton-Watson (Scotus Viator) heeft ons in zijn werk 'Die südslawische Frage im Habsburger Reiche'[1] uitvoerig de geschiedenis van het hoog-

1) Dit boek verscheen 't eerst in het Engels: 'The southern slav question and the Habsburg monarchy. 1911. De Duitse uitgave van 1913 bevat belangrijke toevoegingen.

verraadproces van 1909 en het daarop gevolgde Friedjungproces beschreven; ook over de rol, door Masaryk in deze zaak gespeeld, is bij Seton-Watson het nodige te lezen; het hoofdmoment hiervan is zijn optreden in de Oostenrijkse delegatie in 1910 en 1911, waar Masaryk overtuigend heeft aangetoond, dat Aehrenthal's Zuidslavenpolitiek werkte met opzettelik vervalste en ondergeschoven dokumenten.

Door zijn kloeke optreden voor de belasterde en onrechtvaardig behandelde Zuidslaven is professor Masaryk een populair man geworden onder de Serven en Kroaten. Onder het eigen volk echter waren er, die ongaarne zagen, dat een Tsjech van Masaryk's betekenis zijn energie wijdde aan de belangen van zo ver verwijderde volken. Ten onrechte: want evengoed als de Tsjechen behoorde een groot aantal der Zuidslaven tot de Donaumonarchie. Lange jaren heeft Masaryk gehoopt op een reorganisatie van deze staat in federalistiese geest; het Tsjechiese probleem hing dus ten nauwste samen met het Zuidslaviese en met het Oostenrijks-Hongaarse in het algemeen, en Masaryk's onthullingen betreffende de Zuidslaven-politiek waren dus wel degelik van belang voor de oriëntering der Tsjechen in hun strijd om een eigen autonoom bestaan. Zo zijn de jaren 1909-1911 een niet onbelangrijke episode van datgene, wat wij Masaryk's levensarbeid kunnen noemen, van zijn arbeid aan en voor het eigen volk.

De laatste en meest glorieuze periode der Tsjechiese renaissance, aanvangende met het jaar 1882, zal in de geschiedenis de periode van Masaryk heten. Deze ene man heeft van de aanvang van zijn verblijf in Praag af het nationale probleem klaarder begrepen dan wie anders ook, hij heeft de ontwikkelingslijn aangegeven, die het heden mogelik maakte, hij is de opvoeder en de bevrijder van zijn volk. Om dat duidelik te maken, is het gewenst wat verder terug te gaan in de geschiedenis.

Meer dan eens heeft het Tsjechiese volk geworsteld voor zijn nationaal bestaan. De Hussietenoorlogen waren niet slechts een strijd voor de religie, maar ook voor de nationaliteit. ‘Waarnaar de vijftiende eeuw vergeefs gestreefd heeft, dat heeft de twintigste glorierijk bereikt,’ ongeveer aldus luidt het opschrift, korte tijd geleden aangebracht op het monument

te Lipany, waar in 1434 Prokop de Grote sneuvelde; terecht wordt hier de arbeid van Masaryk als een voortzetting van die der Hussieten opgevat. Een zware slag wordt in 1620 door de nederlaag op de Witte Berg toegebracht aan de Tsjechiese nationaliteit en de Tsjechiese reformatie. Er volgen enige eeuwen van verval; zij staan in het teken van contrareformatie en germanisatie. Eerst in het eind der achttiende eeuw zal de renaissance aanvangen, in dezelfde periode waarin ook andere Slaviese volken zich hun nationale kultuur bewust worden. Zeer sterk is in het biezonder de invloed van Herder geweest, die zulk een grote betekenis hechtte aan de individualiteit der volken. De verlichte ideën van Jozef II, welke een opheffing der lagere standen van de samenleving beoogden, versterkten het nationale bewustzijn van bredere volkslagen, terwijl anderzijds de hogere, meer ontwikkelde kringen als reaktie op de centraliserende, germaniserende neigingen van dezelfde keizer eveneens nationaler gingen voelen. Evenwel duurt het nog een geruime tijd, voordat wij van een enigszins konkreet nationaal programma kunnen spreken. Zo zijn de ideën van Kollár (1793-1852), die zich een wereldnaam verwierf als panslavist en als schrijver van het boekje: 'Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation' (1837), nog romanties-vaag. Kollár, van geboorte Slovaak, doch Tsjechies dichter, begeert een verbroedering der Slaviese volken, zonder dat hij deze kent, zonder dat hij zich van de individuële eigenschappen van elk hunner bewust is. Eerst geleidelik zal men gaan voelen, dat de Rus of Serviër of Tsjech, om een goede Slaaf te wezen, zich eerst klaarheid moet verschaffen over de eigenschappen en de ontwikkelingsmogelikheden van zijn eigen volk; daarna kan hij de verwante volken bestuderen, om zijn Slavies voelen tenslotte te baseren op een klaar-omlijnde voorstelling van het begrip 'Slaaf.' Deze gedachten liggen ten grondslag aan de leus 'Tsjech, geen Slaaf' van de publicist Havlicek (1821-1856); aan hem wijdde Masaryk in 1896 een belangrijk boek; hem beschouwt hij terecht als een hoofdmoment in de geschiedenis der nationale wedergeboorte. Deze moet rusten op het stevige fundament ener kritiese beschouwing van de nationale kultuur, van haar

deugden en haar tekortkomingen. Realisme behoeven wij, zegt Masaryk in zijn boek ‘het Tsjechiese probleem’ (1895): ‘het r e a l i s m e moet zich keren tegen het h i s t o r i s m e, tegen een overdreven historisme. Zaken, geen historie, zaken, geen evolutie, dat is de leus van het realisme, zoals ik het begrijp.’ Vele mensen spreken van ons grote verleden, dat zij ons in schone taferelen schilderen; veelal zegt men: geef ons slechts autonomie, een vrij nationaal bestaan en gij zult zien wat wij vermogen. Deze lieden vergeten, dat kennis en arbeid de hoofdcondities zijn voor een waarachtige, niet alleen politiese autonomie. Wie verhindert onze doktoren, onze onderwijzers om goede doktoren en goede onderwijzers te zijn? Wie verhindert ons, om reeds tans, zonder politieke en ekonomiese zelfstandigheid, de wereldkultuur te bestuderen, onze tekortkomingen te erkennen en ons volk op te voeden tot een natie, intellektuëel, moreel, kultureel gelijkwaardig met de eerste volken der wereld? ‘Onze renaissance zal eerst dan haar beslag krijgen, wanneer wij ons autonomie verwerven onder een zekere vorm van politieke zelfstandigheid, want wij behoren niet geheel aan ons zelf en zullen niet geheel aan ons zelf behoren, zolang wij niet onze eigen heren en meesters zijn. Evenwel wordt het bereiken van dat doel steeds moeiliker en het zal niet gemakkeliker wezen, al verwierven wij ook een volledige politieke zelfstandigheid, want het komt er op aan om ook de politieke zelfstandigheid aan te wenden tot een eigen kultuur en tot geestelike zelfstandigheid, en deze wordt ons ook door de politieke zelfstandigheid zelve niet gewaarborgd. De staat en het politieke leven zijn slechts het kleinere deel van het geestelik leven in het algemeen.’

Als Masaryk in 1882 professor in Praag wordt, is hij reeds een vermaard geleerde, dank zij eigen energie. Hij was in 1850 te Hodonin, in 't Slovakiese deel van Oost-Moravië, geboren als zoon van een koetsier; in zijn jeugd was hij smidsjongen, maar hij had behoefte aan intellektuële ontwikkeling; van eigen-verdiend geld studeert hij te Wenen, zijn boek over ‘Der Selbstmord als sociale Erscheinung der modernen Civilisation’ (1881) geeft hem een wetenschappelike naam van betekenis, en weldra is hij hoogleraar aan de nieuwe Tsjechiese universiteit te Praag. Nu begint zijn kritiese

arbeid, 'tegen de stroom'[1] der publieke opinie in. In Bohemen vindt Masaryk een romantiese neiging om zich te verlustigen aan schone taferelen uit het nationale leven van het grijze verleden, zoals men dat meende te kennen uit twee oude handschriften. Maar reeds lang geleden was twijfel gerezen aan de echtheid dezer handschriften, tans echter rustte de kritiek. 'Onderzoeken!', zegt Masaryk, en met verschillende specialisten op allerlei gebied van filologie en historie tijgt hij aan de arbeid. Het is afdoende gebleken, dat de handschriften falsifikaties zijn; tans kan slechts een maniak daaraan twijfelen, maar vóór vijf en dertig jaar gold het voor verraad aan de nationale zaak, voor heiligschennis, wanneer men de realiteit stelde boven een zonder kritiek aanvaard fantasiebeeld; men vergat de woorden van Havlícek, dat een levende, kloeke Slaviese jongen dierbaarder voor hem was dan alle opgegraven of nog op te graven Slaviese afgoden.

De 'strijd over de handschriften', met een bij ons ondenkbare hardnekkigheid en van sommige zijden zelfs met verbittering gevoerd, was voor Masaryk de inleiding op een kritiese revisie van het gehele Tsjechiese probleem. Tegelijk werkte hij, op een wijze zoals dat alleen voor een polyhistor als hij mogelik was, door de heterogeenste artikelen in 'Athenaeum' en 'Nase doba' ('Onze tijd') er toe mede, het Tsjechiese weten op het peil der wereldkultuur te brengen, - trots miskenning, zelfs verguizing. De uitgever weigert zijn tijdschrift uit te geven: welnu, Masaryk heeft vóór enige tijd van een vriend en bewonderaar, die zelfmoord pleegde, een erfenis van 62,000 gulden gekregen; dit geld komt hem tans te pas, hij koopt een eigen drukkerij, immers het geld heeft slechts waarde voor hem als middel om de waarheid te dienen. 'Ottúv Slovník' ('Otto's woordeboek'), de prachtige encyklopaedie in 28 dikke delen, hebben wij voor een groot deel aan zijn initiatief te danken, - doch redakteur kon hij niet wezen, want zijn impopulariteit zou het debiet geschaad hebben.

Wanneer tans de intellektuëel van Bohemen en Moravië op het internationale niveau staat (van sommige zaken,

1) 'Tien jaar tegen de stroom' is de titel van een boek van Herben over de arbeid van Masaryk en zijn medestanders.

speciaal van Rusland, weet hij meer dan de Westeuropeaan), wanneer de volksontwikkeling tot een evenredig hoog peil is opgevoerd, dan is dat voor een groot deel aan Masaryk te danken. ‘Zie eens, hoe vader Masaryk ons heeft opgevoed’, dat krijgt gij tans van menige Tsjech, trots op zijn president, te horen. Intussen was vóór de oorlog deze man niet populair; net was een kleine, maar uitgelezen schaar van intellektuëlen, die hem naar waarde schatte. Zijn politieke partij, die der ‘realisten’ (sedert 1900), zond slechts twee leden, Masaryk en Drtina, later alleen Masaryk, naar de Weense rijksraad.

Masaryk's ‘realisme’ bepaalde ook zijn sociale en religieuze denkbeelden. In de Tsjechiese voorgeschiedenis treft u het domineren van de idee van ‘humaniteit’: zij ligt ten grondslag aan de arbeid van Chelcicky, van Comenius, van de Tsjechiese Broeders[1]. Deze idee maakt Masaryk tot de zijne; zijn realisme brengt mee, dat hij haar toepast op het sociale leven: ‘het realisme is een poging om alle wetenschap en filosofie te nationaliseren, zonder de wetenschappelike akribie op te geven, het realisme wil de wetenschap toegankelik maken voor alle lagen van het volk. Het realisme is een protest tegen het beschavingsmonopolie, het realisme wil de wetenschappelike en filosofiese beschaving socialiseren. Dientengevolge is het realistiese politieke programma aldus: vóór alles vèrstrekkende sociale hervormingen, kultuurarbeid, binnenlandse politiek. Socialisering der Tsjechiese politiek is de logiese voortzetting van de renaissance-ideën: humaniteit moet tans minder abstrakt en extensief worden opgevat, humaniteit betekent tans: werken voor diegenen, die wij tot nu toe van de kultuurarbeid hebben uitgesloten; hun slechts enige rechten te geven, dat is te weinig; wij moeten denken en arbeiden met hen en voor hen.’ Zo komt Masaryk, de bestrijder van Marx, langs andere wegen tot dgl. conclusies

1) De Tsjechiese Broeders, wier laatste bisschop Comenius (Komensky) geweest is (1592-1670), vormden in de tweede helft der vijftiende en in de zestiende eeuw een religieuze groep van grote betekenis. Hoewel zij talrijke compromissen met de heersende toestanden der samenleving moesten toelaten, baseerde zich hun levensfilosofie op de christelik-anarchistiese, in vele opzichten aan Tolstoj herinnerende ideën van Petr Chelcicky (eind 14e eeuw - ± 1460) en was hun leven een toonbeeld van christelike demoed en ingetogenheid. De zgn. Hernhutters of Moraviese broeders gaan op hen terug.

als de socialisten. Hij is geen histories materialist; al verbant hij al hetgeen zich met het wetenschappelik peil des modernen mensen niet verenigen laat naar de kategorie van het bijgeloof, hij is een diep-religieus man; de ethiese imperatief erkent hij als de hoogste autoriteit, deze suggereert hem het ideaal van de broederschap der mensheid en van de gelijke rechten van allen op intellektuële en materiële goederen.

Met het uitbreken van de wereldoorlog begint een nieuwe periode van Masaryk's werkzaamheid. Een geweldige indruk maakt op hem de onwil zijner volksgenoten om voor Oostenrijk te strijden. Deze mensen zijn onze burgers, onze kiezers; hebben zij gelijk, wanneer zij niet vechten willen, wanneer sommigen hunner hun wapens in de rivier gooien? Zo ja, dan is 't onze plicht, met hen te gaan. Deze gedachten nopen Masaryk zich op de hoogte te stellen van de internationale toestand. In een Rotterdams hotel heeft bij besprekingen met Seton-Watson, als gedelegeerde van Lord Grey; hier krijgt hij de overtuiging, dat een entente-overwinning aan al de volken van de Donaumonarchie de vrijheid zal brengen. In Duitsland en Oostenrijk echter vindt hij geen stemming voor een federatieve Donaumonarchie; een overwinning der centralen zal een Duitse overwinning zijn, Wenen wordt een satelliet van Berlijn, en voor de Tsjechen is niets goeds te hopen. Ergo: met de entente tegen Habsburg. Tijdens de oorlog is Masaryk in verschillende landen van Europa en in Amerika, hij organiseert de beweging der onderdrukte volken tegen de centralen; in Praag werkt in zijn geest de ‘Maffia’ onder leiding van Dr. Sámal. Natuurlik heeft de Weense regering hem als een landverrader beschouwd, - van haar standpunt zeer begrijpelik. Lijkt evenwel dit standpunt niet zeer op dat, hetwelk Philips II tegen onze voorouders en Willem de Zwijger innam? Er komen in de geschiedenis van sommige volken van die momenten, wanneer het volksgeweten in opstand komt tegen een anti-nationale regering. Het gaat niet aan, om dan het zedelik gevoel der burgers en de zelfopoffering hunner leiders als landverraad te brandmerken.

Tans is Masaryk de eerste president van de Tsjechoslovakiese republiek, en weinig staatshoofden zijn zo bemind

als hij, al heeft hij ook wel aanvallen te verduren, behalve van de Duitsers vooral van klerikale en van bolshewistiese zijde; van radikale experimenten is hij niet gediend, en hij was steeds anti-klerikaal; reeds als jongmens trad hij uit de Katholieke kerk. Maar de grote massa des volks eert hem als haar bevrijder, en men voelt, dat het heden het logiese gevolg is van zijn arbeid. Vóór dertig jaar begreep men daarvan de strekking niet, maar trots miskenning werkte hij voort. Het bewustzijn, dat men hem toen onrecht gedaan heeft, verhoogt tans zijn populariteit.

President Masaryk is wel het allerbeste, wat de Tsjechoslovaakse staat bezit, en weinig volken ter wereld hebben mannen, aan hem gelijk. Onlangs maakte ik kennis met een der Amerikaanse medewerkers van Wilson en Masaryk. Ik vroeg hem, of niet Wilson's ideën over het zelfbeschikkingsrecht der volken in hun zuiverste vorm zeer veel gelijken op die van Masaryk, en ik ontving het lakonieke antwoord: ‘Wilson is lang niet zo'n groot man als Masaryk;’ dat zal wel juist zijn. Wanneer tans in Tsjechoslovakije de levenskondities beter zijn dan waarschijnlik in alle andere Middeleuropése landen, dan is dat naast andere omstandigheden, zoals de vruchtbaarheid van de bodem, vooral aan de buitengewone kwaliteiten van het staatshoofd toe te schrijven. Zijn geest bezielt zijn medewerkers, de hoogstbekwame minister van buitenlandse zaken, Dr. E. Benes, is zijn leerling en vriend, en de politiek wordt geleid in werkelik ‘realistiese’ zin. Tijdens mijn verblijf in Bohemen en Slovakije hadden twee belangrijke gebeurtenissen plaats op het gebied der buitenlandse politiek; de grensregeling in Silezië en de stichting der Kleine Entente. Aan deze beide successen van Benes' politiek ligt de gedachte ten grondslag, dat voor een nieuwe staat als Tsjechoslovakije het eerste nodige is: rust naar buiten, arbeid en konsolidatie binnenslands. Deze zijn onmogelik zonder definitief vastgestelde grenzen. Tegenover dit grote voordeel en tegenover de verworven onafhankelikheid des volks is het van ondergeschikt belang, of het land iets groter of iets kleiner is. Tans (half Julie) dreigen Italië en Zuidslavië wegens grenskwesties elkaar te lijf te gaan, en Rusland en Polen verzwakken elkaar en zichzelf door een oorlog, die door grotere

toegeeflikheid vermeden ware. Dat zijn lessen, die niet in de wind geslagen mogen worden. Daarom heeft Benes te Spa met zijn Poolse kollega Grabski geconfereerd en het resultaat was een spoedige beslechting van het Teschense geschil door de Parijse raad van ambassadeurs. Hevig is Benes daarover door de nationalistiese pers aangevallen (waarbij trouwens ook de vraag een rol speelde, of de minister zonder het parlement dergelijke stappen mocht doen), hij is gebrandmerkt als landverrader, evenals Masaryk tijdens de 'strijd over de handschriften'. Maar de realisties ziende mensen gaven hem gelijk, en het verblijdde mij ten zeerste, bij eminente kenners van het Teschense probleem deze opvatting aan te treffen. Een hunner zeide mij ongeveer het volgende: van Poolse zijde zijn juiste argumenten aangevoerd, van Tsjechiese ook, maar wij redeneren langs elkaar heen. De kwestie beziende van taalkundig, ethnografies, religieus, histories, ekonomies standpunt, komt men telkens tot andere konklusies, - zodat de enige mogelikheid is een compromis, waarbij wij moeten opkomen voor onze meest reële belangen, d.w.z. het bezit van een zekere hoeveelheid steenkool en van de spoorlijn, die Moravië met Slovakije verbindt. Dit heeft minister Benes bereikt en wij moeten hem daarvoor dankbaar zijn. - De Kleine Entente is een defensief verbond tussen Tsjechoslovakije, Roemenië en Zuidslavië, met perspektieven van ekonomiese overeenkomsten enz. Ook hierbij was de leidende gedachte de behoefte aan rust naar buiten, die inwendige arbeid mogelik maakt. Er was vooral tweeërlei gevaar te duchten. Het eerste dreigde van de zijde van Hongarije. Dit heeft grote stukken land moeten afstaan aan zijn buren, het Hongaarse volk kan dat niet verkroppen en de nationale trots, niet in toom gehouden door een voldoende zin voor de realiteit, zou de regering van Horthy tot avontuurlike ondernemingen kunnen leiden; om dat te voorkomen, moeten de drie landen der Kleine Entente één lijn trekken. Zij moeten dat ook met 't oog op de Russies-Poolse oorlog, waarin strikte neutraliteit noodzakelik is, want men behoeft vóór alles rust en in de toekomst goede betrekkingen zowel met Rusland als met Polen. En zelf moet men voor zijn belangen opkomen, want de grote Westeuropése staten hebben hun eigen be-

langen, die met die der oostelike broeders niet steeds identies zullen zijn; bovendien toont Westeuropa niet altijd een juist begrip voor Oosteuropese toestanden en verhoudingen te bezitten. Deze laatste overwegingen (die het minst op de voorgrond worden gesteld, maar wel degelik aanwezig moeten zijn) brengen echter niet mee, dat de Kleine Entente zich tegenover de Grote zou stellen; zij wil deze slechts aanvullen. Hoofdzaak is en blijft: de behoefte aan rust en opbouwende arbeid. Toen de 21e Augustus minister Benes uit Boekarest in Tsjechoslovakije terugkeerde en te Kosice (hong. Kassa) door een hogere ambtenaar verwelkomd werd, hoorde ik, toevallig ook in Kosice zijnde, hem ongeveer 't volgende antwoorden: ‘Mijn reis, die vooral Slovakije gold, is uitnemend geslaagd. Gijlieden kunt tans rustig slapen,’ m.a.w. onze buitenlandse politiek verzekert u binnenslands een rustig bestaan; dat men dat meer voor arbeid dan voor slapen gebruiken zal, daarop zal de minister wel vertrouwd hebben, al zeide hij het niet uitdrukkelik er bij.

II.

Het spreekt vanzelf, dat een nieuwe staat als Tsjechoslovakije in de eerste plaats rust nodig heeft, ten einde aan de nieuw geschapene toestanden grotere vastheid te geven en de moeilike problemen op te lossen, die het noodzakelik gevolg zijn van de grote ommekeer, welke heeft plaats gehad. De republiek bestaat uit Bohemen, Moravië, Silezië (het oude Oostenrijks-Silezië)[1)], die vroeger tot Cisleithanië, en uit Slovakije en Subkarpaties Rusland, die tot Transleithanië gehoord hebben. En in elk dezer landen wonen meer dan één nationaliteit. Natuurlik is voor de hechtheid van de nieuwe staat een bevredigende oplossing van de nationaliteitenkwesties van het grootste belang.

Bij ons interesseert men zich het meest voor de Duits-Tsjechiese betrekkingen. Dit is inderdaad een hoogstbelangrijk probleem, hoewel niet gewichtiger dan het nationaliteiten-

1) Het land van Hlucin, dat tot 1918 bij Pruisen hoorde, vermeld ik slechts in een noot, daar het niet meer dan een goede 50.000 bewoners telt. Deze spreken Tsjechies, noemen zich Moravci en hebben in 't algemeen Duitse sympathieën.

vraagstuk van Slovakije met zijn Madjaren en Madjaronen.

De ‘Duitse kwestie’ is een zo ingewikkeld samenstel van allerlei op zichzelf veelal weinig beduidende twistpunten, zij is bovendien zozeer de erfenis van een verleden vol van haat en wrok, dat zij een degelike studie vereist ter plaatse zelf: men moet enige maanden onder Tsjechen en enige maanden onder de Boheemse Duitsers gewoond hebben, voordat men het rechte gevoel heeft voor de mentaliteit van beide nationaliteiten en voordat men al hun geschillen met kennis van zaken kan beoordelen. Ik heb voor een zo uitvoerig en langdurig onderzoek tijd noch gelegenheid gehad. Derhalve bespreek ik de Duitse kwestie kort; ik hoop, dat 't mij mogelik geweest is, vooral de hoofdmomenten waar te nemen; bij een gedetailleerder onderzoek hadde ik, dunkt mij, meer kans gelopen, door de bomen het bos niet meer te zien.

Volgens een telling van 1910 had Bohemen 36,76% Duitsers, Moravië 27,62% Oostenrijks-Silezië (met inbegrip van het Teschense gebied, dat nu tussen Polen en Tsjechoslovakije verdeeld is) 43,9%. Van de 13 à 14 millioen inwoners der republiek zijn tans 3 à 4 millioen Duitsers, die grotendeels in de randgebieden, grenzend aan Duitsland en Oostenrijk, wonen; deze zijn bijna geheel Duits. Het ligt voor de hand, dat de betrekkingen tussen deze Duitsers en de Tsjechen weinig vriendschappelik zijn. Zij waren dat ook vroeger niet, toen de Oostenrijks-Hongaarse monarchie nog bestond: in Cisleithanië waren de Duitsers het dominerende element, de Tsjechen een oppositiepartij; tans zijn de rollen omgekeerd. Daarbij komt nog, dat het nieuwe demokratiese kiesstelsel in verschillende plaatsen, bijvoorbeeld in Brno (Duits Brünn), het Duitse element in de gemeentebesturen op verrassende wijze heeft doen afnemen, terwijl de demokratiese geest van de Tsjechiese regering en het Tsjechiese volk verder meebrengt, dat van de kapitalisten zeer zware offers worden geëist en nog geëist zullen worden; dergelijke maatregelen moeten de Duitsers ontstemmen, ook al worden zij door sociale en niet door nationaliteitsoverwegingen ingegeven, want een heel groot deel van het kapitaal is in Duitse handen. Het is begrijpelik, dat vele Duitsers de oude toestanden terugwensen; en hun oppositie wordt helaas door de onverzoenlike houding der nationalistiese elementen onder de Tsje-

chen verscherpt. Al zou ook president Masaryk en met hem vele leidende persoonlikheden en een groot deel der Tsjechiese natie niets liever zien dan enige tegemoetkoming van Duitse zijde, welke tot een vredige samenwerking van de verschillende nationaliteiten in demokratiese zin zou kunnen voeren, de aggressieve houding van vele Tsjechen, waaronder invloedrijke personen, kan helaas de Duitse ontevredenheid en oppositie slechts aanwakkeren. In de praktijk van het dageliks leven vertoont zich het Duitse probleem als een groot aantal ten dele onbeduidende kwesties en kwestietjes, welke samen één wespenest vormen. Duitse scholen die gesloten worden, - de wijze waarop de staat de door hem overgenomen Oostenrijkse oorlogsleningen berekent, - de legerindeling, - de naam ‘kolonisten’, van Tsjechiese zijde gebruikt voor de Duitsers, die zich in vroeger eeuwen in Bohemen hebben gevestigd, dit alles en ettelike andere grieven geven veel meer dan billik of verstandig is, aan de Duitsers aanleiding tot dagelikse klachten en aantijgingen. Anderzijds acht een deel der Tsjechiese pers het haar plicht, elk van die klachten met overbodige venijnigheid te bestrijden. In uw hotelkamer vindt gij de meedelingen over prijzen en dgl. alleen in 't Tsjechies, Frans en Engels, terwijl de Duitse tekst met wit papier overplakt is, en overigens bezadigde lieden onder uw vrienden kunnen een zo hatelike methode billiken. Een dergelijke overprikkeling is begrijpelik: niet voor niets heeft men jaren achtereen, samen in een enge ruimte opgesloten, elkaar met vijandige ogen aangekeken. Maar Bohemen is toch het land van Masaryk's realisme, en een realistiese beschouwingswijze moet tot de conclusie leiden, dat samenwerking der beide bevolkingsgroepen noodzakelik is, - en ik geloof dan ook, dat men op den duur tot een verzoening moet komen. Wat de Duitsers aangaat, hoe meer de Tsjechoslovaakse staat zich consolideert en hoe geringer de kans wordt op een Middeleuropese contra-revolutie, des te meer moeten zij zich aanpassen aan de nieuwe toestanden. De bij de vredesluiting oppermachtige entente heeft hen niet bij Duitsland willen voegen; histories en geografies behoren zij trouwens van ouds bij Bohemen. Afscheiding hiervan zou alleen dan overweging verdienen, wanneer Duits-Oostenrijk, dat steeds het centrale punt hunner oriëntering

was, met Duitsland verenigd werd. Ook dit echter heeft de vredesconferentie niet gewenst, en hoe onwaarschijnliker een ommekeer wordt, die zulk een vereniging zou bewerken, des te meer zijn de Boheemse Duitsers aangewezen op de staat, waartoe zij tans behoren. De betrekkingen van Tsjechoslovakije zowel met Berlijn als met Wenen zijn goed, onvergelijkbaar beter dan met de eigen Duitse onderdanen, welke onlangs door een rijks-Duitser, te Praag op bezoek, als 'das dritte Volk' moeten betiteld zijn, - niet zonder reden. Slechts een revolutie, liever gezegd: een duurzame revolutie in Wenen en Berlijn zou een herziening der tegenwoordige toestanden mogelik maken; en, ofschoon de Middeleuropese atmosfeer nog vol is van allerlei explosiestoffen, is het een weinig realistiese politiek, wanneer men op de puinhopen van het heden toekomst-projekten construëert. Wanneer de Duits-Bohemers deze zaken inzien - en van vaak goed ingelichte zijde hoorde ik, dat hun standpunt reeds niet meer zo onverzoenlik is als men uit hun pers zoude opmaken -, zal hun de mogelikheid geopend worden tot een vruchtbare samenwerking zo al niet met alle Tsjechen, dan toch altans met de regering van president Masaryk. Masaryk beziet ook het Duitsersprobleem realisties; hadden de Duitsers bij de presidentskeuze even realisties gevoeld als hij, dan hadden zij hem hun stem moeten geven, want al hoort hij tot de vijandige nationaliteit, hij bezit meer dan wie anders ook de ideën en de kwaliteiten, vereist om het nationaliteiten-probleem op te lossen. In dit verband wil ik meedelen, dat ik enige uren vóór mijn onderhoud met president Masaryk mij tegenover een Tsjechiese vriend optimisties uitliet over het toekomstige verloop der Duitsers-kwestie; 'zegt u dat aan de president; dat zal hem genoegen doen', zei mijn vriend; het gesprek met de president nam echter van de aanvang af een geheel andere wending en toen heb ik ook niet gepoogd, het op de Duitsers te brengen, twijfelende, of Masaryk aan het oordeel van een leek in de politiek zo'n grote waarde zou hechten.

Brengt het belang der Duitsers mee, dat zij naar een goede verstandhouding met het andere bevolkingselement streven, in niet mindere mate geldt dat voor de Tsjechen. Terwijl enerzijds voor Duitse toekomstidealen de hoop op

een ommekeer der Middeleuropese toestanden een weinig reële basis is, mogen anderzijds de Tsjechen begrijpen, dat een herziening van het internationale Duitsersprobleem tot de mogelikheden ener zij 't ook niet nabije toekomst behoort; mocht het eens zover komen, dan is 't voor de Tsjechen van groot belang, dat de Boheemse Duitsers niet alleen gehoorzame, maar ook tevreden onderdanen der Tsjechoslovaakse republiek zijn. Het komt mij voor, dat een wederzijds begrijpen en waarderen gemakkeliker zal wezen voor de socialistiese partijen van beide nationaliteiten dan voor de burgerlike elementen.

In hun strijd tegen het Duitse element staan de Tsjechen zeer sterk, dank zij het hoge peil van hun onderwijs en kultuur, dank zij ook de homogeniteit hunner samenleving. Wel bestrijden hun kranten elkaar op de heftigste wijze, wel hebben zij talrijke politieke partijen, maar het verschil tussen uiterst-links en uiterst-rechts is minder groot dan bij de meeste andere volken. En de sociale differentiëring is nog zwakker dan de politiese. De Tsjechiese adel is in de loop der geschiedenis uitgestorven, verhuisd of verduitst; de maatschappij van nu is demokraties-burgerlik. De meeste intellektuëlen, hoogleraren enz., die men ontmoet, zijn zoons van arme ouders, veelal bijvoorbeeld van plattelandsonderwijzers, en zij onderhouden voortdurend de relaties met hun minder intellektuële verwanten. Daardoor missen vele Tsjechen die coulantheid, die gemakkelikheid van manieren, die in West-Europa algemener is, maar hun innerlike beschaving is daarom niet minder, en hun samenleving heeft m.i. voor op de onze, dat men de medemens minder naar stand of geboorte en meer uitsluitend naar zijn individuële kwaliteiten beoordeelt.

Vooral Bohemen is een zeer homogeen land, wat taal, gewoonten, opvattingen aangaat; in Moravië is de differentiëring wat sterker. Een Moraviër zal u gaarne de eigenaardigheden opsommen, waardoor een Hanák uit de streek van Olomouc (Olmütz) zich onderscheidt van een Horák uit de omgeving van Brno (Brünn), van een Valach uit Vsetín, van een Slovák[1)] uit Hongaars Brod. De verschillen, zowel

1) Men verwarre deze Zuidoostmoraviese Slovaken niet met die uit het eigenlike Slovakije, al zijn dan ook de ethnografiese en taalkundige verschillen tussen beide groepen niet heel groot.

wat taal als volksaard aangaat, zijn hier vrij belangrijk, hoewel niet te vergelijken met die op het Nederlandse gebied. Zelfs tussen de Bohemer en de Oost-Moraviër is het verschil niet zo groot als tussen de Zeeuw en de Achterhoeker of tussen de Groninger en de Hollander.

Moravië is in 't algemeen klerikaler en konservatiever dan Bohemen. Verreweg het grootste deel der bevolking is in de beide gewesten katholiek, maar vooral in Bohemen komt het type, dat ik eens als 'schwachkatholisch' hoorde betitelen, zeer veel voor. Niet alleen onder de protestanten leeft nog de traditie van het Hussietendom en de Tsjechiese Broeders; en de anti-katholieke geest wordt aangewakkerd door de antipathie, die men vóór de revolutie van 1918 had tegen het ultramontaanse Wenen. Tans bestaat er een zgn. 'Tsjechoslovaakse kerk,' die in verschillende opzichten, o.a. door het priesterhuwelik, afwijkt van Rome, maar ook hierbuiten is het aantal der afvalligen van de katholieke kerk zeer groot; sommigen scheidden zich openlik af, anderen achtten dat een onnodige formaliteit. Mijn persoonlike indruk is, dat de geest van het Boheemse intellekt meer protestant of confessioneel-onverschillig is dan katholiek. En een intiemere kennismaking met het familieleven dezer lieden bracht mij in aanraking met talrijke zachte karakters, die mij herinneren aan hetgeen ik weet van de oude Tsjechiese Broeders; tans voelen dergelijke lieden zich veelal aangetrokken tot de humane ideën der 19-eeuwse Russiese letterkunde.

Begrijpelikerwijze zijn de Tsjechiese sociaal-demokraten in het algemeen onkerks en onreligieus. Het radikaalst is de fabriekstreek van Kladno met zijn vele communisten-bolshewieken, maar het homogene en daarbij demokratiese karakter van de Boheemse samenleving en het grote percentage boeren maken de kans op een sociale ommekeer uiterst gering. In het conservatieve Moravië is die kans nog kleiner; ook hier, liever gezegd op de Moravies-Sileziese grens, in en om Ostrava, heeft men een industriegebied, doch de arbeiders zijn er minder radikaal dan in Bohemen.

Zo vormen Bohemen en Moravië een kompakt, trots merkbare verschilpunten homogeen Tsjechies geheel. Wel heb ik van Moraviese zijde de opmerking gehoord: Laat Praag maar de politieke hegemonie hebben, maar wij staan

op een erkenning onzer kulturele eigenaardigheden, - dat wil echter niet zeggen, dat men de nationale samenhorigheid ook maar in het minst in twijfel zou trekken.

Sterker afwijkend, ook in zijn sympathieën, is Slovakije. Geen wonder! Want een historie van vele eeuwen heeft Slovakije vervreemd van Bohemen en Moravië. Wel zijn er allerlei banden geweest: het Grootmoraviese rijk van Mojmir, Rostislav en Svatopluk, in de negende eeuw, dat zijn centrum had in West-Slovakije, heeft een tijdlang ook Bohemen omvat, - na de nederlaag bij Lipany in 1434 heeft onder Jan Jiskra van Brandys een Hussiets rijkje in Slovakije bestaan; het Tsjechies was hier de taal, - en later, als de reformatie doordringt in Slovakije, doen zich sterke Tsjechiese invloeden gelden; bijbel en andere kerkboeken heeft men sedert dien in het Tsjechies gelezen; - en ook in de negentiende eeuw zijn de banden niet verbroken: de panslavist Kollár, die Tsjechies en Duits schreef, was een Slovaak, en ook Ludevit Stúr (1815-1856), de hoofdfiguur der Slovaakse renaissance, heeft zich na verwant gevoeld aan de Tsjechen en met hen samengewerkt (o.a. op 't Praagse kongres van 1848), al bediende hij zich zelf van een Middelslovaakse taal, die vooral door hem en door Hurban en Hodza tot literatuurtaal verheven is.

Niettegenstaande dergelijke kultuurbetrekkingen heeft het feit, dat Slovakije zoveel eeuwen bij Hongarije behoord heeft, een diepe kloof gevormd tussen Tsjechen en Slovaken.

Betrekkelik weinig afwijkend is de taal. In het noordoosten van het Slovaakse gebied treft men talrijke polonismen aan; deze worden erkend door taalgeleerden van allerlei nationaliteit, doch zij worden verklaard uit taalmenging en kunnen niemand aanleiding geven, om het Slovaaks als geheel beschouwd te scheiden van het Tsjechies. Er is één geleerde geweest, de Slovaak Dr. S. Czambel, die in zijn boek ‘De Slovaken en hun taal’ (1903) heeft willen aantonen, dat het Slovaaks oorspronkelik een Zuidslaviese taal is geweest, nader met Servies en Bulgaars verwant dan met Tsjechies. Natuurlik was zulk een leer koren op de molen der Hongaarse nationalisten, die gaarne alle verwantschap van hun Slovaakse medeburgers met de Tsjechen zouden loochenen. In Slovakije heb ik veel horen vertellen van de

levenstragedie van Czambel, die zelf een bekentenis zou hebben afgelegd, dat hij tegen beter weten in om den brode zijn theorie heeft opgesteld; hoe dat zij, die theorie is even onhoudbaar als een dergelijke theorie van Von Smal-Stockyj en Gartner, die, zeker uit nationalistiese overwegingen, het Kleinrussies van het Grootrussies scheiden en het bij het Servies brengen. Zulke zaken werpen een biezonder scherp licht op het Oosteuropese nationale fanatisme; gelukkig, dat ook in het Oosten de meeste geleerden niet zo verblind zijn en tendentieuze theorieën als die van Czambel niet aannemen.

Hoewel de Slovaakse dialekten nog niet afdoende bestudeerd zijn en hoewel er een paar merkwaardige afwijkingen van het Tsjechies bestaan, is het volkomen klaar, dat deze twee talen van ouds zeer na verwant zijn; het Moraviese Tsjechies vormt de brug tussen het Boheemse Tsjechies en het Westslovaaks en dit gaat weer geleidelik over in de oosteliker dialekten. Heel merkwaardig is het, dat in de loop der eeuwen de verschillen niet groter geworden zijn. Wanneer ik Tsjechies spreek met een Slovaak, die zijn eigen taal bezigt, dan begrijpen wij elkaar in 't algemeen heel goed, zelfs heb ik niet het gevoel, dat wij twee talen praten, - veeleer varianten van één taal. En wanneer een Tsjech langere tijd in een Slovaaks milieu verkeert, is 't zeer goed mogelik, dat hij, zonder zich dat klaar bewust te zijn, een soort mengtaal gaat spreken, die ik schertsend wel ‘Tsjechoslovaaks’ heb horen noemen.

De rijkswetten gebruiken deze term in een andere betekenis. ‘De Tsjechoslovaakse taal’, dat is de officiële taal der republiek, die in twee variaties, welke volkomen gelijke rechten hebben, de Tsjechiese en de Slovaakse variatie, gebezigd wordt. Het is een dergelijke opvatting als wanneer wij eens twee officiële schrijftalen hadden, de ene uit het Amsterdamse, de andere uit het Rotterdamse dialekt ontstaan; dan zou men voor beide tezamen de term ‘Hollands’ kunnen gebruiken en de twee variaties ‘Noordhollands’ en ‘Zuidhollands’ noemen.

In het grijze verleden, voordat de Madjaren naar Midden-Europa kwamen, moet het verschil tussen Tsjechen en Slovaken, ethnografies zowel als taalkundig, geheel onbe-

duidend zijn geweest; en hadden vóór tien eeuwen de Madjaren het land der Slovaken niet veroverd, wellicht was er nooit een schisma gekomen. Maar de geschiedenis heeft anders beschikt. Vooral sedert 1790, de tijd waarin het militante Madjaarse nationalisme zich ontwikkelt, heeft Boedapest de nationale gedachte bij de Slovaken systematies onderdrukt. Wel waren er perioden van relatieve gematigdheid, maar vooral sedert 1867 is de druk zonder enige onderbreking zeer zwaar geweest. In dat jaar is in de Donaumonarchie het dualistiese systeem ingevoerd, tengevolge waarvan de Slovaken, Roemenen en vele Serven en Kleinrussen aan de willekeur van het Hongaarse nationalisme zijn prijsgegeven; Kroatië en Slavonië hadden dan altans nog een relatieve autonomie. Geen andere natie van Europa zal wel zo'n gevoel van eigen superioriteit hebben als de Madjaren. Als student speelde ik vaak schaak met een Madjaar, die mij verre de baas was; op zekere dag kon hij mijn koningin nemen, doch hij deed dat niet, omdat hij, naar hij zei, mij zodoende de edele aard van zijn volk wilde tonen; aan deze jongeman heb ik later veel gedacht, wanneer ik met Madjaren in persoonlike aanraking kwam of in Slovakije en elders anekdoten over hen hoorde vertellen. Men kan zijn nationale superioriteit op vele manieren tonen; het beste middel is wel een intensieve beschavingsarbeid, het omhoogvoeren der volksontwikkeling. Wat vinden wij echter in Slovakije? Een bedroevend analfabetisme, doordat de Hongaarse openbare scholen een onderwijstaal hadden, het Madjaars, die het volk niet begreep, zodat de kinderen niet naar school gingen, of, als zij dat wel deden, er weinig leerden. Elke uiting van Slovaaks nationaal bewustzijn werd onderdrukt: in 1874 en 1875 werden de Slovaakse gymnasia, sedert 1862 van partikuliere middelen onderhouden, gesloten, en weldra volgde de Matica Slovenská, een instelling voor popularisatie van wetenschap in de moedertaal. Hadden de Madjaren dan soms betere middelen om het kulturele peil der natie omhoog te houden? Neen, de Slovaken hebben de madjariseringsperiode verlaten als een achterlik, onwetend, aan de drank verslaafd volk. Het is de verdienste van Scotus Viator, in 1908 in zijn boek ‘Racial problems in Hungary’ de aandacht op het verderfelike chauvinisme der Madjaren gevestigd te hebben. De staaltjes, die hij geeft van

verkiezingsknoeierijen en andere Madjaarse methoden werken vaak lachwekkend - dgl. anekdoten vindt men ook in E. Denis' boek ‘Les Slovaques’, van 1917 -, even komies is veel wat men tans in Slovakije te horen en ook te zien krijgt. Zo staat er in Turciansky Sv. Martin, een klein stadje, maar lange jaren het kulturele centrum der Slovaken, naast het museum een ander groot huis met het merkwaardige opschrift ‘Dom’, d.i. ‘Huis’; men leze: ‘Národny dom’, ‘Nationaal huis’; het eerste woord moest op Madjaars bevel wegblijven. Dit is een voorbeeld uit vele.

Het is betreurenswaardig, dat zoveel mensen, zelfs met de allervoortreffelikste persoonlike eigenschappen, hun geestelik evenwicht verliezen, zodra hun nationalistiese instinkten zich doen gelden. Dat verschijnsel vindt men bij de meeste volken van Europa, en ook aan vele Tsjechen en Slovaken is taktloosheid tegenover Hongaren en Duitsers niet vreemd. Maar geen andere natie van midden-Europa heeft door overdreven nationalisme zichzelf zulk een schade berokkend, zichzelf daarbij zozeer belachelik gemaakt als de Madjaren. Een les voor alle volken!

‘Le ridicule tue.’ Maar helaas hebben de andere volken van Europa zich vroeger voor de inwendige toestanden van Hongarije heel weinig geïnteresseerd, en aan de meeste vreemden, die het land bezochten, draaide men een rad voor de ogen. Mij is verteld, dat Seton-Watson (Scotus Viator) in de aanvang als vriend der Madjaren naar Slovakije gekomen is en dat hem daar ter plaatse gebleken is, dat hetgeen hij in Boedapest gehoord had geheel bezijden de waarheid was. En intussen bleef de madjariseringspolitiek niet zonder succes. Terwijl het lagere volk altans zijn Slovaakse taal en zijn nationale gewoonten bewaarde, zijn onder de hogere kringen tal van lieden gedenationaliseerd en dragers der Madjaarse kultuur geworden. Deze Madjaronen zijn tans voor de Tsjechoslovaakse republiek de allerlastigste elementen.

Een statistiek van 1910 geeft voor Slovakije 902.040 Madjaren op, d.i. 30,3% der bevolking, volgens een voorlopige volkstelling, in 1919 onder Tsjechoslovaaks bewind gehouden, bedraagt het aantal 665.703, d.i. 22,7%. Een deel hiervan woont verspreid tussen de Slovaakse bevolking, doch bovendien is de zuidrand van Slovakije, langs de Donau, bijna

geheel Madjaars; alleen dicht bij Presburg, dat tans Bratislava heet, strekken de Slovaken zich uit tot de Donau. Deze massief-Madjaarse bevolking is niet alleen, omdat de republiek een Donaugrens behoefde voor het internationaal handelsverkeer, bij Tsjechoslovakije getrokken, doch ook, omdat anderzijds binnen het gebied van het tegenwoordige Hongarije talrijke grotere en kleinere Slovaakse enklaven liggen, die men om geografiese redenen aan Hongarije moest laten. De stad Bratislava, in het midden der 19de eeuw een centrum van Slovaaks geestelik leven, is nu heel weinig Slovaaks; de bevolking is een mengsel van Duitsers, Joden, Madjaren en Tsjechoslovaken; de laatsten zijn uit de aard der zaak het ambtenaarselement.

Intussen zijn de Hongaarse boeren der Donauvlakte geen lastige bewoners der republiek; altans alle Tsjechen en Slovaken, die ik hiernaar vroeg, waren het er over eens, dat de Madjaarse boeren even goede en vreedzame lieden zijn als andere boeren; maar de meer ontwikkelde en meer gegoede Madjaren en Madjaronen, daarop was men zeer gebeten en dageliks hoorde ik nieuwe verhalen van hun sabotage tegen de staat. Enige overdrijving is daarbij wel in het spel.

Toen ik midden Augustus in Bratislava was, publiceerde daar de Slovensky Dennik ('Slovaaks Dagblad') verschillende dokumenten, bewijzende, dat Boedapestse ministers de hand hadden in de Madjaarse aktie tegen de Tsjechoslovaakse republiek[1]. Het is zeer aannemelik, dat van de zijde der Hongaarse regering enig gevaar heeft gedreigd, want al is Hongarije tans een klein, arm, uitgeput land, de nationalistiese elementen, die er de toon aangeven, zijn romantici, geen realisten. Intussen heeft de Kleine Entente de Hongaarse staat onschadelik gemaakt. Maar daarmee zijn de Madjaren en Madjaronen in Slovakije nog niet tot rede gebracht. Zij zullen bezwaarlik een revolutie bewerken, maar elk hunner kan op beperkt terrein schadelik zijn. En velen zullen dat ook zeker zijn, want hun natuur is hartstochtelik en fanaties.

1) Later, eind September, hebben de Weense 'Arbeiterzeitung' en het Praagse 'Právo lidu' ('Recht van het volk') nieuwe onthullingen gebracht.

En zij zijn niet zonder invloed op de Slovaakse bevolking.

Van groot belang voor de toekomst is de houding der Katholieke kerk. In 't algemeen gaan de Lutherse Slovaken[1)] met de Tsjechen samen, terwijl de Katholieke de nieuwe staat vijandig gezind zijn. En de Katholieke geestelikheid heeft een grote invloed op de Slovakiese boerebevolking, die goed Katholiek en tegelijk onontwikkeld is. Zodoende zullen goede betrekkingen tussen Rome en Praag op de stemming in Slovakije een gunstige invloed moeten hebben.

Nog andere faktoren hebben de ontevredenheid in Slovakije in de hand gewerkt. Eén slechte of taktloze Tsjechiese ambtenaar kan meer kwaad doen dan tien goede weer herstellen kunnen. En zelfs uitnemende maatregelen kunnen onaangename gevolgen hebben. Zo heeft de heer Srobár als minister voor Slovakije een drankverbod uitgevaardigd, en deze vroeger zeer populaire persoon - een martelaar voor de nationale zaak - heeft daardoor een groot deel van zijn prestige ingeboet.

Zo heerst in Slovakije veel ontevredenheid. Mogen wij dan echter de afscheiding van Hongarije en de vereniging met Boheme en Moravië wel een goede daad noemen? Mijns inziens is het een experiment, maar een experiment, dat noodzakelik was en kans heeft, goede resultaten te hebben. Enige edele idealen, die onze tijd poogt te verwezenliken (al hebben die pogingen ook niet steeds succes), zijn: demokratie, volksontwikkeling, nationale autonomie. De Madjaren hebben de laatste eeuw, en tot de allerlaatste jaren toe, deze idealen met voeten getreden, en een volk als de Slovaken ten prooi te laten aan hun volkomen middeleeuwse methoden, dat ware in flagrante strijd met de zedelikheidsbegrippen van de moderne mens. Zelfstandig zijn, geheel los van alle omringende staten, daarvoor zou een zo onontwikkeld volk niet in staat zijn, daarvoor zijn zijn intellectuëlen te schaars. Bovendien zijn de banden, die deze intellectuëlen met de Tsjechen verbinden, hecht; in 't algemeen heeft de Slovaakse patriot sympathie voor de Tsjechoslovaakse staat. In het jaar 1920 zijn in Turciansky Sv. Martin twee boeken verschenen over

1) In tegenstelling tot de Hongaarse protestanten, die Kalvinisten zijn, zijn de Slovakiese overwegend Luthers.

de Tsjechies-Slovaakse kwestie: Dr. M. Hodza, Het Tsjechoslovaakse schisma, en: J. Skultéty, 125 jaar uit het Slovaakse leven, 1790-1914. Het tweede boek bevat een heftige kritiek op het eerste en Hodza heeft daarop in drie artikels van de Slovensky Dennik weer geantwoord, maar de strijd loopt over allerlei momenten uit de geschiedenis der 19-eeuwse Slovaakse beweging, en met de oplossing, die het Slovaakse probleem na de wereldoorlog heeft gekregen, gaan beide geleerden volkomen akkoord. Mij dunkt, dat wij de tegenstelling tussen het verleden en het heden aldus kunnen formuleren: het Madjaarse bewind onthield aan de Slovaken de nationale school en gaf hun de alkohol, het Tsjechoslovaakse regime verbiedt de alkohol en geeft de school. De goede gevolgen van deze ommekeer kunnen zich eerst doen gevoelen, wanneer de generatie der kinderen van nu volwassen mensen zijn geworden.

Het is te hopen, dat geen Middeneuropese katastrofe de rust in Slovakije verstoren komt. Dan zullen de Tsjechen, gesteund door het steeds talrijker wordend Slovaaks intellekt, gelegenheid hebben om te tonen, of zij goede opvoeders zijn. Hun taak is groots, maar zwaar. De geest van Comenius en van Masaryk moge hen bezielen; zij behoeven humaniteit, takt en vooral zelfkritiek, opdat zij vrij blijven van een dergelijk nationalisme als zij bij andere volken laken. Het is niet alleen de Slovaakse kwestie, die opgelost moet worden: de Tsjechen moeten tonen, in een staat met vele volken de rol van leidende natie waardig te zijn; dan zullen zij datgene verwezenliken, wat het oude Oostenrijk-Hongarije niet vermocht heeft, en tegelijk bewijzen, dat zij nog steeds het volk zijn van Chelcicky en Comenius.

Ik zou onvolledig zijn, wanneer ik niet aan het bovenstaande enige woorden toevoegde over het Subkarpatiese Rusland. Dit land, met ruim een half millioen bewoners, is bij het vredesverdrag van St. Germain als een autonoom gebied bij Tsjechoslovakije gevoegd. Binnenkort zal een parlement gekozen worden, voorlopig is de regering in handen van een goeverneur, Dr. Zatkovic, een Amerikaanse Ugrorus.

Ik gebruik hier deze term Ugrorus, omdat hij van de

verschillende woorden, waarmee men de Kleinrussiese bergbevolking van 't oude Hongarije pleegt aan te duiden, voor de vreemdeling het klaarst is. Deze Ugrorussen zijn Kleinrussen of Ruthenen, door de historie, die hen bij Hongarije voegde, gescheiden van hun stamverwanten aan gene zijde der Karpaten. Bijna evenveel Ugrorussen wonen in Amerika als in het vaderland, - een gevolg der Hongaarse toestanden. In de Nieuwe Wereld hebben velen van hen het ver gebracht, waaruit blijkt, dat dit volk niet onbegaafd is, en dat de achterlikheid van geestelike ontwikkeling der in Europa achtergeblevenen geen teken van minderwaardigheid is. Zelden heb ik een dergelijke armoede gezien als bij deze boeren in de Karpaten. Zij voeden zich met weinig meer dan bonen en aardappelen. Het was merkwaardig, dat diegenen met wie ik praatte wel is waar zeer jammerden over het gebrek, dat zij leden, maar niemand beschuldigden. Een intellekt hebben zij bijna helemaal niet; hun weinige intellektuëlen zou men, zo te zeggen, op één bank bij elkaar kunnen zetten. Hun godsdienst is de uniaatse[1]; doch in hun steden - ik bezocht Uzhorod (madj. Ungvár) en Munkacevo (Munkacz) - wonen bijna alleen joden; deze vormen 14% der gehele bevolking van het land. In 't Zuiden wonen Madjaren. In dit grotendeels analfabete land zijn elf politieke partijen. Een moeilike taak, om Subkarpaties Rusland op het peil der Europese kultuur te brengen! Het is voor de Tsjechen te hopen, dat zij deze taak goed zullen verrichten en wel op zulk een wijze, dat zij zich de sympathie der bevolking verwerven. Zulke reizen als die van president Masaryk's dochter, die deze zomer als presidente van 't Rode Kruis de Karpaten bezocht, in een tijd van besmettelijke ziekten, kunnen hier veel goeds dien. Mediese hulp, meer voedsel en goede onderwijzers, dat behoeft dit volk in de eerste plaats. De Tsjechen hebben er veel belang bij, dat Subkarpaties Rusland bij hun staat behoort; het levert hun zout en verschaft hun een direkte grens met Roemenië en Oost-Galicië. Gesteld eens, dat dit laatste te eniger tijd bij een Russiese of Ukraïense

1) De Uniaten erkennen de paus en de dogma's der Katholieke kerk, in hun kerkelike organisatie en gebruiken sluiten zij zich bij de Grieksorthodoxe kerk aan.

staat kwam te behoren[1)], dan zouden de handelsbetrekkingen met Rusland resp. Ukraïne - een levensbelang voor Tsjechoslovakije - zeer vereenvoudigd worden. In dat geval zou echter de kans bestaan, dat de Ugrorussen lust gevoelden, zich bij hun oostelike stam- en geloofsgenoten aan te sluiten. In zijn eigen belang moge de Tsjechoslovaakse staat er voor waken, dat hij de levenskondities der arme Karpaten-bewoners in korte tijd zo verbetert, dat dezen de vereniging met Tsjechoslovakije als een zegen beschouwen.

In ieder geval, wat ook het toekomstige lot is van Oost-Galicië, is Subkarpaties Rusland voor de Tsjechoslovaakse staat een niet te versmaden trait-d'union met het oosten. Wel is waar wordt de toch al lange en smalle republiek door de toevoeging der Ugrorussen nog langer en nog moeiliker verdedigbaar, anderzijds echter heeft men direkte betrekkingen met Rusland van node. Een rijk, dat niet aan zee grenst, heeft voor zijn handel met grote bezwaren te kampen; tans is het handelsverkeer met Duitsland het levendigst, maar op den duur verwacht men veel van handel met Rusland: beide landen zijn van nature rijk, Rusland zal tegen vrij billike kondities landbouwwerktuigen en andere zaken uit Tsjechoslovakije kunnen betrekken, en zodra het Russiese verkeerswezen enigszins hersteld is, zullen de Tsjechen hier verschillende waren goedkoper bekomen dan elders. Van groot belang is het, dat men in Tsjechoslovakije meer van Rusland weet en begrijpt dan in welk ander land ook. Daartoe heeft de oorlog het zijne bijgedragen; die tienduizenden legionnairs, die, strijdend tegen de bolshewieken, Rusland en Siberië zijn doorgetrokken, zijn in 't algemeen teruggekeerd met een zekere kennis van 't Russiese volk en met een grote sympathie voor de Rus als mens en als demokraat.

N. VAN WIJK.

1) In Oost-Galicië hebben in 't algemeen de steden een Poolse en Joodse, het platteland een Kleinrussiese bevolking, welke laatste ook wel Rutheens of Ukraïens genoemd wordt. Oost-Galicië behoort nu bij Polen.

Het bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland.

De overblijfselen van den bronzen tijd uit den Nederlandschen bodem mogen zich nog niet verheugen in de groote belangstelling, die aan dergelijke zaken in vele andere streken van Europa is betoond. De oorzaken daarvan zijn velerlei. Onze bronscultuur munt niet uit door rijkdom van vormen of ornament zooals de Noorsche groep, omvattende Skandinavië en een deel van Noord-Duitschland, en in het laatste kwart der vorige eeuw, toen buitenlandsche oudheidkundigen hun aandacht schonken aan de vroegste metaalvondsten, bepaalden de Nederlandsche musea zich voornamelijk tot het verzamelen, in het beste geval tot het beschrijven der vondsten en was er bijna geen sprake van voorkeur ten aanzien van de eene of andere soort van oudheden. Een bronzen bijl werd met dezelfde indifferente belangstelling afgebeeld als een Romeinsche vaas en in de vitrines kwamen zij naast elkaar te liggen.

Voor de algemeene materiaalbeschrijving van Dr. Pleyte, die ten opzichte van verschillende provinciën niet verder gaat dan tot 1877, voor anderen tot omstreeks 1900, mogen wij zeer zeker dankbaar zijn en dit werk dient ongetwijfeld, maar nu meer overzichtelijk, meer systematisch naar den aard der vondsten te worden voortgezet. Veel werk is er nog te verrichten; terwijl het getal der bevoegde krachten gering is, ook in verband met het kleine getal der modern uitgeruste archaeologische instellingen hier te lande. Feitelijk is er maar één, een tweede misschien in wording.

Met de opleving van de archaeologische studie in deze eeuw komt er meerdere specialiseering. Persoonlijk inzicht begint in ons kleine land een grooten rol te spelen. Bepaalde groepen van oudheden worden onderzocht om met hun hulp den voortijd overzichtelijk in te deelen en een steenen of bronzen bijl wordt nu niet steeds meer met dezelfde liefde getoond als een urn.

De leider onzer voornaamste archaeologische instelling begon zijn reorganisatie met het op den voorgrond schuiven van het vaatwerk. De andere zaken kwamen daardoor te staan in het tweede gelid. Het kon kwalijk anders, omdat niemand zoo geleerd is, dat hij terstond alle groepen weet te beheerschen en naar waarde te schatten. Doch er gebeurde meer. De waarde der urnen werd luide geprezen en tegelijkertijd ontvingen de steen- en bronsvondsten een niet minder krachtig gesteld testimonium paupertatis. Deze beheerder, die de ceramiek keurig had geordend, verklaarde bij zijn eerste dagorder, dat hij met die andere dingen niets kon aanvangen. Het was het onbetrouwbaarste materiaal, dat zich liet denken. Geen mogelijkheid om daarmede eene poging te wagen tot vermeestering van het terrein van den nog duisteren voortijd. In het buitenland was het wel de gewoonte geworden om ook met steen en brons te opereeren, maar die methode der collega's, hoe groot hun autoriteit ook mocht zijn, was toch maar bedenkelijk en voor ons land misten de begrippen steen- en bronstijd alle of bijkans alle beteekenis.[1)]

In de voor breeden kring geschreven, in hun soort bizonder voortreffelijke handboeken van Sophus Müller over de '*Nordische Altertumskunde*' en van Montelius over de '*Kulturgeschichte Schwedens*' worden de voorhistorische tijdperken wel eens wat te fraai afgerond en daarom was het goed om er met nadruk op te wijzen, dat Nederland voorzichtig dient te zijn met de begrippen steen- en bronstijd en dat het niet aangaat om elders bereikte resultaten zonder meer op ons land van toepassing te verklaren. Toch was het voorbarig om zich zoo sterk, als Dr. Holwerda deed, uit te laten over gegevens, die nog niet deugdelijk

1) Holwerda, *Nederland's vroegste beschaving*, 1907.

waren beproefd en waar er zoo weinig uit den voortijd is overgebleven, dient men zich wel driemaal te bedenken voordat herinneringen uit dien tijd als waardeloos ter zijde worden gesteld.

Na het algemeene overzicht van de ceramiek volgde een nog niet afgesloten periode van hoogst belangrijke systematische opgravingen en wij zouden nog steeds geen kijk gehad hebben op de losse Nederlandsche steenvondsten, indien niet een buitenlander Dr. Åberg op zijn onderzoekingsreis door praehistorisch Noord-Europa zich ook over deze dingen had ontfermd, gelokt waarschijnlijk door de mooie resultaten der opgravingen van Dr. Holwerda; die inmiddels aan het licht hadden gebracht, dat waar wij onzen steentijd kunnen controleeren, wel degelijk blijkt, dat althans sommige vormen van steenen wapenen, in het bijzonder van strijdbijlen, ook hier voorkomen in bepaald chronologisch verband, zooals ook het systeem der gedesavoueerde geleerden, mocht doen verwachten[1].

De Nederlandsche bronsvondsten bleven nog steeds op den achtergrond. Zij werden nimmer in onderling verband vertoond en raadpleging van de geheele oudheidkundige literatuur is onvoldoende om een indruk te krijgen van hetgeen er gevonden is, daar van sommige en niet de minst belangrijke verzamelingen nog geen enkel stuk is beschreven, laat staan afgebeeld.

Toch is er wel iets te vinden al liggen de gegevens zeer verspreid. Dr. Holwerda gaf o.a. afbeelding van enkele typen,[2] andere stukken zijn in lokaal verband in plaat gebracht

1) Nils Åberg, *Die Steinzeit in den Niederlanden*, 1916. S. 43 ff.

2) Holwerda t.a.p. pl. XIII. In verband met de verder op te geven statistiek voor Gelderland, dient te worden opgemerkt, dat de door H. vermelde vindplaatsen in drie gevallen afwijken van de gegevens in den iets lateren catalogus van het Rijks-museum v. Oudh. De lappenbijl No. 22, gemerkt I, 576 is volgens den catalogus niet in den omtrek van Nijmegen, maar te Vierlingsbeek in N. Brabant gevonden. Het zwaard No. 25, gemerkt I. 607 is niet uit de Waal, doch van een onbekende plaats in N.-Brabant. Het zwaard No. 26, gemerkt I 612 is in den Rijn bij Lekskesveer (Wageningen) of bij de Grebbe gevonden, zooals Pleyte bij zijn pl IX, I vermeldt en niet in de Waal. Bij een nieuwen druk van den catalogus zou verwijzing naar bestaande afbeeldingen zeer wenschelijk zijn.

door Dr. Pleyte. Na Pleyte is er evenwel nog heel wat voor den dag gekomen. Voor Friesland geeft hij b.v. geen enkel stuk, terwijl er door ons uit die provincie reeds zes konden worden gereproduceerd. Een zevende kwam later.[1)]

Ondanks dit gebrek aan overzicht en algemeene statistische gegevens luidt in 1918 het oordeel van Dr. Holwerda gelijk aan zijn uitspraak van 1907 n. 1. dat de term 'bronstijd' voor ons land al heel weinig beteekenis bezit. 'In andere wereldstreken moge een ontwikkelde bronscultuur zijn te constateeren, in de chronologische onderverdeeling in die kultuurproducten aangebracht, moge misschien een kleine kern van waarheid aanwezig zijn, van uit die hooger ontwikkelde centra mogen een enkele maal ook naar ons land eenige voorwerpen zijn afgedwaald, de groote armoede aan dit materiaal in deze gewesten verbiedt ons alleen reeds aan een bepaalden tijd te denken, waarin een bronskultuur zou hebben geheerscht. Vrijwel ondateerbaar, althans voor dezen uithoek der wereld, schijnen voor ons, die betrekkelijk weinige voorwerpen, ook al zijn zij een enkele maal met elkaar, als zoogenaamde "depôtvondst" gevonden'. Niet teruggenomen is de stelling dat de z.g. 'bronstijdvormen' van metaal in verschillende streken minstens tot de eerste eeuwen vóór Chr. doorloopen, in eenige althans zeker tot in den Romeinschen tijd.[2)]

Laten wij nu eens in een paar ons goed bekende verzamelingen gaan kijken hoe het in werkelijkheid staat met die armoede aan brons. De behandeling van een tweetal provinciën: Gelderland en Friesland is voorloopig voldoende om een indruk te krijgen, in verband met de overige door Dr. Pleyte afgebee de stukken en hetgeen in enkele catalogi heel summier is opgesomd. Gelderland is trouwens voor dit doel de meest geschikte provincie, omdat de vondsten uit de periode, die volgde op de hunnebedden cultuur hier wel het best zijn na te gaan.

De oudste metaaltijd is in deze streken evenals aan den Rijn in Duitschland niet rijk vertegenwoordigd. De eerste metalen

1) Catalogus, Friesch Museum, 1909, pl. II No. 148-154.
2) Holwerda. *Nederland's vroegste geschiedenis*, 1918, blz. 7.

wapenen en gereedschappen bestonden uit koper, d.i. uit van nature min of meer zuiver rood koper, niet te verwarren met het geel koper of messing van onzen tijd, een mengsel van rood koper en zink. Na eenigen tijd bleek, dat toevoeging van tin het koper harder, meer geschikt maakte voor de vervaardiging van werktuigen. Dat was de ontdekking van het uit koper en tin bestaande brons.

Aanvankelijk vertegenwoordigt het toegevoegde tin slechts een gering percentage en dat tinarme brons heeft nog een roode kleur, zoodat het op het oog kwalijk van zuiver koper is te onderscheiden.

Metaalanalyse der vroege vondsten heeft aan de archaeologie groote diensten bewezen en Montelius toonde daarmede, dat de typologisch jongere vormen, inderdaad ook een toenemend percentage tin bevatten. Dergelijke gegevens ontbreken hier tot dusverre.

De oudste metalen voorwerpen uit onzen bodem die bekend gemaakt werden[1] zijn een vlakke bijl en twee driehoekige dolken omstreeks 1841 gevonden ten N.O. van Wageningen met stukken van een bekervormig potje, waarschijnlijk een klokbekertje, dat helaas niet bewaard bleef. De bijl is reeds van brons en niet meer van het oudste model. Interessant en verrassend was het dan ook in het Stedelijk Museum te Nijmegen een roodkoperkleurige bijl (fig. 1) van den vroegsten vorm aan te treffen, nog geheel vlak en met recht afgesneden kanten, gevonden in de Geldersche gemeente Berg, dus dicht bij onze oostelijke grens. Dr. W.F. Hesselink te Arnhem heeft op ons verzoek welwillend een drietal vroege metaalvondsten onderzocht, waarbij het van belang was vast te stellen of zij uit koper of brons vervaardigd waren en de bijl uit Berg bleek inderdaad een echte representant van den kopertijd te zijn. Het type behoort thuis in Hongarije[2] waar reeds vroeg kopermijnen werden geëxploiteerd, evenals in Engeland en Spanje. In Skandinavië komt de koperwinning eerst eeuwen nà het bronzen tijdperk.

1) Pleyte, Gelderland, pl. XI.
2) Montelius, *Chronologie der ältesten Bronzezeit in N. Deutschland und Skandinavien*. Archiv. f. Anthropologie 1898, S. 452 en Fig. 9. Lissauer in Zeitschr. f. Ethnologie, 1904, S. 541 en Fig. 5.

In dit verband dient nog genoemd te worden een tweede, nog niet afgebeelde roodkoperkleurige vlakbijl[1], weer bij de oostelijke grens gevonden en wel in Overijsel bij het in kultuur brengen van een heideveld te Glanerbrug, een smalle wigvorm. Dan bezit het museum Kam te Nijmegen nog een paar minder karakteristieke koperen vlakbijltjes, die vermoedelijk uit de Waal zijn opgebaggerd, wat, het moge nu reeds worden opgemerkt, met de meeste vroege bronsvondsten in deze verzameling het geval schijnt te zijn. Vraagt men den ervaren concierge naar de herkomst, dan luidt het typische antwoord 'meest rivierwerk meneer.' De opkooper gaat met een bootje de Waal op, praait alle baggerschuiten en machines en draagt zijn oogst af aan den heer Kam, die, als de magneetberg uit de 'Duizend en één nacht' de spijkers der schepen, alle vondsten uit de omgeving tot zich trekt en aldus in de laatste twintig jaren reeds meer vroeg brons verzameld heeft dan de oudere stedelijke verzameling, waar overigens de vindplaatsen nauwkeuriger bekend zijn, vooral van het brons, dat niet uit de rivier afkomstig is. De eene collectie vult de andere voortreffelijk aan en weldra zal, naar wij hopen, ook hier een 'fusie' plaats hebben, bij de inrichting van het rijksmuseum Kam, waarvan de bouw te Nijmegen reeds is begonnen.

Terwijl onze oudste koperen vlakbijlen los gevonden zijn en niet in verband gebracht kunnen worden met vaatwerk, voert de naar omstandigheden best geconstateerde vondst naar de prachtige natuur der Doorwertsche heide, waar mevrouw Dr. Goekoop-De Jongh in 1910, niet ver van de bekende Wodanseiken onder Wolfhezen, eenige grafheuvels heeft laten afgraven. De operatie geschiedde niet met de deskundige zorgvuldigheid waarmede tegenwoordig onze grafheuvels door de mannen van het vak worden behandeld en bij de zeer te waardeeren publicatie der vondsten erkende de schrijfster zelfs[2] met treffende openhar-

1) In de oudh. kamer te Enschedé en reeds gesignaleerd door Mr. G.J. ter Kuile in zijn '*Twentsche oudheden*', Versl. en Med. Overijsselsch R. en Gesch. 1909. Aan den Heer J.J. van Deinse danken wij een schetsje met de juiste maten: 1. 11. 5, boven br. 1, 3, beneden 4 cM. en nadere opgave van de vindplaats.

2) Bulletin v.d. Nederl. Oudheidkundigen Bond, 1910 blz. 164. Dat de gevonden beenderenresten afkomstig zouden zijn van een *verbrand* lijk, schijnt ons in verband met de onderzoekingen van Dr. Holwerda (o.a. Oudheidk. Mededeelingen V blz. 3) niet vast te staan. Verweerde en verbrande beenderen lijken wel op elkaar. De klokbekers zijn hier ook afgebeeld.

tigheid, dat zij zich eerst op de hoogte had gesteld met soortgelijke vondsten, nadat zij afgegraven had, maar toch geldt het hier een belangrijk bericht van een in archaeologisch onderzoek belangstellende, ontwikkelde ooggetuige, die al hare aandacht heeft gevestigd op hetgeen de spade der gravers voor den dag bracht. Omtrent de meeste vondsten in onze musea zijn wij heel wat slechter ingelicht!

In het hart van den eersten heuvel lag dicht bij den beganen grond een klomp aarde met beenderen, vermengd met brokken houtskool, terwijl in een kleine holte van den bodem een prachtige klokbeker stond en aan den anderen kant van den hoop beenderen lag een bij de kultuur der klokbekers thuis behoorend steenen plaatje met vier openingen, gelijk door boogschutters aan den linkerpols werd bevestigd, ter bescherming tegen den slag van het springende boogkoord.

Juist boven de massa beenderen, een paar steek hooger dan de polsbeschermer, lag een metalen dolkje, dat met twee klinknagels was bevestigd geweest aan een houten heft, waarvan de resten bewaard bleven. De dolk heeft dus niet op een brandstapel gelegen.

Waar de berichten omtrent het vinden van klokbekers bij brons te Wageningen en te Roekel bij Ede[1)] nog wat onzeker zijn, schijnt hier het verband wel te mogen worden aangenomen. Een zaak van belang voor de dateering van beide groepen van oudheden: de klokbekers en het vroege brons, vooral ook omdat de klokbekers van Doorwerth bijzonder karakteristiek zijn, zoowel door vorm als versiering. Ware prachtstukken, zooals er meerdere op de Veluwe gevonden zijn, met een ornament van horizontale banden en van fraai lichtbruin baksel, verwant aan een tot het zuiden, midden en westen van Europa te volgen groep. In ons land is Gelderland het centrum voor deze ceramiek, waarvan het rijksmuseum te Leiden, mede ten gevolge van de opgravingen van Dr. Holwerda een rijke verzameling

1) Holwerda, Ned. Vr. beschaving blz. 96.

bezit, thans met de voorafgaande en de min of meer gelijktijdige soorten van vaatwerk en de overige resultaten van systematisch onderzoek gehuisvest in de onlangs betrokken zalen op de derde verdieping van het voormalige natuurhistorische museum aan het nog steeds stemmig voorname Rapenburg. Deze schat van primitiefste Nederlandsche kunst komt wel goed uit tusschen de blanke muren van de oereenvoudige, goed verlichte lokaliteit, al zouden we deze onvervangbare en haast heilige dingen ook liever geborgen zien in een meer monumentaal en brandvrij gebouw. In Italië komen klokbekers voor in den vroegsten metaaltijd; in Engeland gaan ze samen met brons en bij Heidenheim in Duitschland is een koperen dolkje bij verwante mogelijk iets oudere vazen ontgraven[1]. De vondst van Doorwerth geeft dus weer het verband met het buitenland. Toch is het dolkje blijkens het onderzoek van Dr. Hesselink reeds van brons en niet van koper, gelijk mevrouw Goekoop den lezers van het 'Bulletin' verzekerde. Het houten handvat heeft zooals de teekening (fig. 13) aangeeft nog de sporen van zijn beloop achtergelaten. Aan den onderkant treft de ook voor zwaardgrepen typische uitholling. De punt en een der zijden is wat afgebrokkeld en het is mogelijk dat dit thans nog slechts 8.5 cM. lange voorwerp niet voor praktisch gebruik doch slechts als symbolische grafbijgave heeft gediend, in miniatuurvorm, zooals dat o.a. in Denemarken in het jongere bronzentijdperk voorkwam. Doch die kleine dingen kunnen ook als messen gezigd zijn en in ieder geval werden reeds vroeg zulke zaken aan de overledenen meegegeven. Het koperen dolkje van Heidenheim, met soortgelijk gevormd handvat, is immers weinig langer n.l. 11.2 cM.

In een anderen heuvel te Doorwerth vond mevrouw Goekoop een klokbeker met een pijlspits van vuursteen, terwijl Dr. Holwerda in een grafheuvel bij het Uddelermeer naast een klokbeker een steenen bijl met steelopening aantrof.

De Geldersche klokbekers verplaatsen ons dus midden in den lateren steentijd, toen het metaal reeds bekend was. Uit Friesland ontbreken tot dusverre zoowel klokbekers

1) Mainzer Zeitschrift VIII-IX, 1914, S. 52.

als oudste metaalvormen, hoewel het Z.W. en Z.O. destijds en reeds vroeger bewoond werden. Een zeer fraaie steenen strijdbijl uit het zand bij Nijega in Smallingerland komt immers geheel overeen met den bijl die in een grafheuvel aan het Uddelermeer een vroege snoerbeker vergezelde.[1)]

In den loop van den bronstijd wijzigt de vorm der bijlen zich geleidelijk en beginnen lokale vormen een rol te spelen. Om dit uit te doen komen heeft de Duitsche Anthropologische Vereeniging, onder leiding van Lissauer[2)] sedert 1904 getracht de vindplaatsen op 'praehistorische typenkaarten' van het Duitsche Rijk, zoo volledig mogelijk aan te teekenen. Met grooten ijver zijn groepsgewijs de bijlen en de eveneens zeer varieerende naalden behandeld. Lijsten registreeren voorts in het kort de verdere gegevens. Voor een goed begrip van de herkomst der Nederlandsche bronsvormen is dit werk, dat een voorloopig karakter draagt, van beteekenis, te meer waar de lijsten zich niet steeds tot Duitschland bepalen en menige inlichting geven omtrent vondsten uit andere landen. Ook heeft dit uit één hoofdkwartier geregelde verzamelwerk uiteraard meer éénheid gebracht in de terminologie. Wij kunnen elkaar nu dikwijls met een half woord verstaan en hebben daardoor niet steeds meer een afbeelding of omslachtige beschrijving noodig. De Nederlandsche terminologie is uiteraard nog weinig ontwikkeld en varieert. Wij houden ons gemakshalve aan de Duitsche namen, waarvan sommigen zonder schade vertaald kunnen worden.

De koperen en bronzen bijlen uit ons land vertoonen in het algemeen gesproken een soortgelijke ontwikkeling als elders in Europa. De veranderingen van den bijlvorm hangen samen met de wijze, waarop de kling aan den houten steel, zooals er een te Denemarken (fig. 8) bewaard bleef, werd

1) Boeles, Cat. Fr. Museum, pl. II No. 146 en Aberg t.a.p. fig. 19 en S. 67 No. 41 en 42. Op zijn typenkaart is de vondst bij vergissing geplaatst in het Z.W. van Friesland bij het gelijknamige Nijega in Hem-Oldephaert en Noordwolde.

2) Montelius, *Chronologie der ältesten Bronzezeit in N. Deutschland und Skandanavien* Archiv. f. Anthropologie 1898, S. 452 en Fig. 9. Lissauer in Zeitschr. f. Ethnologie, 1904.

bevestigd. Het omgebogen, korte stuk van den steel werd gespleten en in de spleet werd de aanvankelijk geheel vlakke bijl gestoken, vastgebonden door omwikkeling van koorden. In een jonger, maar nog vroeg stadium kreeg de bijl ter zijde, opstaande randen(fig. 2-3). Oorspronkelijk laag, later hooger. De gespleten deelen van den steel werden tusschen de randen geschoven, zoodat de kling beter bleef zitten. De bijl kon nu echter nog naar boven in de spleet opdringen en om dat te verhinderen werd tusschen de randen een verhooging, een dwarslijst aangebracht, waartegen de uiteinden, de voeten van den steel zich schrap konden zetten. Die dwarslijst was slechts een voorloopige maatregel, een overgangsvorm, die leidde tot het 'Absatztype' (fig. 6), de 'paalstave' der Deensche archaeologen, waarbij alleen de eene helft aan weerszijden gerand of gegleufd is, terwijl de steel steun (Absatz) vindt tegen het massief wigvormige onderstuk. Soms wordt het probleem van goede bevestiging wat anders opgelost door de randen gedeeltelijk als lappen of vleugels te verbreeden en den steel daar tusschen te klemmen (fig. 5).

In het jongere bronzen tijdperk treedt vooral een holle bijlvorm op (fig. 7), waarbij de steel in den bijl gestoken wordt. Deze soort is, ook hier, veel aangeduid met den naam 'Celt', die het eerst gebezigd werd door een Duitschen geleerde uit de 17e eeuw en ontleend is aan 'Celtis', een woord van twijfelachtige latiniteit, dat slechts één maal voorkomt, en waarschijnlijk een schrijffout is. Met den stam der Kelten heeft deze benaming niets te maken.

Andere groepen, vooral de zwaarden, vertoonen eveneens eene geleidelijke vormverandering, waarbij hier niet verder stil gestaan kon worden (fig. 15-21).

In streken waar het materiaal overvloedig en vaak in gelijktijdige groepen voor den dag kwam, b.v. in Denemarken, is het gelukt het bronzen tijdperk in verschillende perioden te verdeelen, die elk hun eigen kenmerken hebben. Vastgesteld kon dikwijls worden in welke periode of perioden een bepaalde zwaard of bijlvorm optreedt. Soms waren verschillende typen vooral van zwaarden gelijktijdig in gebruik, het eene van inheemsch maaksel, het andere van vreemde herkomst en wanneer die uitheemsche vormen ook elders b.v. in Nederland

voor den dag komen, dan is er geen bezwaar om te profiteeren van de Deensche ervaring, omdat de export of de cultuurstroom, blijkens de eenvormigheid, van uit één zelfde centrum is uitgegaan.

De buitenlandsche gegevens zeggen dat de randbijlen, zooals de vorm reeds deed vermoeden, inderdaad van jongeren datum zijn dan de vlakbijlen, terwijl hun aantal in Gelderland reeds veel grooter is dan dat der vlakbijlen. Wij telden er reeds een veertiental[1)] en wel in de verzamelingen te Nijmegen zes en te Leiden acht, waaronder een nagenoeg vlak exemplaar uit 's Heerenberg (gem. Berg).

Friesland, dat slechts bronsvondsten heeft uit de zand- en veenstreken in het Z.O., levert als oudste metalen voorwerp een vroeg randbijltje (fig. 3) van betrekkelijk tinarm brons, met een roodkoperkleurtje. Uit Drente zijn er ook een paar van dezen vorm bekend.

Het weer jongere type der ‘Absatz-bijlen’ is over geheel Nederland flink vertegenwoordigd. Friesland komt met drie, Gelderland met minstens negentien; terwijl van den overgangsvorm met dwarslijst daar twee bekend zijn.

Van de lappenbijlen, die in het Noorsche cultuurgebied bijkans ontbreken, leverde Gelderland vijf of zes, meest uit de buurt van Nijmegen en één (fig. 5) uit de Jacob Canisstaat in de stad zelf, bij den reeds vroeg bewoonden Hünerberg, waarop later de Romeinen hunne legioenen lieten legeren en ook een zeer fraaie bronzen randbijl of beitel (fig. 4) is ontgraven. De uitgesneden bocht in den kop van sommige lappenbeilen wijst hier op invloeden uit de richting van Italië. Uit Friesland zijn er geen lappenbijlen bekend en ook

1) Zie voor de vindplaatsen, behalve het reeds vermelde, den *catalogus van het Museum te Nijmegen*, door Th. Abeleven en Mr. C.G.J. Bijleveld, 1895, met bijlage van 1902. Voorts de verslagen van de Nijmeegsche museum-commissie, waarin enkele afbeeldingen voorkomen. In onze statistiek zijn niet begrepen voorwerpen uit de collectie Guyot, waarvan, hoewel gedeeltelijk uit Gelderland, de herkomst niet vaststaat. Ook is geen acht geslagen op drie vrij gelijke, waarschijnlijk valsche randbijlen. Amersfoort bezit volgens opgave van den heer Croockewit een bronzen zwaard uit Putten. In de musea te Arnhem, Tiel en Rhenen trof ik ook enkele Geldersche bronzen wapenen of werktuigen.

uit Groningen en Drente wil ons geen vondst van dien aard te binnen schieten.

De statistische lijn gaat bij het jonger worden der vormen steeds omhoog en het museum Kam kan op zich zelf reeds bogen op 25 holle bijlen, Leiden op minsten zes uit Gelderland de stad Nijmegen op 7, waarbij weer één van den Hünerberg (fig. 7). Friesland heeft er één, Drente en Groningen meerdere, een aantal dat gemakkelijk aan te vullen ware met elders in ons land gevonden exemplaren. Een statistiek kan ondanks alle aangeboren dorheid soms welsprekend zijn en hier overtuigt zij ons, dat het niet langer aangaat om te spreken van de groote armoede aan bronsmateriaal in deze gewesten en het een enkele maal afdwalen van eenige voorwerpen naar ons land uit hooger ontwikkelde centra. In Drente is zelfs een gietvorm voor holle bijlen gevonden, het beste bewijs, dat de bronscultuur hier ten slotte werkelijk wortel heeft geslagen en inheemsch is geworden. Vele stukken liggen ongetwijfeld nog onder veenlagen verborgen.

Bronzen speerpunten, minder varieerend van vorm dan de bijl, zijn ook goed vertegenwoordigd. De holle nerven zijn vaak nog gevuld met hout van de schaft en het blad is soms versierd met lijnen en ingeslagen halfboogjes (fig. 14). Uit Gelderland ken ik er bijna veertig waarbij twee van den Hünerberg.

In Friesland ligt het oude brons meest diep onder het veen bedolven, zoo ook de eenig overgebleven speerpunt uit Bakkeveen, misschien dezelfde, die in 1847 met de gebrekkige oudheidkundige taal dier dagen wordt beschreven als de ‘koperen spits eener framée uit het veen te Appelscha’.

Men wist van Tacitus dat de Germanen uit den vroeg-Romeinschen tijd de ‘framea’, een lans, gebruikten, doch blijkbaar niet dat dit wapen reeds van ijzer was.

Bronzen zwaarden zijn iets zeldzamer dan de speerpunten, maar wanneer het elftal uit het museum-Kam, waaronder fragmenten, wordt meegeteld, dan komen er toch nog 18 voor Gelderland. Zij gaan niet terug tot de vroegste periode van den metaaltijd, die slechts dolken kende. De eerste, nog korte zwaarden werden gebruikt om er mede te steken en hadden kleinere grepen dan het latere slagzwaard. Een op op den Hünerberg gevonden fragment van ouderen datum

(fig. 15) met versiering van vier dubbele, fijn gegraveerde lijnen, halfboogjes en punten geeft nog een indruk van de fraaie afwerking waardoor sommige perioden van den bronstijd zich kenmerkten.

Uit de Waal zijn er voorts enkele bronstijdzwaarden opgebaggerd met zijdelingsch geranden tong, die met belegstukken van been, hout, enz. den greep vormde (fig. 18-20), verwant aan een bekend zwaard dat door Schliemann te Mykene ontgraven is en zeer de aandacht trok omdat het van een daar niet inheemsch model is en uit midden of N. Europa geïmporteerd moet zijn, althans geheel overeenkomt met een in die streken veel voorkomend type.[1)].

Nog in het laatst van de vorige eeuw werden bronzen zwaarden door onze lokale oudheidkundigen grif aan de Noormannen toegekend. Wij weten nu dat hier eerder te denken valt aan tijdgenooten der helden van Homerus.

Een mooi gaaf antennen-zwaard met als voelsprieten opgerolde spiralen aan het gevest, uit het veen bij Onnen ten zuiden der stad Groningen staat op één lijn met het einde van den bronstijd in het Z.O. van Europa. Bij ons duurde die periode langer en omvat ook nog wat daar reeds Hallstatt-tijd heet, met aanvankelijk een combinatie van bronsen ijzerwaar. Bronzen zwaarden van den vroegen Hallstattvorm zijn er in Gelderland meerdere gevonden (fig. 21), ook een in Utrecht en Brabant en zelfs tot Friesland drong dit type door en het daar bij de kanalisatie van het riviertje de Tjonger, in het zand puntgaaf ontgraven slagzwaard is reeds 73 cM. lang, wat niet wijst op gebrek aan metaal.[2)].

Onderling verkeer en handelsrelatiën zijn in het bronzen tijdperk reeds sterk ontwikkeld. Ware het isolement der verschillende landen grooter geweest dan zou er minder overeenkomst zijn in de vormen. Zwaarden als de laatstgenoemde komen immers met geringe verschillen zoowel voor in Bohemen als in Duitschland, Nederland en Engeland. Hetzelfde geldt voor vele bijlvormen, die overal ingang

1) Montelius '*Chronologie*', Abb. 405 en vooral S. Müller, *L'age du bronze en Slesvig*, in Mémoires des antiquaires du Nord, 1916/17, fig. 65 en p. 215.
2) Catalogus Friesch Museum, 1909, pl. II, No. 154.

vonden, oudere vormen verdringend, zooals later de vuurslaggeweren voor het percussie-geweer en de achterladers zijn op zijde gezet. Volksverschuivingen, waarmede zoo graag gewerkt wordt ter verklaring van nieuwe cultuurelementen, kunnen deze algemeene veranderingen onmogelijk veroorzaakt hebben.

De wegen van den handel speelden hierbij een grootere rol en vooral ook de aanwezigheid van begeerenswaardige ruilobjecten.

In Nederland moest elk stukje koper of brons worden ingevoerd. Tin kon daar tegen niet worden afgegeven als in Engeland. Barnsteen, waaraan de bronscultuur van Jutland en Sleeswijk haar bijzonderen bloei dankt, werd hier al evenmin in noemenswaardige hoeveelheden gevonden. Zout hebben wij wel, doch de eerste mijn is in 1919 te Boekelo in werking getreden; terwijl de Halle in Duitschland het mijnzout reeds in den kopertijd tot levendig handelsverkeer aanleiding gaf. Wat er precies in ruil werd gegeven wij weten het niet en toch kon het brons hier zonder ruilhandel niet in de voormelde hoeveelheden komen, evenmin als de fraaie bijlen van jadeit en dergelijke in ons land ontbrekende half-edele steensoorten, die hier en daar in Gelderland gevonden zijn en wijzen op vroege handelsbetrekkingen, om van de andere steenen bijlen, waarvan velen ook geïmporteerd zullen zijn, maar niet te reppen. Een onderzoek naar de steensoort is hier zeer gewenscht.

Reeds in den puren steentijd stonden verschillende landen over zee met elkaar in betrekking en in het bronzen tijdperk hebben enkele vroege metalen voorwerpen ons land vrij zeker langs dien weg bereikt. De oudste randbijl (fig. 2) uit de verz. Kam vertoont merkwaardigerwijs de door hamerslagen aangebrachte, nauwlijks opvallende versiering van ovalen op de zijkanten en breede banen op de groote vlakken, die karakteristiek is voor bijlen uit Engeland, Ierland en Schotland.[1]. Een niet minder karakteristiek Britsch type, in het museum te Leiden, met schuingegroefde zijkanten, een randbijl met dwarslijst, werd aangekocht van een

1) Evans, *L'Age du bronze d.l. Grande Bretagne et de l'Irlande*. 1882, fig. 4-38. De na te melden bijl uit Wassenaar 1. 17.5 c.M. komt overeen met fig. 25 uit Applegarth (Dumfries).

koopman te Leiden, die het duin bij Wassenaar als vindplaats opgaf.

Van de handelswegen over land meent men een indruk te kunnen krijgen met behulp van de in deze periode zoo talrijke depotvondsten, waarvan een groot gedeelte blijkbaar door rondreizende kooplieden in tijden van gevaar begraven werd.

Uit Nederland zijn er slechts twee bekend: een uit Drente en een andere uit het veen bij Voorhout in Zuid-Holland[1)], waar niet minder dan negentien bijlen bij elkaar lagen en eenige maanden na de eerste verloochening van den Nederlandschen bronstijd en het betoog over onze armoede aan brons-vondsten, die stelling kwamen tegenspreken. Bijkans alle zijn het bijlen van het Absatz-type, voorts een stuk van een randbijl, een overgangsvorm en een zeldzame, platte beitel die zeer overeenkomt met Engelsche vormen.

Het geheel was wellicht bestemd voor den smeltkroes en het leek alsof de vondst expresselijk was samengesteld volgens een recept van Montelius om Nederland te genezen van het scepticisme tegen zijne overal elders aanvaarde beginselen.

De beschrijver der vondst bleef echter bij zijn eerste opvatting met de toevoeging ‘dat de publicatie niet geschiedde om eenig archaeologisch resultaat te bereiken.’ Deze bronsvormen zouden immers zeker reeds vele eeuwen voor, doch even zeker ook nog omstreeks Chr. in gebruik zijn geweest bij barbaarsche bevolkingen als in deze streken te verwachten zijn. Zoo had ook Lindenschmit met klassiek vooroordeel volgehouden, dat de bewoners van N. Duitschland en Skandinavië barbaren waren, die hun mooiste bronsgerei aan werkplaatsen in Etrurië te danken hadden; terwijl bleek, dat het inheemsch werk was, fraaier dan de producten uit het Zuiden.

Jammer voor deze leer, dat de samenstelling der vondst van Voorhout zoo éénvormig was, geen mengeling van allerlei zoogenaamde jonge en oudere typen vertoonde en daarom bewees dat in de dagen waarin een opkooper zijn schat begroef, wel degelijk een bepaalde bijlvorm in gebruik

1) Holwerda, Oudh. Meded. 1908, pl. XIV.

was. Hoe zou het anders ook mogelijk geweest zijn om b.v. te Ihlsmoor bij Göttingen[1] een groep bijlen van bijna gelijke samenstelling te deponeeren; terwijl andere vondsten weer uitsluitend uit oudere óf jongere vormen bestaan met soms nog een enkel type uit een voorafgaande of volgende periode? De waarde van de verschillende soorten van bronzen wapenen en sieraden voor de chronologie van den voorhistorischen tijd behoeft na hetgeen Montelius en vele andere oudheidkundigen met klemmend en vooral zakelijk betoog hebben geschreven, eigenlijk niet meer te worden aangetoond. Niet dat een voor het Noorsche gebied of voor midden-Europa steekhoudend bevonden systeem klakkeloos zou kunnen worden overgenomen. Wij staan hier nog aan het begin van het onderzoek en bij het vaststellen van de relatieve chronologie, het sorteeren in gelijktijdige groepen, dienen voorloopig, voorzichtigheidshalve, de grenzen niet te eng genomen te worden. Van veel belang zal het hierbij zijn groepen van vaatwerk te leeren kennen, die in verschillende deelen van ons land bij de bevolking gelijktijdig met bepaalde bronzen wapenen in gebruik waren. De samensteller van den aardigen platen-atlas ‘Nederland's vroegste geschiedenis in beeld’ heeft dit ook begrepen, doch geeft van onze kennis in dit opzicht een geflatteerde voorstelling door reeksen van urnen met los gevonden bronzen zwaarden, bijlen en speerpunten tezamen af te beelden. Het verband staat helaas nog geenzins vast, behalve in de besproken gevallen. Voor Duitschland is het onderzoek reeds vergevorderd. Tot den dood van Lindenschmit, den vooral voor de Merovingische oudheden competenten directeur van het invloedrijke museum te Mainz, overleden in 1893, wilde het bij onze oostelijke buren niet recht vlotten. Doch ondanks zijn fanatieke bestrijding van de opvatting der Skandinavische geleerden, hebben die beginselen ook daar ten slotte de zege behaald.

De achterstand is nu geheel bijgewerkt en ten aanzien van verschillende beginselen zijn de zelfstandige onderzoekers in Duitschland het vrijwel eens geworden met hunne collega's in Stockholm en Kopenhagen. Op zichzelf is dat reeds

1) Bericht d. Röm. Germanische Kommission X, 1917, Abb. 9.

een heele vooruitgang. Strijd is er overigens nog steeds en zal er ook wel altijd blijven, waar de onderzoeker van het bronzen tijdperk voor een heele reeks van ingewikkelde vraagstukken staat b.v. de rassenkwestie, die met de voorhanden gegevens niet definitief voor oplossing vatbaar zijn. Eens is men het er over dat het bronzen tijdperk te verdeelen is in perioden, of wel de oudheden in groepen, die elkaar naar tijdsorde opvolgen. Dit is de z.g. relatieve chronologie.

De groepen zijn niet voor alle streken dezelfde en de verdeeling, de omgrenzing, is in landen met rijk materiaal meer gedetailleerd en scherper dan elders waar de gegevens minder overvloedig zijn. Iedere vondst van beteekenis brengt ons wat verder en er wordt als het ware nog dagelijks aan die groepen gewerkt. De groote lijnen staan voor vele deelen van Europa reeds vast en daar omheen spint zich een net van fijnere teekening, dat de ledige plekken in toenemende mate gaat vullen.

Vele en zeker de meest gezaghebbende archaeologen zijn het er ook over eens, dat het mogelijk is om den ouderdom van de verschillende groepen met meerdere of mindere zekerheid met jaartallen aan te duiden. Dat is de absolute chronologie. Als punt van uitgang dienen de beschavingsverschijnselen in Aegypte, waar de historische tijd zooveel vroeger begint dan in Europa.

Karl Schumacher, de opvolger van Lindenschmit, kwam onlangs, toen hij '*Stand und Aufgaben der bronzezeitlichen Forschung in Deutschland*' naging[1] tot de conclusie, dat op den keper beschouwd de meeningen omtrent de absolute chronologie slechts schijnbaar nog uiteen loopen. Als Montelius de *eerste* bronsperiode voor Z.-Duitschland en Bohemen omstreeks 2000, voor N.-Italië omstreeks 2500, voor het Noorsche gebied omstreeks 1800 vóór Chr. laat beginnen; terwijl Kossinna en H. Schmidt dien tijd in het Noorden bij 2100 en 2500 doen aanvangen en respectievelijk tegen 1500, 1750 en 2000 laten eindigen, dan is dit volgens Schumacher een gevolg eensdeels van de onzekerheid - de schommelingen in de dateeringen - der vóór-

1) Bericht d. Röm. Germanische Kommission X, 1917.

klassieke archaeologie en anderdeels van de verschillende begrenzing der eerste bronsperiode in midden en in N.-Europa.

De bekende en goed dateerbare schachtgraven op den burcht van Mykene, waarvan de oudste in de zestiende eeuw vóór Chr. vallen, bevatten vele vormen, die in midden Europa reeds voorkomen in de tweede bronsperiode en dus denkt Schumacher zich het einde der eerste periode omstreeks 1750 v. Chr.

De voornaamste oudheidkundige van Oostenrijk, de onlangs overleden Moritz Hoernes, ver bekend, ook hier, zelfs buiten den kring der archaeologen, dacht er niet anders over[1)] en ook de meest gezaghebbende praehistoricus van Frankrijk, J. Déchelette, geeft mutatis mutandis in vier perioden voor het bronzen tijdperk in Frankrijk, de Britsche eilanden, Zwitserland en Z.-Duitschland eene absolute dateering, die zich in hoofdzaak aansluit aan het systeem van Montelius.

Op het eerste gezicht moeten dateeringen van bronzen gerei, waarop geen inscriptie, zelfs geen fabrieksmerken voorkomen, op den leek wel een fantastischen indruk maken. Doch wanneer zorgvuldig wordt nagegaan wat aan deze chronologie ten grondslag ligt: de wel eens pijnlijk nauwkeurige observatie van duizenden op zich zelf onvoldoende gegevens, beheersching van het vondstenmateriaal niet alleen van Europa, maar zelfs van Aegypte en Klein-Azië, waar het oude Troje met zijn talrijke lagen, in doorsnee reeds een chronologisch schema van koper- en bronstijd verschafte, dan komt er eerder een groote waardeering en bewondering voor het werk der geleerden, die deze gegevens na jarenlang onderzoek wisten te combineeren en tevens komt het onwrikbare besef, dat er inderdaad ruggegraat zit in die tijdsbepalingen, waarvoor men aanvankelijk geneigd was de schouders op te halen.

Men is op den goeden weg, al mag niet worden vergeten, dat die absolute data in het wezen der zaak min of meer ruwe schattingen zijn. De vaste punten, waarnaar wij ons moeten richten, zijn nog niet altijd zoo zeker, al hangt het

1) Hoernes heeft ook een goed geïllustreerd overzicht gegeven in de: Sammlung Göschen-Kultur der Urzeit. II. *Bronzezeit*, 1917 (één Mark).

soms af van een onnoozele kleinigheid. Wanneer van het bronzen zwaard uit Aegypte, met naamstempel van koning Sethos II, dat met zekerheid in de dertiende eeuw vóór Chr. te stellen is, het bovenstuk, de tong, bewaard was gebleven, dan zou daarmede een geheele reeks van in Europa gevonden zwaarden bij benadering gedateerd kunnen worden en tevens de perioden waartoe zij behooren. Nu kan slechts worden vermoed dat dit koningszwaard, evenals enkele andere meer volledige evemplaren uit Aegypte behoorde tot een soort met randen aan den tong, een vrij uitgebreide groep, met oudere en jongere vormen, waartoe ook behoort het reeds genoemde zwaard uit Mykene en enkelen uit de Waal bij Nijmegen (fig. 18-20) en uit Heumen.

Wil men zich een voorstelling vormen van den ouderdom van de Nederlandsche bronsvondsten, dan dient in aanmerking genomen te worden, dat ons land in den vóórtijd niet zulk een achterland was als wel is beweerd. Prof. Vollgraff heeft in dit verband reeds terecht gewezen op onze voortreffelijke waterwegen. Voor Gelderland in het bizonder had de Rijn en denkelijk ook de Maas een groote cultuur-historische beteekenis, terwijl de bewoonbaarheid van de hooge zandgronden niets te wenschen overliet. Ook meenden wij op te merken dat de nieuwe metaalvormen zich in het bronzen tijdperk betrekkelijk snel over geheel Europa verspreidden. Vaatwerk, als het door de gebruikers ter plaatse vervaardigd wordt, is conservatief van vorm, maar bij metaalgerei, dat vooral in den beginne in bewerkten vorm geïmporteerd werd, weerspiegelt zich van zelf de algemeene gang der beschaving in de buitenlandsche centra.

De omstandigheid dat onze vroegste vlakbijlen van koper vervaardigd zijn bewijst op zich zelf reeds, dat deze stukken hier niet van jongeren datum zijn dan elders, omdat het koper in geheel Europa en ook in Troje, waar het slechts in de oudste laag voorkomt, reeds vroeg door brons met het gewone tinpercentage werd verdrongen en men zal wel niet ter wille van export naar ons land bijlen van koper of tinarm brons zijn blijven vervaardigen, waar men zelf de voordeelen van de juiste toevoeging van tin bij het koper had leeren waardeeren. Het samengaan van vroege metaalvormen met klokbekers te Wageningen en Doorwerth wijst in dezelfde richting.

Montelius baseert zich bij zijne tijdsbepalingen o.a. op de verschijnselen te Troje, waar het brons reeds in de tweede laag voorkomt, een laag die weer door drie andere gescheiden is van de latere en omstreeks 1500 v. Chr. te stellen burcht uit den Mykeenschen tijd. De oudste laag met voorwerpen van koper wordt nu geschat op een ouderdom van 3000-2500 v. Chr., de tweede laag met het oudste brons op 2500-2000 v. Chr.

Wij kunnen hier niet verder ingaan op zijn betoog, dat slechts werd vermeld als staal van zijn methode en moeten verwijzen naar de desbetreffende literatuur[1]. Wel meenen wij op grond van de buitenlandsche ervaring te mogen veronderstellen, dat onze vroegste vlakbijlen niet veel jonger zijn dan omstreeks 1500 v. Chr., eerder ouder.

De benaming van den vroegsten metaaltijd is een zaak van minder belang, indien wij elkaar slechts begrijpen. Het koper wordt gewoonlijk nog ondergebracht bij den steentijd en de term bronstijd kan nog wel dienst doen, wanneer maar niet vergeten wordt dat bewerkte stukken steen nog gevonden worden in nederzettingen of bij voorwerpen uit het latere bronzen tijdperk, b.v. te Buch bij Berlijn en te Haag in Jutland[2]. Het ware wenschelijk dat alle steenvondsten uit lateren tijd eens in onderling verband werden bestudeerd. Erg overvloedig is het materiaal uiteraard niet meer en ook hier zullen de tijdsomstandigheden wel van invloed geweest zijn op vorm en afwerking. Het komt overigens aan op wapenen, daar zelfs in den romeinschen tijd nog wel eens gebruik gemaakt zal zijn van ruw afgeslagen stukken vuursteen, b.v. als schrabbers of andere ons onbekende doeleinden, doch deze dingen zeggen voor den duur van den steentijd al even weinig als de stukjes vuursteen in de 18^{e} eeuwsche snaphanen of in de tondeldoozen onzer grootouders.

Ook bij het brons komt het op de wapenen aan en ter vermijding van den term bronstijd kan gesproken worden

1) Montelius, *Chronologie der ältesten Bronzezeit in N. Deutschland und Skandinavien*. Archiv. f. Anthropologie 1898.
2) Kiekebusch. *Die Aufgrabung einzes bronzezeitlichen dorfes bei Buch*. Präh. Zeitschrift 1910 en C. Neergard in ‘Mém. d. Antiq. du Nord, 1910, p. 187.

van de periode der vlakbijlen of meer algemeen van den tijd der bronzen wapenen.

Waar ons land veel bronswerk langs den Rijn zal hebben ontvangen interesseert, in verband met de ouderdomsvraag, de gang van zaken in de Duitsche Rijnstreken. De met de vondsten bij uitstek bekende directie van het Bonner museum geeft daar van het bronzen tijdperk eene voorloopige voorstelling[1)], die goed uitkomt met hetgeen de Geldersche bronzen vertellen. Tot omstreeks 1500 v. Chr. leefde de bevolking in een echte steencultuur met enkele dingen van metaal. Eerst in de jongste periode van den bronstijd, in de laatste eeuwen vóór 1000 v. Chr. is er daar sprake van een werkelijk inheemsche bronsindustrie, die de steenen wapenen en werktuigen verdrong en zich o.a. kenmerkte door gietvormen voor holle bijlen - als in Drente - fijne messen en dergelijke late typen. Uit de noordelijke Rijnprovincie zijn echter nog slechts weinige vondsten bekend, uit de buurt van Xanten een depotvondst van vier late holle bijlen[1)] als ook te Nijmegen voorkomen.

* * *

Hoelang hebben bronzen wapenen zich nu in Nederland kunnen handhaven? Reeds in 1905 is er door ons op gewezen, dat karakteristieke producten van het bronzen tijdperk absoluut ontbreken in de Friesche terpen. Dat is een mooi gegeven, omdat het niet betrekking heeft op een enkele vindplaats, maar op een geheel gebied. Honderden terpen hebben in dezen precies hetzelfde gezegd, terwijl in de naburige veen- en zandgronden, zooals wij zagen, wel degelijk bronzen wapenen voorkomen.

Degenen, die bevoegd zijn de archaeologische verschijnselen der terpen te duiden, zijn het nu in zooverre eens geworden, dat deze cultuurresten minstens teruggaan tot eenige tientallen jaren vóór onze jaartelling. Dat is ruim een eeuw ouder dan vroeger door Dr. Holwerda werd geleerd[2)]

1) Führer d.d. Prov. Museum in Bonn I, 1915; Steiner *Xanten*. Katalog 1911, Abb. 29.
1) Führer d.d. Prov. Museum in Bonn I, 1915; Steiner *Xanten*. Katalog 1911, Abb. 29.
2) Ned. Vr. besch. 1907, blz. 9 en Ned. vr. geschiedenis 1918, blz. 85 en 89. Op blz. 226 aldaar wordt minder nauwkeurig vermeld, dat des schrijvers opvatting omtrent den ouderdom der terpen ongewijzigd zou zijn gebleven.

en tegenover dit volmaakt soliede gegeven verstomt toch wel het gerucht, dat er in Overijsel een br. zwaard, als fig. 15 in een urn zou zijn gevonden met een munt van Keizer Postumus (258-267 n. Chr.). Deze hoogst onzekere overlevering, waarop een krachtig beroep is gedaan[1)] staat in den Overijsselschen Volksalmanak van 1844 en betreft voorwerpen, die nota bene reeds in 1826 gevonden waren. Wij kunnen dan ook volstrekt niet meegaan met de stelling, dat bronzen werktuigen of wapenen als die van Voorhout zeker nog omstreeks Chr. geboorte in ons land in gebruik geweest zouden zijn en verder is er dan ook niets meer dat belet om de ruime buitenlandsche gegevens voorzichtig tot richtsnoer te kiezen.

Het gebruik van randbijlen als uit Friesland en vroege ‘Absatzbijlen’ als uit Voorhout, overeenkomende o.a. met het hier afgebeelde stuk uit Gelderland (fig. 6), denken wij ons in een periode van 1500-1000 vóór Chr. Bronzen Hallstatt-zwaarden uit Friesland en Gelderland kunnen veilig vóór 500 v. Chr. gesteld worden, om de grens nu maar eens ruim te nemen. De holle bijlen, die in de Rijnstreken reeds vóór 1000 v. Chr. gesteld worden, zullen in hun oudsten vorm Gelderland, waar zij zoo talrijk zijn, wel niet veel later bereikt hebben. De vierkantigen en typen als uit Xanten behooren tot het einde van den brons en het begin van den Hallstatt-tijd, zoodat de grens naar beneden met 500 v. Chr. al weer zeer ver getrokken is en mocht een enkel stuk door bijzondere omstandigheden wat langer bewaard gebleven zijn, dan is dat een uitzondering, waaraan niet te veel gewicht gehecht kan worden.

Omtrent de beschaving in de laatste eeuwen vóór Chr., die volgde op den tijd der bronzen wapenen, zijn de gegevens nog schaarsch, althans voor Gelderland en Friesland. In de Nijmeegsche verzamelingen schuilt echter nog wel het een en ander dat tusschen den overvloed van Romeinsche fondsen niet tot zijn recht komt. In Duitschland werd toen reeds ijzer gebezigd en ijzer vergaat in den bodem en in de rivier spoediger dan brons, vooral het smeedijzer, waar het

1) Ned. vr. beschaving, blz. 16 en 32. Het is geen lanspunt.

hier om gaat, dat armer aan koolstof is dan gietijzer. Een enkel ijzeren zwaard uit den vroegen Tène-tijd, dus eenige eeuwen v. Chr. vervaardigd, bleef evenwel in de Waal gedeeltelijk bewaard, dank zij de fraaie scheede (fig. 22) van bronsblik, die zelf niet in het minst heeft geleden en eindigt in gestyleerde vogelkoppen met lange halzen. Een aanwijzing dus dat bronzen zwaarden toen niet meer werden gebruikt of ingevoerd uit het buitenland, waar dergelijke zwaarden vooral op Keltisch gebied voorkomen, evenals nog oudere ijzeren zwaarden.

De bestudeering der Geldersche bronsvondsten geeft een interessant resultaat voor de geschiedenis van Nijmegen. Wanneer Dr. Byvanck in zijn belangrijke studie[1)] Nijmegen de oudste stad van ons land noemt, dan gaat hij terecht terug tot den Romeinschen tijd. Ook de heer Weve vangt in de meest recente beschrijving der monumenten van Nijmegen aan bij het begin onzer jaartelling, maar het brons brengt naar veel oudere tijden. Een résumé van hetgeen in het gebied der stad met inbegrip van den Hünerberg gevonden is, toont duidelijk aan, dat dit terrein minstens vanaf den ouderen bronstijd bewoond is geweest. Vroeg aardewerk ontbreekt ook niet geheel, want in 1918 kwam bij het bouwen van een kantoor, in het hartje der stad, dicht bij het stadhuis, een lichtbruin potje voor den dag (fig. 9), naar den vorm een klokbeker, doch met afwijkende versiering van touwvormige indruksels, in horizontale banden om den hals en vertikale kerfjes op het verdere lichaam, een soort ook bekend uit Osnabruck in Hannover en daar nog wel ondergebracht bij het laatste hunnenbeddenvaatwerk.[2)]

Het reeds besproken fraaie zwaard-fragment, de randbeitel, lappenbijl, holle bijl en de beide speerpunten (fig. 4, 5, 7, 15) alle van den Hünerberg, spreken van den ouderen en lateren bronstijd, waarbij nog komt een mooie vroege bronzen naald (fig. 10) met radvormigen kop, een z.g. bovenrijnsche vorm, die vooral bij Homburg, Hessen-Darmstadt

1) *Nijmegen in den Romeinschen tijd*. Bulletin v.d. Ned. Oudh. Bond, 1918 en J.J. Weve. *Mon. v. gesch. en kunst in Nijmegen* Bulletin 1919.
2) Schuchhardt in Präh. Zeitschrift I, 1909, Taf. X No. 1.

en Hessen-Nassau voor komt. Het rad is de symbolische voorstelling van de goddelijk vereerde zonneschijf. Voor het einde van onzen bronstijd staan borg eenige mantelspelden van Italiaansch type (fig. 11 en 12), weer van den Hünerberg en thuis behoorend in den vroegen Hallstatt-tijd, evenals eenige bij Nijmegen opgebaggerde zwaarden (fig. 21).

Dat de landbouw in Gelderland reeds vroeg werd beoefend blijkt o.a. uit de vondst van een bronzen sikkeltje bij Epe, dat met twee bronzen bijlen, of beitels zooals de terminologie van Dr. Pleyte luidt, in een doek verpakt, twee meter diep in den grond lag.

Bronzen halsringen met gelijk-gerichte of wisselende ribbels, die in dagen van onschuld wel zijn versleten voor de vroegste Germaansche oorijzers, behooren ook tot het bronzen tijdperk van Gelderland, waarvan wij thans afscheid nemen.

* * *

Voor het in wording verkeerende Rijksmuseum-Kam is op dit prachtige arbeidsveld nog een grootsche taak weggelegd, vooral wanneer, zooals wij wel verwachten, de regeering haar taak even breed opvat als tot dusverre de heer Kam, die niet alleen zijne bekende verzamelingen ten geschenke gaf, doch zelfs grond en gelden voor het bouwen van het nieuwe museum beschikbaar stelde.

Nog dagelijks worden er te Nijmegen en in den omtrek oudheden gevonden, die slechts volle beteekenis krijgen, wanneer de vindplaatsen betrouwbaar worden vastgesteld, wat dikwijls moeilijk is, omdat sommige verkoopers, om een term van den heer Kam te gebruiken ‘zoo verschrikkelijk kunnen liegen.’ Allerlei motieven geven aanleiding tot camouflage der ware gegevens en slechts door spoedige contrôle is de zaak weer in orde te brengen.

Een bescheiden opgravingsdienst behoort voorts paraat te zijn om in te grijpen, zoodra de eerste symptomen op de aanwezigheid van belangrijke dingen duiden en om zekere gegevens te verschaffen. De Leidsche opgravingsdienst is goed ingericht en heeft bij Nijmegen groot werk verricht, maar kan niet bij iedere uitdieping van fundamenten, graving van riolen enz. worden gealarmeerd en wenschelijk is het

ook dat hetgeen in en bij Nijmegen wordt opgegraven, zooveel mogelijk bijeen blijft, liefst te Nijmegen zelf, onder flinke directie. Dat zal ook kunnen leiden tot de verdeeling van arbeid, samenwerking van wetenschappelijk zelfstandige krachten, waaraan dringend behoefte is in ons land, waar de diagnose bij de zoo kostbare systematische opgravingen, bij de sectie als het ware van geheel eenige objecten van onderzoek te veel door één en denzelfden persoon moet worden gesteld; terwijl de door de spade slechts voor enkele dagen, onherroepelijk, in het inwendige van het verleden blootgelegde gegevens, objectief het best worden vastgelegd na herhaald wikken en wegen, in onderling consult.

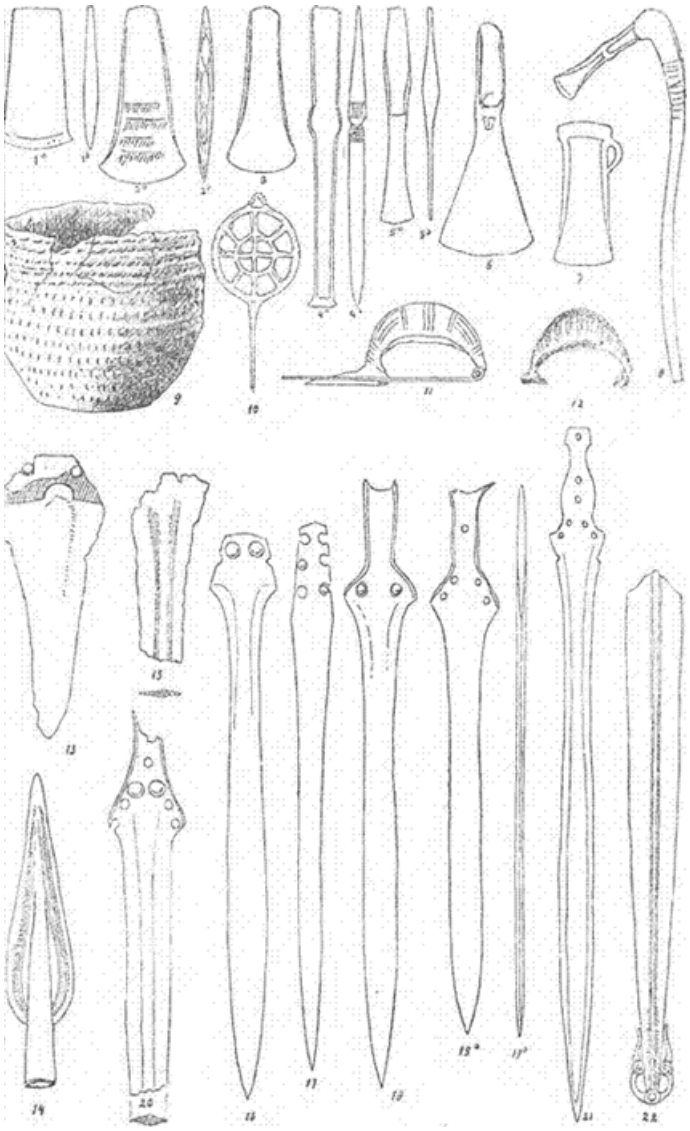
Duitschland heeft bij de ontgraving van het vroeg Romeinsche Haltern een mooi voorbeeld gegeven van dergelijke samenwerking van verschillende museum-autoriteiten; terwijl de vondsten ter plaatse bleven.

Degenen, die belangstellen in onze archaeologie, de tot oordeelen bevoegden, worden nog te weinig bij elkaar getrommeld als er iets belangrijks te zien of te verwachten is en ook de uitwerking van de verkregen gegevens eischt veel meer werkkracht, die de bedoelde verdeeling van arbeid kan geven.

Een behoorlijk toegeruste rijksinstelling, voorzien ook van een niet te kleine bibliotheek, kan de archaeologische studie in het geheele Oosten van Nederland ten goede komen en de kroon zetten op het prachtige verzamelwerk van den heer Kam, die met de beheerders der stedelijke verzamelingen van Nijmegen jaren lang het algemeen rijksbelang heeft gediend. Ook de studie van den tijd der bronzen wapenen zal daarmede terdege gebaat worden.

Arnhem.

P.C.J.A. BOELES.

TOELICHTING BIJ DE PLAAT.

De voorwerpen zijn weergegeven op □ w gr. behalve no. 3 op ongeveer ¼, no. 8 op 1/12*; no. 13 op* 1/2 *en no. 21 op* 1/7 *der ware groote*.

1. Vlakbijl van koper, gev. gemeente Berg (Gld.). Sted. Mus. Nijmegen.
2. Bronzen randbijl, gev. waarschijnlijk Gelderland. Mus. Kam.
3. Br. randbijl, gev. bij Donkerbroek (Z.O. Friesland). Friesch Mus. Leeuwarden.
4. Br. randbeitel, gev. Nijmegen (Hünerberg) Sted. M. Nijm.
5. Br. lappenbijl, gev. alsvoren. Sted. M. Nijm.
6. Br. absatz-bijl, gev. tusschen Wichen en Nijmegen. Sted. M. Nijm.
7. Br. holle bijl, gev. Nijm. (Hünerberg). Sted. M. Nijm.
8. Br. absatz-bijl met houten steel, uit Denemarken.
9. Klokbeker gev. in de Burchtstraat te Nijmegen. Mus. Kam.
10. Br. radnaald, gev. als 4. Sted M. Nijm.
11. Br. mantelspeld, waarschijnlijk gev. als 4. Mus. Kam.
12. Br. mantelspeld, gev. als 4. Sted. Mus. Nijm.
13. Kleine dolk van brons gev. Doorwerth. Mus. kasteel Doorwerth.
14. Br. lansspits, gev. als 2. Mus. Kam.
15. Br. zwaardfragment gev. als 4. Sted. Mus. Nijm.

16 -21. Zwaarden van brons, gevonden in Gelderland, meerendeels in de rivier de Waal bij Nijmegen. Mus. Kam.

22. Scheede van bronsblik met gedeelte van een *ijzeren* kort-zwaard uit de vroege La-Tène-periode, gev. in de Waal bij Nijm. Mus. Kam.

Onno Zwier van Haren geen voorlooper van Multatuli.

Indië speelt in onze oudere litteratuur slechts zelden een rol. Het is daarom dat een treurspel van Onno Zwier van Haren getiteld: 'Agon, Sultan van Bantam'[1] een zekere bekendheid geniet. Doch deze bekendheid kreeg het eerst toen men er een kritiek in ging zien op de politiek der Oost-Indische Compagnie. In de achttiende eeuw is het stuk vrijwel genegeerd, deels om persoonlijke redenen, deels uit aesthetische overwegingen. De Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen vond zich, naar aanleiding van de verschijning van Agon, genoodzaakt te zeggen, dat verzenmaken en rijmen Van Haren's werk niet was.[2]

Voor zoover wij weten, is de beschouwing van den Agon als een hekeling der Indische politiek afkomstig van Jonckbloet. Deze achtte het stuk onmogelijk voor het Nederlandsche tooneel, 'omdat de sprekende achtergrond der handeling gevormd wordt door de sluwe en onedele politiek van het voorgeslacht.'[3] Te Winkel sluit zich bij hem aan en vindt den Agon 'allerminst eene verheerlijking van ons koloniale bestuur.'[4] Prinsen gaat als gebruikelijk nog wat verder. Volgens hem schildert Van Haren 'het wanbestuur der overheerschers, den haat van den inlander tegen het vloek waardig Hollandsche gezag.' Kortweg noemt hij Van Haren een

1) Verschenen in 1769.
2) III, le st. (1770) blz. 237.
3) Geschied. der Ned. Letterk. V, 3e uitg. blz. 165/6.
4) Ontwikkelingsgang III, blz. 574.

voorlooper van Multatuli. Nu rust deze uitspraak niet op oorspronkelijke studie, maar op een artikel van Van Heeckeren, dat den pakkenden titel voert: ‘Een voorlooper van Multatuli.’[1)]

Ware de zienswijze dezer litteratuurhistorici juist, de Agon was ongetwijfeld hoogst merkwaardig! Aan Onno Zwier zou men in de 18e eeuw een geheel eenige plaats moeten toekennen; immers een man met 19e-eeuwsche sentimenten in de 18e eeuw, want dat houdt een vergelijking met Multatuli redelijkerwijze in, is voor kultuurhistorici een curiosum, terwijl het voor de beoefenaars der koloniale geschiedenis een openbaring moet zijn, dat een Friesche jonker in 1769 een oordeel had over het inwendig bestuur op Java, zonder dat hij Indië bezocht, zonder ooit zelfs een ambt bekleed te hebben bij de Oost-Indische Compagnie.

Maar zooals 't maar al te dikwijls gebeurt ‘on fait des livres avec les livres’ en we zullen zien, dat ook litteratoren aan dit euvel wel eens mank gaan. Leest men namelijk den Agon aandachtig door, stelt men zich op de hoogte van Onno's leven en zijn overig letterkundig werk, dan ontdekt men spoedig, dat de algemeene litteratuurgeschiedenissen elkander over dit onderwerp eenvoudig naschrijven.

Te Winkel bijvoorbeeld, heeft den Agon blijk baar niet eens gelezen, anders zoude hij Steenwijk en Saint Martin, twee figuren uit het treurspel, niet over één kam scheren. Volgens hem worden beide als gewetenlooze schurken afgeteekend. Nu is de eerste inderdaad een verrader en intrigant, de tweede echter juist een contrastfiguur, het type van den 17e-eeuwschen vlootvoogd, ridderlijk en onversaagd, een man zelfs door zijn vijanden geëerd.

Prinsen put zijn kennis bijna uitsluitend uit Van Heeckeren's artikel, met 't gevolg, dat ook hij verwijst naar het ‘leven van Camphuis’, een ander werkje van Onno, waar de ‘jammerlijke geschiedenis’ van Agon in den breede verhaald zou zijn. Had Prinsen de bewuste ‘zwarte bladzijde’ eens opgeslagen, hij had spoedig ontdekt, dat aldaar heel wat anders te lezen staat. Dan had hij tevens bemerkt, aan welk een onsoliede gids hij zich toevertrouwd had. Het artikel

1) Taal en Letteren 4e jrg., afl. VI, blz. 329 vv.

van Van Heeckeren is namelijk geen ernstige studie, maar vlot geschreven bombast. Van zijn onderwerp onvoldoende op de hoogte, maakt Van Heeckeren zich, ter wille van een aprioristische conceptie, schuldig aan verdraaiing van feiten.

De eenige onzer litteratuurhistorici, die den Agon gelezen schijnt te hebben, is Kalff, wat hieruit valt op te maken, dat hij ook andere dan de algemeen geciteerde regels aanhaalt, terwijl hij ook meer dan anderen er de aandacht op vestigt, dat de dichter persoonlijke herinneringen en gevoelens met de historische stof 'schijnt' verweven te hebben.

Deze indruk is volkomen juist. Alleen men moet veel verder gaan. Het doel van deze studie is aan te toonen, dat de Agon met Indië als zoodanig niets te maken heeft, dat Van Haren geen kritiek geeft op de koloniale politiek en dat voor een vergelijking met Multatuli zelfs de meest elementaire voorwaarden niet aanwezig zijn.

Het treurspel de Agon bevat inderdaad slechts de lijdensgeschiedenis van Van Haren als staatsman en vader, doch zijn geschiedenis gezien op bijzondere wijze en verstopt in een episode uit onze koloniale geschiedenis.

Voor wij nagaan hoe Van Haren nu juist in Bantam belandde, willen wij eerst het een en ander uit Onno's leven in herinnering brengen.

* * *

Zooals bekend is, stonden de beide Van Harens aan het hof te Leeuwarden in hoog aanzien, en ook hunnerzijds waren zij het Oranjehuis zeer toegedaan. Tot herstel van het stadhouderlijk gezag in Holland hebben zij veel bijgedragen; zij oogstten daarmede den dank van den Prins en de Prinses, wier blijvend vertrouwen en gunst zij ook in Den Haag ondervonden. Door de Hollanders werden de Friesche jonkers echter met een geheel ander oog aangezien. Willem van Haren paste zich gemakkelijk aan, maar Onno, minder hoffelijk en verzorgd van uiterlijk, was in de bewegelijke hofstad weinig op zijn plaats. Hij deelde niet de liefhebberijen der Haagsche kringen, en, niet erg toeschietelijk, had hij slechts een beperkten vriendenkring. Ook op staatkundig gebied stond hij alleen. Onno had een hooge op-

vatting van de politiek, maar in Den Haag bemerkte hij dat

> Regeeringskunst bestond in kuipen,
> Bestond in vreten en in zuipen.[1)]

Daartegen kwam zijn geheele gemoed in opstand; het was een schandelijk verzaken der vaderlandsche plichten. Reeds als jongeling was Onno sterk onder den indruk gekomen van onze vaderlandsche geschiedenis, van het epische der 16e eeuw, de Geuzen voor den Briel, waaronder zijn voorvader Daam van Haren. De gouden eeuw had zijn bewustzijn als Nederlander gesterkt. Niets was hem pijnlijker dan de tanende roem der oude Republiek, en niets verlangde hij dan ook hartstochtelijker, dan herstel van de oude glorie. Daartoe was de verheffing van den stadhouder de eerste stap. Zijn omgang met Fagel heeft een blijvenden invloed gehad. In dezen ouden staatsman en in Slingelandt zag hij de laatste vertegenwoordigers van een uitstervend roemruchtig voorgeslacht. Hun traditie hoog te houden en de oude zeden te handhaven, dat was 't ideaal van den hardnekkigen Fries, van den ‘geus van oud op ouder.’

Onno, hoewel geïsoleerd, liet zich geducht gelden, en hij kon zich dit veroorloven, zoolang het Oranjehuis hem de hand boven het hoofd hield. Toen hij echter, zoowel bij prinses Maria Louisa als bij den minderjarigen Prins, in ongenade viel, was 't snel gedaan. Bij zijn tegenstanders waren na 1756 de officierskringen gekomen, die op Onno zeer gebeten waren om zijn neutraliteitspolitiek. De voornaamste hunner was Brunswijk, voor wien nog verschillende persoonlijke redenen golden. Met behulp van Onno's schoonzoons lokten zijn vijanden het beruchte familie-schandaal uit, waardoor Van Haren voorgoed gecompromitteerd werd en heengaan moest (1761).

Op zijn kasteel te Wolvega trok Onno zich terug, maar zijn vijanden liet hij niet met rust. In vier ‘deducties’ zet hij zijn zaak uitéén en verdedigt zijn aangerande eer. Intusschen zocht hij zijn troost in zijn uitgebreide boekerij. Bij voorkeur verdiept hij zich in de vaderlandsche historie, maar ook volgt hij met belangstelling hoe een handjevol

1) Hekelzang.

vermetele landgenooten een groot Rijk stichtten, daar heel ver in 't Oosten.

Een figuur uit onze koloniale geschiedenis, die hem bijzonder aantrekt, is Gouv. Generaal Jan Camphuis. Met dezen voelde hij een zekere verwantschap. Ook Camphuis leefde teruggetrokken en stelde in kunst en wetenschappen meer belang, dan in het Indische gezelschapsleven. Vrijwillig trad hij af en besteedde zijn laatste levensjaren aan liefhebberijen. Van dezen landvoogd schrijft Van Haren de levensgeschiedenis.[1)]

Door Camphuis kwam Van Haren in nauwe aanraking met Bantam. Toen Camphuis namelijk nog lid van den Raad van Indië was, werd door Gouv. Generaal Speelman de oorlog tegen Bantam ondernomen; deze eindigde met de verdrijving der Engelschen en de feitelijke afhankelijkheid van een tot nu toe zelfstandigen staat. De eerste regeeringsdaad van Camphuis was de ontvangst van het gezantschap uit Bantam, dat het nieuwe verbond plechtig kwam bezweren. Wat Van Haren uit deze geschiedenis het meest moest treffen, was de aanleiding tot Speelman's ingrijpen: de twist tusschen vader en zoon; de zoon had zelfs getracht den vader eigenhandig te vermoorden. Met te meer belangstelling nam Onno kennis van dit verhaal, daar het hem tot nu toe slechts gelukt was drie voorbeelden van zulke ontaarde ‘vadermoorders’ in de gansche wereldgeschiedenis aan te toonen.[2)] Het spreekt van zelf, dat onder het lezen oude herinneringen hem telkens door 't hoofd moesten spelen. Bovendien gaf de ondergang van het zelfstandige Bantam tengevolge van innerlijke verdeeldheid en de inroeping van vreemden hem stof tot zeer voor de hand liggende bespiegelingen.

Naast zijn historische studies was Onno inmiddels begonnen zich op de dichtkunst toe te leggen; vooral het tooneel trok hem aan. Vier onderwerpen kende hij, die zich goed zouden leenen voor een stuk: twee uit de vaderlandsche en twee uit de Oost-Indische geschiedenis. Deze onderwerpen waren: Maria van Malsen of Noord-Holland verlost; de dood van Willem I; Pelimao de Alfoerees, en Agon, Sultan van Bantam. Wat zal de dichter kiezen?

1) In 1772 verschenen.
2) Eerste Deductie 1761, blz. 53/4.

Er is geen twijfel. Bij deze laatste geschiedenis behoefde Van Haren niet te beginnen met zich in te leven in zijn onderwerp: hier lag het thema reeds kant en klaar, doorleefd in werkelijkheid en bezonken door de jaren. Hier was het slechts een kwestie van vorm. Doch aan den anderen kant, juist de vorm bracht zijn eigenaardige moeilijkheden mede. Immers de historische stof week aanmerkelijk af van feiten en omstandigheden uit eigen levensgeschiedenis. Kreeg dit. laatste element den hoofdtoon, dan ging het gewis ten koste der historische waarheid. Jaren lang heeft Onno met het stuk omgeloopen, telkens veranderde hij, en het eindresultaat was, dat er van de historische stof weinig anders, dan de namen overbleef. Om zich hiervan te overtuigen legge men de historische feiten eens naast den inhoud van den Agon. Onder historische feiten moet men echter niet verstaan[1] de toedracht van zaken op grond van thans gepubliceerde stukken, maar Van Harens objectieve weergave der Bantamsche geschiedenis in zijn 'Leven van Camphuis'[2].

In het historische verhaal heeft de vader, de krachtige sultan Agon, die gedurende veertig jaren Bantams onafhankelijkheid wist te handhaven, afstand gedaan van den troon ten bate van Abdul, zijn zoon. Weinig ingenomen met diens regeering, valt de vader zijn zoon aan, gesteund door velen zijner oude onderdanen, ook door de Engelschen, die onder Abdul aan invloed verloren. De O.I.C. bemoeit zich met den twist en grijpt in ten bate van den zoon. De vader wordt verslagen en gevangen genomen; de Compagnie nestelt zich in Bantam.

In den Agon echter staat de vader op het punt zijn Rijk te verdeelen tusschen twee zoons, den slechten Abdul en den braven Hassan. Tusschen beide broers heerscht afgunst. Abdul wil zich van het geheele Rijk meestermaken en stelt zich daartoe in verbinding met de vreemdelingen, de O.I. Compagnie. Bemiddelaar is hier een dezer vreemdelingen, door Agon indertijd zelf aan het hof gehaald als vertrouwd raadsman. Deze man speelt dubbel spel en blijkt een valschaard. Hij is degeen, die Abdul sterkt in het kwaad en hem

1) Gelijk Polak, Studiën 1886, blz. 70, en Te Winkel, Ontwikkelingsgang (als boven).
2) Uitgave Van Vloten, blz. 291 vv.

de bedorven zeden der vreemden leert. Zijn naam is *Steenwijk*.

Men ziet, de voorstelling van zaken is geheel anders geworden. De eenige band tusschen beide verhalen is datgene, wat Onno oorspronkelijk aanleiding gaf deze geschiedenis tot onderwerp te nemen, t.w. de ondergang van Bantam en de moordaanslag op den vader. Deze aanslag is van een poging tot moord geworden tot een wezenlijken vadermoord.

Evenals de feiten zijn ook de karakters naar de behoefte veranderd; er zijn zelfs figuren bijgekomen, die ook van naam geen historische personen zijn. De vreemdeling, die onder den naam Steenwijk optreedt, komt in het historisch verhaal wel voor, maar speelt een geheel ondergeschikte rol. Hij is slechts een weggeloopen Hollander, een metselaarsbaas uit Steenwijk, die door eenige kennis van vestingbouwkunde bij Abdul en niet bij Agon in de gunst wist te raken. Van verraad van zijn kant vernemen we niets. Zijn naam is bovendien niet Steenwijk, maar Hendrik Lourensz of Jan Lucas. De metselaarsbaas is dus zeer in positie vooruitgegaan, want 't is wel duidelijk, wien hij thans voorstelt; op wien zijn naam ook een duidelijk toespeling is. De felle sultan Agon is in het treurspel geworden de wijze vorst en vader. Aan zijn zijde staan zijn goede zoon Hassan en zijn aangenomen dochter Fathema. De figuur van Fathema ontleende Van Haren aan zijn Fransch voorbeeld. Doch haar functie bestaat niet alleen hierin, door een liefdesgeschiedenis een groen rankje te vlechten door het drama; zij is een onmisbare bijfiguur geworden. Agon toch, als de wijze vader, kon bezwaarlijk tevens de drager worden van eigenschappen als onversaagde dapperheid en onbuigzamen familietrots. Daarvoor had hij aparte figuren noodig: de dappere Hassan en de fiere Fathema. Agon, Fathema en Hassan behooren echter bijéén; zij zijn slechts de differentiatie van Van Harens eigen karakter of althans van de eigenschappen door hem bewonderd. Deze drie gaan dan ook tegelijk te gronde door de lagen en listen van den valschen vreemdeling en den bedorven zoon. Het verbond van deugden wordt overwonnen door de samenspanning van lage eerzucht en gewetenlooze hebzucht.

De strekking van het treurspel is duidelijk. De ondergang

van het edele voorgeslacht brengt het noodlot over een gansch volk, overgeleverd als het thans is aan een bedorven nageslacht, dat heult met den vreemdeling.

Stervend roept Agon uit:

> Fathema! neen het Oost verdiende Uw waarde niet;
> Noch om door Hassan's moed te zien een vrij gebied!
> De deugd en dapperheid zijn uit het Oost gebannen,
> En 'k laat het Oost ten prooi aan roovers en tirannen.[1)]

De misdadige zoon ontvangt zijn straf niet, maar Van Haren kan niet nalaten den intrigant Steenwijk, alias Brunswijk, zijn verdiende loon te geven.

Steenwijk valt door de hand van Fathema. O, kon zij al die vreemdelingen, al die vijanden en belagers van haar volk en haar geslacht met dien eenen stoot neervellen!

> Mijn laatste hartzeer is, dat ik dien scherpen dolk
> Niet heb geduwd in 't hart van 't gansche Neerlandsch volk.

Maar de traditie leeft voort en eens zal de wraak komen:

> Men ziet in 't vallen zelfs de kris naar 't Oosten neigen,
> En 't stervend oog schijnt nog Batavia te dreigen[2)].

Wanneer men zich niet door woorden van de wijs laat brengen, is de bedoeling van den Agon volkomen duidelijk.

De Agon is gegroeid uit de stof der deducties, maar vrij van de kleinzielige verwijten. Onno ziet zichzelf in hooger licht als strijder voor de politieke en moreele onafhankelijkheid van zijn volk. De Agon is dan ook in de eerste plaats de *Apologie van Van Haren*. Maar in de tweede plaats behelst de Agon een *aanklacht* tegen 't verbasterende geslacht. Van Haren luidt de alarmklok voor de Nederlandsche natie, het volk, dat zichzelf vergooit en uitspeelt aan den vreemdeling.[3)]

1) Slotwoorden van het treurspel.
2) Met deze beide aanhalingen uit het Ve Bedr. 7e tooneel verge. lijke men de woorden van Jhr. Willem Onno over 't verzet van den Nederlandschen adel en zijn persoonlijke bijdrage tot Brunswijk's val, bij Halbertsma Naoogst blz. 474, 475 en 476.
3) In nuce bevat de Agon reeds de ‘Nationaal Zedelijke Leerrede’ van 1779.

Dat een stuk als de Agon, waar den Nederlanders duchtig de mantel in geveegd wordt, bij het publiek niet bijzonder in den smaak viel, laat zich hooren. Daarbij kwam een allerbedroevendste versbouw, wat voor dien tijd wel de ergste zonde was. De tooneelspeler Corver vond het stuk echter zoo kwaad niet. Toch kwam het maar tot één opvoering. Volgens Jonckbloet zou dit uitsluitend aan de litteraire minderwaardigheid liggen. Maar 't komt ons voor, dat Jonckbloet's misvatting van den Agon hem van zelf de oogen sloot voor de vele toespelingen van het treurspel, die voor de Hagenaars doorzichtig genoeg waren, en in ieder geval voor de betrokken personen.

De eerste opvoering van de Agon had plaats in Den Haag in den winter van 1769 op '70. Bij deze eerste opvoering bleef het voorloopig. Vond het publiek het niet raadzaam een dergelijk stuk te gaan zien, of heeft Corver een duidelijken wenk gekregen? Want dat de zaak-van Haren nog niet dood was, blijkt maar al te duidelijk. In den nacht van 6 op 7 November 1769 trachtten 7 à 8 personen, heimelijk het kasteel te Wolvega binnengeslopen, Van Haren van het leven te berooven. Waarschijnlijk is dit het antwoord van den dikken Hertog, die het ‘Koloniale’ treurspel zeer goed begreep.

De vertaler van den Agon vond het dan ook raadzaam zijn naam te verzwijgen. Maar hoe hij het stuk opvattte blijkt duidelijk uit de opdracht, waar men o.a. 't volgende kan lezen:

> Entend-Tu les races futures
> Condamner notre iniquité
> Et consoler par leurs murmures
> Le Grand-homme persécuté?
> Quoi dira-t-on, quel sort étrange?
> L'Appui de la maison d'Orange,
> Du peuple et de la Liberté
> En but aux coups de l'injustice?
> O, Destin quel fut ton caprice?
> Batave! où fut ton équité?

De vertaler was Jansen Jr., een van Onno's Haagsche vrienden, die deze opdracht buiten Onno om, maar in

overleg met zijn zoon Duco aan de Fransche vertaling van 1770 vooraf deed gaan.[1)]

* * *

Na kennisneming van ontstaan en inhoud van den Agon, keeren we thans terug naar onze litteratoren en de z.g. hekeling der koloniale politiek. Men zou verwachten, dat hunne bijzondere opvatting van den Agon steunde op andere uitlatingen van Onno in zijn overig litterair werk. Een man toch, die hartstochtelijk pleit voor een geliefde zaak, zal ook elders aan zijne overtuiging wel eens lucht geven.

Doch nergens vindt men een uitlating die hun opvatting zou steunen. Bewijzen van het tegendeel liggen echter voor de hand.

Slaan we namelijk eens op het gedicht[2)], dat eveneens in het jaar 1769 verscheen, waarin eveneens onze Indische geschiedenis behandeld wordt, en luisteren we eens hoe Van Haren daar spreekt over de vestiging van ons rijk in Indië.

Maar nu de weg naar 't Oosten open
Aan Nederlanders is bekend,
Gaat vloot op vloot naar derwaarts loopen,
Die dan de Zeeuw, dan d'Amstel zendt!
Ziet hier hoe deze koningkrijken,
Daar hoe al de Indiën bezwijken!
Ziet hoe Batavia begon!
Hier straft van Dam de Maccassaren.
Daar temt van Goens de Malabaren,
Hier sneuvelt Hulft en wint Ceylon.

Reis o mijn lier! span uwe snaren!
Verzel mijn stem tot in de wolk!
Onttrek aan tijd en aan de baren,
De naam van Neerlands varend volk!
De Hollandsch' en de Friesche leeuwen
De in de zee geboren Zeeuwen,
Die allen door hun heldenmoed
Op zooveel zeeën roem behaalden
Langs zooveel stroomen zegepraalden
Eischen van mij een nieuwen gloed!

1) Deze bijzonderheden bleken uit eenige brieven van Onno en Duco in de Kon. Bibl. hs. portef. KB 73 D 27.

2) 'Aan het Vaderland' X zang 7° en 12° strophe.

Commentaar is overbodig. Ter vergelijking laten we hier Van Heeckeren aan het woord:

'Dat Indië toch is een kasteel met hooge torens, heerlijke waranden en bloeiende tuinen, waarop Nederland sinds twee eeuwen heeft geroemd, maar volgt mij, gij hoovaardige bezitters van dit gebouw, daalt met mij in de onderaardsche kelders, waar gij zoo zorgvuldig mogelijk het daglicht afsluit, daar rotten de lijken van de door uw vaderen vermoorde eigenaars, daar rinkelen de boeien der van alles beroofde kinderen, die gij gevangen houdt.....' 'Zoo denkt Van Haren. Hij zal het volk leeren, hoe de geschiedenis van de vestiging onzer macht in Indië, als met bloed en tranen is geschreven'..... etc.!!

Nu zal men misschien zeggen: de vestiging van onze macht in Bantam maakte voor Van Haren mogelijk eene uitzondering. Ook hier geeft ons de dichter zelf het antwoord. In het 'Leven van Camphuis' zegt hij: 'en men moet bekennen, dat, *zoo ooit een oorlog om redenen van staatkunde onder de menschen konde gebillijkt worden*, *het deze oorlog was*'![1)] Maar Van Haren wil zelfs een moreelen maatstaf aanleggen. Ook daar is *het* Nederlandsche volk niet schuldig. Immers de Raad van Indië, waaronder toen nog Camphuis, verzette zich, deels uit vrees voor de Engelschen, deels uit moreele overwegingen, want 'was het gering voor een volk als de Nederlanders, *beroemd om zeden*, om zelfs maar in schijn de naam van vadermoorders op zich te laden?'

Maar Speelman zet tegen het advies de zaak door; 'zijn staatkundige grondbeginselen helden meer over naar hetgeen het belang, als 't geen de welgepaste billijkheid leerde'. Eén Nederlander droeg dus de moreele verantwoordelijkheid. Zou dat Van Haren aanleiding hebben kunnen geven om tegen het koloniaal bewind van leer te trekken?

Aan te toonen, dat we met een misvatting te maken hebben, is na 't voorafgaande niet meer noodig. Het is er thans slechts om te doen, te laten zien van welk allooi de bestaande nterpretatie is. Van alle oppervlakkigheid spant de vergelijking met Multatuli de kroon. Het is een vergelijking, waarbij zelfs de meest elementaire aanknoopingspunten ontbreken.

1) Bij Van Vloten blz. 292 (wij cursiveeren).

Al bevatte de Agon eene kritiek op de vestiging der macht in Indië, dan nog kwam een vergelijking met Multatuli niet in aanmerking. Immers Multatuli bemoeit zich niet met wat we zouden kunnen noemen de ‘buitenlandsche politiek’, neen, hij is begaan met het lot van *den* Javaan, van den gemeenen man, en datgene waartegen hij zich richt, is het inwendig bestuur. Hiervan is in den Agon niets te vinden: de gemeene Javaan komt niet eens ter sprake. Agon is de tragedie van een vorstenhuis en van een volk als geheel.

Van het lot van den Javaan wist Van Haren niets en hij kon er ook niets van weten. De Compagnie hield ieder zooveel mogelijk onkundig, en wie er wat van wist, had gewoonlijk reden tot zwijgen. Ons publiek stelde ook geen belang in dergelijke kwesties. Zoolang de Compagnie haar dividenden maar betaalde, bemoeide men zich niet met haar beheer. Eerst na den vierden Engelschen oorlog, als 't spaak loopt, richt men zich tegen de Maatschappij. Doch ook dan gaat 't als vanouds tegen het monopolie. De voorstellen tot verbetering hebben niets met het bestuur op Java te maken; zij hebben alleen het oog op technische veranderingen in het bedrijf. Eerst als Dirk van Hogendorp hier in 1799 in het vaderland terugkomt, eerst dan komt de kwestie van het inwendig bestuur ter sprake, de ondoelmatigheid der exploitatie, en de onbillijkheid tegenover den Javaan.

Behalve positieve gegevens, ontbrak Van Haren de mentaliteit, die ten grondslag ligt aan Multatuli's werk. De sentimenteele beschouwing van den inlander is een product van Verlichting en Romantiek. Deze nieuwe stroomingen treden ten onzent eerst zeer laat op. Er bestaat geen enkel bewijs, dat Onno Zwier zijn tijd vooruit was. Integendeel al zijn werk rechtvaardigt hem te rangschikken onder de oudere 18e-eeuwers. Een vergelijking met Multatuli is dus bovendien een kultuur-historisch anachronisme.

Waar er alzoo geen enkele grond aanwezig bleek te zijn voor de beschouwing van den Agon als koloniale kritiek, zal men met klimmende verwondering zich afgevraagd hebben, hoe deze fabel dan in de wereld gekomen is. Wij veronderstellen, dat de aanleiding deze is. Willem van Haren, Onno's broeder, schreef een scherp gedicht tegen de Hooge

Regeering wegens den schandelijken moord op de Chineezen. Dat was misschien oorzaak, dat men veronderstelde, dat Onno met den Agon iets dergelijks bedoelde; misprijzing der Nederlanders was althans evident. De verkeerde conclusie ligt voor de hand. Zij werd getrokken, nimmer onderzocht, maar in den loop der jaren slechts aangedikt.

W.M.F. MANSVELT.

Wilhelm Wundt.

Wilhelm Wundt is, naar het mij voorkomt, geen figuur, die zijn stempel zal achterlaten op een periode in de geschiedenis der philosophie, of wiens naam verbonden zal blijven aan bepaalde, het eerst door hem uitgesproken denkbeelden of toegepaste methoden. De theorieën, die door hem naar voren zijn gebracht, zooals die van de apperceptie, van de relativiteit der gewaarwordingsschatting en van de scheppende synthese, missen niet zelden de scherpe omlijning, die noodig zou zijn om strenge toetsing aan de feiten der ervaring mogelijk te maken. In zijn werk ontbreken ten eenenmale de lichtflitsen, die latere onderzoekers in staat zouden stellen, nieuwe wegen in een duister gebied te onderkennen, en zijn stijl is zwaar en gelijkvloersch. Daarentegen was hij een geleerde met buitengewoon omvattende en veelzijdige kennis, een zorgvuldig analyseerend kritikus, bovenal een samenvatter en indeeler van de wetenschap, en een organisator van het wetenschappelijk onderzoek. Dat zijn kostbare kwaliteiten, maar weinig geschikt om in een kort bestek zoo te worden toegelicht, dat zij op den niet vakkundigen lezer indruk maken. Ik zal er mij dus toe bepalen, in het kader eener korte levensbeschrijving, de feiten te laten spreken, die getuigenis afleggen aangaande den omvang zijner werkzaamheid en zijn beteekenis in het bijzonder voor de ontwikkeling der psychologie.

In 1832 te Neckarau in Baden geboren, studeerde Wundt te Tübingen, Heidelberg en Berlijn in de geneeskunde, en legde zich meer in het bijzonder toe op de physiologie, waarover hij o.a. een leerboek in het licht gaf, en die hij te Heidelberg als privaat-docent en later als hoogleeraar onderwees. Intusschen verschoof zich al spoedig zijn belangstelling

in de richting der psychologie; reeds in 1862 betrad hij het grensgebied met zijn ‘Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung’; een jaar later verschenen zijne ‘Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele’, en in 1874 de eerste uitgave van zijn hoofdwerk, de ‘Grundzüge der psysiologischen Psychologie’. De beteekenis van dit boek laat zich het best aangeven met de woorden van W. Stern: ‘Er hat die mannigfachen Auregungen und Vorbereitungen, die in Physiologie und Psychophysik gegeben waren, konsequent und systematisch für die Seelenforschung ausgenutzt und so aus dieser eine empirische, mit naturwissenschaftlichem Geiste durchtränkte Spezialwissenschaft gemacht’. Met andere woorden: nadat door Weber, Donders, Fechner en anderen de bruikbaarhcid van experimenteele methoden bij het onderzoek van psychische verschijnselen was aangetoond, schreef Wundt het eerste Leerboek der experimenteele psychologie, waarin het overal verspreide materiaal werd samengevat, aangevuld, geordend en gezift. Dat was een bij uitstek nuttige arbeid. Door hare samenvatting in een leerboek documenteert een jonge wetenschap hare zelfstandigheid, belegt zij de plaats, die haar in het systeem der wetenschappen toekomt, en schept zij meteen eene der belangrijkste voorwaarden voor hare verdere ontwikkeling: een overzicht van het reeds bereikte en van de thans beschikbare onderzoekingsmethoden, en een aanwijzing van de punten, waar verder onderzoek het meest noodig is en de grootste kansen op welslagen aanbiedt. Geen wonder, dat het boek van Wundt gedurende een reeks van jaren den onmisbaren grondslag heeft gevormd voor alle psychologische studie. Ook heeft het zijn beteekenis nog geenszins verloren. Sedert zijn eerste verschijnen hebben tal van andere, waaronder ook didactisch betere leerboeken der psychologie het licht gezien; maar de nauwlettende zorg, waarmede elke nieuwe uitgave op de hoogte werd gebracht van de laatste vorderingen der wetenschap, maakt nog steeds de ‘Grundzüge’, waarvan de laatste editie van 1911 ongeveer driemaal den omvang heeft van de eerste, tot een belangrijk ‘Nachschlagebuch’ voor ieder, die zich omtrent den stand van eenig psychologisch vraagstuk op een gegeven tijdstip wenscht te oriënteeren.

Na het Leerboek kwam, vier jaar later, het Laboratorium te Leipzig, waar Wundt, na een korte werkzaamheid te Zürich, in 1875 het professoraat in de philosophie had aanvaard. Tot dusver hadden de experimenteele onderzoekingen, waarop de nieuwe wetenschap was gebouwd, uitsluitend in physiologische, oogheelkundige en private laboratoria plaats gevonden, en het zal Wundt vermoedelijk heel wat moeite hebben gekost, er de academische autoriteiten van te overtuigen, dat die nieuwe wetenschap behoefte begon te krijgen aan een eigen huis. Maar hij slaagde, en al spoedig bleek, hoe groot de behoefte was en hoe algemeen zij werd gevoeld. Uit alle streken van de oude en de nieuwe wereld stroomden de praktikanten toe; zij allen werden door den onvermoeibaren meester aan het werk gezet en methodisch geschoold, om dan later, in hun eigen land teruggekeerd, voort te gaan en anderen den weg te wijzen in de door hem aangewezen richting. Ook vond het eenmaal gegeven voorbeeld op ruime schaal navolging; aan allerlei universiteiten, aanvankelijk vooral in Duitschland en in Amerika, werden laboratoria voor experimenteele psychologie opgericht, bijna zonder uitzondering bestuurd door personen, die de school te Leipzig hadden doorloopen. Op deze wijze heeft Wundt een buitengewoon grooten en duurzamen invloed op de ontwikkeling zijner wetenschap kunnen uitoefenen. De eenvoudige localiteiten, waarover hij beschikte, werden, zoowel wat hun omvang als wat de doelmatigheid hunner inrichting betreft, al spoedig door instellingen elders, vooral in Amerika, overvleugeld; maar het Instituut te Leipzig bleef toch den aureool behouden, dien eenerzijds het eerstgeboorterecht, anderzijds de veelheid der gedurende lange jaren bewezen diensten verschaft. En wat van het Instituut te Leipzig gezegd wordt, wordt gezegd van zijn stichter.

Eindelijk: evenals het eerste leerboek en het eerste laboratorium voor experimenteele psychologie, is ook het eerste aan die wetenschap gewijde tijdschrift door Wundt's reusachtige werkkracht in het leven geroepen en gedurende twintig jaren in het leven gehouden. De ‘Philosophische Studien’, in het jaar 1883 door hem opgericht, stonden weliswaar ook open voor onderzoekingen van algemeen philosophischen aard, maar werden toch in hoofdzaak gevuld met

opstellen, die betrekking hadden op het aan het Leipziger laboratorium uitgevoerde werk. Hun inhoud legt een welsprekend getuigenis af aangaande het vermogen van den leider van dat laboratorium, om gelijktijdig op een groot aantal speciale onderzoekingen het oog te houden, en deze alle te maken tot uitingen van één geest. Hoezeer Wundt zijn tijdschrift ter harte ging, blijkt uit de omstandigheid dat hij, toen hij het op zijn zeventigste jaar in andere handen had laten overgaan, het er op den duur toch niet zonder kon stellen, en twee jaar later een nieuw eigen tijdschrift, de 'Psychologische Studien', oprichtte, waarvan tot 1917 nog een tiental deelen het licht heeft gezien.

Men zou zeggen dat de arbeid, waarvan in het voorafgaande werd gesproken, wel voldoende was om een menschenleven geheel in beslag te nemen. Maar voor dezen nooit rustenden geest gold niet, wat voor ieder ander gegolden zou hebben. Tusschen zijn psychologisch werk door liet hij, behalve tal van kleinere verhandelingen, in 1880-1883 nog een 'Logik' in twee dikke deelen, in 1886 een 'Ethik', in 1889 een 'System der Philosophie', en in 1901 een 'Einleitung in die Philosophie' verschijnen, waarvan de meeste ook weer een groot aantal drukken hebben beleefd. En toen hij in 1900, op achtenzestigjarigen leeftijd, zich gereed maakte om zijn werk in dienst der experimenteele psychologie in andere handen over te dragen, richtte hij zijn onverzwakte vlijt op een verwant, maar volgens geheel andere methoden te bewerken veld van onderzoek, en gaf het eerste deel eener 'Völkerpsychologie' in het licht, die bestemd was om een volledig beeld te geven van de geestelijke ontwikkeling der menschheid. Hij heeft het voorrecht gehad, ook dit werk van zijn ouderdom te mogen voltooien; het bevat, in tien lijvige deelen, de vruchten van zijn onderzoek over de taal, de kunst, de mythe en den godsdienst, de maatschappij, het recht, de cultuur en de geschiedenis.

Wanneer van iemand, dan kon zeker van Wilhelm Wundt, toen hij voor enkele maanden het hoofd ter ruste legde, worden getuigd, dat hij geene der hem toebedeelde krachten ongebruikt had gelaten.

Groningen.
G. HEYMANS.

Buitenlandsch overzicht.

26 Oct. 1920.

Een vrede tusschen Polen en Sowjet-Rusland, zóó gunstig voor Polen uitgevallen, dat men vraagt wat er achter steekt...

De oplossing van het vraagstuk schijnt Wrangel te heeten. Deze maakte in September zóó groote vorderingen, dat het noodig werd, krachten tegen hem vrij te maken. Die dan ook in October zijn ingezet, met het gevolg, dat zijn opmarsch, voor het oogenblik, tot staan schijnt gebracht. Intusschen herhalen zich de geruchten over ernstige binnenlandsche moeilijkheden der Sowjet-regeering, en wordt haar val voor de zooveelste maal als aanstaande voorgesteld. Aan zekerheid daaromtrent ontbreekt het evenzeer als te voren.

Polen heeft van Sowjet-Rusland o.a. een vrijbrief gekregen, met Litauen te handelen naar believen. Van Sowjet-Rusland, niet van den Raad van den Volkenbond. Terwijl deze beraadslaagde, heeft een Poolsch generaal Wilna bezet. Wel niet op bevel der Poolsche regeering, maar deze haalt hem er ook niet vandaan. Of de Volkenbond het doen zal? Polen geeft te kennen, den uitslag eener volksstemming in het betwiste gebied geenszins te vreezen; intusschen zegt het dit, nu het zelf in de gelegenheid is, die stemming ‘voor te bereiden’.....

Den 15^{den} November zal de Vergadering van den Volken-

bond te Genève worden geopend. Zij is voorafgegaan door eene conferentie van financieele specialiteiten te Brussel, waar omtrent de maatregelen die alleen eene verbetering in den economischen toestand der wereld kunnen verzekeren, een opmerkelijke eenstemmigheid heerschte. De economen weten ongeveer wat zij willen; - de vraag blijft echter, in hoeverre politieke omstandigheden de uitvoering van hun program zullen toelaten. Eigenlijk behoorden economisch program en politieke leiding van één en dezelfde autoriteit uit te gaan, althans van organen van één en dezelfde autoriteit. Zoolang naast den Volkenbond een 'Opperste Raad' en eene 'Commissie van Herstel' bestaan, is dit echter niet het geval. Engeland zou aan die dualiteit gaarne een einde maken, of althans het gebied der Volkenbondsorganen dat der andere beter doen omvatten om het geleidelijk te kunnen absorbeeren; Frankrijk blijft zich daar, en in den laatsten tijd met aanmerkelijke scherpte, tegen verzetten. Het weet, in hoe groote moeilijkheden juist thans de Engelsche regeering in het eigen land gewikkeld is.

De staking der kolendelvers, die lang gedreigd heeft, is daar nu werkelijk uitgebroken.

De aansluiting der spoorwegbeambten en transportarbeiders is echter tot dusverre voorkomen, en met de mijnwerkers zelven is Lloyd George, ondanks de staking, in voortdurende onderhandeling. In den looneisch der stakers wil hij wel bewilligen, maar houdt met de grootste taaiheid aan den eisch van vermeerdering van opbrengst vast.

In Ierland blijft het misdaad ter eene, meedoogenlooze repressie ter andere zijde.

De dood van Mc Swiney is het teeken voor manifestatiën der Ieren in de Vereenigde Staten, waar de democratische candidaat Cox thans ter wille der lersche stemmen zeer ver gaat in voorspiegelingen omtrent den steun dien hij, president geworden, aan de zaak van Sinn Fein zou willen verleenen. 'Indien de Iersche kwestie in het begin van het volgend jaar niet is geregeld', zeide hij Zaterdag II. in eene vergadering in Madison Square Gardens, 'zal ik gebruik maken van het uitvoerend gezag over eene natie die dan - ik ben er vast van overtuigd - lid zal zijn van den Volkenbond.'

Intusschen was diezelfde rede merkwaardig, omdat zij, eene

week voor de verkiezing, Wilson's art. 10[1] overboord gooit. ‘Ik zou bereid zijn’, zeide Cox, ‘een voorbehoud te aanvaarden, waarin duidelijk wordt gezegd, dat de Vereenigde Staten *niet* de verplichting aanvaarden, om hun leger en vloot te gebruiken om eenig lid van den Volkenbond bij te staan, tenzij dat in ieder bijzonder geval door het Amerikaansche Congres wordt goedgekeurd en bekrachtigd.’

Eene zwenking die toont dat senator Root, met zijne toezegging omtrent toetreding tot vredesverdrag en volkenbonds overeenkomst na schrapping van art. 10, indruk gemaakt heeft. De actiën van den Republikeinschen candidaat zijn na Root's verklaring bij de gematigden gestegen. Of Cox ze door zijn te laat komende verzekering terugwinnen kan? ‘Het moet inderdaad dien kant uit’, zal de kiezer redeneeren, ‘maar dan doe ik beter den Republikein te stemmen, die eerder en duidelijker verklaard heeft hoe de Volkenbond, waartoe Amerika toe kan treden, behoort geschapen te zijn’.

De langdurige crisis in België schijnt er mede te zullen eindigen, dat Delacroix aan het hoofd blijft eener regeering waarin zoowel liberalen als katholieken en sociaal-democraten vertegenwoordigd zullen zijn, en waarin de portefeuille van buitenlandsche zaken zal zijn opgedragen aan den premier zelven. De annexionisten toonen zich over dit laatste, bij voorbaat, teleurgesteld.

Een congres der liberale partij, in de afgeloopen maand te Brussel gehouden, heeft aangetoond dat het zelfs in dezen kring de Vlaamsche volksbelangen niet aan moedige verdedigers ontbreekt; of liever (want dat wist men eigenlijk wel) dat die verdedigers meer kracht konden ontwikkelen dan vermoed was. Zij hebben den toeleg der Franskiljonsche meerderheid, de deelneming der partij aan eene nieuwe coalitieregeering afhankelijk te stellen van de opoffering der reeds door de Kamer (nog niet door den Senaat) aangenomen wet op het taalgebruik in bestuurszaken, en van eene

1) ‘Les Membres de la Société s'engagent à respecter et à maintenir contre toute agression extérieure l'intégrité territoriale et l'indépendance politique de tous les Membres de la Société. En cas d'agression, de menace ou de danger d'agression, le Conseil avise aux moyens d'assurer l'exécution de cette obligation.’

verklaring tegen de vervlaamsching der Gentsche hoogeschool, weten te verhinderen. Ware dit doorgegaan, nog meer liberale Vlaamsche kiezers dan in 1919 zouden bij de eerstvolgende verkiezingen tot de Fronters zijn overgeloopen. Of het negatieve succes van Hoste en de zijnen den voortgang van dien afval stuiten kan, staat te bezien. De officieele liberale partij heeft het niet aangedurfd, de Vlaamsche eischen onvoorwaardelijk af te wijzen; evenmin heeft zij ze durven aannemen. Met zulk een houding neemt de bewuste Vlaming geen genoegen meer; en het aantal bewuste Vlamingen neemt toe in elk der drie groote partijen.

C.

Bibliographie.

Mensen door Marcellus Emants. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

Het is evenzeer te wenschen als te verwachten, vooral nu het levensinzicht der belletristen ook in Nederland, al schijnt den meesten een uitbundigheid als van Pallieter roekeloos en nietverantwoord, stellig tot blijde aanvaarding voert; dat het pessimisme van een vorig geslacht objectief en nauwgezet beschouwd, en Marcellus Emants daarbij als de groote achtergronds-figuur, de eenzame van het begin gewaardeerd zal worden.

Onvermeld zal de schrijver van zulk een studie den bundel *Mensen* niet kunnen laten; doch zal, zoo hij zijn ontleding ervan wellicht met de laatste, korte vertelling aanvangt, deze niet door hem gekenschetst worden als een dier 'al te oprechte', dier te nadrukkelijke uitingen-van-levensbeschouwing, die schrijvers veeleer in hun jeugd plegen te schrijven, wanneer zij, meer dan op iets anders, erop gesteld zijn hun meening wereldkundig te maken, en eens voor goed af te rekenen met het aardsch bestaan?

De stukken van dezen bundel en zelfs geheel het samenspel hebben eigenaardigheden, welke men eer bij een onbeholpen beginner dan bij den auteur van *Liefdeleven* en van *Vijftig*, van *Inwijding* en de *Nagelaten Bekentenis* zoeken zou. Evenwel zijn hier fragmenten, welke zoowel door het fel-doordringende als door het harde van opzettelijkheid of eenzijdigheid juist aan den laatstgenoemden roman doen denken. Een meer dan voldoend bewijs, dat wie Emants bewondert niets in dit *Mensen* ongelezen laat, al zou ik andere werken aanbevelen voor een eerste-kennismaking.

J.D.M.

Judith van Esten's donkere jaren, door Karel Wasch. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar Uitgs. Mij

Denken we deftig ‘non bis in idem’ en weigeren over Judith van Esten te richten na haar tweede liefdes-ongeval; of verwerpt ons ongeduld deze herhaling, met een beroep op de oud-Hollandsche wijsheid van een ezel en een steen? Me dunkt, we moeten het een noch het ander doen, doch rustig afwachten, welke lichte levensjaren de brave werker-en-democraat Warsum, na de twee nietsdoeners en artiesten, die slechts duisternis op Judith's levenspad brachten, dit ietwat lichtvaardige meisje bereiden zal.

Wie op bladzij 299 de vertelling uit heeft en niettemin zoo voorzichtig is, te kijken of er niet nog wat komt, verneemt uit het ‘naschrift’ op een blanke pagina, dat van dezen roman een vervolg zal verschijnen, ‘waarin de opgaande lijn van Judith's leven getoond wordt’. Het is niet waar, dat ik bij de lectuur van dit naschrift zou hebben gedacht: waarom dan van dien zonneschijn niet één boek met dat over Judith's regentijd gemaakt? Evenmin heb ik ongeduld naar het kennen van Judith's toekomst gevoeld. Slechts heb ik nieuwsgierig mij afgevraagd, of het den heer Wasch zal lukken, het geheel van de twee boeken tot iets evenwichtigs te maken, waarin ‘wat worden zal’ in het ‘nu’ zal blijken ‘te liggen’. Lukt dit, dan zal ik me wellicht nòg tot een samenvatting van het belangrijkste uit de beide levens-gedeelten aangetrokken voelen. Wat bewijst, dat dit eerste me niet onverschillig gelaten, doch evenmin voldoende geboeid heeft. Een knappe prozaïst is Wasch en een zeer subtiel ontleder; doch wie wist dit niet lang uit de *Dialogen?*

J.D.M.

't Kwartet der Jacobijnen, door Maurits Sabbe. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Bij ‘een stille, kleurige vreugd’ wordt in dit boek ‘de bescheiden fonkelgloor’ vergeleken van kaarsen, die een salon verlichten te Brugge ten jare 1853. Ik heb er aan teruggedacht, toen ik het verhaal had uitgelezen. Het geeft een genoegen, waaraan niets uitbundigs is, doch dat bij alle kalmte de opwekkelijkheid van het kleurige heeft.

Er is in dezen rustigen verteltrant een stâge neiging tot sierlijke uitdrukking en verlevendiging van de zorgvuldige styleering, waaraan wij noordelingen onmiddellijk den zuider-

broeder herkennen. Doch heugt ons, die zoo gaarne door de eigen schilders onze liefde voor het najaarsschoon versterkt of tot uiting gebracht zien, ook van de hedendaagsche Vlaamsche school niet menige prachtige, want tegelijk rijke en diepe, innige *Herfst?* Het is, of de schrijver, die verrukkelijk kan spotten, wat we al wisten sinds zijn *Filosoof van 't Sashuis*; den weemoed heeft gekozen van wat er in het verloop veler jaren in een weelderig en nochtans ledig-aandoend huis kan gebeuren; den weemoed van een hartelijk en fijnzinnig man die een levensdilettant blijft; en van het eenige kind, de dochter uit dat weduwnaarshuis, die na twee teleurstellingen, de liefde te laat vindt om er meer dan genegenheid van te maken; het is of hij de valsche schaamte van den braven Neys, die de tegenkant van kiesche innigheid is; het is of hij de teleurstelling, de ontgoocheling in deze toestanden en gebeurtenissen, op den laten namiddag van een zonnigen October-Zondag, toen hij door een berkenlaan langs nog niet gansch gerooide, nu eenzaam liggende akkers ging, plotseling als een evenwichtige, schokkenlooze en niettemin aan voorvallen rijke vertelling vóór zich heeft gezien; doordien hij in de stemming verkeerde van den mensch die, van 's levens ontnuchtering wel zich bewust, veel meer doen wil dan enkel berusten, hoewel hij bij alle dankbare erkenning van schoonheid en van liefelijkheid, de vele decepties nóóit vergeet. De ironie, die hierbij voldoening is en wapen tegen zwartgalligheid, deze edele spot van den weemoed, is de deesem van Sabbe's vertelling.

J.D.M.

Vertellingen rond de bewaarschool, door Léon Frapié. Vertaald door A.M. de Jong. Zeist, J. Ploegsma.

Léon Frapié had de warme genegenheid van wijlen onzen Van Hall: de beminnaar van fijne Fransche vertelkunst vond voor deze sympathie steun bij den bestuurder van het onderwijs in onze hoofdstad, daar Frapié naar de school eener groote stad de aandacht voert. Weliswaar slechts naar de bewaarschool en naar een van het ‘minste’ allooi te Parijs, in de volkswijk ‘des Platriers’.

In *De Gids* van October 1910 heeft Mr. van Hall voor deze *Contes de la Maternelle*, losse schetsen, naast welke de roman *La Maternelle* als een schilderij is, de belangstelling gevraagd. - Ziehier nu een, blijkbaar met de zorgvuldigheid der liefde geschreven, hierom belangstelling verdienende vertaling.

J.D.M.

Goethe's Faust. Tweede Deel. In Nederlandsche verzen vertaald, ingeleid en toegelicht door Nico van Suchtelen. (Mij. voor goede en goedkoope lectuur. Amsterdam).

De leider van de uitgaven der Wereldbibliotheek luidde het verschijnen van deze vertaling in, door haar 'voor onze cultuur een oogenblik van beteekenis' te noemen, en wekt door die lichte overdrijving lust tot tegenspraak. Kan ooit voor de cultuur van een volk, die toch in de eerste plaats groei van binnen uit is, eenige vertaling zooveel gewicht hebben? En - weifelend gedane vraag - vermag aan hen wier geestelijk leven zich te vormen heeft in de woeling en warreling dezer tijden, Goethe nog te brengen wat een vroeger geslacht als vanzelf bij hem zocht en vond? Een eeuwig vrager en zoeker ook hijzelf, maar de wegen waarlangs hij de oplossing van vele raadselen wilde benaderen, liggen goeddeels verlaten, en het lijkt wel haast of geen tijdperk verder van hem kon wegvoeren dan het onze.

Naarmate er intusschen minder een tijdsrichting mee te dienen viel, mag onze eerbied des te grooter zijn voor de toewijding, waarmee de vertaler een taak aanvaardde die zooveel kansen op ondank in zich sluit. Want stellig werd een stuk ernstige en liefdevolle arbeid in deze vertaling neergelegd. De opgaaf, in zijn voorwoord door Nico van Suchtelen zichzelf gesteld: 'zich te verdiepen in *geest* en *stijl* van zijn voorbeeld', heeft hij met aandachtige trouw volvoerd, en verheugend luisteren is het, bladzijden lang, naar een beheerschte buigzaamheid van taal, die schijnbaar moeiteloos zich plooit om den aangewezen vorm, zonder ergens de strakke gedachtenlijn los te laten. Samenspraken krijgen wij - als tusschen Phorkyas en het Koor, tusschen Mephisto en den Baccalaureus - wier metalen slag en weerslag in gedragen cadans niet wijkt voor het oorspronkelijke. Verweg de gelukkigste vondsten werden wel bereikt in de verstandelijke en fantastische gedeelten. Waar daarentegen een gevoelsteerheid opbloeit - en al herlezend treft het met verwondering, hoe zeldzaam eigenlijk in heel het lange werk zulke verschijningen zijn, als open plekken vol bloemen tusschen de schaduwen van breedgekruind, veelsoortig geboomte - daar is in de wedergave, bij streng behoud van metrum en rhythme, te dikwijls iets van het ontroerende vervluchtigd. Maar welk een geweldig, naar alle kanten het beste eischend ondernemen ook - hem die het ten einde bracht, moet meer dan eenmaal op zijn weg de verzoeking zijn tegengetreden, liever in rijmlooze Hollandsche verzen een Faust te geven, die dan voor de uiterlijk

ingeboete overeenstemming, een nog volkomener eenheid van zin zou hebben gewonnen.

Het onbevangenst genieten van deze, als misschien van elke vertaling, zullen zeker die lezers die aan haar hun eerste zijdelingsche kennismaking met het werk zelf danken. Anderen zijn vaaklte zwaar belast met, min of meer gerechtvaardigde, vooropgezette waardeeringen, meest van al dat allengs uitstervend slag van Hollanders, die ongeweten een stukje Goethe in hun bloed meedragen. Ergens op hun geheugensachtergrond zwermt een klein leger van citaten - niet alle onverminkt en niet altijd zonder evenzoeken thuis te brengen - maar ze léven er toch en in overgrooten getale stammen ze uit het tweede deel van Faust. Zulk een geestelijk bezit raakt, als men het plotseling tot nieuwe gestalten verwisseld ziet, wel eens wat onbarmhartig in de knel, en weigert zich daarnaar te voegen. Wie ooit zichzelf toebeet: ‘Geniessen macht gemein’, en dan de spreuk verhollandscht weervindt:

> ‘Als 't volk genieten, maakt vulgair en klein’.

hem zal die beperkende aanlenging allicht meer verbazen dan verblijden. Velen zullen ook een zachte vertrouwdheid voelen weggevaagd uit dien te welbekenden aanhef:

> ‘Bewundert viel und viel gescholten, Helena,
> Vom Strande komm' ich....’

Hoe spreidde reeds de klank van deze, Helena's eerste woorden, om haar de sfeer eener peinzende, van zichzelf vervreemde zelfaanschouwing, die eigen leven tot sage en sprookje zag verneveld en al haar gangen gericht door onbekende machten. Dat Goethe zulk een omfloersing heeft gewild als wezeniijk kenmerk zijner Helena-figuur in haar eerste phase, schijnt wel bevestigd door haar later halfdroomend zich afvragen:

> ‘War ich das alles? bin ich's? werd' ich's künftig sein?’

En wanneer we haar nu optredend aldus hooren spreken:

> ‘Ik, veel bewonderd, veel gesmaad ook, Helena,
> Kom van de kust...’

Ja, dan is er schijnbaar niets veranderd, alleen de harde nadruk, waarmee ditmaal het Ik vooraan schrijdt, werkt als het wegrukken van een sluier.

Zelfs durft een enkele maal de aloude klacht het hoofd opsteken, over den verraderlijken aard van vertalers, bij de Mariaaanroeping van het allerlaatste tafereel:

> 'Voor u, onaantastbaar rein,
> Mogen alle zielen
> Die te licht verleidbaar zijn
> Vol vertrouwen knielen.'

In deze regels ging werkelijk onder zoetvloeiende maat en rijm een glans verloren van den geest die Maria toezong:

> 'Dir, der Unberührbaren,
> *Ist es nicht benommen*,
> Dass die leicht Verführbaren
> Traulich zu dir kommen.'

Niet de zondige zielen alleen zijn hier begenadigd, Maria zelve werd het. Haar, de goddelijke smartemoeder, bleef de innigste vreugde elker aardsche moeder behouden, dat haar zwakste kinderen steeds weer vertrouwelijk bij haar wederkeeren - de teedere menschelijkheid van Maria die, door vele tijden en godsdiensten heen, arme harten tot haar trekken zal.

Een sobere, zeer lezenswaardige inleiding en een reeks meerendeels korte en klare noten aan het eind omlijsten het geheel. Alleen maar: of de levende Goethe zich zonder verzet zou hebben laten stempelen tot bewust of onbewust prediker van het symbolen-stelsel der psycho-analyse? Ijdele bespiegeling:

> 'Die Uhr steht still... Sie schweigt wie Mitternacht.'

K.C. BOXMAN - WINKLER.

R. Kjellén, Die Grossmächte und die Weltkrise. - Leipzig - Berlin, B.G. Teubner, 1921.

Het jaartal 1921 op den omslag is een foefje. De voorrede is gedagteekend Uppsala Mei 1920, en het boek is de wereld ingezonden in October van hetzelfde jaar. De tekst maakt den indruk, in Januari 1920 te zijn afgesloten.

De beteekenis van dit boekje van 250 bladzijden in klein formaat ligt niet in de hoofdstukken die in de voorrede als 'ganz neu' worden aangewezen: 'Der Weltkrieg' (bl. 168-201) en 'Die Grossmächte nach dem Kriege' (bl. 202-249); - althans

niet in deze hoofdstukken op zichzelve. Zij zijn minder zelfstandige opstellen dan aanteekeningen en nabetrachtingen op de voorafgaande hoofdstukken, die eene nieuwe bewerking vormen van Kjellén's in 1913 geschreven ‘Grossmächte der Gegenwart,’ een boek dat in Duitschland gedurende den oorlog dermate de aandacht trok, dat het, van 1914 tot 1918, negentien drukken beleefde. ‘Die [frühere] Darstellung ist hier zusammengezogen,’ aldus de schrijver in de voorrede van het tegenwoordige werk, ‘und wird von der Absicht bestimmt, eine festere, logischere und systematischere Form zu erreichen.’

Dit doel schijnt mij bereikt. In acht hoofdstukken worden, naar steeds dezelfde en goed volgehouden methoden, de bestaansvoorwaarden en vooruitzichten onderzocht der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, van Italië, Frankrijk, Duitschland, Engeland, de Vereenigde Staten, Rusland en Japan, gelijk zij vóór den wereldoorlog bestonden. Het bijzondere van dit werk lijkt mij in de evenmaat te liggen, waarin aan stoffelijke en geestelijke factoren aandacht is geschonken, en in de fijngevoeligheid waarmede de individualiteit van elk der groote gemeenschappen, waarover het boek handelt, benaderd is. Ik geloof, een boek dat niet dan door een lid eener kleinere volksgemeenschap had kunnen geschreven worden. Al heeft het dan nog zoo'n opgang gemaakt in Duitschland, geen Duitscher zou het zóó hebben kunnen concipieeren; nog veel minder, het zóó voltooien.

Naarmate men zich verder van het jaar 1914 verwijdert, is het minder die ééne beruchte Juli-week die den blik gevangen houdt, dan de gansche geschiedenis der statenmaatschappij sedert ongeveer den aanvang der twintigste eeuw. Tot de juiste voorstelling van den aard der inzichten en de kracht der drijfveeren die de houding der groote mogendheden ten opzichte van elkander gedurende het tijdvak 1900-1914 hebben bepaald, kan de lectuur van dit werkje buitengemeen nuttig zijn. De critische lectuur; niet altijd zal men het met een schrijver die, naast uitnemend geordende kennis en onverdacht hooge bedoeling, sterke eigen voorkeur bezit, eens kunnen zijn. Het is genoeg, dat ieder belangstellende, welke ook zijne sympathieën gedurende de oorlogsjaren mogen zijn geweest, dit werk zal kunnen lezen met intellectueel genot niet alleen, maar met geestelijk profijt.

C.

Prutske.

In den dop.

Dat er aan de theorie van ‘influence de race, de milieu et de temps’ meer dan één haakje los is, daarvan brengt Prutske het levend bewijs.

Ongeboren nog, moest het kind den verderfelijken invloed ondergaan van al het wee, den angst en de beroering waarmede de wereld overgoten was.

Toen Prutske in den winter van 't oorlogsjaar 1916, het licht zag, was het bij den flauwen schijn van een wieklampje met comiteitsvet, zoodat zijne naastbestaanden moesten wachten op de helderheid van den volgenden dag eer zij te weten kwamen: dat de Heer een meiske had verleend! Met de kachel was het al zoo erg gesteld als met het licht, want kolen en hout waren zoo schaarsch en duur als petroleum, zoodat Prutske, bij zijne intrede op de wereld, geen verwarmde kamer vond en eene felle verkoudheid opliep eer 't zijne eerste doekjes om 't lijf had. Zijn bedje was gevuld met schavelingen - de wol hadden de Duitschers opgeëischt -; van kindersuiker in de wieg, geen spraak van, natuurlijk; een gummi zuigdopje - de eerste troost van den mensch op de wereld, - was nergens meer te koop, zoo moest Prutske het zonder fopspeen stellen.

Vier jaar heeft het kind gewacht eer het een witten boterham te zien kreeg, om van andere lekkernijen niet te spreken, - 't was alsof die dingen nooit bestaan hadden! En met àl die ellende, in de bekrompenste toestanden, waar angst en kommer gedurig over de omgeving woog, was Prutske als

een blijde zonnestraal, gekomen uit eene streek waar ramp en onspoed nooit bekend waren, ontbering nooit bestaan had. Van ginder uit scheen het de blijdschap en de welgezindheid meegebracht te hebben, waarvan het den glans in de blauwe kijkers droeg en den zang in den hooggestemden belleklank van zijn kristalfijn stemmetje.

Waar andere borelingen bij hunne intrede hun eerste wee uitschreien, kriepen en kreunen, lag Prutske van eerstenaf te schateren en te kraaien van pret, stak de armpjes uit naar elk end een, en tot in zijn slaap, behield het den glimlach eener onverstoorbare welgezindheid op zijn rozeblozend gezicht. Zijne oogen hadden de helderheid van diep bronwater en in heel's kinds doening was iets knoddigs die eene guitige lustigheid te kennen gaf - eene snoezige arglist en onbevangene argloosheid tevens.

Met meer dan kinderlijken wellust lag het op de achterwarege's schoot en zoo gauw het de deugd voelde der warmte, (al was het maar bij een schamel houtvuurtje,) rekte Prutske de naakte ledematen, klepelde met de beenen en was blij verrast telkens zijne handjes de eigen voetjes te grijpen kregen.

Nog maar rechts uit den bundsel verlost, hield Prutske er een spelletje op na: 't schoorde zich op het achterhoofd en de hielen, spande de beenen strak, boomde buik en borst omhoog en liet zich dan ineens neerploffen. Dat herhaalde 't zoolang tot het van 't hoofdeind der wieg heel beneden geschokt wat; dan stak Prutske de armpjes uit om weer hooger gelegd te worden..... en het spel van voor af aan te kunnen herbeginnen. Daarbij had Prutske zoo'n pret dat het schaterde, en met dien buikdans begon het telkens iemand zijn wiegje naderde.

Verder heeft Prutske de oorlogsjaren heel gewoon en onopgemerkt verleefd, zijn heil zoekend in eten en slapen. Het leerde loopen en praten, gelijk alle kinderen: al doende. Gezien de benarde omstandigheden nam Prutske het woord van den dichter als het zijne aan: ‘Ich muss mein Glück nur mit mir selbst geniessen’. Zonder iemands hulp zocht het zijn verzet aan het spel, was daarbij niet kieskeurig en nam maar alles aan wat het toevallig onder de hand kreeg.

Met wakelenden en onvasten stap zette Prutske er alleen op uit, zonder te vragen waar het uitkomen zou of aanlan-

den; op zijne tochten sprak het alles en ieder aan die het ontmoette, taterde er op los met den hoogopgewekten toon in het stemmetje en Prutske ergerde zich niet 't minst als de hond, de bloemen, de vlinders geen weerspraak gaven, - het antwoordde maar in hunne plaats op zijne eigene vragen, zonder blijk te geven dat er iets uit den haak was.

Eenhandigheid, kindergrillen, verkeptheid, vrees, valsche schaamte, zijn zoo veel ondeugden waarmede Prutske niet behept is; van zulke dingen heeft het nooit vermoed dat ze bestonden. Prutske is ten ander opgegroeid te midden wapengerammel en kanongebulder, met eene ontelbare menigte soldatenwezens in zijne onmiddellijke omgeving, doch het heeft zich van de dingen die buiten zijn begrip lagen, nooit iets aangetrokken, heeft zich ook nooit verwonderd getoond over 't komen en gaan van gewapende lieden, noch over de drukte en beweging in huis en hof. Het ongewone heeft Prutske altijd als het gewone beschouwd, heeft zich dan ook al vroeg gehouden aan het: 'Nil admirari!' van den Romeinschen dichter.

Daar Prutske tijdens de bezetting nooit anders dan Duitsch 'feldgrau' te zien kreeg, ontging hem het begrip: vriend of vijand; vandaar de onbevangenheid in zijn optreden en alle gemis aan vrees van voor 'duitschgezind' gescholden te worden. Prutske heeft zich echter in deze zaken niets te verwijten en zijne houding tegenover soldaten is in alles voorbeeldig en correct geweest. Degenen die uit hunne hoogte op Prutske neerzien of het 'kleine Mädel' ongemoeid laten, het met streng gelaat en stekeligen snor voorbijtrekken, diegenen gunt Prutske ook geen 'kijk'; het groet nooit eerst en houdt zich voor de 'onverschilligen' op deftigen afstand. Tegenover de kindervrienden is het anders gesteld: met hen gaat Prutske gemeenzaam en gemoedelijk om, geeft handplakjes, werpt kushandjes en noemt de groote lummels bij hun 'kosenamen.' Van kussen echter wil het kind niets weten, - zoover gaat de vriendelijkheid niet. Uit de gesprekken die Prutske van de burgers heeft opgevangen, moet het een onduidelijk begrip gekregen hebben dat: geldboeten, paspoorten, huiszoeking, gevang, stelen, plunderen, opeischen, moorden, de erge dingen zijn die ons door de Duitschers aangedaan wierden, want met dezelfde wrokkige stem en de verachting op het wezen, spreekt het de groote menschen na, van die: 'leeke Dui-

duiten!' Daarmede bedoelt het blijkbaar: de groene gendarmen en de M.P.-soldaten die, getweeën, te peerd of per fiets, het land en de wegen afketsen om eerlijke burgers en smokkelaars te duivelen. Van de Duitschers die met ons in huis ingekwartierd zijn, is Prutske niet wantrouwig, - dat zij er zoo vrij in- en uitloopen houdt zij als den zekersten waarborg dat 't met hen in orde is. De ordonnansen: Carl, Fritz, Wilhelm, Heinz noemen Prutske: 'Kleine Maus'; ze spelen harmonica, zingen liederen en laten de portretten zien van hunne eigene kinderen, - dat laatste heeft op Prutske een wondere aantrekkingskracht. Officieren, luitenanten, ritmeesters nemen Prutske aan de hand, wandelen in den hof en geven suikerbollen en chocolade.

In dat voortdurend komen en gaan, met altijd andere inkwartiering, heeft Prutske 't onderscheid verloren - het doet de moeite niet altijd opnieuw kennis te maken, behandelt pas ingekomen soldaten op 't eerste zicht, als oude kennissen en vertelt hun maar verder van de dingen die zij begonnen was met degenen die vertrokken zijn. Van ieder heeft Prutske evenveel aantrek en bekijks; voor de gedaagde Landsturmers - meestal gemoedelijke huisvaders die hunne eigene kinderen van denzelfden ouderdom in de Heimat hebben achtergelaten, - is Prutske, met zijn vinnigen, open blik, zijn bellend stemmetje, zijn vastberaden optreden en zijn fijngeaarde, voorname natuur, een wonder; zij staan er in zalige verrukking voor, kunnen er den blik niet van afwenden. Meer gebeurt het dat zij bij de wieg, het slapend 'Schätzchen' blijven aanstaren en bij dit zicht perst de herinnering aan al het lieftallige hunner eigene kinderen, hun de tranen uit de oogen. Bij 't afscheid.... naar 't front, weten die kerels dan ook niet hoe hunne aandoening te verbergen en hun laatste groet is voor *die kleine Maus*.

In zulke omstandigheden echter behoudt Prutske zijne kalmte, toont geen verweeking van gemoed, - bij haar is 't: uiter oogen, uiter harten. Zonder omhaal herneemt zij hare bezigheden en denkt zoo gauw aan iets anders. De kleinste dingen geven Prutske oorzaak tot afleiding: 't geen voorbij is wordt vervangen door 't geen komt, - in haar gemoed schijveren de gebeurtenissen haar voor den geest gelijk de film in de kinema.

Daar Prutske's woonst in het ‘Operationsgebiet’ gelegen is, heeft het kind den dwang gekend der ‘Gemeindesperre’, heeft dus nooit de grenzen van het dorp overschreden, buiten den engen kring van huis en hof, nooit iets van de wijde wereld gezien. En waar zoo vele menschen onder dien dwang en gedwongene opsluiting gedrukt gingen en allen lust in 't leven er bij inschoten, heeft Prutske nooit een oogenblik getreurd, nooit zijne opgewektheid verloren, wellicht nooit vermoed dat er afgeperkte grenzen bestonden. Huis en hof was voor het kind eene wereld op zichzelf - zijne eigene wereld! Daarin had Prutske zoo veel te doen en te ontdekken dat al wat er buiten lag, haar niet aantrok. In tegenstelling met zooveel menschen die ontmoedigd, hunnen tijd verluierden, heeft Prutske geen oogenblik laten verloren gaan en al de dagen waarlijk goed benuttigd.

Met de spraak is bij Prutske de weetgierigheid ontstaan en die weetgierigheid kan zij maar niet verzadigen. Van alles wat zij ziet, wil Prutske den naam kennen. Heeft zij een aangewezen voorwerp eens hooren noemen, dan houdt zij dien naam aan het voorwerp vast, voor altijd in 't geheugen - zij kent het ding. Van al 't geen in Prutske's wereld reilt en zeilt, roert en poert, rekt en strekt, groeit en bloeit, leeft en zweeft, floddert en vlindert, weet Prutske nu elk ding bij naam te noemen. Die kennis heeft zij in de weerdij van een jaar opgedaan en met eendere drift en onverdrotene vlijt wordt het ontbrekende aangevuld en volledigd. Om 't even wien Prutske maar te pakken krijgt, neemt ze aan de hand, brengt hen waar zij wezen wil, wijst een voorwerp aan en 't vragen en talen begint. Zie wel toe dat gij niet aarzelt of Prutske leest dadelijk op uw wezen dat gij een antwoord aan 't verzinnen zijt en dat wekt haar wantrouwen. Valt het u voor op een enkel ding uitleg schuldig te blijven, wilt gij met een krommenaas de moeilijkheid ontgaan, of tracht gij met eene flauwe grap de aandacht van het gewraakte onderwerp af te leiden, dan zijt ge in Prutske's oogen voor altijd ‘gedisqualificeerd’ en 't vertrouwen is verbeurd. Daar Prutske een verbazend sterk geheugen heeft, moet gij u vooral in acht nemen, nooit te zeggen ‘vier’ waar gij den vorigen keer ‘drie’ hebt gezegd. Wacht u wel een boom ‘abeel’ te noemen dien gij vroeger eens met den naam van

‘berk’ hebt bestempeld. Evengoed zult gij opletten 't onderscheid te kennen tusschen parei- en ajuinstalen, tusschen kervel en peterselie, savooyekool en kabuis, of Prutske zal u terechtwijzen. Begaat gij 't ongeluk Russische konijntjes te verwarren met ‘argenté de Champagne’ of ‘Black and Tan’ - schrijft gij 't gekweel der merel toe aan den sperwer, verdoolt gij tusschen eene blokmusch, steenmusch, koornmusch, vlasmusch, dakmusch en de andere musschensoorten, dan beziet Prutske u met medelijden.... ze laat uw hand schieten, ten teeken dat zij u in haren dienst niet verder gebruiken kan. God weet waar Prutske die encyclopedische kennis heeft opgedaan en haar ‘vocabulum’ alzoo met de verrassendste vondsten verrijken kon. Prutske praalt echter nooit met hare wetenschap - ‘weten’ is voor haren geest iets als ‘eten’ voor haar buikske - 't een is weethonger, 't ander eet-honger. Een woord dat zij niet begrijpt, een ding waarvan de naam haar onbekend is, en zij laat u niet verder praten, vraagt dadelijk om uitleg; heeft uw antwoord haar bevredigd, ge verneemt het aan de intonatie van den: ‘A-ja!’ waarmede zij u loslaat. Zoo niet, dan volgt, van een ander uitgangspunt, een tweede vraag, en langs alle mogelijke slingerpaden zal zij beproeven er achter te komen. Bij een onverwachten of verrassenden uitleg, blijft Prutske soms ernstig uitstaren, in gedachten verdiept, aan 't herkauwen, ofwel vergeet zij ineens wat haar zooeven nog geboeid hield, omdat hare aandacht op iets anders getrokken werd.

* * *

In dien tijd van algemeene schaarschte had men voor de produkten die ontbraken of te duur kostten, alle mogelijke soorten ‘Ersatz’ gevonden. Aan speelgoeds scheen echter niemand eenig belang te hebben gehecht - alsof kinderen in deze lastige tijden niet meetelden of niet meer spelen moesten - kindergeschenken waren uitgeschakeld. Op 't dorp zelf was er natuurlijk niets van dien aard voorhanden en uit de stad kon men niets laten komen, - 't gevolg daarvan: de onbeholpenheid tot het uiterste, een ware

ellende - de klokken gingen met Paschen niet meer naar Rome; de twee laatste jaren had Sinter-Klaas zelf, den noodigen ‘Reiseschein’ niet meer gekregen om zijne schatten aan de kinderen uit te dragen; van eenen kerstboom was er zelfs geen spraak: de Duitschers hadden al de sparren en dennen afgekapt en 't onbenulligste kaarsje - een muizensteertje dik maar, kostte twee mark!

Buiten eenige oude stukken - erfgoed van broer en sus - uitschot van den zolder gehaald, moest Prutske zich met een schamel zootje behelpen. De poppen waren meestal.... van eigen maaksel, het wagentje sleepte zonder wielen over den grond, keukengerief en meubileering bestond uit een heterogene boel, een samenraapsel waar niets meer aan geheel was of ongeschonden. Gelukkig wist Prutske van niets beters - zij had de gouden eeuw der kinderweelde nooit gekend, en 't geen zij als haar eigendom te behandelen kreeg, vond Prutske zoo mooi, ze wist er zooveel mee uit te richten, dat zij voorloopig naar geen rijker schatten verlangde. Prutske was dus allerminst kieskeurig: keitjes en strootjes, houtsplinters, nagels, knoppen, scherven, dit alles had in hare oogen evenveel waarde en.... water en zand leverden haar bovendien uitstekend materiaal om te metsen, koeken te bakken en te.... boetseeren! 't Meest aandacht en de grootste bewondering had Prutske echter voor bloemen, en gelijk alle menschenkind, was Prutske behept met de eigenschap: te willen bezitten wat men bemint. Zij zette er op uit in den hof en waar een blomke te bloeien stond, plukte zij het af, berook en bezag het met welgevallen, plukte er nog andere bij tot een tuiltje, maar altijd waren de steeltjes te kort om er iets ordentelijks van te maken.

Alles wat Prutske van levende wezens bespeuren kon of ontdekken, wilde zij vooral aanraken, betasten en meenemen. Vliegen, mieren, kevers, wormen, vlinders, naakte vogeljongen, 't was Prutske al even welkom en naar zijne gading. Die diertjes stopte zij in een doosje, ging er honderd keeren daags naar kijken.... tot zij den geest gegeven hadden. Voor Prutske, gelijk voor alle echte entomologen, gold het: ‘Omnia munda mundis.’ De verschillendste soorten van dieren stelde zij op ééne lijn, in alle had zij evenveel behagen, - voor Prutske was niets afstootelijk of vies in de

natuur: eene slak, een doode mol, een levende puid, een teenbijter, eene spinnekop hield zij zoo goed en weiger in de hand gesloten als een vlinder of een zonnekevertje.

Op hare wandeltochten heeft Prutske alzoo, bij zichzelf, geleidelijk de ondervinding opgedaan die haar de noodige levenswijsheid verstrekken moest; zonder de vrucht van den Boom der Kennis te eten, leerde zij het onderscheid tusschen goed en kwaad - 't geen den mensch voordeelig is en nadeelig. Prutske wist al gauw wat men vermijden moet of 't geen men zonder schade of hinder, niet aanraken mag: alle gloeiende of heete voorwerpen, - alles wat rookt, vlamt of dampt; door eigen ervaring had zij aan den lijve gevoeld dat distels en doornen scherpe stekkers dragen, dat 't aaien van netels hevige brandpijn veroorzaakt, dat bijen en wespen met den angel steken, dat men in 't vallen bijna altijd hoofd, arm of been verstuikt.

Prutske is echter niet in 't minst kleinzeerig en houdt zich streng aan het voorschrift: nooit weenen. Als 't gebeurt dat haar iets hevige pijn aandoet, bijt Prutske op de tanden en houdt zich gesloten, zoodat haar de tranen uit de oogen bollen, zonder dat zij verder eenig misbaar maakt, of het wezen vertrekt.

Eens toch is Prutske eene schromelijke ramp overkomen: een schotel kokend water op het voetje gestort. De eerste pijn was echter gauw geluwd en Prutske hinkte voort over het kon, maar de brandwond genas niet, er kwam ontsteking. Toen wachtte Prutske het ergste. Zalf en pleisters konden niet baten en daarom schreef de dokter een ander geneesmiddel voor: tweemaal daags de wonde zuiveren met alcohol en daarna met zalf overstrijken. Den eersten keer huilde Prutske van de vreeselijke pijn - het kind had er zich niet aan verwacht, maar nu kreeg het een gruwelijken schrik voor die flesch met het helder water dat haar zoo onschuldig was voorgekomen. In het onvermijdelijke kon Prutske zich echter schikken, omdat het moest! Telkens de behandeling zou geschieden, keek het kind ons drukkelijk in de oogen, wees naar de fatale flesch met het bijtend vocht en riep: ‘Geen akool! geen akool!’ Maar als er geen genade te verwachten viel, nam het zijne toevlucht tot eene laatste waarschuwing en smeekte: ‘Houdt mijne handjes vast! Houdt

toch mijne handjes vast!' Dan ondergaf Prutske zich en doorstond de foltering zonder schruwelen of spartelen.

De brandwond was nog niet genezen en, buiten dien rampzaligen uchtend en avond, dat het verband telkens moest hernieuwd worden, vergat Prutske zijn lijden en bleef lustig aan 't spel, zoo beslommerd en verlaan, zoo ernstig in de weer, zoo gejaagd en doende met hare eigene zaken, dat zij niet eens merkte wat er op de wereld en in hare omgeving gebeurde.

Felle kanonslagen doordaverden voortdurend de lucht, 't geleek een onweer dat in aantocht is; op straat was het eene drukke beweging van troepen, benden vluchtelingen en kudden opgejaagd vee. Prutske vond echter geen tijd daar veel aandacht aan te besteden; 't bekommerde haar al even weinig dat het huis volliep met ingekwartierde soldaten. Merkte Prutske echter iets van den angst en de vrees die op de menschen hun gezicht te lezen stond? Vermoedde zij iets van de groote ramp die heel de streek bedreigde? Somtijds keek zij ineens op, staakte het spel en bleef met opengerekte oogen, eene stille verbazing in den blik, tewege iets te vragen. Doch gelijk iemand die 't zich ontgeeft dat er ongewone dingen gebeuren, hield zij de vraag om opheldering onuitgesproken, ging verder haren gang en zocht ievers een plekje buiten de drukte van 't verkeer om met hare bezigheid afgezonderd te zijn.

't Geen Prutske geruststelde was haar onbegrensd, haar volkomen vertrouwen in de huisgenooten; dit was bij het kind nog geen bewust begrip, geen beredeneerd gevoel, - die gerustheid stak in de vaste overtuiging dat zij onder onze almachtige bescherming stond en haar, zoolang vader en moeder er waren, van nergens eene ramp of ongeluk kon overkomen. Van 'gevaar' had Prutske nooit iemand hooren spreken, 'vrees' was haar bovendien onbekend. Wanneer de dingen rondom reeds hun gewoon uitzicht verloren hadden en de normale loop van het dagelijksch leven was stopgezet, dan nog behield Prutske onverstoord hare séréniteit. In de groote verwarring en te midden de onheilspellende voorteekenen, stond het kind zwijgzaam uit te staren en toonde maar weinig belangstelling in 't geen ons bedreigde.

In en om het huis groeide het aantal soldaten gedurig aan,

al de kamers waren ingenomen en wij zelf, beschikten over heel weinig plaats - het leven scheen uit zijne haken en wat komen ging wist niemand.

Al op eenen nacht waren de troepen schielijk verdwenen, lijk weggetooverd en de verlatenheid hing over de streek en gaf een angstig gevoel van naderend onheil. Nu kregen wij nog enkel soldaten die, zonder leiding of bevel van oversten, in- en uitliepen, kwamen en verdwenen. Dan, ineens daagde een ambulancie-troep op; de Roode-kruisvlag werd aan den mast opgeheschen en de groote kamer, veranda en hal tot lazaret ingericht. Men bracht gekwetsten binnen en door heel het huis stoorde eene lucht van iodoform. Van toen voort hield Prutske zich afzijdig, als met eerbied geslagen voor 't geen zij beschouwde als de: plechtigheid der dood. Het kind stond op een afstand, met het vingertje in den mond, de oogen groot open, te kijken op de gekwetsten die, met bleek gelaat, de kleeren open, het linnen al bloed, op de veldbedden lagen uitgestrekt.

Maar toen heel het huisgezin eindelijk zijn intrek nam in den kelder, waar hooi en stroo als bedding over den vloer was gespreid, deed Prutske doodbedaard de groote menschen na: gelijk iemand die zijne voorzorgen neemt tegen den vernielenden storm, zamelde zij eigen goeds - poppen, wiegen, wagens en palullen - en bracht het naar den kelder in veiligheid. Prutske vond het anders allemachtig prettig dat er nu in den kelder werd huisgehouden, het was haar eene ongehoorde nieuwigheid op 't stroo te dartelen en tusschen de muurtjes van een wijnbak, gelijk in een geitenstalletje, te mogen slapen. Van 't gevaar der beschieting heeft Prutske zich nooit iets aangetrokken - die zorg liet zij de groote menschen over - ze was alleen wat stiller geworden, met het bewustzijn dat kinderlawaai nu minder van pas kwam. Soms vergat zij het weer en haalde joligheid uit, maar het kruisen van een ernstigen blik bracht haar tot bezinning en zij kroop dadelijk weer in haar hoekje om er in stilte haar dingen in orde te brengen.

Noch het nijdige knallen der kanonnen die rond het huis waren opgesteld, noch 't ontploffen der granaten die als eene hagelbui overal openklakten, mieken op Prutske eenigen indruk. Toen de glasscherven voor 't eerst uit de

vensters op den vloer rinkelden, stak zij waarschuwend den vinger op en bleef luisteren naar het ongewoon gerucht. Telkens er een obus met dreunend geweld in de nabijheid neerviel, zoodat de bodem van den kelder scheen te wiegelen als een schuit op het water, loosde Prutske een zucht en een: ‘Ghup-la’ om te beduiden dat het dezen keer de moeite waard was!

Maar als de avond naderde, strekte Prutske zich uit en als naar gewoonte, sliep zij zoo gerust op het stroo als voortijds in haar bedje. Op het geloken wezen lag de uitdrukking van reine onschuld en het vertrouwen in de goedheid aller dingen. Terwijl de lucht ronkte als een kokend water van de obussen die met sissend striemen de ruimte doorkruisten, het geweervuur uit alle richtingen knetterde als hagel op de steenen, als het leven nergens meer veilig was tegen het razend oorlogsgeweld en wij gescholen zaten, tegeneen gedrumd in de nauwe ruimte, waar een voltreffer elk oogenblik alles kon vernielen en vermorzelen, sliep Prutske den slaap der rechtveerdigen. En wakker geworden, beschouwde zij den kelder als eene scheepskajuit waar men veilig is regen 't woeden van den storm.

Van het helsche trommelvuur waar 't drie uren aan een stuk granaten regende, zoodat er hooren zien bij verging en de halve wereld in brand stond, heeft Prutske niets gemerkt - in de eentonigheid van het gedruisch was zij in slaap gevallen; van het schrikwekkend oogenblik waarop de Engelschen met gevelde bajonet den kelder binnenstormden, heeft Prutske evenmin iets geweten. Als zij eindelijk ontwaakte en de oogen opende, was het tooneel veranderd: de Duitschers waren vertrokken en de Engelschen in de plaats gekomen. Prutske keek verbaasd op die reuzenkerels van Schotten in hun eerdebruine kleeren, met lederen kruisriemen overspannen en zoodanig beladen en omhangen met tasschen, zakken, ransels, beurzen en ander gerei, dat er geen menschelijke gedaante meer aan te herkennen was. De ongewone vorm van den stormhoed gaf iets vreemds aan hunne verschijning en met den prikkelenden geur van hun sigarettendamp, brachten zij eene andere atmosfeer in huis: de overgang was gebeurd, we waren aan den anderen kant der middellijn, maar de rampspoed daarmede niet ten einde! De

beschieting kregen we nu uit tegenovergestelde richting, van de Duitschers, veel zwaarder, veel geweldiger dan voorheen. We waren verlost, doch moesten gescholen blijven in den kelder, in grooter gevaar dan ooit. Prutske echter wist zich nog immer veilig in zijn hokje en van daar uit bezag het kind staroogend de vreemde Engelschmans, die aten en dronken, sliepen of rookten, die gekwetsten in den kelder brachten, uit- en inliepen, met een korten snauw elkander bescheid gaven, zonder naar iemand van de burgers om te zien.

Zoo verging de tijd, en we wisten niet hoeveel dagen er opeen gevolgd waren. Altijd maar schieten zonder ophouden.

Maar toen kwam, onverwachts, het stikgas. Prutske werd het 't eerst gewaar: eene prikkeling in de keel wekte haar uit den slaap. En als zij de soldaten zag die met hun masker op, geleken aan baarlijke duivels, schruwelde het kind van schrik. Maar toen men een natten doek over Prutske's neus en mond drukte, meende zij dat men haar versmachten wou en spartelde en schreeuwde in doodsnood.

Nu moesten wij er uit. Door een storm van vuur en schroot, heeft Prutske, op den arm van een Engelsch soldaat, de vlucht meegemaakt. Het kind liet gewillig alles begaan, stribbelde niet tegen, miek geen misbaar; in de verschrikking van de dood, terwijl obussen en granaten door de lucht zwiepten, rondom openspetterden over 't dorp, waar de huizen in puin lagen en de straat vol lijken van soldaten, paarden en vol vermorzeld tuig, de heele wereld in laaien brand stond, zoodat het gruwelijk avonddonker blekte onder den weerschijn eener roodbeglansde lucht, - toen allen door schrik overmeesterd, den kop verloren en in wanhoop en vertwijfeling, God en zijne Heiligen om hulp tierden, bleef Prutske kalm, gelijk iemand die zich gelaten en vol vertrouwen overgeeft aan het Noodlot.

In het eerste schuiloord waar wij, in den openen kelder van een stukgeschoten huis, den nacht zouden overbrengen, viel Prutske ineen van vermoeienis en nooit heeft het kind geweten aan welk gevaar het dien nacht onder eene razende beschieting, heeft blootgestaan.

's Anderen daags loech de zon weer over de wereld. Een ronkende auto voerde ons 't land in, verder af van de vuur-

lijn, waar de stilte ons aandeed als een zaligheid. De lucht was voortaan zuiver, angst en schrik lagen in de verte vergeten; aan 't overige dacht niemand. Maar Prutske zat verdwaasd, vervreemd, met starren blik en rood ontstekene oogen, den daver op het lijf... Van de verdere vlucht en de aankomst bij vrienden in de stad, is het kind bewustloos gebleven - het lag te ijlen: het stikgas deed zijn vergiftigd uitwerksel.

Na enkele dagen verblijf in het huis van bloedverwanten waar wij samen een voorloopig onderkomen gekregen hadden, ontwaakte Prutske uit de ijlkoorts; lam en ellendig, versuft zat het daar en scheen zich van het gebeurde niets meer te herinneren. Maar toen iemand toevallig het woord ‘gas’ uitsprak, schrikte het kind op en riep om hulp - de angst voor verstikken lag nog in zijnen geest vastgeknoopt aan dat akelig woord.

Dagen lang nog heeft Prutske zich stil gehouden, want het zag niets dan ellende, ziekte en dood overal in 't ronde; twee zijner geliefdste naastbestaanden bezweken korts naareen en voor 't eerst stond Prutske tegenover het lijk van een bekenden persoon. Zonder een duidelijk besef te krijgen over den toestand en de gebeurtenissen, kreeg Prutske den indruk van diepen kommer en rouw.

De ellendige terugtocht op een open wagen, door regen en koude, een donkeren nacht, heeft Prutske meegemaakt zonder klagen; diep gescholen onder dekens en geredde huisraad, liet het kind zich schommelen en schudden, op goed geluk, zonder ooit te vragen waar de tocht heenvoer en waar wij moesten aankomen. Weergekeerd in de verwoeste woning, waar alles verbrijzeld lag en overstrooid met pannenstukken en glasscherven, waar zeildoek en kleergoeds voor de ramen genageld was om het tochten te beletten, te midden de ijselijkste verwarring en vuilnis, waar niets meer op zijne plaats stond en de gekende dingen verdwenen waren, terwijl de soldaten te werk gingen met het overschot, op eene manier alsof het huis nooit meer moest bewoond worden, - toonde Prutske geen verbazing of neerslachtigheid. Waar ieder gejaagd door den nood, zijn weg zocht en aan 't werk viel om het huis bewoonbaar te maken en het leven her in te richten, zocht Prutske zijn eigenen weg in die wanhopige wanorde,

en zonder dralen begon zij onder de vuilnis te scharrelen om van zijn eigen goeds te redden wat nog kon gered worden. 't Een na 't ander diepte zij de verlorene schatten weer op en gaarde ze in eene veilige plaats. Daar niemand van ons tijd of lust had naar het kind om te zien, bleef het in zijne eenigheid en vroeg naar geene hulp, geen gezelschap. Zekeren keer was Prutske ongemerkt in de kamer gedrongen waar de Engelsche generaal zijn verblijf hield. Op de werktafel had het de weergevonden stukken van een poppengerei geplaatst en, zonder schrik of ontzag voor den generaal, was Prutske met zijne kannetjes en kopjes, het spelletje van thee zetten begonnen. Zij gerocht zoodanig in de weer en nam haar gebarenspel voor werkelijkheid: schonk in allen ernst met het kannetje een ingebeelde thee in de kopjes, deed er met veel omhaal ingebeelde melk en suiker bij, en.... zette den generaal (die van zijn werk opkijkend, het spel van het kind gemoedelijk had ga geslagen) een kopje voor en noodigde hem: met haar een potje thee te drinken. Zij zelf deed het hem voor: met schijnbaren wellust gebaarde zij de smakelijke thee met kleine teugjes op te slurpen. De oude, waardige Engelschman kon aan zooveel vriendelijkheid van de jeugdige gastvrouw niet weerstaan, - er kwam een glimlach op zijn ernstig gelaat en, waarachtig hij miek zich klein met die kleine meid - met de toppen der vingeren nam hij het kopje, dat nog geen vingerhoed groot was, bracht het gemeenstig aan de lippen, gebaarde te drinken met al de fijnheid eigen aan den gentleman en verklaarde zich met den smakelijken drank zeer voldaan.

Prutske vond het niets buitengewoon dat die groote generaal op hare invitatie inging, ze schonk de kopjes opnieuw vol, dronk zelf eerst en wachtte weer tot hij het zijne zou ledigen. Prutske hield vol en de generaal - die ziekelijk was, doodop en vol kommer scheen, en van al de dagen die hij hier verbleef nog geen woord tegen iemand had gesproken - vond ineens zijn behagen in den omgang met dien snaak van een kind, het scheen hem op te beuren. Tusschen huns getweeën kwam het tot een druk gesprek: aandringen van den eenen kant en beleefd afwijzen van den anderen, maar Prutske liet maar niet los, en de generaal moest maar altijd opnieuw zijn kopje ledigen. Hij antwoordde in 't

Engelsch Prutske's Vlaamsch en zij deden allebei alsof ze malkander goed verstonden.

In die dagen hadden wij Prutske totaal uit het oog verloren, niemand wist wat zij uitrichtte, en zoo had zij dus maar op eigen houtje eene toevlucht gezocht... en gevonden: drie, vier maal daags ging zij voortaan den generaal in zijne kamer bezoeken om hem te vergasten met een kopje van hare ingebeelde thee. Zoo gebeurde 't eens dat wij er bij toeval omtrent kwamen en haar hoorden aandringen: 'Toe, neem maar nog eentje, menheer de Engelschman, 't zal u deugd doen, ge zijt ziek, uwe valling zal er mee beteren.....' Bij 't afscheid echter heeft de generaal Prutske, als belooning voor bewezen gastvrijheid, een glinsterend eerekruis ten geschenke gegeven.

Toen wij allen nog verstompt waren en gevoelloos door uitgestane ellende, met de ziekte in 't lijf en den onmoed in den geest, aan 't scharrelen om onder dak te geraken en in eigen huis onze plaats te heroveren, aan 't werken om de afschuwelijke vuilnis te weren, - in die dagen dat we aan alles onverschillig bleven, voortgestuwd enkel door den blooten drang van het onmiddellijk bestaan, zonder hoop of uitzicht dat 't leven ooit weer in zijn vroegeren plooi zou geraken, was het de heldere klank van Prutske's stem die de eerste blijde toon wierp in het onafzienbare van onzen rampspoed. Met het deerlijk gehavend overschot van haren teddy-beer aan een touw achter zich aan klotsend, beging Prutske hare tochten over struik en steen en zong daarbij helderop, haar eerste liedje. Van de woorden of den zin van dat lied was er niets te achterhalen, maar het klonk als de verkondiging van den vrede, de blijde boodschap dat het lijden uit was en betere tijden volgen zouden.

Prutske's tocht door het puin, met 't kreng van haren vilten beer meehobbelend, bewijst dat de oorlog geen vat op haar heeft gekregen. Welgezind zet zij er op uit, denkt niet aan wat zij van eigen goeds verloren heeft. Haar blik schijnt vrank in de toekomst die vóór haar openligt in een verschiet waar 't geluk over glanst als een gloriezon!

Over dien tocht van Prutske door 't leven zal er nog te vertellen vallen.

STIJN STREUVELS.

Sonnetten.

I

De horzel van mijn onrust drijft mij voort,
Zoodat ik nooit mijn vrede weer kan vinden.
Wil stil ik droomen in den geur der linden,
Verledengeur, die teeder nog bekoort,
Zoo toornt de horzel en zijn angel boort
Mij in de keel, tot tranen mij verblinden
En 'k zwervend weer moet zoeken wie mij minden
Zoo drijft de horzel mij van oord tot oord.

Geheimvol daalt de nacht - laat me eindlijk slapen!
Ik hoor den horzel kloppen aan mijn slapen,
Mijn brandende oogen steekt de horzel wond.
Lang, sarrend traag blijft hij mijn hoofd omgonzen,
Dan in mijn hartekamer hoor ik bonzen,
En 't is de horzel, die geen uitweg vond.

II

O toomelooze droomen! wordt bescheiden.
Gij zijt gelijk op ooft beluste knapen,
Die heimlijk uit omheinde boomgaard kapen
Verboden fruit, belovend groot verblijden.

Wilt liever tam, gelijk tevreden schapen,
Den herder volgen naar de malsche weiden,
En, vacht aan vacht, den koelen morgen beiden
In warme stal, waar 't wél is, kalm te slapen.

Oproer'ge droomen, wie mijn wil niet leerde,
U één te voelen met de makke heerde,
Ziganerbende! looze vagebonden!

Wel leerde ik u de kudde fier verachten,
Maar door de koorden van mijn plicht gebonden,
Bleef, daadloos mijmrende, ik bevrijding wachten.

III

Ik lag te peinzen op mijn lijdensbed.
Zoel, van 't balkon, woei geur van heliotropen
En, zomerlucht weerspiegelend, stond open
De glanzendblauwe glazen deur gezet.

- Welk eindlijk heil moet mij dit lijden koopen?
Is God dan liefde en geeft zoo wreede wet? -
Wild zwol en wrong mijn machteloos verzet,
Ik kon niet eens verlangen meer en hopen.

En lokkend, tergend zweefden van 't balkon
Uit duizend bloemen open voor de zon
De weeldeloome zomerzoete geuren.

En tusschen klimop lag mijn lieve hond,
Mijn een'ge vriend, met teeder oogentreuren
Mij aan te zien of hij mijn leed verstond.

IV

De webbe is fraai met flonkerdauw behangen,
Een wiel van kant met parelen bezet.
Doch hoe zal ik bewondren 't booze net,
Waarin, arm vliegje, ik machtloos ben gevangen,
De zwakke vleugels trillend van verzet? -
De vrije vogel zingt zijn jubelzangen,
In 't hooge blauw, waar héén wil mijn verlangen.
Geen deernis daalt, die 't arme vliegje redt.

Laat vrij den vogel 't goddlijk weefsel prijzen
Van Noodlots net, waarin ik lig verstrikt,
Die blijde vogel, die den dag ziet rijzen,
Alsof hij over de eeuwigheid beschikt.
Moet ik vereeren? - Vogel, zing uw wijzen.
De spin sluipt nader, die de vlieg verstikt.

V

Gelijk een bloem van licht bekroont den stam
Der witte kaars, die, zelf zich offrend, smelt
- Geen crocus geel tooit zóo een lenteveld
Als deze d' avond, dien zij troosten kwam -
Zoo voedt mijn zijn het lied, dat mij ontwelt
En 'k dank het nog wijl 't héel mijn leven nam.
Doch smart blijft zwarte kern der gouden vlam.
God heeft alzoo zijn wreede wet gesteld.

Wie zal gedenken, in het morgenrood,
De stille liefde van dien offerdood?
Wie zal betreuren 't arme kleine licht?

Zal één, die over dood en leven zon,
De blinden sluiten voor de blijde zon
En slaan de handen voor het aangezicht?

VI

In moedelooze weeke plooien hangen,
In schemergrauw, mijn donkre leege kleedren.
Zij lijken deel mij van mijzelv - verteedren
Doen zij me en toch, geheimvol huivrend, bangen.

Zoo slap en sluik als moegevlogen veedren
Van sprokevogels - moe van mij te omvangen? -
Door mij bezield met liefde en vreugdverlangen,
Hoe lijkt gij warm en levend, o mijn kleedren!

O leege hulzen van dit lijf! symbolen
Van 't levend kleed mijns geestes! wen dit leven
Is uitgeleefd, na lang en smartvol dolen,
Van eenzaamheid tot eenzaamheid gedreven,
Zal 'k niet meewarig, onder 't opwaarts zweven,
Aanschouwen 't lijf, waarin ik was verholen?

VII

Op 't slapend meer lag loom mijn boot te drijven.
De waatren blonken, rood van zonnebloed.
Daar dreef me een tak vol bloesem tegemoet,
Van 't Eiland, waar de Zaligen verblijven.
Die gouden bloemen geurden vreemd en zoet.
En de avondwind kwam 't roode water rijven
En hieroglyphen in de golven schrijven -
Ik greep het stuur en zong van overmoed.

Koen wil ik zoeken 't Eiland van mijn droomen,
Vanwaar tot mij als teeken is gekomen
Die bloesemtak, waarmede ik kroon mijn hoofd.

Wordt straks mijn bootje al in een kolk bedolven,
Ik red me op 't Eiland, rijzende uit de golven
En stervend zie ik wat die bloem belooft.

VIII

De golven breken op het gele strand.
Ik grijp naar 't vonklend mannablanke schuim,
Van ver gedreven over 't zeeënruim,
Te blusschen koel mijn dorst- en hongerbrand.

Maar 'k proef het zilt lijk tranen en geen kruim
Beklijft van 't manna, smeltende in mijn hand,
Terwijl de golven spreiden over 't zand
Een witte bloemwei naar der winden luim.

Nu zal ik nooit meer grijpen naar de kroon
Der groene golven om mijn hongerpijn
Te stillen, maar bewondren enkel 't schoon
Van 't bloeiend schuimveld, vroom, begeerterein.
Gunt mij de zee geen golf tot liefdeloon,
'k Berust en weet: de héele zee is mijn.

IX

Eens leek mij elke dag gelijk een vloed,
Die overstroomde 't leege vlakke strand
Van 't wachtend leven, wentlende over 't zand
De wilde golven van mijn overmoed.

Na lichten nacht, waar 'k doolde in droomenland,
Kwam mij de zee belovend tegemoet
En zaaide schuim en schelpen mij te voet.
Eén van die schelpen nam ik in de hand.

Die ruischte vreemd in avond-parelgrijs
Me in 't oor een teedere mysteriewijs.
Zacht zong ik na die wondre melodie.

Ik weet niet of ik wel den zin verstond,
Of 't lied niet leed door 't beven van mijn mond,
Maar 'k dankte vroom de zee - of 'k weet niet wie.

HÉLÈNE SWARTH

De verdoolde dwaas.

Hij wilde denken aan het wonder
van het leven: hij stond in een tuin bij kinderen.
Maar zijn denken ging onder
want hij kon niet verhinderen
dat zij speelden met hem, een kind bij de kinderen.

Hij wilde denken aan het wonder
van de liefde, bij haar die hij vreesde en minde.
Maar zijn denken ging onder:
hij werd als een blinde
toen zij sprak van haar hart en zijn vriend, dien zij minde.

Hij wilde denken aan het wonder
van den dood toen hij liep in den wind langs de golven,
en hij zong, maar zijn stem ging ten onder:
werd bedolven
in de stem van den wind en de stem van de golven.

A. ROLAND HOLST.

Zangers.

I.

Onder de hooge populieren trok Rubens zijn kartonnen heksenmasker af.

Plots voelde hij nu de verlatenheid der nieuwe stad. Overal lag de sneeuw ongerept te glinsteren. Ingesneeuwd schenen de spitse torens der Sint-Jozefkerk, en het monument Loos in zijn houten loods rees als een blanke kegel op.

Achteloos hield hij zijn bezemstok onder den arm en het ‘siroopen broodje’ veerde door de sneeuw bij de minste beweging. De zwarte trekmuts stond hem scheef op den kop.

Rubens was moe na een langen namiddag van carnavalplezier. Als ‘vuil Jo’ had hij langs de Meir gekuierd en straatkapoenen en ook het vrouwvolk het wippend broodje tot bijten aangeboden. Blauwsel, roet en krijtwit hadden zijn maskeradepak gekleurd, pepernoten waren op hem neergeregend uit de ramen tot al zijn koperen centen aan de woeste kapoenen te grabbel gesmeten bleken. Daarna was hij naar de danszalen afgezakt.

Nu was zijn beurs haast plat. In zijn jurk hing het borstenvulsel scheef, de groezelige vrouwenrok, half opgestroopt, liet de afgetrapte en beslijkte ruitjesbroek zichtbaar.

Rubens keek naar den hemel, naar den diepen, donkeren hemel waar een ster verschoot achter de vreemde lichten van den nacht.

In de verte rammelde de beiaard en verstierf een carnavalgezang. Sneeuwpluisjes stoven uit de zoevende populieren,

zij dwarrelden hem op het verhit gelaat en deden hem huiveren.

In de ontnuchtering dacht Rubens aan den kommer der komende dagen, aan zijn schilderij, een herberginterieur van een buitenafspanning, aan de rekening van den inlijster, aan het dagelijksche leven en de geldzorgen.

Een bitteren nasmaak bracht elke roes! Wanneer men met leutige kameraden, met schildersgezellen, op rabaut ging, wanneer men op zijn eentje ‘broodjebijt’ liep met carnaval, 't was al hetzelfde gevoel zoohaast het plezier voorbij was. Ik ben een eenzame ziel, peinsde Rubens, ik heb kat noch kraai! Maar ik vaag er mijn botten aan, troostte hij zichzelf.

Terwijl hij zoo stil stond te dubben en te weifelen, geplaagd door het naar gevoel te veel en te weinig te hebben gedronken, kwam een maskeraadje, in een wit laken gehuld, op hem toe. De sneeuw verdoofde haar gang.

Eventjes beloerde zij Rubens, deed hem dan opschrikken door haar lustig liedje:

> En z' heeft heur witte kousen aangedaan
> Om naar 't bal te marcheeren!
> En z' heeft heur witte kousen aangedaan
> Om naar 't bal te gaan!

In het zwarte masker zag hij haar donkere oogen schitteren. Haar witte kousen en het kantje van haar broek kwamen amper uit, bij het geruischloos dansen in de sneeuw.

Rubens stelde zich in postuur, stak zijn bezemsteel op en liet ‘broodjebijt’ boven het hoofd van het masker wiegelen.

- Ik bijt niet, zei de vrouw.
- Wat dan, Mieke?
- Ik dans, zei de vrouw en zong opnieuw haar liedje.
- Willen we dan liever naar de Variétés gaan?
- Ja...

Arm aan arm trokken de elkaar vreemde maskers, langsheen het Park, over het witdonzig tapijt. In 't geniept telde Rubens met de linkerhand zijn geld in zijn broekzak. Hij had het grijnzend oudewijvenmasker weer opgezet. Met de vrouw aan zijn arm verging het gevoel van eenzaamheid en hij kon weer zorgeloos zingen. Wie zij was kon hem niet schelen, zij had vurige oogen en was flink van leden. Samen

zongen zij het sentimenteele lied van Karel Boeyen ‘De Bloem des Bals’:

> Wat was ze schoon, in blanken balgewade,
> De lieve maagd, door allen blij begroet!

Links stonden huizenblokken, van elkaar gescheiden door open bouwterreinen. In de schaduw van een schutting liep een nachtwaker. Wat verder, verscholen onder den inbouw van een koetspoort, stond een koppel maskers te vrijen. Rubens en zijn gezellin schrokken wanneer zij de mommen zagen, zwarte domino's met gezichten als doodskoppen.

Doch in de verte zongen weer feesters die hen lokten door de sneeuw.

De nacht was lang en de geheugenis verging. Zij dwaalden van danszaal naar kroeg, en dansten, dronken en zongen. Soms liepen zij met een troepje mee, dan weer gingen zij hun eigen weg tot de sterren begonnen te verbleeken en zij weer opnieuw, buiten het gejoel, onder de besneeuwde boomen drentelden. Het beeld van Boduognat zat in witten pels gehuld.

- Waar zijn we? vroeg de vrouw.
- Kom maar mee, verzocht Rubens, we zijn vlak in de buurt van mijn atelier...
- En dan, zei ze loos.
- Morgen komt er nog een dag, beloofde hij.

Laat in den morgen werd Rubens wakker. Hij zag de roestige potkachel, de studies aan de muren, het herberginterieur op den ezel. Op de tafel, naast palet en penseelen, stond de koffiepot en lag een half brood. Op den grond lag stof en asch, en het klein grijs gespikkeld tapijtje voor het ijzeren bed was gescheurd. Zoo kende hij zijn vertrek, zijn vertrouwden, artistieken rommel. Maar voor het bed was het carnavalgoed op een hoop gesmeten, bovenop puilden de maskers. Het groote raam, grillig bebloemd door den vorst, temperde het licht.

Dan keerde Rubens zich naar de gezellin die naast hem rustig voortsliep. Haar linkerarm lag bloot op het deken, haar blonde haren waren losgewoeld en bedekten haast haar mollig rond gelaat. Lang bestaarde Rubens de onbekende die de grillige nacht op zijn weg had gevoerd.

Voorzichtig stond hij op, stopte haar arm onder, trok zijn zijn bemodderde ruitjesbroek aan, maakte de potkachel leeg en stak het hout aan.

Terwijl het vuur ronkte onder den waterketel, ruimde hij de tafel af, zag de bloemen vergaan op de ruiten, en de tuin daarachter wit glansen en glinsteren onder de zon.

Opnieuw ging hij dan de vrouw begluren die ongestoord voortsliep.

Nooit had Rubens zijn atelier zoo zonnig en gezellig geschenen.

II.

Op Aschdag begon de schilder zijn huishouden met de vrouw die hem uit den hemel gevallen was.

Zijn eerste werk was zijn gouden uurwerk, een erfenisstuk, naar den lommerd te brengen. Intusschen had de vrouw haar koffer gehaald. Zij kamde haar blonde haren en keek in het afgeschilferd spiegeltje toen hij terugkwam. De tafel stond gedekt, en het walmend gekiskas van een haring op den rooster en de geur van verschen koffie vulden het atelier.

De gezelligheid overweldigde hem. Hij nam zijn teekengerei en begon zijn gezellin te teekenen in zijn schetsboek.

Een oogenblik bleef zij rustig staan om haar minnaar te begluren. Een pronte jongen, bedacht zij even, een rare vogel is toch zoo'n artist...

- Kom nu maar eten, anders zal de haring aanbranden!...

- Ja... maar hoe heet ge nu eigenlijk?

- Euphrasie... Lach niet... In 't land van Waas kiest men die namen uit... En gij?

- Ik heet Rubens... Niemand heeft mij ooit anders genoemd... Als jongentje teekende ik reeds en zoo vond elkeen het goed mij bij mijn achternaam te noemen.

- Wel Rubens, noem mij ook maar liever Mieke...

Zij trok hem speelsch met den zwarten knevel, streek hem over de glimmende haren die hem tot in den hals vielen, spiegelde zich in de donker-glinsterende oogen die in zijn tanig gelaat het leven brachten.

De haring smaakte heerlijk, en wanneer de laatste krui-

mels brood verdwenen waren, begon Rubens weer ijverig te teekenen.

Nooit had hij zoo'n werklust gekend. En toen de schemering het vertrek met schaduw vulde, zaten zij bij de blozende kachel te stoeien en te praten.

Rubens was vroeg wees geweest. Zijn vader had hij nooit gekend. Zijn moeder hield een klein snoepwinkeltje in het Sint-Andrieskwartier en liet hem, pas tien jaar oud, een paar duiten na. Een oude tante nam het kind op, liet het zijn roeping volgen en aan de Academie studeeren. Voor een paar jaren was zij gestorven en had hij zich zelf moeten behelpen.

Euphrasie was jong naar de stad komen dienen, had haar laatste betrekking verlaten om haar intrek te nemen bij Rubens.

- Nu zal het leven pas beginnen, voorspelde Rubens.

- Nooit denken aan morgen, waarschuwde Mieke.

De wittebroodsweken waren een snoer van gelukzalige dagen en nachten.

Mieke was huishoudster, model en verliefde. Heelder dagen zong zij als een lijster, terwijl zij orde bracht en reinheid in het verwaarloosd atelier. De voorjaarszon twinkelde door de gewasschen ruiten, en bescheen de afgestofte schetsen en schilderijen aan de muren.

Rubens kende geen lanterfanten meer. Hij werkte onverpoosd, Mieke inspireerde hem steeds, nu eens was zij een idyllische boerendeerne, dan een melkboerinnetje met koperen stoopen, later weer een naakte godin met vleesch van melk en bloed. Met voorliefde schilderde hij ook de doode dingen zijner omgeving, een steenen bierpot, een homp brood, een paar haringen met gouden weerschijn naast een lichtgele citroen.

Heel zijn werk was een hulde aan zijn leven dat zooveel kleur en inhoud had gekregen, al wist hij zoo weinig van de vrouw die voor hem gesloten scheen ondanks haar opgewekte uitbundigheid.

Telkens wanneer het geld verteerd was nam hij, als met tegenzin, een zijner doeken onder den arm en trok naar den schilderijenkoopman, die voor Amerika kocht. Het onafgewerkt herberginterieur en de eerste portretten van Mieke werden nooit van den wand genomen.

Hij kreeg nu wel meer van den koopman, sinds deze gemerkt had dat zijn schoenen niet meer kromgeloopen waren en helder blonken, zijn kleederen geborsteld schenen en zijn zwarte Lavallière met zorg geknoopt hing op zijn hagelblank linnen.

's Zondags trokken zij naar buiten, zagen de boomgaarden bloeien, de boomen en hagen groenen. In de schemering hoorden zij ook nachtegalen kweelen en de vrijende koppels gichelen en zoenen. Alles scheen hun levensvreugde te deelen wanneer zij den bleeken avondhemel zagen en den verschen grondreuk inademden.

Met Sinksen, terwijl zij in De Ekster, de oude buitenherberg onder Deurne, boterhammen met platte kaas en schalonjes aten, kwam een luidruchtige kunstenaarsbende rond hun tafel dansen. 't Waren allen jonge kerels met lang haar en vreemde hoeden. Onder de artisten waren een paar dichters, een beeldhouwer en jonge schilders, ‘strijdende Vlamingen’ en vroolijke meisjes. Mieke juichte mee in het zorgeloos koor. 's Avonds hoorden zij ditmaal de vogels niet, want hun eigen zang galmde over de velden. Een der dichters was het haantjevooruit en zette telkens een nieuw liedje in. Zij zongen van de liefde en van Vlaanderen. In de stad trokken zij naar oude herbergen waar zij garsten dronken en over kunst en Vlaamsche beweging tot laat in den nacht bleven disputeeren en goedlachsche grappen verkochten.

Daarna gebeurde het wel meer dat zij er met de artisten op uitgingen. Soms ook nam Rubens zijn schildersbak mee naar den met knotwilgen bezetten dijk van Hoboken waar het zalig rustig was en het water schuurde tegen het oeverriet. Mieke lag daar uren lang op de groene glooiing naar de lucht te turen tot zij geeuwde en dan Rubens begon te plagen. Op regendagen werkte hij aan een doek dat zij hem geïnspireerd had: *De Waschvrouw*.

De schilderij stelde Mieke voor aan de waschtobbe. Uit de blauwe werkjurk puilden de naakte borsten. Zij scheen loos te glimlachen en staarde de dampwalm na die langs haar bloote armen uit de tobbe steeg. De kameraden prezen het werk onvoorwaardelijk. Een jonge beeldhouwer overtrof de anderen in zijn lof. Uren kon hij op het atelier zitten praten over eigen plannen om telkens terug te komen op het ‘meester-

stuk.’ Hoe meer zijn geestdrift klom, hoe kwistiger hij op op den vloer spuwde en asch en propjes uit zijn steenen pijp morste. Wanneer hij weg was kon Mieke den vloer gaan reinigen en knorren over den viezerik.

Rubens, tusschen twee vuren, zei maar niks. Het geprezen doek werd naar Parijs gezonden. Doch Serafijn bleef komen en zag zijn vriend werken, terwijl hij rookwolken opblies voor het open raam. In den verwaarloosden tuin waar het gras hoog opgeschoten stond en het onkruid welig tierde, gloeiden roode kattestaarten en donkere stokrozen. Dieper, achter de lage schutting, werkten een hovenier en zijn zoon in de broeikassen, vulden bloempotten, waarmee zij regelmatig naar de bloemenmarkt van 't Groen Kerkhof trokken.

Dat rustig leven schilderde Rubens, daarbij verstrooid luisteterend naar het betoog van den beeldhouwer die de gebreken van anderen hekelde, zijn eigen plannen breedvoerig besprak, met zijn zware handen door het golvend haar streek of zijn blonde snor opdraaide. Soms bleef Serafijn een paar dagen weg en wanneer hij terugkwam rookte hij sigaren.

- Men moet ook al eens wat werken, verontschuldigde hij zich dan, begon zonder verderen overgang een gekend beeldhouwer te bedillen.

Zoo wist Rubens telkens waar Serafijn gewerkt had. Wat mag hij van mij wel elders vertellen, vroeg zich de schilder af. Vitten is zijn natuur en vriendschap verraadt hij om kwaad te kunnen spreken. Het ontbrak echter Rubens aan moed om hem op afstand te houden en het gewauwel van Serafijn, de achterklap der babbelkous werd hem haast een behoefte. Men moet toch weten wat er in de wereld gebeurt, paaide hij zich.

In de vochtige herfstdagen, de tuin was een tapijt van gele en gouden bladeren en de regen kletste in woeste vlagen tegen de ruiten, zochten zij gezelligheid bij de roodgestookte kachel. Mieke, rillerig en loom, naaide lusteloos aan de kleedjes voor den kinderkorf. Het huiswerk werd veronachtzaamd, het stof bleef weer liggen en zij pruttelde niet meer over den morsigen Serafijn. Enkel als zij 's avonds onder de artistenbende zat in een garstenkroegje, scheen zij op te fleuren.

Rubens werkte zijn zomerschetsen uit en was blind voor

de rest. Hij had den bedongen prijs voor *De Waschvrouw* ontvangen, vertrouwde in de komende dagen en kon dus vroolijk fluiten. Een lied van Béranger zong hij als lijfstukje ‘Ma Grand' Mère’:

Ma grand'mêre, un soir à sa fête,
De vin pur ayant bu deux doigts,
Nous disait, en branlant la tête,
Que d'amoureux j'eus autrefois!
Combien je regrette
Mon bras si dodu,
Ma jambe bien faite,
Et le temps perdu!

Hij zong het zoo vaak tot Mieke en Serafijn het refrein meezongen.

De winteravonden brachten heftiger dispuut onder de artisten. Sommigen hielden het met de meetingisten, anderen met de liberalen. Waren de eersten gehecht aan het oude, knussige leven, gekant tegen militarisme, vlaamschgezind en katholiek, de anderen ontstaken hun lantaarn bij de Franschen, spraken van vrijheid, hadden minachting voor de papen en de kerk; het onderwijs en de weeskinderen trokken hun belangstelling. We bouwen een nieuwe maatschappij, voorspelden de liberalen, we worden meester op het stadhuis. Een vrijgeest had slechts misprijzen voor hun getater, hij verwachtte heil van een revolutie en van het socialisme, ja van het communisme. Staten zouden verdwijnen, de internationale zou regeeren, een wereldtaal zou de menschen aaneensluiten, Proudhon, Marx, Bakoenine waren de nieuwe leiders der menschheid. Men spotte met zijn profetie, meetingisten en liberalen schenen een oogenblik eensgezind. De flaminganten hadden het tegen de wereldtaal, de liberalen tegen de revolutie, de katholieken tegen de vernieling van de kerk. Maar intusschen waren de meetingisten antimilitarist, de liberalen voor de vooruitgang, de flaminganten voor de volksmacht. De vrijgeest zat glimlachend een versche pijp te rooken wanneer de storm over zijn hoofd was weggetrokken en zij opnieuw elkaar onderling in het haar zaten.

Het waren uren van verveling voor Mieke. Serafijn bulderde mee zonder dat men wist in welk kamp hij stond;

hij had telkens scherpe, smadelijke onderbrekingen, trok nijdig aan zijn pijp en spuwde geweldig. Rubens luisterde en had eigenlijk liever thuis gezeten. Enkel zijn vak trok hem aan, kon zijn hartstocht opwekken. Hij was blij wanneer heel de bende af en toe eens de debatavonden onderbrak om naar den ‘Royal’ te gaan, en fransche opera's te hooren zingen van onder de hanebalken in den schouwburg. Op de eerste rij van het uilekot zaten zij te kijken naar de burgers en hun opgeschikte vrouwen beneden. Hoe hoog voelden zij zich verheven boven den gewonen bourgeois! Serafijn had een woeste minachting voor al die menschen met centen die geen kunstenaars waren. Toch betrapte Rubens hem eens toen hij voorkomend zijn hoed afnam voor zoo'n dikke spekslager, die zij, nabij het theater, voorbijgingen.

- 't Is een kalant, verontschuldigde zich Serafijn, ik heb zijn borstbeeld te maken... en al die stommelingen hebben centen...

Rubens verdacht menig kameraad niet beter te zijn dan de bourgeois. Het was maar benijding en zoo haast zij er kans toe zagen zouden zij beneden zitten op de fauteuils. Maar in zijn argeloosheid liet de overweging geen verder spoor. Daarbij speelde men dien avond *Mignon*, en voor hem was het nog nieuw. Na de vertooning trokken zij zingend de stad in. De burgers keken toegeeflijk de joelige artistenjeugd na. Een manescharre spoot wat zilver neer en de wind rukte met bolle vlagen, deed de vlindervlammen weifelen in de gaslantaarns.

Wanneer hij later terugdacht aan dien avond stond een beeld verstard en klaar in zijn geheugen geprent: een meisje dat zong op het Burchtplein onder de kale boomen

> ‘Connais-tu le pays où fleurit l'oranger,
> Le pays des fruits d'or et des roses vermeilles...’

en hoe allen in koor herhaalden:

> ‘C'est là que je voudrais vivre,
> Aimer et mourir! - C'est la!’

Mieke leunde zwaar op zijn arm bij het huiswaartskeeren. In de stille buitenwijk zong enkel de wind en was de duis-

ternis doorschemerd met de stralen van de manesikkel en de karige lantaarns.

Spoedig daarna viel er aan geen uitgaan meer te denken. Tweemaal in de week ging Rubens winkelen in de stad, bracht zijn provisie tabak mee en nieuwe goudsche pijpen die hij, onder het werken, uit verstrooidheid telkens brak.

Serafijn vertoonde zich maar zelden, en zijn bezoeken waren zeer kort. Zij leefden heel eenzaam. Wel woonden er in de buurt nog enkele schilders doch niemand zocht omgang. Moest Rubens om teekengerief of verf, dan gelastte Mieke hem met boodschappen, waarvan hij regelmatig de helft vergat. In die dagen ging hij op in zijn schilderij 'De Blijde Verwachting' waarvoor zijn zwangere vrouw poseerde. Hij had haar geschikt naast de bekleede, bruingesapte schommelwieg. Een oud vrouwtje uit de buurt kwam nu 's morgens het grove werk doen en zij zou het kind wel bakeren. 's Avonds las Rubens voor uit de jongste werken van Conscience: Bavo en Lieveken, Valentijn en De Burgemeester van Luik, die hij, in milde bui, gekocht had.

In het atelier hing een stille verwachting. Mieke was zwaarmoedig, Rubens zat heelder dagen voor zijn doek. Enkel wanneer zij samen broodkruimels strooiden en de kwieke merels en musschen zagen pikken, kenden zij momenten dat zij druk te praten hadden. Vooral rond Nieuwjaar, de tuin lag tot een harde korst gevroren, kwamen de vogels van heinde en ver. Zij kwetterden en piepten uitgehongerd en bleven op den vensterrichel en in de takken van den kalen seringenstruik verwijlen. Rubens profiteerde van de gelegenheid om vogels te teekenen. Zekeren morgen lag een roodborstje, de pootjes ingetrokken, dood voor het raam. Mieke, in die dagen zeer gevoelig, schreide er om.

Eindelijk op Vastenavond werd het kind geboren. Rubens was in de wolken met zijn jongen. Serafijn die toevallig rond den middag eens kijken kwam, werd als peter begroet. Mieke zei niets, staarde in den wintertuin of lag met gesloten oogen te suizelen. Een week later togen Rubens, Serafijn en de baker naar de St. Jozef-kerk om den boorling te laten doopen. Serafijn had een heel pak doopsuiker meegebracht, suikerboonen, witte kapittelstokken, bonbons, verzilverde

likeurbollekens, muntjes en marsepeinen kerstenkinderen. Van de kerk trok het gezelschap naar een kapelleken aan den overkant, waar de gelukkige vader op borreltjes trakteerde. Mieke kon gissen waar zij gezeten hadden, want zij waren zeer luidruchtig en hun oogen schitterden. Rubens kuste haar verteederd en Serafijn vertelde allerhande nieuwsjes en grollen.

Zoohaast de Lente in de lucht stak, trok Rubens er weer op uit om in open lucht te werken.

Soms, wanneer hij het in de buurt zocht, ging Mieke met haar kinderwagentje mee. Maar meestal bleef zij lusteloos in het atelier achter. De vroolijkheid was van haar weggevallen en het kindergekrijt van Serafijntje deed haar redeloos opstuiven. Meer dan eens walgde zij van de verf- en terpentijnlucht en van de tabakswalmen die gewoonlijk het vertrek doortrokken. Geprikkeld wierp zij dan het raam open, mopperde en zuchtte.

Rubens, vol van zijn werk, dacht nooit na over haar gefoeter. Elkeen heeft zoo zijn eigenaardigheden, peinsde hij. Hij schilderde en teekende de vreugd van zijn oogen en de liefde van zijn hart, zijn vrouw en zijn kind, de levende natuur en de doode, mooie dingen. In zijn verloren oogenblikken slenterde hij door de oude stad en bracht een buit mee van rare voorwerpen in voddenhuizen en bij uitdragers opgesnord. Opgezette vogels, een grijze meeuw en een gespikkelde uil, tinnen schotels en potten, bebloemde borden, gehavende boeken met perkamenten of lederen banden, koperen peerkens, een oud-eiken kastje... Ging het werken niet dan timmerde hij schappen om zijn spullen op te stellen.

Heel den zomer leefden zij haast in den tuin. Daar groeide het kind, daar vond Mieke wat afleiding, daar schilderde Rubens de weelderige verwildering van groen en bloemen, waarop, dol en zat, heelder zwermen bijen, wespen en vlinders neerdwarrelden. In de boomen rijpte het fruit en in de verte, achter de met klimop overwoekerde schutting, zongen de hoveniers.

Maar midden van de haast landelijke rust kon Rubens soms opschrikken uit zijn droomerij of zijn lustig fluiten staken wanneer Mieke luid geeuwde. Keek hij haar dan aan, dan stond zij op en ging zich in het atelier verschuilen.

Kwaad zag hij in die kuren niet: hij werkte vol lust en had geen klagen over den verkoop van zijn doeken. Toch zon hij er op om haar wat uitspanning te bezorgen. Met Antwerpsche kermis lieten zij de baker op Serafijntje passen, gingen samen eten *In den Leeren Eemei*, onder Onze-Lieve-Vrouwetoren. Zij zagen den Reus en de Reuzin, de matrooskens die het liedeken van Batavia zongen en Cupido met zijn spuit op den rug van den walvisch! Mieke herkreeg weer haar oude opgewektheid; het gedrang in de menigte, de muziek en de stemmen voerden haar op in den joel. Het hinderde haar niet dat de waterstraal van Cupido over de kijkers droop en haarzelf een geutje in den hals zond. Zij volgde Rubens van herberg tot herberg, naar de foor op het Burchtplein. Daar troffen zij de leutige artistenbent die, manneken achterna, de handen op de schouders van den voorman in langen sliert door het volk slingerden. Het tweetal werd ingepikt en meegesleurd voorbij de smoutebollen-kramen en paardjesmolens, voorbij het Passiespel, de worstelaars en de waarzegsters. In den roes dacht nu niemand aan dispuut, Mieke genoot van de zalige kommerloosheid en peinsde aan huis noch kind. Slechts als de danszaal, de Frascati der Burchtgracht, gesloten werd, moest zij wel aan het einde gelooven. Serafijn had haar dikwijls ten dans geleid en, onder den klaren sterrenhemel, in den zwoelen Augustusavond liep hij naast haar en bracht haar met drolligen achterklap en aardigheden aan 't lachen. Rubens liep achteraan, luisterde vaag, rook nog de danszaal, maar dacht aan het kind. Serafijn vergezelde hen tot achter het Park. Dan voelde Mieke zich weer stil worden naast haar man die niks zei, naar de sterren keek.

- Wat scheelt er, vroeg zij half onzeker over haar gedrag.

- Zie de sterren nu... zij wankelen, schuiven uit hun baan en schieten door den hemel... zoo iets kunnen schilderen...

- Artist, misprees zij.

's Anderdaags bracht de baker Serafijntje weer en het leven kwam opnieuw in de gewone plooi. Het gebeurde wel dat Mieke Serafijn met Rubens vergeleek. Vroeger kon zij hem niet uitstaan om zijn spuwen, maar in den tuin merkte zij dat niet. Hij kwam nu weer regelmatig op bezoek en zijn gebabbel gaf haar afleiding.

Rubens reikhalsde naar zijn komst. Het waren uren dat Mieke handelbaar was en opgewekt, terwijl zij anders menigmaal zijn rustig levensgenot verzuurde met nukkige buien en onredelijke klachten. Serafijntje gaf haar veel last, al was het een braaf schaapken dat niet erg vertroeteld werd, volgens de meening van Rubens. De baker had zich aan het kind gehecht en nam het dikwijls mee naar haar huisje. Rubens ging dan met Mieke kuieren in de laatste herfstdagen, doch het monterde haar niet op.

De winter bracht geen beterschap. Rubens trok zich meer en meer in zijn werk terug, Mieke zorgde nauwelijks voor het eten en liet de rest aan de oude vrouw over. Serafijntje kroop rond in het vertrek en zat soms uren in een hoekje met een of ander pruts te spelen. Zekeren dag waren de ouders verrast dat het kind van stoel tot stoel liep.

- Serafijntje heeft niemand noodig, zei de opgetogen baker, hij kan zich zelf wel redden.

De moeder luisterde niet eens naar dit verwijt: Serafijn werd verwacht. Een poosje later kwam hij, druipend van den regen.

- Wat een waterhond, schertste Mieke.

- 't Is hier geen land, bromde hij, altijd regen en duisternis, en de menschen zijn geen pijp tabak waard... Ik krijg goesting om naar Parijs te trekken...

- Parijs is een verre reis, begon Mieke.

- Daar alleen kan een artist gewaardeerd worden, verzekerde Serafijn...

- Och kom, 't is overal 't zelfde liedje, oordeelde Rubens.

- Parijs!, droomde Mieke.

Bij elk bezoek begon voortaan Serafijn opnieuw over Parijs, het lokkend paradijs. Ook wanneer de bent nog eens bijeenkwam in *De Roode Hoed* op de Handschoenmarkt dan begon hij over zijn plan om weg te trekken. De vrijgeest gaf hem volmondig gelijk, ook hij wou naar het centrum waar de nieuwe gedachten de jeugd beheerschten.

- Met Napoleon III aan den kop, spotte een liberaal.

- Napoleon zal vallen, voorspelde de vrijgeest, en dan komt de sociale republiek!...

De vrijgeest was een zoon van een rijke nijverheidsfamilie, die de artisten maar zocht omdat zij een beetje afstaken bij den bourgeois van zijn stand en hun ordelievende deftigheid.

Serafijn bekreunde zich niet om politiek. Doch terwijl Serafijn nog aarzelde, vertrok de vrijgeest in het voorjaar. Dit vertrek trof Serafijn als een persoonlijke beleediging. Hij wist geen kwaad genoeg te vertellen van het rijkemanskind dat een schand voor zijn familie was. Het was gemakkelijk zoo met de centjes van papa schoon weer te spelen! Eigen reisgeld verdienen is moeilijker.

Dat het Serafijn ernst was, bleek nu spoedig. De boomen bloeiden tot witte tuilen en schoten hun bladeren; de eerste meiroosjes piepten uit en schildersverdriet en maagdenpalm stippelden roos en blauw. Een heele maand haast kwam hij niet naar het atelier. Mieke was ongedurig, zong soms opgewonden al wat zij kende. Dat waren de gevaarlijkste oogenblikken voor Rubens en Serafijntje, zij was dan zóó prikkelbaar dat men best deed haar niet te naderen. Het kind bleef in zijn hoekje en Rubens lei zijn pijp terzijde.

's Zaterdags voor Sinksen moest Rubens naar de stad om een paar doekjes te verkoopen en verf te halen. Onderweg kreeg hij zin in een glas bier te drinken aan de Werf. Hij ontmoette een stadhuisklerk die zijn boterhammen met garnaal verorberde en Leuvensch dronk. De man was een dichter die weemoedige versjes schreef, maar gemeenlijk lustig tierde in de artistenbent.

Nauwelijks zaten zij te keuvelen wanneer de kapitein van den *Baron Osy*, ongevraagd, bijschoof. Hij hing zijn gegalonneerde zeemanspet aan den kapstok, streek over zijn stoppelbaard waarin het grijs begon te overwoekeren, en zei, bij wijze van groet:

- Drink eens uit, jongens... artisten hebben immers altijd dorst!

- Het zeemansleven, dweepte de stadhuisklerk, het zeemansleven moet toch heerlijk zijn!

- Och kom, spotte de kapitein, er is niet veel te zien wanneer men jaar in, jaar uit op Londen vaart... Is uw vriend 'n schilder?

Het gesprek van den hak op den tak, gaf Rubens verzet. Hij vergat zijn bekommernis, dronk wat meer dan hij verdragen kon. Met een licht gemoed trok hij naar huis. Hij zou het portret van den zeebonk schilderen, Mieke zou wel weer vroolijker worden, en Serafijntje...

In huis was het zeer stil. Mieke trof hij niet in het atelier. Hij keek door het open raam en zag de oude vrouw zitten, de handen in den schoot gevouwen op de breinaalden en de grijze kous, naast een teenen mandje waarin Serafijntje sliep, onder een neteldoeken gordijntje.

De oude vrouw schrok op toen zij zijn stem hoorde, zij zag naar 't wiegsken maar gaf geen bescheid.

- Waar is Mieke, herhaalde Rubens en toen er nog geen antwoord kwam, sprong hij over het raamkozijn in den tuin. De roes was meteen uit zijn hoofd geweken, hij wist reeds wat hij nog niet veronderstellen mocht. De oude baker zat onder de schaduw van den kerselaar, in het loover fonkelden de teerroode, onrijpe kersen.

- Zij is weg, fluisterde de vrouw zonder hem aan te kijken, vertrokken met pak en zak... Zij kwam mij vragen om op 't kind te passen...

Rubens zonk neer op het gras, schramde zich aan een doorn van den rozelaar zoodat het bloed zijn handen besmeurde.

- Och God! Och God! steunde hij.

- Schrei maar, jongen, tranen verlichten, troostte de oude vrouw. Zij verdient het wel niet... en misschien kan zij er ook niks aan doen...

- Was zij alleen?...

- Neen!...

- Met Serafijn?...

- Ja... ze wou van het leven genieten... Parijs zien... God zij haar genadig...

Een wesp gonsde boven het neteldoeken gordijntje, ver in de boomen frazelden vogels. De stilte hing als een eindelooze diepte in den wijden hemel.

De zon was uit den tuin geslopen vooraleer Rubens opstond. De oude vrouw had Serafijntje reeds in de schommelwieg gelegd en zijn avondboterham klaar gezet.

- Ge moet wat eten, praamde zij,

- Ik kan niet! Ik ga wandelen...

- Ja, zoek wat afleiding... Ik zal wel bij Serafijntje blijven.

Rubens ging naar de stad en bleef drie dagen en drie nachten weg. Dan was zijn geld vermorst en rook hij naar de kroeg. Hij sliep een dag en een nacht, zat daarna lus-

teloos voor zijn ezel, dronk een pot koude koffie en rookte pijp na pijp. Spoedig dwong de nood hem een paar schetsen te gaan verlappen en aan het portret van den zeekapitein te denken. Wanneer hij het geld trok ging hij weer een paar dagen op zwier.

Als een moeder zorgde de oude vrouw voor Rubens en Serafijntje. Nooit sprak hij over de ontrouwe vrouw noch over zijn drinkgelagen. Zij diende hem als huishoudster en als model.

's Avonds nam zij Serafijntje mee naar huis. Maar voor het winter werd, betrokken zij een vervallen buitenhuisje achter den Pothoek. Moeder had het zoo geregeld. Het scheen haar wenschelijk Rubens uit het oude atelier, waaraan te veel herinneringen verbonden waren, weg te loodsen. Dat zij meeging werd zelfs niet besproken. Serafijntje was het licht van haar levensavond, zij leerde het kind spreken, zorgde er voor en waakte over zijn spel.

Rubens kreeg geregeld bestellingen, schilderde ook kopieën naar oude meesters. Telkens wanneer hij wat verdiend had, hield hij het noodige achter om op tralaliere te gaan. Hij verdrinkt zijn verdriet, peinsde de oude die nooit den moed had, hem zijn gedrag te verwijten. Zij vermeed hem aan te spreken wanneer hij aarzelend terug aan het werk toog, bracht hem zijn pot koude koffie en hield Serafijntje op afstand. Met zijn schildersbak trok Rubens er niet meer op uit. Wat hem besteld werd, schilderde hij naar oude schetsen. Zijn kunst werd hem een kostwinning. Ook de jonge kunstenaars zocht hij niet meer op. Enkel de Stadhuisklerk kwam hem soms opzoeken, las hem zijn weemoedige gedichten voor, en haalde hem dan over om mee naar de Werf te wandelen.

Zoo bracht de Dichter hem ook het nieuws dat Duitschland met Frankrijk in oorlog was. Serafijntje was toen vier jaar oud. Rubens zeer getroffen, smeet oogenblikkelijk zijn palet neer, stak een pijp aan en luisterde gespannen.

- Frankrijk zal het verliezen, voorspelde hij ten slotte.

- Dat kan niet, oordeelde de Stadhuisklerk.

De oorlog hield Rubens voortdurend bezig. Alle avonden ging hij naar de stad om nieuws in te winnen of met den Dichter te disputeeren over de kansen. Hij kende de gene-

raals en de staatslieden, sprak over Bismarck en Ollivier, over Mac Mahon en Bazaine, over Von Moltke en Von Manteuffel, Napoleon en Eugenie. Op een kaart volgde hij de veldslagen, juichte toen de Duitschers voortrukten. Na Sedan kwamen de vreemde krijgsgevangenen in het land, met honderden werden zij op de forten in den omtrek gelegerd, waar hij de bruine Turco's met roode broeken ging bekijken. In die dagen dronk hij niet en moeder begon te gelooven dat de ziekte overwonnen was.

Maar hoe dichter Parijs genaderd werd, hoe hartstochtelijker Rubens te werk ging. De lange winteravonden bracht hij in de herberg door met strategisten van zijn soort. De Stadhuisklerk was lang bekeerd, bofte nu ook met de overwinnaars en erkende in Rubens zijn meester op krijgsgebied. Parijs omsingeld en belegerd, Parijs in nood waar men paardenbrood at en ratten slachtte, daarover was Rubens nooit uitgepraat. De lente kwam na een bangen en bitteren winter. In de Antwerpsche haven werd goud verdiend ten koste der vechtende naburen. In bloei stonden de boomen wanneer de communards, onder het schrikbewind der mannen van Versailles genadeloos werden neergeschoten. In de bloedige Meidagen was Rubens plots zeer stil geworden. De luidruchtige kroegen zocht hij niet meer op, hij verlangde geen nieuws meer te hooren, ving meikevers voor Serafijntje en speelde met het kind. Doch het stoeien vergat hij om droomend voor zich uit te staren en te peinzen aan het bloedbad van Parijs, aan wie daar nu in ellende zaten...

- 't Is te erg, nokte hij, die miserie heb ik hen niet gewenscht... Mieke is toch de moeder van Serafijntje, en 'k heb haar zoo gaarne gezien!...

Met den Stadhuisklerk ging hij de gedachte aan Parijs wegspoelen. De klerk zat 's anderendaags met een suffen kop aan zijn lessenaar, wist niet waar hij Rubens verlaten had. In zijn geheugen spookte een zot liedje van ‘z' heeft heur witte kousen aangedaan om naar 't bal te marcheeren!’

Een week later stond moeder met Serafijntje hem af te wachten op de Groote Markt. Zoo lang was Rubens nooit weggebleven, en zij was ongerust. De Dichter zocht hem overal en vond hem ten slotte dicht bij huis, in den hof van den Pothoek, verbalemond en bestoven achter een

stoop seef. Zijn steenen pijp lag kapot op den grond, zijn hoed was hem van de zwarte haren gegleden, het hoofd voorover gezakt op den linkerarm lag op de wrakke, groengeverfde tafel.

- Hier zit hij reeds twee dagen, verklaarde Trientje de waardin, wanneer hij wakker wordt drinkt hij en zingt... 't is zoo'n fatsoenlijke jongen dat wij hem maar hebben laten zitten...

- Hij heeft veel verdriet, vertrouwde de Dichter.

- Arme sloeber!

En de Dichter bracht Rubens naar huis.

III.

Voortaan was Rubens hopeloos verloren. Hard werken en zoohaast hij wat gewonnen had op de lappen gaan om vergetelheid te zoeken werd hem een gewoonte. Jaar in, jaar uit vervaardigde hij schilderijtjes, verkoopbaar en goedkoop zooals de afnemers hem bestelden, schilderde kopieën voor kunstkoopers, portretten van herbergkennissen en aan de antiekhandelaartjes van onder Onze Lieve-Vrouwetoren leverde hij paneeltjes per dozijn, waarop een Vlaamsche melkboerin met vleugelkap naast haar hondenkar met geelkoperen stoopen stond afgebeeld.

Bij voorkeur zat hij in den Pothoek, bij Trientje met haar antieke bloemenmuts. Hij hinderde niemand en zijn gezang was de klanten eigen geworden. De lichtgele seef schuimde kralend in zijn glas en hij kon zich goedkoop een roes drinken. Veel had hij daarbij niet noodig, want hij was spoedig onder zeil. Opgewekt begon hij dan te zingen, maar wanneer hij eindelijk van ‘haar witte kousen’ zong dan wist iedereen in de buurt dat hij melancholiek begon te worden en spoedig zou inslapen. Zoohaast hij ontwaakte herbegon hij van voor af aan. Had hij honger dan vroeg hij een paar harde eieren of een boterham met kaas en veel mostaard. Van een leurster kocht hij krabben of garnaal, of een zwart saucijsje. Duurde het al te lang naar het oordeel van Trientje, dan liet zij Moeder roepen die er slag van had Rubens mee te troonen.

Serafijn scheen vaders gaaf geërfd te hebben. Nog voor hij naar school ging kon hij aardig mannekens teekenen.

Rubens, in zijn heldere oogenblikken, was trotsch op dien aanleg en onderwees hem. Moeder oordeelde dat hij, om een artist te worden, ook naar de Akademie moest. Elk jaar was hij er primus en vierde de buurt feest. Er werd wel niet gepaleerd zooals in de stad, want de buurt was te weinig bevolkt, maar toch werd de primus in open rijtuig afgehaald en kreeg hij een geschenk van het feestcomiteit namens de geburen. Rubens, in feestelijke verteedering, zong dat het een aard had en Serafijntje, die haast heel vaders repertorium kende, zong mee.

Serafijntje was het evenbeeld van zijn vader. Hij had dezelfde levendige oogen en zwarte lokken. Zijn vreemde jeugd in het atelier en in den verwaarloosden tuin naast zijn eenzelvigen vader en de oude, verkleefde Moeder, had hem diep beïnvloed. Geen kameraadjes had hij buiten schooltijd gevonden, en de academie-jongens hadden zijn schuwheid opgelost in een vroegrijpe teruggetrokkenheid. Eens de lagere school achter den rug, hielp hij Moeder bij schrobben en plassen, teekende of knutselde in den tuin of op zolder. Moeders afgod was hij. Zij vertrouwde hem reeds als kind al het lief en leed, hij wist waarom vader telkens op rabaut ging en aanzag zijn verdriet als geheiligd. Zoo leerde hij in het leven berusten, kende geen verlangen naar andere omstandigheden. Evenals zijn vader kon hij timmeren, vogels opzetten en schilderen. Moeder werd sukkelachtig, zij was haast tachtig, en Vader was een grijze veertiger met doffe oogen.

Toen hij in de schilderklas zat, stierf Moeder. Twee dagen lag zij met piepende ademhaling te bed, bewust van haar naderend einde. Serafijntje moest Mijnheer Pastoor halen.

- Al heb ik geen kwaad te biechten, Serafijntje... Daar in mijn legkast ligt mijn begrafenisgeld, mijn spaarcentjes van vroeger... In een ander kistje wat ik in het huishouden sparen kon... 't Is alles voor u... gij moet nu voor Vader zorgen... Vader is zoo'n braaf man... We zullen nog samen in den hemel komen, Serafijntje... Ik heb geen familie...

De Pastoor kwam, troostte de oude vrouw die, na de sacramenten der stervenden ontvangen te hebben, glimlachend den zaligen dood lag af te wachten. Rubens had haar om vergiffenis gesmeekt en zij had enkel verzoenend gepreveld:

- Arme jongen!...

Na de begrafenis ging Rubens boemelen. Serafijn telde de spaarcenten die verborgen lagen onder zijn eerste, onnoozele kinderkrabbels, welke zij zorgvuldig in de lade bewaard had. Dieper in de schuif vond hij zijn verkleurde academie-lauwerkronen.

Twee dagen lang frutselde de jongen in het huis, in het atelier en op zolder. Peinzend staarde hij keer op keer, door het zoldervenster naar de bewolkte herfstlucht en verbeeldde zich den dorren levensweg dien hij bewandelen zou naast zijn vader wiens hart gebroken was.

Den tweeden dag, bij valavond, ging hij zijn vader halen, zooals het voor hem, Moeder steeds gedaan had.

Met een soort van vervoering wijdde hij zich aan zijn taak. Rubens was voor zijn zoon alles. De argelooze schilder die slechts werkte om zijn brood te verdienen en verder maar... zong, was de levende zachtmoedigheid en de deemoed die zijn dagen belichten zouden.

Zoo goed mogelijk verving Serafijntje de Moeder. Het huishouden sprong niet te zeer op krukken. Hij kookte den pot wanneer er te koken viel, vaagde den vloer, waschte hemd en laken, stopte sokken.

De lessen van de Academie had hij laten schieten. IJverig hielp hij Rubens bij het vervaardigen van paneeltjes of kopieën.

Eens dat Rubens weer twee dagen op gang was, vond Serafijntje hem niet in den Pothoek en moest hij dieper de stad in. Hij zocht zijn vader in vele kroegjes en dronk overal een glas. Beneveld verzeilde hij eindelijk in de oude Kaasstraat aan de Werf, waar hij vader vond in de herberg *De Wijde Wereld*. De waard, een zwaarlijvig man, hield een bas tusschen de beenen. Treurig klonk zijn muziek. Rubens zat in een donker hoekje zijn steenen pijp te rooken. Zijn oogen waren met bloed doorloopen.

- Daar is de sohn, zei het tenger waardinnetje met Duitschen tongval, ge komt te laat jongen, er is geen bier meer in *De Wijde Wereld*!...

- Arme Dichter, fluisterde Rubens meewarig.

- Het leven is geen pijp tabak waard, wijsgeerde de waard, laat ons nog maar een borreltje drinken...

Zij tikten en slurpten. De muzikant begon weer op zijn instrument te krabben.

- Ach wass... das Leben... zoo'n goeie jongen... en het zoo beu zijn... ja, Serafijntje, wij hebben groot verdriet... De Dichter heeft zich opgehangen...

Van ontsteltenis dronk Serafijntje zijn glaasje leeg, verloor zijn beetje nuchterheid en begon mee te zingen. Drie dagen later zongen zij nog in *De Wijâe Wereld*. Maar de schoonste liedjes raken ook uitgezongen. Er kwam weer bier in huis, en vader en zoon sukkelden naar huis om hun roes uit te slapen.

Het jaar der wereldtentoonstelling bracht de schilders veel werk, doch voortaan gingen beiden samen het werk afleveren en samen op den dril. Serafijntje had in de loting een hoog nummer getrokken en was dus vrij van den soldatendienst. Het was een gelegenheid te meer geweest om te zwieren.

- Rubens heeft een brave sohn, oordeelde het Duitsch waardinnetje, hij zoekt geen frauen...

De kachel, rood gestookt, ronkte. De waard speelde lustig-brommend mazurkas en redowas. Tot afwisseling zongen de schilders.

- De kunst is schoon, juichte de waard.
- Een troost in het leben, vulde zijn vrouw aan, al de rest is maar schund...
- IJdelheid, bepeinsde Rubens, is macht en glorie!...
- Schoon en vrij is ons leven, bedacht Serafijntje.

Vreemde kwibussen kwamen hen gezelschap houden onder de smokende lamp in *De Wijde Wereld*. Zij brachten iets mee van 's werelds onrust en bedrijvigheid, spraken over politiek en gebeurtenissen tot de bas en het gezang hen overstemden. Dan zaten zij onthutst te luisteren naar de artisten, inwendig een beetje jaloersch op die mannen die leefden buiten aardsche bekommernissen.

- Geef maar katoen, jongens, moedigde de waardin hen aan.

Zoohaast het zomerlicht in de lucht kwam, bleven de zangers weg. Dan zaten zij in den Pothoek.

- Nu zitten zij op hun buitengoed, zei spijtig de waard, die alleen geen plezier had aan zijn spel.

Zij hadden hun eigen plaatsken, diep in den achterhoek van den tuin, nabij de geteerde schutting waar het mos tusschen de reten groende. Onder de schaduw van een vlierboom zaten zij op een vermolmde bank aan een wrakke tafel. Zoet rook het er naar lindebloesem of witte vlierschijf. Blauw stak de hemel uit boven het lage dak, en goud schoot de zon op het reuzelend groen der kruinen, en langs den witgekalkten gevel. Maar in de schaduw van den tuin was het vochtig en frisch.

In dat hoekje leefden zij zoolang zij geld hadden. Soms bleven zij er, onder den glans der maan, een nacht zitten. Zij zongen tot het donker werd en herbegonnen 's morgens met de vogels. Meestal loodste Serafijntje zijn vader naar huis, maar reeds vroeg keerden zij 's anderendaags weer. Dank aan het gezelschap van zijn zoon kende Rubens nog weinig melancholieke oogenblikken.

Trientje die met haar dochter Fientje de herberg hield, had een bijzondere lankmoedigheid voor de zangers. Zoohaast zij hen zag naderen, sjofel en bescheiden, de losse Lavallière in den wind, nam zij een tweelitersstoop en twee glazen. De lichtgele seef schuimde en parelde in de pinten, de grijssteinen kruik met blauwe bloemen versierd stond midden op tafel voor beide stille proevers.

's Middags bracht Fientje een paar borden met wat de keukenpot bieden kon of dubbel rantsoen kaas met mostaard en brood.

's Namiddags kwamen de stadswandelaars en de klanten. Dan knalden de stoppen en spoot de seef.

Nadat de tweede stoop uitgeneuzeld was, legden zij hun lange steenen pijpen neer, bestelden een versche kruik, zagen hoe de dolle horzel kwam neergesnord midden van de vliegen die verzadigd lagen in de gemorste bierplaskens rond de glazen... Rubens met zijn gebroken basgeluid, Serafijntje met zijn beverige tenorstem begonnen dan tot verheffing van hun eigen plezier te zingen. Enkel als zij een slokje namen of peuzelden aan krabben of aan een saucijsje, zwegen zij. Soms ook zaten zij, verteederd, een wijlken te smooren en te genieten van den valavond.

Serafijntje was blij wanneer zijn vader de gelukzalige vergetelheid vond. Rubens was hem steeds vooruit in het drin-

ken en was daarbij spoediger in de wolken. Nu vergeet hij zijn gebroken hart, bedacht de zoon verrukt en zag zijn vader liefdevol aan... Gebeurde het, dat Rubens indommelde, dan zat hij stillekens te rooken en verjoeg de lastige vliegen die vader kwamen plagen. Hij zag Fientje gaan en komen met stoopen seef, altijd even ingetogen en stilzwijgend. Fientje bekoorde hem. Zij was zoo zedig en zoo moeders hulp. In de ijle rookpluimen van zijn pijp zag hij zijn grillige droomen na en mijmerde over de broosheid van het leven.

Een enkele keer bleef zij wel eens aan de tafel treuzelen. Wat zij dacht was niet na te speuren in haar klare oogen. Zij zag naar den vader en ook naar den zoon.

- Hij slaapt, stelde Fientje vast.
- Hij rust nu, zei Serafijntje.
- 't Is zonde, oordeelde zij dan.
- Het hart van den armen man is gebroken, vergoelijkte de zoon.
- Het zou zoo anders kunnen zijn, verzon Fientje na een poosje.
- Ach! Wij kunnen het leven niet dwingen, zuchtte Serafijntje een beetje verlegen.

Hij waagde het niet haar in de oogen te zien, voelde zich beklemd in haar bijzijn. Toch klopte zijn hart wanneer zij aarzelend voortliep en hij weer alleen bleef met Rubens.

De herfst joeg de vergeelde bladeren neer. Donkere bessen trosten aan den vlierboom. Schoftige wolken dreven voor het blauw van den hemel en de wind snokte met meer geweld. Eenzamer werd de tuin, die, voor de boomen kaalgeplukt stonden, door de bezoekers lang verlaten was. Dan trokken de zangers weer naar *De Wijde Wereld*, waar de bas weer uit den hoek kwam.

- Rubens heeft een brave sohn, prees het waardinnetje.

Maar ze zongen reeds ‘De Bloem des Bals’, begeleid door den kreunenden bas. Serafijntje dacht vluchtig aan Fientje, aan het magere Fientje met haar blauwe oogen en aan haar figuurtje in zwarte jurk met witte bollekens bezaaid.

Zekeren avond, zij hadden laat gezongen na een mosselfeest, keerden zij arm aan arm naar huis. De maan speelde kiekeboe achter zwarte jachtende wolken. Ze waren moe

en stil. Onderweg gingen zij wat uitrusten op een bank van het Park, vlak over een heerenwoning waar gefeest werd. Al de ramen waren verlicht en de koetsiers stonden te praten aan de poort, terwijl de rijtuigen naast het voetpad donkere schimmen geleken.

Rubens zag naar de kleine lantaarnoogen der voituren en naar de verlichte woning. Gedempt klonken het klavierspel en de vrouwenzang in den zoelen herfstavond. Even werd de poort geopend en in de gang boden gegalonneerde knechts te drinken aan de koetsiers.

In de diepte van het Park zongen jonge stemmen hun opgewekte zorgeloosheid.

- Wat zijn rijke menschen toch gelukkig, mijmerde Rubens.
- Och, weifelde Serafijntje.
- 'k Wou wel rijk zijn, jongen!
- Rijk zijn?... Rijk zijn?... Maar vader kunnen wij nog gelukkiger zijn?... Wij, wij zijn zat!...

Rubens was verbluft. Een oogenblik dacht hij na, liep verloren in den doolhof van zijn leven en verlangen, gaf zich dan gewonnen.

- Gij hebt gelijk, Serafijntje, gij kent geen kwaad en zijt tevreden met uw lot.
- Kom, we gaan naar huis, zei Serafijntje, we zijn afgedwaald... Kom laat ons zingen.

Arm aan arm strompelden zij voort. Serafijntje zette een liedje in:

> ‘Ma grand'mère, un soir à sa fête’...

De zangers trokken door de eenzame stad. Zij waren moe maar bleven zingen tot voorbij den Pothoek, waar nog stamgasten zaten aan de ronde tafel. Fientje hoorde hun stemmen, zij zongen weer *Mignon*, en als voor zich zelf zei ze luidop:

- 't Is vandaag hun derde dag, morgen zullen zij werken!...

LODE BAEKELMANS.

Helden.

Coba Repelaer van Driel.

Er zijn herinneringen aan menschen, die in plaats van minder te worden, groeien met de jaren, ook al mogen de feitelijke bizonderheden wat verbleken.

De zakelijke omstandigheden zakken beetje aan beetje weg in de vergetelheid, hetgeen dat blijft, wortelt dieper dan de feiten, en gaat ver, o ver boven hen uit, het is het besef van iets dat was en iets dat is, om in 't kort te zeggen: het is het wezen dier menschen, dat het bewustzijn met zich draagt.

En wanneer ik nu terugdenk aan hen, over wie ik enkele bladzij's wil schrijven, en ik herinner ze mij, zooals het mij dikwijls wil gebeuren, los van alle omstandigheden, vrij van stoffelijke bizonderheden, dan raakt zacht-aan mijn ziel doorklonken van tonen, die liefelijk zijn en welluiden...

Zal ik nu trachten deze ervaringen die niet te noemen zijn, onder woorden te brengen, dan bevangt mij de onmacht, want woorden zijn tenslotte maar woorden, oud en uitgediend, of zoo nieuw dat ze scherp en hol aandoen....

Kon ik maar schrijven met wat onzichtbaar, onhoorbaar is... met datgene wat boven het zintuigelijke uitgaat....

De eerste maal dat ik hem zag, was in het Walter Reed te Washington, het groote hospitaal voor oorlogsgewonden.

Hij lag achter een scherm, want hij behoorde tot de nieuw aangekomenen; het geloop en de beweging in de zaal zou hem nog te veel vermoeien. Zijn nog een weinig jongensachtig gezicht lag opzijde in het kussen, de lippen vertrokken

van inspanning, want het was de eerste dag, dat hij werkte; twee roode woldraden werden gevlochten om vier spelden, die gestoken waren op een leeg garenklosje; eenvoudiger kon het werk wel niet zijn; kinderen van vier en vijf jaar, had ik op deze wijze paardeleidsels zien maken.

Aan Francis kostte dit werkje het uiterste zijner inspanning, zijn voorhoofd was natbepareld, traag en onzeker bewogen zijn lange, witte vingers, bij elke beweging behoorde er overleg toe om ze richting te geven, en het klosje vast te houden.

Toen ik de zaal binnenkwam waren er een centimeter of drie gevlochten; ik geloof eigenlijk grootendeels door de verpleegster, de huisvlijtzuster genoemd, die hem dien dag voor het eerst een arbeid had toevertrouwd. Francis moest telkens zijn werk bewonderen; hij hield het op een afstand, en zooals een kunstkenner dat vóór een schilderij doet, bekeek hij door de oogharen de niet te bespeuren toeneming van het roode wolstaartje, dat uit het klosje hing.

Na een half uur moest hij 't werk opgeven, want zijn handen begonnen van inspanning te beven.

De zak met tresoren, die een toko-achtige verscheidenheid inhield en onder zijn bereik hing aan een spijl van het hoofdeinde, werd losgeknoopt, het garenklosje met de wol erin gestopt.

Daarop ging Francis op zijn rug liggen, wondertevreden over het volbrachte, en keek mij voor het eerst aan, hoewel ik zeker een kwartier naast zijn bed gestaan, en zoo nu en dan een woord met hem gewisseld had.

Hoffelijk zei hij: ‘How-do-you-do.’ Zijn vriendelijke bruine oogen, altijd vol mooi weer, blikten naar me op.

We kenden mekaar niet; toch lag vreemdheid verre.

De arbeid van zooeven vervulde hem; hij verontschuldigde zich.

‘Ik kan het nog niet lang doen, weet u, dan begint de pijn in de armen; zette ik 't door, dan kwam ik heelemaal achterop.’

Hij had de onbedorven openhartigheid van den man van het volk, die vrijuit over zijn kwetsuur praat, maar daarbij de kieschheid heeft er niet over uit te weiden.

Francis was tot aan de borsthoogte verlamd, in

Frankrijk was hem dit overkomen, maar, en dat was het moeilijke punt, het was geen oorlogskwetsuur, het was niet opgedaan aan het front... ik zal het maar dadelijk zeggen: Francis was nooit aan het front geweest, hij had geen kruit geroken; toen hij als soldaat in Frankrijk was aangeland, had terstond een kwade meningitis hem te pakken gekregen, en sindsdien was hij verlamd. Drie maanden bleef hij in Havre, de plaats van aankomst, daarna had men hem, als onbekwaam voor eenigen dienst, met een ziekenconvooi naar de Vereenigde Staten teruggestuurd.

'Ik ken Frankrijk eigenlijk niet,' bekende hij herhaaldelijk, als iemand, die met een bezwaard geweten zich altijd weer opnieuw zoekt uit te spreken. 'Ik ben maar drie maanden in een barak geweest, een barak die lekte, toen hebben ze me teruggestuurd.'

In zijn ongerepten eenvoud, voelde hij zich temidden van de overige oorlogsgek wetsten verreweg de minste.

Wel waren er andere meningitis-patiënten op de zaal, maar die hadden dan toch voor hun ziekworden dienst aan het front gedaan.

Tegenover die kameraden voelde Francis zich minderwaardig; al pochten of snoefden ze zelden of nooit op hun ondervindingen, daarvoor hadden ze teveel lijden beproefd; leed maakt nooit branieachtig, maar wel den mensch klein; zij hadden een gemeenschappelijk verleden, een schat van ervaringen waarover Francis niet praten kon. Ja dat was 't, Francis kon niet meepraten, al behoorde hij bij hen.

Vertellen over hun tallooze ondervindingen deden de soldaten niet vlot, vooral niet wanneer er vreemd bezoek was, dat verhalen trachtte uit te lokken, tuk bleek op beschrijvingen van oorlogsellende, dan waren hun antwoorden steeds kort, droog en doodleuk; maar wanneer het schemeruur aanbrak in de barak, er dus geen bezoek meer was, de zaalzuster een rustig oogenblikje had en gezellig kwam praten dan welden er heele brokken ervaring in kleurige taal los; Francis lag dan heel stil, voor zich uit te kijken; eens zei hij zachtjes tegen me, terwijl er veel dikke wijsheden gezegd werden over het Fransche volk, het Fransche karakter, de Fransche strategie:

‘Ik weet alleen dat ze zeggen ‘wi-wi-wi’, wanneer wij niks anders zeggen dan ‘yes’.

‘Heb je een Fransche verpleegster gehad?’ hielp ik hem op dreef.

Hij schudde mistroostig zijn hoofd.

‘Een keer kwam er een Fransche doctor in onze barak, maar die barak was niet goed, want die lekte.’

En Francis zweeg; hij had niets anders te vertellen.

Niettemin was hij in tel op de zaal; hij werd met een zeker soort beleefdheid toegesproken, zelden geplaagd, en als hij sprak, sloeg men er altijd acht op.

De vereenzaming achter het scherm duurde gelukkig niet langer dan twee weken, de afmattende onderzoekingen waren voorloopig voorbij, en het scherm werd weggenomen.

Dat was een herleving; den ganschen eersten dag lag hij om zich heen te kijken, naar al die gebeurtenissen, die hij op hun geluid kende; het binnenrijden van het eetkarretje, het rondbrengen van de post, het houtsnijwerk van zijn rechterbuur, het vegen van den houten zaalvloer, het openen en sluiten van de groote ramen, en nog zooveel meer dat hij gretig met zijn volle aandacht volgde.

Dien eersten dag had hij onafgebroken een glimlach om den mond en in de oogen, zooals kleine wiegekinderen, nadat ze welgevoed en gewasschen zijn, belangstellend de wereld inkijken.

De zaal, waar Francis lag, was in hoofdzaak een armenen beenen-zaal; de meeste soldaten hadden al een genezen amputatiewond, en kregen hier hun kunstarm of been. Buiten in de lange gang werd geoefend, op de zaal was men chez-soi, vrij en ongedwongen. Het hinderlijke kunstlid werd liefst aan kant gezet; er werd gestrompeld en gehaspeld met een stomp, die zoo oneindig handiger was dan het nieuwe kunstlidmaat.

Francis trof 't met zijn linkerbuur, een goedmoedigen vroolijken neger met roetzwarten kroeskop, waar zorgvuldig een scheidingspaadje was ingebrand; tot groote vreugde der zaal was hij een hartstochtelijk banjo-speler.

Francis hield veel van luisteren.

Zijn gezicht werd dan vol aandacht, ik zou haast zeggen vrome aandacht. Ging de neger wat heel vlug van een

stemmig lied over in een tralala, dan kon Francis mij even een meelijdend, onderhandsch knipoogje geven, dat te medelijdender was, naarmate de overgang meer onverwacht klonk.

Het schemeruur, dat daguur vol geheimenissen, zoo stil onder het uitsterven van het licht, werd op de zaal meest ingezet met de banjo.

De neger zat dan in zijn rolstoel, naast zijn bed, als altijd zijn uniform met zelfs den stijven kraag keurig toegesloten; het was maar een handje vol van een mensch, zijn beide beenen waren weggeschoten, een plaid lag over de looze omgeslagen broekspijpen, die met veiligheidsspelden aan zijn romp waren vastgemaakt. De twee kunstbeenen lagen meestentijds onderstboven op het voeteind van zijn bed.

De inzet van het concert was in den regel een Old Plantation song, een monotone zang, in dialoogvorm, voor koor en solo; daar er echter geen andere negers in de zaal waren en de blanken maar bij uitzondering zulk een volslagen negerlied zouden meezingen, was de neger èn koor èn solo.

Francis vroeg hem dikwijls te zingen ‘It is me o Lord.’

Het koor zette dan in:

Is it the preacher?
Is it the teacher?
Who is in the need of prayer?

Deze regels neuriede, mompelde de neger binnensmonds in een soort doodsche onaandoenlijkheid, geheel toegebogen over zijn banjo, waar hij met zijn spitse, zwarte vingers een reeks kunstige pizzicato's op tokkelde; dan opeens gooide hij het hoofd met een onverwachte bezieling achterover, en begon de koorzang:

It is nòt the preacher,
It is nòt the teacher,
But it is me o Lord
Who is in the need of prayer.

Hij zong dit niet in de gewone beteekenis van het woord, het was een muzikaal afbidden, een zangerige smeektoon, vol zuchten, bij den laatsten regel een bijna kermend steunen. Alleen de telg van een eeuwenlang onderdrukt ras kon dit zoo vanzelf zingen.

‘Ze zijn mooi, die negerliederen,’ zei ik eens tegen Francis.

Hij knikte.

‘De woorden zijn mooi, zoo uit je zelf,’ zei hij droomerig.

Francis hield veel van zingen; kwamen de bekende liederen aan de beurt, dan zong hij van harte mee; zijn gave gezondheid van vroeger leefde nog haast ongeschonden in zijn prachtige tenorstem, die, merkwaardig genoeg, weinig of niet scheen geleden te hebben van zijn lang te bed liggen. Het was een mooi, vooral rijp geluid, dat al de kameraden opwekte, en hun meegalmingen in de maat hield; het gebeurde wel eens, dat Francis de maat tikte met zijn, voor een ander doel nooit gebruikte wandelstok.

Zong hij zijn lievelingslied:

> Keep the home fires burning
> While your hearts are yearning...

dan opeens besefte ik, vreemde gevoelsassociatie, hoe eenmaal die witte, slapspierige handen, sterke handklauwen waren geweest, toen Francis nog boerewerk deed, op de farm van zijn ouders, daarginds in het zonnige land van Oregon; hoe zijn stap toen weifelloos geklonken moest hebben.

Graag vertelde hij van die dagen; hij was er niet weinig fier op, dat niet een op de farm in den tijd der groote houtkappingen zoo veel kon torsen als hij; om zijn spierkracht had men hem den bijnaam gegeven van het ‘lastdier’. Hij vertelde ervan zonder ophef, ik zou haast zeggen onpersoonlijk, zooals men verhaalt van een of andere mooie reisherinnering.

Het liefst vertelde hij van zijn familie. Voor zijn broers had hij een groote bewondering, omdat ze de sterksten uit de streek waren, echter altijd nog minder in kracht dan hij.

Zijn vader was geboortig uit Noorwegen, als jongen geëmigreerd naar de Staten. Naar Francis' voorstellingsvermogen waren zijn vader en ik een soort landgenooten; we waren immers zoo ongeveer buren in het gindsche Europa... Deze gedachte gaf hem een soort van vertrouwelijkheid tegenover mij. Zijn moeder was hem bijzonder lief. Weinig kon hij maar over haar vertellen, het kwam altijd op 't zelfde neer, dat zij flink kon werken... en toch was dat zeker niet de schakel zijner aanhankelijkheid.

‘Ik denk dikwijls aan haar; daar gaat eigenlijk geen dag voorbij, dat ik niet aan haar denk’, zei hij gedurig, en met ongewoon veel gemoed in zijn stemgeluid.

Francis besefte zelf niet, dat nu in zijn verlatenheid en hulpbehoevend zijn, de eerste en nauwste bloedband zich toetrok...

‘Moeder, dat is altijd hetzelfde; een vader is wel eens zoo boos; een moeder blijft eender’ en bij de laatste woorden verkneukelde hij even de schouders, als nestelde hij zich ergens tegen aan.

‘Alles verandert, of kan veranderen,’ wijsgeerde Francis; ‘maar een moeder, dat heb je zoo.’

Dan ineens kon hem te binnen schieten, dat ik uit het verre Europa kwam:

‘Verlangt u niet naar uw familie en uw moeder?’ Juist als een kind zijn eigen gewaarwordingen terstond en rechtstreeks op den naaste toepassend.

Ik vertelde hem, dat ik met mijn man in Amerika was en dat eenzaamheid in twee-eenigheid licht is.

Eens antwoordde hij hierop met groote innigheid, terwijl hij zich met moeite trachtte om te leggen, als wilde hij door verandering van houding op een andere gedachte komen.

‘O ja, twee is genoeg.’

Het kwam er zoo onhandig uit; hij liet den zin vallen, onverwacht, onvoorbereid, zooals een kind een geschenk ondersteboven aanbiedt. Wanneer ik zoo bij Francis zat en over deze dingen sprak, vroeg ik mij af, of er menschen zijn zonder eenige bijzondere liefde voor één mensch, bij de gehechtheid aan verwanten. Ik meen dat geen sterveling ontkomt aan wat men de macht der liefde noemt; ik althans ontmoette er nooit een, en zal er wel nooit een tegenkomen.

Ook Francis had zijn roman.

In den beginne sprak hij er nooit van, later maar spaarzaam, al had hij er dezelfde openhartigheid over als bij het praten over zijn ziekte. Hiervan kon hij niet veel zeggen, doordat het dan verward en somber werd in zijn geest.

Dat hij een meisje liefhad, wist ik, lang voordat hij mij 't gezegd had; ik had het bespeurd, zooals men zeker is van bloemen voordat men ze ziet, dank zij den geur.

Eens speelde hij met zijn nikkel horloge; hij deed de

kast, ik geloof opzettelijk, open. Een portretje viel op het laken. Het was een lachend meisjesgezicht, met lorgnet en krulhaar; veel kon ik niet onderscheiden, wel kreeg ik dadelijk den indruk dat het geen boeredochter moest zijn, en dat kwam uit; Francis vertelde met zekeren eerbied, de wenkbrauwen opgetrokken, dat ze hulponderwijzeres was op de bewaarschool van hun dorp.

'Ze is knap en handig, zoo...' Hij maakte den zin niet af, maar stak zijn onderlip veelbeteekenend naar voren.

'En ze heeft veel boeken, en ze leest... maar dat is het toch niet, ze heeft iets, iets...'

Tevergeefs zocht hij 't woord en knipte zijn vierden vinger op de muis van zijn rechterhand.

'Ja ziet u, ik kan 't zoo niet zeggen, maar handig, en dan heeft ze bij alles, zoo iets ziet u'... Onrustig trok hij zijn laken op.

Ik zei niets.

'Kijk 's, ik zal eens 'n voorbeeld geven; ze heeft smaak zoo als ik nog nooit van een meisje bij ons in 't dorp gezien heb, ze heeft een groot raam in haar zitkamer laten maken, ze woont alleen bij haar moeder, dus heeft daar alles te zeggen, en dat raam heeft ze nu niet gewoon maar zoo laten maken, kijk,' en zijn zwakke arm trachtte een halven cirkel te beschrijven. 'Aan den binnenkant zijn er vensterbanken met kussens, daarboven een boekenplank, en aan den buitenkant een bloembak, net een halve maan, en 's zomers vol met roode geraniums, eenig, eenig... Francis sloot zijn oogen om die roode geraniums duidelijker te zien...'

Meermalen had ik een vermakelijken afkeer hij hem opgemerkt van alles wat 'dame' was; zijn eenvoudige ziel kon die redelooze onsamenhangendheid niet begrijpen; in het hospitaal kwamen vele dames, even vriendelijk als geesteloos; ze gingen met mandjes, ware hoornen des overvloeds, langs de bedden om versnaperingen, cigaretten, chewing-gum, chocolaadjes uit te deelen, soms ook bloemen; aan Francis vroegen ze dan wat zijn geliefde bloem was; altijd noemde hij die, welke in de mand lagen. Op enkele uitzonderingen na waren deze dames een eigenaardig mengsel van wereldsche wuftheid en christelijke barmhartigheid, van het eerste echter meer dan van het laatste! ze droegen de klee-

ding der verpleegsters, alleen was haar sluier van kostbaar zijig gaas, lang en hinderlijk waaiend.

‘Ze moesten die poppenkast niet op 't hoofd hebben,’ merkte Francis eens meewarig op, terwijl hij een der altijd glimlachende dames naoogde; zij had voor elk bed stilgestaan, en overal gevraagd. ‘Heb je pijn vandaag, arme stakker?’

Eén bloemenbrengster mocht hij graag, ze was de dochter van een bloemist die tegenover het Walter Reed hospitaal woonde; zelf werkte ze wel in den tuin. Wind, regen en zon leefden in haar verweerd gezicht. Eens kwam ze op de zaal en gaf ze Francis een bosje fijne geurende viooltjes; ze legde het op zijn bed en wilde haastig doorgaan, doch Francis pakte haar hand vast, draaide die om, en zei met een soort trots tegen mij:

‘Fijn, je kunt het zand er nog in zien, daar houd ik nou van, dat is zoo echt.’

De bloemiste trok haar hand terug; lachende met oogen en lippen. ‘Geen dame’, prevelde Francis voldaan, haar naoogend.

Toen hij mij de eerst maal vertelde van Helen, zijn meisje, zei ik heel voorzichtig, om hem uit te dagen:

‘Dus..... een dame?’

‘'n Dame, Helen 'n dame? werken kan ze, werken, zooals geen drie met mekaar, naaien als 'n naaister, bakken als 'n banketbakker, koeken met kerstmis, taarten met vruchten, ook van die kleintjes, torentjes weet u, eenig, met schuim... Helen een dame..’ En hij schoot in den lach over zulk een ongerijmdheid.

* * *

Vele maanden bezocht ik Francis. Ging hij vooruit? Ging hij achteruit? Zusters en dokters haalden de schouders op; hij zag er beter uit, doch de verlamming bleef.

Elken Zatermiddag hield hij trouw oefening voor me; de dekens werden opgeslagen, en ik moest kijken of ik het laken iets, ook maar iets bewegen zag, wanneer hij trachtte zijn voet te dwingen.

Maar het laken bleef roerloos, die vele maanden. Het

handwerken gaf niet veel; in den beginne had hij het telkens er over, dat hij het horlogevak zou leeren; doch sedert hij het paardenleidsel begonnen was, dat, ik durf het haast niet zeggen, nooit is afgekomen, sprak hij niet meer over dat vak.

Wat deed hij zoo den heelen dag? Hij hield er veel van mee te leven met de zaal, het verbaasde me dikwijls zoo goed als hij de andere bedlegerigen kende; werd hij 's middags rondgereden in zijn wagentje, dan sprak hij nu eens dezen dan genen toe, het uur, voor het ritje bestemd, mocht in de buitenlucht worden doorgebracht, maar een praatje van een paar minuten met een kameraad die veraf lag, werd toegestaan. Was het weer maar even dragelijk, dan reden we in de lommerrijke lanen van het hospitaal, alleen bij ergen regen bezochten we de cantine.

Deze nu was voor Francis een aardsch paradijs.

Stemmen, kleuren, muziek, een altijd gonzende gezelligheid.... in een prettig houten gebouw, een ruime zaal, met vele en groote ramen, gordijnen van bebloemde stof, ‘net zooals bij Helen op de kamer’, merkte Francis de eerste maal goedkeurend op; overal tafeltjes met gevulde bloemvazen. In een hoek der cantine stond de lange tafel der knutselaars, daar werd figuurgezaagd, cartonnagewerk en kinderspeelgoed gemaakt, vliegmachines in 't klein, mooie en minder mooie voorwerpen; maar wat een ijver, bij dit werk; hier was waarlijk de arbeidsvreugde, in de geloovige middeleeuwen ‘Hulpe Gods’ genoemd.

Langen tijd kon Francis met van aandacht gefronste werkbrauwen kijken naar de mierenvlijt van al die knutselende prutsende vingers; hij mompelde dan voor zich heen:

‘Fine.. fine’.

Aan het einde der cantine-zaal was een podium, daarop verschool achter palmen en bloemen een vleugelpiano. De eerste maal dat Francis het instrument opmerkte, zag ik een verlangen in zijn oogen glanzen.

‘Speel je?’ vroeg ik hem.

Hij knikte, en daar hij mijn verwondering ried, zei hij met 'n knipoogje: ‘Zoo 'n beetje van Helen geleerd. Ziet u kans me op 't podium te krijgen?’

‘Jawel’, antwoordde ik, hoewel de kans niet bijster groot leek.

Hij wielde zijn rolstoel tot vlak voor de trapjes, keek de zes treden op, stak de handen naar me uit, en zei even ironisch als luchtig:

‘Ik ben niet erg massief, probeert u 't maar eens’.

'k Zette hem op den pianostoel, het pedaal kon hij niet gebruiken, met één vinger en daarbij zachtjes fluitend speelde hij enkele bekende wijsjes, in de zaal hoorde men het ternauwernood. Francis was voorovergebogen, verrukt over het ééntonig wijsje. Na enkele oogenblikken echter werd zijn hand moe, hij verzocht mij zijn plaats te nemen en zijn lievelingslied te spelen. Nu zong hij mee uit volle borst; uit de zaal klonken eerste en tweede stemmen; het koor zwol aan:

Keep the home fires burning
While your hearts are yearning...

Ik luisterde naar die frissche stemmen, van zooveel jonge mannen, nog op den drempel van het leven, die wilden binnengaan en het leven afdwingen, vreugde èn gezondheid èn liefde... mannen die niettegenstaande verbrijzeling en vermorzeling terug wilden naar den huislijken haard, als broodwinners, vaders, als broeders en verloofden...

En ik hoorde onder al die stemmen, de tenor van Francis die jubelde boven de anderen uit:

Keep... the... home... fires... burning...

* * *

We speelden dikwijls dam met elkaar, dat was zoo'n prettig spel, zonder veel inspanning te spelen, en met een toch prikkelend kansgevoel van te winnen of te verliezen.

Francis was op de zaal een beroemd speler; nu bezit ik een niet al te best spellehoofd, ook was het lastig voor me dat het Amerikaansche dammen eigen regels heeft. Speelden we met een dichte haag van toeschouwers om ons heen, dan liet Francis' eerzucht niet toe, dat hij slecht speelde, doch zijn coertooisheid duldde evenmin dat ik zou verliezen; liep het spel dus tegen het einde, dan waarschuwde hij me binnensmonds tegen een hopeloozen zet, en souffleerde me, onhoorbaar voor de omstanders, den weg van het geluk.

Liefst damden we zonder eenig publiek, eigenlijk omdat dan het praten gemakkelijker ging; Francis kon dan zeggen, wat lag op den bodem van zijn gemoed; korte zinnetjes waren het meest, gezegd zonder het spel af te breken, bijna altijd over Helen veelal zonder haar naam te noemen.

‘Ze kan bakken, ze kan naaien... ze houden allemaal van haar’.

Soms ging het verder: ‘We hadden allang getrouwd kunnen zijn, als er geen oorlog geweest was’...

De damzet, die hierop volgde, was een speler als Francis onwaardig....

De laatste maanden werd Francis stiller en stiller, bijwijlen zoo afgetrokken, dat hij niet eens merkte wat er in de zaal gebeurde, hij vertelde me dat hij slecht sliep, zonder pijn te hebben.

‘Muizennesten’ en hij glimlachte droefjes.

Hij trachtte in lektuur afleiding te vinden, maar de inspanning voor zijn ongeletterden geest was te groot, lusteloos legde hij een begonnen boek terzijde.

Eens verraste ik hem toch, verdiept als hij was in een klein zakbijbeltje, van een geestelijke uit het leger.

‘Bevalt het je?’

‘O, ik ken 't van vroeger, maar nu bekijk je de dingen zoo anders’.

Moedeloos staarden zijn oogen, hij gaf me 't bijbeltje, ik bladerde erin.

‘Toch wel 'n mooi mensch die Christus’...

‘O zeker, ik geloof niet, dat Hij oorlog verklaard zou hebben’, mijmerde Francis.

Ik wist, dat hij veel hield van alles wat met zee en water te maken had, daarom vroeg ik hem, of hij het verhaal kende van den gestilden storm; zonder rechtstreeks te antwoorden zei hij gretig:

‘Toe, leest u dat eens’.

'k Las het uit Lukas, omdat deze het verhaal met de meeste levendigheid verteld.

Francis vond het mooi, hij scheen gepakt.

De volgende maal, toen ik nauwelijks over den drempel was, floot hij enkele kameraden, die terstond, het scheen een afspraak te zijn, kwamen aangestrompeld en aangehinkt.

Francis hield me zijn bijbeltje voor en zei me half gebiedend:

‘Van die golven’.

Toen ik den laatsten zin gelezen had: ‘Wie is toch deze, dat hij ook de winden en het water gebiedt, en zij zijn Hem gehoorzaam?’ vulde Francis terstond met die prachtige ongedwongenheid der oprechten aan: ‘That 's a fine man, that Christ, I declare’.

Intusschen werd Francis' gedruktheid erger, hij werd hoe langer hoe zwijgzamer, ik zag duidelijk, dat, hij dag en nacht tobde.

Ik wist het maar al te goed waarover, en toch meende ik beter te doen niet uit mezelf den vinger te leggen op de wond van zijn hart.

Ik wachtte.... en damde veel met hem.

Op zekeren dag zei hij opeens tegen me: ‘Ik ben zoo bang dat een ander haar neemt, en niet goed voor haar zal zijn’..

Zijn stem stokte in de keel, hij wilde niet doorpraten, en sloot de oogen, alsof hij sliep.

* * *

Op een lentemiddag, terwijl de jonge zon de ziekenzaal verguldde en stoofde, zag ik, voor ik zijn bed had bereikt, dat Francis ongewoon blij was, hij lag achterover als in een bad van geluk.

Alles lachte aan hem in die zwijgzame blijheid, eenvoudigen naturen eigen.

‘Ze komt’. Dat waren de twee woorden die hij sprak, nog voor ik hem een hand had toegestoken.

En Helen kwam. Ze reisde vijf dagen en vijf nachten.

's Morgens haalde ik haar af van het Washington station.

Den dag van te voren had ik nog eens met zusters en geneesheeren over Francis' toestand gesproken, allen waren 't er over eens dat genezing was uitgesloten, een kleine beterschap zou mogelijk wezen op den duur; ook dat hij nog eenmaal iets zou kunnen leeren van het horlogemakersvak,... mogelijk, maar de feiten waar men nu rekening mee moest houden, waren, dat Francis een ongeneeslijke verlamming tot aan de borst had.

Hij had gevraagd, of ik Helen van 't station wilde halen. ‘En dan legt u 't haar zoo'n beetje uit’. Hij maakte een vage beweging met zijn rechterhand naar het voeteinde. ‘Want ik heb haar alleen geschreven, dat ik niet echt gewond ben; wel heb ik gezegd, dat er heelemaal geen aardigheid meer aan me is, ... en dat zal ik ook blijven doen... ik wil alleen dat u zorgt, dat ze niet schrikt.’

De zekerheid haar te zien, deed hem dit bijna vroolijk, iet of wat luchthartig zeggen.

Vroeg in den ochtend ging ik haar halen. Helen had weinig gegeten op haar lange reis, we gingen eerst naar een restaurant, waar 't in den morgen nog stil was.

Verwonderd, maar niet in het minst verlegen, keek ze rond. Ze had een bloeind gezichtje, dat de meeste uitdrukking kreeg wanneer ze haar oogen toekneep, om iets te beamen.

Zoodra ze over Francis sprak, gleed er een zekere milde vrouwelijkheid over haar gelaat; het trof mij hoe rechtstreeks haar aanvoelingvermogen was.

‘Hij is veel erger dan hij geschreven heeft’?

Ik knikte.

De bevestiging scheen haar een soort opluchting te geven, zij ging door met vragen, of hij weinig of in het geheel niet vooruit was gegaan, of het zoo wel zou blijven, of hij nooit meer zou opkomen....?

Ik vertelde de droeve werklijkheid, en terwijl ik dit deed, werden haar kalmte en zekerheid steeds grooter, blijkbaar schenen mijn bevestigingen te strooken met haar vermoedens, of mogelijk was ze blij, dat de werkelijkheid niet nog erger was. Ten slotte zei ze aarzelend, mij echter met volle onbevangenheid aankijkend:

‘Is Francis blij dat ik kom?’

‘Nog nooit zag ik hem zoo blij.’

Toen ontspande haar gezichtje geheel...

‘Ik zal nu maar gauw naar het Walter Reed toegaan’, was de omzetting van haar gevoelens.

'k Bracht haar tot de electische tram, en nam afscheid. ‘Tot ziens, tot ziens’; gracelijk wuifde ze met haar hand, terwijl de brullende wind speelde met haar krullende haren....

's Avonds kwam er een telefoon van het Walter Reed, of ik in de twintigste barak bed 45 nog wilde bezoeken vóór den nacht.

Stil en vredig lag de groote kamerruimte in het weifelende schemerlicht; de meeste patiënten waren nog buiten, om zoolang mogelijk te genieten van de eerste zoo zoete lenteluchten.

Francis lag stil, uitgestrekt, naast zijn bed zat Helen, ik geloof, dat ze haakte.

Wat zag ik?

'k Zag wat maar heel zelden wordt te zien gegeven aan een derde, wat maar zelden voorvalt in een menschenleven; twee zielen die zich zetten van bloesem tot vrucht...

Francis knikte me goedendag.

Hij zag er moe uit, Helen stond op, en gaf mij een stoel.

‘Zeg jij 't maar, Helen’.

Ze keek me aan, met haar boschduif-grijze oogen, die sinds van morgen in het oog vallend rijker waren aan zachte schoonheid.

Haar gezichtje kwam mij voor als de gulden zon, op een zondagmorgen...

‘Ik ben besloten, wat Francis ook zegt van niet te trouwen, bij hem te blijven... of eigenlijk dat hij bij ons komt... met moeder sprak ik er al over... die vindt het goed.. ik ga dan gewoon naar de bewaarschool, gewoon ziet u, net als vroeger...’

Francis wilde mij iets vragen, hij trachtte zich op te beuren, en doordringend hechtten zijn oogen zich op me: ‘Gelooft u dat zoo iets kan... zoo gewoon bij mekaar?’ Hij bleef op zijn elleboog steunen om mijn antwoord af te wachten.

‘Zeker, een enkele maal kan een huwelijk wezen van ziel aan ziel’.

‘Ik dacht wel dat u 't ook zou zeggen.’ Francis viel terug in zijn kussen, een wel moeë maar wonderlijk gelukkige uitdrukking kwam over hem.

* * *

Op dien lenteavond in het Walter Reed Hospitaal te Washington, toen twee menschen mij deel lieten worden aan het feest hunner verheiligde zielen, deed ik die belijdenis.

H. Laman Trip-de Beaufort.

Indrukken van de bijeenkomst van den Internationalen Vrouwenraad te Christiania.

De bijeenkomst van den Internationalen Vrouwenraad, die van 8 - 17 September werd gehouden te Christiania, is weder voorbij; en wie deel mocht nemen aan deze eerste vergadering na den oorlog, waarnaar wij zoo verlangend en hoopvol hadden uitgezien, zet zich, tehuis teruggekeerd, tot het overdenken van de indrukken, welke deze bijeenkomst bij ons heeft achtergelaten, tracht op te maken eene balans van wat zij ons schonk en van wat zij ons onthield. En al moge men dan daarbij worden gestemd tot dankbaarheid, een zeker gevoel van weemoedige teleurstelling is toch ook niet te weren. Althans ik voor mij moet bekennen, dat mij tijdens de vergaderingen vaak overweldigde een indruk van matheid en kleurloosheid, die in scherpe tegenstelling stond tot den gloed en de kracht, die ik meer dan eens bij vroegere internationale samenkomsten op mij voelde inwerken. Dit trof mij te pijnlijker, omdat dit gevoel van lichte teleurstelling, dat ik met oudere leden onzer delegatie deelde, niet scheen te bestaan bij jongeren, die eene dergelijke wereldbijeenkomst van vrouwen nog nimmer hadden bijgewoond en die er door werden getroffen en bezield, juist zooals ik het vroeger placht te worden. Was ik zelve dus met de jaren minder ontvankelijk geworden voor de hoogtijden van ons feministisch vereenigingsleven? vroeg ik mij twijfelend af. Maar bij rustig en gezet nadenken werd mij toch duidelijk, dat dit verschil van appreciatie tusschen ons ouderen en de

jongeren immers zoo natuurlijk, zoo begrijpelijk was. Want zij zagen slechts wat voor oogen was; en wij oordeelden bij vergelijking. Het verging haar en ons als den Joden bij den bouw van den tweeden tempel van Jerusalem, waarvan de profeet Ezra verhaalt, dat velen om de grondlegging van het nieuwe Huis de stem verhieven met gejuich; terwijl de vaderen, die oud geworden waren, die het eerste Huis gekend hadden, weenden met luider stem, gedenkend de glorie, die voorbij was en ziende op het nieuwe, dat nog vorm en en gestalte krijgen moest.

Wat bleek er ook op de samenkomst van den Internationalen Vrouwenraad te Christiania veel te zijn voorbij gegaan en voorbij gegaan voor goed, aan wie het heden met het verleden van vóór den oorlog kon vergelijken! Wat stonden er vele plaatsen van vroeger vooraanstaanden ledig! Het was een lange, indrukwekkende doodenlijst, welke de voorzitster, lady Aberdeen, ons bij de opening der zittingen voorhield, een lijst van namen van grooten klank. Bertha von Suttner, de Vredes-Bertha, zooals men haar noemde; Sarah Monod, de pittige, schrandere Fransche Raadsvoorzitster, die als jong meisje haren socialen arbeid begon in de lazaretten van het Roode Kruis tijdens den Fransch-Duitschen oorlog van het jaar 1870 en die, evenals Bertha von Suttner, zoo genadig werd weggenomen nog eer de gruwel der verwoesting haar vaderland ten tweede male trof; Gina Krog, de krachtige wegbereidster van het feminisme in Noorwegen, de oprichtster van den Noorschen Nationalen Vrouwenraad, die in het jaar 1908 ook naar Nederland kwam als officiëele afgevaardigde harer Regeering naar het toen te Amsterdam gehouden Internationaal congres voor Vrouwenkiesrecht; Maria Girard-Mangin, de voorzitster van het Internationaal Comité voor Volksgezondheid, de vrouwelijke arts, die, ten gevolge van eene schrijffout op eene lijst, werd opgeroepen tot den hospitaaldienst voor de zoo fel bedreigde vesting Verdun, maar zich onmiddellijk naar haren post begaf en er zich niet van liet verdringen door den aanvankelijken heftigen tegenstand der legerautoriteiten, die er haar, der vrouw, den arbeid eerst onmogelijk wilden maken, maar toch eindigden met haar daarin te eerbiedigen, te huldigen zelfs en die, na afloop van haren militairen dienst, na het intreden van den wapen-

stilstand, toch nog viel als offer van de typhus, die zij zoo moedig en zoo trouw had helpen bestrijden; Anna Howard Shaw, de gevierde Amerikaansche predikante, de moedige strijdster voor de politieke ontvoogding der vrouw, wier woord volle zalen wist te doen ontgloeien in geestdrift; en eindelijk, nog enkele dagen vóór de opening van het congres te Christiania, Mary Wright Sewall, de energieke organisatrice, oud-voorzitster van den Internationalen Vrouwenraad, die ten onzent in het jaar 1898, in een sympathieke rede, door haar gehouden op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, den stoot gaf tot de oprichting van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland, die ook nog in den herfst van datzelfde jaar is tot stand gekomen. Bij het hooren dier namen, die zoo vele herinneringen wekten, dacht ieder onzer ook nog terug aan zoo menige trouwe arbeidster in eigen nationalen kring, die sedert de laatste samenkomst voor nu zes jaren was ingegaan tot hare ruste, om ook haar te brengen den cijns van dankbare herinnering in die oogenblikken van diep zwijgen, waarmede naar oud Raadsgebruik de necrologie van lady Aberdeen werd besloten om wie het wenschte gelegenheid te geven tot stil gebed, - tot dankgebed voor wat ons in die allen was geschonken. Want wel waren de rijen der oude garde droevig gedund; maar was niet juist het gevoel van gemis, dat het verscheiden der strijdsters van eene vroegere generatie wekte, het beste bewijs, hoeveel zij voor ons waren geweest? Indien haar verdwijnen eens niet merkbaar ware geweest in het verdere verloop der samenkomsten, waar de leden der jonge garde haar niet maar zoo dadelijk konden vervangen en waar, wie er nog over was van de oude garde, maar al te zichtbaar de sporen droeg van den strijd, van de spanning, van de ontbering der laatste jaren, sporen die zich diep in hare trekken hadden gegrift. Wat waren de meeste goede bekenden van vroeger oud geworden - neen, niet oud geworden, maar verouderd, wat nog heel iets anders is, verouderd vóór den tijd. Uitgenomen de eeuwig jonge, altijd strijdbare Fransche leidster Madame Avril de Sainte-Croix, en de schrandere, altijd slagvaardige Engelsche voorgangster, Mrs. Ogilvie Gordon, was geene dier vrouwen, die wij thans terug zagen, meer wat zij vroeger was. Bij sommigen lazen wij de verarming,

de ondervoeding als van het gelaat, zooals bij de Oostenrijksche presidente, Frau Minor, de vrouw met de vermoeide, verslapte trekken, wie men het met geene mogelijk heid euvel duiden kon, dat zij bij het nagerecht gretig naar eene sigaret placht te grijpen: zij had zoo zichtbaar behoefte aan eenigen prikkel om zich staande te houden! Er waren anderen, als de Servische afgevaardigde, Madame Sekulitch, uit wier mond nimmer ook maar één woord van beklag werd gehoord, maar wier gespannen, onbeweeglijke gelaatstrekken den indruk maakten, alsof zij nooit meer zoude kunnen glimlachen en wier oogen soms schenen te staren, als zagen zij altijd weder gruwelijke dingen, die zij niet konden vergeten. Maar als de sporen van de groote wereldcatastrophe in dezen kring nu eens niet zichtbaar en tastbaar waren geweest?

Bij dit alles was het immers wel beschouwd zoo natuurlijk, dat het debat leed en bleef lijden onder het feit, dat de ouderen ontbraken en, voor zoover nog aanwezig, waren verzwakt; dat de jongeren zich hare taak nog niet eigen hadden gemaakt; en dat door het zich afzijdig houden van de Duitsche vrouwen het evenwicht in dit internationaal concert was verbroken en was opgekomen eene al te sterke overheersching van het Engelsche element, waartegen noch de Fransche, noch de Oostenrijksche en Hongaarsche en allerminst de delegaties uit de neutraal gebleven landen zich konden handhaven, - de laatsten vooral niet, omdat zij bovendien nog hadden te worstelen met het gebruik eener vreemde taal als voertuig harer gedachten. Dat gebruik eener vreemde taal was een bezwaar, dat trouwens te zwaarder drukte, omdat bij de behandeling van de nieuwe problemen, die door den oorlog acuut zijn geworden, de technische termen in de verschillende talen elkander niet dekten, vaak ook verkeerd werden begrepen en toegepast met als gevolg een wederzijdsch misverstaan, een spreken naast de quaestie.

Maar al mocht door dit alles trots de feestelijkheden en het gezellig, opgewekt verkeer met de vriendelijke, gulle Noorsche gastvrouwen als een floers, als een nevel over de bijeenkomst te Christiania blijven hangen, er waren toch van den aanvang roerend schoone oogenblikken. Zoo toen lady Aberdeen voorlezing deed van een schrijven van Dr. Gertrud Bäumer, voorzitster van den Duitschen Nationalen

Vrouwenraad ter nadere toelichting van het door de Duitsche vrouwen ingenomen standpunt om zich wel niet aan het verband van den Internationalen Vrouwenraad te onttrekken, maar zich toch van alle verkeer en van alle samenwerking met dezen te onthouden tot Duitschland op voet van volkomen gelijkheid zal zijn opgenomen in den Volkenbond; en dit omdat de Duitsche vrouwen niet onderschatten de beteekenis van eene wereldgemeenschap van vrouwen, gelijk de Internationale Vrouwenraad er eene is, voor den wederopbouw eener vernielde wereldorde en ook niet van ganscher harte bereid zouden zijn om daartoe mede te werken, - maar omdat zij dien wederopbouw eener nieuwe wereldorde onmogelijk achten, zoolang in den Bond der Volken de grondslag van gelijkberechtigdheid van alle natiën niet is erkend. Onmiddellijk na voorlezing van dit Duitsche schrijven werd door Mrs. Ogilvie Gordon namens de Engelsche delegatie geformuleerd het voorstel om den Duitschen zusters bericht te zenden, dat hare afwezigheid ten zeerste werd betreurd en daarbij tevens uit te spreken de hoop en het verlangen, dat Duitschland spoedig als gelijkberechtigd lid van den Volkenbond ook zijne plaats in den Internationalen Vrouwenraad zal kunnen hernemen. Het voorstel werd dadelijk gesteund door Noorwegen, door Denemarken en door Nederland. Maar eer het nu nog in behandeling kon worden genomen of in stemming gebracht, richtte de presidente der Fransche delegatie, Madame Avril de Sainte-Croix, zich in hare volle lengte op en vroeg om de Fransche vertaling van het Engelsche voorstel. Die werd haar gegeven en daarop volgde een oogenblik van ademloos, gespannen wachten. En toen klonk daar door de doodsstille zaal helder en krachtig de stem der Fransche vrouw, die verklaarde, dat de Fransche delegatie mede het voorstel steunde. Een stormachtig applaus barstte op het hooren dier woorden los. Het was of allen daarop hadden gewacht; alsof dit het oogenblik der verzoening was. Treffend was vervolgens ook nog de verklaring van Frau Minor, namens de Oostenrijksche en Hongaarsche delegaties, dat dezen in strijd met de opvatting der Duitsche vrouwen hadden gemeend, zich niet afzijdig te moeten houden, omdat de Volkenbond toch nog slechts een Volkenbond in wording is en omdat het onder alle omstandigheden toch beter was,

dat de vrouwen elkander weder terug vonden; terwijl, gelijk de Servische afgevaardigde, Madame Sekulitch, het zoo hartroerend uitsprak, zich daarbij in het bijzonder richtende tot de niet aanwezige Duitsche vrouwen, de oorlog immers een leugen was geweest, want dat het niet waar was, dat de vrouwen der verschillende natiën elkander haatten.

Zoo was het in de gegeven omstandigheden, waarin de naweeën van den oorlog nog zoo schrijnen, reeds veel, dat de vrouwen elkander konden terug vinden en dat in grooten getale en in groote verscheidenheid. Want bij de voorlezing van de presentie lijst bleek, dat aanwezig waren uit 28 aangesloten landen een honderd vijftig afgevaardigden met tal van plaatsvervangsters, terwijl niet minder dan 21 Staten officieele Regeeringsafgevaardigden hadden gezonden: Noorwegen de vrouwelijke hoogleeraar in de zoölogie aan de universiteit te Christiania, Kristina de Bonnevie, Frankrijk zijn gezant bij de Noorsche Regeering, China de echtgenoote van zijn gezant te Londen; de jonge Tsjecho-Slowaksche Regeering had op de uitnoodiging om eene afgevaardigde te zenden geantwoord, dat zij aan die uitnoodiging niet kon voldoen, omdat er haars inziens ‘geene vrouwenquaestie bestaat,’ en omdat onder haar bestuur den vrouwen volstrekte gelijkheid van rechten met den man is gewaarborgd. Goed was het ook, dat nieuwe elementen konden worden opgenomen door de toetreding van de Nationale Vrouwenraden van Uruguay, van Mexico, van IJsland, van Joego Slavië, wier delegaties met haren nieuwen ijver, hare nog frissche illusies, hare uitnemende spreeksters als eenen nieuwen prikkel aanbrachten; terwijl Griekenland, dat reeds eerder toetrad, maar tot nog toe weinig van zich deed bemerken, ditmaal uitkwam met eene wel kleine, maar voortreffelijk geschoolde en hoogst actieve delegatie van blijkbaar zeer intelligente vrouwen. Van groot belang was het ook, dat thans eindelijk kon worden overgegaan tot de keuze van nieuwe bestuursleden onder wie den Duitschen vrouwen de terugkeer in dezen kring ongetwijfeld gemakkelijker zal vallen. Want al mogen de betuigingen van leedwezen over het demonstratief wegblijven der Duitsche vrouwen, zooals die ook van Engelsche en van Fransche zijde openlijk werden uitgesproken, zeer stellig ten volle

oprecht zijn geweest, - het was, geloof ik, toch maar goed, dat die oprechtheid nog niet zoo dadelijk aan eene proeve werd onderworpen. Nu de Duitsche vrouwen er niet waren, werd hare afwezigheid betreurd. Maar als zij er eens wel geweest waren, of de gevoelens jegens haar dan onverdeeld vriendschappelijk zouden zijn geweest? Uit particuliere gesprekken behield ik den indruk, dat de hand van den tijd nog bedarend over vele opgewonden gemoederen zal moeten heenstrijken.

Als eene opwekking tot vertrouwen in eene nieuwe, betere toekomst was ook reeds op zich zelf de plaats van samenkomst, het *Storthing*, het Noorsche Parlementsgebouw, dat door de Regeering van Noorwegen op de meest onbekrompen wijze ter beschikking van den Raad was gesteld. Want meer nog dan de van Regeeringswege verleende subsidie van 50.000 Kronen voor de ontvangst van het Congres heeft het feit, dat dit heeft mogen zetelen in het Parlementsgebouw zelf, beteekenis als eene officieele erkenning van dezen Wereldbond van Vrouwen. Eene dergelijke officieele erkenning, die bij vroegere samenkomsten van den Raad nog buiten alle berekening lag, staat thans op den door den Internationalen Vrouwenraad in zijn nu ruim dertigjarig bestaan afgelegden weg als een mijlpaal, die duidelijk aangeeft, hoever men reeds is gevorderd tot het einddoel, namelijk volledige samenwerking van man en vrouw. Het hoog gelegen, eerst voor een zestigtal jaren door den Zweedschen architect Langlet opgetrokken gebouw biedt uit zijne vensters een verrassend schoon uitzicht over een fraai beplant, druk verkeerscentrum, de Karl Johann's Gate, dat tusschen den Nationalen Schouwburg en de uitgestrekte universiteitsgebouwen met hunne rijke musea door, oploopt naar den breeden, statigen trappenopgang van het op het terras van eenen tegenoverliggenden heuvel gebouwde koninklijke paleis. Een mooi symbool van den band tusschen vorst en volk. Van binnen bood het Parlementsgebouw met zijn ruime vestibule, met zijn grootsch trappenhuis, waar voor deze gelegenheid was opgesteld de buste van de Noorweegsche feministe en wegbereidster Gina Krog, met zijn lange wandelgangen, waar vrouwen van niet minder dan 28 nationaliteiten steeds druk pratend

op en neder liepen en zoo elkander nader kwamen dan zij het ooit in eene geregelde vergadering konden doen, met zijne vele grootere en kleinere zalen overvloed van ruimte voor de verschillende congresbureaux, voor de afdeelings-vergaderingen. En dat alles culmineerde dan in de groote Storthingszaal. Die zaal, in het midden der eerste verdieping gelegen, is uitgebouwd in den vorm van eenen zuiveren halven cirkel, waarbinnen de zetels der afgevaardigden straalsgewijze zijn gerangschikt. Die zetels dragen ieder op een koperen plaatje den naam van het district, waarvoor de afgevaardigde, die er op zetelt, zitting heeft. Thans waren zij afgedeeld in groepen, onderscheiden door de nationale vlaggetjes der verschillende delegaties, die in de vergaderingen naar oud Raadsgebruik volgens ancienniteit van aansluiting bij den Raad plegen plaats te nemen. Nederland, daarbij de zevende in rang, had met zijne voltallige delegatie van tien stemgerechtigde afgevaardigden eene uitstekende plaats in de derde rij, juist in het midden, op korten afstand van de bestuurstafel, waar lady Aberdeen in den voorzittersstoel plaats nam. Daarachter werd de wandvlakte ingenomen door eene groote muurschildering van Oscar Wergeland, voorstellende de aanneming van de eerste Grondwet van Noorwegen door de Nationale Vergadering in het jaar 1814, nadat het land zich voor goed had losgemaakt van Denemarken en eer het nog werd verbonden met Zweden. De breed gepenseelde, ernstig denkende, zich hunne zware verantwoordelijkheid zoo zichtbaar bewuste mannenkoppen gaven eene zeer bijzondere wijding aan deze indrukwekkende zaal met hare kolossale afmetingen, hare prachtige lichtkronen, hare hooge vensters met hun heerlijk uitzicht, hare traditioneele herinneringen, hare loges, waar de officieele vertegenwoordigers der verschillende mogendheden trouw de zittingen van den Raad bijwoonden.

II.

De beraadslagingen in deze samenkomst van den Internationalen Vrouwenraad waren tweeledig en bestonden vooreerst in het uitbrengen der verslagen omtrent de werkzaamheden der aangesloten Nationale Vrouwenraden en der

zoogenaamde Permanente Internationale Comités, die het Raadswerk voortzetten in de tijden, dat de Internationale Vrouwenraad niet in vergadering bijéén is. De periode, waarover deze verslagen liepen, was ditmaal eene zesjarige inplaats van zooals gewoonlijk eene vijfjarige, daar verkeersmoeielijkheden het verleden jaar nog onmogelijk maakten om op den gezetten tijd, vijf jaren na de laatste samenkomst, die van het jaar 1914 te Rome, te vergaderen. Na de verslagen waren aan de orde de door de Nationale Vrouwenraden en door de bestuursleden op de agenda gebrachte *resoluties*. Dergelijke resoluties, die bij meerderheid van stemmen worden aangenomen, zijn volgens de geijkte terminologie van den Raad slechts *recommandations* (*recommandations*, *Empfehlungen*) waarbij de Raad eenig boven drijvend denkbeeld *recommands* (*recommande*, *empfiehlt*). Zij zijn voor de aangesloten Vrouwenraden niet bindend. Zij geven slechts aan wat op een gegeven tijdstip bij den Raad in studie, in overweging is. Bindende besluiten, zoogenaamde *decisions*, waarbij de Internationale Vrouwenraad eenig besluit neemt, overgaat tot eenigen bepaalden nieuwen arbeid en dien den aangesloten Nationalen Vrouwenraden tot plicht stelt, kunnen volgens het pertinente voorschrift der Statuten enkel worden genomen met algeheele éénstemmigheid. Maar tot zulke bindende besluiten is het ditmaal niet gekomen. Die kwamen ook niet op de agenda voor. De Internationale Vrouwenraad heeft zich op de bijeenkomst te Christiania, die als eene nieuwe periode van werkzaamheid moest inleiden, wijselijk bepaald tot een opnieuw verkennen van het te bearbeiden terrein, tot het formuleeren der problemen, welke hij zal hebben op te lossen, tot het peilen der nooden, waarin hij zal hebben te voorzien; en daartoe verstrekten de uitgebrachte verslagen voortreffelijk materiaal.

Uit al die verschillende verslagen, die, naar het woord van de Fransche presidente, Madame Jules Siegfried, toch eigenlijk niets anders zijn dan verslagen ‘des maux, dont la guerre accable l'humanité,’ bleek, dat niet alleen in de oorlogvoerende, maar ook in de neutraal gebleven landen, - en wij Hollanders kunnen daarvan medespreken, - al werden de ergste gruwelen van den oorlog daar niet ondervonden, toch de algemeene economische druk, de schaarschte,

de duurte, de staatkundige onzekerheid, de werkloosheid, de toenemende verwildering der jeugd gedurende de laatste zes jaren hebben gewogen als een zware last: dat overal de vrouwen de hitte des daags en de koude van den nacht hebben helpen dragen en ook den zwaarsten arbeid moedig hebben aanvaard; maar dat zij tevens, - gelijk de Zweedsche afgevaardigde het formuleerde, - tot hare diepe smart hebben moeten ondervinden, dat onder het rollen van den oorlogsdonder de stem der vrouw niet meer wordt gehoord; juist zoo als het de eeuwen door altijd is geweest. Want al is met de invoering van het Vrouwenkiesrecht de politieke positie der vrouw nagenoeg overal verbeterd, hare economische positie is daarnevens nagenoeg overal verslechterd.

Wel is de oorlog, in het eerst althans, der arbeidspositie van de vrouw ten voordeel geweest. Als onmisbare arbeidskrachten ter vervanging van de gemobiliseerde mannen en ter aanvulling en verhooging van de tot het uiterste op te voeren productie, zooals de oorlog die noodzakelijk maakte, werden de vrouwen allerwegen in grooten getale binnen geroepen bij de industriëen, bij openbare ambten, in de school, in het ziekenhuis, bij de groote banken en bij het verkeerswezen, bij den landbouw zoo goed als in de fabriek, waar het mogelijk bleek, zelfs bij de zware metaalindustrie, om door eenen geringen ombouw der machineriën deze te doen gehoorzamen ook aan een zwakkere vrouwenhand. Allerwegen hebben de vrouwen aan de nieuwe haar gestelde eischen over het geheel goed beantwoord. Allerwegen ook is eene aanzienlijke stijging der vrouwenloonen, soms tot meer dan het driedubbele, er het gevolg van geweest, zoodat in meer dan één der in het Permanente Internationale Comité voor Vrouwenarbeid en Beroepen uitgebrachte verslagen kon worden geconstateerd, dat zelfs niettegenstaande het stijgen der prijzen van alle onontbeerlijke levensmiddelen, de levensstandaard der vrouwen, der arbeidende vrouwen, nagenoeg op ieder gebied aanzienlijk was gerezen. De plotselinge demobilisatie der groote legers bracht daarin echter eene geweldige omkeering. De terugkeerende mannen eischten hunne vroegere, thans door vrouwen bezette, plaatsen terug niet alleen; maar ook uit nieuw gecreëerde ambten en beroepen, uit industriëen, die door den oorlog in het leven

waren geroepen, die dus vroeger ook den mannen vreemd waren geweest en zelfs uit arbeidsgebieden, welke de vrouw reeds sedert lang zich had eigen gemaakt, begonnen de mannen de vrouwen als met geweld ter zijde te dringen. Zoo ontbrandde een verwoede concurrentie-strijd tusschen mannen en vrouwen op ieder gebied van de arbeidsmarkt. Geheel van karakter veranderde daardoor ook de oude strijd om de erkenning van het goed recht van het beginsel van gelijk loon voor gelijken arbeid, krachtens welk beginsel tot nog toe enkel behoefde te worden geprotesteerd tegen de achterstelling bij de loonregeling van de vrouw bij den man; maar welke strijd thans als met éénen slag in een geheel ander stadium werd gebracht door de opkomst van het streven naar achterstelling van ongehuwden bij gehuwden. Die achterstelling van ongehuwden bij gehuwden, waardoor in hoofdzaak weder wordt getroffen de vrouw, daar de om loon arbeidende vrouwen voor het meerendeel ongehuwd zijn en de om loon arbeidende mannen gehuwd, werd in de oorlogvoerende landen beheerscht door het streven naar versterking van den bevolkingsaanwas, waartoe men den man zoo ruim mogelijk gelegenheid wilde geven tot het stichten van een gezin. In hoeverre dit streven bij de concurrentie van man en vrouw op de arbeidsmarkt den doorslag geven mag, - en in hoeverre de verwezenlijking van dit streven practisch uitvoerbaar of zelfs wenschelijk is te achten, moge hier voor het oogenblik onbesproken blijven. Liever wil ik u wijzen op het uit de verschillende verslagen blijkende zonderlinge feit, dat dit streven om ten koste van recht en billijkheid den bevolkingsaanwas kunstmatig te bevorderen, door achterstelling van ongehuwden bij gehuwden in zake de loonregeling, als eene geestelijke epidemie oversloeg naar de in den oorlog neutraal gebleven landen, naar landen, waar men zich zeker niet behoefde te verontrusten over den teruggang van eene door den oorlog gedecimeerde bevolking. Zoo vermeldde de arbeidsinspectrice Fräulein Schaffner uit Basel in haar verslag, dat men in het neutraal gebleven Zwitserland, ten einde allen met de demobilisatie naar huis terugkeerenden ongehuwden onderwijzers de gelegenheid te geven om ten snelste te huwen, en om daartoe onderwijzersplaatsen voor hen open te krijgen, omgaat met

het plan om allereerst voor de onderwijzeres in te stellen het verplichte celibaat, waardoor al vast dadelijk aan alle gehuwde onderwijzeressen zoude kunnen worden verleend ongevraagd eervol ontslag; en dat men er voorts nog verdere maatregelen beraamt om voor zoo veel noodig ook ongehuwde onderwijzeressen uit haar ambt te stooten ten behoeve der huwelijksplannen van ongehuwde onderwijzers. De afgevaardigde uit Zuid-Afrika deelde daarop mede, dat men in haar land, om dezelfde redenen als de Zwitsersche gedelegeerde had in het licht gesteld, aan de ééne fabrieksinspectrice, die daar is aangesteld, had opgedragen eenen man op te leiden tot dit ambt met de vooropgestelde en uitgesproken bedoeling om dezen man, nadat hij door die vrouw tot zijn ambt zoude zijn gevormd en bekwaamd, daarvoor een hooger salaris toe te leggen dan deze zelve daar voor genoot. Analoog met wat wij thans hier in Nederland waarnemen, was wat zij verder nog mededeelde, namelijk, dat in Zuid-Afrika een groot tekort is aan onderwijzeressen en aan onderwijzers, omdat bij al te lage salarieering van het onderwijs jongens zoowel als meisjes zich niet meer daarvoor laten opleiden, maar de voorkeur geven aan ambten en beroepen, waar de salarieering billijker is. Ook uit Amerika werd gemeld, dat daar het aanwerven van voldoende leerkrachten een der moeilijkste vraagstukken is. Reeds vóór den oorlog begonnen in de Vereenigde Staten van Amerika de jongens liever andere beter betaalde beroepen te kiezen dan dat van onderwijzer; en sedert den oorlog vertoont dit verschijnsel zich ook bij de meisjes, die tot nu toe het voornaamste contingent der leerkrachten voor de lagere school in Amerika leverden. Feitelijk berustte het geheele schoolstelstel daar, zoo werd ons verhaald, op de onderstelling, dat beschaafde, ontwikkelde vrouwen wel altijd en onder alle omstandigheden het onderwijs zouden verkiezen boven elk ander beroep en dit vooral omdat men in den handel en bij het bankwezen de vrouw nu eenmaal ongaarne opnam. Maar thans vindt de beschaafde ontwikkelde vrouw ook daar tal van betrekkingen open en men begint thans in Amerika te beseffen, dat, tenzij de economische positie van de onderwijzeres belangrijk wordt verbeterd, het onderwijs zal komen in handen van eene klasse van minder beschaafde, minder ontwikkelde vrouwen,

met als gevolg een dalen van het peil van het onderwijs, het ergste ongeluk immers dat het land zoude kunnen treffen. Overal in Amerika beginnen daarom openbare en bijzondere scholen de salarissen der onderwijzeressen te verhoogen. Onze Nederlandsche onderwijs-autoriteiten die nog pas eene categorie van inferieure leerkrachten bij het Lager Onderwijs formeerden en de salarieering der onderwijzeressen beneden peil laten, mogen het zich voor gezegd houden. Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. En tot onze vrouwen in het algemeen klinkt in deze weder de oude roep: O Nederland, pas op uw Saeke! Het gaat hier immers om de maatschappelijke positie harer dochters, om het gehalte van het onderwijs harer kinderen.

Over de bepalingen van de arbeidsconferentie te Washington ten opzichte van den vrouwenarbeid bleken de meeningen verdeeld. De afgevaardigden van Frankrijk en van België spraken daarover hare groote voldoening uit en verklaarden, er zich onvoorwaardelijk bij te willen aansluiten. Die van Zweden deelde mede, dat het door de arbeidsconferentie te Washington voorgeschreven verbod van nachtarbeid voor de vrouw in haar land reeds sedert lang van kracht is en dat men er zich wel bij bevindt. De gedelegeerde van Engeland bestreed den nachtarbeid voor de vrouw uit een oogpunt van zedelijkheid en verklaarde, dat de vrouwen en meisjes des nachts in haar huis behooren te zijn; maar zij voegde er nog aan toe, dat men in Engeland er naar streeft om den nachtarbeid voor man en vrouw gelijkelijk te verbieden. De afgevaardigde van Denemarken deelde mede, dat haar Vrouwenraad zich officieel had gewend tot de Deensche Regeering met het verzoek om aan de door deze te benoemen ‘adviseuses’ voor de arbeidsconferentie te Washington op te dragen om te stemmen tegen het voorstel van verbod van nachtarbeid voor de vrouw; maar zij meende toch er ook op te moeten wijzen, dat arbeidsbescherming, in casu verbod van nachtarbeid voor de vrouw, altijd is begonnen met de bescherming van vrouwen en kinderen en van dezen is uitgebreid tot de mannen. De gedelegeerden van Griekenland verklaarden echter kort en krachtig, dat haar Nationale Vrouwenraad de besluiten der arbeidsconferentie te Washington niet aanvaardt, maar ze

beslist verwerpt en niet zal ophouden ze te bestrijden voor en aleer deze weder zijn te niet gedaan. Zij protesteerden voorts levendig tegen alle afzonderlijke vrouwenbescherming en meenden, dat der vrouw, wie de nachtarbeid wordt verboden, ook moet worden schadeloos gesteld voor hare loonderving tengevolge van zulk een willekeurig arbeidsverbod; zij wezen er op, dat iedere afzonderlijke arbeidsbescherming voor de vrouw onvermijdelijk leidt en moet leiden tot de uitsluiting van de vrouw uit bepaalde industrieën, gelijk dit in Griekenland zelf reeds in niet minder dan 33 en in Zwitserland in niet minder dan 11 takken van nijverheid het geval is en waardoor de vrouw vandaar is gedreven naar den slecht betaalden en onder onvoldoende arbeidsvoorwaarden te verrichten huisarbeid. De afgevaardigde van Noorwegen sloot zich bij het betoog der Grieksche gedelegeerden aan en was er trotsch op, te kunnen mededeelen, dat om dezelfde redenen als hare collega's uit Griekenland hadden aangevoerd, in Noorwegen bij de herziening der Arbeidswet van het jaar 1915 door den Noorschen Nationalen Vrouwenraad krachtig is geprotesteerd tegen iedere afzonderlijke bescherming van vrouwenarbeid en dat die toen ook niet in de Arbeidswet is opgenomen. Het door de afgevaardigden van Griekenland en Noorwegen ingenomen standpunt zoude zijn gedeeld door onze Hollandsche afgevaardigde (thans Voorzitster) in het Permanente Internationale Comité voor Vrouwenarbeid en Beroepen, mejuffrouw Anna Polak, indien deze aanwezig had kunnen zijn, wat, jammer genoeg, niet het geval is geweest. Wat betreft de toepassing bij den arbeid van het beginsel van gelijk loon voor gelijken arbeid werd nog algemeen geconstateerd, dat dit beginsel ook daar waar men het wilde huldigen, in de praktijk toch meest een hersenschim bleef, omdat het werk niet gelijk was; omdat het fijnere, het meer verantwoordelijke werk steeds in geringere mate wordt toevertrouwd aan de vrouw: omdat de opklimming bij den arbeid der vrouw op allerlei wijzen wordt bemoeilijkt en afgesloten, bij den fabrieksarbeid zoo goed als bij het bankwezen en bij het onderwijs. Maar dit is iets, meenden velen, dat de vrouw in de eerste plaats heeft te wijten aan zich zelve, in zooverre als de vrouw maar al te vaak den beroeps-

arbeid enkel beschouwt als een voorbijgaand stadium tusschen haren meisjestijd en haar huwelijk en daardoor de ware ambitie om bij den arbeid te stijgen mist. Hierin zal echter wel verandering komen onder den drang van het dalen van de huwelijkskans en onder de toenemende, harde noodzakelijkheid voor de huismoeder om tevens kostwinster te zijn voor zich en haar gezin. Gewaakt zal daarom moeten worden, dat op ieder terrein van den arbeid de toegang tot de hoogere rangen der vrouw worde ontsloten en ontsloten blijve.

Natuurlijk is op dit congres uit allerlei toonaarden gesproken over de economische positie der gehuwde vrouw. Algemeen werd aangenomen, dat moest worden erkend, dat de vrouw, de huisvrouw, met haren huishoudarbeid binnen de muren van haar huis haar gezin even krachtig helpt opbouwen als de man dit doet met zijnen arbeid buitenshuis. Wij vernamen, dat de nieuwe Zweedsche huwelijkswetgeving, die juist dit jaar van kracht is geworden, en die mag worden beschouwd als de meest geavanceerde op dit gebied, is gebaseerd op het beginsel van absolute gelijkstelling, economisch zoowel als juridisch, van beide echtgenooten, ook wat betreft beider rechten op de kinderen: dat bij de nieuwe Zweedsche huwelijkswetgeving verder is bepaald, dat ieder der beide echtgenooten verantwoordelijk wordt gesteld voor het beheer van eigen goederen en voor de betaling van eigen schulden; terwijl tot het gemeenschappelijk bezit worden gerekend aankoopen gedurende het huwelijk, die wel door den man werden betaald, maar waarvan de verwerving mogelijk werd door den vlijt en door de spaarzaamheid der vrouw: dat beide echtgenooten verplicht zijn, ieder naar de mate van zijne of van hare krachten, hetzij door het verstrekken van geld, hetzij door werk in huis of op andere wijze in de behoeften van het gezin te voorzien, volgens een levensstandaard overeenkomstig beider maatschappelijke positie. Hiermede is, althans in Zweden, voor goed gebroken met het bij velen nog diep gewortelde begrip, dat de man zijne vrouw onderhoudt. De consequentie, dat daarom aan de vrouw moet worden toegekend een wettig recht op een zeker deel, - sommigen willen de helft, - van het inkomen van den man, durfde men in deze Zweedsche huwelijkswetgeving nog niet aan. Wel is dit beginsel reeds vastgelegd in de Finsche huwelijkswetten;

maar zoo goed als in Zweden zijn op dit stuk ook nog in Denemarken en in Noorwegen de meeningen verdeeld, gelijk bleek uit de verslagen omtrent het werk der in het jaar 1914 opgerichte Inter-Scandinavische Staatscommissie, waarin verschillende vrouwelijke juristen zitting hebben en die tot taak heeft om uniformiteit te brengen in de huwelijkswetgeving der traditioneel zoo eng verbonden Scandinavische landen. Voor de gehuwde vrouw zoude de wettelijke erkenning van haar recht op een deel van het inkomen van haren echtgenoot eene geheel veranderde positie met zich brengen. Maar de man, die huwt, zal dan ook aan zijne aanstaande echtgenoote in den vervolge geheel andere, dat wil zeggen veel hoogere eischen gaan stellen wat betreft verantwoordelijkheid, voorafgaande opleiding tot het ambt van huisvrouw, positieve administratieve kennis, *vakkennis* in één woord, wat voor den wederopbouw van ons fel geschokt economisch leven en voor het herstel van de algemeene volkswelvaart uiterst nuttig zal blijken.

Immers zoo iets meer en meer overtuigend blijkt, dan is het wel dit, dat ook op het gebied der huisverzorging het oude is voorbij gegaan, dat de tijd van het dilettantisme ook hier tot het verleden moet worden gerekend en dat is aangebroken de tijd, waarin ook de huishoudarbeid moet worden erkend als wezenlijke arbeid, dat wil zeggen methodisch geleerd, vakkundig beoefend en aan eene arbeidsregeling onderworpen. Dit is volstrekt noodig om ook de huisvrouw te kunnen laten deelen in al de voordeelen der erkende arbeidster en haar zoo te verlichten den vaak driedubbelen last, waaronder zij dreigt te bezwijken, den last van huisverzorgster, van moeder en van kostwinster, welke driedubbele last haar nog wordt verzwaard door eene verouderde woninginrichting, door eenen onbeperkten werktijd, door hare uitsluiting van ziekte-, ongevallen- en ouderdomsverzekering. Zeer treffend werd dit in het licht gesteld door Frau Freund Marcus, de presidente der Oostenrijksche Huisvrouwenvereeniging, die er op wees, dat in het gezin de man en de loontrekkende kinderen thans tengevolge van de nieuwe arbeidswetten hunnen arbeidstijd binnen gezette grenzen zien afloopen, terwijl de arbeid der huisverzorgster feitelijk dag en nacht rusteloos door gaat en geenerlei geregelde vacantie

kent: dat vaak de huismoeder de eenige is in het gezin voor wie geene behoorlijke ziekteverzorging bestaat, dat zij bij opkomende ongesteldheden geen tijd heeft om zich rust te gunnen of zich te ontzien, voortgejaagd als zij wordt door den angst voor de kosten welke medische hulp met zich brengt: dat de onverbiddelijke nood, althans in de Centrale Rijken, de huisvrouw dwingt om als zij met de kleinst denkbare voorraden, met de primitiefste hulpmiddelen en met de uiterste krachtsinspanning haar gezin heeft verzorgd, er nog op uit te gaan om er wat bij te verdienen. Geen wonder, meende Frau Freund Marcus, dat zoo velen er onder bezwijken; en zij betoogde verder nog, dat het kapitaal aan volkskracht, dat op die wijze verloren gaat, zeer aanzienlijk is, zoodat daarmede wordt ondermijnd niet alleen de welvaart van het gezin, maar de grondslag van den Staat. Want, gelijk zij het formuleerde, het gezin is de reserve, het spaarpotje, waaruit de Staat zijne beste krachten put; maar tot behoud van die reserve, tot aanvulling van dat spaarpotje is allereerst noodig de stuwkracht, het middelpunt van het gezin, namelijk de huismoeder, te redden van den ondergang. En dat kon alleen geschieden, besloot Frau Freund Marcus, door ook den arbeid der huisverzorgster te doen erkennen als wezenlijken arbeid en als zoodanig onderworpen aan de arbeidswetgeving wat betreft verdeeling van arbeidstijden en genot van ziekte-, ongevallen en ouderdomsverzekering.

Luisterende naar het betoog van Frau Freund Marcus, dat trouwens in zijnen vollen omvang niet opgaat voor Hollandsche toestanden en verhoudingen, ben ik mij gaan afvragen of ook zonder wettelijk ingrijpen, waar men immers niet dan in de uiterste noodzakelijkheid toe mag overgaan, de erkenning van den huishoudarbeid als wezenlijke arbeid met al de daaruit voortvloeiende consequenties van opleiding, van regeling en van salarieering niet zoude kunnen medehelpen ter voorziening in den dienstbodennood, een nood, die mede loodzwaar op tal van huisvrouwen drukt. Vroeger was de dochter des huizes de aangewezen maar ongesalarieerde helpster. Wie zal er thans echter den dochters des huizes nog een verwijt van durven maken, dat zij zich door den geregelden, gesalarieerden arbeid van den ongeregelden, ongesalarieerden huishoudarbeid hebben laten weglokken? De

afgevaardigde uit Australië vertelde ons, dat het in haar land regel was, dat alle jonge meisjes een ambt of beroep kozen en dat, nu niet alleen de vader en de zoons maar ook de dochters geld inbrachten, de algemeene levensstandaard in Australië sterk was gerezen. De Noorsche afgevaardigde verklaarde daarop, dat dit ook het geval was in Noorwegen: maar dat dientengevolge de meisjes voortdurend minder genegen zijn om te gaan dienen als boerenmeid bij den landbouw of als dienstbode in een gezin. Ten onzent nemen wij hetzelfde verschijnsel waar. De niet te weerhouden trek der meisjes naar werkplaats of fabriek, naar de groote warenhuizen, naar de lagere ambtenaarsbetrekkingen bij Raden van Arbeid en bij Openbare Leeszalen met al de daaraan verbonden voordeelen van geregelden werktijd en van financieele onafhankelijkheid, heeft gemaakt, dat de huisvrouw geene dienstbode meer kan vinden; terwijl zij om dezelfde redenen hare dochter, hare eerste aangewezen helpster, heeft moeten afstaan aan het onderwijs, aan het kantoor- en bankwezen, aan de vrije beroepen en aan wat niet al. Indien nu echter kon worden getroffen eene schikking om ook den huishoudarbeid te onderwerpen aan eene gezette arbeidsregeling met vaste rusten vacantietijden en daarbij uit het gemeenschappelijk inkomen van den vader en van de loontrekkende broeders en zusters de positie van ééne der dochters des huizes zoo te maken ware, dat die positie financieel aantrekkelijk en loonend werd en tevens bevredigend wat betreft de verzorging van den ouden dag? Zoude dan misschien niet, wel niet ieder, maar toch menig gezin in eigen kracht sterk genoeg staan om den moeilijkheden van den dienstbodennood het hoofd te bieden? Het is maar eene vraag.

Aardig en fijn was wat de presidente der Oostenrijksche Huisvrouwenvereeniging, Frau Freund Marcus, met hare klankrijke stem, haren rustigen moed op de komst van betere tijden voor de vrouwen van haar zwaar beproefd vaderland verder nog opmerkte over de noodzakelijkheid voor de huisvrouw, die als iedereen in den laatsten tijd, zonder eenig respect is gaan omspringen met bankbiljetten, om weder aan te leeren de moeilijke kunst, welke zij totaal heeft verleerd, de kunst namelijk van weder te gaan rekenen met het kleine geld, met de pasmunt. Niet minder juist

en treffend was wat zij zeide over het groote algemeene sociale belang van vernieuwing en wederopbouw, dat was gelegen in het sparen. Die warme aanbeveling van het sparen als plicht van iedere Staatsburgeres stelde dan echter weder voor de vraag, of de lust tot sparen niet gaandeweg wordt gedood door een steeds verder doorgevoerd stelsel van Staatsverzorging. Fröken Karen Platow, het ééne Noorsche vrouwelijke Parlementslid, die zich overigens noemde eene besliste voorstandster van gelijk loon voor gelijken arbeid, afgezien van het al of niet gehuwd zijn der betrokken arbeidskrachten, meende toch, ter ondersteuning van het thans allerwegen in zijne bestaansmogelijkbeid zoo fel bedreigde gezin, te moeten pleiten voor eene huwelijkstoelage van staatswege toe te kennen aan alle gehuwden zonder onderscheid. Een tot het uiterste doorgevoerd stelsel van gezinsloon dus, waarbij volgens Fröken Karen Platow de achterstelling van ongehuwden bij gehuwden in zake salarieering werd vermeden, doch, mij dunkt, slechts vermeden in schijn. Bovendien zoude mijns inziens een dergelijk consequent doorgevoerd stelsel van gezinsloon, gesteld het ware uitvoerbaar en gesteld het leidde niet, - gelijk het in de praktijk ontwijfelbaar doen zoude, - tot een uniform rijzen van alle prijzen, of wat op hetzelfde nederkomt, tot een dalen van de waarde van het geld, waardoor het beoogde doel toch weder verloren zoude gaan, bovendien zoude een dergelijk consequent doorgevoerd stelsel van gezinsloon slechts ten gevolge kunnen hebben een parasiteeren op den Staat, een verlammen van het eigen verantwoordelijkheidsgevoel voor het onderhoud van het gezin, dat men toch niet gedwongen, maar uit vrijen eigen wil gaat stichten. Men vergeet, geloof ik, ook te veel, dat de bestaansmogelijkheid van het gezin juist zoo goed wordt verzekerd door de uitkeering van een loon berekend op het onderhoud van een gezin van gemiddelde sterkte in iedere sfeer van arbeid, maar dit grondloon dan ook uitbetaald aan gehuwden en ongehuwden gelijkelijk, omdat dan het meisje zal kunnen sparen voor haren uitzet en de jongen voor zijne huisinrichting, omdat beiden dan hun huwelijksleven zullen kunnen beginnen met achter de hand eenig spaargeld voor den kwaden dag, het nieuwe leven zullen kunnen in-

gaan met een door zelfstandigen arbeid verkregen reservekapitaal, dat wil zeggen met een verhoogd gevoel van eigenwaarde en van versterkte weerkracht tegen 's levens moeilijkheden.

Het zorgelooze vertrouwen der jongeren van het tegenwoordige geslacht op de onder allerlei vormen voorgespiegelde fata morgana van moederschapszorg, van gezinsloon, van kindertoeslag, van ouderdomsuitkeering van Staatswege, waardoor het sparen zijn doel verliest, is misschien wel mede een der oorzaken van de spilzucht en van de verkwisting der hedendaagsche ongehuwde fabrieksarbeidster, die haar hoog loon verdoet aan opschik en aan snoepgoed zonder er aan te denken iets op te leggen voor een uitzet of voor eenige wezenlijke verbreeding van haren levensstandaard. Dit werd scherp in het licht gesteld door Fröken Ottilie Tonning; en zoo iemand te dezen opzichte kon spreken naar persoonlijke waarneming, dan was het zeker deze Noorsche vrouw, die, voortgekomen uit de allerarmsten, zich van soldaat bij het Heilsleger heeft opgewerkt tot den hoogsten rang daarbij: die onafgebroken heeft gewerkt juist onder de fabrieksarbeidsters en heeft geijverd voor de oprichting van kinderbewaarplaatsen, voor bestrijding der zuigelingensterfte, voor verbetering der volksvoeding: die reeds meermalen werd gekozen tot lid van den gemeenteraad te Christiania en daar dan deel uitmaakte van de afdeeling voor arbeidszaken. Eene groote, forsch gebouwde vrouw met kort geknipt grijzend haar en met de verstandigste, vriendelijkste, moederlijkste oogen die men zich denken kan. In de bekende uniform met op de borst de gouden medaille van verdienste haar door den koning vereerd, was zij een der meest sympathieke en meest gevierde verschijningen, niet alleen in de vergaderingen maar ook bij de feestelijkheden, waar zij zich, vloeiend Engelsch sprekende, gemakkelijk en rustig met ons vreemdelingen in betrekking stelde, zonder iets van eenigen bewusten preektoon in haar spreken, maar juist daardoor in haren grooten eenvoud te indrukwekkender.

De opmerkingen van Fröken Ottilie Tonning en van Frau Freund Marcus over het sparen hielden nauw verband met eene zeer belangrijke discussie, welhaast eene der

meest belangrijke van alle zoude ik willen zeggen, namelijk die over de noodzakelijkheid der beperking van de weelde. Het daartoe door Griekenland ingediende voorstel kwam neer op wettelijke beperking van invoer van luxe-artikelen en op wettelijke beperking van aanmaak daarvan. Zwitserland en België wezen daartegenover op het gevaar van broodeloos maken van tal van arbeiders en van arbeidsters in de luxe-vakken in landen, waar weinig landbouw en veeteelt is en noemden daarbij speciaal de kantwerksters, wier bedrijf niet mocht worden ondermijnd. Nederland wees bij monde van Mevrouw Wijnaendts Franken-Dyserinck op het steeds weelderiger worden van den Staat zelf door het toenemen van het aantal benoodigde ambtenaren om al die tegenwoordig sociaal geëischte wetten uit te voeren: op het ongewenschte van het opwerpen van nieuwe scheidsmuren van protectie, waar in de naaste toekomst de vrijhandel toch zal blijken te zijn het groote middel ter beteugeling van den onderlingen naijver en van den strijd der volken. Madame Avril de Sainte Croix wees op de noodzakelijkheid om allereerst den inhoud van het begrip 'weelde' te bepalen en op de moeilijkheid daarvan, want, zoo betoogde zij, wat weelde, nuttelooze weelde is in Vuurland of in Patagonië kan eene onmisbare levensbehoefte zijn in Midden-Europa. Overigens werd van verschillende zijden, en met name door Fröken Ottilie Tonning, die daarbij nog eens op de fabrieksarbeidsters wees, geprotesteerd tegen de veronderstelling als zoude de zucht naar weelde en het toegeven daaraan nu juist een bijzonder kenmerk zijn van de zoogenaamde hoogere standen der samenleving. Door Noorwegen en door Nederland werd voorts nog in het licht gesteld, dat door de verhooging van in- en uitvoertarieven slechts wordt bevorderd een economische strijd tusschen de volken, een nieuwe strijd, die in zijne gevolgen niet minder wreed zoude zijn dan de bloedige kamp die nog pas achter ons ligt, want dat men niet door een willekeurig wettelijk ingrijpen geheele industrieën mocht stop zetten en niet groote locale werkloosheid veroorzaken. Wel echter werd erkend, dat moet worden ingeleid eene geleidelijke verschuiving van den arbeid uit de eigenlijke luxe-bedrijven naar den werkelijk productieven arbeid, wat wel van zelf zoude geschieden onder den grooten drang van de wet van

vraag en aanbod, zoodra de vrouwen, die immers de grootste consumenten zijn, leeren inzien, dat zij in de tegenwoordige omstandigheden zelven het voorbeeld moeten geven van eene eenvoudige leefwijze; zoodat alle wettelijk ingrijpen onnoodig is, wanneer de vrouwen zelven aanpakken en hare levenswijze werkelijk willen vereenvoudigen, want ook zonder kiesrecht is het ten slotte toch de vrouw, die te dezen opzichte het dagelijksch leven en de zeden beheerscht. Daar ook Griekenland tenslotte toch het meest was gelegen aan de ethische zijde van het vraagstuk, sloot het zich aan bij eene door Zwitserland voorgestelde en door Nederland gesteunde amendeering van zijn voorstel, zoodat werd aangenomen eene resolutie luidende: ‘in aanmerking genomen, dat het ligt in de macht der vrouwen en derhalve ook haar plicht is om tot den wederopbouw harer respectieve landen mede te werken, beveelt de Internationale Vrouwenraad allen aangesloten Nationalen Vrouwenraden aan, al hunnen invloed aan te wenden ter bevordering van den terugkeer tot eene eenvoudiger leefwijze en dien te helpen bewerken door het tegengaan, zoowel in huisgezin als in maatschappij, van weelderige gewoonten, die tot overdaad leiden, en door het vermijden van die uitersten in kleeding en genot, die, naar de meening van den Internationalen Vrouwenraad, maar al te veel hebben bijgedragen tot het opwekken der ontevredenheid en der afgunstige vijandigheid, die tot de ernstigste plagen van onzen tijd moeten worden gerekend’.

III.

Ik heb dit artikel betiteld: ‘Indrukken van de Bijeenkomst van den Internationalen Vrouwenraad te Christiania’; het brengt dus geen geregeld verslag. Dat zal, bewerkt door het Dagelijksch Bestuur in de drie officieele talen, Engelsch, Fransch en Duitsch, eerlang in extenso in druk verschijnen en, naar te hopen is, hier te lande vele lezeressen vinden. Het zal het waard zijn. Te dezer plaatse doe ik hier en daar een greep om u te doen zien wat mij bij de eerste overdenking het meeste trof en daaronder behoort natuurlijk wat ons werd medegedeeld omtrent de werking van het Vrouwenkiesrecht in die landen, waar het nu reeds sedert

korter of langer tijd is ingevoerd. Zoo trof het mij, dat Noorwegen, waar het Vrouwenkiesrecht nu reeds sedert het jaar 1907, dus sedert ruim een dozijn jaren wordt uitgeoefend, nog slechts ééne vrouwelijke volksvertegenwoordigster in den *Storthing* rijk is en dan nog slechts eene, die inviel als plaatsvervangster, toen het eigenlijke Parlementslid moest uittreden omdat hij werd belast met de vorming van een nieuw ministerie. Dit eenige vrouwelijke Noorsche Parlementslid, dat behoort tot wat men in Noorwegen noemt de conservatieve partij en met wie ik menig vertrouwelijk onderhoud mocht hebben, Fröken Karen Platow, scheen mij eene zeer bijzondere, zeer interessante persoonlijkheid, eene vrouw in de volle kracht van haar leven, eene stoere werkster, de groote stuwkracht van de Vrouwenvereeniging 'Hjemmes Vel', dat wil zeggen, de Welvaart van het Gezin, iets als onze Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen. Haar streven als leidster dier Vereeniging was vooral gericht op vereenvoudiging van de huishouding en op bestrijding van den ook in Christiania heerschenden woningnood. Achteraf spijt het mij, dat ik heb verzuimd, haar te vragen, wat haar in die twee hoogst belangrijke vraagstukken de juiste en mogelijke oplossing scheen; maar in de dagen, dat ik het voorrecht had met haar te mogen verkeeren, was ik geheel vervuld van mijn zoeken naar eene verklaring van het feit, dat deze naar lichaam en geest blijkbaar zoo goed evenwichtige vrouw, deze sterke, gezonde, arbeidslustige persoon zoo gedésillusioneerd bleek omtrent haar werk als Parlementslid, er zoo absoluut niets van verwachtte. Zij zelve weet dit feit daaraan, dat zij in den *Storthing* de eenige vrouw was en daardoor geenerlei aansluiting kon vinden; en van meerdere Noorsche vrouwen hoorde ik de klacht, dat het volstrekt nutteloos was om als eenige vrouw zitting te nemen in een college van mannen, van welken aard dit college ook wezen mocht: dat de vrouwen beter deden zich te onthouden, zoolang zij niet met andere vrouwen kunnen samenwerken. Ik zelve, die in ons Nederland meermalen de eenige vrouw in colleges van mannen ben geweest, kan naar mijne persoonlijke ondervinding de gegrondheid van die klacht voor ons land zeker niet beamen; en ik blijf mij afvragen, waarom blijven in een land, waar het Vrouwen-

kiesrecht voor een dozijn jaren is ingevoerd, de vrouwen zoo zeldzaam in de volksvertegenwoordiging niet alleen maar ook in de hoogere staatsambten, ja in alle openbare commissies? Waarom bijvoorbeeld zijn de vrouwen in Noorwegen nog niet verder dan dat zij hopen, let wel *hopen*, dus niet zeker zijn, dat een door haar ten vorige jare reeds ingediende petitie om vrouwen te benoemen in commissies van toezicht op het openbaar onderwijs, zal worden ingewilligd? Waarom is dit verschijnsel ook elders regel? Want niet alleen in Noorwegen is het zoo, ook uit Finland, dat nog eerder dan Noorwegen het Vrouwenkiesrecht invoerde, rees de klacht, dat er wel een negentien vrouwen lid zijn van den Rijksdag, maar dat geen enkel hooger staatsambt door vrouwen wordt bekleed of mag worden bekleed. En uit Australië, naar ik meen, het eerste land, waar staatkundige gelijkstelling van man en vrouw werd verkregen, wordt ons gemeld, dat vrouwen daar wel candidaat hebben gestaan voor de federatieve Parlementen, maar dat nog nimmer eene van haar werd gekozen. Wij weten trouwens ook uit de laatste berichten uit Duitschland, dat daar het aanvankelijk vrij groote aantal van vrouwelijke Rijkdagsleden bij de jongste verkiezingen weder aanmerkelijk is gedaald en wel van 39 op 30, dat is dus nagenoeg 25% of één vierde. In het verre Oosten, in Ukraïne bijvoorbeeld, zitten reeds negen vrouwen in het Parlement en die zullen er zeker goed en krachtig werkzaam zijn, want het zijn daar moedige, heldhaftige vrouwen, zooals nog pas is gebleken bij de laatste vergadering van den Nationalen Vrouwenraad van Ukraïne, die werd gehouden onder zeer spannende omstandigheden; want tijdens de samenkomst kwamen telkens bulletins in, die meldden, de Bolsjewieken zijn op 15 K.M. afstands, staan op 10 K.M., wat de presidente echter geene voldoende aanleiding vond om de vergadering te sluiten en te verdagen. Daar in het verre Oosten is men dus al weder veel verder dan in de Vereenigde Staten van Amerika, waar op het oogenblik geene enkele vrouw zitting heeft in het Congres, ofschoon in zoo vele Staten het kiesrecht voor de vrouw reeds lang van kracht is. Maar in Amerika is de vreedzame strijd om burgerschapsrechten voor de vrouw na gedurende twee en zeventig jaren, dus voor den duur

van eene menschengeneratie te zijn gestreden, eerst dezen zomer geëindigd met eene volledige overwinning door dien ook de laatste der Vereenigde Staten het vrouwenkiesrecht invoerde en de *National American Woman Suffrage Association* kon worden ontbonden en omgezet in een *League of Woman Voters*. Daar kan dus nog op geenerlei wezenlijke uitkomst wat betreft de volksvertegenwoordiging door vrouwen worden gewezen; maar interessant zal het zeker zijn, na te gaan wat er van wordt.

Dat vrouwelijke volksvertegenwoordigsters daar, waar het Vrouwenkiesrecht van kracht is, zoo weinig talrijk zijn, zoo al niet geheel ontbreken, is een verschijnsel, dat der studie overwaard is en doet rijzen de vraag, of de vrouwen in het algemeen genomen bij de verkiezingen soms liever stemmen op eenen man dan op eene vrouw. Op zich zelf is het zeker zeer verklaarbaar te achten, dat men liever stemt op eenen bekwamen man dan op eene middelmatige vrouw: en ik zelve behoor zeker niet tot degenen, die altijd en onder alle omstandigheden de voorkeur zouden geven aan eene vrouw, enkel en alleen omdat zij eene vrouw was. Maar als men in eene bijeenkomst als die te Christiania rond ziet en bedenkt, hoe vele uitstekenden er onder de vrouwen zijn, dan kan men toch niet zoo voetstoots aannemen, dat de volksvertegenwoordigsters zoo weinig talrijk zouden zijn, omdat men in de keuze daarvan zoo beperkt is. Men heeft mij wel willen uitleggen, hoe althans in Noorwegen het daar vigeerende stelsel van verkiezing de verkiezing van vrouwen bemoeilijkt; maar dat verklaart de zaak toch niet geheel, want dit stelsel maakt de verkiezing van vrouwen zoo al moeilijk toch niet onmogelijk en moeilijkheden zijn er immers om te worden overwonnen. Toegegeven moest bovendien worden, dat op het platteland van Noorwegen, op de Noorsche boerenhoeven, de vrouwen in den regel hare echtgenooten alleen laten opgaan naar de verkiezingen en het niet de moeite waard achten, hen daarheen te volgen; en wat moest worden toegegeven voor het platte land, namelijk gebrek aan politieke belangstelling bij de vrouwen, zal ook wel geene uitzondering zijn in de stedelijke centra. In het jaar 1914, nog juist vóór den oorlog, bij de viering van het eeuwfeest der nationale onafhankelijkheid van Noorwegen, heeft men in groote open-

bare samenkomsten aan de orde gesteld de twee groote vragen: ‘welk gebruik hebben de vrouwen te maken van de verkregen staatkundige rechten?’ en ‘hoe kan de verkiezing van vrouwen in den *Storthing* worden verzekerd?’ Op de herziening van het toen nog vigeerde kiesstelsel, dat de verkiezing van vrouwen bemoeilijkte, is toen krachtig aangedrongen en men heeft alle hoop, dat het nieuwe kiesstelsel, dat sedert werd aangenomen en in het jaar 1921 voor het eerst in werking komt, den vrouwen eene ruime plaats in de Wetgevende Vergadering in Noorwegen zal verzekeren. Mij wil het echter voorkomen, dat de schaarschte van vrouwelijke volksvertegenwoordigsters niet zoo zeer is een gevolg van den aard van eenig kiesstelsel, als wel van het feit, dat er in den grond der zaak geene specifieke vrouwenbelangen bestaan maar enkel algemeen menschelijke belangen: dat de vrouwen als kiesgerechtigden dus niet kunnen opkomen voor zoogenaamde specifieke vrouwenbelangen alleen, maar met de mannen wel moeten opgaan in de verschillende algemeene politieke partijen, daar ook zij onverbiddelijk worden gesteld voor de niet te ontkomen vraag: langs welken weg, in de lijn van welke beginselen wilt gij uw land en uw volk dienen? De beantwoording dier vraag ligt ten grondslag aan iedere partijformatie; maar in die partijformaties hebben de vrouwen zich blijkbaar nog niet opgewerkt tot erkende leidsters. Dat zal echter ook wel komen; en een merkwaardig, zeer verblijdend feit acht ik het, dat kon worden medegedeeld, dat de Duitsche vrouwelijke Rijksdagleden, ook al zijn zij krachtens het daar eveneens geldende stelsel van evenredige vertegenwoordiging ieder voor zich ingedeeld bij eene bepaalde partij, toch, waar het gold maatregelen, die meer bepaald vrouwen en kinderen raken, reeds herhaaldelijk, allen aangenomen regels van politieke partijtucht ten spijt, tot interfractioneel overleg en samenwerking zijn gekomen. Mogen ook ten onzent de eerlang te verkiezen volksvertegenwoordigsters eene zelfde onafhankelijkheid van geest betoonen.

Belangrijk in hooge mate waren de discussies over de nationaliteit van de gehuwde vrouw. Mr. E.C. van Dorp, onze landgenoote, Voorzitster van het Permanente Internationale Wetten-Comité, hield een schitterend betoog ten bewijze,

dat men zich bij de behandeling van deze zaak niet mocht laten medesleepen door medelijden met al die tragische gevallen, welke de abnormale oorlogstoestanden hadden te weeg gebracht; maar dat de grondslag van eene gezonde regeling dezer materie was gelegen in de basis welke de normale toestand aangeeft, namelijk die, dat de vrouw die eenen man van andere nationaliteit dan hare eigene huwt, in den regel ook diens nationaliteit wenscht te deelen; 'en als zij dat niet wenscht, dan moet zij hem ook niet huwen,' verklaarde Mr. van Dorp met volle recht. Maar daar staat toch ook weder tegen over, dat het zeer wel mogelijk kan zijn, dat de echtgenoot zelf gaarne zijne vrouw haar eigene nationaliteit zal zien behouden, in het belang bijvoorbeeld van het waarnemen van eene betrekking bij het consulaat of bij het gezantschap harer natie in het land, waarheen zij haren echtgenoot volgde, iets wat thans nog tot de onmogelijkheden behoort, maar wat mede is te rekenen tot die belangrijke mogelijkheden, die zich bij het specialiseeren van den vrouwenarbeid gaan vermenigvuldigen. Mr. van Dorp wees er bovendien nog in den breede op, hoe weinig nationale regelingen op het gebied van de nationaliteit der met eenen vreemdeling gehuwde vrouw vermogen, indien die niet internationaal uniform zijn: dat regelingen daaromtrent internationaal moeten worden getroffen, opdat ieder land zijne eigene bepalingen daaromtrent daarop zoude kunnen modelleeren: dat men het voor de vrouwen eerder slechter dan beter maakt met eene nationale regeling, welke staat buiten verband van de regeling in andere landen. Op haar initiatief werd daarom door het Internationale Wetten-Comité voorgesteld de volgende resolutie: 'dat de Internationale Vrouwenraad er bij alle aangesloten Nationale Vrouwenraden op aandringe, studie te maken van eene wetsregeling, waardoor vrouwen, die vreemdelingen huwen, desgewenscht hare eigene nationaliteit en domicilie kunnen behouden en waardoor vrouwen, die tengevolge van haar huwelijk hare nationaliteit hebben verloren, deze eventueel kunnen herkrijgen; en voorts in te dienen voorstellen voor eene internationale regeling in dezen zin om die daarna aan den Volkenbond en aan de daarbij niet aangesloten Staten aan te bieden.' In de toelichting werd tevens verzocht, dat de Internationale Vrou-

wenraad bij de beoordeeling der in te komen voorstellen zich zoude laten leiden door een vooraf uit te brengen praeadvies van het Wetten-Comité. Maar onder al te sterke pressie van Engeland, dat altijd zijnen eigenen weg wenscht te gaan en zich om de wetgeving in andere landen dan het eigene al heel weinig bekommert, is jammer genoeg, het voorstel van het Wetten-Comité om de zaak in studie te nemen verworpen en werd aangenomen eene resolutie luidende: 'dat met het oog op het belang van internationale overeenstemming betreffende de nationaliteiten en op de verwarring, welke er ontstaat door de verschillende regelingen te dezen opzichte in de verschillende landen, in het bijzonder wat betreft de gehuwde vrouw, de Internationale Vrouwenraad bij de aangesloten Nationale Raden zal aandringen op het bevorderen in hunne respectieve landen van het tot stand komen eener wetgeving, waarbij a. de vrouwen, die onder de bestaande wetten hare nationaliteit hebben verloren, het recht verkrijgen die terug te erlangen; b. aan de vrouwen, die in de toekomst buitenlanders huwen, wordt geschonken het recht om hare nationaliteit te behouden; c. aan vrouwen, zoo goed als aan mannen, wordt toegekend het recht om zich te laten neutraliseeren.' Het klinkt ailes heel mooi; maar de ingewikkelde vraagstukken van internationaal erfrecht, van voogdij over de kinderen, van de nationaliteit der kinderen worden er niet mede opgelost. Zoo ergens dan is wel bij deze discussie gebleken, dat de voorstellen omtrent eenige wettelijke regeling vooraf grondig moeten worden bewerkt in het Wetten-Comité, eer zij in behandeling komen in de plenair-zittingen en dat daar het overwegend sterke leekenelement moet leeren zich te laten leiden door het vooraf uit te brengen prae-advies van bevoegde deskundigen.

In zake de behartiging der volksgezondheid werden aangenomen alle voorstellen die ten doel hadden internationale samenwerking ten gunste van de volksgezondheid. Zoo werd na toelichting door de vice-presidente van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland, Mevrouw M.C. Doorman-Kielstra, die kon wijzen op het in ons land, het land van transmigratie bij uitnemendheid, zoo dikwijls ondervonden bezwaar, dat landverhuizers, die bij de uitreis waren goed goedgekeurd, toch bij aankomst in de plaats van bestemming

door de medische autoriteiten werden geweerd en terug gezonden, aangenomen eene resolutie luidende: ‘dat ter voorkoming van moeilijkheden, waaronder emigranten dik wijls te lijden hebben ten gevolge van het gebrek van een nauwkeurig en ernstig onderzoek in de havens van inscheping, bij alle Nationale Vrouwenraden zal worden aangedrongen op bevordering in hunne respectieve landen van de vaststelling van stelsels van medisch onderzoek bij vertrek, uniform aan de stelsels van medisch onderzoek in de havens van aankomst.’ Ook werd uitgesproken de wenschelijkheid om, in nauw verband met den Volkenbond, op te richten een Internationaal Bureau voor Volksgezondheid, bestaande uit vrouwen zoowel als uit mannen, welk Bureau bij alle maatregelen betreffende de bestrijding der geslachtsziekten zoude hebben aan te leggen éénzelfden maatstaf aan mannen en vrouwen gelijkelijk.

Dit was eene resolutie, die als zoo menige vóór haar reeds had gedaan, deed uitkomen, hoe innige samenhang er bestaat tusschen de verschillende terreinen van arbeid, waarop de Raad zich beweegt en hoe weinig scherp zijn te trekken de grenzen, die ze gescheiden houden. Hoe vaag bleken die grenzen ook nu weder tusschen den arbeid van het Internatioaal Comité voor de Volksgezondheid en dien van het Internationaal Comité voor de Openbare Zedelijkheid. Dit laatste, dat voornamelijk ten doel heeft den strijd voor éénheid van moraal en tegen den handel in vrouwen en meisjes, heeft als wel geen ander te kampen gehad met de moeilijkheden en bezwaren, welke de gewelddadige omkeering tengevolge van den oorlog in alle maatschappelijke verhoudingen heeft met zich gebracht. Het heeft daarom gemeend, eer het thans weder tot actieven arbeid overging, te moeten instellen eene enquête naar den omvang van de uit den oorlog voortgekomen zedelijke verwildering. Volgens de actieve presidente, Madame Avril de Sainte-Crox, is uit die enquête gebleken, wat wij toch eigenlijk al reeds wisten, maar wat thans, dank zij die enquête, goed gedocumenteerd is vastgesteld, dat de eigenlijke handel in vrouwen en meisjes sterk is afgenomen door de dezen in den weg gelegde moeilijkheden van passen-contrôle en verscherpte grensbewaking; dat allerwegen de bescherming van vrouwen en kinderen

tegen zedelijke gevaren meer en meer voorwerp van Regeeringszorg begint te worden; maar dat desniettemin, alles dooréén genomen, in alle landen zonder onderscheid, in de neutraal gebleven zoo goed als in de oorlogvoerende landen, het peil der openbare zedelijkheid onrustbarend is gedaald. Door de verschuiving dér fortuinen, door de stijging der loonen, door de opéénhooping der soldaten bij de groote legers, door de afwezigheid der huisvaders van hun gezin, door de overhaast gesloten oorlogshuwelijken blijkt het algemeen zedelijk bewustzijn op bedenkelijke wijze te zijn ondermijnd en verzwakt. Bovendien is gebleken, dat in tal van Europeesche landen de Staatsreglementeering nog een taai leven heeft; terwijl in de Oostersche landen nog altijd van kracht zijn de kinderhuwelijken, de verkoop der bruid zonder voorkennis van deze. Getracht is daarom te verkrijgen, dat toetreding tot den Volkenbond alleen vrij zoude staan aan die Staten, die zich verbinden den handel in vrouwen en kinderen te onderdrukken, het recht der vrouw op vrije zelfbeschikking in zake huwelijk te erkennen, de gereglementeerde ontucht strafbaar te stellen. De poging om de toelating tot den Volkenbond afhankelijk te doen stellen van deze voorwaarden is helaas mislukt; moest ook mislukken, al ware het maar alleen omdat Frankrijk, waar de Staatsreglementeering nog hoogtij viert, dan allereerst zoude moeten worden buiten gesloten en omdat Engeland, dat in Britsch-Indië nog altijd de kinderhuwelijken toelaat, dan evenmin zoude kunnen worden toegelaten. Toen Clémenceau namens de Vredesconferentie van het jaar 1919 aan de Commissie uit den Internationalen Vrouwenraad en uit de Vrouwenkiesrechtvereenigingen der geallieerde landen en der Vereenigde Staten van Amerika, bij gelegenheid dat die delegatie te dezer zake door hem ten gehoore werd ontvangen, onomwonden verklaarde, dat de Vredesconferentie de genoemde voorwaarden van toelating tot den Volkenbond zelfs niet in overweging kon nemen, omdat dan zoo vele landen zouden moeten worden buitengesloten, stelde Madame Avril de Sainte-Croix, lid der delegatie, onmiddellijk de vraag: ‘of de Volkenbond dan niet was bedoeld als een Bond van beschaafde Natiën?’ De vraag was zeer *ad rem*. Maar Clémenceau heeft er zich niet door van zijn stuk laten

brengen. Hij is onwrikbaar blijven weigeren, de zaak zelfs maar ter tafel te brengen. Op voorstel van de onvermoeide leidster, Madame Avril de Sainte-Croix, is thans te Christiania aangenomen een resolutie luidende: ‘de Internationale Vrouwenraad zal bij zijnen strijd vóór eenheid van moraal en tegen den handel in vrouwen en meisjes volharden in zijn pogen om van de verschillende Regeeringen te verkrijgen de uitvaardiging van wetten ter bescherming van vrouwen en van minderjarigen tegen zedelijke gevaren en ter onderdrukking van het werk der souteneurs in al zijn onderscheiden vormen; om bij de Regeeringen aan te dringen op afschaffing van alle Staatsreglementeering, bestaande in gedwongen medisch onderzoek, in het registreeren van vrouwen, in het dulden van publieke huizen of in welke daarmede samenhangende maatregelen ook, omdat het openbaar zedelijk bewustzijn er door wordt ondermijnd en de ziekten er niet door worden verminderd; om te verkrijgen samenwerking der Internationale Comité's voor Volksgezondheid met die voor de Openbare Zedelijkheid ter bestudeering van de meest doeltreffende wijze om allerwegen de vrouwen zelven te doen begrijpen, hoe noodig het is, te waken niet alleen tegen instandhouding der Staatsreglementeering, waar deze nog bestaat, - maar zelfs ook, waar die reeds werd afgeschaft, tegen wederinvoering daarvan onder verkapten vorm, omdat alle Staatsreglementeering onder het mom van hygienische voorzorgen te brengen, aanleiding geeft tot gedwongen onderzoek en opsluiting van vrouwen; terwijl de Internationale Vrouwenraad door bemiddeling der aangesloten Nationale Vrouwenraden zal trachten om bij alle openbaar onderwijs te doen invoeren voorlichting omtrent de essentieele beginselen van gezondheid en zedelijkheid.’

Met het tot dusver medegedeelde werd slechts gedaan een greep uit veel en velerlei; maar het moge volstaan om te doen zien, hoe op de samenkomst te Christiania het veld van werkzaamheid opnieuw is verkend: hoe er zijn getrokken de groote lijnen, waarlangs het gebouw van internationale samenwerking der vrouwen weder op nieuw zal kunnen worden opgetrokken: hoe de groote vragen, waar het thans allereerst om gaat, er helder en duidelijk zijn geformuleerd en daardoor

alleen reeds der oplossing een schrede nader zijn gebracht. Dat daarbij de geheele werkwijze van den Internationalen Vrouwenraad grondig zal moeten worden herzien, is op de samenkomst te Christiania eveneens duidelijk aan het licht gekomen en dat daartoe aan de zoogenaamde Permanente Internationale Comité's als Commissies van prae-advies en van voorbereiding eene veel grootere beteekenis zal moeten worden verleend dan deze Commissies tot dus ver hadden, is eveneens duidelijk gebleken. Anderzijds is ook gebleken, dat onderlinge samenwerking dier Comité's een gebiedende eisch is geworden; niet alleen samenwerking van ieder dier Comité's met het Wetten-Comité wat betreft technische formuleering en juridische uitvoerbaarheid van verlangde wettelijke maatregelen, maar ook samenwerking van bijvoorbeeld het Comité voor Volksgezondheid met dat voor de Openbare Zedelijkheid en vooral van het Comité voor Vrouwenarbeid en Beroepen met dat voor Opvoeding en Onderwijs, daar de goede opleiding tot den arbeid toch de eenige grond is, waarop naar betere arbeidsvoorwaarden voor de vrouw kan worden gestreefd. Den permanenten Internationalen Comité's, die het werk van den Internationalen Vrouwenraad voortzetten als deze niet in vergadering bijéén is, wacht daarom in de naaste toekomst eene taak van toenemende beteekenis. Voor ons land is het daarbij zeker niet van belang ontbloot, dat het in die Comité's zoo vele leden heeft. Want in de thans nieuw gevormde besturen en afdeelingsbesturen van den Internationalen Vrouwenraad is Nederland thans vertegenwoordigd in het Dagelijksch Bestuur door Mejuffrouw L.A.C. van Eeghen, die door het onverwacht overlijden van de vorige functionaris op slag had in te vallen voor het houden der notulen en die dit zware werk op voortreffelijke wijze heeft verricht, als 2de secretares; in het permanente Comité voor de Finantiën door Mevrouwen M.C. Doorman-Kielstra als *sub-convener*; in dat voor den Rechtstoestand door Mr. M.E.C. van Dorp als *convener*; in dat voor de Openbare Zedelijkheid door Mevrouw C. van Schaik-Dobbelmann als *sub-convener*; in dat voor Vrouwenarbeid en Beroepen door mejuffrouw Anna Polak als *convener*. Dat wil zeggen, dat van de thans voor de nieuw ingegane Raadsperiode nieuw

benoemde functionarissen ongeveer 20% oftewel één vijfde Hollandsche vrouwen zijn. Men moet toegeven, dat dit voor een klein land als het onze veel is. Maar het is ook nu weder gebleken, dat de Hollandsche vrouwen in dezen internationalen kring den naam hebben van goede werksters te zijn. Dat kwam ook aan het licht bij de geestdrift, waarmede men inging op de uitnoodiging van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland om de eerstvolgende samenkomst van het Algemeen Bestuur te houden in ons land. Lady Aberdeen verklaarde daarbij met aller instemming, dat de vorige samenkomst te 's Gravenhage in het jaar 1913 eene der best georganiseerde en best voorbereide samenkomsten was geweest, van de vele welke zij in haar nu zestien-jarig presidium had medegemaakt.

Het Algemeen Bestuur van den Internationalen Vrouwenraad, dat zich zelf de bepaling van het tijdstip zijner samenkomst wilde voorbehouden, heeft thans besloten om dat te stellen in de tweede helft der maand Mei van het jaar 1922. Er is beweerd, dat het gekozen tijdstip niet gunstig was voor ons land, omdat de Nederlandsche vrouwen dan tevens zouden staan voor al de spanning en al de voorbereiding harer eerste deelneming aan de groote verkiezingen en zoo noch tijd noch geld noch aandacht zouden hebben voor hare internationale gasten en voor het werk van dezen. Maar de vorige maal, toen de ontvangst van den Internationalen Vrouwenraad samenviel met de organisatie van onze mooie Tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’, hebben de Hollandsche vrouwen toch wel metterdaad bewezen, dat zij heel wat werk kunnen verzetten en zoo noodig tijd, geld en aandacht in ruime mate beschikbaar hebben. Bovendien zal de samenkomst met hare internationale gasten eene mooie inleiding zijn om haar te stemmen voor de uitoefening harer burgerschapsplichten en tot zoovelen, die nu nog ‘gematigd onverschillig’ zijn, gelijk men het pleegt te noemen, ten opzichte van de nieuwe eischen, die nieuwe tijden en nieuwe plichten haar stellen, doen doordringen den luid klinkenden oproep van het gedicht, dat, bij gelegenheid van het den Internationalen Vrouwenraad door den gemeenteraad van Christiania aangeboden noenmaal, den vrouwen werd toegewijd door eenen Noorschen dichter en waarin het heet:

De man heeft de wereld opgebouwd; maar die is in puin gezonken.
Zij is tot een puinhoop geworden; het is er droevig als in het huis,
waarin een doode ligt.
Nu willen de vrouwen de wereld opnieuw opbouwen: de zon er de
duisternis doen verjagen.
De vrouwen willen nu hare banier hijschen, de banier van liefde en van
duurzamen vrede.
Zij, die alleen konden glimlachen om de daden der mannen:
Zij, die enkel als een zuster konden helpen met raad en daad:
Zij, die thuis zaten in de schaduw van den man;
Zij hebben nu gekregen recht en macht in stad en land.

O vrouwen, gij die nieuwe geslachten voortbrengt:
Gij, die ze voedt met uw hartebloed in uw stille huis:
Staat op tegen allen nood en jammer, brengt de boodschap van het licht!
Bouwt met warme, sterke harten eene nieuwe wereld op:
Brengt ons met uwe liefde het morgengloren van eenen nieuwen tijd,
van eenen tijd, die geene moordwapens meer moge zien.
Vernietigt alle onrecht onder volken:
Brengt tot stand eene gemeenschap gegrond op recht, op vrede en op
rechtvaardigheid.

JOHANNA W.A. NABER.

Amsterdam, October 1920.

Revolutionnaire hervorming.

De Zwitsersche hoogleeraar Köhler, niet te verwarren met den Amsterdamschen hoogleeraar Kühler, heeft reeds in 1906 betoogd, dat een historie der Doopsgezinde broederschap haar aanvang nemen moest bij Menno Simons. Dat sloot in zich, dat de tot dusver geldende opvatting van de Hoop Scheffer over haar ontstaan moest worden herzien. Naar dezen buitenlandschen raad werd niet geluisterd. Cramer was nog te veel onder de bekoring van het door de Hoop Scheffer ontworpen beeld dier oude tijden om in te zien, dat Köhler gelijk had. Hij verwierp het denkbeeld. Ondertusschen verschenen de studiën van Pirenne en Theissen, wier voorstelling der gebeurtenissen tusschen 1530 en 1540 een geheel andere dan die van Cramer was. Want terwijl nog deze het ontstaan der doopersche denkbeelden gezocht had bij de gegoede burgerij, wezen zij beiden aan, hoe vooral van 1533 tot 1536 economische verhoudingen juist de denkbeelden van de breede massa der smalle gemeente hadden beïnvloed. Nadat ik reeds in 1914 in mijn Mennobiografie mij bij den Zwitser had aangesloten en de voorstelling van de Hoop Scheffer reeds vrijwel geheel had verworpen, bleek bij voortgezet onderzoek, waarvan het voorloopig resultaat in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1917 werd gepubliceerd, de oude opvatting volstrekt onhoudbaar. E.M. ten Cate en Kühler, die echter op verschillende punten de door Scheffer gegeven voorstelling der gebeurtenissen hebben prijsgegeven, bleven toch nog reden vinden haar in hoofdzaak te verdedigen. Thans wil ik in hoofdlijnen het nieuwe beeld teekenen.

Op het punt van Munster waren onze Menniste voorvaderen bijster teergevoelig. Nu nog zijn er, die hierover het liefst gezwegen willen hebben. Zij willen bij voorkeur het aangename uit onze historie vermeld zien. Oudtijds was het niet prettig het verwijt te hooren: eigenlijk stamt gij af van de Munstersche revolutionnairen met hun veelwijverij. Dat verwijt èn van Roomsche èn van gereformeerde zijde ingebracht was onaangenaam tijdens de vervolging, toen tot die Doopsgezinden menschen behoorden, die de jaren van woeling hadden beleefd. Hun kinderen en kleinkinderen moesten het blijven aanhooren tijdens onzen vrijheidsoorlog, toen de gereformeerden met leede oogen aanzagen, dat de weerlooze schaapkens Christi zulke uitstekende zakenmenschen waren. Om dat verwijt te kunnen weerspreken zocht men een andere afkomst. De tegenpartij zocht zelfs verband met Thomas Münzer en den boerenopstand. Neen, werd geantwoord, wij stammen af van Zwitsersche Doopsgezinden, die in 1522 te Zürich onder leiding van Grebel en Manz een doopersche hervorming zijn begonnen. Dus had men reeds vóór den tijd van Hoffman en Matthijsz bestaan en was slechts een deel der broeders afgedwaald. Anderen gingen verder en beweerden een afstamming van de Waldenzen. Dat echter is reeds lang als onhoudbaar opgegeven. Blaupot ten Cate opperde de veronderstelling, dat een zelfstandig bijbelonderzoek in ons land een doopersche beweging had doen ontstaan, die dus onafhankelijk van buitenlandschen invloed was geweest. In dat geval moest de aanvang na 1525 worden gesteld, omdat eerst toen Nederlandsche bijbels zijn verspreid. Toen kwam Scheffer. Hij gaf aan zijn beeld zulke mooie kleuren, dat sinds dien tijd alle Doopsgezinden dachten, dat de Munstersche smet afgewasschen was. Hij gaf een breedvoerig onderzoek der hervormingsbeweging in ons land tot 1531, constateerde, dat deze geheel onafhankelijk van Luther was geweest, ook al waren er een aantal Lutherschgezinden. Want ons land vertoonde een eigenaardig kenmerk, dat anti Luthersch was: Er was een overal verbreid ongeloof aan het miswonder. De aanhangers dier opvatting heette hij sacramentisten. Uit die kringen zouden de Doopsgezinden zijn gerecruteerd. Om de beweging zoo vroeg mogelijk te doen beginnen, wilde hij bewijzen, dat reeds vóór Luthers optreden in ons

land kettersche gevoelens hadden bestaan en o.a. Menno reeds in 1516 aan het miswonder getwijfeld had.

Om aan de gevolgtrekking te ontkomen, dat de doopersche beweging met het optreden van Hoffman, dus na 1530, was ontstaan, poogde hij aannemelijk te maken, dat reeds sinds 1525 in ons land doopersche sporen te ontdekken vielen. Dus, dat er doopersche kringen zouden geweest zijn, vóórdat de chiliastische leer was gepredikt, dat in 1534 met Christus' wederkomst het duizendjarig heilrijk zou aanbreken. Hij veronderstelde een intensieve propaganda vóór het najaar van 1533, toen Jan Matthijsz Hoffman's aanhangers, Melchiorieten geheeten, op revolutionnaire wegen bracht. Er zouden vooral in Noord-Holland vele doopsgezinde gemeenten zijn geweest met talrijke aanhangers en een groot aantal leeraars. Te Amsterdam zouden duizenden vreedzame doopsgezinden zijn geweest en het aantal revolutionnairen, die in 1535 een aanslag op het stadhuis hadden gedaan, was zeer klein geweest. Een klein deel zou misleid zijn geworden tot de Munstersche troebelen. Bij die doopsgezinden, wier leer werd geschetst, had Menno zich in 1536 aangesloten en van hen de denkbeelden overgenomen, die hij daarna in geschrifte had verdedigd.

De nobele Scheffer, opgegroeid in de eeuwenoude traditie, door den autoritairen Muller aan de Kweekschool daarin geconfijt, dat natuurlijk de Doopsgezinden niets met Munster te maken hadden, zag geen enkel der vele bezwaren, die tegen zijn voorstelling bestonden. Hij vergat het bewijs te leveren, dat de duizenden inderdaad dezelfde gevoelens als Menno hadden gekoesterd en vreedzaam waren geweest, dat er werkelijk talrijke gemeenten waren en na de Munstersche catastrofe gebleven zijn. Hier werd gefantaseerd. Maar veel ernstiger was zijn fout, dat hij verzuimde den economischen ondergrond der gebeurtenissen na te gaan en er zich geen rekenschap van gegeven heeft: hoe komt het, dat een tot 1533 sporadische en vreedzame beweging plotseling massaal en revolutionnair wordt? Heeft hij zijn historie geschreven met behulp van ongetwijfeld reusachtig veel feiten en daardoor op zijn leerlingen indruk gemaakt, de verwaarloozing van het economische bracht reeds mede, dat zijn beeld misteekend was. Maar nog scheever teekende

Scheffer, doordat hij geen oog had voor het dogmatische. Wie nu nog bij hem zweert, mag wel eens voorlichting bij Pirenne zoeken.

In twee opzichten was Scheffers voorstelling reeds onhoudbaar gebleken: Cramer ontkende, dat vóór 1531 in ons land doopersche sporen te ontdekken vielen. In de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1917 is door mij elk gegeven onderzocht en geconstateerd, dat die sporen dateeren van nà de komst van Hoffman's zendeling Jan Volkerts Trijpmaker. 2°. In mijn Mennobiografie heb ik aangetoond, dat Menno's twijfelingen aan het miswonder dateeren van 1525, dus na Luther's optreden. Maar tegen een ander punt, door mij in 1917 terloops besproken, toen ik een aantal archivalia publiceerde, werd door Kühler en ten Cate verzet aangeteekend. Ik had nl. gezegd, dat de Doopsgezinden voortgekomen zijn uit Hoffman en Munster, uit een revolutionnaire woeling! Bij hun bestrijding begingen zij dezelfde fout als Scheffer: zij zagen het dogmatisch verschil niet. De groote fout van Scheffer nl. was: hij heeft te weinig onderscheid gezien tusschen het melchioritisme en het doopsgezinde gevoelen; 2°. hij heeft het principiëel onderscheid tusschen de Zwitsersche en de Hollandsch-Friesche beweging niet opgemerkt. Maar ook mag dit worden gezegd: wie nog pogen wil Scheffer's voorstelling in hoofdzaak te handhaven, moet eerst beginnen te bewijzen, dat de sacramentariërs méér dan sporadisch voorkwamen en dat zij inderdaad gemeenten hebben gevormd, dus niet: onsamenhangende kringen; moet bewijzen, dat vóór het najaar van 1533 er reeds een aanmerkelijk getal dooperschen waren en er sprake was van gemeentevorming, dat inzonderheid er vele vreedzamen waren en dat er bij die dooperschen vóór 1535 nog iets anders voorgezeten heeft dan het denkbeeld, dat binnen zeer korten tijd met de aanstaande komst van het heilrijk een geheel andere maatschappij komen zou. Want alle kennis, die wij bezitten van dien ouden tijd, danken wij aan archivalia betreffende de onderdrukking van revolutionnaire woelingen en van de daarmede verband houdende vervolging. Wanneer dus Scheffer beweert: ‘de meerderheid had een afkeer van gewelddadigheden’, dan wordt dit gezegd zonder eenig bewijs. En als een staaltje van zijn wijze van geschiedschrijven diene: ‘Van dergelijke samenkomsten,

waarin men de belangen der geheele broederschap in ons vaderland zocht te regelen, is de allereerste gehouden te Sparendam in Dec. 1534', Het eenige bericht omtrent die samenkomst is, dat 32 leeraars aldaar hebben beraadslaagd of men.... een gewelddadigen aanslag op Amsterdam zou plegen!

Inderdaad is er in 1522 een doopsgezinde hervormingsbeweging te Zürich begonnen. Maar deze heeft geen rechtstreeksch contact met ons land gehad. Hoffman is de tusschenschakel. Die Zürichers bouwen een positieve doopsgezinde overtuiging op, een dogmatisch geheel, waarin het centrale punt wordt gevormd door den doop op belijdenis des geloofs. Reeds in 1527 stellen hun leeraars te Schlatt am Randen een belijdenis op, die de voornaamste geloofspunten bevat. Zij verbreiden hun leer tot in Straatsburg, maar in die leer is geen sprake van een bijzonder geloof over de menschwording van Christus. Dit geloof (dat Christus zijn vleesch niet van Maria had aangenomen) is een kenmerkend punt door de Nederlandsche Melchiorieten aanvaard op gezag van Hoffman en, overgenomen door Menno, is dit door de latere Mennisten tot diep in de 17e eeuw geloofd. De belijdenis van Schlatt is eerst circa 1560 in ons land bekend geworden en indien het zoo is, dat de Waterlandsche gemeenten gevoelens huldigen vrijzinniger dan die van Menno, zij koesteren die eerst in veel later tijd. Wel heeft in de Zwitsersch-Zuid-Duitsche gemeenten Hans Denck vrijzinnige gevoelens verkondigd (nl. twijfel aan de godheid van Christus), maar die zijn in ons land, en dan nog alleen in het Oosten, eerst na 1545 door Adam Pastor gepropageerd. Er is geen enkel bewijs bijgebracht, dat vóór de Munstersche troebelen in ons land ook maar de geringste kennis bestond van de Zwitsersche doopers. Maar ook: die Zwitsers zijn geen chiliasten, d.w.z. bij hen staat het geloof aan de nabijzijnde wederkomst van Christus niet op den voorgrond.

Geheel onafhankelijk van hen begint Melchior Hoffman in Duitschland een chiliastische propaganda: In 1534 zal het duizendjarig heilrijk worden gesticht, het nieuwe Jeruzalem zal Straatsburg zijn. Echter aldaar aangekomen, krijgt hij met deze doopers connectie en neemt nu van hen den wederdoop over, geheeten het teeken Thau, dat ieder die in dat

heilrijk wil worden opgenomen, op het voorhoofd dragen moet. Dus die wederdoop is niet het centraal punt van een nieuwe protestantsche leer, maar het verbondsteeken, dat de bondgenooten moeten hebben om deel te kunnen verkrijgen aan de toekomstige aardsche heerlijkheid. Hij hecht er zoo weinig bijzondere waarde aan, dat hij in 1531 het bevel geeft, dat de doop gedurende twee jaar moet worden gestaakt. Zulk een bevel was onverklaarbaar geweest, als die doop voor hen het centraal punt der leer was geweest. Bij Hoffman is geen sprake van revolutionnaire gedachten. Maar Pirenne zegt terecht, dat een geloof, dat de omverwerping van de bestaande orde beloofde naast de komst van een schitterende wonderwereld, buitengemeen aantrekkelijk was voor de bezitlooze klassen, dat de overheid, als zij bespeurt, dat deze beweging massaal wordt, daarin het voortbestaan der burgerlijke maatschappij bedreigd ziet, maar ook dat deze leer, die zoo goed paste voor het simpel begrip en den kinderlijken eenvoud der volksmassa, noodzakelijk een revolutionnair karakter aannemen moest.

In ons land zijn tot 1531 slechts kringen van sacramentisten. In zulk een kring te Amsterdam verkondigt Trijpmaker, die met Hoffman in Oostfriesland in aanraking was gekomen, het chiliastisch geloof en doopt hij eenige tientallen kleine burgers, arbeiders en matrozen. Ook Hoffman zelf vertoeft enkele weken in ons land. Als Trijpmaker's propaganda zich buiten Amsterdam verbreidt, wordt hij met acht geloofsgenooten gevangen en terechtgesteld. Sicke Freerks Snyder, een doopeling uit Emden, verkondigt het nieuwe geloof in Leeuwarden en wordt even daarna onthoofd. Daardoor is echter in Friesland's hoofdstad een kleine kring nog ongedoopte melchiorieten ontstaan. Ruim geschat zullen er een paar honderd wedergedoopten zijn geweest in Amsterdam en omstreken, als de executie der negen er den schrik inbrengt en tegelijk Hoffman's doopverbod bekend wordt. Gedurende twee jaar gaat onder het geringe volk de propaganda in stilte voort, dat in 1534 het heilrijk aanbreken zal. Die chiliastische gedachte groeit voortdurend onder de bezitloozen voort. Zij noemen zich de bondgenooten. Mannen uit het volk, profeten genoemd, verkondigen, dat God na een driedaagsche duisternis Amsterdam aan die bondgenooten zal leveren. Eerst vlak vóór 1534 begint de

massale doopppropaganda en wel uitsluitend met het oog op den naderenden dag van Gods tusschenkomst. De armen en werkeloozen, de kaaiwerkers en matrozen en handwerkslieden, voor een groot deel analfabeten, die zich laten herdoopen, gaan daartoe over in een vrijwel spontane daad geboren uit vrees voor den onheilsdag en uit hoop op het deelgenootschap aan een rijk leven. Zulk een verzameling uit de heffe des volks kan toch niet beschouwd als een doopsgezinde broederschap, zooals Scheffer ons wil doen gelooven. Hoe weinig talrijk men hun aanhang rekent, bewijst Assendelft's rapport van 22 Febr. 1534, die het getal in heel Noord-Holland schat op 5 à 600. Een gevangene schat het juister op drieduizend. Trouwens men houde in het oog, dat uit de processtukken blijkt, dat een zeer groot aantal der gevangen chiliasten (ik vermoed de overgroote meerderheid in 1534) ongedoopt is, en hoe vooral vrouwen - ook Theissen merkte dit op - door de extase van het dooperdom worden bekoord. De fanatieke verklaringen komen uit vrouwenmond.

In het najaar van 1533 wordt de beweging massaal, en daardoor revolutionnair, door het optreden van den nieuwen profeet Jan Matthijsz, die 12 zendelingen uitzendt. Onjuist is de meening, dat het revolutionnaire verwekt zou zijn door een bittere vervolging. Tot Febr. 1534 is ternauwernood van vervolging sprake, wat tevens bewijst, dat het melchioritisme toen nog niet veel beteekende. Anders was er wel door de overheid ingegrepen. De felle taal van Jan Matthijsz, het gerucht, hoe te Munster de bisschop verjaagd was en aldaar het nieuw Jeruzalem gesticht, de gedachte dat de onheilsdag vlak nabij was, de pest, de hongersnood, de stijgende duurte, het schijnen van drie kometen (in 1531, 32 en 33) als voorboden van den naderenden ondergang der wereld, brengt de smalle gemeente in hevige spanning. De Haagsche kapelaan Herman predikt, hoe de armen recht hebben op eens rijken mans goed. De vonk in het buskruit was de oproep van Febr. 1534 uit Munster om zich te verzamelen bij Bergklooster en naar Munster te trekken. ‘En zoo wie een mes heeft of een spiets of een handbus, hij neme ze mede en die ze niet heeft, die koope ze.’ De menigte is nu niet meer tegen te houden. Het latente revolutionnaire slaat over tot

de daad. Dat één briefje in staat is om plotseling de levée en masse te bewerken, bewijst dat de gemoedsstemming in de chiliastische extase daartoe geheel was voorbereid, en dat duizenden harten van zulke gevoelens waren vervuld, dat de schepen konden worden bemand 'om te varen naar het land der belofte', zeker wel met vrouw en kinderen aan boord, maar behoorlijk met spiets en geweer bewapend. Men hoopte te Munster te zullen worden onderhouden. De Waterlanders voeren weg met vreugde, meenende dat de toren van Westzaan nu al reeds begon te verzinken!

Kort voordat de tocht naar Bergklooster aanvangt, verneemt de overheid het. Haastig worden bevelen uitgegeven om het volk tot rede en kalmte te brengen. De regeering acht, dat eenige schouten zich aan plichtsverzuim schuldig hebben gemaakt; die van Amsterdam, Jan Hubrechts, wordt geschorst. Het volk wordt gewaarschuwd, dat de overheid het wegtrekken niet toelaten mag. Hier en daar begint arrestatie op beperkte schaal. Een herdoopte weggeloopen priester wordt op staanden voet gedood. Bij plakkaat wordt genade beloofd aan wie binnen zes dagen bij zijn biechtvader poeniteert. Slechts 15 doen dit. Men acht toch de beweging zoo weinig omvangrijk, dat men meent door een tocht met 25 soldaten door de dorpen het landvolk tot rede te kunnen brengen. Maar evenmin als het kruiende ijs op een snelle rivier tegengehouden worden kan, is het mogelijk de ontzinde menigte te bedaren. Zij schepen zich in, man, vrouw, kind. Bij Haarlem worden 7, te Amsterdam 6, bij Kampen 27 schepen buitgemaakt; 12 schepen ontsnappen. Bij Kampen worden er 3000 gevangen genomen, in Holland eenige honderden. Alleen over de in Holland gearresteerden hebben wij eenig verder bericht. De buit aan wapenen is groot: bij Kampen 1000 à 1500 spietsen, vele geweren, hellebaarden, 4 vaantjes, 4 trommels en ander wapentuig. Dat de overheid zoo snel de overwinning behaalde, was het gevolg van het feit, dat de gezeten burgerij zich onmiddellijk achter haar schaarde. Zonder haar hulp zou zij met haar weinig talrijke troepenmacht het niet gemakkelijk hebben gehad. Maar die hulp bewijst, hoe bevreesd de bezittende klasse was. Ook staat tegenover de goed aangevoerde soldaten een bonte menigte slecht bewapend en slecht geleid. Bovendien werden ze

bij Kampen onverhoeds aangevallen. Wanneer wij nu niet een aantal stukken betrekkelijk de in Holland gevoerde processen hadden, dan zouden wij bijna geen naam van door Scheffer genoemde leeraars, martelaars en gemeenten weten. Hij verzwijgt geregeld de omstandigheid, dat hij tot zijn kennis gekomen is door te lezen in het crimineel sententieboek enz. Zelfs gaat hij zoover, dat hij vertelt, dat 'Appelman te Utrecht den doop op belijdenis voorstond', maar vertelt niet, dat deze leeraar zijn eigen vrouw vermoord heeft en zijn dochter den hals afgesneden! Nu is het mogelijk, dat onder de gevonnisten van 1534 ook personen voorkomen, die niet op de schepen, maar even later in verschillende steden of dorpen zijn gevangen genomen. Maar als in 't vonnis de vermelding van den tocht naar Bergklooster ontbreekt, bewijst dit niets, want die vermelding ontbreekt in het allereerste vonnis, dat de namen der 'principale' aanvoerders bevat. Wie door Scheffer een leeraar wordt genoemd, is niet een door een gemeente tot den dienst beroepen prediker, maar een revolutionnair aanvoerder, die den wederdoop heeft geleerd. Van de vervolgden wordt ongeveer negen tienden begenadigd, nadat zij verklaard hebben uit simpelheid verleid te zijn. Zij komen er met een geldboete af. Het overige één tiende werd geëxecuteerd en eenigen, die geen berouw toonden, werden verbrand. Uit de zeer geringe opbrengsten der meeste confiscaties en uit de kleine geldboeten, bijv. *f* 3, blijkt wel, dat het overgroote deel behoorde tot de smalle gemeente. Het blijkt ten overvloede uit rapporten: (23 Febr. 1534) 'zijn lieden zonder vermogen of invloed'; daarentegen staat (25 Febr. 1535) de 'rijckdom' aan de zijde van de overheid. Derhalve men moet van ieder, die betrokken is in deze processen, aannemen, dat hij wegens zijn revolutionnaire gedrag vervolgd werd, tenzij uit de stukken het tegendeel zou blijken. Zulk een stuk heb ik nog niet aangetroffen. Het is één groote kring, waarin natuurlijk graden van revolutionnair gevoel worden aangetroffen, maar bij allen leeft de verwachting, dat binnen kort aan de macht der overheid een einde komt, dat God ingrijpen zal, dat een algeheel nieuwe toestand zal intreden. Scheffer heeft de legende van den 'vreedzamen' Jacob van Campen doen geboren worden. Lectuur der stukken leert, dat hij bekent, dat hij in het bevel

uit Munster, dat ieder van het verbond wapens zou koopen, had geconsenteerd en dat hij een degen bezat. Hij is geen vreedzaam, maar een vreesachtig man, die als de bondgenooten een aanslag beramen, dien avond voor securiteit ergens anders gaat logeeren. Wie nadat de schepen waren tegengehouden, elders in April 1534 is gevangen, zal wel iemand zijn, die in die dagen, toen overal de lust om naar Munster te trekken opborrelde, door zijn rumoerig gedrag de aandacht der overheid tot zich getrokken had. Maria van Hongarije laat hen vervolgen ‘als onbeschaafde lieden, bedelaars en arbeiders, dien het enkel te doen was om kerken, edellieden, burgers en kooplieden uit te plunderen, om van het geroofde één groote hoop te maken en dan aan elkeen uit te deelen wat hij voor zijn levensonderhoud noodig had.’

De landvoogdes mag overdrijven. Maar zeker is, dat men er een ‘gemeenschappelijke kas’ op nahield. Er zijn tal van sporen, die wijzen op een communistische tendenz. De slachtoffers behooren m.i. niet in een doopsgezind, wèl in een chiliastisch martelaarsboek. Het simpel feit van hun wederdoop stempelt hen niet tot doopsgezinden, die een protestantsche leer, waarvan de doop op belijdenis het centraal punt vormt, omhelzen.

Alle plaatsen, waar blijkens de stukken een groot aantal melchiorieten woont, zijn bekend wegens revolutionnaire woelingen. Er is geen enkel vreedzaam milieu aan te wijzen. Slechts van enkele mannen staat m.i. vast, dat zij zich tegen het gewelddadige hebben gekeerd: Menno en de gebroeders Obbe en Dirk Philips. Maar zij zijn in dien tijd vurige chiliasten - Menno en Dirk blijven het tot hun dood, al verdwijnt de vurigheid - en Obbe's prediking te 't Zandt veroorzaakt bij enkele doopelingen godsdienstwaanzin. Het opgewondene bij Menno, nog in 1537, blijkt wel uit zijn ‘Van de geestelijke verrijzenis’. Ook voor hem is het nieuwe Jeruzalem uit den hemel gedaald.

Het revolutionnaire leidt tot allerlei excessen. Het wordt in 1535 volstrekt niet uitgeroeid, maar blijft nog minstens tien jaar op tal van plaatsen voortsmeulen en voortdurend moet de overheid in dit tijdvak ingrijpen wegens aanslagen op de maatschappelijke orde. Alleen er is ook een vervolging in 1539 van davidjoristen. Straks zullen wij hun gevoe-

lens nagaan. De excessen leiden tot de veelwijverij in Munster, tot sexueele uitspatting bij de volgelingen van David Joris en bij het latere ‘'t huys der liefden’ van Hendrik Niclaes, en tot godsdienstrazernij. Daartoe vervalt Jan Matthijsz zelf; voorts hebben wij ‘God den Vader en God den Zoon’ te 't Zand, den Koning van Sion te Poeldijk, de naaktloopers, die hun kleeren wegwerpen, te Amsterdam en de zwaardloopers aldaar, die gillend ‘doet boete’ door de straten renden. Wanneer de kreet aangeheven wordt ‘slaat dood alle papen en overheden’, verraadt dit de mentaliteit, die in deze kringen heerscht. Obbe klaagt, dat de valsche broeders, die door hem en Dirk werden tegengesproken, hun den dood zwoeren. En als hij circa 1540 beweging verlaat, schrijft hij neder, dat hij jammert over de ‘de onuitsprekelijke geestelijke hoovaardij, die terstond van het eerste uur af uitbrak’ en dat de gedoopten terstond riepen over de ongedoopten, dat ‘zij zouden worden uitgeroeid’, het was ‘geen christelijke gemeente, maar een woeste gruwel’.

Ondertusschen had naar aanleiding der terechtstelling van Sicke Freerks Menno een schriftstudie over den doop aangevangen. Dit brengt hem er toe om den doop op belijdenis op te vatten als een centraal punt. Maar het chiliasme tast ook hem aan. In 1534 sluit hij zich bij de bondgenooten aan en wordt hij herdoopt. Eerst in Januari 1536 verliet hij de Roomsche kerk, nadat hij reeds Jan van Leidens blasfemie in geschrifte had bestreden. Het volgend jaar wordt hij door Obbe gewijd tot doopsgezind bisschop. Maar hij is zich zoo goed bewust, dat hij te arbeiden heeft in kringen, die niet vrij van revolutionnaire smetten waren, dat hij vergoelijkend in 1540 schrijft: ‘Ik twijfel niet, dat zij die vroeger tegen God een weinig misdreven hebben, omdat zij met geweer hun geloof wilden beschermen een genadigen God hebben.’ De gemeente in Holstein, door hem jaren lang gediend, was gevormd door ex-Munstergangers, nl. door de vluchtelingen der 12 schepen, die bij Kampen ontsnapt naar Dittmarschen waren gevaren en Dirk Philips was te Dantzig de leeraar van een gemeente, die ontstaan was uit vluchtelingen wegens het Amsterdamsch oproer van 1535. Er is nog een reden om aan te nemen, dat het getal vreedzamen niet groot is

geweest; zoodra is Munster niet gevallen of de massale beweging krimpt ineen tot een sporadische. Dus zoodra de meesten zich in hun chiliastische verwachting bedrogen zien, keeren zij weder in den schoot der moederkerk. Er blijft een dunne schare over, die de hoop op het heilrijk niet hebben opgegeven, benevens een aantal die door bittere wraak gedreven voortgaan kerk en klooster in brand te steken (de volgelingen van Batenburg en Appelman). Laat ons nagaan, hoe het met de kleine schare melchiorieten is gesteld. Hier moet ik beginnen te constateeren, dat Kühler zich vergist, als hij op gezag van Blesdijk meent, dat reeds in 1536 Obbe geen chiliast was en voor Christus' rijk geen anderen toestand verwachtte dan een van vervolging. Toen Obbe circa 1540 dit inzag, verliet hij de beweging en waarschuwde hij Menno en Dirk tevergeefs. Deze beiden bleven chiliast, d.i. hopend op een komst des Heeren. Toen in Augustus 1536 een vergadering van leeraars werd gehouden te Boekholt, ontbrak Obbe daar. Misschien zat hij in dien tijd te Groningen gevangen. Menno was nog geen leeraar. David Joris, die door Obbe tot bisschop gewijd was, heeft te Boekholt de verschillende partijen vereenigd en werd daarmee (volgens Batenburg) ‘thoeft’. Kühler betoogt op gezag van Blesdijk: de vreedzamen zijn ‘niet overmand’. Maar toen bij den twist de leeraars het niet eens konden worden over de veelwijverij en het zwaard, werd de positie voor de vreedzamen zoodanig, dat zij gevaar liepen vermoord te worden! Daarop kwam de listige David met zijn dubbeltongigheid tusschenbeiden. Hij zegt: er zijn maar twee geschilpunten, de veelwijverij en het wereldsche messiasrijk. Op de ander punten zijn wij 't eens en wij verwerpen allen de praktijken der batenburgers. Laat ons een oplossing beproeven. God en zijn heiligen zullen de wraak uitvoeren en het oordeel voltrekken. En nu moet gij goed toezien, dat gij niet vóór dien tijd uw taak aangrijpt, want Gods werktuigen moeten engelen[1)] zijn. - Daarmede wist David de Munsterschgezinden tot kalmte te brengen. De partijen bleven te samen, de vredelievenden duldden de veelwijverij en de revolutie, de revolutionnairen stelden hun

1) Niet: engelen uit den hemel. De gemeente wordt door heiligen en engelen gevormd.

voornemen uit. Van deze zeer gemengde kudde werd nu David de leider, die zichzelf beschouwde als méér dan Christus.

Obbe kan echter met dit compromis geen genoegen nemen. Hij begrijpt, dat hij het niet alleen afkan en (na met enkelen zijner aanhangers te hebben geraadpleegd) besluit hij naast zich twee andere bisschoppen aan te stellen: Dirk en Menno. Blijkbaar wonen de Obbieten hoofdzakelijk in Friesland, Groningen en Noordduitschland. Zij begrenzen het ambtsgebied, waarbinnen ieder van hen uitsluitend doopen zal: Menno in Friesland en Groningen, Dirk in Oostfriesland, Obbe in Mecklenburg en Holstein (waarschijnlijk). Na 1540 neemt Gillis van Aken Noord-Holland voor zijn rekening, maar stuit op verzet tegen Menno's gezag in Waterland.

David Joris vindt zijn aanhang in de overige provinciën, vooral Holland, Utrecht, Zeeland en Brabant. Hij heeft hier allen in één gemeente: vreedzamen, polygamisten en afwachtende revolutionnairen. Nu heeft David zooveel geschreven (verspreid over tal van bibliotheken), vele duizenden bladzijden in uiterst gebrekkigen stijl en duister van onbegrijpelijke beeldspraak, dat niemand alles van hem kent. Maar: het is voortdurend vies van sexueele vergelijking. Een van zijn hoofdwerken in folio (het Wonderboek) bevat de twee oudst bekende kopergravuren van het naakte mannen- en vrouwenlichaam - het is in trek bij verzamelaars van pornografie. - Van Davids persoonlijken levenswandel is heel wat bekend. Hij deed aan polygamie en leed aan sexueele hallucinaties of vizioenen. Dit hoofd is de leider der doopersche kringen in een groot deel van Nederland en daarin heerscht een zeer zenuwgespannen sensualisme.

Hij vereenigt in die kringen ongetwijfeld vreedzame dooperschen, maar daarnaast wordt de veelwijverij toegelaten en in die kringen zijn ook de Munsterschgezinde elementen, die voorloopig in stilte afwachten. Een aantal berichten - Knappert heeft er velen gepubliceerd - onthullen ons, hoe in deze kringen ergerlijke losbandigheid heerschte. Gerard Brandt zegt, dat het zoo vuil is, dat ‘de woorden het papier niet mogen besmetten’. Om een voorbeeld te noemen de leeraar Rem van Hoorn legt te Alkmaar de leer van David Joris uit ‘op te figure van een mensch en alle zijne leden’. Denk aan de kopergravuren uit het Wonder-

boek. Of men leze den hartstochtelijken in aanbidding geschreven brief van de gefortuneerde martelares Anneken Jans aan David, die voorkomt in van Braghts Martelaarsspiegel. Men treft in die kringen aan: een mengelmoes van in sensueele allegorie gekleede mystiek, van hartstochtelijk uitzinnige extase over het nabije nieuwe Jeruzalem, naast roerend-stichtelijke en innig vrome taal als bijv. Wouter van Stoelwijk's uitvoerigen brief. De grondtoon van alles is een jubel over de naderende heerlijkheid, die nog een kleine wijle toeft en waarvoor men gewillig vervolging dragen moet. Maar dezelfde opgewonden toon, die Anneken Jans in haar Testament aanslaat, klinkt uit Menno's oudste geschriften ons tegen. De stemming wordt het beste vertolkt in Annekens bazuin-lied:

> ‘Ick hoorde die basuyne blasen
> Seer verde hoort men haer gheschal,
> In Jerusalem, in Edom, in Basen,
> De boden roepen overal.
> Haer gheluyt is (na mijn versinnen)
> Maeckt u op totter Bruyloft bereydt
> Alle die den Coninck beminnen
> Die poort is open, gaat daerbinnen
> Verciert u, treckt aen dat Bruyloftskleydt.’

De bazuin heeft geblazen, die het naderend duizendjarig heilrijk aankondigt. Het getal der martelaren, die eerst moeten zijn gedood, is ‘schier vervult’.

Daarom:

> ‘Staet op o Zion, wapent u leden,
> En maeckt u totter strijdt bereydt:
> Want ghy moet eenen wech betreden,
> Is maer eens menschen voetstap breyt.’

Klinkt dit al opstandig, de dichteres wordt vuriger:

> ‘O ghy Wachters tot Sion, siet int verren,
> My dunckt ick sie dat swaert bereyt,
> Laet u Basuynen noch eens scherren,
> Ofter noch yemant tot Sion in rusten leyt.’

Zij kondigt aan, dat God ter wrake zal komen en zij schreeuwt tegen ‘het moordadich saet, gheslacht van Cain’, dat de R.K. Kerk verbeeldt ‘uw bloed zij op uw hooft’ en nadat zij de komende wrake in opgewonden verzen voorspeld heeft, roept zij haar geloofsgenooten toe:

‘Wilt u van des Lands-Heeren vleysch voeden,
Soo sy deden, wort hen gedaen,
O gy knechten des Heeren syt vrom van moede
Wascht u voeten in der Godlosen bloede
Dit loen sullen onse roevers ontfaen’.

David Joris heeft Annekens lied in zijn liederenbundel opgenomen. Het is deze geest van felle wraakzucht en van hysterisch verlangen naar de wederkomst van Christus.

‘De Heer comt om te betalen
Ende te wreecken ons aller bloet,’

die hoofd en hart vervult. Het is deze stemming, die overheerscht, waarin men zich zelf beschouwt als engelen en heiligen, die geen zonde meer kunnen begaan. Zij zijn de uitverkorenen Gods, de bruid des Heeren. Iets anders is opmerkelijk: het zijn vooral vrouwen, dikwijls gefortuneerde en adellijke, die zich tot het pralende zinnelijke van Davids profetieën aangetrokken gevoelen. Haar ondersteuning heeft het hem mogelijk gemaakt een overvloedig groot aantal geschriften te laten drukken en te Bazel in het geheim een rijk leventje als een prins te leiden. Maar die talrijke boekjes moeten dan toch ook een vrij uitgebreiden lezerskring hebben gehad, als er telkens tot in de eerste helft der 17e eeuw herdrukken kunnen verschijnen. Ten slotte zijn de aanhangers uitgestorven en versmolten in de gewone Menniste gemeenten, maar ongeveer een eeuw lang hebben zij in 't geheim bestaan. Dat er zoo weinig sporen van zijn gevonden, is een gevolg van Davids raad om ‘metter werelt te veynsen’, te doen of men goed-Roomsch was, de mis bij te wonen en de kinderen te laten doopen enz., maar in het geheim te behooren tot de gemeente der uitverkorenen.

Zij zijn kort na de Munstersche catastrofe vrij talrijk in ons land. Dan overvalt hun een ramp. Jan van Batenburg, de aanvoerder van de revolutionnairen met de daad, wiens benden kerk en klooster plunderen, wordt in Febr. 1538 te Vilvoorde gevangen, tegelijk met den leeraar Wouter van Stoelwijk, die in zijn brief zoo hartroerend schrijft. Batenburg noemt de namen van allen die hij kent. Vele tientallen in allerlei plaatsen. Nog zou dit voor Nederland niet zulke ernstige gevolgen behoeven te hebben gehad, wanneer niet

de meer genoemde Anneken in Dec. 1538 op reis een kettersch liedje had gezongen en na zich hierdoor verraden te hebben, te Rotterdam was gevangen genomen. Zij bekende, op weg naar Delft te zijn. Dit stelde de overheid in staat om daar een groot aantal lieden te arresteeren, bij wier verhooren allerlei lichtmisserij beleden werd, maar ook zooveel aanwijzingen werden verkregen, dat daardoor in een aantal steden zeer vele dooperschen konden worden gevat. Onder de geëxecuteerden zijn er verscheidene, die met zekerheid onder de revolutionnairen mogen worden gerangschikt. In de voornaamste plaatsen wordt in 1539 een klopjacht gehouden. David Joris is naar het buitenland gevlucht om niet meer terug te keeren. Van de doopersche leeraars, die in zijn trant prediken, laten in het eerstvolgend lustrum verschillenden het leven. Maar juist in 1539 verschijnt Menno's uitvoerige geschrift *Verclaringhe des christelijcken Doopsels*. In 't zelfde jaar gaat zijn hoofdwerk *Dat Fundament der christelijcker Leere* ter perse. Het verschijnt in 1540. Daarop volgt even later zijn derde groote geschrift *Van dat rechte Christengeloove unde sijn cracht*. Met die drie boekjes en eenige andere kleinere o.a. zijn Meditatie over den 25en psalm (ook uit 1539) wint Menno de harten, neemt zijn invloed gestadig toe. Wel vallen enkele oudsten, die zijn leiding gevolgd hadden, af, als Pastor die unitariër werd of Frans Kuiper die weer Roomsch werd. Toen sloot in 1551 Leenaerdt Bouwens zich als oudste aan. Het is aan den gloeienden ijver van dezen moedigen ex-rederijker te danken, die als rondreizend bisschop elk levensgevaar trotseerde, dat de doopersche gemeenten zeer talrijk in leden werden. Maar dat er iets van terecht gekomen is, dat is Menno's werk: De chiliastische melchiorieten, wier aanvankelijk snelle aanwas zijn verklaring vond uit alom bestaand reikhalzend verlangen naar verandering in het maatschappelijke, werden eerst tot duizenden, niet uit een onschuldig verbeeldingsspel van vrome overtuigde protestanten, maar uit een in bijbelschen vorm zich beeldende revolutionnaire gezindheid. Nadat die kringen waren gedecimeerd door vervolging en door terugkeer van het meerendeel tot de Roomsche kerk, bleven er kringetjes over van in hun blijde hoop jubelende vromen, die 's Heeren toekomst verwachten. Helaas mengde zich daaronder het

hysterische draf der achterbuurten, dat tot godsdienstige extase was opgezweept. Uit dit mengelmoes werd de doopsgezinde broederschap gerecruteerd. Het was Menno's werk, die in voor die dagen populair wetenschappelijken vorm voor hen het fundament der christelijke leer uiteenzette en aan hen de dogmatische basis schonk, waarop een doopsgezind geloof kon worden opgebouwd, dat voorloopig nog chiliastisch getint was, maar waarin de doop op belijdenis het centrale punt der leer was.

Toch had Cramer ten deele gelijk te beweren, dat de Mennisten afstammen van gegoede voorouders, mits men denkt aan toegetredenen na 1540. De tallooze geschriften sinds dien tijd verschenen, veronderstellen een koopkrachtig lezend publiek. Ook zijn er tusschen 1530 en 1540 zeker een aantal gefortuneerden, zelfs adellijken geweest, die zich aansloten. Enkelen dier laatsten onder invloed van hun kapelaans. Die gegoede chiliasten hebben ten deele bestaan uit idealistische naturen, die zich aansloten hetzij uit godsdienstige beweegreden, hetzij uit economische. Menigeen zal in de maatschappelijke verhoudingen iets onrechtvaardigs hebben gezien. Een enkele zal bewogen zijn door de zucht om interessant te schijnen, of misschien doordat hij met de overheid of een priester oneenigheid had. Ook heeft het bijgeloof een rol gespeeld: de angst dat binnenkort een nieuwe wereld zou ontstaan. Daarbij moet de buitengewone aantrekkingskracht door dweepzieke predikers op geëxalteerde vrouwen uitgeoefend, niet worden onderschat. Maar in den tijd van Munster staat tegenover een klein aantal gegoeden een overgroote menigte die behoort tot de smalle gemeente. Dit blijkt vooral uit de beroepen der leeraars: eenige dorpspastoors en monniken, handwerkslieden, barbiers, goudsmidsgezellen. Dit laatste beroep is opmerkelijk. Blijkbaar heerscht zulk een malaise, dat zij niets verdienen.

Vele jaren is onder de Doopsgezinden een streven geweest om heen te glijden over het Munstersch tijdperk, de gebeurtenissen voor te stellen als niet zoo erg, ze te verdoezelen door een meerderheid van vreedzamen te fantaseeren. Nog bestaat bij enkelen een zucht alles zooveel mogelijk goed te praten, liefst er geheel van te zwijgen. De tijd van misplaatste schaamte over gebeurtenissen, die bijna vier eeuwen

geleden plaats vonden, behoort voorbij te zijn. Het is echt menniste preutschheid het niet aan te durven om te erkennen, dat er heel veel waars is in het aloude Roomsch verwijt, dat men eigenlijk van Hoffman en Munster afstamt. Het is kloeker te zeggen, dat aan het begin der doopsgezinde historie staat: een tragische vergissing, een in bloed en tranen gesmoord ontijdig grijpen naar de macht en daardoor naar een samenleving, die méér zou bevredigen dan de ellende dier dagen, toen honger en pest het arme volk teisterden. De zwarte vlek van Munster en de even donkere vlek van Davidische zedenbesmetting laten zich niet uitwisschen. Fantastisch idealisme werd vermengd met onheilige machtsbegeerte. Onrijpe hersens wilden leiden. Overspanning wekte laaienden hartstocht op. Maar een sneuvelende Jan Matthijsz is eerbiedwaardig in vergelijking met een wellustigen David Joris, die tijdig zijn lijf bergt en op kosten der verleiden weelderig leeft. Het Munstersch tijdvak is dat der avonturiers. Maar de revolutionnaire strekking, gehuld in vrome taal, kwam voort uit een wereldbeschouwing van vrijheid en gelijkheid. Men begeerde een sameneving met een betere verdeeling der aardsche goederen. Ook die tijd had zijn nobele idealistische karakters. Dwalen zij, toch zijn zij eerbiedwaardig.

Uit de duisternis tot het licht. God schept uit zonde een hooger trap van deugd en uit verwarring orde. Uit de gistende massa kwam een kleine oogst vrome zielen te voorschijn. Menno en de zijnen hebben het zaad gezaaid, waaruit de broederschap voortkwam, die bij het begin onzer worsteling met Spanje in honderden gemeenten haar honderdduizend volgelingen heeft geteld, levend in de grootsche gedachte van een gemeente van heiligen, een gemeente zonder vlek of rimpel, voor wie de wereld in 't booze ligt en waarin de kinderen Gods, afgescheiden uit die wereld, zich verzamelen om dáár te vinden hun eeuwig heil, de open poort ten hemel.

K. Vos.

Vergilius.

André Bellessort, *Virgile, son aeuvre et son temps*, Paris, Perrin et Cie, 1920.

Al te lang heeft men tusschen Homerus en Vergilius parallellen getrokken, de spontaneïteit en de natuurlijkheid van den een gesteld tegenover den smaak en den kunstzin van den ander. In den romantischen tijd plaatste men Homerus met Shakespeare en Corneille onder de naïve spontane genieën, terwijl men Vergilius rangschikte onder de veel minder gewaardeerde groep der groote schrijvers, waartoe men eveneens Racine rekende[1]. Vergilius zou slechts de kunstzinnige navolger van Homerus zijn geweest, een schrijver van groot talent weliswaar en een stijlkunstenaar van den eersten rang, maar geen machtig scheppend dichter, niet de gelijke van den zanger van *Ilias* en *Odyssee*[2]. Dien indruk geeft ons ook Sainte-Beuve, als hij in zijn *Etude sur Virgile* overgaat tot een gedetailleerde analyse van het eerste boek van de *Aeneïs* en ons daar telkens aantoont, hoe de Latijnsche dichter zijn stof aan Homerus ontleent en in zijn epos verwerkt.

Dit lijkt mij echter niet de manier om tot een zuiver en rechtvaardig oordeel over Vergilius te geraken. Wat weten wij eigenlijk af van de oorspronkelijkheid van Homerus, daar de werken zijner voorgangers en tijdgenooten niet tot

1) Zie Ponsard, *Etudes Antiques*, *Préface*.

2) *'t Gestarnt' verving de plaats van de uitgedoofde Zon,*
Om, met ontleenden glans of flaauwe vonkelstralen,
De duisterheid der nacht te danken voor zijn pralen.
Zoo is, zoo was Virgyl...

(Bilderdijk, *De Kunst der Poëzij*).

ons zijn gekomen! Ook weten wij niets meer van zijn persoon dan wat de legende ons over hem gelieft mede te deelen. Vergilius daarentegen is een historische figuur met een eigen physionomie; Vergilius kunnen wij in zijn tijd en omgeving plaatsen en zijn innerlijke gedachten en gevoelens in zijn werken naspeuren.

Dit nu heeft de heer Bellessort met veel smaak en takt gedaan in een onderhoudend, aangenaam geschreven boek, dat hij niet enkel bestemd heeft voor de latinisten, maar ook voor al degenen, die belangstellen in den dichter van de *Bucolica*, de *Georgica* en de *Aeneïs*, 'den vader van onze moderne poëzie', gelijk hij hem in zijn voorbericht prijst. Veel meer dan Sainte-Beuve heeft hij er naar gestreefd een aaneengeschakeld verhaal van het leven van den dichter te geven en een volledig overzicht van zijn werken, terwijl hij, evenals C. Martha in zijn boek *Le Poème de Lucrèce*, de mooiste episoden in Fransche verzen heeft overgezet. Buitendien heeft hij nog in een laatste hoofdstuk gewezen op den invloed van Vergilius na zijn dood.

Wij herkennen in hem den reiziger, schrijver van werken over Amerika, Japan, Zweden en Roemenië, als hij ons in het eerste hoofdstuk door het Rome van Pompeius en Caesar leidt en er ons getuige doet zijn van de maatschappelijke en zedelijke verwording van den staat in de laatste jaren der Republiek, toen een stad van marmeren tempels en paleizen dagelijks meer de houten en steenen gebouwen verdrong, die nog aan vroegeren eenvoud en oud-Romeinsche degelijkheid herinnerden. Die uiterlijke pracht en praal ging gepaard met diep innerlijk verval, een zedenbederf, dat zelfs de besten der Romeinen, een Cato, een Brutus, een Cicero, niet ongeschonden liet. Het geloof in de nationale goden was verloren gegaan om plaats te maken voor een 'bijgeloovig atheïsme'. Er heerschte tengevolge van de politieke partijtwisten een algemeene onzekerheid, welke ook de kleinen in hun bestaan bedreigde.

De sympathieën van Vergilius gingen tot Caesar, in wien hij den handhaver van wet en orde zag[1]. Om dezelfde reden

1) A. Cartault, *Etude sur les Bucoliques de Virgile*, Paris, Colin et Cie, 1897, p. 19.

diende hij ook naderhand uit volle overtuiging de politiek van Augustus, wien hij in de *Georgica* en de *Aeneïs* het portret van den idealen Romein voorhield[1]. Hij behoorde immers zelf tot die kleinen, die zoozeer te lijden hadden onder de rampzalige gevolgen van de burgertwisten. Bij de akkerverdeeling onder de veteranen van Octavianus was hij zelf uit zijn ouderlijk erfgoed verdreven, had hij het zelf moeten aanzien, hoe de hoeve, waar zijn ouders hadden gewoond, en de akkers, waar zij hadden gezaaid en geplant, door een onbeschaafden vreemdeling in bezit werden genomen.

Deze gebeurtenis heeft op zijn gemoed een diepen, onuitwischbaren indruk achtergelaten. Tweemaal, in de eerste en in de negende idylle, heeft hij ons van zijn verdrijving uit de ouderlijke woning verhaald in gevoelvolle, melodisch ruischende verzen, die ook in latere eeuwen ballingen en landverhuizers als een droeve muziek in de ooren hebben geklonken:

> *nos patriae finis et dulcia linquimus arva*,
> *nos patriam fugimus...*

In de eerste idylle stelt de dichter het geluk van den herder, die door de gunst van Augustus zijn hoeve mag behouden tegenover de ellende van de ballingen, die een onzekere toekomst in den vreemde tegemoet gaan. In de negende idylle zinspeelt hij er op, dat hij in doodsgevaar verkeerd heeft bij een poging om zich weer in het bezit van zijn goed te stellen. Het had maar weinig gescheeld, of Menalcas de dichter zou niet meer hebben geleefd! ‘Helaas, wie zou dan voortaan de Nymphen hebben bezongen, den bodem met bloemen bestrooid en de bronnen met groen loover overschaduwd?’ roept in weemoed de dichterlijk voelende Lycidas uit, als hij deze tijding van Moeris, des dichters getrouwen dienaar, verneemt.

Die uittocht van Mantuaansche boeren met hun armzalige kudden moet hem nog dikwijls voor den geest hebben gestaan, toen hij aan de *Aeneïs* werkte. Want zijn epos is alles wel beschouwd de roman van een balling, die na lange omzwervingen en na veel strijd zich een woonstede in den vreemde verovert; een balling, die zich zoo diep rampzalig voelt, dat

1) A. Guiard, *Virgile et Victor Hugo*, Paris, Bloud et Cie, 1910, p. 128.

hij drie- en vierwerf gelukkig heet degenen, die voor de oogen hunner ouders onder de hooge muren van Troje den dood hebben gevonden. Sedert den ondergang van zijn vaderstad was Aeneas een door het noodlot geslagene, die voortdurend met tegenspoed, met ontbering, ziekte, storm en schipbreuk te worstelen had. Zijn vader, de grijze Anchises, heeft hij met veel moeite uit het brandende Troje gered, in dien vreeselijken nacht, toen de dood er in velerlei gedaante rondwaarde,... maar om hem te verliezen op het verre Sicilië, op welks strand straks ook de arme gebannen Trojaansche vrouwen met tranen van heimwee in de oogen over de diepe zee zullen staren:

> ..... *cunctaeque profundum*
> *Pontum adspectabant flentes*.

De *Bucolica* zijn een meesterwerk, ontstaan uit des dichters verlangen naar de bosschen en velden van zijn dorpje aan de Mincio, maar min of meer gekunsteld, omdat zijn personen geen echte herders zijn, maar als herders verkleede patricische Romeinen, die in de eenzaamheid van de landelijke natuur de onrust en het gewoel van de groote stad voor een poos ontvluchten. Met Vergilius, merkt de heer Bellessort op, wordt de idylle ‘een der meest melancholische bekentenissen van de onmacht der menschen om het geluk te vinden in den vooruitgang en de verfijning van de beschaving.’

Waren de *Bucolica* door des dichters schildering van den eenvoud en de onschuld der herders een protest tegen het ongebonden, weelderige leven te Rome, de *Georgica*, een lofzang op den arbeid der boeren, de boomen, de kudden en de bijen, schenen een uitnoodiging aan de rijke grondbezitters om zich op hun uitgestrekte goederen te vestigen en zelf de ontginning der braak liggende velden ter hand te nemen. Hij wil, evenals Lucretius, wiens voorbeeld hem hier voor oogen stond, niet slechts onderwijzen, maar ook overreden. Ook hij is ten volle in het leerdicht geslaagd, omdat hij geheel van zijn onderwerp vervuld was. Zijn ontroering, merkbaar tot in de dorste gedeelten van zijn gedicht, ontlast zich soms in een lyrische ontboezeming, een hymne aan de lente of aan zijn geliefd Italië, dat zulke rijke oogsten voortbrengt en zooveel groote mannen heeft gevoed.

Zijn sympathie gaat niet alleen tot de menschen, die hij op den akker ziet zwoegen, maar ook tot hun nederige helpers, de dieren, die gelijk wij aan ziekte en dood onderhevig zijn, en zelfs tot de planten, de boomen, bloemen en kruiden, wier frischheid en balsemgeur uit zijn verzen opstijgt als uit die van La Fontaine en André Chénier. Zijn medegevoel, dat iets menschelijks toekent aan de planten en zelfs de levenlooze voorwerpen bezielt, inspireerde hem in het derde boek die roerende beschrijving van de pest der dieren, waarin hij, naar het oordeel van zijn biograaf, Thucydides en Lucretius overtreft. Zijn stijl verbindt elegante bondigheid en harmonie met realistische nauwkeurigheid, getuigend van een scherpe en liefdevolle waarneming der dingen.

De heer Bellessort, die volstrekt niet blind is voor de gebreken van dit werk gelijk de verwarde compositie van het eerste boek en de al te rhetorische inleiding van het derde, doet ons in twee hoofdstukken in gevoelvolle woorden de zeer bijzondere schoonheid dezer poëzie beseffen. Hij geeft daarbij den wensch te kennen, dat de moderne dichters zich meer en meer op de didactische dichtkunst zullen toeleggen. Zoo men tot dusver in dit genre weinig geslaagd is, dan ligt de schuld niet aan het genre, maar aan de dichters, die hun stof onvoldoende beheerschten en zichzelf niet genoeg konden vergeten. De schrijver had hier in herinnering kunnen brengen, dat André Chénier reeds in *l'Invention* voor een wetenschappelijke poëzie pleitte en in zijn *Epître à Bailly* de verzenmakers van zijn eeuw om hun onwetendheid laakte[1].

In de *Bucolica* had Vergilius Theocritus als idyllendichter geëvenaard, in de *Georgica* gelukte het hem Hesiodus in het leerdicht te overtreffen. Theocritus en Hesiodus voerden hem beiden terug naar Homerus, die nu eens idyllisch is en dan weer didactisch. Hij kon het thans beproeven met Homerus te wedijveren in een heldendicht, dat in de eerste boeken aan de *Odyssee* zou herinneren en in de laatste aan de *Ilias* en dat nog daarenboven iets zou bevatten, dat men in

1) Zie mijn artikel over *Les poèmes épiques d'André Chénier* II en III in *Neophilologus* V en VI.

Ilias en *Odyssee* te vergeefs zoekt, maar waarvan hij het eerste gegeven ontleende aan Apollonius Rhodius, een liefdesdrama. Een avonturenroman, een liefdesdrama en een veroveringsgeschiedenis (‘une histoire de conquistador’), dat alles vindt men in het epos van Vergilius. Als zoodanig kunnen wij het ook voor de eerste maal lezen, mits wij niet uit het oog verliezen, dat het nog oneindig veel meer is: het nationale heldendicht der Romeinen.

De *Aeneïs* is een kunstwerk, meesterlijk van compositie, waaraan na elf jaar de dichter nog niet de laatste hand had gelegd. De stof wisselt er van boek tot boek en in ieder boek zijn kunstig episoden gevlochten, die een aangename verscheidenheid brengen in het verhaal en de eenheid van de handeling niet verbreken. Gewoonlijk zijn het alleen enkele episoden, - het verhaal van den ondergang van Troje, de schildering van Dido's passie, Aeneas' tocht door het rijk der schimmen, de idylle van zijn ontmoeting met Evander, de vriendschap van Nisus en Euryalus, de dood van Pallas, de zelfopoffering van Lausus, den zoon van Mezentius, - die men kent en roemt. Zelden zal men het gedicht in zijn geheel bewonderen. Hoe komt het dat men het niet beter op prijs stelt?

Is het misschien de schuld van de goden van Vergilius, die ons hinderen, omdat zij door hun tusschenkomst de handeling telkens noodeloos vertragen? Met Homerus, zegt Sainte-Beuve, zijn wij in den godsdienst en met Vergilius in de mythologie, omdat Vergilius niet als Homerus in zijn goden gelooft. De heer Bellessort beschouwt de goden van Vergilius eveneens als uitsluitend allegorische figuren (‘Ils ne sont, en somme, que les allégories dramatiques des mouvements les plus naturels du coeur ou de l'instinct’). Hij gaat hen dus in zijn analyse van de *Aeneïs* zooveel mogelijk voorbij; de menschelijke hartstochten verklaren de handelingen der personen voldoende; alles zou juist zoo gebeurd zijn, wanneer er geen goden in het spel waren geweest. Het was niet noodig, dat Dido Amor in plaats van Ascanius in haar schoot nam; ook zonder den god zou zij een hartstochtelijke liefde voor Aeneas hebben opgevat. Evenmin behoefde Juno den toorn van Turnus op te wekken toen deze vernam, dat een vreemdeling de prinses zou huwen, die hij zelf tot vrouw begeerde; de jaloezie zou het wel voor de goden hebben

gedaan. De psychologische verklaring van den heer Bellessort brengt ons stellig de *Aeneïs* veel nader. Hij stelt bijvoorbeeld de dramatische beteekenis van het tweede boek in het licht door te wijzen op den indruk, dien het verhaal van Aeneas op Dido moest maken.

Toch vraag ik mij af, of hij de rol van de goden in het gedicht niet al te veel verkleint; of hij niet te weinig rekening houdt met den godsdienstigen ernst van den dichter, die in de *Georgica* de landlieden aanmaande in de eerste plaats de goden te eeren *(in primis venerare deos)* en wiens held in de *Aeneïs* meer uitblinkt door godsvrucht en vroomheid dan door dapperheid en beleid. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat Vergilius de goden wel degelijk beschouwd heeft als zelfstandige wezens, die door de hartstochten zich het gemoed der menschen onderwierpen. Vergilius geloofde in zijn goden als de verzinnelijking dier hartstochten, zooals een modern dichter kan gelooven in zijn muze, de verpersoonlijking van zijn inspiratie. De Muze van Musset's *Nachten* was meer dan een dichterlijke fictie.

Meer misschien dan zijn goden hindert ons des dichters conceptie van zijn hoofdpersoon, die ons ‘een matte, levenlooze figuur toeschijnt, een speelbal der elkaar bestrijdende goden, geen man sterk door zelfvertrouwen en eigen kracht’[1)]. Niet hij bepaalt zijn lot, de goden doen het voor hem. Droomen en voorspellingen hebben hem de toekomst ontsluierd. Hij weet, dat hij staat onder de hoede van een onsterfelijke moeder en dat hij onkwetsbaar is voor den dood zoolang hij zijn zending niet heeft volbracht. Wat baat het, dat hij al groote daden verricht? Wij kunnen ze hem moeilijk voor een verdienste aanrekenen. De held van Vergilius kan bijgevolg de onze niet zijn. En hoe zouden wij smaak kunnen vinden in een heldendicht, waarvan de hoofdpersoon ons onbelangrijk lijkt?

Men heeft ter verdediging van Vergilius aangevoerd, dat het in de *Aeneïs* niet om Aeneas, maar om de goden van Troje te doen is, die eenmaal ook de goden van Rome zouden zijn. De strijd van de Romeinsche goden tegen een vijandelijke godheid, ziedaar volgens Fustel de Coulanges het

1) Van den Es, *Letterkunde der Grieken en Romeinen*, Groningen, Wolters 3de druk, p. 238.

eigenlijke onderwerp van de *Aeneïs*[1]. Maar ook deze wetenschap kan het gedicht voor ons niet redden, omdat wij alleen voor een mensch van vleesch en bloed waarachtige belangstelling kunnen gevoelen.

Gelukkig is Aeneas een belangwekkender figuur dan wij oppervlakkig zouden denken. Zijn karakter is veel ingewikkelder dan dat van de vroegere epische helden, die zich slechts door een enkelen grondtrek van hun omgeving onderscheidden en steeds aan zichzelf gelijk bleven; Aeneas daarentegen verandert in den loop van het gedicht; hij is aan het einde een geheel ander, beter en flinker mensch dan aan het begin. De dichter heeft ons in de *Aeneïs* willen aantoonen, hoe een karakter zich vormt, hoe tegenspoed den held staalt en hoe schuldbesef hem loutert; hij bewijst ons, gelijk de heer Bellessort het gelukkig uitdrukt, dat wij onze hoogste deugden moeten veroveren.

Het heeft Aeneas nooit aan moed ontbroken. Ook bij den ondergang van Troje gedraagt hij zich als een dapper man. Maar hij zoekt, zijn heil in de wanhoop (*Una salus victis nullam sperare salutem*), omdat hij niet geleerd heeft zich boven zijn lot te verheffen en zich in de onvermijdelijke nederlaag te schikken. Veel te laat, eerst na den moord op den ouden Priamus, denkt hij aan de redding van zijn vader, zijn vrouw en kind, die reeds lang aan de vijanden ten offer zouden zijn gevallen, indien geen godin over hen had gewaakt. Maar Anchises weigert halsstarrig hem te volgen. Opnieuw geeft hij zich aan zijn wanhoop over; weer wil hij zich als een waanzinnige in het krijgsgewoel storten. Hij mist de kalmte en zelfbeheersching, die noodig zouden zijn geweest om den grijsaard te overreden; een teeken van Jupiter maakt op Anchises meer indruk dan de woorden van zijn zoon.

De vluchtende Trojanen konden aan een leider, die in tijd van gevaar zoo spoedig het hoofd verloor, hun lot bezwaarlijk toevertrouwen. De eigenlijke leiding van den tocht berust dan ook bij Anchises, die zijn gezag ontleent aan zijn wijsheid en zijn hoogen ouderdom. Aeneas treedt eerst als

1) Fustel de Coulanges, *La Cité antique*. Livre III, chap. V *Le culte du fondateur; la légende d'Enée*.

hoofd der ballingen op, als zijn vader op Sicilië gestorven is. Maar zelfs dan ontbeert hij noode diens raad en steun. Daarom voelt hij zich zoo verlaten, zoo diep ongelukkig bij de eerste nieuwe ramp, die hem treft. Evenwel de herinnering aan vroegeren tegenspoed schenkt hem moed. Hij heeft immers wel erger gevaren doorstaan. Waarom zal hij dan ook dit niet te boven komen? Hij vervalt dus niet weer tot de oude wanhoop; hij heeft zelfs woorden van troost en bemoediging voor zijn metgezellen *(fotsan et haec olim meminisse iuvabit)*.

Aeneas heeft echter nog niet geleerd zichzelf te overwinnen. Lichtzinnig geeft hij aan zijn hartstocht toe. Voor het genot der liefde verzaakt hij zijn plicht. Hij stort Dido in het ongeluk, hij brengt haar tot razernij en zelfmoord zonder dat hij het weet of wil. Het berouw en het schuldbesef komen later, als hij op het strand van Sicilië zijn schepen in brand ziet staan en Jupiter smeekt de geringe overblijfselen van Troje's macht te sparen, maar hem, indien hij schuld heeft (*si mereor*), met zijn bliksem te verpletteren.

Thans is hij rijp voor den gang door de onderwereld, zijn inwijding in de goddelijke mysteriën, die hem een blik doet slaan in de verre toekomst, welke hij zal helpen voorbereiden zonder te letten op eigen voordeel en eigen vreugde. Tegen de verleiding is hij nu bestand; het eiland van Circe de toovergodin zal hij niet aandoen. Hij is voortaan de held, die strijdt voor een hoog doel, uit bittere noodzaak en zonder haat tegen zijn vijanden, die de beproevingen van het leven, de slagen van het lot, met kalme berusting ondergaat, die zich opoffert voor het heil van zijn nageslacht met het voorgevoel van een vroegen dood. Dit maakt hem tot den ernstigen, haast zwaarmoedigen man, die tot zijn kind zegt, dat hij van hem moet leeren de deugd en den arbeid, die den roem verdient, maar dat anderen hem het geluk zullen doen kennen *(fortunam ex aliis)*.

Zoo nemen wij bij Aeneas een gestadige moreele stijging waar; zoo kondigt ook Aeneas door zijn zelfverloochening dien nieuwen tijd aan, dien terugkeer van het rijk van Saturnus, dien de dichter in zijn vierde idylle, veertig jaar voor de komst van den Messias, voorspelde. Deze gedachte is wel niet geheel nieuw. Ook Sainte-Beuve sprak reeds van Aeneas als van den Lodewijk den Heilige of den God-

fried van Bouillon der Oudheid. Maar het is de verdienste van den heer Bellessort dit in een teere psychologische analyse met overtuigende helderheid in het licht te hebben gesteld.

In het gedicht van Vergilius rijst reeds achter Aeneas, maar nog gehuld in de nevelen der toekomst en alleen zichtbaar voor het oog der goden, het Rome van Augustus, de wereldstad van het toga dragende volk der Romeinen, welks macht en duur, volgens de belofte van Jupiter, geen grenzen zullen kennen. Niet voor zichzelf, om eigen schuld te boeten, moet Aeneas veel strijden en lijden, maar voor zijn nakomelingen, de Romeinen, die eens over de volken der aarde zullen heerschen. Als het Aeneas gelukt de goden van Troje naar Italië over te brengen, is de stichting van Rome verzekerd. Maar dit juist wil Juno, de schutsgodin van het pas gestichte Carthago, zoo lang mogelijk tegenhouden. Daarom laat zij den held op zijn tocht met storm en schipbreuk worstelen en doet zij hem in Dido's armen bijna zijn zending vergeten; daarom zet zij door middel van Amata en Turnus geheele volken tegen hem op.

Zoo wordt de legende van Aeneas, de vestiging in Latium van een troep Trojaansche vluchtelingen, een hemel en aarde beroerende gebeurtenis. Het is de ontzagwekkende toekomst van Rome, die de dichter ons telkens door droomen en voorspellingen voor den geest roept; het zijn Rome's grootste veldheeren en wetgevers, die Anchises zijn zoon in de onderwereld aanwijst; het is de geschiedenis van Rome, die Aeneas met het schild van Vulcanus om de schouders hangt. In de *Aeneïs* zien wij weer als stralende toekomst in een eindeloos perspectief het gansche verleden van Rome van af den oorsprong der stad tot aan haar volle ontplooiing tot wereldmacht onder Augustus na den slag bij Actium. Carthago, de trotsche stad van Dido, is niet meer; maar Rome herinnert zich nog den wreker, die de Carthaagsche koningin, na de ontrouw van haar minnaar, opriep. Want ook de misslag van Aeneas heeft verstrekkende gevolgen gehad. Aldus heeft het genie van Vergilius de bleeke legende van Aeneas weten om te scheppen tot het nationale epos der Romeinen, dat door de diepe menschelijkheid, die hij er in legde, een gedicht is geworden voor alle tijden.

Cornjum.

C. KRAMER.

Gaston Riou en het jonge Frankrijk.

Hoewel het in 1913 verschenen werk van Gaston Riou, *Aux Écoutes de la France qui vient*,[1] in Holland weinig bekend is geworden[2], zou het geen nut hebben, er na zeven jaren een bespreking aan te wijden, indien het niet tans in een gans ander licht verscheen dan indertijd. Toen bevatte het, lang vóórdat aan de wereldoorlog gedacht werd, edelmoedige denkbeelden weliswaar, doch denkbeelden die wezen naar de toekomst, een profetie wier verwezenliking ver af scheen. Maar wat toen door velen als idealisme werd beschouwd, of minder, als frazen zelfs, en dat niet door de minst edeldenkende van Riou's geloofsgenoten - getuigden de woorden ‘du vent!’, geuit door een der vooraanstaande mannen van het franse protestantisme niet van een algehele miskenning? - heeft nu een krachtig omlijnde betekenis gekregen, een programma waarvan de uitvoering reeds begonnen is. En wat we in 1913 nog niet wisten, en wat de heer Riou toen zelf ook niet vermoed zal hebben, is nu duidelik geworden: zijn boek luidt een nieuw tijdperk voor Frankrijk in. Was het indertijd een nuttig, een mooi boek, nu is het meer dan dat.

Poincaré zei tegen Riou, toen hij hem enige maanden geleden persoonlik de ‘accolade’ gaf bij het uitreiken van het kruis van het Legioen van Eer: ‘Vos *Écoutes* furent

1) Avec introduction de M.E. Faguet. Paris, Grasset, 1913.
2) Het is vermeld door Dr. Colenbrander in *De Gids* van October 1918, bl. 159 vv.

la préface de la renaissance du patriotisme français.' En vinden we niet in het strijdende Frankrijk na 1914 die eigenschappen welke het voor die tijd ook in ons land door velen ontzegd werd, en - hoe hardnekkig is toch een vooroordeel - tans nog ontzegd wordt? *Aux Écoutes* heeft historiese waarde verkregen, en dit geeft me aanleiding er hier over te spreken.

Riou verenigt in zijn *Écoutes* twee opmerkelike eigenschappen: een fijn ontwikkeld gevoel voor het analyseren van geestelike stromingen en een brandende liefde voor zijn vaderland. Een korte schets van zijn boek, waarvan het logiese geheel na enig nadenken voor ons staat als een gothiese toren van krachtige en sierlike lijnen, die uitlopen in het blijde blauw des hemels moge ons dichter brengen bij de man van wie Jules de Narfon zeide: 'Peu de jeunes hommes ont, au même degré que M.G. Riou, l'audience de la jeunesse', en Faguet: 'Le battement de ses artères est la passion du patriotisme.'

In *L'Ennui de Bouddha* zegt Riou hoe de mens van het tegenwoordige geslacht er toe komt te geloven. Onze tijd is, tenminste in schijn, niet de tijd van ontmoediging en 'ennui': geweldig is de drang van beneden naar boven, geweldiger nog is de weerstand van hen die de top bereikt hebben. 'Certes, la mêlée sociale qu'un tel régime encourage a parfois un air infernal, mais, du moins, faut-il que les damnés qui s'y débattent aiment furieusement la vie pour la conquérir de si haute lutte.'

Maar de weinigen die het hoogtepunt van het leven bereikt hebben, de kleine groep van rijken, 'riches de bien' en 'riches de savoir', en vooral die jongeren onder hen, die zich niet in een zelfgenoegzaam scepticisme hebben vastgenesteld, zij hebben zich omhooggeworsteld in de gigantenstrijd, en bevinden zich nu op het kleine plateau van waaruit zij alleen nog maar neer kunnen zien op het gewoel beneden hen. Zij zijn in schijn verzadigd. Zij hebben de beker van het menselike genot leeg gedronken. En toch heeft hun ziel een eindeloze dorst naar iets wat de aarde hun niet meer kan geven. 'Dans la course vertigineuse de la race vers le terme mystérieux qui l'attire et qu'elle ignore, ne seraient-ils pas, ces fous, l'avant-garde, arrêtée

tout à coup dans son élan audacieux, et prise d'épouvante au pied de ces muettes portes d'airain qui leur barrent la route et qui ouvrent peut-être sur la vie surhumaine?' Dan komen ze, de ongelukkigen, tot het begrijpen van het smartelike 'vanité des vanités'.

Zullen ze nu, evenals Bouddha, die in de wenteling van het schrikwekkende rad des levens slechts de opstijging en de nederdaling zag van het menselike atoom, door walging en moeheid er toe komen slechts de dood van het *ik* te wensen, niet het zedelik ik, maar het beginsel van ons zijn, ons zèlf? Zullen ze het failliet van de wereld, en van zichzelf, ondertekenen?

De ware slachtoffers, niet de dilettanten van deze 'ennui suprême' zullen òf tot deze konkluzie moeten komen, òf, door een geloofsdaad, een sprong, een loslaten van zich zelf gered worden. Niet de dood zoekt het tegenwoordige geslacht, maar het leven. 'Car notre époque a beau affecter l'incroyance, elle se farde le visage pour que personne ne voie qu'elle jeûne et pleure. Elle est religieuse en secret.'

Het idealisme van Riou brengt hem er toe te geloven dat de ware en diepe droefheid van onze tijd zal voeren tot een hooggestemd geloof. Voor Bouddha was de persoon het grootste ongeluk, voor ons vertegenwoordigt ze de hoogste waarde. 'Elle (cette génération) est en marche vers Celui que nous n'avons jamais nommé, quoique nous lui devions toutes nos raisons humaines et surhumaines de vivre - vers Jésus, qui a divinisé la personne.'

Dat is een heel andere beschrijving van het jonge Frankrijk dan het korrupte, dekadente geslacht, met zijn veralkoholiseerde arbeiders en z'n 'moderne Babylon', dat germanophiele schrijvers in ons land met schrille kleuren voor onwetenden schilderen. Het *is* waar dat Frankrijk het geheim moet vinden van het opbouwende geloof op straffe van ondergang, maar geldt dit, vooral in deze tijd, niet van ieder land?

Is het waar dat Frankrijk dreigt uiteen te vallen in kleine stukken, waarvan de bevolking de landstaal stelt boven de grote eenheidstaal, het begrip vaderlandsliefde niet meer schijnt te begrijpen en in literair regionalisme decentralisatie

zoekt? Riou voert ons naar Arles, het centrum van het provençaalse regionalisme, en doet ons voelen dat in 't hart van de vurigste ‘félibre’ het ‘grote’ vaderland niet wordt verdrongen door het ‘kleine’. De laatste jaren hebben dit overigens voldoende bewezen.

Is het waar dat de Franse arbeider door een machtig stylist, maar een somber visionnair als Zola, juist is weergegeven alleen in z'n dierlike of afgestompte instinkten? Riou neemt ons mee naar Valenciennes, naar de ‘corons’ en wijst ons verheugd op de schitterende resultaten der evangelisatie, die hier een veld vindt wit om te oogsten. En hij besluit deze twee hoofdstukken met de bemoedigende woorden: ‘Aussi, qu'on ne me dise plus que la France est sur son déclin, alors que ses forces véritables - les forces populaires - s'éveillent à peine.’

We komen nu aan het twede, het kritiese deel van Riou's betoog: Les arcs-boutants du sanctuaire; Quatre Livres témoins; Le bilan du modernisme.

Is Rome berekend voor de geweldige taak om het Franse volk op te voeren tot hoger idealen? Riou antwoordt beslist: neen[1]. De twee groepen getrouwen die de steunpilaren menen te zijn van het heiligdom, zij die het katholicisme liefhebben om het *nut* dat het sticht en zij die het bewonderen om zijn *schoonheid*, zijn niet in staat het oude gebouw te schragen.

De kristelike kerk moet de draagster zijn van een geheim van vreugde, van kracht en van hoop. Men kan, indien ze aan deze eisen voldoet, spreken van haar *nut*, maar dit woord verliest z'n mooie betekenis indien de kerk er alleen is om een politieke opvatting te beschermen. Riou valt daarom heftig de aanhangers van de *Action française* aan.

Charles Maurras, Vaugeois Soury, Tauxie, ‘qui la soutiennent sans un atome de foi au coeur, sans le moindre élan désintéressé, mais de tout le zèle de leur âme calleuse et crochue.’ Zij verdedigen de mis en lochenen God. Het

1) Riou zou waarschijnlik tans - na zeven jaren - de volgende gedachten over het katholicisme hebben gewijzigd. Een machtige organisatie, die gebruik maakt van de golf van spiritualisme die over Frankrijk gaat, legt haar greep op de menigte door scholen, kursussen, retraites, tijdschriften, enz.

katholicisme is voor hen de discipline die de heilsstaat, de monarchie, niet kan missen.

Hoger staan in hun opvatting de talrijke Fransen, fijn ontwikkelde intellektuelen, die de modernistiese gedachten begrijpen, die koncessies doen aan de geschiedenis, aan het pragmatisme, maar hun ogen sluiten voor de 'théologie subtile des docteurs' en zonder diskussie hun vertrouwen schenken aan Rome, omdat het 't palladium is van sociale orde, van nationale kracht en rust. Van hen gaat evenwel geen kracht uit, want ze zijn zuiver passief. De moderne Chateaubriands ten slotte zijn talrijk. Men kent het betoog van de schrijver van *Le Génie du Christianisme:* il faut aimer l'Église parce qu'elle est belle. De moderne esthetici offeren desnoods, wat Chateaubriand niet deed, de waarheid aan de schoonheid op.

Wie zal uitredden? Zullen het figuren zijn als de ridderlike graaf Albert de Mun[1)] 'cet homme loyal à Dieu, loyal au pays, terrible à l'inconscience bourgeoise', de spil van het werk der *Cercles catholiques d'ouvriers*, dat tot doel had de afgrond te dempen tussen aristokraten en proletariërs? 'Nous sommes la Contre-Révolution irréconciliable', dat was zijn wachtwoord, en hij trachtte zijn ideaal te bereiken door een terugkeer tot de middeleeuwen met het patriarchale stelsel van pontifax, koning en goed patroon. Welk een illuzie! En hoe weinig heeft De Mun onze tijd begrepen!

Indien het dus niet het witte Frankrijk[2)] zal zijn, is het misschien mogelik tekenen van religieuze ontwaking te zien in het 'rode Frankrijk?[3)] Men zou het kunnen geloven bij het lezen van André Mater's *Politique religieuse de la République française*, gepubliceerd door het 'Comité pour la défense de la politique religieuse de la France à l'étranger en waartoe mannen behoren of behoorden als Anatole France,

1) Cf. A. de Mun, *Ma vocation sociale*.
2) Over de betekenis van de woorden *witte* en *rode* Frankrijk cf. Seippel, *Les Deux Frances*.
3) Ik stip hier even aan Riou's opvattingen omtrent de verhouding van hervorming en revolutie, 'un ferment qui s'appelle ailleurs la Réforme, et, chez nous, la Révolution, et qui porte légitimement ces deux noms, puisque celle-ci n'est que la conséquence de celle-là', een opinie die ik niet gaarne zou onderschrijven, doch die voor Riou's betoog verder weinig ter zake doet.

Berthelot, Séailles, Buisson en Havet. Mater verklaart in hun naam dat antiklerikalisme niet gelijk staat met atheïsme en dat voor vele Fransen daarentegen het geloof de grondslag is van hun demokratiese overtuigingen.

Tot nu toe liet het antiklerikalisme deze klank niet horen, en we hebben daarom het recht er enigszins scepties over te oordelen. Een uitzondering moge misschien gemaakt worden voor de libre-penseur Gabriel Séailles, wiens naam door zijn volgelingen dikwijls misbruikt is, maar zou werkelik de grote massa vrijdenkers die met de immortelle in het knoopsgat de ‘civiele’ begrafenissen volgt, op zoek zijn naar een nieuwe geloofsvorm? Veel heil zal toch voorloopig niet van hen verwacht behoeven te worden.

Zullen het tenslotte de Modernisten zijn die de bazuin blazen over het ingesluimerde Frankrijk? De idealist Paul Sabatier, de vreedzame, de glimlachende schrijver van *Saint François d'Assise* heeft die hoop gekoesterd en uitgedrukt in twee werken: *Les Modernistes*, dat Riou uitvoerig bespreekt, en *L'orientation religieuse de la France actuelle*, dat hij niet aanhaalt en dat mij persoonlik niet overtuigde.

Uitgaande van een vrij vage definitie van religie: ‘le besoin instinctif par lequel l'homme est amené à prendre conscience de son meilleur lui-même’ meent deze dromer het herlevend godsdienstig besef zowel te vinden bij de moderne filozofen - zeer waar! -, de Modernisten - gedeeltelik waar, want er zijn modernisten en modernisten, en Marc Sagnier's *Sillonnistes* stonden mijlen ver af van de historikus Loisy -, terwijl hij ‘voyant rouge’, elke religieuze herleving ontzegt aan het franse protestantisme, dat door zijn ‘individualisme outragé, farouche’, buiten het godsdienstig ‘worden’ staat. Men zou niet zeggen dat hier een protestant aan het woord is.

Het modernisme dat voor velen de dageraad scheen van het hernieuwde katholicisme, is overigens, tenminste uitwendig, gedoofd. Het was hoofdzakelik een geleerdenbeweging, die weinig overeenkomst had met de Mennaisiens.

Tyrell, Fonsegrive, Loisy doen denken aan Erasmus, niet aan Luther.

‘Mais il me semble qu'un demain splendide, digne des plus belles époques de notre histoire, dort en ce moment dans les sillons de la patrie.’ Na het uitvoerige en degelike onderzoek dat echter tot negatieve resultaten leidt, spreekt Riou in het derde deel van zijn boek over zijn verwachtingen en dromen. Het is een genot dit laatste gedeelte te lezen, dat als 't ware met Riou's bloed is geschreven, en dat zich tot het hoogste lyrisme verheft in de *Lettre aux* ‘*Jeune France*’.

Het is voor ons, Hollanders, altijd moeilik de Fransman te volgen in zijn verdediging van begrippen als ‘justice’, ‘fraternité’, ‘humanité’. Laat ik 't maar eerlik zeggen: voor onze nuchtere oren klinken die woorden dikwijls zo vaag en hol. Ik vrees daarom dat hij die zich niet voldoende in deze betoogtrant en dit enthousiasme voor abstrakties kan indenken, teleurgesteld zal worden door het ogenschijnlik weinig omlijnde van Riou's betoog. Maar wie dieper is doorgedrongen in de franse geest, voelt dat hier geen frazeur aan 't spreken is, maar een eerlik, aktief man, die zijn idealen in daden wil omzetten. Meer nog dan dat, een ridderlike figuur die een kampioen voor Frankrijk kan worden.

De franse vaderlandsliefde, zegt hij, is geen stoffelik imperialisme, ook geen chauvinisme, hoe ook de politiek van een Caillaux, een Hervé moge zijn, maar heeft een hoger doel. Ik geef in de volgende citaten Riou's gedachten onvertaald weer, ze behouden dan al hun kracht: ‘Si l'on étudie les figures vraiment typiques de notre nation: saint Louis, Jeanne d'Arc, Coligny, les maîtres du XVIIe siècle, les encyclopédistes, les héros obscurs des guerres révolutionnaires, on est frappé de retrouver chez tous la même marque: l'universalisme.’

Le patriotisme de la vieille France se nimbe de ‘catholicité’; le patriotisme de la nouvelle, d'humanité. Tous ont l'idolâtrie de la France; mais, la servant, ils croient servir une cause qui la dépasse.

... Quand un Français se bat pour la France, il ne croit pas faire les affaires d'une sorte de trust brutal et fermé; il croit remplir une mission humaine. Il voit dans la France le défenseur d'une cause supérieure, le chevalier d'un idéal... C'est l'honneur et le péril de la France de se croire non pas un corps, plus ou moins puissant, mais une âme.

Maar welke is nu die ziel? Van welke algemeenmenselike gedachte is het franse patriotisme nu de drager? Van het geloof. ‘Tous aiment ardemment la patrie, mais chacun aime à sa manière, répète le mot de Jeanne d'Arc: *Mais Sire Dieu premier servi*... Ainsi à considérer les écrivains représentatifs, tant ceux de droite que ceux de gauche, les nostalgiques aussi bien que ceux qui parlent pour la jeune France, nous arrivons à cette conclusion qu'un seul et même problème les hante: le problème de l'âme nationale, le problème de la fusion de l'idéalisme et du patriotisme. Niet om het verleden, noch om de rust die het geeft, of de vrijheid, of liever, ook om deze redenen heeft een Fransman zijn land lief, maar vooral omdat Frankrijk een hoog doel heeft te vervullen, het geloof, de verwachting, de strijd voor het menselike, het enthousiasme dat Lodewijk de Heilige, dat Agrippa d'Aubigné, dat Rousseau vervulde. ‘C'est que la France est une chevalerie, le champion de la catholicité de l'avenir.’

Een Fransman heeft twee vaderlanden: het zijne en de wereld. ‘Il croit d'autant plus à la nécessité d'une France splendide qu'il sent mieux que la mission de celle-ci est avant tout spirituelle, qu'elle consiste à promouvoir dans le monde le seul impérialisme de l'esprit.’ Nu kan men over dit standpunt verschillend oordelen. Er zullen lezers zijn die huiveren bij het woord *imperialisme*, zelfs wanneer er staat ‘impérialisme de l'esprit.’[1)] Is dat niet een verkapte veroveringszucht? Een wolf in lamskleder? Maar wie de bovenstaande citaten weet te wegen die vreest hier geen gevaar, want het zuiverste idealisme, de brandende liefde voor de waarheid komt hier tot uiting. Vanwaar het grote overwicht dat de franse geest en de franse gedachte, in de tijd der kruistochten, van het klassicisme, van de vrijheidsdrang, van het Réveil steeds gehad hebben? Door een ruwe nationale wilskracht die haar geweld de zwakkere geesten oplegt? Neen! Door het universele van de gedachte, die weerklank vindt bij

1) Dit imperialisme heeft dus niets gemeen met dat van Jacques Reboul, die gelooft aan een herleving van het Celtiese ras, van Gaston Sauvebois, die droomt van een frans Europa of van Estève en Seillière, die er een ethiese betekenis aan hechten. Het staat dichter bij dat van Canudo, die er evenwel te zeer een anti-germanisties streven van maakt.

anderen. Frankrijk heeft dan ook een oekumenies doel. De macht van de franse beschaving ligt in haar individuële karakter. ‘C'est un individualisme d'amour, où conspirent la raison qui connaît du général et le coeur élargi par l'esprit du Christ.’

Men spreke toch niet steeds van de dekadentie of de degeneratie van het franse volk! In een land waar een ridderlike, een vrome figuur als Riou zulk een hymne van geloof laat horen - en hij staat waarlik niet alleen! - is de kern van wedergeboorte aanwezig. 't Is waar dat het franse intellekt zich de laatste halve eeuw, of eigenlijk reeds langer, sedert 1789, bezig houdt met het zoeken naar nieuwe vormen, naar de lijnen waarlangs het gebrokkelde gebouw weer kan worden opgetrokken, maar de tijd van het positivisme, van het naturalisme, van het materialisme is voorbij, en een Charles Péguy, die zijn leven gaf voor de franse zaak kon zingen: ‘L'Espérance est dauphin de France’, en Riou roept in vervoering uit: ‘Nous avons juré de ne jamais désespérer de la Patrie.’

Riou stond, toen hij deze gedachten neerschreef, niet alleen. Een van zijn eerste vrienden was Léon James, die onder de schuilnaam Jacques Delacôdre dikwijls het doel van la Jeune France, de naam van hun kleine groep, uiteenzette.

En een ander is Daniel Essertier, die in *Foi et Vie* dezelfde gedachten ontwikkelde. Zo b.v. in Notre Impérialisme (*Foi et Vie*, 1920, 15-16): ‘C'est que, pour nous, la force n'est rien si elle n'est pas au service de l'esprit - au service de l'humanité, qu'elle doit contribuer à rendre meilleure et plus heureuse.’ Maar dit jonge Frankrijk, dat in zich de kiemen bevat van een geestelike wedergeboorte, groeide nooit uit tot een sekte of een partij. Het wilde dit ook niet. Evenmin streefde het naar volksgunst en het vormde geen politieke club, de beweging was geen organisatie: ‘Nous ne sommes que des individus’, schreef me Riou, ‘et par les individus nous avons inspiré nombre d'organisations - religieuses et laïques - catholiques même[1)]’. Dans le Protestantisme le

1) De stichters van de *Revue des Jeunes*, Pierre de Lescure, Luclen de Lobel, André de Bavier, hebben zich naar het geloof gewend onder invloed van de beweging-Jeune France.

mouvement a poussé à l'union. Dans le monde laïque, à une république vraiment civique, à un patriotisme vivant (en fonction d'humanité).'

Zo moge dan hun beginsel in de franse gedachtenwereld doorwerken Het merendeel van 'la Jeune France' bracht blijmoedig voor het grootse doel dat ze zich voorstelde het leven ten offer, slechts enkelen bleven over. Riou zelf bracht een bitter jaar door in het fort Orff bij Ingolstadt[1]. Niet tot moedeloosheid of tot scepticisme hebben hem die maanden gebracht, maar tot hernieuwde hoop[2]. Andere banden worden geknoopt, kontakt wordt gezocht met hen die door de ervaring der laatste jaren gebracht zijn tot de dezelfde konkluzies. Hun streven is nauw verwant met dat van Peguy, Claudel en Jammes. Stond Alfred de Tarde, in 1913, nog zover van Riou af, dat hij zijn 'témoignage' niet opnam in de bekende enquête *Les jeunes gens d'aujourdhui*[3], tans werken ze beide samen met Clouard in de kort geleden gestichte groep *Compagnons de l'Intelligence* (niet te verwarren met *Le Parti de l'Intelligence*, andere naam voor de Action française). En morgen vinden de gelijkgestemde geesten elkaar terug in andere groéperingen en onder andere vaandels. De namen dezer groepen doen er dan ook weinig toe. Een diepe en krachtige onderstroming stuwt dit jonge Frankrijk voort. Geen mode, geen eerzucht, maar oprecht geloof leidt het. 'A la foi plus claire, à la plus simple, à la plus vivante, à la plus intelligente, appartiendra la victoire. Cela est hors de contestation: l'âme de la France est aux écoutes; elle attend la visitation de Dieu.'

Hilversum.

J. VAN DER ELST.

1) Cf. *Journal d'un simple soldat:* Guerre-Captivité 1914-1915. Hachette.
2) Een belangwekkend bezoek aan Riou is beschreven door de korrespondent van de N. Rott. Ct. in het ochtendnummer van 13 Jan. 1920.
3) Geleid in samenwerking met Henri Massis onder de gemeenschappelike naam *Agathon*.

Het behoud van stedeschoon.

Behoud van stedeschoon is een onderwerp, dat, naar ik meen, in allerlei kringen meer bekend en daardoor vanzelf meer bemind behoort te zijn.

Algemeen gewaardeerd is de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten, die uitsluitend in hare bemoeiingen betrekt de natuur in ons vaderland; - evenzeer de vele vereenigingen die in het bijzonder de Nederlandsche kunst bevorderen. Hoewel schijnbaar door deze groepen alle wonderen van natuur en kunst zijn omvat, blijven er, practisch gesproken, toch nog grensgevallen van groote beteekenis over, die noch door de eene groep noch door de andere volledig en deskundig worden behartigd, omdat die gevallen slechts ten deele op elk dier terreinen thuis behooren.

Tot die grensgevallen zijn ongetwijfeld te rekenen het stedeschoon en de oudere gebouwen.

Zij behooren tot de natuur! Niet in den zin van romantische bosschen, heidevelden of heuvelen, - doch in dezelfde beteekenis als waarin een fraai weigezicht, een hollandsche wetering, een zeehaventje kunnen gerekend worden tot de natuur, die ons boeit door het schoons wat de menschenhand, met veelal welbewuste practische en onbewust aesthetische bedoeling van de ongerepte natuur heeft gemaakt.

Hoe menig schilder, hoe menig landgenoot en vreemdeling, waardeert immers dàt gedeelte van Hollands eigenaardig aspect, - méér dan het bosch dat elders trotscher, de heide die elders uitgestrekter, de heuvel die elders typischer wordt aangetroffen.

Zij behooren evenzeer tot de kunst! Weliswaar niet tot die

welke men in een museum kan bewaren, - doch is dit wel een juiste waardebepaling? Want al kon men dat, hetgeen inderdaad met enkele gevels en vele fragmenten is geschied, het blijkt dat ze minder dan eenig ander museumobject, dàt eigen leven vermogen uit te stralen, waarvan de bespieding juist onze grootste belangstelling heeft. Meer dan eenige andere kunst eischt de waardeering dier levende bouwkunst het contact met de werkelijkheid, met het gebruik, - om niet te worden tot een weinig zeggend décor.

Hetzelfde, met nog meer recht, geldt het stadsgezicht. Het is kunst in den vollen zin des woords, hetzij men het bestudeerde, als-uit-één-gedachte-ontwikkelde (zoogenaamd 'monumentale') stadsbeeld beschouwt, b.v. de Amsterdamsche grachten, - of het door de tijden gegroeide, gestapelde, uitgebouwde (zoogenaamd 'picturale') stadsbeeld bedoelt, waarvan ons land zooveel meer voorbeelden kent. Beide zijn ontstaan omdat een of meerdere scheppende kunstenaars van, zij het ook nog zoo bescheiden talent er hun volle aandacht aan gaven, en deze soms met wonderen uitslag zagen bekroond! Maar, nog onbeweeglijker dan de bouwkunst is zulk stedeschoon, - en ook hier heeft een schijnherleving het gelukkigerwijs evenmin verder gebracht dan tot een zoog. oud-Hollandsch décor op een of andere tentoonstelling.

Nu zijn het deze grensgevallen bij de samenvloeiing van natuur en kunst die gevaar blijven loopen van vernietiging. En waarom?

In de eerste plaats omdat men heeft te doen met gebruiksvoorwerpen. Wanneer een huis niet meer te bewonen is, hetzij door slechte of ondoelmatige indeeling, door bestemmingsverandering, door uitwonen of bouwvalligheid, is het dan niet veelal ten doode opgeschreven? - Wanneer een stadskwartier zich niet meer aanpassen kan aan zijn bestemming van voorheen, b.v. door cityvorming, door vermeerdering van verkeer, door verarming van de gemeente, is er dan wel een macht ter wereld die de stedebouwkundige schoonheid vermag te redden?

In de tweede plaats omdat men te doen heeft met objecten van groote financieele waarde. Daarmede bedoel ik niet zoozeer dat elk gebouw zooveel kost, want het gaat hier zelden om het behoud van kostbare cathedralen of stadhuizen. Ik

bedoel dat die bouwwerken niet onttrokken kunnen en mogen worden aan de diensten die ze aan bewoners en bezoekers bieden en nog lang bieden kunnen. Ze te onttrekken aan hun bestemming, het zou onverstandig maar tevens, op groote schaal toegepast, oeconomisch en financieel onverantwoord zijn. - Een complex huizen, dus een bepaald stadsgedeelte, te ontnemen aan het gebruik, of dit gebruik niet op te voeren tot de meest moderne eischen, die wat betreft bewoonbaarheid, verkeer en dergelijke, daaraan moeten worden gesteld, zou, indien al door te zetten, om dezelfde redenen kortzichtig zijn.

In de derde plaats omdat de schade aan architectuur en stadsbeeld toegebracht zeer geleidelijk in haar werk gaat, en weinig behoeft op te vallen. Wanneer b.v. achtereenvolgende eigenaars een huis eerst een kleine verbouwing aan de onderpui doen ondergaan, wanneer dan de roeverdeeling uit de ramen wordt verwijderd, wanneer daarna het gevel- of daksilhouet wordt gewijzigd, en zoo voorts, - dan moeten er al doorloopend fijngevoelige ambachtslieden of bouwmecsters aan het werk zijn geweest, wanneer niet haast ongemerkt in enkele tientallen van jaren aan een pareltje van bouwkunst alle glans is ontnomen, zonder dat er bepaald reden is iemand daarom hard te vallen. - En wanneer men in een stadsbeeld bij tusschenpoozen huizen sloopt, stoepen raseert, starre trottoirs en rails legt, leidingmasten opricht, in den weg staande boomen rooit, dan zal de gevoelige voorbijganger, eerst wanneer het te laat is, reden genoeg vinden tot protest. Een protest wat zoo menig ongevoelig stadgenoot, stadsambtenaar of stadsbestuur rijkelijk overdreven zal achten, hetzij omdat hij in het algemeen weinig aesthetisch ontwikkeld is òf de zintuigen mist zich de verloren schoonheid van vroeger nog voor den geest te roepen.

Dit zijn in hoofdzaak de feiten zooals die zich voordoen, en de oorzaken die moeten worden doorgrond alvorens aan het geneesmiddel toe te komen. Het zou onredelijk zijn, te ontkennen dat langzamerhand in breedere kringen, dus niet alleen bij kunstenaars of geschiedkundigen, een streven is ontwaakt, paal en perk te stellen aan de vernielzucht van voorheen, en de tijden zijn rijp dat de enkelingen zich vereenigen. Immers de oorzaken hier opgesomd zijn nauwkeurig onderzocht en er is gebleken dat deze niet zoo klemmend zijn als is voorgewend.

Inderdaad bestaat er niet de minste reden om een huis onbewoonbaar te maken, hetzij door verandering of verwaarloozing; veelal is het tactvol wijzigen van een ondoelmatige indeeling eigenlijk meer voor de hand liggend dan een opnieuw bouwen. - Zoo ook is het dikwijls verstandiger en voordeeliger gebleken, het verkeer om zeker druk punt heen te leiden, dan kostbaar onteigenend en mokerzwaaiend te werk te gaan. Als de aandacht steeds wordt wakker gehouden, is het mogelijk de 19e-eeuwsche harteloosheid en dikwijls regeeringloosheid op dit gebied te vermijden. Ook behoeven gebouwen en stadskwartieren niet aan hun normaal gebruik te worden onttrokken, - juist moet het gebruik worden gehandhaafd. Hoe natuurlijker het zich aanpast aan het gegeven, hoe langer dit onveranderd zal stand houden. Zeker, de grachthuizen, voorheen woonhuis met pakzolder, zijn eerst uitsluitend woonhuizen geworden, en worden nu meer en meer kantoren. Doch indien ze als zoodanig in waarde worden gehouden behoeft dit nog geenszins hun verval of ondergang te beteekenen. Het aspect van buiten, dus op zekere hoogte het stadsbeeld, behoeft niet te zeer te veranderen, en het aspect van binnen, mits welverzorgd, kan wellicht meer genoten worden dan voorheen. Door zoowel eigenaars als bewoners, overheid als ingezetenen tot het besef van de waarde van zulke bouwkunst en zulk stedeschoon nader te brengen, kan ook hier meer bereikt worden dan tot nu toe het geval is.

Ditzelfde geldt ook het derde punt, het langzaam werkend gif der ongemerkte veranderingen en verbouwingen (daarbij eens aannemende dat geruchtmakende sloopingen van grooten omvang haar natuurlijken tegenstand vinden). Ook dit is een punt van opvoeding, van oordeel, van kunde en van smaak. Slechts weinigen weten dat vele huizen aan de Amsterdamsche grachten voorzien waren van trapgevels, luikjes, luifels en wat al niet. Zij zijn verbouwd. Het stoort ons niet. Dit moge een vingerwijzing zijn dat er op dit gebied veel kan gebeuren zonder al te groote schade. Het is dus niet een euvel dàt er veranderd, verbouwd of aangebouwd wordt, - het is een euvel wanneer dit geschiedt zonder aanpassing, zonder tact, en met opdringerigheid en eigenwaan. Hier moet echter ook gewezen worden op de

ziekte, heerschende in het kamp der sentimenteelen, waarbij geëischt wordt, dat alles, rijp en groen, moet worden bewaard; - en zoo niet: vervangen door ‘in ouden stijl’ of nog fraaier in ‘eigen opvatting van ouden stijl’ opgetrokken bouwwerken. Het bovengenoemde voorbeeld van het verdwijnen van trapgevels, kruisramen, en dergl., leert ons anders. Geen slechter of zwakker smaak dan door copieeren of verhaspelen van oude vormen te pogen een wezenlijk antiek kunstwerk te benaderen of een stadsbeeld te redden. Trieste maskerade, doorzichtig comediespel! Wanneer een bouwmeester bescheidenlijk bouwt, met eigen talent en smaak is dit altijd, zelfs in een zekere onbeholpenheid, levenwekkender en karaktervoller, dan wanneer hij zichzelf tracht te verbergen achter het intellectueel gedoe der toepassing van vormen uit het verleden. Hier gaan de vaklieden niet vrijuit, architecten, eigen-baasjes en bouwers hebben veel bedorven, en toch blijkbaar nog niet genoeg, om de overheid, door middel van verordeningen, schoonheidscommissies, aesthetische adviseurs, als anderszins, voldoende te doen ingrijpen.

Nog te zeer ontbreekt de wettelijke belichaming voor monumentenzorg in de practijk, hoewel te dien aanzien allerlei pogingen worden in het werk gesteld. Maar ook zonder dat, moeten de eigenaars leeren inzien dat hun bezit voor een zoo groot deel gemeenschapsgoed is, dat zij het moreele recht missen, het hun toevertrouwde schoon te verwaarloozen of te verminken.

Dus een weinig meer opvoeding, een weinig meer zelftucht, een weinig meer wettelijke dwang en vele rampen zullen vermeden worden.

Spreekt er weinig ‘futurisme’ uit deze opvatting, het is mijns ondanks! De laatste zal ik zijn om niet te erkennen dat ook in de kern der oude steden het moderne leven op straat zoowel als binnenshuis, zijn voortgang hebben moet, trouwens hebben zàl al tracht men dit te stuiten. Dat daardoor meestal ongunstig wordt ingegrepen in de bestaande schaal, in de verhoudingen, in de groepeeringen leert de bittere werkelijkheid. In gevallen van erkende noodzaak, het zij zoo! Doch helaas wordt uit gemakzucht in het overgeleverde milieu de moderniteit dikwijls overdreven. Het is voor overheid, eigenaar en vakman wel zoo gemakkelijk

spoedig te besluiten tot iets nieuws, dan zich vrijwillig de bezwaren op te leggen die aanpassen-aan het-bestaande eischen. Het excès is met een weinig brutaliteit, een weinig reclame, een weinig talent gemakkelijk te verwezenlijken. Het succes zal dan echter tijdelijk zijn, omdat het slechts wacht op ietwat meer durf, meer lawaai, meer 'genie' om, zooniet overtroefd, op zijn minst vergeten te worden. Is er in het verleden wel eens zulk een exces begaan (b.v. Paleis op den Dam) in een stijlvoller tijd door een groot man, dit wettigt nog niet tot algemeene navolging in wel wat twijfelzieke tijden door wel wat overprikkelde kunstenaars. De eenvoudige vakkundige burgerbaas van vóór 1850 heeft minder kwaad gedaan aan stedebouwkundig en bouwkundig schoon, dan de gothiseerende, renaissancistische of wildmoderne teekenbord-architect nadien. En dàn, waarom juist de beperkte oude stadswijken daarmede te begiftigen, nu de omvangrijke stedenuitleg arbeidsveld te over geeft voor de meest gewaagde proefnemingen?

Wat voor de groote steden nog als iets dringends kan gelden, waarvoor nog verontschuldigingen zijn aan te voeren, is in kleinere provinciesteden onvergeeflijk. Daar is het meestal gemakzucht of grootdoenerij een gracht te dempen wegens verkeersoverwegingen, een poort af te breken inplaats van het verkeer elders doorgang te verleenen, een monumentaal gebouw bij gebrek aan initiatief geen nieuwe of juiste bestemming te geven, of bescheiden winkeltjes roekeloos te verbouwen tot glaspaleizen.

Opvoeding, respect en genegenheid voor 'der vaadren erfdeel' moeten hier de redding brengen.

Ook de dorpsarchitectuur is, vooral langs de hoofdtoegangswegen, meerendeels karakterloos geworden, door gemis aan zuiverheid van ambacht.

De volkswoningbouw weet echter hier en daar weer wijken te scheppen van eigen bekoring en het is waarschijnlijk dat op het omvangrijk gebied dier volkshuisvesting het allereerst verbetering zal intreden; zoodat er weer dorpsgezichten zullen zijn te bewonderen van dezelfde waarde als door de oud-Hollanders en de Haagsche school zoo voortreffelijk in beeld gebracht.

Ten platte lande zijn de gevallen van zorgeloosheid, waarbij

het landelijk karakter geheel te loor gaat ontelbaar geworden, en het eischt allereerst een groote speurzin daaraan paal en perk te stellen. Hier kan alleen door goed gehandhaafde verordeningen worden ingegrepen. Adviesbureaux, schoonheidscommissies, doch vooral ook vakonderwijs en goede voorbeelden van overheidsbouw, zullen het misbruik van de veelgeroemde, doch noodlottig gebleken vrijheid, aan banden moeten leggen. Daar dit arbeidsveld haast onbeperkt is, geloof ik niet dat hier in de eerste tijden veel afdoende te bereiken is.

Zoo blijkt dus op het gebied van goede oude bouwkunst en waardevol stedeschoon nog allerwegen een verlies te boeken, en de cultuurvolle tijden zijn nog ver waarop naast den opbloei van nieuwe schoonheid, aan de oude ten volle recht wedervaart.

Gelijk het kind in zooverre belangrijker is dan de grijsaard, als het de toekomst heeft, zoo is zeer zeker wat er nieuws gaat ontstaan op het gebied van bouwkunst voor ons in wezen belangrijker dan hetgeen reeds was. Maar daar tegenover staat dat het verleden is afgesloten, doch het aantal der kunstschatten dat de toekomst nog bergt, onbegrensd kan worden geacht. Het ligt dus voor de hand dat, zooals de grijsaard met meerderen eerbied wordt bejegend dan het kind, - meerdere veneratie worde gekoesterd voor hetgeen ons van het verleden nog rest. Wat al ervaring van schoonheid ligt er in opgesloten!

Wanneer echter verlangd wordt dat de autoriteiten zoowel door verordeningen, instellingen, als door dagelijksche nauwlettende zorg zich deze materie aantrekken, zal dat alleen mogelijk zijn wanneer van particuliere zijde daarop niet alleen wordt aangedrongen, maar daarvoor ook wordt gewerkt en geofferd.

Een belangrijk deel van deze taak wordt vervuld door: de Vereeniging Hendrick de Keyser, tot behoud van architectonisch-belangrijke oude gebouwen[1].

Ten aanzien van de vernieling van oude gebouwen, is het gebleken, dat veelal de bezitter, doordat hij de meest ongebreidelde rechten had, er de meeste schuld van droeg, zoodat de kans op behoud aanmerkelijk stijgt wanneer de bezitter maar bona fide is. Weliswaar blijven onteigeningen

en andere middelen bestaan om uit zulk een bezit te worden gezet, doch de kansen daartoe verminderen zoodra de bezitters een zoo sympathiek doel nastreven als de Vereeniging Hendrick de Keyser doet.

Nu klinkt het op het eerste gehoor hersenschimmig en en onbereikbaar, dat de Vereeniging zich in het bezit zou wenschen te stellen van den toch nog grooten inventaris (als ik het zoo eens noemen mag) van het vaderlandsche stedeschoon. Doch de werkelijkheid is anders.

Vooreerst zijn de meest belangrijke gebouwen reeds eigendom van staat, gemeente, kerkgenootschap of dergl. Hoewel bij die bezitters niet steeds in veilige handen: we herinneren ons als bedreigd of gesloopt vele poortgebouwen, en te Amsterdam het Pesthuis (gemeente), het Arsenaal (departement van oorlog), Nieuwezijds Kapel (kerkgenootschap) - mag men toch rekenen dat, indien de algemeene kunstzin en algemeene aandacht slechts wakker blijven, dergelijke aanslagen meer en meer tot de zeldzaamheden zullen gaan behooren.

Voorts kan soms het bezit, hetzij van één uit een reeks van huizen of van één hoekhuis van een belangrijk grachtgedeelte, veel stedeschennis voorkomen. In het eene geval kan het de een of andere groote maatschappij verhinderen door een machtig massaal kantoorgebouw dat van haar glorie moet spreken, de schaal van het stadsbeeld voor goed te bederven, - in het laatste kan het beletten dat een reeks van winkelhuizen vanaf de groote radiaal verkeerswegen de schittering hunner spiegelruiten doen invreten in het rustig grachtenbeeld.

Ten slotte is het dikwijls om weinig gewilde perceelen in weinig gewilde buurten te doen, perceelen die bij betrekkelijk overdadige bewoning nog een woekerrente aan huur opbrengen, terwijl de marktwaarde gering is. Vooral vóór den oorlog bleek dat de koop van zulke huizen, zelfs wanneer ze met eenige moeite aan den eigenaar moesten worden ontwrongen, na opknap en onderhoud, toch nog matig rentegevend was.

Inderdaad is het veelal om dit soort woningen te doen. Het is immers een illusie, te denken dat, om bij Amsterdam te blijven, Damrak of Rokin, Leidsche- of Utrechtschestraat zelfs bij behoud van eenig oud en fraai gebouw niet een

volop modern karakter zouden krijgen. Dit ware alleen te ontgaan geweest, wanneer voor een 30-40-tal jaren de cityvorming ware verlegd naast de oude stad, b.v. bij een Zuiderstation. Nu dit anders is geloopen zullen de aanslagen op het oude stedeschoon steeds herhaald worden, en zullen zij gelukken op die plaatsen waar verkeer, handel en dergl. zulks afdwingen. In zulke gevallen zal alleen òf de overbodigheid zijn aan te toonen, òf zal de slag zijn te leiden in de minst gevaarlijke richting.

Om kort te gaan, het bleek dat er wel degelijk goed werk kon worden gedaan wanneer gepoogd werd, al ware het slechts een klein deel van de groote stads- en dorpsinventaris van bouwwerken veilig te stellen. Op dien grondslag is de Vereeniging Hendrick de Keyser gesticht en aan het werk getogen zoodat in het eerste jaar van haar bestaan 17 gebouwen, hoofdzakelijk te Amsterdam in haar bezit konden overgaan, in het tweede jaar 7 gebouwen hoofdzakelijk buiten de hoofdstad[2)].

De financieele basis waarop de Vereeniging staat is aantrekkelijk! Behalve de gebruikelijke beschermers, donateurs en gewone leden, werkt de Vereeniging met een obligatieleening van vijf ton, waarvan nog ruim 3 ton in portefeuille, welke 5% uitkeert[3)]. Zelden is er een zekerder belegging geboden dan deze, daar alleen die objecten mogen worden aangekocht die na herstelling inderdaad ruim 5% kunnen opbrengen. Dit wordt zóó zuiver doorgevoerd dat laatstelijk het huis der Vier Heemskinderen, op de Heerengracht hoek Leidschegracht - dat wel duur moest worden aangekocht, - eerst kon worden ingebracht nadat door vrijwillige gift, de inbrengprijs klopte met een schoone huuropbrengst van 5%. Intusschen spreekt het vanzelf dat de huidige woningnood, zoowel dus de prijsverhooging van het huizenbezit als de druk op evenredige huurverhooging door de huurcommissies, ongunstig werkt op den voortgang van aankoopen. De Vereeniging is actief genoeg, doch maar al te dikwijls moet het jaarverslag vermelden dat haar pogingen zijn afgestuit. Nu eens op den stand der eigen geldmiddelen, dan weer op overdreven vraagprijs, hetzij omdat de ligging aan het perceel een groote meerwaarde heeft gegeven, of omdat de eigenaars meenen voor een juweeltje van

bouwkunst, hoe achteraf ook gelegen of hoe verwaarloosd ook, de meest fantastische prijzen te kunnen bedingen.

Intusschen kan de vereeniging ook menig succes boeken, en het doorbladeren van beide geïllustreerde jaarverslagen en van een propagandabrochure geven tegelijk dankbaar en hoopvol genot.

Hendrick de Keyser die befaamde Nederlandsche bouwmeester, zal 15 Mei 1921 driehonderd jaar zijn overleden. Er is sprake van de plaatsing van een bescheiden gedenksteen bij zijn graf, ten teeken dat ons volk zijn groote mannen niet vergeet.

Dit is goed!

Doch beter en doeltreffender nog zou de hulde zijn, als bovendien aan de vereeniging van zijn naam de gelegenheid werd geboden, door enkele belangwekkende bouwkundige aankoopen zijn nagedachtenis te eeren, en zij door stijgende medewerking werd in staat gesteld, mèt den naam van den bouwmeester óók een bouwwerk van hem, van zijn begaafde tijdgenooten of van zijn talentvolle navolgers over te dragen aan verre geslachten.

GEEFT DE KEYSER, WAT DES KEYSERS IS!

Den Haag, Oct. 1920.

S. DE CLERCO.

Eindnoten:

1) Uittreksel uit de Statuten:
   'Art. 2. De vereeniging stelt zich ten doel maatregelen te nemen tot behoud van oude gebouwen, die of op zich zelf architectonische beteekenis hebben, of een integreerend deel van een schoon of sprekend geheel uitmaken, of waaraan historische herinneringen verbonden zijn.'
   Uittreksel uit het Huishoudelijk reglement:
   'Art. 1. De minimum bijdragen en contributies worden bepaald: voor een beschermer op *f* 2500 in eens; voor een donateur *f* 200 in eens; voor een gewoon lid *f* 10 per jaar. Art. 3. Het dagelijksch bestuur is belast met de leiding der vereeniging. Het is onder meer bevoegd, onroerende goederen te koopen die aan het doel der vereeniging beantwoorden. Van elken koop van onroerend goed geeft het dagelijksch bestuur kennis aan ieder der leden van het Algemeen Bestuur en wel binnen 14 dagen na den koop. Het dagelijksch bestuur behoeft de voorafgaande goedkeuring van de Algemeene vergadering van leden: 1e. voor het aangaan van obligatie-leeningen. 2e. voor den verkoop van onroerend goed; deze verkoop kan slechts geschieden op voorstel van het Algemeen Bestuur, goedgekeurd in een Algemeene vergadering van leden met 4/5 der uitgebrachte stemmen.'
2) Uittreksel eerste jaarverslag:
   'Reeds spoedig kwamen wij tot het inzicht dat er in onze oorspronkelijke statuten een fout was, die noodzakelijk hersteld moest worden. In art. 2 werd het doel der vereeniging omschreven als: "het nemen van maatregelen tot behoud van oude gebouwen, in het bijzonder te Amsterdam". Aanvankelijk hadden de oprichters, bijna uitsluitend Amsterdammers als zij waren, gemeend zich in hoofdzaak met Amsterdam te moeten bezig houden. Maar al zeer kort na de oprichting kwamen wij tot de overtuiging dat het geheele land ons arbeidsveld moest zijn, want dat er in andere, vooral kleine provinciesteden, zeker evenveel belangrijks te behouden viel als te Amsterdam.'
3) 'Onze financieele opzet, dien wij na lang beraad en overleg met deskundigen vaststelden, is de volgende: Er is een stamkapitaal, dat bijeengebracht is door giften à fonds perdu van onze

leden-Beschermers. Daarnaast staat een 5% obligatie-leening, welker bedrag nimmer hooger mag worden dan het tienvoud van het genoemde “Beschermersfonds”, bestemd om daaruit af te schrijven op de aankoopsommen van enkele panden die wij, om hun behoud te verzekeren, boven de eigenlijke handelswaarden hebben aangekocht, en om belangrijke reparatiën te bekostigen. Onze onkostenrekening moet gedekt worden door de contributiën van leden. Het is er nog verre van, dat dit het geval kan zijn; natuurlijk hebben wij in den beginne groote onkosten moeten maken voor drukwerk en voor de uitgaaf eener met foto's versierde brochure, waarin wij doel en werkwijze van de vereeniging uitzetten. Onze huizen zijn slechts voor een zeer klein deel met hypotheek bezwaard gebleven of geworden. Bij de uitgifte onzer obligatieleening hebben wij ons verbonden, niet meer dan een derde gedeelte van ons bezit te belasten. Zonder aan die verbintenis te kort te doen kunnen wij nog een behoorlijk bedrag aan hypotheek nemen, en daaruit en uit de obligatieleening tot nieuwen aankoop overgegaan. Ten slotte vermelden wij met groote voldoening dat de Staten-Generaal op voordracht van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die in ons werk groot belangstelt, op de begrooting 1919-1920 een subsidie van *f* 5000 te onzen behoeve hebben uitgetrokken, dat wij in hoofdzaak aan het Aankoop- en Herstellingsfonds zullen ten goede doen komen.’

Dr. Abraham Kuyper.
† 8 November 1920.

‘Ik bidde U, mij in onbekrompene mate het profijt te gunnen van een inschikkelijk oordeel. Een bede, waarvan U zelven de ernst toe zal spreken, indien Ge overweegt, hoe ik door den aard mijner taak word heengedrongen naar dat glibberig terrein van het publieke leven, waar netels aan alle heggen branden en doornen U wonden bij elken tred.... Een hooge torenspitse is nimmer te bestijgen zonder dat gevaar voor diepen val vlak er naast ligge.... Het is tegen al wat groot heet, tegen een wereld van geleerden, tegen heel een eeuw, *een eeuw van zoo ontzaglijke bekoring*[1)], ingaan en oproeien, wat we met de stichting dezer School bestaan. Daarom zie vrij, zoo lang uw zelfbesef meent dit te moeten doen, neder op onze personen, op onze kracht en op onze wetenschappelijke beduidenis. ‘God alles en alle mensch niets te achten’, is het Calvinistisch credo, dat u daar volle recht op schenkt. Dit ééne slechts bid ik u, ook al waart ge onze felste wederpartijder, onthoud aan de geestdrift die ons bezielt den tol van uw eerbied niet. Want immers, die belijdenis, waar wij weêr het stof van wegvaagden, was eens de zielskreet van een vertrapte natie; die Schrift voor wier gezag wij buigen, heeft als onfeilbaar Godsgetuige eens de bedroefden getroost in uw eigen geslachten; en die Christus wiens naam wij in deze Stichting eeren, is hij niet de Bezieler, de Verkorene, de Aangebedene uwer eigen vaderen geweest? Stel dus al, dat, naar reeds in de studeercel geschreven en in de hoogovens nagezongen

1) Ik cursiveer (C.).

wierd, stel dat naar uw eigen credo het dan wezenlijk met de Schrift uit en het Christendom een overwonnen standpunt ware, ook dan nog vraag ik: Is dan toch dat Christendom in uw oog, historisch, niet een te imposant, een te majestueus, een te heilig verschijnsel geweest, om smadelijk ineen te zinken; om te vallen zonder eer?....

'Op die vraag, en hiermede besluit ik, mijne hoorders! op die vraag heeft een: "*Bij God*, *dat nooit!*" in onze ziel weêrklonken. Op dat "*Nooit*", als eed van trouw aan hooger beginsel, vraag ik een echo, mocht het een Amen zijn, aan elk vaderlandsch hart!'[1)]

Er is geen twijfel aan, toen is de Geweldige oprecht geweest. Gebruik te maken van de vrijheid, die de wet van '76 liet, was, nog in '80, een daad van hoogen zedelijken moed. 'De bekoring der eeuw'; ....voor dezen man, zooals latere omstandigheden hem heel Nederland hebben leeren kennen, *moet* zij 'ontzaglijk' zijn geweest, en hij heeft ze weerstaan.

'Ik wil eens heel openhartig met U zijn. Gelooft ge dan nu heusch, als ik vóór alle dingen op titels en eerekruisen geaasd had, dat ik dan geloopen zou hebben zooals ik liep? Dat als ik een professoraat aan een Rijksacademie eens als mijn hoogste eerzucht had beschouwd, er ook voor mij misschien niet wel wegen te vinden, en op die wegen kruiwagentjes waren te brengen geweest, om met wat meer hoofdbuigens en een uithangbordje van: *Hier strijkt en plooit men!* voor mijn deur, bij de schaarschte aan geschikt personeel voor zooveel nieuwe katheders, het nog een heel eind ver te brengen? Of omgekeerd, en sterker nog: als iemand het er eens op toe wilde leggen, om naar zijn laatste rustplaats zonder eenigen rang of titel te worden uitgedragen, kon hij dan al veel anders optreden, dan ik deed?'[2)]

Twintig jaren, en de vrijbuiter is het hoofd van 's lands regeering geworden. De tol was over en over voldaan; het Amen klonk van honderdduizend lippen. Zullen de eer en roem, die *hem* waren nageloopen, dat hij ze, nu zelf haar bedeeler, bij handen vol uitstrooien kon; zullen zij hem in

1) *Souvereiniteit in eigen Kring*, bl. 6, 23, 37.
2) '*Strikt genomen*', bl. 29.

zijn innigste, zijn heiligste bewustzijn voldoening hebben geschonken? Hem vrede gelaten - voor God?

'Als de Heere schift, is het zoo heel anders dan naar de schifting der menschen. Wie zal zeggen, wat er soms, bij reeds geloken oogen, nog tusschen het Eeuwige Wezen en de stervende ziel, eer ze stierf, omging!

Ge zijt aan de plante vast; wel u, maar dat was ook het kaf eens. Ge leeft dicht bij de vromen; maar doet dat ook het kaf niet bij het koren? Ge beschut Gods kerke; maar eilieve, heeft ook het kaf met zijn huls en spriet het koren niet gedragen?

o, Denk toch aan den dorschvloer!'....[1)]

Die de schrikkelijke voorspelling van Hosea 13: 3 kende, hij heeft nog meer geweten:

'Als de Heilige Geest, door u het zielsoor te openen, u de veroordeelende stem van den uitwendigen en inwendigen Getuige heeft doen hooren, dan doet Hij u ook bekennen, dat er *achter* hetgeen gij van uw zonde begrijpt, nog heel een afgrond van diepten ligt, waarvan ge niets begrijpt. Als gij dan uitgehoord zijt en niet meer hooren kunt, is de Rechter toch nog niet uitgesproken. Als uw hart niet meer kan, dan kan God nog aldoor. En ge merkt het: God is meerder dan mijn hart, en Hij kent alle dingen.

Er komt dan een inzicht in een *eeuwige*, een besef van *oneindige* schuld en doem.

En dan eerst komt het wegzinken, het innerlijk verbrijzeld worden.

o, God! wees mij, armen zondaar, genadig!'[2)]

De uitwendige Getuige die ons maant, is het Woord; de inwendige, het Geweten. De wetenschap, hoe zich de Schriftgeloovige de verhouding tusschen deze twee voorstelt, is voor den andersdenkende, zoo hij hem in billijkheid gedenken wil, wel van het uiterste gewicht.

'Het Woord brengt u veel verder dan de conscientie; want de uitwendige Getuige openbaart u een diepte van eeuwigen dood, waaromtrent het getuigenis van den innerlijken Getuige niet tot u doordrong.

1) *Gomer voor den Sabbath*, bl. 200.
2) *Gomer voor den Sabbath*, bl. 45.

Maar toch, al komt het dan uit het Woord, de innerlijke Getuige geeft er toch in elk gegeven geval voor u het zegel aan. En wie zonder den inwendigen Getuige alleen het uitwendig getuigenis neemt, wordt niet geraakt.

En op dat geraakt worden komt het aan. Want gij moet neergeworpen; ge moet neergeslagen; de afgod van uw ik moet in u verbrijzeld. Dagon moet vallen. En die uitwerking heeft het uitwendig getuigenis zonder den innerlijken Getuige *nooit*.... Als die twee samenstemmen, dan gaat de vonk in ons af, wordt ons hart in vlam gezet, en brandt onze hoogheid tot assche'[1].

De meerderheid van het Woord wordt dus voorgesteld als ontwijfelbaar; maar tegelijk zijn machteloosheid erkend, zoolang niet het getuigenis des Gewetens er mede samenstemt.

In den muur, dien Kuyper tegen de eeuw heeft opgetrokken[2], gaapt hier de bres, waardoor andersdenkenden den plicht hebben hem te bespieden, maar ook, hem naderen kunnen.

Het Woord dood zonder het getuigenis der conscientie. Ontneemt deze erkenning niet aan het medegezag, oppergezag op zijn tijd, der geloovigen, in ons gedeelde land[3], alle verschrikking? Het Woord moge één zijn, de conscientiën zullen vele blijven. Waar het op aankomt, is dat elk de zijne diene in oprechte, kan het zijn, ook in nederige trouw.

In hoofdzaak - en hebben wij thans met bijzaken wel te doen? - in hoofdzaak kan Kuyper naar dezen maatstaf bestaan. Menschelijke zwakheden mogen in ruime mate zijn deel zijn geweest, - vergaan zij niet reeds met zijne stof?

1) *Gomer voor den Sabbath*, bl. 46.
2) Ezechiël 42 vs. 14, 20: 'Toen zeide hij tot mij: "Als de Priesters ingegaan zullen zijn, zoo zullen zij uit het heiligdom niet weder uitgaan in het buitenste voorhof, maar aldaar hunne kleederen nederleggen in dewelke zij gediend hebben, want die zijn eene heiligheid; en zij zulien andere kleederen aantrekken, en naderen tot hetgeen dat voor het volk is".... Hij mat het aan de vier zijden; het had eenen muur rondom henen, om onderscheid te maken tusschen het heilige en onheilige'. - Het beeld heeft vroeg Kuyper's liefde bezeten: reeds bij zijn intrede te Amsterdam, 10 Aug. 1870 (*Predicatiën* 325).
3) 'Gulweg geef ik U toe, dat voor Nederland de tijd voorbij is, ooit weder in de geheelheid van zijn nationaal bestaan calvinistisch te worden' (*Eer is teer*, bl. 55).

Wat blijft, is dat hij, in een verslapt en veelszins ontluisterd Nederland, een groot voorbeeld heeft gesteld van menschelijke kracht; dat zijn doel hoog, zijne toewijding onverdroten; dat veel van zijne slagen raak zijn geweest.

Of verkneukelt zich thans niet Nieuwenhuizen's nakroost zelf, als het Kuyper's '*Nuts'-beweging* van 1869 herleest?

'In de Schoolinstellingen door haar gesticht of naar de hare gevolgd', had, van de Maatschappij, bij circulaire haar hoofdbestuur getuigd, 'hebben de bewoners van dit vrije land, *van ouds de wijkplaats voor alle verdrukten om overtuiging of belijdenis*,[1] geleerd broederlijk saâm te wonen';... de tegen die scholen opgewekte beweging dreigt de burgers van Nederland te berooven 'van hetgeen voor hen en hunne kinderen een levensbehoefte mag heeten'. - 'Zie', striemt Kuyper, 'de neutrale school dankt ons vaderland aan het Nut'; door die neutrale school heeft ons volk verdraagzaamheid leeren beoefenen, - en toch wordt, om de phrase meer klinkend te maken, van dat vrije land in dezelfde zinsnede gezegd: 'van ouds de wijkplaats voor alle verdrukten om overtuiging of belijdenis'. *Van ouds*, dus lang eer het 'Nut' geboren werd, - lang voor de Maatschappij ons volk met de neutrale school begiftigde, was er niet slechts een samenwonen met hen die verschilden in overtuiging, maar een samenwonen zelfs zóó broederlijk, dat alle verdrukten om der belijdenis wil herwaarts uitweken. Hoe komt dan aan het 'Nut' de eere toe, van wat men zelf als den eeuwenouden adelbrief van Hollands volk erkent?.... De neutrale school wordt gezegd, 'een levensbehoefte te zijn voor de burgers van Nederland *èn* hunne kinderen.' Is dat geen pathos? Van tweeën één, zou men zeggen: de neutrale school is levensbehoefte, òf voor Neêrland's burgers als behoevende onderwijs voor hun jeugd, òf korter geformuleerd: voor de kinderen van die burgers van Nederland. Maar 'voor hen, *èn* voor hunne kinderen,' dat versta ik niet. Hooi is levensbehoefte òf voor den boer, omdat hij vee houdt, òf korter voor het vee van den landbouwer, - maar hooi, dat een levensbehoefte is voor den boer *èn* zijn runderen, laat zich moeilijk denken....'[2].

1) Kuyper cursiveert.
2) *De 'Nuts'-beweging*, bl. 5-7.

Den goeden strijd, dien Kuyper zóó inzetten mocht, heeft hij niet zelve mogen winnen; een Cort van der Linden eerst zou de herziening gelukken, die de natie van Kuyper niet zou hebben aanvaard. De ‘dikke wierookwalmen’, wier ‘geestdoodende uitwerking’[1] hij eenmaal den glans van het ‘Nut’ zag verduisteren, zij hadden ook den Kuyper der twintigste eeuw het besmeurde uiterlijk gegeven van een afgodsbeeld, te meer bemeesmuild door den een, naarmate het door den ander te vuriger werd aanbeden. Er was een Kuyper ontstaan die niet langer door het volk in zijn geheel kon worden geëerd, al had dezelfde man in vroeger jaren de natie onvergelijkelijke diensten bewezen. Zijn actie is niet onder één woord te vangen. Goed en kwaad, vloek en zegen, zijn er, als in al wat waarlijk leeft, in ondermengd geweest. Doch voor alle toekomst vertegenwoordigt zij een noesten arbeid aan de verheffing van een zoo aanzienlijk deel van het Nederlandsche volk, dat daardoor gansch dat volk verrijkt, zijn bestaan bevestigd is geworden. Ook wie Kuyper bestreden heeft bij zijn leven, ontbloot thans gewillig de kruin. ‘Zoo het geloofsgebied ons scheidt’, sprak hij, den 10^{den} Augustus 1870, een zeer gemengde schare toe in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, ‘aanvaardt mijnerzijds de oprechte betuiging, dat ik, juist om die breuke, te duurder mijn roeping gevoel, om in den wedijver van wederkeerig hulpbetoon, zooveel in mij is, u te dienen’[2]. Die roeping heeft hij niet verzaakt, en onder ‘wat in hem was,’ zijn schatten van kracht en van trouw gebleken.

‘In the sanctuaries of a nation's Valhalla’, eindigde, tijdens den oorlog, een Engelschman zijn nobel boek over Bismarck, ‘the corner reserved for the Makers of the Nation will be a scanty and awful plot. The few, the very few, who lie there, have made their grave for themselves from the blood, dust, passions, fears, hates and dreams of their race, and their race cannot refuse the privilege, if privilege it be, *in iustice to itself rather than to them*. Truth, not honour or reverence or praise, is the Makers' meed... Over what they did, the good that they bequeathed and the evil that they wrought, men and women will wrangle as long as the

1) *De ‘Nuts’-beweging*, bl. 23.
2) *Predicatiën*, blz. 350.

nation that gave them birth can keep the flame of its conscience burning. On the hearts of all who come after is graven a testimony which words either falsify or mar, and from which there is and can be no appeal'[1]. Het voortbrengsel van zulker mannen levenswerk mogen wij bewonderen of veroordeelen; *het is*.

Ook op zijn grafsteen beitele men slechts één woord, en dat is genoeg: Kuyper.

H.T. COLENBRANDER.

1) C. Grant Robertson, *Bismarck* (1918), p. 494.

Buitenlandsch overzicht.

23 Nov. 1920.

Wrangel voortvluchtig; zijn gansche onderneming te niet geloopen, en Sebastopol in Sowjet-handen.

Met de Entente, of wat er van over is, gaat het niet voorspoedig. Niet alleen dat de overwinning der Bolsjewiki haar positie in Voor-Azië bedreigt, maar, geheel onvoorziens, moet de val van Venizelos er nog bij komen!

Het Grieksche volk, dat nimmer in zijn geheel Venizelos heeft aangehangen, is de behandeling, die het in den oorlog van de Entente ondervond, blijkbaar niet vergeten. Onmiddellijk na de groote gebiedsuitbreiding die de vrede met Turkije Griekenland heeft bezorgd, geeft het den vriend der Entente den bons. Er moeten in dit Grieksche volk bestanddeelen zijn, die voor het pan-Grieksche ideaal weinig gevoelen.

Frankrijk roept luide, dat het geen Konstantijn te Athene dulden wil, en voortgezette veronachtzaming zijner bevelen met herziening van den vrede van Sèvres zal bestraffen. Zal Rhallis zich in zooverre matigen, dat hij met den hertog van Sparta genoegen neemt? Aan Konstantijn ruimt de Entente zeker noch Thracië, noch Smyrna in.

De diplomatieke medewerker van den *Daily Herald* meende te mogen verzekeren, dat men te Parijs ernstig overweegt, van Moestafa Kemal den soldaat der Entente in Voor-Azië te maken. Deze zou dan wel geheel kazak

moeten keeren, want het Turksche nationalisme stond sedert Sèvres met Lenin en Trotsky in de nauwste betrekking. Of ook Engeland geneigd is, Moestafa Kemal af te koopen? Er moet iets op verzonnen worden, na den dubbelen tegenslag der Entente in de Krim en te Athene, of de geheele winst van Engeland en Frankrijk in het Nabije Oosten loopt gevaar. Men zou zoo zeggen dat de belangen van Engeland in die wereld die van Frankrijk ver in gewicht overtreffen; - echter is het Frankrijk, niet Engeland, dat altijd de solutiën klaar schijnt te hebben. Maar zij zijn er dan ook naar. Van het Turksche nationalisme een bondgenoot der Entente te maken, zou immers beteekenen, voor Frankrijk, van Syrië; voor Engeland, van Mesopotamië af te zien.

De Grieksche crisis zal met arendsoogen gevolgd worden in Italië, dat zijn beteekenis in het Nabije Oosten ziet rijzen naarmate die van Griekenland daalt. Het maakt den indruk, dat de Italiaansche politiek met groote behoedzaamheid wordt geleid, en men aan het hoogere doel, Italië tot een gewichtigen factor in de Balkanwereld in haar geheel te maken, satisfactiën van lager orde opoffert. Het afzien van Dalmatië, om zich Zuid-Slavië niet tot bestendigen tegenwerker te maken, is ten uiterste merkwaardig.

De Iersche kwestie begint wanhopig te lijken. De Sinn Feiners gaan tot zulke gruwelen over, dat de regeering wel zeer harde middelen aanwenden moet, en die harde middelen op hare beurt zullen weer duizenden Ieren tot wraakzucht prikkelen, en geene stemming laten opkomen, waaronder de praktijk van nieuwe aan Ierland te verleenen constitutioneele instellingen zich regelmatig en rustig ontwikkelen kan. Ierland moet inderdaad voor de beste Engelsche (ook niet Iersche?) patriotten eene kwestie zijn om gek bij te worden. Welk een aandacht, welk een toewijding, zijn sedert een halve eeuw aan het Iersche vraagstuk besteed, wat tal van maatregelen beproefd, en wat heeft het gebaat? Het land is ongelukkig en weerbarstig gebleven. Elders in het reusachtige Rijk hebben zich zeer netelige zaken bevredigend voor Engeland geschikt, juist omdat men ze alleen heeft durven laten. Had dit ook met Ierland moeten worden gedaan? Kan men het nòg wagen? Maar Ulster en de drie andere graafschappen staan er veel

onverzoenlijker tegen elkander over, dan 't zij in Zuid-Afrika Engelschen en Boeren, 't zij in Canada Engelschen en Franschen. Maar de betrekkingen, tijdens den oorlog door Iersche leiders met Duitschland onderhouden, liggen nog versch in het geheugen. Wil, kan Ierland in het Britsche Rijksgeheel een loyaal zelfstandig lid zijn, tot het doel van het geheel vrijwillig medewerkende en zich voor dat doel offers getroostende? Telkens weer wordt men opgeschrikt door verschijnselen die niet te verklaren zijn dan uit een volkshaat van onpeilbare diepte en kracht, en die alle optimisme doen verstommen. Dit openblijven, eeuw na eeuw, van de Iersche wonde, is wel mede van de diepste tragiek die niet slechts de geschiedenis van het Britsche Rijk, maar die van de menschheid, ooit heeft te zien gegeven.

De crisis in België is opgelost. Carton de Wiart is geen premier naar het hart der Vlaamschgezinden; dat hij evenwel met hen rekening houdt, blijkt hieruit dat hij niet, gelijk hij eerst van zins was, de portefeuille van buitenlandsche zaken zelf neemt, maar die overlaat aan Jaspar, een staatsman op geenerlei wijze door vroegere uitlatingen aan het program van het Comité de Politique Nationale gebonden. De socialisten aanvaarden, op afrekening, den door den generalen staf onvoldoende geachten diensttijd van tien maanden; zelf zullen zij voor den zesmaandschen diensttijd blijven ijveren. De talenwet zal door de regeering voor den Senaat verdedigd worden, doch de vervlaamsching der Gentsche hoogeschool niet gesteund; verder dan de verdubbeling van leergangen wil Carton niet gaan. De Vlaamsche vleugel der Katholieke partij heeft zich, na dit accoord, in het ministerie laten vertegenwoordigen door van de Vijvere. Men kan niet zeggen dat de Vlaamsche zaak er door de kabinetswisseling veel beter of veel slechter voor staat dan onder Delacroix. Het eene coalitiekabinet is voor haar ongeveer het andere waard. Kabinetten van deze soort zullen nòch de radicale oplossing van het Vlaamsche vraagstuk ooit aandurven, nòch aan de Vlamingen alle concessiën durven onthouden.

In de Vereenigde Staten is de strijd tusschen Harding en Cox met een verpletterende nederlaag van dezen laatste

geëindigd. Wilson's tekortkomingen zijn aan de Democraten bezocht met een onmeedoogendheid die hun reeds merkbaar gekoesterde vrees ver overtroffen heeft. Een volksoordeel over zijne politiek, van vlijmende scherpte. Terwijl hij de stoutste verwachtingen oproepen dorst die in menschenharten kunnen rijzen, en, bij bezonnen leiding, zoowel den hooggeheven trots zijner eigen natie als de diepe hulpbehoevendheid van Europa en de geestesspanning der gansche menschheid tot zijn steun nemen kon, heeft hij niets weten te doen dan, tegelijk, te Versailles zich den vrede uit de hand te laten futselen, en, tehuis, het Amerikaansche zelfgevoel op het pijnlijkst te kwetsen. Dit plebisciet is een felle reactie; maar welke positieve uitkomst brengt het in het zicht? Zal Harding nu het ontstane ledig met een eigen Amerikaansche actie tot de staatkundige hervorming der wereld vermogen te vervullen? Zijn plan zal, om in Amerika in aanmerking te komen, van den bestaanden Volkenbond in belangrijke opzichten moeten verschillen. Ondertusschen bestaat deze; en of er van toenadering van Amerika sprake zijn kan, zal, niet geheel, doch voor een aanzienlijk deel zeker, van zijn daden afhangen.

Op die daden wacht thans de wereld. Natuurlijk gingen de eerste dagen te Genève met formalistisch werk voorbij, waaraan de volgende weken een inhoud zullen moeten geven. Er blijken er velen te zijn onder de afgevaardigden, die het gewicht van het oogenblik ten volle beseffen; zij vertegenwoordigen niet enkel staten, die in den oorlog neutraal zijn gebleven. Lord Robert Cecil, dien Engeland thuis wilde laten, zit voor Zuid-Afrika; en ook Tittoni, voor Italië, wil dat er zaken zullen worden gedaan. Frankrijk werkt reeds zichtbaar tegen; Engeland zelf is tot dusver stom; zijn eerste gedelegeerde, Balfour, is nog niet eens aangekomen, en Barnes spreekt klaarblijkelijk voor zichzelf; niemand die zijn geluid voor de stem der Engelsche regeering neemt. Welsprekend was, bij de opening, de Zwitsersche bondspresident Motta, maar hoe zijn welafgeronde, dikwijls ontroerende volzinnen zich ook plooiden, eigen bange vermoedens van den spreker konden zij niet geheel bedekken:

‘Le jour où la Société des Nations a pris corps, un événement s'est accompli dont les effets influeront à jamais sur

l'évolution des Etats. Les lacunes évidentes et les imperfections inévitables du premier Pacte ne sauraient modifier en rien ce jugement. Le geste du semeur n'est jamais tout à fait stérile. Même si, - et je m'excuse de former cette impossible hypothèse - ce premier édifice que tant d'Etats ont bâti, était voué à l'écroulement, les fondements en subsisteraient et ses ruines elles-mêmes appelleraient en leur langage les nouveaux artisans des reconstructions nécessaires.'

Lord Robert Cecil, in de vijfde zitting: 'Do not let us be afraid of our power. It is not by doing too much that the League is in any danger. The one danger that threatens the League is that it may gradually sink down into a position of respectable mediocrity and useless complication in the diplomatic machinery of the world..... Do not let us shrink from even strong measures of pacification and reconciliation. I will say to this assembly, with all the emphasis at my command, let their motto be: - "Be just and fear not".'

De commissiën zijn hun werk begonnen, en eerlang zal blijken, of de Vergadering al of niet door de vrees, waartegen Lord Robert Cecil waarschuwde, wordt beheerscht. Veel komt op de meerdere of mindere hechtheid der solidariteit tusschen de groote mogendheden aan. Vrijmoedig was Tittoni: 'Je crois que la Société des Nations a une seule raison d'exister: elle doit avoir la faveur de l'opinion publique mondiale'. Welke, eer zij haar gunst wegschenkt, voorloopig wachten blijft.

C.

Bibliographie.

De Hooge Toren, door Anna van Gogh-Kaulbach. - Amsterdam, L.J. Veen.

Wat de heer J. Jac. Thomson in het weekblad 'De Nieuwe Amsterdammer' heeft geschreven over het in Nederlandsche vertaling zoo schielijk verschenen levens- en karakterbeeld, door Aimée Dostojefski van haar vader gegeven, heeft niemand die de meeningen van den predikant en dichter kende, kunnen verwonderen. Naar een evangelie van Dostojefskt willen thans velen zoowel de literatuur als het leven geordend en beoordeeld zien, en hierbij bestaat een orthodoxie, voor welke het Nazareth Moskou heet en wier overtuiging geen twijfel gedoogt omtrent de kern, den ganschen zin dezer Russische Blijde Boodschap. Van boven de rood doorgloeide toppen, ten onzent weerkaatst in *De Nieuwe Tijd*, daalt deze welverzekerdheid nog lager dan het bereik van *De Stem*, welker allereerste klanken de driemaal herhaalde naam van den Rus zijn geweest. Loochenen doet de heer Thomson niet, dat 'Dostojefski zich heftig en niet zonder bitterheid heeft teweer gesteld tegen de revolutionaire krachten.' Er is dus geene oneenigheid over de ontleding van dat wel zeer gecompliceerde complex: Dostojefski. Er is meeningsonderscheid over de vraag, of men den schrijver kan vereenzelvigen met leerstellingen, welke velen meenen dat hij pertinent verkondigd, doch die zij niet ontkennen dat hij tevens tegengesproken heeft. Dit verschil van opvatting zal, althans gedeeltelijk, hiertoe zijn terug te brengen, dat de Nederlandsche dorpspredikant lezend doordroomde, wat de Russische zwervelinge, ongeveer zijn tijdgenoote, in volle leven doorleed, aan den lijve ervoer, met brein en gemoed als rauwe werkelijkheid leerde kennen.

Juist wat zij, die zich volgelingen gelooven naar den trant van den heer Thomson, met felheid verbieden: dat men ook in dezen grooten Russischen schrijver den kunstenaar zie; geeft de oplossing van het probleem, door den heer Thomson kernig omschreven met de woorden, 'dat Dostojefski, het nihilisme bestrijdend, een groot stuk van zichzelf bestreed.' Een dergelijke

tegenstrijdigheid doorleven, zoo niet alle, vast vele menschen; doch kunstenaars ondergaan haar sterker en zij uiten haar in hun werk.

In de *Revue des Deux Mondes* van 1 November geeft de heer Ernest Seillière een typisch voorbeeld met George Sand, die eerst naar Lamennais, dan naar Pierre Leroux had geluisterd; bij de gebeurtenissen van '48 haar evenwicht kwijt was door persoonlijk, huiselijk leed (over het huwelijk harer dochter Solange met Clesinger); doch na 15 Mei al spoedig besefte, niet te moeten ‘jouer avec l'action.’ Wel bleef Barbès haar een heilige, doch hij had ‘minder van Jezus dan van Mohammed’; en enkele dagen nadat zij een Bulletin had opgesteld voor de voorloopige regeering, beleed zij deemoedig ‘il n'y a qu'une femme assez folle pour oser l'écrire.’

Overmoedige dweepsters heeft men ook thans en onder haar vrouwen van grootere gaven dan mevrouw Van Gogh-Kaulbach zijn toebedeeld. Doch nu het toevallig zoo trof, dat ik, na de veelzeggende parallel, door den heer Seillière tusschen de romans *Le Meunier d'Angibault* en *Monsieur Sylvestre* getrokken, den eerstgenoemden van de plank had genomen, daags voordat mij *De Hooge Toren* in handen kwam; moge aan die eigenaardige geschiedenis van het mooie adellijke weeuwtje Marcelle, dat aan den kloeken molenaar Louis verklaart, voortaan ‘du peuple’ te willen zijn, herinnerd worden, om het verstandige woord te herhalen van den man, die, overtuigd dat verwanten in het belang van Marcelle's zoontje weldra zullen ingrijpen, haar dit behartigenswaardigs toevoegt: - Tout cela, c'est des romans que vous faites!

Geenszins is het mijn bedoeling, ook maar het vermoeden uit te spreken, dat mevrouw Van Gogh-Kaulbach over haar *Toren* nog eenmaal zal denken, als de schrijfster van *Monsieur Sylvestre* te oordeelen kwam over den *Meunier* en over het *Bulletin* uit April '48. Indien ik op de levensgeschiedenis eener George Sand de mogelijkheid eener dusdanige verandering van maatschappelijk (of ander) inzicht grond, meen ik onze land- en tijdgenoote allerminst te beleedigen. Integendeel wordt het mij wellicht gegeven, haar lezeressen of lezers toe te voeren, die in haar roman niet de literaire waarde van Sand's romaneske verbeelding en dichterlijke psychologie zullen zoeken, doch wel de warme overtuiging.... zij dit, met het besef, dat ook de liefde voor een ding, voor een leer, niet levenslang behoeft te duren, om van ganscher harte gemeend, en hiermee over de welsprekendheid eener vertelling beslissend te zijn.

J.D.M.

Herman Teirlinck: De nieuwe Uilenspiegel. Maatschappij voor goede en goedkoope Lectuur 1920.

Dit lijvige, nieuwe werk van Teirlinck lijkt mij, openhartig gesproken, een mislukking. De eerste boeken geven, ondanks al, wat ons, noordelijken, als onwelvoegelijkheid en goedkoope 'snaakschheid' voorkomt, veel kostelijks en moois. Tijl's prille jeugd te midden der kinderlijke grotesken: Bettel Broederlam, de snijder van houten poppen voor de poesjenellen-kelder en zijn schoonzoon, de half-wijze uitvinder; Paraplu, concierge van het Broodhuis-museum, over wiens krant wij een glimp krijgen van roestige wapenrokken en stoffig porcelein; Alphonsiene aan het mutsen plooien in de zon naast haar siervogels - deze en andere karakters zijn met liefdevolle herinnering geteekend; en vlak boven het kwalijk geurend clair-obscuur van oud Brussel weeft het sprookje een droomgezicht van cherubijntjes in een stralenkrans van wonderlicht, alsof Fra Angelico den hemel had geschilderd boven een drinkgelag van Jan Steen. De vignetten van Tijl's jongensjaren in 'het ongenoemde dorp' geven nog vrijer spel aan Teirlinck's eigenaardig talent en zijn spelende kinderen zijn voortreffelijk. Maar Meester Ranke is al geen levend wezen meer en de tocht naar Oudenaerde met Nonkel Baptist om de torenklok te herstellen, verloopt in bare diablerie. Hoe meer het verhaal vordert, hoe zorgeloozer de schrijver wordt. Hij voelt zich geleidelijk omsloten door de kantige werkelijkheid, waarmee de dichter in hem nooit had afgerekend en zijn belangstelling schijnt gaandeweg te verminderen, of de onverwachte moeilijkheden van zijn zware taak ontmoedigen hem. Hoe het zij, hij laat verder de leiding aan zijn fantasie. In plaats van te worstelen met zijn weerbarstige stof en die te sublimeeren, vlucht hij in louter visioen, als in het boek van Pijke Zeven en het verblijf te Brugge, of in verwaterde ironie, als bij de beschrijving der Antwerpsche kermis, of in den blinden feuilletonstijl van het boek der 'Vreemde Verdooving.' Inderdaad, de moeilijke episode van Tijl's tweede huwelijk verveelt (of overweldigt) hem zoo, dat de fijne woordkunstenaar van 'Het ivoren Aapje' ons de fletse romantiek voorzet van Eugène Sue.

Na het vierde boek gaat langzamerhand alle eenheid van leiding, planmatige ontwikkeling, alle proportie en harmonie verloren. De onwaarschijnlijkste dingen gebeuren, als de moord op 'Markies', het huwelijk met Belle-Trees, Tijl's toevallige ontmoetingen en ontsnappingen; karakters wijzigen zich zonder oorzaak en zonder de geringste poging tot motiveering. Sedert Balzac en Dickens zijn wij gewend, om geïdealiseerde gestalten en karika-

turen te aanvaarden midden tusschen de nuchterheden der werkelijkheid; wij maken dan ook geen bezwaar tegen Hoormidas, den Bochel, of Zoster, den Moriaan. Doch Teirlinck laat uit louter gril of indolentie een ruwe visschersdochter als een sluwe cocotte opduiken in een Antwerpsche *bar* en een andere deerne, zonder hart of schaamte, verwezenlijkt verlichte denkbeelden over ware liefdesverhoudingen. Het toppunt wordt bereikt, wanneer wij de symbolische figuur van pater Oremus aantreffen in het tricot van een kermisworstelaar. Tijl zelf, een man van rauwe driften, natuur-poëet en droomer, blagueur en dweeper, teer en wreed, wellustig en heroïsch - wanneer men hem tenminste psychologisch ernstig neemt - wankelt op de grenzen van dementia praecox. En zoo langs een reeks van onverbonden voorvallen, zonder zin voor de wazige symboliek en zonder gevolgen in de werkelijke wereld, kabbelt of schuimt het lang relaas onbezorgd verder; en de personen wervelen een wijle mee, om te verzinken. De schrijver heeft alle mondigheid en zelfbezinning verloren en baadt zich in de wisselende bekoringen van zijn fantasie.

De heer Teirlinck is de eerste niet, die is te kort geschoten in die moeilijkste van alle letterkundige ondernemingen: de dichterlijke verbeelding van ons moderne leven. Zijn kunst, die een vreugd maakt van den parelmoeren maannacht of zonlicht op antieke gevels is machteloos in de sfeer van *cocktails* en gasmaskers. Een realist kan deze geven met sobere afzijdigheid; een dichter mag ze voorbij zien; maar de synthese kan alleen komen van die liefdevolle wijsheid, die alle dingen dezer wereld ziet *sub specie aeternitatis*.

FRITS HOPMAN.

Dr. W. Leendertz, Gelijk of Ongelijk, Amsterdam 1920.

De schrijver van dit boek vertoont zich ons als iemand van meer artistieke dan wetenschappelijke geestesrichting, die, voornamelijk door Nietzsche geïnspireerd, zich eenerzijds verlustigt in de voorstelling van de ongelijkheid der menschen op allerlei gebied, en anderzijds ernstig zijn best doet om die ongelijkheid, zoo goed het gaat, met zijn zedelijke en religieus-christelijke levensbeschouwing in overeenstemming te brengen. Hij trekt daarbij vooral te velde tegen ‘de wetenschap’ en ‘het verstand’, waarin hij de groote ‘gelijkmakers’ ziet - niet bedenkende, dat het geheel iets anders is, in het ongelijke de gelijke elementen of factoren op te sporen, dan de ongelijkheid te loochenen of weg te doezelen. De houding, die hij ten dezen aanneemt, hangt op begrijpelijke wijze samen met zijn geringe

neiging tot analyse: hij gaat uit van ‘de’ ongelijkheid, zooals hij meent dat anderen van de gelijkheid uitgaan, en hij geeft er zich geen rekenschap van, dat deze ongelijkheid niet slechts alle mogelijke graden kan hebben, maar ook zeer verschillende dingen kan beteekenen. Is de ongelijkheid qualitatief of quantitatief? - strekt zij zich uit tot de laatste elementen en wetten van het zieleleven, aldus dat in het bewustzijn van den een verschijnselen en werkingen voorkomen, die in het bewustzijn van den ander volledig ontbreken, of laat zij zich terugbrengen tot verschillende sterkteverhoudingen van gemeenschappelijke, overal werkzame krachten, die bij den een deze, bij den ander andere verschijnselen op den voorgrond doen treden, welke dan op hun beurt weer verschillende verdere verschijnselen in het leven roepen? De heer Leendertz gaat aan deze vragen achteloos voorbij; de ongelijkheid is voor hem per se een principieele en totale; hij spreekt van een verschillend ‘levensrhythme’, een ongelijk ‘geestelijk klimaat’ waarin de menschen leven, en schijnt daarmede de zaak voor afgedaan te houden. Toch zijn die vragen van groote beteekenis: van hunne beantwoording hangt niets geringers af dan dit, of op het betrokken gebied wetenschap mogelijk zal zijn of niet. Stellen wij ons eens een oogenblik voor, dat van de objecten der natuurwetenschap elk zijn eigen ‘levensrhythme’ had, dus naar zijn bijzonderen, tot geen algemeene wetten terug te brengen aard op inwerkingen van buiten reageerde: zou dan ooit die natuurwetenschap hebben kunnen tot stand komen? Dit laatste is slechts mogelijk geweest omdat, ondanks verschil in de constanten (specifiek gewicht, geleidingsvermogen enz.), toch in alle natuurverschijnselen zich dezelfde natuurwetten, in allerlei verhoudingen samenwerkende, weer laten terugvinden; en het correlatieonderzoek is zoo juist begonnen materiaal bijeen te brengen voor de beantwoording der vraag, of niet hetzelfde ook zou gelden op psychologisch gebied. Het gaat niet aan, dat onderzoek eenvoudig over te slaan. Geeft de heer Leendertz zich van dezen stand van zaken rekenschap, dan zal hij ook inzien, dat het niet met elkander strijdt, eenerzijds zich bezig te houden met speciaal-psychologisch onderzoek, en anderzijds, evenals voor alle andere psychische functiën zoo ook voor de zedelijke beoordeeling, algemeene wetten te onderstellen. Naast de absolute gelijkheid en de absolute ongelijkheid, die hij tegenover elkander stelt, is er plaats voor een derde: gelijkheid in de wetten van het gebeuren, verscheidenheid in de oneindig gevarieerde verschijnselencomplexen, waarin die wetten zich openbaren.

Groningen.

G. HEYMANS.

Lodewijk de Raet, Vlaanderen's economische ontwikkeling. Uitgegeven door de Mij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam.

Een bundel herdrukken, waartoe het materiaal persklaar lag in Augustus 1914. Den 24sten November van dat jaar is de Raet overleden; Mevrouw R. Lamberty - de Raet zendt thans het werk van haar broeder in het licht.

Het vervalt in twee helften: Vlaanderen's economische ontwikkeling in het verleden (elf), Vlaanderen's economische ontwikkeling in het heden (twaalf hoofdstukken).

De eerste helft is weinig gelijkmatig bewerkt. Tien hoofdstukken over Vlaanderen tot de herovering door Parma; één over Vlaanderen in de 17de en 18de eeuw; de Fransche tijd en die van 1815 tot 1830 zijn niet behandeld; evenmin de eerste jaren van het koninkrijk België; in het tweede gedeelte wordt gewerkt met gegevens die, in het algemeen, tot pl.m. 1845 terugreiken. De schrijver is in het historisch gedeelte volstrekt afhankelijk van den arbeid van anderen; waar deze hem begaf, heeft hij zelf geen leemten aangevuld. De geheele eerste helft blijft daardoor te veel op zichzelf; tusschen den lofzang op het schitterend verleden en de klaagliederen over het ontluisterd heden blijft ruimte voor een recitatief, dat ons vertellen moet wat er zoo tusschen 1585 en 1845 met Vlaanderen is gebeurd (ik noem 1585, want het hoofdstukje over de 17de en 18de eeuw is uiterst mager).

Men mag dit de Raet niet te hoog aanrekenen; hij was propagandist en heeft zich nimmer voor geschiedschrijver uitgegeven. Intusschen wijst zijn boek aan, een hoe groot veld voor den toekomstigen geschiedschrijver van Vlaanderen nog onbearbeid ligt.

Het is duidelijk, dat de gebeurtenis van 1585 Vlaanderen tot den rang van landbouwprovincie moest doen terugzinken. Eerst tijdens het Fransche Keizerrijk verheffen er zich de beginselen eener moderne fabrieksnijverheid, die zich handhaven ondanks de afscheiding van Frankrijk in 1815. In denzelfden tijd valt de wederopleving van Antwerpen. Zoowel voor Antwerpen als voor de Vlaamsche nijverheid beduidt 1830, aanvankelijk, een zware slag; voor die van Luik niet minder. Hoe is het toegekomen dat, na enkele decenniën, de Waalsche provinciën in bloei snel toenemen, de Vlaamsche achterblijven?

België is door Walen geregeerd, zegt de Raet; maar er is weinig doorzicht toe noodig om te begrijpen dat deze omstandigheid geen verklaring geeft, maar in zichzelve verklaring behoeft. Van de geheele beweging van 1830 mogen de Walen de leiding hebben gehad, in den door hen opgerichten Belgischen staat

waren ook de Vlamingen opgenomen, en dezen zouden de middelen hebben gevonden dien staat mede te beheerschen, indien zij daartoe een krachtigen wil hadden gevoeld.

Moet men niet besluiten dat de drang tot vooruitgang in de Waalsche helft wezenlijke volkszaak is geweest; is de Vlaamsche niet?

De Waalsche helft was, toen de nieuwe tijd voor België aanbrak, armer, minder bevolkt dan de Vlaamsche. Zij had een veel minder bezwaard verleden. Zij stond vrijer, om van nieuw opkomende kansen gebruik te maken; - en het geviel, dat de nieuw opkomende kans, in het Europa van het midden der 19de eeuw, die der op steenkoolontginning gegronde exportnijverheid was. De steenkoolbeddingen nu lagen in het Waalsche gedeelte. Zoo kwam eerlang de leiding van het moderne economische leven van België geheel in Waalsche handen, in die mate, dat ook wat in Vlaanderen den economischen vooruitgang vertegenwoordigde, zich geheel aan den Waalschen standaard meende te moeten aanpassen.

Heeft Vlaanderen als zoodanig dan geen troeven meer in de hand?

Voorzeker ja. België's uitvoerhaven is eene Vlaamsche stad. De Vlaamsche landouwen zijn zoo vruchtbaar als ooit. België's zeekust is Vlaamsch. Er liggen kolen ook onder de Kempen.

Er bestaan middelen, den landbouw, de visscherij, te gaan uitoefenen met geheel nieuwe hulpkrachten en volgens geheel nieuwe methoden. Vlaanderen kan trachten, de Belgische vlag in de scheepvaartbeweging van Antwerpen een wezenlijk aandeel te verzekeren, en België's zeevaart te maken tot een Vlaamsch volksbedrijf. Het schijnt mogelijk, de ontginning van onder Vlaamschen bodem aangetroffen delfstof niet geheel over te laten aan Waalsche leiding. Tot dit alles is noodig een ijzeren Vlaamsche wil, een heroieke inspanning, om het verzuimde in te halen. Ook natuurlijk de steun van het Belgische staatsorganisme; doch naar een eensgezind en zich zijn doel bewust Vlaanderen zal de Belgische staat *moeten* luisteren.

De Raet (en het is zijn groote verdienste) heeft nog niet meer gedaan, dan den weg te wijzen. Den langen en moeilijken weg, dien Vlaanderen op moet als het niet sterven zal.

Eén ding is zeker. Vlaanderen zal niet leven dan door den wil van zijn volk in alle lagen. De hoogste kracht wordt niet aangespannen, de innige samenwerking die noodig is, nooit bereikt, dan wanneer het werk, in Vlaanderen ondernomen, tot in alle onderdeelen een Vlaamsch werk zij; Vlaamsch de handen die het uitvoeren, Vlaamsch niet minder de hersens die het

beleiden. Om dit mogelijk te maken, moet de economische strijd wel met den taalstrijd beginnen, die, in wezen, de strijd om kennis, om vorming, om voorbereiding is tot de hooger-danstrikt-manuale functiën in het nieuwe arbeidsproces.

Hoe zal Vlaanderen zijn landbouw verheffen, als de eenige inrichting van hooger landbouwonderwijs in België Waalsch blijft en gevestigd in het Waalsche land? Hoe in de zeevaart verder komen, zonder behoorlijke instelling van zeevaartkundig onderwijs? Hoe 'captains of industry' vormen, zoolang wel meer dan 63 pCt. der Belgische textielnijverheid in de beide Vlaanderen's is gevestigd, maar geen technisch hooger onderwijs in de volkstaal is te bekomen?

Het wordt, voor Vlaanderen, nu of nooit. De oorlog heeft voor België een tijdvak afgesloten. Een ander gaat beginnen, waarin vele zaken een nieuwen aanloop nemen. Zich thans niet in het gelid te stellen zal voor Vlaanderen nootlottig zijn. Deze verzameling herdrukken van den kloeken vermaner die de Raet was, verschijnt dus te juister tijd.

C.

Leo van Puyvelde, Voor mijn land in oorlogsnood. - Gent, drukkerij Erasmus, 1920.

Nederlanders, die gedurende de oorlogsjaren *Van onzen Tijd*, *De Gids* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* plachten te volgen, zullen zich hetzij met den naam Leo van Puyvelde, hetzij met een □ gemerkte bijdragen herinneren, waarin tegen het Vlaamsche activisme op even bezonnen als volhardende wijze partij gekozen werd. Men vindt ze hier, in herdruk, bijeen. 'Dat dit alles nog nu in bundel verschijnt', zegt de schrijver, 'gebeurt in de eerste plaats omdat ik, in de eigen omgeving, de volle verantwoordelijkheid wil dragen van mijn woorden en daden.... Men beschouwe deze stukken als documenten omtrent de psychologie van de Vlamingen, die, in de beproeving, België wilden getrouw blijven'.

Van Puyvelde is om zijne artikelen indertijd door vele ijverige Vlamingen bitter aangevallen; hij wordt het nòg. Ik meen, niet naar billijkheid. Hij heeft voor Vlaanderen's hoogste wenschen de hulp van den landsvijand versmaad; alleen op Vlaanderen's eigen wil gerekend, die in een hersteld België, onder de leiding van 'koele bewerkers van de zelfwording van ons volk', zou moeten overwinnen. 'In het vrije en vernieuwde België', besloot hij zijn 'Keerpunt der Vlaamsche Beweging' in *De Gids* van October 1916, 'zal men naar hen moeten en willen luisteren,

en zullen zij verkrijgen wat zij noodig achten tot de voorspoedige ontwikkeling van het Vlaamsche volk in het gemeenschappelijk Belgisch staatsverband. Ik heb vooral vertrouwen in hen, omdat zij daartoe hun arbeid niet zullen bepalen, doch daarna eerst het belangrijkste deel van hun taak zullen aanvatten: Vlaanderen te leeren woekeren niet slechts met zijn verkregen recht, maar vóór alles met zijn ingeboren kracht.'

Aan de geheele vervulling van Van Puyvelde's voorspelling is men niet toe. Er ontbreekt veel aan, dat een Devèze of Destrée naar de Vlaamsche passivisten van gisteren, voorvechters van het Vlaamsche minimum-program van heden, 'willen' luisteren. Of zij het eerlang 'moeten', zal er voor een groot deel van afhangen, of de Vlamingen, den ernst van het oogenblik beseffende, onderling krakeel kunnen smoren, om gezamenlijk, nu de buitenlandsche vijand mede door Vlaamsche hand verslagen is, den binnenlandschen te lijf te gaan. Eigenlijk moet men hier den meervoudsvorm gebruiken. Het Vlaamsche volk heeft vanouds vijanden èn vóór, èn in zijne borst.

De oude termen hebben uitgediend; zij zijn wezenloos geworden. Passivisten kunnen er niet meer zijn, nu actie het één wordt en het al; 'activist' kan, met mogelijkheid, noch scheldnaam, noch eerenaam blijven; wie toch zal een naam 't zij willen geven 't zij blijven voeren, die niet meer onderscheidt?

Moge Leo van Puyvelde eerlang, met rechtmatigen trots, herdrukken wat hij van nu af schrijven zal 'voor zijn land in vredestijd', zijn goede Vlaamsche land, om het tot de overwinning te voeren.

C.